VILÁGTÖRTÉNET

VILÁGTÖRTÉNET

TÍZ KÖTETBEN

Szerkesztő bizottság:

J. M. Zsukov (főszerkesztő),

P. N. Fedoszejev, J. P. Francev, M. J. Geftyer,

A. A. Guber, V. M. Hvosztov, B. M. Kedrov, M. P. Kim,

Sz. V. Kiszeljov, N. I. Konrad, J. A. Koszminszkij,

V. V. Kuraszov, A. F. Miller, I. I. Minc, A. M. Pankratova,

B. F. Porsnyev, F. V. Potyomkin, A. L. Szidorov,

Sz. D. Szkazkin, V. V. Sztruve, M. N. Tyihomirov,

A. I. Tyumenyev, Varga Jenő, V. P. Volgin

VILÁGTÖRTÉNET

II. KÖTET

Szerkesztették:

Sz. L. Utcsenko (felelős szerkesztő),
D. L. Kallisztov, A. I. Pavlovszkaja, V. V. Sztruve

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

1967

Az orosz eredeti címe:

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ ТОМ II.
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА 1956

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁJA

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
KELETKUTATÓ INTÉZET
ANYAGI KULTÚRA TÖRTÉNETÉNEK INTÉZETE

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Ebben a kötetben az egyetemes történet ismertetését az időszámításunk előtti I. évezred közepétől kezdjük. Az ókori társadalom ekkorra már hosszú fejlődésen ment keresztül. A rabszolgatartó kultúrának a Tigris és Eufrátesz, a Nílus, Indus, Gangesz és a Huangho termékeny völgyeiben, továbbá az Égei-tenger medencéjében kialakult központjai a századok folyamán kiterebélyesedtek, új, később kifejlődött kultúrákkal egészültek ki. Az i. e. VI. században Ázsia, Európa és Észak-Afrika szubtropikus övezetének lakossága már jórészt a rabszolgatartó társadalmi rend viszonyai között élt.

Az Ázsiában lakó népek történetét az i. e. I. évezred vége felé egyre szorosabb szálak kapcsolják Európa és Észak-Afrika népeinek történetéhez. Mind nyugaton — a Földközi-tenger vidékén és Elő-Ázsiában —, mind keleten — Kínában és Indiában — nagy kiterjedésű államok alakulnak ki, a korhoz képest hatalmas arányú hódító vállalkozások folynak, állandó kereskedelmi utak jönnek létre s ezek hovatovább nemcsak Indiát, hanem később Kínát is összekötik a Földközi-tenger vidékének országaival. A kultúra elemeinek átszivárgása kölcsönösen folyik, mind nyugat—keleti, mind kelet—nyugati irányban.

Kifejlődött az osztálytársadalom, amely lerombolta a régi nemzetségi és törzsi kapcsolatokat. E folyamat során kialakultak a legrégibb népek.

A rabszolgatartó társadalmak fejlettségi szintje az i. e. I. évezred derekán korántsem volt egyforma. Elő-Ázsia, Észak-Afrika, India és Kína ősi rabszolgatartó államaiban a rabszolgák és a közösségi tagok munkájának kizsákmányolása révén a fejlettségnek viszonylag magas fokát érte el a mezőgazdaság és a kézműipar, kifejlődött a kereskedelem, nagy városok jöttek létre; ugyanakkor itt már elég világosan kirajzolódtak a rabszolgatartó társadalmi rend ellentmondásai is, jelentős mértékben kiéleződött az osztályharc. A szomszédos területeken (például Perzsiában, Armeniában, Belső-Ázsiában), ahol a rabszolgatartó társadalom még csak kialakulóban volt, a gazdasági élet kezdetlegesebb formák közt zajlott, még erősek voltak a nemzetségi társadalom csökevényei, az egyes osztályokat nem választották el éles határok. A Földközi-tenger északi partvidékein az osztálytársadalom a legtöbb népnél csak az i. e. I. évezred első felében kezd kialakulni. De a rabszolgatartó viszonyok fejlődése itt gyors ütemben folyik: körülbelül az i. e. V. században már feltűnnek az egyes görög városállamok, amelyeknek fejlett gazdasági életét számos új vonás és sajátosság jellemzi.

Eltérően az előző korszak rabszolgatartó társadalmaitól, amelyekben a rabszolgatartás viszonylag lassan fejlődött ki és a legtöbb esetben nem jutott túl a patriarchális rabszolgaság fokán, az e

kötetben tárgyalt kor folyamán olyan társadalmak jelennek meg, amelyeknek keretein belül a rabszolgatartásra alapozott termelési mód elérte fejlődésének tetőpontját, és a rabszolga az anyagi javak legfontosabb termelőjévé vált.

Ezek a folyamatok a görög—római (antik) világban mutatkoztak meg legszembetűnőbben, klasszikus formájukban. Az antik társadalomra jellemző a faluközösség korai széthullása, az ősközösségi társadalom csökevényeinek gyökeres felszámolása, valamint a nemzetségi arisztokrácia politikai uralmának megtörése. Ez kemény harcban, az alsó néposztályok forradalmi megmozdulásainak eredményeképpen ment végbe. Ez a győzelem, amelyet tulajdonképpen már az előző korszakban kivívtak (lásd Világtörténet I. köt.), messzemenő gazdasági és politikai következményekkel járt. Véget vetett az adósrabszolgaság további terjedésének és a közösségi tagok egyéb módon történő rabszolgasorba süllyesztésének. Ez a győzelem lehetővé tette azt a fejlődést, amelynek eredményeképpen a rabszolgatartó magántulajdonába vehette a legfontosabb termelési eszközt, a földet. A kis parasztgazdaság és a független kézműves üzem az antik társadalomban hosszú időn át nemcsak fennmaradt, hanem — Marx mélyértelmű megállapítása szerint — a klasszikus közösségek virágkorában e társadalomnak gazdasági alapját alkotta.[1] Ugyanakkor azonban és ugyanezekből az okokból kifolyólag éppen itt alakultak ki annak a feltételei, hogy az idegenek rabszolgasága, a rabszolgatartásnak ez a leplezetlen és legkegyetlenebb formája a lehető legszélesebb körben elterjedhessen.

Az antik társadalom belsőleg ellentmondásos jellege tükröződik a városállam *(polis)* fejlődésében. A polis nem más, mint a rabszolgatartó állam történetileg kialakult típusa: a szabad és teljes jogú polgárok — földművelők és rabszolgatartók — közössége, amely kiváltságos helyzete folytán szemben állt a nem teljes jogúak és rabszolgák tömegével. Az antik demokrácia fejlettségi fokát a teljes jogú polgárok körének terjedelme és az állam politikai életében való részvétele határozta meg. Minél szélesebb volt a teljes jogú polgárok köre, annál életképesebb volt a polis, annál több lehetősége volt az antik városállamnak a gazdasági, politikai és kulturális felvirágzásra. A legszemléltetőbb példa erre Athén az i. e. V. században, a hellén demokrácia virágkorában. A rabszolgatartó demokrácia — vagyis a kiváltságokat élvező kisebbség demokráciája — osztálykorlátai ellenére a világtörténelemben az első példa a demokráciára mint államformára, és a korhoz képest vitathatatlanul haladó jellege különösen akkor válik szembetűnővé, ha ezt az államformát a keleti despotiákkal hasonlítjuk össze.

De éppen azért, mivel az antik társadalom felvirágzásának egyik döntő előfeltétele a parasztok és kézművesek szabad munkája volt, a szabadok munkájának a rabszolgákéval szembeni háttérbe szorítása szükségszerűen az antik demokrácia hanyatlására vezetett, amennyiben megfosztotta ezt korábbi társadalmi támaszától. A rabszolgatartás fokozatosan uralkodóvá vált a társadalmi termelés különböző ágazataiban; térhódítása elkerülhetetlenül együtt járt a kisbirtokosok földnélkülivé válásával és elszegényedésével, s a földnek a rabszolgatartó felső réteg kezében való összpontosulásával, ez viszont a polisnak mint meghatározott politikai formának a válságát idézte elő.

A városállamnál szélesebb körű politikai szervezet létrehozásának szükségességét az antik világ gazdasági fejlődésének szükségletei írták elő: az árutermelés, valamint az egyes vidékek közti gazdasági kapcsolatok fokozódása. Ennek a folyamatnak konkrét történeti tükröződéseként jöttek létre a hellenisztikus államok a Földközi-tenger keleti medencéjében, ennek során hódította meg Róma Itáliát, és így alakult ki Syrakusai állama.

A rabszolgatartó társadalom politikai szervezetének formái ebben a korban különfélék: a városszövetségek mellett (ilyenek voltak például az aitóliai és az achaiai szövetségek, vagy az itáliai föderáció Róma vezetése alatt) kialakultak a nagy hellenisztikus monarchiák, amelyek a

[1] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 314. old.

keleti despotia bizonyos vonásait is őrzik (a ptolemaiosi Egyiptom, a Seleukidák birodalma stb.), végül a római császárság. A polis ezekben az államalakulatokban is fennmaradt még, bár szerepe és jelentősége már lényegesen más volt, alárendeltté vált.

A rabszolgatartás uralkodóvá válásával párhuzamosan először Görögországban, azután a hellenisztikus államokban, majd végül Rómában tovább fejlődött az áru- és pénzforgalom, valamint a munkamegosztás a kereskedelmi-kézműipari központok és a földművelő jellegű peremvidékek — egyrészről a város és a falu, másrészről egyes körzetek és országok — között. Egyre nagyobb méreteket ölt a kereskedelem; ezen belül külön helyet foglal el a kalózkodással és a háborúkkal együtt járó rabszolgakereskedelem. Kiemelkednek egyes városok és államok (Karthago, Athén, Korinthos, Rhodos, Alexandria stb.), melyeknek gazdagsága és hatalma az elkeseredett harcokban kivívott kereskedelmi és tengeri hegemónián nyugodott. Egészében véve azonban az ókori világ gazdasági élete továbbra is a szükségleti gazdálkodáson alapult. Az árutermelés fejlődését főleg az korlátozta, hogy a munkaerő nem volt áru: a rabszolgát eladhatták és megvásárolhatták, de ő maga nem bocsáthatta áruba munkaerejét. Ehhez járult még az is, hogy a rabszolgák túlnyomó többségét erőszakos úton szerezték. Azokat a korhoz képest óriási vagyonokat, amelyek a háborúk és a közvetítő kereskedelem révén halmozódtak fel, többnyire nem termelési célokra használták, hanem a rabszolgatartó államokban uralkodó osztályok fényűző, élősdi jellegű fogyasztásának alapjául szolgáltak.

A rabszolgatartó viszonyok fejlődése mindenütt szorosan összefüggött a közösségi tagoknak vagy a szabad parasztságnak és a kis kézműveseknek, vagyis mindazoknak a tönkremenésével, akik voltaképpen a maguk munkájából éltek. Ezt a folyamatot figyelhetjük meg mind a különböző hellenisztikus államokban, mind Kínában a „háborúskodó királyságok" periódusától kezdődően, de legszembetűnőbben a C'in-birodalom korában.

A szabad kisbirtokosok kitartóan védték létüket, s harcra keltek a nagybirtokosok és uzsorások ellen. Különböző időkben és a rabszolgatartó világ különböző helyein népi mozgalmak jöttek létre, amelyek nem egy alkalommal társadalmi reformok elfogadására kényszerítették az uralkodó osztályokat. Ezek a reformok bizonyos mértékben a tömegek követeléseit tükrözték. (Agis és Kleomenés reformjai Spártában az i. e. III. században, a Gracchusok reformjai Rómában az i. e. II. században, majd más történelmi körülmények közt Wang Mang reformjai Kínában az i. sz. I. században stb.)

Egyre élesebbé vált az ókori világ alapvető ellentmondása: a rabszolgák és a rabszolgatartók közti kibékíthetetlen ellentét. A hazai környezetből kiszakított, az emberi lét legelemibb feltételeitől is megfosztott, különböző nemzetiségű, más és más nyelvet beszélő rabszolgák csak ritkán tudtak összefogni és nyílt harcra kelni. De az ókorban éppen a rabszolgafelkelések jelentették az osztályharc legmagasabb formáját, azt az erőt, amely aláásta a rabszolgatartó társadalmi rend pilléreit. A legjelentősebb rabszolgafelkelések rendszerint összekapcsolódtak a szegénység harcával. Így volt ez például a szicíliai felkelések és Aristonikos kisázsiai felkelése alkalmával, továbbá Saumakos bosporusi és a „vörös szemöldökűek" kínai felkelésének idején és más esetekben is. A Spartacus vezette nagy rabszolgafelkelés úgy vonult be az emberiség történelmébe, mint az elnyomottak elnyomóik ellen vívott harcának egyik legtündöklőbb példája.

Bármilyen súlyos csapásokat jelentettek is ezek a felkelések, önmagukban mégsem tudták megsemmisíteni a rabszolgatartó társadalmi rendet. Legfeljebb néhány esetben vezettek ideig-óráig tartó sikerre, de ez is csak a felkelésekben közvetlenül résztvevő rabszolgák felszabadulására korlátozódott. A rabszolgaság mint intézmény továbbra is fennmaradt. A rabszolgatartók kíméletlenül elfojtották az elnyomottak megmozdulásait.

Az időszámításunk szerinti első századokban a rabszolgatartó világ széles övként húzódott végig a keleti féltekén: nyugaton a Pireneusi-félsziget atlanti-óceáni partjaitól, keleten a Sárga-

tengerig, északon a Rajna torkolatától, az Azovi-tengertől és az Aral-tótól le egészen a Nílus 6. vízeséséig, Ceylonig és Indokínáig.

Ennek az övnek a határain túl élt, fejlődött Európa, Ázsia és Afrika néptörzseinek roppant világa, amely egyre fenyegetőbb veszélyt jelentett a rabszolgatartó rendre. A rabszolgatartó társadalmak fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele volt a rabszolgák kívülről való szüntelen áramlása. Különös jelentőségű volt ez az áramlás az antik jellegű rabszolgatartás országaiban, ahol is az adósrabszolgaság eltörlése majdnem kizárta annak lehetőségét, hogy a rabszolgaállomány a polis legszegényebb polgáraiból egészüljön ki. A rabszolgaság legfőbb forrása a rabszolgatartó társadalom egész története folyamán főleg a határmenti törzsekből, valamint a szomszédos rabszolgatartó államok polgáraiból ejtett hadifoglyok rabszolgasorba süllyesztése volt. A vagyonok felhalmozódása a rabszolgatartó központokban legnagyobbrészt a gyengébb, elmaradottabb népek kifosztásának volt az eredménye, mégpedig akár „békés" kereskedelem (nem egyenlő értékű áruk cseréje), akár közvetlen, nyílt erőszak révén. A rabszolgatartó társadalmi rend egész története nem más, mint véres rablóhadjáratok története, egész országok elpusztításának, lakosaik tömeges kiirtásának története. Így alakultak ki a leghatalmasabb rabszolgatartó birodalmak: az Achaimenidák óperzsa birodalma, Makedón Alexandros monarchiája, Kínában a C'in- és a Han-birodalom, Indiában a Maurya-birodalom, végül a Földközi-tenger medencéjében a Római Birodalom. Mindezek a birodalmak hatalmas területeket foglaltak magukban, amelyeken azelőtt szabad törzsek és népek éltek.

De a néptörzseknek ez a világa korántsem volt csupán a rabszolgatartó birodalmak hódításainak tárgya. A legtöbb törzs fejlődése önállóan ment végbe. Európa, Ázsia és Afrika számos nomád, félig nomád életmódot folytató vagy néha letelepedett törzse még a rabszolgatartó civilizáció virágkorában is megőrizte ősközösségi szervezetét. Ezeknél a törzseknél — a földművelés és állattenyésztés fejlődésének megfelelően — egyre fokozódik a társadalmi, vagyoni differenciálódás, kialakul a kézművesség és a kereskedelem, törzsszövetségek jönnek létre, megjelennek a rabszolgatartó viszonyok csírái, elsősorban azoknál a törzseknél, amelyek közvetlenül érintkeztek a rabszolgatartó államokkal, s gazdasági és kulturális befolyásuk alatt álltak.

E belső folyamatok következtében egyes törzsek vagy törzsszövetségek megerősödtek, uralmuk alá hajtották szomszédaikat, be-betörtek a rabszolgatartó államok területére, pusztítottak, tartományokat foglaltak el, nemegyszer megdöntöttek régi rabszolgatartó államokat, illetőleg újakat hoztak létre. Így például a hun és a masszageta törzsek Ázsia belső térségein való vándorlásainak az lett a következménye, hogy az i. e. II—I. században megdőlt a greko-baktriai királyság, a parthus birodalom központja nyugatra tolódott, és létrejött a hatalmas kusán birodalom. Az i. sz. III. század végén és a IV. század folyamán még nagyobb arányú népvándorlásra került sor, amelynek a rabszolgatartó világ már képtelen volt aktívan ellenállni és védekezésre kényszerült. Ezek szerint azok a szabad vagy meghódított törzsek és népek, amelyekre befolyást gyakorolt a rabszolgatartó civilizáció, a maguk részéről ugyancsak hatással voltak a rabszolgatartó kultúrára. A galliai ekét a Római Birodalomban sokhelyütt alkalmazták; a szakák, masszageták és hunok harci felszerelése nyomot hagyott az Achaimenida- és a Han-birodalom hadseregeinek fegyverzetében; a szkíta művészet motívumai világosan felismerhetők a Fekete-tenger vidékének görög művészetében.

A rabszolgatartó termelési mód uralmának korszaka hatalmas lépés volt az emberiség folyamatos előrehaladásában. A rabszolgaság alapján akkor már lehetővé vált a földművelés és a kézműipar, a város és a falu közötti munkamegosztás; ez pedig nélkülözhetetlen feltétele volt a termelőerők további fejlődésének. A fémből készült munkaeszközök birtokában az emberek óriási területeket hódítottak meg az addig megműveletlen földekből. Nagy sikereket értek el az öntözés és talajjavítás terén. Új mezőgazdasági kultúrákat, új talajművelési módszereket honosítottak meg, megvetették az agronómia alapjait. Igen magas szintet ért el az ókori népek építőművészete: alko-

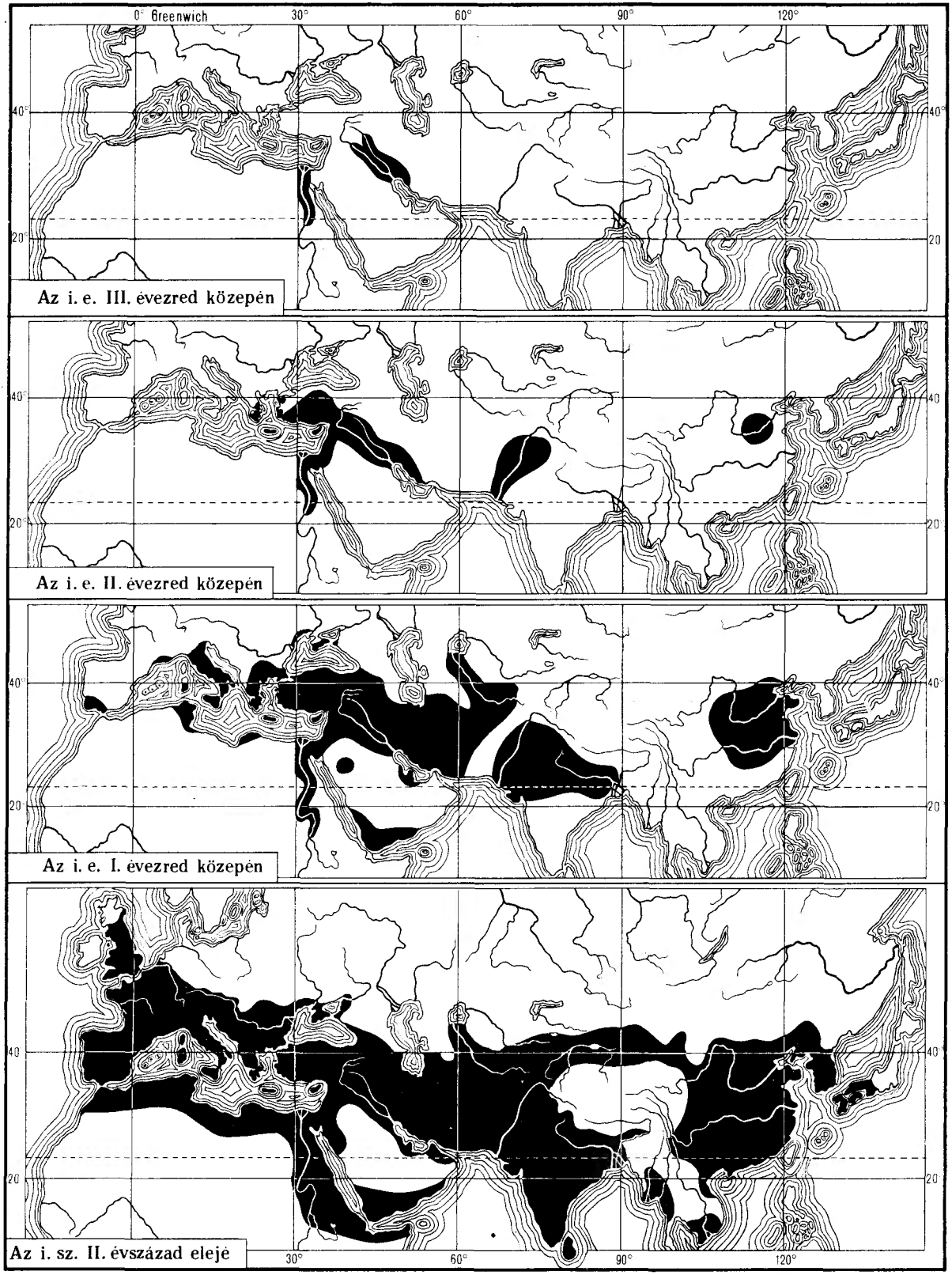
0° Greenwich
30°
60°
90°
120°
40°
20°
Az i. e. III. évezred közepén
Az i. e. II. évezred közepén
Az i. e. I. évezred közepén
Az i. sz. II. évszázad eleje

tásaik túlélték a századokat. A kézművesség egyéb ágai közül igen fejlett volt a hajóépítés, a bányászat és a fémfeldolgozás, a szövés-fonás, a fazekasság. Az ókori kézművesek rendkívüli műgonddal megmunkált alkotásokat hoztak létre. A kézművesség fejlődése igen nagy hatással volt a haditechnika és hadvezetés fejlődésére is.

A társadalmi termelés, a csere, az áru- és pénzforgalom fellendülésének eredményeként kialakultak és felvirágoztak a rabszolgatartó városok, új, összehasonlíthatatlanul célszerűbb közlekedési eszközök jöttek létre. Jelentős mértékben kiszélesedett az emberek földrajzi látóköre, az akkor ismert világ határai messze kitolódtak.

Különösen nagy jelentőségű az ókor kulturális öröksége. A haladó gondolkodás már ezekben a régmúlt időkben is merész perspektívában felvetette a világnézet alapvető kérdéseit. Mindenünnen előtör az európai és ázsiai népek nagyszerű materialista hagyománya olyan gondolkodók tolmácsolásában, mint Hérakleitos, Démokritos, Epikuros, Lucretius, Jang Csu, Wang Cs'ung. A filozófia akkor még jelentős mértékben általános, egyetemes jellegű volt, amennyiben a részekre még nem tagolt tudománynak minden vagy majdnem minden ágazatát magában foglalta. Az antik tudományosságnak ez az enciklopédizmusa különösen Aristotelés műveiben mutatkozott meg. De már az ókori világban megindul az a folyamat, melynek során a tudomány egyes ágai fokozatosan leváltak, önállósultak, főleg azok, amelyek szorosabban kapcsolódtak a gyakorlati élet és a társadalmi-politikai harc szükségleteihez (a matematika, csillagászat, orvostudomány, földrajz, történelem stb.).

Az ókori népek örök értékeket alkottak a művészet — az építészet, szobrászat, festészet, költészet és drámairodalom — terén is. E kor legnagyobb alkotásai, mint például az „Ilias", és az „Odysseia", a „Mahābhārata", vagy Valmiki ó-ind költő „Ramayana"-ja, Aischylos, Sophoklés és Euripidés tragédiái, Aristophanés és Plautus vígjátékai, Aesopus és Phaedrus meséi, Ovidius, C'ü Jüan és Kalidasa költeményei túlélték századokat és társadalmukat: időtálló és elidegeníthetetlen tartozékai a világkultúra kincsesházának.

De a rabszolgatartásra alapozott termelési mód fejlődésének történeti lehetőségei nagyon korlátozottak voltak. Mivel a rabszolgának nem fűződött érdeke munkájának eredményeihez, a munka termelékenységének foka is alacsony volt, ez pedig határt szabott a mezőgazdasági és kézművességi termelés technikai fejlődésének. Az ókor számos tudományos felfedezése, találmánya nem kerülhetett alkalmazásra annak a társadalomnak a viszonyai között, amely száz- és százezer teljesen jogfosztott ember fizikai erejének, sőt életének kíméletlen eltékozlására épült. Az egyre nagyobb méreteket öltő rabszolgaság nemcsak kiszorította és tönkretette a szabad termelőket, hanem lenézést is keltett a társadalomban a fizikai munka — mint a szabad emberhez méltatlan tevékenység — iránt. Így pedig a társadalmi viszonyok egész rendszere csak fékezte a termelőerők további fejlődését.

A rabszolgatartó társadalom zsákutcába jutott, mélyreható ellentmondásaiból nem talált kivezető utat. A rabszolgatartó társadalom válsága az ókori világ különböző részein nem egy időben következett be. A válságba sodródott rabszolgatartó államokat a legtöbb esetben más, erősebb államok igázták le, amelyekben idővel hasonló — de még súlyosabb — válság ütötte fel a fejét.

A rabszolgatársadalom legerősebb fellegvárában, a Római Birodalomban e válság jelei már az i. sz. II. század vége felé megmutatkoznak. A római társadalomban fel-feltünedeznek a feudális viszonyok elemei: a földtulajdonnak új formái alakulnak ki, megjelenik a bérlő colonus, aki ugyan fokozatosan elveszti függetlenségét és a rabszolgasághoz közelálló helyzetbe süllyed, de mindenesetre kiszorítja a rabszolgát mint legfontosabb termelőt.

De a rabszolgatartó rendszerről a feudálisra való átmenet nem történhetett és nem is történt békés fejlődés útján. A római állam olyan volt, mint egy hatalmas gépezet, amely megőrizte és

konzerválta a már idejétmúlt rabszolgatartó rendszert, még pedig részint közvetlen erőszakkal, részint különféle kísérletekkel, amelyek mind arra irányultak, hogy a régi rendszert az új gazdasági feltételekhez alkalmazzák. A rabszolgatartó rendszer válságát és pusztulását elsősorban a rabszolgatartó társadalom valamennyi belső ellentmondásának kiéleződése idézte elő. A Római Birodalom fennállásának utolsó századai — csupa elkeseredett osztályharc, viharos rabszolga- és colonusmozgalom, olyan megmozdulások, amelyek hatalmas területekre terjedtek ki és évtizedekig tartottak (a bagaudák, agonisztikusok stb. mozgalmai).

A régi rabszolgatartó világ szétzúzása mélyreható változásokat idézett elő az ideológia terén is. Az antik világnézet válságának legjellemzőbb tünete a kereszténység kialakulása volt. A kereszténység időszámításunk első századaiban az elnyomottak és nincstelenek vallásaként jött létre, de csakhamar államvallássá emelkedett, először a római rabszolgatartók, majd később az európai feudális uralkodó osztályok lelkek fölötti uralmának eszközévé változott.

A Római Birodalmat, amelyet a rabszolgaság ellen indított népi mozgalmak megrendítettek, de meg nem döntöttek, a környező törzsek támadása buktatta meg. Kimagasló szerepet játszottak ebben Közép- és Kelet-Európa törzsei (germánok, szlávok, thrákok és más dunai népek). Engels szavával szólva éppen ezek „fiatalították meg Európát"[1] és egyengették az utat az új, haladóbb, feudális termelési mód győzelme előtt.

Korábban, mint Nyugat-Európában és sajátos utakon, de tulajdonképpen ugyanez a folyamat ment végbe a világ másik végén, az ókori Kínában is: a rabszolgatartó társadalmat felváltotta a feudalizmus.

A rabszolgatartás itt nem ért el olyan magas fokot, mint a Római Birodalomban. Kínában a rabszolgatartás fejlett formáinak megjelenésével egyidejűleg fennmaradtak kezdetleges formái is: a szabad lakosság önmagát is eladhatta rabszolgának, és fennmaradt az adós-, valamint a házi rabszolgaság is. Ugyancsak sokáig tartották magukat a patriarchális közösségi rendszer meglehetősen erős csökevényei. Ezért a rabszolgatartásról a feudalizmusra való áttérés, amely Kínában viszonylag korán kezdődött, lassú, vontatott folyamat volt.

Más konkrét viszonyok és más formák között ment végbe a rabszolgatartó rend felbomlása az ókori világ egyéb részein (Indiában, Parthiában, Armeniában stb.). De mindenütt ugyanaz a történelmi törvényszerűség érvényesült: az önmagát túlélt rabszolgatartó társadalmat szükségszerűen felváltotta a haladóbb társadalmi rend, a feudalizmus.

*

Az emberiség történetének az a korszaka, amellyel e kötet foglalkozik, állandóan magára vonta a következő nemzedékek figyelmét. Az ókori világ történeti tapasztalatainak és hagyományainak értelmezése nagy szerepet játszott a társadalmi gondolkodás fejlődésében, az eszmei és politikai harcban.

A különféle ókori kultúrák áthagyományozódásának folyamata sem egyforma. Keleten, ahol a feudalizmusra való áttérés általában véve vontatottabb volt, kisebb megrázkódtatásokkal járt, s a változás nyomán a kulturális hagyományok nem szakadtak meg olyan hirtelen. Ezért például az ókori kínai és indiai kultúrák a középkorban is — az európai kultúrához képest — szorosabb szálakkal kapcsolódtak múltjukhoz.

Nyugaton viszont, a rabszolgatartó rendszer megdöntését kísérő viharos események közepette, az antik világ gazdag kulturális hagyatékának sok eleme egyszer s mindenkorra megsemmisült,

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 166—329. old.

vagy hosszú századokon keresztül a romok alatt rejtőzött. Azt is, ami ebből a hagyatékból megmaradt (és aminek a megmaradását jórészt Bizáncnak, majd az araboknak köszönhetjük), a középkori feudális társadalom és a katolikus egyház igényeihez és szükségleteihez idomították.

Később a születőben levő polgári társadalom ideológusai a feudalizmus világnézetével és az egyházi skolasztikával folytatott harcukat az antik hagyomány újjászületésének és megtisztításának formájába burkolták. A reneszánsz korától kezdve az európai filozófusok, írók és művészek, tudósok és politikusok nemzedékei a görög és római filozófián, művészeten és politikai elméleteken nevelődtek. Az ókori nyelvek kutatása sokban hozzájárult a nyelvtudomány fejlődéséhez. Az antik jogi normák tanulmányozása fontos szerepet játszott az új, polgári jog kialakulásában. Az antikvitás tisztelete különös jelentőségre tett szert a XVIII. század végi francia forradalom idején. „...A polgári társadalom... gladiátorai — írta Marx — a római köztársaság klasszikusan szigorú hagyományaiban lelték meg azokat az eszményeket és művészi formákat, azokat az önámításokat, amelyekre szükségük volt, hogy harcaik polgári módon korlátolt tartalmát önmaguk előtt elrejtsék és szenvedélyüket a nagy történelmi tragédia magaslatán tartsák."[1]

A XVIII. és különösen a XIX. század polgári gondolkodói és történetírói is: Vico, Montesquieu, Gibbon, Niebuhr, Grote, Droysen, Mommsen és a többiek — jóllehet különböző tudományos irányzatoknak és iskoláknak voltak a képviselői — társadalmi és politikai érdekből tanulmányozták olyan intenzíven az ókori világ történetét. Az ókori világ történetének kutatói a tudományos munkában rengeteg forrást használtak fel, kidolgozták a forráskritika módszereit, Görögország, Róma és a hellenisztikus birodalmak történetének sok fontos kérdését vetették fel. Nagy jelentőségűnek bizonyult a történettudomány egyes ágainak — mint például a régészetnek, feliratannak, papirológiának és az éremtannak — kifejlődése. De még a legnagyobb polgári tudósok munkássága is magán viseli az osztálykorlátok bélyegét. A polgári történetírás alapvető hibája az ókor modernizálása, ami különösen az utóbbi időben kapott erősen lábra például az „antik kapitalizmus" kimutatására irányuló kísérletekben. (Ez főleg Eduard Meyer, Richard Pöhlmann, M. Rosztovcev stb. koncepcióira jellemző.) A polgári történészek rendszerint szem elől tévesztik a rabszolgatartó társadalom törvényszerűségeit, nem látják vagy tudatosan figyelmen kívül hagyják alapvető osztályantagonizmusát: a rabszolgák és a rabszolgatartók közti kibékíthetetlen ellentétet.

A polgári történetírás másik nagy fogyatékossága az a jellegzetes európocentrizmus, amely szerint az ókori világ története főleg a „klasszikus antikvitásra" korlátozódik. E felfogás hívei Görögország és Róma történetét mintegy zsinórmértéknek tekintették, míg a többi ország történetében csak a „klasszikus" mintától való eltéréseket, illetőleg hasonlóságokat vették tekintetbe. Ha a polgári tudósok figyelme történetesen mégis az ókori Kína, India és a többi keleti ország emlékei felé irányult, tanulmányozásuk főleg csak filológiai szempontból, az egyetemes történet folyamatának összefüggéséből kiszakítva történt, és voltaképpen elsikkadt az, hogy a Kelet népei mennyi felbecsülhetetlen értékkel gazdagították az egyetemes emberi műveltség kincsesházát. Most, amikor a keleti népek nemzeti felszabadító mozgalmai oly erővel folynak, hogy a gyarmatosító államok elleni harcban napjaink nemzetközi életének egyik legdöntőbb tényezőivé váltak, a polgári történetkutatók egy része is kénytelen volt kijelenteni, hogy szakít az európocentrizmussal és a hasonló koncepciókkal. De valójában ez az európocentrizmusról való lemondás a legtöbb esetben csak formális, mivel az ókori Kelet népeinek reális vívmányait az egyetemes történet folyamatában továbbra sem értékelik jelentőségüknek megfelelően, sőt még azt is kétségbe vonják, hogy e népek képesek volnának történetük önálló formálására.

[1] *Marx:* Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Kossuth Könyvkiadó, Magyar Helikon. Budapest, é. n. 12. old.

A szovjet ókori történeti iskola, ez a viszonylag fiatal tudományos irányzat arra törekszik, hogy mind az antikvitás, mind az ókori keleti kultúrák kutatása terén átvegye a szovjet és a haladó külföldi történetírás tudományos eredményeit.

De a történelmi hagyaték és a modern polgári történetkutatásban alkalmazott konstrukciók kritikai felülvizsgálásának szervesen kapcsolódnia kell az ókori történet alapvető problémáinak alkotó, marxista—leninista feldolgozásához. Marx és Engels műveikben sok ragyogó fejezetet szenteltek a rabszolgatartó világ történetének, feltárták fejlődésének alapvető törvényszerűségeit és dialektikáját. A marxizmus megalapítói kimutatták egyrészt a rabszolgatartó rendszernek mint az emberi fejlődés egy szakaszának elkerülhetetlenségét, másrészt a rabszolgatartó termelési mód történeti korlátozottságát. Ennek során különös figyelmet szenteltek az antik társadalomnak, amelyben a rabszolgatartáson alapuló termelési mód a legtökéletesebben mutatta meg minden lehetőségét és minden ellentmondását. Az ókorral foglalkozó tudomány új eredményei részint kibővítik és pontosabbá teszik a távoli múltról alkotott elképzeléseinket, ugyanakkor azonban újra és újra igazolják azoknak a marxista alaptételeknek a helyességét is, amelyek lehetővé teszik az új ismeretanyag mélyreható, alkotó jellegű megértését.

*

E kötetet a következők írták: I. fejezet 1. szakasz — I. M. Gyakonov; 2. és 3. szakasz — V. V. Sztruve; II—III. fejezet — D. P. Kallisztov; IV. fejezet — V. P. Zubov és D. P. Kallisztov; V. fejezet — Sz. L. Utcsenko; VI. fejezet 1. szakasz — Sz. L. Utcsenko, J. M. Stajerman és T. V. Blavatszkaja; 2. szakasz — D. P. Kallisztov; 3. és 5. szakasz — O. V. Kudrjavcev; 4. szakasz — T. V. Blavatszkaja; VII. fejezet 1. szakasz — M. M. Gyakonov és O. V. Kudrjavcev; 2. és 3. szakasz — M. M. Gyakonov; 4. szakasz — I. M. Gyakonov és M. M. Gyakonov; VIII. fejezet 2. szakasz* és IX. fejezet 3. és 4. szakasz* — K. K. Zeljin; X. fejezet, 1. és 2. szakasz — Sz. L. Utcsenko; 3. szakasz — A. I. Pavlovszkaja; 4. szakasz — A. I. Pavlovszkaja és O. V. Kudrjavcev; 5. szakasz — O. V. Kudrjavcev; XI. fejezet 1. szakasz — Sz. L. Utcsenko; 2. és 4. szakasz — J. M. Stajerman; 3. szakasz — J. M. Stajerman és T. V. Blavatszkaja; XII. fejezet, 1. szakasz — Sz. L. Utcsenko; 2. szakasz — J. M. Stajerman és T. V. Blavatszkaja; 3. és 5. szakasz — J. M. Stajerman; XIII. fejezet 1., 4. és 6. szakasz — O. V. Kudrjavcev; 5. szakasz — M. M. Gyakonov és O. V. Kudrjavcev; XIV—XVI. fejezet — T. V. Sztyepugina; XVII—XVIII. fejezet — G. F. Iljin; XIX. fejezet 1. és 2. szakasz — M. V. Vorobjov; 3. szakasz — D. V. Gyeopik; 4. szakasz — A. J. Sevelenko; 5. szakasz — G. F. Iljin; XX—XXI. fejezet — J. M. Stajerman; XXII. fejezet 1. 2. és 6., 8. szakasz — O. V. Kudrjavcev; 3. és 5. szakasz — M. M. Gyakonov; 9. szakasz — J. M. Stajerman; XXIII. fejezet 1., 2. és 4. szakasz — J. M. Stajerman; 3. szakasz — T. V. Blavatszkaja; 5. és 6. szakasz — O. V. Kudrjavcev; XXIV. fejezet — J. M. Stajerman; XXV. fejezet 1., 3. és 6. szakasz — O. V. Kudrjavcev; 2. szakasz — M. M. Gyakonov; 7. szakasz — J. M. Stajerman; XXVI. fejezet 1., 2. szakasz — O. V. Kudrjavcev; 3. szakasz — J. M. Stajerman; XXVII. fejezet 1. és 5. szakasz — J. M. Stajerman; 6. szakasz — Sz. L. Utcsenko.

A VIII. fejezethez (1. és 3. szakasz), a IX. fejezethez (1., 2., 5. és 7. szakasz), valamint a X. fejezethez (3. és 6. szakasz) a szerkesztő bizottság K. K. Zeljin anyagát használta fel. Ezenkívül felhasználásra került J. J. Perepjolkin anyaga az egyiptomi történethez (az I. fejezet 2. és a VII. fejezet 1. és 3. szakaszában), A. G. Perihanjan anyaga Kisázsia történetéhez (a VII. fejezet 1. szakaszában), I. Sz. Kacnyelszon anyaga Etiópia történetéhez (a X. fejezet 5. szakaszában), végül M. A. Tyihanova anyaga a csernyahovói kultúráról (a XXIII. fejezet 3. szakaszában).

* E szakaszok szövegében a szerkesztő bizottság több módosítást hajtott végre.

Az egyes részekhez a bevezetést és az összefoglalást a kötet szerkesztői írták.

A kötet végleges megfogalmazásában sokat segített B. G. Veber, O. V. Kudrjavcev, J. A. Lencman, O. N. Julkina és M. A. Lifsic.

Az időrendi táblázatokat és mutatókat A. J. Szirkin állította össze.

A legfontosabb irodalom és források jegyzékét a kötet szerkesztői állították össze, kivéve a Parthia és a Szaszanida-Irán történetével foglalkozó részt, amelyet A. G. Perihanjan dolgozott fel.

Az illusztrációkat N. A. Szidorova válogatta össze, kivéve a III. rész anyagát, amelynek válogatása T. V. Sztyepugina munkája.

A kötet tudományos szervező munkálatait J. V. Kozakovszkaja, Z. Sz. Belouszova, J. L. Glusickaja és J. Sz. Golubcova végezték.

A szerkesztő bizottság köszönetét fejezi ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének a művelődéstörténeti fejezetek átvizsgálásáért, valamint mindazoknak a szakkutatóknak, akiknek bírálatai, megjegyzései és javaslatai nagy segítséget jelentettek e kötet megírásában.

II. KÖTET

I. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK ELŐ-ÁZSIÁBAN ÉS A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉN. AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMA. A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK. AZ EURÓPAI ÉS AZ ÁZSIAI TÖRZSEK (I. E. I. ÉVEZRED)

I. FEJEZET

AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMA

Elő-Ázsia volt a rabszolgatartó világ egyik legrégibb központja. E hatalmas terület politikai térképe a századok folyamán nemegyszer változott. A belső társadalmi megrázkódtatások, háborúk és hódítások eredményeképpen egyes államok megszűntek, s helyettük mások keletkeztek. Az i. e. I. évezred elején itt alakult ki az első nagy rabszolgatartó birodalom — az asszír állam, amely Elő-Ázsia nagy részét és Egyiptomot is magában foglalta.

Az idegen területek elfoglalása rabszolgák tömegének és hatalmas anyagi értékeknek, valamint óriási adónak a beáramlását biztosította, ami mind Asszíria katonai és tisztviselői arisztokráciáját, papjait gazdagította. Ennek a nagy kiterjedésű birodalomnak a létrehozása, amelynek területén igen fontos karavánutak haladtak keresztül, részben a nagyvárosi kereskedő és uzsorás felső réteg érdekeinek is megfelelt. Ugyanakkor azonban az ellentmondások is sokasodtak a birodalmon belül. Az asszír uralkodók fosztogató politikája, a leigázott népek tömeges áttelepítése, a kézműipari központok lerombolása a meghódított területek legkülönbözőbb társadalmi erőinek ellenállását váltották ki. Ez az állam, amelynek nem volt közös gazdasági alapja, és amely tulajdonképpen fejlődési fokukat tekintve különböző országok és tartományok erőszakos úton létrehozott konglomerátuma volt, nem lehetett tartós és állandó. A háborús kudarcok csak siettették az asszír birodalom széthullását. Az i. e. VII. század végén meg is semmisült ellenfeleinek csapásai alatt: először Babilonia és Média osztozkodott rajta[1] majd azok is kénytelenek voltak átengedni a teret az új perzsa birodalomnak.

1. AZ ELŐ-ÁZSIAI RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMAK FEJLŐDÉSÉNEK SAJÁTOSSÁGAI AZ I. E. I. ÉVEZRED DEREKÁN

A rabszolgatartó birodalmak kialakulása az elő-ázsiai rabszolgatartó társadalmak gazdasági életének, társadalmi viszonyainak fejlődésében és politikai berendezésében több új vonás megjelenését vonta maga után.

E birodalmak létrehozásával együtt járt az, hogy a meghódított területek lakosságának egy részét fogságba hurcolták. Ez a rabszolgaság nagyarányú fellendülésére vezetett. Nemcsak a királyok és a templomok, hanem a hadsereggel és a királyi közigazgatással szorosabb kapcsolatban álló

[1] Lásd Világtörténet. I. köt. XXI. és XXIV. fejezeteit.

személyek jelentős rétege is nagy rabszolgatartó lett, amennyiben több száz, sőt több ezer rabszolgával rendelkezett. Ebben az időben kezdődik az a gyakorlat, hogy a hadifoglyokat mint rabszolgákat kisebb, elszórt csoportokban letelepítik. Mivel pedig a fölöttük való felügyelet gyakorlatilag megvalósíthatatlan volt, a személyi szabadságuktól továbbra is megfosztott rabszolgáknak bizonyos önállóságot engedtek: gazdálkodhattak, de uruk termelési eszközeivel, és kényszerítve voltak arra, hogy munkájuk gyümölcsének nagyobb részét rabszolgatartójuknak szolgáltassák be. Ugyanígy alakult néhány nagy városban a kézműves rabszolgák kizsákmányolása is.

A katonabirodalmak kialakulásának másik fontos következménye az volt, hogy a meghódított területeken minden föld — a hódítás jogán — a király tulajdonába ment át. Kivételt csak azoknak a templomoknak és városoknak a földjei jelentettek, amelyek önként alávetették magukat a hódítóknak. Rendkívül elterjedt az a rendszer, amely szerint az uralkodó állam nagy rabszolgatartó arisztokráciájának képviselői földeket, sőt egész tartományokat kaptak szolgálataik fejében vagy ajándékul.

Lényegesen megváltozott a közösségek egyszerű tagjainak a helyzete. Régebben — függetlenül attól, hogy a föld névlegesen a király legfőbb tulajdonában volt-e, vagy sem — a közösségek tagjai azt a földet, amellyel ténylegesen rendelkeztek, sajátjuknak tekintették. Most viszont reális jelentőséget nyert az, hogy a közösség tagjai által művelt föld a király tulajdona volt; ezt különösen elősegítették a tömeges áttelepítések, amelyeket az asszír uralkodók és utódaik folytattak. Az adókötelezettségeikbe bonyolódott közösségi tagok teljes elszegényedése, a számtalan adó és egyéb szolgáltatás a közösségi tagokat olyan helyzetbe juttatta, amely alig különbözött a velük gyakran közös településeken élő rabszolgákétól.

Sajátos helyzete volt a városok lakosságának. Az ókori Kelet eddig nem ismerte a szó valódi értelmében vett városokat, már mint a kereskedelem és kézművesség központjait. Az, amit mi itt városnak nevezünk, tulajdonképpen „város és falu bizonyos fajta indifferens egysége"[1] — nagy, megerősített, alapjában véve mezőgazdasági vagy mezőgazdasági-kézműves jellegű település volt. A városlakók közösségi tagok voltak és a közösségi tagoktól általában megkövetelt kötelezettségeket teljesítették. Ugyanakkor voltak királyi közigazgatási központok: királyi helyőrség által megszállt erődítmények.

De az I. évezred kezdetén a legfejlettebb területeken, főleg a karaván- és a tengeri kereskedelmi utak csomópontjaiban több városi közösség a fejlett kézműiparral rendelkező városok sorába lép. Ezekben a városokban uralkodó helyzetben vannak a rabszolgatartók kereskedő- és uzsorásrétegei. A városlakók továbbra is teljesítik közösségi és királyi kötelezettségeiket, fizetik az adókat, de a rabszolgatartók valójában mindezeket a terheket a dolgozók vállára hárítják át, főleg úgy, hogy rabszolgáikat küldik ki kötelezettségeik ledolgozására.

A kézművességnek, kereskedelemnek és az uzsorástevékenységnek központjaivá fejlődnek a legfontosabb templomok is. Gyakran egész városok templomvárossá szerveződnek (például Babiloniában Uruk városa), ezzel elnyerik azokat a kiváltságokat is, amelyeket a templomok ősi időktől fogva élveztek.

Annak ellenére, hogy a városokban nem a rabszolgatartók viselték a királyok despotikus hatalmának minden terhét, mégis arra törekedtek, hogy városuk mentesüljön az adóktól és egyéb szolgáltatásoktól. Az i. e. VIII. században teljes autonómiát élveztek a következő elő-ázsiai városok: Uruk, Nippur, Sippar, Babilon (külvárosaival: Borsippával és Kûtuval), Aššur és Ḫarrânu. Ugyanilyen helyzetben voltak az asszír és babiloni királyok által meghódított föníciai kereskedő városállamok: Arwâḍ, Sidón, Tyros is. Kiváltságos helyzetet élvezett továbbá a templomi birtokok rabszolgatartó lakossága is Egyiptomban, Kisázsiában és más területeken.

[1] *Marx:* A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953. 16. old.

Az elő-ázsiai birodalmak gazdasági életében és társadalmi viszonyaiban végbement változások tükröződtek az illető országok politikai történetében is. Az asszír, majd később a babiloni birodalomban már az i. e. VIII—VII. század folyamán megfigyelhető az uralkodó osztály két csoportjának küzdelme. Az egyik, amely a katonai és tisztviselői-arisztokrácia érdekeit képviseli, minden eszközzel a királyi hatalom és a hadsereg megerősítésére, a hódításokra és fosztogatásokra irányuló politika folytatására törekszik. A másik csoport viszont, amely a papsággal és a kereskedő-uzsorás központokkal állt kapcsolatban, a távoli hódítások feladása, s a templomoknak és a városoknak nyújtandó kiváltságok mellett foglalt állást. A babiloni birodalomban ez a párt jutott túlsúlyra. Itt a papság és a kereskedő-uzsorás körök politikája az állam katonai hatalmának meggyengülésére vezetett. Ezért volt az, hogy amikor összeütközésre került sor a VI. században kialakult, katonailag erősebb perzsa állammal, a babiloni birodalom nem tudott helytállni.

2. AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM KIALAKULÁSA

A méd állam az i. e. VII. század végén és a VI. század elején — Asszíria és Urartu bukásának eredményeképpen — Elő-Ázsia hatalmas (a kisázsiai Halys-folyótól a közép-iráni pusztaságokig terjedő) területeinek birtokába jutott. Az általa egyesített terület a régi civilizációkkal rendelkező országokon kívül olyan vidékeket is magába foglalt, amelyeknek lakossága még az ősközösségi társadalom viszonyai közt élt vagy csak nemrég jutott el az osztálytársadalom fokára.

Az egyik ilyen terület Persis (a mai Farsz) volt, az iráni fennsík délnyugati részén. Az itt kialakult korai osztálytársadalmat az jellemezte, hogy nemzetségi arisztokráciájának tagjai hadizsákmányra és hódításokra törekvő rabszolgatartókká lettek. II. Kyros (Kuruš) perzsa fejedelem kihasználta az Astyagés méd király és az állam centralizálására irányuló politikájával nyilván elégedetlen méd arisztokrácia közti konfliktust és három esztendeig tartó háború során — 550-ben — hatalmát az egész országra kiterjesztette. A méd birodalmat a perzsa váltotta fel.

KYROS ELSŐ HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

Kyros, miután Astyagés legyőzése után egész Nyugat-Iránt egyesítette, erős hadsereget szervezett. Katonáit elsősorban a szabad közösségi tagok soraiból toborozta. A „hadsereg" jelentésű óperzsa *kāra* szó egyúttal a „népet" is jelöli. Ebben is a perzsa társadalom sajátossága tükröződik: itt — mint az ókori Irán egyéb területein is — még elevenen éltek a közösségi rend maradványai. A görög hagyomány szerint Kyros olyanná szervezte a perzsa hadsereget, hogy több mint fél évszázadig nem szenvedett vereséget és meghódította a Közel- és a Közép-Kelet valamennyi országát, annak ellenére, hogy a perzsák és a médek viszonylag kevesen voltak, számuk valószínűleg együtt sem tett ki többet egymilliónál.

A perzsa hadsereg győzelmeit bizonyos mértékben megkönnyítette az a körülmény, hogy a Földközi-tenger keleti vidékein kialakult ókori államok városi arisztokráciájának, papságának és kereskedő köreinek érdeke fűződött olyan egységbe foglalt terület létrejöttéhez, amely elősegíthette a kereskedelem kiterjesztését. Az 547-ben a kisázsiai Lydia, továbbá Babilonia és Egyiptom közt létrehozott perzsaellenes szövetség teljes kudarcát jelentős mértékben az idézte elő, hogy a szövetséges országok uralkodó osztályának egy része árulást követett el. 546-ban, a lyd határ mellett aratott győzelem után Kyros csapatai elözönlötték a lyd állam területét, elfoglalták Sardeist, a fővárost, majd perzsa fennhatóság alá vonták a félsziget nyugati partszegélyén épült görög városállamokat is.

BABILON ELFOGLALÁSA

Kisázsia meghódítása után Kyros Babilonia ellen indult, melynek fővárosát, Babilont II. Nabûkudurriuṣur hatalmas, az akkori haditechnikával szinte bevehetetlen erődítménnyé változtatta. Kyros lépésről lépésre igyekezett Babiloniát elvágni a külvilágtól: megbénította ellenfele kereskedelmét, amelyet Babilonia keleten Nyugat-Iránnal, nyugaton pedig Szíriával, Föníciával és Palesztinával folytatott. Hérodotos görög és Bérossos babiloni történetíró bizonysága szerint Kyros a Babilonia elleni közvetlen támadást csak „egész Ázsia meghódítása" után kezdte el. Arról, hogy Egyiptom Babilonia segítségére sietett volna, semmit sem tudunk. II. Amasis egyiptomi király nyilván reménytelennek látta, hogy bármiféle komoly segítséget nyújtson szövetséges társának, Nabûna'id babiloni királynak.

A külkereskedelem megszűnése a babiloni uralkodó osztályon belül azoknak a csoportoknak a megerősödésére vezetett, amelyek gazdasági előnyeik kedvéért hajlandók voltak lemondani a babiloni állam önállóságáról és megbékéltek azzal a gondolattal, hogy Babiloniát a perzsa birodalom bekebelezze. Megbízhatatlanok voltak a babiloni hadsereg zsoldoscsapatai is. A babiloni arisztokráciának a hadsereghez húzó része mindezek ellenére úgy határozott, hogy szembeszáll a hódítóval, és a csapatok élére Nabûna'id fiát, Bêlšaruṣurt (a Bibliában: Baltazár) állította. 538-ban Kyrosnak sikerült Babilon legfontosabb részeit elfoglalnia. Csak a város különlegesen megerősített központja, amelyet Bêlšaruṣur válogatott katonasággal szállt meg, állt ellent neki egy ideig.

Babilonia meghódítása után Kyros fennhatósága alá akarta kényszeríteni Egyiptomot is, az utolsó ókori nagyhatalmat, amely valaha szintén az asszír világbirodalomhoz tartozott. Csakhogy a Nílus völgyének meghódítása egyáltalán nem volt könnyű feladat, mivel Egyiptom ebben az időben erős és meglehetősen szilárd egységbe kovácsolt állam volt. Ezért Kyros gondos előkészületekkel próbálta biztosítani a Nílus völgyébe tervezett betörés sikerét. E célból visszaengedte hazájukba a zsidókat és föníciaikat, akik Nabûkudurriuṣur hadjárata óta babiloni fogságban sínylődtek, és megengedte a zsidóknak Jeruzsálem újraépítését, sőt felruházta a várost széles körű autonómiával. Ezzel Judeát megfelelő hídfőállássá alakította az Egyiptom elleni hadjárat céljaira. Kyros, amikor a föníciai hadifoglyokat hazaengedte, arra számított, hogy a maga oldalára állítja Fönícia tengerparti városállamait, amelyek majd flottájukkal segíthetik őt az egyiptomi hadjárat folyamán.

KYROS BELSŐ-ÁZSIAI HADJÁRATA

Kyros tisztában volt azzal, hogy az Egyiptom ellen indítandó hadjárat hosszú időre igénybe fogja venni katonai erejének jó részét, ezért úgy határozott, hogy először Baktriát hódítja meg és ezzel biztosítja birodalmának keleti határait a nomádok betörései ellen. Babilon elfoglalása után tehát több hadi vállalkozást szervezett a belső-ázsiai pusztaságok nomád törzsei ellen. A siker mindaddig nem is hagyta cserben, amíg hadi vállalkozásainak célját a nomádok betöréseinek visszaverésére korlátozta. De amikor elhatározta, hogy behódolásra kényszeríti az Aral-tótól keletre nomadizáló szaka-masszageta törzseket, már makacs ellenállásba ütközött. 529-ben Kyros egy csatában vereséget szenvedett és ő maga is elesett. A trónon legidősebb fia, Kambysés (óperzsául: Kambujiya) követte, aki nyilván már korábban is uralkodótársa volt apjának.

KAMBYSÉS MEGHÓDÍTJA EGYIPTOMOT

Kyros tehát súlyos vereséget szenvedett a szaka-masszagetáktól. Az utána trónra lépő Kambysés a birodalom keleti tartományainak határait nyilván meg tudta védelmezni a nomád betörések veszélyétől. Ezután látott hozzá az Egyiptom elleni hadjárat megvalósításához. Fő erőit fel-

tehetőleg már 527 végén Nyugatra irányította és egy ideig Judeában tartózkodott. A föníciai városállamok is megkezdték hajóhaduk előkészítését. Küldött néhány hajót Kypros szigetének több városa és Samos szigetének görög uralkodója, Polykratés is. Miután Kambysés Phanéstől, az Egyiptomban szolgáló görög zsoldoscsapatok egyik parancsnokától tudomást szerzett arról, hogy az egyiptomi papság és az arisztokrácia elégedetlen Amasis fáraó belpolitikájával (a fáraó ugyanis a hadseregre támaszkodva az egyeduralom megszilárdítására törekedett), a jelek szerint kapcsolatokat próbált teremteni az egyiptomi arisztokrácia bizonyos képviselőivel.

A perzsa király a Dél-Palesztina és Egyiptom közti pusztaságokon nomadizáló arab törzseket is maga mellé állította és arra kötelezte őket, hogy a perzsa seregnek, amikor területükön átvonul, nyújtsanak segítséget. A nomád araboknak ez a segítsége fölöttébb hasznosnak bizonyult, amikor Kambysés serege 525-ben Egyiptom ellen indult. Akkoriban halt meg Amasis fáraó, és a trónon fia, III. Psammétichos követte.

Az első, de máris döntő csata Pélusionnál, az egyiptomi határon zajlott le. Az egyiptomi sereg igen súlyos veszteségek után Memphisig hátrált és itt kísérelte meg a végső ellenállást, de csakhamar kénytelen volt a győző kényére-kedvére megadni magát. Memphis elfoglalásakor a perzsák fogságába esett III. Psammétichos fáraó is, családjával és kíséretével együtt. A Nílus völgye, le egészen Elephantiné szigetéig, a perzsa király fennhatósága alá került.

Egyiptom gyors leverését kétségtelenül az arisztokrácia és a papság árulása tette lehetővé. Az árulók feje alkalmasint Udahorresent, az egyiptomi hajóhad akkori parancsnoka volt. Lehetséges, hogy ő nyitotta meg a tengerpartot a föníciai hajóhad előtt, amely így akadálytalanul felhajózhatott a Nílus torkolati ágain a deltavidék belsejébe, és az egész területet Kambysés hatalma alá kényszeríthette. Udahorresent — önéletrajz jellegű feliratában — hallgat az egyiptomi hajóhad tevékenységéről, csupán arról az időről beszél, amikor Kambysés hatalma már megszilárdult a Nílus völgyében, és a fáraók trónján ülő perzsa király megparancsolta neki, hogy „legyen barátja és a palota kormányzója". Udahorresentnek, az egyiptomi arisztokrácia képviselőjének szemében Kambysés — ez a keleti jövevény — ugyanolyan hőn óhajtott király volt, mint apja, Kyros a babiloniai uralkodó osztály számára.

KAMBYSÉS TOVÁBBI HÓDÍTÓ HADJÁRATAI

Az Egyiptomtól nyugatra élő líbyai törzsek annyira megrémültek Kambysés egyiptomi győzelmétől, hogy önként elismerték a perzsa király fennhatóságát és elküldték neki ajándékaikat. Kambysés, miután így megszilárdította hatalmát a Nílus völgyében és a vele határos területeken, megpróbált tovább hatolni Nyugat (Karthago) és Dél (Etiópia) felé. Amikor kénytelen volt letenni arról, hogy Karthagót a tenger felől támadja meg, mivel a föníciaiak — a görög Hérodotos bizonysága szerint — nem akartak „hadat indítani tulajdon gyermekeik ellen", szárazföldi hadjáratra szánta el magát. Katonai expedíciót szervezett a Líbyai-sivatag északnyugati részében levő Amon-oázis ellen, ahonnan megnyílt volna számára az út Kyréné és Karthago felé. Ez a vállalkozása — ha Hérodotosnak hihetünk — teljes kudarccal végződött: Kambysés seregét útközben betemette a számum homokja. Sikertelenül végződött az etióp királyság ellen indított hadjárata is: a perzsa sereg, miután a hőségtől és a szomjúságtól, valamint az ellenség rajtaütéseitől nagy veszteségeket szenvedett, kénytelen volt visszavonulni.

Az Etiópia elleni háborúban elszenvedett kudarc nyomán Egyiptomban híre kelt, hogy a perzsa király is elpusztult. Ez a híresztelés zavargásokat és lázongásokat idézett elő, amelyekbe a Memphisben díszőrizetben tartott III. Psammétichos is belekeveredett. Kambysés, mikor visszatért a hadjáratból, kíméletlenül leszámolt ellenfeleivel. Udahorresent feliratán olvashatunk a király „tomboló dühéről, ...amilyen még nem volt". Kambysés kivégeztette Psammétichost, a fáraó

családtagjainak nevét és címeit még a szarkofágokról is levakartatta. Leromboltatta azokat a templomokat, melyeknek papjai részt vettek a felkelésben.

Kambysés haragját nem csupán az egyiptomi lakosság megmozdulásai váltották ki. Kambysés halálhíre nyomán a Nílus völgyében hátrahagyott perzsa sereg katonái nyilván úgy tekintettek Bardiyára, Kambysés öccsére és egyben parancsnokukra, mintha máris ő volna a király. Ezért Kambysés, mihelyt visszatért az etiópiai hadjáratból, Bardiyát visszaküldte Perzsiába, majd ott titokban megölette. A hadsereg vezetői körében elégedetlenséget váltott ki a király despotizmusa; Kambysés összeesküvéstől tartva tömegesen végeztette ki a legelőkelőbb perzsákat.

GAUMĀTA FELKELÉSE ÉS AZ IRÁNI POLGÁRHÁBORÚ

Nem sokkal ezután Kambysés nyugtalanító híreket kapott Iránból egy magát Bardiyának nevező trónigénylő felbukkanásáról. Ez a trónigénylő valójában egy Gaumāta nevű mágus volt. A behisztuni sziklafeliraton ezekről az eseményekről azt olvashatjuk, hogy amikor Gaumāta 522-ben Bardiyának adta ki magát, „az egész nép fellázadt és Kambysestől hozzá pártolt át, mind Perzsia, mind Média, mind a többi ország. Ő (Gaumāta) ragadta kezébe a királyságot." Az a mozgalom, amelyet Gaumāta irányított, feltehetőleg mégis valamivel korábban kezdődött, még pedig nem is Perzsiában, hanem Médiában. Hérodotos szerint a trónigénylő mágus hatalombitorlását úgy tekintették, mintha az állam vezetése a perzsák kezéből ismét visszaszállt volna a médekre. Kambysés 522 júliusában, Egyiptomból hazatérőben, rejtélyes körülmények között meghalt; halála csak megszilárdította Gaumāta hatalmát.

Forrásaink szűkszavúsága nem teszi lehetővé, hogy kellő határozottsággal felderítsük az ál-Bardiya sikerének okát és célkitűzéseit. Mindössze annyit tudunk, hogy a trónbitorló mágus volt, vagyis a méd papság képviselője. A behisztuni felirat arról tudósít bennünket, hogy Gaumāta leromboltatta a szentélyeket (minden valószínűség szerint a nemzetségi kultuszok központjait) és a kāratól „közösségenként" elvette a legelőket, jószágot és a „házi embereket" (egyes kutatók szerint: a rabszolgákat). Gaumāta nyilván a méd arisztokrácia érdekében próbálta meg lerombolni a még meglevő közösségi szervezetet, hogy ezzel is csapást mérjen a perzsa közösségek katonatagjaira.

De Gaumāta felkelésének jelentősége ennél nagyobb volt. A bonyolult összetételű államban különböző és egymásnak ellentmondó érdekek kereszteződtek. Hérodotos előadása szerint „a mágus a birodalom minden népéhez elküldte parancsát, amely az embereket három évre mentesítette a katonai szolgálattól és az adóterhektől", továbbá, amikor elpusztult, „Ázsiában mindenki fájlalta a mágus pusztulását, csak maguk a perzsák nem". A Kyros és Kambysés által meghódított országok népi tömegei és az uralkodó osztály egyes csoportjai, amelyek nyilván nagyon elégedetlenek voltak a terhes beszolgáltatások és a perzsa állam javára teljesítendő különféle kötelezettségek miatt, támogatták Gaumātát. Ugyanakkor feltehető, hogy Margianéban éppen Gaumāta — osztálylényegét tekintve az Achaimenidákétól alig különböző — politikája robbantotta ki a népi tömegek felkelését. Az ál-Bardiya újításai a legnagyobb elégedetlenséget Nyugat-Irán katonasága, valamint az Achaimenidák királyi nemzetségéhez csatlakozó perzsa arisztokrácia körében váltották ki.

Irán nyugati részében a trónigénylővel szemben ellenséges erők élére a 27 éves Dareios, Hystaspés fia (perzsául: Dārayavauš, Vištāspa fia), az Achaimenida-nemzetség fiatalabb ágának képviselője állt. Dareios a perzsa törzsi arisztokrácia hat más képviselőjének közreműködésével megszervezte az akkor Médiában tartózkodó Gaumāta mágus meggyilkolását (i. e. 522-ben). Trónralépése után Dareios újra felépíttette a perzsáknak a trónbitorlótól leromboltatott nemzetségi szentélyeit, visszaadatta az elkobzott legelőket és jószágokat. Dareios a jelek szerint visszaállította a hadsereg kiváltságos helyzetét, amelyben Nyugat-Irán minden szabad férfija szolgált, a Kyros és

Kambysés által meghódított országokat pedig megfosztotta azoktól a kedvezményektől, amelyeket a trónbitorló adományozott nekik.

Uralmának kezdeti eseményeit Dareios a behisztuni sziklán örökíttette meg. Ez a szikla az utolsó kiszögellése annak a hegyláncnak, amely Kermansah völgyét keletről szegélyezi (az ókori Elámtól északra). Itt, a szédítő magasságban, ékírásos szótagírással vésték a sziklába a 400 soros nagy feliratot óperzsa nyelven, valamint fordításait elámi és akkád nyelven. A feliratok felett kifaragott dombormű Dareiost ábrázolja, amint diadalmasan tiporja a megkötözött Gaumāta mágust és a fellázadt tartományok nyolc vezérét.

Az Achaimenidák dinasztiájának újbóli hatalomra jutása a birodalom több nyugati tartományában, elsősorban Elámban és Babiloniában felkelésekre vezetett. Elám hamarosan meghódolt, de Babiloniában a felkelés elfojtása több hónapba telt, közben pedig Elám, Média, Egyiptom és Parthia ismét elszakadt Dareiostól. A behisztuni felirat a fellázadt tartományok között említi Margianét is.

A felkelések jellege különböző volt nyugaton és keleten. A birodalom nyugati felében a zendülések nem váltak valóban népi megmozdulásokká: ezt bizonyítja az a tény, hogy elfojtásuk viszonylag kevés áldozatot követelt. Viszont keleten Dareiosnak valóságos arisztokráciaellenes népi felkeléssel kellett megküzdenie, amely Margianéban még Gaumāta idejében lángolt fel. Ezt a felkelést 522 decemberében példátlan kegyetlenséggel verték le: a Dareiosszal szembeszálló Margianéban valóságos vérfürdőt rendeztek; a lemészárolt felkelők száma meghaladta az 55 000-et; fogságba mindössze 6572 embert hurcoltak.

Dareios a behisztuni sziklafeliraton dicsekedve említi, hogy egyetlen év folyamán tizenkilenc győzelmet aratott és teljesen helyreállította a perzsa birodalmat.

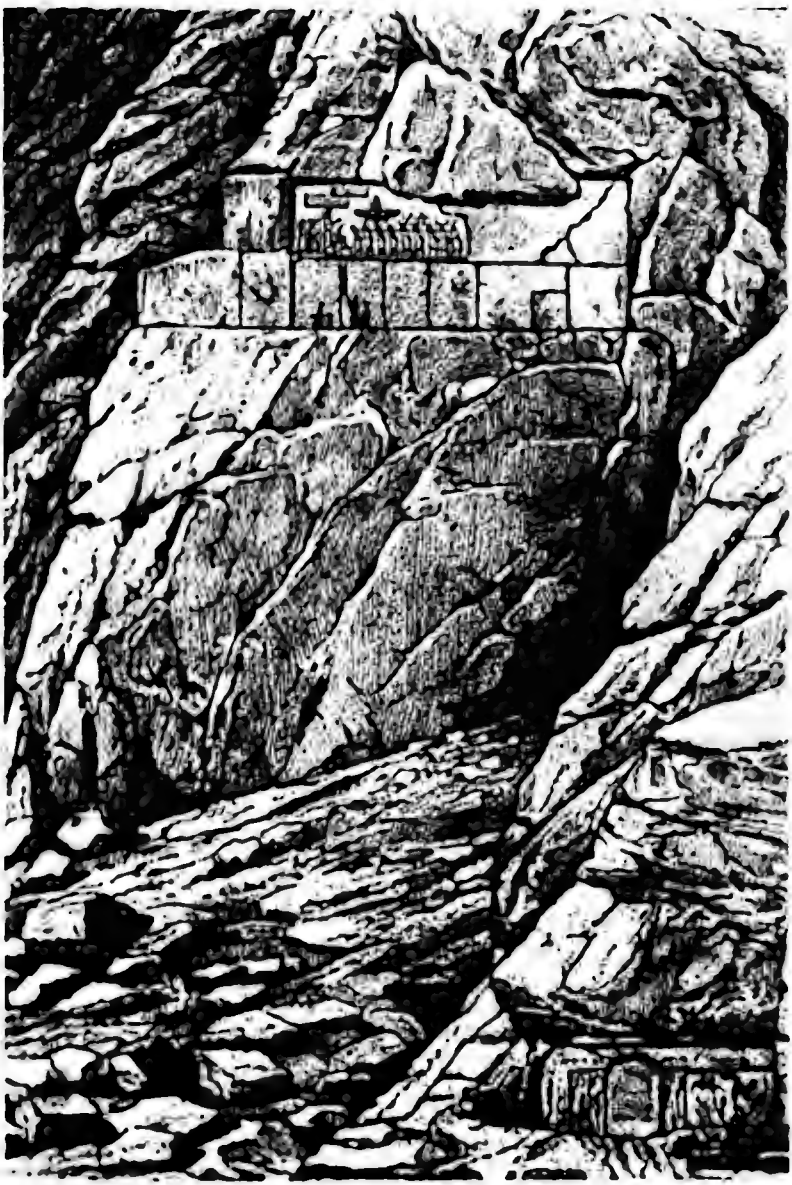

A behisztuni sziklafal I. Dareios dombormüves ábrázolásával és feliratával
I. e. VI. század

AZ ÁLLAMAPPARÁTUS SZERVEZETE

Kyros birodalma olyan népek és törzsek lazán összefüggő konglomerátuma volt, amelyek a fejlődés fokát, gazdasági életük formáit, nyelvüket és kultúrájukat tekintve lényegesen különböztek egymástól. A birodalom nyugati felében a rabszolgatartó rendszer uralkodott, míg keleti részében sok törzs még az ősközösségi társadalom viszonyai közt élt. Ha Kyros és Kambysés uralkodásának korára gondolunk, akkor csakis a perzsáknak a meghódított népek fölötti katonai uralmáról beszélhetünk. Hérodotos előadása szerint „Kyros, majd Kambysés uralkodása alatt Perzsiában egyáltalán

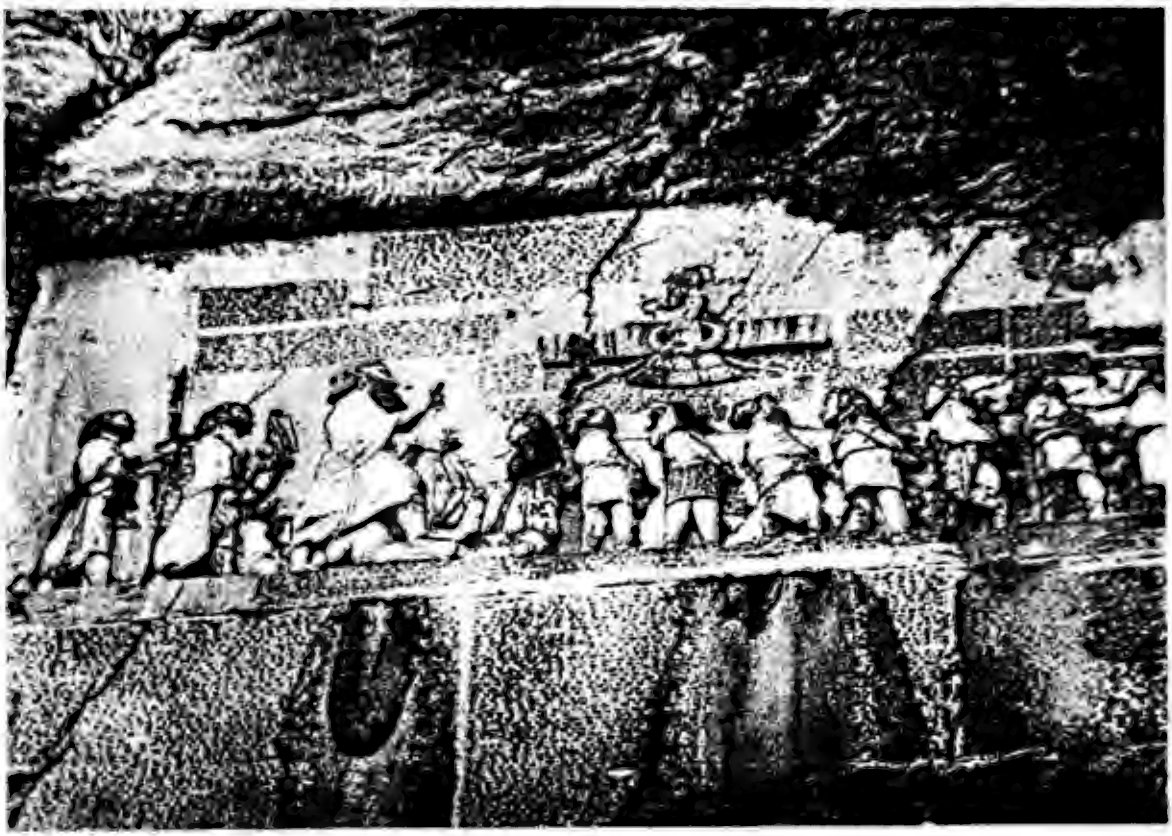

A behisztuni sziklafal domborműve I. Dareios és az elfogott felkelő vezérek ábrázolásával
I. e. VI. század

nem volt meghatározott adó, az alattvalók csak ajándékokat adtak". Az „ajándékokon" nyilván önkényesen szedett beszolgáltatásokat, nem pedig rendszeresen működő közigazgatási apparátus kiszabta adókat kell értenünk. Éppen a közigazgatási szervezet hiánya folytán hullott szét a perzsa birodalom oly gyorsan Kambysés és Gaumāta halála után.

A meghódított területek kormányzásának állandó jellegű adminisztrációs rendszerét forrásaink I. Dareiosnak tulajdonítják. Azok az újítások, amelyeket Dareios uralkodásának elején vezetett be, a központi hatalom maximális megszilárdítására irányultak. Dareios ezt a célját a hadseregre támaszkodva érte el. A perzsa monarchia jellegét jól mutatja az egyik, Dareios uralkodása alatt kőbevésett dokumentum, az úgynevezett naqs-i-rusztemi B-felirat. Ez voltaképpen nem más,

mint az egyeduralom apológiája. Jutalmazni és fenyíteni csak a királynak volt joga. A „királyok királyával" szemben tanúsított engedetlenség esetén még a legelőkelőbb perzsákra is kegyetlen büntetés várt. Például a Gaumāta elleni összeesküvés hat résztvevőjének egyikét azért végezték ki, mert megsértette a szigorú udvari szertartások rendjét, bár Dareios ünnepélyesen megígérte, hogy Gaumāta meggyilkolásának részeseit „oltalmazni" fogja.

A tulajdonképpeni Perzsia lakossága kivételes helyzetet foglalt el az Achaimenidák birodalmában. Az államapparátus, valamint a kiváltságokat élvező csapategységek tagjai elsősorban perzsákból toborzódtak. Ezért volt az, hogy nemcsak a perzsa arisztokrácia, hanem bizonyos mértékig a perzsa közösségi tagok is támogatták a királyi hatalmat.

A zsarnoki uralom anyagi alapjainak jó részét az állami adók, valamint a királyi gazdaságok bevételei tették ki. A perzsa uralkodó — a görög történetírók szemében mesésnek tetsző — jövedelmeit a fényűző királyi udvar, a népes udvartartás, a káprázatos paloták és díszkertek kiadásaira fordították. Sokba került a hivatalnokok széles hálózata is, főleg a nagyszámú írnokot foglalkoztató királyi kancellária (ezeknek ismerniük kellett a birodalomban használt különféle nyelveket), valamint a levéltár, amelyben az ügyintézéssel kapcsolatos dokumentumokat őrizték. A közigazgatási apparátus élén a hét legelőkelőbb főemberből álló tanács állott, melynek tagjai feltehetőleg a Gaumāta elleni összeesküvés résztvevői (illetőleg azok leszármazottai) voltak, azonkívül a legfőbb állami méltóság birtokosa (valószínűleg ezt nevezték *chiliarchos*-nak, „ezer ember parancsnokának"). A közbeeső láncszem a központi közigazgatás és a tartományok közigazgatása között egy sajátságos nevet („a király szeme" elnevezést) viselő főhivatalnok volt; segítőtársait — ugyanilyen képes kifejezéssel — „a király szemeinek és füleinek" nevezték.

A SATRAPIÁK

Dareios alatt az egész birodalmat húsz tartományra (*satrapiá*-ra) osztották. Minden satrapia köteles volt bizonyos számú *talanton** ezüstöt adó fejében beszolgáltatni. A Dareios uralkodásának első éveiben meghódított India satrapia volt az egyetlen, amely adóját nem ezüstben, hanem aranyban fizette. Babilonia 1000, Egyiptom 700 talentum ezüstöt fizetett. Az adófizetéstől, valamint I. Dareios idejében az építő- és szállítómunkák alól csak a tulajdonképpeni Perzsia nyert felmentést; ott ezeknek a munkáknak az elvégzésére a többi satrapiák lakosságát vették igénybe. A satrapiákból évenként befolyt adók összege 14 560 talentum (több mint 400 tonna) ezüstre rúgott. Dareios és utódai alatt ezt a roppant tömegű nemesfémet nagyrészt kincsként őrizték. Hérodotos szerint az adók formájában összegyűlt fémet felolvasztották és „cserépedényekbe töltötték, majd a cserépedény falait letördelték. Amikor azután pénzre volt szükség, a király annyi pénzt veretett, amennyi kellett." Hérodotos tudósítása szerint a perzsák Dareiost „kalmárnak nevezték, mivel meghatározott adót vetett ki és hasonló intézkedéseket hozott".

A satrapa, a tartományi kormányzó, korlátlan ura és parancsolója volt a polgári lakosságnak. A satrapák rendszerint az előkelő perzsák köréből kerültek ki, de egyik-másik tartományt a király engedélye alapján előbbi helytartója kormányozta. Például Egyiptomban néhol helyükön maradtak a korábbi nomarchések, csak éppen perzsa helytartói minőségben. Minden fontosabb dologban teljesen alá voltak rendelve a satrapának, akinek viszont az volt a feladata, hogy haladéktalanul végrehajtsa a király parancsait és gondoskodjék arról, hogy a kivetett adók idejében befolyjanak a királyi kincstárba.

Dareios még bonyolultabb, még hibátlanabbul működő adóbehajtási gépezetet szervezett birodalmában, mint amilyen annak idején Asszíriában volt, bár feliratain az asszír királyok is di-

* *Talanton* (görög szó, latinos alakja: *talentum*) — kb. 30 kg.

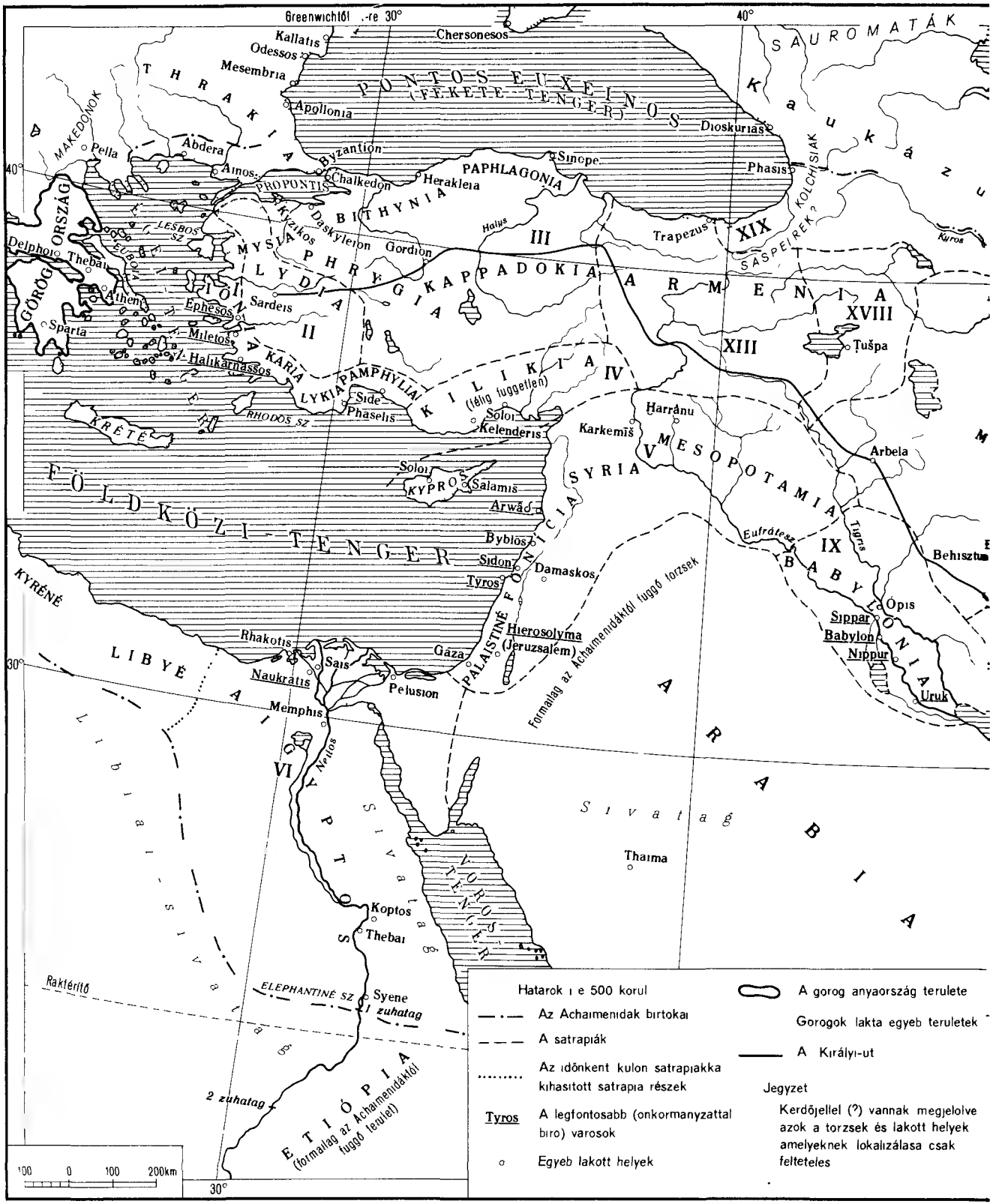

Greenwichtől -re 30°
40°
Kallatis
Odessos
Mesembria
Chersonesos
SAUROMATÁK
THRAKIA
PONTOS EUXEINOS
(FEKETE-TENGER)
Apollonia
Dioskurias
Kaukázu
MAKEDONOK
Pella
Abdera
Byzantion
Sinope
Phasis
KOLCHISIAK
Ainos
PROPONTIS
Chalkedon
Herakleia
PAPHLAGONIA
BITHYNIA
Kyzikos
Daskyleion
Halys
Trapezus
XIX
SASPEIREK?
Kyros
GÖRÖG ORSZÁG
LESBOS SZ
EUBOIA
MYSIA
PHRYGIA
Gordion
III
KAPPADOKIA
ARMENIA
Delphoi
Thebai
Athen
Sardeis
LYDIA
Ephesos
Sparta
Miletos
II
KARIA
Halikarnassos
LYKIA
PAMPHYLIA
Side
Phaselis
KILIKIA
(félig független)
IV
XIII
XVIII
Tušpa
Soloi
Kelenderis
Harrânu
Karkemīš
MESOPOTAMIA
V
Arbela
KRÉTÉ
RHODOS SZ
Soloi
KYPROS
Salamis
SYRIA
Arwâd
FÖLDKÖZI-TENGER
Byblos
Sidon
Tyros
Damaskos
FÖNICIA
Eufrátesz
Tigris
IX
BABYLONIA
Behisztun
Ópis
Sippar
Babylon
Nippur
Uruk
KYRÉNÉ
Rhakotis
Sais
Naukratis
Gaza
PALAISTINÉ
Hierosolyma
(Jeruzsalem)
Formailag az Achaimenidáktól függő torzsek
LIBYÉ
Pelusion
Memphis
AIGYPTOS
VI
Neitos
ARABIA
Sivatag
Thaima
Libiai-sivatag
Sivatag
VÖRÖS-TENGER
Koptos
Thebai
Raktérítő
ELEPHANTINÉ SZ
Syene
1 zuhatag
2 zuhatag
ETIÓPIA
(formailag az Achaimenidáktól függő terület)
100 0 100 200km
30°
Hatarok i e 500 korul
Az Achaimenidak birtokai
A satrapiák
Az időnkent kulon satrapiakka kihasitott satrapia részek
Tyros
A legfontosabb (onkormanyzattal biro) varosok
Egyeb lakott helyek
A gorog anyaország terulete
Gorogok lakta egyeb teruletek
A Királyi-ut
Jegyzet
Kerdőjellel (?) vannak megjelolve azok a torzsek és lakott helyek amelyeknek lokalizálasa csak felteteles

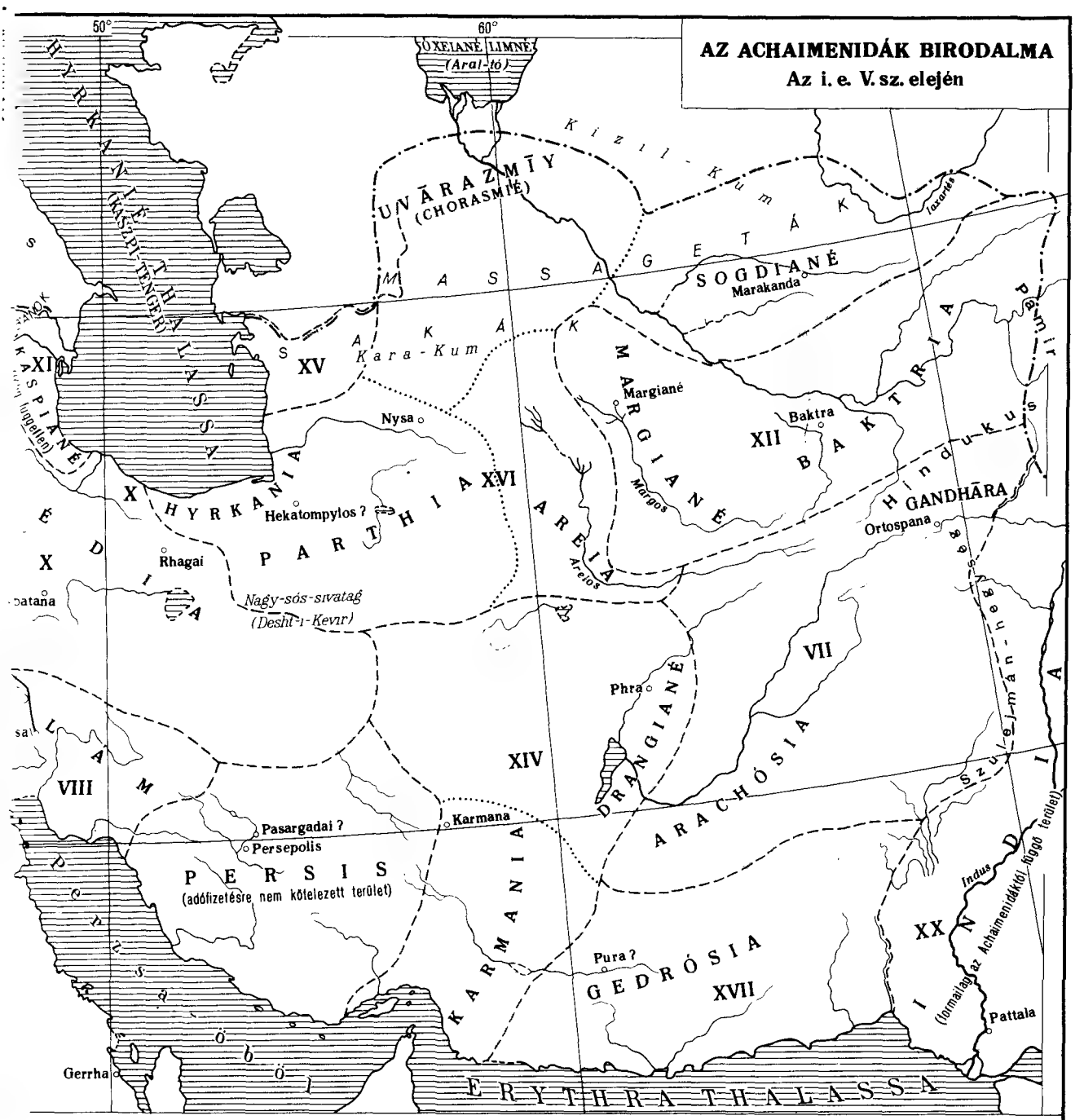

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM SATRAPIÁI I. E. 500 KÖRÜL
(A Hérodotosnál olvasható felsorolás szerint)

I Iónia
II Lydia
III Kappadokia
IV Kilikia
V Assyria
VI Aigyptos (és Kyréné)
VII Sattagydia és Gandhāra
VIII Elám (Kissia, Susiané)
IX Babylónia
X Média
XI Kaspiané
XII Baktria
XIII Armenia
XIV Drangiané és Karmania (Karmania Persishez is tartozott)
XV Sakák és félig független törzsek a Kaszpi-tenger környékén
XVI Parthia, Chorasmié, Areia és Sogdiané
XVII Ázsiai Etiópia (Gedrósia)
XVIII (Keleti) Armenia
XIX Félig független Fekete-tenger-parti törzsek
XX India

Jegyzet.
Thrakia satrapia (Skudra) Hérodotos felsorolásában nem szerepel

csekedtek azzal a „terhes adóval", amellyel a legyőzött népeket sújtották. Dareios birodalmában az adók valóságos csapást jelentettek a néptömegek számára. Behajtásuk módja megkétszerezte súlyosságukat. A perzsa állam az adók behajtását feltehetőleg rendszeresen bérbe adta ki. Ez a rendszer lehetővé tette a bérlő számára, hogy ha egy bizonyos összeget előre kifizetett, a lakosságtól jelentősen nagyobb összeget szedhessen be. Bérlőkként a gazdagok csoportosulásai jöttek számításba; ilyenek voltak például Babiloniában a kereskedő- és uzsorás Murašû-nemzetség képviselői. E család levéltárának dokumentumai ékesen bizonyítják az adóbérlők garázdálkodását. Például egy i. e. 425-ből származó okmányban azt olvashatjuk, hogy Murašû ügynökei az adóbehajtás során földig romboltak két nagyobb helységet és több kisebb települést. A dolog odáig fajult, hogy Bagadāta perzsa tisztviselő, aki a kárt szenvedett helységek ügyeiben illetékes volt, bíróság elé állíttatta az ügynököket. A Murašû-kereskedőház képviselője tiltakozott a vád ellen, de „a békesség kedvéért", vagyis a bírósági eljárás elkerülése végett beleegyezett abba, hogy Bagadātának 350 mérő árpát, egy mérő tönkölyt, 50 mérő búzát, 50 edény régi és ugyanannyi új főzésű föníciai pálinkát, 200 mérő fügét, 200 aprómarhát, 20 ökröt és 5 talentum gyapjút ajándékozzon. Bagadāta elfogadta ezt a rendkívül értékes „ajándékot" és ennek fejében el is simította a törvényszéki eljárást, amelyet pedig ő maga kezdeményezett. Ez a dokumentum (a többi hasonlóval együtt) jól szemlélteti a néptömegek teljes kiszolgáltatottságát az Achaimenidák birodalmában.

A HADSEREG SZERVEZETE

A satrapák hatalma a helyi lakosság fölött szinte korlátlan volt. Dareios azonban az egyes satrapiák nagyobb városaiban állomásozó helyőrségek élére külön katonai parancsnokokat állított, akik nem függtek a satrapáktól. Így valósult meg a központi hatalom számára szükséges kölcsönös ellenőrzés, amelyről Xenophón görög történetírónál a következőket olvassuk: „Ha a katonai parancsnok nem gondoskodik kellőképpen a tartomány védelméről, a (polgári) lakosság vezetője és a mezőgazdasági munkálatok felügyelője bepanaszolja, hogy védelem hiányában nem lehet dolgozni. Ha viszont a katonai parancsnok gondoskodik a békéről, s a (polgári) vezető felügyelete alá tartozó föld még sincs benépesítve, nincs megművelve, akkor meg a katonai parancsnok panaszolja be az utóbbit." Az ellenőrzés azt a célt szolgálta, hogy így megakadályozzák a satrapák esetleges elszakadási törekvéseit. A satrapa működését még a mellé beosztott „királyi írnok" is ellenőrizte. A határmenti tartományokban, például Egyiptomban vagy Kisázsiában a satrapa egy személyben katonai parancsnok is volt. Ilyen esetekben egyedül a „királyi írnok" tartotta szemmel a satrapa működését.

Az egyes satrapiák katonai parancsnokai öt főparancsnok alá voltak rendelve. Mindegyik főparancsnok több satrapia legfontosabb katonai erői felett rendelkezett. I. Dareios idejében a hadsereg legmegbízhatóbb magva a perzsa lovasság és gyalogság volt. Dareios tisztán látta, hogy a perzsa polgári haderőnek (kāra) milyen jelentősége van a birodalom biztonsága szempontjából, ezért utódainak ezt tanácsolta: „Ha így gondolkozol: nem akarok félni az ellenségtől — akkor védd meg ezt a (perzsa) népet." A hadsereg létszámát a perzsákon kívül elsősorban médekkel, azután a kelet-iráni törzsek fiaival, majd végül a többi meghódított területen toborzott csapatokkal egészítették ki. A perzsa katonai parancsnokok ügyeltek arra, hogy a satrapiák erődjeinek helyőrségébe helybeli születésűek ne kerüljenek. Sok papiruszt ismerünk az V. század végéről az egyiptomi Elephantiné szigetéről, ahol nagy határerőd épült. Ezek az arameus nyelven írott papiruszok annak a zsidó községnek a levéltárából maradtak ránk, amelynek tagjai közül többen a helybeli erődben teljesítettek szolgálatot. Az elephantinéi erőd helyőrségének a tagja nem lehetett egyiptomi, sőt egyiptomi katonának az erőd közelébe engedése egyenesen bűntettnek számított. Perzsák és irániak is csak kevesen voltak Elephantinében; főleg közülük került ki a helyőrség parancsnoki kara.

A satrapiákban elegendő katonaság állomásozott ahhoz, hogy normális állapotok között a lakosságot féken tartsák, de nagyobb felkelések alkalmával, vagy ha külső ellenség tört be az országba, a főparancsnokok azonnal csapatokat irányítottak át a leginkább fenyegetett tartományokba. E végből szükség volt a jól megépített utak hálózatára. Hérodotos, aki járt ezeken az utakon és így megismerkedhetett Elő-Ázsia több tartományával, részletesen leírta az úgynevezett „királyi utat", amely a Kisázsia nyugati partján épült Ephesost Susával, a távoli Elámban levő királyi székvárossal kötötte össze. A mintegy 2400 km hosszú út mentén végig, körülbelül 25 kilométernyi távolságra egymástól, állandó személyzettel ellátott állomások voltak; a satrapák kötelesek voltak ügyelni a tartományukon keresztül vezető út biztonságára és kíméletlenül megbüntették mindazokat, akik az utazók, kereskedők stb. életét és vagyonát veszélyeztették.

A nagy „királyi úton" kívül még egyéb utak is voltak, amelyek a hatalmas perzsa birodalmat mindenfelé át- meg átszelték. Meghatározott távolságnyira mindenütt ott voltak a királyi postaszolgálatot ellátó lovasok stafétaállomásai. Hérodotos szerint „az emberi lények közt nincs olyan, aki a perzsa hírvivőnél hamarabb érné el rendeltetési helyét". A királyi posta mellett a perzsa birodalomban csakúgy, mint Asszíriában, tűzjelző állomások is működtek a hírközlés szolgálatában.

A szárazföldi úthálózat kiépítésén kívül nagy figyelmet fordítottak a víziutakra is. Északnyugat-India meghódításával kapcsolatban Skylaxnak, a vakmerő karyandai (kisázsiai) hajósnak azt a megbízást adták, hogy derítse fel az Indus torkolatvidékét és teremtse meg a közvetlen tengeri összeköttetést a nyugati országokkal. Skylax hajói az Indus partjai mellől indulva harminc hónapot töltöttek az Indiai-óceánon, míg elértek a Vörös-tenger északnyugati vizeire, oda, ahonnan a föníciai hajósok annak idején Nekós fáraó parancsára Afrika körüli útjukat megkezdték. Skylax expedíciójának sikere arra indította Dareiost, hogy a Nílust a Vörös-tengerrel összekötő csatorna Nekós által megkezdett építési munkálatait befejeztesse. Az óriási vállalkozás befejezése után a csatorna partjai mentén hatalmas feliratos kőtáblákat helyeztek el.

Dareios rendezte a birodalom pénzgazdálkodását is: egységes vert pénzt vezetett be. Az aranypénz veretésének joga egyedül a királyt illette. A satrapák ezüstpénzt, az önálló városok és tartományok pedig rézpénzt verethettek. A 8,4 g súlyú és a királyt íjászként ábrázoló perzsa királyi aranypénz *(dareikos)* nemcsak magában a birodalomban volt forgalomban, hanem a szomszédos országokban is, főleg a Balkán-félszigeten, Görögországban, ahol igen nagy becsben állott.

Az a körülmény, hogy a perzsa birodalomban elterjedt a vert pénz, megkönnyítette a kereskedelem fejlődését és elősegítette — különösen Babilonban — a kereskedelemmel foglalkozó rabszolgatartó körök további gazdagodását. Babilon utcáin hallani lehetett mindazoknak a törzseknek és népeknek a nyelvét, amelyek csak a perzsa birodalomhoz tartoztak. A gazdag kereskedő- és uzsorásdinasztiák, például az Egibi-nemzetség, amely még Babilonia önállóságának idején fontos szerepet játszott, jelentős mértékben fokozták pénzügyi műveleteiket. Hasonló vállalkozások jöttek létre Babilonon kívül Mezopotámia egyéb városaiban és a többi nyugati satrapia területén is. Ilyen volt a nippuri kereskedő és uzsorás Murašû-család is, amelyet fentebb, az adóbérlet rendszerével kapcsolatban már említettünk. Az Egibi- és Murašû-nemzetségek levéltárainak dokumentumai azt tanúsítják, hogy az ilyen kereskedőházak a birodalom távoli területeit is bevonták érdekkörükbe; adósaik közt ott találjuk a királyi család képviselőit is.

A KIRÁLYI HATALOM TÁRSADALMI TÁMASZA A MEGHÓDÍTOTT ORSZÁGOKBAN

A királyi hatalom társadalmi támaszai a meghódított országokban a helyi nagy rabszolgatartók voltak, akik az Achaimenidák állami apparátusában szilárd védelmet találtak a szegények és rabszolgák felkelései ellen. Ezenkívül a satrapiákban hatalmas földbirtokokat hasítottak ki a perzsa arisztokrácia képviselői számára; ezeket a földeket a rabszolgák százaival műveltették meg. A földesúri házakat hatalmas erődökké építették ki: a falak vastagsága nyolc tégla hosszúságának felelt meg.

Dareios igyekezett megnyerni a helyi papságot is. Marduk papjainak kedvéért Persepolis, Susa és Ekbatana mellett Babilont is a birodalom egyik fővárosává tette. Udahorresent feliratán arról olvashatunk, hogy Dareios helyreállíttatta a saisi orvosi iskolát; Udahorresent külön kiemeli, hogy „tudósokként" csak „férfi fiait" (vagyis arisztokratákat) alkalmazott benne, „és nem volt közöttük szegény ember fia". Dareios számos egyiptomi templomot is restauráltatott és visszaadta nekik azokat a jövedelmeket, amelyeket Kambysés elvett tőlük. Mint annak idején a fáraók, most a perzsa király satrapája nevezte ki a papokat, gondosan ügyelve arra, hogy nem kívánatos elemek ne kerüljenek közéjük.

Ugyanilyen figyelmességet tanúsított Dareios a kisázsiai görög templomokkal szemben is. Amikor Gadatas, Kisázsia nyugati részének helytartója nem volt tekintettel azokra a kiváltságokra, amelyeket a király a templomoknak adományozott, Dareios kegyeinek megvonásával fenyegette meg: „Azért, hogy az istenekkel szemben tanúsított magatartásomat figyelmen kívül hagyod, haragomat éreztetni fogom veled, ha meg nem változol..."

A központi hatalomnak szüksége volt olyan törvénykezési normákra, amelyekkel szabályozni lehetett a satrapák és segéderőik működését. Dareios hangsúlyozza feliratain, hogy az a „törvény", amelyet ő bocsátott ki, féken tartotta a birodalomhoz tartozó országokat, és hogy az illető országok féltek ettől a „törvénytől". A birodalom egészére kiterjedő érvényű törvényhozás természetesen tekintettel volt a meghódított országok törvényeire, hogy így elfogadható legyen az egyes satrapiák uralkodó osztályai számára is. Tudomásunk van arról, hogy a perzsa királyi közigazgatás összegyűjtötte a meghódított országokban, főleg Egyiptomban a hatályos jogszabályokat. Sajnos, magát az egész perzsa birodalomra érvényes törvénygyűjteményt — ha ilyen egyáltalában létezett — nem ismerjük.

I. DAREIOS KÜLPOLITIKÁJA

A perzsa polgári haderő ütőképességének megőrzése, valamint a leigázott népek uralkodó osztályaival való szövetség megszilárdította a perzsa államot és lehetővé tette az aktív külpolitikára való áttérést. Uralkodásának első éveiben Dareios meghódította Északnyugat-India egy részét. Ugyanekkor kerültek a perzsák fennhatósága alá az Égei-tenger szigetvilágának egyes szigetei is.

Az úgynevezett naqs-i-rusztemi A-feliraton azoknak az országoknak és népeknek a jegyzékét olvashatjuk, amelyek a perzsa birodalomhoz tartoztak. Ezek közül a jegyzékben utolsónak említett hetet Dareios csapatai valószínűleg i. e. 517 után hódították meg. E hét között szerepelnek elsősorban „a tengeren túli szakák", akiket az Aral-tó keleti vidékét benépesítő szaka-masszagetákkal azonosíthatunk. Ugyanez a felirat örökítette meg annak emlékét is, hogy a perzsák leigázták a thrákokat, azt az európai népet, amely a Fekete- és az Égei-tenger közti tengerszorostól nyugatra élt. Hérodotos szerint ez a nép, ha törzsei közt nincs viszálykodás, „legyőzhetetlen és minden más népnél hatalmasabb lett volna". Csakhogy a thrák törzsek közt épp akkor nem volt egyetértés, ezért jegyezhette fel Dareios a „tengeren túli szakák" után a perzsa nyelven *Skudra*-nak nevezett Thrakiát is a meghódított országok közé. Dareios hadvezére, Megabazos a thrákok után az Égei-

tenger északi partvidékén épült görög városokat hódította meg, úgyhogy az Achaimenidák fennhatósága alá tartozó népek sorába jutottak a „széleskatimájú kalapot viselő iónok" is.

Dareios először szilárdan megvetette lábát az Égei-tenger európai partján, majd 514—513-ban — a Hellespontoson és Thrakián át — a Fekete-tenger északi partvidéke ellen indult. A Dunán átkelve az óriási perzsa sereg mélyen behatolt a szkíta sztyeppekre. A szkíták lovascsapatai állandó rajtaütéseikkel nyugtalanították Dareiost, de a döntő ütközet elől következetesen kitértek. Az ország belsejébe való visszavonulásuk során maguk után csalták az ellenséget, de útközben mindent felégettek, még a kutakat is betömték. A perzsák végül is kimerültek és kénytelenek voltak visszavonulni; seregük egy részét Thrakiában hagyták. Dareiosnak ez a kudarca erősen megtépázta a perzsa birodalom katonai tekintélyét.

500-ban Milétosban, a legnagyobb kisázsiai görög városban felkelés tört ki, amelyhez azonnal csatlakozott a többi ión város is. A felkelt lakosság mindenütt megfosztotta hatalmuktól a perzsa csatlósokat. De a felkelők látták, hogy az óriási perzsa birodalom elleni harcuk egyenlőtlen, ezért segítséget kértek az európai görögöktől. Kérésükre azonban csak Athén és az euboiai Eretria városa válaszolt: Athén húsz, Eretria öt hajót küldött. Bár hiányzott az egységes irányítás és napirenden voltak a nézeteltérések is, a felkelők kezdetben mégis értek el sikereket, sőt még Sardeist, a kisázsiai perzsa satrapa székvárosát is sikerült lerombolniuk. De a perzsák hamarosan összevonták erőiket, sorra visszafoglalták a felkelésben résztvevő városokat és 494-ben a Lada szigete melletti tengeri ütközetben tönkreverték a görögöket. Ugyanebben az évben elesett Milétos is. Lakosságának nagy részét lemészárolták vagy rabszolgának adták el, a várost pedig feldúlták. Ez az esemény igen nagy hatással volt a görögökre. Amikor az athéni színházban Phrynichos „Milétos elfoglalása" című tragédiáját adták elő, a nézőközönség sírásban tört ki. Milétos sorsában osztozott a többi kisázsiai görög város is. 493 nyarára a felkelést végleg elfojtották. A perzsák számbeli túlsúlya mellett a felkelés kudarcában nagy része volt az ión arisztokrácia áruló magatartásának.

Az ión felkelés mégis ürügyül szolgált egy nagyszabású hadjárat megindítására. Bár az a segítség, amelyet az európai görögök az ión felkelőknek nyújtottak, egészen jelentéktelen volt, a perzsa uralkodó körök előtt világossá vált, hogy kisázsiai birtokaikon csakis a balkáni görög államok leigázása után rendezkedhetnek be tartósan. Ekkor kezdődik a görög—perzsa háborúk hosszú periódusa, amely mind a perzsa birodalom, mind Görögország további története szempontjából rendkívül nagy jelentőségű volt.

II. FEJEZET

A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK. A HELLÉN RABSZOLGATARTÓ DEMOKRÁCIA FELVIRÁGZÁSA

1. A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK

Az időszámításunk előtti I. évezred derekán a Földközi-tenger medencéjének keleti felében egyre fontosabb szerep jutott Hellasnak (Görögországnak). A görögök — bár megőrizték törzsi tagoltságukat, nyelvük és életformájuk sajátosságait — ekkorra néppé kovácsolódtak össze. A vagyoni rétegződésnek, a magántulajdon térhódításának és az osztályok kialakulásának előrehaladt folyamata aláásta a régi nemzetségi szervezetet. Helyét az állam foglalja el, amelynek jellegzetes formája az ókori Görögországban a *polis*, vagyis az antik városállam volt.

A polis polgárok közössége. Tagjait megillette a földnek, az akkori idők legfontosabb termelési eszközének tulajdonjoga. Csakhogy a polis területén élők közül korántsem mindenki tartozott a közösséghez, nem mindenki élvezhette a polgári jogokat. A rabszolgák minden jogtól meg voltak fosztva, s rajtuk kívül még ott voltak a polis személyileg szabad, de mégsem teljes jogú lakosságának különféle kategóriái, mint például a más polisokból áttelepültek (*metoikos*-ok), az idegenek. A rabszolgák és a nem teljes jogúak tették ki rendszerint a polis lakosságának túlnyomó részét, a polgárok pedig a kiváltságokat élvező kisebbséget. Ez a kisebbség széles körű politikai hatalmát arra használta fel, hogy kizsákmányolja és elnyomja a rabszolgákat és a függő helyzetben levő vagy nem teljes jogú lakosság egyéb kategóriáit. Egyes polisokban a politikai vezetést kizárólag a polgárok felső rétegei tartották a kezükben (arisztokratikus polis), másokban a polgárok szélesebb köre (demokratikus polis). De a polis mindkét esetben rabszolgatartó volt.

GÖRÖGORSZÁG A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK ELŐTT

Görögország az ókorban tulajdonképpen egymástól független, önkormányzattal rendelkező városállamok összessége volt, amelyek a történelmileg kialakult helyzettől függően, hol szövetkeztek, hol pedig háborúskodtak egymással. A jelentős görög polisok egész láncolata alakult ki Kisázsia partszegélyén (Milétos, Ephesos, Halikarnassos stb.). Ezek csakhamar gazdag kereskedelmi és kézműipari központokká fejlődtek. Az i. e. VI. század második felében a kisázsiai partvidék valamennyi görög városa Perzsia fennhatósága alá kényszerült.

Nagy görög városállamok jöttek létre a szigetvilág szigetein és a szárazföldi Görögország területén is. A görög gyarmatosítás virágkorában (i. e. VIII—VI. sz.) a hellén világ határai messze kitolódtak. A görögök sikeres északkeleti irányú előretörése nyomán számos polis alakult a Fekete-tenger déli (Sinópé, Trapezus), majd északi (Olbia, Chersonésos, Pantikapaion, Theodosia) és keleti partjain (Dioskurias, Phasis). Még rohamosabb ütemben folyt a nyugati területek gyarmato-

sítása. A görög gyarmatvárosok száma Itália déli felében és Szicíliában oly nagy volt, hogy ezt a vidéket már a VI. században „Nagy-Görögországnak" nevezték.

A Tarentumi-öböl egész partszegélyét gazdag és virágzó városok gyűrűje övezte (Taras-Tarentum, Sybaris, Krotón stb.), majd a görögök behatoltak Dél-Itália beljebb eső vidékeire (Neapolis) és Szicília keleti felére (Syrakusai, Messana stb.) is. Nagy-Görögország városállamai egyre jelentősebb politikai erőt képviseltek abban a bonyolult nemzetközi küzdelemben, amely az i. e. VI—V. század folyamán a Földközi-tenger nyugati medencéjében kibontakozott.

De e kiterjedt görög világ fejlődésének központja az i. e. V. század elején mégis a Balkán-félsziget, a voltaképpeni Görögország területe volt. Itt ebben az időben két jelentős városállam emelkedett ki: Spárta és Athén. A két állam fejlődése különbözőképpen alakult. A spártai közösség mezőgazdasági, földművelő jellegű volt; itt a pénzgazdálkodás és a kereskedelmi viszonyok csak lassan fejlődtek. A földet, amelyet körülbelül egyenlő részekre *(kléros)* hasítottak és használatra az egyes spártai családoknak adtak ki, a közösség — az állam — tulajdonának tekintették; az egyes spártai csakis mint a közösség tagja birtokolhatta. Ezeket a földeket a jogfosztott, függő helyzetbe kényszerített és a klérosokhoz kötött lakosságnak, a *heilóták*-nak a munkájával művelték meg. A rabszolgatartásnak Görögországra különben jellemző típusától eltérően a heilótákkal nem az egyes spártaiak rendelkeztek, hanem a közösség egészének tulajdonában voltak. Spártában a nem teljes jogú lakosságnak ezenkívül volt még egy külön kategóriája: a *perioikos*-ok (a „körül lakók", azaz nem a tulajdonképpeni város területén élők). Ezek helyzete nem volt olyan súlyos. Magántulajdonként vagyonuk, földjük lehetett, és nemcsak földműveléssel, hanem kézművességgel és kereskedelemmel is foglalkoztak. A gazdag perioikosok rabszolgákat is tartottak.

Athén a rabszolgatartó városállamnak egészen más típusát képviselte. Az athéni társadalom termelőerőinek — az ipar és a tengeri kereskedelem fejlődésével összefüggő — rohamos fellendülése a közösség viszonylag korai széthullására vezetett. Athénben a lakosság széles rétegei *(démos)* és a nemzetségi arisztokrácia *(eupatridák)* közti harc eredményeképpen kialakult a rabszolgatartó állam, amelynek társadalmi szerkezete meglehetősen bonyolult volt.

Athén szabad lakossága a nagy rabszolgatartó-földbirtokosok és a szabad termelők osztályára tagolódott. Az előbbibe kell sorolnunk az eupatridákon kívül az új kereskedő- és pénzarisztokrácia képviselőit is, a másikba a démos széles rétegeit, a parasztokat és a kézműveseket. Az athéni szabad lakosságot másféleképpen is tagolták: a politikai jogokkal rendelkezőkre és a nem teljes jogúakra, tehát polgárokra és metoikosokra (Athén területén élő idegenekre). A társadalmi lépcső legalsó fokán voltak a polgári jogoktól és a személyes szabadságtól teljesen megfosztott rabszolgák.

Lényegesen eltért egymástól Athén és Spárta államszervezete is. Spárta jellegzetesen oligarchikus állam volt. A közösség élén a két király állt, akiknek a hatalmát azonban erősen korlátozta az öregek tanácsa *(gerusia* — a spártai arisztokrácia szerve) és az ephorosok testülete, amely igen fontos szerepet játszott a politikai életben. A népgyűlésnek *(apella)*, amely bár forma szerint a legfőbb hatalmi szervnek számított, valójában nem nagy jelentősége volt.

Athénben a VI. században Solón és Kleisthenés mélyreható reformjainak eredményeképpen kialakult a rabszolgatartó demokrácia. A nemzetségi arisztokrácia politikai hatalmát szétzúzták. A régebbi nemzetségi *phylé*-k helyébe a terület szerint szervezett és további démosokra tagolt phylék léptek. Egyre fontosabb szerephez jutott az athéni népgyűlés *(ekklésia)*. A legnagyobb befolyást jelentő állami tisztségeket választás alapján töltötték be. Az ugyancsak választott „ötszázak tanácsa" *(bulé)* lassanként háttérbe szorította a nemzetségi arisztokrácia legfőbb támaszát, az *areiopagos*-t, bár ez az V. század elején még jelentős politikai erőt képviselt. Olyan demokratikus szervek jöttek létre, mint például a *héliaia* nevű esküdtbíróság, melynek tagjait sorshúzás alapján valamennyi teljes jogú polgár közül választották.

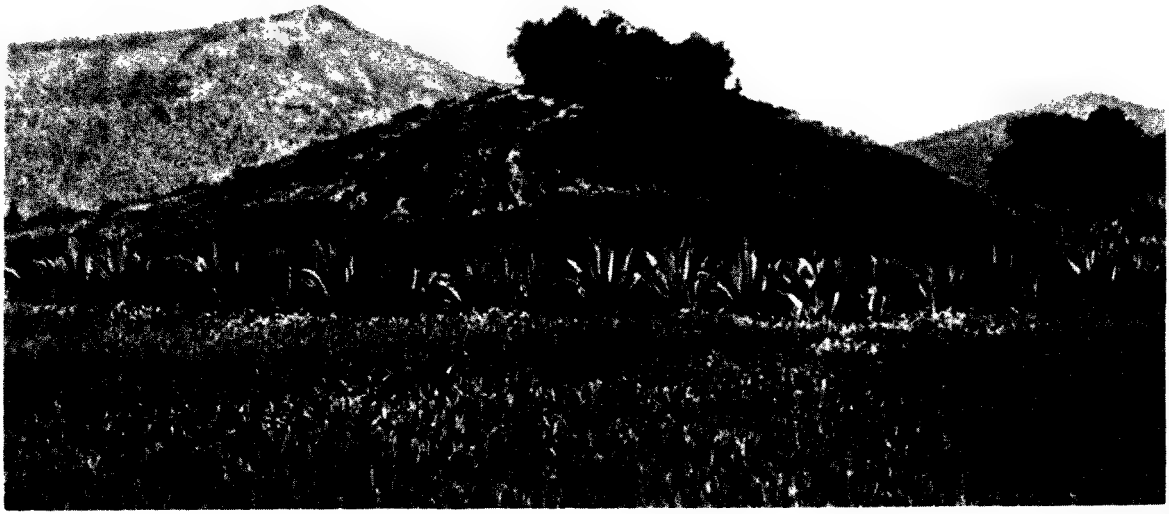

A Marathónnál i. e. 490-ben elesett athéniek sírhalma

A görög államok gazdasági és politikai berendezése katonai szervezetük jellegét is meghatározta. Spártában a sajátos életforma és a katonás nevelési rendszer, amely mind a Lykurgosnak, a legendáshírű törvényhozónak tulajdonított rendelkezéseken alapult, elősegítette az erős és gyakorlott sereg (gyalogság) megteremtését. Spárta fennhatósága alá kényszerítette Kynuriát és Messénét, és vezetője volt a peloponnésosi szövetségnek, amelyhez az arkadiai városokon és Élisen kívül Korinthos, Megara, valamint Aigina szigete is tartozott.

Athén mint kereskedő és tengeri állam főleg a hajóépítés fejlesztését szorgalmazta. Az V. század elején az athéni hajók — különösen a hadihajók — száma még nem volt nagy. De az állam egész gazdasági fejlődése, majd a fenyegető háborús veszély az athénieket fokozott iramú hajóépítésre kényszerítette. Mivel a hadihajókon túlnyomórészt a legszegényebb polgárok teljesítettek szolgálatot, az athéni flotta fejlődése szorosan összefüggött a politikai rendszer további demokratizálódásával, az alacsonyabb rangú parancsnoki kar és az evezős legénység pedig a rabszolgatartó demokráciának volt a támasza. A perzsák Görögország elleni támadásával kapcsolatban az athéni állam előtt hamarosan teljes súlyával felmerült a hajóhad jelentőségének kérdése.

A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK MEGINDULÁSA. I. DAREIOS HADJÁRATAI A BALKÁN-FÉLSZIGETI GÖRÖGORSZÁG ELLEN

A perzsa vezető körök a kisázsiai görög városok felkelésének elfojtása után az európai görögök elleni háború kirobbantásához ürügyül használták fel azt, hogy az athéniek segítséget nyújtottak a felkelőknek. A perzsák, mint már említettük, felismerték, hogy kisázsiai birtokaikon csak a szárazföldi Görögország meghódítása után szilárdíthatják meg hatalmukat. Ezért 492 nyarán Dareios vejének, Mardoniosnak a parancsnoksága alatt a thrákiai tengerpart mentén megindult az első szárazföldi és tengeri hadjárat a balkáni Görögország ellen. Amikor azonban Mardonios csapatai a Chalkidiké-félsziget közelébe jutottak, a hajóhad az Athós-hegyfok előtt viharba került.

Háromszáz hajó pusztult el legénységével együtt. Ezután Mardonios helyőrségeket hagyott hátra a thrakiai tengerparton, de ő maga kénytelen volt visszavonulni.

A perzsák i. e. 490-ben indították második hadjáratukat Görögország ellen. Csapataik hajókon keltek át az Égei-tengeren, útközben feldúlták Naxos szigetét és Eretria euboiai várost, majd Attika területén, Marathónnál szálltak partra. Athént közvetlen közelről fenyegette a perzsa betörés veszélye. Az athéniek Spártához fordultak segítségért, de kérésük nem járt nagy eredménnyel: Sparta inkább a várakozás álláspontjára helyezkedett. Maguk az athéniek alig 10 000 nehézfegyverzetű katonát tudtak kiállítani. Plataiai, ez az Attikával közvetlen határos kis boiótiai város mintegy 1000 harcost küldött segítségül. A Marathónnál partra szállt perzsa sereg létszámát illetően nem rendelkezünk hiteles adatokkal, annyi mindenesetre feltételezhető, hogy nem voltak kevesebben, mint a görögök. Az athéni hadvezérek tanácsán úgy döntöttek, hogy szembeszállnak az ellenséggel és még Marathónnál megütköznek vele. Ezt a döntést nemcsak katonai, hanem politikai meggondolások is sugallták. Fennállt ugyanis annak a veszélye, hogy a nagyszámú városi arisztokrácia, azok a körök, amelyek Peisistratos tyrannos és fiai politikai rendszerét kívánták vissza — ha az ellenség közelebb jut a városhoz — átpártolnak a perzsákhoz. A Marathónhoz irányított sereg élén több hadvezér állt, köztük Miltiadés, a thrák Chersonésosnak a perzsák elől elmenekült uralkodója, aki jól ismerte a perzsák harci módszereit.

Búcsúzó harcos
Vörös alakos váza. Vulci. I. e. V. század második fele

Az i. e. 490-ben lezajlott marathóni csata az athéniek és plataiai szövetségeseik teljes győzelmével végződött. A perzsák nem tudták feltartóztatni a nehézfegyverzetű görög harcosok zárt sorainak rohamát; felbomlott a rend, és megfutamodtak. Hérodotos előadása szerint 6400 holttestet hagytak a csatatéren, míg a görögök csak 192 embert vesztettek.

Ez a győzelem, amelyet a görög polisnak hazafias érzéstől lelkesített polgárai arattak az akkor legerősebb hatalom csapatai fölött, roppant hatással volt az egész görögségre. Azok a görög városok, amelyek előzőleg engedelmességet fogadtak Dareiosnak, újból kinyilvánították függetlenségüket. Ezzel csaknem egyidejűleg lázongások ütötték fel fejüket Babiloniában és Egyiptomban, a távoli Nubiában pedig nyílt felkelésekre került sor.

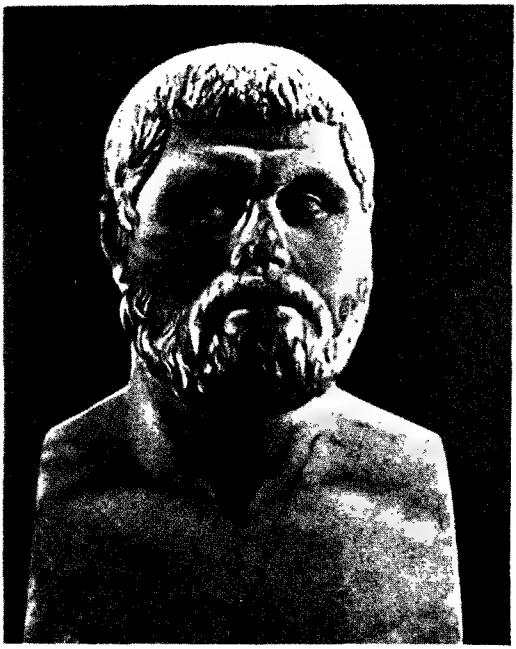

Themistoklés
I. e. V. századi görög szobor római márványmásolata

De a perzsák nem tettek le arról a tervükről, hogy hatalmuk alá kényszerítik Görögországot. Csakhogy 486-ban meghalt Dareios, és a hatalomnak új kézbe való átvételével kapcsolatban megkezdődtek az udvari cselszövések és zavargások. Ezért volt az, hogy Xerxés, az új király csak a marathóni csata után tíz esztendővel volt képes új, nagy hadjáratot indítani a görögök ellen.

A görögök nem használták ki a tízéves szünetet arra, hogy felkészüljenek a háború folytatására. Csak Athén volt kivétel. Itt közben éles politikai harc dúlt az arisztokrata és demokrata csoportok között. A demokrata csoport vezetője Themistoklés — a kor egyik legenergikusabb és legelőrelátóbb politikusa volt. Thukydidésnek, a nagy görög történetírónak szavai szerint Themistoklés mindenki másnál inkább rendelkezett azzal a képességgel, hogy előre lássa „a vállalkozás lehető legjobb vagy legrosszabb kimenetelét, amely egyelőre a jövendő homályába volt rejtve", és minden esetben „egy szempillantás alatt meg tudta találni a megfelelő tervet a cselekvésre". Themistoklés csoportjához tartoztak a kereskedőkön és a tehetős kézműveseken kívül Athén polgári lakosságának szélesebb rétegei is, amelyek egyetértettek vele az általa kidolgozott, úgynevezett tengeri program tekintetében. Ez a nagyszabású terv Athén tengeri hatalmának megerősítésére, új hajóhad építésére irányult. Ellenfeleik, akiknek élén Aristeidés állott, a nagybirtokosokra támaszkodtak. A népgyűlés végül is a tengeri programot fogadta el. E terv megvalósítása során az athéniek a laurioni ezüstbányák jövedelméből, amit addig szétosztottak a polgárok között, mintegy 150 új hadihajót (*triérés:* három evezősoros hajó) építettek. Ezzel az athéni flotta a legerősebb lett Görögországban.

A hadműveletek 480 tavaszán indultak meg újból. A részint perzsákból, részint az Achaimenida-birodalom leigázott népeiből álló óriási tengeri és szárazföldi hadsereg Xerxés közvetlen parancsnoksága alatt átkelt a Hellespontoson és a thrakiai tengerpart mentén Mardonios egykori útvonalán nyomult előre a balkáni Görögország ellen. A görög polisok ellenállásra szánták el magukat és védelmi szövetséget kötöttek, melynek élén — mint a legerősebb szárazföldi sereggel rendelkező állam — Spárta állott. Észak- és Közép-Görögország határán a szövetségesek csekély létszámú erői megszállták a védekezésre kiválóan alkalmas Thermopylai-szorost. Xerxés csapatai számos rohamot intéztek Thermopylai védői ellen, de a görögök védelmi vonalát hiába próbálták áttörni. Akadt azonban egy áruló, aki az ellenségnek megmutatta a hegyen átvezető kerülő ösvényt. Egy perzsa különítmény ezen az ösvényen Thermopylai védőinek a hátába került. Amikor Leónidas spártai király, a szövetséges csapatok parancsnoka erről tudomást szerzett, parancsot adott csapatainak az elvonulásra, de ő maga 300 spártai harcosból álló csoportjával a szorosban maradt. A bekerített spártaiak az utolsó emberig harcoltak. A később Leónidasnak és katonáinak állított síremlékre ezt a feliratot vésték:

Itt fekszünk. Vándor, vidd hírül a spártaiaknak:
Megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.

A Thermopylai-szoroson áttörve a perzsák elözönlötték Közép-Görögországot. A boiótiai városok, amelyekben erős volt a perzsákkal rokonszenvező arisztokrácia, szinte kivétel nélkül siettek meghódolni Xerxésnek. Attikát feldúlták, Athént kifosztották. Az athéniek a gyermekeket, asszonyokat és öregeket a Peloponnésosra és a közeli szigetekre küldték, míg a fegyverforgató férfiak mind a hadihajók fedélzetére vonultak. A görögök szárazföldi erői a korinthosi földszoroson rendezkedtek be védelemre. A hajóhad, amelynek több mint a fele az athénieké volt, az Artemisionfok előtt (Euboia északi kiszögellésénél) vívott tengeri ütközet után a Saróni-öbölbe vonult vissza.

A háború során döntő fordulatot jelentett a Salamis szigete előtt (i. e. 480-ban) lezajlott tengeri csata. A perzsák megosztották hajóhadukat, s két oldalról támadtak az ellenségre. A görög hajók szembeszálltak velük. Az attikai partok és Salamis közti keskeny tengerszorosban a perzsák nem tudták kihasználni számbeli fölényüket. A görögök lendületes támadásukkal megzavarták a perzsa flotta harci rendjét; a perzsa hajók nagyobbak voltak mint a görögök, de éppen ezért kevésbé mozgékonyak; a szűk helyen összeütköztek és egymást süllyesztették el. Mire beállott az éjszaka, a perzsa hajóhad vereséget szenvedett.

Spártai harcos
(„Leónidas")
Márvány. I. e. V. század első fele

A salamisi győzelem elsősorban Themistoklésnak, a nagy hadvezérnek a vezetése alatt álló athéniek érdeme volt. Az itt elszenvedett vereség súlyos csapás volt a perzsákra. Nagy szárazföldi seregüket, amely teljesen harcképes maradt, könnyen el lehetett vágni a hátországtól. Ezenkívül a perzsa hajóhad nagy veszteségének a híre azzal fenyegetett, hogy lázongások törnek ki a perzsa birodalom határain belül, elsősorban Ióniában. Ezért Xerxés úgy döntött, hogy visszatér Ázsiába, és Görögországban — Mardonios parancsnoksága alatt — a hadseregnek csak egy részét hagyja hátra.

Mardonios tehát Thesszáliában töltötte csapataival a telet, majd a következő (479) évben visszatért Közép-Görögországba és az Isthmoshoz (a korinthosi földszoroshoz) vonult. A spártai Pausanias fővezérsége alatt egyesült görög szövetséges erők Plataiai közelében álltak fel. Itt rövidesen ütközetre került sor, amelyben Mardonios seregei döntő vereséget szenvedtek, és ő maga is elesett. Ugyenebben az évben a görög hajóhad Xanthippos athéni stratégos és Leótychidas spártai király fővezérsége alatt győzelmet aratott a perzsákon a Mykaléi-hegyfoknál (Kisázsia partjainál).

A HÁBORÚ BEFEJEZÉSE ÉS TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Salamis és Plataiai után a háború még nem ért ugyan véget, de jellege gyökeresen megváltozott. A balkáni Görögországot most már nem fenyegette az ellenséges betörés veszélye, és a hadi kezdeményezést a görögök vették át. Kisázsia nyugati partszegélyének görög városaiban perzsaellenes felkelések lángoltak fel; a lakosság előzte a perzsák által nyakára ültetett helytartókat, és csakhamar egész Iónia újból visszanyerte függetlenségét.

467-ben az Eurymedón-folyó torkolatánál (Kisázsia déli partvidékén) a görögök újabb csapást mértek a perzsa birodalom fegyveres erőire. A harcok hol alábbhagytak, hol újult erővel lángoltak fel, mindenesetre egészen 449-ig tartottak, amikor a görögök a Kypros szigetén levő Salamis városa előtt ismét fényes győzelmet arattak a perzsák fölött. Ezt a salamisi ütközetet tekintik a görög—perzsa háborúk utolsó hadi eseményének. A két fél között (egyes görög szerzők szerint ugyanebben az évben) létrejött az úgynevezett Kallias-féle béke (az athéni teljhatalmú megbízott nevéről); ennek értelmében a perzsák elismerték a kisázsiai görög városok függetlenségét.

A történelmi jelentőségű salamisi ütközetben a görögök győzelmének fő oka az volt, hogy ők szabadságukért és függetlenségükért harcoltak, míg a perzsa birodalom seregei jórészt kényszerrel toborzott katonákból állottak, akiknek nem fűződött érdekük a háború kedvező kimeneteléhez. Rendkívüli súllyal esett a latba az a körülmény is, hogy Görögország gazdasági és társadalmi élete addigra viszonylag magas fejlődési fokot ért el, míg a perzsa birodalom felépítése gátolta az erőszakkal egyesített sok nép és törzs termelőerőinek normális fejlődését.

A perzsák elleni háborúban aratott győzelem nemcsak a szabadságot és a függetlenséget biztosította a görög városok számára, hanem megnyitotta előttük a további fejlődés perspektíváit is. Így lehetett ez a győzelem a görög gazdasági és kulturális élet alábbiakban leírt felvirágzásának egyik előfeltétele.

2. A RABSZOLGATARTÓ GÖRÖGORSZÁG GAZDASÁGI ÉLETE AZ I. E. V. SZÁZADBAN

A RABSZOLGASÁG

Az i. e. V. század derekán, a görög—perzsa háborúk befejezése után a szárazföldi Görögország számos városában, különösen Athénben felvirágzott a kézművesség, fejlődött az árutermelés, kibővültek a kereskedelmi kapcsolatok, a mezőgazdaságban gyors ütemben áttértek a gabonaművelésről az olajbogyó- és szőlőtermesztésre. Igaz, hogy ez a gazdasági fellendülés nem terjedt ki egész Görögországra, sok vidék lassabb ütemben fejlődött.

Görögország városállamaiban a most tárgyalt korszak folyamán végleg megszilárdult a rabszolgatartó termelési mód. Míg az előző századok során még a legfejlettebb görög városokban is viszonylag kevés volt a rabszolga, az V. században számuk magasra szökött, majd a IV. században a rabszolgaság — az ókori Görögország viszonylatában — elérte a tetőpontot. E folyamat eredményeképpen a rabszolgamunka egyre inkább kiszorította a szabad munkát, ami viszont a városi szegénység és a lumpenproletár-elemek számbeli növekedéséhez vezetett.

Az i. e. V. századi rabszolgatartás arányairól és jellegéről a forrásokban főleg Athénre és — kisebb mértékben — Attika egészére vonatkozóan találhatók tudósítások. Nem vitás azonban, hogy a rabszolgák száma Görögországnak mindazokon a vidékein erősen felszökött, ahol kifejlődött a kézműipar és vele együtt a kereskedelem.

A modern kutatás a *hoplitá*-k (nehézfegyverzetű katonák) számára az élelmiszerbehozatalra stb. vonatkozó különféle közvetett adatokból próbálja megállapítani az attikai lakosság lélekszámát, valamint a lakosság három legfontosabb kategóriája: a polgárok, a metoikosok és a rabszolgák közötti arányt. A kutatók eredményei azonban erősen eltérnek egymástól. Egyesek szerint a rabszolgák száma valamivel alatta maradt a két másik csoport együttes lélekszámának; mások viszont úgy gondolják, hogy Attikában a rabszolgák körülbelül kétszer annyian voltak, mint a szabadok. A rabszolgák számát az V. századi Attikában ezek szerint különbözőképpen határozzák meg: 70 000-től egészen 150 000-ig.

GÖRÖG-PERZSA HÁBORÚK (az i. e. 500–478 évek hadműveletei)

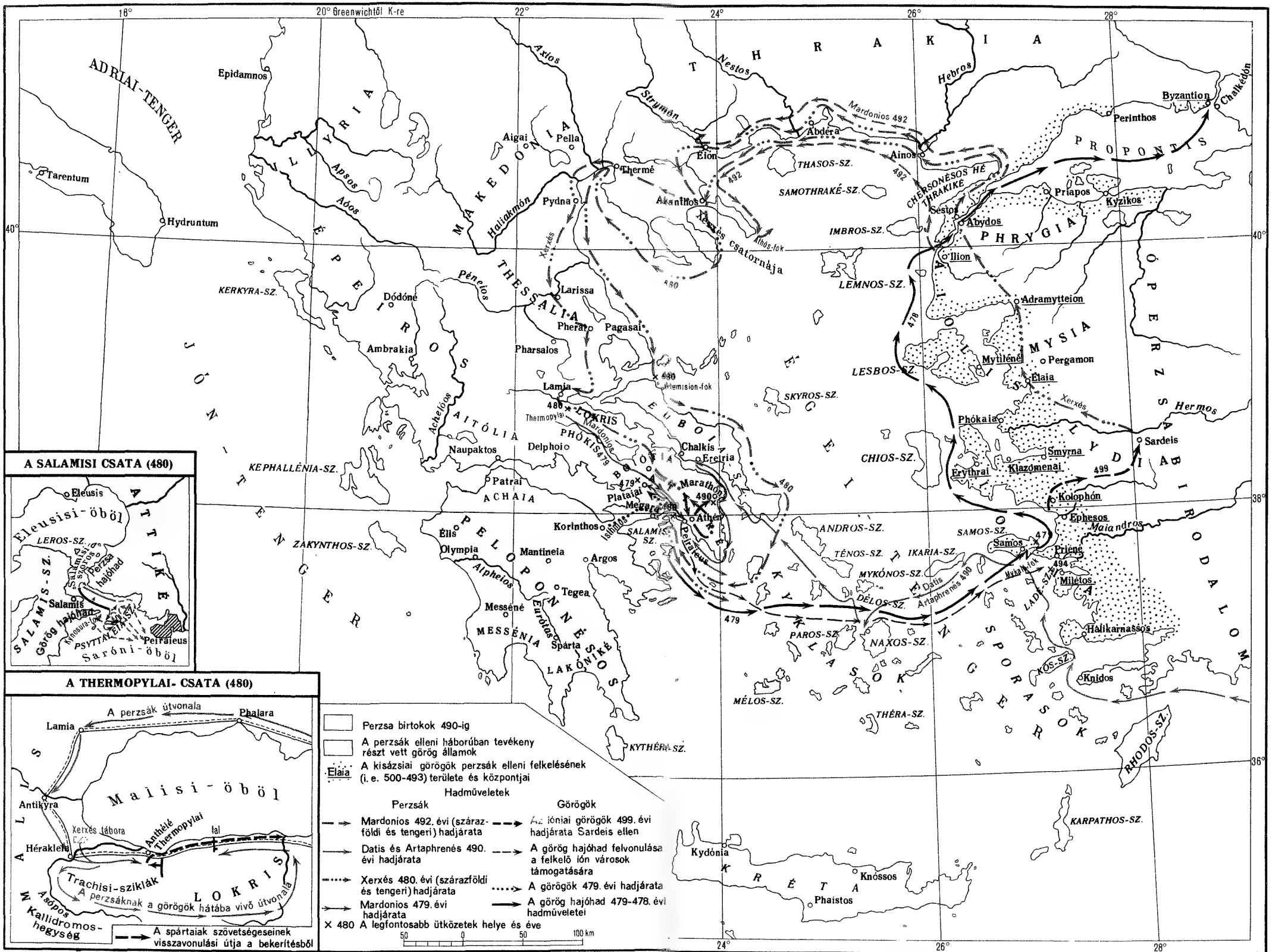

A SALAMISI CSATA (480)

A THERMOPYLAI- CSATA (480)

Perzsa birtokok 490-ig

A perzsák elleni háborúban tevékeny részt vett görög államok

Elaia — A kisázsiai görögök perzsák elleni felkelésének (i. e. 500-493) területe és központjai

Hadműveletek

Perzsák	Görögök
Mardonios 492. évi (szárazföldi és tengeri) hadjárata	Az ióniai görögök 499. évi hadjárata Sardeis ellen
Datis és Artaphrenés 490. évi hadjárata	A görög hajóhad felvonulása a felkelő ión városok támogatására
Xerxés 480. évi (szárazföldi és tengeri) hadjárata	A görögök 479. évi hadjárata
Mardonios 479. évi hadjárata	A görög hajóhad 479-478. évi hadműveletei

× 480 A legfontosabb ütközetek helye és éve

50 0 50 100 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

A régi görögök szemében a rabszolgák nem voltak emberek, csupán lélekkel bíró vagyontárgyak. Úgy adták-vették őket, mint holmi dolgokat: s nemcsak politikai, de még a legelemibb emberi jogokkal sem rendelkeztek. Rabszolga nem nevelhetett fel családot, gyermekei a gazda tulajdonának számítottak. Az uraságok kényük-kedvük szerint büntethették és kínozhatták rabszolgáikat. A törvényszék előtt a rabszolgákat csak kínzással vallatták. A közrend bármiféle előírásának megsértéséért a rabszolgákat rendszerint korbáccsal büntették. Rabszolga csak akkor élhetett a menedékjoggal, vagyis rejtőzhetett el a templomok oltárai mellett, ha ura végképp elviselhetetlen módon bánt vele. Ilyen esetekben a rabszolgát papi döntés alapján vagy más gazda kezébe adták, vagy vissza kellett térnie urához. A rabszolgáknak még nevük sem volt. Uraik leggyakrabban származási helyükről nevezték el őket kolchisiaknak, szíreknek, szkítáknak.

A rabszolgaszerzés legfőbb forrásai a háborúk, a kalózkodás és az ezekkel szoros kapcsolatban álló kereskedelem voltak. A későbbi koroktól eltérően az „otthon született" rabszolgák száma egyelőre csekély volt, mivel az olcsó rabszolgákat nem volt érdemes otthon nevelni. A háborúskodások — még a görög polisok között is — különösen az i. e. V. század második felétől kezdve, mindannyiszor azzal végződtek, hogy a legyőzötteket eladták rabszolgának. Egy 446—445-ből való felirat adatai szerint az athéniek Megara környékén 2000 rabszolgát zsákmányoltak. Még nagyobb méretű volt a nem görögök rabszolgasorba süllyesztése. Az Eurymedón torkolata előtt lefolyt ütközet után több mint 20 000 perzsa harcost adtak el rabszolgának.

A rabszolgák legnagyobb hányada Kisázsia és a fekete-tengeri partvidék egyes tartományainak szülötteiből került ki. A görög rabszolgatartók szívesebben vették igénybe idegen országokból való rabszolgák munkáját, mivel ezek nehezebben szökhettek meg, továbbá egymás nyelvének nem ismerése következtében nehezebben szervezkedhettek közös akciók végrehajtására, mint a görögök. Mindazonáltal a görög rabszolgák száma sem volt csekély. Ezt bizonyítják a görög íróknál meglehetősen gyakran olvasható kifakadások az *andrapodistés*-ek, vagyis olyan személyek ellen, akik szabad emberek elrablásával és rabszolgának való eladásával foglalkoztak.

Az V. század legnagyobb rabszolgapiaca Athén volt. A piactéren külön elkerített részben állították ki az eladásra váró rabszolgákat. Felvezették őket egy emelvényre, és az eladók hangos szóval dicsérték áruikat. Forrásaink szerint Chios szigetén, Byzantionban és egyebütt is voltak rabszolgapiacok. A rabszolgaárakat egy 415-ből származó feliratból ismerjük. A férfirabszolgák ára 70 és 300, a rabszolganőké 135—220 drachma között mozgott. Összehasonlításul annyit, hogy egy athéni kézműves átlagkeresete ebben az időben napi egy drachma volt. A szakmával rendelkező rabszolgák — kézművesek, zenészek, táncosnők, írnokok stb. — ára jóval magasabb volt.

A rabszolgák munkájának kihasználása rendkívül sokféleképpen történt. A fejlett kézműves üzemmel rendelkező városokban a rabszolgákat műhelyekben *(ergastérion)* foglalkoztatták. Irodalmi és feliratos forrásaink tanúbizonysága szerint ilyen műhelyek az akkori kézműves termelés számos ágazatában voltak: a fémművességben, fegyvergyártásban, bőrkikészítő, fazekas, hangszerkészítő üzemekben, gyógyszergyártásban stb. Ezekben az ergastérionokban a lehető legegyszerűbb szerszámokkal folyt a termelés; az antik technika még az építészetben sem jutott tovább az emelőnél, az éknél, a csörlőnél és a csigasornál, pedig az V—IV. században az építészet figyelemre méltó fejlődést ért el.

A munkamegosztás a görög műhelyekben még nagyon kezdetleges volt. Az ergastérion tulajdonképpen olyan, egy fedél alatt dolgozó munkások együttese, akiket nem a termelés folyamata fűzött egymáshoz, hanem az, hogy ugyanannak a gazdának voltak a munkásai. Ilyen körülmények között a nagyüzemi kézműves termelésnek nem lehettek lényeges előnyei a kisüzemmel szemben. Az ergastérionok uralkodó típusa éppen ezért a 3—12 rabszolgával dolgozó kis műhely volt. A még kisebb műhelyekben maga a gazda dolgozott egy-két rabszolga segítségével. Nagyobb számú rabszolgával dolgozó műhelyeket forrásaink igen ritkán említenek, és ezek az adatok is leginkább már az i. e. IV. századra vonatkoznak.

A mezőgazdaságban kevésbé vették igénybe a rabszolgák munkáját. Igaz, hogy Görögország földművelő tartományaiban, mint például Lakóniában és Messéniában, a földeken a heilóták, Thesszáliában *penestés*-ek és Kréta szigetén *klarótés*-ek, *aphamiótés*-ek dolgoztak. A különbség a lakosságnak e csoportjai és az athéni rabszolgák közt annyi volt, hogy az előbbiek nem voltak teljesen megfosztva a termelési eszközöktől, és bár a termés jelentős részét be kellett szolgáltatniuk a földbirtokosoknak, ők maguk mégis viszonylagos gazdasági önállóságot élveztek. A fejlett kézműiparral és kereskedelemmel rendelkező területeken a VI., de különösen az V. században a szántóföldek helyét szőlőskertek, olajfaültetvények és gyümölcsösök foglalták el. A speciális mezőgazdasági kultúrák viszont, különösen a köves talajon, nagy gondot igényeltek. A rabszolgamunkát alacsony termelékenysége miatt csak igen korlátozott mértékben alkalmazhatták a mezőgazdaságnak azokban az ágaiban, ahol a termesztett növények különleges gondozást igényeltek. A kisebb gazdaságokban maguk a birtokosok dolgoztak családtagjaikkal, legfeljebb egy-két rabszolgát alkalmaztak. A nagybirtokosok szintén nem találták előnyösnek, hogy egész évben sok rabszolgát tartsanak, inkább azt a megoldást választották, hogy a sürgős mezőgazdasági munkák idején napszámos-bérmunkások erejét zsákmányolták ki. Az attikai mezőgazdaságban foglalkoztatott rabszolgák száma messze alatta maradt a kézműipari termelésben kizsákmányoltakénak.

A legsúlyosabb a bányákban dolgozó rabszolgák helyzete volt. Munkakörülményeikről hű képet adnak az attikai Laurion-hegy ókori ezüst- és ólombányáinak leírásai és az ott folytatott régészeti kutatások. A rabszolgák ezekben a bányákban félig fekvő helyzetben, a forróságtól és a fülledt levegőtől fuldokolva dolgoztak. Munkaeszközük csupán kalapács és csákány volt, valamint azok a kosarak, amelyekkel az ércet a föld felszínére húzták. A laurioni bányák az állam tulajdonában voltak, de az itt foglalkoztatott rabszolgákat magán-rabszolgatartók adták bérbe. A rabszolgák kizsákmányolásának ez a módja Athénben meglehetősen elterjedt, mivel tulajdonosaiknak minden gond és nehézség nélkül biztos jövedelmet hozott. Tudomásunk van például arról, hogy az V. század végén Nikias, a gazdag rabszolgatartó 1000 rabszolgát adott ki bányamunkára.

Ugyanígy adtak bérbe kézműves-rabszolgákat, szakácsokat, táncosnőket stb. A vagyonos emberek házaiban a személyzet is rabszolgákból került ki. A rabszolgák kizsákmányolásának egyik eléggé elterjedt formája volt az, hogy keresni hagyták őket. Az ilyen rabszolgák megjelölésére „házon kívül élők" kifejezés szolgált. A gazda felszabadította rabszolgáját, azzal a feltétellel, hogy utóbbi meghatározott időközökben bizonyos összeget — afféle pénzbeli szolgáltatást — fizet neki. Az ilyen feltétellel felszabadított rabszolgák bérmunkát vállaltak, mesterséget űztek, kereskedtek. Nyilván ezek közé kell sorolnunk azokat a rabszolgákat is, akiket az athéni Erechtheion-szentély építésével kapcsolatos feliratok említenek.

Nagymértékben igénybevették a rabszolgákat háborúk alkalmával is: belőlük kerültek ki a fegyverhordozók, teherhordók, szállítók.

Viszonylag kedvezőbb helyzetben volt az állami rabszolgáknak (az úgynevezett *démosios*-oknak) eléggé jelentős csoportja. Ezek közé tartozott mindenekelőtt a városőrség 300 tagja, akiket Athénben — nyilván szülőföldjükre való tekintettel — „szkítáknak" neveztek; de közéjük sorolhatjuk még az írnokokat, kikiáltókat stb. is. Mindezek ellátásáról a város gondoskodott, és a törvény védelme rájuk is kiterjedt.

Annak ellenére, hogy a rabszolgák egyes csoportjainak helyzetében bizonyos különbségeket fedezhetünk fel, egészében véve mégis egységes tömegről van szó, olyan emberekről, akik kívül álltak a rabszolgatartó társadalom politikai szervezetén, és akiket az elnyomóikkal szembeni gyűlölet egyesített. A rabszolgáknak a rabszolgatartók elleni küzdelme olykor felkelésekben robbant ki (gondoljunk például a heilóták felkeléseire), de ekkor még alapjában véve burkolt jellegű volt, s főleg a rabszolgaszökésekben jutott kifejezésre.

Az V. században a felszabadított rabszolgák száma egészen jelentéktelen lehetett. De még ezek sem nyerték vissza teljes szabadságukat, hanem bizonyos függőségben maradtak volt gazdáikkal szemben: pénzben vagy természetben kötelesek voltak jövedelmük egy részét nekik adni, és ezen kívül jogokkal sem rendelkeztek. Helyzetük rosszabb volt, mint a metoikosoké.

A SZABADOK MUNKÁJA

Minden görög polisban a szegény szabadokon belül volt egy eléggé jelentős réteg, amely termelőmunkával foglalkozott. Például a kézműves műhelyekben a rabszolgákon kívül szabadokat is foglalkoztattak; ugyanígy a mezőgazdaságban, amely számos görög polis gazdasági életében a legfontosabb szerepet játszotta, a termelők nagy tömege polgárokból állott. Ismeretes az is, hogy Athénben — Periklés kormányzásának éveiben — sok athéni polgárt foglalkoztattak a nagyarányú építkezéseken.

A földművelést a legtöbb görög államban megtisztelő foglalkozásnak tartották; földbirtokkal csakis teljes jogú polgárok rendelkezhettek. Az állam, hogy ezek a parcellák polgárainak kezében maradjanak, főleg a korábbi időkben, gyakran beleavatkozott a földviszonyok alakulásába. Aristotelés tudósít bennünket azokról a törvényekről, amelyek megtiltották a földparcellák eladását vagy elzálogosítását. Ilyen törvény volt a nyugati (ozolisi) lokrisiaknál is. Spártában egészen a IV. század elejéig tilos volt a földek elidegenítése. Korinthosban Pheidón, Thébaiban pedig Philolaos törvényei szerint különleges rendszabályokat kellett foganatosítani, hogy a polgárok száma és a földparcellák közti egyensúly megmaradjon. Athénben Solón egyik törvénye megtiltotta, hogy egy ember korlátlan mennyiségű földet szerezhessen.

Athéni lovasok
Részlet a Parthenón frízéről. Márvány. I. e. V. század második fele

Attikában erős volt a paraszti kisbirtok, és az V. században feltétlenül ez volt túlsúlyban. Ismeretes például, hogy az V. század derekán azoknak az athéni polgároknak a száma, akik harci lovat tudtak beszerezni és tartani, vagyis akik a solóni felosztás szerint a második vagyoni csoportba tartoztak, nem haladta meg az ezret, ezzel szemben körülbelül ugyanabban az időben egyetlen démos (Acharnai) 3000 nehézfegyverzetű katonát (a harmadik vagyoni csoportba tartozó *zeugités*-t) tudott kiállítani. Az athéni zeugitések a jelek szerint átlagosan 10 hektárnyi földdel rendelkeztek, beleértve a szántóföldet, szőlőket, veteményes- és gyümölcsöskerteket egyaránt. Attikában a 30—50 hektáros birtokokat nyilván már nagybirtokként tartották számon, tulajdonosaikat pedig az első vagyoni kategória tagjai, a *pentakosiomedimnos*-ok közé sorolták, akik évenként legalább 500 mérő gabonát takarítottak be.

Az V. század folyamán az athéni mezőgazdaságban egyre inkább tért hódított az árutermelés és a pénzgazdálkodás. Ebben az időben a városi piacokon állandóan lehetett látni olyan parasztokat, akik bort, ecetet, növényi olajat, zöldségfélét, faszenet adtak el és importált gabonát, halat és egyéb termékeket vásároltak. A nagyobb gazdaságokban az árutermelés még szembetűnőbben

jelentkezett. Plutarchos leírja, hogy Periklés, az i. e. V. század kiemelkedő politikusa „minden évben eladta egész termését, a szükséges cikkeket pedig a piacon vásároltatta meg".

A földművelő munkájától eltérően a kézműves munka — általánosan elterjedt görög felfogás szerint — szabad polgárhoz méltatlan foglalkozás volt. Ezt a felfogást a gyakorlati élet bizonyos mértékben persze módosította: egyes mesterségeket, amelyek magas fokú képzettséget és természetadta tehetséget igényeltek, mint például az építészet, szobrászat, vázafestészet, nem tekintették szabad polgárra nézve megszégyenítőnek; más foglalkozásokat viszont — például a cserzővarga mesterségét — megalázónak tartották. Az ilyen mesterségeket főleg polgárjoggal nem rendelkező személyek: metoikosok, perioikosok, rabszolgák és felszabadított rabszolgák művelték.

Cipészműhely
Vörös alakos vázakép. I. e. V. század eleje

Görögország minden nagyobb központjában nagyszámú betelepült élt. A görög városállamokban, melyeknek polgárai féltve őrizték kiváltságaikat, nemcsak az átmenetileg ott tartózkodó idegenek, de még azok sem kaptak polgárjogot, akik más görög városokból települtek át. A metoikosoknak azért, hogy Athénben tartózkodhassanak és ott kézműiparral vagy kereskedelemmel foglalkozhassanak, külön fejadót, úgynevezett *metoikion*-t kellett fizetni. Ezen a címen minden férfi 12, minden nő 6 drachmát volt köteles fizetni. Ezenkívül a metoikosokat még különféle más adók és kötelezettségek is terhelték, többek között a katonai szolgálat. Korlátozva voltak gazdasági jogok tekintetében is: például nem vásárolhattak földet a befogadó polis területén; teljes jogú polgárokkal kötött házasságukból született gyermekeik nem nyerhették el a polgárjogot; a metoikosokat még az a jog sem illette meg, hogy a törvényszék előtt önállóan szerepelhessenek.

Athénben az V. század második felében a metoikosok a városi szabad lakosságnak mintegy a harmadát, a század vége felé pedig körülbelül a felét tették ki. A kereskedelemben és a kézműves termelésben igen tekintélyes szerepet játszottak. Mind a metoikosok, mind pedig a felszabadított rabszolgák között szép számmal akadtak vállalkozó emberek, akik nem teljes jogú helyzetük ellenére is hatalmas vagyonra tettek szert. A leggazdagabb metoikosok esetenként elnyerték azt a jogot, hogy Attikában földbirtokot szerezhessenek.

A GÖRÖG GAZDASÁGI ÉLET. AZ ÁRUTERMELÉS

A társadalmi és vagyoni egyenlőtlenség fokozódásában jelentős szerepet játszott az árutermelés fejlődése. A termelő tevékenység egyes ágainak a társadalmi munkamegosztás alapján történt elkülönülésével egyidejűleg az árutermelés Görögország minden fejlett közösségében gyors fellendülésnek indult. Világosan bizonyítja ezt a görög kereskedelemnek az V—IV. században végbement fejlődése. Különösen felvirágzott Athén tengeri kereskedelme. Az V. század közepén Peiraieus, az athéni kikötő, az antik világ legnagyobb kereskedelmi központjává fejlődik. Hoztak be ide gabonát a Fekete-tenger északi partvidékéről, Egyiptomból és Szicíliából, sóshalat, mézet, viaszt és bőröket a Fekete-tenger vidékéről, gyapjút Milétosból, karthagói és perzsiai szőnyegeket,

mindenféle fűszert, illatos olajat és egyéb fényűzési cikkeket a keleti országokból, elefántcsontot Afrikából, ruhák és vitorlák készítéséhez szükséges lenvásznat Egyiptomból, lábbelit és bronztárgyakat Etruriából, hajófát, szurkot és kendert Makedoniából és Thrakiából, rezet Kypros szigetéről, és ezeken kívül még sok egyéb árut. Nagy rabszolga-szállítmányok is érkeztek mindenfelől.

Maguk az athéniek mindezeknek a cikkeknek csak jelentéktelen hányadát használták fel. Az áruk legnagyobb részét azonnal tovább adták, más hajókra rakták és más városokba, más országokba irányították. A közvetítő kereskedelemből óriási bevétele volt az athéni államnak,

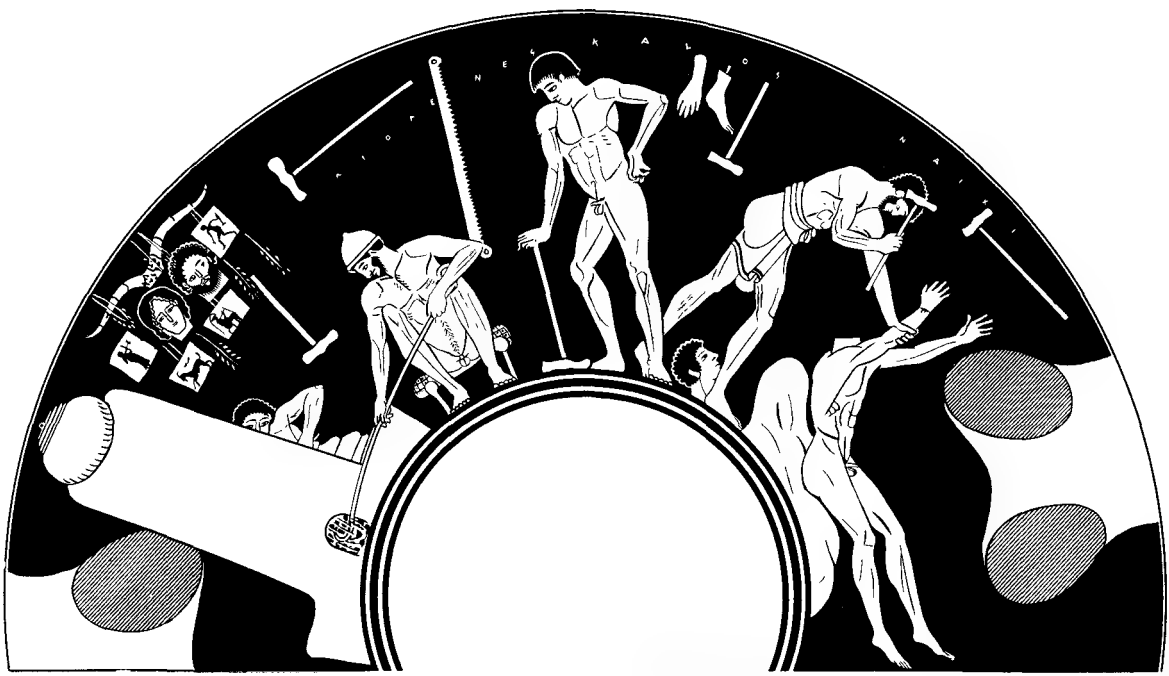

Egy szobrász öntőműhelye
Vörös alakos vázakép. Vulci. I. e. V. század eleje

amennyiben minden be- és kivitt áru után 2%-os vámot szedett, amihez még különféle vásári illetékek járultak. A Peiraieusban központosított kereskedelem ugyanakkor megkönnyítette Athén élelmiszer- és nyersanyagellátását is. Athénből ipari készítményeket, főleg agyagárut, továbbá bort és növényi olajat exportáltak. A peiraieusi bruttóforgalom értékben elérte a 2000 talentumot, ami óriási összeg volt abban az időben.

A kereskedelem fejlődésével törvényszerűen együtt járt a pénzforgalom, valamint a különféle hitel-, uzsora- és valutaügyletek felvirágzása is. Minden polis arra törekedett, hogy önállóan veressen pénzt. Az V. században a bagoly-ábrázolásos athéni pénz volt a legelterjedtebb. Tekintettel arra, hogy Görögországban többféle pénzrendszer volt használatban, meg kellett szervezni a különböző pénzek átváltását. Ezzel külön pénzváltók, az úgynevezett *trapezités*-ek foglalkoztak *(trapeza* görögül a. m. asztal). A trapezitések közönséges pénzváltókból hovatovább kereskedelmi közvetítőkké léptek elő; pénzt vettek át megőrzésre, kölcsönt adtak kamat fejében, vállalták ügyfeleik pénzügyeinek nyilvántartását. Nagy pénzügyleteket bonyolítottak le a görög világban nagy látogatottságnak örvendő athéni, delphoi stb. szentélyek is. A templomoknak általában nem magánszemélyek, hanem államok voltak az adósai. Az évi kamat 12—18% körül mozgott.

De a „tengeri kölcsönök" után számított kamat — tekintettel az akkori tengerhajózás veszélyességére — sokkal magasabb volt, még a 100%-ot is elérte.

Kevésbé volt fejlett Görögországban a szárazföldi kereskedelem. A hegyvonulatokkal tarkított terep, a jó utak hiánya, valamint az egyes polisok közt dúló állandó háborúk miatt nem is volt előnyös a tengeri kereskedelemhez képest. Mindenesetre a tengertől távolabb eső görög városokban is alakultak ki helyi piacok, amelyeken főleg élelmiszerrel, háztartási cikkekkel és kézműipari készítményekkel kereskedtek. Az egész görögséget érintő ünnepek alkalmával a legnépszerűbb templomok közelében vásárokat tartottak.

A görög államok nagy figyelmet fordítottak a kereskedelem szabályozására. A piacokon külön tisztviselők, az úgynevezett *agoranomos*-ok ügyeltek a rendre, ők szedték be az illetékeket stb. Mint már említettük, a különféle vámok és egyéb fizetési kötelezettségek a polisok legfontosabb bevételi forrásai közé tartoztak.

Bár az V. századi Görögországban a kereskedelem és pénzforgalom viszonylag magas fejlettségi fokra emelkedett, mégis helytelen volna az akkori görög gazdasági életet a maga egészében úgy értékelni, mintha az árutermelésre és pénzgazdálkodásra épült volna. Tagadhatatlan, hogy az i. e. V. századi Görögországban a termelés több ágazatában a munka eredményeinek egy része piacra került, vagyis áruvá változott, s ennek következtében megjelent a kereskedelmi és uzsoratőke, a tőkének a történelemben első formái. De a rabszolgatartáson nyugvó gazdasági élet ennek ellenére alapjában véve megőrizte szükségleti (naturális) jellegét: a termékek legjelentősebb részét nem csere céljaira termelték, hanem a rabszolgatartó és házanépe közvetlen szükségleteinek kielégítésére. Ezenkívül a közvetlen termelők — a rabszolgák — munkaerejét a gazdaságon kívüli kényszer módszereivel sajátították ki, s az antik társadalom elvileg éppen ebben különbözik a tőkés társadalomtól.

3. AZ ATHÉNI TENGERI SZÖVETSÉG ÉS A DEMOKRÁCIA GYŐZELME ATHÉNBEN

HARC A GÖRÖG POLISOK DEMOKRATIKUS ÉS OLIGARCHIKUS CSOPORTJAI KÖZÖTT

A perzsák legyőzése után kialakult helyzet megértéséhez fontos megismernünk azokat az eseményeket, amelyek az akkori Athén belső életét jellemzik. Athénben, de más görög polisokban is, a szabad lakosság különböző társadalmi csoportjai közti harc, az éles összetűzések eredménye az lett, hogy kialakult a szóban forgó kor politikai mozgalmainak két alapvető típusa: a demokratikus és az oligarchikus mozgalom.

A demokrácia hívei olyan államrend megvalósítását tűzték ki célul, amelyben a legfőbb hatalom a népgyűlésben tömörülő polgárok túlnyomó többségének a kezében van. A demokratikus rend a görög polisokban ezek szerint elsősorban a polgári lakosság eléggé széles köreinek: mind a démos tehetősebb rétegeinek, mind a kézműveseknek, mind pedig a parasztoknak az érdekeit képviselte. Esetenként a demokrácia oldalán, sőt élén állottak gazdag emberek: kézműipari műhelyek tulajdonosai, nagykereskedők stb. is. A demokratákkal ellentétben az oligarchia hívei olyan államrendre törekedtek, amelyben a polgári jogok teljessége, valamint az állam kormányzásában való aktív részvétel tényleges lehetősége csak a polgárok leggazdagabb részét illeti meg. Az oligarchikus áramlatok forrása a konzervatív érzületű földbirtokos arisztokrácia és a nagy rabszolgatartók rétege volt.

Az oligarchikus és demokratikus csoportok közti harc rányomta bélyegét a legtöbb korabeli görög polis politikai életére, sőt még egymás közti kapcsolataikat is befolyásolta. Így, azok a

politikai változások, amelyek a háború utáni évek során Athénben — a 480—479-ben aratott győzelmek után Görögország egyik legnagyobb befolyással rendelkező államában — mentek végbe, messzemenő következményeket vontak maguk után.

Mint tudjuk, Athénben a régi nemzetségi arisztokrácia hatalmát már az i. e. VI. század végén megdöntötték. Ámde továbbra is fennmaradt a vagyoni cenzus, és a magasabb állami hivatalokhoz vezető út csak a vagyonos polgárok előtt állott nyitva. Az athéni államrend további demokratizálódása szempontjából nagy jelentősége volt annak a győzelemnek, amelyet a Themistoklés vezetése alatt álló demokrata csoport aratott az Aristeidés vezette oligarcha csoport fölött. Themistoklés tengeri programjának megvalósítása nem csupán katonai vonatkozásban bizonyult helyesnek — ez megmutatkozott a salamisi és mykaléi döntő ütközetekben —, hanem további eredményekre is vezetett: jelentős mértékben megnőtt azoknak a vagyontalan vagy kis vagyonnal rendelkező polgároknak a politikai szerepe, akik a hadihajókon teljesítettek szolgálatot és a népgyűlésen többségben voltak. Athén politikai életében a népgyűlés jelentősége ezek szerint az oligarcha areiopagos rovására fokozódott.

Ugyanebben az időszakban a demokrácia sorra diadalmaskodik sok más görög városban is. Demokratikus fordulat ment végbe Thébaiban: megdöntötték az arisztokraták hatalmát, akik perzsabarát politikájukkal járatták le magukat. Thébai példáját követték a phókisi városok, ahol — nyilván az athéniek támogatásával — ugyancsak a demokrata csoportok kerültek hatalomra. A Peloponnésos városai közül Argosban (Spárta és Korinthos után a legtekintélyesebb peloponnésosi államban) és Élisben is győzött a demokrácia. De különös sikereket ért el a demokratikus mozgalom a szigetvilágnak és a kisázsiai partvidéknek azokban a polisaiban is, amelyek egymás után szabadultak fel a perzsák fennhatósága alól és újból kivívták függetlenségüket. E fordulatok mozgatóereje rendszerint a démos volt, illetőleg a démos tehetősebb rétegei, melyeknek képviselői a politikai hatalom elnyerésére törekedtek. De minél nagyobb sikereket könyvelhetett el a demokratikus mozgalom Görögországban, annál makacsabb lett az oligarcha elemek ellenállása, amelyek változatlanul Spárta felé orientálódtak. Hovatovább Spárta lett egész Görögország oligarchikus és reakciós mozgalmainak legfőbb mentsvára.

ÖSSZEÜTKÖZÉSEK A GÖRÖG VÁROSSZÖVETSÉGEK KÖZÖTT

Mint már említettük, Spárta hivatalosan vezetője volt a görög polisok szövetségének, amelyek a görög—perzsa háborúk folyamán azért fogtak össze, hogy közösen védelmezzék függetlenségüket. Athén szintén tagja volt ennek a szövetségnek, mint az egyik legerősebb és legbefolyásosabb város. Athén és Spárta egyaránt törekedett politikai befolyásának kiszélesítésére és a vezető szerepre. A két város versengése természetesen kihatott az egész görögséget tömörítő szövetség további történetére is.

A katonai sikerek nyomán a szövetséges görög államok száma jelentősen megnövekedett; a perzsa fennhatóság alól felszabadult városok sorra csatlakoztak a szövetséghez. Ugyanakkor azonban az ellentmondások is fokozódtak a szövetségesek közt. A fejlett kézműiparral rendelkező, árutermeléssel és tengeri kereskedelemmel foglalkozó városoknak — mégpedig a szigetek és Kisázsia görög polisai közül nemcsak a már felszabadultaknak, hanem azoknak is, amelyek egyelőre még perzsa fennhatóság alatt maradtak — életbevágóan fontos érdekeik fűződtek a perzsák elleni háború folytatásához. Amíg a perzsákat nem szorították ki Thrakia és Kisázsia partjairól, különösképpen a Hellespontos mellől, nem eleveníthették fel régebbi kapcsolataikat a Fekete-tenger környéki országokkal, amelyek a görög városoknak gabonát szállítottak.

A földművelő Spárta azonban távol állott a tengeri kereskedelemtől, és csak addig fűződött érdeke a háború folytatásához, amíg fennforgott annak a veszélye, hogy az ellenség betör területére.

A hadműveletek viszont ekkor már kizárólag a tengeren folytak, Spárta pedig nem rendelkezett sem a tengeri háború viseléséhez szükséges tapasztalattal, sem számottevő hajóhaddal. Természetes, hogy ilyen körülmények között azok az államok, amelyeknek fontos volt a háború folytatása, Athén köré csoportosultak, a spártaiakat pedig elítélték közömbösségük és a hadműveletek vezetésében mutatkozó hozzánemértésük miatt.

A szövetségesek közt egyre nőtt a kölcsönös bizalmatlanság. Spártát, Korinthost és néhány más peloponnésosi polist rendkívül nyugtalanította Athén növekvő befolyása, és bántotta őket az a politikája, hogy mindenütt támogatja a demokratikus mozgalmakat. A dolog azzal végződött, hogy Spárta i. e. 478-ban hazarendelte erőit a szövetséges görög seregből.

A DÉLOSI SZÖVETSÉG MEGALAKULÁSA

Mindazoknak a görög államoknak a képviselői, amelyeknek érdekük fűződött a perzsák elleni háború folytatáshoz, 478-ban összeültek Délos szigetén és megalakították az új, úgynevezett délosi szövetséget, amelyet később „első athéni tengeri szövetségnek" neveztek el.

A délosi szövetség eredetileg független és egyenjogú görög városállamokat foglalt magában. Ennek az egyesülésnek irányító szerve a szövetségesek képviselőinek közgyűlése volt, amely Délos szigetén ült össze. A szövetségesek kötelezték magukat bizonyos számú felszerelt hajó és meghatározott számú katona kiállítására az egyesült hajóhad céljaira. Közös szövetségi kincstárat is létesítettek, amelyet a szövetségeseknek külön-külön megállapított hozzájárulásaiból tartottak fenn. (Ezeket a hozzájárulásokat nevezték *phoros*-nak.) Az így összegyűlt anyagi eszközöket a közös háborús kiadások fedezésére fordították. Athén, mint a legnépesebb és legerősebb hajóhaddal rendelkező város, első helyet foglalt el ebben az egyesülésben, és rábízták a hadműveletek irányítását is. Valójában az athéniek már kezdettől fogva vezető szerepet játszottak a délosi szövetségnek mind a szervezésében, mind pedig a pénzügyeiben.

Ostrakon Themistoklés nevével és démosának feltüntetésével
I. e. 471

Katonai vonatkozásban az új egyesülés létrehozása kezdettől fogva helyesnek bizonyult. A szövetségesek Kimónnak, Miltiadés fiának a parancsnoksága alatt sikeres akciókba kezdtek a Fekete-tenger thrakiai partjain és a Hellészpontos mentén visszahagyott perzsa helyőrségek ellen. Ezt az egész körzetet hamarosan megtisztították a perzsáktól.

Ugyanakkor Athénben fontos politikai változások mentek végbe: a szűnni nem akaró politikai harc eredményeképpen a vezetést Themistoklés demokratikus csoportjától az oligarchikus irányzat képviselői vették át, akiknek élén Themistoklés régi politikai ellenfele, a száműzetésből visszatért Aristeidés és a hadi sikereiről híressé vált Kimón állott. Az athéni oligarchák és Spárta kölcsönös erőfeszítéseinek eredményeképpen — Spártának komoly érdeke fűződött Themistoklésnek és társainak politikai megsemmisítéséhez — Themistoklést 471-ben cserépszavazással száműzték Athénből, majd egy idő múlva az athéni törvényszék még távollétében is halálra és egész vagyonának elkobzására ítélte.

AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG (I. E. V–IV. SZ.)

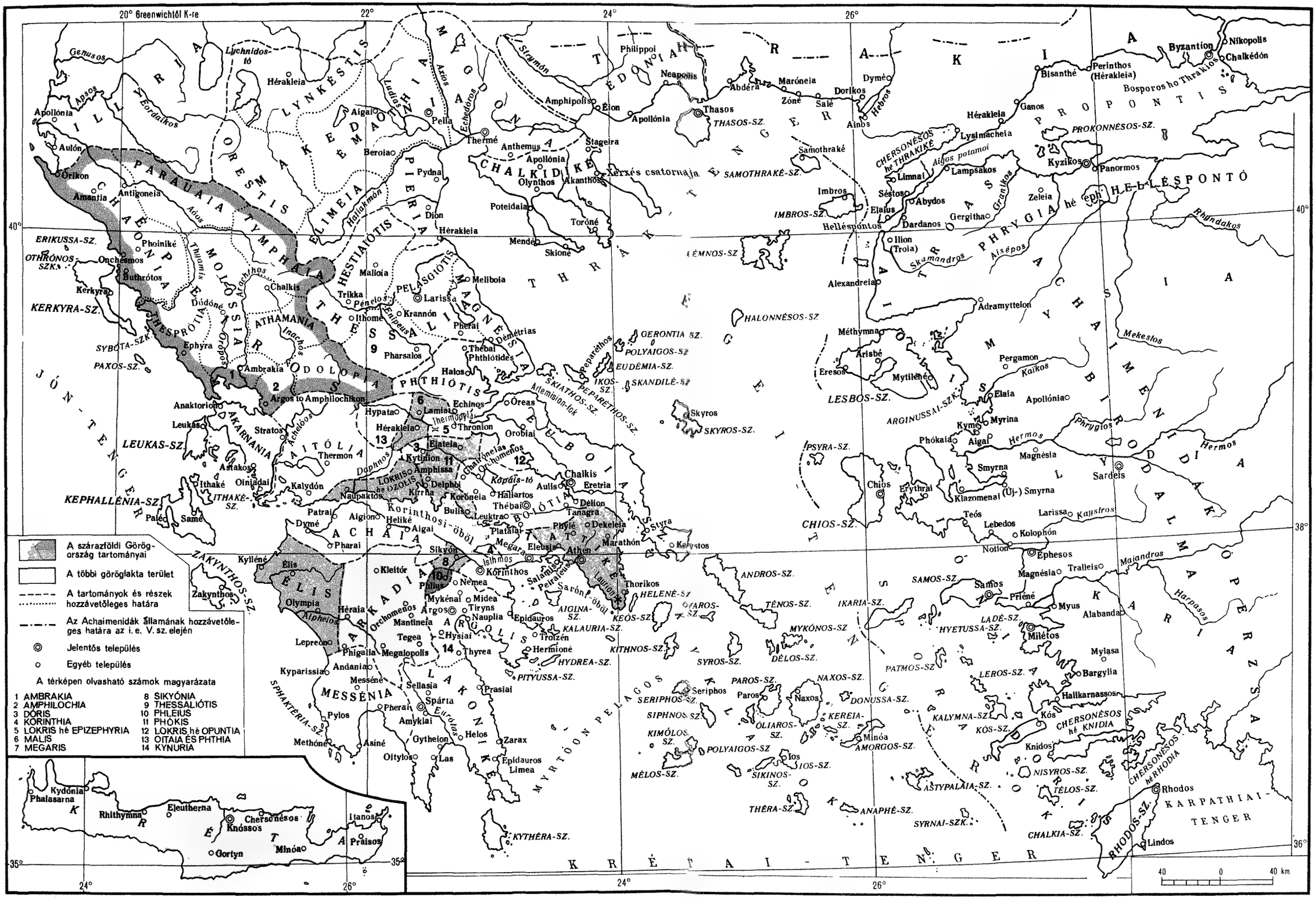

Themistoklés száműzése és Aristeidés ezt követő halála után a hatalmon levő oligarcha csoport vezére Kimón lett, aki az arisztokraták és a leggazdagabb rabszolgatartók érdekeit képviselte. Athénben formálisan továbbra is működött a népgyűlés és a többi demokratikus intézmény. Működését azonban most rendszeresen ellenőrizte az areiopagos, az athéni oligarchia védőbástyája.

A SPÁRTAI HEILÓTA-FELKELÉS. AZ ATHÉNI ÁLLAMREND DEMOKRATIZÁLÓDÁSA

464 nyarán a Peloponnésos déli részén hallatlan erejű földrengés pusztított. Ez az elemi csapás általános zűrzavart idézett elő, amelyet a spártai heilóták azonnal kihasználtak. A kíméletlenül kizsákmányolt és jogfosztott heilóták minden kínálkozó alkalmat megragadtak, hogy elnyomóik ellen felléphessenek. Felkelésük ez alkalommal különösen hatalmasnak bizonyult: hamarosan továterjedt Spárta területének nagy részére. A felkelők elszánták magukat, hogy Spárta városa ellen vonulnak. Az Archidamos király vezetése alatt harcoló spártai sereg csak nagy üggyel-bajjal tudta őket elvonulásra kényszeríteni. Ezután a felkelők fő központja az észak-messéniai Ithómé hegye lett, amely egyúttal természetes erőd is volt. Itt szilárdan megvetették lábukat, olyannyira, hogy egyes forrásaink szerint négy, mások szerint mintegy tíz esztendeig tartották magukat. (Ez volt az úgynevezett harmadik messéniai háború.)

A spártai vezetés kezdettől fogva tudta, hogy a felkelést a maga erejével nem tudja elfojtani, ezért nemcsak peloponnésosi szövetségeseihez fordult segítségért, hanem Athénhez is. Kimón azonnal választ a kérésre, és az athéni népgyűlés hosszas vitái után végül is sikerült kivívnia, hogy egy 4000 főből álló athéni különítményt küldjenek a Peloponnésosra, segítségül a spártaiaknak.

Ez a lépés azonban végzetesnek bizonyult nemcsak Kimón, hanem párthívei számára is. Sparta gyanús szemmel nézte a nagy késéssel megjelenő athénieket (azt gyanította, hogy rokonszenveznek a felkelt heilótákkal), és sértő formában visszautasította az athéni segítséget. A Kimón által kezdeményezett hadjárat ezek szerint megszégyenítő kudarccal végződött számára, s ezt az athéni demokraták azonnal ki is aknázták. Ebben az időben az oligarcha-vezetéssel szemben álló irányzat élén Ephialtés és Periklés állott. Az ókori hagyomány Ephialtés alakját úgy őrizte meg, mint aki teljes mértékben egyetértett Themistoklés politikai eszméivel és kiváló szónoki tehetséggel volt megáldva. Egy demokráciaellenes vígjátékban azt olvassuk, hogy beszédeinek hatása alatt a nép, mint valami megvadult ló, letépte magáról a kötőféket. Még jóval később a filozófus Platón is olyan politikusnak jellemezte Ephialtést, aki „megrészegítette a démost a mértéktelen szabadsággal".

Ephialtés és párthívei kihasználták azt a helyzetet, amely Kimón kudarcba fulladt hadjárata után előállott, és megkezdték az ostromot az athéni rabszolgatartók legfőbb támasza, az areiopagos ellen. 462-ben a népgyűléssel elfogadtatták azt a törvényt, amely az areiopagost megfosztotta az állam legfőbb szervét megillető jogoktól, és közönséges törvényszéki szervvé fokozta le: csak bizonyos büntetőperekben ítélkezhetett. Kimón igyekezett meggátolni e törvény végrehajtását, de sikertelenül: cserépszavazással száműzték Athénből. Ephialtést nem sokkal ezután politikai ellenségei meggyilkolták, ez azonban már nem állíthatta meg az athéni államrend további demokratikus átalakítását.

A demokratikus elemek győzelme megváltoztatta az athéni külpolitika irányát. Athén nyíltan fellépett Spárta és szövetségesei ellen; szövetséget kötött Thesszáliával és Argosszal, Spárta ellenfelével. Ezután kivívta, hogy a Korinthosszal ellenségeskedő Megara kilépjen a peloponnésosi szövetségből és a délosihoz csatlakozzék. Az athéniek ily módon megvetve lábukat az isthmosi földszoroson, elzárták Spárta és Korinthos előtt a Közép-Görögország felé vezető utat. Nem sokkal

ezután az athéni hajóhad szétverte a peloponnésosiak és aiginaiak egyesült flottáját, és ostrom alá vette Aiginát. Körülbelül ebben az időben fejezték be az úgynevezett „Hosszú falak" építését is, amelyek Athént összekötötték Peiraieusszal, vagyis a várost és a kikötőt egyetlen megerősített tömbbé alakították.

A DÉLOSI SZÖVETSÉG MINT AZ ATHÉNI TENGERI HATALOM ESZKÖZE

Az athéni demokraták tehát rövid idő leforgása alatt szép sikereket értek el, aminek legfőbb anyagi előfeltétele az volt, hogy kihasználhatták szövetségeseik gazdasági erőforrásait. Athén, mint említettük, már a délosi szövetség megalakulásakor is vitathatatlan erőfölénnyel rendelkezett. Ahogy a város gazdaságilag gyors ütemben fejlődött és Görögország leghatalmasabb kereskedelmi és kézműipari központjává nőtt, ennek megfelelően a szövetségen belül is egyre nagyobb szerephez jutott.

A szövetséges városok pénzbeli hozzájárulásai is nagyban elősegítették, hogy a délosi szövetség Athén tengeri hatalmává *(archè)* vált, ugyanis a befolyt összegek felett gyakorlatilag Athén rendelkezett: ebből a pénzből gyarapította hajóhadát. Az athéniek számára így lehetővé vált, hogy beavatkozzanak szövetségeseik belügyeibe és erőszakkal rájuk kényszerítsék akaratukat. Athénnek a délosi szövetség keretein belül folytatott egész politikája — függetlenül attól, hogy ki irányította: a demokratikus vagy az oligarchikus tábor képviselői-e — azt a célt szolgálta, hogy a korábban független szövetségeseket behódolásra kényszerítse. Az önálló flottával rendelkező, erősebb szövetségesek — Naxos, Thasos, Lesbos, Chios és Samos — megkísérelték ugyan, hogy megszabaduljanak az athéniek gyámkodásától és kilépjenek a délosi szövetségből, de Athén mindezeket a kísérleteket habozás nélkül fegyveres erővel elfojtotta. Ilyen esetekben az athéni flotta megjelent az engedetlen szövetséges partjai előtt, az athéniek partraszálltak, a föld egy részét elkobozták és ezeken a földeken katonai településeket *(kléruchia)* hoztak létre. 465-ben például Thasos szigete próbált kilépni a szövetségből, mivel az athéniek elvették a thrákiai tengerpart vidékén levő aranybányáit és támaszpontjait. Erre az athéniek azonnal ostrom alá vették és két évig tartó ostrom után megadásra kényszerítették a várost. A kapitulációs feltételek értelmében a thasosiaknak le kellett rombolniuk városuk falait, hadihajóikat pedig át kellett adniuk az athénieknek.

Athénnek ez a politikája odavezetett, hogy végül is csak Lesbos, Chios és Samos tarthatta meg tengeri erőit. Ugyanakkor az V. század közepe táján az athéni szövetséghez tartozó városoknak a száma meghaladta a kétszázat. Feliratos adataink szerint az athéniek a szövetséges polisokat először három, majd később öt körzetre osztották; mindegyik körzetben athéni megbízottak ellenőrizték a phoros megfizetését. A felkelt szövetségesek földjeire katonai telepesekként *(kléruchos)* összesen körülbelül 10 000 főt küldtek ki.

Az athéniek erre a szervezetre támaszkodva most már azt követelték szövetségeseiktől, hogy a phoros megfizetésén és a perzsák elleni hadműveletekben való részvételen kívül egyéb kötelezettségeket is vállaljanak. Szövetségeseiket fokozatosan gazdasági ellenőrzés alá vonták. Az athéni pénz- és mértékegységek használatát a szövetség területén minden elszámolás alkalmával kötelezőnek nyilvánították. 454-ben a szövetségi kincstárat Délos szigetéről Athénbe helyezték át, és ettől kezdve szövetségeseik pénzével úgy rendelkeztek, mint a magukéval. Így például az athéni építkezéseket, a 40—30-as években jórészt a phorosból származó pénzből fedezték. A szövetséges városok polgárai és az athéniek közt felmerülő peres ügyeket ekkor már csak az athéni törvényszék tárgyalta. A szövetséges városok bíróságainak illetékessége csak jelentéktelen vétségek és polgári perek elbírálására korlátozódott. Mindazokban a kérdésekben, amelyeket addig a szövetséges polisok képviselőinek közgyűlése tárgyalt, most a végleges döntést az athéni népgyűlés hozta.

Az athéni szövetségesek helyzetét jól megvilágítja egy ebből az időből származó felirat. Ez őrizte meg annak az eskünek a szövegét, amelyet a chalkisiaknak a 446—445. évi euboiai felkelés

elfojtása után kellett letenniük: „Nem fogok az athéni nép ellen támadni sem tettel, sem gondolattal, sem szóval. Nem fogok engedelmeskedni olyannak, aki (Athén ellen) felkel, és ha valaki fellázad, jelenteni fogom az athénieknek. Meg fogom fizetni a phorost az athénieknek a velük kötött megállapodás szerint. Erőmhöz képest becsületes és odaadó szövetséges leszek, védelmezni és segíteni fogom az athéni népet, ha valaki rosszat forralna ellene, és engedelmeskedni fogok az athéni népnek." Így vált a délosi szövetség az V. század közepe táján végleg athéni tengeri hatalommá.

ATHÉN ÉS SPÁRTA ÖSSZECSAPÁSA

Athén növekvő befolyása Spártát nyílt katonai akcióra késztette az athéniek ellen. (Ezt nevezik néha első peloponnésosi háborúnak.) 457-ben a spártaiak szövetségeseikkel együtt átkeltek Közép-Görögországba, egyesültek a thébaiakkal és közvetlen közelről fenyegették Attikát. A boiótiai Tanagra melletti csatában az athéniek súlyos vereséget szenvedtek. De miután a spártai csapatok visszatértek a Peloponnésosra, és a négy hónapos fegyverszünet lejárt, az athéniek gyorsan rendezték erőiket, hamarosan Thébai ellen vonultak és a boiótiai Oinophyta mellett ez alkalommal ők győztek. Ez után a győzelem után Közép-Görögország egész területe a Thermopylai-szorosig athéni befolyás alá tartozott. Az ostromlott Aigina is letett a reményről, hogy Spártától segítséget kap és megadta magát (i. e. 456-ban).

E sikerek után az athéniek szabad kezet akartak maguknak biztosítani a perzsák elleni háború folytatásához, ezért Spártának ötéves fegyverszünet kötésére tettek javaslatot. Sparta beleegyezését azzal kellett megvásárolniuk, hogy lemondtak az Argosszal kötött szövetségről: Argos ezek után kénytelen volt 451-ben 30 esztendőre terjedő békeszerződést kötni Spártával. 449-ben az athénieknek sikerült a perzsák ellen folytatott háborút győzelmesen befejezniük.

A perzsa háború lezárása még inkább fokozta az elégedetlenséget az athéni tengeri szövetségen belül, amelynek további fenntartása a szövetségesek szemében most már végképp elvesztette értelmét. Athén tekintélyének megszilárdítása érdekében Periklés felvetette, hogy pánhellén kongresszust kellene összehívni. A jelszó a görög városok közti általános béke volt. A kongresszus igazi rendeltetése azonban a szövetségesek fölötti athéni hegemónia szentesítése lett volna. De Periklés terve meghiúsult: Sparta nem volt hajlandó résztvenni a kongresszuson.

A fegyverszünet elteltével Athén és Sparta közt újból megkezdődtek a hadműveletek. Váltakozó sikerrel folyt a harc, míg 446—445-ben, a kialakult egyensúlyi helyzetre való tekintettel 30 esztendőre szóló békét kötöttek. Ebben az athéniek lemondtak minden hódításukról a Peloponnésos és az Isthmos területén, viszont megtarthatták Aiginát és Naupaktost. Sparta elismerte az athéni tengeri szövetséget. A továbbiakat illetően Athén kötelezte magát, hogy nem fogadja be szövetségébe azokat, akik a peloponnésosi szövetséghez tartoznak és a peloponnésosi szövetség városaiban nem támogatja a demokrácia híveit. Hasonló kötelezettséget vállalt Sparta is Athénnel és szövetségeseivel szemben.

4. AZ ATHÉNI RABSZOLGATARTÓ DEMOKRÁCIA VIRÁGKORA

DEMOKRATIKUS REFORMOK ATHÉNBEN. PERIKLÉS

Miután az oligarchák meggyilkoltatták Ephialtést, az athéni demokrácia elismert vezetője Periklés lett. Periklés az ókori Görögország egyik legkiemelkedőbb, legtehetségesebb történeti alakja, bár az V. század történeti eseményeinek alakulásában játszott szerepét mind az antik, mind pedig a polgári történetírás erősen eltúlozta.

Periklés (Plutarchos szavai szerint) „Athén legelőkelőbb nemzetségeinek volt a leszármazottja"; atyja, Xanthippos, a görög hajóhad parancsnoka volt a mykalei tengeri ütközetben; anyja a reformjairól híres athéni Kleisthenésnek volt a rokona. Nevelői közt Anaxagorast, az ismert filozófust is számon tartották. Periklés körültekintő és előrelátó politikus, ragyogó szónok, korához képest sokoldalúan képzett ember volt. Az athéni államnak már elismert vezetőjeként, Athén politikai hatalmának megszilárdítása mellett mindig arra törekedett, hogy az athéni állam „Hellas művelődési központja" legyen. Házában a legkiválóbb tudósokat, írókat, művészeket gyűjtötte össze. Ismeretes, hogy szoros kapcsolatot tartott fenn a szofista Prótagorasszal, a tragédiaíró Sophoklésszel, a szobrász Pheidiasszal, a történetíró Hérodotosszal stb.

Periklés
A krétai (kydóniai) Krésilas műve az i. e. V. század második feléből.
Római márványmásolat

Periklés politikai ténykedésének kezdetétől fogva a rabszolgatartó demokráciának azokhoz a felső rétegeihez — kereskedőkhöz, hajótulajdonosokhoz, kézműipari vállalkozókhoz, középbirtokosokhoz — csatlakozott, akiknek érdekük fűződött Athén tengeri hatalmának megszilárdulásához és kereskedelmi kapcsolatainak kiterjesztéséhez. A polgárság széles körei előtt népszerű volt; 443-tól kezdődően tizenöt éven át minden évben újból stratégosszá választották. Periklés népszerűségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy a demokratikus rend megszilárdítására, az athéni tengeri hatalom és egyáltalán Athén megerősítésére irányuló politikája az athéni polgárok többségének érdekeit képviselte.

A fő feladat, amely az oligarchákkal folytatott harc során Periklés és párthívei előtt állott, az athéni államrend következetes demokratizálása volt. A korábbi — széles körű, de egyszeri — reformoktól (tehát például Solón vagy Kleisthenés reformjaitól) eltérőleg az V. század derekán több olyan törvény megalkotására került sor, amely új rendet teremtett, vagy hatálytalanította a demokráciát korlátozó régebbi törvényeket. Egyes esetekben ezeket a régi törvényeket forma szerint el sem törölték, hanem egyszerűen figyelmen kívül hagyták. Például Solónnak a vagyoni kategóriákon alapuló törvényeit formailag ugyan nem hatálytalanították, 457-ben az archóni méltóságra mégis zeugitést (a démos középrétegeinek képviselőjét) választottak; a továbbiak során a zeugitések és a legszegényebb polgárok (a *thés*-ek) számára valójában minden állami hivatal elérhető lett. A választások addigi (szavazásos) módját egyre inkább a sorshúzás helyettesítette, amiben voltaképpen az jutott kifejezésre, hogy minden athéni polgárnak joga van bármilyen állami tisztséget betöltenie. Kivétel csak néhány legmagasabb méltóság (például a stratégosi tisztség) maradt, amelynek betöltése különleges ismereteket igényelt; ezeket továbbra is a népgyűlésen tartott szavazás útján töltötték be.

Hogy az egyszerű polgárok is valóban felelős hivatalokat láthassanak el, be kellett vezetni a tisztviselőknek az államkincstárból történő fizetését. Itt a kezdet az volt, hogy a héliaia tagjainak, tehát az athéni esküdtbíróság ülnökeinek fizetést állapítottak meg: két obolost minden ülés után. A továbbiak során a kincstár napidíjat folyósított az „ötszázak" tagjainak, az archónoknak és a többi tisztviselőnek is. Valamivel később létesült egy külön alap, az úgynevezett *theórikon*, amelyből

a kevésbé tehetős polgárok kaptak pénzt, hogy a színházi előadásokat látogathassák. Mivel a színház nagy szerepet játszott a társadalmi életben, a theórikonnak nagy politikai jelentősége volt. Ezek a pénzbeli juttatások rendszerint csekély összegűek voltak, mégis biztosították a napi ellátást, vagyis lehetővé tették a vagyontalan polgárok számára is a tevékeny részvételt az állami életben. Például a héliaia tagjai ettől az időtől kezdve jórészt a legszegényebb polgárok közül kerültek ki; sokuk számára a bírósági üléseken való részvétel fontos kereseti forrás lett.

Az athéniek mindezekhez az anyagi javakhoz nemcsak a rabszolgamunka kizsákmányolása révén jutottak, hanem a többi görög városnak — a tengeri szövetség tagjainak — kizsákmányolása útján is, amelyek valójában Athén alattvalóivá süllyedtek. Az athéni polgárok tisztában voltak azzal, hogy számuk növekedése esetén az egy emberre jutó anyagi javak összege csökkenhet. Ezért az athéni népgyűlés 451—450-ben — Periklés indítványára — külön törvényt fogadott el, melynek értelmében csak az számított polgárnak, akinek apja is, anyja is athéni polgár volt. Ez a törvény, amely arra irányult, hogy az egyes polgárok önző érdekeinek megfelelően korlátozza a teljes jogú polgárok kiváltságos csoportjának létszámát, meggyőzően szemlélteti az antik polis-demokrácia korlátozottságát. Mellesleg épp ezzel a törvénnyel Periklésnek is majdnem meggyűlt a baja: később sok fáradságába került, míg a milétosi Aspasiától született fiának meg tudta szerezni a polgárjogot.

AZ ATHÉNI ÁLLAMREND

Az athéni államot Periklés korában a népgyűlés kormányozta, amely jogilag a legfőbb hatalom egyedüli letéteményese volt. Az ekklésia senkire sem ruházta át, hanem közvetlenül maga gyakorolta legfontosabb jogait. Az ókori Görögországban, közelebbről Athénben ez bizonyos mértékig lehetséges is volt, a város főterén ugyanis minden polgár elfért. Az athéni polgárok minden tizedik nap összegyűltek, hogy az állam ügyeiben döntsenek. A legfontosabb ügyek a következők voltak: a stratégosok és más főtisztviselők megválasztása; hadüzenet és békekötés; külpolitikai kérdések eldöntése, beleértve a szövetségi szerződések megkötését is; a főtisztviselők jelentéseinek meghallgatása és tudomásulvétele; különféle rendelkezések kiadása. Az athéni állam valamennyi szerve a népgyűlésnek volt alárendelve. A fontosabb állami szervek az „ötszázak tanácsa", a héliaia, az areiopagos, a tíz stratégos testülete (phylénként egy-egy), az archónok stb. voltak. A tisztviselőket legnagyobbrészt sorshúzással választották.

A bulé szervezete általában olyan maradt, mint amilyen Kleisthenés korában volt. Tagjait a 30 évnél idősebb polgárok közül sorshúzással választották, phylénként 50 — 50 főt. Egy-egy ilyen ötvenes csoport volt az úgynevezett *prytaneia*. A tíz prytaneia sorban egymás után látta el a bulé feladatait az év egytized részében (35 vagy 36 napon át). Feladatai közé tartozott az ügyek előkészítése az ekklésia számára, továbbá az ekklésia ülései közt felmerülő folyó ügyekben való döntés.

A héliaia (esküdtszék) Athénben nemcsak a szokásos törvényszéki ügyekkel foglalkozott, hanem a törvényhozásban is játszott bizonyos szerepet. A sorshúzás alapján megválasztott 6000 esküdtbíró tíz — általában 500 tagú — testületre *(dikastérion)* volt felosztva; minden testületnek még 100 póttagja is volt. A bírák megvesztegetésének eshetőségét az esküdtszékek nagy létszáma volt hivatva megakadályozni, azonkívül a vádlottak rendszerint nem tudták, melyik dikastérion fogja ügyüket tárgyalni. Az üléseken a héliaia tagjai sorra meghallgatták a vádlót, a vádlottat és a tanúkat, majd amikor az ügy lényege világosan állt előttük, minden előzetes tanácskozás nélkül szavazáshoz láttak. Athénben nem voltak külön államügyészek; bármelyik polgár adhatott be vádkeresetet, még olyan ügyekben is, amikor a vád az állam érdekeit vagy a fennálló rend védelmét érintette. Nem voltak külön védők sem; minden vádlottnak magának kellett védekeznie. Ha a vádlottak nem érezték magukat eléggé felkészültnek, betanulták másokkal megíratott beszédüket. Ha a tár-

gyalás folyamán rabszolgák tanúvallomására is szükség volt, megkínozták őket, mivel közfelfogás szerint rabszolgák önkéntes vallomásainak nem lehet hitelt adni.

Az athéni választott állami szervek közül a legnagyobb politikai súllyal a tíz stratégos testülete rendelkezett; a stratégosi méltóság Periklés idejében sem járt fizetéssel, tehát e tisztséget csak vagyonos polgárok tölthették be. Ugyanakkor az athéni stratégosok kezében összpontosultak a legfontosabb állami funkciók. Háború esetén ők voltak a hadsereg és a hajóhad parancsnokai, ők irányították az athéni állam egész külpolitikáját, és az állami pénzek jelentős részével is ők rendelkeztek. De akármilyen széles körű teljhatalommal voltak is felruházva, számadással tartoztak az ekklésiának, amely állandóan ellenőrizte működésüket.

Sajátságos ellenőrzési jog illetett meg minden egyes athéni polgárt, amennyiben bárkinek joga volt „törvénysértési panaszt" *(graphé paranomón)* benyújtania. Minden polgár panasszal élhetett bármely, a népgyűlés elé terjesztett javaslattal, vagy akár már elfogadott határozattal és törvénnyel szemben. Ha a panasz az esküdtszéki tárgyalás során jogosnak bizonyult, akkor a kifogásolt rendelkezés vagy törvény hatályát vesztette, az elfogadásában vétkes személyeket pedig a törvényszék előtt felelősségre vonták. Ha viszont kiderült, hogy a törvénysértési panasz megalapozatlan, akkor a panaszost súlyosan megbüntették.

AZ ATHÉNI DEMOKRÁCIA TÖRTÉNETI KORLÁTOZOTTSÁGA

Általános vonásokban ilyen volt az i. e. V. század derekán kialakult athéni államrend. Az antik demokrácia fejlődése ebben a korszakban viszonylag magas fokot ért el, rabszolgatartó alapjai azonban megszabták korlátait is. A teljesen jogfosztott rabszolgákon és a politikai jogokkal nem rendelkező metoikosokon kívül Athénben csakúgy, mint minden más görög polisban, a nőknek sem voltak politikai jogaik. Ezek szerint azok a teljes jogú polgárok, akik az ekklésia ülésein megjelenhettek, Attika lakosságának csak egészen jelentéktelen részét képviselték.

Ehhez járult még az, hogy távolról sem minden politikai jogokkal rendelkező athéni volt abban a helyzetben, hogy jogaival valóban élni is tudjon. Ez elsősorban a polgároknak a népgyűlésen való részvételére vonatkozik, amiért Periklés korában nem járt fizetség. A kezük munkájából élő polgárok közül nem mindenki hagyhatta ott a munkáját és tölthette minden tizedik napját a Pnyx nevű athéni dombon, ahol az ekklésia összegyűlt. Az attikai parasztoknak, különösen azoknak, akik Athéntől távolabb laktak, két-három napot is el kellett vesztegetniük, ha az ekklésia ülésén ott akartak lenni. Ez a sürgős mezőgazdasági munkák idején teljességgel lehetetlen volt számukra. Ezért ugyanakkor, amikor a teljes jogú athéni polgárok számát körülbelül 30—35 000-re tehetjük, az ekklésia résztvevőinek a száma általában nem haladta meg a 2—3000-et, azok is főleg a városi lakosokból kerültek ki. Csak kivételes esetekben, például cserépszavazások alkalmával volt előírva, hogy legalább 6000 embernek kell szavaznia.

Az Athénben kialakult politikai rend nagy elégedetlenséget váltott ki az oligarcha-elemekből, amelyek egy Thukydidés nevű alópekéi politikus köré csoportosultak. Az oligarchákkal folytatott harc Periklés győzelmével és Thukydidés száműzetésével végződött (i. e. 443-ban). De a demokrácia táborán belül is fel-felütötte a fejét az ellenzék: a városi szegénység még radikálisabb intézkedéseket követelt és elégedetlen volt a megvalósított reformok korlátozottsága miatt. Periklés kormánya az ellenzéki hangulat erősbödését különféle intézkedésekkel iparkodott megakadályozni. Athénben például jelentős összegeket fordítottak középületek építésére; ennek a nagyarányú építkezésnek egyik célja az volt, hogy keresethez juttassák az ellátatlan athéni polgárokat. A közérdekű kiadásokat az állami pénzek mellett a magánvagyonok igénybevétele útján fedezték. Athénben régtől fogva szokásban volt a *leiturgiá*-k, azaz a különleges kötelezettségek intézménye. Ezek a kötelezettségek csak a gazdagokat terhelték: saját pénzükön kellett például hadihajókat építtetniük, színházi

látványosságokat rendezniük stb. Különösen gyakran folyamodtak ehhez az eszközhöz az oligarchák legyőzése után. Végül: ebben az időben a korábbi gyakorlathoz képest még több kléruchost küldtek ki a szövetségesek földjeire. Ezzel egyszerre három célt értek el: az athéni arché területén a politikai és gazdasági szempontból legfontosabb pontokat az anyaváros *(métropolis)* állandó ellenőrzése alatt tarthatták; a vagyontalan athéni polgárokat földhöz juttatták (a kléruchosok legtöbbnyire thések voltak); végül a szegénység kitelepítése gyengítette az ekklésia radikális ellenzékét.

Az i. e. V. század derekán Athén lett Görögország gazdasági, politikai és kulturális életének legnagyobb, legvirágzóbb központja. Az athéni államrend igen erős hatással volt a politikai élet alakulására sok más görög államban, elsősorban az Athén vezetése alatt álló tengeri szövetséghez vagy az Athén befolyási szférájához tartozó városokban.

Végeredményben ez az egész történeti korszak — az úgynevezett „periklési aranykor" — Marx kifejezése szerint „Görögország belső virágzásának csúcspontja"[1] volt.

ATHÉN KÜLPOLITIKÁJA

Az V. század közepén világosan kirajzolódott az athéni külpolitikának az az új irányzata, amely először már Themistoklés idejében jelentkezett. Athén megállapodásokat kötött Kerkyrával, a szicíliai Segestával és Leontinoi-jal, továbbá az itáliai Rhégionnal. Az athéni kereskedő körök előtt így nyílt meg az út a nyugati előnyomuláshoz. Az athéniek meg akarták szilárdítani itáliai befolyásukat, ezért 443-ban a félsziget déli partján megalapították Thurioi gyarmatvárosát. Ezt a gyarmatvárost eleve pánhellén vállalkozás jellegével ruházták fel, hogy ezzel is emeljék Athén tekintélyét az egész görög világ előtt.

Periklés, hogy Athén fekete-tengeri érdekeit biztosítsa és ottani városok bekapcsolásával a tengeri szövetséget kibővítse, 437 táján nagyarányú tengeri hadjáratot szervezett a Fekete-tengeren. Ennek a vállalkozásnak eredményeképpen Athén megszilárdította befolyását a Fekete-tenger déli partvidékén. Feltehetően ugyanekkor csatlakozott a szövetséghez a Fekete-tenger nyugati partvidékének néhány városa is.

Athén fekete-tengeri befolyásának erősödése, valamint azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy megvesse a lábát a Földközi-tenger nyugati medencéjében is, kiélezték az ellentéteket az athéni tengeri hatalom és a peloponnésosi szövetség városai között, majd végül is a görög történelem legnagyobb háborújának, az úgynevezett peloponnésosi háborúnak a kitörésére vezettek.

[1] *Marx* vezércikke a „Kölnische Zeitung" 179. számában. Lásd *Marx—Engels* Művei. I. köt. Budapest 1957. 91. old.

III. FEJEZET

A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ. ATHÉN HANYATLÁSA ÉS MAKEDONIA FELEMELKEDÉSE

1. A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ (I. E. 431—404)

A peloponnésosi háború mind történelmi jelentősége, következményei és huzamossága folytán (csekély megszakítással 27 esztendeig tartott), mind pedig a hadműveletek kiterjedését és a küzdő felek elszántságát tekintve lényegesen különbözik minden más, a görög polisok között megszokott katonai összecsapástól. Ez a háború a görög államok két nagy csoportja, egyrészről a Spárta vezetése alatt tömörült peloponnésosi szövetség, másrészről Athén és az athéni tengeri hatalom között folyt le. A háborúba a görögök lakta Nyugat (Dél-Itália és Szicília) városai, sőt még nem görög államok is bekapcsolódtak, például az Achaimenidák perzsa birodalma. A hellén világ méreteihez képest ez a háború tehát szinte egyetemes jellegűvé szélesedett. „E háború során — írja Thukydidés, az ókor egyik legnagyobb történetírója — olyan szenvedések sújtották Hellast, mint még soha máskor ennyi idő alatt. Soha még ennyi várost el nem foglaltak, fel nem dúltak..., soha még ennyi embert otthonából ki nem űztek, le nem gyilkoltak, kit a háború folyamán, kit a polgári meghasonlás miatt." Így lehetséges, hogy míg a megelőző korszak Görögország virágkora volt, addig a peloponnésosi háború kitörésével az egész hellén világ a súlyos megrázkódtatások korszakába jutott; a háború következményei pedig egyaránt végzetesek voltak mind a legyőzöttek, mind a győztesek számára. A peloponnésosi háborúval kezdődött a polisnak mint a rabszolgatartó állam sajátos formájának a válsága.

A HÁBORÚ OKAI

A háborúnak számos gazdasági és társadalmi oka volt. Az i. e. V. század közepe táján nem sok állam tarthatott igényt arra, hogy Görögország gazdasági életében uralkodó szerepet töltsön be. A kisázsiai partvidék egykor virágzó városait Dareios az ión felkelés elfojtása során annyira lerombolta, hogy előbbi helyüket Görögország gazdasági életében nem tudták többé elfoglalni. A Balkán-félsziget egyéb görög városai, amelyekben az árutermelés viszonylag kevésbé fejlődött ki, aligha voltak érdekelve a kereskedelem felvirágzásában. Ilyen körülmények között a kereskedelem terén a főszerep Athént és Korinthost, ezt az egymással versengő két görög várost illette. Mind a két polis már régen az árutermelés és a tengeri kereskedelem fejlődésének útjára lépett, mind a kettőnek egyformán érdeke fűződött gazdasági befolyásuk mind nagyobb körzetre való kiterjesztéséhez. A heves összecsapás a két város közt elkerülhetetlenné vált.

Az Athén és Korinthos közt már régóta folyó harc folyamán nagy fontosságra tett szert Megara, a kereskedelmi szempontból rendkívül előnyös fekvésű isthmosi földszoroson épült kereskedőváros. Megarán keresztül haladt az az út, amely összekötötte a Korinthosi- és a Saróni-

öblöt, a Peloponnésost és Közép-Görögországot. Megara gazdaságilag sokkal gyengébb volt, mint akár Athén vagy Korinthos, de mikor i. e. 460-ban szakított Korinthosszal, kilépett a peloponnésosi szövetségből és szövetséget kötött Athénnel, a korinthosi kereskedők nem szállíthatták tovább áruikat a megarai kikötő érintésével. Igaz, hogy i. e. 446-ban Megara felbontotta Athénnel kötött szövetségét és ismét csatlakozott a peloponnésosi szövetséghez, s egyben közeledett Korinthoshoz is.

Az athéniek az athéni szövetségre támaszkodva uralkodó helyzetre tettek szert az Égei-tengeren, majd Periklés korában befolyásukat messze nyugatra is kiterjesztették. Ugyanakkor a nyugati városokkal, különösen a Dél-Itália és Szicília városaival folytatott kereskedelem akkoriban főleg a Korinthosi-öblön keresztül bonyolódott le és így Korinthos gazdasági felvirágzásának egyik fő forrása volt. A korinthosi kereskedelem életbevágóan fontos érdekeit most viszont komoly veszély fenyegette. Olyan hatalmas ellenféllel, mint amilyen Athén volt, Korinthos csak úgy vehette fel a harcot, ha a peloponnésosi szövetség tagállamaira, elsősorban Spártára támaszkodik. Sparta attól tartva, hogy politikai tekintélye csorbát szenved a peloponnésosi szövetség többi tagjának szemében, nem vonhatta meg támogatását Korinthostól, a szövetség egyik legbefolyásosabb és legerősebb tagjától.

De Spártának egyéb oka is volt arra, hogy támogassa a korinthosiakat Athén elleni harcukban. Mindenekelőtt az, hogy kiújultak az ellentétek Sparta és Athén között: mind a két város a görög polisok fölötti hegemóniáért küzdött.

Thukydidés szavai szerint „az athéniek erőfeszítéseikkel a veszélyeztetettség érzését keltették a lakedaimóniakban és ezzel a háború megkezdésére kényszerítették őket". Valóban, Athén a Xerxés támadása óta eltelt ötven esztendő alatt olyan hatalommá fejlődött, amely a spártai hegemónia szilárdságát hovatovább már a Peloponnésoson is veszélyeztette. 446—445-ben békét kötött ugyan Sparta és Athén, de az athéniek ennek ellenére folytatták megszokott politikájukat, vagyis a görög polisokban továbbra is támogatták a Spártával szemben ellenséges — főleg demokratikus — csoportosulásokat, ugyanakkor a görög városok oligarchikus csoportjai ezután is rendszerint Sparta felé orientálódtak.

A görög világ tehát már a háború kitörése előtt két táborra szakadt. A két tábort nemcsak gazdasági érdekeik különbözősége és vezető államaik hegemóniára való törekvése állította szembe egymással, hanem bizonyos mértékben politikai irányvonaluk különbözősége is.

A fentiekben vázolt ellentétek bonyolultsága már a háborút megelőző eseményekben tükröződött. Az Athén és Sparta közt harminc évre kötött béke megsértésére több ürügy is kínálkozott. I. e. 435-ben például Kerkyra és Korinthos között összecsapásra került sor Epidamnos miatt. Az Adriai-tenger partjának ebben a gazdag kereskedővárosában demokratikus fordulat következett be. A hatalmuktól megfosztott oligarchák Epidamnosból Kerkyra szigetére menekültek. A hatalomrakerülő epidamnosi demokraták viszont, mivel előre látták, hogy a Kerkyrával való összecsapás elkerülhetetlen, segítségért fordultak Korinthoshoz, amely meg is ígérte, hogy katonailag támogatni fogja őket. A konfliktus elmérgesedett. 433-ban a kerkyraiak Athénhez folyamodtak segítségért és szövetséget is kötöttek vele. A Sybota-szigeteknél lezajlott tengeri csatában a kerkyrai tengeri erőkkel együtt fellépő athéni hajóraj visszavonulásra kényszerítette a korinthosi hajókat. Az athéniek ebben az esetben az oligarchákat támogatták. Az a törekvésük, hogy Epidamnost és Kerkyrát befolyásuk alá vonják, arra késztette őket, hogy eltérjenek a demokrácia támogatásának hagyományos politikájától.

A másik összetűzés egy korinthosi gyarmatváros, a Chalkidiké-félszigeten épült Poteidaia miatt robbant ki. Ez a város rendszeres kapcsolatot tartott anyavárosával. Korinthos pedig minden évben elküldte képviselőit Poteidaiába. Ugyanakkor Poteidaia az athéni tengeri szövetséghez tartozott. A Sybota-szigeteknél vívott csata után az athéniek attól tartottak, hogy Poteidaia — Korinthos befolyására — esetleg elszakad a szövetségtől, ezért azt követelték, hogy távolítsák el a

korinthosi tisztviselőket, az úgynevezett *epidémiurgos*-okat, továbbá, hogy rombolják le a tenger felé néző városfalakat. Követeléseiket az athéniek azzal is alátámasztották, hogy egy hajórajt és nehézfegyverzetű katonákat küldtek ki. Erre a Korinthos és Makedonia által felbátorított poteidaiaiak bejelentették, hogy kilépnek a szövetségből. Az athéniek hatalmas hajóhadat és tekintélyes szárazföldi csapatokat szereltek fel, és megkezdték a hadműveleteket Poteidaia ellen. A városnak Korinthoson kívül Perdikkas makedón király is katonai segítséget nyújtott. Így történt a második katonai összetűzés Athén és Korinthos között.

A peloponnésosi háború harmadik oka Athén és Megara konfliktusa volt. Ez azzal végződött, hogy az athéni népgyűlés külön rendelkezést hozott, amely megtiltotta a megaraiakkal való kereskedést Attika területén és az athéni szövetség valamennyi kikötőjében. Ez súlyos csapás volt a megarai kereskedelemre, s Megarát igen nehéz helyzetbe sodorta. Ilyen körülmények között fordult Korinthos Spártához azzal a követeléssel, hogy hívják össze a peloponnésosi városok gyűlését és a szövetség nevében üzenjenek hadat Athénnek. Spártának, amely mindig attól tartott, hogy a heilóták felkelnek a háta mögött, nem volt érdeke új, nagy háború kezdeményezése, de Korinthos és a többi szövetséges nyomására kénytelen volt tárgyalásokat kezdeni Athénnel. A tárgyalások folyamán a korinthosiak olyan követelésekkel álltak elő (például, hogy oszlassák fel az athéni szövetséget, vagy hogy száműzzék Periklést), amelyeket Athén nyilván nem fogadhatott el. Visszautasította a spártai ultimátumot; kitört a háború.

A HÁBORÚ ELSŐ SZAKASZA

A háború első szakasza, az úgynevezett archidamosi háború, azzal kezdődött, hogy a Spártával szövetséges thébaiak, i. e. 431-ben megrohanták Plataiait, Archidamos spártai király pedig a peloponnésosi haderővel betört Attika területére. Attika egész lakossága Athén bevehetetlen falai mögött talált menedéket. Az athéniek taktikája Periklés idejekorán kigondolt hadviselési tervéhez igazodott, amely az erőviszonyok reális számbavételére épült. Athén szárazföldi erői sokkal gyengébbek voltak, mint a peloponnésosiakéi, viszont erős hajóhada folytán a tengeren hatalmas fölényt élvezett. Ezenkívül az athéniek, mivel kezükben tartották a rendszeresen befolyó phorost és a kincstár tartalékkészleteit, pénzügyi szempontból sokkal jobban fel voltak készülve a háborúra. Ezért lehetőleg kitértek a szárazföldi ütközetek elől és Archidamos behatolására azzal válaszoltak, hogy hajóhadukat a Peloponnésos partjai ellen küldték. A következő évben, amikor Archidamos ismét benyomult Attika földjére, a lakosság — mint az első alkalommal — a városi erődítmények védelme alá húzódott. Athén tengeri uralma folytán az emberekkel túlzsúfolt város nem szenvedett hiányt élelmiszerekben, de bonyolulttá vált a helyzet, amikor Athénben rettenetes járvány ütötte fel a fejét.

Ezt az elemi csapást Periklés politikai ellenfelei azonnal kihasználták. Akcióba léptek az oligarchák, de elégedetlenség tört ki a gazdaságuk elhagyására kényszerült parasztok körében is. Periklést 430-ban végül is megfosztották stratégosi méltóságától, hivatali visszaélések gyanúja miatt perbefogták és óriási összegű (50 talentum) pénzbüntetésre ítélték. Igaz, hogy amikor a járvány ereje alábbhagyott, a népgyűlés hatálytalanította régebbi határozatát: ismét stratégosszá választotta Periklést, aki azonban nemsokára (429-ben) meghalt. Periklés halála után Athénben kiéleződött a harc a lakosság demokratikus körein belül. Az egyik csoport, amelynek élén a gazdag Nikias állott, általában Periklés politikai irányvonalát követte, míg a másik a belpolitikában radikálisabbnak, a külpolitikában pedig agresszívebbnek mutatkozott.

Ez az utóbbi csoport meglehetősen tarka összetételű volt. Képviselve voltak benne egyrészről az athéni polgárok tönkrement, vagy legkevésbé tehetős rétegei, akik már megszokták, hogy az állami juttatások terhére (vagyis a szövetséges városok kizsákmányolása révén) éljenek. Ezek arról

ábrándoztak, hogy majd új kléruchosokat küldenek ki a legyőzöttek földjeire, gyarapodnak az athéni kincstár bevételei, és ennek megfelelően ők még több juttatásban részesülhetnek stb. Másrészről ehhez a csoporthoz csatlakoztak az athéni kereskedők, kézműipari vállalkozók, hajótulajdonosok stb. közül a kalandokra hajlamos elemek, akik nem riadtak vissza a kockázatoktól és mindent egy kártyára tettek fel a győzelemmel járó előnyök reményében. Ennek a sokféle elemet egyesítő csoportnak, amely a történetírásban később a „radikális demokrata" jelzőt kapta, a vezére Kleón, egy cserzővargaműhely tulajdonosának a fia volt. Kleón mint a fentebb felsorolt rétegek érdekeinek képviselője határozottabb és aktívabb hadvezetést, a szövetségesek irányában pedig erőteljesebb politikát követelt.

Athéni harcosok
Márvány síremlék az i. e. V. század végéről

Közben a peloponnésosiak többször megismételték betöréseiket Attika területére, amire az athéniek tengeri hadműveletekkel válaszoltak. A két fél között a harc egyre kegyetlenebbé vált. Mytilénében (Lesbos szigetén) Athén-ellenes felkelés robbant ki; a város bejelentette, hogy kilép a szövetségből. Az athéniek irgalmatlanul elfojtották a felkelést. A spártaiak viszont, miután hosszadalmas ostrom után elfoglalták Plataiait, lakosságát majdnem az utolsó szálig kiirtották. Kerkyra szigetén belső viszály tombolt: mind a demokraták, mind az oligarchák szabadságot ígértek rabszolgáiknak, ezzel próbálták őket a maguk oldalára állítani; a győztesek az itt lejátszódott társadalmi fordulatok során is kíméletlenül leszámoltak a legyőzöttekkel.

A hadműveletek a háború első szakaszában változó sikerrel folytak. Fordulat 425-ben állott be, amikor az athénieknek sikerült a messéniai tengerparton Pylos városát elfoglalniuk; ezenkívül Sphaktéria szigetén 120 spártait — a legelőkelőbb családok sarjait — foglyul ejteni, s a heilóták között is zavargásokat tudtak kelteni. De az athéniek sikereit ellensúlyozta a boiótiai Délion városa mellett elszenvedett vereségük, továbbá Brasidas megtorló hadműveletei a Chalkidiké-félszigeten és Thrakiában, ahol a spártai vezér Athén több szövetségesét elszakadásra bírta.

Az athénieket annyira nyugtalanította szövetségük kezdődő széthullása, hogy Kleón vezérlete alatt expedíciós sereget küldtek a Balkán északi részébe. Az athéniek vereségével végződő amphipolisi ütközetben (i. e. 422) mind Kleón, az athéni, mind Brasidas, a spártai fővezér elesett; ezután Athénben is, Spártában is erősödött a béke iránti törekvés. A hosszan tartó háború semmiféle eredményre nem vezetett, csak kimerítette mind a két fél erőit. Athénben a Nikias vezette mérsékeltebb szárny kerekedett felül.

A tárgyalások eredményeképpen Athén és Spárta i. e. 421-ben megkötötte az úgynevezett nikiasi békét, amelynek legfontosabb pontja a háború előtti állapot visszaállítása volt. Csakhogy ezt a rendelkezést a gyakorlatban végrehajtani nem lehetett. Olyan polisok, mint Korinthos és

Megara, amelyeknek életbevágóan fontos érdekeik fűződtek az athéni hatalom megdöntéséhez, és amelyek ezért sok — most hiábavalónak mutatkozó — áldozatot is hoztak, elégedetlenek voltak Spárta politikájával. Végül is a peloponnésosi szövetségen belül éles összetűzésekre került sor. Spárta nem sietett visszaadni Athénnek azokat a városokat, amelyeket a háború folyamán a maga oldalára állított, és amelyekben a vele rokonszenvező oligarchikus vezetésnek sikerült helyzetét megszilárdítania. Athén kiadta Spártának a háború során hozzá átszökött heilótákat, de már Pylosból nem vonta ki a helyőrségét. Athénben a politikai helyzet a békekötés után is feszült maradt.

A HÁBORÚ KIROBBANÁSA. A SZICÍLIAI HADJÁRAT

Segesta szicíliai város követséget küldött Athénbe és panaszt terjesztett elő azok miatt a sérelmek miatt, amelyeket lakosainak a peloponnésosi szövetség felé orientálódó többi szicíliai város részéről kellett elszenvedniük. Ezzel kapcsolatban, az athéni radikális demokrácia híveinek táborában olyan tervek merültek fel, hogy be kellene avatkozni a szicíliai ügyekbe. A Szicília ellen indítandó nagyarányú tengeri hadjárat tervét különös hévvel támogatta Alkibiadés, a kor tekintélyes politikusa.

Alkibiadés az egyik legelőkelőbb és leggazdagabb athéni nemzetség sarja volt. Anyai ágon rokonság fűzte Periklészhez, aki egyébként Alkibiadés szüleinek halála után a gyámja is volt. Természetadta tehetségét alapos képzéssel is tökéletesítette és már fiatal korában ragyogó hadvezéri és szónoki képességekről tett bizonyságot. Ugyanakkor azonban mérhetetlenül becsvágyó és elvtelen ember volt. Amellett, hogy állandóan váltogatta politikai meggyőződését, a nyílt hazaárulástól sem riadt vissza. A hajdani polis polgáraira jellemző hazafias erkölcs teljesen idegen volt számára. A demokráciát bizalmas baráti körben „általánosan elismert butaságnak" minősítette, ez azonban nem gátolta őt abban, hogy politikai pályafutását ne a demokrácia híveként kezdje.

A szicíliai hadjárat terve, amelyet Alkibiadés lelkesen támogatott, a radikális érzületű demokraták körében, főleg pedig az athéni démos kereskedő rétegeiben csakhamar sok pártolóra talált. Még a lakosság legszegényebb rétegei is, fellelkesülve Alkibiadés demagóg ígéreteitől és szépen hangzó terveitől, a hadizsákmány reményében arra számítottak, hogy helyzetük megjavul, ha majd a szicíliai városokat sikerül az athéni szövetségbe bevonni és phorost lehet kiszabni rájuk. Bár Nikias és párthívei rámutattak arra, hogy a szicíliai vállalkozás elkerülhetetlenül a peloponnésosi szövetséggel folytatott háború felújulására vezet, a hadjárat híveinek mégis sikerült kivívniuk a népgyűlés jóváhagyását.

Az athéniek 134 triérésből álló hatalmas flottát szereltek fel, amely 6400 harcost vett a fedélzetére. A népgyűlés a hadjárat vezetésével három vezért bízott meg: Alkibiadést, Lamachost, aki az archidamosi háborúban tanúsított vitézségével szerzett magának nevet, és Nikiast, aki bár ellenezte a hadjáratot, a népgyűlés akaratának kénytelen volt engedni. Nikias megválasztásával kapcsolatban az athéniek azt mondogatták, hogy sikeresebb lesz a háború, ha az erős bort friss vízzel vegyítik, vagyis ha Alkibiadés és Lamachos mellé odaállítják az óvatos és megfontolt Nikiast.

A hajóhad kifutása előtti éjszaka ismeretlen tettesek megcsonkították az athéni utcákon felállított *hermá*-kat (vagyis az ún. Hermés-pilléreket). Alkibiadés politikai ellenfelei kaptak az alkalmon és vádat emeltek Alkibiadés ellen azon a címen, hogy része volt a merényletben. A hajóhad kifutása után, amikor az erőviszonyok az athéni ekklésiában az ő javukra tolódtak el, határozatot hozattak, melynek értelmében Alkibiadést haza kell hívni, hogy törvényszék előtt feleljen. Utána is küldték a Salaminia nevű állami hajót. De Alkibiadés visszafelé jövet a Peloponnésosra szökött, majd nyíltan átállt a spártaiak oldalára. Az ő tanácsára nyújtottak a spártaiak katonai segítséget az athéniek ostroma alatt álló Syrakusainak.

A szicíliai hadműveletek kezdetben az athéniekre nézve sikeresen folytak, úgyhogy az ostromlott Syrakusai közel állott a megadáshoz, de a spártai segélycsapatok megérkezése után a helyzet

gyökeresen megváltozott. Az athéniek egyik vereséget a másik után szenvedték el, s Nikias azzal a kéréssel volt kénytelen Athénhez fordulni, hogy sürgősen küldjenek segítségére Szicíliába hajóhadat. De ez a segítség sem hozta meg a várt eredményt. 413-ban az athénieknek ténylegesen fel kellett hagyniuk Syrakusai ostromával. A syrakusaiak egy tengeri ütközetben részben megsemmisítették, részben ostromzár alá fogták az athéni hajóhadat. Az athéniek számára nem maradt más lehetőség, mint az, hogy hajóikat elhagyva a sziget belsejébe vonuljanak. A syrakusaiak a visszavonuló athénieket legnagyobbrészt leöldösték, a többiek pedig — köztük a stratégosok is — fogságba estek. A fogság elviselhetetlen körülményei között csaknem valamennyi athéni elpusztult.

A szicíliai katasztrófa döntő fordulatot jelentett az egész háború menetében. Az athéniek, miután Szicíliában elvesztették majdnem egész hajóhadukat és a polgárokból álló haderő katonailag leghasználhatóbb hányadát, a szövetségeseik fölötti uralmat sem tudták megtartani. Megkezdődött az athéni szövetség széthullása. Lesbos és Chios titokban követeket küldtek a spártaiakhoz és bejelentették, hogy készek elszakadni Athéntől, mihelyt partjaik előtt feltűnik a peloponnésosi hajóhad. Chios meg is tette, amit ígért. Ugyanígy elpártolt az athéniektől Erythrai, Klazomenai, Teós, Milétos és a kisázsiai partvidéknek még több városa. Az athénieknek most nem volt elég erejük ahhoz, hogy szövetségeseik elszakadását megakadályozzák.

I. e. 412-ben roppant erőfeszítéssel mégis 150 új triérést építettek, és ez némileg lassította a szövetség széthullásának folyamatát. Ugyanakkor a spártaiak már a szicíliai katasztrófa előtt megváltoztatták a rövid ideig tartó betörések addigi taktikáját és állandó helyőrséget telepítettek az Athéntől 20 kilométer távolságban levő Dekeleiába. Így az athéniek az ellenfél állandó megfigyelése és ellenőrzése alá kerültek. Ehhez járult még az is, hogy Thukydidés bizonysága szerint 20 000 rabszolga (főleg kézműves mesterember) átszökött a spártaiakhoz. Súlyos csapás volt ez Athén gazdasági életére.

A spártaiak számoltak azzal, hogy a végleges győzelmet csak a tengeren érhetik el, ezért most a hadműveletekkel egyidejűleg Perzsiához fordultak azzal a kéréssel, bocsássa rendelkezésükre azt a pénzt, amely megfelelő hajóhad felszereléséhez és fenntartásához szükséges. A perzsák, mivel érdekükben állott a görög államokat gyengítő háború folytatása, megígérték a segítséget és rendelkezésre bocsátották a kért pénzt. Ennek fejében viszont Spárta elismerte a perzsa király jogát a kisázsiai görög városokra.

AZ I. E. 411. ÉVI OLIGARCHA ÁLLAMCSÍNY

Az a katasztrófa, amely az athénieket sújtotta, érezhetően kihatott politikai életükre is. Az ellenség által állandóan veszélyeztetett város helyzete nehéz és feszült volt. A szicíliai hadjárat során, valamint a peloponnésosi háború egyéb ütközeteiben a demokratikus rend sok híve elpusztult, másrészről az úgynevezett *hetairiá*-kba (társaságokba) tömörült oligarchák aktív szervezkedésbe kezdtek. Mindez i. e. 411-ben államcsínyre vezetett Athénben. Az oligarchák nyomására a népgyűlés kénytelen volt jóváhagyni az addigi politikai rend felfüggesztését és új, oligarchikus rend felállítását. Ennek az új rendnek az volt a lényege, hogy a legfőbb hatalmat a külön erre a célra szervezett „négyszázak tanácsa" vette át, amely a leggazdagabb athéni rabszolgatartókból állt. Ez a tanács volt hivatva az állam kormányzására. A népgyűlést, amelyet ugyancsak az 5000 legvagyonosabb polgárból szerveztek meg, akkor hívták egybe, amikor a „négyszázak tanácsa" jónak látta. Az államkincstárból a tisztviselőknek folyósított juttatásokat megszüntették. De az Antiphón, Peisandros és Phrynichos vezetése alatt álló szélsőséges oligarchák még ezeket a rendszabályokat sem tartották kielégítőnek, bár az athéni polgárok többségének minden addig élvezett jogát eltörölték. Egyáltalán ellenezték az ötezres népgyűlés összehívását; külpolitikai téren pedig azonnali békekötést követeltek Spártával.

Az athéni flotta, amelynek kötelékében a korábbi demokratikus rendnek igen sok híve teljesített szolgálatot, ebben az időben Samos szigeténél állomásozott. Az Athénben végbement változásokról érkező híreket a tengerészek felháborodással fogadták. Alkibiadés, aki ez idő tájt Perzsiában élt, miután a spártaiakkal való viszonya már előzőleg megromlott, tudomást szerzett az athéni hajóhad legénységének hangulatáról, majd tárgyalásokba bocsátkozott a hajósokkal. Ezek a tárgyalások azzal végződtek, hogy Alkibiadést a hajóhad főparancsnokává kiáltották ki.

Közben az athéni oligarchák, miután nem sikerült békét kötniük Spártával, amely még az oligarchákból álló „négyszázak tanácsa" számára is elfogadhatatlan feltételeket szabott — amennyiben azt követelte, hogy végleg oszlassák fel az athéni szövetséget —, a nyílt árulás útjára léptek és már Peiraieus kikötő átadását készítették elő. Szándékaikat azonban meghiúsította az oligarchikus irányzat Théramenés vezette mérsékeltebb szárnya. Phrynichost meggyilkolták és a hatalom Théramenés csoportjára szállt át. Az oligarchák által felszerelt hajóhadnak ezután bekövetkezett eretriai veresége, majd az euboiai Athén-ellenes felkelés végképp megtépázta az oligarchikus irányzat tekintélyét. Athénben nemsokára teljesen visszaállt a demokratikus rend. A legszegényebb polgárok számára újból rendszeresítették az állami segélyek folyósítását. Az athéni hajóhad Alkibiadés vezérlete alatt a Hellészpontos vizeire indult és itt érzékeny veszteségeket okozott a spártaiaknak. Ezek a győzelmek, amelyekre a Chalkédón és Byzantion fölötti athéni fennhatóság visszaállítása tette fel a koronát, biztosították Athén számára a fekete-tengeri gabona bevitelét. Ilyen körülmények között Alkibiadés nyugodtan visszatérhetett Athénbe: itt a város egész lakossága ünnepélyesen fogadta és széles körű teljhatalommal felruházott stratégosszá választotta.

A HÁBORÚ UTOLSÓ ÉVEI

Az általános helyzet azonban rövidesen az athéniek hátrányára változott meg. Kyros, II. Dareios kisebbik fia, mint a kisázsiai satrapiák kormányzója, bőkezűen támogatta Spártát. A spártai hajóhad ebben az időben Lysandros, a kiváló flottaparancsnok *(nauarchos)* vezetése alatt állott. I. e. 408-ban a notioni hegyfok előtti tengeri ütközetben az athéniek vereséget szenvedtek. Bár ebben az ütközetben az athéni hajók nem is Alkibiadés közvetlen parancsnoksága alatt harcoltak, de az athéniek valószínűleg valamilyen újabb politikai manőverrel gyanúsították meg és leváltották stratégosi tisztségéről. Alkibiadés politikai pályafutása ezzel véget is ért. Először a thrakiai Chersonésosra, majd Phrygiába vonult vissza, de itt nemsokára gyilkosság áldozata lett.

A háború utolsó éveiben Athénben számos olyan rendszabályt léptettek életbe, amelyek mind az állam helyzetének rendkívüli feszültségéről tanúskodnak. Eltörölték például Periklésnek az athéni polgárjoggal kapcsolatos ismert törvényét, mivel a lakosság lélekszámának nagymérvű csökkenése miatt már nem volt rá szükség. Hasonló okok folytán rabszolgákat kezdtek alkalmazni a hadihajókon evezősökként, míg korábban főleg csak kereskedőhajókon alkalmazták őket. A háború okozta gazdasági hanyatlás olyan intézkedésekre kényszerítette az athéni kormányzatot, mint a *dyobelia* (a kereset nélküli polgároknak adott napi két obolos segély az államkincstárból).

I. e. 406-ban az Arginussai-szigetcsoport mellett az athéni hajóhad az utolsó győzelmét aratta a peloponnésosiak fölött. De az ütközet után a győztes hajóhad parancsnokait — nyilván politikai ellenségeik felbujtására — törvényszék elé állították azzal a váddal, hogy a tengerbe fulladt polgártársaik holttestét nem mentették ki és az elesetteket nem temették el. A stratégosokat halálra ítélték; persze ez is csak gyengítette az athéni flottát.

I. e. 405-ben Lysandros, mivel jól tudta, mennyire fontos a Hellészpontos az athénieknek, minden erejét erre a tengerszorosra összpontosította. Az athéni flotta szintén itt tartózkodott: állomáshelyül az Aigospotamoi nevű kis folyó torkolatát választotta. Az athéni hajóhad legénységének katonai fegyelme ekkor már annyira meglazult, hogy az athéni evezősök és katonák nagy

része szétszéledt a parton, a hajók pedig kellő őrizet nélkül maradtak. Lysandros ezt használta ki: váratlan rajtaütéssel megsemmisítő csapást mért az athéni flottára. A spártaiak 180 athéni hajó közül mintegy 170-et elfogtak; csak néhány hajó tudott kievezni a nyílt vízre. A foglyul ejtett athéni hajósokat mind kivégezték.

ATHÉN FEGYVERLETÉTELE

Az Aigospotamoinál elszenvedett vereség végleg megtörte az athéniek erejét. Ezt a csapást már nem tudták kiheverni, de az ellenség nem is adott rá módot, hogy magukhoz térjenek. A peloponnésosi szárazföldi sereg és a hajóhad nemsokára ostromzár alá vette Athént.

Az akkor még hatalmon levő radikális demokrácia és vezére, Kleophón, hősiesen próbálta megvédelmezni a várost. Törvényt fogadtak el, amely halálbüntetéssel fenyegetett mindenkit, aki békéről akar tárgyalni. De a helyzet kilátástalan volt. Az ostromlott és a külvilágtól elvágott városban éhínség és járvány ütötte fel a fejét. Egyre jobban erősödött az oligarchikus csoportok befolyása; amelyeknek végül is sikerült Kleophónt kivégeztetniük. Athén ostroma még néhány hónapig tartott, de a kiéheztetett athéniek végül is kénytelenek voltak a győztes kényére-kedvére megadni magukat.

Korinthos, Thébai és a többi város, Athén legádázabb ellenségei, azt követelték, hogy a várost rombolják le földig, lakosságát pedig adják el az utolsó szálig rabszolgának. Spártának azonban nem volt érdeke, hogy szövetségestársai túlságosan megerősödjenek, ezért kitartott amellett, hogy Athén — mintegy Korinthos és Thébai ellensúlyozására — fennmaradjon. Az i. e. 404-ben kötött béke mégis rendkívül súlyos volt az athéniekre nézve: az athéni tengeri szövetséget fel kellett oszlatni; Athén — tizenkét őrhajó kivételével — nem tarthatott hajóhadat; a „Hosszú falakat" és Peiraieus erődítményeit lerombolták. Athén minden eddigi birtokát elvesztette (Attika közvetlen területe és Salamis szigete kivételével), ugyanakkor köteles volt szövetségre lépni Spártával és elismerni annak hegemóniáját; végül külön kikötés szólt arról, hogy az athéniek kötelesek befogadni a száműzötteket és visszaállítani „atyáik rendjét".

A „HARMINC ZSARNOK" URALMA. A DEMOKRÁCIA VISSZAÁLLÍTÁSA

Ezt az utóbbi, meglehetősen homályosan fogalmazott követelést a spártaiak úgy értelmezték, hogy az Athén fölötti uralmat a „harminc zsarnok" kormányzatának adták át. Ezzel Athénben újból megszüntették a demokratikus rendet. Ugyanez történt sok más görög városban, amelyeknek élére a spártaiak a maguk helytartóit és a reakciós oligarcha kormányzatot állították. Athénben a „harminc zsarnok" kormányának tagjai elsősorban a szélsőséges oligarchákból kerültek ki, mégpedig annak a Kritiasnak a vezetése alatt, aki annak idején 411-ben is részt vett az államcsínyben; helyet kapott a kormányban néhány mérsékeltebb — Théramenés köré csoportosuló — oligarcha is. A tanács létszámát 500 főben állapították meg, a teljes jogú polgárok számát pedig háromezerre korlátozták. A kormány ténykedése valójában véres tömegterrorrá fajult, amely a demokraták ellen irányult.

De nemsokára a „zsarnokok" között is megindult a harc: Théramenés szembeszállt Kritiasszal, de alulmaradt: Kritiasnak sikerült őt kivégeztetnie. Nyílt polgárháborúra került sor. Thrasybulos vezetésével visszatértek a demokráciának Athénből korábban száműzött hívei, akik azután a peiraieusi (és athéni) lakosság segítségével Eleusisba kergették a zsarnokokat. Egy ideig Attikában egyszerre három kormány működött: Peiraieusban a demokratáké, Athénben a mérsékelt oligarcháké (majd mérsékelt demokratáké) és Eleusisban a szélsőséges oligarcháké. Az oligarchák Spártához fordultak segítségért, mire Lysandros útnak is indult seregével. De mivel az ephorosok és Pausanias

király veszélyesnek ítélték Lysandros túlságos megerősödését, hadműveleteit beszüntették. Ezek után a peiraieusi és athéni kormány egyesült, míg az eleusisi megbukott. I. e. 403—402-ben Athénben helyreállt a korábbi demokratikus rend.

ATHÉN VERESÉGÉNEK OKAI

A huszonhét esztendeig tartó elkeseredett háború tehát ilyen eredményekkel zárult. Az athéni tengeri hatalom vereségének fő okát abban kell látnunk, hogy ez a birodalom sok más görög város lakosságának kíméletlen kizsákmányolásából tartotta fenn magát. Legkisebb katonai kudarcát szövetségesei azonnal igyekeztek kihasználni, hogy visszaszerezzék függetlenségüket. Jó példa erre az athéni szövetségesek egész sorának a szicíliai katasztrófa utáni elszakadása, ami bizonyos mértékig előre jelezte Athén végleges vereségét. Jelentős szerepet játszott az is, hogy Athénnel nemcsak a peloponnésosi szövetség szállt szembe, hanem a görög Nyugat városai is. Mindehhez járult még az az anyagi támogatás, amelyben az óriási pénztartalékokkal és hadikészletekkel rendelkező perzsa birodalom Athén ellenségeit részesítette.

2. A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI FEJLŐDÉSE AZ I. E. IV. SZÁZADBAN

A POLIS VALSÁGA

A peloponnésosi háború után a görög államokban a társadalmi, politikai és katonai megrázkódtatások korszaka következett. Ezek az események félreérthetetlenül jelezték a polisnak mint a rabszolgatartó állam különleges, az ókori Görögországra jellemző formájának válságát. A válság legfontosabb gazdasági feltétele a föld koncentrálódásának előrehaladott folyamata, illetőleg ennek másik oldala, a parasztság egyre növekvő elszegényedése és földnélkülivé válása volt. Rendkívüli mértékben fokozódott a társadalom vagyoni rétegeződése, kiéleződött a politikai harc; a polgárok közössége, mint a polis alapja, elvesztette hajdani egységét, összeforrottságát.

A polgárok tekintélyes részének elszegényedése nyomán csökkent a polgárokból álló haderő létszáma és harcképessége, pedig a polis katonai hatalmának ez volt az alapja. Ezért merült fel ekkor a zsoldoscsapatok szükségessége, amelyek ugyanezekből az elszegényedett polgárokból toborzódtak. A nincstelenek és a politikai száműzöttek, mivel másképp nem tudták magukat fenntartani, szívesen elszegődtek a szomszédos államok, vagy akár Perzsia zsoldos-csapataihoz.

A zsoldosrendszer, amely a szabad és demokratikus polis hagyományaival való szakítást jelentette, könnyen vált politikai és katonai kalandok eszközévé. A katonai vállalkozások élén gyakran gazdag emberek állottak, akiknek megvoltak a kapcsolataik a kereskedő- és uzsorabankár körökkel. Minél inkább kifejlődött a pénzforgalom, annál kíméletlenebbül és elszántabban kezdték a fegyvereket a vagyonszerzés céljaira felhasználni. A lakosságból kisajtolt vagy a templomoktól elkobzott hatalmas összegeket rendszerint katonai vállalkozásokra fordították. A zsoldoscsapatok parancsnokai, például Timotheos, Iphikratés stb. szoros kapcsolatban álltak a pénzemberekkel, elsősorban a dúsgazdag Pasiónnal, a mindenható athéni uzsorással.

Az antik lumpenproletariátus számbeli növekedése és ezzel kapcsolatban a zsoldosrendszer térhódítása a polis válságának egyik megnyilvánulása volt. A másik — az előbbitől elválaszthatatlan — jellemző vonásának a rabszolgatartó rendszer további fejlődését tekinthetjük: a rabszolgamunka a termelés legfontosabb ágaiban fokozatosan uralkodóvá vált. A görög polisok korántsem egyidejű-

A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ (I. E. 431–404)

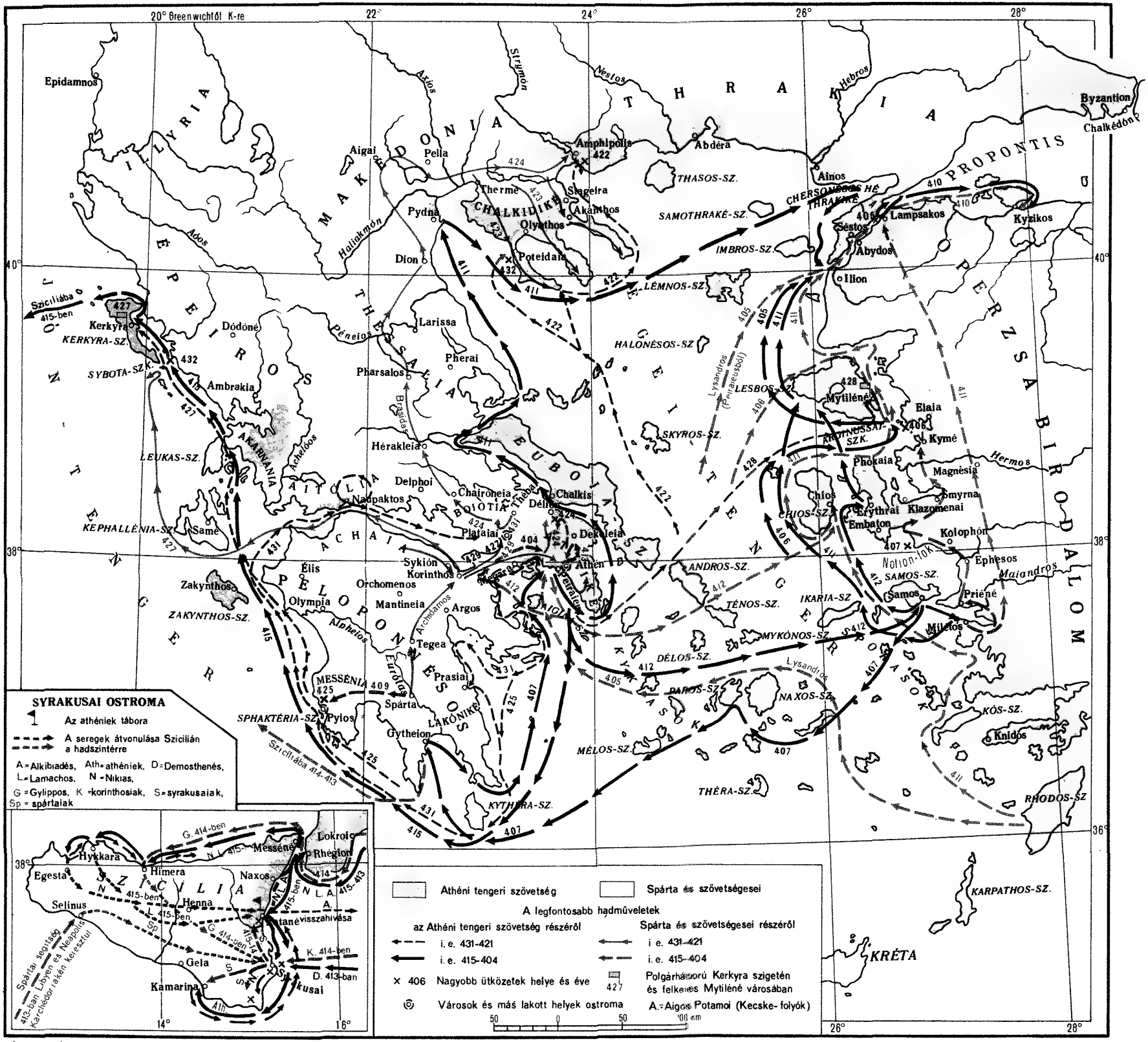

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

leg jutottak válságba. A válság elsősorban a legfejlettebb polisokra terjedt ki, ugyanakkor Görögország korábban elmaradott közösségei (például a boiótiai szövetség városai) akkor kezdtek gyorsabb ütemben fejlődni, amikor megszabadultak az erősebb államok gyámságától, és némelyikük jelentős gazdasági és politikai központtá fejlődött.

A RABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE. A RABSZOLGÁK HELYZETE AZ I. E. IV. SZÁZADBAN

A rabszolgák pótlásának egyik legjelentősebb forrása a polisok közti háborúskodás volt. Például a peloponnésosi háború idején rabszolgának adták el Plataiai, Mélos, Iasos és még sok más település asszonyait és gyermekeit.

A rabszolgamunka alkalmazásának köre is kiszélesedett. Jellemző, hogy az olyan műhelyekre vonatkozó összes forrásadatok, amelyekben a rabszolgamunkát nagyobb arányokban alkalmazták, éppen a IV. századból származnak. Tudomásunk van például arról, hogy Lysias athéni szónok apjának a műhelyében 120 rabszolga dolgozott, ami a korábbi időkben elképzelhetetlen volt. Démosthenés (a másik nagy athéni szónok) apjának műhelyében 63 rabszolga dolgozott.

Ugyanakkor egyre több rabszolga munkáját vették igénybe a mezőgazdaságban is. Nyilvánvaló, hogy olyan nagybirtokosok gazdaságában, mint Epikratés, akinek vagyonát 600 talentumra becsülték, vagy a 200 talentum értékű vagyonnal rendelkező Kallias, rabszolgák munkaerejét is felhasználták. De a rabszolgák kizsákmányolása az attikai mezőgazdaságban maguknak a földbirtokosoknak a szempontjából ekkor sem volt kifizetődő.

Az i. e. IV. században magasra szökött a bányákban kizsákmányolt rabszolgák száma — például az athéni állam laurioni ezüstbányáiban. Mint már utaltunk rá, Athénben régtől fogva szokás volt az, hogy egyes rabszolgatartók népes (300—600, gyakran 1000 fős) csoportokban kiadták rabszolgáikat az itteni munkákat végeztető vállalkozóknak. Xenophón a IV. század első felében írott értekezésében („Az állam jövedelmeiről") arról tudósít bennünket, hogy „manapság a rabszolgatulajdonosok közül senki sem csökkenti a bányákban foglalkoztatott rabszolgák számát, hanem inkább egyre több újat is szerez, aminek az a magyarázata, hogy minden ilyen bérbeadott rabszolga naponta egy obolos tiszta jövedelmet biztosít gazdájának". Az értekezés szerzője az államnak is azt tanácsolja, hogy szerezzen ilyen rabszolgákat és munkaerejüket használja fel a bányákban; számításai szerint 10 000 ilyen rabszolga alkalmaztatása esetén a kizsákmányolásukból adódó állami jövedelem elérheti a száz talentumot.

Az i. e. IV. században a rabszolgák már olyan fontos helyet foglalnak el Görögország termelésében, gazdasági életében, hogy szükségessé válik a munkájuk kizsákmányolására szolgáló gyakorlati módszerek kidolgozása és a rabszolgaság elméleti megalapozása. Ugyancsak Xenophón a rabszolgák esetében ugyanolyan „nevelési" módszerek alkalmazását tanácsolja, mint amilyeneket az állatok idomítása közben alkalmaznak, mondván „ha kedvében járunk gyomruk kívánalmainak, többet kaphatunk tőlük". Platón, a híres görög filozófus „Törvények" című munkájában említi azt a Görögország-szerte elterjedt felfogást, amely szerint a „rabszolgafajtának" semmiben sem szabad hinni, hatni pedig csakis „ösztökével és ostorral" lehet rá. Platón ugyanitt neheztelően emlékezik meg azokról, akik „oktalanul elkényeztetik rabszolgáikat", és „ezzel csak még elviselhetetlenebbé teszik alárendelt életüket, de a maguk számára is megnehezítik kordában tartásukat". Egy másik, nem kevésbé híres filozófus, Aristotelés egész elméletet dolgozott ki arról, hogy az embereket természetüknél fogva szabadokra és rabszolgákra lehet felosztani. „Egyesek — írta Aristotelés — természettől fogva szabadok, míg mások — ugyancsak természettől fova — rabszolgák... és ezekre az utóbbiakra nézve a rabszolga-helyzet nemcsak hasznos, hanem igazságos is." A természettől fogva rabszolga (Aristotelés ebbe a kategóriába sorolja a „barbárokat", vagyis az idegeneket,

a nem görögöket is) „teljességgel híjával van az akaratnak" és az erkölcsi érzéseknek, hiszen, „ha a rabszolgákban egyéni kiválóságokat tételezünk fel, akkor miben fognak különbözni a szabad emberektől?" Egészen nyilvánvaló, hogy az ilyen elgondolások a fejlett rabszolgatartó társadalom uralkodó rétegeinek jellegzetes nézeteit tükrözik.

ATHÉN AZ I. E. IV. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A peloponnésosi háború végzetes csapást mért az athéni gazdasági életre, különösen a mezőgazdaságra. Az ellenség többször betört Attika területére, s e pusztító hadjáratok során számos helységet felgyújtott és földig rombolt, kivágta az olajfa-ültetvényeket, tönkretette a szőlőket, és takarmány híján úgyszólván az egész állatállomány elpusztult, ami végleges romlásba taszította az attikai parasztságot. A háborút túlélő attikai földművesek közül igen sokan nem tértek vissza feldúlt gazdaságukba, mivel nem volt miből helyreállítaniuk. Fele áron elvesztegették földecskéiket és beköltöztek a városba, de csak igen kevesen tudtak a maguk emberségéből megélni, hiszen az athéni kézműves termelés és kereskedelem a teljes pangás állapotában volt. A háború hosszú évekre megbénította a legtöbb görög állam kereskedelmét, mivel az ellenséges partok mentén vagy az ellenséges hajóhad ellenőrzése alatt álló vizeken fölöttébb kockázatos volt a hajózás. Mindez hosszú időre megfosztotta az athéni kézműveseket attól a lehetőségtől, hogy készítményeiket a tengeren túl értékesíthessék. A lakosság elszegényedése és vásárlóerejének elapadása jelentős mértékben csökkentette a kézműipari készítmények keresletét magában Athénben is.

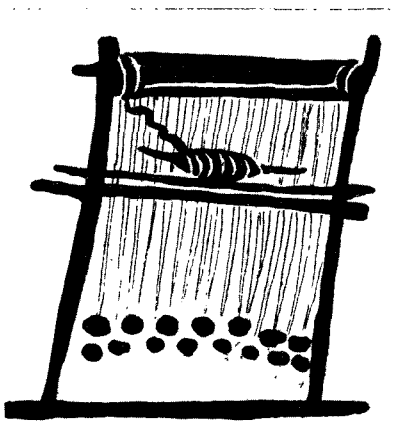

Szövőszék
Egy boiótai fekete alakos vázáról.
I. e. IV. század

Ez a helyzet a hadműveletek befejeztével sem sokat javult. Azokban a városokban, amelyek viszonylag kevesebbet szenvedtek a háború csapásaitól, a háború után alábbhagyott az érdeklődés az athéni kézműipari cikkek iránt. A háború alatt, kézműipari cikkekben mutatkozó szükségleteiket kénytelenek voltak saját készítményeikkel kielégíteni, így a háború befejezése után több város eléggé fejlett kézműves termeléssel rendelkezett. A tengeri kereskedelmi utak a háború után eltolódtak a korábbi útvonalakhoz képest: Athén a katonai katasztrófa után elvesztette hajdani jelentőségét, már nem volt Görögország legfontosabb kereskedelmi központja, és a Peiraieuson keresztül átmenő áru mennyisége is sokkal kisebbre csökkent.

Ugyanakkor Athénbe özönlöttek a kléruchosok, akiket az athéni tengeri szövetségnek a 404. évi békeszerződés alapján történt feloszlatása után kiűztek az egykori szövetségesek területéről. Bár a rendelkezésünkre álló statisztikai adatok rendkívül fogyatékosak és pontatlanok, mégis feltehetjük, hogy ebben az időben a nincstelen polgárok száma meghaladta Athén egész lakosságának a felét.

Ezzel egyidejűleg sok gazdag ember nemcsak megőrizte, hanem tovább gyarapította vagyonát. Azoknak az anyagi eszközöknek jelentős része, amelyeket a háborúskodó államok hadikiadásaik fedezésére fordítottak, mindenféle vállalkozó, fegyverműhely- és hajótulajdonos stb. zsebébe vándorolt. Miközben a mezőgazdaság és a kézműipar egyre hanyatlott, a háború során meggazdagodott emberek mindenféle sötét spekulációkra, uzsoraügyletekre szánták rá magukat. Lysias athéni szónok egyik beszédében ismerteti a gabonaspekulánsok üzelmeit, akik azért vásárolták össze a gabonát, hogy felverhessék az árát. Aristotelés egy ügyes kalmárról emlékezik meg, aki Szicíliában

a vassal való spekuláción 50 talentumot szerzett. Sokan a tönkrement parasztok földjeit vásárolták össze. Attikában éppen ebben az időben bontakozott ki a föld koncentrálódásának a polis válság korszakára rendkívül jellemző folyamata.

SPÁRTA

Az a tény, hogy Athén bukása után a vezető szerepet Spárta, a peloponnésosi szövetség vezetője ragadta magához, teljes mértékben törvényszerű volt. A spártai állam katonai és politikai súlyát jobbára a spártaiak közösségének viszonylagos zártsága, összetartása határozta meg. De az i. e. IV. századi Spártában a helyzet lényegesen megváltozott. Az állami földtulajdon formája lassan széthullott, az „egyenlők közösségének" társadalmi rétegeződése egyre fokozódott. A háború utolsó éveiben — a bőkezű perzsa támogatás révén — Spárta saját hajóhadra tett szert. A perzsa pénzeken kívül a spártai arisztokrácia élvezte a gazdag hadizsákmányt is. A filozófus Platón szavai szerint „csupán a magántulajdonban levő aranyból és ezüstből egész Görögországban nem lehetne annyit találni, mint amennyi Lakedaimónban felhalmozódott".

Ilyen körülmények között az ősi spártai törvényeket, amelyek szerint minden spártai csak egyforma nagyságú földparcellát birtokolhat, csak vaspénzt használhat és Spártába sem aranyat, sem ezüstöt nem vihet be, most egyre-másra megszegték. Rövidesen e törvényeket hivatalosan is eltörölték. Epitadeus ephoros-reformja (i. e. 400 körül) értelmében a spártaiak már elajándékozhatták vagy örökségként másra hagyhatták földparcelláikat. Ez a reform valójában törvényesítette és egyben gyorsította a földkoncentrálódás folyamatát. Az eladósodott spártaiak ajándékozás vagy hagyaték jogcímén eladogatták földjeiket. Így a vagyontalanok száma egyre nagyobb lett. Mivel Spártában az, aki nem rendelkezett nehézfegyverzettel és nem vett részt a közös étkezéseken (a *phiditiá*-kon), minden további nélkül elvesztette politikai jogait, a polgárok száma katasztrofálisan lecsökkent. Sparta 480-ban több mint 8000 hoplitést tudott kiállítani, 371-ben pedig már csak 1500—2000 hoplitése volt.

A spártaiak felosztása most másképpen történt: azokat, akik megtartották földparcellájukat, „egyenlőknek" (*homoios*-oknak) nevezték el, azokat pedig, akik elszegényedtek, „csekélyebbeknek" (*hypomeión*-oknak). A hypomeiónok tulajdonképpen csak azt a jogukat tarthatták meg, hogy részt vesznek a népgyűlésen, amelynek szerepe Spárta politikai életében korábban sem volt nagy. Azután pedig, hogy Spártában egy új keletű kormányzati szervet (kis ekklésiát) létesítettek, amelynek tagjai valószínűleg csak homoiosok lehettek, a népgyűlés hatásköre jelentéktelenné vált.

A vagyoni rétegeződés elkerülhetetlenül a társadalmi harc kiéleződésére vezetett. I. e. 399-ben a spártai Kinadón az elszegényedett és a fennálló renddel elégedetlen polgárokra támaszkodva megkísérelte megdönteni az oligarchák hatalmát. Xenophón megjegyzése szerint az összeesküvők tervei „megegyeztek a heilóták, *neodamódés*-ek (azaz felszabadított heilóták), hyponeiónok és perioikosok törekvéseivel". Kinadón összeesküvését azonban leleplezték, őt magát pedig kivégezték.

De egyenetlenség ütötte fel a fejét az uralkodó rétegen belül is. Itt két ellenséges csoport került szembe egymással. Az egyik (konzervatív) csoport — Agésilaos király vezetése alatt — mindenképpen igyekezett fenntartani az ősi alkotmányt, s különösen az aktív külpolitikát ellenezte, mivel ezt végzetesnek ítélte Spártára nézve. A másik csoport viszont, amelyet Lysandros vezetett, határozottan szakítani akart a régi hagyományokkal, amelyek már nem feleltek meg a nagybirtokosok érdekeinek; célja pedig az volt, hogy megszilárdítsa Sparta hegemóniáját az egész görög világ fölött.

A többi görög polis helyzete távolról sem volt egyforma. Így például Korinthos, amely bár győztesként került ki a peloponnésosi háborúból, az i. e. IV. század elején aligha volt sokkal kedvezőbb helyzetben, mint Athén. A Korinthos és Spárta közti háború folyamán, amely nem sokkal a peloponnésosi háború befejezése után tört ki, Korinthos földjén a pusztítások legalább olyan méretűek voltak, mint annak idején Attika területén. Korinthosban társadalmi harc dúlt. 392-ben a vezető oligarcha réteg és a közönséges polgárok közti harc véres összeütközésekké fajult a város utcáin.

Két évtizeddel később hasonló események zajlottak le Argosban is, ahol a tömeg husángokkal vert agyon 1200 arisztokratát, mivel azt gyanította, hogy oligarchikus államcsínyt készítettek elő. Az osztályharc hasonló vagy némileg enyhébb megnyilvánulásainak hulláma söpört végig a többi peloponnésosi városon is.

Közép-Görögországban, például Boiótiában, némileg másképpen alakult a helyzet. Az árutermelés, a kézműipar, a kereskedelem és a rabszolgatartó viszonyok Boiótiában, ahol a lakosság zömét a parasztság tette ki, nem érték el azt a szintet, mint Görögország legfejlettebb polisaiban. A görög—perzsa háborúk idején a boiótiai nemzetségi arisztokrácia súlyos árat fizetett a perzsákhoz való átpártolása miatt: a plataiai ütközet után a görög szövetségesek hadjáratot indítottak Thébai ellen, hogy a város arisztokráciájának árulását megtorolják. A hadjárat következtében sok thébai arisztokrata elpusztult, az arisztokrácia politikai vezető szerepének pedig egyszer s mindenkorra vége szakadt. De a hatalom ezután sem a boiótiai démosra, hanem az úgynevezett „lovagokra" szállt át, vagyis azokra a nem arisztokrata származású közép- és nagybirtokosokra, akik lovat tudtak tartani és meg tudták szerezni maguknak a teljes lovasfelszerelést. Bár a boiótiai lovagok hatalma az V. század derekán — annak következtében, hogy Athén beleavatkozott Boiótia belügyeibe — átmenetileg megrendült, és több városban egy időre megszilárdult a demokrácia, a lovagoknak mégis sikerült a boiótiai szövetség valamennyi városában visszaszerezniük befolyásukat.

A boiótiai szövetségen belül, amelynek gyökerei a hajdani törzsi föderációra nyúltak vissza, a peloponnésosi háború idejére szoros egység alakult ki: a polisok vezetését egész Boiótiában közös szervek intézték. Ezek a következők voltak: a szövetségi tanács (a szövetség vezető testülete); az úgynevezett *boiótarchés*-ek kollégiuma (a katonai és polgári hatalom funkcióit látta el); végül a szövetségi bíróság, amely valószínűleg a városok közt felmerült vitás ügyeket és a szövetség ellen irányuló cselekményeket tárgyalta. E szervek székhelye Thébai volt. Ugyanebben a városban verték az egész szövetség területén érvényes pénzeket is.

A külpolitikai kapcsolatok terén a boiótiai szövetség kormánya a spártai orientáció híve volt, és a boiótiai városok a peloponnésosi háború egész folyamán tevékenyen részt vettek az Athén elleni hadműveletekben. A háború befejezése után a helyzet lényegesen megváltozott. Athén már nem fenyegette Boiótiát, annál inkább tulajdon szövetségese, Spárta, amely nyíltan arra törekedett, hogy hegemóniája alá kényszerítse egész Görögországot, vagyis olyan politikát folytatott, amely a boiótiai városokat sem bíztatta semmi jóval. Ehhez járult még az is, hogy Boiótia belső életében ekkortájt meglehetősen fontos fejlemények bontakoztak ki. Boiótia gazdasági életének az alapja változatlanul a földművelés maradt ugyan, de a gabonatermelés mellett most egyre inkább fellendült a szőlőgazdaság, a gyümölcs- és zöldségtermesztés, vagyis azok a mezőgazdasági ágak, amelyek a gabonatermeléshez képest nagyobb mennyiségű árucikket biztosítottak. Az áru- és pénzviszonyok ebben az időben már jelentős szerephez jutottak a parasztságnak és a boiótiai társadalom egyéb rétegeinek gazdasági életében.

A boiótiai gazdasági életben és a külpolitikai helyzetben végbement változások azzal a következménnyel jártak, hogy a boiótiai városokban is megváltoztak az osztályok közötti erőviszonyok,

és kiéleződött a társadalmi-politikai harc. A boiótiai parasztok és a városi lakosság demokrata elemei most támadásba lendültek a lovagok ellen, akik viszont továbbra is ki akartak tartani a spártai orientáció mellett. Végül is a lovagok maradtak alul és kénytelenek voltak a hatalmat átengedni. A boiótiai szövetségen belül a mérsékelten oligarchikus kormányzat szilárdult meg, amely ellenséges szemmel tekintett Spártára és politikájában hamarosan a legyőzött Athénhez való közeledésre tért át. Az athéni menekülteket, akik a „harminc zsarnok" üldözései elől Boiótiában kerestek menedéket, itt szívesen fogadták. De az új kormányzat helyzete nem bizonyult szilárdnak. A politikai harc Boiótiában egyre növekvő erővel és a benne részt vevő felekre nézve váltakozó sikerrel folyt tovább.

A KISÁZSIAI VÁROSOK, BYZANTION ÉS RHODOS

Bár a kisázsiai tengerpart görög városai a háború folyamán súlyos megrázkódtatásokon mentek keresztül, egyik-másik város a IV. században mégis ismét meg tudta teremteni hajdani jólétét. Például Ephesos a Kisázsia beljebb eső területeivel folytatott kereskedelme révén hamarosan gazdagabb lett, mint a háború előtt volt. Nem kevésbé érdekes ebből a szempontból Byzantion sorsa sem. Ez a város az athéni szövetséghez tartozott, és polgárainak teljes mértékben végig kellett szenvedniük a háború minden megpróbáltatását. Byzantion kétszer lázadt fel Athén ellen és kétszer szakadt el tőle. Ezután a spártai megszállás terhét kellett viselnie. A tengerszoroson át lebonyolított tranzitkereskedelem, amely nemcsak a kereskedőket és a városi kincstárat gazdagította, hanem a kikötőben nagy számban foglalkoztatott egyszerű polgárokat is megélhetéshez juttatta, most pangott. A Byzantiontól félig-meddig függő viszonyban álló környébeli thrák lakosság fellázadt. Sok byzantioni polgár, miután elvesztette kereskedelmi és kézműipari vállalkozásait, földjeit, elvesztette a kikötői munkalehetőségeket, tönkrement.

De Byzantion csak az i. e. IV. század első évtizedében volt ilyen helyzetben. Az évtized vége felé, a spártai hegemónia megtörése után (a város polgárai kiűzték a spártai helytartót, megdöntötték a spártaiak által nyakukra ültetett oligarcha vezetőséget) visszaállították a demokráciát és feleleventették egykori kereskedelmi kapcsolataikat Athénnel. Ugyanekkor Byzantion kapcsolatokat létesített még több más kereskedelmi központtal: Samosszal, Ephesosszal; Knidosszal is. Ettől az időtől fogva a város gazdasági élete ismét virágzásnak indult. A tengerszoroson keresztül újból megindult a fekete-tengeri gabona és egyéb görögországi rendeltetésű exportáru.

Különösen nagy előnyökhöz jutott Byzantion a Rhodosszal létesített kereskedelmi kapcsolatok révén. Ennek az új, gyorsan fejlődő kereskedelmi központnak rendkívül fontos érdeke fűződött ahhoz, hogy áruit a Hellespontoson keresztül szállíthassa és kereskedelmi tevékenységének körét a Fekete-tenger körüli országokban kibővíthesse. Hogy Rhodos a fekete-tengeri területeken milyen messze kiépítette kapcsolatait, arról nagyszámú rhodosi edénylelet tanúskodik a Fekete-tenger egész partvidékén. A Byzantionba érkező rhodosi hajók száma jelentősen felülmúlta azoknak a hajóknak a számát, amelyek Görögország egyéb kereskedővárosaiból futottak be ide. A fekete-tengeri gabonakereskedelmen kívül Byzantionban egyre nagyobb szerepet játszott a rabszolgakereskedelem is. Azok a vámok, amelyeket Byzantion a tengerszoroson átszállított áruk után szedett, hamarosan megtöltötték a városi kincstárat. A vámszedést Byzantionban — mint más görög városokban is — bérbeadták, s elgondolhatjuk, hogy ez micsoda vagyonhoz juttatta az ezzel foglalkozó byzantioni polgárokat. A rendelkezésünkre álló forrásadatok szerint Byzantionban hatalmas méreteket öltöttek a különböző pénz-, hitel- és uzsoraügyletek.

Az i. e. IV. század folyamán a Byzantionhoz tartozó terület egyre nőtt, mégpedig a bennszülött thrák lakosság földjeinek rovására. E lakosság munkájának kizsákmányolása ugyancsak elősegítette a byzantioni polgárok felső rétegének további gazdagodását. De egyes kereskedők, uzsorások, nagy

rabszolgatartók és földbirtokosok meggazdagodása itt is — mint mindenütt — együttjárt az egyszerű polgárok elszegényedésével. Kiéleződtek a társadalmi ellentmondások és az osztályharc. A Byzantionban tartózkodó Xenophón nemhiába figyelt fel arra, hogy „az itteni polgárokból hiányzik az egyetértés; úgy néznek egymásra, mintha ellenségek volnának".

A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉNEK VÁROSAI

Rendkívül érdekesen alakult a görög városok sorsa a Fekete-tenger északi partvidékén. A peloponnésosi háború, amelynek pusztítását és egyéb csapásait ők nem érezték, bizonyos szempontból előnyös volt rájuk nézve. Így a szicíliai katasztrófa után megnövekedett a kereslet a Fekete-tenger vidéki gabona iránt, amelyet ezeken a városokon keresztül exportáltak. A háború következtében a közép-görögországi kereskedelmi kapcsolatok gyakran megszakadtak, ami hozzájárult ahhoz, hogy a Fekete-tenger északi partvidékének városaiban kifejlődjön, majd hamarosan jelentős sikereket érjen el a saját kézműipari termelés. A IV. század Közép-Görögország sok polisa számára a válság és a súlyos megrázkódtatások időszaka, a Fekete-tenger északi partvidékének városai számára pedig a felvirágzás, a gazdasági élet legnagyobb fellendülésének korszaka volt.

Bronztükör
Olbiai munka az i. e. V. századból

A gyarmatosítás ideje óta a Fekete-tenger északi partvidékén három fontos görög központ alakult ki: Olbia, Chersonésos és Pantikapaion. Olbia az i. e. V. században, amikor Hérodotos ott járt, már virágzó nagyváros volt. Lakosainak egy része a város környékén elterülő földeken földműveléssel foglalkozott, de különösen a kereskedelem volt fejlett. Az olbiai edénymaradványok és feliratok Olbiának más fekete-tengeri városokkal és számos földközi-tengeri polisszal fenntartott állandó és szilárd kapcsolatairól tanúskodnak. A Görögországból importált áruk jelentős részét továbbadták a bennszülött lakosságnak, vagy pedig átcserélték gabonára és egyéb termékekre. Olbia lakosai viszont gabonát, nyersanyagokat és bizonyára rabszolgákat vittek ki Görögországba. Olbia kereskedelmi ügyleteinek méreteire következtethetünk abból a tényből, hogy a város már az i. e. VI. század második felétől kezdve rendszeresen vert pénzt, tehát korábban, mint sok más görög gyarmatváros. Az i. e. IV. század első feléből való az a ránkmaradt olbiai törvény, amely szabályozta a többi város pénzeinek Olbiában történő beváltását és ezzel kiváltságos helyzetet biztosított az olbiai verésű pénznek.

Az a körülmény, hogy Olbiának állandóan szüksége volt eladható gabonára és nyersanyagra, megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy a város és a környékbeli lakosság közt kölcsönös kapcsolatok alakuljanak ki. Ezen a talajon ment végbe az asszimiláció folyamata: Hérodotos az Olbiához legközelebb élő Kallippidai-törzs tagjait *hellénoskythák*-nak nevezte, a következő századok

feliratain pedig „kevert hellénekről" *(mixellénes)* olvashatunk. Ugyanerről a folyamatról vallanak a régészeti adatok is: a VI–V. századi olbiai nekropolis ásatása során a görög temetkezések mellett sok bennszülött temetkezést is találtak, továbbá olyan sírhalmokat, amelyekben görög és bennszülött leletanyag együtt fordult elő. Érdekesen mutatja be Hérodotos a törzsi arisztokráciából származó, de elgörögösödött „barbár" alakját Skylés szkíta fejedelemről szóló fejezeteiben: Skylés elsajátította a görög szokásokat, a görög vallást, és hónapokat töltött görög módra épített olbiai házában.

Olbia politikai berendezése jellegzetesen görög volt: megvolt a népgyűlés, a tanács és a választott tisztségviselők. Mint minden rabszolgatartó polisban, az említett testületekben szereplő polgárok Olbiában is a kiváltságokat élvező kisebbségből kerültek ki; politikai jogokkal sem más görög városokból származó olbiai lakosok, sem az úgynevezett „kevert hellének" nem rendelkeztek.

Chersonésos városfalai. Zénón bástyája

Ebből a szempontból kivételes helyzetet élveztek Olbia metropolisának, Milétosnak a polgárai, akiket — erre vonatkozó külön szerződés értelmében — Olbia lakosaival azonos jogok illettek meg.

A Fekete-tenger északi vidékén az egyetlen dór polis Chersonésos volt, amelyet az i. e. V. század végén a pontosi Hérakleia telepesei alapítottak. Olbiától eltérően, Chersonésos gazdasági életében nem annyira a kereskedelem, mint inkább a mezőgazdaság — földművelés és szőlőtermelés — játszotta a legfontosabb szerepet. A hérakleiai félszigetet, amelyen Chersonésos felépült,

a szomszédos taurosok ellen valóságos erődrendszer — sajátságos típusú, várszerű majorságok egész láncolata — védelmezte. A várost körülvevő hatalmas falak és bástyák azt bizonyítják, hogy Chersonésost gyakran fenyegette veszély nemcsak a taurosok, hanem a harcias krími szkíta törzsek részéről is.

A hérakleiai félszigeten kívül Chersonésoshoz tartoztak a Krím nyugati partján (a mai Jevpatorija körzetében) elterülő földek is: itt volt a város fennhatósága alatt álló Kerkinitis és az úgynevezett „Szép kikötő" (Kalos limén). Mindezek a földek vagy a rabszolgák segítségével gazdálkodó polgárok, vagy az állam tulajdonában voltak, az állam pedig bérbe adta a földeket. A gabonatermelésen és szőlőművelésen kívül Chersonésos gazdasági életében fontos szerepet játszott még az állattenyésztés, a halászat és a sókitermelés is.

Az i. e. IV. században Chersonésos gazdasági élete már az árutermelés jegyeit viselte magán; a mezőgazdasági termelés egy része piacra ment. Chersonésosból bort, sót és halat exportáltak, míg a bevitel tételei közt főleg iparművészeti cikkek, fegyverek, szövetek szerepeltek. Ennek a kereskedelemnek az alapján Chersonésos tartós kapcsolatokat épített ki anyavárosával, Hérakleiával, továbbá Rhodosszal, Thasosszal és még sok más kereskedővárossal. A város területén folytatott régészeti kutatások eredményeképpen napvilágra kerültek a chersonésosi kézművesség különféle termékei, amelyek a fazekasság és a fémfeldolgozás ismeretéről, takácsműhelyek stb. meglétéről tanúskodnak.

Politikai berendezését tekintve Chersonésos, akárcsak Olbia, demokratikus rabszolgatartó köztársaság volt, a szokásos hatósági szervekkel. A város élete érdekes módon tükröződik a chersonésosi polgárok ránkmaradt esküszövegében, amely az i. e. IV. század végéről vagy a III. század elejéről származik. Ez tulajdonképpen nem az a szokásos eskü volt, amelyet a görög ifjak a polgári jogok elnyerésekor tettek le, hanem rendkívüli fogadalom, amelyet bizonyos nyugtalanító — talán külpolitikai jellegű — körülmények tettek szükségessé. Az eskütevő megfogadta, hogy nem tervezi a demokratikus alkotmány megdöntését, nem fog részt venni semmiféle összeesküvésben, nem fogja elárulni Chersonésost és birtokait „sem hellénnek, sem barbárnak". Az eskü szövege tehát azt mutatja, hogy a fekete-tengeri polisokban is ugyanolyan éles politikai harc dúlt, mint a balkánfélszigeti görög anyaországban.

A BOSPOROSI KIRÁLYSÁG

A kercsi tengerszoros (az ókorban: a kimmer Bosporos) partjai mentén épült görög városok az i. e. V. század 80-as éveiben Pantikapaion (a mai Kercs) város örökös archónjainak, az Archeanaktidáknak a fennhatósága alatt egyesültek. Ennek az egyesülésnek az alapján nagy kiterjedésű állam jött létre, amely később — a görög városokon kívül — a bennszülött maiótisi és szkíta törzsek lakta területeket is magában foglalta. Az Archeanaktidák Bosporosának kiterjedése eredetileg nyilván nem volt jelentős. Térhódítását csak később figyelhetjük meg, amikor a hatalom az Archeanaktidákról a Spartokidákra szállott át (i. e. 438—437-től az i. e. II. századig).

Az utóbbi dinasztia egyik tagjának, I. Satyrosnak az uralkodása alatt (407—389) került sor Theodosia (Feodoszija) meghódítására. Ez lett a bosporosi gabonaexport egyik legfontosabb központja. I. Leukón alatt (389—349) Bosporosnak sikerült kiterjesztenie fennhatóságát a tengerszoros tamani oldalán lakó bennszülött maiótisi törzsekre. Az i. e. IV. században a bosporosi államhoz tartozott az egész kercsi félsziget (Theodosiát beleértve) és a mai Taman-félsziget területe, amely az ókorban még szigetcsoport volt a Kubán torkolata előtt. A kimmer Bosporosnak ezen a partján a bosporosi birtokok egészen a mai Novorosszijszkig terjedtek. Északkeleten Bosporos befolyási körzete elért a Don torkolatáig.

A tengerszoros két partja fölötti uralom megkönnyítette a vidék természeti kincseinek a

kiaknázását és bőséges árukivitelre nyújtott lehetőséget. Pantikapaion — akárcsak Olbia — már az i. e. IV. század közepétől vagy második felétől kezdve saját pénzzel rendelkezett.

Az i. e. IV. században a bosporosi királyság élénk kereskedelmet folytatott az egész görög világgal, elsősorban Athénnel. Bosporos athéni gabonaexportja a IV. század derekán néha elérte az évi 400 000 medimnost (mérő; megfelel 16 000 tonnának). A gabona fejében Athénből, Korinthosból, Rhodos, Thasos, Chios és Kós szigetéről stb. szöveteket, bort, növényi olajat, fémtárgyakat, ékszert stb. importáltak.

A bosporosi gazdasági élet alapja a mezőgazdaság volt. A Krím-félsziget keleti részének, a Don és a Kubán vidékének termékeny földjeit jórészt a bennszülött lakosság művelte meg, de részt vettek benne a görögök is. A bosporosi uralkodók a bennszülött lakosságtól részint felvásárlás, részint adó formájában kapták a kivitelre szánt gabonát. A királyság területén a földművelés mellett fejlett volt az állattenyésztés és a halfeldolgozás, a városokban virágzott a kézművesség.

A fényűző berendezésükkel a mai szemlélőt is elkápráztató monumentális bosporosi temetkezések alapján elképzelhető, hogy mekkora vagyonok összpontosultak a bosporosi arisztokrácia kezében. Ennek az arisztokráciának az élén a Spartokidák dinasztiája állott; a királyok egy személyben a legnagyobb földbirtokosok, rabszolgatartók és gabonaexportőrök is voltak. A bosporosi királyságban a rabszolgákat feltehetően nemcsak a nagybirtokokon, hanem a kézműves műhelyekben, például az állami tetőcserép-üzemben is tömegesen alkalmazták.

A zsoldoscsapatokkal rendelkező és a birodalom egyes részeit helytartók útján kormányzó Spartokidák hatalma formailag monarchikus jellegű volt. De a központi hatalomnak tekintettel kellett lennie mind a görög városokra, amelyek bizonyára féltve őrizték amúgy is megnyirbált autonómiájukat, mind pedig a helyi törzsi hagyományokra; ezért a bosporosi államberendezést bizonyos kettősség jellemezte. A Spartokidák hivatalosan archónoknak (kormányzóknak) nevezték magukat a görög városokkal és királyoknak a hatalmuk alá kényszerített törzsekkel való kapcsolatukban.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ezt a nem görög, bár sok mindenben hellenizálódott dinasztiát, melynek őse feltehetően thrák ember volt, szoros szálak fűzték a bennszülött törzsi arisztokráciához. Ebben az időben a görög és bennszülött lakosság keveredésének Bosporos területén figyelemre méltó következményei voltak. Az uralkodó osztály képviselői között a városok görög lakosságának felső rétegével együtt ott találjuk a bennszülött törzsi arisztokrácia képviselőit is. Ezek szerint Bosporos tulajdonképpen nem is volt görög, hanem görög-bennszülött állam, és ez gazdasági, társadalmi és kulturális életének minden megnyilvánulására rányomta bélyegét. Ebből a szempontból Bosporos számos közös vonást mutathat fel a következő korszak, a hellenizmus államaival.

Az i. e. IV. század végén Bosporos jelentős állammá fejlődött, s arra törekedett, hogy a Fekete-tenger egész északi partvidékét fennhatósága alatt egyesítse.

3. HARC A GÖRÖGORSZÁGI HEGEMÓNIÁÉRT A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ UTÁN

SPÁRTA HEGEMÓNIÁJA

A peloponnésosi háborút követő első évek a spártai hegemónia jegyében teltek el. Spárta hegemóniája azonban mindjárt kezdettől fogva heves ellenállást váltott ki a görög világból. Mint ahogy azelőtt Athén, most Spárta is phorost rótt ki szövetségeseire. Állandóan beleavatkozott a görög városok belügyeibe, mindenütt üldözte a demokrácia híveit és próbálta megszilárdítani az oligarchák hatalmát. Sok városba helyőrségeket küldött spártai helytartók parancsnoksága alatt.

Így történt, hogy azok a görög polisok, amelyek Spártától felszabadulásukat remélték, rosszabb körülmények közé kerültek, mint az athéni szövetség évei alatt voltak.

Sparta helyzete akkor vált rendkívül bonyolulttá, amikor Perzsiával fenntartott kapcsolatai megromlottak. A peloponnésosi háború folyamán kapott anyagi támogatás fejében Sparta megígérte, hogy győzelem esetén visszaadja Perzsiának a kisázsiai tengerpart görög városait. Csakhogy a kisázsiai görög városok függetlenségüket a görög—perzsa háborúk eredményeképpen vívták ki, ezeket a háborúkat pedig a legtöbb görög szemében a hősi múlt dicsfénye övezte. Sparta nem merte elszánni magát arra, hogy ez ellen a függetlenség ellen támadjon. Éppen ezért minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy vállalt kötelezettségének teljesítését minél későbbre halassza.

A „TÍZEZER GÖRÖG" HADJÁRATA

II. Dareios perzsa király halála után trónviszály tört ki két fia: az idősebb (és egyben trónörökösjelölt) Artaxerxés és a fiatalabb Kyros között. Kyros segítségért fordult Spártához, amellyel már a peloponnésosi háború idején szoros kapcsolatot tartott fenn. Sparta előnyösnek tartotta Kyros megsegítését, amennyiben ellenszolgáltatás fejében kiköthette a kisázsiai városok függetlenségének sértetlenségét.

Kyros tehát 13 000 főnyi görög zsoldossereget toborzott és ezt egyesítette perzsa csapataival, majd a hadsereg élén Artaxerxés ellen indult. De i. e. 401-ben a kunaxai ütközetben (Babilontól északra) Kyros elesett. Bennszülött csapatai azonnal átpártoltak Artaxerxéshez, görög zsoldosai pedig, akiknek a száma ekkorra már alig volt több 10 000-nél, hazájuktól távol, ellenségtől körülfogva találták magukat. A helyzetet még az is súlyosbította, hogy a görög csapatok parancsnokait tárgyalások ürügyével Artaxerxés táborába csalták, és ott hitszegő módon felkoncolták. Ekkor a görögök új parancsnokokat választottak (ezek közül való volt Xenophón, a vállalkozás történetét megörökítő író), és megkezdték a visszavonulást északi irányban, a Fekete-tenger partjai felé. Nehéz volt az út, a perzsák is mindent megtettek, hogy a visszavonulást megakadályozzák, de a görögök mégis utat törtek maguknak a tengerhez, és sikerült visszavergődniük hazájukba, igaz, hogy az emberállomány mintegy negyedének az elvesztése árán.

Sparta helyzete ennek a visszavonulásnak a kimenetelétől függetlenül sem volt könnyű. Artaxerxést nagyon felháborította az, hogy Sparta Kyros mellett foglalt állást. Tissaphernés satrapa a kisázsiai görögöktől adófizetést követelt, vagyis azt, hogy magukat a perzsa király alattvalóinak tekintsék. Az így kialakult helyzetben Sparta kénytelen volt a kisázsiai görögöket támogatni.

A KORINTHOSI HÁBORÚ ÉS AZ ANTALKIDAS-FÉLE BÉKE

I. e. 399-ben Sparta és a perzsák közt kitört a háború. A hadműveletek eleinte meglehetősen vontatottan haladtak, de egy idő múlva Agésilaos spártai király a Sardeis melletti ütközetben (395-ben) hatalmas győzelmet aratott.

Erre a perzsák rég bevált módszerükhöz folyamodtak: megvesztegetéssel és diplomáciai fondorlatokkal Sparta-ellenes koalíciót próbáltak létrehozni Görögországban. A helyzet nekik kedvezett, mivel Sparta sok várost maga ellen bőszített. A Sparta-ellenes koalícióban részt vett a boiótiai szövetség, Korinthos, Argos, Athén, Lokris, Akarnania, Leukas és a legtöbb thesszáliai város. I. e. 395-ben kitört a korinthosi háború.

Sparta helyzete igen nehéz volt, mivel egyidejűleg kellett háborút viselnie Perzsia és a Sparta-ellenes koalíció tagjai ellen. 394-ben Knidosnál az egyesült görög—perzsa hajóhad az athéni Konón parancsnoksága alatt szétverte a spártai flottát. Ezután Konón hazatért Athénbe, és a perzsáktól kapott pénzen újra felépíttette a város falait, valamint megkezdte az athéni hajóhad újjáépítését.

Korinthosban és néhány peloponnésosi városban elhatározták, hogy addig harcolnak, amíg Spártát teljesen meg nem semmisítik.

A spártaiak kénytelenek voltak tárgyalásokba bocsátkozni Perzsiával. A perzsákat aggodalommal töltötte el az athéni haderő újjászületése, továbbá az, hogy az erőviszonyok Sparta ellenfeleinek a javára változtak meg. A spártai követtel, Antalkidasszal folytatott tárgyalások eredményeképpen Perzsia újból Spártát kezdte támogatni, és a koalíció tagjainak a hadműveletek abbahagyását ajánlotta. 386-ban Perzsia diktálta a békefeltételeket. A kisázsiai part valamennyi városát a perzsa király fennhatósága alá tartozónak nyilvánította; a görög városok közt mindenféle egyesülést megtiltott, csak Spártával és szövetségeseivel tett kivételt, amelyeknek a megbízhatóságában ezek után a perzsáknak nem volt okuk kételkedni. Ez az úgynevezett Antalkidas-féle (vagy: „királyi") béke megmutatta, hogy most ténylegesen a görögök által egykor legyőzött Perzsia lett a görögök sorsának irányítója.

THÉBAI FELEMELKEDÉSE. A MÁSODIK ATHÉNI TENGERI SZÖVETSÉG

Az Antalkidas-féle béke után egy időre újból megszilárdult Spárta Görögország fölötti hegemóniája. De az események további menete azt mutatta, hogy a durva erőszak és a más görög államok belügyeibe való beavatkozás politikája, amelyet Spárta továbbra is változatlanul folytatott, legfeljebb arra volt jó, hogy még régi szövetségestársait is eltaszítsa magától. Ebben az összefüggésben nagy jelentőségűnek bizonyultak az i. e. 379-ben Thébaiban lezajlott események. Itt az oligarchák voltak hatalmon, akik a Kadmeionban (Thébai fellegvárában) elhelyezett másfél ezer főnyi spártai helyőrség támogatását élvezték. Sok thébai demokrata kénytelen volt Athénbe és más görög városokba menekülni; egy részük viszont — titokban — Thébaiban maradt. De a városi démos és a boiótiai parasztság köreiben egyre fokozódott a fennálló rend iránti elégedetlenség. A demokratikus mozgalmat Pelopidas irányította. A felkelők az oligarcha uralommal szembeni gyűlöletükben odáig mentek, hogy a thébai oligarchákat mind egy szálig legyilkolták. A spártai helyőrséget megadásra kényszerítették.

Ettől az időtől számíthatjuk Thébai felemelkedését. Köréje csoportosult a többi boiótiai város; az Antalkidas-féle béke feltételei ellenére újjászervezték a boiótiai szövetséget. Ezzel a szövetséggel csakhamar baráti kapcsolatokat teremtettek az athéniek is, mivel abban reménykedtek, hogy jó támaszra találnak benne Spártával szemben.

I. e. 378-ban Athén vezetése alatt megalakult a második athéni tengeri szövetség. Ehhez sok olyan állam csatlakozott, amely annak idején is szövetségese volt Athénnek, de azért a tagok számát tekintve ez a szövetség nem versenyezhetett az elsővel. Nem vettek benne részt például a perzsák fennhatósága alá került kisázsiai városok és még nagy számban olyanok, amelyek a korábbi szövetségnek tagjai voltak. A második tengeri szövetség szervezésénél mind az athéniek, mind új szövetségeseik tanultak a korábbi tapasztalatokból: az egész szövetség most a tagok többé-kevésbé egyenlő jogára épült. Érdekes az a felirat, amely az athéni ekklésiának az új egyesülés megszervezésére vonatkozó határozatát örökítette meg: az athéniek — nehogy bármelyik szövetségesük hajdani hatalmuk visszaszerzésének szándékával gyanúsíthassa őket — esküvel fogadták meg, hogy szövetséges társaiktól nem fognak phorost követelni, nem avatkoznak belügyeikbe, nem küldenek hozzájuk sem tisztviselőket, sem helyőrséget, főleg kléruchosokat nem. A hajóhad felszerelése és fenntartása érdekében az athéniek kénytelenek voltak belső tartalékaikat mozgósítani és olyan reformot bevezetni, amely szerint az első három kategóriába sorolt polgárok kötelesek minden évben vagyonuknak megfelelően külön adót (úgynevezett *eisphora*-t) fizetni.

A második athéni tengeri szövetség, valamint a boiótiai szövetség megalakítását Spárta úgy tekintette — nem is alaptalanul —, mint ami komolyan veszélyezteti hegemóniáját. Ezért a pelo-

ponnésosi hajóhad az attikai partok ellen indult, hogy ostromzár alá vegye Athént. A peloponnésosi hajóhad azonban nemsokára (i. e. 376-ban) Naxos szigete mellett súlyos vereséget szenvedett. Ezután a spártaiak Thébai ellen vetették harcba haderejük zömét. I. e. 371-ben, a boiótiai Leuktra mellett zajlott le a nevezetes csata. A thébai csapatok vezére a kiváló Epameinóndas volt, aki ebben az ütközetben alkalmazta először az új harci alakzatot, az úgynevezett ferde éket. Az újítás lényege az volt, hogy a hadvezér — az akkori szokásokkal ellentétben — megerősítette a balszárnyat, és ezzel el is döntötte a csata kimenetelét. A spártai sereg megsemmisítő vereséget szenvedett.

A spártaiak veresége, majd a thébaiaknak a Peloponnésos ellen indított hadjáratai egész Görögországban a demokratikus mozgalom általános fellendülését idézték elő. Peloponnésos területén is egyik demokratikus társadalmi átalakulás a másikat követte. Olyan, addig elmaradt tartományban, mint amilyen Arkadia volt, Mantineia városának vezetésével erős demokratikus szövetség jött létre. Messénia is kivívta függetlenségét. Ezek a megrázkódtatások a peloponnésosi szövetség teljes széthullásához vezettek. Sparta elvesztette vezető szerepét, és másodrendű állammá vált.

De Thébai felemelkedése sem bizonyult tartósnak. Boiótiának még Spártánál is kevesebb lehetősége volt arra, hogy vezető szerepet töltsön be a görög világban. Emellett Görögországban az erőviszonyok váratlanul teljesen megváltoztak, amikor az athéniek — megrémülve Thébai túlságos megerősödésétől — elpártoltak mellőle, és Spártához csatlakoztak. Epameinóndas újabb hadjáratot indított a Peloponnésosra. I. e. 362-ben Mantineia mellett folyt le a döntő ütközet Sparta és Thébai között. A thébaiak újból fényes győzelmet arattak, de ennek eredményeit — túlságosan nagy veszteségeik és Epameinóndas halála miatt — már nem tudták kiaknázni. Thébai ereje kimerült, képtelen volt továbbra is megtartani a hegemóniát a Peloponnésoson.

Athén ugyanekkor megpróbálta kihasználni a ránézve kedvező helyzetet: szövetségeseivel szemben ismét visszatért hajdani nagyhatalmi politikájához. Ennek a politikának a felújítása azonban az úgynevezett szövetséges háborúra vezetett (357—355), amelynek eredményeképpen a második athéni tengeri szövetség széthullott.

4. MAKEDONIA ÉS GÖRÖGORSZÁG

MAKEDONIA TERMÉSZETI VISZONYAI ÉS LAKOSSÁGA

Az i. e. IV. század derekától a görögországi politikai életben egyre fontosabb szerepet játszott Makedonia, a Balkán-félsziget északi részén kialakult új rabszolgatartó állam.

Földrajzi sajátosságai alapján Makedoniát rendszerint két részre szokták osztani: Alsó-Makedoniára (vagyis a tengerrel érintkező területre) és Felső-Makedoniára, amely a hegyvidéki részeket foglalja magában. A természeti viszonyok, főleg Alsó-Makedoniában kedveztek a földművelés kifejlődésének. Felső-Makedoniában a jó legelők bősége folytán a hegyoldalakban kifejlődött az állattenyésztés. Makedonia gazdag volt erdőkben és kiaknázható bányakincsekben. Az ókorban igen híresek voltak a Makedoniát Thrakiától elválasztó Strymón-folyó menti ezüst- és aranylelőhelyek.

Makedonia lakossága, amely thrák, illyr és néhány más — a görögökkel rokon — törzsből tevődött össze, viszonylag korán a görög műveltség erős befolyása alá került, és a görög írásbeliséget is átvette. A makedón nyelvre vonatkozó adataink szűkszavúsága megnehezíti annak a kérdésnek az eldöntését, hogy etnikailag a makedónok hova is tartoztak, és törzseik hogyan formálódtak néppé.

Az i. e. V. század elején Makedoniában még nem tűnt el egészen az ősközösségi társadalmi rend. Az ország lakossága még a IV. században is zömében szabad kisbirtokosokból és állattenyésztőkből állott, míg a vezetés a nemzetségi földbirtokos-arisztokrácia kezében volt. Makedonia terü-

letén egészen a IV. század közepéig úgyszólván nem volt város; a rabszolgatartás sokkal kevésbé terjedt el, mint Görögországban. De az V. század második felétől kezdve Makedoniában is erőteljesen megindult az osztályok elkülönülésének folyamata.

A MAKEDÓN ÁLLAM KIALAKULÁSA

Makedonia területe a VI. században több tartományra oszlott, amelyeknek élén független fejedelmek álltak. Minden ilyen tartományban voltak arisztokratikus tanácsok és népgyűlések, amelyeken a fegyverforgató makedónok vehettek részt. Az V. században Makedoniában egyre erősebb lett a politikai központosításra való törekvés, amely azonban az egyes előkelő nemzetségek és a királyi hatalom közötti heves összeütközésekkel járt együtt. Végeredményben ez a folyamat a makedón monarchia kialakulására vezetett.

Nagy jelentőségű lépést tett meg ezen az úton I. Alexandros király (495—450 körül), akinek sikerült hatalma alatt egyesítenie egész Alsó-Makedoniát és a függőség elismerésére kényszerítenie az ország hegyvidéki részeinek fejedelmeit. A görög—perzsa háború idején Makedonia egy időre kénytelen volt behódolni a perzsáknak, de azután csakhamar visszaszerezte függetlenségét. I. Alexandros alatt Makedonia és a görög városok közt szorosabb gazdasági és kulturális kapcsolatok alakultak ki; ezt bizonyítja például Alexandros „Philhellén" (a hellének barátja) mellékneve is. Az V. század utolsó negyedében, Archelaos király uralkodása alatt (413—399) a makedón állam még jobban megszilárdult. Erődök és utak épültek; reformokat vezettek be a hadügy és a pénzforgalom terén; a király az addigi fővárosból, Aigaiból a tengerparthoz közelebb fekvő Pellába tette át székhelyét; görög mintára bevezették a sportversenyeket stb. A külpolitikában Archelaos elsősorban Athénnel akart szövetségben élni. A királyi udvar híre egész Görögországban elterjedt. Kiváló művészek és írók fordultak meg itt, köztük Euripidés, a híres tragédiaíró, aki „Archelaos" című tragédiájában makedón témát dolgozott fel, és Zeuxis, a festő.

Archelaos végül összeesküvés áldozata lett. Halála után Makedoniában heves politikai harc lángolt fel, mert a nemzetségi arisztokrácia egy része akadályozni próbálta az állam centralizálására irányuló politikát. Makedonia szomszédai igyekeztek kihasználni az ország meggyengülését, de a makedón állam elég erős volt ahhoz, hogy az ilyen kísérleteket visszaverje.

II. PHILIPPOS REFORMJAI

Makedonia átmeneti meggyengülésének korszaka akkor ért véget, amikor a trónra II. Philippos lépett (359—336), aki kora egyik legtehetségesebb politikusának és hadvezérének bizonyult. Philippos uralkodásának évei alatt Makedonia lett a Balkán-félsziget legerősebb állama. Az arisztokratikus tanácsot (a *hetairos*-ok, azaz „kísérők", „barátok" tanácsát) és a népgyűlést végleg a királyi hatalom alá rendelte. Azzal, hogy Felső-Makedonia félig-meddig függő viszonyban volt, arisztokrata fejedelemségeit felszámolta, másrészről támogatta a városépítést és a kereskedelem fejlesztését, súlyos csapást mért a nemzetségi arisztokrácia befolyására. Ugyanakkor az udvarhoz közel álló arisztokrata körökre, a városi kereskedő- és kézműves rétegekre és a parasztság legtehetősebb rétegeire támaszkodott.

Uralkodása alatt Philippos számos reformot hajtott végre. Ezek közül legfontosabb a hadügy újjászervezése volt. A makedón hadsereg magva továbbra is a nehézfegyverzetű gyalogságban szolgáló szabad parasztokból került ki. Philippos átszervezte a gyalogságot: megteremtette a híres makedón phalanxot, amely abban különbözött a görögtől, hogy tömöttebb volt, és mélyebben tagolódott (16-nál is több sorból állott). A katonák *sarissá*-jának (így hívták a makedónok különleges lándzsáját) hosszúsága elérte az öt métert. Az első sorba állított gyalogosok rövidebb lándzsával

harcoltak, de minél mélyebben tagolódott a phalanx, annál hosszabbak voltak a sarissák is; a hátsó sorok katonái a hosszú sarissákat az előttük állók vállára fektették. Az így felsorakoztatott phalanx előtt valóságos lándzsaerdő meredt az ellenség felé. Ez a fegyverzet a phalanxot egységes egésszé tette, ugyanakkor azonban megnehezítette mozgékonyságát. Ezen úgy segítettek, hogy a két szárnyra könnyűfegyverzetű egységeket állítottak. A nehézfegyverzetű lovasság tagjai továbbra is az arisztokrata hetairosokból kerültek ki. A phalanx erejére támaszkodva a lovasság és a könnyűfegyverzetű gyalogság eredményesebben tudott fellépni. A makedón hadsereget jól ellátták ostromfelszereléssel: katapultákkal, faltörő kosokkal, ostromtornyokkal stb. is.

Makedonia az i. e. IV. század 50-es éveiben elfoglalta a Pangaion-hegység aranybányáit. Ennek nyomán Philippos kezében jelentős aranykészletek halmozódtak fel. Így vezethette be az arany- és ezüstpénz egyidejű használatán nyugvó pénzrendszerét; a kétféle pénz beváltása szilárdan megállapított árfolyam szerint történt. A pénzügyi reform elősegítette a kereskedelem felvirágzását. Az óriási pénztartalékok felhalmozása jelentős szerepet játszott a makedón hadsereg későbbi hadisikereiben. Nem hiába tulajdonítják Philipposnak azt a mondást, hogy az arannyal megrakott szamár előtt a legerősebb vár kapui is megnyílnak.

A CHALKIDIKÉI ÉS THRAKIAI HADMŰVELETEK. A „SZENT" HÁBORÚ

Erős hadsereg birtokában és ilyen hatalmas mennyiségű anyagi eszköz felhalmozása után Philippos támadó jellegű politikát kezdeményezhetett. Legfőbb célként azt tűzte maga elé, hogy kijusson a tengerhez. Makedoniának mindaddig nem volt egyetlen jó kikötője sem. A makedón kereskedelem felvirágzásának és az aktív külpolitikának alapvető feltétele volt a tengerre való akadálytalan kijutás.

A Makedoniával határos tengerparti görög államok többsége — elsősorban a Chalkidiké-félsziget városai — a második athéni tengeri szövetség tagja volt, tehát bármely ellenük indított akció elkerülhetetlenül összeütközésre vezetett volna Athénnel és az egész szövetséggel. Csak a Strymón-folyó torkolatánál épült Amphipolis városa volt független. Ügyes diplomáciai előkészítés után Philippos biztosította Athén ideiglenes semlegességét, majd (i. e. 357-ben) elfoglalta Amphipolist. Ezek után — kihasználva az Athén és volt szövetségesei közt fellángolt háborút — rövid idő alatt bevette Pydnát és Poteidaiát, és szövetséget kötött Olynthosszal, a legjelentősebb chalkidikéi várossal. Ugyanekkor a thrakiai tengerparton is széles területsávot hódított meg; itt alapította a saját magáról elnevezett Philippoi (latinos formában: Philippi) városát. A továbbiak során Makedonia fennhatósága alá kényszerítette Thrakia többi részét is.

Az újjászervezett makedón hadsereg sikerei és a gazdag pangaioni bányák elfoglalása révén Makedonia most már cselekvőleg beleavatkozhatott a tulajdonképpeni Görögország belügyeibe, és részt vehetett az úgynevezett „szent" háborúban. Az ókori görögök azokat a háborúkat nevezték így, amelyeknek hivatalos célja valamely szentély érdekeinek a megvédelmezése volt. Ekkor is ilyen háború dúlt, mégpedig a phókisiak miatt, akik elfoglalták a delphoi szentélyhez tartozó terület egy részét, majd a szentély egész kincstárát. A Thébai befolyása alá tartozó *amphiktyonia* (több görög törzs vallásos jellegű szövetsége) „szent" háborút indított a phókisiak ellen. A phókisiak azonban a zsákmányolt pénzen erős zsoldossereget fogadtak, és ennek segítségével több vereséget mértek ellenfeleikre. Philippos az amphiktyonia tagjainak hívására serege élén a phókisiak ellen vonult. Néhány sikertelen ütközet után a makedónok Thesszáliában szétverték a phókisi csapatokat (i. e. 352-ben), majd a Thermopylai-szoroson is át akartak vonulni, hogy megvessék lábukat Közép-Görögországban. Thermopylainál azonban az athéniek elzárták az útjukat, mire Philippos inkább visszavonult, miután Észak-Görögországban, elsősorban Thesszáliában már úgyis biztosította magának a politikai vezetést.

Philippos támadó jellegű fellépése aggodalommal töltötte el egész Görögországot, de főleg a chalkidikéi városokat. Makedonia további sikerei közvetlen közelről fenyegették független állami létüket. Olynthos és a többi chalkidikéi város erre a veszélyre gondolva közeledni kezdett Athénhez, és készült a döntő összecsapásra. I. e. 349-ben a makedón csapatok megindultak Olynthos ellen. Démosthenés, az athéni demokrácia vezére, az ókor legnagyobb szónoka világosan látta, hogy ha most nem sikerül visszaverni Philippost, akkor rövid idő leforgása alatt hatalma alá kényszeríti egész Görögországot. Ezért felszólította polgártársait, hogy haladéktalanul cselekvőleg is avatkozzanak bele az olynthosi háborúba. Így gondolkoztak a demokratikus körök képviselői a többi görög városban is.

Démosthenésnek azonban sok ellensége volt Athénben. Az oligarchikus csoportok a legfőbb rosszat nem Philipposban, de még csak nem is a politikai függetlenség elvesztésének veszélyében, hanem mindenekelőtt a városi szegénység tömegeiben látták, amelyek egyre hevesebben támadták a „jó szándékú" vagyonos polgárokat. Isokratés athéni szónok ez idő tájt kifejtett politikai programjában az oligarchák nézeteit juttatta kifejezésre. Szerinte a görög városoknak, ha vissza akarják állítani a normális gazdasági és politikai életet, bármi áron és bárkivel, de egyesülniük kell. Így azután közös erővel léphetnének fel ősi ellenségükkel, a perzsa birodalommal szemben. A keleti területek meghódítása széles perspektívákat nyit majd a görög kézműipar és kereskedelem előtt, és ami a legfontosabb: a „fölösleges" emberek jó célra fordíthatják energiájukat, egyúttal pedig megkímélik jelenlétüktől Görögországot. Isokratés és párthíveinek megítélése szerint — ehhez az irányzathoz csatlakozott Démosthenés esküdt ellensége, a szónok Aischinés is — éppen Makedonia és Philippos lehet az az erő, amely a görögöket a keleti hadjáratra vezetheti.

Démosthenés
Polyeuktos műve az i. e. III. századból.
Római márványmásolat

Démosthenés és párthívei szintén úgy vélték, hogy a görög polisok csakis erejük összefogásával menthetik meg függetlenségüket, de Démosthenés — Isokratéstől eltérően — nem arra hívta fel a görögöket, hogy Philippos mellé, hanem hogy Philippos ellen tömörüljenek. Ezt a gondolatot fejtegette fáradhatatlanul beszédeiben, amelyeket a makedón király és politikája ellen tartott, és amelyeket ezért neveztek el „Philippikáknak". Athénben ezek szerint két csoport alakult ki: Démosthenés vezetése alatt a makedónellenes demokrata csoport, illetőleg Aischinés, Isokratés stb. körül a makedónbarát, oligarchikus csoport. Hasonló jellegű csoportosulások voltak a többi görög városban is.

Amikor a makedón csapatok ostrom alá vették Olynthost, az athéni népgyűlésen Démosthenés nézete győzedelmeskedett. Határozatot hoztak tehát, hogy Olynthos segítségére sietnek, és csapatokat toboroztak, még pedig — hosszú idő óta először — ismét athéni polgárokból, nem pedig zsoldosokból. De az athéniek elkéstek. I. e. 348-ban a makedón sereg elfoglalta, és földig rombolta Olynthost.

Mindezek az események messzemenő következményeket vontak maguk után Athénben. Úgy látszott, hogy a további harc Makedonia ellen kudarcra van kárhoztatva. A mérleg serpenyője

a makedónbarát párt oldalára billent. Az egyik pártvezért, Philokratést hivatalos felhatalmazással el is küldték Philipposhoz, hogy folytasson vele béketárgyalásokat. Mivel Makedonia még nem rendelkezett kellő tengeri erővel, az athéni hajóhad viszont ismét a legerősebb volt Görögországban, Philipposnak minden oka megvolt arra, hogy szívesen fogadja Philokratést.

A Philokratés-féle békét (i. e. 346-ban) azon az alapon kötötték meg, hogy mindkét fél elismerte az akkori állapotot. Ezek a feltételek az athéniekre nézve fölöttébb kedvezőtlenek voltak, amennyiben bele kellett törődniük összes thrakiai birtokaik elvesztésébe.

A CHAIRÓNEIAI CSATA ÉS A KORINTHOSI KONGRESSZUS

A Philokratés-féle béke megkötése után a makedón csapatok behatoltak Phókis területére és a thébai csapatokkal közösen leverték a phókisiakat. Az amphiktyonia gyűlésén a phókisiakat kizárták a delphoi amphiktyonia tagjainak sorából, és az így felszabadult helyre — a „szent" háborúban való részvételéért — Philippost választották meg.

Amikor azonban Philippos i. e. 340-ben a Hellészpontos felé indította seregét, és a tengerparti Perinthos város ostromához kezdett, a görögök álláspontjában hirtelen fordulat állott be. Makedoniának az a törekvése, hogy kezébe kaparintsa a tengerszoros ellenőrzését, sértette mindazoknak a görög városoknak az érdekeit, amelyek fekete-tengeri gabonát importáltak. E fenyegető veszély láttára Athénben megszűnt minden addigi nézeteltérés. A vezetés ismét átkerült a Démosthenés irányítása alatt álló demokratikus csoport kezébe. Az athéni népgyűlés hadat üzent Makedoniának. Az athéni hajóhad kifutott a hellészpontosi vizekre. A tengeri csata Byzantion közelében zajlott le: a makedón hajóhad súlyos vereséget szenvedett. Athénben a győzelem híre nagy ujjongást váltott ki. Az emberek abban kezdtek reménykedni, hogy Makedonia e nagy katonai kudarc nyomán, amely ország-világ előtt mutatja tengeri hatalmának gyengeségét, beszünteti majd további terjeszkedését.

A chairóneiai csatában elesett thébai harcosok és szövetségeseik síremléke
I. e. IV. század vége. Márvány

De ezek a számítások nem bizonyultak helyesnek. Makedonia hamarosan újabb ürügyet talált a görög ügyekbe való beavatkozásra, és Philippos ki is használta a kínálkozó alkalmat. Új „szent" háború tört ki: az amphiktyonia tagjai hadat üzentek Amphissa lokrisi városnak. Philippos meglepő gyorsasággal, a görögök hívását meg sem várva, máris átvonult csapataival a Thermopylai-szoroson, azzal, hogy közreműködjön az Amphissával való leszámolásban, ebben az istennek tetsző akcióban. Amikor a makedón sereg váratlanul megjelent Közép-Görögországban, mindenki világosan láthatta, hogy a görög polisok sorsáról van szó.

A görög államok összefogtak Makedonia ellen. A koalícióban Korinthoson és Megarán kívül még olyan államok is részt vettek — mint például Athén és Thébai —, amelyek addig gyakran háborúskodtak egymással. I. e. 338-ban a boiótiai Chairóneia városa mellett zajlott le a véres ütközet, amelyben a görög csapatok vereséget szenvedtek. A chairóneiai csata fordulópont volt az események menetében. A görög államok ellenállása megtört. Minden városban az oligarchikus

csoportok kerültek uralomra. Csak az athéniek készültek lázasan védekezésre, abban a meggyőződésben, hogy kegyetlen bosszú vár rájuk. De Makedonia békét ajánlott nekik, mégpedig viszonylag enyhe feltételekkel. Ez ügyes politikai lépés volt Philippos részéről: a békeegyezmény megkötése után Athénben is a makedónbarát csoport jutott uralomra.

Makedonia győzelmét a korinthosi kongresszus (i. e. 337) pecsételte meg. Ezen Spárta kivételével minden görög állam részt vett. Itt ünnepélyesen kimondották az általános békét, és megtiltották a görögök közötti háborúskodást; szabaddá nyilvánították a tengerhajózást, ünnepélyesen kikiáltották a görög államok függetlenségét, megszervezték a pánhellén szövetséget. A kongresszus határozatban tiltotta meg a vagyonelkobzást, a földosztást, az adósságok eltörlését és a rabszolgáknak politikai célokból történő felszabadítását. Végül elhatározta a kongresszus azt is, hogy Perzsia ellen hadjáratot indítanak. Mindez sajátos formában valóra váltotta Isokratés terveit. A határozatok azt mutatták, hogy Makedonia, amikor ténylegesen fennhatósága alá kényszerítette egész Görögországot és elfojtotta a demokratikus mozgalmat, közben ügyesen a maga érdekeinek szolgálatába tudta állítani a pánhellén egység jelszavát és a Perzsia elleni hadjárat hagyományait, amelyek a görög lakosság különféle rétegeiben még mindig elevenen éltek.

Formailag a görögök „önként" fogadták el a korinthosi kongresszus határozatait. Makedonia nem is tartozott a pánhellén szövetség tagjai közé, bár Philippost a szövetségesek egyesített haderejének főparancsnokává választották. De a valóságban sok görög városban már a makedónbarát oligarcha kormányok — Philippos engedelmes eszközei — voltak hatalmon, másutt pedig — mint például Thébaiban, Korinthosban és Chalkisban — makedón helyőrségek állomásoztak.

Az a tény, hogy a makedón hegemónia Görögországban megszilárdult, több körülményre vezethető vissza. A görög államokat aláásta a polis-rendszer mélyreható, több évtizeden át tartó válsága. Védelmi erejüket meggyengítették a szüntelen egymás közti háborúskodások; egyik görög állam sem szerezhette meg a vezető szerepet, mivel a többi város — mintegy válaszképpen bármelyik polisnak a hegemóniára való törekvésére — rögtön összefogott ellene és minden ilyen kísérletet meghiúsított. Makedonia előnye abban rejlett, hogy a rabszolgatartó társadalom ellentmondásai ott még nem éleződtek ki annyira, és ennek folytán a görög államokkal való összecsapásból viszonylag könnyen kerülhetett ki győztesen.

IV. FEJEZET

A GÖRÖG KULTÚRA AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

Az i. e. V. századi Görögország gazdasági és politikai életének fellendülésével együtt járt a görög kultúra felvirágzása is. A rabszolgaság mérge még nem hatolt mélyen a démos tudatába. Az antik polis, bár a társadalmi válaszfalak megosztották, mégis megőrizte az eleven politikai életet élő, független polgári közösség vonásait. Azok a népi hagyományok, amelyek a perzsa invázió elleni hősies harcban terebélyesedtek ki, megkapó erővel nyilatkoztak meg a görög művészet alkotásaiban, azok a mélyreható változások pedig, amelyek az egész földközi-tengeri világban végbementek, tágították a kor haladó embereinek látókörét, fogékonyabbá tették vizsgálódó gondolkodását. Ebből a talajból sarjadtak ki Leukippos és Démokritos atomista materializmusának nagyszerű eszméi, az antik tragédiaírók remekművei, a görög szobrászat és építészet legtökéletesebb alkotásai.

Az i. e. IV. századi Görögország társadalmi és politikai életének jellemző vonásai — az antik rabszolgatartó társadalom ellentmondásainak növekedése és kiéleződése, a polis válsága, a sok testvérháború és a demokrácia hanyatlása — természetesen a görög kultúra fejlődésére is rányomták bélyegüket: itt is ebben az időben fedezhetjük fel a hanyatlás első jeleit. De ez a folyamat nem volt egyenletes, a görög társadalomban még éltek és hatottak azok az erők, amelyek olyan jelenségeket tudtak létrehozni, mint például Aristotelés filozófiája vagy Lysippos szobrászata. Bizonyos területeken, például a természettudomány terén, az előrehaladás tovább folytatódott.

A GÖRÖG TUDOMÁNY FELVIRÁGZÁSA AZ V—IV. SZÁZADBAN

Egészében véve az i. e. V. és IV. század jelentős tényanyag további felhalmozódásának a korszaka volt bizonyos tudományágakban, például a matematika, a csillagászat, az orvostudomány stb. terén. Az antik matematikát a nagyfokú rendszerességre, pontosságra és bizonyíthatóságra való törekvés jellemzi, valamint olyan új kutatási módszerek alkalmazása, amelyeknek nemcsak tapasztalati, hanem szélesebb körű elméleti jelentőségük is volt. Így például a végtelenül kis mennyiségek gondolatát, amelyet elsőnek Anaxagoras (500—428 körül) vetett fel, Démokritos (460—370 körül) és a knidosi Eudoxos (408—355 körül) gyakorlatilag is alkalmazta a geometriában, illetőleg a síkmértanban (a gömb, kúp stb. köbtartalmának meghatározásánál). Ugyancsak Eudoxos dolgozta ki az arányosság tanát és az összemérhetetlen (incommensurabilis) mennyiségek viszonyának az elméletét; ez sokban megelőzte az irracionális számok tanát, amelyet csak a XIX. század végén dolgoztak ki. A chiosi Hippokratés (470—400 körül) — Eukleidés nagyszerű mun-

káját is megelőzve — elsőnek kísérelte meg rendszerbe foglalni a geometria adatait. Bár a rabszolgatartó rendszer jelentős mértékben korlátozta a technikai fejlődés lehetőségeit, a matematikai gondolkodás egyes vívmányai mégis alkalmazásra kerültek a kézműipari technika, az építészet stb. gyakorlatában.

A csillagászat terén új elképzelések merültek fel a Föld és az égitestek gömb alakúságával kapcsolatban; ez tette lehetővé a nap- és holdfogyatkozások helyesebb elméletének kidolgozását. Pythagoras[1] követőinél találkozunk először azzal a gondolattal, hogy a Föld nem foglal el központi helyet a bolygók között: a világmindenség központjában valamilyen tűz van, amely körül átlátszó szférákban forog a Föld, a Nap, a Hold, az öt bolygó, valamint az állócsillagok. A pythagoreusok a tízes számot tekintették tökéletesnek, s ezért — hogy az égitestek száma is tíz legyen — beiktatták még az úgynevezett „ellenföldet" *(antichtón)* is. Az égi szféráknak a központi tűztől való távolságát a pythagoreusok a legegyszerűbb (zenei) számviszonyokkal fejezték ki; innen származik a „szférák zenéje".

Eudoxos dolgozta ki a homocentrikus (vagyis azonos központú, egymást magukba foglaló) szférák elméletét, amely szerint a Föld ezeknek a szféráknak a közös központjában van. Mindezek a szférák egyenletesen forognak egymással bizonyos szöget alkotó tengelyeik körül. A külső szférák mozgás közben magukkal ragadják az általuk körülzárt belső szférákat. Eudoxos elmélete (amelyet Aristotelés is a magáévá tett) egy időre kielégítő magyarázattal szolgált a bolygók látható mozgásaira; csak később, az i. sz. II. században váltotta fel Ptolemaios bonyolultabb hipotézise. Egy másik csillagász — a IV. századi Hérakleidés Pontikos — elmélete szerint a Merkur és a Venus a Nap körül forog, az pedig a többi bolygóval együtt a Föld körül. Mindezek a hipotézisek a világegyetemmel kapcsolatosan olyan elméletek kidolgozását tették lehetővé, amelyek jelentős haladást mutatnak az i. e. VI. századi ión természetfilozófusok naiv elképzeléseihez képest.

Az athéni Metón már az i. e. V. század második felében összhangba hozta a görögök holdnaptárát a nap szerinti naptárral és az év nagyságát 365 $^{5}/_{19}$ napban határozta meg. A Metón-féle naptár minden jel szerint négy századon keresztül — egészen a Juliánus naptár bevezetéséig — használatlan maradt.

Jelentős előrehaladást figyelhetünk meg az orvostudomány terén is. Itt központi helyet foglal el Hippokratés alakja. Hippokratés a kósi orvosiskolának volt a neveltje és kimagasló képviselője (nem tévesztendő össze a fentebb említett chiosi Hippokratésszel). Az úgynevezett „hippokratési corpusba", amelynek hosszú századokon át egyaránt nagy tekintélye volt Nyugaton és Keleten, a híres görög orvos saját művein kívül a később neki tulajdonított orvostudományi írásokat is belefoglalták.

Hippokratés szerint az orvostudomány a betegek rendszeres és mindenre kiterjedő megfigyelését követeli meg. A szervezet minden részecskéje összefügg egymással. A hippokratési corpus könyveinek szerzői figyelembe veszik a külső környezetet (az éghajlatot, talajt, vizet stb.) is. Az epilepsziáról, amelyet addig „szent betegségnek" tartottak, Hippokratés így nyilatkozott: „Megítélésem szerint ez a betegség sem nem istenibb, sem nem szentebb a többinél . . . Azt hiszem, azok, akik ezt a betegséget először nyilvánították szentnek, olyanok lehettek, mint amilyenek manapság a mágusok, sarlatánok és csalók."

Az emberi szervezetek (temperamentumok) különbözőségét Hippokratés a négy „nedv" — a vér, a nyálka, a sárga és a fekete epe — egyesülésének vagy keveredésének különbözőségére vezette vissza. Hippokratésnek a négy temperamentumról (szangvinikus, flegmatikus, kolerikus és melankolikus) szóló, hagyományossá vált tanítása a tudomány egész további fejlődése szempontjából jelentősnek bizonyult. Közkeletű kifejezéssé vált a „facies hippocratica" (hippokratési arc)

[1] Pythagorasról lásd Világtörténet. I. köt. 666. old.

is, amely a halott arcvonásainak a hippokratési „Aforizmákban" olvasható klasszikus leírására utal. Más aforizmái is széleskörűen elterjedtek, például: „Amit nem gyógyít orvosság, meggyógyítja a vas. Amit nem gyógyít a vas, meggyógyítja a tűz. De amit a tűz nem gyógyít, azt gyógyíthatatlannak kell tartanunk" (más változat szerint: „azt csak a halál gyógyítja meg").

Hippokratésnek az emberi testről vallott felfogása sok tekintetben még rendkívül naiv. Például még nem tudta megkülönbözteti az idegeket a véredényektől, és úgy gondolta, hogy az artériás erek levegővel vannak tele. A nagy görög tudós neve mégis elválaszthatatlan az orvostudománynak — mint tudománynak — a fejlődésétől. Elsőnek jutott el ahhoz, hogy tagadja „az istenek által leküldött betegségeket", s hogy ezzel a magyarázattal a betegség lefolyásához kapcsolódó tapasztalati megfigyelések rendszerét állítsa szembe.

AZ I. E. V. SZÁZADI MATERIALISTA FILOZÓFUSOK

A pozitív ismeretek terén elért sikerek együttjártak a materialista filozófia fejlődésével. Az V. századi gondolkodók már nem elégedtek meg a világ egységes anyagi alapjának megállapításával: felvetették az anyag szerkezetének a kérdését is.

Az akragasi (Szicília) Empedoklés (495—435 körül) a természet minden jelenségét négy alapvető anyagi elemből: a földből, vízből, levegőből és tűzből vezette le; a világegyetem nem más, mint e négy elemnek az együttese. Egyesülésük és különválásuk a kiindulópontja a világmindenség meghatározott ciklusainak. Anaxagoras ezt a kérdést a dolgok „magvairól" szóló tanítással oldotta meg; ezeken a „magokon" egynemű, egymással kapcsolatokba lépő anyagi részecskéket értett. Szerinte az ilyen egyesülések eredményeképpen jöttek létre a részecskékhez hasonló testek: a vércsöppecskékből a vér, a húsrészecskékből a hús stb. Anaxagorasnak ez a tanítása — minden korlátozottsága ellenére — a környező világ következetesebb materialista magyarázatát tette lehetővé, mint az i. e. VI. század gondolkodóinak természetfilozófiai tanításai. Anaxagoras lett Periklés korában az athéni szabadgondolkodók eszmei vezére, akit végül is istentagadás vádjával bíróság elé állítottak. Csak Periklésnek köszönhette, hogy megmenekült a halálbüntetéstől, de még így is száműzetésbe kellett mennie.

Empedoklés és Anaxagoras tanításainak gyenge pontja az anyagi test részecskéit mozgásba hozó erőkről vallott felfogásuk volt. Anaxagoras szerint ez az erő a *nous*, a világértelem, amit azonban ő igen finom és könnyű anyagi testként határozott meg. Empedoklés az anyagmozgást két ellentétes erő: a „szeretet" *(philotés)* és a „viszály" *(neikos)* hatásával magyarázta; szerinte az anyagi elemeket ez a két erő egyesíti, illetőleg választja külön egymástól. Tanításának materialista vonatkozásait Empedoklés még össze tudta egyeztetni a lélekvándorlásban való hitével és a vallásos megtisztulás hirdetésével. A görög atomisták viszont, akiknek tanításában az antik materialista filozófia tetőfokát érte el, sokkal következetesebbek voltak nála.

Az atomokról — tehát az „oszthatatlan" anyagrészecskékről — szóló tanítást elsőnek Leukippos hirdette meg, majd Démokritos fejlesztette tovább, de tanításaik számára tulajdonképpen már előkészítette a talajt az V. századi materialista filozófia egész addigi fejlődése. Leukippos életéről keveset tudunk. Démokritos (460—370 körül) Abdérában, ebben a jelentős thrakiai kereskedővárosban született, sokat utazott, egyebek közt Egyiptomban és a keleti országokban is megfordult; utazásai is hozzájárultak látókörének tágulásához. Démokritos „empirikus természetkutató volt és az első enciklopédikus koponya volt a görögök közt..."[1]

Démokritos természettudományi művei, melyek csak viszonylag rövid töredékekben maradtak ránk, a csillagászat, kozmográfia, geológia, fizika, meteorológia és élettan legkülönfélébb kérdéseit

[1] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 126. old.

tárgyalták. Nem alaptalan az a feltevés, amely szerint Démokritos nevéhez fűződik a kúp, a gúla és a gömb térfogatának első geometriai kiszámítása.

A görög atomisták tanításainak alapja a következő két tétel: 1. a világ minőségileg egynemű, oszthatatlan, csak a nagyság és alak tekintetében (tehát csak mennyiségileg) megkülönböztethető atomokból és az űrből áll, amelyben az atomok mechanikus mozgása végbemegy; 2. a jelenségek nem véletlenül, hanem szükségszerűen mennek végbe. Démokritos szerint a világegyetem végtelen számú világra oszlik; ezeknek a világoknak a keletkezését és elmúlását az atomoknak az űrben végbemenő szüntelen mozgása idézi elő. A dolgokat az atomok összetalálkozása és eltávolodása, egyesülése és különválása hozza létre. Démokritos e tételek következetes kifejtése során érvényességüket kiterjesztette az ember lelkivilágára is. Az emberi lélek Démokritos felfogása szerint nem más, mint a legmozgékonyabb, gömbölyű atomoknak a találkozása, amelyek állandó érintkezésben vannak a világot alkotó egyéb testek atomjaival.

„Semmiből semmi sem keletkezhetik, és semmiféle dolog nem válhatik semmivé" — Démokritosnak ebben a tételében először jutott határozottan kifejezésre az anyag örökkévalóságának (teremthetetlenségének és megsemmisíthetetlenségének) a gondolata, amely mindmáig a természet materialista értelmezésének az alapja. Az ókori atomistáknak az atomok oszthatatlanságáról és minőségi egyneműségéről vallott sajátos felfogása, továbbá a mechanikus mozgásnak mint a mozgás egyedüli formájának elismerése — olyan gondolatok, amelyek hosszú évszázadokon át éltek, és amelyeket a tudomány csak a XIX—XX. századi nagy felfedezések eredményeképpen helyesbített.

Az ismeretelmélet terén Démokritos feltétlen materialista, de az érzéki észlelés és a racionális gondolkodás dialektikus kapcsolatának kérdését képtelen megoldani. Éles határt von az érzékeinkkel közvetlenül észlelhető világ sokfélesége és az egyszerű atomegyesülések között, amelyeket értelmünk révén tudunk megragadni. Talán ezt a két elvet próbálta meg egységbe foglalni Démokritos tanítása a dolgok alakjairól, amelyek vékony hártya formájában válnak le a dolgokról, s ez hat azután érzékszerveinkre.

A társadalmi jelenségeket illetően Démokritos filozófiájának az a lényege, hogy elismeri az embernek a természettől való teljes függőségét. Szerinte az erkölcsi eszmék az ember természetéből, haszonra és élvezetre irányuló törekvéséből adódnak. Ez a tétel azoknak a szociológiai eszméknek az alapja, amelyeket hosszú évszázadokon át a materialisták kiindulópontnak tekintettek. Démokritos politikai nézetei azt mutatják, hogy a mérsékelt demokráciának volt a híve.

Az atomisták tanítása a görög filozófia reakciós idealista áramlataival folytatott kemény harcban született meg. V. I. Lenin szavai „Platón és Démokritos filozófiai tendenciájának vagy vonalának" kétezer esztendős harcáról[1] mutatják, hogy ő milyen nagy jelentőséget tulajdonított az i. e. V. századi legfontosabb filozófiai irányzatok elhatárolásának.

A tudomány haladása szükségszerűen megrendítette és aláásta a hagyományos vallási hiedelmek alapjait. Az V. század első felében az orvos Epicharmos az istenhitet a fizikai világ tárgyainak istenné emeléséből próbálta levezetni. Szerinte „istenek — a szelek, a víz, a föld, a nap, a tűz és a csillagok". Anaxagoras azt tanította, hogy a nap és egyéb égitestek nem egyebek, mint izzó kőtömegek. Ezek a tanítások már nem hagytak helyet a napisten mint az élet forrása iránti hit számára. Az atomisták felfogása szerint a természetnek nincs szüksége külön mozgató princípium, „az első lökést megadó" világértelem (nous) létezésére. A világ a forgószél eredményeképpen jön létre, ez az oka annak, hogy a súlyosabb testek középen halmozódnak fel, míg a könnyebbek a szélekre sodródnak. A Hold — Démokritos szerint — kőtömeg, amelyet hegyek és szakadékok borítanak; ugyanígy a Nap is egy óriási kő, amely a forgás következtében izzóvá hevült.

[1] *Lenin:* Materializmus és empiriokriticizmus. Budapest 1960. 151. old.

Az ókori materializmus és idealizmus harca főként Athénben bontakozott ki. Az i. e. V—IV. században ez a város volt egész Görögország szellemi életének központja. A demokratikus rend megszilárdulása, a magántulajdon kifejlődése, a sok görög várossal fenntartott eleven kapcsolat, más népekkel való állandó érintkezés — mindez kedvező körülményeket teremtett az úgynevezett szofisták (szó szerint: bölcselkedők, bölcselettanítók) működése számára. Az az állandóan feszült politikai harc, amely a népgyűlés és a bíróság előtt zajló szüntelen viták formájában mutatkozott meg, érdeklődést keltett a jog, az állam és az erkölcs kérdései iránt. Így vált szükségessé az ékesszólás *(retorika)* és a vitatkozás *(erisztika)* művészetének elsajátítása. Ezeket az újonnan felmerült szükségleteket elégítették ki a szofisták, akik városról városra járva pénzért — néha igen komoly összegért — tanították a jelentkezőket ezekre a művészetekre.

A szofisták nézetei és az őket érdeklő elméleti kérdések rendkívül változatosak voltak. A szofisták talán csak abban egyeztek meg mindnyájan, hogy többé-kevésbé eltávolodtak azoktól a természettudományi kérdésektől, amelyek a megelőző korszak filozófusait annyira foglalkoztatták. Rájuk inkább az emberi megismerés problémája iránti érdeklődés a jellemző.

A legrégibb görög materialisták tanításaiban ez a probléma nem volt eléggé kidolgozva, az eleai iskola hívei pedig az egészet zsákutcába vitték azzal a tanításukkal, amely szerint a racionális megismerés és az érzéki illúzió között alapvető különbség áll fenn. Feltehetőleg a leontinói (szicíliai) Gorgias (483—376 körül), az úgynevezett késői szofisták képviselője is éppen a velük való vita során fejtette ki azt az állítását, amelynek lényege az, hogy egyforma sikerrel be lehet bizonyítani akár a világ megismerhetetlenségét, akár azt, hogy a világ egyáltalán nem létezik. E tételek kifejtése során Gorgias odáig jutott, hogy tagadta a világ megismerhetőségét, majd végül magát az objektív valóságot is.

Gorgias kortársa, Prótagoras, aki a thrakiai tengerparton fekvő Abdéra városában született, de Athénben is élt, elutasította az emberi tudattól független valóság létezését. „Az ember minden dolog mértéke; a létezőké, hogy léteznek, és a nem létezőké, hogy nem léteznek."

Az érzéki észlelésnek — mint a megismerés alapjának — materialista megítélése Prótagorasnál egyoldalúvá válik. Érzékszerveink nem hibázhatnak — mondja —, ezért minden embernek igaza van, tehát annyi igazság van, ahány ember. Ha a nézőpontok valamiben különböznek, akkor ennek csak gyakorlati jelentősége lehet. Így a társadalmi viszonyok terén Prótagoras — politikai nézeteinek megfelelően — azt tartotta igazságnak, amit a polgárok többsége igaznak ítél. Ebben a megállapításában ellentmondásosan fonódik össze az ókori demokrácia elveinek elméleti megalapozására irányuló próbálkozás és a szofisták filozófiájának általános relativista irányzata. Ugyanilyen ellentmondásos Prótagorasnak az erkölcsről szóló tanítása is, amelyet különválasztott a hivatalos vallástól. Prótagoras, aki mint szkeptikus tagadta az objektív valóság létezését, kételkedett az istenek létezésében is: „az istenekről nem tudhatom, hogy léteznek-e, vagy nem léteznek, és hogy milyenek". A „négyszázak" uralkodásának idején (411-ben) Prótagorast ennek alapján istentelenséggel vádolták, mire kénytelen volt elmenekülni Athénből.

Míg Prótagoras szkepticizmusa sok tekintetben azt juttatta kifejezésre, hogy megérett az idő az önmagukat túlélt hagyományos elképzelések lerombolására — nyilván ez vonzotta hozzá Periklést és Euripidést —, addig a híres görög szofista filozófiai tanítása a maga nemében már eltérés volt a materializmustól, és reakciós következtetések lehetőségét rejtette magában. Valójában annak a prótagorasi tételnek a további kifejtése, hogy „minden dolog mértéke az ember", sok szofistát túlzó relativizmusra és szolipszizmusra csábított. Ennek a tételnek az alkalmazásával a filozófiát ténylegesen minden tartalmától megfosztották és a szellemi akrobatika kétes értékű művészetévé alacsonyították.

A korai szofista-nemzedék tanításairól csak igen szűkszavú forrásaink vannak. Egyesek (mint Kalliklés, Hippodamos, Kritias) a reakciós oligarchakörökkel voltak kapcsolatban és az oligarchák antidemokratikus nézeteinek elméleti igazolását tekintették céljuknak. Például Kalliklés a történelem során kialakult joggal szembeállította az úgynevezett „természetjogot", amely szerint — Kalliklés értelmezésében — a hatalom csakis az erőseket illeti. Ezek az erősek figyelmen kívül hagyhatják a törvényeket. Mások viszont a korai szofisták közül közelebb álltak a demokratikus rétegek érdekeihez és gondolkozásához. Az e táborba tartozó szofisták között szintén divatos volt a „természetjog" fogalma, csakhogy ebből egészen más következtetéseket vontak le. Például Lykophrón — ugyanebből a fogalomból kiindulva — a nemességet kitalálásnak minősítette. Ebben a vonatkozásban valamennyiük közül Antiphón ment a legmesszebbre. „A valóságról" című művének egy töredékében, amelyet a XX. század elején találtak meg, szembeszállt azzal, hogy a „barbárokat" az akkori görögség általában lenézte. „Az előkelő szülők gyermekeit tiszteljük és becsüljük, a nem nemes származásúakat viszont nem tiszteljük és nem becsüljük. Ezt a megkülönböztetést a barbároktól tanultuk, és ebben barbárok módjára viselkedünk; de természettől fogva — barbárok és hellének — mindnyájan és mindenben egyformák vagyunk. Mindnyájan a szájunkon és orrunkon keresztül lélegzünk, és mindnyájan a kezünkkel eszünk."

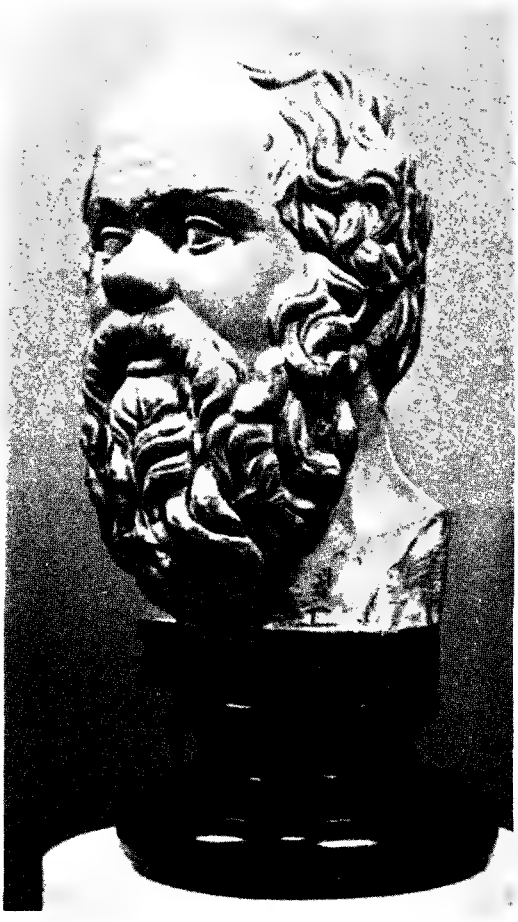

Sókratés
Lysippos műve az i. e. IV. századból.
Római márványmásolat

SÓKRATÉS

A szofisták körében elterjedt szkepticizmus és túlzó relativizmus új filozófiai irányzat előtt nyitott utat, amely a megismerés problémáját a következetes idealizmus szempontjából próbálta megoldani. Az új irányzat alapjait Sókratés (469—399) rakta le. Sókratés athéni polgár volt — egy Sóphroniskos nevű szobrásznak a fia —, és kijárta a szofisták iskoláját. Mint azok, ő sem érdeklődött a természettudományok iránt, hanem figyelmét az erkölcsi kérdésekre összpontosította. A valódi ismeret forrásául a belső önmegismerést jelentette ki („ismerd meg önmagadat"). Tanítása szerint az ember csakis ezen az úton juthat valódi ismerethez, amit ő az erénnyel azonosított. Támadta a materialisták determinizmusát és szembeszögezte vele a teleologikus világnézetet, vagyis a minden dolog létezését meghatározó célról szóló tanítást. Ő maga és tanítványai — Xenophón, Kritias, Platón stb. — elutasító álláspontra helyezkedtek a demokratikus renddel szemben. Ezért amikor Athénben a politikai hatalom a „harminc zsarnok" oligarchikus kormányzatának felszámolása után a demokrácia híveinek a kezébe került vissza, „az ifjúság megrontása", „új istenek behozása" címén Sókratést is törvényszék elé állították és halálra ítélték. Sókratés nem élt az előkészített szökés lehetőségével, hanem elfogadta a hóhértól és kiitta a méregpoharat.

PLATÓN

Platón, Sókratés tanítványa és követője (429—347 körül), az i. e. IV. század első évtizedeiben lépett fel tanításaival. Sókratés kivégzése után kénytelen volt elmenekülni Athénből, de később visszatért a városba és itt megalapította az Akadémiának nevezett filozófiai iskolát (385 körül). Származását, politikai és filozófiai nézeteit tekintve Platón az athéni arisztokrácia képviselője volt. Platónnak és követőinek filozófiai nézetei — az objektív idealizmus legjellegzetesebb példája. Az érzékelhető lét, az anyagi világ — Platón tanítása szerint — a valóságos világnak csupán árnyéka, míg az igazi lét az örök és változhatatlan ideákban ölt testet. Ezeknek az objektíve létező ideáknak a megismerése — mondja Platón — az ember számára csakis azért lehetséges, mert tulajdon halhatatlan lelke is testbe költözése előtt az ideák világában lakozott és a visszaemlékezés révén képes felfogni az ideákat. Az objektív idealizmus rendszerének kialakulásában fontos szerepet játszott a pythagoreusok tanítása, amellyel Platón szicíliai tartózkodása idején ismerkedett meg. Platónnak nem egy művét szélsőséges miszticizmus hatja át.

Platón filozófiai nézeteit rendkívüli művészi tehetséggel megírt dialógusok formájában adta elő. Írásai majdnem kivétel nélkül fennmaradtak az utókor számára. Az államról szóló művében az eszményi állam utopisztikus elméletét fejti ki. Ebben az eszményi államban a polgárok közösségét az úgynevezett „filozófusok" kormányozzák, akiknek nem lehet sem magántulajdonuk, sem családjuk. Az eszményi polis polgárai a külön közösséget alkotó „őrökre" és a közönséges népre (kézművesekre, földművelőkre) oszlanak; az utóbbiak kötelesek munkájukkal gondoskodni a társadalom felsőbb rétegeiről. Természetesen vannak rabszolgák is, de azok idegen származásúak. Platón utopisztikus köztársasága sokban emlékeztet a régi Spárta államberendezésére. Ugyanakkor — Marx kifejezésével élve — voltaképpen nem más, mint „athéni eszményesítése az egyiptomi kasztrendszernek".[1]

Későbbi művében, a „Törvényekben", Platón közelebb jutott a korabeli görög államok politikai berendezésének valóságos formáihoz. Ebben már nincsen szó az uralkodó réteg vagyonának közösségéről, bár itt is olvashatunk a magántulajdon, a kézművesség és a kereskedelem különféle korlátozásairól.

ARISTOTELÉS

Platón rendszerét Aristotelés (384—322), az ókor legnagyobb gondolkodója vette kritikai vizsgálat alá. Aristotelés nagyszámú műveinek gyűjteménye a görög filozófiatörténet klasszikus korszakának betetőzése. Aristotelés Stageirában született; apja II. Amyntas makedón király udvari orvosa volt. Aristotelés II. Philipposnak kortársa és fiának, Makedon Alexandrosnak a nevelője, a polis-rendszer — és ezzel egyidejűleg a polis-ideológia — válságának periódusában élt.

Aristotelés szembeszállt az egész platóni filozófia alaptételével: az ideák érzékfeletti világáról szóló tanítással. Véleménye szerint a platóni „ideák" nem képesek megmagyarázni sem az érzékeinkkel észlelhető dolgok keletkezésének, sem változásának okait. Így semmi okunk sincs arra, hogy Platón „ideáiban" minden dolog változhatatlan lényegét lássuk, még kevésbé annak állítására, hogy a dolgok tőlük (ti. az ideáktól) nyerik létüket. Ha tehát valaki „azt mondja, hogy az ideák — mintaképek, és hogy az érzéki tárgyakban csak egy részük van benne, akkor az illető hiú szavakat szól és költői metaforákban fejezi ki mondanivalóját". Ennek az aristotelési megállapításnak a jelentősége nemcsak abban van, hogy megbírálja benne Platón legfőbb tételét, hanem abban is, hogy egészben véve az idealizmus mint filozófiai irányzat ellen irányul.

Az ismeretelméletben Aristotelés — Platónnal ellentétben — a rajtunk kívül álló objektív

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 344. old.

világ érzéki észlelését ismeri el a rá vonatkozó helyes elképzelések forrásának. Az aristotelési filozófia egész rendszerének ezt a fő tételét V. I. Lenin igen nagyra értékelte; megállapítása szerint itt „Aristotelés egészen közel jut a materializmushoz"[1].

Aristotelés
Görög mester munkája az i. e. IV. századból.
Római márványmásolat

Aristotelés azonban mégis csak ingadozott Démokritos és Platón vonala között és végeredményben idealista maradt. Filozófiája képtelennek bizonyult a közvetlen érzékelés és a gondolkodás közti viszony kérdésének dialektikus megoldására. Aristotelés a megismerés folyamatában a testtől független értelmes lelket aktív princípiumnak képzelte. Ugyanezt az ingadozást figyelhetjük meg az anyagról és a mozgásról szóló tanításában is: az anyagot szenvedőnek és alaktalannak tartotta, az aktivitást pedig teljesen olyan anyagtalan formának tulajdonította, amely az anyagra mint tehetetlen tömegre hatást gyakorol és formálja azt. Végeredményben Aristotelés eljutott a természet első mozgatójának a fogalmához: a „minden forma formájának" mint alapprincípiumnak és ugyanakkor az egyetemes fejlődés végcéljának, vagyis istennek a létezéséhez. A későbbi századok reakciós filozófiája az aristotelési tanításoknak éppen ezt a vonatkozását használta fel széleskörűen.

Aristotelés nemcsak egy olyan filozófiai rendszer megteremtője volt, amelyben végül is nem sikerült leküzdenie az idealista platóni konstrukciók hatását, hanem zseniális tudós is. Vezetése alatt Lykeionban — Athén közelében — nagy iskola jött létre, az úgynevezett peripatétikus iskola, mégpedig nagyrészt szintén elsővonalbeli tudósokból. Filozófiai és logikai művein kívül Aristotelés számos természettudományi, történelmi, politikai, irodalomelméleti stb. művet is írt, amelyek mintegy összegezték a görög tudományos gondolkodás eredményeit. *„Peri zóón historias"* („Az állatok történetéről") című művében Aristotelés elsőnek kísérelte meg az állatvilágnak tudományos alapokon nyugvó osztályozását. Mindezekben az írásaiban, különösen természettudományos műveiben, Aristotelés gyakran közelebb jár a materializmushoz, mint saját idealista filozófiai konstrukcióihoz.

Társadalmi téren Aristotelés teljességgel a rabszolgatartó rend talaján állott: a rabszolgaságot a „barbárok" természetes állapotának tartotta, a magántulajdont pedig a teljes jogú polgárok uralma alapjának. Aristotelés az olyan „vegyes" államberendezésnek volt híve, amely a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia elemeit egyesítette magában.

Aristotelésnek és tanítványainak munkái rendkívüli jelentőségűek a görög polisok politikai és társadalomtörténetének tanulmányozása szempontjából. Minden jel szerint ők állították össze 158 állam politikai szerkezetének áttekintését. Ezek közül a legfontosabbat, az „Athéni alkotmányt", a XIX. század végén sikerült megtalálni.

[1] *Lenin* Művei. 38. köt. Budapest 1961. 271. old.

Az i. e. V. századi történettudomány fejlődésében fontos állomást jelzett a halikarnassosi Hérodotos műve. Az írót már az antik hagyomány „a történetírás atyja" névvel tüntette ki. Hérodotos 484 táján született a kisázsiai partvidék Halikarnassos nevű városában. Miután elhagyta szülőföldjét, sokáig élt Athénben; itt közvetlen kapcsolatot tartott fenn a Periklés körül csoportosult tudósok és írók körével. Hérodotos sokat utazott; végigjárta a Közel-Kelet országait, a Fekete-tenger partvidékét, élt Nagy-Görögországban is. Művének — amelyet a Múzsák számának megfelelően később kilenc könyvre osztottak — az volt a célja, hogy részletesen ismertesse a görög—perzsa háborúk történetét. Ezek közül a könyvek közül az első négy tulajdonképpen a Kelet történetével foglalkozik: mégpedig az első és a harmadik — Asszíria, Babilon és Perzsia, a második — Egyiptom, a negyedik pedig Skythia történetével. Ezek a könyvek mintegy bevezetésül szolgálnak a munka fő részéhez; rendeltetésük az, hogy megvilágítsák a görögök és „barbárok" kölcsönös kapcsolatainak történetét a görög—perzsa háborúkat megelőző időszakban.

Hérodotos, mint érdeklődő utazó és éles szemű megfigyelő, igyekezett lelkiismeretesen visszaadni mindazt, amit utazásai során látott és hallott. Írásait számtalan földrajzi, néprajzi és természettudományos megfigyelés tarkítja. Például a IV. könyv az akkoriban Dél-Ukrajna területén élő szkítákra vonatkozó ismereteink becses forrása. Hérodotos bejárva a keleti országokat és a Földközi-tenger medencéjének keleti felét, nagyjából helyes képet alkot magának ezekről a vidékekről. Művében már találkozunk a világnak később hagyományossá vált három részre — Európára, Líbyára (Afrikára) és Ázsiára — való felosztásával. Hérodotos nem ismerte a keleti nyelveket, ezért ha valamiről tájékozódni akart, tolmácsokhoz kellett folyamodnia, a dokumentum-jellegű források (például évkönyvek) pedig hozzáférhetetlenek maradtak számára.

Bár Hérodotos igyekezett bebizonyítani annak a háborúnak az igazságos voltát, amelyet a görögök — elsősorban az athéniek — a perzsákkal folytattak, a nagy történetkutató távol állott az egyoldalúságtól. Saját szavai szerint művének legfőbb célját abban látta, „hogy az emberektől lett dolgok idővel el ne enyésszenek, sem azok a nagy és csodálatos tettek, amelyeket akár hellének, akár barbárok vittek véghez, hírüket el ne veszítsék". Kellő elismeréssel adózott a perzsiai és egyiptomi kultúrának, elragadtatással számolt be a perzsák olyan technikai teljesítményéről, mint amilyenek az állami utak voltak.

Hérodotos műve megírása során azt az elvet követte, hogy azt adja elő, amit elmondanak, de azért nem ad hitelt mindennek. Bizonyos vonatkozásokban megőrizte a kapcsolatot az úgynevezett logográfusok (logographosok) módszereivel[1]. A mű első könyveit sok különálló epizód élénkíti — egymagában mind egy-egy tökéletes novella. De eltérőleg a korábbi szerzőktől, akik hasonló elbeszéléseket művük szerves részeiként olvasztottak bele előadásukba, Hérodotos finom tapintattal hangsúlyozta ezeknek az elbeszéléseknek az önállóságát. Ez kifejezésre jutott részben a stílus sajátságaiban, részben a mondanivaló legendaszerű megfogalmazásában. Hérodotos nem hitt különösebben ezekben a legendákban, csak művészi anyagként használta fel, hogy előadását elevenebbé, színesebbé, szórakoztatóbbá tegye. Egyébként a „történetírás atyja" még nem tudott teljesen elszakadni a csodákban, előjelekben, jóshelyek jövendöléseiben stb. való hittől. Történetfilozófiája arra a meggyőződésre épült, hogy az istenek irigykednek az emberekre, és a végzet utoléri azokat, akik a szerencséből túlságosan sokat találtak élvezni.

Az ókori görög történetírás csúcsa Thukydidésnek (460—395 körül) a peloponnésosi háborúról írt műve, melyben az író, mint az athéni stratégosok egyike, maga is részt vett. Az eseményeket egészen az i. e. 411. év őszéig követi; a halál megakadályozta Thukydidést művének befejezésében.

[1] A logográfusokra vonatkozóan lásd Világtörténet. I. köt. 669. old.

Thukydidés — Hérodotosra célozva — ezt írja: „A háború folyamán történt dolgokat nem tartottam magamhoz méltónak úgy leírni, ahogy valakitől véletlenül éppen hallottam, vagy ahogyan én gondoltam, hanem (csakis azt írtam le), amit a magam szemével láttam, vagy amit másoktól hallottam ugyan, de minden részletre vonatkozólag a lehető legpontosabban ellenőriztem." Ennek a kutatásnak a nehézségét Thukydidés abban látta, hogy „ugyanazt az eseményt maguk a szemtanúk sem ugyanúgy adták elő, hanem aszerint, hogy ki melyik félhez húzott, vagy kinek milyen az emlékezőrehetsége".

Történeti művének bevezetésében Thukydidés történetileg bírálja a régi mondákat. Szkeptikusan ítéli meg a költők szavait, akik „eltúlozták és kiszínezték" a múlt eseményeit, nem különben a logográfusok „nem annyira igaz, mint inkább szórakoztató szerkesztményeit, amelyeket sem cáfolni, sem igazolni nem lehet, és amelyeknek jó része az idők folyamán teljesen hihetetlen mesévé torzult".

Thukydidésben olyannyira élt a tények tudományos vizsgálatának szelleme, a csodák és babonás előjelek iránti bizalmatlanság, hogy egyes ókori szerzők még istentelenséggel is megvádolták. A nagy görög történetíró már világosan látta a különbséget a történelmi eseményeket (például a háborúkat) kiváltó külső ürügyek és a mélyebben rejlő, valóságos okok között. Nagy jelentőséget tulajdonított a természeti (földrajzi) körülményeknek s az állam anyagi készleteinek és pénztartalékainak, továbbá — bizonyos fokig — az állampolgárok társadalmi érdekeinek. A történetíró feladatát — hogy ti. az utókornak „világos képet adjon a múltról" — elkülönítette Hérodotos teljesen erkölcstanítói célkitűzésétől.

Thukydidés fiatalabb kortársa, Xenophón (430—353 körül), „Görög történetében" megkísérelte ugyan tovább folytatni nagy elődjének művét, de sok tekintetben mögötte maradt. Xenophón, ez a Spárta-barát athéni arisztokrata, aki zsoldosvezérként a perzsiai hadjáratban is részt vett, történeti, politikai és gazdasági vonatkozású műveiben eszményíti az oligarchikus és monarchikus államrendet, és a „hagyományos" földművelő gazdálkodás védelmezőjeként lép elénk. Mint történetíró, Xenophón jó megfigyelő, műveiben sok fontos részletet találhatunk (főleg annak a hadjáratnak a híres leírásában, amelyben a 10 000 görög az ifjabb Kyros oldalán vett részt a perzsa trónért vívott harcban). Világos és szabatos stílusa miatt Xenophónt „attikai méhnek" nevezték el. Mindenesetre a történeti események előadásában és értékelésében megfigyelhető moralizáló hajlama erősen megkülönbözteti Thukydidéstől.

AZ ÉKESSZÓLÁS MŰVÉSZETE

Görög polgár nem kerülhetre el, hogy véleményét, politikai nézeteit polgártársai előtt élőszóban ki ne fejtse; a népgyűlésen heves viták zajlottak le, és gyakoriak voltak a törvényszéki ügyek is. Mindez szükségessé tette, hogy külön foglalkozzanak a szónoklás művészetével. Az ékesszólást igen nagyra becsülték Görögországban. A beszédeket a szónokok nemcsak elmondták, hanem irodalmi formába is öntötték. Ezzel külön műfajt teremtettek, amely az egész prózai irodalom fejlődésére nagy hatással volt. A szónoklat mint irodalmi műfaj az i. e. V. század végén és főleg a IV. században érte el virágkorát.

A törvényszéki ékesszólás mintaképeinek Lysias (459—378 körül) beszédeit tekinthetjük. Ezek a beszédek egyszerűek, mert az ékesszólásban gyakorlatlan személy előadására vannak szánva; rövidek, mert a felszólalás időtartamát vízórákkal *(klepsydra)* szabályozták; nyelvük tiszta, mentesek az elavult vagy újonnan felkapott szavaktól (neologizmusoktól). Nincs bennük modorosság és hamis pátosz, nincsenek bennük fölösleges költői képek. Lysias beszédei szemléltetően tükrözik az athéni életet és erkölcsöket: olvasójuk előtt sorra felvonul a nincstelen rokkant, a gyámjuk által kiforgatott kiskorú gyermekek védője, a férj, aki féltékenységből meggyilkolta vetélytársát stb.

Más jellegűek Isokratés szónoklatai. Ezek ünnepi alkalmakra készültek. Mivel Isokratésnek gyenge hangja volt, gondosan kidolgozott beszédeit nem maga adta elő. Isokratés a logikailag és ritmikailag tagolt, hosszú szónoki körmondatok mestere. Műveiben megfigyelhető a virtuozitásra való törekvés; nagy figyelmet szentelt a jó hangzásra, például gondosan kerülte két magánhangzó összetalálkozását (az úgynevezett hiátust).

Isokratés, aki a makedónbarát, oligarcha párthoz tartozott, beszédeiben, mint már rámutattunk, azt a gondolatot fejtegette, hogy a helléneknek bármi áron — még a makedón fennhatóság vállalása árán is — össze kell fogniuk, hogy háborút indítsanak a „barbár" Perzsia ellen és felszabadítsák a rabságban senyvedő Ióniát. Szerinte csakis ez az út vezet ki abból a súlyos helyzetből, amelybe a görög polisok kerültek. Isokratés nagy hatással volt a korabeli történetírókra is.

A demokrácia elveinek volt bátor hangú védelmezője Démosthenés. Hihetetlen kitartása, ügyének igazságába vetett hite és kivételes művészi tehetsége az ókor legnagyobb szónokává avatta. Harminc éven keresztül ő volt II. Philippos egyik legveszedelmesebb és legkitartóbb ellenfele. Nyelve a tiszta attikai nyelv, régieskedés és dagályosság nélkül, ugyanakkor gazdag és változatos, könnyed és hajlékony. Az isokratési beszédek hűvös szabályosságának nyoma sincs nála. Igen érdekesek Démosthenés törvényszéki beszédei is.

AZ V—IV. SZÁZADI GÖRÖG IRODALOM. A SZÍNHÁZ

Az irodalmi alkotások terén az i. e. V. és IV. század igazi virágkor volt, melynek során új irodalmi műfajok születtek. Az irodalom fejlődésében a vezető szerep teljességgel Athéné lett: egész Görögország kulturális életének Athén lett a központja. Az athéni demokrácia megszilárdulása észrevehetően rányomta bélyegét az irodalmi alkotásokra is. E kor írói még akkor is kénytelenek voltak polgártársaik igényeivel számolni, ha nézeteiket tekintve nem voltak a demokrácia hívei. Egyesek igényeit az időszerűség jellemezte: közvetlenül kapcsolatban voltak a zajló társadalmi élettel. Másokat az egyéni és a közösségi erkölcs kérdései, vagy a korábbi társadalmak felépítése és az új problémák érdekeltek. A klasszikus görög irodalomban, amely ezeket az igényeket tükrözi, még ma is lenyűgözi az olvasókat a gondolatok mélysége, finomsága és változatossága, valamint a művészi megjelenítés ereje. Ez teszi érthetővé, hogy a görög irodalom olyan óriási hatással volt a világirodalom egész későbbi fejlődésére.

Míg az archaikus korszak sajátos vonása a lírai költészet kivirágzása, az V—IV. századra a tragédia és a komédia, vagyis a színpaddal kapcsolatos irodalmi műfajok gazdagsága jellemző. A színházi előadások Görögországban a Dionysos-ünnepekkel kapcsolatos szertartásokból fejlődtek. (Dionysos volt a meghaló és újjászülető természet istene, a szőlőtermelés isteni védelmezője.) Azokban az énekekben, amelyeket ezeken az ünnepeken az álarcos szereplők kórusa adott elő, már benne voltak a kezdetleges színházi cselekmény csírái. De az V. század számára ez már távoli múlt volt, amellyel a kapcsolat csak annyiban érződött, hogy a színházi előadások ideje — például Athénben — egybeesett a Dionysos tiszteletére tartott ünnepekkel, a Nagy és Kis Dionysia ünnepeivel. Ebben az időben a színház mind Athénben, mind a többi görög városban a társadalmi élet egyik legfontosabb központja volt, és rendkívüli népszerűségnek örvendett.

Maga a „színház" jelentésű *theatron* szó a görög *theaomai* (nézek, szemlélek) igéből származik, pontos fordítása tehát „nézőhely" lehetne. Külön a színházi előadások céljaira szolgáló állandó építmények eleinte nem voltak. Csak később építettek — néha óriási méretű — színházakat. Például az i. e. IV. században Athénben, az Akropolis délnyugati lejtőjén épített színház mintegy 17 000 nézőt fogadott be, vagyis az athéni polgároknak a felét. A körülbelül ugyanebben az időben épített megalopolisi színházban (Arkadiában) 44 000 néző számára volt hely stb. Magától értetődik, hogy az ilyen óriásira méretezett görög színházépületeknek nem volt tetőszerkezetük: mind a színészek,

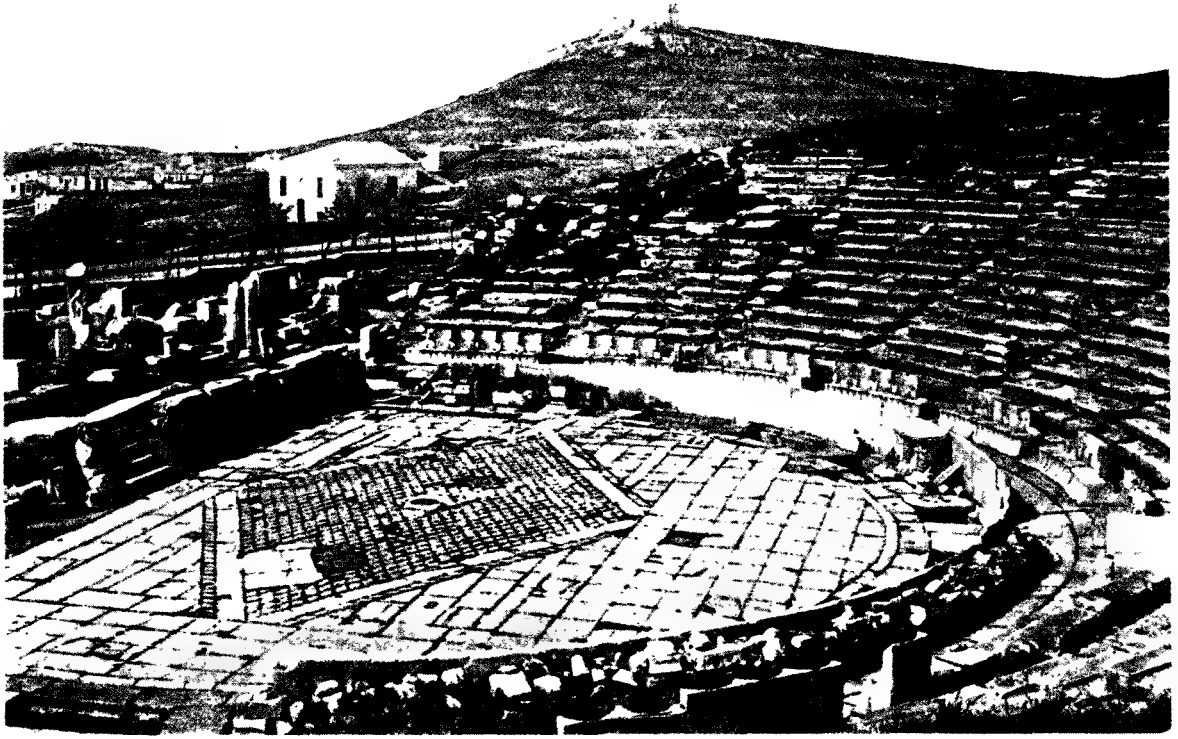

Dionysos athéni színháza
I. e. IV. század

mind a nézők a szabad ég alatt voltak, és a színpadi cselekmény természetes világítás mellett folyt le. A nézőtér padsorai félkör alakban, lépcsőzetesen helyezkedtek el, s helyenként lejárati nyílások szakították meg. A színészek eleinte egy sátorban (görögül: *skéné*), majd később külön erre a célra szolgáló épületben öltöztek át, de az építmény neve ezután is skéné maradt. Ennek elülső, a közönség felé néző oldalát festett díszletekkel látták el; itt játszottak a színészek. Később a skéné a szóban forgó fal előtt épített színpadot jelentette. (A görög skéné latin átvétele — *scaena* — meghonosodott a modern nyelvekben is.) A skéné előtti ledöngölt térségen, az úgynevezett *orchéstrá*-ban léptek fel a táncosok és a kar.

A festészet fejlődésével és a perspektíva-elmélet kidolgozásával párhuzamosan a díszletek is egyre tökéletesebbé váltak. Az első távlati díszletet Agatharchosnak tulajdonítják, aki ezt egy Aischylos-tragédia athéni előadásához készítette. Külön szerkezetek (az úgynevezett *ekkykléma*) segítségével még az isteneket és héroszokat is be tudták mutatni, amint ott lebegtek a levegőben és megjelenésükkel váratlan fordulatokat idéztek elő a darab cselekményében. Az előadást általában maga a tragédia vagy komédia szerzője rendezte. A szerző gyakran szereplőként is fellépett, de a görög színházi előadásokhoz nélkülözhetetlen kart már az úgynevezett *chorégos*-ok állították ki saját költségükön: ez volt a tiszteletbeli társadalmi kötelezettségek (leiturgiák) egyik fajtája.

Athénben a színi versenyeket a Nagy Dionysia ünnepén rendezték meg, általában három tragédiaíró részvételével. E verseny minden résztvevője három tragédiát, azaz megindító, leggyakrabban mitikus tárgyú alkotást és egy úgynevezett szatírdrámát mutatott be. Ennek az utóbbinak a

tárgyát is a mítoszokból merítette a szerző, csak éppen tréfásan, sőt néha karikatúraszerűen dolgozta fel. Rendeztek versenyeket a vígjátékírók között is, de ők csak egy-egy darabbal neveztek be. A versenyek eredményeit külön feljegyzésekben — az úgynevezett *didaskaliá*-kban — örökítették meg, amelyeket az athéni állami levéltárban őriztek. A színházi előadások általános felügyelete az archónok hivatali kötelességei közé tartozott. Mint fentebb már említettük, az athéni polgárok az államkincstárból theórikonban, külön pénzjuttatásban részesültek, hogy látogathassák a színházakat. A színházi előadásokkal kapcsolatos — igen jelentős összegekre rúgó — kiadásokat mind ilyen anyagi forrásból, illetőleg a leiturgiákból fedezték.

Aristotelés „Poetica"-jában kifejtette, hogy a tragédia tárgya csak jelentős esemény lehet. A tragédia nem holmi véletlen, csak egy embert érintő történet egyszerű megjelenítése. Az egy embert érintő esemény a tragédiában általános érdekűvé magasztosul. A klasszikus görög tragédia hatalmas emberábrázoló ereje és formatökélye volt az oka annak, hogy az ókori Görögország tragikus hőseinek alakjai hosszú századokon keresztül tovább éltek az európai népek irodalmában (Prométheus, Oidipus, Phaidra, Iphigeneia).

A tragédiaköltők a témát rendszerint a mitológiából merítették; történeti eseményeket csak ritkán használtak fel műveikhez, például Phrynichos, az egyik első athéni tragédiaíró — a hagyomány elsőnek Thespist tartja, aki i. e. 534-ben mutatta be tragédiáját — nem sokkal azután, hogy a perzsák elfoglalták Milétost, vitte színre „Milétos elfoglalása" című tragédiáját, majd a perzsák fölött aratott salamisi győzelem után a „Föníciai nők"-et, amelyben a költő Themistoklést dicsőítette.

AISCHYLOS

A tragikus műfaj további fejlődése három nagy athéni költő: Aischylos, Sophoklés és Euripidés nevéhez fűződik. Életkorukra abból következtethetünk, hogy i. e. 480-ban Aischylos — a hagyomány szerint — részt vett a salamisi ütközetben, Sophoklés mint ifjú a győzelmi ünnep kórusában énekelt, Euripidés pedig állítólag éppen akkor született.

Aischylos — amint Engels nevezte, „a tragédia atyja" — előkelő nemzetségből származott. Politikai nézeteit tekintve konzervatív volt. Az ókori hagyomány szerint kilencven tragédiát írt, ezekből azonban csak hét maradt ránk. Aischylos, bár ezekben a tragédiáiban mitológiai tárgyakat dolgozott fel, mégis korának legidőszerűbb kérdéseire adott bennük választ. Így az „Oresteia" című aischylosi trilógia — az „Agamemnón", a „Síri áldozók" és a „Eumenisek" — tulajdonképpeni alaptémája a halódó „anyajog" és a győzedelmeskedő patriarchátus (apajog) közti küzdelem. E trilógia cselekményét a következőkben foglalhatjuk össze: Klytaimnéstra szeretőjével, Aigisthosszal együtt meggyilkolja férjét, a Trója elfoglalása után hazatérő Agamemnónt. Orestés bosszút áll atyja haláláért: megöli anyját és szeretőjét, Aigisthost. Ezért a bosszú istennői, a kígyóhajfürtű Erinnysek, üldözni kezdik. Mint a matriarchátus ősi elvének védelmezői, az Erinnysek Klytaimnéstrát nem tekintik vétkesnek, mivel „férje, akit megölt, vér szerint idegen volt". Orestés mellett szállnak viszont síkra az új istenek, Apollón és Athéné, akik átformálják „az ősi törvények parancsolatait". Athénének sikerül „megtörnie a felbőszült istennők kérlelhetetlen haragját". Az általa összehívott areiopagos felmenti Orestést. Az Erinnysek Athénben maradnak, de jótevő Eumenisekké, Athén védőisteneivé változnak. A szerző Athéné ajkára adja saját politikai nézeteit tükröző tanácsát is:

Ne lobbantsd lángra, mint kakasban a dühöt,
Polgáraim szivében harci vágyukat,
Hogy a rokon-törzs öldökölje a rokont

(Csengery János fordítása)

A „Leláncolt Prométheus" című tragédiában Aischylos az emberiség boldogulásáért az istenek ellen rettenthetetlenül küzdő hős alakját örökítette meg. Prométheus alakja ezután hosszú századokon át lelkesítette a haladás híveit a reakció elleni harcban. A „Perzsák" című tragédiában, melyben nem mitológiai tárgyat, hanem időszerű történeti eseményt dolgoz fel, az athénieknek a perzsa háborúban aratott történelmi jelentőségű győzelméről számol be és részletesen leírja a salamisi tengeri ütközetet.

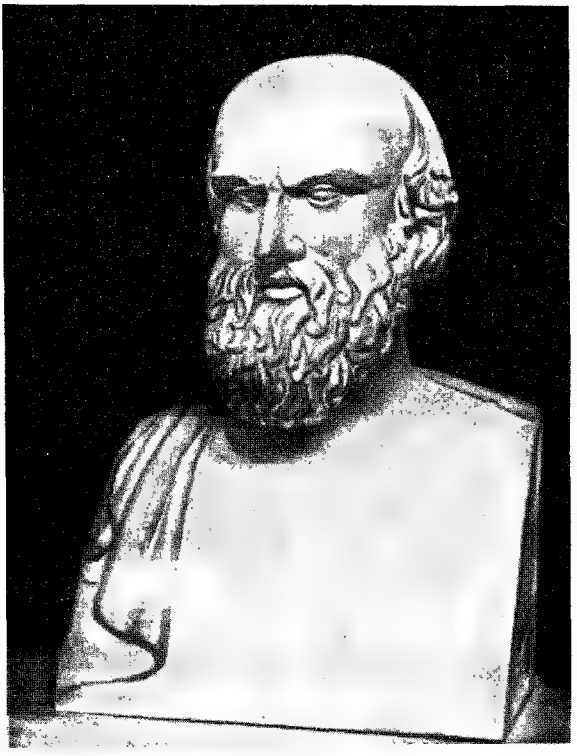

Aischylos .
Görög mester munkája az i. e. V. századból.
Római márványmásolat

Az aischylosi tragédiák még sokban követik a félig epikus kardalköltészet modorát, de Aischylos ezen a téren is újat alkotott. A régi tragédiában a tulajdonképpeni főszereplő, a kar bocsátkozott párbeszédbe egyetlen színésszel; Aischylos volt az első, aki egyidejűleg két színészt léptetett fel, és ezzel megteremtette a kartól független színészi párbeszédet, amely a továbbiak során gyorsan fejlődött — a kar szerepének rovására. A színpadi művészet ezután következő fejlődése azonban oly gyorsan ment végbe, hogy az athéniek az i. e. V. század végén Aischylost Sophoklésshez, de különösen Euripidéshez képest már nagyon régi költőnek tartották. Ezt juttatja kifejezésre Aristophanés a „Békák" című vígjátékában is, amelyben Aischylos testesíti meg a hősi, de visszahozhatatlanul letűnt múltat.

SOPHOKLÉS

Sophoklés Periklésnek volt kortársa. Származását tekintve az athéni démos tehetős kereskedő-kézműves rétegeihez tartozott és nemcsak költő volt, hanem államférfi is: 440-ben Periklésszel együtt viselte a stratégosi tisztséget. Sophoklés számos (a hagyomány szerint 120) művéből hét tragédia és egy szatírdráma maradt ránk, a töredékeket nem számítva. (Egyiptomban nemrég még egy jelentős részlet került elő a „Nyomkeresők" című drámából.) Legismertebb tragédiáit — az „Oidipus király"-t és az „Antigoné"-t — a thébai ciklus témáiból formálta.

Az „Oidipus király" című tragédiában a delphoi jóshely azt jövendöli, hogy Laios thébai királynak és Iokasté királynénak a fia, Oidipus meg fogja ölni apját. A szülők ezért kicsiny korában kiteszik gyermeküket; Oidipust Polybos korinthosi király veszi magához. Oidipus a mendemondákra, hogy nem Polybos fia, kényszerítve érzi magát, hogy Delphoiba menjen felvilágosításért. A jóshely nem ad neki egyenes választ származására vonatkozólag, csak annyit közöl vele, hogy meg fogja ölni apját és feleségül fogja venni saját anyját. Egy hármas útelágazásnál véletlenül találkozik és összeszólalkozik apjával, s valóban megöli, anélkül, hogy tudná, ki az. Ezután Thébai felé veszi útját, s a várost megszabadítja a szfinksz nevű ragadozó szörnytől, ezért Thébai királya lesz és feleségül veszi az elhunyt király özvegyét, Iokastét. A tragédia cselekménye mintegy 15 évvel a szörnyű tettek elkövetése után kezdődik: Oidipus már négy gyermek atyja. A tragédia egész

tartalma az: hogyan derül ki fokozatosan a borzalmas valóság, amelyet a hős öntudata távol akarna tartani magától, s amely a dráma végén mégis arra vezet, hogy Iokasté öngyilkos lesz, Oidipus pedig megvakítja magát: halott anyjának válláról letépi az aranycsatot, annak éles tűjével szúrja ki tulajdon szemét:

Oh szörnyüség! Ketten okoztak ott halált,
Férfi és asszony, s ketten szenvedtek halált.

(Babits Mihály fordítása)

A tragédia alapja a sorsnak az emberek életében játszott szerepe — Sophoklés képzeletének tükrében.

Már Homérosnál olvashatunk a sorsistennőkről, a Moirákról, akiknek még az istenek sem parancsolnak. A görög tragédiában a végzet az egyik központi kérdés. De a görög tragédiaírók világnézete nem volt megalázkodás a sors előtt, nem volt fatalizmus. Az, hogy a görög tragédia az embert a sors elleni harcban mutatta be, éppen az ember erejének, hősiességének és szabad akaratának bizonyítéka. Aischylos már említett tragédiájában Prométheust lázadó titánnak ábrázolja, aki az égből lelopta az isteni tüzet és az embereket megtanította a művészetekre. Zeus, a kegyetlen uralkodó, a lázadót egy kopár sziklafalhoz láncoltatta. Hermés isten rábeszélésére Prométheus így válaszol:

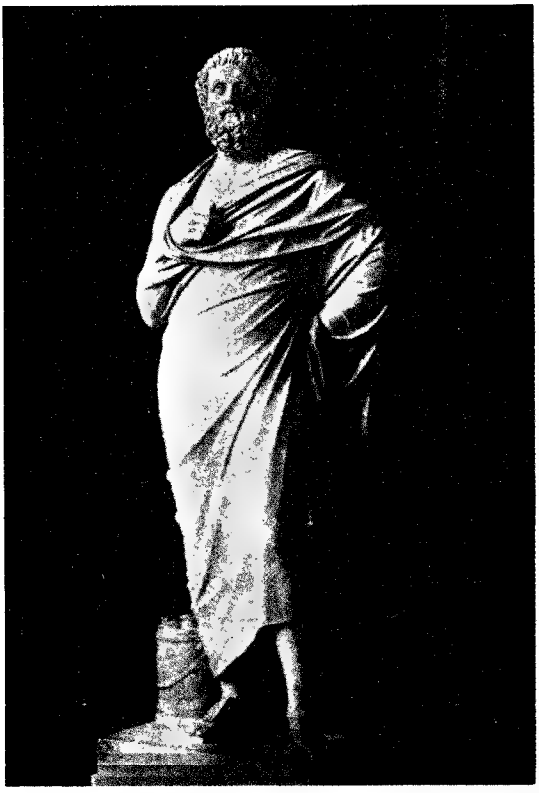

Sophoklés
Görög mester munkája az i. e. IV. századból.
Római márványmásolat

Hiába zaklatsz, a süket falnak beszélsz.
Eszedbe sose jusson az, hogy én a Zeus
Határzatától félve asszonnyá leszek,
Akkép könyörgök e gyűlölthöz valaha,
És asszonymódra tárom két karom felé,
Hogy oldja fel bilincsem. Ó, eszembe sincs!

(Csengery János fordítása)

Sophoklés „Antigoné"-jában a kar az embernek, a természet leigázójának a hatalmát zengi. Az ember, hiába zúg a téli vihar, átszeli a tenger hullámait, ekéjével felszántja a földet, hatalma alá kényszeríti a „könnyűszívű" madarak, az erdei vadak és a halak seregeit: „valamennyinek ügyesen szerkesztett tőrt vet az értelmes ember". Meghunyászkodik előtte a büszke oroszlán és a sörényes paripa. „Sok van, mi csodálatos, de az embernél nincs semmi csodálatosabb."

A görög tragédia viszonylag rövid idő alatt jelentős fejlődésen ment keresztül. E fejlődés során a cselekmény bonyolultabbá vált, a tematika kibővült. Már említettük, hogy Aischylos két színészt léptetett fel és ezzel a párbeszédet függetlenítette a kartól. Sophoklés még tovább ment: tragédiáiban már három színész szerepel, bár a tragédia jobbára ezután is két szereplő váltakozó párbeszéde maradt. A három színész felléptetése lehetővé tette az ellentétek gazdagabb kibontakoztatását; a két antagonisztikus erő mellett megjelenhetett — mintegy kontrasztként — a harmadik

elem: a formálható, szelíd jellem. Három szereplő játszotta valamennyi szerepet (ti. a tragédia több szereplő személyt írt elő, mint ahány színész játszott). Most már nagyobb jelentőségre tettek szert a másodrendű szereplők (pásztorok, cselédek, rabszolgák) is.

Szerepétől függően változott a színész öltözete is. Az arcfestés helyett álarcot használtak, amely nemcsak az arcot, hanem még a fej egy részét is eltakarta. Így ugyanaz a szereplő a cselekmény folyamán különböző álarcokban jelenhetett meg (például Oidipus király, aki a tragédia végén megvakulva, véres arccal lépett a színre). A színészek vastag talpú lábbelije (az úgynevezett *kothornos*) azt a célt szolgálta, hogy a színész alakját magasabbnak tüntesse fel.

A cselekmény gazdagodásával párhuzamosan a szereplő személyek jelleme is egyre bonyolultabbá vált. Aischylos jellemei „tragikus álarcok" voltak, amelyek az egész dráma folyamán változatlanok maradtak. Aischylos ismerte a cselekmény váratlan fordulatait, az éles szembeállításokat egy jeleneten belül is — így változtak például a bosszúálló Erinnysek „jóakaratú" Eumenisekké —, de még hiányzik nála a fokozatos lélektani átmenet. (Az utóbbira Sophoklés „Antigoné"-ját említhetjük példaként, amelyben Haimónnak apjával, Kreónnal folytatott párbeszéde a szülő iránti tisztelet hangján kezdődik, hogy azután hovatovább lázadó tiltakozássá és kétségbeeséssé fokozódjék.)

EURIPIDÉS

Az antik tragédia további fejlődését a műfaj harmadik kiváló képviselőjének, Euripidésnek a munkásságában követhetjük nyomon. Euripidés életéről viszonylag keveset tudunk. I. e. 480-ban született Salamis szigetén. Szülei a hagyomány szerint kiskereskedők voltak. Euripidés közéleti szereplése során megismerkedett Anaxagoras filozófiai tanításaival, kapcsolatba került Prótagorasszal és a többi szofistákkal, akik nagy hatással voltak rá. Egyébként Euripidés filozófiai nézeteit nem éppen a félreérthetetlen következetesség jellemzi. 92 művéből 18 tragédia, egy szatírdráma és igen sok egyéb — többek között lírai jellegű alkotásából származó — töredék maradt ránk. Nem sokkal halála (408-ban vagy 407-ben halt meg) előtt Athénből Makedoniába költözött; utolsó tragédiáját, a „Bakkhánsnők"-et már itt írta.

Euripidés életművében már észlelhetők a polis-világnézet egyre közeledő válságának tünetei. Ez jut kifejezésre abban, hogy ő is — mint annyi más kortársa — sok olyan hagyományos elképzelést vett revízió alá, amely addig megingathatatlannak látszott. Így például, míg az aischylosi és sophoklési tragédiák alapja még az az elképzelés volt, hogy a világot értelemmel bíró isteni erők igazgatják, addig Euripidés tragédiáiban már meglehetősen szkeptikus nyilatkozatokat találhatunk az istenek mindenhatóságát illetően. Például az „Elektra" című tragédiájában a kar kétkedésének ad kifejezést arra vonatkozóan, hogy Zeus kedve szerint megváltoztathatja a Nap és a csillagok pályáját. Más műveiben a jóshelyek jövendöléseivel kapcsolatban tesz szkeptikus megjegyzéseket, vagy az isteneket ábrázolja helyenként egészen visszataszító vonásokkal: a költő telhetetlenségüket, kegyetlenségüket, aljas szenvedélyeiket hangsúlyozza; a „Bellerophontés" című tragédiában pedig a következő szavakat adja a főhős ajkára:

> Az égben istenek lakoznak... Ezt beszélik.
> Nem! Nem! Nincsenek! Akiben csak egy cseppnyi
> ész van, nem fog hinni
> az ilyen ósdi meséknek...

Euripidés „Alexandros" és „A fogoly Melanippé" című tragédiáinak töredékeiben olyan gondolatokkal találkozhatunk, amelyek a „természetjoggal" és az emberiség — tehát szabadok és rabszolgák — „természettől fogva való" egyenlőségével kapcsolatos szofista nézetekre emlékeztetnek.

Euripidés
Görög mester munkája az i. e. IV. századból.
Római márványmásolat

Euripidés rendszerint másodrendű mitológiai epizódokból merítette tragédiáinak tárgyát; így bármelyiket szabadabban formálhatta. Igyekezett mindenesetre szenvedéssel és szenvedéllyel teli epizódokat kiválasztani; ezek színrevitelének volt ő az egész ókor folyamán utolérhetetlen mestere. Az erkölcsi problémák előadásában Euripidésnél a művészi tehetség és a finom lélektani megfigyelő képesség ritka bátorsággal párosul. Szemléltető példái ennek a „Médeia" vagy a „Hippolytos" című tragédiái: Euripidés mindkettőben páratlan művészi erővel tárgyalja a korabeli asszony erkölcsi drámáját, amely a női nem lealacsonyított helyzetéből és a régi családi kötelékek bomlásának már észrevehető folyamatából adódott. A nő családi és társadalmi helyzetének kérdését Euripidés egyéb tragédiáiban is több szempontból tárgyalta. Bár Euripidés e kérdésre sem adott határozott választ, magát a téma felvetését sok kortársa, különösen a konzervatív táborhoz tartozók fölöttébb radikálisnak tartották. Ebben a vonatkozásban nagyon jellemző az a tény, hogy Euripidés — bár műveivel húsznál is többször pályázott a költői versenyeken — csak négy alkalommal tudta megszerezni a győzelmet jelentő első helyet. Művészi tehetségének lenyűgöző nagyságát igazán csak halála után, a későbbi nemzedékek értékelték. A hellenisztikus korszakban ő volt az athéniek legkedveltebb költője.

Euripidés politikai nézetei számos tragédiájában, de főleg a „Hérakleidák"-ban, az „Oltalomkeresők"-ben, az „Andromaché"-ban és a „Trójai nők"-ben jutottak kifejezésre. Ezekben a szerző mint lelkes athéni hazafi dicsőíti az athéni állam tengeri hatalmát és a demokratikus rend híve, bár a radikális demokráciát az „Oltalomkeresők"-ben és az „Orestés"-ben elítéli. Jellemző Euripidésre az is, hogy (a „Hérakleidák"-ban) elutasító álláspontra helyezkedik a konzervatív Spártával és a delphoi jóshellyel szemben. A peloponnésosi háború okozta súlyos szenvedések tükröződnek a „Trójai nők"-ben; ez a tragédia meghatóan érzékelteti a legyőzöttek nyomorúságát és a foglyok fájdalmát.

Alapjában véve Euripidés mind műveinek mondanivalóját, mind a művészi ábrázolás eszközeit tekintve jelentősen eltér elődeitől: tragédiáiban nem találjuk sem Aischylos szigorú ünnepélyességét, sem Sophoklés alakjainak monumentalitását. Euripidés anélkül, hogy lemondana a hősök költői általánosításának eszközeiről, mégis a valóságos élet körülményeihez hívebben ábrázolja őket.

Az i. e. V. századi athéni vígjáték sokkal határozottabban politikai jellegű volt, mint a tragédia és a szatírdráma, amennyiben eleven visszhangként közvetlenül reagált a politikai eseményekre. E műfaj eredete azokra a falusi felvonulásokra vezethető vissza, amelyeket ünnepi alkalmakkor rendeztek Dionysos tiszteletére, és amelyek egész Görögországban, de különösen Attikában nagy népszerűségnek örvendtek. Ezeket a felvonulásokat tréfálkozások, egymás kifigurázása, játékos civódások fűszerezték. A komédia másik forrásának a Szicíliában népszerű *mimos*-ok tekinthetők, vagyis olyan zsáner-jelenetek, amelyeknek irodalmi feldolgozására is sor került az V. század második felében. A vígjáték eredetileg lényegében véve az előénekes és a kar váltakozó szereplése volt. Epicharmos szicíliai költő volt az első, aki a vígjátékot az V. század elején bonyodalmakkal élénkített mesévé formálta, ám ugyanakkor arra is gondolt, hogy a cselekmény összefüggő és kerek egész legyen. A komédia ugyanebben a században, de Athénben érte el virágzását.

Eltérőleg a tragédiától, amely témáját rendszerint a hagyományos mitológiai elbeszélésekből merítette, a vígjáték témája fantázia gyümölcse, a költői kitalálás terméke volt. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg az egyik vígjátékíró, hogy a tragédia — „igazán a szerencse leánya". „Mindaz, amit csak előad, ismerik a nézők, még mielőtt egy szó is elhangzana... Bezzeg a mi helyzetünk, komédiaíróké, egészen más. Nekünk mindent magunknak kell kitalálnunk, még a neveket is, nekünk kell gondoskodnunk hőseink számára múltról és jelenről, el kell látnunk színdarabunkat bevezetéssel és befejezéssel." A vígjáték esetében nem volt kötelező előírás a hely egysége, amire az antik tragédia oly nagyon ügyelt: a cselekmény könnyedén áttehető volt városból falura, sőt még akár a földről az égbe is.

Az V. század politikai vígjátékaiból teljes színdarabok csak Aristophanéstől (446—385 körül) maradtak ránk. Aristophanés, a vígjáték legnagyobb képviselője, 44 komédiát írt, de ebből csak tizenegy maradt ránk. Ezekben a vígjátékokban világosan kifejezésre jutottak a szerző politikai nézetei, aki a testvérháború következtében szétzüllött attikai parasztság mellett állt, és szembehelyezkedett a korabeli „radikális demokrácia" vezéreinek kalandorpolitikájával. Aristophanés éles szatírája elsősorban Kleón ellen irányul: őt figurázza ki a „Lovagok" című komédiában, valamint a csak töredékesen ránkmaradt „Babiloni nők"-ben.

A „radikális demokráciát" teszi gúny tárgyává Aristophanés a „Darazsak"-ban is. Az „Acharnai nők"-ben, a „Béké"-ben és a „Lysistraté"-ban erőteljesen felemeli szavát a végnélküli háború ellen, amely a nép számára csak mérhetetlen szenvedést hozott.

Aristophanés nagy realista művész. De művészete teljesen sajátos; csak úgy buzog belőle az eleven és színes fantázia. Az éles politikai irányzatosságot és a kíméletlen szatíraírói szemléletmódot egyesíti a népi színház hagyományos eszközeivel. A „Madarak" című vígjátékában például olyan állam szerepel, amelyet a madarak a levegőben építettek. A „Lysistraté"-ban az asszonyok Görögország-szerte fellázadnak férjeik ellen és a háború abbahagyását követelve az athéni Akropolisra vonulnak. Egy másik komédiában magukhoz ragadják az egész államhatalmat. Az efféle fantasztikus helyzetek kigondolása is egyike volt azoknak az eszközöknek, amelyek lehetővé tették a költő számára, hogy — bár leplezett, de mégis eléggé áttetsző formában — beszéljen a politika, a művészet és az erkölcs időszerű kérdéseiről.

Aristophanés azonban vígjátékaiban nemcsak a politikai eseményekre reagált: a „Békák" című komédia tulajdonképpeni témája a korabeli irodalmi irányzatok kifigurázása, míg a „Felhők"-ben a szofistákat teszi nevetségessé — közéjük sorolva Sókratést is. Ebben a vígjátékban Sókratés egy felfüggesztett kosárban ül, és az égitestekről elmélkedik. Egy ifjú, aki Sókratéshez szegődött filozófiai kurzusra, bizonygatni kezdi apjának, hogy neki joga van őt elverni, mire a feldühödött apa felgyújtja fia tanítójának „gondolkozdáját".

Aristophanés nyelvét és művészi eszközeit a változatosság jellemzi. Hol a dithyrambosok, hol az epikus költészet vagy a szónoki beszéd ünnepélyes nyelvezetét, a jóshelyek és a drámai költők nyelvét parodizálja, de ugyanakkor az egyszerű nép szavait is használja. Komikus hatást ér el végeláthatatlan szóösszetételeivel, mosolyt keltő hangutánzásaival, amelyek a madarak csicsergésére vagy a békák brekegésére emlékeztetnek. Verssorainak ritmikája is változatos, metrumkezelése könnyed. Pergő dialógusainak élettelisége bámulatos. A komikus hatást azzal is fokozza, hogy gyakran váratlanul szertefoszlatja a színpadi illúziót, például az egyik színész repülés közben odaszól a gépezet kezelőjéhez, hogy le ne ejtse. Mindezzel összhangban van a színészek és a kar öltözéke is. A kar tagjai madarak, darazsak, békák vagy éppen felhők alakjában vonulnak fel. Aristophanés vígjátékbeli madarai fantasztikus csőrökkel jelennek meg a színen, a darazsak úgy vonszolják maguk mögött fullánkjukat; Pseudartabasnak, a perzsa király követének — „a király szemének" maszkja egyetlen óriásszem, amely elfedi egész arcát.

Az i. e. IV. században a görög komédia elveszti addigi határozott politikai jellegét és társadalmi vígjátékká válik.

A ZENE

Számos költői legenda és mítosz tanúsítja, hogy a görögök nagy jelentőséget tulajdonítottak a zenének: Orpheus elbűvölte dalával a vadállatokat, a fákat és sziklákat; Amphión lantjának hangjára a kövek engedelmesen Thébai falaivá illeszkedtek össze. Mindezek a mondák és mítoszok azt bizonyítják, hogy a görögök mélységesen hittek a zene csodatevő erejében. Görögországban az esztétikai tanítások is jórészt a zene és a zeneelmélet hatása alatt alakultak ki. A „harmónia" kifejezésnek a görögök számára rendkívül széles körű jelentése volt. Az írók például építészeti alkotásokra vonatkozóan is használták. A pythagoreusok kidolgozták az égi szférák harmóniájáról szóló tanítást: az égitestek forgás közben hangokat hallatnak, amelyek megfelelnek a zenében használatos

Zeneoktatás egy athéni iskolában
Duris festménye egy vörös alakos vázán, az i. e. V. század első feléből

hangoknak. A zene — főképpen Spártában — szoros kapcsolatban állt a testgyakorlással és az ifjak katonai gyakorlataival.

A görögöknek húros, fúvós és ütő hangszereik voltak, a vonós hangszereket nem ismerték. A húros hangszereket — közös megjelöléssel — gyakran csak *lyrá*-nak nevezték, bár a tulajdonképpeni lyrán kívül igen széles körben elterjedt még a kithara, a barbiton és több más hangszer is. A fúvósok közé tartoztak a fuvola és a különféle kürtök. A legfontosabb ütőhangszerek a kymbalon és a tympanon voltak. A görög irodalomban klasszikus hagyománnyá vált a lyra (vagy kithara) és a fuvola szembeállítása. A kithara a tündöklő Apollónnak, a harmónia istenének, a Múzsák vezetőjének volt a hangszere, ezért hangját is tisztító, fájdalomcsillapító hatásúnak tartották, a fuvolazenét viszont a szenvedélyek nyelvének, Dionysos isten zenéjének érezték.

A hangszereken való játék eleinte főleg csak a kíséretre korlátozódott, mintegy támaszul szolgált az énekhez: a hangszeren ugyanazokat a hangokat szólaltatták meg, mint amelyeket az énekes énekelt. Csak lassanként alakult ki a „máshangúság" *(heterophónia)*: amikor az énekhang és a kísérő hang már nem volt azonos. A görög zenét, mivel kénytelen volt alkalmazkodni a költészetben használt vers mértékének gazdagságához és a deklamáló ének előadásához, ritmikailag igen nagy változatosság jellemezte. Ami viszont a harmonizálást — több hang egyidejű összhangzatát — illeti, ez nem sokat fejlődött. A görögök csak két hang egyidejű összhangzatát ismerték, de a három vagy több hangból álló akkordokat még nem. A kardalok egyszólamúak voltak, nem ismerték sem a többszólamúságot, sem a zenekart.

A hangszeres zene fejlődése már az archaikus korszakban megindult, majd az i. e. V. században tovább folytatódott. Sajnos, a görög zene emlékeiből csak igen kevés maradt fenn.

A zeneelmélet és a zenei akusztika alapjait Görögországban Pythagoras és követői vetették meg. A hagyomány szerint Pythagoras volt az, aki megállapította az összefüggést a hang magassága és a húr hosszúsága között: minél hosszabb a húr, annál alacsonyabb a hang. A legegyszerűbb hosszúsági arányoknak (1 : 2, 3 : 2, 4 : 3) kellemesen hangzó intervallumok (oktáv, kvint, kvart) felelnek meg. A pythagoreusoktól eltérően Aristotelés tanítványa, Aristoxenos (i. e. IV. század vége) nem a matematikai kutatásokat, hanem a hangok közötti reálisan érzékelhető összefüggéseket tartotta legfontosabbnak. E két irányzat ellentéte hosszú ideig fennmaradt és a zeneelméleti kutatások két eltérő útját jelölte ki. Aristoxenos idejében alakult ki a hangjegyírás, vagyis a hangoknak egyezményes jelekkel való jelölése is. Erre a célra a betűket alkalmazták. Az ének és a hangszeres zene hangjelölése eltért egymástól.

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET

Az V. és IV. század a görög képzőművészet igazi virágkora volt. Ugyanakkor ez az egész világ művészettörténetének is az egyik legjelentősebb korszaka. Az emberiség történetében először az i. e. V. századi Athénben fejlődik ki a magas fokú és tudatos realizmus talaján álló művészet. Ekkor már sikerült leküzdeni az archaikus korszak formai megkötöttségét és sematizmusát. A görög mesterek azáltal, hogy alakjaikat a valóságos életből merítették és koruk leghaladóbb eszméit juttatták kifejezésre, csodálatos remekműveket alkottak, amelyek az utókort is lelkesítették és amelyeket a művészet legkiválóbb képviselői is mintának tekintettek.

Sajnos, az V. század első feléből származó művészi alkotások túlnyomó többsége nem maradt ránk: a monumentális festészetet csak leírásokból vagy egyes témáinak a vázákon található reprodukcióiból, a görög szobrászok remekeit pedig későbbi korokból származó másolatok vagy pénzábrázolások alapján ismerjük; sok-sok építészeti alkotásból pedig csak az alapok maradtak meg.

Ez lett a sorsa Polygnótos (V. század közepe), a nagy görög festő alkotásainak is, bár nemcsak a festészetre, hanem a szobrászatra gyakorolt hatása is világosan nyomon követhető az egész V.

Az athéni Akropolis a Propylaea felől
Jelenlegi állapot

század folyamán. Polygnótosnak azokból a freskóiból, amelyek az athéni úgynevezett „Tarka csarnokot" *(Stoa poikilé)* díszítették, egy sem maradt ránk: mindezt csak későbbi leírásokból ismerjük. Polygnótos volt az első, aki — a görög mitológia és történelem legdrámaibb témáit kiaknázva — bonyolult, több alakos kompozíciókat szerkesztett. Szerkesztői és ábrázolói módszereiről bizonyos képet adhat a korabeli vörös alakos vázafestészet. Azok a mesterek, akik ezeket a vázákat festették, minden bizonnyal Polygnótos festményeinek alakjait vették mintául.

Jelentős volt az előrehaladás a szobrászművészet terén is. Az V. század mesterei már felülemelkedtek az emberi test sematikus és mozdulatlan ábrázolásának az archaikus korban uralkodó elvén. A görög szobrászat már az V. század dereka táján, a három legkiválóbb művész — Myrón, Pheidias és Polykleitos — alkotásaiban eléri a klasszikus tökéletességet.

Az Eleutheraiból származó Myrón alkotó tevékenységének virágkora az V. század második negyedére esik. Hírnevét a versenyeken győztes atléták ábrázolásainak köszönhette; ránk maradtak „Diszkoszvető"-jének és az „Athéné és Marsyas" szoborcsoport egyes alakjainak másolatai. Az előbbin Myrón a diszkoszt lendítő atléta mozgásának legjellemzőbb pillanatát örökítette meg. Az „Athéné és Marsyas" csoportot a két alak lélektani jellemzésének finomsága teszi kimagasló alkotássá.

Némileg más irányban bontakozott ki a tárgyalt korszak másik nagy szobrászának, az argosi Polykleitosnak (V. század második fele) alkotó művészete. Polykleitos a szigorú dór eszményeket

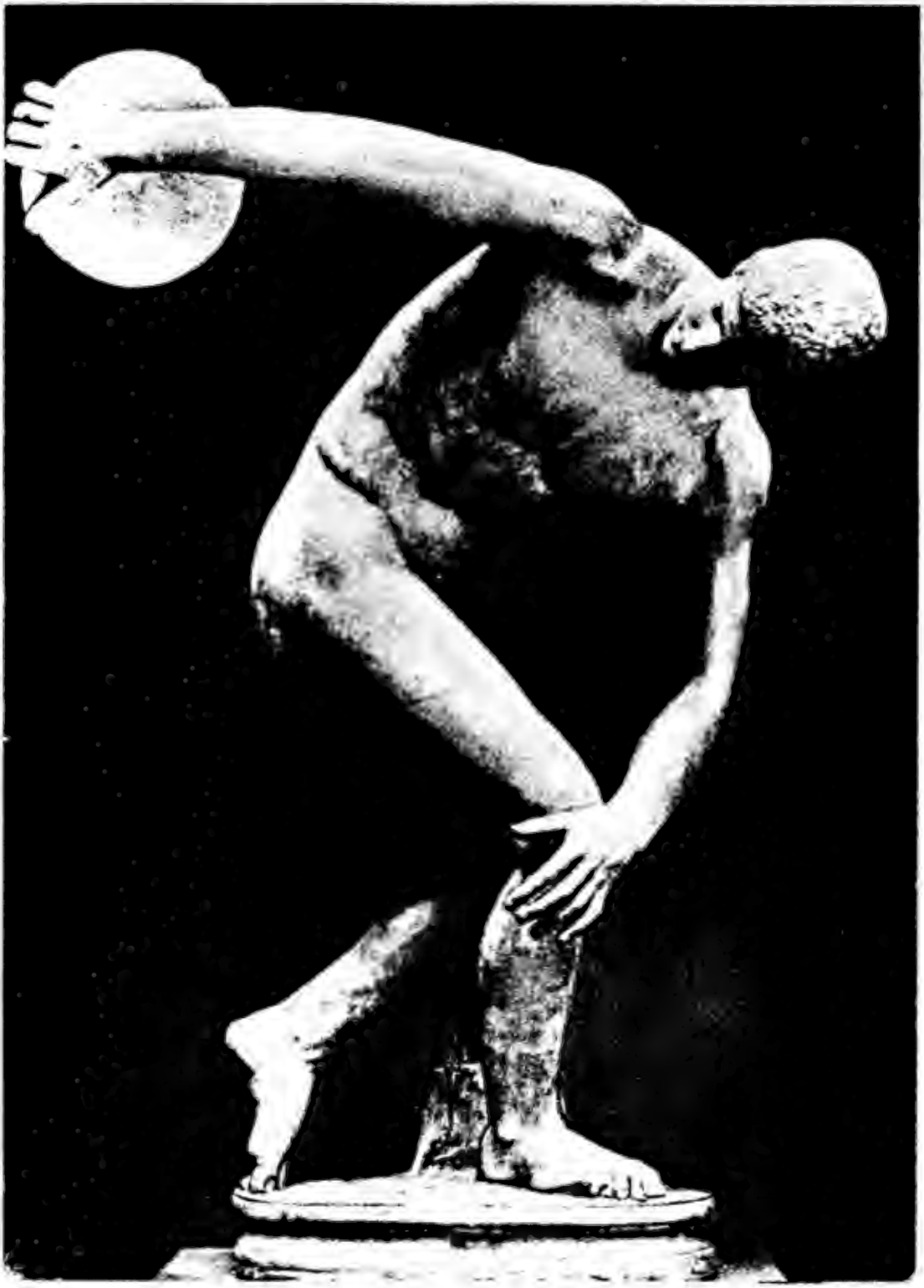

Diszkoszvető (Diskobolos)
Myrón alkotása az i. e. V. század közepéről. Római márványmásolat

Vörös alakos edény Orvietoból az argonauták ábrázolásával
Polygnótos stílusában készült attikai festmény az i. e. V. sz. közepéről

juttatta kifejezésre. Megkísérelte, hogy megállapítsa az emberi test pontos matematikai arányainak rendszerét; ezt a rendszert „Kanón" című külön elméleti művében fejtette ki. Nagy népszerűsége ellenére egyes kortársai már szemére vetették alakjainak egyformaságát.

Az i. e. V. század második felében még egy fontos határkő jelzi a képzőművészet előrehaladását: az athéni Apollodóros, a hérakleiai (déliitáliai) Zeuxis és az ephesosi Parrhasios elevenebb emberi alakok formálására törekedve kidolgozta a vonalas és levegőperspektívát, a félárnyékos megmintázást, a finomabb és gazdagabb színezési módot. Ennek a jelentősége a festészet további fejlődése szempontjából ugyanaz volt, mint annak, hogy a szobrászatban eltértek a mozdulatlanság archaikus elvétől.

Az egyetemes építészettörténet nevezetes alkotása az athéni Akropolis épülettömbje (az V. század második feléből). Később, az új védelmi berendezések (az úgynevezett „Hosszú falak") megépítése után az Akropolis elvesztette hajdani jelentőségét: már nem volt a város fő erőssége. Az új átépítés eredményeképpen a város vallási és művészeti központja lett. Itt őrizték az athéniek és szövetségeseik kincstárát. Ide vonultak fel a városból az ünnepi körmenetek.

Az Akropolis épületcsoportját a kor legkiválóbb mesterei alkották. Periklés idején Iktinos és Kallikratés építette a „Szűz" (Parthenos) Athéné szentélyét, a Parthenónt. Ezután készült el az Akropolis feljáratánál a Propylaea és Niké Apteros (a „Szárnyatlan Győzelem") kicsiny temploma. (Az athéniek azért ábrázolták a győzelem istennőjét szárnyak nélkül, hogy sohase hagyja el őket.) Valamivel később épült az Erechtheion: ez a szentély egyesítette a város legősibb kultuszait, többek között Erechtheusnak, Athén legendás királyának a kultuszát.

Az Akropolis épületcsoportjának jellemző sajátossága a szabad aszimmetria, a természeti környezettel való harmónia. A természetes domborzati sajátosságokat szinte érintetlenül hagyták. Az épületcsoport meghatározott, következetes rendben bontakozik ki, az épületek bizonyos szögben tárulnak a néző szeme elé. Sehol semmi holtmerev szimmetria, a részletek egyhangú ismétlődése.

Az építészeti formák szerves egységbe forrtak a többi művészeti ággal. A Propylaea baloldali szárnyépületében volt a képtár *(pinakothéké)*. Az Akropolis terén emelkedett a „Harcos" (Promachos) Athéné aranylándzsás, gigantikus szobra. A dór rend szerint épített Parthenón bizonyos vonásai az iónnal mutatnak rokonságot; ilyen például a templom falán végigfutó fríz. Ebben az összefonódás-

A „Szárnyatlan Győzelem" (Niké Apteros) szentélye az athéni Akropolison
I. e. V. század vége

ban az athéni Akropolis főépületének mintegy a pánhellén jellege tükröződött. A Parthenónhoz közeledő szemlélő a homlokzatokon az Athénével közvetlenül kapcsolatos mítoszok szoborábrázolásait láthatta: az istennő csodálatos születését (Zeus fejéből) és vitáját, amelyet Poseidónnal Attika birtoklásáért folytatott. A metópékon a mítoszbeli lapithák népének és a vad kentauroknak a harca volt ábrázolva, majd a titanomachia (a Titánok és az istenek harca), amazónomachia (az amazónok harca) és a trójai háború. A fríz domborműveinek jelenetei az athéniek ünnepi felvonulását örökítették meg (Pheidias műve). A templom belső terében Athéné elefántcsontból és aranyból formált óriásszobra emelkedett — szintén Pheidias keze munkája.

Az i. e. IV. századbeli görög művészetben az általános művészi színvonal még mindig igen magas volt. Új vonások bontakoztak ki, amelyeket az V. századi művészet még nem ismert: a finom megfigyelés eredményei, az egyéni sajátosságok szabadabb kifejezése. De Pheidias korának klasszikus harmóniája ekkor már a múlté volt. A görög művészet társadalmi eszménye kezdte elveszteni jelentőségét, háttérbe szorította az egyén belső élete iránti érdeklődés.

Ennek az új irányzatnak jellegzetes képviselője volt az athéni Praxitelés, a IV. század dereka táján élő híres szobrász. Egyetlen eredetiben ránkmaradt műve: „Hermés a kicsiny Dionysosszal". A művész könnyed, fesztelen tartásban ábrázolta Hermést, amint egy fatörzshöz támaszkodik és a kisded Dionysost szőlőfürttel kínálja.

Egészen más benyomást tesz a szemlélőre Praxitelés kortársának, a parosi Skopasnak a művészete. Skopas alkotásai művészi kidolgozás szempontjából ugyanolyan tökéletesek, mint Praxi-

A lándzsahordozó (Doryphoros)
Polykleitos műve az i. e. V. század második feléből. Bronz

Athéné

Pheidias műve az i. e. V. század második feléből. Kicsinyített római márványmásolat

A Parthenón
Iktinos és Kallikratés műve i. e. 447—438-ból. Jelenlegi állapot

teléséi, de tele vannak drámaisággal, viharos szenvedéllyel. Ilyenek például a tegeai Athéné-templom homlokzati kompozíciójának alakjai. Itt Skopas határozottan szakított a görög szobrászat hagyományos arcformálásával, amennyiben alakjainak arckifejezése mind csupa mozgalmasságot, életerőt tükröz.

A IV. század harmadik nagy mestere, a sikyóni Lysippos — Praxitelés és Skopas fiatalabb kortársa — Skopas nyomdokain haladt. Lysippos már Makedonia felemelkedésének és Alexandros hadjáratainak a korszakában élt. Művei közül a legismertebb az „Apoxyomenos" — a testét tisztogató atléta. Lysippos alkotásaiban a görög szobrászat realizmusa elevenebbé, zsáner-jellegűvé válik. Lysipposnak Alexandrosról mintázott portréja már egy újabb kornak, a hellenizmus korának az előhírnöke, amelyben kifejlődik a hérós-uralkodó kultusza.

A IV. század az építészet terén is számos változást érlelt. A század építészei Periklés barátjának, a milétosi Hippodamosnak a gyakorlatát folytatták. Hippodamos volt az első, aki egész városok építkezéseit tervezte. A „hippodamosi rendszer" szerint a város utcái merőlegesen kereszteződnek: ez az elv elkerülhetetlenné vált olyan városokban, amelyekben nagyobb volt a forgalom és fejlettebb a kereskedelem. E szerint történt a kisázsiai Priéné város átépítése is a IV. században. A „hippodamosi rendszert" a hellenizmus korabeli városépítészetben rendkívül széles körben alkalmazták.

Nagy vonásokban így alakult a görög kultúra az V—IV. században. Ez a kor hatalmas lépést tett előre a környező világ megismerésében, valamint az egész emberiség művészi fejlődésében. A görög művészet — klasszikus jellege ellenére — mélyen a népi talajban gyökerezett, teljessége, harmonikus volta, életigenlése halhatatlanságot biztosított legkiválóbb alkotásainak, amelyek sok tekintetben azóta is mértéket és elérhetetlen példaképet jelentenek[1].

[1] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951. 37. old.

Apoxyomenos

Lysippos műve az i. e. IV. század második feléből. Római márványmásolat

Hermés a gyermek Dionysosszal
Praxitelés műve az i. e. IV. század közepéről. Római márványmásolat

V. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJÉBEN

A rabszolgatartó viszonyok fejlődése a Földközi-tenger nyugati medencéjében már az i. e. VIII—VI. század folyamán rendkívül bonyolult ellentmondásokhoz vezetett. Azt az elkeseredett harcot, amely a Földközi-tenger medencéjének ezeken a vidékein fellángolt, elsősorban a következő erők kölcsönös viszonya és egymásra gyakorolt hatása határozta meg: a karthagói állam, a nyugati görögségnek Karthagóval szemben álló világa és végül a hatalmas etruszk szövetség[1], amely ebben az időben majdnem az egész Appennini-félszigetre, sőt még azon túl is kiterjesztette befolyását. De míg az i. e. VIII—VI. században a Földközi-tenger nyugati vidékének említett fő erői közti harc váltakozó sikerrel folyt, és döntő fölényre egyik küzdőfél sem tett szert, az I. évezred közepén az erőviszonyok lényegesen megváltoztak.

Először is végleg tisztázódott az ellentmondások fő iránya: a nyugati görögség és a karthagóiak közti harc és vetélkedés. Az i. e. VI—V. század folyamán ez a harc rendkívüli erővel folyt és végeredményben a görögöknek számos sikert hozott, ami azután lehetővé tette számukra, hogy felszámolják a másik veszélyt, azaz egyszer s mindenkorra véget vessenek az etruszk terjeszkedésnek. Az V. század elejétől a század utolsó évtizedéig a görögök jutnak vezető szerephez a Földközi-tengernek nemcsak a keleti, hanem a nyugati vidékein is.

Nem kevésbé fontos tényező volt a VI—V. századi nemzetközi viszonyok terén — ha a további fejlődés irányát tekintjük — egy új aktív erőnek, a fiatal római államnak a megjelenése az Appennini-félszigeten. Ennek az államnak a kialakulása a rómaiaknak és a többi itáliai törzsnek az etruszkokkal folytatott küzdelme során ment végbe.

1. A NYUGATI GÖRÖGSÉG ÉS A SZICÍLIAI ÁLLAM KIALAKULÁSA

A SZICÍLIAI ÁLLAM AZ I. E. V. SZÁZADBAN

A nyugati görögség és Karthago küzdelmének döntő mozzanata volt a Himera melletti ütközet (Szicília északi partján), amely a hagyomány szerint ugyanazon a napon zajlott le (i. e. 480-ban), amikor a perzsák Salamisnál vereséget szenvedtek.

Valószínű, hogy a karthagóiak Szicília elleni támadása szerves része volt Xerxés nagyszabású

[1] Az etruszkokra vonatkozólag lásd Világtörténet. I. kör. XXVII. fej.

tervének, akt a görög világ ellen széles körű hódítások reményében indított háborút. A szicíliai Diodóros bizonysága szerint szerződés jött létre Perzsia és Karthago között, egy másik görög történetíró — Ephoros — pedig úgy tudja, hogy Karthagóba perzsa—föníciai követséget küldtek különleges megbízással. De a szicíliai görögöket nem érte váratlanul a karthagói támadás. Gelón, Syrakusai tyrannosa és Thérón, Akragas uralkodója jelentős haderőt tudott összegyűjteni, és az egyesült görög sereg a Himera melletti ütközetben fényes győzelmet aratott a karthagóiak fölött. Ez után a vereség után Karthagónak csak nagy nehezen sikerült megtartania régebbi szicíliai birtokait Panormos, Solus stb., miután az óriási összegben (2000 talentumban) megszabott hadisarcot megfizette.

A himerai csata nemcsak hosszú időre megállította a karthagói terjeszkedést, hanem szabad kezet biztosított a szicíliai görögöknek Karthago hatalmas szövetségesei, az etruszkok elleni harcában is. Amikor az etruszkok i. e. 474-ben újból megkísérelték Kymé elfoglalását, Gelón fivére és utóda, I. Hierón syrakusai tyrannos a kyméiek segítségére sietett és súlyos csapást mért az etruszk hajóhadra, s ezzel végérvényesen szétzúzta az etruszk szövetség tengeri hatalmát. E győzelmek történelmi jelentőségű következménye az volt, hogy Syrakusai vezetésével megalakult a szicíliai állam. Akragas és Himera szövetséget kötött Syrakusaival, amelynek fennhatóságát Messéné és Rhégion elismerte, úgyhogy Syrakusai befolyása most a sziget egész görögöklakta részére kiterjedt.

Az V. században Szicília és Dél-Itália görög polisai jelentős földművelő és kereskedelmi központokká fejlődtek. A mezőgazdasági termékek nagy mennyiségben áradtak innen az anyaországba, Görögországból viszont kézműipari készítmények érkeztek Szicíliába. Szicíliában éppen ebben az időben kezd kialakulni a rabszolgamunka széles körű alkalmazásával a gabonatermelés és legelőgazdálkodás.

A gazdag hadizsákmány, a sok hadifogoly-rabszolga, az adók behajtásának bérleti rendszere — mindez együttvéve óriási összegeket juttatott Syrakusai tyrannosainak kezébe. A bevétel nagy részét a Syrakusaiban, Akragasban, Selinusban és más városokban folytatott pompás építkezésekre, továbbá a fényűző udvartartásra fordították. Hierón (majd a többi syrakusai tyrannos) udvarába hívatta a leghíresebb költőket és művészeket. Syrakusaiban tartózkodott huzamosabb ideig Pindaros, Simónidés, Aischylos stb. Szicíliában külön filozófiai rendszerek alakulnak ki (az akragasi Empedoklés filozófiája), viszonylag korán kifejlődik a szónoki művészet (Gorgias), amely a későbbiek során kimagasló szerepet játszik a görög oktatási rendszerben.

E látszólagos tündöklés hátterében azonban — a parasztság egyre fokozódó eladósodása és elszegényedése következtében — elkeseredett harc dúlt, amelybe a lakosság különféle rétegei, többek között a rabszolgasorba süllyesztett parasztok (*kyllyrioi*) is bekapcsolódtak. A lakosság alsó rétegei sok városban a föld felosztását és az adókötelezettségek eltörlését követelték. Mindezekben a mozgalmakban jelentős szerepet vittek az egyre erősebb és hatalomra törő kereskedő-kézműiparos rétegek. A görög polisokban folyó belső harccal egyidejűleg tovább folyt az őslakosság ellenállása is a görög gyarmatosítással szemben. Forrásaink csak szűkszavúan említik a Duketios vezérlete alatt küzdő szikulok (sikelek, latinul: siculusok) két évtizeden át (460—440) tartó felkelését.

Az V. század közepe fontos korszak Nagy-Görögország politikai fejlődésében. A polisokban sokhelyütt demokratikus társadalmi átalakulásra került sor. Tarasban (latinul: Tarentum) — a város lakóinak lapygia törzseitől elszenvedett veresége után — demokratikus rend létesült. I. Hierón halála után (i. e. 466-ban) a demokratikus kormányforma szilárdult meg Syrakusaiban; 444-ben a filozófus Empedoklés vezetése alatt demokratikus fordulat következett be Akragasban is; Himerában, Rhégionban és Messénében szintén a demokrácia diadalmaskodott.

Ezek szerint a nyugati görögöknek Karthago és az etruszkok fölötti győzelme ugyanolyan jelentőségűnek bizonyult Nagy-Görögországra nézve, mint a görög—perzsa háborúk győzelmes kimenetele egész Görögország viszonylatában. Míg a Földközi-tenger keleti medencéjében a háború

AZ ÓKORI ITÁLIA AZ I. E. VII. SZÁZADTÓL A III. SZÁZAD ELEJÉIG

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Poseidón paestumi temploma Olaszországban,
I. e. V. század

győzelmes befejezésének legszembetűnőbb következménye az lett, hogy megalakult az athéni arché, és a Periklés-kori athéni állam klasszikus formái közt felvirágzott a rabszolgatartó demokrácia, addig a Földközi-tenger medencéjének nyugati vidékein az bizonyult döntő jelentőségűnek, hogy létrejött a szicíliai állam, és Nagy-Görögország városállamaiban megszilárdult a demokratikus kormányzati rendszer.

A nyugati görögség története az V. század második felében szorosan összefügg a peloponnésosi háború menetével. A háború kitörésekor Naxos, Katané, Leontinoi és a többi Athén támogatását élvező város Syrakusai és szövetségesei ellen támadt. De Athén beavatkozása csakhamar olyan ijesztő méreteket öltött, hogy az ellenségeskedő felek inkább felhagytak belső viszályaikkal és 424-ben békét kötöttek egymással. A nagy szicíliai expedíció idején 415–413, amikor Athén hódító szándékai félreérthetetlenül kifejezésre jutottak, a legtöbb szicíliai város kinyilvánította semlegességét, vagy titokban Syrakusait segítette. Éppen ez volt az egyik oka annak, hogy a szicíliai hadjárat az athéniekre nézve oly végzetes kimenetelű volt.

Az athéniek legyőzését a syrakusaiak jórészt hajóhaduknak köszönhették. A győzelem után Syrakusaiban újból megszilárdult a demokrácia. Dioklés, a demokraták egyik vezére kivívta, hogy több állami tisztség betöltése sorshúzással történjék. De az alig létrejött syrakusai demokrácia komoly megpróbáltatásnak nézett elébe: újból fellángolt a harc a nyugati görögség ősi ellenségével, Karthagóval.

A karthagóiak a himerai vereség után hosszú időn át kerülték a szicíliai ügyekbe való beavatkozást, Karthago még a peloponnésosi háború során is semleges maradt, bár — egyes források szerint — az athéniek szövetségi szerződés megkötését javasolták. De az V. század végén lényegesen megváltozott a helyzet. Syrakusai, Karthago legerősebb ellenfele, a hosszan tartó athéni ostromzár következtében alaposan kimerült. Hadihajóit az Égei-tengerre irányította, ami még inkább meggyengítette a város haditengerészeti erőit. Ezenkívül Szicíliában szünet nélkül folyt a harc a görög városok között. A karthagóiak kihasználva ezt a harcot, 409 tavaszán nagy sereggel partra szálltak Szicíliában és ostrom alá fogták Selinust. A város rövid ostrom után elesett, lakóinak nagy részét lemészárolták, az életbenmaradottakat rabszolgának adták el. Selinus után ugyanez a sors várt Himerára is, majd a karthagóiak elfoglalták Akragast és Gelát. 405-ben már az ő kezükben volt majdnem minden szicíliai görög város — Syrakusai kivételével, de ennek ostroma is veszélyes közelséggel fenyegetett.

A háborús kudarcok meggyengítették Syrakusaiban a demokrácia helyzetét, és a zsoldos csapatok egyre növekvő szerepe új tyrannia számára készítette elő a talajt. Dionysios, az egyik népszerű katonai parancsnok, a hozzá hű csapatokra támaszkodva kezébe vette a hatalmat Syrakusaiban. 405-ben stratégos autokratórrá választatta magát, vagyis hivatalosan is ő lett a hadsereg és a hajóhad legfőbb parancsnoka, ő képviselte az államot idegen államokkal szemben, és végül ő elnökölhetett a népgyűléseken.

Dionysiosnak a karthagóiak ellen folytatott hadműveletei eleinte nem jártak különösebb sikerrel, és ez lázongást váltott ki a syrakusai seregben. De Dionysiosnak sikerült elfojtania ezt a mozgalmat, amelyet tulajdonképpen a lovagok — a legelőkelőbb városi családok képviselői — szítottak. A zendülők egy részét kivégeztette, másokat száműzetett. Földbirtokaikat elkobozta, majd szétosztotta a szegény polgárok, a kiszolgált zsoldoskatonák és — Diodóros közlése szerint — egyes felszabadított rabszolgák között.

Dionysios igazi támasza a hadsereg, ezen belül is elsősorban a zsoldoskatonák voltak, ezekből került most ki az új tisztségviselő arisztokrácia. Az állam vezetése tulajdonképpen ennek az arisztokráciának a kezébe ment át. Nagy szerepet játszottak az újonnan létrehozott katonai és pénzügyi hatóságok. A tanács és a népgyűlés megmaradt, de Syrakusai demokratikus alkotmányát, amelyet 410—409-ben athéni mintára készítettek el, alaposan megnyirbálták. A jelek szerint bizonyos támogatást nyújtottak a tyranniának a közepes gazdaságú rabszolgatartók is, akik a kézműiparral és a kereskedelemmel álltak kapcsolatban, és ellenséges szemmel néztek az oligarchiára.

Dionysios, miután megszilárdította helyzetét Syrakusaiban, máris új háborúra készülődött Karthago ellen. Ezek az előkészületek nagy lendülettel folytak. Az egész város szinte egyetlen fegyverraktárrá változott; hatalmas hajóhad épült, egyre újabb erődítmények emelkedtek Syrakusai körül. 398 tavaszán, az előkészületek befejeztével, a népgyűlés úgy határozott, hogy hadat üzen Karthagónak. A háború hosszasnak és elkeseredettnek ígérkezett; csakugyan el is húzódott egészen Dionysios haláláig (i. e. 367-ig). És bár a háború voltaképpeni célját — hogy a szigetet teljesen megtisztítsák a karthagóiaktól — nem sikerült elérni, Szicília keleti részét mégis felszabadították, a legjelentősebb városok elismerték Syrakusai fennhatóságát, és a karthagóiak kezén a szigetnek csak mintegy harmadrésze maradt.

Dionysios csapatai sikeres hadműveleteket folytattak Dél-Itáliában (i. e. 386-ban elfoglalták Rhégiont) és az Adriai-tengeren is. Még az etruszkok ellen is újabb akciókra került sor, melyek során Dionysios elfoglalta Caere etruszk város kikötőjét. Syrakusai csak a tyrannos uralkodásának utolsó éveiben — Karthago növekvő nyomására — kezdte meg a visszavonulást.

A syrakusai állam a IV. század elején befolyásos gazdasági és politikai hatalommá fejlődött,

mégpedig nemcsak a Földközi-tenger nyugati medencéjében, hanem az egész görög világban. Syrakusai ebben az időben aktívan beleavatkozott a szárazföldi Görögország ügyeibe (több ízben segítségére sietett Spártának, szövetséget kötött Athénnel), sőt még Kisázsiában is érvényesítette befolyását.

A szicíliai állam megalakulása nyomán fokozódott a bevándorlás a görög anyaországból. Szicíliában több új várost alapítottak (például Tyndarist, Hadranont stb.), Syrakusai csodálatosan felvirágzott: a görög világ legjelentősebb városa lett. A város régebbi külső kerületeit bevonták az erődítmények gyűrűjébe és eleven lakónegyedekké fejlesztették. Dionysios meghívta fényűző udvarába a leghíresebb tudósokat, filozófusokat, költőket, művészeket; maga is írt tragédiákat, melyek közül egyet az athéniek kitüntetésre méltónak ítéltek.

De Syrakusai nem bizonyult szilárd államalakulatnak. Dionysios halála után nemsokára fellángolt a harc a trónigénylők között. Fiának, II. Dionysiosnak a kezéből a hatalom az elhunyt tyrannos sógorára, Diónra szállt, de az sem tudta sokáig megtartani: nem támaszkodhatott a tehetősebb polgárokra, akiket birtokaik elkobzásával és az egyre újabb adókkal maga ellen bőszített, de nem talált támaszra a lakosság vagyontalan rétegeiben sem, mivel mereven elzárkózott a földek felosztására irányuló követelések teljesítésétől. Végül is tulajdon zsoldosai gyilkolták meg, és a hatalmat egy időre ismét II. Dionysios vette át (i. e. 346-ban). Mindezek az események a szicíliai állam gyors széthullására vezettek. Syrakusai gyarmatai és a vele szövetséges városok kinyilvánították függetlenségüket, és a legtöbb helyen újból fellángolt a harc a hatalomért.

A karthagóiak kihasználták a rájuk nézve kedvező helyzetet és újból megindították csapataikat a görög városok ellen. A syrakusaiak kénytelenek voltak anyavárosukhoz, Korinthoshoz fordulni segítségért. A korinthosiak egy kisebb hajóhadat indítottak útnak Szicíliába, melynek élén Timoleón személyében tapasztalt hadvezér és a tyrannia esküdt ellensége állott. A korinthosi hajóraj megérkezése után II. Dionysiost száműzték Szicíliából, Timoleón elfoglalta Syrakusait, majd nemsokára döntő csapást mért a karthagóiakra (i. e. 341-ben).

Syrakusaiban ismét a mérsékelt demokratikus államvezetés kerekedett felül. A stratégosok testületének illetékességét kizárólag katonai ténykedésre korlátozták; a legbefolyásosabb szerv a „hatszázak tanácsa" lett, amelynek tagjaivá csak vagyonos polgárokat választottak. A sziget görög városait Syrakusai fennhatósága alatt föderatív szövetségbe tömörítették. Csakhogy ez a kormányzati rendszer nem tudta magát sokáig tartani. Syrakusaiban oligarchikus államcsínyre került sor, újból kezdődtek az összeütközések az egyes városok között. Dionysios szicíliai államának egységét nem sikerült visszaállítani.

A IV. századi szicíliai tyrannia jellegét és kialakulásának okait több körülmény magyarázza meg. A karthagóiakkal hosszú éveken át vívott elkeseredett harc során nagyon megnőtt a zsoldoscsapatok szerepe, amelyek sokszor támogatták a saját polisukkal szemben sikeresen fellépő hadvezéreket. Elősegítette a tyrannia kialakulását az a körülmény is, hogy a rabszolgák fékentartása és a bennszülött lakosság elnyomása végett szükség volt az erős államapparátusra. Szicíliában a szikul és szikan (sikan) törzsek hosszú időn át harcoltak a gyarmatosítók ellen, akiknek nem is sikerült őket végleg rabszolgasorba süllyeszteniük. Végül a tyrannia kialakulásához az is hozzájárult, hogy a rabszolgatartók kereskedő és kézműiparos körei támogatták ezt a rendszert, amennyiben érdekük fűződött Syrakusai birtokainak gyarapodásához és az aktív külpolitikához. Eltérőleg a korai tyranniától (Kypselos, Peisistratos, a VI. századi szicíliai tyrannosok), amely annak idején haladó jelenség volt, mivel az arisztokratikus rendtől a demokrácia felé vezető úton egy lépést jelentett előre — a késői tyrannia már a rabszolgatartó demokrácia felbomlásának talaján jött létre.

RÓMA KORAI TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ FORRÁSOK

A Róma legrégibb történetére vonatkozó források kérdése rendkívül bonyolult. Az egykorú feliratos emlékek igen szűkszavúak, de még a legrégibb — egy aranycsaton (az úgynevezett praenestei fibulán) olvasható felirat sem korábbi, mint i. e. 600 körüli. A római történetírók és költők művei is viszonylag késői időből (zömükben az i. e. I. századból) valók; ezt a kort pedig a korai római történet eseményeitől már hosszú évszázadok választották el. Igaz, hogy azok a késői írók, akiknek műveiből a Róma őstörténetére vonatkozó ismereteinket merítjük, régebbi szerzők, az úgynevezett annalisták adataira támaszkodtak. Viszont maguk az annalisták szintén nem voltak kortársai a római őstörténet eseményeinek, még a legkorábbiak sem, mint például az első római történetíró, Fabius Pictor senator, aki az i. e. III. század végén működött. Ehhez még hozzá kell tenni azt is, hogy az annalisták — azáltal, hogy az előkelő római nemzetségek családi feljegyzéseinek adatait, a hagyományokat és a legendákat használták fel — gyakran nem teljesen megbízható forrásokból merítettek, s a tényeket valamely római nemzetség képviselőire való tekintettel néha még tudatosan is eltorzították. A római őstörténet eseményeiről beszámoló irodalmi hagyomány tehát nagyfokú óvatosságot és szigorú kritikát igényel.

A nyelvészeti adatok elsősorban arra szolgálnak, hogy az ősi — a „rómaiak előtti" — Itália lakosságának etnikai összetételét tisztázhassuk. Ezek szerint az adatok szerint a rómaiak — illetőleg

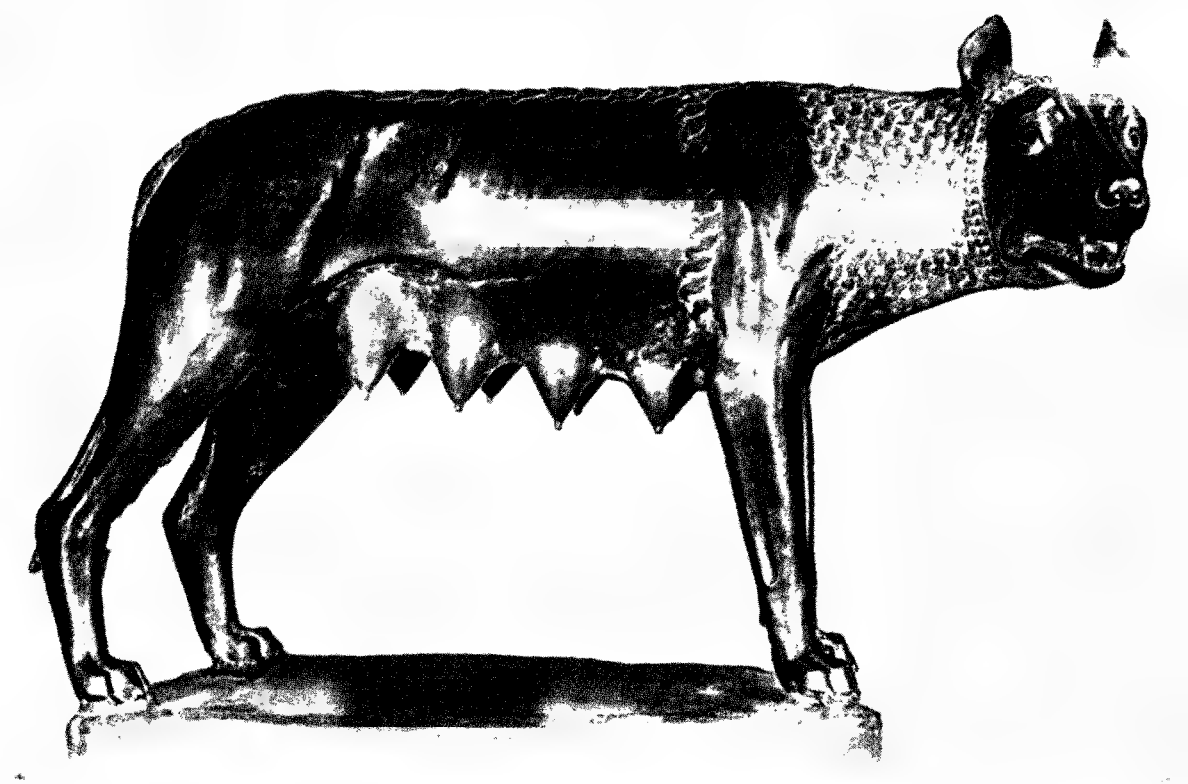

A capitoliumi nőstényfarkas, Róma városának jelképe
Etruszk bronzszobor

a latinok, a maguk egészében[1] — a különálló latin-faliscus nyelvcsoport törzsei közé sorolandók. Ezt a nyelvcsoportot egyes modern nyelvkutatók élesen elkülönítik a másik nagy itáliai nyelvcsoporttól (az úgynevezett oscus-umbertől).

Róma őstörténetéhez a legmegbízhatóbb adatokat a régészeti ásatások anyaga szolgáltatja. A régészeti adatok megvilágításában láthatjuk, hogy a város alapítása nem lehetett *egy* „alapító" műve, mint ahogy az irodalmi hagyomány tartja. A város fokozatosan, több különálló közösség egyesülésének és összeolvadásának révén alakult ki. Az utóbbi évek stratigráfiai ásatásainak eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy az i. e. VIII. század folyamán Latiumban, a Palatinus-, Esquilinus-, Caelius- és Quirinalis-dombon kezdetleges települések jelentek meg. Ezek egyelőre el voltak szigetelve egymástól; a dombok közti mocsaras területek lakatlanok maradtak. Hozzávetőleg a VII. század közepe táján történhetett, hogy az eredeti települések lakossága lassanként elfoglalta a dombok lejtőit és a dombok közti mélyedést — azt a területet, ahol később majd a római Forum kialakul. Ezeknek a területeknek a benépesülését még szintén nem tekinthetjük a tulajdonképpeni város kialakulásának. Ebben az időben mindössze annyi mehetett végbe, hogy a közösségek kapcsolatai megszilárdultak, több közösség talán egybe is olvadt. A római Forumnak, mint már a gazdasági és politikai élet központjának keletkezését az újabb ásatások alapján az i. e. VI. század első negyedére tehetjük. Nagyjából ebben az időben épülhetett ki az új város erődjévé a Capitolium, amely régebben valószínűleg lakatlan domb volt. Így a régészek hajlanak arra, hogy Róma keletkezését az i. e. VI. század elejére tegyék.

A város elnevezésének eredete tisztázatlan. A szakirodalomban kísérletet tettek arra, hogy görög szótövekből származtassák, bizonyítani próbálták etruszk eredetét is, mindez azonban egyelőre csak megalapozatlan feltevés és találgatás.

A KIRÁLYOK KORA

A római történet legkorábbi szakaszát hagyományos megjelöléssel „a királyok korának" szokták nevezni. Ez a korszak a legendák hagyománya szerint mintegy harmadfélszáz esztendeig tartott. De e kor történeti eseményeinek rajzát — néhány kivételtől eltekintve — megbízhatatlannak kell minősítenünk, a római királyokat pedig — beleértve Róma mitikus alapítóját, Romulust is — nem tekinthetjük történeti személyeknek. De ha a hagyományban szereplő konkrét események többségükben legendáknak minősülnek is, adataik körültekintő és kritikus felhasználásának eredményeképpen mégis vonhatunk le néhány következtetést a királyok kora római közösségének társadalmi rendjére vonatkozólag.

Rómában kialakulásának idején még fennállottak a nemzetségi viszonyok. A hagyomány szerint az egész lakosság 300 nemzetségből tevődött össze. Tíz-tíz nemzetség tett ki egy *curiá*-t, tíz-tíz curia egy *tribus*-t. Összesen tehát három tribus volt, ezek közül feltehetőleg mindegyik egy-egy különálló törzset képviselt. Egyes kutatók feltevése szerint az egyik tribus a latin nemzetségeket foglalta magába, a második a szabinokat, a harmadik pedig valószínűleg az etruszkokat. Az említett 300 nemzetségből formálódott a római nép *(populus Romanus)*, amelyhez csak olyan ember tartozhatott, aki tagja volt valamely nemzetségnek, illetőleg nemzetségén keresztül valamely curiának és tribusnak.

A római nemzetség szervezete hasonló volt a görögéhez. Az egyes nemzetségek tagjai közösen birtokolták a földet, volt közös temetkezőhelyük, közös ünnepeik, közös nemzetségnevet viseltek stb. A nemzetség fejét valószínűleg valamennyi nemzetségtag közösen választotta. A társadalom rendje a legősibb időkben a következő lehetett: a közösség legfontosabb ügyeit az öregek

[1] A latinokra vonatkozólag lásd Világtörténet. I. köt. 616. old.

tanácsa, a nemzetségfőkből álló *senatus* intézte. Lassanként azonban szokássá vált, hogy a nemzetségfőket az egyes nemzetségeken belül egy és ugyanazon családból választották. Ez a szokás, amelyet az egyre nagyobb méreteket öltő vagyoni differenciálódás hívott létre, Rómában a nemzetségi arisztokrácia kialakulásához, az úgynevezett *patricius* családok elkülönüléséhez vezetett. Valószínűleg ezzel egyidejűleg fejlődött ki a *clientela* intézménye is, amelynek megfelelőjét az etruszkoknál mutathatjuk ki. Az „idegenek", akik valamely oknál fogva Rómába költöztek és nem tartoztak egyik római nemzetség kötelékébe sem, később pedig az elszegényedett nemzetségek képviselői is pártfogást és védelmet kerestek az előkelő személyeknél, akik így *patronus*-aik lettek. Olyan társadalomban, amelyben még nincs világosan kialakult államhatalom, a clientela általában igen elterjedt intézmény.

A senatuson kívül, amely a legfontosabb kérdéseket előzetesen megtárgyalta, volt népgyűlés is, amely curiánként gyűlt össze *(comitia curiata)*. A curiánként összehívott gyűléseken döntöttek az új törvényjavaslatok elfogadásáról vagy elutasításáról, itt választották meg a főtisztviselőket, köztük a *királyt is; ez a gyűlés üzent hadat, és mint legfelsőbb bíróság, fellebbezhetetlenül döntött római* polgárok főbenjáró ügyeiben.

A senatus és a népgyűlés mellett volt a király. A római királyok nem az ókori Kelet despotáihoz hasonló, teljhatalmú önkényurak, hanem csupán választott törzsfők voltak, akik a maguk kezében egyesítették a hadvezér, a bíró és a főpap funkcióit. A „király" megjelölést tehát csak ezekkel a fenntartásokkal alkalmazhatjuk rájuk.

Engels ezt a társadalmi rendet katonai demokráciának nevezte. Valóban, kezdetleges demokrácia volt ez, amennyiben a népgyűlés számított a közösség legfőbb szervének, katonainak pedig azért mondhatjuk, mivel a gyűlésen csak a fegyverforgató férfiak vettek részt; ezek szerint a curia gyűlései a fegyveres nép összejövetelei voltak.

Igen bonyolult és lényegét tekintve mindmáig megoldatlan kérdés a régi római lakosság egyik rétegének, az úgynevezett *plebejus*-oknak az eredete. Forrásainknak a plebejusok eredetére vonatkozó tudósításai rendkívül zavarosak és ellentmondásosak. Plebejusokon a jelek szerint eredetileg az idegeneket (az önként, de néha erőszakkal is Rómába költöztetetteket) kell értenünk, továbbá a leigázott törzsek képviselőit, vagyis olyan, személyükben szabad egyéneket, akiket megilletett a földbirtoklás joga, és akik katonai szolgálatra voltak kötelezve. Ezek eredetileg nem tartoztak a nemzetségek, curiák és tribusok kötelékébe, és éppen ezért semmiféle politikai joggal nem rendelkeztek, de később, miután összekeveredtek az úgynevezett „római nép" nem arisztokrata nemzetségeivel és vállalták a cliensi kötelezettségeket, lassanként a nemzetségi szervezet korlátozott jogokkal rendelkező tagjaivá lettek.

Nem kétséges, hogy a római társadalomban ekkor már rabszolgák is voltak, akik a hadifoglyok közül kerültek ki. De a rabszolgaság egészben véve még fejletlen, kezdetleges, patriarchális jellegű volt, amennyiben a rabszolgákat főleg csak a háztartásban alkalmazták.

SERVIUS TULLIUS REFORMJAI

Az i. e. VI. században Rómában észrevehetően erősödött az etruszk befolyás. Ez tükröződik az etruszk Tarquiniusok, az utolsó római királyok dinasztiájával kapcsolatos mondákban is. A hagyomány szerint Tarquinius az etruriai Caere városából költözött át Rómába. Az itt folytatott ásatások során már a XIX. században feltárták a Tarquinius-nemzetség sírboltját, ahol számos etruszk feliratot is találtak. Ha figyelembe vesszük, hogy az etruszk föderáció virágkora éppen a VI. századra esik, és hatalma ekkor terjedt legmesszebbre, teljes mértékben indokoltnak tekinthetjük azt a feltevést, amely szerint Róma egy ideig etruszk fennhatóság alá tartozott.

Nem sokkal az etruszk hódítás után, vagy talán éppen erre visszahatásként, rendkívül kiéle-

ződött a népnek a nemzetségi arisztokrácia elleni harca. Engels ezzel kapcsolatban „forradalomról" beszél, „amely a régi nemzetségi szervezetet megszüntette".[1]

Ennek a forradalomnak az időpontjáról vagy lefolyásáról nincsenek pontos adataink, de oka — kétségtelenül — a plebejusok és Róma őslakossága közti harcban gyökerezett. Ezeknek az eseményeknek a visszhangja és utórezgése tükröződik az utolsóelőtti római királynak, Servius Tulliusnak tulajdonított reformról szóló elbeszélésben. Eszerint Servius Tullius volt az, aki a római közösséget a területi és vagyoni elv alapján újjászervezte. A római városi területet ezután négy tribusra tagolták; ezeknek semmi közük nem volt a régi nemzetségi-törzsi tribusokhoz, csupán területi egységek (körzetek) voltak. Ezeken belül tartották nyilván az egész polgárságot, mind a patriciusokat, mind a plebejusokat, akik az illető körzetben földbirtokkal rendelkeztek. Ezek szerint a plebejusok valóságos tagjaivá lettek a patriciusokkal egybeolvadt polgári közösségnek.

Servius Tullius Róma egész férfilakosságát — a patriciusokat csakúgy, mint a plebejusokat — öt osztályba sorolta. Azt, hogy ki melyik osztályba tartozik, a vagyoni cenzus határozta meg. Az első osztályba tartoztak azok, akiknek a vagyonát 100 000 as-ra[2], a másodikba, akikét 75 000 as-ra becsülték, a harmadikba az 50 000 as, a negyedikbe a 25 000 as, az ötödikbe a 12 500 as értékű vagyonnal rendelkezőket sorolták. A lakosság legszegényebb, vagyontalan rétegei egyik osztályhoz sem tartoztak; ezeket nevezték *proletarius*-oknak (latinul *proles* — a. m. sarjadék, utód). Ezzel a megjelöléssel azt juttatták kifejezésre, hogy minden „vagyonuk" a családjukból, gyermekeikből állt.

Ez a reform katonai szempontból nagy jelentőségű volt. A hadinép, vagyis a római hadsereg szervezete ezek után az új (vagyoni osztályok szerinti) felosztásra épült. Minden egyes osztály meghatározott számú *centuriá*-t (századot) állított ki, mégpedig az első 80 centuria gyalogost és 18 centuria lovast, a következő három osztály 20—20 centuria gyalogost, végül az ötödik 30 centuria könnyűfegyverzetű gyalogost. Ezenkívül még öt centuriát állítottak ki segédszolgálatra, ezek közül egyet a proletariusok. A katonai szolgálatra behívottak fegyverzete szintén aszerint különbözött, hogy az illető melyik osztályhoz tartozott: az első osztály képviselői vagy ló tartására, vagy teljes nehézfegyverzetben való megjelenésre voltak kötelezve; a következő osztályok képviselőinek könnyebb fegyverzet volt előírva, az ötödik osztály harcosai pedig csak íjjal és nyilakkal voltak felszerelve.

A reformnak nagy volt a politikai jelentősége is. A centuria ettől fogva már nemcsak katonai, hanem politikai egység is. Azáltal, hogy a plebs nagy tömege bekapcsolódott a polgári közösségbe, a centuriák szerint összehívott gyűlések háttérbe szorították a curiák szerint összehívottakat; az utóbbiak csaknem teljesen el is vesztették jelentőségüket. A szavazás szintén centuriák szerint történt, mégpedig úgy, hogy minden centuriának egy szavazata volt. Ennek az új alkotmánynak az igazi jellege már abból is kitűnik, hogy a 193 centuriának több mint a felét az első osztály tette ki (80 + 18 = 98). Vagyis az első osztály szavazatainak a többsége a népgyűlésen eleve biztosítva volt.

Nagy vonásokban ez a lényege annak a reformnak, amelyet a hagyomány szerint Servius Tullius hajtott végre. Az a hagyományos elbeszélés, amely szerint az egész egyszerre, egyetlen aktusként valósult meg, persze eltorzítja a történelmi valóságot. Azok a változások, amelyek Róma társadalmi és politikai szerkezetében végbementek és amelyeket a hagyomány egyetlen törvényhozó alkotásaként tart számon, valójában hosszú, több évszázadig tartó folyamatok eredményei (i. e. VI—III. sz.). Ezt bizonyítja az, hogy magában az úgynevezett Servius Tullius-féle reformról szóló hagyományos elbeszélésben későbbi rétegek is kimutathatók: például az osztályok fentebb ismertetett fegyverzete valószínűleg az V. század végi állapotoknak felel meg, a vagyoni

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 277. old.

[2] *As* — az i. e. V—II. században használatos római rézpénz (327,5 g).

cenzus as-ok szerinti meghatározása pedig a III. század közepére kialakult helyzetet tükrözi stb. De a hagyományos változatnak mégis számos hiteles tény az alapja. A lakosságnak vagyoni osztályokra való tagolása, a centuriánként összehívott népgyűlés, a területi elv alapján szervezett tribusok — mindez a III. századnál lényegesen korábban alakult ki, és még jóval később is érvényben maradt. Ezek a fejlemények a plebejusok hosszas harcának voltak az eredményei. Az új társadalmi rend — és ebben kell látnunk történelmi jelentőségét — döntő csapást mért a korábbi nemzetségi szervezetre és a nemzetségi patricius-arisztokrácia korlátlan uralmára.

A rabszolgatartó állam kialakulásával egyidejűleg módosultak a nemzetségi társadalom szervei is és az államhatalom szerveivé alakultak át. Lehetséges, hogy a plebejusoknak a polgári közösségbe való felvételével, valamint az etruszk uralom ellen vívott harccal kapcsolatban került sor a királyság bukására és a római köztársaság kialakulására is. A történeti hagyomány ezt az eseményt az i. e. VI. század végére (509-re) teszi és Tarquinius Superbusnak, a hetedik római királynak a kiűzésével hozza kapcsolatba. Az állítólag Tarquinius segítségére siető etruszkok ellen vívott harcban véghez vitt római hőstettekről szóló, színes epizódokkal élénkített számos legenda bizonyos mértékben talán mégis annak a küzdelemnek az utolsó mozzanatait tükrözi, melynek eredményeképpen a rómaiak az etruszk uralmat lerázták, és a valamikor oly hatalmas etruszk föderáció szétHullott.

A KORAI RÓMAI KULTÚRA

A római társadalom ideológiai élete és szellemi műveltsége a tárgyalt korszakban még eléggé kezdetleges volt. Mindazonáltal tudjuk, hogy Rómában már a királyok korában ismerték az írást. A rómaiak az ábécét minden valószínűség szerint a Kymében (latinul: Cumae), az Appenninifélsziget nyugati partszegélyén élő görögöktől vették át. A halikarnassosi Dionysios (az i. e. I. század végén működő görög történetíró) azt írja, hogy saját szemével látta annak a szerződésnek a szövegét, amelyet Servius Tullius király a latin városokkal kötött, és amely arról szólt, hogy Dianának közpénzen építenek templomot az Aventinuson. A szerződés szövegének réztáblára metszett betűi Dionysiost a legrégibb görög írásokra emlékeztették. 1900-ban, a római Forum feltárása során Romulus legendás sírja helyén akadtak rá az úgynevezett „Fekete kőre" *(lapis niger)*. A kőbe vésett *bustrophédon* felirat (vagyis balról jobbra és jobbról balra írt szavak) betűinek formái közel állnak a görög abécéhez. A felirat kibetűzése igen nagy nehézségekbe ütközik; valószínűleg valamilyen átokformula rejtőzik benne; világosan kivehető a *rex* (király) szó. A legrégibb latinnyelvű írásos emlék, amelyet meg is lehet fejteni, a fentebb már említett praenestei fabula.

Ugyanerre az időre nyúlnak vissza az irodalmi alkotás kezdetei is. Ősi népköltészetük természetesen — akárcsak a többi népnek — a rómaiaknak is volt, de ennek emlékei nem maradtak ránk. Későbbi forrásainkban mindenesetre találunk töredékeket vallásos himnuszokból, amelyek igen régi időkre nyúlhatnak vissza. A rómaiak legősibb vallásos költészete ismert még énekgyűjteményeket, betegségek, tűzvész, jégeső stb. elleni igéket, az emberi sors alakulására vonatkozó jövendöléseket; mindezek az úgynevezett saturnusi versben *(versus Saturnius)* voltak írva, amely ritmikailag közel áll a bilinák verseléséhez.

A római vallást a korai időkben kezdetleges sokistenhit jellemezte. A régi rómaiak képzeletében minden tárgynak, minden jelenségnek volt valamiféle szelleme, istensége; csupán a gyermek életével kapcsolatban 43-féle istent tartottak számon: külön istene volt a gyermek első hangjának, a bölcsőnek, az első lépésnek stb. A római vallás az első időkben nem volt anthropomorf, éppen ezért Rómában sokáig az istenábrázolások is hiányoztak; ezek csak később, az etruszk és görög vallás befolyására jelentek meg. Jelentős szerepet játszottak a nemzetségi és családi kultuszok. A család és a ház védelmezőiként a *Penates* és *Lares* nevű jó szellemeket tisztelték; az elhunyt ősök szellemeiben szintén mint jóindulatú istenségekben *(Manes)* hittek.

A római vallás szertartásai rendkívül aprólékosan voltak kidolgozva: ezért fejlődött ki annyira a papság és a sok különféle papi testület. A legősibb papi méltóságok, a *pontifex*-ek voltak a vallási szertartások végrehajtásának legfőbb felügyelői; az *augur*-ok és a *haruspex*-ek a madarak repüléséből, illetőleg az áldozati állatok belső részeiből jövendöltek; a Vesta-szüzek, Vesta istennő papnői, az állami és a családi tűzhelynek voltak az őrzői. A papi testületek közé tartoztak a *fratres Arvales* (a Földanya papjai), és a *salius*-ok (ugrálók), Marsnak, az ősi latin hadistennek a papjai.

Az egyik legősibb római isten Janus volt, eredetileg a bejáratok, majd később minden kezdet istene, Juppiter előfutára. Igen korai eredetű az úgynevezett capitoliumi hármasság: Juppiter, Mars és Quirinus; ebben már Juppiter lép az előtérbe főistenként, Mars, a mezők és a tavasz védelmezője, majd később hadisten, Quirinus pedig Mars hasonmása. Az etruszkok, majd a görögök hatása alatt a római pantheon egyre bővült, egymás után jelent meg benne Juno (a görög Héra), Minerva (Athéné), Saturnus (Kronos), majd Ceres (Démétér), Mercurius (Hermés), Apollón stb. A római istenvilág keretei sohasem zárultak be, a rómaiak gyakran próbálták „áthívni" magukhoz szomszédaik, sőt harc közben ellenségeik isteneit is. A görög vallás befolyására a római és a görög pantheon végül is azonossá vált, és a római istenek is anthropomorfizálódtak.

3. A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

A RÓMAI TÁRSADALOM A KORAI KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Róma a királyok korának vége felé, valamint a korai köztársaság korában még meglehetősen jelentéktelen közösség volt. Gazdasági élete is eléggé kezdetleges formák közt zajlott. A lakosság főként állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozott. A gazdálkodás — a közösség zártságának megfelelően — szükségleti jellegű volt. A rómaiak szarvas- és aprómarhát, valamint sertést tenyésztettek, gabonaféléket termeltek, de foglalkoztak zöldség- és szőlőtermesztéssel, és ismerték az olajfakultúrát is. Az eke akkoriban még egyetlen darab fából készült. A földművelésben ezenkívül használták a kapát, a boronát, kaszát, gereblyét, lapátot és egyéb szerszámokat.

A királyok korának vége felé viszonylag széles körben elterjedt a vas mint a mezőgazdasági szerszámok készítésére használt fém. Az idősebb Plinius római tudós és író (i. sz. I. század) tudósítása szerint a rómaiak abban a szerződésben, amelyet Porsennával, Clusium etruriai város királyával kötöttek, kötelezték magukat arra, hogy vasat csakis mezőgazdasági célokra visznek be a városba. Ismerték a trágyázást, általánosan elterjedt a mocsaras földek alagcsövezése.

Valószínűleg még a királyok korában megkezdődött a kézművesség és a mezőgazdaság különválása. Plutarchos görög író (i. sz. I. század) például Numa Pompilius királynak tulajdonította a kézművesek (ácsok, fazekasok, tímárok, rézművesek, aranyművesek stb.) testületeinek megszervezését. A kézművesség fejlettségét, hivatásos kézműiparosok megvoltát bizonyítják az ebből a korból származó régészeti leletek is: a római erődfalak, a városi csatornák maradványai, a legrégibb szentélyek romjai (például a capitoliumi Juppiter templomának falmaradványai). Mindez, bár lehetséges, hogy dél-itáliai görögök vagy etruszkok építették, mégis bizonyíthatja a római kézművesség fejlettségét.

A kézművességnek a mezőgazdaságtól való különválása összefüggött a csere kifejlődésével. A legősibb időkben a hetipiacok Róma főterén, a Forumon zajlottak le. Igen régi időkre nyúlnak vissza az évenként tartott vásárok is, amelyeket a nagy vallásos ünnepekkel kötöttek egybe, és rendszerint bizonyos szentélyek (például Diana aventinusi temploma) mellett tartottak.

Róma az úgynevezett köztársasági korban már jellegzetes városállam, amelyben a politikai hatalom a rabszolgatartók és földművelők közösségének a kezében van.

A „lapis niger" (fekete kő) a római Forumról, archaikus felirat maradványaival

A polgári közösség keretein belül figyelmet érdemlő jelenség a római család *(familia)*. A család — a legrégibb rómaiak nézetei szerint — voltaképpen nem más, mint az állam kicsinyben. A családapa hatalma a család tagjai fölött korlátlan volt. Ezenkívül ez a hatalom még önálló és független is volt az állami hatóságokkal szemben, amelyek így nem is szólhattak bele az apának családján belül tett intézkedéseibe. A családfő volt az egyedüli gazdája a családi tulajdonnak, főpapja a családi kultusznak, és bíró — élet és halál ura — a család tagjai fölött. Az apának mint családfőnek a hatalma nemcsak a szorosan vett családtagokra terjedt ki, hanem a rabszolgákra is, akik Rómában beletartoztak a família fogalmába.

A KORAI KÖZTÁRSASÁG ÁLLAMRENDJE

A római köztársaság korai éveire vonatkozó hagyomány, úgy, amint azt elsősorban Titus Livius, a halikarnassosi Dionysios és Plutarchos történeti műveiben olvashatjuk, a történelmi anyag későbbi átdolgozásán alapszik és éppen ezért csak nagy óvatossággal fogadható el. Különösen vonatkozik ez az i. e. 464-ig terjedő évek eseményeinek előadására, ti. állítólag akkor kezdték vezetni évkönyveiket a pontifexek, akik ily módon Róma történetének jelentősebb eseményeit (templomok felavatásának a dátumai, consuljegyzékek stb.) megörökítették és az események időrendjét szilárdabb alapokra helyezték. Lényeges segítséget jelentenek Diodóros görög történetíró egyes adatai, amelyek sok esetben az úgynevezett idősebb annalisták műveire vezethetők vissza.

A köztársaság megszervezésének hagyományos éve i. e. 509. A köztársaság első éveire, valamint a királyok korára vonatkozólag azonban megbízhatóbb adatokra csak akkor tehetünk szert, ha tisztázzuk a társadalmi szervezet formáinak kérdését.

A királyi hatalmat Rómában most két, a comitia centuriatán évenként választott tisztségviselő *(magistratus)* hatalma pótolta. Ezeket eleinte *praeton*-oknak (elöljáróknak), majd *consul*-oknak nevezték, s kizárólag a patriciusok közül választották őket. A consulokra szállt át a királyok legfőbb hatalma *(imperium)* és — a papi funkciók kivételével — minden lényeges feladatköre.

Emellett a legfőbb magistratus mellett lassanként egyéb, eredetileg a consuloknak alárendelt tisztségek kezdtek kialakulni: a *quaestor*-oké, akik a praetorok segítői voltak a törvénykezésben, majd később az államkincstár ügyeit vezették, és az *aedilis*-eké, akik a praetorok mellett a város gazdasági életének irányításában segédkeztek.

A senatus nem vesztette el jelentőségét — ellenkezőleg —, a római köztársaság központi szervévé emelkedett. A senatus tárgyalta meg a fontosabb bel- és külpolitikai kérdéseket. A IV. század közepéig még a népgyűlések törvényhozói döntéseit is valószínűleg a senatus hagyta jóvá.

Az a körülmény, hogy a legfőbb tisztségviselőket csak a patriciusok közül választották, továbbá, hogy a senatus csupa patriciusból állott, meghatározta a korai római köztársaság kifejezetten arisztokratikus jellegét. A patriciusi arisztokrácia egyre inkább kiváltságait féltve őrző zárt renddé formálódott, a nem teljes jogú plebsszel szemben.

A korai köztársaság idején Róma belső történetének lényege tulajdonképpen a patriciusok és a plebejusok közti harc volt. Ez a harc két létfontosságú kérdés: a földkérdés (és az ehhez kapcsolódó adóskérdés) és a politikai jogok kérdése körül lángolt fel. Az ókori történetírás, majd nyomában a polgári kutatás rendszerint a plebsnek politikai jogaiért folytatott harcát emlegeti az első helyen. A politikai jogokért vívott harc azonban csak következménye volt a földért folyó harcnak. Erre a körülményre már Marx rámutatott. A köztársaság bukásáig terjedő római történelem értékelése során ezt írta: „A belső történelem világosan a kis földtulajdonnak a nagy földtulajdonnal való harcára redukálódik, természetesen sajátosan módosulva a rabszolgaviszonyok által."[1]

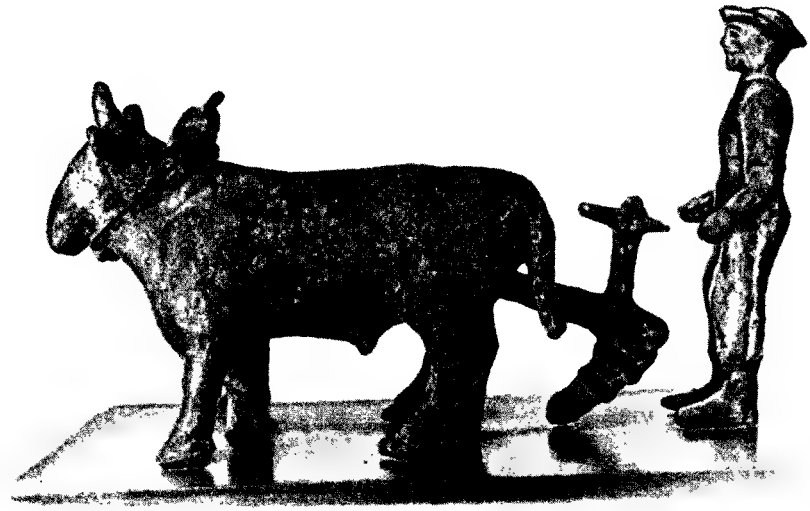

Szántó paraszt
Etruszk bronzszobrocska i. e. 400 körül

A patriciusok és a plebejusok közt a földkérdés körül folyt elkeseredett harcnak elsősorban az a magyarázata, hogy a földművelő Latiumban ez életbevágóan fontos kérdés volt. Ezt azután még bonyolultabbá tette az a körülmény, hogy a patriciusok és a plebejusok közt a földhasználat formáit illetően is lényeges különbség volt. A plebejusok magántulajdonként eleinte igen kis földparcellákkal rendelkeztek. A patriciusok köreiben viszont sokáig szívósan tartották magukat a közösségi földbirtoklás csökevényei. Ezért a föld túlnyomó részét a patriciusi közösség egészéhez tartozónak tekintették. Ez volt az úgynevezett „közösségi föld" *(ager publicus)*. A hagyomány szerint még Romulus látott el minden római polgárt két *iugerum*-nyi földdel (*iugerum* = 0,25 hektár), amelyet az illető tulajdonának tekintettek, és amellyel tulajdonosa végrendelkezhetett. De ez csak háztáji földparcella volt. Ami ezenkívül fennmaradt, az közösségi földnek számított. A patriciusoknak joguk volt ahhoz, hogy ebből a földalapból maguk és clienseik számára annyi földet foglaljanak le *(occupare)*, amennyit a földművelés és az állattenyésztés céljaira hasznosítani tudtak.

A közös földalap szüntelenül gyarapodott, mivel a háborúk során meghódított földek egy részét (egy-, sőt néha kétharmadát) a római szokásnak megfelelően elkobozták és közösségi földdé nyilvánították. Így azután hamarosan a közösségi föld felhasználása a patriciusok meggazdagodásának legfőbb forrása lett. A plebejusok nem vehették igénybe a közösségi földet, így természetes, hogy éppen a földkérdés volt mindig a patriciusok és plebejusok harcának legfőbb kérdése.

Ahhoz, hogy hozzájuthassanak a közösségi földhöz, a plebejusoknak kellett magukhoz ragadniuk a politikai hatalmat. Amennyiben pedig az antik társadalomban földbirtokos csak a közösség teljes jogú tagja lehetett, a politikai jogok kérdése tulajdonképpen a földkérdés másik oldala volt.

[1] Marx 1855. március 8-i levele Engelsnek. *Marx—Engels* Briefwechsel. II. köt. Dietz. Berlin 1949. 105. old.

Etruszk bronztükör
I. e. III. század

Ebben az időben a plebs már rég nem volt homogén tömeg. A plebejusok száma egyre nőtt, szerepük a római hadseregben és a gazdasági életben egyre fontosabbá vált, közben pedig magán a plebsen belül is előrehaladt a társadalmi és vagyoni rétegeződés folyamata. A plebejusok túlnyomó többségét a kisbirtokosok — földművelők, kézművesek, kereskedők — alkották. De ugyanakkor kialakult a plebejusi arisztokrácia is: a meggazdagodott és köztiszteletnek örvendő plebejusi nemzetségek gazdasági helyzetüket tekintve hovatovább felzárkóztak a patriciusi nemzetségek mögé. Elsősorban éppen ezek törekedtek a patriciusokkal azonos jogok elnyerésére (a közösségi földhöz való jogra, és a politikai kiváltságokra.

A kis- és a nagybirtok közti harc, amelyet a plebejus kisbirtokosok egyre fokozódó eladósodása és elszegényedése még bonyolultabbá tett, szorosan egybeforrt a politikai egyenjogúságért folytatott küzdelemmel, amiért viszont elsősorban a plebejusi felső réteg harcolt. A római köztársaság egész korai történetének tulajdonképpeni tartalma: e két harci vonal összefonódása.

A PLEBEJUSOK KIVONULÁSAI ÉS A XII TÁBLÁS TÖRVÉNYEK

E harc egyik legkorábbi megnyilvánulása volt az úgynevezett első *secessio* (azaz: a plebejusok kivonulása Rómából). Titus Livius előadása szerint i. e. 494-ben a patriciusok erőszakoskodásaitól szenvedő és adósságaik terhétől sújtott plebejusok megtagadták a katonai szolgálatot és Rómából teljes fegyverzetben a Szent hegyre vonultak, ahol tábort ütöttek. A plebejusok kivonulása pánikot keltett Rómában: veszedelmesen csökkent a római hadsereg harcképessége, és annak a lehetősége sem látszott kizártnak, hogy a plebejusok külön államot alapítanak. A patriciusok kénytelenek voltak tárgyalásokat kezdeményezni és engedményeket tenni: sor került egy különleges magistratus megszervezésére, amely a továbbiak során óriási jelentőségre tett szert. Az új tisztviselőket, az úgynevezett néptribunusokat csak a plebejusok közül lehetett választani; személyüket szentnek és sérthetetlennek nyilvánították. Kötelességük eleinte arra terjedt ki, hogy védelmezzék a plebejusokat a patriciusi magistratusok önkényeskedéseivel szemben. Ezzel kapcsolatban elnyerték azt a jogot, hogy e magistratusok rendelkezéseinek végrehajtását megakadályozhatták (veto-jog; *veto* = megtiltom). Kezdetben két-két tribunust választottak, később ez a szám tízre emelkedett.

A történeti hagyomány három secessiót tart nyilván, de sok kutató az elsőt legendának minősíti, a tribunatus keletkezését pedig valamivel későbbi időre (i. e. 471-re) teszi. A hagyomány szerint az első agrárreform megvalósítására tett kísérlet 486-ban történt. Spurius Cassius consul azt indítványozta, hogy a meghódított földeket a plebejusok közt osszák fel. A törvényjavaslatból nem lett semmi, mert a másik consul megakadályozta elfogadtatását; majd Spurius Cassiust a patriciusok azzal a váddal, hogy zsarnokságra törekszik, törvény elé idézték és kivégeztették. Icilius néptribunusnak azonban már 456-ban sikerült megszavaztatnia azt a törvényt, melynek értelmében az Aventinus-domb körül elterülő földeket a plebejusok között osztották fel.

Az i. e. V. század közepére tehetjük a korai római történelem első teljesen hiteles eseményét,

a hatályos jogszabályok írásbafoglalását. Mint annak idején a görög démos, úgy szenvedtek most a római plebejusok is a bíróságok önkényétől, és ezért azt követelték, hogy foglalják írásba a törvényeket. 451-ben tíz emberből álló különleges bizottságot *(decemviri)* küldtek ki, melynek tagjait teljhatalommal ruházták fel. Ebben az esztendőben nem választottak sem consulokat, sem néptribunusokat. De a decemvirek egy év alatt nem tudtak végezni a törvények kodifikálásával, és így 450-re újabb rendkívüli bizottságot választottak, amely öt patriciusból és öt plebejusból állott. A hagyomány szerint a második decemvir-bizottság zsarnoki törekvésekről tett bizonyságot, mire a küzdelem hevében a plebejusok újból kivonultak a városból. Bárhogyan történt is a dolog, 449-ben visszaállították a régebbi magistratusokat, a decemvirek által összeállított törvények szövegét pedig réztáblákra metszve kitették, hogy bárki megtekinthesse.

A XII táblás törvények szövege nem maradt ránk, de a későbbi szerzők műveiben olvasható idézetek és hivatkozások alapján mégis eléggé pontos képet alkothatunk róla. Az idézetekben megfigyelhető nyelvi archaizmusok, továbbá a törvényekben tükröződő primitív társadalmi viszonyok a törvénygyűjtemény régi voltát bizonyítják. A XII táblás törvények a korai római köztársaság társadalmi viszonyait állítják elénk, de a közjogi kérdéseket nem érintik, mindössze a polgári és büntetőjogi törvényhozásra szorítkoznak.

A XII táblás törvények határozottan védelmére keltek a magántulajdonnak: ennek megsértését rendkívüli szigorúsággal büntették. Halálbüntetéssel sújtották a gyújtogatókat, továbbá azokat, akik éjnek idején tolvajlást követtek el, vagy akik más földjén legeltettek. Aprólékos részletességgel kidolgozott és igen szigorú volt az adósjog. Aki nem fizette meg adósságát, az az adósrabszolga sorsára jutott, azt el lehetett adni „a Tiberisen túlra", sőt még ki is lehetett végeztetni. Az adósjog kíméletlensége ellenére is a XII táblás törvények korlátok közé szorították az uzsoráskodást: a megengedett legmagasabb kamatot évi 8,5 százalékban állapították meg.

A törvényekben szeszélyes módon keverednek a nemzetségi társadalom csökevényei az új intézményekkel. Különösképpen vonatkozik ez a családi viszonyokra. A családapát a nemzetségfő korlátlan hatalma illette meg olyannyira, hogy tulajdon gyermekeit még rabszolgának is eladhatta. A nő a családon belül semmiféle jogot nem élvezett. A végrendelet nélkül elhunyt személy vagyona az *agnatus*-okra szállt, vagyis azokra, akik ugyanannak a családfőnek a hatalma alá tartoztak. Ugyanakkor azonban a XII táblás törvények már lehetővé tették a végrendelkezés teljes szabadságát. A törvények számos vétségre bírságot szabnak ki.

Lényegét tekintve a XII táblás törvényhozás a római társadalmat abban az időszakában tükrözi, amikor a rabszolgatartó rend már megszilárdulóban volt, de még szívósan tartották magukat a nemzetségi társadalom maradványai is.

449-ben Valerius és Horatius consul olyan törvényt hozott, amely szerint a tribusonként összehívott plebejusi népgyűlések határozatai (az ún. *plebiscitum*-ok) az állam minden polgárára nézve kötelező törvény erejével bírtak. Ez a patriciusokat is arra kényszerítette, hogy részt vegyenek a tribusonkénti gyűléseken, aminek következtében Rómában a népgyűlések új, demokratikusabb fajtája alakult ki — az úgynevezett *comitia tributa*.

445-ben, a Canuleius néptribunus által beterjesztett törvény értelmében hatályát vesztette a patriciusok és plebejusok közti házasodás régi tilalma. Canuleiusnak egy másik törvényjavaslata azt a kérdést vetette fel, hogy elnyerhetik-e plebejusok a legfőbb magistratust, a consulságot. Ezt a törvényjavaslatot ugyan nem fogadták el, de 444-től consuli hatáskörrel felruházott katonai tribunusokat kezdtek választani; ez a méltóság a plebejusok számára is elérhető volt.

Így zárult a patriciusok és plebejusok harcának első fejezete. E harc során a plebejusi felső réteg fontos jogokat vívott ki magának, amelyek előkészítették a patriciusi arisztokráciával egységes renddé való összeolvadását. A plebejusok és patriciusok további harcának ideiglenes ellanyhulását a külpolitikai helyzet kiéleződése magyarázza.

HARC AZ ETRUSZKOKKAL

A köztársaság kezdeti időszakának (az i. e. V. századnak) háborúit az etruszk uralom megdöntéséért vívott harc vezette be. Tarquinius Superbus elűzése után a rómaiaknak elkeseredett és meglehetősen sokáig húzódó háborút kellett viselniük az etruszkokkal, közelebbről Porsennával, Clusium etruszk város uralkodójával. Ha eltekintünk forrásaink későbbi hazafias legendáitól, amelyeket a patriciusi nemzetségek dicsőítésére költöttek, akkor tényként kell elfogadnunk, hogy Porsenna — Róma elfoglalása után — meglehetősen súlyos békefeltételeket diktált a rómaiaknak. A rómaiaknak valószínűleg csak akkor sikerült végleg felszabadulniuk az etruszk uralom alól, amikor az etruszkok Latiumban súlyos vereséget szenvedtek Aristodémos kyméi tyrannostól (i. e. 506-ban).

Római harcos
Etruszk—római bronzszobrocska az i. e. V—IV. századból

Ebből a küzdelemből a római közösség mindenesetre alaposan meggyengülve került ki. Ezt használták ki a szomszédos volscus és aequus törzsek, amelyekkel Róma hosszas háborúskodásba keveredett. Ennek a háborúskodásnak a történetét sok színes legenda fonta körül (az áruló Coriolanusról, Cincinnatus diktátorról stb.), de többé-kevésbé hitelt érdemlő történeti ténynek csak azt fogadhatjuk el, hogy Spurius Cassius (akinek az első földreformot is tulajdonítják) 493-ban szerződést kötött a latin városokkal, majd Róma belépett hat latin város szövetségébe, az úgynevezett latin föderációba. Ezután nemsokára csatlakozott a szövetséghez a hernicusok törzse is.

Róma helyzete lassanként megszilárdult, és az V. század második felében a rómaiak már támadó hadműveleteket kezdeményeztek az etruszkok ellen. Megkezdődött az elszánt harc Veiivel, ezzel a Rómától nem messze, a Tiberis jobb partján fekvő etruszk várossal. A hagyományos elbeszélés szerint Veiit tíz esztendeig (406—396) tartó ostrom után Marcus Furius Camillus római hadvezér foglalta el. A várost kifosztották, lakosait rabszolgának adták el, nagy kiterjedésű földjeit (mintegy 300 000 iugerumot) pedig római közösségi földdé nyilvánították.

A római külpolitika eredményei az V. században jelentéktelenek voltak: a rómaiak csatlakoztak a latin föderációhoz, visszaverték a szomszédos volscus és aequus törzsek támadásait, és meghódították a Tiberis jobb partját a folyó alsó folyása mentén. Róma még alig állt lábra, s a IV. század elején máris súlyos katonai katasztrófa érte.

A GALL BETÖRÉS

A gall betörés az i. e. IV. század elején zúdult Rómára. A kelták (vagy ahogy a rómaiak nevezték őket: gallusok) Nyugat-Európa jelentős részét lakták. Egy részük a germán törzsektől szorongatva átkelt az Alpokon és a Po-folyó két oldalán keresett magának helyet, ahonnan viszont így az etrusz-

kok szorultak ki. Az Itália területére benyomult kelta csapatok éle (a senonok törzse) dél felé egészen a Po torkolatvidékéig húzódott le. Mivel Hérodotos még nem tudott a kelták itteni tartózkodásáról, hallgatásából arra következtethetünk, hogy ezeken a vidékeken csak az V. század legvégén tűntek fel. De Etruria és Latium ellen irányuló betöréseik már a következő század elejétől kezdve megindultak; harciasságuk és legyőzhetetlenségük híre egész Itáliában elterjedt.

A hagyományos kronológia szerint a kelták első összecsapása a rómaiakkal 390-ben zajlott le. Amikor a gallok az észak-etruriai Clusium városát ostromolták, az oda küldött római követek a szokásjog megsértésével részt vettek a küzdelemben. A gallok a vétkesek kiadatását követelték, majd amikor ezt visszautasították, Róma ellen vonultak és a Tiberis egyik mellékfolyója (az Allia) mellett tönkreverték a római sereget. A szétszórt római haderő maradványai Veiibe menekültek. A védelem nélkül hagyott Rómát az ellenség kifosztotta és felgyújtotta. De a hét hónapon át ostromolt Capitoliumot nem tudták elfoglalni; Rómának ezt a fellegvárát az ismert legenda szerint az mentette meg, hogy egy éjszakai támadás alkalmával a szent ludak gágogása felébresztette az alvó őrséget. Végül a gallok beleegyeztek abba, hogy ezer font arany váltságdíj fejében abbahagyják az ostromot. A később keletkezett hazafias legendák az események további menetét a következőképpen adják elő: amikor az ostromlottak már éppen mérték a galloknak fizetendő aranyat, egyszerre csak a Forumon termett a római hadsereg, amelyet Marcus Furius Camillus diktátor vezetett oda Veiiből. Ütközetre került sor, amelyben a rómaiak győztek és kiűzték a gallokat Rómából.

A gall betörésről szóló elbeszélést később legendás részletekkel színezték ki. Az egészből mindössze az alliai ütközet, a Capitolium sokáig húzódó ostroma és végül, a galloknak a váltságdíj kierőszakolása utáni elvonulása érdemel hitelt. Az a tény, hogy a gallok elfoglalták Rómát, feltehetőleg igen mély benyomást tett az esemény kortársaira, és a katasztrófa emléke hosszú századokon át elevenen élt Rómában. De valójában Róma elég könnyen talpraállt a gall betörés után. Igaz, hogy a gallok 348-ban újabb betöréssel kísérleteztek, de a rómaiak különösebb nehézség nélkül visszaverték őket, majd 334-ben békét kötöttek velük.

LICINIUS ÉS SEXTIUS TÖRVÉNYEI

A római köztársaság belső történetét a gall betörés elhárítása után a plebejusok és patriciusok közti harc újabb kiéleződése, valamint — e harc eredményeképpen — az államapparátus további demokratizálódása jellemzi.

A legfontosabb probléma továbbra is a földkérdés volt. De ez a kérdés most újszerűen vetődött fel. Az V. század végén (például Veiiben), majd különösen a IV. század folyamán kivívott katonai sikerek rendkívül felduzzasztották a római ager publicus földalapját. Nem sokkal Veii lerombolása után a város helyén négy vidéki tribust létesítettek. 357-ben a volscusok területén két vidéki tribust alakítottak. A hódítások során gyarapított földek nagy része felosztatlanul maradt, és a római polgárok tetszésük szerint igénybevehettek belőlük.

Ezért a földkérdés voltaképpeni lényege most már nem annyira a közösségi földben való részesedés jogának a kiharcolása volt, mint inkább a nagybirtokok rohamos térhódítása, a földtulajdon koncentrálódása a közösségi földek területén. A nagybirtokosok továbbra is túlnyomórészt a patriciusok közül kerültek ki. Ez is a plebejusok és a patriciusok közti harc újabb kiéleződésére vezetett, annál is inkább, mivel a földtulajdon koncentrálódási folyamatának elkerülhetetlen következményeként a szabad termelők elszegényedtek, az eladósodás és az adósrabszolgaság egyre nagyobb méreteket öltött.

Azt, hogy ezek a jelenségek már a IV. század első felében széles körben elterjedtek, Licinius és Sextius törvényhozása is bizonyítja. E törvényhozás mindazoknak az életbevágó fontosságú kérdéseknek a megoldását tűzte ki célul, amelyekért a patriciusok és plebejusok közti harc folyt:

vagyis a föld és az adósrendszer, valamint a politikai hatalom kérdését. A hagyományos változat szerint Licinius és Sextius, a két néptribunus, tíz esztendeig harcolt a törvényjavaslatok elfogadtatásáért, míg végül — 367-ben — fáradozásaikat siker koronázta. Első törvényük bizonyos norma szerint korlátozta a közösségi földek birtoklását: senki sem vehetett igénybe 500 iugerumnál (125 hektárnál) több földet. A második törvény a politikai jogok tekintetében rendelkezett: visszaállította a consuli tisztséget (consulok helyett az előző években consuli jogkörrel felruházott katonai tribunusokat választottak), azzal, hogy az egyik consult a plebejusok közül kell választani. Egyes kutatók szerint consuli méltóságról (az eredeti praetura helyett) csak ettől kezdve beszélhetünk. Végül, a harmadik törvény legalább részben eleget tett az adósok követeléseinek: a felvett kölcsön után fizetett kamatokat a kölcsönösszeg törlesztéseinek nyilvánította és lehetővé tette, hogy a fennmaradó összeget három év leforgása alatt törlesszék.

326-ban elfogadták a Petilius-féle törvényt, amely szerint az adós nem személyével, hanem csak vagyonával felelt hitelezőjének. Az adósságuk miatt rabszolgának eladottakat felszabadították, és az adósrabszolgaságot egyszer s mindenkorra eltörölték. Így szűnt meg Rómában is az adósrabszolgaság, mint annak idején Athénben Solón reformjainak eredményeképpen.

APPIUS CLAUDIUS CENSORSÁGA

Nagy jelentőségűnek bizonyult Appius Claudius censori tényked̄ése i. e. 312-ben. A *censori* tisztség még 442-ből eredt; hosszú ideig (351-ig) csak patriciusok nyerhették el. A censorokat másfél esztendőre választották; hivatali kötelességeik közé tartozott a census, vagyis a polgárok számbavétele, centuriák és tribusok szerint történő beosztása, a senatori jegyzék összeállítása. Lassanként azonban kialakult egy másik, sajátos censori funkció is: az erkölcsök tisztaságára való felügyelet.

Működése során Appius Claudius a kereskedő-kézműves körökre támaszkodott. A patriciusi arisztokrácia ellensúlyozására censori tényked̄ése idején néhány felszabadított rabszolga fiát is felvette a senatorok jegyzékébe. Ezenkívül megengedte a földtulajdonnal nem rendelkező polgároknak, hogy — a korábbiaktól eltérően — ne a városi, hanem a falusi tribusokba vétethessék fel magukat. Így a kereskedő és kézműves körök képviselői (felszabadított rabszolgák, a városi plebs), mivel egyenletesebben oszlottak el a tribusokban, befolyást gyakorolhattak a szavazásra és szervezettebben védelmezhették érdekeiket a népgyűléseken. Ennek a reformnak a végrehajtása gyakorlatilag a pénzbeli censusnak a földvagyonnal való egyenjogúsítását jelentette. Ez annál inkább valószínű, mivel éppen erre az időre tehetjük a római pénzverés megindulását is. Feltehetőleg ebben a korban kerülhetett sor a Servius Tulliusnak tulajdonított alkotmány egyik utolsó átdolgozására is.

Appius Claudius nevéhez két jelentős építkezés fűződik: az első kövezett út (Rómától Capuáig, az úgynevezett „Via Appia"), amely hadászati szempontból volt rendkívül fontos, és egy 15 km hosszúságú vízvezeték, amely Róma ivóvízellátását biztosította.

A PLEBEJUSOK ÉS PATRICIUSOK HARCÁNAK LEZÁRULÁSA

Az i. e. IV. században a plebejusok számára elérhetővé vált minden tisztség, beleértve a legfőbb papi méltóságokat is. A hagyomány szerint 287-ben a plebejusok újból kivonultak az Aventinusra. A plebejusok közül kinevezett dictator, Quintus Hortensius olyan törvényt fogadtatott el, amely lényegében Valerius és Horatius törvényének volt a megismétlése (nyilván azért, mert rendelkezéseit nem tartották tiszteletben): a tribusonként összehívott népgyűlések határozatai törvényerejűek és nem szorulnak a senatus jóváhagyására. A 287. év eseményeit általában úgy tekintik, mint a patriciusok és plebejusok közti harc betetőződését, amelynek eredményei lényeges változásokat idéztek elő a római állam társadalmi szerkezetében.

Via Appia
Jelenlegi állapot

Valóban, éppen ebben az időben alakultak ki a rendek *(ordines)*, e szó római értelmezésében. Miután — egyrészről — a régi patriciusi nemzetségek nagy része kihalt, másrészről ugyanakkor a plebejusi arisztokrácia egyre gyarapodott, a patriciusi és plebejusi felső réteg összeolvadt, s egyetlen kiváltságos renddé *(nobilitas)* alakult. Amennyiben a patriciusi (nemzetségi) arisztokrácia fogalma eltűnt, annyiban eltűnt a plebejus fogalom is a szó régi, társadalmi jelentésében. Ettől kezdve a „plebs" megjelölésen egyszerűen a városi és falusi lakosság alacsonyabb rétegeit értették. A patriciusok és plebejusok harca megsemmisítette a római nemzetségi társadalom csökevényeit, és e harc eredményeképpen gyökeres változás érlelődött az osztályerők megoszlásában, kialakult a római rabszolgatartó társadalom osztály- és rendi szerkezete.

Engels erről így írt: „. . . A plebs győzelme szétrepeszti a régi nemzetségi szervezetet és annak romjain kialakítja az államot, amelyben azután mind a nemzetségi arisztokrácia, mind a plebs hamarosan teljesen felolvad." [1]

A patriciusok és plebejusok közti harc lezárulásának eredményeképpen a római államapparátus is demokratizálódott, de csak igen szűk korlátok között. Igaz, hogy a patriciusi és plebejusi intézmények összeolvadása során a győzelem gyakran a plebsé volt (gondoljunk például a comitia tributa szerepére, vagy Appius Claudius reformjaira), a harc végső eredményeként azonban a politikai

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 314. old.

hatalom mégis az új arisztokrácia, a nobilitas kezébe került. A római arisztokrácia társadalmi összetétele és jellege megváltozott, de a köztársaság arisztokratikus jellege továbbra is megmaradt.

A fő kérdés, amely körül a harc dúlt — a földkérdés —, végeredményben nem oldódott meg. A kis- és nagybirtok harcának most új szakasza kezdődött: a nagybirtok kezdődő koncentrálódásának következtében a kisbirtokos parasztot közvetlen közelről kezdte fenyegetni az elszegényedés és a teljes tönkremenetel veszélye.

És végül ebben az időben megy végbe a rabszolgatartó rend fejlődésének egyik legfontosabb mozzanata. Az adósrabszolgaság eltörlése folytán Róma az antik jellegű rabszolgatartás útjára lépett. Az idegen származású rabszolgák kizsákmányolása korlátlan lehetőségeket biztosított a rabszolgatartó gazdálkodás külterjes fejlődése számára. Másrészről az a tilalom, amely nem engedte azonos származásúaknak rabszolgasorba való süllyesztését, belsőleg egységessé és erőssé tette a római rabszolgatartók közösségét.

A RÓMAI KULTÚRA ÉS IDEOLÓGIA A KORAI KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Maguk a rómaiak polgári közösségüket a *civitas* kifejezéssel jelölték: ezen a polgárok összességét, társadalommá és állammá való egyesülésüket kell értenünk. A római filozófusok és jogászok mindenesetre így értelmezték a civitas fogalmát.

A korai római köztársaság korában sajátos, a zárt földművelőközösségre jellemző ideológia alakult ki, amely a nemzetségi társadalom csökevényeit őrizte. Az idősebb Cato, ez a jeles római író és államférfi, aki a földművelést az egyik polgári erénynek tekintette, azt írta, hogy amikor a régiek „valaki derék embert dicsértek, a jó gazdát és földművelőt dicsérték benne". De a római ember csak a közösséghez való tartozás által válhatott gazdává és földművelővé. Ennek a tudata a korai köztársaság idején elevenen élt a rómaiakban és bámulatra méltó világossággal tükröződik a sajátos polis-erkölcsben is. A római polgár erkölcsi kötelességeinek rendszere és sorrendje pontosan meg volt határozva: első volt a közösséggel, azután a családdal és a rokonsággal szembeni kötelesség, és csak utolsósorban az egyéni boldogsággal való törődés. Római felfogás szerint csak a közösség adhat kitüntetést, hírnevet, megbecsülést az embernek, az egyén szolgálatait végső soron csak a közösség ismerheti el. Éppen ezért a *res publicá*-ban (az államügyekben, tulajdonképpen a közösségi dologban) való aktív részvétel minden „méltó polgár" erkölcsi arculatának elmaradhatatlan, kötelező vonása.

Ennek megfelelően csakis a közösség tekintélye *(auctoritas)* számíthatott elismerésre, csakis „az ősi szokás" *(mos maiorum)* tiszteletre. Mindaz, ami nem római, mindaz, amit kívülről hoztak be, a leghatározottabb elutasításra talált. A korai köztársaság társadalmi ideológiáját a konzervativizmus, a hagyományokhoz való ragaszkodás és mindennemű újítás elvetése jellemzi.

A római társadalom fejlődésének jellegzetes terméke volt a jog, amelynek gyakorlati kidolgozása az V—IV. században kezdődött meg. Bár e jog kezdetleges elemei már a királyok korában kialakultak, fő tételeinek megfogalmazására csak a korai köztársaság idején került sor. A kiinduló pont feltehetőleg a XII táblás törvénygyűjtemény volt, amelyet azután a népgyűléseken elfogadott törvények lassanként kiegészítettek. A továbbiak során a római jog fejlődésében fontos szerepet játszottak az úgynevezett praetori edictumok, amelyek kiterjesztették és helyesbítették a hatályos jogi normákat.

A korai köztársaság korabeli jog megállapította és meghatározta a birtokszerzés lehetséges módjait. A legáltalánosabb mód az úgynevezett *mancipatio* volt, vagyis a tulajdonbavétel különleges szertartása, amelynek tanúk jelenlétében kellett lezajlania. A tulajdonviszonyok fejlődése magával hozta az öröklési jog kialakulását is.

A bírósági eljárás rendkívül formális jellegű volt. Minden keresetnek egy bizonyos törvényen

kellett alapulnia, és szigorúan meghatározott formulákban kellett kifejezésre jutnia. A fogalmazás legcsekélyebb hibája az egész per elvesztését vonhatta maga után. Ezek a peres formulák feltételezték a *pontifex*-eknek a peres eljárásban való részvételét, akik ezek szerint az első római jogászok és törvénymagyarázók voltak.

A köztársaság első századaira tehető a római irodalom megszületése is. A szájról szájra öröklődő népi hagyomány, amely magában foglalta mind az epikus költészetnek, mind pedig a lírának és a drámának az elemeit, kétségtelenül emberemlékezet óta megvolt Rómában is, de termékei csak olyan szűkszavú töredékekben maradtak ránk, hogy létezésükről inkább csak sejtéseink, mintsem ismereteink lehetnek. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a rómaiak abban az időben, amikor az irodalom iránti érdeklődésük felébredt, a hellenisztikus kultúra befolyása alatt voltak, és a római írók nem annyira a népi hagyomány emlékeihez, hanem inkább a görög mintaképekhez és szabályokhoz folyamodtak.

A népi szájhagyomány emlékei közé sorolhatjuk a vallásos himnuszokat, a lakomák és temetések alkalmával előadott énekeket. A római dráma csíráit azonban a tréfás, gyakran szabad szájú versekben *(versus Fescennini)* kereshetjük, amelyeket az aratás és szüret után tartott népi ünnepségeken adtak elő. Titus Livius tanúbizonysága szerint Rómában először az i. e. IV. század elején léptek fel etruszk táncosok, mégpedig feltehetően nagy sikerrel. Római utánzóik a táncot hamarosan párbeszéddel egészítették ki. A drámai művészet fejlődésének további útja már a görög minta szerint előadott, „szabályos" drámához vezetett.

Ami a korai köztársaság idejéből való írott emlékeket illeti, megállapíthatjuk, hogy minden töredékességük ellenére is a római költészet és próza bizonyos fejlettségét bizonyítják. Ezek közé az emlékek közé sorolhatjuk elsősorban az ősi saturnusi versekben írott sírfeliratokat *(elogia)*. A Scipiók síremlékéről ismerünk is néhány ilyen feliratot; a legrégibb a III. század elejéről való. A hagyomány Appius Claudiust, a híres censort tartja az első római költőnek; ugyancsak ő volt az, aki beszédeit irodalmi igénnyel dolgozta át és közzétette.

A korai római próza emlékei közt tartjuk számon az úgynevezett *annales*-t, vagyis évkönyveket, amelyeket a főpapok vezettek. Az évkönyvek szerkesztésének módszeréről Cicero a következőket írja: „A főpap *(pontifex maximus)* minden egyes év eseményeit feljegyezte, és a fehér táblákat a háza előtt ki is állította, hogy a nép tudomást szerezhessen ezekről az eseményekről." Ezekből az évkönyvekből egyetlen példány sem maradt ránk, de a legrégibb írók bizonysága szerint fölöttébb kezdetlegesek lehettek: a háborúk kitöréséről és befejeződéséről, a hadvezérek diadalmeneteiről, békekötésekről, a különféle elemi csapásokról (rossz termés, árvíz stb.) tudósítottak. Bár a régiek nemegyszer panaszkodtak az évkönyvek szárazsága miatt, mégis kétségtelen, hogy ezekből fejlődött ki az egész régi római történetírás. Később az egyik pontifex, Publius Mucius Scaevola „Annales maximi" címmel összegyűjtötte és közzétette az addigi feljegyzéseket.

KÖZÉP-ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA

Bár a gall betörés nem hagyott mélyebb nyomokat a római társadalom életében, Róma külpolitikai helyzete mégis észrevehetően megrendült. Újból heves harcokat kellett vívnia a volscusokkal, aequusokkal és etruszkokkal. Ugyanakkor régi szövetségesei, a hernicusok és egyes latin városok is több kísérletet tettek, hogy megszabaduljanak hegemóniája alól. Majdnem ötven esztendő kellett ahhoz, hogy Róma a gall betörés után széthullott latin föderációt helyreállítsa.

Róma csak a IV. század dereka táján szerezte vissza elvesztett pozícióit Latiumban, s ekkor nyomban újra a támadó politika útjára lépett. Közép-Itália helyzete ebben az időben kedvezett a rómaiak hódító szándékainak: nagyban dúlt a viszály a harcias samnis hegyi törzsek és a campaniaiak között a gazdag és termékeny tengerpart, főleg pedig Capua városa birtoklásáért.

Jelenet a samnis háborúból
Freskó a római Esquilinus-dombról. I. e. III—II. század

Az úgynevezett első samnis háború (343—341) legendájának hagyományos változata annyira hihetetlen, hogy egyes modern kutatók az egész háborút kitalálásnak minősítik. Legvalószínűbb az a feltevés, hogy jelentősebb hadműveletekre nem került sor, és a rómaiak sietve békét kötöttek a samnisokkal, mivel latin szövetségeseik részéről veszély fenyegette őket.

A Róma fennhatósága alá kényszerített latin városok elhatározták, hogy kihasználják a samnisok elleni háborút, és kivívják egyenjogúságukat a latin föderáción belül. Ha a hagyománynak hihetünk, a latinok a senatori helyek felét és az egyik consulságot követelték. Mikor a rómaiak ezeket a követeléseket határozottan visszautasították, kitört a latin háború (340—338). Ennek a háborúnak tulajdonképpen azt a kérdést kellett eldöntenie, hogy Róma válik-e ugyanolyan latin várossá, mint a többi, vagy a latinok süllyednek-e le Róma alattvalóivá. Róma ellen erős koalíció jött létre, amelyhez a latinokon kívül az auruncusok, volscusok, sőt még a campaniaiak is csatlakoztak. A döntő ütközet Trifanum mellett, Sinuessa közelében zajlott le, ahol a rómaiak teljes győzelmet arattak. A békét a latin városokkal és községekkel nem azonos feltételekkel kötötték meg: a Rómához legközelebb eső városok lakossága elnyerte a római polgárjogot, míg más latin községek egyenjogúakká váltak ugyan a rómaiakkal, de a népgyűléseken nem szavazhattak. Ezzel vetették meg a latin polgárjog intézményének az alapját.

A latin háború alatt a rómaiaknak sikerült fenntartaniuk a szövetséget a samnisokkal, sőt a háború folyamán még hatékony támogatást is kaptak tőlük. De a latinok meghódoltatása után Róma ismét a gazdag Campaniára vetette szemét. Neapolis görög város elfoglalása robbantotta ki az új (második) samnis háborút (326—304). Ez eleinte a rómaiakra nézve sikeresen folyt, de amikor a hadműveletek Samnium hegyvidéki rájaira tevődtek át, a sikereket kudarcok váltották fel. 321-ben a római sereg a Caudiumi-szorosban csapdába esett; kénytelen volt a győztes kényére-kedvére megadni magát és szégyenszemre elvonulni az „iga alatt". (Ez a szertartás abból állott, hogy a legyőzött sereg katonái elvonultak egy lándzsa alatt, amely kapuhoz hasonlóan két rúdra volt erősítve.) A döntő fordulat a háború menetében csak 314-ben következett be, amikor a rómaiak benyomultak Apuliába, majd elfoglalták Bovianumot, a samnisok fővárosát. A 304-ben kötött békeszerződés értelmében a samnisok mindenesetre csak Campaniát engedték át a rómaiaknak.

Hat év múlva tört ki a harmadik samnis háború (298—290). A samnisoknak sikerült erős koalíciót létrehozniuk Róma ellen, amelyhez az etruszkok, az észak-itáliai umberek, sőt még a gallok is csatlakoztak. Ez a rómaiakat kétfrontos háború vállalására kényszerítette. A döntő ütközetre Észak-Umbriában, Sentinum mellett került sor (295-ben). Csakhamar egész Samnium, Észak-Etruria és Umbria kénytelen volt meghódolni Róma előtt. Egy újabb jelentős győzelem után (az

etruszkok és gallok egyesült erői fölött, 288-ban) Róma egész Közép-Itáliára kiterjesztette hatalmát — a Padus- (Po-) folyó völgyétől le egészen Lucania északi határáig. Ez lett az eredménye azoknak a IV. századi háborúknak, amelyekből Róma a kor egyik leghatalmasabb államaként került ki.

Samnis harcos
Bronzszobrocska az i. e. V. századból

A RÓMAI HADSEREG

A hosszan tartó és elkeseredett harcok folyamán alakult ki és szilárdult meg Róma katonai szervezete. A római hadsereg polgári haderő volt, amelynek kiegészítése a 17 éves életkort elért polgárok besorozása útján történt. Minden római férfi köteles volt szolgálatot teljesíteni a hadseregben, a katonai szolgálat teljesítése nélkül senki sem tölthetett be állami tisztséget. Ez a szolgálat nemcsak kötelességnek, hanem megtiszteltetésnek is számított: csak teljes jogú polgárok lehettek a hadsereg tagjai. A proletariusok — a Servius Tullius-féle alkotmánynak megfelelően — nem teljesíthettek hadiszolgálatot, a rabszolgákat pedig egyáltalán nem vették fel a hadsereg tagjai közé. A hadkötelezettség alól való kibúvást igen szigorúan büntették: a vétkest megfosztották polgári jogaitól és eladták rabszolgának. A hadsereget a köztársaság kezdeti szakaszában háborús veszély esetén a senatus és a consulok rendeletére toborozták össze, majd a hadműveletek befejeztével elbocsátották. Ez a helyzet formailag meglehetősen sokáig fennmaradt, de már a IV., majd még inkább a III. században — a majdnem megszakítás nélkül folyó hadműveletek következtében — a hadsereg valójában állandó jellegűvé alakult. A katonai szolgálat a köztársaság korai évtizedeiben nem járt fizetséggel, sőt minden harcos maga volt köteles gondoskodni felszereléséről és ellátásáról, csak a lovasok kaptak az államtól lovat, vagy megfelelő összeget, amelyből lovat vásárolhattak. A római polgárok — vagyoni helyzetüktől függően — a lovasságban, a nehéz- vagy (a legkevésbé tehetősek) a könnyűfegyverzetű gyalogságban szolgáltak. Az i. e. V. század végén került sor arra a katonai reformra, amelyet a hagyomány a félig-meddig legendás Marcus Furius Camillusnak, a veii és a gall háborúk hősének a nevével hoz kapcsolatba: eszerint a katonáknak zsoldot állapítottak meg, kincstári felszerelést és ellátást adtak, de megváltozott a hadsereg szervezete is.

A római hadsereg legiókra oszlott, melyeknek létszáma 4200 és 6000 fő között mozgott. A reform előtt a legio nehézfegyverzetű gyalogos-phalanx volt, amely mélységben nyolc sorra tagolódott. A lovasság és a könnyűfegyverzetű gyalogság rendszerint a szárnyakon helyezkedett el és főleg tartalékként került bevetésre. A reform abban állt, hogy ezt a kevéssé mozgékony phalanxot újjászervezték, és bevezették az úgynevezett manipulus-hadrendet. Minden egyes legiót 30 harcászati egységre *(manipulus)* osztottak; egy manipulus két centuriára tagolódott. A legiók ezentúl a harcosok tapasztaltsága szerint három harcvonalban sorakoztak fel: az elsőben álltak az ifjak (az úgynevezett *hastatus*-ok, lándzsások), a másodikban a tapasztaltabbak *(principes)*, a harmadikban

pedig a veteránok *(triarius-ok)*. Az arcvonal minden egyes sora 10—10 manipulusra oszlott; az első sor manipulusait szabályos térközök választották el egymástól, úgy, hogy a második sor manipulusai az első sor térközei mögött helyezkedtek el, a triariusok pedig a második sor szabadon hagyott térközei mögött.

A manipulusok szerint felállított hadrend jelentős mozgási lehetőséget biztosított. Az ütközet rendszerint a következőképpen kezdődött: az előrenyomuló sereg az ellenség soraira zúdította hajítódárdáit. A dárdák dobása adta meg a jelt a kézitusára, amelyben a fő támadófegyver a kard és a lándzsa, védőfegyver pedig a pajzs, sisak és páncél volt. A római harcmodor nagy előnye éppen abban rejlett, hogy a kézitusát a hajítódárdáknak előzetes, meglehetős távolra való dobásával kapcsolta össze.

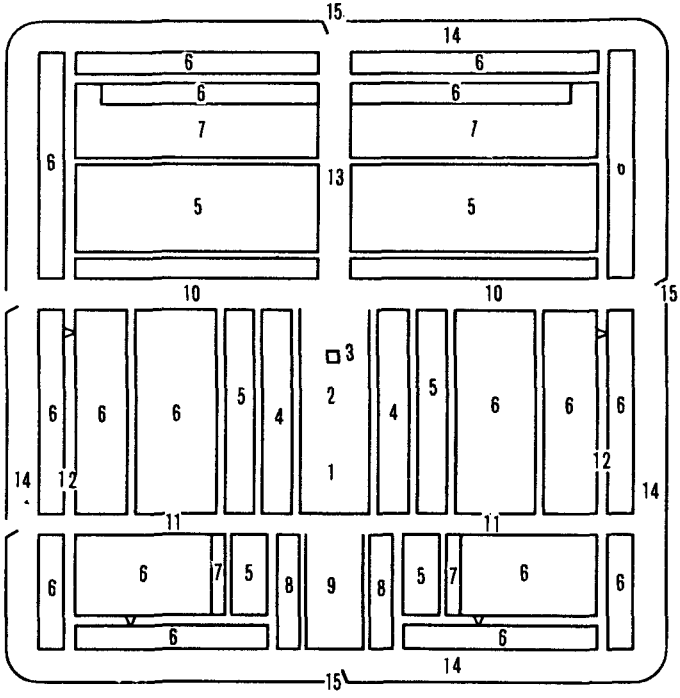

Két legiót befogadó római tábor alaprajza

Vázlatos rekonstrukció Polybios alapján: 1. A praetorium: az a tér, amelyen a parancsnok sátra volt. 2. Forum, a katonai gyűlések színhelye. 3. Oltár. 4. A parancsnok testőrségének (cohors praetoria) szállásheiyei. 5. A lovas segédcsapatok körletei. 6. A legionariusok körletei. 7. A gyalogos segédcsapatok körletei. 8. A szolgálatra újból behívott veteránok körletei. 9. A quaestori sátor helye. 10. A tábor főutcája. 11. A főutcával párhuzamos utca, az árusok szállásköriete. 12. Az erődítményvonal közvetlen közelében elhelyezett alakulatokat a tábor belső részétől elválasztó utca. 13. A praetoriumot a táborkapukkal összekötő utca. 14. A tábort körülvevő védősánc és az első szálláskörietek közti térség. 15. A tábor kapui

A harcot a könnyűfegyverzetűek kezdték, akik a legio arcvonala előtt sorakoztak fel, majd, miután a főerők beavatkoztak a harcba, az előbbiek a manipulusok közti térközökbe hátráltak, és ekkor már az első sor harcolt. Ha az ellenfél szívósan ellenállt, akkor az első sor térközeibe előreléptek a „principes" manipulusai, és ezzel most már áthatolhatatlanná tették az arcvonalat. A triariusok csak végső szükség esetén avatkoztak a harcba, ha az ütközetet a tartalékok bevonása nélkül nem lehetett eldönteni. Volt egy római szállóige is („a triariusokra került a sor"), amely azt jelentette, hogy a végsőkig kiéleződött a helyzet.

A magasabb parancsnoki kar a főparancsnoki tisztet betöltő consulokból, helyetteseikből, a *legatus*-okból, valamint a legioparancsnokokból (a katonai tribunusokból) állt. Ha az államot nagyobb veszély fenyegette, a főparancsnokságot a diktátorra *(dictator)* ruházták. Ez a rendkívüli felhatalmazás csak viszonylag rövid időre (fél évre) szólt. A diktátor kezében összpontosult minden katonai és polgári hatalom, a hadseregnél a lovassági parancsnok *(magister equitum)* helyettesítette. Az alacsonyabb tisztikar legfontosabb személye a *centurio* volt. Az első század centuriója egyben az egész manipulus fölött is parancsnokolt. A köztársaság korai szakaszában a fegyveres erők rendszerint négy legióból állottak; mindegyik consul két-két legiót vezetett. Amikor a seregek egyesültek, a consulok — római szokás szerint — felváltva parancsnokoltak.

A polgárokból álló legiókon kívül voltak még úgynevezett szövetségesek is, akiket Itália meghódított törzseinek és községeinek tagjaiból toboroztak. Rendszerint ezekből kerültek ki a legiók szárnyain elhelyezett segédcsapatok: egy-egy legió mellé 5000 gyalogos és 900 lovas.

A római taktika specialitása volt a megerősített táborok építése. Azt a helyet, ahol a római sereg akár csak egy éjszakára is megállapodott, azonnal sánccal és árokkal vették körül. A táborerődítmények kizárták a váratlan ellenséges támadás lehetőségét és biztosították a támadó hadműveletek előnyének a védekezéssel való egyesítését, amennyiben a tábor mindig támaszpontul is szolgált, ahova a sereg szükség esetén visszavonulhatott.

A római hadseregben vasfegyelem uralkodott. A rendet és engedelmeskedést mindennél többre tartották; legcsekélyebb megsértését is kíméletlenül büntették. Aki a kapott parancsot nem hajtotta végre, halállal bűnhődött. A főparancsnok szabadon rendelkezett nemcsak a közkatonák, hanem még a vezérek életével is. Ha egy katonai egység megfutamodott a csatatérről, megtizedelték *(decimatio)*: a felsorakoztatott csapatból minden tizedik katonát kivégezték.

Azokat a katonákat, akik a harcmezőn kitüntették magukat, előléptették: ezüst- vagy aranyérmeket kaptak; de a legnagyobb kitüntetésnek a babérkoszorút tartották. Az a hadvezér, aki nagy győzelmet aratott, elnyerte az *imperator* címet és azt a jogot, hogy a diadalmenetben *(triumphus)*, a győzelmes legiók élén vonulhasson be a fővárosba.

Ilyen volt a római hadi szervezet, amely nagyban elősegítette Rómának a többi itáliai nép fölött aratott győzelmeit és hozzájárult ahhoz, hogy uralmát a továbbiak során a Földközi-tenger egész medencéjére kiterjessze.

VI. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI AZ I. E. I. ÉVEZREDBEN

A rabszolgatartó civilizációval egyidejűleg Európa, Közép-Ázsia és Szibéria tágas térségein nomád, félnomád és megtelepedett törzsek és népek éltek.

Az egyes országok és népek történeti fejlődése az ókorban rendkívül egyenlőtlenül alakult. Amikor a viszonylag magas fokú görög rabszolgatartó civilizáció már virágkorát élte, az emberiség óriási többsége még az ősközösségi társadalomnak vagy e társadalom felbomlásának a viszonyai között élt. Ezek a törzsek és népek további történeti fejlődésük során korántsem egy időben jutottak el az osztálytársadalom kialakulásának fokáig, az állam létrejöttéig. Egyeseknél (mint például a kelták, germánok, szlávok stb. esetében) az ősközösségi társadalom felbomlásának szakasza kitolódik egészen időszámításunk kezdetéig vagy első századáig másoknál azonban (például a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékének egyes törzseinél) lényegesen korábban — az i. e. IV—III. században — fejeződik be.

A rabszolgatartó társadalmak története szorosan kapcsolódik a környező törzsek fejlődésének történetéhez. A rabszolgatartó államok uralkodó osztályainak ezekhez a törzsekhez való viszonyát elsősorban az határozta meg, hogy az utóbbiak voltak számukra a rabszolgatömegek feltöltésének forrásai, egyben a legkülönbözőbb formában folytatott kirablás tárgyai — a területi foglalástól kezdve a kényszertelepítéseken keresztül egészen az egyenlőtlen cserén alapuló kereskedelemig. Ezeknek a céloknak kitűnően megfeleltek a durva erőszaknak és becsapásnak azok a módszerei, amelyeket a hódítók, kereskedők és uzsorások a „barbárokkal" szemben alkalmaztak: olyan embereknek tekintették őket, akiket maga a természet rendelt rabszolgasorsra.

A rabszolgatartó társadalmak és a környező törzsek közti kapcsolatok nyomán az egyes törzsek és népek belső fejlődésének folyamata meggyorsult: az ősközösségi társadalom felbomlott, egyre inkább nőtt a társadalmi és vagyoni differenciálódás, a törzsi arisztokrácia különvált a lakosság vagyontalan rétegeitől.

Eltérőleg a polgári történetírástól, amely a „barbár" törzsekben csak a rabszolgatartó civilizáció kisugárzásának (a „hellenizálódásnak", „romanizációnak" stb.) a tárgyait látja, a marxista történetkutatók e törzsek és népek belső történetét, ősi kultúráját, történeti fejlődésük sajátos útjait vizsgálják.

Sajnos, e téren az írott források — főleg az antik szerzők tudósításai — rendkívül szűkszavúak, töredékesek, olykor pedig célzatosan eltorzítva világítják meg azoknak a különféle törzseknek a történetét, amelyek a rabszolgatartó világgal érintkezésbe kerültek. Ezért a legtöbb szóban forgó törzs és nép gazdasági, társadalmi, politikai életének és kultúrájának tanulmányozásához a régé-

szeti anyag a legfőbb forrás. Ennek az anyagnak sokoldalú vizsgálata, valamint az ókori szerzők írásos tanúbizonyságainak kritikai felhasználása lehetővé teszi, hogy bemutassuk sok törzs történetének a képét, amelyek így már nem csupán mint a kizsákmányolás vagy „kulturális hatások" tárgyai, hanem mint a történelmi fejlődés alanyai jelennek meg előttünk.

1. NYUGAT- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRZSEI (I. E. VI—I. SZÁZAD)

AZ IBÉREK

Hispaniáról mint a távoli Nyugaton elterülő földről szóló zavaros értesüléseket már a görög mitológia megőrzött számunkra, és ezt a görögök szemében akkoriban félig-meddig mesés országot a Héraklésről szóló mondakörrel kapcsolta össze. Minél inkább előnyomultak a görögök a Földközi-tenger nyugati vidékein, annál pontosabbak lettek a Hispaniára vonatkozó értesüléseik is. A milétosi Hekataiosnál, az i. e. VI. század végén és az V. század elején élt görög logográfusnál bukkan fel először az Ibéria név, amely Hispaniának ibér törzsek által lakott déli és keleti partvidékét jelölte. A félsziget többi részének a neve Keltiké volt, mivel a keltaföld (Gallia) közvetlen folytatásának tartották. A római birodalom kialakulásától kezdve az egész félszigetet Hispaniának nevezték: e név eredete mind a mai napig tisztázatlan.

A Pireneusi-félsziget éghajlata enyhe és mérsékelt. Valahány ókori szerző leírja Hispaniát, mind kiemeli erdőkben való gazdagságát. Mindenütt elterjedt az olajfa- és a szőlőkultúra; a félsziget gazdasági életében jelentős szerepet játszott a gabonafélék termesztése is, különösen a fennsíkon. Hispania rendkívül gazdag volt ásványi kincsekben. Bányásztak itt aranyat, vasat, rezet, ónt, de a félsziget legfőbb kincse mégis a rengeteg ezüstérclelőhely volt.

A Pireneusi-félsziget Európának egyik legősibb idők óta lakott területe. A hispaniai vaskor egybeesik a föníciai—karthagói gyarmatosítás kezdeteivel; ezt egészíti ki később a görög gyarmatosítás. A jelek szerint hozzávetőleg ugyanebben az időben alakult ki az ibér törzsek ősi kultúrája is. Az ibér kultúrát rendkívül gazdag emlékanyag képviseli: városépítkezésektől és egyes épületmaradványoktól egészen a használati tárgyakig és ékszerekig. Igen sok emléke maradt az ibér művészetnek, főleg a szobrászatnak. Ezek közül első helyet érdemel a híres „La Dama de Elche" (Elchei hölgy) női mellszobor; a mai kutatók többsége szerint ibér mester keze munkája.

Az ókori Hispania lakosságának etnikai összetétele igen bonyolult és változatos volt. A görög—római szerzők nagyon sok, a félsziget különböző vidékein élt törzset sorolnak fel (például az id. Plinius 500-nál is több hispaniai törzset említ). Vezető csoportnak kétségtelenül az ibéreket és az elibéresedett törzseket kell tekintenünk, köztük a félsziget déli vidékein élő turdetanokat, a Hispania középső tájait benépesítő keltibéreket, a félsziget nyugati részén élő lusitanokat, végül a cantabereket, asturokat és gallaecusokat (az utóbbiak neve él tovább a mai Galíciában), amelyek Hispania északnyugati vidékein éltek. Ismeretesek még a következő törzsek: ilergetek, carpetanusok, vaccaeusok és vettonok — a kisebb etnikai csoportokról nem is szólva. E törzsek gazdasági fejlettségének foka és műveltségi színvonala nagyon különböző volt.

A régi ibéreknél az i. e. VIII—VI. században még fennállott ugyan a nemzetségi szervezet, de már kiütköztek felbomlásának jellemző vonásai is. A lakosság földműveléssel, a fennsíkokon és a hegyvidéken pedig állattenyésztéssel foglalkozott. Az itteni juhok gyapjából készültek az ókorban híres keltibériai köpenyek. Bizonyos fejlődést ért el a takácsmesterség és a fazekasság is. Az ibérek gyakran építették házaikat égetett téglából, kőalapzaton, bár széltében el voltak terjedve (például a lusitanoknál) az agyagtapasztásos fonadékfalú, kerek kunyhók is.

Az „Elchei hölgy" („La Dama de Elche")
Mészkőszobor az i. e. V. század végéről vagy a IV. század elejéről

Ebben a korban az ibériai társadalom szerkezetét a nagyszámú törzsszövetség határozta meg. Ezek gyakran városi települések köré tömörültek, amelyek részint politikai központok voltak, részint — háborús veszély esetén — menedékhelyül szolgáltak. Az ismertebb ibériai városok — Numantia, Segontia, Contrebia, Bilbilis stb. — viszonylag jelentős központjai voltak az ókori Hispaniának. Az ibér törzseket és városi közösségeket a görög forrásokban gyakran „királyoknak" nevezett vezérek kormányozták. Fontos szerepet játszott náluk az öregek tanácsa, amelyről ugyancsak többször tesznek említést a görög—római történetírók. Ezek az „öregek" nyilván a vezér kíséretéhez tartoztak és neki szolgáltak tanácsaikkal. Arra vonatkozólag, hogy az ibéreknél népgyűlés lett volna, forrásainkban közvetlen utalást nem találunk. De több közvetett utalás alapján feltehetjük, hogy volt ilyen, bár a jelek szerint nem szabályos időközökben hívták össze, inkább csak akkor, ha vezért, követeket stb. kellett választani. Ilyenkor a törzs valamennyi harcos férfitagja összegyűlt. A törzsszövetségek, vagy több közösségnek a legerősebb város körüli csoportosulása, e városok felvirágzása, a törzs vezéreinek kiemelkedése, valamint a közösség különféle kormányzati szerveinek kialakulása — mind az ibér törzsek ősközösségi viszonyainak kezdődő felbomlását bizonyítja.

Fejlődésüknek körülbelül ezen a fokán éri őket a föníciai—karthagói gyarmatosítás kezdete. Az antik hagyomány minden adata, nemkülönben a modern kutatók következtetései, melyek az ókori ibér államra és központjára, Tartéssos városára vonatkoznak, mindaddig csak feltevések maradnak, amíg régészeti anyagra nem támaszkodhatnak. Éppen ezért nincsenek eléggé nyomós érveink annak bizonyítására, hogy az Ibériai-félszigeten lettek volna többé-kevésbé szilárd államalakulatok.

Az ókori hagyomány Hispania partjain Gadest, majd Malacát, Sexit és Abderát tartja az első föníciai gyarmattelepüléseknek. Hispania föníciai gyarmatosításának további fejlődése már a karthagói nagyhatalom fellépésével van kapcsolatban. Valamennyi föníciai telep a karthagóiak fennhatósága alá került át, de a karthagóiak már nemcsak a hispaniai partok mentén fejtettek ki gyarmatosító tevékenységet, hanem igyekeztek behatolni az ország belsejébe is. A karthagói gyarmatosítással párhuzamosan folyt a görögök területhódítása is. A phókaiai görögök a VII. században alapított Massiliára támaszkodva tovább nyomultak nyugat felé, és létrehozták Emporiont, Mainakét, Rhodét, Alonait stb. A phókaiai görögök azonban nem tudtak megerősödni a Földközi-tenger nyugati vidékein: ebben meggátolta őket az Alalia melletti ütközetben (i. e. 535-ben) az egyesült karthagói és etruszk hajóhadtól elszenvedett vereségük.

A Pireneusi-félsziget karthagói gyarmatosításában új szakasz kezdődött az i. e. III. század második felében, az első pun háború után. Ezt már az ország tervszerű meghódításának tekinthetjük. Hiábavaló volt a szabadságszerető ibér törzsek kétségbeesett ellenállása, a karthagóiak fennhatóságuk alá kényszerítették a félsziget nagyobb részét, mivel ezt szánták felvonulási területnek a Róma ellen folytatandó háborúkban.

A KELTÁK

Az i. e. I. évezred közepe táján kelta törzsek népesítették be a Rajna, Szajna és a Loire folyók völgyét, valamint a Duna felső folyásának vidékét. Ezt a területet a rómaiak később Galliának nevezték. A VI—III. század folyamán kelták szállták meg a mai Spanyolország, Anglia, Észak-Olaszország, Dél-Németország, Csehország, részben Magyarország és Erdély területét. Egyes kelta települések voltak még délebbre és keletebbre, illyr és thrák területeken is. Az i. e. III. században a kelták kudarccal végződő hadjáratot vezettek Makedoniába és Görögországba, valamint Kisázsiába, ahol egy részük meg is telepedett; később ezeket nevezték galatáknak.

Egyes országokban a kelták összevegyültek a bennszülött lakossággal, és új, keverék kultúrát hoztak létre; ilyen volt például Hispaniában a keltibérek kultúrája. Másutt a bennszülöttek gyor-

san elkeltásodtak (például a mai Dél-Franciaország területén élt ligurok), és nyelvüknek, kultúrájuknak jelentéktelen nyomai is csak bizonyos földrajzi nevekben és csökevényes vallási hiedelmekben őrződtek meg.

A kelták történetének korai szakaszára vonatkozólag úgyszólván semmiféle írásos forrás nem áll rendelkezésünkre. Elsőnek a milétosi Hekataios, majd Hérodotos említi őket; nála olvashatunk a kelták hispaniai és Duna vidéki településeiről. Titus Liviusnak az a tudósítása, amely szerint a kelták már Tarquinius Priscus király idejében a VI. században hadjáratot vezettek Itáliába, kevéssé megbízható, az azonban valószínű, hogy elég korán kezdtek benyomulni Itália területére. Mint már említettük, 390-ben az egyik kelta törzs rajtaütésszerűen megrohanta Róma városát. A IV. század elején a kelták I. Dionysios szicíliai tyrannosnak szövetséget ajánlottak Lokroi és Krotón ellenében, amely városokkal Szicília akkoriban harcban állott. Később a kelták zsoldosokként tűnnek fel hadseregében. 335-ben az Adriai-tenger partjain élő kelta törzsek elküldték követeiket Makedón Alexandroshoz is.

Ezeket a szűkszavú írásos adatokat kiegészíthetjük a régészeti anyaggal. A kelták nevéhez kapcsolódik az úgynevezett La Tène-kultúra elterjedése. (La Tène — a svájci Neuchateli-tó partján fekvő helység, ahol egy erődöt és sok, erre a kultúrára jellemző kelta fegyvert találtak.) A La Tène-kultúra emlékei alapján, amelyek az i. e. VI. század derekán felváltják a hallstattiakat[1], következtetéseket vonhatunk le egyrészt a kelta törzsek fokozatos fejlődésére, másrészt Európa különféle területeire való behatolásuk történetére vonatkozólag.

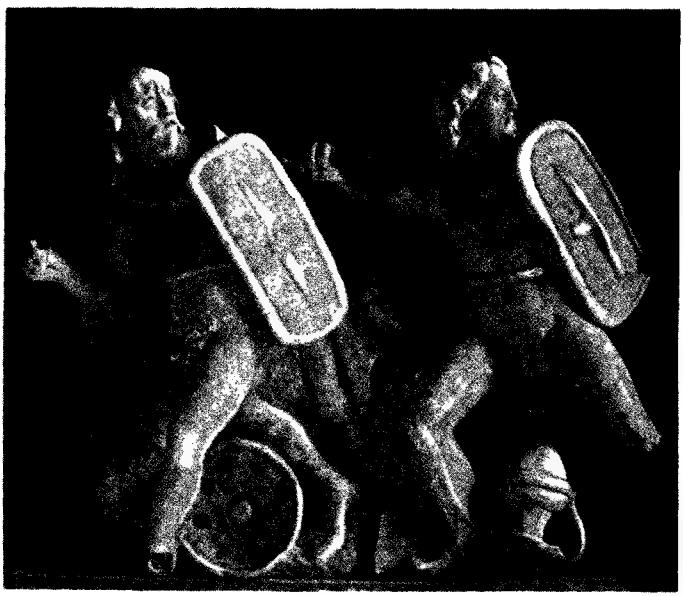

Kelta harcosok
Terrakotta dombormű a civita-albai frízről. I. e. III. század

Fejlődésének első szakaszában (a VI. század közepétől az V. század végéig) a La Tène-kultúra Franciaországtól Csehországig terjedt. A rengeteg kard, tőr, sisak, bronz- és aranyékszer azt bizonyítja, hogy a kelta kézművesség már akkor meglehetősen magas fokon állott. Fejlett volt a művészet is, amint a művészi díszítésű edényekből láthatjuk. Ugyanebben az időben a temetkezési mellékletek közt feltűnnek a görög áruk, amelyek Massilián keresztül, a Rhône és Saône folyók mentén jutottak el a keltákhoz. A görög művészet jelentős hatással volt a keltára, bár a helyi mesterek nem másolták vakon, hanem átdolgozták, a helyi ízléshez és hagyományokhoz alkalmazták görög mintáikat. Egyes területeken, mint például a Rajna középső folyása és a Marne mentén már ebben az időben feltűnnek a gazdag halom-temetkezések: nyilván a nemzetségfők és törzsfők sírjai.

A továbbiak során (az V—III. században) a La Tène-kultúra — a kelták szétrajzásával kapcsolatban — fokozatosan elterjedt Európa egyéb területein is. A kelta kézművesek készítményei egyre tökéletesednek. Mind kevésbé érződik a görög befolyás. Nyugaton feltűnnek a keltákra jellemző email-díszítéses tárgyak. Elterjed a fazekaskorongon készített agyagáru. A fejlődés magas fokára jut

[1] A Hallstatt-kultúráról lásd Világtörténet. I. köt. 613. old.

el a földművelés is. A kelták érdeme a vágóéllel ellátott nehéz eke feltalálása, amellyel a földet sokkal mélyebben lehetett felszántani, mint az Itália- és Görögország-szerte abban az időben használatos könnyű ekével. A földművelésben a háromnyomásos rendszert alkalmazták, amely biztosította a jó termést. Jó híre volt Itáliában a kelta vidékekről származó finom őrlésű lisztnek is.

Amint a kelták új vidékekre nyomultak előre, az elfoglalt földeket szétosztották a *pagus*-ok, vagyis nemzetségek vagy törzsek — egyben katonai egységek — között. Britanniában, amelyet kevés szál fűzött a külvilághoz, a nemzetségi és törzsi földtulajdon sokáig fennmaradt. A szárazföldön, ahol a kelták kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki a görög és itáliai kalmárokkal, fokozatosan kialakult a földmagántulajdon; a nemzetségi közösség helyébe a faluközösség lépett, ugyanakkor a közösség tagjai közül kivált az arisztokrácia, amely egyre több földet ragadott magához.

Ebből az arisztokráciából alakult ki a kelta lovasság, a hadsereg legfőbb ereje. A lovasság kiszorította a kelták közt azelőtt elterjedt harci kocsikat, amelyek ezután csak Britanniában maradtak fent. A kelták fejlett erődépítési művészetét bizonyítják erődítményeik maradványai: a tölgyfagerendákkal megerősített kőtömbökből álló hatalmas falak. Ezeket az úgynevezett gall falakat később más népek is átvették tőlük.

A III. század végén és a II. század elején a szárazföldi kelták kereskedelme olyan szintre emelkedett, hogy már saját arany- és ezüstpénzt is kezdtek veretni a makedón, massiliai, rhodosi, majd végül a római pénzek mintájára. A vert pénz először azoknál a törzseknél tűnt fel, amelyek szorosabb kapcsolatot tartottak fenn a görög és római világ városaival, de az I. században pénzt verettek már a távolabbi — például a britanniai — törzsek is.

Fegyverek és használati tárgyak közép-morvaországi temetkezésekből (La Tène-kultúra)

A termelőerők és a kereskedelem fejlődése az ősközösségi viszonyok felbomlására vezetett. Különösen gyors volt ez a folyamat azoknál a törzseknél, amelyek közvetlenül érintkeztek az antik világgal. Az i. e. II. században a kelta terjeszkedés megszűnt. Ennek egyik oka az volt, hogy olyan erős ellenfelekre találtak, mint a Rajnához előnyomuló germánok és a rómaiak, akik i. e. 121-ben

EURÓPA ETNIKAI TÉRKÉPE (i. e. V–IV. sz.)

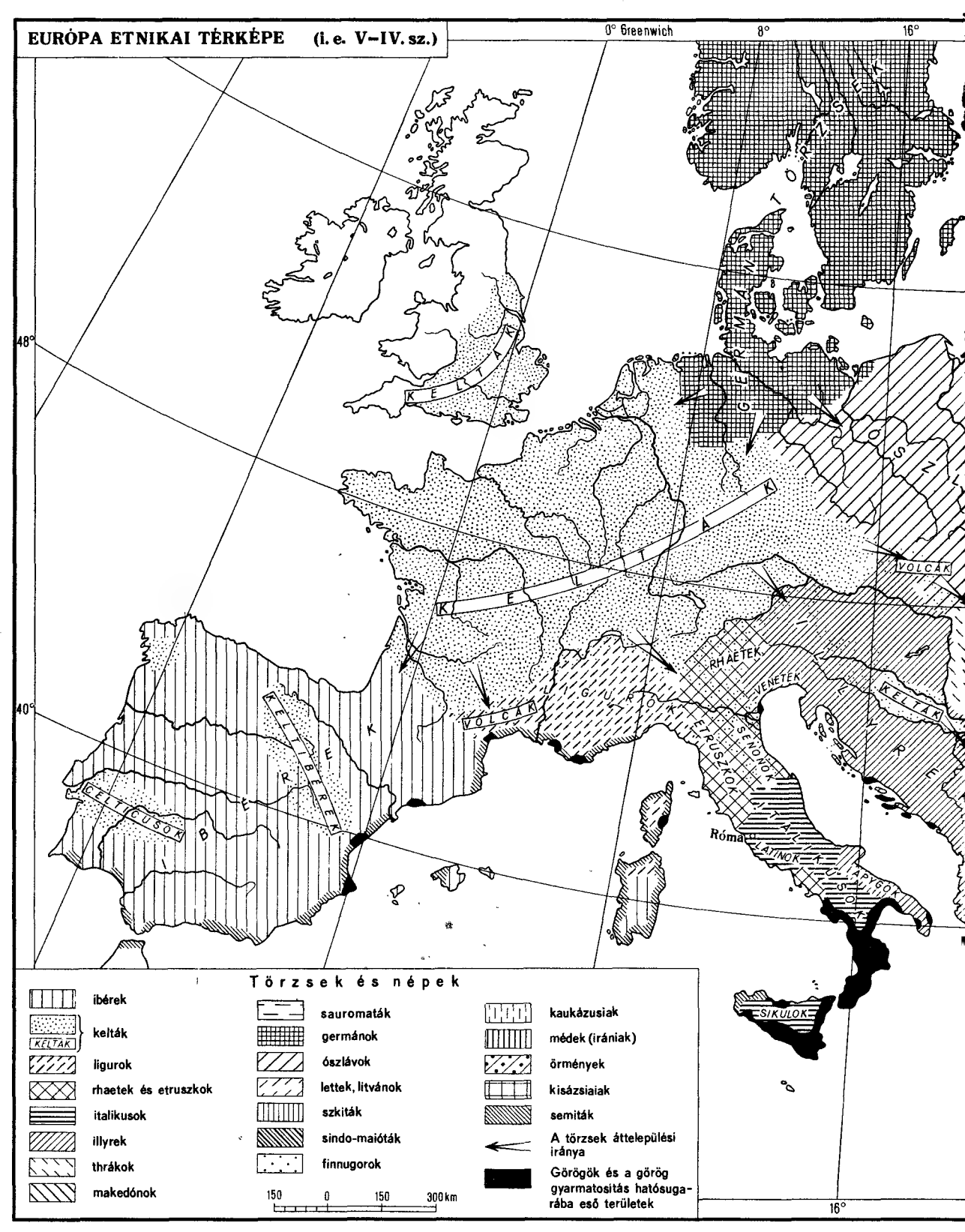

Törzsek és népek

- ibérek
- kelták (KELTÁK)
- ligurok
- rhaetek és etruszkok
- italikusok
- illyrek
- thrákok
- makedónok
- sauromaták
- germánok
- őszlávok
- lettek, litvánok
- szkiták
- sindo-maióták
- finnugorok
- kaukázusiak
- médek (irániak)
- örmények
- kisázsiaiak
- semiták
- A törzsek áttelepülési iránya
- Görögök és a görög gyarmatosítás hatósugarába eső területek

150 0 150 300 km

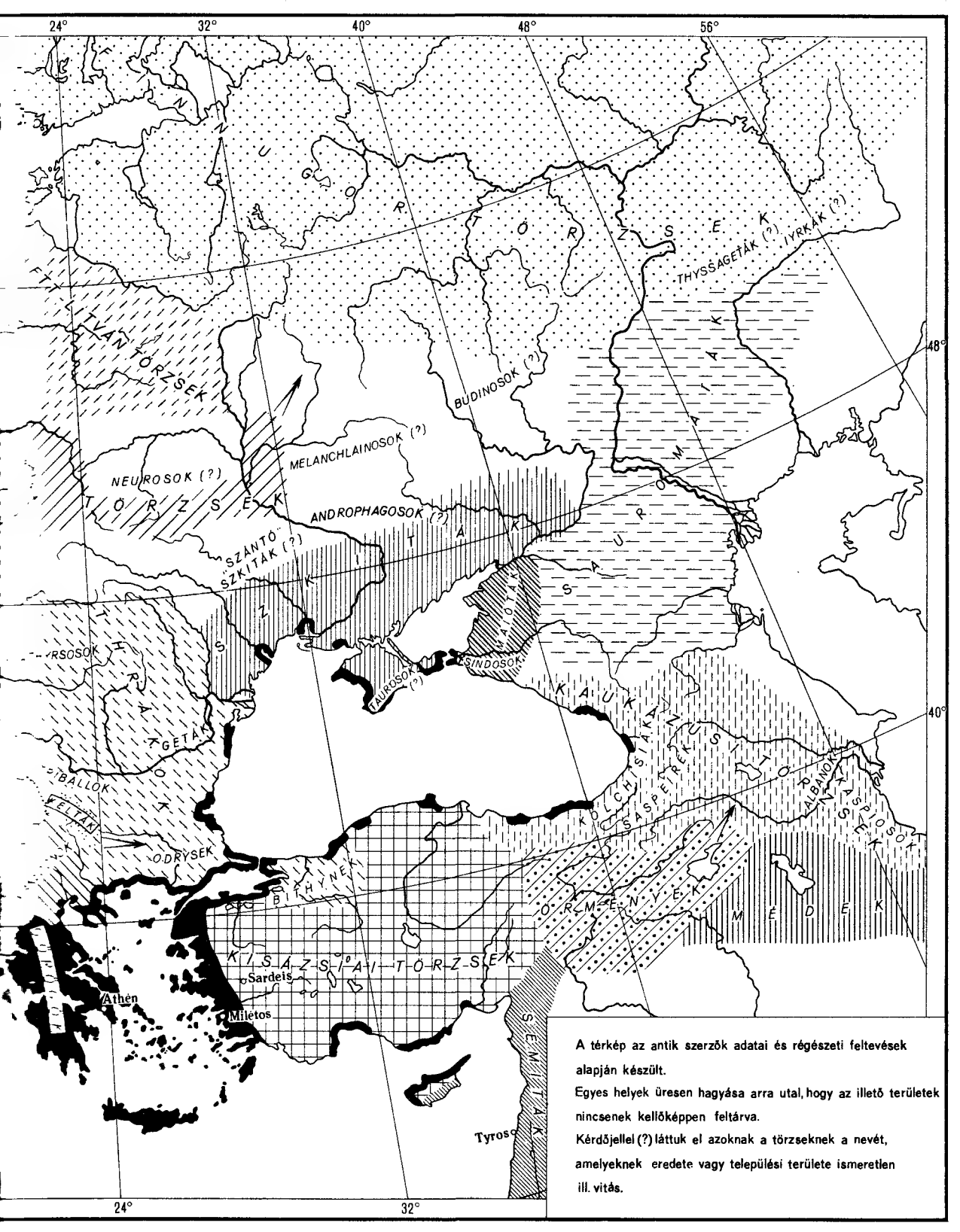

A térkép az antik szerzők adatai és régészeti feltevések alapján készült.

Egyes helyek üresen hagyása arra utal, hogy az illető területek nincsenek kellőképpen feltárva.

Kérdőjellel (?) láttuk el azoknak a törzseknek a nevét, amelyeknek eredete vagy települési területe ismeretlen ill. vitás.

elfoglalták Dél-Galliát (az úgynevezett Narbonensist) és egyre inkább megszilárdították befolyásukat, majd uralmukat a dunai tartományokban is.

A kelta törzsek utolsó nagy megmozdulása a belgák bevándorlása volt a Rajnán túli területekről, illetőleg megtelepedésük Gallia északi részén és Germania egyes Rajna melléki területein.

A II. század végéről és az I. századból már több értesülésünk van a keltákra vonatkozólag. Ezek közül legérdekesebbek Julius Caesarnak, a híres római hadvezérnek, államférfinak és írónak az adatai: Caesar a galliai hadjáratról írott „Feljegyzéseiben" nagy figyelmet szentelt Gallia kelta lakosainak. Ugyanerre az időre vonatkozólag ad felvilágosítást egyes kelta városok (a franciaországi Avaricum, Bibracte, Alesia, a csehországi Stradonitz) ásatási anyaga. Mindezek az adatok azt mutatják, hogy az i. e. II. század vége felé a kelták már eljutottak az ősközösségi szervezet felbomlásának utolsó szakaszába. A törzsi arisztokrácia nagy mennyiségű földdel és rabszolgával rendelkezett; az utóbbiakat szolgákként használták. A nemzetségi közösség sok-sok tagja függő viszonyba került az arisztokráciával szemben és kénytelen volt annak a földjeit művelni, meghatározott beszolgáltatást teljesíteni és csatlakozni a fegyveres kísérethez, melynek tagjai kötelesek voltak harcolni vezéreikért.

Az egyes pagusok ebben az időben már többé-kevésbé nagy törzsközösségekbe tömörültek; ezek közül a legjelentősebbek az aeduusok és az arvernusok közösségei voltak, akik fennhatóságuk alá kényszerítették a kevésbé erős törzseket. A függőség foka különböző lehetett. Egyre-másra alakultak ki a városok, a kézművesség és kereskedelem központjai, amelyek azután gyakran politikai centrumokká is fejlődtek. A városokat rendszerint jól megerősítették, hogy a környékbeli lakosság ellenséges támadás esetén oda menekülhessen. A legtöbb törzsnél az arisztokratikus köztársaság egy fajtája alakult ki, amely némileg hasonló volt a korai római köztársasághoz. A korábbi törzsfőket, akiket az antik szerzők királyoknak neveznek, elűzték; helyüket az arisztokraták tanácsa és az ugyancsak az arisztokraták közül választott tisztségviselők (*vergobretus*-ok) foglalták el, akiknek legfőbb feladatuk az igazságszolgáltatás volt. Igaz, az arisztokrácia egyes képviselői többször is kísérletet tettek arra, hogy egyeduralmat teremtsenek. Támogatta őket a fegyveres kíséret és a nép, abban a reményben, hogy az arisztokraták majd korlátozzák a földbirtokosok hatalmát, akik a szegényebbeket elnyomták. De a birtokosoknak rendszerint idejében sikerült megakadályozniuk az ilyen kísérleteket.

Az arisztokrácia mellett, melynek tagjait Caesar — római módra — „lovagoknak" nevezte, fontos szerepet játszott a papság — a *druidák*. Ezek a legfőbb druida vezetése alatt testületbe szerveződtek, felmentést nyertek a katonai szolgálat és az adófizetés alól; tisztelték őket, mint az isteni bölcsesség letéteményeseit és bizonyos — egyébként meglehetősen hiányos — ismeretek birtokosait. A carnutusok törzsének területén minden évben gyűlésre jöttek össze és igazságot szolgáltattak; az itt hozott döntések Gallia minden lakosára kötelező érvényűek voltak. Az ellenszegülőket eltiltották a vallási szertartásokon való részvételtől, ami mintegy a társadalomhoz fűződő minden kapcsolat megszakítását jelentette. A druidák közé az arisztokráciának azokat a képviselőit fogadták be, akik elsajátították a druida tanokat. Ez a tanítás titkos volt, csak szóbelileg hagyományozták, elsajátítása beletelt vagy húsz esztendőbe. Tartalmáról vajmi keveset tudunk; alapja valószínűleg a lélek halhatatlanságának, a lélekvándorlásnak az eszméje és a világ végének eljövetelével kapcsolatos elképzelés lehetett, amely szerint a világot egyszer tűz és víz fogja megsemmisíteni.

Nehéz volna megmondani, hogy a druidák tanítása mennyire hatott a kelta vallásra, amelyről ugyancsak gyér ismereteink vannak. Az erdők, hegyek, folyók, erek, egyes törzsek szellemeinek stb. kultusza mellett kialakult a napisten, a villámlás, a háború, az élet és a halál, az egyes mesterségek, az ékesszólás stb. istenének a tisztelete is. Némelyik istennek emberáldozatot mutattak be.

Az egyes kelta törzsek a fejlődésnek különböző fokán álltak. Az Itáliától távolabb eső északi törzsek, főleg a belgák, még az ősközösségi társadalom viszonyai közt éltek, hasonlóképpen a britanniai kelták. Itt a rómaiak benyomulási kísérletei heves ellenállásba ütköztek.

Ezzel szemben Dél-Gallia törzsei, különösen az aeduusok, már az osztálytársadalom és az állam felé vezető átmenet határvonalán álltak. A bennszülött arisztokrácia saját törzsének tagjaival és a többi törzzsel folytatott harcában Róma segítségét kérte: ez később megkönnyítette Gallia római tartományként való meghódítását.

A GERMÁNOK

A kelták legközelebbi szomszédai a germánok voltak, akiket az antik szerzők sokáig azonosítottak is velük. Eredeti lakóhelyük Dél-Skandinávia, Jütland és a Balti-, valamint az Északi-tengernek a Weser és az Odera közti partvidéke volt. Az i. e. VI—I. század folyamán lassanként dél felé nyomultak és elfoglalták a mai Németország területét egészen a Rajnáig; egyes törzsek, amelyek közül később a treverek játszották a legfontosabb szerepet, átkeltek a Rajnán és a folyó balpartján telepedtek meg. Dél-Germaniában a suevusok (suevek), markomannok és a quadok vetették meg a lábukat; ezek a törzsek kerültek a legszorosabb érintkezésbe, sőt részben össze is keveredtek a keltákkal.

Az I. század közepéig a görögöknek és a rómaiaknak a germánokra vonatkozó értesülései meglehetősen szegényesek voltak. Még maga a „germán" név is, amellyel eredetileg a tunger törzs jelölte magát, és amelyet később a kelták valamennyi germán törzsre ruháztak, az antik szerzők előtt sokáig ismeretlen volt. Az i. e. VI. században a massiliai kereskedők tudtak a Rhône felső folyása mellett élő tilangiusok törzséről, amely később *Tulingi* néven mint germán törzs vált ismeretessé. A IV. század közepe táján Pytheas massiliai utazó, miközben a legkönnyebb utat kereste Britanniába (ahol az ólmot bányászták) és a Balti-tenger partjai (a borostyánkő hazája) felé, megfordult germánok lakta területeken is. Beszámolója szerint Britanniától északra feküdt egy ország, amelyet ő szigetnek tartott és Thulénak nevezett, de amely valószínűleg Norvégia nyugati partvidékével volt azonos. Pytheas előadása szerint Thulét földműveléssel foglalkozó nép lakta, amely az összegyűjtött mézből különleges italt készített. A görög utazó beszámolt továbbá az Északi-tenger partjai közelében elterülő Abalus szigetéről (nyilván a mai Helgolandról), továbbá az ettől nem messze, Jütland nyugati részén élő teutonokról, akiket ugyancsak a germán törzsek közé sorolt. Az i. e. III. században a *gaesatus* (azaz lándzsahordozó) germánok zsoldosokként szolgáltak az itáliai keltáknál, majd a rómaiaknál is.

A régészeti adatokból ítélve a germánok ebben az időben a fejlődésnek sokkal alacsonyabb fokán álltak, mint a kelták. A vastárgyakat egészen a IV. század elejéig a kelta területekről kapták, és a kohászat csak később fejlődött ki náluk. Csak az i. e. I. századtól kezdve jutottak el hozzájuk a római áruk, főleg a bor és a drága kerámika, de ezekre is csak kevés vevő akadt a nemzetségi arisztokrácia képviselőinek személyében.

A germánoknál a földművelés meglehetősen kezdetleges volt és sokkal jelentéktelenebb szerepet játszott, mint az állattenyésztés. A germánok könnyen elhagyták lakóhelyüket és újabb földek keresésére indultak, hogy ott telepedjenek meg. Például i. e. 120 táján a teutonok és a velük szomszédos kimberek azért kerekedtek fel Jütlandból, mert egy nagy árvíz elpusztította országukat. Elindultak Hispania, Gallia és a dunai tartományok felé, szövetséget kötöttek a Róma ellen hadakozó scordiscusokkal és Itáliába nyomultak, de a rómaiak szétverték őket. Maradékaik Galliában, a Maas, Majna és a Neckar folyók mentén telepedtek le. Vándorlásaik során a germánok — akárcsak a kelták — nemzetségenként és törzsenként vonultak; ezek együtt harcoltak és együtt telepítették be a meghódított földnek a vezetők által nekik juttatott részét.

Sok germán zsoldosként szolgált más népek seregeiben. Meglehetősen korán kiemelkedtek közülük azok a vezérek, akik fegyveres kíséretet gyűjtöttek maguk köré és új földek meghódítására indultak, vagy felajánlották szolgálataikat olyanoknak, akiknek éppen szükségük volt rájuk. I. e. 72-ben ilyen volt Ariovistus is, a suevek fegyveres csapatainak vezetője, aki 15 000 emberével Galliába ment az aeduusokkal harcban álló kelta arvernusok és sequanok hívására. Ariovistus leverte az aeduusokat, megvetette a lábát Gallia északi vidékein, majd terjeszkedni kezdett. A sequanoknak Ariovistus fegyveresei által megszállt földjein a különféle germán törzsekből igen sok telepes rendezkedett be. Számuk hovatovább 120 000-re duzzadt. De i. e. 58-ban az aeduusok segítségére siető Julius Caesar seregei leverték őket. Caesar, aki kétszer is átkelt a Rajnán, „Feljegyzéseiben" elsőnek számolt be részletesebben a germánokról, akiket már megkülönböztetett a keltáktól.

Caesar a suevekről azt írja, hogy száz pagusuk van, és egy-egy pagus minden évben ezer-ezer fegyveres katonát küld harcolni. Az otthonmaradottak gondoskodnak a harcosok élelmezéséről, majd egy év múlva ők mennek háborúskodni, azok pedig hazatérnek. Ismeretlen náluk a földmagántulajdon, és évről évre új földeket foglalnak el. A létfenntartáshoz szükséges táplálékot az állattenyésztés és a vadászat révén szerzik meg. Ruházatuk állati bőr, eledelük tej, sajt és vaj. Lovakat is tenyésztenek; ezek nem nagy termetűek, de annál szívósabbak.

Béke idején a nemzetségfők intézik el a nemzetség tagjai közt felmerülő vitákat; háborúban hadvezéreket választanak. Bár a germán nemzetség patriarchális jellegű volt, a nők közmegbecsülésnek örvendtek és jelentős szerepet játszottak, ami a matriarchátus csökevényeinek továbbélésére vall.

Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a germán törzseknél az ősközösségi rend még az i. e. I. század dereka táján is virágkorát élte.

AZ ILLYR TÖRZSEK

Az Adriai-tenger keleti partvidékét illyr törzsek népesítették be. Az illyrek viszonylag későn kerültek érintkezésbe a görög világgal: akkor már kialakult államszervezetük volt. Az illyr törzseknél (*Iapodes, Liburni, Dalmatae, Autaritae* stb.) a földművelés, állattenyésztés és a kézművesség az i. e. V—IV. században magas fejlettségi fokot ért el. Illyria az ókorban híres volt termékeny földjeiről; kertjeit és szőlőit a földrajztudós Strabón külön méltatta. Az ország gazdagságát még fokozta az ásványi kincsek — elsősorban a sólelőhelyek — kiaknázása. A kikötésre alkalmas partok hozzájárultak ahhoz, hogy az illyrek már korán ügyes hajósok legyenek. Az illyr tengerhajózás feltehetőleg szoros kapcsolatban volt a sókivitellel: ezt szállították Itália lakosainak, a keltáknak és egyéb törzseknek.

Az illyrek társadalmi rendjének sajátosságai úgyszólván ismeretlenek. Valószínű, hogy Illyriában az ősközösségi rend már az i. e. V. században átadta helyét az osztálytársadalomnak. A királyi hatalom a IV. században örökletessé vált, apáról fiúra szállt. Az illyrek a makedón terjeszkedéssel szemben rendkívül szívós ellenállást fejtettek ki, amiből arra következtethetünk, hogy a IV. században meglehetősen erős illyr királyság alakult ki. Grabos, az illyrek királya, részt vett abban a Thrakiával és Paioniával kötött szövetségben, amelyhez 356-ban Athén is csatlakozott, és amely II. Philippos makedón király ellen irányult. Illyriának sikerült is megvédenie függetlenségét.

Illyria az i. e. III. század közepe táján élte virágkorát. Az ország lakosságának nagy része Agrón király fennhatósága alá tartozott, aki jelentős szárazföldi és tengeri haderővel rendelkezett. Agrón halála után az illyrek tovább folytatták támadásaikat az Illyriától délre eső területek, elsősorban Épeiros ellen. Ezeknek az i. e. III. század 20-as éveiben folytatott harcoknak a célja nemcsak új területek megszerzése volt, hanem az is, hogy megakadályozzák az itáliai kereskedőknek

Épeirosban folytatott élénk tevékenységét. Az illyreknek ezeket a hadműveleteit Róma veszélyesnek találta, és i. e. 223-ban csapatokat küldött ide, amelyek ki is szorították az illyreket Épeiros területéről.

A külpolitikai kudarcokkal egy időben az országon belül zavargások keletkeztek, amelyeknek az lett az eredménye, hogy egyes tartományok függetlenítették magukat. A külpolitika kérdéseiben a tengerparti vidékek lakosságának érdekei valószínűleg nem egyeztek a beljebb eső hegyvidékiek érdekeivel. Illyria tengerparti lakosai kifejlesztették iparukat, a tengerhajózást, a kereskedelmet, nagymértékben felhasználták a rabszolgamunkát, egyre újabb területek és minél több hadifogoly szerzésére törekedtek; céljaik szöges ellentétben állottak az ország belsejében élő földművelők és állattenyésztők érdekeivel. Ez a harc annyira meggyengítette az illyr királyságot, hogy lassanként még függetlenségéről is le kellett mondania: egyik uralkodója, Pleuratos, már i. e. 190-ben Rómától nyerte el királyi hatalmát. De az illyr törzsek még sokáig szembeszálltak a rómaiak terjeszkedésével. A legkitartóbb ellenállást a dalmaták tanúsították, akik egészen i. e. 23-ig sikeresen meg is védték függetlenségüket.

A THRÁK TÖRZSEK AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA ELŐTT

Az i. e. V. században a nagy kiterjedésű és gazdag Thrakia népsűrűsége olyan nagy volt, hogy a görögök a thrákokat tartották lélekszám tekintetében a világ második népének. Az ország természeti kincsei lehetővé tették a termelőerők magas fejlettségét. Thrakia termékeny síkságain és völgyeiben a lakosság gabonatermeléssel és kertészettel, a kevésbé kedvező fekvésű hegyes vidékeken pedig állattenyésztéssel foglalkozott. A thrákok nemcsak a gabonafélék termesztésében voltak igen ügyesek, hanem olyan, sok munkát igénylő kultúrnövényeket is meghonosítottak, mint amilyen például a kender és a szőlő stb. Még híresebb volt a thrakiai lótenyésztés. A gazdag vas-, arany-, ezüst- és egyéb fémlelőhelyek, amelyeket főleg Thrakia középső és déli vidékeinek lakossága aknázott ki nagy mennyiségben, lehetővé tették sokféle munkaeszköz, fegyver, ékszer stb. előállítását.

A thrakiai törzsek között már az i. e. VI. század végén és az V. század elején megfigyelhető a vagyoni rétegeződés; megindul a nemzetségi társadalom felbomlásának folyamata, megjelenik a rabszolgaság, amely azonban nemcsak a hadifoglyok, hanem saját törzsbeliek rabszolgasorba süllyesztése révén is fejlődött. (Thukydidés közlése szerint a thrákok rabszolgának adták el saját gyermekeiket.) De a társadalmi termelésben a legfontosabb helyet mégis a kis- és középbirtokosok foglalták el, és ugyanezek jelentették a fő erőt a thrák hadseregben is.

A thrákok ebben az időben sok, nagyrészt önálló és egymástól független törzsre tagolódtak. A törzsek élén vezérek álltak, akiket a görög szerzők „királyoknak" neveznek. A társadalmi differenciálódást és az osztályviszonyok kifejlődését Thrakia déli vidékeinek lakosai közt jelentősen meggyorsították a görög államokkal régóta fennálló, élénk kapcsolataik. Különösen fontos szerepet játszottak a görög polisok Thrakia tengerparti körzeteiben. Ezek a nagy kereskedő és kézműves központok alkalmasak voltak arra, hogy a thrák arisztokrácia a polisok piacain adja el a rabszolgákat, gabonát, fémet és a hatalma alá kényszerített saját törzsbeli kézművesek készítményeit. A görögökkel folytatott kereskedelem Dél-Thrakia legfejlettebb törzsei között ösztönzőleg hatott az áru- és pénzgazdálkodás kifejlődésére. Ugyanakkor számos törzsnél, amely elszigetelten élt a nehezen megközelíthető hegyi vidékeken vagy Thrakia középső és északi tartományaiban, továbbra is fennmaradt az ősközösségi rend.

Ilyen volt a thrák társadalom állapota, amikor az i. e. VI. század végén és az V. század elején Dareios — a szkíták elleni hadjárata során — elfoglalta Thrakia keleti tartományait, míg a déli tengerpartot Görögország felé haladva a perzsák szállták meg. Egyes thrák törzsek heves ellenállást fejtettek ki, de függetlenségüket a perzsák ellenében csak a középső és északnyugati tartományok lakosainak sikerült megvédelmezniük. A perzsák 480—479-ben vereséget szenvedtek, s ezzel véget ért thrakiai uralmuk.

A thrák törzsek felszabadulása meggyorsította az osztályok és állam kialakulásának folyamatát. Államszervezet legkorábban Thrakia délkeleti törzseinél, az odryseknél alakult ki. Itt Térés, aki i. e. 480—450 körül uralkodott, az odrysek fennhatósága alá kényszerített több északi törzset, fia, Sitalkés pedig (450—424 körül) megerősítette az ország határait mind északon, ahol a szkíták az i. e. VI. század óta állandóan be-betörtek a thrák földekre, mind pedig nyugaton, ahol Makedonia uralkodói akarták kiterjeszteni hatalmukat a szomszédos thrák törzsekre.

Az odrys állam az i. e. V. század derekán még nem volt szilárd egység. Az elszigeteltebb és erős hegyi törzsek teljes mértékben megőrizték függetlenségüket. A jelek szerint a királyság megszilárdulása főleg a tengerparthoz közelebb eső vidékeken ment végbe. Az odrys királyság gyenge központi hatalmát a nemzetségi-törzsi intézmények fennmaradása magyarázza. A királyi hatalom

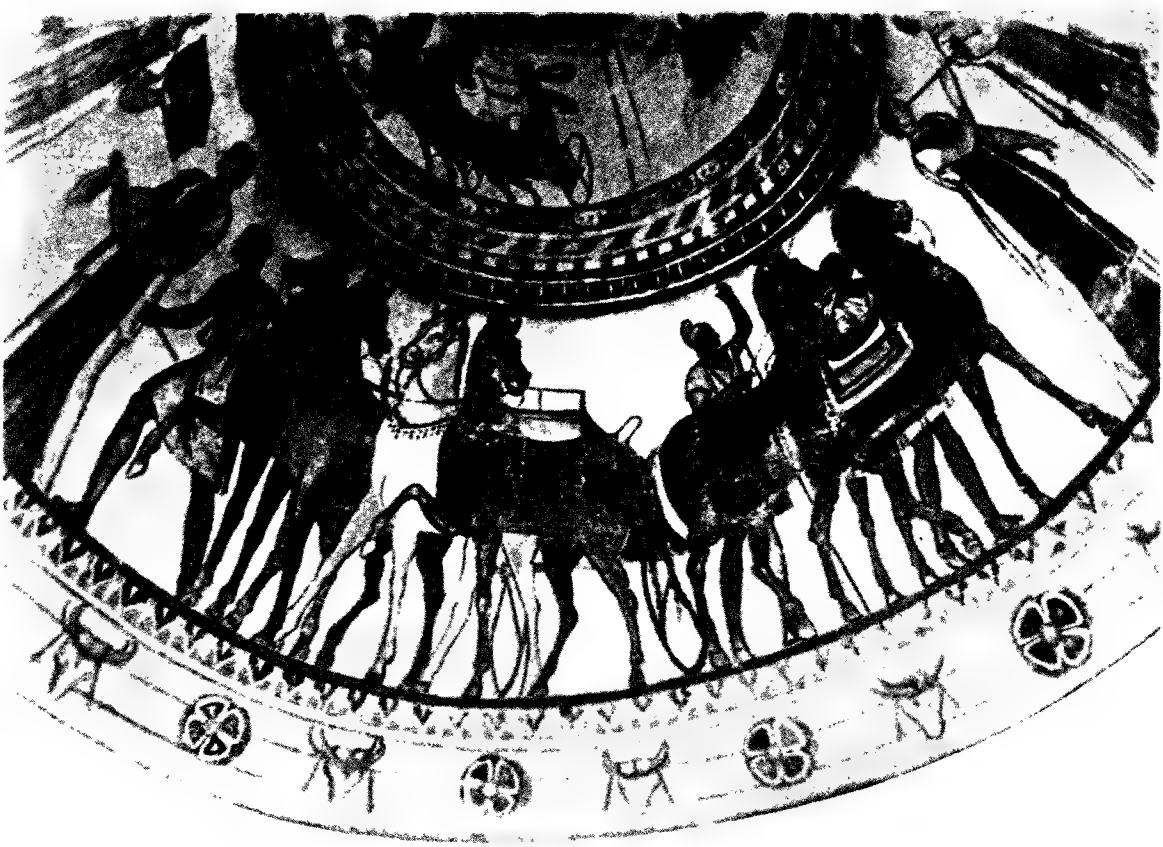

A kazanliki (Bulgária) kupolasír mennyezeti falfestményének részlete
I. e. III. század

az odryseknél nem apáról fiúra, hanem a nemzetség legidősebb tagjára szállott, és a királynak voltak „uralkodótársai", amint Thukydidés nevezi őket. Ezek az „uralkodótársak" nagy kiváltságokkal rendelkeztek: még pénzt is verethettek saját nevük alatt.

Sitalkés király, akinek működése némely vonatkozásban a makedón II. Philippos uralkodására emlékeztet, számos belső reformot hajtott végre. Diodóros tudósítása szerint legfőbb gondja a bevételek növelése volt. Valószínűleg éppen Sitalkés vezette be a pénzbeni és természetbeni adók rendszerét; ezeket a király fennhatósága alá tartozó thrák területek és a tengerparti görög városok lakosai fizették. Sitalkés nevéhez fűződik az első önálló thrák pénz, amely azután a sok görög város általánosan elterjedt pénzeivel együtt forgott közkézen. Sitalkésnak, majd utódainak uralkodása alatt — majdnem az i. e. IV. század közepéig — Thrakia fontos szerepet játszott a Földközi-tenger keleti medencéjének nemzetközi életében. Ebben az időben Athén igyekezett szoros kapcsolatokat fenntartani a thrák uralkodókkal és szövetségi szerződéseket kötött velük (i. e. 391-ben). A thrák királyságnak a földközi-tengeri központokkal kialakult szoros politikai kapcsolatai széles körű gazdasági érintkezésen alapultak.

Az i. e. IV. század közepén fordulat következett be az odrys királyság történetében. 359-ben az athéniek felbujtására meggyilkolták I. Cotys királyt, aki meg akarta szilárdítani a királyi hatalmat. Ez az esemény egybeesett azzal, hogy két nagyhatalom — Makedonia és Skythia — támadta meg Thrakiát. A hosszan tartó háborúskodások eredményeképpen i. e. 336-ban Thrakia egy része makedón fennhatóság alá került, a Duna torkolatától délre elterülő részeket pedig a szkíták foglalták el, míg a Thrakia középső tartományait lakó törzsek többsége (például a triballosok) megvédte függetlenségét. Az odrys királyok hatalma csak régi (délkelet-thrákiai) birtokaikon belül maradt fenn. Valószínűleg nekik is, mint a többi tengerparti törzs uralkodóinak, el kellett ismerniük Makedonia fennhatóságát. De sem Philippos, sem Alexandros nem szervezett Thrakiában valamiféle új kormányzati rendszert; mindketten beérték azzal, hogy annyi csapatot hagytak ott, amennyi elegendő volt a makedón uralom biztosítására.

Az áru- és pénzgazdálkodás fejlődése, valamint a társadalmi differenciálódás fokozódása Dél-Thrakia lakosságának jelentős mérvű elgörögösödésével járt együtt. Az ország arisztokráciája általában befogadta a hellén kultúrát; ennek tükröződése a bulgáriai Kazanlik városában feltárt halomsír falfestménye. Dél-Thrakia szabad lakossága között feltűnik a földjéből kiforgatott és tönkrement parasztság. Ezt bizonyítja azoknak a thrák zsoldosoknak a nagy száma, akik az i. e. III. század egész folyamán idegen hadseregben szolgáltak.

Thrakiának a makedón uralom alól való felszabadulása után újabb ellenséggel kellett megküzdenie. Ezek a kelták voltak, akik 279—277-ben nemcsak a Balkán-félsziget területére törtek be, hanem még Kisázsia északi tartományaiba is. Thrakia délkeleti részének kis területén létrejött egy kelta királyság, amely i. e. 220-ig állott fenn.

Az i. e. III. század vége felé Dél-Thrakia több kisebb-nagyobb tartományra bomlott szét, melyeknek fejedelmei állandóan háborúskodtak egymással. Fennállott, bár korántsem a hajdani határok között, az odrys királyság is, amely ekkor már csak az odrysek törzsének tulajdonképpeni területeit foglalta magában.

Az odrys királyság az i. e. III—I. században meglehetősen szilárd államalakulatnak bizonyult. Szoros gazdasági kapcsolatokat tartott fenn a thrák tengerpart egyes görög városaival (például az i. e. II. század végén Odéssos városa vert pénzt az odrys király számára), továbbá a görög anyaország legjelentősebb központjaival. Az odrys királyság éber szemmel figyelte Róma balkáni befolyásának növekedését, de az ellenálláshoz nem volt elegendő ereje. I. e. 31-ben Róma a maga emberét ültette az odrys trónra, vagyis Dél-Thrakiát függő királysággá tette.

Az északi thrák törzsek történetét az i. e. I. századig csak általános vonásokban ismerjük. A régészeti leletek a fémfeldolgozás, kőfaragás, fazekasság és a kézművesség egyéb ágainak magas fokú fejlettségét bizonyítják. Az i. e. I. században az északi thrák — geta és dák — törzseknél kialakulnak a pénzviszonyok. Az i. e. I. századból származó dák erődök és települések feltárása során a számos római és egyéb idegen pénzfajta mellett helyileg vert pénzeket is találtak, amelyek az akkoriban elterjedt pénzegységek mintájára készültek.

A jelek szerint a geta—dák törzseknél kialakultak az osztályviszonyok, és ezzel egyidejűleg létrejött az államszervezet. Szűkszavú forrásadatainkból arra következtethetünk, hogy az északdunai törzsek között az i. e. I. század kezdetén a getáké volt a vezető szerep. Tetterős uralkodójuk, Boirebistas, aki i. e. 60—45 között volt hatalmon, fennhatósága alá kényszerítette a Dunától északra és részben a délre lakó thrák törzseket, sőt még egyik-másik görög polist (például Dionysopolist) is. Boirebistas újjászervezte a geta hadsereget és mindenfelé erődöket építtetett országában.

Boirebistas királysága feltehetőleg még a törzsszövetség számos vonását őrizte, amelyek sajátosan keveredtek az államszervezet csíráival. Ez az állam jórészt arra a katonai hatalomra épült, amelyre a geták Boirebistas uralkodása alatt tettek szert. De a geta királyság felemelkedése nem volt tartós: Boirebistast i. e. 45-ben az ellene fellázadó geták meggyilkolták, és országa több önálló részre hullott szét. Boirebistas egyesítő politikájához nyilván még nem volt meg a szilárd talaj a geta társadalomban, amelyben egy időre ismét a törzsi széttagoltság kerekedett felül.

2. A FEKETE-TENGER ÉSZAKI VIDÉKÉNEK TÖRZSEI (I. E. VI—IV. SZÁZAD)

A Fekete-tenger északi vidéke is azok közé a területek közé tartozik, amelyek határosak voltak a rabszolgatartó világgal, és ennélfogva sokféle kapcsolat fűzte hozzá. Az erre a vidékre és ókori lakosságára vonatkozó adatok jó részét a görögöknek köszönhetjük. Már az ógörög mítoszokban és mesés elbeszélésekben is tükröződnek a Fekete-tenger partvidékéről alkotott zavaros elképzelések. Amikor az i. e. VI. században az északi partokon megjelentek a görög gyarmatosok állandó települései, és lakóik eleven kapcsolatokat létesítettek a bennszülött törzsekkel, Görögországban felettébb megnőtt az érdeklődés a Fekete-tenger északi vidékei iránt, és egyre több ezekre vonatkozó értesülés került be a görög irodalomba. Az V. század derekán bejárta ezt a tájat Hérodotos is, és történeti művének egyik jelentős részét éppen e vidék leírásának szentelte.

Vaseszközök a Nyikopol melletti Kamenszkoje gorodiscséből: sarló és kések
I. e. IV—III. század

Hérodotos megállapítása szerint a Fekete-tenger északi partvidékének legősibb lakosai a kimmerek voltak; ez az első azok közül a fekete-tengeri törzsek közül, amelyeknek nevét ismerjük. A kimmereket — a némileg eltérő „gimirrai" néven — említik már az i. e. VIII. század végéről való ékírásos asszír szövegek is.

Hérodotos idejében a Fekete-tenger északi vidékeinek kimmer korszaka már a távoli múltba tűnt. Történeti nyomaként mindössze néhány Hérodotosnál olvasható földrajzi megjelölés maradt meg: például a „kimmer Bosporos", az így nevezett (ma: kercsi) tengerszoros környékén emelkedő „kimmer falak", a „kimmer átkelőhely" és egy Kimmerikon nevű település. Ezekből a földrajzi nevekből ítélve arra gondolhatnánk, hogy a kimmerek fő települési helye a mai Kercs- és Taman-félsziget lehetett. Hérodotos azonban azt írja, hogy a „kimmer királyok" temetkezőhelyét a Dnyeszter közelében mutatták neki. A görögök valószínűleg kimmereknek nevezték mindazokat a törzseket, amelyek a szkítákat megelőzőleg a Dnyeszter és az Azovi-tenger közti széles sztyepp-térségeken tanyáztak, vagyis a „kimmer" megjelölést gyűjtőnévként használták.

A modern régészeti irodalomban a „kimmer kultúra" megjelölést gyakorta alkalmazzák a Fekete-tenger északi vidékének sok olyan emlékére, amelyet a bronzkorból a vaskorba való átmenet idejére tehetünk. Így azután maga a megjelölés némileg konvencionális jellegű, és a szóban forgó emlékekből ez ideig nehéz különválasztani a valóban kimmer anyagot.

Hérodotos elbeszélése szerint a kimmerek a szkíták nyomására kiszorultak a Fekete-tenger északi vidékeiről és áttelepedtek a déli partra, Sinópé környékére. Egyes kutatóknak az a véleménye, hogy jóllehet a kimmereknek ez az áttelepülése csakugyan történeti valóság, de valószínűleg akkor sem az összes kimmer hagyta el a Fekete-tenger északi vidékeit, hanem egy részük ott maradt a Krím hegyei között. Ezeknek a krími vidékeknek a lakosságát később az antik szerzők taurosoknak nevezik. Egyes kutatók ezekben a kimmerek utódait vélik felfedezni.

Vaseszközök a Nyikopol melletti Kamenszkoje gorodiscséből: poncoló kalapács páncélpikkelyek kivágására, páncélpikkelyek, hidegvágó, lyukasztók
I. e. IV—III. század

A Fekete-tenger északi vidékein élő korabeli lakosság zömét alkotó szkíta törzsekről Hérodotos számos részletes tudósítást közöl. Adatai szerint, amelyeket a régészeti anyag is megerősít, a Fekete-tenger partvidékének déli szegélyét végig szkíták népesítették be: a Duna torkolatától, a Bug alsó folyásától és a Dnyepertől egészen az Azovi-tengerig és a Donig. Bár az az anyagi kultúra, amely ezen az óriási területen mindenütt nyomon követhető, a különféle helyeken bizonyos helyi sajátosságokat mutat, egészben véve mégis feltétlenül megfigyelhetők benne a tipológiai közösség vonásai. Ez a közös jelleg mutatkozik meg mind az általánosan elterjedt szkíta agyagművesség, mind a fegyverek és lószerszámok típusaiban, mind pedig a temetkezési módban.

Gazdasági életük formáját tekintve a szkíták megtelepedett földművelő és nomadizáló állattenyésztő törzsekre oszlottak. Hérodotos, amikor felsorolja az előtte ismeretes földművelő törzseket, elsőkként a kallippidákat és az alazónokat, tehát a milétosi telepesek által a Bug—Dnyeper-torkolatvidék partján alapított Olbia legközelebbi szomszédait említi. (Hérodotos legnagyobbrészt ebből a városból szerezte értesüléseit.) Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy az előbbi törzset — a kallippidákat — Hérodotos véleménye szerint Hellénes Skythai-nak (görög szkítáknak) is lehetne nevezni, mivel ezek már nyilván nagymértékben asszimilálódtak a görög gyarmatosokhoz. A kallippidák és az alazónok után Hérodotos felsorolásában a szántó-vető szkíták következnek, akik a Bug mindkét partját, valamint a Dnyeper alsó folyásától nyugatra eső területet lakták, majd a földművelő szkíták, akik a Dnyeper mentén a folyó torkolatától számítva tizenegy napi útnak megfelelő területen éltek. A Hérodotos korabeli szkíta föld etnikailag nem volt egységes, éltek ott a szkítákkal nem rokon törzsek is. Így például valószínűleg nem szkíta származásúak voltak azok a földműveléssel és állattenyésztéssel egyaránt foglalkozó törzsek sem, amelyek az erdős sztyepp vidékén éltek.

A kul-obai kurgán élektron-vázájának ábrázolása: a szkíták életéből vett jelenet

I. e. IV. századi görög munka

A legtöbb skythiai törzs gazdasági életének színvonala már meglehetősen magas volt. Hérodotos tudósítása szerint az alazónok termelték és táplálékul használták a gabonaféléken kívül a fokhagymát, vöröshagymát, borsót és a kölest is, a szántó-vető szkíták pedig nemcsak saját szükségleteik fedezésére termeltek gabonát, hanem eladásra is; az értékesítésről feltehetőleg a görög kereskedők gondoskodtak. A szkíta földművelők a földet rendszerint ökörfogatos ekével szántották fel. A sok e korbeli szkíta gorodiscse (például a Nyikopol melletti nagy „Kamenszkoje gorodiscse") ásatási anyagából ítélve a termést vassarlókkal aratták le, és a gabonaszemeket gabonaőrlőköveken törték apróra. Az ásatások során feltárt állati csontok arra mutatnak, hogy a gorodiscsék lakói szarvasmarhát és aprójószágot, lovat és baromfit tenyésztettek. A gorodiscsékben megőrződött földkunyhók és vertfalú épü-

letek maradványai, valamint egyes nagyobb szkíta kurgánok sírkamrái alapján képet is tudunk alkotni a megtelepedett lakosság lakóépületeiről, de ezek építésének részleteit egyelőre nem ismerjük.

A nomád szkíták és az úgynevezett királyi szkíták, akiket Hérodotos a leghatalmasabbaknak és legharciasabbaknak mond, a Dnyepertől keletre elterülő sztyepp-vidéken tanyáztak, egészen az Azovi-tengerig, beleértve Krím sztyepp-vidékeit is. Hérodotos hangsúlyozza, hogy ezek a törzsek nem földművelésből, hanem állattenyésztésből élnek, és lakásaikat kocsikra építik. Nomád életük sajátosságairól részletesebben számol be Hérodotos egyik kortársa, egy Hippokratésnek tulajdonított orvosi értekezés ismeretlen nevű szerzője. Ez a szerző szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a szkítáknak „. . . nincsenek házaik, hanem kocsikon élnek, amelyek közül a kisebbek négykerekűek, de vannak hatkerekűek is; ezeket nemezlapokkal borítják be és — mint a házakat, több — hol két, hol három helyiségre osztják. Nem hatol át rajtuk sem az eső, sem a hó, de még csak a szél sem. E szekerek elé két vagy három pár szarvnélküli ökröt fognak be. Ilyen szekereken élnek az asszonyok, míg a férfiak lóháton járnak." A nomád szkítáknál az állattenyésztés viszonylag magas fejlettséget ért el: az V—IV. században óriási csordákkal és ménesekkel rendelkeztek. Ez az állatállomány azonban a törzsek tagjai között egyenlőtlenül oszlott meg.

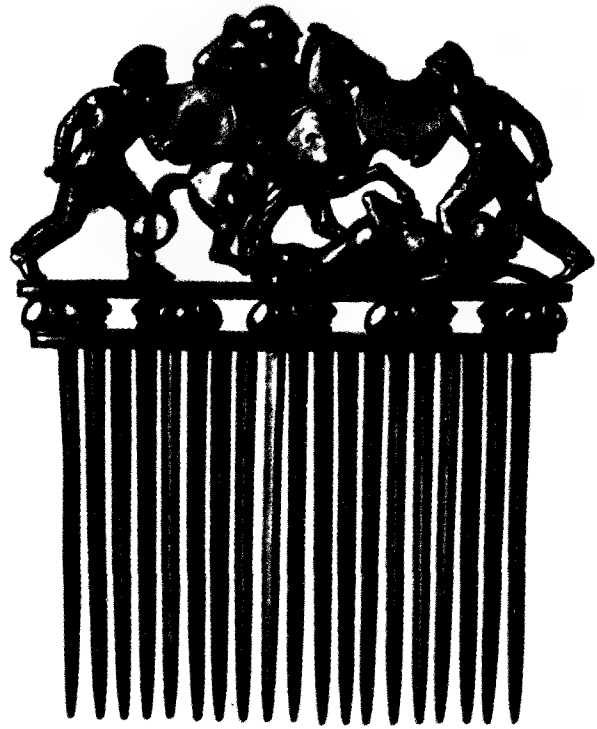

Aranyfésű harcoló szkíták ábrázolásával a szolohai kurgánból
Görög munka az i. e. V. század végéről

A nagy szkíta kurgánok temetkezési anyaga bámulatosan gazdag. Ezekben a halomtemetkezésekben a bennszülött lakosság készítményei mellett mindig megtalálhatók a — nemegyszer elsőrangú — görög mesterek műremekei is. Ez a tény is szemléltetően mutatja, hogy milyen szoros kapcsolatok alakultak ki a törzsi arisztokrácia és a görög gyarmatvárosok között. Másrészről: a törzsfők — ahogy a görög írók nevezik őket: „királyok" — és a törzsi arisztokrácia fényűző temetkezései feltűnően elütnek az egyszerű szkíta temetkezésektől, amelyek gyakran úgyszólván minden temetkezési mellékletet nélkülöznek. A társadalmi és vagyoni rétegeződés folyamata már meglehetősen előrehaladt a szkíta társadalomban. A görögökkel folytatott kereskedésen kívül szerepük volt ebben az egyes törzsek közti állandó háborúskodásoknak is, amelyek mindig hadizsákmány elhurcolásával és foglyok ejtésével jártak együtt. A foglyokat azonban görög kereskedők közvetítésével jórészt valószínűleg továbbadták az ország határain túlra. A skythiai eredetű rabszolgákat nemcsak a görög írók emlegetik; feltüntetik őket a balkáni Görögország városainak feliratai is. Magában Skythiában a nem szabad emberek munkáját csak bizonyos korlátok között vették igénybe (főleg a nomád szkíták gazdaságában), és a rabszolgaság még patriarchális jellegű volt. A társadalmi termelésben a vezető szerepet a szabad ember vitte. A Hérodotos korabeli Skythiában az osztálytársadalom és

állam még nem alakult ki, de a régi nemzetségi-törzsi társadalom tartópillérei ekkorra már erősen megrendültek. Engels hangsúlyozza, hogy a nemzetségi szervezet nem terjedt tovább a törzsnél, és a törzsszövetség már felbomlásának a kezdetét jelenti[1]. Ugyanakkor a szkíta törzsek között már kétségtelenül megérett a szélesebb körű szövetségek szükségessége. A szkíták hódító betörései Kisázsiába és Elő-Ázsiába, valamint Dareios perzsa seregei elleni győzelmes harcai elképzelhetetlenek lettek volna nagy törzsszövetségek nélkül. Határozottan el kell viszont vetnünk azoknak a polgári kutatóknak a véleményét, akik a szkíták e törzsszövetségeit szinte a feudalizmus korabeli államok vonásaival ruházzák fel és hatalmas „szkíta birodalomnak" képzelik el, amely a Fekete-tenger északi partvidékén — szerintük — már az i. e. VII. században kialakult. A szkíta törzsek egyesülései, akárcsak e kor többi törzsszövetsége, rövid életűek és változó összetételűek voltak. Természetesen ez tükröződött a szövetségek élén álló vezérek hatalmának jellegén is: ez a hatalom nyilván a legtöbb esetben csak névleges volt.

Szkíta vaskard a csertomliki kurgánból (a markolat foglalata aranyból) I. e. IV. század

Az ilyen típusú törzsi szövetségek csak az i. e. IV. század második felében váltak államalakulat jellegűvé, amikor a Fekete-tenger északi partvidékén Ateas szkíta király főhatalma alatt hatalmas törzsszövetség jött létre. Ateasnak rövid idő leforgása alatt sikerült számos szomszédos thrák törzset és a Fekete-tenger nyugati partján épült több görög várost fennhatósága alá kényszerítenie. De Ateas műve nem sokáig állt fenn; amikor a király vereséget szenvedett II. Philippos makedón király seregeitől, birodalma is széthullott. Az i. e. III. század végén tartósabb szkíta törzsszövetség jött létre, amelynek a Krím-félszigeten volt a központja.

A szkíták etnikai hovatartozásának és nyelvének kérdése rendkívül bonyolult. Hérodotos teljes határozottsággal állítja, hogy a szkíták egy — nyilván valamennyi törzsük számára közös — nyelvet beszéltek. A szkítáknak azonban nem volt saját írásbeliségük, és ezért a nyelvükre vonatkozó forrásként csak azokat az adatokat használhatjuk, amelyeket az antik írók idevágó műveiben és az ókori feliratokon találhatunk. De görög és latin átírásban is főleg csak szkíta törzs-, isten- és személynevek, valamint földrajzi nevek maradtak ránk. Ezeket a szegényes és töredékes adatokat a kutatók különbözőképpen értelmezték. A XIX. század végén és a XX. század elején számos — egymást kölcsönösen kizáró — feltevés született a szkíták mongol, szláv, illetőleg iráni eredetére vonatkozólag. Ma már e kérdés feldolgozásában lényeges előrehaladás történt, és a legtöbb kutató egyetért abban, hogy a szkíta nyelv az úgynevezett északi iráni nyelvcsoporthoz tartozik.

A modern tudománynak a szkíta kultúrára vonatkozó megállapításai részint az antik szerzők tudósításain, részint pedig e kultúra közvetlen emlékein alapulnak: a Szovjetunió egész déli vidékén elszórt szkíta gorodiscséken és kurgánokon, a különféle alakú és fajtájú szkíta edényleleteken, a bronzból, vasból és nemesfémből készült tárgyakon, fegyvereken — szkíta nyíl — és lándzsahegyeken, az úgynevezett *akinakés*-eken (vascsörökön) stb. A szkíta típusú tárgyak nemcsak a tulajdonképpeni Skythia területén találhatók meg, hanem messze a határain túl: a Kaukázus vidékén, Szibériában, sőt még Elő-Ázsiában is. A szkíta kultúra nagy hatással volt az i. e. V. században Kelet-Európa erdős sztyepp-vidékének és délebbre, Thrakiának a lakosságára is.

A szkíták külső megjelenését és ruházatát főleg az arany- és ezüstedényeken, valamint egyéb — jórészt görög műhelyekből kikerült — műtárgyakon látható ábrázolásokról ismerjük. Az utób-

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 304. old.

biakat az olyan világszerte ismert kurgánokban találták, mint amilyen a kercsi Kul-Oba, a csertomliki, a Dnyeper alsó folyása melletti Szoloha-kurgán stb. A görög mesterek szkíta témájú műveiken bámulatos realizmussal ábrázolták a szkíta alakokat, háborús és békés jelenetekben egyaránt. A szkíták főleg lóhátról harcoltak, bár később, amint egyre többen telepedtek meg, kialakult a

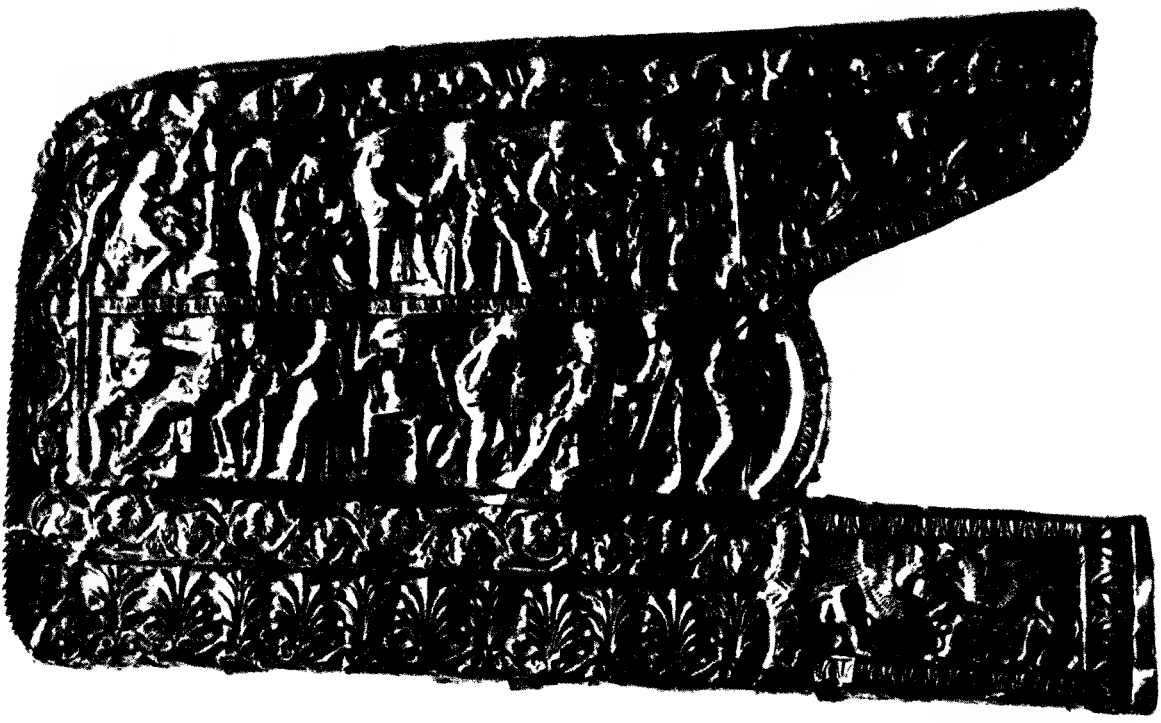

Arany tegezborítás a csertomliki kurgánból
Görög munka az i. e. IV. századból

szkíta gyalogság is. Hérodotos igen részletesen és elevenen írja le a szkíták háborús szokásait, de harciasságukat talán kissé eltúlozza.

Lényegében Hérodotos révén ismerjük a szkíták vallását is, amelynek jellemző vonása volt, hogy nem ismert sem templomokat, sem külön papi kasztot, sem pedig antropomorf istenábrázolásokat. Például a szkíták legtiszteltebb istenének, a hadistennek a megszemélyesítése egy földbe szúrt vaskard volt, áldozataikat az előtt mutatták be. Temetkezési szertartásaik jellege azt bizonyítja, hogy a szkíták hittek a túlvilági életben. Hérodotos, miközben név szerint sorolta fel a szkíta isteneket, megkísérelte valamennyit a görög pantheon „nyelvére" lefordítani, de kísérlete nem járt sok sikerrel. A szkíta vallás nyilván annyira sajátos volt, hogy nem talált közvetlen párhuzamokat a görögök vallásos elképzeléseiben.

A szkíta kultúra sajátszerűsége még nagyobb mértékben mutatkozik meg az úgynevezett szkíta állatstílusban. Az ebben a stílusban készített tárgyak állatábrázolásai leggyakrabban nem nyugalmi állapotot, hanem elszánt harcot, mozgást mutatnak: a küzdelem hevében összefonódott testeket, vicsorgó fogakat stb. Az állatstílus különféle változataival díszített tárgyak nemcsak a Fekete-tenger északi vidékén kerülnek elő; megtalálhatók Kelet-Európa erdős sztyepp-vidékének sírjaiban, Szibéria nagyobb részének, főleg Nyugat-Szibériának a területén is. Fontos az a meg-

figyelés, hogy az állatstílus képviselői nemcsak a bennszülött mesterekből kerültek ki, hanem a szkíta ízléshez igazodó görög és keleti mesterek közül is.

A szkíta kultúrán kétségtelenül megmutatkozott a görögökkel való közeli szomszédság és állandó érintkezés hatása. Súlyos hiba volna azonban e hatás túlértékelése, mert az főleg a szkíta arisztokráciát érintette, amelyet a kereskedelmi kapcsolatok a szkíta társadalom egyéb rétegeinél

Arany kardhüvely-borítás a csertomliki kurgánból
Görög munka az i. e. IV. századból

sokkal szorosabb szálakkal fűztek a tengerparti gyarmatvárosokhoz. Azoknál a törzseknél, amelyek a városok közvetlen közelségében éltek, szintén sokkal inkább észrevehető volt a görög kultúra hatása, mint a távolabb letelepedett törzseknél. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy maguk a görög telepesek is szemmelláthatólag a bennszülött kultúra hatása alá kerültek. Az asszimiláció és szinkretizmus jelenségei fölöttébb jellemzőek a Fekete-tenger északi partján kiépült gyarmatvárosok életmódjának alakulására.

A SAUROMATÁK ÉS MAIÓTÁK

Hérodotos szerint a szkíták lakta terület keleten csak a Donig terjedt. A Donon túl, a Volga alsó folyása és az Urál mentén elterülő sztyepp-vidéken már nem szkíták éltek, hanem a velük rokon, műveltségben és nyelvben hozzájuk közelálló, nomád állattenyésztő sauromata (vagy ahogy később nevezték őket: szarmata) törzsek. A sauromaták déli szomszédai a gyűjtőnévvel maiótáknak nevezett törzsek voltak. Ezek népesítették be az Azovi-tenger keleti partvidékét, valamint a Taman-félszigetet és a Kubán-vidék egy részét.

A sauromatákról szóló leírásokban az antik szerzők valamennyien megemlítik a sauromata asszonyok sajátos helyzetét. Hérodotos leír egy régi mondát, amely szerint a sauromaták a szkíta ifjakkal házasságra lépő, mesés amazonoktól származnak. Ezzel magyarázza a sauromata nők szokásait: hogy lóháton járnak, férfiruhát hordanak, részt vesznek a csatákban stb. A Hippokratésnek tulajdonított orvostudományi értekezés már említett szerzője azt írja, hogy a sauromata leányok „...mindaddig pártában maradnak, amíg három ellenséget meg nem ölnek", és Ephoros, i. e. IV. századi görög történetíró ehhez még azt teszi hozzá, hogy a sauromata férfiak „mindenben úgy engedelmeskednek feleségüknek, mint úrnőjüknek". Ennek a sauromata asszonyok különleges

szerepével kapcsolatos elképzelésnek, amely az antik néprajzi hagyományba is belekerült, nyilván reális történeti alapja van.

A sauromaták területén több olyan csoportos temetkezést tártak fel, amelyben a női sírok foglalják el a fő helyet. Ezeket a hangsúlyozottan ünnepélyes temetkezési szertartás különbözteti meg a többitől. A temetkezési mellékletekre általában jellemző tárgyakon kívül találhatók itt kultikus rendeltetésű fegyverek és kőtálak, ember- és lóáldozatok nyomai, amelyek mind azt bizonyítják, hogy az eltemetett nők nemcsak a nemzetség fejei és harcos személyek voltak, hanem papnők is. A sauromata temetkezési szertartásban a férfiharcosok csak lassanként kerülnek egyenlő rangra a nőkkel, hogy azután később a háttérbe szorítsák őket. Ezek szerint a sauromatáknál a matriarchátus csökevényei a többi fekete-tengeri törzsnél tovább megőrizték jelentőségüket.

Szkíta bronznyílhegyek a csertomliki kurgánból
I. e. IV. század

A sauromaták anyagi kultúrája abban a formájában, ahogyan az eddig ismeretessé vált régészeti anyag megvilágításában kirajzolódik előttünk, egészen közeli rokona a szkítának. Például az i. e. VI—IV. századi sauromaták kardjai és tőrei típusukat tekintve nagyon hasonlítanak a szkítákéira. Ugyanezt mondhatjuk el a lószerszámaikról, az állatstílus jegyeit mutató tárgyaikról stb. A sauromaták területén azonban a szkítákéhoz képest lényegesen kevesebb külföldi — iráni vagy görög — eredetű tárgy kerül elő. Ez tökéletes összhangban van egyes antik szerzők tudósításaival. Strabón i. e. I. századi földrajztudós például azt írja, hogy a sauromaták még az ő idejében sem engedték be magukhoz a görög kereskedőket, tehát feltehetően maguk bonyolították le — éppen csak szűk keretek között — a kereskedelmet a rabszolgatartó világgal, mégpedig Tanaison, ezen a bosporosi (a bosporosi királyság határszélén, a Don torkolatánál épült) gyarmatvároson keresztül. Így a kereskedelem csekélyebb mértékben hatott ki a sauromaták társadalmi életének alakulására. Az akkori civilizált világ lakosai számára nehezen megközelíthető sztyepp térségein nomadizáltak, és éppen ezért más törzseknél tovább meg tudták őrizni az ősi matriarchális társadalom csökevényeit.

A maiótisi törzsek, amelyek közül egyeseket az antik szerzők írásaiból és a bosporosi feliratokból név szerint is ismerünk, részint megtelepedett életmódot folytattak és földműveléssel foglalkoztak, részint pedig nomadizáló állattenyésztők voltak. Azok a törzsek, amelyek a Taman-félszigeten és a Kubán alsó folyásának ezzel szomszédos vidékén éltek, a sauroma-

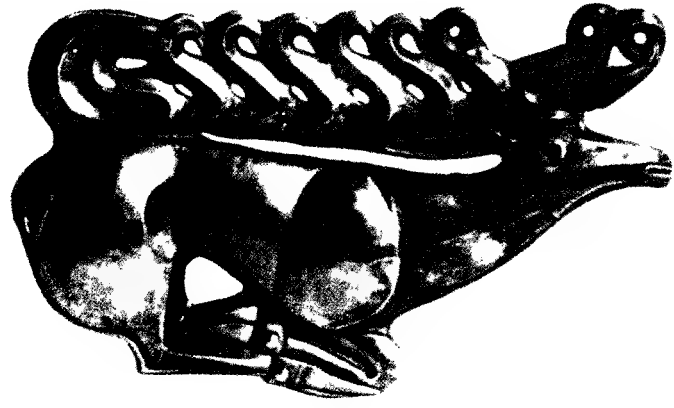

Vágtató szarvas
Aranylemez a Kosztromszkaja sztanyica (Kubán-vidék) melletti kurgánból.
I. e. VI. század

táktól eltérően régtől fogva a görög gyarmatvárosok és a bosporosi királyság hatása alatt állottak. Az i. e. IV. században több törzs a bosporosi királyság kötelékébe került.

A többi törzsnél érezhetőbben mutatkozott meg a görög városok hatása a sindeken. Ezek a Taman-félszigettől a mai Novorosszijszkig elterülő vidéken éltek, amely róluk az ókorban a Sindiké nevet kapta. A sindek létesítettek legkorábban élénk kereskedelmi kapcsolatokat a bosporosi görögökkel: nekik adták el gabonájukat és egyéb mezőgazdasági termékeiket. Az i. e. V. században feltűnik a sindek saját pénze, amelyet görög minták után vertek. A sindek élén álló törzsi fejedelmek, például Gorgippos, görög nevet viseltek. A sind arisztokráciának, amely a görögökkel folytatott kereskedelemből jelentős előnyöket élvezett, érdeke fűződött ahhoz, hogy minél közelebbi kapcsolatok alakuljanak ki köztük. Ez a magyarázata annak, hogy miért voltak éppen a sindek az elsők, akik — talán önként — csatlakoztak a bosporosi királysághoz. Ettől kezdve a bosporosi királyok birtokait felsoroló feliratokon a sindek neve szerepelt mindig az első helyen.

A partvidéktől, valamint a bosporosi ipar és kereskedelem központjaitól távolabb eső törzsek természetesen kisebb mértékben kapcsolódtak be mindebbe, mint a sindek. De az i. e. V. század végétől kezdve, főleg pedig a IV. század folyamán a Kubán-vidék addig nomád lakosságának jelentős része itt is áttért az állandó megtelepedéssel járó földművelésre. A rendkívül termékeny földekről itt mindig gazdag termést takarítottak be búzából, árpából, kölesből és egyéb gabonából. Érdekes az a megfigyelés, hogy a Kubán-vidéken már akkor termesztették az úgynevezett „szelíd búzát" — a Kaukázus északi vidékein mindmáig kultivált modern fajták ősét. A gabonát kiviteli célokra termelték. Ezt bizonyítják a IV. századi bosporosi gabonaexportra vonatkozó adataink és azok a bosporosi pénzek, amelyeket sok kubáni gorodiscse feltárása során találtak.

A lakosság nomád részének állattenyésztése itt már az i. e. VI. század végén és az V. század elején figyelemre méltó fejlettséget ért el. A nomádok csordáinak és méneseinek nagyságát szemléltetően tanúsítják azok a hatalmas kubáni kurgánok, amelyekben a kultikus célból tömegesen feláldozott lovak maradványait találták. Tudunk olyan esetekről, hogy az ilyen kurgánok feltárása során több száz lócsontváz került elő, amely mind meghatározott rendben volt elhelyezve a lovak kikötésére szolgáló cölöpök körül. Ez a szokás, valamint a kubáni sírokban felhalmozott rengeteg drágaság világosan mutatja, hogy milyen óriási vagyonok összpontosultak a bennszülött törzsi arisztokrácia kezében. Ebben a tekintetben az itteni arisztokrácia nem maradt el a szkíta mögött.

3. A KAUKÁZUSI TÖRZSEK ÉS NÉPEK (I. E. VI—IV. SZÁZAD)

A maióták lakta területektől délre, a Fekete-tenger keleti partján és az Észak-Kaukázus beljebb eső vidékein számos kisebb törzs élt. Ezeknek a területeknek a síkságokon nomadizáló, a hegyek lejtőjén félig-meddig letelepedett és legeltető-állattenyésztő lakossága továbbra is ősközösségi viszonyok között élt, és kultúrájában sok, még a bronzkorra visszavezethető hagyományt őrzött, bár mindezt számos szkíta vonással egyesítette. Sok tekintetben az ősközösségi társadalomra emlékeztettek azoknak a törzseknek az életkörülményei is, amelyek a Fekete-tengernek ezekkel a területekkel szomszédos részét népesítették be és főleg földműveléssel foglalkoztak.

A partvidéknek erre a szakaszára nem terjedt ki a görög gyarmatosítás; a görög hajósokat, kereskedőket és telepeseket elriasztotta a viharos tenger, az őserdő borította, sziklás part, a megfelelő kikötő hiánya, valamint a bennszülött törzsek ellenséges magatartása.

Kedvezőbb feltételek kínálkoztak a görög gyarmatosítás számára délebbre, a kolchisiak településhelyein. A görögöknek a Kaukázussal és Kolchis vidékével való megismerkedése tükröződik már a mítoszokban is, közelebbről az aranygyapjúért hadrakelő argonauták mítoszában, bár ezt a

történetet nyilván csak viszonylag későn kötötték éppen Kolchis földjéhez. A görög gyarmatosítás korában, valószínűleg az i. e. VI. században, itt több milétosi gyarmatváros alakult ki: Phasis (a mai Poti), Dioskurias (Szuhumitól délre) és valamivel később Pityus (a grúziai Bicsvinta). A görög telepesek kereskedelmi kapcsolatokat építettek ki a bennszülött lakossággal. Kiviteli cikk volt az épületfa, len és lenvászon, prémek, bőrök, arany és rabszolgák, míg ellenérték gyanánt ékszereket, edényeket, növényi olajat stb. vittek be.

A KAUKÁZUS NYUGATI VIDÉKE

A Kaukázus nyugati vidékén az i. e. I. évezred folyamán törzsszövetségek jöttek létre, melyeknek alapján lassanként kialakultak az egyes népek és a legrégibb államok. Származásukat tekintve az itt élő kartveli törzsek kapcsolatban voltak Transzkaukázia legősibb népességével, és talán őket tekinthetjük e terület őslakosságának.

A szovjet kutatók régészeti kutatásainak eredményeképpen Transzkaukáziában a kultúrák megszakítatlan folyamatosságát állapíthatjuk meg a kőkortól egészen a késői bronzkorig.

A VI. században Transzkaukázia nyugati területein a kartveli törzsek két etnikai csoportja játszott vezető szerepet: a kolchisiak és a saspeirek. A kolchisiak a Phasis (Rion) völgyében, továbbá a Fekete-tenger déli partja mentén éltek — egészen Trapezusig, a saspeirek pedig a Csorohfolyó felső folyása mellett. Kelet-Grúzia lakosságát, amely a Kura középső folyása mentén élt, későbbi forrásaink ibéreknek nevezik. Hogy a „saspeir" és „ibér" megjelölés között milyen történeti kapcsolatok lehettek, vitatott kérdés. A transzkaukáziai ibéreket félreérthetetlenül Strabón említi először; Platón és Aristotelés az ibérekről beszélve minden valószínűség szerint Hispania lakosait érti.

A keleti grúzok etnogenezisében bizonyos szerepet játszott a moschosok (az ókori keleti forrásokban: *muški*) kartveli törzse is, amely az asszír hódítások korában Kisázsia keleti területein élt, majd később Transzkaukázia védettebb vidékeire települt át. A moschosok Grúzia délnyugati vidékein telepedtek meg; az antik szerzők ezt a (Phasistól délre eső) vidéket említik, de itt éltek még a középkorban is (meschek). Valószínűleg behatoltak a Kura középső folyásának völgyébe is; erre utal a Mcheta városnév, amely feltétlenül kapcsolatban van a moschosok törzsi megjelölésével.

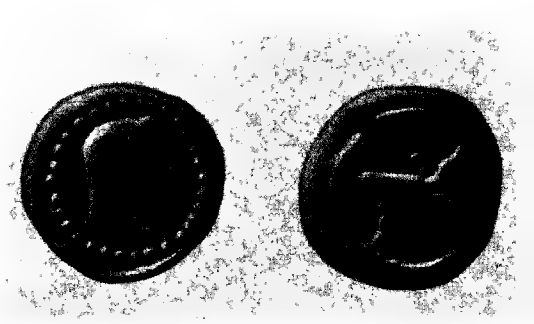

Kolchisi ezüstpénz
I. e. V. század (Nagyítva)

A kartoknak (ahogyan a keleti grúzok nevezik magukat) és ibéreknek a többi nyugati kartveli törzstől való elkülönülési folyamata során már észrevehető Grúziának az a tagolódása (Nyugat- és Kelet-Grúzia, Egriszi és Kartli), amely később az egész ókor folyamán fennmarad. Régészeti szempontból Nyugat- és Kelet-Grúziának ez a megkülönböztetése már az i. e. II—I. évezred fordulóján megfigyelhető. Kelet-Grúzia területén alakul ki a grúz nyelv, amely később a grúz irodalmi nyelv alapja, Nyugat-Grúziában pedig a megrelo-csan és szvan nyelvek.

Az i. e. VI—IV. században a termelőerők fejlődése Transzkaukázia nyugati vidékein már viszonylag magas fokot ért el. A nyugat-grúziai Racsában, melynek egész környékét Szarkinetinek (a vas helyének) nevezték, a vasmegmunkálás feltehetően nagyon régi időkre nyúlik vissza. A kolchisiak szomszédságában élő Mosynoikoi és Chalybes törzs tagjai híres ércfeldolgozók voltak.

A gazdagság tekintetében különböző temetkezések, amelyek a kolchisi régészeti ásatások során napvilágra kerültek, a vagyoni egyenlőtlenség meglétét bizonyítják. Erre mutat a görögországi fény-

űzési tárgyak (feketelakkos kerámika, bor, növényi olaj) bevitele is. Nyugat-Grúzia területére az i. e. VI. században eljut a görög pénz. Az ipar és a kereskedelem fejlődése különböző a falusi és a városi települések esetében; jól szemléltetik ezt a Dabla-Gomiban és Vaniban végzett ásatások.

A görög gyarmatvárosokkal folytatott kereskedelem, amelyben a rabszolgaexport volt a legfontosabb tétel, kétségtelenül szintén hozzájárult az osztályviszonyok kifejlődéséhez. A rabszolgatartás kialakulása magával hozta az embervadászatot, és még jobban kiélezte az egyes törzsek közt dúló ellenségeskedést.

Az osztályviszonyoknak Kolchisban ekkor végbemenő kifejlődését bizonyítja az a tény is, hogy széleskörűen elterjed a vert pénz használata (az aprópénzé is). Az úgynevezett „kolchisi" ezüstpénzek az i. e. VI. században jelentek meg. Ezeket a pénzeket majdnem kizárólag Nyugat-Grúziában találták; előfordulnak ugyan ezen a területen kívül is, de csak egészen ritkán. A kolchisi pénzek közfelfogás szerint főleg az i. e. VI—III. század táján voltak forgalomban, két egymásra következő évszázadon át. E pénzek eredetére vonatkozólag különbözőek a kutatók nézetei. Egyesek szerint Kolchis bennszülött uralkodóinak a pénzei voltak, míg mások azt tartják, hogy a „kolchisi" pénzeket Phasis görög gyarmatvárosban verték.

A „kolchisi" pénzek tömeges előfordulása (több ezer darab ismeretes belőlük) és viszonylag széles körű elterjedtsége (nemcsak a tengerpart szegélyén, hanem Kolchis beljebb eső vidékein is) eredetüktől függetlenül arra mutat, hogy az országban az áruforgalom jelentős fejlettséget ért el, ugyanakkor az ősközösségi társadalom felbomlásának folyamata is előrehaladt.

A kolchisi állam keletkezési idejének kérdését a kutatók különbözőképpen ítélik meg. Egyes tudósok szerint a kolchisi állam már a VI—IV. században fennállott. Ezek úgy vélik, hogy a görög szerzők „Kolchis" megjelölése és még korábban az urartui forrásokban említett Kulha világosan politikai alakulatra utal, és hogy a régészeti adatok alapján megközelítőleg a VI—IV. században már beszélhetünk a kolchisi állam meglétéről. Más kutatók viszont kereken tagadják, hogy Kolchisban — a jelzett időben — állam lett volna; szerintük az állam legfeljebb az i. e. III. században alakulhatott ki.

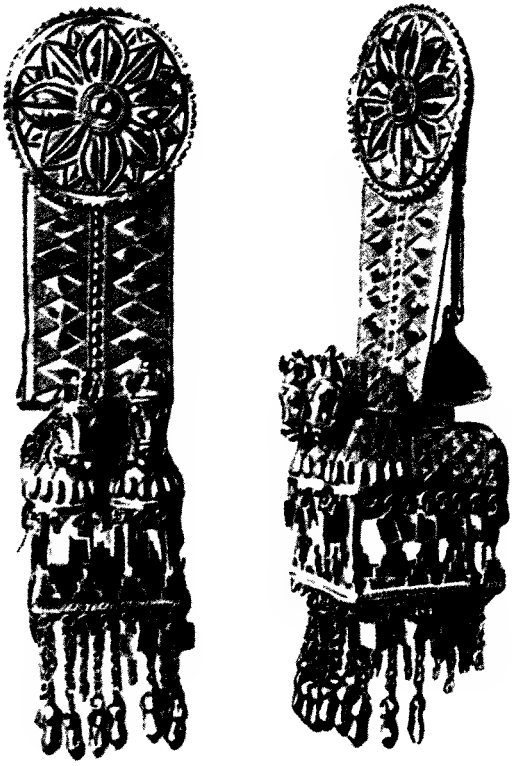

Az ahal-gori lelet fejdíszének aranyfüggői
I. e. I. évezred közepe

A déli kartveli törzsek fejlődésben elmaradtak a kolchisi törzsek mögött. Az i. e. VII. században erős törzsszövetség jött létre saspeir vezetés alatt. Az önálló államiság kialakulását itt az idegen hódítás gátolta. Míg a kolchisiaknak az Achaimenida-államtól való függése ajándékokra és a királyi seregben való katonai szolgálatra korlátozódott, addig a déli kartveli törzseket valóban bekapcsolták a perzsa birodalom kötelékébe, és így a szolgaság minden terhét viselniük kellett.

Kelet-Grúzia lakosságát, amelynek az Achaimenidákkal szembeni függőségi viszonya jóval lazább volt, mint a déli kartveli törzseké, a perzsa uralkodók nem zsákmányolhatták ki rendszeresen. Kelet-Grúzia területén is megindult az ősközösségi társadalom felbomlásának folyamata. Figyelemre méltó eredményeket ért el a fémfeldolgozás. A szamtavrói sírlelet vastárgyai a X—VII.

századi rétegből valók. E tárgyak tulajdonképpen a helyi bronzkészítmények formáját elevenítik fel, ami szintén helyi eredetükre vall. A szamtavrói és az ahal-gori sírleletek (Ahal-Gori: falu a Kszani-folyó torkolatánál) világosan mutatják a különbséget a szegény és a gazdag temetkezések között. Az ahal-gori lelet művészi megmunkálású ékszerdíszei a kultúra magas fejlettségét bizonyítják. E sírlelet tárgyai közül különös figyelmet érdemelnek egy fejdísz arany csüngői.

A vagyoni egyenlőtlenség fokozódása és az osztályok kialakulásának egyre mélyülő folyamata arra vezetett, hogy a IV—III. század fordulója táján kialakult a korai rabszolgatartó ibér állam. A „Kartli megtérése" című grúz évkönyv, amelyet feltehetően az i. sz. VII. században állítottak össze (végleges formáját pedig a VIII—IX. században kapta meg, a kartli királyság megalakulását a makedón hódítással hozza kapcsolatba. Ezek a tudósítások sok tekintetben meseszerűek (például Makedón Alexandros sohasem járt Transzkaukázia vidékén), mégis van bennük némi történeti mag: például a kartli (ibér) királyság keletkezési idejének meghatározását megbízhatónak tekinthetjük.

A kartveli törzsek régi hiedelmeire vonatkozólag főleg a jóval későbbi csökevények alapján következtethetünk. Mint más ősi törzsek, a természetet a kartveliek is lelkes lénynek képzelték. Hitük szerint az egész világot — a hegyeket, szakadékokat, mezőket, fákat, házakat — istenek és szellemek népesítették be. Különös tisztelet tárgyai voltak az égitestek, elsősorban a Nap, a Hold és a bolygók. A kartveli vallásban, amely még abban a korban alakult ki, amikor a matriarchátus volt uralmon, a női istenségek nagy szerepet játszottak. A többi égitestnél jobban tisztelt Napot például nem istennek, hanem istennőnek képzelték. Ennek az istennőnek a tisztelete a földműveléssel függött össze. A férfi főisten a Holdisten volt. Holdisten volt az ibérek védőszentje, Armar isten is. Az Achaimenida-birodalom kialakulásától kezdődően jelentős hatással voltak a kartveliek hiedelmeire az iráni kultuszok. Grúziában egészen a XX. századig éltek az Amirani nevű óriásról szóló legendák, akit vasláncokkal kovácsoltak oda a hegyekhez. Ez az ősi időkre visszanyúló monda feltehetően összefügg a Prométheusról szóló görög mítosszal.

KELET-TRANSZKAUKÁZIA

Kelet-Transzkaukázia lakossága távol esett a rabszolgatartó civilizáció legfontosabb központjaitól, alig volt kapcsolatban velük, és éppen ezért a kartveli törzsekhez képest kezdetlegesebb körülmények között élt. A gazdálkodás uralkodó formája itt a nomád állattenyésztés volt. Az aprójószágon kívül tenyésztettek ökröket, zebut, lovat és tevét. A kurai alföld sztyeppjei egyre újabb és újabb nomád hordákat csábítottak oda. Az ókori Azerbajdzsán etnikai tarkaságát jórészt ezzel magyarázhatjuk. Az egyik legjelentősebb bennszülött törzset az albánok képezték, akik az Araksz-folyó bal partján, a mai Karabah- és a Milszkaja-sztyepp területén éltek. Észak-Azerbajdzsánt róluk nevezték el az ókorban *Albania*-nak.

A VI—IV. században Kelet-Transzkaukázia területe független maradt; az ókori Kelet egyetlen birodalma sem volt képes arra, hogy hódító tevékenységét ilyen messze északra kiterjessze. Igaz, hogy Dél-Azerbajdzsán egyes törzsei a méd birodalomhoz tartoztak, de Kelet-Transzkaukázia területe zömében már a méd határokon kívül esett. Ami az észak-azerbajdzsáni törzseket illeti, ezek csak epizódszerűen érintkeztek az Achaimenidák birodalmával: az albánok zsoldosokként harcoltak III. Dareios seregében Gaugamélánál.

ARMENIA AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM KERETÉBEN

Dél-Transzkaukázia örmény lakossága — származását tekintve — rokona Kisázsia és az Örmény-fennsík ősi, indoeurópai nyelvet beszélő lakosságának. A magukat *hay*-oknak nevező örmények ősei a hettita ékírásos feliratokból ismeretes Ḫaiaša ország lakosai voltak. Ez az ország az Eufrátesz

felső folyásának völgyében és tőle keletre terült el. Az Urartutól független Haiaša a VIII—VII. században igen megerősödött. Az *Armenioi* (örmény) népnév eredete az örmény Taurusztól délre élt *arme* törzsek nevére vezethető vissza. Az *Armenia (Armina)* megjelölést először I. Dareios behisztuni feliratán olvashatjuk. A hayok—örmények az urartui állam hanyatlásának korszakában, majd azt követőleg az Örmény-fennsík beljebb eső vidékeire nyomultak és magukba olvasztották az urartui törzseket.

A VII—VI. század fordulóján a médek szétzúzták az urartui államot és fennhatóságuk alá kényszerítették mindazokat a területeket, amelyek nyugatra egészen a Halys-folyóig terjedtek. Mint Xenophóntól és az örmény eposzból tudjuk, az örmények elkeseredett harcot folytattak, de a méd uralom alól mégsem sikerült teljesen felszabadulniuk. A VI. század derekán a médeket a perzsák váltották fel. Kambysés halála után Armenia még egyszer megkísérelte lerázni az idegen jármot, de ellenállását ez alkalommal is megtörték. Ebben bizonyos szerepe volt valószínűleg annak is, hogy az örmény arisztokrácia egy része a perzsák oldalára állt: jellemző, hogy Dareios a felkelt örmények ellen arisztokrata honfitársukat, Dādaršišt küldte. Ettől az időtől kezdve Armenia az Achaimenidák birodalmának szerves részévé vált.

Az örmények életmódjára és társadalmi rendjére vonatkozólag Xenophón „Anabasis"-a nyújt bizonyos adatokat. Az örmények földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, vasból készült mezőgazdasági eszközöket használtak, gyümölcsös- és szőlőskerteket telepítettek. Különösen fejlett volt az örmény állattenyésztés: az Achaimenidáknak járó adó egy részét lovakban fizették. A termékeny síkságot elfoglaló földműveseken kívül voltak az örmények között hegyekben tanyázó pásztortörzsek is. Armenia gazdasági élete hosszú ideig voltaképpen a szükségleti gazdálkodáson nyugodott. Lényegesnek bizonyult további fejlődése szempontjából az a körülmény, hogy az örmények területén húzódott az úgynevezett „királyi út" — a karaván-kereskedelem legfontosabb ütőere. A helyi kereskedelem majdnem teljességgel idegenek — babiloniak és arameusok — kezében volt.

Az örmények társadalmi szervezetének alapegysége a nemzetségi közösség *(tun)* volt, amely patriarchális nagycsaládokra *(erd)* tagolódott és a *tanuter* irányítása alatt állt. A termelési eszközök (a földművelők földje, az állattenyésztők földje és jószágai) a nemzetség közös tulajdonában voltak. Az ősközösségi társadalom felbomlásával párhuzamosan egyre inkább kiemelkedett a lakosság tömegéből az arisztokrácia („a legtiszteletreméltóbb örmények"). A nemzetség- és törzsfők fegyveres kísérettel vették magukat körül, és hadi vállalkozásokat hajtottak végre velük, amelyek őket és kíséretüket is gazdagították. A szüntelenül folyó hadakozások hozzájárultak a rabszolgatartás elterjedéséhez; rabszolgákat elsősorban a vezérek és a vezéri kíséret tagjai tartottak. A törzsfők egyéni tulajdonként *(agarak)* megkaparintották az addig el nem foglalt földdarabokat és gazdaságaikban kizsákmányolták a rabszolgák munkáját. Az agarakok elsősorban gazdáik szükségleteinek kielégítésére szolgáltak, de emellett már egyet-mást eladásra is kezdtek termelni: Armeniából főleg bort vittek ki külföldre.

Ezek szerint Armenia a VI—IV. században az önálló állam létrehozásának küszöbén állott; ebben azonban akadályozta az idegen hódoltság. Mégis a perzsa uralom azáltal, hogy a népet az adókon kívül még a „királyi munkákkal" is sújtotta — elmélyítve ezzel a nép és az arisztokrácia közötti szakadékokat —, elősegítette az osztálytagolódást az örmény társadalomban.

A régi örmény vallás az Achaimenidák korában formálódott ki. Az ősök régóta fennálló kultusza mellett kialakult az istenek népes pantheonja. A nép ősatyjaként tisztelt Haykon kívül az örmények tisztelték Arát, a természet meghaló és mindig újraszülető istenét, Astlikot, a termékenység istennőjét, Tork Angel hadistent, és Narinit (vagy Covinart), a víz és az erő istennőjét. Ezenkívül az egész természetet benépesítették a legkülönfélébb jó és rossz szellemekkel. Ebben, de részint még a megelőző korban alakultak ki az örmény eposz alapjai is: míg a Hayk és Bêl harcára, Šamiram asszír királynőnek a Szépséges Ara ellen indított háborújára vonatkozó hagyományok tör-

téneti gyökerei még Urartu és Asszíria háborúskodásának korába nyúlnak vissza, addig az Ervand és Tigranes örmény királynak Astyagésszal és Kyrosszal vívott harcairól szóló epikus elbeszélések nyilván csak az i. e. VI. században, vagy azután alakultak ki.

4. KÖZÉP- ÉS ÉSZAKKELET-EURÓPA TÖRZSEI (I. E. VI—I. SZÁZAD)

Azoknak a törzseknek a történetét, amelyek a thrákoktól, szkítáktól és szarmatáktól északra, vagyis a mai Közép- és Északkelet-Európában éltek, az antik szerzők igen kevéssé ismerték. A korai görög írók közül Hérodotos az egyetlen, aki ezeknek az országoknak a lakosságát említi. A nála felsorolt törzsek — a neurosok, androphagosok, melanchlainok, budinok és a többiek lakóhelyét csak megközelítőleg tudjuk meghatározni. Mégis abból, amit Hérodotos ezekről a törzsekről elmond, sok részlet híven tükrözi életmódjuknak bizonyos vonásait. Említi például a vadászatot, mint az Európa erdős övezetében lakó törzsek legfőbb foglalkozását. Hitelt érdemel az Északi-tengerre vonatkozó megjegyzése is (így nevezték a régiek az Északi- és a Balti-tengert), amelynek a partjain a borostyánkövet gyűjtötték. Teljes mértékben hitelesnek tekinthetjük továbbá az északkeleten elterülő távoli országok földrajzára vonatkozó egyes közléseit is. Ezek mellett azonban bőven akadnak Hérodotosnál a szóban forgó országok lakosságával kapcsolatosan nyilvánvaló képtelenségek is. Ilyen például az arimasposokról (egyszeműekről) szóló elbeszélés; ezek valószínűleg valahol Nyugat-Szibériában éltek és állítólag a griffektől rabolták az aranyat. Igaz, hogy az ilyen mesék hihetőségében maga Hérodotos is kételkedett.

Hérodotos után az antik történetírásban sokáig nem bukkant fel az övéhez fogható részletes leírás az Istrostól (Dunától) északra elterülő európai országokról. Egyes, mindenesetre pontosabb értesüléseket az ókori szerzők csak az i. sz. I. századtól kezdődően közölnek. Egy római tudós, az idősebb Plinius említi például a venedeket (Venedi), akik a Visztulától délkeletre elterülő vidékeket lakták. A történetíró Tacitus nemcsak a venedeket említi név szerint, hanem az észtek elődjeiről *Aestii* és a *Fenni* népekről is ír, és megközelítőleg körvonalazza lakóhelyüket is. A földrajztudós Ptolemaios ugyancsak említi a venedeket Sarmatia lakosai között. Sajnos, a megnevezett szerzők — Tacitus kivételével — beérik azzal, hogy a szóban forgó törzseket futólag megemlítik, de életmódjukról semmi közelebbit nem közölnek.

Mivel írott forrásaink ennyire szűkszavúak, annál nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk a régészeti anyagnak, amelynek segítségével mégis bizonyos képet alkothatunk magunknak Közép- és Északkelet-Európa legjelentősebb törzscsoportjairól. Az egyes törzsek közti hasonlóságok és eltérések, amelyek az anyagi kultúra emlékeiben és a temetkezési szertartásokban mutatkoznak, lehetővé teszik etnikailag rokon törzsek csoportjainak körvonalazását is. Figyelembe kell vennünk mindenesetre azt is, hogy ugyanaz a régészeti kultúra különböző etnikai csoportokhoz is tartozhat, és fordítva: ugyanannak az etnikai csoportnak települési határain belül több helyi kultúrának a régészeti nyomaira bukkanhatunk. Ehhez járul még az is, hogy a régészeti források, amelyek viszonylagos teljességgel tükrözik a szóban forgó törzsek termelőerőinek állapotát, életmódjuk és ideológiájuk sajátosságait, nem szolgálhatnak egyedüli alapként az illető törzsek társadalmi életének és történetének rekonstruálásához.

Közép- és Északkelet-Európa törzsei sokkal kedvezőtlenebb természeti feltételek között éltek, mint a szkíták, szarmaták vagy éppen a görögök. A rideg éghajlat, a rengeteg őserdő és helyenként járhatatlan mocsaras vidék nagyon megnehezítette az ottani lakosság életét. Ezek a természeti feltételek bizonyos — bár nem döntő — hatást gyakoroltak Közép- és Északkelet-Európa törzseinek történetére. Ez a hatás mutatkozott meg az illető törzsek termelőerőinek lassú ütemű fejlődésében.

Az európai törzsek termelésének fejlettségi színvonala az i. e. I. évezred első felében különbözőképpen alakult: egyesek már alkalmazták a vasat, míg mások a fémek közül egyelőre még csak a bronzot ismerték, de voltak olyanok is, akik még mindig csak (neolitikus) kő- és csontszerszámokat használtak. E törzsek — mint az egész emberiség — történetében döntő szerepet játszott a vasszerszámokra való áttérés, ami jelentős mértékben fokozta a munka termelékenységét és ezzel megteremtette az előfeltételeket ahhoz, hogy a társadalmi viszonyok fejlettebb rendszerére térhessenek át.

Az egymáshoz közel élő törzsek között az élet fenntartásához szükséges eszközök megszerzésének módját illetően alig volt különbség. De eléggé jelentős eltérések figyelhetők meg a szóban forgó törzsek szélső csoportjai között: Közép-Európa törzsei főleg a nagyobb termést biztosító erdőirtásos földműveléssel, valamint állattenyésztéssel foglalkoztak. Az északkeleti területek lakosságának fő foglalkozása viszont az állattenyésztés és a vadászat volt, míg a földművelésnek csak alárendelt szerep jutott. Még távolabbi északi vidékeken vadász-halász törzsek éltek, amelyeknél a földművelés még az i. e. I. évezred végén is viszonylag fejletlen volt. Ugyancsak lényeges különbségeket figyelhetünk meg az egyes törzsek között a fémfeldolgozás, szövés-fonás, fazekasság, a csont- és a famegmunkálás fejlettségi fokának tekintetében is.

Közép- és Északkelet-Európa áttekinthetetlenül nagyszámú törzsei az i. e. I. évezred elején az ősközösségi rend viszonyai között éltek. A törzsek rendszerint patriarchális nemzetségekből tevődtek össze. Az egyes települések méreteiből és elhelyezkedéséből ítélve, ezek a nemzetségek népesek lehettek, de az egyes törzseken belüli nemzetségek száma is tekintélyes volt. Az ilyen településeken élő nemzetségi közösségek egyes családokból állottak, amelyek vagy nagy házak elszigetelt részeiben, vagy külön lakóépületekben éltek. De a családnak elkülönült gazdasági egységgé való kiválása a legtöbb törzsnél még nem ment végbe, a termelési eszközök egyelőre még a nemzetség tulajdonában maradtak. A nemzetségi arisztokrácia kiválását a szóban forgó törzsek közül csak itt-ott figyelhetjük meg: például keleten a Káma mentén, nyugaton pedig a mai Csehszlovákia területén.

Közép- és Északkelet-Európa i. e. I. évezredi etnikai térképét szintén csak általános vonásokban rajzolhatjuk meg. Az Odera és Visztula medencéjétől a Dnyeper középső folyásáig elterülő vidékeken helyezkedtek el az ószláv törzsek, a mai szláv népek elődei. Ezektől északra, a Nyeman medencéjében éltek a balti törzsek, amelyek keleten jórészt magukba olvasztották a Baltikum délkeleti vidékeinek legősibb finnugor lakosságát. Az Oka és a Volga közétől a Jeges-tenger partjaiig elterülő vidékeket finnugor törzsek lakták.

A SZLÁV TÖRZSEK

A szkítáktól északnyugatra már igen korán benépesített tágas térségek terültek el. Mindenesetre az antik szerzők egészen az i. e. I. század közepéig semmit sem írtak ezekről a vidékekről. Jellemző, hogy Hérodotos, akinek pedig volt bizonyos elképzelése a távoli Északról valamint a kelták lakta nyugati országokról, azt írja, hogy a Thrakiától (vagyis a Dunától) északra elterülő földről senki nem tud semmi biztosat. Ő maga hajlandó volna elhinni, hogy ezek a végeláthatatlan területek lakatlanok, bár az egyik ott élő törzsről éppen ő közöl egy rövid elbeszélést. Hérodotosnak ezekre a területekre vonatkozólag fogyatékos ismereteit látva, kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy az akkori görög világ közvetlenül szinte egyáltalán nem érintkezett Közép-Európa lakosaival és ezért sokáig semmit sem tudott róluk.

Azoknak a törzseknek a története, amelyek valamikor ezeken a vidékeken éltek, mégis különös jelentőségű számunkra, amennyiben ezek között kell keresnünk a mai szláv népek őseit is. Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország régészei és nyelvészei hatalmas tényanyagot halmoztak fel, amely lehetővé teszi a szláv népek nyugati csoportjának eredetével összefüggő sok fontos

kérdés megvilágítását. A szovjet történettudomány és régészet nagy figyelmet szentel a korai szláv történet problémájának. Egyes következtetései még ellenőrzésre és pontosabb kidolgozásra várnak, más következtetései egyelőre talán még csak munkahipotézisek maradnak, egészében véve azonban már mégis fel lehet vázolni a szláv törzsek i. e. I. évezredi történetét.

A szláv népek, mint annyi más nép, sok régi törzsből alakultak ki, amelyek nem mindig voltak rokon származásúak. A szlávság kialakulásában a vezető hely mégis a tulajdonképpeni szláv törzseket illette meg, ők teremtették meg és ők használták a szláv nyelvet.

A szlávok (vagy ősszlávok) egyik legrégibb lakóhelye, amint ezt a régészet és a helynévkutatás mutatja, közvetve pedig a nyelvi tények és az írott források későbbi bizonyságai is megerősítik, feltehetően a Visztula felső és középső folyásának a medencéje és az ettől keletre elterülő vidék volt. Itt, ahol az antik írók az időszámításunk szerinti I. századokban a venedákat emlegetik, már az i. e. II. évezred végén és az I. évezredben sajátos kultúrával rendelkező földművelő és állattenyésztő törzsek éltek. Ezt a kultúrát a régészeti szakirodalomban lausitzi kultúrának (vagy a lausitzi urnasíros temetők kultúrájának) nevezik.[1]

A lausitzi kultúra, amely kezdetben nem messze, mindössze az Odera és Visztula felső folyásának vidékére terjedt, az I. évezred folyamán Közép-Európa hatalmas térségeit fogta át: a Duna

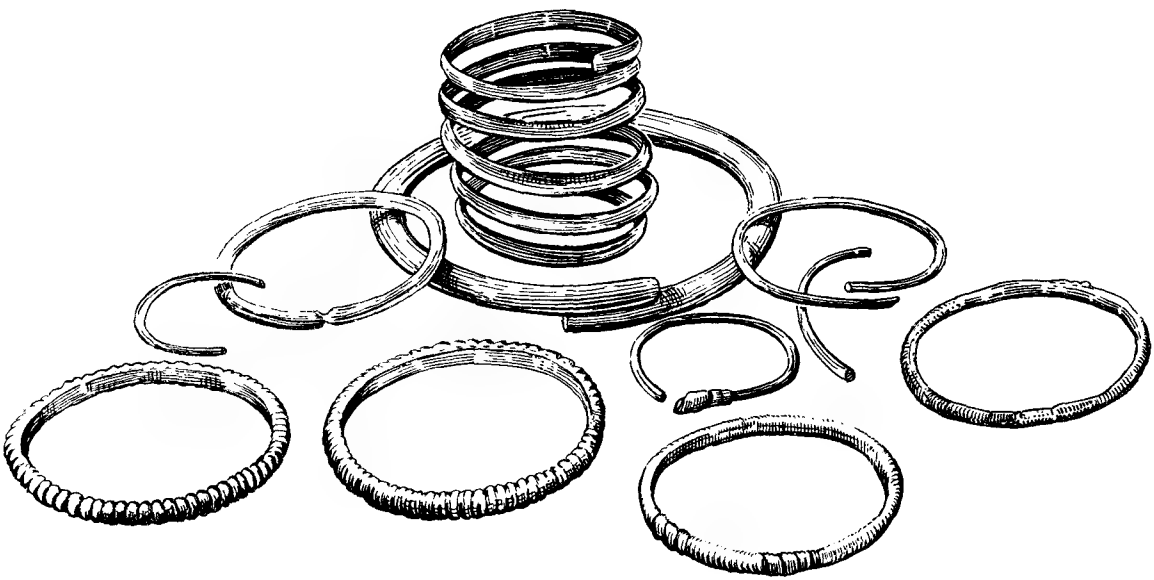

A goroskovi gorodiscse (gomeli körzet) feltárása során talált kincslelet bronz- és ezüstkarperecei
I. e. V—IV. század

felső folyásától Volhiniáig és a Balti-tenger partjaitól le egészen a Kárpátok lejtőjéig. Ez a kultúra nem egységes, számos különféle változatban jelenik meg, amelyeknek hordozói feltehetően az egyes szláv törzsek voltak. A lausitzi kultúra magában foglalt több, a szlávokkal szomszédos, de velük nem rokon törzset is.

A lausitzi kultúrának az i. e. I. évezred első feléből származó régészeti emlékeit nagyszámú temető, település és szórványlelet képviseli.

A településekhez rendszerint közel fekvő temetkezőhelyek kiterjedt temetőket, valóságos temetkezési urnamezőket alkotnak; kurgánszerű halmok nincsenek bennük. Ezek az urnamezők a

[1] A lausitzi kultúrára vonatkozólag lásd Világtörténet. I. köt. 454. old.

soronként elhelyezkedő temetkezések ezreit számlálják, ami azt mutatja, hogy hosszú időn át használatban voltak. A sírok az elhunytak elégetett hamvait tartalmazzák, mégpedig nagyrészt bronzékszerek és apróbb háztartási tárgyak kíséretében. Az urnákat rendszerint kövekkel vagy edénytöredékekkel fedték be és számos — az étel és ital számára való — edénnyel rakták körül. Mindezt mély gödrökbe helyezték. A halotthamvasztások mellett előfordulnak csontvázas temetkezések is, ugyancsak edénymellékletekkel.

Különös figyelmet érdemel a rendkívül változatos és kifejező formájú kerámika. A régi szláv törzsek a most tárgyalt időben még nem ismerték a fazekaskorongot. A kézzel formált, háztartási célokra szolgáló agyagtárgyak — öblös fazekak, gabona tárolására szolgáló edények, hatalmas tálak stb. — általában meglehetősen durvák; sokkal finomabb a tapasztásos technikával készített kerámika, amelyből ettek és ittak. Mind fekete vagy sötétbarna színű, csillogóra fényezett; felületüket bekarcolt és fehérrel kitöltött geometriai díszek teszik változatossá. Az edények formája igen különféle: az egyszerű tálak és köcsögök mellett akadnak állatokat és madarakat ábrázoló, díszes edények is. Például az Alsó-Visztula medencéjének lakossága igen sajátos, emberfejet ábrázoló temetkezési urnákat készített. A fület, a szemet és a szájat már az urna testének kiformálásakor jelezték, míg a külön kiformált orrot úgy ragasztották hozzá az edényhez. Az ilyen edények fedőjét sapka vagy karimával ellátott kalap formájúra mintázták.

A tlukomi temetkezési urna
(a Visztula alsó folyásának medencéjéből)
Az i. e. VIII. század közepe és az V. század vége közti időből

A régi szláv törzsek termelési és társadalmi viszonyainak megismerése szempontjából rendkívül érdekes a települések tanulmányozása. A kutatások nyomán megállapíthatjuk, hogy a lausitzi kultúra létrehozóinak nagy nemzetségi településhelyei meglehetősen közel, néha alig 10—15 km távolságnyira voltak egymástól. Voltak közöttük nyílt falvacskák, míg más települések valóságos erődítményekké épültek ki. Ezeket a településeket gyakran folyók és tavak partján építették, mégpedig úgy, hogy minél előnyösebben kihasználhassák a természet nyújtotta védelmi lehetőségeket. A lakóhelyek a településen belül hol kör alakban helyezkedtek el a sánc mentén, hol pedig minden rendszer nélkül szétszórva a terepen. A települések feltárása során rengeteg edénytöredéket, kapát, vassarlót, fejszét, gabonaőrlő követ, különféle gabonát, főleg pedig háziállatcsontot, kisebb munkaeszközöket, például agyagból készült orsógombot találtak.

Legalaposabban a Poznańhoz közel eső biskupini nemzetségi települést tanulmányozták. Ez a település, amely a Biskupini-tó egyik beugró földnyelvén épült, az i. e. 700 és 400 közti időben állt fenn. Az egészet három sorban egymáshoz rótt gerendákból álló védőfal vette körül; a gerendák közét tömörre döngölt agyaggal és földdel töltötték ki. A ritka épségben fennmaradt házrészek

alapján arra következtethetünk, hogy a település nyolc párhuzamos utca mentén elhelyezkedő, hosszú épületekből állott. A házakat itt függőleges fenyőoszlopokból szerkesztett vázra építették. A falakat hatalmas vízszintes hasábokból vagy elvékonyított végű gerendákból állították össze, amelyeknek végeit az oszlopok hosszanti vájataiba illesztették bele. A házakat a régészek feltevése szerint nyeregtetővel fedték be. Minden ház több, egymástól elválasztott, 70—80 m^2 kiterjedésű részre oszlott. Az ásatások során feltárt lakrészek közül majdnem mindnek az alaprajza egyforma: a feltétlenül délről nyíló külön bejárat kis előhelyiségbe vezetett; amögött helyezkedett el a tűzhellyel felszerelt nagy szoba. A tűzhelyeket kör vagy négyzet alakú kövekből rakták, s olykor agyaggal tapasztották be.

A település leletei közül elsősorban a rengeteg elszenesedett búza-, rozs-, árpa-, borsó- és lenmag, valamint a szintén gyakori szarvasmarha- és disznócsont érdemel figyelmet, míg vadállat- és madárcsontok sokkal ritkábban fordulnak elő.

A termelési eszközök közül említhetjük a faekét, a fanyélre erősített agancskapát, a különféle szaru- és csontnyílhegyeket, árakat, varrószerszámokat stb. Ugyanilyen változatosak a bronz- és vastárgyak is: az árak, horgok, kések, sarlók, karikák stb. A biskupini település lakóinak agyagedényeit fekete grafitfestés borítja. A díszítés itt is ugyanolyan, mint a lausitzi kultúra edényein mindenütt: geometriai elemek (például bevonalkázott háromszögek), stilizált ember- és állatábrázolások. Sokkal életszerűbbek az agyagból készített madáralakok, amelyeket a biskupini gyermekjátékok között találtak. Több lelet arról tanúskodik, hogy e település lakosai kereskedelmi kapcsolatban állottak a Fekete-tenger vidékén élő törzsekkel.

A lengyelországi Biskupin erődfal-maradványai
I. e. VII—V. század

Az ismertetett régészeti leletek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a szláv törzsek fő foglalkozása az i. e. I. évezredben a földművelés volt, mégpedig erdős vidékeken az irtásos, a valamivel délebbre elterülő vidékeken pedig bizonyára az ugaroltató földművelés. Gazdaságaikban ugyanazokat a háziállatokat tartották, mint majd később: szarvas- és aprómarhákat meg disznókat. A vadászat és halászat jelentéktelenebb szerepet játszott. Feltehetően fejlett volt a méhészkedés (mint később is), de erre a régészeti anyagban nincs közvetlen bizonyíték.

Az i. e. I. évezred első felében a régi ősszláv törzseknél a bronztárgyak helyét a vasból készített eszközök foglalják el. A vaseszközök gyors elterjedését elősegítette az, hogy szerte Közép-Európában bőven akadt vasérc. Ám a bronz- és a vaskor között meglehetősen nehéz pontos időrendi határvonalat húzni, mivel a bronzról a vasra való áttérés több évszázados folyamat volt. Az i. e. I. évezred második felében a vas már teljességgel uralkodik a termelésben.

Az erdők között élő régi szláv törzsek művészi szintre emelték a fa megmunkálását. Életükben a fa rendkívül fontos szerepet játszott: fából épültek házaik, az utcai hídlások, erődítmények, csónakok stb. De a szláv törzsek között egyéb mesterségek — például a csont- és szarufaragás — is elterjedtek.

Mint a települések és a temetkezőhelyek vizsgálata mutatja, a régi szláv törzseknél még érintetlenül fennállt az ősközösségi rend. Temetkezőhelyeik nemzetségi temetők, amelyekben egyelőre

A biskupini település lakóház-maradványai: padlózat és kőtűzhelyek
I. e. VII—V. század

nincs nyoma a vagyoni differenciálódásnak. A települések nagy nemzetségi falvak voltak, amelyekben több nemzedéket egybefoglaló patriarchális családok laktak. A lakóhelyiségek nagy méretei és egyforma elrendezése azt bizonyítják, hogy mindegyik külön-külön egy nagycsalád lakóhelyéül szolgált. Mivel hiányoznak a nagyobb istállók vagy karámok, arra kell gondolnunk, hogy a család csak kevés termelési eszközzel rendelkezett; ezeknek az eszközöknek legnagyobb része közös nemzetségi tulajdon volt. A vagyoni egyenlőtlenség az i. e. I. évezred vége felé és csak ott tűnik fel, ahol a régi szláv törzsek társadalmilag fejlettebb kelta, thrák és szkíta törzsekkel kerültek érintkezésbe, vagyis csak a szláv világ peremvidékein.

A régi szláv törzsek az i. e. I. évezrednek az elején, vagy legkésőbb a közepén terjeszkedtek tovább kelet felé, a Pripjaty medencéjébe és a Dnyeperig.

Továbbra is nyílt kérdés, hogy kik voltak a Hérodotosnál szereplő neurosok. A kutatók — akár nyelvészek, akár régészek — többsége a szlávok őseit látja bennük, de egyelőre nem tudjuk, hogy melyik régészeti kultúrának a hordozói lehettek.

Keleten a Gyeszna medencéjének lakosai a VII—VI. században telepeiket a magas partvonulatok nehezen megközelíthető kiszögellésein építették, ahol árkokkal és sáncokkal vették körül. Némelyik sánc magassága még napjainkban is eléri az öt métert az árok fenekétől számítva. Felül a sánc mentén vékony gerendákból, karókból stb. sövényt építettek. Mindegyik ilyen megerősített település rendszerint egy-egy kisebb nemzetségi közösségé volt. Az erődítmények belsejében házmaradványokat találtak. A régészek fáradozásának eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy a felső Dnyeper vidékének nemzetségi településhelyein az i. e. IV—I. században már nem építettek közös házakat; a viszonylag kisebb különálló házak meghatározott távolságban helyezkedtek el egymástól. A lakóházak alaprajza majdnem szabályos téglalap alakú; a házak belsejében rendszerint ott találjuk a kövekből rakott tűzhelyet. Az egyes családok különválása a keleti szláv törzseknél a most tárgyalt időben együtt járt azzal is, hogy egyes családok kezében nagy vagyonok halmozódtak fel.

A régi szláv törzsek i. e. I. évezredi történetét csak igen hiányosan ismerjük. A Közép-Európában talált régészeti anyag elterjedéséből ítélve egyes törzseknek a Visztula felső folyásától a Bug vidékére, Volhiniába és még távolabb keletre való helyváltoztatása az i. e. IX—VII. században ment végbe. Valószínűleg erre utal Hérodotos is, aki szerint a neurosok törzse a budinok földjére költözött át. A lakosság bizonyos csoportjai a Balti-tenger partjairól is áthúzódtak a Visztula középső folyásának vidékére. A következő századok folyamán a régi szláv törzsek szorosabb érintkezésbe kerültek szomszédaikkal, elsősorban a keltákkal, thrákokkal, szkítákkal és germánokkal. Észak-Csehországban a régi szláv törzsek az i. e. V. század körül erősen a kelták befolyása alá kerültek, akik Csehország déli vidékeiről nyomultak fel oda. A kelta törzsek, elsősorban a bójok, Csehországban számos nyomot hagytak. Különösen érdekes a stradonitzi bój gorodiscse (Beroun mellett, a mai Prágától délnyugatra). Ennek az i. e. II—I. századból származó óriási gorodiscsének a feltárása során igen fejlett kohászat és fémfeldolgozás nyomaira bukkantak. A gorodiscse lakói házaikat kőalapra építették és a falakat bevakolták. A Stradonitzban talált kézműipari készítmények tömege azt bizonyítja, hogy itt már megjelent az árutermelés, és a cserekereskedelmet kiszorította a pénzforgalom. Erre vallanak nemcsak az idegen, hanem a helyileg vert pénzekből álló leletek, a galliai és makedón mintákat utánzó ezüstök és aranyak. Külön ki kell emelnünk a vasból és bronzból készített mezőgazdasági eszközök nagy tömegét.

Keleten a régi szláv törzsek közvetlen érintkezésbe kerültek a Fekete-tenger partvidékén élő szkítákkal. A régi szláv és a szkíta törzsek etnikai szempontból különböző népcsoport voltak. Mint tudjuk, a szkíták több ízben intéztek támadást nyugati szomszédaik ellen. Hogy a szkíták e betörések során milyen messzire eljutottak, mutatja például az Odera középső folyása mellett talált híres vettersfeldei sírlelet, amelyben sok VI. század végi, nyilván szkíta eredetű aranytárgy is van, vagy a Magyarország területén feltárt, ugyancsak az i. e. VI. századra tehető szkíta temetkezések. A szkítáknak ezek az alkalomszerű betörései nem gyakorolhattak döntő hatást a Visztula medencéjében lakó régi törzsek fejlődésére. Az a harc, amelyet a szláv törzsek az i. e. I. évezred második felének egész folyamán a szkítákkal, majd az őket felváltó szarmatákkal vívtak, a Visztula medencéjében és a Dnyeper felső folyása mentén élő törzsek zömének a fejlődésére nem gyakorolt lényeges hatást.

A KELET-BALTI TÖRZSEK

A régi szlávok közvetlen északi szomszédai a Balti-tenger partvidékének délkeleti szakaszát lakó törzsek voltak. Ebben az időben majdnem mindegyik európai ország közvetlen vagy közvetett kapcsolatban állt a Baltikummal, mivel innen származott a borostyánkő, az ókori ékszerkészítők

kedvelt anyaga. Ennek ellenére a korai idők írásos forrásaiban a Balti-tenger vidékére vonatkozólag úgyszólván semmi utalást nem találunk. Az első részletesebb leírások csak az i. sz. I. század vége felé tűnnek fel. Például Tacitus írja, hogy az Aestii törzs a tenger partján összegyűjti a borostyánkövet, de feldolgozatlanul adja tovább, és hogy ugyanez a törzs vadkanszobrocskákat visel.

A termelés fejlettségi szintjéből kiindulva a kelet-balti vidékek történetét az i. e. I. évezredben két periódusra tagolhatjuk: a X—VI. századra, amikor kő- (és bronz-) eszközöket használtak, majd az V—I. századra, amikor a régi eszközöket kiszorította a vas. Az a tény, hogy a Baltikum vidékén nincsenek rézlelőhelyek, megakadályozta az itt élő törzseket abban, hogy nagyobb mértékben állítsanak elő bronzeszközöket, mivel az idegenből beszerzett bronzot főleg díszfegyverzet vagy ékszerek készítésére használták fel. Ezért itt igen sokáig uralkodtak a kőeszközök — legalábbis a partvidéktől távolabb eső területeken. A kő itt nem a bronznak, hanem egyenesen a vasnak adta át a helyét; a kőmegmunkálás technikája egészen az i. e. I. évezred végéig egyre tökéletesedett.

A balti törzsek gazdasági életében első helyen állt az állattenyésztés, de fontos szerepe volt a vadászatnak, halászatnak és a kifejlődő földművelésnek is. A tengerparti vidékeken a lakosság fő foglalkozása csaknem időszámításunk kezdetéig a halászat maradt, bár a földművelés már az időszámításunk előtti utolsó századok folyamán egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az állattenyésztés fellendülése és a fémtárgyak megjelenése már az i. e. I. évezred második felében jelentős változásokat idézett elő a balti törzsek társadalmi viszonyaiban. A régészeti anyag tanúbizonysága szerint a közösségeken belül már ekkor kialakult a vagyoni egyenlőtlenség, kiemelkedett a nemzetségi arisztokrácia. Biztosan állíthatjuk, hogy a nemzetségi közösségek tagjai közül csak kevésnek voltak olyan művészi módon kidolgozott bronzfejszéi és bronzékszerei, mint amilyeneket az ebből az időből való egyes sírokban és településhelyeken találtak.

Az i. e. I. évezred közepétől kezdve a legtöbb baltikumi település sáncokkal megerősített gorodiscse volt. Ebből arra következtethetünk, hogy a nemzetségi települések közt háborúk dúltak. Emellett persze a nemzetségen belüli kapcsolatok még elég erősek voltak. Ezt mutatja az is, hogy a nemzetségi temetkezőhelyeken való kollektív temetkezés szokása erősen tartotta magát: a földből vagy kövekből felhányt kurgánokba a halottak tucatjait, sőt néha százait temették.

Ebben a korban a Baltikum keleti részein bonyolult etnogenetikai folyamatok zajlottak le. A Visztula és az Odera medencéjéből még az i. e. II. évezred elején költöztek ide a lett—litván törzsek ősei, akik azután összekeveredtek az ország régebbi lakosságával, az itteni finnugor törzsekkel. A Nyugati-Dvinától északra a balti etnikai elemek beleolvadtak a finnségbe. Így alakult ki a mai Észtország lakossága. A Nyugati Dvinától délre viszont a bennszülött finn lakosság olvadt bele a balti törzsekbe.

A régészeti leletek a baltikumi lakosság i. e. I. évezredbeli külső kapcsolatainak fő irányaira is útmutatást adnak. Az importált bronz lándzsahegyek és egyéb tárgyak a Skandináviával való érintkezést bizonyítják. Egyes vidékek bronztárgyai a Visztula vidékével fenntartott kapcsolatokra mutatnak. Végül egyes tárgyak alapján arra következtethetünk, hogy a Baltikum lakossága érintkezésben állt a Volga—Oka és a Káma medencéjének lakosságával is.

A FINNUGOR TÖRZSEK

A Volga—Oka és a Káma medencéjét benépesítő törzsek i. e. I. évezredi története egészen sajátos. Hérodotos közlése szerint az erdős övezetnek ezen a részén a budinok, thyssageták és a iyrkák éltek. Hangsúlyozza, hogy ezek a törzsek különböztek a szkítáktól és a szarmatáktól, s fő foglalkozásuk a vadászat volt, amely nemcsak élelemmel, hanem ruházatul szolgáló állati prémekkel is ellátta őket. Hérodotos külön megemlíti az iyrkáknak kutyák segítségével folytatott lovas vadászatát. Az ókori történetíró adatait a régészeti anyag is megerősíti, amennyiben arra mutat, hogy a

szóban forgó törzsek életében a vadászat valóban rendkívül fontos szerepet játszott. De a Volga—Oka és a Káma medencéjének lakossága nem korlátozódott azokra a törzsekre, amelyeket Hérodotos említ. A nála olvasható népneveket csak e csoport déli törzseire, a szkíták és szarmaták közvetlen szomszédjaira vonatkoztathatjuk. Ezekről a törzsekről szóló részletesebb adatok csak időszámításunk kezdete táján szivárogtak át az antik történetírók műveibe. Valószínűleg ezekre támaszkodott Tacitus, amikor leírta az illető törzsek életét, amelyeket *Fenni*-nek nevezett.

A nagy területeken elhelyezkedő finnugor törzsek fő foglalkozása az állattenyésztés és a vadászat volt. Az irtásos földművelésnek csak alárendelt szerep jutott. E törzsek termelésének egyik sajátossága volt az, hogy körülbelül az i. e. VII. századtól a vaseszközök mellett itt még igen sokáig használták a csonteszközöket is. Ezek a vonások jellemzik az úgynevezett gyakovói (az Oka és a Volga közében), a gorogyeci (az Okától délkeletre) és a Káma-vidéki ananyinói kultúrát.

A finnugor törzsek délnyugati szomszédai, a szlávok, az i. e. I. évezred folyamán messze behatoltak a finn törzsek által lakott területekre. Ez az előnyomulás a finnugor törzsek egy részének elvándorlását vonta maga után — amint ezt az európai Oroszország középső részén található számos finn folyónév elemzése mutatja. Az említett folyamatok lassan mentek végbe és nem szakították meg a finn törzsek kulturális hagyományait. Ennek alapján több helyi régészeti kultúrát kapcsolatba hozhatunk olyan finnugor törzsekkel, amelyeket már az orosz évkönyvek és egyéb írott források is ismernek. A gyakovói régészeti kultúra örökösei valószínűleg a merja és muroma törzsek voltak, a gorogyeci kultúráéi — a mordvinok, míg az évkönyvekben említett cseremiszek és csudok eredetét azokra a törzsekre vezethetjük vissza, amelyek az ananyinói régészeti kultúrát létrehozták.

A régészek a finn törzsek életének sok érdekes vonását részletesen tanulmányozták. Jellegzetes például a vasolvasztásnak a Volga—Oka medencéjében megfigyelt legősibb módja: itt a vasércet nyílt tűzrakások közé állított agyagedényekben hevítették. Ez a megoldás, amelyet IX—VIII.

Harcost ábrázoló sírkő
Ananyino (Jelabuga közelében). I. e. VI—IV. század

századi településhelyeken alkalmaztak, a kohászat kezdeti fokára jellemző; később már kemencéket kezdtek használni. A sok bronz- és vastárgy, valamint gyártási minőségük arra a feltevésre ad alapot, hogy a házi termelés egyes ágazatai a kelet-európai finnugor törzsek közt már az i. e. I. évezred első felében iparrá (például fémöntő és kovácsiparrá) fejlődtek. A többi termelési ág közül ki kell emelnünk a rendkívül fejlett szövést-fonást. Az állattenyésztés fejlettsége és a kézművesiparnak — elsősorban a kohászatnak és a fémfeldolgozásnak — fokozatos kiválása a munka termelékenységének növekedésére vezetett, ami azután önmagában is elősegítette a vagyoni egyenlőtlenség kialakulását. Ennek ellenére a vagyonfelhalmozódás a Volga—Oka medencéjének nemzetségi közösségein belül meglehetősen lassan haladt; ezért volt az, hogy a nemzetségi települések megerősítésére egészen az i. e. I. évezred derekáig nem fordítottak különösebb gondot. A gyakovói kultúrához tartozó gorodiscséket csak a következő századokban vették körül hatalmas árkokkal és sáncokkal.

A Káma-vidéki lakosság társadalmi rendjének képe már bonyolultabb. A temetkezési mellékletek világosan mutatják a bennszülött lakosság vagyoni rétegeződését. Egyes temetkezések alapján, amelyeknek korát az I. évezred végére tehetjük, a régészek arra a feltevésre jutottak, hogy itt megjelent a lakosságnak valamiféle nem teljes jogú kategóriája — talán a hadifoglyokból kikerült rabszolgáké. A törzsi arisztokrácia helyzetére vonatkozólag (az I. évezred dereka táján) ékes bizonyság a Jelabuga melletti ananyinói temető egyik híres emléke: egy tőrrel és harci buzogánnyal felszerelt, nyakékkel díszített harcos domborműves ábrázolása. A temetőben, a szóban forgó kőemlék alatt talált gazdag sírlelet tárgyai közt is ott volt a vastőr és a buzogány, valamint egy ezüstből készített nyakék. Az itt eltemetett harcos kétségtelenül nemzetségfő volt. A nemzetségi arisztokrácia elkülönülése erősen fokozódott az i. e. II—I. századra. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a nemzetségi arisztokrácia ebben a korban aránylag kisszámú lehetett, mert a munka alacsony termelékenysége korlátozta a társadalom mások rovására élő tagjainak a számát.

A Volga—Oka és Káma medencéjének lakossága kapcsolatban állt az észak-balti területekkel, Nyugat-Szibériával, a Kaukázus vidékével és Skythiával. A szkíták és szarmaták révén sok tárgy eljutott ide, néha igen távoli vidékekről is, mint például Amon isten egyiptomi szobrocskája, amelyet a Csuszovája és a Káma folyók közti magas partfoknál feltárt településen találtak. A finnek egyes vaskéseinek, csontból faragott nyílhegyeinek és edényeinek a formája sokban emlékeztet a hasonló szkíta és szarmata tárgyakra. A Volga felső és középső folyásának vidéke is kapcsolatot tartott a szkíta és szarmata világgal; ezek a kapcsolatok már a VI—IV. századtól nyomon követhetők, az i. e. I. évezred vége felé pedig állandó jellegűvé válnak.

ÉSZAKKELET-EURÓPA TÖRZSEI

Hérodotos az északi országokról úgyszólván semmit sem ír; beéri azzal a feltevéssel, hogy ezek a területek a zord éghajlat miatt lakhatatlanok. Mégis meglehetős pontossággal írja le az északi telet. A régi görögök valószínűleg már az i. e. III. században ismerték az északi népek életmódját: a távoli Memphisben (Egyiptomban) került elő egy ábrázolás, amelyen egy hosszúruhás nő szarvastehenet fej; az állat mellett még egy rénszarvast és két kutyát láthatunk. Az ókori művész tehát kifejezően örökítette meg Észak lakóinak jellegzetes foglalkozását: a rénszarvastenyésztést és a kutyatartást. Hogy aztán ez a messze északi lakosság életéből vett kép hogyan került Memphisbe, nem ismeretes.

A távoli észak törzseinek i. e. I. évezredi életére vonatkozó értesüléseink egyedüli forrása a régészeti anyag. Az i. e. I. évezred elején Európa északkeleti peremvidékét zömmel valószínűleg a Volga—Oka és a Káma medencéjéből odakerült lakosság népesítette be. A régészeti leletek azt mutatják, hogy az északi területeknek ezekkel a vidékekkel való kapcsolata az egész évezred folyamán megszakítás nélkül fennállt. Az északi törzsek történetének jellemző vonása az, hogy igen

sokáig őrzik a kő megmunkálásának technikáját. Igaz, hogy a bronz használatával a Karéliától az Urálig terjedő területek lakosai már az i. e. I. évezred táján megismerkedtek, sőt saját rézöntő iparral rendelkeztek. A réz megjelenése mégsem gyakorolt jelentős hatást a termelőerők általános fejlődésére. A kőszerszámok Észak-Európa egész lakosságának termelésében igen hosszú időn át uralkodtak. A skandináv népek eposzában, az „Eddá"-ban a hősök még az i. sz. I. évezredben is csodás erejű kőbaltákkal vannak felfegyverezve.

Az i. e. I. évezred első felében az északi törzsek főleg vadászattal és halászattal foglalkoztak. Ezzel egyidejűleg alakult ki az állattenyésztés (rénszarvastenyésztés) is, amely azonban csak az említett időszak vége felé virágzott fel. Ezek az északi törzsek életére vonatkozó megállapítások azonban nem végérvényesek. A régészeti emlékanyag további tanulmányozása lényegesen megváltoztathatja a bennszülött lakosság gazdasági életéről és fejlettségi fokáról alkotott jelenlegi elképzeléseinket.

A Közép- és Északkelet Európa területeit az i. e. I. évezredben benépesítő számos törzs történetének tanulmányozása megmutatja, hogy milyen változatos volt az itteni törzsek élete és termelése ezekben a régmúlt időkben is. Ezek a törzsek az északi thrákokkal, szkítákkal és szarmatákkal együtt külön világot alkottak, amely az antik rabszolgatartó államokkal egy időben, de tőlük függetlenül haladt a maga sajátos útján. Az utóbbiaktól eltérően ezek a törzsek az ősközösségi társadalom viszonyai közt éltek; még az i. e. I. évezred második felében is csak némelyik törzsnél figyelhető meg a nemzetségi szervezet kezdődő felbomlása. A kereskedelem meglehetősen fejletlen volt, és a kereskedelmi kapcsolatok nem gyakoroltak nagyobb befolyást egyik törzs termelési viszonyaira sem.

Már ekkor határozottan elkülönültek az egyes törzscsoportok, s mintegy etnikai magvait alkották azoknak a népeknek, amelyek a továbbiak során Kelet- és Közép-Európában kialakultak.

5. KAZAHSZTÁN ÉS SZIBÉRIA TÖRZSEI (I. E. VI—I. SZÁZAD)

Az Urál hegyvonulatától és az Urál-folyótól keletre az i. e. I. évezredben számos olyan törzs élt, amelyek anyagi kultúrájukat, gazdasági fejlettségüket és társadalmi rendjüket tekintve lényegesen eltértek egymástól. Egyik-másik törzs viszonylag elszigetelten élt, míg mások különféle kapcsolatokat tartottak fenn egymással.

Az i. e. I. évezred elején társadalmilag és gazdaságilag azok a nomád törzsek voltak a legfejlettebbek, amelyek Nyugat-Szibéria, Kazahsztán és az ezekkel határos belső-ázsiai területeken éltek. Ezek azoknak a megtelepedett pásztortörzseknek, a bronzkori andronovói és „gerendasiros" kultúra hordozóinak voltak az utódai[1], melyek a jelek szerint elsőknek tértek át a sztyeppen a nomád életmódra. Ez az áttérés Kazahsztánban és Dél-Szibériában az i. e. II. és I. évezred fordulója táján, Szibéria bronzkorának úgynevezett karaszuki korszakában ment végbe. (Az utóbbit a Minuszinszk melletti Karaszuk-folyóról nevezték el, hasonló emlékanyagot tártak fel az Altaj-vidéken és Karaganda környékén is.) A nomád életre való áttérés oka az állattenyésztő gazdálkodás fejlettsége volt, amely újabb és újabb legelők keresése során állandó helyváltoztatásra késztette az embereket. A nomád gazdálkodás ebben az időben több terméket biztosított, mint a kezdetleges kapás földművelés. Ez siettette az ősközösségi rend felbomlását is. A nomád életre való áttéréssel egyidejűleg megjelenik a vagyoni egyenlőtlenség, kialakul a törzsek közti csere, egyre gyakrabban kerül sor fegyveres összetűzésekre.

[1] Lásd Világtörténet. I. köt. XVIII. fejezetét.

Külön csoportot alkottak azok a nomádok, akik Dél-Kazahsztán és Kirgizia területén, valamint az ezekkel határos belső-ázsiai térségeken éltek, és amelyek — mint a szomszédos földművelő lakosság — szintén a kelet-iráni csoporthoz tartozó nyelveket beszélték. Ez az egyetlen nomád csoport, amelynek életére vonatkozólag az i. e. I. évezred dereka tájáról többé-kevésbé jelentős írásos források állnak rendelkezésünkre. Az itteni nomádok az oázisok megtelepedett lakosságával keveredve éltek és állandó — hol békés, hol ellenséges — kapcsolatban álltak velük. A nomádok betörései a termelőerők pusztulását idézték elő és meggátolták Belső-Ázsia földművelő területeinek fejlődését.

A belső-ázsiai nomádokra vonatkozó legrégibb tudósításokat a perzsa ékírásos feliratokon találjuk. A perzsák közös névvel szakáknak nevezték őket. A behisztuni feliratot kísérő dombormüves ábrázoláson a Dareios előtt álló zendülők közül az utolsó hegyes végű sapkát visel, és mellette a felirat ilyen magyarázattal szolgál: „Ez Skunxa, a szaka".

Részletesebbek az antik szerzők — elsősorban Hérodotos — közlései. A görög írók Belső-Ázsiában a nomádoknak két csoportját különböztették meg: a szakákat és a masszagetákat. Mivel a masszagetákat a perzsa források nem tüntetik fel, nyilvánvaló, hogy a perzsák nem különböztették meg őket a szaka törzsektől. A szakák és a masszageták terület szerinti elkülönítése nem könnyű dolog: általánosan elfogadott vélemény az, hogy a masszageták a Kaszpi-tó és az Iaxartés (Szir-Darja) közt, a szakák pedig ettől keletre nomadizáltak, de meg kell jegyeznünk, hogy az antik szerzők az Óxostól (Amu-Darjától) nyugatra is tudnak szakákról. Nem lehet élesen megkülönböztetni a szakákat és a masszagetákat régészetileg sem. A szakák nomád vándorlási területe messze elnyúlt keletre és magában foglalta a Talasz, Csu és Ili völgyét, az Alaj, Pamír, Fergana, Tien-San hegyi legelőit is.

Hérodotos érdekes részleteket közöl a masszageták életéről, és adatait a régészet is alátámasztja. Hérodotos szavai szerint a masszageták a fémek közül csak az aranyat és a rezet (vagyis valójában a bronzot) ismerték; a vasról és az ezüstről egyáltalán semmit sem tudtak, mivel ezek az utóbbi fémek ismeretlenek országukban, míg arany és réz bőségesen van. Valóban, a vaskor a belső-ázsiai és kazahsztáni nomádoknál mintegy 2—300 évvel később kezdődik, mint a Fekete-tenger melléki szkítáknál: csak az V., sőt néhol csak a IV. században. (Ebből az is kiderül, hogy Hérodotos értesülései már a maga korában is kissé elavultak voltak.) Ezt nem annyira az ázsiai nomádok elmaradottságával, mint inkább Kazahsztánnak rézben és ónban való gazdagságával magyarázhatjuk. A rezet talán maguk a masszageták bányászták a Kara-Tau hegyeiben, a Mangislak-félszigeten és Dzsezkazganban, ahol régi rézbányák vannak. Réz- és ónbányák voltak továbbá az Irtis felső folyása mentén is, ahonnan a masszageták csere útján akár fémet, akár kész tárgyakat kaphattak. Ezeket a bányákat az i. e. IV. században — amikor a vasra áttértek — nem használták tovább. Anni az aranyat illeti, az ókori bányászat nyomai felismerhetők az észak-kazahsztáni Sztyepnyak lelőhelyein, valamint az Amu-Darja völgyében fekvő Mangit város mellett.

Ruházat és életmód szempontjából Hérodotos a masszagetákat a szkíták rokonainak tartja. Azt írja róluk, hogy semmit sem vetnek, háziállataik húsával és tejével, valamint hallal élnek, amit bőségesen szolgáltat nekik az Araxés-folyó. (Hérodotos nyilván az Óxosra gondolt.) Szekereken élnek, és még háztartási eszközeiket is a nomád élethez igazították.

A társadalmi fejlődés színvonalát tekintve a masszageták elmaradtak a szkíták mögött. Mint az akkori szarmaták, életmódjukban ők is sok elemét őrizték meg a matriarchátusnak, például a csoportházasság csökevényes formáit. A nők tekintélyes helyet foglaltak el a társadalmi életben. A Kyros ellen viselt háborúban is a „király" özvegye, Tomyris „királyné" állt a masszageták élén.

Politikailag a masszageták a jelek szerint törzsszövetségben éltek. Tömegüknél fogva katonai szempontból ütőképes erőt képviseltek. Különösen fontos szerepet töltött be kitűnő lovasságuk. Fegyvereik az íj és a tegez, lándzsa, kard és szekerce voltak. A masszageták vallásáról úgyszólván semmit sem tudunk. Hérodotos arról számol be, hogy a Napnak lóáldozatokat mutattak be.

Az antik szerzők a tulajdonképpeni szakákról sokat írnak, de közléseik felettébb töredékesek, és nem mindig kimondottan a szakákról szólnak. A szakák életmódjában sok közös vonást fedezhetünk fel a masszagetákéval és a szkítákéval. Egy epikus költő, aki az athénieknek Xerxés fölött aratott győzelmét énekelte meg, a szakákat „juhok pásztorainak" nevezte. Ruházatuk (nadrág, nemezsapka) ugyancsak a szkítákéra emlékeztet. A szakáknak csak egy része folytatott nomád életmódot, voltak köztük megtelepedett törzsek is, amelyek földműveléssel és hegyi legeltetéssel foglalkoztak.

Akárcsak a masszagetáknál, a szakák életmódjában is megtalálható a matriarchátus számos eleme: a nőknek itt is fontos szerepük volt a társadalmi életben. Ktésias görög történetíró (i. e. 400 táján) szerint a szaka nők vakmerőek és a háborús veszedelmek közepette férjeik segítői. A médek elleni háború idején a szakák uralkodónője Zarina volt, aki maga is részt vett a harcokban. Egy másik helyen Ktésias azt írja, hogy amikor Kyros foglyul ejtette Amorgés szaka „királyt", Sparethré nevű felesége nagy sereget toborzott (a seregnek majdnem a fele asszonyokból állt), és kiszabadította Amorgést fogságából. Az ősközösségi rend felbomlásának elemei mindezek ellenére a szakáknál is nyilvánvalók.

A szakák politikai szervezetének legmagasabb formája feltehetően a törzsszövetség volt. A szaka hadsereg híres volt harciasságáról. Ők is nagy gondot fordítottak a lovasságra, de volt gyalogságuk is. A harcosok fegyverzete íjból, rövid kardból (akinakés) és szekercéből állt. A szakák katonai ereje lehetővé tette, hogy állandó rablóhadjáratokat intézzenek gazdagabb szomszédaik ellen.

A szakák anyagi kultúrájáról képet alkothatunk a régészeti leletek alapján is. A Dél-Kazahsztán és Kirgizia területén végzett feltárások anyagának egy bizonyos csoportját ezzel a kultúrával hozhatjuk kapcsolatba. A legrégibb (i. e. VI—V. századi) kurgánok még teljességgel a bronzkorba tartoznak. E kisméretű kurgánokban a zsugorított vagy kinyújtóztatott helyzetben eltemetett halott csontváza mellett bronzkéseket, nyilakat és kézzel formált edényeket találunk. A későbbi (i. e. V—III. századi) kurgánok sokkal gazdagabbak. Bronztárgyakon kívül már vastárgyak is találhatók bennük. Méreteiket tekintve is nagyobbak; rendszerint rövid vaskardokat, bronz-, vas-, csont-

Bronzzablák, lószerszámok, felvarrható ruhadíszek
A kelet-pamíri szaka kurgánok anyagából. I. e. V—IV. század

és fanyílhegyeket, bronztükröket, ékszereket, lószerszámtartozékokat, már tökéletesebb kidolgozású agyag- és faedényeket rejtenek magukban. Szövetmaradványok is megőrződtek bennük. Szerte elterjedtek továbbá a szkíta típusú bronzüstök, négyszög alakú áldozati oltárok és mécsesek, amelyekből gyakran több darab kerül elő együtt. Mindezeket a kultikus rendeltetésű tárgyakat öntött állatalakocskákkal díszítették, amelyek témájuk, szerkesztésük és stílusuk szempontjából közeli rokonai a szkíta és dél-szibériai tárgyaknak. A szakákra ugyanúgy, mint a Dunától a Huanghóig terjedő északi sztyepp-övezet más nomádjaira, jellemző volt az állatstílus, amely bizonyos vallásos-mitologikus elképzelésekkel függött össze. A vallásos elképzeléseknek ugyanehhez a köréhez tartoznak azok a sziklaábrázolások, amelyek Kelet-, Közép- és Dél-Kazahsztánban, valamint Kirgiziában maradtak fenn. Ezek legnagyobbrészt hegyikecskék, juhok, rénszarvasok, íjjal lövöldöző emberek stb. ábrázolásai. Az alakok minden rendszer nélkül vannak sziklába vésve; összetett (vadász- vagy párviadal-) jelenetek ritkán fordulnak elő. Lehetséges, hogy ezeknek az ábrázolásoknak mágikus rendeltetésük volt: az eredményes vadászat biztosítása.

A masszageták és a szakák ebben az időben közvetlenebbül érintkeztek a rabszolgatartó világgal, mint Belső-Ázsia egyéb nomádjai. Összeütközéseik az ókori keleti birodalmakkal valószínűleg még a méd hegemónia korszakában megkezdődtek. Nehéz volna megmondani, hogy a méd birodalom milyen messze terjeszkedett keletre. Belső-ázsiai hódító vállalkozásai során természetesen Kyrosnak is össze kellett csapnia a nomád bennszülött törzsekkel. Kyros utolsó hadjáratát, amelyben vereséget szenvedett és el is esett, Hérodotos szerint a masszageták ellen indította. I. e. 517-ben Dareios vonult a „tengerentúli" (vagyis az Aral-tótól északra élő) szakák ellen. A szakák egy része végül is alávetette magát az Achaimenidák fennhatóságának, mint a XV. satrapia tartománya, amely 250 talentumot fizetett a királyi kincstárnak. Mivel a szakákon kívül ehhez a satrapiához tartoztak a kaspiosok is, nyilván csak a Kaszpi-tó mellékén élő szakákról van szó. Dareios uralkodásának végére az Iaxartésen túl lakó szakák egy része is meghódolt, Xerxés alatt pedig a Kaszpi-tótól keletre élő nomád dahák. Az Achaimenidák fennhatósága alatt a szakákat az adó megfizetésén kívül arra is kötelezték, hogy lovasságukkal és gyalog-csapataikkal együtt részt vegyenek a perzsa királyok hadjárataiban. Az Achaimenidák fennhatósága alól az V. század végén, vagy a IV. század első felében szabadultak fel. Valószínűleg ebben az időben alakult meg a masszageta törzsek széles körű szövetsége is.

Belső-Ázsia térségein a masszagetákon és a szakákon kívül elmaradottabb halász-, vadász- és gyűjtögetéssel foglalkozó törzsek is éltek.

AZ ÉSZAK-KAZAHSZTÁNI ÉS DÉL-SZIBÉRIAI TÖRZSEK

A masszagetáktól és a szakáktól északra és északkeletre, Észak-Kazahsztán és Dél-Szibéria sztyepp- és erdős sztyepp-vidékein más nomád és félnomád, állattenyésztő, valamint megtelepedett földművelő törzsek éltek, amelyeket már csak szinte kizárólag régészeti hagyatékuk alapján ismerünk. Észak-Kazahsztán és Dél-Szibéria törzsei távol estek a rabszolgatartó civilizáció legfontosabb központjaitól, déli szomszédaikhoz képest sokkal kevésbé érezhették annak hatását, fejlődésük jóval lassúbb volt. De az i. e. I. évezred folyamán rendkívül jelentős előrehaladást figyelhetünk meg életükben. A nomád életmódra áttért törzsek hatással voltak azokra a törzsekre is, amelyek nem változtatták helyüket. A nomádok állatállományának gyarapodása, mint már utaltunk rá, hozzájárult a törzsek közötti csereforgalom növekedéséhez, míg a legelőkért folytatott harc, más törzsek jószágainak elhajtása és a nomádoknak a földművelő területek ellen intézett betörései gyakori fegyveres összetűzésekre vezettek. Mindez elősegítette az etnikai keveredést és a sztyepp-vidéki törzsek kultúrájában bizonyos közös vonásokat alakított ki, amelyek nemcsak munkaeszközeik és fegyvereik formájában, hanem művészetükben is kifejezésre jutottak. Ezek a nivelláló tényezők

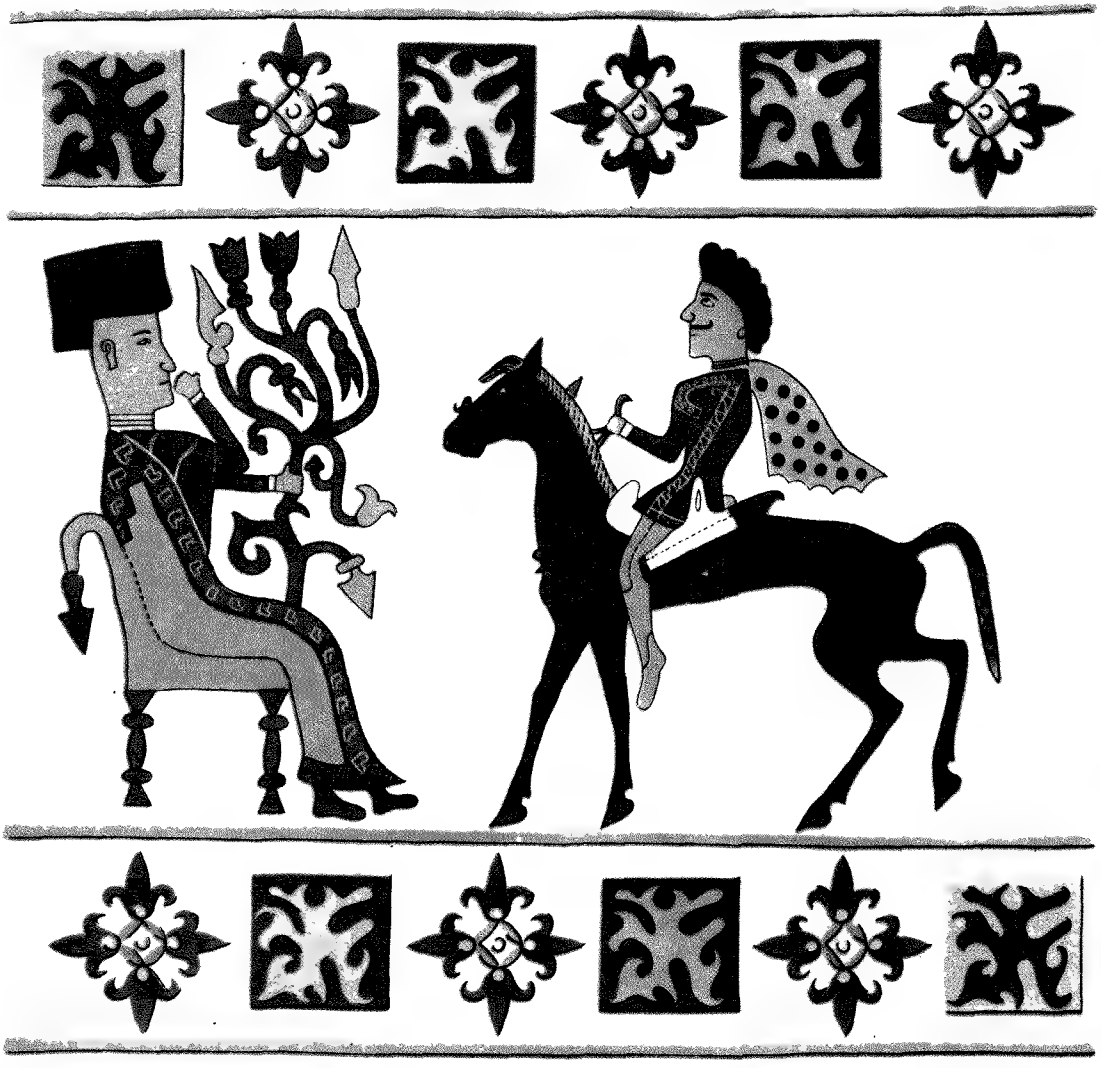

LOVAS A TRÓNON ÜLŐ ISTENSÉG ELŐTT
Szőnyegtöredék a paziriki kurgánokból. Nemez

érvényesültek ugyan, mégis minden egyes törzscsoportnak megvolt a maga sajátos kultúrája és a maga külön története. Legbehatóbban eddig az altaji hegyvidéknek és a vele határos sztyeppnek (az Ob felső folyásának és a minuszinszki medence sztyepp-vidékének, tehát a Hakasz Autonóm Területnek és a krasznojarszki terület pusztáinak) az emlékeit tanulmányozták. A régészeti osztályozásnál is rendszerint ezek az emlékek szolgálnak kiindulópontul.

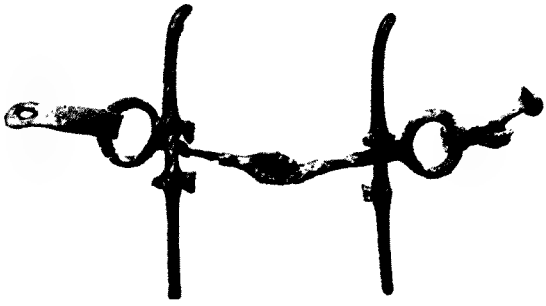

Bronzzabla a tujahtai (Altaj) kurgánból
I. e. V—IV. század

Az Altaj vidékén az egész i. e. I. évezred folyamán vezető szerepet játszott a nomád gazdálkodás. Igaz, hogy ennek a hegyvidéki terület viszonyai között sajátos vonásai alakultak ki. A nomád vándorlások gyakran úgy történtek, hogy a téli szálláshelyül szolgáló völgyek sztyeppjéről nyáron felhúzódtak a magas hegyi legelőkre, úgyhogy a nomád állattenyésztés bizonyos mértékig hegyi pásztorkodássá változott. Az altaji nomádok még nem ismerték a vasat. A fejszéket, kardokat, tőröket, késeket, nyílhegyeket, zablákat, csatokat — mindent bronzból készítettek. A bronztárgyak előállításának technikája olyan magas szintre emelkedett, amelyet később sem múltak felül. Külön csoportba sorolhatjuk az úgynevezett majemiri korszak (i. e. VII—V. század) emlékeit, amelyek a nomádok kurgánjaira jellemző vonásokat mutatnak. Ezek a kurgánok rendszerint legelőkben gazdag területeken emelkednek; nagyméretű lótemetkezéseket találunk bennük, viszont hiányzanak az agyagedények, amelyeknek használatát az állandó helyváltoztatás akadályozta.

A majemiri kurgánok között jól megkülönböztethetőek a gazdag és a szegény temetkezések. Az egyik esetben a kurgánok kicsinyek, ezekben a zsugorított helyzetben oldalt fektetett halottak az alaptalajba mélyített egyszerű gödrökben vannak eltemetve. Ezeknek a kurgánoknak az emlékanyaga még igen közel áll a karaszukihoz és általában véve igen szegényes. De a közszabadok temetkezései mellett megtalálhatjuk az arisztokrácia családi temetőit is, mégpedig északról délfelé húzódó kurgánláncolatok formájában. Maga Majemir is ehhez a típushoz tartozik. A gazdag kurgánok átmérője eléri a 25, magassága a 3 métert; ezekben fából és kőből készült nagyméretű sírépítményeket találunk. Ezeket a kurgánokat kifosztották, de a mellékletek maradványaiból arra következtethetünk, hogy sokkal gazdagabbak voltak a karaszukiaknál. Arany ékszerek is előfordulnak bennük. Az előkelő halottakkal együtt temették el feleségeiket, rabszolgáikat és hátaslovaikat. A gazdag családi temetők nemcsak a vagyonok felhalmozódását mutatják, hanem nemzedékről nemzedékre történő áthagyományozódásukat is. A földből és kőből felhányt halmok méretei azt bizonyítják, hogy az ilyen kurgánok építése az egész törzs erőfeszítését igényelte.

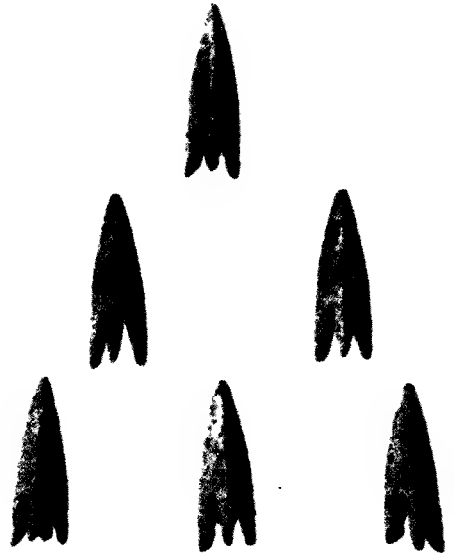

Bronznyílhegyek a tujahtai (Altaj) kurgánból
I. e. V—IV. század

Kantárok csontból faragott részei
Altaj. I. e. V—IV. század

De az Altaj-vidéknek korántsem az egész lakossága tért át a nomád életmódra. Megőrződtek nem nomád települések maradványai is. A gazdag kultúrréteg fennállásuk hosszú időtartamáról tanúskodik. A sok házi- és vadállatcsont, valamint a rengeteg halcsont és pikkely arra utal, hogy a lakosság állattenyésztéssel, vadászattal és halászattal foglalkozott. Feltehetően folytatott földművelést is, de ennek közvetlen bizonyítékai ez ideig nem kerültek elő.

A nomádok és a megtelepedett lakosság kölcsönös érintkezésének formái még nincsenek tisztázva, annyi azonban kétségtelen, hogy közvetlen kapcsolatban álltak egymással. Még az is meglehet, hogy az állandó jellegű települések a nomádok területein helyezkedtek el. Az egy helyhez kötött lakosság kurgánjai szegényesebbek, mint a nomádokéi, és hiányzanak belőlük a lótemetkezések. Az sincs kizárva, hogy a megtelepedett lakosság a nomádoktól függött.

Az altaji emlékanyag következő csoportja az i. e. IV. századtól az I. századig terjedő korszakot öleli fel. Ez alatt az idő alatt a bronz-munkaeszközöket lassanként a vas váltotta fel. Települések (téli szállások) maradványait ebből a korszakból nem ismerjük. Így csak kurgánokat vizsgáltak meg, amelyekben — eltérően a bronzkortól — a halottakat mindig lóval együtt temették el, a férfiakat fegyverzetükkel együtt. Különösen figyelemre méltók a törzsek vezéreinek nagy kurgánjai. Pazirik határában öt ilyen kurgánt tártak fel, a kelet-altaji Basadarban kettőt, Katandában, Bereljben és Sibében egyet-egyet. A legkorábbiak az i. e. IV. századból valók (az első és második paziriki, valamint a második basadari kurgán), míg a későbbieket (Katanda, Berelj, Sibe) az i. e. II—I. századra, sőt talán valamivel még későbbi időre tehetjük. Az egész korszak kultúrája bizonyos egységet mutat, és talán a hegyvidéki

Szarvasálarc a paziriki kurgánokból
I. e. IV—III. század

és a nyugati Altajnak ugyanazzal a törzsszövetségével hozható kapcsolatba, de ugyanakkor a korábbi és a későbbi kurgánok közt bizonyos eltérések is vannak. Például a vas csak az i. e. II. századtól kezdődően váltja fel végleg a bronzot. Abban az időben, amelyből a későbbi kurgánok valók, az Altaj-vidéken megnő a kelet-ázsiai törzsek jelentősége (ezek ekkor kezdenek benyomulni Nyugat-Szibériába), és ezzel egyidejűleg fokozódik a hun befolyás. E jelenségek szoros kapcsolatban vannak a Közép-Ázsiában végbemenő általános változásokkal.

A most tárgyalt korszaknak lényegesen új jelensége volt a vas feltűnése. Vastárgyak akadnak a szegényesebb kurgánokban is, de a gazdagokéiban előbb tűnnek fel és nagyobb mennyiségben találhatók. (Főleg harci csákányok, kések és a szkíta akinakésekre emlékeztető tőrök ezek, valamivel később pedig zablák, csatok és egyéb használati tárgyak.) Mint mindenütt, itt is először a fegyvereket készítették vasból — s csak később a munkaeszközöket, amelyek a paziriki kurgánok építésének

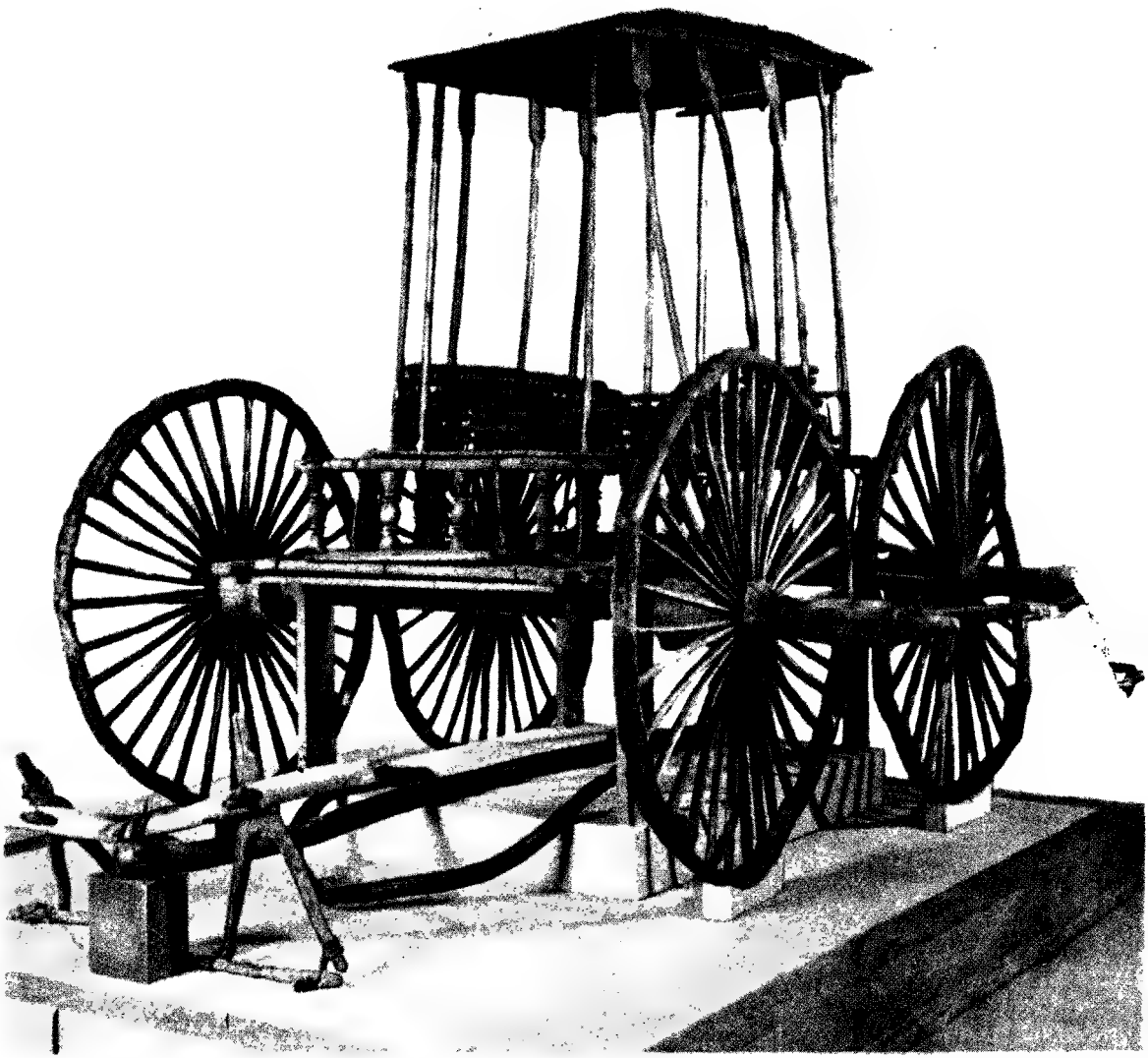

Temetkezési kocsi a paziriki kurgánokból
I. e. IV—III. század (Restaurálva)

idejében még bronzból voltak. Legtovább a nyílhegyeket csinálták bronzból; vasból valószínűleg csak időszámításunk kezdete után kezdték készíteni. A nyílhegyekre általában jellemző a nyersanyagukban megmutatkozó konzervativizmus: a bronzkorban gyakran még kőből készültek, a vaskorban pedig bronzból. Ennek az a magyarázata, hogy a nyílhegyek könnyen elkallódtak, ezért drága anyag alkalmazása nem látszott célszerűnek.

Az új elemek a törzsi arisztokrácia temetkezéseiben a legszembetűnőbbek. Ezeket a szóban forgó korszakra vonatkozólag leginkább a paziriki kurgánok példáival jellemezhetjük. A paziriki kurgánok közbeeső helyet foglalnak el a majemiri emlékek és az időszámításunk kezdetére tehető altaji kurgánok (Sibe stb.) között. Ezeket az óriási építményeket kőből és gerendákból szerkesztették, amelyek közt a szabadon maradt helyeket jéggel hordták tele, úgyhogy maga a sír is befagyott. Az örök fagynak ezek a földhányások alatt így létrehozott kicsiny kamrái megóvták a mesterségesen is mumifikált emberi hullákat és a lótetemeket a rothadástól. Ennek köszönhető, hogy — bár ezeket a kurgánokat még az ókorban kirabolták — sok bomlékony anyagból (gyapjú, szövet, állati prém, nemez, bőr) készült tárgy igen jó állapotban maradt meg.

A paziriki és a pazirikiakkal egykorú kurgánok igen fontos források az i. e. IV—I. századi altaji törzsek társadalmi és gazdasági berendezésének, ideológiájának és kultúrájának a tanulmányozásához. Építőik nomádok voltak, akik főleg lovat, szarvasmarhát és juhot tenyésztettek. Az első paziriki kurgánban tíz lovat, de más kurgánokban még többet is találtak. Az egyik paziriki lóra bőrből készült rénszarvasagancsos álarc volt illesztve. A rénszarvastenyésztést már nyilván réges-rég kiszorította a lótenyésztés, de továbbra is megtartották azt az elképzelést, hogy a rénszarvasnak a túlvilágra is el kell kísérnie az embert. Az aranysárga és pej mének valóban teljes épségben, szőrzetükkel, izmaikkal és belső részeikkel együtt őrződtek meg az utókor számára. Magas termetükkel és karcsú alkatukkal erősen elütnek akár a kevésbé gazdag temetkezések lovaitól, akár az Altaj és Kazahsztán mai méneseinek lovaitól. Legközelebb még az ahaltekini (türkméniai) versenylovak, az ókori Parthia és Baktria lovainak a leszármazottai állnak hozzájuk. Hátaslónak használták őket; kantárt és nyerget már viseltek, de kengyelt egyelőre még nem. A juhokat húsukért tenyésztették. Mind az első paziriki, mind a többi e korbeli kurgánban találtak bárányfarkcsontokat; a faggyúgumó maradványait, mint a legízletesebb falatot, az elhunyt mellé tették.

ala A paziriki temetkezések a vagyoni egyenlőtlenség további elmélyülésére mutatnak. Kifejlő- a vas az állatmagántulajdon. Például az első paziriki kurgánban minden ló fülébe ismertetőjegy marad vágva. Érdekes azonban, hogy a lovak más és más jelekkel voltak ellátva, és a rájuk kötözött merjü gek is különféle mesterek keze alól kerültek ki. Nyilvánvaló, hogy ezek a lovak nem az elhunyté meg tak, hanem alárendelt személyek ajándékozták neki. Valószínűleg a törzs vezére volt az illető. tól A paziriki temetkezések igen gazdagok voltak. Erről tanúskodnak a drága, arannyal és ónnal tr díszített lószerszámok és a kitűnő lovak.

A vagyonok felhalmozódása elősegítette a csereforgalom kifejlődését, főleg Belső-Ázsiával és Iránnal. Ezt bizonyítja a paziriki lovak belső-ázsiai származása, valamint az, hogy a mellékletek között gepárdprémből való készítményeket is találtak. (Az Altajhoz legközelebb eső vidékek közül a gepárd Nyugat-Kazahsztánban, a Kaszpi- és az Aral-tó közt és Iránban fordul elő.) A későbbi kurgánokból még több külföldi eredetű tárgy került elő; például esztergályozott lábú asztalkák, hárfák, iráni szövetek és szőnyegek.

A paziriki társadalmat az jellemzi, hogy az ősközösségi rend felbomlása már igen előrehaladt. Megjelent a rabszolgaság, de mivel a nomád életmód nem volt éppen alkalmas a rabszolgák kizsákmányolására, ezzel az intézménnyel párhuzamosan kifejlődött a nemzetségi tagok kizsákmányolása is, mégpedig a kölcsönös nemzetségi segítségnyújtás formájába burkolva. Az altaji nomádoknál tehát kialakultak a rabszolgatartó társadalom osztályainak a csírái, létrejöttek az állam kialakulásának előfeltételei.

A paziriki nomádok ideológiája világosan tükröződik művészetükben. A hol realisztikus, hol cikornyásan stilizált ábrázolásokkal díszített műtárgyak az állatstílus ragyogó példái. A változatos technika (grafika, sziluettrajz, sokszínű ábrázolás, dombormű, kerek szobrászat) és a legkülönfélébb anyagok (nemez, bőr, fa, prém, csont, festékek, arany, ezüst, ón, bronz) használata mind egy célt, a művészet fő témájának, az állat- és mitikus csodalény-alakoknak az ábrázolását szolgálta.

Ilyen volt az altaji és kelet-kazahsztáni törzsek élete az i. e. IV—I. században. Észak-Kazahsztán egyéb vidékeire vonatkozólag a most tárgyalt korból nincs ennyire gazdag régészeti anyagunk, de feltehetjük, hogy lakosságuk életmódja részben keleti (altaji) szomszédaikéhoz, részben a tőlük délre élő szakákéhoz és masszagetákéhoz állt közel. Mindezeknek a területeknek i. e. I. évezredbeli lakosságára vonatkozólag bizonyos homályos tudósítások maradtak ránk az ókori szerzők írásaiban is, akik szerint a szkítáktól keletre az issédonok, arimasposok és hyperboreusok helyezkedtek el, de ezek a közlések az illető törzsek jellemzése szempontjából aligha lényegesek.

Az altaji nomádok mind társadalmi és gazdasági fejlettségük fokát, mind kultúrájuk általános színvonalát tekintve megelőzték a velük szomszédos szibériai erdős sztyepp- és erdős vidékek lakosságát. A Felső-Ob erdős partjainak lakossága változatlanul helyhez kötött településeken élt. Abban a VII—VI. századi (vagyis Majemirrel egykorú) faluban, amelyet a mai Bolsaja Recska közelében tártak fel, a lakosok tágas földkunyhókban éltek, földműveléssel és állattenyésztéssel, halászattal és vadászattal foglalkoztak; többek között prémes vadakra (cobolyra, hódra stb.) vadásztak. Állandó harcban álltak a be-betörő nomádokkal.

A MINUSZINSZKI MEDENCE TÖRZSEI

Kedvezőbb körülmények közt éltek a minuszinszki medence lakosai a Jenyiszej felső folyása mentén. Ez a vidék, amelyet három oldalról hegyvonulatok vettek körül, északról pedig a tajga, jó védelmet nyújtott a nomádok rajtaütései ellen, míg ez utóbbiak nagyobb politikai egységekbe nem tömörültek. Mint az Altaj vidékén, az i. e. II. és I. évezred fordulóján, itt is kialakult a karaszuki bronzkultúra (itt folyik a Karaszuk-folyó), amellyel együtt járt a nomád életmódra való áttérés. De a minuszinszki sztyepp-vidéken ez az áttérés nem sokáig tartott. Az i. e. VIII—II. században, a tagari régészeti kultúra korában (Tagar: sziget a Jenyiszejen, de van egy Tagar-tó is, mind a kettő Minuszinszk közelében), a Jenyiszej környéki sztyeppek nagy részének lakossága áttért a megtelepedett életmódra és a hegyi legeltető állattenyésztéssel egybekötött öntözéses-kapás földművelésre. Az egész Jenyiszej és mellékfolyói mentén rengeteg csatornát ástak. A gabonát bronzsarlókkal aratták le, a szemeket kézi gabonaőrlőköveken őrölték meg.

Nyereg a paziriki kurgánokból
I. e. IV—III. század

A száraz éghajlat miatt azonban a földművelés korántsem mindenütt volt lehetséges. A földművelő jellegű vidékek mellett voltak olyanok is, ahol továbbra is az állattenyésztés maradt túlsúlyban. Lovat, szarvasmarhát (ökröket), juhot, kecskét tenyésztettek; a temetkezésekből ezeknek az állatoknak a csontjai kerülnek elő nagyobb számban. A sziklákon (mind az állattenyésztő, mind a földművelő vidékeken) népes csordák, ménesek és nyájak, a sírokat körülvevő kerítések kövein

pedig egyes háziállatok ábrázolásait láthatjuk. Megnőtt a lótenyésztés jelentősége. Míg korábban viszonylag ritka a lócsont, a korai tagari sírok legtöbbjében megtalálható, mégpedig lószerszámmal (például bronzzablákkal) együtt. A lovat használták a jószág legeltetésekor (lovaspásztorok), de a ló volt a legfőbb közlekedési eszközük is. A kőtáblákon és a sziklákon négykerekű szekerekbe vagy szánok elé fogott, valamint hátaslovak ábrázolásait láthatjuk. Ismerték a kantárt és a nyerget, de a kengyelt nem. A lovakat háborús célokra is felhasználták, szállításra még kétpupú tevéket és ökröket is alkalmaztak. Az ökröket (a sziklaábrázolások tanúsága szerint) fogatolták, a tevéket meglovagolták: ismerünk egy bronzból készített kis teveszobrocskát, amelynek a hátán ember ül. A jószágot húsáért és tejéért tenyésztették. A juhok gyapjából szöveteket készítettek (a sírokban maradtak ránk szövetdarabkák, valamint agyagból készült orsógombok).

Bronztárgyak a minuszinszki medencéből: csákány, balta, sarló, tőr és kés
Tagari kultúra. I. e. VII—V. század

A letelepedéssel együtt járt az állandó lakások építése. Több sziklarajz fatörzsekből összerótt, fakéreggel fedett és valószínűleg agyagból vert falú, tűzhellyel ellátott házakat ábrázol. Akár az Altaj-vidéken, a sírokban itt is találunk fapadozattal borított gerendaszerkezeteket. Egy sziklarajzon három gerenda- és egy vertagyag falú ház mellett egy nyilván nemezlapokból összeállított, harang alakú nomádsátort (jurtát) láthatunk. Lehetséges, hogy ugyanazok az emberek, akik télen állandó házakban éltek, nyaranta jurtáikkal kivonultak a sztyeppre. A jószágot télen valószínűleg épületekben tartották. Az egyik sziklarajzon olyan házat figyelhetünk meg, amelyhez külön istálló van hozzáépítve az állatok számára.

A minuszinszki medence lakosai az i. e. I. évezred közepe tájáig nem ismerték a vasat. Ennek azonban nemcsak az a magyarázata, hogy a vaseszközök lassan terjedtek észak felé, hanem az is, hogy Szibéria igen gazdag volt rézben és ónban. A VII—V. századi (tehát az altaji Majemir-kultúrával egykorú) korai tagari kultúra — akárcsak a majemiri — a bronzeszközök készítésének magas fokú technikáját érte el.

A bronztárgyak tömege arra mutat, hogy a minuszinszki medence lakosainak ebben az időben bőven állt rendelkezésére fém. Magas színvonalú volt az öntési technika és egyáltalán a fém minősége. A bronztárgyak rendkívül változatos formákat mutatnak. Az öntőmesterek a bronztárgyak tömeges készítésére számítva öntő formákból egész készleteket tartottak maguknál.

Az i. e. V. század táján megjelenik a vas, kezdik kiaknázni a helyi vasérclelőhelyeket. A vastárgyak formailag a bronzkészítményeket utánozzák. Akárcsak az Altaj-vidéken, a vas itt is hozzávetőleg az i. e. II. századtól kezdődően szorítja ki végleg a bronzot. A vas alkalmazása rendkívüli fontosságú volt mind a földművelés további fejlődése és a fából való építkezés, mind pedig a harcászat szempontjából. A megtelepedett életmód elősegítette az agyagművesség kifejlődését. Az utóbbi készítmények azonban nem valami kitűnő minőségűek: kézzel vannak formálva, és csaknem teljesen díszítetlenek.

Az anyagi kultúra tekintetében a tagariak sok közös vonást mutatnak nyugati szomszédaikkal, elsősorban az altaji nomádokkal. Bizonyos párhuzamokat messzebbre is nyomon tudunk követni egyrészt a tagari régiségek, másrészt a Fekete-tenger északi vidékének szkíta és Belső-Ázsia szaka régészeti leletei között. Különösen nagy a hasonlóság a művészeti alkotások tekintetében, amelyekre mind a minuszinszki medencében, mind pedig az Altaj-vidéken általában az állatstílus jellemző.

A vagyonok felhalmozódása és a csereforgalom fejlődése csak siettette az ősközösségi társadalom kezdődő felbomlásának a folyamatát. Fokozatosan különválik a kézművesség (elsősorban a fémművesség) és a mezőgazdaság. A rézöntők, később a kovácsok, készítményeikre — például sarlóikra — bélyeget ütnek. Gyakorivá válnak a fegyveres összetűzések. A korai tagari sírokban a férfiakat mindig, de sokszor asszonyokat is, fegyvereikkel — tőrökkel, hadicsákánnyal — temetik el. A legáltalánosabban használt fegyverek a hadicsákány, az íj és a bronzhegyű nyilak. Mint a sziklaábrázolásokon láthatjuk, gyalogosan is, lóhátról is harcoltak. Voltak erődítmények is, afféle nemzetségi menedékhelyek, ahova az emberek háborús veszély esetén húzódtak. Az egyes nemzetségek a jobb legelőkért háborúskodtak egymással; a háború rendszerint rablással járt együtt.

Préselt bronzdísz
Tagari kultúra I. e. V. század

A temetkezések anyagának segítségével nyomon követhetjük az ősközösségi rend felbomlásának és a törzsi arisztokrácia kiemelkedésének folyamatát. A tagari kurgánok emlékanyaga világosan tükrözi a vagyoni egyenlőtlenséget. A régi (i. e. VII—V. századi) kurgánok a temetőben minden különösebb rendszer nélkül helyezkednek el és viszonylag szerények. Mind ezeket, mind a későbbi kurgánokat kőlapokból álló kerítés veszi körül. Gyakoriak a páros temetkezések, amelyek a patriarchális család kialakulására utalnak. A férficsontvázak mellett fegyvereket, a női csontvázak mellett bőrből készült zacskókat szoktak találni, tele bronz háztartási eszközökkel (késekkel, árral, tűvel)

Bronztükör
Tagari kultúra. I. e. IV—III. század

és a varráshoz használt inakkal. Ezek a kurgánok egyenként családi temetkezőhelyül szolgálnak, együttesen pedig nemzetségi temetők, ami azt bizonyítja, hogy a nemzetségi kötelékek még elég erősek voltak. Ugyanakkor már az első periódusba tartozó kurgánok közt akadnak sokkal nagyobb méretűek és gazdagabbak is. Ilyenek például a Tagar-tónál feltárt egyes kurgánok.

A IV—III. századra tehetők azok a kurgánok, amelyek nem maradnak el a velük egykorú pazirikiak mögött, és amelyek valószínűleg törzsfők temetkezési helyei voltak. Ezek a kurgánok (Kara-Kurgen az Ujbat-folyó torkolatánál, Uzum-Oba) rendkívül nagy méretűek és berendezésüket tekintve sokban hasonlók az altajiakhoz. (Fából épített falakkal és padlózattal ellátott sírkamrák, amelyeket vastag gerendákból és felül kövekből álló födém borít.) Különösen nagy a szalbiki kurgán, amelynek magassága a 11,5 métert, átmérője pedig a 100 métert is eléri, s amely a lábánál óriási kövekkel van körülkerítve. Az ilyen építmények sok munkáskezet igényeltek, és csak egész törzsek erőfeszítésének eredményeképpen jöhettek létre.

Az ókori Minuszinszk lakosainak — akárcsak az Altaj-vidékieknek — a művészetére az állatstílus jellemző, ami a totemizmus bizonyos elemeinek fennmaradására enged következtetni. A minuszinszki művészet mind tematikáját, mind stílusát tekintve közel áll az altajihoz.

Mind a majemiri, mind a tagari kultúra hordozói Nyugat-Szibéria ősi europoid lakosságához tartoztak. Feltehetően éppen ezekre a nyugat-szibériai europoidokra vonatkoztathatók a kínai forrásoknak a tinglingekről szóló közlései, akiknek lakóhelyéül a kínaiak hozzávetőleg az i. e. I. évezred második felében Dél-Szibéria egyik vidékét jelölik meg. Hogy ezek a tinglingek milyen kapcsolatban állottak azokkal a tinglingekkel, akik az i. e. II. évezred dereka táján a Góbi-sivatagtól délre, a Huangho medencéjében éltek, nehéz volna megmondani.

A TUVAI MEDENCE TÖRZSEI

A minuszinszki medencétől délre terül el a tuvai medence, amelyet a minuszinszki sztyeppektől és az Altajtól a Szajan-hegység vonulata választ el. Az i. e. I. évezred közepe táján itt élő lakosságot a kínaiak kienkunoknak nevezték. Ez a lakosság kulturális szempontból a keleti Altajjal állott kapcsolatban. Az itteni rézkohászat a helyben található nyersanyagra támaszkodva virágzott fel: ezt bizonyítják az olvasztókemencék feltárt maradványai. Mint Szibéria egyéb helyein, a bronz ebben az időben itt is használatosabb volt, mint a vas. A kienkunok állattenyésztéssel foglalkoztak, lovat, szarvasmarhát és juhot tenyésztettek. A kurgánok építésmódja és leletanyaga az altajiakra emlékeztet. A bronzfegyverekkel és mindennapi szükségleti tárgyakkal felszerelt egyszerű szabadok temetkezései mellett előkelő harcosok és feleségeik gazdagabb sírjait, végül a törzsi arisztokrácia hatalmas kurgánjait is megtaláljuk, amelyeket emberek százai építettek. Előfordulnak páros temetkezések is. Külföldi kapcsolatok megvoltára utalnak az egyik temetkezésben talált üveggyöngyök. A kienkunok művészetére is az állatstílus jellemző: ez mutatkozik meg akár fémtárgyaikon, akár az úgynevezett rénszarvasköveken. (Ezekre a kövekre rénszarvasábrázolások vannak bevésve.)

Transzbajkáliában és Észak-Mongóliában egészen a Góbi-sivatagig és Ordoszig, ezen az egész óriási területen, az i. e. II. évezred végén és az I. évezredben az úgynevezett kőlapos sírok meglepően egységes kultúrája virágzott. Megteremtői nomád állattenyésztők voltak. Transzbajkália és Mongólia természeti viszonyai és a végeláthatatlan legelők kedvezően befolyásolták az állattenyésztő gazdálkodás fejlődését. A száraz időjárás és az egészen jelentéktelen hótakaró, valamint az erős szelek, amelyek a magaslatokról lesodorták a havat, lehetővé tették, hogy a jószágot egész éven át zöldtakarmányon tartsák. A völgyekben, amelyeket ezek a magaslatok megvédtek a széltől, rendszerint a folyók közelében helyezkedtek el a nomádok téli szállásai, valamint a bronzkori temetők. A téli szállások maradványai mindenütt rendkívül szegényesek: általában agyagedénycserepekre és véletlenül elhányt réz- vagy bronztárgyakra korlátozódnak. Lakóépítményeknek nincs nyoma. Ez arra vall, hogy Transzbajkália lakosai — eltérően az altajiaktól és a minuszinszkiektől — téli szállásaikon is jurtákban tanyáztak. Lovat, szarvas- és aprómarhát tenyésztettek. A lovat hátasként használták. Ismerték és alkalmazták a bronz zablával ellátott kantárt.

Transzbajkália földjének méhe gazdag rézben, ónban és egyéb színesfémekben. A nyersanyagnak ez a bősége lehetővé tette a bronzművesség magas szintre fejlődését. Az i. e. I. évezred elején nagyot fejlődött az öntési technika: a réz- és a bronztárgyakat sajátos, de ízléses díszítésekkel, valamint élethű állatábrázolásokkal látták el. Az i. e. III—II. századi kőlapos sírokban megjelennek a vastárgyak.

A kőlapos sírok kultúrája — minden sajátossága ellenére — elárulja, hogy hordozói szerteágazó kapcsolatokat tartottak fenn Kínával, de a Nyugattal is, egészen Belső-Ázsiáig és a Fekete-tenger vidékéig. A Jin- és Csou-dinasztiák korabeli Kína jelentős progresszív hatást gyakorolt Transzbajkália és Mongólia törzseinek kultúrájára, ugyanakkor bizonyos fokig maga is a pusztai törzsek kulturális hatása alá került. A Jin-főváros helyén, Anjangban talált kések és tőrök a transzbajkáliai és a karaszuki kultúrára emlékeztető pusztai állatok fejeivel vannak díszítve. Nincs kizárva, hogy az anjangi fémöntők a pusztai mesterek mintapéldányai után formálták a maguk készítményeit. Másrészt kínai eredetűek azok a sajátságos, három, belül üres, lábbal ellátott s a tehén tőgyéhez hasonló agyagedények, amelyek Transzbajkáliában kerültek elő. Ezek az edények igen jellegzetesen kínaiak; itt már az újkőkorban megjelennek, és az egész bronzkoron át megmaradnak. Transzbajkália lakosait a nyugati nomádokkal egészen a szkítákig a fegyverek és a lószerszám, a bronztükrök formái, valamint az iparművészeti tárgyakon megfigyelhető állatstílus kapcsolják össze.

Transzbajkália törzsei ősközösségi rendben éltek. De a vagyonoknak az állattenyésztés fejlődésével kapcsolatos felhalmozódása a vagyoni egyenlőtlenség kialakulására és a csereforgalom kifejlődésére vezetett. A sírokban aranyékszerek, malachitgyöngyök, türkizek, karneolok és egyéb drágakövek, az Indiai-óceán partjairól származó kauri-kagylók tűnnek fel. A matriarchátust lassanként felváltja a patriarchátus, végbemegy az arisztokrácia elkülönülése. A kőlapos sírok — néha óriási — mérete és viszonylag ritka előfordulása azt mutatja, hogy elsősorban a törzsi arisztokrácia képviselői számára készülhettek. Erre vallanak a sírokra állított rénszarvaskövek is. Ahhoz, hogy a gránitsziklából megfelelő kőtömböket vágjanak ki, ezeket bronzeszközökkel simára csiszolják és egész felületüket művészi domborművekkel díszítsék, rengeteg munka kellett.

Transzbajkália és Észak-Mongólia törzseinek vallásában különböző koroknak megfelelő motívumok figyelhetők meg. A sírokon felállított rénszarvaskövek, a sziklákra és barlangfalakra vörös okkerrel festett ábrázolások — leggyakrabban ló- és rénszarvasábrázolások — a totemizmus csökevényeit mutatják. Előfordulnak bizonyos kollektív mágikus szertartások ábrázolásai is, amelyeknek célja nyilván az lehetett, hogy így biztosítsák az emberi és állati szaporulatot. Az ősi állatkultusz

lassanként egybeolvad az elemek tiszteletével és bizonyos animisztikus elképzelésekkel. A kultusz középpontjában álló jóságos napistent hol arany agancsokkal ékes rénszarvas, hol az égen csillogó fénykorong alakjában ábrázolták. Az efféle sziklaábrázolások megtalálhatók Mongóliában a Tola partján (Ulan-Batornál), a Szelenga és mellékfolyóinak völgyében, de ugyanígy Transzbajkáliában, az Onon medencéjében, az Agai sztyeppeken és Csita környékén is.

A kőlapos sírok kultúrájának hordozói egyenes ági ősei voltak a hunoknak, akiknek északi törzsei később is Transzbajkália területein éltek. A kőlapos sírok kultúrája volt a legkeletibb a jelentősebb dél-szibériai sztyepp-kultúrák közül. Transzbajkália, Mongólia és Mandzsúria pusztaságai keleten az Usszuri-vidék, Korea és Észak-Kína erdőségeivel érintkeztek. Ezekben az erdőségekben, valamint a dél-szibériai sztyepp-vidéktől északra elterülő végtelen tajgán olyan törzsek éltek, amelyek életmód és kultúra tekintetében teljesen elütöttek az eddig tárgyaltaktól.

CISZBAJKÁLIA ÉS JAKUTIA TÖRZSEI

Az i. e. I. évezred elején a Jenyiszej és a Bajkál-tó közt elterülő erdős térségeket számos törzs népesítette be, amelyek — mint neolitkori elődeik — vadászattal és halászattal foglalkoztak. Településhelyeikre vonatkozóan az Angara partjain végzett feltárásokból tudunk meg legtöbbet. Kőből készített munkaeszközeiket és fegyvereiket teljesen vagy majdnem teljesen kiszorították a réz- és bronzeszközök. A fémtárgyak egy részét (például a szkíta típusú rézüstöket) a sztyeppvidékről kapták, más részét helyben, az Angara és Léna mentén készítették, mégpedig sztyeppvidéki (minuszinszki és transzbajkáliai) minták nyomán. Fémtárgyaikban azonban megfigyelhetők bizonyos helyi hagyományok is, amelyek ezeket a tárgyakat a korabronzkori Glazkovo-kultúra[1] emlékanyagához fűzik. A Glazkovo-kultúrával függ össze e kor keramikája is (gömbölyű fenekű edények, eltérően a sztyepp-vidékeken elterjedt lapos fenekűektől). Az erdős Ciszbajkália lakossága a dél-szibériai pusztaságokon kívül kapcsolatban volt Kínával is. E kapcsolatok nyomai az edények jellegén és a fémtárgyakon egyaránt megfigyelhetők.

A ciszbajkáliai törzsek vallásának és művészetének beszédes bizonyítékai azok a sziklaábrázolások (a sima sziklafelületekre vörös okkerrel ráfestett vagy kivésett rajzok), amelyek az erdei művészet ősi hagyományait folytatják. Gyakran találhatók ezeken állatok, elsősorban jávorszarvasok, emberek, vagy szarvval és farokkal ellátott, fantasztikus szellemek ábrázolásai. A sziklaábrázolásokra rendszerint a folyópartok mentén bukkanhatunk. A siskinói sziklákon (a Léna felső folyása mellett) talált nagy kompozíció, amelyet sötét málnapiros színű festékkel festettek a sziklára, több csónakrajt ábrázol, amely a szent folyón a halottak világa felé tart. Ugyanezeken a sziklákon látható egy mitikus csodalény alakja is, amint éppen el akar nyelni valamiféle kerek tárgyat, feltehetően a holdat vagy a napot. Ez a kozmikus kultuszok kialakulására utal; párhuzamait a belső-ázsiai és a kínai mitológiában kell keresnünk, ahol ekképpen magyarázták a nap- és holdfogyatkozásokat.

A mai jakutok földjén a fémmel való megismerkedés és a helyi fémfeldolgozás kezdetei az i. e. I. évezred második felére nyúlnak vissza. Ugyanerre az időre tehetjük a Jakutia különböző részein, helyenként a sarkkörön túl is található temetkezéseket. A Léna és mellékfolyóinak partjai mellett akkor számos erdei törzs lakott, amely vadászattal (főleg rénszarvasvadászattal) és halászattal foglalkozott, és a kimondottan neolit jellegű kő- és csonteszközökön kívül már egyszerűbb fémtárgyakat (rézlemezeket, árakat, tűket) is használt. Az egyik telephelyen a kőeszközök készítésénél visszamaradt hulladékok között, művészien kidolgozott kőnyílhegyek és kések mellett réz vagy a bronz olvasztására szolgáló tűzhelyek, kanál alakú miniatür tégelyek, sőt megolvasztott fém meg-

[1] A Glazkovo-kultúrára vonatkozólag lásd Világtörténet. I. köt. 443. old.

dermedt cseppjei kerültek napvilágra. Az i. e. I. évezred közepe táján a bronzművesség figyelemre méltó eredményeket ért el: erről tanúskodnak a különleges bronz fokosbalták (sajátos típusú bronzfejszék), tőrök, kardok és lándzsahegyek, amelyek szokatlanul nagy méreteikkel vonják magukra a figyelmet, és amelyek semmivel sem maradnak el a sztyepp-vidéki mesterek készítményei mögött. A bronzkori tajga harcosai és vadászai kitűnő fegyverzettel rendelkeztek.

Jakutia törzseinek kultúráját ebben a korban sok olyan vonás jellemzi, amely egyben össze is köti Ciszbajkália kultúrájával: a gömbölyű fenekű edények, a rén- és jávorszarvasábrázolások, szarvakkal ábrázolt szellemek, az egyenes vonalú geometrikus díszítmények, amelyek teljesen elütnek a sztyepp-vidékiek pompás díszítőstílusától és szeszélyes mintáitól. Ez a kultúra a tajga, az erdős-tundra és a tundra végtelen térségeit fogta össze, majdnem egészen a Jeges-tenger partjaiig.

A TÁVOL-KELETI TÖRZSEK

Egészen más jellegű volt a kagylóhalmok neolitikus kultúrája, amelynek hordozói a Távol-Kelet tengermelléki törzsei voltak. Ezek az i. e. II. és I. évezredben Koreától északra, a mai Vlagyivosztok környékén és attól északra éltek. Az említett halmok, amelyek rendszerint öblökben, a tengerbe nyúló szigetfokokon és földnyelveken emelkednek, ehető tengeri és édesvízi puhatestűek kagylóhéjaiból, halcsontokból, vadállatok (rénszarvas, őz, medve, leopárd) és háziállatok csontjaiból, továbbá kő- és csonttárgyakból (kő- és csontkések, tőrök, lándzsa- és nyílhegyek) állnak.

A kagylóhalmokat hátrahagyó lakosság fő foglalkozása nyilván a tengerrel függött össze. Az i. e. I. évezredből származó kagylóhalmokban olyan puhatestűek kagylóhéjai fordulnak elő, amelyek a nyílt tengerben, jó néhány méter mélységben élnek; továbbá olyan tengeri halak csontjai, amelyeket csak a partoktól távol lehet találni. Mindez arra mutat, hogy a Japán-tenger partvidékének lakosai nem érték be azzal, hogy a tenger ajándékait a parton összegyűjtötték, hanem volt bátorságuk kihajózni a nyílt tengerre is. Körülbelül ez az az időszak, amikor a Csendes-óceán nyugati partvidékének törzsei a tengeri halászat technikáját a legmagasabb szintre emelik az európaiak megjelenése előtt. A halászattal együtt kifejlődött a nagyhalakra és tengeri állatokra való vadászat is, mégpedig a szigony alkalmazásával. A kagylóhalmok gyakran paláből készített szigonyhegyeket is rejtenek.

A kagylóhalmok kultúrájának hordozóinál a gazdálkodás más formái is kialakultak. Kifejlődött a kezdetleges földművelés. Erre mutatnak a gabonaőrlőkövek, a sarló gyanánt használt palakések töredékei, valamint a Huangho-medence neolitkori földművelőinek szerszámaira emlékeztető kőkapák. Megjelentek a háziállatok, elsősorban a kutya és a disznó.

A tengerparti vidékekre szórványosan már az i. e. I. évezred folyamán eljutnak a szomszédos országokból származó fémtárgyak; ezt bizonyítják az egyes leletek, valamint azok a kőtőrök és -hegyek, amelyek formájukkal az i. e. II. évezred végéről és az I. évezred elejéről való dél-szibériai sztyepp-vidéki fémeszközöket követik.

A Távol-Kelet beljebb eső vidékein élt törzseket az Amur völgyében (Habarovszk mellett) talált emlékek alapján ismerjük. E törzsek neolitikus kultúrájára jellemzők a Habarovszk környékén feltárt földkunyhók; a leletek felső rétegeiben az i. e. I. évezred végéről származó edényeket és fémtárgyakat találtak.

A kínai források szerint a Csou-korban (i. e. 1122—249) az Amur, Usszuri és Szungari völgyében a „szusen" (vagy „szisen") törzsek éltek, és azt jegyzik fel róluk, hogy ajándékokkal kedveskedtek a kínaiaknak.

Az északabbra elterülő területeket a kínaiak sem ebben az időben, sem időszámításunk első századaiban nem ismerték. Itt egyedüli forrásunk a régészet és a bennszülött lakosság folklórja. Ázsia keleti partjai mentén egészen a Csukcs-félszigetig, majd még nyugatabbra, Szibéria egész arktikus övezetében megtelepedett halászok és tengeri vadászok éltek, akik még teljes egészében a kőkor kultúráját őrizték. A tengeri halászok és vadászok sajátos kultúrája — a hosszan tartó elszigeteltség következtében — éppen Szibéria arktikus övezetében, valamint Észak-Amerikának a történelmi fejlődés feltételei szempontjából rokon sarki övezetében (kiváltképpen Alaszkában) alakult ki legtisztább formájában. Ennek a kultúrának két szakaszát különböztethetjük meg: a Bering-tengerit, amely az i. e. I. évezredben virágzott, és a punukit, melynek emlékanyaga az i. sz. I. évezredből való.

A régi Bering-tengeri kultúra teljes egészében a fejlett neolitikumba sorolható. A szerszámokat és egyéb tárgyakat kőből, csontból, fából, halcsontból készítették. Az agyagkészítmények durva kidolgozásúak. A lakosság létfenntartásának fő forrása a fóka- és rozmárvadászat, valamint a halászat volt. Az egyetlen háziállat — a kutya — húsát is ették. A kutyafogatot a jelek szerint még nem ismerték. A terhet maguk az emberek húzták csonttalpas szánjaikon. A tengeri halászat és vadászat állandó egy helyben lakást követelt meg. A félig földbe süllyesztett kunyhókban könnyebben meg lehetett tartani a télen oly értékes meleget. Az ilyen kunyhókból álló települések kiugró szirtfokokon, öblök partján és szigeteken helyezkedtek el. Ezekbe a kunyhókba föld alatti alagúton keresztül lehetett bejutni, amelynek az alját — akárcsak a kunyhóét — kőlapokkal rakták ki. A lakóhelyeken sajátos szerszámok és eszközök agyarból készített nehéz kapák (a jég és a fagyos föld kivájásához), hólapátok, a kutya lapockacsontjaiból készített bőrkaparók — kerültek elő.

A magas Észak lakói félig földbe mélyesztett kunyhóikban a hosszú sarki éjszakákon fókazsírral töltött kő- és agyagmécsesek homályos fénye mellett különféle háztartási eszközök és vadászfelszerelések készítésével töltötték az időt. Így született meg az északi népek művészete, elsősorban a csontfaragás, amely mind a mai napig nagyszerű alkotásokat produkál. A régi Bering-tengeri kultúra idejéből rengeteg ilyen művészi tárgy maradt ránk. A szigonyhegyeket mágikus ábrázolásokkal díszítették; a hagyományos díszítmények között stilizált ember- és állatalakokat (jegesmedvéket, fókákat) találunk.

Ilyenek voltak az i. e. I. évezred második felében a Kazahsztánt és Szibériát benépesítő törzsek életkörülményei, így alakult ki sajátos életmódjuk.

A görög—perzsa háborúk fontos határvonalat jelentettek az ókor történetében. Ezek a háborúk vetettek véget az Achaimenida-birodalom nyugati terjeszkedésének és váltották ki a Perzsia hatalma alá kényszerített törzsek és népek felszabadító harcát.

A kis görög városállamoknak az óriási perzsa birodalommal, a korábbi elő-ázsiai katonai despotiák örökösével szemben kivívott győzelme mélyen gyökerezett Hellas történeti fejlődésében, haladó, legfejlettebb polisai, elsősorban Athén társadalmi rendjének sajátosságaiban.

A görög „polgárok közössége", amely megtörte a nemzetségi arisztokrácia hatalmát és átvette a régi nemzetségi szervezet helyét, a görög—perzsa háborúk korában — az egyre inkább elmélyülő vagyoni egyenlőtlenség ellenére — bizonyos mértékig még őrizte egységét. A függetlenség elvesztésének fenyegető veszélye megszilárdította a hellén egység tudatát, amely ideiglenesen felülkerekedett a görög polisokat megosztó ellentétek fölött.

Ez volt az antik társadalom virágkora, amikor hatalmas erővel bontakoznak ki a benne rejlő lehetőségek. A szabadok munkája még sokáig megőrzi fölényét a kézművességben, főleg pedig a mezőgazdaságban; ugyanakkor töretlen vonalban fejlődik a rabszolgamunka és egyre uralkodóbbá válik a társadalmi termelésben. A fejlődő munka-

megosztás Görögország gazdasági életének felvirágzására, a csereforgalom és a pénzviszonyok széles körű kifejlődésére vezet. A görög polisokat kereskedelmi utak kötik össze egymással és a többi rabszolgatartó állammal, valamint a rabszolgatartó világot környező törzsekkel. Nagy sikereket érnek el a tengerhajózás terén, a görögök földrajzi látóköre egyre jobban kibővül.

Az antik rabszolgatartó demokrácia eljut fejlődésének tetőpontjára; ez magával hozza az általános kulturális felemelkedést is.

Ebben az időben születnek az építészetnek, szobrászatnak, drámai művészetnek azok a remekművei, amelyek a görögség nevét halhatatlanná tették. Virágkorát éli a filozófia, nagy lépésekkel halad előre a természettudomány; világosan elhatárolódik egymástól a materialista és az idealista irányzat, amelyeknek a harca az emberi gondolkodás egész további történetének tulajdonképpeni tartalmát jelenti. A történeti mítoszok és száraz évkönyvek helyébe összefüggő, eleven, konkrét történeti elbeszélések lépnek.

Ám a görög társadalomnak már virágkorában is határozottan kirajzolódnak belső ellentmondásai, amelyek az elkövetkező válság és hanyatlás csíráit rejtik magukban. A rabszolgamunka egyre inkább kiszorította a szabadok munkáját, ugyanakkor azonban alássa a polis gazdasági, sőt politikai és katonai alapjait is. Minél nagyobb tért hódított a rabszolgamunka a termelésben, a fizikai munka annál inkább szégyenletes, lealacsonyító, „rabszolgai" jellegűvé vált a görögök szemében. A munkának ez a megítélése demoralizálta a tönkrement kézműveseket és parasztokat, a rabszolgatartó felső réteg vak eszközévé tette őket, és végeredményben az antik demokrácia elkerülhetetlen pusztulására vezetett. „Nem a demokrácia buktatta meg Athént — mint az uralkodók előtt hasoncsúszó európai vaskalaposok állítják —, hanem a rabszolgaság, amely a szabad polgárok munkáját megvetetté tette." [1]

Nem volt hosszú életű Athén hegemóniája sem a görög világban, mert a többi polis erőszakos leigázására és kizsákmányolására épült. A polisok versengése a kereskedelemben és a tengeren, gazdasági megerősödésük nyomán egyre éleződött, fegyveres összetűzésekre vezetett, amelyek azután a sokáig elhúzódó peloponnésosi háborúba torkolltak. A görög városállamok közt dúló harcot még bonyolította az elkeseredett belső harc, a sok éles társadalmi konfliktus, a rabszolgatartók és a rabszolgák közti alapvető antagonizmus elmélyülése. A rabszolgák ellenállása ebben az időben még túlnyomórészt passzív jellegű volt és rejtett formákat öltött, de a belső és külső háborúskodásban gyakran már ez nyomta le a mérleg serpenyőjét erre vagy arra az oldalra, jelezve, hogy milyen hatalmas, a rabszolgatartó társadalmat nyíltan fenyegető erő érik lassanként a társadalom méhében.

A görög társadalom rá volt utalva a nem görög népek és törzsek hatalmas peremvilágára, amely elsősorban a rabszolgák utánpótlásának forrásául szolgált számára. De ezeknek a törzseknek és népeknek a történeti szerepe távolról sem korlátozódott arra, hogy vérükkel, verítékükkel a rabszolgatartó civilizációt táplálják. A görög gyarmatosítással szembeni ellenállásuk, függetlenségre való törekvésük egyre fokozódott. A görög világgal érintkező nem görög népek a hellén kultúra sok vívmányát fogadták ugyan be, de azt maguk is önálló, sajátos vonásokkal gazdagították. S a Földközi-tenger vidékének, Elő-Ázsiának és a Fekete-tenger északi partjainak viszonylag szűk, a görög államokhoz számos szállal fűződő övezetén túl, ott élte a maga önálló életét a törzsek sokarcú világa, amelyre még rendkívül fontos szerep várt a rabszolgatartó társadalom történetében.

Az athéni hegemónia bukása nemcsak Görögországnak, hanem az egész Földközi-tenger medencéjének további sorsára is hatással volt. Ez akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a görög világ peremén megerősödött és felemelkedett a makedón birodalom, amely a görög polisokra rákényszerítette a maga uralmát és „egyesítette" őket, hogy hódító háborút indíthasson Elő-Ázsia ellen. Ezzel egy időben a Földközi-tenger nyugati medencéjében a rabszolgatartó világnak új, fontos központja alakul ki: a római állam.

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 269. old.

II. RÉSZ

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM BUKÁSA. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK. A RÓMAI BIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS KITERJEDÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉN

VII. FEJEZET

NYUGAT-ÁZSIA ÉS EGYIPTOM AZ ACHAIMENIDÁK URALMA ALATT

1. AZ ACHAIMENIDA-ÁLLAM TÁRSADALMI-GAZDASÁGI RENDJE AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

A VI. században kialakult perzsa birodalom óriási területeket foglalt magában: az Iráni-fennsíkon kívül Közép-Ázsia jelentős részét, India egy részét, egész Elő-Ázsiát, Kisázsiát és Egyiptomot. Az Achaimenidák országait bonyolult kapcsolatok fűzték a Földközi-tenger medencéjének államaihoz, elsősorban Görögországhoz, emellett időnként Perzsiához tartoztak még Kisázsia virágzó görög polisai: Milétos, Samos, Ephesos stb. is.

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM GAZDASÁGI ÉLETE

Az Achaimenidáknak meghódolt országok fejlettségüket tekintve nagyon eltértek egymástól. Annak ellenére, hogy két évszázadon át egy birodalomhoz tartoztak, nem tűntek el ezek a különbségek sem gazdasági életükben, sem társadalmi viszonyaikban. De voltak sok tartományra jellemző közös vonások is. Ilyennek tekinthetjük a vas elterjedését. A vas használata elválaszthatatlan volt a mindennapi élettől, még a perzsa birodalom peremvidékein és Egyiptomban is, ahol a vaskor csak az i. e. VII—VI. században kezdődött. Hérodotos, aki utazásai során az i. e. V. században járt Egyiptomban, már magától értetődőnek találta, hogy az egyiptomiak ugyanúgy vaseszközöket használnak, mint a görögök és más népek. Az V. századi üzleti papiruszdokumentumok a háztartási eszközök között több ízben említenek vastárgyakat. A vasat általában a réz után említik, mivel nyilván olcsóbb volt. Egyébként a kőszerszámok még ebben az időben sem tűntek el végleg, s nemcsak a kultikus használatból nem, de még a mezőgazdaságból sem: kovakőbetétes sarlókat Egyiptomban még az i. e. IV—III. században is használtak.

A mezőgazdaság — mint az akkori társadalom létalapja — az Achaimenidák birodalmában elsőrendű szerepet játszott.

Maga a mezőgazdaság szervezete és technikája alig különbözött a megelőző századokétól. A földművelés alapja majdnem mindenütt a mesterséges öntözés volt, és az uralkodó osztály arra törekedett, hogy a csatornarendszert a maga kezében tartsa. Elő-Ázsia ősi kultúrterületein a közösségi tagok munkája mellett a mezőgazdaságban nagymértékben igénybe vették a rabszolgamunkát is. A tulajdonképpeni Irán területein a földművesmunkát legnagyobbrészt valószínűleg a közösségek szabad tagjai végezték.

Közép- és Kelet-Irán, valamint Belső-Ázsia sztyepp-vidékein a nomád és félnomád lakosság fő foglalkozása az állattenyésztés volt; a rabszolgatartás fejlődése itt megrekedt.

Az anyagi kultúrának ránk maradt emlékeiből, az Achaimenida-uralkodók palotáinak ábrá-

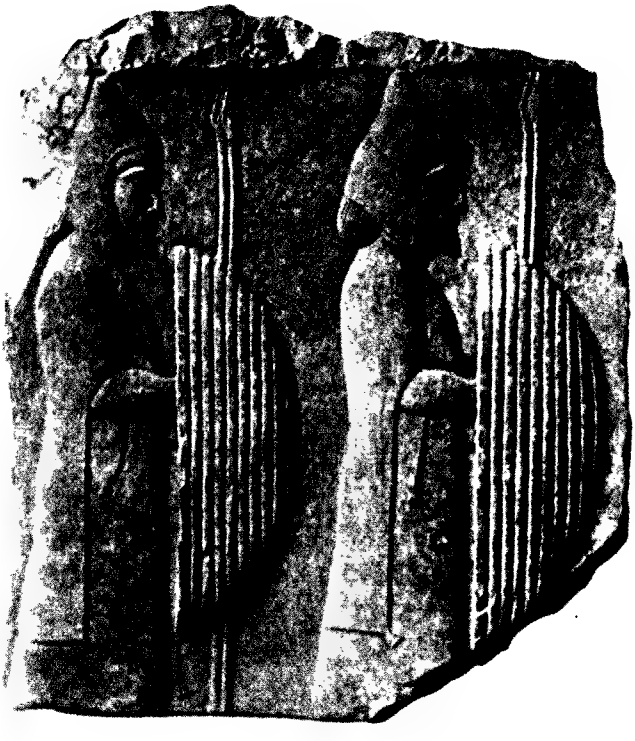

Szaka harcosok
Persepolisi dombormű. I. e. V. század

zolásaiból és az irodalmi adatokból arra következtethetünk, hogy az Achaimenida-államban széleskörűen elterjedt a kézműves termelés, olyannyira, hogy az egyes területek a kézművesség helyi ágazatairól voltak híresek. A kézműves üzem központjául szolgáló városok és templomvárosi közösségek főleg Babiloniában (elsősorban maga a főváros, Babilon), Szíriában és Palesztinában, Föníciában és Kisázsiában voltak (a görög városok). Ezek egyúttal kereskedelmi központok is voltak, s nagy részük a rabszolgatartók politikai központjai is. Irán valószínűleg csak székvárosokat és megerősített falusi településeket ismert. Itt a kézművesség és a mezőgazdaság különválása még csak kezdeti szakaszába jutott.

Az Achaimenida-uralkodók híres palotái külföldi kézművesek munkája. Messze földről szállították az építőanyagokat és a kész épületrészeket (még olyanokat is, mint az oszlopok). I. Dareios susai palotájában találtak egy feliratot, amelyből a palota építésére vonatkozólag a következőket tudhatjuk meg: „Megépítettem ezt a palotát, amely Çušā-ban van. Messziről szállították a hozzávalót. Leástak a földbe, amíg a sziklás talajt a földben elértem. Amikor megvolt az ásás, akkor kavicsot raktak egyik helyen 40 rőf mélységben, másik helyen 20 rőf mélységben. E fölé a kavicsos réteg fölé épült a palota. És amit a földbe leástak, és ami kavicsot leraktak, és ami téglát vertek, a Bābiruš-i nép, az végezte. A cédrus fát, azt — van egy Labanāna nevű hegy — onnan hozták. Az Aθurā-i nép, az hozta Bābiruš-ig. Bābiruš-ból a Karka-k és a Yauna-k hozták Çušā-ig. A *yaka* fát Gandāra-ból hozták és Karmāna-ból. Az aranyat Sparda-ból és Bāxtriš-ból hozták, amelyet itt dolgoztak fel. A kékesszürke és a cinóber féldrágakövet, amelyet itt dolgoztak fel, azt Suguda-ból hozták. A türkizkék féldrágakövet, azt Uvārazmiš-ból hozták, amelyet itt dolgoztak fel. Az ezüstöt és az ébenfát Mudrāya-ból hozták. A hozzávalót, amivel a fal lett díszítve, azt Yauna-ból hozták. Az elefántcsontot, amelyet itt dolgoztak fel, Kūša-ból es Hinduš-ból és Harauvatiš-ből hozták. A kőoszlopokat, amelyeket itt munkáltak meg — van egy Abirāduš nevű helység — újabban onnan hozták. A kőfaragó emberek, akik a követ megmunkálták, azok Yauna-k és Spardaiak. Az aranyműves emberek, akik az aranyat megmunkálták, azok Māda-iak és Mudrāya-iak. Azok az emberek, akik a fát megmunkálták, azok Sparda-iak és Mudrāya-iak. Azok az emberek, akik a téglát elkészítették, azok Bābiruš-iak. Azok az emberek, akik a falat díszítették, azok a Māda-iak és Mudrāya-iak."[1]

Az Achaimenida-államban rendkívül élénk kereskedelem folyt. Ez részben helyi jellegű volt — például a letelepedett és a nomád népek közti csere formájában —, de kifejlődött a birodalom különféle vidékei közti kereskedelem is. A szomszédos országokkal folytatott kereskedelem főleg

[1] A fordítást az óperzsa szöveg alapján adjuk, vö.: Antik Tanulmányok. 3. köt. 1956. 336—337. old.

fényűzési cikkek, azonkívül szövetek és mezőgazdasági termékek, főleg gabona, füge stb. közvetítésére szolgált. A kereskedelmet a nagy országutakon bonyolították le, amelyek több irányban szelték át a birodalmat. A fő kereskedelmi út Lydiából (Sardeis) indult ki, Kisázsián keresztül haladva jutott el az eufráteszi átkelőhelyekhez, majd Babilon felé fordult. Innen több út vezetett az ország belseje felé: az egyik Susába és a perzsa királyi székhelyekre (Pasargadaiba és Persepolisba), a másik Mezopotámiából Ekbatanába, Média fővárosába, majd innen a birodalom keleti satrapiáiba. Dél—északi irányban szelte át Elő-Ázsiát az az út, amely a szíriai és föníciai kereskedővárosokat a Fekete-tengerrel és a transzkaukáziai országokkal kötötte össze. Bizonyos szerepet játszott a kereskedelemben az a csatorna is, amelyet I. Dareios ásatott a Nílus és a Vörös-tenger között.

A kereskedelmi viszonyok azonban nem idéztek elő mélyreható változást a perzsa birodalom gazdaságában: alapjában véve megmaradt a szükségleti gazdálkodás fokán. Minden egyes tartomány zárt gazdasági egészet alkotott. A pénzforgalomnak csupán az lett az eredménye, hogy néhány kereskedő, uzsorabankár és főtisztviselő kezében nagy vagyonok halmozódtak fel. A Dareios-féle egységes pénzrendszer bevezetéséhez több tartományban (például Egyiptomban, de főleg a birodalom keleti felében) viszonylag hosszú időre volt szükség.

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM TÁRSADALMI SZERKEZETE AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

A király, a királyi család tagjai és a perzsa közigazgatás főtisztviselői a birodalom különféle tartományaiban kiterjedt gazdaságokkal rendelkeztek. Forrásaink meglehetősen szűkszavú utalásaiból arra következtethetünk, hogy ezek részben földbirtokokból, részben kézműves műhelyekből állottak. Ezekben a műhelyekben olyan személyek dolgoztak, akiket iráni megjelöléssel *māniya*-nak vagy *garda*-nak (vagy elámi nyelven: *kurtaš*-nak) neveztek. A garda nyilván megbélyegzett rabszolgákból állt, akik többnyire hadifoglyokból kerültek ki. A királyi gazdaságokban a garda nemcsak mezőgazdasági és kézművesmunkákat végzett, hanem palotákat is épített. Egyes kutatók feltevése szerint már az i. e. V. századtól kezdődően a garda-ba beleolvadtak a perzsa közösségi tagok legszegényebb rétegei is, ezek a királynak járó kötelezettségek teljesítése során fokozatosan rabszolgai helyzetbe süllyedtek. A mezőgazdasági munkákat végző garda-t falvakba telepítették. Iránban például egész települések voltak, melyeknek lakosai valamely polis görög hadifoglyaiból kerültek ki. A királyi gazdaságokban ezek természetbeni ellátást (juhot és bort) kaptak, amelyet részben maguk éltek fel, részben egyéb szükségleti cikkekre, ruhára és felszerelésre cseréltek át.

Az iráni arisztokrácia egy része, különösen a keleti tartományokban, minden valószínűség szerint patriarchális gazdálkodást folytatott. Az iráni lakosság zöme továbbra is a közösségek szabad harcosaiból állott.

A perzsa fennhatóság alá került tartományokat két csoportra oszthatjuk fel. Az egyikhez tartoztak Kelet-Irán, valamint Belső-Ázsia és egyéb peremvidékek területei, ahol a rabszolgatartó viszonyok még alig fejlődtek ki, s ahol még szükségleti gazdálkodás uralkodott, és az ősközösségi társadalmi rendnek számos csökevénye élt tovább. A fejlettebb földművelő területek mellett és velük összeolvadva helyezkedtek el azoknak a részben már megtelepedett, részben — főleg — nomád törzseknek a területei, amelyek még nem jutottak túl az osztálytársadalom küszöbén. A legfontosabb mezőgazdasági területek Belső-Ázsia déli részében és Kelet-Iránnak ezzel határos részein feküdtek: Hyrkania (a Kaszpi-tótól délkeletre), Parthia (Dél-Türkmenisztán középső része és Iránnak ezzel érintkező, részben nomádlakta területei), Margiané (a Murgab-folyó völgye a mai Türkmén Szocialista Szovjet Köztársaság keleti felében), Areia (Afganisztán északnyugati vidéke), Baktria (Afganisztán északi és a Tádzsik Szocialista Szovjet Köztársaság déli része), Sogdiané

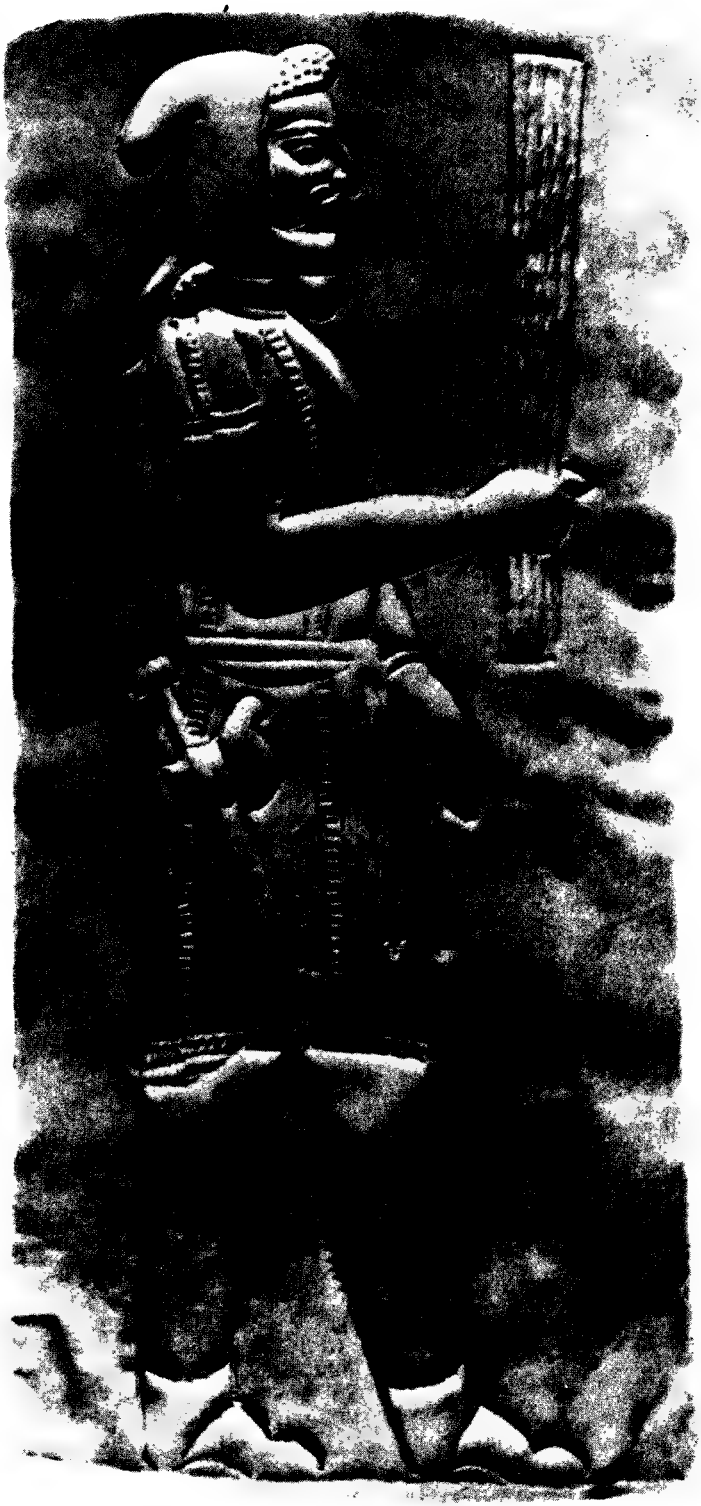

Belső-ázsiai pap
Ábrázolás az amu-darjai kincslelet egyik aranylemezén. I. e. V—IV. század

(Baktriától északra, az Amu-Darja és a Szir-Darja, azaz az ókori Óxos és Iaxartés között), és az Óxos alsó folyása mentén messze északra elnyúló Chórasmié. Ezeket a területeket észak felől nomádok (dahák, masszageták, szakák) lakta sztyepp-vidékek övezték; az itteni állapotokról igen keveset tudunk.

A másik csoportot a gazdaságilag legfejlettebb előázsiai Achaimenida-satrapiák alkották, amelyek a perzsa királyok jövedelmeinek a zömét szolgáltatták és a birodalom gazdasági központjai voltak. Innen — Kisázsiából, Szíriából, Föníciából, Palesztinából és Észak-Mezopotámiából, Armeniából, Babiloniából, Elámból és Lydiából — a perzsa uralkodók adó fejében kétszer akkora összeget kaptak, mint a többi tartományból együttvéve.

Elő-Ázsiában még az asszírok idejében, az i. e. VIII—VII. században kialakult társadalmi viszonyok uralkodtak. A földek zömét, amely mind a király tulajdonában volt, a közösségi tagok lakták, s ezeknek feltehetően nem volt joguk ahhoz, hogy elhagyhassák közösségüket. Ezeket különféle súlyos adók, beszolgáltatások és egyéb kötelezettségek terhelték. Itt voltak a királynak és a vezető perzsa arisztokráciának rabszolgatartó birtokai is. A földek másik része a szentélyeké és a városoké volt; ezeket tekinthetjük a rabszolgatartó világ legfejlettebb központjainak.

Társadalmilag és gazdaságilag idetartozott Egyiptom is. De — a többi satrapiától eltérőleg — Egyiptomot fűzték a leglazább szálak a perzsa birodalomhoz; szinte a VI—IV. század egész folyamán nem tartozott perzsa fennhatóság alá.

Az Achaimenida-birodalom keleti satrapiáira vonatkozó szűkszavú adataink alapján csak a legáltalánosabb vonásokkal tudunk néhány tartományt jellemezni. A perzsa hódítás szemmelláthatóan nem volt különösebb hatással e satrapiák társadalmi rendjére. Belső-Ázsia letelepedett lakossága elsősorban állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozott. A földművelés itt is, akárcsak más tartományokban, lehetetlen lett volna mesterséges öntözés nélkül, és így az öntözési rendszer megkaparintásával a perzsák számára még nagyobb lehetőség nyílt a bennszülött lakosság kizsákmányolására.

Belső-Ázsia földművelő tartományainak lakossága között a vagyoni rétegeződés folyamata meglehetősen előrehaladt: a nép és az arisztokrácia élesen szemben állt egymással. Az „Avesztának" — a zoroasztrizmus „szentírásá"-nak adatai szerint három rend volt: a papság, az arisztokrácia (a kocsiharcosok) és a földművesek. Az „Aveszta" ritkán említ kézműveseket; nyilván belőlük került ki a külön negyedik rend, amely a többi háromnál alantasabbnak számított. Nehéz volna azonban megmondani, hogy ezek az adatok a most tárgyalt korszakra vonatkoznak-e, vagy valamivel későbbre.

Az V—IV. században Belső-Ázsiában nagy városok alakultak ki, fellegvárral és piacokkal; Marakanda kerülete például 70 stadion, azaz körülbelül 10 kilométer volt. A városokban a citadellákban nyilván a néptől különvált közhatalom képviselői székeltek. A törzsi arisztokráciából kikerülő tartományi kormányzók megközelíthetetlen erődökben éltek és időnként gyűlésekre ültek össze, rendszerint Baktriában. Baktria területén bizonyos primitív államalakulatok feltehetően már az Achaimenidák előtti időkben is léteztek. Bár pontosan nem tudjuk, hogy Belső-Ázsiában menynyire volt fejlett ebben az időben a rabszolgatartó társadalom (ha nem számítjuk az „Aveszta" néhány homályos adatát, amelyeknek korát nehéz meghatározni), de abban, hogy a rabszolgatartó viszonyok már kialakultak, aligha kételkedhetünk; ekkor a rabszolgaság valószínűleg házi, patriarchális jellegű lehetett.

A perzsa kormányzat közigazgatási apparátusa segítségével fennhatósága alatt tartotta és kizsákmányolta ezeket a satrapiákat, de érintetlenül hagyta belső szervezetüket, különösen a katonait. Az Achaimenidák hadseregében Kelet-Iránnak és Belső-Ázsiának megtelepedett földművelő lakossága és nomád törzsei egyaránt jelentős szerepet játszottak.

BABILONIA HELYZETE AZ ACHAIMENIDÁK ALATT

A társadalmi viszonyok Babiloniában az Achaimenidák alatt tulajdonképpen nem különböztek az újbabiloni birodalom korában fennálló viszonyoktól. Babilon, Uruk, Nippur és az ország többi önkormányzattal rendelkező városa az Achaimenidák alatt is fontos ipari és kereskedelmi központ maradt. Ezeknek a városoknak a jóléte elsősorban a rabszolga-kézművesek munkájának kizsákmányolásán alapult, akik bár nem gazdájuk közvetlen felügyelete alatt, hanem önállóan dolgoztak, termelésük nagyobb részét mégis kénytelenek voltak odaadni rabszolgatartó uruknak. Másodsorban: ezek a városok széles körű közvetítő kereskedelmet folytattak, és kereskedtek a babiloni ipar termékeivel (szövetekkel, szőnyegekkel stb.) is.

De Babilonia nagy rabszolgatartóinak, a kereskedőknek és uzsorabankároknak nem vált be az a reményük, hogy kiváltságos helyet foglalhatnak el az Achaimenidák birodalmában. A szerteágazó perzsa közigazgatási apparátus rendkívül nagy értékeket sajtolt ki Babilóniából. A perzsa közigazgatás sok előkelő képviselője Babiloniában nagy-rabszolgatartó, földbirtokos lett. Igaz, hogy a perzsa közigazgatás bevételeiben részesedtek a nagy babiloniai rabszolgatartók is; például valószínűleg az Egibi- és Murašû-kereskedődinasztiák kapták meg bérbe az adók behajtását. Egészében

véve azonban a babiloniai rabszolgatartókat feszélyezte a perzsa birodalom léte. Még csak a közvetítő kereskedelem sem volt most az ő monopóliumuk. Babilon ebben az időben zsúfolásig tele volt idegenekkel, akik közt különösen a föníciai és kisázsiai kereskedők játszottak igen nagy szerepet.

A babiloniai földek vagy magánszemélyek tulajdonában voltak („a kéz birtoka"), vagy pedig állami tulajdonban. A királyi (állami) földön parcellákat hasítottak ki, amelyeknek birtokosai kötelesek voltak katonákat állítani („az új földje"). Magántulajdonban voltak — minden valószínűség szerint — a kiváltságokat élvező városok polgárainak és a királyi közigazgatás képviselőinek a földjei. Kevésbé ismerjük a városok határain kívül élő egyszerű földművesek helyzetét; ezek valószínűleg — mint az asszír időkben — közösségekben éltek, fizették az adókat, teljesítették a rájuk rótt kötelességeket, és gyakran a nagybirtokosoktól függtek.

A perzsák által kivetett fejadó igen súlyos teher volt. A babiloniai satrapia, melynek lakossága aligha haladta meg a 3 milliót, évről évre körülbelül ezer talentum (megközelítőleg 30 tonna) ezüstöt szolgáltatott be a kincstárnak, vagyis egy-egy főre mintegy 10 gramm ezüst jutott. De a kiváltságos városok polgárai valószínűleg nem fizettek állami adót, s ez még inkább fokozta a falusi lakosság adóterheit. Ehhez járult még az is, hogy az adókat az adóbérlők hajtották be, tehát valójában az adózás még súlyosabb terhet jelentett, mivel a behajtott összegek egy bizonyos hányada a bérlőké maradt. Ha úgy számítjuk, hogy egy-egy család általában 4– 6 személyből állt, akkor minden család évenként átlag 50, nem ritkán 100 gramm ezüstöt fizetett; ez pedig fele volt egy rabszolga árának, vagy ennyiért már elég nagy darab földet lehetett vásárolni.

Babilonia lakosságára súlyos csapás volt a perzsa uralom. Míg az első Achaimenidák idejében még fenntartották a babiloniai királyság létezésének fikcióját, és a perzsa uralkodók egyéb címeik mellett a „Babilonia királya" címet is viselték, később Babilonia önállóságának még ezt a látszatát is veszedelmesnek ítélték. A perzsa uralom Babiloniában nem volt valami szilárd; állandóan meg kellett küzdeniük az újabb és újabb felkelésekkel.

KISÁZSIA AZ ACHAIMENIDÁK IDEJÉN

Kisázsia gazdasági szempontból egyik legfontosabb része volt az Achaimenidák birodalmának. Évenként 1760 talentum ezüstöt fizetett a kincstárnak, és elsőrendű szerepet játszott a kereskedelemben: rajta haladt keresztül a „királyi út" Ephesosból Susába (Sardeisen keresztül a Sangarios, a Halys, majd az Eufrátesz érintésével), a nyugati partvidék görög városai pedig a Kelet és Nyugat közti átmenő kereskedelem jelentős részét tartották a kezükben: Kisázsia területe az Achaimenidák alatt több satrapiára tagolódott.

A satrapákat az Achaimenida uralkodók többnyire a körükhöz tartozó perzsák közül jelölték ki; ezek hatalmukat nemzedékeken keresztül megtarthatták; például a daskyleioni satrapia élén annak a Artabazosnak a nemzetsége állott, aki annak idején részt vett Gaumāta megölésében. Az Achaimenidák bennszülött fejedelmeket is neveztek ki satrapáknak. A satrapák félig független helyzete csak fokozta elszakadási törekvéseiket. A kisázsiai rabszolgatartó arisztokrácia tagjai között és különösen a terhes szolgáltatásoktól szabadulni akaró városokban nagyszámú szövetségesre találtak, s ezekre támaszkodva a satrapák nem egy alkalommal szembehelyezkedtek a központi hatalommal.

Amikor az Achaimenidák Kisázsiában bevezették adórendszerüket és az azzal kapcsolatos intézményeket, megtartották a helyi, régóta kialakult közigazgatási szervezetet; a görög polisokat csakúgy, mint a legnagyobbrészt templomi egyesülésekként létrejött kisázsiai bennszülött városokat, az Achaimenidák birodalmában önkormányzattal rendelkező egységekként kezelték, amelyek azonban természetszerűleg alá voltak rendelve a perzsa közigazgatási apparátusnak. A városoknak,

amelyek kevésbé függtek a satrapa önkényétől, mint a városi szervezettel nem rendelkező területek, képviselőik útján joguk volt közvetlenül a perzsa királyhoz fordulni. Az Achaimenidáknak az volt a politikája, hogy Kisázsiában fenntartották a helyi önkormányzati szerveket, és ennek megfelelően egyes városoknak teljes adómentességet biztosítottak. Ez elsősorban a nagy templomi közösségekre terjedt ki, melyeknek papi vezetői éppen ennek folytán az Achaimenidák hívei voltak. Kisázsia területén számos királyi gazdaság is működött, külön királyi jószágkormányzók vezetése alatt, s ugyancsak léteztek a királyoktól az iráni arisztokrácia képviselőinek juttatott földbirtokok. Kisázsia az Achaimenida-birodalom bukása után is megőrizte a perzsa uralom bizonyos nyomait, részint egyes intézmények, részint az iráni etnikai hatás, a vallási szertartások és művelődési hagyományok formájában, különösen a keleti tartományokban.

FÖNÍCIA ÉS PALESZTINA HELYZETE

A forrásainkban Ebir nâri-nak, „Folyón túli területnek" nevezett satrapiában a helyzet sokban emlékeztetett a babiloniaira. Fönícia gazdag kereskedővárosai — Tyros, Sidón, Arwâd stb. — gazdaságilag egyrészt a Földközi-tenger menti országokkal, másrészt Elő-Ázsiával álltak kapcsolatban; a közvetítő szerepét játszották e területek között. A perzsa birodalom biztosította számukra az elő-ázsiai áruk — egyebek között a rabszolgák — folyamatos piacra juttatását, ugyanakkor politikai támogatást is a görög kereskedők és hajósvállalkozók ellenében. A föníciai városok széles körű autonómiát élveztek: kormányzatuk élén — mint azelőtt — továbbra is saját fejedelmeik és helyi hatósági szerveik állottak, saját ezüstpénzt vertek stb. Mégis, ugyanazok az okok, amelyek más kereskedelmi és kézműves központok rabszolgatartóit arra késztették, hogy nagyobb függetlenségre törekedjenek, Föníciában is megmutatkoztak.

Ebir nâri satrapiában a föníciai városokon kívül még egy önkormányzattal rendelkező város alakult ki: Jeruzsálem, amely a még meg nem hódított Egyiptom felé vezető kereskedelmi és hadi út mellett terült el. Ennek az i. e. VI. század elején, Nabûkudurriusur babiloni király által lerombolt városnak az újjáépítését még Kyros engedélyezte: Jeruzsálemet ugyanakkor felmentette a birodalomban egyébként kötelező adóktól és egyéb szolgáltatásoktól. Így alakult ki itt egyes kiválasztott iudaeai nemzetségek kiváltságokat élvező rabszolgatartó közössége — a babiloniai templomvárosok mintájára. Akárcsak a babiloniai városokban a külön kultusz, Jeruzsálemben az egyetlen istenség (Jahve) tisztelete választotta el a helyi közösség tagjait a környező lakosságtól. Ez az elszigeteltség az V—IV. században még tovább fokozódott a judaizmus vallási dogmái kialakulásának eredményeképpen.[1]

A jeruzsálemi közösség kizsákmányolta a bennszülött samaritánus lakosságot, mivel Palesztina területének egy része közvetlenül Jeruzsálem fennhatósága alá volt rendelve; a bennszülött lakosság ezért elszánt ellenállást fejtett ki, hogy Jeruzsálem felépítését megakadályozza. De már magában a jeruzsálemi közösségben is kialakult a vagyoni differenciálódás, melynek során a rabszolgatartó felső réteg — a papok, a kultusz irányítói és Jeruzsálem vezetői — kizsákmányolta tulajdon elszegényedett hitsorsosait, akik valójában semmiféle politikai jogokkal nem rendelkeztek.

Ami a perzsa közigazgatást illeti, Jeruzsálemhez — mint általában a kiváltságokat élvező városokhoz — való viszonya ellentmondásos volt. Egyrészt igyekezett támaszkodni rá, mint a rabszolgatartó osztály hatalmas szervezetére, másrészt viszont attól tartott, ha túlságosan széles körű önkormányzati jogot és adómentességet biztosít neki és a többi kiváltságos városnak, ez a birodalom gyengüléséhez és az állami bevételek csökkenéséhez vezet.

[1] Lásd Világtörténet. I. köt. 483. old.

Az egyiptomi társadalom fejlődése az i. e. VI. század végétől a IV. század végéig — a hosszan tartó idegen uralom ellenére is — egyenes folytatása a Késői Birodalom történetének.

Az i. e. V. századi (késő egyiptomi és arameus nyelven írott) üzleti papiruszdokumentumok alapján megállapíthatjuk, hogy Egyiptomban tovább fejlődött a magánjellegű rabszolgatartás. A rabszolgákat egészen magától értetődően emlegetik a magánszemélyek vagyontárgyai között: örökül hagyták, ajándékozták, eladták, megvásárolták, zálogba adták őket. Hérodotos semmiféle különbséget nem látott a görög és az egyiptomi rabszolgatartó viszonyok között.

Az egyiptomi lakosság egyik legnépesebb rétege azokból került ki, akiket a görögök az i. e. V—IV. században „földművelőknek" neveztek. Hérodotos szerint már Sesóstris fáraó (gyűjtőnév, amely mögött több régi fáraóhoz kapcsolódó zavaros emlékek húzódnak meg) kisebb (négyszögletes) földparcellákat osztott szét az egyiptomiak között, azzal a feltétellel, hogy évenként földadót fizetnek.

Minden egyiptomi harcos 1200 egyiptomi könyöknyi (3,28 hektár) adómentes földparcellával rendelkezett. Ezekből a harcosokból állt az a népes katonai-földművelő rend, amely a föld fejében a perzsáknak szolgált. Földdel rendelkeztek településeiken belül azok a zsidó harcosok is, akik Egyiptom déli határán őrszolgálatot teljesítettek a perzsa királynak, bár ezek valószínűleg emellett gabonaellátmányban is részesültek.

A harcosokon kívül Hérodotos kiváltságos földek birtokosaiként említi még a papokat; ezek élvezték a terményekben beszolgáltatott templomi jövedelmeket (marhahús, liba, kenyér, bor). Az egyiptomi polgári és katonai arisztokráciának igen sok képviselője igyekezett biztosítani magának néhány papi méltóságot is — annyi jövedelemmel jártak ezek. A perzsa közigazgatás képviselőinek is voltak rabszolgatartásra berendezett nagybirtokai. (Nagy kiterjedésű földekkel rendelkezett például az i. e. V. században Aršāma satrapa.) Az akkori egyiptomi arisztokrácia magánbirtokainak gazdasági szervezetével kapcsolatos ismereteink azonban egyelőre meglehetősen bizonytalanok.

A görög írók igen nagyra becsülték az egyiptomi kézművesek mesterségbeli tudását: hozzájuk képest más népek iparosait képzetleneknek tekintették. Ezt a kiválóságukat a görögök azzal magyarázták, hogy a mesterségek az egyiptomiaknál apáról fiúra öröklődtek, és minden kézműves egy bizonyos iparághoz volt kötve. Fontos kézműipari központ volt Naukratis görög—egyiptomi város, amelynek termékeiből kivitelre is jutott. Naukratis kikötőjébe érekezett a sok különféle áru is a Földközi-tenger országaiból. Az i. e. VI—IV. századi egyiptomi kézművesek helyzetéről eléggé nehéz képet alkotni magunknak. Hérodotos közlései alapján mindössze annyiról van tudomásunk, hogy a társadalmi ranglétrán a kézművesek sokkal lejjebb álltak a harcosoknál, akiknek nem is volt szabad kézművességgel foglalkozniuk.

Valamivel több adatunk van az egyiptomi kereskedelem helyzetére vonatkozóan. Hérodotos az egyiptomi kereskedőket a lakosság külön kategóriájaként tartja számon, a papok és a harcosok mellett. Éltek az országban külföldi kereskedők is, elsősorban görögök, s nemcsak Naukratisban. Egyébként a görög kereskedők általában nem igen vetődtek el Alsó-Egyiptomnál feljebb, és az i. e. V—IV. századból való görög pénzleletek valóban csak az ország északi felében gyakoriak. Lényeges körülmény az, hogy az Egyiptom és Görögország közti kereskedelem már az V. században a közszükségleti cikkekre is kiterjedt. Hérodotos például arról tudósít bennünket, hogy Görögország egyiptomi lenvásznat importált. Egyiptomba viszont görögországi és föníciai bor érkezett. Az i. e. IV. században az egyiptomi hatóságok tizedet szedtek „az arany, ezüst, fa, fatárgyak és egyáltalán minden olyan cikk után, amely a görög tengerről érkezett". A kereskedelem egyaránt folyt mind a szárazföldi, mind a tengeri utakon.

Az egyiptomi tengerhajózás igen fejlett volt. Az i. e. V. században az egyiptomi tengeri

hajók a perzsa fegyveres erőknek fontos részét alkották. Annak a csatornának a hosszát, amelyet I. Dareios — a Nílus közbeiktatásával — a Földközi- és a Vörös-tenger között ásatott, négy napi hajóúttal mérték; szélessége pedig akkora volt, hogy két nagy vitorlás hajó haladhatott rajta egymás mellett. A perzsa főemberek útmenti feliratai, amelyeken az első perzsa fáraók uralkodási évei vannak feltüntetve, bizonyítják, hogy milyen élénk forgalom zajlott le a felső-egyiptomi Kóptos városától a sivatagon át a Vörös-tenger kikötőihez vezető úton. Ugyancsak Hérodotostól tudjuk, hogy az i. e. V. században újból kísérletet tettek Afrika körülhajózására, de ez alkalommal nem — mint Nekós fáraó idejében — föníciai, hanem egyiptomi hajósok közreműködésével. Ezt a vállalkozást azonban nem sikerült végrehajtani.

A perzsa hódoltság korában észrevehetően megnövekedett az országon belüli pénzforgalom. Egyiptom sok száz talentumot fizetett a perzsa kincstárnak állami adó fejében; a természetbeni szolgáltatások közül Hérodotos csak a gabonát említi. Ezt a memphisi erődben állomásozó perzsa csapatok számára kellett biztosítani. A legelterjedtebb fizetési eszköz az ezüstpénz volt, különösen az, amelyet az egyiptomi perzsa satrapa veretett. Forgalomban voltak emellett a görög ezüstpénzek is, főleg Alsó-Egyiptomban. I. e. 360 táján, az egyiptomi függetlenség visszaállításának idején, Tachós fáraó idegen zsoldoskatonáinak kifizetéséhez athéni minta szerint veretett pénzt, és nevét is görögül tüntette fel rajta. Egyiptom a pénzviszonyokat illetően mindezek ellenére továbbra is fejletlenebb ország maradt, mint Elő-Ázsia egész sor más állama. Egyiptomban az i. e. V. században fizetések alkalmával a perzsa pénzeket mérlegen ellenőrizték, későegyiptomi pénzleletekben pedig ép görög pénzek keverednek összetört érmékkel, vagy éppen ezüsttömbökkel: az egyiptomiak nyilván nem igen tettek különbséget a puszta ezüstfém és az ezüstpénz között.

A perzsa uralom nem törte meg és nem semmisítette meg az országban azelőtt uralmon volt társadalmi erőket, ellenkezőleg: sajátos egyezségre lépett velük. A perzsa uralkodók fáraókká nyilvánították magukat, sőt egyikük-másikuk külön fáraói trónnevet is vett fel. Még egy legendát is költöttek, amely szerint Kambysésszel az Amasis által megdöntött törvényes királyi nemzetség tért vissza. Az egyiptomi arisztokrácia egyes képviselői nagy tiszteletben állottak a perzsa hatóságok előtt. A városokban megmaradt az addigi arisztokrácia és elöljáróság. Azokból a feliratokból, amelyeket a felső-egyiptomi Kóptos perzsa vezetői hagytak maguk után a sivatagban, kiderül, hogy a perzsák az V. század elején és dereka táján használták az egyiptomi nyelvet és írást, a helyi isteneket tisztelték, egyiptomi méltóságneveket és címeket, sőt egyiptomi mellékneveket is vettek fel, hogy ezzel is mutassák az arisztokratikus egyiptomi környezethez való hasonulásukat.

Egyiptomban perzsa csapatok állomásoztak, a legfontosabb pontokat ezek tartották megszállva; ezek tartózkodtak a főváros — Memphis — erődjében, valamint az ország északkeleti és déli határállomásain: Daphnében és Elephantinéban. Az egyiptomi katonaság létszámát feltehetően nem csökkentették, de a perzsa helyőrségeket uralkodó szerep illette meg. Kétségtelen, hogy az idegen hódítókkal szemben fellángoló ellenállás egyik mozgató ereje az egyiptomi katonaság volt, amely a kettős — bel- és külföldi — elnyomás alatt sínylődő földművelők és kézművesek részéről mindig feltétlen támogatásra számíthatott.

2. A SATRAPIÁK FÜGGETLENSÉGI HARCA

AZ ACHAIMENIDÁK GÖRÖGORSZÁGI VERESÉGÉNEK KÖVETKEZMÉNYEI

A perzsáknak a Görögország elleni háborúban elszenvedett kudarcai nagy hatással voltak az Achaimenida-birodalom belső helyzetének alakulására. A legfontosabb satrapiákban — Babilóniában és Egyiptomban — újult erővel lángolt fel a harc a perzsa uralom megszüntetéséért.

Egyiptomban közvetlenül a marathóni görög győzelem után felkelés robbant ki, amelyet Xerxésnek, I. Dareios utódjának csak több év múlva sikerült elfojtania. Még Dareios uralkodása alatt tört ki a babiloni felkelés is. Tudomásunk van egy újabb babiloni felkelésről is (Xerxés alatt, i. e. 484-ben), amelyet Bagabuχša (Megabizés), az Achaimenidák házával szoros kapcsolatban álló hét uralkodó perzsa arisztokrata nemzetség egyikének a képviselője nyomott el. Lehetséges, hogy a perzsák salamisi veresége után még egy felkelésre került sor Babilonban.

Babilon városa gazdasági és politikai jelentőségén túl mint vallási és kulturális központ is igen nagy szerepet játszott. A babiloni kultuszhelyeket, főleg Marduk isten templomát, messze Babilonia határain túl is tisztelték; ez különleges helyet biztosított neki a meghódított városok és tartományok körében. Xerxés egyszer s mindenkorra véget akart vetni Babilon jelentőségének, és döntő lépésre szánta el magát: elvitette Marduk isten szobrát, ami az e templomhoz kötött kultusz megszűnését vonta maga után, márpedig az elégedetlenkedő elemek mindig itt, e templom köré csoportosultak. I. e. 479-től fogva Xerxés nem viselte többé a „Babilon királya" címet és ezzel az elhatározásával Babilóniát a többi satrapiák rangjára süllyesztette.

Valláspolitikai jellegű volt a többi intézkedés is, amely a bennszülött istenségek kultusza ellen irányult. Ezekkel most Ahuramazdának, az Iránban mindenütt tisztelt istenségnek a kultuszát állították szembe. Persepolisban találtak egy feliratot, amelyen a perzsa birodalom tartományainak felsorolása után Xerxés így nyilatkozik:

„Amikor király lettem, a fentebb felsorolt tartományok közt akadt olyan, amelyik fellázadt. Ekkor Ahuramazda segített nekem. Ahuramazda akarata folytán legyőztem ezt a tartományt... És ezekben a tartományokban volt olyan hely, ahol azelőtt gonosz szellemeket tiszteltek; én Ahuramazda akarata folytán földig romboltam a gonosz szellemeknek ezt a templomát és megparancsoltam: »A gonosz szellemeket ne tiszteljék!« Ahol azelőtt a gonosz szellemeket tisztelték, ott én Ahuramazdát és Artát tiszteltem szertartás szerint. De volt még más is, amit helytelenül cselekedtek; ezt én jóvátettem."

Ennek a feliratnak a szövegében minden bizonnyal az a harc tükröződik, amelyet Xerxés az állam egységének megőrzése érdekében az egyes törzsek nemzetségi és papi arisztokráciájának függetlenségi törekvései ellen folytatott. A nemzetségi istenek kultuszának megszüntetése éppen ezért nem annyira vallásformáló, mint inkább politikai jellegű volt.

Xerxés i. e. 465-ig uralkodott. Ekkor idősebb fiával együtt udvari összeesküvők merényletének esett áldozatul. Ezután a többi fiai között megkezdődött a dinasztikus háborúskodás, amely mintegy három esztendeig tartott. Vištāspa, az egyik trónigénylő, aki talán Belső-Ázsiára és Kelet-Iránra támaszkodott, i. e. 462-ben Baktriában pusztult el, és ekkor a görögök által „hosszúkezűnek" (Makrocheir) nevezett I. Artaxerxés (a perzsa névalak: Artaxšaça) vette át az uralmat az egész birodalom fölött, az elszakadt Egyiptom kivételével.

Az egyiptomi felkelés — Athén aktív támogatása folytán — sokáig elhúzódott és olyan erősnek bizonyult, hogy a perzsák a Papremis melletti csatában vereséget is szenvedtek. A felkelők megpróbálták ostrom alá venni a memphisi várban állomásozó perzsa helyőrséget is, de sikertelenül: a Delta nyugati részébe szorultak vissza, ahol azután elszánt ellenállást fejtettek ki. Vezérük először Inaros, majd később Amyrtaios volt. Végül az V. század közepén, amikor a felkelők vezérei

már Inaros és Amyrtaios fiai voltak, a perzsák arra kényszerültek, hogy elismerjék Alsó-Egyiptom félig független birtoklásának jogát. Ehhez hozzá kell tenni, hogy az egyiptomi harcosok legnagyobb része éppen Alsó-Egyiptomban volt letelepítve. Felső-Egyiptom, ahol viszonylag kevesebben voltak, adataink szerint kitartott a perzsa hódoltság mellett.

A POLITIKAI HARC KIÉLEZŐDÉSE AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOMBAN

Az i. e. V. század derekán az Achaimenidáknak fel kellett ismerniük, hogy a görögök elleni háborúban alulmaradtak. Az i. e. 449-ben kötött úgynevezett Kallias-féle békében a perzsák, mint már utaltunk rá, ténylegesen elvesztették az Égei-tenger partvidékét. A görögöktől elszenvedett vereség bizonytalanná tette a birodalom belső helyzetét. Egyiptomban — majdnem egyidejűleg az égei-tengeri hadműveletek megszakadásával — Bagabuχša kísérelte meg az elszakadást: ez már az Achaimenida-birodalom hanyatlásának jele volt. Dareios uralkodásától fogva belső villongások rendszerint csak a király halála után ütötték fel a fejüket, az egyes satrapiák közt pedig egyszerűen nem kerülhetett sor fegyveres összetűzésekre. Most viszont az egyik legelőkelőbb perzsa nemzetség képviselője, Dareios legközelebbi hívének a leszármazottja szállt szembe a királlyal. A felkelést végül is elfojtották. Bagabuχša elesett, fia pedig, akinek a neve csak a görögös formában maradt ránk (Zópyros), a görögökhöz menekült. Általánosan elfogadott feltevés szerint Hérodotos ennek a Zópyrosnak az előadásából merítette az Achaimenidák államára vonatkozó értesüléseit.

Különösen súlyos zavargások és belső csatározások kezdődtek I. Artaxerxés halála után, i. e. 424-ben. Az arisztokrácia az Artaxerxést követő két király egyikével sem volt megelégedve és egy év leforgása alatt mindkettőt félreállította; ezek után a perzsa arisztokrácia Vahukát (görögül: Óchost) ültette a királyi trónra, aki a (II.) Dareios nevet vette fel.

A II. Dareios uralkodása alatt lezajlott külső és belső események azt mutatják, hogy a birodalom szétesésének folyamata már nagyon előrehaladt. Az udvarban folyó végeláthatatlan intrikák középpontjában Parysatis királynő állt. A satrapiákban egyik zendülés a másikat érte, nemegyszer a király rokonainak vezetése alatt. Lydia satrapája elszakadt az Achaimenidáktól. II. Dareios uralkodásának utolsó éveiben Egyiptom is újból elszakadt, és itt néhány évtizedre ismét helyreállt a fáraók birodalma.

EGYIPTOM FÜGGETLENSÉGÉNEK VISSZAÁLLÍTÁSA

II. Dareiost i. e. 406—405-ig ismerték el uralkodónak Egyiptomban. Az ország perzsa fennhatóság alól való felszabadulásának részleteit nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy egy-két évvel később Egyiptom élén már Amyrtaios fáraó állott. Az ország felszabadulása a jelek szerint a belső rend szétzúzása nélkül ment végbe.

A perzsa uralom megdöntését követően az első fáraó, aki huzamosabb ideig uralkodott, Achóris volt (392—379). A démotikus krónika[1], amely bizonyos jóslatokat őrzött meg számunkra magyarázatokkal együtt — a krónika egyébként abból az időből származik, amikor Makedón Alexandros már elfoglalta Egyiptomot —, Achórist a templomok jótevőjének nevezi. Az előző, a „médek után" nem sokáig uralkodó fáraókat mindenféle erőszakossággal vádolja, amiért meg is fosztották őket a tróntól. Ebből arra következtethetünk, hogy az uralkodó papi arisztokrácia, amely szoros egységbe forrott a polgári arisztokráciával, tetszése szerint ültette trónra, vagy döntötte meg a királyokat.

[1] Az egyiptomi írásnak i. e. 700 táján kialakult különleges *(démotikus)* formájára vonatkozólag lásd Világtörténet. I. köt. 577. old.

Achóris uralkodása alatt Chabrias athéni hadvezér segítségével nagyarányú határvédelmi munkálatok folytak az ország északkeleti részein. Achóris szövetséget kötött a kyrénéi görög gyarmatteléssel, az észak-afrikai Barkával, a kisázsiai Pisidiával és Kypros szigetével. Ezt az utóbbit a fáraó aktívan támogatta a perzsák elleni harcában. Ránk maradtak olyan tárgyi emlékek, amelyek azt bizonyítják, hogy Achóris a fóníciai és palesztinai partvidékre is kiterjesztette befolyását. Az első nagy összecsapást a perzsákkal — a 385—382. évi háborút — Egyiptom sikeresen állta ki.

I. Nektanebósszal (egyiptomi nyelven: Neḫtnebef; 379—361) nemcsak új — Manethón egyiptomi történetíró számozása szerint a XXX. — dinasztia kezdődött, hanem a Késői Birodalom hatalmának utolsó fellendülése is. A perzsák újabb (i. e. 374. évi) támadása teljes kudarccal végződött. Ennek nemcsak a perzsa hadvezér határozatlansága és a pélusioni határmenti erőd elszánt védekezése volt az oka, hanem az is, hogy a Nílus áradása éppen akkor érte el tetőpontját.

I. Nektanebós mindenképpen kedvében járt a papságnak. Uralkodásának mindjárt az első évében mindannak az aranynak, ezüstnek és egyéb árunak, amit csak a „görög tenger" országaiból vittek be és amit Naukratisban állítottak elő, a tizedét a saisi Néith-templomnak adományozta. Azon a feliratos kövön, amelyet ennek az adománynak az emlékére emeltek, a királyt úgy tüntették fel, mint aki azon túl, hogy törődik a templomok építésével és ellátásával, minden templomi ügyben kikéri a papok véleményét és az ő tanácsuk szerint jár el. A Nektanebós korabeli építkezés méreteit ma is jól szemléltetik azok a templomromok, amelyeket az ország déli határaitól egészen fel északig mindenütt megtalálhatunk. A fáraó azonban a jelek szerint mégsem képviselte a papság érdekeit olyan mértékben, mint ahogyan ezt az érdekeltek óhajtották volna, ugyanis a démotikus évkönyv megjegyzi, hogy Egyiptom és a templomok fölötti hatalmát az uralkodó csak arra használta fel, hogy minél több ezüstre tegyen szert.

A katonai célokra szükséges ezüst megszerzésének a kérdése különösen I. Nektanebós fiának és utódjának, Tachósnak az idejében (361—360) lépett előtérbe. Az új fáraó elhatározta, hogy a kisázsiai satrapák oldalán beavatkozik a perzsa birodalom belső viszályaiba és betör Szíriába. Hatalmas sereget szervezett: 11 000 görög zsoldost, 80 000 bennszülött katonát és sok hadihajót. Az idegen zsoldosok fizetéséhez azonban Tachósnak több pénzre volt szüksége, mint amennyi rendelkezésére állt.

Ezért nem érte be a különféle adókkal és a hajósszolgálatra nagyszámban toborzott emberek váltságdíjaival, hanem a lakosságtól a jövőben esedékes természetbeni beszolgáltatásokat ezüstben és aranyban követelte. Ezután a király kijelentette, hogy a háborús viszonyokra való tekintettel a templomoknak szánt királyi juttatásokat csak akkor tudja folytatni, ha ezeket ezüstben és aranyban megfizetik. De mikor a papság lerótta a kiszabott összeget, a király közölte, hogy a korábbi juttatások egytizedénél képtelen többet adni, s a papi hozzájárulások kilenc tizedét az államnak adott kölcsönnek tekinti, amit majd a győzelem után szándékozik visszafizetni. A fáraó így nagy mennyiségű nemesfémhez jutott, úgyhogy most már verethetett pénzt és kifizethette zsoldosait.

Az ezüst és arany beszolgáltatását elrendelő királyi parancs elégedetlenséget váltott ki a lakosságból. Még hevesebb ellenállásba ütközött a papság és az arisztokrácia körében; így történhetett, hogy amikor a fáraó elhagyta seregével Egyiptomot és sikeresen hatolt előre Fönícia és Szíria területén, az egyiptomi hátországban zendülés tört ki ellene. Az a rokon, akit a király Egyiptom kormányzására hagyott hátra, Neḫthereḥbêt nevű fiát, a hadjáratban résztvevő egyiptomiak parancsnokát kiáltatta ki fáraónak. Tachósnak a perzsa királyhoz kellett menekülnie.

II. Nektanebós (egyiptomi névalakja Neḫthereḥbêt) uralkodása idején (359—341) elfordult Tachós kezdeményezéseitől, s egyben visszatért a papság érdekeinek kiszolgálásához. A szíriai hadjárat félbemaradt. Az új fáraó ajándékaival igyekezett megnyerni a papságot. II. Nektanebós uralkodásának második évében csak a memphisi szent bika, az Apis temetésére több mint 40 kg aranyat, több mint 500 kg ezüstöt bocsátott rendelkezésre, a töméntelen egyéb ajándékot — egye-

bek közt több mint 400 szarvasmarhát és több mint 1000 szárnyast — nem is számítva. II. Nektanebós templomépítkezéseinek maradványait megtalálták az ország legkülönbözőbb részeiben.

II. Nektanebós — Tachóstól eltérően — lemondott a perzsák elleni aktív harcról, és tétlenül várta a perzsák ellentámadását. I. e. 350-ben az Egyiptom ellen indított perzsa akció jórészt természeti tényezők közrejátszása folytán nem sikerült (a perzsák eltévedtek a sivatagban, azonkívül a Nílus áradása is közelgett). I. e. 345-ben a fáraó támogatta a felkelő föníciaiakat, ez azonban azzal végződött, hogy görög zsoldosai átpártoltak a perzsákhoz. I. e. 343-ban, az ellenféllel való döntő összecsapáskor, II. Nektanebós mégis hatalmas sereggel, 40 000 görög és líbyai zsoldossal, 60 000 egyiptomi katonával és rengeteg folyami hajóval rendelkezett. Éppen ezért III. Artaxerxés perzsa király nem is annyira számbeli fölényének köszönhette Egyiptom legyőzését, mint inkább annak, hogy az egyiptomiak és görög zsoldosaik közt egyenetlenség támadt, és a görögök a legfontosabb határmenti erődöket feladták. Nektanebós ezek után reménytelennek ítélte a helyzetet és — bár valójában nem is bocsátkozott komoly ütközetbe a perzsákkal — elhagyta Memphist. Egyiptom újból perzsa birtok lett.

De Egyiptom azután sem mondott le a hódítók elleni harcról, amikor újólag az Achaimenidák fennhatósága alá került. I. e. 341 és 332 között Egyiptomban ismét feltűnik egy fáraó, akinek a neve (Hababaš) azonban nem egyiptomi származásra utal. De arról a mozgalomról, amely az új fáraót trónra juttatta, nincsenek részletesebb értesüléseink.

3. KULTÚRA ÉS VALLÁS AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMÁBAN

ÍRÁS ÉS NYELVEK

Az Achaimenidáknak hatalmas államuk igazgatásához fejlett írásrendszerre volt szükségük. A perzsák, mint a legrégibb ókori keleti államok kulturális kincseinek az örökösei, az eredetileg Mezopotámiában kialakult ékírást vették át. A perzsáknál használatos írásjelek külső formája a

Az idősebb Kyros síremléke Pasargadaiban
I. e. VI. század vége

babiloni ékírás jegyeire emlékeztetett, de a nyelv hangjainak jelölési elve egészen más lett. Arról a szó-, illetőleg szótagírásról, amelyben minden egyes szót vagy minden egyes szótagot külön jellel jelöltek, a perzsák az Achaimenidák korában az ábécéhez közelálló rendszerre tértek át. Ezt a félig alfabetikus rendszert, amelyet feltehetően a médektől vettek át, az óperzsa nyelven való írásra alkalmazták, amelyet az Achaimenidák udvarában használtak, és amely írásos formáját először valószínűleg az id. Kyros idejében nyerte el. De a különféle nyelvű törzsekből álló ország nem érhette be egy hivatalos nyelvvel. Hivatalosnak számított a Perzsiához legközelebb fekvő és ősi kultúrával rendelkező ország nyelve, az elámi is, továbbá a legfontosabb elő-ázsiai tartomány nyelve, a babiloni, és Egyiptomban e három nyelven kívül még az egyiptomi is.

De ezeket a nyelveket főképp a feliratokon: Dareiosnak a behisztuni sziklába vésett győzelmi beszámolójában, a királyi paloták falainak feliratain, az épületek alapjába rejtett arany- és ezüstlapokon, a csatorna megnyitása alkalmából emelt kősztéléken, a pecsélhengereken használták. Babilonia városainak gazdasági életében továbbra is használatban maradt az akkád nyelv. Elámban, valamint a hivatalos dokumentumokon magában Perzsiában is elterjedt az elámi — amint ezt a Persepolisban felfedezett gazdasági levéltár is bizonyítja. Ezenkívül az Achaimenidák korában az üzleti levelezés és a nemzetközi érintkezések nyelveként vezető helyre emelkedett az egyik sémi nyelv, amely egész Elő-Ázsiában elterjedt, mégpedig az arameus, helyesebben az egyik arameus nyelvjárás (a „birodalmi arameus", vagy arameus koiné). Arameus nyelven már nem ékírással, hanem egy különleges (eredetét tekintve föníciai) ábécé-írással írtak, amelynek Ázsia művelődéstörténetében igen fontos szerep jutott. Az írás céljaira bőröket, papiruszt vagy cserépdarabokat használtak. Ez az írás kiinduló pontja volt egész sor ábécé kialakulásának, amelyek Ázsiában részben mind a mai napig használatosak.

ÉPÍTÉSZET

Az Achaimenidák székvárosaikban olyan épületeket emeltek, amelyek a világbirodalom urainak hatalmát és nagyságát voltak hivatottak hirdetni. Az Achaimenida-építészet legkorábbi emléke Kyros pasargadai palotája. Ez a palota tulajdonképpen több épületből álló komplexus volt, amelyet fal vett körül. A romok közt több helyen olvasható a legrégibb óperzsa felirat: „Én, Kyros király, az Achaimenida". Ugyanitt, Pasargadaiban maradt meg majdnem épségben Kyros sírja. Ez a kőből emelt, hat magas lépcsőfokra alapozott kis építmény a nyeregtetős lakóházakra emlékeztet. Az ókori szerzők leírásai szerint ebben a sírépületben, arany kereveten feküdt Kyros bebalzsamozott teste. Kyros sírja lényegesen különbözik a többi Achaimenida vagy méd uralkodó sírjától, amennyiben az utóbbiak nem is építészeti alkotások a szó tulajdonképpeni értelmében, hanem sziklába vájt fülkék, amelyeket építészeti részletek és faragott domborművek díszítenek.

Dareios a behisztuni feliraton megemlékezik azokról a szentélyekről, amelyeket Gaumāta lerombolt és ő helyreállíttatott. Pasargadaiban és a mai Naqš-i-Rusztem mellett (Persepolistól nem messze), ahol a királyi sírok vannak, különös építmények maradtak fenn: ablakok és mindennemű díszítmények nélküli magas tornyok. Ezek feltehetőleg szentélyek voltak. A kultikus emlékek között — az imént említett rejtélyes tornyokon kívül — még hatalmas kőoltárok is ránk maradtak. A persepolisi ásatások feltárták az Achaimenidák korabeli szentélyt, amelynek egy fedett helyiségében volt a tűzoltár.

A legérdekesebbek és művelődéstörténeti szempontból a legnagyobb jelentőségűek a palota jellegű építmények Persepolisban, amely I. Dareios uralkodásától kezdve királyi székhely lett. Az itteni paloták mesterségesen felemelt szinten helyezkednek el és az építészeti formák minden változatossága ellenére egységes egészet alkotnak, rendeltetésük pedig az volt, hogy az Achaimenidák birodalmának nagyságát dicsőítsék. Egyetlen (a IV. század második feléből származó) épület kivé-

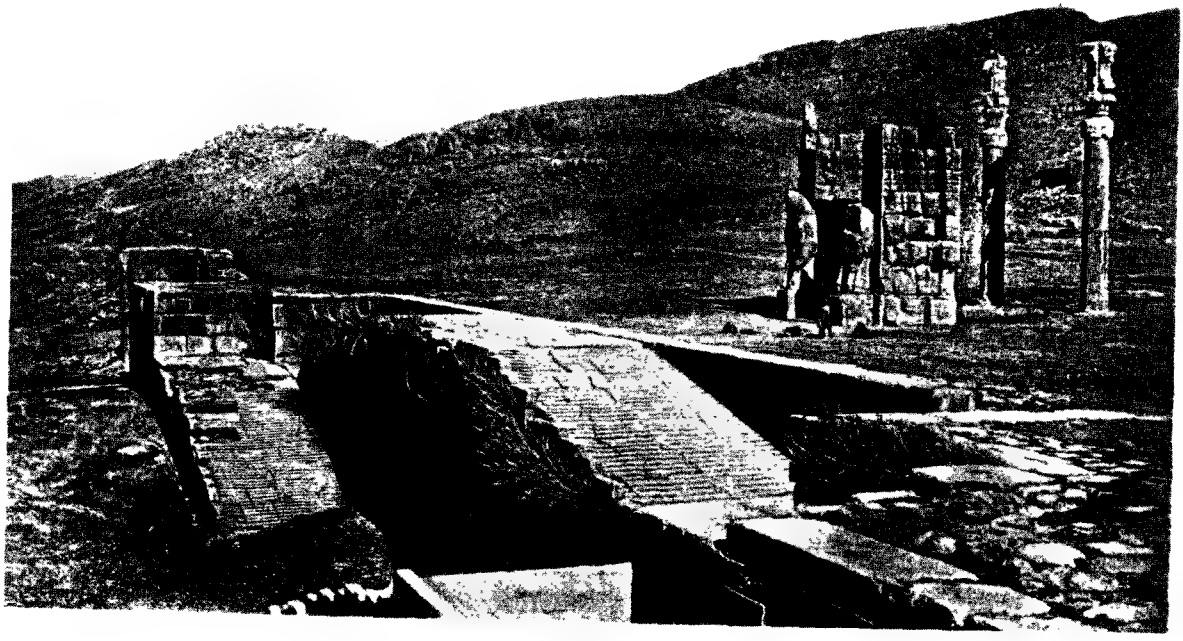

I. Dareios persepolisi palotájának romjai: a főlépcső
I. e. V. század eleje

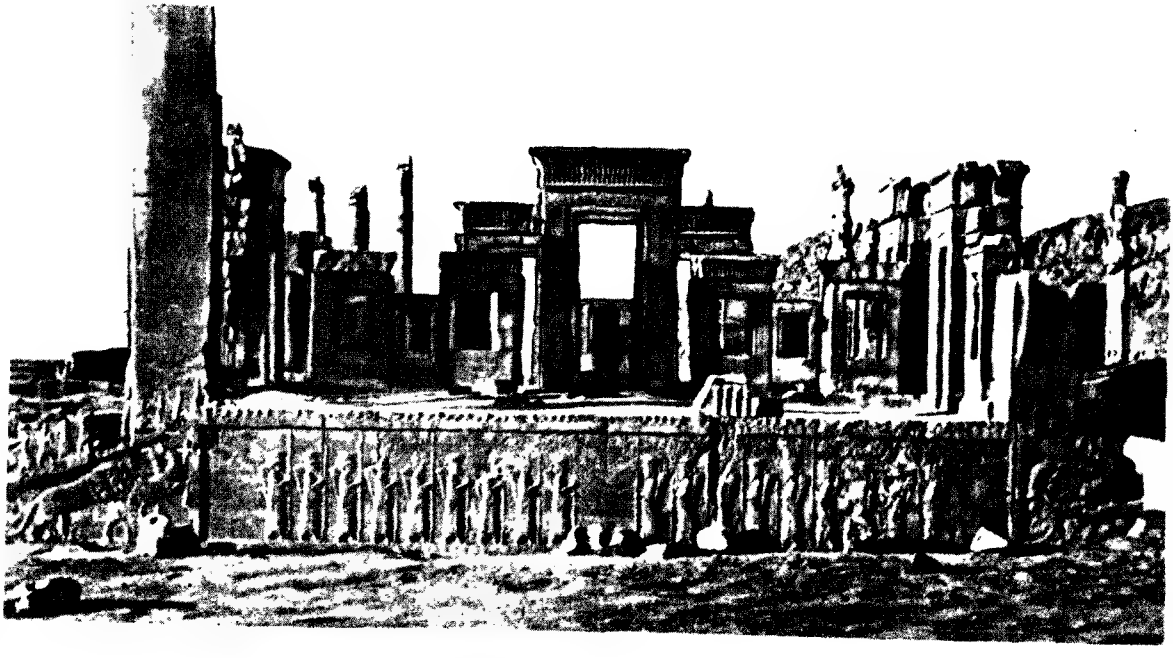

I. Dareios persepolisi palotájának romjai: a homlokzat
I. e. V. század eleje

telével valamennyit I. Dareios és I. Xerxés parancsára (az V. század elején) és egységes terv alapján építették. E maradványok révén képünk lehet az Achaimenida-birodalom virágkorának építészeti stílusáról. Persepolisban a palotaépítkezések két típusát figyelhetjük meg: a téli lakóhelyül szolgáló palotát (az úgynevezett *tačara*-t) és a nyitott dísztermet, amelynek famennyezete vékony, magas oszlopokon nyugodott *(apadāna)*. Ehhez a típushoz tartozik a Xerxés korában épült úgynevezett százoszlopos csarnok. Egészen más jellegű építmény Dareios palotája a másik királyi székvárosban, Susában, a hajdani Elám fővárosában. Itt a palotaépületek — a régi mezopotámiai építészet előírásai szerint — a központi udvar köré csoportosulnak.

Mindezek a különféle típusú építészeti alkotások azt bizonyítják, hogy az Achaimenidák korának stílusa sokféle elemből tevődött össze. Ezek az épületek — mint az óperzsa feliratok elmondják — különböző népek és tözsek mestereinek munkái. Ezért van az, hogy a kétségtelenül helyi, iráni elemek mellett ott találjuk bennük a mezopotámiai, egyiptomi és görög elemeket is.

Az építészeti emlékekhez sorolhatjuk a Naqš-i-Rusztem-i királyi sírfülkéket is. Minden fülke bejárata négyoszlopos csarnoknak van kiképezve, de az oszlopokat csak a szikla felületének domborműves megmunkálása mutatja. Ez nyilván ősi hagyomány, mivel ugyanilyen, csak sokkal korábbi — méd — időkből származó sírfülkéket találtak a mai Kurdisztán és Azerbajdzsán iráni részein is. A királyi sziklasírok és a persepolisi paloták építészeti szerkezete az egyszerű falusi házak alaprajzára vezethető vissza, amely Iránban, Transzkaukáziában és Belső-Ázsiában a paraszthá zaknál napjainkig megőrződött.

A KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS MŰIPAR

A monumentális szobrászat — akár palotákat és egyéb épületeket díszítő domborművek formájában (a pasargadai, persepolisi és susai palotákon, a Naqš-i-Rusztem-i királysírokon), akár mint önálló emlék (a behisztuni sziklafal reliefjei és feliratai) — az építészet mellett az Achaime-

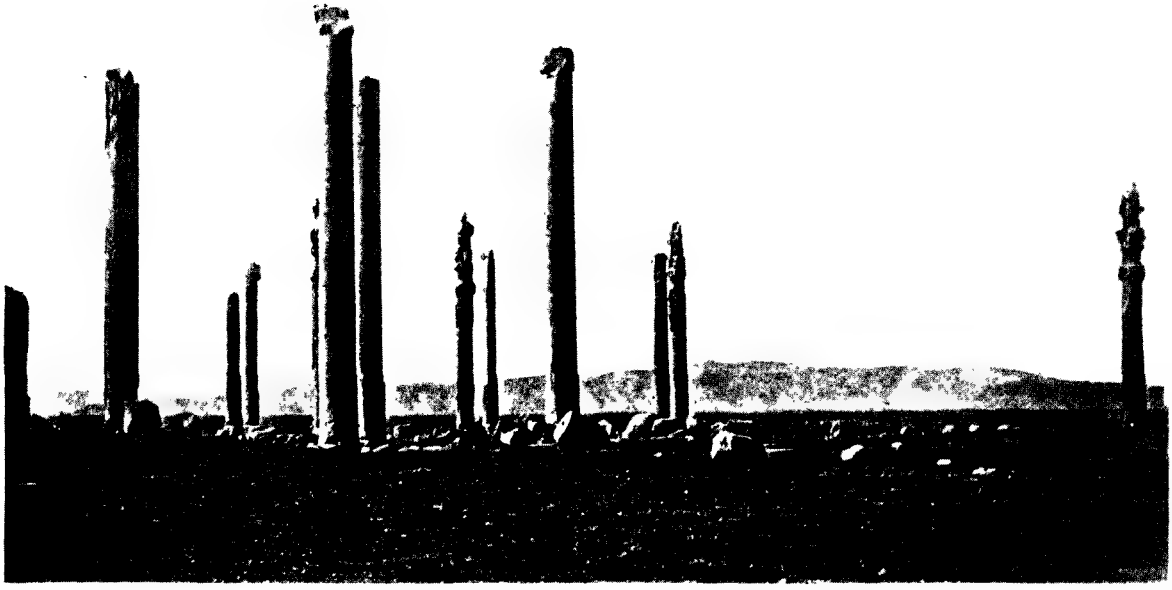

Xerxés persepolisi palotájának dísztermé ből: az oszlopok
I. e. V. század első fele

nida-művészet legjellegzetesebb kifejezője. A harcosokat ábrázoló vagy adót hozó alakok sorainak ritmusa, amint egységbe forr magának az épületnek a ritmusával, még jobban hangsúlyozza e művészet monumentalitását, nagyszerűségét, szertartásosságát. A szobrászatban különösen szembetűnő, hogy az Achaimenidák művészete mennyi mindent köszönhet Mezopotámiának. Nemcsak az emberi alak kezelését, a technikai eljárásokat, de egész alakokat (a bejáratnál elhelyezett szárnyas bikákat) is csak a babiloniai és asszíriai művészet erős hatásával magyarázhatjuk. Az Achaimenidák művészete a monumentális kerek szobrászatot valószínűleg nem ismerte, legalábbis a görög írók arról tudósítanak bennünket, hogy a perzsa királyok székhelyein felállított szobrok görög mesterek keze alól kerültek ki.

Az épületeket nemcsak kődomborművek, hanem a ránk is maradt színes csempék, valamint festett díszek, aranyozott ornamentális részletek, fafaragások, elefántcsontberakások is ékesítették.

Az Achaimenidák birodalmában igen fejlett volt a műipar. Ezt a fennmaradt emlékek — edények, ékszerek, főképp nemesfémekből készített kisplasztikai tárgyak — ékesszólóan bizonyítják. Az Achaimenidák korának művészi iparában már némileg más elemek egybefonódását figyelhetjük meg, mint a hivatalos, ünnepélyes építészetben és a monumentális szobrászatban. Bár kétségtelen, hogy az ipar, főleg az az ipar, amelynek az alapanyaga valamilyen nemesfém volt, elsősorban az uralkodó osztály felső rétegét szolgálta ki, mégis a mester művészi világnézetének olyan vonásai jutottak kifejezésre benne, amelyek az udvari művészetnek szigorú kánonokhoz igazodó emlékeiben nem tükröződhettek. Így a műipar termékeiben, főleg állatok megformálásában, gyakran figyelhetjük meg egy sajátos realizmus elemeit. Arra is rá kell mutatnunk, hogy a tulajdonképpeni iráni, babiloniai, görög és részben egyiptomi vonások mellett az Achaimenida-kor számos emlékére olyan sajátosságok jellemzők, amelyek az ázsiai és kelet-európai nomádok általában „szkítának" nevezett művészetével fennálló kapcsolatokra utalnak.

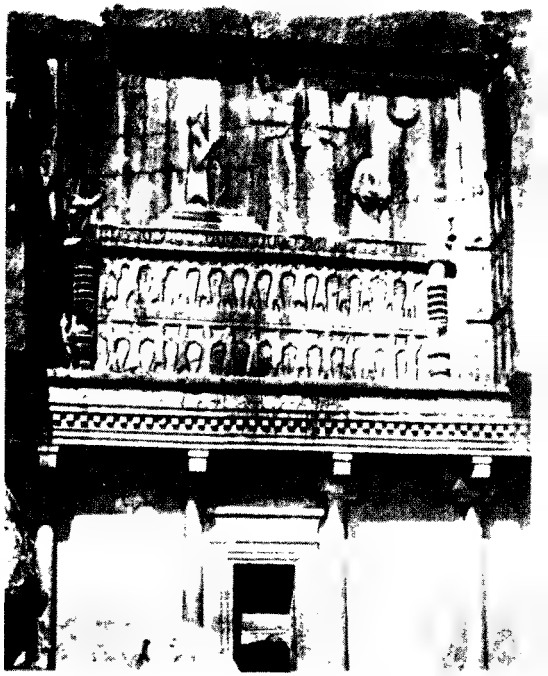

I. Dareios Naqš-i-Rusztem-i sziklasírja (Persepolis közelében)
I. e. V. század eleje

Művészeti emlékeknek kell tekintenünk azokat a rendszerint henger alakú pecséteket is, amelyeknek lenyomatait aláírás helyett tették az üzleti okmányokra és a levelekre. Ezek a pecsétek szorosan összefüggenek a hasonló babiloni—asszíriai darabokkal, mind rendeltetésük, mind pedig készítésük technikája és műfogásai tekintetében.

A VALLÁS

A nagy területen szétszórt, soknyelvű s a távolról sem egységes kulturális és ideológiai hagyományokkal rendelkező, gazdasági szempontból rendkívül gyengén összeforrt birodalomban nem alakulhatott ki egységes állami vallásrendszer. A tömegekre való ideológiai ráhatás, amely a fennálló társadalmi és állami rend megszilárdítását szolgálta, a birodalom különböző területein különféle formákat öltött, az egyes területeken élő hiedelmeknek és hagyományoknak megfelelően. Ezek

Mágus
Ezüstszobrocska az i. e. VI—V. századból

a körülmények jórészt eleve meg is határozták az Achaimenidák valláspolitikáját. Az első Achaimenidák — az ősi iráni Ahuramazda-kultusz hívei — Babiloniában, Palesztinában, Egyiptomban és Kisázsiában elismerték és támogatták a helyi kultuszokat. Kyros, Kambysés (az egyiptomi felkelésig) és I. Dareios egész tényked ése ezt bizonyítja.

Lényegesen megváltozott a helyzet Xerxés alatt, aki félve a leigázott országok szabadságmozgalmaitól, egyes esetekben — mint már rámutattunk — a bennszülött kultuszok helyébe Ahuramazdának mint általánosan tisztelt iráni istenségnek a kultuszát állította. Ez azonban nem jelentette a monoteizmus bevezetését és ugyanazon iráni pantheon egyéb istenségeinek teljes eltűnését. I. Dareios feliratain állandóan Ahuramazdához folyamodik és név szerint csak őt nevezi meg, de azért mellékesen „valamennyi többi istent" is megemlíti. II. Artaxerxés az Ahuramazda-kultusz mellett egész birodalmában bevezeti Anāhitának, a termékenység istennőjének és Mithrasnak, a napistennek a tiszteletét. Ezek az istenségek a későbbi királyok feliratain is szerepelnek.

Iránban és Belső-Ázsiában Ahuramazda kultusza a tűz tiszteletével és a jó és gonosz princípium harcáról szóló dualisztikus tanítással — tehát az a kultusz, amely kapcsolatban állt a mágusok tanításával — lett az az alap, amelyből később a zoroasztrizmus vallása kinőtt. A „próféta" Zarathustra nevéhez fűződő tanítások valószínűleg már ebben az időben elterjedtek, bár Zarathustra neve az Achaimenidák korabeli feliratokon nem fordul elő.

A régi helyi kultuszok természetesen szintén továbbéltek. Ezek szerint az Achaimenidák korabeli perzsa birodalomban az egy (néha több) főisten hivatalos kultusza mellett, amelyet a hivatásos papok (mágusok) ápoltak, és amely az ősi iráni hiedelmeken alapult, igen sok egyéb kultusz is élt. Jellemző, hogy a mágusok sem Xerxés, sem később, Makedón Alexandros alatt általában nem utasították el az idegen kultuszokat. Még olyan esetekről is tudunk, amikor a mágusok más istenek papjaival közösen végezték az istentiszteletet. Meg kell még jegyeznünk, hogy az Ahuramazda-kultusz nyomait a tulajdonképpeni Irán határain túl csupán Kisázsiai keleti részén, Transzkaukáziában és Belső-Ázsiában lehet felfedezni.

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM EGYES NÉPEINEK KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

Az Achaimenida-birodalom egyes népeinek ősi kultúráit csak aránylag jelentéktelen iráni hatás érte. Babiloniában továbbra is megbecsülték és másolták az ősi, akkád, sőt sumér nyelvű világi és főleg vallásos irodalom termékeit; a babiloni csillagászok és matematikusok, akik a tudománynak ezeken a területein jelentős eredményeket értek el, továbbra is az akkád nyelvet és írást használták. Itt a babiloni istenségek kultuszait ápolták, és a babiloni vallás ugyanolyan sikerrel szentesítette a fennálló társadalmi rendet az ország határain belül, mint az Ahuramazda-vallás Iránban.

Joggal feltehetjük, hogy ebben a korban virágzott az arameus és a föníciai irodalom is, bár alkotásai nem maradtak ránk. A föníciai művészetben, amely — különösen az iparművészeti cikkekben — mindig tartalmazott idegen elemeket, megfigyelhető a hivatalos Achaimenida-művészet jelentős hatása. Viszont a föníciaiak és szíriaiak vallása ebben a korban nem ment át észrevehető változáson.

A perzsa uralom korában alakult ki a dogmatikus judaizmus vallása. E vallás propagálása céljából átdolgozták a régi judeai—izraeli irodalmat, megalkották a bibliai kánont. Erre a korszakra tehetjük a késői „prófétáknak" Jeruzsálem felépítésével kapcsolatos kinyilatkoztatásait és azokat a történeti könyveket, amelyeket a jeruzsálemi közösség szervezőinek, Ezsdrásnak és Nehémiásnak tulajdonítottak, és amelyek az eseményeket a jeruzsálemi papság szemszögéből nézve adják elő, s a perzsa királyi közigazgatás eredeti arameus dokumentumait idézik. Ezeket a műveket óhéber nyelven írták, bár az akkori Palesztinában a köznapi beszéd nyelveként egyre inkább az arameust használták.

A judaizmus vallásában olyan új jelenséget figyelhetünk meg, amelyet nem csupán maguknak a zsidóknak belső története, hanem a perzsa birodalom hivatalos ideológiai áramlatainak a hatása is előidézhetett. Míg Jahve isten régebben úgy szerepelt, mint fő, majd egyetlen isten, de csak az ország istene, és más országok isteneinek létezését nem vonták kétségbe, addig most Jahve egyre inkább egyetemes istenné, Ázsia egyetlen urának égi megfelelőjévé lép elő, igényt tartva arra, hogy az egész világ ura legyen. Igaz, hogy Jahvét nem azonosították Ahuramazdával, de már Kyrost, akinek a zsidó papság az önkormányzattal rendelkező templomi állam megteremtését köszönhette, félreérthetetlenül azonosították a messiással, isten felkentjével, a várva-várt szabadító királlyal. Maga az eljövendő félisteni szabadító várásának eszméje az iráni vallásban is megvolt. Egyes kutatók feltevése szerint ilyen szabadítónak próbálta feltüntetni magát I. Xerxés is.

Ezüst rhyton az örményországi Erzindzsanból
I. e. V. század

Az i. e. V—IV. században az egyiptomi kultúra fejlődése volt a legeredetibb. I. Dareios alatt sor került Egyiptom legfelső tanintézményének, „az élet házának" a visszaállítására. Egyiptomnak mint a tudomány fellegvárának híre az V—IV. században sem homályosult el. A görögök — köztük a filozófus Platón, valamint a matematikus és csillagász Eudoxos — Egyiptomba mentek tanulni. Különösen híres volt tudományáról Héliupolis városa. Azonban a tudomány az előkelő kiválasztottak szűk körére korlátozódott.

Az ideológia terén változatlanul a vallás és a papság játszotta a vezető szerepet. Osiris, a sírontúli élet istene és felesége, Isis, ebben a korban vált Egyiptom-szerte a legtiszteltebb istenséggé. A papság uralmának körülményei között a templomi jóshelyek (orákulumok) igen fontos

helyet foglaltak el a közéletben, a szent állatok ősi tisztelete pedig hihetetlen méreteket öltött. Most már nemcsak egyes kiválasztott állatokat tiszteltek, amelyeket az istenség eleven megtestesülésének tekintettek, hanem egyáltalán bizonyos állatfajták valamennyi képviselőjét, és Egyiptomot egyre inkább elborították a macska-, kutya-, sólyom-, ibisz- és krokodilustemetők. Az i. e. V—IV. századi Egyiptomból igen sok vallásos szöveg, jó néhány történeti jellegű királyfelirat és magánszemélyek életrajzát tárgyaló mű maradt ránk. Figyelmet érdemel egy érdekes alkotás — pontosabban nem is irodalmi mű, hanem egy igen részletes ügyirat —, bizonyos Padiisnak a hatóságok elé terjesztett panasza a perzsa uralom első éveiből, amely rendkívül színesen érzékelteti a papok közt a jövedelmezőbb helyekért dúló szüntelen viszálykodást. Azok között az Egyiptom múltjára vonatkozó elbeszélések között, amelyeket az i. e. V. század derekán Hérodotos örökített meg, külön említést érdemel a Rhampsinitos királyról és a tolvajról szóló érdekes történet: a tolvaj meglopta a király kincsesházát, csúfot űzött a királyi őrökből, megtévesztette a leányát, de végül is feleségül kapta a fáraótól, akit levett a lábáról ez a csalafintaság.

A XXX. dinasztia uralkodóinak korántsem volt olyan lehetőségük az építkezésre, mint virágzása idején az egyiptomi birodalom fáraóinak, de mégis meglehetősen sokat építettek. Mivel nagy templomok építéséhez híjával voltak az anyagi eszközöknek, legtöbb helyen az egyetlen sziklatömbből kivágott kis szentélyek létesítéséhez folyamodtak.

A késő egyiptomi művészeti alkotások túlnyomó többségének korát egyelőre nehéz meghatározni. Mind a kerek, mind a reliefszobrászat egyes emlékein már érződik — bár alkotó módon átformálva — a görög hatás. A késő egyiptomi aranypénzeken ez a hatás kétségtelenül kimutatható. Az i. e. IV. századi egyiptomi művészet talán egyik korai mintaképe lehetett a hellenisztikus művészetnek.

4. AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMA BUKÁSÁNAK ELŐESTÉJÉN

A KÖZPONTI HATALOM MEGGYENGÜLÉSE

Az i. e. V. és IV. század fordulója táján a perzsa államrendszer ziláltsága már világosan érezhetővé vált. Ez jutott kifejezésre Egyiptom elvesztésében, továbbá a Kisázsiában és Mezopotámiában lejátszódott eseményekben.

A kisázsiai satrapák, akik közül az V. század végén kimagaslott Tissaphernés, az energikus kormányzó és ügyes diplomata, az egymás közt felmerült nézeteltérések ellenére közös politikát folytattak, amely elsősorban Athénnek, a perzsák fő ellenségének a gyengítésére irányult. I. e. 407-ben valamennyi kisázsiai satrapia élére II. Dareios egyik fia, Kyros került, akit a történelem „az ifjabb Kyros" néven tart számon. A királyfi kezdettől fogva rendkívüli tehetséget árult el: helyreállította a perzsa hatalom presztizsét Kisázsiában, ügyesen lavírozott az ellenségeskedő athéniek és spártaiak között, és leste az alkalmat, amikor majd hasznot húzhat a görögök egyenetlenkedéséből.

II. Dareios halála után Kyros titokban harcra készülődött bátyja ellen, aki II. Artaxerxés néven foglalta el a trónt. Előkészületeit azzal álcázta, hogy az engedetlen Tissaphernés ellen kell vonulnia, a király pedig, aki valószínűleg már megszokta a satrapák villongásait, Xenophón szavai szerint „egyáltalán nem nyugtalankodott, amikor harcoltak, annál kevésbé, mivel az eredetileg Tissaphernés fennhatósága alá tartozó városok adóját Kyros megküldte a királynak". A spártaiak támogatták Kyrost, mert abban reménykedtek, hogy a győzelem után majd engedményekre kényszeríthetik az új királyt. Ezért Klearchos parancsnoksága alatt jelentős létszámú katonaságot bocsátottak Kyros rendelkezésére. Az ezt követő események — Kyros hadjárata, a kunaxai csata, majd

a 10 000 főnyi görög sereg visszavonulása az ellenséges országon keresztül — rendkívül fontosaknak bizonyultak a görögökre nézve, amennyiben kézzelfoghatóan megmutatták a perzsa birodalom katonai gyengeségét.

Nem tudjuk pontosan, hogy a birodalom keleti felében mi történhetett, annyi azonban bizonyos, hogy az Achaimenidák ebben az időben hatalmas területeket vesztettek el. Kypros szigetén nem sokkal az Antialkidas-féle béke után kirobbant Euagoras királynak az egyiptomiak által támogatott felkelése, akik egyébként a kisázsiai Pisidia lakóinak is segítettek a perzsák elleni harcukban. Szíriában (i. e. 365-ben) Ariobarzanés satrapa lázadt fel.

II. Artaxerxés uralkodásának utolsó éveiben majdnem minden nyugati satrapia elszakadt az Achaimenidáktól. A satrapáknak ebben a „nagy felkelésében", amelyet a kappadokiai Datamés irányított, részt vett Orontés armeniai satrapa, Ariobarzanés, a kisázsiai Daskyleion városának kormányzója, Tachós egyiptomi fáraó, több föníciai város, továbbá Kilikia, Pisidia és Lykia lakossága.

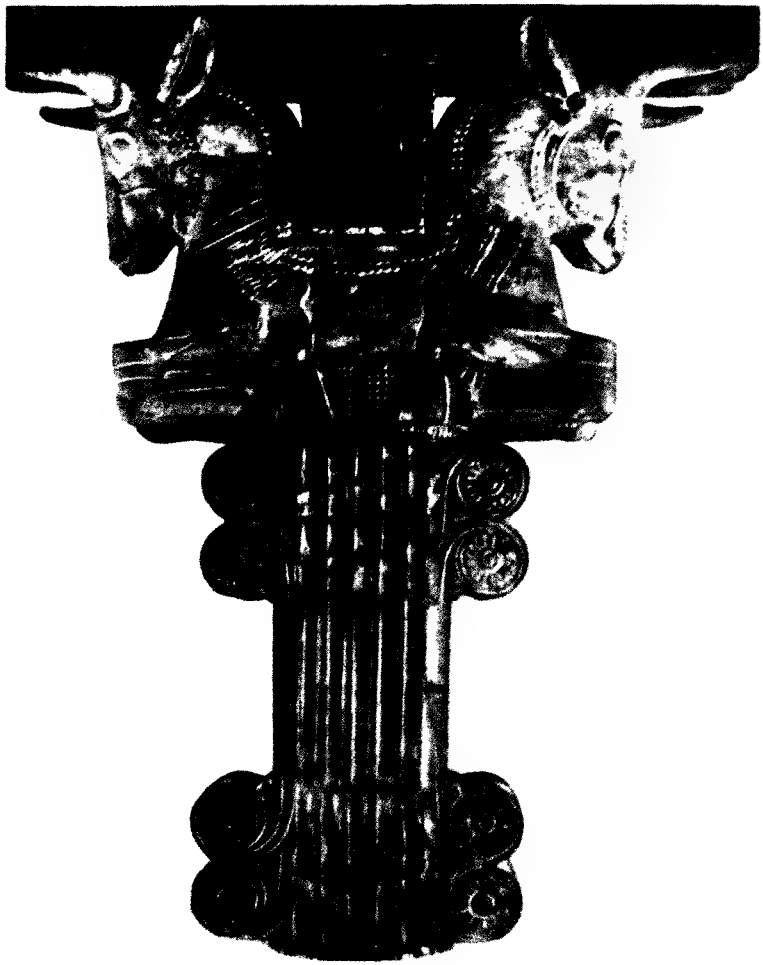

II. Artaxerxés susai palotájának oszlopfői
I. e. IV. század első fele

III. Artaxerxés Óchos uralkodását (358—338) a fellázadt törzsek és az engedetlen satrapák ellen folytatott elszánt küzdelem töltötte ki. A csatározások folyamán mindkét hadakozó fél egyre gyakrabban folyamodott a görög zsoldoskatonák segítségéhez. III. Artaxerxés leverte a kisázsiai, szíriai, föníciai és palesztinai felkeléseket és egy időre visszaállította a perzsa uralmat Egyiptomban is. A zendülő satrapák megfékezése céljából igyekezett megvonni tőlük azt a jogot, hogy önálló haderőt tartsanak fenn. Feltételezhető, hogy éppen a központi hatalom megszilárdítására irányuló törekvései miatt tette őt el láb alól egyik bizalmasa, az eunuch Bagoas, az udvari klikk vezetője. A trónra ekkor Oarsés került, akit azonban az udvari méltóságok csakhamar túlságosan önállónak tartottak és ezért i. e. 336-ban egész családjával együtt megölték. A trónra ekkor Kodomannost, az Achaimenida-ház egyik oldalági képviselőjét ültették, aki a III. Dareios uralkodói nevet vette fel. III. Dareios uralkodásának (336—330) története az Achaimenida-birodalom bukásának története; az egykor oly hatalmas birodalom már nem tudta kivédeni Makedón Alexandros seregeinek csapásait.

Az Achaimenidák birodalmának széthullása ugyanolyan törvényszerű és elkerülhetetlen volt, mint elődjéé, az asszír birodalomé. Amíg a királyi hatalom képes volt a haderő segítségével fennhatósága alatt tartani a különböző törzsekből álló birodalom függő lakosságának tömegeit, amíg a rabszolgatartóknak rendelkezésre tudta bocsátani a rengeteg rabszolgát és biztosítani tudta a kereskedelmi utakat, a hadszíntereket pedig a birodalom perifériájára tudta kitolni, addig a királyi hatalomra nemcsak a közvetlenül hozzáforrott katonai és hivatali arisztokráciának volt szüksége, hanem a rabszolgatartók, kereskedők, uzsorabankárok széles rétegeinek is, mégpedig a gazdaságilag fejlett országokban és tartományokban: Babiloniában, Mezopotámiában és Kisázsiában. Igaz, hogy az uralkodó osztálynak ezek a körei súlyos tehernek érezték az Achaimenidák despotizmusát, amellyel minél több pénzt igyekeztek kisajtolni a gazdag városokból, egyrészt adók révén, másrészt pedig közönséges rablással.

Még kevésbé voltak érdekelve a perzsa birodalom fennmaradásában a nagybirtokosok és rabszolgatartók, továbbá a távolabb eső területek törzsi arisztokráciája, akik nem álltak gazdasági kapcsolatban egymással és gazdaságukat saját külön érdekeik határozták meg. Például Egyiptom nem volt Elő-Ázsiára utalva: volt elég gabonája, nyersanyaga, ipari készítménye. Kisázsia nyugati részét gazdasági szempontból sokkal szorosabb szálak fűzték Görögországhoz, mint Babilóniához vagy Iránhoz; a szükségleti gazdálkodást folytató Belső-Ázsiát még sokkal inkább csak a katonai erő volt képes a perzsa birodalom keretei közt megtartani.

De a perzsa uralom vége felé már nem volt meg az az erő, amely az Achaimenidáknak világra szóló hódításaik sikerét biztosította. A perzsa hadsereg eredetileg a szabad közösségi tagok tömegéből toborzódott. Viszont a rengeteg kincsnek és rabszolgának Perzsiába való özönlése gyors vagyoni és társadalmi rétegeződésre vezetett: az arisztokrácia hihetetlenül meggazdagodott, a közösségi tagok egy része pedig tönkrement, adósrabszolgaságba süllyedt; idővel az arisztokráciából kikerült lovasság és a főleg közszabadokból álló gyalogság közti arány a lovasság javára tolódott el. A perzsa sereg már az i. e. V. században inkább a meghódított népek erőszakkal rekrutált kontingenseiből állott. A perzsák főleg csak a királyi testőrség és a parancsnoki kar tisztségeire tartottak igényt, de ennek tagjait züllötté tette a leigázott országok sok rablott kincse. Egyre nagyobb szerephez jutottak a zsoldosok, különösen a görögök. A perzsa alattvalókból szervezett csapatok számbelileg leapadtak, de a katonai szellemet és a fegyelmet még ezekben is egyre nehezebben tudták fenntartani.

A görög—makedón hadjáratok idején az Achaimenidák birodalma agyaglábú óriás volt, amely képtelennek bizonyult komoly és huzamos ellenállás kifejtésére. A külső hódítás csak leleplezte és betetőzte a belső széthullást.

De azok a tényezők, amelyek ennek a birodalomnak a létrejöttét előmozdították, továbbra is hatottak, sőt mondhatni még nagyobb erővel, mint azelőtt, hiszen a birodalom gazdaságilag legfejlettebb részeinek — mint például Babilóniának és általában Mezopotámiának s részben Szíriának — rabszolgatartó gazdaságai most jóval több rabszolgát és hadizsákmányt igényeltek, és következésképpen még inkább rá voltak utalva a szomszédos országok kifosztására és az államhatárok kiszélesítésére. Bár az árutermelés és a pénzgazdálkodás fejlődése Nyugat-Ázsiában egészében véve lassúbb volt, mint az antik világban, mégis ez a folyamat feltartóztathatatlanul haladt előre itt is, és főleg a városoknak — a rabszolgatartó kereskedelem és ipar központjainak — a felvirágzásában jutott kifejezésre.

A nyugat-ázsiai városok különböző történeti viszonyok közt jöttek létre és ennek megfelelően nagyon eltérő jellegűek voltak mind társadalmi szerkezetük, mind jogaik köre és „autonómiájuk" mértéke tekintetében. Az egyes városok és templomvárosi közösségek egymástól elszigetelten éltek,

az etnikai és ideológiai különbségek merev falként választották el őket. Igaz, hogy Mezopotámiában — már az asszír és az újbabiloni birodalmak keretei közt — kezdett bizonyos rendszerük kialakulni, de ezek a tendenciák a jelentősen nagyobb kiterjedésű Achaimenida-birodalomban nem fejlődtek tovább észrevehetően — talán azért, mert ebben a birodalomban a gazdaságilag elmaradott Perzsia arisztokráciája volt a vezető. Az Achaimenidák közigazgatásában érvényesült az a befolyásos áramlat, amely szerint a birodalmon belüli autonóm szervek csak gyengítenék a birodalmat. Jellemző ebből a szempontból Jeruzsálem példája. A város felépítését elrendelő, illetőleg megtiltó parancsok állandóan váltakoztak. A perzsa birodalomban nem folyt városépítés. A már előzőleg is fennálló szentélyek és városok többé-kevésbé megőrizhették kiváltságaikat, de újabb önkormányzattal rendelkező városok nem alakultak ki. Ez pedig arra vezetett, hogy a despotikus Achaimenida-birodalom a további gazdasági haladás legfőbb akadályozójává vált.

Ugyanakkor a rabszolgamunkára épülő termelési mód fejlődése Nyugat-Ázsiában, különösen a legjelentősebb gazdasági központokban, már megteremtette annak a politikai szervezetnek jó néhány előfeltételét, amely a katonai monarchiát az önkormányzattal rendelkező rabszolgatartó városok rendszerével egyesítette magában. Ezek szerint a görög—makedón hódítások során létrejött hellenisztikus államoknak is megvolt a maguk őstörténete, amely jóval a hódítások előtti időbe nyúlt vissza.

VIII. FEJEZET

MAKEDÓN ALEXANDROS BIRODALMÁNAK KIALAKULÁSA ÉS FELBOMLÁSA

1. GÖRÖGORSZÁG ÉS MAKEDONIA A PERZSA HADJÁRAT ELŐTT

A görög polis válsága, amelynek vészterhes jelei már az i. e. IV. század első felének eseményeiben megmutatkoztak, mélyen rányomta bélyegét a görög társadalmi és politikai élet egész további fejlődésére. A szabad termelők egyre fokozódó elszegényedése, a nagyrabszolgatartók szűk rétegének gazdagodása, a magántulajdon térhódítása, a pénzgazdaság és az uzsoraügyletek rohamos terjedése aláásta a gazdaságilag önellátó polis alapjait.

Az egyes görög városállamok közt a tengeri kereskedelem terén folyt elkeseredett versengés összefonódott a politikai hegemóniáért vívott küzdelemmel. E küzdelem folyamán a görög államszövetségek hol összeálltak, hol széthullottak, a küzdőfelek erőviszonyai minduntalan változtak, a városok kölcsönösen elszegényedtek és végső soron mind Makedonia fennhatósága alá kerültek.

A GÖRÖG—MAKEDÓN HÓDÍTÁSOK ELŐFELTÉTELEI

A korinthosi kongresszus határozatai megpecsételték azt a tényt, hogy Görögország elvesztette politikai függetlenségét. Bár a kongresszus határozataiban volt szó a görög városállamok önállóságáról, ez az „önállóság" valójában arra korlátozódott, hogy a városok nem voltak adófizetésre kötelezve Makedoniával szemben és a helyi vezetők megtarthatták pozícióikat, természetesen csak abban az esetben, ha a makedónbarát irányzatnak voltak a hívei. Ilyen drága áron kellett megvásárolni azt, amit maguk a görögök csak egyetlenegyszer, de akkor sem teljes mértékben és csak viszonylag rövid időre tudtak kivívni a görög—perzsa háborúk alkalmával: a polisok közti békét és az erőknek egy közös feladatra történő mozgósítását.

A görög társadalom legkülönbözőbb rétegeinek érdeke volt, hogy az egész görög világban béke jöjjön létre. A véget nem érő testvérháborúk a nagybirtokosok földjeinek, házainak és ingóságainak a kisajátításával jártak együtt. A földbirtokosok helyzete meglehetősen bizonytalanra fordult. A zsoldosok tömege, a lumpenproletár-elemek számának megnövekedése az államcsínyek állandó veszélyét idézték fel. Éppen ezért a vagyonos osztályok készek voltak lemondani az állami függetlenségről, ha ez biztosította gazdasági és politikai uralmuk helyreállítását. Nem véletlen, hogy a korinthosi kongresszus határozatai a polisok közti béke feltételeit az antik demokrácia azon jelszavainak — a földosztásnak és az adósságok eltörlésének — a tilalmával kapcsolták össze, amelyek a leggyűlöletesebbek voltak a vagyonos rétegek előtt.

Az oligarcha körök a kongresszus határozataiban saját politikai programjuk legfontosabb pontjainak a megvalósítását látták. Ezt a programot még Philippos sikerei. Görögország meghódítása

a.) AZ ÓKORI VILÁG AZ I. E. IV. SZ. KÖZEPÉN

0° Greenwichtől K-re

Makedonia Makedón Alexandros keleti hadjáratának előestéjén

Makedón Alexandrossal szövetséges államok

Az Achaimenidák birodalma

Róma birtokai

Karthago birtokai

A bosporosi királyság

A városállamok területe „Magna Graecia -ban

KURU India államai és törzsei

WEI Kína államai

Mérték a 40° északi szélességen

500 0 500 1000 km

MAKEDONIA AZ I. E. IV. SZ. KÖZEPÉN

Makedonia i. e. 359-ig

Makedonia hódításai az i. e. IV sz. közepén

352 A hódítások évei

338 A legfontosabb ütközetek helye és éve

75 0 75 km

b.) MAKEDÓN ALEXANDROS HÓDÍTÁSAI

Makedonia i. e. 336-ban

Makedón Alexandros állama

Makedón Alexandrostól csak névleg függő területek határa

Pöros és Taxilés királyságainak területe, amelyek meghódításuk után birtokukban maradtak

Alexandros útvonala

Krateros útvonala

Nearchos hajóhadának útvonala

× 352 A legfontosabb ütközetek helye és éve

Nikaia Alexandrostól alapított városok

A, K Népnév

Királyi út

200 0 200 400 km

40° Greenwichtől K-re

előtt fogalmazta meg az oligarchák érdekeinek szószólója: Isokratés. De a történeti valóság messze túlhaladta ezeket a tervezgetéseket: a független városállamok ógörög symmachiájának (szövetségének) feltámasztásában tulajdonképpen egy új politikai szervezet jelent meg, amely a csupán látszatra szabad polisoknak és a katonai monarchia központosított hatalmának az összekapcsolásán alapult.

A görögség egészére kiterjedő béke megteremtéséhez természetesen a lakosság széles rétegeinek is érdeke fűződött, hiszen a szüntelen háborúskodás minden következménye — éhezés, halál, tönkrejutás — elsősorban közülük szedte áldozatait. Csakhogy a görög társadalomnak éppen ezekben a rétegeiben élt legerősebben a makedónellenes hangulat, köztük élt legelevenebben a függetlenségnek és a polis-demokráciának a hagyománya. Ezért azok a békefeltételek, amelyeket Makedonia görög „szövetségeseinek" diktált, nem is tarthattak számot a tömegek helyeslésére. A békét csak fegyveres erővel kényszeríthették rájuk: ezért jelentek meg a makedón helyőrségek Görögország legfontosabb stratégiai pontjain.

De a korinthosi kongresszus határozatainak szerzői megkísérelték, hogy a görög társadalomnak ezeket a rétegeit, amelyek nem óhajtottak megbékélni politikai önállóságuk elvesztésével és a demokrácia eltiprásával, legalábbis részben kárpótolják, és a fennálló renddel szemben megnyilvánuló elégedetlenségüket más vágányra tereljék. Világgá kürtölték tehát azt a jelszót, amelyet a rabszolgatartó felső rétegek és a görög társadalom deklasszált elemei egyaránt elfogadhattak: „a hellének megbosszulására" Perzsia ellen indítandó háború jelszavát.

Ezt a jelszót nem kívülről, nem a makedónok részéről erőltették. A görögök ismerték a perzsa birodalom felmérhetetlen gazdagságát, és ez már régóta mély benyomást tett rájuk. „Szerencsésnek mondhatjuk a perzsa királyt és minden szolgáját — írta Xenophón —, hiszen bárki láthatja, milyen nagy és gazdag az országa, gazdag élelemben, rabszolgákban, jószágban, aranyban, ruhákban." A 10 000 görög hadjárata elég világosan megmutatta a perzsák katonai és politikai szervezetének belső gyengeségét. Ezért talált olyan lelkes visszhangra Isokratés felhívása: tegyük át a hadszínteret Perzsiába, a perzsa aranyat pedig Görögországba!

A Perzsia elleni háborúnak, e hadjárat módjainak és várható eredményeinek a kérdése nemcsak a publicisztikában vetődött fel, hanem még a népszerű filozófiai értekezésekben is. Különféle tervek merültek fel katonai-földművelő gyarmatvárosok szervezésére vonatkozólag, s erre ebben az időben új ösztönzést adott a zsoldosrendszer térhódítása és a tömeges kivándorlás, vagyis azok a jelenségek, amelyeket a rabszolgamunka és a szabadok munkája közti konkurrencia, a társadalmi harc fokozódása, a sok politikai fordulat és polgárháború idézett elő. Az i. e. IV. század folyamán a görög világ határain belül és határvidékein számos gyarmatosítási kísérlet történt, sok új várost alapítottak. Ezek a kísérletek vezették be azt a hatalmas gyarmatosítási folyamatot, amely a görög—makedón hódításokat követően átterjedt a keleti országokba is.

Ennélfogva a Perzsia elleni háború jelszava azontúl, hogy Görögország hajdani nagyságának és hírének emlékeit ébresztgette, egyben ez volt az a csábító — és a megváltozott körülmények között meg is valósítható — célkitűzés, amely a lakosság legkülönfélébb rétegeiben visszhangra talált, sőt amely bizonyos mértékig még igazolta is a Makedoniával kényszerből kötött szövetséget. A görög polisok csapatai a makedón phalanxokkal együtt és a makedón hadseregnek a korhoz képest magas fokú technikai felkészültségével olyan erőt képviseltek, amely — mint a korábbi összecsapások tapasztalata bizonyította — a siker reményében szállhatott szembe a számbelileg sokkal nagyobb perzsa sereggel. A siker annál inkább lehetségesnek látszott, mivel a Perzsia elleni háború igazi méreteit nem lehetett sejteni a háború előtt, hiszen a köztudatban elsősorban a kisázsiai görög városok felszabadításának teljesen konkrét, de korlátok közé szorított feladata élt, ugyanakkor az általánosabb cél — a „bosszúállás" a perzsákon — hasonlíthatatlanul homályosabb volt.

II. Philippos nem sokkal a korinthosi kongresszus után megkezdte a Perzsia ellen tervezett háború előkészületeit: két hadvezérét, Attalost és Parmeniónt csapatok élén Kisázsiába küldte. De Philippost i. e. 336 nyarán, leányának az esküvőjén meggyilkolták, és ez a váratlan esemény megakadályozta e tervek megvalósítását. A feltehetően politikai indítékokból elkövetett gyilkosság körülményeit nem sikerült tisztázni. II. Philippos halála után fia, Alexandros lett Makedonia királya (356–323).

Alexandros egész jellemén rajta van korának és annak a környezetnek a bélyege, amelyben nevelkedett: a kezdetleges, félbarbár állam uralkodó osztályáé, amely a távoli hódítások útjára lépett és ebben az időben a hellén világ élére került. A makedón uralkodók pártolták a kiváló görög költőket és művészeket, a makedón arisztokrácia sok képviselője szívesen olvasta Homéros és Euripidés műveit, de mindezzel jól megférték a makedón udvarra jellemző durva szokások, a kíméletlen leszámolások és kivégzések. Alexandros görög nevelésben részesült, Aristotelés tanította, aki nagy hatással volt növendékére. A tanítvány mesterének köszönhette, hogy széles látókörre tett szert, és felébredt benne az érdeklődés a legkülönfélébb ismeretágak iránt. Ugyanakkor szívesen foglalkozott testgyakorlással és katonai dolgokkal is. Tizennyolc éves korában Alexandros már a makedón sereg balszárnyát vezette a Chairóneia melletti csatában. Még korábban történt, hogy Philippos már az állam kormányzásába is bevonta fiát. Alexandrost gyermekéveitől kezdve azok a nézetek és erkölcsi szokások formálták, amelyek a makedón udvari környezetben uralkodtak. Nyilván már ebben az időben kiforrt jelleme, amely ellentmondásoktól terhesen egyesítette magában a hideg számítást és a tüzes temperamentumot, nagylelkűséget és kegyetlenséget, a törhetetlen akaratot és hajlékonyságot, úgyhogy alkalmazkodni tudott a legbonyolultabb körülményekhez is.

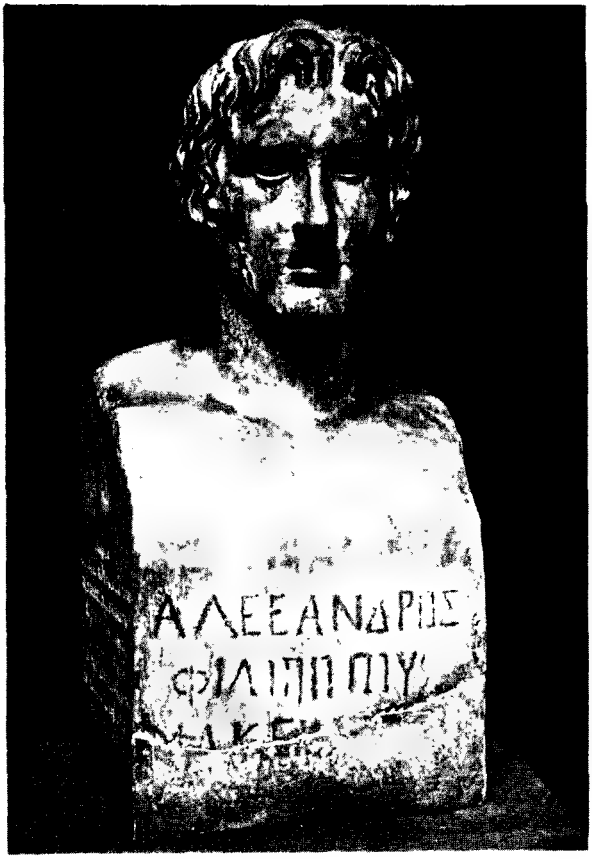

Makedón Alexandros (Nagy Sándor)
Lysippos műve. I. e. IV. sz. második fele. Római másolat

A makedón udvar helyzete meglehetősen zilált volt: dúlt a harc az arisztokrácia különféle csoportjai között. Ezek közül a csoportosulások közül az egyik nagyjából az alsó-makedóniai arisztokráciából került ki, mivel annak idején éppen Alsó-Makedonia volt az a mag, amely körül a többi tartomány tömörült. Philippos ennek az alsó-makedoniai arisztokráciának számos képviselőjét magához édesgette és az udvarban meg a hadseregben a legmagasabb helyekre állította, Alexandros körül viszont elsősorban a felső-makedoniai arisztokrata nemzetségek fiatalsága kezdett csoportosulni, amely nem egy esetben határozott ellenzékiséggel szemlélte Philippos környezetét. Így alakult ki Alexandros bizalmas baráti köre. Ebből a körből kerültek ki később, Ázsia

meghódítása idején a legenergikusabb és legtehetségesebb politikusok: Ptolemaios (Lagós fia), Harpalos, Héphaistión, a krétai Nearchos stb. I. e. 337-ben — az udvari körökben dúló harc következményeképpen — Alexandros és néhány barátja kénytelen volt még az országot is elhagyni. Philippos azonban hamarosan kibékült fiával.

Philippos halála után az udvari cselszövények újult erővel lángoltak fel. De Alexandros kíméletlenül leszámolt a rokonai közül számba jöhető trónkövetelőkkel és a makedón hadsereg néhány ellenszegülő parancsnokával. Hatalmát azonban az udvari intrikákon és a makedoniai belső zavargásokon kívül más is fenyegette: északon a thrák—illyr törzsek régi keletű ellenségeskedése és elszakadása, délen pedig a görögországi makedónellenes mozgalom. Alexandros megújította a görög államok és Makedonia szövetségét, majd i. e. 335 tavaszán észak felé, Thrakia ellen vonult. Kegyetlen bosszút állt a thrákokon, majd tovább vonult az Istros (Duna) felé, a geták ellen. A makedónok rabszolgának adták el a foglyulejtett férfiakat és nőket, elhurcolták a jószágot és minden elmozdítható vagyont, kifosztották és felégették a falvakat. A geták nem tudták feltartóztatni a makedón támadást, de Alexandros hamarosan kénytelen volt Illyria ellen vonulni, ahol felkelés tört ki a makedón uralom ellen. Az illyriai felkelés elfojtása után a makedón hadjárat elérte célját: északon hosszú időre biztosítva volt a nyugalom.

Időközben Philippos meggyilkolása és Alexandros ideiglenes távolléte Görögországban újból lángra lobbantotta a makedónellenes közhangulatot. Elsőnek Thébai lépett fel nyíltan. Athén és a peloponnésosi városok csatlakoztak a makedónellenes mozgalomhoz, de óvatosabban jártak el. Alexandros, mihelyt értesült a kibontakozó mozgalomról, csapataival gyorsan visszatért Illyriából és rövid két hét elteltével máris Thébai falai alatt állott. Bár a görög városokkal szemben folytatott politikájában általában körültekintő volt, az adott esetben úgy döntött, hogy példát mutat és kegyetlenül leszámol ellenségeivel. Thébai elfoglalása után a lakosság életben maradt tagjait rabszolgának adatta el, magát a várost pedig földig lerombolta tatta. Thébai tragikus sorsa megdöbbentette egész Görögországot. Ezeket az eseményeket — a történetíró Arrianos szavai szerint — kortársai országos csapásnak tekintették. A makedónellenes mozgalmat elfojtották. Az északi hadjárat és a Közép-Görögország elleni akció sikere szabaddá tette Alexandros kezét: hozzáfoghatott az ázsiai hadjárat megvalósításához.

2. ALEXANDROS HADJÁRATAI

AZ ÁZSIAI ÉS EGYIPTOMI HADJÁRAT

I. e. 334 tavaszán a makedón—görög hadsereg átkelt a Hellespontoson. Ez a sereg nem vc[1]+ nagy, de annál jobban meg volt szervezve: a 30 000 gyalogos mellett 5000 lovas szállt hadba. A gyalogság zömét a makedón phalanx nehézfegyverzetű katonái, a görög szövetségesek és zsoldosok tették ki. A „barátok" (*hetairos*-ok) egy részét és néhányezer főnyi gyalogságot Alexandros Makedonában hagyott Antipatrosnak, az idősebb nemzedék egyik kiváló hadvezérének a parancsnoksága alatt.

Az első összecsapás az ellenséggel a Hellespontostól nem messze, a Granikos-folyónál, i. e. 334 májusában zajlott le. A csatában a döntő szerepet a makedón lovasság játszotta. Azokat a foglyul ejtett görög zsoldosokat, akik a perzsa seregben szolgáltak (mintegy 2000 ember), Alexandros rabszolgának adatta el és Makedoniába irányította, mivel a korinthosi kongresszus annak idején a perzsa szolgálatban álló görögöket a közös ügy elárulóinak bélyegezte. A Granikos melletti győzelemmel megnyílt az út a kisázsiai partok mentén.

A görög polisok nagyobb része önként meghódolt a makedónok előtt, de azért voltak kivételek is; különösen Milétos és Halikarnassos fejtett ki elszánt ellenállást. A kisázsiai görög városok

külpolitikáját az illető városokban dúló pártharcok állása szabta meg, továbbá az, hogy állomásoztak-e ott perzsa egységek és görög zsoldosok. A zsoldosok elkeseredett ellenállást tanúsítottak Alexandros seregeivel szemben, és csak később, a makedónok hadi sikereinek eredményeképpen ébredtek rá arra, hogy előnyösebb nekik a makedón király seregében szolgálni, mint ellene harcolni.

Ami a meghódolt kisázsiai görög polisokat illeti, Alexandros — elsősorban taktikai meggondolásoktól vezettetve — a „felszabadítás" politikáját érvényesítette velük szemben, vagyis bevezette e polisokban a demokratikus rendet és kiűzte a perzsák csatlósait. Csakhogy a polisok „szabadsága" Kisázsiában méginkább látszólagosnak bizonyult, mint Görögországban; a „felszabadított" kisázsiai városokat rendszerint fel sem vették a korinthosi szövetség tagjai közé.

Kisázsia meghódításának eredménye elsősorban a partvidék, a legfontosabb katonai és kereskedelmi utak birtokbavétele volt, úgyhogy a helyi közigazgatás és a pénzügyek makedón ellenőrzés alá kerültek. Ezután Alexandros seregei a hegyszorosokon keresztül Észak-Szíriába vonultak át. A perzsákkal való találkozás és az újabb nagy ütközet i. e. 333 őszén, Issosnál, a tenger és a hegyek közti szűk völgyben zajlott le. A perzsa sereget maga Dareios vezette. Helyzete szilárd volt, mivel a makedón hadsereget sikerült elvágnia hátországi területeitől, és a nehezen járható terep megkönnyítette a védekezést, bár másrészről akadályozta is a perzsákat abban, hogy számbeli fölényüket kiaknázhassák. A makedónok a jobbszárny lendületes rohamával ismét sikert értek el. Dareios egész málhavonatát odahagyva elmenekült; anyja, felesége és gyermekei Alexandros fogságába estek. A győztes óriási hadizsákmányhoz jutott. Alexandros visszautasította a perzsa király békeajánlatát, és seregeit gyorsan tovább vezette dél felé Dél-Szíria, Palesztina és a Nílus völgye irányában.

Makacs ellenállást fejtett ki a makedónokkal szemben Fönícia és Palesztina néhány nagy kereskedelmi központja: Tyros és Gaza. Olyan erődöt, mint amilyen Tyros volt, nem lehetett csak úgy menet közben elfoglalni, ezért Alexandros az ostrom eszközéhez folyamodott. Felvonultatta hadigépeit, óriási méretű ostromműveket építtetett, egy hatalmas töltéssel összekötötte a szigeten épült Tyrost a szárazfölddel. Hét hónapig tartott az ostrom, míg végül i. e. 332-ben sikerült a várost elfoglalnia. A gazdag városban szabad rablást engedélyezett, a férfiakat kardélre hányatta, a nőket és gyermekeket rabszolgának adatta el. Ugyanez lett a sorsa Gazának is. Egyiptomban viszont, amely mindig terhesnek érezte a perzsa megszállást, Alexandros nem ütközött ellenállásba: a perzsa satrapa átadta neki a memphisi erődöt, az államkincstárat és seregével együtt megadta magát. Az egyiptomi papság ünnepélyesen fogadta az új hódítót. Alexandros expedíciót vezetett Amon oázisába, és itt, az istenség szentélyében, a papok Rēᶜ fiának, „Amon kedveltjének" nyilvánították őt. Egyiptom meghódítása tehát elnyerte a vallás szentesítését; Alexandros hatalmát a régi Egyiptomra jellemző hagyományos formák leplébe burkolták.

Az i. e. 332—331. év telét a makedón—görög csapatok Egyiptomban töltötték. Alexandros a Nílus deltájában, a tenger és a hatalmas Mareai- (Mareótis-) tó között új várost alapított és a maga nevéről Alexandreiának nevezte el. Az új város helyét rendkívül ügyesen választották meg. Alexandreia már az i. e. IV. század végén és a III. század elején a keleti görög világ legjelentősebb kereskedelmi és ipari központjává, legfontosabb művelődési centrumává fejlődött. Egyiptom meghódítása és Alexandreia megalapítása nagyban hozzájárult a Földközi-tenger keleti vidéke fölötti teljes makedón uralom megszilárdításához.

I. e. 331 tavaszán a makedónok Egyiptomból a Palesztinán keresztül vezető ősi úton Föníciába, majd onnan az Eufrátesz felé vonultak. Dareios nem is kísérelte meg, hogy Alexandros csapatainak előnyomulását feltartóztassa és megakadályozza átkelésüket az Eufráteszen és a Tigrisen. Az ellenfelek újabb összecsapására csak a Tigris keleti oldalán, a hajdani Asszíria területén levő Gaugaméla nevű falu mellett került sor.

A gaugamélai csata (i. e. 331 szeptemberében) az ókor egyik legnagyobb ütközete volt. A kitűnő belső-ázsiai és indiai lovasságnak a makedón balszárny ellen intézett sikeres rohama nem háríthatta el Dareios vereségét. A perzsa hadsereg gerince ez alkalommal sem bírta ki a hetairosok és a makedón phalanx csapását. A hatalmas perzsa tábor — minden málhájával, elefántjaival,

Görögök és perzsák harca
A sidóni ún. Nagy Sándor-szarkofág domborműves ábrázolása. I. e. IV. század vége

tevéivel, az ott őrzött pénzekkel együtt — a győztes kezébe jutott. Dareios megsemmisítő vereséget szenvedett. Ő maga először Médiába, majd onnan a Kaszpi-tótól délre elterülő hegyes, ritkán lakott és nehezen megközelíthető vidékre menekült. A Babilonia és Susiane fővárosai felé vezető út szabadon állott a makedónok előtt. Dareios hadipénztárának Gaugamélánál történt kézbekerítése, majd különösen a Babilonban és Susában őrzött kincsek megszerzése révén Alexandros pénzforrásai hatalmas mértékben felduzzadtak.

Persepolisban a makedónok felgyújtották a perzsa uralkodók nagyszerű palotáját; így bosszulták meg, hogy a perzsák i. e. 480-ban Xerxés hadjárata során végigpusztították Görögországot. Persepolisból a makedónok a hegyszorosokon keresztül Médiába, a méd fővárosba Ekbatanába nyomultak előre. Itt Alexandros — „a görögök megbosszulásáért" indított hadjárat befejeztével — hazaengedte a thesszáliai lovasokat és a többi görög szövetségest. De a további hadjáratban való részvétel óriási előnyökkel kecsegtetett, s így sok görög katona megmaradt Alexandros szolgálatában. A legközelebbi feladat most Dareios üldözése volt.

A gaugamélai vereség után Dareios csak útjában állt a keleti területek kormányzóinak, akiket különben is kevés szál fűzött az Achaimenida-birodalom elő-ázsiai satrapiáihoz. Ezért i. e. 330 nyarán meggyilkolták az utolsó Achaimenidát, ők maguk pedig tovább menekültek kelet felé. Nem sokkal ezután Béssos baktriai satrapa magát kiáltatta ki „nagykirálynak" és a IV. Artaxerxés nevet vette fel. Alexandros viszont trónbitorlónak jelentette ki, mivel már magát tekintette az Achaimenida-birodalom egyedüli törvényes örökösének. Tovább folytatta tehát a keleti hadjáratot és seregének legkönnyebben mozgó egységeivel Hyrkaniába vonult, ahova Dareios görög zsoldosai

menekültek. A makedónok támadása a zsoldosokat az ellenállás megszüntetésére, illetőleg megadásra kényszerítette. Alexandros politikája velük szemben most megváltozott: azokat, akik a korinthosi kongresszus előtt állottak perzsa szolgálatban, hazabocsátotta, azokat pedig, akik csak később szegődtek perzsa szolgálatba, a saját seregébe fogadta be. Hadseregének eredeti állománya a folytonos harcok során megcsappant, ezért újabb és újabb feltöltésre volt szüksége.

Hyrkaniából a makedón sereg Parthiába és Areiába vonult. A fő központok elfoglalását követően felmérhetetlen kincsek birtokában, a perzsa állam legsűrűbben lakott, leggazdagabb és legkulturáltabb részének meghódítása után a görögök és makedónok egyre távolabb és távolabb meneteltek a pusztaságokon vagy hegyes vidékeken keresztül. Ennek a hódító menetnek az alapfeltétele az általános politikai helyzetnek, valamint a hadsereg összetételének és jellegének a megváltozása volt.

Az első időkben a hadjárat sorozatos sikerei, majd különösen a perzsa királyi kincstár elfoglalása nemcsak sok új katonát, hanem rengeteg különféle kereskedőt és üzletembert is vonzott a makedón seregbe. Ezek aztán újabb és újabb hódításokra, zsákmányra, földre áhítoztak. Alexandroshoz pártolt át sok perzsa helytartó és az iráni arisztokrácia számos más képviselője, mégpedig az alájuk rendelt katonai egységekkel együtt. Alexandros már meghódította az Achaimenida-birodalom területének nyugati részét, és célja az volt, hogy örökségét teljes egészében birtokba vegye. Mindenesetre nem látta tisztán a még fennmaradt területek nagyságát és a meghódításukkal járó nehézségeket.

A kelet felé való további hadműveletek lehetősége nagymértékben a nyugati, görögországi helyzettől függött. I. e. 331-ben a makedónellenes mozgalom fő központja Spárta volt: Agis spártai királynak sikerült maga mellé állítania néhány más peloponnésosi államot is. Ennek a mozgalomnak a megerősödése súlyosan veszélyeztethette a görögországi makedón hegemóniát. De Antipatrosnak a szövetségesek fölött aratott megalopolisi győzelme és Agis halála biztosította Alexandros számára a hátországi helyzet megszilárdulását nyugaton, illetőleg a cselekvési szabadságot keleten.

KÖZÉP-ÁZSIA LAKOSSÁGÁNAK HARCA A MAKEDÓN HÓDÍTÁS ELLEN

Alexandros hadjáratait látva, világos képünk lehet a keletre jellemző óriásbirodalmak kialakulásának folyamatáról. A hódítók elsősorban arra törekedtek, hogy az ország katonai és kereskedelmi útjait, fő központjait kerítsék a hatalmukba. Az óriási területen elszórt települések kizsákmányolt lakossága, amelyet csak gyenge szálak fűztek a központokhoz, nem tanúsított komoly ellenállást. De már Kelet-Iránban és Közép-Ázsiában, vagyis azokban az országokban, amelyet még jórészt szabad közösségi tagok laktak, és ahol még elevenen éltek a katonai demokrácia maradványai, a helyzet másképpen alakult. Itt a makedón seregeknek jelentős nehézségekkel kellett megküzdeniük és majdnem három esztendőt kellett a közép-ázsiai területek meghódítására fordítaniuk. Ezt az egész három esztendőt a bennszülött lakosság ellen folytatott elkeseredett harc töltötte ki. A harcias hegyi és pusztai törzsek elszántan védelmezték függetlenségüket, újabb és újabb felkeléseket robbantottak ki. Alig vonultak ki a makedón főerők a meghódított területről, a bennszülött lakosság osztagai máris rajtaütöttek a csekély létszámú makedón helyőrségeken, megsemmisítették őket, megszakították az összeköttetést köztük. Például Areiában Satibarzanés satrapa letette a fegyvert és meghódolt Alexandros előtt, de mihelyt a makedón hadsereg főerői Baktriába vonultak, újból felkelést robbantott ki. Alexandrosnak vissza kellett térnie Areiába, hogy a felkelést elfojtsa.

I. e. 330—329 telén Alexandros — Béssos üldözése közben — benyomult Baktriába és a Hindukuson keresztül leereszkedett az Óxos (Amu-Darja) völgyébe. Béssos az ország pusztulása után a folyó túlsó oldalára vonult vissza, de itt már sem a bennszülött lakosság, sem a többi törzsfő nem

támogatta. Ptolemaios, akit Alexandros egy kisebb egység élén előreküldött, körülfogta azt a falut, amelyben Béssos tartózkodott, és könnyűszerrel foglyul is ejtette a „nagykirályt". Béssos keservesen megszenvedett: kínpadra vonták, majd Ekbatanába küldték és ott kivégezték.

A makedón sereg ezután tovább vonult az Iaxartés (Szir-Darja) termékeny völgyébe. E folyó partján alapították Alexandreia Eschaté városát (a mai Leninabadot), amelynek rendeltetése az volt, hogy támaszpontul szolgáljon a sogdianéi hadműveletekhez. Az új városok alapításának, vagy korábbi települések kibővítésének fő indítékai hadászati és társadalmi jellegű meggondolások voltak: ezeket szánták katonai településeknek, támaszpontoknak, amelyekben az idősebb korosztályokhoz tartozó katonákat, rokkantakat, zsoldosokat letelepítették, de helyet kaptak itt a bennszülött lakosok is. A lakosság kevert volt: egymás mellett éltek itt görögök, makedónok, irániak.

Közép-Ázsia meghódítása azonban még korántsem fejeződött be. Ehhez nemcsak a „városok", vagyis a megerősített helységek elfoglalására volt szükség, hanem a bennszülött lakosság makacs ellenállásának elfojtására is. I. e. 329-ben a makedónok erős ellenállásba ütköztek Kyreschata körzetében. Valamivel később, de még ugyanebben az évben, a szogdok és a szakák egy 2000 főből álló makedón helyőrséget gyilkoltak le. A hódítók ellen fordultak a közép-ázsiai nomád törzsek: a dahák és masszageták is.

A bennszülött lakosságnak energikus, fáradhatatlan és tehetséges vezére akadt Spitamenés szogd főúr személyében. Spitamenés nem bocsátkozott harcba Alexandros derékhadával, hanem egyes osztagain ütött rajta, ezeket megsemmisítette, és felszabadította a makedónok által már megszállt helységeket. A megfoghatatlan ellenfél elleni harc rengeteg időt és erőt emésztett fel. A makedónok kegyetlen bosszút álltak a bennszülött lakosságon. Sogdianéban, Gaza elfoglalása alkalmával minden férfit kivégeztek, az asszonyokat és gyermekeket rabszolgának adták el. Rabszolgasorba süllyesztették hat más város lakosságát is. A masszageták, akik Spitamenést támogatták, csak veresége után pártoltak el tőle: kifosztották a baktriaiak és a szogdok málhavonatát, Spitamenés fejét levágták és elküldték Alexandrosnak.

I. e. 327 elején Alexandros egy erődöt ostromolt, amelyben Oxyartés szogd főúr tartózkodott családjával együtt. Az ostromlottak biztonságban érezték magukat a teljességgel megközelíthetetlennek hitt hegyi erősségben. Csúfolódva kiáltották a makedónoknak, hogy az ő várukat csak repülő emberek tudnák elfoglalni. De a következő éjszaka 300 makedón önkéntes kötelek segítségével felmászott és az erőd fölé került. Reggel, amikor az ostromlottak ott látták az ellenséget az erőd fölötti sziklákon, hirtelen megjelenésüktől megdöbbenve megadták magukat. Alexandros így ejtette foglyul Oxyartést és rendkívüli szépségű leányát, Rhóxanét, akit azután nemsokára feleségül is vett.

Alexandros Közép-Ázsiában a hadjárat korábbi periódusaihoz viszonyítva sokkal inkább igyekezett megnyerni magának a bennszülött arisztokráciát és csapataikat, amelyekre égetően szüksége volt. Jellemző, hogy számos intézkedés — a *proskynésis* (az uralkodó előtti földreborulás), a méd királyi öltözet használata stb. bevezetése, ami a Kelethez való közeledés erőltetését bizonyítja, arra az időre esik, amikor Alexandros Kelet-Iránban és Közép-Ázsiában tartózkodott. Ekkor osztotta be először a baktriai és a szogd lovasságot hadseregébe; később katonái közé fogadott dahákat és szakákat is.

Alexandrosnak ez a politikája bizonyos sikereket ért el. A bennszülött arisztokrácia egy része valóban lassanként másfelé kezdett orientálódni, bár más részük továbbra is ellenséges szemmel nézett Alexandrosra. A király abbeli törekvésében, hogy egyre újabb szövetségeseket szerezzen magának, visszaadta a bennszülött arisztokrácia hozzápártolt képviselőinek birtokaikat, Oxyartést Baktria satrapájának nevezte ki.

Alexandros hadjárata Közép-Ázsiának azokat a területeit is érintette, amelyek kívül maradtak birodalmának határain. I. e. 329—328 telén, amikor Alexandros Baktriában időzött, a „szkíták"

királyának követei jelentek meg előtte. (A görögök szkítáknak nevezték a legkülönfélébb északi törzseket, köztük a szakákat is.) Ugyanebben az időben érkezett Baktriába Pharasmanes chorasmiéi király is 1500 lovasával és felajánlotta, hogy kalauzolni fogja őt, amennyiben hadjáratát nyugatra a Fekete-tenger partvidéke felé folytatná.

A MAKEDÓN SEREGBEN FOLYÓ HARC. A HADSEREG REFORMJA

Kelet-Irán és Közép-Ázsia meghódítása idején már kiütköztek az elégedetlenség első látható jelei a makedón sereg parancsnoki karában. Ez az elégedetlenség főleg Alexandros ellen szőtt összeesküvések formájában mutatkozott meg. Az elégedetlenség okait meglehetősen nehéz tisztázni, mivel forrásaink tulajdonképpen csak az összeesküvések részeseinek személyes indítékait hangsúlyozzák.

Feltehető azonban, hogy az ellenzékiség gyökerei a makedón arisztokrácia egyes csoportjai közt régóta folyó vetélkedéshez nyúlnak vissza. Ez a hangulat most főleg azokban az arisztokrata körökben kerekedett felül, amelyek attól tartottak, hogy az új óriásbirodalomban, amely egyre inkább keleti despotiává formálódott, háttérbe fognak szorulni.

Még Alexandros egyiptomi tartózkodásának idejére vezethetők vissza a Philótas-féle összeesküvés gyökerei. Philótas volt a hetairosok parancsnoka, egyben a makedón hadsereg egyik legidősebb és legtapasztaltabb vezérének, Parmeniónnak a fia. A hadsereg Kelet-Iránban állomásozott, amikor Philótast letartóztatták, kínpadra vitték, majd hadbíróság elé állították. A tárgyalás az egybehívott makedón sereg előtt folyt le. Philótast halálra ítélték és nyíllövésekkel végezték ki. Az összeesküvéssel kapcsolatban Alexandros később Parmeniónt is kivégeztette. Nyilván ezzel az összeesküvéssel függött össze a hetairosok szervezetének megváltoztatása: Alexandros most két részre osztotta és Héphaistión, valamint Kleitos parancsnoksága alá rendelte őket. I. e. 328 őszén, amikor Alexandros Marakandában (a mai Szamarkandban) időzött, még egy olyan esemény történt, amely a makedón arisztokrácián belüli ellentétek heves kiéleződéséről tanúskodik. Lakoma közben Alexandros hirtelen dühkitörésében leszúrta egyik leghűségesebb hadvezérét, Kleitost, aki azt merészelte az arcába vágni, hogy apját, Philippost, Amonra cserélte fel, és hogy lakomáin nincs már helye a szabad embernek, csak rabszolgáknak és barbároknak. Ez az epizód már az ókorban hálás témául kínálkozott arra, hogy Alexandrost mint keleti despotát mutassák be.

Nemsokára az udvari apródok is összeesküvést szerveztek Alexandros ellen. A makedón arisztokraták fiai személyes szolgálatot teljesítettek a királyi testőrségben. Forrásaink merőben személyes motívumokról számolnak be, mint amelyek Hermolaos apródot, az összeesküvés kezdeményezőjét vezették. De ha az összeesküvők személyi összetételét vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy valamennyien az Alexandrosszal szemben ellenséges érzületű makedón arisztokrácia köréből kerültek ki. Az apródok, akik állandóan a király közvetlen környezetében tartózkodhattak, azt találták a legjobbnak, ha az ágyában ölik meg. Az összeesküvés azonban kiderült, s résztvevőit a makedónokból összehívott bíróság megkövezés általi halálra ítélte. Az apródok ügyébe bonyolódott bele Kallisthenés udvari történetíró is, aki Alexandrost hadjáratain is kísérte. Kallisthenés korábban buzgó tisztelője volt a királynak, de mivel a görög fogalmak szerinti szabadságban nőtt fel, sehogy sem tudott megbékélni Alexandros politikájával, és amikor kísérletképpen bevezették a kötelező proskynésist, nem leplezte, hogy elítéli ezt a szertartást. Amikor az apródok ügyébe keveredett, először csak elzárták és vallatták, majd később (i. e. 327-ben) ki is végezték.

A makedón arisztokrácia sorain belül dúló harc, valamint a hadviselési eszközök és módok megváltozása szükségessé tette a hadsereg átalakítását. Most többféle fegyvernemet osztottak be egy-egy harcászati egységbe. A hetairosok és a kombinált egységek élére Alexandros legközelebbi munkatársai kerültek. A korábbi parancsnokok — a makedón arisztokráciának Alexandrosszal

ALEXANDROS ÉS DAREIOS HARCA ISSOSNÁL

A pompeii „Casa del Fauno" mozaikábrázolása I. e. II. század vége vagy I. század eleje

szembenálló képviselői — vagy átadták helyüket vagy már amúgyis kihullottak. Alexandros mozgékonyabbá tette a makedón phalanxot, növelte a lovasság számát, különleges osztagokat szervezett lovas dárdásokból és íjászokból.

AZ INDIAI HADJÁRAT

Alexandrosban már baktriai és sogdianéi tartózkodása során felmerült a gondolat, hogy új, nagyarányú hódító hadjáratot indít India ellen, amelynek felmérhetetlen gazdagságáról legendák keringtek. A hadjárat ezúttal egészen más körülmények között zajlott le, mint akár a Kisázsia vagy akár az Irán elleni hadjárat: megváltozott a hadsereg összetétele és mások voltak a hadászati és harcászati módszerek. A hódítói sikerek a vállalkozás anyagi alapjainak kibővítését és újabb erők csatlakozását vonták maguk után. Minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy az indiai hadjáratot a Kelet felé indított grandiózus vállalkozás újabb állomásának tekintsük.

I. e. 327 tavaszán Alexandros Baktriából kiindulva India ellen vonult. A makedón csapatok a hadjárat kezdetétől fogva a jelenlegi Afganisztán területén élő törzsek elszánt ellenállásába ütköztek. Alexandros a siker érdekében minden eszközt — csalárd szószegést, ravaszságot, fenyegetéseket, kegyetlen bosszúállást — igénybe vett. A bennszülött lakosság a hódítók közeledtének hírére gyakran a hegyek közé húzódott.

A makedónoknak Indiában nagy tömegű, de szétforgácsolódó ellenféllel: az ősközösségi társadalom formáit még sok tekintetben megőrző szabad törzsekkel és kisebb fejedelemségekkel kellett megütközniük. E törzsek és államok között illetőleg ezeken belül is harc dúlt. Taxila város (az Indiából Belső-Ázsiába vezető ősrégi út melletti fontos kereskedelmi központ) ura, Taxilés szövetségre lépett Alexandrosszal. Póros, a szomszédos állam hatalmas uralkodója viszont egy másik (a mai Kasmírban lokalizálható) hatalmas királyság fejével, Abisarésszel fogott össze, hogy szembeszálljon a makedónokkal.

A makedónok Taxila városán keresztül az Indus mellékfolyója — a Hydaspés — felé vonultak. Itt, a túlsó parton Póros már várta őket, nagy serege — sok lovasa és elefántja — élén. Abisarés viszont nem sietett szövetségese segítségére. A Hydaspés melletti véres ütközetben Póros csapatai teljes vereséget szenvedtek. Alexandros azonban meghagyta Póros királyságát, mivel további támogatására számított. A győzelem emlékére a Hydaspés két oldalán két várost alapított: Nikaiát és Bukephaliát.

Ezután a makedón csapatok tovább vonultak dél felé és megközelítették a Hyphasis-folyót. A makedón betörés pusztulást, szolgaságot és halált hozott a bennszülött lakosságnak, amely éppen ezért foggal-körömmel meg akarta védeni függetlenségét. Sangala városának bevételekor a lakosság nagy része elesett, más része fogságba került, a várost földig rombolták a makedónok. Alexandrosnak az volt a szándéka, hogy a Hyphasison is túl nyomul előre. Ennek megvalósításában azonban megakadályozta a hadseregen belül egyre fokozódó elégedetlenség. Katonáinak eddig is rendkívül nehéz körülmények között, egészségtelen vidékeken, a makedónok számára új fegyvernemet: a harci elefántokat alkalmazó ellenség ellenállását leküzdve kellett előnyomulni. A hosszú menetelések és a véget nem érő csatározások nagyon kimerítették a sereget. A zendülés fenyegető jelei mutatkoztak. A táborban gyűléseket rendeztek, amelyeken a hadjárat nehézségei miatt pa-

Pénzérmék ábrázolásai: Alexandros és Póros harca

naszkodtak és azt követelték, hogy a király mondjon le a további harcokról. Alexandros összehívatta a vezérek tanácsát. Ez alkalommal azonban legbizalmasabb hívei is a visszafordulás mellett foglaltak állást. Erre Alexandros kijelentette, hogy a hadjárat folytatása érdekében bemutatott áldozatokat az istenek nem fogadták szívesen, és kiadta a parancsot a visszavonulásra. Az Indiában meghódított területekből két satrapiát szervezett.

A visszavonulás más útvonalon történt és valójában új, nagyszabású hadjárat lett belőle. Amikor visszatértek a Hydaspéshez, Alexandros úgy döntött, hogy ő maga a sereg jelentős részével lehajózik a folyón, míg a többiek majd a part mentén vonulnak. Az Akesinés és Hydaspés találkozása körüli vidékeken élő törzsek erős ellenállást fejtettek ki. A sereg azonban végül is kijutott az Indus deltájában épült Pattala városához. Innen a flottának Nearchos vezetése alatt az óceánon keresztül kellett megtennie az utat a Perzsa-öbölig, az Eufrátesz torkolatáig. Alexandros egyik hadvezérét, Kraterost, a sereg egyik részével Arachósián és Drangianén keresztül irányította, míg ő maga a többi csapat élén — Gedrósián és Karmanián keresztül — vonult Perzsia és Susiané felé.

A hadjáratnak ez a szakasza bizonyult a legnehezebbnek. A sereg víztelen pusztaságokon keresztül bolyongott. Sokat szenvedett a rettenetes hőségtől, éhségtől, szomjúságtól, szinte belefúlt a forró homokba, úgy vánszorgott lassan, miközben rengeteg embert, lovat és igásállatot vesztett. A makedónok kénytelenek voltak sorsukra hagyni betegeiket és az elmaradozókat, mert szállításukhoz sem szekerük, sem igásállatuk nem volt elegendő. „Az elmaradozók közül néhányan — írja Plutarchos Alexandros-életrajzában — akiben még volt valami erő, a sereg nyomait követve megmenekült, de nagyobb részük mintha a tengerbe zuhant volna, ott pusztult el a homoksivatagban." Amikor a sereg végre elvergődött Gedrósia fővárosáig, Puráig, ott megpihenhetett. Krateros a sereg másik részével Karmaniában egyesült Alexandrosszal. Karmania partján kötött ki Nearchos hajóhada is. Sokáig nem érkezett róla semmi hír, és a makedónok már azt gondolták, hogy az egész flotta elpusztult. A találkozás után Nearchos hajói tovább haladtak és meg is érkeztek a Tigris és az Eufrátesz torkolatához. Alexandros azt a parancsot adta Héphaistiónnak, hogy a hadsereg főerőit a málhákkal és elefántokkal együtt a tengerparton vezesse Perzsiába, maga pedig a könnyű fegyverzetű gyalogsággal, a hetairosokkal és az íjászok egy részével a rövidebb úton indult Pasargadaiba, onnan pedig Persepolisba és Susába. Így ért véget a csaknem tíz évig tartó keleti hadjárat.

ALEXANDROS POLITIKÁJÁNAK FŐ VONÁSAI

A hadműveletek befejezése után Alexandros előtt rendkívüli és bonyolult feladat állott: biztosítani mindannak a megtartását, amit fegyveres erővel szerzett. Mindenekelőtt meg kellett szilárdítania hatalmát az óriási birodalom fölött, meg kellett szerveznie közigazgatását, és rendeznie kellett a makedónok és görögök, illetőleg az új birodalom keleti felének lakossága közötti kapcsolatokat.

A történeti irodalomban gyakran említik Alexandros érdeméül az „összeolvasztásra" irányuló politikáját: azt, hogy egyesíteni akarta Ázsiát és Európát, a perzsákat és makedónokat, mégpedig az egyenlőség alapján, majdnem az egész oikumené lakosságát magábanfoglaló birodalmában. Csakugyan, Alexandros politikájában — különösen életének utolsó éveiben — megfigyelhető a hódítók és meghódoltak közti éles ellentétek kiegyenlítésére irányuló törekvés. Az „összeolvasztás" politikájának pusztán külsőleges kifejezése volt a káprázatos susai ünnepség megrendezése Alexandrosnak, barátainak és a sok makedónnak ázsiai nőkkel való ünnepélyes házasságkötése alkalmából. Természetesen jóval nagyobb jelentőségű volt az a tény, hogy Alexandros az állami apparátusba és a hadsereg parancsnoki helyeire bevonta a bennszülött arisztokrácia tagjait is, bár politikája ebben a vonatkozásban nem volt mindvégig következetes: élete vége felé a bennszülött származású satrapákat a legtöbb tartományban makedónokkal váltotta fel.

Alexandros birodalmának társadalmi rendjét a kiáltó egyenlőtlenség és kíméletlen kizsákmányolás vonásai jellemzik. Az új birodalomban az alapvető ellentmondást már nem a győztesek és legyőzöttek közti ellentét, hanem a görög—makedón és a bennszülött arisztokráciát egyaránt magában foglaló uralkodó osztály és a kizsákmányolt lakosság széles rétegei közti antagonizmus jelentette.

A birodalom kormányzati formájára a keleti despotia vonásainak a görög állam politikai berendezésének elemeivel való keveredése volt a jellemző. Alexandros kiaknázta a királyi hatalom isteni eredetéről szóló elméletet, amely Keleten ősi idők óta kialakult. Azok a kiváltságok, amelyek, mint az egész görög világot egyesítő szövetség hegemónját és mint makedón királyt megillették, háttérbe szorultak a világbirodalom istenített uralkodójának korlátlan hatalma mögött. Egyébként a politikai eszmék fejlődése Görögországban is ugyanebben az irányban haladt, ami megkönnyítette a keleti hatalomelmélet alkalmazását. A politikai vezetőknek (például Lysandrosnak, Timoleónnak stb.) hérósi, sőt isteni tisztelettel való övezése — a polisok általános hanyatlásával és függetlenségük elvesztésével kapcsolatban — egyre általánosabban elterjedt.

Az óriási birodalom központi kormányzása a király és a makedón arisztokrácia kezében nyugodott. Az utóbbi tagjai kísérték a királyt hadjáratain, és ugyancsak ők viselték a legfőbb tisztségeket a polgári közigazgatásban is. A pénzügyigazgatás élén külön személy, Harpalos, a király egyik barátja állott, aki azonban később rengeteg pénzzel Athénbe menekült; a *chiliarchés* — a király legbizalmasabb segítőtársa — méltóságát Alexandros uralkodásának utolsó éveiben barátja, Héphaistión töltötte be. Nagy fontosságú volt a főtitkár által irányított királyi kancellária.

Alexandros különös gonddal szorgalmazta a hadsereg további megerősítését, hiszen a makedón uralom ezen nyugodott. A hadseregben ez idő tájt jelentős változások mentek végbe: tagjaiként 30 000 perzsa ifjat *(epigonos-t)* szereltek fel makedón fegyverekkel és képeztek ki makedón módra. A lovasságba felvették a legkülönb perzsa, szogd és baktriai lovasokat. Ópisban Alexandros összehívta a makedón harcosokat és parancsot adott ki a betegek és kiszolgáltak megjutalmazására és hazabocsátására. Ez a rendelkezés a felháborodás viharát váltotta ki: a harcosok az egész sereg feloszlatását és gazdag jutalmakat követeltek, és azt kiáltották Alexandros felé, hogy most már harcoljon csak ő maga, „apjával, Amonnal". A tiltakozás heves formákat öltött, és magával sodorta a görög—makedón harcosok egész tömegét. Alexandros rendkívüli intézkedésekhez folyamodott: a kezdeményezőket összefogdostatta és nyomban kivégeztette. Ennek ellenére kénytelen volt eleget tenni a hadsereg követeléseinek: néhány nap múlva minden katonájának kiadatta a fizetségét, mégpedig nemcsak visszamenőleg, hanem előre, arra az időre is, amennyi szükséges volt ahhoz, hogy hazaérjenek. Tízezer makedónt bocsátott így haza.

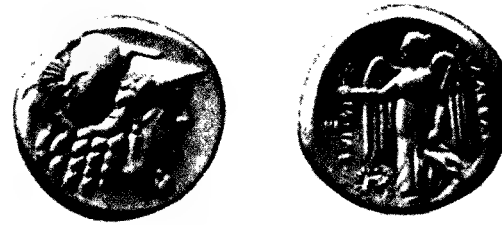

Alexandros aranypénze Athéné fejének és Niké alakjának ábrázolásával

Alexandrosra nézve rendkívül fontos kérdés volt a görög városokkal való viszony szabályozása. A hódítások igen mély hatást gyakoroltak Görögországra. Rengeteg katona, mesterember, kereskedő, szerencsepróbáló özönlött Keletre; igen sok nincstelen ember találta meg boldogulását a katonai szolgálatban. A görög—makedón hódítóktól a keleten szerzett kincsek nem csekély hányada átvándorolt Görögország városaiba. Ez a tény azonban nem enyhítette az ellentéteket köztük és Makedonia között. Görögország ezekben az években mindvégig elkeseredett összetűzések színhelye maradt. A görög városok makedónellenes csoportosulásait eltiporták ugyan, de az érdekeltek csak a körülmények kedvezőbb alakulására vártak, hogy újból akcióba lépjenek. 324-ben Alexandros olyan

rendeletet bocsátott ki, melynek értelmében minden város köteles volt befogadni a számkivetetteket és kárpótlást biztosítani nekik azokért a veszteségeikért, amelyeket vagyonuk elkobzásával és elárverezésével kapcsolatban elszenvedtek. A polisok belügyeibe való beavatkozásnak az adott esetben talán bizonyos taktikai célja lehetett: az, hogy felszítsa a társadalmi összeütközések tüzét és megakadályozza a makedónellenes erők megszilárdulását.

Alexandros hódításai mind Görögország, mind a Kelet gazdasági életére kihatottak. A kereskedelem előtt hihetetlen lehetőségek bontakoztak ki. A Közép-Ázsiával, Indiával, Arábiával és a Kaszpi-tó környéki területekkel kialakult kapcsolatok egyre szorosabbakká váltak. A forgalomban levő nemesfémek mennyisége ugrásszerűen felszökött. Az árucsere fejlődése szempontjából nagy jelentőségű volt a közös pénzrendszer bevezetése Görögországban és Elő-Ázsiában. Az Alexandros képmását viselő arany statérek és ezüst tetradrachmák messze földön elterjedtek, még a király halála után is hosszú éveken át ilyeneket vertek.

Alexandros politikájában főbb vonásaiban már megfigyelhető a hellenisztikus államok gazdasági programja: a széles körű katonai telepítések, a régi autonóm városi központok megszilárdítása és újak alapítása, bennük a rabszolgatartó rend megerősítése, a városokon kívüli földművelő területek kizsákmányolása — mindmegannyi olyan intézkedés, amely a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem fejlődését volt hivatva elősegíteni. Az Alexandros alapította városok számát és jelentőségét mind az ó-, mind az újkori történészek erősen eltúlozták. Mégis tagadhatatlan, hogy a hódítások során sok jelentős új központ alakult ki, amelyek hamarosan nagy fontosságra tettek szert. Közülük a legfontosabbak voltak: az egyiptomi Alexandreia, Alexandreia Areiané (Herát), az arachósiai Alexandreia (Kandahar), a margianéi Alexandreia, Alexandreia Eschaté stb.

A hadjárat egyik eredménye az volt, hogy a görögök földrajzi látóköre jelentős mértékben kitágult, amennyiben a hódításokkal egész sor rendkívüli fontosságú földrajzi felfedezés járt együtt. Nearchos vállalkozása például az Indus torkolatától a Tigris és az Eufrátesz torkolatáig új tengeri utak felfedezésére vezetett. A Hyrkaniai-tenger (Kaszpi-tó) partvidékének tanulmányozására külön expedíció indult. I. e. 324-ben maga Alexandros is részt vett az Eufrátesz torkolatvidékére kiküldött expedícióban; ekkor támadt az a gondolata, hogy ezt a folyót új mederbe téríti és így újabb területeket tesz öntözhetővé. Gazdasági célokkal függött össze a Perzsa-öblön keresztül tervezett hadjárat is; az Arábiába vezető út előzetes felderítése végett három expedíciót is szerveztek. I. e. 323 tavaszán Babilonban lázasan folytak ennek az új hadjáratnak az előkészületei. Már meg is érkeztek az első csapategységek Kariából és Lydiából, bevonultak a zsoldoscsapatok. Alexandros hadseregének újjászervezésével foglalkozott, hogy még tökéletesebbé tegye az „összeolvasztás" elvét. Javában folytak az előkészületek, amikor Alexandros váratlanul megbetegedett és i. e. 323. július 13-án meghalt.

ALEXANDROS BIRODALMÁNAK TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Makedón Alexandros hódító egyénisége, káprázatos hadisikerei óriási hatással voltak mind kortársaira, mind pedig a későbbi nemzedékekre. Alexandrosról már az ókorban számos legenda kelt szárnyra, egész fantasztikus regény szövődött alakja körül. Világnézetüktől és politikai felfogásuktól függően egyes történetírók magasztalták erényeit és nagylelkűségét, mások annál rikítóbb színekkel keleti kényúrnak ábrázolták, zsarnoknak tüntették fel. Az antik hagyomány az európai és ázsiai népek folklórjában és szépirodalmában is tükröződik. Nagy költők — mint Nā'īzami és Navā'ī — nem egy költeményének középpontjában Alexandros alakja áll.

Kétségtelen, hogy Alexandros egyike volt az ókor legjelentősebb hadvezéreinek és államférfiainak. Működésének hatása messze túlterjedt Makedonia határain. Bonyolult társadalmi és nemzetközi csoportok érdekeivel kellett számot vetnie. Éppen ezek a bonyolult és ellentmondásos vi-

szonyok, amelyek mélyen az antik világ gazdasági és politikai fejlődésének sajátosságaiban gyökereztek, határozták meg Alexandros hódításainak jellegét és végső kimenetelét is.

A hadjárat eredményeképpen új óriásbirodalom alakult ki; ehhez nemcsak számos olyan keleti terület tartozott, amelyek már több ízben egyesültek egy birodalom keretein belül, hanem az Égei-tenger egész medencéje és a Balkán-félsziget jelentős része is.

Makedón Alexandros birodalma azok közé a nagyhatalmak közé tartozott, amelyeknek nem volt egységes gazdasági alapjuk, és amelyek ideiglenes és nem tartós katonai egyesülések voltak. A gazdasági és kulturális szempontból igen fejlett görög polisok nagymértékben különböztek a félbarbár Makedoniától; a Nílus völgye a maga évezredes kultúrájával és látszólag egyszer s mindenkorra kialakult, bonyolult kormányzati rendszerével igen eltért a kelet-iráni területek félig nomád törzseitől, amelyek még igen kezdetleges formák között éltek, s óriási volt a különbség Mezopotámia gazdag és népes központjai, valamint Perzsia és India alig lakott területei között is. Ebből a szempontból az új birodalom hasonló volt az Achaimenidák királyságához, amely szintén nem volt egyéb, mint sok heterogén részből kialakított konglomerátum. A makedón hódítás főleg a gazdag városi központok, katonai támaszpontok, hadászati szempontból fontos utak elfoglalására korlátozódott. Alexandros beérte azzal, hogy megkövetelte főhatalmának elismerését és azt, hogy a bennszülöttek a makedón helytartók ellenőrzése alatt fizessék meg az adókat, de már a helyi életforma évszázados tartópilléreinek megsemmisítésére és megújítására nem törekedett. Végeredményben a makedón hódítás a Földközi-tenger keleti medencéjében és Elő-Ázsiában megváltoztatta az erőviszonyokat, de — mint a közvetlenül utána lezajlott események mutatták — nem tudta biztosítani a görög—makedón monarchia egészséges és tartós fennmaradását, sőt még inkább kiélezte a keleten már előzőleg kialakult társadalmi ellentéteket.

3. ALEXANDROS BIRODALMÁNAK SZÉTHULLÁSA

A MAKEDÓN ÁLLAM HELYZETE ALEXANDROS HALÁLA UTÁN. A SATRAPIÁK SZÉTOSZTÁSA

A makedón állam történetének az Alexandros halálától (i. e. 323) a kurupedioni ütközetig (i. e. 281) terjedő szakasza különösen jelentős. Tulajdonképpen ez alatt az idő alatt ment végbe annak az óriási „világbirodalomnak" a széthullása, amely Makedón Alexandros hódításainak eredményeképpen jött létre, valamint az új, hellenisztikus államok kialakulása. Ez a folyamat rendkívüli bonyolultsága miatt érdemel különös figyelmet. A görög és keleti világ legkülönbözőbb részeiben lezajlott események tarka változatosságában, Alexandros utódainak (görögül: a *diadochos*-oknak) viharos összecsapásaiban nehéz felfedezni meghatározható összefüggést és törvényszerűséget. Mégis teljesen nyilvánvaló, hogy a „világbirodalom" széthullása és az új államok keletkezése nem volt véletlen körülményeknek vagy egyes személyek törekvéseinek az eredménye, hanem mindezt elkerülhetetlen folyamatnak kell tekintenünk, amelyet társadalmi, gazdasági és politikai okok váltottak ki.

Alexandros halála után a hatalom letéteményese valójában a hadsereg volt, amely a hatalom öröklésének kérdésében, majd az elkövetkező háborús bonyodalmakban döntő erőként lépett fel. Alexandros hadseregében a vezető helyeket és a legfőbb udvari méltóságokat — mint fentebb már mondottuk — a király „barátai" és testőrei töltötték be, akik legnagyobbrészt a makedón arisztokrácia képviselőiből kerültek ki. Antipatroson kívül, aki a Görögországban és Makedoniában hátrahagyott seregnek volt a parancsnoka, az egyik legfontosabb helyet Perdikkas foglalta el, ez a tapasztalt hadvezér, aki végigjárta Philippos és Alexandros iskoláját. A többi makedón vezető közül

kimagaslott Antigonos (akit később Monophthalmosnak, „félszeműnek" neveztek), Nagy-Phrygia satrapája, és Ptolemaios, aki Alexandros uralkodásának vége felé tűnt ki. A hetairosok parancsnoka az Európos városából származó előkelő makedón Seleukos volt. A többi makedón vezér — Lysimachos, a görög Eumenés stb. — szintén önálló szerepre törekedett. A makedónok mellett a keleti tartományokban iráni arisztokraták is satrapáskodtak — mint például a baktriai Oxyartés, Rhóxané apja, Phrataphernés, Atropatés stb.

A király „barátai" nagyrészt a hetairosok közé tartoztak. A gyalogság magvát a phalanx alkotta. Ebben tömörült a makedón harcosok zöme, akik látták, hogy az ő érdekeik nem egyeztethetők össze a hetairosok érdekeivel. Ez az ellentét hamarosan ki is ütközött, a dolog csaknem fegyveres összetűzésig fajult, de a két fél végül mégis megegyezett.

A hetairosok és a gyalogság megállapodásának eredményeként a gyengeelméjű Arrhidaiost, Alexandros féltestvérét kiáltották ki királlyá, aki ezután még a Philippos nevet is felvette. Abban is megállapodtak, hogy ha Rhóxanénak fia születik, akkor őt is elismerik királynak. A két hónappal később megszületett gyermeket Alexandrosnak nevezték.

Valójában a Makedonia, Thrakia és Görögország fölötti hatalom Antipatrosnak, az európai fővezérnek (*stratégos*-nak) a kezében maradt. Az ázsiai katonai hatalom Perdikkasnak, Ázsia főstratégosának a kezében összpontosult. Egyidejűleg a satrapiák kérdését is eldöntötték. Az ázsiai tartományok egy része az addigi helytartók igazgatása alatt maradt. Antigonos Phrygián kívül megkapta még Pamphyliát és Lykiát, Eumenés — Paphlagoniát és Kappadokiát (de az utóbbit fegyverrel kellett megszereznie). Egyiptom élére Ptolemaios, Lagós fia került; Thrakia és Iónia Lysimachosnak jutott, Babilonia pedig Seleukosnak.

A LAMIAI HÁBORÚ

Görögországban Alexandros halála a makedónellenes mozgalom fellángolását váltotta ki, ez pedig háborúra vezetett. (Lamiai háború — Lamia városról, amely körül a hadműveletek összpontosultak.) E háború folyamán ütköztek ki igazán a görög társadalom különböző rétegei közti mélységes társadalmi ellentétek. Athénben a vagyonos rétegek a makedón háború ellen foglaltak állást, a démos viszont mellette. A mérleg serpenyője a demokrácia oldalára billent, és az athéni népgyűlés bejelentette a Görögország felszabadításáért indítandó háborút. Athénhez csatlakozott Aitólia, Phókis és még több görögországi tartomány. Az egész görög hadsereg parancsnoka Leósthenés zsoldosvezér lett. A siker eleinte a görögök mellé szegődött: Antipatros a thesszáliai Hérakleia mellett elszenvedett vereség után kénytelen volt Lamia városába visszavonulni. A hazatérő Démosthenést az athéniek nagy lelkesedéssel fogadták: Hypereidésszel, a másik híres szónokkal együtt ő vette át az állam vezetését.

De a görögök széthúzása és szervezettségük hiánya csakhamar megmutatkozott. Antipatrosnak ázsiai csapatok siettek segítségére. I. e. 322-ben, a thesszáliai Krannón mellett lezajlott ütközetben a makedónok kerekedtek felül. Ez eldöntötte a háború sorsát: most már minden görög állam csak a maga boldogulásával törődött. Antipatros Athén feltétel nélküli megadását követelte. Hypereidés a makedónok kezétől esett el, Démosthenés pedig önmaga vetett véget életének. Antipatros, hogy megtisztítsa a várost a „nyugtalankodó" nincstelen elemektől, a legszegényebb athéni polgárokat Thrakiába telepítette, ott adott nekik földet. Politikai jogaikkal csak azok az athéniek élhettek, akik legalább 2000 drachma értékű vagyonnal rendelkeztek. Munychiába makedón helyőrség vonult be.

Időközben keleten olyan események zajlottak le, amelyek a diadochosok között fél évszázados hatalmi háborúskodáshoz vezettek. E háború okai és lefolyása szorosan összefüggnek a görögök és makedónok keleti térhódításával, letelepedésével és gazdasági megszilárdulásával, valamint a hellenisztikus államok kialakulási folyamatával.

E háború során igen sok függött attól, hogy a hatalomra igényt tartó diadochosok egyikemásika mekkora erőkkel rendelkezett. A diadochosok közül azok bizonyultak a legerősebbeknek, akik a legjelentősebb anyagi források birtokában szilárd és megbízható hadsereget tudtak teremteni. De a diadochosok harcában a siker még egyéb tényezőktől, a „barbárok" és görögök közti viszony jellegétől is függött, továbbá attól, hogy voltak-e az illető diadochosok fennhatósága alá tartozó területen városok, és azok politikailag milyen állást foglaltak el, s végül a helytartók szociális politikájának az irányvonalától.

A diadochosok közti nyílt háborúskodás azzal kezdődött, hogy Perdikkas hadjáratot vezetett Egyiptomba Ptolemaios ellen (i. e. 321-ben). Serege azonban, amikor át akart kelni a Níluson, nagy veszteségeket szenvedett, őt magát pedig összeesküvők gyilkolták meg. Perdikkas szövetséges társának, Eumenésnek kisázsiai sikerei pedig nem voltak döntő jelentőségűek. A politikai helyzet megváltozásával kapcsolatban a szíriai Triparadeisosban felülvizsgálták a satrapiák elosztásának a kérdését. Az Eumenés elleni hadjárat vezetését Antigonosra bízták. I. e. 319-ben meghalt Antipatros, aki örököséül nem fiát, Kassandrost, hanem Alexandros egyik munkatársát, Polyperchónt jelölte ki. Ennek az lett a következménye, hogy az ázsiai háborúval egyidejűleg Polyperchón és Kassandros között Makedoniában is megindult a harc a hatalomért. Polyperchón, hogy a görögök támogatását a maga számára biztosítsa, felvetette „Görögország felszabadításának" jelszavát és kihirdettette azt a rendelkezését, hogy a görög városokban visszaáll a demokratikus alkotmány, és a száműzöttek is visszatérhetnek. Ez azonnal megtette hatását: Athénben megbukott az oligarchia uralma, vezetőit i. e. 318-ban kivégezték.

Ezek után Polyperchón kiegyezett Eumenésszel, mégpedig azon az alapon, hogy elismerte őt régensnek és Ázsia teljhatalmú fővezérének (stratégos autokratór). Eumenés számára, aki akkor Antigonosszal háborúskodott, fontos volt, hogy Föníciában hajóhadbázishoz jusson és megnyerje Makedonia támogatását. De Polyperchón hajóhadának Byzantion előtt elszenvedett veresége folytán Eumenés nem tudta megvetni lábát a tengerparton, kénytelen volt visszavonulni Ázsiába, a felső — azaz északkeleti — satrapiákba. Ámde a hadi helyzet rá nézve itt is kedvezőtlenül alakult. Eumenést tulajdon csapatai szolgáltatták ki Antigonosnak, cserébe az ellenfél által zsákmányul ejtett málhájukért.

Miután Eumenés csapatai Antigonoshoz átpártoltak, ez utóbbi erői jelentős mértékben megnövekedtek. Ugyanekkor Antigonos eltétette láb alól vetélytársát, Pythónt, Média satrapáját. Seleukos, Babilonia helytartója — Pythón sorsától tartva — Egyiptomba menekült. Így Antigonosnak sikerült hatalma alatt egyesítenie Phrygiát és Kappadokiát, Föníciát, Mezopotámiát és a felső satrapiákat.

Ezzel egyidejűleg a Balkán-félszigeten Kassandros mellé szegődött a szerencse. Még Athén is kénytelen volt szövetséget kötni vele és visszaállítani az oligarchikus alkotmányt. Athén kormányzójául a phaléroni Démétriost „választották" meg, aki mint filozófus és törvényhozó szerzett magának nevet. Közben Olympias — Makedón Alexandros anyja — sikertelen kísérletet tett arra, hogy Makedoniában megszerezze magának a hatalmat: kivégeztette Philippos Arrhidaiost és feleségét; Kassandros viszont őt ölette meg.

I. e. 316-ban az általános helyzet a következőképpen alakult: az Ázsia fölötti uralom a hatalmas haderővel és óriási anyagi eszközökkel rendelkező Antigonos kezében volt; míg a többi dia-

dochos — Kassandros, Ptolemaios, Seleukos és Lysimachos — koalícióra lépett ellene. Az újból és újból nagy erővel fellángoló harc váltakozó sikerrel folyt. Nagy szerep jutott e harcban a görög polisoknak, mint a gazdasági élet központjainak és mint hadászati kulcspontoknak.

A diadochosok harcait a gazdagok és szegények, az oligarchák és demokraták közötti elkeseredett összecsapások, valamint száműzetések, vagyonelkobzások, kivégzések kísérték. A diadochosoknak Görögország „szabadságára" vonatkozó nyilatkozata borzasztó kegyetlenkedésekkel párosult. Kassandros egyik vezére Argosban, a prytaneion épületében 500 embert elevenen elégettetett. Aristodémos — Antigonos utasítására — feldúlta Korinthos földjeit. Szentélyeket foglaltak el erőszakkal, a szerződéseket minduntalan megszegték. A hadműveletek egyidejűleg folytak a Balkánfélszigeten és Szíriában. A gazai csata (i. e. 312-ben, Ptolemaios és Démétrios, Antigonos fia között) Ptolemaios teljes győzelmével végződött. Seleukos visszatérhetett Babilonba.

I. e. 311-ben már mindkét küzdőfél ereje kimerült, így békekötésre kényszerültek, mégpedig a háború előtti helyzet alapján. A békeszerződés valójában azoknak a területeknek a politikai önállóságát szilárdította meg, amelyekre Alexandros birodalma széthullott. A leghatalmasabb helytartó ebben az időben változatlanul Antigonos volt. Az ő fennhatósága alá tartozott majdnem egész Kisázsia, Syria és Észak-Mezopotámia. Antigonos birodalmának központja a phrygiai Kelainai volt, amely a kereskedelmi utak kereszteződésénél feküdt. Kisázsiában és az Égei-tenger szigetein városszövetségek alakultak. Ezek közül a legfontosabb a szigetlakók szövetsége volt; ez a szervezet azonban teljesen Antigonostól függött, aki állandóan beavatkozott a polisok belügyeibe.

Antigonos uralmának az volt a gyenge oldala, hogy nem rendelkezett szilárd társadalmi támasszal. Nem tekinthetjük annak sem a polisok lakosságát, mivel Antigonos tartományaiban a városok jelentősége nem volt számottevő, még kevésbé a phrygiai parasztságot, amelynek semmiféle érdeke nem fűződött a makedón uralom támogatásához. Ami a hadsereget illeti, a csapatok összetétele sem volt állandó jellegű: kiegészítésük jórészt zsoldosokkal történt, ezekre pedig aligha lehetett támaszkodni.

A DIADOCHOSOK HARCÁNAK FELÚJULÁSA

Az i. e. 311. évi megállapodás hamarosan felborult. Alexandros nemzetségének vége szakadt: Kassandros i. e. 309-ben kivégeztette Rhóxanét és fiát. A küzdelem most az önálló helytartók közt folyt tovább. I. e. 307-ben Démétrios, Antigonos fia elfoglalta Athén kikötőjét, Peiraieust és Munychiát. A phaléroni Démétrios, Athén kormányzója, elmenekült a városból. Athénben visszaállt a demokratikus rend. Antigonost és Démétriost az athéniek kitüntetésekkel halmozták el: aranyszobrokat állítottak tiszteletükre, aranykoszorúkkal kedveskedtek nekik, szabadító istenségekként vallásos tiszteletben részesítették őket. Két új phylét az ő nevükről neveztek el, tiszteletükre ünnepeket és káprázatos körmeneteket rendeztek. Démétrios görögországi sikerei ezzel tulajdonképpen véget is értek. Antigonos hamarosan visszahívta fiát Ázsiába.

Az ezután következő éveket Antigonosnak és fiának, Démétriosnak rendkívül erélyes, de sokszor rendszertelen akciói töltötték ki. Forrásaink számos hadjáratról, ragyogó győzelmekről írnak, de ezek eredményei nem voltak tartósak, és a győzelmeket vereségek követték. A kyrosi Salamis előtt lezajlott tengeri ütközetben Démétrios hajóhada megsemmisítő csapást mért Ptolemaiosra, aki majdnem egész flottáját és hadseregét elvesztette. Ez után a győzelem után Antigonos és Démétrios felvette a „király" címet (i. e. 306-ban). Példájukat Ptolemaios, Seleukos, Lysimachos és Kassandros is követte. Antigonos nemsokára hadjáratot szervezett Egyiptom ellen, amely azonban teljes kudarccal végződött. Hajói a vihar miatt nem futottak be idejében, óriási hadserege pedig a sivatagban élelmiszerhiánnyal küszködött. A csapatokban — egy antik szerző kifejezése szerint —

„valamiféle vágy támadt", amely arra ösztönözte őket, hogy Ptolemaioshoz pártoljanak át. Ekkor Antigonos elhatározta, hogy döntő csapást mér Egyiptomra, mégpedig úgy, hogy elfoglalja a gazdag Rhodost, amely szoros kapcsolatot tartott fenn Ptolemaios országával. Démétrios vezérlete alatt 40 000 fő szállt hajóra nehéz ostromgépekkel felszerelve. Démétrios seregéhez csatlakozott rengeteg zsákmányra éhes elem: kereskedők, kalózok stb. A sziget és a hasonló nevű város alaposan meg volt erősítve; a rhodosiak mindenre el voltak szánva, hogy hazájukat megvédelmezzék. A védők sorai közt nemcsak rhodosi polgárok, hanem idegenek, sőt még rabszolgák is helyet foglaltak, akik ígéretet kaptak, hogy ha bátran küzdenek, szabadulás vár rájuk.

Rhodos ostroma és védelme (i. e. 305—304) úgy szerepel a hadtörténetben, mint a kor egyik legjelentősebb eseménye. Démétrios, akinek a mellékneve is Poliorkétés (Városostromló) volt, kiválóan értett a szervezéshez, és az ostromlás technikája terén számos felfedezés is fűződik a nevéhez. A város több ízben került végveszélybe, de az ostromlottak elszánt ellenállást fejtettek ki. A rhodosiak végül is nemcsak visszaűzték az ellenséget, hanem még meg is semmisítették Démétrios ostromberendezéseit. A hadműveletek több tízezer személyt kötöttek le. Démétrios egy új hadigépet építtetett, az úgynevezett *helepolis*-t (városelfoglalót), amely méreteivel minden addigi ilyen alkotmányt felülmúlt. De a város elleni általános roham nem járt sikerrel. Rhodos megvédte szabadságát, azonban kénytelen volt szövetséget kötni Antigonosszal és kezeseket adni. A békeszerződés értelmében kötelezte magát arra, hogy Egyiptom kivételével minden más állammal szemben segítséget nyújt Antigonosnak. Így a Rhodos és Egyiptom közt kialakult szívélyes politikai és gazdasági kapcsolatok továbbra is fennmaradtak.

AZ IPSOSI CSATA ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Rhodos ostroma után Démétrios visszatért Görögországba. Itt elfoglalta Korinthost, több arkadiai és achaiai várost, és felújította a korinthosi szövetséget, amelyet valamikor még Philippos teremtett meg. Abba a szerződésben, amelyet Démétrios a szövetséges városokkal kötött, most ismét belefoglalták a fennálló rend megváltoztatását tiltó rendelkezéseket: az adósságok eltörlésének, a földosztásnak, a rabszolgák felszabadításának tilalmát. De Antigonos nemsokára — amikor látta, hogy küszöbön áll a küzdelem a többi diadochos koalíciója ellen — ismét visszahívta Démétriost Ázsiába.

Dél felől Ptolemaios fenyegette Antigonos birodalmát, de amikor azt a hamis hírt kapta, hogy Seleukos vereséget szenvedett, sietve visszatért Egyiptomba. Mezopotámiából Seleukos közeledett, Makedoniából pedig Kassandros. Lysimachos már korábban több várost foglalt el Kisázsiában. Az i. e. 301 nyarán, a phrygiai Ipsos városa mellett lezajlott ütközet döntő jelentőségűnek bizonyult: Démétrios a lovasság élén győzelmet aratott az egyik szárnyon, de az ellenfél üldözése közben elszakadt Antigonostól, aki aztán Seleukos phalanxával és elefántjaival szemben megsemmisítő vereséget szenvedett. Antigonos is elesett, serege felbomlott.

Az ipsosi csata kimenetele lényegesen módosította a hellenisztikus államok közti erőviszonyokat. Antigonos birodalmát felosztották. Területeinek nagyobb része Seleukosnak és Lysimachosnak jutott. Az előbbi kapta Syriát és Észak-Mezopotámiát, az utóbbi Kisázsia jelentős részét. A görög polisok — elsősorban Athén — egymással versenyezve szakadtak el Démétriostól. Démétrios, miután kisázsiai és syriai területeinek megtartásában már nem reménykedhetett, ismét visszatért Görögországba és ostrom alá fogta Athént. A szerencsétlen város, amelynek vezetője ebben az időben Lacharés tyrannos volt, az ostrom minden szörnyűségét végigszenvedte és végül is kénytelen volt megnyitni kapuit Démétrios előtt.

I. e. 298-ban Kassandros is meghalt. Két fiának testvérháborújába Pyrrhos épeirosi király és Démétrios is beavatkozott. Pyrrhos elfoglalt néhány makedoniai tartományt, mégis Démétriost

A samothrakéi Niké. Démétrios Poliorkétés állíttatta Ptolemaios hajóhada fölött aratott győzelme emlékére
I. e. III. század eleje. Márvány

kiáltották ki királlyá. Démétrios makedoniai hatalma azonban nem volt tartós életű. I. e. 288-ban Lysimachos és Pyrrhos benyomult Makedoniába, mire a makedónok tömegesen kezdtek átpártolni Démétrios ellenfeleihez. Démétrios kénytelen volt elmenekülni, Pyrrhos és Lysimachos osztozott az országon és a hadseregen.

Démétrios, amikor ezek után Görögországban sehol sem tudta megvetni a lábát, megmaradt csapataival Kisázsiába hajózott és Lysimachos területein keresztül Seleukos országrészébe nyomult. Katonái azonban rettenetes ínséggel küszködtek, Seleukos pedig egyre szorosabb gyűrűvel fogta körül Démétriost. Démétrios mellől már majdnem egész serege elapadt, amikor végül is megadta magát ellenfelének.

A pihenést nem ismerő katona, aki negyedszázadon át tartotta nyugtalanságban annyi ellenfelét, aki hol mindent elvesztett, hol megint óriási hatalomra tett szert, Seleukos foglyaként fejezte be életét (i. e. 283-ban). Démétrios olyan diadochos volt, akinek az egyéniségében szembeszökő módon tükröződtek a zsoldosvezér és a gazdagságra, hatalomra és tekintélyre áhítozó kalandor jellegzetes vonásai.

A DIADOCHOSOK HARCÁNAK BEFEJEZŐDÉSE

Démétrios bukásából Lysimachos húzta a legtöbb hasznot: Pyrrhos kiűzése után (i. e. 285) Makedonia királyává kiáltatta ki magát. Ugyanakkor ő uralta Thrakia és Kisázsia jelentős részét is. Nagy kiterjedésű, de nem hosszú életű birodalmának szervezetét kevéssé ismerjük. A városokkal szemben erélyesen és erőszakosan járt el: adókat vetett ki rájuk, támogatta az oligarchákat és a tyrannosokat, synoikismosok (összetelepítések) révén nagyobbította a polisokat, mit sem törődve

a lakosság akaratával. Például Ephesost új helyre költöztette, közelebb a tengerhez. Országának fővárosát — Lysimacheiát — a thrák Chersonésoson építtette fel. Lysimachos igyekezett hatalmát kiterjeszteni és megszilárdítani Kelet-Thrakiában (a Fekete-tenger nyugati partvidékén) is, de itt heves ellenállásba ütközött a görög városok részéről, amelyeket azonban végül is sikerült fennhatósága alá kényszerítenie. Az a kísérlete azonban, hogy tovább vonuljon előre a thrákok és geták országába, kudarccal végződött.

Lysimachos országának belső helyzete nem volt szilárd és békés. Az elégedetlenség akkor lángolt fel különös erővel, amikor kivégeztette tulajdon fiát, Agathoklést, a kiváló hadvezért. Ezt az alkalmat használta fel Seleukos arra, hogy Lysimachos területeire törjön. I. e. 281 tavaszán zajlott le a döntő összecsapás a lydiai Kurupedion mezején. Lysimachos megsemmisítő vereséget szenvedett, ő maga elesett, serege átállt a győztes oldalára. Seleukos ezután átkelt a thrakiai Chersonésos területére, de neki sem sikerült hatalma alá kényszerítenie Makedoniát, amely az egész háborúskodás folyamán megőrizte önállóságát. Nem sokkal később Seleukost is elérte a vég. Lysimacheia közelében Ptolemaios Keraunos (I. Ptolemaios fia) ölte meg, aki Egyiptomból menekült hozzá.

Ptolemaios Keraunost, aki elsősorban a makedón arisztokráciára és a hadseregre támaszkodott — az pedig egyáltalán nem óhajtotta Makedoniának és Seleukos országának az egyesülését —, ezután Makedonia királyává kiáltották ki, de az első csapás lesöpörte a történelem színpadáról. Az északon, a Duna völgyében élő kelta törzsek i. e. 280 tavaszán betörtek Makedoniába és Thrakiába és végigpusztították a helységeket, amelyeken átvonultak. Ptolemaios Keraunos az első összecsapás alkalmával vereséget szenvedett, fogságba esett és ott halt meg.

Megint megüresedett a makedón trón. Ugyanakkor az ország szegénységbe süllyedt, nagyobb központjaiban a társadalmi ellentétek csak még jobban kiéleződtek. A chalkidikéi Kassandreiában forradalom tört ki, részleteit azonban sajnos nem ismerjük. Forrásaink ezzel az eseménnyel kapcsolatban mindössze annyit közölnek, hogy Apollodóros, a zsoldosok és a szegények vezére tyrannos lett és felosztotta a vagyonokat.

I. e. 279-ben a kelták még tovább nyomultak előre és már Delphoit fenyegették. A görög államok seregei csak erejük teljes összpontosításával tudták elhárítani az inváziót. A „hellének megmentésében" különösen az aitólok játszottak kimagasló szerepet. Két évvel később Antigonos Gonatos (Démétrios fia), aki jelentős haderővel rendelkezett és több görögországi városnak volt az ura, Lysimacheia mellett döntő csapást mért a keltákra. I. e. 276-ban őt kiáltották ki Makedonia királyává; így lett a megalapítója annak az uralkodóháznak, amely több mint száz esztendeig kormányozta az országot. A diadochosok háborúskodásának kora lezárult. Igaz, hogy a harcok még a további években is folytatódtak, de a hellenisztikus világ ekkorra már nagy vonásaiban olyan formát öltött, amely a következő két évszázad folyamán meg is maradt.

IX. FEJEZET

A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJE AZ I. E. IV—III. SZÁZADBAN. A HELLENIZMUS

1. A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALMAK FEJLŐDÉSÉNEK FŐ VONÁSAI A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉBEN AZ I. E. IV—III. SZÁZADBAN

Makedón Alexandros birodalma a diadochosok háborúskodásai folyamán széthullott. Új államok alakultak ki, amelyek viszonylag tartósabbaknak bizonyultak, mint Alexandros „világbirodalma". Legelőször a ptolemaiosi Egyiptom önállósította magát, amely a diadochosok háborúinak egész korszaka folyamán megőrizte területi egységét. A Seleukidák nagy kiterjedésű birodalmához tartozott — hosszas harc után — a korábbi perzsa birodalom elő-ázsiai területeinek nagyobb része az önállósult tartományok (Kappadokia, Pontos, Bithynia, Pergamon stb.) kivételével; Makedonia megtartotta a hegemóniát a vég nélküli harcokban kimerült Görögország fölött.

A HELLENIZMUS KEZDETEI

Az alexandrosi birodalom széthullása után kialakult államok társadalmi és gazdasági berendezkedésében, valamint osztályszerkezetében, kultúrájában és ideológiájában világosan kiütköznek bizonyos új, sajátos vonások. Bonyolult és ellentmondásos folyamat volt ez, a görög—makedón és helyi elemek kölcsönös egymásrahatásának folyamata, amelyet egyrészt a különféle országok konkrét helyzete, másrészt a rabszolgatartó világ ez idő tájt végbement fejlődésének általános feltételei határoztak meg.

Maga a hellenizmus fogalma, amellyel a Földközi-tenger keleti medencéje, Nyugat-Ázsia és a Pontos történelmének Makedón Alexandros hódításaitól az utolsó jelentős földközi-tengeri állam, Egyiptom római meghódításáig terjedő szakaszát szokták jelölni, jórészt közmegegyezésen alapul. Helytelen e fogalom tartalmát a görög—makedón uralomnak és a görög kultúrának keleti elterjedésére szűkíteni, a görög—makedón hódítókat úgy tekinteni, mint az aktív, „civilizáló" tényezőt a „tehetetlen" keleti tömegekkel szemben.[1]

Makedón Alexandros hódításai valóban egy addig soha nem látott méretű gyarmatosítás kiindulópontját jelentették. Makedonia, Görögország, Thrakia, Illyria, az égei-tengeri szigetek lakosságának tömegei csak úgy áradtak Kelet felé. A görögök és makedónok magukkal vitték állami és erkölcsi normáikat, termelési tapasztalataikat, szokásaikat, vallásukat és kultúrájukat. A meghódított területeket a számukra megszokott formák közt sajátították ki: új polisokat és katonai

[1] A polgári történetírásban G. Droysen német kutatónak, „A hellenizmus története" (három kötet, 1833—1843) szerzőjének kezdeményezése nyomán a hellenizmusnak éppen ez az értelmezése vált általánossá. Egyébként magát a „hellenizmus" szakkifejezést is Droysen vezette be.

településeket alapítottak. De jelentős különbség volt a görög gyarmatosítás korai szakasza és az új, „hellenisztikus" korszak között: a hajdani gyarmatvárosok különálló, bizonyos mértékig elszigetelt görög települések voltak, amelyek mintegy bekeretezték a Földközi- és a Fekete-tenger partmenti övezetét, és legnagyobbrészt olyan törzsekkel érintkeztek, amelyek még az ősközösségi társadalom viszonyai között éltek; most viszont a görögök és makedónok rabszolgatartó államokkal kerültek érintkezésbe, amelyek az önálló gazdasági, politikai és kulturális fejlődés hosszú évszázadaira tekinthettek vissza, és amelyek megteremtették a maguk eredeti és érett civilizációját.

A hódítók, hogy fenntarthassák és megszilárdíthassák uralmukat az említett társadalmak fölött, kénytelenek voltak a maguk intézményeit részben hozzáidomítani az ott kialakult társadalmi és gazdasági viszonyokhoz, a keleti országok egész életformájához. Abból, amit a görögök saját gazdasági és politikai életük hagyományaiból magukkal vittek — a rabszolgaság antik formái, a polis-szervezet stb. —, sok minden viszonylag gyorsan gyökeret ver a hellenisztikus országokban vagy az egyes tartományokban, annál is inkább, mivel — mint láthattuk — Nyugat-Ázsiában még a görög—makedón hódítást megelőzően hasonló formák fejlődtek ki. Másrészről: maguk a hódítók sok mindent átvettek a keleti despotiák társadalmi és politikai ideológiájából (a falusi lakosság nagy tömegeinek kizsákmányolási formáit, az államszervezet bizonyos vonásait stb.).

Így az adott történeti viszonyok között mind a hódítás, mind a gyarmatosítás ösztönözte, meggyorsította azokat a folyamatokat, amelyek e társadalmak méhében már korábban megindultak. E társadalmaknak történeti múltjuk minden különbözősége ellenére azonos társadalmi alapjuk volt. A fejlődésükben felfedezhető számos rokonvonás természetesen nem zárta ki azt, hogy a Földközi-tenger keleti medencéjének országai ebben a korszakban is megőrizték a maguk sajátosságait, és az általános, valamennyiükre nézve közös folyamatokat az egyes országok viszonyai között figyelemre méltó egyéni vonások tették jellegzetessé.

MONARCHIA ÉS POLIS. A GÖRÖG—MAKEDÓN HÓDÍTÓK ÉS A BENNSZÜLÖTT ARISZTOKRÁCIA SZÖVETSÉGE

Az új történeti viszonyok közt már korántsem olyan éles a különbség a rabszolgatartó államok két típusa — a keleti despotia és az antik polis — között. A hellenisztikus monarchia a despotikus birodalmak számos vonását őrizte: a királyi földtulajdont, az adórendszer intézményét stb. Ugyanakkor azonban befogadta, magába olvasztotta a polist is, amely viszont ennek során elvesztette korábbi — politikailag független városállam — jellegét.

Magában Görögországban — az egyes polisok jogi helyzetének minden változatossága ellenére is — a legtöbb esetben általános volt, hogy a polisoknak külpolitikai függetlenségük elvesztése mellett le kellett mondaniuk kisebb-nagyobb mértékben belső önállóságukról is. A keleti hellenisztikus államokban viszont a polis kezdettől fogva nem a rabszolgatartók és földbirtokosok szabad köztársasága, hanem csupán városi jellegű közösség, amely rendelkezik ugyan bizonyos autonómiával, különféle politikai és gazdasági kiváltságokkal, de egy nagy kiterjedésű állam fejének ellenőrzése alatt áll, a központi hatalom politikájának függvénye, az szabja meg tevékenységét.

A polisoknak ezt a helyzetét nemcsak az általános viszonyok határozták meg így, hanem azok a változások is, amelyek saját társadalmi és polikai szerkezetükben végbementek. A hellenisztikus kor polisa már nem volt képes osztályfunkcióinak önálló teljesítésére: nem tudta kizsákmányolni a rabszolgákat és a függő helyzetben élő földműves lakosságot, erőtlen volt ahhoz, hogy kordában tartsa a városi „csőcseléket". Éppen ezért szüksége volt valamilyen erős katonai hatalomra, a monarchiára. A polis kereskedő és uzsorás felső rétegeinek már csak azért is szükségük volt erre a hatalomra, hogy külső piacokhoz és kereskedelmi utakhoz jussanak és azokat meg is tarthassák, tovább tudjanak gazdagodni a „barbár" környezet rovására.

Ez a politika, amely új polisok alapítására vagy a régi városi központoknak polisokká való fejlesztésére irányult, kisebb-nagyobb mértékben valamennyi hellenisztikus uralkodó tevékenységére jellemző volt. A polisok elhelyezkedése azonban arra mutat, hogy elsősorban ott tudtak meghonosodni, ahol az árutermelés és a pénzgazdálkodás már viszonylag magas szintet ért el, mint például Mezopotámiában, Szíriában, Kisázsiában. Az új polisok alapjául sok esetben katonai települések (katoikiák) szolgáltak, különösen ott, ahol az illető települések nagy forgalmú kereskedelmi utak közelében helyezkedtek el.

A helyi arisztokrácia — nagy rabszolgatartók, kereskedők, uzsorabankárok — szívesen átvette a polis-szervezetet és a vele kapcsolatos görög szokásokat, jogot és kultúrát, mivel a polis polgárai közé való tartozás volt a feltétele bizonyos kiváltságok elnyerésének, köztük a legfontosabbnak: a föld-magántulajdon jogának is. A polisok szemben álltak az ország egyéb területeivel, az úgynevezett *chóra*-val. A chóra fogalmába nemcsak a falusi települések tartoztak bele, hanem a polisszervezettel nem rendelkező városok is. A polis és a chóra e szembenállásának alapja nem csupán jogi helyzetük különbözősége volt: a polis kiváltságos helyzete lehetővé tette polgárai számára a chóra lakosságának kizsákmányolásában való részvételt, mégpedig mind a városi nyilvántartásba vett királyi föld birtokosaiként, mind pedig a nem egyenlő alapon folyó árucsere, uzsora- és adóbérleti ügyletek stb. révén.

Kisebb-nagyobb mértékben valamennyi hellenisztikus államra jellemző volt a hivatalnoki (elsősorban görög—makedón, de ugyanígy az elgörögösödött bennszülött és papi) arisztokrácia nagybirtokainak a kifejlődése. Az idők folyamán a *hellén* megjelölés keleten elvesztette eredeti etnikai tartalmát és a kiváltságos társadalmi rétegek valamennyi képviselőjének a jelölésére szolgált, megkülönböztetésül a többféle törzshöz tartozó és kizsákmányolt lakosság nagy tömegeitől.

A TÁRSADALMI REND. A KIZSÁKMÁNYOLÁS FORMÁI

A hellenisztikus államok kialakulása a Földközi-tenger keleti medencéjének egész területén meggyorsította a rabszolgatartó rend fejlődését. A hellenisztikus királyok és fejedelmek, görög polisok és városszövetségek szünet nélkül folyó háborúival — különösen az i. e. III. század végétől kezdve — az emberek tömeges rabszolgasorba süllyesztése járt együtt. Emellett a rabszolgaszerzés számos esetben nemcsak következménye volt a háborúknak, hanem a katonai vállalkozások és hadjáratok közvetlen célja is.

Jellemző vonása volt ennek a kornak a kalózkodással párosult rabszolgakereskedelem fellendülése, a nemzetközi rabszolgapiacok kialakulása. A rabszolgatartás most már nemcsak a régi görög államokban fejlődött ki, hanem a Balkán-félszigetnek azokban az államaiban is, amelyek viszonylag nemrég emelkedtek ki az ősközösségi társadalom viszonyai közül (Makedonia, Aitólia, Épeiros, Illyria stb.), és most a rabszolgaszerző háborúkban annál aktívabb szerepet játszottak.

A keleti hellenisztikus államokban a rabszolgák számarányának növekedésével a gazdasági életben betöltött szerepük is egyre nagyobb lett. A legnagyobb rabszolgatartók maguk a hellenisztikus uralkodók voltak. A rabszolgákat a legnehezebb, legkimerítőbb munkáknál — bányákban, erdők kitermelésében, valamint a mezőgazdaságban és a kézműiparban — dolgoztatták. (Pergamon is a rabszolgamunkának köszönhette felemelkedését.) A pénzforgalom és a kereskedelmi-uzsoratőke megnövekedése elősegítette a rabszolgatartó viszonyok fejlődését. Ez a rabszolgaság antik formáinak további elterjedésében, különösen a nagy kereskedő és ipari városokban, valamint ősi, primitív, de a Keleten szívósan továbbélő formáinak (adósrabszolgaság, rabszolgaság öneladás vagy gyermekek eladása révén stb.) a konzerválódásában, sőt — egyes esetekben — erősödésében tükröződött.

A rabszolgatartás formáinak éppen ez a sokfélesége tette rendkívül viszonylagossá a határt a rabszolgák és a függő helyzetben élő lakosság között, amennyiben a kizsákmányolás valamennyi

formájára a rabszolgaság közös bélyegét sütötte. A kizsákmányolt lakosság legnagyobb tömege a keleti hellenisztikus országokban továbbra is a közösségi tagokból került ki, akiket az e korabeli források *laos*-ok (népek) néven emlegetnek. Ezek a közösséghez voltak láncolva és kötelesek voltak megművelni a király, az arisztokrácia, a templomok, városok és katonai telepesek földjeit; a pénzbeni és természetbeni adók és egyéb szolgáltatások súlyos terhe az ő vállukra nehezedett. A „népeknek" lehetett házuk, lehettek egyéb vagyontárgyaik, lebonyolíthattak jogi ügyleteket, valójában mégis teljességgel védtelenek voltak a király és az arisztokrácia hatalmával szemben, ki voltak szolgáltatva a királyi közigazgatásnak, amely kénye-kedve szerint bánhatott el velük.

A HELLENIZMUS TÖRTÉNETI HELYE

Az a tény, hogy új területek és a dolgozó lakosságnak újabb tömegei kerültek idegen uralom alá; hogy a hódítók óriási számú rabszolgát és hihetetlenül nagy vagyonokat szereztek; hogy új polisok keletkeztek, a kereskedelmi kapcsolatok kibővültek; hogy olyan országok népesedtek be gyarmatosokkal és kapcsolódtak be a pénzforgalomba, amelyek addig szükségleti gazdálkodást folytattak — mindez még jobban serkentette a Földközi-tenger keleti medencéjének gazdasági fejlődését.

A hellenisztikus kor elején határozott gazdasági fellendülés következett be. Elterjedt a tökéletesebb munkaeszközök és földművelési módszerek (trágyázás, háromnyomásos rendszer stb.) alkalmazása, mindenfelé kifejlődött a kertgazdaság és a szőlőművelés, a legeltető állattenyésztés; számos ország gazdasági élete szempontjából jelentős lépés volt az is, hogy sor kerülhetett a mezőgazdasági kultúrák és értékes állatfajták kicserélésére. Intenzívebben kiaknázzák a színesfém-lelőhelyeket, vas- és egyéb bányákat. A technikai tökéletesítések egész sorát figyelhetjük meg a kézműves termelésben, különösen a szövés-fonásban, a bőr- és a fémfeldolgozásban, az építkezésben és a haditechnikában stb.

Mindezeknek a gazdasági vívmányoknak az alapja a munkamegosztás térhódítása, az egyes ágak specializálódása, a piacra való termelés fejlődése volt. E folyamat egyik legfontosabb megnyilvánulásaként a kézműves termelésnek és a közvetítő kereskedelemnek új központjai jöttek létre Nyugat-Ázsiában és Egyiptomban. Ezek közül több — elsősorban Alexandreia és a Tigris melletti Seleukeia — messze maga mögött hagyta a régi görög kézműves és kereskedő városokat. A különbség az úgynevezett klasszikus korhoz képest éppen a kereskedelem terén nyilvánul meg különösen szemléletesen. Az ókori világ egyes részei közti kapcsolatok hasonlíthatatlanul szélesebb körűek lettek. Igen nagy jelentőségűvé vált a Földközi-tenger vidéki országoknak a távoli Indiával és Délkelet-Ázsia egyéb országaival folytatott tengeri és szárazföldi kereskedelme.

Ez a gazdasági fellendülés, amely a Földközi-tenger keleti részének világát magával ragadta, külső jeleit tekintve viharos és szembetűnő volt, ugyanakkor azonban a tartós belső megalapozottságot nélkülözte. A piacokra özönlő áruknak a korhoz képest óriási tömegét, a rabszolgák és a „népek" kíméletlen kizsákmányolása, az állami adók és beszolgáltatások mértéktelen fokozása, az adóbérlet rendszerének bevezetése, az uzsora fokozása, az adósrabszolgaság intézményének felújítása, végső soron a hellenisztikus országok minden éltető nedvének kimerítése révén teremtették elő. A támadó jellegű háborúk, egész tartományok és nagyértékű kulturális központok elpusztítása, a szűk kis uralkodóréteg pazarlásának, fényűzésének és élősködésének tobzódása — egyszóval mindaz, ami a hellenisztikus államok történetét jellemzi, ezeknek az országoknak rabszolgatartó jellegéből fakadt. Ezért fejlődésük legfőbb jellemvonásának a belső ellentmondások és a kibékíthetetlen osztályellentétek kiéleződését kell tekintenünk, ami az i. e. III. század második felétől kezdve egyre nagyobb erővel mutatkozott és végül is széles körű mozgalmakat váltott ki, amelyek a lakosság legkülönbözőbb rétegeit magukkal sodorták.

Az i. e. II. században elsősorban azokban a tartományokban került sor rabszolgafelkelésekre, ahol a rabszolgamunkát nagyobb méretekben alkalmazták, tehát Attikában, Pergamonban, továbbá Délos szigetén, amely a legjelentősebb rabszolgapiaccá fejlődött. A démos és az oligarchia küzdelme Görögországban hatalmas társadalmi megmozdulásokban robbant ki, amelyek mind a földosztást, az adósterhek felszámolását, a polgárjog kiterjesztését akarták megvalósítani.

A keleti hellenisztikus országokban az osztályharc egyik sajátos formája volt az *anachórésis* (szó szerint eltávozás); a kizsákmányoltak közül sokan elhagyták lakó- és munkahelyüket és egy templom oltalma alá, másik kerületbe vagy a sűrűn lakott fővárosba menekültek, ahol könnyebben megbújhattak a királyi közigazgatás üldözése elől. De az i. e. III. század végétől kezdve az elnyomottak itt is aktív tömegharcra tértek át. Ez a harc különféle jelszavakkal zajlott le, de társadalmi irányzatossága szemmel látható: a „népek" felkeltek a „hellének", vagyis a gazdagok és kiváltságosak osztálya ellen. A városokban forrpontra hágott a gazdagok és a városi szegénység közti küzdelem. Nem tompultak el azonban a görög—makedón hódítók és a hellenisztikus országok bennszülött lakossága közti ellentétek sem, amelyek ugyanennek a társadalmi antagonizmusnak voltak más megnyilatkozási formái.

Az elgörögösödés folyamata jellegét és eredményeit tekintve kétarcú volt. A helyi és törzsi különbségek bizonyos kiegyenlítődése, a korábbi vallási, polis-közösségi elzárkózás fokozatos — bár korántsem általános — leküzdése, a gazdasági és kulturális kapcsolatok kibővülése elválaszthatatlan volt a hódítás tényétől, az idegen uralomnak való kiszolgáltatottságtól — ez az idegen uralom pedig óriási, különféle népek és törzsek által lakott területeket érintett. A hellenisztikus kultúra, amely nemcsak a görög filozófia és a görög művészet legjelentősebb teljesítményeinek elterjedését segítette elő, hanem a Kelet és Görögország közti kulturális cserét is, elsősorban a rabszolgatartó és kereskedő városok kultúrája, az uralkodó osztályok kultúrája volt. A kizsákmányolt földművelő lakosság tömegeiben viszont szívósan tovább éltek a helyi kulturális és vallási hagyományok, bár a vallási szinkretizmus is nagyon elterjedt.

Makedón Alexandros hódításai és a hellenisztikus államok kialakulása nagy hatással voltak az egyes törzsek fejlődésére mind a hellenisztikus államok területén, mind határaikon kívül. Ez a társadalmi fejlődés színvonalát tekintve sokrétű törzsi környezet valamilyen módon mégis csak belekerült az árucsere-forgalom hatókörébe. Az arabok és Közép-Ázsia lakosai, szkíták és geták, etiópok és libyaiak így váltak részeseivé a nemzetközi kereskedelemnek.

Az új államok (a baktriai görög királyság, Parthia, a krími szkíta királyság, Armenia, a pontosi birodalom stb.) keletkezését és megerősödését elsősorban belső okok — az osztályok kialakulásának folyamata és a rabszolgatartó viszonyok kifejlődése — idézték elő. A hellenisztikus államok számos esetben szinte csak a katalizátor szerepét játszották, csak gyorsították ezeket a folyamatokat. Hódító és rabló politikájukkal elősegítették azoknak a törzseknek a belső konszolidálódását, amelyek azután a maguk részéről megfelelőképpen visszavágtak.

Az idők folyamán mozgásba jött a Kínával határos sivatagoktól egészen az Európa nyugati feléig terjedő hatalmas terület. Ezeknek az óriási méretű gazdasági, társadalmi és politikai átalakulásoknak a számbavétele nélkül nem érthetjük meg sem a hellenisztikus monarchiák bukását, sem azt a történeti helyzetet, amelyben majd Róma fogja elnyelni a hellenisztikus országokat.

2. A PTOLEMAIOSOK ÁLLAMA

A hellenisztikus Egyiptom társadalmi-politikai rendjét sokkal jobban ismerjük, mint a többi hellenisztikus államét. Ezt elsősorban a ránkmaradt nagyszámú görög nyelvű és démotikus írású papirusz adatainak köszönhetjük. A görögök jóval a makedón hódítás előtt ismerkedtek meg Egyip-

tommal. Mint zsoldoskatonák és kereskedők már a Saisi-dinasztia idejében (az i. e. VII—VI. században) elvetődtek ide. Alexandros egyiptomi hadjárata még nagyobb tömegek előtt nyitotta meg az utat ebbe az országba.

EGYIPTOM AZ I. E. IV. SZÁZAD VÉGÉN ÉS A III. SZÁZAD ELEJÉN

A satrapiák első felosztásával — mint fentebb már említettük — Egyiptom kormányzása Ptolemaiosnak, Lagós fiának jutott. Ez az ügyes politikus és tehetséges szervező itt új dinasztiát alapított, amely majdnem három évszázadig uralkodott Egyiptom fölött. Egyébként Ptolemaios volt az egyetlen diadochos, aki természetes halállal halt meg. Trónját fia, II. Ptolemaios örökölte (283—246), akit később Philadelphosnak neveztek.

Az első két Ptolemaios uralkodása alatt alakultak ki a hódítók és a helyi lakosság közti viszony sajátos formái, már ekkor megfigyelhetők az új hellenisztikus állam gazdasági és társadalompolitikájának alapelvei, ekkor vezették be az adózási rendszert és ugyancsak ekkor hozták létre a közigazgatási apparátust. Egyiptom gazdasági és társadalmi életének mindezeket a viszonyait különféle rendeletek és utasítások egész sora szabályozta. E dokumentumok közül néhány ránkmaradt, például a rabszolgatartással kapcsolatos, fontos, 261. évi rendelet, valamint az úgynevezett „adótörvény" (257-ből).

Kámea II. Ptolemaios és Arsinoé ábrázolásával
A hellenisztikus korból. Több rétegű szardonixból

Az i. e. III. század első negyede (körülbelül a 20-as évekig) volt a Ptolemaios-dinasztia politikai hatalmának fénykora. Ebben az időben Egyiptom hatalmas birodalomnak számított, amely az Égei-tenger és a Földközi-tenger keleti vizei fölött is uralkodott. Már I. Ptolemaios megszerezte Kyrénaikét, Kyprost, Palesztinát és Dél-Szíriát is. Legközelebbi utódai alatt a Ptolemaiosok hatalma kiterjedt Kisázsia déli és nyugati tartományaira, a thrakiai és hellespontosi partokra, valamint az Égei-tenger szigeteire is.

A Ptolemaios-kori Egyiptom egyik jellemző sajátossága az volt, hogy a polisoknak itt sokkal kisebb volt a jelentőségük, mint a Seleukidák birodalmában, akik igen sok görög polist alapítottak.

A hellenisztikus Egyiptomban a legtöbb kiváltsággal járó tisztségeket a fő méltóságok, a

király által adományozott földek tulajdonosai, a zsoldoscsapatok parancsnokai töltötték be. Ezekhez kapcsolódtak az egyiptomi arisztokrácia és a papság tagjai. A világi arisztokrácia és a papság mellett fontos szerepet játszottak a különféle üzletemberek, kereskedők, hajótulajdonosok, gazdag adóbérlők, továbbá Alexandreia nevesebb polgárai.

A MEZŐGAZDASÁG ÉS A KÉZMŰVESSÉG FEJLŐDÉSE

Az ókori Egyiptom történetében a gazdasági élet fejlődésének és virágzásának alapfeltétele az öntözés volt. Az egyiptomi lakosság boldogulása vagy fordítva: nyomorúsága a Nílus évenkénti áradásától függött. A fáraók, majd a hellenisztikus uralkodók despotikus hatalmának egyik legfontosabb funkciója az öntözésre szolgáló csatornarendszer kiépítése és bővítése, tökéletesítése volt. Az első Ptolemaiosok, akiknek érdekük fűződött a gabona és egyéb mezőgazdasági termékek exportjának növeléséhez, valamint a görög—makedón telepesek (kléruchosok) földhöz juttatásához, nagy lendülettel láttak hozzá a csatornahálózat kibővítéséhez, megjavításához és a vetésterület növeléséhez. A legjelentősebb talajjavítási munkálatok a Faiyumi-oázis vidékén folytak, ahol a mocsaras területeket Egyiptom legtermékenyebb földjeivé változtatták. Faiyumban ezer és ezer köbméter földet mozgattak meg, új csatornákat és gátakat építettek, tucatszámra alapítottak új településeket.

Egyiptomban a mezőgazdasági termelés technikája ebben a korban fejlődésnek indult. Az ősi — kézi erővel vagy a *saduf* segítségével történő — öntözési módszerek mellett feltűnik egy bonyolultabb szerkezettel, a *szakijé*-vel végzett öntözés. A szakije egy függőleges irányban forgó tengelyből álló szerkezet volt, amelyhez több fogaskereket kapcsoltak. Ezekre a kerekekre erősítették a vödröket, amelyek a tengely forgatása közben a vizet kimerték és a magasabban fekvő teraszra öntötték. A tengelyt állati erővel tartották forgásban. Feltehető, hogy Egyiptomban még tökéletesebb vízemelő szerkezetek is működtek.

A mezőgazdasági kultúrák közül egyre nagyobb jelentőségre tett szert a búza (a gabonaféléknek mintegy 80%-a volt). A vetések gondos gyomlálása, az öntözés állandó ellenőrzése, a jobb magfajták kiválasztása stb. lehetővé tette, hogy egyes vidékeken évenként kétszer is bőséges termést takaríthassanak be. A kultúrákat váltogatták, a két- és háromnyomásos rendszer mellett szabályos vetésforgót alkalmaztak; itt fontos szerep jutott a hüvelyes növényeknek: a lencsének, borsónak, babnak. Erélyes rendszabályokat hoztak az olajos magvak termelése és a szőlőtenyésztés fokozása érdekében; növelték a gyümölcsfaültetvényeket. A hellenisztikus korban fellendült az állattenyésztés is (különösen a királyi gazdaságokban).

Egyiptomban a mezőgazdaság mellett tovább fejlődött a kézművesség is. Egész sor termelési ágban javult a kézműves technika, egyre tökéletesedett a munkamegosztás, megváltoztak szervezeti formái. A vezető helyet a kézművességnek azok az ágai foglalták el, amelyek Egyiptomban több évszázados fejlődésre tekinthettek vissza: a takácsmesterség, fémfeldolgozás, fazekasság, bőrfeldolgozás, az íráshoz használt papirusz készítése, üvegedénygyártás. (Az üvegáru már kezdte kiszorítani az agyagot.) Az egyiptomi mesterek csaknem művészi szintre emelkedtek a len-, valamint a gyapjú- és selyemszövetek készítésében. A szövés-fonás legfőbb központjai a következő városok voltak: Alexandreia, Memphis, Kóptos, Hérakleuspolis, Krokodeilopolis, Panópolis és Thébai. Figyelmet érdemelnek a hellenisztikus kori vésett kövek (kámeák). A színes és áttetsző alexandreiai üvegedények messze földön is hírnevet szereztek Egyiptomnak.

A Földközi-tenger keleti medencéjének országaiban az i. e. IV. század végén és a III. század elején bekövetkezett gazdasági fellendülés az árucsere felvirágzását és a pénzforgalom növekedését váltotta ki. Egyiptom a Seleukidák országa és Rhodos szigete mellett előkelő helyet foglalt el a kereskedelemben. A király és az arisztokrácia óriási földbirtokain és rengeteg műhelyeiben hatalmas mennyiségű árut termeltek, amelynek jó része piacra került. Alexandreiának — a városi élet legjelentősebb központjának — nyersanyagra volt szüksége, melynek ellenében azután a kézművesek készítményeit szállította. Az áruk be- és kivitelét a kormányzat szigorú rendeletekkel szabályozta.

Mindegyik nagy hellenisztikus állam vezető helyet iparkodott kivívni a nemzetközi kereskedelemben. Egyiptom rá volt utalva Fönícia épületfájára, Szíria rabszolgáira, Kisázsia érceire és Görögország ipari készítményeire. Zénónnak, a II. Ptolemaios korában vezető tisztségeket viselő Apollónios titkárának a levéltára megismertet bennünket az udvari arisztokrácia képviselőinek a Ptolemaiosok külső, palesztinai, szíriai és kisázsiai birtokain folytatott uzsora- és kereskedelmi ügyleteivel. Innen nagy tételekben szállítottak Egyiptomba rabszolgát, épületfát, rezet, bíborfestéket, márványt, bort, bútort, jószágot stb. Másrészt viszont a Földközi-tenger medencéjének valamennyi országában nagy volt a kereslet az egyiptomi kiviteli cikkek — üvegedények, szép lenanyagok, festékek, papirusz és gabona — iránt. Egyiptom régi időktől fogva kapcsolatokat tartott fenn a déli országokkal: Etiópiával (Nubiával) és Szudánnal. A Ptolemaiosok több ízben küldtek különleges expedíciókat Etiópiába elefántvadászatra. Ugyaninnen szerezték be a drága fafajtákat, aranyat, rabszolgát. A kereskedelem gyakran rajtaütésekkel, zsákmányszerzéssel járt együtt.

Ezzel egyidejűleg kifejlődött Egyiptom tengeri és karavánkereskedelme Arábiával és Indiával is, különösen II. Ptolemaios uralkodásának éveiben, amikor a Sós-tavakon keresztül épített csatorna ismét megteremtette az összeköttetést a Földközi- és a Vörös-tenger között. A Vörös-tenger partján új kikötők létesültek (Myos hormos, Bereniké). A görögök ebben az időben még nem jutottak el odáig, hogy ezt a tengert átszelve kihajózzanak a nyílt óceánra. Ezért az Egyiptom és India közti kereskedelmet a dél-arábiai kereskedők közvetítették: ők szállították Indiából az elefántcsontot, illatszereket, szöveteket és egyéb árukat.

A kereskedelem fejlődése megkövetelte a pénzügyek rendezettségét. A Ptolemaiosok arany-, ezüst- és rézpénzeket verettek. I. Ptolemaios uralkodásának elején az attikai pénzeket vette mintául, de később áttért a rhodosi és föníciai típusú pénzek verésére, mivel a Rhodosszal és a Fönícia-val folytatott kereskedelem Egyiptom szempontjából különösen fontos volt. Az egyiptomi pénzrendszer alapegysége az ezüst tetradrachma volt. Az országon belül mindenütt használták a rézpénzt is. A forgalom lebonyolítását Alexandreiában, a nomosok (kerületek) közigazgatási központjaiban, sőt még a *kómé*-kban (falvakban) is felállított állami trapezák (bankok) egész hálózata segítette elő.

A RABSZOLGATARTÁS

A Ptolemaios-kori Egyiptomban az árutermelés és a pénzviszonyok fejlődésével szorosan összefüggött a rabszolgatartás fellendülése. Az egyiptomi rabszolgatartás jelentőségét nem a rabszolgáknak a (szabadokhoz viszonyított) számbeli fölénye határozta meg, hanem az a befolyás, amelyet a rabszolgamunka intézménye a termelés egyes ágaiban a földművesek és az iparosok helyzetére gyakorolt. Rabszolgamunkát alkalmaztak a bányákban és bizonyos mértékig a kézművességben, valamint a mezőgazdaságban. Különösen nehéz volt az ércbányákban és a kőfejtőkben foglalkoztatott rabszolgák sorsa. Hasonló volt az állam adósainak és a szabadságvesztésre ítélt bűnözőknek a helyzete. Rabszolgamunkát alkalmaztak továbbá a nagybirtokokon, mint például Apollónios-

nak vagy Petosirisnek, a bennszülött arisztokrácia egyik képviselőjének birtokain. A középbirtokosok — hivatalnokok, katonai telepesek stb. — szintén nagyszámú rabszolgával rendelkeztek, például egy bizonyos Leptinés nevű katona nem kevesebb, mint 16 rabszolgát dolgoztatott. Nagy rabszolgatartók voltak a templomok, amelyek a templomi rabszolgák (*hierodulos*-ok) munkájának kizsákmányolásából jókora jövedelmet húztak. Sajnos, csak töredékesen maradtak ránk a Ptolemaiosoknak azok a különleges utasításai, amelyek a rabszolgák nyilvántartásáról, Egyiptomból való kivitelük megtiltásáról, a szökevények felkutatásáról, a rabszolgák fenyítéséről stb. intézkednek. A végrendeletekben és házassági szerződésekben a rabszolgákat vagyontárgyakként tüntették fel. A kereskedelemben tekintélyes helyet foglalt el a rabszolgák adás-vétele. Nagy rabszolgakereskedők voltak maguk a Ptolemaiosok is.

Egyiptomra, akárcsak a többi hellenisztikus államra jellemző volt a fejlett rabszolgatartás mellett a rabszolgaság ősi formáinak (szabad emberek öneladásának, az adósrabszolgaságnak stb.) a fenntartása. Az egyiptomi uralkodó osztály képviselői Szíriában és Palesztinában rengeteg „népet" (laoi) süllyesztettek rabszolgasorba. Ez a jelenség olyan óriási méreteket öltött, hogy a kormányzatnak kellett beavatkoznia, mivel érdeke fűződött az adófizetők számának megmaradásához. II. Ptolemaios egyik, i. e. 261-ben kelt rendeletében megtiltotta a „népek" eladását vagy zálogbavételét.

A FÖLDTULAJDON FORMÁI. A KIRÁLYI FÖLDMŰVELŐK

Egyiptomra nézve egész története folyamán döntő jelentőségű volt az, hogy legfelső fokon az államot illette a legfontosabb termelési eszközök — elsősorban a föld — tulajdonjoga. A Ptolemaiosok ebben a vonatkozásban a fáraók utódai voltak. A hellenisztikus kor dokumentumaiból az tűnik ki, hogy a földeket több kategóriára osztották, mégpedig termékenységük, jövedelmezőségük szerint, továbbá birtokjogi szempontból. A birtoklás jellegét tekintve a fő kategóriát a „királyi föld" jelentette, amely a királyi közigazgatás közvetlen fennhatósága alatt állott. Jogi szempontból minden föld egyedüli tulajdonosa a király volt, és lényegében Egyiptom egész területe „királyi földnek" minősült, de ebből kihasítottak bizonyos birtoktesteket, amelyek ezáltal különböztek a tulajdonképpeni királyi földtől. Ezek voltak az úgynevezett „átengedett" földek; ide tartoztak a szentélyek és a kléruchosok földjei, valamint az „adományozott" földek. A szentélyek földjét az illető isten birtokainak tekintették, legfelső fokon azonban az állam erre is fenntartotta jogait, akárcsak a katonabirtokokra. Az „adományozott" földeket az arisztokrácia legelőkelőbb képviselői birtokolták. Végül bizonyos földterületekre vonatkozólag szilárdabb birtokjogot állapítottak meg, például olyan esetekben, amikor magánszemélyek addig meg nem művelt földön gyümölcsfa- vagy szőlőültetvényeket létesítettek. A földviszonyok fejlődésével egyre nőtt az „átengedett" föld területe; ez lassanként különvált, sőt még terjeszkedett is — a királyi föld rovására.

A mezőgazdaságban a munkaerő zömét a „népek" vagy egyiptomi elnevezés szerint a „királyi földművelők" szolgáltatták. A nagybirtokrendszer mellett apró parcellagazdaságok is voltak. A királyi földön, a magánbirtokosok és szentélyek nagybirtokain kisebb parcellákat osztottak szét a királyi földművelők között. Ezeknek az államhoz és a magánszemélyekhez való kapcsolata formailag örökbérlet volt, amelyet bérleti szerződés szabályozott. Ez a forma azonban csak látszata volt a szabadon köthető szerződésnek, mögötte a királyi földművelők teljességgel függő helyzete rejtőzött; ugyanakkor ez a forma sokkal nagyobb lehetőséget biztosított a „népek" kizsákmányolásának további fokozására, mint az ősidők óta kialakult normák. Minden mezőgazdasági munkát a királyi közigazgatás szabályozott és ellenőrzött. Ez írta elő, hogy a paraszt mivel és mikor köteles bevetni parcelláját, és a munkák elvégzését figyelemmel is kísérte. A termés betakarítása után a királyi földművelők mindenekelőtt az államnak voltak kötelesek megtéríteni az úgynevezett természetbeni bért és a különféle egyéb beszolgáltatásokat.

A földművesek még megőrizték a közösségi szervezetet, amelynek fennmaradásához azonban a kormányzatnak is érdeke fűződött, elsősorban pénzügyi meggondolásokból: a közösség felelt azért, hogy tagjai előírás szerint teljesítsék állami kötelezettségeiket. A közösségi tagok nem hagyhatták ott munkájukat, nem költözhettek át máshova, azokat, akik kóméjukat elhagyták, kényszerítő rendszabályokkal telepítették vissza. A földművelés rendszerint apáról fiúra szállott. A királyi földművelőket évenként a csatornák és gátak karbantartási munkálatainak az elvégzésére is kötelezték. A király és rengeteg tisztviselője ellátásáról, ha történetesen arra utaztak, szintén a helyi lakosságnak kellett gondoskodnia. A királyi földművelők nem tartoztak a központi igazságszolgáltatás illetékessége alá, pereiket a helyi közigazgatás (illetőleg az úgynevezett *oikonomos*) tárgyalta. A „népek" élet- és munkakörülményei egyrészt a keleti despotia gyakorlatát, másrészt a rabszolgatartó viszonyoknak a hellenizmus korában végbement fejlődését tükrözik.

A kómé lakossága nem volt egyöntetű. A királyi föld parcelláit bérlő földművesek mellett éltek a szegények, akik semmiféle önálló gazdaságot nem vezettek, hanem napszámosokként dolgoztak az állami munkáknál; ugyanígy a szegény egyiptomi harcosok (*machimos*-ok) mellett éltek a viszonylag tehetős *katoikos*-ok.

A királyi műhelyekben foglalkoztatott iparosok helyzete sokban emlékeztetett a királyi földművelőkére. Ezek ugyancsak a helyi közigazgatás igazságszolgáltatása alá tartoztak, hozzá voltak kötve a műhelyhez, amelyben dolgoztak, a közigazgatás minden lépésüket gondosan ellenőrizte. Az egyiptomi kézműiparban főleg a szabadok munkáját alkalmazták, csakhogy ez a „szabadság" rendszerint puszta látszat volt; azokban a kézművességi ágakban, amelyekre királyi egyedáruság volt elrendelve (például a lenszövésben), a termelési eszközök az állam tulajdonában voltak, vagyis a kézművesek valójában teljes mértékben a királyi közigazgatástól függtek.

A királyi közigazgatásnak, a papoknak és az adományozott földek birtokosainak kezén levő nagy és néha rabszolgákat is foglalkoztató műhelyek mellett volt sok olyan kisiparos is, aki kicsiny műhelyében dolgozott, vagy a munkát hazavitte magához. Az iparosok egyesületekbe tömörültek, melyeknek tagjai közös lakomákra gyűltek össze, közös védőistenük volt, és hozzájárulás címén a közös pénztárba bizonyos összeget fizettek.

AZ ÁLLAMGAZDASÁG

Az államgazdaságnak a fáraóktól örökölt rendszerét a hellenisztikus uralkodók még jobban kiépítették és tökéletesítették. A Ptolemaiosok és környezetük számára Egyiptom elsősorban meggazdagodási, vagyonszerzési forrás volt. A többletterméknek — az egész dolgozó lakosság munkája eredményének — kisajtolása és kisajátítása volt a célja az államgazdaságnak, amely egyidejűleg a rabszolgatartó osztály uralmi szervezetének formájául is szolgált. Az államgazdaság rendszere Egyiptom életének legkülönfélébb területeit felölelte. Ebből a szempontból a legnagyobb jelentőségű a mezőgazdaság volt. Mind a királyi föld, mind az egyéb földkategóriák lakosságának pénzben és természetben fizetett különféle szolgáltatásai a kincstárba folytak be. Az összes földekről és termékekről kincstári célokra szigorú nyilvántartásokat vezettek. Minden évben részletes földkataszter készült, amelyben fel volt tüntetve a földek állapota, a parcellák nagysága, minősége, a birtokosok neve, a föld jövedelmezősége, a termesztett növények jellege stb. Különösen szigorú intézkedések szabályozták a gabona és az olajos magvak termelését. Külön személyek — az úgynevezett *genématophylax*-ok („a termés őrei") — ügyeltek arra, hogy egyetlen kalász se maradjon ki az állami adóztatás alól. A betakarított gabona a királyi magtárakba vándorolt, majd onnan a Níluson Alexandreiába került, ahonnan azután óriási mennyiségben vitték ki a Földközi-tenger medencéjének majdnem minden országába. A királyi birtokban levő állatokat és legelőket a földművelők részére bérbeadták, ami ugyancsak nagy jövedelmet biztosított.

Az államgazdaságban igen nagy jelentősége volt a bérleti rendszernek; az állam egyes jövedelmi tételeket magánszemélyeknek adott ki bérbe. Ezt a rendszert a mezőgazdaságon és az iparon kívül egyes nagy jövedelemmel járó tisztségek betöltésénél és az adók behajtásánál alkalmazták. Azt részesítették előnyben, aki nagyobb összeget ajánlott fel. Gyakran egész bérlőtársaságok alakultak, amelyeknek tagjai e végből összeadták a pénzüket. A királyi tisztviselők éber szemmel vigyáztak, nehogy a bérlők tevékenysége a legcsekélyebb mértékben is kárt okozzon a kincstárnak.

A Ptolemaios-kori Egyiptomban a fáraók korához képest sokkal nagyobb jelentőségre tettek szert az állami egyedáruságok, amelyek lehetővé tették a király számára, hogy az ipari termelés több ágazatának bevételeit a saját kezében egyesítse.

Legpontosabb értesüléseink a növényi olaj termelésének kisajátításáról vannak. A Ptolemaiosok még a legkisebb olajütőberendezést is elkobozták. Ettől fogva olaj csak a királyi műhelyekben (ergastérionokban) készült, melyeknek üzemeltetéséről, nyersanyaggal és munkaerővel való ellátásáról az oikonomosnak nevezett állami tisztviselők tartoztak gondoskodni. Az olaj eladása szigorúan állami monopólium volt. Az olaj megszabott árakon történő eladásának jogát kiskereskedőknek adták ki bérbe, akik a napi bevétellel az oikonomosnak számoltak el. A királyi gazdaság monopóliumának számítottak a trapezák (pénzváltóirodák), az érc- és a kőbányák, a posztó-, a papirusz- és a sörgyártás, a fűszerek, illatszerek, hamuzsír, aranytárgyak, festékek stb. készítése.

A lakosságnak az adózási rendszer révén történő kizsákmányolása a Ptolemaiosok államában óriási méreteket öltött. Az adózási rendszer igen bonyolult volt; az adófizetők egyes kategóriái gazdasági és jogi helyzetük tekintetében különböztek egymástól. Voltak mindenkire nézve kötelező adók, és voltak olyanok, amelyeket a lakosságnak csak viszonylag szűk rétegei fizettek, voltak állandó és ideiglenes, egyenes és közvetett adók. Behajtásuk részint természetben, részint pénz formájában történt; mindenesetre a pénzbeni adók jelentősége egyre fokozódott. Ez az adórendszer jól tükrözte a hellenisztikus Egyiptom osztályszerkezetét: a fő adófizetők azok voltak, akik fizikai munkát végeztek, vagyis a földművesek, kézművesek stb. A fejadó fizetése alól csak a „hellének" és a papok kiváltságos csoportjai mentesültek.

A föld jövedelmének legnagyobb része a királyi földművelőktől járó bér formájában folyt be. Voltak azonban külön földadók és még sok egyéb kötelező beszolgáltatás, ami a földművesek munkáját terhelte: külön adó az öntözőberendezések karbantartására, illeték a szérük használatáért, a lisztnek a királyi raktárban történő szitálásáért, a föld felméréséért stb. A szőlőskertek és gyümölcsösök után járó beszolgáltatásokból a termés egyhatodának megfelelő összeget pénzben kellett befizetni. Ez volt az úgynevezett *apomoira*. A takácsok, tímárok, ötvösök, kelmefestők és egyéb kézművesek az iparűzés jogát tartoztak megfizetni, de napi bevételük bizonyos hányadát is be kellett szolgáltatniuk. Volt azután számos helyi jellegű és különleges rendeltetésű adó is, például Faiyumban adót szedtek a krokodilok temetőjének céljaira. (A krokodilt itt szent állatnak tartották.) A Ptolemaiosok népes közigazgatási apparátusát a lakosságnak kellett eltartania: külön adók voltak a kancelláriai kiadások fedezésére, az őrök javadalmazására stb.

A Ptolemaiosok hatalma alatt álló összes területek jövedelmi és fejadó formájában jelentős összegeket fizettek be a kincstárba pénzben vagy természetben. Az egyenes adókon kívül bőséges jövedelmi forrás volt a közvetett megadóztatás is. Északon — Pélusionban és Alexandreiában, valamint délen Elephantinében — vám-állomások működtek, az Egyiptomba bevitt, valamint az Egyiptomból kivitt árukra gyakran igen magas vámtételeket állapítottak meg. De voltak belső vámok is, egyes helyeken, például Hermupolisban kirendeltségek ellenőrizték az áruszállítást. Az adórendszer súlyos teherként nehezedett a Ptolemaiosok államának lakosságára, és ezt a terhet a hivatalnokok önkényeskedése és visszaélései csak még súlyosabbá tették.

Az arisztokráciának, a hatalmas adományozott földek birtokosainak nagy gazdaságai a rabszolgák és a „népek" kizsákmányolására voltak berendezve. Az egyiptomi nagybirtok gazdasági és társadalmi életéről az i. e. III. század 60—40-es éveiben részletes és színes képet festenek a fentebb már említett Zénónnak, Apollónios faiyumi jószágigazgatójának levelei. Apollónios a nagybirtokosok közé számított: mintegy 10 000 arurányi[1] adományozott földje volt Philadelpheia közelében, ugyanennyi Memphis mellett, és volt még egy ugyanekkora birtoka Palesztinában is. Emellett Apollónios különféle kereskedelmi ügyletekkel is foglalkozott Egyiptomon belül is, de főleg Egyiptom határain kívül, és erre a célra tekintélyes tengeri és folyami hajóraj állott rendelkezésére. Zénón levéltára kitűnően megvilágítja Philadelpheia melletti birtokának rendjét és szervezetét, továbbá megismertet bennünket Apollóniosnak és legközelebbi munkatársainak a tevékenységével.

Philadelpheia egyike volt azoknak a településeknek, amelyek a Faiyumi-oázis területén épültek ki. Építésének vezetésével ugyanezt a Zénónt bízták meg. Philadelpheia határában kléruchosok parcellái sorakoztak. Apollónios birtokának egy részét valószínűleg rabszolgák vagy bérmunkások művelték meg, nagyobb részét a bennszülött földművelőknek (laoinak) adták ki bérbe. Ezek a földművelők a bérleti díjat természetben fizették meg. A gazdaságban a legfőbb szerepet a gabonafélék játszották. A gabona egy részéből fizették a munkásokat és fedezték az egyéb kiadásokat, míg a többi eladásra ment. Fontos volt az olajos növények — a szezám- és krotonolajmag stb. — termelése is. Különös figyelmet szenteltek a szőlőskerteknek és gyümölcstermesztésnek (olajfa, birsalma, füge stb.). A birtokon a bozóttal és gyomnövényekkel benőtt földeket megtisztították; igyekeztek minél jobb szőlő- és búzafajtákat, minél szebb jószágokat kitenyészteni. A népes állatállományt egyrészt a mezei munkák elvégzésére és szállításra, másrészt húsáért, gyapjáért, bőréért stb. tartották.

Zénón sokoldalú tevékenységet fejtett ki: uzsorakölcsönöket adott, adásvételi ügyletekkel foglalkozott, kézművesműhelyeket rendezett be a birtokon, épületeket emelt stb. Mindez csak a birtokon foglalkoztatott emberek erejének maximális kihasználásával volt lehetséges. A szabadokat is, a rabszolgákat is kíméletlenül kizsákmányolták. A munkások sokszor csak nehezen kapták meg fizetségüket és ellátásukat. A szerződések feltételeit gyakran nem tartották meg. A földművelők, akiknek panaszait legtöbb esetben figyelemre se méltatták, gyakran otthagyták a munkát és elköltöztek falujukból. A tömeges *anachórésis* eredményeképpen — mint Zénón levéltárának egyik dokumentuma bizonyítja — néha sikerült bizonyos engedményeket kicsikarniuk a királyi közigazgatástól.

A KLÉRUCHOSOK

Az i. e. IV. század végének és a III. század elejének állandó háborús összecsapásaiban és politikai eseményeiben igen nagy szerepet játszott a hadsereg. Egyiptom a többi hellenisztikus államhoz képest meglehetősen előnyös helyzetben volt: a katonákat a busás zsold reménye és az a perspektíva csábította ide, hogy a gazdag országban majd földet szerezhetnek stb.

A katonai szolgálat biztosításának legfőbb eszköze Egyiptomban a föld volt. A katonák földparcellákkal való ellátásának rendszerét Egyiptomban és az elő-ázsiai államokban már az i. e. II. évezredben alkalmazták. A parcellákat a katonáknak nem teljes tulajdonul, hanem csak ideiglenes és feltételekhez kötött birtokként adták. Ennek a rendszernek az alapjait bizonyos módosításokkal a hellenisztikus Egyiptomban is megtartották. Elsősorban megváltozott a katonák etnikai összetétele: a bennszülött katonák — az úgynevezett *machimos*-ok — elvesztették régebbi jelentőségüket,

[1] Egy arura kb. 0,27 hektárnak felel meg.

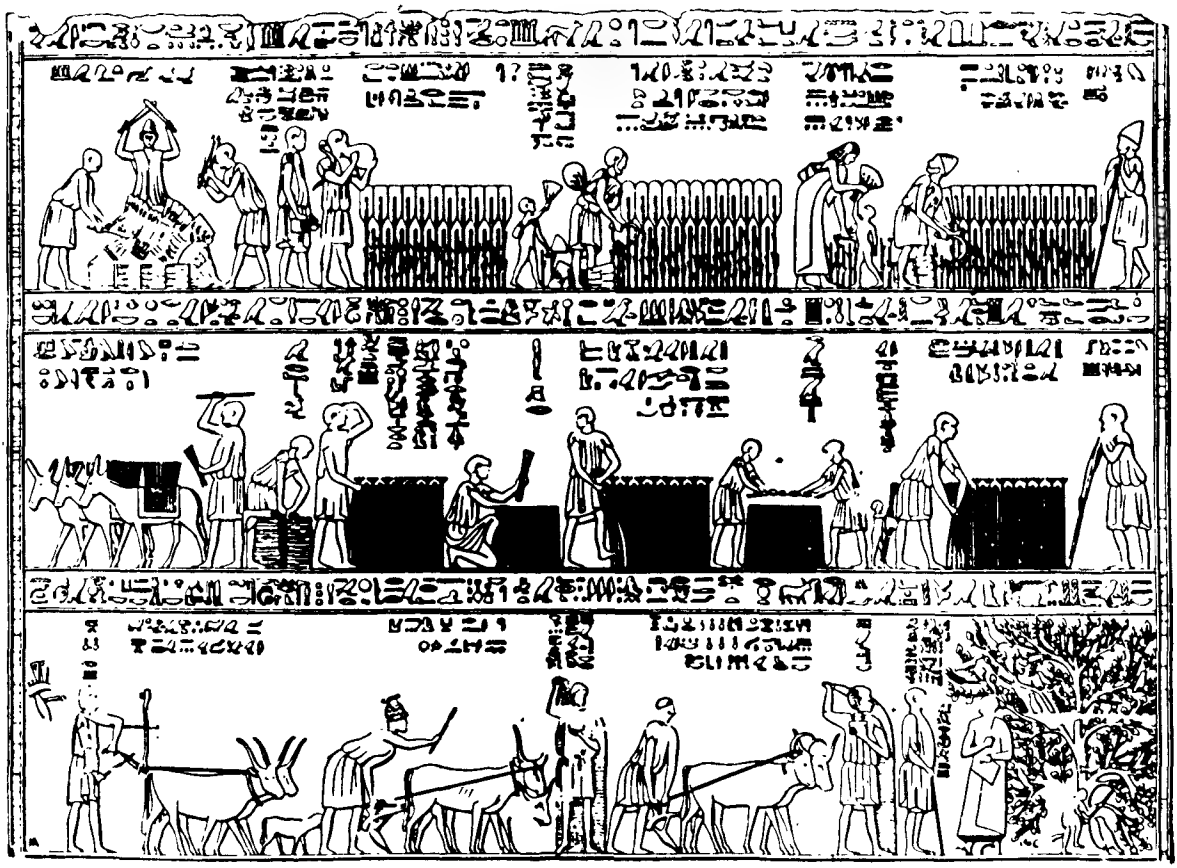

Mezőgazdasági munkák: felül — köles betakarítása; közepén — len betakarítása; alul — szántás és vetés
A Hermupolis melletti petosirisi síremlék falfestménye az i. e. IV. század végéről

és a korábbihoz képest rosszabb helyzetbe kerültek. A különféle kategóriákba tartozó katonák földellátása szorosan összefüggött a Ptolemaiosok társadalmi és gazdasági politikájával. A magas rangú főparancsnokok adományföld címén hatalmas birtokokat kaptak, az alacsonyabb rangú tiszteket és az egyszerű harcosokat 5—100 aruránvi parcellákkal jutalmazták. Míg az 5—7 aruránvi parcellákkal ellátott kléruchosok lényegében csak parasztok voltak, addig a katoikosok — a katonai telepesek felső rétege — aránylag nagy földeket birtokoltak, a gazdaságukban gyakran a királyi földművelők munkáját is igénybevették. A katonai telepítés egyik központja a Faiyum volt; a katonai települések sora Memphistől húzódott messze dél felé. A katonáknak szolgálatuk fejében juttatott föld a III. században elvileg királyi tulajdon maradt és a király bármikor visszavehette. A földön kívül a katonák rendszerint állatokat és vetőmagot is kaptak, s a helyi lakosok házaiban szállásolták el őket. A beszállásolás kérdése gyakran összetűzésekre vezetett a katonák és a helyi lakosság között. A katonai telepesek igen gyakran folyamodtak erőszakhoz és önkényeskedéshez a helyi lakossággal szemben.

A PAPSÁG SZEREPE

A Ptolemaiosok fő támaszai a nagybirtokosok, a zsoldosok és a katonai telepesek voltak. Társadalmi érdekeiknél fogva ezekhez kapcsolódtak az egyiptomi papok is, földek és egyéb vagyonok urai. A hellenisztikus Egyiptom papságának jelentősége, társadalmi és politikai befolyása a

templomok gazdasági hatalmán, a papok szilárd szervezettségén és a lakosság fölötti szellemi uralmán nyugodott. A Ptolemaiosok bizonyos vonatkozásokban megnyirbálták a papság önállóságát, de támogatták mint társadalmi erőt, és rendkívül bőkezűen bántak vele. A feliratok nemegyszer említik, hogy a Ptolemaiosok földet ajándékoztak minden jövedelmével együtt a helyi istenségeknek. Már I. Ptolemaios bevezette egy új istennek, Sarapisnak a kultuszát, az új isten a görögök és egyiptomiak legfontosabb isteneinek a vonásait egyesítette magában. Sarapis tisztelete rövidesen elterjedt az egyiptomi és a görög lakosság körében.

A templomok hatalmas gazdasági központok voltak. Thébais egyetlen templomi nagybirtok volt; Hóros edfui, Isis philai szentélye stb. sok ezer arura föld fölött rendelkezett. A templomok a „szent földön" kívül még azt a földet is használták, amelyet a hívek (például a kléruchosok) az istennek ajándékoztak, de néha még a királyi földből is béreltek kisebb-nagyobb területet. A templomok a kézműves üzem terén is bizonyos kiváltságokat (például az állami monopóliumnak minősülő szezámolaj feldolgozásának vagy különleges szövetek készítésének a jogát) élvezték. A papok pénzbeni támogatást kaptak a kincstártól, a hívektől pedig gazdag ajándékokat szedtek össze.

A papság a hellenisztikus Egyiptomban népes és kitűnően szervezett testületet alkotott. A templom élén az *archiereus* vagy *epistatés* állott, aki a helyi papságot a kormányzattal szemben képviselte. A papok időszakonként gyűlésekre *(synodos*-okra) ültek össze. A templomok bizonyos különleges jogokkal, mint például a menedékjoggal is rendelkeztek.

A papok támogatták a Ptolemaiosokat, ennek fejében azonban bizonyos engedményeket követeltek a központi hatóságtól. A népi tömegek megmozdulásaival szemben a papság ellenséges álláspontot foglalt el.

Az edfui Hóros-templom (Egyiptom)
I. e. II. század. A templom belső udvarának látképe. Jelenlegi állapot

A Ptolemaiosok hamarosan magukévá tették a fáraók birodalmának állami hagyományait, felhasználták a jól működő apparátust és a hatalmuk isteni jellegéről szóló tanítást. Alexandros kultusza már az első Ptolemaios alatt országszerte elterjedt. Az uralkodó-kultusz fejlődésében az volt a második állomás, hogy istennővé nyilvánították Ptolemaiosnak 270-ben meghalt feleségét, Arsinoét. A fentebb említett pénzbeni adót (az *apomoira*-t) Arsinoé kultusza emésztette fel. A későbbi Ptolemaiosokat röviddel trónraléptük után az istenek közé iktatták. De az uralkodókultusz, a fáraók isteni tisztelete nemcsak hagyomány volt, amelyet Egyiptom új uralkodói örököltek. Jórészben a kormányzat tudatosan alkalmazott politikai módszere volt ez, amelynek segítségével a dinasztia hatalmát törvényesítették és megszilárdították.

A Ptolemaiosok birodalma erősen központosított állam volt. A hatalom teljes egészében a király kezében volt. A közigazgatásban az ősi egyiptomi bürokratikus hagyomány összefonódott a görög—makedón kormányzati elvekkel. A Ptolemaiosok a görög jogra támaszkodva élénk törvényhozói tevékenységet fejtettek ki.

Meglepő a jelentéktelen ügyek nagy száma, amelyek a király illetékessége alá tartoztak, valamint a széles körű kancelláriai levelezés. A kisebb-nagyobb hivatalnokok írták, másolták és továbbították a törvényeket, rendeleteket, fellebbezéseket stb. Az ügyintézés görög nyelven folyt, külön kancelláriai stílus és bonyolult szaknyelv alakult ki. A Ptolemaiosok udvarában megőrizték az Alexandros-korabeli hagyományokat: gondosan vezették a „királyi naplót" és a kiterjedt királyi levelezést. Az udvari főméltóságoknak egész sora alakult ki: voltak „rokonok", „megtiszteltetésben a rokonokkal egyenlők", „első osztályú barátok", „az első osztályú barátokkal egyenlők", „barátok", „utódok" stb.

Artemis és Hekaté harca a gigasokkal
A pergamoni Zeus-oltár frízének részlete. I. e. 180 körül. Márvány

A királyi közigazgatás valamennyi képviselője igyekezett hasznot húzni helyzetéből és minél többet kisajtolni a lakosságból. Az emberek tömegesen tódultak Alexandreiába, közelebb az udvarhoz, a bő javadalmak és kegyek forrásához.

A közigazgatási hierarchia legfelső fokán állott a *dioikétés*, az államháztartás és a pénzügyek vezetője. Ő ellenőrizte a királyi kincstárt, az állami bevételek nyilvántartását, az adók kivetését és behajtását, a kiadások ellenőrzését. Tevékenységét egyetlen, kizárólag pénzügyi cél szabta meg: gazdagítani a királyi kincstárt.

A dioikétés volt az állam első méltósága, és ha az illető tehetséges és erélyes tisztviselőnek bizonyult, szinte mindenható úr volt, mint a már több ízben említett Apollóniosnak, II. Ptolemaios dioikétésének a példája mutatja.

A három görög város kivételével egész Egyiptom *chóra*-nak számított, vagyis csupa falusi helység, illetőleg önkormányzattal nem rendelkező, bár városi jellegű település volt. A chóra igazgatásában nem volt áttekinthető és szigorú rendszer. A chóra megtartotta a régi nomos-beosztást; a nomosok még mindig sok tekintetben őrizték a hajdani elkülönültség nyomait. A nomosok több *toparchia*-ra oszlottak, a toparchiák alegységei pedig a kómé-k (falvak) voltak. A hajdani nomarchések funkciói a stratégosokra szállottak át, akik a nomosok igazgatását irányították. A titkárt (írnokot), aki a nomos egész ügyintézését vezette, királyi titkárnak (írnoknak) nevezték. Megfelelő tisztviselők voltak a toparchiákban és a kómékban is. A kinevezés mindezekre a tisztségekre a dioikétéstől függött.

Valamennyi nomosi tisztviselő tevékenysége szorosan összefüggött a pénzügyi hivatalnokokéval, akik ugyancsak a dioikétés alá voltak rendelve. A pénzügyi közigazgatás legfőbb tisztviselője az oikonomos volt. Az az „Oikonomosi utasítás", amely az i. e. III. századból maradt ránk, szemléletesen mutatja az oikonomos hatáskörének nagyságát. Jogköre lényegében a nomos egész gazdasági életére kiterjedt. Köteles volt gondoskodni a királyi bevételek növeléséről, a mezőgazdasági termelés tökéletesítéséről, a királyi földművelők ellátottságáról, meg kellett hallgatnia panaszaikat, ügyelnie kellett a nomos öntözőműveinek állapotára, a csatornák és a gátak karbantartására. Ugyancsak az oikonomos volt megbízva a takácsműhelyek és olajütők munkájának, a kereskedelemnek, az állami bevételek bérbeadásának stb. az ellenőrzésével. Az oikonomos ténykedésének felülvizsgálatára külön ellenőr volt hivatva.

A közigazgatás központjában volt a trapezités vezetése alatt álló pénztár (trapeza), amely igen sokféle pénzügyi műveleteket bonyolított le, de elsősorban átvette az adózók és az adóbérlők stb. befizetéseit. Ugyanitt volt a nomos gabonaraktára *(thésauros)*, amelyet a *sitologos* vezetett. Mind a trapezának, mind a thésaurosnak külön kirendeltségei voltak a nomosokban és a falvakban. A trapezités és a sitologosok — mint az egész közigazgatási tisztviselői kar — teljesen a királytól függtek, és javadalmazásukat pénzben vagy természetben a kincstártól kapták.

Az a tény, hogy a lakosságnak egyes — egymással élesen szemben álló — csoportjai különféle jogokkal rendelkeztek, az igazságszolgáltatás szervezetében is tükröződött. A görög jog mellett részben megőrizte hatályát a régi egyiptomi jog is. Külön bíróságok voltak az egyiptomi és külön a görög lakosság számára, a polisok és a chóra számára; az olyan peres ügyeket, melynek érdekeltjei görögök és egyiptomiak voltak, közös bíróság elé utalták. Igen nagy jelentőségre tett szert és nagyon elterjedt a Ptolemaiosok birodalmában a közigazgatási igazságszolgáltatás, melynek hatásköre a lakosság nagy részére kiterjedt.

A POLISOK. ALEXANDREIA

A hellenisztikus korban továbbra is megvoltak az ősi közigazgatási és vallási központok: Memphis, Thébai, Hermupolis, Hérakleuspolis stb. Számos egyiptomi város is kézműipari és kereskedelmi központtá fejlődött. Ezek azonban nem rendelkeztek önkormányzati jogokkal. Egyip-

tomban csak három polis volt: Alexandreia, Naukratis régi görög gyarmatváros és az I. Ptolemaios alapította felső-egyiptomi Ptolemais. Ezek a polisok nem tartoztak sem a chórához, sem a nomosi közigazgatáshoz. Polgáraik — a legtehetősebb városi lakosság kiváltságos rétege — városi közösségbe: phylékbe és démosokba tömörültek. Naukratisban és Ptolemaisban ők választották a városi tanácsot és a tisztviselőket. Alexandreiában — az állam fővárosában — nem volt városi tanács. Itt a makedónokon és görögökön kívül thrákok, krétaiak, irániak, kisázsiaiak, zsidók, szírek és — végül — egyiptomiak is éltek. Ez a különféle elemekből verbuválódott népes lakosság — a mindennemű politikai jogoktól megfosztott egyiptomiak kivételével — az etnikai hovatartozás alapján sajátos közösségekbe szerveződött. Az így kialakult és bizonyos önkormányzati szervekkel rendelkező, egymástól független *politeumá*-k a királyi közigazgatás illetékessége alá tartoztak. A politeumák önkormányzatának mértéke különböző volt.

Alexandreia volt a legnagyobb hellenisztikus város, a királyi udvar székhelye, a kézművesség, a kereskedelem és a kultúra központja. A város fontos közlekedési vonalak csomópontján épült.

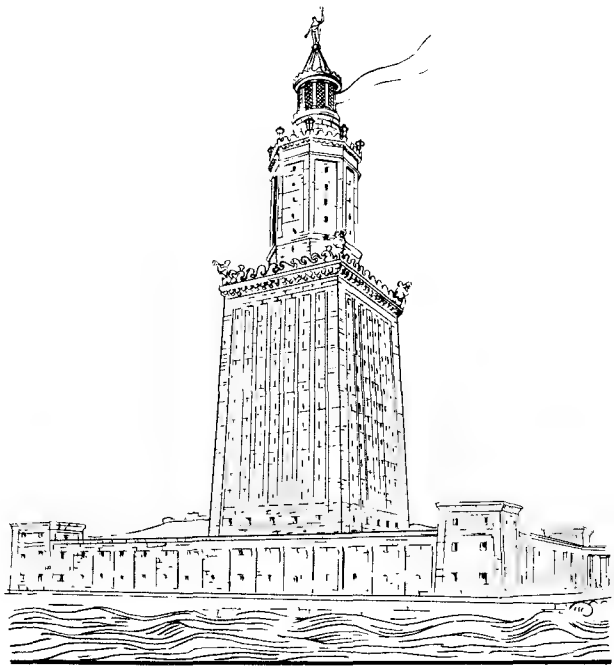

A pharosi világítótorony
A. Thiersch rekonstrukciója

A földrajztudós Strabón szerint „egész Egyiptomban ez az egyetlen hely, amely kitűnő kikötője folytán mind a tengeri, mind a szárazföldi kereskedelem követelményeinek megfelel, mivel a folyón mindent könnyen lehet szállítani és összegyűjteni ezen a helyen, amely a világ legnagyobb piaca". Alexandreia kikötőjébe százával futottak be a hajók a hellenisztikus világ minden részéből, itt rakták be és ki a legkülönfélébb árukat. Pharos szigetén, amelyet egy hosszú gát kötött össze Alexandreiával, építette a knidosi Sóstratos a híres száz méternél is magasabb világítótornyot, amelyet az ókorban a világ hét csodája közt tartottak számon. Alexandreia utcáin tarka tömeg hullámzott, mindenféle nyelven folyt a beszéd. Gyakran fordultak meg a városban idegen követségek, néha távoli országokból: Itáliából vagy a Fekete-tenger északi partvidékéről. A várost Deinokratés, a kiváló építész, szabályos terv szerint építette. Hosszú, egyenes utcái egyáltalán nem hasonlítottak a régi görög városok utcáira. Alexandreia öt kerületre tagolódott. A királyi negyedben emelkedett a Ptolemaiosok palotája, a színház, a Museion, a könyvtár és Alexandros síremléke. A városban rengeteg kert, szentély, park és fürdő volt. A gazdag alexandreiai polgárok kertjei, gyümölcsösei és ültetvényei messze a város falain túl húzódtak.

Alexandreia volt a hellenizmus korának legjelentősebb kulturális központja. Itt éltek és működtek az akkori idők legkiválóbb tudósai, költői, művészei és építészei.

A SELEUKIDÁK BIRODALMA AZ I. E. III. SZÁZAD ELEJÉN

A hellenisztikus államok közül a Seleukida-birodalom volt a legnagyobb. Eredeti magva Babilonia volt, amelyet Seleukos akkor kapott, amikor a diadochosok egymás között felosztották Makedón Alexandros örökségét. A következő években azután Seleukos — a IV. század végén és a III. század elején lezajlott viharos események legaktívabb szereplője — jelentős mértékben kiszélesítette birodalmának határait.

Már 303 előtt a Seleukida-birodalomhoz tartozott valamennyi „felső" satrapia, vagyis Média, Persis, Susiané (Elám), Baktria és Parthia, majd az ipsosi csata után Észak-Mezopotámia, Észak-Szíria valamint Kisázsia jelentős része. Seleukosnak fontos volt az, hogy rendezze viszonyát keleti szomszédjával, Candraguptával, a hatalmas indiai Magadha birodalom urával. Seleukos átengedte Candraguptának azokat a pendzsabi területeket, amelyeket annak idején Alexandros meghódított, valamint Gedrósiát, Arachósiát és Parapamisost, viszont kapott tőle néhány száz hadielefántot. A Candraguptával kötött béke lehetővé tette Seleukosnak, hogy minden erejét, fegyverét nyugati birtokainak gyarapítására fordítsa. De a békekötésnek gazdasági szempontból is nagy jelentősége volt: a nyugati tartományokat Indiával összekötő utak még egy fél évszázadon át a Seleukidák kezében maradtak.

I. Seleukos (Nikatór)
Bronzszobor az i. e. III. század elejéről

Pāṭaliputrába, a Magadha birodalom fővárosába következőként küldött görög Megasthenés később részletes leírást állított össze Indiáról, India természeti világáról, gazdaságáról és sajátos társadalmi viszonyairól, politikai rendjéről, szokásairól és erkölcseiről.

A „félszemű" Antigonos birodalmának széthullása után (i. e. 301-ben) tovább nőtt Seleukos hatalma, és a Lysimachos fölött aratott kurupedioni győzelem (i. e. 281) után úgy látszott, hogy Seleukos — Egyiptom kivételével — egyesíteni tudja csaknem az összes területeket, amelyek valamikor Alexandros birodalmának voltak a részei. De a Seleukos halála után bekövetkezett események — Antigonos Gonatos makedoniai hatalmának megszilárdulása és a kelták (galaták) kisázsiai betörése — Seleukos utódát, I. Antiochost arra kényszerítették, hogy mondjon le a hellenisztikus világ hegemóniájára vonatkozó elképzeléseiről.

A Seleukidák birodalmának legfontosabb, gazdasági szempontból legfejlettebb tartományai Észak-Makedonia, Babilonia és Észak-Syria voltak. Ezeket a tartományokat a termékeny folyóvölgyekben kifejlődött mezőgazdaságnak és a népes kereskedővárosoknak — kikötőknek vagy karavánutak csomópontjainak — egységbefonódása jellemezte. A Tigris és Eufrátesz völgyében a talaj rendkívüli termékenysége gazdag termések betakarítását tette lehetővé. „Ez az ország annyi árpát termel, mint egyetlen más föld sem" — írta Babilóniáról Strabón az i. e. I. század végén. A mezopotámiai földművelés fejlettsége az öntözőrendszer állapotától függött. A Tigris és az Eufrátesz áradásainak szabályozása nagy erőfeszítést követelt: állandóan ügyelni kellett a csatornák állapotára, új gátakat és tárolómedencéket kellett építeni, és a régieket karbantartani. Majdnem ilyen termékenyek voltak a szíriai folyóvölgyek. A szíriai búza az ország határain túl is hírnévnek örvendett; vetőmagot exportáltak innen még Egyiptomba is. Babilóniában, Syriában és a Seleukidák birodalmának egyéb satrapiáiban szabályos vetésforgót alkalmaztak, hüvelyes- és olajtartalmú növényeket — szezámfüvet, lent stb. — termesztettek. Syriában igen elterjedt volt a szőlőkultúra és a bortermelés. A földművelés rendszerint állattenyésztéssel járt együtt. A nagy gazdaságokban lovat, szarvasmarhát (ökröket), tevéket, juhokat és egyéb jószágokat tenyésztettek, mégpedig nemcsak az illető gazdaságok szükségleteinek kielégítésére, hanem eladásra is. Az állattenyésztés Médiában, Armeniában és egyes kisázsiai tartományokban volt a legfejlettebb, ahol a kitűnő legelők kiváló lófajták tenyésztéséhez nyújtottak lehetőséget.

A Seleukidák államának sok régi, valamint újonnan alapított városában hamarosan megnőtt a kézművesek és a kereskedők száma. Egyes tartományokban a termelés már az i. e. IV. században fellendült. Több helyen régóta fennállottak egyes kézműipari ágak központjai: például Babilóniában lenszöveteket készítettek, Kisázsia és Belső-Ázsia fémfeldolgozásáról volt híres. Más árukat viszont csak a hellenizmus korában kezdtek előállítani, úgyhogy az ország megszüntethette az illető áruk külföldi bevitelét (például Kisázsia belső tartományai az agyagáruk importját). Nagyban kiaknázták a föld méhében rejlő kincseket és az erdőket is. (Syria gazdag volt épületfában.) A Seleukidák birodalmának legfontosabb gazdasági központjai a Tigris melletti Seleukeia — amelynek gazdasági és politikai jelentősége különösen a hanyatló félben levő Babilon helyzetével összehasonlítva szembetűnő —, Antiocheia és a pieriai Seleukeia (a Földközi-tenger partján) voltak.

Az árutermelés fejlődésével egyidejűleg szorosabb kapcsolatok alakultak ki az egyes tartományok között is. A régi, már régóta kialakult kereskedelmi kapcsolatoknak is megnőtt a jelentőségük. Különösen fontos volt az az út, amely az Égei-tenger partvidékét (Ephesost) Mezopotámiával (a Tigris melletti Seleukeiával), majd még messzebb Médiával, Persisszel, Baktriával, Sogdianéval, Indiával kötötte össze. A Seleukidák hosszú időn át ellenőrzésük alatt tartották ezt az útvonalat. Ezen vitték messze nyugatra az értékes keleti árukat — selyemszöveteket, illatszereket — és viszont: az ügyes syriai, mezopotámiai és görögországi kézművesek készítményei ugyancsak ezen jutottak el Belső-Ázsiába és Indiába. A Seleukidák csakúgy, mint a Ptolemaiosok, igyekeztek kezükbe kaparintani az Indiával, a gazdag Magadha birodalommal folyó kereskedelmet. De míg Egyiptom ezt a kereskedelmet csak tengeren át, az arab kalmárok közvetítésével folytathatta, a Seleukidák — Parthia és Baktria elszakadásáig — az Indiába vezető szárazföldi utat teljes egészében uralták. A Seleukidák és a Ptolemaiosok érdekei ütköztek Föníciában és Kisázsiában is, ezért a kereskedelem mérete, iránya és jelentősége itt is jórészt a politikai helyzettől függött. A közvetítő kereskedelem, amely a kisázsiai partoktól Mezopotámián keresztül Irán és Belső-Ázsia szívébe, valamint a karavánutakon Arábiából kiindulva a szíriai part mentén, majd a sivatagon keresztül Babilóniába vezetett, nagyon fontos volt a Seleukidák birodalmának gazdasági életében. De nem játszottak kisebb szerepet a Seleukida-monarchia kereskedelmi forgalmában a helyi készítmények sem.

Kelet hellenizálódásának alapja a görög—makedón gyarmatosítási folyamat volt, amely új városok és telepek alapítását, a gazdasági életben és a helyi lakosság nagy tömegeinek kizsákmányolási módszereiben pedig sok változást hozott magával. Ezt a folyamatot a Seleukidák politikájukkal is nagyban elősegítették. A gyarmatosítás, amelynek alapjait még Alexandros vetette meg, az első két Seleukida uralkodása alatt teljes nagyságában kibontakozott. Nagyszámú település jött létre, amelyek közül korántsem mind volt görög értelemben vett város. A polisok közt is jelentős különbségek mutatkoztak: voltak közöttük nagy kereskedővárosok, erődök, amelyek a legfontosabb hadászati pontokon épültek, valamint szentélyek mellett kialakult városok.

A gyarmatosítás színterei elsősorban a nyugati tartományok: Kisázsia, Syria és Mezopotámia voltak. A termékeny és a kereskedelmi utak szempontjából rendkívül előnyös fekvésű Észak-Syriában, az Orontés völgyében alakult ki Antiocheia, amely csakhamar a világkereskedelem legfontosabb központjává fejlődött, továbbá a pieriai Seleukeia (Antiocheia kikötője), Apameia, a Seleukidák katonai fővárosa és Laodikeia. Az Eufrátesz középső folyása mentén épült Európos (Karkemiš) és Dura-Európos. Mezopotámiában ugyancsak új polisok alakultak: Edessa, Seleukeia (a Perzsa-öbölnél), Antiocheia Charax stb. A Tigris melletti Seleukeia az Orontés melletti Antiocheiával együtt az egész birodalom két fővárosa lett; mindkettőben félmilliónál nagyobb számú, különféle nemzetiségű és nyelvű, jórészt Babilonból áttelepített lakosság talált otthonra. Sok jelentős polis tűnt fel Kisázsiában is: Antiocheia (Tarsos), Sardeis, Apameia Kibótos (Kelainai), Antigonos Monophthalmos birodalmának hajdani fővárosa. Ezekhez a tartományokhoz viszonyítva, amelyekben főleg nyugatról jött gyarmatosok telepedtek meg, az északi és északkeleti satrapiákban kevesebb város volt; ezeknek a jellege is más volt, amennyiben támaszpontul szolgáltak a Seleukidáknak a gyakran ellenséges érzületű helyi lakosság megfékezésére. Ilyen volt például Epiphaneia (Ekbatana) Médiában, Hekatompylos és Sóteira Parthiában, Antiocheia Margiané (a volt Alexandreia Margiané) Belső-Ázsiában és sok más város.

Az új polisok nagyobbik része régi település és város volt; ezek most görög polis-alkotmányt kaptak: volt népgyűlésük (de nem mindenütt), tanácsuk (a polgárok által megválasztott tisztviselőkből), voltak phyléik és démosaik. A városok saját földdel, önálló anyagi forrásokkal rendelkeztek, törvényeket hoztak, gymnasionokat, színházakat és egyéb középületeket emeltek, ünnepségeket és versenyjátékokat rendeztek. Polgárjoga (hogy ti. tisztviselőket választhasson, a városi igazgatásban részt vehessen stb.) csak a kiváltságos kisebbségnek volt. A városhoz csatolt (közigazgatásilag a városhoz tartozó) földeken élő földműves lakosság a várostól, vagyis a kiváltságokat élvező városi kisebbségtől függött, amely a maga kezében összpontosította az anyagi forrásokat és a hatalmat.

A Seleukida-városok szerkezetének és szerepének tanulmányozása révén világossá válik előttünk e városoknak és az előző korszak görög polisainak különbsége. A Seleukidák birodalmának városai nem voltak olyan szuverén városállamok, mint hajdanában — az i. e. V—IV. században — a görög polisok, csak alkotóelemek (igaz, hogy igen fontos alkotóelemek) voltak az állam politikai szerkezetében.

A Seleukidák országában a görög polisok mellett nagy keleti városok is virágzottak, amelyeknek a szervezete azonban más volt. A templomvárosokra — Babilon, Uruk stb. — gondolunk, amelyeknek teljes jogú lakossága egyes szentélyek köré csoportosult és — mint a polisokban — tulajdonképpen a vagyonos kisebbséget jelentette. A polgárok mentesítve voltak az adóktól és egyéb illetékektől, számos kiváltságot élveztek, földbirtokkal rendelkeztek. A papság és a városi arisztokrácia a Seleukidák figyelmességét élvezte, akik — mint annak idején egyes asszír uralkodók — e városok pártfogói voltak. A Seleukidák mind a görög, mind a keleti városoknak bizonyos fokú

önkormányzatot engedélyeztek, ugyanakkor azonban — külön tisztviselők, az úgynevezett *epistatés*-ek révén — ellenőrzést is gyakoroltak fölöttük. Valójában nemcsak a phorost (adót) fizető, hanem az úgynevezett „szabad" városok is teljes mértékben a központi hatalomtól függtek.

A polisok mellett a Seleukida államszervezet lényeges alkotóelemét jelentették a katoikiák. Ezek részben katonai települések voltak a nyugtalankodó tartományok hadászatilag fontos pontjain vagy a határ mentén. A telepesek összetétele az egyes katoikákban más és más volt; makedónokból és görögökből, bennszülött lakosokból, különféle származású zsoldoskatonákból állt. A katonák közepes nagyságú parcellákat kaptak, mintegy anyagi ellenszolgáltatásként a katonai szolgálatért. Néha kedvező bérleti feltételekkel megműveletlen földeket kaptak. De a katonai telepek csak egy részét tették ki az ilyen jellegű településeknek: a katoikia kifejezés általánosabb jelentésű volt, és a katoikiák lakosságába rendszerint nem katonai személyek is beletartoztak. A Seleukidák a számukra megbízhatatlan lakosságú tartományokba olyan embereket telepítettek, akiknek a hűségére a kormányzat bizton számíthatott. Válságos pillanatban ezek az elemek azután feltartóztathatták a királlyal szemben ellenséges helyi lakosok akcióit addig, amíg jelentősebb erők nem érkeztek.

Általában véve a települések típusai igen változatosak voltak. Gyakran akadtak köztük átmeneti vagy vegyes formák: mint például a fentebb említett politeumák (vagyis az önkormányzat bizonyos elemeivel rendelkező községek), vagy a két településtípus (a polis és a katoikia) keveredései. Az ilyen kevert típus példájául szolgálhat az Eufrátesz melletti Dura-Európos város, melynek feltárása rendkívüli eredményekkel járt. Ezt a települést — amely hajdani asszír erődítmény volt — I. Seleukos támaszponttá építtette ki az arab törzsek betörései ellen. Dura-Európos a hellenisztikus kori polisra jellemző elrendezéssel, épületekkel és kormányzattal rendelkező város volt. A vezetés a király által kinevezett tisztviselők — az epistatések és a *stratégosok* — kezében összpontosult. A város környékén terültek el a városi életben fontos szerepet játszó katonák földjei.

A polisok és katoikiák alapítása, valamint a társadalmi és gazdasági életben ezzel együttjáró változások gyakran váltottak ki elégedetlenkedést a helyi lakosság körében. Kiváltképpen szívós ellenállást fejtettek ki az elgörögösítéssel szemben azok a törzsek, amelyek a Seleukida-birodalom lakosságának jelentős hányadát alkották. Ezeknek a főképp állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó törzseknek az életmódja éles ellentétben állott a birodalom nagy kereskedő és kulturális központjaival. Ezekben a saját törzsfők és fejedelmeik vezetése alatt élő törzsekben a vagyoni differenciálódás és a politikai fejlődés folyamatát meggyorsította a hatalmas rabszolgatartó államhoz való tartozásuk. E törzsek komoly veszélyt jelentettek a Seleukidák óriási, de nem eléggé szilárd birodalmára nézve.

A FÖLDTULAJDON-VISZONYOK

A földtulajdon-viszonyok terén a Seleukidák birodalmában a helyi és a görög jogi normák, intézmények és szokások bonyolult összefonódását figyelhetjük meg. A földtulajdon keleti formája — a legfelső fokon királyi földtulajdon — megőrződött a hellenisztikus időkben is. Bár bizonyos változásokon ment át, azért megmaradt a közösség is, mégpedig a kómé — vagyis az egy helységhez tartozó földtől elválaszthatatlan földművesek (laoi) települései — formájában.

Hatalmas földbirtokok voltak a rabszolgatartó arisztokrácia kezén. A legfőbb udvari méltóságviselők közé tartozó makedónoknak és görögöknek, katonai parancsnokoknak és a bennszülött arisztokrácia képviselőinek, az iráni és belső-ázsiai törzsfőknek nagy kiterjedésű földjeik voltak, és kizsákmányolták a „népek" vagy a vezetésük alá rendelt lakosság munkáját.

De ezzel párhuzamosan gyors iramban fejlődött a városi földbirtok is, amely a birodalom egyes részeiben más és más formákat mutatott, és amelynek jelentősége is különböző volt: hol a polis kiváltságos polgárainak tulajdonát képezte, akik ugyanakkor földbirtokosok is voltak (a tipikus antik

tulajdonforma); hol az uralkodótól vagy a várostól kapott katonai birtokokként tartották számon; hol feltétellel adományozott földek voltak, attól függően, hogy az illető új tulajdonosok ehhez vagy ahhoz a polishoz „írathatták" az ajándékot. Végül pedig — az ókori keleti földtulajdonviszonyok örökségeként — továbbra is megvoltak a templomi földbirtokok. A kisázsiai és a syriai templomvárosok gyakran bonyolult, a papság irányítása alatt álló gazdasági szervezetek voltak, amelyek kizsákmányolták a rabszolgák, parasztok és kézművesek munkáját. De a Seleukidák hatalmának megszilárdulásával ezen a téren is lényeges változások mentek végbe: a Seleukidák a templomvárost gyakran polisszá, vagyis görög minta szerint berendezett várossá alakították. Amint látjuk, mind a jogi, mind a valóságos helyzetek tarka összevisszaságával van dolgunk. Ebbe csak a történeti fejlődés későbbi, hosszan tartó folyamata hozott bizonyos egyöntetűséget, ez azonban időben már messze túlnyúlik a hellenisztikus kor határain.

A „NÉPEK" (LAOI) ÉS A RABSZOLGÁK

A Seleukidák birodalmában csakúgy, mint a Ptolemaios-kori Egyiptomban, a mezőgazdaság közvetlen termelői a „népek", vagyis függőségben élő parasztok voltak, akiknek a helyzetét bizonyos szempontból összehasonlíthatjuk az egyiptomi „királyi földművelők" helyzetével. A „népek" sokféle adót fizettek, különféle munkával járó szolgáltatást teljesítettek; lakóhelyüket önkényesen nem hagyhatták el. Fennmaradt II. Antiochosnak az a felirata, amely szerint ez az uralkodó eladott Laodiké királynénak bizonyos területű földet és „azokat a falvakat, amelyek ezen a földön vannak, valamint a hozzájuk tartozó népeket (laoi) minden házukkal és tartozékaikkal, valamint az ötvenkilencedik (azaz az i. e. 253.) év bevételeivel együtt". A „népek" települései, a kómék voltak az alapvető gazdasági egységek nemcsak a királyi földeken, hanem az arisztokrácia és a templomok földjein is. De a királyi földet a „népekkel" együtt gyakorta átadták valamely polisnak. Ilyen esetekben a „népek" nem az államnak, hanem a városnak tartoztak szolgáltatásaikkal és adóikkal.

A polisok fejlődése elősegítette a rabszolgatartás fellendülését. A rabszolgamunkát a Seleukidák birodalmában a gazdasági élet különféle ágaiban — mind faluhelyen, mind a városokban — alkalmazták. Syriában és a szomszédos Palesztinában igen fejlett volt a rabszolgakereskedelem. A vállalkozó szellemű kalmárok valósággal vadásztak az emberekre, és sokszor előfordult, hogy bennszülött „népeket" süllyesztettek rabszolgasorba. Rabszolgatartó központok voltak nemcsak a hellenisztikus polisok, hanem az ősi nagy városok: Susa, Babilon stb. is. A templom-városokban rengeteg templomi rabszolga élt. Sok volt a királyi rabszolga is. Egyáltalában, a rabszolgatartás a Seleukida-birodalomban fejlettebb volt, mint Egyiptomban. Ezt bizonyítják azok a ránkmaradt dokumentumok is, amelyek rabszolgák — főleg rabnők — felszabadításáról szólnak. A Seleukidák korából való ékírásos dokumentumok is tesznek említést rabszolgák eladásáról. A magasabb rangú hivatalnokok néha népes rabszolgaszemélyzettel rendelkeztek.

A SELEUKIDÁK ÁLLAMGAZDASÁGA

A Seleukidák államgazdaságára vonatkozó szűkszavú és kisszámú forrásaink alapján csak a gazdasági szervezet legfontosabb mozzanatait tudjuk nyomon követni. A Seleukidák államában a lakosság különböző rétegeire más és más adókat vetettek ki az illető lakosságcsoportoknak az államban elfoglalt helyétől függően. A törzsek, a Seleukidák fennhatósága alá kényszerített kisebb államok lakossága, az úgynevezett „királyi népek" és sok város lakosai az adót (phoros) pénzben vagy természetben, vagy egyszerre mindkét formában fizették. A phoros az alárendeltség fokmérője volt, és a fizetése alóli mentesítést a szabadság adományozásának tekintették. Egy Smyrna városából való feliraton azt olvassuk, hogy II. Seleukos a várost és környékét *(chóra)* „szabaddá" tette, és lakosait

felmentette az adófizetés alól. A phoroson kívül az uralkodó még tizedet és egyéb adókat is szedetett. Mindezeken felül a városok, törzsek és magánszemélyek különféle alkalmakkor értékes „ajándékot" is ajánlottak fel a királynak. A phorost fizető városokat földadóra is kötelezték. Egy másik bőséges jövedelemforrás volt a közvetett megadóztatás: a csereügyletekre kiszabott illetékek, sóilleték, vámtételek, amelyeket azonban nemcsak az államhatáron szedtek, hanem az országon belül: a sivatagba vezető utakon, az Eufrátesz átkelőhelyein, a tengeri kikötőkben stb. is. Általában a megadóztatás valamennyi formája rendkívül nagy terhet jelentett az adófizetőkre nézve. Az ebből eredő összetűzések a központi hatalommal az idők folyamán egyre élesebb jelleget öltöttek.

Az államgazdaság alapjai viszonylag kezdetlegesek, a központi és a helyi apparátusok fejletlenek voltak, és a királyi közigazgatás rendszerint nem foglalkozott a phoros és az egyéb adók közvetlen behajtásával, ezért a helyi hatóságok (a városi elöljáróság, a törzsfők stb.) voltak felelősek. A Seleukidák — a Ptolemaiosok országától eltérően — a jelek szerint birtokaikon nem alkalmazták az adók bérbeadásának rendszerét.

A tulajdonképpeni királyi gazdaságokban a legfőbb tényező a hozzájuk tartozó földeknek és az ország természeti kincseinek (a kisázsiai hegyek bányáinak, a syriai erdőknek, kőbányáknak stb.) a kiaknázása volt. A királyi földeket a királyi emberek művelték meg, akik a bérleti díjat természetben fizették meg. Rengeteg kincs folyt be hadizsákmány formájában, de ugyanígy jövedelmezett a birtokok elkobzása, valamint az elítéltekre kirótt pénzbüntetés is. Mindez óriási gazdagságot juttatott a Seleukidák kezére, úgyhogy az uralkodók még később, a politikai hanyatlás időszakában is hatalmas vagyonnal rendelkeztek. A Seleukidák maguknak tartották fenn az arany- és a nagyobb címletű ezüstpénzek verésének jogát; a pénzverés az attikai mértékrendszerhez igazodott.

A SELEUKIDÁK HATALMÁNAK TÁRSADALMI ALAPJA

A Seleukida-birodalomnak nem volt egységes etnikai magva: ugyanúgy több, sajátos társadalmi rendszerű, saját kulturális hagyományokat őrző és saját nyelvet beszélő törzset és népet foglalt magába, mint annak idején Alexandros birodalma. Az egyes tartományok a gazdasági fejlettség különböző fokain állottak: Kisázsia partmenti városainak kevés közös vonásuk volt a távoli Médiával vagy Parthiával. A Seleukidák hatalma addig volt szilárd, amíg támaszt talált a „hellénekben", vagyis a polisok kiváltságos és gazdag, legnagyobbrészt görög—makedón rétegeiben, a hadseregben, valamint a bennszülött lakosság felső rétegeiben: a bennszülött papságban, a szentélyek körül csoportosult régi városi központok bennszülött arisztokráciájában és vagyonos elemeiben. Amikor az i. e. II. században ez a társadalmi bázis kezdett szétbomlani, a Seleukidák hatalma is csakhamar meggyengült.

A Seleukidák monarchiájának egész rendszerében különösen sok múlt a polisokon. Ezek voltak hivatva mintegy a cement szerepére: összefogni ennek a bonyolult politikai konglomerátumnak soknemzetiségű, a központi hatalomtól bármely pillanatban elszakadni kész elemeit.

A KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZET

A Seleukida-birodalom közigazgatási szervezetében szintén a bennszülött és görög—makedón elemek sajátos összefonódását figyelhetjük meg. A királyi hatalom külső, sajátos jelei: a bíbor öltözetek, a diadém, a káprázatos udvari szertartások, az uralkodókultusz, amellyel együtt járt a királyi nemzetség isteni származásának a fikciója, keleti eredetre vallanak, és az volt a rendeltetésük, hogy önmagukban véve is növeljék a központi hatalom tekintélyét és erősítsék a birodalom politikai egységét.

A Seleukidák birodalmának — mint a többi hellenisztikus államnak — a legfőbb méltóságai

a „barátok", „rokonok" stb. címeket viselték. A központi igazgatás egyes ágazatainak élén ezek állottak. Az egész állam satrapiákra, egy-egy satrapia több hyparchiára tagolódott; a hyparchiák száma összesen 72 volt. Az utóbbiak vezetői, a hyparchosok, már közvetlenül igazgatták a városok és *kómé*-k ügyeit. Az egész pénzügyigazgatás feje, az állami bevételek felügyelője adta ki az utasításokat a satrapiákban működő, az adók behajtására és az állami pénzek felhasználására ügyelő dioikétéseknek és oikonomosoknak. Az igazságszolgáltatás szervezetében szembetűnően kiütközött a társadalmi differenciálódás: külön bírák ítélkeztek a társadalom felső és alsó rétegeinek peres ügyeiben. A Seleukida-birodalomban a jelek szerint nem volt annyira szétágazó közigazgatási rendszer, mint Egyiptomban, és az állam kisebb szerepet játszott az ország gazdasági életében. A Seleukidák birodalma katonai-közigazgatási egyesülés volt, amelyben a hadsereg kérdése állt a központi helyen. A hadsereg összetétele ugyanolyan heterogén volt, mint az egész államé. Minden satrapiában, az erődökben és városokban királyi helyőrségek állomásoztak. A fő erőt a nehézfegyverzetű gyalogság (a makedón phalanx, a zsoldoskatonaság) képviselte (az ütközetekben ez volt a döntő), valamint a nagyszámú lovasegységek (könnyű lovasok, thrákok, nysaiak stb.), továbbá a harciszekerekkel, ostromgépekkel felszerelt különleges alakulatok. Jelentős szerepet játszottak az ütközetekben a harci elefántok is. Minél gyengébb lett az állam belső helyzete, a Seleukidáknak annál nagyobb mértékben kellett zsoldosaikra támaszkodni, ez pedig nagy anyagi erőfeszítéseket követelt.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

A Seleukidák birodalmának társadalmi és politikai életét ugyanolyan éles társadalmi ellentétek jellemezték, mint Egyiptomét. A városokban elkeseredett harc dúlt a gazdagok és a szegények között. Az uzsorabankárok ténykedése itt is — akárcsak a Balkán-félsziget városaiban — tömeges elszegényedésre vezetett, az adóskérdés a társadalmi élet egyik égető problémája lett.

A falusi jellegű települések lakossága igen alacsony életnívón tengődött és sokat szenvedett az adóktól, beszolgáltatásoktól, valamint az állandó háborúskodással együttjáró pusztításoktól. A „hellének", akik — mint fentebb már utaltunk rá — főleg a tehetősebb elemek voltak, egyes tartományokban a bennszülött lakosság nagy tömegeinek heves gyűlöletét váltották ki. Az őslakosság legnagyobbrészt továbbra is kitartott a régi társadalmi rend mellett, amelyet azonban a bomlási folyamat már nem hagyott érintetlenül. A társa-

Harci elefánt
Terrakotta szobrocska a kisázsiai Myrina nekropolisából.
I. e. III—II. század

dalmi ellentéteket csak fokozta az egyes városok közti vetélkedés, sőt nyílt háborúskodás, a törzsi és vallási ellenségeskedés, a dinasztikus viszály. Mindez nagyon meggyengítette a Seleukidák óriási birodalmát, a szűnni nem akaró katonai és politikai megrázkódtatások pedig még jobban megrendítették.

4. KISÁZSIA AZ I. E. III. SZÁZADBAN

KISÁZSIA GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI HELYZETE AZ I. E. III. SZÁZADBAN

Kisázsia volt az antik világ egyik legsajátosabb része. A gazdasági és kulturális élet ősi, nagy központjai mellett voltak olyan tartományai is, amelyek továbbra is megőrizték az ősközösség korába visszanyúló régi társadalmi formákat. Kisázsia etnikai összetétele rendkívül tarka képet mutatott, és lakossága gyakran viszonylag kis területen is több nyelvet beszélt.

A hellenisztikus kor elején Kisázsiában különféle erők kerültek szembe egymással és ütköztek össze: egyrészt a tengerparti kereskedő-polisok (Hérakleia, Byzantion), másrészt az ősi templomi központok — amelyek egyben hatalmas, több ezer rabszolgát foglalkoztató gazdasági szervezetek, a kereskedelem központjai voltak; harmadrészt az Achaimenidák korának nagybirtokosai, akik túlélték a makedón hódítást, és végül az újonnan kialakult vagy az óriásbirodalom romjain új életre támadt államok uralkodói.

Politikai szempontból Kisázsia a III. században több részre tagolódott. Iónia, Phrygia, később Karia, Kilikia és Kappadokiának egy része a Seleukidák birodalmához tartozott. A Seleukidák tartották ellenőrzésük alatt azt a régi útvonalat, amely az Égei-tenger partvidékét Mezopotámiával és a többi keleti országgal összekötötte. Kisázsiának a Fekete-tengerrel határos egész északi szegélye már a IV. század vége felé önálló lett. A kisázsiai félsziget belsejében független területként kivált Galatia, északnyugaton kialakult Bithynia és a pergamoni királyság, keleten pedig a pontosi birodalom. Később ugyancsak független királyság lett a Seleukidáktól elszakadt Kappadokia is. Délen és délnyugaton több tartomány (Lykia, Karia stb.) a ptolemaiosi Egyiptom fennhatósága alá került. Továbbra is megőrizte viszont függetlenségét a hegyes, nehezen megközelíthető Pisidia. Végül Kariában voltak birtokai Rhodos szigetének is. A tengerparti városok szoros kapcsolatokat tartottak fenn a görög világgal.

PERGAMON

A Kisázsia északnyugati részén fekvő Pergamon eredeti területe nem volt nagy. A Kaïkos-folyó völgyében elterülő termékeny földek, kertek és legelők kedvező feltételeket teremtettek a mezőgazdaság számára, a tengerparthoz és az Égei-tenger szigeteihez való közelsége pedig a kereskedelem gyors fejlődését tette lehetővé. Maga Pergamon az i. e. IV. században még csak egy kis erőd volt; a megváltozott körülmények között azonban rövid idő alatt az állam fő központjává fejlődött. A pergamoni királyság lakossága sikeresen megállta a helyét mind a Kisázsia területére benyomult kelta törzsekkel (a galatákkal), mind pedig a Seleukidák hatalmas hellenisztikus birodalmával szemben.

A diadochosok háborúskodásának korában Pergamon mint szilárd, magától a természettől jól megerősített vár, Lysimachos kincstárának lett az őrző helye. A vár védelme az eunuch Philetairosra volt bízva. Philetairos — kihasználva a Lysimachos udvarában keletkezett zűrzavart — átállt Seleukos oldalára, de valójában azért független uralkodó maradt. A politikai helyzet természetesen görögbarát politikára serkentette: a Görögországgal és a kisázsiai görög városokkal kiépített kapcsolatok jó támaszul szolgálhattak Pergamonnak a galatákkal vívott harcában és hasznosaknak bizonyulhattak a Seleukidákkal való összetűzések esetén is.

Philetairos utóda, Eumenés, 263—262-ben Sardeis mellett döntő győzelmet aratott I. Antiochos serege fölött. Pergamon ettől kezdve játszott jelentősebb szerepet a nemzetközi politikai életben. Pergamon külpolitikáját ebben az időben a Seleukidákkal való szakítás és az Egyiptommal kötött szövetség jellemezte. I. Attalos (241—197), akire a pergamoni uralom Eumenés halála után szállott, véget vetett a galaták részéről fenyegető veszélynek. Megtagadta nekik az adófizetést és a Kaïkos forrásai mellett 228-ban vívott csatában szétverte csapataikat. Ezután felvette a „király" címet és a kultikus „Sótér" (megmentő, megváltó) nevet. Attalos a 20-as évek elején beleavatkozott a Seleukida-birodalomban folyó harcokba; itt is nagy sikereket ért el és egy ideig Kisázsia nagyobb része fölött ő volt az úr, bár uralma rövid életűnek bizonyult.

I. Attalos uralkodásának vége felé már határozottan kirajzolódott Pergamon külpolitikájának vonala. Ennek lényege a következetesen Róma felé való orientálódás volt. Pergamon időről időre élvezhette ennek a politikának a gyümölcseit, mégpedig hatalmas területi, kereskedelmi előnyök stb. formájában, de ugyanakkor egyre inkább Róma befolyása alá került.

Akárcsak a többi hellenisztikus államban, Pergamonban is a föld volt mind az uralkodók, mind az arisztokrácia gazdagságának fő forrása, ugyanakkor a föld szolgált eszközül a hadsereg biztosítására is. Elvileg a föld a maga egészében a királyé volt. Megművelésének gondja rendszerint a parasztokra, az úgynevezett királyi népekre hárult; munkájuk gyümölcseinek nagy részét azután a király, bizalmas hívei és a katonaság javára sajátították ki. Eladás vagy adományozás esetén a földet megművelő királyi népek is új uraság alá kerültek; egyébként a királyi közigazgatás felügyelete alá tartoztak. Az Attalidák hatalmas birtokokat uraltak; az állami bevételek java részét ezeknek a birtokoknak a jövedelmei tették ki; a Kaïkos-folyó völgyének rétjein és a szomszédos hegyek lejtőin az ő jószágaik legeltek. Különösen híresek voltak a királyi méntelepek. Nagy jövedelmet biztosított az ásványi kincsek kiaknázása és a fakitermelés. A pergamoni uralkodók — mint a Ptolemaiosok — igyekeztek növelni a mezőgazdaság jövedelmezőségét, hogy a termésfölösleget a külkereskedelem révén a rengeteg tisztviselő fizetésére, ergastérionok létrehozására stb. használják fel.

A rabszolgamunka alkalmazása Pergamonban igen fejlett volt a termelés minden ágazataiban, de különösen a királyi gazdaságokban. Roppant bevételeik voltak az Attalidáknak a királyi ergastérionokból, amelyekben nagy méretű volt a rabszolgamunka kihasználása. Ezekben a műhelyekben különféle színes szöveteket, pompás szőnyegeket, női ruhákat stb. készítettek. Mind a mezőgazdasági termékek, mind a kézműipari cikkek nagyon keresettek voltak a Földközi-tenger keleti medencéjének egész területén; a kivitel legfőképpen Elaia kikötőjén keresztül zajlott le. Pergamon uralkodói pénzt is verettek, amely messze az országhatárokon túl is forgalomban volt. A királyokon kívül a pergamoni birodalom egyes városai is verettek pénzt.

Az Attalidák legfőbb támasza a rendkívül tarka összetételű hadsereg volt: a görög világ legtávolibb zugaiból való zsoldosokon kívül nagy súlyuk volt a hadseregben a bennszülött mysiaiaknak, valamint Pergamon polgárainak is. A katonáknak földparcellákat adtak. A katonai telepesek egy része megműveletlen földeket kapott, mint ahogyan később Egyiptomban is. A katonai települések — katoikiák — a pergamoni birodalom szerkezetének lényeges elemei voltak. A pergamoni hadsereg létszám tekintetében kisebb volt ugyan a Seleukidák vagy a Ptolemaiosok hadseregénél, de technikai felkészültség dolgában alighanem felülmúlta mindkettőt. Pergamon hatalmas fegyverraktárral rendelkező kitűnő erőd volt. Az Attalidák háborúik során nagymértékben alkalmazták a hellenisztikus ostromtechnika vívmányait.

Pergamon viszonylag kis hellenisztikus állam volt, a többi hellenisztikus királyságra jellemző sok közös vonással. A falusi helységek (chóra) és a polis (amilyen Pergamon városa is volt) ellentéte jellemző sajátossága volt az Attalidák birodalmának. A királyok korlátlan hatalmú urai voltak a bennszülött lakosságnak és a polgárjoggal nem rendelkező görögöknek. Már az első királyok ural-

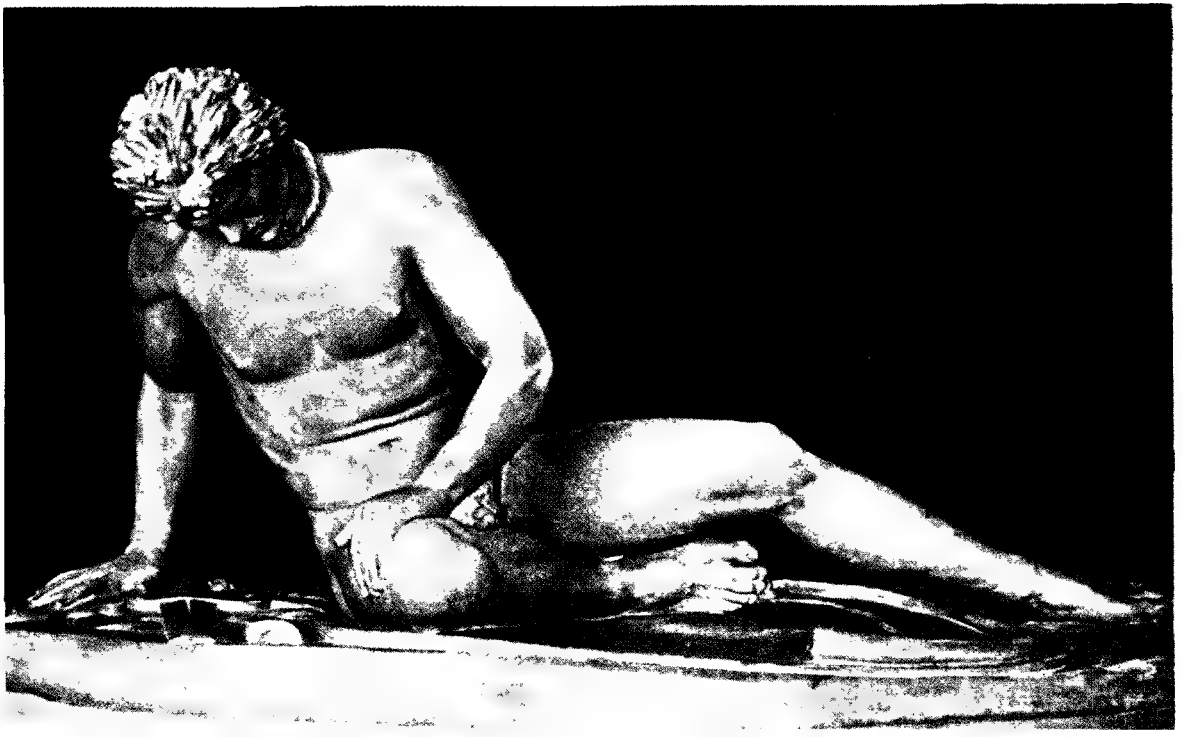

A haldokló gallus
A pergamoni szobrásziskola alkotása az i. e. III. század második feléből

kodása alatt kifejlődött az uralkodókultusz. Az istenként imádott királyok tiszteletére oltárokat építettek, papi és papnői testületeket tartottak fenn, káprázatos körmeneteket, ünnepségeket és versenyjátékokat rendeztek.

Pergamon királyai nem alapítottak annyi görög polist, mint a Seleukidák, de azért gymnasionokat ők is építtettek, pártfogolták a görög városokat, ajándékokat küldtek nekik, állandó kapcsolatot tartottak fenn Delphoival és Délos szigetével.

Az állam gazdasági és politikai életében a legfontosabb szerepet a királyi székhely, Pergamon városa játszotta. Pergamonban megvoltak a szokásos görög intézmények: a népgyűlés, a városi tanács, a választott tisztviselők, phylék és démosok. A polgárok a lakosságnak csupán bizonyos hányadát, anyagilag legjobb helyzetben levő kisebbségét alkották. A valóságos hatalom, vagyis az ügyintézés, a választások és a pénzügyek ellenőrzése, valamint a törvényhozási kezdeményezés a király által kinevezett öt stratégos kezében volt.

A birodalom fővárosa néhány kilométernyi távolságra feküdt a tengertől. A pergamoni ásatások, amelyek még 1878-ban kezdődtek, majd megszakításokkal több évtizeden át folytatódtak, az Attalidák fővárosát teljes fényében érzékeltethetik. A város egyesítette magában a görög polis jellegzetes vonásait és a keleti hellenisztikus birodalom királyi székvárosának pompáját. A palotákat és templomokat rengeteg szobor, festmény, remek mozaik díszítette. A képzőművészeti alkotások a hellenisztikus kor művészetére jellemző stílust illetőleg témákat mutatják, de a pergamoni iskola sajátos vonásaival. A pergamoni könyvtárban, ahol több mint 200 000 kéziratos tekercset őriztek, tudományos kutatások is folytak.

BITHYNIA

Bithynia Kisázsia északnyugati részén, a Propontis (Márvány-tenger) partjaitól keletre, a Pontos partvonulata mentén terült el. Ezt a területet kedvező természeti viszonyai tették híressé: földjének termékenységét, erdőkben és legelőkben való gazdagságát még az is tetézte, hogy mind a szárazföldi, mind a tengeri kereskedelemre alkalmas volt. Ez a kereskedelem legnagyobbrészt Hérakleia görög polgárainak a kezében összpontosult. (Hérakleia régi megarai gyarmatváros volt a Fekete-tenger déli partján.) A tengerre való kijárást Hérakleia és a többi görög város (Chalkédón, Astakos, Kyzikos) tartotta a kezében. A politikai hatalmat egy bithyniai bennszülött dinasztia birtokolta. Az itt uralkodó Zipoités elfoglalta Astakost és Chalkédónt, visszaverte Lysimachosnak Bithynia meghódítására irányuló próbálkozásait, majd i. e. 297-ben királlyá kiáltatta ki magát. Zipoités utóda, I. Nikomédés fokozta erőfeszítéseit a legfenyegetőbb ellenféllel, a Seleukidák birodalmával szemben, amely Kisázsia minden független tartományát igyekezett beolvasztani. Nikomédés szövetségre lépett a legnagyobb tengerparti görög városokkal, Hérakleiával és Byzantionnal, Egyiptom nagyhatalmú uralkodójával, Ptolemaios Philadelphosszal, s békét kötött a galatákkal.

Ez a megegyezés azonban kétélű fegyvernek bizonyult: Nikomédés új szövetségesei nem voltak hajlandók különbséget tenni az ő területe és ellenségeinek területei közt, egyaránt pusztították mindet; a galatákkal kötött szövetség mindenesetre elhárította Bithynia felől a Seleukidák hódításának fenyegető veszélyét.

I. Nikomédés (uralkodott i. e. 255-ig) és utódai alatt az ország hellenizálódása nagy méreteket öltött. I. e. 264-ben a Lysimachos által lerombolt Astakos közelében megalapították Nikomédeiát, ezt a görög jellegű várost, amely Bithynia székhelye lett. E városra és görög lakosságára nézve különösen kedvező politikát folytatott Nikomédés utódja, Ziaélas, aki ugyanakkor továbbra is ápolta a hagyományos baráti kapcsolatokat a ptolemaiosi Egyiptommal is.

GALATIA

Egészen más jellegű volt Galatia, vagyis az a terület, amely valamikor központi tartománya volt a phrygiai királyságnak. Itt volt a phrygiai kultuszok ősi központja, Pessinus városa, amelyet a „nagy istenanya" (Kybelé) szent városaként tiszteltek; továbbá két másik ősi város: Gordion és Ankyra. A III. század elején itt telepedtek meg a galaták az I. Antiochos csapataitól elszenvedett veresége után. A galaták ebben az időben az ősközösségi társadalom felbomlásának fokán éltek, és a törzsi rendszert kisázsiai megtelepedésük után is megtartották. A három galata törzs (Tolistobógioi, Tektosages, Trokmoi) élén törzsfők állottak, akik hatalmukat a törzsi arisztokráciával osztották meg. E törzsek további fejlődésének lehetőségei meglehetősen kedvezőtlenül alakultak. A Seleukidák óriásbirodalmának területei, valamint a gyorsan fejlődő Pergamon, Pontos és Bithynia birtokai közé ékelődött Galatia el volt vágva a tengerre vezető kijáratoktól és a kereskedelmi forgalmat lebonyolító fő útvonalaktól.

KAPPADOKIA ÉS PONTOS

Kappadokián eredetileg Kisázsiának a Taurustól északra elterülő egész keleti részét értették; később az északon húzódó hegyvonulatok és a Fekete-tenger közti keskeny sávot „Pontosi Kappadokiának", vagy egyszerűen Pontosnak kezdték emlegetni. Ez a kietlen és a legfontosabb kereskedelmi utaktól messze eső vidék kevés görög telepest vonzott. A tulajdonképpeni Kappadokia, vagy más nevén „Nagy-Kappadokia", egyes kutatók véleménye szerint az i. e. IV. század végén, mások szerint csak i. e. 260 táján lett függetlenné a Seleukidáktól. Az uralmat itt a perzsa Ariarathés, a

Perdikkas által legyőzött hasonló nevű satrapa leszármazottja birtokolta. Kappadokia és a Seleukidák viszonya eleinte ellenséges volt, de i. e. 254-ben II. Seleukos elismerte Kappadokia uralkodóját, akinek nővérét feleségül vette. A III. században Kappadokia nyugati területeit a galaták ragadták el, akik különben is állandó veszélyt jelentettek Kappadokiára nézve, de ugyanakkor a kappadokiai és pontosi uralkodók zsoldosként is használták őket.

A másik kisázsiai hellenisztikus királyság, Pontos, az i. e. IV. század végén alakult ki. Ez az állam különböző jellegű területeket egyesített magában: a Fekete-tenger partvidékét, az ettől délre elterülő hegyeket, valamint Kappadokiának a Halys-folyótól keletre eső részét. A Pontos és Bithynia közti terület — Paphlagonia — hosszú ideig független maradt. A pontosi királysághoz tartoztak egyrészt a tengerparti görög városok (Trapezus, Amisos, Sinópé stb.), másrészt vidéki helységek, amelyekben a legfőbb társadalmi erőt a gazdag földbirtokosok — feltehetőleg az Achaimenidák-korabeli arisztokrácia utódai — képviselték. Végül igen nagy befolyásuk volt az ősi templomi központoknak, amelyek már hosszú idővel azelőtt alakultak ki a kereskedelmi utak kereszteződéseinél. Ezek a hatalmas földbirtokokkal és ezernyi hierodulosszal rendelkező templomok meglehetősen nagyszabású gazdálkodást folytattak. Jellemző példája az ilyen templomi központoknak a kappadokiai Komana városa, Ma istennő kultuszának székhelye. Komana lakosságához tartoztak „az istentől megszállott" papok, egyéb templomi alkalmazottak és templomi rabszolgák (mintegy 6000 fő) is. A szentély körül csoportosuló város élén a főpap állott. Ugyanilyen jellegű volt Anaitis (Anāhita) istennő zélai és Zeus vénasai temploma stb. is.

A pontosi uralkodóház megalapítója Mithridatés, egy előkelő iráni nemzetség sarja volt, aki i. e. 302-ben szilárdította meg hatalmát. Mint a bithyniai királyok, a pontosi uralkodók is a hellenizálás politikáját folytatták, ez azonban igen felületes volt és szűk határok közt mozgott.

5. MAKEDONIA ÉS GÖRÖGORSZÁG

MAKEDONIA AZ I. E. III. SZÁZADBAN

Az i. e. IV. század végén és a III. század elején Makedoniában nagy események zajlottak le. A keleti hódítások roppant vérveszteséggel jártak, s Makedonia lakossága igen megritkult. A továbbiak folyamán az ország területe a diadochosok közt dúló elkeseredett harcoknak lett a színtere, és ezek a harcok súlyosan kihatottak az egész lakosság helyzetére. Végül nem kerülték el Makedoniát az idegen törzsek betörései sem: a III. század 70-es éveiben a kelták pusztították végig az országot. Ennek folytán abban az időben, amikor a Makedonia fölötti hatalmat Antigonos Gonatos nyerte el (i. e. 276 körül), az ország ereje megcsappant, de még korántsem merült ki teljesen.

Antigonos Gonatos hosszú uralkodása (meghalt i. e. 239-ben) volt a makedón állam külső és belső megerősödésének korszaka. A Görögország fölötti hegemónia elnyeréséért folytatott küzdelemben Antigonos nagy sikereket ért el. A makedónoknak sikerült fennhatóságuk alá kényszeríteniük Euboiát és Megarát, majd ezekhez járult még a nagy peloponnésosi városok sora: Argos, Élis és Megalopolis. A görögországi makedónellenes mozgalom azonban nem ért véget egyszer s mindenkorra, hol elcsendesedett, hol újult erővel ismét kirobbant.

A görögországi társadalmi harc az idők folyamán egyre jobban kiéleződött. Mint annak idején II. Philippos alatt, a görögországi makedón uralom támaszai most is a lakosság vagyonos rétegei voltak, amelyek féltek a démos megmozdulásaitól, és ezért inkább a „béke és a rend" mellett foglaltak állást. A meghódított városokba rendszerint makedón helyőrséget küldtek. A Makedoniával „szövetséges" városokban a hatalmat sok esetben „tyrannosok", vagyis Antigonos csatlósai ragadták a kezükbe, akik aztán kíméletlenül elbántak ellenfeleikkel. Ezeknek a kiskirályoknak a hatalmát gyakran csak a makedón helyőrségek tartották fenn.

Makedonia gazdasági életét kevéssé ismerjük, de annyi bizonyos, hogy az ország gazdagságának legfőbb forrását a III. században is a föld jelentette, és a legnagyobb földbirtokos maga a király volt.

Jelentős jövedelmet biztosított a királyoknak az ércbányászat (ezüst, vas, ólom), valamint az erdőkitermelés (épületfa, gyanta). Mind a bányák, mind az erdők a király tulajdonai voltak. A hellenisztikus kori Makedoniában megmaradt a nagybirtok és vele együtt a makedón földbirtokos arisztokrácia politikai jelentősége. A földek birtokosai különféle jogcímeken használták birtokaikat. Egyes földeket a királyi földalapból kaptak (a tulajdonképpeni Makedonia határain kívül), mégpedig feltételekhez kötött birtokként (klérosok), másokat rendelkezési és örökhagyási joggal. Voltak végül olyan földek is, amelyeket adásvétel útján szereztek.

A sok hódítás és gyarmatosítás, a görög polisok megszállása és a hellenisztikus monarchiákkal való kapcsolatok megszilárdulása magában Makedoniában is aláásta a régi patriarchális viszonyok tartópilléreit, és elősegítette a kereskedelem és a városok fellendülését. Makedonia már II. Philippos uralkodása alatt biztosította magának az Égei-tengerhez vezető kijáratot, és makedón, majd épeirosi és illyriai területeken keresztül vezettek azok az utak is, amelyek az Égei-tenger kikötőit az Adriai-tengerrel összekötötték. A régi makedón központok (Pella, Aigai) mellett jelentőségre tettek szert azok a városok, amelyeket katonai településekként alapítottak, valamint azok, amelyek a természeti kincsek feldolgozásának helyén jöttek létre (Philippopolis), végül pedig a kereskedővárosok (Thessaloniké, a thesszáliai Démétrias). Thessaloniké — a synoikismos egyik legszemléltetőbb példája: 26 helységből telepítették ide a lakosságot. A makedón városokban egyre jobban érződött a görög kultúra hatása. Az országban elterjedt a görög köznyelv *(koiné)* használata, népszerűségre tettek szert a görög istenségek kultuszai. A makedón arisztokrácia egyre alaposabban megismerkedett a görög irodalommal, filozófiával, művészettel.

A kereskedelem és a pénzforgalom fejlődésével párhuzamosan fellendült a rabszolgatartás is. Mint a főleg az i. e. III. század végére vonatkozó forrásaink bizonyítják, a makedónok számára rendkívül fontos volt a rabszolgaszerzés. V. Philippos makedón király kíméletlenül elbánt a görög városok lakosságával, ezer és ezer embert taszított rabszolgasorba, a házakat és templomokat felgyújtatta és porig romboltatta.

Makedonia államszervezete egyelőre még megőrizte archaikus vonásait. Az uralkodókultusz és a fényűző udvartartás — a keleti hellenisztikus államok jellemző vonásai — Makedoniában nem honosodtak meg. A hadseregnek változatlanul döntő szava volt a hatalomöröklés kérdésében, a katonaság részt vett az árulási stb. ügyekben tartott tárgyalásokon. De a makedón hadsereg összetétele erősen megváltozott annak következtében, hogy egyre több — nem is mindig csak görög — zsoldos tódult zászlaja alá. A makedón királyok különösen a thrákokat használták katonáknak és telepeseknek; a zsoldosalakulatok állományában találkozunk paiónokkal, trallokkal, illyrekkel és egyéb törzsek képviselőivel is.

GÖRÖGORSZÁG AZ I. E. III. SZÁZADBAN. AZ AITÓLIAI ÉS AZ ACHAIAI LIGA

A polisok állandó összecsapásaitól, hódító betörésektől és háborús pusztításoktól elerőtlenedett Görögország számos tartománya a III. században súlyos gazdasági és politikai válságot élt át. Az ország elszegényedett, tönkrement, de a politikai és kulturális életben továbbra is fontos szerepet játszott, és birtoklásáért harcra keltek egymással a hellenisztikus kor nagyhatalmai. Hellas régi keletű szétforgácsoltsága és az önállóságukat minden eszközzel védelmező polisok széthúzása mellett egyre erősbödtek a politikai egyesülésre irányuló tendenciák is. Ezeket nemcsak a polisok

közti gazdasági kapcsolatok fejlődése váltotta ki, hanem az is, hogy a kicsiny városállamok egyre inkább érezték gyámoltalanságukat az erős hellenisztikus monarchiákkal szemben. Ezek a törekvések Görögországban sajátos formákat öltöttek, és többek között az aitóliai és az achaiai szövetség megalakulására vezettek.

Görögországban az általános politikai és gazdasági helyzet megváltozása nyomán változott az egyes tartományok és államok viszonylagos jelentősége is. A IV. század végétől kezdve Görögország politikai életében egyre aktívabban vesz részt Aitólia, az a félig pásztor-lakosságú, hegyes tartomány, amely akkoriban még a törzsi szervezet lényeges elemeit őrizte. Aitólia lakossága kicsiny közösségekben élt, a városi élet itt még csak éppen hogy fejlődésnek indult. Az aitóliaiak kitartóan háborúskodtak a makedónokkal, részt vettek a lamiai háborúban is, de különösen a kelta betörés alkalmával tüntették ki magukat, amikor Delphoit, az egész görögség közös szentélyét megvédelmezték. Az aitóliaiak már i. e. 299-ben vezető szerephez jutottak a delphoi amphiktyoniában.

Az i. e. III. század folyamán Aitólia társadalmi életében nagy változások mentek végbe. Az egyes törzseken belül kifejlődtek a vagyoni különbségek. A törzsi arisztokrácia, amely vezető helyet foglalt el az aitóliai szövetségben, az Attika és egyéb helyek ellen intézett rabló betörések eredményeképpen megszedte magát, amennyiben a fogságba hurcolt lakosságot vagy rabszolgának adta el, vagy csak váltságdíj ellenében bocsátotta szabadon. Aitóliának a hellenisztikus világ politikai életébe való bekapcsolódása siettette azt a folyamatot, melynek eredményeképpen „a törzsek közötti régi háborúskodás már a szárazon és vízen űzött, állatok, rabszolgák, kincsek szerzésére irányuló rendszeres rablássá, rendes kereseti forrássá fajul...[1]" Az aitóliaiak kapcsolatot teremtettek a nagy kereskedelmi központokkal és Kréta szigetével, a görögországi tengeri kalózkodás fő fészkével.

Az aitóliai törzsek IV. században létrejött szövetsége gyors fejlődésnek indult, és a III. század vége felé olyan föderációvá terebélyesedett, amelynek Közép-Görögország több tartománya, Élis, Messénia, az Égei-tenger néhány szigete stb. is tagja volt. A szövetség vezető szerve a szövetségi gyűlés volt, amelyen a szövetség minden polgára megjelenhetett. Ez a gyűlés Thermon városában rendszerint évenként egyszer ült össze. Egy évben többször is ülésezett a szövetségi tanács, amelyben a szövetség valamennyi tagállamának a képviselői foglaltak helyet. A katonai hatalom, a diplomáciai vezetés, valamint jórészt a belpolitika irányítása is a stratégos hatáskörébe tartozott, aki mellett polgári ügyekben az állami titkár, katonai dolgokban pedig a *hipparchos* (szó szerint: „lovassági parancsnok") segédkezett. A stratégos hatalmát az *apoklétos*-ok külön testülete korlátozta.

A szövetségbe belépett közösségek politikai rendje változatlan, önkormányzatuk sértetlen maradt. A szövetségen belül minden tag egyenlő jogokat élvezett, a terheket közösen viselték; minden tag köteles volt megfelelő számú katonaságot rendelkezésre bocsátani és ehhez anyagilag is hozzájárulni, de úgy, hogy a pénzügyi szervezet nem vált a szövetségesek elnyomásának eszközévé. Egyébként a teljes jogú szövetségesektől különböztek az úgynevezett „csatlakozott" közösségek, amelyek bizonyos mértékig függő helyzetben voltak Aitóliától. Az I. e. III. században az aitóliai szövetség igen aktív külpolitikát folytatott. Bár sok esetben a demokratikus pártokat támogatta a görög városokban, az aitóliai és az achaiai liga küzdelme tulajdonképpen két olyan politikai egyesülés összecsapását jelentette, amelyek befolyási körüket igyekeztek kiszélesíteni Görögországban.

Egy másik kis tartomány, a Peloponnésos északnyugati részén elterülő Achaia, szintén nem játszott jelentősebb szerepet Görögország i. e. V—IV. századi történetében. Kicsiny közösségeinek lakossága főleg mezőgazdasággal foglalkozott: az emberek legfőbb létforrásai a földek, lege-

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 258. old.

lők, szőlőskertek voltak. Itt igen korán kialakult az a tizenkét községből álló törzsszövetség, amely azután a III. században újjászületett, de ekkor teljesen új jelentőségre tett szert.

A III. század elején az achaiai városokban csakúgy, mint a Peloponnésos egyéb részein, heves összetűzésekre került sor Makedonia hívei és ellenfelei közt. Az achaiai szövetség felvirágzása a makedón uralom alól való felszabadulással kezdődött, amikor is fejlett kereskedelemmel és iparral rendelkező, nagy városi központok — i. e. 253-ban Sikyón, 243-ban pedig Korinthos — csatlakoztak a szövetséghez. Mindezek az események Aratos nevéhez fűződnek; a sikyóni államcsínyt, melynek eredményeképpen ez a polis az achaiai szövetséghez csatlakozott, ő szervezte meg. 245-től több mint harminc esztendőn át Aratos volt az achaiai szövetség stratégosa, valójában a szövetség egész politikájának vezetését ő tartotta kézben. Aratos Sikyón oligarcha köreiből került ki, amelyek ellenséges szemmel néztek Makedoniára. Ellenezte a nagyobb méretű reformokat, és még inkább a társadalmi forradalom eszméit. Aratos és párthívei az egyes polisok erőinek egyesítése révén akarták megvédelmezni a Peloponnésos függetlenségét.

Aratos legnagyobb sikerét Korinthos felszabadításával érte el. A makedón helyőrséget, amely megszállva tartotta az Akrokorinthos nevű erősséget és ezáltal ellenőrizhette a Közép-Görögország és a Peloponnésos közti összeköttetést, kiűzték. Korinthos belépett az achaiai szövetségbe; példáját csakhamar más városok is követték: Megara, Epidauros, Troizén. A III. Ptolemaiosszal a külső hatalmának tetőpontján levő Egyiptommal kötött szövetség még jobban megszilárdította az achaiai szövetség helyzetét. A 30-as években megindult a két — aitóliai és achaiai — szövetség közeledése, mégpedig a Makedonia elleni közös akciók céljából. Ez a közeledés azonban nem sokáig tartott. A görög városok nem tudtak szilárd egységes szervezetbe tömörülni, hogy megvédelmezzék függetlenségüket.

Az achaiai szövetség szervezete némiképpen az aitóliaiéra emlékeztet: szintén olyan polisok föderációja volt, amelyekben még éltek a korábbi — az egyes városokban nem is azonos — intézmények és szokások. A szövetség központja Aigion városa volt. A legfőbb szövetségi szerveknek — a *synklétos*-nak és a *synodos*-nak (szövetségi gyűlésnek) — tagja, illetőleg résztvevője lehetett a szövetséges városok minden polgára, aki betöltötte harmincadik életévét. A synodos és a synklétos közti különbség abban állt, hogy a synodos rendszeresen, évenként két ízben ült össze; ilyenkor választották meg a tisztviselőket és tárgyalták meg a folyó ügyeket, míg a synklétost csak egészen rendkívüli esetekben hívták össze, amikor különösen fontos kérdésekben kellett határozni. A végrehajtó hatalmat néhány választott tisztviselő közt osztották meg; ezek között a stratégosé volt a vezető szerep. Ő irányította a diplomáciát és általában az egész külpolitikát, ő elnökölt a szövetségi gyűléseken. A synodos, a synklétos és a tisztviselők intézték a szövetség közös ügyeit: határoztak a háború és béke kérdéseiben, a hadsereg és a hajóhad szervezési ügyeiben, ők irányították a szövetségi pénzügyeket, döntöttek a szövetségbe jelentkező új tagok felvételéről, ők intézték el az egyes városok közt felmerülő vitás ügyeket stb. A szövetséghez tartozó városok valamennyien egységes mérték- és súlyrendszert használtak, közös pénzt verettek.

Az achaiai szövetség bel- és külpolitikáját mindenekelőtt a vagyonos rétegek érdekeinek védelme szabta meg. A szövetség valamennyi szervében ügyeltek arra, hogy az irányítás a vagyonos kisebbség képviselőinek a kezében maradjon, ami azután döntő tényező volt azokban az eseményekben, amelyek a Peloponnésoson az i. e. III. század végén játszódtak le.

Az achaiai és aitóliai szövetségnek közös vonása volt, hogy egyiken belül sem egy bizonyos polis ragadta magához a vezetést a többiek fölött, mint annak idején, az i. e. V—IV. századi görög symmachiákban. A két szövetség közti legfontosabb különbséget pedig abban foglalhatjuk össze, hogy míg az aitóliai szövetség magvát kevéssé fejlett falusi közösségek alkották, addig az achaiai szövetségnek tagja volt néhány igen fejlett rabszolgatartó polis is.

Kelet meghódítása, új nagy birodalmak kialakulása, hatalmas új városok (Alexandreia, Antiocheia stb.) létrejötte, a kereskedelmi utak és központok áthelyeződése, a lakosság tömeges kivándorlása és egyéb hasonló jelenség nyilván hatással voltak Görögország gazdasági helyzetének alakulására is. De az új gazdasági viszonyok hatása korántsem volt egyforma. A Peloponnésoson Korinthos csak nyert, mivel a nyugat felé vezető utak mentén helyezkedett el: kereskedelme a hellenisztikus korban gyors iramban fejlődött. Észak-Görögországban a vezető szerep Démétriasnak jutott. Ezzel szemben Athén gazdasági fejlődése hanyatlásnak indult.

Görögország a diadochosok háborúinak idején állandó hadszíntér volt. A görögök ekkoriban — egy hivatalos dokumentum kifejezése szerint — „nagy félelmek és veszedelmek közepette" éltek. Athén nemegyszer cserélt gazdát, amikor Kassandros és Démétrios Poliorkétés harcolt egymással, és ez minden alkalommal a pártok elkeseredett összecsapásaival járt együtt. I. e. 300-ban az athéniek ostromot és éhínséget éltek át. Később részt vettek az Antigonos Gonatos elleni háborúban, melynek során újabb ostromot szenvedtek végig és végül is kénytelenek voltak megadni magukat a győztesnek. A város csak i. e. 261-től kezdődően élhetett viszonylag nyugodt körülmények között. Ugyanezt mondhatjuk el a peloponnésosi államokról is: Spárta, Argos és Korinthos falai alatt nemegyszer álltak ellenséges csapatok, bent a városokban nemegyszer került sor utcai harcokra, de a falusi települések is sokat szenvedtek az ellenségtől. A zsoldos katonaság, amely olyan jelentős szerepet játszott a városállam IV. századi válságának kibontakozásában és Alexandros hódításaiban, jelentőségéből a III. században sem vesztett. A zsoldosok aktív, sőt olykor meghatározó résztvevői voltak a kor politikai eseményeinek. De a háborúnak nemcsak a görög területekre gyakorolt közvetlen hatását kell figyelembe vennünk. A háború, ha már egyszer nem egy bizonyos állam határain belül folyt, fennakadásokat idézett elő a kereskedelmi forgalomban és a gabonaellátásban. Ehhez számíthatjuk még az egyre nagyobb méreteket öltő kalózkodást is, amely a rabszolgatartó társadalmaknak elválaszthatatlan kísérője volt.

A hellenisztikus világban állandóan dúló háborúk és kalózrajtaütések nyomán Görögországban foglyul ejtették és rabszolgának adták el Lakónia lakosságának jelentős részét. Ugyanígy jártak el 223-ban az achaiaiak is Mantineia lakosaival. A foglyul ejtett emberi zsákmány Görögország kereskedővárosaiban került piacra, vagy a távolabbi keleti kikötőkben talált gazdára. A rabszolgák száma ez idő tájt valószínűleg Görögországban is felszökött. A most tárgyalt korszak jellemző vonása mégsem a rabszolgák számának növekedése (erről forrásaink szűkszavúsága miatt nehéz biztos következtetéseket levonni), hanem az, hogy a rabszolgatartás intézménye azokban a görög államokban is elterjedt, amelyekben addig viszonylag fejletlen volt: Kréta szigetén, a közép-görögországi tartományokban, Épeirosban, Illyriában stb. Természetesen ezekben a tartományokban azonban most sem a fejlett rabszolgatartás hegemóniájáról volt szó. Kétségtelen, hogy itt továbbra is megőrződtek a régi, félig patriarchális viszonyok, és a rabszolgatartás még csak kis helyet foglalt el az illető tartományok társadalmi és gazdasági életében.

Ha tekintetbe vesszük a pusztító háborúk során elszenvedett veszteségeket, a lakosság tömeges rabszolgasorba taszítását és Görögország hellenisztikus kori fejlődésének általában kedvezőtlen gazdasági körülményeit, akkor fel kell tennünk, hogy az ország elnéptelenedése már az i. e. III. században megkezdődött. Görögország gazdasági élete szempontjából nem annyira a kereskedelmi központok áthelyeződése volt rendkívül hátrányos — bár az ország helyzetére ez is igen kedvezőtlenül hatott —, mint inkább az a körülmény, hogy a legfontosabb termelési központok keletre helyeződtek át, és a lakosság nagy tömegei özönlöttek ezek felé az új központok felé.

Görögországban gyakran voltak ínséges esztendők (például 328—324-ben), és a gabonaárak

a helyi piacokon nagy ingadozásoknak voltak kitéve. A feliratok több helyen említik egyes személyeknek a városok gabonaellátása terén szerzett érdemeit. Ez az ellátás most sok esetben uralkodói kegytől vagy a helybeli gazdagok jótékonyságától függött.

A III. században rendkívül fontossá vált az adósságok kérdése. Egyre élesebbé váltak a hitelezők és a földbirtokosok közti ellentétek. Az utóbbiak közül sokan kénytelenek voltak elzálogosítani földjeiket gazdagabb szomszédaiknak vagy uzsorásoknak, később pedig képtelenek voltak megfizetni adósságukat, ugyanakkor azonban elzálogosított földjeiket sem tudták értékesíteni. Ilyen esetekben földjeik a hitelezők tulajdonába mentek át. Több polis (például Ephesos a III. század elején) különleges rendszabályokhoz folyamodott, hogy polgárainak tömeges tönkremenetelét megakadályozza: a földet felbecsültette és az eladósodás mértékének megfelelően megosztotta a hitelező és a földbirtokos között. Egyre mélyebb szakadék tátongott a vagyonos osztályok és a lakosság széles rétegei között: az egyik oldalon összpontosult a gazdagság, fényűzés, hatalom, a másikon pedig a nélkülözés és a jogfosztottság. A tönkrement és éhező polgárok, a száműzöttek tömegében egyre fokozódott az elégedetlenség, és forrongástól lehetett tartani. Mind sűrűbben hangzott fel az a gazdagokat rémülettel eltöltő követelés, hogy osszák fel újra a földeket és töröljék el az adósságokat.

A lakosság nehéz helyzetével kapcsolatban mindenfelé pesszimista hangulat vált úrrá az embereken; ez tükröződik a kor szépirodalmában is. Az emberi sors — „epedve gyötrődni", „sok nyomorult van mostanában" — panaszkodnak Menandros vígjátékainak szereplői. Egyik komédiájának töredékében az arany és az ezüst szerepel istenként, akiknek oltárokat kell szentelni és akikhez fohászkodni kell; akkor mindent megkaphat az ember, amit csak óhajt: földet, házat, szolgákat, ezüstholmit, barátokat, bírákat, tanút. A szegény ember sorsa viszont az, hogy élete végéig húzza az igát.

AGIS ÉS KLEOMENÉS REFORMJAI

A III. század derekán Spártában különösen kiéleződött a helyzet. A föld néhány ember kezében halmozódott fel, ami a spártaiak nagy részének tönkremeneteléhez vezetett. Ennek következtében a teljes jogú polgároknak — a spártai katonai hatalom támaszának — a száma katasztrofálisan megcsappant. A spártaiaknak csak egyhetede rendelkezett földdel, a többiek csak „vagyontalan csőcseléknek" számítottak, amely azonban hangosan követelte a földek felosztását és az adóskötelezettségek érvénytelenítését. Ilyen körülmények között az uralkodó réteget is elfogta a jövő miatti rettegés. Mind szükségesebbnek látszott valamilyen reform, amely felfrissítené az állam erőit, kivezetné a társadalmat a felkelést érlelő válságból, és biztosítaná Sparta vezető szerepét Görögországban. A reformtervet az a csoport dolgozta ki, amely „egyenlővé akarta tenni és ki akarta bővíteni a polgárságot". Ennek a reformnak a hívei egyáltalán nem tartoztak a „csőcselékhez": gazdag emberek voltak, akik sok barátra és tőlük függő személyekre támaszkodhattak. Ennek a befolyásos csoportnak a vezérei a reformokra törekvő királyok voltak: Agis, majd az ő nyomában Kleomenés. Kleomenés fő tanácsadója és segítőtársa Sphairos borysthenési filozófus, a sztoikus iskolát megalapító Zénón tanítványa volt. A reformátorokat a lykurgosi alkotmány eszméje lelkesítette; jelszavuk is annak visszaállítása volt. A legenda Lykurgost ebben az időben nemcsak nagy törvényhozónak, az eszményi államrend megteremtőjének ábrázolta, hanem társadalmi újítónak is, aki a spártaiak közt az egyenlőség elve alapján osztotta szét a földet.

Agis (245—241) azt a javaslatot terjesztette a népgyűlés elé, hogy töröljék el az adósságokat, a polgárok sorainak feltöltése végett pedig osszák fel újra a földeket; evégből a Pellénétől a Taygetosig, Maleáig és Sellasiáig terjedő ősi spártai földön hasítsanak ki 4500 parcellát a földnélküli

spártaiaknak, majd ezeken túl további 15 000-et a perioikosoknak, akiket ezek szerint szintén a polgárok sorába kellett volna iktatni. Ezenkívül a javaslat értelmében parcellákkal kellett volna ellátni az idegeneket is (valószínűleg a zsoldos katonákat). Mint a többi görög államban, Spártában is felmerült az a kérdés, hogy ki kell egészíteni a teljes jogú polgárok számát, és polgárjoggal kell felruházni a nem teljes jogúakat is, de a reform kezdeményezői — mint mindenütt — itt is a kiváltságos kisebbség ellenállásába ütköztek.

Maga Agis, barátai és háza népe, minden vagyonukat és földjüket az állam rendelkezésére bocsátották. Plutarchos életrajza szerint Agist a spártai fiatalság támogatta. Az adósságoktól szorongatottak közt voltak nagybirtokosok is, akiknek ezért érdekük fűződött az adósságok eltörléséhez. Agésilaosnak, az egyik leggazdagabb polgárnak, a földosztás ellenzőjének sikerült Agist rábeszélnie arra, hogy elégedjék meg először az adósságok eltörlésével. A reform tehát megkezdődött, de Agisnak hamarosan hadba kellett vonulnia, anélkül, hogy a megkezdett reformot végre is hajthatta volna. Ez eltávolította tőle a szegények tömegét, akik földhöz szerettek volna jutni, és ez idézte elő a fiatal király halálát is. A reform nem volt a tömegek mozgalmának közvetlen eredménye, hanem felülről kezdeményezték. A gazdag földbirtokosok minden erőfeszítésüket arra összpontosították, hogy megakadályozzák a reformot, a szegények pedig — mivel nem kaptak földet, elpártoltak Agis mellől. Spártába visszatért Agis áldz ellenfele, Leónidas király, aki a mozgalom megindulásakor kénytelen volt elhagyni hazáját. Leónidas és párthívei most megragadták a kedvező alkalmat, és zsoldosaik segítségével gyorsan megtörték a reform híveinek ellenállását. Agist, amint visszatért a hadjáratból, kivégezték.

A reform végrehajtásának második kísérlete, amely már határozottabb jelleget viselt, Leónidas fiának, Kleomenésnek uralkodása alatt (235—221) történt. A reformot azonban most sem az elégedetlenek tömegéből való vezér képviselte, hanem az uralkodó osztályból toborzódott csoport. A becsvágyó és határozott Kleomenés tisztában volt azzal, hogy az a hatalom, amellyel ő rendelkezik, nem elégséges nagyszabású tervek megvalósításához, és hogy ez a hatalom csak névleg illette Spárta királyait, valójában azonban az ephorosok kezében nyugodott. Kleomenés tehát ebből indult ki, és másképpen is járt el, mint elődje: először is hadat indított az achaiai szövetség ellen, hogy befolyását hadi sikerekkel szilárdítsa meg. Hadseregében spártaiakon kívül zsoldos katonák is szolgáltak. Az achaiaiak legyőzése után Kleomenés felújította Agis tervét: fel akarta „tölteni" a polgárok létszámát, de más, határozottabb módszerekkel.

Az államcsíny végrehajtását Kleomenés úgy tervezte, hogy spártai katonáit Arkadiában hagyja, ő maga pedig zsoldosaival Spártába vonul. Egy kis létszámú osztagot előreküldött, hogy végezzen az ephorosokkal. Ezután Kleomenés száműzte a nyolcvan legvagyonosabb polgárt, a reform legelszántabb ellenfeleit, majd több javaslatot terjesztett a népgyűlés elé. Az ephorosi intézményt, amelyet idegennek tekintett a lykurgosi alkotmánytól, eltöröltette. Felosztatta a földeket, elégettette az adóskötelezvényeket, s döntést hozatott abban a kérdésben is, hogy az idegenek közül kiket kell a polgárok közé felvenni. A teljes jogú polgárok számát 4000-re emelte; az ifjúság nevelésének spártai módszerét újjászervezte.

Kleomenés e rendszabályok végrehajtását igen erélyes, sőt támadó külpolitikával kapcsolta össze. A spártaiak benyomultak Megalopolis város területére, nagy zsákmányt szereztek és feldúlták az ellenfél földjeit. A reformok végrehajtása rövidesen Lakónia határain túl is éreztette hatását: Mantineia lakosai is Kleomenéshez fordultak segítségért, aki megverte az achaiai szövetség csapatait és rengeteg foglyot ejtett. A peloponnésosi városokban egyre magasabbra csaptak a társadalmi megmozdulások hullámai: a démos mindenütt földosztást és az adósságok eltörlését követelte. Kleomenés az achaiai szövetség több városát — Kleónait, Phleiust, Troizént, Hermionét stb. — elfoglalta, mindent feldúlva átvonult Sikyón határán és hatalmába kerítette Argos kincstárát.

Ilyen, az achaiai szövetségre nézve nehéz körülmények között Aratos, látva, hogy nemcsak az achaiai szövetség peloponnésosi hegemóniáját fenyegeti veszély, hanem a fennálló társadalmi rendet is, s hogy a szövetség hadserege vereséget vereségre szenved és helyzete rosszabbodik, Antigonos Dósón makedón királyt (229—221) hívta segítségül. Antigonos elfoglalta a korinthosi fellegvárat, amelyből annak idején Aratos űzte ki a makedón helyőrséget. Kleomenés ugyanakkor még jobban meg akarta szilárdítani Spárta katonai erejét, és ezért végrehajtotta második reformját: felszabadította azokat a heilótákat, akik öt attikai *mna* lefizetésével ki tudták váltani magukat. Ennek az intézkedésnek az eredményeképpen 6000 ember szabadult fel; ezek közül kétezret besoroztak a spártai hadseregbe, ugyanakkor a váltságdíjak összegével megtöltötték az államkincstárt is.

A Makedonia és az achaiai szövetség elleni küzdelemben Kleomenés erélyes és találékony hadvezérnek bizonyult, de az erőviszonyok túlságosan egyenlőtlenek voltak. A véres sellasiai ütközetben (i. e. 221-ben) Kleomenés serege megsemmisítő vereséget szenvedett: a spártai harcosok szinte az utolsó szálig elestek. Kleomenés néhány barátjával együtt a tengerparti Gytheion városába, majd Kyrénébe, onnan pedig Egyiptomba menekült. Az antik szerzők általában helyesen mutatnak rá Kleomenés vereségének egyik-másik okára: az erők aránytalanságára és főleg arra, hogy pénzhiány miatt nem volt elég zsoldosa. Ezeknél fontosabb azonban egy másik, végső soron döntő tényező hatása: Kleomenés nem eléggé következetesen és nem kellő mértékben váltotta valóra a peloponnésosi néptömegek vágyait.

Antigonos Dósón helyreállította Spártában a korábbi társadalmi rendet: a földeket visszaadták előző tulajdonosaiknak, az ephorosi intézményt is visszaállították. Ám ilyen égető társadalmi kérdést nem lehetett így véglegesen elintézni: néhány év elteltével újra felmerültek ugyanazok a kérdések, és újból fellángolt a régi harc.

6. A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉNEK NEMZETKÖZI VISZONYAI AZ I. E. III. SZÁZADBAN

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK KIBŐVÍTÉSE

Az új államok kialakulásával és a gazdasági viszonyok megváltozásával kapcsolatban az i. e. IV. század végén és a III. század elején a nemzetközi helyzet is lényegesen módosult. A hellenisztikus államokkal most új, távoli országok kerültek érintkezésbe, amelyekről addig csak zavaros értesülések jutottak el Görögországba és Makedoniába. Miközben a hódítók és a gyarmatosok nyugatról kelet felé igyekeztek, a távoli keleti országok is keresték a nyugat felé vezető utakat. A hatalmas kínai C'in-birodalom az i. e. III. század második felében kezdte befolyását ebben az irányban is kiterjeszteni. Később, az i. e. II. században, a karaván után követségeket menesztettek, és sor került a diplomáciai kapcsolatok felvételére. A Gangesz völgyében kialakult Magadha birodalom a két legjelentősebb hellenisztikus állammal, a Seleukidák és a Ptolemaiosok országával létesített diplomáciai kapcsolatokat. A keleti események természetesen hatást gyakoroltak Nyugat-Ázsiában és az Égei-tenger vidékén is a politikai viszonyok alakulására. Az idők folyamán ez a hatás egyre észrevehetőbb lett.

Jellemző a hellenisztikus korra, hogy a nagy hellenisztikus államok olyan törzsek egész sorát is érdekkörükbe vonták, amelyek addig meglehetős elszigeteltségben éltek. A Seleukidák és a Ptolemaiosok birodalma, valamint a hatalmas bosporosi királyság jelentős hatással volt a körülötte élő törzsekre, elősegítette ezeknél a törzseknél az osztálytagozódás folyamatát és az állam kialakulását.

Ezzel egyidejűleg a kapcsolatok megszilárdulását és kibővítését figyelhetjük meg a Földközi-tenger vidékének viszonylatában is. Az i. e. IV. században és a III. század elején a Balkán-félszigeten új államok bukkannak fel: Makedonia, Épeiros, Illyria; mindezeknek szicíliai, itáliai, kyrénaikai, karthagói kapcsolatai igen nagy jelentőségűnek bizonyulnak. Agathoklés, Syrakusai tyrannosa, amikor Karthago meghódításának tervével foglalkozott, szoros kapcsolatokat tartott fent a hellenisztikus uralkodókkal. Pyrrhos épeirosi király a Makedonia feletti uralomért Lysimachosszal és Démétriosszal (majd később Antigonos Gonatosszal is) hadakozott, és néhány esztendeig Itáliában és Szicíliában is háborúskodott.

A HÁBORÚS ÖSSZECSAPÁSOK JELLEGE AZ I. E. III. SZÁZADBAN

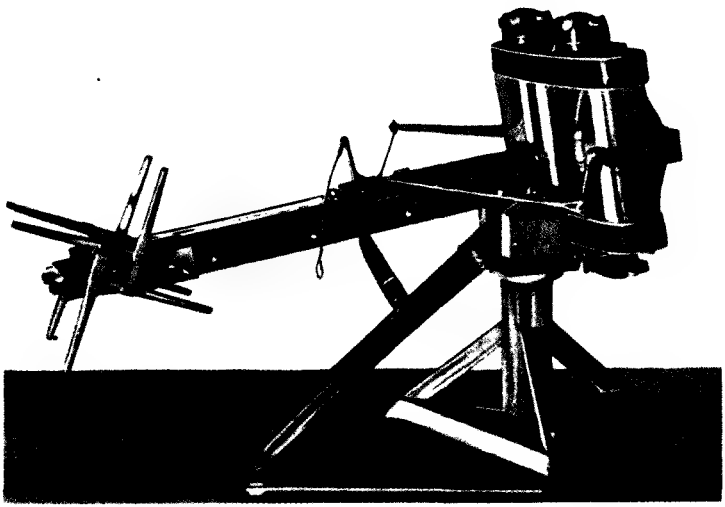

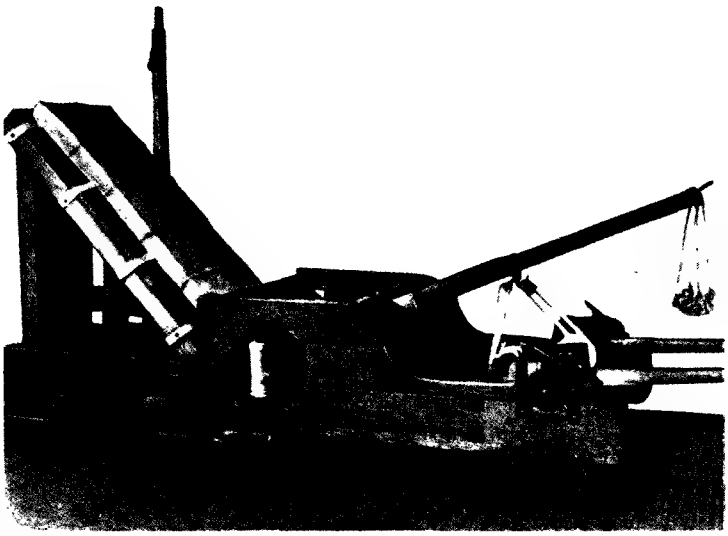

Hellenisztikus kori hajítógépek: ballista (felül) és onagros (alul)
Rekonstrukció

A III. század 70-es éveinek az elején, vagyis a diadochosok harcának vége felé, általában nemcsak a hellenisztikus világ legnagyobb birodalmainak — Egyiptomnak, a Seleukidák monarchiájának és Makedoniának — kialakulási folyamata zárult le, hanem már kölcsönös kapcsolataik is kirajzolódtak, kiütköztek erős és gyenge oldalaik, valamint azok az ellentétek, amelyek újabb fegyveres összecsapásokat idéztek elő.

A hadviselés módszerei a hellenizmus korában lényegesen megváltoztak. A hellenisztikus idők ütközeteiben rendszerint nagy erők — nehézfegyverzetű gyalogos harcosok tízezrei, nagyszámú könnyű gyalogos egység, nehéz- és könnyűfegyverzetű lovasság — vettek részt. Nagy jelentőségre tett szert a harci elefántok alkalmazása. A hadihajók méretei óriásira nőttek. A főtípust most a páncéllal borított *pentérés*-ek és *heptérés*-ek (öt- és hétevezősoros hadihajók) képviselték. Nagy fejlődésen ment keresztül az ostromlás és a várvédelem művészete. Jelentős módosításokkal növelték a hajítógépek (kő- és nyílkilövő szerkezetek) teljesítőképességét, mozgatható ostromtornyokat és bonyolult faltörő berendezéseket szerkesztettek, amelyek segítségével rést ütöttek az ostromlott város falain.

Tökéletesen megváltozott a hadseregek jellege is: már nem polgári haderők voltak, mint hajdanában, hanem hivatásos csapategységek, amelyek különleges kiképzésben részesültek. A hadműveletekben gyakran kalózok is részt vettek. Mint már több ízben utaltunk rá, igen nagy, néha döntő szerepet játszottak a hadseregben a zsoldosok, ahhoz viszont, hogy a csapatokat zsoldosokkal lehessen kiegészíteni, óriási pénzösszegekre volt szükség. A zsoldosoktól meg kell különböztetnünk azoknak a harcosoknak a kategóriáját, akik szolgálatuk fejében földet kaptak. Ezek a katonai telepesek alkották az állandó hadsereget, amelyet szoros szálak fűztek az uralkodóházhoz, hiszen földjeiket a dinasztia képviselőitől nyerték.

A háborúk célja a III. században nem csupán a politikai uralom körének kiterjesztése volt, hanem rabszolgák és dolgozó „népek" szerzése, valamint fontos kereskedelmi útvonalak és piacok elhódítása is. Mint régebben, a fő hadszínterek továbbra is Elő-Ázsia és Kisázsia legsűrűbben lakott, leggazdagabb tartományai maradtak, valamint Görögország, Syria földjei és szőlőültetvényei, Milétos gyapjúja, az Ida-hegy gyantája magukra vonták a nagyhatalmak uralkodóinak mohó tekintetét. Syriából és a kisázsiai tengerpartról indultak ki azok a kereskedelmi utak, amelyek mélyen Ázsia szívébe, illetőleg messze nyugatra, a Földközi- és az Égei-tenger medencéjének országaiba vezettek. A III. század történetében szembetűnő az összefüggés egy állam belső helyzete és külpolitikája között. Syria, Palesztina, Kisázsia és Görögország városaiban szünet nélkül folyt a pártok harca, amelyek a lakosság különféle rétegeinek érdekeit képviselték és különféle külső erők felé tájékozódtak. A makedónok egész görögországi politikája a görög városok vagyonos kisebbségének következetes támogatására épült. A görög polisok radikális demokrata csoportjai rendszerint a Ptolemaiosok felé orientálódtak, akik Görögországban a makedónellenes mozgalmakat támogatták. Az egyes államok között egyre fékevesztettebben dúló versengés közepette gyakran hangoztatták a szabadság és a függetlenség jelszavait, mert ezek lelkesítették a görögöket, csakhogy a szabadság látszatszabadságnak bizonyult, és az elnyerésére tett kísérletek csak arra vezettek, hogy a polisok újra és újra a hellenisztikus világ legerősebb államainak függőségébe sodródtak, mivel a nemzetközi viszonyok alakulását ezeknek a nagyhatalmaknak politikai és gazdasági érdekei határozták meg.

Az i. e. III. század történetében többször előfordult, hogy egész tartományok szakadtak el, s próbáltak új, önálló államokat alakítani. Így szakadt ki például a Seleukidák birodalmából Pergamon, Pontos, a greko-baktriai és a parthiai királyság, valamint Kappadokia. Görögország és Kisázsia sok városában tyrannosok ragadták kezükbe a hatalmat, kihasználva valamelyik nagyhatalom támogatását vagy éppen átmeneti gyengeségét.

EGYIPTOM HÁBORÚI A SELEUKIDA-BIRODALOMMAL ÉS MAKEDONIÁVAL AZ I. E. III. SZÁZAD DEREKÁN

A III. század 70-es éveiben a hellenisztikus világ leghatalmasabb állama kétségtelenül Egyiptom volt. Egyiptomot nem érintette a kelta invázió, amely végigpusztította Makedoniát, Görögország és Kisázsia egy részét. A Ptolemaiosok hatalma a Nílus völgyének kimeríthetetlen gazdasági forrásaira épült. A tengeren a III. század első felében majdnem végig az egyiptomi hajóhad volt az úr. Ezekre a gazdasági forrásokra támaszkodva Egyiptom széles körű hódító politikát folytatott.

Egyiptom és legközelebbi, egyben legveszélyesebb ellenfele, a Seleukidák birodalma között i. e. 274-ben tört ki az úgynevezett első syriai háború. Forrásaink adatai nem teszik lehetővé, hogy az események menetét pontosan rekonstruáljuk. A hadműveletek Afrikában és Ázsiában váltakozó sikerrel folytak. A háború 273—272-ig tartott, de nem vezetett döntő eredményre, bár a látszat szerint Egyiptom volt a győztes. A 70-es évek vége felé Egyiptom birtokai magukba

foglalták Kisázsia déli partvonulatát, a legjelentősebb kariai és ióniai görög városokat (Halikarnassost, Knidost, Milétost, Samost) a Kikládok javarészét, egész Föníciát, valamint Koilésyria egy részét (Syria déli felét). A Ptolemaiosok befolyása kiterjedt a szigetlakók ligájára, vagyis az égei-tengeri szigetek polisainak szövetségére is.

A 70-es évek végén, miután Pyrrhos épeirosi királynak a makedón trón megszerzésére irányuló kísérletei kudarccal végződtek, Makedonia is megerősödött, majd a 60-as években Görögország ismét hadszíntérré változott. Egyiptom közvetlenül nem ütközött össze a szárazföldön Makedoniával, a görög államok révén mégis hosszan tartó, elkeseredett és váltakozó sikerű harcot folytatott ellene, támogatta a görögök ellenállását Antigonos Gonatosszal és utódaival szemben, alaposan kihasználva a szabadság és függetlenség jelszavát. II. Ptolemaios Athén és Spárta vezetésével erős görög szövetséget hozott létre Makedonia ellen. A két görög államot a makedón uralom iránti közös gyűlölet egyesítette.

Athénben a makedónellenes politikát a demokrata párt irányította, melynek ekkori vezetője Chremónidés és testvére, Glaukón volt. Ránk maradt az athéni népgyűlésnek az a határozata, amelyet Chremónidés javaslatára fogadott el, és amely szentesíti a Spártával, Élisszel, Achaiával stb. kötött szövetséget, ugyanakkor felhívást intéz Görögország többi államához, hogy az „általános egyetértés" jegyében csatlakozzanak a szövetséghez. A makedónok azonban ez alkalommal is győzelmet arattak a görög városok koalíciója fölött. A görög városi lakosság tehetős rétegei az „erős hatalom" pártjára álltak, vagyis Makedonia felé orientálódtak. A makedónellenes koalíció viszont nem tudta idejében összefogni az erőket, és nem kapott kellő támogatást Egyiptomtól sem. Antigonosnak az úgynevezett „chremónidési háborúban" (267—261) aratott győzelme ismét megszilárdította a makedón hegemóniát Görögország fölött. Egyiptom ugyanezekben az években támogatta Pergamont az I. Antiochos ellen folytatott háborúban és megerősítette helyzetét Kisázsiában.

Az 50-es évek elején újból megindult a harc Dél-Syria birtoklásáért. Makedonia és a Seleukida-birodalom most közösen lépett fel Egyiptom ellen, és Antigonos Gonatos döntő sikereket ért el a tengeren. A Kós szigete melletti ütközetben (i. e. 258-ban) a makedón hajóhad tönkreverte az egyiptomit, úgyhogy a tengeri hegemónia Makedoniáé lett; a szigetlakók ligájának is Antigonos lett a vezetője.

Makedonia uralma azonban nem bizonyult hosszú életűnek és tartósnak. Az 50-es évek vége felé Korinthos és Chalkis elpártolt Antigonostól és megegyezett Egyiptommal. 249-ben Délos már ismét Ptolemaios kezében volt, a szigetlakók ligája pedig feloszlott. Ugyanezekben az években a baktriai királyság és Parthia kivált a Seleukidák birodalmából.

247-ben meghalt II. Antiochos, 246-ban pedig II. Ptolemaios Philadelphos. A Seleukida-birodalom hatalomöröklésének kérdése újabb háború kitörésére szolgáltatott alkalmat: ez volt az úgynevezett harmadik syriai háború, amelyet Egyiptom Syria meghódítása céljából indított. III. Ptolemaiosnak egy felirata beszámol az egyiptomi seregek hatalmas győzelmeiről, nem csupán Syria, hanem Mezopotámia, Baktria és egyéb Seleukida-tartományok meghódításáról is. A felirat szerzői kétségtelenül eltúlozták az egyiptomi sikereket, bár valószínű, hogy az egyiptomi csapatok átmenetileg csakugyan elfoglalták Syriát és Mezopotámiát. A hadműveletekben azonban már 245-ben fordulat következett be, de nem Egyiptom javára. Syria és Babilonia polisai kitartottak a Seleukidák mellett. II. Seleukos (247—226), II. Antiochos fia, átkelt a Tauroson és Syriában sikeres ellentámadást kezdeményezett az egyiptomi csapatok ellen. Antigonos Gonatos ugyanakkor Andros szigete mellett mért újabb megsemmisítő csapást az egyiptomi hajóhadra. De Egyiptom ereje nem tört meg, és bár Ptolemaios kénytelen volt az előzőleg elfoglalt hatalmas területeket kiüríteni, az ióniai városok (Ephesos, Milétos), Samos és Lesbos szigete, az Égei-tenger északi szigetei, a thrakiai partok és a thrák Chersonésos mégis a fennhatósága alá kerültek.

A Balkán-félszigeten a III. század derekán — mint már említettük — Makedonia mellett egyre fontosabb szerepet játszott az aitóliai és az achaiai szövetség is. Egy másik görög államban, Épeirosban a királyi hatalom az elkeseredett belső villongások eredményeképpen megsemmisült, a királyság több tartomány szövetségévé alakult át, amelynek az élén három stratégos állott. A Balkán-félsziget északi törzsei közt hamarosan kifejlődtek a rabszolgatartó viszonyok és a vagyoni egyenlőtlenség. Az i. e. III. században Illyria déli vidékein Skodra városa körül illyr törzsszövetség jött létre, amely csakhamar állammá fejlődött, és az északi területeket is magában foglalta.

A hellenisztikus államok politikai fejlődése a következő főbb változásokat idézte elő: Egyiptom elvesztette a tengeri hegemóniát. A Seleukidák birodalmának területe Parthia és Baktria elszakadása folytán kisebb lett; a birodalmon belül heves dinasztikus háborúskodás dúlt, amely — az államszervezet lazasága folytán — nagy veszélyt rejtett magában az államra nézve. A Balkán-félszigeten Makedonia, az achaiai és az aitóliai szövetségen kívül a politikai életnek aktív részesei voltak a környező törzsek és államok: a dardanok, illyrek stb. is. Az itt folyó harcba most először avatkozott bele Róma. Mindezek a politikai események a rabszolgatartó társadalmak belső fejlődésére vezethetők vissza. A legközelebbi évtizedek során végleg kialakult e fejlődés irányvonala.

7. A HELLENISZTIKUS IDEOLÓGIA ÉS KULTÚRA AZ I. E. III. SZÁZADBAN

A HELLENISZTIKUS KULTÚRA FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS JELLEGE

A hellenisztikus világ kulturális fejlődésében ugyanazokat a fő vonásokat figyelhetjük meg, amelyek a hellenizmus korabeli gazdasági életet, társadalmi viszonyokat és politikai rendet általában jellemzik. Ebben a kultúrában egyrészt bizonyos közös elemek mutatkoznak meg, a kulturális vonásoknak olyan határozott körvonalú együttese, amely egyaránt jellemzi a Balkán-félsziget görög polisait és a kisázsiai városokat, a keleti nagy hellenisztikus államokat és Belső-Ázsia vagy a távoli India görög településeit; másrészt a vallásban, irodalomban és a művészetben olyan egyedi vonások, irányzatok és iskolák alakulnak ki, amelyek a különféle országok sajátos viszonyait és történelmi fejlődését tükrözik.

A makedón és görög fennhatóság alá került országokban, valamint a hellenisztikus birodalmakkal határos területeken a helyi kulturális hagyományok igen szívósnak bizonyultak és tovább fejlődtek: egyrészt befogadták a görög kultúra bizonyos elemeit, másrészt maguk is hatottak a görög kultúrára. Ez a kölcsönhatás tükröződött például abban a sajátságos jogban, amelyben a görög igazságszolgáltatási intézmények mellett továbbéltek a szokásjog ősi normái is; ebben is szembetűnően kifejeződött a társadalom osztályszerkezete, felső és alsó rétegekre, „hellénekre" és „népekre", szabadokra és rabszolgákra való tagolódása.

A nagy hellenisztikus államoknak, csakúgy, mint Makedón Alexandros birodalmának, nem volt egységes nyelvük. Az ezekben az országokban élő nagyszámú törzs és nép a régtől fogva kialakult nyelveket beszélte. Ezek közül egyik-másik, mint például az arameus, nagy területeken elterjedt. A görögök életében bekövetkezett változás, az, hogy a polisok a befelé fordulás szűk keretei közül kiléptek a nemzetközi élet porondjára, érthető módon tükröződött nyelvükben is: módosult szókészlete, sok különféle nyelvjárás háttérbe szorult az új görög köznyelv, a *koiné*

mögött. A koiné lett a hellenisztikus irodalom és tudomány nyelve, a hellenisztikus monarchiák és a görög polisok nyelve, a „hellének" nyelve nemcsak etnikai, hanem abban a társadalmi értelemben is, amely ehhez a megjelöléshez keleten kapcsolódott; végül a koiné messze földön, bár egyenlőtlenül, közhasználatúvá vált az ott élő, nem görög lakosság között is. A koiné alapja az attikai nyelvjárás volt, amely a hellenisztikus társadalom fejlődésének megfelelően módosult és gazdagodott.

Az egyetemességre való vonások nemcsak a nyelvben mutatkoztak meg, hanem a kultúrában is. E kultúra bizonyos egyöntetűségét az idézte elő, hogy a görög kultúra elemei a görög—makedón hódításokat követően óriási területen váltak közismertté. Az uralkodó osztálynak alapvonásaiban hasonló kultúrája a hellenisztikus államokban a bennszülött lakosság közt elterjedt kultúra hatása alatt módosult. Ezért jellemző a hellenizmusra a görög és a bennszülött elemek összefonódása, a szinkretizmus mind a vallás, mind a művészet és a tudomány terén.

A különféle kultúrák összeolvadásának ez a folyamata a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokban beállott változásokat tükrözte. Megváltoztak az egyes társadalmi rétegek életkörülményei. A hellenisztikus világ nagy központjaiban, ahol a kézműiparban és kereskedelemben, kikötői munkákban stb. foglalkoztatott lakosság tömegei összpontosultak, felpezsdült az élet. De a friss áramlat éreztette hatását Görögország aránylag kicsiny szigeti vagy szárazföldi polisaiban, sőt még a keleti hellenisztikus államok falusi jellegű helységeiben is. A kézművesség számos ágazatában fejlődött és tökéletesedett a technika. Fokozódott a közszükségleti cikkek termelése, ami mind a lakosság megnövekedett igényeinek kielégítésére szolgált. Azok a hatalmas vagyonok, amelyeket a hódító hadjáratok során zsákmányoltak, majd a rabszolgák és a szabad tömegek munkájának kizsákmányolása révén tovább növeltek, e vagyonok részesei számára nagy fényűzést tett lehetővé.

A városokban és a nagybirtokokon díszes paloták, kertekkel és melléképületekkel ellátott, pompásan berendezett gazdag magánházak épültek. A hellenizmus korában alapított városok — nyílegyenes utcáikkal, szabályos negyedeikkel, díszes tereikkel, impozáns középületeikkel, fürdőikkel, vízvezetékeikkel és medencéikkel, virágos parkjaikkal — élesen különböztek a görögök

Hellenisztikus edénytípusok: lagynos és megarai csésze
I. e. III—II. század

régi városaitól, amelyeknek elrendezése és általános képe magán viselte évszázados fejlődéstörténetük bélyegét.

A hellenisztikus korban vált általánossá a helyiségek belső falainak díszítése, a falrakást utánzó festés, vagy (később) tájképek formájában, amelyek a szabad térség illúzióját keltették. A padlót szőnyegekkel vagy tíz- és százezernyi különféle apró kövecskékből készített mozaikkal borították, a mennyezetet mitológiai jelenetek ízléses ábrázolásaival díszítették.

A gazdagok nagyszerű palotáival szöges ellentétben állottak a városszéli bódékban vagy a bérházak felső emeleteinek zugaiban meghúzódó szegények lakásai. Faluhelyen a kezdetleges, ablak, sőt néha tető nélküli, csupasz falú kunyhók szorosan zsúfolódtak egymáshoz.

A technika fejlődése elsősorban luxuscikkek előállításában öltött alakot. Számos görög városban készítettek művészi domborműábrázolásokkal díszített edényeket; ezeket ragyogó fekete lakkal vonták be, hogy az ércedények reliefjeit utánozzák. A különféle színekben csillogó vagy mozaik-díszítésű üvegedények, arany- és drágakő-berakásos dísztárgyak, a művészi kidolgozású metszett kövek, a hatalmas bronzedények, arannyal átszőtt öltözetek vagy csodálatos mintázatú szövetek és a fényűző szőnyegek iránt nagy volt a kereslet az arisztokrácia részéről mind a keleti országokban, mind Görögországban. A közhasználatú cikkek előállítási technikája viszont továbbra is alacsony színvonalon mozgott, és a lakosság tömegei sok évszázaddal régebben kialakult, kezdetleges viszonyok közt éltek.

A NEVELÉS. A TUDOMÁNY ÉS A MŰVÉSZET FEJLŐDÉSE

Amennyire különböző volt a társadalom egyes rétegeinek az életmódja, ugyanannyira különböztek érdekeik, műveltségi szintjük és szokásaik is. A hellenisztikus városokban a szembetűnő társadalmi egyenlőtlenség szabta meg a nevelés jellegét is. A nevelés helyzete gyakran a helyi gazdagok vagy uralkodók bőkezűségétől függött, akik a hellén műveltség pártolásával óhajtottak maguknak hírnevet szerezni. Egyes városok külön iskoláztatási törvényeket adtak ki, mintegy vezérfonálként az iskolaügy megszervezéséhez. A polgárokat közelről érintette a kérdés, a népgyűléseken foglalkoztak az iskolai élettel, ott választották a tanítókat is. Az iskolákat az egyes városok anyagi helyzetétől függően az igényeknek megfelelően, vagy szegényesebben rendezték be. Az iskolákat ezer szál fűzte a város életéhez: a tanulók és mestereik részt vettek a játékokon és a versenyeken, az ünnepi felvonulásokon, körmeneteken kardalokat énekeltek.

Az ifjak *(ephébos*-ok) nevelése szorosan összefüggött katonai kiképzésükkel. Az ephébosok rendszerint a lakosság tehetős rétegeiből kerültek ki. A „gymnasiont végzettek" kifejezés egy bizonyos kiváltságos embercsoportot jelentett, megkülönböztetésül a fizikai munkával foglalkozó tömegtől, amelynek nem volt alkalma és lehetősége a műveltség megszerzésére. A hellenisztikus társadalomban ez az ellentét igen élesen kiütközött. A hellenisztikus kor társadalmi mozgalmairól szóló forrásainkban nemegyszer szerepelnek az úgynevezett „ifjak", mint ennek a kiváltságos csoportnak a képviselői, vagy katonai alakulat tagjai, akik mindig a fennálló társadalmi rend védelmében, a „zendülők" ellen lépnek fel.

A hellenizálódott polisok határain kívül a lakosság nagy tömegeinek szellemi életét a helyi vallások papjai irányították, akik arra törekedtek, hogy az ősi ideológiai és kulturális hagyományok (például a hieroglif- vagy ékírásos jelek) ismerete a beavatottak szűk körén belül maradjon; a papság befolyása alatt élő néptömegek ki voltak szorítva mindennemű műveltségből.

A hellenisztikus birodalmak létrejötte lényegesen módosította a tudomány és a művészet fejlődésének feltételeit. A tudósok, filozófusok, írók, költők, művészek, szobrászok tekintélyes része most a hellenisztikus uralkodók udvaraiban és költségén élt, az ő kegyeiket élvezte. Alexandreiában a Ptolemaiosok azért alapították a könyvtárat és a Museiont, hogy ezzel még ragyo-

góbbá tegyék fővárosukat. A könyvtár alapjait még I. Ptolemaios vetette meg, de végleges megszervezése fia nevéhez fűződik. A könyvtár főépülete a királyi negyedben állott s megközelítőleg félmillió kézirattal rendelkezett. De volt egy másik könyvtár is, a Sarapis-templomban, a város délnyugati részén, amely az olvasók szélesebb köre előtt is nyitva állt. A könyvtár vezetője a király által kinevezett híres tudós (Kallimachos, Eratosthenés stb.) volt, aki egyben a király gyermekeinek a neveléséről is gondoskodott. Nagy könyvtárak voltak még Pergamonban és az Orontés melletti Antiocheiában is.

Messze földön nagy hírnévre tett szert az alexandreiai Museion, vagyis „a Múzsák szentélye", a királyi negyed egyik hatalmas épülete, amelyhez sétányt és étkező helyiségeket is építettek. A Museionban foglalkoztatott tudósok állami fizetést kaptak és felmentették őket mindenféle adó alól. A tudósok a görög világ különböző városaiból mind Alexandreiába igyekeztek jutni. Itt működött Eukleidés, Eratosthenés és még sokan mások. Azok a gondolatok és tudományos eredmények, amelyek Alexandreiában születtek meg, a hellenisztikus világ többi országaiba is eljutottak; később az alexandreiai kultúra nagy hatással volt a rómaira, majd Róma közvetítésével az újkori európai civilizációra is.

A hellenisztikus kultúra fejlődése mély ellentmondásokat rejtett magában, akárcsak az a társadalmi környezet, amelyben ez a fejlődés végbement. Ideológiai téren a tudományos látókör bővülésével egyidejűleg reakciós irányzatokat is megfigyelhetünk. A társadalmi életnek a városi köztársaságok válságával és a félig keleti jellegű új monarchiák kialakulásával összefüggő hanyatlása szükségképpen megmutatkozott a társadalmi tudat alakulásában is. A filozófiában, a történettudományban, irodalomban és művészetben olyan eszmék és elméletek születtek, amelyek az emberek figyelmét elterelték az időszerű politikai kérdésekről, a környező világ ellentmondásairól.

MATEMATIKA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNYOK. FILOLÓGIA

A hellenizmus kora új korszakot nyitott a természettudományok fejlődésében.

Míg az i. e. VI—IV. században a filozófia nemcsak szervesen összefüggött a tudományos ismeretek egyes ágaival, hanem magában foglalta valamennyit, addig most különválik az egyes szaktudományoktól, ezek pedig hamarosan önálló fejlődésnek indulnak. Nagy eredményeket produkált a matematika és a természettudomány — az anatómia, az orvostudomány, a csillagászat és a földrajz. Meglepően sokoldalú volt Eratosthenés működése (276—193). Egy személyben volt matematikus és fizikus, földrajztudós és csillagász, történész és filológus. Különösen kronológiai és földrajzi művei jelentősek. Eratosthenés abból az elgondolásból indult ki, hogy a föld gömb alakú. Alexandreiában az árnyékvetés szögéből megfigyelte a Napnak a zenittől való eltérését és ezen az alapon kiszámította a föld kerületének hosszúságát. Számításainak eredménye (méterrendszerre átszámítva: 39 700 km) alig tér el a valóságos hosszúságtól (kb. 40 000 km).

Gyors előrehaladást figyelhetünk meg a babiloniai csillagászatban is. Kidinnu (Kidenas) és Bérössos babiloni matematikusok és csillagászok munkásságát és az égitestekkel kapcsolatosan ekkoriban meglevő ismereteket hasznosították később a hellenisztikus és római kor csillagászai.

A III. század elején jelent meg az a mű, amelynek tartalma és bizonyítási módszere hosszú évszázadokon keresztül minden későbbi geometriai munka alapja lett. Ez a mű Eukleidés „Elemek" című munkája, amelyben a zseniális tudós elődeinek minden tudományos eredményét harmonikus rendszerbe foglalta. A pergamoni matematikai iskola kiváló képviselője volt az i. e. III. században a pergéi Apollónios, a kúpszeletekről szóló klasszikus mű szerzője, aki hosszú időn át Alexandreiában élt.

Szicíliában élt és működött Archimédés (kb. 285—212) az ókor legnagyobb matematikusa és mechanikusa. Több felfedezése örökké becses értéke az emberi tudás kincsestárának. Elég, ha

a hidrosztatikának az ő nevét viselő alaptörvényére hivatkozunk. De Archimédés még sok egyéb jelentős felfedezést is tett, új kutatási módszereket dolgozott ki, egészen közel jutott a végtelen kicsiny és végtelen nagy mennyiségek kiszámítási módjának felfedezéséhez. Ugyanakkor állandóan arra törekedett, hogy elméleti következtetéseinek helyességét a gyakorlatban is szemléltesse. Az ő nevéhez fűződik az úgynevezett „csiga" vagy vízicsavar tökéletesítése, amelynek segítségével Egyiptomban a földeket öntözték (archimédési csavar). Syrakusai ostroma idején a város lakói az Archimédés tervezte hadigépeket vetették be, hogy városukat a rómaiaktól megvédelmezzék.

Theophrastos nagyszabású botanikai műve az ókornak e téren elért eredményeit összegezi. Az óriási anyag gondos feldolgozása ma is tanulságos. Theophrastos növénymorfológiája hiteles megfigyelésekre épül, de a növények életjelenségeinek magyarázata gyakran rendkívül naiv. Theophrastos egy másik műve („Charaktéres", a. m. „Jellemek") a korabeli társadalom társadalmi és lélektani típusainak tanulmányozására irányuló kísérlet. Ez az írása is jó megfigyelőképességéről tanúskodik és azt a készségét dicséri, hogy megfigyeléseit messzemenően általánosítani is tudta.

Alexandreiában vetették meg a filológiai tudománynak, elsősorban a homérosi szövegek gondos kritikájának az alapjait. Az alexandreiai filológusok megfigyelései és következtetései még ma is jelentősek.

Meglepő, hogy a hellenisztikus tudományosságban a zseniális megállapítások és a gondos, aprólékos megfigyelések a hagyományos tételek iránti kritikátlan magatartással és a tapasztalati alapot teljesen nélkülöző spekulációkkal szembeni vak bizalommal fonódtak össze. Nemegyszer került sor figyelemre méltó eszmék kifejtésére, amelyeknek kidolgozása jelentős gyakorlati következményekkel járhatott volna, csakhogy ezek az eszmék nem találtak elismerésre, jelentőségük rejtve maradt, kísérleteket pedig csak elvétve, szinte véletlenül végeztek. Például a samosi Aristarchos — Stratónnak, a jeles fizikusnak és filozófusnak a tanítványa — volt az, aki a héliocentrizmus nagyszerű gondolatát felvetette. Ez a gondolat azonban értetlenségbe ütközött, nem vált általánossá, és a legtekintélyesebb görög csillagászok ezután is kitartottak a geocentrizmus mellett, amelyet még a régi babiloni csillagászok örökségeként vettek át. Hasonló eseteket figyelhetünk meg más tudományágak fejlődésében is.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Makedón Alexandros hódításai óriási hatással voltak az akkori világra, s még a későbbi történészek, filozófusok és moralisták is gyakran választották kutatásaik és elmélkedéseik tárgyául. Az egyes szerzők — politikai nézeteiktől és filozófiai felfogásuktól függően — különbözőképpen világították meg a makedón hódítás menetét és a hellenisztikus államok történetét. De mindnyájukat — a filozófusokat és a költőket egyaránt — rendkívül érdekelte a sors problémája, a végzet szerepe a történelemben. Az egyes történetírók egymástól bármennyire eltérően értékelték is Alexandros működését, minden esetben feltették azt a kérdést, hogy milyen szerepe volt a sorsnak a makedón hódító sikereiben.

A III. századi történetírásban két irányzatot figyelhetünk meg. Az egyik folytatta Isokratésnek és iskolájának hagyományait: ennek az irányzatnak a képviselői a szónoki művészet minden eszközét igénybevették ahhoz, hogy a történeti eseményekről drámai, megragadó képet fessenek, olvasóikat együttérzésre vagy éppen könnyekre indítsák. A szónoki irányzathoz tartozott például Timaios szicíliai történetíró. Timaios hatalmas anyagot dolgozott fel, figyelmet érdemelnek a kronológia terén végzett kutatásai is (az olympiai játékok szerinti egységes időszámítást ő vezette be). Ugyanakkor azonban Timaios hajlamos volt arra, hogy a történelmi eseményeket a sors befolyásával magyarázza, nagy jelentőséget tulajdonított a jóslatoknak, és munkássága ebben a vonatkozásban — például Thukydidéshez képest — visszaesést jelent. A szónoki jellegű történeti elbeszélés nagy-

szerű példáit mutatják Phylarchos művei, aki a III. század második felének volt a történetírója. Phylarchos, Kleomenés király barátja, a spártai reformokat és általában az akkori Görögország eseményeit írta le.

A kor más történetírói inkább a szigorú tényközlésre szorítkoztak, amely nem nélkülözte ugyan az irányzatosságot, mindenesetre távol állott a szónoki hatásokra, érzelgősségre és melodramatikus előadásra való törekvéstől. Ezt a másik irányzatot képviselte a kardiai Hieronymos, a legnagyobb hatású III. századi történész. A diadochosok háborúskodásainak történetét tárgyaló művét csak töredékekből ismerjük, de ezekből is megállapíthatjuk, hogy hatalmas anyagot feldolgozó, tartalmas mű volt.

A történeti témák feldolgozása szorosan összefüggött a politikai élet, a politikai harc menetével, valamint az államelmélet fejlődésével. A IV. század végén a filózófus és történetíró Dikaiarchos, Aristotelés tanítványa, azt az elméletet fejtette ki, hogy az eszményi államforma különféle jellegű alkotmányok (demokrácia, arisztokrácia, monarchia) elemeit egyesíti. Ennek az eszményének megtestesülését Spárta legősibb alkotmányában vélte felfedezni.

A történeti témákat korántsem csak görögök dolgozták fel. Egyiptomban a múlt eseményei gyakran ihlették a szerzőket történeti regények írására, amelyekben a valóságos tények emléke ősi mítoszokkal és proféciákkal keveredett. Manethón egyiptomi (sebennytosi) pap (i. e. IV. század vége—III. század első fele) görög nyelven kitűnő művet írt Egyiptom történetéről. Manethón művének a maga korában nem volt különösebb sikere, de ránk maradt töredékei alapján rendkívül értékes alkotásnak tekinthetjük. Manethón dolgozta ki az ókori Egyiptom történetének azt az időrendi vázát — a „birodalmakra" való beosztást és a dinasztiák szerint való számítást —, amelyet jelentős részben a modern tudomány is átvett.

A másik bennszülött eredetű történetíró Béróssos, a már említett babiloni pap volt, aki egyben matematikával és csillagászattal is foglalkozott. Béróssos ugyancsak görög nyelven írta meg az ékírásos források alapján Mezopotámia egész történetének áttekintését. A korai történeti periódusok fantasztikus időrendjét leszámítva, műve a jelek szerint hatalmas történeti anyagot ölelt fel. A XX. századi régészeti ásatások Béróssosnak több adatát igazolták.

HELLENISZTIKUS UTÓPIÁK

Idegen országoknak, különféle népek életének és szokásainak leírásaival a görög irodalomban a logográfusok megjelenése óta találkozhatunk. A hellenizmus korában ezek a leírások sajátos jellegre tesznek szert, különös irodalmi műfajjá fejlődnek: a távoli múlt kutatásának vagy valamely fantasztikus — félig valóságos, félig kitalált — utazás leírásának formájában az illető művek szerzői eszményi társadalmi állapotok képét rajzolják meg, egyes társadalmi jelenségek keletkezésének és fejlődésének elméletét fejtegetik. A hellenizmus korának ezek a társadalmi ábrándképei, utópiái — mint minden utópia — annak a valóságnak a bélyegét viselik magukon, amelyet bírálnak és amelyből képzelt társadalmi eszményük ragyogó birodalmába próbálnak eljutni. Például az abdérai Hekataios Egyiptom őstörténetének leírása közben azt akarta bebizonyítani, hogy a fáraók országában a legősibb társadalmi rend alapja saját kora görög politikai filozófiájának bizonyos alapelvei voltak. Euhémeros a Panchaia szigetéről szóló fantasztikus elbeszélésében az istenek eredetének racionális elméletét fejtette ki. Euhémeros szemében az istenek vagy örökké ható természeti erők és égitestek, vagy működésük miatt istenként tisztelt emberek; ilyen volt valamikor Zeus, Héra stb. is. Panchaia lakói Euhémeros írásában olyan közösséget alkotnak, amelyet a lakosság legműveltebb rétegének képviselői, a papok irányítanak. A közösség két másik osztálya: a katonák és a földművelők. A föld állami tulajdon, megművelése egyes gazdaságokban történik, de az egész termelés és a termékek elosztása a közösség ellenőrzése alá van rendelve.

A békés lét eszményét mutatta be Iambulos is utópiájában. A leírásban szereplő mesés sziget lakói élvezik a csodálatosan kedvező éghajlatot, a természeti kincsek gazdagságát, nem szenvednek a betegségektől és százötven esztendeig élnek. Szigetükön hírből sem ismerik az ellenségeskedést, a háborút; egyetlen baráti család tagjaiként élnek; a nők és a gyermekek közösek. A „Napállam" virágzásának az alapja a közös munka és közös tulajdon. Könnyen megérthető, miért ecseteli Iambulos oly látható gyönyörűséggel a sziget lakóinak boldog életét: az egész mögött a korabeli társadalommal való mélységes elégedetlenség rejlik, arra a társadalomra jellemző az ádáz gyűlölködés, a mohó nyereség- és hatalomvágy. A társadalmi utópiáknak ez a bíráló jellegű és a maga korában forradalmi oldala talált visszhangra bizonyos mértékig az elnyomott tömegek harcában például Aristonikos pergamoni felkelésében.

A tömegek hangja csendül ki a Ptolemaiosok korának egyik vallásos proféciájából is, amelyben az a szilárd meggyőződés jut kifejezésre, hogy eljő még a nap, amikor a nagy tengeri város (Alexandreia) kietlen pusztasággá változik, ahol csak halászok foltozgatják majd hálóikat, az istenek pedig a régi fővárosba, Memphisbe költöznek vissza.

Tyché istennő
Márványszobor az Orontés melletti Antiocheiából.
Eutychidés alkotása az i. e. III. századból

FILOZÓFIA

A klasszikus antik filozófia egészében a polis ideológiáját tükrözte, tehát annak a kiváltságos, zárt közösségnek az ideológiáját, amelynek minden egyes tagja tudta magáról, hogy része ennek az egésznek. Az önellátó *(autarkés)* polis válsága egyben a polis polgári eszményének a válsága is volt. A hellenisztikus (jórészt szintén görög) filozófiára az individualizmus vonásai jellemzők. Az egyes filozófiai irányzatokban — minden különbözőségük ellenére — olyan emberek gondolkodása és hangulata tükröződött, akik elvesztették korábbi, viszonylag szilárd létfeltételeiket, elszakadtak szülőhazájuktól, tanúi vagy részesei voltak olyan eseményeknek, amelyek folyamán egész államok omlottak össze, az emberi sorsok pedig gyakran csak a despotikus önkénytől, a hellenisztikus uralkodók szeszélyétől függtek. Az egyénnek a társadalmi élet elemi erejű megmozdulásaitól való függősége sajátosan tükröződött a misztikus sors-fogalomban *(tyché)*, amely oly nagy szerepet játszik a hellenisztikus filozófiában. De jellemző rá egy másik fogalom is: a bölcs, vagyis a szabad egyén alakja, aki nincs kitéve a külső körülmények befolyásának, és akit szembe lehet állítani a

sors vak erejével. A különféle filozófiai iskolák a maguk módján ábrázolták az utat az egyénnek ehhez a kívánatos, de a valóságban el nem érhető szabadságához, valamint az egyénnek és a környező anyagi világnak a viszonyát. A hellenisztikus filozófiában most más formák közt folytatódik a két fő vonalnak, a materializmusnak és az idealizmusnak a harca.

EPIKUROS

A hellenizmus korabeli materializmus legkiválóbb képviselője Epikuros volt (341—270 körül). Epikuros, egy Samosra telepített athéni kléruchos fia, kezdetben iskolai tanító volt, majd a filozófia mestere. 307—306-ban áttelepedett Athénbe, ott iskolát alapított („Epikuros kertje"), azt vezette egészen haláláig.

Epikuros egész tanítását az az alapgondolat hatja át, hogy függetlenné tegye az embert a sorstól. E feladat megoldásának eszköze a józan elmélkedés és az egyénnek önmaga tökéletesítésére irányuló törekvése, amely rendíthetetlen lelki nyugalmat *(ataraxia)* ad. Ennek a célnak az elérése végett Epikuros még azt is ajánlotta, hogy tartózkodni kell az aktív politikai tevékenységtől. Ismeretes szállóigévé vált mondása: „Élj észrevétlenül!"

E gondolat megértéséhez szükséges tudnunk, hogy mit is jelentett a politikai élet az akkori Görögországban: a polis lezüllését, az antik demokrácia elfajulását, testvérháborúkat, Makedonia durva beavatkozását a görög belügyekbe. Epikuros apolitizmusa éppen ezért nem volt elvszerű közömbösség a társadalom sorsával és a társadalmi problémákkal szemben. Az emberi érdekek ellentmondásosak, tanította Epikuros, de éppen érdekeik ésszerű felfogása diktálja azt az embereknek, hogy éljenek közös, társadalmi életet és igyekezzenek elkerülni egymás megbántását. Epikuros az emberek társadalmi kötelékeinek szükségszerűségét magának az egyénnek az érdekeiből próbálta levezetni.

Az ember Epikuros tanítása szerint része a környező anyagi természetnek. Természettől fogva jellemző tulajdonsága a kielégülésre való törekvés, de ez a kielégülés nem lehet azonos a durva élvezetekkel, hanem csakis a testi szenvedésektől és a lelki nyugtalanságtól való mentességgel; éppen ezért meg kell válogatni az élvezetek elérésének helyes eszközeit. Epikuros eszménye a filozófus, aki bölcs nyugalomban él, mentes minden szenvedélytől és előítélettől, logikus gondolkodásának, az objektíve létező világ kutatásának és a természet tudományos megfigyelésének eredményeképpen ismeri a dolgok valódi természetét.

Epikuros magáévá tette Démokritosnak a világ anyagiságára, egységére és végtelen voltára, valamint az állandó mozgásban levő és a különféle testeket alkotó oszthatatlan részecskékre (atomokra) vonatkozó nagyszerű eszméit. Démokritostól annyiban tért el, hogy az atomokat nemcsak alakjuk és kiterjedésük, hanem súlyuk szerint is megkülönböztette. Az űrben mozgó atomoknak már nemcsak egyenes vonalú mozgását ismerte fel, hanem az egyenes vonaltól való önkényes (belső okok folytán fellépő) eltérését is. Ez volt az a zseniális gondolat, amely elmélyítette és továbbfejlesztette a görög materialisták determinizmusát és megnyitotta az utat a természeti jelenségek sokféleségének tudományos értelmezése előtt.

Epikuros filozófiájának valamennyi része — fizikája, etikája és kanonikája (ismeretelmélete) — szorosan összefüggött egymással, mindben közös volt az élesen kifejezésre jutó materialista szemléletmód. „... Az ókor tulajdonképpeni radikális felvilágosítója volt, aki nyíltan támadta az antik vallást, és akitől az ateizmus a rómaiaknál is, amennyire volt náluk, kiindult."[1]

A megismerés alapjai Epikuros szerint az érzékelések, amelyek magukban véve mindig helyesek, téves csakis értelmezésük lehet. Epikuros azt tanította, hogy a lélek anyagi természetű és

[1] *Marx—Engels:* A német ideológia. Szikra 1952. 71. old.

halandó; szembeszállt a babonákkal, amelyek az istenektől és a haláltól való rettegés érzését keltik az emberekben. Határozottan tagadta az isteni erőknek a természet és az ember életébe való beavatkozását.

A SZTOICIZMUS

A III. század széleskörűen elterjedt filozófiai irányzata, amely a későbbi korok folyamán hallatlan népszerűségre tett szert, a sztoicizmus volt. Elterjedése, népszerűsége számos okkal magyarázható, elsősorban azzal, hogy a sztoikus filozófia látszólag harmonikus gondolatrendszer volt, ugyanakkor azonban egészen eklektikus módon a legkülönfélébb filozófiai elméletek elemeit foglalta magában.

A sztoicizmus a legkülönfélébb érdeklődésű és világnézetű emberek igényeit kielégítette: igazolásul szolgálhatott mind a makedón monarchia híveinek, mind a radikális változások lelkes prófétáinak. Így például nagy sikerrel használták fel a sztoicizmust Spártában, a III. század végén Agis és Kleomenés hívei.

Ennek a filozófiai iskolának a megalapítói és vezetői Athénben, a (falfestményektől) „tarka csarnok" *(stoa poikilé)* látogatóinak szűk körében adták elő tanításaikat. Az iskola elnevezése is innen ered. A sztoicizmus megalapítója a kyprosi Kition városából való Zénón volt. Zénón, akárcsak Epikuros, Athénbe költözött át és ott élt hosszú ideig; általános megbecsülését erkölcsi felfogásának és annak köszönhette, hogy magatartásában következetesen betartotta azokat az elveket, amelyeket hirdetett. Tanításának eredeti alapelveit utódai, Kleanthés és különösen Chrysippos dolgozták ki részletesebben és foglalták rendszerbe. Bár a sztoikusok természetfilozófiájában és ismeretelméletében akadtak materialista elemek is, a sztoicizmus lényegét mégis más jelenti: a világmindenség szerkezetében megmutatkozó értelmes elv *(logos)* elismerése, a logosszal magyarázható a világ jelenségeinek törvényszerűsége, és ez — a sztoikusok szerint — a világot lelkes egésszé avatja. Ilyen megvilágításban a „végzet" a véletlenül és értelmetlenül működő, vak erőből minden létező legfőbb törvényévé alakul át. A sztoikusok ennek a legfőbb törvénynek az érvényességét vélték felfedezni a jelenségek egyetemes összefüggéseiben, valamint az egyes jelenségek és a világmindenség egésze közti szigorú összhangban. Ebből adódott legfőbb tantételük is, mely szerint „a természet mintájára kell élnünk".

Az egyetemes törvényszerűségnek fontos és tudományos szempontból termékeny eszméjét a sztoikusok tanításában tehát nyilvánvaló teleologikus szemléletmód hatotta át. Világfelfogásuk, amely szerint a világmindenség középpontjában az ember áll, a sztoicizmust a vallással kötötte össze, és lehetővé tette az elvont filozófiai nézeteknek — egy viszonylag szűk tudóskör eredményeinek — a misztikus vallásos hiedelmekkel, a jövendőmondás mesterségével és a csillagjóslással való egybekapcsolását. Ebből a szempontból nézve a sztoicizmus kétségtelenül visszalépés volt Epikuros materialista rendszeréhez képest, amely a természet kutatására épült, felismerte a világmindenség végtelenségét és a világok sokaságát.

A társadalmi eszmék terén a sztoikusok azt vallották, hogy az ember világpolgár *(kosmopolitész)*. A sztoikusoknak ezekben a kozmopolita nézeteiben lehetetlen fel nem fedeznünk a hajdani polisvilágnézet felbomlásának termékét, annak eredményét, hogy a görög társadalom kilépett a polis szűk keretei közül. A rabszolgatartó társadalom viszonyai közt azonban a törzsek és népek egyesülése csakis erőszak és szolgasorba való kényszerítés eredményeképpen valósulhatott meg. A sztoikusok elmélete és politikai gyakorlata kibékíthetetlen ellentmondásban volt egymással. Elismerték ugyan — elvileg — az emberiség egyenlőségét, ez azonban nem késztette őket sem a rabszolgatartás elleni tiltakozásra, még kevésbé a rabszolgaság eltörlésének követelésére, a világállam eszméje pedig a továbbiak folyamán csupán a hódító politika igazolására, pontosabban: a római világbirodalom dicsőítésére szolgált.

Sajátos jellegű volt Antisthenés és Diogenés IV. századi filozófusok követőinek tanítása. (A „kynikusok" iskolája az athéni Kynosarges-gymnasionról kapta nevét). A kynikusok — a sztoikusok és epikureusok kicsiny csoportjaitól eltérően — nem tömörültek szűk körökbe, hanem a tömeg közé vegyültek és állhatatosan hirdették eszméiket. A tengerparton, gerendák, ládák és hajókötelek között, a kikötő sikátorain vagy a lármás piactéren nyüzsgő tarka sokaságban mindenütt ott lehetett látni ezeket az értelmes életet magasztaló koldusprédikátorokat. Ők nem tartogatták bölcsességüket kisszámú tisztelőiknek, nem kísérleteztek azzal, hogy az állam vezetőire hassanak, azáltal, hogy — mint a sztoikusok — nézeteiket az udvar körében fejtsék ki, hanem a nép között hadarták lelkesen mondanivalójukat: tréfáknak, patetikus intelmeknek, durva kirohanásoknak, magasztos eszméknek, idézeteknek és anekdotáknak különös keverékét. Mindez sajátos jelleget kölcsönzött a kynikusok prédikációinak, az úgynevezett kynikus *diatribé*-knek.

A kynizmus hirdetői nem csekély sikereket értek el a nagyszámú hallgatóság körében. Az állami és társadalmi rendet illető éles bírálatuk, a fennhéjázó gazdagok és értelmetlen uralkodók szenvedélyes leleplezései, panaszaik amiatt, hogy Zeus igazságtalanul osztotta el az élet javait, egyszerű életmódra, a természethez való visszatérésre intő prédikációik, a szegénység dicsőítése — mindez eleven visszhangra talált a nélkülöző és elégedetlen tömegben. A kynikusok meggyőzően tudták ország-világ elé tárni, hogy mennyire értelmetlen a fennálló társadalmi rend. De azért senkit sem szólítottak fel e társadalom megdöntésére. Meg voltak győződve arról, hogy a boldogságot az emberek nem szükségleteik és óhajaik kielégítése révén, hanem azokról lemondva érhetik el.

A kynikusok ugyanakkor sajnálkozással tekintettek le a hiábavaló vágyakozásainak élő „értelmetlen tömegre", és a filozófust állították oda eszményképnek, aki szegénységében is sokkal gazdagabb akármelyik uralkodónál, és akinek az „értelmetlenek" tömege — akár kényszerítve is — engedelmességgel tartozik. A kynikusok nézeteinek ez a jellemző vonása segíthet annak megértésében, hogy miért akadtak híveik nemcsak a nincstelenek között, hanem olykor a görög államok uralkodó köreiben is.

EGYÉB FILOZÓFIAI ISKOLÁK

A IV. század végén és a III. század elején fejlődött ki a szkepticizmus is, amelyben a hagyományos világnézet válsága tükröződött. Ennek a filozófiai irányzatnak a képviselői (Métrodóros, Pyrrhón stb.) az embereknek a környező világról alkotott elképzeléseit az álomhoz vagy az őrült látomásaihoz hasonlították, és tagadták, hogy a világ megismerése elérhető az ember számára. A szkeptikusok is a lelki nyugalom elérésében találták meg az élet célját, de meggyőződésük szerint ezt a nyugalmat csakis a megismerés lehetetlenségének tudomásul vétele hozhatja meg. A szkepticizmus filozófiája természetesen közömbösségre, kvietizmusra vezetett, olyan emberek felfogását tükrözte, akik lemondtak arról, hogy eligazodjanak nemcsak a világ jelenségei közt, hanem az akkori társadalmi és politikai élet eseményeiben is, és akik arra törekedtek, hogy maguk is kitérhessenek és híveiket is eltérítsék az életben felmerülő kérdések megválaszolása elől, továbbá, hogy kivonják magukat azok alól a követelmények alól, amelyeket az élet támasztott velük szemben.

Hasonló álláspontra helyezkedtek az Akadémia követői is. Továbbfejlesztve ugyanis Platónnak azt a gondolatát, hogy az emberi érzékelés számára elérhető világ nem az igazi világ, ők is ugyanerre a végkövetkeztetésre jutottak. Arkesilaos, az Akadémia legtekintélyesebb III. századi képviselője azt tanította, hogy „minden homályban rejtőzik", semmit sem lehet megérteni, és értelmünk ugyanolyan megbízhatatlan, mint érzékeink. Platón iskolája lassanként elvesztette megkülönböztető vonásait és eszmevilágában egyre közelebb került a hellenisztikus filozófiában ural-

kodó szkeptikus és sztoikus tanításokhoz. Az i. e. III. században jelenik meg az eklekticizmus, amely majd a későbbi idők jellemző irányzata lesz.

A peripatetikusok (Aristotelés követői) iskolájának a hellenisztikus kor filozófiájában nem volt különösebb hatása. Képviselői fokozott buzgalommal dolgozták ki az egyes szaktudományokat. Az iskolaalapító tiszteletre méltó hagyományai éltek tovább Theophrastos kitűnő írásaiban (a növénytan és a lélektan terén), Stratón elméleteiben pedig egyre határozottabban jutottak kifejezésre Aristotelés tanításának materialista vonásai (persze Démokritos bizonyos eszméinek tagadásával egyidejűleg). Stratón például szükségtelennek tekintette az istenség feltételezését a világ keletkezésének magyarázatához. Tudományos nézeteiben az állandó mozgásban levő, tudattal nem rendelkező, de teremtő természet elképzeléséből indult ki. Igyekezett monisztikus magyarázatot adni a lelki jelenségekre, és elvetette a lélek halhatatlanságának eszméjét.

Sarapis
Görög munka az i. e. IV. századból. Római márványmásolat

A VALLÁS

A filozófia azonban az emberek viszonylag szűk körére korlátozódott. A hellenizmus korabeli rabszolgatartó társadalom életviszonyai közepette annál nagyobb befolyást gyakorolt a lelkekre az új elképzelésekkel és alakokkal gazdagított, megváltozott vallás. A hellenisztikus vallásban is ellentétes irányzatok fejlődését figyelhetjük meg: egyrészt számító politikusok tevékenységének eredményeként kialakul az uralkodókultusz, másrészről olyan misztikus tanítások terjednek el, amelyeknek lényege a legfőbb istenség mindenható erejének a tisztelete.

Az élet javainak élvezésétől megfosztott, elnyomott emberek tömege vigasztalást keresett, és ezt a vallás képzeletszülte alakjaiban találta meg, amelyek lehetővé tették számára, hogy — legalább is ideig-óráig — mentesüljön a mindennapos gondok elviselhetetlen terhétől, elábrándozhasson az illúziók világában — amelynek semmi köze sem volt a keserves valósághoz — és reményt meríthessen a szebb jövőre, ha már nem a földön, akkor legalább a halál után. Az ókori keleti kultuszok, érthetetlen szertartások és különös mítoszok, amelyek azonban bizonyos vonásaikkal a görög istenek kultuszaira emlékeztettek, messze földön elterjedtek a vegyes összetételű lakosság körében. Mindez az új hiedelmeket és törekvéseket tükrözi. Az egyiptomi (Isis, Hóros) a syriai (Attis és Adonis), az iráni istenalakok (Mithras és Anaitis) és a kisázsiai „nagy istenanya" (Magna Mater) meghonosodtak az emberek tudatában, egybefolytak a régi istenalakokkal. A keleti országokban a helyi arisztokrácia hellenizálódási törekvése is oda vezetett, hogy a keleten megszokott istenségek azonosultak a görögök isteneivel: Ištar-Nana — Athénével, Hóros — Apollónnal, Anaitis — Artemisszel. Sarapis alakjában görög és egyiptomi istenségek vonásai olvadtak össze.

Menandros és a Múzsa
Márvány dombormű az i. e. I. századból

A keletre vetődött makedónok és görögök könnyen áttértek a bennszülött istenségek tiszteletére és nagy buzgalommal építették a szentélyeket a vizilóvagy krokodilusistennek. A szinkretizmus sehol sem öltött olyan szembetűnő és időnként oly furcsa formákat, mint a vallásos ideológia terén.

Gyakori volt, hogy elvont vallásos-filozófiai eszmék ősi babonák újjászületésével, egyben olyan kísérletekkel együtt jelentkeztek, hogy tudományos színezetű módszereket alkalmazzanak a csodák és rejtélyek birodalmában is. Felelevenedtek azok az ősi babiloniai elképzelések, amelyek szerint a Föld és az égitestek között állandó kölcsönhatás áll fenn, az égi jelenségek párhuzamai figyelhetők meg a földi eseményekben is, és az égitestek mozgásának megfigyeléséből ezeket az eseményeket előre meg lehet jövendölni, az emberek sorsát meg lehet szabni. Egyre jobban kifejlődött az asztrológia (csillagjóslás) „tudománya".

A vallásosság erősödése a politikai hanyatlásnak, a közösségi élet elhalásának, a valóságtól való eltávolodásnak volt a jellemző tünete. Elszaporodtak a jövendőmondók, álomlátók, isteni ihletésű aszkéták. Az a vallási erjedés, amely a korai hellenisztikus időkben kezdődött, a különféle hiedelmek és kultuszok még nagyobb mértékű összekeveredésére vezetett.

A SZÉPIRODALOM

A szépirodalomban csakúgy, mint a filozófiában, világosan tükröződtek a hellenisztikus társadalom különféle köreinek általános törekvései és igényei. A művészi alkotások jellege az i. e. III. században — az V—IV. századhoz képest — nagyon megváltozott. Ez a művészet kitért a társadalmi és politikai élet nagy problémái elől, inkább az apró-cseprő hétköznapi dolgok vagy az udvari érdekek körébe vonult vissza.

Kialakult a patetikus hangú hivatalos művészet, amely az istenként tisztelt uralkodók dicsőítésére szolgált. A költők dithyrambosokat írnak bőkezű pártfogóik tiszteletére, csodás történeteket eszelnek ki, amelyekben nyilván maguk sem hisznek, olyan műveket alkotnak, amelyeknek mitológiai alakjaiban a földi uralkodók tetteit ábrázolják. Alkotásaik nagyobbrészt az udvari költészet jellegét viselik magukon, tele vannak körmönfontsággal, tudóskodással, ügyeskedő kitalálásokkal, ugyanakkor hiányzik belőlük az élet melege, elvesztették kapcsolatukat a népi tömegek életével és érdekeivel.

A görög vígjáték Menandros és Philémón alkotásaiban újabb sikerekkel büszkélkedhet, de jellege tökéletesen megváltozott: szerzői a társadalmi és politikai témák helyett a mindennapi életből vett tárgyakat dolgoztak fel. Felvonultatták a társadalom (főleg a középrétegek) tipikus képviselőit: a nem éppen dúsgazdag, takarékos családapát, a szórakozni vágyó, különösebb szellemi

igények nélkül élő, mégis érző lelkű és ragaszkodó ifjakat, a hetvenkedő katonát. A vígjátékok egyik állandó szereplője volt a hűséges vagy a nyakas rabszolga. Az „új komédia" híjával van a világosan meghatározható helyi színezetnek: tipikus alakjai általában görög vagy még inkább általános emberi jellegűek.

Philémón és Menandros vígjátékait sok mélyértelmű gondolat, szellemesség, finom megfigyelés teszi értékessé. Mindez híven érzékelteti a IV. század végének és a III. század elejének általános hangulatát és elterjedt nézeteit. A vígjátékok bölcsességeiben is vörös fonálként húzódik végig a végzet mindenhatóságának gondolata. A végzet kormányoz mindent, tehát ezt kell tekintenünk szellemnek, előrelátásnak, istenségnek. Az általános életfelfogás merő pesszimizmus: a halállal minden véget ér, az isteneknek kisebb gondjuk is nagyobb annál, hogy az emberek sorsával törődjenek. Az igazság ellen vétő nem bűnhődik vétkei miatt. Ez az életszemlélet megrázóan jut kifejezésre egy ismeretlen vígjátékíró töredékében: „Ha meg akarod tudni, mi is vagy tulajdonképpen, tekints az útszéli síremlékekre. Mi van alattuk? Királyoknak, zsarnokoknak, bölcseknek, olyan embereknek a csontjai vagy könnyű hamvai, akik büszkélkedtek származásukkal, gazdagságukkal, hírnevükkel, szépségükkel. Semmi sem tudott megállni az idő erejével szemben. Minden halandóra ugyanaz a Hadés (alvilág) vár. Ha ezt látod, majd megtudod, hogy ki vagy."

Tanagrai terrakotta szobrocska
az i. e. III. századból

A különböző vígjátékokban a haladó eszmék mellett a legmaradibb nézetekkel is találkozhatunk. Philémónnak volt bátorsága kimondani azt a gondolatot, hogy természettől fogva senki sem születik rabszolgának. Menandros megírta, hogy „a rabszolgák közül sokan derekabbak a szabadoknál", egy ismeretlen szerző töredékében viszont azt olvashatjuk, hogy igen üdvös, ha otthon a rabszolgák civakodnak. Egy helyen azzal a gondolattal találkozunk, hogy az ember — akár etióp, akár szkíta — egyaránt nemes, és hogy a nőnek joga van a figyelmességre és a szeretetre, másutt pedig azzal, hogy a nő nem egyéb, mint elkerülhetetlen rossz, és az a boldog ember, akinek legkevesebb része van ebben a rosszban.

Nem mondhatjuk, hogy az „új komédia" különleges művészi eszmékkel, szárnyaló gondolatokkal vagy mélységes érzelmekkel ragadná el olvasóit, viszont csodálatra méltó elevenséggel tudja megrajzolni a korabeli társadalom típusait, e típusok jellegzetes nézeteit, élményeit és előítéleteit.

A lírai műfajokban — az elégiában, epigrammában, jambusokban — a hellenizmus korabeli költészet fő vonásai jutnak kifejezésre: a virtuóz formakezelés, tudós felkészültség, a részletek finom kidolgozása, és ugyanakkor a közvetlen érzés, a temperamentum és a valódi ihlet hiánya. A költészet legkiválóbb képviselője, Kallimachos, akinek műveivel csak a papirusz-publikációk révén ismerkedhettünk meg nemrég, tudós mitológiával telezsúfolt, választékos költeményeket írt,

melyeknek tartalma bizonyos szokások és hagyományok költői magyarázata. Himnuszokat is írt; legismertebb azonban a III. Ptolemaios feleségének tiszteletére készült hízelgő, bár belső szkepszistől áthatott „Bereniké hajfürtje" című költeménye. Ugyanilyen hűvös, de ugyanakkor érzelgős és szónokias jellegű a kor epikája is, például a rhodosi Apollóniosnak az argonautákról írott hosszú költeménye.

De a korahellenisztikus időkben élt Theokritos, a nagy lírai költő is. Idilljeiben — pásztori (bukolikus) életképeiben — ki tudta elégíteni a hellenisztikus nagyvárosok lármás életétől megcsömörlött olvasóinak ízlését. Theokritos erőteljesen és őszintén fejezte ki élményeit és csodálatos képeket rajzolt a falusi élet szépségéről.

A bennszülött nyelveken művelt irodalomban továbbfejlődtek a régi hagyományok, de ugyanakkor szóhoz jutottak a kor általános hangulatai, eszméi és igényei is. Például az egyiptomi irodalmi szövegekben azok a megszokott formulák ismétlődtek, amelyek már sok százados, vagy éppen évezredes múltra tekinthettek vissza. Ezek a szövegek távolról sem mindig vallásos jellegű alkotások. Időnként felcsendül bennük a hagyományos hiedelmekben való kételkedés hangja is. Ezek a műalkotások néha szórakoztató elbeszélések, mesék, amelyekben világosan előtűnnek a társadalmi motívumok, például a gazdagság kárhoztatása: a gazdagra keserves kínok várnak az alvilágon, míg a koldust Osiris isten kegyeibe fogadja.

Az ember sorsa fölötti filozófikus töprengés, az élet értelmét illető mélységes kiábrándultság jutott kifejezésre az i. e. III. századi zsidó irodalomban, például az „Ekklésiastés"-ben, amely a bibliai kánonban is helyet kapott. Szerzője az emberi élet értelmén töprengve felkiált: „Micsoda haszna van az embernek minden ő munkájában?..." Az egész íráson végighúzódik a „Minden hiábavalóság!" gondolata. Az ártatlanul szenvedő embernek már a babiloni irodalomban kifejtett témáját újszerűen tárgyalta „Jób könyvének" a szerzője, aki megkapó erővel vetette fel az élet erkölcsi értelmének kérdését, de megoldását pusztán vallásos szellemben kereste. II. Ptolemaios uralkodása alatt a zsidó Bibliát Egyiptomban görög nyelvre fordították, ez a fordítás nemcsak a különféle országok zsidó közösségeiben terjedt el mindenfelé, hanem e közösségek keretein kívül is.

A KÉPZŐMŰVÉSZETEK

Az i. e. III. századi képzőművészetben ugyanazokat a szinkretisztikus és individualista vonásokat fedezhetjük fel, mint a kor irodalmában, azonban az egyes művészi iskolák hatása alatt helyenként módosult formában. A festészetben, szobrászatban és iparművészetben új műfajok tűntek fel, tökéletesedtek a technikai módszerek. Már a IV—III. századi egyiptomi művészetben nyomon követhetjük a keleti és a görög művészetnek tárgyakban, stílusban, technikában megfigyelhető sajátos találkozását. Például Petosiris hermupolisi sírkamrájának falfestményein (a IV. század végéről) a saisi korszak művészetének vonásai ötvöződnek a görög stílussal.

A Ptolemaiosok korabeli monumentális építészet a fáraók korának archaikus formáit újította fel ismét. A szíriai, föníciai építészet és szobrászat kimagasló emlékei (Hieropolisban, Sidónban stb.) a hellenisztikus stílus mintaképeinek tekinthetők, amennyiben a helyi és a görög elemek sajátos keveredését mutatják. Babilonban görög mintákhoz igazodó színházat építettek; ugyanakkor Uruk babiloniai városban a szentély a régi, kiégetetlen téglával dolgozó építészet szellemében készült. A festészetben kialakultak bizonyos műfajok, mint például a tájkép- és a portréfestészet. A hellenizmus kora kitűnő példáit szolgáltatta a toreutikának, vagyis a trébelés útján nyert domborműves fémábrázolásoknak. A realisztikus ábrázolásnak szinte remekei a tanagrai agyagszobrocskák, amelyeknek fejlődésében a hellenisztikus művészet történetének egyes periódusai tükröződnek.

Az i. e. III. század egész kulturális és ideológiai fejlődése bonyolult, a belső egységet és egyön-

A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK AZ I. E. III. SZ. ELSŐ NEGYEDÉBEN

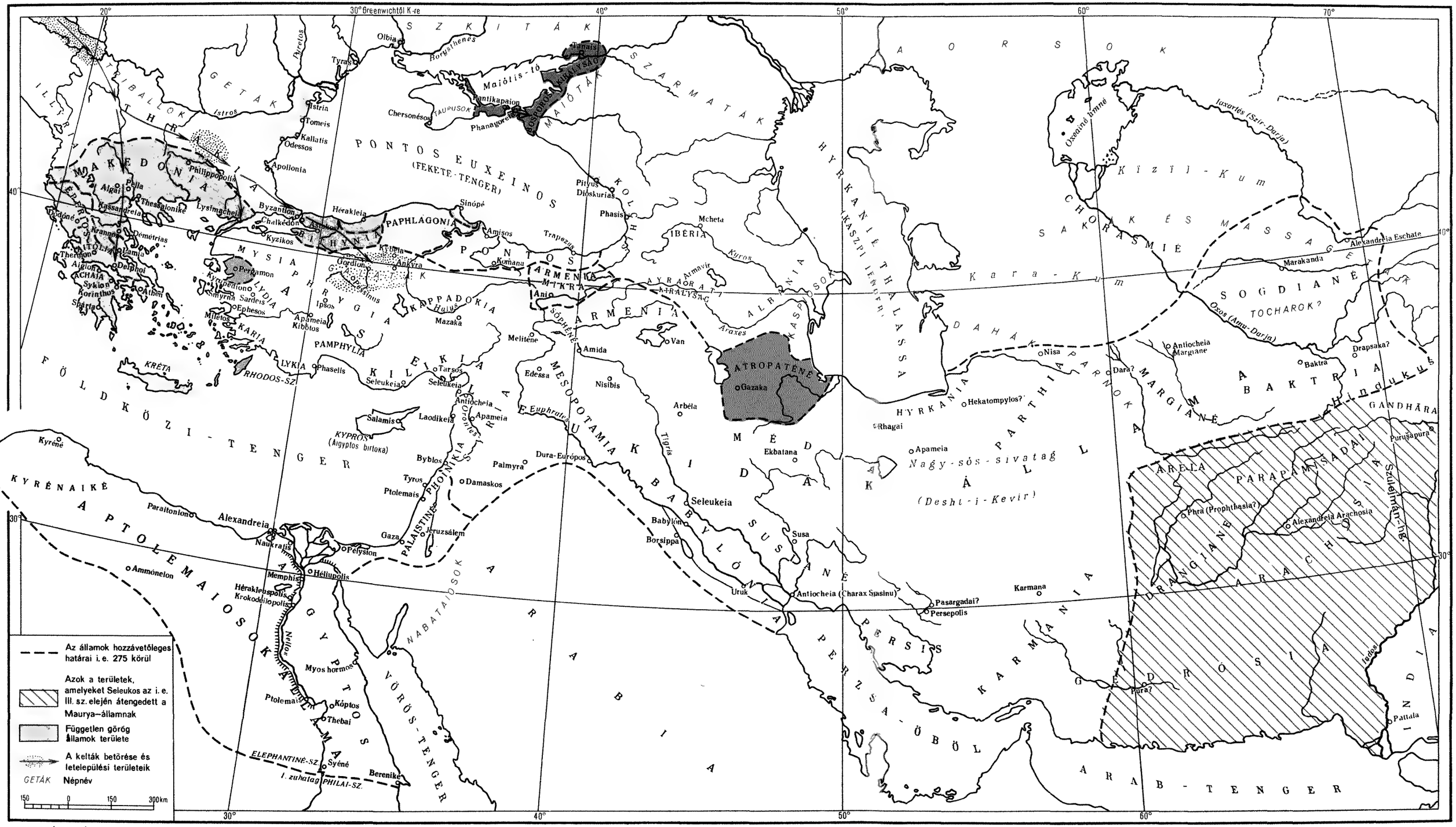

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

tetűséget nélkülöző folyamat benyomását kelti. Az egyik vagy másik irányban megfigyelhető haladáshoz — a tudományos kutatás fejlődésével, az emberi élet és a világegyetem materialista nézőpontból megkísérelt magyarázatával (Epikuros), a művészet, iparművészet és technika terén elért eredményekkel — már az i. e. III. században a hanyatlás szemmel látható jelei: a szabadság és függetlenség köztársasági eszméinek veszni hagyása, a szolgalelkűség ijesztő térhódítása, a társadalmi aktivitás ellanyhulása, a vallásossághoz való vonzódás, az ostoba babonák elterjedése — párosulnak. Mindezek a vonások még inkább előtérbe kerültek a következő két évszázad folyamán, amikor egyre fokozódott a gazdasági romlás, kiéleződött az osztályharc, és egyre nyilvánvalóbb lett a valaha oly hatalmas hellenisztikus birodalmak politikai hanyatlása.

X. FEJEZET

RÓMA HARCA A FÖLDKÖZI-TENGERI HEGEMÓNIÁÉRT. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK BUKÁSA

1. A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJE AZ I. E. III. SZÁZADBAN. ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA

Az i. e. V., sőt még a IV. században is az ellentétek fő ütközőpontja a Földközi-tenger nyugati medencéjében elsősorban a Karthago és a nyugati görögség közt szűnni nem akaró harc volt, a III. században viszont a Földközi-tenger medencéjének színterén új hatalom lépett a porondra: az egyre erősödő római állam. Az események menetének és a történeti fejlődés általános irányának következményeképpen a III. században már létrejöttek annak az előfeltételei, hogy Róma a Földközi-tenger vidékének legjelentősebb államává válhassék.

NAGY-GÖRÖGORSZÁG ITÁLIAI VÁROSAI. AGATHOKLÉS ÁLLAMA

Abban az időben, amikor Róma a nemzetközi események színterére lépett, Nagy-Görögország itáliai városainak virágkora már régen a múlté volt: a hosszan tartó testvérháború folytán elgyengültek, s ennek következtében egyre növekvő erővel nehezedett rájuk a dél-itáliai bennszülött törzsek nyomása. Kymé (Cumae) már i. e. 421-ben meghódolt a campaniaiaknak, majd a IV. század elején sorra a lucaniaiak kezére jutott Poseidónia (Paestum), Pinna és Laos (Laus). A III. században a nyugati parton már csak Elea (Velia) és Rhégion (Rhegium) őrizte meg függetlenségét. Itália keleti partszegélyén egyelőre független maradt még Taras (Tarentum), ez a jelentős kereskedőváros, de a syrakusai állam széthullása óta ez is alig tudta feltartani lucaniai és messapus szomszédainak nyomását.

Szicíliában a IV. század végén Syrakusai még egyszer kísérletet tett arra, hogy fennhatósága alatt egyesítse Nagy-Görögország városait és olyan birodalmat hozzon létre, amely megszerezhetné Karthagótól a Földközi-tenger nyugati medencéjében a vezető szerepet. Ez Agathoklés tyranniájának idejében történt.

Agathoklés egyszerű fazekasból lett a „szicíliaiak királya". Pályafutása azt bizonyítja, hogy távolról sem volt hétköznapi egyéniség. Miután tehetséges hadvezérként megalapozta hírnevét, a továbbiak során nagy népszerűségre tett szert Syrakusai szegény polgárai között, amennyiben megígérte régóta hangoztatott igényeik kielégítését: a földek felosztását és az adóskötelezettségek eltörlését. Agathoklés elsősorban nyilván zsoldosaira és a lakosság legszegényebb, proletársorba süllyedt rétegeire támaszkodhatott. Növekvő befolyását és rendkívüli aktivitását Syrakusai oligarcha vezetői olyan veszedelmesnek találták, hogy Agathoklés kénytelen volt száműzetésbe menni.

De Agathoklésnek rövid idő múlva nemcsak zsoldossereget sikerült toboroznia, hanem magában Szicíliában is számíthatott nagyszámú híveinek támogatására. 316-ban csapatai benyomultak

Syrakusaiba. A lakosság nagy tömegeinek támogatásával megdöntötte az uralkodó oligarcha csoportot; az oligarcha körök számos képviselője életével és vagyonával fizetett. Ezek után összehívták a népgyűlést, amelyen Agathoklés esküvel fogadta, hogy tiszteletben fogja tartani a fennálló állami rendet, mire stratégos autokratorrá választották.

Agathoklésnek sikerült nemcsak visszaállítani, hanem területileg még gyarapítani is Dionysios nagy birodalmát. A görögök lakta Szicília városainak nagy része elismerte Syrakusai fennhatóságát, míg a többi város — mint például Akragas (Agrigentum), Gela, Messana — eleinte a syrakusai emigránsokkal vállvetve harcolt Agathoklés ellen, de 313 táján már mind kénytelen volt fejet hajtani Syrakusai előtt.

A Karthago elleni harc, amely már szinte hagyományos vonása volt a syrakusai tyrannosok külpolitikájának, Agathoklésre nézve kezdetben kedvezőtlenül alakult: az Eknomos melletti ütközetben a karthagóiak döntő győzelmet arattak Agathoklés csapatai fölött. Syrakusai városát már ostrom fenyegette. De Agathoklés merész katonai manőverrel meggátolta az ellenséget abban, hogy elért sikereit kiaknázza, és megbénította a karthagóiak szicíliai erőit: 310-ben 14 000 főnyi zsoldosserege élén partraszállt Afrikában, elfoglalta Hadrumetumot, majd 307-ben Uticát, az afrikai partszegély egyik legjelentősebb városát. Így most már a karthagóiak fővárosa forgott közvetlen veszélyben. Agathoklésnek ezeket a sikeres afrikai hadműveleteit azonban váratlan események szakították félbe.

Szicíliában Akragas vezetésével a meghódolt városok egész sora felkelt ellene. Agathoklés igen nehéz helyzetbe került, mivel arra képtelen volt, hogy egyidejűleg Afrikában is és a szicíliai felkelők ellen is hadműveleteket vezessen. Afrikai seregét kénytelen volt sorsára hagyni (az rövidesen meg is adta magát a karthagóiaknak), ő maga pedig visszatért Szicíliába. Itt meglehetősen hosszan tartó, váltakozó szerencsével folytatott küzdelem után végül is sikerült elfojtania a felkelést, úgyhogy Syrakusai a 305. évi békeszerződés szerint újból vezetője lett Szicília mindama részeinek, amelyek nem tartoztak Karthago fennhatósága alá. Agathoklés nyilván ebben az időben vette fel a „szicíliaiak királya" címet. Ez a politikai gesztus kétségtelenül összefüggött a Földközi-tenger keleti medencéjében zajló eseményekkel, ahol az Alexandros birodalmán osztozkodó diadochosok körülbelül ugyanebben az időben támasztottak igényt a királyi címekre.

Agathoklés a Karthago elleni háborút nem folytatta a győzelmes befejezésig, hanem 300 táján — Tarentum megsegítésének ürügyén — az itáliai törzsekkel kezdett hadakozni. A hadműveletek az Appennini-félsziget délnyugati szögletében, a bruttiusok ellen folytak. Agathoklés halála (289) után nagy kiterjedésű, de belülről laza birodalma gyorsan — és ezúttal véglegesen — széthullott.

Világra szóló jelentőségű birodalom létrehozása csak egy másik nyugati államnak, Rómának sikerült, amelynek kedvezőbb lehetőségei voltak, mint a szicíliai államnak vagy vetélytársának, Karthagónak.

RÓMA HÁBORÚJA PYRRHOS ELLEN

A samnis háborúk és Közép-Itália meghódítása után a rómaiak közvetlen érintkezésbe kerültek Dél-Itália görög városaival. Ezeket a városokat a különféle belső csoportosulások közt dúló elkeseredett harc elgyengítette, mert az egymás közti kapcsolatok során felmerült ellentéteken nem tudtak felülemelkedni.

A 80-as években a lucaniaiak támadást intéztek Thurioi görög város ellen. Thurioi lakosai nem óhajtottak vetélytársukhoz, Tarentumhoz fordulni segítségért, tehát a rómaiak támogatását kérték. Rómában arra számítottak, hogy Thurioi megsegítése előbb-utóbb lehetővé teszi a római befolyás kiterjesztését Dél-Itália egyéb városaira is. Ezért sereget küldtek Thurioi felmentésére, amely szétszórta a lucaniaiakat, a város felszabadult. Thurioiban azonban római helyőrség maradt. A dolgoknak ilyetén fordulata nagy nyugtalanságot és elégedetlenséget váltott ki Tarentumban.

A tarentumiak rajtaütöttek a kikötőjükbe befutó római hajókon, majd Thurioi ellen vonultak, és az ottani polgároknak velük rokonszenvező csoportjára támaszkodva kiűzték a római helyőrséget a városból. Emiatt kitört a háború Róma és Tarentum között.

Bár Tarentum elég nagy katonai erőkkel rendelkezett, azonkívül szövetségesekként a lucaniaiak és a messapusok is csatlakoztak hozzájuk, már az első összecsapások a rómaiak vitathatatlan fölényét mutatták. A tarentumiak erre Pyrrhos épeirosi királyhoz fordultak segítségért, aki hívásukat nagy örömmel fogadta.

Pyrrhos hellenisztikus portréjának római márványmásolata

A rómaiaknak Pyrrhos személyében a hellenizmus korának egyik legragyogóbb hadvezéri tehetségével kellett összemérniük az erejüket. Már fiatal korában olyan katonai képességeket árult el, hogy amikor Makedón Alexandros egyik fegyvertársát megkérdezték, kit tart kora legkiválóbb hadvezérének, ezt válaszolta: „Pyrrhost, ha ember lesz belőle." Később Hannibal, a nagy ókori hadvezér Pyrrhosnak ítélte a második helyet Alexandros után, míg magának csak a harmadikat.

De Pyrrhos bármilyen kiváló hadvezér volt is, mint politikus már nem jeleskedett ennyire. Távolba vesző tervei a kellő átgondoltság hiányáról és kalandvágyról árulkodtak. Katonai képességeihez nem járult a józan és érett politikus előrelátása. Így történt ez alkalommal is. Pyrrhos kapott a tarentumiak ajánlatán, de becsvágyó számításai messzebbre nyúltak, azt forgatta fejében, hogy nyugaton hatalmas monarchiát hoz létre Alexandros széthullott keleti birodalma helyett.

280 tavaszán Pyrrhos partraszállt Itáliában. Hadserege 22 000 jól kiképzett gyalogosból, 3000 thessaliai lovasból és 20 harci elefántból állott. (Az utóbbiak alkalmazását a görögök keletről vették át.) Pyrrhos első összecsapása a rómaiakkal Hérakleia városa mellett zajlott le. Az elkeseredett ütközet sorsát Pyrrhos elefántjai és thessaliai lovasai döntötték el; a rómaiak a vereség következményeképpen elvesztették Lucaniát, továbbá ellenségeikhez pártoltak át a bruttiumiak, lucaniaiak, samnisok és majdnem valamennyi dél-itáliai görög város (Capua és Neapolis kivételével).

279 tavaszán Pyrrhos újabb támadást indított Apulia ellen, ahol a rómaiak mintegy 70 000 főnyi sereget vontak össze. Ausculum városa mellett folyt le a háború második nagy csatája. A rómaiak megint vereséget szenvedtek, de Pyrrhosnak igen sokba került ez a győzelme („Pyrrhosi győzelem"). Veszteségei olyan nagyok voltak, hogy a szerencsekívánatok fogadása közben — a hagyomány szerint — ezt mondta: „Még egy ilyen győzelem, és magam mehetek vissza Épeirosba."

Valóban, Pyrrhos hiába aratott győzelmet két nagy csatában is, helyzete Itáliában rendkívül nehézre fordult. A rómaiak embertartalékai még korántsem merültek ki. A latin szövetségesek kitartottak Róma mellett. Tarentumban és a többi dél-itáliai városban viszont egyre nőtt az elégedetlenség Pyrrhosszal szemben. Ebben az időben kereste fel egy szicíliai küldöttség is Pyrrhost, a karthagóiaktól szorongatott Syrakusai fordult hozzá segélykéréssel. Az itáliai háború viszont szemmel láthatólag elhúzódott, újabb erőfeszítéseket és anyagi áldozatokat igényelt.

Mindezeknek a körülményeknek a hatására Pyrrhos béketárgyalásokat kezdeményezett Rómával. A békefeltételek nyilván előnyösek voltak a rómaiakra nézve, a senatus mégis visszautasította Pyrrhos ajánlatát, mivel a karthagóiak, akiknek érdekük fűződött ahhoz, hogy az ellenség Itáliában maradjon és ne keljen át Szicíliába, Rómának szövetséget és katonai segítséget ígértek. Erre a szövetségre támaszkodva a római kormányzat nyugodtan dönthetett úgy, hogy tovább folytatja a háborút.

Pyrrhos azonban úgy gondolta, hogy Szicíliában kisebb erőveszteséggel érhet el sikereket, s így 278-ban elhagyta Itáliát és csapataival Syrakusai segítségére indult. Mindössze Tarentumban és Lokroiban (Locri) hagyott helyőrséget. Szicíliában eleinte csakugyan komoly sikereket ért el. A karthagóiakat mindenütt visszavetve és szétverve eljutott egészen a sziget délnyugati csücskéig; a karthagóiak csak Lilybaiont tudták megtartani. Pyrrhos már hajóhadat kezdett szervezni, hogy csapatait átszállítsa Afrikába, de ekkor a görög városokhoz fűződő kapcsolataiban komoly bonyodalmak támadtak. Pyrrhos sehol sem volt tekintettel a helyi demokratikus hagyományokra, és durván beavatkozott a görög városok belső életébe, önkényesen mindenféle szolgáltatásokat stb. rendelt el. Ennek következtében egyes görög városok fegyvert fogtak ellene, mások pedig a karthagóiak mellé állottak. A karthagóiak habozás nélkül kihasználták az ellenfél háta mögött támadt bonyodalmakat, Szicíliában újból hatalmas karthagói sereg szállt partra. Pyrrhos addig elért sikerei egyszerre semmivé lettek, csupán Syrakusai maradt meg hatalma alatt.

Pyrrhosnak tehát szembe kellett nézni azzal a ténnyel, hogy minden Szicíliával kapcsolatos terve teljes kudarcot vallott. Ugyanakkor Itáliából is nyugtalanító híreket kapott arról, hogy a rómaiak úgyszólván minden ellenállás nélkül törnek előre. Krotón és Lokroi Róma-barát oligarcha csoportjainak segítségével ezt a két várost sikerült elfoglalniuk. Ezzel egyidejűleg siker koronázta a samnisok és lucaniaiak elleni hadműveleteiket is. Mindez arra késztette a még Pyrrhos oldalán álló görögöket és italikusokat, hogy nyomatékos segítségkéréssel forduljanak hozzá. Ekkor Pyrrhos elhagyta Szicíliát, ahol már amúgy is mindent elvesztett, és visszatért Itáliába. Visszafelé menet a messanai tengerszoroson a karthagói flotta ütött rajta és hajóinak több mint a felét megsemmisítette. Ennek ellenére Pyrrhos 275 tavaszán partraszállt Itáliában és újabb támadó hadműveletre készülődött a rómaiak ellen.

A döntő csatára ugyanebben az évben, Beneventum városa közelében (Samnium szívében) került sor. Pyrrhos teljes vereséget szenvedett, tábora is a rómaiak zsákmánya lett, ő maga Tarentumba menekült. Ez után a csata után rövidesen elhagyta Itáliát; három évvel később Argosban, utcai kézitusában esett el.

Róma győzelme Pyrrhos fölött egy földművelő ország polgári haderőinek győzelme volt egy jól felszerelt zsoldosokból álló sereg fölött, amelynek ugyan tehetséges hadvezér volt a parancsnoka, de reménytelen katonai kalandba sodródott.

Ez a győzelem Róma számára megkönnyítette Dél-Itália meghódítását. 272-ben a rómaiak ostrom alá fogták és bevették Tarentumot. Körülbelül öt év leforgása alatt megtörték azoknak a törzseknek az ellenállását is, amelyek addig megőrizték függetlenségüket. Ezzel egész Itália — a messanai tengerszorostól fel egészen Gallia Cisalpina határfolyójáig, a Rubicóig — Róma fennhatósága alá került. Róma a Földközi-tenger nyugati medencéjének egyik leghatalmasabb állama lett.

RÓMA — ITÁLIA MEGHÓDÍTÁSA UTÁN. A GAZDASÁGI HELYZET

A rendelkezésünkre álló források — sajnos — nem teszik lehetővé, hogy eléggé világos képet rajzoljunk az itáliai termelőerők V—III. századi fejlődéséről. A mezőgazdasági technika haladását szintén rendkívül nehéz nyomon követnünk, de ez a köztársaság fennállásának első századaiban aligha lehetett jelentős. Varro római mezőgazdasági szakíró jóvoltából mindössze annyit tudunk,

hogy a rómaiak hozzávetőleg az V. század derekától kezdve foglalkoztak búza- és tönkölytermesztéssel. Nyilvánvaló, hogy ebben az időben már a több részből összeállított ekét is ismerték. Dél-Itália kivételével egyelőre igen fejletlen volt az állattenyésztés; a szarvasmarhát elsősorban igavonó állatnak használták. A nagybirtokosok földjeit a cliensek és rabszolgák munkájának igénybevételével művelték meg, bár az utóbbiak száma egyes gazdaságokban még igen csekély lehetett.

Fokozatosan fejlődésnek indult a kézművesség is. Rómának a gall invázió utáni újjáépítése már magában véve is feltételezi az építőipar fejlettségét. A város lassanként elvesztette falusi jellegét: kezdték kikövezni az utcákat, a központi tereket szobrokkal díszítették, a vásárteret kőből épült csarnokokkal vették körül. A IV. század végétől kezdődően egyre több középületet, elsősorban szentélyeket emeltek. A római építészet az etruszkoktól átvette és tökéletessé tette az áthidalások boltíves rendszerét. A IV. századi épületeken már megfigyelhetjük a kőboltozatokat.

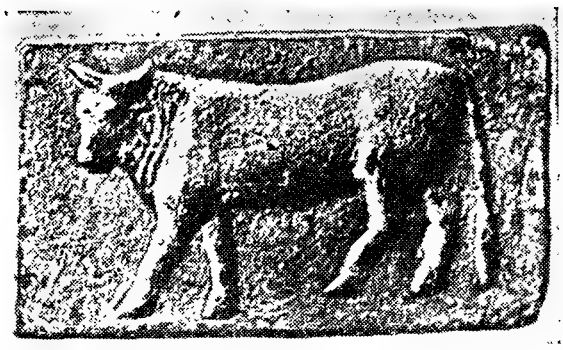

Korarómai öntött réz-as bikaábrázolása
I. e. IV. század

A római kereskedelem, az áru- és pénzviszonyok fellendülését bizonyítja a pénzverés is. A római pénzt, amely az i. e. IV. század közepén tűnt fel, eleinte rézből *(as)*, később, a Pyrrhos fölött aratott győzelem után ezüstből *(drachma, denarius)*, majd a III. század végétől kezdve aranyból is verték. A rómaiak dél-itáliai térhódítása nyomán élénkebbé vált a csereforgalom, megszilárdultak a kereskedelmi kapcsolatok Róma és a gazdag görög városok között. A III. századtól Rómában is felhalmozódik a kereskedelmi és uzsoratőke.

A római gazdasági élet alapja azonban továbbra is a földművelés maradt. Dél-Itália római kézre kerülése azzal járt, hogy a római agrárviszonyok elterjedtek a félsziget nagyobb részén. Ehhez járult Róma erőteljes gyarmatosító politikája, melynek révén egyrészt a földkérdést törekedtek megoldani (vagyis a parasztság földigényét akarták kielégíteni), másrészt uralmukat igyekeztek megszilárdítani az ország legtávolabbi vidékein is. Ezért egyes gyarmatvárosok *(coloniá-k)* kifejezetten katonai jellegűek voltak és eleve a tengerparti vagy határmenti körzetekben létesültek (mint például Antium, Tarracina, Minturnae, Sinuessa stb.), a telepesek pedig rendszerint itt kaptak — viszonylag kicsiny – földparcellákat. Némileg más típusú coloniák jöttek létre a félsziget belső részein (mint például Fregellae, Luceria, Ariminum stb.). Ezekben a lakosság sokkal sűrűbb volt, jellegüket is határozottan a földművelés szabta meg. A telepesek itt viszonylag nagy parcellákhoz jutottak. Az ilyen típusú coloniák mintájára Itáliában elterjedt az életképes paraszti közép- és kisbirtok.

A római gazdasági életben — elsősorban a földviszonyok területén — új folyamatok indultak meg. A magánföldtulajdon egyre inkább kiszorította a közösségi (állami) tulajdont. A közösségi földek elfoglalása azelőtt sem volt ismeretlen, de a kisajátított földek akkor még bizonyos mértékig megőrizték állami bérleti jellegüket; a IV., de különösen a III. században ezeknek a valamikor az államtól „bérelt" földeknek a nagyrésze már régóta birtokosaik elidegeníthetetlen tulajdona volt; a földek örökös birtokosai egyforma arányban kerültek ki a patricius és az előkelő plebejus nemzetségek képviselői közül. Ez a gyakorlat a földtulajdon koncentrálódásának kedvezett, viszont később a nagy- és kisbirtokosok közti harc kiéleződéséhez vezetett.

A rabszolgatartás a IV—III. század folyamán egyre nagyobb tért hódított a római gazdasági életben. A szinte szünet nélkül folytatott háborúk eredményeképpen a rabszolgák száma gyorsan emelkedett. Már Veii elfoglalásával és lerombolásával is nagytömegű rabszolgához jutott Róma, de különösen gyorsan szaporodott a számuk a samnis háborúk idejétől kezdve. Az a megváltási illeték, amelyet 357-ben a rabszolgák felszabadítására szabtak ki, a rabszolgatartás meglehetősen magas fejlettségi fokát bizonyítja.

A római társadalom osztályszerkezete a IV—III. században már eléggé világosan kirajzolódik előttünk. Döntő jelentőségűvé válik a társadalom megoszlása szabadokra és rabszolgákra. A rabszolgák helyzete igen súlyos volt; a római jog szempontjából nézve a rabszolga nem számított embernek, hanem csak dolognak, éppen ezért az úr szabadon rendelkezett rabszolgájának élete fölött. A rabszolgákat semmiféle jog nem illette meg, teljesen ki voltak rekesztve a polgári és a politikai életből.

A szabadok nem voltak egységesek sem összetételüket, sem helyzetüket tekintve. A római nagybirtokosok és rabszolgatartók osztálya a IV—III. században a *nobilitas* kiváltságos csoportjából állt. Ez az új arisztokrácia a patricius és plebejus felső réteg összeolvadásának eredményeképpen alakult ki. Ez a legfelső rend *(ordo)* töltötte be képviselőivel a legfőbb hivatalokat és a senatus sorait. Természetesen helytelen lenne azt gondolni, hogy a rabszolgatartók osztályához csupa nagybirtokosok tartoztak. Jelentős volt a közepes és kis rabszolgatartók, a tehetősebb parasztság, a kézműipari műhelytulajdonosok, kereskedők rétege is. Ezeket azonban nem fogadta be a kiváltságos rend.

A szabad termelők osztálya a IV—III. században a falusi és városi plebs tömegéből, vagyis a római parasztokból és városi kézművesekből állott. Formailag nézve a III. században a plebejusok — jogaikat tekintve — semmiben sem különböztek a nobilisoktól, valójában azonban nem volt meg a reális lehetőségük arra, hogy részt vegyenek az állam kormányzásában, s így nem is játszhattak vezető szerepet az állami életben.

A római társadalom szerkezetét a III. században még az is befolyásolta, hogy a szabad lakosság között volt egy nem teljes jogú polgárokból álló jelentős kategória. Ehhez kell sorolnunk a libertinusokat, vagyis felszabadított rabszolgákat, akiket nem lehetett hivatalokra megválasztani, és akik csak korlátozott szavazati joggal rendelkeztek (csak a comitia tributa-kon szavazhattak). A nem teljes jogúak közé tartoztak az úgynevezett latin polgárok is, akik a vagyontartás jogával rendelkeztek ugyan, de politikai jogokkal már nem. A római rabszolgatartó társadalomnak ezt az eléggé bonyolult szerkezetét a továbbiak során még bonyolultabbá tette újabb rendek, újabb teljes és nem teljes jogú csoportok megjelenése.

AZ ÁLLAMSZERVEZET

A római köztársaság államrendje a III. század táján már szintén elég világosan kialakult. Hivatalosan a legfőbb hatalom birtokosa a köztársaságban a római nép *(populus Romanus)*, vagyis a teljes jogú római polgárok összessége volt. Rómában, mint már láttuk, három fajta népgyűlés volt: *a)* a comitia curiata (a patriciusok gyűlései), amelyek már a köztársaság kezdetén minden politikai jelentőségüket elvesztették (hatáskörükben mindössze az maradt meg, hogy formailag itt adták át a legfőbb hatalmat — az imperiumot — a megválasztott magistratusoknak, és itt döntöttek a családjog bizonyos kérdéseiben); *b)* a comitia centuriata (a patriciusoknak és plebejusoknak vagyoni kategóriák és centuriák szerint egybehívott gyűlései), amelyek a köztársaság bukásáig döntöttek a háború és béke kérdéseiben, és amelyeken a legfőbb magistratusok megválasztása történt; és *c)* a comitia tributa (a területi elv — kerületek — szerint egybehívott gyűlések), amelyek a Hor-

Római polgár („L'arringatore") bronzszobra i. e. 100 tájáról

tensius-törvény életbe lépte óta főleg törvényhozói funkciót töltöttek be. Ez az utóbbi volt a legdemokratikusabb jellegű római népgyűlés.

A népgyűlések közrendű résztvevői azonban valójában a politikai kezdeményezés szinte minden lehetőségétől meg voltak fosztva. Csakis a magistratusok rendelkeztek azzal a joggal, hogy egybehívják a népgyűléseket, azokon elnököljenek, és az eldöntésre váró kérdéseket felvessék. E kérdéseket a népgyűléseken rendszerint nem is tárgyalták, és a centuriánként vagy tribusonként összegyűlt polgárok előtt mindjárt szavazásra bocsátották a jelöltek jegyzékét, vagy a felolvasott törvényjavaslatot.

Az uralkodó római arisztokrácia (nobilitas) fellegvára, a senatus ténylegesen a legfőbb állami szervvé vált. Tagjainak a száma 300 és 600 közt mozgott, de a köztársaság vége felé elérte a 900-at is. A senatorokat a censorok nevezték ki a volt magistratusok közül, még pedig a hivatalviselés hierarchiájának megfelelő rendben: először a volt consulokat, azután a volt praetorokat stb. A senatusi ülések összehívásának és az azokon való elnöklésnek a joga a legfőbb magistratusokat (a consulokat, a dictatort, a praetorokat, majd később a néptribunusokat is) illette meg. A senatus rendkívül széles körű illetékességgel rendelkezett: megerősítette a megválasztott magistratusokat, ellenőrizte az állami vagyon kezelését és a pénzügyeket, döntött a háború és a béke kérdéseiben, irányította a külpolitikát, legfelsőbb fokon felügyelt a vallás ügyeire, állást foglalt a rendkívüli teljhatalommal való felruházás kérdésében stb. A senatusban a napirendre tűzött kérdéseket gondosan megvitatták, majd szavaztak az előterjesztések fölött.

A végrehajtó hatalom birtokosai a magistratusok voltak. A magistratusi kötelességek ellátása igen nagy kitüntetésnek számított, s nemcsak hogy javadalmazás nélkül történt, hanem sok esetben jelentős kiadásokkal járt együtt, amelyeket az illetőknek saját vagyonukból kellett fedezniük. A magistratus személye szent és sérthetetlen volt: hivatali kötelességeinek teljesítése közben nem lehetett sem leváltani, sem felelősségre vonni. A római magistratusok teljhatalmukat választás útján nyerték el és együttesen (hivatali társukkal együtt) érvényesítették. A választás a jelöltekre nézve igen költséges volt, mivel régi szokás szerint jóval a választások előtt kötelesek voltak polgártársaik számára vendégségeket rendezni, megajándékozni őket stb. Ezek szerint, bár minden római polgár igényt tarthatott arra, hogy megválasszák, valójában ez csak a legtehetősebbek, a nobilitas tagjai

számára volt lehetséges. A magistraturákat magasabb (consul, dictator, praetor, néptribunus) és alacsonyabb hivatalokra osztották (az utóbbiak közé tartozott minden egyéb). A másik felosztás szerint voltak rendes (vagyis szokásos vagy állandó jellegű) magistraturák (consulok, néptribunusok, praetorok, censorok, aedilisek, quaestorok), és rendkívüliek (a dictator, a segédje: a lovassági parancsnok, a triumvirek, decemvirek részvételével). Az egyetlen magistratura, amelyet egyetlen személy töltött be, hivatali társ nélkül, a diktatúra volt; egy évnél hosszabb időre pedig csak a censorokat választották.

Bizonyos befolyással rendelkeztek Róma politikai életében még a papi testületek: a pontifexek, flamenek, a Salius-testvérek, az arvalisok stb. A főpapokat — a pontifexeket — a népgyűlésen, míg a többieket a megfelelő papi testületek választották, vagy a pontifexek nevezték ki őket.

Ilyen volt a római köztársaság államrendje főbb vonásaiban. A későbbi írók (Polybios, Cicero) szerint a római köztársaságban öltött testet a vegyes államrend eszménye, alkotmányában harmonikusan egyesülnek a monarchia, az arisztokrácia és a demokrácia elemei (a consuli hatalom, a senatus, illetőleg a népgyűlések). Az említett írók természetesen eszményítették ezt az államrendet, mindazonáltal a római állam minden tekintetben jellegzetesen arisztokratikus rabszolgatartó köztársaság volt. Ezt bizonyítja az is, hogy a nobilitas szervének (a senatusnak) vezető szerepe, és a népgyűléseknek másodrendű jelentősége volt, valamint a magistraturák ingyenessége.

A MEGHÓDÍTOTT ITÁLIA KORMÁNYZÁSA

Itália meghódítása, ami a tulajdonképpeni római állami terület fokozatos növekedésének lassú folyamatát, a többi itáliai közösség leigázását jelentette, sajátos formák közt ment végbe. A meghódított Itália közigazgatási szervezetének legjellegzetesebb sajátossága az volt, hogy a Róma és a tőle függő lakosság közti kapcsolatok a történelem folyamán nem egyöntetűen alakultak.

Először is azok a földek, amelyeket a rómaiak elvettek legyőzött ellenfeleiktől, majd használatra vagy örök tulajdonul római polgároknak juttattak, nem összefüggő területen helyezkedtek el, nem érintkeztek közvetlenül az eredeti római birtokokkal. Ellenkezőleg, mint fentebb már mondottuk, általában római polgárokat telepítettek olyan idegen földekre, amelyek számos esetben igen távol estek Róma városától. Ilyen földeken jöttek létre az úgynevezett „római polgárok coloniái". Jogi szempontból az ilyen coloniák lakosait teljes jogú római polgároknak tekintették. Ezért ezeknek a coloniáknak nem is volt külön önkormányzatuk, hanem a római városi szervek illetékessége alá tartoztak, amelyeknek megválasztásában a coloniákban élő polgároknak is részt kellett venniük. Később ennek a rendszernek gyakorlati nehézségei (amelyek különösen akkor merültek fel, ha az illető coloniák messze estek Rómától) azzal a következménnyel jártak, hogy egyes „római polgárok coloniáinak" belső önkormányzatot engedélyeztek.

Némileg más volt a helyzetük az úgynevezett municipiumoknak. Ezeket a közösségeket már régtől fogva bekebelezte a római állam. Az ilyen közösségek továbbra is megtarthatták belső önkormányzati jogukat (saját városi magistratusaikat, autonóm bíróságaikat stb.), később pedig polgáraikat a római polgárokéval azonos jogokkal ruházták fel; megválasztásuk esetén még a római consuli méltóságot is betölthették. Latium közösségeinek nagy része — mind régi római szövetséges, amelyeknek polgárait a római tribusokba osztották be — municipiumi jogokat élvezett.

Külön kategóriát alkottak a „szavazati jog nélküli községek". Ezeknek szabad lakossága a római polgárokhoz hasonlóan teljes jogú volt a vagyon- és házassági jog terén, és egyéb vonatkozásban, de politikai jogokat már nem élvezett, és nem vehetett részt a római népgyűléseken. Belső életüket illetően ezeknek a községeknek önkormányzatuk volt, de Róma gyakran ellenőrizte őket különleges megbízatással kiküldött szervei révén.

A legnépesebb csoportot a római „szövetségesek" jelentették. Így nevezték azokat a közössé-

geket, amelyek formailag megtarthatták politikai függetlenségüket, de külön szerződéses viszony révén Rómához voltak kapcsolva. Helyzetüket minden esetben a Rómával kötött szerződés határozta meg. Egyes esetekben — a szerződés tartalmának megfelelően — a szövetségesek csak ellenséges támadás esetén voltak kötelesek segítséget nyújtani a rómaiaknak, más esetekben pedig Róma minden háborújában kötelesek voltak részt venni. A szerződéses viszonynak kétségtelenül ez a második formája volt a gyakoribb. A szövetségesek nem folytathattak önálló külpolitikát. Katonai kötelezettségeik abban merültek ki, hogy a szerződésben megállapított nagyszámú gyalogos és lovaskatonát, illetve ha a szövetséges város tengermelléki volt, hajókat kellett rendelkezésre bocsátaniuk; a hajók, valamint a szárazföldi erők fenntartásának költségei a szövetségeseket terhelték. Ebben állott a szövetséges közösségek legfőbb és lényegében egyetlen kötelezettsége, amelyet mintegy a „véradónak" tekintettek. Az egyes szövetséges közösségek csapataiból külön szövetséges osztagokat szerveztek, amelyek a római főparancsnokság alá voltak rendelve és annak feltétlen engedelmességgel tartoztak.

A szövetségesekhez közelálló helyzetben voltak az úgynevezett „latin coloniák", vagyis azok a telepek, amelyeket Róma a latin szövetség városaival együtt alapított a meghódított területeken. A szövetségesekhez hasonlóan ezek is teljes belső autonómiát élveztek. Lakosaik háború idején

ugyancsak nem a legiókban, hanem külön szövetséges alakulatokban szolgáltak; ha azonban átköltöztek Rómába — tulajdonképpen ebben különböztek a szövetségesektől — elnyerték a római polgárokat megillető összes jogokat.

A meghódított közösségek közül azok, amelyek minden feltétel nélkül, a győző kénye-kedvére adták meg magukat, elvesztették autonómiájukat és Rómából kiküldött megbízottak igazgatása alá kerültek. Az ilyen közösségek lakossága csak egészen jelentéktelen jogokkal rendelkezett. Végül — ritkábban —, ha egy Rómával ellenségeskedő közösség teljes megsemmisítésre volt kárhoztatva, a helyi lakosság egész földje a római közösségi földállományt gyarapította, míg maguk a lakosok rabszolgasorba süllyedtek. Mindezek következtében Itália állami területe nem lehetett egységes. Ennek ellenére a történetileg kialakult viszonyok mégis az egész ország fölött biztosították a szilárd római hegemóniát. A Rómától függő lakosság egyes csoportjainak eltérő helyzete csökkentette annak a veszélyét, hogy egységes Róma-ellenes front alakulhasson ki. A tárgyalt korszakban ennek a történelem folyamán kialakult állapotnak tartósítása a római politika tudatos elve volt; ezt fejezi ki a *divide et impera* (oszd meg őket és uralkodj rajtuk) megfogalmazás is.

2. RÓMA ÉS KARTHAGO HARCA A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJE FÖLÖTTI HEGEMÓNIÁÉRT

A nemzetközi helyzetet a Földközi-tenger nyugati medencéjében az i. e. III. század derekán a karthagói állam feltétlen vezető szerepe határozta meg. Az a hosszan tartó és szívós küzdelem, amelyet Karthago a nyugati görögökkel folytatott, nem az utóbbiak javára dőlt el, akiknek erőit annyira igénybe vette és aláásta a Pyrrhos kalandorvállalkozásában való részvétel. Szicília szigetén a helyzet a karthagóiak javára fordult: szilárdan megvetették a lábukat a sziget nyugati felében; egyes görög városok, amelyek addig elszánt ellenségei voltak Karthagónak, most szövetséget kötöttek vele (például Akragas), a karthagói hajóhad pedig vitathatatlan ura volt a tengernek. Syrakusai is aligha számíthatott többé komoly ellenfélnek Karthagóval szemben.

KARTHAGO AZ I. E. III. SZÁZAD DEREKÁN

Így tehát Karthago az i. e. III. század derekán joggal tarthatott igényt vezető szerepre a Földközi-tenger nyugati medencéjének világában.

A III. században végleg kialakult Karthago gyarmatbirodalma is. Hatalma most kiterjedt az észak-afrikai partszegély nyugati részére, Dél-Hispaniára, Szicília jelentős részére, Korzikára, Szardíniára, a Pityussa- és Baleári-szigetekre. A karthagói kormányzat baráti kapcsolatokat tartott fenn Egyiptommal és Kyrénével. A Pyrrhos ellen közösen viselt háború óta szövetségi szerződése volt a római állammal.

Karthago gazdasági hatalmának alapja rendkívül fejlett rabszolgatartása és közvetítő kereskedelme volt. Virágkorában Karthago a rabszolgamunkán alapuló ültetvényes gazdálkodás klasszikus példáját nyújtotta. A karthagói mágnások nagybirtokain kizsákmányolt rabszolgák száma sok ezerre rúgott. A kizsákmányolás rendszere évszázadok folyamán egyre tökéletesedett és itt elméleti megfogalmazókra is talált. Ezt fejtette ki például a karthagói Mago mezőgazdasági tárgyú munkájában, amely nem maradt ugyan ránk, de az ókorban olyan népszerűségnek örvendett, hogy a római senatus külön határozatban rendelte el latin nyelvre való lefordítását. A gazdag karthagóiak nagybirtokait a bennszülött lakosságtól elvett földeken rendezték be. Helyenként a bennszülött lakosság kezén is maradt némi föld, de ennek birtokosai függő viszonyba kerültek, súlyos adókat fizettek az államnak.

Tanit karthagói istennő papnője
Egy szarkofágtető domborműve.
I. e. II. század. Márvány

Karthago gazdasági életét a közvetítő kereskedelem rendkívüli fejlettsége jellemezte, az árutermelés színvonala azonban magában Karthagóban viszonylag korlátozott maradt, mindenesetre korántsem volt összhangban a kereskedelem méreteivel. Ennek folytán a karthagói kereskedelem legfontosabb cikkei éppen azok voltak, amelyeket nem maguk a karthagóiak állítottak elő, hanem a „barbár" népek. „Az első önálló, nagyszerűen fejlett kereskedővárosok és kereskedőnépek kereskedelme — állapítja meg Marx —, mint tiszta közvetítő kereskedelem, azoknak a termelő népeknek barbárságán alapult, amelyek között közvetítettek."[1] Marx és Engels Karthagót — Tyrosszal és Alexandreiával egyetemben — az ókori világkereskedelem központjai közé sorolta.[2] Rendkívül jellemző, hogy a karthagói közvetítő kereskedelemnek kétségtelenül legfontosabb ága a rabszolgakereskedelem volt. A rabszolgák szerzése különféle eszközökkel történt: kalózrajtaütések útján, hadifoglyok árubabocsátása révén, továbbá úgy, hogy egy bizonyos rabszolga-kategóriát másra cseréltek át (például a Baleári-szigeteken a karthagói rabszolgakereskedők minden egyes rabnőért 3—4 férfirabszolgát kaptak). A rabszolgáknak az a roppant tömege, amely felett a karthagói rabszolgakereskedők rendelkeztek, elősegítette a rabszolgamunka kizsákmányolásának továbbfejlesztését a kézműves-üzemben és a mezőgazdaságban. A karthagói kézműipari termelésben mindenesetre a kis műhely típusa dominált, amelyben néhány rabszolgájával együtt nyilván maga a tulajdonos is dolgozott. A rabszolgamunkát a legnagyobb méretekben — mint már utaltunk rá — a mezőgazdaságban alkalmazták.

Az óriási rabszolgatömegek és a függő helyzetben élő bennszülött lakosság kizsákmányolásával járó feladatok, a gyarmatok alárendelt helyzetének fenntartása és a tengeri uralomra irányuló törekvés, valamint a gazdagok és a szegények közötti osztályellentétek kiéleződése erős állami apparátus megteremtését tették szükségessé.

Karthago — államrendjét tekintve — határozottan oligarchikus jellegű rabszolgatartó köztársaság volt. A politikai hatalommal teljes egészében a legnagyobb rabszolgatartó földbirtokosok és a gazdag kereskedők rendelkeztek. A végrehajtó hatalom élén a két *suffes* állott, akiket évenként választottak, és akik egyben a hadvezéri teendőket is ellátták. A törvényhozói hatalmat gyakorló öregek tanácsa 300 tagból állott, akik közül a folyó ügyek állandó intézésére harminctagú bizottsá-

[1] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 330. old.
[2] Lásd *Marx—Engels:* Művei. VII. köt. Berlin 1960. 221 old. (németül).

got választottak. Ezenkívül volt egy 104 főből álló bizottság, feltehetően a legfelsőbb bíróság és ellenőrző szerv. Népgyűlés volt Karthagóban is, de nem játszott jelentősebb politikai szerepet.

A karthagói hadsereg főleg zsoldosokból, továbbá olyan csapategységekből tevődött össze, amelyeket a karthagóiaktól függő törzsek (például a líbyaiak vagy a hispaniaiak) állítottak ki. Maguk a karthagói polgárok csak a parancsnoki helyeket töltötték be. A hadsereg az akkori időkhöz képest nagyszerűen fel volt szerelve; rendelkezett harci elefántokkal és ostromgépekkel is. Karthago legfőbb ereje azonban ötvenevezős hajókból álló hatalmas flottája volt, amelynek személyzete a rabszolgák közül kiválogatott, jól kiképzett matrózokból állt.

Karthago belpolitikai és társadalmi helyzete rendkívül bonyolult volt. A karthagóiaknak nemegyszer kellett elfojtaniuk a függő helyzetbe kényszerített bennszülött törzsek és a rabszolgák felkeléseit. Például az után a vereség után, amelyet a karthagói sereg Szicíliában I. Dionysiostól szenvedett el, Afrikában felkeltek a líbyai törzsek, és a karthagói rabszolgák is csatlakoztak hozzájuk. A karthagói kormányzatnak csak nagy erőfeszítéssel sikerült elfojtania ezt a felkelést. Több ízben rendkívüli módon kiéleződtek az ellentétek magán az uralkodó osztályon belül is.

AZ ELSŐ PUN HÁBORÚ

A két viszonylag fiatal szövetséges — Róma és Karthago — közötti összeütközés elkerülhetetlensége egyre nyilvánvalóbbá vált. Ennek oka mindkét állam támadó jellegű, hódító politikája volt. Róma, miután egész Itáliát meghódította, a Földközi-tenger nyugati medencéjének egyik legerősebb állama lett, majd agresszív törekvéseit teljes következetességgel irányította Szicília felé. Ez a gazdag és termékeny sziget — egy római történetíró szavai szerint — „kívánatos zsákmányként hever ott kéznél, és különben is csak mintegy véletlenül van elszakítva a szárazföldtől". A karthagóiak viszont a legcsekélyebb hajlandóságot sem mutatták arra, hogy átengedjék a rómaiaknak uralkodó helyzetüket ezen a szigeten, amelyet annyi súlyos veszteség és erőfeszítés árán sikerült megszerezniük a szicíliai görögökkel vívott hosszú és keserves háborúskodás eredményeként.

Az úgynevezett első pun háború (a rómaiak a karthagóiakat *Poeni*-nek, tulajdonképpen „föníciaiaknak" nevezték; innen a „pun" háborúk elnevezése is) kirobbantásának okául szolgáló konfliktus i. e. 264-ben támadt Messana miatt. Ezt a szicíliai várost elfoglalták a mamertinusok, Agathoklés syrakusai tyrannos volt zsoldosai. 264-ben II. Hierón, az új syrakusai uralkodó, vissza akarta szerezni a várost, ezért támadást indított a mamertinusok ellen, akik erre Rómához és Karthagóhoz fordultak segítségért. A Szicíliába érkező római és karthagói csapatok közt összetűzésre került sor, ami azután alkalmat szolgáltatott a háború megindítására.

A szicíliai hadműveletek a háború kezdeti szakaszában a rómaiakra nézve meglehetősen kedvezően alakultak. Hierón syrakusai tyrannos melléjük pártolt. 262-ben a rómaiak az ő támogatásával foglalták el féléves ostrom után Szicília egyik legjelentősebb városát, a karthagóiak kezén levő Akragast. Ez nagy sikernek számított, de a rómaiak már ekkor felismerték, hogy a Karthago elleni háború a továbbiak során nem korlátozódhat szárazföldi hadműveletekre, tehát létre kell hozniuk a római hajóhadat. Ennek hiányában a rómaiaknak minden szárazföldi sikerét jórészt hatástalanították a Szicília és Dél-Itália partjait ostromló karthagói flotta ellenakciói.

Ez fordulópont volt a háború, de bizonyos mértékig a római köztársaság történetében is. Ez az agrárország, amely erejét paraszthadseregének köszönhette, kénytelen volt tengeri hatalmát kiépíteni, vagy lemondani arról az igényéről, hogy vezető helyet foglaljon el a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A rómaiaknak erejük teljes megfeszítésével és görög tanácsadók közreműködésével rendkívül rövid időn belül sikerült létrehozniuk flottájukat, amely 120 nagy hadihajóból állt. Jóllehet, a tengeri hadviselés technikáját még nem ismerték tökéletesen, egy szellemes technikai újítást vezettek be, amely a továbbiak során előnyt biztosított számukra a tengeri ütközetekben.

Ez az újítás az úgynevezett „varjak" (vagyis hegyes kampóval — csőrrel — ellátott csapóhidak) alkalmazása volt. Amint egy ellenséges hajó közelébe férkőztek, a hidat átbillentették a másik hajó fedélzetére, mire az nem tudott többé manőverezni, a római legionariusok viszont a csapóhídon átfutva, az ellenséges hajó fedélzetén nekik megszokottabb körülmények között — mintha szárazföldön lettek volna — bocsátkozhattak harcba.

A fiatal római hajóhad már 260-ban győzelmet aratott a Lipari-szigetek mellett. E győzelem emlékére Rómában olyan márványoszlopot emeltek, amely az elfogott karthagói hajók orraival *(rostra)* volt díszítve *(columna rostrata)*. Ránk maradt az oszlop feliratának egy töredéke is, amelyben a foglyul ejtett és megsemmisített ellenséges hajók száma van felsorolva. A rómaiaknak ezek a sikerek szinte szárnyakat adtak, és 256-ban afrikai vállalkozásra indultak, hogy elfoglalják magát Karthago városát. Kezdetben nagyszerű győzelmeket arattak. Regulus consul, a római sereg főparancsnoka, több ütközetben megverte a karthagói csapatokat és néhány várost el is foglalt. A karthagóiak kénytelenek voltak békét kérni. Regulus azonban oly szilárdan bízott győzelmében, hogy nemcsak elfogadhatatlan békefeltételeket szabott, hanem seregének egy részét is hazabocsátotta Itáliába. A karthagóiak kaptak az alkalmon, és görög zsoldosaik segítségével sikerült döntő csapást mérniük a római seregre. Regulus consul fogságba esett, a római hajóhad pedig, amely a szétvert sereg maradványait szállította, visszafelé menet nagy viharba került és majdnem teljesen elpusztult.

Az afrikai vállalkozás kudarca elhúzta a háborút. A hadműveletek ismét Szicília területére szorultak vissza és váltakozó szerencsével folytak. 251-ben a rómaiak Panormos mellett nagy győzelmet arattak, amely után a karthagóiak kénytelenek voltak majdnem egész Szicíliát elhagyni. De a karthagói sereg parancsnokságát nemsokára Hamilkar Barkas, tehetséges hadvezér vette át, aki a karthagói fennhatóság alatt maradt partmenti városokra és az erősebb karthagói flottára támaszkodva hosszú éveken keresztül aktív védekezéssel tartotta vissza a rómaiakat. A háború sorsa ismét a tengeren dőlt el: a rómaiaknak újból erős hajóhadat kellett létrehozniuk, és 241-ben (az Aegates-szigetcsoportnál, Szicília nyugati partjai előtt) ez az újonnan szervezett flotta győzelmet aratott a karthagóiak fölött.

A 23 esztendeje folyó háborútól kimerült Karthago kénytelen volt békét kérni. Mivel a rómaiak erői is alaposan megfogytak, a senatus készséggel beleegyezett a békekötésbe. A 241-ben kötött békeszerződés szerint a karthagóiak óriási hadisarcot fizettek Rómának, továbbá átengedték Szicíliát, amely így — a Hierónnak meghagyott terület kivételével — Róma első Itálián kívüli birtoka, az első római provincia lett. A rómaiak kihasználták ellenfelük gyengeségét, valamint azt a körülményt, hogy Karthagóban fellázadtak a zsoldosok és a rabszolgák, és nemsokára — a békeszerződés feltételei ellenére — elfoglalták Korzikát és Szardíniát is.

Az első pun háború Róma győzelmével végződött, de a fő kérdés — a Földközi-tenger nyugati vidéke feletti politikai és gazdasági hegemónia kérdése — eldöntetlen maradt. Karthago katonai és politikai jelentősége egyáltalán nem szűnt meg, gazdasági hatalma még kevésbé, úgyhogy a Földközi-tenger nyugati medencéjében a két legerősebb állam vetélkedése nem ért véget. Ilyen körülmények között elkerülhetetlen volt az újabb katonai összecsapás.

AZ ELSŐ PUN HÁBORÚ KÖVETKEZMÉNYEI RÓMÁRA NÉZVE

Az első pun háború igen jelentős gazdasági és politikai következményekkel járt Rómára nézve. A háború lényeges változásokat hozott a római társadalomban. Róma rabszolgatartásra épülő gazdasági élete a hadifogoly-rabszolgák számának hallatlan megnövekedése nyomán felvirágzott; tovább fejlődött a kereskedelem, jelentős mértékben élénkült a pénzforgalom. A Karthago fölött aratott győzelem megszilárdította a római nobilitas helyzetét, de ezzel párhuzamosan előretörtek a római rabszolgatartó társadalom kereskedő és pénzügyi körei, az úgynevezett lovagok is, akik hama-

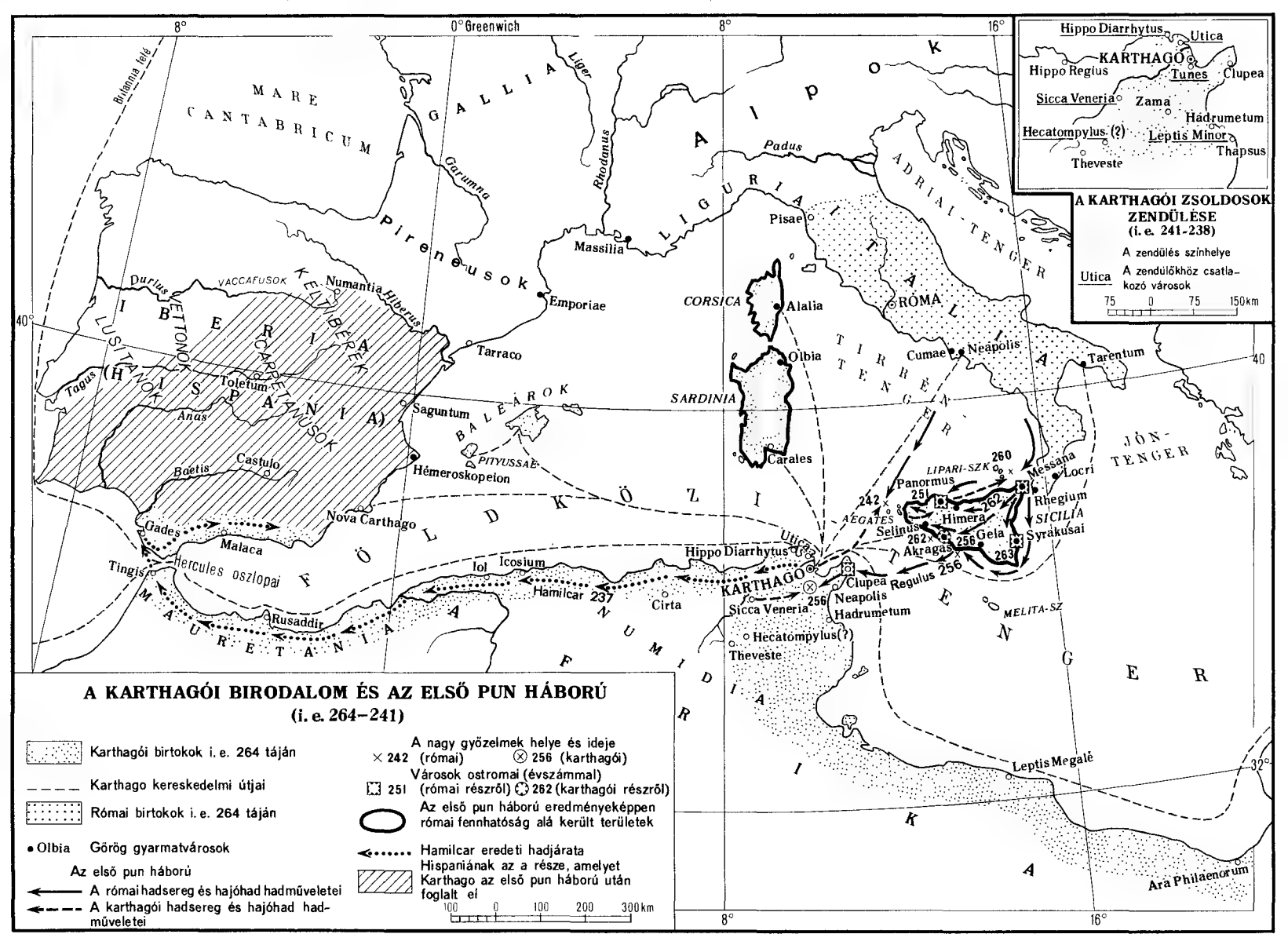
A KARTHAGÓI ZSOLDOSOK ZENDÜLÉSE
(i. e. 241-238)
A zendülés színhelye
Utica A zendülőkhöz csatlakozó városok
75 0 75 150km
Hippo Diarrhytus
Utica
KARTHAGO
Hippo Regius
Tunes
Clupea
Sicca Veneria
Zama
Hadrumetum
Hecatompylus (?)
Leptis Minor
Thapsus
Theveste
A KARTHAGÓI BIRODALOM ÉS AZ ELSŐ PUN HÁBORÚ
(i. e. 264–241)
Karthagói birtokok i. e. 264 táján
Karthago kereskedelmi útjai
Római birtokok i. e. 264 táján
Olbia Görög gyarmatvárosok
Az első pun háború
A római hadsereg és hajóhad hadműveletei
A karthagói hadsereg és hajóhad hadműveletei
A nagy győzelmek helye és ideje
× 242 (római) ⊗ 256 (karthagói)
Városok ostromai (évszámmal)
251 (római részről) 262 (karthagói részről)
Az első pun háború eredményeképpen római fennhatóság alá került területek
Hamilcar eredeti hadjárata
Hispaniának az a része, amelyet Karthago az első pun háború után foglalt el
100 0 100 200 300km
0° Greenwich
8°
16°
40°
32°
MARE CANTABRICUM
GALLIA
Liger
Rhodanus
Garumna
Pireneusok
Alpok
Padus
LIGURIA
ADRIAI-TENGER
Pisae
Massilia
Emporiae
Tarraco
Numantia
Durius
VACCAEUSOK
KELTIBÉRÉK
Hiberus
IBERIA
VETTONOK
LUSITANOK
CARPETANUSOK
(HISPANIA)
Tagus
Toletum
Anas
Saguntum
BALEÁROK
PITYUSSAE
Hémeroskopeion
Castulo
Baetis
Nova Carthago
Gades
Malaca
Tingis
Hercules oszlopai
Rusaddir
MAURETANIA
FÖLDKÖZI
Iol
Icosium
Hamilcar 237
Cirta
NUMIDIA
AFRIKA
CORSICA
Alalia
Olbia
SARDINIA
Carales
ITALIA
RÓMA
Cumae
Neapolis
Tarentum
TIRRÉN-TENGER
JÓN-TENGER
LIPARI-SZK
260
Messana
Locri
Panormus
251
242
AEGATES
Himera
262
Rhegium
SICILIA
Selinus
Gela
Syrakusai
Akragas
263
256
Regulus
Utica
Hippo Diarrhytus
KARTHAGO
Clupea
Neapolis
Hadrumetum
Sicca Veneria
Hecatompylus(?)
Theveste
MELITA-SZ
Leptis Megalé
Ara Philaenorum

rosan önálló politikai követelésekkel álltak elő. A háború után nehéz helyzetbe került viszont a római parasztság. Az emberveszteségek, anyagi áldozatok javarészét a falusi lakosság viselte. A háborús években nem kerülhetett sor gyarmatostelepek létesítésére, ami némileg enyhítette volna a súlyos földkérdést. A háború után a tönkretett Szicíliába való áttelepülés meghaladta a parasztok erejét, úgyhogy ennek az újonnan meghódított területnek is főleg a nobilitas látta hasznát. Az osztályharc fejlődése Rómában az első pun háború után egyrészt a plebs újabb politikai követeléseire, másrészt az államapparátus további demokratizálódására és a lovagok politikai súlyának növekedésére vezetett.

Feltehetően még 241-ben keresztülvitték Rómában a centuriák szerinti beosztás reformját. Ettől fogva minden vagyoni osztály 70—70 centuriát állított ki, tribusonként kettőt (összesen 35 tribus volt). A centuriák átszervezése folytán az első osztálynak a Servius Tullius-féle reformok kora óta élvezett kiváltságai megszűntek, és a szavazások eredménye most már nem egy, hanem három vagyoni kategória szavazatainak összegétől függött.

I. e. 232-ben Gaius Flaminius néptribunus a népgyűlések falusi többségének érdekében azt a javaslatot terjesztette elő, hogy küldjenek ki telepes csoportokat (coloniákat) a Gallia Cisalpina körüli termékeny és a paraszti telepeseknek megfelelő területre. Flaminius javaslatát a népgyűlés a senatus tiltakozása ellenére is elfogadta. Flaminius vezetése alatt egy három tagból álló különleges földbirtokrendező bizottságot küldtek ki, amely haladéktalanul a coloniák szervezéséhez látott. Ez azonban háborúra vezetett a gallokkal, akik 225-ben be is törtek Észak-Etruriába. A rómaiak szétverték a gall csapatokat és elfoglalták két gall törzs (a Boii és Insubres) területét.

Flaminius nemcsak a római parasztság, hanem a városi lakosság megerősödött kereskedő és pénzügyi köreinek, a lovagoknak az érdekeit is képviselte. Támogatásával éppen az ő érdekükben fogadtatta el 220-ban Claudius néptribunus azt a törvényt, amely a senatoroknak és fiaiknak megtiltotta nagy kereskedelmi hajók tartását, vagyis korlátok közé szorította a nobilitas kereskedelmi műveleteit. A nobilisok kénytelenek voltak minden pénzüket a mezőgazdaságba fektetni, míg a kereskedelem és a pénzügyi ténykedés a lovagok érdekkörébe tartozott. Annyi bizonyos, hogy a lovagok egyre növekvő gazdasági hatalma és politikai aktivitása fontos szerepet játszott a Karthagóval való újabb katonai összeütközés előkészítésében.

KARTHAGO AZ ELSŐ PUN HÁBORÚ UTÁN

Karthagóban közvetlenül az első pun háború befejezése után nagyarányú felkelés robbant ki, amely három teljes évig (241—238) tartott. Ezt a megmozdulást általában zsoldosfelkelésnek szokták emlegetni és Karthagónak a háborúban elszenvedett vereségével hozzák összefüggésbe. Valójában a felkelés okai mélyebben gyökereztek, a felkelés társadalmi bázisa sokkal szélesebb volt: a deklasszált zsoldosokkal együtt részt vett benne az elnyomott bennszülött lakosság is, amelynek vállára a háború vége felé elviselhetetlen adóterheket raktak.

A felkelők száma mintegy 40 000 főre rúgott. A városon kívül Karthago egész területe az ő kezükön volt, a város is csak hatalmas erődítményeinek köszönhette, hogy kiállta az ostromot. A felkelők sikerei a karthagói oligarchiát döntő fontosságú lépésekre kényszerítették. A felkelők elleni hadműveletek vezetését Hamilkar Barkasra bízták, akinek kíméletlen rendszabályokkal, részben azonban engedmények árán és tárgyalások révén sikerült elfojtania ezt a méreteiben hatalmas felkelést.

A felkelés eltiprása után Hamilkar Barkas rendkívüli befolyásra tett szert Karthagóban. Mivel ő maga a jelek szerint a közepes rabszolgatartók és kereskedők széles köreire támaszkodott, a nagy rabszolgatartókból álló karthagói oligarchia gyanakvó szemmel nézte és féltékeny volt sikereire: Hamilkar népszerűsége és befolyásának erősödése könnyen vitássá tehette volna az oligarchia poli-

tikai vezető szerepét. A Róma elleni háború elvesztése a karthagói arisztokráciát óvatosabb külpolitikára késztette. Hamilkar viszont azoknak a karthagói társadalmi rétegeknek az érdekeit képviselte, amelyek a Rómával való újabb összecsapást elkerülhetetlennek vélték és éppen ezért az aktív felkészülést sürgették.

Hamilkar, hogy az eljövendő háború esetére megfelelő felvonulási területet biztosítson, azonkívül pedig Karthagót Szicília elvesztéséért kárpótolja, Hispania meghódításához látott, ahol — mint már említettük — az ország déli partszegélyén egész sor város és támaszpont régóta a karthagóiak birtokában volt.

Hamilkar i. e. 237-ben szállt partra csapataival Hispaniában. Kilenc év leforgása alatt sikerült az ibériai törzsek kétségbeesett ellenállását megtörve Hispania jelentős részét elfoglalnia, de 228-ban egy ütközetben elesett.

Hamilkar veje és utóda, Hasdrubal, tovább folytatta Hispania meghódítását. Az ő főparancsnokságának idején alapították a félsziget délkeleti partján Új-Karthago (Carthago Nova, Cartagena) városát, amely csakhamar a karthagóiak legfontosabb hispaniai támaszpontjává fejlődött. A város környékén megkezdték az ezüstbányák kiaknázását, ami rendkívül nagy jövedelemhez juttatta Hasdrubalt. Ennek egy részét Karthagóba küldte, másik részét pedig a zsoldos sereg szervezésére és növelésére fordította.

A karthagóiak hispaniai sikerei nagy nyugtalanságot keltettek Rómában. De a rómaiak ezekben az években a gallok elleni háborúval voltak elfoglalva, úgyhogy semmit sem tehettek Hasdrubal ellen. Mindössze olyan értelmű szerződést kötöttek vele (226-ban), hogy a karthagóiak nem haladhatnak túl az Ibér- (Ebro-) folyó vonalán. Ez azonban azt jelentette, hogy az Ibértől délnyugatra, vagyis Hispania nagyobb részében elismerték a karthagóiak teljes szabadságát.

221-ben Hasdrubalt egy bennszülött lakos meggyilkolta. Helyét Hamilkar Barkas huszonhatéves fia, Hannibal foglalta el.

Hannibal, az ókor egyik legnagyobb hadvezére, kétségtelenül kiváló egyéniség volt. Rendkívüli képességet árult el a politika és a diplomácia terén is. A Róma elleni háború esetére kidolgozott terve nem volt pusztán haditerv, hanem egyben politikai program is, amely számításba vette a római állam és a fennhatósága alá kényszerített itáliai közösségek közti ellentétek kihasználását. Azt is hangsúlyoznunk kell, hogy Hannibal mint kiváló hadvezér nagyszerűen értett a szervezéshez, és az ókori történetírók feljegyzései szerint rendkívüli tekintélynek és népszerűségnek örvendett katonái körében.

Hannibal, amikor átvette a főparancsnokságot, Hispaniában Hamilkar és Hasdrubal politikáját folytatta tovább. Hispania délnyugati részén már csak egyetlen olyan város maradt, amelyet még nem ért el a karthagói hódítás: Saguntum. A rómaiak külön követséget menesztettek Hannibalhoz azzal az üzenettel, hogy Saguntummal szemben tartózkodjék ellenséges cselekményektől. Hannibal nagyon jól tudta, hogy Saguntum elfoglalása elkerülhetetlenül összeütközésre vezet Rómával, mégis ostrom alá fogta, és nyolc hónapi ostrom után el is foglalta a várost. Ennek következtében 218 tavaszán megkezdődött a második pun háború, amelyet több ókori történetíró „Hannibali háborúnak" is nevezett.

A MÁSODIK PUN HÁBORÚ. HANNIBAL BETÖRÉSE ITÁLIÁBA

A rómaiak a következő haditervet dolgozták ki: a szárazföldi és tengeri erőket — mint rendesen — most is megosztották a 218. évre választott két consul között, azzal, hogy az egyik Szicíliában összpontosítsa csapatait, onnan keljen át Afrikába, és ott, az ellenség hazájában, Karthago közvetlen közelében kezdje meg a hadműveleteket, míg a másik consulnak csapataival Hispaniába kellett átkelnie, hogy ott lekösse Hannibal seregét. Hannibal energikus és villámgyorsan végre-

hajtott ellenakciói azonban felborították ezeket a számításokat és a rómaiak stratégiai tervének megvalósítását jó néhány évvel hátravetették.

218 tavaszán Hannibal serege (80 000 gyalogos, 12 000 lovas és 37 harci elefánt) megindult és Hispania nyugati partja mentén észak felé vonult. Amikor a karthagóiak a Pireneusokon való átkelés után elérték a Rhodanus- (Rhône-) folyót, világossá vált Hannibal szándéka, hogy ti. észak felől akar Itália területére nyomulni. Ez a rómaiakat arra kényszerítette, hogy elálljanak eredeti haditervüktől. Most mindkét consuli sereg észak felé vonult, hogy ott csapjon össze Hanniballal.

Hannibal közben az Alpesekhez ért. Serege számára ez volt az egész hadjárat egyik legnehezebb szakasza: áthatolni a jeges meredélyeken, a járhatatlan hegyi ösvényeken, nemegyszer hóviharban.

Trasumenus Lacus

Mindez a karthagói sereg számára, amely nem ismerte a havat és a hideget, rendkívül súlyos megpróbáltatás volt. Az Alpeseken való átkelés harminchárom napig tartott. Amikor Hannibal leereszkedett Itáliába, a Padus- Po-) folyó völgyébe, és szemlét tartott, óriási veszteségeket kellett megállapítania: alig maradt 20000-nél valamivel több gyalogosa és 6000 lovasa. Majdnem valamennyi harci elefántja elpusztult. Gallia Cisalpinában, amelyet a rómaiak nemrégiben foglaltak el, a karthagói hadvezérnek sikerült pihenőhöz juttatnia és a bennszülött törzsek egységeivel jelentős mértékben feltöltenie kimerült seregét.

Az első összecsapások még 218 végén, a Ticinus- és a Trebia-folyónál (a Padus mellékfolyóinál) zajlottak le a rómaiakkal. A rómaiak mindkét ütközetben vereséget szenvedtek. Az egész Alpeseken inneni Gallia Hannibal ellenőrzése alá került. A következő év tavaszán Hannibal Észak-Etruria ellen vezette seregét. A 217. évi consul, Gaius Flaminius, a gallok ellenében nemrég vezetett hadműveletek hőse, a Hanniballal való találkozást Arretium városa mellett, jól megerősített hadállásokban várta. Hannibal azonban nem akart időt és energiát vesztegetni megerősített állások megostromlására, ezért Arretiumot megkerülve olyan terepen vezette át seregét, amelyet az Arno-folyó áradása miatt akkor járhatatlannak gondoltak. Három éjjel és négy napon keresztül gázolt a karthagói sereg a mocsarakon keresztül, néha derékon felül érő vízben. Az elhullott állatok tetemein pihentek, maga Hannibal az egyetlen megmaradt elefánt hátán ült. Az átkelés célját mégis sikerült elérnie: Flaminius hadállásainak megkerülésével kijutott a Róma felé vezető útra.

Amikor Flaminius értesült ellenfele hadmozdulatáról, nyomban a karthagói sereg üldözésére indult. Egy kora reggel a római sereg kellő felderítés nélkül a Trasumenus-tó északi partja és a környező dombok közti szűk terepszakaszra érkezett. Hannibal itt csapdát készített, és mikor a római sereg zöme leereszkedett a völgybe, a Hannibal által megadott jelre a karthagói csapatok egyszerre lezúdultak a környező dombokról. A csata inkább tömegmészárlás volt, semmint megszokott ütközet. A keskeny völgyszorosban a rómaiak nem tudtak harci rendbe felsorakozni, és mikor az ellenség körülfogta őket, teljesen elvesztették fejüket. Sokan a tó vizébe vetették magukat és ott pusztultak. Csaknem az egész római sereg és maga Flaminius is elesett.

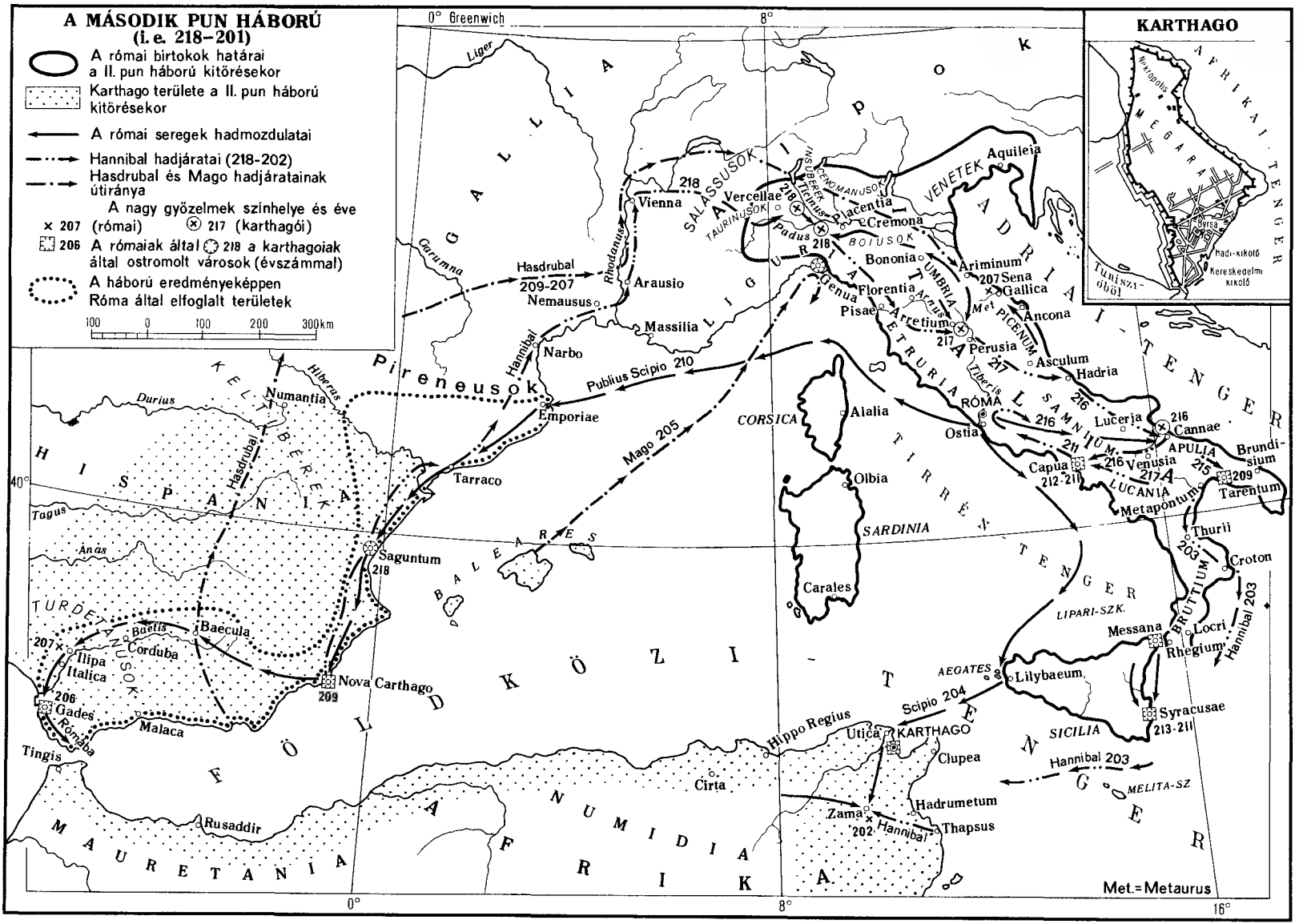
A MÁSODIK PUN HÁBORÚ
(i. e. 218–201)
A római birtokok határai a II. pun háború kitörésekor
Karthago területe a II. pun háború kitörésekor
A római seregek hadmozdulatai
Hannibal hadjáratai (218-202)
Hasdrubal és Mago hadjáratainak útiránya
A nagy győzelmek színhelye és éve
× 207 (római) ⊗ 217 (karthagói)
206 A rómaiak által 218 a karthagoiak által ostromolt városok (évszámmal)
A háború eredményeképpen Róma által elfoglalt területek
100 0 100 200 300km
KARTHAGO
AFRIKAI-TENGER
Nekropolis
MEGARA
Byrsa
Hadi-kikötő
Kereskedelmi kikötő
Tuniszi-öböl
0° Greenwich
8°
16°
40°
GALLIA
Liger
Garumna
Rhodanus
Vienna
Arausio
Nemausus
Massilia
Narbo
Hannibal
Hasdrubal 209-207
Pireneusok
Publius Scipio 210
Emporiae
Tarraco
Mago 205
Saguntum
218
Numantia
Durius
Hiberus
KELTIBÉREK
HISPANIA
Hasdrubal
Tagus
Anas
TURDETANUSOK
Baetis
Baecula
Corduba
207
Ilipa
Italica
206
Gades
Rómába
Malaca
Tingis
Nova Carthago
209
Rusaddir
MAURETANIA
FÖLDKÖZI-TENGER
BALEARES
LIGURIA
SALASSUSOK
TAURINUSOK
INSUBEREK
Ticinus
CENOMANUSOK
Vercellae
Placentia
Cremona
Padus
BOIUSOK
Bononia
Genua
Florentia
Pisae
Arretium
Arnus
UMBRIA
Ariminum
207 Sena
Gallica
Met
PICENUM
Ancona
Perusia
217
Asculum
Hadria
ETRURIA
Tiberis
RÓMA
Ostia
SAMNIUM
Lucerja
216
Cannae
APULIA
Brundisium
Venusia
Capua
212-211
LUCANIA
Metapontum
Tarentum
209
Thurii
Croton
BRUTTIUM
Hannibal 203
Locri
Rhegium
Messana
Syracusae
213-211
SICILIA
Lilybaeum
AEGATES
LIPARI-SZK.
TIRRÉN-TENGER
CORSICA
Alalia
Olbia
SARDINIA
Carales
Scipio 204
Utica
KARTHAGO
Clupea
Hippo Regius
Cirta
Zama
202
Hannibal
Hadrumetum
Thapsus
Hannibal 203
MELITA-SZ
NUMIDIA
AFRIKA
Met.=Metaurus

Mikor híre terjedt a trasumenusi vereségnek, Rómában pánik ütötte fel a fejét. Minden pillanatban várták, hogy mikor tűnik fel az ellenség a város kapui előtt. A senatus ostromállapotot rendelt el és Quintus Fabius Maximust dictatorrá nevezte ki. A Tiberis hídjait lerombolták, és gyors tempóban a város megerősítéséhez láttak.

Hannibal azonban nem Róma ellen vonult, hanem hadseregét Umbrián és Picenumon keresztül az Adriai-tenger partvidékére vezette ki. Úgy gondolta, hogy Róma elfoglalása hosszú ideig tartó ostrommal járna, az ilyen ostrom pedig kockázatos vállalkozás volna, ha közben az itáliai hátország még nincs meghódítva. Azonkívül már sikerült a gallokat maga mellé állítania, és ennek a tapasztalatnak az alapján Közép- és Dél-Itália lakosságának támogatására, sőt esetleg felkelésére is számíthatott a római fennhatóság ellen. Ezért Hannibal, amerre csak vonult, tűzzel-vassal pusztította a római polgárok földjeit és gazdaságait, ugyanakkor azonban kímélte az italikusokéit, a közülük ejtett foglyokat pedig váltságdíj nélkül szabadon bocsátotta.

Quintus Fabius Maximus dictator, az új sorozásokkal toborzott római hadsereg vezére, okult a három vesztett csatából. Annak tudatában, hogy a karthagóiak a harctéren, a nyílt csatában erősebbek a rómaiaknál, az ellenfél kifárasztásának taktikájára tért át. Mindig kitért a Hannibal főerőivel való megütközés elől, inkább csak nyomában járt, rajtaütött egyes csapatrészeken és az élelmiszerkészletek megsemmisítésével megnehezítette a karthagói hadsereg ellátását. Ez a taktika azonban nem számíthatott sem népszerűségre, sem támogatásra a lakosság, elsősorban a parasztok részéről, akik az elhúzódó háború és az ellenséges hadseregnek Itália földjén való időzése miatt teljesen tönkrementek.

Ezért a „Cunctator"-nak (habozónak, késlelkedőnek) elnevezett Fabius Maximus dictatori teljhatalmát nem hosszabbították meg, és a 216. évre Lucius Aemilius Paullust és Gaius Terentius Varrót választották consullá. Varro, a római parasztság érdekeinek képviselője, lelkes híve volt a határozott hadviselésnek és azt ígérte, hogy még aznap vet véget a háborúnak, amikor megpillantja az ellenséget.

A CANNAEI CSATA. FORDULAT A HÁBORÚ MENETÉBEN

216 júniusában nevezetes csata zajlott le Cannae — kis apuliai város — határában. A rómaiak a csata előtt 80 000 gyalogosból és 6000 lovasból álló hadsereget sorakoztattak fel; Hannibal gyalogosainak a száma ezzel szemben mindössze 40 000 volt, viszont 14 000 főnyi lovassága nemcsak számban, hanem minőségben is felülmúlta a rómait.

A római csapatok a csatatéren szabályszerű harci rendben álltak fel: középen helyezkedett el a nehézfegyverzetű gyalogság zöme. A hadrend mélysége hetven sor volt. A lovasság a szárnyakra került. Hannibal viszont félhold alakjában állította fel csapatait, amelynek domború oldala fordult az ellenség felé. A hadrend közepén volt elhelyezve a 20 000 főnyi gall és ibériai gyalogság, mint a legkevésbé ütőképes seregrész. A gyalogság java, a líbyai katonaanyag, a szárnyakon helyezkedett el, kissé hátrább. A félhold két végéhez kapcsolódtak a lovas egységek.

Hannibal jól számított: a rómaiak megrohamozták felsorakoztatott erőinek a közepét. A kitűnő római gyalogság nyomására a gall és ibériai seregrész hátrálni kezdett. A római gyalogság fokozta nyomását, s így mélyen a karthagói sereg egységei közé ékelődött. Eközben a karthagói lovasság az előnyomuló római gyalogság háta mögé került. A rómaiak csak akkor hagyták abba az előnyomulást, amikor a hátsó sorok már kénytelenek voltak megfordulni, hogy a váratlan támadás ellenében védekezzenek. Ugyanakkor jobbról is, balról is válogatott líbyai gyalogos egységek rontottak a rómaiakra.

Hiába volt a rómaiak számbeli fölénye: teljesen körülkerítették őket. Soraik összekavarodtak, pánik ütött ki köztük. Hihetetlen volt a pusztulás: 54 000 római katona esett el a csatatéren, 18 000-en pedig karthagói fogságba kerültek. Hannibal ugyanakkor mindössze 6000 em-

bert vesztett. Cannaet már az ókorban is a hadvezetési művészet felülmúlhatatlan példájának tekintették. Később minden olyan nagy haditettet a „cannaei" jelzővel illettek, amely az ellenséges csapatok bekerítésével és teljes megsemmisítésével végződött.

Hannibal cannaei győzelme széles körű visszhangot keltett: a dél-itáliai községek egymást követve pártoltak át Hannibalhoz. A rómaiaktól elszakadt Bruttium, valamint Samnium és Lucania jelentős része. Campaniában, ahova Hannibal a cannaei csata után vonult, az ő oldalára állott Capua és több környékbeli város.

De Hannibal sikereire Itália határain túl is felfigyeltek. V. Philippos makedón király szövetséget és katonai segítséget ajánlott fel neki. Szicíliában Hannibalhoz pártolt Syrakusai, és a rómaiaknak már az egész sziget elvesztésétől kellett tartaniuk. Még a karthagói kormányzat is, amely eddig nyugtalanul figyelte Hannibal sikereit és nem részesítette őt semmiféle támogatásban — nyilván félt egyre növekvő népszerűségétől — most azt ígérte, hogy erősítéseket fog küldeni.

A cannaei csata volt Hannibal sikereinek csúcspontja, de egyben ez volt utolsó nagy győzelme is. Utána fordulat következett be a háború menetében, a rómaiak javára.

Ennek az a magyarázata, hogy a hadműveletek sokáig elhúzódtak, és Hannibalnak mégoly nagy sikerei sem tudták eldönteni az egész háború kimenetelét. Számára a stratégiai helyzet egyáltalán nem alakult kedvezően. Döntő jelentőségű volt Rómára nézve az a körülmény, hogy Közép-Itália hű maradt hozzá: a rómaiak innen merítették tartalékerőik javát. Nem kevésbé végzetes szerepet játszott Hannibalra nézve a karthagói kormányzat rövidlátó politikája, melynek következtében az ellenséges területen tartózkodó karthagói hadseregnek semmiféle rendszeres kapcsolata a fővárossal nem volt, elapadtak az ember- és hadianyag-utánpótlás forrásai. Hannibalnak és seregének tehát nemcsak az ellenséges hadsereggel kellett szembenéznie, hanem valójában egy egész rendszerrel kellett harcolnia, amelynek megdöntéséhez kevésnek bizonyult néhány győztes csata. Végül pedig a római hadsereg, amely szabad polgárokból és nem zsoldosokból állt, erkölcsi tekintetben összehasonlíthatatlanul erősebb és megbízhatóbb volt, mint Hannibal zsoldosserege.

A rómaiak az előző évek keserves tapasztalataiból okulva a cannaei csata után nem siették el a dolgot, hanem nagyon is óvatosan jártak el. A további hadműveleteket lényegében még Fabius Maximus taktikája alapján folytatták. Itáliában gondosan kerülték az összecsapást az ellenség főerőivel, mindössze arra szorítkoztak, hogy megmaradt területeiket megvédjék, egyben pedig az ellenséges erőket kifárasszák. Ez a hadviselési módszer annyira hatásosnak bizonyult, hogy rövid idő leforgása alatt lehetővé tette a rómaiak számára annak a hadászati tervüknek a megvalósítását, amelyet még a háború legelején dolgoztak ki: elérkezett az ideje, hogy a hadműveletek súlypontját Itália határain kívülre helyezzék.

A RÓMAIAK SIKEREI. HANNIBAL VERESÉGE

Először is Szicíliába irányítottak jelentős erőket, és ostrom alá fogták Syrakusait. Másfél évig tartó ostrom után Syrakusai elesett (211-ben), és Szicília újra római birtok lett. Hispaniába Publius Cornelius Scipiót, a tehetséges fiatal hadvezért küldték, aki később az „Africanus" melléknevet kapta. Az itt állomásozó karthagói csapatokkal folytatott heves harcok után Scipio elfoglalta a karthagóiak legfontosabb hispaniai bázisát, Új-Karthago városát (209-ben), miközben a pun hódítókra gyűlölettel tekintő bennszülött törzsek támogatását is kihasználta.

A rómaiak aktívabb hadviselésre tértek át Itália területén is. Az ostrom alá fogott Capua nem adta meg magát, mert reménykedett Hannibal segítségében. Hannibal azzal próbálta elvonni a rómaiak erőit ostromállásaikból, hogy támadást intézett Róma városa ellen — az egész háború folyamán egyetlen támadását. Arra számított, hogy a római csapatok maguktól felhagy-

nak Capua ostromlásával és utána vetik magukat, hogy felmentsék a fővárost. A rómaiak azonban ez alkalommal átláttak Hannibal hadviselésén: Capua ostromát tovább folytatták, és amikor a karthagóiak megjelentek Róma falai alatt, látniuk kellett, hogy a város hosszabb védekezésre is felkészült. Hannibal egy ideig Róma közelében táborozott, majd a környék feldúlása után elvonult. Röviddel ezután (211-ben) a rómaiak kezére került az ostromlott Capua.

Hannibal helyzete ezek után a kudarcok után válságosra fordult. Az itáliai népek hangulatában hirtelen fordulat állott be: egyik város a másik után, egyik község a másik után ismerte el újra Róma fennhatóságát. Hannibal, miután a karthagói kormányzattól nem kapta meg az ígért erősítéseket, a legvégső eszközhöz folyamodott: öccséhez, Hasdrubalhoz fordult, hogy siessen segítségére a Hispaniában hagyott karthagói csapatokkal. Hasdrubal megismételte bátyjának alpesi átkelését: sikerült csapatait Észak-Itáliába vezetnie, de itt a római hadsereg túlnyomó erejével találta magát szemben és megsemmisítő vereséget szenvedett. Hannibal elvesztette utolsó reményét is arra, hogy a háborút megnyerhesse.

205-ben a Hispaniából hazatért Scipio kezdeményezésére hozzáláttak a római hadászati terv utolsó láncszemének a megvalósításához: előkészítették az afrikai hadjáratot. Ez a hadjárat logikus betetőzése volt a valójában már megnyert háborúnak. Amikor a római csapatok Scipio vezérlete alatt megjelentek Észak-Afrikában, a karthagói kormányzat sietve visszahívta Hannibalt. Az a Hannibal, aki tizenöt esztendős itáliai időzése alatt egyetlen vereséget sem szenvedett, most kénytelen volt onnan kivonulni és ezzel az egész hadjárat kudarcát elismerni.

202 tavaszán a Karthagótól délre fekvő Zama nevű falu melletti csatában Hannibal — életében először és utoljára — teljes vereséget szenvedett. A Hannibal fölött aratott győzelemben döntő szerepe volt a numidiai lovasságnak, melynek parancsnoka, Massinissa király már régebben a rómaiakhoz pártolt.

A következő évben aláírták a békeszerződést. A feltételek súlyosak és megalázóak voltak a karthagóiakra nézve. Le kellett mondaniuk minden tengeren túli birtokukról, köztük Hispaniáról is, és a római senatus engedélye nélkül még a szomszédos törzsekkel sem viselhettek háborút. Róma azonkívül Karthagót óriási jóvátételre (10 000 talentumra) és arra kötelezte, hogy kiszolgáltassa egész hajóhadát és valamennyi harci elefántját.

Így végződött a második pun háború, amely a karthagói gyarmatbirodalom bukására vezetett és végleg megtörte katonai és politikai hatalmát. Róma a háború győzelmes befejezése nyomán rendkívül fontos előnyökhöz jutott. A már addig is nagy itáliai állam most rabszolgatartó nagyhatalommá lépett elő, amely Karthago kiszorítása után feltétlen ura lett a Földközi-tenger egész nyugati medencéjének.

A második pun háború befejezése után új fejezet kezdődött a római terjeszkedés történetében: a rómaiak most már a hellenisztikus Kelet országaiba hatoltak be. Ezt a terjeszkedést megkönnyítette a hellenisztikus államok bonyolult nemzetközi helyzete és belső válsága.

3. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI VÁLSÁGA

Az i. e. III. század vége bizonyos értelemben határkő a hellenisztikus államok társadalmi és gazdasági történetében. A rabszolgatartó viszonyok fejlődése a Földközi-tenger egész világában ettől az időtől fogva egyre intenzívebb jelleget öltött. Egyre sűrűbben fordult elő, hogy embereket tömegesen kényszerítettek rabszolgasorba, hogy egész városokat és falusi településeket raboltak ki és kíméletlenül elbántak a békés lakossággal. Amikor például az aitóliaiak Lakóniára törtek (i. e. 240 táján), mintegy 50 000 embert hurcoltak fogságba és adtak el rabszolgának;

Mantineia elfoglalása (i. e. 223-ban) egész lakosságának rabszolgasorba süllyesztésével járt együtt. Az i. e. II. században még az addiginál is nagyobb méreteket öltött a kalózkodás. A kalózok rengeteg embert hurcoltak el és adtak el rabszolgának. A Taurus-hegység csúcsán emelt Olympos nevű erőd Zénikétés kalózfőnök menedéke volt, a syriai Gindaros városa pedig valóságos rablófészekké épült ki. Ugyanilyen kétes hírnévnek örvendett Jaffa kikötője is. A nagy tengerparti városok (például az észak-föníciai Arados) kapcsolatokat létesítettek a kalózokkal és részt vettek akcióikban. A syriai hegyek közt élő arabok és ituraiosok le-lecsaptak a völgyekben megtelepedett földművelőkre. A tengeri kalózkodás és a szárazföldi rablás az akkori körülmények között, amikor oly nagy kereslet volt rabszolgák iránt, óriási jövedelemmel járó foglalkozássá fejlődött.

Egyre világosabban kirajzolódott az az út, amelyen azután a rabszolgatartó társadalmak fejlődése a következő két évszázad folyamán haladt. Ebből a szempontból rendkívüli fontosságú volt Róma megjelenése a nemzetközi küzdőtéren. A római hódításokat és Róma keleti politikáját az i. e. II—I. században jelentős mértékben Itália gazdasági fejlődésének feltételei és a római rabszolgatartó oligarchia érdekei határozták meg. Bár időnként — politikai céljainak szolgálatában — Róma is hozott rendszabályokat a kalózok ellen, ez mégsem gátolta abban, hogy elősegítse a kalózgarázdálkodás és az emberkereskedelem elburjánzását. Kisázsia hellenisztikus államainak — Bithyniának, Pontosnak, Kappadokiának stb. — királyai maguk bocsátották áruba rabszolgaként saját „népeiket" és mások embereit, alaposan kihasználták ezt a jövedelemszerzési lehetőséget. A nyugatra exportált rabszolgák száma gyorsan nőtt, áruk viszont csökkent, kizsákmányolásuk pedig rendkívül kegyetlenné vált. A rabszolgakereskedelem fő központja a II. században Délos szigete lett.

Míg Rómában a rabszolgatartás fejlődése a rabszolgatartó gazdálkodás felvirágzására vezetett, a keleti hellenisztikus országok általános gazdasági helyzete a II. században annál rosszabbra fordult. A mezőgazdaság és a kézműipar hanyatlása, amelynek jelei már a III. század végén is mutatkoztak, lassanként egyre szembetűnőbbé vált. Különösen szemléltetően világítják meg ezt a folyamatot a ptolemaiosi Egyiptom törvényhozási, valamint gazdasági számviteli dokumentumai.

EGYIPTOM HELYZETE A II—I. SZÁZADBAN

Az az adórendszer, amelyet Egyiptom gazdasági felvirágzásának idején vezettek be és törvényesítettek, az egyiptomi parasztokat és kézműveseket mindennemű érdekeltségüktől megfosztotta, ami a munkához fűzte őket. Az adók és beszolgáltatások szüntelen fokozása összeütközésekre vezetett egyrészről a földművesek, másrészről a földbirtokosok és a királyi hivatalnokok között, de ugyancsak kiéleződtek az ellentétek a kézművesek és a műhelybérlők között is. A termelés mennyisége valószínűleg már az i. e. III. század második felében csökkenni kezdett mind a mezőgazdaságban, mind az iparban, de ennek a folyamatnak a következményei csak a későbbi időkből származó dokumentumokban tükröződnek. Például az az utasítás, amelyet Ptolemaios Philopatór uralkodása alatt (nem sokkal i. e. 217 után) adtak ki, előírja az oikonomosnak: ügyeljen arra, hogy az egész föld be legyen vetve, s a bevetetlen és rosszul bevetett területekről idejekorán tegyen jelentést; gondoskodjon arról, hogy a nomos területén a takácsműhelyekben minden szövőszék, az olajütőkben minden prés üzemben legyen és a megkövetelt minőségű árut termelje. (A felhasználatlan felszerelési tárgyakat be kellett szolgáltatni a királyi raktárakba.) Ebből világosan kitűnik, hogy már a III. század végén megkezdődött a földek elhanyagolása, és a kézműipari műhelyek nem dolgoztak teljes kapacitással.

Az i. e. II. század vége felé a földművelés hanyatlása ijesztő méreteket öltött. A ránkmaradt részletes földkataszterek és egyéb faiyumi dokumentumok az állami földeken folyó gazdálkodás pangását bizonyítják; egyre nőtt a kihasználatlan földterület, csökkent a megművelt földek után

járó bérleti díj átlagos összege. Mindez azonban egyáltalán nem a földművesek helyzetének javulását, hanem kizárólag az államkincstár jövedelmi forrásainak az elapadását jelzi. Kerkeosiris faluban például a királyi kincstár számára hasznosított földterület az említett kataszterek adatai szerint ötven esztendő alatt a felére zsugorodott.

A különféle nem hasznosított földek között voltak homokos, a sivataghoz közel álló területek, amelyeket nem lehetett kellőképpen öntözni, vagy — fordítva — olyanok, amelyeket az elmocsarasodás miatt nem lehetett megművelni. De a kataszterek adataiból az is kiviláglik, hogy gyakran magas összegű bérleti díjjal járó, termékeny földek is ugaron maradtak. Az öntözőrendszer állapota leromlott, a csatornák és gátak hibáit senki sem hozta rendbe. A kormányzat hiába kísérletezett azzal, hogy a műveletlenül hagyott parcellákat katonai telepeseknek juttatta, vagy kényszerbérletbe adta, esetleg kedvezményes feltételekkel időhöz sem kötötte a bérletet, a megműveletlen földterület mégsem akart csökkenni.

A királyi földek területe a megműveletlen földterületek kiesésén kívül az átengedett földek növekedése folytán is egyre zsugorodott. Az i. e. II. és I. század dokumentumai nem említenek olyan adománybirtokokat, mint amilyenek például II. Ptolemaios uralkodása alatt Apollónios dioikétéséi voltak, viszont annál inkább elterjednek a görög—makedón és egyiptomi arisztokrácia, papság és a kléruchosok magánbirtokainak egyéb kategóriái. A II. és I. században földbirtokosi jogaik egyre inkább megszilárdultak. A földművelés helyzete azonban az átengedett földeken alig volt különb, mint a királyi birtokokon: ezeken a földeken is egyre nőtt az ugaron hagyott, tehát hasznot nem hajtó parcellák száma.

A földművelés siralmas helyzetének legfőbb oka az volt, hogy a királyi földművelők elszökdöstek kóméikból, s ennek folytán nem állott rendelkezésre elegendő munkaerő. A lakó- és munkahelyről való önkényes távozás *(anachórésis)* az i. e. II. században tömegjelenséggé vált. Nem véletlen az, hogy a királyi földek jövedelmének zuhanásszerű csökkenése egybeesik az i. e. 131. évi véres polgárháború kitörésével.

A kézműipari termelésben szintén megfigyelhetők a hanyatlás nyomai: az adóteher és a hivatalnokok önkényeskedése nem ritkán a felszerelés elkobzását és a kézműves teljes anyagi csődjét vonta maga után. A termelés mennyiségi csökkenésének természetesen meg kellett mutatkoznia a kereskedelem alakulásában is. A belkereskedelem ijesztően szűkült, a kivitel csökkent. Az egyiptomi belkereskedelmet akadályozták a gyakori felkelések és dinasztikus viszálykodások. A királyi közigazgatás gyakran megtiltotta, hogy árut vigyenek ki valamely nomosból máshova — árukivitelt csupán Alexandreiába engedélyezett. Koilésyria, Fönícia és Palesztina, valamint a Dél-Arábiába vezető karavánutak elvesztése után Egyiptom szerepe a közvetítő kereskedelemben is vesztett jelentőségéből.

A gazdasági hanyatlás elsősorban a királyi gazdaságokban éreztette hatását: csökkent a jelentőségük Egyiptom gazdasági életében, kisebb lett a királyi földek mennyisége, megszűnt a kézműves üzemek királyi monopóliuma. Míg az első három Ptolemaios uralkodása alatt az állam a jövedelem növelése érdekében szorgalmazta az öntözőrendszer bővítését, új földek művelhetővé tételét, a katonai telepítést, a mezőgazdaság, a kézműipar és a kereskedelem fejlesztését, addig most a Ptolemaiosok kormánya képtelen volt hasonló lépésekre, és gazdasági tevékenysége hovatovább csak a pénzügyi és rendőri funkciók ellátására korlátozódott.

Ennek megfelelően megváltozott a közigazgatás szerkezete is. Jelentős mértékben bővült a stratégos hatásköre: azonkívül, hogy rendelkezett a nomos közigazgatása, kléruchosai és rendőrsége fölött, ő ellenőrizte az i. e. II. században a pénzügyeket és az adógépezetet is. Az oikonomos hivatali kötelességét most ketten végezték el: az egyik oikonomos a pénzben befolyó jövedelmekre, a másik a természetbeni beszolgáltatásokra ügyelt fel. Észrevehetően fontosabb lett a rendőri apparátus szerepe: ez is az egyiptomi osztályharc kiéleződését bizonyítja.

Ugyanakkor megnőtt a magángazdaságok szerepe és a helyi közigazgatás hatalma. A helyi hivatalnokoknak a központi hatalomtól való függetlenségére mutatnak olyan tények, mint például a védnökség intézményének megjelenése: a beszolgáltatásoktól és a helyi közigazgatás visszaéléseitől szenvedő lakosság valamelyik főbb tisztviselőhöz folyamodott oltalomért. A hatalommal való visszaélés a II. század végefelé olyan méreteket öltött, hogy az egyiptomi uralkodók kénytelenek voltak különleges rendelkezéseket hozni a királyi földművelők, valamint a királyi egyedárusági cikkeket előállító kézművesek személyi és vagyoni biztonsága érdekében a helyi közigazgatás túlkapásaival szemben.

A SELEUKIDÁK BIRODALMA A II—I. SZÁZADBAN

Az i. e. II—I. század folyamán a legjelentősebb változásokon a Seleukidák birodalmának területe és lakossága ment keresztül. Parthia és Baktria már a III. században elszakadt; a gazdasági és politikai élet súlypontja nyugatra, Syriába tevődött át. A Rómával folytatott háború után

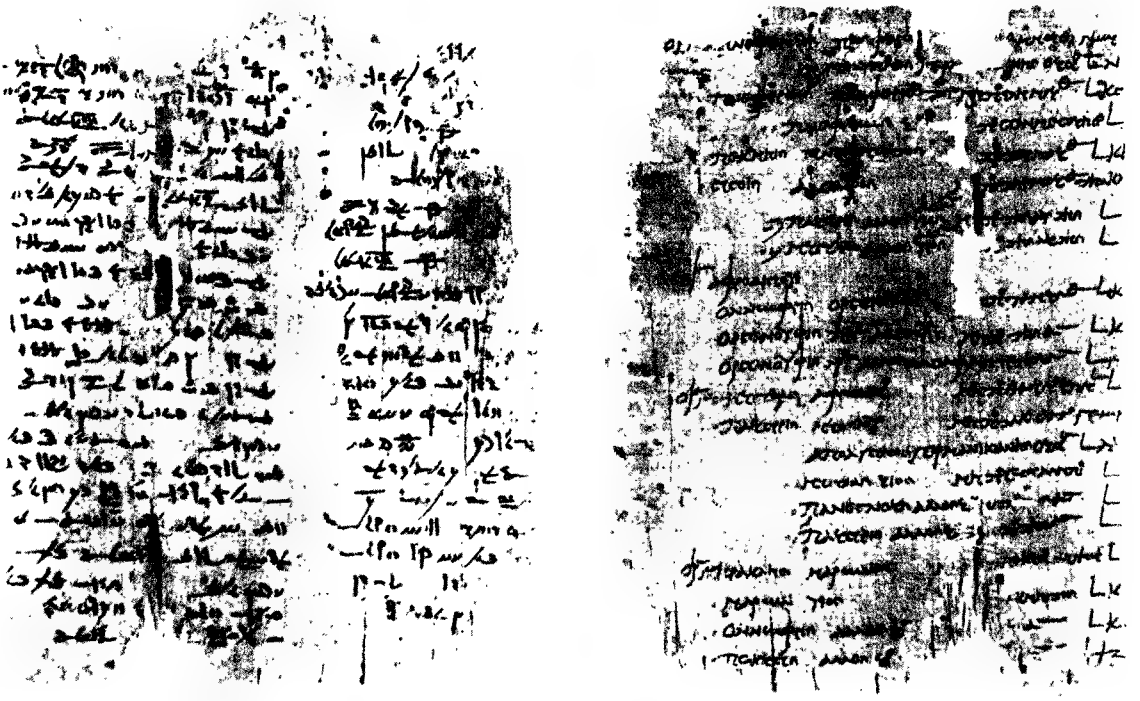

Papirusz – egyik oldalán görög, a másikon démotikus egyiptomi szöveggel
Adóösszeírás i. e. 48-ból

mindörökre elveszett Kisázsia, majd i. e. 129 után — Mezopotámia és Judea. Mindezek a változások természetesen befolyásolták az állam belső helyzetének alakulását is. A keleti kereskedelmi utak továbbra is megőrizték korábbi, elsőrendű fontosságukat, de most már nem a Seleukidák ellenőrzése alatt állottak. Azok az óriási kiadások, amelyekkel az i. e. III. század végének és a II. századnak háborúi jártak, pénzügyi nehézségeket idéztek elő. A Seleukidáknak a templomi kincsek felhasználására irányuló kísérletei összetűzésekre vezettek a lakossággal. (III. Antiochos egy ilyen próbálkozás eredményeképpen vesztette életét Elymaisban.) Sikertelennek bizo-

nyult a meghódított területek erőszakos hellenizálásának politikája is. Judeában IV. Antiochos lerombolta a jeruzsálemi templomot, s a városban helyőrséget állított fel, megtiltotta a helyi kultuszokat. De az ilyen intézkedések csak azt eredményezték, hogy fokozódott a néptömegek elégedetlensége. Másrészt a polisok is, amelyekre a Seleukidák politikájukban támaszkodtak, egyre inkább a monarchiától való függetlenségre törekedtek. Az i. e. II. század derekán már nyilvánvaló volt az a tény, hogy a Seleukidák társadalmi bázisa egyre labilisabb: e dinasztia képviselői mind gyakrabban voltak kénytelenek zsoldoscsapatok támogatásához folyamodni, az ő segítségükkel lavírozni a szembenálló érdekek éles összecsapásai közepette és a birodalom belügyeibe egyre erőszakosabban beavatkozó külső erők bonyolult játékában.

MAKEDONIA ÉS A GÖRÖG POLISOK HELYZETE

Makedonia i. e. II—I. századi gazdasági helyzetére vonatkozó értesüléseink rendkívül szegényesek. Mindössze annyit tudunk, hogy a III. század végén és a II. század elején igen nagy földterületek heverhettek megműveletlenül, ugyanis V. Philippos nagy csoportokban telepített thrákokat ilyen területekre és földet adott nekik. A makedón uralkodók hódító háborúinak eredményeképpen az országba özönlő sok rabszolga bizonyára hozzájárult a rabszolgatartás további fejlődéséhez.

A II—I. században Kisázsia, a szigetek és a szárazföldi Görögország sok városának gazdasági helyzete rosszabbodott. Görögországban egyre élesebb formákat öltött a jó módban élő és kiváltságokat élvező kisebbség (a városok kormányzását kezükben tartó gazdagok) és a városi lakosság nélkülöző tömegei közti ellentét. A kézművesek munkabére, amennyire a délosi feliratok adataiból következtethetünk, viszonylag alacsony szinten mozgott (átlagosan napi 2 és 4 obolos között), míg ugyanakkor a búza ára a kétszeresére emelkedett a IV. századi árhoz viszonyítva. A városi szegénység súlyos helyzete arra késztette a városok vezetőségét, hogy a gabonát olcsón árusítsák, vagy éppen ingyen osztogassák. Ezt a rendszabályt súlyos szükség: a munkabér és a megélhetési minimum közti aránytalanság váltotta ki.

AZ OSZTÁLYHARC AZ I. E. II—I. SZÁZADI HELLENISZTIKUS ÁLLAMOKBAN

A hellenisztikus államok gazdasági hanyatlása és a vagyontalan lakosság anyagi helyzetének ezzel kapcsolatos rosszabbodása a társadalmi ellentétek rendkívüli kiéleződését idézte elő.

Az i. e. II—I. század a hellenisztikus államok életében a heves osztályharcok időszaka volt. Ez a harc az egyes államokban különféle viszonyok közepette folyt, a benne résztvevő társadalmi csoportok különböző jelszavakkal szálltak síkra, de mindezek a mozgalmak valamennyi hellenisztikus államban ugyanannak a társadalmi és politikai válságnak a megnyilvánulásai voltak.

A rabszolgatartás fejlettsége természetesen az osztályharc formáit is befolyásolta. Az i. e. II—I. század a rabszolgák nagy tömegmozgalmainak kora volt Európa és Elő-Ázsia egész rabszolgatartó világában. Egy-egy felkelés visszhangjaként többhelyütt lángralobbant az elégedetlenség. „Mindezek a különféle helyeken fellángoló tűzvészek — írta több évszázad elteltével Orosius keresztény szerző, korábbi forrásokból merítve — úgy keletkeztek, mint a nagy csapás közeledtét jelző első tűzgyújtó fáklyából kipattanó szikrák." Ennek a mozgalomnak csak meg kellett kezdődnie, hogy azután elsöprő erővel és gyorsasággal fejlődjék tovább. A városokban élő rabszolgák készséggel csatlakoztak a falusi rabszolgák mozgalmához. A szegényebb szabadokból kikerülő démos „nemcsak hogy nem érzett együtt a gazdag rabszolgatartókkal — olvashatjuk a szicíliai Diodóros történeti művében —, hanem éppen ellenkezőleg, örült, mivel

itigy szemmel nézte a vagyonok aránytalan eloszlását és a gazdagok helyzetének egyenlőtlenségét". A II—I. századi rabszolgafelkelések addig soha nem látott lendülete, a harc elkeseredettsége, a felkelők szervezkedésének sajátos formái világosan mutatták a rabszolgatartó társadalom szerkezetében végbement változásokat.

Ez a folyamat azonban nem korlátozódott a rabszolgák megmozdulásaira: Keleten a „népek" kizsákmányolt tömegeinek megmozdulásai mellett a városokban egymást érték a gazdagok és szegények közötti összetűzések. Egyiptomban már a III. század negyvenes éveiben megkezdődtek a nyílt tömegfelkelések, amelyek azután kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen a Ptolemaiosok uralkodásának végéig folytatódtak. Ezekben a társadalmi mozgalmakban a lakosság különféle rétegei vettek részt: a királyi földművelők, a királyi egyedárusági cikkeket előállító kézművesek, az alacsonyabb rangú katonák és a lakosság legszegényebb rétegeinek egyéb képviselői. Mindezek a mozgalmak voltaképpen a „hellének" ellen irányultak.

Több polgári történetkutató felfogása szerint Egyiptomban a széles tömegek vezére és szövetségese az elnyomóik elleni felkelésekben a nagyhatalmú egyiptomi papság volt. Forrásaink adatai azonban arra mutatnak, hogy a papok feltétlenül szembenálltak ezzel a mozgalommal. Például a Rosette-i felirat, amelyet a papok V. Ptolemaios Epiphanés tiszteletére szerkesztettek, szinte izzik az „elpártoltak", az „istentelenek" iránti gyűlölettől, akiket Ptolemaios, mint Horus isten mása legyőzött. Ezek szerint Egyiptomban a társadalmi erők megoszlása általában a következőképpen festett: a „hellének" és a papok az egyik oldalon, a néptömegek a másikon.

A Seleukidák pártfogásukba vették a „helléneket", s ez a magatartásuk, valamint a viszonylag elmaradt és elszigetelt területek erőszakos elgörögösítésének politikája a bennszülött lakosság tömegmozgalmait váltotta ki a Seleukidák ellen. Különösen szívós volt a judeai mozgalom. A Seleukidák területén levő városokban szintén elkeseredett harc dúlt, amely nemegyszer azzal végződött, hogy a zsoldoscsapatok tömegmészárlást rendeztek a lakosság között.

Görögország polisaiban a gazdagok és a szegények harca már a III. század végétől kezdve mind gyakrabban idézett elő politikai változásokat. Még olyan kis városokban is, mint amilyen például az arkadiai Kynaitha volt, „vad viszálykodások dúltak, amelyek során sok embert megöltek vagy száműzetésbe kényszerítettek", felosztották a földeket és a vagyonokat, megsemmisítették az adóskötelezvényeket stb. Az osztályharc hullámai azonban Spártában csaptak a legmagasabbra.

Itt a harc során a hatalom az úgynevezett tyrannosok kezébe került, akik kénytelenek voltak bizonyos — néha meglehetősen merész — társadalmi intézkedéseket végrehajtani. Spártában 210-ben Machanidés ragadta kezébe a hatalmat. Társadalmi programjára vonatkozólag nincsenek adataink, de abból következtetve, hogy milyen elkeseredett harcot folytatott vele az achaiai szövetség oligarcha vezetősége, feltehetjük, hogy tevékenysége a spártai demokratikus körök érdekeit szolgálta. Machanidés az achaiaiakkal vívott csatában esett el; utána 207-ben Nabis tyrannos került a spártai állam élére. Nabis belpolitikája még radikálisabb volt, mint a reformátor királyok — Agis és Kleomenés — intézkedései. Elkobozta és hívei közt szétosztotta a leggazdagabb polgárok vagyonát, sőt a heilótákat is felszabadította, s földet adott nekik és a perioikosoknak is. Nabis politikája a szomszédos polisok legszegényebb lakosságának támogatására talált, úgyhogy sikerült is Spártával egyesítenie Lakedaimón tengerparti városait, Argost és egyes krétai helységeket. Nabis 192-ig tartotta a kezében Sparta vezetését. Csak Róma beavatkozása vetett véget Sparta függetlenségének és Nabis uralmának.

Heves társadalmi harc dúlt a boiótiai szövetségen belül is. A szövetség vezetői kénytelenek voltak lépéseket tenni a démos helyzetének megkönnyítésére: felfüggesztették az adósságok behajtását, megszervezték a közellátást és a közétkeztetést, hogy elkerüljék a nyílt társadalmi konfliktusokat.

Aitóliában, ahol Görögország egyéb tartományaihoz képest sokkal később indult meg a tár-

sadalom osztályokra tagozódása s később alakult ki az állam is, az uzsora és a lakosság eladósodása az i. e. III. század vége felé ijesztő méreteket öltött. A tömegek nyomására 205 körül kísérletet tettek ugyan az adósságok eltörlésére, de ez kudarcba fulladt, mert a legbefolyásosabb uzsorások heves ellenállásába ütközött.

Hasonló volt a helyzet a többi görög államban is. A görög társadalom vagyonos rétegei állandóan a társadalmi fordulat veszélyétől rettegtek. Éppen ezért hajlandók voltak bármi áron megvédelmezni szűk osztályérdekeiket.

A hellenisztikus államokon belüli éles osztályharc szorosan összefonódott az egyes államok közti politikai és gazdasági vetélkedéssel, kemény összecsapásokkal, melyek során csak gyengítették egymást. Mindez megkönnyítette a római hódítók sikereit, akik attól a pillanattól kezdve, hogy keleten feltűntek, sikerrel alkalmazták a „divide et impera" jól bevált elvét.

A POLITIKAI HELYZET ELŐ-ÁZSIÁBAN AZ I. E. III. SZÁZAD VÉGÉN

A hellenisztikus államok közti erőviszonyokban az i. e. III. század végén bizonyos változások történtek. A megelőző korhoz képest rosszabbodott Egyiptom belső és külső helyzete. Egyiptomnak már a III. század derekán le kellett mondania a tengeri uralomról Makedonia javára. Görögországi politikája — az achaiai szövetség és Spárta támogatása — nem járt tartós eredménnyel. De a Ptolemaiosok egyelőre még tartani tudták birtokaikat Kisázsiában és az Égei-tenger északi partján, ők voltak az urak Koilésyriában és továbbra is támogatták a Seleukidák és Makedonia ellenségeit.

A Seleukidák birodalmának külpolitikai helyzetét a dinasztián belüli háborúskodás tette bonyolulttá. 223 nyarán III. Seleukost Phrygiában megölték, és a hatalmat testvére, III. Antiochos vette át. Antiochosnak uralkodása első éveiben elkeseredett harcot kellett vívnia Molónnal, Média helytartójával. Molón királlyá kiáltatta ki magát és erőteljes támadást intézett a nyugati országrészek ellen. Hamarosan elfoglalta Babiloniát és a Seleukida-birodalom legjelentősebb városát, a Tigris melletti Seleukeiát.

Syriában szintén zavaros volt a helyzet. Molón sikerei arra kényszerítették Antiochost, hogy nagy erőket irányítson ellene és elvágja előtte a Médiába vezető utat, ahol Molón kezdeményezése a helyi lakosság rokonszenvére számíthatott. Amikor a seregek találkozására sor került, Molón csapatai átpártoltak III. Antiochoshoz, mire Molón öngyilkos lett. Nemsokára nyugaton Achaios kisázsiai helytartó vált hűtlenné, Antiochos azonban a belső helyzet ingatagsága ellenére is újabb háborúra készülődött Egyiptom ellen, mégpedig Koilésyriáért.

Viszonylag szilárdabb volt a helyzete a harmadik hellenisztikus nagyhatalomnak, Makedoniának. Az a körülmény, hogy Antigonos Dósón támogatta az achaiai szövetséget és leverte Kleomenést, megerősítette Makedonia helyzetét Görögországban, de Görögországnak nem hozta meg sem az egységet, sem a békét. Minden polisban továbbra is megvoltak az oligarchaellenes csoportok, amelyek az aitóliai liga támogatására pályáztak. Az aitóliaiak a III. század vége felé elfoglalták a messéniai partvidéket, majd az ország beljebb eső vidékeire nyomultak, miközben dúltak, fosztogattak. Ugyanilyen támadásokat intéztek az épeirosi partszegély és egyéb vidékek ellen. Ez végül is összetűzésre vezetett Makedoniával.

A hadműveletek a Balkán-félszigeten és Syriában majdnem egyidejűleg kezdődtek. Syriában Theodotos egyiptomi helytartó elárulta IV. Ptolemaiost és Antiochos kezébe adta Gerrát, ezt a fontos támaszpontot. Antiochos serege 219-ben már Egyiptom határainak közelében járt. IV. Ptolemaios kegyeltje, Sósibios azonban ügyes diplomáciai lépésre határozta el magát: Antiochosszal béketárgyalásokat kezdett, amelyek négy hónapig elhúzódtak. Az ellenséges támadás megakadt. Az egyiptomi kormányzat ezt a rövid pihenőt arra használta fel, hogy energikus rend-

szabályokkal megszervezze és kiképezze a hadsereget, többek között a makedónok mellé besorozott 20 000 egyiptomi harcost is. Amikor Antiochos 218 tavaszán megszakította a tárgyalásokat és újból támadásba lendült, Egyiptomnak már sikerült felkészülnie. A két sereg összecsapása Raphia városa mellett, a deltavidék bejáratától nem messze zajlott le. A makedón módra kiképzett egyiptomi harcosok phalanxának rohama döntő erejűnek bizonyult: III. Antiochos serege súlyos vereséget szenvedett.

A raphiai győzelem azonban nem hozta meg Egyiptom katonai hatalmának újjászületését. Ptolemaios Philopatór, alig szabadította fel Koilésyriát Antiochos csapataitól, máris sietett békét kötni Antiochosszal. A háború befejezése után nem sokkal Észak-Egyiptomban nagyarányú felkelés tört ki, amely 206-ban a déli vidékekre is átterjedt. Sajnos, a felkelésre vonatkozó értesüléseink töredékesek és szűkszavúak. Thébaiban helyi uralkodók léptek színre; az ekkori dokumentumok ezeknek a nevével vannak keltezve. A felkelés társadalmi, nem pedig — amint azt a polgári történetírás általában feltünteti — etnikai, „nemzeti" jellegére mutat az a tény, hogy a felkelők nemcsak a Ptolemaiosok és a görög–makedón arisztokrácia ellen léptek fel, hanem az egyiptomi papság ellen is. A mozgalom az ország déli felében szervezetten és szívósan tartotta magát. Thébai vidékét csak i. e. 186-ban, Ptolemaios Epiphanés uralkodása alatt kényszerítették ismét a Ptolemaiosok fennhatósága alá.

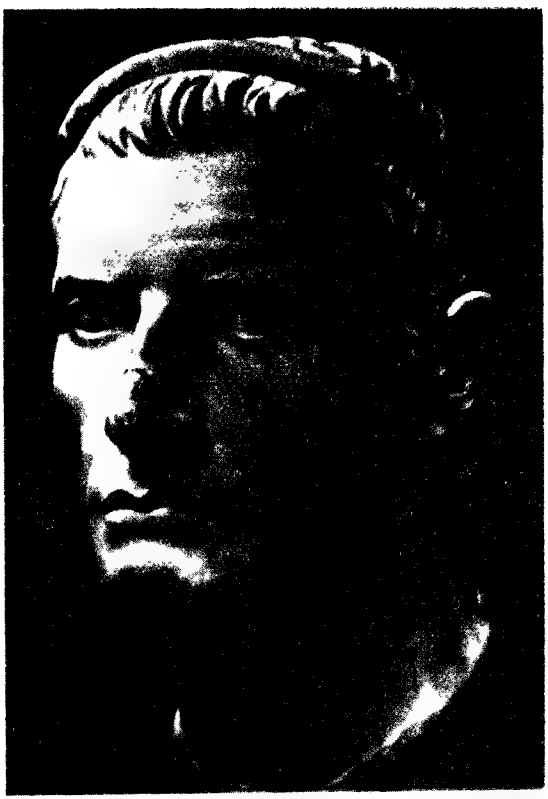

III. Antiochos
Görög márványportré az i. e. III. századból

III. Antiochosnak a raphiai csatavesztés után egész Koilésyriából ki kellett vonulnia, csak a pieriai Seleukeia városát tarthatta meg. De ez a vereség nem vetett véget a Seleukida-állam agresszív törekvéseinek. A Koilésyria birtoklásáért indított háborúval Antiochosnak kettős célja volt: nem csupán a gazdag tartományt akarta birodalmába bekebelezni, hanem az Arábia és India felé vezető kereskedelmi utakat is el akarta foglalni. Ez utóbbi céljának megvalósítása érdekében 218-ban expedíciót küldött Dél-Arábiába. A keleti kereskedelem óriási jövedelmet hozott, a hellenisztikus uralkodók udvaraiban állandóan nőtt a keleti áruk iránti kereslet. Ugyanakkor azonban Parthia és Baktria elszakadása bonyodalmakat idézett elő a Seleukidáknak a keleti országokkal fenntartott kereskedelmi kapcsolataiban. A koilésyriai kudarc arra kényszerítette a syriai kereskedőket, hogy karavánúton, a Seleukida-birodalom keleti tartományain keresztül keressék az indiai kereskedelem megteremtésének lehetőségeit. Valószínűleg ez volt a legfőbb ok, amely III. Antiochost a keleti hadjárat megindítására sarkallta.

Forrásainkban nem maradt ránk III. Antiochos keleti hadjáratának összefüggő leírása. Még idejét is csak megközelítőleg tehetjük 210—204-re. Az akkor nemrégiben pacifikált Médián keresztül Antiochos benyomult a parthus király birodalmába, elfoglalta Hekatompylos városát, majd tovább tört előre, az ország szívébe. A parthusok meghódítása után Baktria felé vonult. Euthydémos baktriai király seregével Areia területén ütközött meg. Euthydémos itt vereséget

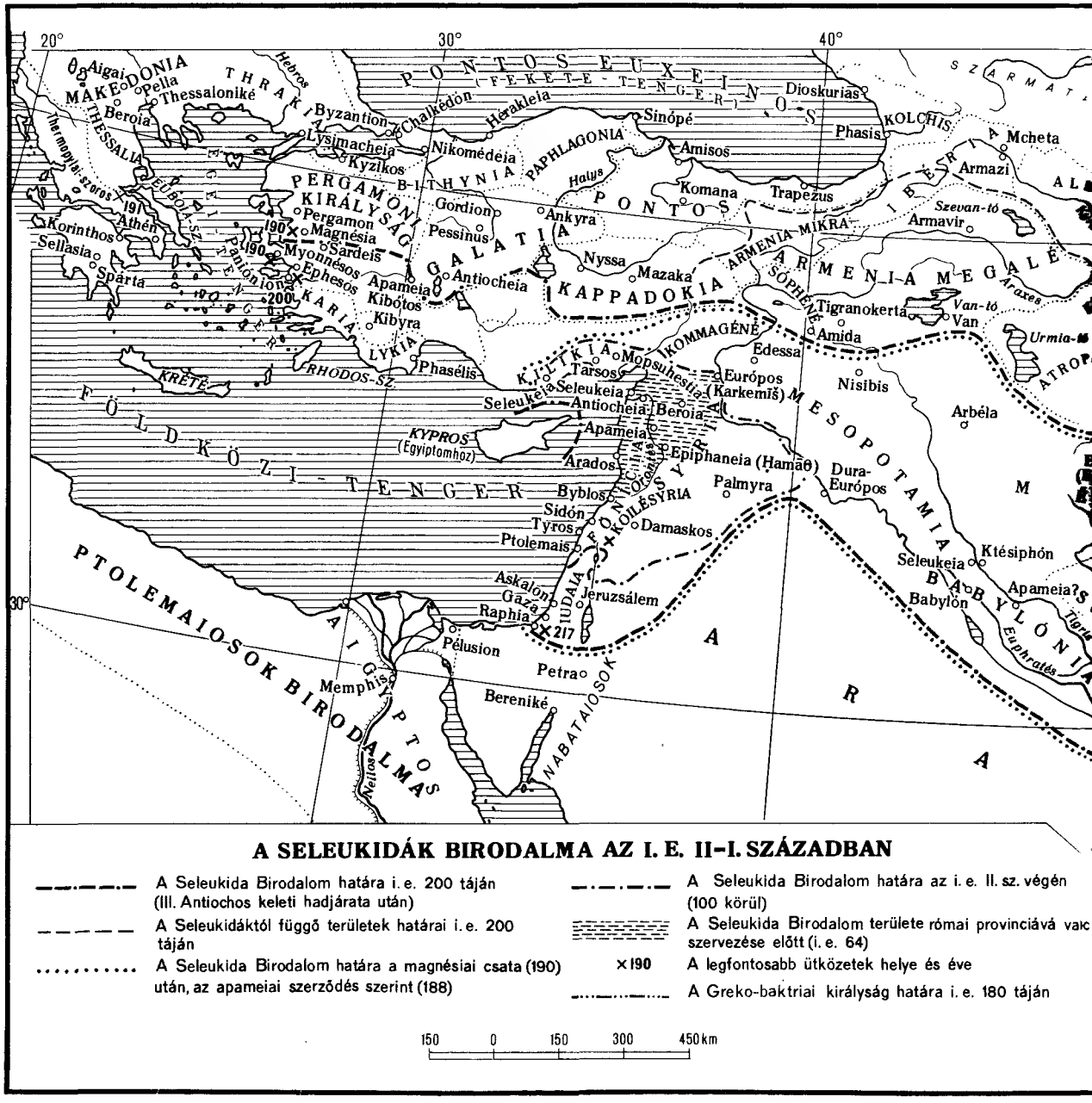

szenvedett, majd a főváros, Baktra felé való visszavonulása közben kezdett tárgyalásokat Antiochosszal. Mivel Antiochos nem rendelkezett elegendő erővel és anyagi forrással a háború folytatásához, a tárgyalások eredményeképpen megkötötték a békét, amely szerint a baktriai király elismerte a Seleukidáktól való függőségét.

Antiochos az Euthydémostól kapott elefántokkal és hadifelszereléssel India felé vette útját, ahol felújította a „baráti szövetséget" a határmenti indiai állammal, majd visszafordult. A telet Karmaniában töltötte, onnan seregével a Perzsa-öbölhöz nyomult előre és Arábiában elfoglalta Gerra városát. Gerra gazdag ajándékokkal váltotta meg függetlenségét. A Bahrein-szigetek elleni hadjárat befejezése után Antiochos visszatért Syriába.

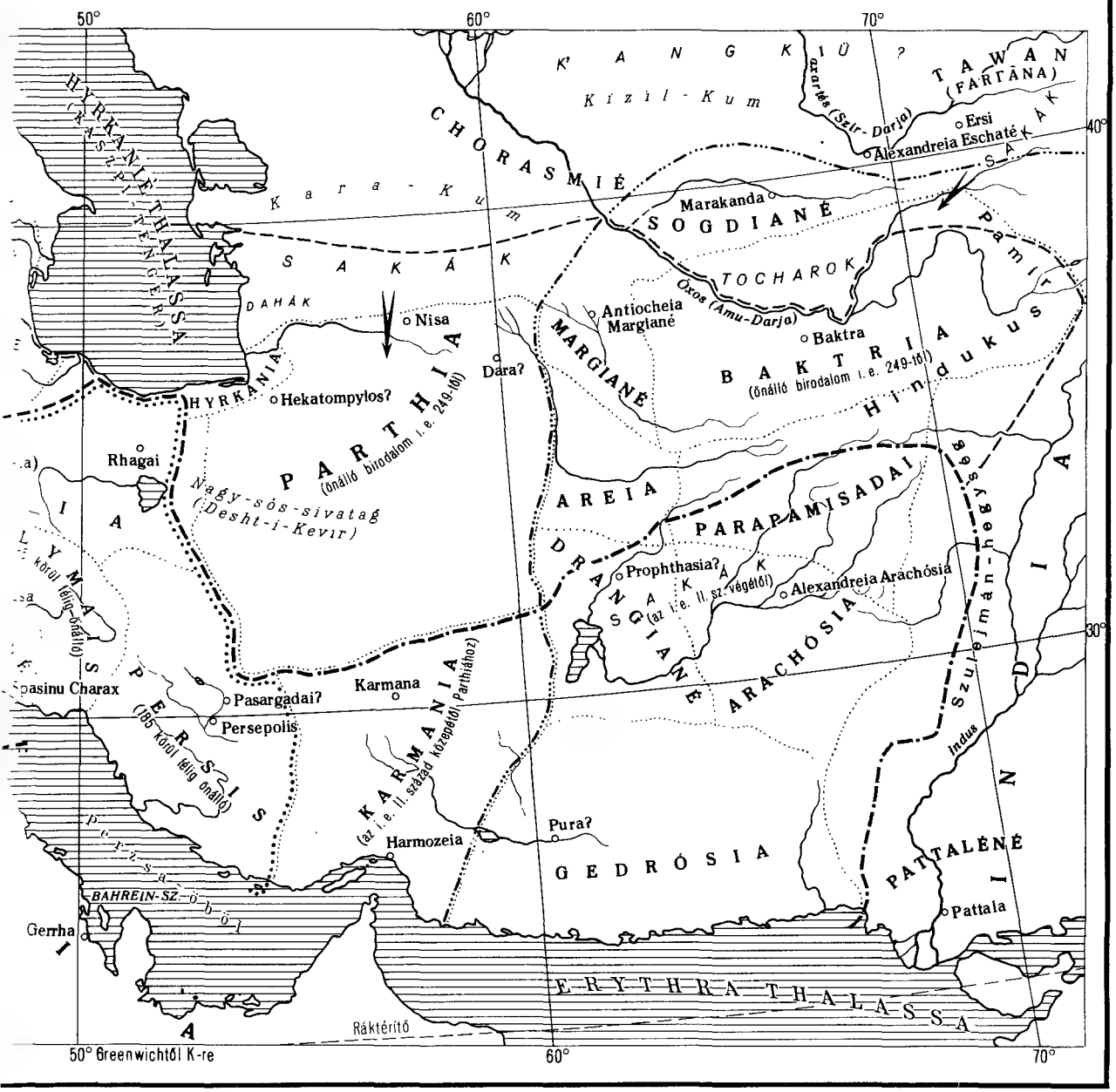

III. Antiochos keleti hadjárata a menetvonal hosszúságát tekintve Makedón Alexandros hadjáratának felelt meg, III. Antiochosnak azonban nem sikerült fennhatósága alá kényszerítenie azokat a területeket, amelyeken átvonult. Be kellett érnie azzal, hogy a bennszülött uralkodók névleg elismerték a Seleukidáktól való függőségüket. A hadjárat célja az volt, hogy a Seleukidák államának tekintélyét keleti szomszédai előtt megszilárdítsa, biztosítsa a kereskedelmi utakat, a hadizsákmányból megtöltse kincstárát és minél több rabszolgát szerezzen. A hadjárat eredményeképpen a jelek szerint valóban sikerült a Parthián és Baktrián keresztül Belső-Ázsiába, illetőleg Gerrán és a Perzsa-öblön keresztül Indiába vezető kereskedelmi utakat megszereznie.

III. Antiochos keleti hadjáratának sikere nemcsak a keleti országokban, hanem a Földközi-tenger vidékén is nagyban fokozta a Seleukidák államának befolyását. A Seleukidák királysága lett a legerősebb hellenisztikus állam, és III. Antiochos, akit udvari hívei a „Nagy" címmel ruháztak fel, most már az egész hellenisztikus világ vezetőjének szerepére formált igényt.

A BALKÁNI HELYZET. MAKEDONIA ÉS RÓMA ELSŐ ÖSSZECSAPÁSA

A politikai helyzet a Balkán-félszigeten az i. e. III. század utolsó évtizedeiben rendkívül bonyolulttá vált. A rabszolgatartó viszonyok további fejlődésének, valamint a végsőkig kiéleződött társadalmi ellentéteknek és a kalózkodás elburjánzásának következményeképpen a Balkán-félsziget államai közti fegyveres összecsapások egyre nagyobb méreteket és egyre pusztítóbb jelleget öltöttek. 220-ban V. Philippos makedón király (221—178) az achaiai föderációval és más görög polisokkal szövetkezve hadat üzent az aitóliai ligának. A háború ürügyéül Messéniának az aitóliaiak rajtaütéseitől való megvédése szolgált, Philippos valódi célja azonban az volt, hogy gyengítse az aitóliai szövetség befolyását és így véget vessen a görögországi makedónellenes hangulat szításának. Ez az úgynevezett „szövetséges" háború rettenetes pusztításokkal, rengeteg ember elhurcolásával, szentélyek kifosztásával járt együtt.

Az aitóliaiakhoz csak Spárta és Rhodos csatlakozott. Ugyanakkor Rhodos — Prusias bithyniai királlyal szövetségben — háborút viselt Byzantion városa ellen. Ennek a háborúnak az volt az előzménye, hogy Byzantion vámot akart szedni a thrakiai Bosporoson keresztülhaladó hajóktól, ami károsan befolyásolta Rhodosnak a Fekete-tenger melléki városokkal kialakított széles körű kereskedelmi kapcsolatait.

A szövetséges háború kitörésekor az achaiai szövetség helyzete rendkívül súlyos volt: két oldalról fenyegette az ellenséges betörés veszélye: északról az aitóliaiak, délről pedig Spárta részéről. Az Akarnaniában időző Philippos az achaiaiak segítségére sietett. 219—218 telén a Peloponnésoson termett és rövid idő leforgása alatt jelentős sikereket ért el: Élist és Spárta déli határait kíméletlenül végigpusztította. Ezután a makedónok súlyos csapást mértek Aitóliára: a szövetség legfőbb központját, a „gabonában és kincsekben gazdag" Thermont kifosztották és feldúlták, templomait lerombolták. 217-ben Philippos elfoglalta a thesszáliai Thébait. A város épületeit földig rombolta, egész lakosságát rabszolgának adta el.

A hadműveletek folyamán a két harcoló fél alaposan legyengült. Emellett éppen ebben az időben indult meg a döntő küzdelem a Földközi-tenger nyugati medencéje fölötti hegemónia elnyeréséért Róma és Karthago között. Makedonia nem maradhatott ki ebből a küzdelemből, mivel közvetlen szomszédai — az illyrek — Rómának az illyriai ügyekbe való beavatkozása (229) után Rómától függő viszonyba kerültek. A Trasumenus-tónál elszenvedett római vereség híre siettette a görögországi háború befejezését. 217-ben egyrészről Makedonia és a görög államok, másrészről az aitóliai liga között Naupaktosban a status quo alapján létrejött a béke.

Philippos a karthagóiaknak Cannae mellett aratott győzelme után szövetséget kötött Hannibállal: a szerződő felek kötelezték magukat, hogy támogatják egymást a Róma elleni harcban. Philipposnak e szövetség létrehozásával az volt a célja, hogy a rómaiakat kiűzze Illyriából és biztosítsa ott a makedónok uralmát, aminek révén országa kijutott volna az Adriai-tengerhez. Ahhoz azonban, hogy Makedonia közvetlenebb részt vállaljon a háborúból, nem rendelkezett elég erős hajóhaddal. Könnyű hajóival kifutott ugyan a tengerre (215-ben), de ez a kísérlete kudarccal végződött.

Ugyanakkor Görögországban egyre magasabbra csapott az osztályharc lángja: Achaiában, Messéniában és más tartományokban hol a demokraták, hol az oligarchák tettek kísérletet államcsíny végrehajtására. Az egymással viszálykodó pártok külső erőkhöz folyamodtak támo-

gatásért. Makedonia, amely általában az oligarchiát támogatta, most a változó politikai helyzethez alkalmazkodva gyakran a demokratikus csoportok mellé állott.

Az első makedón háborúban a rómaiak néhány évig várakozó álláspontra helyezkedtek. Keleti politikájuk csak Syrakusai (212) és Capua elfoglalása (211) után vált aktívvá, és 211-ben szövetséget kötöttek az aitóliaiakkal. A szerződés értelmében az ellenségtől meghódítandó területen az aitóliaiak fogják kapni a földeket és a házakat, a rómaiak pedig az ingóságokat és az emberanyagot. A rómaiak már ebben az időben úgy léptek fel Görögországban, mint a görög szabadság és függetlenség védelmezői, valójában pedig kielégíthetetlen hódítók voltak, akik pénzre, rabszolgára és zsákmányra áhítoztak. A görög államokat nem egyszer pusztán kereskedelmi árukként kezelték; például Aigina szigetét, amelyet az aitóliaiakkal közösen foglaltak el, 30 talentumért eladták I. Attalos pergamoni királynak.

V. Philippos makedón király ezüstpénze. I. e. II. század

A háborúban résztvevő államok köre egyre bővült és már túlhaladta Görögország határait. Spárta, Élis, Messénia és Pergamon Rómához csatlakozott; Achaia és Bithynia Makedonia mellett sorakozott fel. A lakosságra nézve egyre terhesebb, egyre pusztítóbb háború folyamán Görögországban — mint mindig — újból felütötte fejét az ősi ellenségeskedés az egyes városok között, és kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Egyre határozottabb hangot kapott a földek felosztásának és az adósságok eltörlésének követelése. A démos több városban felkelt a gazdagok ellen, elűzte őket, elkobozta földjeiket és vagyonukat.

Róma tehát megkezdte balkáni előnyomulását, még pedig olyan körülmények között, amelyek nem segítették elő, hogy a görög államok erői összekovácsolódjanak. A háború 205–204-ig tartott, de a békekötéssel nem oldódtak meg a legfontosabb kérdések, nem rendeződtek a Philippos, Róma, Makedonia és az aitóliai liga közti kapcsolatok, és a háborúskodó felek csak átmeneti pihenőhöz jutottak.

EGYIPTOM KÜLSŐ BIRTOKAINAK ELVESZTÉSE

A Görögország, Syria és Kisázsia területén szünet nélkül folyó háborúk a városok és a chóra kifosztásával, a bennszülött lakosság elhurcolásával jártak, ugyanakkor a királyokat és a hellenisztikus államok rabszolgatartó arisztokráciáját gazdagították. Amilyen mértékben romlott a gazdasági helyzet és éleződtek a társadalmi ellentétek az említett országokon belül, olyan mértékben vált állandó jelenséggé a háború és a hadizsákmány, a rabszolgaszerzés, valamint új területek és kereskedelmi utak hódítása.

V. Philippos, mivel a békekötés után átmenetileg kénytelen volt lemondani a támadó politikáról Görögországban, azzal kísérletezett, hogy kihasználva a ptolemaiosi Egyiptom belső bonyodalmait, megkaparintsa annak égei-tengeri és kisázsiai birtokait. Philippos szándékai éppen összevágtak III. Antiochos hódító terveivel.

Az egyiptomi események kedvező helyzetet teremtettek Antiochos és Philippos terveinek megvalósításához. Az ország déli felében a felkelés még mindig nagy erőket kötött le. A hosszan tartó polgárháború következtében megcsappantak a királyi kincstár bevételei, a király és az udvari arisztokrácia pedig továbbra is meggondolatlanul fényűző ünnepségekre, óriási udvartartásra, hajóként úszó királyi palota építésére és egyéb hasonló dolgokra pazarolta az állam pénzét. 203-ban, IV. Ptolemaios Philopatór halála után az ötéves V. Ptolemaios Epiphanést kiáltották ki királlyá. Uralkodása idején az állami hatalom hosszú éveken át egyik kegyenc kezéből a másikéba vándorolt. A vezetők cserélgetését udvari összeesküvések és a zsoldossereg zendülései kísérték.

A palotaforradalmak nemegyszer a tarka összetételű alexandreiai lakosság tömeges megmozdulásait váltották ki. Például 200 táján, amikor megkezdődött a hatalmi vetélkedés Agathoklés, a király gyámja és Tlépolemos, a pélusioni helyőrség parancsnoka között, népi felkelés robbant ki, amely valószínűleg összefüggött az Alexandreiába irányított élelmiszerszállítmányok feltartóztatásával. Polybios tudósítása szerint a felkelésben a lakosság valamennyi rétege, még az asszonyok és a gyermekek is részt vettek.

Antiochos és Philippos kihasználta az Egyiptomban dúló politikai és társadalmi harcot: 203-ban szövetségi szerződés jött létre köztük, amely lényegében az egyiptomi birtokok felosztását foglalta magában. Ezután Philippos hozzálátott az égei-tengeri szigetek és a kisázsiai tengerpart Egyiptomtól függő városainak meghódításához, Antiochos pedig Koilésyriában kezdett újból háborút. Ennek a több éven át húzódó háborúnak a lefolyásáról csak töredékes értesüléseink vannak. I. e. 200-ban, a Paneion-hegy tövében az egyiptomi csapatok súlyos vereséget szenvedtek, és Antiochos minden további nehézség nélkül foglalta el Koilésyriát, Föníciát és Palesztinát; ellenállást csak Gaza városa fejtett ki.

Az a körülmény, hogy Philippos sorra foglalta el az Égei-tengeren, Thrakiában és Kisázsiában az addig egyiptomi fennhatóság alatt élt városokat, Athén gabonaellátását is veszélyeztette, ugyanakkor Rhodos és Pergamon érdekeit is sértette. Ennek folytán a két utóbbi állam és Makedonia között háborúra került sor, amelyben a mérleg serpenyője szemmelláthatóan Makedonia oldalára billent. Makedonia megerősödése nyugtalanságot okozott Rómában.

A MÁSODIK MAKEDÓN HÁBORÚ

A második pun háború győzelmes befejezése után a rómaiak agresszív politikája egyszerre a Balkán-félsziget felé fordult. A római uralkodó körök megítélése szerint a Földközi-tenger keleti medencéjének legsebezhetőbb pontja Görögország volt, melynek meghódítását azonban csak a Philippos ellen indítandó háború révén lehetett elérni. Ezért a római senatus elhatározta a Makedonia elleni háború előkészítését. A hadműveletek megindítására formális ürügyül Egyiptom, Rhodos és Pergamon segélykérése szolgált.

I. e. 200 végén a római csapatok partra szálltak Illyriában. A Róma és Makedonia közti háború az első két esztendőben váltakozó sikerrel folyt. Philipposnak sikerült megtartania Korinthost, sőt még Argost, a Peloponnésos legfontosabb erősségét is elfoglalta. A két fél közben mindvégig heves diplomáciai háborút is folytatott egymás ellen. A rómaiak demagóg ígérgetései között nagy szerepet játszott a görög városok „szabadságának" jelszava, amelyet a hellenisztikus uralkodók a Görögország fölötti hegemónia megszerzéséért folytatott harc során már annyiszor felhasználtak. Fontos tényező volt továbbá az is, hogy a görög polisok vagyonos rétegei rokonszenveztek a rómaiakkal, mivel bennük látták azt az erőt, amely különb „rendet" képes biztosítani Görögországban, mint amilyent addig Makedoniának sikerült. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy a rómaiak előbb (199-ben) az aitóliai, majd nemsokára (198-ban) az achaiai szövetséget is magukhoz tudták édesgetni.

197-ben a római csapatok Titus Quinctius Flaminius proconsul parancsnoksága alatt és szövetségeseik támogatásával a Kynoskephalai melletti ütközetben döntő csapást mértek Philipposra. A hamarosan megkötött békeszerződés feltételei szerint Philippos elvesztette valamennyi kisázsiai, égei-tengeri és görögországi hódítását, és birtokai mindössze a tulajdonképpeni Makedonia területére zsugorodtak. Köteles volt kiszolgáltatni egész hajóhadát, azonkívül fizetett ezer talentum jóvátételt és túsz gyanánt Rómába küldte kisebbik fiát. Makedonia katonai hatalma és görögországi befolyása tehát megtört, bár — mint a későbbi események mutatták — még korántsem szűnt meg teljesen.

Már a béketárgyalások folyamán kiütköztek a rómaiak és szövetségeseik közt fennálló éles ellentétek. Róma hajlamosnak mutatkozott arra, hogy ne csak a legyőzött Philipposnak diktáljon feltételeket, hanem saját szövetségeseinek is, akiknek támogatása nélkül aligha tudta volna leverni a makedónokat. A Philippostól elvett városok sorsa felett a római senatus, illetőleg közvetlenül a Görögországba küldött senatusi bizottság döntött, amelynek vezetője Titus Flaminius volt. A szövetségesek követeléseit csak annyiban vették tekintetbe, amennyiben ez előnyösnek látszott a rómaiakra nézve.

I. e. 196-ban, az isthmosi játékok alkalmával a rómaiak nagy pompa közepette adták országvilág tudtára minden görög „szabadságát". Valójában a rómaiak saját belátásuk szerint szabták meg a görög államok határait, egyik várost az achaiai szövetségnek adták, a másikat az aitóliainak, a harmadikat az illyr és az illyrekkel szomszédos athaman törzsek fejedelmeinek. Képmutató módon szabaddá nyilvánították Korinthost is, de ugyanakkor helyőrséget vezényeltek fellegvárába, az Akrokorinthosba. Ugyanígy megszállták a hadászati szempontból fontos városokat, a thesszáliai Démétriast és az euboiai Chalkist.

Róma hivatalosan nem szervezett külön görögországi közigazgatást, hanem a senatusi bizottság és követei révén avatkozott be az ország belső életébe. Például Thesszáliában, ahol az arisztokrácia és a démos közt olyan elkeseredett harc dúlt, hogy a népgyűlések és a törvényszéki tárgyalások állandóan fegyveres összetűzésekké fajultak, Flaminius a vagyoni census elve alapján választotta újra a tanácsot és a bírákat, és így megszilárdította az arisztokrácia helyzetét, másszóval a thesszáliai ligát az arisztokratikus achaiai szövetség mintájára szervezte át.

Amíg folyt a háború Philippos ellen, a rómaiak szövetséget kötöttek Nabisszal, Spárta uralkodójával, de mihelyt görögországi helyzetük némileg megszilárdult, egyéb szövetségeseiktől azt követelték, hogy üzenjenek hadat Nabisnak; ismét azzal az ürüggyel, hogy „felszabadítják" a görög városokat Nabis „zsarnoksága" alól. A 195. évi hadműveletek eredményeképpen Nabis kénytelen volt lemondani Argosról és a fennhatósága alá tartozó többi városról a Peloponnésos partjain, továbbá valamennyi krétai birtokáról, úgyhogy be kellett érnie a tulajdonképpeni Spárta területével.

A második makedón háború során a rómaiak Görögországban rengeteg kincset zsákmányoltak. Egyedül Flaminius diadalmenete alkalmából 18 270 font ezüst és 3714 font aranyrúd, 84 000 ezüst tetradrachma és 14 514 arany „Philippikos" érme, rengeteg bronz- és márványszobor, ezüst- és aranyholmi került bemutatásra, és mindezt Görögországból hurcolták el. Kétségtelen, hogy a római hadsereg még több kincset és drágaságot rabolt össze. Ezenkívül a görög államok — a „szabadság" fejében — kénytelenek voltak 114 aranykoszorút küldeni Rómába, továbbá visszaadni mindazokat a római hadifoglyokat, akiket a karthagóiaktól vásároltak. Az achaiai szövetségnek száz talentumba kerültek az ajándékok. Egy kyrétiai felirat szövegéből arra következtethetünk, hogy a rómaiak a legyőzöttektől nemcsak ingóságaikat vették el, hanem helyenként földjeiket és házaikat is, és ezeket később csak váltságdíj ellenében adták vissza.

Természetes, hogy Rómának ez a „felszabadító" tevékenysége nagy elégedetlenkedést váltott ki a görög lakosság különböző rétegeiből. Az aitóliaiak, akiket a rómaiak Philippos birtokainak felosztásakor megrövidítettek, nyíltan Róma ellen foglaltak állást. Nagyon bizonytalanra fordult a Róma-barát csoportok helyzete Boiótiában is. Ez az elégedetlenség különösen akkor lángolt fel erősen, amikor III. Antiochos csapatai partra szálltak a Balkán-félszigeten.

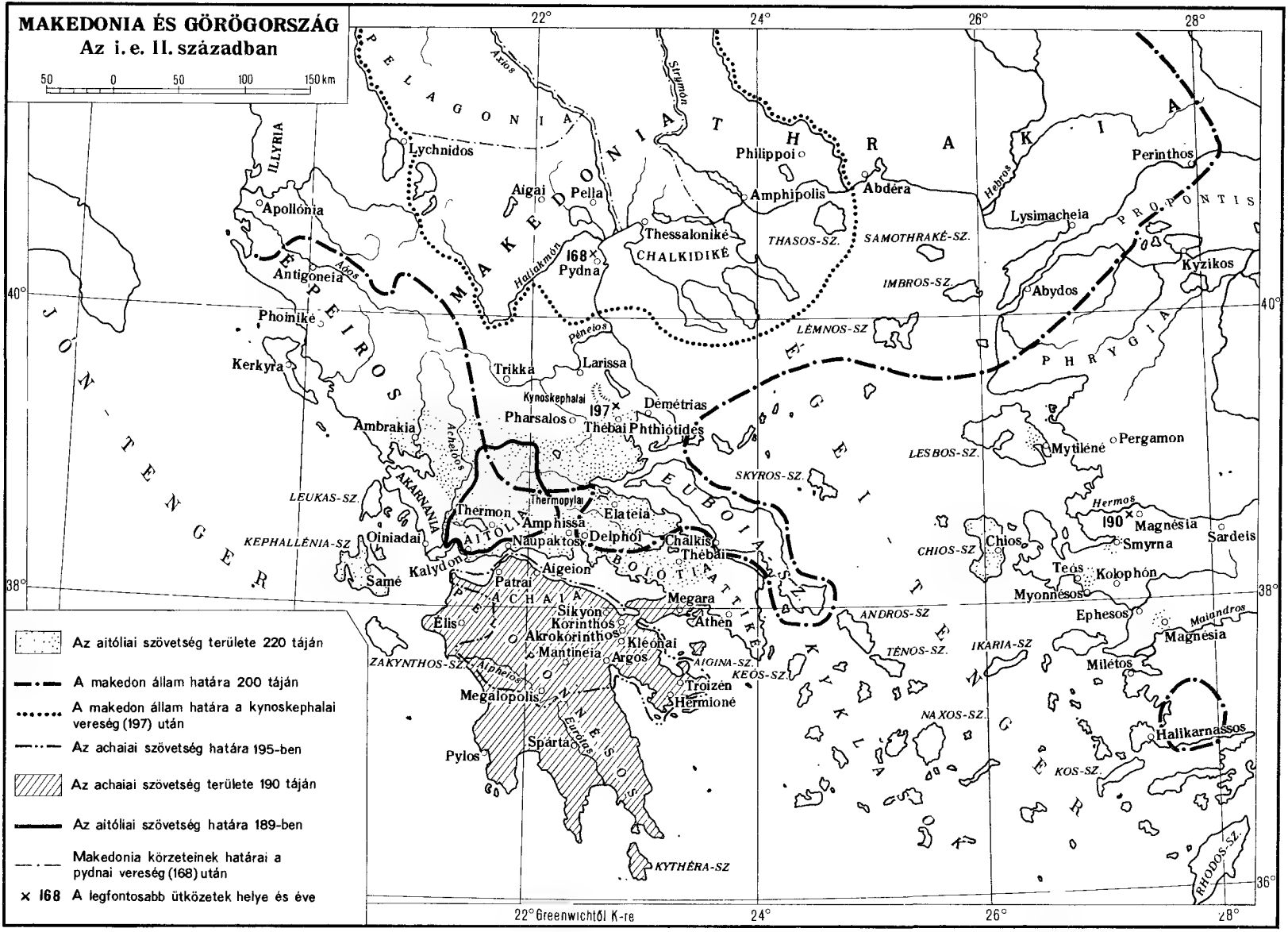
MAKEDONIA ÉS GÖRÖGORSZÁG
Az i. e. II. században
50 0 50 100 150 km
22° 24° 26° 28°
40° 38° 36°
22° Greenwichtől K-re
PELAGONIA
MAKEDONIA
THRAKIA
ILLYRIA
Lychnidos
Apollónia
Aigai
Pella
Philippoi
Amphipolis
Abdéra
Perinthos
Lysimacheia
PROPONTIS
Thessaloniké
CHALKIDIKÉ
THASOS-SZ.
SAMOTHRAKÉ-SZ.
Kyzikos
Abydos
IMBROS-SZ.
Antigoneia
Pydna
168
Halíakmón
Aóos
Phoiniké
Kerkyra
ÉPEIROS
JÓN-TENGER
Trikka
Larissa
Péneios
LÉMNOS-SZ
PHRYGIA
Kynoskephalai
197
Pharsalos
Thébai
Démétrias
Phthiótides
Ambrakia
Achelóos
AKARNANIA
LEUKAS-SZ.
Thermopylai
Thermon
Amphissa
Elateia
EUBOIA
SKYROS-SZ.
LESBOS-SZ.
Mytiléné
Pergamon
Hermos
190
Magnésia
Smyrna
Sardeis
KEPHALLÉNIA-SZ
Oiniadai
AITOLIA
Naupaktos
Delphoi
Chalkis
Thébai
BOIÓTIA
ATTIKÉ
CHIOS-SZ
Chios
Teós
Kolophón
Myonnésos
Samé
Kalydon
Aigeion
Patrai
ACHAIA
Megara
Athén
Sikyón
Kórinthos
Akrokórinthos
Kléonai
Mantinéia
Argos
Élis
ZAKYNTHOS-SZ.
Alpheios
Megalopolis
AIGINA-SZ.
KEÓS-SZ.
Troizén
Hermioné
ANDROS-SZ
TÉNOS-SZ.
IKARIA-SZ
Ephesos
Maiandros
Magnésia
Milétos
NAXOS-SZ.
Halikarnassos
KOS-SZ.
Spárta
Eurótas
Pylos
KYKLASOK
KYTHÉRA-SZ
RHODOS-SZ.
Az aitóliai szövetség területe 220 táján
A makedon állam határa 200 táján
A makedon állam határa a kynoskephalai vereség (197) után
Az achaiai szövetség határa 195-ben
Az achaiai szövetség területe 190 táján
Az aitóliai szövetség határa 189-ben
Makedonia körzeteinek határai a pydnai vereség (168) után
× 168 A legfontosabb ütközetek helye és éve

Antiochos a koilésyriai hadműveletek befejezése után a Róma elleni háborúra kezdett készülni, de a „szövetségesének", Philipposnak ígért segítséget mindenesetre nem siette el. Miközben Philippos szívósan harcolt a rómaiak ellen, Antiochos szárazföldi erőit Sardeisbe irányította, ő maga pedig a hajóhaddal sorra elfoglalta a Ptolemaiosok kilikiai, lykiai és kariai városait. De Antiochosnak ezek az akciói is csak arra késztették a rómaiakat, hogy a kynoskephalai győzelem (197) után sürgősen békét kössenek Philipposszal.

Közben Antiochos Ephesosban rendezkedett be, onnan indította támadásait azok ellen a kisázsiai és thrakiai városok ellen, amelyeket a rómaiak csak nemrégiben „szabadítottak fel" Makedonia uralma alól. Mivel előre látta, hogy a rómaiak elleni háború elkerülhetetlen, megszilárdította kapcsolatait szomszédaival, szövetséget kötött a galatákkal és mindenfelé követeket küldött szét, hogy tárgyaljanak a görög államokkal. Antiochos úgy számított, hogy nagyszabású Róma-ellenes koalíciót hoz létre. Tervében támogatta Hannibal, akinek Karthagóból Syriába kellett menekülnie, nehogy a rómaiak kezébe jusson.

De még élénkebb diplomáciai tevékenységet fejtettek ki a rómaiak, akik igyekeztek Antiochos minden lehető szövetségesét a maguk oldalára állítani. Ez jórészt sikerült is nekik. A görög polisok lakossága két ellenséges táborra oszlott. Livius szerint „az arisztokrácia és általában minden jóérzésű ember a rómaiak mellett foglalt állást és meg volt elégedve a fennálló renddel, míg a tömeg és azok, akiknek a helyzete nem óhajaiknak megfelelően alakult, általános felfordulásban reménykedtek". Mivel pedig a hatalom a legtöbb görög államban a Róma-barát oligarchikus csoportok kezében volt, Antiochosnak csak Aitóliát és a boiótiai szövetséget sikerült maga mellé állítania. Sőt Makedonia is, amely még nem heverte ki a második háború veszteségeit, szembefordult volt szövetségesével és Aitólia ellen küldte csapatait.

Antiochos és a rómaiak háborúja Görögország területén kezdődött. Közép- és Észak-Görögországot mindkét harcoló fél feldúlta és kifosztotta. Antiochos csapatai a Thermopylai-szorosban súlyos vereséget szenvedtek. Antiochos csak néhány hívével tudott Ephesosba menekülni. Megpróbálta ugyan megerősíteni Lysimacheiát és a Chersonésost, hogy ezzel megakadályozza a rómaiak hellespontosi átkelését, de a syriai hajóhadnak Myonnésosnál elszenvedett veresége után elhagyta Thrakiát és Kisázsia belsejébe vonult vissza. A döntő csata Antiochos és a rómaiak között 190-ben, Magnésia mellett zajlott le. Antiochosnak számbelileg túlsúlyban levő serege újból iszonyú vereséget szenvedett.

A magnésiai csata után Antiochos kénytelen volt békét kötni (188-ban), mégpedig olyan feltételekkel, amilyeneket a római főparancsnokság, illetőleg Lucius Cornelius Scipio consul (Publiusnak, Karthago legyőzőjének a testvére) diktált. Ezzel egyidejűleg megadták magukat Antiochos szövetségesei, az aitóliaiak is. A Rómával kötött békeszerződés szerint Antiochosnak le kellett mondania minden európai és ázsiai birtokáról (a Taurostól északra), továbbá köteles volt visszaadni a hadifoglyokat, kiszolgáltatni minden elefántját és egész hajóhadát, jóvátételt fizetni a rómaiaknak és Pergamonnak, végül kiadni a rómaiaknak Hannibalt. Hannibal, hogy ezt elkerülje, először Kréta szigetére, majd onnan Bithyniába menekült és ott megmérgezte magát. Az Antiochostól elkobzott területeket részint Pergamon, részint Rhodos kapta; egyes városokat szabaddá nyilvánítottak.

III. Antiochos veresége és Róma győzelme alapjaiban rendítette meg a Seleukida-állam tekintélyét. Armenia és Sophéné elszakadt tőle, de lázongások ütötték fel fejüket a keleti satrapiákban is. III. Antiochos újabb hadjáratot indított a Kelet ellen, hogy hatalmát megszilárdítsa és hogy a római hadisarc megfizetéséhez szükséges pénzt megszerezze. Amikor azonban az elymaisi Bêl-templom kincstárát akarta elfoglalni, meggyilkolták.

Antiochosnak Rómától elszenvedett veresége mélyreható változásokat idézett elő a Földközi-tenger keleti medencéjének politikai viszonyaiban is. A rómaiak még nem rendelkeztek elegendő erővel ahhoz, hogy az Antiochostól elvett területeken szilárdan megvessék a lábukat, tehát mindezt átadták Rhodosnak és Pergamonnak, vagyis azoknak az államoknak, amelyek a második makedón háborúban, valamint Antiochos ellenében támogatták Rómát. Ezzel az ügyes diplomáciai húzással a rómaiak a rhodosi és pergamoni uralkodó osztályok tagjaiban szilárd politikai bázisra tettek szert, amely megfelelő biztosíték volt keleti előnyomulásuk folytatásához.

A Seleukida-birodalom veresége után a Földközi-tenger keleti medencéjében egészen a mithridatési háborúkig nem akadt olyan állam, amely a saját erejéből vissza tudta volna verni Róma támadó politikáját. Abban viszont, hogy a Földközi-tenger keleti államai Róma ellen összefogjanak, gátolta őket régi keletű gazdasági és politikai vetélkedésük.

4. RÓMA TÁMADÁSBA LENDÜLÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉBEN. AZ I. E. II—I. SZÁZADI NÉPI MOZGALMAK

A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK VÁLSÁGÁNAK KIÉLEZŐDÉSE

A Földközi-tengeri világ társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésének alapvető irányzatai az i. e. II. század dereka táján még világosabban kirajzolódtak: a Földközi-tenger egész medencéjében mindenütt rohamosan tért hódít a rabszolgatartás, mégpedig főleg az antik rabszolgaság formájában; egyre inkább megmutatkoztak a gazdasági hanyatlás jelei, a hellenisztikus államokon belül kiéleződött a társadalmi harc; nagyon megerősödött Róma, mivel ki tudta használni a hellenisztikus országok gazdasági és társadalmi életében végbement változások következményeit.

Az i. e. II—I. századi gazdasági helyzetben bekövetkezett változások eredménye lényegében az volt, hogy a gazdasági fejlődés és a kereskedelmi utak központjai máshova tevődtek át. A Földközi-tenger nyugati országainak a kelettel létesített kereskedelmi kapcsolatai kibővültek; a mezőgazdaság, a kézművesipar és a kereskedelem egykori központjai helyett most újak tűntek fel — nyugaton, amelyek termékeiket és készítményeiket a Földközi-tenger egész medencéjében elterjesztették. Azok a területek, amelyeken a közvetítő kereskedelem áthaladt (a föníciai városok, Délos szigete), virágzásnak indultak, egyre nőtt a szerepük az államok közti gazdasági kapcsolatok terén. Ugyanakkor azonban elkerülhetetlenül függő viszonyba kerültek ennek az egész fejlődésnek legfontosabb tényezőjétől, Rómától.

A hellenisztikus államok bel- és külpolitikájára a II—I. század folyamán a gazdasági élet általános fejlődésén belül különösen a római kereskedelmi és uzsoratőke térhódítása gyakorolt nagy hatást. A római fegyveres erők még távol voltak attól, hogy egyik vagy másik hellenisztikus állam területén megjelenjenek, de az illető államnak máris éreznie kellett a római (vagy a Rómával kapcsolatot tartó) kereskedelem, spekulációk, az itáliai nagybirtokok céljaira folytatott mohó rabszolgahajsza hatását, a római üzletemberek és diplomaták megvesztegetéseinek, cselszövéseinek és visszaéléseinek következményeit. Az egyes államok történetében világosan megmutatkozik mind a külső, mint a belső harc teljes bonyolultsága és feszültsége, híven tükröződik a nemzetközi helyzet óriási befolyása.

A MAKEDÓN ÁLLAM BUKÁSA

Antiochos legyőzése után Róma még nagyobb befolyásra tett szert Görögországban. Ugyanakkor azonban egyre nőtt a tömegek elégedetlensége is a Róma-barát uralkodó körökkel szemben. Ezt bizonyítja például az a tény, hogy még az achaiai szövetségen, tehát rómaiak szempontjából

jóindulatú csoportosuláson belül is ellenzéki párt ütötte fel a fejét és igyekezett érvényt szerezni a szövetség azon jogainak, amelyek a belügyekben bizonyos függetlenséget biztosítottak volna számára. Ezt a Görögországban mind jobban erősödő irányzatot a rómaiak egyre veszélyesebbnek ítélték, annál is inkább, mert Makedonia már kiheverte az elszenvedett vereséget, és Philippos újból terjeszkedni kezdett, hogy szilárdan megvethesse lábát a thrakiai parton.

Róma tehát újból megkezdte a Makedonia elleni háború diplomáciai előkészítését. A római senatus készséggel meghallgatott minden Philippos ellen irányuló panaszt, intrikákat szőtt a királyi családon belül, egyik ultimátumot a másik után küldte Philipposnak, és követségeket menesztett Görögország és Kisázsia városaiba, hogy mindenütt erősítse a Róma-barát csoportokat. Makedonia a maga részéről ugyancsak készülődött az újabb összecsapásra, amelynek elkerülhetetlenségét Philippos a jelek szerint világosan látta. Ezt a készülődést Philippos halála után fia, Perseus folytatta. Perseus Makedoniában és a görög polisokban azzal igyekezett megnyerni a tömegek jóindulatát, hogy a politikai száműzöttek részére amnesztiát engedélyezett és az állammal szemben fennálló adósságokat elengedte. Ugyanakkor szövetségesek után nézett a hellenisztikus államok között és tárgyalásokat kezdett Karthagóval. Bár a démos a legtöbb görög államban Róma-ellenes beállítottságú volt, Makedonia a háború kitörésének pillanatában (171-ben) mégis majdnem teljesen magára maradt. A görög polisok uralkodó körei vagy Rómához csatlakoztak, vagy semlegesek maradtak, annyira féltek egyrészt a rómaiaktól, másrészt tulajdon népüktől. A Földközi-tenger medencéjének általános politikai helyzete szintén kedvezőtlenül alakult Makedoniára nézve. A Seleukidák állama, amely a korábbi római háború folytán nagyon meggyengült, újabb Róma elleni háború helyett inkább szomszédai — elsősorban Egyiptom — rovására igyekezett javítani a helyzetén. A dinasztikus háborúskodás közt őrlődő Egyiptom maga is külső támadás célpontjává vált. A többi hellenisztikus állam vagy kitartott a római orientáció mellett, vagy nem merte rászánni magát arra, hogy szembeszálljon Rómával.

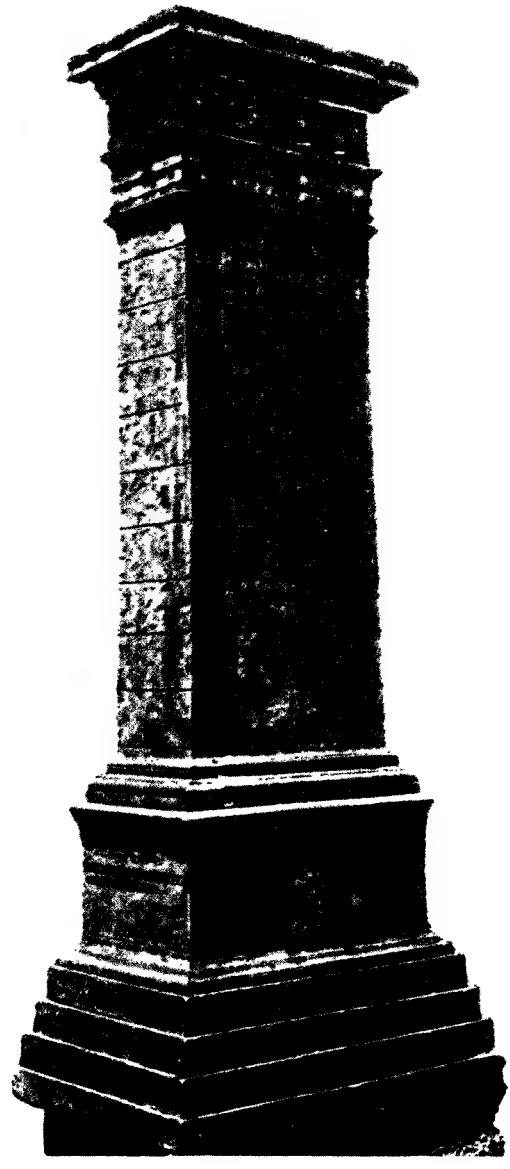

A pydnai győzelem emlékét megörökítő oszlop Delphoiban (Rekonstrukció)

A harmadik makedón háború kezdetén a hadműveletek mégis makedón sikereket hoztak: Illyria és Épeiros törzsfői Makedoniához csatlakoztak. Ám a rómaiaknak a demagógia, a fenyegetések és megtorlások eszközével sikerült valamennyi görög polist engedelmességre kényszeríteniük.

Ez a körülmény arra késztette Perseust, hogy béketárgyalásokat kezdeményezzen. A rómaiak azonban erőfölényük tudatában Perseus számára elfogadhatatlan feltételeket szabtak: Makedonia teljes kapitulációját követelték. Ezért a háború tovább folyt. A római csapatok 168-ban egyetlen nagy ütközetben (Pydna mellett), Lucius Aemilius Paullus vezérlete alatt teljesen megsemmisítették Perseus hadseregét. A makedón állam megszűnt létezni.

A rómaiak a makedónokat is „felszabadították", vagyis az egész országot négy különálló körzetre osztották, de úgy, hogy az egyes körzetek lakosai egymás között még ingatlanaikat sem adhatták el, egymással még házasságot sem köthettek. A makedónok nem bányászhattak ezüstöt, nem vihettek ki fát, nem importálhattak sót. Ugyanilyen rendszabályokat foganatosítottak a rómaiak Illyriában is. Még kegyetlenebb elbánásban volt része Épeirosnak: több mint 150 000 lakosát rabszolgának adták el, a városok nagy részét lerombolták. Görögországban a rómaiak újból kiigazították a polisok határait: területüket aszerint növelték vagy szűkítették, hogy a Perseus elleni háború folyamán milyen magatartást tanúsítottak Rómával szemben. Makedonia híveit minden városban üldözték, néhányukat római törvényszék elé állították.

A rómaiak most már eléggé szilárdnak érezték görögországi helyzetüket, és ezért nyíltan rákényszerítették akaratukat volt szövetségeseikre. Az aitóliai szövetség tekintélyét már sokkal korábban aláásták. A boiótiai szövetséget valójában már a harmadik makedón háború előtt feloszlatták. Az achaiai szövetségtől pedig a hódítók egyik várost a másik után szakították el.

A GÖRÖGORSZÁGI ÉS MAKEDONIAI NÉPTÖMEGEK HARCA A RÓMAI URALOM ELLEN

Róma leszámolt Makedoniával, nyíltan beavatkozott a görög polisok belügyeibe, s a lakosság helyzete az állandó háborúk és a római csapatok ott-tartózkodása folytán elviselhetetlenné vált. Érthető, hogy mindez még feszültebbé tette a görögországi légkört. A görög városok társadalmi és politikai harca most egyre inkább a római uralom ellen irányuló harccá fejlődött. Az achaiai szövetségen belül a Rómával szemben álló elemek jutottak vezető szerephez, fokozódott a lakosság középrétegeinek a jelentősége, a démos helyzetén az adósságok megfizetésének elodázásával próbáltak könnyíteni.

Makedoniában a római uralom ellen 149-ben nyílt felkelés robbant ki. Andriskos, a felkelés vezetője Philipposnak, Perseus fiának adta ki magát. Andriskost támogatták a thrák törzsek is. Hamarosan egész Makedonia a felkelők kezére jutott. A felkelés elfojtására küldött római csapatok több ízben vereséget szenvedtek. A rómaiak csak 148-ban tudták elnyomni a felkelést, akkor sem pusztán katonai erejük túlsúlyával, hanem inkább megvesztegetéssel. Makedoniát ezután provinciává alakították, amelyhez Épeiros és Dél-Illyria is hozzátartozott.

Két év múlva az achaiai szövetség fordult szembe a rómaiakkal. Az achaiaik azzal erősítették meg hadsoraikat, hogy szabadon bocsátottak és a katonai alakulatokba soroztak be 12 000 rabszolgát. A polgárok önkéntes hozzájárulásaikkal biztosították a szövetség számára a hadviselés anyagi fedezetét. Az achaiai szövetség ellenállásának központja Korinthos városa volt. Bár az achaiaiak Róma-ellenes kiállása a szövetséghez nem tartozó városokban is a nép rokonszenvével találkozott, mégsem mert senki sem hozzájuk csatlakozni. Egyedül az achaiaiak viszont nem bírták el a háború terheit. Lucius Mummius consul hamarosan szétverte csapataikat, Korinthost a földig rombolta és felgyújtatta (146-ban). Ugyanez a sors várt a többi achaiai városra is. A helyi lakosokat tömegesen rabszolgának adták el és Rómába vitték őket. Valamennyi görögországi szövetséget feloszlatták, mindenütt visszaállították az oligarcha uralmat. A görög városok végleg elvesztették függetlenségüket és „Macedonia" római provincia kormányzóinak fennhatósága alá kerültek.

A szűnni nem akaró háborúskodások, a római hadsereg eltartása, a hadisarc és a Rómának

„önkéntesen" felajánlott ajándékok, végképp tönkretették a görög városi lakosság széles rétegeit. Az ókori szerzők egybehangzóan bizonyítják, hogy Görögország az i. e. II—I. században elszegényedett, elnéptelenedett és pusztulásnak indult. A városok közösségi jövedelmi forrásai elapadtak. Görögországban gyakori volt, hogy egész városok magánszemélyek adósaivá váltak, és az élelmiszerhiány miatt egyre gyakrabban ütötte fel a fejét az éhínség. Az egyszerű polgárok életszínvonala rendkívül alacsonyra süllyedt. Ezzel szemben a római uralom megszilárdította a rabszolgatartó arisztokrácia tagjainak, az uzsorabankároknak és a földbirtokosoknak a helyzetét és biztosította vagyonukat a démos esetleges rajtaütései ellen.

A római uralom győzelmével Görögországban és Makedoniában nyilván fokozódott a rabszolgák kizsákmányolása. Legalábbis erre következtethetünk az antik szerzőknek a tömeges rabszolgamozgalmakra vonatkozó közlései alapján. Makedoniában három évvel Andriskos felkelésének elfojtása után egy állítólagos II. Philippos tűnt fel, aki — Eutropius adatai szerint — 16 000 rabszolga élére állt. (A szám nyilván túlzott.) Ezt a felkelést azonban a rómaiaknak még csírájában sikerült elfojtaniuk. Valamivel később kezdődött a laurioni ezüstbányákban (Attikában) dolgozó rabszolgák felkelése. Itt a rabszolgák megölték őreiket, elfoglalták a Sunion-fokon levő fellegvárat és jó ideig tartották magukat Attika területén; mindaddig, amíg a római csapatok fel nem morzsolták őket.

RHODOS ÉS KAPCSOLATAI RÓMÁVAL. DÉLOS FELVIRÁGZÁSA

Makedonia és Görögország római uralom alá kényszerítése elsősorban Rhodos és a kisázsiai államok helyzetére hatott ki. A rhodosi állam oligarchikus rabszolgatartó köztársaság volt, s a polgárokéval egyenlő jogokat a korlátozások miatt igen nehezen lehetett elnyerni. A kereskedő és uzsorabankár arisztokrácia a nyereségei révén szerzett vagyonának egy részéből gabonát osztogatott a nép között, és ezzel igyekezett enyhíteni a belső társadalmi harc feszültségét.

A tulajdonképpeni termelés mind Rhodos közvetlen területén, mindpedig távolabbi birtokain viszonylag szerény keretek közt mozgott. A rhodosi állam bevételeinek legnagyobb részét a közvetítő kereskedelem biztosította. Rhodos kereskedelmi forgalma a város felvirágzása idején elérte az 50 millió drachmát, a kereskedelmi vámok összege pedig az egymilliót. A feliratok bizonysága szerint Rhodosnak rengeteg rabszolgája volt. A város már a III. század második felében a legfontosabb közvetítő állomássá fejlődött a syriai, egyiptomi, kisázsiai, fekete-tengeri és görögországi városok megélénkülő kereskedelmi kapcsolataiban. Ebből az itt épített hatalmas áru- és főleg gabonaraktárak tulajdonosai, a hajótulajdonosok és kereskedők óriási jövedelemhez jutottak. Rhodos gazdasági és politikai jelentősége világosan megmutatkozott a III. század végén, amikor egy borzalmas földrengés után sok hellenisztikus állam sietett segítségére.

Rhodos a második syriai háború után kihasználta Egyiptom tengeri hatalmának meggyengülését és az Égei-tengeren több szigetet elfoglalt. Mihelyt Róma a nemzetközi élet porondján megjelent, Rhodos nyomban kereste a kapcsolatot vele. A rhodosi oligarchia kereskedelmi és politikai szempontból egyaránt előnyösnek találta, ha Rómával jó viszonyt tart fenn, ugyanakkor a hellenisztikus államok befolyását Görögországban, az Égei-tenger térségében és Kisázsiában pedig gyengíti. A rhodosi állam területileg a rómaiaknak Antiochos ellen viselt háborúja után volt a legnagyobb: Rómának tett szolgálataiért megkapta a Seleukidák államából kiszakított Kariát és Lykiát. A második makedón háború után azonban a rhodosiak egyre inkább tarthattak Róma befolyásának növekedésétől. Másrészt Róma is, amint a Földközi-tenger keleti medencéjében elfoglalt hadállásait megerősítette, kisebb érdeklődést tanúsított Rhodos iránt: a római kereskedők most már inkább közvetítők nélkül akarták lebonyolítani ügyleteiket a Kelettel.

A harmadik makedón háború folyamán Rhodos azért próbálta elsimítani a Perseus és Róma közt támadt konfliktust, hogy az önálló makedón állam fenntartásával mintegy ellensúlyozza

Róma hatalmát. Ennek a politikának megtorlásaként a rómaiak elvették Rhodostól Lykiát és Kariát, Délost pedig szabad kikötővé nyilvánították. Ez óriási kárt okozott a rhodosi kereskedelemnek, s egyben véget vetett a rhodosi állam terjeszkedésének.

Délos gazdasági és politikai jelentősége, miután e kis szigetet szabad kikötővé nyilvánították, rendkívül megnövekedett. (Addig ugyanis főleg szentélyének jövedelméből élt.) Az itteni Apollón-szentély kultikus jelentősége az egész görög világra kiterjedt. Délos volt ugyan a központja a szigetlakók szövetségének is, de ez vajmi kevéssé hatott ki gazdasági helyzetének alakulására. A Perseus elleni háború után a rómaiak a szigetet Athénnek juttatták, lakosságát nagy részben Achaiába telepítették át, míg Délosba athéniek kerültek. Amikor a rómaiak a délosi kikötőt vámmentesítették, kereskedelmi forgalma ugrásszerűen megnőtt. A Föníciából, Palesztinából, Arábiából és egyéb keleti országokból érkező kereskedők mind kiszálltak a szigeten, a római kereskedőknek viszont módjukban állott itt közvetlenül lebonyolítani üzeleteiket a keleti kereskedelemmel.

Délos az ókori világ gazdasági életében azért játszott fontos szerepet, mert itt alakult ki a Földközi-tenger medencéjének legnagyobb rabszolgapiaca. A délosi rabszolgaszállítók elsősorban a kalózok közül kerültek ki. A sziget rabszolgakereskedelmének méreteire jellemző Strabón közlése, aki szerint a délosi kikötőben naponta több tízezer rabszolga cserélt gazdát. Forrásainkban arra vonatkozólag is találunk utalást, hogy körülbelül az első szicíliai felkeléssel egy időben Délos szigetén az ott eladásra összeterelt rabszolgák között szintén felkelés tört ki, amelyet a helyi lakosság (az athéni kléruchosok) és a szigeten élő italikusok csak közös erőfeszítéssel tudtak elfojtani.

Az i. e. I. század folyamán, azzal párhuzamosan, hogy Kisázsia és Syria fokozatosan római fennhatóság alá került, egyre csökkent Délos jelentősége is. I. e. 88-ban Mithridatés Eupatór hajóhada pusztította el, majd másodszor, i. e. 69-ben a kalózok. Ez után a sziget már nem tudott magához térni.

PERGAMON AZ I. E. II. SZÁZADBAN. ARISTONIKOS FELKELÉSE

A harmadik makedón háború után megrendült Pergamon helyzete is. Pergamon a III. század végén — a II. század elején élte virágkorát, a Seleukidák és Makedonia ellen vívott elkeseredett harcaival egyidőben. A harcok során közeli kapcsolatba került a legnagyobb görög államokkal: az aitóliai szövetséggel, Rhodosszal, Athénnel, sőt Rómával is. A Rómával kötött szövetség különösen II. Eumenés uralkodása alatt szilárdult meg, amikor Pergamon a második makedón háború, valamint az Antiochos elleni háború idején igen nagy segítséget nyújtott Rómának. Ennek volt a következménye, hogy Pergamon területe oly hirtelen megnövekedett: az Apameiában kötött békeszerződés értelmében II. Eumenés kapta a Taurostól északra elterülő Seleukida-birtokok jelentős részét. Pergamon tehát Róma „jóvoltából", önálló külpolitikájáról való lemondása fejében fejlődött Kisázsia legerősebb államává. Ezt a helyzetét azonban csak néhány évtizedig tudta megtartani.

Perseus legyőzése után a rómaiak a Balkán-félszigeten annyira erősnek érezték magukat, hogy támadásra készültek Ázsia ellen. Eumenést megvádolták azzal, hogy a köztük és Perseus közötti közvetítés ürügyén tulajdonképpen a makedón uralkodót akarta megmenteni a végleges vereségtől. A Rómával való kapcsolatok megromlása mindjárt meglátszott Pergamon külső helyzetén is: először is a Pergamon fennhatósága alá tartozó galaták lázadtak fel, betörtek az ország területére, mindenütt pusztulást hagyva maguk után. Eumenésnek sikerült ugyan leverni a galatákat, de Róma kívánságára a támadók mégis autonómiát kaptak. Rómának ezzel az volt a célja, hogy ily módon állandóan sakkban tartsa Pergamont.

Eumenés utódai alatt Pergamon először Bithynia, majd a thrák törzsek ellen viselt háborút. Ezek a háborúk bár sikeresen végződtek, mégis azzal jártak, hogy az ország rendkívül kimerült, s a legjobb úton volt afelé, hogy római provinciává váljék. A római szövetség lassanként Rómától

való politikai függőséggé változott, mivel a hatalmas római haderővel Pergamon nem tudott ütőképes hadsereget szembeállítani. Ehhez járult még az is, hogy Róma politikai befolyásának növekedése Keleten még fokozottabb tényked̈ésre ösztönözte a római kereskedelmi és uzsoratőkét, amely azután hovatovább teljesen behálózta a pergamoni királyokat és egész országukat. Mindez a rabszolgák és a szabad termelők kizsákmányolásának fokozódására, valamint az osztályellentétek végső kiéleződésére vezetett.

III. Attalos uralkodása alatt (139—138—133) a pergamoni helyzet rendkívül feszültté vált. Az uralkodó osztálynak állandóan rettegnie kellett a nép felkelésétől. Az udvari arisztokrácia csak Róma katonai támogatásában reménykedhetett. Ez volt az oka annak, hogy Attalos i. e. 133-ban királyságát Rómára hagyta. A pergamoni uralkodó körök a király halála után bizonyos engedményeket tettek a néptömegeknek: rendeletet bocsátottak ki, amely lényegesen kiterjesztette a pergamoni polgárjogot, amelyet most már a nem teljes jogú pergamoni lakosság egyes kategóriái, a zsoldosok is elnyerhettek. Olyan intézkedéseket is hoztak, amelyek némileg enyhítették a rabszolgák helyzetét. De ez sem akadályozhatta meg azt, hogy a rabszolgáknak, a függő helyzetben élő pergamoni parasztságnak és a nem teljes jogú városi lakosságnak a bennszülött arisztokrácia és a római elnyomás ellen indított mozgalma nagyarányú felkelésben törjön ki. A felkelés több mint három esztendeig tartott (132—129); vezetője Aristonikos (III. Attalos féltestvére) volt. Pergamonnak a római kalmárok által kisemmizett lakosai támogatták Aristonikost és királyukká kiáltották ki. A felkelők ellen Ephesos Róma segítségére sietett: hajóhada súlyos csapást mért Aristonikos flottájára. Az országban minden rabszolga és paraszt fegyvert fogott. Lázongások ütötték fel a fejüket Kisázsia egyéb országaiban (Bithyniában, Kappadokiában, Paphlagoniában) is.

A felkelés elfojtására küldött római csapatok Crassus consul parancsnoksága alatt Aristonikost Leukai városába szorították. De Crassus egész télen át nem tudta bevenni a várost, úgyhogy kénytelen volt az ostrommal felhagyni és elvonulni. Aristonikos kivonult a városból, szétverte Crassus csapatait, magát a consult pedig foglyul ejtette. A következő (i. e. 130) évben újabb római sereg vonult fel Aristonikos ellen Perperna consul parancsnoksága alatt. Ez alkalommal a felkelők szenvedtek vereséget; szétvert egységeik Kariának Stratonikeia nevű városába szorultak. Ugyanakkor a római osztagok országszerte büntető expedíciókat szerveztek, amelyek a felkelőket támogató városokat lerombolták, lakosaikat lemészárolták. Végül Stratonikeiát is bevették; a foglyul ejtett Aristonikost Rómába vitték és ott kivégezték. A rómaiak a helyi arisztokráciára támaszkodva elfojtották Aristonikos felkelését, a pergamoni királyságot pedig „Asia provincia" néven birtokaikhoz csatolták.

I. e. 75-ben római provincia lett Bithynia is. Ezeknek az államoknak a hanyatlásával fordított arányban növekedett Kisázsia keleti tartományainak, Kappadokiának és Pontosnak a jelentősége.

KAPPADOKIA ÉS PONTOS

A II. század elején Kappadokia még a Seleukidák szövetségese volt és ilyen minőségében III. Antiochosszal vállvetve küzdött a magnésiai csatában. Antiochosnak és szövetségeseinek veresége után azonban egyszerre másfelé kezdett orientálódni. Királya, IV. Ariarathés (II. Eumenés pergamoni király közvetítésével) a vereséget viszonylag nem nagy hadisarccal (300 talentummal) megúszta és „a római nép barátja és szövetségese" lett. Ettől kezdve Kappadokia (Pergamonnal együtt, amelyhez továbbra is szoros szálak fűzték) a római befolyás legfontosabb támaszpontja lett Kisázsiában.

A római szövetség előnyös volt Kappadokiára nézve abból a szempontból, hogy így védve volt az agresszív Pontosszal szemben. De a szövetségi viszony — akárcsak Pergamon esetében — igen hamar Kappadokiának Rómától való függőségévé változott. Ez a függőség különösen akkor

vált érezhetővé, amikor Kilikia területét római helytartó alá rendelték. Kappadokiát, ezt a viszonylag elmaradott országot Róma politikai befolyásának növekedésével mindjobban elárasztották a római kereskedők és uzsorások. Az i. e. I. század dereka táján a kappadokiai király már csak játékszer volt Róma kezében.

A II. század elején Pontos már eléggé jelentős állam volt. A pontosi királyok birtokai nyugaton magukban foglalták majdnem egész Paphlagoniát; igaz, hogy Sinópé, ez a nagy görög város egyelőre Pontos határain kívül maradt. Nem tudjuk pontosan, hogy a pontosi birtokok ebben az időben meddig terjedtek keleti irányban, de feltehető, hogy Pontos fennhatósága alá tartoztak a chalybeknek érclelőhelyekről híres területei, és hogy gyakorlatilag Kis-Armenia is Pontostól függő királyság volt.

Pontos azonban — természeti gazdagsága ellenére — társadalmi és gazdasági szerkezetét tekintve alig különbözött Kappadokiától. Az ország belső vidékein a városi élet fejletlen volt, a földbirtokos arisztokrácia volt uralkodó helyzetben, de fontos szerep jutott a hatalmas templomi birtokoknak is. Más volt a helyzet a Fekete-tenger partvidékén, ahol görög városok (Amisos, Trapezus stb.) feküdtek.

Új korszak kezdődött Pontos történetében akkor, amikor Kisázsiában leáldozott a Seleukidák hatalma. I. Pharnakés pontosi király (183—kb. 170) volt az első, aki nagy birodalom létrehozásával kísérletezett: Kisázsia nagy részére ki akarta terjeszteni hatalmát. Ezért először is Sinópét foglalta el és ott rendezte be fővárosát. Pharnakés további hódító szándékai azonban már Bithynia, Pergamon és Kappadokia koalíciójának ellenállásába ütköztek. A háború Pharnakésre nézve kudarccal végződött: Sinópét megtarthatta ugyan, de Paphlagoniáról le kellett mondania.

Pharnakés utódai alatt Pontos egyre jobban megerősödött, de a pontosi királyoknak ugyanakkor mindinkább számolniuk kellett Rómával. IV. Mithridatés már „a római nép barátja és szövetségese" volt. Ez a cím, mint tudjuk, rendszerint a Rómától való függést takarta; nyilván így volt ez Pontosszal is. Mindenesetre az a körülmény, hogy az ország távol esett a római birtokoktól, ezt a függőségi viszonyt elviselhetőbbé tette. Pontos, Róma szövetségeseként, ebben az időben több háborúban vett részt. Így sikerült fennhatósága alá kényszeríteni Phrygiát, Galatiát, Paphlagoniát és Kappadokiát. Pontos és Róma szövetsége azonban nem lehetett tartós: a két állam érdekei élesen szembenálltak. Minél erősebb lett Pontos, annál terhesebbnek érezte a római függőséget, úgyhogy hovatovább Kisázsia Róma-ellenes erőinek központjává vált.

EGYIPTOM POLITIKAI HELYZETE. IV. ANTIOCHOS EGYIPTOMI HADJÁRATA

A keleti hellenisztikus államok vezetői a makedón állam bukásáig nem látták tisztán, hogy milyen veszélyt jelent rájuk nézve a rómaiak balkáni térhódítása. Sőt, még ezt a helyzetet sem tartották alkalmatlannak arra, hogy Koilésyria birtoklásáért újból háborúskodni kezdjenek.

A külső birtokok elvesztése és az egyiptomi felkelések arra késztették a görög—makedón arisztokráciát, hogy az addiginál szorosabbra fűzze az egyiptomi papsággal kötött szövetsége szálait. A 197-ben megkoronázott kiskorú V. Ptolemaios Epiphanés nevében további kiváltságokat biztosítottak az egyiptomi papoknak. Ennek viszonzásául a memphisi papi gyűlés határozatot hozott Ptolemaios tiszteletére, felsorolva mindazokat az adományokat és tiszteletbeli kötelességeket, amelyekkel az egyiptomi szentélyek az uralkodónak tartoznak. (Ez a nevezetes Rosette-i felirat, amelynek segítségével Champollion az egyiptomi hieroglifákat megfejtette.) A határozat elmondja, hogy Epiphanés mentesítette a szentélyeket a földadótól, 2/3-ára csökkentette a templomi műhelyekben készített lenvászon után járó illetékeket, megerősítette a templomok jogait az oda befolyó jövedelmekre, elengedte tartozásaikat, helyreállíttatta a rombadőlt szentélyeket, újabb kedvezményekben részesítette a papokat. A ptolemaiosi Egyiptom vezető körei azzal, hogy a papság számára

ilyen kiváltságos helyzetet teremtettek, önmagukat próbálták biztosítani a tömegek ideológiai elnyomásának fegyvereivel.

A papok határozata felsorolja azokat a „jótéteményeket" is, amelyekben Epiphanés az egész egyiptomi lakosságot részesítette: egyes adókat leszállított, bizonyos tartozásokat elengedett, szabadon bocsátotta a (valószínűleg adósságaik miatt) bebörtönzötteket, a felkelések résztvevői amnesztiát kaptak és megtarthatták földjeiket. Részben ezek az engedmények, főleg azonban az

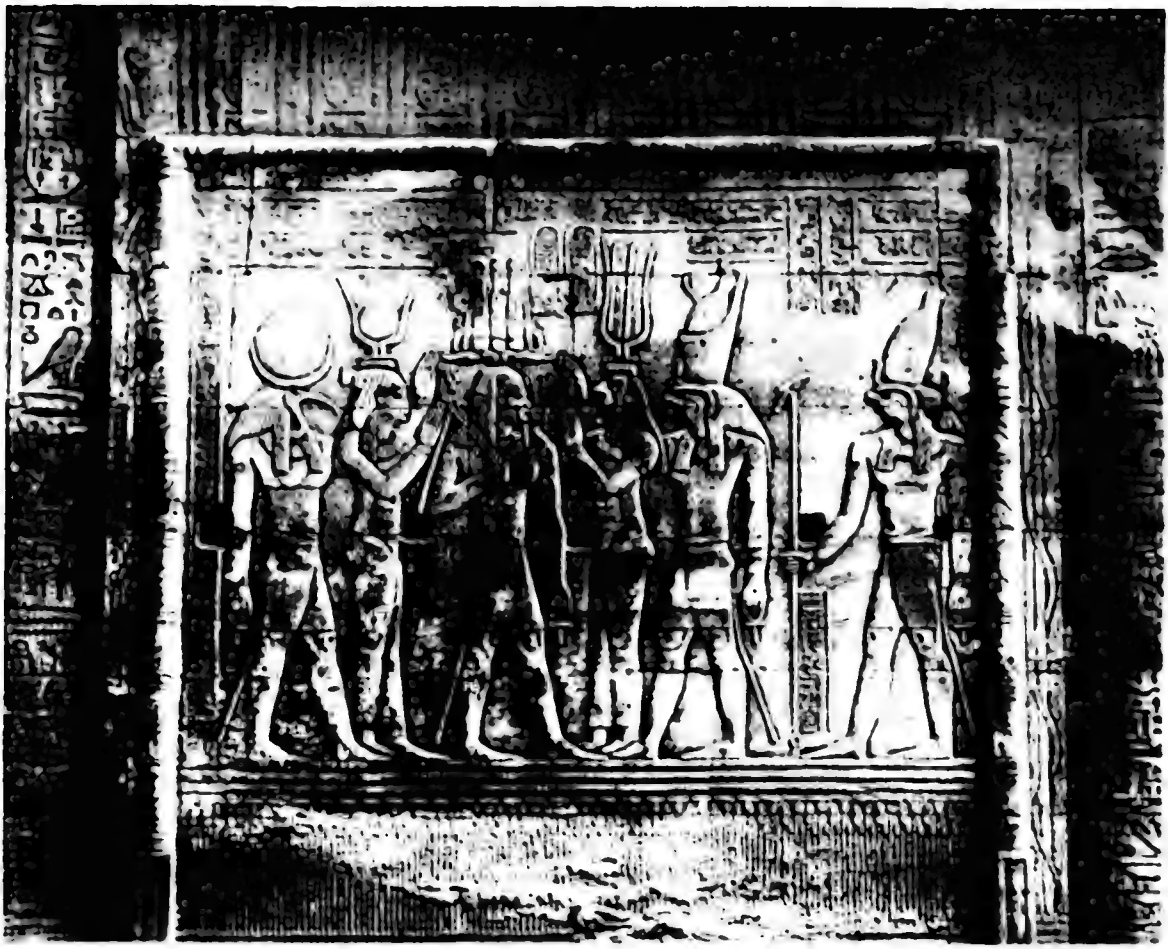

IV. Ptolemaios az egyiptomi istenek társaságában
A kom-ombói templom domborműves ábrázolása.
I. e. II. század

uralkodó osztály konszolidálódása és aktívabb katonai politikája tették lehetővé, hogy Epiphanés kormányának végül is sikerült úrrá lennie a Dél-Egyiptomban 206 óta tartó felkelésen.

V. Ptolemaios Epiphanés halála után Egyiptomban a hatalom ismét az udvari kegyencek kezébe került. VI. Ptolemaios Philométór gyámjai ismét elővették Koilésyria meghódítására irányuló kalandor terveiket. Erre IV. Antiochos Egyiptom ellen vonult, szétverte az egyiptomi seregeket és ostrom alá fogta Alexandreiát. A főváros lakosai az Antiochos fogságába esett Philométór helyett VII. Ptolemaios Physkónt kiáltották ki királyukká. Antiochos azonban nem tárgyalt VII. Ptolemaiosszal, hanem Philométórral kötött békét: volt foglyát Memphisbe kísértette, ő maga pedig kivonta csapatait Egyiptomból, csupán Pélusionban hagyott helyőrséget. Egyiptomnak két

ellenséges táborra való osztása, a vidék és Alexandreia közti összeköttetés megszakadása súlyos károkat okozott az ország gazdasági életének és sértette az uralkodó osztály érdekeit. A Pélusionban állomásozó syriai helyőrség egyaránt veszélyeztette mindkét Ptolemaiost. Ezért az egyiptomi királyok között tárgyalások kezdődtek, amelyek végül is kibékülésre vezettek.

Egyiptomnak két királyságra való szakítása tökéletesen megfelelt Antiochos terveinek; ő ugyanis mindig arra törekedett, hogy gyengítse vetélytársát a keleti kereskedelemben, és Egyiptomot befolyása alá kényszerítse. IV. Antiochos, aki józan politikus volt, arra aligha számított, hogy Egyiptom területét a Seleukidák birodalmához csatolja. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy ha túlzott igényeket támaszt Egyiptommal szemben, újabb összetűzésekbe bonyolódhat a rómaiakkal. Mégis, mikor a Ptolemaiosok kibékülése keresztülhúzta számításait, újabb hadjáratot indított Egyiptom ellen és ismét körülfogta Alexandreiát. Antiochos hadműveletei éppen a harmadik makedón háború döntő eseményeivel egyidőben zajlottak le.

A rómaiak viselkedése fölöttébb jellemző volt. Nem hatották meg őket az egyiptomi királyok panaszai, közömbösek maradtak az ostromlott Alexandreia rendkívül súlyos helyzete iránt: a Gaius Popilius vezetésével Antiochos és a Ptolemaiosok kibékítésére küldött római követség nem sietett Egyiptomba, csak azután, hogy a rómaiak makedoniai hadműveletei győzelemmel végződtek. Mihelyt azonban Gaius Popilius értesült a pydnai győzelemről, nyomban Egyiptomba indult és ultimátumot adott át IV. Antiochosnak. Antiochos kénytelen volt kivonni csapatait Egyiptom területéről; Popilius személyesen ellenőrizte Kypros kiürítését. Így Antiochos egyiptomi sikerei mind semmivé váltak.

JUDEA HARCA A SELEUKIDÁK URALMA ELLEN

A külpolitikai kudarcok hamarosan éreztették hatásukat a Seleukida-birodalom belső állapotának alakulásában is. A Seleukidák, amint az Egyiptom rovására történő megerősödésük lehetetlennek bizonyult, fokozták a hatalmuk alá tartozó területek kizsákmányolását. A bennszülött lakosságnak erre válaszul fellángoló harca a Seleukidák hatalma ellen különösen éles formákat öltött Judeában.

Judeában a hatalom a Jahve-templom körül csoportosult papi arisztokrácia — a leggazdagabb földbirtokosok és rabszolgatartók — kezében volt. Az arisztokrácia egy részének, *a hellénistés*-eknek (görögösöknek), akik részt vettek a külkereskedelemben, érdekük fűződött ahhoz, hogy Judea minél szorosabb kapcsolatokat tartson fent a Seleukidákkal. Az uralkodók támogatásával sikerült is Judeában a hatalmat kezükbe keríteniük. Ezek, miközben a görög szokásokat felvették és a lakosságra is rá akarták erőltetni, kereskedelmi tevékenységük és uzsoraügyleteik körét is tágították. Így vert gyökeret az árutermelés és a pénzgazdálkodás Judeában is, ez azonban az adók növelése révén a néptömegek helyzetét egyre súlyosabbá tette. Az ősi szokások és hagyományok megsértése még jobban fokozta a nép titkon izzó elégedetlenségét.

I. e. 171-ben, amikor a helyi hatóságok le akarták foglalni a jeruzsálemi templom kincstárát, hogy a királynak járó adót meg tudják fizetni, elemi erővel robbant ki a felkelés. IV. Antiochos az egyiptomi hadjáratról visszatérve leromboltatta a várost. A római parancsra Egyiptommal kötött béke létrejöttével Antiochos újból Judea ellen vonult, részben hogy megtöltse a királyi kincstárat, részben pedig, hogy végképp fennhatósága alá kényszerítse Judeát. Csapatai kifosztották a Jahve-templomot és egész Jeruzsálemet; lakosai közül több mint 10 000-et rabszolgának adtak el. Jeruzsálemben Antiochos felépítette az Akra nevű erődöt és helyőrséget hagyott benne. A hatalmat a „görögösök" kezébe tette le; a zsidó vallás gyakorlását megtiltotta, helyette a görög istenek tiszteletét vezette be. Külön tisztviselőket nevezett ki, hogy a görög szertartások végrehajtását ellenőrizzék.

Mindezek az intézkedések mélységesen felháborították a zsidó népet. 167-ben újabb felkelés tört ki Judeában, amely hamarosan a Seleukidák uralma ellen irányuló népi háborúvá terebélyesedett. A mozgalom vezére egy Hasmoneus-nemzetségbeli pap, Judás volt. Mellékneve, „Makkabeus" (kalapács), utódaira is átszállt. IV. Antiochos uralkodásának vége felé, amikor a hadsereg zömét keletre kellett irányítani, a zsidó felkelők szétverték az ellenük küldött osztagokat. 164-ben bevették Jeruzsálemet és ostrom alá fogták a fellegvárba szorult syriai helyőrséget. Makkabeus Judás felvette a főpapi címet és bizonyos újításokat vezetett be: a papi tisztségeket a nemzetség előkelőségétől függetlenül osztogatta, a „görögösök" vagyonát elkoboztatta, és feltehetőleg hozott néhány intézkedést a parasztság helyzetének javítására is. De IV. Antiochos utódai alatt Judeára újabb megtorlás várt. Makkabeus Judás az egyik ütközetben elesett (160-ban), és a judeai városokba ismét syriai helyőrségeket helyeztek. A zsidók azonban nem hagyták abba a harcot.

A SELEUKIDA-BIRODALOM POLITIKAI VÁLSÁGA

A judeai felkelés és a IV. Antiochos halála után a királyi család tagjai, a kegyencek és trónigénylők közt fellángoló dinasztikus villongás már világosan mutatta a Seleukidák birodalmának kezdődő politikai válságát. Az uralkodóház gazdasági és társadalmi alapjainak széthullása egyre nyilvánvalóbb volt. A Seleukidák-birtokai összezsugorodtak, ezzel együtt anyagi forrásaik elapadtak; a államgazdaság a tönk szélére jutott. A legnagyobb kereskedelmi központok rabszolgatartó arisztokráciája egyre kevésbé támogatta a királyi hatalmat, mivel a Seleukida-birodalom gazdasági és politikai szerkezete korlátozta az illető városok rabszolgatartásának és gazdasági életének további fejlődését. A városi arisztokrácia a dinasztikus harcokban is csak újabb kiváltságok reményében vett részt. A hellenisztikus városok mindjobban kiterjesztették belső önkormányzati jogaikat: a királyoktól megszerezték az asylum-jogot (vagyis a menedékjogot, amely megvédte őket a királyi közigazgatás önkényeskedésétől), továbbá „szentté" (vagyis háborús időkben sérthetetlenné) való nyilvánításukat; végül kivívták az *eleutheria* (szabadság) jogát is, vagyis belügyeikben függetlenek, külső kapcsolataikban önállóak lettek. A hadseregre mind kevésbé lehetett támaszkodni, annyira megváltozott az összetétele: ekkoriban már legnagyobbrészt az ázsiai népek képviselőiből (arab, zsidó, kilikiai stb.) zsoldosokból állott.

Ily módon a polgárháború során a trónigénylők nem annyira az állam belső erőire támaszkodtak, mint inkább a zsoldos seregre és a hatalmasabb szomszédoktól remélt segítségre. A Seleukidák birodalmának felbomlásában nem csekély szerepet játszott a római senatus politikája. Róma azzal, hogy ügyesen összeugratta a királyi ház tagjait, s háború közben a gyengébb felet támogatta, igyekezett megnyerni a városi arisztokrácia rokonszenvét, ugyanakkor közvetve külső ellenségeiknek nyújtott segítséget, siettette a Földközi-tenger keleti medencéjében egykor oly hatalmas vetélytársának hanyatlását. IV. Antiochos utódai alatt Irán nyugati vidékei is elszakadtak. A Seleukidák országa most már nemcsak aktív külpolitika folytatására volt képtelen, hanem arra is, hogy a határai mentén kialakuló új rabszolgatartó államok — Parthia, Armenia, Judea — nyomásának ellenálljon.

VII. Antiochos Sidétés volt az utolsó (139—138—129), aki a Seleukidák birodalmát megpróbálta visszaállítani. Először is újból fennhatósága alá rendelte Judeát, amely elődeinek uralkodása alatt önállóságot vívott ki magának, majd Parthia ellen indult. Ez a hadjárat azonban VII. Antiochos halálával és a syriai sereg teljes pusztulásával végződött. A vereség következtében Babilonia, Perzsia és Média végleg elszakadt: vagy Parthia, vagy önálló uralkodók hatalma alá került. A Seleukidák birodalmának területe most már a tulajdonképpeni Syria, Koilésyria, Fönícia és — részben — Kilikia határai közé szorult. Az elkeseredett dinasztikus háborúskodás azonban a központi államapparátus működését még ezen a területen is szinte teljesen megbénította.

A SELEUKIDA-BIRODALOM SZÉTHULLÁSA

A Seleukidák birodalmának hanyatlásával egyidejűleg nőtt szomszédainak: Parthiának, Armeniának, a pontosi királyságnak, de különösen Rómának a hatalma. Róma ekkor már szilárdan megvetette a lábát Asia provinciában és nyíltan a Seleukidák örökére pályázott. A Seleukida-állam története az i. e. II. század végén és az I. század elején annak a harcnak a története, amely az említett államok közt az elő-ázsiai politikai hegemóniáért folyt.

A Seleukida-állam széthullása különösen gyors iramban haladt az i. e. I. század elején, amikor az ország területének nagy részét Tigranes, Armenia királya foglalta el. Önálló állammá alakult Kommagéné, Emesa és Ituraia is független arab állam lett. Függetlenné vált továbbá Judea, ahol a főpapok felvették a királyi címet.

A judeai theokrácia az ország függetlenségéért vívott harcról most nyíltan hódító politikára tért át. Az első Makkabeusok rablóhadjáratait a máshitűek tervszerű kiirtása váltotta fel. A zsidó vallást kényszerrel terjesztették a szomszédos törzsek között. A vallás terjesztése tulajdonképpen csak ürügy volt: a rabszolga- és zsákmányszerzésre, a szomszédos területek bekebelezését célzó törekvések eszmei igazolására szolgált. Judeához csatolták Galilaiát, Idumaiát, Koilésyriát, Askalon és Gaza kikötőjét stb. Az országon belül egyre élesebb lett a társadalmi harc. Ennek egyik megnyilvánulása például az, hogy szekták ütötték fel a fejüket, amelyek szembefordultak a hagyományos kultusszal és a Hasmoneusok dinasztiájával. A Holt-tenger mellett nemrégiben talált dokumentumok révén képet alkothatunk azoknak a vallásos közösségeknek a szervezetéről és ideológiájáról, amelyeket az üldözések elől elmenekült szektások a judeai pusztaságban alapítottak. E közösségek tagjai közös, munkás életet folytattak, vagyonukat felosztották egymás között. A vagyonközösség hirdetésében és a messiásvárásban (Messiás: isten küldötte, aki majd megbünteti a bűnösöket és megjutalmazza a jókat) a judeai lakosság legszegényebb rétegeinek tiltakozása jutott kifejezésre a világi és lelki hatalmasságok elnyomása és erőszakoskodása ellen. Alexandros Iannas uralkodása alatt (103—76) tömeges felkelésre került sor, amelyet a kormányzat csak nagy nehezen tudott elfojtani. Az ezután nemsokára fellángolt dinasztikus harc szolgált ürügyül Rómának a beavatkozásra: Judea i. e. 63-ban római provincia lett.

Egész sor nagyobb városban (Byblos, Tyros, Sidón stb.), de a jelentéktelenebb föníciai helységekben is, amelyek önállóságra törekedtek, tyranniák jöttek létre. Mivel a Seleukidák képtelenek voltak megbirkózni a széthúzó erőkkel és a mind nagyobb méreteket öltő népi mozgalmakkal, a rabszolgatartó arisztokrácia az elnyomás újabb módszereihez folyamodott. Nyilván ezzel magyarázható a tyranniák felbukkanása az egyes városokban, valamint az armeniai Tigranes hódító hadműveleteinek sikere.

A kialakult helyzetből még elfogadhatóbb kivezető útnak kínálkozott a syriai rabszolgatartók számára az országnak Róma előtti behódolása. A Seleukida-birodalomnak a római államhoz való csatolása a kizsákmányolt tömegek fölötti uralom szilárd biztosításán kívül új, tág teret nyitott a syriai uzsorások, kereskedők és kézműipari műhelyek tulajdonosai előtt. Az uralkodó osztály áruló magatartása volt az oka annak, hogy i. e. 64—63-ban a rómaiak minden ellenállás nélkül foglalhatták el az egész országot, s eggyel ismét gyarapíthatták a római provinciák számát.

A TÁRSADALMI ÉS DINASZTIKUS HARC KIÉLEZŐDÉSE EGYIPTOMBAN

IV. Antiochos egyiptomi hadjáratai során kifosztotta az országot, ami tovább súlyosbította a dolgozó lakosság amúgy is nehéz helyzetét. A Ptolemaiosok hatalmának visszaállítása sem hozott semmiféle könnyebbséget. Az országban Dionysios Petosarapis vezetése alatt tömegmozgalom lépett fel a kormányzat ellen. Délen a felkelők fő fészke Panópolis városa volt. Ennek a felkelésnek

a lefolyásáról és céljairól forrásainkban nem találunk adatokat. VI. Ptolemaios Philométór mindenesetre hadsereggel vonult a zendülők ellen. Ostrommal vette be Panópolist, a felkelést elfojtotta, de a zavargások az országban nem akartak szűnni.

A 140—120-as években lázongásra került sor az arsinoéi és a thinisi nomosban, de a legviharosabb események ismét Panópolisban zajlottak le. Ezekben az eseményekben jelentős szerepet vittek a „népek". Egyidejűleg ismét fellángolt a dinasztikus harc is: VII. Ptolemaios Physkón kiűzte Alexandreiából testvérét, VI. Ptolemaios Philométórt. Az utóbbi Rómához fordult segítségért. A senatus — a római politika érdekeit tartva szem előtt — a Ptolemaiosok birtokait megosztotta a két testvér között. Philométór kapta Egyiptomot és Kypros szigetét, Physkón pedig Kyrénaikét. Philométór halála után (145-ben) a dinasztikus harc végképp elfajult. Sorra leöldösték a királyi ház tagjait, Alexandreiában a legkegyetlenebb rémuralom dühöngött, egyik felkelés a másikat követte, miközben tömegesen irtották a lakosságot. Mindez ország-világ előtt nyilvánvalóvá tette a Ptolemaios-birodalom politikai válságát és siettette az ország pusztulását.

A társadalmi harc kiéleződése arra késztette a Ptolemaiosokat, hogy hagyjanak fel a dinasztikus villongásokkal. 118-ban rendelet jelent meg, amely amnesztiát biztosított a polgárháborúk minden részesének, a papokat és templomokat pedig új kiváltságokkal halmozta el. Ennek a rendeletnek az volt a célja, hogy visszaállítsa az államhatalom megrendült tekintélyét, biztosítsa a királyi jövedelmek rendszeres behajtását, véget vessen a hivatalnokok önkényeskedésének, rendet teremtsen a katonai beszállásolások és lakóhely rekvirálások stb. terén.

Mindezek az intézkedések természetesen nem lendíthették fel az egyiptomi gazdasági életet, nem állíthatták meg az egyre gyorsuló gazdasági és politikai hanyatlást. Nem sokkal Physkón halála után, 116-ban újból elkezdődött a dinasztikus harc. Az i. e. 80-as években újabb felkelés lángolt fel Egyiptom déli vidékein, Thébai körül. Forrásaink alapján megállapíthatjuk, hogy a kizsákmányolt tömegeknek ez a megmozdulása nem csupán a Ptolemaiosok kormányzata, hanem általában a „hellének" ellen irányult. A felkelést három esztendeig tartó elkeseredett küzdelem után tudták csak elfojtani. Thébai városát, a felkelők fő támaszpontját lerombolták. Egyiptom egyik legrégibb kulturális és vallási központjának elpusztítása nagy hatással volt az események kortársaira.

A Ptolemaiosok ezüst pénzei:
1. I. Ptolemaios Sótér (i. e. 305—283);
2. II. Ptolemaios Philadelphos (283—246);
3. VIII. Ptolemaios Sótér (116—108, 107 ; 4. X. Ptolemaios Alexandros (i. e. 80); 5. XIII. Ptolemaios (47—44)

Mindenesetre ezek a megtorló intézkedések sem tudtak véget vetni a népmozgalmaknak. A papiruszok hasonló lázongásokat említenek Hermupolisban (79—78-ban), Hérakleuspolisban (64—63-ban és 58-ban), de bizonyos utalásokból arra következtethetünk, hogy Egyiptom különböző helyein a következő évek folyamán is nemegyszer robbantak ki hasonló megmozdulások.

Közben Róma minden alkalmat megragadott, hogy beavatkozzon az egyiptomi ügyekbe. I. e. 80-ban Cornelius Sulla római diktátor a trónt X. Ptolemaiosnak (II. Alexandrosnak) adta át, de a fellázadt alexandreiaiak meggyilkolták a római csatlósuralkodót és XI. Ptolemaios Aulétést választották királlyá. A Ptolemaiosok birodalma erre az időre már úgy szétzüllött, hogy a római senatus már i. e. 65-ben önálló államként való felszámolásának és Rómához való csatolásának a kérdését tárgyalta. Ptolemaios Aulétés 6000 talentumot fordított megvesztegetésre; csak ennek árán sikerült királyságát a senatussal elismertetnie.

De hatalmát így sem tudta sokáig megtartani. Az alexandreiaiak újabb felkelést szerveztek, Aulétésnek Rómába kellett menekülnie. Ekkor újabb 10 000 talentumot ígért Aulus Gabiniusnak, Syria proconsuljának, és ennek fejében a római csapatok támogatásával visszatérhetett Egyiptomba (55-ben). A Gabiniusnak ígért összeg előteremtése végett azonban Rabirius Postumus római uzsoráshoz kellett fordulnia. Rabirius, hogy a kölcsön visszafizetését kamatostól biztosítsa, kieszközölte, hogy Aulétés dioikétésévé nevezze ki. Ebben a minőségében — hatalmával visszaélve — kíméletlenül kezdte fosztogatni a már tönk szélén álló országot és lakosságát. Egy éven belül máris újabb népi felkelés veszélye fenyegetett, úgyhogy Aulétés kénytelen volt Rabiriust eltávolítani az országból. Aulétés halála után újabb dinasztikus háborúskodás kezdődött nővére (VII. Kleopatra) és kiskorú fivére (XII. Ptolemaios) között.

A nagy hellenisztikus államok közül Egyiptom volt az utolsó, amely provinciaként került római fennhatóság alá. A római rabszolgatartók annak ellenére, hogy Egyiptom sokatígérő zsákmány volt a szemükben, hosszú ideig nem szánták el magukat közvetlen katonai megszállásra, mivel nyilván a néptömegek megmozdulásától tartottak, amelyhez az alexandreiai lakosság vagyonosabb rétegei is csatlakozhattak volna. Alexandreiának, a legnagyobb hellenisztikus városnak, a kor kulturális központjának, a Földközi-tenger legjelentősebb kereskedelmi kikötőjének semmiféle érdeke nem fűződött a római uralomhoz, és ezért szívós harcot folytatott a római csatlósuralkodók ellen. Az udvari arisztokrácia viszont, amely jövedelmeit a királyi kincstárból és földbirtokainak kizsákmányolásából merítette, éppen ellenkezőleg, azon fáradozott, hogy Egyiptom római igazgatás alá kerüljön, és így az ő helyzete az országon belül megszilárduljon. A római csapatok i. e. 30-ban ennek az arisztokráciának a támogatásával vonultak be Alexandreiába. Egyiptom is a rómaiak provinciája lett.

5. ARÁBIA ÉS ETIÓPIA

ARÁBIA AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

Egyiptom és a Seleukida-állam hellenisztikus kori történetében nem csekély szerepet játszottak a tőlük délre — Arábiában és Etiópiában — lakó népekkel kiépített kapcsolataik. Természetesen a maguk részéről a hellenisztikus államok is szemmelláthatóbefolyást gyakoroltak az arab és etióp törzsek és királyságok gazdasági, politikai és kulturális fejlődésére. Ezért aztán a hellenisztikus államok hanyatlása és római fennhatóság alá kerülése Arábia és Etiópia történetére is rányomta bélyegét.

Dél-Arábia és különösen Saba'[1] régi rabszolgatartó államai az i. e. VI. századtól kezdve előkelő helyet foglaltak el a nemzetközi kereskedelemben. Arábiából illatszereket exportáltak. A délarábiai kereskedők ezenkívül kiterjedt közvetítő kereskedelmet folytattak: az Indiából és Afrika

[1] Arábia és Etiópia régi államaira vonatkozólag lásd Világtörténet. I. köt. XIX. és XXIII. fejezetét.

szomáli partjairól a Földközi-tenger vidékére irányított illatszerek, fűszerek, drágakövek rajtuk keresztül jutottak el rendeltetési helyükre.

A hellenisztikus birodalmak mindig nagy érdeklődést tanúsítottak Arábia kincsei iránt. Makedón Alexandros több tengeri expedíciót szervezett az arábiai félsziget körül. Alexandros örökösei sohasem tettek le Arábia meghódításának tervéről, hogy ezáltal az Indiába vezető kereskedelmi utakat ellenőrzésük alatt tarthassák. A Ptolemaiosok például több ízben megkísérelték befolyásuk alá vonni a Vörös-tenger partvidékét és az arábiai sivatag északnyugati szegélyét, a Seleukidák pedig a Perzsa-öblöt. Mind a két állam azon igyekezett, hogy az arábiai kereskedelmet az ellenőrzése alatt álló utakra terelje.

A dél-arábiai kereskedelem ebben az időben élte virágkorát. Az arab kereskedők egészen a Földközi-tenger távoli vidékeiig hatoltak előre. Délos szigetén olyan fogadalmi feliratokat találtak, amelyeket a „Miniaioi"-nak nevezett arab állam kereskedői állíttattak. Arábiába nagy mennyiségű görög pénz áramlott; s a dél-arábiai uralkodók gyakran átverették vagy utánozták ezeket; eleinte az athéni pénzek, majd később a Ptolemaiosok és a Seleukidák pénzeinek utánzataival találkozhatunk.

Az i. e. II. században mélyreható változások mentek végbe a dél-arábiai kereskedelem viszonyaiban. A század elején a Seleukidáknak sikerült Egyiptomot teljesen elvágniuk Dél-Arábiától: 195-ben meghódították egész Syriát, úgyhogy a dél-arábiai kereskedelem valamennyi útvonala az ő ellenőrzésük alá került. A Seleukidák monopóliuma azonban alig tartott tovább fél évszázadnál. A II. század derekától kezdve szembe találták magukat a parthusokkal, akik hamarosan ki is szorították őket Mezopotámiából. VII. Ptolemaios uralkodása alatt (145—116) Egyiptom keleti kereskedelme újjászületett, mindenesetre úgy, hogy a szárazföldi utaktól elvágott Ptolemaiosok számára most kizárólag a tenger felé vezető útvonalak maradtak szabadon. A Vörös-tengeren és az Arab-öbölben rendszeres kereskedelmi kapcsolatok jöttek létre. Az Egyiptomból Indiába vezető tengeri út felfedezése (az i. e. II. század végén) a továbbiak során megszüntette a saba'i kereskedők monopóliumát. A saba'i kereskedelem ekkor indult hanyatlásnak, aminek következtében a lakosság nagy része kivándorolt az országból.

Valószínű, hogy éppen a saba'i kereskedelem hanyatlásával kapcsolatosak azok a jelentős politikai változások, amelyek az i. e. II. század vége felé Dél-Arábiában érlelődtek. 115 körül a saba'i állam megszűnt, és a Dél-Arábia fölötti hatalmat az Arábia délnyugati szögletében lakó ḥimyariták (Homeritae) örökölték. Körülbelül ugyanebben az időben szűnt meg a ḳatabāni királyság is. A ḥimyariták uralkodói „Saba' és Raydān királyainak" nevezték magukat. Nyilván a ḥimyarita hódításoknak volt a következménye a lakosság tömeges kivándorlása Dél-Arábiából Afrikába, ami körülbelül az i. e. II—I. században indult meg. Az Arábiából bevándoroltaknak az ottani bennszülöttekkel való asszimilációjából jött létre az abesszin nép. Időszámításunk kezdete körül alakult meg az aksūmi állam (első említésével i. sz. 70 táján találkozunk), amely a későbbi abesszin állam elődje volt.

Az i. e. II. század végétől kezdve, amikor az elgyengült hellenisztikus birodalmak már nem tudtak komoly ellenállást kifejteni, a nomád arabok egyre hevesebben rohamozták Syria és Mezopotámia földművelő tartományait. A dél-arábiai államok, amelyeknek érdekük fűződött a karavánkereskedelem fenntartásához, szintén észak felé nyomultak és ott egyes területekre igyekeztek kiterjeszteni politikai befolyásukat. Az i. e. I. század folyamán Arábia északnyugati vidékén a nabataeus törzsek hoztak létre erős és független államot. Fővárosa, Petra, nagy kereskedelmi központtá fejlődött. Később Dedan (a mai Hedzsasz) területén — Medinától északra — alakul meg az önálló liḥyān állam. A legrégibb liḥyāni feliratok időszámításunk első évtizedeiből valók. Ezeknek az írásos emlékeknek az ábécéje a Miniaioi törzs ábécéjének befolyása alatt keletkezett, nyelvük pedig majdnem azonos a klasszikus arabbal. Tulajdonképpen ezek az arab nyelv legrégibb emlékei.

Az i. e. I. század folyamán a Dél-Arábia és a Földközi-tenger vidéke közti kereskedelem részben hanyatlásnak indult. A Ptolemaiosok államának i. e. I. századi elgyengülése azzal a következménnyel járt, hogy Egyiptomnak Arábiával és Indiával folytatott kereskedelme is visszaesett. Újabb fellendülésre itt majd csak akkor kerül sor, amikor Egyiptom már római tartomány, tehát i. e. 30 után.

Alsó-Mezopotámiában az i. e. II. században jött létre Charakéné állama; fővárosa a Spasinés arab fejedelemről elnevezett Spasinu Charax volt. Charakéné meghódította Mezopotámia egy részét (egészen az Eufrátesz és a Tigris ágainak találkozásáig) és a Perzsa-öböl nyugati partján épült görög városokat, valamint még néhány arab törzset. Egy időben fennhatósága alá tartozott Babilon, sőt talán még a Tigris melletti Seleukeia is. Ennek ellenére meglehetősen hamar függő viszonyba süllyedt a parthusokkal szemben.

Spasinu Charax úgyszólván kezdettől fogva a Dél-Arábiával és Indiával folytatott kereskedelem központja volt. Elő-Ázsia legtávolabbi vidékeiről a kereskedők itt adtak egymásnak találkozót. A charakénéi királyok nevei a legkülönfélébb nyelvek és kultuszok keveredését mutatják: világosan meg lehet bennük különböztetni a babiloniai, perzsa, elámi, arab és hellenisztikus elemeket.

A MEROÉI KIRÁLYSÁG

Egyiptom történetét a hellenisztikus korban szoros szálak fűzték Etiópia történetéhez. A Nílus 1. zuhatagától délre fekvő területen volt a napatai királyság a 4. zuhatag közelében épült Napata fővárossal. A IV. század végén, Nastasen napatai király halála után, Etiópia déli részén, Meroé városában, a Nílus 5. és 6. zuhataga között új, hatalmas dinasztia vetette meg a lábát. Forrásaink szűkszavúsága miatt nem tudunk határozott választ adni arra a kérdésre, hogy Etiópia politikai központja tulajdonképpen mikor is tevődött át Meroéba; ugyanígy homályban maradnak az ezzel kapcsolatos események is.

A meroéi királyság jelentősége a III—I. században egyre nőtt. Ez a királyság azonban nem volt központosított despotia: a király fennhatósága alá különféle törzsek tartoztak, amelyek a Nílus medre közelében elterülő oázisokon, sztyeppeken és félsivatag jellegű vidékeken éltek. Minden ilyen törzs élén egy-egy fejedelem állott, aki a nemzetségi arisztokráciával együtt a törzs többi tagjának kizsákmányolásából és a szomszédok ellen intézett rablóvállalkozásokból szerezte vagyonát. A székhelynek Meroéba történt áthelyezése után Napata városa mint vallási központ továbbra is megőrizte fontosságát. Itt voltak a királyi sírok, a piramisok, ugyanitt történt a királyok megkoronázása; a papság így szentesítette megválasztásukat. Az i. e. III. század dereka táján Ergamenés (Irk-Amon) király véget vetett a napatai papok politikai befolyásának, akik addig az ottani jóshely tekintélyére támaszkodva letették a nekik nem tetsző uralkodókat és kijelölték az utódokat. Ettől kezdve a királyi hatalom a jelek szerint apáról fiúra szállt. Az ország politikai életében fontos szerepet játszott a király anyja, az úgynevezett *kandaké;* ez kétségtelenül a matriarchátus csökevényeivel függött össze.

A meroéi királyság lakosainak fő foglalkozása továbbra is az állattenyésztés és a vadászat volt, mivel Etiópiában kevés volt a földművelésre alkalmas terület. Bár annak következtében, hogy a kereskedelmi utak a szárazföldről a Vörös-tengerre tevődtek át, az északi országokkal folytatott kereskedelem a hellenizmus korában jelentős mértékben csökkent, a karavánok és a folyami hajók Etiópiából változatlanul sok rabszolgát, elefántcsontot, ritka faféleségeket, egzotikus állatbőröket, aranyat, drágakövet, illatszert szállítottak Egyiptomba. Másrészt a meroéi királyság nekropolisaiban sok, északról importált tárgyat találtak.

Annak ellenére, hogy az etiópiai királyok politikai tevékenységüket elsősorban dél felé irányították, az ottani területeket igyekeztek meghódítani, figyelemmel kísérték az egyiptomi esemé-

EGYIPTOM, ETIÓPIA
ÉS ARÁBIA
az i.e. III-II. században
SELEUKIDA BIRODALOM
MESOPOTAMIA
SUSIANÉ
CHARAKÉNÉ (az i.e. II. sz. közepétől)
SYRIA
PALAISTINÉ
AMMÓNITIS
NABATAIOS ÁLLAM
ARABIA PETRAIA
LIHYÁN ÁLLAM
ARABIA DESERTA
GERRHAIAK
KATANIOSOK
MINAIOSOK ÁLLAMA
HIMYARITÁK ÁLLAMA (az i.e. II. sz. végétől)
SABAIOSOK
ARABIA EUDAIMÓN
KATABÁN ÁLLAM
HADRAMAWT
SACHALITÁK
OMANITÁK
ERYTHRA THALASSA
Persa öböl
VÖRÖS-TENGER
Aualités kolpos
EGYIPTOM
PTOLEMAIOS BIRODALOM
BLEMMYSEK
ETIÓPIA (NÚBIA)
MEROÉ ÁLLAM
SEBRITÁK
MASTITÁK
AGAMÉ
AGAU
KYRÉNAIKÉ
Alexandreia
Naukratis
Sais
Memphis
Moiris-tó
Ph.
Faiyumi-oázis
A.Kr.
Hér.
Oxyrhynchos
Kis-oázis
Hermupolis
Panónpolis
Ptolemais
Nagy-oázis
Thebai
Koptos
Nyugati-oázis
Apollonospolis
ELEPHANTINÉ-SZIG.
PHILAI-SZIG.
Ráktérítő
1. zuhatag
2. zuhatag
3 zuhatag
4. zuhatag
5. zuhatag
6. zuhatag
Nílus
Hierasykaminos
Kleopatra
Napata
Meroe
Atbara
Fehér-Nílus
Kék-Nílus
Pélusion
A.K.
M.h.
Philotera?
Berenike
Ptolemais thérón
Berenike hé kata Sabas
Adulis
Arsinoé
Sidón
Tyros
Ptolemais
Hierosolyma (Jeruzsálem)
Gaza
Raphia
Damaskos
Gadara
Rabbath Ammón (Philadelpheia)
Petra
Palmyra
Dura-Európos
Babylón
Ktésiphon
Seleukeia
Apameia
Tigris
Susa
Uruk
Euphrates
Spasinu Charax
Harmozeia
Bereniké (Ailana)
Thaima
Dedan
Ampelóné
Leuké kóme
Iathrippa
Makoraba
Ma'rib
Saba'
Saphar
Muza
Adana
India felé
Ptolemais
Apollonia
Barké
Kyrené
Arsinoé (Teucheira)
Bereniké (Euhesperidai)
30°
20°
50°
40° Greenwichtől K-re
ALEXANDREIA
Világítótorony
Nagy-kikötő
ANTIRHODOSZ-SZ.
Delta
Hélios kapuja
Isis temploma
Timóneion
Zsidónegyed
PHAROS-SZ.
Kis-kikötő
Gymnasion
Eunostos-kikötő
Kibótos-kikötő
Selené kapuja
Rhakótis negyed
Nílus-csatorna
Vízvezeték
Serapieion
Mareótis-tó
1 Királyi paloták
2 Királyi kikötő
3 Hajódokkok
4 Emporion és raktárak
5 Poseidón szentélye
6 Színház
7 Museion és könyvtár (?)
8 Makedón Alexandros siremléke (?)
A.K. = Arsinoé Kleopatra
A.Kr. = Arsinoe (Krokodeilónpolis)
Hér. = Hérakleuspolis
M.h. = Myos hormos
Ph. = Philadelpheia
A Ptolemaiosok és Seleukidák birodalmának határai i.e. 235-ben
Azok a területek, amelyeket a Seleukidák i.e. 200 táján Egyiptomtól elhódítottak
Petra • Hellénisztikus korban alapított városok
A legfontosabb kereskedelmi utak
200 0 200 400 km

nyeket is. Az egyiptomi és a meroéi állam politikailag befolyásos körei szorosan érintkeztek egymással. A rendelkezésünkre álló források bizonysága szerint IV. Ptolemaios és Ergamenés meroéi király állandó diplomáciai kapcsolatot tartott fent egymással. Az i. e. II—I. században, a Ptolemaiosok birodalma politikai hatalmának hanyatlása és a belső társadalmi harc kiéleződése lehetővé tette, hogy a meroéi királyság egyre inkább beavatkozzon az egyiptomi ügyekbe, többek között azzal, hogy támogatta a dél-egyiptomi népi mozgalmakat.

Amikor a rómaiak i. e. 30-ban elfoglalták Egyiptomot, és Thébai vidékének lakossága felkelt ellenük, az etiópiai csapatok Kandaké vezetése alatt benyomultak Egyiptomba és egészen Syénéig hatoltak. Itt azonban a rómaiak visszaverték őket, az egyiptomiakat pedig pacifikálták. Később a rómaiak mentek át támadásba: 10 000 gyalogosból és 800 lovasból álló seregük Gaius Petronius praefectus vezérlete alatt (i. e. 23-ban) messze délre nyomult előre, elfoglalta és földig rombolta Napatát. A nagy távolságok és a közlekedési nehézségek azonban meggátolták a rómaiakat abban, hogy tartósan berendezkedjenek; visszavonultak tehát és beérték Etiópia északi részének, az úgynevezett Dódekaschoinosnak az annektálásával. Hierasykaminosban római helyőrséget hagytak, és ettől fogva itt húzódott a Római Birodalom déli határvonala.

Ezek az események nagyban hozzájárultak a meroéi királyság további elszigetelődéséhez. Ugyanebben az időben megerősödött a néger etnikai elemek előnyomulása dél felől; ez mutatkozott meg a lakosság antropológiai arculatán, egyben pedig észrevehetőleg rányomta bélyegét az építészeti és művészeti emlékek formáira is, amelyek egyre jobban eltértek egyiptomi mintáiktól.

6. A HELLENISZTIKUS IDEOLÓGIA ÉS KULTÚRA AZ I. E. II—I. SZÁZADBAN

A hellenisztikus államok társadalmi válsága és politikai hanyatlása az i. e. II—I. század folyamán híven tükröződött a kor különféle eszmei áramlataiban is. A rabszolgatartás fejlődése, amely a vagyontalan szabad lakosság életszínvonalának süllyedését vonta maga után, az államhatalom elnyomásának súlyos terhe, a hellenizálódott arisztokrácia és a kizsákmányolt bennszülött lakosság ellentéte és végül a római terjeszkedés, a hellenisztikus államoknak a világuralom új letétemányese — Róma — előtti behódolása előkészítette a talajt az elemi erővel fenyegető népi forrongások számára. De ez a forrongás korántsem mindig az elnyomottak nyílt tiltakozásában keresett magának utat. A szolgasorba süllyesztett, de ellentétes érdekeik folytán gyakran megosztott emberek nagy tömegei számára egyetlen megoldásként a sírontúli boldogság, a vallás révén remélt megváltás maradt. Az elnyomottak felkelései gyakran vallásos köntösben jelentkeztek, a vallás azonban megkövetelte az alázatosságot és a politikai harcról való lemondást. A vallásos és misztikus beállítottság politikai közömbösséget diktált, az egyént arra késztette, hogy a maga belső világába zárkózzon, az azonos nézeteket vallók kicsiny közösségekbe, körökbe vagy szektákba tömörültek, amelyek gomba módra elszaporodtak a hellenisztikus világban.

„Olyan kor volt ez — állapította meg Engels —, amikor magában Rómában és Görögországban is, s még sokkalta inkább Kisázsiában, Szíriában és Egyiptomban a legkülönbözőbb népek legotrombább babonáinak teljesen kritikátlan keverékét láratlanba elfogadták s jámbor csalással és közvetlen sarlatánsággal egészítették ki; amikor elsőrendű szerepük volt a csodáknak, a révületeknek, a vízióknak, kísértetjárásnak, a jövendő kutatásának, az aranycsinálásnak, a kabalának és más titkos varázskacatnak."[1]

[1] *Marx—Engels:* A vallásról. 258. old. Budapest 1961.

Az időszámításunk kezdete előtti utolsó századokban a görög filozófia központja változatlanul Athén — „Hellas tanítómestere" — maradt. Athén mellett azonban kiemelkedő helyet foglalt el a hellenisztikus világ kulturális és szellemi életében Alexandreia, Rhodos stb. is.

Görögország, majd a hellenisztikus államok politikai hanyatlása azzal a következménnyel járt, hogy a görög filozófiai gondolkodás egyre inkább Róma felé fordult. A művelt görög gyakori vendég lett a befolyásos és gazdag rómaiak termeiben. A görög műveltségnek fontos szerep jutott a római köztársaság leendő államférfiainak nevelésében. Görög filozófusok dolgozták ki a Róma történeti szerepét hirdető eszméket, világuralmának — mint „logikus szükségszerűségnek" — gondolatát. A sztoikus iskolának, amely ezeket a nézeteket filozófiailag megindokolta, sok híve volt a római arisztokrácia köreiben.

A hellenisztikus filozófiának az i. e. II—I. században jellemző vonása volt az eklekticizmus. Az egyes filozófiai tételek fejlődésében megfigyelhető következetesség helyébe, amely a „klasszikus" kor görög gondolkodóit jellemezte, a különböző elvek felületes egyeztetése, az egymással szemben álló iskolák és irányzatok összebékítése lépett. Epikuros materialista iskolája a késői hellenizmus korában igen sok követőre talált és Rómában is elterjedt. Kimagasló képviselője volt római földön Lucretius Carus, a költő. A materialisták nézetei felé hajlott Aristotelés iskolájának egyik irányzata is, amely a természet kutatását tekintette feladatának: a „fizikusnak" nevezett Stratón tanítványai.

A késői hellenizmus korának valamennyi filozófiai irányzata az egymással való összeolvadás tendenciáját mutatta. Jellemző a platóni iskola (az úgynevezett „Akadémia") sorsa, amelynek legfőbb képviselője az i. e. II. században Karneadés (214—128 körül) volt. Karneadés okfejtését teljes egészében a szkeptikusoktól, vagyis egy másik hellenisztikus iskolától vette át, amely ebben az időben majdnem egybeolvadt az Akadémiával. Az i. e. I. század folyamán Karneadés követőinek — a larissai Philónnak és az askaloni Antiochosnak — a munkásságában ismét előtűnik a platonizmus dogmatikus oldala: az anyagi világot megelőző ideákról szóló tanítás. De az úgynevezett „középső Akadémia" platonizmusa már alig emlékeztetett Platón eredeti tanítására. Az askaloni Antiochostól kezdve a platóni bölcselet eklektikus módon egyre inkább összeolvadt a legbefolyásosabb filozófiai iskola: a sztoikusok tanításával.

Hasonló folyamat ment végbe a sztoicizmuson belül is. Ennek az iskolának különösen a művelt rómaiak köreiben aratott sikerei bizonyos mértékig azzal magyarázhatók, hogy a nyilvánvaló ellentmondásokkal sem törődve, eklektikus módon egységes egészbe foglalta a görög filozófia különféle népszerű motívumait. Az i. e. II—I. században (az úgynevezett „középső Stoa" korszakában) a sztoikusok Platón és Aristotelés bölcseletéből számos tételt vettek át.

A sztoikus filozófiai rendszer különálló része volt az erkölcstan (etika). A sztoikus etika teremtette meg a bölcs eszményképét, akit a korai sztoikusok a környezet befolyásától teljességgel mentes, „tökéletes embernek" ábrázoltak. A „középső Stoa" képviselőinél a bölcsesség kritériumai már egészen mások. A rhodosi születésű Panaitios (180—110), aki később Rómába telepedett át, a „régi Stoa" bölcs-eszményét a római arisztokrácia politikai érdekeivel egyeztette. Már nem követelte meg a bölcstől, hogy vonuljon vissza környezetétől, pontosabban: a közéleti szerepléstől; éppen ellenkezőleg: hangsúlyozta a gyakorlati bölcsesség és az erények jelentőségét. A legfőbb jó — a természettel egybehangzó élet; az ember természetes törekvései az erényhez vezetnek. Panaitios határozottan átdolgozta a szinte valamennyi hellenisztikus filozófiai rendszerre jellemző sorsfogalmat is. Szerinte a sors nem egyéb, mint az emberi élet hasznos szabályozója, a fékevesztett és szenvedélyes természetek nevelője. Amennyire a ránkmaradt töredékekből következtethetünk, Panaitios kételkedett a lélek halhatatlanságában, tagadta az akkoriban rendkívül elterjedt asztro-

lógiát és a jövendölések jogosultságát. Panaitios legkiválóbb tanítványa, az apameiai Poseidónios (135—50), hosszú időn át vezette a nagyhírű rhodosi filozófiai iskolát. Bár nagy műveltségű ember volt, mégis visszatért a „régi Stoának" egyes naiv elképzeléseihez, mint például az *ekpyrósis*-hoz (a világ tűz általi elpusztulásának gondolatához), hitt a lélek halhatatlanságában és a démonok létezésében, abban, hogy az emberi élet és a sors végzetszerű összefüggésben van a csillagok állásával stb. Ezeknek a babonáknak a felbukkanása Poseidónios filozófiai rendszerében nagyon jellemző tünet: ő vitte közel a görög filozófiát a keleti misztikus tanításokhoz. Poseidónios etikai nézetei szorosan kapcsolódnak Platónnak az emberi lélekről vallott felfogásához. A lélek a két — lelki és testi — elv közti harc színhelye. Mindaz, ami a testről indul ki, elítélendő, hiszen a test csak börtöne, fogvatartója a léleknek. Platón nyomán Poseidónios is hitt a léleknek testbe költözése előtti misztikus praeexisztenciájában.

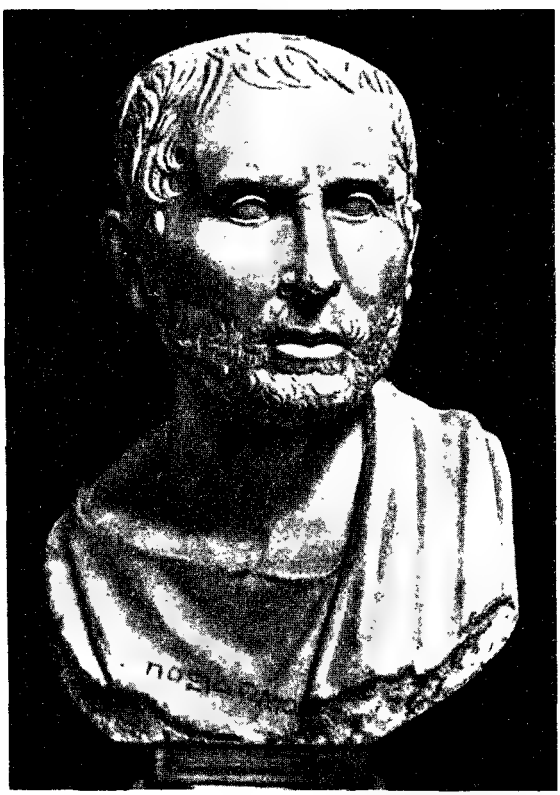

Poseidónios
Márványportré az i. e. I. századból

Érdekesek Poseidónios politikai, közelebbről a legjobb államrendről vallott nézetei. Mint Panaitios, ő is az Aristoteléstől és a peripatétikusoktól kiinduló tanítást fejlesztette tovább, azaz a vegyes formájú alkotmányt tartotta legmegfelelőbbnek, amelyben a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elvek egységbe forrnak.

Panaitios és különösen Poseidónios sztoicizmusa számos vonásában közvetítő volt a klasszikus kor görög bölcselete és az úgynevezett alexandreiai filozófia között.

Alexandreiában, a hellenizmus legfőbb központjában, ebben a pezsgő életű, éles ellentétekkel tarkított nagy városban különféle vallási, filozófiai és politikai irányzatok ütköztek össze. Itt ajánlgatták világmegváltó receptjeiket a különféle szekták hirdetői, misztikusok, mágusok, asztrológusok; itt születtek azok a vallásos utópiák, amelyek az elnyomottak és megalázottak irreális reményeit fogalmazták meg. Az i. e. I. században Alexandreiában kristályosodott ki: az újpythagoreizmus és az újplatonizmus; mindkettő nagy hatással volt az őskereszténység dogmatikájára.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Nem mondhatjuk, hogy a természettudományok fejlődése a II. században megakadt volna. Egyik-másik ágában, például a csillagászat terén, további előrehaladást figyelhetünk meg: tökéletesedtek a kutatási módszerek, fontos felfedezések születtek.

A II. században élt és működött az ókori világ egyik legnagyobb csillagásza, a bithyniai származású Hipparchos, akinek a nevéhez több nagy jelentőségű felfedezés fűződik. Nagy csillagkatalógust állított össze (mintegy ezer nagyobb égitestről), ő fedezte fel a napéjegyenlőség precesszziójának jelenségét. Pontos számításainak mintapéldája a holdhónap kiszámítása; ennek idejét Hipparchos mindössze egy másodperces eltéréssel 29 nap, 12 óra, 44 perc és $2^1/_2$ másodpercben állapította meg; a valóságban ez az idő 29 nap, 12 óra, 44 perc és $3^1/_2$ másodpercnek felel meg.

Hipparchos volt az első, aki a Föld különböző pontjainak helyzetmeghatározásához a szélességet és a hosszúságot használta; tökéletesített számítási módszereket vezetett be, gömbháromszögtant dolgozott ki. Utána az ókori világ valamennyi asztronómusa az ő elgondolásait, számításait és módszereit alkalmazta. Ugyancsak ő határozta meg nagy pontossággal a Földnek a Naptól és a Holdtól való távolságát; 134-ben új csillagot fedezett fel a Skorpió csillagképében. Viszont a Földnek a világegyetemben elfoglalt helyét illetőleg — Aristarchosszal ellentétben — a hagyományos nézetekhez csatlakozott és kitartott a geocentrizmus gondolata mellett.

A földrajztudomány fejlődése a II—I. században az előző századhoz képest némileg más vágányokon haladt. Elsősorban a *chórográfia*, vagyis az egyes vidékek tanulmányozása és leírása tökéletesedett. Az I. század végén a hellenizmus korabeli földrajzi írók kutatási eredményeiből és különféle megfigyelésekből óriási anyagot gyűjtött össze és dolgozott fel a pontosi Amisos városából származó Strabón. Nagy művében („Geógraphika") az egész akkor ismert világ, az egész *oikumené* (lakott föld) leírását adta. Ez a földrajzi leírás számos, gyakran igen becses történelmi kitéréseivel a hellenisztikus és a korarómai idők történetének egyik legfontosabb forrása.

Az Indiával való kapcsolatok alakulása szempontjából igen fontosnak bizonyult a monszun felfedezése Hippalos részéről az i. e. II. század végén: ez lehetővé tette, hogy a kyzikosi születésű görög Eudoxos Alexandreiából a nyílt tengeren vezessen expedíciót Indiába. Ilyen utazásra a görögök korábban nem vállalkoztak volna: Egyiptom és India között a tengeri közlekedés az arabok közvetítésével először Arábia partjai mentén, majd keletebbre szintén a partok mentén történt. Az elgyengült Egyiptom már nem tudta megfelelőképpen kiaknázni Hippalos felfedezését, és az Egyiptom és India közti közvetlen kereskedelem csak a római kor elején indult és élénkült meg.

A II—I. században tett új felfedezések ellenére egyre nyilvánvalóbbá vált a hellenisztikus kultúra hanyatlása. Egyre nagyobb tért hódítottak az áltudományok: az asztrológia, mágia, alchimia, amelyek mind a jövő megismerésével, gyógyulással, meggazdagodással kecsegtették az embereket. A csak beavatottak számára hozzáférhető titkos ismeretek a „háromszor legnagyobb" (Trismegistos) Hermés nevéhez kapcsolódtak. Az egyiptomi isteneknek a görögökkel való azonosítása során Hermés nevét az egyiptomi Thóth, az írás istene számára sajátították ki, aki a vallásos hit szerint az emberiséget a tudományokra és művészetekre oktatta. Hermés—Thóth nevével a legkülönfélébb kulturális felfedezéseket hozták összefüggésbe. A III. században Hermés és Thóth azonosságát már hivatalosan is szentesítették. A „hermetikus" tanításokban és az asztrológiában a legkülönbözőbb lényeket és testeket összefogó „sympatheia" misztikus eszméi, ősi mitológiai elképzelések, önkényes kitalálások és bonyolult tudományos látszatot keltő számítások olvadtak egybe.

De ez a folyamat nem korlátozódott pusztán az asztrológiára: az emberi tudás egyéb területein is egyre erősödtek a hasonló áltudományos irányzatok. A kémiai reakciók ősrégi eljárásai és receptjei alapján jött létre az alchimia fantasztikus elmélete, amely szerint közönséges fémeket nemesfémekké lehet átváltoztatni. Az orvostudományban a józan megfigyelésre, a felhalmozott tapasztalati tényekre alapozott receptek mellett széles körben dívott a ráolvasás, bájolás, amulettek viselése stb.

A TÖRTÉNETÍRÁS. POLYBIOS

A II—I. századi történetírásban az előző kor történettudósainak eszméi és kutatási módszerei részben tovább fejlődtek, részben éles bírálókra találtak. A történelem most szoros kapcsolatba került a föld- és néprajzi, valamint a mitológiai anyag tanulmányozásával. Ugyanakkor a történetírók érdeklődése messze túlhaladt egy bizonyos állam történetének a határain, a történetírásban világosan megfigyelhető az egyetemes történet áttekintésére, az egész oikumené történetének feldolgozására irányuló igény. Ezt az irányzatot nem tekinthetjük véletlennek. A keleti hellenisztikus

államok az égei-tengeri szigetek, a szárazföldi Görögország és Makedonia, Itália, Szicília és Karthago fejlődésének általános menete arra késztette a kutatókat, hogy az illető országok közti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatokat, az állandó kölcsönhatásokat kövessék nyomon. Természetes, hogy a kor történetíróinak szemléletére mély hatást gyakoroltak az olyan jelenségek, mint a Földközi-tenger középső medencéjének hegemóniájáért folyó harc, Rómának a keleti ügyekbe való beavatkozása, a Makedoniával és a Seleukida-birodalommal folytatott háborúkban elért sikerei, a II. század 40-es éveinek a kortársakat valósággal megrázó események: virágzó városok pusztulása, az akkori gazdasági élet leggazdagabb központjainak — Karthagónak, Korinthosnak — lerombolása, Görögország hanyatlása és függetlenségének végleges elvesztése.

A hellenisztikus történetírás legkiválóbb képviselője az i. e. II. században a megalopolisi görög Polybios (kb. 201—120), az achaiai szövetség kiemelkedő politikusa volt. Polybios korában szülőföldje válságos időket élt át: egyenlőtlen harcban akarta megvédelmezni függetlenségét. Polybios eleinte tartózkodó álláspontra helyezkedett Rómával szemben. Perseus leverése után az 1000 achaiai túsz között őt is Itáliába küldték. Hosszú éveken át élt Rómában, érintkezésbe került a római arisztokrácia köreivel, szoros baráti szálak fűzték Scipio Africanus környezetéhez, különösen Panaitioshoz, akinek filozófiai eszméi kitörölhetetlen nyomot hagytak benne.

Polybios politikai nézetei egyértelműek: ellenezte a demokráciát, annál nagyobb lelkesedéssel szállt síkra viszont a konzervatív politika mellett. Ellenségesen tekintett az aitóliai ligára, ugyanakkor eszményi színekben látta az achaiai szövetséget és politikáját. Rómában Polybios egyre lelkesebb híve lett a római alkotmánynak és a római uralomnak.

Polybios — életének második felében — egy terjedelmes és rendkívül gazdag tartalmú, 40 kötetre terjedő „Egyetemes történetet" írt, amelyben kifejtette a történeti eseményekkel kapcsolatos nézeteit. Szerinte a történelem — az emberi megpróbáltatások regénye, „a politikai tevékenység legigazibb nevelő iskolája, a leghatásosabb, szinte egyedüli tanítómester a sors változásainak hősies elviselésére". Polybios többek között azt a feladatot tűzte maga elé, hogy kellőképpen érzékeltesse olvasóival „a végzet hatalmát". Ez a történelemfelfogás mindenesetre nem gátolta abban, hogy kivételes jelentőséget tulajdonítson egyes emberek szerepének, lélektani sajátosságainak és cselekedeteinek.

Polybios művének témája — a római uralom létrejötte, a római világbirodalom megteremtése. Véleménye szerint „ez a legszebb és egyben legüdvösebb rendelkezése a végzetnek", amely „a világ minden eseményét... erőszakkal egy irányba terelte és mindezt egyetlen célnak rendelte alája". Polybios bizonyos abban, hogy mind ő, mind kortársai a világtörténet fordulópontjának a szemtanúi. A III. század utolsó évtizedeiben „a történelem mintegy egységes egésszé alakul, az itáliai és líbyai események egybefonódnak az ázsiaiakkal és a görögországiakkal, és mindez egyetlen végcél felé siet": az egyetemes történetnek e folyamat megörökítése a feladata. Ezt a feladatot igyekszik megoldani Polybios történeti művében, amelyben nemcsak a korabeli eseményeket és kölcsönös összefüggéseiket vizsgálja, hanem összefüggésbe hozza az előzményekkel is. A Római Birodalmat a korábbi idők nagyhatalmaival — a perzsa birodalommal, a hatalma csúcsán álló Spártával, Makedón Alexandros világbirodalmával — hasonlítja össze. Véleménye szerint Róma mindezeket felülmúlta.

Polybios a rómaiak sikereit elsősorban államredjük sajátosságával magyarázza. Ebben a különféle államformák harmonikus egységének, az eszményi alkotmánynak a megvalósulását véli felfedezni. Ily módon Polybios a peripatétikus és sztoikus filozófusoknak a „középső Stoa" tanításaiban elfogadott és átdolgozott eszméit arra használta fel, hogy a korabeli politikai történet tényeit megmagyarázza. A római államszervezetnek az a leírása, amelyet Polybios VI. könyvének elején olvashatunk, sajátos keveréke a római állami intézményekkel kapcsolatban tett, rendkívül becses megfigyeléseknek és a görög állambölcseleti elméletek szellemében fogant, nyilvánvaló eszményítésnek.

A Laokoón-csoport

A rhodosi Agésandros, Polydóros és Athénodóros műve. I. e. I. század. Márvány

Az ókori világ különböző részein zajló eseményeket Polybios meghatározott rend szerint ismerteti. Polybios a történelmet oksági és okozati folyamatnak tekintette, annak ellenére, hogy a végzetnek oly nagy jelentőséget tulajdonított. Pragmatikus történetet írt, vagyis igyekezett megállapítani a történeti jelenségek okait, de ezeknek az okoknak az értelmezésében nem ment túl az ókori történetírásra általában jellemző eszmék korlátain: az okokat emberi motívumokban, érzelmekben és cselekedetekben látta.

Polybios szigorúan bírálta egyes elődeinek kutatási módszereit és történeti leírásait, de bírálata sokszor határozottan politikai meggondolásokból fakad: ezért marasztalta el annyira például Phylarchost, Kleomenés spártai király hívét. Polybios művének érdemét elsősorban a felszínnél mélyebbre hatoló megfigyeléseiben és előadásának részletességében kell keresnünk; a történelem az ő felfogásában és gyakorlatában már elválik a művészi alkotástól és közelebb kerül a tudományhoz.

Polybios művéhez képest egészen más jellegűek a római hódítások korának egyéb történeti vagy félig-történeti alkotásai. Az i. e. II—I. századi görög történetírásban kétségtelenül szóhoz jutott a Róma-ellenes irányzat is, bár erre csak egyes későbbi szerzők írásaiban ránk maradt töredékekből következtethetünk. Az ellenfelek rikító színekkel ábrázolták Róma kétkulacsos politikáját, cselszövéseit és kegyetlenségét. Mindezek a motívumok még erősen ki-kicsendülnek Pompeius Trogusnak Augustus korában írott művéből. Szerinte Róma városának megalapítását is testvérgyilkosság szennyezi; a rómaiak farkaslelkűek, vérszomjasságuknál csak hatalomvágyuk és a gazdagságra való törekvésük nagyobb; ez ellen a rabló nép ellen mindenkinek fegyvert kell fognia.

A késői hellenisztikus kor történetírásában feltűnő érdeklődés figyelhető meg művelődéstörténeti kérdések iránt. A kultúrtörténeti és néprajzi anyagot már az i. e. IV. században történelemfilozófiai és politikai elméletek fényében kezdték vizsgálni. Kialakult egy bizonyos módszerbeli rendszer, sokszor egyik népről a másikra is átruházható jellemzéseknek az összessége; kijegecesedtek a témák, amelyek azután tartósan meggyökereztek a tudományos gyakorlatban: az illető nép eredete, elnevezése, tápláléka, ruházata, lakásviszonyai, kormányzati módja, ősi törvényei, szokásai stb. A II—I. században ehhez az irányzathoz tartozó történetírók közül a legjelentősebb Poseidónios volt, akit a filozófusok és a természettudósok közt már említettünk. Poseidónios történetírásában is érvényesítette filozófiai nézeteit, messze földekről szerzett értesüléseit, csillogó szónoki stílusát. Az a tipologikus ábrázolás, amelyet Poseidónios a kulturális fejlődésről adott, erősen hatott a görögökkel és rómaiakkal érintkező népek — kelták, szkíták stb. — irodalmi jellemzéseire.

A történelemhez fordultak a keleti hellenisztikus országok bennszülött lakosságából kikerült írók is, a történelemben keresték eszmei igényeik kielégítését, reményeik igazolását. A II. században Palesztina lakossága fegyvert fogott a Seleukidák ellen, akik erőszakkal el akarták görögösíteni az országot. A későbbi történeti műveknek: a Makkabeusok I—III. könyvének, Judit könyvének stb. lapjait jórészt ennek a harcnak a leírása tölti be. Mindezek persze jellegüket, stílusukat, történeti megbízhatóságukat illetőleg elütnek egymástól. A Makkabeusok I. könyve — fontos történeti mű, amely a nép lelki felemelkedését mutatja a látszólag egyenlőtlen harcban. A körülményes történeti előadás egyszerre csak költői himnusszá változik benne, himnusszá a bátor vezér tiszteletére, aki magasra emelte az „apáik hitéért" és a függetlenségért indított harc zászlaját. De már a Makkabeusok II. könyvét szűk látókörű fanatizmus és türelmetlenség szelleme hatja át.

A zsidó vallásos irodalom egyéb termékeiben a történeti emlékek és a korabeli események visszhangjai különös módon keverednek nagyralátó történelemfilozófiai konstrukciókkal vagy prófétai látomásokkal. Ilyen például Dániel könyve, amelynek történeti váza az egymást felváltó négy világbirodalom. Ez a konstrukció később, különösen a középkorban, igen nagy népszerűségnek örvendett. Szerzőjének hite szerint mindezek a királyságok mulandók, az elnyomókat előbb vagy utóbb utoléri a méltó megtorlás, mint ahogy annak idején utolérte a rettenetes Nabukodonozort.

Az olvasót az elbeszélés kezdetétől fogva titokzatos események, csodák és előjelek légköre veszi körül. Sorra felvonulnak előtte a „bölcsek, varázslók, ráolvasók, jövendőmondók" alakjai, akik mind a „bölcs értelemmel" vannak megáldva. Dániel könyvének történeti keretei az i. e. VI. századot ölelik fel, de ebben a történeti keretben, a hajdankorról szóló előadásban is könnyen felismerhetjük a szerzővel egykorú eseményeket.

A SZÉPIRODALOM ÉS A KÉPZŐMŰVÉSZET

Az i. e. II—I. század szépirodalma és képzőművészete magán viseli a páratlant, a nagyszerűt, a feltűnő drámai hatásokat kedvelő kor ízlésének és hangulatának a bélyegét. A képzőművészet terén azok az iskolák, amelyek a hellenisztikus világ különféle központjaiban (Alexandreiában, Rhodosban, Pergamonban) az i. e. II—I. század folyamán alakultak ki, továbbra is fennállottak és tovább fejlődtek. Ugyanakkor mindezekben az iskolákban bizonyos, a késői hellenisztikus korszakra jellemző közös vonásokat fedezhetünk fel.

A kor művészetét a színpadiasság, az erős szenvedélyek, a kegyetlen lelki és testi szenvedések ábrázolásának kedvelése jellemzi (Laokoón, a Farnese-bika, a gyermekeit megölni készülő Médeia). Az i. e. II. századi pergamoni művészetnek köszönhetjük a híres pergamoni oltárt, az olymposi isteneknek és a gigászoknak az ábrázolását, a „barbársággal" szemben a hellén kultúra magasabbrendűségének ezt a márványba faragott remekét. A pergamoni művészet egyéb alkotásait is a sok szereplő felvonultatása, a szerkesztés bonyolultsága, dinamikája jellemzi. A II—I. században a technikai módszerek további fejlődése: a mozaik- és a viaszfestékek alkalmazása, a művészi kőfaragás, trébelt ábrázolásokkal díszített fémedények készítése stb. figyelhető meg.

A műalkotásokat általában a szerkezet átgondoltsága, főleg a részletek tökéletes kidolgozása jellemzi. A művészek bámulatos mesterségbeli felkészültséggel rendelkeznek, ugyanakkor azonban alkotásaik nemegyszer szembetűnően tartalmatlanok. Hallatlan műgondot pazarolnak mutatós semmiségekre, keresett (ezüstből vagy kőből készült) miniatűr ábrázolásokra, ügyes verselési játékokra, vagy pedig óriási méretű alkotásokra, amelyekben azonban a méretek, a feltűnéskeltés és az impozáns kidolgozás a fontosak, nem pedig a tartalom, a mondanivaló mélysége és közvetlensége.

Boéthos: Libát fojtogató gyermek
Márvány. I. e. II. század

A görög művészet nagy hagyományai mindezek ellenére tovább éltek. Csak az átélt tartalom és a gyönyörű forma egységbe foglalása teremthetett olyan műremeket, mint amilyen például a mélosi Aphrodité („milói Venus").

Az egyes hellenisztikus országokban a görög és a helyi kultúrák kölcsönhatásának folyamata különbözőképpen alakult. Mindenesetre egy tényező közös: a II—I. században a hellén kultúra óriási befolyása mellett egyre erősebben törnek maguknak utat a régi helyi hagyományok is. Formáit és tartalmát tekintve igen változatos például a kor egyiptomi irodalma. Feldolgozásra kerültek itt az ősi istenlegendák, jámbor intelmek, próféciák, fan-

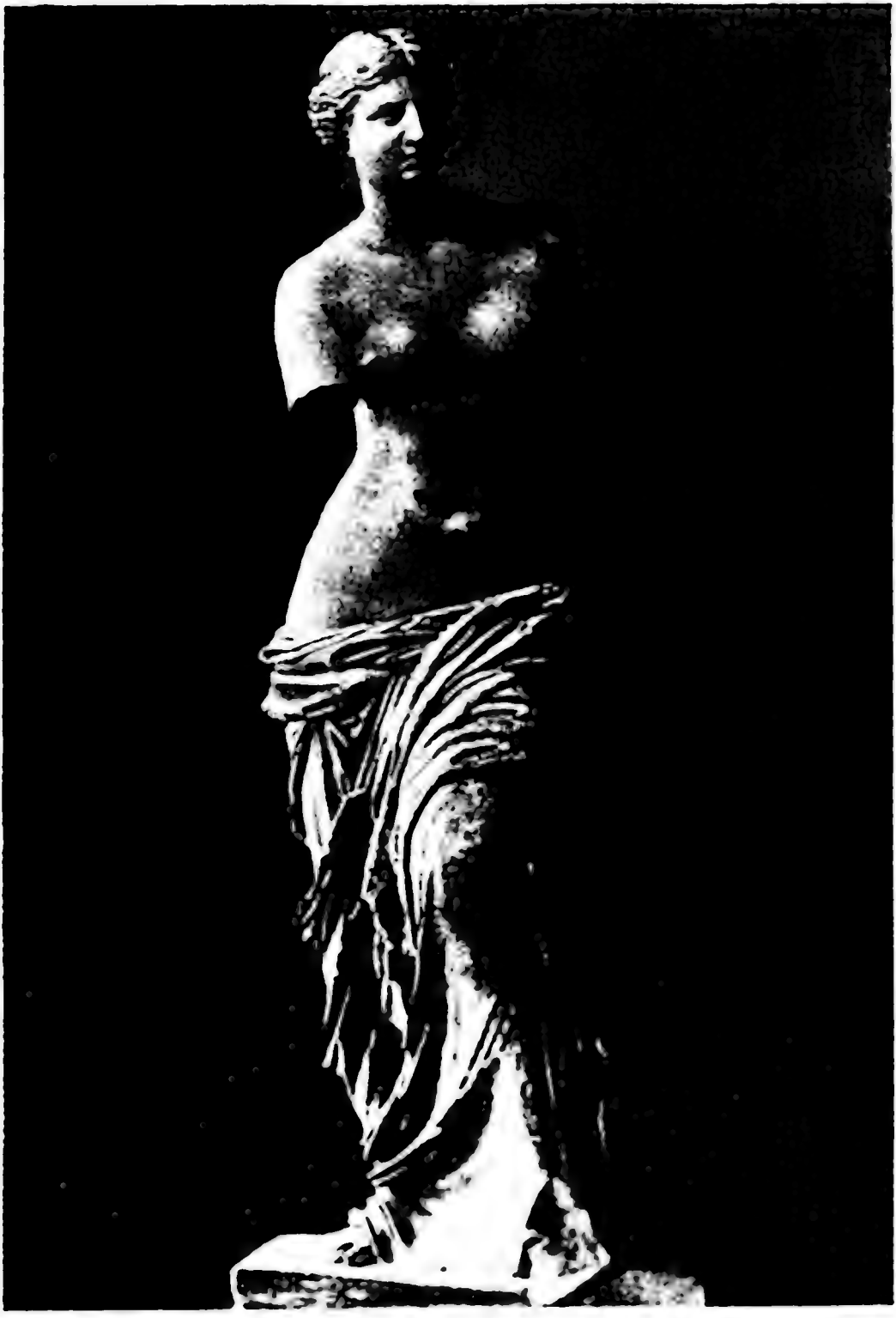

A mélosi (milói) Aphrodité
Alexandros műve az i. e. II. század közepéről. Márvány

tasztikus elbeszélések, mesék stb. Sajátos módon egyesíti magában a régi zsidó vallási hagyományokat, a szárnyaló lírát, ősi mágikus formulákat, az erkölcsi megtisztulás követelését, a földi élet keserűsége feletti panaszokat és a jövendő megenyhülés reménységét a bibliai zsoltárok — himuszok és imák — gyűjteménye.

A későhellenisztikus kor művészete és költészete nemcsak magában véve érdekes: történeti jelentősége túlhaladja ennek a korszaknak a kereteit, mivel ez szolgáltatta a római költők és művészek számára a mintát, amelyet utánozni igyekeztek. De ez a művészet jórészt csak a lakosság felsőbb rétegeinek az érdekeit szolgálta, azok gondolatainak és érzelmeinek volt a tükröződése. A lakosság óriási tömegeinek mások voltak a törekvései, mások a reményei. Ezeknek a törekvéseknek az alapja a társadalmi tiltakozás volt a fennálló rend méltánytalansagai ellen.

A VALLÁSI SZINKRETIZMUS ÉS A MESSIANIZMUS

E kor társadalmi mozgalmai és politikai fordulatai sokszor vallásos mozgalmak köntösében zajlottak le. Az i. e. II—I. század feszült politikai légkörében egyre több követőre talált az a gondolat, hogy nem lehet tovább elviselni azokat a szenvedéseket és megaláztatásokat, amelyek a lakosság nagy tömegeinek osztályrészül jutottak, és hogy az élet nem érhet véget ilyen gyötrelmekkel, hanem eljön még az idő, amikor az elnyomók és népnyúzók elnyerik méltó büntetésüket, és a földön elkövetkezik a boldogság és a béke országa. A gazdagok igazságtalankodásának és önkényének, fényűző életmódjának láttán a szegény emberek arról kezdtek álmodozni, hogy a gazdagok majd megbűnhődnek a túlvilágon, a szegények pedig Osiris vagy Jahve közelébe jutnak és méltó jutalomban részesülnek földi szenvedéseikért. Ezeket a törekvéseket a kíméletlen kizsákmányolás, a politikai elnyomás, az ember erőtlenségének, anyagi kiszolgáltatottságának keserű tudata és a szebb jövő bizonytalan reménye váltotta ki. Mindezek eschatologikus vágyakozások formájában jelentkeztek: az emberek várták a világ végét, a megváltó, megmentő messiás eljövetelét.

Médeia

Herculaneumi freskó. Timomachos festményének másolata az i. e. I. századból

A messianizmus jellege mindig a konkrét történeti viszonyok alakulásától függött; igen lényeges eleme lett például a judeai vallásos hiedelmeknek, de maga a gondolat Palesztina határain túl is egyezett a tömegek reménykedéseivel és törekvéseivel. A messianizmus eszméje a különböző országokban — Egyiptomban, Kisázsiában, Syriában — a kor társadalmi mozgalmaival kapcsolatosan, de egymástól függetlenül alakult ki.

Egyes esetekben, például Judeában az „atyák hitének" megvédésére, a nép szabadságának és függetlenségének megoltalmazására lelkesítő jelszavak az idők folyamán támadó jellegűvé váltak, és azáltal, hogy a híveket a szomszédos országok elleni háborúra és népeinek leigázására tüzelték, következményük csak a fanatizmus és a türelmetlenség fokozódása lett.

Másrészt az egész hellenisztikus világ vallásos hiedelmeiben az egyre nagyobb teret hódító szinkretizmus eredményeképpen mélyreható változások mentek végbe. Mint ahogy a filozófiában a különféle iskolák tanításai egyre közelebb jutottak egymáshoz, a kor különféle vallásaiban is mind több közös vonást figyelhetünk meg. Például a zsidó

vallásba iráni, egyiptomi, babiloniai motívumok hatoltak be. A különféle kultuszok egymáshoz hasonló színezetet kaptak: Osiris és Isis, Dionysos és Orpheus, Jahve és Mithras kultusza közös elemeket, hiedelmeket, szertartásokat fogadott magába. Előtérbe nyomult az az elképzelés, hogy a hívek misztikus módon eggyéolvadnak az istenséggel; terjedt a lélek halhatatlanságának és a sírontúli megjutalmazásnak a gondolata.

A hellenisztikus kor irodalmában és művészetében, vallásában és tudományában tehát a II—I. század legfontosabb politikai eseményei és elkeseredett osztályharca éreztetik hatásukat. A társadalom élete, törekvései és reménységei tükröződnek a fenyegető, bár helyenként homályos próféciákban, a gyakorlatias gazda józan tanácsaiban vagy a képzőművészet gazdag fantáziára valló alkotásaiban. Ez a kor, amely látta, hogy egyik ember milyen mértékben, milyen kegyetlenül ki tudja zsákmányolni a másikat, látta virágzó városok rombadőltét, földek pusztulását, emberek ezreinek halomra gyilkolását, olyan műveket alkotott, amelyek mind tartalmukban, mind hangulatukban élesen elütnek egymástól. Óriási távolság választja el például a gadarai Meleagros választékos semmiségeit vagy a keresett formájú Aphrodité-ábrázolásokat a hódítók elleni gyűlölettel átitatott harci felhívásoktól, vagy az elkeseredés sóhajaitól, amely arra indította az embereket, hogy titokzatos szertartásokban vagy sötét babonákban keressenek menedéket. Az osztályellentétektől marcangolt hellenisztikus világ szellemi életének sokféle irányzata a római hódítás után is fennmaradt, bár Róma a hellenisztikus kornak ezt a szellemi örökségét sok tekintetben megváltoztatta és új mederbe terelte.

XI. FEJEZET

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN. RABSZOLGAFELKELÉSEK

1. A RABSZOLGATARTÓ TERMELÉSI MÓD VIRÁGKORA RÓMÁBAN

Az i. e. II. század második felében Róma két sikeres háborút is folytatott Karthagóval, mélyen behatolt a hellenisztikus Kelet országaiba, és meghódította Makedoniát és Görögországot. Róma ennek eredményeképpen a legnagyobb földközi-tengeri hatalommá — nemcsak a Földközi-tenger nyugati, hanem keleti részének is vezető államává — fejlődött. Mégsem tekinthette magát a földközi-tengeri medence egyedüli urának mindaddig, amíg teljesen le nem számolt régi, legyőzött, de potenciálisan még mindig fenyegető ellenfelével, Karthagóval.

A HARMADIK PUN HÁBORÚ. HISPANIA MEGHÓDÍTÁSA

Miközben a rómaiak erejét és figyelmét a Keleten folyó események kötötték le, a legyőzött Karthagónak sikerült magához térnie és gazdasági helyzetét megszilárdítania. A karthagói kereskedők és rabszolgatartók, miután a katonai hódításokról és az aktív külpolitikáról kénytelenek voltak lemondani, pénzüket most az afrikai mezőgazdaságba fektették.

Karthagóban egyre virágzóbb kereskedelem alakult ki a bennszülött törzsekkel, széleskörűen kifejlődött az ültetvényes földművelés, s a városokban egyre nőtt a kézműipari és kereskedelmi vállalatok száma.

Karthago gazdasági hatalmának ez az újjászületése Rómában nagy elégedetlenséget keltett, különösen a lovagok közt és a nobilitasnak abban a részében, amelyet érdekei a külkereskedelemhez fűztek. Erős és befolyásos párt jött létre, amely Karthago teljes megsemmisítését követelte, még ha ez újabb háborúval fenyegetett is. Ennek a pártnak a vezetője, Marcus Porcius Cato (az idősebb Cato) hévvel terjesztette ezt az eszmét, és minden senatusi felszólalását ugyanazzal a mondattal fejezte be: „Egyébként pedig Karthagót el kell pusztítani!"

Háborús ürügyet nem volt nehéz találni. Massinissa numidiai király, maga mögött érezve a rómaiak támogatását, rendkívül agresszív módon a saját birtokaihoz igyekezett csatolni Karthago területének egy részét. Fegyveres összetűzésre került sor, és — bár a karthagóiak vereséget szenvedtek — a római senatus Karthagót az i. e. 201. évi békeszerződés megszegésével vádolta és hadat üzent. Így kezdődött a harmadik pun háború (149—146).

Amikor a római hadsereg partra szállt Afrikában, a karthagóiak követeket küldtek a főparancsnoksághoz, hogy békét kérjenek. A rómaiak mindennemű hadianyag kiszolgáltatását követelték. Amikor ezt a követelésüket teljesítették, kijelentették, hogy Karthago lakosai hagyják el házaikat, mivel a várost le kell rombolni. Ez az újabb követelés a rómaiak elleni düh és gyűlölet kirobbaná-

sát idézte elő. Karthago lázasan kezdett készülni a védekezésre; az egész lakosság éjjel-nappal dolgozott: fegyvereket kovácsoltak, a város falait erősítették.

Karthago ostroma egyáltalán nem bizonyult könnyű feladatnak: több mint két évig húzódott. I. e. 147-ben a Karthago ostromára küldött sereg parancsnokságát Scipio Aemilianus — Aemilius Paullus fia, az idős Scipio Africanus fiának fogadott fia — vette át. Az ifjú Scipio megszilárdította a sereg fegyelmét, majd teljes ostromzár alá vette a várost, és 146 tavaszán általános rohamra indult. A rómaiak benyomultak a városba, egy álló hétig folytak az utcai harcok, míg végül a Byrsa nevű központi erőd is elesett.

A meghódított városba érkező senatusi bizottság úgy döntött, hogy Karthagót teljesen le kell rombolni. A felgyújtott város 16 napon át égett, majd a földdel egyenlővé tett város területén ekével barázdát vontak annak jeléül, hogy ezt a helyet átok sújtja. Karthago birtokait Africa római provinciához csatolták.

De a rómaiak előtt — miután évszázados ellenfelüket megsemmisítették — még egy bonyolult feladat állott: szilárdan meg kellett vetniük a lábukat Karthago volt tengerentúli birtokain, Hispaniában. Miután a karthagóiakat kiszorították onnan, hosszan tartó, elszánt háborúskodásba keveredtek a bennszülött törzsekkel.

Hispaniában már i. e. 197-ben nagy felkelés lángolt fel, amelyet a rómaiak csak nehezen tudtak elfojtani. I. e. 154-ben újabb felkelésre került sor, amely majdnem az egész országot lángba borította. Ebben különféle törzsek — lusitanok, arevacusok, keltibérek stb. — vettek részt. 147 táján a lusitanok közt tehetséges vezér bukkant fel Viriathus, egy volt pásztor személyében. A rómaiak kénytelenek voltak Viriathust a lusitanok királyának elismerni. A mozgalom csak akkor hagyott alább, amikor a rómaiak által felbérelt orgyilkosok végeztek Viriathusszal. I. e. 143-ban Hispania északi részén még egy felkelés tört ki, amelynek Numantia volt a központja. 137-ben Mancinus római consul kelepcébe esett és Rómára nézve szégyenletes békét kötött a numantiaiakkal. A felkelést csak Karthago legyőzője, Scipio Aemilianus tudta elfojtani: 133-ban — tizenöt hónapig tartó ostrom után — elfoglalta Numantiát.

A harmadik pun háborúval, Hispania végleges meghódításával és a pergamoni királyságnak „Asia" néven római provinciává való nyilvánításával lezárult a Római Birodalom kialakulási folyamata: Róma lett a Földközi-tenger világának legnagyobb rabszolgatartó hatalma.

A RABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE RÓMÁBAN. A FÖLDEK KONCENTRÁLÓDÁSA ÉS A LATIFUNDIUMOK KIALAKULÁSA

A rómaiaknak a Földközi-tenger nyugati, majd keleti medencéjében csaknem 120 éven át folytatott hódító háborúi során Itáliába a rabszolgák óriási tömegei áradtak. Már az első pun háború idején Agrigentum (Akragas) város bevételekor 25 000 foglyot ejtettek a rómaiak, s ezeket mind rabszolgának adták el. Hat évvel később Regulus consul — az Eknomos-fok mellett a karthagóiak fölött aratott győzelem után — újabb 20 000 rabszolgát küldött Rómába. Ezek a számok a továbbiak folyamán egyre nőttek. Fabius Maximus i. e. 209-ben, Tarentum elfoglalása után 30 000 lakost adatott el rabszolgának. I. e. 167-ben, az épeirosi városok elpusztításakor Aemilius Paullus consul 150 000 embert süllyesztett rabszolgasorba. A harmadik pun háború tulajdonképpen azzal ért véget, hogy a lerombolt Karthago valamennyi lakóját rabszolgának adták el. A római történetíróknak még ezek a töredékes, elszórt és nyilván távolról sem mindig pontos adatai is képet adhatnak arról, hogy milyen hatalmas tömegekben özönlöttek a rabszolgák Rómába.

A Római Birodalomnak majdnem minden jelentősebb központjában voltak rabszolgapiacok. Rómában a rabszolgavásár Castor temploma mögött zajlott le. A rabszolga-nagykereskedés, mint már mondottuk, Délos szigetén volt. Az árak aszerint ingadoztak, hogy mennyi rabszolgát dob-

RÓMA
MINT FÖLDKÖZI-TENGERI HATALOM
az i. e. II. sz. közepén
Római birtokok a pun háborúk után (i. e. 201-ben)
Róma területének növekedése i. e. 133-ig
× 190 Ütközetek helye és éve
200 0 200 400 600 km
Th. = Thermopylai-szoros
K. = Kynoskephalai
0° Greenwich
10°
20°
30°
40°
50°
BRITANNIA
Londinium
SCANDIA
LETT-LITVÁN TÖRZSEK
SZLÁV TÖRZSEK
GERMÁN TÖRZSEK
BELGÁK
BELLOVACUSOK
Lutetia
SENONOK
ARMORICA
KELLOK
Liger
Avaricum
Alesia
GALLIA
Rhenus
Danuvius
ÁK
TAURISCUSOK
CARNUSOK
SCORDISCUSOK
DÁKOK
Tyras
Istros
Borysthenés
SZARMATÁK
Tanais
Rha
ALÁNOK
SZKITÁK
BOSPOROSI
KIRÁLYSÁG
Olbia
Tyras
Pantikapaion
Phanagoreia
Chersonésos
Neapolis
Dioskurias
KOLCHIS
IBÉRIA
Kyros
PONTOS EUXEINOS
Tomoi
Sinópé
Trapezus
PONTOS
Byzantion
Hérakleia
BITHYNIA
Ankyra
Halys
ARMENIA
Tigranokerta
Karrhai
Tigris
Nisibis
Nyssa
KAPPADOKIA
KOMMAGÉNÉ
GALATIA
MYSIA
Dardanos
Pergamon
190
Magnésia
Smyrna
Miletos
KARIA
PISIDIA
LYKIA
RHODOS-SZ.
Seleukeia
KILIKIA
Antiocheia
SELEUKIDA BIRODALOM
Eufrátesz
SYRIA
Palmyra
Damaskos
KYPROS
Tyros
IUDAEA
Hierosolyma (Jeruzsálem)
Petra
ARABIA
Pélusion
Alexandreia
Memphis
AIGYPTOS
Neilos
VÖRÖS-TENGER
PTOLEMAIOSOK BIRODALMA
Kyréné
KYRÉNAIKE
Bereniké (Euhesperidai)
Leptis Megalé
KRÉTÉ
MELITA-SZ.
Syracusae
Rhegium
Messana
SICILIA
Lilybaeum
Carales
Croton
Tarentum
Cannae
Neapolis
Apollonia
Dyrrhachium
Pella
MAKEDONIA
THRAKIA
Thessaloniké
168
Pydna
Pharsalos
EPEIROS
191
Th.
Athén
Korinthos
Spárta
EGEI-TENGER
JÓN-TENGER
TIRRÉN-TENGER
ADRIAI-TENGER
ILLYRIA
Ancona
Corfinium
RÓMA
ITALIA
Pisae
Genua
Mutina
Aquileia
Cremona
CISALPINA
Vercellae
Genava
GALLIA
Rhodanus
Rhodus
Aquae
Sextiae
Massilia
Arausio
Tolosa
Narbo
ARVERNUSOK
ALLOBROXOK
Garumna
Tarraco
Saguntum
SARDINIA
CORSICA
BALEARES
Nova Carthago
Carales
Hippo Regius
Cirta
Karthago
146
Zama
Thapsus
NUMIDIA
MAURETANI
Rusaddir
Tingis
Gades
Italica
ULTERIOR
Baetis
Anas
Tagus
Toletum
LUSITANIA
Durius
CALLAECUSOK
ASTUROK
CANTABEREK
Hiberus
KELTIBÉREK
Numantia
133
CITERIOR
HISPANIA
Tarraco
AQUITANIA
Garumna
FÖLDKÖZI-TENGER

tak piacra. A nagy hódító háborúk korában az árak hirtelen leestek. „Olcsó, mint a szardíniai" — mondogatták Rómában Szardínia elfoglalása után. A pontosi állam meghódítása után a rabszolgákat négy denariusért vesztegették. De már a képzett vagy bizonyos mesterséghez értő rabszolgák (táncosnők, szakácsok, színészek) ára sokkal magasabb volt. Meg kell jegyeznünk, hogy mindeddig az ókori világ egyetlen államában — sem Görögországban, sem a hellenisztikus országokban — nem voltak ilyen óriási rabszolgatömegek, sem ilyen alacsony árak.

A rabszolgák számának ilyen méretű megnövekedése minőségi változásokat idézett elő a római állam társadalmi és gazdasági szerkezetében: a termelésben uralkodó jellegűvé vált a rabszolgamunka, a rabszolga lett a római társadalom legfőbb termelője. Ez pedig Rómában a rabszolgatartó termelési mód teljes diadalát jelentette.

Annius Octavius Valerianus szarkofágjának domborműves ábrázolásaiból
Felül: szántás, kapálás, alul: kenyersutés

A rabszolgamunka nagyarányú térhódítása a termelésben a szabad termelők háttérbe szorítására vezetett. Mivel pedig Itália továbbra is agrár jellegű ország maradt, e folyamat következményei itt elsősorban a mezőgazdasági termelésben mutatkoztak meg. Közvetlen következménye egyrészt a földek koncentrálódása, a rabszolgatartó nagybirtokok (latifundiumok) kialakulása, másrészt pedig a parasztság földnélkülivé válása és elszegényedése volt. Az i. e. II. századig Itália legnagyobb részében még túlsúlyban voltak a kis- és középbirtokok, amelyekben alapjában véve a szabad termelők munkája volt a döntő. Amilyen mértékben fejlődött Rómában a rabszolgatartás, olyan mértékben szorították félre ezeket a gazdaságokat az olyan, egészen más jellegű gazdaságok, amelyek a rabszolgamunka tömeges kizsákmányolására épültek és már nem csupán saját szükségleteik kielégítésére, hanem eladásra is termeltek. Appianos római kori történetíró ezt a folyamatot így ábrázolta: „A gazdagok, miután ennek a felosztatlan (vagyis közösségi — *Szerk.*) földnek nagy részét elfoglalták, és a foglalás régisége folytán abban reménykedtek, hogy azt már nem veszik el tőlük, egyre nagyobb mértékben csatolgatták birtokaihoz a szegények szomszédos parcelláit, részben úgy, hogy ezeket pénzért megvásárolták, részben pedig úgy, hogy erővel elvették tőlük. Végül is a kis birtokok helyett óriási latifundiumaik lettek. Földjeik megművelésére és csordáik őrzésére rabszolgákat vásároltak . . ."

A több ezer iugerumra terjedő itáliai nagybirtokok általában nemigen voltak kapcsolatban a piaccal, mivel tulajdonosaik mindent, amire szükségük volt, beleértve a kézműipari készítményeket is, rabszolgáikkal, adósaikkal és clienseikkel állíttattak elő. Az ilyen nagybirtokokon a rabszolgamunkával megművelt földek mellett jókora részeket a jószág legeltetésére használtak, más részeket apró parcellákban a clienseknek adtak. Voltak azonban közepes nagyságú (néhány száz iugerumnyi) birtokok is, amelyeken szintén rabszolgák, esetenként pedig — szénakaszálás, aratás, szüret idején — szabad napszámosok dolgoztak. Ezeket a villa-gazdaságokat már sokkal szorosabb szálak fűzték a piachoz.

Ilyen, jórészt árutermelő gazdaság lehetett az a minta-villa, amelyet az idősebb Cato, az ismert római államférfi, „A földművelésről" szóló értekezésében leír. Cato komplex gazdálkodású

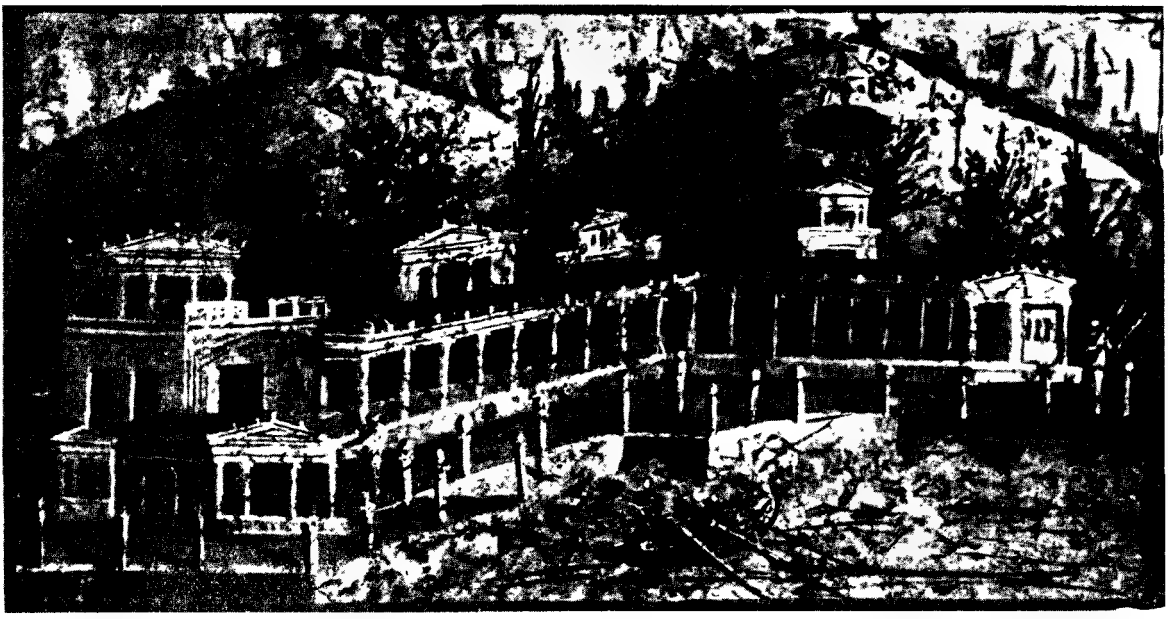

Campaniai villa
M. Lucretius Fronto pompei házának falfestménye. I. sz. I. század

birtokra gondolt: 240 iugerum olajfaültetvénnyel, 100 iugerum (25 hektár) szőlővel, azonkívül gabona-vetőterülettel és legelővel a jószág számára. Az ilyen birtokon főleg rabszolgamunkát alkalmaztak. Cato számításai szerint a 100 iugerumnyi szőlő kezeléséhez legalább 14, a 240 iugerumnyi olajfaültetvény gondozásához 11 rabszolgára van szükség. A továbbiak folyamán részletes tanácsokat ad arra vonatkozólag, hogyan kell ésszerűen kihasználni a rabszolgákat; ajánlja, hogy a gazdák foglalkoztassák őket az esős napokon is, amikor kint a földeken nem lehet dolgozni, sőt még a vallási ünnepeken is. Cato véleménye szerint egy rabszolgát addig érdemes tartani, ameddig dolgozni tud; ha egyszer megbetegszik vagy kiöregszik, legjobb mielőbb túladni rajta, ugyanúgy, mint a gazdaságban szükségtelen dolgokon: leromlott állatokon, vashulladékon, ócska szekereken. A birtok igazgatásának élén a *villicus* álljon, akit a tulajdonos a legmegbízhatóbb és a mezőgazdaságban legjáratosabb rabszolgák közül jelöljön ki; a villicus felesége lássa el a kulcsár és a szakácsnő teendőit.

Cato idejében a gazdaság árutermelő jellegének a kérdése került előtérbe. Nem véletlen, hogy Cato a birtokvásárlás kérdését fejtegetve elsősorban nem a talaj termékenységére, hanem arra hívja fel olvasóinak a figyelmét, hogy „minél közelebb legyen egy nagyobb város, tenger, hajózható folyó vagy jó út" — és ezzel a megjegyzésével nyilván a szállításra és a termékek eladására célzott. „A gazda — írja a továbbiakban Cato — minél többet adjon el, és minél kevesebbet vásároljon."

Cato közepes nagyságú, Itália középső vidékeire jellemző birtokot írt le művében. Dél-Itáliában, továbbá Szicíliában és Afrikában főleg roppant kiterjedésű — több ezer iugerumnyi — latifundiumok voltak. Az ilyen birtokokon rengeteg rabszolga dolgozott, igen mostoha viszonyok között. Hogy a szökéseknek elejét vegyék, a rabszolgákat láncra verve, megbéklyózva dolgoztatták, éjszakára pedig külön, kaszárnyaszerű helyiségekbe, az úgynevezett *ergastulum*-okba zárták, ahol szigorú ellenőrzés alatt voltak.

A latifundiumok fejlődési folyamatának árnyoldala — mint már utaltunk rá — a parasztság földnélkülivé válása és tönkremenése volt. A paraszti kis- és középbirtokok egyre pusztultak, főleg

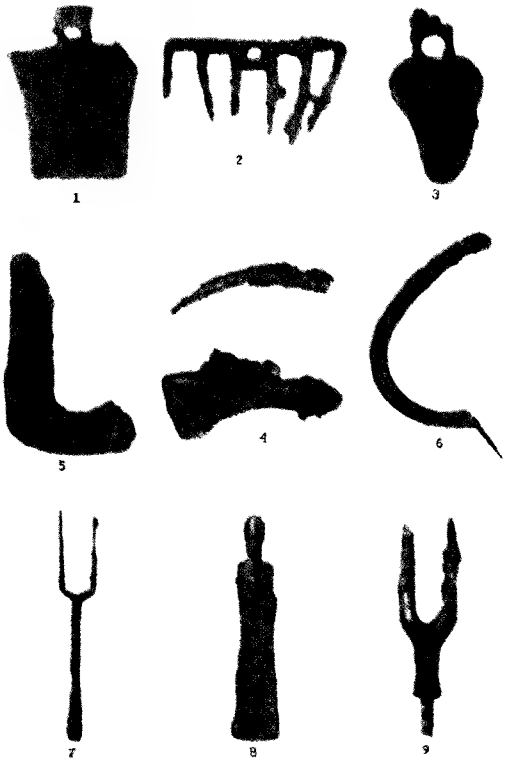

Római mezőgazdasági vasszerszámok: 1. Szokásos alakú kapa. 2. Gereblye. 3. Hegyes kapa. 4. Metszőkés. 5. Kis csákány. 6. Sarló. 7. és 9. Vasvillák. 8. Hosszúkás alakú kapa

Valamennyi tárgy L. Helius Florus villájából, a mai Boscoreale község közelében került elő

annak következtében, hogy a nagy rabszolgatartók elfoglalták a földeket. Pusztító hatással voltak a paraszti gazdaságokra az i. e. III. és II. századi háborúk is, amelyek hosszú évekre elszakították a parasztokat munkájuktól, vagy — mint a hannibali háború során — közvetlenül tették tönkre őket.

A földnélkülivé vált parasztok részben bérlők vagy napszámosok lettek. Mivel azonban napszámosok felfogadásához csak rendkívül sürgős szükség (szénabegyűjtés, aratás, szüret stb.) idején folyamodtak, az illetők nem számíthattak többé-kevésbé biztos és állandó keresetre. A tönkrement parasztok tömegei tehát a városba özönlöttek. Itt kisebb részük a termelőmunkában helyezkedett el: kézművesnek, építőmunkásnak stb. szegődött. Ezek külön kézműves collegiumokba tömörültek, amelyeknek később nemcsak szabadok, hanem rabszolgák is a tagjai lehettek. A Rómában, valamint Dél-Itáliában talált feliratok bizonysága szerint ilyen testületeik voltak a bronzműveseknek, ékszer- és illatszerkészítőknek, szabóknak, kelmefestőknek, posztónyolóknak, kőműveseknek. Ebben az időben a kézművesség bizonyos városok szerinti specializálódása figyelhető meg. Ugyancsak Cato arra vonatkozólag is ad tanácsokat, hogy miféle kézműipari készítményeket érdemes Rómában, Minturnaeben, Capuában, Pompeiben és egyéb itáliai városokban vásárolni. Észak-Itáliában a legjelentősebb kézműipari központok az etruriai városok (Populonia, Tarquinii stb.), délen a campaniai városok (főleg Capua és Nola) voltak.

De a tönkrement emberek túlnyomó többsége nem tudott állandó jellegű munkát találni, s a nélkülözés folytán a lakosság deklasszált rétegévé süllyedtek. Ezek alkották az ókori lumpenproletariátust. Semmitől sem riadtak vissza, hogy alkalmi keresethez jussanak: választások alkalmával áruba bocsátották szavazatukat, a bíróság előtt hamis tanúvallomásokat tettek, besúgásból, tolvajlásból éltek. A társadalom rovására tengődtek azokból a nyomorúságos ajándékokból, amelyeket a római gazdagok és népszerűséghajhászó politikusok hullattak nekik, továbbá az állami osztogatásokból, de végső soron mégis csak a rabszolgák munkájának kizsákmányolásából éltek.

A KERESKEDELEM, A PÉNZ- ÉS UZSORATŐKE FEJLŐDÉSE

Róma tengeri nagyhatalommá válásával a külkereskedelem erősen fellendült. Míg a római lakosságnak kézműipari készítményekben mutatkozó szükségleteit nagyjából a helyi termelés is kielégítette, addig a mezőgazdasági termékeket a provinciákból vagy a Rómától függő országokból, a fényűzési cikkeket pedig Görögországból és a hellenisztikus Kelet országaiból importálták. Délos szigetén, ahol különböző országok kereskedői találkoztak, az itáliai — főleg campaniai és dél-itáliai görög — kereskedők egyesületekbe tömörültek, amelyek egyik vagy másik istenség „védnöksége" alatt működtek.

Itáliából bort, növényi olajat és fémtárgyakat exportáltak. Az Itáliába bevitt áruk mennyisége azonban mindig túlhaladta az exportot. Ez a köztársaság korában, Róma győzelmes hadjáratainak idején még nem ásta alá Itália gazdaságát; a bevitel túlsúlyát ugyanis kiegyenlítette, sőt sokszorosan fedezte a rengeteg pénz és drágaság, amely a hódítások eredményeképpen Itáliába áradt.

A római hódítások biztosították a pénztőkének Rómába való állandó áramlását is. Az első pun háború után a római kincstárnak 3200 talentum bevétele volt a hadisarcokból. A második pun háború után a karthagóiakra 10 000 talentum, III. Antiochosra pedig a szíriai háború befejezése után 15 000 talentum hadisarcot róttak. A római hadvezérek hadizsákmányát szinte fel sem lehet becsülni. Plutarchos leírja Aemilius Paullusnak a pydnai győzelem utáni bevonulását Rómába. „A diadalmenet három napig tartott. Ez alatt szünet nélkül hozták a szekerek a zsákmányolt műkincseket, nemesfémtárgyakat, óriási edényeket, tele arany- és ezüstpénzzel." I. e. 189-ben — a magnésiai csata után — a rómaiak hadizsákmányként 1230 elefántagyarat, 234 aranykoszorút, 13 700 font ezüstöt (egy római font 327 grammnak felel meg), 224 000 görög ezüstpénzt, 140 000 makedón aranyat, megszámlálhatatlan mennyiségű arany- és ezüsttárgyat vittek haza Rómába.

Róma egészen az i. e. II. századig ezüsthiányban szenvedett, de a nagy hódítások, főleg pedig a hispaniai ezüstbányák megszerzése után a római állam is teljes egészében biztosítani tudta az ezüstpénzek rendszeres verését.

Mindezek a körülmények arra vezettek, hogy Rómában a pénzforgalom és az uzsoratőke jelentős mértékben fellendült. E tőke fejlődésének egyik szervezett formája volt az adóbérlők (az úgynevezett *publicanus*-ok) számos társasága. A publicanusok elsősorban a római provinciák adóinak behajtását vállalták, de Itáliában egyéb közmunkák elvégzésére is vettek fel megrendeléseket. Foglalkoztak továbbá hitel- és uzsoraügyletekkel is, különösen a keleti tartományokban, ahol még ekkor is érvényben voltak azok a törvények és szokások, amelyek szerint adósságai miatt bárkit rabszolgának lehetett eladni; itt a kamatláb szinte nem is volt korlátozva, úgyhogy néha elérte a 48—50%-ot. Kereskedelmi, bérleti és uzsoraügyletekkel főleg a római lovagrend tagjai foglalkoztak. Ezekből került ki a római rabszolgatartó arisztokrácia újabb rétege, a kereskedő és pénzarisztokrácia.

Az adóbérlő társaságok mellett a pénzügyi és uzsorás tevékenység egyéb formákat is öltött. Rómában eléggé elterjedtek a pénzváltó irodák, amelyeknek tulajdonosai, az *argentarius*-ok nemcsak pénzváltással, hanem kamat ellenében pénzkölcsönzéssel, idegen pénzek megőrzésével, pénzösszegeknek az egyik betevő számlájáról a másikéra való átírásával is foglalkoztak. Az argentariusok legnagyobb részben felszabadított rabszolgák és külföldiek (igen gyakran görögök) voltak. A pénzváltó foglalkozást nem tartották becsületesnek, és a római társadalom felsőbb rétegeinek képviselői — legalábbis nyíltan és közvetlenül — nem foglalkoztak ilyen ügyletekkel.

RÓMA ÉS A PROVINCIÁK

A római köztársaság állami apparátusa még abban az időben alakult ki, amikor Róma jellegzetes városállam volt. Ez az apparátus megfelelt a meglehetősen kezdetleges alapokra épített, viszonylag kicsiny polgári közösség érdekeinek és szükségleteinek. Most azonban, amikor Róma a Földközi-tenger világának legnagyobb hatalma lett, a régi köztársasági intézmények már használhatatlanoknak bizonyultak, már nem feleltek meg az új társadalmi rétegek szükségleteinek és érdekeinek.

Hogy a köztársasági államapparátus mennyire konzervatív és elavult, s az új viszonyok közt mennyire tehetetlen volt, már akkor kiütközött, amikor a meghódított Itália közigazgatásának kérdését próbálták szabályozni. A rómaiak nem tudtak létrehozni egységes, központosított itáliai

államot, be kellett érniük különálló közösségek meglehetősen tarka szövetségével, amelyben Róma csak a legnagyobb közösség volt, vezető helyet foglalt el, főleg katonai ereje folytán.

A római provinciák kormányzásának megszervezése még szembetűnőbben mutatta, hogy a köztársasági államapparátus elavult és képtelen megbirkózni az új feladatokkal. Amikor Róma óriási tengeren túli területek birtokába jutott, nyomban kiderült, hogy az államapparátus teljesen alkalmatlan arra, hogy az uralkodó osztály szempontjából nézve ésszerűen használhassa ki ezeket a területeket. A provinciák igazgatásának római módszere világosan megmutatta, hogy a tartományok kizsákmányolása rendszertelenül és kezdetleges módszerekkel történt.

Az i. e. II. század közepe táján a Római Birodalomhoz kilenc provincia tartozott: hat nyugaton (Sicilia, Sardinia, Corsica, Gallia Cisalpina, Hispania és Africa) és három keleten (Illyria, Macedonia és Asia). Ezekben a provinciákban a városok jogi helyzete különbözőképpen alakult: nagyobb részük a függő közösségek kategóriájába tartozott, amelyek adókat fizettek. A függő viszonyban levő városok mellett voltak azután „szabad közösségek", amelyek teljes autonómiát élveztek, és néha még az adófizetés alól is fel voltak mentve. Néhány ilyen közösség jogait különleges szerződések szabályozták; ezeket „szerződéses közösségeknek" nevezték. Láthatjuk, hogy a „divide et impera" elvét a rómaiak itt is alkalmazták.

A provinciális közigazgatási rendszer kialakítása fokozatosan és jórészt ösztönszerűen történt. A provinciákra vonatkozólag nem volt semmiféle általános érvényű törvényes rendelkezés. Minden új tartományi helytartó hivatalba lépése alkalmából edictumot bocsátott ki, amelyben kifejtette, hogy a provincia kormányzásában milyen alapelveket óhajt követni.

A provinciák kormányzói vagy helytartói tisztének betöltésére a rómaiak eleinte praetorokat küldtek, majd később a római teljhatalmuk idejének lejártával hivatalukból lelépő consulokat (proconsulokat). A provinciák igazgatásával megbízott helytartót rendszerint egy évre nevezték ki. Az illető ez idő alatt teljes katonai, polgári és bírói hatalommal rendelkezett, működéséért valójában semmiféle felelősséggel nem tartozott még a római hatóságoknak sem. Visszaélései miatt a provincia lakosai csak azután tehettek panaszt, miután a helytartó az ügyek intézését átadta utódjának, de az efféle panaszok csak ritkán vezettek eredményre. A helytartók tényked ését a provinciákban tehát senki sem ellenőrizte.

Majdnem minden tartományi közösségre egyenes, helyenként közvetett adókat is kivetettek, a legsúlyosabb terhet azonban a beszolgáltatások jelentették. Az adókon kívül teljes súlyával a bennszülött lakosságot terhelte a tartományi helytartók és kíséretük, továbbá az illető provinciában állomásozó csapatok eltartása. Különös erővel sújtotta a provinciák lakosait a római adóbérlők és uzsorások tevékenysége. A publicanus-társaságok, amelyek a provinciák adóinak behajtására vállalkoztak, előre befizettek a római kincstárba egy bizonyos összeget, majd azt busás haszonnal sajtolták ki a bennszülött lakosságból. Az adóbérlők és az uzsorások rablása nemcsak a kisparasztokat és iparosokat juttatta tönkre, hanem még a provinciák arisztokráciáját, városait is; egész — hajdan virágzó — országokat pusztított el, lakosaikat pedig rabszolgasorba döntötte.

AZ OSZTÁLYHARC A RÓMAI TÁRSADALOMBAN AZ I. E. II. SZÁZADBAN

A római társadalom egymással ellenségeskedő osztályok tarka mozaikja volt. A szabad lakosságon belül elkeseredett harc dúlt a földért a nagybirtokosok és a Rómában elsősorban a falusi plebs által képviselt kisparasztok között. Magán a rabszolgatartók osztályán belül most fellángolt a küzdelem a földbirtokos arisztokrácia (a nobilitas) és az új kereskedő-uzsorás arisztokrácia (a lovagrend) között. A lovagrend önálló politikai szerepre törekedett az államban, és ebben a politikailag mindenható nobilitas ellen indított harcban néha a falusi, majd a városi plebsszel is összefogott. A városi plebs ebben az időben olyan politikai és társadalmi erőt képviselt, amelynek önálló

jelentősége nem volt ugyan, de mint szövetséges vagy ellenség döntő módon befolyásolhatta valamely politikai összecsapás kimenetelét. A köztársaság válságának és bukásának korában zajló viharos politikai események a harcnak mindezeket a bonyolult, gyakran egymásba fonódó frontjait visszatükrözik.

A tárgyalt korszak társadalmi és politikai fejlődésének fontos eredménye volt az a tény, hogy a római állam uralkodó osztályának keretei kiszélesedtek: most már magában foglalta a municipiumi (vagyis itáliai), majd a provinciális arisztokrácia rétegeit is. Ez a folyamat az i. e. II. században még csak a kezdetén tartott, de máris döntő jelentőségű volt, mivel az uralkodó osztálynak éppen ezeket az új elemeit érdekelte a legkevésbé a hagyományos köztársasági formák fennmaradása.

A rabszolgatartó termelési mód fejlődésének eredményeképpen ebben az időszakban a végsőkig kiéleződött a római társadalom alapvető ellentmondása, az egymással szemben álló osztályok — a rabszolgák és rabszolgatartók — közti ellentét, ami az ókori osztályharc legfelső formájához, hallatlan nagyméretű rabszolgafelkelésekhez vezetett. Ezek eleinte egyes és elszórt fellobbanások voltak, mint például az a rabszolgalázadás a második pun háború idején, amelyet Livius csak úgy mellesleg említ, vagy a latiumi rabszolgák összeesküvése (i. e. 198-ban), amelynek leleplezése után ötszáz összeesküvőt végeztek ki, avagy az i. e. 196. évi etruriai rabszolgafelkelés, amelynek az elfojtására egy egész legiót kellett bevetni. De a későbbiek folyamán ezekből az elszigetelt apró fellobbanásokból csapott fel a „rabszolgaháborúk" óriási lángtengere. Ilyenek voltak a nagyszabású szicíliai felkelések és a Spartacus vezette nagy rabszolgafelkelés.

2. RABSZOLGAFELKELÉSEK AZ I. E. II. SZÁZAD DEREKÁN. A RÓMAI PLEBS AGRÁRMOZGALMA

AZ ELSŐ SZICÍLIAI RABSZOLGAFELKELÉS

A Római Birodalom külső csillogása és katonai hatalma mélységes és kibékíthetetlen ellentmondásokat takart. A rabszolgatartás Rómában és a fennhatósága alá kényszerített területeken addig nem tapasztalt fejlődést ért el az antik világ más államaihoz viszonyítva. A rabszolgák helyzete a római államnak különösen azokon a részein volt súlyos, ahol a gazdaságok árutermelésre dolgoztak, hogy a bevételből a Rómának járó adókat is ki tudják fizetni. Ebből a szempontból klasszikus példaként említhetjük Szicíliát. Szicília rabszolgatartó latifundiumain, melyeknek az urai helyi gazdagok és római lovagok voltak, rengeteg Syriából, Görögországból és Kilikiából származó rabszolga dolgozott. A nemrégiben még szabad embereket itt tüzes vassal megbélyegezték és láncraverve a földekre vagy a bányákba hajtották. Gazdáik — a szicíliai Diodóros történeti művében tett megállapítása szerint — „vajmi kevéssé törődtek élelmezésükkel és ruházatukkal", vagyis szinte kényszerítették őket arra, hogy az országutak utasait fosztogassák. A rabszolgák körében a felháborodás egyre jobban erősödött.

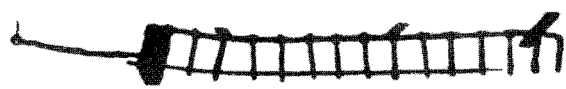

Vaskaloda, amelyet bezárt rabszolgák lábára erősítettek
Egy Pompei környéki villa ergastulumából

I. e. 137-ben a kegyetlenségéről híres, dúsgazdag Damophilos rabszolgáit a nélkülözés és rossz bánásmód annyira elkeserítette, hogy fellázadtak. Vezetőjük egy rabszolgatársuk, a syriai származású és próféta hírében álló Eunus volt. A felkelők elfoglalták Enna városát és leszámoltak a legkegyetlenebb rabszolgatartókkal. Hamarosan más városokból és latifundiumokból is egyre több

rabszolga csatlakozott hozzájuk. Ezzel egyidejűleg Agrigentum városában — a kilikiai Kleón vezetésével — ugyancsak felkelés tört ki, és az ottani rabszolgák is csatlakoztak Eunushoz. Rövid idő alatt a felkelők száma már 200 000 főre rúgott. Eunust megválasztották királyukká, aki ebből az alkalomból a Syriában népszerű Antiochos nevet vette fel. A király mellett a legtekintélyesebb rabszolgákból választott tanács működött. Különösen kivált közülük egy Achaios nevű görög, aki tehetséges hadvezérnek bizonyult. Az elnyomott és kizsákmányolt rabszolgák így próbáltak államot teremteni maguknak.

Az első években a római kormányzat nem rendelkezett elegendő erővel ahhoz, hogy elfojtsa a felkelést. Szicíliának több igen fontos városa — Tauromenion, Agrigentum, Katané, Messana, Enna — a felkelők kezére került. A Rómából küldött seregek sorra vereséget szenvedtek. Eunus királysága mintegy öt esztendeig (137—132) állott fenn; belső felépítéséről forrásaink nem sokat közölnek. Annyit azonban tudunk, hogy a felkelők pusztították a nagy latifundiumokat, a kis parasztbirtokokat viszont nem bántották. Diodóros szavai szerint a rabszolgák „nem gyújtották fel a kis villákat, nem semmisítették meg bennük sem a vagyontárgyakat, sem az élelmiszerkészleteket, és ujjal sem nyúltak azokhoz, akik továbbra is művelték a földjüket". Ezért a felkelő rabszolgák számíthattak a szabad szegénység rokonszenvére és támogatására, hiszen az is szenvedett a nagybirtok hódításától és az uzsorások visszaéléseitől. A rabszolgák hatalmukba kerítették a fegyverműhelyeket, amelyek azután nekik gyártották a fegyvereket. Arról is van tudomásunk, hogy a rabszolgák szervezetten jártak el, és hogy a rabszolgatartók hiába reménykedtek a felkelés vezérei — Eunus és Kleón — közti viszálykodásban, mivel Kleón önként alávetette magát Eunusnak.

I. e. 132-ben Rupilius consul vezetése alatt tekintélyes haderő indult a rabszolgák ellen. Rupilius hosszú időn át ostromolta a felkelők két legfontosabb erősségét: Tauromeniont és Ennát. Még a rabszolgatartók közül való történetírók is kénytelenek voltak kiemelni azt az állhatatosságot és bátorságot, amellyel a felkelők az ostromot viselték. Rupiliusnak mindkét várost csak úgy sikerült a hatalmába kerítenie, hogy a rabszolgák táborában árulás történt. Kleón harcban esett el, Eunust elfogták és a börtönben halálra kínozták. A felkelés számos résztvevőjét kivégezték.

RABSZOLGAMOZGALMAK A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉNEK EGYÉB TERÜLETEIN

A szicíliai felkeléssel egy időben Aristonikos vezetése alatt Kisázsiában is felkeltek a rabszolgák és a szabad szegények.

A rabszolgáknak a szabadságért, a parasztoknak a földért vívott harca itt összefonódott a népnek a római uralom elleni harcával. A rómaiak a bennszülött fejedelmekre, nagybirtokosokra, rabszolgatartókra, kereskedőkre és uzsorásokra támaszkodtak, akik csatlakoztak is a római kormányzat seregéhez. A rómaiaknak csak három évig tartó elkeseredett harc után sikerült megtörniük a felkelők ellenállását. Forrásaink közlései szerint Aristonikos arról ábrándozott, hogy „Napvárost" alapít; követőit is „napvárosi polgároknak" *(Héliopolitai)* nevezte. Lehetséges, hogy ezt az eszmét Iambulos regényéből vette, amelyben a mesés napállam minden polgára egyenlő jogokkal rendelkezik és szabad; nincsen pénz, nincs kereskedelem, nincsen nehéz kényszermunka, sem gazdagság, sem szegénység. Ennek az utópiának az alapja nem más, mint az ősközösségi társadalom, a régmúlt eszményítése.

A rabszolgák és parasztok, akik harcba szálltak a fejlődő rabszolgatartó társadalommal, nem tudták a társadalmat új, haladóbb elvek szerint átformálni. A rabszolgák osztályharca az i. e. II. század közepétől kezdve mégis igen fontos szerepet játszott, amennyiben a rabszolgatartó társadalom minden ellentmondását kiélezte. A római köztársaságnak akkor kezdődő válságában ez a harc is igen fontos tényezőnek bizonyult.

A rabszolgafelkelések Szicílián és Pergamonon kívül a római birodalom egyéb tartományaira

is átterjedtek. Megmozdulásokra került sor több itáliai városban (Minturnaeben és Sinuessában), az attikai és a makedoniai bányákban, valamint Délos szigetén, a legnagyobb rabszolgapiac színhelyén. Bár a mozgalmakat a rabszolgatartókra jellemző kegyetlenséggel fojtották el (csak Minturnaeben 450 rabszolgát feszítettek keresztre), mindez ijesztő figyelmeztetés volt az uralkodó osztály számára.

A GRACCHUSOK MOZGALMÁNAK ELŐZMÉNYEI

A másik tünet, amely nyugtalansággal töltötte el az uralkodó osztályt, Róma katonai hatalmának meggyengülése volt. Ez annak volt a következménye, hogy a parasztság lába alól kicsúszott a talaj. Míg az i. e. 154. évi census szerint a legioszolgálatra alkalmas felnőtt római férfiak száma, akik tehát földbirtokkal és római polgárjoggal rendelkeztek, körülbelül 324 000 volt, addig az i. e. 136. évi census szerint — már csak 318 000. A vagyonbecslési elv alapján a hadsereg kiegészítésekor azok a polgárok, akik elvesztették földjüket, kiestek a katonai alakulatok nyilvántartásából is. A hadsereg létszáma és ezzel együtt harcképessége is csökkent. Róma elvesztette antik polis-jellegét, amelyben a polgárok túlnyomó többsége parasztkatonákból állott. Róma hatalma, a meghódított területek lakossága fölötti uralma és e területek további növelése egyszerre veszélybe került. A szegénység körében ért-forrott az elégedetlenség, amely akármelyik pillanatban nyílt zendülésbe mehetett át. A szicíliai felkelés megmutatta, hogy ilyen zendülés esetén a szabad szegénység könnyen csatlakozhat a felkelő rabszolgák soraihoz.

Mindez nagy nyugtalanságot okozott az uralkodó csoportok körében. Különösen a nobilitas körültekintőbb tagjai aggódtak. Az egyik arisztokrata körben, amely Scipio Aemilianus körül csoportosult, felmerült egy nagyarányú földreform gondolata, ami talpraállítaná a paraszti birtokokat, elősegítené a parasztság és vele együtt a hadsereg újjászületését is. A magántulajdonban levő földeken kívül Rómában továbbra is hatalmas területek voltak felparcellázatlanul (közösségi földek). Az i. e. II. század dereka táján ezeknek a földeknek túlnyomó részét a gazdag nobilisok foglalták el, akik nagymértékben rabszolgák munkáját alkalmazták. Scipio köre azt javasolta, hogy ezeket a földeket osszák fel újra: egy részét vegyék el a nagybirtokosoktól, amennyiben az illető földekkel továbbra is csak az állam rendelkezhetik, majd kisebb parcellákra tagolva osszák szét a kisbirtokos vagy éppen földnélküli parasztság között.

A római nobilisok azonban, akik hosszú évtizedek óta nemzedékről nemzedékre birtokolták ezeket a földeket, már megszokták, hogy mindezt a magukénak tekintsék; éppen ezért minden olyan kísérlet, amely a földreform végrehajtására irányult, természetesen dühödt ellenállásukba ütközött.

TIBERIUS GRACCHUS

A reform megvalósításáért indított harcot Scipio körének egyik tagja és Scipio rokona: Tiberius Gracchus vezette. Származását tekintve a Semproniusok előkelő plebejus nemzetségéhez tartozott, több őse viselt vezető tisztséget. Anyai részről Scipio Africanusnak, Hannibal zamai legyőzőjének volt az unokája. Korán kezdte a katonai és politikusi pályát: már Karthago ostrománál, majd a numantiai háborúban is kitüntette magát. A hagyomány szerint a hadszíntérre utazó Tiberiusra kitörölhetetlen benyomást tett Etruria látványa, ahol a szabad római földművelők helyett csak rabszolgákat láthatott, amint a földeken dolgoztak, vagy gazdáik legelőin az állatokat legeltették. Nagy hatással voltak rá baráti környezetének tagjai: Diophanés mytilénéi rhétor és Blossius cumaei sztoikus filozófus. Ezek révén ismerkedett meg az elidegeníthetetlen földbirtokkal és egyenlő jogokkal rendelkező, szabad polgárok lakta polis újjászületésének eszméivel, amelyek annak idején a hellenisztikus Görögország népvezéreit és reformátorait lelkesítették.

Tiberiust az i. e. 133. év néptribunusává választották. Alig foglalta el hivatalát, Licinius és

Sextius régi törvényére való hivatkozással máris előterjesztette törvényjavaslatát, amely korlátozta a bérbeadható állami földterületet, a megállapított normán felüli földeket elvette a bérlőktől és elrendelte az illető területek felosztását a kisbirtokos vagy földnélküli római polgárok közt. Tiberius Gracchus törvényjavaslata szerint egy családfőnek legfeljebb 500 iugerumnyi földje lehetett, ezen felül minden felnőtt fiú után 250—250 iugerum; de a maximális földbirtok családonként nem haladhatta meg az 1000 iugerumot. A nagybirtokosoknak e normán felüli földjeit a terv szerint 30 iugerumos parcellákként a legszegényebb polgárok közt osztották volna ki örök és elidegeníthetetlen földbérlet gyanánt. A reform megvalósítása céljából Tiberius háromtagú különleges bizottság kiküldését javasolta, amely felhatalmazást kapna a földek igénybevételével és felosztásával kapcsolatos problémák megoldására.

Appianos tudósítása szerint Tiberius Gracchus törvényjavaslatát megpróbálta a senatusszal elfogadtatni. Ezzel kapcsolatban mondott szavait is ismerjük: „A rómaiak meghódították és hatalmukban tartják a föld nagyobb részét, és meg akarják hódítani a többit is. Most az a döntő kérdés áll előttünk, hogy meg tudjuk-e szerezni ezt a földet fegyverforgató polgáraink számának növelése révén, vagy pedig mostani birtokainkat is elveszik gyengeségünkön győzedelmeskedő ellenségeink." A hatalmas kiterjedésű állami földeket birtokló senatorok nagy része azonban dühödt ellenállással fogadta Tiberius javaslatait.

Annál melegebben pártolta Tiberiust a plebs. Tiberius törvényjavaslata zászló lett, amely köré a kisbirtokosok csoportosultak, hogy a nagybirtokos-rabszolgatartókkal megküzdjenek. A parasztok Itália legtávolabbi zugaiból is Rómába özönlöttek, hogy leadják szavazatukat. Tiberiust, aki eleinte csak Róma katonai hatalmának fenntartására gondolt, az események menete népi tömegmozgalom élére sodorta. Sok ezernyi hallgatóságát ilyen beszédekkel lelkesítette: „Itáliában még a vadaknak is megvan az odújuk, a barlangjuk, ahol meghúzhatják magukat, de az emberek, akik Itáliáért harcolnak és hullanak, otthontalanul kénytelenek bolyongani feleségükkel, gyermekeikkel... Soksok római még az apai oltárt, ősei sírját sem mondhatja a magáénak, csak ahhoz van joga, hogy harcoljon és meghaljon mások fényűzéséért, mások gazdagságáért."

A plebs a mérsékelt és megfontolt Tiberiust a határozott cselekvések útjára kényszerítette. Amikor a népgyűlés szavazott a törvényjavaslat fölött, és Octavius, a másik néptribunus, a senatus felbujtására „vető"-t mondott a javaslatra, Tiberius a következő kérdést tette fel szavazásra: „Lehet-e néptribunus az, aki nem a nép érdekeit védi?" A népgyűlés egyhangú nemmel válaszolt, Octaviusnak távoznia kellett tisztjéből. Ilyenre még nem volt példa: az íratlan, de következetesen tiszteletben tartott római alkotmány értelmében egy magistratust sem lehetett lemondatni felhatalmazási idejének lejárta előtt.

Octavius félreállítása után a népgyűlés elfogadta Tiberius törvényjavaslatát. A földbirtokrendező bizottság tagjaivá őt, öccsét, Gaiust, és apósát, Appius Claudiust választották meg. Tiberius rövidesen lépéseket tett a senatus kiváltságos helyzetének megszüntetése érdekében is, amennyiben e testület megkerülésével fogadtatta el a népgyűléssel azt a törvényt, amely úgy rendelkezett, hogy az Asia provinciából befolyó jövedelmeket a földjuttatásban részesülők segélyezésére fordítsák.

A bizottság leküzdötte a nagybirtokosok dühödt ellenállását, és erőteljesen a reform végrehajtásához látott. De az idő múlt, és nemsokára letelt Tiberius egy esztendőre szóló tribunusi felhatalmazása. Tiberius tisztán látta, hogy tribunusi hatalmának milyen jelentősége van a reform további megvalósítása szempontjából, és ezért a szokás ellenére másodszor is pályázott erre a magistraturára a következő (132.) évre. A nobilisek, akik már arra készültek, hogy majd leszámolnak a gyűlölt népvezérrel, mihelyt ismét magánszemély lesz, most minden erőfeszítésüket arra összpontosították, hogy megakadályozzák Tiberius másodszori megválasztását. Elhalmozták vádakkal, hogy felborította az állam ősi alkotmányát, zsarnoki egyeduralomra tör stb.

A választások napján a reform ellenségei felfegyverezték clienseiket és párthíveiket, hogy akár

erőszakkal is megakadályozzák a szavazást. Tiberius helyzetét az is bonyolította, hogy az éppen mezőgazdasági munkáikkal elfoglalt parasztok közül sokan nem tudtak megjelenni a római szavazásokon. Amikor a polgárok a Forumon összegyűltek, hogy szavazzanak, dulakodásra került sor; a senatus fegyveres különítménye szétszórta a Gracchus-pártiakat; 400 embert, köztük Tiberius Gracchust is megölték. Holttestüket a Tiberisbe dobták, az életben maradt Gracchus-pártiak közül pedig sokat számkivetésbe küldtek. Blossius Aristonikoshoz menekült, ott aktívan részt vett a felkelésben, majd a mozgalom leverése után vele is végeztek.

A földbirtokrendező bizottság nyílt felszámolására a senatus mindenesetre nem szánta el magát. A bizottság folytatta tevékenységét Tiberius halála után is, éppen csak új tagokkal egészült ki. Fennállásának és működésének tizenöt esztendeje alatt mintegy 80 000 embert juttatott földparcellához. De a reform ellenzői minden eszközzel akadályozták munkáját. A birtoklás régisége és a dokumentumok hiánya sokszor lehetetlenné tette annak megállapítását, hogy mely földdarabok illetik meg a tulajdonost magántulajdon jogcímén, és melyek az „elfoglalt" földek. Ezen az alapon végeláthatatlan perek és ellenségeskedések kezdődtek, amelyeket a bizottságnak kellett elbírálnia.

A földreformmal kapcsolatban merült fel először teljes élességében az italikusok kérdése. Tiberius Gracchus törvénye értelmében Róma itáliai szövetségeseitől el kellett venni az állami földeket, a kizárólag római polgárok közti szétosztásra szánt 30 iugerumos parcellákból viszont nem kaphattak. Ebben a Gracchus-féle mozgalom bizonyos korlátozottsága nyilvánult meg. Annak ellenére, hogy az italikusok Róma minden háborújában a római polgárokkal együtt részt vettek, a római polgárokat megillető jogokat rájuk nem terjesztették ki. A gazdag italikusok igyekeztek megszerezni a római polgárjogot, hogy ők is kivehessék részüket a provinciák kizsákmányolásából, a szegény italikusoknak pedig földparcellákra adott volna jogot a római polgárjog, továbbá némileg megvédte volna őket a római hatóságok önkényeskedésétől.

Minél inkább kiéleződött a reform megvalósítása érdekében folytatott harc, annál több nobilis híve állott félre. Ezek között volt Scipio Aemilianus is. Az italikusok elégedetlensége ürügyet szolgáltatott neki arra, hogy fékezze a földbirtokrendező bizottság működését; javaslatára a vitás földek ügyében a döntést a consulokra bízták.

I. e. 125-ben Flaccus consul, a Gracchus-féle reformok híve, azt indítványozta, hogy az italikusokat a római polgárjog adományozásával kárpótolják. Ez a javaslata azonban az elégedetlenségnek olyan viharát keltette a senatusban, hogy Flaccus nem is merte szavazásra feltenni a kérdést. Flaccus tervének kudarca felkeléseket váltott ki Asculum és Fregellae itáliai városokban.

GAIUS GRACCHUS TRIBUNATUSA

Ebben a feszült helyzetben a földreform híveinek 123-ra sikerült Tiberius Gracchus öccsét, a ragyogó szónoki tehetséggel és nem mindennapi államférfiúi tehetséggel rendelkező Gaiust néptribunussá választaniuk. Gaius két esztendeig töltötte be ezt a tisztséget, és ez alatt az idő alatt nemcsak bátyja földtörvényének hatályát újította fel, hanem több más fontos intézkedést is életbe léptetett.

Tiberius példájából okulva azon igyekezett, hogy a senatusszal minél nagyobb tömeget állítson szembe, amelyben már nemcsak a falusi, hanem a városi plebs is — a lovagokkal együtt — fontos szerephez jutott. Így vitte keresztül például a gabonatörvényt, amely a gabona árát modiusonként $6\,^1/_3$ asra szállította le; ez körülbelül a fele volt a szokásos árnak. Ugyancsak Gaius terjesztette elő azt a követelést, hogy a plebs ingyen vehessen részt a színházi látványosságokon. Ezeknek a törvényeknek a megszavaztatásával sikerült is jelentősen növelni párthíveinek a számát. Gaiusnak egy másik törvénye a római lovagok számára biztosította az Asia provinciától járó adók és vámok bérletét. Hogy pedig az adóbérlőket megvédje a törvényszék előtti meghurcoltatásoktól, a provin-

ciai visszaélések tárgyalását lovagokból álló bíróságoknak adta át, ti. lovagok voltak a legnagyobb adóbérlő társaságok tagjai is. A kisázsiai bérletek ügyét szabályozó törvény előnyös volt sok, többékevésbé vagyonos plebejus számára is, akik szintén tagjai voltak a bérlő társaságoknak. Gaius Gracchus, hogy e körök képviselőinek a jövedelmét növelje, nagyszabású állami út- és középület-építési tervet dolgozott ki, amelyben a vállalkozók rabszolgáikkal együtt érdekelve voltak; de az építkezések keresetet biztosítottak a szabad szegények számára is.

Gaius Gracchus, miközben a vagyontalanok ellátása érdekében újabb földalapokat keresett, elsőnek gondolt arra, hogy a provinciák gyarmatosításának eszközéhez folyamodjék. Törvényt fogadtatott el, amelynek értelmében coloniát alapítottak az elpusztított Karthago helyén: itt 6000 embert kellett 200—200 iugerumos parcellákhoz juttatni, hogy életképes gazdaságokat lehessen létesíteni. Ennek az intézkedésnek az volt a célja, hogy erősítse a római befolyást és hatalmat a provinciákban, ugyanakkor pedig levezesse az itáliai feszültséget.

Ezek a lépések nemcsak a plebs, hanem a nobilitas ellen egységbe tömörült lovagok körében is támogatásra találtak. A Gracchusok kora a római rabszolgatartó demokrácia rövid ideig tartó fellendülésének volt az ideje, azonban Rómában a történelmi viszonyok kevésbé kedveztek a demokrácia fejlődésének, mint Athénben. A rabszolgaságnak a görögországihoz képest fejlettebb volta, valamint a provinciák kizsákmányolásából eredő óriási jövedelem meggyorsította azt a folyamatot, melynek eredményeképpen a városi plebs jelentős része merőben élősködő elemmé züllött. Ugyanezek az okok lehetővé tették a nagy rabszolgatartóknak, a nobilitasnak, hogy a városi plebs ellátása fejében megtarthassák vezető szerepüket a politikai életben. A falusi plebs erőtlenné vált, szétforgácsolódott, mivel a parasztság két részre — római polgárokra és italikusokra — volt osztva. Amikor Gaius Gracchus törvényjavaslatot terjesztett elő az italikusoknak polgárjoggal való felruházásáról, hívei közt meghasonlás támadt. A lovagok az itáliai kereskedők konkurrenciájától tartottak, a plebs pedig attól, hogy most majd újabb igénylők jelentkeznek földért és olcsó gabonáért.

A Gaius Gracchus táborában megindult hasadást csak még jobban elmélyítette Livius Drusus tribunus kezdeményezése. A nobilitasnak ez a szószólója azt a nyilvánvalóan megvalósíthatatlan, demagóg javaslatot terjesztette elő, hogy tizenkét coloniát kell alapítani, de Itália területén. Ez a szegény rétegeket sokkal inkább csábította, mint a távoli afrikai provinciába való kivándorlás. Nem sokkal azután, hogy Gaius Gracchus visszatért Afrikából, ahova az új gyarmatváros berendezése végett utazott, ellenfelei döntő támadásra indultak ellene. A senatus ostromállapotot rendelt el Rómában. Gaius Gracchus és hívei az Aventinuson rendezkedtek be védelemre. Itt ostromolták meg őket a senatorok, a senatushoz csatlakozott lovagok és a krétai íjász-zsoldosok. Mint tizenegy évvel előbb, Róma ismét véres összecsapás színhelye lett, és megint a Gracchusok párthívei szenvedtek vereséget. Gaiust meggyilkolták, és fejéért kifizették a senatus által kitűzött nagy összegű jutalmat.

A GRACCHUSOK MOZGALMÁNAK EREDMÉNYEI

A Gracchusok vezette küzdelem kudarccal végződött. Ennek a harcnak az eredményei azt mutatták, hogy a köztársasági rend egyik alapjának, a szilárd kisbirtoknak a fenntartása a fejlett rabszolgatartás, a viharosan növekvő pénzforgalom és uzsorakölcsönök viszonyai közepette már lehetetlen volt. Ezzel kapcsolatban a falusi plebsnek Róma politikai életében betöltött szerepe is egyre többet vesztett jelentőségéből.

A Gracchusok táborának felszámolása után a földreform érdekében indított mozgalom ideiglenesen megszűnt, részint azért, mivel már sokan kaptak földet, részint pedig azért, mivel ebben az időben hódították meg és nyilvánították provinciává az Alpokon túli Galliának egy részét, ahol i. e. 118-ban Narbo coloniát is alapítottak. Itt most új működési tér nyílt sok római és italikus számára, akik valósággal elözönlötték és rövid idő alatt teljesen romanizálták ezt a tartományt.

A továbbiak folyamán hozott földtörvények, amelyeket az i. e. 111. évi törvény összegezett, semmissé tették a Gracchus-féle reform eredményeit. Ez a törvény magántulajdonná nyilvánította a magánszemélyek foglalásában *(occupatio)* levő itáliai és provinciai földeket, és megengedte a Gracchusok földbirtokrendező bizottsága által szétosztott parcellák eladását. Ennek eredményeképpen még több föld koncentrálódott kevesek kezében. Marcius Phillipus néptribunus már i. e. 104-ben kijelentette, hogy Rómában legfeljebb 2000 család rendelkezik ingatlan vagyonnal. A földnélküli parasztok óriási tömege cliensként a nobilisokhoz csatlakozott, tőlük kaptak kisebb földdarabokat, amelyekért a termés egy részével és különféle kötelezettségek vállalásával fizettek. Mivel pedig Itáliában az állami földek zöme magánkézbe került, az agrárkérdés megoldásához új utakat kellett keresni. Megoldatlan maradt az italikusok kérdése is.

A római köztársaságban a Gracchusok mozgalmának elfojtása után kibontakozó harc lényege tulajdonképpen az volt, hogy a nagy rabszolgatartók a magántulajdon kiterjesztésére törekedtek, és annak mindennemű korlátozása ellen a leghatározottabban felléptek. Ez a harc a rabszolgatartó termelési mód kibontakoztatására irányult, amellyel nem fért össze a paraszti kisbirtokok uralma. De amennyiben a magánkézben levő nagybirtokok fejlődésével és a rabszolgák által kiszorított parasztok földnélkülivé válásával a lakosság nagy tömegeinek politikai jogai egyre szűkebbre szorultak, a szóban forgó harcot ugyanakkor úgy is értelmezhetjük, mint a nagy rabszolgatartók harcát a rabszolgatartó demokrácia ellen, amely tudvalevőleg csakis a polgárokból és egyben földbirtokosokból álló antik polis viszonyai között volt lehetséges. Külsőleg ez a harc az *optimates* (tehát a legjobbak) és a *populares* (tehát a nép emberei) bonyolult összecsapásaiban jutott kifejezésre. (Optimatáknak a nobilitas, popularisoknak a nép hívei nevezték magukat.)

AZ OPTIMATÁK ÉS A POPULARISOK HARCA. A IUGURTHA-FÉLE HÁBORÚ

Az optimaták és a popularisok nem alkottak pártokat a szó későbbi értelmében. Nem volt sem megfelelő szervezetük, sem világos programjuk, de még összetételük sem volt állandó jellegű és osztályszempontból meghatározható. A többnyire arisztokrata származású popularis-vezérek gyakran átpártoltak az optimatákhoz, és fordítva: az is előfordult, hogy optimaták politikai ellenfeleik táborába álltak át. Mindezt a római társadalmon belül kialakult különféle csoportok ellentéteinek és érdekeinek különbözőségével magyarázhatjuk. A lovagok például hol a nobilitasszal, hol a plebsszel fogtak össze. Az ajándékokkal megvesztegetett városi plebs bizonyos esetekben egyszerűen átállt az arisztokrácia oldalára és a falusi plebs ellen foglalt állást. Nagy szerepe volt a személyes kapcsolatoknak, különösen a clientela intézményének, amely a felszabadított rabszolgák, városi plebejusok, parasztok, italikusok és provinciálisok tömegeit arisztokrata családok függőségébe kényszerítette. Ezenkívül az ellenségeskedő „pártok" bizonyos esetekben még a rabszolgákat is felhasználták: fegyvert adtak a kezükbe, hogy harcoljanak ellenfeleik ellen.

Az optimaták és popularisok közti harc még tovább éleződött az afrikai eseményekkel kapcsolatban. Miután Karthago birtokainak nagy részéből „Africa" néven provinciát létesítettek, római és italikus bérlők, kereskedők, uzsorások özönlötték el mind Africát, mind a szomszédos Numidiát, és korlátlan kizsákmányolásukkal gyűlöletessé tették magukat a bennszülött lakosság előtt. Amikor Numidia trónjára Iugurtha lépett és elfoglalta Cirta városát, a város egyéb nemzetiségű lakosaival együtt az ott tartózkodó római polgárokat és italikusokat is legyilkoltatta. A popularisok kaptak az alkalmon, és heves támadást intéztek a senatus, a római kormányzat ellen, amely valójában támogatta Iugurthát a hatalom elnyeréséért folytatott harcában. A popularisok követelésére hadat üzentek Iugurthának; a háború azután megszakításokkal hat esztendeig (111—105) tartott.

E háború felszínre hozta Róma állami és katonai rendszerének gyengéit, kezdődő hanyatlásának jeleit. A Iugurtha által megvesztegetett katonai parancsnokok egyik ütközetet a másik után vesz-

tették el. A katonák eladták Iugurtha csapatainak azokat az elefántokat, fegyvereket és egyéb tárgyakat, amelyeket a numidiaiaktól zsákmányoltak. A fegyelem végképp megbomlott: a szökés és az ellenséghez való átállás esetei egyre gyakoribbá váltak. Iugurtha pedig közben Afrika felszabadítójának szerepében tetszelgett és a nomád gaetulusokon kívül Mauretania királyát, Bocchust is csatlakozásra bírta.

A háború menete csak akkor változott meg, amikor a főparancsnokságot Gaius Marius vette át. Marius egy Arpinum melletti faluban élő paraszti családból származott. Mint afféle iskolázatlan ember, aki világéletében lenézte a görög kultúrát („amelyet rabszolgák tanítanak"), előhaladását kizárólag katonai képességeinek és bátorságának köszönhette. I. e. 119-ben néptribunusszá választották. A Iugurtha elleni háborúban először a hadseregparancsnok egyik segédtisztjeként vett részt, de már ilyen minőségben is nagy népszerűségre tett szert a katonák között. A katonák meg voltak róla győződve, hogy Iugurthát csakis Marius tudja legyőzni. Mint a népből kikerült ember, a plebs szemében ő volt a várva várt jelölt a consuli méltóságra és az afrikai sereg főparancsnokságára. Támogatták a lovagok is, akik mielőbbi győzelmet szerettek volna. Ilyen körülmények közt választották meg Mariust i. e. 107-ben — a nobilitas tiltakozása ellenére — consullá, úgyhogy átvehette az Afrikában harcoló római csapatok vezetését.

MARIUS KATONAI REFORMJA

A Iugurtha elleni háború megmutatta, hogy a római hadsereg harcképessége mennyire elgyengült. További hódító háborúk folytatásához, amihez kiváltképpen a provinciai adóbérletekből, a tartományi földek bérletéből és egyéb hasonló ügyletekből nyerészkedő lovagoknak fűződött érdekük, a hadsereg gyökeres megreformálására volt szükség. Ezt az elkövetkezendő események szempontjából igen fontos katonai reformot Marius hajtotta végre. A legiók kiegészítését más alapokra fektette: addig csak földbirtokkal rendelkező római polgárokat vettek be a hadseregbe, Marius most minden önként jelentkezőt szívesen fogadott, ha az illető alkalmas volt a katonai szolgálatra. A toborzáson jelentkező katona ezután 16 esztendeig volt köteles szolgálni; eltartásáról és zsoldjáról ezalatt a kincstár gondoskodott. Elbocsátásuk után a veteránok földparcellát kaptak. Ezenkívül Marius azt is megígérte, hogy katonáival osztozni fog a hadizsákmányon.

A senatus nem ellenezte a Marius-féle reformot, mert azt hitte, hogy a „csőcselék" nem akar katonáskodni, és hogy Marius csúfos kudarcot fog vallani. De a római és itáliai szegénységet csábította az ellátás, valamint a hadizsákmány és a föld reménye, úgyhogy szívesen jelentkezett katonai szolgálatra. Marius vasfegyelmet tartott seregében: katonáit hozzászoktatta a nehézségekhez és a nélkülözésekhez.

Marius, amint Afrikába érkezett, több súlyos csapást mért Iugurthára. Sikerült megnyernie a gaetulusokat, és kapcsolatot teremtenie Bocchusszal is. Amikor Iugurtha Bocchushoz menekült, Marius kieszközölte, hogy adja ki neki. Ki is adta, mégpedig Maurius questorának, Cornelius Sullának; az elszegényedett patriciusi nemzetség fiatal sarjának a nevét ez egy csapásra ismertté tette.

A Iugurtha elleni háború után egy másik veszélyes harc kezdődött Róma számára; a kimberek és teutonok több százezer harcosból álló kelta—germán törzsei betörtek Észak-Itáliába. Gallia és Hispania egy részének elpusztítása után i. e. 105-ben Gallia Narbonensis Arausio nevű városa mellett súlyos csapást mértek két római seregre. A rómaiak mintegy 80 000 embert vesztettek. Az Afrikából hazatérő Marius, akit ekkor évről évre újra consullá választottak, a kimberek és teutonok ellen vonult. Az új toborzási elv szerint kiegészített serege maradéktalanul beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Két csatában — i. e. 102-ben és 101-ben, Aquae Sextiae (Aix) mellett (Gallia Narbonensisben) és Vercellae mellett (Gallia Cisalpinában) — a kimberek és teutonok

NÉPI MOZGALMAK A RÓMAI KÖZTÁRSASÁGBAN ÉS A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉNEK MÁS ORSZÁGAIBAN AZ I. E. II. SZÁZADBAN

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

megsemmisítő vereséget szenvedtek. Azokat, akik életben maradtak közülük (mintegy 80 000 fő), rabszolgának adták el. Marius diadalmenetben vonulhatott be Rómába, hírneve ekkor teljes fényében ragyogott.

Marius katonai reformja nagy jelentőségűnek bizonyult Róma egész későbbi története szempontjából. Megszületett a hivatásos, jól kiképzett, harcokban megedzett hadsereg, amely feltétlenül engedelmeskedett sikeres főparancsnokának. A hadseregre támaszkodó vezér viszont függetlenítheti magát a hatalom polgári szerveitől. A hivatásos hadsereg óriási politikai erőt képviselt, amelynek jelentősége az osztályharc és a társadalmi ellentétek kiéleződésével arányosan nőtt. Mivel pedig a katonák végső célja az volt, hogy földhöz jussanak, a földkérdés ettől kezdve egyre szorosabban összefonódott a hivatásos hadsereg földparcellákkal való ellátásának problémájával, hiszen a földre áhítozó katonák követeléseivel rendszerint számolni kellett.

3. A NÉPI MOZGALOM FELLÁNGOLÁSA SZICÍLIÁBAN ÉS ITÁLIÁBAN. A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI VIDÉKÉN ÉLŐ NÉPEK HARCA A RÓMAI TERJESZKEDÉS ELLEN

A MÁSODIK SZICÍLIAI RABSZOLGAFELKELÉS

I. e. 104-ben Szicíliában új rabszolgafelkelés robbant ki. A felkelés okai a kimberek és teutonok támadásával közvetlenül összefüggő események voltak. A római és italikus földbirtokosok földjeire nemcsak a hadifoglyok vagy kalózok által elfogott és eladott személyek közül kerültek rabszolgák. A provinciákban és a vazallus fejedelemségekben működő adóbérlők és uzsorások rendszeresen rabszolgának adattak el olyan provinciálisokat, a vazallus fejedelmek olyan alattvalóit is, akik adósságaikat nem tudták rendezni. Amikor Marius a kimberek és teutonok elleni háború előkészületei során kisegítő csapatokat követelt Nikomédéstől, Róma szövetségesétől, a bithyniai király azzal az indokkal utasította vissza a követelést, hogy a római uzsorások alattvalóinak legnagyobb részét rabszolgának adták el. A Rómát fenyegető külső veszély, valamint az Itália területén állandóan felfellángoló rabszolgalázongások a senatust különleges rendszabályok hozatalára kényszerítették. Ezekkel a rendszabályokkal a római hadsereg feltöltését akarták biztosítani. E végett i. e. 104-ben Licinius Nerva praetort Szicíliába küldték azzal az utasítással, hogy szabadítsa fel mindazokat a rabszolgákat, akik bizonyíthatólag szabad embereknek születtek. 800 embert fel is szabadított, de azután engedve a helyi rabszolgatartók megvesztegetésének, felfüggesztette a további felszabadításokat. Ekkor Hérakleia városa mellett nyolcvan rabszolga felkelést szervezett. Az egyik hegy tetején megerősített tábort rendeztek be, ahova mindenfelől özönlöttek a rabszolgák. A felkelő hadsereg létszáma csakhamar 20 000 gyalogosra és 2000 lovasra szökött fel. Királyukká egy Salvius nevű rabszolgát kiáltottak ki, aki a Tryphón nevet vette fel és a felkelés vezérei közül választotta ki tanácsadóit. Ezzel egyidejűleg Lilybaion közelében egy Athénión nevű rabszolga mintegy 10 000

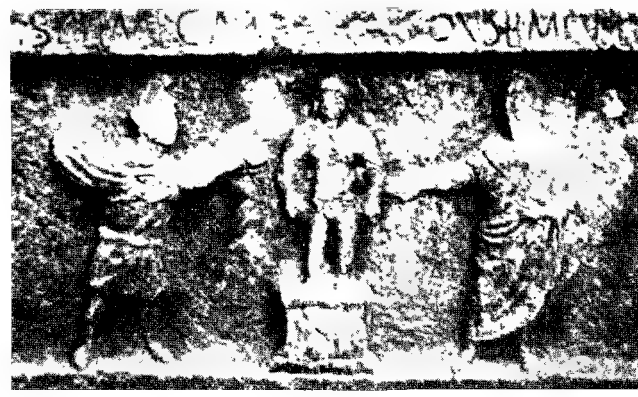

Rabszolga eladása
Dombormű a késői köztársaság korából

főnyi sereget szervezett a felkelő rabszolgákból. Athénión csak harcképes rabszolgákat fogadott be hadseregébe, a többieknek azt az utasítást adta, hogy foglalják el rabszolgatartóik birtokait, de tartsanak rajtuk rendet, és úgy vigyázzanak rájuk, mint a magukéra. A felkelők számára ezek gondoskodtak ellátásról, igásállatokról és lovakról. A két sereg Triokala városában egyesült. A rabszolgatartók hiába reménykedtek: a felkelők táborában ezúttal sem támadt belső viszály, mint ahogy annak idején az első szicíliai felkelés alkalmával sem; Athénión átvette a főparancsnoki tisztséget, de elismerte Tryphónt királyának. A rabszolgákhoz szegény szabadok is csatlakoztak.

A felkelők ellen küldött Lucullus praetor 17 000 katonájával ostrom alá fogta a rabszolgák által megerősített Triokalát, de vereséget szenvedett, mire visszahívták, és Rómában törvényszék elé állították. Ugyanez lett a sorsa utódának, Servilius praetornak is. A kormányzat a római seregek vereségeit a praetorok határozatlanságával vagy megvesztegethetőségével próbálta magyarázni. I. e. 101-ben Aquilius consult küldték a rabszolgák ellen. Tryphón közben meghalt, és a hatalmat Athénión vette át. Aquilius Messana közelében ütközött meg velük. Athénión itt vereséget szenvedett, seregének maradványai erődökben próbáltak védekezni, de kénytelenek voltak megadni magukat. Ezeknek szabadságot ígértek, de ígéretüket nem tartották meg, hanem a foglyokat római gladiator-iskolákba küldték, ahol, mivel nem akartak a cirkuszban a rómaiak szórakoztatására fellépni, egymást öldösték le. Így végződött a rabszolgák felkelése, amelyet a rómaiaknak — erőik teljes megfeszítésével — csak öt esztendei kemény harc árán sikerült elfojtani. Ettől az időtől fogva a szicíliai rabszolgáknak halálbüntetés terhe mellett tilos volt bármiféle fegyver viselése.

SATURNINUS MOZGALMA

A második szíciliai felkelés, csakúgy, mint az első, egybeesett a római plebs mozgalmának a fellendülésével. A harc ismét ugyanazok körül a létfontosságú kérdések körül lángolt fel, mint a Gracchusok idejében: a parasztok földhöz juttatásának és a gabonaárak leszállításának a kérdése körül. De most a harcba beleszólt egy új erő is: Marius katonasága, amely szolgálata fejében földet követelt.

Marius, mivel kénytelen volt számolni katonáinak a követeléseivel, és előre látta a senatus ellenkezését, egyezségre lépett a plebs vezéreivel, Saturninusszal és Glauciával. I. e. 100-ban, Marius hatodik consulságának évében, Saturninust néptribunusszá, Glauciát pedig praetorrá választották. Saturninus az addig elért sikerekre támaszkodva akarta keresztülvinni azt a törvényjavaslatot, amely előírta, hogy a szegényeknek és Marius katonáinak földet kell adni, továbbá egy gabonatörvényt, amely gondoskodott volna arról, hogy a városi plebs legszegényebb része olcsóbb áron juthasson gabonához. De mivel az állami földalap Itáliában már kimerült, és Marius veteránjai a legjobb esetben is legfeljebb 14 iugerumnyi földet kaphattak volna fejenként, Saturninus azt indítványozta, hogy használják fel földosztásra Africa, Gallia, Achaia és Macedonia provinciák földjeit is. Terve szerint ezekben a provinciákban 100—100 iugerumos parcellákat osztottak volna ki tulajdonul, mégpedig adómentesen. Ilyen körülmények között azonban Saturninus törvényjavaslata már nemcsak a Mariusnak és párthíveinek további erősödésétől tartó nobilitas érdekeit csorbította volna, hanem hátrányosnak bizonyult a lovagokra nézve is, mivel igen sokat elvett volna tőlük a provinciák állami földjeiből, amelyeket ők béreltek, vagy amelyek adóbérletéből tekintélyes hasznuk volt. Mivel pedig azt tervezték, hogy az állami föld jövedelmét nagyrészt arra fordítják, hogy a városi plebs számára olcsó gabonát vásároljanak, földet viszont elsősorban a falusi plebs tagjainak és italikusoknak adnak, akik Marius hadseregének a zömét alkották, a római lakosság nagy része ellenséges szemmel nézte Saturninus törvényjavaslatát. De a Rómába özönlő sok paraszt és Marius katonasága biztosította számára a győzelmet. A népgyűlés elfogadta a törvényjavaslatot, sőt egy igen lényeges ponttal meg is toldotta: a senatoroktól esküvel megpecsételt nyilatkozatot

követelt arra vonatkozólag, hogy nem fogják gátolni az elfogadott törvény megvalósítását. Ha arra gondolunk, milyen szerepet játszott a senatus a Gracchus-féle reformok keresztülvitelében és a Gracchus-testvérek tragikus sorsának alakulásában, nyomban megértjük a népgyűlés követelésének jelentőségét. A senatorok nem mondhatták, hogy nem ismerik el azt a törvényt, amelyet a népgyűlés már jóváhagyott, és — Róma történetében először — kénytelenek voltak hűségesküt tenni a comitiumi határozatok tiszteletben tartására.

Ezek után Marius két legiójának veteránjai Afrika és Numidia provincia termékeny földjein találtak otthonra, míg mások Gallia Cisalpina területén kaptak parcellákat. De a további földosztás a hamarosan fellépő reakció folytán elakadt.

Amikor Saturninus az i. e. 99. évi néptribunatusra pályázott, az ellenséges erők összefogtak, hogy megakadályozzák megválasztását. Rómában megint ostromállapotot hirdettek, s a Saturninusszal és Glauciával való leszámolást Mariusra — újdonsült szövetségesükre — bízták. Marius egy ideig ingadozott, de nyilván nem akart szakítani támogatóival, a lovagokkal, és végül is vállalta a megbízatást. Sürgősen összevonta csapatait, és ostrom alá vette a Capitoliumot, ahova Saturninus párthíveivel együtt húzódott. Amikor az ostromlottak — az ígért kegyelemben és Marius segítségében bízva — megadták magukat, majdnem az utolsó szálig kardélre hányták őket. Saturninus törvényeit hatálytalanították, Marius pedig Kisázsiába utazott, hivatalosan azért, hogy Kybelé istenasszony előtt imádkozzék, a szállongó hírek szerint viszont azért, hogy Rómával feledtesse gyalázatos árulását.

Saturninus mozgalmának kudarca még Gaius Gracchus sikertelenségénél is világosabban mutatta a belső ellentétektől marcangolt római demokrácia gyengeségét. A lovagok, a városi plebs és a parasztok, akik eddig egységes arcvonalban küzdöttek a nobilitas ellen, most egymással nyíltan ellenségeskedő csoportokra szakadtak.

A SZÖVETSÉGES HÁBORÚ

Saturninus mozgalmának elnyomása után a földkérdés továbbra is megoldatlan maradt. Kiváltképpen bonyolult volt a helyzet az italikus szövetségesekkel kapcsolatban. Minden olyan kísérlet, hogy Itáliában az állami föld maradványait a legszegényebb római polgárok közt osszák szét, elkerülhetetlenül az italikusok ellenállásába ütközött, mivel az illető földeket ők birtokolták, vagy jövedelmüket ők élvezték.

Az italikusok nem képviseltek egységes tömeget. Délkelet-Itália nagybirtokos körzeteiben — Samniumban, Lucaniában, Umbriában, Etruriában — már régen kivált közülük egy gazdag rabszolgatartó és földbirtokos réteg, amely a parasztságot kiszorította a helyéről. De a parasztok és a nagybirtokosok közti ellentétek most átmenetileg háttérbe szorultak: az italikusok valamennyi kategóriájának tagjai közös erővel arra törekedtek, hogy elnyerjék a római polgárjogot és az azzal járó kiváltságokat.

I. e. 91-ben Livius Drusus néptribunus (Gaius Gracchus hasonló nevü ellenfelének a fia), aki az optimatákhoz tartozott, több törvényjavaslatot terjesztett elő. Livius Drusus fő célja az volt, hogy új életre támassza az erős és befolyásos nobilitasra, valamint a paraszti tömegekre épült köztársaságot, viszályt keltsen a nobilitasszal ellenséges lovagok sorai közt, és az optimaták számára biztosítsa a római plebs támogatását. Javaslata szerint 1. a senatorok testületét a leggazdagabb lovagok közül háromszáz új taggal ki kell egészíteni, viszont a lovagoktól el kell venni és a senatoroknak át kell adni a bíróságokat, vagyis el kell törölni azt a törvényt, amelyet annak idején Gaius Gracchus fogadtatott el; 2. Itáliában az állami földeket úgy kell felosztani a szegények között, hogy — Livius Drusus kifejezése szerint — „csak a sár és a levegő ne kerüljön felosztásra"; 3. gabonatörvényt kell hozni, vagyis a városi plebs számára még olcsóbb gabonáról kell gondoskodni;

4. az italikusoknak római polgárjogot kell adományozni és a római polgárok sorait így feltölteni.

Drusus mindezeket a javaslatokat egyetlen törvénytervezetbe foglalta. Elgondolása szerint javaslatai egybeestek a különféle körök érdekeivel, és éppen ezért számított is arra, hogy a népgyűlésen megkapja a törvény elfogadtatásához szükséges szavazattöbbséget. Törvénytervezete azonban heves ellenállásba ütközött mind a lovagok, mind a senatorok részéről, akik ügyesen megnyerték maguknak az etruriai és umbriai földbirtokosokat is. Ezzel szemben az itáliai parasztság teljes egészében Drusus mellé állt. Drusus látva a senatus ellenállását, úgy járt el, mint annak idején Tiberius Gracchus: szembefordult az arisztokráciával. De Tiberius Gracchustól eltérőleg Drusus már nemcsak és nem annyira a római falusi plebsre, mint inkább az italikusokra támaszkodott. Kapcsolatot teremtett az italikusok titkos társaságaival, amelyek azután patronusuknak fogadták és hűséget is esküdtek neki. Egész Itáliából tódult a nép Rómába, hogy részt vehessen a törvényjavaslat megvitatásán. De Drusus politikai ellenségei nem riadtak vissza a legvégső eszköztől sem: a senatus visszautasította a népgyűlés által már jóváhagyott törvényjavaslatot, majd Drusust meggyilkolták.

Drusus halálával, amelynek nyomán az italikusok helyzete teljesen kilátástalanná vált, végül is kicsordult a pohár: az itáliai szövetségesek fegyvert fogtak. Felkelésüket a történelem „szövetséges háború" néven tartja számon. Ez volt az egyik legkeservesebb háború, amelyet Rómának valaha is viselnie kellett, mivel a római hadsereg zömét éppen az italikusok alkották.

A felkelés Picenum egyik városában, Asculumban robbant ki. Ez a város már i. e. 125-ben, Flaccus törvényjavaslatának elvetése után is fegyvert fogott. Asculumhoz csatlakoztak Közép-Itália szomszédos területei is. A hadműveletek megindításának közvetlen előzménye az volt, hogy a római kormányzat nem volt hajlandó tárgyalásokba bocsátkozni az italikusokkal. A szövetségesek mintegy 100 000 főnyi hadsereggel rendelkeztek. Fővárosul Corfiniumot választották; itt ülésezett az itáliai városok ötszáz képviselőjéből összehívott senatus. Az italikusok saját pénzt is verettek, rajta az itáliai bika ábrázolásával, amint földre tiporja a római farkast. Közép- és Dél-Itália tartományai sorra csatlakoztak a felkelőkhöz. A felkelők, amikor Rómához hű városokat foglaltak el, csak a gazdag és előkelő lakosokat végezték ki, az egyszerű polgárokat és a rabszolgákat seregükbe fogadták. A szövetségesek ellen küzdő római hadsereg felszabadított rabszolgákkal kiegészített római legiókból, valamint numidákból, maurusokból, gallokból és Hispania lakosaiból toborzott segédalakulatokból állott. A segédcsapatok nem egy esetben megbízhatatlannak mutatkoztak. Így a numidákat haza kellett küldeni, mert tömegesen átszökdöstek az ellenfélhez. Róma támaszai az Itália-szerte szétszórt római polgári települések és a mellette híven kitartó itáliai tartományok voltak, főleg azok, amelyekben kialakult a nagybirtok.

Pénz Oscából: rajta az itáliai bika, amint megtiporja a római nőstényfarkast
I. e. I. század

Annak ellenére, hogy a római haderők vezetését a legkiválóbb katonákra — Mariusra, Sullára stb. — bízták, Róma már a háború első esztendejének elteltével több súlyos vereséget szenvedett. Még a Drusus ellen forduló umberek és etruszkok is kezdtek ingadozni. A háború okozta gazdasági zavarok folytán a helyzet a fővárosban is igen súlyosra fordult. A római senatus kénytelen volt engedményeket tenni. I. e. 90 végén Iulius Caesar consul törvénye értelmében mindazok az italikusok, akik hűséggel kitartottak Róma mellett, polgárokká váltak, majd i. e. 88 elején a néptribunusok (Plautius és Papirius) olyan törvényt hozattak, amely polgárjogot ígért a felkelt italikusok közül is azoknak, akik hatvan napon belül leteszik a fegyvert. Ezek a törvények megosztották a

szövetségeseket. A határozottan Róma mellé pártolt etruszkokról nem is szólva, az itáliai föderációtól sorra elfordult a többi törzs is. Legtovább Lucania és Samnium lakosai tartottak ki, mivel abban reménykedtek, hogy majd szövetséget kötnek Mithridatés pontosi királlyal. De a szövetség nem jött létre, és a felkelők utolsó erőit is szétverték. A rómaiaknak sikerült elfojtaniuk a mozgalmat, ugyanakkor azonban ki is kellett elégíteniük a felkelők legfontosabb követeléseit.

A szövetséges háború, melynek eredményeképpen az italikusok lassanként mégiscsak kivívták a római polgárjogot, nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az itáliai és római rabszolgatartók végképp egyetlen uralkodó osztállyá forrjanak össze. Másrészt számbelileg megnövekedett a lumpenproletariátus, amely igényt tartott Róma világuralmi helyzetéből adódó előnyökre. Igaz, hogy a szövetségesek sikere még nem volt teljes: az új római polgárokat nem osztották be az addigi tribusokba, hanem nyolc (egyes források szerint tíz) külön tribust állítottak fel részükre. Így azután szavazás esetén mindig kisebbségben maradtak a régi polgárokkal szemben. Ez az italikusokból elégedetlenséget váltott ki, és újabb összetűzésekre vezetett.

SULLA ÉS MARIUS PÁRTJÁNAK KÜZDELME

Az i. e. I. század 80-as éveiben a politikai harc rendkívül kiéleződött Rómában. A lovagok, az új polgárok, a városi plebs, és Marius veteránjai egy meglehetősen tarka és nem állandó jellegű blokkba tömörültek, amelynek tagjait csak a senatori oligarchia elleni gyűlölet kapcsolta össze. E szövetség külsőleg abban jutott kifejezésre, hogy Sulpicius Rufus néptribunus összefogott Mariusszal, akit a lovagok főparancsnokul jelöltek a készülő keleti hadjáratra, Mithridatés pontosi király ellen. Sulpicius Rufus a maga oldalára állította a népgyűlést azzal a javaslatával, hogy az italikusokból és felszabadított rabszolgákból lett új polgárokat a korábbi 35 tribusba kell beosztani. Rufus az optimaták cselszövései ellenére, és Marius veteránjaira támaszkodva — akik lehetőleg részt akartak venni a gazdag hadizsákmánnyal kecsegtető új háborúban — nemcsak a maga javaslatait vitte keresztül, hanem azt a törvényt is, amely a mithridatési háború főparancsnokságát Mariusra ruházta, bár a senatus előzőleg a háború vezetését Sullára bízta.

Sulla, aki már a Nolában állomásozó hadsereghez utazott, hogy katonáival együtt átkeljen Görögországba, ekkor értesült arról, hogy a főparancsnokságról leváltották. Erre összegyűjtötte katonáit, akik nem akartak elesni az ázsiai hadizsákmánytól, Róma ellen vezette őket, és rövid ideig tartó ostrom után elfoglalta a várost. Marius és legtekintélyesebb hívei elmenekültek, Sulpicius Rufust megölték, törvényeit pedig hatálytalanították. A Sulla háromszáz hívével kiegészített senatus felhatalmazást kapott arra, hogy előzetesen jóváhagyja a törvényjavaslatokat, amelyeket ezentúl szankciója nélkül nem is terjeszthettek a népgyűlés elé. A népgyűlés sem tribusonként, hanem centuriánként szavazott ezentúl, ami azt jelentette, hogy a döntés joga a polgárság legvagyonosabb részét illette meg. A néptribunusok hatalmát erősen megnyirbálták, szerepük mindössze arra korlátozódott, hogy egyes személyek ügyeiben közbenjárhattak.

A lakosság nagy tömegei szembehelyezkedtek Sullának ezekkel az intézkedéseivel. Ez már az i. e. 88. évi consulválasztások alkalmával kitűnt. Hiába volt Sulla minden erőfeszítése, hogy a maga jelöltjeit juttassa győzelemre, egyik consullá mégis ellenségét, Cinnát választották meg. Sulla tovább nem időzhetett Rómában, s miután a consulokat feleskette arra, hogy az újonnan hozott törvényeket tiszteletben tartják, seregével Keletre távozott.

Közvetlenül elutazása után a Sullával szembenálló csoport — Cinna vezetése alatt — újrakezdte a harcot: az italikusoknak jogegyenlőséget ígért. Cinna az italikusokból Campaniában fegyveres osztagokat szervezett. Marius közben Afrikában rejtőzött, ahol sok, hozzá hű veteránja volt. Amikor értesült Cinna sikereiről, átkelt Itáliába és csatlakozott Cinna mozgalmához. Az italikusokból álló sereg gyorsan duzzadt, többek között a Cinnához és Mariushoz csatlakozott föld-

nélküli parasztok, napszámosok és rabszolgák révén, akiknek szabadságot ígértek. Meghallották a hívó szót a Rómában élő rabszolgák is, és tömegesen szökdöstek Marius táborába. A megrémült senatus nem tudta megszervezni Róma védelmét és kénytelen volt megadni magát Cinnának. Mariust hetedszer is consullá választották.

Marius emberei, mihelyt bevonultak Rómába, felelevenítették Sulpicius Rufus törvényeit. Ellenségeiket törvényen kívül helyezték, és kegyetlenül üldözték őket. Róma lakosságának azt a részét, amelyet a clientela szálai fűztek az arisztokráciához, megfélemlítették, így elégedetlenségének nem mert hangot adni. Marius pártja hamarosan elvesztette a rabszolgák támogatását is: Cinna és a Marius-párt egyik tekintélyes vezetője, Sertorius — megrémülve attól a kíméletlenségtől, ahogyan a rabszolgák gazdáikon bosszút állottak — egy éjszaka gall különítményükkel körülfogták, és állati kegyetlenséggel lemészárolták őket. Marius ezek után az események után csakhamar meghalt, de nemsokára vége lett Cinnának is: zendülő katonái meggyilkolták.

A KELETI HELYZET MEGVÁLTOZÁSA. A PONTOSI KIRÁLYSÁG MEGERŐSÖDÉSE

Miközben a rómaiak erejét és figyelmét a második szicíliai rabszolgafelkelés elfojtása és a szövetséges háború kötötte le, keleten a helyzet lényegesen megváltozott. Itt ezekben az években új erő bontakozott ki, amely komolyan veszélyeztette a rómaiak kisázsiai és balkáni befolyását. Ez az erő a pontosi királyság volt, amely VI. Mithridatés Eupatór uralkodása alatt (111—63) jelentős mértékben megerősödött.

VI. Mithridatés Eupatór
Görög márványportré az i. e. II. századból

Mithridatés hosszú uralkodásának első tíz éve alatt a Fekete-tenger északi partvidékének államaiban vetette meg a lábát: szövetséget kötött Olbiával és Chersonésosszal, és királyi hatalmát kiterjesztette Bosporosra is. Ugyanakkor szövetséget kötött több törzzsel a Fekete-tenger északi vidékén: államát ezzel is nagymértékben erősítette. Mithridatés csupán a bosporosi királyságból évenként 7500 tonna gabonát kapott. De keleten is kiterjesztette birtokainak a határait (országához csatolta Kis-Armeniát, fennhatósága alá kényszerítette Kolchist és szövetséget kötött az ibérekkel), majd azon igyekezett, hogy szilárdan megvesse a lábát a Fekete-tenger nyugati partján is. Az itteni városok vagy meghódoltak előtte (Istria, Kallatis), vagy szövetségesei lettek (Apollónia). A thrákokkal és az egyéb thrakiai törzsekkel szemben Mithridatés ugyanazt a politikát folytatta, mint a Fekete-tenger északi vidékén: amennyiben nem volt lehetősége az illető törzsek meghódítására, azzal próbálta őket maga mellé állítani, hogy szövetséget kötött velük, és zsoldosokat toborzott közülük a hadseregébe.

Így Mithridatés valamennyi Fekete-tenger környéki törzsnek és népnek uralkodója vagy szövetségese lett. (Az egyedüli kivétel a bithyniai királyság volt.) Gondoskodott azonban arról is, hogy baráti viszonyt tartson fent Armenia és Parthia királyaival, akiknek szintén érdekük fűződött volna a rómaiak kisázsiai uralmának megszüntetéséhez. Mindezen felül Mithridatés az i. e. 90-es

évek vége felé tárgyalásokat kezdett Egyiptommal és Syriával is. Ügyesen kihasználta továbbá a kalózokat, akiknek a hajói akkoriban félelmetes erőt képviseltek az Égei-tengeren.

Mithridatés azzal is próbálkozott, hogy Bithynia segítségével fennhatósága alá kényszerítse Kisázsia többi királyságát. E célból 105-ben szövetséget kötött II. Nikomédés bithyniai uralkodóval, miután a két szerződő fél elfoglalta az országaik közt elterülő Paphlagoniát és Galatiát. Ez a szövetség azonban nem volt hosszú életű: amikor II. Nikomédés megpróbálta elfoglalni Kappadokiát, Mithridatés beavatkozott a kappadokiai konfliktusba, úgyhogy a szövetség felbomlott.

Rómában teljes nagyságában fel tudták mérni azt a veszélyt, amelyet a pontosi birodalom terjeszkedése Asia provincia szempontjából jelentett. A senatus határozottan követelte a két királytól, hogy ürítsék ki az elfoglalt kisázsiai területeket. Mithridatés kénytelen volt engedni, mivel Róma ebben az időben megfelelő lehetőségekkel rendelkezett arra, hogy távozásra kényszerítse őt az elfoglalt tartományokból. Ezután a rómaiak Paphlagoniát szabaddá nyilvánították, Kappadokiában pedig Ariobarzanés személyében egy csatlósukat ültették a trónra. Mithridatés még nem szánta el magát arra, hogy nyílt harcot kezdjen Róma ellen; egyelőre beérte azzal, hogy Tigranes armeniai királlyal megállapodott Kappadokia lerohanásában. I. e. 93-ban Tigranes be is hatolt Kappadokiába, és elűzte Ariobarzanést. Ekkor azonban a rómaiak is beavatkoztak, és szétverték Tigranes csapatait. Mithridatés kénytelen volt várakozó álláspontra helyezkedni.

MITHRIDATÉS ELSŐ HÁBORÚJA RÓMA ELLEN

Mithridatés csak i. e. 89-ben szánta el magát határozott hadműveletekre, amikor nyilván úgy gondolta, hogy a szövetséges háborúval elfoglalt Róma képtelen lesz megküzdeni vele. Vezérei 89 tavaszán megverték III. Nikomédést, majd súlyos csapást mértek a római csapatokra. A római hadvezérek Phrygiában próbálták megvetni lábukat, de le kellett tenni tervükről, mivel az egységeikbe besorozott bennszülött lakosság nem akart a rómaiak oldalán harcolni. E sikeres kezdet után Mithridatés elfoglalta Kisázsia egész területét, majd csapataival átkelt a Balkán-félszigetre. Mithridatés ebben az időben kiváltképpen hangoztatta politikájának a rómaitól való különbözőségét, s ezt hatásos demagógiával támasztotta alá, például szabadon bocsátotta foglyul ejtett ellenségeit. Görögország és Kisázsia sok városa örömmel üdvözölte Mithridatést és melléje pártolt.

A rómaiak elleni gyűlölet oly nagyfokú volt, hogy a pontosi király elhatározta: szabad folyást enged a Róma-ellenes mozgalomnak, illetőleg felhasználja, hogy a fennhatósága alá vont területeken és városokban ezzel is szilárdítsa pozícióját. Egy napon Mithridatés parancsára felkoncoltak minden, Asia provinciában tartózkodó rómait és italikust, a férfiakat, nőket, gyermekeket egyaránt, sőt még az itáliai származású rabszolgákat is. Jellemző, hogy majdnem mindenütt maguk a városok lakosai hajtották végre a leszámolást a gyűlöletes elnyomókkal; az elnyomott tömegek ezt a választ adták a római uralomra. Egyes forrásaink szerint Mithridatés erre a célra rabszolgákat és adósokat vett igénybe, ami azt mutatja, hogy Mithridatés Róma-ellenes intézkedése bizonyos mértékig a szabad szegénység és a rabszolgák társadalmi mozgalma volt a gazdagok ellen. Ha hitelt adunk forrásainknak, ezen az egy napon több mint 80 000 római pusztult el. Ezzel Mithridatés nemcsak a provinciák lakosainak Rómával szemben táplált gyűlöletét elégítette ki, hanem kisázsiai uralmát is megszilárdította, amennyiben megsemmisítette a városok vele szemben álló római polgári lakosságát, a rómaiak vagyonának elkobzása pedig nagy anyagi hasznot jelentett.

Mithridatés hatalmának növekedését azonban nem mindenütt fogadták rokonszenvvel. Egyes városok, mint például a pontosi Hérakleia, megőrizték semlegességüket; Rhodos pedig, amelynek érdekeit Sinópé konkurrenciája erősen csorbította az északi piacokon, nemcsak nem hódolt meg Mithridatés előtt, hanem erőteljes ellenállást fejtett ki vele szemben, és fontos támaszpontul szol-

gált a rómaiaknak, amikor a pontosi uralkodó tengeri erőivel harcoltak. A Mithridatésszel szemben tanúsított ellenséges magatartás azonban kivételnek számított.

I. e. 88 nyarán egész Kisázsia, Görögország és a Fekete-tenger vidéke Mithridatés fennhatósága alatt volt. Minden jel arra mutatott, hogy sikerül létrehoznia azt a hatalmas államot, amely megszilárdítja uralmát a Földközi-tenger egész keleti medencéje fölött. De ha Mithridatésnek sikerült is kivívnia egyes, néha jelentős sikereket a Róma elleni háború során, a döntő és biztos győzelemig még hosszú volt az út: az összetételét tekintve tarka pontosi hadsereg katonai erények szempontjából nem ért fel a rómaival. Mithridatés monarchiájának belső helyzete is fölöttébb bonyolult volt, amennyiben a rómaiak eltávolítása egyáltalán nem jelentette az elnyomásnak, a lakosság nyomorúságos helyzetének enyhülését. Mithridatés uralkodásának mindjárt az első évei csalódást okoztak a meghódított népeknek, és ez az elégedetlenség az idő múltával csak fokozódott.

I. e. 87-ben Sulla serege élén partraszállt Görögországban. Mithridatés csapatai elkeseredett ellenállást tanúsítottak a rómaiakkal szemben, mégis egyik súlyos kudarcot a másik után szenvedték el: 86-ban Sulla elfoglalta a Peiraieust és Athént. Mithridatés seregére először Chairóneiánál mért vereséget, majd ugyanazon év őszén a boiótiai Orchomenos közelében a király újabb, 80 000 főnyi seregét is megsemmisítette.

Ezek a kudarcok Mithridatést arra késztették, hogy béketárgyalásokat kezdjen Sullával, annál inkább, mivel országának belső helyzete is nyugtalansággal tölthette el. A római csapatok közeledésének hírét Róma minden híve lelkesedéssel fogadta. A Róma-barát elemek Mithridatés minden megtorló intézkedése ellenére is fokozták tevékenységüket, és több kisázsiai város nyíltan felkelt a király ellen.

Mithridatés azzal próbálta enyhíteni a helyzetet, hogy szabadságot adományozott a görög városoknak. A bejelentés szerint ezzel együtt járt volna a pontosi csapatok kivonulása is, ám a király helyőrségei még sokáig ott maradtak a „felszabadított" városokban. Ezzel egyidejűleg Mithridatés mélyreható társadalmi reformokat is végrehajtott: elrendelte az adósságok eltörlését, felosztotta a földeket, polgárjoggal ruházta fel a metoikosokat és felszabadította a rabszolgák nagy részét. Ezekkel az intézkedésekkel azonban Mithridatés szembeállította magával a városok vagyonos lakosságát, amely egyre leplezetlenebbül kinyilvánította azt a szándékát, hogy inkább visszatér Róma fennhatósága alá. Ehhez járult az is, hogy a római seregek most már Kisázsiában is megjelentek: a Rómából külön ideküldött két legio több ízben győzelmet aratott a pontosi király csapatai fölött. Mindez arra kényszerítette Mithridatést, hogy fogadja el Sulla feltételeit. Az i. e. 85-ben kötött dardanosi béke értelmében Mithridatés lemondott minden kisázsiai hódításáról, kötelezte magát 2000 talentum megfizetésére és hajóhadának kiszolgáltatására. Sulla Róma nevében kegyelmet ígért Mithridatés minden hívének, maga a király pedig elnyerte tőle „a rómaiak barátja és szövetségese" címet.

4. A KÖZTÁRSASÁG VÁLSÁGA. A SPARTACUS VEZETTE NAGY RABSZOLGAFELKELÉS

SULLA DIKTATÚRÁJA

Sulla a dardanosi béke megkötése után, bár nem aratott döntő győzelmet Mithridatés fölött, és nem törte meg ellenállását, kénytelen volt csapataival sürgősen Itáliába vonulni; még hátra volt a Marius-pártiakkal való leszámolás. Sulla hívei egymás után jelentek meg Brundisiumban, ahol 40 000 főnyi serege élén partraszállt. Ott voltak köztük a következő évtizedek főszereplői: Pompeius és Crassus is. Sulla és a Marius-pártiak csapatai közt megindult a harc. Itália véres csatáknak színterévé vált, amelynek során — forrásaink szerint — összesen mintegy százezer ember vesztette

életét. Sulla győztesként vonult be Rómába. Ezután a városban irtózatos öldöklés kezdődött. Az utcákon kifüggesztették a halálra és vagyonelkobzásra ítélt személyek névsorait. Ezekre az úgynevezett proskripciós listákra vezették rá mind Sulla politikai ellenfeleinek, mind pedig a Sulla-pártiak személyes ellenségeinek a nevét. Az elítéltek vagyonát árverésen verték dobra; ily módon Sulla emberei közül jónéhányan szereztek óriási vagyont. Különösen ijesztő volt a rémuralom Itália városaiban. A kivégzettek rabszolgáit Sulla felszabadította. Ez a tízezer „Cornelius" (mindannyian Sulla nemzetségnevét vették fel) mint a római plebs szerves része Sulla veteránjaival együtt biztos hatalmi bázist jelentett.

Sulla hatalmát jogilag úgy formulázták meg, hogy a teljhatalom időtartamának meghatározása nélkül diktátorrá nevezték ki. Ez annyit jelentett, hogy egymaga döntött az állam minden ügyében. Feleleventette azokat a törvényeket, amelyeket első római bevonulása után hozatott. Ezenkívül emelte a magistraturák számát, a bíróságokat és az állami vagyonnal való rendelkezés jogát a senatorokra bízta, megszüntette a plebsnek szánt gabonaosztogatásokat és minimumra csökkentette a népgyűlések szerepét. A lovagokat kizárta a kisázsiai adók behajtásából, eltörölte az adóbérlet intézményét, és az adókat közvetlenül szedette.

Sulla legfontosabb intézkedése az volt, hogy 120 000 veteránját letelepítette Latium, Picenum, Etruria, Campania és a többi közép- és dél-itáliai tartományok városaiban, amelyek ellenségesen foglaltak vele szemben állást. Az italikusoknak Marius-féle (a 35 régi tribus szerint való) beosztását meghagyta; ő hozta létre az itáliai városok úgynevezett municipiumi szervezetét: a római intézmények mintájára szervezett magistratusokat, tanácsokat és népgyűléseket.

Sulla diktatúrájának az volt a célja, hogy visszaállítsa a régi, Gracchusok előtti rendet, és megszilárdítsa a nobilisek hatalmát. De a megváltozott körülmények között ez a restauráció már lehetetlen volt. Sulla politikájának közismert ellentmondásossága ebből adódott: konzervatív jellegű intézkedéseivel egyidejűleg jogegyenlőséget ígért az italikusoknak, földeket osztott veteránjainak, akik ugyancsak italikusokból vagy a plebsből kerültek ki; némileg mérsékelni próbálta a provinciák kifosztását azzal, hogy — mint fentebb már utaltunk rá — az adóbérleti rendszert az adók közvetlen behajtásával helyettesítette. De az „ősi szokásoktól" a legnagyobb eltérést a hadseregre támaszkodó, időbeli korlátozás nélküli diktatúra intézményesítése jelentette.

Sulla győzelme nem volt tartós. Arra mindenesetre jó volt, hogy még tovább fokozza a föld és vagyon koncentrálódását néhány ember kezében, akik több tízezer iugerumnyi földet, és sok ezer rabszolgát szereztek erőszakkal, árveréseken vagy a veteránoktól — a parcellák elidegeníthetetlenségét elrendelő törvény megkerülésével. A római társadalmat őrlő ellentétek még tovább éleződtek. Nyilván ez volt az oka annak is, amit kortársai sehogysem értettek: hogy Sulla két évig (82 végétől 79-ig) tartó diktátorkodás után lemondott hatalmáról.

LEPIDUS FELKELÉSE. A SERTORIUS-FÉLE HÁBORÚ

I. e. 78-ban, amikor Sulla meghalt, uralmának hívei és ellenségei közt újból fellángolt a harc. Az általa bevezetett új rend ellen elsőnek volt párthíve, Lepidus, a 78. évi consul lépett fel, aki most minden elégedetlenkedőt tömörített és felfegyverzett a gabonatörvények és a korábbi néptribunusi hatalom visszaállításának jelszava alatt. Az elégedetlenek zömét az italikusok alkották, akiket Sulla veteránjainak kedvéért kiforgattak a földjeikből, valamint a kivégzett Marius-pártiak fiai. A kormányzat mellett állottak Sulla veteránjai és az egész arisztokrácia. A két fél seregei összecsaptak, a csatában Lepidus szenvedett vereséget, ezért Szardíniába menekült, ott is halt meg. A további harc Sulla hívei és ellenségei közt Hispaniában zajlott le. Róma társadalmi harcába így sodródtak bele — most először — a provinciák lakosai is.

Marius hívei még Sulla életében biztosították uralmukat Hispaniában, és megteremtették

hadseregüket Quintus Sertorius főparancsnoksága alatt. Lepidus veresége, majd halála után ide menekültek seregének maradványai is.

A rómaiak elleni mozgalom számára itt teljesen érett volt a talaj. A hispaniai törzsek sokat szenvedtek az újonctoborzások, a katonai beszállásolások, az adók miatt, a magistratusoknak és az ezüst- és aranybányák bérlőinek önkényeskedésétől. Az országnak gabonában, szőlőben, halban, gyapjúban és lenben gazdag délkeleti vidékein itáliai kereskedők telepedtek meg. Itt voltak a legvirágzóbb városok, a legfejlettebb kézműipar és kereskedelem, amelybe a nemzetségi arisztokrácia is bekapcsolódott. Ennek az arisztokráciának a tagjai közül vált ki lassanként a jogainak kiterjesztésén fáradozó bennszülött rabszolgatartók osztálya.

Sertorius ügyesen kihasználta ezt a helyzetet. Meg tudta nyerni a lusitanokat, valamint az Ebrótól északra élő ibéreket és keltibéreket, akik azután az oda menekült Marius-pártiakkal együtt ütőképes hadsereget alkottak. Sertorius mentesítette a bennszülött lakosságot az adóktól és a beszállásolásoktól, bíróságot létesített, iskolát nyitott az arisztokrata gyermekek részére. Ígéretet tett, hogy idővel bevonja őket az állam kormányzásába is. Alakulatokat állított fel a bennszülött törzsekből, és bennszülött származásúakat nevezett ki a parancsnoki helyekre. Hispania városainak jelentős része lassanként Sertoriushoz pártolt. Voltak seregében afrikai lovasok és kilikiai kalózok is; tengeri erőit ez utóbbiak képviselték. Marius-párti senatorokból külön senatust szervezett, amely szövetséget kötött Mithridatésszel. A pontosi király ebben az időben (83—81-ben) vívta Rómával második háborúját, melynek folyamán átmenetileg sikerült elfoglalnia Kappadokia területének nagyobb részét.

Sertorius kiváló hadvezér volt, nagyszerűen értett mind a partizánháború, mind a nyílt hadviselés taktikájához. Az ellene küldött római seregekre egyik vereséget a másik után mérte. De Sertorius nyolc esztendős (80—72) hispaniai tényked ése után híveinek egyes csoportjai között egyre élesebb ellentétek támadtak. A rómaiak egy részét bántotta az az előzékenység, amellyel Sertorius a „barbárokat" kezelte, úgyhogy az elégedetlenek összeesküvést szerveztek és meggyilkolták Sertoriust. Ezután sok város és törzs állott át Pompeius oldalára, akit Rómából a Sertorius elleni seregek vezéreként küldtek. Pompeius így viszonylag könnyen végzett Sertorius híveivel.

A Sertorius és Mithridatés elleni háborúk azt mutatták, hogy a provinciák lakosságának nagy tömegei távolról sem békéltek meg a római uralommal, a romanizáltabb nyugati provinciák arisztokráciája pedig, ha nem is a győzőkkel azonos jogokat, de legalább viszonylag kiváltságos helyzetet követelt magának. De a legnagyobb veszély Róma uralkodó osztályát mégis közvetlenül Itáliában fenyegette.

SPARTACUS FELKELÉSE

Bármennyire kiéleződtek is az ellentétek a senatorok és a lovagok, polgárok és nem polgárok, rómaiak és provinciálisok között, a római társadalom legfontosabb, alapvető ellentéte továbbra is a különféle származású rabszolgák egyre hatalmasabb tömege és rabszolgatartóik közti ellentét volt. A rabszolgák csapatokba álltak össze, amelyeket a rómaiak „rablóbandáknak" minősítettek, sokan pedig a kalózokhoz menekültek. Az a készség, amellyel a rabszolgák Marius és Cinna hívó szavára hallgattak, megmutatta, milyen gyűlölet él bennük uraikkal szemben. Cinnának és Sertoriusnak a hozzájuk pártolt rabszolgák között rendezett vérfürdője pedig szemléltetően példázta, mit várhatnak a rabszolgák az uralkodó osztály bármelyik „pártjától", mihelyt az uralomra jut. Ilyen körülmények közt robbant ki i. e. 73-ban az ókor legnagyobb rabszolgafelkelése Spartacus vezetése alatt.

A thrakiai származású Spartacust a római hadseregben való szolgálat megtagadása miatt adták el Batiatus capuai gladiator-iskolájába. A kíméletlen bánásmód, a szigorú büntetések, az állandó halálos veszély a cirkusz porondján rendkívül nehézzé tették a gladiator-rabszolgák helyzetét.

Batiatus iskolájának kétszáz gladiátora elhatározta, hogy megszökik, de a szökés csak hetvennyolcuknak sikerült. Ezek a Vesuvius oldalán találtak rejtekhelyet, ahol Crixust, Oenomaust és Spartacust választották vezérüknek. Spartacus csakhamar remek szervezőnek és kiváló hadvezérnek bizonyult. Róma fő erőit ez idő tájt a Sertorius és Mithridatés elleni háborúk kötötték le. A fővárosban eleinte nem is tulajdonítottak különösebb jelentőséget néhány tucat gladiátor szökésének. Közben Spartacusnak sikerült tízezer főnyi sereget összegyűjtenie és felfegyvereznie. Hozzá menekültek a gladiátorok, a campaniai birtokokon dolgoztatott rabszolgák, a tönkrement parasztok, akik ugyanezeken a birtokokon napszámoskodtak. Először Clodius praetort küldték Spartacus ellen. Amikor a praetor körül akarta fogni a Vesuvius oldalán meghúzódó felkelőket, a rabszolgák szőlővesszőkből font köteleken ereszkedtek le a járhatatlannak hitt szakadékon, Clodius háta mögé kerültek, és szétverték az ellenük küldött osztagot. Plutarchos leírása szerint „ekkor sok ottani pásztor — derék és találékony népség — csatlakozott hozzájuk (ti. a rabszolgákhoz. — *Szerk.*). A gladiátorok egyeseket nehézfegyverzettel láttak el, míg másokból felderítő és könnyűfegyverzetű alakulatokat szerveztek." Vereséget szenvedett a másik praetor, Varinius is, akit a felkelők leverésére küldtek. Spartacus hadserege pedig egyre nőtt. Nemcsak parasztok, hanem katonák is melléje pártoltak. A szabad szegénység csatlakozása a mozgalomnak még nagyobb lendületet adott. Nemsokára egész Dél-Itáliát magával ragadta a felkelés.

A cirkusz porondján vadállatokkal küzdő gladiátorok
I. sz. I. századi terrakotta lombormű

Forrásaink a felkelők belső szervezetéről nem sokat írnak. Csak annyit tudunk, hogy a zsákmányt egyenlő arányban osztották fel maguk között, és hogy Spartacus megtiltotta hadseregében az arany és az ezüst használatát.

72-ben Spartacus hadserege, amely ekkorra mintegy 120 000 emberből állt, hatalmas erőt képviselt. A kormányzat egyszerre mind a két consult ellene küldte. Ugyanekkor a felkelők táborán belül viszály támadt. Ennek a viszálynak az okait nem látjuk tisztán. Az ókori szerzők a rabszolgák etnikai tarkaságával magyarázzák: voltak köztük germánok, gallok, görögök, thrákok. A szovjet történetkutatásban merült fel az a vélemény, hogy a szóban forgó nézeteltéréseket nem annyira etnikai különbözőséggel, mint inkább a felkelők egyes kategóriái közti társadalmi különbségekkel kellene magyaráznunk. A rabszolgák jelentős része, köztük Spartacus is, az Alpokig akart előre nyomulni, hogy felszabadulva visszatérhessenek hazájukba.

A rabszolgák mozgalmához csatlakozott szegénységnek viszont nem fűződött érdeke ahhoz, hogy elhagyja Itáliát, és nyilván arról ábrándozott, hogy Róma ellen kellene vonulniuk. Ennek a szembefordulásnak az lett a következménye, hogy a hadsereg zömétől különvált Crixus tízezer főnyi seregével, amelyet azután Gellius consul csapatai megsemmisítettek. Feltehetőleg hasonló körülmények között pusztult el Oenomaus is. Spartacus, bár serege meggyengült, szétverte a

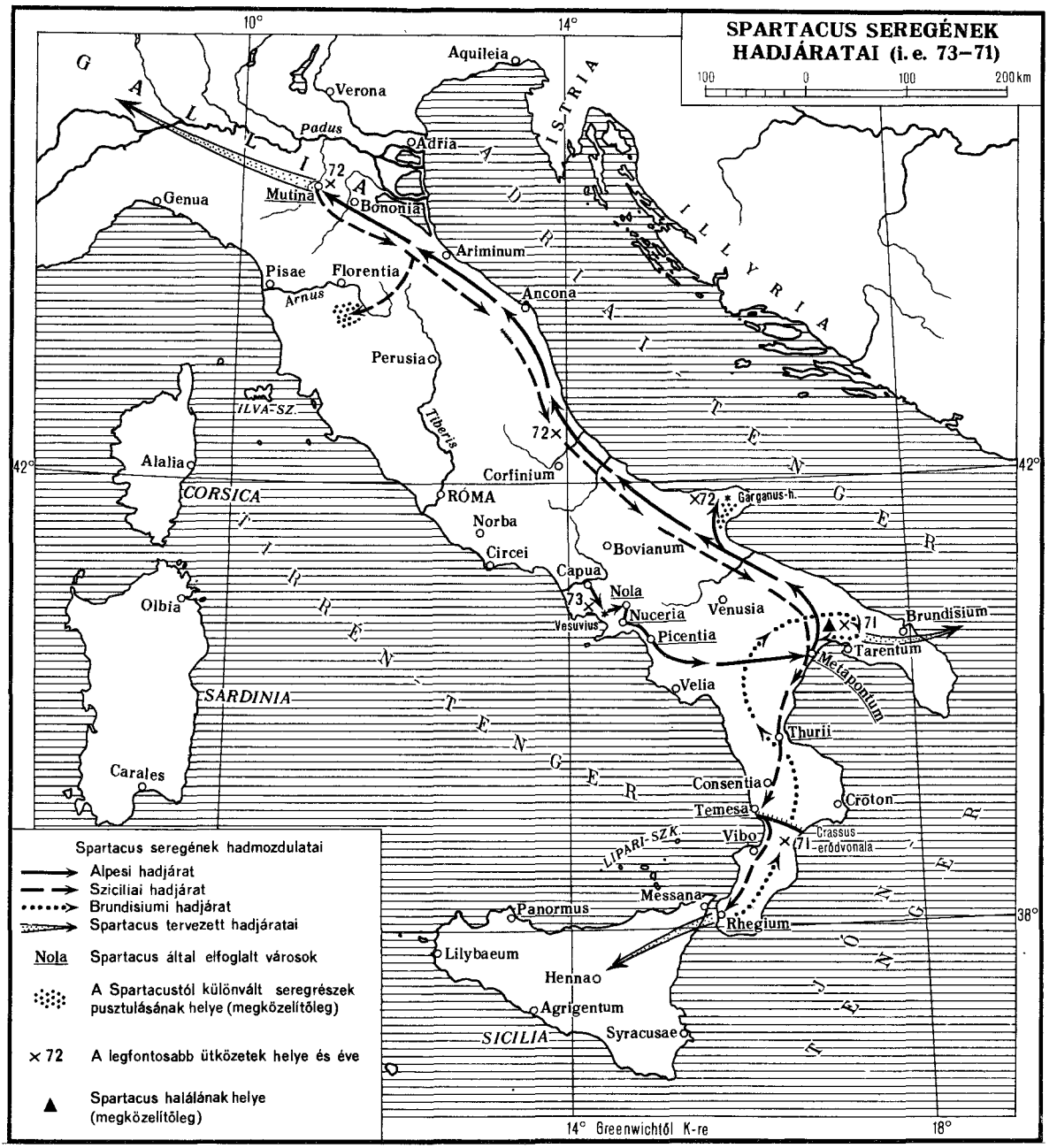

consuli erőket, és Gallia Cisalpinába benyomulva legyőzte a tartomány kormányzóját, Cassiust (72-ben).

Bár Spartacusnak már csak az Alpokon kellett volna átkelnie, hogy a rabszolgák szabadok legyenek, mégis visszafordult Itáliába. Forrásaink semmit sem közölnek arra vonatkozólag, hogy Spartacus miért tett le eredeti tervéről. Lehetséges, hogy nem merte magát elszánni a nehéz átkelésre a hegyeken keresztül. Esetleg azonban azoknak a véleménye kerekedett felül, akik amellett szálltak síkra, hogy a háborút Itáliában kell folytatni, mire a felkelők úgy döntöttek, hogy Róma ellen vonulnak. Ettől az Appianosnál olvasható szándékától Spartacus különben elállott és Dél-Itáliába vonult.

A háború, amelyet a rómaiak gúnyosan „gladiator-háborúnak" neveztek, egyre fenyegetőbb méreteket öltött. Az új Spartacus-elleni hadjárat főparancsnokságával Marcus Licinius Crassust, a leggazdagabb rómait bízták meg. (Vetélytársa a Sertorius-pártiak leverésével híressé vált Gnaeus Pompeius volt.) Crassus úgy gondolta, hogy Spartacus legyőzésével megszilárdíthatná politikai tekintélyét az itáliai rabszolgatartók szemében. Az egyik római történetírónál olvassuk: „Mivel az állam nem kevésbé rettegett, mint amikor Hannibal Róma kapui előtt állott, a senatus Crassust küldte ki a consuli legiók és az újonnan feltöltött csapatok élén." De több ütközetben Crassus is vereséget szenvedett. Helyzete olyan aggasztóra fordult, hogy a senatus kénytelen volt segítségére hívni Marcus Licinius Lucullust, Macedonia helytartóját, valamint az akkor éppen Hispaniában tartózkodó Pompeiust.

Spartacus közben Dél-Itáliában a bruttiumi kiszögellésig jutott, és át akart kelni Szicíliába, ahol a rabszolgák újból lázongani kezdtek. Az átkeléshez szükséges hajókat a kalózok bocsátották volna rendelkezésére. Amikor kiderült, hogy ezek nem váltják be ígéretüket, a rabszolgák maguk láttak hozzá a tutajkészítéshez. Ekkor közelítette meg őket Crassus serege, és hogy elvágja a felkelők visszavonulásának útját, a földszoros egész hosszában mély árkot ásatott és erődítményeket építtetett. Segítségére sietett az időközben Itáliába visszahívott Lucullus is. Spartacus elhatározta, hogy bármi áron keresztül tör a római oldalvéden. Az árkot telehordatta az ütközetekben elesett bajtársak hulláival és lótetemekkel, így hatoltak át rajta a rabszolgák egy éjszaka. Másnapra már maguk mögött hagyták Crassus erődvonalát és táborhelyeit.

Spartacus hadserege ezután a brundisiumi kikötő felé vonult, nyilván azért, hogy megvalósítsa az eredeti tervet és a rómaiaktól független országokba juthasson, ez alkalommal Illyrián és Thrakián keresztül. A felkelők egy része itt megint elszakadt Spartacus főerőitől; a különváltak Castust és Gannicust választották vezéreiknek. Ez jelentősen növelte Crassus győzelmi esélyeit. Mivel azt óhajtotta, hogy ő legyen Spartacus egyedüli legyőzője, nem várta meg Lucullust, hanem Apuliában rajtaütött a felkelőkön. A hadsereg kettéválása folytán meggyengült felkelők ez alkalommal teljes vereséget szenvedtek (71-ben). A csatában elesett Spartacus is. Az első sorokban küzdött olyan bátorsággal, hogy még az ellenséget is csodálatra indította. A rabszolgatartók irgalmatlanul elbántak a felkelőkkel. Crassus 6000 foglyot feszíttetett keresztre a Capuából Róma felé vezető országút mentén.

De a felkelők szétszórt egységei továbbra sem adták fel a harcot. Ezek ellen a Hispaniából éppen akkor visszatért Pompeius folytatott hadműveleteket, de ő sem tudta teljesen elfojtani a rabszolgamozgalmat. 70-ben, tehát egy esztendővel Spartacus halála után, még mindig 5000 főnyi felkelő sereg tevékenykedett Etruriában, sőt Octavius praetort még 62-ben is Spartacus seregének maradványai ellen küldték, amelyek Dél-Itáliában megszállták Thurii városának környékét.

A marxizmus megalapítói a Spartacus-féle felkelést igen nagyra becsülték. Marx — Appianos olvasása közben — megjegyezte, hogy az antik szerző ábrázolásában Spartacus nagy hadvezér, „nemes jellem, az ókori proletariátus igazi képviselője".[1] Lenin megállapítása szerint pedig „Spartacus volt egyik legkimagaslóbb hőse az egyik leghatalmasabb rabszolgafelkelésnek."[2]

Spartacus felkelése kihatott a római történet egész további menetére. Ez a felkelés — egyrészt — azt mutatta, hogy a rabszolgák egyelőre nem képesek szabadságukat kivívni, még erőik teljes megfeszítése árán sem. Mivel nem képviseltek olyan osztályt, amely fejlettebb termelési módot hozott volna magával, és csak egyéni felszabadulásukra, nem a rabszolgaság teljes megszüntetésére, sem pedig a társadalomnak új alapokon történő átformálására törekedtek, forradalmi

[1] Marx levele Engelshez 1861. február 27-én. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott levelek. Szikra 1950. 141. old.

[2] Lenin: Az államról. A Szverdlov-egyetemen 1919. július 11-én tartott előadás. *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 494. old.

programot sem tudtak kidolgozni, amely a kizsákmányolt tömegeket összefogta volna. Másrészt azonban ez a felkelés kétségtelen jele volt annak, hogy a római társadalom két alapvető antagonisztikus osztálya közti ellentétek a végsőkig kiéleződtek. A harc, amely eljutott legmagasabb rendű formájáig, a rabszolgatartók elleni fegyveres felkelésig, figyelmeztető intés volt a rabszolgatartó osztály számára, hiszen a rabszolgatartó társadalom alappilléreit rázkódtatta meg.

A rabszolgatartók próbáltak okulni az átélt halálos veszedelemből. Bizonyos változtatásokat vezettek be gazdaságaikban: ügyeltek arra, hogy lehetőleg különböző országokból való rabszolgákat vásároljanak, ami megnehezítette összefogásukat; előnyben részesítették a házban felnevelt rabszolgákat a vásároltakkal szemben; sok esetben lemondtak a rabszolgamunka kizsákmányolásáról, ehelyett földjeiket egyre inkább szabad bérlőknek adták ki megművelésre.

A Spartacus-féle felkelés minden addigi eseménynél világosabban igazolta azt a tényt, hogy a köztársasági kormányzat már nem tudta érvényre juttatni a rabszolgatartók érdekeit. Teljes élességében napirendre került a katonai diktatúra kérdése. A további harc most már főleg ennek a diktatúrának a formája körül dúlt.

XII. FEJEZET

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

1. A RÓMAI ÁLLAM AZ I. E. I. SZÁZADBAN

Az i. e. I. század derekán Róma volt a legnagyobb gyarmatbirodalom. Róma külső birtokainak területe ebben az időben hatszorosa volt Itália területének. A római provinciák és a Rómától függő országok szinte egybefüggő láncként fogták közre a Földközi-tenger egész medencéjét.

A római gyarmatbirodalomnak volt egy igen sajátos vonása. Eltérőleg Alexandros keleti monarchiájától és a hellenisztikus birodalmaktól, amelyeknek kialakulásában igen jelentős szerepet játszott a görögök és a makedónok aktív gyarmatosító tevékenysége (polisok alapítása, kléruchiák, katoikiák stb.), a Római Birodalomban a gyarmatosítás mozzanata nem jutott olyan mértékben érvényre, mindenesetre háttérbe szorult a provinciák valóban fejlett pénzügyi és kereskedelmi kizsákmányolásához képest. Ez a kizsákmányolás a legkülönfélébb formákban történt. A római provinciákban és a Rómától függő országokban nagybérlők, adóbérlők (publicanusok), nagy és kis uzsorabankárok, a római kereskedelmi és pénzügyi „társaságok" ügynökei, hadseregszállítók működtek. Marcus Tullius Cicero, a kor kiemelkedő politikai egyénisége, egyik beszédében rendkívül élesen világítja meg az Asia provinciát elözönlő római kalmárok szerepét: „Az adóbérlők, ezek a tekintélyes és tiszteletre méltó férfiak, pénzeiket és pénzügyi műveleteiket ebbe a provinciába helyezték át... Ezenkívül más rendek képviselői, vállalkozó szellemű és tevékeny emberek, részben szintén maguk bonyolítják le Asiában a pénzforgalmat..., részben pedig nagy összegeket fektettek be ebben a provinciában." A provinciák kizsákmányolásából adódó haszon oroszlánrészét természetesen a kiváltságos rendek — a nobilitas és a lovagrend — képviselői kerítették kezükbe, de bizonyos rész jutott belőle kiterjedt clientelájuknak, a városi és falusi plebs bizonyos rétegeinek is. Cicero fentebb említett beszédében egyenesen rámutat arra, hogy a kisázsiai adóbérlők tönkremenése nyomban érezteti káros hatását a polgárok jelentős tömegének anyagi helyzetében is: „Az egész hitelügy, minden pénzügylet, amely itt, a Forumon végbemegy, szorosan összefügg a kisázsiai pénzforgalommal; az utóbbi fennakadása egy csapásra megingatná az itteni vagyonokat is."

A provinciákból kiszipolyozott rengeteg pénzből Rómában óriási vagyonok halmozódtak fel, valóságos milliomosok jelentek meg a nobilitas és a lovagrend köreiben egyaránt. Például Gnaeus Pompeius, a későbbi híres hadvezér, mint nagybirtokos „vég nélkül vásárolta össze a birtokaival határos földdarabokat". Csupán picenumi bérlőiből és clienseiből egy teljes hadsereget szólított zászlói alá. Pompeius egyik híve, az előkelő arisztokrata családból származó Domitius 33 cohorsot (tehát 15 000 embert) állított ki, és azt ígérte, hogy minden katonájának 4—4 iugerumnyi parcellát fog juttatni saját birtokaiból. Róma leggazdagabb embere, Marcus Licinius Crassus, aki tíz-

szeresére növelte vagyonát a Sulla-féle proskripciók idején elkobzott földek összevásárlásán, valamint a legkülönfélébb spekulációkon, többek közt a római lakásínség folytán adódó spekulációs lehetőségeken gazdagodott meg. Megvette a leégett vagy rombadőlt házakat, és a helyükön többemeletes bérházakat építtetett, amelyeket azután kisbérlőknek adott ki. Ilyen módon tett szert több milliós vagyonra.

Titus Pomponius Atticus, ez a dúsgazdag lovag, Cicero barátja, a legkülönfélébb kereskedelmi üzletekkel foglalkozott: óriási kiterjedésű legelői és ültetvényei voltak a provinciákban, pénzösszegeket adott ki kamatra stb. Gaius Rabirius Postumus, az egyik bérlőtársaság feje, mint fentebb már említettük, milliós kölcsönnel támogatta Ptolemaios Aulétést, az egyiptomi trónigénylőt. Mikor azután Ptolemaiosnak különféle befolyásos római személyek megvesztegetése révén sikerült valóban megszereznie Egyiptom trónját, Rabirius az ország évi költségvetésénél sokszorosan nagyobb összeghez jutott.

A kereskedelmi és uzsoratőke ilyen arányú térhódításával egyidejűleg azonban a lakosság tömegesen ment tönkre. A tartományokban és a Rómától függő királyságokban (például Bithyniában) a római publicanusok és uzsorások tényked̈ése nyomán egész vidékek lakossága adósrabszolgaságba süllyedt. Magában Rómában mindjobban felduzzadt a lakosság lumpenproletár rétege; számuk az i. e. I. század második felében mintegy félmillióra rúgott. Csupán az ingyenes gabonaadagból 300 000-nél többet osztottak szét. Ugyanez a kép tárul elénk — valamivel kisebb méretekben — a Római Birodalom egyéb városi központjaiban is.

Forrásaink adatai szerint a városi plebs jelentős része a nagybirtokosok és gazdagok clientelájához tartozott. A városi plebsnek ez az ajándékokkal és élősködéssel lezüllesztett része a választások alkalmával nyugodt lelkiismerettel bocsátotta áruba szavazatát. Cicero, amikor egyszer azt a kérdést fejtegette, hogy mivel fejezhetik ki hálájukat a cliensek patronusuk iránt, nyíltan megmondta: „Másuk sincs, mint a szavazatuk." Ez a gyakorlat a legközelebbi jövőben a római rabszolgatartó demokrácia teljes elfajulására vezetett: a római plebs mint önálló politikai hatalom végképp elvesztette jelentőségét.

2. AZ ELSŐ TRIUMVIRATUS

Itáliában és a provinciákban a helyzet az i. e. I. század hetvenes éveiben változatlanul feszült volt. Az adókkal, a különféle beszolgáltatásokkal és a római uzsorások tényked̈ése folytán tönkretett Kisázsia lakosságának nagy része ismét Mithridatés mellé állott, aki háborúra készült a rómaiak ellen. Az újoncozással és adókkal sanyargatott galliai és hispaniai törzsek körében ugyancsak nagy volt a nyugtalankodás. A törvényesített erőszakoskodásokat még tetézte a helytartók kegyetlen önkénye. Például Verres, szicíliai helytartó óriási vagyont harácsolt össze provinciájának kifosztásával. Cicero, mint Verres vádlója, kijelentette, hogy a provinciák már a rómaiak nevét is gyűlölik, és kaphatók volnának bármilyen kétségbeesett próbálkozásokra is, csakhogy Róma zsarnokságától szabadulhassanak.

A főleg Kilikia, Pamphylia és Isauria lakosaiból verbuválódott kalózok száma gyorsan nőtt. Hozzájuk menekültek a rabszolgák és Itália elszegényedett lakosai is. A kalózok tényked̈ése teljesen megbénította a tengeri kereskedelmet és a római gabonabevitelt. Az árak emelkedtek. A városi plebs és a lovagokból kikerülő üzletemberek, akiknek sok káruk volt a mithridatési háborúból, szükségesnek tartották a kalózokkal való erélyes leszámolást. A Sulla-féle rend is egyre fokozta az elégedetlenséget. Sulla veteránjainak nagy része tönkrement, és maguk adták el földjeiket a nagybirtokosoknak. Sulla halála után tizenöt évvel Praenestének a veteránok közt szétosztott területe néhány nagybirtokos kezébe ment át, a hirpinusok törzsének földjén pedig egyetlen ember lett az úr. A Sulla idejében létesített senatori bíróságok megvesztegethetőségükkel botrányosan lejárat-

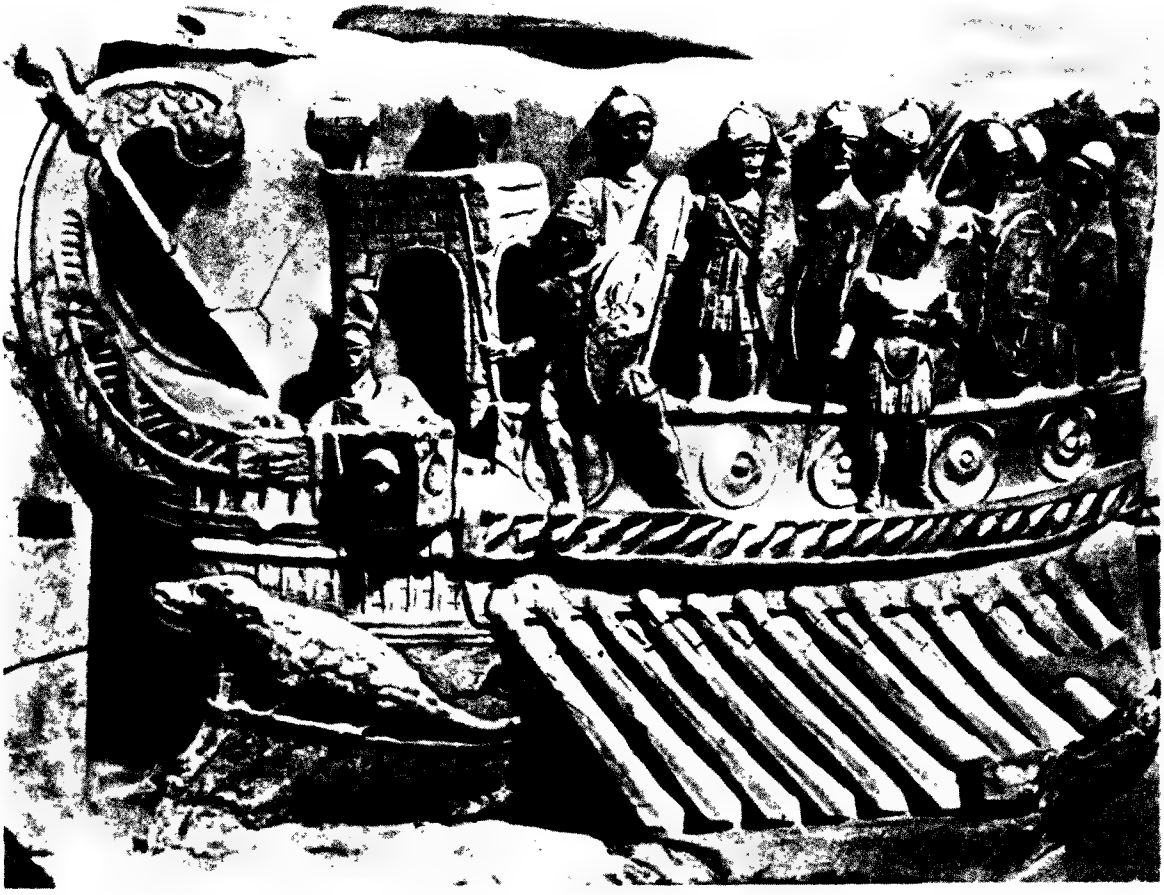

Legionariusokat szállító római hadihajó
Márvány dombormű Palestrinóból. I. e. 30 körül

ták magukat. Mindez okot adott a lovagrendnek és a plebsnek ahhoz, hogy újból összefogjon, és támadásra induljon a Sulla-féle rendet támogató senatus ellen. A nép körében egyre sűrűbben emlegették Mariust mint Sulla ellenfelét és a popularisok vezérét. Gaius Iulius Caesar, ez a fiatal arisztokrata (Marius feleségének unokaöccse és Cinna veje) közismertté tette nevét beszédeivel, amelyekben a popularis vezérek érdemeit hangoztatta. Caesar nemsokára még azt is meg merte kockáztatni, hogy visszaállította Mariusnak Sulla által eltávolított szobrát és győzelmi emlékműveit.

CRASSUS ÉS POMPEIUS CONSULSÁGA. A GABINIUS-FÉLE TÖRVÉNY

A Sulla-féle rezsim ellenzéke annyira megerősödött, hogy még olyan tekintélyes Sulla-pártiak is, mint Crassus és Pompeius, kénytelenek voltak az ellentáborba állni, ha nem akarták népszerűségüket eljátszani. Mint a 70. év consulai, olyan törvényeket hoztak, amelyek visszaállították a Sulla előtti rendet: a néptribunusok visszanyerték korábbi hatalmukat; újból megkezdődött az olcsó gabona osztogatása; a bíróságokat senatorokból, lovagokból és a legtehetősebb plebejusokból létrehozott vegyes bizottságok vették át. Ily módon Pompeius és Crassus közeli kapcsolatot teremtett a popularisokkal.

Gabinius néptribunus indítványára Pompeiust három esztendő tartamára rendkívüli teljhatalommal ruházták fel, hogy leszámolhasson a kalózokkal. Kapott 500 hajót, 120 000 katonát, ezen-

felül korlátlan hatalommal rendelkezett a Földközi-tenger egész partvidékén. Az erők ilyen mértékű összpontosítása eleve eldöntötte a háború kimenetelét. Három hónappal a hadműveletek megindítása után Pompeius már meg is tisztította a tengert a kalózoktól. Miután egy részüket megsemmisítette, számos kalózvezér jelent meg bűnbánóan Pompeius előtt, és kötelezettséget vállalt, hogy felhagy a tengeri kalózkodással. Pompeius a kalózok nagy részét a tengertől távol eső helyekre telepítette le, főleg a rómaiak által elnéptelenített Kilikiába és részben Achaiába. 10—15 évvel később a kalózok újra kezdték rajtaütéseiket, de addig úgy látszott, hogy Pompeius egyszer s mindenkorra végzett velük, és hogy rendkívüli teljhatalommal való felruházása helyes és megfelelő lépés volt.

Erre való hivatkozással a plebs és a lovagrend most már azt követelte, hogy Pompeius ugyanilyen széles körű felhatalmazást kapjon a Mithridatés elleni újabb háborúban is.

A HARMADIK MITHRIDATÉSI HÁBORÚ

73 tavaszán Mithridatés újabb, immár harmadik háborúba kezdett Róma ellen. Benyomult Bithyniába, ahol Róma-ellenes mozgalom ütötte fel a fejét, és leverte a provincia élén álló római helytartót. A pontosi haderő egy részét Phrygia és Kisázsia többi belső tartományának meghódítására küldte ki, ő maga pedig Kyzikos ostromához látott. Ennek a rendkívül fontos városnak a birtoklása biztosította az uralmat a Fekete-tengert az Égei-tengerrel összekötő tengerszorosok fölött. A királynak Kyzikos elfoglalására irányuló kísérletei azonban teljes kudarccal végződtek: 73—72 telén kénytelen volt felhagyni az ostrommal, és súlyos veszteségekkel visszavonulni. Ezután a római csapatok Lucius Lucullus vezérlete alatt behatoltak a pontosi királyság területére és az ország több termékeny tartományát elfoglalták. Mithridatés, miután majdnem egész hadseregét elvesztette, i. e. 71 tavaszán vejéhez és szövetségeséhez, Tigranes armeniai királyhoz menekült. Arra számított, hogy Armeniában elegendő erőt tud összegyűjteni ahhoz, hogy a rómaiakat kiűzhesse.

71 és 70 folyamán a rómaiak a pontosi királyság egész területét elfoglalták. Ugyanakkor szövetséget kötöttek Macharésszal, Mithridatésnek a bosporosi királyságban uralkodó fiával, és így készültek fel az Armenia elleni hadműveletekre, amelyekre azután 69-ben és 68-ban került sor. Közben Mithridatés, mint Tigranes segítőtársa a rómaiak ellen, kiválasztotta a megfelelő alkalmat, és 8000 főnyi serege élén visszatért országába. Itt viszonylag rövid idő alatt szétverte Lucullus hátrahagyott római csapatait.

Mithridatésnek ezek a sikerei azonban csak ideig-óráig tartottak. Az évek óta húzódó háborúk kimerítették Pontos erőit; ráadásul Bosporos elpártolása óta a király birtokai nagyon megcsappantak. A római csapatok pontosi tartózkodása (i. e. 71—68-ban) tönkretette és elnéptelenítette ezt az egykor oly gazdag országot. Amisos, Sinópé és Hérakleia római kézre jutása óta a Fekete-tengeren a római flotta volt az úr. Ez leküzdhetetlen nehézségeket állított Mithridatés elé: nemcsak az élelmiszerellátás akadozott, hanem a szövetséges törzsektől és népektől várt zsoldosok sem juthattak el hozzá. Rómának a földközi-tengeri kalózok ellen elért sikerei következtében Mithridatés ugyancsak igen fontos támaszát vesztette el.

POMPEIUS KELETEN

I. e. 66-ban Manilius néptribunus azt indítványozta, hogy a Mithridatés elleni háború főparancsnokságát adják át Pompeiusnak és adjanak neki teljhatalmat a keleti provinciák fölött. A senatus veszedelmesnek ítélte egy személy ilyen hallatlan megerősödését, de Manilius törvényjavaslatát a plebs és a lovagrend közös erőfeszítésével mégis sikerült elfogadtatni. Lucullus, mint a senatus embere, nem volt népszerű: a Mithridatéstől elhódított kisázsiai városokban megtiltotta

az uzsorásoknak, hogy 12%-nál nagyobb kamatot szedjenek, és hogy az adóstól vagyonának egynegyedénél többet elvehessék. Ez a római üzletembereket egy csapásra Lucullus ellen hangolta. De nem voltak vele elégedettek a katonák sem, mert keveselték a jutalmat.

I. e. 66 tavaszán Gnaeus Pompeius, az új római főparancsnok 60 000 főnyi serege élén bevonult a pontosi királyság területére. Mithridatés mindössze 33 000 főnyi bennszülött sereget tudott szembeállítani vele, és csapatainak ellátásában is már kezdettől fogva hiányok mutatkoztak. Az összecsapás során, amely Kis-Armeniának Dasteira nevű helysége közelében zajlott le, a pontosi sereg teljesen megsemmisült, maga Mithridatés is csak nehezen menekült meg. Ez alkalommal észak felé, Kolchisba volt kénytelen menekülni, mivel szövetségese, Tigranes, letette a fegyvert. Mithridatés a telet Dioskuriasban töltötte, majd újabb háborúra készülődött Róma ellen. Szövetséget kötött a maiótisi törzsekkel; északról megkerülte és újból elfoglalta a bosporosi királyságot, Macharést pedig elűzte.

Mithridatés ekkor a Fekete-tenger északi vidékén kezdett csapatokat toborozni, élelmiszereket gyűjteni és hajóhadat szervezni. E célból súlyos adókat rótt ki az egész lakosságra, mire a bosporosiak zúgolódni kezdtek. Különösen az háborította fel a vagyonos rétegeket, hogy Mithridatés nem csupán szabadokból szervezte újjá seregét, hanem rabszolgákból is, akik ezzel egyidejűleg szabadok lettek. Az elégedetlenség egyre nőtt, s rövid idő alatt több jelentős város (Phanagoria, Chersonésos stb.) felkelt Mithridatés ellen. A felkelés átterjedt Pantikapaionra is, ahol Pharnakés (Mithridatés fia) összeesküvést szervezett apja ellen. Pharnakés arra számított, hogy ha meghódol a rómaiak előtt, megtarthatja bosporosi királyságát. A hadsereg nem bízott Mithridatés grandiózus elgondolásaiban (hogy ti. a dunai tartományokon keresztül majd északról nyomul be Itáliába) és néhány nappal a hadjárat megkezdése előtt átállt Pharnakéshez. Az öreg király Pantikapaion fellegvárába (a jelenlegi Kercs Mitridat hegyére) vonult vissza; itt vette át tőle Pharnakés a királyi hatalom jelvényeit. Mithridatés teljesen magára maradva öngyilkos lett (i. e. 63-ban).

Mithridatés és Tigranes legyőzése után Pompeius Syria ellen indult és 63-ban elfoglalta Jeruzsálemet. Két évvel kinevezése után befejezte a háborút. Kisázsia területén „Pontus és Bithynia" névvel új provincia alakult, és tartományként gyarapította a Római Birodalmat a gazdag Syria is.

Pompeius a keleti tartományokban korlátlan hatalmú uralkodó volt. Mindenben tetszése szerint járt el. Megvonta a tartományok határait, elsimította a bennszülött fejedelmek viszálykodásait, megerősítette a paphlagoniai, galatiai, kappadokiai és judeai trónigénylőket, fogadta hűségnyilatkozataikat és gazdag ajándékaikat, kölcsönöket adott nekik magas kamatra. Az általa trónra ültetett királyok Róma politikájának a közvetítői lettek azokon a területeken, ahol kevés görög város volt, és még szívósan tartották magukat az ősközösségi társadalom csökevényei. A hellenizáltabb területeket provinciákká alakította át. Pompeius a hellenisztikus uralkodók gyakorlatát követte abban, hogy ezekben a tartományokban mintegy negyven várost alapított, illetőleg állíttatott helyre, amelyek a római uralom támaszpontjaiul szolgáltak.

Asia provinciában Pompeius kedvében járt a lovagrendnek: hatálytalanította az adóbérlők működésének még Sulla által elrendelt korlátozásait, de már az új provinciákban a városi magistratusokat tette felelőssé az adók behajtásáért; megengedte nekik, hogy ők maguk adhassák bérbe az adókat, ami elsősorban a helybeli gazdagokra nézve volt előnyös. A rómaiak óriási zsákmányra tettek szert. A kisázsiai hadjárat folyamán annyi rabszolgát szereztek, hogy egy-egy rabszolga ára 4 denariusra zuhant alá, míg egy rabszolga szokásos ára átlagosan 500 denarius körül mozgott. A római kincstár bevételei Pompeius sikerei folytán 15 millióról 85 millióra emelkedtek. Nem is csodálkozhatunk azon, hogy ő lett az állam legnagyobb hatalmú embere. Sokan azt hitték, hogy az Itáliába visszatérő Pompeius hadserege támogatásával diktátorrá kiáltatja ki magát.

Ez a lehetőség nyugtalansággal töltötte el a lovagokat, akik — nem is alaptalanul — attól tartottak, hogy Pompeius, ha egyszer hatalomra kerül, ki fog egyezni az optimatákkal. Ezért Pompeius politikai ellenfelei (főleg a lovagok) között egyre népszerűbbé vált az egyiptomi hadjárat terve. Egy ilyen hadjárat megszervezése esetén Pompeius ellenfelei külön hadsereget verbuválhattak volna, és ezt szembeállíthatták volna Pompeius csapataival, növekvő politikai befolyásának legfőbb támaszával. Az volt a terv, hogy az egyiptomi hadjárat főparancsnokságát a lovagok érdekeit képviselő Crassusra bízzák. Crassus ezzel kapcsolatban közeledett is Caesarhoz, a popularisok elismert vezéréhez, aki szintén Pompeiusban látta legfőbb politikai vetélytársát. Caesar különösen azzal tette ismertté nevét, hogy 63-ban, aedilisi minőségében óriási összegeket költött el, és a teljes eladósodást is vállalva, hihetetlen fényűzéssel rendezte meg a játékokat és látványosságokat. 63-ban Caesart a szavazatok túlnyomó többségével választották meg főpapnak *(pontifex maximus)*.

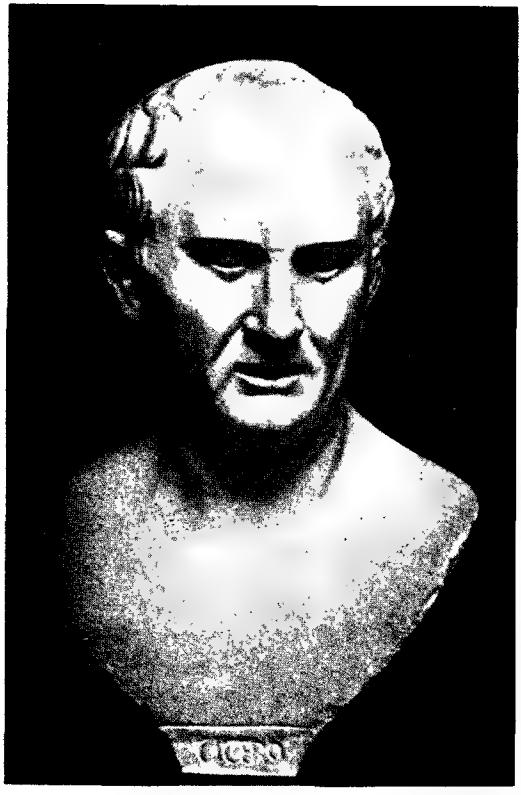

Cicero márványportréja az i. e. I. századból

A senatus azonban világosan látta, hogy az adott körülmények között az egyiptomi hadjárat a polgárháború veszélyét rejti magában, és éppen ezért meggátolta ennek a hadjáratnak a megszervezését. Minél inkább közeledett Pompeius Keletről való hazatérésének a pillanata, annál izzóbb lett Rómában a politikai légkör.

A senatorok nem látták tisztán, milyen álláspontra fog helyezkedni Pompeius, és abban reménykedtek, hogy majd a visszahívása miatt megsértett Lucullus áll az optimaták élére. Lucullus azonban letett a politikáról és magánemberként élt, mindenesetre úgy, hogy kortársait elkápráztatta villáinak, képgyűjteményének, parkjainak és főleg lakomáinak (a „lucullusi lakomáknak") hallatlan fényűzésével. Cicero viszont, a híres szónok, Marius földije, ez az egyszerű származású (vagy ahogy akkoriban mondták „új") ember, aki addig a popularisok oldalán küzdött, most átállt az optimatákhoz.

Cicero számos olyan tulajdonsággal rendelkezett, amelyeknek birtokában a korabeli politikusok élvonalába emelkedhetett. Ragyogó szónoki képességét, amelyet a filozófia, irodalom, a szónoklás műelmélete és a jog alapos ismeretével még tovább tökéletesített, teljes egészében politikai céljainak szolgálatába állította. Ezek a célok pedig akkor egybeestek az arisztokrácia céljaival. Alapjában véve teljesen elvtelen ember volt, nyugodtan váltogatta meggyőződését, érveit, baráti kapcsolatait, mindig a pillanat és a helyzet követelményeinek megfelelően. Ha a nép előtt mondott beszédet, lelkendezve dicsőítette a Gracchusok és Marius erényeit, de ha a senatusban szónokolt, hitvány demagógoknak, a társadalmi béke felforgatóinak bélyegezte őket; bizalmas leveleiben pedig egyaránt csúfot űzött a senatusból is, a népből is. Egyik levelében kifejti, hogy amíg politikai síkon folyik a harc, az embernek azokhoz kell csatlakoznia, akiknek az ügyét igaznak tartja, de ha egyszer polgárháborúra kerül a sor, az erősebbekhez kell pártolni.

A 64. év választásain Cicero a consuli méltóságra pályázott. Fő ellenfele Catilina volt, ez a lecsúszott arisztokrata, Sullának egyik odaadó híve. Cicero már akkoriban kifejtette programját,

amely későbbi politikai művének is az alapja. Ennek a programnak az alapeszméjét a „rendek egyetértése" *(concordia ordinum)* jelszó foglalja össze, amelyen Cicero voltaképpen az uralkodó osztály erőinek konszolidálódását értette.

SERVILIUS RULLUS TÖRVÉNYJAVASLATA. CATILINA ÖSSZEESKÜVÉSE

A választásokon Catilina megbukott. Cicerót választották consullá. A reális helyzet azonban nem kedvezett „a rendek egyetértése" jelszavának. A megoldatlan földkérdést súlyosbította az egyre jobban kiéleződő adóskérdés is, amennyiben az eladósodás a lakosság különféle köreiben katasztrofális méreteket öltött.

Még 64-ben Servilius Rullus néptribunus új földtörvényjavaslatot terjesztett elő. Ebben azt indítványozta: adják el a provinciákban az állami földeket, a befolyó pénzhez tegyék hozzá a provinciáktól adók formájában befolyt összegeket, valamint a vezérek hadizsákmányát, és ebből vásároljanak földet a legszegényebb polgárok számára; továbbá osszák fel köztük a még felosztatlan campaniai közösségi földeket. Végül Rullus javaslata szerint a 84 (azaz a Sulla-féle proskripciók) után szerzett földeket birtokosaik magántulajdonává kell nyilvánítani. A reform végrehajtása érdekében egy széles körű hatalommal felruházott tíztagú bizottság felállítását tervezte. E bizottságnak tagjai pedig csak olyan személyek lehettek volna, akik akkor Rómában tartózkodtak. (A Keleten időző Pompeius nem foglalhatott volna helyet a bizottságban.) Lehetséges, hogy Rullus háta mögött Crassus és Caesar állott.

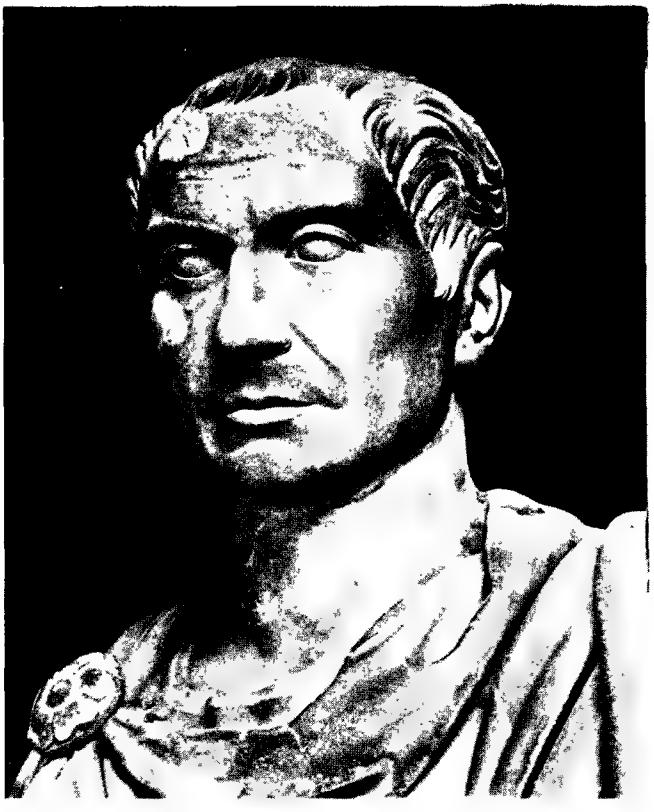

Iulius Caesar márványszobra
Részlet. I. sz. I. század

Rullus törvényjavaslata előnyös volt a falusi plebs számára, továbbá Sullának még földdel rendelkező veteránjaira, valamint a proskripciókon meggazdagodott nagybirtokosokra nézve is. Ugyanakkor érzékeny csapással fenyegette a bérlőtársaságokat és a városi plebset, amely a bérbeadott állami földek jövedelmeinek nagy részét különféle ajándékok formájában élvezte. Ezt használta ki Cicero is, aki három beszédet mondott Rullus törvényjavaslata ellen, és sikerült is megbuktatnia.

Egészen másképpen reagált a plebs a hívó szóra, hogy szálljon szembe a senatori oligarchiával, és vívja ki az adósságok rendezését. Ezeket a jelszavakat Catilina vetette fel, aki a 63. évi választásokon ismét pályázott a consulságra, ugyanakkor titokban államcsínyre is készült. Catilina tábora igen változatos képet mutatott. Hívei közt voltak lezüllött és elszegényedett nemzetségekből származó senatorok; arisztokrata ifjak, akik vagyonukat eldorbézolták és tele voltak adósság-

gal; városi gyülevész elemek és Sulla elszegényedett veteránjai. Catilina hívei Itália-szerte heves agitációt fejtettek ki. A legnagyobb sikert a Sulla által tönkretett Etruriában és a Spartacus-felkelés nyomán még mindig háborgó Dél-Itáliában érték el. Kapcsolatokat teremtettek a galliai allobroxok zendülésre könnyen hajló törzsével is, amelynek követei épp akkor érkeztek Rómába, hogy tartozásaik elengedését kérjék. Ezt a százféle arculatú embertömeget az adókötelezettségek eltörlésének jelszava tartotta össze.

Cicero határozott ellenintézkedéseinek eredményeképpen Catilinát 62-re sem választották meg consullá. Erre az összeesküvők válaszképpen elhatározták, hogy fegyveres felkelés árán is megszerzik a hatalmat. Cicero, aki ügynökei révén értesült az összeesküvésről, de még nem rendelkezett elegendő bizonyítékkal, Catilina ellen egyelőre szónoklataival támadt, amelyekbe művészetének legjavát beleadta. Ezek a beszédek nagy hatással voltak a plebs anyagilag stabilabb rétegére, a kereskedőkre, a műhely- és háztulajdonosokra, akik valamennyien vagyonukat féltették. A senatus rendkívüli teljhatalommal ruházta fel Cicerót. Ekkor a consul katonákat küldött szét mindenfelé, és nagy jutalmakat tűzött ki az összeesküvők feljelentőinek, szabadoknak és rabszolgáknak egyaránt. A plebs szervezeteinek (az úgynevezett collegiumoknak) nagy részét bezárták. Catilina kénytelen volt elhagyni Rómát; Etruriába sietett, ahol az összeesküvés egyik résztvevője, Manlius, már megkezdte a sereg toborzását.

Catilina Rómában maradt párthívei Lentulus és Cethegus vezetésével folytatták a felkelés előkészítését, de Cicero minden számításukat keresztülhúzta: elfogta Lentulusnak azt a levelét, amelyben az allobroxokat felkelésre szólítja fel, és ezen az alapon az összeesküvőkkel való azonnali leszámolást követelte. Senatusi határozat értelmében (amely ellen csak Caesar szólalt fel, aki talán szintén kapcsolatban állt Catilinával) Lentulust, Cethegust és az összeesküvők több vezetőjét bírósági tárgyalás nélkül kivégezték. Manlius és Catilina felkelőseregével a consuli hadsereg szállt szembe: az etruriai Pistoria város mellett lezajlott véres ütközetben Catilina hívei döntő vereséget szenvedtek, maga Catilina is elesett. Ezek után az allobroxok mozgalmát is elfojtották; Cicerót „a haza atyja" címmel tüntették ki.

A kortársaknak Catilinával szemben nyíltan ellenséges közlései nem adnak módot arra, hogy a nevéhez fűződő mozgalomról teljesen határozott véleményt formáljunk. Egy azonban nyilvánvaló: Catilina híveinek tarka sokaságát csak a senatori oligarchia ellen érzett gyűlölet fogta össze. A mozgalomnak nem volt szilárd társadalmi alapja. Catilina megkerülte a földkérdést és — eltérően például Cinnától — nem volt hajlandó szökevény rabszolgákat a táborába fogadni. A széthulló városi plebs már nem képviselt demokratikus erőt. És bár Cicerónak — a köztársaság megmentésének jelszavával — sikerült ugyan leszámolnia Catilináékkal, az események további menete mégis azt bizonyította, hogy a nobilitas köztársaságának társadalmi alapja nagyon összeszűkült, és hogy a reális hatalom a senatus kezéből a zsoldosseregre támaszkodó, tehetséges hadvezérek és az uralkodó osztályból kiemelkedő, becsvágyó politikusok kezébe ment át. A senatori, arisztokratikus köztársaság helyébe a császárság lépett.

AZ ELSŐ TRIUMVIRATUS

Pompeius 62 decemberében tért vissza Keletről. Káprázatos diadalmenet után bőkezűen megajándékozta katonáit és a hadsereget szélnek eresztette. Hogy azonban katonái előtt népszerűségét megőrizze, földhöz kellett őket juttatnia, ahhoz pedig, hogy Keleten szerzett tekintélyét megszilárdítsa, rá kellett bírnia a senatust ottani intézkedéseinek jóváhagyására. A senatus viszont, mivel mindenáron gyengíteni akarta az optimaták szemében veszedelmesnek látszó Pompeius befolyását, mind a két kérés elől elzárkózott. Caesar éppen ekkor tért vissza Hispaniából. Szándéka az volt, hogy a plebs körében szerzett népszerűségére támaszkodva 59-re consullá választatja ma-

gát. A kialakult helyzet módot adott a hadsereg, a lovagrend és a plebs közös fellépésére, mivel a nemrég lezajlott események óta mindannyiuknak oka volt arra, hogy ne helyeseljék az optimaták politikáját. E három erő összefogása öltött testet Pompeius, Crassus és Caesar egyezségében. Hármuk közül az adott pillanatban még egyikük sem ragadhatta magához az egyeduralmat. Szövetségüket később első *triumviratus*-nak nevezték el.

59-re Caesart választották consullá. A népgyűlés támogatásával több törvényt fogadtatott el: a lovagok érdekében egyharmadára csökkentették az adóbérletek fejében fizetendő összeget; Pompeius és a hadsereg kedvéért pedig jóváhagyták Pompeius keleti intézkedéseit; továbbá a campaniai ager publicus-ból 20 000 veteránt és sokgyermekes vagyontalan polgárt láttak el földdel. Caesar segítségével a következő évre Clodiust választották meg néptribunussá, aki arisztokrata származása ellenére az optimaták dühödt ellensége volt, s igen nagy népszerűségnek örvendett a plebs körében. A többi magistraturát a triumvirek szintén saját híveik számára biztosították. Caesart — consuli évének lejártával — öt esztendőre Gallia Cisalpina és Narbonensis provinciák élére állították helytartóként, ami csapatok toborzására jogosította fel.

A KELTA TÖRZSEK AZ I. E. I. SZÁZADBAN. CAESAR GALLIAI HADMŰVELETEINEK KEZDETEI

58 márciusában Caesar végzett a toborzással és a számára kijelölt provinciába érkezett. Galliában meglehetősen bonyolult helyzetet talált. Itt ebben az időben úgyszólván szünet nélkül folyt a háború a különféle törzsszövetségek között. Az egyik galliai törzs (az arvernusok törzse) nagy szövetséget hozott létre. Az aeduusok és sequanok, akik szintén több galliai törzset egyesítettek fennhatóságuk alatt, az egész Galliára kiterjedő hegemoniáért harcoltak. Az i. e. II—I. században azonban egyik törzsnek sem sikerült olyan erős szövetséget létrehoznia, amely valamennyi törzset egyesíthette volna. Ennek útjában állott legtöbbjük gazdasági fejlettségének alacsony színvonala, az egymás közt állandóan dúló egyenetlenkedés, és nem utolsósorban az, hogy Róma beavatkozott a galliai ügyekbe és a maga érdekében használta ki mind a törzsek közti, mind pedig az egyes törzseken belüli társadalmi harcot.

Nagy jelentőségűnek bizonyult az a körülmény, hogy a kelta helvétek még az i. e. I. század hetvenes éveinek vége felé elhagyták a Majna és a Rajna felső folyása közti területüket, és a mai Svájc nyugati felében telepedtek le. Ugyanakkor a Rajna felső folyása menti területet a germán suevek törzse foglalta el.

A suevek és helvétek helyváltoztatásainak nyomán súlyos bonyodalmak támadtak Gallia törzsei között. Az aeduusokkal harcoló sequanok és arvernusok Ariovistus suev fejedelemhez fordultak segítségért. Így egyesült erővel leverték az aeduusokat (i. e. 60 körül). A segítség fejében a sequanok a sueveknek engedték át területük egy részét, a suevek pedig egyre jobban szorongatták új szomszédaikat, a helvéteket. Erre a helvétek elhatározták, hogy áttelepednek a Garumna (Garonne) torkolatához. Ehhez azonban át kellett volna haladniuk a római provincia (Gallia Narbonensis) területén. A rómaiakat a 300 000 főnyi helvétség vándorlása nagy nyugtalansággal töltötte el.

Caesar mihelyt a provinciába érkezett, haladéktalanul megtette a szükséges lépéseket. A helvéteknek megtiltotta a római birtokokon való átvonulást. Így azoknak más útvonalat kellett választaniuk. De mikor már úton voltak a sequanok és az aeduusok területén át, az utóbbiak Caesarhoz folyamodtak segítségért. Caesar eleget tett a kérésnek: i. e. 58-ban súlyos csapást mért a helvétekre, és arra kényszerítette őket, hogy térjenek vissza régebbi lakóhelyükre.

Míg Caesar csapataival Galliában tartózkodott, Rómában a helyzet egyre feszültebb lett. Clodius a plebs támogatásával több olyan törvényt hozatott, amely tovább növelte Caesar népszerűségét: ingyen gabonához juttatott 320 000 római polgárt, engedélyezte a Cicero által feloszlatott collegiumok működését, Cicerónak száműzetésbe kellett vonulnia Catilina embereinek törvénytelen kivégzése miatt stb. Clodius befolyása tribunusi évének elteltével sem csökkent. A városi lakosság alsó rétegeiből és külön e célra vásárolt rabszolgákból fegyveres osztagokat szervezett, amelyek rettegésben tartották az optimatákat. Erre az optimaták ugyanehhez a módszerhez folyamodtak. Híveik — Milo, Sestius és mások — szintén gladiatorokat béreltek fel, és kézműveseket fegyvereztek fel, hogy szembeszállhassanak Clodius osztagaival.

Gallus
I. e. I. századi bronzszobrocska

Clodius, akárcsak Caesar, akinek ügynöke volt, igyekezett kihasználni az elszegényedett plebs körében gyorsan növekvő elégedetlenséget, hogy bomlassza és gyengítse az optimatákat. Valójában a plebsnek ekkor már nem volt semmiféle pozitív programja. A szabad szegények és rabszolgák azzal, hogy Clodius és Milo fegyveres összetűzéseiben részt vettek, csak az arisztokrácia és a gazdagok hatalma elleni lángoló gyűlöletüket vezették le. Rómában egyre fokozódó anarchia tombolt. Voltak évek, amikor az utcai összetűzések és a szavazatok teljesen nyílt megvásárlása miatt még a tisztviselőket sem lehetett megválasztani.

GALLIA MEGHÓDÍTÁSA

Ilyen körülmények között került sor a triumvirek találkozására Lucca városában (i. e. 56-ban). A találkozást rendkívül impozáns külsőségek között rendezték meg. Igen sok senator és magistratus érkezett Luccába. A triumviratus voltaképpen — hallgatólagosan — római kormánnyá változott. A triumvirek újabb egyezséget kötöttek, amely szerint a következő év consulságát Crassus és Pompeius kapja meg, majd Pompeius Hispaniát és Africát fogja kormányozni (mégpedig legatusai útján, míg ő maga Rómában marad), Crassus pedig mint a keleti erők főparancsnoka a parthusok ellen indul. Caesar galliai teljhatalmát további öt esztendővel meghosszabbították.

Caesar itteni sikerei, amelyeket jelentéseiben (Commentarii) még hatásosabban kiszínezett, kortársait bámulatra indították. Ezeket a teljesítményeket nemcsak Caesar rendkívüli katonai és diplomáciai tehetségével kell magyaráznunk, hanem főleg a galliai arisztokrácia állásfoglalásával: azzal, hogy a népi megmozdulásoktól való félelmében kiszolgáltatta hazáját a

rómaiaknak. Caesar a helvétek legyőzése után, mintha a galliai törzsek kérésének tenne eleget, valójában csak a törzsi arisztokráciára támaszkodva, azt követelte, hogy Ariovistus hagyja el az országot. Követelésének visszautasítása után hadat üzent a germánoknak és a Rajna jobb partjára szorította őket. A következő években — a szívós ellenállás dacára — sorra meghódította az északnyugati kelta és germán törzseket (belgákat, nerviusokat, tenctereket stb.). Gallia római provincia lett, amelynek minden évben 40 millió denarius adót kellett fizetnie. Ezenkívül Caesar a hadjárat folyamán óriási zsákmányt szerzett; egyes (kétségtelenül túlzott) adatok szerint csupán a zsákmányolt rabszolgák száma meghaladta az egymilliót.

Caesar a Galliában összerabolt kincseket a szükségesnek vélt emberek tömeges megvesztegetésére fordította. A meggazdagodásra vágyó arisztokrata fiatalság özönlött Caesar táborába. Katonáinak a zsoldját is majdnem a kétszeresére emelte. Hírnevét gyorsan öregbítette. Különösen nagy visszhangot keltettek a Rómában addig ismeretlen Britannia és a Rajnán túli vidékek ellen intézett hadjáratok, bár éppen ezek a vállalkozások vajmi kevés eredménnyel jártak. A háború első öt éve alatt Gallia valójában még korántsem hódolt be. Már Caesar britanniai távolléte idején felkelés robbant ki, amely a rómaiaknak sok veszteségükbe került, de amelyet — a gallok szervezetlensége folytán — könnyűszerrel el lehetett fojtani. A gall nép ellenállásának az ereje azonban még ezután sem tört meg.

A TRIUMVIRATUS FELBOMLÁSA. A NAGY GALLIAI FELKELÉS

A triumviratus az ötvenes évek vége felé széthullott. 53-ban a parthusok ellen Carrhaenál vívott ütközetben Crassus elesett. A következő, 52. évben Milo osztagával történt összecsapás alkalmával Clodiust is meggyilkolták. Ez az esemény felkelésre késztette a népet: a rabszolgákkal együtt megtámadták az optimatákat, lerombolták házaikat, pusztították a vagyonukat. Az arisztokrácia, melynek soraiban újból fontos szerepet játszott a száműzetésből hazatért Cicero, kénytelen volt szövetségre lépni Pompeiusszal, akit aggasztott Caesar megerősödése. Pompeius, akit a köztársaság történetében elsőnek választottak meg „társ nélküli consullá" (vagyis valójában diktátori teljhatalommal ruháztak fel), Rómába rendelte csapatait és hozzálátott, hogy lépéseket tegyen Caesar hívei ellen.

Gall pénz Vercingetorix ábrázolásával
I. e. I. század

A gall hazafiak ebben a feszült helyzetben fegyvert fogtak. A felkelés élére Vercingetorix, az arvernus törzs népi pártjának a vezére állott. A római politikával való elégedetlenség és az a törekvés, hogy az idegen hódítókat kiűzzék az országból, a galliai társadalomnak majdnem valamennyi rétegét egyesítette. Caesar Gergovia városa mellett komoly vereséget szenvedett, és ezután egész Gallia Vercingetorix-hoz csatlakozott. Már úgy látszott, hogy vége a római uralomnak, de a belső viszályok meggyengítették a felkelőket. A gallok hosszú időn át, szívósan harcoltak a rómaiakkal. Caesarnak azonban végül is sikerült Vercingetorix-t Alesia várába beszorítani; itt szétverte és megadásra kényszerítette a Vercingetorix felmentésére érkezett gall sereget. Vercingetorix-t fogolyként bilincsbe verve hurcolták Róma-

ba, majd kivégezték. A felkelőkkel kegyetlenül leszámoltak. Gallia e súlyos vérveszteség után képtelen volt a további szervezett ellenállásra. Ugyanakkor Caesar mindjobban magához édesgette a galliai arisztokráciát; a seregében szolgálatot teljesítőket jutalmazásként római polgárjoggal tüntette ki, hatalmas birtokokkal ajándékozta meg őket, és híveit városi magistratusokká választatta.

Gallia meghódítása erős hadsereget, rengeteg pénzt és kimeríthetetlen emberanyag-forrást biztosított Caesar részére, amennyiben a gallokat nemcsak a segédcsapatokba osztotta be, hanem a legiókba is. Gallia elfoglalása ugyanúgy gyarapította a Római Birodalom területét, mint Pompeius hódításai: az új keleti tartományok. Az új területeken a fejlett római rabszolgatartó viszonyok hatására gyorsan megszilárdult a rabszolgatartó termelési mód. Ez — azzal együtt, hogy Keletről, Galliából és Britanniából százezerszámra özönlött a sok rabszolga — új lökést adott az egész rabszolgatartó rendszer fejlődésének.

Caesar a galliai felkelés leverése után minden figyelmét arra összpontosította, hogy Rómában megszilárdítsa politikai helyzetét. Az volt a szándéka, hogy jelölteti magát a 49. évi consulválasztáson és szembeszáll Pompeiusszal és az optimatákkal.

3. CAESAR DIKTATÚRÁJA

POMPEIUS ÉS CAESAR HARCA A HATALOMÉRT

Pompeius mint valóságos diktátor olyan törvényt hozatott, amely lehetetlenné tette Caesar számára, hogy katonáinak elbocsátása előtt pályázzék a consulságra. Ez végleg szakításra vezetett közöttük. Pompeius az optimaták sürgetésére csapatokat kezdett toborozni. A néptribunusok (Curio és Antonius), akiket Caesar melletti kiállásukért elűztek a senatusból, Caesarhoz menekültek s így a nép választottjainak védelme tetszetős ürügyül szolgált a háború megkezdésére. 49. január 10-én Caesar átkelt a Galliát Itáliától elválasztó Rubico-folyón és elfoglalta Ariminum városát. A polgárháború megkezdődött.

Az erőviszonyokat világosan jellemezte Cicero rokonaihoz és barátaihoz írott leveleiben. Megfigyelései szerint Caesar mellett foglaltak állást a lovagok, az arisztokrácia egy része, Róma és az itáliai városok népe, főleg pedig a Pompeiusénál sokkal erősebb hadsereg, amelynek katonáit ezer szál fűzte Itália városaihoz. A parasztság és a városi középrétegek bármelyik félhez hajlandók voltak csatlakozni, amelyik békét hoz nekik, és biztosítja vagyonuk sérthetetlenségét. De még ezek is inkább Caesar felé hajlottak, mivel szívesen vették volna az oligarchia és a gazdagok hatalmának megtörését. A plebs és mindazok, akik annak idején Catilinát és Clodiust követték, arra számítottak, hogy Caesar el fogja törölni az adóskötelezettségeket. A katonák gazdag zsákmányra és földre áhítoztak. Pompeiust ezzel szemben csupán az uralkodó senatori arisztokrácia és az itáliai nagybirtokosság támogatta.

Pompeius hadseregszervezése vontatottan haladt, a besorozott újoncok is elszökdöstek. Pompeius képtelen volt útját állni az Itálián végigszáguldó Caesarnak. Végül is átkelt Épeirosba és Makedoniába, hogy erőt gyűjtsön a háború folytatásához. Caesar, most már mint Itália ura, a földbirtokosokat és a vagyonos polgárokat azzal nyerte meg, hogy nem proskribáltatott senkit — sokan ettől féltek —, sőt nyíltan elítélte Sulla rémuralmi rendszerét és a „kegyességet" *(clementia)* választotta jelszavául. Pompeiusról viszont az a hír járta, hogy keleten toborzott hajóhadával ostromzár alá akarja venni Itáliát, hogy aztán majd a „barbár" királyok csapatainak vesse oda prédául.

Caesar csak itáliai helyzetének megszilárdítása után kezdte meg a Pompeius elleni hadműveleteket a provinciákért, melyeknek lakossága a harcnak többé-kevésbé aktív részese lett. Pompeius

elsősorban a Rómától függő királyokba és a törzsi arisztokráciába vetette reményét. A keleti uralkodók és a thrakiai király segédcsapatokat és hajókat küldtek neki. A háború legelején Pompeius szövetséget kötött Iubával, Numidia királyával is, akit „a római nép barátja és szövetségese" címével tüntetett ki. Dalmatia és Illyricum törzsi arisztokráciája, amely kegyetlenül kiszipolyozta a parasztokat, és állandóan ellenségeskedett a tengerparti kereskedővárosokkal, tényleges segítséget nyújtott Pompeiusnak és párthíveinek. Számos híve volt Pompeiusnak a keltibér arisztokrácia köreiben is, amelyet még a Sertorius elleni háború idején ügyesen megnyert magának. Támogatták továbbá a provinciák kiváltságos nagyvárosainak gazdag földbirtokosai is.

A provinciákban Caesar mellé elsősorban a galliai arisztokrácia állott, amely emberekkel és élelmiszerrel támogatta. Segítették azután az illyricumi és dalmatiai kereskedővárosok, valamint Hispaniának és Africának akkor fejlődésnek indult városai, továbbá mindazok, akik a régebbi városokban ellenséges szemmel néztek az ottani oligarchiára és a demokratikus „pártokhoz" húztak. Caesarnak voltak hívei a keleti provinciákban is, amelyeket Pompeius a maga szilárd támaszainak vélt. A „pompeianusok" és „caesarianusok" harca a tartományok városaiban a jelek szerint igen heves lehetett. Pompeius hívei kíméletlen megtorlásokat alkalmaztak Caesar embereivel szemben — a vagyonelkobzástól egészen a halálbüntetésig. Ez a harc katonai szempontból gyengítette Pompeius táborát, mivel nem egy esetben előfordult, hogy a legióknak és a segédcsapatoknak a helyszínen toborzott katonái nem értettek egyet Pompeius híveinek szülőhelyükön tapasztalt eljárásával, és tömegesen álltak át Caesar táborába.

Caesar, még mielőtt Pompeius után ment volna keletre, előbb a hátát biztosította nyugaton. Megtisztította Pompeius híveitől Hispaniát, ahol hét legiónyi erejük volt összpontosítva. Caesarnak sikerült a maga oldalára állítania azokat a törzseket és városokat, amelyekben a bennszülött arisztokráciával ellenséges párt erős volt. Az ilerdai győzelem után, amely a Hispania fölötti uralmat biztosította, Caesar elengedte a Pompeiusék által kirótt hadisarcot, és visszaadta azokat a földeket, amelyeket az arisztokrata párt ellenfeleitől elkoboztak; Gades városának lakosait római polgárjoggal ajándékozta meg, Tarraco városát pedig valószínűleg colonia rangjára emelte.

Közben Pompeius erős hajóhadat és 9 legióból és segédcsapatokból álló hadsereget szervezett. Az utóbbiakat a keleti provinciák és vazallus királyságok bocsátották rendelkezésére. De a hátországra nem számíthatott. A lakosság az elviselhetetlen hadisarcok terhétől szenvedett. A Pompeius környezetében nyüzsgő optimaták kaptak az alkalmon, hogy az uzsora-kamatlábat még tovább emeljék. Gazdag városokban, például Pergamonban szabad rablást engedélyeztek a katonaságnak. Mindez csak a Caesar-pártot erősítette. Amikor Caesar Épeirosban partraszállt, a görögök és Épeiros, Makedonia, Aitólia és Thesszália sok városának római polgárai követeket küldtek hozzá, és befogadták a helyőrségül rendelt csapatokat. Az első ütközetben (Dyrrhachion mellett) Caesar vereséget szenvedett ugyan, de Pompeius ezt nem tudta kihasználni. Egyre több görög és keleti katona hagyta ott seregét. A döntő csatában, amely i. e. 48-ban a thesszáliai Pharsalos városa mellett zajlott le, Pompeius legfőbb reménysége, a segédcsapatok lovassága futamodott meg elsőnek, és ez Pompeius vereségét jelentette. A pharsalosi csata után nemcsak Pompeius seregének nagyobb része állt át Caesar oldalára, hanem igen sok optimata — köztük Cicero — is. Ezek reménytelennek látták a további küzdelmet, és megnyugtatólag hatott rájuk az, hogy Caesar nem rendelt el proskripciókat.

Pompeius Egyiptomba hajózott, de ott XII. Ptolemaiosnak, a kiskorú egyiptomi királynak udvari emberei, akik tartottak a közelgő Caesartól, meggyilkolták. Caesar Egyiptomban a Ptolemaios híveivel folytatott kockázatos és nehéz háború befejeztével a király nővérét, Kleopatrát ültette a trónra. Innen Kisázsiába vonult, ahol könnyűszerrel leverte Pharnakést, Mithridatés fiát, aki a polgárháborút arra akarta felhasználni, hogy visszaszerezze apja birtokait. Erről a győzelméről küldte Caesar ismert, három szóból álló jelentését a senatusnak: „Veni, vidi, vici"

A RÓMAI ÁLLAM
CAESAR IDEJÉBEN
Caesar hódításai
A római állam i.e. 44-ben
Caesar galliai és britanniai hadjáratai
52 A jelentősebb ütközetek helye és éve
Ostromolt városok
BRITANNIA
BRITEK
Londinium
GERMANOK
SZARMATÁK
SZLÁV TÖRZSEK
VENEDÁK
SUEVUSOK
HERMUNDUROK
MARCOMANNUSOK
QUADUSOK
RHAETUSOK
ALPESI TÖRZSEK
DÁKOK
GETÁK
BASTARNÁK
JAZYGOK
ROXOLÁNOK
ALÁNOK
BOSPOROSI KIRÁLYSÁG
PONTUS EUXINUS (FEKETE-TENGER)
BELGÁK
GALLIA TRANSALPINA
GALLIA NARBONENSIS
GALLIA CISALPINA
HISPANIA
ITALIA
ILLYRICUM
THRACIA
BITHYNIA
PONTUS
ARMENIA
CAPPADOCIA
GALATIA
LYCAONIA
CILICIA
ASIA
SYRIA
JUDAEA
AEGYPTUS
PTOLEMAEUSOK BIRODALMA
AFRICA
NUMIDIA
MAURETANIA
FÖLDKÖZI-TENGER
ADRIAI-TENGER
TIRRÉN-TENGER
JÓN-TENGER
ÉGEI-TENGER
CORSICA
SARDINIA
SICILIA
BALEARES
CRETA
CYPRUS
Rhenus
Danuvius
Ister
Sequana
Liger
Rhodanus
Tiberis
Hiberus
Tagus
Durius
Anas
Baetis
Tyras
Borysthenes
Tanais
Halys
Euphrates
Tigris
Lutetia
Alesia
Bibracte
Avaricum
Gergovia
Genava
Tolosa
Narbo
Massilia
Aquae Sextiae
Numantia
Ilerda
Tarraco
Saguntum
Toletum
Nova Carthago
Munda
Gades
Portus Hannibalis
Tingis
Rusaddir
Thymiaterium
Vercellae
Mutina
Genua
Aquileia
Ariminum
Ancona
Perusia
Corfinium
Roma
Ostia
Bovianum
Capua
Neapolis
Cannae
Brundisium
Tarentum
Croton
Rhegium
Messana
Panormus
Lilybaeum
Syracusae
Carales
Salonae
Dyrrhachium
Pella
Pydna
Buthrotum
Pharsalus
Orchomenus
Dyme
Corinthus
Athen
Spárta
Philippi
Byzantium
Nicomedia
Heraclea
Sinope
Ancyra
Lampsacus
Pergamum
Smyrna
Magnesia
Ephesus
Rhodus
Trapezus
Phasis
Dioscurias
Pityus
Tomi
Tyras
Olbia
Chersonesus
Neapolis
Theodosia
Panticapaeum
Tanais
Carrhae
Antiochia
Apamea
Seleucia
Palmyra
Damascus
Sidon
Tyrus
Ascalon
Hierosolyma (Jeruzsálem)
Petra
Alexandria
Memphis
Hermupolis
Coptus
Cyrene
Leptis Magna
Hippo Regius
Utica
Karthago
Zama
Thapsus
Cirta
MELITA-SZ.
CORCYRA-SZ.
EUBOEA-SZ.
Londinium
Itius portus
Aduatuca
Bibracte
Lutetia
Cenabum
Agedincum
Alesia
Avaricum
Vesontio
Lemonum
Gergovia
Uxellodunum
Burdigala
Genava
Vienna
Tamesis
Garumna

(Jöttem, láttam, győztem). A kisázsiai provinciákban Caesar egyharmadára csökkentette az adókat, és a vazullus királyságok élén a maga embereit hagyta.

A Pompeius-pártiak utolsó bástyája Afrika volt, ahol szövetséget kötöttek Iuba numidiai királlyal és megnyerték az ottani nagybirtokosok, valamint a legvagyonosabb városi polgárok támogatását. Helyzetük azonban itt sem volt szilárd. A hadseregükbe kényszerített parasztok elszökdöstek. Amikor Caesar a kisázsiai ügyek elintézése után Afrikába érkezett, sok város átpártolt hozzá, az ugyancsak vele kapcsolatot kereső gaetulusok fellázadtak Iuba ellen, akinek uralmát addig is súlyos tehernek érezték. A Pompeius-párt seregében a katonák szökése olyan méreteket öltött, hogy a vezérek kénytelenek voltak rabszolgákat mozgósítani. A Thapsus melletti csatában (46-ban) Pompeius pártja végleg vereséget szenvedett; Iuba öngyilkos lett, Numidiából római provincia lett. A városi felső rétegnek arra a részére, amely a pompeianusokat támogatta, Caesar súlyos hadisarcot rótt ki.

A négy esztendeig húzódó polgárháború befejezéseképpen még el kellett fojtani azt a felkelést, amelyet Hispaniában Pompeius fiai: Gnaeus és Sextus szerveztek. A felkelést támogatta azonban a bennszülött lakosság egy része is, amely Cassius Longinusnak, Caesar legatusának a kormányzásától épp annyit szenvedett, mint a korábbi helytartóktól. A Pompeius-pártiakat Caesar Mundánál (45-ben) leverte. Gnaeus Pompeius elesett, Sextus pedig ideiglenesen felhagyott a harccal, apránként azonban gyűjtötte az elégedetleneket, és zászlói alá fogadta a szökevény rabszolgákat.

CAESAR POLITIKÁJA

A mundai csata után Caesar egyeduralkodó lett az államban. Időbeli korlátozás nélkül nevezték ki diktátornak, s ráruházták az életfogytiglan tartó tribunusi hatalmat és „az erkölcsök fölötti felügyeletet", vagyis a censorságot. Caesar valósággal lábbal tiporta a köztársasági hagyományokat. A legfontosabb magistraturákat, amelyek hatalmát korlátlanná tették, mind a maga kezében összpontosította. Ezenkívül egész sor megtisztelő kiváltságot és címet nyert el, többek között joga volt az „Imperator" címet nevéhez függeszteni (ez is a hadsereghez fűződő örökös kapcsolatait volt hivatva hangsúlyozni); ugyanígy „a haza atyja" címet, amely viszont a polgárok szemében tette személyét szentté; állandóan viselhette a triumphatori díszruhát, amely Juppiterhez tette hasonlóvá és — akárcsak a „pontifex maximus" méltósága — hatalmának vallásos színezetet adott.

Caesar politikájában nehéz felfedezni világos, következetes politikai vonalat. „Caesar nem tudja, hova vezet bennünket — írta Cicero. — Mi az ő szolgái vagyunk, ő pedig a körülményeké." Ezek a „körülmények" azonban kedveztek annak, hogy Caesar megvalósíthassa fő célját: Rómát monarchiává alakíthassa. Suetonius tanúsága szerint Caesar egyszer kijelentette: „A res publica — üres szó, tartalom és ragyogás nélkül. Sulla kezdő volt a politikában, mert oly hamar lemondott a diktatúráról."

A katonai diktatúra megvalósításáért folytatott küzdelem minden addigi tapasztalata mintegy sugalmazta Caesarnak a teendők meghatározott menetét: a katonaságra támaszkodó hatalom összpontosítását, a provinciák kincseinek ésszerűbb felhasználását, a senatori oligarchia ellensúlyozására egy széles tömb létrehozását a Római Birodalom különféle részeinek rabszolgatartóiból.

Caesar ezt a célt követte, amikor intézményesítette az egyenes adók közvetlen állami behajtását és a bérleti rendszert csak a közvetett adók behajtására tartotta fent. Új, hatásos törvényt hozott a helytartók és közegeik visszaéléseinek megfékezésére. Most lett reális tény a provinciák tömeges gyarmatosítása, amelyet még annak idején Gaius Gracchus tervezett: Caesar 80 000 veteránt, felszabadított rabszolgát és szegény polgárt juttatott otthonhoz a provinciák telepesvárosaiban, amelyek egyben a római hatalomnak is szilárd támaszai lettek. A tartományi lakosság felső rétegeit Caesar azzal nyerte meg, hogy bőkezűen osztogatta a római és a latin polgárjogot:

nemcsak egyes híveinek adott, hanem egész provinciák (Sicilia, Hispania, Gallia Narbonensis) lakosságának is. A provinciális, valamint az itáliai coloniákban és municipiumokban különféle kiváltságok adományozásával igyekezett biztosítani a vezető helyet a helybeli rabszolgatartóknak és katonáinak. Ezek bekerültek a városi tanácsokba, amelyek a helytartótól bizonyos mértékben függetlenül irányították a város gazdasági életét. Egyes kisázsiai és görögországi városok autonómiát kaptak.

Hatalmának megszilárdítása után Caesar a senatust saját embereivel: katonai parancsnokaival, italikusokkal, sőt provinciálisokkal töltötte fel úgy, hogy a senatorok száma 900-ra emelkedett. Szaporította a magistraturák számát is, amelyeket szintén a maga emberei közt osztott szét. Mivel pedig az a reális erő, amelyre támaszkodhatott, továbbra is a hadsereg maradt, káprázatos fényűzéssel megünnepelt diadalmenetei alkalmával nemcsak pénzzel ajándékozta meg bőkezűen katonáit, hanem rendszerint földhöz is juttatta őket. Ezt annál inkább meg kellett tennie, mivel már a polgárháború alatt helyenként nyílt zendülésbe csapó lázongás ütötte fel a fejét a katonák közt, akik elbocsátásukat és foldet követeltek.

De Caesarnak erős katonai monarchia megteremtésére irányuló politikája nem volt mindenben következetes. A senatust megfosztotta ugyan a reális politikai hatalomtól, de mivel a proskripciókról lemondott, nem ásta alá a főképp nagybirtokosokból álló senatus gazdasági hatalmát. Majdnem minden tekintélyes Pompeius-pártinak megbocsátott, sőt közülük sokat magas tisztségekbe emelt. A senatorok forma szerint elismerték ugyan a mindenható diktátor hatalmát és szolgai módon megalázkodtak előtte, de politikai szerepük korlátozásába mégsem törődtek bele és Caesar monarchikus törekvéseivel sem tudtak megbékélni. A parthusok elleni hadjárat, amelyre Caesar készülődött, és amely siker esetén még jobban megszilárdította volna hatalmát, azt a félelmet keltette ezekben a körökben, hogy Caesar előbb-utóbb királlyá kiáltatja ki magát.

Ugyanakkor sokan szembefordultak vele a saját pártján belül is. Caesar, aki hosszú éveken keresztül popularis-vezérként szerepelt és a nép segítségével egyengette magának a hatalomhoz vezető utat, egyre kevesebb figyelmet fordított a plebs érdekeire. A plebejusok hiába reménykedtek az adósságok általános eltörlésében. Caesar csak részintézkedéseket hozott, melyeknek eredményeképpen az adósságok $^1/_4$-ükre csökkentek. Rómában kétszer is (48-ban és 47-ben) plebejusfelkelések lángoltak fel, amelyeket azonban Antonius, Caesar megbízásából Itália kormányzója, kegyetlenül elfojtott. Caesar Itáliába való visszaérkezésekor feloszlatta a Clodius idején visszaállított népi collegiumokat. 120 000-re csökkentette az ingyengabonában részesíthető polgárok számát. A katonák földhöz juttatása vontatottabban ment, mint ahogy az érdekeltek szerették volna. Végül Caesar nagylelkűsége, amellyel a közkegyelemben részesített optimaták iránt viseltetett, nem tetszett azoknak, akik azt várták, hogy egyszer s mindenkorra végezni fog a senatori oligarchiával. Caesar tehát a legkülönfélébb rendeket, csoportokat és pártokat igyekezett összefogni, ugyanakkor azonban nem elégítette ki azokat a rétegeket, amelyeknek képviselői győzelemhez segítették, úgyhogy végül is elvesztette társadalmi bázisát. Összeesküvést szerveztek ellene, amelyben a régi arisztokrácia képviselőin kívül egyes Caesar-pártiak is résztvettek. Az összeesküvés irányítói olyan optimaták voltak, akik a háború során álltak át Caesar táborába: Cassius és Brutus. A 44. március 15-én tartott senatusi ülésen Caesart az összeesküvők meggyilkolták.

AZ OPTIMATÁK ÉS A CAESARIANUSOK

Caesar halála nemcsak híveinek táborában, hanem ellenségei között is nagy zavart idézett elő. A senatus egy része Brutust és Cassiust „zsarnokölőknek" és „felszabadítóknak" próbálta feltüntetni, de ez a kísérlet a plebs és a veteránok ellenállásába ütközött. A plebs köreiben még éltek Caesar hajdani népszerűségének maradványai, a kiszolgált katonák pedig a földosztás reményében jöttek Rómába. Caesar temetése alkalmából elemi erővel lángolt fel a plebs és a rabszolgák mozgalma: Caesart isteneknek kijáró tiszteletadással búcsúztatták, és az optimaták lemészárlásával akartak bosszút állni érte. Brutus és Cassius kénytelen volt elrejtőzni. Lepidus lovassági parancsnok csapatokat vezényelt Rómába. De az adott körülmények között egyik fél sem kerekedhetett a másik fölé, s így a mérsékeltebb Caesar-pártiak jónak látták a kiegyezést a senatusi párt híveivel.

Antonius, az akkori consul, összehívta a senatust. Beszédében azt fejtegette, hogy ha Caesart zsarnoknak nyilvánítanák, akkor minden intézkedését hatálytalanítani kellene. Ez azonban nemcsak azokat a városokat, vazallus uralkodókat, telepeseket és kiszolgált katonákat háborítaná fel, akik Caesartól bizonyos kiváltságokat kaptak, hanem a senatorok nagy részének is ártana, akik között Caesar a parthusok elleni hadjárat előkészületei során öt évre előre kiosztotta a különféle tisztségeket. Antonius érvei hatottak a senatorokra. Cicero javaslatára kompromisszumos megoldást fogadtak el: Caesart nem nyilvánították zsarnoknak, de gyilkosait sem büntették meg. Antonius, miután így kiegyezett a senatusszal, irgalmatlanul elfojtotta a plebs lázongását, a mozgalomban részt vett rabszolgákat pedig kivégeztette.

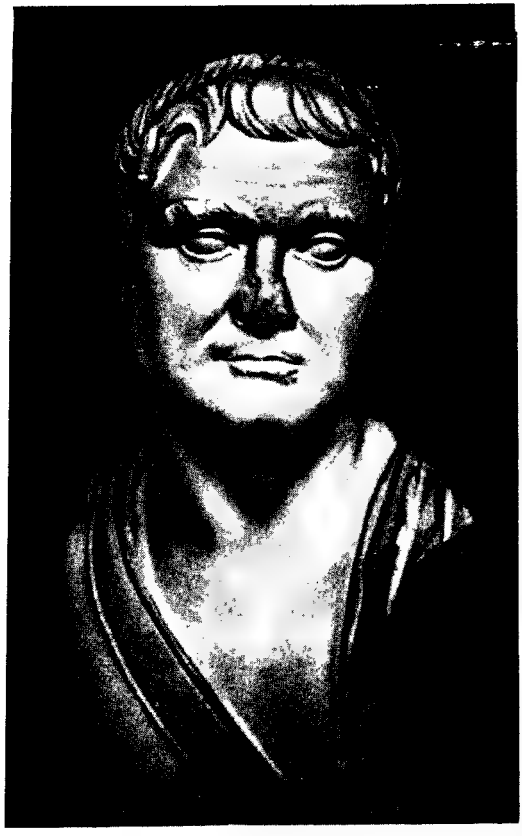

Marcus Antonius
I. e. I. századi márványportré

De a Caesar-pártiaknak és politikai ellenfeleiknek ez az összefogása nem tartott sokáig. Antonius megszerezte Caesar irományait, és az állítólag azok között talált rendelkezésekre hivatkozva a maga embereit vitte be a senatusba, a függő helyzetben levő uralkodókat pedig kiváltságokkal ajándékozta meg. Ezenkívül 6000 válogatott legionariusból álló testőrséget szervezett. A köztársaságpártiak meg is gyanúsították, hogy diktátorságra tör, és meg voltak róla győződve, hogy előbb-utóbb meg kell küzdeniök vele. Másrészt a Caesar-pártiak, a plebs és a veteránok közül is sokan szembefordultak Antoniusszal, amiért kiegyezett Caesar gyilkosaival, és amiért ténylegesen beszüntette a kiszolgált katonák földhöz juttatását. Új vezért kerestek tehát maguknak, aki majd szívén viseli érdekeiket.

Ezt a vezért a meggyilkolt diktátor tizenkilenc éves unokaöccsének, Octaviusnak a személyében találták meg, akit Caesar végrendeletben fiává fogadott és örökösévé nevezett ki. Octavius éppen Illyricumban volt tanulmányúton, amikor eljutott hozzá Caesar meggyilkolásának híre. A környezetében levő Caesar-párti katonai parancsnokok rábeszélésére úgy határozott, hogy Rómába

utazik, és átveszi az örökséget. Amikor a fiatal Octavius — aki ekkor felvette a Gaius Iulius Caesar Octavianus nevet — Itáliába érkezett, mindenhonnan özönlöttek hozzá a katonák és a veteránok. A római plebs abban reménykedett, hogy Octavianus teljesíti Caesar végakaratát, aki a plebs minden tagjának 300—300 sestertiust ígért. A diktátor kincstárát azonban Antonius kaparintotta meg és egyre halogatta a pénzosztást. Octavianust is hűvösen fogadta, örökbefogadó apja vagyonának a kiadását pedig kereken megtagadta. A Caesar-név révén nagy erőt képviselő Octavianus megjelenése még jobban elmélyítette a hasadást a Caesar-pártiak között. Egy részük (akik az itáliai városok földbirtokosaiból kerültek ki) a földjét féltette, és ki akart egyezni a köztársaságiakkal. A veteránok viszont, akik vagy még nem kaptak földet, vagy attól tartottak, hogy az optimaták győzelme esetén elvesztik kapott földjüket, azt követelték, hogy Antonius és Octavianus béküljön ki egymással, és álljon bosszút Caesar haláláért.

A helyzetet még bonyolította Antonius és Octavianus személyes vetélkedése. Az Octavianusnál kétszer idősebb Antonius tapasztalt és tehetséges hadvezér volt, de annál rosszabb politikus. Octavianus nem rendelkezett olyan sokféle képességgel, mint Caesar; a hadügy terén nem volt tapasztalata, sem személyes bátorsága, amivel a katonákra vonzóerőt tudott volna gyakorolni, viszont körültekintő volt és jól ki tudta választani és felhasználni tehetséges munkatársait; mint Caesar fogadott fia, helyzetének minden előnyét ki tudta aknázni, és fiatal kora ellenére csakhamar olyan tehetségesnek bizonyult a politikai cselszövések művészetében, hogy még Ciceróval szemben is megállta helyét.

Cicero, aki ismét az optimaták élére állott, elhatározta, hogy az óvatosabb Brutus ellenkezését is figyelmen kívül hagyva Octavianust a senatus oldalára állítja, és úgy használja fel Antonius ellen, akit a köztársaság legfőbb ellenségének tartott. Ezt a szövetséget annál inkább szükségesnek vélte, mivel a senatusnak nem volt hadserege, Antonius pedig Gallia helytartóságára pályázott; ezt a tartományt viszont — mint Caesar példája mutatta — igen jól fel lehetett használni Itália ellen.

Octavianus készségesen belement az optimatákkal való szövetségbe. Lépését a veteránok előtt Antonius ellenségeskedésével igazolta és megesküdött, hogy mihelyt egyszer félreállítja Antoniust, ledobja az álarcot, és kegyetlen bosszút áll apjáért. Végigjárta Caesar coloniáit, és bőkezűen osztogatta a senatustól kapott pénzt, és sikerült is hadsereget toboroznia, míg Antonius igen sok katonáját eltaszította magától a zsold visszatartásával és az engedetlenkedő legionariusok elleni kegyetlen megtorló intézkedéseivel. Cicero lángra lobbantotta a szenvedélyeket Antonius ellen tartott beszédeivel, amelyekben ellenfelét és annak híveit megbélyegezte; például olyanokat állított, hogy ha egyszer Antonius hatalomra jut, a katonaság kedvéért kirabolja a „legjobbakat" (optimatákat). Octavianust ezzel szemben „isteni ifjúként", „kiválasztottként" magasztalta, akit Juppiter a köztársaság megoltalmazására küldött.

Az Octavianusszal kötött szövetség révén felbátorodott optimaták a keleti tartományokat Brutusnak és Cassiusnak adták át, akik sikeres harcot kezdtek az ottani caesarianus kormányzók ellen. Octavianus, akit a senatus rendkívüli teljhatalommal ruházott fel, közben Antonius ellen vonult, miután ez megkaparintotta Gallia Cisalpinát. Mutina mellett Antonius vereséget szenvedett, úgyhogy Gallia Narbonensisbe kellett visszavonulnia. Egyesült Lepidus ott állomásozó csapataival, aki mint lovassági parancsnok és pontifex maximus igen fontos szerepet játszott. De csatlakoztak hozzájuk más tekintélyes Caesar-pártiak, a nyugati provinciák csapatainak parancsnokai is.

A MÁSODIK TRIUMVIRATUS

Octavianus katonái állhatatosan követelték főparancsnokuk kibékülését Antoniusszal. A senatus a mutinai győzelem után túlbecsülve saját erejét, lekicsinylőleg bánt Octavianusszal, mire Octavianus kapott az ürügyön, és szakított volt szövetségeseivel. 43 októberében Antonius, Octa-

vianus és Lepidus — csapataik kíséretével — találkozóra ültek össze az észak-itáliai Bononia közelében; egyezségüket „második triumviratus" néven tartják számon. A tárgyaló felek a következő öt év tartamára kisajátították maguknak a legfőbb állami hatalmat, mégpedig azon a címen, hogy gondoskodnak az állami rend fenntartásáról *(triumviri rei publicae constituendae)*. Felosztották egymás közt a nyugati provinciákat, és elhatározták, hogy azonnal hadat indítanak Brutus és Cassius ellen. Rendkívüli teljhatalmukat csapataik egy részének Rómába való bevonulása után törvénybe is foglalták, amelyet Titius néptribunus terjesztett a népgyűlés elé. Ez a törvény, amelyet a szokástól eltérően előzetesen nem tettek közzé, a szavazás után közvetlenül életbe is lépett.

A triumvirek következő lépése a proskripciók kihirdetése volt, amitől egyesek már több mint tíz esztendeje annyira féltek, és amit mások annyira vártak. A proskripciós listákra felvették Caesar gyilkosainak a nevét, a triumvirek személyes ellenségeit — köztük első helyen Cicerót — és több gazdag polgárt, akiknek a vagyona kellett a háborús kiadások fedezésére. A proskribáltak elrejtéséért halál, kiadásukért jutalom járt. Ha egy rabszolga feljelentette a listán szereplő urát, a 40 000 sestertiuson felül még fel is szabadították. Ezenkívül 18 itáliai város határát is a katonák közt osztották fel. Csak azok tarthatták meg birtokukat, akiknek a földje nem haladta meg a veteránoknak szánt parcella nagyságát.

Octavianus
Márványportré az i. e. I. sz. végéről

A proskripciók érzékenyen sújtották az itáliai nagybirtokot, és alaposan meggyengítették a régi arisztokráciát. Sok tekintélyes arisztokrata tönkrement. Óriási földbirtokaik, amelyeken a rabszolgákon kívül clienseik, bérlőik, adósaik dolgoztak, most felaprózódtak, és az itáliai földbirtoktípusok közül a vezető szerepet a rabszolgaerővel dolgozó középbirtok *(villa)* vette át. A proskripció éveiben Itália lakosságának többségét a hadiadók súlyos terhe, a katonák önkényeskedése, a teljes vagyonbizonytalanság miatt csak terrorral lehetett féken tartani. A proskripciók még azért is félelmetesek voltak a vagyonosok számára, mivel a rabszolgákhoz intézett felhívás, hogy jelentsék fel uraikat, a római rabszolgatartás alapját — a családfő *(pater familias)* abszolút hatalmát — ásta alá. A rabszolgák készséggel kiszolgáltatták gazdáikat, sőt arra is felhasználták az általános zűrzavart, hogy tömegesen elszökdöstek tőlük. Felvegyverzett rabszolgaosztagok kószáltak mindenfelé, de legtöbbjük Szicíliába igyekezett átjutni. Itt Caesar halála után Pompeius fia,

Sextus rendezkedett be, aki a szökött rabszolgákat szívesen befogadta hadseregébe és hajóhadába, amelynek a parancsnokai is felszabadított rabszolgák voltak. A proskribáltak közül is sokan Sextus Pompeiushoz menekültek, míg mások Brutusnál és Cassiusnál kerestek menedéket.

BRUTUS ÉS CASSIUS KELETEN. A PHILIPPI CSATA

Brutus és Cassius keleten szétverték a caesarianusokat és készülődtek a háborúra a triumvirek ellen. Pompeius politikáját folytatták annyiban, hogy a lakosságot a többszörösen emelt adókkal és rekvirálásokkal valósággal tönkretették; a vazallus uralkodóktól csapatokat követeltek, a parthusoktól pedig segítséget kértek. A provinciák lakosai nyíltan nem mertek szembeszállni a rómaiakkal, de sokan rablóbandákba verődtek. Az egyik ilyen rablóvezér, Kleón, olyan erős csapatokat gyűjtött maga köré, hogy később még a parthusok ellen is sikerrel hadakozott; Antonius később Kilikia helytartójává nevezte őt ki. Brutus és Cassius római katonái, akiket még Caesar küldött keletre, nem rokonszenveztek Caesar gyilkosaival, és csak nagy zsold fejében voltak hajlandók szolgálatukba szegődni.

A triumvirek serege, amelynek parancsnoka tulajdonképpen Antonius volt, a köztársaságpártiak csapataival a makedoniai Philippi város határában ütközött meg. A triumvirek itt nehéz helyzetbe kerültek, mivel Sextus Pompeius és az optimata Domitius Ahenobarbus hajóhada nem engedte át hozzájuk a nyugati csapaterősítéseket és élelmiszerszállítmányokat, míg Brutus és Cassius seregét a keleti provinciák bőségesen ellátták élelemmel. Utóbbiak két ütközetben mégis vereséget szenvedtek, és mindketten öngyilkosok lettek. Majdnem minden katonájuk és az alacsonyabb beosztású tisztikar átpártolt a triumvirekhez.

A philippi csata után a triumvirek újból felosztották egymás között a provinciákat. Lepidus kapta Africát, de őt csakhamar teljesen félreállították. Octavianus visszatért Itáliába, Antonius pedig Keletre ment. Itt újra rendezte a királyságok és tartományok határait és súlyos büntetéseket rótt ki azokra, amelyek — szerinte — Brutust és Cassiust támogatták. A kilikiai Tarsos városában találkozott Kleopatrával, aki azért utazott oda, hogy a köztársaságpártiak és a triumvirek közti háború alatt tanúsított magatartását (hogy ti. miért nem támogatta a triumvireket) igazolja. Antonius arra számított, hogy a gazdag egyiptomi kincstárat majd a parthusok ellen tervezett hadjárat céljaira használja fel. Kleopatra viszont abban reménykedett, hogy Antonius segítségével országának területét gyarapíthatja.

A PERUSIAI HÁBORÚ ÉS SEXTUS POMPEIUS

Közben Octavianus Itáliában földhöz juttatta kiszolgált katonáit. A kisajátított földek tulajdonosai, akiktől földjükön kívül a veteránok számára még rabszolgáikat, jószágaikat és felszerelésüket is igénybe vették, megpróbáltak ellenállni. Az általános felfordulást tetézte az éhínség; Sextus Pompeius és az újból garázdálkodó kalózok hajóhada megbénította a Rómába irányuló gabonaszállítást. Fulvia, Antonius felesége, és Lucius Antonius (a triumvir testvére) attól tartva, hogy Octavianus esetleg háttérbe szorítja Antoniust, intrikálni kezdtek ellene. Végül is összetoborozták a birtokaiktól megfosztott etruriai, umbriai és sabinumi földbirtokosokat és hadsereget szervezve, hadműveleteket kezdtek, amelyeknek központja Perusia etruriai város volt. Ez a mozgalom, amelynek elfojtása nem került különösebb erőfeszítésbe, majdnem szakításra vezetett Octavianus és Antonius között, akit rokonai visszahívtak Itáliába. A hadsereg nyomására mégis helyreállt a béke, és Brundisiumban megegyezés jött létre a két triumvir között, amelyet azzal pecsételtek meg, hogy Antonius (Fulvia halála után) feleségül vette Octaviát, Octavianus nővérét. Az itáliai földbirtokosok felhagytak az ellenállással. Akadtak közöttük, akik bérletet vállaltak, sokan a provinciákban telepedtek le, és ezzel is siettették a tartományok romanizálódását. Azok pedig, akik megtarthatták itáliai

földjeiket, az ország megbékélésén fáradoztak, hogy minél zavartalanabbul gazdálkodhassanak, megmaradhassanak vagyonuk és rabszolgáik birtokában. Ugyanez volt az óhajtásuk a földhöz juttatott veteránoknak is. A plebs pedig olcsó gabonát követelt.

Mindez arra kényszerítette Octavianust és Antoniust, hogy egyezségre lépjenek Sextus Pompeiusszal. Az egyezség értelmében Sextus Szicíliát, Szardíniát, Corsicát és a Peloponnésost kapta tartományul, a seregében szolgáló rabszolgákat felszabadították, a hozzá menekült arisztokrácia visszatérhetett Rómába; ő maga pedig kötelezettséget vállalt, hogy nem fogad be több szökevény rabszolgát, és nem akadályozza az itáliai gabonaszállítást. Ez a megállapodás azonban nem bizonyult tartósnak; Sextus Pompeius rövidesen újból menedéket nyújtott a szökött rabszolgáknak. Ekkor Octavianus hadat üzent neki, bár a háború hivatalosan a szökevények ellen irányult, és ez népszerűvé is tette az itáliai rabszolgatartók szemében. Persze Sextus Pompeius valójában sohasem volt rabszolgavezér, hanem — mint annyi más kortársa — egyszerű politikai kalandor, aki a hatalomra tört. Ennek érdekében használta fel apja nevét is, amely hozzáédesgette a köztársaságpártiak maradékait; egyéb hadsereg híján hajlandó volt fegyvert adni a rabszolgák kezébe is, mint ahogy Clodius, Milo, vagy akár az idősebb Pompeius is ezt tette.

Perusia erődítményei (a város kapuja és a városfal egy része)
Jelenlegi állapot

A Sextus Pompeius elleni háború nem volt könnyű. A győzelmet végül is Octavianus hadvezére, Agrippa vívta ki, aki ettől fogva a triumvir legbizalmasabb embere lett. Agrippa győzelmét megkönnyítette Sextus tengernagyának, a felszabadított Ménodórosnak az árulása, továbbá az a körülmény, hogy Sextus Pompeius katonáinak egy része is átállt Octavianushoz. Ezeknek a volt rabszolgáknak azt ígérték, hogy szabad emberekként Octavianus katonái lehetnek; Octavianus azonban nem tartotta meg ígéretét: titkos parancsot küldött szét, amely szerint a külön-

féle katonai egységekbe sorozott 30 000 rabszolgát egy napon összefogdosták és visszaadták egykori gazdáiknak; mintegy ezer rabszolgát, akiknek a gazdái nem jelentkeztek, kivégeztek. Ez a szószegés biztosította Octavianus számára az itáliai birtokosok rokonszenvét. Sextus Pompeius legyőzése után Octavianus e körökben igen népszerű lett. A városok szobrokat emeltek neki, a senatus egyik kitüntetést a másik után szavazta meg tiszteletére.

Octavianus politikája ettől fogva egyre jobban megváltozott. Igyekezett közeli kapcsolatokat teremteni a Szicíliából hazatérő arisztokrácia tagjaival. Ennek a közeledésnek külső megnyilvánulása volt az is, hogy feleségül vette Liviát, Livius Drususnak, a legtekintélyesebb arisztokratának a leányát, a nem kevésbé előkelő Claudius Nero elvált feleségét. A proskripciókat befejezettnek nyilvánították, az adótartozásokat, amelyeket a gazdagoknak a háborús szükségletek fedezésére kellett volna befizetniük, eltörölték. Octavianus ünnepélyes szónoklatban jelentette be, hogy az újabb öt esztendőre meghosszabbított triumviri felhatalmazás lejártával, mihelyt Antonius a Keletről visszatér, vissza fogják állítani a köztársaságot.

ANTONIUS ÉS OCTAVIANUS. A POLGÁRHÁBORÚ BEFEJEZÉSE

A brundisiumi megállapodás után Antonius keletre utazott, hogy hadat indítson a parthusok ellen, akik a Rómával szemben ellenséges lakosság támogatásával időközben majdnem egész Syriát elfoglalták. Ellenállást csak a nagy hellenizált kereskedővárosok (Antiocheia, Apameia, Tyros) fej-

Nílus, Egyiptom termékenységének szimbóluma
Alexandreiai márványszobor az i. e. I. századból

tettek ki. Antonius hadműveletei általában véve sikertelenül folytak. Serege kiszorította ugyan a parthusokat Syriából, de már a Parthiától függő Atropaténé területére nem tudott benyomulni.

37-ben Antonius újból találkozott Kleopatrával, majd házasságra lépett vele (amely azonban a római jog szerint érvénytelen volt), és kijelentette, hogy neki és gyermekeinek ajándékozza Libyát, Syriát, Föníciát, Kilikiát, Armeniát és a még meg sem hódított Parthiát. Kleopatrát Keleten a papság és az arisztokrácia támogatta: most Antonius is voltaképpen ezekkel a körökkel keresett kapcsolatot.

Az egyiptomi királynő megerősödése egyre jobban nyugtalanította a keleti Róma-barát rabszolgatartókat, a Keleten tartózkodó itáliai üzletembereket és római előkelőségeket. Octavianus buzgón felfújta azokat az Itáliában elterjedt híreket, hogy Kleopatra világuralomról ábrándozik, s megfogadta, hogy „a Capitoliumon fog törvénykezni"; hogy Antonius végképp a hálójába került, és teljesen kivetkőzött rómaiságából. Antonius elválása Octaviától és hivatalosan is megkötött házassága Kleopatrával, továbbá az a tény, hogy Octavianus által nyilvánosságra hozott végrendelete szerint Alexandreiában akarta eltemettetni magát, végképp aláásta hajdani népszerűségét.

Octavianus, miközben háborúra készülődött Antonius ellen, nagy nyomást gyakorolt a közvéleményre: az indítandó háborút úgy tüntette fel, mint Róma harcát a barbárság ellen, vagy — a körében működő költők beállítása szerint — mint a fényes Apollón harcát az egyiptomi szörnyistenek ellen. Az itáliai rabszolgatartók között, akik a polgárháborúk lezárását és a „valóban római" principiumok újjászületését óhajtották, Octavianus agitációja rendkívül hatásos volt. A háború megindítása előtt a nyugati provinciák lakossága — nyilván Octavianus nyomására — hűségesküt tett neki, tehát mintegy cliense lett. Ugyanakkor Antonius táborán belül ellentétek támadtak. Az Alexandreiában vele együtt élő rómaiak azt követelték, hogy szakítson Kleopatrával, ő pedig erre nem tudta rászánni magát.

A háború kimenetele az i. e. 31. szeptember 2-án, az épeirosi Aktion (latinosan: Actium) hegyfokánál vívott tengeri ütközetben dőlt el: Antonius és Kleopatra hajóhada vereséget szenvedett. Azok a római személyek és katonák, akik addig Antonius mellett voltak, Kleopatrával való kapcsolata miatt Octavianushoz pártoltak át. Octavianus majdnem egy esztendeig nem indult Antonius és Kleopatra üldözésére; ezt az időt arra használta fel, hogy a hátát megerősítse. Itáliában befejezte a katonáknak ígért föld- és pénzosztást, ezúttal azonban nem folyamodott a vagyonelkobzás módszeréhez, hanem a kincstár terhére vásárolta meg a földeket. Kisázsiában elengedte a lakosság adósságait, letette az Antonius-párti fejedelmeket; saját híveit pedig és azokat az ázsiai provinciálisokat, akik szárazföldi seregében vagy hajóhadában szolgáltak, római polgárjoggal és különféle kiváltságokkal ruházta fel. Egyiptomba csak 30 nyarán érkezett. Antonius és Kleopatra senkit sem tudott hadserege ellen küldeni. Mivel a háború folytatását reménytelennek látták, mindketten öngyilkosok lettek. Egyiptomot Rómához csatolták, és az imperator közvetlen fennhatósága alá rendelték, aki ott úgy szerepelt, mint a Ptolemaiosok utóda.

Az évtizedeken át tartó polgárháborúk lezárultak, de Octavianus győzelme egyben a köztársaság bukását is jelentette.

A KÖZTÁRSASÁG BUKÁSÁNAK OKAI

A római köztársaság azért bukott meg, mert olyan államforma volt, amely a városállam alapjára épült, és amely nem tudta biztosítani a rabszolgatartók széles köreinek érdekeit egy hatalmas kiterjedésű birodalom keretei között, amikor a rabszolgák és szabadok, szegények és gazdagok teljes jogúak és jogfosztottak közti ellentétek végképp kiéleződtek. Ilyen körülmények között az uralkodó osztályok a hadseregre támaszkodó diktatúrában látták a kizsákmányoltak elnyomásának egyedüli eszközét.

A római császárság a köztársaságtól nem csupán monarchikus kormányzásában tért el, hanem az uralkodó osztály összetételében is. A római köztársaság területi gyarapodásával és a rabszolgatartásnak a provinciákban is szembetűnő térhódításával kapcsolatban az állam, amely addig a római nagybirtokosok és legnagyobb rabszolgatartók maroknyi csoportjának érdekeit képviselte, olyan szervvé fejlődött, amely már az egész Római Birodalom uralkodó osztályainak az érdekeit védte. Ezért kellett bevonni az állam vezetésébe már nemcsak Itália, hanem a provinciák rabszolgatartó köreit is, és a továbbiakban így kerülhetett sor Itália és a tartományok helyzetének kiegyenlítődésére.

A római császárság kialakulásának ez volt a jelentősége, ezek voltak fejlődésének perspektívái. Caesar és Augustus idejében ennek a fejlődésnek még csak az alapjait rakták le. A birodalom egyes részei közt egyelőre óriási különbségek voltak. Akadtak köztük ezeréves történeti múltra visszatekintő országok, amelyekben voltak polisok is, városon kívüli körzetek is, ahol még fennmaradtak az ősközösségi és a kezdetleges rabszolgatartó rend nyomai (például Syriában, Kisázsiában); számos országban a rabszolgatartó társadalom már jóval a római hódítást megelőzően elérte fejlődésének csúcspontját: túlélte önmagát (például Görögországban); és — végül — voltak olyan tartományok, amelyek az ősközösségi társadalom végső fejlődési szakaszáig jutottak (például a nemrég meghódított Gallia, részben Hispania stb.). Mindezeket a heterogén területeket Róma politikai hatalma fogta össze és katonai ereje tartotta féken.

5. A RÓMAI KULTÚRA A KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

Azok a mélyreható társadalmi és gazdasági változások, amelyeket Róma földközi-tengeri nagyhatalommá válása hozott magával, nemcsak a régi politikai rendszer válságát idézték elő, hanem igen nagy befolyással voltak a római társadalom ideológiai életére is. Az i. e. III. század végétől az i. e. I. század elejéig terjedő időszak a régi római „polis-ideológia" válságának kora.

Ez a válság — elsősorban Róma belső fejlődésének az eredménye — nyilván összefüggött azzal is, hogy Róma kilépett a nemzetközi élet tágas porondjára, ugyanakkor pedig magában Rómában egyre erősebb lett a hellenisztikus befolyás (különösen a Balkán-félsziget elleni és a kisázsiai hadjáratok után).

A görög nyelv általánosan elterjedt a római társadalom felső köreiben. A nyelvvel együtt gyökeret vert Rómában a görög műveltség; a görög nevelő nélkülözhetetlen személy lett a gazdag rómaiak családjában, a görög irodalom ismerete a jólneveltség ismertetőjele lett; görögök vezette rhétor-iskolák nyíltak, görög színészcsoportok anyanyelvükön rendeztek Rómában előadásokat. A hellenisztikus szokások egyre jobban hatottak a római arisztokrácia és a gazdagok életmódjára. Róma több számottevő politikusa — mint például Flaminius, Scipio stb. — nyíltan görög-barátnak (philhellén) nevezte magát.

A görög szokások a mindennapi életben is meghonosodtak. A verses sírfeliratok íratásának szokása, amelyet már említettünk, Görögországból származott. A szakáll borotválását, étkezésnél az asztal körüli heverést és még sok egyebet szintén a görögök hozták magukkal. Mindannak az utánzása, ami csak görög volt, „divat" lett, amely főleg a római rabszolgatartó társadalom arisztokrata köreiben terjedt el.

De ez a sokféle idegen befolyás nem minden harc és ellenállás nélkül gyökeresedett meg Rómában. A római társadalom jelentős része a jelek szerint ellenségesen fogadta ezeket az újításokat és idegen szokásokat, és makacsul szembeszállt velük. Ebből a szempontból igen jellemző az idősebb Catónak, az 184. év már több ízben említett censorának a tevékenysége, aki programjának egyik legfontosabb pontjaként hangoztatta az „új bűnök" elleni harc jelszavát, és az ősi szokások („az atyák erkölcseinek") visszaállítását követelte.

A hellenisztikus befolyás mindazonáltal kétségtelenül hozzájárult a műveltség elterjedéséhez a társadalom felső rétegeiben és a kultúra gyarapodásához. Az egyik legkiemelkedőbb államférfi, Scipio Aemilianus környezetében kis kör alakult, amelynek filozófusok és írók voltak a tagjai. Ezek közül a legelőkelőbb hely Polybiost, az ismert görög történetírót és a filozófus Panaitiost illeti meg. Mint fentebb már említettük, mindketten a sztoikus tanokat hirdették, vagyis az úgynevezett „középső Stoa" (másképpen: római) tanait igazították a római társadalom szükségleteihez és igényeihez.

A Római Birodalom területének további növekedése, a rabszolgatartás fejlődése és az egyre élesebb politikai harc rányomta bélyegét a késői köztársaság római társadalmának kultúrájára is. Az i. e. I. században a hellenisztikus hatások tovább hódítanak: egyes területeken — például a filozófia és a művészet terén — ez a befolyás meghatározó jellegűvé válik. A római társadalomban ezzel párhuzamosan az idegen hatások alkotó átdolgozása figyelhető meg. Ebben a korban születik meg a latin nyelvű lírai költészet, ekkor éri el tetőpontját a szónoki művészet, ekkor jelennek meg a klasszikus latin nyelven írott prózai alkotások.

A FILOZÓFIA ÉS A TUDOMÁNY

Az i. e. II—I. század folyamán a hellenisztikus filozófia különféle irányzataival a római társadalomnak már nemcsak felső, hanem egyre szélesebb körei is megismerkedtek. Különösen sokat tett a filozófia népszerűsítéséért Cicero, aki számos művében nem túl mélyen, nem is éppen pontosan, viszont annál világosabb, érthetőbb formában fejtette ki a különböző filozófiai rendszerek alapelveit, és kidolgozta a latin filozófiai műnyelvet.

Ugyanebben az időben élt Rómában Lucretius, az ókor egyik legnagyobb filozófusa (98—55). „A dolgok természetéről" című nagyszabású tankölteményében Epikuros materialista tanítását ismertette és propagálta: így akarta megszabadítani az emberiséget a tudatlanságból eredő vallási babonáktól, az istenektől és a sírontúli élettől való rettegéstől. Lucretius tagadta, hogy az istenek bármiféle módon is beavatkoznának az emberek életébe: a természetből kiindulva magyarázta a világegyetem és az emberiség keletkezését és fejlődését. A természetben előforduló formák különbözőségéből és állandóságából kiindulva megállapította, hogy minden tovább már nem osztható „princípiumokból", vagyis atomokból áll, amelyek nem teremtés eredményei, és nem semmisülnek meg. Az atomokat meghatározott forma, súly és az anyagtól elválaszthatatlan mozgás jellemzi. Miközben mozognak a környező űrben (mint a porszemek a napsugárban) és önkényesen eltérnek az egyenes iránytól (a fatalizmussal szemben Lucretius ezzel az „elhajlással" magyarázta többek között a véletlent és az emberi szabad akarat eredetét), meghatározott törvényszerűségek szerint egyesülnek és alkotnak minden létezőt a csillagoktól az emberi lélekig, amelyet Lucretius szintén anyagi természetűnek és — következésképpen — a testtel egyidejűleg halandónak tartott. Az atomok egyik helyen széthullanak, hogy másutt újból egyesüljenek: így alkotnak új világokat és új élőlényeket. A világmindenség éppen ezért örök és végtelen.

Lucretius természettudományos magyarázatot próbált adni az ember és a társadalom kialakulására; véleménye szerint mindez az istenek beavatkozása nélkül ment végbe. A föld — szerinte nedvességből és melegből való — keletkezése után először a növények, majd az állatok jöttek létre (ezek közül sok tökéletlennek bizonyult és kipusztult), s végül az ember. Az emberek eleinte olyan vadak voltak, mint az állatok, de tapasztalataik és megfigyelőképességük révén lassanként megtanultak tüzet csiholni, házat építeni, megtanulták a földművelést. Az emberek családokba tömörültek, majd a családok egyesültek, hogy szervezett társadalomban egymást támogathassák. Így fejlődhetett ki a nyelv, a tudományok, művészetek, mesterségek, így alakultak ki a jog és az igazságosság eszméi. De megjelentek a királyok, a legerősebbek kezükbe kerítették és egymás közt felosztották a földeket; megszületett a tulajdon és a gazdagság vágya, minden háború és bűn szülőanyja.

Bár Lucretiust az akkori tudomány tökéletlensége egész sor tévedésbe vitte, a természetről és a társadalomról szóló materialista tanítása mégis óriási eredmény volt, és sokat jelentett a materializmusnak az idealizmus elleni harcában. Lucretius materializmusának az ókorban számos híve volt, de hatása kiterjed a renaissance és az újkor mechanikus materialistáira is, akik mind csodálták nála a természeti törvények mély megértését. Lucretius költeménye fegyverül szolgált nekik az egyház elleni harcban. Lucretiust nagyra becsülte Marx és Lenin is.

A tudomány terén — akárcsak a filozófiában — a rómaiak sokat köszönhettek a görögöknek. Például Celsus orvostudományi művében a hellenisztikus orvostudomány eredményeit ismertette, amelyet a rómaiak addig elhanyagoltak. A Caesar-féle naptárreform (az úgynevezett Julián-naptár) számításait Sósigenés egyiptomi csillagász végezte el. De ugyanakkor kifejlődött maga a római tudomány is. Legkiválóbb képviselője Marcus Terentius Varro (i. e. 116—28) volt, aki tudományos enciklopédiát állított össze, és terjedelmes műveket írt a római társadalom és vallás régiségeiről, a római színházról, a latin nyelvről, csillagászatról és sok egyébről. Népszerűek voltak Varro szatírái is, amelyekben a korabeli erkölcsöket gúnyolta ki. Tőle származik az első triumviratus „háromfejű szörnyeteg" közkeletű elnevezése is.

A JOGTUDOMÁNY ÉS A SZÓNOKI MŰVÉSZET

A régi római jog merev formalizmusával már nem felelt meg az új viszonyoknak. Gyökeres reformnak nem vették alá, a praetorok is — mint fentebb említettük — csak helyenként javították és egészítették ki, amennyiben hivatalba lépésük előtt különleges edictumokban közhírré tették, hogy milyen döntést szándékoznak hozni bizonyos esetekben. Az állandó érintkezés folytán tagadhatatlan hatással volt a római jogra az egyes provinciák jogrendszere.

Végeredményben egyszerűbb lett a perrendtartás, az adásvételi, a kölcsön- és a bérletügyek stb. intézése. Kiterjesztették a birtokosok jogait az olyan vagyontárgyakra, amelyek régebbi római felfogás szerint nem voltak tulajdonnak tekinthetők, például a római polgárok tulajdonjogát a birtokukban levő tartományi földekre. Kidolgozták a jogi személy fogalmát, amely korábban ismeretlen volt. Ilyen jogi személyeknek ismerték el először a municipiumokat, majd a collegiumokat is. Mindezek az újítások a megerősödött magántulajdon védelmét szolgálták.

Ahhoz, hogy valaki kiigazodjon a törvények és a praetori edictumok útvesztői között, valamint hogy hatni tudjon a bírákra, alapos jogi és szónoki tanulmányokat kellett folytatnia. A jogászok — megkerülve azt a tilalmat, hogy szolgálataikért bármiféle jutalmat elfogadjanak — ismert nevet, népes clientelát és óriási vagyonokat szereztek. A szónoki művészet, a rhetorika, Rómában a fejlődés hosszú útját járta meg, és sok kiváló képviselővel dicsekedhetett, akik közül Cicero volt a leghíresebb. A jónevű ügyvédek beszédeit a nagyközönség sokszorosítva olvasta. Mivel a nevezetes személyek körül zajló polgári pereknek politikai jelentőségük volt, a törvényszéki szereplés mintegy iskolája és próbatétele volt a szónoknak, aki azután a senatusban vagy a népgyűlés előtt lépett fel. A törvényszéki harc volt az ékesszólás további fejlődésének legfontosabb ösztönzője.

Rómában a szónoklatot felszabadított görög rabszolgák által fenntartott iskolákban tartották, de hasonló iskolák voltak Görögország és Kisázsia városaiban is. Innen vették a római szónokok az egyszerű és szigorú attikai stílust (atticizmus), vagy a körmönfont, színpadias, hatásvadászó, úgynevezett ázsiai beszédmodort (azianizmus). Az azianizmus, amelynek Cicero is hódolt, kiváltképpen az I. század 50-es éveiben virágzott, majd az atticizmus váltotta fel, amelynek Caesar is híve volt. A szónokok nagy gondot fordítottak a testtartásra, taglejtésre, a hang intonálására, hatásos beszédfordulatokra, szellemességekre, mindezt felhasználták a tanú diszkreditálására, az ellenfél érveinek megsemmisítésére. Különleges jelentőségűek voltak természetesen a politikai szónoklatok, amelyeknek legszemléltetőbb példái Cicero Catilina ellen mondott beszédei.

Az éles politikai harc valamennyi korabeli műben kifejezésre jutott. Kiváltképpen érdekesek ebből a szempontból Cicerónak barátaihoz és családtagjaihoz írott levelei. Ezekből elénk tárulnak a politikai cselszövések és a személyi kapcsolatok kulisszatitkai, amelyeket írójuk hivatalos nyilatkozataiban kiszínezett és elleplezett. Megtudjuk a levelekből, hogy például a sztoikus Brutus, a köztársaságpártiak hőse, éhhalálra ítélte Salamis városának egyik tisztviselőjét, aki nem tudta megfizetni a neki 48%-os kamatra adott kölcsönt; megismerjük Cicero cselekedeteinek önző indítékait, azokhoz az eszményekhez való igazi — gyakran lenéző és egyáltalán nem őszinte — viszonyát, amelyeket ő maga hirdetett, valamint a barátainak tekintett személyekhez fűződő kapcsolatait.

E kor politikai jellegű írásművei közé tartoznak Caesar feljegyzései is a galliai háborúról és a polgárháborúról. Az eseményeket harmadik személyben írja le, nyilván azért, hogy olvasóiban a minél teljesebb tárgyilagosság illúzióját ébressze. Valójában Caesar azért írta „kommentárjait", hogy igazolja eljárását, kiszínezze sikereit, és lehetőleg elsimítsa kudarcait. Kortársait és az utókort egyaránt elragadta Caesar szigorú egyszerűsége, tömörsége és kifejező ereje, jóllehet műveit tábori szálláshelyein és hadjáratok közben írta. Caesar ezekben az írásaiban elhallgatja igazi politikai programját és szándékait; következetesen ragaszkodik a hivatalos verziókhoz. Például az Ariovistus elleni háborút Gallia lakosainak kérelmével indokolja, a polgárháború kitörését pedig azzal, hogy meg akarta védelmezni a néptribunusokat stb.

A Caesar-pártiak nézeteit és céljait sokkal leplezetlenebbül tárja fel a történetíró Sallustius a Iugurtha ellen folytatott háborúról, a Catilina-féle összeesküvésről és a Sulla halálától 74-ig történt dolgokról írott műveiben, valamint Caesarhoz intézett két levelében. Sallustius élénk színekkel

A római Forum (Forum Romanum)

Az előtérben középen — Vespasianus templomának oszlopai; balról — Septimius Severus diadalíve; jobbról — Saturnus templomának oszlopai; mögöttük — A Basilica Iulia maradványai; még hátrább — Castor és Pollux templomának három oszlopa. A XX. század elején készült fénykép alapján

rajzolja meg az arisztokrácia megvásárolhatóságát a Iugurtha elleni háború idején, továbbá romlottságát, amelynek olyan szörnyszülöttei voltak, mint Catilina. De Sallustius véleménye szerint az alsó rétegek — a római „csőcselék" — a nélkülözés és semmittevés folytán ugyanúgy lezüllöttek, mint a nobilitas. Ezzel a „csőcselékkel" állítja szembe a népet, amelynek — meggyőződése szerint — szabad és egyenlő jogú földművelőkből kellene állnia. Különösen rokonszenvez Sallustius az olyan típusú popularisokkal, mint amilyen Marius volt. Tulajdonképpen a múltba tűnt rabszolgatartó polis-demokrácia eszményét propagálta. Ennek az eszménynek az irrealitását éppen Sallustius példázza; ő maga, aki olyan indulatosan támadta a megromlott erkölcsöket, a fényűzést és a pénzt, önzetlennek egyáltalán nem mondható numidiai helytartóskodása alatt hatalmas vagyont harácsolt össze.

AZ EPIKUS KÖLTÉSZET. A VÍGJÁTÉK. A LÍRA

A korai római költők a görög irodalom klasszikus mintaképeit utánozták, bár gyakran római témákat választottak. Az első római költőt, a tarentumi görög származású Livius Andronicust, 272-ben hadifogolyként vitték Rómába. Itt fordította latin nyelvre az Odysseiát, mégpedig „saturnusi mértékben" *(versus Saturninus)*. Fiatalabb kortársa, Gnaeus Naevius (274—204) körül, az első pun háborúról egy eposzt, azonkívül számos tragédiát írt. A második pun háború után adta ki műveit Ennius (239—169), akit hosszú ideig a legkiválóbb költőknek kijáró megbecsülés övezett. Legismertebb művét, az „Annales" (Évkönyvek) című eposzt hexameterben írta; ezt a görög versmértéket ő honosította meg a római irodalomban.

A római vígjáték már a III. század második felében kiváló képviselőkkel büszkélkedhetett. Az umbriai születésű Titus Maccius Plautus (254—184 körül) komédiáit az úgynevezett „Új-attikai vígjátékból" vett témákra írta ugyan, de rendkívül eleven, szemléletes és teljesen népies latin nyelven. Huszonegy ránkmaradt vígjátéka közül legismertebb az „Amphitryo", „Aulularia" (Bögrekomédia) és a „Miles gloriosus" (Hetvenkedő katona). Plautus írásaiban társadalmi motívumok is előtűnnek; a széles plebejus rétegek álláspontjáról támadja az uzsorásokat, a fényűzést, a család patriarchális tartópilléreinek a romlását, a könnyelmű „görög erkölcsöket". Plautus vígjátékait a római nézőközönség óriási tetszéssel fogadta.

Scipio Aemilianus köréhez tartozott a másik vígjátékíró: a karthagói származású, később felszabadított Publius Terentius Afer (190—159 korul). Darabjait a művelt kozonség számára írta. Mindossze hat vígjátékot írt. A legismertebbek: az „Andria" (Androsi leány), „Eunuchus" és a „Heautontimorumenos" (Önkínzó). A Scipio-kor egy másik képviselője: Gaius Lucilius (180—102) egy egészen új irodalmi műfajnak — a leleplező szatírának — volt a megteremtője, amely azután jellegzetesen római műfaj lett.

A hellenisztikus és római elemek otvoződése kulonosen a latin lírai koltészetben bizonyult gyumolcsozőnek. A lírai koltészet az i. e. I. szazadban a fiatal koltők korében szuletett meg, akik kozul a legtehetségesebb Catullus (87—54 korul) volt. Catullus volt az első, aki a latin koltészetben a görog irodalomból megismert kulonféle versmértékeket meghonosította. Az alexandreiai koltők mintájára mitológiai tárgyú, gyakran mesterkélt és oktató hangú, rovidebb epikus kolteményeket is írt. Legismertebbek azonban Lesbiához írt lírai kolteményei (Lesbiának nevezte Clodiát, Clodius néptribunus nővérét). Clodia jellegzetes képviselője volt korának, amelyben az „ősi erkolcsok" a felső osztályok koreiben végképp hanyatlásnak indultak, és a hajdani, szilárd római család átadta helyét a könnyen és gyakorta felbontható házasságoknak és a nem kevésbé konnyen változtatható kapcsolatoknak. Clodia szerelmi ugyeiről egész Róma tudott. Hozzá írott kolteményeiben Catullus csodálatra méltó őszinteséggel és erővel örokítette meg szenvedélyes, bár néha megvetéssel párosult szerelmét, kínzó féltékenységét, a szakítások keserűségét és a kibékulések boldogságát. Ezek a versek alapjai lettek a római líra további fejlődésének, s egyben legmaradandóbb értékei is.

Rómában a legrégibb időktől fogva rendkívül népszerűek voltak a cirkuszi látványosságok. I. e. 254-ben rendeztek először gladiátori játékokat, amelyek a II. század közepétől kezdve a rómaiak legkedveltebb szórakozásai lettek. A játékok és cirkuszi előadások rendezésére óriási összegeket fordítottak. Az állam részéről a játékok rendezésére kiutalt pénz rendszerint nem volt elegendő, és az aedilisek és praetorok, ha egyáltalán népszerűséget akartak szerezni, nem riadtak vissza attól, hogy saját vagyonukat is erre fordítsák, vagy akár attól sem, hogy súlyos adósságokba verjék magukat (például Iulius Caesar aedilis korában).

A lakosság nagyon kedvelte az „*Atellana*"-kat és a „*mimus*"-okat is. Ezek rövid jelenetek és bohózatok voltak, amelyek teljesen a római népi játékokból fejlődtek ki. Nem hiányoztak belőlük a politikai és társadalmi motívumok sem. Szereplőik mulatságos figurák voltak (nagyevők, agyafúrt fickók, gyámoltalan mamlaszok, szemtelen alakok), de megjelentek a színen az egyszerű kézművesek és parasztok is. A köztársaság vége felé nagy népszerűségre tettek szert a felszabadított Syrus mimusai, amelyekből később magvas bölcseségeket és szellemes mondásokat szűrtek ki és gyűjtöttek össze. Egyik-másik ilyen mondás a nép állásfoglalását tükrözte az időszerű eseményekről. A polgárháborúkkal és Caesar ténykedésével hozhatjuk kapcsolatba az ilyen kijelentéseket: „A polgárháborúk elől meneküljünk a feledésbe", „A megbántott alázat könnyen haraggá válik", „A nép ott erős, ahol a törvény is erős", „Szomorú úgy élni, ahogy más parancsolja", „Jobb meghalni, mint gyalázatos rabságban élni" stb. A nép gondolkozására vonatkozólag érdekesek az olyan elterjedt közmondások, mint például: „Az adósság — nehéz rabság", „Jótett elfogadásával feláldozod szabadságodat", „Előnyhöz nem juthatsz, csak ha másnak ártasz", „A pénz a világ ura", „Kunyhóból is kerülhet nagy ember", „Boldogok, kik nem tudják mi az »enyém« és a »tied«".

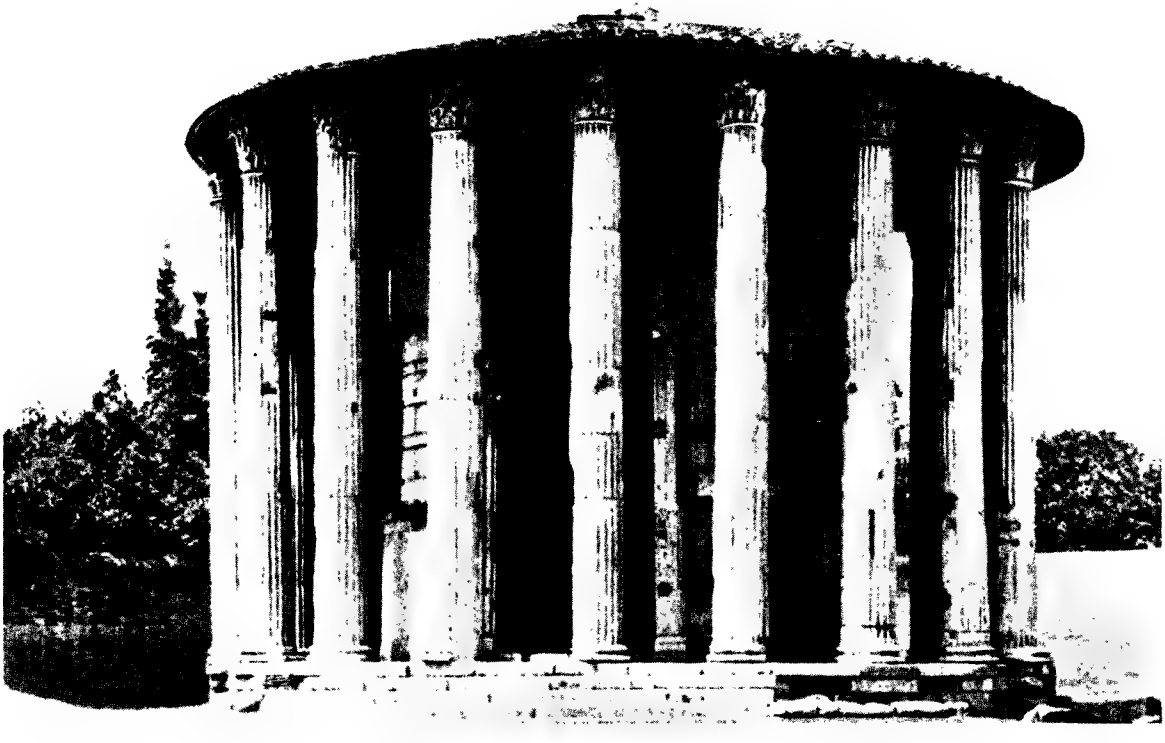

A római Vesta-szentély
I. e. I. század második fele. Jelenlegi állapot

Az i. e. III—I. századot a római építészet és a képzőművészetek további fejlődése teszi nevezetessé. A régi római ház egyemeletes volt, központjában az *atrium*-mal, azzal a tágas helyiséggel, amelyben az égő oltárt és a családi szentélyt helyezték el. Az atriumból nyíltak a hálószobák; más helyiség a legtöbb házban nem is volt. Ebben a korban már két-háromemeletes ház is épült. A gazdagok házaiban az oszlopokkal ékesített atrium szolgált fogadóhelyiségül, amelyet több, különféle rendeltetésű helyiség vett körül: vendégszoba, ebédlő és hálószoba, fürdő, oszlopokkal és szobrokkal díszített, fedett udvar és kert. A falakat márványburkolattal látták el, a padlót mozaikkövekből rakták ki. A városokban egészen új fajta középületek jelentek meg: a bazilikák; majd a II. század elejétől kezdve feltűntek a szobordíszes, monumentális diadalívek is.

A meghódított görög városokból hadizsákmányként rengeteg szobrot vittek Rómába: a római tereket, köz- és magánépületeket most ezekkel kezdték díszíteni. Maguk a rómaiak új szobrászati műfajt teremtettek, a realisztikus szoborportrét; ezt a műfajt a tökéletesség magas fokára fejlesztették. Ki kell emelnünk a freskófestészet fejlettségét is; a freskókat a II. századtól kezdve, elsősorban dekorációs célokra alkalmazták.

Róma városának egész arculata megváltozott: óriási kiterjedésű és népes nagyvárossá nőtt. Lakosságának lélekszáma az i. e. II. században feltehetően már elérte a félmilliót. Itália népe tömegesen tódult a fővárosba, de Rómában akkor már egyébként is sok provinciális élt: főleg görögök, szírek és zsidók.

Róma az i. e. I. században a nemzetközi élet legjelentősebb központja, egy hatalmas földközitengeri birodalom fővárosa lett, amelyet gyönyörű épületek díszítettek. A Forum szentélyekkel, bazilikákkal, oszlopcsarnokokkal, diadalívekkel és szoborremekekkel ékes térré fejlődött. Pompeius építtette az első kőszínházat, Caesar a gyönyörű új Forumot (Forum Caesaris), amely később minden hasonló jellegű építmény mintapéldája lett.

A fényűző negyedek mellett, ahol a díszes középületek és gazdag magánházak emelkedtek, volt Rómában számos szegénynegyed is, amelyekben a városi plebs nyomorgott. Itt a szegényes viskók többemeletes, nyomortanyáknak beillő, de jól jövedelmező bérházakkal váltakoztak, amelyeket a vállalkozó üzletemberek nagy sietve építtettek.

XIII. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE A FEKETE-TENGER VIDÉKI, KAUKÁZUSI ÉS BELSŐ-ÁZSIAI NÉPEKNÉL, VALAMINT A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRZSEKNÉL

Makedón Alexandros hódításai és a hellenisztikus államok kialakulása, majd Rómának földközi-tengeri nagyhatalommá válása természetesen hatással volt mind a rabszolgatartó államok területén, mind pedig határaikon kívül élt törzsek és népek fejlődésére. A szabad, de a függő helyzetben levő törzsek is kereskedelmi, politikai és kulturális kapcsolatot létesítettek a szomszédos államokkal. Ezeknél a népeknél meggyorsult az osztálytagozódásnak és az állam kialakulásának folyamata. A nemzetségi arisztokrácia egyre fokozta a bennszülött lakosság elnyomását és egyre gyakrabban vállalkozott a közvetítő szerepére törzse tagjainak a fejlettebb rabszolgatartó államok és városok általi kizsákmányolásában és kifosztásában. Ugyanakkor egyre gyakoribbá és méreteiben mind hatalmasabbá váltak a háborús összeütközések. Ezeket az összeütközéseket az idézte elő, hogy egyrészt a rabszolgatartó államok rendkívül agresszív politikát folytattak, s a kapzsi nemzetségi arisztokráciát a háborúk gazdag hadizsákmánnyal kecsegtették, másrészt viszont a bennszülött lakosság harcbaszállt az erőszakos görögösítéssel, romanizálással, a szolgasorba kényszerítéssel, ősi kultúrája eltiprásának minden egyéb formájával.

1. A KRÍMI SZKÍTA KIRÁLYSÁG

SZKÍTÁK ÉS SZARMATÁK

A Fekete-tenger északi partvidékének lakossága az i. e. III. században, akárcsak korábban, legnagyobbrészt szkítákból állott. A szkíták és geták szívós ellenállása a makedónokat mindig visszavonulásra kényszerítette, valahányszor a Dunától északra akartak nyomulni. 331—330-ban Zópyrión, Makedón Alexandros thrakiai helytartója 30 000 katonájával a szkíta pusztaságokon át egészen Olbiáig jutott, de a szkíták elleni ütközetben elpusztult. Zópyrión kísérletét ismételte meg Lysimachos, aki arról ábrándozott, hogy a Fekete-tenger egész partvidékét meghódítja. I. e. 292-ben átkelt a Dunán és a geták ellen vonult, de az ellenség bekerítette és kénytelen volt lemondani hódító terveiről. A Fekete-tenger északi vidéke a diadochosok birodalmainak határain kívül maradt, lakossága meg tudta védelmezni függetlenségét.

Sokkal súlyosabb veszély fenyegette a szkítákat kelet felől. A szkíta sztyepp-vidék délkeleti határai mentén, a Maiótis (Azovi-tenger) déli partján és a Kaukázus északi vidékein — mint fentebb már említettük — sind, maiót és szarmata törzsek éltek.

Szarmata típusú vaskard az i. e. IV. századból

Az i. e. IV. század második felétől kezdve a szarmaták kelet felől egyre nagyobb nyomást gyakoroltak a szkítákra. A korabeli görög források a szarmaták tartózkodási helyeként már a Tanais (Don) jobb partját, vagyis azt a területet említik, amelyet valaha szkíták népesítettek be. Társadalmi berendezkedésüket tekintve a szarmaták sokkal kezdetlegesebb szinten állottak, mint a szkíták. Még a leggazdagabb szarmata temetkezések is egyszerűbbek és szerényebbek a szkítákéinál. A szkítákhoz képest a szarmaták kereskedelmi kapcsolatai a görög világgal jelentéktelenek voltak.

Ez a helyzet az i. e. III—II. században némileg megváltozott. A II. században egyre népesebb szarmata csoportok tűnnek fel a Tanaistól nyugatra elterülő sztyeppeken. Abban a békeszerződésben, amelyet i. e. 179-ben I. Pharnakés pontosi uralkodó Pergamon, Bithynia és Kappadokia királyaival kötött, az európai uralkodók közt említés történik Gatalos szarmata „királyról" is.

A szarmaták nyugatra vándorlása ősközösségi társadalmuk bomlásával függött össze. Az állattenyésztés fejlődése és a vagyon — elsősorban az állatállomány — felhalmozódása a törzsi arisztokrácia kiemelkedésére vezetett. De az állatállomány gyarapodásával mind újabb és újabb legelőkre volt szükség; a kialakuló törzsi arisztokrácia zsákmányra vágyott, egyre több kincshez — rabszolgához, nemesfémekhez, drága edényekhez, szövetekhez, ékszerekhez — akart jutni. Mindez a szarmatákat szinte hajtotta előre a gazdagabb szkíták földjeire és a rabszolgatartó civilizáció régebbi központjai felé. A szarmaták és a görög gyarmatvárosok közötti kapcsolatok nyomán Tanais lett a fő rabszolgakereskedelmi központ.

Egyes szarmata törzsek messze előrehatoltak a szkíta sztyeppre. Ezt az előnyomulást megkönnyítette az, hogy e pusztaságok lakossága legnagyobbrészt még mindig nomád életmódot folytatott. Bár ez a nyugati irányú előnyomulás elkeseredett harcokkal járt együtt, mégsem jelentette a szkíta lakosság teljes kiszorítását. A szarmaták nyomására a szkítáknak csak egy része vonult vissza nyugatra és a Krím-félszigetre; a legtöbb szkíta törzs a helyén maradt, és valószínűleg összekeveredett a szarmatákkal, hiszen nyelvileg közel álltak egymáshoz. A kelet-európai pusztaságokon az uralom a szkíták kezéből lassan a szarmatákéba ment át. Ez a folyamat az i. e. II—I. században zárult le.

A KRÍMI SZKÍTA KIRÁLYSÁG

Az i. e. IV—II. század folyamán számos nomád szkíta törzs a megtelepedett életmódra tért át, és földműveléssel kezdett foglalkozni. A nagy megerősített települések eltűntek. Helyettük a Dnyeper és a Bug alsó folyása mentén a nyílt települések melletti kisebb városok keletkeztek. Skythia legfejlettebb területe a krími sztyepp volt. Itt a nomád jurtákra emlékeztető építkezések mellett cserépteteős, masszív kőházak épültek, amelyek a görög gyarmatosok házai mögött sem maradtak el. A különféle típusú házak és felszerelési tárgyak, továbbá az a tény, hogy a temetőkben gazdag és szegény sírokat tártak fel, azt bizonyítják, hogy a szkíta társadalom vagyoni rétegeződése erre az időre már igen előrehaladt.

Ennek a társadalmi rétegeződésnek, a rabszolgatartás fejlődésének és az osztályok kialakulásának eredményeképpen az i. e. III. század második felében kialakult a szkíta állam, amely az i. e. II. században, Skiluros uralkodása alatt élte virágkorát.

A királyi székhely Neapolis városa volt, amelyet valószínűleg Skiluros alapított a Szalgir-folyó partján (a mai Szimferopol környékén). Neapolisnak mindeddig csak kis részét tárták fel, de annyit az eddigi ásatások is mutatnak, hogy a nagy kiterjedésű városnak sűrűn beépített negyedei és jelentős erődítményei voltak. A város falait agyaghabarccsal kötött kőtömbökből építették.

A városi lakosság földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozott; a lakónegyedek helyén sok malomkövet és gabonavermet (bennük búza-, árpa- és kölesszemeket), továbbá rengeteg

Dombormű Skiluros szkíta király és fia, Palakos ábrázolásával
I. e. II. század. Blaramberg rajza alapján

háziállat-csontot találtak. A városban helyi fazekasmesterek is működtek. A sok athéni, rhodosi, egyiptomi, pergamoni, sinópéi és más Fekete-tenger-parti városokból való tárgy a kereskedelem fejlettségét bizonyítja. A szkítákon kívül görögök is éltek a városban.

Skiluros király a saját nevével ellátott pénzeket veretett; az éremfeliratok görög nyelvűek, az ábrázolások is tökéletesen görög jellegűek. Skiluros pénzeinek éppen ez biztosíthatta a görög világban való elterjedését.

Az i. e. II. századi szkíta kultúra tanulmányozása szempontjából rendkívül jelentős a neapolisi városfal mentén feltárt sírbolt (mauzóleum), amelyben mintegy 70 előkelő szkíta volt eltemetve. A gazdag temetkezések színhelyén mintegy 1300 arany ékszert találtak. A sírok építési technikája, falfestményei, az ékszerek díszítményei sok eredeti szkíta vonást őriznek.

Mivel a Fekete-tenger északi partvidékének síkságairól — a szarmaták nyomására — állandóan

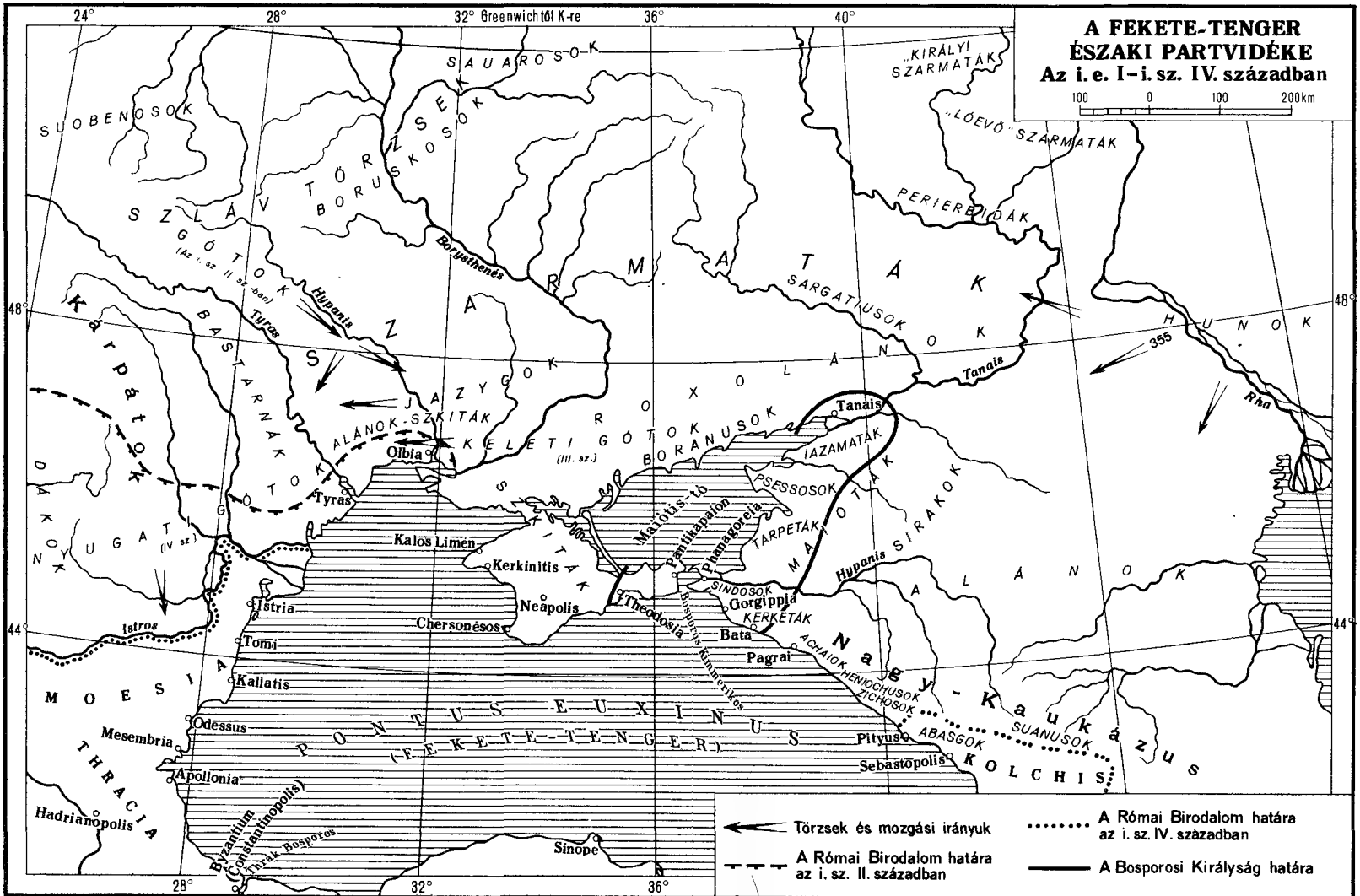
A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKE
Az i. e. I–i. sz. IV. században
100 0 100 200km
24° 28° 32° Greenwichtől K-re 36° 40°
48° 44°
SAUAROSOK
SUOBENOSOK
„KIRÁLYI SZARMATÁK
„LÓEVŐ" SZARMATÁK
PERIERDIDÁK
SZLÁV TÖRZSEK
BORUSKOSOK
SZGÓTOK
(Az i. sz. II. sz.-ban)
Borysthenés
Hypanis
Tyras
SZAZYGOK
JAZYGOK
SARGATIUSOK
HUNOK
355
Tanais
Rha
Kárpátok
BASTARNAK
ALÁNOK-SZKITÁK
KELETI GÓTOK
(III. sz.)
ROXOLÁNOK
BORANUSOK
Olbia
Tyras
Tanais
IAZAMATÁK
PSESSOSOK
MAEOTÁK
SIRÁKOK
DÁKOK
NYUGATI GÓTOK
(IV. sz.)
Kalos Limen
Kerkinitis
Maiótis-tó
Panticapaion
Phanagoreia
TARPETÁK
Hypanis
ALÁNOK
Istros
Istria
Neapolis
Theodosia
SINDOSOK
Gorgippia
KERKETÁK
Bosporos Kimmerikos
Chersonésos
Tomi
Bata
Pagrai
ACHAIOK-HENIOCHUSOK-ZICHOSOK
Nagy-Kaukázus
MOESIA
Kallatis
Odessus
Mesembria
PONTUS EUXINUS
(FEKETE-TENGER)
ABASGOK
SUANUSOK
Pityus
Sebastopolis
KOLCHIS
THRACIA
Apollonia
Hadrianopolis
Byzantium
Constantinopolis
Thrák Bosporos
Sinope
Törzsek és mozgási irányuk
A Római Birodalom határa az i. sz. II. században
A Római Birodalom határa az i. sz. IV. században
A Bosporosi Királyság határa

újabb és újabb szkíta törzsek érkeztek, és ezeknek önmaguk és állataik ellátására egyre újabb földekre volt szükségük, a szkíta királyok arra törekedtek, hogy a nemzetközi kereskedelem legközelebbi központjait fennhatóságuk alá kényszerítsék. A szkíta királyság hódító politikájának legelső célpontja Olbia és Chersonésos lett.

OLBIA AZ I. E. IV—II. SZÁZADBAN

Olbia és Chersonésos a IV—III. században továbbra is önálló polis maradt. Olbia környékén már korábban is megfigyelhető volt a görögök és szkíták kölcsönös egymásra hatása; sőt itt kevert (mixhellén) lakosság alakult ki. Ez az egymásra hatás most magára a városra is rányomja a bélyegét, ahogy ez az olbiai temetők leletanyagában tükröződik. Igen jellemző, hogy a kezdetleges, kézzel formált kerámika az antik formákat reprodukálja, míg a fazekaskorongon készített edények szkíta formákat mutatnak. A görög és a szkíta elemek egymásba fonódása az alkalmazott művészetek terén is nyomon követhető. A bennszülött elemek növekvő térhódítását bizonyítják azok a nem görög nevek, amelyeket az olbiai feliratokon olvashatunk.

A IV. század második felében Olbiában kiéleződtek a belső ellentétek, fellángolt a társadalmi harc. Amikor i. e. 331-ben Zópyrión ostromolta a várost, Olbia vezető oligarchiája kénytelen volt engedményeket tenni a néptömegeknek: eltörölték az adósságokat, a hadsereg feltöltése végett felszabadították a rabszolgákat, és az idegeneket is polgárjoggal ruházták fel. Olbiát csak így tudták megvédelmezni az ellenséggel szemben.

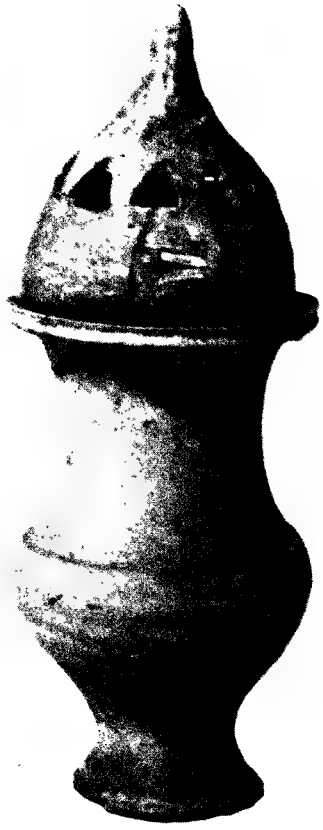

Agyag füstölőedény Olbiából
I. e. III. század

A régészeti adatok bizonysága szerint az olbiai kézművesség a III—II. században a technikai fejlettség magas fokára emelkedett. Felvirágzott a fazekasmesterség; a helyi készítésű agyagáruk részaránya észrevehetően megnőtt az importáru mennyiségéhez viszonyítva. A mindennapi életben és a termelésben használatos fémtárgyakat mind helyileg állították elő. A kiforrott várostervezési módszerek és a nagyarányú közművesítés az építészet fejlettségére vall. A városnak, amelyet bástyákkal ellátott erődfalak vettek körül, voltak gabonaraktárai, két piactere, a kikötőben különféle tároló helyiségek, hajókarbantartó műhelyek, dokkok. Az utcákat kőlapokkal burkolták, a víz elvezetésére csatornákat építettek.

Olbia külkereskedelmében meglehetősen háttérbe szorította Athént, viszont annál szorosabb kapcsolatai voltak a hellenisztikus Kelettel: Pergamonnal, Egyiptommal, az Égeitenger szigeteivel (Rhodosszal, Thasosszal) és a Fekete-tenger déli partjának városaival: Sinópéval, Hérakleiával stb.

A rabszolgatartáson alapuló termelés, az árutermelés és a pénzforgalom fejlődését Olbiában is olyan jelenségek kísérték, mint a többi görög polisban: a föld mind nagyobb méretű koncentrálódása, a parasztság tömeges tönkremenése, s a polgári lakosság jelentős részének eladósodása révén az uzsoráskodás térhódítása. A demokratikus fordulat lehetőségének kiküszöbölése végett a gazdag polgárok vagyonuk egy részét a város szükségleteinek fedezésére és a legszegényebb polgároknak juttatott ajándékokra fordították.

Olbiában a belső ellentéteket még külső nehézségek

Terrakotta Kybelé-szobrocska Olbiából
I. e. III. század

is súlyosbították. A szarmaták nyomása kelet felől kimozdította helyükről a szkíta törzseket. A nomád törzsfők „ajándékokat" követeltek Olbiától, és miután a város megváltotta magát, időnként még rendszeres adót is kellett fizetnie. Olbia a nomádok fokozódó nyomásának nem tudott ellenállni; az i. e. II. században meghódolt Skilurosnak, pénzein is az ő nevét tüntette fel.

A szkítáknak érdekük fűződött ahhoz, hogy Olbia, kézművességi és kereskedelmi központ, a szkíta királyságon belül fennmaradjon. Korábbi fémművességi központjuk, a Dnyeper melletti Kamenszkoje gorodiscse ekkor már a krími szkíták birtokain kívül esett, haderejüknek viszont nagy mennyiségű fémárura volt szüksége. Olbiában talán nemcsak a pénzverdét használták fel arra, hogy Skilurosnak pénzt verjen, hanem a kézművesműhelyeket is arra szorították, hogy a szkíta seregnek termeljenek.

Olbia meghódolása nemcsak a szkíta királyságnak volt előnyös, hanem bizonyos szempontból maguknak az olbiai polgároknak is, mivel a város így védve volt a nomádok rajtaütéseitől és mentesült az adófizetéstől. Olbia lakosai, mint a szkíta király alattvalói, részesültek a Neapolisszal való kereskedés előnyeiből, Skiluros királysága a Fekete-tenger északi partvidékén az első olyan bennszülött államalakulat volt, amely görög gyarmatvárost is fennhatósága alá rendelt.

CHERSONÉSOS HARCA A SZKÍTÁKKAL

Chersonésos — Olbiától eltérően — makacsul ellenállt a szkítáknak. Míg Olbia életében fontos szerepet játszott a kereskedelem és a kézműipar, addig Chersonésos elsősorban földművelő település volt. Földjei legnagyobb részben a hérakleiai félszigeten (a szevasztopoli öböltől délre) terültek el. Egész területe parcellákra (klérosokra) volt felosztva, amelyeket az egyes polgárok birtokoltak. Az egyik ilyen klérost nemrégiben sikerült régészetileg megvizsgálni. Területe mintegy 30 hektár volt. Közepén helyezkedett el a majorság. Egy kléros több (legfeljebb 39) apró részre tagolódott: szőlőkre, szántóföldekre, kertekre stb. A klérosnak több mint a felét a szőlők és a kertek foglalták el. Ez azt mutatja, hogy a chersonésosi mezőgazdaság általában véve belterjes jellegű volt.

Az i. e. III. század második felében a szkíták kezdték szorongatni Chersonésost is. A külső támadások elhárítása végett ekkor a város délkeleti oldalán a mai Karantyinnaja-öböl mentén falat építettek a kikötőnegyed megvédésére. Ezenkívül Chersonésos igénybe vette a bosporosi királyság segítségét is. Bosporos azonban ebben az időben szintén hanyatló félben volt, és nem tudott hathatós

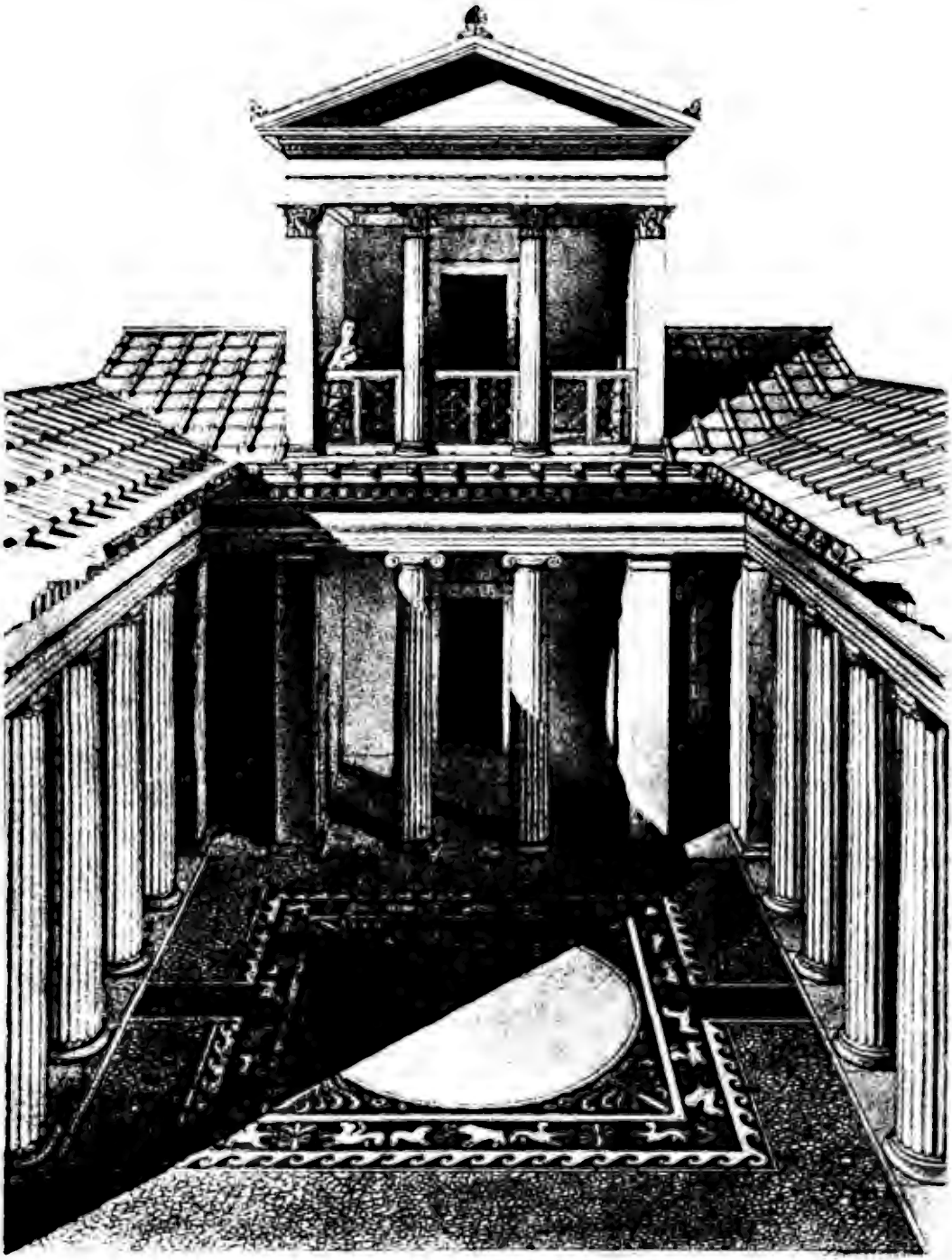

Olbiai ház az i. e. II. században
B. V. Farmakovszkij rekonstrukciója

Chersonésos: az i. e. III. században épített városkapu és az i. sz. első századokból származó fülke

segítséget nyújtani. Ekkor Chersonésos a II. század nyolcvanas éveiben — nyilván anyavárosának, Hérakleiának közvetítésével — Pharnakés pontosi királyhoz fordult, aki úgy igyekezett feltüntetni magát, mint a görög városok védelmezője a környező barbár lakossággal szemben.

I. e. 179-ben Chersonésos és Pharnakés között különleges szerződés jött létre, amelynek töredéke egy chersonésosi feliraton ránk is maradt. Ez a szerződés a szkíták ellen irányult: Pharnakés kötelezte magát Chersonésos megsegítésére, ha a szomszéd barbárok megtámadják a várost vagy a fennhatósága alá tartozó területet. Chersonésosra nézve hasznos volt ez a szerződés; amennyire szűkszavú forrásainkból következtethetünk, a város néhány évtizeden át viszonylagos nyugalmat élvezett. A szkíták csak az i. e. II. évszázad vége felé újították meg támadásukat. 110—109-ben a krími félsziget északnyugati partján elterülő chersonésosi birtokok — Kerkinitis és Kalos limén (a „szép kikötő") — már a szkíták kezén voltak. A további támadások során a szkíták majdnem a városig hatoltak. Ezzel egyidejűleg több támadást indítottak Chersonésos közeli szomszédai, a taurosok is.

Ebben a válságos helyzetben a chersonésosiak végső eszközhöz folyamodtak: ismét Pontoshoz fordultak segítségért, de most már nem szövetségi viszony alapján, mint annak idején, a 179. évi szerződés megkötésekor, hanem úgy, hogy elismerték függőségüket VI. Mithridatés pontosi királytól, akit *prostatés*-üknek (elöljárójuknak) kiáltottak ki. A chersonésosi birtokok elleni szkíta támadások azonban erre sem szűntek meg, sőt, a nyomás Skiluros király halála után (valószínűleg i. e. 110—109-ben) talán még inkább fokozódott. Skilurost fia, Palakos követte a trónon. Mithridatés — Diophantos nevű hadvezérének parancsnoksága alatt — nagyobb erőket küldött Chersonésos felmentésére. Diophantos és a szkíták harca több esztendeig húzódott. A háború folyamán Palakos király szövetséget kötött az egyik szarmata törzzsel, a roxolánokkal. Hiába voltak azonban a szkíták és a roxolánok számbelileg túlerőben, a győzelem végül is Diophantosé lett, mivel ő a tökéletesebb hellenisztikus haditechnika vívmányait vetette be Palakos és szövetségesei ellen.

A vereség folytán a szkíta—roxolán szövetség széthullott. A szkítáknak feltehetőleg le kellett mondaniuk minden igényükről Chersonésost és területét illetően, sőt valószínűleg még szövetségre is kellett lépniük Mithridatésszel. A következő időkben a szkíták szövetségesekként harcoltak a pontosi hadseregben.

A szkíta királyságnak a Mithridatés elleni háború során (109—107) súlyos megrázkódtatásokat kellett elszenvednie. A pontosi segítségre támaszkodó Chersonésos is némileg megerősödött. Mindez

akadályozta a szkíta királyság hatalmának helyreállítását. Ettől kezdve az i. sz. I. század közepéig másodrendű szerepet játszott a Fekete-tenger északi partvidékének történetében. Az olbiai pénzeken sem szerepel Palakos neve, ami azt mutatja, hogy Olbia nyilván arra használta fel a szkíták és a pontosi király háborúját, hogy megszabaduljon a szkíta fennhatóság alól.

Amint a pontosi király a Fekete-tenger északi partvidékén tovább terjeszkedett, Olbia is része lett birodalmának. A városnak az i. e. I. század derekán a geták pusztító támadását kellett átvészelnie. A város teljesen rombadőlt, és csak jó néhány év múlva épült újjá, de sokkal szerényebb méretekben.

2. A BOSPOROSI KIRÁLYSÁG AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

BOSPOROS AZ I. E. IV. SZÁZAD VÉGÉN

A bosporosi királyság, amely jóval a görög—makedón hódítások előtt alakult ki és amelyet a hódítások közvetlenül is érintettek, sok tekintetben mégis hasonlóságot mutat a kisázsiai hellenisztikus államokkal: Pergamonnal, Bithyniával, Kappadokiával és Pontosszal.

A tárgyalt időben a bosporosi királyság fennhatósága alá nemcsak fejlett rabszolgatartó görög polisok tartoztak, hanem olyan bennszülött törzsek területei is, amelyeknél a rabszolgaság még csak kialakulóban volt. Bosporos központi részén meglehetősen sok polis volt: a nagy városok (Pantikapaion, Phanagoria, Theodosia) mellett valószínűleg polis berendezésűek voltak a kevésbé jelentősek (Nymphaion, Tyritaké, Myrmékion, Hermonassa) is. A görög lakosság egy része földbirtokosokból állt, a bosporosi városok lakossága azonban főképpen kézműiparral és kereskedelemmel foglalkozott. Az uralkodó osztályon belül vezető szerepet játszottak a kereskedők és a kézműipari műhelyek tulajdonosai. A polisok területén kívül élő lakosságot — a földművelő szkítákat, sindeket és maiótákat — nemcsak a görög polisok arisztokratái és a királyok zsákmányolták ki, hanem a nemzetségi-törzsi arisztokráciából kifejlődött bennszülött arisztokrácia is. A polisok területének határain túl a bosporosi uralkodót valószínűleg ugyanúgy minden föld legfőbb tulajdonosának tekintették, mint a hellenisztikus országokban a királyt, bár a föld egy része birtoklás jogcímén a görög és bennszülött arisztokráciáé volt.

A bosporosi királyság politikai hatalma az i. e. IV. század második felében, I. Pairisadés uralkodása alatt (344/43—310/09) érte el tetőfokát. A bosporosi birtokok ebben az időben nemcsak a kercsi félszigetre terjedtek ki (Theodosiát is beleértve), hanem a tamani félszigetre, az ahhoz csatlakozó partszegélyre (egészen a mai Novorosszijszkig), a Kubán alsó folyásának és a torkolathoz közeleső mellékfolyók vidékére is. Bosporoshoz tartozott a Don torkolatánál épült Tanais városa is. Az Azovi-tenger északi és keleti partjain élő törzsek szintén elismerték Bosporos hegemóniáját. Ettől az időtől kezdve hosszú éveken át szüneteltek a harcok Bosporos és a szkíták közt.

A KÉZMŰVESSÉG ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

A részint közvetlenül Bosporos területéről, részint a környező sztyepp-övezet kurgánjaiból származó tárgyi emlékek arra mutatnak, hogy Bosporos ebben az időben a helyi kézműipar központjává fejlődött. Az i. e. IV. század végéről származó szkíta kurgánokban művészi megmunkálású edényeket, ruhára varrott lemezkéket, lószerszám-részeket találtak. Mindezeknek az aranyból és ezüstből készített tárgyaknak a díszítése helyi eredetükről tanúskodik.

Az i. e. IV—III. századi szkíta királyi temetkezésekből előkerült fémtárgyak bosporosi eredetét bizonyítja az a tény is, hogy stílusuk hasonló az e korbeli bosporosi pénzek stílusához. Az i. e. IV. századtól kezdve olyan arany statérek kerülnek forgalomba, amelyek egyáltalán nem emlékez-

tetnek sem Pantikapaion régi pénzeire, sem a többi görög városban akkortájt használatos pénzekre. Mindezek bosporosi mesterek eredeti, magas művészi fokon megmunkált alkotásai.

Igen fejlett volt a bosporosi királyságban az agyagművesség is. A tetőcserepeken és a mindennapos használatra szánt edényeken, valamint az élelmiszer őrzésére használt cserépedényeken kívül Bosporosban művészi agyagáru is készült.

A bosporosi királyság szoros kapcsolatokat tartott fent a környező törzsekkel. A szkítákkal folytatott kereskedelem serkentőleg hatott a kézműves üzem fejlődésére. A bosporosi kézműipari cikkekért cserébe a szkíták, sindek, maióták és szarmaták gabonát, jószágokat, rabszolgákat adtak Bosporosnak. Az állattenyésztési termékeket legnagyobb részben saját fogyasztásra fordították, a gabonát pedig a Földközi-tenger országaiba exportálták. A rabszolgákat részint a bosporosi arisztokrácia zsákmányolta ki, részint eladták őket.

Pantikapaioni aranypénz
I. e. 325—300

A bosporosi királyság területén termelt gabona jelentős része közvetlenül Bosporos uralkodóinak a raktáraiba, majd innen — nagy tételekben — a Földközi-tenger piacaira vándorolt. Ugyanakkor a letelepedett szkíta törzsektől is megvették gabonájuk egy részét és továbbadták az odaérkező görög vagy a bennszülött bosporosi kereskedőknek. Bosporos egyre fejlődő gabonakereskedelme volt az egyik ok, amely a bosporosi Spartokidákat arra késztette, hogy növeljék birtokaikat, és ugyanakkor lehetőleg jó kapcsolatokat tartsanak fent a szkítákkal. Olbia hanyatlása után a szkíta gabona legnagyobb részben Pantikapaionon ment keresztül, és ez még inkább növelte a bosporosi kereskedelmet.

Bosporos nemzetközi jelentősége az i. e. IV—I. században elválaszthatatlanul összefügg fejlett kereskedelmével. A bosporosi uralkodók ezért igyekeztek mindenképpen pártolni a kereskedelmet és fokozni a gabonakivitelt. Erős hajóhaduk vigyázta a fekete-tengeri kereskedelmi utakat a kalózkodó taurosok és a Kaukázus nyugati partvidékén élő más népek rajtaütéseitől.

A Földközi-tenger világa felé irányuló bosporosi kivitelnek rendkívül fontos tételét jelentették a rabszolgák. A feliratok bizonysága szerint a Bosporosszal élénk kereskedelmet folytató Rhodos piacán árusítottak szarmata, szkíta és maióta rabszolgákat. A rabszolgakivitel a megelőző korszakhoz képest megnövekedett. A Fekete-tenger északi partvidékén élő nomádok ősközösségi társadalmának bomlása és e nomád törzsek közti szüntelen háborúskodás következtében rengeteg rab-

A királyi cserépégető műhelyek bélyegzőlenyomata egy bosporosi cseréptöredéken
A pantikapaioni ásatások anyagából. I. e. III. század

szolga, főleg hadifogoly került Bosporosba, akiket a nomádok szívesen adtak el a görög kereskedőknek. Bosporosban a rabszolgák számának megnövekedésében, a rabszolgakereskedelem fellendülésében bizonyos szerepe lehetett annak, hogy az i. e. IV. század folyamán, majd a III. század első felében maguk a Spartokidák is számos győzelmes háborút viseltek.

Mivel a Spartokidák roppant kiterjedésű földbirtokok, velük együtt a földeket megművelő *pelatés*-ek, azonkívül jószágok, halfeldolgozó és egyéb kézműipari üzemek (például a jólismert tetőcserepeket készítő királyi műhelyek), és végül a háborúk eredményeképpen állandóan hatalmas rabszolgatömegek felett rendelkeztek, a bosporosi uralkodók a kivitel jelentős részét a kezükbe tudták keríteni. A Spartokidák külön kereskedelmi flottát nem tartottak, rendszerint az odaérkező (főleg athéni), valamint a bosporosi kereskedők hajóit vették igénybe. A nagybirtokosok néha maguk is szereltek fel hajókat, hogy gazdaságuk termékeit kivihessék.

BOSPOROS BELSŐ ÉS KÜLSŐ HELYZETE AZ I. E. III. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

I. Pairisadés halála után a bosporosi uralkodó osztályon belül kiéleződött a harc, amely végül is polgárháborúvá fejlődött.

A háborúskodásból győztesként kikerülő Eumélos kénytelen volt kiegyezni a pantikapaioni arisztokráciával. Összehívta a népgyűlést, és kihirdette az „ősi politeia", vagyis a régi polis-alkotmány visszaállítását. Pantikapaion lakosai ismét *ateleiá*-t (a vámilletékek alóli mentességet) kaptak, és adót sem kellett fizetniük. Eumélos elődei, elsősorban I. Pairisadés, nyilván nem törődtek Pantikapaion polis-hagyományaival, és a polgárokat a hadiszükségletek előteremtése végett súlyos adókkal és egyéb szolgáltatásokkal terhelték meg.

Eumélos, miután hatalmát sikerült megszilárdítania, a bosporosi birtokok kiterjesztésére szánta el magát. Támogatta Byzantiont, Sinópét és Kallatist Lysimachos elleni harcukban; amikor Lysimachos ostrom alá fogta és kiéheztette Kallatist, ezer hozzámenekült kallatisi polgárt fogadott be, és mint katonai telepeseket (kléruchosokat) földhöz juttatta őket.

Eumélos utóda, III. Spartokos (304/03—284/83) — de talán maga Eumélos is — már nemcsak a meghódított törzsek előtt nevezte magát királynak *(basileusnak)*. Ebben valószínűleg a diadochosok hasonló lépésének a hatását kell látnunk, akik 306—305-ben királyokká nyilvánították magukat. III. Spartokos uralkodása alatt megszilárdította Bosporos külső helyzetét. Ennek legfőbb bizonyítéka Athénnel kötött szerződése. Az athéniek, amint felszabadultak Démétrios Poliorkétés fennhatósága alól, nyomban tudatták ezt Spartokosszal, hogy újból feleleventsék bosporosi kapcsolataikat. E tárgyalások eredményeképpen hozott határozat jelentős mértékben különbözik a bosporosi uralkodókkal kapcsolatosan addig hozott athéni határozatoktól. Míg a Spartokida-dinasztia képviselőit azelőtt magánszemélyekként kezelték, most Spartokost elismerték királynak; míg a régebbi szerződések kizárólag a kereskedelemre szorítkoztak, most a két fél formális szövetséget kötött: Athén kötelezte magát, hogy Spartokost szárazon és vízen megsegíti, ha bárki megtámadja országát. Erre a szerződésre azonban valószínűleg nagyobb szüksége volt Athénnek, mint Bosporosnak: míg korábban az athéniek mindannyiszor biztosítottak maguknak különféle kereskedelmi kiváltságokat, most beérték Spartokosnak azzal a határozatlan ígéretével, hogy „mindent a legjobban fog elintézni". Spartokos ez alkalommal nem valami sok (15 000 medimnos, vagyis 9000 hl) gabonát ajándékozott Athénnek, az athéniek mégis rendkívüli megtiszteltetésben részesítették.

II. Pairisadés uralkodása alatt (284/83—252 után) Bosporos kapcsolatot létesített Egyiptommal, Rhodosszal és Délosszal. Egy egyiptomi papirusz őrizte meg számunkra azt az adatot, hogy Pairisadés követei 254—253-ban Egyiptomba érkeztek. A hellenisztikus államok és a Fekete-tenger partvidéke közti élénk kereskedelem előmozdította a politikai kapcsolatok elmélyülését.

A jelek szerint Bosporos a III. század második felétől hanyatlásnak indult. Irodalmi és feliratos forrásaink adatai igen szűkszavúvá válnak. A pénzekről, a királyi műhelyekben készült cserepek bélyegeiről, töredékes irodalmi emlékekből és alkalmi feliratos adatokból ismerjük ugyan az egyes uralkodók nevét, de már időbeli sorrendjüket nem tudjuk rekonstruálni. A nevekből ítélve a Spartokidák dinasztiája — esetleg megszakításokkal — az i. e. II. század végéig uralkodott Bosporosban, de a királyi házon belül hosszú időn keresztül viszály dúlt. A belső zavarokat tetézte keletről a szarmaták, nyugatról pedig a szkíták nyomása, amely az i. e. III. század vége felé egyre erősödött.

A bosporosi kereskedelem a görögországi és kisázsiai politikai változások, valamint a szomszédok közti állandó összetűzések következtében a II. század vége felé visszaesett. A bosporosi uralkodók jövedelme megcsappant, így nem tudtak nagyobb létszámú zsoldossereget fenntartani, ami viszont a szkíták elleni háborút nehezítette meg. De ahhoz is pénzre volt szükség, hogy a szkítáktól és szarmatáktól a békét megvásárolhassák, vagy akár ahhoz, hogy esetenként a követelt adót megfizethessék. Mindez hatással volt az ország belső helyzetére is, és a függő földművelők kizsákmányolásának fokozódására vezetett. A II. század vége felé a súlyos helyzetben az uralkodó rétegnek attól kellett félnie, hogy a rabszolgák és a függő parasztok összefognak és a bosporosi városok uralkodó arisztokráciája ellen fordulnak.

Szfinksz alakú, több színű figurális edény
egy phanagoreiai temetkezésből
Attikai munka az i. e. V. század végéről—a IV. század elejéről

Ilyen körülmények között Bosporos uralkodó körei támaszt kerestek, amelynek segítségével fenntarthatják kiváltságos helyzetüket, és VI. Mithridatés Eupatór pontosi királyhoz fordultak. A tárgyalások eredményeképpen a két fél között megállapodás jött létre, melynek értelmében V. Pairisadés bosporosi király „önként" lemondott a hatalomról Mithridatés javára.

De az elnyomott bosporosi lakosság széles rétegei és elsősorban a szkíta rabszolgák felkeléssel válaszoltak a bosporosi arisztokrácia és Mithridatés közti egyezségre. Az a körülmény, hogy Pantikapaionban igen sok rabszolga tartózkodott, megkönnyítette a felkelés előkészítését. A mozgalom élére Pairisadés király szkíta rabszolgái állottak,

a felkelés vezetője egy Saumakos nevű szkíta volt. Az esemény részleteit nem ismerjük. Nyilvánvaló, hogy a felkelők egyik első lépése az volt, hogy Saumakost kikiáltották királynak, vagyis ugyanúgy megteremtették a maguk királyságát, mint ahogy a szicíliai felkelés alkalmával i. e. 137—132-ben is történt.

A felkelők határozott fellépése Mithridatést is azzal fenyegette, hogy elveszti északi birtokait és befolyását. Mithridatés hónapokat töltött flottájának és hadseregének felszerelésével, míg i. e. 107 (vagy 106) tavaszán Diophantos vezérlete alatt a Krím-félszigetre küldte. Diophantos Chersonésost használta fel támaszpont gyanánt, úgy rohamozta meg Theodosiát a tenger felől. Theodosia és Pantikapaion elkeseredett ellenállást fejtett ki Mithridatés csapataival szemben. Saumakos helyzete ezekben a városokban különösen szilárd lehetett, mivel a szabad szegények nagy tömegei itt összpontosultak. De a felkelők nem rendelkeztek elegendő katonai erővel ahhoz, hogy visszaverhessék Diophantos ostromát. A harc elkeseredettségét bizonyítják az i. e. II. század végéről származó nagy rombolások nyomai: feltehető, hogy a harc a város utcáin még a város erődítményeinek elfoglalása után is folytatódott. Diophantos a felkelés sok résztvevőjét kivégeztette. Saumakost élve sikerült elfognia, úgy küldte Mithridatéshez, Sinópéba, ahol valószínűleg őt is kivégezték.

A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKE MITHRIDATÉS FENNHATÓSÁGA ALATT

Saumakos felkelésének elfojtása után a Fekete-tenger partvidékének jelentős része Mithridatés fennhatósága alá került. Pontos körül az i. e. I. század első harmadában lezajlott nagy horderejű események sodra magával ragadta Bosporost és a többi fekete-tengeri államot is, amelyek Mithridatés előtt meghódoltak.

A Fekete-tenger északi partján épült városok gazdasági életében ez idő tájt némi változások figyelhetők meg: a pontosi királysággal létesített gazdasági kapcsolatok erősödése folytán a régebbi, az Égei-tenger medencéjének kereskedelmi központjaival fenntartott kapcsolatok jelentős mértékben gyengültek. A Fekete-tenger északi partjáról a délire irányított kivitel fokozódásában bizonyos szerepet játszottak a háborúktól sújtott pontosi királyságba küldött gabona- és egyéb élelmiszerszállítmányok. Ez az intenzív kivitel azonban egyáltalán nem segítette elő az észak-pontosi termelőerők fejlődését, sokkal inkább az ország gazdaságának visszaesését vonta maga után. Ugyanez lett a következménye annak a sokféle adónak is, amelyet a Fekete-tenger körüli országok lakossága kénytelen volt a pontosi királynak fizetni.

Valószínűleg a gazdasági helyzet rosszabbodása volt az oka annak, hogy a bosporosi lakosság körében egyre fokozódott a Pontos-ellenes hangulat. Bosporos már az első mithridatési háború befejeztével (83-ban vagy valamivel korábban) visszaállította függetlenségét. Ennek a mozgalomnak a részleteit nem ismerjük. Mithridatésnek csak i. e. 80-ban sikerült Bosporost ismét fennhatósága alá kényszerítenie.

Mithridatés halála és Pharnakés trónrajutása (i. e. 63-ban) semmivel sem könnyített az északi partvidék lakosságának a helyzetén, mivel most Pharnakést kellett csapatokkal és hadihajókkal ellátnia, hogy az megvédhesse atyja országát Rómával szemben. A bosporosi rabszolgatartók általános elégedetlensége végül is arra vezetett, hogy a bennszülött arisztokrácia Pharnakés ellensúlyozására egy Asandros nevű előkelő bosporosit kiáltott ki királyává. Asandros uralkodása azonban nem enyhítette a politikai feszültséget, és nem vetett gátat a bosporosi gazdaság hanyatlásának. Ugyanakkor az i. e. I. század közepétől kezdve Bosporos belpolitikai életébe egyre merészebben avatkoztak be a rómaiak, akik a Mithridatés elleni háború folyamán megismerhették a Fekete-tenger északi partvidékének stratégiai fontosságát.

Bosporos anyagi és szellemi kultúrájára a görög — elsősorban ión — és a helyi elemek összefonódása volt jellemző. Különösen jól látszik ez a kézműipari készítményeken.

A fémtárgyakon a tisztán ornamentális jellegű általános motívumok mellett egyre több a szkíták életével és vallásával összefüggő téma reprodukálása, többnyire a megszokott késő-ión vagy késő-attikai stílusban. A szkíta puszták leghíresebb és leggazdagabb kurgánjaiban — ilyenek: Kul-Oba és a Pantikapaion melletti pationioti kurgán, a Dnyeper alsó folyása mellett Csertomlik és Szoloha, valamint a Don középső folyása melletti kurgántemetkezések — nagyon sok ilyen emlékanyag van. E kurgánok korára vonatkozólag eltérőek a vélemények, annyi azonban bizonyos, hogy keletkezésük legnagyobbrészt egybeesik a bosporosi királyság virágkorával.

Bosporosi edény (peliké) griffel harcoló arimaspos ábrázolásával
Attikai munka az i. e. IV. századból

Pantikapaionban és a többi bosporosi városban az i. e. IV—III. században nyilván külön művészeti iskola működött, amely a szkíta, sind és maióta arisztokrácia számára készített művészi tárgyakat; követte ízlésüket, témáit is ezek mindennapi életéből választotta. Ez az iskola a szkíta életből ellesett jelenetek hiteles, reális ábrázolásában nagyszerű eredményeket ért el.

A bosporosi agyagművesség szintén a helyi termelés művészi eredetiségét bizonyítja. Kiváltképpen érdekesek a főleg az i. e. IV—III. századból származó terrakotta szobrocskák és élénk színekkel festett edények (az úgynevezett akvarell-vázák).

A különböző etnikai elemek egybeolvadása hatással volt a vallási elképzelések alakulására is. Az ión telepesek magukkal vitték Pantikapaionba és Phanagoriába is ősi kultuszaikat, elsősorban Apollón kultuszát. Ugyanakkor azonban átvették a bennszülött lakosság kultuszait, amelyek azután — feltiletesen hellenizálódva — a bennszülött elemek szerepének erősödésével a Bosporos vidékén általánosan elterjedtek. A helyi kultuszok közül kiemelkedett a kisázsiai „istenek nagy anyjának", „az állatok úrnőjének" megfelelő női főisten. A sindek egész területén ennek az istennőnek mindenütt gazdag és híres szentélyeket építettek. Neve Phanagoriában Aphrodité Apaturos, a Cukur-öbölben Artemis Agrotera volt.

A bosporosi társadalom szellemi életéről keveset tudunk. Bosporosi (mások véleménye szerint borysthenési, tehát olbiai) származású volt Sphairos, az a sztoikus filozófus, aki Egyiptom-

ban, Ptolemaios Philadelphosnak és utódainak az udvarában élt. Sphairosról ismeretes, hogy Kleomenés spártai reformátornak ő volt az eszmei ihletője.

A bosporosi síremlékeken itt-ott olvasható versek arra mutatnak, hogy a bosporosi királyságban a költészet is fejlett volt. Tulajdonképpen bosporosi eredetűek azok a szkíta novellák, amelyek élénken, színesen ábrázolták a helyi életviszonyokat. Ezek a novellák elterjedtek az egész hellenisztikus világban (még az egyiptomi papiruszokon is megtaláljuk nyomaikat), és hatással voltak a görög irodalomra is. Feltehetőleg kialakult az udvari jellegű bosporosi történetírás is; lehetséges, hogy végső soron ide vezethető vissza a szicíliai Diodóros műve a Spartokidákról és egyes más értesülések, amelyeket egyéb szerzőknél olvashatunk.

Pantikapaion fénykora a IV—III. század volt. A város a Mitridat-hegy egész lejtőjét magában foglalta; a hegy tetején volt az akropolis. A város hajdani vízvezeték- és csatornarendszerének emlékeit az ásatások során előkerült ólom- és agyagcsövek őrzik.

A bosporosi állam IV—III. századi virágkorának hatása észlelhető a meghódított törzsek területén is. Azoknak a településeknek nagy része, amelyeknek maradványait a Taman-félszigeten és a Kubán alsó folyása mentén tárták fel, éppen ebben az időben keletkezett.

Bosporos fontos szerepet töltött be a hellenisztikus világ életében. Ezt azonban nemcsak a görög gyarmatosítóknak köszönhette, akik a Pontost és Maiótist összekötő öböl partja mentén városokat alapítottak, hanem legalább olyan mértékben a környező területek ősi lakosságának is.

3. KOLCHIS, IBÉRIA ÉS ALBANIA AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

A transzkaukáziai népek történetét Makedón Alexandros hódításai után egyre szorosabb szálak fűzték Elő-Ázsia és a Földközi-tenger keleti medencéjének történetéhez. Transzkaukázia mindinkább bekapcsolódott a nemzetközi kereskedelembe. A külvilággal való összeköttetést a kolchisi kikötőkön, elsősorban Phasison keresztül teremtették meg. Ugyanerre az időre tehető Dioskurias felvirágzása is. Timosthenés, Ptolemaios Philadelphos nauarchése Dioskuriasról úgy beszél, mint virágzó kereskedővárosról, ahova 300 törzs is összejön a vásárra. Ez a szám nyilván túlzott, de még ha 70-re szállítjuk is le, mint Strabón, akkor is nyilvánvaló, hogy Dioskurias nagy kereskedelmi központ lehetett. Ezekben a városokban előtérbe léptek a helyi elemek, aminek következtében a III—II. század folyamán fokozatosan megváltozott a görög gyarmatvárosok jellege: alapjában véve bennszülött városi központokká fejlődtek. A III—II. század során mindvégig forgalomban voltak a Nyugat-Grúziában mindenfelé igen elterjedt kolchisi pénzek.

KOLCHIS AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

Kolchisban a III. század folyamán mélyreható politikai változások mentek végbe, amelyekre közvetve — a pénzforgalom jellegének módosulásaiból — következtethetünk. A régebbi kolchisi pénzek mellett a hellenisztikus királyok vereteit utánzó aranypénzek jelennek meg. Ezt a tényt az egyes történészek különféleképpen magyarázzák. Akik annak az elméletnek a hívei, hogy Kolchisban az állam korán alakult ki, azok szerint ebben az időben kezdődött meg az addig viszonylag egységes kolchisi királyság széthullása, és az egyes tartományok kormányzói új veretekre tértek át. Ennek az elgondolásnak az ellenzői, akik szerint a kolchisi pénzeket korábban Phasis városában verték, úgy vélik, hogy az új verési formák felbukkanása több kezdetleges kolchisi állam akkori keletkezésére mutat. Valószínűleg a III. századból valók azok az arany statérek, amelyeket Lysimachos statérjeinek nyomán Akés király (valószínűleg a Kolchis területén kialakult államok egyikének az uralkodója) veretett. Akés királysága minden bizonnyal Dioskurias környékén terült

el; a tőle északra húzódó területeket foglalta magába, ahol már nem kartveli dialektusokban, hanem a kaukázusi nyelvcsalád egy másik ágához tartozó nyelveken beszéltek.

Forrásaink közvetlenül utalnak arra, hogy Kolchis a II. században több *sképtuchiá*-ra (vagyis *sképtuchos*-ok — „pálcahordozók" — birtokaira) oszlott. Azok a kutatók, akik szerint Kolchisban az ezt megelőző századokban semmiféle politikai egység nem volt, úgy vélik, hogy a sképtuchosok tulajdonképpen az egyes kolchisi törzsek vezérei voltak, és hogy maga a „sképtuchos" megjelölés is a voltaképpen ősközösségi társadalom fontos elemeinek megőrzésére mutat. A „sképtuchos" kifejezés jelentése azonban nem egészen világos, mivel a görög szerzők egyformán alkalmazzák mind a törzsfőkre, királyokra, hadvezérekre, mind pedig az udvari méltóságokra (főleg az Achaimenidák udvarában). Más kutatók ebből kiindulva úgy vélik, hogy a sképtuchosok eredetileg bennszülött uralkodók voltak, Kolchis egyes tartományainak a kormányzói, vagy a kolchisi király helytartói, akik az idők folyamán szinte teljes függetlenséget vívtak ki maguknak.

Az i. e. II. és I. század fordulóján Kolchist VI. Mithridatés Eupatór pontosi király a maga birodalmához csatolta. A pontosi királyságnak Kolchisra elsősorban hajóépítésre alkalmas fája miatt volt szüksége, de felkeltette Pontos érdeklődését a híres kolchisi len is, továbbá Kolchisban sok viaszt és gyantát termeltek, és a kolchisiak ügyes hajósok hírében állottak. I. e. 83-ban a bosporosiakkal együtt megpróbálták lerázni a pontosi igát, de kísérletük nem járt eredménnyel.

A Bagineti-i „palotaépület" romjai
Hatoszlopos terem. I. e. I. század

Ibériában, mint fentebb már utaltunk rá, a III. század elején önálló királyság alakult ki. Az ibériai királyság létrehozását Pharnabazosnak tulajdonítják, akiről a „Grúzia megtérése" című grúz évkönyv (végleges formáját az i. sz. VIII—IX. században nyerte el) és a „Grúzia története" címen ismeretes régi grúz évkönyvgyűjtemény tesz említést.

Az ókori Kartli területén végzett ásatások alapján képet alkothatunk Armaziról, az ország IV—II. századi központjáról, és Mchetáról, amely az i. e. utolsó századokban volt Ibéria fővárosa. Azok a korabeli agyagkorsós temetkezések, amelyeket a Mchetától északra levő szamtavrói temetőben tártak fel, azt bizonyítják, hogy a lakosság az állattenyésztésről fokozatosan a földművelésre tért át. Ezzel egyidejűleg fejlődött a kézművesség és a kereskedelem is.

Ibéria valószínűleg korai rabszolgatartó állam volt, amelyben még erősen éltek az ősközösségi társadalom csökevényei. Strabónnál találhatunk ugyan bizonyos utalásokat Ibéria hozzávetőleg i. e. I. századi társadalmi berendezésére vonatkozóan, ezek az utalások azonban nem eléggé világosak, és a modern szakirodalomban is különféle magyarázatokra adnak lehetőséget. Strabón szerint Ibéria egész lakossága négy „emberi nemzetségre", vagyis négy társadalmi csoportra oszlott. Az első „emberi nemzetség" az volt, amelyből a királyokat választották. Ehhez tartoztak a királyi család tagjain kívül valószínűleg a király közvetlen környezetében élők is, akiket az Achaimenida Perzsiában és sok más hellenisztikus országban a király „rokonainak" *(eristavi)* neveztek; ez a világi arisztokráciának felel meg. A második „nemzetséget" a papok alkották, akik — Strabón szerint — a külkapcsolatokat tartották a kezükben. A harmadik „nemzetség" a harcosokból és a földművesekből állott: ezek voltak a földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó szabad ibérek, akik a király hívó szavára háborúba vonultak. A grúz nyelv mindmáig megőrizte az *eri* kifejezést, amely „hadnépet" jelent; ez a kifejezés a népnek és a hadseregnek azt a szétválaszthatatlan egységét tükrözi, amely az ősközösségi társadalomra jellemző és amely az osztálytársadalom kialakulásának korai periódusában is még megmarad. Az osztálytársadalom és az állam létrejöttével azonban a „hadnép" már elvesztette vezető szerepét a közügyek intézésében. A negyedik „nemzetség", amelyet Strabón a *laoi* („népek") kifejezéssel határoz meg, a királyi földeken megtelepedett, függő földművelőkből került ki. Strabón ezeket „királyi rabszolgáknak" nevezi, de a „rabszolga" kifejezést az adott esetben nem értelmezhetjük a szó betű szerinti jelentésében; ezek a „népek" alkalmasint nagy családokban, vagy talán nemzetségekben éltek, úgy, hogy a rokonok közösen birtokolták a földet. A legidősebb, a családfő egyúttal a közös vagyon fölött is rendelkezett. Az ibériai „népek" helyzete hasonló lehetett a szomszédos kisázsiai „népek"-éhez és a többi hellenisztikus országban a megfelelő kategóriákhoz tartozó földművelők életéhez. Valószínű, hogy Ibériában voltak igazi rabszolgák is, ezekről azonban Strabón nem ír.

A fokozatosan kifejlődött kereskedelem megváltoztatta a régi életkörülményeket. A nagyobb folyókon megindult a hajózás, az országot ellepte az utak és hidak hálózata; hatalmas erődfalakkal körülvett városok nőttek ki a földből, cseréptetős házakkal, vásárterekkel, középületekkel és vízvezetékkel; ezek a városok lettek a kézműipar és kereskedelem gócpontjai. Ilyen város volt Ibériában Armazi (a főváros) és Mcheta, Szevszamora stb. (Az első kettő a Kura két partján terült el, és lassanként egybeolvadt: Armazi voltaképpen Mcheta akropolisa lett, majd később, az i. sz. I. században már egyetlen fal vette körül a két városrészt.)

A Kaukázus hegyeiben az ibériai királyoktól függő, valamint a független törzsek vadászattal és állattenyésztéssel foglalkoztak. A hegyi törzsek — legjellegzetesebb képviselőik a suanosok, akik mind a mai napig őrzik ezt a nevüket — továbbra is ősközösségi társadalomban éltek. A suanosok élén egy katonai vezető és egy 300 tagú tanács állott. Állandó hadseregük nem volt, szükség esetén minden suanos férfi hadba vonult.

Azerbajdzsán déli részén — mint Ibériában — az i. e. III. században szintén független bennszülött királyság alakult ki. Alapítójának Atropatés perzsa satrapát tartották, ama kevés ázsiai származású helytartók egyikét, akik hatalmukat Alexandros haláláig megtartották. Atropatésről, mint a bennszülött dinasztia őséről kapta a tartomány a „Média Atropaténé" nevet. Az „Atropaténé" név középperzsa *Āδarbaijān* alakjából lett az arabok nyelvén a mai Azerbajdzsán elnevezés.

Azerbajdzsán északi részét albán törzsek lakták, amelyek valószínűleg az ibérekkel együtt a kaukázusi népcsoporthoz tartoztak, és kultúrájukban, valamint társadalmi rendjükben később is sok közös vonást őriztek meg.

Albania területe az i. e. I. század derekán az előbbi korokhoz képest csökkent: Armenia és Albania határa a Kyros- (Kura-) folyó lett. Nyugaton Albania kiterjedt a mai Kahetija egy részére; keleten az Araksz és a Kura mai találkozási pontja volt a határ, úgyhogy a Kaszpi-tó partja már határain kívül esett.

Albania földje, különösen a mai Kahetija területén, termékeny volt. A lakosság egy része földműveléssel (gabonatermesztéssel, kertészkedéssel és főleg szőlőműveléssel) foglalkozott. A földművelés azonban Strabón szerint alacsony szinten mozgott: a földet durva faekével szántották fel. Sokan foglalkoztak állattenyésztéssel; ezek a Kura alsó folyása mentén elterülő térségeken nomád módra éltek. Strabón közlése szerint az albánok csak cserekereskedelmet folytattak, pénzt úgyszólván nem is használtak, nem ismerték sem a pontos mértékeket, sem a súlyokat, sem a száznál nagyobb számokat. A huszonhat albán törzs alig volt kapcsolatban egymással, és mindegyik külön dialektusban beszélt.

Strabónnak az albánok kezdetleges földművelésére és általában életmódjára vonatkozó megállapításait azonban a régészeti kutatások eredményeinek alapján lényegesen módosítanunk kell. Például Jalojlu-Tapa helységben (Nuhától délkeletre) régi, az i. e. IV—I. századból való temetkezéseket tártak fel, amelyeknek leletanyaga azt bizonyítja, hogy az itteni földművelő és juhtenyésztő lakosság már letelepedett.

A Muganszkaja sztyeppen Dzsafarhon helység körzetében (Szabirabadtól délre) számos gorodiscsét és csatornát találtak, amelyek arra mutatnak, hogy az i. e. utolsó századokban a víztelen Muganszkaja sztyepp vidékén nagyszabású öntözési munkálatok folytak. A Mingecsauri és Milszkaja sztyeppen feltárt, úgynevezett korsós temetkezésekben talált agyagedények fazekaskorongon készültek, és égetésük is jó. Néhány meglehetősen bonyolult szerkezetű edényégető kemence maradványait is feltárták. A leletek között akadnak üvegedények is. Ezeknek a vidékeknek a lakosai földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Az itt termelt lenből finom vászon készült. A háziállatok közül a kecskén, juhon és tehénen kívül sertést is tenyésztettek, márpedig ez az állat nem tudja elviselni a nomád életmód körülményeit. A kézművességi készítmények művészi tökéletessége nemcsak azt mutatja, hogy a kézművesség már jórészt különvált a mezőgazdaságtól, hanem azt is, hogy bizonyos fokig differenciálódott.

Albaniában a vas viszonylag korai alkalmazása, a fazekaskorong használata, valamint a Lysimachos-pénzek előfordulása elégséges alapot ad arra a következtetésre, hogy Albania egészében még, kétségtelen, elmaradt Ibéria mögött, de az i. e. II—I. században már itt is folyamatban volt az ősközösségi társadalom felbomlása és az osztályviszonyok kialakulása.

Albaniában az állam valószínűleg az i. e. I. század derekán alakult ki az albán törzsszövetség alapján. Az albánoknál ebben az időben már megjelenik a néptől különvált hadsereg. Az, hogy nehéz lovasságuk volt, előrehaladott társadalmi rétegeződésre mutat. Az i. sz. I. századból való forrásaink (Res Gestae divi Augusti; Tacitus) az albán királyokat a médek és az ibérek királyaival

együtt említik. Az albán király Kabalaka várában élt (a későbbi Sirvan területén). Időszámításunk kezdete körül az országban sorra épültek a városok, amelyeknek felvirágzása azonban már a következő korszakra esik.

Albaniának gazdaságilag legfejlettebb földművelő részében egy templomi fejedelemség alakult, amelynek feje — a főpap — Albania második emberének számított a király után. A főpap vezetése alá rendelt szent földön sűrű lakosság élt: a templomnak dolgozó rengeteg hierodulos (a szentély szolgája). Az albánok vallása a bennszülött kultuszok (főleg a természet és az égitestek — különösen a Hold — tisztelete) és az Atropaténé̊ből beszivárgott zoroasztrizmus keveréke volt.

A KAUKÁZUSI NÉPEK HARCA A RÓMAI TERJESZKEDÉS ELLEN

A hellenisztikus államok hanyatlása, a szarmata és szkíta törzsek vándorlása, valamint Parthia megerősödése természetesen hatással volt a Fekete-tenger keleti partvidékének fejlődésére és a kaukázusi helyzet alakulására is. A Kaukázus északi vidékein egyre erősödött a szarmata befolyás. A Fekete-tenger keleti partján épült hellenisztikus városok az i. e. I. századtól hanyatlásnak indultak; ez egyrészt a külpolitikai helyzettel magyarázható, másrészt a Kolchisban kialakult belpolitikai-társadalmi viszonyokkal, amelyek az illető városok helyzetét is befolyásolták.

A transzkaukáziai államok külső helyzetének alakulásában jelentős szerepet játszott az a körülmény, hogy érintkezésbe kerültek Rómával. Transzkaukázia népei a rómaiakkal közvetlenül a harmadik mithridatési háború idején csaptak össze először. Pompeius i. e. 65-ben (II. Tigranes armeniai király legyőzése után) az albánok ellen vonult. Az albánok és az ibérek kitűnő katonák voltak. Gyalogosaik vagy lovasaik, páncélos vagy könnyűfegyverzetű harcosaik egyaránt megállták helyüket. Fegyverük a lándzsa és az íj volt, a páncélon kívül pajzsot és állati bőrből készített sisakot is használtak. A területükre nyomuló rómaiakkal szemben elszánt ellenállást fejtettek ki, de a haditechnikai fölény Pompeius csapatai számára biztosította a győzelmet. Az albánok vereséget szenvedtek, s békét kötöttek. Pompeius Albaniából Ibériába nyomult előre, ahol ebben az időben Artages király uralkodott. A rómaiak elfoglalták Armazit, megtörték az ibérek ellenállását, és Artagest békekötésre kényszerítették. A rómaiak ezután Kolchist verték le.

A hadjárat nem vezetett ugyan Transzkaukázia bekebelezésére, de az a körülmény, hogy Elő-Ázsia nyugati részein a római hódítók megvetették a lábukat, közvetlenül vagy közvetve jelentősen befolyásolta a transzkaukáziai népek helyzetét.

4. ARMENIA AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

ARMENIA ALEXANDROS ÉS A SELEUKIDÁK BIRODALMÁNAK RENDSZERÉBEN

Armenia földje a perzsa birodalom bukása után ténylegesen függetlenné vált. Dél-Armenia helytartói elismerték Alexandros fennhatóságát, de ennek valószínűleg semmi gyakorlati következménye nem volt: Alexandros maga sem vonult keresztül Armenia területén, és hadvezéreinek sem sikerült soha oda benyomulniuk.

A IV. század végétől Armenia területén egymás után jöttek létre az önálló (vagy félig önálló) államok. Egészen nyugatra, az Eufrátesz felső folyásának völgyétől északra, az ókori Ḫaiaša helyén terült el Kis-Armenia. Lakossága főleg állattenyésztéssel foglalkozott: igen híres volt a tartomány lótenyésztése. A kézművességi ágak közül a fémfeldolgozás volt a legfejlettebb. Kis-Armenia Alexandros alatt, majd egy ideig még halála után is formailag makedón fennhatóság alá tartozott, de már 322—321-ben megalakult az önálló armeniai királyság. Kis-Armenia ez időbeli történetét

kevéssé ismerjük; a tartomány távol esett Armenia többi részétől, egyébként is nem annyira Armenia, mint inkább a szomszédos Pontos felé orientálódott. I. e. 115-ben Kis-Armeniát VI. Mithridatés a pontosi királysághoz csatolta.

A másik armeniai tartomány, Sóphéné (örmény nyelven: Copkʻ), amely az armeniai fennsík délnyugati részét foglalta magába, rendkívüli termékenységéről volt híres; középső részét Polybios „Szép síkságnak" nevezte. Sóphéné a fontos kereskedelmi utak közelében terült el; tőle délre (Észak-Mezopotámián keresztül) húzódott a Kelet-Iránból a Tigris menti Seleukeia érintésével az Orontés melletti Antiocheiába vezető kereskedelmi főútvonal, míg egy másik útvonal Sóphénén keresztül vitt tovább Kisázsiába. Armenia valamennyi tartománya közül Sóphénében fejlődött ki legkorábban a pénzforgalom, először itt vertek helyi pénzt. Sóphéné mint külön satrapia tartozott a Seleukida-birodalomhoz, adófizetési és katonaállítási kötelezettséggel, de helyi születésű, örökös uralkodók kormányzása alatt belső önállóságot élvezett, sőt időnként teljesen fel is szabadult a Seleukidák fennhatósága alól.

A harmadik örmény tartomány, a tulajdonképpeni Armenia, a Tigris felső folyása mentén és a Van-tó környékén terült el, vagyis nagyjából a hajdani Urartu területét foglalta el. Helyzete hasonló volt Sóphénééhez: Itt is bennszülött dinasztiák sarjai kormányoztak, de társadalmi fejlődés tekintetében ez a tartomány messze elmaradt Sóphéné mögött, és a Seleukidák hatalma itt valamivel szilárdabb volt, mint Sóphénében.

Armeniától északkeletre, az Araksz-folyó völgyében terült el az i. e. IV. század végén alapított ajrarati királyság. Alarod őslakossága lassanként összeolvadt az örményekkel. Az ajrarati királyságban az Orontidák vagy Jervandidák dinasztiája szilárdította meg a hatalmát. Ez a dinasztia az achaimenida kor XVIII. satrapiájának kormányzóitól vezette le származását. Orontés (örményül: Jervand), a dinasztia képviselője, elismerte Alexandros fennhatóságát, de királysága a diadochosok háborúskodása idején (i. e. 316-ban) függetlenítette magát. Armavir, a főváros, az urartui Argištihinili helyén terült el. III. Antiochos 220-ban elfoglalta, majd egy idő múlva a tulajdonképpeni Armeniához csatolta az ajrarati tartományt; Armeniát ettől kezdve nevezték „Nagy-Armeniá"-nak. A III. század vége felé tehát majdnem minden örmény terület a Seleukidák hatalma alatt volt.

A III. században és a II. század elején az örmények benépesítették a későbbi, történelmi Armeniának csaknem egész területét. Ebben az időben kezdett kialakulni az örmény nép is. Az ország szorosabb kapcsolatokba került a többi elő-ázsiai országgal és fejlődésére nagy hatással voltak a szomszédos hellenisztikus államok. Az önálló örmény államok létrejöttét azonban ekkor még gátolta a Seleukidák uralma.

AZ ÖNÁLLÓ ÖRMÉNY ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

A magnésiai csata, melynek eredményeképpen Antiochos kénytelen volt lemondani a Tigristől északra fekvő valamennyi kisázsiai birtokáról, meggyorsította a Seleukida-birodalom széthullását. Ezt az alkalmat elsőnek Nagy-Armenia és Sóphéné Seleukida-satrapája: Artaxias és Zariadrés (örményül: Artašes és Zareh) ragadta meg; mind a ketten királlyá kiáltatták ki magukat. Így jöttek létre az első önálló örmény államok, amelyeknek kialakulása bizonyos mértékig összefüggött a bennszülött lakosság görögellenes mozgalmával is.

Az örmény államok, amelyekben jelentős volt a kitűnő katonákat szolgáltató szabad paraszti réteg, aktív hódító politikát folytattak. Sóphéné és Nagy-Armenia túl az örmény fennsík határain nagy területeket foglalt el a szomszédos ibérektől és médektől.

Armeniában kifejlődtek a rabszolgatartó viszonyok. I. Artašes (189—161) győzelmes hadjáratainak eredményeképpen tömegestől hajtották haza a hadifogoly-rabszolgákat, amint erről Mō-

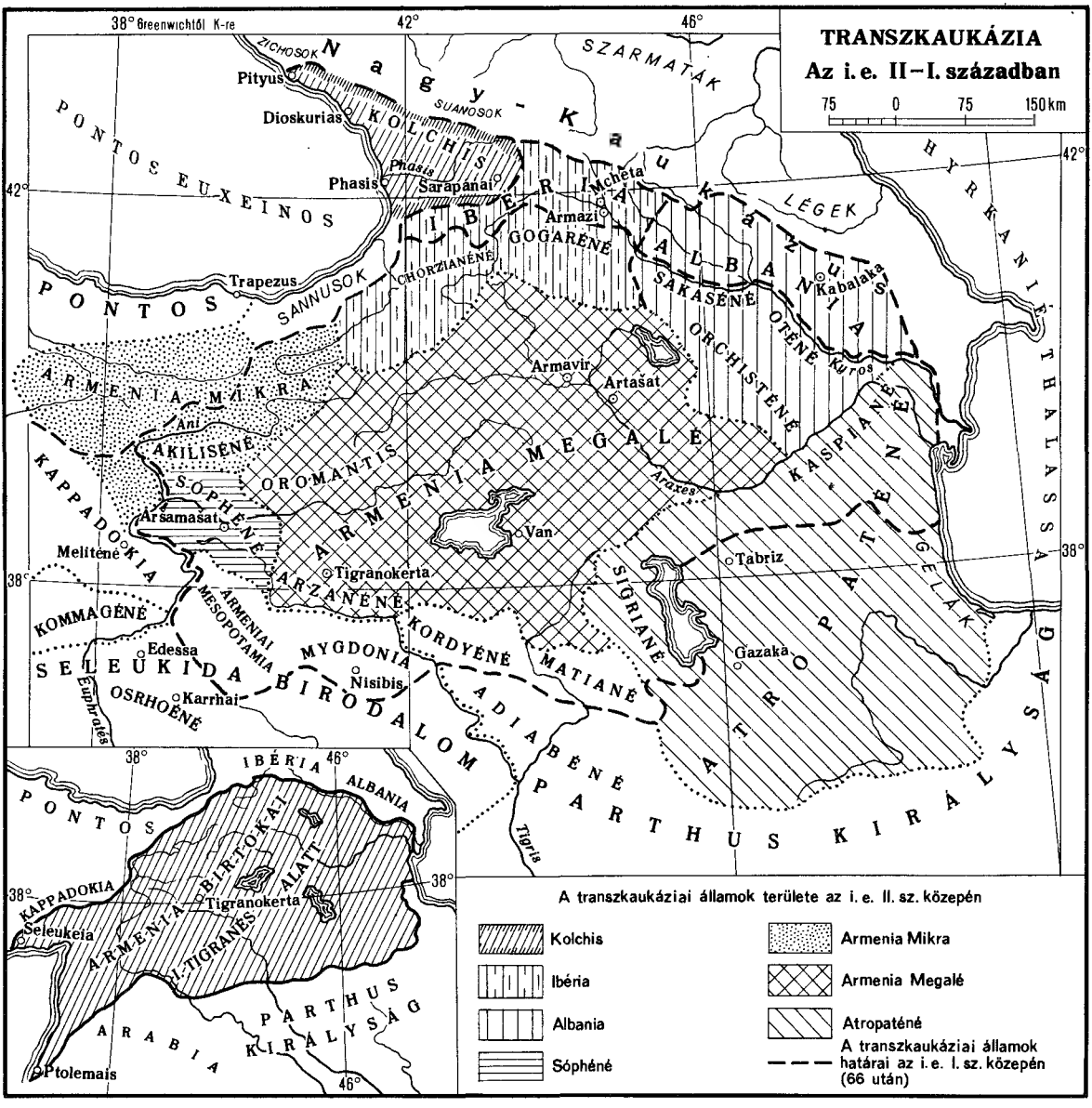

ses Xorenaçi örmény történetíró beszámol. Az örmény arisztokrácia valószínűleg igen sok rabszolgával rendelkezett. Például Artašes egyik hadvezérének 500 *caray*-t (így nevezték az arisztokraták birtokain foglalkoztatott rabszolgákat) ajándékozott.

Artašes és utódai alatt Armenia kereskedelmi kapcsolatokat létesített a szomszédos országokkal. Az Armeniát átszelő egyik kereskedelmi út mentén — az Araksz-folyó partján, Armavirtól nem messze — épült fel Artašat, az új főváros. Artašat csakhamar számottevő kézművességi és kereskedelmi gócponttá fejlődött. I. Artašes utódai alatt Armenia külpolitikai helyzete átmenetileg megromlott. A Seleukidák helyett Armeniának újabb hatalmas ellensége támadt: a Seleukidák államából még a III. század derekán kivált önálló parthus állam.

I. e. 95-ben a parthusok a túszként náluk fogva tartott II. Tigranest ültették Armenia trónjára, és ennek fejében jelentős területi engedményeket csikartak ki tőle. II. Tigranes kezdetben békés kapcsolatokat tartott fent Parthiával, viszont nyugat felé már uralkodásának első évében hódító hadjáratot indított. 95-ben birtokaihoz csatolta Sóphénét, majd ezt követőleg északkeleten több albán tartományt foglalt el.

A külpolitikai helyzet az i. e. I. század elején Armeniára nézve kedvezően alakult. A római köztársaság a II. és I. század fordulóján súlyos válsággal küzdött, a Seleukida-birodalom a teljes pusztulás küszöbén állt. Csak az erős Pontos állhatta volna útját Armeniának, de II. Tigranes a pontosi királlyal, VI. Mithridatésszel barátsági szerződést kötött (94-ben).

Armenia és Pontos érdekeinek ütközőpontja Kappadokia volt. Mithridatés már korábban kísérletet tett ennek az országnak az elfoglalására, de akkor Róma megakadályozta. Most a két király (a pontosi és az armeniai) jó előre felosztotta egymás közt a zsákmányt. Abban állapodtak meg, hogy Kappadokia meghódítása esetén Mithridatésé lesz a föld, Tigranesé pedig az ingó vagyon és az emberanyag. Mithridatés és Tigranes ugyanígy megállapodtak elkövetkező hódításaikat illetően is. Mithridatés Kisázsiára, a Fekete-tenger partvidékére és Görögországra tartott igényt, II. Tigranes pedig Parthiára, Syriára és a szomszédos országokra. A szövetséget mintegy azzal pecsételték meg, hogy Tigranes feleségül vette Mithridatés leányát.

93-ban Tigranes benyomult Kappadokiába, de a rómaiak közbelépése folytán visszaállt a korábbi helyzet. I. e. 88-ban, néhány évig tartó váltakozó sikerű háborúskodás után Mithridatés és Tigranes újból határozott akciókra szánta el magát: míg Mithridatés Róma ellen harcolt, Tigranes Parthia ellen vonult.

Az armeniai seregek benyomultak Asszíriába és Médiába; elérték Ninivét és Arbélát. Parthia kénytelen volt békét kötni. Azokon a területeken kívül, amelyeket Tigranes annak idején (trónraléptekor) átengedett, most pedig visszavett, Armenia fennhatósága alá került Parthia valamenynyi északnyugati tartománya. Ugyanakkor Armeniától függő helyzetbe kényszerült Atropaténé is. A parthus uralkodó Tigranes javára lemondott a „királyok királya" címről.

85-ben — az Armenia és Parthia közti békével egyidejűleg — Sulla is megállapodott Mithridatésszel. Tigranes kihasználta az alkalmat, hogy tudniillik Rómát teljesen lekötötte a Sulla- és a Marius-pártiak közt dúló polgárháború, a pontosi királyság pedig még nem heverte ki a Róma elleni háború sebeit, és sorra foglalta el a hanyatlófélben levő Seleukida-birodalom tartományait. A Földközi-tenger partjai felé hatolva elfoglalta Kommagénét, az Eufrátesz ottani átkelőhelyeit, majd különösebb erőfeszítés nélkül meghódította Syriát, Föníciát és Kilikia sík területeit. Birtokai ekkor a Földközi-tenger partján épült Ptolemaisig terjedtek. A Seleukidák birodalma megszűnt létezni. Tigranes a detronizált uralkodóház örökösének nyilvánította magát, Artašat mellett Antiocheia lett birodalmának második fővárosa.

78-ban Mithridatés és Tigranes újból Kappadokia ellen vonult és elfoglalta fővárosát, Mazakát. Megállapodásuk értelmében Kappadokia földje Mithridatésé lett, míg az egész zsákmány — egyebek közt a Kappadokiából elhajtott 300 000 főnyi lakosság — Tigranesnek jutott.

Az i. e. I. század 70-es éveiben II. Tigranes már hatalmas állam ura volt; birodalma a Kurától a Jordánig és a Földközi-tengertől a Kaszpi-tóig terjedt. Tigranes i. e. 77-ben az örmény fennsík déli részén, 50 km-re a Tigristől, egyik mellékfolyójának, a Nympheiosnak a partján új várost alapított, és ezt tizenkét hellenisztikus kisázsiai város erőszakkal Armeniába telepített lakosságával népesítette be. A Tigranokertának elnevezett város lett a hatalmas birodalom új fővárosa.

Tigranes gyors ütemben növekvő birodalma csak a hatvanas évek elejéig állott fenn. A gazdag syriai és föníciai kereskedővárosok átmeneti birtoklása nemigen volt hatással a belső-armeniai tartományok társadalmi és gazdasági viszonyainak fejlődésére. Ezekre a tartományokra a fölművelő gazdálkodás volt jellemző. A hegyi vidékek alpesi rétjei nagyszerű legelőt biztosítottak a jószágnak. Továbbra is igen fejlett volt a lótenyésztés. Armenia hegyeiben és a szomszédos tartományokban réz-, vas-, ólom-, ezüst- és aranylelőhelyek voltak. Az Urmia-tó partján sót pároltak.

Az ország lakosságának zömét a falusi közösségekben élő parasztság tette ki, amelynek helyzete hasonló volt a Seleukida-birodalombeli „népek" helyzetéhez: mint a király földjén élő lakosság, különféle szolgáltatásokra volt kötelezve. A falusi közösségek mellett kialakultak a királyi és arisztokrata nagybirtokok is. Ezekben a gazdaságokban a kizsákmányolásnak különféle formái voltak: a rabszolgákon kívül dolgoztattak itt függőségi viszonyba kényszerített közösségi tagokat és részes bérlőket is. A közösségek parasztjai kitartóan küzdöttek szabadságukért, de egyre sűrűbben kényszerültek az arisztokrácia befolyása alá.

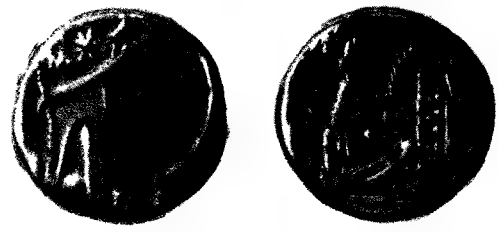

II. Tigranes ezüstpénze

Rabszolgamunkát alkalmaztak még az építkezéseknél, a bányákban és a háztartásokban is. A rabszolgaszerzésnek különféle módjai voltak. A legtöbb rabszolgához a háborúk során jutottak; a rabszolgasorba süllyesztett hadifoglyokon *(struki)* a király, az arisztokraták és a szentélyek osztoztak. Ezen kívül voltak „otthon született" és „ezüstért vásárolt rabszolgák", továbbá olyanok, akiket vétségeik miatt fosztottak meg szabadságuktól. Végül — mint Elő-Ázsia egyéb országaiban — fennállott az adósrabszolgaság intézménye is. Az armeniai társadalom Tigranes idejében rabszolgatartó jellegű volt, de még viszonylag fejletlen. Ezt bizonyítja az adósrabszolgaság, a rabszolgáknak a földekre való kitelepítése és egyéb hasonló jelenségek. A rabszolgatartás antik formái Armeniában csak a hellenisztikus városokban fejlődtek ki.

Tigranes hódításai nyomán fellendült az ország kereskedelme. Ez a kereskedelem elsősorban közvetítő jellegű volt. Armeniát két fontos kereskedelmi út szelte át: az egyik a Fekete-tenger partvidékét kötötte össze Iránnal és a távoli Indiával, az ajrarati tartományon és Atropaténén keresztül; a másik Syriából kiindulva Sóphénén és Dél-Armenián keresztül Kelet-Iránba vezetett. Armeniából mezőgazdasági termékeket, lovakat és öszvéreket, fémeket, „örmény festéket" (cochenille-vöröst) vittek ki; Armeniába pedig főleg kézműipari és fényűzési cikkeket vittek be Kisázsiából, Syriából és Egyiptomból. A kereskedelem fellendülése maga után vonta a pénzviszonyok fejlődését: II. Tigranes és utódai görög feliratú arany-, ezüst- és bronzpénzeket verettek. A helyi érméken kívül forgalomban volt a Seleukida-, a parthus és a római pénz is.

A kézműipar és a kereskedelem gócpontjai a legfontosabb kereskedelmi utak mellett fekvő városok voltak. Armenia vegyes lakosságú városaiban görögök, szírek, zsidók és perzsák éltek. Az örmények korántsem képviselték a városi lakosság túlnyomó részét. A városlakók a kézművességen és a kereskedelmen kívül még földműveléssel is foglalkoztak. Tigranes az asszír és urartui uralkodók példájára tömegesen hajtotta el a meghódított hellenisztikus városok lakosait, hogy a régi és az új városokat velük népesítse be.

II. Tigranes államában az uralkodó osztály a legnagyobbrészt törzsi arisztokráciából kiemelkedő rabszolgatartó arisztokrácia volt. Mivel a törzsi különbségek Armeniában még korántsem

tűntek el, a törzsek vezérei előkelő szerepet játszottak Tigranes udvarában és közigazgatásában. Ez az arisztokrácia persze már jórészt elvesztette korábbi törzsi jellegét: képviselői a királytól kapták földjeiket. Az armeniai arisztokráciát Tigranes korában erős iráni hatás érte, amelynek kezdete még az Achaimenidák idejébe nyúlik vissza; ezt mutatják például az Artašesidák házából származó királyok nevei: Artašes, Artavasdes, Tigranes.

Fontos szerep jutott az országban a papságnak is. Mint a szomszédos kisázsiai tartományokban, valamint Ibériában és Albaniában, a legnagyobb szentélyek itt is hatalmas földbirtokokkal és a különféle munkákat végző rengeteg hierodulosszal rendelkeztek. Különösen híres volt az akilisénéi Anāhita-szentély, amelyhez egy egész országrész tartozott. A papság helyzetét az tette szilárddá, hogy a papi méltóságok apáról fiúra szállottak. A főpap volt a második személy az államban a király után, ezért ezt a méltóságot gyakran a király egyik testvére töltötte be. A főpap hatalma kiterjedt a törvényhozásra is.

A királyi hatalom Armeniában korlátlan volt, a király személyét isteneknek kijáró tisztelettel vették körül. Ennek a hatalomnak anyagi alapja a nagy kiterjedésű királyi föld volt, amelyet a király az arisztokrácia képviselőinek feltételes birtoklásra adományozott. Armeniában már megjelentek a bürokratikus apparátus csírái is, de a despotia még Tigranes idejében is csak alakulóban volt. Az ősközösségi társadalomból visszamaradt lényeges csökevények, valamint az a tény, hogy a királyi földtulajdon csak az ország belső részeire szorítkozott, továbbá a hivatali apparátus fejletlensége Armeniát megkülönböztették az egykorú hellenisztikus államoktól. A Tigranes által meghódított országok — mint például Nagy-Média, Atropaténé stb. — hivatalosan Tigranestől függő királyságok voltak ugyan, adót fizettek, katonát adtak, de jórészt mégis sok tekintetben belső önállósággal rendelkeztek. Tigranes társadalmilag és gazdaságilag tarka összetételű, fejletlen állami apparátussal kormányzott birodalma különféle területek nagyon rövid életű, laza konglomerátuma volt.

Tigranes hadseregében — a hellenisztikus államokétól eltérően — a görög zsoldosoknak csak harmadrendű szerep jutott. A hadsereg magvát a lovasság alkotta; háború esetén a gyalogos paraszti hadinép vonult harcba.

ARMENIA HARCA RÓMA ELLEN. LUCULLUS HADJÁRATA

A rabszolgatartó örmény állam II. Tigranes uralkodásának idején élte fénykorát. Tigranes birodalmának belső gyengesége azonban nyomban kitűnt, mihelyt az ország háborúba bonyolódott Rómával.

A rómaiak, miután i. e. 70-ben (a harmadik mithridatési háború során) leverték Mithridatés seregeit, erőiket szövetségese: Tigranes ellen összpontosították és 69 tavaszán ostrom alá fogták Tigranokertát. Tigranes megkísérelte ugyan felmenteni az ostromlott várost, próbálkozása azonban kudarcot vallott: az armeniai seregek vereséget szenvedtek. Tigranokerta ostroma még így is több hónapig tartott. Armenia fővárosa csak úgy került az ellenség kezére, hogy Tigranes zsoldosai és a hellenisztikus városokból erőszakosan oda telepített lakosok bent a városban fellázadtak és megnyitották a kapukat a rómaiak előtt. Közvetlenül a főváros eleste után Tigranes valamennyi déli birtokát — Mezopotámiától Kilikiáig — elvesztette, csak Mygdóniát nem, amelynek élén Tigranes testvére állott. Lucullus, a római hadsereg parancsnoka a volt armeniai birtokokon Róma szokásos keleti politikájának szellemében járt el: mint a „törvényesség" elvének védelmezője (már amennyiben ez a rómaiakra nézve előnyös volt) és mint a hellenizmus (vagyis a hellenisztikus városok rabszolgatartó arisztokráciájának) pártfogója. Az erőszakosan Armeniába kényszerített külföldieknek megengedte, hogy visszatérhessenek hazájukba; mindenütt, ahol csak ez hasznos volt a rómaiaknak, visszaállította a Tigranes által detronizált uralkodóházakat.

Lucullusnak az volt a szándéka, hogy Armeniát teljesen meghódítja, ezért 68-ban Artašat ellen vonult. Mihelyt azonban Armenia beljebb fekvő területeire ért, a helyzet gyökeresen megváltozott. Az országban népi felkelések lángoltak fel a rómaiak ellen: Lucullusnak Armenia meghódítására irányuló vállalkozása kudarccal végződött. A római politikai csoportok küzdelmével kapcsolatosan Lucullust hamarosan visszahívták, és 66 tavaszán Pompeiust nevezték ki utódjának.

AZ ARMENIAI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE; A RÓMAI HÓDÍTÁS

Az armeniai arisztokrácia ebben az időben egyre terhesebbnek érezte Tigranes despotikus hatalmát. Több ízben összeesküvést szőttek ellene, és az összeesküvések élén rendszerint a trón legközelebbi várományosai: Tigranes fiai állottak. I. e. 66 tavaszán az ifjabb Tigranés az arisztokrácia néhány képviselőjének társaságában Parthiába menekült. III. Phraatés parthus király az armeniai belső zavarokat arra használta fel, hogy megkísérelje visszaszerezni azokat a területeket, amelyeket annak idején II. Tigranes elfoglalt, benyomult tehát Armeniába és ostrom alá vette Artašatot.

Miután a téli időjárás miatt Phraatés kénytelen volt visszavonulni, II. Tigranes megverte az ifjabb Tigranes csapatait. Ekkor az ifjabb Tigranes Pompeiushoz fordult segítségért, aki Mithridatést üldözve ekkor már Kolchisban járt. A római sereg a Phasis völgyéből átkelt az Araksz völgyébe és megjelent Armeniában.

II. Tigranes helyzete kilátástalanná vált. Szövetségesek nélkül egyszerre két erős birodalommal — Rómával és Parthiával — nem tudta felvenni a harcot, hiszen hatalma magában Armeniában is megrendült. Míg Lucullus hadjárata során csak az erőszakosan Armeniába telepített idegenek léptek fel Tigranes ellen, most az armeniai arisztokrácia egy része is fellázadt: e csoport érdekeinek volt képviselője az ifjabbik Tigranes. II. Tigranes kénytelen volt tárgyalásokba bocsátkozni Pompeiusszal. A 66-ban Artašatban megkötött szerződés értelmében Tigranes kezében maradt az armeniai fennsík és a Parthia által elfoglalt területek egy része. Ezenkívül megkapta Kis-Armenia keleti részét, amely addig VI. Mithridatés fennhatósága alá tartozott. Syria, Kommagéné és Kilikia Róma fennhatósága alá került. Tigranes 6000 talentum hadisarcot fizetett és elnyerte „a római nép barátja és szövetségese" címet, vagyis valójában nem folytathatott többé önálló külpolitikát. Pompeius, hogy Armeniát még jobban meggyengítse, kihasította területéből Sóphénét. Ezt a tartományt először az ifjabb Tigranesnek adta, de amikor az nem bizonyult eléggé kezesnek, Kappadokia királya kapta meg.

A belső ellentétek folytán és a római hadsereg csapásai alatt így hullt szét II. Tigranes birodalma, amelyből csak a Rómától függő Armemia maradt meg, de ennek határait is megnyirbálták.

ARMENIA KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

Az armeniai kultúrában az i. e. III—I. század folyamán az ország társadalmi, gazdasági és politikai fejlődésének jellegzetes vonásai tükröződtek. Az Achaimenidák uralkodásának idejétől kezdve az armeniai hivatalos vallás fokozatos iranizálódása figyelhető meg. Főistenként Aramazdot (az iráni Ahuramazdát) tisztelték. Az istennők közül az iráni (baktriai) Anāhita, a vizek úrnője került az első helyre, akinek alakja Armeniában és Kisázsiában az ottani termékenységistennők alakjával olvadt össze. Az ősi armeniai pantheon istennői közül leginkább Astlik őrizte meg jelentőségét. A kultusz irányítása a papok kezében volt, akik megpróbálták az irodalmat is monopolizálni. Ezért különleges titkosírást eszeltek ki: a templomi könyveket és évkönyveket ezzel írták.

Tigranes uralkodása alatt — általános politikai vonalának eredményeként — az armeniai arisztokrácia a hellenisztikus kultúra befolyása alá került. A hellenisztikus kultúrának a rómaiak

elől menekülő képviselői Tigranes udvarában találtak menedéket. Ilyen volt például Amphikratés, az Athénből száműzött szónok és író, Métrodóros skepsisi történetíró és filozófus, akit Plinius „a rómaiak gyűlölőjének" nevez. A hellenisztikus kultúra egyre inkább gyökeret vert az armeniai arisztokrácia körében. Plutarchos közlése szerint Tigranes fia, II. Artavasdes, görög tragédiákat, beszédeket és történeti műveket írt. Az armeniai pantheon istenei is lassanként azonosultak a görögökkel: így lett Aramazd — Zeusszá, Astlik — Aphroditévé stb. Armenia városaiban görög stílusú épületeket emeltek, a templomokban az istenek és az isteni tiszteletben részesített uralkodók szobrait állították fel.

De sem a királyok és az arisztokrácia udvari jellegű hellenisztikus kultúrája, sem a titkos írást használó, erős iráni hatás alatt álló papi kultúra nem vált a népi tömegek közkincsévé. A nép továbbra is kitartott ősi kultuszai és szertartásai mellett, elsősorban a meghaló és újjászülető „szépséges" Ara — a természet istene — kultusza mellett. A hellenisztikus udvari színház mellett népi színház is működött. A nép körében epikus elbeszélések jártak szájról szájra, amelyek Armenia népének a függetlenségért vívott harcát örökítették meg.

5. BAKTRIA ÉS PARTHIA AZ I. E. III—I. SZÁZADBAN

BELSŐ-ÁZSIA ALEXANDROS ÉS A SELEUKIDÁK ÁLLAMRENDSZERÉBEN

Kelet-Irán és Belső-Ázsia fejlődését a hellenizmus korántsem befolyásolta olyan mértékben, mint a volt Achaimenida-birodalom nyugati részének fejlődését; a bennszülött lakosság jóval hamarabb szembefordult a makedón hódítókkal, mint nyugaton. Alexandros a belső-ázsiai satrapiákban csak úgy tudta biztosítani a makedón uralmat, hogy a hódítók szövetséget kötöttek a bennszülött arisztokráciával és a legfontosabb hadászati pontokat katonai megszállás alá helyezték. Ezt a funkciót töltötték be a katonai települések — a Kelet-Iránban és Belső-Ázsiában alapított sok „Alexandreia". Amikor Alexandros halálának híre Belső-Ázsiába eljutott, az odatelepített „hellének" nyomban fellázadtak, mivel nem szándékoztak továbbra is ilyen távoli, veszedelmes állomásokon szolgálni. Mintegy 23 000 ember otthagyta helyőrségét és nyugat felé indult. Perdikkas makedón vezérnek sikerült őket lefegyverezni és megsemmisíteni, de a keleti satrapiák helyőrségeinek létszáma ezután számottevően csökkent. Alexandros utódainak egymás közti háborúskodása aláásta a hódítók és a bennszülött arisztokrácia szövetségét; s a nép sem tudott megbékélni a makedón uralommal. A keleti satrapiákat észak felől a nomádok támadásai veszélyeztették; csapásaik alatt esett el Alexandreia Margiané is.

Alexandros birodalmának végleges széthullása után a Seleukida-dinasztia első királyainak sikerült egy időre visszaállítaniuk a belső-ázsiai tartományok fölötti uralmat.

Belső-Ázsiának a Seleukida-birodalomba való bekebelezése nyomán fokozódott a görög gyarmatosítás, kereskedelmi kapcsolatok jöttek létre a Földközi-tenger vidékével és fejlődésnek indultak a pénzviszonyok. Belső-Ázsia egyre jobban beilleszkedett a hellenisztikus világban uralkodó viszonyok rendszerébe. Az ország hellenizálódásával kapcsolatban fokozódott a néptömegek kizsákmányolása; a vékony görög—makedón felső réteg valójában a bennszülött parasztság széles rétegeinek rovására élt, és ez egyre növelte az elégedetlenséget. A bennszülött arisztokrácia, melynek tagjait a hódítók szintén megfosztották a hatalomtól, ugyancsak békétlenkedett. A hellenisztikus kultúra elterjedése Belső-Ázsiában viszonylag felületi jelenség volt. Mihelyt a nyugati határok mentén zajló események és a dinasztikus villongások a Seleukidák figyelmét elvonták a keleti satrapiákról, a központtal kevés érintkezést tartó és a görög—makedón hódítás ellen szívósan küzdő belső-ázsiai területek azon nyomban bejelentették elszakadásukat.

I. e. 250 körül Diodotos baktriai helytartó szakadt el a Seleukidáktól. Igaz, hogy nem egyszerre szakított a Seleukidák államával, és egy ideig még formailag elismerte függőségét. Valójában azonban Baktria és a többi belső-ázsiai tartomány, amely Diodotos fennhatósága alá tartozott, végleg elveszett a Seleukidák számára. Fia, II. Diodotos már királlyá kiáltotta ki magát. Diodotos példáját követte Euthydémos, Sogdiané (vagy mások szerint Margiané és Areia) helytartója. Euthydémos valószínűleg alárendelt viszonyban állott Diodotosszal. Diodotos és Euthydémos — mindketten görögök — elsősorban görög zsoldosaikra támaszkodtak, de lehetséges, hogy az iráni arisztokrácia támogatását is élvezték, amely a Seleukidák helyett inkább őket választotta.

Más jellegű volt a parthiai felkelés. Ez már nagyarányú népi mozgalommá nőtt az idegen hódítók ellen.

Parthiának nevezték azt a tartományt, amely a Kaszpi-tótól délkeletre — Hyrkanián túl — terült el. Parthia területe a Nagy Sós-sivatag északkeleti térségeitől a Kopet-Dag déli lejtőiig és a Kara-kum-sivatagig húzódott. Keleti határa valószínűleg a Heritud- (Tedzsen-) folyó alsó folyása volt. Ezek szerint Parthia északi része egybeesik a Türkmén Szovjet Szocialista Köztársaság déli területeivel. Később a „Parthia" elnevezés az Arsakidák államának egész területére kiterjedt.

A Parthiában i. e. 250 táján kirobbant felkelés a görög—makedón uralom ellen irányult; a bennszülött törzsek megmozdulását a bennszülött arisztokrácia vezette.

Az önálló parthus állam létrejöttéről szóló elbeszéléseknek három különböző változatát ismerjük. Ezekben a legendás elbeszélésekben sok az ellentmondás, de reális alapjuk kétségtelen. Valamennyi a bennszülött törzseknek az idegen uralom lerázására irányuló mozgalmáról szól. A forrásokban szereplő felkelővezér (Arsakés) történeti létét többen kétségbe vonták. Parthia első királyának valószínűleg nem is Arsakést, hanem Tiridatest kell tartanunk, aki megkoronázása alkalmából vette fel az Arsakés nevet. Tiridates minden bizonnyal i. e. 247-ben kiáltatta ki magát királlyá; ez az esztendő az Iránban használatos parthus időszámítás — az Arsakida-éra — kezdete. Ebben a mozgalomban a jelek szerint igen nagy szerepet vitt a nomád parnok (daák vagy dahák) törzse, amely a Kaszpi-tón túli, valamint az Amu-Darja deltája körüli sztyepp-vidéken élt, és a massageták néven ismeretes nagy, nomád és félnomád törzsek szövetségének volt a tagja. Annyi bizonyos, hogy a hatalmát hamarosan megszilárdító parthus dinasztia kapcsolatot tartott fenn ezekkel a törzsekkel. Valószínűleg támogatta őket a földművelésre alkalmas oázisok letelepedett lakossága is.

A Seleukida-királyoknak sem erejük, sem idejük nem volt ahhoz, hogy megkíséreljék uralmuk helyreállítását a keleti satrapiákban. Lekötötték őket Egyiptom elleni háborúik, valamint az uralkodóházon belüli villongások, és II. Seleukos csak i. e. 238-ban vállalkozhatott keleti hadjáratra. Tiridates nem tudott ellenállni Seleukosnak és az Aral-tó partjai mentén élő egyik (Apasiakai) nomád törzshöz menekült. Döntő fordulat állott be a háború menetében akkor, amikor II. Diodotos szövetséget kötött Tiridatesszel. Még ütközetre sem került sor; Seleukosnak dinasztikus viszályok miatt sürgősen vissza kellett térnie Syriába.

BAKTRIA AZ I. E. III. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

II. Seleukos visszavonulása után az új királyságok helyzete nagyon megszilárdult. Baktriában nemsokára Euthydémos ragadta kezébe a hatalmat, aki megdöntötte II. Diodotos uralmát. Támogatta őt a Baktriában uralkodó görög—makedón arisztokrácia, amely rosszallólag nézte Diodotosnak a parthusokhoz való közeledését. Euthydémos uralkodása alatt a Seleukidák ismét megkísérelték az elszakadt satrapiák visszaszerzését. III. Antiochos megverte a parthusokat; királyukat — I. Arta-

ELŐ- ÉS KÖZÉP-ÁZSIA ORSZÁGAI AZ I. E. III–II. SZÁZADBAN

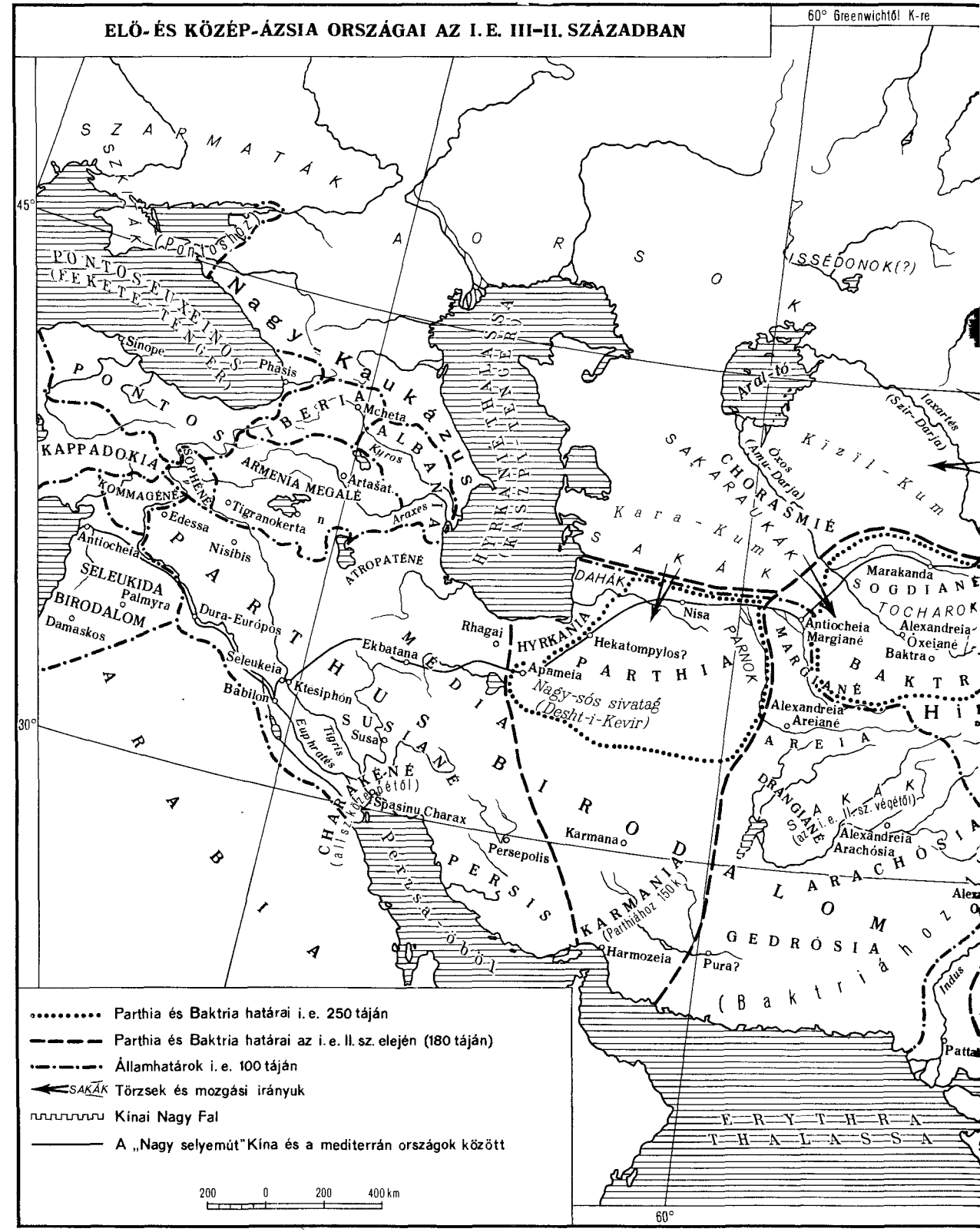

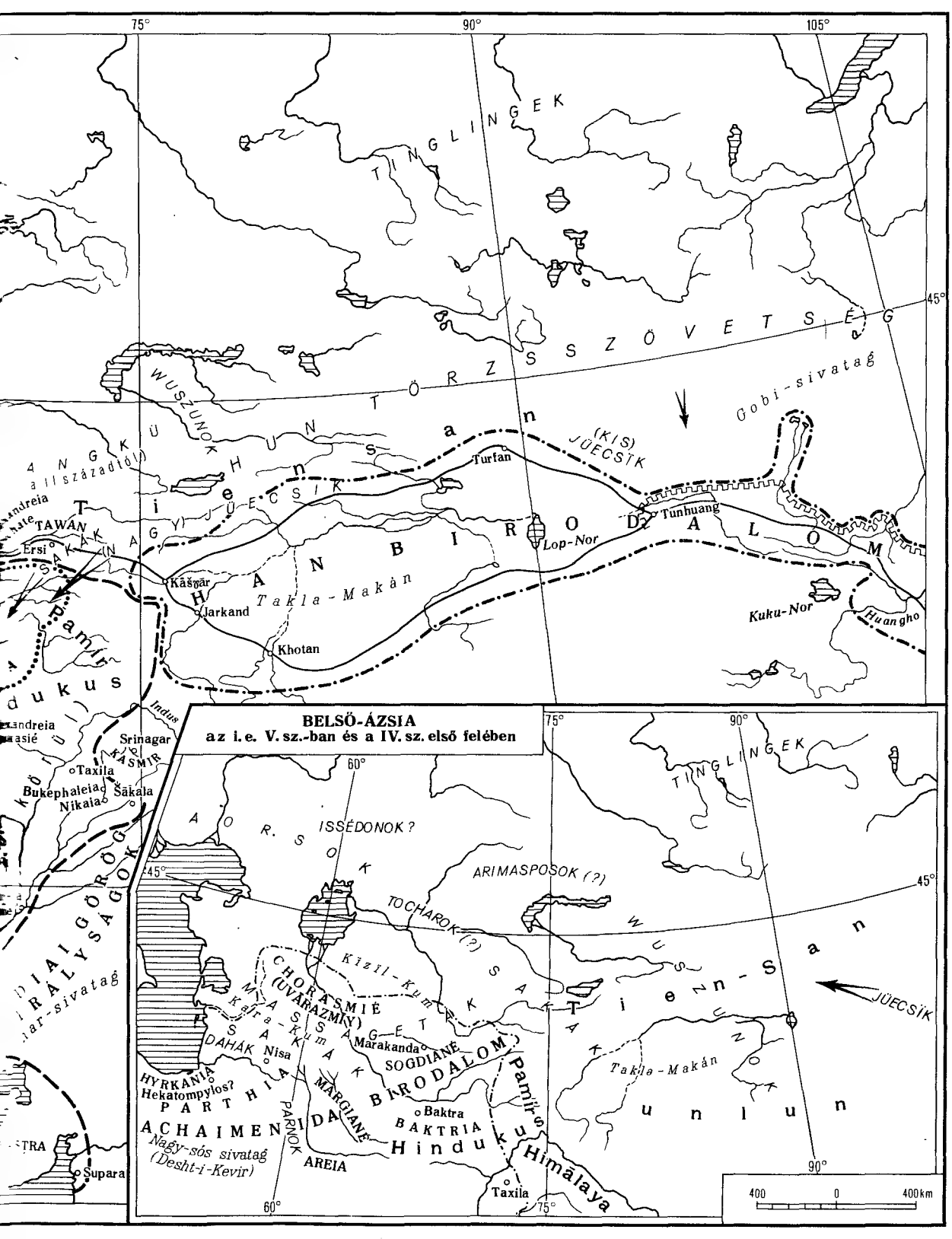

BELSŐ-ÁZSIA
az i.e. V. sz.-ban és a IV. sz. első felében
TINGLINGEK
TÖRZSSZÖVETSÉG
Gobi-sivatag
WUSZUNOK
HUN
Tiensan
(KIS) JÜECSÍK
Turfan
Tunhuang
Lop-Nor
HANBIRODALOM
Takla-Makán
Kāšgār
Jarkand
Khotan
Kuku-Nor
Huangho
TAWAN
Ersi
Pamír
Indus
Srinagar
KASMÍR
Taxila
Bukephaleia
Nikaia
Šākala
Supara
ISSÉDONOK?
AORSOK
ARIMASPOSOK (?)
TOCHAROK (?)
SAKAK
Kizil-Kum
CHORASMIÉ (UVÁRAZMÍY)
MASSAGETÁK
Kara-Kum
DAHÁK
Nisa
Marakanda
SOGDIANÉ
HYRKANIA
Hekatompylos?
PARTHIA
MARGIANÉ
BIRODALOM
Pamírs
Baktra
BAKTRIA
ACHAIMENIDA
PARNOK
AREIA
Hindukus
Himālaya
Nagy-sós sivatag (Desht-i-Kevir)
Takla-Makán
unlun
Tien-San
JÜECSÍK
400 0 400 km

banost, Tiridates fiát — arra kényszerítette, hogy ismerje el függőségét a Seleukida-háztól, majd 208-ban súlyos csapást mért Euthydémos lovasságára és ostrom alá fogta Baktria fővárosát. Az ostrom két esztendeig tartott. Antiochos és Euthydémos között csak 206-ban jött létre megegyezés: Euthydémos megtarthatta királyi címét, de — mint a parthus király — ő is elismerte Antiochostól való függőségét.

Euthydémos utódainak uralkodása alatt a greko-baktriai királyság súlypontja északról lassanként délre tevődött át. Euthydémos fia és örököse, Démétrios (187—184) elfoglalta Areiát,

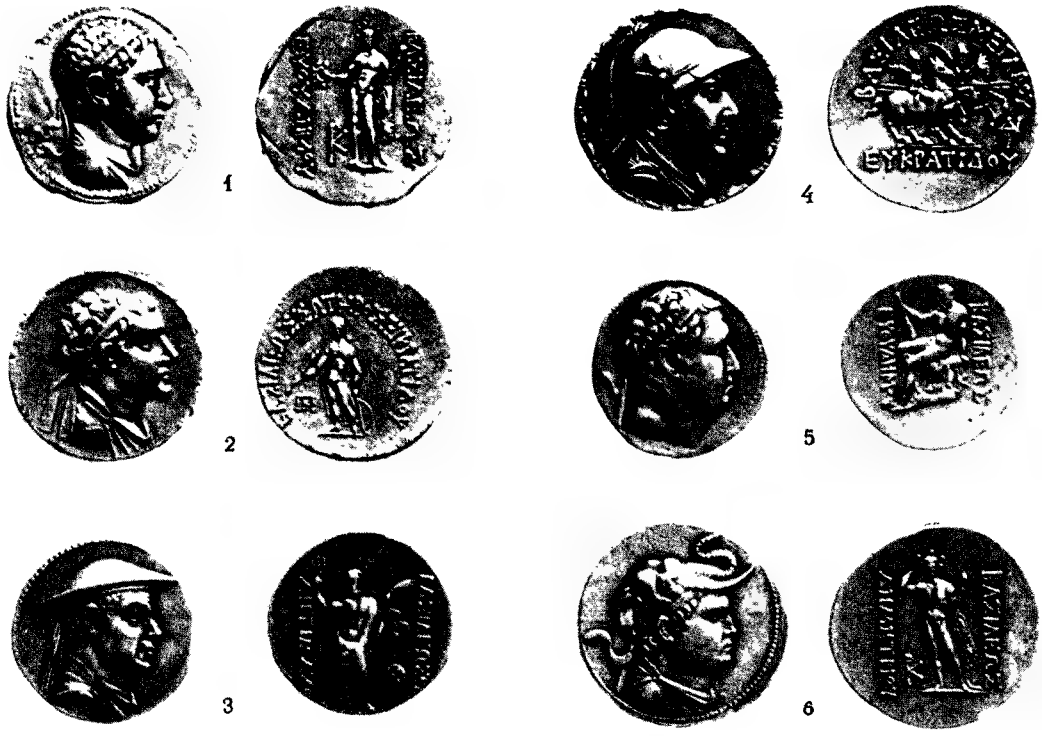

A greko-baktriai uralkodók pénzei: 1. és 5. Euthydémos, 2. és 4. Eukratidés, 3. Antomachos, 6. Démétrios

Arachósiát, Drangianét, Parapamisos vidékét és India északnyugati tartományait. A greko-baktriai királyság területe ekkor volt legnagyobb. Baktria gazdasági és társadalmi berendezésére vonatkozólag csak szűkszavú, töredékes értesüléseink vannak.

Baktriában az ország legtermékenyebb részein folytatott öntözéses földművelés mellett igen fejlett volt az állattenyésztés (főleg a lótenyésztés). Baktriában és Sogdianéban kisebb mennyiségű aranyat is bányásztak.

A kizsákmányolt lakosság zöme feltehetőleg szabad parasztokból és rabszolgákból tevődött össze. Fölöttük állott a baktriai és sogdianéi arisztokrácia, amely a görög—makedón fennhatóság alatt is megőrizte kiváltságait, de az állam kormányzásából ki volt rekesztve. Még magasabban helyezkedett el a hódító görögök és makedónok vékony rétege, amely az udvari arisztokrácia tagjaiból, a katonaságból és a hellenisztikus városok lakosaiból állott. Csekély számuk ellenére is ezek tartották kezükben a greko-baktriai királyság sorsát. A királyok próbáltak ugyan közeledni a bennszülött arisztokráciához, de kísérleteiket minden alkalommal meghiúsította a görög—makedón katonai „kaszt", amely nem óhajtotta hatalmát megosztani az „ázsiai barbárokkal".

A greko-baktriai királyok hadserege a görög—makedón törzsön kívül a bennszülött arisztokrácia képviselői közül toborzott lovasságból és az íjjal felszerelt gyalogságból állott, amelyben a közszabadok szolgáltak. Ezenkívül alkalmaztak harciszekereket és elefántokat is.

Bár a görög—makedón hódítók rétege csekély létszámú volt, Irán és Belső-Ázsia keleti területeinek hellénizálódása a Seleukidák uralmának megdöntése után is tovább folyt. A greko-baktriai királyok a többi hellenisztikus uralkodó mintájára új városokat alapítottak vagy polisszá fejlesztették a bennszülött településeket. Tudomásunk van olyan városokról, amelyeket Euthydémos, Démétrios és Eukratidés király tiszteletére neveztek el. A városok elősegítették a rabszolgatartás fejlődését és a kezdetleges társadalmi viszonyok felbomlását, ugyanakkor a királyok számára mind hadászati szempontból, mind hatalmuk társadalmi bázisaiként fontosak voltak. Továbbá a városokban összpontosult a kereskedelem is. Baktria területén olyan kereskedelmi utak találkoztak, amelyek azután innen tovább mentek Irán, India és Kína felé. Indiából illatszereket, fűszereket és szöveteket, Kínából pedig selymet, vasat, nikkelt és prémeket hoztak. A greko-baktriai királyság pénzei messze az ország határain túl is közkézen forogtak; eljutottak még Kelet-Európa területére is.

Ezüstlemez (phalera) harci elefánt ábrázolásával
Greko-baktriai munka az i. e. III. század közepéről

A greko-baktriai királyság északi tartományainak lakossága különféle iráni nyelvjárásokat beszélt, amelyek akkor még igen közel állhattak egymáshoz. Csang K'ien i. e. II. századi kínai utazó szerint Tawantól (Fergana) Anszitig (Parthia) egy nyelvet beszéltek. Ezt állapította meg Strabón is Iránra vonatkozólag. A görög ábécé mellett használták az arameust, majd az indiai írások változatait is. Vallási szempontból Baktriára még Irán egyéb tartományainál nagyobb mértékben jellemző a különféle népek és törzsek hiedelmeinek összefonódása. A zoroasztrizmusnak Anāhita és Mithras iráni istenségek ősi népi kultuszaival összenőtt elemeihez járultak még a görög kultuszok, a pendzsabi törzseknél megőrzött ind védikus vallás bizonyos elemei és végül a buddhizmus. Ugyanez jellemezte a greko-baktriai művészetet is. Ennek helyi (belső-ázsiai és iráni) alapjain a hellenisztikus elemek az indiai, sőt még a kínai művészet elemeivel is kereszteződtek. A greko-baktriai művészet figyelemre méltó emlékei azok a trébelt arany- és ezüsttárgyak, amelyeket kultikus és zsánerjelenetek domborműves ábrázolásai díszítenek.

Baktriában a királyi hatalom társadalmi bázisa rendkívül szűk volt. A görög—makedón arisztokrácia a belső-ázsiai területeket voltaképpen kizsákmányolás tárgyának tekintette. A greko-baktriai királyság belső gyengeségét jórészt ez a körülmény határozta meg. A szervesen össze nem tartozó részekből álló roppant birodalom összeomlásának folyamata már Démétrios uralkodása alatt megindult. Démétrios fiai, mint az egyes tartományok kormányzói, független uralkodók, saját pénzt verettek. I. e. 175-ben zajlott le Baktriában a magát királlyá kikiáltó Eukratidés felkelése. Démétrios fennhatósága alatt tulajdonképpen csak az indiai birtokok maradtak. Hamarosan elszakadt Baktriától Sogdiané is, amely később *Xwārizm* része lett. I. Mithridatés parthus király körülbelül ugyanebben az időben foglalta el Margianét. Eukratidés 162-ben India meghódítására indult — itt a hatalom ebben az időben már Démétrios utódaira szállott át — és el is foglalta birtokaik jó részét. Eukratidés utódjának uralkodása alatt a greko-baktriai királyság a nomádok csapásai alatt összeomlott.

Ezüsttál menyegzői szertartások ábrázolásával
Greko-braktriai munka az i. e. III. századból

A greko-baktriai királyságtól északra élt nomád massageta törzsek ebben az időben törzsszövetségekbe tömörültek, amelyek a greko-baktriai uralkodóknak egyre veszedelmesebb ellenfeleivé váltak. Az Antiochosszal folytatott tárgyalások során már Euthydémos megemlékezett azokról a roppant nomád hadakról, amelyek állandóan veszélyeztették Irán hellenisztikus részeit. Baktria meghódítói a kínai források szerint a jüecsïk voltak, akiken nyilván a nomád massageta törzseket kell értenünk. A massageta törzsszövetséghez tartozó törzsek egy része — az *Asiói* vagy *Asianói* törzsének a vezetése alatt (akiket egyes kutatók a valószínűleg türk eredetű wuszun törzzsel azonosítanak) — Belső-Ázsia letelepedett kelet-iráni törzseivel együtt i. e. 140 és 130 között benyomult Baktriába, és megsemmisítette a hellenisztikus greko-baktriai államot és területén letelepedett.

A Baktria területén letelepedett törzsek közül a legjelentősebb a tokhár törzs volt, amelyről az országot valamivel később Toχāristānnak nevezték el. A tokhárok zöme az Amu-Darjától északra vetette meg a lábát. Itt volt a fejedelmi székhely is. A hódítók részben letelepedtek és összevegyültek a bennszülött földművelő lakossággal, részben továbbra is megőrizték nomád életmódju-

kat. A kínai források Toχāristānt meglehetősen népes földművelő lakossággal és fejlett kereskedelemmel rendelkező országként tartották számon.

Ha a tokhároknak volt is egységes államuk, ez csak a Baktria meghódítása utáni első időre érvényes. Később Toχāristān több kis királyságra hullott szét. A kínai források szerint minden városnak megvolt a maga fejedelme; összesen öt ilyen uralkodóházat említenek. A legfontosabb tokhár fejedelemség a kusán törzsé volt.

Baktriától keletre, Északnyugat-India területén, továbbra is megmaradtak azok a kis grekoind királyságok, amelyeken Euthydémos és Eukratidés utódai uralkodtak.

PARTHIA MEGERŐSÖDÉSE AZ I. E. II. SZÁZADBAN

Míg a greko-baktriai királyság egyre inkább elgyengült és a nomád törzsek csapásai alatt végül is összeomlott, Parthia fokozatosan megerősödött és az i. e. II. század vége felé hatalmas elő-ázsiai birodalommá fejlődött.

Az i. e. II. század közepén a meggyengült Seleukida-birodalomtól sorra szakadtak el Irán nyugati tartományai. Ezen a területen több önálló állam alakult, melyeknek élére a bennszülött arisztokrácia képviselői álltak. Így vált önállóvá Elymais, Charakéné (a Tigris és az Eufrátesz völgyében), Média Atropaténé, majd végül Persis is.

A parthusok I. Mithridatés uralkodása alatt (171—138/37) támadásba mentek át szomszédaik ellen. Mithridatés hosszas harcok árán elfoglalta Médiát (i. e. 155 táján). Média meghódítása a parthusok előtt megnyitotta a Mezopotámiába vezető utat. II. Démétrios, mivel világosan látta, hogy Mezopotámia elvesztése végzetes lenne a Seleukidákra nézve, szívósan ellenállt. A Seleukida-birodalom azonban már nem volt képes feltartóztatni Parthia támadását, annál kevésbé, mivel a bennszülött lakosság igen sok esetben örömmel fogadta a parthusok bevonulását: bennük látta a felszabadítókat a görög—makedón elnyomás alól.

Az ékírásos dokumentumok adatai szerint I. Mithridatés i. e. 141-ben elfoglalta a Tigris melletti Seleukeiát, Mezopotámia legfontosabb hellenisztikus polisát, a Seleukidák fő támaszpontját, és ezután Babilonia királyává kiáltatta ki magát. Ugyanennek az évnek a telén azonban Mithridatés a hadjárat további vezetését helytartójára bízta és sürgősen Hyrkaniába sietett. A király váratlan keleti útja komoly bonyodalmakra enged következtetni, amelyek a belső-ázsiai nomádok helyváltoztatásával függtek össze. A nomádok új hulláma elleni harc olyan méreteket öltött, hogy Mithridatés uralkodásának hátralevő éveit végig birodalmának keleti határai mentén töltötte.

Démétrios, mihelyt a parthusok nehézségeiről tudomást szerzett, kísérletet tett, hogy Babiloniát visszahódítsa. Valószínűleg arra számított, hogy a városi lakosság görög és elgörögösödött elemeiben támaszra talál. Ideig-óráig ért is el sikereket, de a parthusok végül is vereséget mértek rá és foglyul ejtették. Ugyanakkor a jelek szerint végleg fennhatóságuk alá kényszerítették Elymaist, és a susai templomok drágaságaival jól megtöltötték a parthus kincstárat. Így I. Mithridatés uralkodásának vége felé a parthus birodalom már óriási területeket foglalt el Belső-Ázsia délnyugati szegélyén: majdnem az egész Iránt és az egész Mezopotámiát.

A Seleukidák ekkor egy utolsó kísérletet tettek ázsiai uralmuk visszaállítására. VII. Antiochos Sidétés i. e. 130 táján hadjáratot indított a parthusok ellen. Erős hadseregének élén a parthus vezéreket több ütközetben megverte. A Tigris melletti Seleukeia lakossága — Antiochos sikerein felbátorodva—megölte a parthus helytartót és átpártolt a Seleukidákhoz. Antiochos serege győzelmesen vonult tovább Média ellen. II. Phraatés parthus király béketárgyalásokat kezdeményezett, de Antiochos feltételeit a parthusok nem fogadhatták el. Az Antiochos elleni felkelés, amely egész Médiában egyszerre lángolt fel, és amelyet a parthusok támogattak, a Seleukida helyőrségeknek és magának Antiochos Sidétésnek a pusztulására vezetett (i. e. 129-ben)

Az a tény, hogy a parthusok az i. e. II. század második felében elfoglalták Elő-Ázsia gazdaságilag legfejlettebb részeit és a legfontosabb, Nyugat- és Kelet-Ázsiát összekötő kereskedelmi utakat, nagyban hozzájárult a parthus birodalom megerősödéséhez és felvirágzásához. Az i. e. II. század végén kialakult a Kína és a Földközi-tenger közti úgynevezett „nagy selyemút". Ennek az útnak hosszú szakaszát a parthusok tartották a kezükben és óriási hasznot húztak a Nyugat és a Kelet közti kereskedelem közvetítéséből.

PARTHIA HARCA A BELSŐ-ÁZSIAI NOMÁDOKKAL ÉS NYUGATI BIRTOKAINAK KITERJESZTÉSE

Keleten közben olyan események zajlottak le, amelyek valószínűleg még I. Mithridatés uralkodása alatt kezdődtek, és amelyek a parthus birodalmat pusztulással fenyegették. Az i. e. II. század közepe táján a belső-ázsiai nomádoknak nagy vándorlásai zajlottak le. Belső-Ázsia és Kelet-Irán letelepedett népeinek régi szomszédai: a massageta és szaka törzsszövetséghez tartozó nomád törzsek két irányban haladtak: délnyugatra és délkeletre. A szaka és massageta törzsek erőteljes déli előnyomulásának okát egyelőre nem látjuk egészen tisztán. Nyilván lényeges szerepet játszottak a nomádok nagy tömegeinek az ázsiai földrész belsejében lejátszódó vándorlásai, melyek során a hun és a massageta törzsszövetség közt háború tört ki. A massageta törzsek egy része vereséget szenvedett és így kénytelen volt délnyugat felé hátrálni. A massageták keleti ágának döntő szerepe volt a greko-baktriai királyság megdöntésében. A nomádok nyugati ága (főleg a szakaraukák és az apasiakák) a parthusok keleti birtokai ellen indult.

Szaka bronzfüstölő oroszlán- és tevealakokkal
I. e. V—III. század

Bár a szakáknak portyázásaik során sikerült benyomulniuk Mezopotámiába, de az északi nomádokat mégis megállították és dél felé szorították. A szakákkal csak II. Mithridatésnak sikerült leszámolni (123—88/87). Uralkodása idején a parthusok nem csekély erőfeszítések árán dél felé térítették a szakák mozgásirányának fő tengelyét, aminek folytán a nomádok az ókori Drangianéban (a Hamun-tó környékén) és ettől keletre, Arachósiában telepedtek le. Ezt a területet azóta hívták Sagistānnak (jelenleg Seistān, Sīstān). Itt azután nemsokára önálló királyságok alakultak, amelyek Irán északkeleti és India északnyugati vidékeire is kiterjesztették hatalmukat.

Így a parthusoknak az i. e. II. század végén sikerült keleti határaikat megerősíteniük, ki tudták szorítani a szakákat, sőt bizonyos mértékig még függő viszonyba is kényszerítették őket. Nehéz volna megmondani, hogy II. Mithridatés birtokai kelet felé meddig terjedtek. Egyes kutatók szerint a parthusok i. e. 115 körül elfoglalták és attól kezdve hosszú éveken át szilárdan uralták a mervi oázist. Ebben az esetben a parthus birtokok határa az Amu-Darja volt.

A keleti helyzet megszilárdítása után II. Mithridatés úgy határozott, hogy folytatja az elődei által megkezdett előnyomulást nyugat felé. A parthusok a következő csapást az Elő-Ázsiában hadászatilag rendkívül fontos Armeniára mérték. I. e. 94 táján II. Mithridatésnek sikerült Tigranest Nagy-Armenia trónjára ültetnie; ezzel egy időre biztosította befolyását Kisázsiának e részén és Transzkaukáziában. Mithridatés ezután a Seleukidák ellen fordult, akik ebben az időben már csupán Észak-Syriát mondhatták magukénak. A parthusok beavatkoztak a Seleukidák ügyeibe, és hol egyik, hol másik trónkövetelőt támogatták. A parthus birtokok nyugati határa az Eufrátesz lett. A parthusok helyenként áthatoltak Parapotamia területére, vagyis az Eufrátesztől nyugatra is.

A PARTHUS KIRÁLYSÁG TÁRSADALMI RENDJE

Mint a többi ókori állam, a parthus királyság sem volt egyöntetű, egységes állam. Azok mellett a régi kulturált területek mellett, amelyeken fejlett mezőgazdaság, kézműipar és kereskedelem, fejlett rabszolgatartó termelési mód alakult ki (ilyen volt például Babilonia, amely az i. e. II. századtól kezdve a parthus királyság gazdasági és politikai központja lett), hozzá tartoztak Nyugat-Iránnak elmaradott vadásztörzsek lakta hegyvidékei, vagy a Kaszpi-tó melletti félig puszta területek, ahol a társadalmi fejlődésnek igen alacsony fokán álló nomád daha törzsek tanyáztak.

A parthus államban különleges helyet foglaltak el a tulajdonképpeni belső-ázsiai területek. Itt a fejlett földművelő vidékek mellett (amelyek közül Margiané volt a legfontosabb) igen kezdetleges társadalmi szervezetű nomád törzsek is éltek. Az Arsakidák birodalmában a belső-ázsiai területek helyzete kettős volt: egyrészt — mint a dinasztia bölcsőjére (Nysában voltak a királyi sírok is) és mint a háborúkhoz szükséges kitűnő emberanyag forrásaira — az uralkodók továbbra is gondot fordítottak rájuk, másrészt azonban a parthus állam központja az Arsakida-birodalom virágkorában messze nyugatra, Mezopotámiába tevődött át, és a belső-ázsiai területeknek távoli határvidék szerepe maradt.

Az i. e. II—I. századi, szűkszavú adatok szerint a földművelő körzetekben az alapvető gazdasági sejt a formailag szabad földművelők falusi közössége volt. Az iráni (nyugat-médiai) Kurdisztánból (az i. e. I. századból) származó, szőlőskertek eladására vonatkozó adatok szerint a közösségi tagok parcellája (vagy a parcella egy része) csak a szomszédok beleegyezésével cserélhetett gazdát. Ezáltal a parcella megvásárlója a közösség teljes jogú tagjává vált és egyben kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy rendesen megműveli a földet. Ha ezt a kötelezettségét nem teljesítette, komoly büntetéssel sújthatták. Az állam — hogy minél több adóhoz jusson — a közösséget egészében, tagjait pedig külön-külön kötelezte a föld megművelésére, úgyhogy teljes kezességet követelt a közösségek tagjaitól, egyben pedig megakadályozta parcellájuk elhagyását.

Az államon belül a föld tekintélyes hányadát a királyi birtokok tették ki, amelyek különleges igazgatás alatt álltak: e földek jövedelme a királyi kincstárba folyt be. Hatalmas földbirtokai voltak még a parthus és a bennszülött arisztokráciának is. Például a Karēn-nemzetségnek Médiában voltak óriási birtokai, a Surēn-nemzetségnek pedig, amely nem egy kiváló államférfit és hadvezért adott az országnak, a birodalom keleti felében. E földek megművelésének módját nem ismerjük pontosan, nem alaptalan azonban az a feltevés, hogy az ilyen birtokokon rabszolgákat dolgoztattak.

A későbbi időből származó iráni törvénykönyvben két szakkifejezés szerepel a rabszolgák két kategóriájának jelölésére: a *bandak* általában a rabszolgát, míg az *ānāabrik* eleinte a hadifogoly-rabszolgákat, majd később a földre kitelepített és bizonyos gazdasági önállósággal rendelkező rabszolgákat jelölte. A rabszolgák utánpótlását részben a háborúk biztosították, részben pedig az adósrabszolgaság. Maradt ránk egy ilyen rabszolgaságra elkötelező szerződés is.

Az arisztokrácián kívül nagybirtokosok voltak és nagyszámú rabszolgát dolgoztattak a különféle kultuszok templomai is.

A parthus birodalomban a városi élet fejletlenebb volt, mint például a Földközi-tenger vidékének keleti felében, de ennek ellenére az országnak mind nyugati tartományaiban, mind keleti vidékein nagy városi központok alakultak ki. Parthia északkeleti tartományainak területén a legjelentősebb városok voltak: Nysa (nem messze a mai Ashabadtól), Antiocheia Margiané, Hekatompylos.

Antiocheia Margiané — ez a nagy hellenisztikus város egy gazdag oázis közepén (az antik város magva a jelenlegi Gjaur-kala gorodiscse helyén feküdt) — jelentős kézműipari és kereskedelmi gócpont volt. A carrhaei csata (i. e. 53-ban) parthus lovasainak fegyverzete Plutarchos tanúsága szerint „margianéi vasból készült"; mivel azonban Margiané területén vasbányák nincsenek, csakis a margianéi kézművesek készítményeiről lehet szó. A városban külön kézművesnegyedek voltak. Ez arra mutat, hogy a kézművességnek a mezőgazdaságtól való elkülönülési folyamata Margianéban előbbre jutott, mint Belső-Ázsia számos szomszédos területén, ahol a kézművesek elkülönülése csak a nemzetségi közösségeken belül következett be.

A parthus királyság városainak politikai struktúrája némely vonásaiban a hellenisztikus polis szervezetére emlékeztet. A polgári tudományban általánosan elterjedt az a vélemény, hogy a polis Ázsiában csak a görög—makedón gyarmatosítás után és annak eredményeképpen jött létre, és hogy a polisra jellemző intézményekkel, valamint önkormányzattal rendelkező városi közösségek Keleten csak ott voltak, ahol nagyszámú görög—makedón vagy erősen hellenizálódott lakosság tömörült. De a parthus kori keleti polis eredete valószínűleg nemcsak a kisázsiai és az anyaországi görög polisokkal függ össze, hanem az ókori Mezopotámia, Syria és Palesztina önkormányzattal rendelkező városi közösségeivel is. Éppen ezért lehetséges, hogy hasonló városi közösségek — a görög—makedón befolyástól függetlenül — Iránban és Belső-Ázsiában is kialakultak. Másrészt, természetesen, tagadhatatlan, hogy Parthiában voltak hellenizálódott városok is, mint például a Tigris melletti Seleukeia, melynek lakossága ellenséges szemmel nézett a parthus uralkodókra. Ugyanehhez a várostípushoz tartozik a lakosságának többségét tekintve sémi jellegű, de erősen hellenizálódott Dura-Európos az Eufrátesz partján. A polisra jellemző intézmények olyan városokban is megfigyelhetők, amelyek jóval a görögök keleti térhódítása előtt alakultak ki és amelyek egészen más hagyományokra tekinthettek vissza (például Susa és Babilon).

III. Artabanos parthus királynak Susa városához írott levele (i. sz. 21-ből) némi fényt deríthet a városoknak a királyi hatalomhoz fűződő kapcsolataira. Ebben a levélben a király jóváhagyja a városi tanács összetételét: a tanács tagjait — a városi alkotmány ellenére — másodszor is megválasztották. A parthus királyok, amikor szükségét látták, nyilván beavatkoztak a városok belső életébe és a vezető posztokba a nekik tetsző személyeket helyezték.

De nemcsak Antiocheia Margiané, hanem Parthiának még jó néhány más városa is fontos központja volt a kézművességi termelésnek, melynek a régészeti kutatások során előkerült készítményei fejlett művészi ízlésre vallanak. A kézműiparban foglalkoztatott közvetlen termelők társadalmi helyzetét nem ismerjük kellőképpen. Nem alaptalan az a feltevés, hogy a kézműves üzemben rabszolgákat is dolgoztattak.

A parthus birodalomban voltak más jellegű városi települések is: a királyok és a tartományi kormányzók megerősített székhelyei. E települések közé sorolhatjuk Ktésiphónt, a parthus királyság Tigris-menti fővárosát (a hellenisztikus Seleukeiával átellenben), és Nysát, a parthus uralkodók szent városát és temetkezőhelyét.

A parthus királyság államszervezetét illetően ez ideig igen hiányosak az ismereteink. A királyi hatalom az Arsakida-ház kezében volt, bár időnként olyan trónigénylők is felbukkantak, akik nem voltak rokonságban az Arsakidákkal. A jelek szerint törvényben szabályozott trónöröklési rend nem volt, és ez nemegyszer elkeseredett harcra vezetett a hatalomért. Az államban hét arisztokrata nemzetség (a Surēn-, Karēn- stb. nemzetség) kiváltságos helyzetet élvezett; ezek még a parthus királyság bukása után is megtartották befolyásukat. Az állam kormányzásában nagy tekintélye volt a nemzetségi arisztokráciából, továbbá a papokból álló tanácsnak, amely a király mellett működött. A hadsereg gerincét szemmel láthatólag a nehéz- és könnyűlovasság alkotta. A nehéz lovasság jórészt valószínűleg az arisztokrácia képviselőiből, a könnyű pedig a szövetséges nomád törzsekből került ki. A gyalogságnak csak kisegítő szerep jutott.

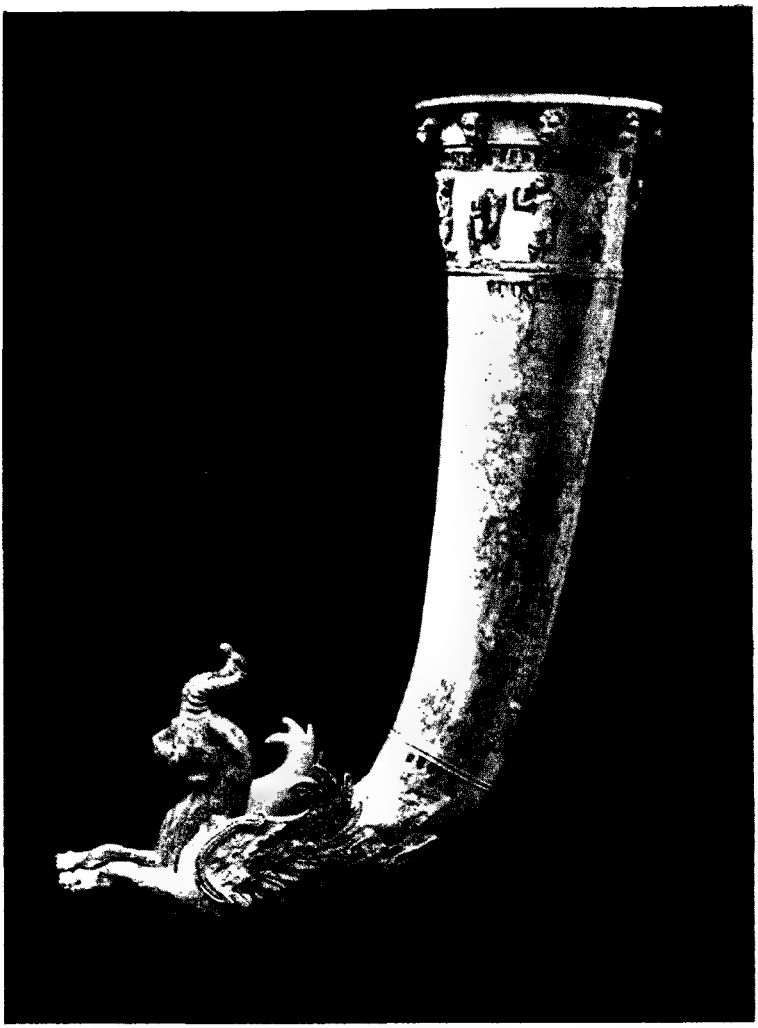

Elefántcsont rhyton
Onysai gorodiscse. I. e. III—II. század

A tartományok igazgatásának rendszerét szintén igen hiányosan ismerjük. Több fejedelemség megtartotta volt vezetőit, ha azok hűségnyilatkozatot tettek a parthusoknak. A Seleukidák elfoglalta területeken valószínűleg megmaradt a régi tartományi beosztási rendszer: a satrapiák továbbra is *hyparchiá*-kra és *eparchiá*-kra tagolódtak. A sokkal kisebb és összeforrottabb parthus satrapiák azonban területileg nem estek egybe a Seleukidákéival. Az eparchiák, de egyes dokumentumok bizonysága szerint esetleg a hyparchiák is néhány falut magukba foglaló *stathmos*-okra oszlottak. Stathmosoknak eredetileg a legfontosabb utakon létesített állami postaállomásokat nevezték. Ezek fejlődtek később helyőrségekké, majd esetleg alsóbb fokú közigazgatási egységekké.

Az arisztokrácia legtekintélyesebb tagjai közül, különösen bonyolult politikai helyzetben, a király társuralkodókat nevezett ki. Több esetről tudunk, amikor ilyen társuralkodókat küldtek a nyugati tartományokba, ha a király történetesen keleten volt elfoglalva valamivel. A satrapiák élén a királytól kinevezett satrapák vagy *naχvadār*-ok állottak. A hadászatilag fontos tartományok veze-

tését különleges felhatalmazással felruházott helytartókra *(pitiaxši)* bízták, akiknek a satrapáknál szélesebb jogkörük volt. Előkelő közigazgatási tisztviselőknek számítottak az „erődparancsnokok" is. A polisalkotmánnyal rendelkező városok megtarthatták önkormányzatukat, de élükön királyi *epistatés*-ek (helytartók) álltak.

A nysai királyi palota levéltárának nemrégiben feltárt részei némi képet adhatnak az Arsakida-birodalom i. e. I. századi közigazgatási és adó-apparátusáról. E levéltár számos dokumentumában említés történik a királyi, templomi és — esetleg — közösségi szőlők után járó beszolgáltatásokról. Ez a beszolgáltatás természetben: borban volt előírva, és a beszolgáltatás megtörténtét szigorúan nyilvántartották. A dokumentumok szövegében a királyi közigazgatás különféle tisztviselőinek említéseivel találkozunk.

PARTHIA KULTÚRÁJA ÉS VALLÁSA

A parthus birodalomnak nem volt egységes nyelve. Minden nép, minden törzs a maga nyelvén beszélt. Az iráni lakosság két (északnyugati és délnyugati) csoportra tagolható nyelvjárást használt. Az Arsakidák államában az északnyugati csoporthoz tartozó és a méddel rokon parthus volt a hivatalos nyelv.

Az államapparátus szükségleteire a lakosság többsége számára idegen nyelveket és írásbeliséget használtak, amelyek viszont Elő-Ázsiában az i. e. I. évezredben általánosan elterjedtek. Egység különben e téren sem volt. Mezopotámia egyes városaiban, ahol még éltek a régi hagyományok, a babiloni ékírást használták. Főleg a városokban, valamint általában a birodalom nyugati tartományaiban igen elterjedt volt a görög nyelv és írás. Görög nyelven szerkesztették Média falusi jellegű helységeiben (a jelenlegi Kurdisztánban) a jogi dokumentumokat s görögül levelezett a király a városokkal is. Parthia virágkorában (az i. e. II—I. századra) jellemző a hellenisztikus elem térhódítása és a hellenisztikus monarchiák közigazgatási gyakorlatának elsajátítása.

A görög írás mellett használták az arameust is. Az arameus írás és nyelv az Achaimenidák korában Ázsiában és Egyiptomban mindenfelé elterjedt a kancelláriai gyakorlatban. Az arameus írás betűit hozzávetőleg az i. e. IV—III. század folyamán kezdték alkalmazni más nyelvek rögzítésére is. Ebben az írástípusban néha egész szavakat és kifejezéseket írtak arameusul, amelyeket azután olvasásnál a bennszülött nyelv megfelelő szavával helyettesítettek. Ránkmaradt például (az i. e. I. századból) több mint kétezer nysai dokumentum, amelyeket parthus nyelven, de arameus írással írtak. A parthus írásbeliség és irodalom valószínűleg szintén széles körökben elterjedt; legalábbis erre következtethetünk a későbbi kor szegényes maradványaiból.

A parthus birodalom határain belül élő népek és törzsek művészete szintén kevéssé ismert. A szovjet régészek csak a legutóbbi évek során kezdték feltárni a tulajdonképpeni Parthiában élt ókori népek kultúrájának és művészetének igazi jellegét. Parthiának minden jelentősebb népe, valamennyi törzscsoportja, tartománya a kultúrában és művészetben sajátságos vonásokat mutat. E mellett — a parthus birodalomhoz tartozó népek és törzsek hasonló fejlődésének eredményeképpen — általános vonásokat is megfigyelhetünk. Elő-Ázsia városainak erősen hellenizálódott művészete, amely alapjában véve az uralkodó osztályt szolgálta ki, élesen elüt a művészet különféle helyi megnyilvánulásaitól. A hellenisztikus motívumok és technikai módszerek ebben a korban messze keletre eljutottak: még a Parthia északkeleti tartományaiban talált műtárgyak is hellenisztikus befolyásról tanúskodnak.

Az építészet terén az egyes tartományok különféle építési eljárásokat alkalmaztak: nyugaton égetett téglával és kővel, keleten nyers vályoggal építkeztek. Alapjában véve mindenütt a helyi építészeti formák domináltak; a palotaépítkezésben mindenesetre előfordulnak a görög művészetből átvett és azután a helyi sajátosságoknak megfelelően átdolgozott elemek.

A szobrászat szintén rendkívül változatosan alakult. Keleten a hellenisztikus kőszobrászat mellett elterjedt a favázra rakott és utólag festett agyagszobrászat is; nyugaton a kőszobrászat rendszerint az elő-ázsiai hagyományok bélyegét viseli. A monumentális szobrászat mellett, amely elsősorban az arisztokrácia ízlését tükrözte, élt és virágzott a népi terrakotta-plasztika is.

Ami a monumentális festészetet illeti, töredékeiben ismerjük az Eufrátesz melletti Dura-Európosnak, ennek a parthus határvárosnak a falfestményeit. Ezek a különféle kultuszhelyeken feltárt falfestmények ugyancsak azt mutatják, hogy egységes parthus művészet nem volt és nem is lehetett.

Parthiában a vallásos ideológia terén sem találunk egységet. Iránban különféle dualisztikus vallási tanítások terjedtek el, amelyek a világot úgy tekintették, mint az Ōrmazd isten és „szent halhatatlan" szellemei által képviselt jó elv és az Ahriman isten és démonai (a *dēv*-ek) által képviselt rossz elv harcát. Ezek a tanítások, amelyeket Zarathustrának, a legendás ősi prófétának a nevével hoztak kapcsolatba, még távolról sem nyerték el végleges formájukat. Később mindez dogmatikus jelleget öltött az „Aveszta" szentnek elismert könyveiben; zoroasztrizmus néven így vált közismertté. Belső-Ázsiában ugyanekkor helyi vallási kultuszok alakultak ki, amelyek közül kiemelkedtek a többféle néven ismeretes napisten kultuszai. A napisten mellett tisztelték még a nagy istennőt, a szűzanyát, a termékenységnek a vízzel kapcsolatba hozott istennőjét, ami Keleten magától értetődő, hiszen a talaj termékenysége teljesen az öntözéstől függ. Belső-Ázsiában a helyi kultuszok összeolvadtak a zoroasztrikus istenségek kultuszával.

A parthus társadalom felső rétegének vallására szintén a szinkretizmus volt a jellemző, amely a bennszülött és görög istenségek összeolvadásában nyilvánult meg. Az Arsakida-uralkodók általában híresek voltak vallási türelmességükről, nem úgy, mint a későbbi Szaszanida-dinasztia képviselői, akik annál féltékenyebben őrködtek a zoroasztrizmus tisztasága fölött. Politikai célokból isteni tiszteletben részesítették a legendás Arsakést, az uralkodó dinasztia ősét. Volt egy külön papi rend is, a mágusoké, amely a politikai életben is fontos szerepet játszott.

PARTHIA NEMZETKÖZI HELYZETE AZ I. E. I. SZÁZADBAN. AZ ELSŐ ÖSSZECSAPÁSOK RÓMÁVAL

A parthusok megjelenése Mezopotámiában nagyon nyugtalanította a rómaiakat, akik éppen ebben az időben kezdték meg előnyomulásukat kelet felé és elkeseredett harcot vívtak a pontosi Mithridatésszel. Sulla i. e. 92-ben, miután azt a megbízást kapta, hogy ültesse vissza Kappadokia trónjára a Róma-barát Ariobarzanést (akit II. Tigranes armeniai király előzött), tárgyalásokat kezdeményezett a parthusokkal. Létre jött-e valamiféle megállapodás a tárgyaló felek között, nem tudjuk; csak annyit tudunk, hogy Orobazés parthus követet később kivégezték, amiért nem utasította vissza Sullának a tárgyalások során tanúsított kihívó viselkedését. A parthusoknak ez volt az első alkalmuk arra, hogy megismerjék a rómaiakat és keleti politikájuk módszereit. Ez az első tapasztalat kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy II. Mithridatés — legalábbis átmenetileg — közeledést keressen nyugati szomszédaihoz: a pontosi Mithridatéshez és az armeniai Tigraneshez, bár a parthusok még nem fogták fel a Róma részéről fenyegető veszélyt teljes nagyságában.

II. Mithridatés uralkodásának utolsó éveiben (valószínűleg i. e. 88—87-ben halt meg) Parthiában belső bonyodalmakra került sor. 91-ben a parthus birodalom nyugati tartományaiban Gótarzés (nyilván Mithridatés volt helytartója) ragadta kezébe a hatalmat. Feltehetőleg azt használta ki, hogy Mithridatés ezeket az éveket a szintén háborgó Keleten töltötte. 88—85-ben II. Tigranes visszavette a parthusoktól azt a „tizenhét völgyet", amelyről annak idején II. Mithridatés javára le kellett mondania.

I. e. 69-ben, az armeniai seregek tigranokertai veresége után a római legiók a parthus birodalom

határainak közvetlen közeléig nyomultak előre. A pontosi Mithridatés, aki ebben az időben reménytelen helyzetben volt, III. Phraatés parthus királyhoz (70/69—58/57) fordult segítségért. A rómaiak világosan látták Parthia jelentőségét a küszöbönálló harcban, tehát szintén arra törekedtek, hogy bármi áron biztosítsák III. Phraatésnek legalábbis a semlegességét. A parthus király a jelek szerint hajlandó is volt megőrizni semlegességét, hogy így várja ki a Kisázsiában dúló harc kimenetelét. A parthusok ekkor — mivel a római támadás még nem látszott számukra közvetlenül fenyegető veszélynek — azoknak a területeknek a visszaszerzését tekintették legsürgősebb feladatuknak, amelyeket az armeniai Tigranes elfoglalt. Pompeiusnak, aki ekkor nyerte el a keleti hadak főparancsnokságát, sikerült Parthiával semlegességi szerződést kötnie. De az események menete Parthiát elkerülhetetlenül konfliktusba sodorta Rómával.

A parthus uralkodó megpróbálta kiaknázni az armeniai Tigranes és fia (az ifjabb Tigranes) közti viszálykodást, de különösebb sikereket nem ért el. Mikor az ifjabb Tigranes az Armeniára kivetett hadisarc fejében nem akarta kiadni a sóphénéi királyi kincstárban levő drágaságokat, Pompeius elfogatta, és a korábban rábízott területeket Kappadokiához csatolta. Ekkor III. Phraatés tiltakozott a rómaiaknál az ifjabb Tigranes (a parthus király veje) elfogatása miatt; a parthusok és Pompeius közt létrejött megállapodásra hivatkozott, amely az Eufráteszt ismerte el a parthus királyság határának. A parthus király azzal erősítette meg követeléseit, hogy elfoglalta Kordyénét. Pompeius durván elutasította a parthusok igényeit és elrendelte, hogy legatusa, Athranius távolítsa el a parthus erőket Kordyéné területéről. Valószínűleg ez volt az első fegyveres összetűzés a rómaiak és a parthusok között (i. e. 65-ben), amely egyébként azzal végződött, hogy a parthusokat kiűzték Kordyénéből.

Az i. e. I. század 60-as éveinek vége felé Kisázsia és a Földközi-tenger keleti vidékének valamennyi partmenti tartománya (Egyiptom kivételével) Róma fennhatósága alá került, míg az illető országoknak a tengertől távolabb eső területeit a Rómától függő királyságok osztották fel egymás közt. Ennek folytán Parthia mind a Fekete-, mind a Földközi-tengertől el volt vágva. Az Eufrátesz mentén Parthia közvetlen szomszédai nemcsak a Rómával szövetséges Armenia, Kappadokia és Kommagéné voltak, hanem egy római provincia (Syria) is.

Közben Parthiában újból fellángoltak a dinasztikus viszálykodások. 58—57 táján III. Phraatést a fiai megölték, majd egymás ellen kezdtek háborúskodni. Ezt a helyzetet próbálták kihasználni a rómaiak.

CRASSUS HADJÁRATA

I. e. 54 tavaszán a római seregek Crassus főparancsnoksága alatt benyomultak Mezopotámiába és el is foglaltak néhány várost. Crassus az elfoglalt városokban helyőrségeket hagyott, ő maga pedig Syriában töltötte a telet. Crassus parancsnoksága alá hét legió (vagyis körülbelül 35 000 fő gyalogság és 5000 fő lovasság) és néhány ezer főnyi segédcsapat tartozott. Crassus számított szövetségeseire: II. Artavasdes armeniai királyra, Abgar osrhoénéi fejedelemre és Alchaudonios arab törzsfőnökre is.

Parthiában a polgárháború Orodes győzelmével végződött (i. e. 57-ben). A római betörés veszélyének láttán a parthusok felkészültek a támadás visszaverésére. Biztosra vették, hogy a rómaiak az Armeniát keresztül szelő, hosszabb, de közvetlenül Mezopotámia hátába, a parthus birodalom létfontosságú tartományaiba vezető utat fogják választani, amely ezenkívül még a hegyi hadműveletekre alkalmatlan parthus lovasság rajtaütéseitől is megóvja őket. Ezért Orodes király a parthus hadsereg fő erőivel benyomult Armeniába, hogy megakadályozza Artavasdesnek a rómaiakkal való egyesülését, Mezopotámia védelmét pedig Surenas (Surēn) parthus hadvezérre bízta, aki csak 11 000 főnyi lovassággal rendelkezett.

Crassus azonban, miután Zeugmánál átkelt az Eufráteszen, nem a folyó mentén haladt tovább, mint ahogy a parthusok várták, hanem úgy határozott, hogy keresztülvág Mezopotámia pusztasá-

gain és nem tágít Surenas hátráló seregének a nyomából, hogy döntő csapást mérhessen rá. I. e. 53. május 6-án a római legiók Karrhai (Carrhae) városa mellett meg is ütköztek Surenas lovasságával.

A szabályos négyszög alakban felsorakozó rómaiakat a parthus lovasság azonnal gyors vágtában közrefogta és nyílzáport zúdított rájuk. Az első ellentámadási kísérletek nem sikerültek. Ekkor Crassus azt a parancsot adta fiának, Publiusnak, hogy jelentős gyalogsági és lovassági erővel rohamozza meg a parthusokat. A parthusok gyorsan visszavonultak, hogy így Publiust maguk után csalják a sivatagba és elszakítsák a főerőktől. Tervük sikerült is. A pusztai nomádok harcászatában teljesen járatlan római vezér engedett a csábításnak és a hátráló ellenfél után vetette magát. A parthusok, mihelyt Publius csapatai elszakadtak a főerőktől, támadásba mentek át és katonáit mind egy szálig levágták. A parthusok rohamai egészen a sötétség beálltáig tartottak, majd Surenas lovassága eltűnt. A római sereg zöme Karrhai városfalainak védelme alá húzódott.

Crassus hiába próbált áttörni észak felé, Artavasdes területére. Csaknem az egész római sereg, Crassusszal együtt, elesett. A fogságba jutott rómaiakat a távoli Margianéba telepítették. Csak Cassius quaestornak sikerült egy kisebb csapattal Syriába átvergődnie. A parthusok rugalmas harcvezetése biztosította számukra a teljes győzelmet. Surenas parthus vezér Crassus levágott fejét Artašatba küldte, ahol Orodes parthus király éppen Artavasdesnél vendégeskedett. Itt, az udvari színházban, a Róma fölött aratott győzelem megünneplésére Euripidés „Bacchánsnők" című darabjából adtak elő jeleneteket: amikor a cselekmény során a bacchánsnők által széttépett Pentheus fejét kellett a színpadra vinni, Iasón tragikus színész — a nézőközönség általános ujjongása közepette — Crassus fejét mutatta fel.

A parthusok karrhai győzelme rendkívüli jelentőségű volt a keleti népekre nézve: megállította a rómaiak további előnyomulását az Eufrátesz mentén, megingatta helyzetüket Kisázsiában, Syriában és Palesztinában, megteremtette Róma és Parthia közt a politikai egyensúlyt, amely rövid megszakításokkal egészen az Arsakidák birodalmának bukásáig fennállott.

6. A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRZSEK ÉS NÉPEK

A KÖZÉP-ÁZSIAI NOMÁDOK

Az i. e. I. évezred második felétől kezdve Európa és Ázsia életében egyre nagyobb szerepet játszottak a közép-ázsiai nomádok. Az e területeken lakó törzsek fejlődését a földrajzi feltételek nagymértékben akadályozták. A Dunától a Huanghóig pusztaságok láncolata húzódott, amely Belső-Ázsiában vízben szegény térségekbe és terméketlen sivatagokba megy át. Ilyen természeti körülmények között és a termelőerők fejlődésének azon a szintjén, amely ezt a kort jellemzi, az aránylag kevés oázis-terület határain túl csak a nomád életforma volt lehetséges. Az állattenyésztő nomádok úgy alkalmazkodtak a környezet természeti viszonyaihoz, hogy a tágas térségeken egyik helyről a másikra terelgették nagyszámú nyájaikat.

Különösen becses volt a nomádok számára a ló, amely nemcsak a helyváltoztatást segítette elő a végtelen pusztaságokon, hanem tejet és húst is adott. A jószág kizárólag arra volt utalva, amit legelt. Ezért voltak kénytelenek a nomádok állandóan helyet változtatni, ezért kellett minden évben megtenniük az utat a téli legelőktől a nyári legelőkhöz és vissza. A marhavész, télen vastagabb hótakaró vagy jégkéreg képződése elemi csapás volt a nomádokra nézve, mert az állatállomány elvesztése éhséget és gyakran a szomszédokkal való fegyveres összecsapást vont maga után.

Nyelvi hovatartozásukat tekintve Közép-Ázsia ókori nomádjai nem voltak egységesek: az indoeurópai nyelveken kívül finnugor, török, mongol, mandzsu-tunguz és tibeti-tangut nyelveken

beszéltek. Ezeknek az ázsiai nomád törzseknek a többsége az i. e. I. évezred második felében — az írásos források ekkor említik őket először — az ősközösségi társadalom felbomlásának korszakában élt. Egyrészről megvolt még náluk a nemzetségi szervezet, másrészt azonban már megjelentek a rabszolgatartás legfontosabb elemei, megkezdődött a szabadok vagyoni rétegeződése, kiemelkedett a nemzetségi arisztokrácia. A nomád életkörülményeknek megfelelően kialakult a törzsi földtulajdon, elsősorban a téli és nyári legelők törzsi tulajdona.

Közép-Ázsia nomád törzsei állandóan háborúskodtak egymással. A gyengébb törzseket az erősebbek és harciasabbak kiszorították a jobb legelőkről. A nomádok gyakran benyomultak a megtelepedett lakosság területeire és fennhatóságuk alá kényszerítették azokat. Az ilyen hódítások révén nagy törzsszövetségek alakultak ki, amelyek olykor óriási nomádbirodalmakká egyesültek.

A HUNOK

Az első nagy törzsszövetséget Közép-Ázsia területén még az i. e. III. század végén a hunok hozták létre. Ez az egyesülés röviddel létrejötte után máris befolyást gyakorolt a szomszédos országokra: Kínára és Belső-Ázsiára.

A hunok életmódjára és társadalmi-politikai berendezésére vonatkozó legfontosabb értesüléseinket a kínai forrásoknak köszönhetjük. A régészeti emlékek közül a hun életmód jellemzése szempontjából különös jelentőségűek a nemzetségi temetők, amelyekbe nemcsak előkelőket temettek, hanem egyszerű harcosokat is. Ilyen temetkezéseket tártak fel a régészek pl. Mongólia területén (Noin-Ula) és Transzbajkáliában (Ilmovaja-szakadék stb.). Az utóbbi években kezdték meg Transzbajkáliában egy hunkori településnek, az ivolginszki gorodiscsének feltárását.

Annak a területnek, amelyet annak idején a hunok tartottak megszállva, legfőbb jellemzője az erősen kontinentális éghajlat. A perzselő nyár, amely úgyszólván minden növényzetet kiéget, homokviharokkal, a rideg tél pedig hófúrgetegekkel jár itt együtt. Ezeken a végtelen pusztaságokon a hunok nomád állattenyésztéssel foglalkoztak. Elsősorban lovat, szarvasmarhát, juhot, de tevéket,

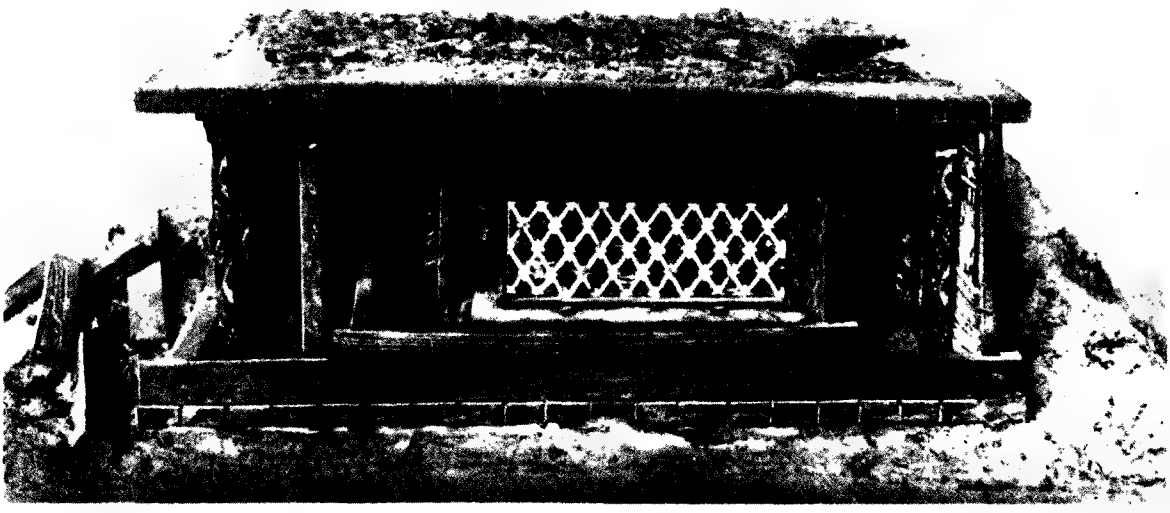

Temetkezési építmény mintája a noin-ulai (Észak-Mongólia) kurgánokból
I. sz. I. század eleje

A Kercs melletti „Királyi kurgán" dromosa az i. e. IV. századból
Jelenlegi állapot

Han-kori selyemdarab beleszőtt több színű mintával
I. e. I. század vége vagy I. e. I. század eleje. Noin-Ula (Észak-Mongólia)

szamarat és öszvért is tenyésztettek. A jószág volt a kínaiakkal folytatott cserekereskedelem legfőbb tétele. A hunok gazdasági életében volt bizonyos szerepe a vadászatnak is. Északon, a tajgán éltek a hunoktól függő vadásztörzsek, amelyek prémet — vadászatuk egyik fő termékét — küldtek ajándékba a kínai császároknak.

Ezenkívül folytattak a hunok — bár csak szűk keretek közt — földművelést is, mégpedig az észak-mongóliai és dél-szibériai lakosság egy részének településhelyein. A kínai források szerint (és most ezt a régészeti adatok is megerősítik) a hunok kizárólag kölest termeltek. Ezt talán a hunok vetették téli szálláshelyeik közelében, de a földeken elsősorban valószínűleg hadifoglyok dolgoztak. A hunok országában volt még egyéb földművelő lakosság is: Kínából jött bevándorlók; ez a lakosság meghódolt a hun vezéreknek és valószínűleg mezőgazdasági termékekkel látta el őket. Egészben véve azonban a földművelés igen fejletlen volt, gyakorta felütötte a fejét az éhínség; a kínai évkönyvek több ízben megemlékeznek arról, hogy a hunok mezőgazdasági ellátásáról Kína gondoskodott.

Bizonyos fejlődést ért el a hunoknál a kézművesség. Az állattenyésztési termékekből — gyapjúból, bőrből, csontból, szaruból — különféle háztartási tárgyakat készítettek. Volt fazekasságuk és fémművességük is; Transzbajkália hun telephelyein olvasztott vas salakja került elő. A hunok élénk cserekereskedelmet folytattak a szomszédos földművelő népekkel, de az is gyakran előfordult, hogy szükségleteik kielégítését rablás vagy a legyőzöttek megadóztatása útján biztosították.

A hunok bomlásnak indult ősközösségi szervezetben éltek. Igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a nemzetségi kapcsolatoknak; az exogámia megvolta is erre mutat. Szerkezetét tekintve a „hun birodalom" tulajdonképpen 24 törzs szövetsége volt, amely két — keleti és nyugati — részre oszlott. Az egyes törzseknek megvolt a maguk területe, amelyen nomadizáltak, minden évben meghatározott útvonalon vándoroltak. A törzsek élén törzsfők állottak, akik évenként három alkalommal ültek össze tanácskozni és áldozatot bemutatni; ők voltak a legfőbb bírák, ők döntöttek a háború és béke kérdéseiben, a törzsszövetség fejének halála után ők erősítették meg tisztségében az új közös vezért. Az egész szövetség fejét — a szó kínai kiejtéséből következtetve — *dzenü*-nak nevezték; a megfelelő kínai hieroglifjegyeket csak később olvasták *sanjü*-nak, ahogy a történeti irodalomban a hun törzsfőket rendszerint nevezni szokták.

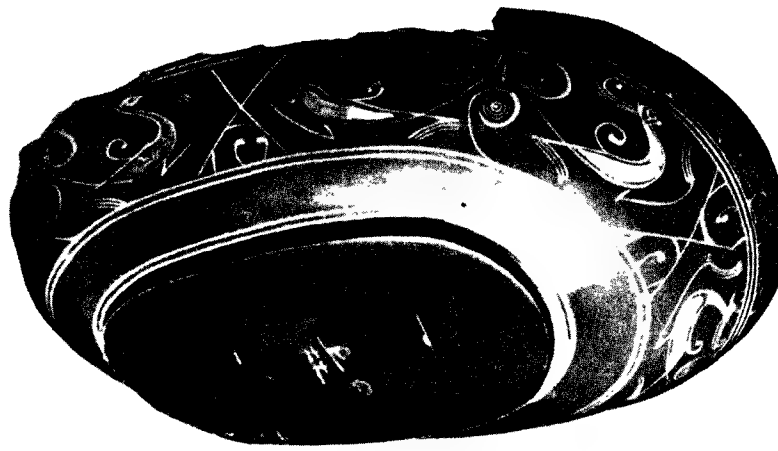

Kínai lakktálacska a noin-ulai (Észak-Mongólia) kurgánokból
I. sz. I. század eleje

Az állandó háborúk és portyázások közepette a hun társadalomban a vagyoni rétegeződés folyamata gyorsan haladt előre. A hun temetkezések között világosan elkülönülnek a gazdagabb és a szegényebb nemzetségi temetők. Különösen gazdagok a noin-ulai temetkezések; ezek közel eshettek a hun törzsfők szálláshelyéhez, sőt az is lehet, hogy annak a nemzetségnek voltak a temet-

kező helyei, amelyből a hun törzsszövetség dzeñujai (sanjüi) kikerültek. Ezekben a sírokban nagy mennyiségben találtak aranyat és ezüstöt, kínai selyemszöveteket és lakktárgyakat. De a vagyoni egyenlőtlenség nyomai megfigyelhetők a nemzetségi temetőkön belül is (Ilmovaja-szakadék).

Az ősközösségi társadalom felbomlásának legfontosabb tényezője a rabszolgaság volt. A háborúk és portyázások folyamán a hunok rengeteg hadifoglyot taszítottak rabszolgasorba. A Kína elleni rajtaütések alkalmával mindig igen sok, néha 40 000 embert is elhurcoltak. A törzsi arisztokrácia, amely a foglyok oroszlánrészét magának kaparintotta meg, így kisajátíthatta többletmunkájukat és folyvást gazdagodhatott, kiemelkedhetett törzsének tagjai közül. A rabszolgaszerzés külső forrásai mellett voltak belsők is: a bűnözők családjait is rabszolgákká tették. Az adott körülmények között a hunok a maguk nomád gazdaságaiban nem használhattak ilyen sok rabszolgát. Egy részüket épp ezért letelepítették: lassanként ezekből alakult ki a függő viszonyban élő földművelő lakosság.

A „HUN BIRODALOM" KIALAKULÁSA

A háborúk igen fontos elemei voltak a hunok életének. A lovasharc művészete náluk magas színvonalra emelkedett. A hunok lovasosztagai csatakiáltások közepette rohanták meg az ellenséget, rendszerint egyszerre mind a négy égtáj felől, nyílzáporral lepték el, majd közelharcba bocsátkoztak, kopjáikkal és kardjukkal ritkítva az ellenség sorait. A hunok hadi sikereiben nem csekély része volt az i. e. III. század végén és a II. század elején a fegyverzetben végrehajtott változtatásnak. A hun sereg nehézpáncélos lovassággá alakult át. A hunok katonai szervezete szintén hozzájárult győzelmeikhez. Egyrészt a nemzetségi és törzsi kapcsolatok tették rendkívül szilárddá, másrészt megvolt már náluk a tizedekre, századokra, ezredekre való beosztás.

„A hunok háza felemelkedésének" történetét a kínai források adatai alapján a következőkben vázolhatjuk. I. e. 206-ban Motö, T'uman hun vezér fia, aki addig túszként élt a jüecsï törzsnél, meggyilkolta apját és így megszerezte a hunok fölötti uralmat. Néhány esztendő leforgása alatt fennhatóságának elismerésére kényszerítette a szomszédos nomád törzseket, majd Kína ellen indult. A hunok ellen küldött kínai sereg vereséget szenvedett. Motö a kínai császárt évi adó fizetésére kötelezte.

De a hunok rajtaütései csak nem akartak véget érni. A kínai határ mentén élő törzsek átpártoltak a hunokhoz. Kínának rendszeresen meg kellett vásárolnia a békét a hunoktól, de ez sem segített mindig. A hunok a betörések során rettenetes pusztítást végeztek.

A hódítások eredményeképpen óriási területek kerültek a hun dzeñuk fennhatósága alá, a Bajkál-tótól Tibetig és Kelet-Turkesztántól a Huangho középső folyásáig. Ennek a területnek nem voltak megszabott határai, mivel egyes tartományok és törzsek hol elszakadtak a hunoktól, hol újból meghódoltak előttük. A hun törzsszövetség magva mongol törzsekből állott, de ezeken kívül egyéb származású nomád törzseket is magában foglalt: nyugaton — törököket és valószínűleg irániakat is, északon pedig mandzsu-tunguzokat. A mai Szibéria déli felében, a tajga-övezetben — mint már említettük — a hunok számos primitív földművelő és vadásztörzset hajtottak uralmuk alá. Nyugaton egy ideig hun fennhatóság alá tartoztak a nomád jüecsï és wuszun törzsek. Kelet-Turkesztán megtelepedett lakossága adót fizetett a hunoknak.

A hun törzsszövetség rendkívül gyorsan jött létre és óriási területeket foglalt magába, de belülről nem volt szilárd. A II. század 20-as éveiben Wu-ti uralkodása alatt a kínaiak támadásba mentek át a hunok ellen, több ízben megverték őket és elfoglalták Ordoszt (a Huangho kanyarulatánál elterülő vidéket). A kínaiak erős lovas seregeket szerveztek és messze behatoltak a hunok területére.

A kínai kormányzat a hunok elleni harcban nemcsak a fegyvereket használta fel. Egyes hun vezéreket felkelésre buzdított, a sanjük szállásán palotaforradalmat szított, sőt a hun arisztok-

rácián belül Kína-barát csoportot szervezett. Kína északnyugati és nyugati irányú előretörése a nomádoktól elfoglalt terület megerősítésével — katonai települések láncszerű kiépítésével — járt együtt. I. e. 119-ben a hunok megsemmisítő vereséget szenvedtek. A kínai sikerek láttán Kelet-Turkesztán megtelepedett lakossága lerázta a hun hódoltság igáját és részben elismerte Kína fennhatóságát. Az I. század elején a kínaiaknak sikerült végre a hunokkal való szakításra bírniuk a wuszunokat is.

A WUSZUNOK

A wuszunok eredeti településhelye a jelenlegi Kanszu tartomány egyik része volt, ahol a jüecsïkkel összevegyülve éltek. Egy összecsapás alkalmával azonban súlyos vereséget szenvedtek, s a törzs zöme északnyugatra távozott.

Az i. e. I. században a wuszunok nomád legelői a Balhas- és az Isszik-Köl-tó között terültek el, de magukba foglalták a Hét-folyó füves síkságait és a tien-sani hegyi legelőket is. A wuszunok országában meglehetősen nagyszámú megtelepedett földművelő lakosság is élt, amely odatelepített rabszolgákból tevődött össze. Eléggé magas szintet ért el náluk a szövés-fonás, bőrfeldolgozás, kovácsmesterség és az ötvösség. A helybeli kézműveseken kívül voltak kínai bevándorlók is. A kézművesség azonban még nem vált külön a földműveléstől. Területük határai mentén a wuszunok cserekereskedelmet folytattak a szomszédos országokkal, így érthető, hogy a wuszun kurgánokból nem ritkán kerültek elő kínai és iráni tárgyak.

A Hét-folyó vidékére áttelepült wuszunok összevegyültek a bennszülött lakossággal. Ezért van az, hogy a wuszun kultúrában az eredeti hazájukból hozott elemek mellett olyanok is találhatók, amelyeket a Hét-folyó és a tőle nyugatra elterülő Talasz-völgy régi lakosaira, a szakákra vezethetünk vissza. Ezeket az átvételeket különösen az anyagi kultúra terén figyelhetjük meg.

A wuszun törzseknek a Hét-folyó vidékére történt áttelepülése során kialakult törzsszövetség fejét *kunmo*-nak nevezték. Továbbra is nagy jelentőségük volt a nemzetségi kapcsolatoknak. Tudunk ugyan bizonyos matriarchális csökevényekről és a nők viszonylag szabad helyzetéről, de azért megállapíthatjuk, hogy a wuszunoknál a patriarchális család volt az uralkodó.

Az ősközösségi társadalom felbomlása a wuszunoknál már meglehetősen előrehaladt. Háborúk alkalmával a wuszunok — akárcsak a hunok — tömegesen zsákmányoltak rabszolgákat. Ezeket főleg a törzsi arisztokrácia kaparintotta meg, amely a rabszolgamunka kizsákmányolása révén egyre inkább kiemelkedett a közszabadok tömegéből.

A wuszun közszabad lakosságon belül voltak nomádok is, földművelők is, az arisztokrácia viszont kizárólag nomád életmódot folytatott. A gazdagság legfőbb tárgya a jószág volt. Egyes gazdagoknak 4000, sőt 5000 lovuk is volt. A wuszunok közti vagyoni differenciálódásra vonatkozólag fölöttébb szemléltető anyagot szolgáltatnak a wuszun kurgánok leletei. Legnagyobb számban egyszerű szabad emberek temetkezései, de vannak köztük előkelő sírok is. Az utóbbiak szinte kizárólagosan a téli szálláshelyek közelében helyezkednek el. Az ilyen jellegű kurgánok temetkezési mellékletei közt aranyékszereket, greko-baktriai eredetű fémlemezeket és kínai lakktárgyakat is találunk.

Az osztálytársadalom elemeinek kialakulásával egyidejűleg megerősödött a törzsszövetség fejének hatalma is. Ismeretes, hogy K'ilimi kunmo, aki az i. e. I. században uralkodott, elrendelte: senki ne merészelje jószágait az ő legelőin legeltetni. A wuszunoknál ilyen formában jelent meg a királyi földtulajdon.

A wuszun törzsszövetség jelentős politikai erőt képviselt. A kínaiak az i. e. II. és I. század fordulóján a wuszunok lélekszámát 630 000-re becsülték, amelyből fegyverforgató férfi 188 800 lehetett.

I. e. 115-ben Csang K'ien kínai követ, aki már régóta időzött Nyugaton, eljutott a wuszunok

országába és innen felderítőket küldött szét, akik azután egészen Parthiáig hatoltak előre és sok adatot szolgáltattak neki a nyugati országokról. A wuszunok ebben az időben már felszabadultak a hun uralom alól (miután a hunok Kelet-Turkesztán elvesztésével meggyengültek). A II. század végén Kína és a wuszunok kölcsönösen követeket küldtek egymáshoz: a kínaiak megkísérelték rávenni a wuszunokat, hogy közös erővel támadjanak a hunok ellen, de azok nem álltak rá és továbbra is fenntartották szövetségi kapcsolataikat a hunokkal. A wuszun uralkodó a kínai császár leányát vette feleségül, de csak második feleségként; az első továbbra is a hun dzeńu leánya maradt. A wuszunok csak az i. e. I. század 80-as éveiben léptek ki a hun szövetségből.

A hunokkal való szakítás eleinte súlyos következményekkel járt a wuszunokra nézve: i. e. 75-ben a hunok komoly csapást mértek rájuk, elfoglalták országuk egy részét és rengeteg foglyot hajtottak el. De Wunkuimi kunmo uralkodása alatt (meghalt az i. e. I. század 60-as éveiben) a wuszun törzsszövetség intézett támadást a hunok ellen, amely azzal végződött, hogy a wuszunok kiterjesztették hatalmukat Kelet-Turkesztán területének egy részére; így került függő viszonyba többek között a jarkendi oázis is. Az i. e. I. század dereka táján azonban a wuszun törzsszövetség mégis széthullott.

A „HUN BIRODALOM" FELBOMLÁSA

Kelet-Turkesztán elvesztése után a „hun birodalom" a II. század végén hanyatlásnak indult. A kínai hódítók sikerei aláásták gazdasági alapját, amennyiben a hunok jóléte jelentős mértékben függött azoknak a gazdag földművelő oázisoknak a kizsákmányolásától, amelyeket most elvesztettek.

A hun arisztokrácián belül kialakult Kína-barát csoport a Kínával való összefogást követelte, hogy így fokozott mértékben kizsákmányolhassa a bennszülött földművelő lakosságot. Ekkor kísérletet tettek arra is, hogy hun földön várost építsenek. Ez a kísérlet azonban a közszabadok elégedetlenségét váltotta ki, mivel így az a veszély fenyegette őket, hogy a földművelő lakosság módjára ők is függő viszonyba kerülnek saját törzsi arisztokráciájukkal szemben. Ezért a szabad hun lakosság széles köreinek támogatását az arisztokráciának az a csoportja élvezte, amely a Kína elleni portyázások folytatása mellett szállt síkra. A Kína-barát párt viszont a rabszolgatartó arisztokrácia érdekeit tükrözte és éppen ezért nem is volt népszerű.

Ez a harc szüntelen palotaforradalmakra vezetett a hun vezéri szálláson, mivel mindegyik párt a maga jelöltjét igyekezett dzeńuvá választatni. A belső villongások és kínai támadások közepette a hunoktól függő törzsek sorra fellázadtak. I. e. 68-ban az északi törzsek szakadtak el. Az ezzel egyidejűleg kitört marhavész nyomán olyan éhínség pusztított az országban, hogy a kínai források (valószínűleg túlzó) adatai szerint a hunok száma két év leforgása alatt (i. e. 68—67) a tizedrészére apadt.

A „hun birodalom" kezdődő felbomlása az i. e. I. század derekán a hunok kettészakadására vezetett: két hun törzsszövetség alakult ki. A Kína közvetlen szomszédságában élő hunok elismerték Kína fennhatóságát. A hunok zöme Kazahsztán középső vidékeire (a Szir-Darjától északra) vonult át és így érintkezésbe került a K'angkü-i törzsekkel. Később a hunok az Aral- és a Kaszpi-tó vidékén is megjelentek és az ott élő alánokat nyugatra szorították. Ez volt az első lökés, amely később roppant embertömegeket hozott mozgásba; ez volt annak a nagyarányú folyamatnak, az úgynevezett nagy népvándorlásnak a kezdete, amely jelentős mértékben megváltoztatta nemcsak Belső- és Elő-Ázsia, hanem Európa etnikai és politikai arculatát is.

Kínától nyugatra, főleg a Tarim-folyó medencéjében helyezkedtek el Kelet-Turkesztán városállamai, amelyeknek keletkezési idejét nehéz volna meghatározni. Az i. e. III. században mindenesetre hun fennhatóság alatt voltak. Az i. e. II. században kezdődött a kínaiak behatolása, és ettől kezdve Kelet-Turkesztán városállamai hol Kína uralma alá kerültek, hol visszaszerezték függetlenségüket, vagy átmenetileg a nomádoknak kellett meghódolniuk. De a hódítások valószínűleg nem jártak észrevehető befolyással a kelet-turkesztáni oázisok lakosságának belső életére; függőségük rendszerint legfeljebb az adófizetésben nyilvánult meg.

Kelet-Turkesztán lakossága földműveléssel foglalkozott az alluviális talaj kicsiny parcelláin, amelyek a Tarim mentén, valamint attól északra egészen a Tien-San dzsungariai nyúlványáig terülnek el. Etnikai hovatartozását tekintve rokoni szálak kapcsolták össze Belső-Ázsia, elsősorban a Hét-folyó régi lakosságával, vagyis a szakákkal. Kulturális téren is számos kötelék fűzte Kelet-Turkesztán lakosait a szakákhoz. A brahmi nevű indiai írással írott khotani úgynevezett szaka dokumentumokból arra következtethetünk, hogy Kelet-Turkesztán nyugati részének lakossága az indoeurópai nyelvek közül a kelet-iráni csoport nyelvét beszélte. Távolabb északkeletre, Kucsa, Kāšyar és Turfan körzetében megint más nyelvet használtak, amely viszont az indoeurópai nyelvek nyugati csoportjához tartozott.

Kelet-Turkesztán városállamainak a Kelet és Nyugat között betöltött közvetítő szerepük adott jelentőséget. Itt, a Tien-San déli, illetőleg a Kunlun és az Altintag északi széle mentén, a vízben már gazdagabb hegyi vidékeken haladtak azok az ősi kereskedelmi utak, amelyek a Földközi-tenger vidékét, Parthiát és Belső-Ázsiát Kínával kötötték össze.

FERGANA

A kínai támadások Belső-Ázsia területe, elsősorban Fergana ellen az i. e. II. század végén indultak meg. Fergana helyzetére vonatkozólag a greko-baktriai királyság fennállása idejéből semmiféle határozott értesülésünk nincs. A kínai források adatai szerint Fergana a II. század második felében független volt, lakossága majdnem ugyanazt a nyelvet beszélte, mint Toχāristānė, vagyis az iráni nyelvcsaládhoz tartozott.

Fergana lakosságának nagyobb része letelepedett életmódot folytatott és földműveléssel foglalkozott, de területén éltek nomádok is. Földművelői árpát, rizst, lucernát és szőlőt termesztettek; a kínaiakat különösen a szőlőművelés fejlettsége káprázttatta el. Fejlett volt azonban az állattenyésztés is. Különösen jó hírnévnek örvendett az itt tenyésztett, a nehézfegyverzetű katonák hordozására alkalmas lófajta.

Fergana társadalmi rendje a szomszédos tartományok társadalmára emlékeztet; amennyire a rendelkezésünkre álló adatokból következtethetünk, a korai rabszolgatartás formáinak uralma jellemezte. Az ország bizonyos mérvű elmaradottságára vall az a körülmény, hogy nem volt saját pénzverése.

A kínaiak mintegy hetven ferganai várost tartottak számon, de ebbe valószínűleg nemcsak a városok tartoztak bele, hanem a falusi lakosság megerősített települései is. A Fergana területén végzett régészeti kutatások két településtípust tártak fel: közösségi gorodiscséket és egyedülálló majorságokat. Voltak olyan majorcsoportok is, amelyeket közös fal vett körül.

Fergana és Kína békés kapcsolatai és fegyveres összeütközései egyaránt az i. e. II. század második felében kezdődtek. Csang K'ien kínai követ és utazó i. e. 128 táján látogatta meg Tawant (a kínaiak így hívták Ferganát). 104-ben a kínaiak behatoltak az országba, de hadi vállalkozásuk kudarccal végződött. A kínaiak eredménytelenül ostromolták a megerősített településeket és majd-

A dzsanbasz-kalai gorodiscse (Chorasmié) látképe
I. e. IV—II. század

nem egész hadseregük elvesztése után vonultak vissza. 102-ben újabb hadjáratot indítottak. Ostrom alá vették Ersï városát, de elfoglalni ekkor sem tudták. Mégis sikerült előnyös békeszerződést kötniük és a maguk emberét ültetniük a trónra; ezenkívül Ersï lakosai az ostromzár feloldásának megváltása fejében adtak nekik néhány tucat „mennyei" és 3000 egyéb fajtájú lovat.

A kínaiak tehát nem tudták megvetni a lábukat Ferganában, de a hadjáratok eredményeképpen mégis tartós kereskedelmi kapcsolatokat létesítettek a Földközi-tenger keleti vidékének és Belső-Ázsiának az országaival (a „nagy selyemút"). A kínai forrásokban ekkor bukkannak fel „a wu-szunok lakta területtől északnyugatra elterülő" K'angkü államra vonatkozó közlések is.

XWĀRIZM

A K'angkü államot egyes kutatók *X*wārizmmel azonosítják. Ez a feltevés abból adódott, hogy a kínai források egészen a korai középkorig nem említik *X*wārizmet, amelyet így csak az óperzsa és antik forrásokból ismerünk. Lehet, hogy a kínai évkönyveknek ez a „K'angkü" megjelölése a *X*wārizmtől északkeletre nomadizáló törzsekre vonatkozik.

*X*wārizm területén az i. e. IV. század végétől az i. e. II. századig a régi falusi települések helyét megerősített háztömbök foglalták el. Ez összefügg azzal, hogy a földművelés egyre inkább túlsúlyra jutott az állattenyésztéssel szemben, és az öntözőcsatornák hálózata egyre inkább kiszélesedett. Az ilyen jellegű települések mellett azonban feltűnnek a „városok", vagyis közös fallal védett háztömb-csoportok is. Ilyenek például a Dzsanbasz-kala és Bazar-kala nevű gorodiscsék. Erőteljesen fellendült a kézműipar, fokozódott a kereskedelem; *X*wārizm és a környező országok közti gazdasági kapcsolatok megerősödtek.

Ebben a korszakban jelentős változások mentek végbe a χwārizmi katonai szervezetben és taktikában. *X*wārizmben a legfontosabb fegyvernem a lovasság volt. Ez az i. e. IV. század végéig nehézfegyverzetű — részben kopjás, részben íjász — lovasokból állott. Ez a hadsereg, amely addig sikeresen verte vissza az irreguláris nomádlovasság rajtaütéseit, nem bizonyult elég erősnek, amikor *X*wārizm határain megjelent a makedón sereg, amelynek zárt hadrendjét — a makedón phalanxot — még a massageták nehézfegyverzetű lovassága sem tudta szétverni. Ez tette szükségessé a χwārizmi

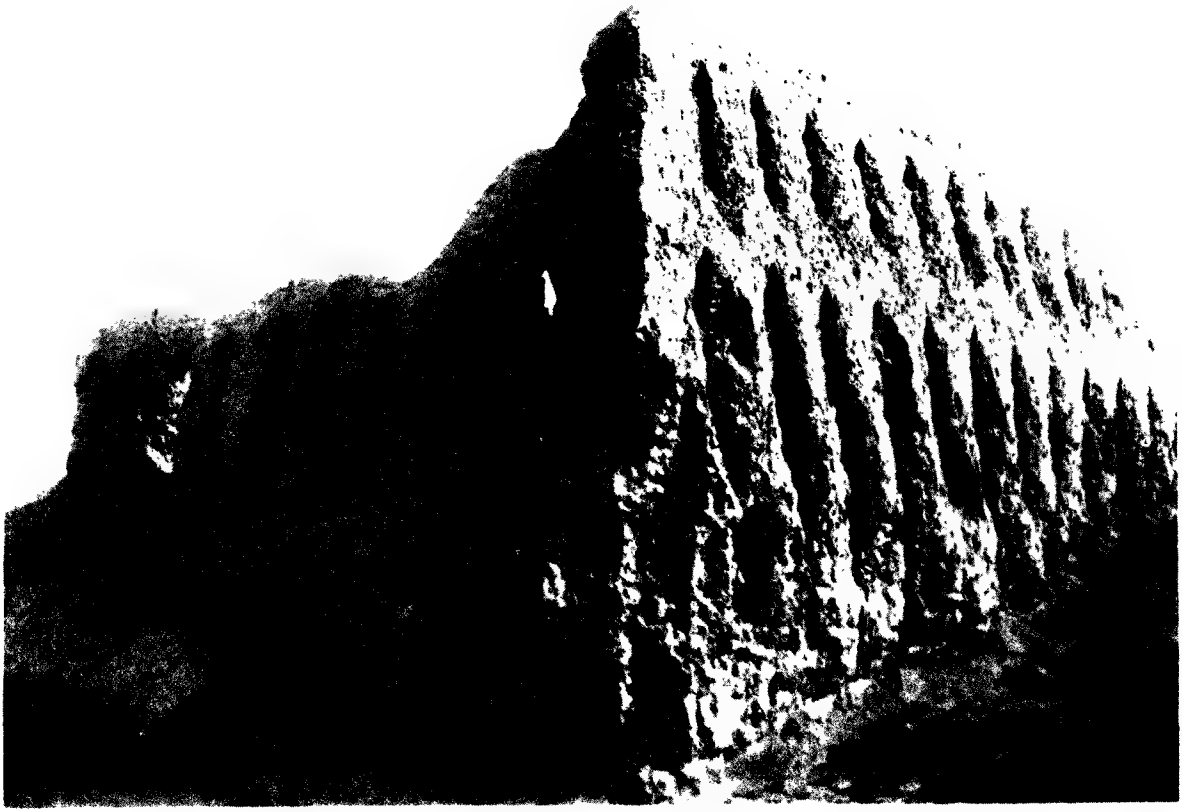

A dzsanbasz-kalai gorodiscse. Az erődfal egyik részlete
I. e. IV—II. század

kataphraktariosok (nehézfegyverzetű lovasok) két típusának összeolvadását, olyan lovasság felállítását, amelynek felszerelése távol- és közelharcra egyaránt alkalmas volt. Ez a lovasság azt a taktikát követte, hogy az ellenséges gyalogság zárt hadrendjét először nyílzáporral borította el, majd közelharcban mért rá vereséget.

Belső-Ázsia makedón meghódítása után *X*wārizm maradt az egyedüli független állam. Itt kerestek támogatást a Seleukida-birodalom belső-ázsiai satrapiáinak felszabadító mozgalmai. Például Parthia elszakadásakor az Arsakidák is *X*wārizm felé orientálódtak. *X*wārizm már az i. e. II. század első felében támadást indított a hellenisztikus Baktria ellen. I. e. 170 táján fennhatósága alá kényszerítette Sogdianét, majd valamivel később a Baktriához nem is tartozó Cāč-ot, másképpen Šaš-ot (vagyis a taskenti oázist).

A χwārizmi állam a II. század második felében délen Parthiával és To*χ*āristānnal, délkeleten Ferganával, keleten a nomadizáló wuszunokkal volt határos. Északon és nyugaton különféle nomád törzsek éltek, amelyek részben *X*wārizmtől függtek.

A greko-baktriai királyság bukása után a χwārizmi uralkodók igényt tartottak arra, hogy őket tekintsék a baktriai hellenisztikus királyok örököseinek. Ezért olyan pénzeket kezdtek veretni, amelyek Eukratidés pénzeit utánozták és az ő nevét viselték. A legkorábbi χwārizmi pénz egy névtelen χwārizmi király két ezüstje volt az i. e. I. század végéről. A pénzek Eukratidés titulaturájával és egy jellegzetes tamgával vannak ellátva, amely megerősíti χwārizmi eredetüket.

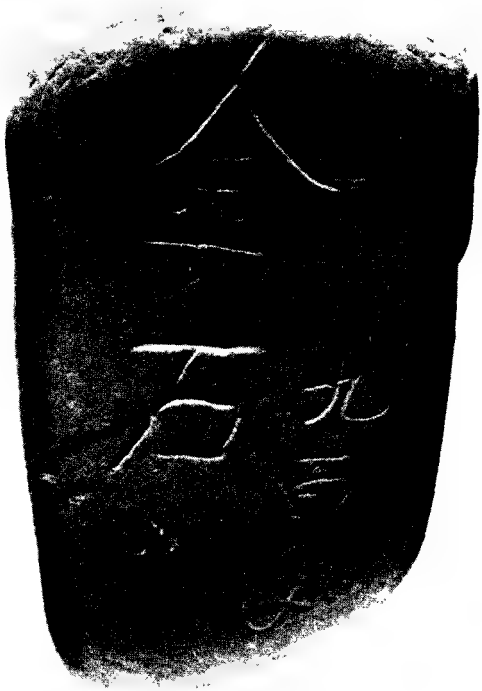

Kínai írásjelekkel ellátott kő
A muncsak-tepei gorodiscse
(Üzbég Szovjetköztársaság) 1943—1944. évi ásatásainak anyagából

Xwārizm i. e. II—I. századi társadalmi rendjéről ez ideig nem sokat tudunk. A *Xwārizm*tól függő nomád törzseknél az ősközösségi társadalom felbomlóban volt. Életmódjukban a matriarchátus bizonyos csökevényeit fedezhetjük fel.

A kurgánok sírleletei azt bizonyítják, hogy ezeknél a törzseknél már kialakult a vagyoni egyenlőtlenség.

A fazekasipar fejlettsége arra vall, hogy egyiknmásik törzs már félig-meddig megtelepedett. *Xwārizm* megtelepedett életmódot élő lakosságára a korai rabszolgatartó rend viszonyai voltak a jellemzőek.

*Xwārizm*ban ebben a korszakban a zoroasztrizmus korai változata volt a legelterjedtebb vallás. A városokban az úgynevezett „tűz háza" volt a zoroasztrizmus kultikus központja. A zoroasztrizmussal egybefonódtak a termékenység és a víz istennőjének, Ardvisūra—Anāhitának, valamint társának, Siyāvušnak, a meghaló és feltámadó vegetációs istennek a parasztsághoz közelebb álló archaikus kultuszai.

Ami a nomád lakosság vallását illeti, közöttük a mennynek és az égitesteknek a kultusza terjedt el, amely ebben a korban úgyszólván minden közép-ázsiai nomád törzsre jellemző volt. Ehhez járult az ősök tisztelete.

A BELSŐ-ÁZSIAI ÁLLAMOK ÉS KÍNAI KAPCSOLATAIK

Kínának a belső-ázsiai népekkel és államokkal kiépített kapcsolatai sokban azokra a kapcsolatokra emlékeztetnek, amelyek 100—200 évvel később Közép- és Kelet-Európa területén a Római Birodalom és szomszédai között alakultak ki. A rabszolgatartás fejlettsége szempontjából Kína Belső-Ázsia legtöbb földművelő tartományát felülmúlta — a nomádokról nem is beszélve. Kína uralkodó körei azon fáradoztak, hogy a birodalom határait megvédjék a nomád betörésekkel szemben. Ezen túlmenőleg érdekük fűződött ahhoz, hogy minél több rabszolgát szerezzenek, hogy a nyugati országokkal kereskedhessenek, és — ami mindennek eléréséhez szükséges volt —, hogy belső-ázsiai befolyásukat fenntartsák. Kína meghódította Kelet-Turkesztánt és többé-kevésbé tartós jelleggel fennhatóságának elismerésére kényszerítette a déli hunokat, de többre már nem futotta az ereje. Ezért törekvése voltaképpen arra irányult, hogy befolyását a diplomácia segítségével tartsa fenn.

A kínai uralkodó körök ajándékokkal, megvesztegetéssel és egyéb módokon próbálták magukhoz édesgetni a nomád törzsek arisztokráciáját; palotaforradalmakat szítottak, követeikkel, kezesek útján stb. igyekeztek befolyást gyakorolni a dolgok menetére.

De Kínának a nomádokkal vívott harcában volt egy gyenge pontja: a birodalmon belül rendkívüli módon kiéleződtek a társadalmi ellentétek. A nomád törzsszövetségek elmaradtak ugyan a kínaiak mögött csapataik technikai felszerelése dolgában, viszont erős, a még jórészt szilárd nemzetségi és törzsi kötelékeken alapuló katonai szervezetet tudtak velük szembeállítani. Mindezek elle-

LAKKFESTMÉNNYEL DÍSZÍTETT TÁL

A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából. I. e. V—III. század

nére a kínai támadás az első időkben viszonylag sikeresnek bizonyult, a Kínához közelebb eső területeket a birodalomhoz tudták csatolni, sőt még Belső-Ázsia távolabbi államai is időnként elismerték — bár legnagyobbrészt csak formailag — Kínától való függőségüket. A kínai befolyás kétségtelenül elősegítette a rabszolgatartó rendszer fejlődését és a civilizáció felvirágzását azokon a területeken, amelyekkel Kína érintkezésbe került.

Makedón Alexandros hódításai, melyeknek során a szilárd alapokat nélkülöző perzsa birodalom széthullott, a Keletre áramló makedónok és görögök nagyarányú gyarmatosító tevékenységének megindulását jelezték.

Ez a „világbirodalom", amely oly bámulatosan rövid idő alatt terjesztette ki hatalmát annyi sok országra és népre, ugyanolyan gyorsan fel is bomlott és átadta helyét az új, hellenisztikus államoknak. Ezek határai azonban egyáltalán nem bizonyultak tartósaknak: a hellenisztikus királyok és uralkodók sikereitől és veresége itől függően állandóan változtak. A hellenisztikus államok három évszázados történetét végeláthatatlan háborúk és rablóhadjáratok, palotaforradalmak és katonai zendülések töltötték ki.

Ezeknek az eseményeknek külső burka mögött a társadalmi-gazdasági fejlődés és az osztályharc bonyolult, ellentmondásos folyamatai húzódtak meg. A nyugat-ázsiai és egyiptomi hellenisztikus államok olyan talajon alakultak ki, amelyet az itt élő népek sok évszázados története készített elő. Itt a rabszolgatartó társadalom fejlődésének két útja kereszteződött, amelyek a gazdasági és politikai formák különbözőségével függtek össze: a függő helyzetbe kényszerített lakosság (laoi) kizsákmányolásának, illetve az antik rabszolgatartásnak; a legfelsőbb személy kezében összpontosuló földtulajdonnak, illetve a kifejlődőben levő magántulajdonnak, a keleti monarchiának, illetve a görög polisnak az útja. Ezen az alapon ment végbe a görög—makedón és benszülött rabszolgatartók és földbirtokosok fokozatos egybeolvadása: ezekből került ki az összetétele és származása heterogén volta ellenére egységes, „hellenizálódott" uralkodó osztály. A hellenisztikus államok kialakulásának egyik legfontosabb történeti következménye a fejlett típusú rabszolgatartás térhódítása volt, amivel együtt bővült a piacra termelő rabszolgatartó gazdaság alapja is. Megerősödtek és egyre több felé ágaztak a kereskedelmi kapcsolatok szálai. A tengeri és a karaván-utak a Földközi-tenger medencéjétől egészen Indiáig és Kínáig vezettek. A kereskedelmi és kézműipari gócpontok Keletre helyeződtek át. A hellenisztikus világ határterületein (Transzkaukáziában, Belső-Ázsiában, Arábiában) számos új rabszolgatartó állam alakult ki, amelyek azután az idők folyamán egyre fontosabb szerephez jutottak Nyugat-Ázsia és a Földközi-tenger vidékének gazdasági és politikai életében.

Az ideológiai és kulturális fejlődésben is új vonások figyelhetők meg. A hellenisztikus kultúrát egyrészt az ismeretanyag további felhalmozása, számos tudományág és a technika felvirágzása, a materialista gondolkodásnak elsősorban Epikuros nevéhez fűződő számos új vívmánya jellemzi, másrészt pedig az antik világnézet általános dekadenciájának egyre szembetűnőbb jelei, a vallásos és misztikus áramlatoknak — a filozófiában az idealizmusnak, a művészetben az individualizmusnak — a térhódítása.

A hellenisztikus államok rövid ideig tartó virágzását mélyreható válság követte. Kiéleződtek a társadalmi ellentétek, az antagonizmus a rabszolgatartók és a rabszolgák, a hellenizálódott arisztokrácia és a kizsákmányolt lakosság nagy tömegei, a hódítók és a leigázott országok népei között. A kölcsönös háborúskodástól és a belső ellentmondások fokozódásától elgyengült hellenisztikus államok már nem képesek fékentartani a népeket, nem tudják folytatni a széles körű terjeszkedést, az uralkodó osztályok számára nem tudják biztosítani a kereskedelmi monopóliumot és a többi ország fölötti tartós hegemóniát.

Mindez a hellenisztikus államokat végül is viszonylag könnyű zsákmányként vetette oda Róma elé, amely legfőbb ellenfelének, Karthagónak legyőzése után a Földközi-tenger nyugati medencéjének vezető hatalmává emelkedett, azután pedig a Kelet meghódítására indult.

A Római Birodalomban, főképp a folytonos hódító háborúk eredményeképpen, a rabszolgatartás elérte a fejlődés lehető legmagasabb fokát. A rabszolgák százaival és ezreivel dolgozó latifundiumok általános jelenséggé váltak mind Itáliában, mind számos római provinciában. A rabszolgák kizsákmányolását már nem lehetett tovább fokozni, a velük való bánásmód kegyetlensége elérte a végső határt.

A rabszolgatartó rend fejlődése Rómában — még hatalmasabb arányokban mint Gorogországban — a szabad termelők nagy tomegeinek tonkremenetelét és elszegényedését vonta maga után, ezek végül is a lumpenproletariátus sorait novelték. A római koztársaság, amely a parasztságra épult, és amely egész rendszerével egy olyan viszonylag kicsiny földművelő kozosség szükségleteihez volt méretezve, mint amilyen Róma történeti fejlődésének kezdetén volt, most az elkerulhetetlen és hosszasan elhúzódó politikai válság szakaszába lépett.

Az osztályharc ebben az időben addig soha nem tapasztalt erővel és lendulettel lángol fel. A rabszolgák a passzív harci formák helyett nyílt tomegfelkelésekre térnek át, amelyekben részt vesz a szabad szegénység is. A fél évszázadon át tartó szicíliai és itáliai rabszolgafelkelések megrázkódtatták a római államot. Ezek a megmozdulások nemcsak a birodalom határvidékein (például Pergamonban) találtak visszhangra, hanem még a határokon túl is. A rabszolgamozgalmak osszefonódtak azzal a harccal, amely az arisztokrácia és a plebs, Róma és a leigázott népek kozott dúlt. A hispaniai és galliai torzsek felkelései nem egyszer fenyegették Rómát azzal, hogy elveszti hódításait.

A római rabszolgatartók, hogy uralmukat fenntarthassák, kénytelenek voltak új formákat keresni a kizsákmányolt tomegek elnyomására és a hódítások eredményeképpen óriásira duzzadt birodalom kormányzására. Ez az új forma Augustusnak a koztársaságot felváltó császársága volt.

III. RÉSZ

KELET- ÉS DÉL-ÁZSIA NÉPEI ÉS ÁLLAMAI (I. E. V. SZ.—I. SZ. IV. SZ.)

XIV. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. V—III. SZÁZADBAN

Az i. e. I. évezred közepétől kezdve az ókori Kína társadalmában mélyreható változások figyelhetők meg, mind a gazdasági és társadalmi viszonyok, mindpedig a politikai élet és ideológia területén. Ekkorra az egymás közötti háborúk eredményeként a Kína területén régebben fennállt sok királyság közül mindössze tíz maradt. A leghatalmasabbak a Cs'u, C'in, Wei, Csao, Han, C'i és Jen, a „hét legerősebb", ahogy ezeket forrásaink nevezik. Ez a korszak — amely Kína történetében *Csankuo*, azaz: a „Háborúskodó Királyságok" hagyományos elnevezés alatt ismeretes — az i. e. 481-től (illetve 403-tól) 221-ig terjedő időt öleli fel. Ekkor alakultak ki a feltételek a hatalmas ókori kínai birodalomnak a létrejöttéhez, amely legnagyobb területi kiterjedése idején észak-déli irányban a Góbi-sivatagtól a Délkínai-tengerig, a kelet-nyugati irányban pedig a Liaotung-félszigettől a Pamír-hegységig húzódott. Ez a birodalom az i. e. III. évszázad végére alakult ki és egészen az i. sz. II. század végéig fennállt; válságát és bukását a társadalmi és gazdasági viszonyokban bekövetkezett újabb jelentős változások idézték elő.

1. A TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VISZONYOK FEJLŐDÉSE

A Csankuo-korszakban a termelőerők fejlődése nagy lépésekben haladt előre, aminek előfeltétele a vasfeldolgozás technikájának elsajátítása volt. Az i. e. VI. századig Kínában lényegében még a bronzkor uralkodott. A kézműiparban és a mezőgazdaságban használatos szerszámok rendkívül kezdetlegesek voltak. Ez idő szerint még nem állapítható meg pontosan, mikor indult meg Kínában a vasfeldolgozás. Az ókori kínai írásos források adatai szerint ez legkésőbb az i. e. VI. században kezdődött. Az utóbbi évek régészeti ásatásai is arról tanúskodnak, hogy a Csankuo-korszakban a vasszerszámok széleskörűen elterjedtek.

A MEZŐGAZDASÁG FEJLŐDÉSE

A vasszerszámok használata elősegítette a mezőgazdaság gyors fejlődését. Egy i. e. V. század eleji—IV. század végi kínai filozófus, Mo Ti műveinek és más egykorú forrásoknak az adatai szerint Kínában ez idő tájt már ismerték az ekevassal ellátott ekét, vasból készítették a sarlót, kaszát, lapátot, gyomirtásra és a talaj fellazítására vasból készült kapát használtak és egyéb szerszámokat is vasból állítottak elő. Ezeket az írásos adatokat megerősítik a Honan tartományban (a Huangho-

folyótól északra) 1950-ben folytatott ásatások, amelyek során az i. e. III. századból származó vasszerszámok, többek között vasból készült kapák és ekevasak kerültek napvilágra. E technikai fejlődés eredményeként terjedhetett el az igásállatok felhasználása a szántásban és vált lehetővé a talaj mélyebb felszántása. Fontos tényező volt a talajjavítás bevezetése. E korszak filozófusai és tudósai, Meng-cï (i. e. IV—III. sz.) és Szün-cï (i. e. III. sz.) ismételten említést tesznek a föld mélyszántásáról és talajjavító eljárások alkalmazásáról. Az ekés földművelés azonban lassan és nem is egyenletesen terjedt el, és többé-kevésbé általános használata ez idő tájt csupán Észak-Kínában mutatható ki.

Bronzlapát
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából.
I. e. V—III. század

A Huangho középső folyásának medencéjében a rendkívül termékeny lösztalaj mezőgazdasági felhasználását megnehezítették a gyakori aszályok és árvizek. A folyó gyakran változtatta medrét, elöntötte a földeket, elpusztította a vetést. A lösszös talajok olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, hogy a csapadéknak már a legkisebb hiánya is pusztító aszályokat vonhat maga után. Ha azonban a földek megkapják a szükséges vízmennyiséget, igen gazdag termést hoznak. A földművelés fejlődése szempontjából ezeken a területeken tehát nélkülözhetetlen volt a rendszeres öntözés. Vaslapát segítségével nagy csatornákat ástak, gátakat és töltéseket emeltek. A csatornák sok esetben eredetileg szállítási, különösképpen pedig katonai célokat szolgáltak, de — amint Szïma C'ien, a nagynevű ókori kínai történetíró (i. e. 145 –86) is megjegyzi — megfelelő vízmennyiség esetén ezeket öntözésre is felhasználták. A csatorna mellett lakók a csatornákból számos apró lefolyón keresztül vezették a vizet a szántóföldekre. Ebben a korban azonban viszonylag nagyméretű, és kizárólag öntözésre szolgáló csatornákat is kezdtek ásni.

A nagy öntözőberendezések létesítésére vonatkozó első hiteles adataink az i. e. I. évezred derekára vonatkoznak.

Erre az időre, pontosabban az V. század végére és a IV. század elejére teszik forrásaink annak a csatornának az elkészítését, amely a mai Honan tartománytól északra fekvő földeket öntözte. I. e. 486-ban a Cs'u királyság területén elkészült a Hanku, azaz a Han-csatorna, amely a Jangcïkiangot a Huaiho-folyóval kötötte össze; ennek medre később a nevezetes Nagy-csatornának része lett[1]. I. e. 316-ban ásták a Cs'engtu terület öntözését szolgáló csatornát, amelyet Szïcs'uan tartomány lakói mind a mai napig használnak. Az i. e. III. század végére ebben a tartományban már szerteágazó öntözőrendszer épült ki, amelyet a Minkiang-folyó vize öntöz. I. e. 247-ben a C'in-királyság területén építették a Cseng Kuo-csatornát, amely a korabeli viszonyokhoz képest hatalmas méretű: 300 *li* (mintegy 120 km) hosszú. Ez a Cingho és Loho folyókat kötötte össze, és 40 000 *c'ing* (kb. 200 000 hektár) területű földet öntözött.

A Cseng Kuo-csatorna elkészítése forrásaink tanúsága szerint elősegítette a C'in-királyság megerősödését. Ez a csatorna az i. e. II. század második felében fontos része lett az ekkorra

[1] A hatalmas méretű Nagy-csatorna Pekinget Hangcsou várossal köti össze. Építése a Szuï-dinasztia idején (i. sz. 589—617 között) indult meg, és a XIII. században fejeződött be.

kialakult csatornarendszernek. A Csankuo-korszakban találkozunk az öntözési munkák első szakembereivel. Így pl. a C'in-királyság csatornaépítési munkálatait neves szakember, Cseng Kuo irányította, akiről a legfontosabb csatornát is elnevezték.

Az egymással állandóan harcban álló királyságok az öntözőrendszer felépítésében azonban képtelenek voltak egybehangolni erőfeszítéseiket. Ezek a királyságok, amelyek kölcsönös egyetértés híján minden tevékenységükben csupán saját érdeküket tartották szem előtt, nem egy esetben tönkretették a csatornarendszert és súlyos károkat okoztak. Így pl. a C'i-királyság által épített partvédő gátak a Huangho jobb partján fekvő síksági földeket megmentették ugyan a periodikus árvíztől, de ugyanakkor pusztító árvizeket idéztek elő a Huangho bal partján fekvő szomszédos Csao és Wei királyságok területén.

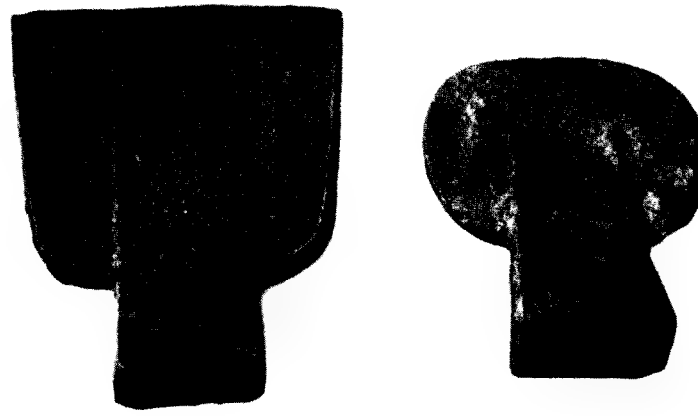

Vaslapátok
Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából. I. e. V—III. század

A földművelés volt az ókori kínai királyságok gazdasági életének az alapja. Észak-Kínában leginkább búzát, tengerit és szorgot (durvaköles) termesztettek, Délen a rizstermelés volt előtérben. Szembetűnő fejlődést ért el ebben a korban a veteményes és kertgazdálkodás, főként pedig az eperfa termesztése.

A földművelés évszázadok óta a földközösségek feladata volt, s a rabszolgamunka még nem szorította ki a szabad földművelők munkáját. Kína egész ókori története folyamán a mezőgazdaság elsősorban a szabad földművelők feladata maradt. Ez az egyik oka a mezőgazdaság nagyfokú megbecsülésének, amiről számos ókori kínai forrásunk tanúskodik. A földművelést az emberhez legméltóbb és legnagyobb megbecsülést érdemlő foglalkozásnak tekintették.

A KÉZMŰVESSÉG ÉS A BÁNYÁK FEJLŐDÉSE

A vas felhasználása a kézművesség gyors fejlődését eredményezte. Nemcsak a munkaeszközöket, hanem a fegyvereket is vasból készítették. Cs'u és Han királyságok híresek voltak vaskardjaikról, Csao lapátjairól, C'in dárdáiról és szigonyairól. Az i. e. IV—III. században a vasszerszámok és fegyverek már mindenütt elterjedtek és kezdték kiszorítani a használatból a bronz- és rézkészítményeket.

A „Kuan-cï" című gazdaságpolitikai tanulmány, amelynek lényeges mondanivalóját tartalmazó fejezetei valószínűleg az i. e. IV—III. században íródtak, arról tanúskodik, hogy Kínában ez idő tájt 467 olyan hegyet ismertek, ahol rézércet és 3609 olyan hegyet, ahol vasércet bányásztak. E túlzottan pontos számadatoknak természetesen nem kell teljesen hitelt adnunk, arra mégis jók, hogy valamelyes képet alkothassunk az ércbányászat fejlettségének színvonaláról.

Szïma C'ien „Történeti feljegyzések" című munkájából arról is tudunk, hogy ekkor már e nagy vasércbányák magánszemélyek kezében voltak.

A Csankuo-korszakból származó sírok feltárása során magas mesterségbeli tudásról tanúskodó réz- és bronztárgyak: tükrök, edények, kocsik díszítő részei és felszerelési tárgyak is előkerültek.

A fejlettségnek magas fokára jutott a szövőmesterség, főként a selyemszövés, a kerámika, a fafeldolgozás és a lakkfestés; ezt írott forrásaink mellett az anyagi kultúra ránkmaradt emlékei is tanúsítják. Így pl. Cs'angsa város környékén, az egykori Cs'u-királyság területén a közelmúltban folytatott ásatások során ebből a korból származó szövetek és — ami különösen becses lelet — egy selyemre festett kép töredékei kerültek elő. Ugyanitt különféle kerámikai készítmények, számos lakkból készült tárgy, többek között asztalkák, apró tányérok, csészék, poharak, balta és lándzsanyelek, kardhüvelyek, pajzsok és íjak is napvilágra kerültek.

Bronz áldozati edény
I. e. 480 körül

Rohamos fejlődésnek indult az építészet. A királyoknak s a nemesség tagjainak pompás palotákat emeltek, városok épültek, hatalmas védelmi építmények létesültek. C'in, Csao és Jen királyságok északi határain a nomádok támadásai ellen védőfalakat emeltek, s ezek később a Kínai Nagy Fal alkotórészei lettek. De Kína belsejében is építettek védővonalakat.

A Csankuo-korszakhoz a hajóépítésben is új eredmények fűződnek; különösen a partvidéki királyságok tűntek ki kiváló hajóikkal. Az ókori kínai hajóépítés színvonalát jól illusztrálja egy nagy, 16 evezős bárka fából készült, jó állapotban fennmaradt modellje, amelyet a régészek a közelmúltban Hunan sírmezőinek feltárása során találtak meg. A kínaiak már a korai időben feltalálták az iránytű egy kezdetleges formáját. Ezt eredetileg szárazföldi utazásoknál használták, de rövidesen nagy segítséget nyújtott a kínai hajósok tájékozódásához is.

Tovább fejlődött a társadalmi munkamegosztás. A filozófus Mo Ti a legkülönfélébb mesterségeket űző kézművesekről: ötvösművészekről, ácsokról, ékszerészekről, szállítóeszközök készítőiről, fazekasokról stb. tesz említést. A kézműipari munkamegosztásban bizonyos területi megosztás is megfigyelhető. A C'i-királyság híres volt selyem- és lenszőtteseiről, fővárosa, Lincï pedig ekkor

Fa bárkamodell
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából, a Korai Han-dinasztia korabeli temetkezésekből

Selyemre festett ábrázolás részlete
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából. I. e. V—III. század

Sárkányfej
Egy i. e. V—III. századból való kocsi rúdjának bronzdísze

a szövőipar legfontosabb központja volt. A királyság kedvező fekvése folytán igen fejlett volt sótermelése és halászata. A Szïcs'-uan tartományhoz tartozó Su területen, amely gazdag érclelőhelyekről volt nevezetes, Link'iung városa a vastermelés és vasfeldolgozás egyik legfontosabb központja lett. A vasfeldolgozás egyéb jelentős központjai a Han-királyságban fekvő Nanjang város és Csao fővárosa, Hantan voltak. A Cs'u-királyságban fekvő Hofei város bőripari, Cs'angsa pedig ékszeripari készítményeiről volt nevezetes.

Mindezek az adatok a társadalmi munkamegosztás viszonylag magas fokáról tanúskodnak, valamint arról, hogy a kézműipari termelés már nemcsak rendelésre, hanem piacra is dolgozott. Ez pedig az árutermelés további fejlődésének jele. Ennek ellenére a gazdasági élet egészében véve még meglehetősen hosszú ideig megőrizte naturális jellegét.

A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE. A VÁROSOK NÖVEKEDÉSE

Az i. e. V—III. században nagymértékben növekedett a királyságok közötti kereskedelmi forgalom. Szorosabb kereskedelmi kapcsolatok létesültek Kína egyes királyságai és a szomszédos törzsek között. A kínai kereskedők az északi és nyugati határokon túl élő törzsektől rabszolgát, lovat, szarvasmarhát, juhot, bőrt és gyapjút vásároltak. A Kínától délre lakó törzsektől pedig elefántcsontot, festékeket, nemesfémeket, gyöngyöket szereztek be.

A kereskedők egyre nagyobb szerephez jutottak a gazdasági, majd a politikai életben is. Például Wei-királyságban az i. e. IV. század folyamán egy Pai Kui nevű kereskedő lett a legmagasabb állami hivatalnok. C'inben pedig egy Lü Pu-wei nevű ismert lókereskedő az i. e. III. sz. folyamán elnyerte a király legfőbb tanácsosa címet. C'i-királyságban, amelyről a „Kuan-cï" című gazdaságtani tanulmány is azt írja, hogy „a gazdag kereskedők... államunk legbefolyásosabb emberei", egy T'ien nevű gazdag család ragadta kezébe a hatalmat. Jellemző, hogy ekkor egy állam erejét és gazdagságát aszerint ítélték meg, hogy hány nagykereskedő élt benne.

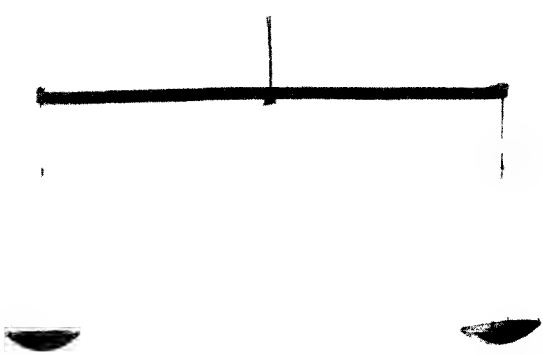

Bronz serpenyős mérleg
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából. I. e. V—III. század (A mérleg rúdja restaurálva)

Az ebből az időből származó forrásaink már beszámolnak a városok számának növekedéséről és jelentős kiterjedésükről.

Olyan nagyvárosok alakultak ki, mint például Lincï, a C'i-királyság fővárosa, amelyben a történetíró Szïma C'ien közlése szerint mintegy 70 000 udvart tartottak számon. Az i. e. III. század folyamán összeállított „Csankuo c'ö" („Háborúskodó királyságok politikája") című

munka — amelynek címéből származik a tárgyalt korszak hagyományos elnevezése — megjegyzi, hogy míg régebben egyetlen nagyvárosban sem élt több mint 3000 család, most már gyakoriak a 10 000 családot számláló városok. Több korábbi erődváros — például Lincï, Ci, Jing és más városok — a tárgyalt időszakban nagy kézműipari-kereskedő központokká váltak. Ugyanekkor a fontos átmenő utakon új városok keletkeztek, mint pl. Hofei város Cs'u-királyság területén.

Az i. e. VI. században Elő-Ázsia és Görögország rabszolgatartó államaival egy időben — Kína területén elsőnek C'in-királyságában jelent meg a fémből készült vert pénz. Hamarosan Kína többi királysága is rátért a pénzverésre. Az egyes királyságokban azonban a pénzek különböző formájúak: Cs'uban négyzet, C'iben és Jenben kés vagy kard, Csaóban, Hanban és Weiben lapát alakúak voltak, míg C'inben kerek pénzeket öntöttek középütt négyzet alakú lyukkal. Királyságonként különfélék voltak a súly- és mértékrendszerek is. A királyságokat vámhatárok választották el egymástól, s a kereskedőknek a határ átlépésekor tetemes kereskedelmi vámokat kellett fizetniük. A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok, valamint a pénzviszonyok fejlődése következtében a pénzérmék, a különféle súly- és mértékrendszerek, a sok vámhatár gátolták a kereskedelem további bővülését.

A FÖLDMŰVELŐ LAKOSSÁG KIZSÁKMÁNYOLÁSÁNAK FOKOZÓDÁSA. A FÖLDKÖZÖSSÉGEK FELBOMLÁSA

A termelőerők fejlődése, a kereskedelem és a pénzforgalom növekedése elősegítette a vagyoni egyenlőtlenség megszilárdulását és siettette a földközösség felbomlásának folyamatát. Ezt előmozdította a közösségi tagok egyre súlyosabbá váló kizsákmányolása is.

Az i. e. I. évezred derekán a közösségi kapcsolatok már nagyon meggyengültek. Több királyságban az adózás új rendszerére tértek át. Bevezették a földadót, melyet a termés meghatározott részeként gabonában kellett megfizetni. Régebben az egész közösségre vetettek ki adót, most pedig az egyes családoknak külön kellett adót fizetniük. Az adóreform meggyorsította a földközösségek felbomlását, súlyosbította a közösségek egyes tagjainak helyzetét. A súlyos adóterhekről és a szabad földművelő lakosság nyomorúságos helyzetéről tanúságot tesz Li K'uinak a Wei-királyság egyik, i. e. V—IV. században élt tisztviselőjének a beszámolója.

„Jelenleg — írja Li K'ui — egy öttagú család 100 mu[1] szántóföldet művel meg. 1 mu földről évenként másfél tan[2] gabonát takarít be, összesen tehát 150 tan gabonát. A földadó fejében fizetendő tized levonása után marad 135 tan gabonája. Egy ember havi fogyasztása másfél tan, 5 ember 1 évi ellátásához tehát 90 tan szükséges, marad 45 tan. 1 tan értéke 30 c'ien[3], tehát egész évben 1350 c'ient adhat ki. Az áldozatokra, vallási ünnepekre fordított költségek — kereken 300 c'ien — levonása után marad 1050 c'ien. Egy ember ruházkodásra évente 300 c'ient költ, egy öttagú család ruházatára tehát 1500 c'ien szükséges. Ebből következik, hogy 450 c'ien még hiányzik a család eltartásához. Ebbe pedig még nem számítottuk bele az előre nem látott kiadásokat, balesetek, betegség, halálozás és temetkezési költségek esetén..."

Jellemző hogy a szerző az egész számvetés elkészítéséhez a pénzt veszi alapul.

[1] *Mu* — területmérték. Jelenleg 1 mu = 0,0644 hektár. Az ókorban a tárgyalt korszakban 1 mu = kb. 0,019 hektárnak felelt meg.

[2] *Tan* — súlymérték. Jelenleg 1 tan = 59,68 kg, az ókorban = 29,3 kg.

[3] *C'ien* — a rézpénz általános elnevezése. A Wei-királyságban használt c'ien mérete, súlya és értéke nem ismeretes. A C'in-dinasztia korában a c'ien nevű rézpénz súlya kb. 7,6 gramm volt.

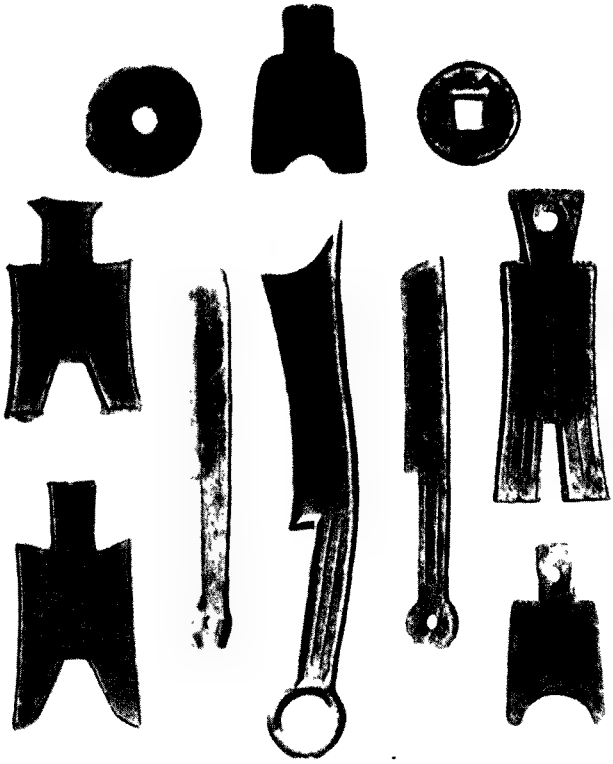

Csangkuo-kori pénzek
Az ókori kínai királyságok területéről

A Wei-királyságban a földadó, amely a termés tizedrészét tette ki; más királyságokéhoz képest minimális volt. Így pl. Lu-királyságban a parasztnak termése $^1/_3$-át, C'i-királyságban pedig $^2/_3$-át kellett beszolgáltatnia. A föld mellett a nyersgyapjúra és a selyemre is vetettek ki adót, egyes királyságokban pedig más terhes szolgáltatásokat is kiróttak a lakosságra.

Ezeken kívül a közösségnek különféle szolgáltatásokat kellett teljesítenie. A szüntelen belső háborúk és a királyságok egymás közti harcai közepette különösen súlyos volt a katonaszolgálati kötelezettség. Nyolc-nyolc család tett ki egy szomszédsági közösséget, ezek közül az egyik családnak kellett kiállítania az újoncot, a többi hét pedig a hadsereg számára élelmet, takarmányt szolgáltatott és fuvarozott. Különösen terhes volt az előfogat-állítási kötelezettség. Szün-cï, a nagynevű ókori kínai hadvezér és hadteoretikus (i. e. VI. század vége—V. század eleje) ebben a szolgálatban látta a parasztság tönkremenésének fő okát. Hogy mekkora súllyal nehezedett a parasztgazdaságra a hadsereg ellátásának és az előfogat-állítási kötelezettségnek a terhe, azt könnyen megítélhetjük Szün-cï alábbi megjegyzéséből: „Amikor egy 100 000 főnyi sereget felállítanak és 1000 li[1] távolságra indulnak hadba, kimerülnek az úttól, és nem tud munkához fogni 700 000 család." Szün-cï számításai szerint háború idején a hadsereg ellátásának és fenntartásának kötelezettsége következtében „a nép vagyona mintegy $^7/_{10}$-ére csökken".

A vert pénz megjelenésével és a pénzforgalom kiterjedésével megindultak az uzsoraügyletek is, amelyeket leginkább az elszegényedett közösségi tagoknak nyújtott kölcsönök formájában bonyolítottak le. Azokat a közösségi tagokat, akik egyszer az uzsorások karmai közé kerültek, végképp nem lehetett megmenteni a tönkremenéstől. A hitelezők fokozatosan megkaparintották a tönkrement közösségi tagok földjeit, amelyek ily módon jog szerint és ténylegesen az ő tulajdonukba kerültek.

Az i. e. I. évezred közepe táján a földdel már több királyságban folytattak adásvételi ügyleteket. Eleinte csak a házkörüli földek, kertek és konyhakertek képezték adásvétel tárgyát, később azonban ez kiterjedt a szántóföldekre is. Ettől az időtől kezdve a földek felvásárlása révén is létesültek nagybirtokok.

A Csankuo-korszakban a föld adásvételének általánossá válásával kiéleződött a közösségen

[1] *Li* — hosszmérték. Jelenleg 576 m, a Csankuo-korszakban kb. 400 m-nek felelt meg.

belüli vagyoni rétegeződés. Jellemző, hogy a tárgyalt korszak vége felé forrásaink (pl. az i. e. III. század egyik filozófusának, Han Feinek a munkái) adatokat közölnek arról, hogy a földművelésben már bérmunkásokat is dolgoztattak.

A RABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE

Míg az i. e. V—III. századi mezőgazdaságban továbbra is a szabad faluközösségi tagok munkája állt az első helyen, az ókori kínai királyságok gazdasági életének egészét tekintve ebben az időszakban már a rabszolgamunka jelentőségének növekedését figyelhetjük meg. Forrásainkból a rabszolgaság különböző formáiról és a rabszolgatartó viszonyok térhódításáról szerzünk tudomást.

A rabszolgák megjelölésére többféle kifejezést használtak: *nu, pei, t'ung, sï, fu, cie, p'u, li* stb. A rabszolgaság eredetétől, nemtől és kortól, valamint attól függően, hogy a rabszolga magánszemély vagy az állam tulajdonában volt-e, más és más volt a rabszolgák elnevezése is.

A rabszolgaság fogalmát leggyakrabban a nu, pei és t'ung szavakkal fejezték ki. A nu a férfirabszolgát, a pei a rabszolganőt jelentette, a nu-pei pedig általában rabszolgát. A t'ung kifejezést leginkább fiatal rabszolgákkal kapcsolatban használták, ha magánszemély tulajdonát képezték, és a mezőgazdaságban, a kézművességben stb. foglalkoztatták őket. Egyes rabszolgatartók több száz t'ung felett rendelkezhettek. Ez a szám is arra vall, hogy ezek nem csupán házi rabszolgák voltak. A sï, fu és cie kifejezések rendszerint a háztartás körül foglalkoztatott rabszolgaszemélyzetet jelölik. A különféle rabszolgákat jelentő kifejezéseket gyakran összekapcsolták egymással, például *nu-pei, fu-pei, t'ung-nu, p'u-nu* stb. Sok esetben külön jelzőkkel is megjelölték hovatartozásukat, például *kuan* — állami, *szï* — magántulajdonban levő, *kung* — udvari, *kia* — magángazdasághoz, családhoz tartozó rabszolga.

A rabszolgáknak két fő kategóriája volt: magántulajdonban és állami tulajdonban levő rabszolgák. A tárgyalt korszakra a magánrabszolgatartás fejlődése a jellemző.

A rabszolgaság fő forrása — akárcsak eddig — a hadifoglyok rabszolgasorba való taszítása volt. A nomád és félnomád törzsekkel folytatott, valamint az egyes királyságok közötti szüntelen háborúk kiapadhatatlan rabszolgaforrást jelentettek. A „Kuan-cï" elmondja, hogy „miután a hadifoglyokat megkötözik, jutalomként vagy ajándékként szétosztogatják őket". Az egyes kínai királyságok a szomszédos törzseknek rabszolgasorsot szántak. Erre mutat az is, hogy a hunokat, akik ekkor jelentek meg Kína északi határain, a kínaiak „gonosz rabszolgáknak" *(hiung-nu)* nevezték.

Az állami rabszolgaságnak fontos forrása volt a bűntettekért való elítélés. Az osztályelnyomás biztosítása érdekében az örökletes joggal rendelkező nemzetségi eredetű arisztokrácia, amelynek szüksége volt arra, hogy az osztálytársadalomban fennmaradjanak az ősközösségi rend maradványai, a régi szokások és előírások megszilárdítására törekedett. Az ősi szokások és törvények megszegését azzal torolták meg, hogy a bűnöst és családtagjait állami rabszolgává tették. Most, a közösségi rend fokozódó felbomlása és a magántulajdon jogának megszilárdulása következtében a szegényekkel, tolvajokkal és „rablókkal" szemben új, szigorúbb törvényeket léptettek életbe. Rabszolgasors várt a vagyontalan szegényekre, az otthontalanokra, csavargókra. Szïma C'ien tanúsága szerint az i. e. IV. század közepe táján C'in-királyságban „rabszolgának adtak el minden szerencsétlen flótást és mindenkit — feleségével és gyermekeivel együtt —, aki tétlenkedés miatt szegényedett el". Az elkövetett bűn súlyosságától függően az ítélet időlegesen, életfogytiglan tartó vagy utódokra is kiterjedő rabszolgaságot mondott ki.

A bűnözők rabszolgaságra való elítélése általánossá vált. Az i. e. 121-ben összeállított „Suo wen" című enciklopédiából megtudjuk, hogy a bűntett miatt elítélt férfiakat nunak, a nőket peinek nevezték. A törvények megszegéséért járó ilyetén büntetés Kína egész ókori története folyamán az állami rabszolga-utánpótlás biztosításának egyik eszköze volt. Ezért a forrásainkban álta-

lánosan elterjedt *t'u* kifejezésnek (elítélt vagy „bűnöző") gyakran „rabszolga" jelentése is volt. Így értelmezte ezt a kifejezést Szïma C'ien „Történeti feljegyzések" című munkájának egyik korai magyarázója is, megjegyezve, hogy „a t'u férfiak és nők általános megjelöléséül a nu kifejezés szolgált". Jellemző, hogy a t'u kifejezés gyakran alkot megszilárdult szókapcsolatot a rabszolgaságra utaló más kifejezésekkel: *t'u-nu*, *t'u-nu-pei*, *t'u-li* stb. Nyilvánvaló, hogy az elítélés nem jelentett mindig rabszolgaságot, hiszen a büntetésnek más formáit is ismerték, tehát a t'u kifejezést sem lehet minden esetben rabszolgaságra vonatkoztatni. Így neveztek mindenkit, akit bűntett miatt ítéltek el. Mivel azonban a bűnözőket — és három nemzedéken át családtagjaikat is — leggyakrabban rabszolgaságra ítélték, a t'u számos kutató megállapítása szerint az esetek többségében állami rabszolgát jelentett. Az állam a t'u-rabszolgákat építési, szállítási, öntözési munkáknál, bányákban és állami kézműipari műhelyekben foglalkoztatta. Más rabszolgákhoz hasonlóan ezeket is megbélyegezték, hajukat lenyírták, nyakukra vasbilincset raktak és a szégyenteljes büntetés jeleként vörös rongyokba öltöztették. Ezért forrásaink ezeket néha „vörösbe öltözötteknek" nevezik.

A közösség felbomlásával és a közösségi tagok tönkremenésével párhuzamosan kifejlődött az adós-rabszolgaság is, amely ettől az időtől kezdve a magánrabszolgaság egyik legfontosabb forrása lett. A szabad emberek rabszolgaként való eladását, mint általában a rabszolga vásárlását is, szabályos adásvételi szerződés, úgynevezett *tansu* formájában rögzítették. Az okmányt a rabszolgatartó őrizte, s a rabszolga felszabadítása csak a tansu megsemmisítése útján történhetett.

Jelentős méreteket öltött a rabszolgakereskedelem, különösen a nem kínai származású rabszolgák adásvétele. Például Su és Pa területének rabszolgakereskedőiről tudjuk, hogy a rabszolgákat a mai Jünnan tartomány területén szerezték be, és a helyi rabszolgatartóknak adták el. Rabszolgákat szabadon adtak-vettek, ajándékoztak vagy adtak át adósság fejében.

A MAGÁNRABSZOLGATARTÁS FEJLŐDÉSE. A RABSZOLGAMUNKA FELHASZNÁLÁSA

A rabszolgamunkát a háziiparban, a kézművességben, építkezésben, valamint a nyájak őrzésénél alkalmazták. Hatalmas rabszolgatartó magángazdaságok alakultak ki. Egyes rabszolgatartók több száz, néha több ezer rabszolgával is rendelkeztek. Lü Pu-wei, ismert kereskedőnek és földbirtokosnak tulajdonában 10 000 rabszolga volt. Tudomásunk van egy Miao Tu nevű nagybirtokosról is, aki ugyancsak több ezer rabszolgával (t'ung) rendelkezett. Forrásaink arról is említést tesznek, hogy a vasérc- és sóbányák tulajdonosai százával alkalmaztak rabszolgákat. Szïma C'ien közlése szerint C'i-királyságban, ahol a rabszolgaság kevésbé volt fejlett, mint a többi kínai királyságban, egy bizonyos Tiao Kien a rabszolgák, többek között a hadifogoly-rabszolgák *(nu-lu)* munkájának a halászatban, a sótermelésben és teherszállításban való felhasználása révén óriási vagyonra tett szert. Rabszolgamunkát a mezőgazdaságban is alkalmaztak. A rendelkezésünkre álló források sajátos jellege és bonyolult szóhasználata következtében azonban mindeddig nem nyert egyértelmű megoldást az a kérdés, hogy vajon a közvetlenül termelőmunkát végző személyekre vonatkozó kifejezések mennyiben jelentenek valóságos rabszolgákat, és hogy Kína ókori történetének ebben és az ezt megelőző korszakában a rabszolgamunkát milyen mértékben alkalmazták a mezőgazdaságban.

Mindenesetre tanulságos, hogy a tárgyalt korszak forrásai a rabszolgákat sok esetben a tulajdon legfőbb formájaként említik, s a rabszolgák számától függően határozzák meg a vagyon nagyságát. Szïma C'ien bizonyos Cso-sïnek az i. e. III. században Link'iung városban élt gazdag vasműhely-tulajdonosnak az életét ismertetve megjegyzi, hogy „gazdagsága" 1000 rabszolga (t'ung) volt. Ugyancsak Szïma C'ien egy másik helyen néhány évtizeddel később szintén ebben a városban élt gazdag emberekről az alábbi adatokat közli: „Link'iungban sok gazdag ember volt, Cso Wang-szunnak 800, Cs'eng Csengnek pedig több száz rabszolgája (t'ung) volt."

A további társadalmi és gazdasági fejlődés az osztályellentétek kiéleződéséhez vezetett. Bár a rendelkezésünkre álló források igyekeznek elhallgatni az elnyomott tömegek felkeléseit, gyakran találunk elszórt, rövid utalásokat mozgalmaikról. Ezek az adatok ékesszólóan tanúskodnak az osztályharcnak az i. e. VI—III. századi kiéleződéséről.

A „Co csuan" című könyvben, amely a Lu-királyságnak az i. e. 722 és 481 közötti eseményeit feldolgozó „Csun c'iu" („Tavasz és ősz") című évkönyv kommentárja, több helyütt olvashatunk arról, hogy egyes esetekben a rabszolgák megölték gazdáikat, máskor meg tömegesen fellázadtak. Az egyik ilyen mozgalom, amelynek jelszava a tansu (rabszolga adásvételi szerződés) okmányok elégetése volt, Cseng-királyságban, az i. e. VI. században lángolt fel. Ugyanebből az időből származnak a Tao Csö vezette rabszolgák és szabad szegényparasztok felkelésére vonatkozó adataink. Ez a mozgalom minden bizonnyal nagy területre terjedt ki. Csuang-cï filozófus (369—286) közlése szerint a fegyveres felkelők „szabadon vonultak végig az országon, több királyságot megtámadtak, házakat romboltak le, állatokat és embereket hajtottak el". A Csankuo-korszak forrásaiban gyakoriak a „zavargásokra" vonatkozó rövid, de félreérthetetlen utalások. Jellemző, hogy abban a rendkívül szigorú törvénykönyvben, amelyet Li K'ui léptetett életbe Wei-királyságában, az első helyen „a tolvajokról" és „a rablókról" szóló törvények találhatók. Forrásainknak azok az adatai, amelyek szerint ekkor több kínai királyságban (például Han, Wei, és C'in-államban) új, hallatlanul szigorú törvényeket vezettek be, szintén az osztályellentétek kiéleződésére vallanak.

Az uralkodó osztályon belüli harc is egyre élesebb formákat öltött. Az új, vagyoni arisztokrácia — a nem nemesi származású, cím nélküli gazdag rabszolgatartók — egyre nagyobb szerephez jutott a társadalomban, miközben a régebbi származási arisztokrácia elszegényedett és fokozatosan elvesztette politikai befolyását.

A pénz és gazdagság hatalmának növekedésével a hivatalok öröklődésének korábbi rendszere is érvényét vesztette. Egyes királyságokban a tisztségeket is pénzért adták, s ezzel a vagyoni arisztokrácia előtt megnyílt az út az államapparátusba. Ez az új arisztokrácia az államhatalomban való részvételét arra használta fel, hogy helyzete megszilárdítása érdekében különböző reformokat vezessen be. Az arisztokratikus származáshoz fűződő kiváltságok, a patriarchális nemzetségi rend maradványai ellen léptek fel, követelték az ország egyesítését és a föld szabad adásvételének törvényesítését. Az új, vagyoni arisztokrácia megerősödése és a saját érdekeit szolgáló reformok bevezetésére való törekvése a származási arisztokrácia heves ellenállásába ütközött. E társadalmi rétegek összeütközése a politikai csoportok és áramlatok harcában jutott kifejezésre.

A TAOIZMUS, A KONFUCIANIZMUS ÉS A FAKIA IDEOLÓGIAI ÁRAMLATAINAK KIALAKULÁSA

Ezek közül az áramlatok közül a legjelentősebbek: a *taoizmus*, a *konfucianizmus* és a *fakia*, amelyet általában a *legisták* (törvényőrzők) irányzatának szoktak nevezni. Ezen irányzatoknak a vezetői politikai állásfoglalásukban egyfelől az arisztokráciának — a régi, származási és az új, vagyoni arisztokráciának —, másfelől a közösségek tagjainak, a kizsákmányolt földműves lakosságnak az érdekeit képviselték. Jellemző, hogy e tanok megalapítói és terjesztői gyakran a nem nemesek és vagyontalanok közül, esetenként a társadalom legalacsonyabb rétegeiből, akár a rabszolgák közül kerültek ki.

A taoizmus megalapítójának Lao-cït tekintik, egy félig legendás bölcset, aki a hagyomány szerint az i. e. VI—V. században élt, és a „Tao tö king" („A taoról és töről szóló könyv") címen ismeretessé vált filozófiai értekezést írta. A „Tao tö king"-ben kifejtett tanítása bizonyos fokig

kifejezi a földművelő közösségek passzív tiltakozását az adóterhek, s a szabad közösségi tagok tönkretétele és rabszolgasorba taszítása ellen. A néppel és annak szenvedéseivel való együttérzés vörös fonálként húzódik végig egész művén. Lao-cï elítélte a gazdagságot, a fényűzést és az arisztokratizmust, fellépett az uralkodók önkénye és kegyetlensége, minden erőszak és háború ellen. Az ókori taoizmus társadalmi eszményképe az ősközösséghez való visszatérés. Lao-cï korának azzal a valóságával, amelyben a gazdagok és nemesek pompában élnek, „a nép pedig éhezik a súlyos terhek és adók miatt", a távoli múltat állította szembe, amikor még nem volt egyenlőtlenség és elnyomás, és „az emberek nem törekedtek arra, hogy vagyont szerezzenek". Lao-cï jóllehet szenvedélyes erővel leplezte le az igazságtalanságot és az erőszakot, ugyanakkor azonban lemondást hirdetett a harcról, helyébe a passzivitás elméletét állította. A passzivitás elmélete, amelynek értelmében az embernek alázattal kell elfogadnia a taót, az élet természetes folyamatát, a taoizmus társadalmi és erkölcsi felfogásának középpontjában áll.

A konfucianizmus mint erkölcsi-politikai tanítás alakult ki az i. e. VI. és V. század fordulóján, s rövidesen rendkívüli mértékben elterjedt. Megalapítójának a Lu-királyságból származó prófétát, Kung-cït (Konfucius) tekintik, aki a hagyomány szerint i. e. 551—479 között élt. Konfucius és hívei az arisztokrácia azon rétegének az ideológusai, amelynek érdekében állt a patriarchális nemzetségi csökevények és a közösségi földtulajdon-viszonyok fenntartása. Védelmükbe vették az osztályok közötti egyenlőtlenséget, de elítélték a nem nemesi származásúaknak a meggazdagodásra és felemelkedésre irányuló törekvéseit. Konfucius tanítása szerint a társadalmon belül mindenkinek szigorúan meghatározott helyet kell elfoglalnia. „Az úrnak úrnak kell lenni, az alattvaló maradjon alattvaló, az apa legyen apa, a fiú pedig fiú" — mondta Konfucius. A konfuciánusok a partriarchális kapcsolatok érinthetetlenségét vallották, s különösen nagy jelentőséget tulajdonítottak az ősök kultuszának.

A fakia irányzat hívei, az úgynevezett legisták, lényegében az új, vagyoni arisztokrácia érdekeit fejezték ki. Követelték a föld-magántulajdon megszilárdítását, az egyes királyságok közötti belháborúk megszüntetését, s az idők követelményeinek megfelelő reformok végrehajtását. E társadalompolitikai tanításnak, amely az i. e. IV—III. században érte el virágkorát, legkiemelkedőbb képviselői Sang Jang (meghalt i. e. 338-ban) és Han Fei (i. e. III. század) voltak. A legisták a politikai és állami szervezetre vonatkozólag is kidolgozták elméletüket. Kína történetében első ízben az ő műveikben nyer kifejtést a „jogi alapon álló törvénynek" mint az államkormányzás eszközének fogalma. Konfucius híveivel szemben, akik az ősi hagyományok és szokások követői voltak, a legisták azt vallották, hogy az állam kormányzását szigorú és mindenkire egyaránt kötelező törvények *(fa)* alapján kell végezni, s e törvényeknek összhangban kell lenniük a kor követelményeivel. A legisták erős, bürokratikus állam megteremtésének voltak a hívei.

A taoizmus és a fakia elmélete éles ellentétben állt a konfucianizmussal. Különösen heves harc dúlt Konfucius hívei és a fakia-irányzat ideológusai között.

2. HARC A POLITIKAI VEZETŐ SZEREPÉRT. A C'IN-KIRÁLYSÁG MEGERŐSÖDÉSE

KÍNA POLITIKAI HELYZETE AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

A Csankuo-korszak társadalmi és gazdasági átalakulásai s az ezek nyomán kiéleződő belső ellentétek az egyes királyságok közötti belháborúk gyakoribbá válásához vezettek. Mint már említettük, a kínai államok közül az i. e. V—IV. században C'i, Wei, Csao, Han, Cs'u, C'in és Jen királyságok kiemelkedő szerephez jutottak.

E „hét legerősebb" közül C'i volt a legősibb. A Pohaj-öböl és a Sárga-tenger partján fekvő állam nagyjából a mai Santung tartomány helyét foglalta el. A C'i-királyság rendkívül termékeny földjei megfelelő alapul szolgáltak a mezőgazdasági termelés különböző ágainak, elsősorban a selyemhernyó-tenyésztésnek a fejlődéséhez, a királyság tengerparti fekvése pedig a sótermelés és halászat fejlődésének kedvezett. A C'i-királyság területe ásványi ércekben sem szűkölködött. Az itt termelt vas kiváló minőségéről volt közismert. A C'i-állam az ókori Kína fontos kulturális központja volt. Az i. e. IV. és III. század fordulóján ennek az államnak fővárosában alakították meg Kína történetében az első „Akadémia" jellegű intézményt, ahol a kor kiváló tudósai és bölcselői gyűltek össze.

A tárgyalt korszak elején a C'i-királyságban mélyrehatató katonai, közigazgatási és pénzügyi reformokat hajtottak végre. Új területi és közigazgatási beosztást dolgoztak ki, megreformálták a földművelő lakosság adózásának rendszerét, állami monopóliumot vezettek be a sóra és a vasra. Mindennek eredményeként a C'i-királyság rendkívüli mértékben megerősödött.

Wei-, Csao- és Han-királyság az egykori hatalmas Cin-királyság területét foglalta el; ez utóbbi a nagy arisztokratikus nemzetségek harca következtében i. e. 403-ban széthullott. E három királyság volt a kínai törzsek legrégibb települési területe. Mindhárom igen népes volt, de különösen nagyszámú lakosság élt Wei-királyság termékeny síkságán. E királysághoz a népsűrűség tekintetében az ókori Kína egyetlen másik akkori királyságát sem lehetett hasonlítani. Mindhárom királyság gazdag volt érc-, főként vasérc-lelőhelyekben. A „Co csuan" adatai szerint először éppen Cin-királyságban kezdték bányászni és feldolgozni a vasat. A Csankuo-korszakban itt voltak az akkori leghatalmasabb vasfeldolgozó központok. A Han-királyságban készült fegyvereket Kína-szerte ismerték. A három királyság közül Csao volt a legnagyobb, amelyet katonai tekintetben az ókori Kína egyik legerősebb államának tartottak.

A Cs'u-királyság az i. e. VI. század elejétől kezdett jelentősebb szerepet játszani. Megerősödését elősegítették a nemzetségi arisztokrácia uralma ellen hozott reformok. Az i. e. IV. században Cs'u a „hét legerősebb" között is a leghatalmasabb volt. A Huangho és Jangcikiang folyók medencéjében fekvő területe az összes ókori kínai királyság földjének több mint harmadrészét foglalta magába. A Cs'u-királyság igen gazdag volt erdőségekben, vas-, ón-, réz- és aranylelőhelyekben. Az utóbbi években végzett ásatások arról tanúskodnak, hogy a Cs'u-királyságban fejlett volt a vasfeldolgozás, a bronzöntés, a fafeldolgozás és a lakkművesség. A régészeti leletek és az irodalmi emlékek egybehangzóan azt bizonyítják, hogy a Cs'u-királyság ősi és önálló kultúrája, amely egész Dél-Kína további kulturális fejlődésére kedvező hatással volt, a Csankuo-korszakban érte el virágkorát.

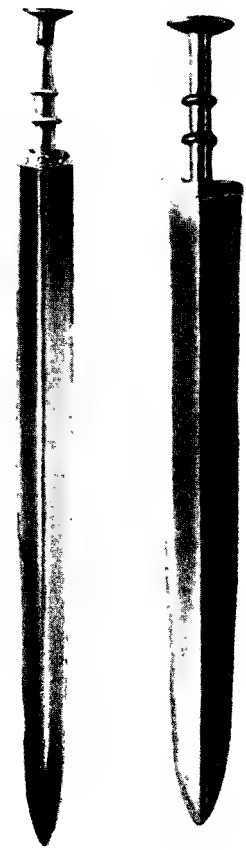

Bronzkardok
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából. I. e. V—III. század

A C'in-állam Kína északnyugati részét foglalta magába. Területe alig volt kisebb a Cs'u-királyságénál, de lakossága nem volt olyan nagyszámú. A C'in-királyság a hatalmas Cs'u és Cin államokkal volt szomszédos és állandóan ezek betöréseitől kellett tartania. Hosszú időn át véde-

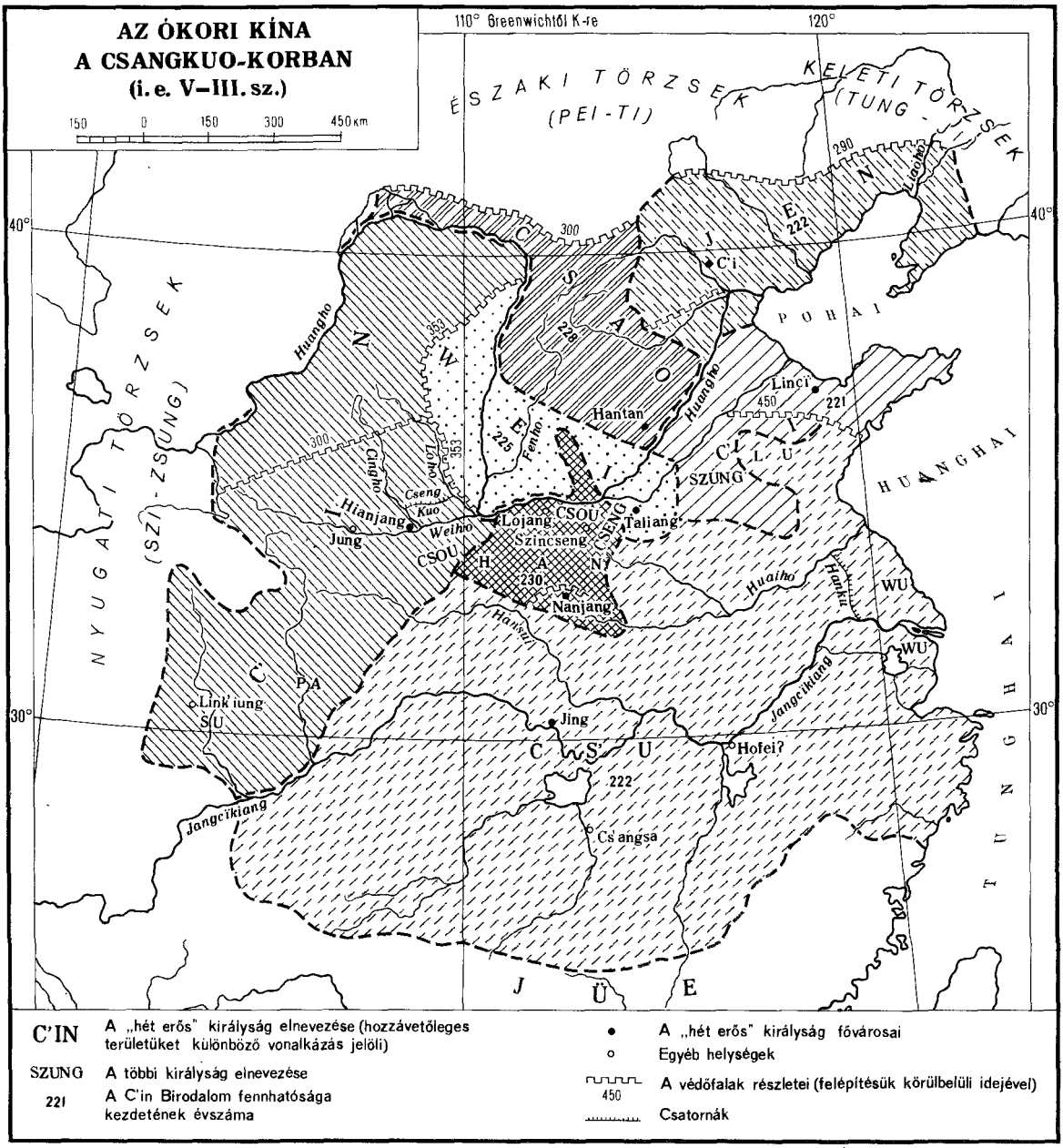

C'IN — A „hét erős" királyság elnevezése (hozzávetőleges területüket különböző vonalkázás jelöli)

SZUNG — A többi királyság elnevezése

221 — A C'in Birodalom fennhatósága kezdetének évszáma

• — A „hét erős" királyság fővárosai

○ — Egyéb helységek

450 — A védőfalak részletei (felépítésük körülbelüli idejével)

Csatornák

kezésre szorítkozott velük szemben és főként a tőle északnyugatra élő zsung törzsek irányába próbált terjeszkedni. Az i. e. V. században e törzsek ellen vívott sikeres háborúk során területét jelentősen kiterjesztette. A Cin-királyságnak az V. század végén végbement felbomlása, s a központi területek királyságai közötti harc fellángolása bizonyos mértékben elterelték a C'in-királyságról veszélyes szomszédainak figyelmét. Emellett az i. e. IV. század közepén a társadalmi és gazdasági fejlődés érdekében végrehajtott reformok, amelyek sokkal határozottabbak voltak, mint a többi királyságban, meggyorsították a C'in-állam fellendülését. Az i. e. IV. század végén C'in hatalma olyan nagy erejű királyságéval vetekedett, mint a Cs'u.

A Jen-királyság a kínai terület északkeleti kiszögellését foglalta magában. Fővárosa, Ci a mai

Peking közelében feküdt. Jen a „hét legerősebb" közül a legkisebb és leggyengébb volt, de stratégiai és politikai jelentőségét annál többre kell értékelnünk. Innen indultak a Dél-Mandzsúria és Észak-Korea felé vezető kereskedelmi utak. Kína északkeleti részeinek és a mai Mandzsúriának, valamint Észak-Koreának a lakosságát ősidők óta fennálló kereskedelmi és politikai kapcsolatok fűzték egymáshoz. A Jen-királyságból az emberek tömegesen vándoroltak át Kína északkeleti részébe, ahol állandó településeket hoztak létre.

Jen nem játszott különösebb szerepet a királyságok egymás közti harcában. De heves háborúkba bocsátkozott a C'i-királysággal, amely az i. e. IV. század végétől kezdve szüntelen támadásokat intézett Jen ellen, kihasználva az itt gyakorta fellobbanó belső lázongásokat. A „hét legerősebb" királyságon kívül Kína területén a Csankuo-korszak elején több kisebb királyság is fennállt. Ezek közül említésre méltó a Cseng-, Szung-, Lu-, a Nyugati és a Keleti Csou-királyság. A „hét legerősebb" állam szüntelen harcai közepette e kis királyságok képtelenek voltak megőrizni függetlenségüket, s a III. század közepére áldozatul estek erősebb szomszédaiknak. Csenget a Han-királyság, Szungot a C'i-királyság hódította meg, Csoura a C'in-állam, Lura pedig a Cs'u-királyság terjesztette ki fennhatóságát.

A BELHARCOK FOKOZÓDÁSA AZ ÓKÍNAI BIRODALOM MEGTEREMTÉSÉÉRT

A kézművesség, a kereskedelem, a csere fejlődése, valamint az öntözőrendszerek feletti közös felügyelet szükségessége már megteremtették az ókori kínai királyságok egységes államba való egyesítésének feltételeit. Az egymás ellen szüntelen harcot vívó nagyszámú önálló királyság fennállása akadályává vált az ország további gazdasági fejlődésének.

A különálló és egymással szüntelenül ellenségeskedő királyságoknak erős állammá való egyesítését a rabszolgatartó arisztokrácia osztályérdekei is megkövetelték, hiszen a Csankuo-korszakban az egyes királyságokban kiéleződött társadalmi harcok végső soron az egész uralkodó osztály létét fenyegették. Az egyesítést sürgette a nomád törzsek rablótámadásainak egyre növekvő veszélye is, különösen amikor az északi nomádoknál az i. e. III. században hun törzsfők vezetésével hatalmas törzsszövetség jött létre.

Az i. e. III. században az egyes királyságok közötti háborúk óriási méreteket öltöttek. E harcok során a C'in-királyságnak sikerült a többi fölé kerekednie.

A C'IN-ÁLLAM MEGERŐSÖDÉSE. SANG JANG REFORMJAI

Mint már említettük, az i. e. IV. század előtt a C'in-királyság nem vett aktívan részt a hegemóniáért vívott küzdelemben, és viszonylag szerény helyet foglalt el az ókori Kína hatalmas királyságai között. Gyors megerősödése Hiao kung uralmával (361—338) kezdődött.

A C'in-királyság természetes határai — a Huangho-folyó és a különböző hegyvonulatok — többé-kevésbé biztos védelmet nyújtottak az ellenséges betörésekkel szemben, az ország kedvező stratégiai helyzete viszont lehetővé tette számára a benyomulást a szomszédos királyságok és törzsek területére. A Weiho, Cingho és Loho folyók medencéi rendkívül termékeny földet biztosítottak a királyság számára. Az i. e. III. század derekán a Cseng Kuo-csatorna megépítésével egyidejűleg lecsapolták az ottani mocsarakat, s ezzel újabb termékeny földeket nyertek. Az öntözés bevezetésével ezek a területek lettek az ókori Kína legtermékenyebb vidékei. C'in területét fontos kereskedelmi útvonalak szelték át; a szomszédos törzsekkel való kereskedelem a királyság meggazdagodásának egyik forrása volt. A C'in-állam szempontjából különleges jelentősége volt az északi törzsekkel való kereskedelemnek, ugyanis ezek közvetítő szerepet töltöttek be az ókori kínai királyságoknak a belső-ázsiai országokkal folytatott kereskedelmében. C'in kivitele főként vasból,

vaskészítményekből, sóból és selyemből állt. Ezért cserébe az északi és északnyugati állattenyésztő törzsektől gyapjút, állati bőröket és rabszolgát kapott. A C'in-királyság délnyugati irányban Su és Pa területek lakóival folytatott kereskedelmet. Su és Pa termékeny és ásványi kincsekben gazdag földjei a messzi India felé, délnyugati irányban haladó kereskedelmi útvonalak mentén terültek el. Érthető tehát, hogy a C'in-királyság hódításának célpontjai elsősorban ezek a területek voltak.

Az i. e. IV. század derekán a C'in-királyságban fontos reformokat hajtottak végre, amelyek az állam gazdasági, katonai és politikai hatalmának megerősödését szolgálták. Ezek a reformok a C'in-királyság egyik magas rangú tisztviselőjének, Sang Jangnak, a fakia irányzat kiemelkedő és lelkes követőjének a nevéhez fűződnek. Sang Jangnak az új, vagyoni arisztokrácia érdekeit tükröző reformjai a közösségi kapcsolatok felbontását, a magántulajdon-viszonyok további térhódítását voltak hivatottak elősegíteni.

Különösen nagy jelentőségű volt a földreform, amely döntő csapást mért a közösségi földtulajdon-viszonyokra. Sang Jang intézkedései értelmében a föld szabad adásvétel tárgya lett. Forrásaink szerint „a szántóföldeken eltörölték a régi mezsgyéket" és megengedték, hogy „korlátlan mértékben műveljék a földet". A föld eladásának és elzálogosításának lehetősége szükségszerűen maga után vonta egyfelől a földjüket vesztett közösségi tagok tönkremenését, akik korábban a közösséghez való tartozás jogán birtokolták a földet, másfelől pedig a földnek az új, kereskedőkből és uzsorásokból álló arisztokrácia kezében való összpontosulását. A közösség felbomlását meggyorsította a nagy családok feloszlatásáról hozott törvény is, amely a következőképpen hangzott: „Ha egy családhoz két vagy több férfi tartozik, és a gazdaságot nem osztják fel egymás között, akkor mindegyiktől kétszeres adót kell szedni."

Az állam központosítása érdekében Sang Jang a területi elv alapján új közigazgatási felosztást vezetett be. A régi határokat, amelyek még az ősi törzsi-nemzetségi felosztáson alapultak, eltörölték. A C'in-királyságot 41, más adatok szerint 31 kerületre *(sziang)* osztották. A kerületeket kisebb részekre tagolták és mindegyik élére állami megbízott került. A legkisebb adminisztratív egység tíz, illetve öt, kölcsönösen egymásra utalt családból állt. A kölcsönös felelősség értelmében e családok tagjainak egymás bűneiért is viselniük kellett a következményeket. Gyakori büntetés volt az állami rabszolgaságra való elítélés. Büntetés várt azokra a családokra is, amelyek vétkes személyt rejtegettek.

A Sang Jang reformjai által törvényerőre emelt föld-magántulajdon és az e reformokkal szükségképpen együtt járó földfoglalások szoros kapcsolatban álltak az ekkor bevezetett új adórendszerrel.

A korábbi, a termés egytizedrészét kitevő földadót Sang Jang a megművelt föld nagysága szerint megállapított adóval váltotta fel. Ez a C'in-állam uralkodó osztálya számára állandó évi jövedelmet biztosított, amely már nem függött az aratástól. Aszály, árvíz, rossz termés immár kizárólag a földművest sújtotta. Az adóbehajtás új rendszere a C'in-királyság számára biztosította a háborúk folytatásához szükséges hatalmas anyagi eszközöket.

Az északnyugati törzsekkel vívott hosszas háborúk során a C'in-állam nagy katonai tapasztalatra tett szert és kidolgozta a maga hadviselési rendszerét. Ez végső formáját Sang Jang katonai reformjainak keretében nyerte el. A C'in-hadsereget új fegyverzettel látták el és átszervezték. A hadsereg kötelékébe bevonták a lovasságot, míg a harciszekeres alakulatok — amelyek annak idején a származási arisztokrácia katonai erejének gerincét alkották — nem tartoztak többé a hadsereg állományába. A bronzból készült fegyverzetet fokozatosan új, vasfegyverekre cserélték ki. A harcosok a hosszú köpeny helyett a nomád harcosokéhoz hasonló rövid és nagyobb mozgékonyságot biztosító kabátot öltöttek. A hadsereget öt- és tízfőnyi egységekre osztották fel, amelyeknek tagjai egymásért felelősséggel tartoztak. A gyáva katonákat súlyos büntetések sújtották. Sang Jang katonai reformja nyomán a C'in-hadsereg az ókori kínai államok egyik legütőképesebb serege lett.

Sang Jang a katonai érdemek alapján a nemesség 18 fokozatát állapította meg. Egy-egy megölt vagy fogságba ejtett ellenségért mindenki egy fokot lépett előre. „Azok a nemesi családok, amelyeknek nincsenek katonai érdemeik, nem maradhatnak tovább a nemesi listákon" — így szólt az egyik rendelkezés. A nemesi fokozatokat azonban, amelyekkel eleinte csak katonai érdemeket jutalmaztak, később már pénzért is osztogatták.

Sang Jang úgy vélte, hogy a „nemesek" és az egyszerű nép között a világos határvonalat a szántóföldek, házak és rabszolgák mennyisége, a ruházatban és felszerelésben való gazdagság szerint kell megvonni, tehát a vagyoni elvet tette a társadalmi tagozódás alapjául.

Sang Jang reformjai súlyos csapást mértek a korábbi származási arisztokráciára, amely még kapcsolatban volt a közösséggel és érdekelve volt a patriarchális nemzetségi csökevények fenntartásában. A C'in-királyságban ennek az arisztokráciának, amelynek ereje és befolyása rendszerint csupán az örökölt kiváltságokon alapult, le kellett mondania a hatalomról, helyébe új, a katonai és kereskedő-uzsorás arisztokrácia lépett.

Sang Jang reformjai a származási földbirtokos arisztokrácia heves ellenállásába ütköztek. Pártfogójának, Hiao kungnak a halála után Sang Jang kénytelen volt elmenekülni, de elfogták és kivégezték. Reformjai azonban érvényben maradtak.

SANG JANG REFORMJAINAK ÉRTÉKELÉSE ÉS A KORSZAK ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

Sang Jang reformjainak társadalmi és gazdasági jelentőségét a mai marxista történetírás különböző módon értékeli. A kutatók többsége egyetért abban, hogy Sang Jang reformjai a közösségi kapcsolatok szétzúzását és a föld-magántulajdon megszilárdítását szolgálták. Ezt a tulajdonformát azonban az egyes kutatók különféleképpen értelmezik, attól függően, hogy miben látják az ókori kínai társadalom fejlődésének általános törvényszerűségeit.

A kutatók egy része ezt a tulajdonformát feudális jellegűnek tekinti. De ezek a történészek is kétféle álláspontot foglalnak el: egyesek úgy vélik, hogy Kínában a feudalizmus már nagyon korán, legkésőbb az i. e. I. évezred elején kialakult, a másik álláspont hívei a Csankuo-korszakot tartják a feudális termelési mód kialakulási időszakának.

Azok a kutatók, akik azt vallják, hogy Kínában a feudális viszonyok már az i. e. II. évezred vége vagy az I. évezred eleje óta fennállnak, Sang Jang földreformjában a hűbéri földbirtokrendszerről a feudális-földesúri rendszerre való átmenetet látják. Ezzel az átmenettel hozzák kapcsolatba a kereskedelemnek, az áru- és pénzviszonyoknak, a városoknak stb. a Csankuo-korszakban végbement fejlődését. Azt a tényt, hogy az i. e. VI—V. század folyamán a kínai államok egész sorában új földadót vezettek be, e kutatók a munkajáradékról a terményjáradékra való áttérésként könyvelik el. A bérmunkát és a kisbérletet a feudális-földesúri rendszerre való átmenet jellemzőiként fogják fel. Azok a kutatók viszont, akik szerint Kínában a feudalizmus a Csankuo-korszakban alakult ki, ugyanezekben a jelenségekben a rabszolgatartó rendszerről a feudalizmusra való átmenet egyik ismertetőjelét látják.

Számos kutató hajlik arra, hogy az adósrabszolgaság és a magánrabszolgaság ez időszakban való megjelenését, illetve fejlődését úgy tekintse, mint a rabszolgatartás maradványait a feudális társadalmi rend keretében. Ezek a kutatók arra hivatkoznak, hogy a rabszolgaságnak Kína ókori történetében nemcsak ebben az időszakban, hanem később is fontos társadalmi szerepe volt, hogy rabszolgákkal még később is nagy számban találkozunk, s a kézművességben és a bányákban munkájukat továbbra is széleskörűen alkalmazták. Mivel azonban a gazdaság legfontosabb ágában, a földművelésben, a termelők zöme bérlő-paraszt volt, az ebben a korban elterjedt rabszolgatartó viszonyokat csak úgy értékelik, mint a feudális társadalomban fennmaradt rabszolgatartó rendszert.

A tudósok egy másik csoportja a kínai történelem adatait összehasonlítva azokkal az általános történeti törvényszerűségekkel, amelyeket elsősorban a Földközi-tenger és Elő-Ázsia országaiban kialakult rabszolgatartó viszonyok alapján vontak le, arra a következtetésre jutott, hogy a Csankuo-korszakban végbement gazdasági, társadalmi, politikai és ideológiai változások, amelyek Sang Jang reformjaiban tükröződnek, nem a rabszolgatartó alakulatból a feudalizmusba, hanem csak a rabszolgatartás kezdetleges fokáról annak fejlettebb fokára való átmenetet jelzik. Ezek a kutatók úgy vélik, hogy a Csankuo-korszakban az áru- és pénzviszonyok fejlődése, a fémpénz megjelenése, a városok fellendülése, a földművelési technika tökéletesedése, a földközösségi tulajdonviszonyok felbomlása, a magántulajdon térhódítása, s az örökletes, származási arisztokrácia háttérbe szorulása a vagyoni arisztokráciával szemben ennek az átmenetnek a kétségtelen jelei. Ezt az átmenetet a vastechnikának az i. e. I. évezred közepétől kezdve meginduló elterjedése előzte meg, ami a termelőerők gyors ütemű fejlődését idézte elő. Erre az átmenetre vall az, hogy a Csankuo-korszakban fejlődésnek indult a magánrabszolgatartás és a rabszolgákra kiterjedő magántulajdon fejlődése. Ezek mellett az általános vonások mellett azonban az ókori kínai társadalom e fejlődési szakaszának megvoltak a maga sajátosságai is.

Az ókori rabszolgatartó Kína, akárcsak a legtöbb ókori keleti ország, fejlődésének sajátos vonása volt az, hogy a földközösség hosszú ideig fennmaradt és a mezőgazdasági termelésben a földközösségi földművesek munkája Kína egész ókori története folyamán túlsúlyban volt a rabszolgamunkával szemben. A Csankuo-korszak végétől kezdve a közösségek fokozatos felbomlásával és a közösségi tagok egy részének tönkremenésével kapcsolatban a mezőgazdaságban alkalmazni kezdik a bérmunkát és fejlődésnek indul a kisbérlet, ami nem kevésbé jellemző az ókori Kelet más rabszolgatartó államaira.

Az ókori Kína egy másik sajátossága az volt, hogy a fejlett rabszolgatartó viszonyok mellett a rabszolgatartásnak olyan primitív formái is fennmaradtak, mint a patriarchális házirabszolgaság, szabad emberek rabszolgának való öneladása, valamint az adósrabszolgaság, amely egyébként Kínában viszonylag későn indult fejlődésnek, az idők folyamán azonban széles körben elterjedt, úgyhogy a magánrabszolgatartásnak hovatovább kizárólagos forrása lett. Ez a körülmény azután rányomta bélyegét az ókori kínai rabszolgatartás általános jellegére s különösen a rabszolgák helyzetére.

A magántulajdon és a rabszolgatartó viszonyok fejlődése az i. e. V—III. században az osztályellentétek kiéleződésére, a régi, származási földbirtokos és az új, kereskedő-uzsorás arisztokrácia közötti összecsapásra vezetett. Ez a harc tükröződik azokban a felkelésekben és politikai megmozdulásokban, amelyekre forrásaink csak röviden utalnak, valamint a különféle ideológiai áramlatok heves küzdelmében is. A taoizmus, a korai konfucianizmus, a fakia és a többi korabeli ideológia végső soron annak a harcnak a tükröződése, amelyet a szabad közösségi tagok, a nemzetségi arisztokrácia vívtak az új, birtokos arisztokráciával szemben.

A C'IN-KIRÁLYSÁG HÓDÍTÁSAI

A Sang Jang reformjainak eredményeként a C'in-királyság erős központosított állammá fejlődött. Hiao kung trónralépésével a C'in-királyság kíméletlen harcba kezdett, hogy egyesítse uralma alatt az ókori Kína egész területét. Hiao kung hódító törekvéseinek első áldozata a C'intől keletre fekvő Wei-királyság volt. A C'in-seregek Sang Jang vezetésével — aki nemcsak nagy reformátor, hanem kiváló hadvezér is volt — a Wei-államra súlyos vereséget mértek.

Hiao kung utódainak uralkodása alatt a C'in-királyság seregei Wei-állam területét egészen a Huangho nagy kanyarulatáig elfoglalták. A Huanghón való győzelmes átkeléssel a C'in-seregek előtt nyitva állt az út a további hódítások felé. Ettől kezdve állandóvá váltak a Wei és a Csao

királyságoknak a Huangho nagy kanyarulatától keletre fekvő területei, valamint a Han-királyság egyes területei elleni támadások, amelyeknek során a C'in-királyság apránként megkaparintotta ezeket.

Védekezésképpen Han, Csao, Wei, Jen és C'i államok katonai szövetségre léptek egymással és közösen szálltak szembe a támadó C'in-királysággal, de vereséget szenvedtek. Később a C'in-seregek Csao, Han és Wei királyságok egyesített seregét is szétverték.

Wei és Han meggyengítése és a mai Szïcs'uan tartomány jelentős részének meghódítása után a C'in-királyság az akkor legnagyobb kiterjedésű és legerősebb királysággal, a Cs'uval került szembe, amely ugyancsak igényt tartott a vezető szerepre. Cs'u a C'i-állammal kötött kölcsönös segélynyújtási egyezményt. C'in uralkodói nem kímélték erejüket annak érdekében, hogy éket verjenek a Cs'u-királyság és szövetségesei közé. Cs'uba küldött titkos megbízottak útján megvesztegetéssel, ármánnyal és leplezetlen csalások árán sikerült is a szövetségeseket szakadásra bírni és kieszközölni a Cs'u s a többi királyság közötti egyezmény felbontását. Ekkor a C'in-királyság a magára maradt Cs'u ellen megindította a hadműveleteket és több súlyos vereséget mért reá. I. e. 278-ban a Cs'u királyság területére benyomult C'in-seregek elfoglalták az ország fővárosát, Jinget. C'in a győzelem után Cs'u területének jelentős részét bekebelezte.

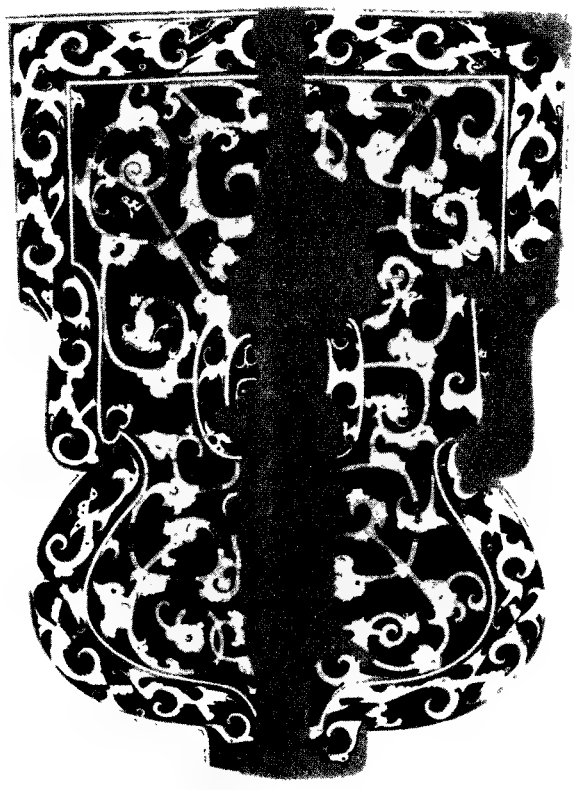

Színes lakkfestéssel díszített bőrpajzs
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából.
I. e. V—III. század

Miután legveszélyesebb vetélytársának erejét megtörte, C'in a következő csapást a még mindig jelentős hatalommal rendelkező Csao-királyságra mérte. Ez a háború volt a legvéresebb és a legnehezebb C'in valamennyi hadjárata közül. Forrásaink szerint Csao 450 000 embert veszített, de az elesett c'inek száma is meghaladta e számnak a felét. A vereség után Csao még a Wei és Cs'u-királyságok által küldött erősítésekkel is csak nagy nehezen tudta Hantant megtartani.

Az i. e. III. század közepén a C'in-királyságnak már nem volt egyenrangú vetélytársa. A szüntelen háborúk és a belső lázongások által meggyengített és a területeik nagy részétől megfosztott királyságok képtelenek voltak a további ellenállásra; végleges vereségük csupán idő kérdése volt.

3. KÍNA IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA AZ I. E. V—III. SZÁZADBAN

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS A FILOZÓFIA FEJLŐDÉSE

Kína társadalmi, gazdasági és politikai életének fejlődését nagyszerű kulturális vívmányok kísérték. A földművelés szükségletei már nagyon régen megkövetelték a csillagászati ismeretek gyarapodását. A kínai csillagászok régóta ki tudták számítani a téli és nyári napfordulat, a nap- és

holdfogyatkozások időpontjait. A Csankuo-korszakban terjedt el Kínában a luniszoláris naptár, amely szerint az év mintegy 365,25 napból, a hónap pedig 29,53 napból állt. A Hold- és Nap-év közötti különbség kiküszöbölésére minden 19. évben hét szökőhónapot iktattak be.

Az ókori kínai évkönyvekbe számos különféle csillagászati megfigyelést jegyeztek fel, amelyeknek pontosságát több esetben a mai csillagászat is megerősítette. Például i. e. 240 óta a kínai tudósok teljes pontossággal állapították meg a Halley-üstökös minden egyes megjelenésének az időpontját. Az üstökösről első ízben i. e. 613 őszén tesz említést a Lu-királyság krónikája. A Csankuo-korszakban a kínai csillagászok az égboltozatot csillagképek szerint osztották fel. Ismerték a Tejutat, meghatározták több bolygó helyét és külső formáját, nevet adtak a legfényesebb csillagoknak. Si Seng csillagász az i. e. IV. században összeállította a világ első, 800 tételből álló csillagkatalógusát. Az égitestek mozgásának tanulmányozása során a kínai csillagászok arra is kísérletet tettek, hogy a csillagok helyváltoztatása alapján megjósolják az időjárást.

Az öntözőművek létesítésének szüksége e korban a gyakorlati matematikai ismeretek és különösen a mértan fejlődését siettette. Az ókori kínaiak ismerték a derékszögű háromszögek tulajdonságát, és megállapították azt a tételt, hogy a két befogó négyzetének összege egyenlő az átfogó négyzetével[1].

Forrásaink arról is tájékoztatnak, hogy a Csankuo-korszakban fejlődésnek indultak az elemi anatómiai és orvostudományi ismeretek is.

Az elemi természettudományos ismeretek kezdeti fejlődése alapul szolgált az ösztönös materialista világszemlélet kialakulásához. Az ókori kínai tudósok a természet titkait kutatva a dolog őselemeit keresték. Az volt az elképzelésük, hogy az anyagi világ alapját öt őselem alkotja: a víz, a tűz, a fa, a fém és a föld. A legrégibb kínai természetfilozófiai művek szerzői különös gondot fordítottak a fenti öt alapelem fizikai tulajdonságainak ismertetésére.

Az ókori Kína kezdetleges természetbölcselete tükröződik a „Su king" („A történelem könyve") című összefoglaló mű „Hung fan" („A nagy terv") című fejezetében és a „Ji king" („A változások könyve") című munkában. E művek keletkezésének hagyományos dátuma az i. e. XI—VII. század, de Kuo Mo-zso professzor és más kínai tudósok újabb kutatásainak eredményei szerint ezeket csak később foglalták írásba. A Csankuo-korszakban állították össze ismeretlen szerzők a „Hicï csuan" című természetfilozófiai művet. Az anyagi világról adott magyarázatában az ösztönös materialista elképzelések már a dialektikus gondolkodás elemeivel párosulnak. Egyik alapgondolata ennek az értekezésnek az, hogy minden létező egyben változó is, s a változásokat két egymással ellentétes princípiumnak, a fénynek *(jang)* és a sötétségnek *(jin)* a küzdelme idézi elő. E két erő harcának eredménye az öt őselem, a víz, a tűz, a fa, a fém, a föld és a dolgoknak, a világ jelenségeinek gazdag sokrétűsége. A „Hicï csuan" kifejti a „triász" (ég-föld-ember) elméletét. Ebben az ember nem áll ellentétben az éggel és a földdel; a lét rendszerében ezekkel egyenrangú helyet foglal el.

Az i. e. V—III. század folyamán a filozófiai gondolkodás nagy fejlődést tett meg. Ekkor alakultak ki a kínai filozófia legfontosabb iskolái. A korabeli művekben már megfigyelhető a filozófia két alapvető irányzatának, a materializmusnak és az idealizmusnak a harca.

A naiv materialista elképzeléseket Lao-cï fejlesztette tovább tanításában. Őt tartják — mint már említettük — az ókori taoista filozófia megalapítójának. Lao-cï tanítását később a „Tao tö king" című műben foglalták össze, amelynek szövege ránkmaradt formájában aligha keletkezhetett az i. e. IV—III. század előtt. Fentebb elemeztük a taoizmus társadalomszemléletét, most e tanítás filozófiai tartalmára vetünk egy pillantást. A „Tao tö king" szerint minden dolog parányi anyagi részecskékből *(ki)* áll. A „Tao tö king" legfontosabb filozófiai kategóriája a *tao*, amely szó szerinti

[1] Az ún. Pythagoras tétel. — *Szerk.*

fordításban „utat" „törvényt" jelent. Lao-cï azt tanítja, hogy a világot egységes törvény, a tao kormányozza. A tao az alapja és forrása minden létezőnek, „minden dolgok anyja". Lao-cï tanításában a tao szemben áll az „égi akarat" vallásos elképzelésével és mint a természet szükségszerűségének törvénye lép előtérbe. A tao meghatározó tulajdonsága — természeti jellege. „Az ember a földet, a föld az eget, az ég a taót, a tao pedig a természetességet követi." Ez a tétel tárja fel a tao kategóriájának materialista tartalmát. A tao naiv materialista értelmezését jól szemlélteti Csuang-cï i. e. IV—III. századi filozófusnak az alábbi példázata a mészárosról és Wei királyáról. Wei királya tudomást szerzett arról, hogy egy mészáros három csapással szét tud darabolni egy bikát, anélkül, hogy bárdjának éle eltompulna. A király megkérdezte, hogyan sikerül ez neki. A mészáros eképpen válaszolt: „Egész életemben a bika taóját kutattam. Mivel ennek az állatnak taóját alaposan megismertem, számomra elég három csapás, és bárdom ugyanolyan éles marad, mint régen. A többiek ugyanezt csak öt ütéssel tudják elvégezni és közben bárdjuk eltompul."

Lao-cï naiv materialista elméletét ösztönös dialektikus gondolkodás hatotta át. A „Tao tö king" tanítása szerint a világ állandó mozgásban és változásban van, minden dolog és jelenség fejlődése során önmaga ellentétébe megy át. „A tökéletlen tökéletessé, a görbe egyenessé, az üres teltté, a régi újjá változik." A világ fejlődésének alapja azonban nem az ellentétek harca, hanem az abszolút egység. A taoizmus a valósággal szembeni passzív, szemlélődő magatartást tanítja. Lao-cï szerint az embernek nem szabad beavatkoznia az élet természetes folyásába. Tetteivel nem zavarhatja meg a tao természeti törvényét.

A „Tao tö king"-ben kifejtett elmélet másik fontos kategóriája a *tö* fogalma, amely a tao megnyilvánulásaként szerepel. Az önmagában megismerhetetlen tao a tö által nyilatkozik meg a dolgok és jelenségek világában, az emberben is. A kettő együtt alkotja a világ alapját és mindkettő a „természetességet" követi. A taóról mint a világ fejlődésének és változásának természeti törvényéről szóló tanítás az ókori Kínában termékenyítőleg hatott a természettudományi ismeretek fejlődésére, és mintegy kiindulópontja lett a materialista gondolkodás további előrehaladásának.

JANG CSU MATERIALISTA FILOZÓFIÁJA

Az ókori kínai filozófia materialista irányzatának egyik legnagyobb képviselője Jang Csu, az i. e. V—IV. századi Wei-államban élt ateista gondolkodó volt, akinek filozófiája szorosan kapcsolódik a korai taoizmushoz.

Jang Csuról és tanításáról csak rendkívül szegényes adatokkal rendelkezünk. Csuang-cïnek és Meng-cïnek, a IV—III. században élt filozófusoknak a műveiben róla és követőiről néhány szűkszavú utalást találunk. Filozófiájának megismeréséhez fő forrásunk a „Lie-cï" című könyvnek — egy bonyolult, és különböző korokból származó szövegeket tartalmazó gyűjteménynek — egyetlen fejezete. Ezt a könyvet ránkmaradt formájában csupán az i. sz. III. vagy IV. században állították össze. A rendelkezésünkre álló források kritikai egybevetése és elemzése alapján nagy vonásaiban mégis rekonstruálhatjuk ennek a kiemelkedő materialista gondolkodónak a filozófiáját.

Jang Csu tagadta mindenféle természetfölötti erő létezését s a világ jelenségeit a természetes szükségszerűség törvényének rendelte alá. A világ szerinte szüntelen változásban van. Az ember és a valóság közötti kapcsolat a közvetlen érzékelés útján valósul meg.

Jang Csu tanításának lényege az emberről vallott naiv materialista felfogása. Jang Csu az embert az anyagi világ részének tekintette. A többi dolgokhoz hasonlóan az ember is az anyagi *ci* öt őseleméből tevődik össze, s a többi élőlény fölé csupán értelme révén emelkedik. „Az ember hasonlít az éghez és a földhöz s egyesíti magában az öt őselv tulajdonságait. Az ember minden élőlény közül a legbölcsebb" — tanította.

Jang Csu határozottan tagadta a lélek halhatatlanságát és a túlvilági életet. A halálban termé-

szetes, szükségszerű jelenséget látott. „Minden dolog egyaránt keletkezik és egyaránt elpusztul" — vallotta. „Az életben minden különbözik egymástól, de a halálban minden egyenlő. Az életben vannak bölcsek és együgyűek, nemesek és nemtelenek — ez különbözteti meg őket (az embereket) egymástól. A halálban azonban nincs más mint rothadás és megsemmisülés, elmúlás és enyészet, és ez teszi őket egyenlőkké." Az ember halálával megszűnik létezése, eltávozik belőle a lélek is. „A (természet) törvénye (szerint) nincs halhatatlanság — mondta Jang Csu —, . . .a (természet) törvénye (szerint) nincs örök élet. . ." Jang Csu határozottan tiltakozott a konfuciánusok által hirdetett ősök kultusza ellen: „ne tegyetek a (halott) szájába gyöngyöt és drágakövet — mondta —, ne öltöztessétek (őket) selyemköntösbe, ne áldozzatok tiszteletükre bikát, és ne kérkedjetek fényűző ékszerekkel". Jang Csu azt hirdette, hogy az ember ne érdeklődjön aziránt, mi lesz vele halála után. A halálra filozófusi egykedvűséggel kell tekinteni, mint valami természetes és törvényszerű jelenségre — s inkább az élet örömeinek maximális, maradéktalan kihasználására kell törekedni.

Jang Csu az ember testi és szellemi lényegének teljes és sokoldalú fejlesztése, szükségleteinek és óhajainak józan kielégítése mellett szállt síkra. A konfuciánus morállal s az ember természetes fejlődését gúzsbakötő, kényszerű erkölcsi normákkal szemben Jang Csu az emberi egyéniség szabadságát vallotta. A szabad ember egyedül a természetnek van alárendelve s a maga hajlamait követi. Erkölcsi eszménye az élet élvezete s az egyén boldogulása volt. Erkölcsi tanításának középpontjába a „mindent önmagáért" elvet állította. „Eleget kell tennünk annak, amit érzékszerveink kívánnak — mondta Jang Csu —, úgy kell cselekedni, ahogy lelkünk diktálja."

A MATERIALISTA ÉS AZ IDEALISTA IRÁNYZATOK HARCA

Jang Csunak sok tanítványa és követője volt. Tanítása széles körben elterjedt. Az idealista filozófusok — élükön a konfuciánusokkal — élesen támadták Jang Csu tanítását. Az ókori kínai filozófia idealista irányzatának egyik legnagyobb képviselője, Konfucius híve, Meng-cï (i. e. IV—III. század) Jang Csut szélsőséges egoizmussal vádolta s azt állította, hogy „Jang Csu »mindent önmagáért« elve az uralkodó tagadását jelenti". Meng-cï követelte, hogy meg kell semmisíteni Jang Csu népszerűvé vált tanait, mert ezek megrontják az emberi elmét és aláássák a konfucianizmus alapelveit.

Az idealizmus és materializmus küzdelme során a Csankuo-korszakban számos filozófiai iskola alakult, amelyek szüntelen ideológiai harcot vívtak egymással.

Konfucius hívei közül ebben az időben több materialista szemléletű gondolkodó került ki. A mai kínai tudósok Konfucius kozmogóniai tanításában materialista eszméket mutattak ki. Például A „Lun jü" („Beszédek és gondolatok") című — i. e. V—IV. századból származó etikai és politikai tárgyú műben a tanítványaival beszélgető Konfucius szavait idéző részben ezt olvashatjuk: „. . . minden természeti jelenség. . . az égtől, és az istenségtől függetlenül, önmagától, természetes úton jön létre". Materialista filozófus volt Konfucius követője Szün-cï, a nagy gondolkodó is (i. e. III. század). Szün-cï tagadta az „égi akarat" létezését és azt vallotta, hogy az ég, amelyet a többi konfuciánus istenségnek tekint, csupán egy része a természetnek, s nem rendelkezik öntudattal; a természet jelenségei senkinek az akaratától nem függenek. Szün-cï a valóság érzéki észlelésén alapuló aktív megismerés gondolatát hirdette.

A konfucianizmus, amely a vallási tanításokból átvette azt a tételt, hogy az ég a legfőbb istenség, idealista irányban fejlődött tovább. Maga Konfucius még nem tanúsított különösebb érdeklődést a lét filozófiai problémái iránt, követői azonban — különösképpen Meng-cï — hevesen támadták a materialista tanokat, amelyekkel az embereket vezérlő és az uralkodó bölcs kormányzásában testet öltött „égi akaratot" állították szembe.

Az idők folyamán a taoizmus fejlődése is idealista irányt vett. Lao cï követői az eredeti naiv materialista tartalmú taoizmust eltorzították s a taót, a taoizmus alapvető filozófiai kategóriáját idealista tartalommal töltötték meg. Ez a változás már az idealista elemeket tartalmazó „Tao tö king"-ben is megfigyelhető. Végérvényesen misztikus és idealista tanná vált a taoizmus Lie-cï (i. e. V—IV. század) filozófiai rendszerében és Csuang-cï filozófiájában, aki azonban mint fentebb láttuk, a tao fogalmának sok helyütt olyan naiv materialista értelmezést adott, amely eleinte a taoizmus filozófiájának lényegét alkotta.

Csuang-cï, Meng-cïhez hasonlóan, engesztelhetetlen ellenfele volt Jang Csu materialista tanításának. A taoizmust idealista, misztikus módon értelmezte: tagadta a külvilág érzékelhetőségét s a valósághoz való objektív viszony lehetőségét. A taót abszolút egységként fogta fel, amely a környező világ ellentéteit kiegyenlíti, s azt az elgondolást fejtette ki, hogy az egységes, abszolút taóban élet és halál is azonosul. Csuang-cï az életet illúziónak tekintette, a halál pedig szerinte visszatérés a taóhoz, a halhatatlan lélek igazi létéhez. A megismerés útját a környező valóságtól való elvonatkoztatásban látta, mert — úgymond — csak ez ad lehetőséget a tao megértésére.

Feliratos bambusztáblácskák
A Cs'angsa környéki (Hunan tartomány) ásatások anyagából.
I. e. V—III. század

Csuang-cïnek és követőinek szubjektív idealizmusát az idealista moisták — Mo Ti hívei — vették bírálat alá. Az úgynevezett „moizmus" az i. e. IV—III. században széleskörűen elterjedt. A moisták a megismerés kérdésére fordították fő figyelmüket. Úgy vélték, hogy a külvilágról szerzett ismereteink forrásai az érzékszerveink. De e materialista elemek ellenére a moista világnézet egészében véve vallásos, idealista jellegű volt. A moisták követelték a vallási előírások és az ősök kultuszának szigorú betartását. Filozófiájuk alapja az „Égről" mint legfőbb istenségről vallott elképzelés volt, az ő akarata számukra a legfőbb és mindent meghatározó alapelvet jelentette. Ugyanakkor azonban a konfuciánusok által vallott eleve-elrendelést is tagadták, azt hirdették, hogy minden ember önmaga irányítja sorsát.

Az idealista filozófiai nézetekkel vívott harcban erősödtek a materialista tanok. Kialakulásuk és fejlődésük szorosan kapcsolódik a természettudományos ismeretek gyarapodásához. Másrészt viszont a természetre vonatkozó materialista nézetek kidolgozása előmozdította a tudomány fejlődését.

Az i. e. V—III. században a társadalmi harc kiéleződésének idején az ókori Kínában a materialista gondolkodás fejlődése közvetlen kapcsolatban állt a haladó társadalmi csoportoknak a régi, származási arisztokrácia elleni harcával. Az arisztokraták világnézete az idealizmus volt, míg a

materialista filozófusok politikailag a fakia irányzat hívei voltak, amely az i. e. III. században rendkívül sok követőre talált. E tanítás kiemelkedő ideológusa volt Han Fei, aki leleplezte a vallásos misztikát és a taót úgy tekintette, mint a természet önfejlődésének útját.

AZ IRODALOM. C'Ü JÜAN MUNKÁSSÁGA

A Csankuo-korszakban fellendült az irodalom, virágzásnak indult a költészet. Kína déli részén, a Cs'u-királyságban sajátos költői műfaj alakult ki: a népköltészetből táplálkozó „Cs'u cï" („Cs'u énekek"). Ennek a műfajnak kiemelkedő képviselője C'ü Jüan (340—278) volt, akinek életműve a kínai költészet további fejlődésére is nagy hatást gyakorolt. Amíg a korábbi időkből ránkmaradt költői műveket, elsősorban az úgynevezett „Sï king"-et („Énekek könyve") a népi és rituális dalköltészet emlékei közé sorolhatjuk, C'ü Jüan alkotásai arról tanúskodnak, hogy a szájhagyományon alapuló énekköltészet ekkor már egyes szerzők nevéhez fűződő irodalmi műköltészetté fejlődött.

Cü Jüan a Cs'u-királyságban született, arisztokratikus nemzetség sarja volt. Abban a nehéz időben nőtt fel, amikor a C'in-királyság kíméletlen harcot indított azért, hogy egész Kínát egyesítse uralma alatt. Ez a hódító politika közvetlenül fenyegette a Cs'u-állam függetlenségét. C'ü Jüan, aki a Cs'u királyi udvarban magas tisztséget viselt, C'in hódító terveivel szemben a határozott ellenállást, s C'in ellen a Cs'u és a többi öt nagy ókori kínai állam szövetségét követelte. A megvesztegetés és politikai intrikák légkörében azonban C'ü Jüan bátor törekvései az udvari tisztségviselők ellenállásába ütköztek. C'ü Jüan kegyvesztett lett, elmozdították hivatalából, majd a fővárosból is száműzték. Száműzetését nehezen viselte el. Halála előtt írt utolsó műve:, „A keserv és harag éneke" a nagy költő tragédiáját fejezi ki. A hagyomány szerint a nagyszerű költő, miután értesült hazája seregeinek megsemmisítő vereségéről, s a főváros elestéről, nem tudta elviselni hazája gyalázatát, szakadékba vetette magát.

A költő több alkotása, mint például a „Kilenc ének", „A lélek parancsa", „Könyörgök az éghez", „Gyászolom az elmúlt napokat" stb., a környezetével való összeütközését fejezi ki. Életművére jellemző költeményeinek kora valóságával való szoros kapcsolata. C'ü Jüan nevéhez számos szatirikus és leleplező jellegű alkotás fűződik. A költő a rá jellemző szenvedélyes hévvel leplezi le az udvaroncok rágalmait, képmutatását és intrikáit. Egész költői munkásságát az egyszerű nép iránti mély rokonszenv hatja át:

Fáj nekem a nép szenvedése,
Nehéz a szívem, de rejteni kell könnyeimet
(„A keserv és harag éneke")

C'ü Jüan költészetének nyelvezete tömör, ugyanakkor gazdag és színes. Költészetében újra meg újra a nép ajkán élő mítoszokhoz és legendákhoz fordul. Költői életműve lenyűgöző kivételes formagazdagságával és költői fantáziájának nagyszerű szárnyalásával.

C'ü Jüant az ókori kínai műköltészet megalapítójának és egyben Kína első nagy költőjének tekinthetjük. Alkotásai felülmúlhatatlan remekművek, a költő emlékét Kínában ma is az egész nép szeretete övezi.

A Csankuo-korszakban a széppróza is fejlődésnek indul.

E korszak prózairodalmát főként mítoszok, legendák és mesék népi motívumokkal átszőtt feldolgozásai képviselik. Ezek rendszerint nem önálló alkotásokként maradtak ránk, hanem beleszőve e kor filozófusainak és politikai íróinak (Csuang-cï, Meng-cï, Szün-cï, Han Fei stb.) műveibe.

XV. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. III. SZÁZAD VÉGÉTŐL AZ I. E. I. SZÁZAD ELEJÉIG

1. A C'IN-BIRODALOM KIALAKULÁSA

Az ókori kínai királyságok egymás közötti szüntelen harcai az i. e. V—III. század történeti fejlődésének határozott tendenciáját fejezik ki: szükségszerű volt immár a különálló királyságoknak egységes, erős állammá való politikai egyesülése. Csak az egyesülés biztosíthatta az uralkodó osztály kizsákmányoló hatalmát, a határok védelmét és a hódító, rabszolgaszerző háborúk folytatását a szomszédos területek népeivel szemben. A kialakult körülmények között az ország egyesítését csak a legerősebb királyság valósíthatta meg a többi királyság erőszakos meghódítása útján.

A KÍNAI ÓBIRODALOM KIALAKULÁSA. C'IN SÏ HUANGTI HÓDÍTÁSAI

A fentebb kifejtett okoknál fogva az i. e. III. század közepén az ókori kínai királyságok között C'in volt a legerősebb. További hódításai, amelynek betetőzése az egységes birodalom megteremtése volt, Jing Cseng (246—210) nevéhez fűződnek. Uralkodása kezdetén C'in keleti határa a mai K'aifeng város (Honan tartomány) mentén húzódott. Trónraléptekor Jing Cseng mindössze 12 éves volt, az ország kormányzását híres miniszterének, Lü Pu-wei gazdag nagykereskedő uzsorásnak és rabszolgatartó nagybirtokosnak engedte át. Kezdetben Lü Pu-wei irányításával, majd később a vasakaratú Jing Cseng önálló uralkodása alatt C'in az eddigieknél is erőteljesebb hódító politikát folytatott.

I. e. 241-ben Wei, Han, Csao és Cs'u államok katonai szövetséget kötöttek C'in ellen. Ez a lépésük azonban eredménytelennek bizonyult: nem tudtak ellenállni a náluk gazdaságilag jóval erősebb és központosított C'in-királyságnak. Több évi harc eredményeként Jing Cseng sorra leigázta Kína államait: i. e. 230-ban Han, 228-ban Csao, 225-ben Wei, 222-ben pedig a Cs'u-királyság területeit csatolta C'inhez. Még ugyanebben az évben behódolt Jen, a következő évben, i. e. 221-ben pedig a C'i-állam is.

A hatalmas birodalom uralkodójaként Jing Cseng maga és utódai számára a *huangti* (nagy uralkodó) címet vette fel. A későbbi források ezért „C'in Sï huangti" (C'in birodalmának első nagy uralkodója) néven emlegetik.

Kína meghódítása után C'in Sï huangti sikeres háborúkat indított északi irányban a hunok, déli irányban pedig Jüe-állam meghódítására.

Jüe — a kínaiak így nevezték a Kínától délre fekvő nagy kiterjedésű országot — több kisebb államból állt: Jüe, Tunghaj (a mai Csökiang tartományban), Ming-jüe (Fukien területén) és Nan-jüe (a mai Jünnan, Kuangszi és Kuangtung tartományokat és Indokína egy részét foglalta magá-

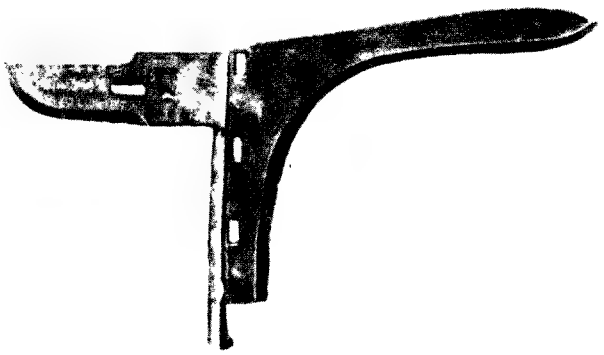

Bronzszekerce
Az ókori Lolang (a mai Phenjan) környéki ásatások anyagából.
I. e. 222 tájáról

ban). Ezek az államok ősidők óta kapcsolatban álltak Cs'u és Wu kínai királyságokkal. Az i. e. V. és IV. században Jüe birtokainak egy részét Wu állama hódította meg, ez viszont a Jüe területén fekvő többi államok támadásának esett áldozatul. Később a Cs'u-királyság támadt Jüe államaira, s területeik egy részét a Wu-királyságéval együtt, a magáéhoz csatolta. C'in Sï huangti uralkodása idején C'in seregei átkeltek a Jangcïkiangon, benyomultak Jüe területére, és királyát arra kényszerítették, hogy ismerje el C'in fennhatóságát ezen az óriási területen, amely egész a mai Vietnamig húzódott.

Ezután a hun betörések egyre növekvő veszélye — a nomád hun törzsek szállásterülete a birodalom északnyugati részén, egészen a Huangho nagy kanyarulatáig terjedt ki és magába foglalta a mai Ordosz területét is — arra késztette C'in Sï huangtit, hogy megkezdje a hunok visszaszorítását a birodalom északi határaitól. E célból újjászervezte hadseregét és jelentős létszámú lovas alakulattal egészítette ki. Nehéz küzdelmek árán a kínai seregek Meng T'ien hadvezér vezetésével súlyos vereséget mértek a hunokra, és kiszorították őket az Ordoszból, s a birodalom határát is a Huangho-folyóig terjesztették ki. Ez nagymértékben csökkentette a Kína északi és középső területeit fenyegető hun támadások veszélyét.

Bronz lándzsahegy
Az ókori Lolang (a mai Phenjan) környéki ásatások anyagából.
I. e. 222 tájáról

A KÍNAI NAGY FAL FELÉPÍTÉSE

Közvetlenül a hunok ellen folytatott háborúk befejezése után a nomád törzsek támadásainak elhárítása érdekében indult meg a híres Kínai Nagy Fal építése az egész északi határ mentén, a Liaotung-félszigettől Kanszuig. A Jen, Csao és C'in államok határain az északi nomádok támadásaival szemben már az i. e. IV. században építettek védfalakat, mivel azonban ez a védőrendszer nem volt összefüggő, nem nyújtott teljes biztonságot. Most elhatározták, hogy a védelemnek ezeket az egyes láncszemeit összefüggő egységes erődrendszerbe foglalják. A munka 10 éven át folyt, megszakítás nélkül, éjjel-nappal.

A fal építésére Meng T'ien seregének 300 ezer emberét rendelték ki, de ez a hatalmas tömeg sem volt elegendő, ezért a hadifoglyok és „bűnözők" közül is rengeteg embert ide irányítottak. A fal építésén összesen mintegy 2 millió ember dolgozott. Forrásainkból kitűnik, hogy sokan elpusztultak az elviselhetetlen munka terhe alatt, s a holttesteket a fal földtöltésébe temették.

Az építkezés befejezésével elkészült a Kínai Nagy Fal, ez a földből, nagyméretű téglákból és gránittömbökből álló gigantikus védőrendszer. Hosszúsága csaknem 4000 km. Egész hosszában 60—100 m-es szakaszonként egy-egy bástya épült. A fal magassága átlag 10 m és szélessége

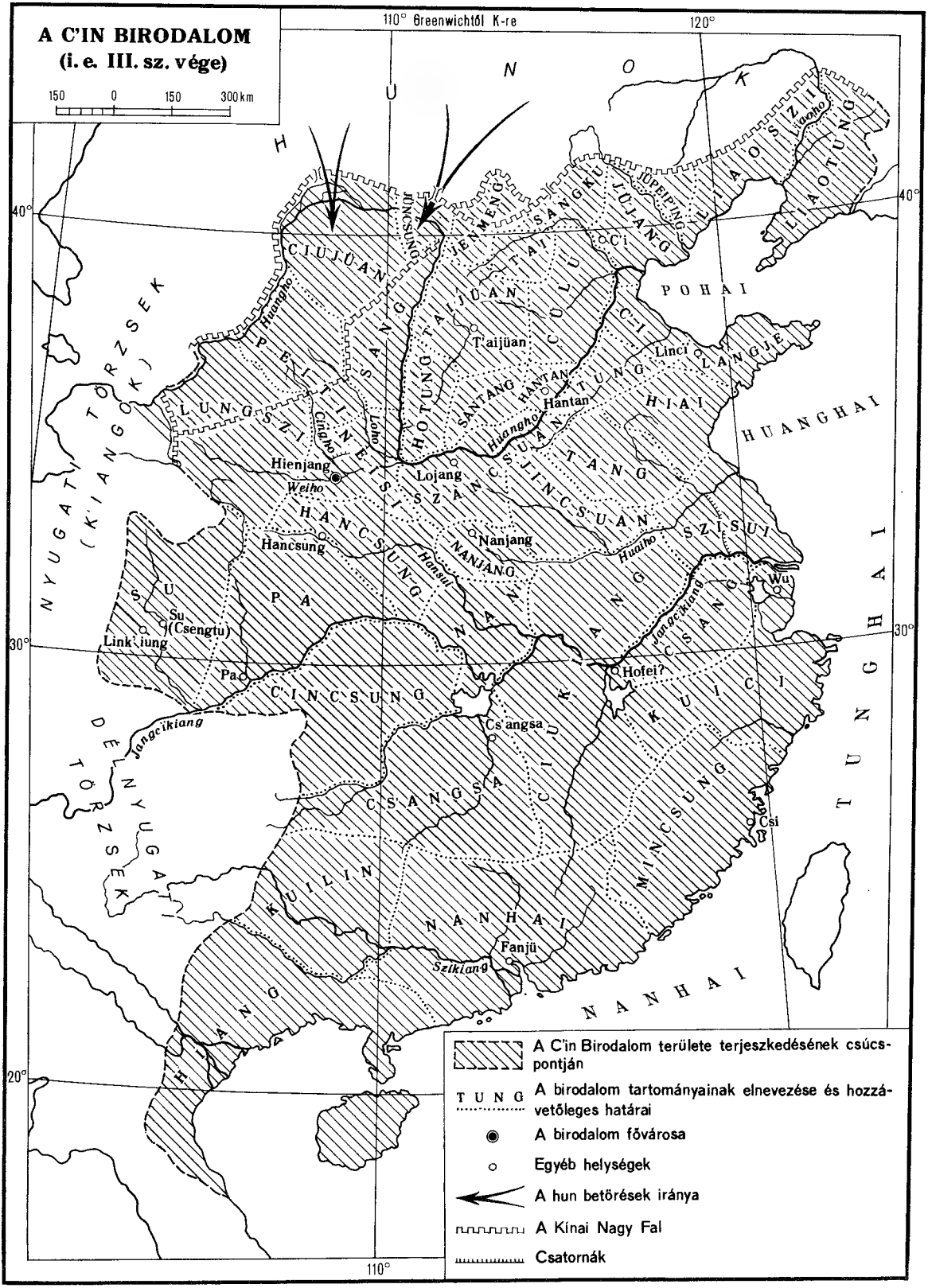
A C'IN BIRODALOM
(i. e. III. sz. vége)
150 0 150 300 km
110° Greenwichtől K-re
120°
40°
30°
20°
110°
H U N O K
NYUGATI TÖRZSEK (K'IANGOK)
DÉLNYUGATI TÖRZSEK
POHAI
HUANGHAI
TUNGHAI
NANHAI
JÜNCSUNG
JENMENG
SANGKU
JÜPEIP'ING
LIAOSZI
LIAOTUNG
Liaoho
C'i
CIUJÜAN
SANG
HOTUNG
T'AIJÜAN
T'aijüan
CÜLU
C'I
Linci
LANGJE
TUNG
HIAI
SANTANG
HANTAN
Hantan
Huangho
PEITINEISI
LUNGSZI
Cingho
Loho
Hienjang
Weiho
Lojang
SZANCSUAN
JINCSUAN
TANG
SZISUI
HANCSUNG
Hancsung
Nanjang
NANJANG
Hansui
Huaiho
Wu
SU
Su (Csengtu)
Link'iung
PA
Pa
C'INCSUNG
NAN
CSANG
Jangcikiang
Hofei?
KUICI
Cs'angsa
CIUKIANG
CSANGSA
MINCSUNG
Csi
KUILIN
NANHAI
Fanjü
Szikiang
HIANG
A C'in Birodalom területe terjeszkedésének csúcspontján
TUNG A birodalom tartományainak elnevezése és hozzávetőleges határai
A birodalom fővárosa
Egyéb helységek
A hun betörések iránya
A Kínai Nagy Fal
Csatornák

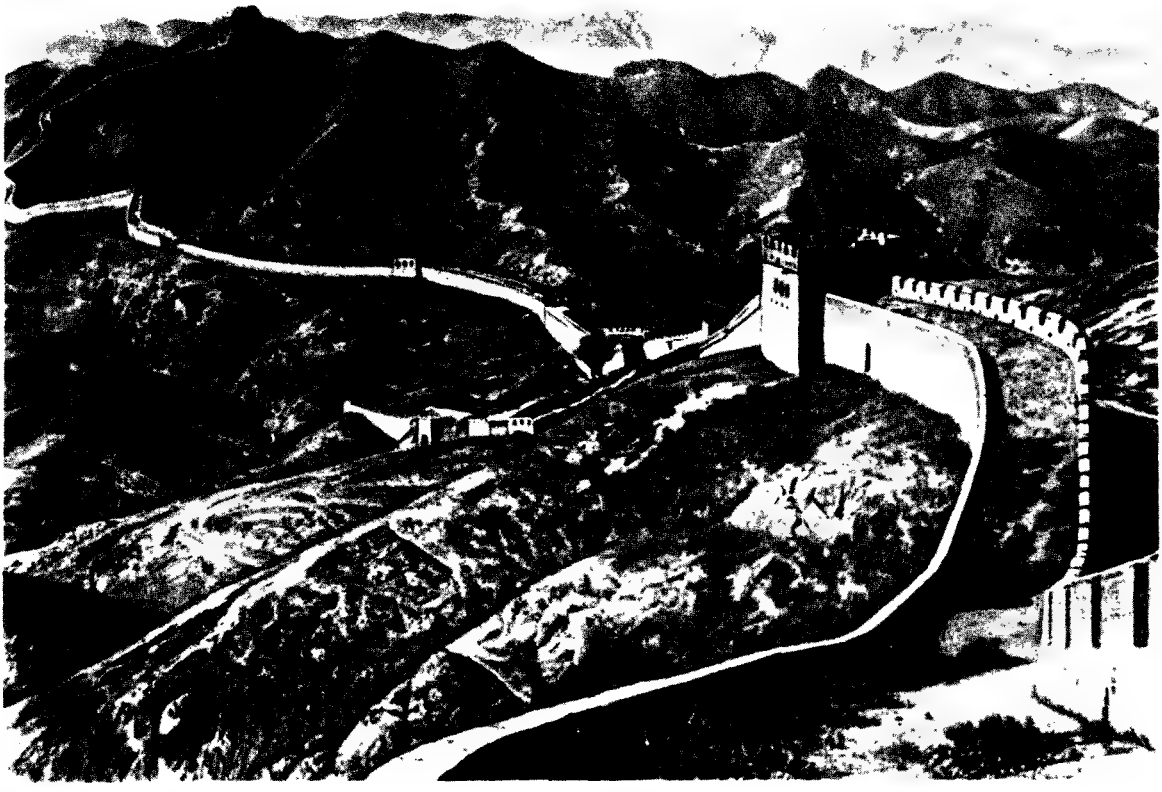

A Kínai Nagy Fal (Pekingtől északra)
Jelenlegi állapot

pedig elegendő volt ahhoz, hogy öt-hat lovas egyvonalban elférjen rajta. A falon keresztül több helyen kapuvá kiképezett átjárók vezettek, ahová katonai őrséget állítottak. A Kínai Nagy Fal nemcsak védelmi célokat, hanem egyben a Kína és az északi népek és törzsek közötti kereskedelmi kapcsolatok biztosítását is szolgálta.

A BIRODALOM MEGERŐSÍTÉSE ÉS KÖZPONTOSÍTÁSA

Nyomban a kínai területek meghódítása után C'in Sï huangti a birodalom belső megerősítésére és központosítására hozott intézkedéseket. Sang Jang egykori C'in-beli reformjainak mintájára most az egész birodalomra kiterjedően közigazgatási, mezőgazdasági, pénzügyi és katonai reformokat vezetett be.

A korábbi királyságok közötti határok megszűntek. Eddig minden egyes királyság lakói az illető királyságról nevezték magukat, pl. C'in-beliek, Csao-beliek stb. Ezek az elnevezések nyilván a törzsnevekből erednek. Most C'in Sï huangti parancsára a birodalom minden lakója a „fekete hajú" *(hosou)* elnevezést kapta. A C'in-birodalom hatalmas területét az uralkodó 36 tartományra *(cün)* osztotta, majd Dél-Kína meghódítása után az ország újabb 4 tartománnyal gyarapodott. A tartományok körzetekre *(hien)* oszlottak. Minden tartomány élén a polgári illetve a katonai feladatok elvégzésére az uralkodó által kinevezett két helytartó állt. Az államapparátus létrehozásánál a fakia jogi iskola elvei szolgáltak kiindulópontul. A tisztviselők tevékenységét szigorú, egy-

séges rendelkezések szabták meg, s külön központi tisztviselők, felügyelők *(cienjüsi)* ellenőrizték, akik kizárólag C'in Sï huangtinek tartoztak felelősséggel.

C'in Sï huangti rendkívül kegyetlen törvényei a legkisebb bűnt is kíméletlenül megtorolták. Sok esetben brutális testi csonkítás: az orr levágása, a térd szétzúzása, a bordák kivágása volt a büntetés. A legenyhébb halálbüntetésnek a lefejezés számított, de emellett a kivégzésnek olyan nemeit is bevezették, mint a kettéfűrészelés, szekerekkel való szétszakítás, élve eltemetés, felnégyelés stb. Kivételesen súlyos bűnökért nemcsak a vétkesek, hanem három nemzedékre kiterjedően családtagjaik is halállal bűnhődtek.

A legyőzött királyságok régi arisztokráciája a császári hivatalnokok szigorú ellenőrzése alá került. Forrásaink szerint i. e. 220-ban a leggazdagabb és legelőkelőbb 120 000 arisztokrata családot erőszakkal Hienjangba, a birodalom fővárosába telepítették, ahol a császári udvar besúgóinak állandó felügyelete alatt voltak. Aki az uralkodó parancsának ellenszegült, halállal lakolt, családtagjait pedig állami rabszolgaságra ítélték.

A korábbi arisztokrata címeket megszüntették, a társadalmi rang a vagyontól és az államnak tett szolgálatoktól függött.

Belső ellenségeinek meggyengítése céljából C'in Sï huangti a magánszemélyektől elkobozta a fegyvereket, amelyekből bronzharangokat öntöttek. Ez a rendelkezés a régebbi királyi és arisztokrata nemzetségek lefegyverzését és felkeléseiknek megakadályozását célozta. Ugyanez a meggondolás vezette az uralkodót, amikor leromboltatta Kína területén a régi erődítményeket, amelyek felkelés esetén a C'in-birodalomra nézve súlyos veszélyt jelenthettek volna.

A birodalom egész területén utakat és szállítócsatornákat építettek, amelyek a fővárost a hatalmas állam valamennyi tartományával összekötötték. Az utak megóvása céljából a szekerek tengelyszélességét egységesítették, mivel a túlságosan nagy tengelyszélességű szekerek kiugrottak a keréknyomból és tönkretették a lágy löszös talajba vájt utakat. A birodalom egész területén egységes súly-, hossz- és űrmértékeket állapítottak meg, a pénzverés egységesítésére pedig pénzreformot vezettek be. Az intézkedések nyomán fellendült a kereskedelem. Pan Ku történetíró szerint ettől kezdve nem használtak csereeszközként gyöngyöt, jáspist, teknősbékahéjat, kauri-kagylót, ezüstöt és ónt, hanem csak aranyrudak és egységesített rézérmék töltötték be a pénz szerepét.

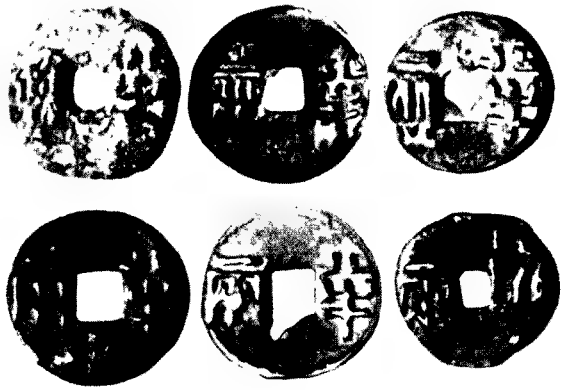

C'in-kori pénzek

C'in Sï huangti parancsára írásreformot hajtottak végre. A C'in-birodalom megalakulása előtt az írásjeleknek nem volt egységes formája; az ókori Kína különböző részeiben eltérően írták a hieroglifikus jegyeket. C'in Sï huangti vezette be a *hiao-csuan*-nak (egyszerűsített írás) nevezett írást. Ez a c'in írás lett az alapja a mai kínai írásbeliségnek.

C'IN SI HUANGTI ÉPÍTŐ TEVÉKENYSÉGE

Az uralkodó grandiózus építkezésekkel is halhatatlanná akarta tenni nevét. Újjáépítette a fővárost, Hienjangot (a mai Senszi tartomány területén). A város szépítésére nem kímélte az anyagi eszközöket. A birodalom hatalmas területéről mindenhonnan, a legtávolabbi vidékekről is külön-

féle értékeket és ritkaságokat, drágaköveket, nemesfémeket, illatos kérgű vagy különleges ritka, rózsaszínű és sárga héjú fákat hozatott a fővárosba a császári paloták díszítésére. A város a Weiho-folyó két partján feküdt; két részét fedett híd — az akkori idők technikai csodája — kötötte össze. A folyó északi partján feküdt a polgári település számtalan utcával, sétánnyal, parkkal, a császár és a főnemesség palotáival. A Weiho-folyótól délre terült el a híres császári park, egy hatalmas vadaskert, ahol a császár és környezete pihenni és vadászni szokott. A park közepén emelkedett a fényűző palota. Méreteire, amely minden addigit felülmúlt, jellemző, hogy központi termében 10 000 ember fért el, és építésén 700 000 rabszolga dolgozott. A birodalom különböző részein építettek császári palotákat. Egyedül C'in Sï huangti idején több mint 700 császári palota épült.

AZ URALKODÓ OSZTÁLYON BELÜLI CSOPORTOK HARCA

A császári udvarban legnagyobb befolyással az új arisztokrácia képviselői, a gazdag uzsorások rendelkeztek, akik kereskedők és egyben földbirtokosok, kézműves műhelyek és bányák tulajdonosai voltak. Mivel a tisztségek eladását hivatalosan megengedték, a vagyoni arisztokrácia előtt megnyílt az út az államapparátusba. Ez a vagyoni arisztokrácia kulcspozíciót foglalt el a C'in-birodalomban. Messzemenően érdekelve volt a C'in Sï huangti rendelkezéseinek végrehajtásában és minden erejével támogatta őt, mivel olyan erős állam létrehozása, amely egyesíti a politikai és gazdasági tekintetben széttagolt országot, teljes mértékben megfelelt érdekeinek.

Ezzel szemben a régi arisztokrata nemzetségek s az egykori uralkodói családok leszármazottai nagy elégedetlenséggel fogadták C'in Sï huangti intézkedéseit. Álláspontjukat a konfuciánusok juttatták kifejezésre. Nyíltan bírálták a kormányzat politikáját, s a birodalom bukását jósoló vészterhes előjelekről terjesztettek rémhíreket. A konfuciánusok rendkívül éles és egyre gyakoribbá váló támadásaival szemben lépett fel i. e. 213-ban Li-Szï, az uralkodó leghívebb segítőtársainak egyike, neves államférfi, a fakia irányzat meggyőződéses híve. A konfuciánusokat azzal vádolta, hogy miközben „a múltról beszélnek, a jelent ócsárolják". Fellépésével kezdetét veszi a konfuciánusok elleni kegyetlen megtorló intézkedések sorozata. Császári parancsra minden konfuciánus könyvet haladéktalanul elégettek, a konfuciánusok 460 kiemelkedő vezetőjét kivégezték, többeket rabszolgaságra és a Kínai Nagy Fal építkezésén végzendő kényszermunkára ítéltek. E véres leszámolás után C'in Sï huangti uralkodásának további időszakában — az egyre fokozódó elégedetlenség dacára — senki sem merte nyíltan bírálni az uralkodó tetteit.

A SZABAD TERMELŐK TÖNKREMENÉSE, A RABSZOLGASÁG FEJLŐDÉSE

A föld szabad adásvételének törvényesítése a birodalom egész területén egyfelől megvetette alapját a vagyoni arisztokrácia hallatlan mértékű meggazdagodásának: kezében óriási méretű földbirtokok koncentrálódtak; másfelől a szabad földközösségi tagok tömeges tönkremenését idézte elő. C'in Sï huangti földreformját a későbbi kínai államférfiak káros, gonosz intézkedésnek tekintették. Tung Csung-su, az i. e. II—I. század fordulóján élt államférfi így írt: „A C'in (dinasztia) idején Sang Jang törvényeit alkalmazták és megszüntették a *cing t'ien* (rendszerét)."[1] „Az emberek adhatták és vehették (a földet). (Akkor) a gazdagok földjei szélesen terpeszkedtek, a szegényeknek pedig annyi helyük sem maradt, ahol egy árat le lehet szúrni." Ugyanígy értékelte C'in Sï huangti földreformját az i. sz. I. század elejének egyik politikusa, Wang Mang is.

A szabad termelők helyzetének szembetűnő rosszabbodását idézte elő a C'in-birodalomban

[1] Cing t'ien: az úgynevezett „kútföldek" rendszere, amelyen a kutatók többségének véleménye szerint a földművelő közösségeket kell érteni.

az adóterhek és kötelezettségek óriási növekedése. Az öntöző- és szállítócsatornák létesítése és fenntartása, s a császár és hivatalnokai parancsára végzett grandiózus építőtevékenység rengeteg munkáskezet igényelt. A munkákban a rabszolgákon kívül az állami robotra kötelezett közösségi tagok is részt vettek. Forrásaink szerint a C'in-dinasztia idején az adók az addiginak hússzorosára, a munka- és katonai kötelezettségek harmincszor akkorára növekedtek.

A súlyos adóterhek következtében fokozódott a földműveseknek az uzsorásoktól való függése. A hitelezők karmai közé került parasztok földjüket elzálogosították, s gyakran arra kényszerültek, hogy családtagjaikat is eladják rabszolgának, de ez sem sokat segített rajtuk. Miután végleg tönkrementek s földjüket is eladták, semmiféle létfenntartási eszköz nem maradt birtokukban, úgyhogy kénytelenek voltak saját magukat is eladni rabszolgának. Az új, hallatlanul szigorú törvények elősegítették az elszegényedett parasztok rabszolgasorba süllyedését. A családtagok kölcsönös felelősségének rendszerét — amelyet annak idején Sang Jang vezetett be a C'in-államban — most kiterjesztették az egész birodalom területére.

Az elítélt személyekből lett állami rabszolgáknak a száma annyira megnövekedett, hogy a történész Pan Ku az alábbiakat írta: „Elítéltek („vörös ruhások") lepik el az utakat, s a börtönökből piacok lettek." A rabszolgakereskedelem ebben az időben rendkívüli méreteket öltött. Nemcsak egyes személyek, az állam is foglalkozott ezzel. Forrásaink szerint (a C'in-dinasztia) a rabszolgák és rabszolganők (nu-pei) piacát a marhákkal és lovakkal együtt egy karámban helyezte el... A helyzet odáig fajult, hogy férfiakat, nőket és gyermekeket elraboltak és eladták őket.

A C'IN-BIRODALOM TÖRTÉNELMI JELENTŐSÉGE

Az egységes központosított C'in-birodalom megteremtése nagy jelentőségű volt Kína további fejlődése szempontjából. Az ország politikai egyesítése, a föld-magántulajdon törvénybe iktatása az egész birodalomra kiterjedően a következetes területi, közigazgatási beosztás, a lakosságnak a vagyoni elv szerinti felosztása, a kereskedelem és a pénzforgalom fejlődését előmozdító intézkedések határozott végrehajtása — mindez megnyitotta az utat a termelőerők és a társadalmi viszonyok további fejlődése számára.

Nem véletlen, hogy a többi kínai állam vagyoni arisztokráciája a C'in-királyságnak már a hegemóniáért folytatott hódító háborúit is helyeselte és nem egy esetben támogatta.

A C'in-birodalomban végrehajtott intézkedéseket az ókori Kína addigi fejlődése és különösen az i. e. V—III. századi társadalmi és gazdasági előrehaladás készítette elő. Jó részüket Sang Jang annak idején a többi államnál gazdasági és társadalmi téren fejlettebb C'in-királyságban már végrehajtotta. Bizonyos intézkedéseket, bár sokkal kevésbé következetesen és határozottan, egy sor más ókori kínai királyságban is megvalósítottak.

A közösségi viszonyok felbomlásának, a magántulajdon és a rabszolgatartó viszonyok kialakulásának a folyamata az ókori Kína különböző területein azonban nem egyforma ütemben ment végbe. A C'in-királyságban ez a folyamat gyorsabban zajlott le; itt már az i. e. IV. század közepétől az új, vagyoni arisztokrácia vette kezébe a tényleges politikai hatalmat, míg a többi államban, ahol az ősközösségi viszonyok maradványai még jelentős szerepet játszottak, a fejlődés jóval lassúbb volt. Ezekben a királyságokban a régi arisztokrácia még szilárdan tartotta pozícióit. C'in Sï huangti intézkedései ezeken a területeken csak nagy nehézségek árán valósultak meg és végrehajtásuk mindannyiszor a régi arisztokrata nemzetségek és családok heves ellenállásába ütközött.

Emellett a C'in-birodalomban az adók és egyéb szolgáltatások terhének óriási megnövekedése a kis- és középbirtokosok tömeges tönkremenését idézte elő, úgyhogy a birodalom lakosságának ezek a legnépesebb rétegei egyre növekvő elégedetlenséggel fogadták C'in Sï huangti politikáját.

C'in Sï huangti tehát nem alaptalanul tartott a nép elégedetlenségének kirobbanásától, s a régi arisztokrácia nyílt felkeléseitől. Az országban ezért kíméletlen terrort vezetett be. Az uralkodó politikájával való legcsekélyebb elégedetlenség hírére az egész környékbeli lakosságot kiirtották. A korabeli viszonyokhoz képest haladó jellegű intézkedések végrehajtása során C'in Sï huangti szörnyű kegyetlenséggel járt el, kíméletlenül letört minden ellenállást. Forrásaink megjegyzik, hogy „uralkodása folyamán a (C'in-dinasztia) az alattvalók élete és halála felett szabadon rendelkezett".

Mindennek következtében a belső ellentmondások rendkívüli kiéleződése hatalmas felkelésekhez vezetett, amelyek azután véget vetettek a C'in-dinasztia uralmának.

2. A C'IN-DINASZTIA BUKÁSA. AZ URALKODÓ OSZTÁLY HARCA A BIRODALOM HELYREÁLLÍTÁSÁÉRT

CS'EN SENG ÉS WU KUANG FELKELÉSE. A C'IN-DINASZTIA MEGDÖNTÉSE

Közvetlenül C'in Sï huangti halála után a lakosság széles rétegeinek visszafojtott elégedetlensége és néma tiltakozása nyílt felkelésekben robbant ki. A tönkrement és nyomorba jutott földművelők alkották fő mozgató erejét a felkeléseknek, amelyekhez rabszolgák is csatlakoztak. Több forrásunk megemlíti, hogy a felkelésekben t'uk is részt vettek, akik között sok volt az állami kényszermunkára ítélt rabszolga.

Az első és legnagyobb felkelést, amely i. e. 209 őszén Észak-Anhojban lángolt fel, Cs'en Seng és Wu Kuang tönkrement földművelők vezették. Forrásaink szerint Cs'en Senget és Wu Kuangot egy nagyobb csoporttal együtt — amelynek tagjai a lakosság szegényebb rétegeiből származtak — katonai szolgálatra az északi határokra irányították. Az út azonban roppant fáradságos volt, s a csoport nem tudott a kitűzött időben rendeltetési helyére érni. Ezért a C'in-törvények értelmében halálbüntetés járt. Cs'en Seng kezdeményezésére a csoport tagjai elhatározták, hogy megszöknek. Megölték parancsnokukat és fellázadtak. A felkelés futótűzként terjedt tovább. A felkelők több várost és tartományt elfoglaltak, az állami tisztviselőket megölték. I. e. 208 telén Cs'en Seng seregének legerősebb osztaga Hienjang ellen vonult. A fővárosban pánik tört ki. A császári seregek megvédték ugyan a várost, a helyzet azonban továbbra is fenyegető volt. Bár Cs'en Senget rövidesen megölték, s a felkelők egy rágalom alapján még az ő halála előtt kivégezték Wu Kuangot, a mozgalom lángjai egyre magasabbra csaptak. Cs'en Seng és Wu Kuang felkelésével csaknem egy időben az országban több helyütt felkelések robbantak ki. A felkelők fő követelése a C'in-dinasztia megdöntése volt. A felkelők több osztagának élén a C'in-birodalom ellenségei, az uralkodó osztály tagjai álltak. Ezek a vezetők egyfelől a C'in-birodalom ellen harcoltak, de ugyanakkor az egyre nagyobb méreteket öltő népi mozgalom elfojtására törekedtek.

A császári seregek egyik vereséget a másik után szenvedték. I. e. 207 végén a C'in-főváros megadta magát az ellene vonuló felkelő csapatoknak; a C'in-dinasztia megsemmisült. A régi arisztokrácia vezetése alatt álló seregeknek ekkorra már sikerült a maguk oldalára állítani a felkelők egy részét, s ezzel megosztani és végső soron elnyomni a népi mozgalmat. Véres harc indult meg a hatalomért az uralkodó osztályt képviselő vezérek seregei között.

HARC A CSÁSZÁRI TRÓNÉRT

I. e. 206-ban a sok egymással harcban álló sereg közül már kiemelkedett a két legerősebb. Az egyiknek az arisztokrácia képviselője, Hiang Jü volt a vezére, a másikat Liu Pang, egy kis falu egykori elöljárója vezette, aki két hónappal Cs'en Seng és Wu Kuang felkelésének kezdete után, Kiangszuban állt a felkelők élére. Forrásaink szerint Liu Pang 208-ban egy t'u csoportot kísért a császári sír építésére. Mivel útközben sokan megszöktek, Liu Pang a büntetéstől félve a többiekkel együtt a környező hegyek közé menekült s ott kitűzte a felkelés zászlaját. Hamarosan csatlakozott hozzá a környékbeli lakosság, és mozgalma hatalmasan megnövekedett. Kezdetben a mozgalomnak szemmel láthatólag népi felkelés jellege volt, de Liu Pang, nem bízván eléggé saját erejében, az arisztokrata vezetés alatt álló legerősebb seregekhez csatlakozott. A rendkívül óvatos és rugalmas Liu Pang a népi tömegek támogatását is meg tudta nyerni. Ugyanakkor az arisztokrata vezetőkben is bizalmat keltett. Ahol seregével megjelent, megszüntette az adókat és szolgáltatásokat, érvénytelenítette a C'in-törvényeket, és felszabadította a „bűnözés" miatt elítélt rabszolgákat. Ezzel hatalmas tömegeket állított maga mellé. Ugyanakkor lépten-nyomon hangoztatta az arisztokrácia képviselői iránti nagyrabecsülését. Ez a kétkulacsos politikája biztosította számára a sikert. I. e. 206-ban Liu Pang a mai Senszi és Szïcs'uan tartományok területén táborozott, és Hiang Jüvel egyidejűleg igényt emelt a császári trónra. Négy éven át kíméletlen harc folyt köztük. Liu Pang ügyesen kihasználva az ellenfél táborában fellépő ellentéteket, a maga oldalára állította Hiang Jü legjobb hadvezéreit. 202-ben döntő győzelmet aratott Hiang Jü felett és császárrá kiáltatta ki magát, s Cs'angan városát nyilvánította a birodalom székhelyének.

A Liu Pang által alapított dinasztiát Han-dinasztiának nevezték el arról a folyóról, amelynek környékén Liu Pang a Hiang Jü felett aratott győzelme előtt táborozott. A történetírás az általa alapított uralkodó-családot a Korai vagy Nyugati Han-dinasztiának nevezi (i. e. 206-tól i. sz. 25-ig). Bár Liu Pang hivatalosan csak 202-ben foglalta el a császári trónt, a hagyományos kínai történetírás a Korai Han-dinasztia kezdetét i. e. 206-tól számítja, annak alapján, hogy az utolsó C'in-császár i. e. 207 végén adta meg magát Liu Pangnak.

LIU PANG BELPOLITIKÁJA

A trónigénylők közötti hosszú belső háborúk kimerítették az országot. A gazdasági élet hanyatlásnak indult, az öntözőrendszer tönkrement. A lakosság nagy része elszakadt a munkájától. A helyzetet több egymást követő rossz termésű év is súlyosbította. A gabonaárak magasba szöktek, éhínség kezdődött. Mint „A Korai Han-dinasztia története" elbeszéli: „. . .az emberek emberhúst ettek, a lakosságnak több mint a fele elpusztult". A régi államszervezetet megsemmisítették, az új szervezet még nem alakult ki. Szïma C'ien, Han-kori történetíró így írja le az ország helyzetét a dinasztia kormányzásának kezdetén: „Han uralmának elején a C'in-dinasztiától teljes romlást kapott örökbe... A felnőtt férfiak a hadseregben voltak, az öregek és a gyerekek szállították az élelmet a seregnek. Nehéz volt bármilyen foglalkozást találni. A vagyonok kimerültek. Még az Ég Fiának (a császárnak) díszkocsijához szükséges, egy vérből való négy lovat is nehéz volt keríteni. A hadvezérek s a magas tisztviselők (akár az egyszerű emberek) ökrös szekéren utaztak. Az egyszerű népnek semmije sem volt..." A császári hatalom előtt tehát a birodalom helyreállításának és a kormányzás újraszervezésének nehéz feladata állt.

Liu Pang mindjárt trónraléptekor feloszlatta a magánhadseregeket. A lakosságot felszólította, hogy térjen vissza korábbi foglalkozásához, a tisztviselőket is feladataik teljesítésére utasította. Minden földtulajdonosnak vissza kellett térnie saját földjére. Megkezdték a tönkrement öntözőberendezések helyreállítását is.

A nehéz és feszült helyzetben Liu Pangnak nagy óvatosságra volt szüksége. Nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy népi felkelés juttatta hatalomra; számolnia kellett a néptömegek követeléseivel. A nép előtt gyűlöletes C'in-törvényeket, amelyeknek értelmében az embereket családjukkal együtt kellett állami rabszolgaságra ítélni, eltörölte. Sok rabszolga már a felkelés idején szabaddá vált, és maga Liu Pang a hatalomért folytatott harc alatt is több rendeletet adott ki az elítéltekből lett állami rabszolgák felszabadítására. Ugyanilyen rendelkezést bocsátott ki trónralépése alkalmával is. Uralomra jutása előtt ideiglenes törvénykönyvet adott ki, amelynek értelmében csupán háromfajta bűnt lehetett megtorolni: gyilkosságot, testi sértést és rablást. Miután azonban hatalma megszilárdult, politikája is észrevehetően megváltozott. Az ideiglenes törvénykönyvet új, szigorúbb törvénykönyvvel váltotta fel, amelybe belefoglalta a C'in-törvényhozás egyes cikkelyeit is. Azonban a büntetésnek a vétkes rokonaira való kiterjesztésére vonatkozó C'in-törvényt nem újította fel. Amíg a hatalomért folytatott harc idején Liu Pang mindenütt, ahová seregével eljutott, mentesítette a lakosságot az adók és egyéb szolgáltatások alól, most bevezette a termés $^1/_{15}$ részét kitevő földadót. Érintetlenül hagyta az adóbehajtás C'in-kori rendszerét is, sőt egy újfajta adót is elrendelt, az ún. fejadót, amelyet a 15 és 56 év közötti lakosság tartozott fizetni.

Érvényben maradt a föld szabad adásvételéről szóló C'in-törvény. Ennek következtében már Liu Pang uralkodása alatt is ismét nagy földbirtokok halmozódtak fel egyesek kezében. A források beszámolnak arról, hogy Hiao Ho, egy tekintélyes politikus — Liu Pang tanácsadója — „a néptől több tucat millió értékű földet és házat harácsolt össze".

A C'in-birodalomhoz hasonlóan, a Han-birodalom is tartományokra (cün) és körzetekre (hien), ezek pedig még kisebb közigazgatási egységekre, kerületekre *(hiang)* oszlottak. Egy hianghoz néha 100 település *(li)* is tartozott. De ez a közigazgatási felosztás nem volt érvényben a birodalom egész területén.

Fokozatosan visszaállították az államigazgatás C'in-kori rendjét is, de bizonyos változtatásokkal és kiegészítésekkel. A régi faluközösségi önkormányzati formát felhasználva Liu Pang olyan rendszert vezetett be, amely külsőleg a *szan lao* (három nemzetségfő régi intézménye) helyreállításának látszott. Minden faluban egy 50 évnél idősebb megbízható embert kellett választani. Őt nevezték szan laónak. A szan laók közül minden kerületben (hiang) kiválasztottak egyet, akit a nép képviselőjének tekintettek. Ezek közül is minden körzetben (hien) megválasztottak egyet; ez az állami tisztviselőknek a tartományi közigazgatásban segédkezett. A szan laók rendőri és pénzügyi feladatokat is elláttak. Bár látszatra ez az intézmény a nép részvételét biztosította a kormányzásban, valóságos rendeltetése az volt, hogy létrehozza az államhatalom megbízható helyi szerveit, amelyek útján a kormányzat érvényesítheti politikáját a közösségi tagokkal szemben.

Liu Pang rendeleteiben gyakorta hangsúlyozta C'in Sï huangti despotikus uralmával való szembenállását. Nem egyedül uralkodó despotának, hanem környezete tanácsát követő uralkodónak szerette magát feltüntetni.

Liu Pang és követői főként a földbirtokos arisztokráciára támaszkodtak. A kereskedőket és uzsorásokat, akik a C'in-dinasztia idején kiváltságos helyzetet élveztek a társadalomban, igyekeztek visszaszorítani. Például megtiltották nekik, hogy brokátba vagy selyembe öltözzenek, fegyvert viseljenek, hintón és lóháton utazzanak. Sem ők, sem utódaik, nem viselhettek állami tisztségeket. A kereskedőkre felemelt adókat róttak ki. A régi nemzetségi arisztokrácia sok tagja még a C'in-dinasztia elleni harcok idején csatlakozott Liu Panghoz. Ennek az arisztokráciának az érdekében Liu Pang helyreállította a két legmagasabb régi arisztokrata *wang* és *hou* rangot, amelyeket C'in Sï huangti eltörölt. E rangokat Liu Pang fegyvertársai és a császári család rokonai kapták meg, akik az új dinasztia alapítójának falujából és járásából származtak. A wang és a hou rangok viselőinek a császár örökletes birtokokat is adományozott.

Az új császári arisztokrácia helyzete azonban merőben más volt, mint a C'in-birodalom előtti

nemzetségi arisztokráciáé. A magas állami méltóságok viselői s a katonai érdemeikért kitüntetettek e címek birtokában a nekik adományozott földek adójövedelméből éltek. E földek azonban a tartományok és körzetek részei maradtak és a császári tisztviselők igazgatása alatt álltak. A császári család tagjai ezzel szemben olyan birtokokkal rendelkeztek, amelyek nem tartoztak a birodalom egyes tartományaihoz. Birtokaikon maguk nevezték ki a tisztviselőket, sőt saját udvart is tartottak. De még a császári család tagjai sem voltak korlátlan urak birtokaikon, mert a császári udvar őket is állandóan ellenőrizte. Az udvar áttelepíthette őket egyik birtokról a másikra, sőt akár el is vehette tőlük a nekik adományozott földeket. Liu Pang azzal, hogy e rangokat viselő nemességnek földbirtokokat adományozott, súlyosan veszélyeztette a birodalom egységét. E tekintetben a legnagyobb problémát a wangok okozták, akik sok esetben nagy kiterjedésű földbirtokokkal rendelkeztek és nemegyszer megpróbáltak felkelést kirobbantani a császár ellen. Mivel Liu Pang nem bízott meg a rangviselő arisztokráciában és veszélyesnek tartotta megerősödését, fokozatosan felszámolta egykori fegyvertársai közül azokat, akik nem tartoztak a császári családhoz. Ezzel a lépésével sikerült hatalmát megszilárdítania.

A WANGOK FELKELÉSÉNEK LEVERÉSE ÉS A BIRODALOM EGYSÉGÉNEK MEGTEREMTÉSE

Mindennek ellenére a wangok egy része már Liu Pang közvetlen utódai alatt is nagy önállóságra tett szert. Megerősödésük és elszakadási törekvéseik most rendkívül nagy veszélyt jelentettek, hisz a birodalom északi határán megkezdődtek a hunok újabb állandó támadásai. I. e. 177-ben a hunok átkeltek a Huangho-folyón, benyomultak az Ordoszba és elfoglalták. Ettől kezdve állandóvá váltak a hunok rablóhadjáratai a Han-birodalom belső területei ellen. A külső veszély különösen sürgette a birodalom egységének megteremtését. A központi hatalom különböző módszerekkel igyekezett csökkenteni a wangok befolyását és erejét s egyben birtokaik területét. A földtörvények megszegésének címén sok wangtól egészen vagy részben elkobozták birtokukat, s e földeket az egyes közigazgatási körzetek alá tartozó kerületekhez csatolták. Az elhunyt wangok birtokait, amennyiben nem voltak közvetlen leszármazottaik, kisebb részekre darabolták fel. A központi hatalom gyakran a wangok udvaraiba a főbb tisztségek betöltésére császári tisztviselőket nevezett ki. A wangok meggyengítésére irányuló politikát különös határozottsággal folytatta Liu C'i (Cingti)[1] császár (i. e. 156—141) legközvetlenebb tanácsosa, Cs'ao C'o.

Cs'ao C'o a harcot a leghatalmasabb wang, Liu Pang unokaöccse, Liu P'i ellen kezdte meg, akinek birtokai a mai Kiangszu és Csökiang tartományok helyén terültek el. Liu Pang annak idején (i. e. 205-ben) érvénytelenítette a C'in pénzeket és megengedte a szabad pénzöntést. Liu P'i, akinek birtokain gazdag rézérclelőhelyek voltak, oly nagy mennyiségben kezdett pénzt önteni, hogy Szïma C'ien tanúsága szerint érméi „az egész világon elterjedtek", ő maga pedig „gazdagságban az Ég Fiával vetekedett". Meggazdagodásának másik forrása a tengerből való sópárlás volt. Liu P'i annyira önállósította magát, hogy a minden wang számára kötelező évenkénti látogatást a császárnál, valamint az alattvalói nyilatkozatot és ajándékok vitelét is mellőzte. Cs'ao C'o ezért Liu P'it a császár iránti hűség megszegése címén bíróság elé állította és követelte, hogy fosszák meg birtokainak nagy részétől. Hasonló vád alapján ítéltek el több más hatalmas wangot is. Ezekkel a törekvésekkel szemben a nagybirtokos rangviselő arisztokrácia képviselői, Liu P'ivel az élükön i. e. 154-ben felkelést robbantottak ki a császár ellen. A felkelés a „hét wang lázadása" néven szerepel a történetírásban.

[1] Itt és a továbbiakban zárójelben közöljük a császárok posthumus nevét; a történetírók általában ezen a néven emlegetik őket.

A lázadó wangok tikos szövetséget kötöttek a hunokkal, s felszólították őket, hogy a felkelés kirobbanásának időpontjában nyomuljanak be a birodalom területére. A lázadók Cs'ao C'o kivégzését követelték. A császár abban a reményben, hogy — ha drága áron is — helyreállítja az ország békéjét, leghívebb tanácsadóját kiszolgáltatta ellenfeleinek. Ez a lépése azonban távolról sem békítette meg a lázadókat: ellenkezőleg, most még határozottabban léptek fel. Liu P'i igényt emelt a trónra. A lázadást csak több hónapi harc árán sikerült elfojtani. A wangok egy részét kivégezték, egy része maga vetett véget életének; családtagjaikat és rokonaikat rabszolgaságra ítélték.

A „hét wang lázadásának" leverése után a kormányzat továbbra is folytatta a wangok meggyengítésének és földbirtokaik elkobzásának politikáját. Régebben egy wang halála után birtokát és címét a legidősebb fiú egyedül örökölte. Most a császári kormányzat a wangoknak adományozott földeket több esetben az összes közvetlen utód között osztotta fel. A wangokat megfosztották közigazgatási hatalmuktól: gyakorlatilag a kormányzat által kinevezett tisztviselők irányították az ő gazdaságaikat is. De hatalmuk csak Liu Cs'ö (Wu-ti, i. e. 140—87) idején szűnt meg véglegesen.

3. A HAN-BIRODALOM TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VISZONYAI AZ I. E. II. ÉS I. SZÁZADBAN

Az ókori kínai birodalom helyreállítása és megerősödése a Korai Han-dinasztia idején megteremtette a földművelés, kézművesség és kereskedelem gyors fejlődésének feltételeit.

A kortársak az első Han-császárok uralkodásának éveit a birodalom virágkorának tekintették. Szïma C'ien így ír: „A Han (dinasztia) uralomrajutásától kezdve több mint 70 éven át az országnak nem volt gondja, aszály és árvíz nem okozott nyomort. Mindenkinek volt elegendő (élelme) családja eltartására. A fővárosban csak úgy, mint a távoli határmenti városokban a hombárok zsúfolásig tömve voltak gabonával, a kincstár pedig tele volt." Bár ez a kép, amely az általános jólét látszatát kelti, feltétlenül szépített, hiszen a szerzőnek az volt a célja, hogy ezt az állapotot szembeállítsa a későbbi időszak általa helytelenített eseményeivel, bizonyos fokig mégis tükrözi az i. e. II. században és az I. század első felében bekövetkezett gazdasági fellendülést. Ez elsősorban a földművelés fejlődésében mutatkozott meg.

Szántás
Dombormüves kő
Senszi tartomány
Han-kori temetkezéseiből.
I. sz. 100 tájáról

A földművelés területén a fejlődést mindenekelőtt az öntözőhálózat jelentős kibővítése tette lehetővé. Kína egész ókori történetében ebben az időszakban volt a legnagyobb méretű a földek öntözése.

Egy akkori népdal szemléletesen mutatja, milyen nagy jelentősége volt a földműves gazdaságában az öntözésnek:

„. . . Ásóm szolgál felhőként,
Csatornát ások eső helyett,
A Cing-folyó vízéből egy vödör
Iszapot is bőven nyújt,
Ezzel öntözök és trágyázok,
Bizony, magasra nő kalászom. . ."

Különösen nagyarányú öntözőmunkálatokat végeztek az i. e. II. század végén és az I. század elején a főváros környékén (a mai Senszi tartomány helyén), amely akkor gazdaságilag a Han-birodalom egyik legfejlettebb területe, a birodalom éléskamrája volt. Itt, a Weiho-folyótól északra építették a régebbi „Cseng Kuo" nevű főcsatorna felhasználásával a Wupei nevű bonyolult öntözési rendszert. Itt alkalmazták először a föld alatti, alagútszerű csatornákat a talajvíz összegyűjtésére, amelyet kutakkal hoztak a föld felszínére. Nagy csatornákat ástak a mai Szuijüan, Ningszia, Kanszu, Sanszi, Honan és Santung tartományok területén. Ezek a csatornák, amelyeknek hossza olykor a 100 km-t is meghaladta, több 10 000 hektár földet öntöztek. Ezenkívül sok helyen emeltek védőgátakat, töltéseket és víztároló medencéket. Ezek a létesítmények lehetővé tették a termőterület, valamint a földek hozamának általános növelését.

Forrásaink adatai szerint ebben az időszakban egyes mezőgazdasági szerszámokat is tökéletesítettek. Az i. e. I. század elején találták fel a vetőgépszerű szerkezettel ellátott ekét. Az ekéhez vetőmaggal teli tölcsért erősítettek, ebből egy-két vagy három, nyílásokkal ellátott cső indult ki. Ezt a tökéletesített ekét ökör húzta, mögötte ment a földművelő és állandóan rázta. A rázástól a magok a tölcsérből a csőbe, innen pedig a frissen felszántott barázdába hullottak. Ugyanakkor találták fel a kettős ekevassal ellátott nehéz ekét, amely elé két ökröt fogtak. A nehéz ekét először az állami földeken *(kung-t'ien)*, a főváros körüli három tartományban alkalmazták, ahol ezzel a módszerrel az addigi szűz földeket is művelés alá vették. Forrásaink közlése szerint a nehéz ekénél húzóerőként gyakran embereket is alkalmaztak.

Az i. e. I. század elején Észak-Kínában a „vetésforgó" rendszerének bevezetésével együtt meghonosították a veteménykultúrában a „váltóföldek" *(tai-t'ien)* rendszerét. Az egyes földparcellák felszántásakor a párhuzamosan haladó barázdák között kb. 25 cm szélességű földsávot hagytak, amelyet nem vetettek be, hanem ide lapátolták a barázdákból kiemelt földet. A barázdákban elhintették a vetőmagot, a fiatal vetést pedig gondosan megtisztították a gyomtól és a be nem vetett sávból vett földdel borították be. Ennek eredményeként a nyár végére a szántóföld felszíne egyenletessé vált. A növények mélyebb gyökeret eresztve jobban bírták az aszályt és a kedvezőtlen időjárást. A következő évben a vetőföldet „megcserélték" oly módon, hogy ott szántották a barázdákat, ahol az előző évben a vetés nélküli sávok húzódtak. E rendszer bevezetése után már nem kellett egyszerre nagyobb földdarabokat ugaron hagyni.

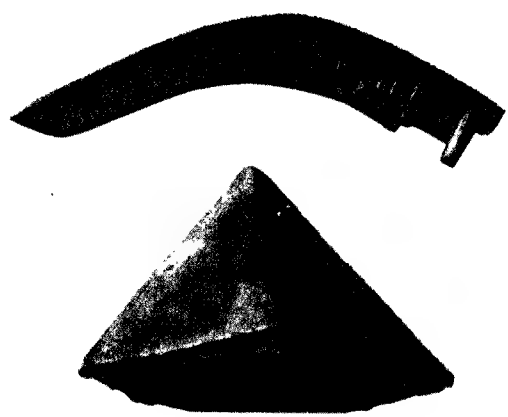

Han-kori mezőgazdasági eszközök: vassarló és ekevas
A Senszi tartományban végzett ásatásokból

Bármilyen előnyökkel is járt a tai-t'ien rendszer — amely egyébként a vetések rendkívül gondos ápolását kívánta meg — és a vetőszerkezettel ellátott, tökéletesített eke, ekkor még egyik sem tudott általánosan elterjedni. A mezőgazdaság általános technikai színvonala továbbra is alacsony volt. Csak kevés gazdaságban alkalmaztak vasszerszámokat, s a legtöbb földműves még mindig régi, kezdetleges, fából készült szerszámokkal művelte földjét.

A mezőgazdasági termelés fellendülését nem annyira a termelési technika színvonalának emelkedése, hanem inkább a közepes és nagy magánbirtokok számszerű növekedése idézte elő. Ezek mindinkább rátértek a mezőgazdasági cikkek piacra termelésére.

A HAN-BIRODALOM EGYES TERÜLETEINEK FEJLŐDÉSI SZINTKÜLÖNBSÉGE

A Han-birodalom egyes területeinek gazdasági fejlődése nem volt egyenletes. Mezőgazdasági szempontból a legfejlettebbek a főváros körül fekvő területek voltak (a mai Senszi és Szics'uan tartományok területén). Utánuk Honan, különösen Észak-Honan, Santung és Dél-Hopei területei következtek. Ezek is igen termékenyek voltak, de a Huangho gyakori áradásai s a folyómedrek változásai sokszor okoztak elemi csapásokat. Ezek a területek a fővárostól távol estek, s a mezőgazdasági terményeknek a fővárosba, Cs'anganba való szállítása is sok nehézségbe ütközött. Ezért a kormányzat a Nagy Kínai Alföld öntözőrendszerének kiépítésére és karbantartására rendszerint kevés figyelmet fordított. Például a Huangho-folyó i. e. 132-ben átszakított gátjának helyreállítását csak akkor kezdték meg, amikor kiderült, hogy a főváros körüli területek nem tudják biztosítani az ország élelmiszerszükségletét.

A fentebb felsorolt területek a mezőgazdaságot, a kereskedelmet és a kézművességet tekintve egyaránt a legfejlettebbek voltak. Habár összterületük az i. e. I. században a Han-birodalomnak

Aratás

Dombormüves cserép egy Cs'engtu környéki, Han-kori sírkamrából (Szics'uan tartomány). I. sz. I. század körül

csupán $^1/_8$ részét tette ki, mégis itt összpontosult az ország lakosságának több mint 60 százaléka. Ezeken a területeken terjedt el leginkább az ekés földművelés és az ökörrel való szántás. Ebben az időben az ökrökkel való szántásra kezdtek áttérni a birodalom távoli északnyugati részein is, különösen a mai Kanszu tartomány területén, ahol a II. század végének hódításai nyomán nagyszámú katonai és polgári település létesült és öntözési munkálatokat is folytattak.

A Jangcikiangtól délre fekvő területek hasonlíthatatlanul fejletlenebbek voltak. Ezen az óriási, de nagyon ritkán lakott területen a földművelés még rendkívül kezdetleges szinten mozgott. Forrásaink szerint itt még az erdőégetéses földművelés dívott. Az ekét egészen az i. e. I. század végéig még Dél-Anhoj bennszülött lakossága sem ismerte. Öntözőcsatornákat ezeken a területeken egyáltalán nem építettek. Jelentőségüket a Han-birodalom számára az itt található gazdag érc-, különösen nemes fémérclelőhelyek, az igen elterjedt gyöngyhalászat, halászat és más termelési ágak adták meg. Ezen kívül itt húzódtak az Indiába és Indokínába vezető kereskedelmi utak; a Han-birodalom ebben az időben közvetlen kereskedelmi kapcsolatot akart létesíteni ezekkel a területekkel.

A Han-birodalomban a II. században és az i. e. I. század első felében erőteljes fejlődésnek indult, és a gazdasági életben mind nagyobb jelentőségre tett szert a kézműipar és a kereskedelem. Ebből az időből származik a következő közmondás: „Annak aki gazdag akar lenni, a földművelés rosszabb, mint a kézművesség, a kézművesség rosszabb, mint a kereskedelem."

A kézműiparban, főként egyes ágain belül a munkamegosztás további fejlődést ért el. Forrásaink külön említik a gyaluló és csiszoló mesterséget, és említést tesznek olyan mesteremberekről is, akik kizárólag nyílhegyek, ollók stb. készítésével foglalkoztak.

A Han-korszakból származó források a bányászat és sófőzés jelentős fejlődéséről tanúskodnak. A magántulajdonban levő és állami kézműipari, különösen a vasat előállító műhelyek száma jelentősen megnövekedett. Az I. századból származó egyik mű, a „Jen t'ie-lun" („Vita a só és vas igazgatásáról") a következőket mondja: „. . . az erős (azaz gazdag) családok vasércet bányásztak, (a fémből eszközöket) öntöttek, és sót pároltak. Volt egy (olyan) család, amely több mint ezer embert gyűjtött össze magánál . . ." A nagyobb műhelyek mellett az országban rengeteg szabad kis kézműves dolgozott. Az i. e. II. század végétől kezdve — amikor a sóra és a vasra állami monopóliumot vezettek be, birodalomszerte állami sófőző műhelyek, ércbányák és nagy, vasat előállító műhelyek létesültek. Szerszámokat, különböző használati cikkeket valamint fegyvereket is készítettek vasból. A fegyverművesség az i. e. II. század második felének hosszan tartó hódító háborúi következtében fellendült. A Han-birodalom mestereinek hírnevet szerzett vaskészítményeik kiváló minősége. Az idősebb Plinius szerint a kínai vas akkoriban a legjobbnak számított a világon. A viszonylag kis kézműipari műhelyekben és állami üzemekben több tucat ember dolgozott, a nagyobbakban néhány száz, a legnagyobbakban pedig az ezret is elérte a foglalkoztatottak száma. „A Korai Han-dinasztia története"-nek adatai szerint az állami tulajdonban levő vas- és rézbányákban több mint 100 000 t'u dolgozott.

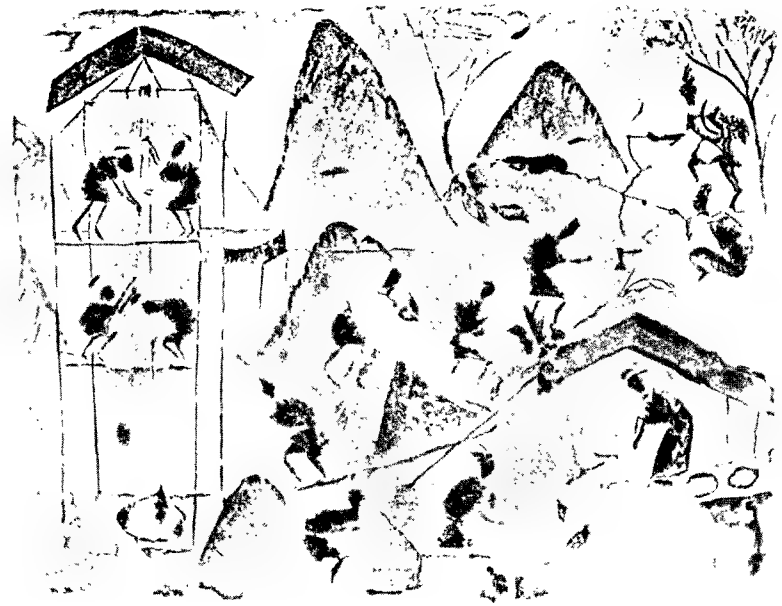

Sóbányászat
Domborműves cserép egy Cs'engtu környéki Han-kori sírkamrából (Szics'uan tartomány). I. sz. I. század körül

A régészeti leletek és írásos emlékek a bronzöntés, kerámika, fafeldolgozás, lakk-készítés, ékszerművesség és más kézműipari ágak gyors fejlődéséről tanúskodnak. A Han-korszakbeli domborművek ábrázolásai, sírkamrákban talált agyagmodellek s írásos forrásaink alapján arra következtethetünk, hogy az építészet terén is jelentős előrehaladás történt.

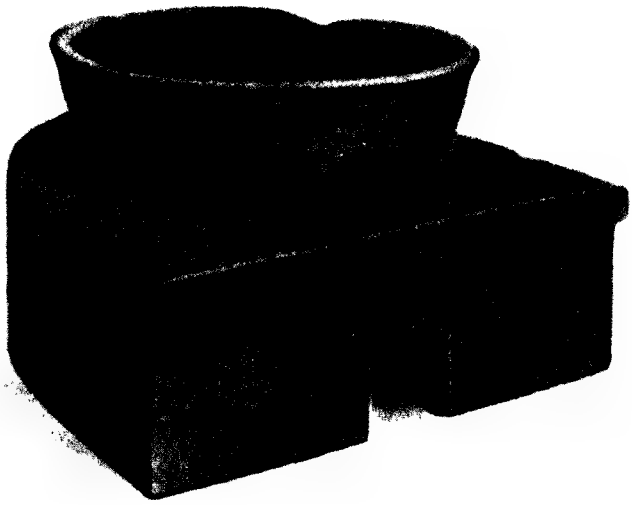

Sófőző katlan agyagmodellje
A Hienjang környékén (Senszi tartomány) feltárt Han-kori temetkezések anyagából

Magas fejlettséget ért el a szövés és selyemszövés, főleg a mai Szics'uan és Santung tartományok területén. Igen elterjedt az eperfatermesztés, amely a földművelő lakosságnak mintegy mellékfoglalkozása volt. Szövéssel a család minden egyes nőtagja foglalkozott. Ezenkívül magánszemélyek és az állam tulajdonában is nagy szövőműhelyek voltak. „A Korai Han-dinasztia története" megemlíti, hogy a Csang An-sï család szövőműhelyében 700 rabszolga (t'ung) dolgozott. Több ezren, főleg asszonyok, dolgoztak Santung tartomány állami varróműhelyeiben, amelyek a császári udvar ruhaszükségletét elégítették ki. Az állam Cs'anganban is több nagy selyemszövő műhellyel rendelkezett.

A kínai selyemkészítmények messze a Han-birodalom határain túl is híresek voltak, a kivitel legfontosabb tételei közé tartoztak. A selymet olyan nagy mennyiségben exportálták, hogy az i. e. II. század végén létesített nyugati nagy irányú kereskedelmi útvonalat, amely Kínát összekötötte a Nyugat távoli országaival, mint már említettük, „nagy selyemútnak" nevezték. Nyugaton például Rómában, a kínaiakat *Seres*-nek (a kínai *szi* „selyem" szó görög átírásából) azaz „selyemkészítő embereknek" nevezték.

A KERESKEDELEM, AZ ÁRU- ÉS PÉNZVISZONYOK FEJLŐDÉSE

Kína szilárd politikai egyesítése a Han-birodalom keretében előmozdította az áru- és pénzviszonyok gyors fejlődését és a bel- és külkereskedelem növekedését. „Mióta a Han (dinasztia) hatalomra került — írja Pan Ku kínai krónikás — Kína egységes lett megszüntették a vámhatárokat, megnyitották a hidakat, nem volt többé akadálya a hegyek és vizek felhasználásának. A gazdag kereskedők mindenütt megjelentek a Mennyei Birodalom (területén). Nem volt olyan áru, amelyet ne lehetett volna mindenütt kapni. Mindenki mindent megvásárolhatott, amit akart."

A kézműves központoknak az i. e. V—III. században kezdődő specializálódása bizonyos árucikkekre most általánosabb lett. Az egyes tartományok között most szorosabb kereskedelmi kapcsolatok jöttek létre. A kézművesség és kereskedelem legfontosabb központja a birodalom fővárosa, Cs'angan lett, ahol két nagy piac alakult ki: a keleti és a nyugati piac, mindegyik számos bazárral. Nagy kereskedelmi és kézműipari központok voltak Kuanghan, Cs'engtu és Link'iung városok (Szics'uan tartományban), továbbá Jinjang, Nanjang, Jinges'uan (Honanban), valamint Linci (Santungban). Nagy kereskedelmi jelentősége volt az ősi kulturális központnak, Lojang városának is. Hunanban a déli és délnyugati irányban haladó kereskedelmi útvonalak csomópontjában feküdt Wan városa, fontos kereskedelmi központ, melynek jelentősége különösen a birodalomtól délre fekvő gazdag területek meghódítása után nőtt meg. Északkeleti irányban pedig fontos szerepet töltött be Jen-királyság egykori fővárosa, Jen (Ci), a Mongólia, Dél-Mandzsúria és Észak-Korea felé vezető kereskedelmi utak mentén.

A Han-birodalom külkereskedelme az i. e. II. századtól kezdve, erőteljes fejlődésnek indult, a sikeres hódító hadjáratok eredményeként a birodalom észak-nyugaton és délen újabb nagy területekkel gyarapodott, ami nagyszerű lehetőségeket nyújtott a távoli nyugati területekkel való kereskedelem számára.

A kereskedelem felvirágzása szorosan összefüggött a pénzforgalomnak ebben az időben bekövetkezett gyors fejlődésével. Liu Pang uralma óta a nehézkes C'in-pénznél kényelmesebben kezelhető kis váltópénz volt forgalomban. Sok kézműves foglalkozott pénzöntéssel. A törvény csupán a pénzérme súlyát és minőségét (a benne levő réz és ón arányát) szabta meg. A törvény megszegőit szigorúan büntették. Forrásainkból kitűnik azonban, hogy sokan az előírtnál könnyebb súlyú, ólommal és vassal hamisított érméket öntöttek.

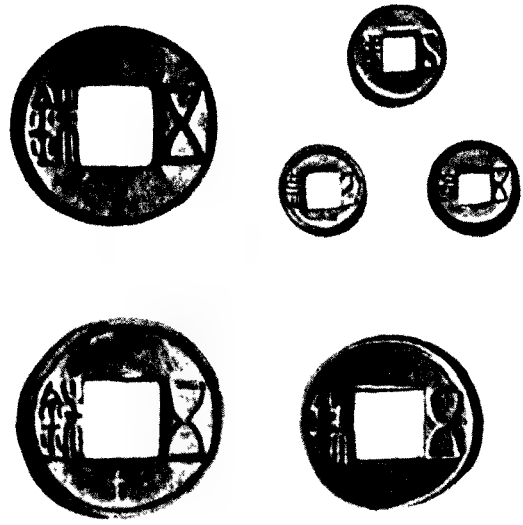

Pénzérmék a Késői Han-dinasztia korából

Kia Ji, i. e. II. század elején élt államférfi mondja, hogy a nem teljes értékű érmék öntése rendkívül jövedelmező üzlet volt, s a pénztörvényt oly sokan szegték meg, hogy — mint ő maga mondja — (a törvénytelen pénzöntésért) „az elítéltek száma egyetlen járásban is több százra rúgott és tömegesen voltak olyanok, akiket a kis hivatalnokok gyanúba vettek és botbüntetéssel sújtottak, és akik a törvény szigora elől elmenekültek". Az efféle visszaélések kedvezőtlenül hatottak a kereskedelemre. Kia Ji és más államférfiak ezért javaslatot tettek a magánpénzöntés megszüntetésére. I. e. 115-ben a tilalom életbe is lépett: a pénzöntés állami monopólium lett. A rézpénz mellett forgalomba hoztak meghatározott súlyú aranyöntvényeket, az ún. *cin*-t is. Egy cin 244 gr „sárga arany" tartalmú volt, és rendszerint 10 000 rézpénz értékű volt.

Jellemző, hogy a Han-korszakból származó források egyes személyek vagyonát már gyakran pénzértékben adják meg. Akinek tíz cin értékű vagyona volt, azt közepesen gazdagnak tekintették, a leggazdagabbnak 100 000, vagy akár több 100 000 *cin* értékű vagyonuk volt.

A pénzforgalom növelte az uzsoratőke gazdasági jelentőségét is. A pénzt rendszerint 20 százalékos, de egyes uzsorások ennél is magasabb kamatra adták. Forrásaink már említenek olyan üzletembereket *(ci c'ienkia)*, akik kizárólag kölcsönügyletekkel foglalkoztak. Ezek hatalmas összegekkel rendelkeztek, még wangoknak is adtak magas kamatra kölcsönt. Az arisztokraták közül sokan az új pénzmágnások függőségébe jutottak. De az állam sem nélkülözhette őket. A „hét wang lázadása" idején Wu-jen Sï gazdag Cs'angan-beli uzsorás az államnak igen magas kamat fejében 1000 *cint* adott kölcsön a lázadók leverésére. Egy év múlva tízszeresét kapta vissza pénzének, s ő lett a főváros egyik leggazdagabb embere.

A nagy uzsorások és kereskedők hovatovább a társadalom leggazdagabb rétegét alkották. Őket nevezték „rang nélküli nemességnek". A kereskedők gyakran kézműipari műhelyek s egyszersmind bányák tulajdonosai voltak, sokan közülük nagybirtokosok lettek. Forrásaink közlése szerint a mezőgazdasági terményeket felhalmozták és áremelkedés idején piacra dobták. Egyes nagykereskedők egy bizonyos árucikk termelésére és értékesítésére specializálták magukat. Emellett a források állandóan emlegetik a kis vándorkereskedőket is. A Han-birodalom minden kereskedelmi központjában — a nagyobbakban csakúgy mint a kisebbekben — külön állami tisztviselők listát állítottak össze a városi kereskedőkről és beszedték a piacokon árusítóktól a kötelező adókat.

Az áru- és pénzviszonyok fokozatos térhódítása a Han-birodalom gazdasági életében, amit a kézművesség specializálódása, a kereskedelem fellendülése, és az uzsoraügyletek elburjánzása tett lehetővé, előmozdította a rabszolgatartás előrehaladását is. Akárcsak az előző időszakban, a rabszolgatartás a Han-birodalom idején is állami és magánrabszolgaság formájában fejlődött tovább. A rabszolgatartó viszonyok fejlődése szempontjából ebben az időben a magánrabszolgatartás továbbfejlődése volt döntő jelentőségű.

Az állami rabszolgaság fő forrása továbbra is az elítéltek és hadifoglyok rabszolgasorba taszítása volt. Bár Liu Pang megtiltotta az elítéltek hozzátartozóinak megbüntetését, az őt követő császárok a kivégzett személyek hozzátartozóit továbbra is felelősségre vonták és kényszermunkára ítélték. Ugyanúgy jártak el az állami rabszolgaságra ítéltek leszármazottaival. Szemük köré zöld vonalat tetováltak, az állami rabszolgák megkülönböztető jelét. Wu-ti i. e. 130-ban bevezetett új, különösen kegyetlen törvénykönyvének életbeléptetése után hallatlanul megnövekedett az elítéltekből lett állami rabszolgák száma. Forrásaink beszámolnak arról, hogy a bíróságok évente csupán a vétkes tartományi tisztviselők ügyeiben több mint 1000 pört tárgyaltak, és egy-egy bírósági ügynek néha 100 vádlottja is volt. „Annyi volt a bűnöző — írja Szima C'ien — hogy a tisztviselők nem győzték őket összefogdosni és megbüntetni."

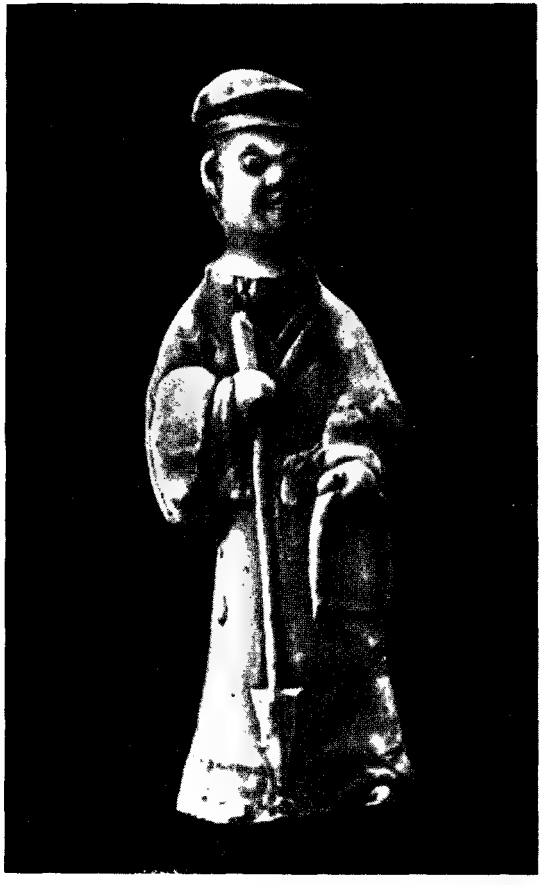

(Bányász?) rabszolga
Agyagszobrocska a Szics'uan tartomány Han-kori temetkezéseiből

A II. század végi nagyszabású hódító háborúk során százezrével özönlöttek Kínába a hadifoglyok. Több kutató éppen a hadifogoly rabszolgák szerzésében látja e háborúk fő indítékát.

A magánrabszolgaság legfőbb forrása továbbra is az ekkor különösen elterjedt adósrabszolgaság intézménye volt.

Nagy mennyiségű rabszolgát biztosított a rabszolgakereskedelem is. Jüe déli államaiból, Észak-Koreából, a hunok törzsszövetségének területéről hoztak be temérdek rabszolgát, majd pedig a Nyugati Határvidék (így nevezik a Han-kori források a Tarim-medencét) területei ellen indított hódító hadjáratok eredményeképpen a távoli nyugati államokból is megindult a rabszolgák áradata Kínába. Nagy méreteket öltött az emberek elrablása és rabszolgának való eladása. A rabszolgakereskedők a helyi tisztviselőkkel egyetértésben erőszakkal hurcoltak és adtak el embereket. A kínaiak rabszolgaszerző háborúkat is indítottak az északi, északnyugati és délnyugati határok mentén a szomszédos törzsek ellen. A hadifogoly-rabszolgák egy részét a helybeli rabszolgatartók szerezték meg, egy másik részét pedig a kereskedők elszállították más kereskedelmi központokba, többek között Cs'anganba, a fővárosba, amely a rabszolgakereskedelem legnagyobb központja volt.

A városokban olyan rabszolgapiacok voltak, amelyeken külön farácsokkal körülkerített karámokat építettek, s ezekbe úgy hajtották be a rabszolgákat, akárcsak a marhát. A házi munkára és szórakoztatásra szánt rabszolgákat és rabnőket külön gyűjtötték össze: ezeket piros selyemruhába öltöztetve tették közszemlére. A piacokon külön hely volt az egyszerű emberek, és külön az arisztokraták rabszolgavásárlására. De nemcsak egyes kereskedők, az állam is foglalkozott rabszolgák adásvételével. „A Korai Han-dinasztia története" tanúsága szerint a lábbilincsbe és vasnyakörvbe vert rabszolgákat több száz kilométeres úton hurcolták. Előfordult, hogy egy-egy rabszolga — amíg végleges gazdára talált — tíz rabszolgakereskedő kezén is megfordult.

Rabszolgát szinte mindenütt ugyanolyan könnyen lehetett beszerezni, mint bármilyen más árut. Szima C'ien a „Történeti feljegyzések" egyik fejezetében felsorolja azokat a leggyakoribb árucikkeket, amelyek bármely kereskedelmi központban egész éven át kaphatók voltak. Ebben a felsorolásban a gabona, bor, hasított húsállat, tüzelő, csónak, szekér, bronz és lakktárgyak, fa és vas felszerelési tárgyak, szövetek, állati bőr, szőrme, gyümölcs és hal mellett együtt említi a lovat, szarvasmarhát, juhot, sertést és a rabszolgákat (t'ung). A rabszolgákkal ugyanúgy számoltak el, mint a szarvasmarhával.

A nagy rabszolgatartók több száz, sőt több ezer rabszolgával rendelkeztek. Ismeretes, hogy például a Wang-háznak és a Wang Sang családnak több ezer rabszolgája volt. A császárok híveiket és kegyenceiket sokszor nagyszámú rabszolgával ajándékozták meg. Luan Ta, Wu-ti császár kegyence urától 1000 rabszolgát (t'ung) kapott ajándékba.

A RABSZOLGAMUNKA FELHASZNÁLÁSA

Mind az állam, mind az egyes rabszolgatartók igen nagy számban használtak fel rabszolgákat a különböző házimunkák elvégzésére és szórakoztatásra. Forrásaink szerint a császári udvarban több mint 100 000 rabszolga és rabszolganő „lebzselt munka nélkül". A rabszolgakereskedők fiatal lányokat és ifjakat raboltak vagy vásároltak össze, táncolni és énekelni tanították, majd eladták őket a gazdagoknak. A Han-korszakból származó sírkamrák domborművei többször ábrázolnak zenész, táncos és akrobata rabszolgákat, elegáns ruhába öltöztetett énekeseket, főzéssel foglalatoskodó és egyéb házi munkát végző rabszolgákat.

A rabszolgamunkát a termelés számos ágában is igénybe vették. Rabszolgákat dolgoztatott az állam a kézműiparban, a bányákban, az építési munkálatoknál és más nehéz munkakörökben. Az állami rabszolgák vontatták a folyók partján a gabonaszállító bárkákat, amelyek vagy a fővárosba vitték az élelmet, vagy épp ellenkezőleg, Cs'anganból kiindulva a messzi északon vagy délen hadműveleteket folytató seregeket látták el.

Amikor az állam katonai szükségletei megkövetelték a nehézfegyverzetű

Lakoma

Dombormüves tégla
a Cs'engtu környékén (Szics'uan tartomány)
feltárt Han-kori sírkamrákból

lovasság létrehozását, nagymértékben növelték az állami legelők területét, s a ménesek őrzésére is tömegesen rendeltek ki rabszolgákat. Az északi és déli határok mentén fekvő legelőkön „A Korai Han-dinasztia története" közlése szerint 30 000 állami rabszolga dolgozott.

Különösen intenzív volt az állami rabszolgák munkájának igénybevétele a kézműiparban és a bányákban, az állami só-, vas- és a pénzöntési monopólium bevezetése után (i. e. II. század vége). I. e. 85-ben, a mezőgazdasági szerszámokat készítő állami műhelyek létesítésekor ide is rengeteg rabszolgát irányítottak.

Különösen nagyarányúvá fejlődött abban a korszakban a magánrabszolgatartás. Egyes kutatók szerint a magánrabszolgaság intézménye Kínában éppen a Korai Han-dinasztia korszakától kezdve volt igazán jelentős. Jellemző tény, hogy a II. század közepétől kezdve meghatározott számú rabszolga ellenében az állam a büntetés, a munka- és katonai kötelezettségek alól felmentést, sok esetben magas rangot, sőt hivatalt is adott.

Arató sarlóval
Agyagszobrocska Hopei tartomány Han-kori temetkezéseiből

A rabszolgatartók a rabszolgák munkáját leginkább a kézműiparban, a bányákban és a különféle mesterségekben használták fel. A nagy tulajdonosoknak 700—800 rabszolgájuk is volt, s vállalkozásaik rabszolgamunkán alapultak.

Rabszolgákat az állattenyésztésben és földművelésben is dolgoztattak. Erről tanúskodik egy magas rangú császári tisztviselő, Tung Csung-su egy beszéde (i. e. 100 körül). Ebben elmondja, hogy sokan „gazdagságukat és hatalmukat felhasználva... megsokszorozzák rabszolgáik és rabszolganőik számát, megnövelik szarvasmarha- és juhnyájaikat, kiszélesítik földjeiket... növelik jövedelmüket és vagyont halmoznak fel". A rabszolgamunkát alkalmazó magángazdaságok méreteire abból a tényből következtethetünk, hogy i. e. 119-ben az állam egyes, adó-eltitkolással vádolt nagykereskedőktől és földbirtokosoktól „...a rabszolgákat ezrével és tízezrével, a földet tucatjával s a c'inget[1] százával..." kobozta el. (Szima C'ien). A rabszolgamunkát a viszonylag kisebb gazdaságokban is felhasználták. De emellett a földbirtokosok bérmunkásokat is nagy számban alkalmaztak és igénybe vették elszegényedett parasztok munkáját is: a termés egy meghatározott részének fejében megművelésre kisebb parcellát adtak nekik át. A földtulajdon-viszonyok fejlődésének e sajátos vonását Kína ókori történetének kutatói különböző módon értékelik. Azok, akik szerint a C'in- és Han-birodalomban már feudális viszonyok uralkodtak, a bérmunka és a kisbérlet elterjedését a földbirtokosok gazdaságában ebben a korban a feudális földbirtoklás fejlődési jelének tekintették. A rabszolgamunka véleményük szerint ebben az időben már nem játszott lényeges szerepet a földművelésben. Más kutatók viszont úgy vélik, hogy az i. e. II. és I. századi Kínában a rabszolgatartásnak ilyen fokú fejlődése nem képzelhető el feudális társadalom feltételei között. Ezek a kutatók arra hivatkoznak, hogy a C'in- és Han-birodalom idején a rabszolgamunka a kézműipari termelésnek volt az alapja, de szerepe ugyanebben

[1] *C'ing* = területmérték. Egy c'ing = 100 mu. I. e. 155 körül a mu nagyságát 2,5-szeresére növelték, ettől kezdve egy mu = 0,046 hektár, 1 c'ing tehát=4,6 hektár.

A HAN-BIRODALOM

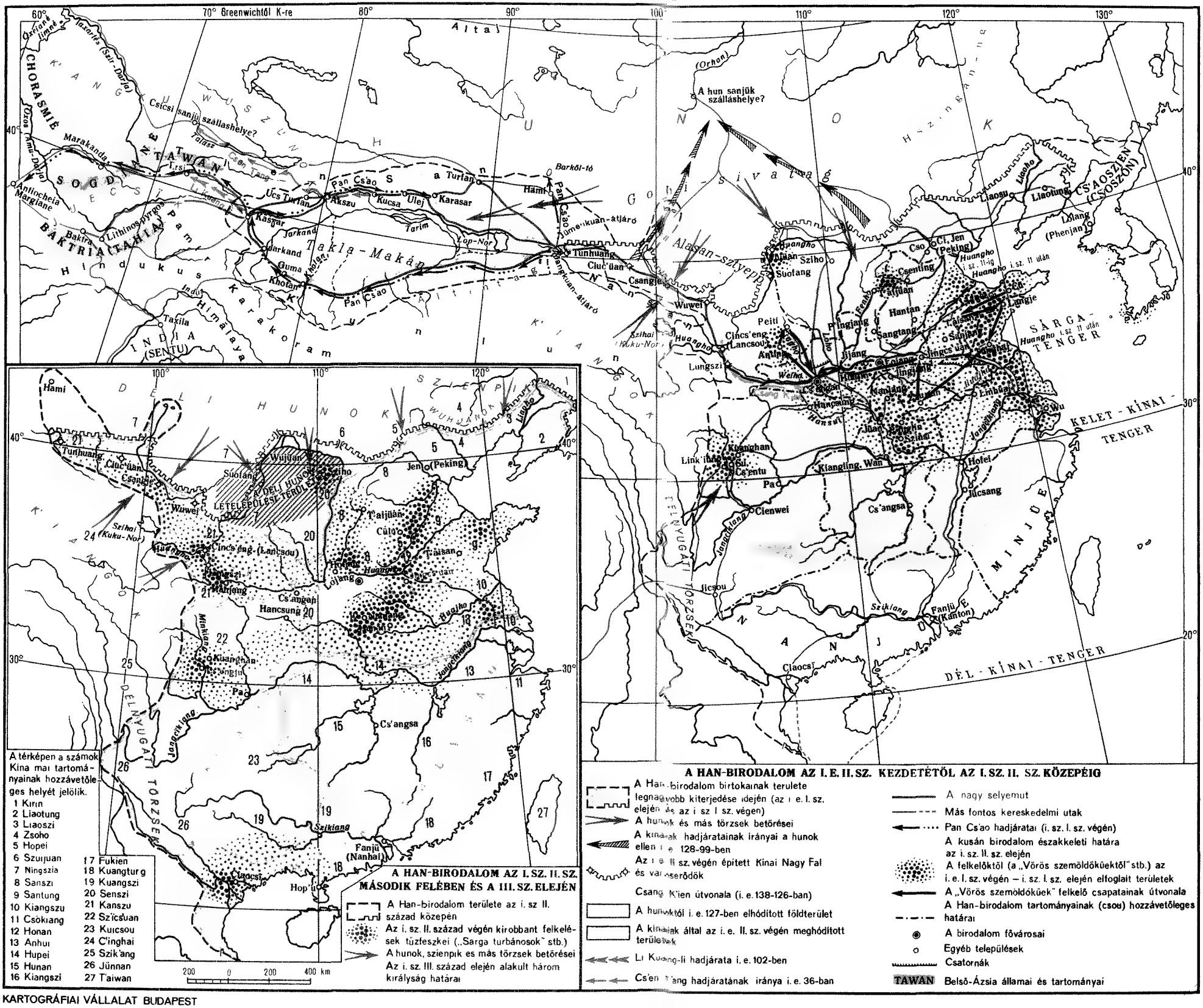

A HAN-BIRODALOM AZ I. E. II. SZ. KEZDETÉTŐL AZ I. SZ. II. SZ. KÖZEPÉIG

- A Han-birodalom birtokainak területe legnagyobb kiterjedése idején (az i. e. I. sz. elején és az i. sz. I. sz. végén)
- A hunok és más törzsek betörései
- A kínaiak hadjáratainak irányai a hunok ellen i. e. 128-99-ben
- Az i. e. III. sz. végén épített Kínai Nagy Fal és védőárkok
- Csang K'ien útvonala (i. e. 138-126-ban)
- A hunoktól i. e. 127-ben elhódított földterület
- A kínaiak által az i. e. II. sz. végén meghódított területek
- Li Kuang-li hadjárata i. e. 102-ben
- Cs'en T'ang hadjáratának iránya i. e. 36-ban
- A nagy selyemút
- Más fontos kereskedelmi utak
- Pan Cs'ao hadjáratai (i. sz. I. sz. végén)
- A kusán birodalom északkeleti határa az i. sz. II. sz. elején
- A felkelőktől (a „Vörös szemöldökűektől" stb.) az i. e. I. sz. végén – i. sz. I. sz. elején elfoglalt területek
- A „Vörös szemöldökűek" felkelő csapatainak útvonala
- A Han-birodalom tartományainak (csou) hozzávetőleges határai
- A birodalom fővárosai
- Egyéb települések
- Csatornák
- TAWAN Belső-Ázsia államai és tartományai

A HAN-BIRODALOM AZ I. SZ. II. SZ. MÁSODIK FELÉBEN ÉS A III. SZ. ELEJÉN

- A Han-birodalom területe az i. sz. II. század közepén
- Az i. sz. II. század végén kirobbant felkelések tűzfeszkei („Sárga turbánosok" stb.)
- A hunok, szienpik és más törzsek betörései
- Az i. sz. III. század elején alakult három királyság határai

A térképen a számok Kína mai tartományainak hozzávetőleges helyét jelölik.

1 Kirin
2 Liaotung
3 Liaoszi
4 Zsoho
5 Hopei
6 Szuijuan
7 Ningszia
8 Sanszi
9 Santung
10 Kiangszu
11 Csökiang
12 Honan
13 Anhui
14 Hupei
15 Hunan
16 Kiangszi
17 Fukien
18 Kuangtung
19 Kuangszi
20 Senszi
21 Kanszu
22 Szic'suan
23 Kuicsou
24 C'inghai
25 Szik'ang
26 Jünnan
27 T'aiwan

200 0 200 400 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

az időben észrevehetően megnövekedett a mezőgazdaságban is. Mindazonáltal ők is elismerik, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott rabszolgák száma ebben a korszakban sem érte el a faluközösségekben élő szabad földművelők számát.

A FALUKÖZÖSSÉGI FÖLDMŰVELŐK HELYZETE

A Han-birodalom idején a mezőgazdaságban a termelőmunka oroszlánrészét, akárcsak eddig, a szabad, faluközösségekhez tartozó parasztok végezték. Őket terhelték a különböző állami szolgáltatások, és ők alkották az állam adófizetőinek zömét.

A közösségekben élő parasztok tönkremenésének folyamata, amely oly aggasztó méreteket öltött a C'in-dinasztia idején, a Han-korszakban egy időre lelassult. Liu Pang intézkedései valamelyest könnyítettek a szabad földművesek helyzetén, de természetesen nem állíthatták meg a faluközösség felbomlásának folyamatát, melyet az áru- és pénzviszonyok, s a rabszolgatartás fejlődése is siettetett.

A birodalom helyzetének megszilárdulásával párhuzamosan súlyosbodtak az adóterhek és kötelezettségek. Bár a földadót *(t'iencu)* Liu Pang utódai a termés $^1/_{30}$-ára csökkentették, annál súlyosabb volt a többi adó. A pénzforgalom növekedésével egész sor adót pénzben kezdtek kivetni. Még a földadót is lehetett pénzfizetéssel helyettesíteni. A földadón kívül a közösségi földművelőkre pénzben fizetendő házadót és fejadót róttak ki. Ez utóbbi különösen súlyos volt. A 15—56 év közötti lakosságra kivetett fejadón kívül — amelyet Liu Pang rendelt el — külön adót szedtek a kiskorúak után. Kiskorúnak a Han-dinasztia uralkodása elején a 7 és 14 év közötti gyermekeket számították.

Gyapjúfonó nő
Agyagszobrocska Hopei tartomány Han-kori temetkezéseiből

A felnőtt férfilakosságnak munka- és katonai kötelezettséget kellett teljesítenie; i. e. 155 előtt 23-tól 56-éves korig, ezután 20 és 56 év között. Szolgálatuk első három évében a férfiak évenként egy hónapot töltöttek saját körzetük területén állami munkában, főleg az öntözésben, szállításban, városfalak és paloták építésében és más munkákban. Az előírt három évi szolgálat után a férfilakosságot kétféle katonai szolgálatra osztották be. Előbb két évig állandó katonai szolgálatot teljesítettek, majd évenként három napot szolgáltak a határmenti helyőrségekben. Minden 25 és 56 év közötti férfit bármikor és bármilyen hosszú időre be lehetett hívni a hadseregbe. A katonai szolgálatot azonban bizonyos összeggel meg lehetett váltani. Vannak olyan adatok, hogy az államnak felajánlott meghatározott mennyiségű gabona vagy rabszolga ellenében is lehetett szolgálatmentességet szerezni. A munkakötelezettség megváltásának is megvolt a módja. Mindez azonban csak a gazdag földbirtokosok számára volt lehetséges, a közösségi tagok nagy többsége nem volt abban a helyzetben, hogy megválthassa magát az állam iránti kötelezettségei alól...

A többé-kevésbé pontosan meghatározott adókon kívül a kormányzat időnként különböző soron kívüli szolgáltatásokat is követelt, amelyek különösen súlyosan nehezedtek a közösségi tagokra. Cs'ao C'o államférfi, i. e. 178-ban felfigyelvén a faluközösségi földművelők számának

csökkenésére, egy beszédében felhívta a császár figyelmét az elviselhetetlen adóterhekre, s a paraszti lakosság nehéz helyzetére. „Tavasszal (a földművelők) szántanak, nyáron gyomlálnak, ősszel betakarítják a termést, télen őrzik (a készletet), (azon kívül) cserjét irtanak, fát vágnak tüzelőnek, javítják az állami épületeket és (egyéb) közmunkákat teljesítenek... Az év négy szaka közül egyikben sincs egy napi pihenésük sem... A hatóságok követelései kíméletlenek, az adókat határidő előtt szedik be... (Adófizetés) idején (a gabonát) féláron kell eladniok azoknak, akiknek van, s akiknek nincs semmijük, kölcsönhöz folyamodnak, s kötelezettséget vállalnak, hogy kétszeresen fizetik vissza."

A források ebben az időszakban már gyakran tesznek említést a paraszti lakosság eladósodásáról és elszegényedéséről, ami „földjük és házuk" elvesztéséhez vezetett. A kormányzatnak szüksége volt az adófizetők tömegére és érdekelt volt abban, hogy a faluközösség mint adófizető egység fennmaradjon, ezért ismételten kísérleteket tett a közösség felbomlási folyamatának megállítására és különböző intézkedésekkel igyekezett a tönkrement és földjüket vesztett közösségi tagokat visszaédesgetni a földműveléshez. Ezek az intézkedések azonban nem vezettek sikerre. A tönkrement közösségi tagok nagy része végleg szakított a földművelő élettel, s a városokba ment a kézművesek és kézműipari segédek sorai közé. Forrásainkban már az i. e. II. század első évtizedeitől kezdve olvashatunk aggódó hangú közléseket arról, hogy a nép „elszakad főfoglalkozásától" (a földműveléstől) és „másodlagos dolgokkal" (azaz: kézműiparral és kereskedelemmel) foglalkozik. Az elszegényedett közösségi tagok földjük elvesztése után gyakran hitelezőik földjén lettek kisbérlők. Tung Csung-su i. e. 100-ban a császárnak írt jelentésében megemlíti, hogy a súlyos adók és szolgáltatások miatt a földművesek tönkremennek és „egyesek a termés feléért a gazdagok földjeit művelik meg". A tönkrement földművesek jelentős része adósrabszolga lett. Liu Pang már i. e. 205-ben törvényt adott ki arról, hogy szabad emberek magánszemélyeknek is eladhatják önmagukat rabszolgaként. A szabad emberek öneladása rabszolgának az idők folyamán igen elterjedtté vált. „(A földművesek) sok esetben kénytelenek voltak eladni földjüket és házukat, gyermekeiket és unokáikat, hogy adósságaiktól megszabaduljanak." — mondja „A Korai Han-dinasztia története".

4. A KORAI HAN-BIRODALOM MEGERŐSÖDÉSE ÉS KITERJEDÉSE

A Korai Han-birodalom belső megerősödése és területének kiterjesztése Wu-ti uralkodásának idejére (i. e. 140—87) esik.

A HAN-BIRODALOM KÖZPONTOSÍTÁSA

A wangok felkelésének leverése (i. e. 154) és az ezt követő intézkedések eredményeként Wu-ti trónralépésekor a Han-állam már jelentős mértékben megerősödött. A rangviselő földbirtokos arisztokrácia azonban még mindig nagy erőt képviselt és sokszor okozott gondot a császári udvarnak. Wu-ti már uralkodásának kezdetén az erős központi hatalom megteremtésében érdekelt középbirtokos és kereskedő-uzsorás nemességre támaszkodva olyan központosító politikát folytatott, amelynek végső célja a császár egyszemélyi despotikus uralmának megteremtése volt. A rangviselő földbirtokos arisztokrácia képviselőit eltávolította a császári udvartól, és szigorú felügyelet alatt birtokaikra száműzte őket. I. e. 127-ben elrendelte, hogy az adományföldeket elhalálozás esetén az arisztokrata családok összes leszármazottai között szét kell osztani. Ezzel egycsapásra csökkentette e nemesség gazdasági erejét. Wu-ti a leghatározottabb intézkedéseket foganatosította, s így sikerült végleg megsemmisítenie az örökletes joggal rendelkező arisztokrácia politikai és gazdasági hatalmát.

Már Wu-ti elődei is időről időre külön ellenőrző hivatalnokokat *(jüsi)* vagy *(cienjüsi)* küldtek az egyes tartományokba és kerületekbe. Ezek ellenőrizték a közigazgatást s az udvarnak jelentést tettek a helyszínen szerzett tapasztalataikról. Wu-ti uralkodása alatt a hódítások nyomán hatalmasra duzzadt birodalmat 13 nagy tartományra *(csou)* osztották. Ezek magukba foglalták nemcsak a régi, kisebb tartományokat (cün), hanem a rangviselő nemességnek adományozott földbirtokokat is. Minden egyes tartományba különleges felhatalmazással felruházott megbízható tisztviselőket *(c'isï)* neveztek ki, akik a tartomány egész közigazgatási apparátusát ellenőrizték. A c'isï méltóság viselői csak magának a császárnak voltak alárendelve.

Az i. e. I. század elején a Han-birodalom már erős központosított állam volt. Területét, amely Wu-ti uralmának végén 83 kerületre oszlott, nagy létszámú, bonyolult hierarchikus rendszerre épülő bürokratikus apparátus igazgatta. A tartományok és kerületek főnökeit közvetlenül a központi hatalom nevezte ki. Az I. e. I. század végén a tisztviselők száma meghaladta a 130 000-t.

A Han-állam saját kezében igyekezett összpontosítani az összes főbb jövedelmi forrásokat és ellenőrzése alá vonni a gazdaság legfontosabb ágait. E célból Wu-ti bevezette az állami pénzöntési, vas-, só- és bormonopóliumot és állami irányítás alá helyezte a kereskedelmet. Mindez nagymértékben növelte az állami jövedelmeket és biztosította Wu-ti hódító törekvéseinek anyagi fedezetét.

A KONFUCIANIZMUS MINT HIVATALOS IDEOLÓGIA

Wu-tinak ahhoz, hogy hatalmát megszilárdítsa, hatásos ideológiai fegyverre volt szüksége. E vonatkozásban jellegzetes alkotás az e korban élt konfuciánus irányzatú nagy tudósnak, Tung Csung-sunak a munkája az állam kormányzásának művészetéről. Ebben különös nyomatékkal hangsúlyozza, hogy az állam kormányzásának egyik legfőbb feltétele az egységes ideológia megteremtése. Tung Csung-su azt javasolta, hogy uralkodó ideológiának a konfucianizmust kell elismerni, s minden nem konfuciánus tanítást hivatalosan be kell tiltani. A konfucianizmus ideológiája szentesítette az uralkodás és alárendeltség eszméjét, s a feltétel nélküli engedelmességet, az uralkodó iránti hódoló tiszteletet és a császár hatalmának isteni eredetét hirdette. Mindez teljesen megfelelt a Han-birodalom uralkodó osztályai érdekének. Amióta C'in Sï huangti összeütközésbe került a konfuciánusokkal, filozófiájuk nagy változásokon ment át és most megfelelt az új követelményeknek. Tung Csung-su és követői tovább fejlesztve Konfucius tanítását, középpontjába a császári hatalom isteni eredetének eszméjét állították.

Már Liu Pang is, bár eleinte nagyon ellenségesen viseltetett Konfucius híveivel szemben, később — miután ezek eszmei támogatást nyújtottak neki a császári trónért folytatott harcában —, megváltoztatta magatartását. Amikor kidolgozta a császári hatalom magasztalására hivatott udvari szertartások rendjét, számos konfucianus szertartást is bevezetett. A konfuciánus filozófiát azonban még nem helyezte előtérbe a többi iskolával szemben. Hivatalosan még csak vissza sem vonta a konfuciánus könyvek betiltására vonatkozó C'in-rendeletet. Utódai azonban ezt a tilalmat érvénytelenítették, s a konfuciánus filozófusok ettől kezdve élénken hozzáláttak a régi művek lemásolásához és filozófiájuk terjesztéséhez.

Wu-ti egy további lépést tett előre. A konfucianizmus filozófiáját hivatalos, uralkodó ideológiának ismerte el. Ezenkívül az állami tisztviselők kinevezésére új rendszert vezetett be: mindenkinek, aki állami tisztségre pályázott, el kellett végezni a konfuciánus szövegek tanulmányozásának tanfolyamát és ebből államvizsgát kellett tenni. Emellett a többi ideológiai áramlat követői is szabadon terjeszthették nézeteiket. A vizsgarendszer előlük sem zárta el az állami hivatal megszerzésének lehetőségét. Sőt Wu-ti alatt a legmagasabb állami tisztségeket rendszerint nem konfuciánusok, hanem a fakia irányzat hívei töltötték be, akik igen sok gyakorlati intézkedés megvalósításában nyújtottak értékes segítséget a császárnak.

A KERESKEDŐ ÉS UZSORÁS ARISZTOKRÁCIA BEFOLYÁSÁNAK NÖVEKEDÉSE

Az örökletes jogú rangviselő arisztokrácia ellensúlyozására Wu-ti a kiváltságokkal nem rendelkező vagyoni arisztokrácia helyzetét erősítette, amely kapcsolatban állott a piaccal. A kereskedőkkel szembeni megalázó jellegű tilalmakat már Liu Pang utódai megszüntették. De kereskedő vagy annak leszármazottja még nem viselhetett állami tisztséget. Wu-ti i. e. 123-ban törvényt adott ki arról, hogy „bárki vásárolhat rangot, és megválthatja magát az (állami) tisztségviselés tilalma alól". Ettől az időtől kezdve meghatározott mennyiségű gabona, állat vagy rabszolga beszolgáltatása fejében mindenki megfelelő rangot kaphatott és hozzá a hivatalviselés jogát. Wu-ti ugyanakkor újabb rangokat is rendszeresített. A „katonai érdemekért" rangok rendszere a nemesség 11 fokozatából állt, amelyeket pénzzel meg lehetett vásárolni. Aki az 5. fokozatot meg tudta fizetni, az a megüresedett állami tisztségek betöltésénél előnyben részesült.

A kereskedők és a vagyoni arisztokrácia többi tagjai ilyen formán akadálytalanul bejuthattak az államapparátusba. Jellemző, hogy Wu-ti uralkodása idején a legfontosabb tisztségeket K'ung Cin — nagy vaselőállító műhelyek tulajdonosa Nanjangban —, és Tungkuo Hien-jang — a santungi sólepárló telepek ismert tulajdonosa — töltötték be. Wu-ti i. e. 119-ben ezt a két tisztviselőt bízta meg az állami só- és vasmonopóliumról hozott rendelkezések végrehajtásával. E monopóliumok bevezetése után a birodalom különböző részein 27 igazgatóságot állított fel a sópárlás, és 40 igazgatóságot a vasbányák- és a vaselőállító műhelyek munkájának irányítására. Az egyes hivatalok élén rendszerint gazdag kereskedők, és nagy sópárló illetve vas-előállító műhelyek egykori tulajdonosai álltak.

Az állami tisztségek betöltésének új rendszere a tisztségeket ezenkívül olyan személyek számára is elérhetővé tette, akik nem tartoztak a leggazdagabbak és a nemesek közé, de odaadóan segítették a császár politikájának végrehajtását.

A rangviselő arisztokrata családok képviselőinek a császári udvarból való eltávolítása után a legmagasabb állami tisztségeket az uralkodó osztálynak azok a rétegei töltötték be, amelyek a leginkább érdekelve voltak a birodalom belső központosításában és nagyralátó hódító politikájában.

A HUN HÁBORÚK KEZDETE

A Han-kormányzat egyik legfontosabb külpolitikai feladata volt, hogy megvédje a birodalmat a nomád hun törzsek állandó támadásaival szemben.

A hun törzsszövetség igen nagy veszélyt jelentett Kína számára. A hunok már Liu Pang uralkodása alatt betörtek a Han-birodalomba, egészen T'aijüanig. Az ellenük vonuló Liu Pang majdnem fogságukba esett, és az i. e. 198-ban a hunokkal „a béke és rokonság alapján" kötött szerződésben, amelyben gyakorlatilag a hun vezérek — sanjük — adófizetőjének ismerte el magát, súlyos békefeltételeket volt kénytelen elfogadni. A hunok támadásai azonban továbbra sem szűntek meg. Rablóhadjárataik során a hunok a kínai lakosságot rabságba hurcolták, mélyen behatoltak Kína területére, és tömegesen letelepedtek a Han-birodalom határain belül, a mai Sanszi tartomány területén. Támadásaik még Cs'angant is fenyegették. A Han-birodalom császárai képtelenek voltak hatékonyan ellenállni a hunoknak, s a 198. évi szerződés értelmében rendszeres adót fizettek nekik, és kínai hercegnőket adtak feleségül a sanjüknek.

Már a Han-dinasztia első császárai felismerték, hogy a hunok elleni harc elkerülhetetlen feladat. Ez viszont szükségessé tette a kínai hadsereg új fegyverekkel való ellátását és az eddiginél alaposabb kiképzését. Nagymértékben növelték a császári ménesek állományát, a legelők területét, ami előfeltétele volt a nehézfegyverzetű lovasság felállításának. A Wu-ti előtti császárok mind

védekezésre szorítkoztak és nem tettek komoly kísérletet a hunok elleni támadásra. Wu-ti külpolitikája azonban kezdettől fogva aktív és támadó jellegű volt.

A hunok elleni sikeres harc feltétele volt a Han-hadsereg fegyverzetének megváltoztatása. Wu-ti uralkodása alatt végleg befejezést nyert a kínai hadsereg újjáfegyverzése a hun sereg mintájára. A kínai sereg fő erejét a lemezpáncélba öltöztetett, hosszú dárdával, íjjal és karddal felszerelt nehézfegyverzetű lovasság alkotta. A Han-hadseregnek könnyűlovassága és kivételes harcképességű gyalogsága is volt, amely olyan félelmetes fegyverrel volt felszerelve, mint a kínai számszeríj. A számszeríj kifeszítéséhez a katonának gyakran hátára kellett feküdnie és lábait a számszeríjnak nekivetve, kezével teljes erővel kellett meghúznia a feszes húrt. A számszeríjak fejlett technikával készült kilövőszerkezettel voltak ellátva. Könnyen lehetett őket működésbe hozni, s a szükséges pillanatban gyorsan kilőtték a nyilat. Szerkezetüket a kínaiak szigorú titokként őrizték. A nyilat messzire eljuttatták és átütő erejük különösen nagy volt: könnyen áthatoltak bármilyen páncélon és pajzson, s várostromnál is eredményesnek bizonyultak. A Han-dinasztia hadseregének a számszeríjakon kívül különleges hajító-gépeik is voltak, melyek a kőlövedéket mintegy 450 m távolságra juttatták el. Mint i. e. 99-ben Li Ling ragyogó katonai expedíciója bebizonyította, a számszeríjakkal felszerelt Han-gyalogság harcképessége elég nagy volt ahhoz, hogy a hun lovasságra is súlyos vereséget mérjen. Ilyenformán a kínai hadsereg teljes felkészültséggel látott hozzá a hunok elleni háborúk nehéz feladatának végrehajtásához.

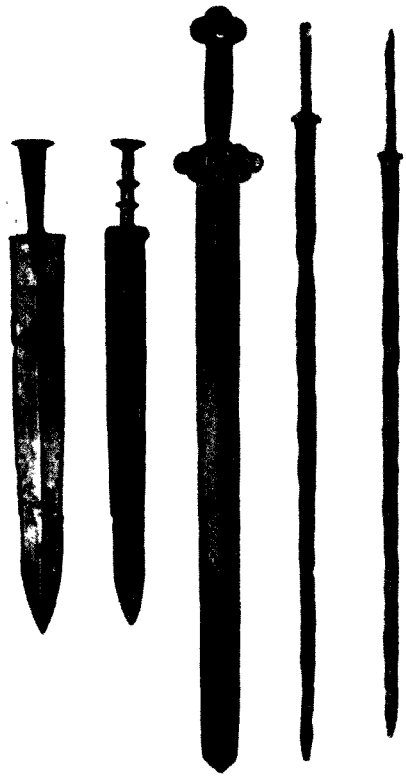

Han-kori kardok
Balról három bronz-, jobbról két vaskard

Wu-ti első hadjáratainak az volt a célja, hogy a hunokat visszaszorítsák a Kínai Nagy Falon kívülre. Tehát még nem voltak hódító jellegűek, mint a későbbi hadjáratok. I. e. 127-ben a hunokat ismét kiverték Ordoszból, s ezt követően a Huangho kanyarulatának partvidékén várakat és erődítményeket létesítettek. Wei C'ing és Ho K'ü-ping neves kínai hadvezérek i. e. 124-ben és 123-ban folytatott hadjáratainak eredményeként a hunokat a birodalom északi határáról is visszaszorították. Ezek a hadjáratok fordulópontot jelentettek Wu-ti külpolitikájában. További északi és északnyugati irányú hadjáratai már kifejezetten hódító jellegűek voltak.

CSANG K'IEN KÖVETSÉGE. HARC A „NAGY SELYEMÚTÉRT"

A külpolitikai irányvonal megváltozása szorosan összefügg azzal, hogy a Han-kori Kína előtt az addig ismeretlen, gazdag nyugati területekkel való jövedelmező kereskedelem széles távlatai nyíltak meg. 126—125-ben tért vissza Cs'anganba Csang K'ien, a híres utazó, akit még 138-ban küldtek a jüecsi törzsekhez a hunok elleni katonai szövetség megkötése céljából. Amikorra Csang K'ien eljutott hozzájuk — 10 éves hun rabság után — a jüecsi törzsek már Sogdiané területére költöztek át. Felkutatásuk során Csang K'ien hosszabb időt töltött Tawan (Farγāna) és K'angkü országaiban, hazatérve pedig körülbelül egy évet töltött Tahiában (Baktriában). A tapasztalt felderítő

ügyességével Csang K'ien részletes adatokat gyűjtött ezen országok nyersanyagkincseiről, lakosságáról, kereskedelméről és katonai erejéről. Utazása során szerzett tudomást Sentu (India) és még távolabbi nyugati államok, többek között Anszi (az Arsakida-parthus birodalom) létezéséről. Csang K'ien elbeszéléséből ismeretessé váltak a nyugati országok kincsei és a Kínával való kereskedelemben várható érdekeltségük. Ettől kezdve elsőrendű jelentőségűvé vált a Han-birodalom számára az a feladat, hogy kezébe kerítse azokat a kereskedelmi utakat, amelyek Kínát összekötik a nyugati államokkal, s hogy ezekkel az országokkal rendszeres, szilárd kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki.

E feladat megvalósítása céljából a hunokkal szembeni taktikát is megváltoztatták. Eddig a hunok elleni hadjáratok rendszerint Sanszi északi részéről indultak ki, 121-től kezdve a támadások kiindulópontját nyugatra, Kanszuba helyezték át. Ez időtől kezdve Wu-ti külpolitikája északnyugaton arra irányult, hogy a hunoktól egész Kanszu területét megszerezze, mert ezen keresztül haladt nyugat felé a híres „nagy selyemút". Ho K'ü-ping hadjáratainak eredményeként 121-ben a hunokat kiszorították Kanszuból és elvágták a tibeti hegyvidék velük szövetséges törzseitől. Az i. e. 119-ben elszenvedett további súlyos vereségük következtében a hunoknak még északabbra kellett hátrálniuk.

A kínaiaknak ezek a rengeteg hadifoglyot is jelentő hódításai szinte megsemmisítő csapást mértek a hunokra. A hunoktól elhódított Kanszu területén Cincs'engtől Tunhuangig az erődítmények erős rendszerét építették ki és katonai-földművelő településeket hoztak létre. Kanszu

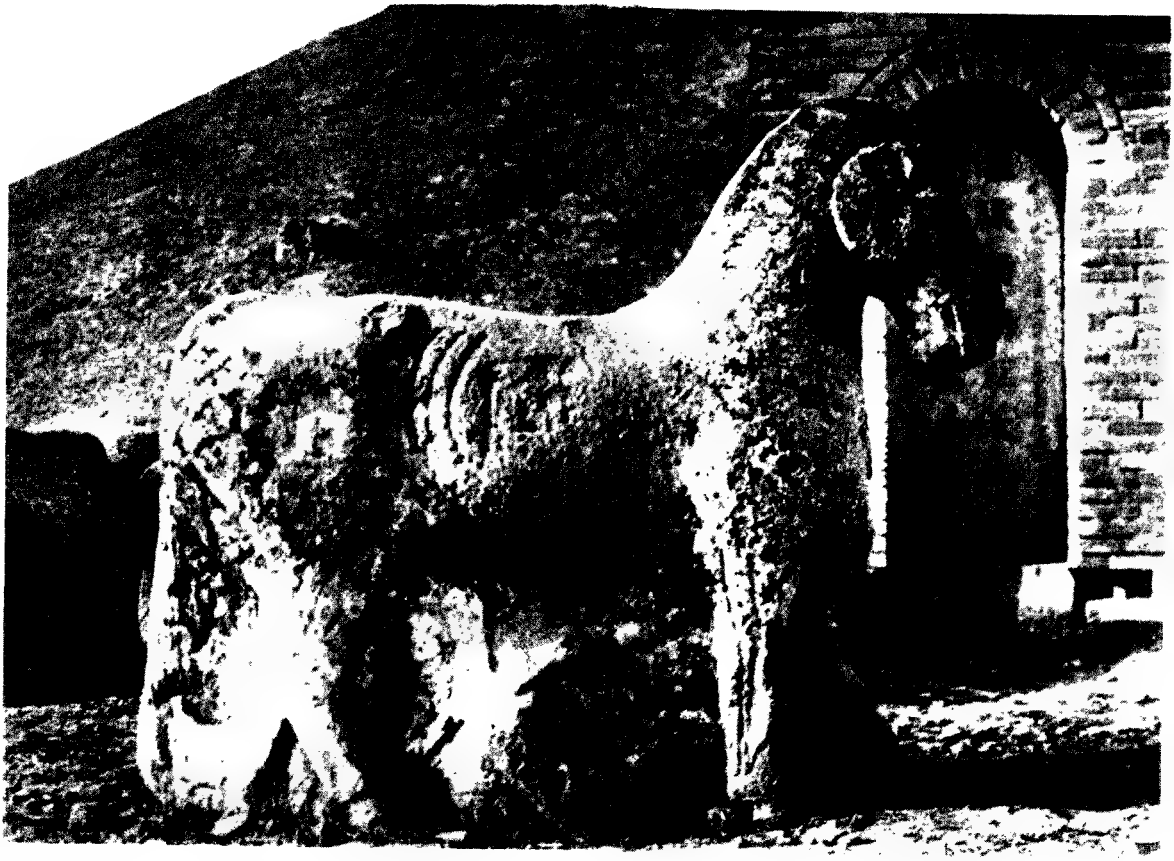

Ho K'ü-ping hadvezér emlékműve: a harcimén megtiporja a leterített hun harcost
I. e. 119 körül. A Weiho völgyéből (Szenszi tartomány)

területét, amely a „nagy selyemút" megszerzéséért vívott további harc kiindulópontja lett, több kisebb részre osztották.

Ez a kereskedelmi út Cs'anganból kiindulva nyugat felé Kanszu területén át húzódott Tunhuangig. Itt két fő útvonalra: egy délire és egy északira ágazott, amelyek Kāšγarban találkoztak. A déli út déli irányban kerülte meg a Tarim-medencét, Khotan és Jarkend városokon keresztül, az északi viszont Turfan, Kucsa és Akszu területén haladt keresztül. Kāšγarból kereskedelmi utak vezettek Farγānába és Baktriába, innen pedig a parthus birodalom és India felé. Közvetlenül Kanszu elfoglalása után a karaván hosszú sora indult el Kínából ezen az úton.

A „nagy selyemút" feletti uralom biztosítására Wu-ti i. e. 108-ban hadjáratot indított a Tarim-medence azon államai ellen, amelyek különösen ellenséges érzülettel viseltetettek a Han-birodalommal szemben. Ez a hadjárat sikerre vezetett, biztosította a „nagy selyemút" déli elágazását s emellett előkészítette a nagyszabású farγānai hadjáratot, amelynek tervét Wu-ti már kidolgozta.

HADJÁRATOK FARΓANÁBA.
KÍNA KERESKEDELMI ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATAI BELSŐ-ÁZSIA NÉPEIVEL

A farγānai hadjárat célja az erős és jól használható farγānai lóállománynak, kínai elnevezéssel az „égi lovaknak" a megszerzése volt. A hunok elleni hadjáratokban a kínaiak rengeteg lovat vesztettek, s a Han-hadsereg lóhiánya oly nagyfokú volt, hogy már felmerült a további hadjáratok megszüntetésének kérdése.

I. e. 104-ben Li Kuang-li, a nagy kínai hadvezér indította meg ezt a távoli hadjáratot, amely két év után végül kudarcba fulladt. A Han-seregek könnyen elérték ugyan a Lop-Nort, de a további út leküzdhetetlen akadályokba ütközött. A Tarim-medence lakói Li Kuang-li átvonuló hadseregének nem adtak élelmet, így az ellátás biztosítása érdekében a városok ostromához kellett folyamodni. Ahogy később Li Kuang-li a császárhoz intézett jelentésében írja: „A katonák nem a harcokban, hanem az éhség miatt pusztultak el." Serege jelentős részének elvesztése után Li Kuang-li kénytelen volt visszafordulni anélkül, hogy Ersït, Farγāna fővárosát elérte volna. Tunhuangba seregének csupán harmad részével érkezett, a többiek elpusztultak az úton.

A vereség miatt felbőszült császár azonnal újabb hadjáratot készített elő. I. e. 102-ben Li Kuang-li vezetésével 60 000 főnyi jól felszerelt sereg indult ismét útnak. Rendkívüli nehézségek árán sikerült Farγāna fővárosáig eljutnia. A kínaiak a várost ostrom alá fogták és elvágták vízellátását. Ersïben lázongás tört ki. Farγāna királyát megölték. Ezután a városi arisztokrácia hozzájárult ahhoz, hogy a kínaiaknak több ezer farγānai lovat szolgáltatnak ki azzal a feltétellel, hogy a Han-egységek nem vonulnak be a városba. Li Kuang-li, aki attól tartott, hogy K'angkü erős serege is a farγānaiak segítségére siet, a feltételeket elfogadta, s abbahagyta az ostromot. A sereg a farγānai lovak átvétele után hazaindult. A 102. évi hadjárat eredményeként tehát Farγāna elismerte Kínától való függőségét. A hadjárat megerősítette a kínaiak kelet-turkesztáni hódításait is. Közvetlenül a farγānai hadjárat sikeres befejezése után Tunhuangtól nyugatra, a „nagy selyemút" egész hosszán a katonai erődítmények és kereskedő-telepek létesítéséhez láttak. A legfontosabb pontokon katonai helyőrségeket és katonai jellegű településeket hoztak létre.

Kína nyugati kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatainak kiépítését nem csekély mértékben előmozdította a wuszunok törzsével kötött szövetség, amelyet a követül küldött Csang K'ien kötött meg i. e. 115-ben. A császárhoz intézett jelentésében Csang K'ien hangsúlyozta, hogy a wuszunokkal való szövetség nem csupán „a hunok jobb kezét vágja le", hanem nagyon fontos Kínának a nyugati országokkal létesítendő kapcsolatai szempontjából is. „A wuszunokkal egyesülve — írta Csang K'ien — még olyan nyugati államokat is magunkhoz csatolhatunk külső adófizetőként, mint Tahia."

I. e. 115—114-től kezdve Kína közvetlen kapcsolatokat teremtett Baktriával, majd a farγānai hadjárat után más államokkal is. Szïma C'ien közlése szerint Farγānából évenként több mint tíz kereskedelmi küldöttség indult nyugatra. A Han-birodalomnak Baktria, India és Sogdiané felé induló karavánjai előtt immár nem volt akadály; eljutottak a parthus birodalomba és még távolabbra is nyugat felé.

A „nagy selyemút" megszerzése rendszeres és közvetlen kapcsolatot létesített a Han-birodalom, az elő-ázsiai és közép-ázsiai államok között. Ez egyben e területekkel való kulturális és kereskedelmi kapcsolatok kezdetét is jelentette. Belső-Ázsiában ismerkedtek meg a kínaiak a szőlő, lucerna, bab, a gránátalma, sáfrány és diófa termesztésével. Viszont a selyem, vas, nikkel, nemesfémek és lakktárgyak Kínából eljutottak a messze Nyugatra, a Római Birodalomba. Nyugatról Kínába rabszolgákat, üveget, drága- és féldrágaköveket, fűszert és illatszereket vittek. Kína számára különösen értékes volt a farγānai harci mének megszerzése: ezek az új típusú kínai lovasság szükségleteinek tökéletesen megfeleltek. A Tawan felé olyan nagy számban indultak lókereskedőkaravánok, hogy — Szïma C'ien szemléletes kifejezésével élve — „egyik nem téveszthette szem elől a másikat".

WU-TI DÉLI ÉS ÉSZAKKELETI HADJÁRATAI

Wu-ti már a „nagy selyemútért" indított harc megkezdése előtt is több kísérletet tett a távoli délnyugati kereskedelmi útvonalak megszerzésére és a Kínától délre fekvő hatalmas területek meghódítására.

A déli államok kincsei már régóta felkeltették a kínai kereskedők érdeklődését. Jüe országait már C'in Sï huangti uralkodása alatt meghódították. Bár a C'in-dinasztia bukása után ezek a területek elszakadtak Kínától, a kölcsönös kereskedelmi kapcsolatok fennmaradtak. A kínai kereskedőket különösen Nanjüe állama vonzotta. „A Korai Han-dinasztia története" színesen írja le e föld kincseit. „Ott a tenger mellett fekszenek azok a helyek, amelyeken bőven található orrszarvú, elefánt, teknősbéka, gyöngy, ezüst, réz, gyümölcs és szövet. A Központi Birodalom (Kína — *Szerk.*) kereskedői az itt folyó árucseréből hatalmas kincseket szereznek. A kereskedelem központja Fanjü (Kanton)." Fanjüből indult ki az indokínai és indiai tengeri út is, amelyet valószínűleg a kínaiak is ismertek.

A Jüe-államok meghódítását elősegítették ezeknek az országoknak szüntelen belső villongásai. A Han-birodalom már i. e. 138-ban beavatkozott a déli államok egymás közötti harcába, és leigázta Jüe Tunghajt. Ezután Wu-ti tüstént megkezdte az előkészületeket a Nanjüe elleni háborúhoz. E célból i. e. 135-ben elküldte Nanjüebe tapasztalt felderítőjét, T'ang Menget, akinek sikerült is egy víziutat felfedeznie Szïcs'uan és Fanjü között a Szikiang-folyó mentén. Ezen az úton indultak néhány év múlva a Han-birodalom seregei Nanjüe meghódítására.

Miután visszatért Belső-Ázsiából Csang K'ien, aki tudomást szerzett arról, hogy valahol Kínától délnyugatra van egy olyan kereskedelmi út, amelyen az árukat Szïcs'uanból Indiába és Baktriába lehet eljuttatni, Wu-ti hódító politikája dél és délnyugat felé újabb lendületet vett. I. e. 122-ben a déli kereskedelmi út felkutatására több expedíciót indított, ezeket azonban a délnyugati törzsek feltartóztatták. Minthogy a kínaiak előre nem látott nehézségek miatt időlegesen kénytelenek voltak egy időre lemondani a déli kereskedelmi út megtalálásáról, minden figyelmüket a „nagy selyemút" megszerzésére fordították. Csupán a hun háború befejezése és a hunokra mért i. e. 119. évi döntő vereség után lehetett erélyesen hozzáfogni a déli államok meghódításához. A 112-től 109-ig tartó katonai expedíció eredményeként Nanjüe és Minjüe államokat és egész sor délnyugati törzset egymás után leigáztak. — Pan Ku Han-kori krónikás közlése szerint a délnyugati területek meghódítása után Wu-tinak az volt a célja, hogy a Han-birodalmat a leigázott területek összefüggő láncolatán keresztül kapcsolja össze Baktriával. A délnyugati tör-

zsek szívós ellenállása miatt azonban így sem sikerült az Indiába és Baktriába vezető déli utat a kínai kereskedők számára megnyitni.

A déli hadjáratok befejezése után Wu-ti azonnal erélyes katonai akciót indított északkelet felé az Észak-Koreában fekvő Cs'aoszien (Csoszon állam) ellen. Mint fentebb említettük, a kínaiak már jóval a Han-birodalom megalakulása előtt megkezdték e területek felé az előrenyomulást. Észak-Korea területén az Északkelet-Kínából bevándorlóknak sok településük volt. Az i. e. II. század kezdetén alakult itt ki a kínai források által Cs'aosziennek nevezett királyság, amelynek uralkodói igyekeztek ugyan jószomszédi viszonyt fenntartani a Han-birodalommal, de egyébként tartózkodó magatartást tanúsítottak, és igényt támasztottak Liaotung területére is.

A koreai háborút már valószínűleg régen kitervelte Wu-ti, de az északnyugati és déli nagyarányú hadműveletek lehetetlenné tették tervének korábbi végrehajtását. I. e. 109-ben Cs'aoszien királya egy provokáció következtében megölte a Han-birodalom követét, s ezt ürügyül felhasználva Wu-ti Észak-Koreába „büntető expedíciót" indított. Seregei egyszerre két oldalról, a tenger és szárazföld felől támadták meg Cs'aoszien fővárosát. A kínai sereg több hónapi ostrom után még mindig nem tudta az ellenállást megtörni. A város csak 108 nyarán adta meg magát, amikor Cs'aoszien királyát belső viszályok következtében megölték. Cs'aoszien területét a Han-birodalomhoz csatolták és négy, kínai tisztviselők által kormányzott tartományra osztották. Ezzel megindult Kína és Észak-Korea között a rendkívül élénk kereskedelem. Az ókori Lolang (a mai Phenjan) területén folytatott ásatások tanúsága szerint a Han-birodalom legtávolibb részeiről is özönlöttek ide a különféle árucikkek. Különösen szoros kapcsolata volt Észak-Koreának Szïcs'uannal. Cs'aoszien meghódítása után a Han-birodalom kereskedelmi és politikai kapcsolatot létesített Dél-Koreával, s ettől kezdve a kínaiak mindjobban behatoltak erre a területre is.

AZ ADÓTERHEK NÖVEKEDÉSE WU-TI URALKODÁSA ALATT. NÉPI FELKELÉSEK

A Wu-ti idején folytatott hatalmas méretű kínai hódítások óriási kiadással és súlyos emberáldozattal jártak. A katonai kötelezettségek, amelyeket Wu-ti előtt még pénzfizetéssel meg lehetett váltani, most kétszeresére növekedtek. Különösen súlyos volt a hadműveleteket folytató hadsereg felszereléssel és élelemmel való ellátását szolgáló szállítási kötelezettség, az északnyugati határokon az erődítmények és várak, délnyugaton pedig a hadiutak építésénél teljesítendő robotmunka.

Forrásaink nemegyszer említik, hogy „Wu-ti uralkodása alatt nagyon sokféle súlyos adó volt". A felnőtt lakosságra kivetett fejadó összegét másfélszeresére emelte, és most már 15 éves kortól nemcsak 56 éves korig, mint korábban, hanem 80 éves korig szedte; a kiskorúak fejadóját pedig az eddigi hétéves korhatár helyett, hároméves kortól kezdve szedték, és összegét is felemelték. Ennek az volt a következménye, hogy sokan megölték szüleiket és gyermekeiket.

Bár a földadó összegét Wu-ti uralkodása alatt hivatalosan nem emelték, a tisztviselők rendszerint mégis „az előírtnál többet hajtottak be". Wu-ti külön adót vetett ki a szekerekre, hátaslovakra, csónakokra, szarvasmarhára és háziszárnyasra. Ezenkívül különféle közvetett adókat is elrendelt, a só, vas, bor és pénzöntés állami monopóliumának bevezetésével egyidejűleg. Ezek a monopóliumok is súlyos teherként nehezedtek a földműves lakosságra. A kis és közepes nagyságú műhelyekkel rendelkező kézműveseket pedig az állami monopóliumok bevezetése teljes tönkremenéssel fenyegette.

A teljes nyomorba jutott emberek elhagyták otthonukat s elrejtőztek az adóbehajtók elől. „Az útonállók miatt — jegyzik meg a források — az országutak járhatatlanná váltak." Több helyütt elemi erejű lázadások törtek ki, a lakosság megtagadta a hatóságok követeléseinek teljesí-

tését. Így pl. i. e. 122-ben Szïcs'uanban a hadi utak építésével kapcsolatos súlyos kötelezettségek miatt törtek ki zavargások. 121-ben, amikor ugyanitt a helyi hatóságok szekereket és lovakat követeltek a foglyul ejtett hunok elszállítására, a lakosság, mivel nem akarta beszolgáltatni, elrejtette a lovakat a tisztviselők elől. I. e. 99-ben Honan, Anhoj, Santung és Hopei lakossága fordult a helyi hatóságok ellen. A felkelők rövid idő alatt nagy területet vontak ellenőrzésük alá és mármár a főváros környékét veszélyeztették. A legnagyobb felkelő csapatok több ezer embert számláltak. Felszerelésüket a fegyvertárakból szerezték. Sok helyütt megölték a tisztviselőket. Csapataik ostrom alá vették és elzárták a fontosabb utakat. A felkeléseket a következő évben rendkívüli kegyetlenséggel verték le. A források adata szerint azokon a területeken, ahol a felkelés a leghevesebben tombolt, csaknem 10 000 felkelőt mészároltak le.

Ezek voltak a Han-birodalom első nagy népi felkelései. Arról tanúskodnak ezek, hogy már érlelődtek azok az osztályellentétek, amelyek a továbbiak során, az i. e. I. század elején hatalmas tömegmegmozdulásokban jutottak kifejezésre s a Korai Han-dinasztia megdöntésére vezettek.

XVI. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. I. SZ. KÖZEPÉTŐL AZ I. SZ. II. SZÁZADIG

1. AZ OSZTÁLYELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE KÍNÁBAN AZ I. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN, A KORAI HAN-DINASZTIA UTOLSÓ CSÁSZÁRAI ALATT

Az i. e. I. század második felében a Han-birodalom az elkeseredett osztályharc s politikai hatalma fokozatos hanyatlásának korszakát élte.

A HAN-BIRODALOM KÜLPOLITIKAI HELYZETE AZ I. E. I. SZÁZADBAN

Wu-ti halálával a nagy hódító hadjáratok szinte teljesen megszűntek. Az addigi hosszan tartó háborúk kimerítették a császári kincstárt és a birodalom belső erőforrásait. Az udvar magas rangú tisztviselői békésebb külpolitikát javasoltak, s a katonai hódítások hívei a kormányzat részéről sem erkölcsi, sem anyagi támogatást nem kaptak. A kormányzó köröket a további hódításoktól legfőképpen a népi megmozdulások fenyegető veszélye tartotta vissza.

Az I. század végén a kínaiak már csak egy igazán nagyszabású távoli hadjáratot indítottak — Sogdianéba, a hunok ellen (i. e. 36), akiknek megerősödése a „nagy selyemút" kereskedelmi forgalmát veszélyeztette. A hadjárat élén Cs'en T'ang tehetséges hadvezér állt, a Nyugati Határvidék (a Tarim-medence kínai neve) helytartójának egyik munkatársa.

Cs'en T'ang az udvari körök szándékának ismeretében önkényesen kezdte meg a hadjáratot, hamisított császári mozgósítási parancs alapján. A császár csak akkor értesült a hadjáratról, amikor Cs'en T'ang hadserege már úton volt. Sogdianéban Cs'en T'ang Csïcsï hun sanjü szállását vette ostrom alá a Talasz-folyó partján. A döntő csatában a hunok teljes vereséget szenvedtek. Csak ez a ragyogó győzelem mentette meg Cs'en T'angot a császár haragjától, a további hadműveletektől azonban az udvar parancsára így is el kellett állnia. Ez a hadjárat egyébként csak rövid időre erősítette meg a Han-birodalom helyzetét a Nyugati Határvidéken. Néhány év múlva a hunok ismét tevékenyebben léptek fel a Han-birodalom északnyugati határvidékén és időszámításunk I. századának elején újból sikerült hatalmukba keríteni az egész Tarim-medencét, s ezzel elvágták a nyugati országokba vezető kereskedelmi utat. Ettől kezdve a birodalom a Korai Han-dinasztia fennállásának végéig már védekező külpolitikát folytatott. Forrásaink adatai szerint még a határmenti helyőrségek létszámát is csökkentették.

A NAGYBIRTOK ÉS A RABSZOLGATARTÁS TÉRHÓDÍTÁSA. A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

A Han-birodalom külpolitikai és katonai hatalmának meggyengülése a belső, társadalmi-gazdasági ellentmondások kiéleződésének volt az eredménye. Ezt a folyamatot a nagybirtok és a rabszolgatartás gyors növekedése idézte elő. A birodalom legszélesebb látókörű állami hivatalnokai nyugtalanul hívták fel a császár figyelmét arra, hogy a főnemességnek, a magas rangú tisztviselőknek, sőt „a népből származó befolyásos és gazdag embereknek" is „rengeteg rabszolgájuk és határtalan nagy földjük" van. A föld-magántulajdon koncentrálódása elleni harc végigvonul a Korai Han-dinasztia egész belső történetén, de az i. e. I. század vége felé ez a harc különösen élessé vált. „A hatalmas és gazdag emberek — írja egyik Han-kori forrás — még kegyetlenebbek, mint az átkozott C'in-korszakban. A gazdagok most birtokukba veszik a földeket, foglalásaik több száz, vagy akár ezer c'inget is elérnek..." A föld-magántulajdon növekedése együtt járt a kis- és középbirtokos parasztság háttérbe szorításával s a faluközösségekben élő parasztok tönkretételével, földjüktől való megfosztásával.

E korszak forrásai ismételten kiemelik egyfelől a vagyon és fényűzés óriási növekedését, másfelől pedig a kistermelők, különösen a parasztok egyre fokozódó nyomorát, akik „állandóan eladósodtak". Ennek az ellentétnek éles rajzát adja a már említett Han-kori értekezés, a „Jen t'ie lun". Ez elmondja, hogy míg a gazdagoknál még a kutyaól is olyan, mint egy palota, határtalan fényűzésükben még szolgáikat is finom selyemruhákba öltöztetik, lovaik és kutyáik kenyeret és húst esznek — ugyanakkor a szegények kunyhókban húzódnak meg, rongyokban járnak és nyomorúságosan táplálkoznak. A „Jen t'ie lun" tanúbizonysága szerint sok földművesnek még a legszükségesebb vasszerszámok beszerzésére sem volt módja; amikor a vasra és vaskészítményekre bevezették az állami monopóliumot, a vas ára rendkívül magasra szökött. A földműveseknek ökreik sem voltak, magukat fogták az eke elé, hogy földjüket felszánthassák.

A parasztok tömeges tönkrejutása, az adósok függésének súlyosbodása és a személyi függéshez kötött bérlet elterjedése a végsőkig kiélezték az osztályellentéteket. Ez az uralkodó körökben is nagy nyugtalanságot idézett elő, annál is inkább, mert a parasztok tönkremenése és a nagybirtok koncentrációja miatt katasztrofális mértékben csökkent a kistermelők, a legfőbb adófizetők száma.

Egyes állami hivatalnokok már Wu-ti uralmának vége felé, a nagyobb arányú lázongások kirobbanása előtt is felhívták a figyelmet a nép súlyos elégedetlenségére. Ez a félelem a végsőkig elkeseredett néptől, amely „erdőségekbe és hegyek közé menekül és ott rablónak áll", szemléletesen tükröződik Tung Csung-sunak egyik beszédében. Jellemző, hogy ez az egyszerű nép helyzetének könnyítése mellett síkraszálló politikus, többek között azt ajánlotta, hogy „szüntessék meg a rabszolgák megölésének jogát".

Az i. e. III. század végén még korlátozták a rabszolgák megölésének jogát, s a rabszolgatartóknak ehhez a hatóságok külön engedélyére volt szükségük, de a Korai Han-dinasztia idejéből származó források már a rabszolgákkal való rendkívül kegyetlen bánásmódról számolnak be. Az egyéni és állami tulajdonban levő rabszolgákat egyaránt lábbilincsben tartották, megbélyegezték, és — mint Tung Csung-su beszéde is tanúsítja — a Han-kori törvények semmiben sem korlátozták a rabszolgatartó önkényét, aki teljes mértékben rendelkezett rabszolgái élete felett. Az I. század végén azonban már némileg megváltozott a helyzet: az államhatalom megpróbálta szabályozni a rabszolgák és rabszolgatartók közötti viszonyt, legalábbis a rabszolgagyilkolás felháborító eseteiben.

Az i. e. I. század második felében Kung Jü magas rangú császári tisztviselő élesen tiltakozott az állami rabszolgák számának mérhetetlen növelése s a császári udvar határtalan fényűzése ellen. Megírta, hogy az állam olyan vaselőállító és rézöntő műhelyeket tart fenn, amelyekben temérdek

kényszermunkára ítélt rabszolga dolgozik, s hogy ezen kívül Santungban nagy szövőműhelyek, Szics'uan tartományban arany- és ezüstműves üzemek vannak az állam tulajdonában, végül pedig több mint 100 000 rabszolgát tartanak házi szolgálatra a császári palotákban. Kung Jü felhívta a figyelmet arra, hogy a császári udvar és az arisztokrata családok tobzódnak a fényűzésben, és az udvari arisztokrácia dőzsölésével szembeállította az éhező, földtelen és az elviselhetetlen adóktól tönkrement nép nyomorát.

Kung Jü minden állami monopólium megszüntetését, s az adók csökkentését követelte. Jellemző módon a pénz megszüntetését is javasolta, azzal az indokolással, hogy a pénzbeni fizetés a paraszt legnagyobb terhe. Hangsúlyozta, hogy a kereskedelem és a pénzforgalom miatt a lakosságnak a fele sem képes megművelni földjét, ezért javasolta a kereskedelem megtiltását, s azt, hogy kizárólag természetbeni adókat vessenek ki. E korszak más konfuciánus gondolkodóihoz hasonlóan idealizálta a múltat, s az ősidők „aranykorához" való visszatérésben látta a megoldást.

Az i. e. I. század kezdetétől fogva az uralkodó osztály képviselői a felkelésektől való szüntelen rettegésben éltek. Ez is félreérthetetlenül kitűnik a „Jen t'ie lun" című értekezésből, amely közli egy tekintélyes állami tisztviselőnek azt a kijelentését, hogy az állami vasmonopóliumot már csak azért is feltétlenül fenn kell tartani, mert „nem szabad fegyvert... adni a nép kezébe".

Az uralkodó körök az egyre éleződő osztályharc és a fenyegető felkelések légkörében kénytelenek voltak részleges engedményeket tenni a népnek. Liu Sï (Jüan-ti, i. e. 48—33) császár alatt megszüntették a harmadik életévüket betöltött gyermekek utáni fejadót, és visszatértek a hétéves korhatárhoz. Más adókönnyítéseket is bevezettek. Rossz termés esetén a kormányzat mentesítette a parasztokat a földadó alól. Megszüntették a Santung tartományi állami szövőüzemeket. A kormányzat kísérletet tett az állami rabszolgatartás csökkentésére: császári parancsot adott ki, amelyben megtiltotta az elítélt személy hozzátartozóinak rabszolgává tételét. Mindezek az intézkedések azonban vajmi kevéssé csökkentették a feszültséget.

A SZEGÉNY SZABADOK ÉS A RABSZOLGÁK FELKELÉSEI AZ I. E. I. SZÁZAD VÉGÉN

Az i. e. I. század végén a birodalom szegény szabadjai és rabszolgái több helyütt felkelésekkel próbáltak változtatni helyzetükön. Kinyitották a börtönöket, felszabadították az elítéltekből lett állami rabszolgákat és leszámoltak a tisztviselőkkel. I. e. 22-ben Jingcs'uan (Honan) állami vasbányáiban a t'uk felkelést robbantottak ki. A felkelést még ugyanebben az évben kegyetlenül elnyomták, de nyilvánvaló volt, hogy a feszültség továbbra sem oldódott fel. „A tönkrement parasztok tömegei — így szól egy i. e. 17-ben kelt császári parancs — fenyegetik a köznyugalmat." A kormányzat ideiglenes intézkedéseket tett a mind gyakoribb felkelések megelőzésére. Több császári utasítás „óvatosságra" intette a tisztviselőket tevékenységükben, s azt ajánlotta, hogy a néppel szemben a legelőzékenyebben viselkedjenek és „tartózkodjanak a kegyetlenkedéstől és az erőszaktól". Ezek az utasítások mégsem tudták elejét venni az egyre fokozódó nyugtalanságnak.

I. e. 17 elején Kuanghanban (Szics'uan) nagyarányú felkelés tört ki. „A Korai Han-dinasztia története" így írja le a felkelés kezdetét: „...Kuanghanban a vasnyakörvekbe vert emberek összeesküvést szőttek, megtámadták a börtönt és kiszabadították a foglyokat. A fegyvertárból fegyvereket zsákmányoltak, kirabolták és elhurcolták a tisztviselőket és a népet." A mozgalom gyorsan terjedt s a felkelők száma csakhamar 10 000-re duzzadt. Leveréséhez 10 hónapra volt szükség.

A kormányzatnak különösen nagy nyugtalanságot okoztak a fővárostól keletre fekvő területek, elsősorban a C'in-terület (Santungban), ahol egy i. e. 17-ben kiadott császári rendelet közlése szerint „nagy tömegben gyűltek össze a hontalanok és csavargók", s a helyzet „rendkívül aggasztó volt". I. e. 13-ban itt újabb zavargások kezdődtek. A legjelentősebb a sangjangi állami vasbányák-

ban dolgozó t'uk felkelése volt. A felkelők megölték felügyelőiket és fegyvereket szereztek. Kézművesek és tönkrement parasztok is csatlakoztak hozzájuk. A mozgalom hatalmas területre — egyes források szerint a birodalomnak több mint 40 területére — terjedt ki. A felkelők megölték a területi és járási parancsnokokat és leszámoltak a gazdagokkal. Bár a hatóságok viszonylag gyorsan végeztek a felkelőkkel, e mozgalmak mégis azt jelezték, hogy a kormányzatot tömeges felkelések reális veszélye fenyegeti.

RENDELET A NAGYBIRTOKOSOK FÖLDJÉNEK ÉS RABSZOLGÁIK SZÁMÁNAK KORLÁTOZÁSÁRÓL

A kormányzat ebben a helyzetben kísérletet tett a föld-magántulajdon és rabszolgatartás korlátozására. Ekkor már az uralkodó osztály több széles látókörű képviselője felismerte, hogy az osztályellentétek enyhítését szolgáló reformokkal nem lehet tovább várni. A reformpolitikát a jelek szerint a középbirtokosok és rabszolgatartók számottevő rétegei is támogatták, mivel nehezen bírták a versenyt a nagybirtokosokkal. Az i. e. I. század végén Liu Jing (Ai-ti, i. e. 6—1) császár elé terjesztettek felülvizsgálás végett egy törvénytervezetet a nagybirtokosok földjének és rabszolgáik számának korlátozásáról. E törvény értelmében senkinek sem lehetett 30 c'ingnél (kb. 138 hektár) nagyobb földtulajdona, a rabszolgák megengedett számát pedig a tulajdonos társadalmi helyzetétől függően a rendelet 30 és 200 között szabta meg, ebbe azonban a 10 évesnél fiatalabb és 60 évesnél idősebb rabszolgák nem számítottak bele. A császári parancs értelmében „a törvény (hatályba lépésének) határideje három év múlva következik be, s a törvény megszegőinek vagyonát el kell kobozni". E törvény kimondta, hogy az 50 éves és annál idősebb állami rabszolgák „felszabadíttatnak és szabaddá tétetnek". Forrásaink közlése szerint, mihelyt a törvény nyilvánosságra került, nyomban zuhanni kezdett a „földek és a rabszolgák (nu-pei) ára".

Ai-ti törvénye arról tanúskodik, hogy a föld- és rabszolgakérdés ekkor nagyon kiéleződött. A törvény indokolása szerint „Wen-ti császár idejében (i. e. 179—157) még nem származott baj abból, hogy magánszemélyek (nagy jövedelemforrásokat) halmoztak fel, s ezért még nem volt szükség a földek és rabszolgák (nu-pei) számának korlátozására..., de most ...a tisztviselők és az egyszerű nép köréből származó hatalmas és gazdag emberek többszázmilliós vagyonnal rendelkeznek, míg a szegények és gyengék nyomora mindegyre fokozódik". Az i. e. I. század végén a kortársak a földek és a rabszolgák koncentrációjában látták a társadalmi élet alapvető kérdését és az állam kritikus helyzetének az okát.

Ai-ti törvénye szerint az előkelők 200 rabszolgát tarthattak, a kistisztviselők s az egyszerű emberek pedig néhány tucatot. A valóságban azonban sok tulajdonosnak jóval több rabszolgája volt. A rendeletnek a földbirtokok méreteire vonatkozó előírásai azzal fenyegették őket, hogy földjeik jelentős részét elveszítik. Ezért Ai-ti rendeletének végrehajtása a nagy földbirtokosok és rabszolgatartók határozott ellenállásába ütközött. „A Korai Han-dinasztia története" tömören csak annyit mond, hogy „a rendeletet senki nem tartotta megfelelőnek, ezért egy császári utasítás meghatározatlan időre elhalasztotta végrehajtását, később a tervezetet teljesen elejtették és nem léptették életbe".

Sokkal határozottabb lépéseket tett az osztályellentéteknek felülről, reformokkal való enyhítésére Wang Mang (i. sz. 9—23).

2. WANG MANG REFORMJAI ÉS A „VÖRÖS SZEMÖLDÖKŰEK" FELKELÉSE

WANG MANG ÁLLAMCSÍNYJE ÉS REFORMPOLITIKÁJA

A tömeges népi megmozdulások fokozódó veszélyének légkörében az uralkodó körök riadtan keresték a kiutat. Ai-ti rendeletének kudarca megmutatta, hogy a reformpolitika érvényre juttatásához le kell törni a nagybirtokosok ellenállását. Ekkor lépett fel Wang Mang, a császár rokona, aki régensként kormányzott a trónörökös kiskorúsága idején. Ez a vasakaratú és rendkívül becsvágyó férfi rövid idő alatt az egész országban népszerű lett, s egyúttal megszerezte az udvari körök egy részének támogatását is. I. sz. 8-ban palotaforradalom révén kezébe ragadta a hatalmat. I. sz. 9-ben az „Új" dinasztia („Szin") első császárának nyilvánította magát, s kijelentette, hogy határozott reformpolitikát kíván folytatni.

Wang Mang reformjait a konfuciánus eszmék ihlették. Az i. e. és i. sz. I. századokban birodalomszerte elterjedtek azok a konfuciánus utópiák, amelyek az „aranykorhoz" való visszatérést hirdették, amikor úgymond még nem voltak gazdagok és szegények, s virágzott az állam. Wang Mang kijelentette: reformjainak célja, hogy visszahozza a „Mennyei Birodalom"-beli állapotokat, amelyeket a régi konfuciánus könyvek leírtak. Nagy előszeretettel hivatkozott a „Csou li" („A Csou-birodalom intézményei") című értekezésre. Ez a könyv a hagyomány szerint annak idején, amikor C'in Sï huangti elrendelte a konfuciánus könyvek elégetését, épségben maradt, és éppen ez időben „fedezte fel" egy konfuciánus filozófus. A valóságban a „Csou li"-t, bár az i. e. IV. századból származó szövegeket is tartalmaz, a maga egészében Wang Mang uralkodása idején, éppen az ő reformjainak ideológiai alátámasztása céljából állították össze.

I. sz. 9-ben Wang Mang rendeletben tiltotta meg a földek és rabszolgák adásvételét. Az összes földeket „császári földeknek" *(wang-t'ien)*, a rabszolgákat pedig „egyéni függésben levőnek" *(szï-su)* nyilvánította. A szï-su kifejezés nem teljesen világos. Valószínűleg azokat a magánszemélyektől függő embereket nevezték így, akiket gazdájuk kizsákmányolhatott, de nem adhatott el. Feltehető, hogy Wang Mang törvénye értelmében az összes magántulajdonban levő rabszolgákat ebbe a kategóriába sorolták. Egyben elrendelte a konfuciánusok által idealizált ősi földközösségi rendszernek, az úgynevezett *cing t'iennek* a visszaállítását. Eszerint egy családnak legfeljebb 100 mu (kb. 2 hektár) földje lehetett. „Minden földnélkülinek — így szólt a rendelet — a törvény értelmében földet kell kapnia." Ez az ígéret azonban puszta szó maradt; úgy látszik, Wang Mang nyilván nem is szándékozott teljesíteni. Wang Mang reformjai távolról sem jelentették a tulajdon bármiféle újrafelosztását. Ez csak kísérlet volt arra, hogy megállítsa a közösségi földművelők tönkrejutásának és nincstelenné válásának a folyamatát.

Wang Mang részleges intézkedéseket tett a rabszolgakereskedelem korlátozására. Halálbüntetés terhe mellett megtiltotta, hogy magánszemélyek az északi határmenti területeken hivatásszerűen foglalkozzanak rabszolgakereskedelemmel. Itt ugyanis az éhínség következtében különösen nagy méreteket öltött a szabad emberek rabszolgának való öneladása. Azt is megtiltotta, hogy az északi határvidékről rabszolgákat szállítsanak a birodalom központi tartományaiban levő rabszolgapiacokra.

Wang Mang harca a magán-rabszolgatartás ellen még nem jelentett támadást a rabszolgaság intézményével szemben. Wang Mang kísérletet sem tett az állami rabszolgaság korlátozására, sőt régi konfuciánus értekezésekre hivatkozva elméletileg is igyekezett megalapozni, hogy a rabszolgatartás az állam törvényes joga. Uralkodása alatt az állami rabszolgák száma nagymértékben megnövekedett. Wang Mang törvényei kimondták, hogy nemcsak magukat a bűnösöket, hanem a kölcsönös kezesség alapján az ötösével egymáshoz kapcsolt szomszédos családok tagjait is állami

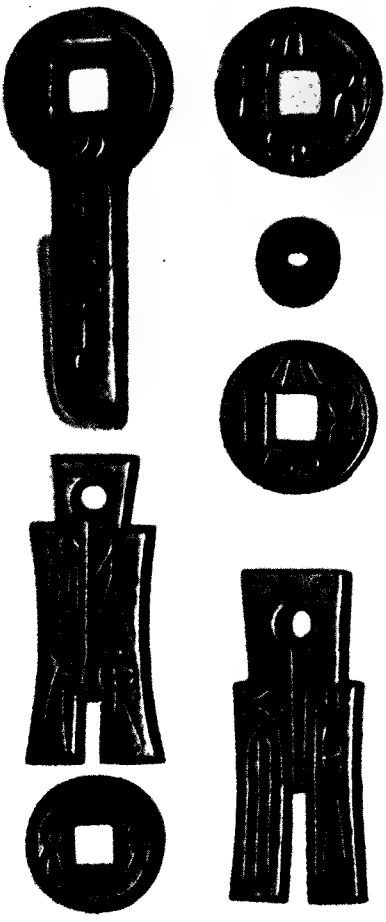

Wang Mang pénzei
I. sz. 8—14

rabszolgaságra kell ítélni. Az állami rabszolgákat tömegével szállították távoli állami műhelyekbe. Így, „A Korai Handinasztia története" közlése szerint I. sz. 21-ben „a pénzverés tilalmát áthágó személyeket — s minden egyes esetben a vétkes családjának, valamint a kölcsönös kezesség alapján hozzátartozó többi négy családnak a tagjait is — lefogták, vagyonuktól megfosztották és állami rabszolgákká (nu-pei) tették. A férfiakat szekereken, a bűnösök számára készített ketrecekben, a nőket és gyermekeket pedig gyalog, nyakukra erősített vasláncnál fogva vitték százezer számra (Cs'anganba) és ott átadták a pénzverést irányító tisztviselőknek." Tömegével foglalkoztattak állami rabszolgákat a Wang Mang parancsára elrendelt hatalmas paloták és templomok építésénél. Forrásaink közlése szerint ezekben a munkákban több tízezer állami rabszolga vesztette életét. Ugyancsak Wang Mang idején kezdtek rabszolgákból hadseregeket is szervezni. Ilyen volt az a rabszolgahadsereg is, amelyet Wang Mang „vadkan rohamnak" nevezett, és a birodalom északi határait ismét veszélyeztető hunok ellen küldött.

Látszatra a kereskedők és uzsorások kapzsiságának korlátozására, valójában azonban az állami jövedelmek növelése céljából, Wang Mang i. sz. 10-ben külön hivatalokat állított fel a piaci árak és a kölcsönökért szedett kamat szabályozására. Ezzel az intézkedéssel biztosítani kívánta a kölcsönügyletek jelentős részének az állam kezében való összpontosítását. A császár szigorú felügyelet alá helyezte az állami monopóliumokat. Amellett, hogy fenntartotta az állam monopóliumát a sóra, a vasra és a pénzöntésre, visszaállította a borra, sőt kiterjesztette az ásványi kincsek kiaknázására is. Mivel intézkedései megvalósításához egyáltalán nem voltak meg a szükséges anyagi eszközök, ismételten pénzreformot hajtott végre; új érméket hozott forgalomba, a régiek értékét pedig megváltoztatta.

Wang Mang arra törekedett, hogy minden jövedelmi forrást az állam kezében összpontosítson, és erős bürokratikus birodalmat hozzon létre. Nagymértékben növelte az államapparátust, és különösen az állam pénzügyi és rendőri tevékenységét fokozta. A bürokrácia tagjai érdekelve voltak Wang Mang gazdasági intézkedéseinek végrehajtásában, amennyiben ezek az ő anyagi előnyüket is szolgálták. A tisztviselők a piaci árak szabályozása során az árukkal való spekulációkból, és a Wang Mang nagyszámú törvényének végrehajtása során elkövetett különféle visszaélésekből meggazdagodtak. „A Korai Han-dinasztia története" elmondja, hogy „a tisztviselők kegyetlenségre és erőszakra alapozták hatalmukat, és (Wang) Mang különböző tilalmaiból előnyöket kovácsoltak. Raboltak, fosztogattak s a kisembereket kegyetlenül sanyargatták. Még a gazdagok sem tudták megvédeni magukat, a szegények pedig puszta életüket sem voltak képesek megmenteni."

Wang Mang rendeletei a földbirtokosok és rabszolgatartók elszánt ellenállásába ütköztek. Ahol csak lehetett, szaboltálták intézkedéseit. Ezért a törvények megszegését rendkívüli szigorral büntette, de amint „A Korai Han-dinasztia történeté"-ből kitűnik, mégis „nagyon sok olyan ember volt, akik földet... és rabszolgát próbáltak eladni vagy vásárolni". Az elégedetlenség oly nagyfokú

volt, hogy Wang Mangnak már három év múlva, i. sz. 12-ben egy újabb rendeletben ismét engedélyeznie kellett a rabszolgák és a föld szabad adásvételét. Néhány év múlva Wang Mang megint csak kísérletet tett a magánrabszolgatartás némi korlátozására. 17-ben külön adót vetett ki a magántulajdonban levő rabszolgák után. Minden rabszolgatartó, társadalmi helyzetétől függetlenül, rabszolgánként 36 000 db rézpénzt tartozott fizetni. „A Korai Han-dinasztia története" szerint ez oly nagy felháborodást váltott ki, hogy mindenfelé zavargások kezdődtek.

Wang Mang reformjai nem könnyítettek az elnyomott tömegek helyzetén. Nem tudták megakadályozni sem a földművesek tönkrejutását, sem az adósrabszolgaságot. A helyi tisztviselők szabotálása és visszaélései csak súlyosbították a földművelők, kézművesek és kiskereskedők helyzetét.

Az állami jövedelmek növelése viszont elkerülhetetlen volt. A reformok végrehajtásához, a nagyszámú bürokratikus apparátus fenntartásához és a hunok elleni háborúk folytatásához pedig feltétlenül növelni kellett az állami jövedelmeket. Wang Mang több új, súlyos szolgáltatást vezetett be. Különösen nehezen viselték el az állami monopóliumok kiterjesztésével kapcsolatos közvetett adókat. A hunok elleni háborúskodás kiújulása óta még súlyosabbá vált a katonakötelezettség; most már minden 15 éven felüli férfira kiterjedt. Felemelték a földadót. Súlyos pénzadót vetettek ki a kézművesekre és minden jövedelemmel rendelkező emberre. Különösen súlyos adók nehezedtek a selyemhernyó-tenyésztőkre, vadászokra és halászokra.

Wang Mang pénzügyi reformjainak következtében elértéktelenedett a pénz, emelkedtek az árak. Egyes tartományokban ötvenszeresére nőtt a rizs ára. Wang Mang nagyszámú tiltó rendelkezése és törvénye a szabad lakosságot az államhatalommal szembeni egyre súlyosabb függés helyzetébe juttatta. „Az emberek mindenütt azt mondják — hangzik a császár számára készült egyik jelentés —, hogy szenvednek a rengeteg tilalomtól, mert ezek miatt ujjukat sem tudják megmozdítani. Amit az ember munkájával megszerez, még az adók és szolgáltatások megfizetésére sem elég. Az emberek bezárják lakásuk ajtaját, senkivel nem érintkeznek, mégis börtönbe jutnak (a bűnözőkkel való) cinkosság címén... A tisztviselők tönkretették a népet."

NÉPI MOZGALMAK. A „VÖRÖS SZEMÖLDÖKŰEK"

Wang Mang reformjai súlyosbították a néptömegek helyzetét, ugyanakkor a földbirtokosok és rabszolgatartók részéről is élénk tiltakozást váltottak ki, tehát nem enyhítették, hanem elmélyítették és kiélezték az osztályellenéteket. A következmények nem várattak magukra sokáig. Országszerte felkelések törtek ki. I. sz. 15-ben az északnyugati határmenti helyőrségek lázadtak fel, ezt követően Anhojban, Kiangszuban, Santungban, Honanban és Hupeiben került sor felkelésekre. A felkelők különféle elnevezések alatt harcoltak: „Vörös szemöldökűek", „Zöldellő erdő", „Folyó alsó folyása", „Erdő a síkságon", „Rézlovak", „Folyó felső folyása", „Vaslábak", „Nagy dárdák" stb. Egy-egy ilyen csoport gyakran több tízezer főt számlált. Élükön szökött katonák, pásztorok, halászok, elszegényedett földművesek, kiskereskedők álltak. A felkelésekben rabszolgák is részt vettek. A felkelők ostrom alá vették és elfoglalták a városokat, megölték a tisztviselőket, elfoglalták a gabonával telt hombárokat és felszabadították a rabszolgákat.

Sok tartományban az uralkodó osztály képviselőinek Wang Mang politikájával elégedetlen csapatai és az általa megdöntött császári Liu-nemzetség leszármazottai (ez volt a Han-dinasztia császárainak családi neve) is csatlakoztak, hiszen mindezeket Wang Mang megfosztotta előnyös helyzetüktől és vagyonuktól. Pan Ku történetíró közlése szerint „a Korai Han-dinasztia leszármazottai... meggondolatlanul lázadást szítottak a nép körében".

A felkelések leverésére Wang Mang válogatott, 100 000 főnyi hadsereget mozgósított, s a felkelőket tűzzel-vassal irtotta. Különösen kitűnt kegyetlenségével egy Wang K'uang nevű

hadvezér. A felkelők egyik városának elfoglalása után több mint 10 000 embert végeztetett ki. Wang Mang seregei mégis egyik vereséget szenvedték a másik után. „A Korai Han-dinasztia története" lakonikus tömörséggel csak ennyit mond: „Mindenütt tízezrével törtek a rablók a városokra. Mintegy kétezer tisztviselőt öltek meg. Wang K'uang és a többiek kudarcot szenvedtek a harcokban."

A felkelések mind nagyobb területre terjedtek ki. Lángba borították Santung, Hopei, Sanszi, Honan, Hupei, Szics'uan, Senszi és Kanszu tartományokat. A mozgalom Santungban volt a legnagyobb erejű, ahol a „vörös szemöldökűek" tevékenykedtek. Ezek voltak a legszervezettebbek és legnagyobb létszámúak. Santung mint egy esetleges felkelés központja, már régen aggodalmat ébresztett a kormányzatban. Az i. e. 13. évi megmozdulások leverése nem szüntette meg a santungi feszült helyzetet. Santung lakossága különösen sokat szenvedett Wang Mang adóitól, főként a hegységek, folyók és tavak természeti kincseire bevezetett állami monopóliummal kapcsolatos közvetett adók miatt. Wang Mang tisztviselői jelentéseikben beszámolnak arról, hogy ezeken a területeken a halászat rendkívül fontos kiegészítő foglalkozás volt, amely ínséges években az éhhaláltól mentette meg a lakosságot, s most az állami monopólium bevezetése utolsó létfenntartási eszközüktől is megfosztotta az embereket. Jelentéseikből megtudjuk, hogy ezeken a területeken a halandóság rendkívüli mértékben fokozódott, és sok „rablással foglalkozó" ember tűnt fel.

A „vörös szemöldökűek" felkelése i. sz. 18-ban kezdődött. Közvetlen kiváltó oka a tisztviselők önkénye, zsarolása és az Észak-Kína területén dúló rettenetes éhínség volt, amelyet a Huangho töltéseinek és gátjainak az i. sz. I. sz. első éveiben bekövetkezett ismételt átszakadásai idéztek elő. A tönkrement öntözőberendezéseket nem állították helyre, és i. sz. 11-ben a Huangho újabb nagyerejű áradása megváltoztatta a folyó alsó folyásának medrét. A Huangho vize régebben a mai T'iencin város (Peking közelében) irányába folyt, ekkor viszont a mai Csengcsou (Honan északkeleti részén) közelében két széles ágra szakadt; ezek a Liaotung-félszigettől északra és délre ömlöttek a Sárga-tengerbe, s ezzel ezt a területet elvágták Kína többi részétől.

A Huangho medrének megváltozása katasztrofális méretű árvizet idézett elő, amelytől természetesen Santung lakossága szenvedett legtöbbet. Több éven keresztül az egész vidéken szörnyű éhínség dühöngött. Az időszakonként ismétlődő pusztító árvizek és az éhhalál elől menekülve sokan a sors kényére hagyták otthonukat s elköltöztek szülőföldjükről. A hontalanná vált, megélhetési forrásuktól megfosztott éhező emberek élelmet keresve csapatosan kóboroltak szerte a tartományban. Ilyen körülmények között robbant ki a felkelés teljesen spontán módon, és egycsapásra hatalmas területek lakosságát ragadta magával. A felkelők élén Fan Cs'ung elszegényedett földművelő állt. Hogy hívei felismerjék egymást, Fan Cs'ung elrendelte nekik, szemöldöküket fessék vörösre. Innen kapta a mozgalom a „vörös szemöldökűek" felkelése elnevezést.

A santungi felkelő csapatok ellen Wang Mang hatalmas sereget küldött. A nép ezt a sereget kegyetlensége miatt „Tigris-fogúaknak" nevezte. Wang Mang serege ennek ellenére nem bírt a „vörös szemöldökűek" csapataival. A katonák szétfutottak, sőt egy részük a felkelőkhöz csatlakozott.

Mindenünnen felkelő csapatok tartottak a főváros felé. Elsőként — 23-ban — a Han-császárok leszármazottainak vezetése alatt álló osztagok érkeztek Cs'angan alá, a „Folyó alsó folyása", a „Síkvidéki erdők" és más felkelő csapatok támogatásával. A fővárost védelmező csapatok szétfutottak, a felkelők benyomultak a városba s körülvették a császári palotát, Wang Mang rejtekhelyét. Három napi ostrom után elfoglalták a palotát, Wang Mangot pedig megölték: fejét levágták, testét felnégyelték. A Liu-nemzetség egyik leszármazottját, aki Keng-sï néven vált ismertté, kikiáltották császárnak. Más felkelő osztagok azonban nem akarták őt elismerni. A „vörös szemöldökűek" saját jelöltjüket, a császári Liu-nemzetségnek egy másik, elszegényedett tagját kiáltották ki császárnak. A felkelések az egész ország területén folytatódtak.

25-ben a „vörös szemöldökűek" többszázezer főnyi csapatai Cs'angan elé értek, s a várost elfoglalták. Keng-sït megölték, a fővárosban a „vörös szemöldökűek" vették kezükbe a hatalmat.

Miután az uralkodó osztály képviselői a felkelő csapatok segítségével leszámoltak a „trónbitorló" Wang Manggal, minden erejüket a félelmetes népi megmozdulás leverésére fordították. Az arisztokrácia vezetése alatt álló legerősebb seregek még Keng-sï megölése előtt egy újabb trónkövetelőt emeltek trónra, Liu Hiu herceg személyében, aki a felkelők felett aratott győzelmeivel szerzett hírnevet. Liu Hiut 25-ben kiáltották ki császárnak. Lojangban vetette meg a lábát, s ezt nyilvánította székhelyének. Még ugyanebben az évben nagy sereg élén megkezdte Cs'angan ostromát. A fővárosban éhínség tört ki. A „vörös szemöldökűek" több mint egy évig tartották magukat az ostromlott városban, de végül kénytelenek voltak elhagyni, és mivel Liu Hiu seregei elvágták őket Santungtól, északnyugati irányba vonultak vissza. Itt igyekeztek kapcsolatot teremteni a határvidéki felkelőkkel, kísérletük azonban kudarcba fulladt. Liu Hiu hadvezéreivel a nyomukban Cs'anganba tértek vissza, de itt már csak rövid ideig tartották magukat, s tovább vonultak keleti irányban, Santung felé. 27 végén Liu Hiu több vereséget mért rájuk Honan területén. A döntő ütközetet Jijang város közelében (Cs'angan és Lojang között) vívták, s ebben a felkelők megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ekkorra a többi felkelést is elfojtották. Liu Hiunak a rabszolgák bizonyos kategóriáinak felszabadításáról, Wang Mang törvényeinek érvénytelenítéséről és az adók leszállításáról kiadott rendeletei hozzájárultak a felkelők sorainak felbomlásához. 29-ben a „vörös szemöldökűek" felkelését végleg elfojtották.

Liu Hiu győzelmét megkönnyítette, hogy a felkelők nem voltak eléggé szervezettek és fegyelmezettek. A felkelések hatalmas területekre terjedtek ki, de végig szétszórtak és ösztönös jellegűek maradtak. Egyes csapatok beérték azzal, hogy élelmiszert zsákmányoltak, mások sorra üldözték a tisztviselőket és a gazdagokat, felszabadították a rabszolgákat, de egyiküknek sem volt világos elképzelése arról, hogy milyen cél felé haladjanak. Nem voltak önálló politikai követeléseik, hanem az uralkodó osztály jelszavát tűzték zászlajukra: a Wang Mang által megdöntött Han-dinasztia visszaállításáért harcoltak.

3. KÍNA TÁRSADALMI VISZONYAI A KÉSŐI HAN-DINASZTIA IDEJÉN

Az i. e. és az i. sz. I. század fordulóján kirobbant felkelések a Han-birodalom osztályellentéteinek hallatlan kiéleződéséről, mélyreható belső válságról tanúskodnak.

Liu Hiu intézkedéseit s az őt követő új uralkodóháznak, az ún. Késői Han-dinasztiának egész politikáját végső soron a birodalom társadalmi és gazdasági szerkezetében végbement nagyarányú változások határozták meg.

KUANG WU-TI BELPOLITIKÁJA

Liu Hiut a történelem Kuang Wu-ti néven ismeri (25—57). Miután megszilárdította helyzetét a császári trónon, a béke korszakának beköszöntését hirdette meg és kijelentette, hogy ősének, Liu Pangnak nyomdokain óhajt haladni. Felismerte, hogy az egész országot magával ragadó felkelések és a gazdasági hanyatlás körülményei között a rend helyreállításához nem elegendő a puszta erőszak. Erélyesen és kegyetlenül leszámolt a népi mozgalmakkal, de egyidejűleg olyan rendeleteket adott ki, amelyek némiképpen könnyítettek az elnyomott tömegek helyzetén.

A 18—28. évi felkelések folyamán a felkelők sok rabszolgát felszabadítottak, mások maguk szöktek meg gazdáiktól. A népi megmozdulás leverése után Kuang Wu-ti nem tett kísérletet arra, hogy visszakényszerítse a rabszolgákat korábbi gazdáikhoz, sőt több rendeletet adott ki a rabszolga-

ság korlátozása és a rabszolgák helyzetének könnyítése végett. 26 és 37 között kiadott rendeletei szabadnak nyilvánították azokat, akik a polgárháborúk alatti éhínség idején rabszolgának adták el magukat, továbbá azokat, akiket erőszakkal raszítottak ebben az időben rabszolgasorba. Kuang Wu-ti „Az emberek eladásáról szóló törvényével" a szabadok erőszakos elrablását és rabszolgának való eladását kívánta korlátozni. 31-ben rendelet jelent meg az állami rabszolgák bizonyos kategóriáinak felszabadításáról. A rendelet így szólt: „Azok a tisztviselők és a népből való emberek,

Csata egy hídon
Han-kori kődombormű a Wu-család sírtemplomából (Santung tartomány). I. sz. II. század dereka

akiket Wang Mang idején az érvénytelenített törvények megszegése miatt elfogtak és rabszolgává tettek, szabadíttassanak fel és bocsáttassanak szabadon." 36 és 39 között Kuang Wu-ti több rendeletet adott ki, amelyek a birodalom egész sor tartományában felszabadították a magánrabszolgák bizonyos kategóriáit. 36-ban jelent meg egy rendelet, amely korlátozta a rabszolgatartóknak a rabszolgák megölésére való jogát. Egy évvel korábban pedig császári rendelet tiltotta meg a magántulajdonban levő rabszolgák megbélyegzését.

Kuang Wu-ti uralomrajutásakor a Weiho-folyó medencéjének tartományai, amelyek az i. e. II. századtól az i. e. I. század közepéig a birodalom éléstárát alkották, a folyó öntözőrendszerének elhanyagolása és pusztulása miatt elvesztették régebbi gazdasági jelentőségüket, és helyükbe a Cs'angantól keletre fekvő területek, a mai Honan, Santung és Dél-Hopei tartományok földje lépett. Itt a helyi hatóságok már az i. e. I. század második felében öntözőberendezéseket létesítettek, ami e vidék gazdasági fellendülésére vezetett. Az i. sz. I. század elején a Nagy Kínai Alföld tartományai voltak az ország gazdaságilag legfejlettebb területei. Kuang Wu-ti éppen e területek gazdasági jelentőségének növekedése és a Weiho völgyének hanyatlása miatt helyezte át a birodalom fővárosát keletre, Lojang városába. A császár nagy gondot fordított a Huangho középső és alsó folyása mentén levő öntözőberendezések fejlesztésére. Ebben utódai is követték példáját.

Kuang Wu-ti idején a kormányzat erélyes lépéseket tett az ország gazdasági életének rendezésére. A tisztviselőket utasították, hogy ösztönözzék a földművelést és a selyemhernyó-tenyésztést. A földnélküli parasztoknak kedvező feltételek mellett állami telkeket (kuang-t'ien) bocsátottak a rendelkezésére. A letelepülőket több évre mentesítették az adók és egyéb szolgáltatások alól. A kegyvesztett nagybirtokosok földjeinek egy részét felosztották a hajléktalanná vált személyek között. Helyreállították és új alapokra helyezték az állami adminisztrációt. A felkelések és belső harcok idején megerősödött arisztokrata nemzetségek decentralizáló törekvése ellen vívott több évi heves harc eredményeként Kuang Wu-tinak sikerült ezeket a családokat letörnie és megerősíteni a birodalom központosított kormányzatát.

Időszámításunk I. évszázadában a Han-birodalom ismét erőre kapott, s a század közepétől kezdve császárai visszatértek a tevékeny, hódító politikához. A harmincas évek végén és a negyvenes évek elején a Han-birodalomtól délnyugatra, Vietnam északi részén felkelések robbantak ki a kínai uralom ellen. A felkelők megöltek sok birodalmi tisztviselőt, és e tartomány több éven át megőrizte

Harc a hunokkal és foglyok ejtése
Kődombormű egy Han-kori sírból (Santung tartomány). I. sz. II. század dereka

a Han-birodalommal szembeni függetlenségét. 43-ban a császár Ma Jüan hadvezér seregét küldte a felkelők ellen, aki döntő vereséget mért rájuk. Ettől kezdve Vietnam északi része (Bacbo) elismerte a Han-birodalomtól való függését.

A kínaiak hamarosan északnyugati irányban is katonai akciókat indítottak. A hunok — amint már említettük — az i. e. I. század végén és az i. sz. I. század elején fennhatóságuk alá vonták a Nyugati Határvidéket, s ezzel megszakították a „nagy selyemút" kereskedelmi forgalmát. 73-ban Tou Ku hadvezér erős hadserege élén a hunok ellen indult. A hunokkal való harcok fő célja a nyugati területek feletti kínai befolyás helyreállítása és a „nagy selyemúton" a nyugati országokkal folytatott kereskedelem biztosítása volt.

A birodalom hadvezérei, akik közül kiemelkedik Pan Cs'ao (32—102), győzelmes harcok eredményeképpen kiszorították a hunokat Kelet-Turkesztánból, s a Nyugati Határvidék államai ismét elismerték a kínai császár fennhatóságát. A „nagy selyemutat", amely 65 éven át zárva volt Kína előtt, a Han-birodalom újból meghódította. A délnyugaton és a hunok ellen vívott harcok eredményeként ismét nagyszámú hadifogoly-rabszolga került Kínába. „A Késői Han-dinasztia története"[1] szerint csak a 89. évi hadjárat eredményeként 200 000 hun esett fogságba.

A kínaiaknak a Kelet-Turkesztán megszerzéséért és a nyugati irányú előrenyomulásért vívott sikeres háborúja a Han-birodalom és nyugati szomszédja, a kusán birodalom érdekeinek összeütközésére vezetett. I. sz. 90-ben a Pan Cs'ao ellen küldött kusán hadsereg Kelet-Turkesztánban teljes vereséget szenvedett. Ezután Pan Cs'ao arra kényszerítette a kusán királyt, Kaniskát, hogy a Han-birodalomtól való névleges függőségét elismerje. „Ez időtől kezdve — közli „A Késői Han-dinasztia története" — a jüecsik (kusánok — *Szerk.*) nagy félelemben voltak és évenként adót és ajándékokat küldtek."

[1] „A Késői Han-dinasztia története" („Hou Han su") az V. század első felében készült. Írója Fan Je történész. A krónika az i. sz. 25 és 220 közötti eseményeket dolgozza fel és Kína ekkori történetének fő forrása.

A császár Pan Cs'aót ragyogó győzelmeinek elismeréseként az általa meghódított nyugati területek helytartójává nevezte ki. Pan Cs'ao nevéhez nemcsak számos hódító hadjárat sikere fűződik. Több mint 25 éves megszakítatlan nyugati tartózkodása idején a kiváló hadvezér mint tehetséges diplomata is nagyszerű sikereket ért el. Pan Cs'ao messze nyugatra küldött követeket a különböző országokkal való kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok felvételére. Egyik követe kíséretével együtt eljutott a Perzsa-öbölig.

KÜLKERESKEDELEM

Az I. és II. század fordulóján a Han-birodalomnak már messzire ágazó kapcsolatai voltak a külvilággal. Észak-Vietnam leigázása után itt haladt keresztül az Indiába vezető kereskedelmi út, s Kínának lehetősége nyílt arra, hogy a déli útvonalon rendszeresebb kapcsolatokat létesítsen a nyugati országokkal. Vietnam partjai mellett húzódott az Indiába, sőt tovább nyugat felé, egészen a Római Birodalomig vezető tengeri út. Kínai áruk ezen a délnyugati kereskedelmi úton már az időszámításunk előtti utolsó évtizedekben eljutottak a Római Birodalomba. 166-ban a kínai források közlése szerint megjelent Lojangban az első római követség. Élénk volt a forgalom a „nagy selyemúton" is. Akárcsak az i. e. I. században, különösen megélénkültek a Belső-Ázsiával való kereskedelmi és kulturális kapcsolatok. A kínai kereskedők nyugatra selymet, fazekasárut, vas- és lakk-készítményeket szállítottak. Baktrián és a parthus birodalmon keresztül a kínai áruk a Római Birodalomba is eljutottak. A külföldi kereskedők viszont öszvéreket, lovakat, tevéket, gyapjúkészítményeket, szőnyeget, bőrt, üveget, drágakövet, műtárgyakat, szőlőt, gránátalmát, sáfrányt és lucernát vittek Kínába.

A Késői Han-birodalom külkereskedelmében jelentős helyet foglalt el a rabszolgakereskedés. A Nyugati Határvidék egyik helytartósági tisztviselőjének életrajzában — amely „A Késői Han-dinasztia története"-ben maradt ránk — adatok vannak arról, hogy ekkor nyugat felől rabszolgákat vittek be Kínába. Rabszolgákat az északkeleti határmenti törzsektől is szereztek. Ugyanennek a forrásnak az adatai szerint Lojangban gyakran jelentek meg kereskedők a wuhuan törzsekből származó rabszolgákkal és más árukkal. Vannak adataink arról, hogy ebben az időben Japánból is vittek be rabszolgákat.

VÁLTOZÁSOK KÍNA GAZDASÁGI RENDJÉBEN AZ I. ÉS II. SZÁZADBAN

A Késői Han-dinasztia uralkodásának első évtizedeit a birodalom külpolitikai hatalmának helyreállítása, gazdasági életének bizonyos fokú fellendülése jellemzi. A Huangho mentén rendbehozták a fontosabb öntözőműveket. Megélénkült a kézműipar és a kereskedelem. Mivel azonban az alapvető társadalmi-gazdasági ellentmondásokat nem oldották meg, a Han-birodalom rövid fellendülését hosszan tartó belső válság követte. Kína egész társadalmi rendszerében mélyreható átalakulásra volt szükség.

A Csankuo-korszak (i. e. V—III. század) termelőerőinek lendületes fejlődése után, amely megalapozta a rabszolgatartó viszonyok későbbi fejlődését, a következő századok során nem figyelhető meg számottevő előrehaladás a mezőgazdasági és kézműipari termelési eszközök és technika terén. Azokat a tökéletesített szerszámokat, amelyek Kínában az i. e. I. század folyamán megjelentek, csak viszonylag szűk körben alkalmazták. A régészeti leletanyag és írott forrásaink adatai szerint a legtöbb helyen továbbra is egészen kezdetleges munkaeszközökkel dolgoztak. Például a gabona őrlésére még mindig az őrlőkövekre emlékeztető kézimalmot használták. Még Észak-Kínában sem terjedt el általánosan az eke és az ökrökkel való szántás. A termelőerők alacsony színvonalát mutatja az is, hogy időszámításunk kezdetéig a vasfegyverek mellett a bronzfegyverek

is használatban voltak. Wu-ti uralkodása alatt, forrásaink közlése szerint, még fennálltak a bronzfegyvereket készítő nagy állami műhelyek. A régészeti leletek is arról tanúskodnak, hogy a Korai Han-dinasztia idején elég széles körben használták a bronzfegyvereket.

Piaci jelenet
Dombormüves cserép a Cs'engtu környékén (Szics'uan tartomány) feltárt Han-kori sírkamrák anyagából. I. sz. I. század körül

Az I. és II. századtól kezdve Kínában a termelőerők fejlődésében újabb előrelépést figyelhetünk meg. Szélesebb körben terjed el az ekés földművelés és az ökrökkel való szántás, különösen délkeleten, a Jangcikiang medencéjében. Míg az i. e. I. századból származó források csak röviden szólnak a növénytermesztés és a vetésforgó bevezetéséről, addig időszámításunk első századának közepétől kezdve a források már általános elterjedtségükről és fejlődésükről adnak hírt. Sok vonatkozásban tökéletesítették a vastermelést. Például ebben az időszakban vezették be a vasöntésben a vízikerékkel hajtott függőleges tengelyű fújtatót. Ennek nyomán a vízierőt a gabonaőrlésnél is kezdték felhasználni, s megjelent az első kezdetleges vízimalom.

A Késői Han-dinasztia uralmának vége felé feltaláltak egy vízemelő szerkezetet — a szivattyút, amely a vizet a föld felszínére hozta. Ez nagy szerepet játszott a földek öntözésében. Az i. sz. III. században tökéletesítették a szövőszéket.

Bár az itt felsorolt tökéletesített termelési eszközöket a tárgyalt korszakban kezdték használni, csak az i. sz. III. és IV. században terjedtek el jelentős mértékben. De maga a tény, hogy ezek az eszközök ekkor már megjelentek és mindinkább tért hódítottak a kézműiparban és földművelésben, a gazdasági és társadalmi viszonyok mélyreható változásának volt a jele és a további fejlődés óriási lehetőségeit rejtette magában.

A Késői Han-birodalomban a rabszolgamunkát még mindig meglehetősen széles körben alkalmazták, maga a rabszolgaság intézménye azonban már túlhaladott volt. A rabszolgák iránti kereslet egyelőre továbbra is elég nagy volt. Az I. és II. századra vonatkozó forrásaink olyan rabszolgakereskedőkről is beszámolnak, akiknek 1000 vagy még ennél is több rabszolga volt a tulajdonában. Még fennálltak a nagy rabszolgatartó gazdaságok. „A Késői Han-dinasztia története" Fan Csung életrajzában egy arisztokrata család rabszolgatartó gazdaságát írja le. Ez a család több mint 300 c'ing (1383,9 hektár) megműveletlen földet vásárolt, s ezen öntözőmunkálatokat végeztetett. A kiterjedt földművelő gazdaság volt Fan Csung családjának fő meggazdagodási forrása, de emellett halásztelepei, legelői és ültetvényei is voltak, amelyeken kámfor- és lakkfát termesztett. Rengeteg rabszolgája (t'ung-li) volt, s ezeket mind a gazdaságban foglalkoztatta, aminek eredményeként vagyona, „A Késői Han-dinasztia története" tanúsága szerint évről évre megkétszereződött.

A termelési eszközök tökéletesedésével, a mezőgazdasági és kézműipari technika fejlődésével azonban egyre kevésbé volt kifizetődő a rabszolgamunka felhasználása a termelés alapvető ágazataiban. Jellemző, hogy már az i. e. 81-ben írt „Jen t'ie lun" című értekezés panaszkodik a rabszolgamunka improduktív volta miatt. Megállapítja, hogy a rabszolgák az állami műhelyekben nagyon

gyenge minőségű mezőgazdasági szerszámokat készítenek, mivel „elnyomott helyzetben lévén, korántsem igyekeznek minden erejüket latba vetni".

Az ókori Kínában a többnyire mesterséges öntözésen alapuló földművelés kultúrájának fejlődése megfeszített és gondos munkát igényelt. Ez bizonyos fokig már önmagában is korlátozta a rabszolgamunka felhasználásának lehetőségét a mezőgazdaságnak ebben az ágazatában. Minél magasabb fokot ért el a mezőgazdasági technika, annál nyilvánvalóbb lett a szabad munka előnye a rabszolgamunkával szemben.

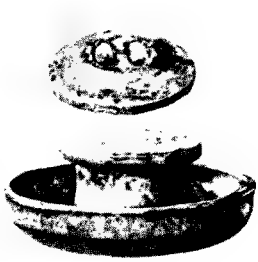

Gabonaőrlő
Kézimalom agyagmodellje
Han-kori temetkezésekből

A Fan Csungéhoz hasonló, rabszolgatartó jellegű gazdaságok mellett ekkor már fejlődésnek indultak a legnagyobb földbirtokosok bonyolultabb felépítésű gazdaságai, amelyek egyre növekvő mértékben vették igénybe a kisbérlők és függő helyzetben levő parasztok munkáját.

A föld-magántulajdon koncentrációjának folyamata, amely már az i. e. I. század vége felé a kortársak komoly aggodalmát váltotta ki, most óriási méreteket öltött. Egyes földbirtokosoknak sok száz c'ing földjük volt. Forrásaink adatai szerint földjeik „tartománytól tartományig" terjedtek. Befolyásuk és hatalmuk még akkor is felülmúlta a főhivatalnokokét, ha nekik maguknak nem is volt hivataluk.

A földbirtokosoknak ezek a kivételesen nagyméretű gazdaságai már a Korai Han-dinasztia uralmának vége felé feltűntek, s számuk a Késői Han-dinasztia korában igen nagyra nőtt. Az ilyen birtokokat „erős házaknak" nevezték. Egy-egy „erős ház" tulajdonában több ezer rabszolga volt. Sok birtokon rabszolgamunkán alapuló kézműipari műhelyeket rendeztek be. E birtokosok kiterjedt kereskedelmet, többek között rabszolgakereskedést is folytattak, és uzsorával is foglalkoztak. „Termékeny földjeik — tudósít „A Késői Han-dinasztia története" — az egész földkerekséget elborítják, rabszolgáik és rabnőik (nu-pei) ezrével hemzsegtek házaikban... Csónakjaik, szekereik és ügynökeik az egész országot bejárják... A hegyek és a síkságok sem elegendők méneseik, marhacsordáik, juhnyájaik és disznaik számára." E mágnások hatalmas földjein egyedül rabszolgamunkával már csak azért sem lehetett minden munkát elvégezni, mert ilyen nagy kiterjedésű földeken nem lett volna mód a szükséges felügyeletre, márpedig enélkül a rabszolgamunka minimális termelékenysége sem volt biztosítható.

Az „erős házak" új típusú gazdaságok voltak. Bár a rabszolgamunkát továbbra is igénybe vették, ezt alapjában a kézművességre korlátozták, míg a mezőgazdasági munkák zömét a függő helyzetben levő földművesek különböző kategóriái végezték.

Egyidejűleg mindinkább függő helyzetbe kerültek — különböző formákban — a közösségi földművelők. Az i. e. I. század vége felé már szembetűnő a személyi függéssel járó kisbérlet. Forrásaink elmondják, hogy például egy Ning Cs'eng nevű tisztviselő, amikor nyugalomba vonult, Nanjangba tért vissza és itt több mint ezer c'ing (kb. 4613 hektár) földet adott árendába. Földjein ezrével dolgoztak a szegények családjai — nyilván e nagyúr adósai. Wang Mang egy i. sz. 9-ben kiadott rendeletéből kitűnik, hogy ekkor egyes befolyásos és gazdag személyek erőszakkal elvették a szegények szántóföldjét, s a termés feléért a földek megművelésére kényszerítették őket. A termés felének átengedése még viszonylag a legkedvezőbb feltétel volt. Egyes adatok a termés $^{6}/_{10}$, $^{7}/_{10}$, sőt $^{8}/_{10}$ részének beszolgáltatásáról szólnak.

Időszámításunk első két évszázadában a függőség új formái is kifejlődtek. Egyes nagybirtokosok gazdaságaikban jelentős mértékben kezdték felhasználni az ún. *k'o* vagy *pin-k'o*, *pu-c'ü* és más dolgozó kategóriák munkáját. A k'o vagy pin-k'o szó szerint „vendéget", „együttlakót" jelent. Egy-egy nagybirtokos gazdaságában több száz k'o élt. Voltak köztük művelt emberek, akiknek tanácsát gazdáik gyakran meghallgatták, nagy részük azonban a háznépet alkotta,

amely a gazda szórakoztatásában és kiszolgálásában tevékenykedett. Az ilyen „vendégekről" szóló adatok az i. e. III. századtól kezdve bukkannak fel forrásainkban. A II. és I. században ilyenfajta kifejezésekkel találkozunk: *nu-k'o, tung-k'o,* amelyekben a k'o azonos értelmű a rabszolgával. De az i. sz. II. századtól a k'o és pin-k'o fogalma már észrevehetően új tartalmat kapott. A k'o és pin-k'o ekkor már a földekre telepített, függő helyzetben levő földművest jelenti. A nagybirtokosok pu-c'ünek nevezett személyeket is letelepítettek birtokukon. Ezek személyi testőrséget alkottak, egy részük rabszolga volt. Mindezek a személyek nem voltak szabadok, de helyzetük mégis más volt, mint a rabszolgáké. Tudjuk, hogy például a k'o és a pu-c'ü fogalma alá tartozó személyeket örökbe hagyhatták és elajándékozhatták, de — eltérően a rabszolgáktól — eladni nem lehetett őket. Mindamellett még a későbbi források is említést tesznek olyan rendeletekről, amelyek k'okat és rabszolgákat szabadítottak fel, mintha ez a két kategória azonos helyzetben lett volna.

Később a függő helyzetben levő k'o — *ji-sï-k'o* („ruházatot és élelmet kapó k'o") és *tien-k'o* („földet művelő vagy bérlő k'o") földművelő — helyzetébe jutottak a teljes tönkremenéstől rettegő kis- és középtermelők is.

A kizsákmányolás új formáinak kialakulásával párhuzamosan megváltozott a rabszolgák helyzete is. A II. században hozott intézkedések — mindenek előtt Kuang Wu-tinak a rabszolgák megölését és megbélyegzését tiltó törvényeit kell ide sorolnunk — enyhítették a rabszolga életkörülményeit.

A történetírók közül azok, akik szerint ekkor még fennállt a rabszolgatartó rend, Kuang Wu-tinak ezekben az intézkedéseiben és olyan jelenségekben, mint a feles bérletnek, a személyi függéssel járó bérletnek, a személyes függés különböző formáinak az elterjedése a rabszolgamunka improduktív voltáról kesergő panaszok, s a gazdasági élet naturális irányban való továbbfejlődésének jelei, a rabszolgatartó viszonyok bomlásának s a rabszolgatartó rend érlelődő válságának tüneteit látják. Analógiaként szívesen hivatkoznak Hadrianus és Antoninus Pius római császárok rabszolgatörvényeire, amelyeket a II. században a római rabszolgatartó társadalom felbomlásának a kezdetén léptettek életbe. Más kutatók azonban úgy vélik, hogy Kínában a két Han-dinasztia uralkodása idején már feudális jellegű társadalom volt, szerintük tehát Kuang Wu-tinak a rabszolgákról szóló törvényei a rabszolgatartás végleges megszüntetését jelentették. Véleményük szerint a rabszolgaság ettől kezdve még mint csökevény sem játszott számottevő szerepet.

4. KÍNA IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA A HAN-DINASZTIA KORÁBAN

Az egységes Han-birodalom több évszázados fennállása kedvezett az ókori kínai kultúra felvirágzásának. E korszak alatt kimagasló eredmények születtek az egzakt és a természettudományok terén, valamint a filozófiában, és további fejlődést ért el az írásbeliség, az irodalom és a képzőművészet.

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK ÉS AZ EGZAKT TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSE

A nagy öntözőművekkel kapcsolatos hidrotechnikai munkálatok, a paloták, templomok, hatalmas méretű földalatti sírok a Han-kori Kína matematikai ismereteinek fejlettségéről tanúskodnak. Az ókori kínai matematikusok a gazdasági élet követelményeivel kapcsolatos számítási feladatok megoldására fordították a legnagyobb figyelmet. Időszámításunk I. századából származik a „Matematika kilenc fejezetben" című értekezés, amely több évszázad matematikai vívmányait összegezte, és tanúbizonysága a kínai tudósok e téren elért eredményeinek. A matematika történetében itt

találkozunk először negatív számokkal és a velük való műveletek szabályaival. A mű számos, jórészt gyakorlati célokat szolgáló számtani, mértani és algebrai példát tartalmaz.

E korszakban egész sor pontos készüléket és szerkezetet alkottak meg. A földrajz, az agronómia, az orvostudomány terén gazdag tapasztalati anyagot gyűjtöttek. Különösen nagy sikereket ért el a csillagászat.

A Han-korszak kínai tudósai sok égitest és csillagkép helyzetét határozták meg, és összeállították a csillagos ég térképét. Az eget 28 csillagkép alapján osztották részekre, középpontul a Sarkcsillagot választották. Elképzelésük szerint a négy világtáj mindegyikében hét-hét jellegzetes csillagkép foglalt helyet. I. e. 28-ban kínai csillagászok jegyeztek fel első ízben a napfoltokkal kapcsolatos megfigyeléseket.

Kínában az i. sz. I. században élt az ókor legnagyobb csillagásza, a zseniális képességű Csang Heng (78—139), akinek a tudomány sok felfedezést és találmányt köszönhet. Csang Heng készítette a világ első planetáriumát, amely a különböző égitestek mozgását mutatta be. Rendszeresen foglalkozott csillagászati megfigyelésekkel és elvégezte az állócsillagok számbavételét, s számukat 2500 csillagban állapította meg.

Csang Heng készítette a világ első szeizmográfját is. Kínában a gyakori földrengések váltották ki azt a törekvést, hogy e félelmetes elemi csapásról mielőbb értesülést szerezzenek. Sokéves kísérletei eredményeként Csang Heng olyan készüléket szerkesztett, amely a források tanúbizonysága szerint pontosan jelezte a Kanszuban történt nagy földrengést. Ez a készülék üreges gömb alakú rézedényből állt, amelyben függőlegesen elhelyezett inga volt. Az ingával nyolc rugós kar érintkezett, s ezeknek vége kiállt a gömbből. Mindegyik kar külső végére fémből készült sárkányfej volt erősítve, s ezek szájukban apró rézgömböcskét tartottak. Valahányszor a földrengés következtében az inga valamely irányban kilengett, ezzel mozgásba hozta az egyik emelőkart, amely ennek következtében megváltoztatta helyzetét. Az emelőkarhoz illesztett sárkányfej mechanikus áttétel útján kinyitotta torkát, mire a rézgömböcske kihullott belőle és beleesett az edény talpa körül elhelyezett nyolc béka egyikének nyitott szájába. Aszerint, hogy melyik sárkány ejtette ki a gömböcskét, meg lehetett állapítani, hogy melyik irányban történt a földrengés.

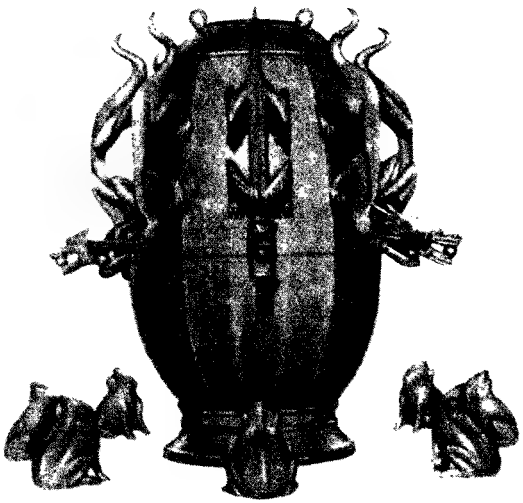

Csang Heng szeizmográfja
A Csang Heng-életrajzban olvasható leírások alapján készített famodell

A mezőgazdasági technika fejlődését jelzi több, ekkori értekezés a földművelés köréből. Ezek a növénytermesztés különféle módjaival foglalkoznak. E korszak agronómiai irodalmában tükröződik a veteményes gazdálkodás bevezetése, a vetésforgó elterjedése, a talajjavítás különböző eljárásai, a vetőmag tápanyaggal való vetés előtti feljavítása és más vívmányok meghonosítása. Számos gabonafajtára, konyhakerti növényre vonatkozóan megállapították a szántás, a vetés és a betakarítás legmegfelelőbb időpontját.

Időszámításunk I. századában a kínaiak már felismerték, hogy a terméshozam függ a talaj minőségétől, s ennek megfelelően a talajfajtákat kilenc csoportra osztották. Mindegyik talajtípusról megállapították, milyen terménynek vagy veteménynek kedvez leginkább. A Han-korszak ismert agronómusa, Fan Sen-csi részletes tanulmányt készített a földművelés kérdéseiről, s ebben összegezte az addig elért agronómiai ismereteket. Műve

részletes utasításokat ad a vetésforgó alkalmazásának különböző módjaira, az öntözésre, és részletesen leírja a szántóföldek belterjes kihasználásának módszerét.

Az orvostudomány viszonylag magas színvonalára enged következtetni egy, az i. sz. I. században összeállított orvostudományi katalógus, amely 36 különböző betegséggel foglalkozó tanulmányból áll. Ekkor állították össze a gyógyszertannal foglalkozó első kínai tudományos munkát, a „Pen c'ao"-t.

KÉPZŐMŰVÉSZET ÉS ÉPÍTÉSZET

A Han-korból az anyagi kultúra emlékei már jelentős mennyiségben maradtak ránk, s ezek képet adnak az építési technika, az építészet, szobrászat, festészet és iparművészet akkori magas színvonaláról. A Han-korszakból származó kínai, mandzsúriai és dél-szibériai települések régészeti feltárása, valamint házak és erődök sírokban talált agyagmodelljei, az egyes helyeken napjainkig fennmaradt kőpylonok s a kődomborművek építészeti ábrázolásai egyaránt a Han-kori építészeti stílus érettségéről tanúskodnak. Mindezt megerősítik az építészeti alkotásokat ismertető írott forrásaink.

A Han-kor építészei egy-két, vagy még több emeletből álló épületeket alkottak. A házakat több rétegű, színes félhenger alakú cserépből készült tető borította. A tető rendszerint gömb alakú agyagcsúcsban végződött, amely köré jókívánságot kifejező feliratot helyeztek el. Ez az építészeti stílus ettől fogva hosszú időn át követett hagyománnyá vált. A Han-kori építészet a kínai építőművészet későbbi fejlődésére is nagy hatással volt, formakincsének jelentős része egészen napjainkig fennmaradt.

A Han-kori képzőművészet élesen különbözik az előző korszakok alapjában véve szimbolikus művészetétől, amelyet még a szigorú és hagyományosan megmerevedett formák jellemeztek. A Han-kori művészi alkotások viszont az alakoknak, a témáknak, az életszerű megfigyelésen alapuló realisztikusabb feldolgozásával tűnnek ki.

Rendkívül érdekesek azok az időszámításunk II. századának közepéről származó domborművek, amelyek Santungban az előkelő Wu-nemzetség sírkamrájából kerültek elő. Moralizáló, vallási és mitológiai jellegű motívumok mellett, a Han-korszak domborművei a mindennapi életből vett jeleneteket is ábrázolnak. Ragyogó pompával mutatnak be vadász- és csatajeleneteket, ünnepi felvonulásokat, lakomákat, vendégfogadást, ételek készítését. Egyes domborműveken a népi életből vett jeleneteket találunk. Legérdekesebbek e vonatkozásban az i. e. I. század végéről és az i. sz. I. század elejéről származó szïcs'uani sírokban aránylag nem régen feltárt kődomborművek. Ezeken többek között aratási és vadászjeleneteket találunk. Az egyik szïcs'uani dombormű megdöbbentő kifejező erővel ábrázolja a sóbányászok nehéz munkáját.

E korszakban már szokásossá vált az, hogy a halottal együtt mindennapi környezetének agyagból készített ábrázolásait is eltemették. Terrakottából készült halotti szobrocskák nemcsak a gazdagok és nemesek sírjaiból kerültek elő, hanem egyszerű emberekéből is. Ezek a leletek képet adnak az akkori népi művészetről. A temetkezésekben talált embert és állatot ábrázoló agyagfigurákat rendszerint nagy életszerűség, realizmus jellemzi.

A realizmusra való törekvés uralkodik e kor monumentális szobrászatában is. A Han-dinasztia megragadó szépségű szobrászati alkotásai közül érdemes megemlíteni Ho K'ü-ping hadvezér emlékművét: egyetlen gránittömbből kifaragott hatalmas harci mént ábrázol, lábai alatt széttaposott hun harcos holttestével. A Han-kori festészetről viszonylag nem régen még kizárólag a sírkamrák téglalapjainak festményei és az agyagedényeken vagy bronztárgyakon levő képek alapján tudtunk ítéletet alkotni. Az utóbbi évtizedekben Honanban, Liaotungban, Mandzsúriában és Észak-Koreában (ahol a Han-korban kínai települések voltak) végzett ásatások azonban a Han-kori falfestészetnek pompás töredékeit hozták felszínre, s ezek alapján fogalmat alkothatunk e korszak festőművészeté-

nek magas művészi fokáról. E sokszínű freskók legszebb példányait Észak-Koreában (a mai Phenjan közelében), egy Han-kori temető feltárása során, továbbá Liaotungban találták. A freskók — mitológiai, vallási s a mindennapi életből vett jeleneteikkel — nagyméretű sírkamrák belső falait ékesítették, és mélységes realizmussal és kifejező erővel mutatnak be embereket, szekereket, épületeket. Nagyszerűen ábrázolják a mozgást, különösen a gyors vágtában száguldó lovak rohanását. Az irodalmi források tanúbizonysága szerint a császári palotákat a Hankorban gazdag falfestmények díszítették, s voltak tussal selyemre vagy papírra készült festmények is.

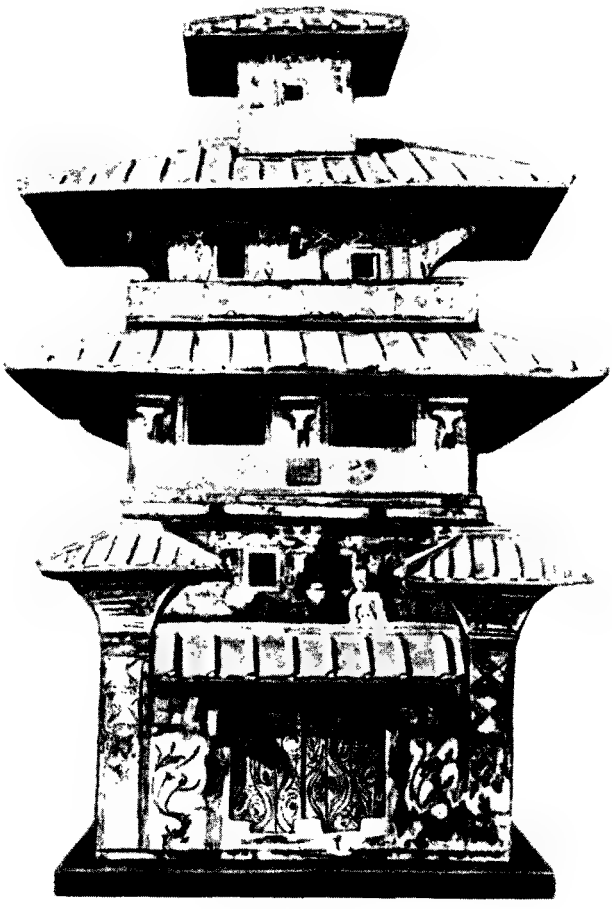

Nagy ház modellje
Honan tartomány Han-kori temetkezéseiből. Több színű kerámika

IPARMŰVÉSZET

Nagyszerű eredményeket produkált az iparművészet is. Bronz domborművek tanúskodnak a Han-kori Kínának az északnyugati országokkal való kulturális kapcsolatairól. Szembetűnő a Han-kori bronz domborművek művészi motívumainak és kidolgozási technikájának rokonsága a szibériai szkíta leletek állatstílusának emlékeivel. A Han-kori Kínának az északnyugati és belső-ázsiai területekkel fennálló széles körű kulturális kapcsolataira mutat számos Han-kori bronztükrön előforduló díszítőmotívum; e tükrök hátait ugyanis rendkívül finom vésés díszíti. Magas művészi kivitel jellemzi a Han-kori bronzedényeket. Ezeknek nagyrésze aranyozott, vagy arany-, ezüst-, zománc- és féldrágakő-berakással készült. Fejlődött a művészi kerámika is. A Han-kori kerámika nyersanyaga már közel áll a porcelánhoz. Megjelentek a mázas edények. A máz nélküli edényeket festéssel díszítették. A Han-kori kerámikát a forma egyszerűsége és ízlésessége jellemzi. A kerámikában ekkorára elért technikai fejlődés előkészítette a talajt a kínai kerámikaművészet további fejlődése és a porcelán feltalálása számára.

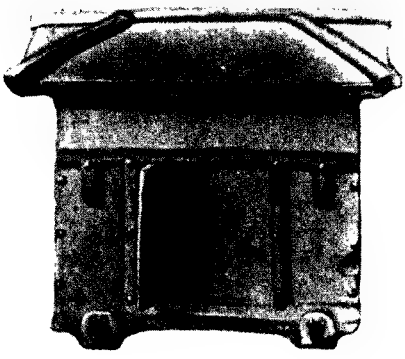

Ház agyagmodellje
Han-kori temetkezésekből

A Han-kori lakk-készítmények kivitele is tökéletes. Főleg Szics'uan és annak két városa: Cs'engtu és Kuang-

han, a lakkművesség két legnagyobb központja volt híres művészi alkotásairól. A szïcs'uani mesterek alkotásaikkal messze földön hírnevet szereztek. Egész Kínában elterjedtek, de eljutottak messzi a határokon túl is. A több színben pompázó szïcs'uani lakk-készítmények, amelyeknek keletkezését az i. e. I.—i. sz. I. évszázadokból származó feliratai alapján pontosan megállapíthatjuk, főként Észak-Korea temetőinek feltárása során kerültek napvilágra.

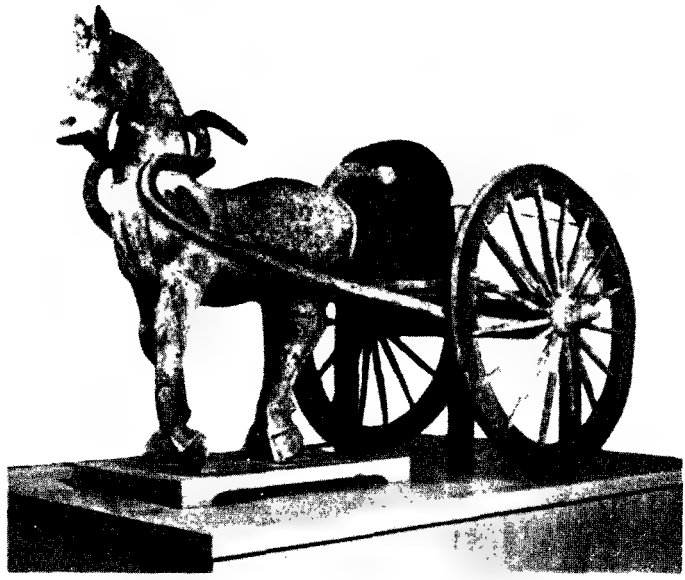

Kocsi elé fogott ló
A Szïcs'uan tartomány Han-kori temetkezéseiből. Égetett agyag

AZ IRÁSBELISÉG ÉS AZ IRODALOM FEJLŐDÉSE

Jellemző a Han-korszakra az írásbeliség fejlődése is. Az i. e. III. századtól kezdve íráshoz a selymet használták. A hegyes pálcika helyett, amellyel lakkal írtak a bambusz- vagy fatáblácskákra, most a szőrecset jött használatba, amelyet a hagyomány szerint Meng T'ien talált fel. Időszámításunk kezdete táján találták fel Kínában a tust. A Korai Han-dinasztia időszakának végén írásra már grafitot is felhasználtak. Végül az i. sz. I. században a kínaiak — elsőként a történelemben — feltalálták a papírt. A papírnak fakéregből és ócska halászhálókból való előállítása a hagyomány szerint a Han-dinasztia egyik tisztviselőjének, C'ai Lunnak a találmánya. A II. századtól kezdve a papír használata általánosan elterjedt. A legrégibb íróanyagot, a bambusztáblákat, az új anyag rövid idő alatt kiszorította. De a papíron kívül egy ideig selyemre is írtak, később azonban ezt is felváltotta az olcsóbb és alkalmasabb papíranyag. A papírkönyv pontosan követte a selyemkönyv alakját. A papírlapokat ecset vagy grafit segítségével jobbról balra haladó függőleges hasábok alakjában írták tele, majd oly módon ragasztották össze, hogy kb. 10 m hosszú szalagot alkossanak. Ezt a szalagot fából vagy horzskőből készült henger köré tekerték, ugyanúgy, mint a selymet. A könyv tehát tekercs alakú volt, és külön tokban nyert elhelyezést.

Időszámításunk kezdetén az írásjelek száma is emelkedett. Li Szï (i. e. III. század) listája csupán 3300 jelet ismer, az i. sz. I—II. században összeállított „Suo Wen" szótár már mintegy 10 500, a III. század elején összeállított „Kuang ja" szótár pedig már több mint 18 000 jelet sorol fel. Mivel a kínai írás hieroglifikus jellegű, s így ábécéje nem volt, minden szótár összeállítója előtt felmerült az a probléma, hogy a hieroglif jeleket bizonyos meghatározott sorrendbe helyezze el, s ilyen módon lehetővé tegye a szükséges írásjel gyors megtalálását. Ez különböző szótárrendszerek kidolgozására vezetett.

Házőrző kutya
Han-kori temetkezések anyagából. Fénymázas agyag

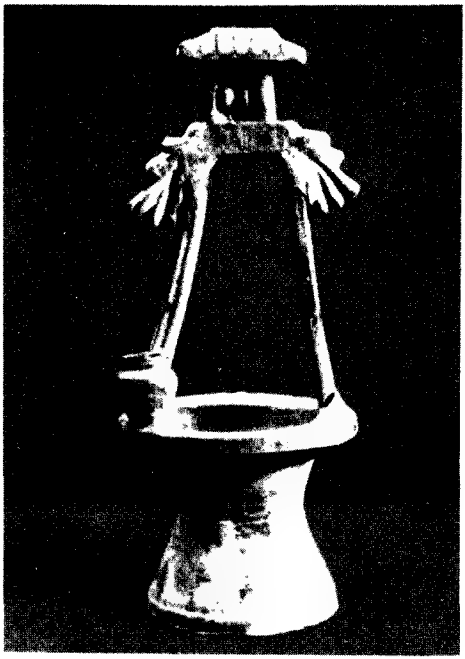

Kút agyagmodellje
Han-kori temetkezések anyagából

A legrégibb ránk maradt szótár az „Er ja", amely az időszámításunk kezdete körül jött létre, a jeleket tematikai elv szerint csoportosította. Az I. és II. század fordulóján állította össze Hü Sen a „Sou Wen" szótárt, az általa kidolgozott úgynevezett kulcsrendszer szerint[1]. A hieroglifikus jeleket csoportokba osztotta. Egy-egy csoportba az azonos kulcsú jelek tartoztak. Hü Sen összesen 540 kulcsot állapított meg, s ennek alapján osztotta fel az összes hieroglifikus jeleket. A későbbiek során ezt a rendszert fokozatosan egyszerűsítették. A XVII. század elejéig a kulcsjelek számát 214-re csökkentették. A kulcsrendszer alapján összeállított kínai szójegyzékek mindmáig ezt a 214 kulcsjelet alkalmazzák.

Az ecset és tus széles körű felhasználása, a papír feltalálása és a grafit használata az írásjelek alakjára is hatással voltak. A Késői Han-dinasztia időszakának végére a kínai hieroglifikus jeleknek kialakult a végleges formájuk, amely szinte változatlanul maradt fenn napjainkig.

A Han-korszakban az irodalom is felvirágzott. E kor kiváló prózaírókat és költőket adott Kínának. A császárok nagy része támogatta az irodalmat és a művészetet. Wu-ti uralma alatt a császári udvarban terjedelmes könyvtárat állítottak fel. A császárok udvarában éltek a legkiválóbb költők, írók és tudósok. A Han-korszak legnagyobb költői közül Lu Kia, Kia Ji, Mei Seng és a legragyogóbb tehetség, Szïma Hiang-zsu nevét kell megemlíteni, akiknek alkotó tevékenysége tovább fejlesztette a „Cs'u-óda" műfaját. Magas művészi szint jellemzi Jang Hiung költő, Pangco Jü és Pan Csao udvari költőnők alkotásait. A Han-kori költészet fejlődésére nagy hatással volt a Wu-ti idején létrehozott, *Jüe fu* nevű zenei intézmény. Ennek az intézménynek tagjai a népi énekeket gyűjtötték össze és dolgozták fel, de új zeneműveket is alkottak. Bár a Jüe fu tagjainak számos dalaiban az élet élvezetének és a mesés fantáziának a motívumai szólalnak meg, jelentős részük leleplező jellegű: az állami tisztviselőket és az arisztokráciát ostorozzák, és megéneklik az egyszerű nép nehéz életét. A tehetséges Han-kori költők egész sorának életművét a népi énekekből vett motívumok, a népdal hangulata hatják át. Műveik kiemelkednek tartalmuk realizmusával, nyelvük magas művészi színvonala mellett is egyszerű és közérthető.

A Han-dinasztia korában rendkívül kedvelt volt a fantasztikus jellegű irodalom: mesék, legendák, csodás történetek.

Különösen magas színvonalat ért el a prózairodalom. A legnagyobb prózaírók közül is kiemelkednek Szïma C'ien és Pan Ku történetírók, valamint Tung Fang-suo, a fantasztikus műfaj egyik legnagyobb mestere, továbbá Liu Hiang és sokan mások.

[1] A kínai nyelv hieroglifikus jeleit egyszerű (elemi) és több egyszerű jegyből álló összetett jelekre osztjuk. Minden összetett hieroglifikus jelnek egyik alkotó része a „kulcs", azaz a kiegészítő értelmi determinatívum.

Han-kori bronz boroskancsó, arany és ezüst inkrusztációs díszítményekkel

Han-kori váza vadászjelenet ábrázolásával
Színes kerámika

SZÏMA C'IEN

A Han-korszak legkiemelkedőbb történetírója és a széppróza mestere Szïma C'ien volt. Ő a kínai történetírás megalapítója: joggal nevezik a kínai történetírás atyjának. Szïma C'ien egyben a kínai próza klasszikus képviselője is. „Történeti feljegyzések" című hatalmas művének egy-egy fejezete a maga nemében tökéletes irodalmi alkotás, a ragyogó művészeti készséggel megírt történeti arcképek és jellemzések valóságos kincsestára.

Szïma C'ien születési évét nem ismerjük pontosan, feltehetőleg i. e. 145-ben született és i. e. 86-ban halt meg. Családjában hagyomány volt a történetírói hivatás. Apja, Szïma T'an udvari csillagász volt, aki egész életét történeti adatok összeállításának szentelte. Halálakor azt a feladatot hagyta örökbe fiára, hogy befejezze a félbemaradt munkát. Szïma C'ien az állami vizsgák letétele után udvari tisztviselő lett. Wu-ti császárt gyakran elkísérte országjáró körútjain, és az utazások

folyamán szerzett gazdag tapasztalatait később felhasználta nagy műve megírásában. I. e. 104-ben fogott hozzá több kötetből álló kínai történetének megírásához, több mint 10 évig dolgozott rajta.

Szïma C'ien a művében leírt események nagy részének kortársa volt. Amiről írt, jórészt maga is látta, részben pedig alapos előtanulmányokat folytatott egy-egy fejezet megírása előtt.

Műve, a „Sï ki" („Történeti feljegyzések") 130 fejezetből áll, amelyek öt részre oszlanak. A mű folyamatosan tárgyalja Kína történetét a legősibb időktől Wu-ti uralmáig (140—87) bezárólag. A „Történeti feljegyzések" az eseményeknek az uralkodók sorrendje szerint összeállított krónikaszerű felsorolásán kívül kiemelkedő személyek életrajzait, különálló kultúrtörténeti, csillagászati, földrajzi, kronológiai és genealógiai értekezéseket is tartalmaz. Különleges érdeklődésre tarthatnak számot a közgazdasági fejezetek: ezek részletes adatokat közölnek a mezőgazdaságról, az adóügyről, a kereskedelemről és más kérdésekről. Az életrajzi fejezetek is értékes anyagot adnak a birodalom gazdasági és társadalmi szervezetére vonatkozóan. Szïma C'ien művének több fejezete a Kína határain kívül élő, többek között belső-ázsiai népeket ismerteti.

Bár Szïma C'ien munkája egészében véve az uralkodó osztály ideológiáját tükrözi, az író egyéni nézetei korántsem feleltek meg teljesen a konfuciánusok követelményeinek. Szïma C'ien nemegyszer sajátos, egyéni módon értékeli az eseményeket, eltérően a konfuciánus szemlélettől. Művéből több helyütt kiérződik a szerző rokonszenve a néptömegek iránt, míg az uralkodó osztályhoz tartozó személyek életrajzaiban itt-ott megcsillan a leírt eseményekkel kapcsolatos ironikus állásfoglalás. Szïma C'ien realisztikusan mutatja be az udvari életet. Nem hallgatja el sötét oldalait sem. Beszámol az udvari intrikákról, a kegyetlenkedésekről, a hivatali korrupcióról.

Szïma C'ien műve igen nagy hatást tett a kínai történeti gondolkodás fejlődésére. Művének stílusa és tárgyalásmódja mintakép lett. Számos későbbi kínai történeti művet az ő történeti feljegyzéseinek mintájára szerkesztettek meg. Hatását nem kerülte el a Han-korszak másik nagy történetírója, Pan Ku (32—92) sem.

PAN KU

Pan Ku történeti műve, a „C'ien Han su" („A Korai Han-dinasztia története"), 230 év történetét öleli fel: Liu Pang trónra lépésétől Wang Mang uralkodásáig. E korszak történeti forrásanyagának gyűjtését már Pan Ku atyja, Pan Piao megkezdte. Pan Ku halála után pedig húga, Pan Csao, az ismert nevű költőnő dolgozott tovább a művön. Pan Ku történeti művében éles kontúrokkal megrajzolt, irodalmi értékű portrékat és életrajzokat olvashatunk. „A Korai Han-dinasztia története" négy részből és összesen 100 fejezetből áll. A „C'ien Han su" egy része évkönyvszerű felépítésű; ebben kapott helyet az egyes — a Korai Han-dinasztia korszakában lejátszódott — eseményeknek a császárok uralkodási évei szerinti krónikája, továbbá a császárok életrajzai és az időrendi táblázatok. Külön fejezetek foglalkoznak a gazdasági élettel, joggal, tudománnyal, irodalommal, művészettel, földrajzi leírásokkal, a birodalom közigazgatási beosztásával stb. Az egyes személyek életrajzait magában foglaló rész értékes gazdasági jellegű adatokat nyújt. Több fejezetet szentel az író a Kínán kívüli országok és népek leírásának, többek között ismerteti Korea népeit, a hunokat, a délnyugati törzseket s a Kínától északnyugatra élő népeket.

„A Korai Han-dinasztia története" az első az úgynevezett dinasztia-történetek sorában. A hasonló műfajú későbbi alkotások ezt tekintették követendő mintának.

A Han-korszak, melyet oly nagy történetírók munkássága fémjelez, mint Szïma C'ien és Pan Ku, a kínai történetírás aranykora. A „Sï ki" és a „C'ien Han su" az i. e. III. század és az i. sz. I. század közötti Kína politikai, társadalmi és gazdasági történetének ma is alapvető forrása. A nem kínai népekkel foglalkozó külön fejezetek ezeket a műveket a távol-keleti országok múltjának, a valaha Közép- és Belső-Ázsiában élt népek történetének is értékes forrásaivá avatják.

KIKOCSIZÁS

Festmény. Liaotung Han-kori síremlékének falán. I. sz. I—II. század

A birodalmon belüli társadalmi ellentétek kiéleződése a Han-kori társadalom ideológiai irányzatainak harcában — elsősorban a materialista és az idealista filozófia összecsapásában — is tükröződött.

Az i. e. I. század végén és az i. sz. I. század elején írta meg „Szin lun" („Új elmélkedések") című munkáját Huan T'an, ennek a kornak kiemelkedő tudósa (i. e. 40—i. sz. 30). „Szin lun" című munkájában a materialista álláspontról fejtette ki a környező valóságra vonatkozó nézeteit. Huan T'an élesen fellépett a konfuciánus és a taoista misztika ellen, és engesztelhetetlen ellensége volt minden babonának és tudatlanságnak.

A legkiemelkedőbb gondolkodó, akinek eszméi a kínai materializmus későbbi fejlődésére is szinte felmérhetetlen hatást gyakoroltak, Wang Cs'ung volt (27—97), az ókor egyik legnagyobb materialista filozófusa. Filozófiai nézeteit „Lun Heng" („Kritikai elmélkedések") című nagy vitairatában foglalta össze. Wang Cs'ung a világ örökkévalóságát és anyagi voltát hirdette. A világ magyarázatában a c'i anyagi jellegű szubsztanciából indult ki, amelyben a létezés egyetlen forrását látta. Szerinte a természetben minden önmagától, természetes úton, e szubsztancia összesűrűsödése által keletkezik. Minden dolog a c'iből keletkezett, bármiféle természetfeletti erő közrejátszása nélkül.

Wang Cs'ung leleplezte a konfuciánusok elképzelését a megszemélyesített Ég tudatos tevékenységéről és az isteni jutalom és büntetés elvéről. Ezekkel a gondolatokkal az anyagi világ természetes fejlődésének alapelvét állította szembe. Szembeszállva az eget isteni lénynek tekintő konfuciánus felfogással, Wang Cs'ung az eget materialista és ateista módon határozta meg: „az ég test, hasonló a földhöz". Bár az ég és a föld örökkévalóságát hirdette, azt vallotta, hogy mindkettő változatlan dolog, s ebben már filozófiájának metafizikus jellege nyilvánult meg.

Munkájában nagy figyelmet fordított az ismeretelméletre. Minden megismerés forrásának a reális világ érzéki észlelését tekintette. Ezt így fejezte ki: „Ha (az ember) semmit sem hall, lát (a környező világból), nem lehet róla elképzelése sem." Wang Cs'ung tagadta azt, hogy az emberrel bizonyos tudás születnék együtt, tagadta a misztikus intuíciót, amelyet a konfuciánus tan az ősidők bölcseinek tulajdonított. Tagadta az ember- és állatvilág elvi különbözőségét. Kifejtette, hogy „az ember (állati) lény; lehet bár nemes..., természete nem különbözik más lények természetétől". Ugyanakkor a következőt is írta: „Az ég és föld által létrehozott lények közül az ember a legértékesebb, s ezt az értékét a megismerés képessége adja."

A „Kritikai elmélkedések" egyik legragyogóbb része „A halálról" szóló fejezet. Ebben Wang Cs'ung szembeszáll a konfuciánusok őskultuszával, és tagadja a tao-elmélet híveinek azt az elképzelését, hogy bizonyos eszközökkel el lehet érni a fizikai halhatatlanságot. Wang Cs'ung megállapította, hogy minden élőlény születik, fejlődik és teljes bizonysággal meg kell halnia. Az ember ugyanúgy nem kerülheti el a teljes elmúlást, mint bármely élőlény. „Amely élőlénynek vér van az ereiben, nem kerülheti el a halált" — írta. Elvetette a lélek halhatatlanságának eszméjét; s azt állította, hogy „a halottak nem válnak szellemekké, képtelenek a megismerésre, s az élőknek nem okozhatnak kárt".

Wang Cs'ung kritikájának céltáblája a konfuciánus ideológia volt, de széles körű felvilágosító munkára is törekedett: leleplezett minden előítéletet és babonát.

Wang Cs'ung materialista filozófiáját nagyszerű haladó hagyománynak tekintjük a vallásos és misztikus tanítások elleni küzdelemben. Hatása messze túlment korán: kiterjedt a későbbi kínai filozófia és tudomány fejlődésére is.

Wang Cs'ung és a többi materialista szemléletű filozófus tanítása dühödt támadásokat váltott ki a konfuciánus irányzat hívei részéről, akik ekkor már teljesen idealista álláspontot képviseltek.

Liu Heng (Wen-ti, 179—157) császár érvénytelenítette a konfuciánus iratokat betiltó C'in-kori rendeletet. Ennek nyomán élénken hozzáfogtak a klasszikus könyvek helyreállításához, kommentárok készítéséhez és az ősi szövegek filológiai értelmezéséhez. A klasszikus szövegek tanulmányozására és értelmezésére több iskola alakult, és mindegyik kialakította a maga álláspontját az ősi konfuciánus művekről fennmaradt másolatok hitelessége kérdésében. Wu-ti alatt a konfucianizmus megújhodott formában az uralkodó osztály hivatalos ideológiája lett, és fokozatosan egyfajta sajátos államvallássá kezdett átalakulni.

A Han-kori konfucianizmus egyik megalapítója és jelentős képviselője Tung Csung-su (i. e. II. század) volt. Kozmológiai elméletet dolgozott ki, amely szerint a társadalmi élet a természeti jelenségektől függ. Tung Csung-su az istenség tulajdonságaival felruházott Ég tevékenységében bizonyos célszerűséget vélt felismerni. A természet rendkívüli jelenségeiben, az elemi csapásokban a büntető és jutalmazó ég akaratának megvalósulását látta. Az Ég — hirdette — uralkodik az emberek felett, figyeli magatartásukat, és ettől függően bünteti vagy bátorítja őket.

Az ég tudatos tevékenységéről s az isteni jutalomról és büntetésről vallott elképzelés rendkívül elterjedt a Han-korszak uralkodó osztálya körében. A Han-kori konfucianizmusnak idealista lényege jutott kifejezésre Liu Hiang munkáiban, aki azt állította, hogy „a szellem az ég és föld gyökere és minden dolog kezdete". A konfucianizmus a szellemi élet minden területére behatolt, és rányomta bélyegét az egész Han-kori kultúra, filozófia és ideológia fejlődésére.

Időszámításunk fordulója táján az osztályellentétek szokatlan kiéleződésének körülményei között a konfucianizmuson belül egy utópikus irányzat alakult ki. Elterjedt az az elképzelés, hogy valamikor a múltban „aranykor" uralkodott. Ezt a felfogást fejezi ki a „Csou li" („A Csou-birodalom intézményei") című gyűjtemény, amely a múlt történeti tényeit eltorzítva és idealizált formában mutatja be. Mint már erre rámutattunk, az aranykorhoz való visszatérés elképzelése Wang Mang tevékenységét is befolyásolta.

Lakkfestmény

Szics'uani mesterek munkája az i. e. vagy az i. sz. I. századból. Egy észak-koreai nekropolis ásatási anyagából

Mintegy reakcióként az uralkodó osztálynak arra a törekvésére, hogy az ideológia területén fenntartsa a konfucianizmus monopolisztikus uralmát, a tárgyalt korszakban újabb fejlődésnek indult a vele szemben álló taoista filozófiai és vallási irányzat.

A „Tao tö king"-ben foglalt régi naiv materialista tanítás a későbbi idők során az idealista filozófusok szemléletében eltorzult és gyökeres változáson ment keresztül. A filozófiai taoizmusból elsikkasztották a materialista tartalmat, s így ez idealista filozófiai tanként fejlődött tovább. A Han-korszakban a filozófiai taoizmus fejlődése már a misztika és a fantasztikum felé vett irányt. Hívei a mágia és alkímia elemeit fejtegették tanításaikban. Az i. e. II. században elterjedt Huai Nan-cï misztikus taoista filozófiája. Tanítása szerint „a tao elnyerése a halhatatlanság felé vezet". A taoizmus mindamellett igen jelentős mértékben elterjedt a lakosságnak az uralkodó körök iránt ellenszenvet tápláló legkülönbözőbb rétegeiben, mert a konfuciánus ideológia elleni szenvedélyes tiltakozás hatotta át. Még a taoizmussal engesztelhetetlenül szemben álló konfuciánusok is felismerték e tan befolyását, és egyes mozzanatait kénytelenek voltak maguk is átvenni, természetesen úgy, hogy a maguk módján értelmezték a tao fogalmát.

Időszámításunk első két évszázadában a filozófiai taoizmus elveinek alapján kialakult a népi hiedelmeket és mitológiát is magába olvasztó tao vallás. E misztikus színezetű vallási irányzat megalapítója Csang Ling, aki Sun-ti uralkodása idején (126—144) Szïcs'uanban hirdette a tao elméletet, és számos vallásos szervezetet alapított. Fő műve a „Wu tou mi tao" („Az öt tou rizs útja"). Csang Ling életét számos legenda övezi. Azt tartották róla, hogy Lao-cïtől, az ősidők bölcsétől szellem-úton kapott parancsot az emberek boldogítására. Mindenfelől tömegével özönlöttek hozzá az emberek. „A Késői Han-dinasztia története" elmondja, hogy jövendöléseivel és prófétálásával „zavart keltett a nép körében".

Az országszerte burjánzó taoista szektákban gyűltek össze mindazok, akik a fennálló rendszerrel elégedetlenek voltak. A vallási taoizmus eszméi az elnyomott tömegekben visszhangra találtak. Ezek köréből a titkos taoista szekták rengeteg hívet nyertek meg. A vallási taoizmusnak nagy szerepe volt az i. sz. II. század népi megmozdulásaiban. A Késői Han-dinasztia uralmának végén számos felkelés a taoista eszmék jegyében zajlott le és titkos taoista szekták tagjai vezették. Kezdetben a taoista szektákkal volt kapcsolatban a Kínában ez idő tájt mind nagyobb tért hódító buddhizmus is.

A BUDDHIZMUS ELTERJEDÉSE

A kínai hagyomány szerint az első buddhista hittérítők az i. e. II. században jelentek meg Kínában. A buddhizmus elterjedése azonban csak sokkal később indult meg, semmi esetre sem régebben, mint időszámításunk első két évszázada. A buddhizmus felfrissítette a kínai filozófiai gondolkodást, és nagy hatással volt a kínai kultúrára.

Az i. sz. III. századtól kezdve megjelentek Kínában a buddhista kolostorok, amelyek rövidesen meggazdagodtak a hivők adományaiból és a tönkrement parasztok és kisbirtokosok munkaszolgáltatásaiból. Ezek a kolostorok védelme alá helyezték magukat, s így személyi függésbe kerültek. A IV. században a kolostori földbirtok rohamosan megnövekedett. A buddhizmus ez idő tájt óriási befolyást szerzett Kínában, s a buddhista feudális egyház hatalmas politikai és gazdasági erőt képviselt.

5. A „SÁRGA TURBÁNOSOK" FELKELÉSE ÉS A HAN-BIRODALOM BUKÁSA

A HAN-BIRODALOM KATONAI EREJÉNEK MEGGYENGÜLÉSE

Időszámításunk II. századától kezdve a Han-birodalom katonai hatalma hanyatlásnak indult. Az udvari főnemesek már Pan Cs'ao háborúi idején nem egy alkalommal követelték a kelet-turkesztáni hadjáratok beszüntetését. 75-ben a Nyugati Határvidék birtoklásáért folytatott heves harcok közepette Pan Cs'ao utasítást kapott a Lojangba való visszatérésre. Pan Cs'ao nem engedelmeskedett a császári parancsnak és 14 éven át teljesen önállóan folytatta hadműveleteit. Csak 89-ben, nagy győzelmei után küldtek neki katonai erősítést, és a császár csak ekkor szentesítette tevékenységét.

Pan Cs'ao halála után, 102-ben, a hunok újabb támadást intéztek a Nyugati Határvidék ellen. Ehhez a k'iang törzsek támogatását is igénybe vették. Pan Cs'ao fia, Pan Jüng egy ideig még folytatta a küzdelmet a nyugati területért, de az udvartól semmilyen támogatást nem kapott. Az osztályellentétek kiéleződése és Kína belső gyengesége arra késztette a kormányzatot, hogy lemondjon a további hódításokról. A Han-birodalom már nem volt képes aktívan harcolni kelet-turkesztáni befolyásának megerősítéséért. Pan Jüngöt, bármilyen szép sikereket ért is el a Nyugati Határvidéken, felhatalmazásának túllépésével vádolták meg, visszahívták Lojangba és börtönbe vetették.

A II. század közepén a Nyugati Határvidék teljesen elszakadt Kínától, a „nagy selyemút" forgalma ismét megszakadt, a kereskedelem megszűnt rajta. Kína északi és északkeleti határait a szienpi törzsek támadásai veszélyeztették; ezek foglalták el a hunok korábbi szállásterületeit. A Han-birodalomnak alig volt már ereje határainak megvédésére.

A GAZDASÁGI HANYATLÁS. A NATURÁLIS GAZDÁLKODÁS TÉRHÓDÍTÁSA

A Han-birodalom az egész II. század folyamán a mélyreható gazdasági és politikai hanyatlás állapotában volt. A földkoncentráció hallatlan meggyorsulása a szabad termelők helyzetének rohamos rosszabbodására vezetett. A tönk szélére juttatott parasztok kénytelenek voltak magukat az „erős házak" védelme alá helyezni. Ily módon patrónusukkal szemben személyes függésbe kerültek, de ezen az áron megtarthatták kicsiny földparcelláik használatának jogát.

Forrásaink az i. sz. II. század utolsó éveire vonatkozólag arról tudósítanak, hogy egy-egy „erős ház" urának védnöksége alatt több ezer szegény k'o-család volt. Ilyenformán szakadatlanul csökkent az államnak adózó lakosság. A II. század közepe táján a birodalom lakosságát még mintegy 50 millióra becsülték az összeírások, a III. század derekára azonban a számba vett lakosság létszáma 7,5 millióra csökkent. A halálozás hirtelen növekedése, a második század végének s a III. század fordulójának pusztító éhínségei, felkelései és háborúi, és az egész Kínán végigsöprő rettenetes pestisjárvány, de még a belső harcok közepette végrehajtott népszámlálás nehézségei sem szolgáltatnak kielégítő magyarázatot a lakosság lélekszámának ilyen súlyos csökkenésére. A létszámcsökkenés fő oka minden valószínűség szerint az volt, hogy az állami összeírás alá eső szabad lakosság óriási tömege a nagybirtokosoktól személyileg függő, félszabad helyzetbe jutott, s ezért nem vehették számba a lakosság állami összeírásában.

Az állam az adófizetők létszámának jelentős csökkenése miatt egyre nagyobb hiányokkal küzdött a kincstári jövedelmek biztosítása terén, s ezért szorítania kellett az adóprésen.

A II. sz. elejétől kezdve forrásaink szinte szünet nélküli természeti csapásokról, járványokról, aszályokról és krónikus éhínségről számolnak be a birodalom minden tartományából. Az egyes tartományokba különleges megbízatású tisztviselőket küldtek a teljes nyomorba süllyedt, csavargó és az éhhalállal küzdő személyek számának megállapítására. A tisztviselők azt jelentették, hogy a nép „földjei szűkek", és sokan képtelenek önmagukat ellátni. Egyes éhínségtől sújtott helyeken szinte egyetlen család sem maradt. A II. század közepén a rendkívül súlyos éhínség a birodalom összes központi területeire kiterjedt. A mezőgazdasági termények ára magasra szökött. „Az emberek emberevőkké váltak, s a holtak csontjai borítják az egész országot" — tudósít „A Késői Han-dinasztia története". A szántóterület katasztrofálisan csökkent. A kereskedelem akadozott, az áru- és pénzviszonyok hanyatlani kezdtek. Az „erős házak" feudalizálódó nemességének hatalmas birtokai, amelyeken a rajta élők minden szükségletét kielégítő mezőgazdasági és kézműipari termelés folyt, fokozatosan zárt gazdasági egységekké alakultak át, piaci kapcsolataik lényegében megszakadtak, s nem fűződött többé érdekük a kereskedelem fejlesztéséhez. Az I. század végétől, illetve a II. század elejétől kezdve a vezető tisztviselők szorgalmazni kezdték, hogy minden adót gabonában és selyemben vessenek ki, s ezek legyenek az egyedüli csereeszközök. A III. század elején ideiglenesen életbe is léptettek ilyen jellegű intézkedéseket. Így 204-ben rendelet jelent meg arról, hogy minden adót természetben kell behajtani, valamivel később, a III. század húszas éveinek elején pedig császári rendelettel eltörölték a pénzt, és csereeszközként a gabonát és selymet kezdték használni.

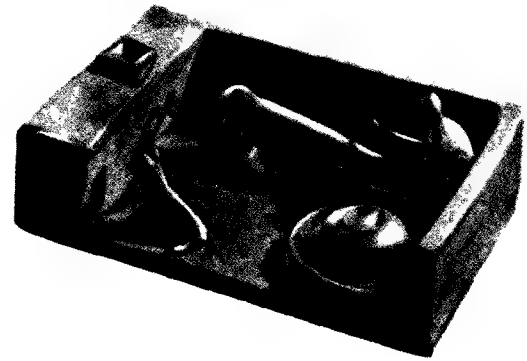

Falusi udvar

Agyagmodell Han-kori temetkezésekből. I. sz. I—II. század. A háttérben (a hátsó fal mentén) a gabonamagvak összetörésére szolgáló alkalmatosság. Elöl (a jobb sarokban) kézimalom

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE. ELLENTMONDÁSOK AZ URALKODÓ OSZTÁLYON BELÜL

Az egyre növekvő adóktól és szolgáltatásoktól, a tisztviselők kegyetlen zsarolásától tönkrement, kétségbeesésbe kergetett emberek sorra elhagyták foglalkozásukat, otthonukat, erdőkbe és hegyek közé menekültek, és hazátlan csavargók lettek. Az egész országban felkelések és éhséglázadások törtek ki. Ezek egyelőre elszigeteltek és helyi jellegűek voltak. A felkelők csapatokba verődtek, megrohanták és felgyújtották a városokat, sorra leöldösték a gazdagokat és tisztviselőket. A tartományi és körzeti katonai egységek ellenük vonultak, a felkelők csapatai azonban nem vették fel a harcot, hanem a kormányseregek közeledtének hírére szétszóródtak. Mihelyt azonban a seregek eltávoztak, a felkelő csapatok újra egyesültek. An-ti (107—125) uralkodásának kezdetétől Ling-ti (168—189) uralkodásának első évéig, forrásaink több mint hetven helyi jellegű felkelésről tesznek említést.

Az uralkodó osztályon belüli ellentétek is hevesebbé váltak. Az udvarban két politikai csoport küzdött a hatalomért: az „eunuchok" és a „tudósok". A „tudósok" csoportjának többsége konfuciánus műveltségű állami tisztviselő volt, ez a csoport a kis- és középbirtokosok érdekeit fejezte ki. A központi hatalom és a bürokratikus apparátus megszilárdításáért harcoltak. A „tudósok" viszonylag csekély kiterjedésű gazdaságai nem bírták az „erős házak" versenyét, s ezek erősödése

az ő jólétüket fenyegette. Az „eunuchok" mögött minden jel szerint az „erős házak" képviselői álltak. Ezek gazdasági erejük növekedésével párhuzamosan nagyobb politikai befolyást is szereztek. A függetlenné váló és magánhadseregekkel rendelkező „erős házak" szembehelyezkedtek a központi hatalommal, s az államapparátus és a császári hatalom gyengítésére törekedtek.

Időszámításunk II. századában a császári háremeket őrző „eunuchok" rendkívül nagy szerephez jutottak a császári udvarban. Az eunuchok csoportja egymás után több kiskorú császárt juttatott a trónra, akik teljesen e csoport befolyása alatt álltak. A császári támogatás birtokában az „eunuchok" saját jelöltjeiket neveztették ki a legmagasabb állami méltóságokra. Rokonaik az egyes tartományok és körzetek magas tisztségeit foglalták el. Zsarolás és megvesztegetés útján mérhetetlenül meggazdagodtak. Az „eunuchok" klikkjének határt nem ismerő önkénye felháborító korrupcióra, az egész államapparátus bomlására vezetett. A „tudósok" csoportjának tagjai terjedelmes szónoklatokat tartottak a császárok előtt az „eunuchok" visszaéléseiről, s követelték az „eunuchok" tevékenységének kivizsgálását. A II. század közepén az udvarban pattanásig feszült a helyzet. 169-ben a „tudósok" államcsínyt próbáltak végrehajtani saját jelöltjük trónra juttatása érdekében. Az összeesküvést leleplezték, sok „tudóst" kivégeztek, 1000 összeesküvőt pedig, köztük az őket támogató császárnőt, börtönbe vetették. Az „eunuchok" még nagyobb befolyáshoz jutottak, és minden fontos állami tisztséget kezükbe ragadtak. A császár játékszer lett a kezükben.

A „SÁRGA TURBÁNOSOK" FELKELÉSE ÉS A II. SZÁZAD VÉGÉNEK MÁS FELKELÉSEI

Az általános gazdasági és politikai hanyatlás körülményei között tört ki a tönkrement szabad termelők, függő helyzetben levő parasztok és rabszolgák hatalmas felkelése, amelyet a „sárga turbánosok" felkelése néven ismerünk. A felkelés 184-ben robbant ki, élén Csang Cio, a tao irányzat lelkes híve, egy titkos taoista szekta megalapítója állt.

Csang Cio már jóval a felkelés kitörése előtt meghirdette eszméit. Rengeteg követője akadt. Különösen a santungi pestisjárvány idején lett népszerű: gyógyító tevékenysége messzi körökben ismertté tette nevét. A betegek Észak-Kína minden területéről hozzá özönlöttek. Ebben az időben kezdte hirdetni tanítását, melynek programját a „Tai p'ing tao" („A nagy egyenlőség útja") cím fejezte ki. Új és boldog élet eljövetelét hirdette. A földön uralkodó igazságtalan rendnek, jósolta Csang Cio, hamarosan vége szakad. A Gonosz és az Erőszak — ezeket a „Kék Ég" néven foglalta össze — véget ér, s a földön beköszönt az egyetemes boldogság és az új élet korszaka, a „Sárga Ég". Csang Cio a „Kék Ég" megdöntésére hívta fel beszédeiben hallgatóit, és mindenki megértette, hogy a gyűlölt Han-dinasztia megsemmisítéséről van szó. Csang Cio követői mindenütt terjesztették mesterük tanítását, ahol csak nagyobb tömeg összeverődött: városokban és falvakban, bányákban és műhelyekben, az öntözési munkáknál ezt a programot hirdették. Csang Cio harcostársai még a fővárosba, sőt a császári palotába is beszivárogtak, és eszméiknek mindenütt újabb híveket toboroztak.

Tíz évig tartott Csang Cio szektájának titkos tevékenysége. Híveinek száma már több 10 000-re rúgott. A titkos szövetség katonai jellegű területi szervezeteket hozott létre és titokban katonai kiképzést nyújtott tagjainak. Ily módon Csang Cio 36 egységet szervezett. Mindegyik élén külön katonai parancsnok állt. A nagyobb csapatok egyenként 10 000 főt, a kisebbek 6—7000 főt számláltak.

A Csang Cio által kidolgozott terv szerint a felkelésnek az új 60 éves ciklus első évében[1],

[1] Az ókori Kínában az időszámítás ciklusok szerint történt. Egy-egy ciklus 60 évig tartott. Az új ciklus első évét *kia-cï*-nak nevezték.

abban a „*kia-cï*" évben kellett kitörnie, amely időszámításunk 184. esztendejére esett. Csang Cio azt hirdette beszédeiben, hogy a legközelebbi kia-cï évben váltja fel a „Sárga Ég" a „Kék Eget". Ahogy közeledett ez az időpont, az országban a közhangulat egyre feszültebbé vált. „A Késői Handinasztia története"-nek közlése szerint mindenütt „rossz hírek" terjedtek el: „Vége a »Kék Égnek«, immáron a »Sárga Égnek« kell uralkodnia, a legközelebbi kia-cï év a Mennyei Birodalom számára a nagy boldogság kezdetét hirdeti." A fővárosban, a tartományok és kerületek városaiban mindenütt fehér agyaggal felírták a kapukra és falakra a „kia-cï" hieroglifikus írásjeleit a felkelésre való felszólítás jelképeként.

A felkelést a 184. év 3. hónapjának 5. napján akarták kirobbantani. Ma Jüan-ji, Csang Cio egyik legközvetlenebb segítőtársa Lojangba utazott, hogy véglegesen megállapodjon Csang Cio ottani híveivel a felkelés időpontjára vonatkozólag.

Csang Cio hívei a legnagyobb titokban tartották terveiket, de minél szélesebb körre terjedt a szekta hatása, minél több követő csatlakozott hozzájuk, és minél inkább közeledett a felkelés időpontja, annál több hír szivárgott ki a készülődő támadásról. Miközben Ma Jüan-ji a fővárosban tevékenykedett, a császár is jelentést kapott, amely megnevezte a mozgalom legfőbb vezetőit, és közölte a tervezett felkelés napját. Ma Jüan-jit elfogták és kivégezték. A fővárosban irtóhadjárat indult Csang Cio hívei ellen.

Ennek hírére Csang Cio azonnali támadásra adott jelt, már nem várhatta meg a kitűzött határidőt. A felkelőknek meghagyta, hogy ismertető jelként sárga turbánba burkolják fejüket — innen kapta a mozgalom a „sárga turbánosok" elnevezést. A felkelők legfőbb hadvezére maga Csang Cio volt, oldalán két testvérével, Csang Lianggal és Csang Paóval.

A „sárga turbánosok" felkelése a 184. év második hónapjában kezdődött. Csang Cio hadserege már a felkelés kirobbanásakor 360 000 embert számlált, de alig 10 napon belül a felkelés átterjedt az egész Santung és Szics'uan közötti hatalmas területre. A felkelők száma napról napra növekedett. Tevékenységük központjai Hopei, Honan, Santung és Hupei tartományok voltak. Csapataik sorra megtámadták a városokat, megölték a tisztviselőket, felgyújtották a kormányépületeket, kirabolták a raktárakat, elragadták a gazdagok vagyonát, vízzel árasztották el a szántóföldeket. Minden városban kinyitották a börtönöket, szabadon engedték a foglyokat, felszabadították a rabszolgákat. A tisztviselők és arisztokraták rémülten menekültek.

A mind nagyobb méreteket öltő felkelés közben a császári udvarban ismét fellángolt a politikai csoportok harca. A „tudósok" mindenért az „eunuchokat" tették felelőssé, s az ő visszaéléseikben és kegyetlenségeikben látták a felkelés fő okát. Az „eunuchok" és pártfogoltjaik ezzel szemben a „tudósokat" vádolták árulással. A császár összehívta az államtanácsot, amely elhatározta, hogy a felkelők ellen azonnal 400 000 főnyi sereget mozgósítanak. A felkelés elfojtására küldött kormánycsapatok azonban egyik vereséget a másik után szenvedték. A császári udvar tehetetlensége és saját helyzetük veszélyeztetettsége láttán az uralkodó osztály vezető képviselői, az „erős házak" gazdái s a kiemelkedő hadvezérek maguk kezdtek sereget gyűjteni, és harcba indultak a felkelők ellen. Ezek a magánseregek brutális kegyetlenséggel jártak el, nem kímélték sem a gyermekeket, sem az asszonyokat, sem a fogságbaesetteket. A népi szájhagyomány sokáig megőrizte a felkelés egyik legvéresebb kezű hóhérának — Huangfu Szungnak, az „erős házak" leghatalmasabb képviselőjének rettenetes emlékét, aki seregével egymaga állítólag több mint 2 millió felkelőt mészárolt le.

A császár hadvezérei katonai ismereteik birtokában körültekintő, átgondolt és óvatos haditervet dolgoztak ki. Jól tudták, hogy kétségbeesett és utolsó csepp vérükig harcolni kész emberekkel állnak szemben. „Ha 10 000 ember, aki elhatározta, hogy drágán adja életét, legyőzhetetlen, akkor még kevésbé győzhető le 100 000" — mondotta a felkelés leverésének egyik irányítója. Ezért minden erejükkel azon voltak, hogy megakadályozzák a felkelő csapatoknak nagyobb sere-

gekben való egyesülését, ugyanis felismerték, hogy a felkelők ereje inkább tömegükben, nem pedig harci felkészültségükben rejlik. A nyílt csatákban a felkelők életre-halálra harcoltak, a hosszú ostromot vagy védelmet azonban csak nehezen bírták. Bármily hősiesen küzdöttek is, nem számíthattak sikerre a katonai tekintetben összehasonlíthatatlanul gyakorlottabb, tapasztaltabb ellenséggel szemben.

A 184. év 6. hónapjában válogatott katonai erőkből álló büntető expedíció indult a Hopei tartományban tevékenykedő felkelő sereg ellen. Csang Cio az egyik városban sáncolta el magát és sikeresen verte vissza a támadásokat. Erre maga Huangfu Szung indult ellene erős sereggel. Amikor a sereg a város elé ért, Csang Cio betegség következtében váratlanul meghalt, és helyette bátyja, Csang Liang vette át a főparancsnokságot. Bár Csang Liang serege kétségbeesett ellenállást fejtett ki, teljes vereséget szenvedett, a várost elfoglalták, maga Csang Liang életét vesztette a csatában. A hagyomány szerint ebben a harcban több mint 30 000 felkelő esett el, és több mint 50 000 fulladt a folyóba és a mocsarakba a rendezetlen menekülés közben Ezután Huangfu Szung minden erejével Csang Cio öccsének, Csang Paónak a csapatai ellen fordult. Elkeseredett harcban ismét szétverte a felkelőket, Csang Pao fogságba esett, majd kivégezték.

A felkelés három fővezérének halála meggyengítette a felkelők sorait, de ellenállásukat nem törte meg. A felkelők élére újabb vezérek álltak és tántoríthatatlanul folytatták küzdelmüket. 185 elejére azonban az uralkodó osztály seregei a „sárga turbánosok" felkelésének legfontosabb központjait Kína belső területén megsemmisítették. A legnagyobb felkelő seregeket szétverték, az ország egyes területein csupán szétszórt, egymástól elszigetelt csapatok folytatták a kétségbeesett küzdelmet.

De a „sárga turbánosok" felkelésének hírére az egész országon végigsöpört a felkelések vihara. Ezeknek nem volt kapcsolatuk Csang Cio szektájával. Már 184-ben nagy felkelések robbantak ki Kuangtungban és Szïcs'uanban. Egyidejűleg fellázadtak a Kína által leigázott törzsek is. A legnagyobb arányú ilyen jellegű felkelés 184-ben, a birodalom északnyugati tartományaiban, a Kuku-Nor vidékén tört ki Pei Kunggal, Po Jüeval és az ún. „kis jüecsï" törzsek más vezéreivel az élén. A felkeléshez a déli Ordosz törzsei, s a Huangho felső folyásának medencéjében lakó népek is csatlakoztak. A felkelők gyors ütemben szorították vissza a leverésükre küldött kormánycsapatokat, és már-már Cs'angant fenyegették. Huangfu Szung serege is súlyos vereséget szenvedett tőlük. A felkelők Cincs'eng városban sáncolták el magukat, és négy éven át tartották ellenőrzésük alatt Liang egész északnyugati körzetét és a Weiho-folyó medencéjét. Ezt a felkelést csak 189-ben verték le.

A birodalom különböző területein húsz éven át a „sárga turbánosok" csapataival együtt különféle elnevezések alatt tevékenykedtek az egyes felkelő csoportok. Így forrásaink említik a „Fekete Hegy", a „Fehér Hullám", a „Sárga Sárkány", a „Nagy Árvíz" stb. felkelő egységeket. Ezeknek a felkelő seregeknek a vezéreit rendszerint csak a nép körében használatos nevükön ismerjük, pl.: a „Csang, a fehér lovon", a „Kőszívű Liu", a „Nagybajuszú Co", a „Rabszolgavezér", „Csang, a Fecske", „Li, a Nagyszemű", „Szegény Féreg", az „Írnok" stb. Egy-egy nagyobb seregben 20—30 000 felkelő tömörült, a kisebbek 6—7000 katonát számláltak. A legerősebb volt a magát „Fekete Hegy"-nek nevező sereg, ennek létszámát 1 millióra becsülték.

Az uralkodó osztály seregeinek csak 205-ben sikerült végleg felszámolniuk a „sárga turbánosokat" és a többi felkelő sereget. A felkelés teljes elfojtásának véres munkáját az „erős házak" csoportjának példátlan kegyetlenségéről hírhedt nagy hatalmú vezetője, C'ao C'ao hajtotta végre, miután Santungban megverte a „sárga turbánosok" egyik utolsó vezérét, Jüan Tant. A „sárga turbánosok" kisebb szétszórt csapatai egyes tartományokban még 208-ig folytatták elszigetelt tevékenységüket.

A KÉSŐI HAN-BIRODALOM BUKÁSA. KÍNA HÁROM KIRÁLYSÁGRA SZAKADÁSA

A „sárga turbánosok" mozgalma s a II. század végének többi felkelése nyilvánvalóvá tette, hogy a Han-dinasztia immár képtelen az uralkodó osztály érdekeinek megvédésére. A felkelés leverői, az „erős házak" fejei, hatalmas seregeik élén, a tekintélyét és befolyását vesztett császár személyével már mit sem törődtek. A népi mozgalom vérbefojtása után egymás ellen indítottak elkeseredett harcot a hatalomért. Ebben a háborúban C'ao C'ao, Szun Kien és Liu Pei volt a három legerősebb hadvezér; ők vettek részt a legtevékenyebben a felkelések leverésében.

Vetélytársaival vívott több évi véres harcok árán C'ao C'ao elfoglalta Észak-Kínát, megölte a Han-dinasztia császárát és megalapította a Wei-államot. Szun Kien délkeleten Wu-államot hozta létre. Szics'uanban pedig Liu Pei vezetésével a Su-állam alakult meg.

A felkelések megsemmisítő csapást mértek a Han-birodalomra, s a trónkövetelők betetőzték pusztulását. A Han-birodalom megsemmisült, Kína három önálló államra szakadt.

A II. SZÁZAD VÉGÉN KIROBBANT FELKELÉSEK ÁLTALÁNOS JELLEGE ÉS TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A II. és III. század fordulóján lezajlott felkelések tömegbázisát a függő helyzetben levő parasztok, a szabad kistermelők és a rabszolgák alkották. A felkelőkhöz kistisztviselők és szegény sorsú földművesek is csatlakoztak. A „sárga turbánosok" felkelése, hatalmas lendülete és hosszas előkészítése ellenére is alapjában véve spontán jellegű és meglehetősen szervezetlen volt. Még kevésbé volt szervezett a többi felkelés. A felkelők egyes seregei rendszerint egymástól függetlenül tevékenykedtek és nem tartotta össze őket erős katonai fegyelem. A felkelők nem láttak maguk előtt világos célt; megölték a hivatalnokokat és az arisztokrácia kezükre jutott tagjait, palotákat gyújtottak fel, töltéseket romboltak le, elrabolták a gazdagok vagyonát, de ezzel be is érték. A felkelők vezérei egyes esetekben, hatalmat ragadva kezükbe, császárrá kiáltották ki magukat. Mivel azonban nem volt kellő katonai ismeretük és gyakorlatuk, győzelmüket nem tudták tartósan biztosítani. Mindez gyengítette és végső soron bukásra kárhoztatta a mozgalmat. E felkelések jelentősége és a történelem további menetére való hatása mégis felbecsülhetetlen.

A II. század végének nagy népi megmozdulása, amely a „sárga turbánosok" felkelése néven vonult be a történelembe, döntő szerepet játszott az ókori kínai Han-birodalom államgépezetének szétzúzásában és a birodalom megsemmisítésében. Fordulópontot jelentett az ókori Kína történetében: megtisztította a talajt új, haladóbb termelési viszonyok kialakulása számára.

XVII. FEJEZET

INDIA AZ I. E. VI—II. SZÁZADBAN

1. A MAURYA-BIRODALOM KIALAKULÁSA

Az i. e. I. évezred első felében Észak-India törzseinek és népeinek többsége már osztálytársadalomban élt; e terület nagy részén számos kisebb rabszolgatartó állam alakult ki. Az i. e. I. évezred első fele az óind államok közötti szüntelen háborúknak, az egyes államok kialakulásának és összeomlásának, az uralkodó dinasztiák megerősödésének és a politikai küzdőtérről való eltűnésének a korszaka.

ÉSZAK-INDIA AZ I. E. VI—IV. SZÁZADBAN

Az i. e. VI. század elején Észak-Indiában — a hagyomány szerint — 16 jelentős állam volt, közöttük a legtekintélyesebbek Aṅga a Gangesz alsó folyása mentén; Videha, amelyet valószínűleg a VII. század körül kezdtek Vṛjinek nevezni; Magadha a mai Bihar állam területén; fentebb, a Gangesz folyása mentén, Kāśi, Kośala és Vatsa; a Gangesz felső folyása mentén a Pañcālák állama és a Jumna felső folyása mentén Kuru; Közép-Indiában a Malva-fennsíkon Avantī állam volt. Ezeknek az államoknak a többségében monarchikus kormányforma uralkodott, csak Vṛji volt oligarchikus törzsszövetség, élén a Licchavi-törzs arisztokráciájával.

A gazdasági élet fejlődése — amely szorosan összefüggött a rabszolgatartó viszonyok megszilárdulásával —, valamint a társadalmi ellentmondások kiéleződése szükségessé tették, hogy a különálló területek nagyobb politikai egységekbe tömörüljenek. Ezért az i. e. VI—IV. században az észak-indiai államok között fokozott harc indult meg a politikai hegemóniáért. Az állandó egymás elleni háborúk eredményeképpen Kośala és Magadha államok a többi fölé emelkedtek. Kośala királyai uralmuk alá vetették Kāśit, Vatsát és kiterjesztették hatalmukat a Himālaya alatti területekre. Magadha-állam felemelkedése az i. e. VI. század közepén vette kezdetét Bimbisāra királysága idején (543—491). Ez az uralkodó a Śaiśunāga-dinasztiából származott, amely még az i. e. VII. század közepén került uralomra Magadhában. Bimbisāra miután megszilárdította belső hatalmát, meghódította Aṅgát. Utóda, Ajātaśatru, aki kb. i. e. 491-től 459-ig uralkodott, szívós és több éves küzdelem után, amely váltakozó sikerrel folyt, legyőzte Kośalát, kiterjesztette Magadha területét, s leigázta a Kośala—Vṛji szövetséget. Magadha ezzel Észak-India legerősebb állama, fővárosa, Pāṭaliputra (a mai Patna, Bihar államban) pedig India legnagyobb és leggazdagabb városa lett.

Ajātaśatru leszármazottai mintegy száz éven át uralkodtak Magadhában. E korszakra vonatkozó forrásaink rendkívül zavarosak és bizonytalanok. Joggal feltehető, hogy Magadha tovább

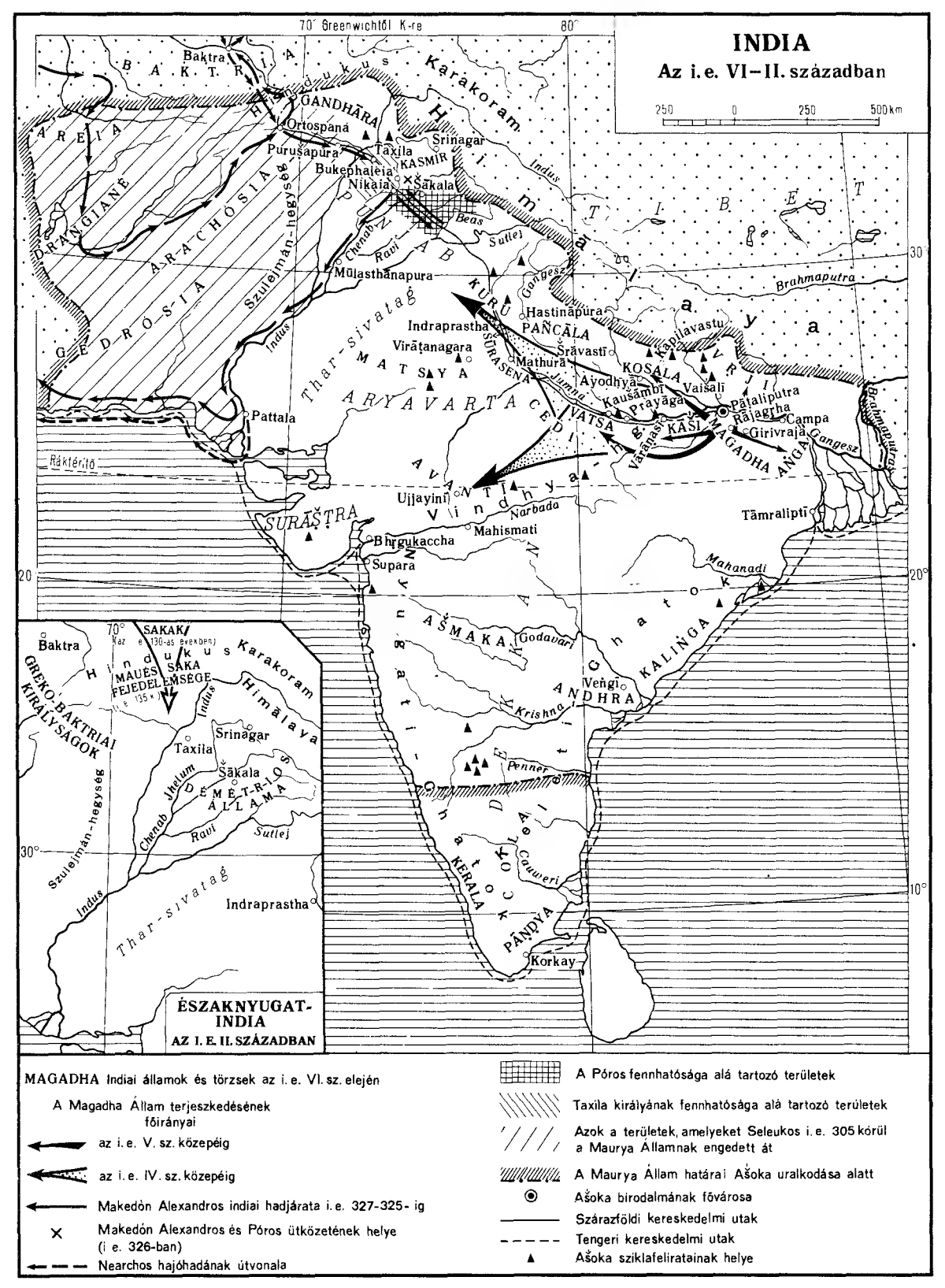

INDIA
Az i. e. VI–II. században

250 0 250 500 km

70° Greenwichtől K-re 80°

Baktra
BAKTRIA
Hindukus
Karakoram
Himālaya
GANDHĀRA
Ortospana
Puruṣapura
Taxila
Srinagar
KASMĪR
Bukephaleia
Nikaia
Šākala
Indus
TIBET
AREIA
DRANGIANE
ARACHÓSIA
GEDRÓSIA
Szulejmán-hegység
PUNJAB
Beas
Sutlej
Chenab
Ravi
Mūlasthānapura
Gangesz
Brahmaputra
KURU
Hastināpura
PAÑCĀLA
Indraprastha
Virāṭanagara
MATSYA
SŪRASENA
Mathurā
Śrāvastī
Kapilavastu
KOSALA
VRJI
Ayodhyā
Kauśāmbī
Prayāga
Vaiśalī
Pāṭaliputra
Rājagṛha
Campa
Girivraja
Jumna
VATSA
KĀŚĪ
MAGADHA
AṄGA
Vārāṇasī
CEDI
Thar-sivatag
ARYAVARTA
Pattala
Ráktérítő
AVANTĪ
Vindhya-hg.
Ujjayinī
Narbada
Mahismati
SURĀṢTRA
Bhṛgukaccha
Supara
Tāmraliptī
Mahanadi
Nyugati-Ghatok
AŠMAKA
Godavari
DEKKAN
Ghatok
KALIṄGA
Veṅgī
ANDHRA
Krishna
Penner
Kelet-Ghatok
KERALA
Cauweri
PĀṆḌYA
Korkay
20°
30°
10°

Baktra
70°
SAKAK
(Kaz. e. 130-as években)
Hindukus
Karakoram
MAUÉS SAKA FEJEDELEMSÉGE
(i. e. 135 k.)
GREKO-BAKTRIAI KIRÁLYSÁGOK
Himālaya
Indus
Srinagar
Taxila
Šākala
Jhelum
DÉMÉTRIOS ÁLLAMA
Chenab
Ravi
Sutlej
Szulejmán-hegység
Indus
Thar-sivatag
Indraprastha
30°

ÉSZAKNYUGAT-INDIA
AZ I. E. II. SZÁZADBAN

MAGADHA Indiai államok és törzsek az i. e. VI. sz. elején

A Magadha Állam terjeszkedésének főirányai

az i. e. V. sz. közepéig

az i. e. IV. sz. közepéig

Makedón Alexandros indiai hadjárata i. e. 327-325-ig

× Makedón Alexandros és Póros ütközetének helye (i. e. 326-ban)

Nearchos hajóhadának útvonala

A Póros fennhatósága alá tartozó területek

Taxila királyának fennhatósága alá tartozó területek

Azok a területek, amelyeket Seleukos i. e. 305 körül a Maurya Államnak engedett át

A Maurya Állam határai Ašoka uralkodása alatt

Ašoka birodalmának fővárosa

Szárazföldi kereskedelmi utak

Tengeri kereskedelmi utak

Ašoka sziklafeliratainak helye

növelte területét, amit a buddhista irodalomból származó adatok Kālāšoka uralkodásával (az i. e. IV. század első felében) hoznak kapcsolatba. Az i. e. IV. század közepén Magadha királyainak a hatalma az egész Északkelet- és Közép-Indiára kiterjedt. Kālāšoka után rövidesen (kb. 364-ben) a šūdra varṇából származó Mahāpadma Nanda, egy udvari borbély ragadta magához Magadhában a hatalmat, s ezzel egy új uralkodóház, a Nanda-dinasztia hatalmának vetette meg alapját. Mahāpadma Nanda erélyes uralkodó és katona volt, s valószínűleg befejezte az egész Gangesz-völgy és a Gangesztől délre fekvő közép-indiai államok meghódítását.

MAKEDÓN ALEXANDROS HADJÁRATA INDIA ELLEN

Az i. e. VI. században Indiát egyre szorosabb kapcsolatok fűzték Közép-Ázsia és Irán népeihez. Ismeretes például, hogy I. Dareios i. e. 519—518-ban jelentős területet meghódított a Gangesz folyása mentén, s hogy az ind satrapia része volt az Achaimenidák perzsa birodalmának mindvégig, amíg az összeomlott (igaz ugyan, hogy az i. e. IV. században valószínűleg már csak névlegesen). Ismeretes továbbá, hogy a perzsa uralkodók hadseregeiben a görögök ellen ind katonák is harcoltak. A földközi-tengeri népek körében éppen ez idő tájt alakul ki Indiáról az az elképzelés, hogy a „csodák országa".

Az India kincseiről szóló túlzó hírek, amelyek felgerjesztették a hódítók telhetetlen kapzsiságát, arra ösztönözték a makedónokat és a görögöket, hogy a perzsa birodalom meghódítása után i. e. 327-ben hadjáratot indítsanak Indiába. A hadjáratot nagyon gondosan készítették elő.

Punjab, amely az i. e. 326 tavaszán, a tulajdonképpeni ind területek közül elsőként esett áldozatul a hódításnak a betörés alkalmával, ebben az időben számos kis államra tagolódott. A legfontosabb államok királyai Taxilés[1] és Póros[1] voltak. Taxilés önként meghódolt Alexandros előtt, mert ellenséges viszonyban állott Pórosszal és azt remélte, hogy Alexandrosban támaszt talál vetélytársával szemben. Póros, mint már említettük, a Jhelum- (Hydaspés-) folyó melletti elkeseredett csatában vereséget szenvedett, megsebesült és fogságba esett.

Alexandros, bár a fogságba esett Pórostól s egy bizonyos, Magadhából elmenekült Candraguptától értesült arról, hogy Magadha királyának erős hadserege: 200 000 gyalogosa, 20 000 lovasa, 2000 harci szekere és 3000 elefántja van, mégis meg volt győződve gangesz-völgyi hadjárata végső sikere felől. Ugyanis tudott arról, hogy Dhana Nanda király trónja nem túlságosan szilárd. Alexandros serege azonban már távolról sem bízott ennyire a sikerben és határozottan megtagadta a hadjárat továbbfolytatását a Beas- (Hyphasis-) folyón túl. Az indek makacs ellenállása szemmel láthatóan mély benyomást tett Alexandros katonáira, s a sokéves hadjárattól való kimerültség is éreztette hatását. Nem csekély szerepet játszott valószínűleg az a körülmény, hogy India, főként északnyugati része, korántsem tűnt olyan gazdag zsákmányterületnek, amilyennek a hadjárat elején vélték (a hadjáratban résztvevők feljegyzéseiben nem történik említés arról, hogy sikerült Indiában aranyat és ékszereket zsákmányolni). Alexandros kénytelen volt tehát visszavonulni.

Sindnek és Punjabnak a Jhelumtól nyugatra eső, meghódított területeiből Alexandros két satrapiát alakított, a többi területen megmaradtak a helyi uralkodók, akik most függésbe kerültek a satrapáktól. Alexandros hadseregének kivonulása után azonban egyszerre lázadások törtek ki Indiában: egyrészt több lázadás ütötte fel a fejét maguk között a makedónok között, másrészt az indek makedónellenes felkeléseket robbantottak ki. Ennek eredménye volt a hódítók gyors kiűzése az országból.

Alexandros hadjárata nem annyira India, mint inkább a Közel-Kelet és Közép-Ázsia országai szempontjából volt jelentős esemény. A hódítók mindössze néhány évet töltöttek az országban és

[1] Görög névalakok. — *Ford.*

csak aránylag kis, méghozzá politikai és gazdasági szempontból kevéssé jelentős részét hódították meg. De azért India számára sem múlt el nyomtalanul ez a hadjárat. Ettől az időtől fogva India egyre nagyobb szerepet játszott a nemzetközi életben, s India és a földközi-tengeri országok között kifejlődött a szárazföldi kereskedelem. A követségek cseréje az ind királyok és a hellenisztikus uralkodók, később pedig Róma között mind gyakoribb lett. A földközi-tengeri országok az Alexandros hadjáratában résztvevők elbeszélései, feljegyzései és emlékiratai révén közelebbről megismerkedtek Indiával.

A MAURYA-BIRODALOM LÉTREJÖTTE

A makedónellenes felkelésnek, amely a makedón helyőrségek Indiából való kiűzéséhez vezetett, a fentebb már említett Candragupta állt az élén. Candragupta alakját, aki az ind történelem egyik legkiválóbb politikusa volt, a nép sokáig megőrizte emlékezetében. Teljesen megbízható adatunk azonban sem személyére, sem tevékenységére vonatkozólag nincsen. A hagyomány szerint nem volt előkelő származású, s mindent saját magának, kivételes képességeinek köszönhetett. Ifjúkorában Magadha királya, Dhana Nanda szolgálatában állott, de vele összeütközésbe került, s Punjabba kellett menekülnie. Itt Makedón Alexandrosszal is találkozott. Lehetséges, hogy még a makedónok végleges kiűzése (kb. i. e. 324) előtt, vagy pedig nem sokkal a kiűzésük után (a kutatók véleménye e tekintetben eltérő) hadjáratot szervezett Magadha ellen, megdöntötte Dhana Nandát, s trónját maga foglalta el. Ezzel új dinasztia került uralomra, s ennek az uralkodásához kapcsolódik az ókori India leghatalmasabb államának kialakulása. Candragupta dinasztiája alapítójának nemzetségi nevéről a Maurya nevet viselte. Tudósítások maradtak fenn arra vonatkozóan, hogy a Nanda-dinasztia megdöntésében és Candragupta trónra juttatásában nagy szerepet játszott egy Kauṭilya (Cāṇakya) nevű brahmana, aki azután Candragupta mellett a főtanácsosi tisztséget töltötte be, s aki kiemelkedő államférfi volt és az erős királyi hatalom híve.

Candraguptának valószínűleg sikerült egész Észak-Indiát uralma alá vetnie, konkrét adatok azonban szinte egyáltalán nem maradtak ránk hódító tevékenységére vonatkozólag. Uralkodása alatt még egyszer összeütközésbe került a greko-makedónokkal. I. e. 305 táján I. Seleukos megpróbálta megismételni Makedón Alexandros hadjáratát, de Indiába való betörésekor egészen más politikai helyzettel találta magát szemben, mert Észak-India már egységes uralom alatt állt. Seleukos Candragupta elleni háborújának részletei nem ismeretesek számunkra. A békeszerződés feltételei, amelyekben Candragupta és Seleukos megegyeztek, arra mutatnak, hogy Seleukos hadjárata nem járt sikerrel. Seleukos jelentős területeket — a mai Afganisztánt és Beludzsisztánt — engedett át Candraguptának és feleségül adta hozzá leányát, míg Candragupta 500 harci elefántot adott Seleukosnak (ezek Seleukos további hadjárataiban fontos szerepet játszottak).

Candragupta valószínűleg i. e. 298 körül halt meg. Bindusāráról, fiáról és utódjáról a nevén kívül szinte semmit sem tudunk. Feltehető azonban, hogy nemcsak megőrizte hatalmát, hanem jelentősen ki is terjesztette a dél-indiai államok rovására. Ragadványneve: Amitraghāta, amelynek jelentése „ellenségölő", valószínűleg Bindusāra aktív hódító tevékenységének a tükröződése.

Fia, Aśoka (kb. 273—236) uralkodása előtt helytartó volt az ország északnyugati, majd pedig nyugati részén. Aśoka hatalmas államot kapott atyjától örökségbe. Ehhez uralkodása alatt még egy dél-indiai államot csatolt hozzá: Kaliṅgát (a mai Orissát). „Százötvenezer embert hurcoltak el onnan, százezret öltek meg, és ennek többszöröse pusztult el" — mondja maga Aśoka fennmaradt feliratainak egyikén (XIII. Szikla-edictum). Kaliṅga meghódításával Aśoka hatalma egész Indiára kiterjedt — a félsziget legdélibb részének kivételével.

2. A MAURYA-BIRODALOM TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI RENDJE

Az ókori India gazdasági életéről, társadalmi viszonyairól, ideológiájáról és kultúrájáról az i. e. I. évezred második felétől kezdve jóval többet tudunk, mint az előző korszakéról, mert sokkal gazdagabb és pontosabban datálható írásos forrásanyag áll rendelkezésünkre; a régészeti adatok azonban sajnos még mindig szegényesek. Erre a korszakra tehetők a szokásjog törvénybe foglalásának első kísérletei, amelyek igen értékes, az ind nép életét különböző oldalakról megvilágító anyagot nyújtanak. E gyűjtemények egyike a „Mānavadharmaśāstra", amelyet általában „Manu törvényei"-nek szoktunk fordítani, mert e gyűjtemény kidolgozását Manunak, az emberiség ősének tulajdonítják.

Végleges kialakulása az időszámításunk kezdete tájára tehető, de alapanyaga jóval korábbi időből származik. Ugyanebben az időben különböző kérdéseket tárgyaló értekezések jelennek meg. Ezek közül legfontosabb az „Arthaśāstra": „A politika tudománya", kézikönyv a király számára az állam kormányzásához. Az „Arthaśāstra" kidolgozását Candragupta főtanácsosának, Kautilyának tulajdonítják, s könnyen lehetséges, hogy egy ilyen jellegű műve szolgált e feltevés alapjául. A korabeli Indiára vonatkozólag sok adatot találunk e korból a buddhista és dzsainista vallási irodalomban, valamint a görög és a római szerzők műveiben. Nagy mennyiségű felirat maradt fenn e korszakból; ezek megfejtése óta igen fontos tudósításoknak vagyunk a birtokában.

A FÖLDMŰVELÉS, A KÉZMŰIPAR ÉS A KERESKEDELEM FEJLŐDÉSE

Már a Maurya-birodalom kialakulása idején mélyreható változások következtek be a termelőerők fejlődésében. Munkaeszközök készítésére általánosan használták a vasat, amely véglegesen háttérbe szorította a többi fémet.

A mezőgazdaság magas színvonalat ért el; már szemlátomást túlsúlyba került a földművelés, az állattenyésztésnek pedig kiegészítő szerepe volt. A mezei kultúrák (rizs, búza, árpa, továbbá köles, babfélék, cukornád, gyapot, szezámfű) művelésével együtt fontos szerephez jutott a gyümölcs- és konyhakertészet. Minthogy a földművelés olyan területeken is elterjedt, amelyeket a folyók árja nem öntözött, vagy amelyekre csekély mennyiségű csapadék hullott, egyre szélesebb körben alkalmazták a mesterséges öntözést csatornák, kutak, kis tavak segítségével, bár igazán nagy építményeket — valószínűleg — még ritkán készítettek. Egy földről évenként sok helyütt már két termést takarítottak be.

A kézműipar tovább fejlődött és tökéletesedett. Ettől az időtől kezdve India — az ókor és a középkor ezután következő korszakaiban is — más országokba főleg kézműipari termékeket, elsősorban igen jó minőségű pamutszöveteket szállított. Az ind kézművesek nagy sikereket értek el a kohászat, a fémek hideg megmunkálása, a kő, a fa és a csont feldolgozása terén. Az indek gátakat, vízemelő kerekeket, s bonyolult építészeti megoldású létesítményeket alkottak. Királyi hajógyárak épültek, amelyekben folyami és tengeri hajókat készítettek, külön műhelyek a vitorlák, kötelek, hajófelszerelések stb. készítésére, azonkívül fegyverműhelyek, pénzverdék stb.

A kézművesek jórészt városokban laktak és az állami szükségletek ellátására dolgoztak. Ezenkívül a rabszolgatartó arisztokrácia számára fényűzési és olyan cikkeket állítottak elő, amelyeket a rabszolgák s e főnemesség házi gazdaságában dolgozó szolganép nem termelt. A város és a falu között nem alakult ki fejlett árucsere. A falusi lakosok a mezei munkák után fennmaradó szabad idejükben általában valamilyen kézművesmesterséggel, leggyakrabban fonással és takácsmesterséggel foglalkoztak. Ezenkívül voltak falusi kézműiparosok, kovácsok, fazekasok, ácsok és egyéb mesteremberek, akik teljesen kielégítették a falu egyszerű szükségleteit. Igaz, forrásaink gyakran tesznek említést olyan falvakról, amelyek arról voltak híresek, hogy minden lakosuk egy-egy kézműipari ág híres mestere volt. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy e falvak a szükséges

nyersanyag, agyag vagy érc lelőhelyének, illetve olyan erdőknek a közelében terültek el, amelyekben kiváló épületfa vagy feldolgozásra alkalmas faanyag volt, vagy pedig igen könnyen jutottak e nyersanyagokhoz. Ez tehát bizonyos agyag- vagy érclelőhelyekkel magyarázható. Azonban a lakosok fő foglalkozása ezekben a falvakban is a földművelés maradt.

A naturális viszonyok uralkodó jellege ellenére a kereskedelem viszonylag fejlett volt. Üzletkötések, kereskedők, kereskedő-karaván ok igen gyakran szerepelnek az irodalmi forrásokban. Általában fényűzési cikkekkel, drága szövetekkel, drágakövekkel, illatszerekkel, fűszerekkel folyt a kereskedés. A tömegfogyasztási cikkek közül a kereskedelem leggyakoribb tárgya a só volt. A rakományok szállítására barmokat és szekérfuvart használtak. A közlekedésben nagy szerepet játszottak a vízi utak, különösen a Gangesz-folyó.

Szántó paraszt
A buddhagayai óind szentély domborműve

Fokozatosan kifejlődött a kereskedelem más országokkal. A Mezopotámiával és Egyiptommal való kereskedelem szempontjából Bhṛgukaccha (a mai Broach a Narbada torkolatánál) volt a legfontosabb kikötő. Ceylonnal és Délkelet-Ázsiával főleg Tāmraliptī (a mai Tamluk Nyugat-Bengálban) kikötőjén keresztül bonyolították le a kereskedelmet. Magadhától az északnyugati hegyszorosokig egész Észak-Indián keresztül kényelmes út vezetett, amely Candragupta uralkodása alatt készült. Ennek nemcsak katonai és stratégiai jelentősége volt, hanem a kereskedelem további fejlődése szempontjából is rendkívül fontosnak bizonyult, mert a Gangesz völgyét és Punjabot Iránnal és Közép-Ázsiával ez a főútvonal kötötte össze.

A kereskedelem fejlődése a fémpénz megjelenéséhez vezetett. Már az i. e. I. évezred első századaiban meghatározott súlyú réz-, ezüst- vagy aranydarabot (niṣka), illetve réz-, ezüst- vagy aranydarab kötegeket használtak pénzként. Az i. e. V—IV. században megjelentek az ezüstpénzek, amelyeket kārṣāpaṇának vagy dhāraṇának neveztek. Lehetséges, hogy a rézpénzek már korábban feltűntek. Úgy látszik azonban, hogy az egyszerű árucsere továbbra is a kereskedelem fontos formája maradt.

A Maurya-birodalomban az állam szigorúan szabályozta a kereskedelmet. Külön hivatalnokok ügyeltek a mértékek és a súlyok hitelességére, a vásár rendjére. A csalás, rossz minőségű áruk eladása stb. miatt a bűnösöket többnyire súlyos pénzbüntetéssel sújtották. Maga a király is foglalkozott kereskedelemmel. Az ő áruival és az ő nevében külön királyi hivatalnokok kereskedtek, akiknek az irányítására egész kereskedő-apparátus szolgált. Néhány áruval (a bányatermékekkel, a sóval, a szeszesitalokkal) folytatott kereskedés királyi monopólium volt.

AZ ÓIND VÁROS

Az ókori Indiában ebben a korszakban már sok népes, gazdag és viszonylag jól épített város volt. A legfontosabbak Magadha fővárosa, Pāṭaliputra, Rājagṛha (ma Rajgir), Vārāṇasī (ma Benares), Takṣaśilā görög névalakja Taxila; ennek a városnak csak romjai maradtak fenn és a már említett kikötővárosok, Bhṛgukaccha és Tāmraliptī voltak. A Mahābhāratában híressé vált Hastināpura (a Kauravák fővárosa) és Indraprastha (a Pāṇḍavák fővárosa: a mai Delhi) valamint a Rāmāyaṇában megénekelt Ayodhyā ebben az időben már elveszítették jelentőségüket. Az óind városok többségükben egy-egy állam fővárosaként alakultak ki, s jelentőségük ezeknek az államok-

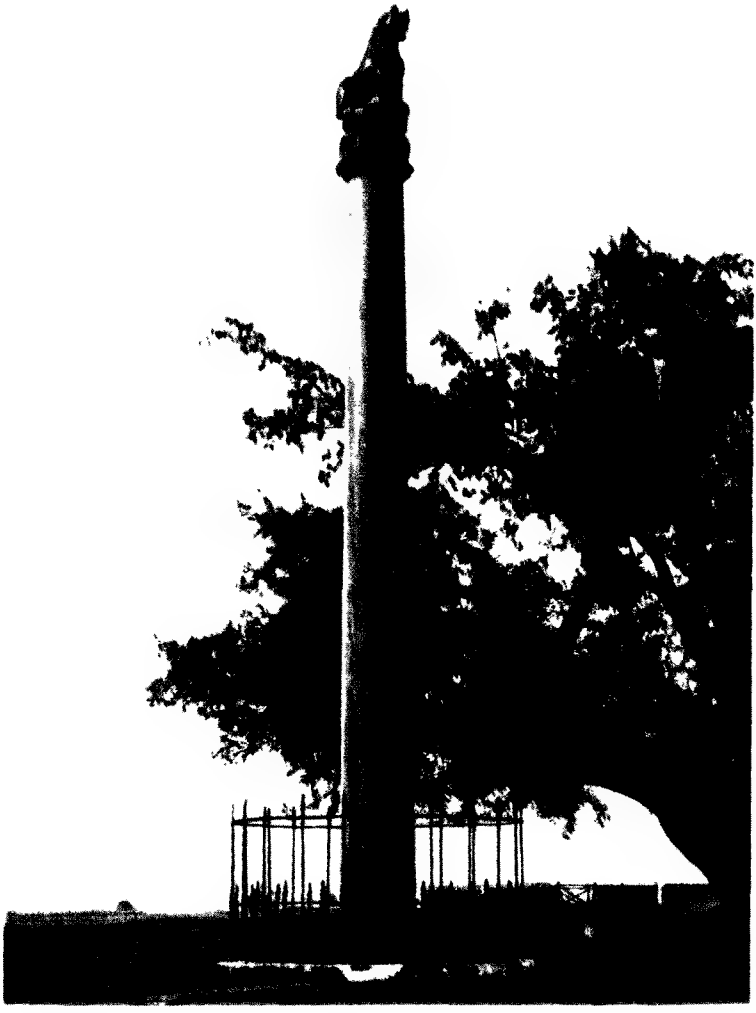

Ašoka oszlopa (Bihar tartományban)
I. e. 243-ból. Jelenlegi állapot

nak gyengülésével vagy erősödésével, s uralkodóik háborús sikereivel vagy kudarcaival arányosan nőtt vagy csökkent. Így a városok nem a kézműiparnak a mezőgazdaságtól való elkülönülése következtében alakultak ki és fejlődtek, elsősorban közigazgatási centrumok, a rabszolgatartó arisztokrácia támaszpontjai voltak, de természetesen oda vonzottak bizonyos számú kézművest és kereskedőt is a rabszolgatartók és az állam igényeinek kielégítésére. A városi kézműiparosok közül azonban sokan továbbra is folytatták a földművelést.

A gangesz-völgyi városok külsejüket illetően nem voltak pompásak. Még a gazdagok palotái is fából épültek, csak nagy ritkán téglából, a szegények lakhelyéül pedig szánalmas kunyhócskák szolgáltak. Ezért e városok anyagi maradványai szinte jelentéktelenek. Valószínűleg a városok megerősítése sem volt tökéletes. Például Magadha fővárosát, Pāṭaliputrát, amelynek — Seleukos indiai követe, Megasthenés szerint — mintegy 15 km volt a hossza, a szélessége pedig mintegy 3 km, fal vette ugyan körül, amelyen 570 torony állt, de a falak is és a tornyok is fából voltak.

A városok élén városi hivatalnokok álltak, akik beszedték a vámokat a kereskedőktől és behajtották az adót a kézművesektől. A kézművesek és a kereskedők szakmájuk szerint testületekbe *(śreni)* tömörültek a városokban. Minden śreṇi élén megválasztott elnök állt, a *śreṣṭhin*, aki az állam előtt felelős volt azért, hogy a śreni tagjai az állammal szembeni kötelezettségeiket idejében teljesítsék.

A RABSZOLGASÁG

Megasthenés a következőkben látta az ókori India egyik legfőbb sajátosságát: „Az indek földjének az a nevezetessége, hogy minden ind szabad, egyetlen ind sem rabszolga. Ebben áll a lakedaimóniak és az indek hasonlósága. De a lakedaimóniaknál a heilóták rabszolgák, ők végzik azt, ami rabszolgáknak való, az indeknél azonban nincsenek rabszolgák, különösképpen nincs az indek között." Ezt a határozott állítást a történettudósok hosszú időn keresztül elegendő bizonyí-

téknak tekintették arra, hogy az ókori India nem ismerte a rabszolgaságot. Az óind források további tanulmányozása során azonban kétségtelenül kiderül, hogy egyrészt a rabszolgaság Indiában elég nagyméretű volt, másrészt pedig, hogy az indiai rabszolgatartást számos olyan sajátosság jellemezte, amely megtévesztette Megasthenést.

Óind (szanszkrit) nyelven a „rabszolga" fogalmát a *dāsa* szóval jelölték, e szónak azonban nemcsak „rabszolga", hanem „szolga" jelentése is volt. A „rabszolga" fogalmára a régi indek nem ismertek külön elnevezést, s a „dāsa" terminus a személyes függés különböző fokán levő embereket jelentett, egészen a rabszolgáig. Az óind törvénygyűjtemények a dāsának számos (mintegy 15) kategóriáját említik, de azokat az embereket, akik ezek valamelyikéhez tartoztak, semmiképp sem szabad a szó szoros értelmében rabszolgának tekinteni.

Az i. e. IV—III. században a rabszolgaság fő forrásai a következők voltak: a hadifoglyok rabszolgává tétele; a szabadok eladása vagy elzálogosítása, ami most a régebbi időkhöz képest jóval nagyobb méreteket öltött; az adósrabság; valamint a rabszolgaságra való elítélés. A rabszolganőnek a gyermekei is gazdája tulajdonát képezték. Minden ember rabszolgává válhatott, még a felsőbb varṇák tagjai is, valamint azoknak a népeknek és törzseknek a képviselői, akiket a régi indek „barbároknak" *(mleccha)* tekintettek. A rabszolgák zöme azonban az alsóbb varṇák tagjaiból és a mlecchák közül került ki, a rabszolgatartók többsége pedig a felsőbb varṇákból. A rabszolgatartó állam igyekezett a felsőbb varṇák tagjainak rabszolgává válását korlátozni, a közülük lett rabszolgák felszabadulását pedig megkönnyíteni.

A rabszolgák az államnak vagy magánszemélyeknek a tulajdonában voltak, vagy pedig közös tulajdont képeztek (például a faluközösség tulajdonát). Rabszolgamunkát a király és a rabszolgatartó arisztokrácia gazdaságaiban, közlétesítmények építésénél, bányákban alkalmaztak. Tudomásunk van jórészt rabszolgamunkán alapuló nagy királyi gazdaságok létesítéséről is. Feltehető, hogy a rabszolgatartó arisztokrácia egyes tagjainak is volt ilyen gazdaságuk, de az óind gazdasági életre nem jellemző a nagyszámú rabszolgát foglalkoztató magánnagybirtok. Voltak nagy királyi műhelyek (fegyverműhelyek, takácsműhelyek stb.), de nagy magánműhelyekről nem tudunk, s a rabszolgamunka, amennyire a források rendkívül szegényes adataiból megítélhető, korántsem volt a királyi műhelyekben sem túlsúlyban. A rabszolgamunkát leginkább a háztartásokban alkalmazták. Természetes, hogy a rabszolganők száma minden jómódú családnál jóval nagyobb volt, mint a férfirabszolgáké.

A rabszolgamunka az óind gazdaságban kisebb jelentőségű volt, mint a földközi-tengeri fejlett rabszolgatartó államok gazdaságaiban, de itt sem volt jelentéktelen. A rabszolgatartó arisztokrácia tagjai — beleértve a királyt is — arra törekedtek, hogy gazdaságuk a legnagyobb mértékben önellátó legyen. Ilyenformán a háztartási munkák sorába tartozott például a vízellátás, a gabona őrlése és zúzása, a tejtermékek elkészítése, az olaj kisajtolása, a jószág gondozása, a gyékényterítő készítése, a fonás, a takácsmesterség, a javítási és építési munkálatok stb. Mindezt a sok fáradságot igénylő munkát — a rabszolgatartó kiszolgálásával együtt — rabszolgák végezték.

A rabszolga urának ugyanolyan tulajdona volt, mint annak bármi más vagyona. A rabszolgát — a kétlábút *(dvipāda)* — is eladták, elzálogosították, elcserélték stb. akárcsak a háziállatot, a négylábút *(catuṣpāda)*, de termelő tevékenységében a rabszolga szoros kapcsolatban volt a nagy patriarchális család fiatalabb tagjaival és a többi házi szolganéppel. Ennek következtében urához való viszonyát a mindennapi életben a patriarchális egyszerűség jellemezte. Nem véletlen, hogy az óind törvényhozók a rabszolga helyzetét azonosították a férjes asszonyéval. A rabszolga és ura közötti kapcsolatok patriarchális volta természetesen egyáltalán nem csökkentette a rabszolgatartónak a rabszolga feletti hatalmát, mert a család fejének a családtagok felett is szinte korlátlan volt a hatalma. Feleségét és gyermekeit is eladhatta, és a legsúlyosabb büntetést — a halálbüntetést is — alkalmazhatta velük szemben. A rabszolgákat mindenesetre vonakodás nélküli engedelmességre kényszerítették; általá-

nos volt a rabszolgák, különösen az örökös rabszolgák kíméletlen megbüntetése: tettleges bántalmazása, bilincsbeverése, megbélyegzése.

Az indiai rabszolgatartás fontos sajátossága volt az is, hogy a rabszolgák számottevő részét honfitársi kapcsolat fűzte urához. Mivel az ősközösségi viszonyoknak és a nemzetségi kapcsolatoknak még jelentős maradványai tovább éltek, a szabad embernek rabszolgává válásával nem szakadtak meg egycsapásra a családi és nemzetségi kapcsolatok. A rabszolga gyakran — legalábbis az ország egyes részeiben — megtartotta a (szerzett, ajándékba kapott, örökölt) vagyon birtoklására, s annak örökségként való átadására vonatkozó jogot; sok esetben családja is volt, s urának a rabszolgával való bánásmódnál figyelembe kellett vennie annak egyik vagy másik varnához való tartozását is.

A rabszolgáknak tevékeny osztályharcát, különösen e harc olyan magas rendű formáinak kifejlődését, mint a nyílt felkelés, szükségszerűen megnehezítette az, hogy a különböző helyzetű rabszolgák különböző kategóriákba tartoztak, s hogy kis rabszolgatartó gazdaságokban szétszóródva éltek, valamint az a patriarchális egyszerűség, amely a rabszolgatartó és a rabszolga közti viszonyt jellemezte, s végül az, hogy a rabszolgák között túlsúlyban voltak a nők. A rabszolgáknak a rabszolgatartók elleni harca primitív formákat öltött: a munka alóli kibúvásban, szökésekben, rablásban stb. jutott kifejezésre. Nincs kizárva, hogy a rabszolgák aktívabban is védekeztek, de a források nem tartalmaznak erre vonatkozólag közvetlen utalásokat.

Az óind társadalom osztályszerkezetét viszonylagos primitívségük, fejletlenségük ellenére a rabszolgatartó viszonyok határozták meg. A rabszolgák birtoklása lehetővé tette a nemzetségi-törzsi arisztokráciának, hogy kiemelkedjék az egyszerű szabad közösségi tagok tömegéből, hogy gazdasági és politikai túlsúlyra jusson, hogy kisajátítsa és a maga szolgálatába állítsa a vezetés törzsi szerveit, amelyekből fokozatosan kialakult az államapparátus, a rabszolgák és a szabad lakosság nagy tömege feletti elnyomó szerv.

AZ INDIAI FALUKÖZÖSSÉG

India történeti fejlődésének jellemző vonása, hogy a rabszolgaság, amely az ősközösségi rend méhében alakult ki, fejlődésében nem tudott eljutni az antik formákig. A rabszolgatartó viszonyok fejlődését elsősorban az a körülmény gátolta, hogy az ind faluközösség, a szabad lakosság gazdasági és társadalmi szervezetének formája rendkívül szilárd volt. Az ókori Indiában a termelés a szervezett embertömegek közös erejére épült, ami a technikai fejlődés alacsony színvonalának és a sajátos természeti feltételeknek volt a következménye. Az olyan munkákat, mint a dzsungelirtás, a hatalmas földterületek lecsapolása vagy öntözése, gátak építése az áradás ellen, a földeknek a vadállatoktól való megóvása, mindezt egy-egy különálló család nem tudta elvégezni, ha mégoly nagy volt és együtt élt is.

A faluközösség az ország különböző részeiben nem volt egyforma. A legelmaradottabb területeken, ahol még kevéssé fejlődtek ki a rabszolgatartó viszonyok, a közösség még nemzetségi volt; a termelési eszközök a nemzetség közös tulajdonában voltak, közösen dolgoztak és a termékeket egyenlően osztották el. A viszonylag fejlettebb rabszolgatartó államokban a föld, valamint az öntözés és a vízellátás forrásai már a faluközösség birtokában voltak. E termelési eszközök közös birtoklása fontos pillére volt a faluközösségnek, de a földet már nem közösen művelték meg. Sok esetben a szántóföldet periodikusan felosztották a teljes jogú faluközösségi tagok családjai között, míg viszont a legelőket, a mezőket, a műveletlen területeket stb. közösen használták.

A földek közös birtoklásán kívül a faluközösség másik tartópillére a földművelés és a kézművesség természetes összekapcsolódása volt, amely a közösséget önellátó gazdasági egységgé tette. A termékek túlnyomó többségét a közösség közvetlen fogyasztására, nem pedig eladásra állították elő. Emellett a közösség tagjai rendszerint semmit sem vásároltak másutt, minthogy minden egyes

gazdaság maga látta el szükségleteit, s a faluközösség — hogy kézműipari cikkekhez jusson — a saját terhére számos kézművest, kovácsot, ácsot, fazekast, ezüstművest stb. tartott fenn. Ilyenformán a faluközösségek egymás közötti vagy a városokkal való kapcsolata rendkívül gyér volt, ami nagymértékben hátráltatta az ország áru- és pénzviszonyainak fejlődését.

A faluközösség nemcsak önálló gazdasági egység volt, hanem társadalmi szervezet is, amely politikai tekintetben jelentős autonómiával rendelkezett. Az állami közigazgatás a faluközösség belső ügyeibe szinte egyáltalán nem avatkozott bele. A faluközösségnek megvolt a saját választott vagy örökletes falusi közigazgatása. A faluközösségnek az állammal szembeni kötelezettségei nem külön-külön az egyes közösségi tagokat terhelték, hanem az egész közösséget együttesen. Ez viszont akadályozta a közösség felbomlását.

A faluközösségre rányomta bélyegét az a körülmény, hogy rabszolgatartó viszonyok között fejlődött. A közösségnek olykor voltak közös tulajdont képező rabszolgái, akik különböző alantasabb munkákat, az öntözési létesítmények javítását, karbantartását stb. látták el. Egyes kézművesek, akiket az egész közösség érdekében tartottak — valószínűleg —, szintén rabszolgák voltak.

Az ind rabszolgatartó viszonyok széles körű kifejlődését elsősorban a faluközösség szilárdsága akadályozta. A faluközösség léte emellett gátat vetett a fő termelési eszköz, a föld-magántulajdon térhódításának is. Ezért Indiára az egész rabszolgatartó korszak alatt az volt jellemző, hogy a föld végső soron állami tulajdon volt. A tulajdonnak ez a formája lehetővé tette a rabszolgatartó arisztokrácia számára, hogy az államszervezet segítségével a rabszolgákon kívül az adók révén India szabad lakosságát is kíméletlenül kizsákmányolja.

AZ ÁLLAMSZERVEZET

Az államhatalom mint fentebb már említettük, az ind államok többségében már a Maurya-uralom alatti egyesítésük előtt a keleti despotizmus jellegét viselte. A Maurya-birodalomban ez az államforma tovább fejlődött.

Az uralkodó osztály ideológusai hathatósan támogatták a király vallásos jellegű tiszteletét és terjesztették a királyi hatalom isteni eredetéről szóló tanítást. A király személyének istenítése ellenére az udvari intrikák, a palotaforradalmak, a belviszályok gyakoriak voltak az ókori Indiában. Az ókori szerzők tanúsága szerint Magadha királya minden éjszaka hálószobát változtatott, hogy ezzel megnehezítse az esetleges merényleteket.

A király mellett tanács *(pariṣad)* működött, amely a rabszolgatartó arisztokrácia legelőkelőbb családjainak a képviselőiből állott. A pariṣad csak tanácsadó funkcióval rendelkezett. A nagy állam irányítását nagyszámú és bonyolult apparátus végezte, s ez látta el a királyi kancellária, az adóhivatal, a hadügyi hivatal, a pénzverde és a királyi gazdaság teendőit. A legfőbb hivatali személyek a következők voltak: a fő *mantrin*, a királyi közigazgatás vezetője; a *senāpati*, a hadsereg parancsnoka; a *purohita*, a főpap; a *dharmādhyakṣa*, aki a bírósági eljárások során és a törvények értelmezésében a fő tekintély volt; az asztrológus stb. Az ország vezetésében nagy szerepet játszottak a titkos hírszerzők, akik közvetlenül a király irányítása alá tartoztak. A királyi hivatalnokok bérüket vagy pénzben, vagy — gyakrabban — természetben kapták.

Az állam közigazgatási felosztásának az alapja a falu, a *grāma* volt. Tíz falu együttesen alkotta a következő nagyság szerinti területi egységet, ezekből kettő az újabbat (a húsz falut), ezekből öt a következőt (a száz falut), míg ebből tíz a legnagyobbat (az ezer falut). Mindezeknek a közigazgatási egységeknek az élén — a grāmák mellett — hivatalnokok állottak, akik fizetést kaptak. Ezek közül a legfőbbek, akiknek ezer falu tartozott a hatáskörükbe, közvetlenül a királynak voltak alárendelve. Magadha kivételével, amely közvetlenül a király hatáskörébe tartozott, a Maurya-birodalom egész területe helytartóságokra oszlott. A helytartók a király rokonai, vagy a királyhoz

közelálló, megbízható személyek voltak, de ezek nem a kormányzó, hanem inkább a megfigyelő szerepét töltötték be. A Maurya-birodalom az államok és törzsek bonyolult egységét alkotta; az egyes törzs- és államfők függősége különböző mértékű volt. Ezek a függő és alárendelt államok és törzsek megtartották önálló belső közigazgatásukat.

A király hadserege háború idején saját hadseregéből, a szövetségesek hadseregéből és a királynak meghódolt törzsek tartalékseregeiből állott. A források szerint Candragupta háború esetén mintegy 600 000 gyalogosból, 30 000 lovasból és 9000 elefántból álló hadsereget tudott kiállítani. Magadha királyának az állandó hadserege azonban jóval kisebb volt, s békeidőben zsoldosokból állt, akik zsoldjukat természetben vagy pénzben kapták. A szárazföldi hadsereg négy fő seregnemből tevődött össze: gyalogosokból, lovasokból, harci szekeresekből és elefántokból; ez utóbbiak jelentették a harcban a fő ütőerőt. E seregnemek mindegyikének megvolt a saját parancsnoki rendszere és vezetése. Ezenkívül még hajóhadparancsnokság, valamint hadügyi ellátási és gazdasági parancsnokság is volt. Az ind hadseregben különféle fegyvereket használtak, de a fő fegyver az összes seregnem számára az íj volt.

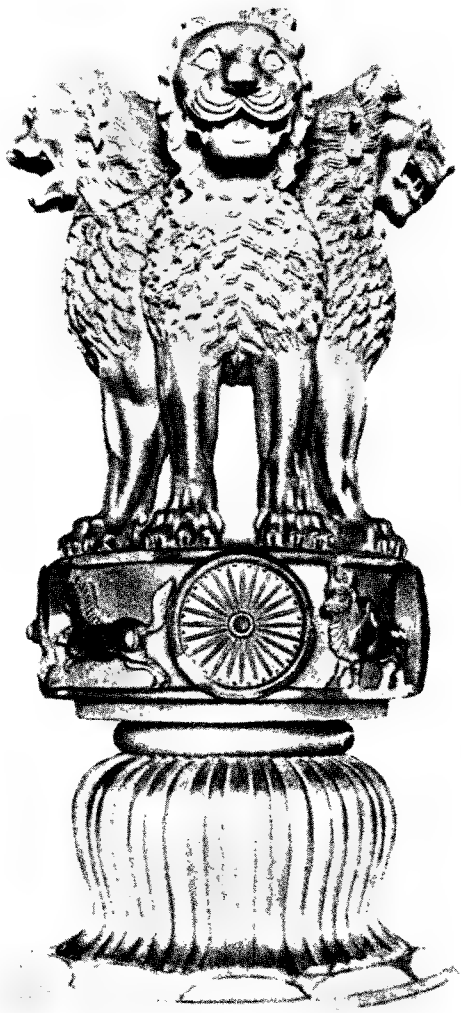

Ašoka sarnathi oszlopának végződése
I. e. 243-ból

Az államapparátus fenntartásához jelentős anyagi erőkre volt szükség. A földműves-közösségi tagoktól az adót termésrész, *bhāga* formájában gyűjtötték be. A források szerint a hagyományos rész az $^1/_6$ volt, de lehetséges, hogy a *ṣaḍbhāga* (hatodrész) szót csak egyezményes kifejezésként használták. A szarvasmarhára, a kertészetekre stb. is természetbeni adót vetettek ki. Ezenkívül a szabad földműveseknek évenként néhány napot a középítményeknél kellett dolgozni (*viṣṭi* = munka-adó). A kézművesek termékeik egy részét adó fejében kötelesek voltak beszolgáltatni a királynak, valamint bizonyos esetekben a király számára dolgozni. A források említést tesznek arról, hogy a kézműveseknek havonként egy napot a királynak kellett dolgozniuk. Egyes szakmákban dolgozó kézművesek (például a fegyverkészítők) minden terméküket kötelesek voltak az államnak átadni. Gazdag bevételi forrást jelentettek a királyi kincstár számára a közvetett adók is. A kereskedelmi ügyletek különféle illetékek *(śulka)* alá estek, amelyek beszedésével a tökéletesen szervezett adóügyi apparátus

foglalkozott. A kereskedelmi illetékek ki nem egyenlítését nagyon szigorúan — előfordult olyan eset is, hogy halállal — büntették.

A bíráskodás rendszere még kezdetleges volt. A büntetőügyekben az adott körlet végrehajtó hatalmának a feje ítélt. Néhány igen fontos ügyben maga a király hozott ítéletet. Az ítéletet azonnal végrehajtották. A polgári ügyeknél választott bírói tárgyalást alkalmaztak. A leggyakoribb büntetés a csonkítás volt, különösen magántulajdon elleni vétség és testi sértés okozása miatt. Ebben az időben azonban már az ilyen jellegű büntetést mind gyakrabban pénzbüntetéssel is helyettesítették. Erre a korszakra mennek vissza a szokásjog törvénybefoglalásának első kísérletei. A „törvénygyűjteményeket", a *dharmasūtrá*-kat és a *dharmśāstrá*-kat nem tekinthetjük a mai értelemben vett törvénykönyvnek, hanem csak erkölcsi oktatásoknak, amelyek szent szövegeken alapultak és amelyeket egyik vagy másik brahmanista teológiai iskola állított össze. Ezek a gyűjtemények tartalmukat tekintve általában felettébb változatosak voltak és a szokásjog normáival együtt kozmogóniai, államkormányzási, hadügyi stb. ismereteket is tartalmaztak.

VALLÁS. A BUDDHIZMUS ÉS A DZSAINIZMUS

Amikor a rabszolgatartó viszonyok már véglegesen kialakultak, a brahmanizmus — a korai rabszolgatartó társadalom vallása, amely szentesítette a törzsi széttagoltságot és kizárólagosságot — nem szolgálhatott a nagy rabszolgatartó despotiák számára ideológiai alapul. Ekkor jelenik meg a buddhizmus, a viszonylag fejlett indiai rabszolgatartó társadalom ideológiája.

Az időszámításunk kezdete körüli időből származó buddhista vallási irodalom, e vallás alapítását egy vándor prédikátornak, Siddhārthának tulajdonítja, aki Šākyamuni „a šākyák törzséből való aszkéta" ragadványnevén vált ismertté. A hagyomány szerint i. e. 560—480 között élt. A buddhista forrásokból megtudjuk, hogy Siddhārtha, aki a közhit szerint a Gautama királyi nemzetségből származott, 29 éves korában elhagyta az atyai házat, s nekiindult, hogy megtalálja a szenvedésektől való megszabadulás útját maga és az egész emberiség számára. Aszkétaként és vándor prédikátorként töltött mintegy hét évet; végül megtalálta a megváltáshoz vezető igaz utat, és ettől kezdve a Buddha nevet kezdte viselni, amelynek jelentése „igazsággal megáldott", „tudás által felvilágosított", „megvilágosodott". Ezután mintegy 40 évig járta a Gangesz völgye középső részének városait és falvait hirdetve vallási tanítását, amely a tudományban a buddhizmus néven honosodott meg.

Buddha, ahogyan a buddhista hagyományok bemutatják, teljesen legendabeli személynek tűnik, a Buddha-mítosz azonban a maga módján tükrözi az i. e. I. évezred közepének feszült helyzetét, a rabszolgatartás fejlődésével, a rendi különbségek megszilárdulásával kapcsolatos társadalmi ellentmondások kiéleződését. A buddhizmus arra tanít, hogy az emberek ne törődjenek mással, mint egyéni megváltásukkal, ne akarják megváltoztatni a társadalmi viszonyokat.

Alapjait tekintve a buddhizmus, abban a formájában, amelyben az i. e. III—II. században megfogalmazást nyert, szoros kapcsolatban áll az óind törzsi vallásokkal és a brahmanizmussal. A buddhizmus átvette a természet minden élőlényének lelkes voltára vonatkozó animisztikus elképzeléseket, továbbá a *karman*-ra, a lélekvándorlás törvényére vonatkozó elgondolásokat, amely szerint az ember helyét az életben korábbi létezéseiben elkövetett vétkei és erényei határozzák meg. Mindezt azonban a buddhizmus kidolgozott rendszerbe foglalta. Az élet — a buddhizmus tanítása szerint — rossz, gyötrelmes, s élni annyit jelent, mint szenvedni. Következésképpen mindenkinek arra kell törekednie, hogy halála után ne szülessen újra más élőlényben, mert az új élet újabb szenvedéseket jelentene. Az ideális állapot a *nirvāṇa* — amelyben az ember mindörökre kikapcsolódik az újjászületések folyamatából —, s erre kell törekedni. Az ember újjászületésének oka — a karman tanának megfelelően — a tett, a cselekedet. A tett a vágy következménye. A nirvāṇába vezető út tehát minden vágy megszüntetése, lemondás a világról és az élethez való minden ragaszkodásról.

A buddhizmusnak ezekből az alaptételeiből néhány igen fontos következtetés adódik. Mindenki maga megmenekülhet az újjászületésektől, s ehhez nem kell más, mint lemondani az élethez való ragaszkodásról, a vágyakról. Az istenek számára tehát, akik a brahmanizmusban az emberek oltalmazóinak szerepét játszották, nincs hely. Feleslegesnek bizonyul az áldozatok bemutatása, nincs kit megajándékoznia az embernek és nincs miért. Nincs szükség a papokra, az áldozatok bemutatásának végrehajtóira, a kultusz ismerőire, az istenek és az emberek közötti közvetítőre sem. A származás, az etnikai vagy törzsi hovátartozás, egyik vagy másik varṇába való tartozás önmagában egyáltalán nem biztosítja a nirvāṇa elérését, de nem jelent legyőzhetetlen akadályt sem az oda vezető úton. Bár a buddhista hithirdetők sohasem buzdítottak a varṇa-rendszer felszámolására, a buddhizmus elterjedése mégis elősegítette e rendszer gyengítését, mivel tagadta ennek az intézménynek a buddhizmus szempontjából való jelentőségét. A buddhizmus számára a társadalomnak csak a szabadokra és rabszolgákra való felosztása bírt jelentőséggel. Az előbbiek egyenlőek a megváltásra való jogukat illetően, az utóbbiaknak nincs joguk a megváltásra, mert személyi függésük folytán nem szabadulhatnak meg a tettek elkövetésétől.

A korai buddhizmusra vonatkozó polgári irodalom jelentős részére jellemző a felebaráti szeretetről, a minden élőlény iránti könyörületességről, a teljes megbocsátásról hirdetett buddhista tételek egyoldalú kiemelése. A valóságban azonban a következetes buddhistának a gonoszság érzésétől is és a szeretet érzésétől is egyformán mentesnek kellett lennie, másként elkerülhetetlenek a tettek, vagyis a karman-törvénynek az érvényesülése is. Az élet jelenségei iránti közömbösséget, amelyet a buddhizmus hirdetett, eszközül használták arra, hogy az elnyomottakat erkölcsileg lefegyverezzék az elnyomók elleni harcukban, s hogy megakadályozzák közös fellépésüket.

A buddhizmus elterjedésével kialakult a jól szervezett szerzetesi közösség, a *saṃgha*, amelyben kemény fegyelem és szerzetesi hierarchia uralkodott. A saṃghának csak rabszolgák nem lehettek tagjai. Minden szabad embert felvettek, tekintet nélkül társadalmi helyzetére, de a saṃgha vezetését az előkelő és gazdag családok sarjai tartották a kezükben.

A buddhizmus híveinek száma mindjárt kialakulásától kezdve (i. e. VI. század) gyorsan növekedett. A kizsákmányolt szegények körében népszerű volt a buddhizmus, hiszen az összes szabad ember lelki egyenlőségét hirdette, s a saṃgha intézménye is vonzó volt demokratizmusával. A jómódú városiak körében a buddhizmus azért talált sok hivőre, mert nem követelt áldozatokat, nem tette kötelezővé a saṃghába való belépést, s a hivők életmódjában sem követelt lényeges változtatásokat. A buddhista kultusz egyszerűbb, érthetőbb volt. A prédikációkat (szöges ellentétben a brahmanizmussal) a különböző népnyelveken mondták.

A buddhizmus passzivitást hirdetett és a valósággal való megbékélést, ezért az állam veszélytelennek tartotta és nem üldözte. Annál élesebben támadta a papság. A buddhizmus papellenessége azonban tökéletesen megfelelt a rabszolgatartók osztályának, amely ebben a korszakban a gazdagságot, a rabszolgák birtoklását tartotta fontosnak, s nem pedig a származás előkelőségét. Jellemző e tekintetben a śūdra származású királyi dinasztiák (sőt olyan hatalmas uralkodóházak, mint a Nanda és talán a Maurya) megjelenése. Az uralkodó osztály nem tudott beletörődni abba, hogy ennek az osztálynak egyik része, a papság — már elavult hagyományok alapján — kiváltságos helyzetre tartson igényt. Ezenkívül a buddhizmus, amely nem volt kapcsolatban a helyi törzsi kultuszokkal, mint vallás, megfelelő ideológiai alapul szolgált a kialakuló nagy államoknak. A buddhista papságot és szerzetességet — a brahmanizmus papságától eltérően — egész India viszonylatában egységesen lehetett szervezni, irányítani, s ezért ez hathatósabban tudta szolgálni az uralkodó osztályt és államát.

A rabszolgatartó arisztokrácia már az i. e. V. században támogatta és elfogadta vallásának a buddhizmust. A buddhista hagyományok szerint Ajātaśatru király közreműködésével Magadhában összehívták az első buddhista zsinatot, amelyen elkészítették a buddhista közösségek első szabály-

zatát, s feljegyezték Buddha bölcs mondásait, amelyeket hívei emlékezetükben megőriztek. A második zsinatot a buddhista hagyományok szerint az i. e. IV. század első felében hívták össze. A Maurya-állam kialakulása idején a buddhista szerzetesi közösségnek komoly gazdasági és ideológiai tekintélye volt. Nem véletlen, hogy ennek a dinasztiának a királyai céljaik megvalósítása érdekében felhasználták a buddhizmust.

Ugyanakkor, amikor a buddhizmus, és valószínűleg ugyanazoknak az okoknak a következtében, létrejött egy másik vallási tan is: a dzsainizmus. E vallás alapítójának vagy talán reformátorának — mint sok kutató véli — Vardhamāna Mahāvīrát tekintik. A dzsainizmus alapítójának hagyományos életrajza hasonló Buddha életrajzához. Őt is arisztokrata származásúnak tartják, ő is érett korban hagyta el a szülői házat, hogy aszkétaként éljen. Tizenkét évig élt aszkéta életet, s a tizenharmadikban *jina* (dzsina), „győztes" lett. Innen ered a vallás neve is.

A buddhizmushoz hasonlóan, a dzsainizmus is elismeri, hogy mindenkinek joga van lelke megváltására, amelyet az egyén az öntökéletesítés útján érhet el, valamint tagadja az istenek brahmanista pantheonját, az áldozatok bemutatását, a papságot, a varṇa-rendszer vallási szentesítését. A *jainák* (dzsainák) vallási tanítása abban különbözik a buddhizmustól, hogy elismeri a lélek örökkévalóságát. Ennek megfelelően a nirvāṇa a jainánál nem a lélek kialvása, hanem örök boldogságának az elérése. A jainák azt is tagadják, hogy minden élet rossz. Tanításuk szerint csak a rossz élet rossz. Ezenkívül a buddhistáktól a jainákat az is megkülönbözteti, hogy elismerik és vallási hőstettként értékelik az aszkétizmust.

3. A MAURYA-BIRODALOM AZ I. E. III—II. SZÁZADBAN

A MAURYA-BIRODALOM AŠOKA URALKODÁSA IDEJÉN

A Mauryák birodalmának belső életét nagyon hiányosan ismerjük. A közvetett adatok alapján ítélve, alapjában véve Ašoka uralkodása alatt jött létre a fentebb jellemzett közigazgatási rendszer. Ašoka soktörzsű államának ideológiai alapja a buddhizmus lett, amely ebben az időben már bebizonyította alkalmasságát arra, hogy államvallás legyen. Ašoka maga is a buddhizmus híve volt, s minden eszközzel segítette annak elterjedését. I. e. 253-ban buddhista zsinatot hívott össze Pāṭaliputrában, valószínűleg az elsőt (a két korábbi, az i. e. V. századi és IV. századi buddhista zsinatokra vonatkozó hagyományok aligha hitelt érdemlőek). Ennek a zsinatnak volt a feladata az, hogy a buddhizmust egységes rendszerré formálja, egyrészt vallási tanításának alapjait illetően, másrészt szervezeti tekintetben is, s hogy a buddhista egyházat hatalmas fegyverré tegye az állam kezében. A zsinaton szentesítették a buddhizmus kánoni alapjait (vallásos irodalmát, szertartásait, a buddhista közösség egységes szervezeti elveit stb.) abban a formájában, ahogy addig kialakult, továbbá elítélték az ez idő tájt feltűnt eretnekségeket. Számos legenda maradt fenn Ašokáról, mint a buddhista kolostorok és *stūpá*-k (Buddhával kapcsolatos ereklyét őrző építmények) építtetőjéről. Ezek a legendák azt állítják, hogy Ašoka 84 000 stūpát építtetett. A buddhista kolostorok *(vihāra* vagy *bihāra)* nagy száma következtében vált közhasználatúvá a középkorban Magadhának Bihar neve.

Ašoka sziklákra és oszlopokra vésett feliratai, amelyekből több mint harminc maradt fenn India különböző részein, ennek a korszaknak fontos történeti forrásai. A feliratok királyi rendeletek formájában voltaképpen a buddhista erkölcs szellemében fogant erkölcsi utasításokat tartalmaznak. A feliratok hangsúlyozzák a király hatóságai, emberei, a szülők és az öregek iránti engedelmesség szükségességét. Ezeknek az utasításoknak a végrehajtását külön hivatalnoki apparátus ellenőrizte, amelynek élén a *dharmamantrin* állt, a király tanácsosa a *dharma* (a „törvény") ügyeiben. (A dharma jelentése a „jámborság törvénye" — ahogyan a buddhisták vallásukat általában nevezték.)

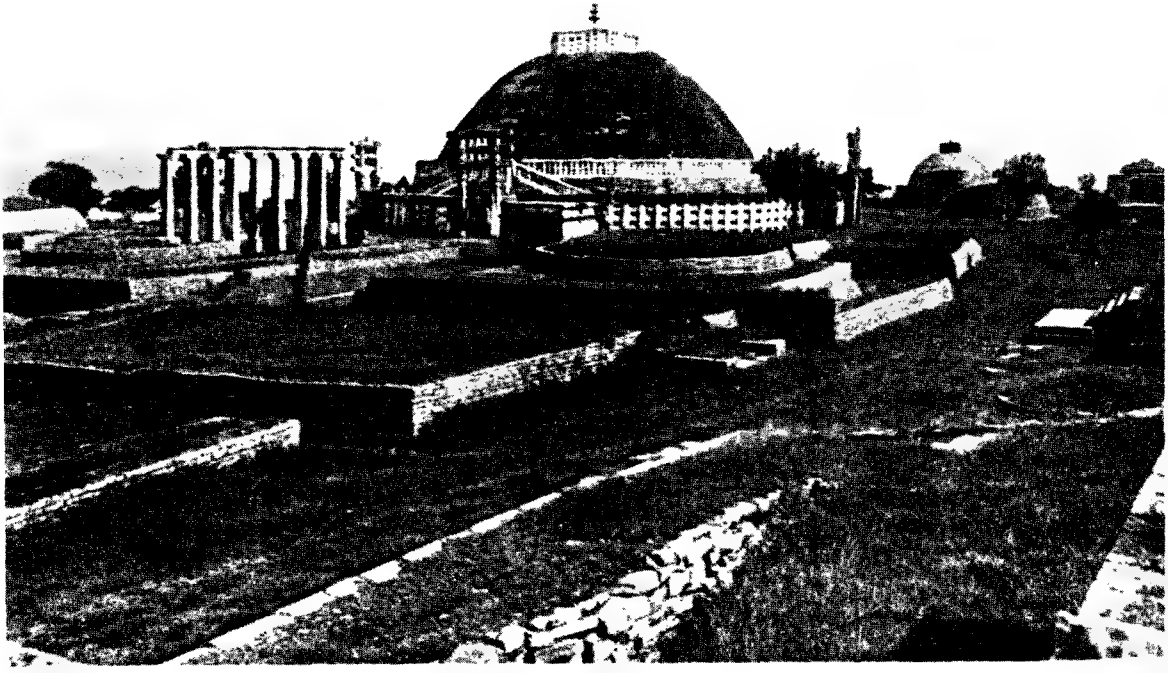

A Sanchi-i stūpa
I. e. III. század

Aśoka idején megélénkült a Mauryák külpolitikai tevékenysége. Szorosabb kapcsolatok alakultak ki a hellenisztikus államokkal (Aśoka feliratain szó esik a Szíriával, Egyiptommal, Kyrénével, Épeirosszal való kapcsolatokról), valamint néhány délkelet-ázsiai állammal. A Maurya-birodalom politikai befolyásának növelésére a buddhista misszionáriusokat is felhasználták, akiket az államhatalom kezdeményezésére és támogatásával szétküldték messze India határain túlra. Az i. e. III. századtól kezdett terjedni a buddhizmus Ceylon szigetén, majd pedig Burma, Sziám és Indonézia területén.

A MAURYA-BIRODALOM FELBOMLÁSA

Aśoka mindent elkövetett állama megszilárdítása érdekében, de igyekezete nem sok sikerrel járt. India egyes részei között a gazdasági és társadalmi fejlődés színvonala tekintetében túl nagyok voltak a különbségek, s túl sok különböző törzs lakta területét. Aśoka halála (236) után rövidesen megkezdődött a Maurya-birodalom felbomlása. Felosztását valószínűleg már Aśoka fiai megkezdték maguk között. A Maurya-dinasztia utolsó tagját, Bṛhadrathát, aki uralmát már csak Magadhában tartotta fenn, hadvezére, Puśyamitra i. e. 187 táján trónjáról letaszította és megölte. Puśyamitra ezzel a Śuṅga-dinasztia alapítója lett.

A belső okok mellett nagy szerepük volt a Maurya-birodalom meggyengülésében és felbomlásában a greko-baktriai és a parthus hódító hadjáratnak is.

Az i. e. II. század elején, Démétrios uralkodása alatt a baktriai görögök meghódították a Kabul-folyó völgyét és Punjab egy részét. Démétrios és utódai „az indek királya" címet viselték a pénzeken. India szomszédos területei ellen rablóhadjáratokat indítottak. A források megemlítik,

hogy Menandros királya a Gangesz völgyébe indított hadjáratai során eljutott egészen Pāṭaliputráig, de Magadhát már nem tudta elfoglalni.

A greko-baktriai királyság felbomlása után Északnyugat-India területén sajátos állam alakult ki, amelynek Šākala (a Punjab területén fekvő mai Sialkot) volt a fővárosa. Ennek a királyai görögök voltak, főnemességét görögök és jelentős mértékben a Közép-Ázsiából származó hódítók alkották, a lakosság nagy tömege viszont ind volt. A hódítók azonban csakhamar teljesen elkeveredtek a helyi lakossággal. A buddhista források szerint Menandros már buddhista volt. Utódai sajátosan ind neveket viseltek, s az általuk kibocsátott pénzeken görög és ind nyelvű felirat volt.

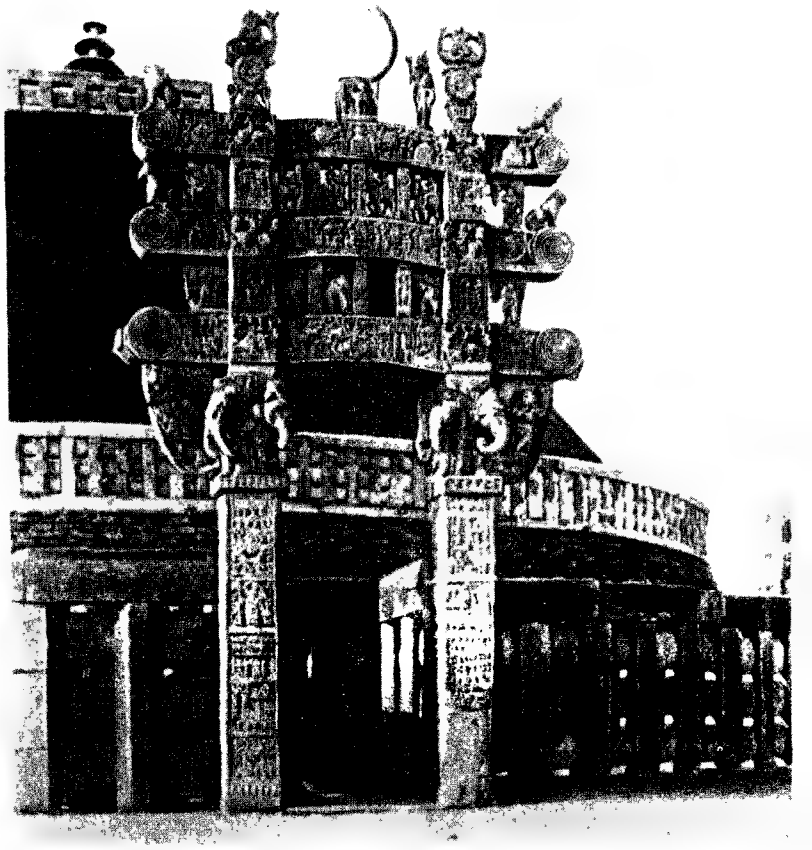

A Sanchi-i stūpa északi kapuja
I. e. I. század

I. e. 140—130 táján a baktriai hellenisztikus államokat megsemmisítették a közép-ázsiai masszageták hatalmas szövetségébe tömörült törzsek, amelyeket a történeti irodalomban általában kínai nevükön — jüecsïk — néven emlegetnek. Az i. e. II. század végén és I. század elején ezek a törzsek benyomultak Indiába (ahol šakáknak vagy sakáknak nevezték őket), meghódították Északnyugat-India nagy részét és valószínűleg még Közép-India egy részét is.

Az i. e. I. század elején Északnyugat-India egy része parthus uralom alatt állott. Később itt Taxila fővárossal nagy állam alakult ki, mely független volt, vagy csak névlegesen függött Parthiától. Ismeretes, hogy a parthus satrapa címet még az i. sz. I—II. században is viselte néhány nyugat- és közép-indiai kis állam uralkodója. Azt, hogy ezek valamilyen függésben voltak-e parthus királyoktól, teljes bizonyossággal nem állíthatjuk. Közép-India egyik-másik kisebb államában, még az i. sz. IV. században is uralkodtak olyan királyok, akik a sakák közvetlen utódainak tartották magukat.

A DÉL-INDIAI ÁLLAMOK

Az i. e. II—I. századtól kezdve a dél-indiai népek mind nagyobb szerepet játszottak India történetében. Észak- és Dél-India között az érintkezés az ókorban igen nehéz volt, ezért történeti fejlődésük meglehetősen független volt egymástól. Joggal állítható, hogy Dél-India egészében véve

elmaradt a fejlődésben Észak-Indiától. Az ősközösségi rendszer felbomlása és a rabszolgatartó viszonyok kialakulása India e területén aránylag későn következett be és — valószínűleg — szorosan összefüggött Magadha királyainak dél-indiai hódításával.

Vannak utalások arra, hogy már több száz évvel időszámításunk előtt voltak kereskedelmi kapcsolatok a közel-keleti országok és Dél-India között. Határozott, pontosan megállapított adatok azonban a Dél-Indiában lakó népekre, s az ottani államokra vonatkozólag csak az i. e. III. századtól vannak (elsősorban Aśoka feliratain). Ebből az időből a következő dél-indiai népeket ismerjük: a kaliṅgákat, az andhrákat, a colákat, a pāṇḍyákat és a keralákat. A kaliṅgák állama (amely megközelítőleg a mai Orissa területének felel meg) elég erős volt, meghódítása Aśoka számára nagy nehézséggel járt. Az andhrák körülbelül a mai Andhra állam területén laktak és Hyderabad (Telingana) állam keleti részén. Az andhrák területe Aśoka idején a Maurya-birodalomhoz tartozott, de hogy az andhrákat mikor hódították meg a Mauryák, azt nehéz megállapítani.

Az andhrák országától délre fekvő területet az ókorban Tāmilnāḍnak nevezték. Ezt különféle tāmil törzsek lakták. A rabszolgatartás fejlődésének folyamata itt Észak-Indiától függetlenül zajlott le. A colák népe a mai Madras állam keleti részén lakott. Ettől nyugatra a pāṇḍyák éltek. A tāmilokkal rokon keralák lényegében a mai Travancore-Cochin állam területén laktak. E népek társadalmi és politikai rendjéről szinte semmit sem tudunk. Abból a tényből azonban, hogy csak ez a három indiai nép tudta megtartani függetlenségét és hogy nem hódoltak meg Magadha Maurya-dinasztiából való hatalmas királyainak, arra lehet következtetni, hogy e népeknek már eléggé szilárd államalakulataik voltak.

Az andhrák, akik Aśoka halála után nyomban visszanyerték függetlenségüket, rövidesen kiterjesztették hatalmukat a félsziget nagy részére. Államuk fővárosa Nāsik lett. További megerősödésüket a kaliṅgák egy időre megállították. A kaliṅgák, akik Aśoka halála után nemsokára szintén függetlenekké váltak, Khāravela király uralkodása alatt (az i. e. III. század végén) egész sor vereséget mértek az andhrákra. Az i. e. I. század közepén azonban az andhrák mégis felülkerekedtek a kaliṅgákkal szemben, és államuk ekkor Dél-India legerősebb országa lett.

XVIII. FEJEZET

INDIA AZ I. E. I. SZÁZADTÓL AZ I. SZ. V. SZÁZADIG

India történetének erre a korszakára, amely az i. e. I. századdal kezdődik, a rabszolgatartó viszonyok fokozatos hanyatlása a jellemző. Erre az időre esik a feudális rendszer kialakulása és megerősödése, s az i. sz. VI. században már ez nyomja rá a bélyegét az ország gazdasági és társadalmi helyzetére. A termelőerők fejlődése szükségszerűen oda vezetett, hogy a rabszolgatartó társadalmi formációt a feudális váltotta fel. Ebben a korban India legfontosabb sajátosságai a következők voltak: a történeti fejlődés lassú üteme, a társadalom szerkezetének bonyolultsága és sokrétűsége, valamint a jövő feudális társadalom alapvető osztályainak sajátos kialakulási folyamata a rabszolgatartó rendszer méhében.

1. INDIA A KUSÁNOK ÉS A GUPTA-DINASZTIA KORÁBAN

Mint már korábban említettük, Magadha politikai hegemóniája Indiában a Maurya-birodalom felbomlásával végetért. A Śuṅgák uralkodása alatt (i. e. 187—73) Magadha királyainak a hatalma csak a Gangesz völgyének középső és alsó részére korlátozódott. I. e. 73-ban a Śuṅga-dinasztia utolsó tagjának, Devabhūtinak az uralmát főtanácsosa, Vāsudeva megdöntötte és ezzel új dinasztia, a Kāṇva-dinasztia alapítója lett. E dinasztia uralkodása folyamán Magadha politikai jelentősége tovább csökkent. I. e. 28-ban az andhrák meghódították Magadhát. A Śātavāhana-dinasztiából származó Gautamīputra király alatt (az i. sz. II. század első felében) az andhrák hatalmukat Közép-Indiának a Vindhya-hegységtől északra eső részére is kiterjesztették, ahol a magukat kṣatrapáknak nevező uralkodók voltak hatalmon. Az i. sz. III. század első felében az andhrák állama előttünk ismeretlen okok miatt összeomlott.

A KUSÁNOK INDIÁBAN

Az i. sz. I. század elején került sor, mint már említettük, a jüecsi törzsek egyikének a felemelkedésére; ez a törzs kusán *(kušāna)* néven vonult be a történelembe (Indiában śakáknak is nevezték őket, bár etnikailag — valószínűleg — nem a śakákhoz [sakákhoz], hanem a tokhárokhoz tartoztak). A kusánok fő letelepedési helye a mai Tádzsik Szovjet Szocialista Köztársaság területe volt.

India elleni hódító hadjárataikat II. Kadphisés király uralkodása alatt (47—78) indították, és sok különálló északindi államot sikerült meghódítaniuk, amelyek parthus vagy saka eredetű királyok

Buddha-szobor Gandhārából
I. sz. II—III. század. Szürke pala

uralma alatt állottak. II. Kadphisés uralkodásának utolsó éveiben és utóda Kaniṣka (78—123) uralkodása elején a kusánok egy időre abbahagyták indiai hódításaikat, mert közép-ázsiai birtokaikra betörtek a Pan Cs'ao vezette kínai seregek.

A következő években Kaniṣka sikeresen behatolt India belső területeire és már Pāṭaliputrát fenyegette. A kusán birodalom Kaniṣka uralkodásának második felében érte el hatalmának csúcspontját. Ezért Kaniṣka trónralépésének az éve lett a „saka éra" elnevezés alatt ismert időszámítás kezdő éve, amelyhez India az egész középkor folyamán is igazodott. Kaniṣka uralkodása alatt a kusánok meghódították egész Északnyugat-Indiát: délen a Narbada-folyóig s keleten Benares városáig terjesztették ki hatalmukat. A kusán állam fővárosa Puruṣapura városa volt (a mai Peshawar), amely a kusán birodalom indiai és közép-ázsiai részét összekötő főútvonalon feküdt.

Már II. Kadphisés uralkodása alatt megkezdődött a kusánok indiaizálódása. Az ind kultúra, amely a közép-ázsiai népek kultúrájából sokat magába fogadott (például a hellenisztikus kultúra elemeit a pénzverés, az építészet és a képzőművészetek terén), maga is igen nagy hatást gyakorolt az utóbbira. E kultúrák kölcsönhatása különösen világosan látható a kusánnak vagy „gandhārai"-nak (a Kabul és az Indus folyók völgyében fekvő Gandhāra nevéről) nevezett önálló képzőművészeti stílus kialakításának a példáján. A jövevények indiaizálódása különösképp Kaniṣka idején fokozódott, aki Aśokához hasonlóan fontos helyet foglal el a buddhista legendákban. Kaniṣka maga is vallásának ismerte el és buzgón pártfogolta a buddhizmust. Az ő uralkodása alatt hívták össze a második (a buddhista hagyományok szerint a negyedik) zsinatot, amely meghatározta a megreformált buddhizmus vallási tanításának alapjait. Kaniṣka sok kolostort alapított, számos stūpát és buddhista templomot építtetett és ösztönözte a buddhista szerzetesek hittérítő tevékenységét. Az ő uralkodása idején kezdett a buddhizmus Közép-Ázsiában és Kínában széleskörűen elterjedni.

A KUSÁN BIRODALOM FELBOMLÁSA

Hogy a kusán államban még legnagyobb hatalmának időszakában is belső harcok dúltak, bizonyítja az a forrásokban fennmaradt hagyomány, hogy Kaniṣkát megfojtották egy felkelés során, amelyet a népnek a kusán király nagyratörő hódító politikája miatti elégedetlensége robbantott ki.

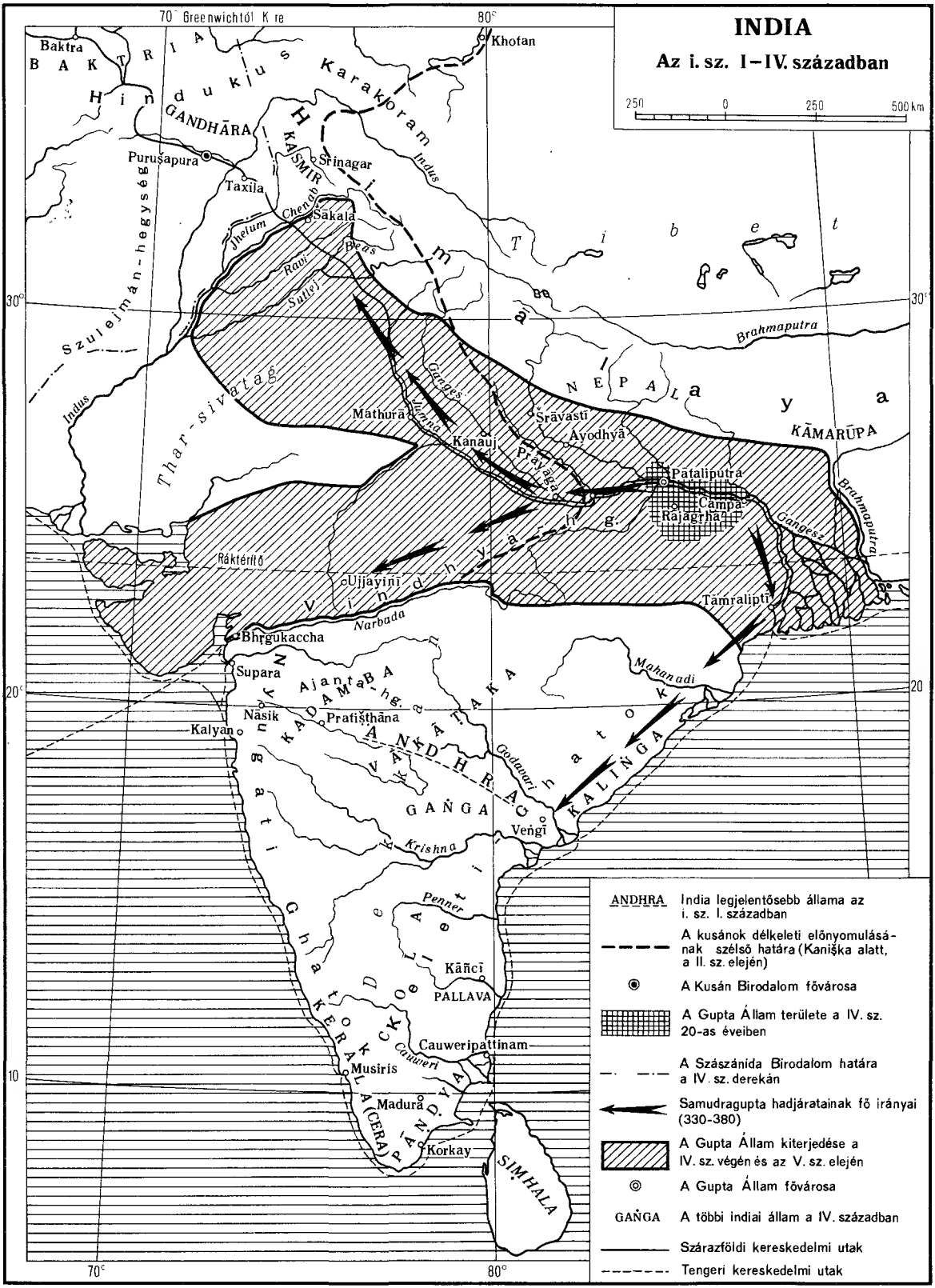
INDIA
Az i. sz. I–IV. században
250 0 250 500 km
70° Greenwichtól K re
80°
30°
20°
10
Baktra
BAKTRIA
Hindukus
Karakoram
Khotan
GANDHĀRA
Purušapura
Taxila
KASMIR
Srinagar
Indus
Chenab
Sākala
Jhelum
Beas
Ravi
Sutlej
Szulejmán-hegység
Thar-sivatag
Tibet
Brahmaputra
NEPAL
Ganges
Jumna
Mathurā
Kanauj
Śrāvastī
Ayodhyā
Prayāga
Pataliputra
Campa
Rājagṛha
KĀMARŪPA
Gangesz
Ráktérítő
Ujjayinī
Vindhya-hg.
Narbada
Tāmraliptī
Bhṛgukaccha
Supara
Ajanta-hg.
KADAMBA
Nāsik
Pratiṣṭhāna
Kalyan
VĀKĀṬAKA
ANDHRA
Godavari
GAṄGA
Veṅgī
Krishna
Mahanadi
KALIṄGA
Ghatok
Nyugati
Ghatok
Penner
Kāñcī
PALLAVA
Cauweripattinam
Cauweri
Musiris
KERALA (CERA)
Madurā
PĀṆḌYA
Korkay
SIṂHALA
ANDHRA India legjelentősebb állama az i. sz. I. században
A kusánok délkeleti előnyomulásának szélső határa (Kaniška alatt, a II. sz. elején)
A Kusán Birodalom fővárosa
A Gupta Állam területe a IV. sz. 20-as éveiben
A Szászánída Birodalom határa a IV. sz. derekán
Samudragupta hadjáratainak fő irányai (330-380)
A Gupta Állam kiterjedése a IV. sz. végén és az V. sz. elején
A Gupta Állam fővárosa
GAṄGA A többi indiai állam a IV. században
Szárazföldi kereskedelmi utak
Tengeri kereskedelmi utak

A különféle néptörzseket minden szilárdabb belső kapcsolat nélkül egyesítő kusán birodalom nem lehetett tartós állam. Már Kaniṣka második utódja, az ind nevet viselő Vāsudeva uralkodása alatt (140—178) gyengülni kezdett az állam, ami a III. század harmincas éveiben bekövetkezett szemmel látható hanyatláshoz vezetett. Lehetséges, hogy ez összefüggött a Szaszanidák iráni államának a megerősödésével. Bár a kusán királyok Gandhārában és Punjab egy részén egészen az V. századig fenntartották uralmukat, királyságuk csak egyike volt azoknak a királyságoknak, amelyek a III. század első felében a kusán birodalom romjain jöttek létre Északnyugat-Indiában.

A III. század elejétől a IV. század elejéig tartó időszak India ókori történetének egyik legkevésbé feltárt korszaka. Ebben a korban sok apró, egymással állandóan ellenségeskedő állam volt India területén. Ezek közül egy sem tartott, és nem is tarthatott igényt arra, hogy a többi fölé emelkedjék.

A GUPTÁK ÁLLAMA

A IV. század első felében Magadha újra igen nagy államalakulat központjává válik. Ez — az utolsó nagy indiai rabszolgatartó állam — a Gupták állama, amely az V. században Észak-India nagy részére kiterjesztette hatalmát.

Ezt az államot I. Candragupta, a Magadha területén fennállt jelentéktelen királyságok egyikének az uralkodója alapította. Abban a korban ugyanis Magadha sem volt egységes állam. A hatalmas és régi Licchavi-nemzetségből származó királylánnyal való házassága révén biztosította a maga számára e nemzetség támogatását, s jelentősen megnövelte királysága területét, Pāṭaliputra városát is hozzácsatolta az uralma alatt álló többi városhoz. A továbbiak során I. Candragupta egész Magadhára és a Gangesz völgyének középső részére is kiterjesztette hatalmát. Trónralépésének időpontját (i. sz. 320, a „Gupta-éra" kezdetét) tekintik általánosan a Gupták állama alapítása évének, amelyet a királyi dinasztiáról neveztek így. I. Candragupta fia, Samudragupta (330—380) több sikeres hódító hadjáratot vezetett, s meghódította a Gangesz völgyének felső részén és a Közép-Indiában fekvő államokat. Bengáliában és a Himālaya lejtőjén szintén sok kis királyság fizetett adót a győztes hódítónak. Hatalmas zsákmányra tett szert Samudragupta Dél-Indiában, ahová nagy rablóhadjáratot vezetett. A Gupták állama legnagyobb hatalmát II. Candragupta Vikramāditya alatt (380—414) érte el, aki uralma alá vetette a nyugat-indiai saka királyságokat, s így a Bengál-öböltől az Arab-tengerig terjesztette ki hatalmát, és Punjab nagy részét is uralma alatt tartotta.

II. Candragupta (i. sz. 380—414) pénze

Az V. század közepén kezdődtek az úgynevezett ephthalita hunok indiai betörései. A 450—455 közötti időszak igen súlyos volt a Gupták állama számára. Az ephthaliták első támadását csak nagy erőfeszítéssel sikerült visszaverni, és Skandagupta uralkodása alatt (455—467) az állam még megőrizte területi egységét is és visszaverte az ephthaliták egyes rablóbetöréseit. Skandagupta halála után azonban hanyatlásnak indult a Gupták állama, erőtlennek bizonyult a hosszan tartó háború folytatására.

Az V. század végén a Gupta-dinasztiából származó királyok már csak Magadhát és az attól keletre és délre eső kis területeket mondhatták magukénak. Vannak adatok, amelyek szerint Magadhában még a VIII. században is volt egy király, akinek a nevében megtaláljuk a „Gupta" szót (II. Jīvitagupta, 725—731), de teljes bizonysággal nem állíthatjuk, hogy ez az „aranykori Gupták" (IV—V. század) ivadéka volt.

A dél-indiai államok története és Észak-India története között a tárgyalt korszakban vajmi kevés volt a kapcsolat. India legdélibb államai: Cola, Pāṇḍya és Kerala időszámításunk kezdete táján gazdag és virágzó államok voltak. Itt különféle gyöngyöket halásztak és berillt bányásztak. Az erdők és a kertek fűszereket és illatszereket adtak. A források többezer rabszolgáról tesznek említést, akiket közmunkára és gyöngyhalászatra fogtak be. Tengeri kikötőkön (főképp Korkay) keresztül bonyolították le a kereskedelmet India többi részével és a szomszédos országokkal. Dél-India legnagyobb városai, Kaveripaddinam (Cola fővárosa), Madura (Pāṇḍya fővárosa), Tirukarur (Kerala fővárosa), a tāmil (Cola, Pāṇḍya) és malayāla (Kerala) népek gazdasági és kulturális centrumai voltak.

Ezeknek az államoknak ókori történetéről szinte semmit nem tudunk. Az első töredékes adatok is csupán az i. sz. II. századból valók, de ezek is csak a dinasztiák történetére vonatkoznak. A folklórban fennmaradt történeti legendákból a dél-indiai államok gyakori egymás közötti és Ceylonnal való háborúiról hallunk.

A IV. század első felében Dél-Indiában a Pallavák állama volt a legerősebb, amely Colától északra alakult ki ugyancsak e századnak az elején. Területének nagy része a Krishna-folyótól délre feküdt, fővárosa Kāñā volt; Dél-India többi állama kisebb vagy nagyobb mértékben tőle függött. A Pallavák állama azonban sokat szenvedett Samudragupta hadjáratától. Ennek következtében Északnyugat-Dekkanban Kadamba alakult önálló állammá, Dekkan középső részén pedig (északabbra) Vākāṭaka, s (délebbre) Gaṅga.

Feltételezhető, hogy időszámításunk első századaiban a déli országok népei (különösen a legdélibbek) gazdasági, társadalmi és kulturális színvonaluk tekintetében már kevéssé különböztek Észak-India népeitől.

2. INDIA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI ÉLETE

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS SZÍNVONALA

Időszámításunk első századaiban Indiában tovább fejlődött a földművelés, a kézműipar és a kereskedelem. Az indek megtanulták a talaj minőségének megállapítását és osztályozását, a vetésforgó alkalmazását, a trágya felhasználását, új mezőgazdasági kultúrákat honosítottak meg, például az indigót, s elterjedt a selyemhernyó-tenyésztés. Új területeket vettek művelés alá, amelyeket korábban dzsungel foglalt el. Egyre nagyobb területen alkalmazták a mesterséges öntözést, s közben már hatalmas öntözőműveket is építettek.

A városi kézműiparosok magas színvonalat értek el a díszek, a fegyverek, a vékony pamutszövetek és selyemanyagok stb. készítésében. A kohászat magas fejlettségének szemléletes bizonyítéka a ma Delhiben levő $6^1/_2$ tonna súlyú, $7^1/_4$ m magas vasoszlop, amelyet az V. század elején öntöttek. Érdekes, hogy az azóta eltelt másfélezer év alatt ezt az oszlopot csaknem megkímélte a korrózió. Másik ilyen jellegű bizonyíték az ugyancsak az V. században öntött kétméteres Buddha-szobor. Ebben az időben az indek már többszáz utas szállítására alkalmas hajókat tudtak építeni. Rendkívül magas színvonalú volt az építészet, a kőépületek fokozatosan kiszorították a régebbi fa- és téglaépületeket. Barlangtemplomok épültek, amelyek bonyolult számításokat és a monumentális és művészi kőmegmunkálással igen sok munkát és nagy mesterségbeli tudást igényeltek.

Az utakat, melyeknek építésére és karbantartására az uralkodók nagy gondot fordítottak, kereskedő-karaván ok és kocsisorok tették forgalmassá. India szerteágazó szárazföldi és tengeri kereskedelmet bonyolított le. Indiából szövetet, ékszereket, elefántcsontot, igazgyöngyöt, borsot, illat-

szereket exportáltak. Indiába nemesfémeket és színesfémeket, ezekből készült tárgyakat, bort, rabszolgát (zenészeket és táncosokat) szállítottak. Az ind hajósok felhasználva a hajózás számára kedvező monszun szeleket, eljutottak Kínába és az Arab-tengeren át a Vörös-tengerre. Élénk kapcsolatot tartottak fenn a földközi-tengeri országokkal. Forrásaink arról tudósítanak, hogy a Földközi-tenger vidékéről való kereskedők közül sokan letelepedtek Dél-Indiában. A római császárok udvarában gyakran megfordultak az ind királyok követei. Az antik írók feljegyzik, hogy a nemesfémek hatalmas mennyisége áramlik Indiába, hogy azután soha többé ne kerüljön vissza a Földközi-tenger vidékére. Bár magában Indiában nem termeltek olyan sok aranyat és drágakövet, mint azt a közhit tartja (a drágaköveknek — amelyekről India annakidején híres volt — a nagy részét Ceylonban és Burmában termelték ki); a rabszolgatartó arisztokrácia idővel óriási mennyiségű drágakövet halmozott fel kincseskamráiban. Az aranypénznek, amely valószínűleg már a Mauryák alatt megjelent, a kusánok és a Gupták alatt értéke és pompás megmunkálása szerzett tekintélyt.

A Gupták kora volt az indiai rabszolgatartó városok virágkorának utolsó szakasza, amely egész az i. sz. VI. századig tartott. A városok közigazgatási centrumok voltak, itt helyezkedtek el a királyok és a rabszolgatartó arisztokrácia palotái. A városok egyben a kézműiparnak is központjai voltak, itt összpontosult a bel- és külkereskedelem, itt épültek a kikötők; itt alakult ki a gazdag városi kultúra. A vallási oktatás mellett a világi iskolák is elterjedtek.

A TÁRSADALMI VISZONYOK

A gazdasági helyzet még viszonylag szilárd volt Indiában, de már ekkor szemmel láthatóak voltak a rabszolgatartó rend válságának és az új társadalmi viszonyok kialakulásának a jelei. A rabszolgatartó arisztokrácia fokozatosan lemondott arról, hogy rabszolgamunkát alkalmazzon gazdaságában. Ez különösen a királyi gazdaság példáján szembetűnő, ahol egyre nagyobb mértékben kezdik alkalmazni a jobbágyi földhaszonbérlet feltételei alapján letelepülő szabadok munkáját. A rabszolgaság szerepének fokozatos csökkenése tükröződik a különböző gazdasági és politikai értekezéseknek és e kor szokásjognormáit tartalmazó gyűjteményeknek abban a beismerésében, hogy korlátozni kell a gazda önkényét a rabszolgával szemben, s a rabszolga számára meg kell könnyíteni a szabadság megszerzésének lehetőségét. Ugyanez tükröződik az uzsora és a szabadok leigázását eredményező uzsoraszerződések korlátozására irányuló kísérletekben. Az ilyen jellegű kísérletek különösen állhatatosak voltak azokban az esetekben, amikor a rabszolgasorba való süllyedés a felsőbb varnák tagjait fenyegette. A termelőmunkát végző rabszolgák száma egyre csökkent. Csak a királyi palotákban, a főnemesség és a gazdagok házaiban a házi szolganép között volt továbbra is sok rabszolga (eunuchok a háremekben, táncosok, zenészek stb.).

India egy államba való egyesítése — a Maurya-birodalom (az i. e. IV—II. században) — csak kis mértékben segítette elő a nagyszámú törzs és nép gazdasági és társadalmi szintjének kiegyenlítődését. E törzsek és népek, amelyeket igen gyér gazdasági kapcsolatok fűztek egymáshoz, saját külön életüket élték. Így azután a Maurya-birodalom felbomlása után továbbra is fennmaradtak az egyes népek fejlettségi színvonalának különbségei.

Indiában a feudális viszonyok kialakulása lassú ütemben folyt és több évszázadon át tartott (körülbelül az i. e. I. századtól az i. sz. VI. századig). A rabszolgaság mint intézmény azonban továbbra is fennmaradt Indiában, fennállott a középkor és még az újkor folyamán is.

Időszámításunk első századaiban egyre gyakoribbá vált az (ami ritkán korábban is előfordult), hogy a rabszolgatartó arisztokráciának, a papoknak és a legfőbb hivatalnokoknak földet adományoztak. Ezeket a földadományozásokat úgy tekintették, mint az államtól kapott „ellátás" formáját. A földet a szolgálat fejében juttatott fizetségként adományozták. Az adományföldeken dolgozó faluközösségi tagoknak a rájuk kivetett adót nem az államkincstárba kellett fizetniük, hanem annak

a személynek az eltartására, aki „ellátás" fejében a szóban forgó földet megkapta. Ugyanakkor azonban ezek a földek továbbra is állami tulajdonban voltak, s a közösségi tagoktól az adókat az állami adóügyi apparátus szedte be. A központi államhatalom meggyengülésének időszakait (márpedig ezek az időszakok később egyre gyakoribbá váltak) az adományföldek birtokosai felhasználták helyzetük megszilárdítására, privilégiumaik kiterjesztésére, s arra, hogy a régebben szabad faluközösségi tagokat személyileg függésbe kényszerítsék. Ezt az a körülmény is elősegítette, hogy a rabszolgatartó arisztokráciának fokozatosan sikerült kivívni a legfőbb állami hivatalok örökség útján való megszerzésének jogát. Egyre gyakoribbak a feltételhez nem kötött adományok is. Természetesen ez a folyamat korántsem békés úton zajlott le. Az ind államok közötti háborúk, valamint a külföldi hódítók betörései a földtulajdon újrafelosztását eredményezték. A régi rabszolgatartó arisztokráciának az a része, amely nem tudott alkalmazkodni az új feltételekhez, kipusztult vagy elszegényedett, s ezeket kiszorították a feudalizálódott elemek.

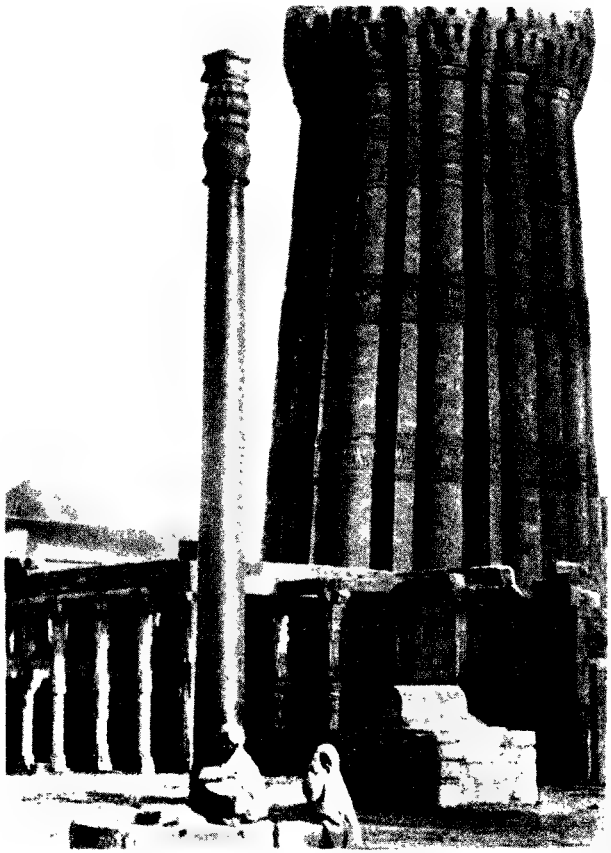

A Delhi-i vasoszlop (a Quwwat-ul Islam mecset udvarán) I. sz. 415

A feudalizálódás e folyamatában nem csekély szerepet játszottak a buddhista kolostorok, amelyek hatalmas földadományokat kaptak, az ezeken a földeken élő szabad faluközösségi tagokkal együtt. A buddhista kolostorok kapzsi papjaiból hűbérurak, a tőlük függő faluközösségi tagokból pedig kizsákmányolt parasztok lettek. Ahol a buddhizmus kevésbé volt elterjedve, ott a brahmanista templomok váltak a feudalizálódás gócaivá, de — a buddhista kolostoroktól eltérően — ezek szerepe kevésbé volt jelentős. Néhány néptörzs Indiában (főképpen az ország középső és déli részein) a rabszolgatartó államok hanyatlásának korszakában közvetlenül mehetett át az ősközösségi rendszerből a feudalizmusba.

A szabad faluközösségi tagok gazdasági helyzetében bekövetkezett fokozatos változásnak megfelelően társadalmi helyzetük is megváltozott. Bár korábban ezeket vaišyáknak tekintették, most egyre inkább a šūdrák közé sorolják őket. Csak azok maradtak vaišyák, akik az új feltételek között független gazdasági és társadalmi helyzetüket meg tudták tartani, vagyis a kereskedők, az uzsorások, a jómódú városi kézműiparosok stb.

Az ind társadalom feudalizálódásával szükségszerűen együttjárt az osztályharc kiéleződése. A szabad faluközösségi tagok szívósan ellenálltak a leigázásukra irányuló törekvéseknek. Ugyanakkor az uralkodó osztályon belüli ellentmondások is szükségszerűen kiéleződtek. Mindennek közvetett bizonyítéka az ind államok (az i. e. I. századtól kezdődő) belső ingatagsága, gyors kialakulásuk és még gyorsabb bukásuk, valamint az, hogy képtelenek voltak sikeresen szembeszállni a külső betörésekkel. Az erre a korszakra vonatkozó gyér forrásanyag azonban nem teszi lehetővé, hogy teljes képet nyújtsunk a társadalmi mozgalmakról és az osztályharcról. Még a királyokra és a

A sultangajai (Bengália) Buddha-szobor
Réz. I. sz. V. század eleje

dinasztiákra vonatkozó adatok sem teljesen elégségesek ahhoz, hogy mélyebben megvilágítsák e kor politikai történetének legfontosabb jelenségeit.

A BUDDHIZMUS HANYATLÁSÁNAK KEZDETE

Mint ahogyan hiábavalónak bizonyultak a tartós, egész Indiára kiterjedő egységes állam létrehozására irányuló kísérletek, éppúgy kevés sikert hoztak azok a kísérletek is, amelyek a buddhizmus uralkodó vallásként való meghonosítását tűzték ki célul. A buddhizmus leginkább ott terjedt el, ahol a rabszolgatartó viszonyok fejlettebbek voltak (főképpen a Gangesz völgyében), vagy ott, ahol az uralkodó hatalom támaszául használták fel (például Észak-Indiában a kusánok uralma alatt). A többi területen tovább uralkodtak a helyi törzsi vallások, amelyeket közös elnevezés alatt általában brahmanizmus néven foglalnak egybe. Emellett a buddhizmusnak még azokon a vidékeken is, ahol a leginkább elterjedt, főként a városokban volt befolyása; a falusi településeken a régi közösségi vallási hiedelmek és kultuszok a buddhizmus mellett továbbra is fennmaradtak. Ez a körülmény, valamint az, hogy a buddhizmusnak alkalmazkodnia kellett a politikai széttagoltsághoz (a kusánok alatti egyesítés távolról sem terjedt ki egész Indiára, s viszonylag rövid ideig tartott), nyomot hagyott rajta. A buddhista papság kezdte hozzáformálni a kultuszt és a vallási tanítást a törzsi és közösségi vallási hiedelmekhez.

Kaniṣka idejében (az i. sz. I–II. században) a buddhizmus korábbi formájától eltérően, amelyet *hinayánának* neveztek („kis kocsi", azaz „a megváltás keskeny útja"), kialakul a buddhizmus új fajtája, a *mahāyāna* („nagy kocsi", azaz „a megváltás széles útja"). Buddha a mahāyānában a tanítóból, aki megmutatta a megváltáshoz vezető utat és elsőként jutott a nirvāṇába, visszavonhatatlanul istenséggé válik. Buddha kultusza számára, akit most az istenek közül a leghatalmasabbnak tartanak, hatalmas templomok épülnek. Kidolgozzák a pokolra és a mennyországra vonatkozó tanítást, bevezetik a *bodhisattvák*, azaz azoknak a szenteknek a kultuszát, akik már elérték a Buddha-fokot, de egy időre önként lemondtak a nirvāṇába való jutásról azért, hogy az egyszerű embereket az igaz útra térítsék. Nagy jelentőségre tesz szert a kultusznak a mágikus elemekkel tarkított szertartási része, s ennek érdekében a korábbinál nagyobb mértékben használják fel a képzőművészeti alkotásokat, a pompás felvonulásokat és ceremóniákat. Még áldozatbemutatások is bekerülnek a buddhista kultuszba, leplezve, virágáldozat és illatszerek füstölése stb. formájában.

A buddhizmus legnagyobb elterjedése Indiában a kusán korral lezárult. A Gupták alatt már elvesztette régi szerepét, sőt az ebből a dinasztiából származó királyok nem is voltak buddhisták. A brahmanizmus és a buddhizmus számos elemével gazdagodott helyi vallások sokkal életképesebbeknek bizonyultak a középkori India feudális széttagoltságának viszonyai között, s fokozatosan kezdték kiszorítani a buddhizmust. Ezekből tevődött egyúttal össze a vallási hiedelmeknek az a komplexuma, amelyet általánosan hinduizmusnak neveznek.

A kasztrendszer fokozatos kialakulása fontos sajátossága az indiai feudális viszonyok létrejöttének. A kasztok zárt társadalmi csoportok, amelyek a szokás és törvény által meghatározott helyet foglalnak el a termelésben és a társadalmi életben. A társadalom tagjainak a kasztok egyikébe vagy másikába való tartozása származásuktól függ és öröklődik. Ilyen vagy olyan formában az ókor néhány más népénél is volt kasztrendszer (például Egyiptomban az Újbirodalom végétől), de Indiában alakult ki a legtökéletesebb formában.

Az ókori Indiában a gazdasági és társadalmi fejlődés lassú ütemének feltételei között sok törzs néha évszázadokon keresztül megőrizte gazdasági önállóságát, sajátos életmódját. Egyes törzsek gazdasági életében a földművelés játszotta a fő szerepet, másokéban az állattenyésztés, ismét másokéban a vadászat vagy a halászat stb. Ezenkívül néhányuknál kifejlődött a kézművesség: a fazekasmesterség, ácsmesterség, bőrművesség, kezdetleges kohászat stb. A társadalmi munkamegosztás, még fejletlen formájában is, a termelő tevékenység meghatározott szféráiban helyet foglaló embercsoportok elkülönüléséhez vezetett. E csoportok végső kialakulása a rabszolgatartó állam fejlődésével együtt ment végbe s alapjául már nem a nemzetségi-törzsi hovatartozás, hanem a termelés szférájában elfoglalt hely közös volta szolgált. Mindazonáltal a faluközösségnek és a nemzetségi-törzsi ideológia jelentős maradványainak továbbélése következtében ezeknek az új társadalmi csoportoknak a kialakulása elkerülhetetlenül együtt járt a nemzetségi közösség sok szervezeti és ideológiai vonásának átvételével. Ez ezeknek a társadalmi csoportoknak, a *jāti*-knak az elnevezéséből is látható. E szó jelentése ugyanis: születés, fajta, törzs, származás. A portugál *casta* szó elég pontos fordítása ennek a kifejezésnek.

A kasztokra az egymástól való idegenkedés volt a jellemző. A különböző kasztok

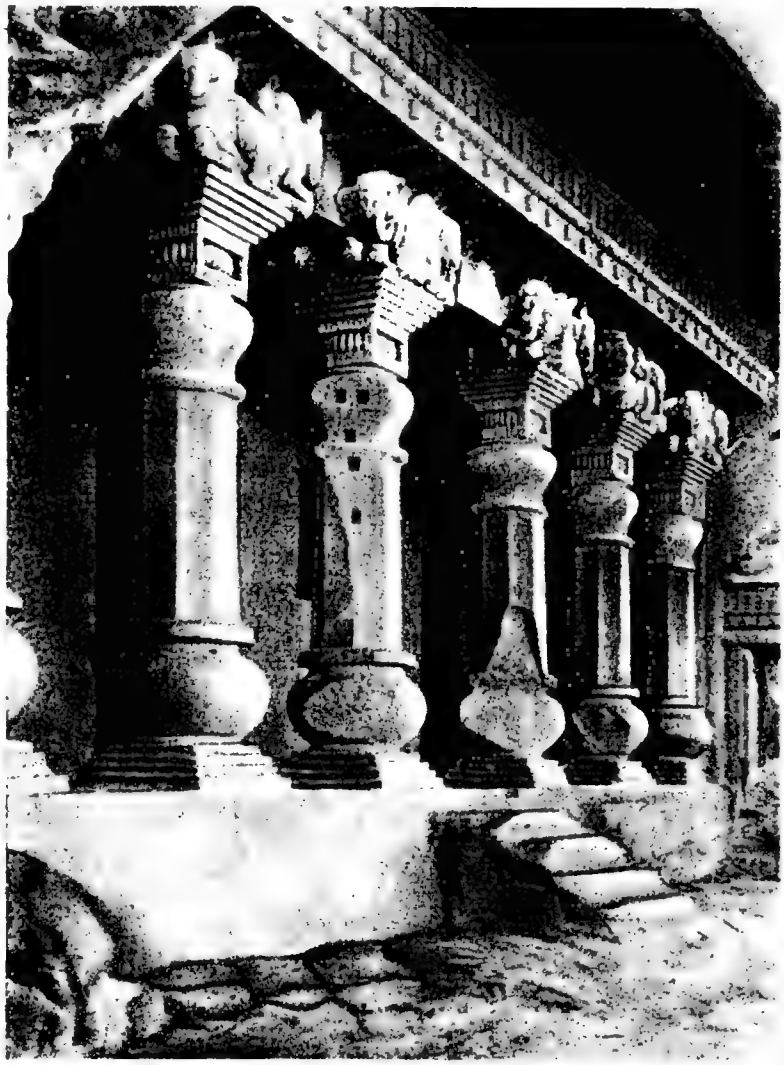

A sziklába vájt nasiki templom homlokzata
I. sz. II. század

tagjai nem léphettek házasságra. Minden kasztnak megvolt a saját kizárólagos és megváltoztathatatlan foglalkozása. Amellett, hogy a kasztokat az endogámia (kizárólag a nemzetségen vagy a csoporton belüli házasodás) és a közös foglalkozás is jellezte, a varṇáktól eltérően belső igazgatásuk is volt. A kaszt tagjait összekapcsolta a kölcsönös segítség kötelezettsége, a vallási kultusz közös végrehajtása, a termelési folyamat szabályozása, a más kasztok tagjaival való érintkezés meghatározott szabályai stb.

A városokban letelepedett és (a kölcsönös segítség és az államhatalom szervei előtti képviselet stb. érdekében) szakmájuk szerint egyesült kézművesek szintén olyan testületeket alkottak, amelyek fokozatosan kasztokká fejlődtek át. Ugyanez történt a kereskedőkkel és a cselédséggel stb. is.

Bár a kasztrendszer végleges formáját csak a korai középkorban nyerte el, a kasztok már időszámításunk kezdete táján fontos elemévé váltak a társadalom szerkezetének. A kasztrendszer fokozatos kialakulása, amely a lassan fejlődő társadalmi munkamegosztás feltételei között ment végbe, valamint a kasztok és a varṇák külsőleges hasonlósága alapján az óind törvénygyűjtemények összeállítói arra a következtetésre jutottak, hogy a kasztok a varṇákból alakultak ki — a különböző varṇák képviselői egymás közötti házasságainak eredményeképpen. Ez a nézet, amely egy ideig a polgári történetírásban is uralkodott, nem felel meg a valóságnak.

A varṇák a társadalmi egyenlőtlenség kifejlődésének eredményeként jöttek létre. A varnák rendszerében az volt az alapvető, hogy az egyes varṇáknak a rabszolgatartó államhoz való viszonyuk tekintetében sajátos jogaik és kötelességeik voltak. A kasztok kialakulása viszont a munkamegosztás kifejlődésének volt az eredménye, s a társadalom gazdasági életében elfoglalt helyük volt a döntő. A kasztok társadalmi helyzete azonban szintén különböző volt, mert a már létrejött társadalmi egyenlőtlenség a varṇák fennállásának viszonyai között alakult ki. Természetes, hogy a kasztok először a vaišya és a šūdra varnákon belül alakultak ki, amelyekhez a lakosság termelő része tartozott. A brahmanák és a kšatriyák között egyébként kasztok nem is fejlődtek ki teljes mértékben; a brahmanákat a hagyomány szerint mindmáig egységes kasztnak tekintik.

Csak az indiai rabszolgatartó viszonyok hanyatlásának korszakában történtek kísérletek arra, hogy törvénygyűjteményekben rögzítsék a kasztokra és a kasztrendszerre vonatkozó szabályokat és előírásokat. A vaišyák varṇájából keletkeztek eleinte azok a kasztok, amelyeknek a tagjai a megtelepedett földműves szemében nemes munkákkal, földműveléssel, az állam ellátásával és a rabszolgatartó arisztokráciától gazdaságilag független munkával vagy szakmunkával foglalkoztak, vagyis: földművesek, állattenyésztők (szarvasmarha-tenyésztők), kereskedők, jómódú kézművesek (a fényűzési cikkek termelésével foglalkozók) stb. voltak. Azok a kasztok, amelyeknek tagjai kevésbé kiváltságos kézművesmesterek (kovácsok, fazekasok, takácsok stb.) voltak, vagy pedig a földműves kasztok ellátásával foglalkoztak (falusi kézművesek, pásztorok, őrök stb.), a šūdra varṇából keletkeztek.

A földtől megfosztott, a földművelés számára alkalmatlan területekre kiszorított, elmaradott törzsek elvesztették annak lehetőségét, hogy a gazdálkodás haladóbb formáira térjenek rá. Ezek továbbra is halászattal, vadászattal, faiparral stb. foglalkoztak és nem tudtak kilépni elmaradottságukból. Számukra nem jutott hely a varṇák rendszerében annak megfelelően, ahogyan asszimilálódtak, s kitaszítottként bántak velük. Ha városokban telepedtek le, akkor sorsuknál fogva a legalantasabb, rosszul fizetett, a közfelfogás szerint megvetett (napszámos, utcaseprő, szemeteltakarító, sírásó, hóhér stb.) munkák maradtak rájuk. Kívülmaradtak a kasztokon a rabszolgatartó arisztokrácia földjére befogadott egykori rabszolgák is.

A társadalomnak ezek a csoportjai alkották idővel az „érinthetetlenek" számos kasztját, akikkel a hétköznapi életben mindennemű érintkezés tilos volt a „tiszta" kasztok tagjai számára. A dolgozók maximális elszigetelésében érdekelt kizsákmányoló kasztok létrehozták a kasztkülönbségeket, s az „érinthetetlenek" közé sorolt kisemmizettebb és a kizsákmányolt dolgozóknak a többi dolgozótól való erőszakos elkülönítését különösképpen támogatták.

A kasztok kialakulásának folyamata India különböző vidékein eltérő ütemben és különböző formákban ment végbe. Az egymáshoz közelálló kasztokat egyes vidékeken a śūdrákhoz sorolták, másutt a vaiśyákhoz. Olyan kasztokat, amelyeket az egyik területen az „érinthetetlenek" közé soroltak, más vidéken nem lehetett annak tekinteni stb. Ezenkívül a kasztrendszer korántsem volt abszolút változatlan és megmerevedett. Új kasztok jöttek létre, a társadalmi feltételek megváltozása következtében változások állottak be az egyes kasztok helyzetében, például, mint már rámutattunk, a földműves kasztok tagjai, akiket az ókorban vaiśyáknak tekintettek, a feudális viszonyok kifejlődésével śūdrákká váltak.

A termelőerők és a társadalmi munkamegosztás lassú fejlődési ütemének, az uralkodó faluközösségi szervezet és a nemzetségi-törzsi ideológia számottevő maradványai, a technika alacsony színvonalának körülményei között a kasztrendszer elősegítette (különösen a kézműiparban) a termelési módszerek tökéletesedését, az ismeretek gyarapodását és nemzedékről nemzedékre való átadását.

3. A FILOZÓFIA, A TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA AZ ÓKORI INDIÁBAN

AZ IDEALIZMUS ÉS A MATERIALIZMUS KÖZÖTTI HARC AZ ÓIND FILOZÓFIÁBAN

A kultúrának az a magas színvonala, amelyet India népei már az ókorban elértek, valamint a termelési formák és a társadalmi élet bonyolultsága igen korán felvetették a környező világ magyarázatának szükségét. Az óind filozófia fejlődése bonyolult és ellentétes jellegű volt. A filozófia továbbra is szorosan összefonódott a mítoszokkal és vallási hiedelmekkel, amelyeknek az uralkodó osztályok a tökéletes rendszer jellegét igyekeztek adni. Ennek folytán az idealizmus volt a filozófiában az uralkodó irányzat, s ez szorosan összekapcsolódott a brahmanista és buddhista teológiával.

A brahmanista filozófia a különböző, néha ellentmondó tanítások és nézetek bonyolult keveréke volt. Középpontjában a *Brahman*-ról, az elsődleges lényről, a világszellemről szóló tanítás áll; Brahman önfejlődése során létrehozza az isteneket és az egész látható világot. A buddhista filozófiára ebben a korban a szélsőségesen szubjektív idealizmus a jellemző: valójában csak a szubjektum létezik, az egész őt körülvevő világ illúzió *(māyā)*.

Az uralkodó idealista filozófiával szemben az ókori ind materialista filozófusok léptek fel, akik a szabad faluközösségi tagoknak és a városi alsóbb rétegeknek a hivatalos filozófiával szemben álló nézeteit tükrözték. A legrégibb materialista tanítás, amely valószínűleg már az i. e. VI—V. században kialakult, a *cārvāka*-tan volt. Ennek a tannak a képviselői tagadták a Vedák mérvadó voltát, s azt állították, hogy a világ öröktől fogva anyagi, hogy az érzéki tapasztalás az egyedüli forrása a megismerésnek, s az egyetlen eszköze a bizonyításnak. Tagadták a lélek és a test külön létét, valamint a lélek halhatatlanságát és a lélekvándorlást. A cārvāka-tanhoz más materialista tanítások *(nāstika, lokāyata)* is csatlakoztak, amelyek szintén tagadták mindannak a reális létezését, ami az érzékszervekkel nem érzékelhető, tehát tagadták a másvilág létezésének lehetőségét, és atomisztikus nézeteket vallottak. A materialista tanítások hívei kigúnyolták a brahmanista szertartásokat, áldozatokat és babonákat.

A rabszolgatartás kezdődő hanyatlása és a feudális viszonyok kialakulása idején fokozódott az ellenzéki tanok üldözése, s számos filozófiai rendszer alakult ki, melyek egy része nyíltan idealista *(vedānta, yoga, mīmāṃsā)*, más része racionalista irányzatú idealista *(vaiśeṣika, nyāya)*, vagy dualista *(sāmkhya)* volt. Az idealista iskolák közül a legharciasabb a vedānta volt. Ez teljesen a teológia szolgálatában állott, s a Vedákon alapult, amelyeket ennek az iskolának a képviselői megfellebbez-

hetetlen tekintélynek tartottak. A vedānta szerint a megismerés egyedüli forrása az isteni kinyilatkoztatás (*śruti*), azaz a Vedák; az igazság a megismerőnek Brahmannal való egyesülése, a világ Brahman emanációja (kisugárzása), a természet és az emberi társadalom törvényeit Brahman alkotta. Az ember a bajtól és a szenvedéstől nem tettek vagy elmélkedések révén szabadul meg, hanem a Vedák isteni lényegének megismerése útján. A vedānta a feudális Indiában a hinduizmus filozófiai alapjává vált. Az idealista filozófiai rendszerek (*darśana*-k) közül az említett hatot orthodoxnak tartották, mert ezek a Vedákban lefektetett alaptételekből indultak ki. A buddhista filozófiát és a dzsainista filozófiát nem tekintették orthodoxnak.

Az óind filozófiára a széles látókör és a gondolkodás mélysége jellemző. Rendszerint még az idealista filozófusok is elismerték a világ örökkévalóságát, fejlődésének (igaz, hogy ezt ciklusosnak és az isteni akarattól függőnek tartották) az állandóságát, s a világmindenséget hatalmasnak tekintették időben és térben. Érthető tehát, hogy az óind filozófia nagy hatást gyakorolt sok ókori nép filozófiai nézeteinek fejlődésére.

MATEMATIKA. TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

A természettudományok és az egzakt tudományok Indiában igen magas színvonalat értek el. Az öntözéses földművelés szükségessége ösztönzőleg hatott a csillagászat fejlődésére, amely az indeknél más népektől függetlenül alakult ki, s a görög csillagászat hatása csak az i. e. II. századtól vált érezhetővé. Az óind csillagászok a napévet 12 hónapra osztották fel, melyeknek mindegyike 30 napos volt, s minden ötödik évben egy tizenharmadik hónappal egészítették ki az évet. Az indek már az ókorban megállapították, hogy a Föld gömb alakú és feltételezték, hogy saját tengelye körül forog.

A világ kultúráját igen nagy mértékben gazdagították az óind matematikusok. Az indek az ókorban más népektől függetlenül létrehozták a tízes számrendszert, amely elsőként Északnyugat-India lakossága számára még a Harappa-kultúra időszakában, vagyis az i. e. III. évezredben vált ismeretessé, s amely a számok leírásának jelenleg általánosan elfogadott rendszere (a helyi értékes rendszer). Ők használtak először számjegyeket (köztük a nullát), amelyeket a közel-keleti népek átvettek, s amelyek némileg megváltozott formában az „arab számjegyek" elnevezés alatt váltak ismeretessé Európában (az arabok azonban „ind számjegyeknek" nevezték őket). Āryabhaṭa (V. század) és Varāhamihira (VI. század) óind matematikusok és csillagászok értekezéseiből kitűnik, hogy az i. sz. V. században az indek ismerték a négyzetgyökvonást és a köbgyökvonást, elég pontosan ki tudták számítani a π-t (értékét 3,1416-ban állapították meg), s bizonyos trigonometriai alapismeretekkel is rendelkeztek. Az óindek más népektől függetlenül lerakták az algebra alapjait, s e területen az araboknak és Közép-Ázsia népeinek tanítói lettek, az európai matematikusok pedig — mint ismeretes — az algebrát a középkorban az araboktól vették át.

Annak ellenére, hogy az orvostudomány fejlődését gátolták a vallásos előítéletek, amelyek a betegségeket a bűnös élet következményeinek tekintették, s bár a boncolást elítélendő dolognak tartották, e téren is sok eredményt értek el. A fennmaradt orvostudományi értekezésekből ítélve, az óind orvosok felismerték és gyógyítani tudták a legkülönbözőbb betegségeket, többszáz gyógynövényt és sok ásványi anyagot (így higanyt, timsót, szalmiákot stb.) alkalmaztak. A sebészek bonyolult operációkat végeztek és ügyességükről messze földön híresek voltak.

Az óind gyakorlati kémikusok kénsavat, sósavat és salétromsavat, különböző sókat állítottak elő, amellett festékanyagokat, gyógyszereket és illatszereket készítettek.

Mint Aśoka feliratai mutatják, Indiában az i. e. III. században már igen fejlett és tökéletes írás volt. E feliratok betűtípusainak egyike, a brahmī szolgált a devanāgarī betűtípus alapjául; ez egyszerűsége, könnyen olvashatósága következtében széles körben elterjedt és India sok népénél máig is használatos.

Az a gyakorlati szükséglet, hogy a papság a soknyelvű országban igyekezett a brahmanizmus szent könyveit változatlan állapotban megőrizni, ösztönzést adott a nyelvtudomány fejlődésének. Az óindek szent könyveit, a Vedákat az egyik kelet-punjabi törzs nyelvén írták, amely sok északindiai nyelvvel volt rokonságban. A Vedákat később kanonizálták. A beszélt nyelvek azonban közben fejlődtek, és bár a Vedák nyelve nem változott — mert a szövegeket eredeti formájukban vésték az emlékezetükbe a papok —, a későbbi kommentárok és az eposz nyelve a beszélt nyelvjárások hatására kezdett eltávolodni ettől. A végleges szakadás megelőzése érdekében egy Pāṇini nevű tudós brahmana, aki valószínűleg az i. e. V—IV. században élt, elvégezte a késővédikus irodalmi nyelv nyelvtani feldolgozását. Ezt a nyelvet, amelynek alapjául — valószínűleg — a mai Delhi övezetének a dialektusa szolgált, s amely a késővédikus irodalomban uralkodóvá vált, *saṃskṛta*-nak (szanszkritnak) nevezték el, vagyis „művészien kidolgozottnak", „csiszoltnak", „megtisztítottnak" (amin a különböző beszélt nyelvek később behatoló elemeitől való megtisztítását értették). A munka, amelyet Pāṇini végzett, tudományos színvonalát tekintve annyira tökéletesnek bizonyult, hogy később a Pāṇini által összeállított grammatika normáitól való eltérést megdöbbentő tudatlanságnak tekintették.

A buddhizmust megelőző korszakban a brahmanizmus elterjedt az új rabszolgatartó államokban, amelyek átvették a fejlettebb államokban már meglevő ideológiai rendszert. Ez arra vezetett, hogy a szanszkrit nyelv egész Indiában elterjedt. Minthogy a tanítás és az oktatás az ókori Indiában főleg vallási volt, a szanszkrit nyelv tudása a műveltség elengedhetetlen ismérve lett.

Fejlődésük során a szanszkrithoz régebben közelálló beszélt nyelvjárások messze eltávolodtak tőle, és a szanszkrit nyelv egyre kevésbé volt érthető a nép számára. Ez méginkább így volt azoknál a törzseknél, amelyeknek nyelve jelentősen különbözött a védikus ind nyelvtől. A népnyelvek kialakulása a törzsi válaszfalakat leromboló törzsszövetségek és államok kialakulása korában ment végbe. Pāṇini idejében több ilyen *(prákrit)* nyelv volt ismeretes: a śaurasenī (ez valószínűleg közvetlenül a szanszkrit alapjául szolgáló nyelvjárásból fejlődött ki), a mātsyī, a māhārāṣṭrī, a māgadhī stb.

Az ókori India nagymérvű gazdasági, politikai, etnikai és kulturális széttagoltságának feltételei között a szanszkrit fontos szerepet játszott mint a legkülönbözőbb törzsek és népek közötti érintkezés eszköze. Minden tudósnak és írónak szanszkrit nyelven kellett írnia, mivel ez a művelt emberek számára egész Indiában többé-kevésbé ismert volt, egyébként műveik nem jutottak volna túl közvetlen környezetük szűk körén. Így az, amit általánosan szanszkrit irodalomnak neveznek, valójában az ókori India különböző népei irodalmának összessége. Mivel a szanszkrit irodalmat ebből a szempontból még nem vizsgálták meg — a kutatásnak ugyanis rendszerint igen összetett és bonyolult kérdésekre kellene fényt derítenie (általában hiányoznak a szerzőre, s az egyes művek írásának idejére és helyére vonatkozó adatok) —, egyelőre nem lehet meghatározni, hogy az egyes óind népek milyen mértékben járultak hozzá az ókori India kulturális kincseinek létrehozásához.

Az, hogy a szanszkrit nyelv volt az ókori (és részben a középkori India) legfontosabb irodalmi nyelve, elősegítette e nyelv elemeinek az összes prákrit nyelvbe, különösen a szókészletükbe való behatolását. A kialakuló nemzeti nyelvek szókészletének a szanszkritból való gyarapítása a legújabb időkig folyamatban van. Egyúttal meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szanszkritnak mint

irodalmi nyelvnek az uralma, s az oktatásnak e rétegnyelven való folytatása a népművelés akadályává vált és hozzájárult ahhoz, hogy a papság megtartsa kiváltságos helyzetét a kultúra területén.

A buddhista hittérítők és igehirdetők igyekeztek megtörni a szanszkrit monopóliumát a szellemi életben. A brahmanista papoktól eltérően könyveiket a kelet-indiai beszélt nyelvekhez közelálló pāli nyelven írták (ennek alapjául valószínűleg a māgadhī prákrit szolgált). De minthogy idővel a buddhista irodalmat is kanonizálták, a pāli is a szanszkrit sorsára jutott: rétegnyelvvé, a buddhista irodalom és a buddhista szerzetesek nyelvévé vált. Ma is ilyen funkciót tölt be azokban a délkelet-ázsiai országokban, ahol a buddhizmus elterjedt (Ceylonban, Burmában és Thaiföldön).

Az ókori Indiában a nyelvtudomány magas fejlettségi foka a szanszkrit nyelvnek és a prákrit nyelveknek az ország ideológiai életében játszott szerepével függ össze. Az óind grammatikusok: Pāṇini (i. e. V—IV. század), Patañjali (i. e. II. század), Vararuci (i. sz. II—III. század) munkái a mai tudósokat is meglepik gondolataik mélységével és kutatási módszereik tökéletességével. Az óind nyelvészek műveinek tanulmányozása nagymértékben elősegítette az összehasonlító nyelvtudomány fejlődését a XIX. századi Európában.

IRODALOM ÉS KÉPZŐMŰVÉSZET

Már említettük India legrégibb irodalmi emlékeit: a Vedákat, az eposzokat stb.[1] Az írásos irodalom azonban valószínűleg csak az i. e. I. évezred második felében jelenik meg. A szanszkrit irodalom a Gupták korában érte el virágkorát. Ekkor (de lehet, hogy valamivel korábban) írták le a „Mahābhārata"-t és a „Ramayana"-t szanszkrit nyelven és végleges formájukban, s ekkor rögzítették írásban a különböző tudományágak területén a legrégibb értekezéseket (*śāstrá*-kat), köztük a korábban már említett „Mānavadharmaśāstra"-t és az „Arthaśāstra"-t.

Megjelennek a népi elbeszélések, állatmesék és mesék gyűjteményei, amelyekben hosszú évszázadok népi bölcsessége tükröződik. Ezek közül a „Pañcatantra" („Öt könyv") és a „Hitopadeśa" („Hasznos oktatás") a legismertebbek. Sok állatmesében és mesében olyan állatok szerepelnek, amelyekben könnyen felismerhetők a különböző társadalmi helyzetű emberek. Ezeknek az elbeszéléseknek, állatmeséknek és meséknek a formája próza, a bennük található intelmeké pedig rendszerint vers. Némelyik kigúnyolja az igazságtalanoknak, kapzsiknak és csalárdoknak ábrázolt királyokat, főurakat és brahmanákat. Ezeket a gyűjteményeket már a korai középkorban messze India határain túl is ismerték, s idegen nyelvekre is lefordították.

Az ókori Indiában igen fejlett drámairodalom alakult ki. Az ind dráma a színielőadás legrégibb formájából, a némajátékból (pantomim) fejlődött ki, amelynek nélkülözhetetlen eleme volt a külön mesemondó; ő magyarázta meg a nézőknek azt, ami megjelent előttük. Később a szöveget maguk a szereplők kezdték mondani. A ránk maradt legrégibb drámák — Bhāsa és Aśvaghoṣa drámái — (az utóbbi igen nagy lírai költő is volt) időszámításunk első századaiból származnak, ezeknek a műveknek azonban feltétlenül volt előzményük is.

Az ókori ind írók közül a legkiemelkedőbb Kalidasa volt (i. sz. V. század), aki mint lírai költő és mint epikus költemények írója, de különösképpen mint drámaíró vált híressé. Három drámája maradt ránk, amelyek közül a „Śakuntala" a legtökéletesebb. Kalidasának az udvari színház számára írt és szakértőknek és műértőknek szánt drámái mindazonáltal megőrizték a szoros kapcsolatot a népművészettel: viszonylag egyszerűek, természetesek s a hősök belső világának feltárására törekednek. A drámákat nem köti gúzsba sem a felvonások előírt száma, sem pedig az idő, a hely és a cselekmény egységének a követelménye; vannak bennük tragikus és komikus elemek,

[1] Lásd Világtörténet. I. köt. XXV. fejezetét.

KOREA A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL AZ I. SZ. V. SZÁZADIG

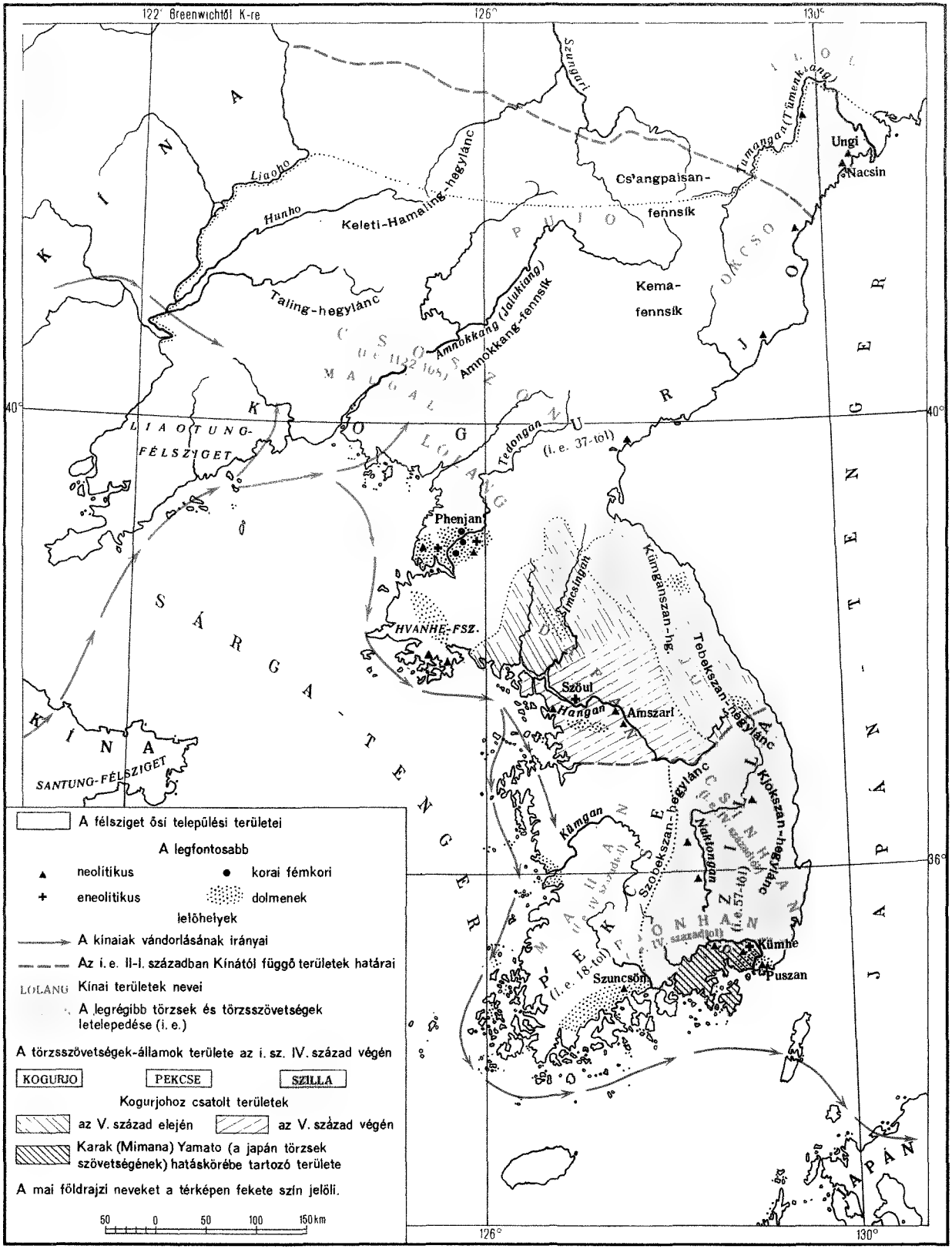

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

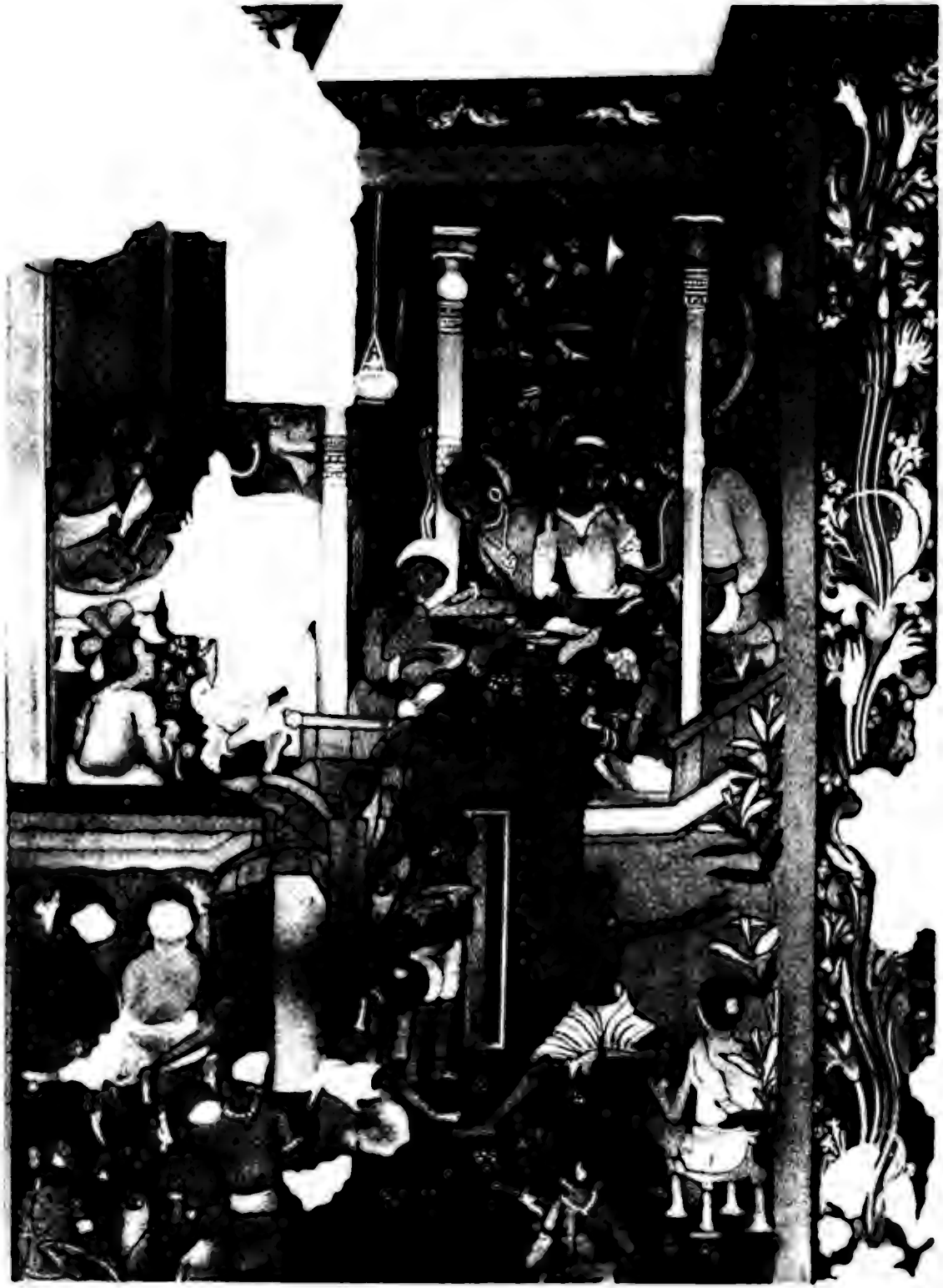

Buddha ifjúsága

Az ajantai barlang freskója (Hyderabad állam). I. sz. 500 tájáról

a hősök prózában és versben beszélnek, s van bennük tánc és ének; a szereplő személyek a legkülönfélébbek — az égi lakóktól egészen a társadalom legalsóbb rétegeiig. Jellemző sajátságuk, hogy az istenek, a királyok és az arisztokraták szanszkritul beszélnek, a többi férfiszereplő és az asszonyok pedig a különböző prákrit nyelveken. Magas művészi tökéletességet ért el a költészet. Az ókori Indiában sok śāstrát is teljesen vagy részben versben írtak. A lírai költészet kiemelkedő példája Kalidasa „Meghadūta" („Felhő-hírnök") című költeménye.

A szanszkrit irodalommal párhuzamosan más nyelveken is alakult ki irodalom. A pāli nyelvű buddhista irodalom — amely terjedelmét tekintve is hatalmas és jelentősége ennél alig kisebb — különböző vallási és filozófiai értekezéseket, Buddha életrajzait és a kánoni munkákat öleli fel. Különösen érdekesek a nagyszámú *jātaka*-k; ezek azokat az eseményeket beszélik el, amelyek Buddhával Siddhārtha királyfi alakjában való újraszületését megelőző földi megtestesülései idején történtek. Ezek az elbeszélések sok esetben folklór anyagot dolgoznak fel. A jātakák gyűjteményei régebbiek a Pañcatantránál és a Hitopadešánál, ez utóbbiak sokat átvettek belőlük. Különösen az arab folklórra gyakoroltak nagy hatást, mint az „Ezeregyéjszaka" meséiből is látható.

Női alak
Az ajantai barlangfreskók részlete (Hyderabad állam). I. sz. 500 tájáról

A szanszkrit és a pāli nyelvű irodalom mellett időszámításunk első századaiban megjelenik a dravida nyelveken írt irodalom is. Ennek legrégibb emléke a tamil nyelvű „Kurral": erkölcsi, tanító jellegű bölcs mondások gyűjteménye, összeállítását Tiruvalluvarnak tulajdonítják, aki a legalsóbb kasztok egyikébe tartozott.

A ránk maradt irodalmi emlékek mennyisége (csak csekély része annak, ami valójában létezett), a műfajok változatossága, a mesterségbeli tudás alapján megállapíthatjuk, hogy e kor ind irodalma semmiben nem maradt el más népek legfejlettebb irodalma mögött.

Az ókori indek a képzőművészetben is magas művészi szintet értek el. Fejlett volt szobrászatuk és iparművészetük (ékszerek készítése, kő-, csont- és fafaragás stb.). Az ókori freskófestészetnek magas művészi igényű alkotásai maradtak fenn a barlangtemplomokban; így többek közt az ajantai (Hyderabad állam) templomban, amely az i. e. II. és az i. sz. VII. század között a sziklába vájt barlangokból állt.

AZ IND KULTÚRA HATÁSA A SZOMSZÉD ORSZÁGOKRA

Fentebb már említettük, hogy az ind kultúra igen nagy hatást gyakorolt Közép-Ázsia és Kelet-Irán népeire.

A kusán birodalom idejétől kezdve nagy ind hatás érte Kelet-Turkesztán tokhár népességét is. Sok városnak ind neve volt. Elterjed e területen az ind írás. A feliratok nyelveként a szanszkritot használták. Jelentős szerepet játszott a buddhizmus elterjedése is.

Az ind kultúra még nagyobb hatással volt Délkelet-Ázsiára, ahol ind telepesek kolóniákat is alapítottak. A kivándorlók száma nem volt különösen nagy, s a kolonizáció sehol sem vezetett a helyi lakosság nagy tömegeinek asszimilálódásához, ellenkezőleg: az indek lassanként beleolvadtak a helyi lakosságba. A délkelet-ázsiai népeknek mégis lehetőségük nyílt, hogy megismerkedjenek India fejlett anyagi

és szellemi kultúrájának vívmányaival. Indokína sok államában a szanszkrit volt a hivatalos feliratok nyelve, s nagyszámú szanszkrit és pāli kölcsönszavakkal gyarapodott a helyi nyelvek szókészlete. Már a legrégibb templomépítkezések (például az angkori templom khmer államban, a barabuduri stūpa Jáva szigetén stb.) az ind építészet szemmel látható hatásáról tanúskodnak. Időszámításunk első századaiban a délkelet-ázsiai országokban elterjedt a buddhizmus és ez szintén elősegítette az ind kulturális hatás megszilárdulását.

XIX. FEJEZET

AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA KOREA, JAPÁN, INDOKÍNA, INDONÉZIA ÉS CEYLON NÉPEINÉL

Az időszámításunk előtti utolsó és azt követő századokban kezdett kialakulni az osztálytársadalom Kína és India keleti és déli szomszédainak, Korea, Japán, Indokína, Indonézia és Ceylon népeinek körében. Ez a folyamat e népek belső fejlődésének eredménye volt, annak a következménye, hogy náluk is megjelentek a fémből készült eszközök, fejlődött a mezőgazdaság és a kézművesség, kialakult a magántulajdon és a vagyoni egyenlőtlenség, s fokozatosan felbomlott a nemzetségi-törzsi szervezet. E folyamat meggyorsításában jelentős szerepe volt a hatalmas kínai és indiai birodalmak hatásának is.

1. KOREA

KOREA LEGŐSIBB TÖRTÉNETE

Korea legősibb történetét kevéssé ismerjük. A koreai paleolitikumból mindeddig nincsenek valamennyire is megbízható leleteink. A neolitikum tanulmányozása már előbbre jutott. Az e korból származó leletek — kagylóhalmok — Korea egész partvidékén megtalálhatók, de főleg a délnyugati területeken, ahol az éghajlati viszonyok is leginkább kedveztek az ősember életkörülményeinek. Különösen figyelemre méltó, az észak-kínaiakhoz hasonló neolitikus csontvázlelet került elő Ungi (Juki) községben, Észak-Hamgen tartományban. Korea legősibb lakossága halászattal, ehető kagylók és diófélék gyűjtésével, szarvas- és vadkanvadászattal foglalkozott. Kőszerszámaik (csiszolt kőkések, tőrök és nyílhegyek), valamint kerámikájuk rokon a Távol-Kelet tengermelléki vidékeinek és Japán neolitikus kultúrájával.

A félsziget legősibb lakosságának települési területeit öt fő körzetre oszthatjuk: Phenjan vidéke, a Hvanhe-félsziget déli része, Szöul környéke, Puszan környéke, valamint a félsziget északkeleti része (a Tumangan-folyó völgye). Az i. e. III. és az i. sz. III. század közötti időszakot tekinthetjük az eneolitikumba, majd a bronz- és korai vaskorba való átmenet korának. Ebből a korból a liaotungi, sőt bizonyos fokig a japán dolmenekkel szoros kapcsolatot mutató számos dolmen és kurgán maradt ránk. Legelterjedtebbek Korea középső és déli területein. Az a lakosság, amely ekkor már az ország belső területeit is benépesítette, ismerte a földművelést, és a Puszan melletti Kümhe kagylóhalomban, amely az i. sz. I—II. századból származik, rizsszemeket találtak.

Az ókori kínai történetírás, amely egyedüli forrása Korea legősibb történetének, azt állítja, hogy Koreában az első törzsszövetséget a félsziget északi részén és a szomszédos dél-mandzsúriai területeken az i. e. II. évezred végén Kínából jött bevándorlók hozták létre, akik nagy számban települtek be erre a területre azoknak a belső viszályoknak az idején, amelyek a régi Jin-királyság bukását és a Csou-királyság megalakulását kísérték. Ennek a törzsszövetségnek az élén, melynek

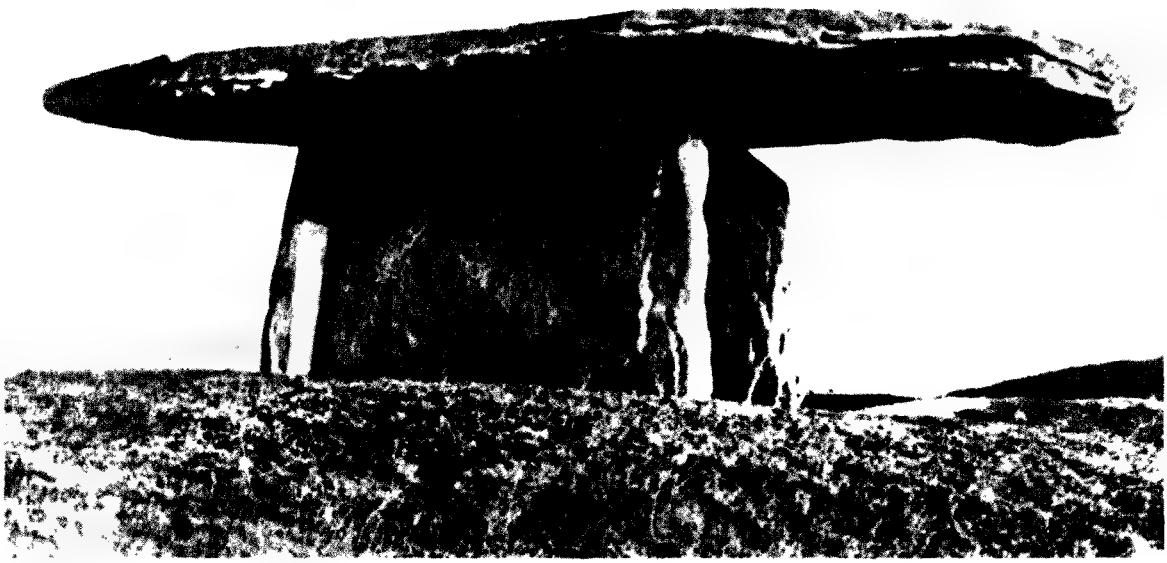

Dolmen az i. e. I. évezredből

kínai neve Cs'aoszien (koreai kiejtésben Csoszon) volt, egy Jin törzsfő, Kidza (K'i Cï) állott, aki egész törzsi csoportjával együtt vándorolt be Koreába.

A kínai bevándorlók hamarosan összeolvadtak a félsziget e részének őslakosságával, olyannyira, hogy a törzsszövetség — bár a kínaiak nagy szerepet tölthettek be kialakulásában — jellegét tekintve koreai volt.

A helyi lakosság a kínai bevándorlóktól sajátította el a selyemhernyó-tenyésztést és egyes kézműves mesterségeket. Kínából több kultúrnövény jutott el Koreába (a fekete bors, durva köles, hajdina), valamint bronz- és vaskészítmények.

Az i. e. III. és II. században, amikor a C'in-birodalom helyébe a Han-birodalom lépett, a bevándorlók újabb hatalmas hulláma érkezett ide Kínából, köztük az észak-kínai Jen-királyság egyik wangja, Wi Mang (Wei Man). Wi Mang Csoszon királyságában az i. e. II. század elején kezébe ragadta a hatalmat. I. e. 108-ban Csoszon királysága a Han-dinasztia uralma alá került és területén négy kínai tartományt létesítettek.

Az egyik — Nakran (Lolang), melynek központja a mai Phenjan mellett volt — időszámításunk első évszázadaiban magas kulturális színvonalat ért el, és kiindulópontja lett a Dél-Korea és Japán felé irányuló kínai befolyásnak.

Dél-Koreában már az i. e. IV. században több törzsszövetség jött létre: Mahan, Csinhan, Pjonhan. A mahani törzsek már fémből készült szerszámokat használtak, földkunyhóikban letele-

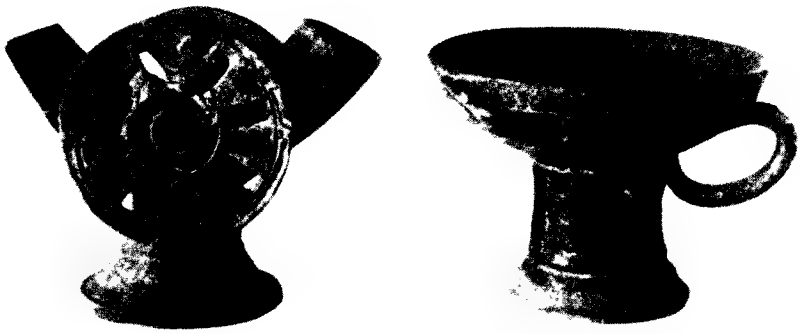

Koreai edények
I. sz. III—IV. század

pült életmódot folytattak, földműveléssel, szarvasmarha- és lótenyésztéssel foglalkoztak. A csinhani törzsek, amelyeknek tagjai között sok kínai bevándorló volt, ismerték a selyemhernyó-tenyésztést, kis városokat építettek, és vasércet bányásztak. A pjonhani törzsek kultúrája a csinhani törzsekével volt rokon. A kínai krónikák adatai szerint a törzsszövetségek nyelvük és szokásaik tekintetében közel álltak egymáshoz, és élesen különböztek az északkoreai törzsektől.

A kínai krónikák szerint a „keserű szolgaság" miatt hazájukból menekülő kínai bevándorlók újabb áradata, valamint a Kínával való szoros kapcsolatok Koreában előmozdították a nemzetségi szervezet gyors felbomlását, és önálló államok kialakulását. Az i. e. I. században Korea területén három nagy törzsszövetség jött létre. A félsziget keleti részén, a régebbi Csinhan és Pjonhan helyén a Szilla nevű törzsszövetség alakult ki, a félsziget nyugati részén, Mahan területén, Pekcse, Észak-Koreában és Délkelet-Mandzsúriában pedig Kogurjo. A III—IV. században e törzsszövetségek nevüket megtartva államokká fejlődtek. Legerősebb közülük Kogurjo állam volt, amelynek Koreában is és Kelet-Mandzsúriában is sikerült megdönteni a kínai uralmat.

Szekerce és lándzsahegy Dél-Koreából
I. e. I. évezred

A KOREAI ÁLLAMOK IDŐSZÁMÍTÁSUNK ELSŐ SZÁZADAIBAN

Ezeknek az államoknak társadalmi és gazdasági rendjéről kevés adat maradt ránk. Maga az állammá alakulás ténye a társadalom osztálytagozódásáról tanúskodik. Forrásaink említést tesznek a magán- és állami rabszolgaság meglétéről. A bűnözőket igen gyakran rabszolgaságra ítélték. Kialakult a megváltási jog által enyhített adós-rabszolgaság is. A termelésben azonban a rabszolgák nem játszottak nagy szerepet. Vagy a házi szolganép soraiban alkalmazták, vagypedig (egyébként elég korlátozott számban) Kínába adták el őket. Koreai krónikák beszámolnak arról, hogy 386-ban, amikor Pekcse államban megkezdődött az állam északi határát védő fal építése, az itteni építési munkálatokat nem rabszolgákkal, hanem szabadokkal végeztették el. A termelés fejlettsége nyilván még nem tette lehetővé a rabszolgamunka tömeges alkalmazását. A gazdasági élet alapja a szabad faluközösségi tagok munkája volt.

Szilla államban a termelés legfejlettebb ágait az állattenyésztés és a bányászat, Pekcsében pedig az öntözéses és száraz rizstermelés és a kézművesség alkotta. Kogurjo az előtte járó Kínával való szomszédsága eredményeképpen a többi államnál fejlettebb volt, ugyanakkor azonban ez a szomszédság állandó összeütközések alapjául szolgált. A három állam között gyakori belső harcok folytak, méghozzá a kínai császárok tevékeny közreműködésével, akik e viszályokat saját érdekükben használták fel. Korea déli partvidékét nem egyszer fenyegették japán törzsek betörései, de ezeket a koreai államok rendszerint visszaverték. Különösen heves támadásokat intéztek a japánok a IV. században. Ekkor sikerült a félsziget legdélibb partvidékének egy kis részét, Karak (a japán forrásokban található nevén: Mimana) területét elfoglalniuk.

Korea tehát e korszakban viszonylag magas kulturális színvonalat ért el. Kogurjo állam anyagi kultúrája nem maradt el a szomszédos kínai tartományok kultúrája mögött. A kínai kultúra a koreai államok közvetítésével hatolt be Japánba.

2. JAPÁN

A NEOLITKOR ÉS A FÉMEK MEGJELENÉSE

Japán története a neolit korral kezdődik. Egyes kutatóknak az a feltevése, hogy bizonyos régészeti emlékanyag (a Harima tartományban előkerült leletek stb.) még paleolitikus jellegű, nem eléggé megalapozott. A japán neolitikum valószínűleg az i. e. V—IV. évezredben kezdődik. Japán legrégibb neolitikus emlékei főleg a csendes-óceáni partvidéken gyakori kagylóhalmok. E hulladékhalmok tartalmából arra következtethetünk, hogy a lakosság főként gyűjtögetéssel és halászattal foglalkozott. A halmokból ehető kagylók és halak maradványai, szigonyok, hálónehezékek és horgok kerültek elő. A későbbi időkből származó halmokban gyakran akadunk édesvízi halak, szarvasok, vaddisznók, szárnyasok csontmaradványaira. Ezekből vadász-szerszámok (obszidián nyílhegyek, csiszolt kőfejszék és tőrök) és halászeszközök mellett kézzel formált, az ősi Japánra jellemző zsinórdísszel (dzyomon) gazdagon borított kerámika is került elő.

Az agyagból készült női szobrocskák a matriarchátus fennállásának jelei. A lakosság kis településeken nagy földkunyhókban élt, és halottait ugyanott a kagylóhalmokban temette el. A csontvázak hátukon feküsznek zsugorított helyzetben, gyakran vörös okkerfesték borítja őket. A japán neolitikumot, figyelembe véve e korszak utolsó szakaszának egészében véve lassú fejlődési ütemét, viszonylag magas kulturális színvonal jellemzi.

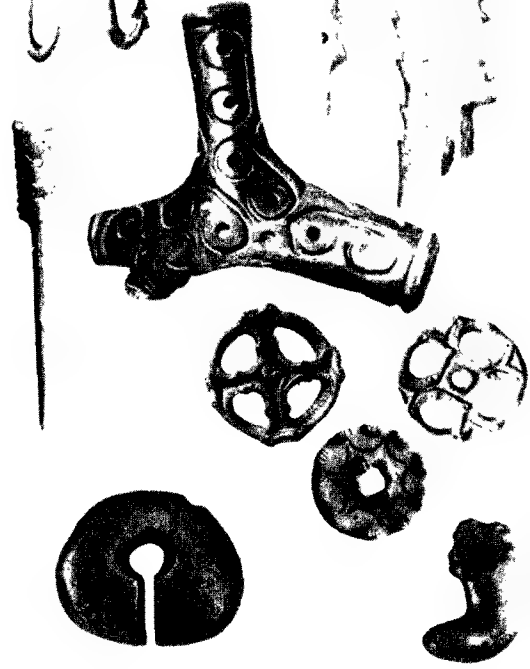

Csontból készített halászhorgok, szigonyok és kő hálósúlyok
Neolitkor

A fejlettebb déli területek lakossága az i. e. I. évezredben a kései neolitikumra jellemző csiszolt kőszerszámokat használt, a korabeli sírokból pedig fémkészítmények kerültek elő. A jól kiégetett kerámika, amelynek egy része már fazekaskorongon készült, rendszerint sima felületű, vagy csupán egyszerű díszítéssel (yayoi-típus) van ellátva. A lakosság ekkor már benépesítette a szigetek belsejét, ismerte a földművelést és az állattenyésztés kezdetleges formáit.

A fémkorszak kezdetén a kettős urnákban való temetkezések és a gazdag mellékletanyag (bronztükrök, kardok és tőrök) alapján már megfigyelhető a vagyoni differenciálódás, amely az úgynevezett kurgán-korszakban (a korai vaskorban) még inkább fokozódott.

A japán szigetcsoport legősibb lakosságának etnikai hovatartozását még nem sikerült véglegesen tisztázni. A japán etnikum kialakulásában egyrészt ainuk és más déli származású törzsek, másrészt — főleg a későbbi időkben — mongol—maláji eredetű törzsek játszottak szerepet.

Az i. e. I. századtól kezdve Japán történetét már írott források alapján ismerjük. Legkorábbi adataink a kínai krónikákból származnak. „A Korai Han-dinasztia története" és „A Késői Han-dinasztia története" az i. e. I. század—i. sz. II. század közötti időre, a „Wei története" („Weicsi") és a „Szung története" („Szungsu") pedig az i. sz. II—V. századokra vonatkozólag közölnek Japánról tudósításokat. A „Kodziki" és a „Nihongi" című japán krónikák (mindkettő VIII. századi) Japánról többet mondanak a kínai forrásoknál, de adataik nem annyira pontosak. Kronológiai rendjük zavaros, a VI. század előtti időkre vonatkozóan kevéssé megbízhatók. Emellett számolni kell bennük sok későbbi betoldással is.

A NEMZETSÉGI SZERVEZET ÉS FELBOMLÁSA

Időszámításunk kezdetén a japán törzsek még nem vették birtokukba a szigetcsoport egész területét, csupán Honshū szigetének belső részét (Yamato) és délnyugati részét (Idzumo), valamint Kyūshū (Tsukushi) északi részét népesítették be. Honshū északi részén ainu (ebisu), déli részén pedig kumaso (hayato) lakosság élt. A japán törzsek patriarchális nemzetségekben éltek. A nemzetség (udzi) egyben gazdasági egység is volt. A nemzetségfőket választották; ezek tevékenysége a mezőgazdasági munkák irányítására és egyes papi funkciók ellátására korlátozódott. A hadifoglyokat és a kontinensről jött áttelepülteket befogadták a nemzetségbe és teljes jogú tagoknak tekintették. Különös előszeretettel fogadták be a koreai és a kínai származású bevándorolt kézműveseket. A nemzetség szabad tagjainak zöme mezőgazdasággal foglalkozott, rizst, kukoricát, babot termelt. A mezőgazdasági szerszámok kőből vagy fából készültek.

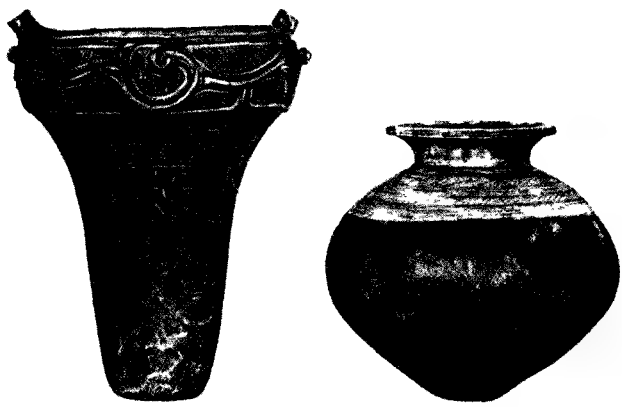

„Dzyomon"- és „yayoi"-típusú edények
Japán neolitkori településeinek ásatási anyagából

A II—III. század folyamán a nemzetségek létszámának növekedése, „nagyobb" és „kisebb" nemzetségekre való tagolódása, egyes csoportok szétrajzása az ország különböző területeire, továbbá a csere fejlődése kedvezett a nemzetségek és törzsek közötti kapcsolatok megteremtésének. Ez a körülmény, amelyhez a környező nem japán törzsek elleni harc is hozzájárult, elősegítette az egyre nagyobb, több nem-

JAPÁN A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL AZ I. SZ. V. SZÁZADIG

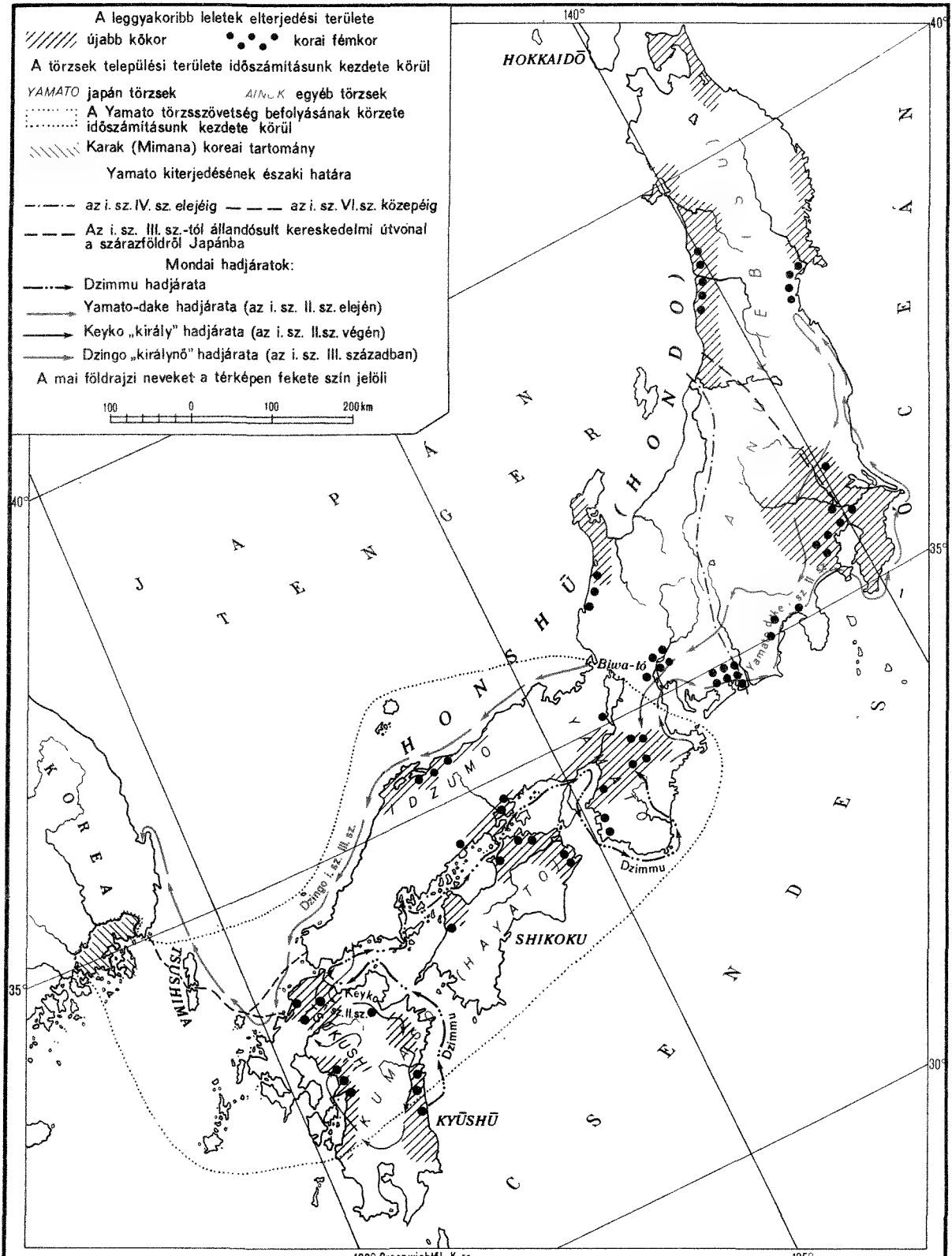

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

INDOKÍNA A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL AZ I. SZ. V. SZÁZADIG

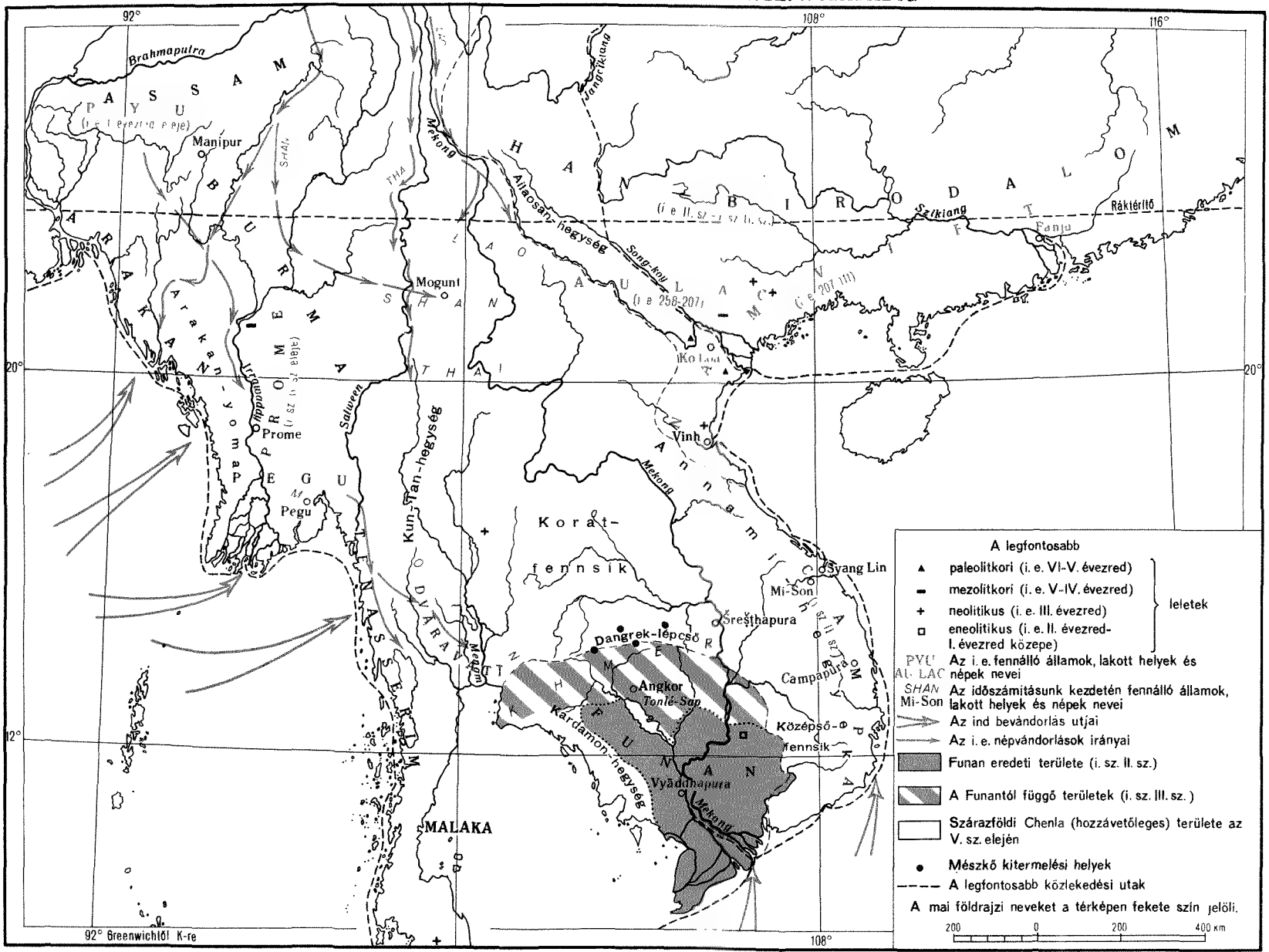

KARTOGRAFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

zetséget magában foglaló szövetségek létrejöttét. Az egyesülés folyamata nem békés úton, hanem a nemzetségek közötti heves harc közepette ment végbe. Az erősebb nemzetségek elnyelték a gyengébbeket. A japán krónikák közlése szerint a Honshū-sziget belső területén lakó nemzetségek nagy része beolvadt a nemzetségek legerősebb csoportjába, a Yamatóba. Hasonló törzsszövetségek alakultak ki Kyūshū (Tsukushi) területén is.

A nemzetségeken belül is mélyreható változások történtek. A gazdasági élet fő egysége a *mura* — több, egyenként 15—30 tagból álló vérrokoni csoportot magában foglaló közösség — volt. Ezek a vérrokoni csoportok fokozatosan kiváltak a mura kereteiből és önálló családközösségeket alkottak.

Megváltozott az egyes törzsek közötti háborúk jellege. A legyőzöttekre adót vetettek ki, a foglyokat rabszolgává tették. A rabszolgákat vagy a családközösségen belül alkalmazták, vagy a szomszédos országokba vitték ki őket. „A Késői Han-dinasztia története" például elmondja, hogy i. sz. 107-ben Japánból 160 rabszolgát küldtek Kínába. A szüntelen háborúk közepette megnőtt a hadvezéreknek, a törzsszövetség fejének (a „királynak") és a legerősebb nemzetségfőknek a jelentősége. A hadizsákmány és a foglyok nagy része az ő kezükbe jutott. Ugyanakkor a szüntelen háborúk következtében egyre rosszabbodott az egyszerű nemzetségi tagok helyzete, és a gazdaság is súlyos károkat szenvedett. A nemzetségi-törzsi szervezet felbomlását a társadalmi, gazdasági rend további változásai követték. A rabszolgák mellett, akiket főként házi cselédként alkalmaztak, megjelenik a nem szabad lakosság új kategóriája, az ún. „*be*". A bek eredetileg a győztes nemzetség egyszerű adófizetői voltak, később a japán nemzetségek által leigázott kínai és koreai bevándoroltakra is kiterjesztették ezt a kategóriát.

Női agyagszobrocska
Japán neolitkori településeinek ásatási anyagából

Japán szigeti helyzete ellenére sem kerülhette el a magasabb rendű kínai és koreai kultúra állandó hatását. Japán és Kína történeti kapcsolata a források alapján az i. e. I. századtól kezdve követhetők nyomon. Az i. sz. III. századtól kezdve Japán és Kína időnként követeket is cseréltek. Kína és különösen Korea e kapcsolatok révén a tárgyalt időszakban nagy és kedvező hatást gyakoroltak Japán történeti fejlődésére.

3. INDOKÍNA

Az indokínai félszigeten élt közösségek fejlődése a paleolit kortól kezdve folyamatos volt.

Az i. e. II. évezred előtt a félszigetet szinte kizárólag nomád vadász és gyűjtögető törzsek lakták, amelyek még nem ismerték a földművelést, és még nem voltak háziállataik.

A fejlett neolitikum időszakában (az i. e. II. évezredben) Indokína az ausztro-ázsiai nyelveket beszélő törzsek vándorlásának egyik legfontosabb területe volt. Ezek a neolitikus törzsek, amelyeknek anyagi kultúrája az indiai Chota-Nagpurtól Kína délkeleti részéig és ezen túl a japán szigetekig és a Csukcs-félszigetig terjedő szigetvilágon át húzódik, Indokínában a folyóvölgyeket,

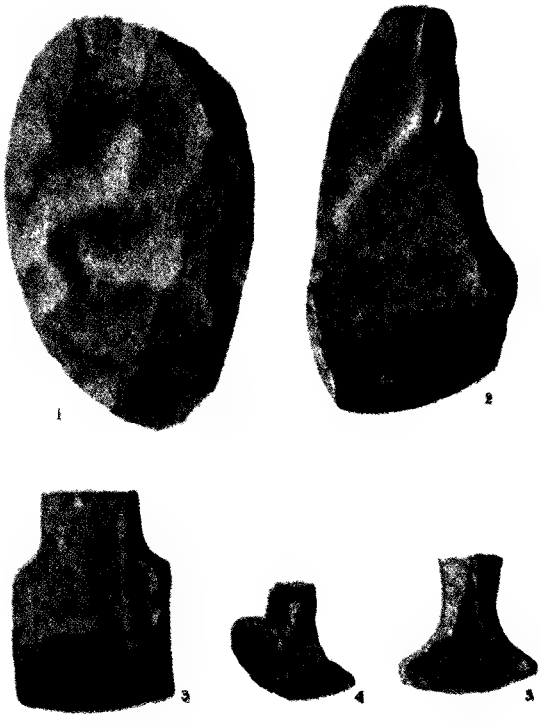

Indokínai kő- és bronzeszközök
1. mezolitkori ökölkő; 2. koraneolitikus balta (csiszolt éllel); 3. vállas lapos fejsze; 4. „papucsalakú", köpüs bronzfejsze; 5. széles élű köpüsfejsze

a tengerpart mentén és a szárazföld belsejében fekvő lapályos területeket népesítették be. Ebben az időben már félig letelepült életmódot folytattak, vadászattal, halászattal s erdőirtásos-talajváltó rendszerben kapás földműveléssel, rizs és köles termesztésével foglalkoztak. E törzsek anyagi kultúrájára jellemző a bélyegzett díszítésű kerámika, s a vállas csiszolt kőfejsze. Az időszámítás előtti első évezred első felében a legtermékenyebb területeken (az Irrawaddy, a Menam, Mekong és Vörös folyók völgyeiben és deltáiban, s a Tonlé-Sap-tó vidékén) ezek a törzsek már áttértek az öntözéses földművelésre. Eleinte a folyók természetes áradását használták fel, később csatornákat és töltéseket építettek.

Az i. e. II. évezredben és az I. évezred elején jelent meg Indokína keleti részén a protoindonéz törzsek csoportja. Egy részük a Vörös-folyó (Song-Koy) völgyében telepedett le, s itt elkeveredett a helyi ausztro-ázsiai törzsekkel, egy másik részük pedig a tengerpart mentén a Mekong deltájáig terjeszkedett, a deltát magát azonban nem foglalta el.

Az indokínai félsziget lakossága az i. e. I. évezred elejétől kezdve fokozatosan áttért a bronzszerszámok és fegyverek használatára.

Régészeti és részben etnográfiai adatok alapján némi képet alkothatunk Indokína törzseinek anyagi és szellemi kultúrájáról. Gazdasági életükben az öntözéses és erdőirtásos-talajváltó, kapás földművelés foglalta el az első helyet és még mindig volt bizonyos szerepe a vadászatnak és halászatnak is. A bronzszerszámok mellett még kőszerszámokat és kőfegyvereket is használtak. A durva agyagedényeket már kezdetleges fazekaskorongon készítették. A lakosság nemzetségi településeken terasszal, nyeregtetővel és emelt padlózattal ellátott bambuszházakban lakott. A gazdasági és politikai élet alapvető egysége a patriarchális nemzetségi közösség volt. A közösségi tagok közül már szemmelláthatóan kiemelkedtek a hadvezérek, az ún. *lak tïong*-ok.

Doung Shon korabeli (i. e. VI—I. század) bronzdob ábrázolása Északkelet-Indokína

A fejlett bronzkor (i. e. V—I. század) megközelítően egybeesik az etnikai csoportok utolsó nagyarányú megmozdulásával (i. e. VII—I. század) Indokína területén. Ez a tibeto-burmai csoport északnyugati irányból, a thai és protovietnami csoport törzseinek pedig északról és északkeletről kiinduló vándorlása volt. Joggal feltehetjük, hogy e két csoporthoz tartozó törzsek vándorlásuk idején az ősközösségi rend felbomlásának, s az osztályviszonyok kialakulásának az

állapotában voltak. A társadalmi fejlődésnek ugyanezen fokán állt a félsziget legfejlettebb területeinek őslakossága is, amely egybeolvadt a félsziget északnyugati és északkeleti részén letelepült kivándorlókkal.

A jövevények és az őslakosság egybeolvadása Indokína északkeleti részén a mai Bacbo területén önálló bronzkori kultúra kialakulására vezetett, amelyet Doung Shon-kultúra néven ismerünk. Jellemzők rá a bronzdobok, különleges formájú fejszék és tőrök használata, a sajátos ruházat és fejfedő és egy különleges típusú csónak. Ennek a kultúrának hordozója a Délkelet-Kínából származó giaochi törzsek és a helyi ausztro-ázsiai lakosságnak keveredéséből kialakult lacviet nevű etnikai csoport volt, amelyet a vietnami kutatók a mai vietnami nép közvetlen ősének tekintenek.

Az i. e. VI. század elejétől kezdődően régészeti adatokon kívül már írott forrásaink is vannak: részben a középkori átírásban ránkmaradt helyi krónikák, részben pedig kínai és indiai krónikák tudósításai. Meg kell azonban jegyezni, hogy az i. e. VI—I. századra, különösen pedig a III. századnál korábbi időkre vonatkozóan írásos adataink töredékesek, és gyakran legendákon alapulnak.

RABSZOLGATARTÓ ÁLLAMOK KIALAKULÁSA INDOKÍNA ÉSZAKKELETI RÉSZÉN

A Bacbo területet benépesítő törzseket legelőször az i. e. VII—VI. századra vonatkozó kínai krónikák említik. Ezek elmondják, hogy a Csou-kori Kínába erről a területről követek érkeztek, az udvarban tisztelettel fogadták őket s gazdag ajándékokkal tértek haza.

Az i. e. IV—III. században, írásos forrásaink adatai szerint, Bacbo területen kialakult a lacviet törzsek szövetsége, amelyet Van Lang néven ismerünk. A lacviet törzsek ebben az időben kapás földművelést folytattak, ismerték az öntözést, elég fejlett fokon űzték a kézműipart, főként a fémfeldolgozást. A kézművességnek ez az ága már különvált a mezőgazdaságtól. Van Langban a Haung-viong- „dinasztia" uralkodói, a viongok voltak hatalmon. A viong kifejezés (a kínai wangnak felel meg) kezdetben a törzsszövetség fejét jelentette, a rabszolgatartó viszonyok kialakulásának folyamán azonban a viongok korlátlan hatalmú uralkodók lettek. A lacviet törzsek viongjai több háborút folytattak a dél-kínai államokkal.

I. e. 258-ban a lacviet törzsek egyesülése folyamán a Van Lang törzsszövetség az Au Lac nevű korai rabszolgatartó állam alkotórésze lett. Ez az állam a Vörös-folyó deltája és középső folyása mentén terült el, s magában foglalta a folyótól délre fekvő területeket is. Az államot a Thuc nevű helyi dinasztia tagjai kormányozták.

A lacvieteknél ekkor már jelentős fejlődést ért el a földművelés, megjelent az eke. Tovább fejlődött a kézművesség, városi központok alakultak ki. Ko Loa — Au Lac fővárosa — szabályos alaprajz szerint épült, és erős falakkal volt megerősítve. A városi épületek helyi stílusban nyerstéglából készültek. A lacviet társadalomban már megjelentek a rabszolgák. Au Lac

Han-kori edények Vietnamból
I. e. I. század – i. sz. I. század

államban, sőt egész Délkelet-Ázsiában azonban a rabszolgaság nem játszott uralkodó szerepet a gazdasági életben, s a többlettermék döntő részét a szabad közösségi tagok kizsákmányolása biztosította. Ebből az időből (az i. e. III. századból) származnak a legrégibb, Vietnam területén talált kínai eredetű tárgyak, ami Au Lac és a C'in-kori Kína kulturális kapcsolatairól tanúskodik.

Az i. e. III. század végén C'in Si huangti két déli irányú hadjáratot vezetett. A második hadjáratban a kínaiak kemény harc árán szétverték Au Lac állam seregét, és lépésről lépésre meghódították a Vörös-folyó alsó és középső folyásának vidékét (i. e. 207). A C'in-dinasztia bukásával Dél-Kínában létrejött az önálló Nanjüe (Namviet) állam, amely az indokínai félsziget északkeleti részét foglalta magában. Au Lac is ennek lett a része, és mintegy 100 éven át, i. e. 207—111-ig elismerte az ott Chien-dinasztia néven ismert dél-kínai uralkodócsalád hatalmát. Az országot kínai rendszer szerint kormányozták, más vonatkozásban azonban a kínai hatás nem volt jelentős. A hadsereg megtartotta régi szervezetét, kopjákkal és harci fejszével felszerelt gyalogos- és íjászalakulatokból, valamint harcigálya-flottából állt.

Az i. e. II. században a lacvietek új területeket foglaltak el, és benépesítették Bacbo déli részét. Virágzásnak indult a művészet (művészi öntvények, kő- és fémvésetek, hangszerek és a vallási szertartásokhoz szükséges tárgyak készítése). Új városi központok alakulnak ki (Vinh stb.), szorosabbá válnak a kapcsolatok Kínával, főként annak déli területeivel, sőt létrejönnek az első kapcsolatok Indiával is.

NAMVIET BEHÓDOLÁSA KÍNÁNAK

Az i. e. II. század 20-as éveiben Namviet a kínai császárok támadásainak esett áldozatul. Három egymást követő véres hadjárat eredményeként Namviet a kínai Han-birodalom fennhatósága alá került. A birodalom déli, lacviet törzsek által lakott részét attól fogva Giao tartománynak (a kínai forrásokban C'iao-csi) nevezték.

Az i. e. I. században még gyenge volt az ország feletti kínai fennhatóság, sőt a helyi kultúra ekkor élte virágkorát. Elsajátították az üveg készítését, megjelentek az első vasszerszámok és fegyverek, további fejlődést ért el a kézművesség és a mezőgazdaság.

Az i. e. I. századtól kezdve azonban már észrevehetően erősödött a kínai befolyás Giao tartomány kulturális, gazdasági és politikai életében. Új adókat vezettek be, a kínai adminisztráció beavatkozott a helyi nagy rabszolgatartó nemzetségek belső politikájába, s minden hatalmat a kínai tisztviselők kezébe akart összpontosítani. A Song-Koy deltájában, az ország legjobb földjein, kínaiak telepedtek le. Giao tartomány élére Wang Mang nevezett ki új helytartót, aki korlátozta a lacviet törzsek helyi önkormányzatát, s azokat, akik a kínai hatalmi törekvések elleni harcot vezették, kivégeztette.

Mindez csakhamar népi felkelést váltott ki, amelynek élén az uralkodó osztálynak a kínai uralommal elégedetlen lacviet etnikumú felső rétege állt. A felkelés „a két Ching nővér" felkelése (i. sz. 40—43) néven került be a történelembe, mert a hagyomány szerint kezdeményezői asszonyok voltak: a helytartó által kivégzett egyik nagy rabszolgatartó özvegye és annak nővére. A felkelés az egész Giao tartományra kiterjedt, a kínai helyőrség katonáit és a kínai tisztviselőket lemészárolták. Két büntető expedíciót egymás után szétvertek, és csak Ma Jüannak, a nagynevű hadvezérnek sikerült a felkelést hosszú előkészület és két évig tartó harc után leverni (i. sz. 40—43). A felkelés leverése során a deltavidék nagy területeit pusztasággá tették, a lakosság elhagyta a városokat, falvakat és a hegyek közé menekült. A felkelés leverése után a kínai befolyás megerősödött, különösen a mai Bacbo tartomány területén. A deltában és attól délre kínai telepesek jelentek meg, a kínai eredetű használati tárgyak elterjedtek a lacvietek körében, az uralkodó osztályok a kínai írásjeleket kezdték használni. Ugyanerre az időre esik a buddhizmus behatolásának kezdete.

A Késői Han-dinasztia korában, s az azt követő két évszázadban Giao tartományban tovább

fokozódott a közösségi tagok kizsákmányolása, bevezették a kínai adózási rendszert, megszilárdult a kínai közigazgatás, a déli területeken pedig erődövezetet létesítettek. A kizsákmányolás fokozódása a néptömegek makacs ellenállásába ütközött: a II. és a III. században, továbbá a IV. század végén felkelések robbantak ki, amelyeket csak a Kína központi területeiről odavezényelt haderő segítségével tudtak leverni.

Az I. század közepétől az V. századig Giao tartomány politikai és gazdasági életének fejlődése szorosan összefüggött a Kínában lezajlott változásokkal. Ez a szoros kapcsolat, valamint az ország gazdasági és politikai életében végbement változások Giao tartományban a kizsákmányolás új, feudális formáira való áttérésre vezettek (II—IV. század).

SHAN, THAI ÉS LAO

Au Lac államtól délnyugatra, a mai Laosz területén az i. e. III—I. században elterjedt a korai vaskor megalitikus kultúrája, ami feltehetőleg a thai törzscsoport e területre való behatolásának volt a következménye. Időszámításunk kezdetén itt alakult ki a lao törzsek államszervezete vagy inkább csak törzsszövetsége. Ezek a törzsek a thai törzsekkel azonos csoporthoz tartoztak, és később India kulturális befolyása alá kerültek.

Indokína belső területére időszámításunk első évszázadaiban folytatódott a thai és shan törzsek déli irányú bevándorlása, e népek államainak kialakulása azonban jóval későbbi időre esik.

A BURMAIAK INDOKÍNA NYUGATI RÉSZÉN

A tibeto-burmai csoporthoz tartozó törzsek, melyek Dél-Tibetből az i. e. II. és I. évezred fordulóján kezdték meg vándorlásukat Indokína északnyugati területeire, időszámításunk első századaiban már elfoglalták Burma északi és középső részét, s a helyi mon—khmer törzseket részben magukba olvasztották, részben kiszorították.

E törzsek legfejlettebb csoportja a síkvidéken élt, s itt a bronz-, később pedig a vastechnika alapján az Irrawaddy felső és középső folyása mentén meglehetősen magas színvonalú, önálló kultúrát teremtett. Időszámításunk kezdetén a Középső-Irrawaddy mentén alakult ki a Prome nevű állam, vagy helyesebben törzsszövetség; hasonnevű fővárosa egy korábbi kis indiai település helyén jött létre. A burmaiak társadalmi szervezetének alapja a faluközösség volt. A fejletlen rabszolgatartás megőrizte patriarchális jellegét.

Az i. sz. I. század végén és a II. század elején fejeződött be Prome állam végleges kialakulása. Vallása, írásrendszere, építészete indiai befolyás alatt alakult ki.

Prome királyai erőteljes harcot folytattak az Alsó-Irrawaddy mentén fekvő és a mon törzsek által lakott Pegu állam ellen. A II—IV. század folyamán azonban ez a harc nem változtatta meg az Indokína nyugati részén fennálló hatalmi viszonyokat.

DÉL-INDOKÍNA MON—KHMER ÁLLAMAI

Indokína déli partvidékén a nagy folyók alsó folyása mentén időszámításunk kezdetén az ausztro-ázsiai népek mon—khmer csoportja több korai rabszolgatartó államot hozott létre. A legnyugatabbra az Irrawaddy deltájában az i. e. I. században alakult Pegu állam feküdt (az indiai krónikák Rāmanyadeśa néven említik). Pegu lakossága mon törzsekből állt, amelyek már régóta földműveléssel foglalkoztak az Irrawaddy alsó folyásának völgyében. Az állam kialakulását előmozdították a Délkelet-Indiából érkező bevándorlók és az Indiával való szoros kereskedelmi és kulturális kapcsolatok. Időszámításunk első évszázadaiban a rabszolgatartó viszonyok gyors ütemű

fejlődésének idején, az Irrawaddy alsó folyásánál és a tenasserimi partvidéken egész sor indiai település jött létre. Az indiai befolyás egyre nagyobb tért nyert. A mon állam egyik kikötőjének régészeti feltárása kínai, iráni és római eredetű tárgyakat hozott felszínre. Mindez Pegu állam széles körű kereskedelmi kapcsolatainak bizonyítéka.

Időszámításunk első évezredének második negyedében Nyugat-Indokínában harc tört ki az északi és déli részek között, s ezt csak súlyosbította a kelet-indiai államok beavatkozása. E harc eredményeként egyes mon csoportok Észak-Malakkába és a Menam deltájába települtek át, és itt Dvāravatī államot hozták létre.

A feudális jellegű kizsákmányolás minden valószínűség szerint ebben a viharos időszakban váltotta fel a rabszolgatartást.

A Menam deltájában létrejött Dvāravatī mon—khmer államáról a legkorábbi értesüléseink időszámításunk IV. századából valók. Az indiai és khmer krónikák adatai szerint a lakosság fő foglalkozása az öntözéses földművelés volt. Dvāravatī szoros kapcsolatokat tartott fenn Indiával; kifejezésre jutott ez a lakosság kultúrájában és vallásában is. Politikai tekintetben Dvāravatī a délkelet-indokínai khmer államok erős befolyása alatt állt, később pedig Srok—Khmer állam alkotórésze lett.

FUNAN

A mon—khmer népcsoportok által létrehozott egyik legrégebbi állam, amelyet a kínai krónikások Funan néven említenek, a Mekong deltájának mocsaras lapályait s felfelé a folyó egész völgyét, mintegy a jelenlegi Kratié vonaláig foglalta magában. Területe az évszázadok folyamán hol növekedett, hol csökkent, de mindenkor megmaradt a mai Dél-Khmer (Kambodzsa) és Nyugat-Nambo (korábbi nevén Kokin-Kína) határai között.

Funant khmer törzsek lakták. A kínai krónikák leírása szerint ezek alacsony termetű, sötét bőrű, göndör hajú emberek voltak, és szárong-szerű övet viseltek. A funaniak főként öntözéses, kapás földműveléssel és a Mekong ágaiban halászattal foglalkoztak. Főként rizst termesztettek. Apró falvakban éltek, de tudomásunk van néhány városi központjukról is. A házakat, amelyek többnyire igen tágasak voltak, kőből, lateritből és nyerstéglából építették. Társadalmi rendjét tekintve Funan korai rabszolgatartó jellegű állam volt, termelő lakosságának zömét a közösségi parasztok alkották.

A Funanra vonatkozó legkorábbi írásos emlékeink i. sz. II. századiak, egyes adatokból azonban arra következtethetünk, hogy az állam már az I. században kialakult. Funan történetében két időszakot különböztethetünk meg. Az I. századtól a III. század elejéig Funanban a helyi khmer elemek játszottak vezető szerepet, az indiai befolyás pedig még jelentéktelen volt. Az államot egy ismeretlen nevű helyi dinasztia kormányozta. Funan ebben az időben valószínűleg békés külpolitikát folytatott, a régészeti anyag alapján feltehető, hogy Indiával, Kínával, Iránnal és Rómával tartott fenn kereskedelmi kapcsolatot.

Funan gazdasági és kulturális virágkora a III. és IV. századra esik. Ekkor épült ki a mai Angkor Borei közelében új fővárosuk, Vyāddhapura. India befolyása érezhetően megnövekedett; bevezették az indiai időszámítást, az indiai címeket és a dél-indiai írásrendszerek alapján kialakult a helyi írásbeliség. Kínával politikai és kereskedelmi kapcsolatok létesültek. Az ekkor uralomra jutott új dinasztia, amelyet a hagyomány szerint Kauṇḍinya indiai eredetű brahmana alapított, aktív külpolitikát folytatott, és ez Funan északi határainak kiterjesztését eredményezte.

Az V. században Funan hanyatlásnak indult. Gyengülését forrásaink nem tudják megmagyarázni. Eddig tisztázatlan körülmények között a korábban Funanhoz tartozó területek megnevezésére az i. sz. V. századtól kezdve a Vízi Chenla nevet kezdték használni. Ez a VI. századtól kezdve egyesül a Szárazföldi Chenlával (a Tonlé-Sap-tó körüli és az ettől keletre fekvő területtel), és így jön létre Srok—Khmer (a khmerek saját megjelölésükre használt neve).

Időszámításunk kezdetére esik még egy nagy rabszolgatartó államnak, Tyampának vagy Čampának (óind névalak) a kialakulása. Említésével legkorábban az i. sz. II. századra vonatkozó forrásokban találkozunk. Ekkor itt az indiaizálódott Kauthāra állam állt fenn, a régészeti adatok alapján azonban az államszervezet létrejöttét e területen az i. sz. V. századra tehetjük.

Ebben az időben a proto-indonéz csoporthoz tartozó, és Annam (Chungbo) déli részén, valamint Nambo (Kokin-Kína) északi részén lakó tyam (čam) törzseknél már kialakulóban volt az osztálytársadalom. Ugyanebben az időben a partvidéken kis indiai és indonéz csoportok települnek meg, és ez a körülmény, figyelembe véve a khmer törzsek jelentős hatását is, a tyam törzsek kulturális és politikai életét sajátos módon befolyásolta.

Az i. sz. I. században a tyamok már széles körben alkalmazták a vasat. A sűrűn lakott termékeny folyóvölgyekben s a mesterségesen öntözött szántóföldeken rizst és más növényeket termesztettek.

Čampa termelőinek alapvető tömegét a közösségekben élő parasztok alkották. Az uralkodó osztály brahmanákra és kṣatriyákra oszlott, a kasztok között azonban éles elkülönülés — amilyen például Indiában — nem fejlődött ki. Az uralkodó vallás a brahmanizmus volt, s ennek befolyása egyre erősödött. Čampa történetének már legkorábbi időszakában megjelent a templomi földbirtok.

A tenger mellett fekvő és erős hajóhaddal rendelkező állam, Čampa, szoros kapcsolatban állt Indiával és Indonéziával. Innen vette át civilizációjának számos elemét: az írásbeliséget (a hivatalos nyelv a szanszkrit volt), az indiai címeket, a városok ind jellegű elnevezéseit, az indiai építészeti stílust, a brahmanizmust (Šiva kultuszát) stb. Čampa lakói emellett Kínával is kereskedtek, és főként a kínaiak északkelet-indokínai birtokaival.

A Šrī Māra helyi dinasztia uralkodása idején (II—III. század) Čampa erőteljes hódító háborúkat folytatott Észak-Chungbóban, ahol ekkor még nem szilárdult meg sem a kínai, sem a lacviet hatalom. Ez a terület, amelyet viszonylag alacsony kulturális fokon álló törzsek laktak, hosszú ideig volt Čampa és Kína katonai vetélkedésének színtere.

A kínaiak elleni hosszan tartó háborúk Čampa államát (melyet a kínai források Linji néven ismertek) tönkretették, és végül (a III. században) a kínai seregek végigpusztították az országot, lerombolták fővárosát és rengeteg zsákmányt raboltak össze. A kínaiak kivonulása után Gaṅgārāja néven új uralkodócsalád került a trónra, s az ország központját Pāṇḍuraṅga vidékére helyezte át. A III. század végével megindul a tyam társadalom feudalizálódásának folyamata.

4. INDONÉZIA

INDONÉZIA LEGRÉGIBB LAKOSSÁGA

Indonézia legrégibb történetét még nem tárta fel kellőképpen a tudomány. Tanulmányozását megnehezíti az, hogy a legkorábbi helyi írásos emlékek csak az i. sz. V. századból származnak, az ezt megelőző időről csupán népi hagyományok, idegen szerzők közlései, valamint antropológiai és régészeti adatok állnak rendelkezésünkre.

Indonézia azoknak a területeknek egyike, ahol az ember kialakulása végbement. Erről tanúskodnak a pithecanthrophusnak Jáva szigetén (Trinil, Modjokerto és Samgiran), valamint a neandervölgyi embernek a jávai Ngandongban talált csontmaradványai. A paleolitikumot és a korai neolitikumot is gazdag régészeti anyag képviseli.

Az i. e. IV. és III. évezredben vándoroltak be Indonéziába a délkelet-ázsiai eredetű proto-

indonéz törzsek. Szumátrán, Malakkán és Jáván át az indonézek tovább hatoltak kelet felé, elfoglalták a szigetek partszegélyét, s az őslakókat a belső hegyvidékekre szorították vissza. Így Indonézia őslakossága kedvezőtlen természeti viszonyok közé jutva, csak lassan fejlődött; az ókor egész folyamán nem lépett túl az ősközösségi rend fokán. Az őslakosság vadászatból és gyűjtögetésből élt, s a földművelést nyilván csak legkezdetlegesebb formájában ismerte.

AZ INDONÉZEK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI RENDJE

Sokkal magasabb fejlettségi fokot értek el időszámításunk kezdetére az indonézek. Az i. e. II—I. században alkalmazni kezdték a bronzszerszámokat, s ez meggyorsította a földművelés és a kézművesség fejlődését. Gazdasági életük alapja a kapás földművelés volt, amely kezdetben égetéses erdőirtáson, később öntözésen alapult. Rizst, kölest és csöves gyökérnövényeket (jamszot és batátát) termesztettek. Jól kihasználták a tropikus erdők természeti gazdagságát, főként a kókuszpálmát, az areca-pálmát (ennek magjaiból készítik a bételt) s az arenda-pálmát (gyümölcséből készítik a szágót). Az indonézek baromfit és sertést is tenyésztettek, s egyebek között ősidők óta ismerték a háziasított kutyát.

A földművelés mellett nagy szerepe volt a halászatnak. Amikor az indonéz törzsek az Indiai-óceánnak és a Csendes-óceán nyugati részének szigetvilágán megtelepedtek, vándorlásaik során tökéletesítették híres csónakjukat, az ellensúllyal ellátott és néha vitorlával is felszerelt kanoet. Ezeken a csónakokon az indonéz tengerészek, halászok és kereskedők, nem félve vihartól, bejárták a környező tengereket, s már korán kereskedni kezdtek a szomszédos népekkel. Kivitelük fakészítményekből, a régészeti leletek alapján ítélve művészi vésésekkel díszített féldrágakövekből, továbbá helyi nyersanyagkincsekből (értékes faféleségekből, fűszerekből, később fémekből) állt. Régi falfestményeik kicsiny, cölöpökre épült településeiket és a vadászathoz használt fegyverük, a szunpitán (fúvócsöves íj) stilizált formáját ábrázolják. Végül az időszámításunk előtti első századokból bronztárgyak is maradtak ránk, ami a termelőerők jelentős fejlettségét bizonyítja.

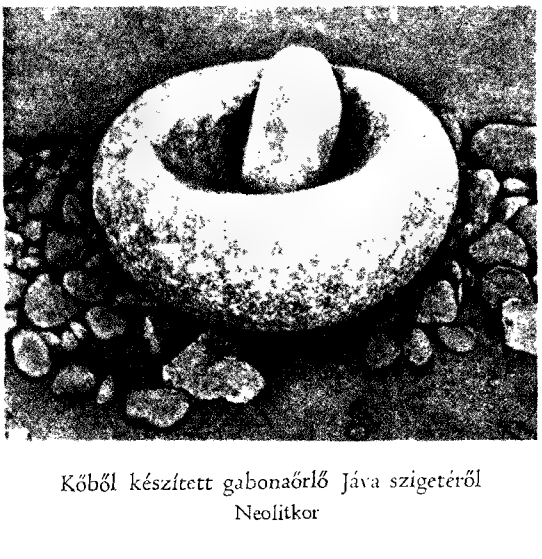

Kőből készített gabonaőrlő Jáva szigetéről
Neolitkor

Az akkori indonéz társadalomra jellemző a matriarchátus továbbélése. A legendák megőrizték a rokon-kapcsolatok matrilineáris (anyaági) rendszerének emlékét. Ideológiájuk még eléggé kezdetleges volt, vallási elképzeléseikben az animizmus és az ősök kultusza uralkodott. A tárgyalt korszakból származnak Dél-Szumátra megalitikus emlékei. A Pasemah-platón nagyszámú menhir, embereket meg állatokat ábrázoló kőszobor került elő.

Az indonézek megtelepülésének központi körzete az a terület volt, amely a mai Szumátrát, Jávát és Malakkát (ókori nevén Yāvaka) foglalja magában. Innen indultak ki az indonézek az egész szigetcsoport elfoglalására, míg végül létrehozták a nagy Nusantara birodalmat, ahogyan az indonézek szigetvilágukat elnevezték.

Yāvaka ásványkincsei (aranya, ezüstje, ónja) messze földön ismertté váltak. Az indonéziai nemesfémek az egész keleti világba eljutottak, egészen a Földközi-tenger térségéig. A híres indiai eposz, a Ramayana Yāvakát „az aranyban gazdag hét királyság országának" nevezi. Határán emel-

INDONÉZIA IDŐSZÁMÍTÁSUNK ELEJÉN

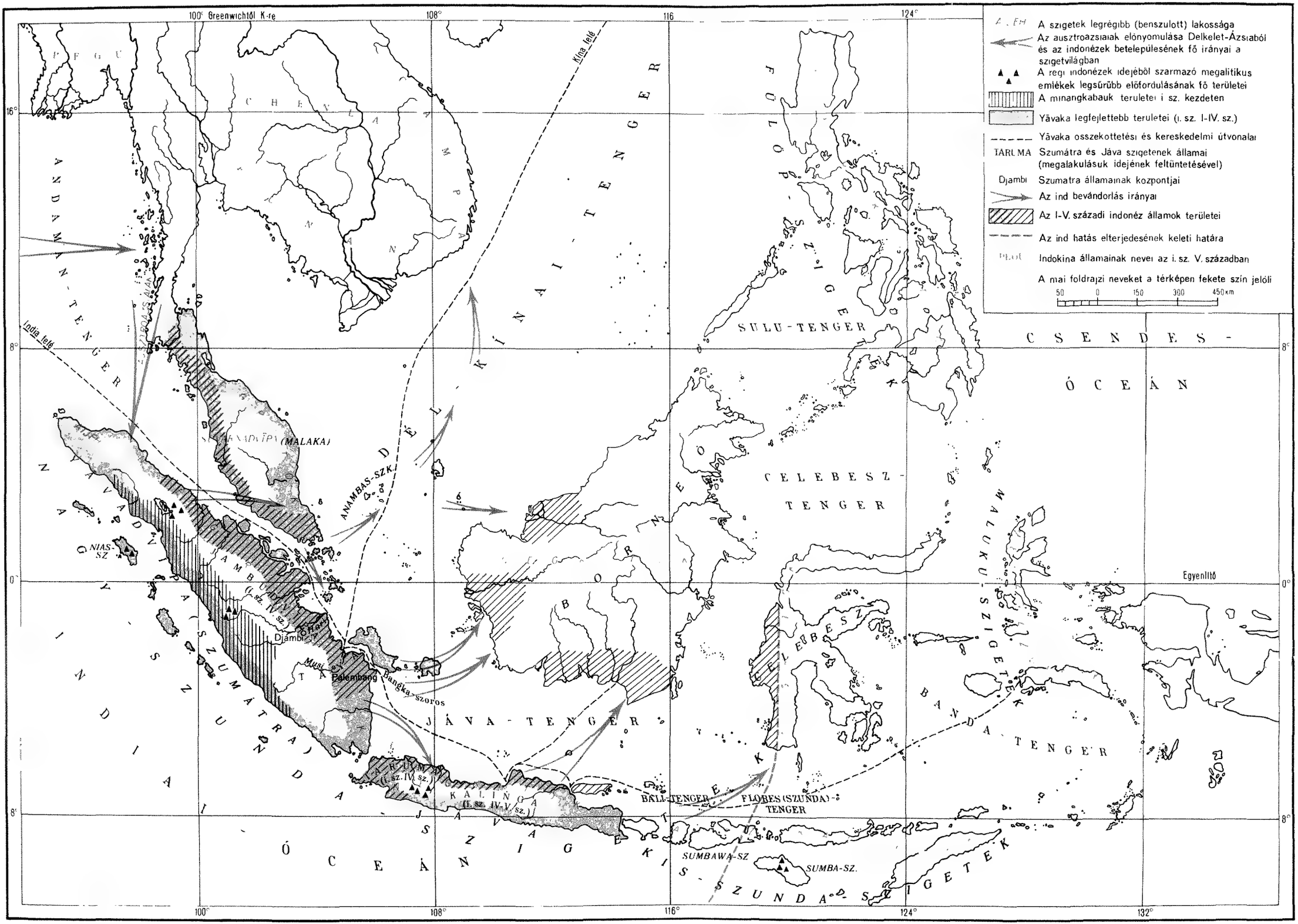

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

kednek a Hideg-hegyek, melyek a világ szélén az égig érnek. A távoli Yāvadvīpáról szóló hírek a messzi Rómába is eljutottak. Gazdagságáról Ptolemaios „Geográfiá"-ja is említést tesz. Időszámításunk kezdetének antik szerzői Malakkát Chersonésos Chrysének, Arany-félszigetnek nevezik, és azt is említik, hogy tőle délre fekszik Argyré, az ezüstváros.

Indonézia leghaladottabb és gazdaságilag legfejlettebb területe Dél-Szumátra volt, ahol a pinangkabu törzsek („ősemberek", a későbbi minangkabauk) éltek. A pinangkabu törzsek már háziasították a bivalyt, munkára kényszerítették a vad elefántokat, korán elsajátították a bronzöntést, időszámításunk első századaiban pedig a vastermelést.

Időszámításunk kezdetekor az indonéz társadalomban már fennállt a rabszolgaság. A rabszolgaság fő forrását a rabszolgává tett hadifoglyok jelentették, de a kalózok is bőven szállítottak rabszolgákat. A II. század után az indokínai és kínai források arról tudósítanak, hogy az indonézek állandóan támadásokat intéztek Ázsia déli partvidéke ellen, s a lakosság nagy tömegeit hurcolták el rabságba. Ezen az alapon felvirágzott a rabszolgakereskedelem. A rabszolgaság megjelenése s a társadalom osztályrétegeződésének erősödése meggyorsította az állam kialakulásának folyamatát. Yāvaka egyes törzsfői az idők folyamán uralkodókká lettek. A szigetek belső területein élő törzsek az indonézek uralma alá kerültek és adófizetésre voltak kötelezve. Az indonéz államok kialakulásában a bevándorló indeknek is jelentős szerepük volt.

Indonézia bronzkorának emlékeiből

1—2. Bronzkapák Bali és Celebesz szigetéről. 3—6. Bronzfejszék és szekercék Új-Guineáról, Celebesz, Jáva és Roti szigetéről. 7. Díszes szekerce része Roti szigetéről

AZ IND BEVÁNDORLÁS ÉS AZ INDONÉZ ÁLLAMOK KIALAKULÁSA

Már az időszámításunk előtti évszázadokban megjelentek Yāvaka területén az első ind hajósok és kereskedők. Az első jövevények a délkelet-indiai Koromandel-part felől érkeztek. A gyarmatosítás hulláma azután az idők folyamán kiszélesedett. Az indek Yāvaka északi részén — ezt Samudrának („Tengeri ország"-nak) nevezték — telepedtek meg, innen pedig délkeleti irányban nyomultak tovább. A helyi társadalmat mindinkább ind szokások, az ind vallás és kultúra hatotta át, amelyet különösen az indonéz arisztokrácia felső rétegei tettek gyorsan magukévá. A legszorosabb szálak India és Kelet-Szumátra között szövődtek.

Az ind bevándorlás, amelynek hulláma kelet felé haladva egymás után borította el a szigeteket, csaknem megszakítatlanul tartott a VI. századig. Időszámításunk első három századában indiai jellegű államok jöttek létre, Suvarnadvipa („Arany-sziget"), azaz Malakka és Yāvadvīpa („Kö-

les-sziget"), azaz Szumátra területén. A IV. században Jáva északnyugati területein kialakult Taruma állama. Egy felirat arról szól, hogy Pūrṇavarman, egy helyi uralkodó 415-ben öntözőműveket létesített. Ekkoriban jött létre az állam Borneo déli részén is. Indonéziában ind hatásra indult meg a társadalomnak varṇákra, kasztokra való tagozódása, de itt nem ért el jelentősebb fejlettséget. Az ókor legvégén az ind hatás Celebesz szigetéig terjedt. E hatás nyomai jól megfigyelhetők a Nagy- és Kis-Szunda szigeten. Az V—VI. századból való, itt talált feliratok nyelve szanszkrit—maláj keveréknyelv, a régi pallava ábécét használják. A szentélyek a lépcsőzetes tetőzetű indiai templomok stílusában épültek.

Indonéziának nem minden része fejlődött egyformán gyors ütemben. Az ókori civilizáció nagy központjaitól távolabb fekvő keleti indonéz területeken jóval kezdetlegesebb társadalmi viszonyok maradtak fenn, viszont a többi dél-ázsiai területtel szorosabb kapcsolatban álló Nyugat-Indonézia fejlődése gyorsabban haladt előre.

Indonézia gazdasági központja a Bangka-szoros egy városa volt, a mai Palembang helyén. Itt találkoztak a legfontosabb kereskedelmi utak. Az egyik út a tengeren át Bali-, Flores- és a Molukka-szigetek felé vezetett, egy másik út, a Malakka-szoroson s az Andaman-tengeren át Indiába, egy harmadik pedig Anambas szigetét megkerülve Indokína keleti partjai mentén Kínába vezetett. Kína felől két útirány is találkozott itt: az egyik Indonézia, a másik a nyugati országok felé vezetett. A régészeti leletek tanúsága szerint Yāvakába eljutott a kínai fazekasáru és selyemszövet. Buddhista térítők arról tudósítanak, hogy az egyszerű indonézek ruházata helyileg készített tarka pamutszövet volt, a nemesség azonban selyemruhát hordott. A Kínából exportált selyem nagy része eleinte szövet formájában, később nyersselyemként Suvarṇadvīpán át eljutott a Közép- és Közel-Kelet országaiba. Az Indiából Yāvakába vivő utat jól ismerték a nyugati kereskedők is, akik évenként egyszer a kedvező monszun-szelek felhasználásával idáig is elhajóztak. Ptolemaios görög stadionokban kifejezve megadja ennek az útnak pontos hosszát.

Az indonézek nemcsak közvetítő kereskedelemmel foglalkoztak. Magából Indonéziából nagy mennyiségben szállítottak ki külföldre fűszert, főleg borsot és szegfűszeget. Yāvaka és India délkeleti partvidéke között a kereskedelem állandó jellegű volt. Az indonéz áruk eljutottak azonban távolabbi területekre, így Belső-Ázsiába is.

Ezekben az évszázadokban vándorolt be az indonéz lakosság egy része Madagaszkár szigetére, ahol ekkor alakult ki az eredetében, nyelvében és kultúrájában a malájokkal rokon malgas néptörzs.

5. CEYLON

TUDÓSÍTÁSOK CEYLON LEGRÉGIBB TÖRTÉNETÉRŐL

Ceylon egész története folyamán szoros kapcsolatban állt Indiával.

Ceylon legrégibb említésével az óind epikus költészetben találkozunk, amelyben Ceylon Laṅka („Sziget") néven szerepel. A Ramayana elmondja, hogy Rāma, Ayodhyā állam trónörököse Laṅka ellen háborút indított, mert annak királya, Rāvaṇa elcsábította feleségét, Sitāt. Rāma majmokból és medvékből álló seregével benyomul Laṅkába, párviadalban megöli Rāvaṇát és kiszabadítja feleségét, Sitāt. A Ramayanának ez az elbeszélése nyilván nem alapszik történeti valóságon és nem több, mint egy mesemotívum irodalmi feldolgozása. India északi részén ekkor nagyon homályos elképzelések éltek Ceylonról. Úgy tudták, hogy ez a sziget valahol a világ szélén van, és rākṣasák, démonok lakják. Ezenkívül a Ramayana Ceylon lakosságának anyagi és társadalmi viszonyait természetesen olyannak ábrázolta, mint amilyen viszonyok éppen Észak-Indiában fennállottak (állami szervezet, fejlett városi élet, az indekéhez hasonló vallásos elképzelések stb.).

A régészet és a ceyloni történeti hagyományok nem igazolják a Ramayana adatait s ezért nem is tekinthetjük őket hitelt érdemlőknek.

Minden jel arra mutat, hogy az i. e. első évezred derekán Ceylon lakossága messze elmaradt India népességétől. Az anyagi kultúra fejlettségét tekintve Ceylon lakossága kőkorszakban élt, társadalmi-gazdasági viszonyai pedig az ősközösségi rend fokán álltak.

AZ IND BEVÁNDORLÁS. A LEGRÉGIBB ÁLLAMOK

A történeti hagyományok elmondják, hogy az i. e. V. században tengeri úton nagyszámú bevándorló érkezett Észak-Indiából Ceylonba. A bevándorlók letelepedtek a szigeten, és vezérük, Vijaya lett a sziget első királya (i. e. 483—445). Azt a nemzetséget vagy törzset, amelyhez a király tartozott, Siṃhalának nevezték. Ezt a nevet kapta a sziget is, s így nevezték lakosságát, a mai szingalézeket is. Az a tény, hogy az ókori siṃhala-nyelv az indo-európai nyelvekkel, nem pedig a dravidával mutat rokonságot, arra vall, hogy ez a hagyomány valamilyen történeti eseményen alapszik. A helyi lakossághoz viszonyítva sokkal magasabb fejlettségi fokon álló siṃhalák elfoglalták a sziget északi és déli részének legjobb földjeit, a helyi lakosságot részben magukba olvasztották, részben kiirtották, részben pedig a sziget sűrű őserdőkkel borított hegyvidékére szorították vissza. Ceylon legősibb lakosságának utódai a mai vedda törzsek.

Ceylon politikai története az i. e. első évezred második feléből alig ismert. Az i. sz. IV. században összeállított „Dīpavaṃśā" s az V. században íródott „Mahāvaṃśā" című ceyloni krónikák adatai nagyon zavarosak és megbízhatatlanok. Annyi biztos, hogy az i. e. III. században Ceylonban két jelentős állam állt fenn: Pihiti, Anurādhapura fővárossal a sziget északi részén, délen pedig Ruhuna, Magama fővárossal. A sziget nyugati, sík részét, amely ma a legfejlettebb és legsűrűbben lakott területe, akkor dzsungelek borították.

A BUDDHIZMUS ELTERJEDÉSE CEYLONBAN

Az i. e. III. században Ceylon és India gazdasági és kulturális kapcsolatai megszilárdultak, és a sziget lakosságának fejlettségi színvonala mindinkább megközelítette az indiait. Ezt többek között a buddhizmus ekkori rohamos elterjedése is igazolja. A buddhizmus megjelenése Ceylon szigetén kapcsolatban van a buddhista szerzetesmisszió tevékenységével, amely Mahendrának, Aśoka király testvérének a vezetése alatt állt. Ceylon rabszolgatartó arisztokráciája maga is elfogadta a buddhizmust, és szívesen mozdította elő elterjedését.

A buddhista szerzetesek magukkal hozták a brahmi írás ismeretét, ebből fejlődött ki a mai szingaléz írás. Az i. sz. I. században buddhista szerzetesek pāli nyelven írásba foglalták a buddhista, kanonizált műveket („Tipitaka"), melyeket addig szóbelileg hagyományoztak át. Nyelvüknek sok kifejezése ma is él a ceyloni buddhista szerzetesek ajkán, sőt behatolt a szingaléz nyelvbe is. A buddhista irodalom — különösen a jātakák — nagy hatással volt Ceylon népeinek irodalmára. Az építészet, képzőművészet stb. fejlődése ugyancsak a buddhizmus erőteljes befolyása alatt indult meg.

CEYLON AZ I. E. II. SZÁZADTÓL AZ I. SZ. IV. SZÁZADIG

Ceylon északi részét gyakran érték Indiából kiinduló támadások. A legerősebb támadás az i. e. II. század közepén zúdult rá, amikor a Cola felől kiindult tāmilok elfoglalták Anurādhapurát, és Pihiti állam trónjára a tāmil Elara került. De Dutugamunu, Ruhuna királya (101—77) kiűzte a tāmilokat s egy időre egész Ceylonra kiterjesztette hatalmát. I. e. 29 körül a tāmilok Pāṇḍya

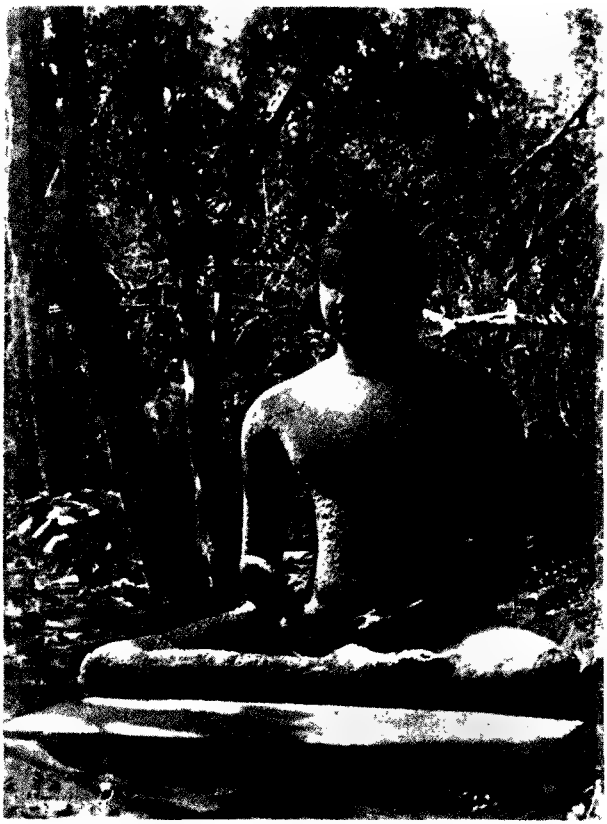

Az anurādhapurai (Ceylon) Buddha-szobor
I. sz. III—IV. század. Kő

államból kiindulva újból támadni kezdtek. Csak 14 év után sikerült őket kiűzni. Később az államhatalom megerősödött, a belső helyzet megszilárdult s Ceylont több mint négy és fél századon keresztül India felől nem érte nagyobb támadás. Az alkalmi betörések csak rabló célokat szolgáltak. Viszont maguk a ceyloniak indítottak támadásokat India déli része ellen, kirabolták a partvidéket, és rabszolgákat hurcoltak el onnan.

A lakosság fő foglalkozása a földművelés volt. Időszámításunk első évszázadaiban Ceylon északi és déli részén igen fejlett mesterséges öntözési rendszert létesítettek. Az ókori ceyloniak mérnöki ismereteinek magas fokára vall az a tény, hogy sok ókori víztárolót és csatornát (pl. a 18 km² víztükörrel rendelkező Minneria vízgyűjtőmedencét) még ma is használnak.

Magas fejlettséget ért el Ceylonban a bányászat, a gyöngyhalászat és a kézművesség. Már időszámításunk első századaiban szállítottak Ceylonból Indiába, és Indián keresztül Európába gyöngyöt, beryllt, zafirt, gyaporszövetet és teknősbékahéjból készült dísztárgyakat. Nagy mennyiségben bányászták az aranyat. A belső áruforgalom azonban aligha lehetett fejlett, hiszen saját pénzük valószínűleg nem volt.

A gazdasági és társadalmi szervezet alapja, akárcsak Indiában, az igen széles körű önkormányzati jogokkal rendelkező faluközösség volt. A királyi hatalom még nem vált teljesen despotikussá, a nemesség gyűlései korlátozták. Az uralkodói nemzetségen belül a hatalom nem apáról fiúra, hanem mindig a nemzetség legidősebb tagjára szállt. Ez sokszor vezetett véres trónviszályokra; ilyenek az ókori Ceylon államaiban elég gyakoriak voltak. Nagy befolyásuk volt a buddhista kolostoroknak. Ezek gazdagságukat a királyok bőkezű ajándékaiból, s a tőlük függő szabad közösségi tagok kizsákmányolásából szerezték.

A szabad közösségi tagok kizsákmányolásának fokozódása nem egyszer népi felkelésekre vezetett (például i. e. 40 körül Anurādhapurában). A felkelések gyakran egybeestek az uralkodó osztály belső viszályaival. Mindemellett időszámításunk első századaiban Ceylon államai már elég erősek és szilárdak voltak ahhoz, hogy a helyi uralkodók határozottan szembeszállhassanak a dél-indiai uralkodók minden hódítási törekvésével. A teljes függetlenségre való törekvés jutott kifejezésre abban is, hogy Ceylonban a buddhizmus korai (hīnayāna) formájában maradt fenn, s a kései mahāyāna-buddhizmus terjesztése határozott ellenállásba ütközött.

Az időszámításunk előtti évszázadok és időszámításunk első századai foglalják magukba azt az időszakot, amikor Dél- és Kelet-Ázsia számos országában a rabszolgatartás a legjelentősebb fejlődést érte el. Ebben az időben a rabszolgatartó viszonyok szinte egész Hindosztán területén, Indokína, Indonézia és Ceylon nagy részén uralkodó jellegűvé váltak. Dél- és Kelet-Ázsia civilizációjának legnagyobb központjai a kínai Han-birodalom s az ókori India államai voltak.

A vas megjelenésével itt, akárcsak Ázsia többi országában és Európában, ugrásszerű fejlődés indult meg a földművelés és kézművesség technikájában. Fellendült a kereskedelem, gyarapodtak a városok. A gazdaság fejlődését a társadalmi-gazdasági viszonyokban is nagy változások kísérték. Meggyorsult a közösség szétesése, a nagybirtokosok és rabszolgatartók fokozták a szabad árutermelők kizsákmányolását és leigázását. A tönkrement és leigázott, de a faluközösségtől még el nem szakadt parasztok jelentős száma azonban korlátozta a rabszolgamunka elterjedését a mezőgazdaságban. A dolgozó lakosság függőségi viszonyai nagyon sokfélék voltak.

Az indiai rabszolgatartó társadalom fejlődésmenetének megvoltak a maga határozottan sajátos vonásai. Az ókori India történetének jellemző sajátossága, hogy a faluközösség tovább fennmaradt, mint az ókori világ többi területein. A zárt és önmagukat minden szükséges cikkel ellátó közösségek akadályozták a kereskedelemnek és a városoknak mint kézműipari és kereskedelmi központoknak a fejlődését, s ezzel fékezték az Indián belüli gazdasági kapcsolatok kibontakozását. A társadalmi fejlettség színvonala tekintetében egymástól eltérő területek nagyfokú izoláltsága akadályozta India területén szilárd politikai egység kialakulását. A Maurya-dinasztia uralma nem sokáig állt fenn, és csupán mintegy öt évszázad múltán sikerült a Guptáknak India északi részét 100—150 évre uralmuk alatt egyesíteni.

Az új feudális viszonyok kialakulását és fejlődését Kelet-Ázsia területén Kína példáján tanulmányozhatjuk viszonylag legtisztább formájában. Ez a folyamat a magánrabszolga-tartás korlátozására irányuló kísérletekben, a földbérleti viszonyok térhódításában, és a függő lakosság kizsákmányolásának már a feudalizmus felé mutató formáin alapuló „erős házak" megjelenésében jutott kifejezésre. A Han-birodalom történetének utolsó évszázadai a társadalmi ellentétek s a heves osztályharc rendkívüli kiéleződésére vezettek. A birodalom bukása az elnyomott népi tömegek oly nagyszabású felkelésének eredményeként ment végbe, amely arányait tekintve szinte egyedülálló az ókori világ történetében.

India és Kína népeinek történetével ősidők óta szoros kapcsolatban áll a szomszédos törzsek és népcsoportok története.

A gazdasági kapcsolatok, a kínai és az ind gyarmatosítás siettették Korea, Japán, Indokína, Indonézia és Ceylon törzseinek körében az osztálytársadalom s az állam kialakulását. Ezeknek a népeknek a kultúrája is a kínai vagy az ind kultúra, illetve néhány esetben a kettő együttes hatása alatt formálódott.

Az i. e. I. évezred vége és az i. sz. I. évezred eleje az ókori India és Kína kultúrájának virágkora. Ebben az időben alakultak ki India és Kína irodalmának és művészetének hagyományai, ekkor jöttek létre az alapvető filozófiai rendszerek (Kínában a taoizmus, konfucianizmus és Jang Csu, valamint Wang Cs'ung materialista tanítása, Indiában pedig a cārvāka, a lokāyata, valamint más filozófiai irányzatok). Mindez nagy hatást gyakorolt Kelet- és Dél-Ázsia filozófiai gondolkodásának további fejlődésére. A gazdasági kapcsolatokon kívül ebben az időben indulnak fejlődésnek Kínának és Indiának Belső-Ázsia, sőt bizonyos fokig Elő-Ázsia népeivel való kulturális kapcsolatai is.

Ebben az időszakban alakult ki az egyik legjelentősebb világvallás, a buddhizmus, amely később oly nagy szerepet töltött be a dél- és délkelet-ázsiai országok feudális ideológiájának kialakításában.

IV. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ BIRODALMAK; EURÓPA, ELŐ- ÉS BELSŐ-ÁZSIA NÉPEI ÉS TÖRZSEI IDŐSZÁMÍTÁSUNK ELSŐ HÁROM SZÁZADÁBAN

XX. FEJEZET

A KORAI RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

1. A KORAI CSÁSZÁRSÁG OSZTÁLYJELLEGE ÉS ÁLLAMSZERVEZETE

Az egész évszázadon át húzódó római polgárháborúk a rabszolgatartó római köztársaság válságát és bukását jelezték. Bár a római történelem e viharos időszakának eseményei és történelmi folyamatai rendkívül sokrétűek (a szicíliai rabszolgalázadások, a Gracchusok mozgalma, Sulla diktatúrája és a Spartacus vezette nagy rabszolgalázadás, Caesar monarchiájának kialakulása és az i. e. negyvenes-harmincas évek polgárháborúja) — mindamellett ennek a római társadalomban kibontakozott hosszas küzdelemnek az általános tendenciája és osztályjellege teljesen világos. A rabszolgatartó termelési mód megerősödése és kibontakozása Róma hatalmas földközi-tengeri birodalmának keretei között, e termelési mód valamennyi jellegzetes ellentmondásának kiéleződése (és mindenek felett újabb rabszolgafelkelések és népi mozgalmak veszélye) végül is odavezetett, hogy eddig nem tapasztalt mértékben megszilárdult a rabszolgatartó osztály uralma a Földközi-tenger térségében.

A római köztársaság, amely egy polis rabszolgatartó vezető rétegének volt a hatalmi szervezete, semmiképpen sem képviselte már a nagy kiterjedésű Római Birodalom rabszolgatartóiból álló szélesebb körű blokk osztályérdekeit. A történelem halálra ítélte ezt a rendszert. A köztársasági rendet felváltotta a császárság, előbb csak Itália, majd Itália és a provinciák rabszolgatartóinak uralmi szerve.

A polgárháborúk lezárásával egy sor fontos feladat állt az állam irányítói előtt: elsősorban a polgárháborúk által megrendített rabszolgatartó társadalom alapjainak megerősítése, a provinciák kormányzatának újjárendezése. Olyan államhatalmat kellett szervezni, amely elég erős volt a világbirodalom kormányzására, de elég rugalmas is a Róma, Itália s a provinciák uralkodó osztályát alkotó legkülönbözőbb társadalmi csoportok érdekeinek kielégítésére. Igen fontos volt a hadsereg kérdése is, a birodalom egybentartásának legfontosabb materiális eszköze, ezzel összefüggésben pedig a külpolitika kérdése is. Végül pedig meg kellett erősíteni a birodalom morális alapját, nevezetesen azt az általános hiedelmet, „. . . hogy ha nem is az egyik vagy másik császár, de a katonai uralmon alapuló császárság megváltoztathatatlan szükségszerűség".[1]

Azt a sajátos államszervezetet, amely a római császárság fennállásának első századaiban kialakult, a történetírás általában *principatus*-nak nevezi (a *princeps* szóból — amelynek jelentése: „az első"), minthogy a császárok elsőként szerepeltek a senatorok listáin.

[1] Engels: Bruno Bauer és az őskereszténység. *Marx—Engels:* A vallásról. Budapest, 1961. 156. oldal.

Róma és Itália társadalmi és gazdasági életében még mindig a senatori rend vitte az irányító szerepet. Bár e rend számos tagja pusztult el a harcok és proskriptiók során, sokan vesztették el vagyonukat, és nem csekély számban jutottak a senatusba „új emberek", a triumvirek párthívei, Itália meggazdagodott polgárainak, kiszolgált katonáknak stb. a sorából — a senatorok még mindig a társadalom legfelsőbb rétegét alkották. A senatorság feltétele a nemesi származás és az egymillió sestertiust kitevő vagyoni census volt. A senatorok közül kerültek ki a legiók felsőbb parancsnokai, a legatusok és vezető tribunusok, továbbá a legtöbb provincia helytartói és Róma praefectusai. Ezt az új hivatalt Octavianus vezette be „a rabszolgák és lázongók fékentartására". A senatorok fiai az új rend szerint a lovagok sorába léptek mindaddig, míg egy-egy magistratura betöltése meg nem nyitotta előttük a senatust. Bár a nagybirtokot a proskriptiók és birtokelkobzások súlyosan érintették, a régi és az újabb senatorok között mindamellett nagy számban találunk olyanokat, akik — különösen Dél-Itáliában — hatalmas latifundiumokkal rendelkeztek. Hatalmas földbirtokok voltak a senatorok kezén Gallia Narbonensis, Sicilia és Africa provinciákban is. A senatori nagybirtok továbbra is elsősorban a rabszolgák kizsákmányolásán alapult. A senatorok tulajdonában levő rabszolgák sokféle munkaköréről képet adnak két, e korszakban élt arisztokrata család, a Volusiusok és a Statiliusok rabszolgáinak és libertusainak ránk maradt sírfeliratai. A birtokon foglalkoztatott rabszolgákon kívül találkozunk tiszttartókkal, a nagyúr vagyonának kezelőivel, kertészekkel, szakácsokkal, pékekkel, cukrászokkal, az ünnepi díszítő szerek és a köznapi berendezés gondozóival, a ruhatár őrzőivel, komornyikokkal, fodrászokkal, hordárokkal, fürdősökkel, masszőrökkel, posztósokkal, ruhafestőkkel, a fonást és szövést végző rabszolganőkkel, szabókkal, cipészekkel, ácsokkal, kovácsokkal, zenészekkel, felolvasókkal, énekesekkel, írnokokkal, orvosokkal, dajkákkal, kőművesekkel, festőkkel és nagyszámú szakma nélküli szolgaszemélyzettel.

Az i. sz. I. századnak nagynevű római tudósa és írója, az idősebb Plinius korának leggazdagabb római családjait felsorolva említést tesz valakiről, akinek 4116 rabszolgája volt. Mindegyik arisztokratát nagyszámú cliens vette körül: a nagyúr birtokain élő parasztok, felszabadított rabszolgák és plebejusok, akik itt kerestek erős pártfogót és anyagi támaszt. Egy-egy arisztokrata cliense lehetett — akárcsak a köztársaság idején — egyes provinciális városok egész lakossága is.

Gazdagságuk, befolyásuk és ősi származásuk büszke tudatában a senatorok még mindig az emberek legkülönbjeinek és a világ urainak tekintették magukat. Elismerték Octavianus egyeduralmának elkerülhetetlen voltát és hajlandók voltak lemondani politikai jogaik egy részéről is, de ragaszkodtak társadalmi kiváltságaikhoz, Caesar példája megmutatta, hogy még mindig számolni kell a senatusszal. Octavianus, aki Antonius feletti győzelme után néhány évvel megkapta az Augustus címet, figyelembe is vette ezt, amikor kialakította saját helyzetét az államban.

A LOVAGOK

A római rabszolgatartó társadalom második kiváltságos rétegének, a lovagoknak a helyzete is észrevehetően megváltozott. A senatori rendhez hasonlóan a lovagság is számos, köztársasági hagyományt őrző jellegzetességet tartott meg, de már kirajzolódtak azok az utak, amelyeken fejlődése a császárkorban haladhatott.

Mint régebben, most is a lovagok közül kerültek ki a provinciák közvetett adóinak bérletéből meggazdagodó vállalkozók. Pénzéhségüket azonban az állami ellenőrzés most kissé korlátok közé szorította. E helyett a katonai és állami szolgálat tárta fel előttük a meggazdagodás új lehetőségeit. Közülük kerültek ki a legiók tribunusai és centuriói, a segédcsapatok parancsnokai, a provinciális közigazgatás vezető hivatalnokai és tisztviselői. Egyiptomot mindig lovagrendű praefectus kormá-

nyozta. Tisztsége a lovagok számára elérhető egyik legmagasabb méltóságot jelentette. A lovagi karriert megkoronázó másik, még tekintélyesebb méltóság volt a praetorianus testőrgárda praefectusának tisztsége. A kilenc, egyenként 1000 főt számláló cohorsot magában foglaló testőrséget Octavianus Augustus szervezte meg saját személyének őrizetére, s Róma és Itália területén helyezte el. A praetorianusok kiváltságos helyzetet élveztek. Augustus idején évi 750 denarius zsoldot kaptak és 16 évig szolgáltak, míg a legionárius mindössze 225 denariust kapott és 20 évig teljesített szolgálatot. A testőrgárda praefectusa az állam első emberei közé tartozott. Később, Augustus utódai idején a praetorianusok praefectusai nem egy ízben eldöntötték, hogy kire szálljon a Római Birodalom császári trónja.

A lovagi cím 400 000 sestertius vagyoni censushoz volt kötve. A lovagok közül egészítették ki a senatust. A lovagrendhez tartoztak Itália városi arisztokráciájának leggazdagabb és legelőkelőbb tagjai, s a szolgálatban legnagyobb érdemeket szerzett katonák. Augustus kárpótolni akarta a lovagokat a provinciák közvetlen kizsákmányolásából eredő jövedelmeik egy részének elvesztéséért, ezért új hivatalok egész sorát szervezte meg a számukra. Az állami utak, középületek, vízvezetékek stb. felügyelőiként fizetést húztak az államtól. A császár alkalmilag ünnepélyes szemlét tartott a lovagok felett. Rendszerint a császár közeli rokonainak egyike viselte a lovagok fejének (*princeps iuventutis*: tkp. az „ifjúság feje") címét.

A PLEBS

A legnagyobb mértékben a római városi plebs helyzete változott meg. Egy része — főként a felszabadítottak — kisebb-nagyobb műhellyel, bolttal rendelkezett. Akadt olyan, aki kicsiny kertjének vagy gazdaságának termékeit — virágot, gyümölcsöt, zöldséget — árusította Rómában. A városi plebejus lakosságnak jelentékeny és egyre növekvő részét tette ki azonban a teljesen tönkrement és az állandó termelőmunka lehetőségétől megfosztott lumpenproletariátus, amely alkalmi munkákból és állami könyöradományokból tengette életét. Augustus idején 200 000 ember kapott ingyen gabonát és részesült az időnként ismétlődő pénzosztásokban. Egykori politikai jelentőségét a plebs teljesen elvesztette. A népgyűlések még fennálltak, de jelentőségük a semmivel volt egyenlő.

Csak egyetlen alkalommal, i. e. 19-ben, Augustus távolléte idején fordult elő, hogy a plebs a saját jelöltjét próbálta megválasztani a consuli tisztségre. Ez egy bizonyos Egnatius Rufus volt, egykori aedilis, aki a Rómában gyakori tűzvészek elkerülésére a saját rabszolgáiból a maga költségén tűzoltóságot szervezett, s ezzel megszerezte a nép rokonszenvét. A senatus nem hagyta jóvá jelölését, a városban nyugtalanság lángolt fel. Augustus tudomást szerzett róla és sürgősen visszatért Rómába. A lázongást hamar leverték, Egnatius Rufus pedig a börtönben fejezte be életét. Augustus elrendelte, hogy a tűzvészek ellen állami költségen szervezzenek ún. tűzőrségi cohorsokat. Ezek később rendőri feladatokat is teljesítettek.

A plebs körében a közellátás nehézségeivel kapcsolatban időnként lázongások törtek ki. Ezért a rend fenntartására még külön városi cohorsokat is szerveztek, amelyek rendőri szolgálatot láttak el. E cohorsok katonái közbülső helyet foglaltak el az egyszerű legionariusok és a praetorianusok között és évi 375 denarius zsoldban részesültek. Szolgálatukat általában előnyösnek tartották, s a császár mindenkor számíthatott fenntartás nélküli támogatásukra.

Augustus nem szorítkozott az elnyomási rendszabályokra. A plebset igyekezett a politikai élettől elvonni s a saját oldalára állítani. E célra különösen a *lares*-nek, az ősök lelkeinek hagyományos kultuszát használta fel. A lares voltak a família, a családi otthon és a vagyon őrzői. Ezt kiegészítette a *genius* kultusza, amely a római hit szerint mindenkit végigkísért egész életén. Mindazok, akik egy-egy személytől függtek — a rabszolgák, cliensek stb. —, rendszerint tisztelettel adóztak az illető lares istenségeinek és geniusának.

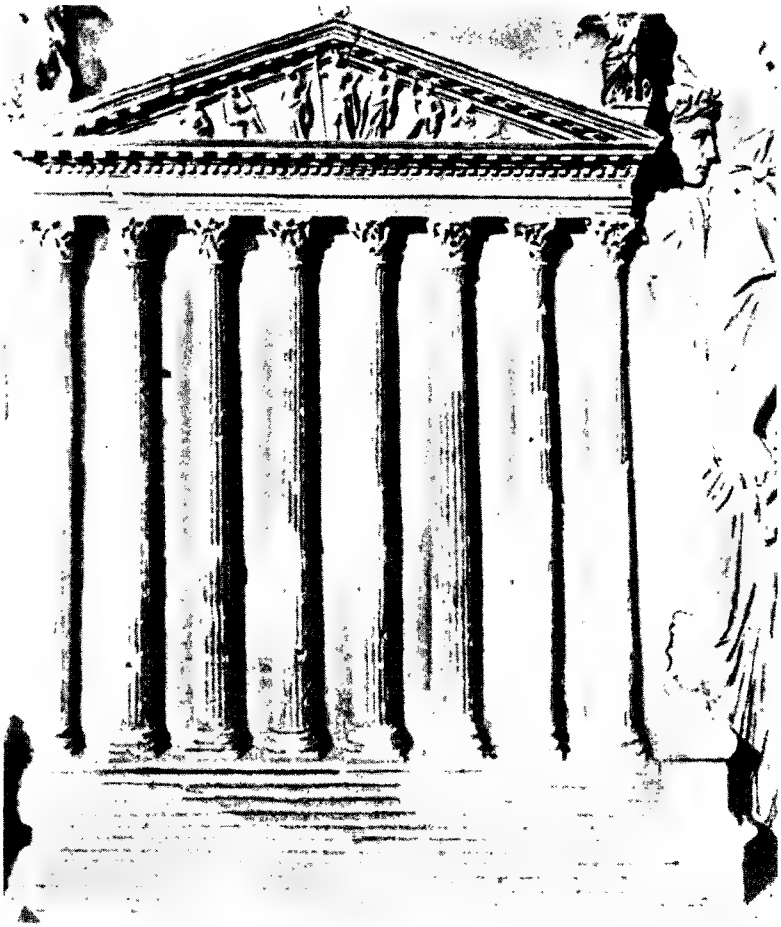

Mars Ultor (a Bosszuló Mars) temploma Rómában
A templom homlokzatának ábrázolása Augustus „Békeoltárának" domborművein
I. e. I. század vége

Ilyen kultuszt szervezett most hivatalosan Augustus a saját larese és geniusa tiszteletére. Az új kultusz irányítására Rómában és Itáliában számos, részben magánjellegű, részben állami collegium alakult. Ugyanezt a célt, a plebsnek a politikától való eltérítését szolgálták a gyakori fényűző látványosságok. Ezeken rendszeresen megjelent maga a császár is. A látványosságokra nem sajnálta a pénzt. Mindenünnen egybegyűjtötte a ritka vadállatokat és híres gladiátorokat. A népszerű színjátszást személyes védelme alá helyezte. Családjának tagjaival együtt nagy összegeket fordított a főváros pompás épületeire. Vízvezetékeket, templomokat, forumokat, porticusokat (díszcsarnokokat) és más középületeket építtetett. Augustus azt mondta, hogy Rómát vályogból épült városként vette át és márványvárosként hagyja utódaira. Az építkezések munkaalkalmat adtak a plebejusok egy részének, gazdagították az építkezéseket vezető vállalkozókat, és emelték Augustus népszerűségét s a főváros tekintélyét.

Róma tekintélyére és a római polgár címének méltóságára Augustusnak különös gondja volt. Viszonylag fukarul bánt a polgárjog megadásával. Ezzel is be akarta oltani a polgárokba azt a hitet, hogy ők a világ született urai. A római nagyhatalom igyekezett élesebb határt vonni a rómaiak és a római polgárjoggal nem rendelkezők között, hogy könnyebben tartsa hatalma alatt és szorítsa engedelmességre mind a római plebset, mind a leigázott népeket.

RABSZOLGÁK ÉS FELSZABADÍTOTTAK

A principatus fő funkciója az volt, hogy engedelmességre kényszerítse a rabszolgákat. Ezt várták Augustustól azok a különböző rabszolgatartó rétegek, amelyek a hatalom felé vivő útján támogatták őt. A római rabszolgatartó társadalom fennállásának egész ideje alatt e társadalom alapegysége az ún. *família* volt; ez az egy-egy nagyúr hatalma alá tartozó valamennyi szabadot és rabszolgát foglalta magában. Róma történetének kezdeti időszakában a famíliákat főként a család szabad tagjai — a feleség, a gyermekek és unokák —, valamint a

cliensek alkották. A rabszolgaság fejlődésével egyre több rabszolga tartozott a családhoz. A köztársaság utolsó időszakának s a császárkornak jogi forrásai már főként a rabszolgákat értik a család gyűjtőfogalmon. A rabszolga a család szoros, zárt körén belül élte életét. A rabszolgatartó korlátlanul rendelkezett rabszolgája sorsával és életével is. A rabszolga csak a család ünnepein és csak a család kultuszában vehetett részt, ezeket pedig maga a rabszolgatartó vagy az ő megbízásából a birtokot és a hozzátartozó rabszolgákat irányító rabszolga-tiszttartó *(vilicus)* irányította. A család tagjait a „családfő" reális hatalmán túl a vallás és a szokásjog által szentesített *pietas* (szokásos fordítása: kegyesség) érzése fűzte egybe. A pietas azonban szélesebb körű fogalom volt, mivel nemcsak és nem is annyira az embernek az istenséghez való viszonyát fejezte ki, mint inkább a szülőket és gyermekeket, a patronust és clienst, a rabszolgatartót és rabszolgát, később pedig, a császárság idején, a birodalom urát és minden egyes alattvalóját egymáshoz fűző kölcsönös kötelességek rendszerét.

A polgárháborúk megrendítették a római család rendjét. Az egymás ellen küzdő pártok a maguk számára igyekeztek megnyerni a rabszolgákat. Azok a rabszolgák és felszabadítottak, akik a proskriptiók idején feljelentették gazdájukat, illetve patronusukat, ezért jutalmat kaptak. A rabszolgák beléphettek a szabadok collegiumaiba, részt vehettek a keleti istenek kultuszaiban, itt meghallgatták és továbbadták a gazdákra nézve veszélyes jóslatokat. Egy szó mint száz, a rabszolgatartók nagy rémületére kiléptek a család szűk köréből a társadalmi élet szélesebb porondjára. Az atya és a rabszolgatartó hatalma megrendült. Mindenfelől olyan hangok hallatszottak, amelyek az ősi pietas eltűnését panaszolták. Itália-szerte fegyveres rabszolgacsapatok kóboroltak, ezekhez szabadok is csatlakoztak. Nem voltak ritkák az olyan esetek, hogy egy-egy rabszolga megölte gazdáját. Az újonnan meghódított provinciákból származó és szolgasorsukkal még meg nem békélt rabszolgák mindig készen álltak a felkelésre. A rabszolgasorba juttatott asturok és cantaberek felkoncolták gazdáikat és hazájukba, Hispaniába menekültek. Róma és Itália rabszolgatartóinak szemében halaszthatatlan feladat volt olyan erős hatalom megteremtése, amely fenntartja a rendet az újonnan szerzett s a régebbi birtokokon, és biztosítja az innen eredő jövedelmet.

E követelések kielégítésére Augustus két módszert választott. Egyfelől drákói intézkedésekkel fogta szűkebb pórázra a rabszolgákat. Fegyveres csapataikat megsemmisítette. Felújította azt az ősi törvényt, amelynek értelmében egy-egy rabszolgatartó erőszakos halála esetén mindazokra a rabszolgákra, akik vele egy tető alatt vagy egy kiáltásnyi távolságra tartózkodtak és nem siettek uruk segítségére, kínzás és halál várt. A törvény indokolása szerint csak ilyen intézkedések árán szabadulhat az ellenséges érzületű rabszolgák körében élő rabszolgatartó az örökös rettegéstől. Két további törvény korlátozta a rabszolgák végrendeleti úton történő felszabadítását és általában a 30 évnél fiatalabb rabszolgák felszabadítását. Senkinek sem volt joga egyszerre száznál több rabszolgát felszabadítani. Mindez korlátozta a volt rabszolgák beolvadását a plebsbe és csökkentette a rabszolgák és szegény szabadok szövetkezésének lehetőségét. Azok a rabszolgák pedig, akiket gazdájuk megbélyegzéssel sújtott s így különösen megbízhatatlanok voltak, még akkor sem válhattak római polgárrá, ha történetesen felszabadították őket.

Augustus a nyilvánosság előtt leplezetlenül kimondta, milyen kevésre becsüli a felszabadított rabszolgákat. Még a leggazdagabb egykori rabszolgákat sem engedte az asztalához. Egyetleneggyel tett kivételt: Ménodórossal, Sextus Pompeius felszabadított rabszolgájával, aki annak idején elárulta Octavianusnak patronusa flottáját. Felszabadított rabszolgák számára tiltott volt a katonai szolgálat — kivéve a tűzoltóságot és a tengerészetet, amelyek a római hadsereg legutolsó alakulatainak számítottak.

Ugyanilyen feltűnően hangsúlyozta a princeps a rabszolgatartó és a patronus hatalmának osztathatatlanságát. Egyes források szerint megjutalmazta az olyan rabszolgákat és felszabadítottakat, akik az általa elrendelt proskriptiók során elítélt gazdájukat rejtegették és megmentették. Sokat emle-

gették a következő történetet: Augustus egy alkalommal barátjánál, a dúsgazdag Vedius Polliónál ebédelt, aki rabszolgáit, akik valami hibát követtek el, azzal szokta volt büntetni, hogy zsákmányul vetette őket oda a murénáknak, e ragadozó halaknak, melyeket külön halastavakban tenyésztett. Egyik rabszolgája felszolgálás közben eltört egy értékes serleget és a rettenetes büntetéstől való féltében a nagyhatalmú vendég lábai elé vetette magát, pártfogásáért esedezve. Augustust nemigen rendítette meg a rabszolga sorsa, de államfői helyzete megkívánta tőle az emberiességnek legalább a látszatát. Mégsem akarta azt a benyomást kelteni, mintha a rabszolgatartó és rabszolga viszonyába beavatkoznék. Megparancsolta, hogy hozzák elébe a többi serleget is s azokat egyenként összetörte: így mentette meg a vétkes rabszolgát a halálbüntetéstől.

CSALÁDJOGI TÖRVÉNYEK

A família megszilárdítását szolgálták Augustus nevezetes családjogi törvényei is. Ezeket három részletben léptette életbe principatusa idején „az erkölcsök legfőbb őrének" *(curator morum)* különleges felhatalmazása alapján. E törvények minden polgár számára kötelezővé tették a házasságot és gyermekek nemzését. A törvény megszegőinek örökségi jogát és hivatalviselési lehetőségét korlátozták. Ezzel szemben a három vagy több gyermekes apák különböző kiváltságokat és állami támogatást élveztek. Az atya tettenérés esetén megölhette leánya csábítóját és leányát. A férjnek kötelessége volt feljelentést tenni hűtlen felesége és annak „bűntársa" ellen, s a bűnösökre részleges vagyonelkobzás és a Földközi-tenger lakatlan szigeteire való száműzetés várt. Ha a férj elmulasztotta a feljelentést, bármely polgár feljelenthette bűnrészesség címén. Korlátozta a század folyamán különösen elterjedt válások számát is.

Mindennek az volt a célja, hogy helyreállítsák a család régi rendjét és újjáélesszék a feledésbe merült pietast és megszilárdítsák a családfő és a rabszolgatartó ősi hatalmát. Ezek a törvények azonban Róma felső rétegeinek egy részénél elkeseredett ellenállásba ütköztek. A családjogi törvényhozás emellett belsőleg is ellentmondásos volt. Bár a férj és az atya hatalmának növelésére irányult, éppen az ezt szolgáló biztosítékaival szentesítette az állami beavatkozás lehetőségét a família egykor zárt világába. A bűnös asszony felett immár nem a férj, hanem a bíróság ítélkezett. Ez a belső ellentmondás kezdetben alig volt észrevehető, az idők folyamán azonban egyre súlyosabbá vált és háromszáz éves folyamat eredményeként odavezetett, hogy a családfő hatalmát szinte teljes mértékben az államhatalom váltotta fel.

A HADSEREG

A hadsereg helyzete okozta Augustusnak az actiumi csata után az egyik legfőbb gondot. Ugyanaz a hadsereg, amely számára a győzelmet s az egyeduralmat megszerezte, veszélyes erővé is válhatott, ha a császár hatalma ellen fordult. Augustus ezért több intézkedést tett a hadsereg szerepének korlátozására. A hatalmas egyiptomi zsákmányból bőségesen megjutalmazhatta katonáit, és földdel is elláthatta veteránjait anélkül, hogy további földelkobzásokhoz kellett volna folyamodnia. A hetven-egynéhány legióból, amely i. e. 33-ban fegyverben volt, csupán 25-öt tartott meg. Itáliában a városi és praetorianus cohorsokon kívül más hadsereg nem maradt. A legiókat mind a provinciákban helyezte el. A legionariusokat a római polgárok közül főként Itália és Róma lakóiból toborozta. A parancsnoki tisztségeket senatorok és lovagok töltötték be, a közkatona nem juthatott el csak a *centurio*, azaz a *centuria*, a legió 100 főből álló hatvanad része parancsnokának rangjáig.

A katonáktól feltétlen engedelmességet követeltek. A legkisebb fegyelemsértésért is büntetés járt—a vesszőzéstől kezdve, a tömeges engedetlenség vagy a csatatérről való önkényes megfutamodás esetén alkalmazott halálbüntetésig. Octavianus, aki zsoldosvezérként (dux militum) kezdte pálya-

futását, nem engedte meg többé sem magának, sem párthíveinek, hogy a legionariusokhoz a korábban szokásos „bajtárs" megszólítással forduljanak. Ezt új megszólítás váltotta fel: „katonák". A katonák a végkielégítésként rájuk váró föld, pénz és egyéb kiváltságok reményében viselték nehéz sorsukat. Amióta azonban az egyiptomi zsákmány kifogyott, a harcok pedig szakadatlanul folytak, az elbocsátást és a vele járó jutalmakat meghatározatlan időre elhalasztották. A hadipénztár feltöltésére új örökösödési és rabszolgafelszabadítási adót vezettek be, a pénz azonban így sem volt mindig elegendő. A hadseregbe így már kevésbé szívesen léptek be a polgárok, és nem egy esetben kényszertoborzáshoz kellett folyamodni.

Még kedvezőtlenebb volt a leigázott provinciák és az ún. szövetséges, valójában azonban függő területek lakosságából sorozott segédcsapatok katonáinak helyzete. Ezek az egységek lovas és gyalogos csapatokból *(alae* és *cohortes)* álltak. Az 500 vagy 1000 főt kitevő csapat mindig egyazon törzsből került ki és róla kapta nevét is. E csapategységek toborzása gyakran fölkelésre adott okot. Az ilyen csapatok harci értéke rendszerint igen kicsi volt.

A PRINCIPATUS MINT ÁLLAMFORMA

A római császárság kialakulása idején a különböző osztályok és társadalmi csoportok helyzetében végbement lényeges változások a birodalom állami berendezkedését is meghatározták. Már i. e. 27-ben, nem sokkal a polgárháború befejezése után Octavianus bejelentette a senatus általa összehívott ülésén, hogy triumviri felhatalmazása lejárt, az állam békéjét helyreállította, s így vissza óhajt térni a magánéletbe és javasolja a köztársasági rend helyreállítását. Mindez nem volt egyéb, mint ügyesen eljátszott komédia. Octavianus már jó előre előkészítette a talajt ehhez a nyilatkozatához. Már i. e. 29-ben a méltatlan személyek eltávolításának ürügyén tisztogatást hajtott végre a senatusban, s a testületből 200 olyan személyt zárt ki, akiről tudta, hogy ellensége. Nem csoda tehát, hogy most a senatorok forró hálával adóztak Octavianusnak az állam érdekében tett szolgálataiért, és arra kérték, hogy továbbra is maradjon az állam kormányrúdjánál. Octavianus kegyesen teljesítette ezt a kérést. Kinyilvánították, hogy a köztársasági rend helyreállt. Octavianus azonban egyidejűleg több olyan felhatalmazást kapott, amelyek számára az állítólag helyreállított köztársaságban egészen különleges helyzetet biztosítottak. Az ennek megfelelő határozatokat fokozatosan fogadták el, különböző időpontokban, de valamennyit az i. e. 27. és 23. évek között.

Augustus ezüstpénze
I. e. 27—20. Ephesosi veret

E rendeletek eredményeként az új államrendet a következőképpen állapították meg. Legfőbb állami szervként a senatust ismerték el. Határozatai továbbra is törvényerejűek voltak, a senatus a legfőbb bíráskodó testületek egyike maradt, és hozzátartozott a provinciák kormányzása is. Csupán Aegyptus, Syria, Hispania és Gallia maradtak Octavianus irányítása alatt, aki ezeket legatusaival, illetve praefectusaival kormányoztatta. Az ezt követő évek folyamán a provinciák felosztását több alkalommal is megváltoztatták, új provinciáknak a birodalomhoz való csatolása következtében, vagy az egyes provinciák belső helyzetének, a hadi tevékenységnek és a hadsereg szétosztásának szükségletei szerint. A császárok azokat a provinciákat választották maguknak, amelyekben valamilyen újjászervezés vált szükségessé, vagy ahol legiók állomásoztak. A senatus rendelkezett a régi államkincstár, az *aerarium* felett. A senatorok és lovagok kezébe jutott

lényegében a magistratusok: quaestorok, aedilisek, praetorok, és consulok választása is. A méltóságok számát növelték, hogy minél több személy számára tegyék lehetővé a megtisztelő hivatalok viselését. Így pl. a consulok csupán az év egy részében töltötték be hivatalukat, majd újabbakkal, az ún. *consul suffectus*-okkal váltották fel őket. Senatorokból és lovagokból álló külön decuriák választották az egyes magistraturák jelöltjeit s ezeket a népgyűlésnek csupán meg kellett erősítenie.

Másfelől Octavianus megmaradt legfőbb hadvezérnek, megtartotta az *imperator* címet, s azt nevébe is beiktatta. Mint már említettük, a senatorok névjegyzékében az első helyet foglalta el, s ezáltal elnyerte azt a jogot, hogy elsőnek adja le szavazatát. Octavianust több éven keresztül megszakítás nélkül választották meg consulnak, összesen 13 alkalommal, de emellett senatusi határozat alapján i. e. 36 óta a néptribunusi tisztséget is betöltötte és ezzel jogot nyert arra, hogy Róma közügyeibe beleszóljon. Később elnyerte a proconsuli hatalmat, s az ún. *imperium maius*-t is. Ez utóbbi felügyeletet biztosított számára nemcsak a saját, hanem a senatus provinciáiban is. A római polgárok legfőbb bírája is ő volt. A senatushoz hasonlóan neki is joga volt jelölteket állítani az egyes tisztségekre; jelöltjei felett a szavazást soron kívül ejtették meg, és így természetesen minden esélyük megvolt a megválasztásra.

A princeps kezére bízott államügyek anyagi fedezete céljából külön kincstárt létesítettek, az ún. *fiscus*-t. Ez az egyes provinciális fiscusokból fejlődött ki, amelyek még a köztársaság idejéből maradtak fenn, de csak a következő császárok alatt öltött végleges formát. Végül a fiscus teljesen kiszorította az aerariumot.

Octavianus szerette hangoztatni, hogy a köztársaság helyreállítása alkalmával semmi olyan címet vagy elnevezést nem fogadott el, amely összeegyeztethetetlen lett volna a köztársasági renddel. Magistraturabeli társait csupán tekintélye *(auctoritas)* révén múlta felül, s ezt a tekintélyt is egyedül kivételes érdemeinek köszönhette. Olyan javaslat hangzott el, hogy nevezzék Romulusnak s ezzel juttassák kifejezésre, hogy mintegy újjáalapította Rómát. Ez a név azonban túlságosan emlékeztetett a gyűlöletes királyi címre. A megoldást Munatius Plancus találta meg, aki annak idején csaknem valamennyi Octavianus elleni szervezkedésben részt vett, és csupán az actiumi csata előtt állt át az ő oldalára. Javaslatára a princepset az *Augustus* kitüntető névvel ruházták fel. Ezt a Caesar névhez hasonlóan a birodalom későbbi uralkodói is viselték. A cím körülbelüli jelentése: „az istenség által felmagasztalt", amiben a princeps hatalmának mintegy vallásos szentesítése jut kifejezésre. Octavianus neve ettől kezdve így hangzott: „imperator Caesar Augustus az isteninek (Julius Caesarnak) fia". Később az Augustus címhez még a „haza atyja" elnevezés járult. Még ezt megelőzően i. e. 12-ben, Lepidus egykori triumvir, későbbi pontifex maximus halála után az ő helyébe is Augustust választották, s ettől kezdve utódai is viselték a főpapi tisztséget, ily módon egyesítették a teljes katonai, polgári és vallási hatalmat.

Így tehát a köztársasági formák fenntartása és a császár és senatus jogilag fennálló „kettős hatalma" ellenére a principatus egyértelmű monarchiát jelentett. Még sem szabad azt hinni, hogy a köztársasági forma fenntartásának semmiféle jelentősége nem volt. A republikánus rendszer látszata még három évszázadon keresztül játszott bizonyos szerepet, bár ebben az egész időszakban az uralmi rendszer monarchikus jellegét egyre kevésbé leplezték. Az egyeduralom kifejlődésének folyamata azonban csak a III. század végén, az ún. későrómai császárság kialakulásával tetőződött be.

Augustus és a senatus között aránylag békés volt a viszony egészen uralma végéig. Néhány gyorsan leleplezett és egészében véve csak alkalmi jellegű összeesküvés, néhány névtelen vádoló röpirat, a princeps szűk körű lakomáiról elejtett rosszalló megjegyzések, amelyek Augustus kijózanodott asztaltársait inkább megijesztették, mint őt magát, aki ellen irányultak, néhány „merész kiszólás" egyes senatusi üléseken — amit a kortársak a polgári bátorság csúcspontjaként értékeltek —, ez minden, amivel a senatorok az „ősi köztársaság" tényleges szétzúzására válaszoltak. Augustus a maga részéről arra törekedett, hogy ne élezze ki a senatorokhoz fűződő kapcsolatát, sőt igyekezett

fenntartani a senatus jelentőségét azzal, hogy látszólag ő maga is nagyrabecsülte a senatorokat és ezt másoktól is megkívánta. Az elszegényedett, de „méltó" senatoroknak maga ajándékozta oda a senatori censushoz hiányzó pénzösszeget.

Ugyanekkor Augustus következetesen háttérbe szorította a senatust. Attól félt, hogy a senatorok nagy befolyásra tesznek szert a provinciákban, ezért Itália területének elhagyását számukra külön engedélyhez kötötte. Nem vette jó néven azt sem, hogy egyes senatorok a plebshez közelednek. Ezért megszabta, hogy egyes személyek mennyit fordíthatnak látványosságok rendezésére. Így senki sem versenghetett vele fényűzésben és népszerűségben. Beavatkozott a senatusi provinciák kormányzásába is, s elejét vette a túlzott visszaéléseknek. Megalakította „A császár barátai" nevet viselő 20 tagú tanácsot; itt készítették elő a fontosabb intézkedéseket, amelyeket később a senatus elé terjesztettek formális jóváhagyás végett. Még két ízben hajtott végre tisztogatást a senatusban, a számára meg nem felelő személyeket eltávolította, s a senatusba saját híveit ültette.

Az ügyek vitelének egy részét barátaira és hozzá közelálló személyekre bízta, néha még felszabadítottakra is. Így lassanként kialakult a császári bürokrácia, s ez az idők folyamán kiszorította a régi köztársasági intézményeket. Ekkor vetették meg az alapját a nagy kiterjedésű császári gazdaságnak is, amely ettől fogva szüntelenül növekedett, míg végül a császárok lettek a birodalom legnagyobb földbirtokosai. Így a császárok nemcsak politikai, hanem gazdasági tekintetben is felülkerekedtek a senatorokon.

Ilyen volt a Római Birodalom társadalmi és állami berendezkedése a principatus idején. Amikor e birodalomról beszélünk, a továbbiakban most már nem csupán Rómát vagy Itáliát, hanem a provinciákat is figyelembe kell vennünk.

2. ITÁLIA ÉS A PROVINCIÁK A PRINCIPATUS KIALAKULÁSÁNAK IDEJÉN

A MEZŐGAZDASÁG ÉS ITÁLIA MUNICIPÁLIS ÉLETE

A császárság kialakulásának időpontjában már szemmel látható változások mentek végbe az itáliai mezőgazdaság szerkezetében. A legfontosabb tényező a kisbirtok tönkrejutása volt. Elsősorban Itália északi részein még megmaradt a szabad kisbirtokosság, de gazdasági, főként pedig politikai jelentősége szinte semmivé vált. A gazdasági élet vezető személyisége mindinkább a rabszolgatartó középbirtokos, a *villa*-tulajdonos lett. Nem véletlen, hogy Augustus politikája és különösen a rabszolgatartás és a famíliák megerősítésére irányuló intézkedései éppen a néhány száz iugerum földdel és pár tucat rabszolgával rendelkező itáliai középbirtokosok körében találtak a legkedvezőbb fogadtatásra. Közülük került ki a municipiumok városi vezető rétege, a decuriók rendje, a városi tanácsok tagjai, közülük választották a városi magistratusokat. A proskriptiók, a 300 000 veterán részére történt földosztás, a 28 új colonia alapítása csak megerősítette Itáliában a középbirtokosság helyzetét. Ez a gazdaságtípus vált uralkodóvá Észak- és Közép-Itáliában, bár itt is voltak nagy latifundiumok.

Ezekkel a társadalmi-gazdasági átalakulásokkal szorosan összefüggött az itáliai mezőgazdaság I. századi fellendülése. A gabonát még mindig kívülről, elsősorban Egyiptomból kellett ugyan behozni, de a szőlőtermelés, az olajtermelés és állattenyésztés magas színvonalon állt. Bort, olajat és gyapjút szállítottak messze Itália határain túlra. Az itáliai birtokosok joggal magasztalhatták Augustust és az általa megteremtett békét, amely birtokaikon nyugodt gazdálkodást tett lehetővé számukra.

A földeken legnagyobbrészt rabszolgák dolgoztak. Alkalmilag egy-egy idényre bérmunkát is igénybe vettek. Változatlanul folytatódott a föld bérbeadása. A birtokot gyakran egészben adták ki egy-egy nagybérlőnek, aki a földet saját rabszolgáival műveltette meg. Olyan esetekről is tudunk,

Vörös lakkal bevont váza, gém ábrázolásával
Kercsben talált, Augustus korabeli kisázsiai munka

hogy maguk a rabszolgák jelentkeztek bérlőkként. Gyakran előfordult, hogy egy-egy földhöz jutott veterán nem rendelkezett megfelelő anyagi erővel, s így bérbe adta földjét az előző gazdának. Arra is volt példa, hogy a földbirtokos a föld egy részén maga gazdálkodott, a másik részét parasztoknak adta bérbe. A bért rendszerint pénzben fizették, s a szerződést öt évre kötötték azzal a fenntartással, hogy mindkét fél beleegyezésével meghosszabbítható. Mindez azonban nem tartóztathatta fel a föld koncentrációjának folyamatát. Horatius szemléletesen írja le, miként űzik el birtokukról a gazdagok clienseiket, akiknek ősei nemzedékek óta itt művelték kicsiny parcelláikat.

A középbirtok és a rabszolgatartás megerősödése a mezőgazdasággal szoros kapcsolatban álló városi élet fejlődését is elősegítette. A decuriók rendjét alkotó municipális arisztokrácia, amelynek soraiból került ki a városi tanácsok tagsága és választották a magistratusokat, gondoskodott a városok rendjéről és ellátásáról. Augustus támogatta a decuriók rendjét, bennük kereste uralmának szilárd támaszát, és így minden kedvezményt megadott nekik. Számos város Augustust vagy egy-egy családtagját választotta patronusul, s ez újabb kapcsolatot teremtett közte és az itáliai városok között. Jelentős szerepet töltöttek be Itália városi életében a veteránok is, akik a helyi nemességgel egybeolvadva a császár híveinek legmegbízhatóbb részét alkották. A feliratok tanúsága szerint a veteránok számos itáliai városban töltöttek be municipális tisztségeket. Egy capuai felirat említ egy veteránt, aki „az isteni Ceasar" seregében szolgált, Augustus valamennyi hadjáratában részt vett és végül Capuában telepedett le. Itt megtisztelő városi hivatalokat viselt és vagyonát bőkezűen megosztotta a város többi polgárával.

Itália gazdasági életében nagy volt a kézműipar szerepe is. A textil-, fém- és fazekasművesség termékei a legtávolabbi területekre is eljutottak. Különösen híres volt Arretium (a mai Arezzo) fazekasipara, amely már a köztársaság idején fejlődésnek indult. Az arretiumi mesterek kézjegyével ellátott nagyszámú edénymaradvány révén tudjuk, hogy az arretiumi művészi kivitelű edényeket olyan műhelyekben készítették, amelyekben olykor 100 rabszolga is dolgozott. A nagy műhelyek tulajdonosai távoli területeken, így Kisázsiában is „fiókokat" nyitottak. A kézműipar és a kereskedelem terén különösen nagy volt a felszabadított rabszolgák szerepe. Nem egy közülük így jutott hatalmas vagyonhoz. Az itáliai városok lakosságának legszegényebb rétegéről azonban szinte semmit sem tudunk. Mivel nem részesültek olyan rendszeres adományokban mint a római plebs, nyilván kézműiparral, kőművesmunkával és szatócskodással tartották fenn magukat.

Itália az i. e. I. században osztozott Róma kiváltságos helyzetében a birodalmon belül. Lakóinak túlnyomó többsége már megszerezte a római polgárjogot. Igaz, hogy területének főleg északi

részén még fennállottak a kelta és ligur törzsek települései; ezek a törzsek nem rendelkeztek polgárjoggal, de Augustus fokozatosan az ő körzeteiket is hozzácsatolta a városokhoz, s megadta nekik a csökkent értékű, úgynevezett latin polgárjogot. Rómához hasonlóan Itáliát is közigazgatási körzetekre osztották, s ez ugyancsak hozzájárult az egység kialakulásához. Augustus idejére már lezárult Itália romanizálása, beleértve északi részét, az úgynevezett Gallia Cisalpinát is.

PROVINCIÁK, COLONIÁK ÉS MUNICIPIUMOK

Augustus principatusa lezárja Itália romanizálásának folyamatát, de egyben megkezdi a nyugati provinciák romanizálását és folytatja a keleti provinciák hellenizálását, ha különböző mértékben is. Ne feledjük, hogy maga a „romanizálás" és „hellenizálás" fogalmak nagymértékben konvencionális kifejezések. A romanizálás külső megnyilvánulása és mintegy fokmérője a városi rendszer fejlődésének, a municipális élet kibontakozásának, amennyiben ennek a municipális életnek a támaszát az egyes provinciákban a rabszolgatartó villák tulajdonosai jelentették. A városok fejlődésével párhuzamosan a provinciák területét szétosztották az egyes városok között, s városi territóriumokat szerveztek belőle, az ott élő földműves lakosság pedig városi polgár lett. Azokban a provinciákban, ahol a lakosság még a felbomlóban levő ősközösségi viszonyok között élt, ez a folyamat gyengítette a közösségek közrendű tagjainak a nemzetségi arisztokráciától való függését, meglazította az arisztokrácia kezén levő földek széttagolódását, kifejlesztette a rabszolgaság klasszikus formáit, előmozdította a kézműipar, a kereskedelem, az áru- és pénzviszonyok fejlődését és mindezek eredményeként elterjesztette a római kultúrát.

A város, mint egész, bonyolult és fejlett gazdálkodást folytatott. Egy-egy város kezében jelentős erő összpontosult, amely készpénzből, épületekből, városi földekből és rabszolgákból állt. Ezt a tulajdont a decuriókból álló tanácsok és a városi magistratusok kezelték. A város közpénzeit kikölcsönözték kamatra, megbízásokat adtak a városi középítkezésekre, bérbeadták a városi föld egy részét, intézték a város közellátását és szabályozták az élelmiszerek eladását. Ugyancsak ők rótták ki a lakosságra az adókat s a várost terhelő egyéb kötelezettségeket. A terhek nagy részét a kevésbé jómódú és kevés összeköttetéssel rendelkező lakosságra igyekeztek áthárítani. A városok virágzása idején mindez kedvező lehetőségeket teremtett a haszonszerzésre, s a városi tisztségeket előnyössé tette. A város gazdag és előkelő lakói nem is fukarkodtak, ha szülővárosuk szépítéséről volt szó, s ajándékok osztogatásával igyekeztek megnyerni a városi polgárok tetszését, hiszen ily módon szerezhették meg a városi magistraturák választásakor a szavazattöbbséget. Hivatalba lépésükkor meghatározott összeget kellett befizetniük a városi pénztárba. Az effajta költségek következtében a magistraturák csak a gazdagok előtt nyíltak meg. Felszabadított rabszolgák nem juthattak városi tisztséghez, és csupán a leggazdagabbak gyermekei számíthattak arra, hogy bejutnak a kiválasztottak körébe. Ez a kezdetben Itáliára jellemző helyzet az idők folyamán kiterjedt a provinciákra is.

Akárcsak Caesar idején, nagy szerepet játszott a provinciák területén a veteránok nagyszámú coloniáinak alapítása. A coloniák közös földbirtokot kaptak, amelyből kihasították az egyes veteránok földjeit. Ha a colonia úgynevezett itáliai jogot kapott, tagjai a teljes értékű római jog szerinti tulajdont élvezték. Ezzel szemben a többi provinciális földbirtok legfőbb tulajdonjoga az állam kezében volt. Augustus egy külön rendelete értelmében a legio kiszolgált katonái, ezek gyermekei és szülei adómentesek voltak, bármily földön telepedtek is le. Újonnan kapott földjeikre elvitték saját rabszolgáikat s a gazdaságot római mintára vezették. Az ilyen coloniák váltak a későbbi romanizálás támaszpontjaivá. Egyes városok municipiumi jogot nyertek, a legtöbbjük azonban az enyhébb vagy súlyosabb függés állapotában maradt.

A provinciális politikában igen nagy volt a személyes római polgárjog adományozásának jelen-

Adóösszeírás
Részlet C. Domitius Ahenobarbus oltárának domborműveiből. I. e. I. század második fele

tősége. Az Augustus alatt három ízben is végrehajtott népszámlálás (census) adatai szerint a római polgárok száma a principatus első 20 évében (i. e. 28—8) 4 százalékkal, az ezt követő 21 évben pedig (i. e. 8—i. sz. 14) 11 százalékkal növekedett. Polgárjogot főként Augustus párthívei kaptak, akik a polgárháborúk idején támogatták őt. Ismerünk pl. egy, a syriai Rhosus városból származó, Seleucus nevű polgárt, aki hajóparancsnokként szolgált Octavianus hadiflottájában és nem csupán a római polgárjogot kapta meg, hanem adómentességben s jogi és kereskedelmi kiváltságokban is részesült. A római polgárok a provinciák lakosságának kiváltságos részét alkották és a maguk választotta magistratusok vezetése alatt álló szervezetekben tömörültek.

A keleti provinciákban fennmaradtak a lakosság régebbi kategóriái és a régi önkormányzati formák. A társadalom felső rétegét változatlanul az ún. „hellének" alkották, a városi lakosság leggazdagabb, kiváltságos polgári rétegei. Augustusnak Kyréné városában ránkmaradt edictumai arról tanúskodnak, hogy a császár védelmezte a „hellének" érdekeit a római polgárok önkényeskedésével szemben. Eddig a római polgárok kiváltsága volt a bíróságokban való részvétel, a császár rendelete óta pedig az esküdtszékek felerészben hellénekből, felerészben római polgárokból álltak. A rendelet megengedte, hogy a hellének közvetlenül a császárhoz is küldjenek követségeket, korlátozta a hivatalnokok önkényét stb. Természetesen mindez csak a gazdagokat, a nagykereskedőket, a nagyobb kézműipari műhelyek tulajdonosait érintette, akik már régóta vezető helyet foglaltak el a Kelet kereskedő-városaiban és a polgárháború idején Octavianust támogatták. A béke és a szilárd római uralom helyreállítása új, nagy vállalkozások megindítását tette számukra lehetővé.

A helyi arisztokráciából kerültek ki a provinciális gyűlések tagjai. E gyűlések fő célja „Róma istennő" és Augustus kultuszának szervezése volt. Augustust Keleten a hellenisztikus királyok példájára istenként tisztelték, míg Nyugaton a császár „geniusa" vagy „isten hatalma" volt a hódolat

tárgya. A városok iránti jóindulata jeleként megengedte, hogy a „patronus", „helyreállító", „város alapító" nevekkel illessék. Mindezzel a városi gazdagok helyzetét erősítette; hiszen bennük kereste hatalmának szilárd támaszát.

Különleges helyzetet csupán Aegyptus foglalt el, amelyet a császár személyes tulajdonának tekintett. Itt a városoknak — Ptolemais, Naucratis és Alexandria kivételével — nem volt önkormányzatuk, s az egész országot olyan territóriumnak tekintették, amely a császári praefectusnak közvetlenül volt alárendelve. Egyiptomban a kiváltságos területek szinte teljes hiánya, s a Ptolemaiosok alatti rend mesterséges fenntartása nyilván megkönnyítette az ország kizsákmányolását, főként pedig a Róma számára szükséges gabona kiszállítását.

Míg a keleti földbirtokosok, kereskedők és uzsorások szívesen vették Augustus hatalmát, hiszen különböző előnyöket és kiváltságokat kaptak tőle, a tömegekben lángolt a gyűlölet Rómával szemben. Kelet országaiból áramlott a legtöbb rabszolga a római nagyurak földjeire; az egyiptomi parasztok látták el gabonával a római plebset. Újra meg újra felhangzottak Keleten az olyan jóslatok, hogy eljön még a gőgös Róma bukásának napja, s a rabszolgasorba döntő rómaiak maguk válnak rabszolgákká, eljő majd az igaz király, a megváltó, aki felszabadítja az elnyomott népeket, s akkor felragyog majd a boldogság napja, az aranykor.

Egyiptom leigázása után hamarosan felkelés robbant ki. Ez Thébais egész területét magával ragadta, és öt nagy város lakossága vett benne részt. A felkelést kegyetlenül leverték. Homályos értesüléseink vannak arról, hogy Syria és Kisázsia városaiban is lázongások törtek ki, de ezekkel is kegyetlenül leszámoltak.

Az elégedetlenség, a tiltakozás, a jelen állapot feletti elkeseredés, az idealizált múltra való visszaemlékezés és a jobb jövő ábrándja mind gyakrabban öltötték vallásos irányzatok, homályos jóslatok és titkos igehirdetés formáját. Ezen a talajon alakulhatott ki és erősödhetett meg a kereszténység.

A PROVINCIÁK HELYZETE. NÉPI MEGMOZDULÁSOK

Más volt a helyzet a nyugati provinciákban. Nagy részükben még nem alakultak ki városok s rabszolgatartó városi felső réteg. A vezető szerepet itt a nemzetségi és törzsi arisztokrácia játszotta. A nyugati provinciák meghódításakor Róma ennek az arisztokráciának a támogatását élvezte, és most Augustus is bennük kereste uralma támaszát. Számos előkelő gall szolgált a római seregben a segédcsapatok parancsnokaként. Ezek megkapták a római polgárjogot és felvehették Augustus nemzetségi nevét, a Iulius nevet. Amikor Lugdunumban, a Belső-Gallia (Gallia comata) területén i. e. 43-ban elsőként alapított coloniában „Róma istenasszony" tiszteletére pompás oltárt állítottak, ennek papjait a helyi romanizált gall arisztokrácia tagjaiból választották. Ugyanaz a réteg vett részt az egész gall területet képviselő provinciális gyűlésen, melynek fő feladata a lugdunumi szentély ünnepi és áldozati rendjének meghatározása volt.

A nyugati provinciák nagyobb részének romanizálása azonban még csak a kezdet kezdetén tartott. A nép kettős elnyomás alatt nyögött: saját arisztokráciája és Róma uralkodott felette. Az arisztokrácia egy része sem nyugodott még bele a római uralomba, a legyőzött „barbárok" megalázó helyzetébe. Ilyen elemek gyakran álltak a népi megmozdulások élére. A felkelők szívós és hősi küzdelmet folytattak. A rómaiak mindannyiszor kegyetlenül leszámoltak velük. A principatus első éveiben Augustus legközvetlenebb segítőtársának, Agrippának kellett kíméletlen harcot folytatnia a hispániai asturok és cantaberek törzseivel. Ez a harc hol ellankadt, hol új erővel lobbant fel. Agrippa pusztává tette a földeket, felégette a kunyhókat, irgalmatlanul lemészárolta az ellenállókat, de minden kegyetlenség ellenére is csak nagy nehezen verte le a felkelést. Többször fellobbantak a gall és afrikai törzsek mozgalmai is. Róma hatalmára a legveszélyesebb azonban a Duna menti népek felkelése volt, amely Augustus uralmának utolsó időszakában három évig (i. sz. 6—9-ig) tartott.

Régóta folyt már a rómaiak fokozatos behatolása a Duna menti területekre és a Balkán-félsziget északi felére. Leigázták a dalmata, pannón, moesiai és thrák törzseket. A római polgárok, főleg itáliai kereskedők korábban itt létesült települései római jogú városszervezetet kaptak, míg a helyi törzseket peregrinus (idegen) helyzetben hagyták és praefectusi méltóságot viselő római parancsnokok igazgatása alá helyezték. Az illyr területek kezdetben Agrippa legfőbb fennhatósága alatt álltak. A grippa halála után ezeket a területeket fokozatosan Raetia, Noricum, Dalmatia, Pannonia, Moesia provinciákká alakították át. A thrák törzseket részben széttelepítették a római provinciák területén, részben az odrys törzsek királyainak, Róma egykori engedelmes eszközeinek hatalma alá helyezték őket. A leigázottaktól súlyos adókat hajtottak be, s egymást követték az újonctoborzások.

I. sz. 6-ban Augustus mostohafia, Tiberius háborúra készült a germán markomannok törzsének királya, Maroboduus ellen, aki a mai Csehszlovákia területén alapított királyságot. Maroboduus sok más „barbár" királyhoz hasonlóan egy ideig Rómában is élt és itt sok mindent megtanult. Erős törzsszövetséget hozott létre, hadseregét római mintára szervezte meg, menedéket nyújtott minden, a római uralommal elégedetlen barbárnak, de még római katonaszökevényeknek is. Tiberius a háború céljaira 12 legióból álló sereget állított fel. A segédcsapatok emberanyagát a Duna menti törzsek szolgáltatták. Ez az új erőszakos toborzás volt az a végső csepp, amelytől kicsordult a pohár. Dalmatia és Pannonia lakossága fellázadt. A felkelés élén három törzsfő állt. Kettő neve Bato volt (az úgynevezett pannón Bato és a dalmata Bato — *Ford.*), a harmadik neve Pinna. A felkelők minden elfogott római polgárt felkoncoltak. Hatalmas sereget szerveztek. Rómában olyan hírek keringtek, hogy az ellenség tíz napon belül eléri a fővárost. Róma Maroboduussal sürgősen békét kötött, annál is inkább, minthogy az ellene irányuló hadműveletek még amúgy sem bontakoztak ki. Augustus a gazdagoktól azt követelte, hogy vagyonuk egy részét áldozzák a hadi szükségletekre, s Keletről több legiót rendeltek Tiberius segítségére. Augustus még rabszolgákat is befogadott a seregbe. Ezeket a nagybirtokosoknak kellett szolgáltatniuk, miután előzetesen felszabadították őket.

A felkelők ellenállása e rendkívüli intézkedések ellenére három évig tartott. Megerősített városaik kitartóan álltak az ostromot. Időnként még a szomszédos provinciák területére is sikerült benyomulniuk, máskor pedig partizánharcot folytattak. Ugyanakkor — talán nem is minden kapcsolat nélkül a pannónok és dalmaták felkelésével — a bessusok thrák törzse is felkelt. Végül Tiberius a rómaiak jól kipróbált módszerével az egyik Batót (az úgynevezett pannón Batót) a maga oldalára csábította. Bato megszédült attól a gondolattól, hogy Róma kezéből hatalomhoz juthat, elárulta saját törzseit és segítőtársát, Pinnát. Igaz, hogy később a másik Bato fogságba ejtette és kivégeztette, de a mozgalom meggyengült. Ezután a felkelőket már gyorsan szétverték. A bessusok is vereséget szenvedtek. Nagyobb részüket a moesiai, Rómához hű görög városok környékén telepítették le. A legyőzöttekkel kegyetlenül leszámoltak. Elvették földjüket, egyeseknek kezét vágták le, a többit rabszolgának adták el.

A CHERUSCUSOK FELKELÉSE ÉS A SALTUS TEUTOBURGIENSISBEN VÍVOTT CSATA

Röviddel a pannón—dalmata felkelés után hasonló események történtek Germaniában. Gallia meghódítása után a Rajna bal partján két provinciát létesítettek, Felső- és Alsó-Germaniát, majd a rómaiak a Rajnán túli területek meghódításához fogtak. Több hadjárat eredményeként — ezekben részt vett Augustus két mostohafia, Tiberius és Drusus is — már úgy látszott, hogy az Elbáig terjedő területet a Római Birodalom részének lehet tekinteni. Róma itt is szokásos politikáját folytatta. Az egyes törzseket a függőség különböző formájába juttatta. A helyi arisztokrácia a germán segédcsapatok parancsnoki tisztségeit foglalta el, és római polgárjogot kapott. A germán törzsi arisztokrácia azonban ellenségesebb érzületű volt Rómával szemben a gall arisztokráciánál, főként azért, mert

a germánság társadalmi tagolódása még meglehetősen kezdeti fokon állt. Míg a gall nemzetségi arisztokráciának szüksége volt Róma segítségére a nemzetségek közrendű tagjainak kizsákmányolásához, a germán arisztokrácia csak nehezen tűrte a római elnyomást, és sokkal kisebb mértékben igényelte a római támogatást.

I. sz. 9-ben Quintilius Varust küldték helytartóként a germánokhoz, aki korábbi syriai helytartóságának idején hírhedtté vált szemérmetlen zsarolásairól. A helytartó a germánoknál a számukra teljesen idegen és terhes római igazságszolgáltatást akarta bevezetni. Erre kitört a felkelés. A mozgalom élén Arminius, egy cheruscus arisztokrata és római állampolgár állt. Varus seregét váratlanul bekerítette. A saltus Teutoburgiensisben (a Teutonburgieni erdőben) lefolyt véres csatában csaknem az egész római sereget felkoncolták, maga Varus öngyilkos lett. A cheruscusok felkelése nem volt oly veszélyes Róma szempontjából, mint a pannón—dalmata felkelés, a saltus Teutoburgiensisben szenvedett vereség mégis mély megrendülést keltett Rómában. A kortársak elbeszélése szerint Augustus kétségbeesésében így kiáltott fel: „Varus, Varus, add vissza legióimat!"

Germán ifjú („Arminius") mellszobra
I. sz. I. század. Márvány

KÜLPOLITIKA. FÜGGŐ TÖRZSEK ÉS KIRÁLYSÁGOK

Augustus külpolitikáját az a felismerés határozta meg, hogy a hosszan tartó polgárháborúkban elcsigázott országnak feltétlenül szüksége van a béke helyreállítására s a provinciákban a helyzet megszilárdítására. Ezért külpolitikáját az óvatosság és tartózkodás jellemezte. Mindamellett nyugaton igyekezett kiterjeszteni a birodalom határait a Rajnáig és a Dunáig. Le akarta igázni a szomszédos törzseket, hogy megakadályozza szövetségüket a provinciákon belüli elégedetlen elemekkel. Ügyes szomszédos törzsekkel olyan egyezményeket igyekezett létrehozni, hogy azok magukra vállalják a birodalom határainak védelmét, és így cliensi helyzetbe kerüljenek.

Még inkább kiterjesztette a függő királyságok rendszerét. Ilyen királyságok voltak az afrikai Mauretania, Ázsiában Commagene, Cappadocia, Galatia, Iudaea (Judea) és mások. Ezek megtartották formális függetlenségüket, de nemcsak a római határok őrzésére voltak kötelesek, hanem gyakorlatilag Róma alattvalói voltak. Királyaikat Augustus erősítette meg, s bel- és külügyeik legfőbb ítélőbírája volt. Részleteiben leginkább Iudaea akkori helyzetét ismerjük, s ennek alapján a többi függő királyságra vonatkozóan is ítéletet alkothatunk.

Iudaea királya Herodes volt, eleinte Antonius párthíve, és csak az actiumi csata után ment át Octavianus oldalára. Pompás várost épített, azt Octavianus tiszteletére Caesareának nevezte el, és mindenképpen igyekezett kifejezésre juttatni odaadását a római császár iránt. Kíméletlen adópolitikája és a görög kultúra iránti rajongása nagy elégedetlenséget keltett a népben. Kialakult a zeloták („buzgólkodók") népi pártja, amely a római fennhatóság elleni harcot és a jelek szerint a

teokratikus rendhez való visszatérést követelte. Herodes halála után fiai Rómába utaztak és Augustustól apjuk végrendeletének jóváhagyását kérték. Ennek értelmében a királyság a három fiú között oszlott volna meg.

Az országban ekkor felkelés tört ki, s ezt csak a római katonaság kegyetlen fellépése tudta leverni. Újabb népi mozgalmak indultak meg a census (összeírás) hírére; ennek célja a továbbiakban a római kincstárba befizetendő fej- és földadó megállapítása volt.

A függő és félig függő királyságok sorában Armenia állama volt a legjelentősebb, ahol a római befolyás és érdekkör már összeütközött a parthusokéval. Augustusnak nem volt kellő ereje a parthus birodalom elleni háborúra, így diplomáciai módszerhez folyamodott, hogy ily módon fokozza befolyását Armeniában és magában Parthiában. I. e. 20-ban Augustus elérte azt, hogy a parthus király követei ünnepélyesen visszaadták Tiberiusnak azokat a római hadijelvényeket és foglyokat, amelyek, illetve, akik a korábbi háborúkban kerültek a kezükbe. Ezt az eseményt a hírverés, jelentőségét túlbecsülve, úgy tüntette fel, mint Parthia jelképes meghódolását s a római vezető szerep elismerését. Az összeütközést mindenesetre sikerült Keleten elkerülni, és Augustus hívei ezzel is igazolhatták azt a hivatalos álláspontot, hogy a császár megteremtette a földön a rég óhajtott békét, s az egész földkerekségen megszilárdította a római hatalom tekintélyét.

AUGUSTUS URALKODÁSÁNAK EREDMÉNYEI

Augustus mint politikus felismerte és kielégítette a Római Birodalom uralkodó osztályának szükségleteit és igényeit. Ez magyarázza sikerét is. Ez a számító, kétszínű, a körülményekhez való alkalmazkodásban és azok kihasználásában járatos politikus mestere volt a szociális demagógiának is. Kortársainak közlése szerint annyira óvakodott elárulni őszinte gondolatait, hogy még saját feleségével, Liviával is csak előre elkészített vázlat alapján beszélt meg fontosabb ügyeket. Halála pillanatában ő maga nevezte életét színjátéknak, s a színpadról távozó színészek szokása szerint arra kérte a jelenlevőket, hogy tapsssal búcsúztassák. Az ilyen ember nyilván a lehető legalkalmasabb volt a reá hárult történeti feladat teljesítésére: arra, hogy előbb egyesítse az elnyomókat az elnyomottakkal szemben, majd erőszakkal és fondorlattal, hol korbáccsal, hol pedig mézesmadzaggal engedelmességre szorítsa az elnyomottakat.

Augustus 44 évig volt a birodalom egyedüli ura. Röviddel halála előtt, i. sz. 14-ben elkészítette politikai végrendeletét, amely később „Az isteni Augustus tettei" („Res gestae divi Augusti") címet kapta. Ebben uralmának néhány eredményét kísérelte meg összegezni. Száraz, tömör mondatokban írja le tevékenységét a politikai életben való fellépésétől kezdve, s azt igyekszik bizonygatni, milyen áldásos volt uralma az állam szempontjából. De már uralkodása végső szakaszában nyilvánvaló volt, hogy ezek az eredmények távolról sem olyan ragyogóak.

Való igaz, hogy a császári hatalom véglegessé vált. Senki sem tartotta immár különösnek, hogy Augustus utódot nevel magának. Két unokájának és az ugyancsak utódjául kijelölt Agrippának korai halála után az egyetlen számbajövő jelölt mostohafia, Tiberius volt. Augustus fiává fogadta és utódjául jelölte ki.

De ha ennek a több mint 40 éves államvezetői tevékenységnek mérlegét meg akarjuk vonni, nyilván nem a dinasztikus politikát tartjuk a legfontosabbnak. Ne feledjük, hogy a rabszolgakérdés még mindig elég éles maradt, bár nyílt felkelések nem törtek ki többé. A birodalom katonai ereje és a hadsereg fegyelme korántsem igazolta a Róma megingathatatlan világuralmáról terjesztett hivatalos álláspontot. A pannoniai és germaniai kudarcok anyagi áldozatokat kívántak a gazdagoktól, s ez elégedetlenséget váltott ki a senatusban. A házasságjogi törvények sem érték el céljukat, az arisztokrácia megkerülte vagy nyíltan megszegte őket. Augustus még saját lányát és legkisebb unokáját, Juliát is kénytelen volt felháborító erkölcstelensége miatt elítélni és száműzni Itáliából.

IÓ, ARGOS ÉS HERMÉS

Lívia házának falfestményeiből (Róma, Palatinus) I. e. I. század vége

Nem tért hát vissza sem az „ősi erkölcs", sem az „aranykor", hiszen az esztelen fényűzés és a szánalmas nyomor kiáltó ellentéte nemcsak hogy nem csökkent, hanem még fokozódott. Igaz, hogy Itália gazdasági életében némi felemelkedés következett be, de gabonatermelése még mindig nem volt elegendő. Róma a provinciákból behozatalra szorult. A provinciákban kialakult ugyan a császári hatalmat támogató társadalmi réteg, de ez meglehetősen vékony volt. A provinciák, főként a birodalom nyugati felében, mindig készen álltak a felkelésre.

3. A RÓMAI TÁRSADALOM IDEOLÓGIÁJA A PRINCIPATUS MEGTEREMTÉSE IDEJÉN. A RÓMAI IRODALOM

A PRINCIPATUS IDEOLÓGIÁJA

A principatusnak mint olyan államformának, amely maga köré tömörítette Róma, Itália, a provinciák és a függő királyságok uralkodó osztályait, ideológiai alátámasztásra is szüksége volt. Augustus kitűnően felismerte, mily fontos a közvélemény támogatása. Ezért felhasználta politikájának propagálására az irodalmat, a képzőművészetet, de nem vetett meg más eszközöket sem. Még pénzverése is propagandisztikus célokat szolgált; az érméknek hátlapjára a mindenkori aktualitásnak megfelelő jelszavakat vésték. Ilyen hivatalos jelszavai voltak Augustus uralmának a béke, a pietas és a „szabadság".

Már a polgárháború előtti időkben igen népszerűvé vált a széles tömegek körében az a Keleten régóta elterjedt elképzelés, hogy eljő az isteni megváltó, aki elhozza az embereknek a boldogságot, és helyreállítja a földön a béke és a bőség „aranykorát". Vergilius (i. e. 70—19) egyik költeményé-

„Itália termékenysége": a Föld istennője, a víz és a levegő allegorikus ábrázolásai Augustus „Békeoltárának" ábrázolásai i. e. 13—9-ből

ben, az i. e. 40-ben írt IV. eclogában homályos fordulatokkal sejteti, hogy megszületik az a gyermek, aki hivatva van visszahozni a földre az aranykort. Hasonló motívumokkal Horatius (i. e. 65—8) költészetében is találkozunk. Augustus környezete ezeket az elképzeléseket alaposan kihasználta. Már szó volt arról, hogy keleti alattvalóinak szemében a császár isten volt, és nevéhez nem egy alkalommal fűzték a „megváltó" jelzőt. Rómában és Itáliában nem óhajtotta magát élő istenként feltüntetni, ellenben olyan értelmű propagandát folytatott, mely szerint új, boldog kort ajándékozott az embereknek.

Rómában régi idők óta minden 100. vagy 110. évben megünnepelték az úgynevezett százados játékokat *(ludi saeculares)*. A béke helyreállítása után Augustus kápráztató pompával és ünnepélyességgel óhajtotta ezeket megrendezni (i. e. 17). Itália minden lakosát háromnapos ünneplésre szólította fel. Szórakozási lehetőségek és ingyenes vendéglátások váltakoztak az isteneknek bemutatott áldozatokkal: a papok a békéért, a föld termékenységéért s a rajta élők jólétéért könyörögtek. Horatius kapta a megbízást az ünnepi himnusz *(carmen saeculare)* megírására; ezt az arisztokrata családok ifjai és leányai adták elő. A császár családjával együtt tevékenyen részt vett az ünnepségeken. Arra számított, hogy az egész népet meghatja és ámulatba ejti velük.

Míg azonban egyfelől felhasználta a tömegek körében az isteni megváltó és az aranykor eljövetelébe vetett népi hiedelmeket, másfelől erőszakkal iparkodott kiirtani bizonyos lázadó eszméket, amelyek e jobb kor reményéhez kapcsolódtak. A császár parancsára külön papi testület gondosan összegyűjtötte és átvizsgálta a nép ajkán élő jóslatokat és jövendöléseket, amelyeket a sibylláknak, az ősi jósnőknek tulajdonítottak. Minden olyan próféciát, amelyet a kormányzat szempontjából veszélyes szelleműnek ítéltek, elégettek. Augustus megtiltotta a keleti istenek gyorsan terjedő római kultuszát, mert híveik között különösen sok volt a plebejus, a felszabadított és a rabszolga.

Mindezt a régi Róma és az ősi erkölcsök visszaállítása címén hajtotta végre. E jelszavak valóságos értelme ugyanaz volt, mint a pietas „visszaállításának". Be akarta vonni a rabszolgákat a família kultuszába, hogy ily módon távol tartsa őket a veszélyes tanításoktól és akadályozza összefogásukat. A szabad római polgárokkal viszont azt igyekezett elhitetni, hogy ők a sors akaratából mérhetetlenül fölötte állnak az egész emberiségnek, hogy az ő feladatuk az embereket a római vallás, a római erények, s az azokat helyreállító Augustus köré tönöríteni. A principatusra jellemző az a gondosság is, amellyel ősi, már rég feledésbe merült szertartásokat helyreállított, régen elsorvadt papi testületeket új életre keltett és aprólékos kutatásokat folytatott Róma ősi múltjára vonatkozólag. Még Ovidius is, akit mindenek felett szerelmi lírája tett nevezetessé, Augustus kedvéért gondosan felkutatta a római vallás legrégibb hagyományait s ennek eredményeként írta meg „Fasti" („Naptár") című művét, a római ünnepek, a velük kapcsolatos szertartások és eredetmondák költői feldolgozását.

A RÓMAI KÖLTŐK. VERGILIUS

Augustus politikája az itáliai birtokosok széles körében keltett rokonszenvet. Ebből a társadalmi rétegből kerültek ki korának hírneves költői is. A római hagyományok és Augustus magasztalása hatja át a nagy költők: Vergilius, Horatius, Tibullus, Propertius és Ovidius életművét. A költők irodalmi körökbe tömörültek, részben Augustus egyik legközvetlenebb munkatársának, Maecenasnak, részben pedig a volt republikánus Valerius Messalának védnöksége alatt. Ezek a költők mind itáliai városokban születtek, néhányuk lovagi származású volt. Csak Horatius volt felszabadított rabszolga ivadéka. Többen közülük földjüket elvesztették a polgárháborúk során. A második triumviratus idején egy ismeretlen költő írta azokat a ránk maradt sorokat, melyek szenvedélyes gyűlölettel fordulnak a földjét elrabló veteránok ellen. Elátkozza a földet, hogy ne hozzon gyümölcsöt a törvénytelen és tisztességtelen gazdának. Vergilius is elpanaszolja egyik eclogájában, hogy az új jövevények, a katonák elrabolták birtokát. A polgárháború befejeztekor azon-

ban a költő már az új rendszer oldalán áll. Már az i. e. 30-as években ismert költő volt, alkotóképessége azonban csak a béke helyreállítása utáni időben bontakozott ki. A parasztok egyszerű, idillikus élete és Róma ősi hagyományai vonzották. Ezeket állandóan és mélyrehatóan tanulmányozta, s meg volt győződve arról, hogy Augustus hozta el az emberiség számára a békét és helyreállította, vagy legalábbis helyre fogja állítani az ősi, egyszerű erkölcsöket.

Vergilius nagy alkotásai közül időrendben az első az i. e. 42 és 39 között írt „Bucolica", 10 ún. ecloga gyűjteménye. Ezek egy része Theokritos idilljeinek hatására készült. Ennek a gyűjteménynek részei a fentebb említett eclogák is. A többi ecloga azt mutatja be, hogyan versengenek a természet ölén a pásztorok szerelmi énekekkel, miként magasztalják a falu csendjét és békéjét. A falusi életnek és gazdálkodásnak szentelte Vergilius második nagy alkotását, a „Georgicá"-t is, amely két-három évvel a „Bucolica" után keletkezett. Mindkét mű megfelelt az uralkodó szellemi irányzatnak, és szerzőjüket népszerűvé tette. A római költő nevét azonban „Aeneis" című eposza tette halhatatlanná. Kilenc évig, egészen i. e. 19-ben bekövetkezett haláláig dolgozott e munkáján. Maga Augustus is érdeklődést mutatott iránta, s a készülő hősköltemény egyes részeit meghallgatta.

Vergilius és a Múzsák (Clio és Melpomene)
Egy tuniszi villa mozaikja. I. sz. I. század

Az eposz Aeneas trójai hősnek, Venus fiának viszontagságait, bolyongását és harcait mondja el. Az istenek rendelése alapján Aeneas arra volt hivatva, hogy Itáliában új várost alapítson s az Alba Longa-i királyok, majd Romulus és a Iuliusok nemzetségének ősévé váljon. Az Aeneis elmondja, miként menekült Aeneas az égő Trójából: vele volt felesége, vállain idős atyját, Anchisest s az ősi házi isteneket (Penates) vitte, oldalán ott haladt kicsiny gyermeke Ascanius, akit később Iuliusnak neveztek. Sok kalandozás és balsiker után jut el Aeneas Karthagóba, Dido királyné városába. A királyné Aeneas hőstetteinek és viszontagságainak hallatára szerelemre gyulladt iránta. De szerelmi kapcsolatuknak Iuppiter véget vetett: ő intette Aeneast arra, hogy Itáliában vár rá a nagy jövő. Az elhagyott királyné önkezével vet véget életének. Aeneas átkel Szicíliába, itt temeti el atyját, Anchisest, majd a Sibylla segítségével az alvilágba száll alá. Itt elhunyt atyja feltárja előtte az egész jövőt: elvonultatja előtte Róma nagy férfiait, s köztük a legnagyobbat, Aeneas személyes leszármazottját, Augustust, aki visszahozza a földre az aranykort, véget vet a háborúnak és a pusztításnak, Róma hatalmát pedig Indiáig és a Kaszpi-tóig terjeszti. Itáliában Aeneas

hosszas harcot vív a latinokkal és etruszkokkal, majd feleségül veszi Laviniát, Latinus király lányát, s ezzel a latinok és trójaiak új, közös királyságának alapjait veti meg.

A költeményt át- meg áthatják Itália akkori uralkodó osztályának eszméi és nézetei. Róma és Augustus majdani dicsőségét Anchises, de maga Iuppiter is megjósolja. Ő határozza meg a rómaiak történeti küldetését. Más népek nagyobbak lehetnek a tudományban és művészetben, a rómaiak hivatása az, hogy a világ urai legyenek, kíméljék a legyőzötteket, de alázzák meg a dölyfösöket. Vergilius úgy véli, hogy Róma történelmi nagyjai és nagyságának megalapozói férfi erényekben, puritán egyszerűségben és kegyességben, pietasban kiváló egyéniségek voltak. Aeneas a római *virtus* mintaképe; ez teszi őt legyőzhetetlenné. A halottak birodalmába alászállva az üdvözültek honában találkozik a kiváló férfiakkal, míg a bűnösök a legszörnyűbb büntetést szenvedik. Szeretettel rajzolja meg Vergilius a római vallás ősi szokásait és szertartásait, a falusiak egyszerű életét. Az Aeneis oly meggyőzően fejezte ki Róma és Itália uralkodó köreinek ideológiáját, hogy hosszú évszázadokon át a rómaiak legnépszerűbb irodalmi alkotása maradt. Még az V. században is magyarázták; költők, történetírók, itáliai és provinciális sírfeliratok szerzői egyaránt idézték. Ezen a művön tanulmányozták Róma ősi múltját és ennek alapján jósolgatták a jövőt.

HORATIUS

Nem kevésbé népszerű volt Horatius költészete. Műveiben ő is hasonló motívumokat dolgozott fel, csak nem oly következetesen, mint Vergilius. Horatius alkotásai rövidebb terjedelmű szatírák, lírai költemények (az ún. *carmen*-ek vagy ódák), levelek. Költészetének tárgya színes és sokoldalú. Akárcsak előtte Catullus, ő is új, a görög költészetből átvett versmértékeket használt, s ezeket mesteri módon alkalmazta a latin nyelvre. Ő is dicsőítette az Augustus által megteremtett békét s a falusi élet szépségét, ő is megénekelte az actiumi győzelmet, de az ő műveiben nem ritkán disszonáns hangok is felhangzanak. Elmondja azt is, hogy a földműves gyűlöli a földet, melyen robotolnia kell; hogy a rabszolganők akkor sem akarnak életet adni leendő rabszolgáknak, ha három gyermek születése után a szabadság lehetősége kecsegteti őket. Ír a költő a gazdag, fukar, műveletlen uzsorásokról, a pénzéhségről s az örökséghajhászásról. Bár sok éven át élvezte Maecenas pártfogását, aki kisebb birtokkal is megajándékozta, néha napján célozgatott az olyan költő nehéz helyzetére, aki egy nagyúr cliense lett, s elvesztette szabadságát.

Költészetében nagy helyet foglalnak el a szerelmi motívumok, a barátság magasztalása, s az élet gyönyöreinek élvezésére buzdító tanácsok. Különös művészettel rajzolja meg a római s a falusi élet egyes jeleneteit, idilljeit. Irodalomtörténeti szempontból különösen jelentős a költészetről szóló nagy költeménye, az egyik legrégibb ars poétika. Horatius rendkívül nagyra értékelte a költő hivatását. A költő feladatának kortársai nevelését és a maga mesterségében a legmagasabb művészi színvonal elérését tartotta. Egyik költeményében arról ír, hogy költészete „ércnél maradandóbb" és „a piramisoknál hatalmasabb" emléket állított számára, és neve nem merül feledésbe mindaddig, amíg csak áll a Capitolium.

A KÖLTÉSZET NÉPSZERŰSÉGE RÓMÁBAN. ELÉGIAKÖLTÉSZET. OVIDIUS

Az alexandriai költők szellemében írt szerelmi elégiák is divatosak voltak Rómában. A szónoki művészet azonban, amely a köztársaság idején olyannyira fejlett volt, a politikai harc elcsendesülésével hamarosan hanyatlásnak indult. A tehetséges emberek tehát az irodalom felé fordultak, annál is inkább, mert Augustus és környezetének tagjai a közönség figyelmét is az irodalom felé irányították. Nyilvános közkönyvtárakat létesítettek, és megszervezték a költők és írók nyil-

ványos szerepléseit. Az arisztokrácia tagjai is írogattak verseket. Még Augustus is próbálkozott tragédia írásával, de csekély sikerrel.

Nagy hírre tettek szert Tibullus és Propertius szerelmi elégiái. A szeretett nővel való első találkozás, a szerelmi regény fordulatos története, szenvedély, féltékenység, hűtlenség és szakítás — mindez visszhangra talált költészetükben. A szerelmi tárgy mellett leróták a kötelező adót azoknak a témáknak is, amelyek elengedhetetlenek voltak Augustus jóindulatának elnyeréséhez. Hízelegtek a princepsnek, megénekelték az aranykort és Róma múltját. Különösen jellegzetes e tekintetben Ovidius. A szerelmi tárgyak feldolgozását a tökéletesség fokára emelte. Nemcsak saját szerelmesét, Corinnát énekelte meg, hanem a mítosz szerelmes hősnőit is megszólaltatta. „Metamorphoses" („Átváltozások") című gyűjteményes művében mindazokat a mítoszokat feldolgozta, amelyek embereknek állatokká, növényekké és kővé való átváltozásairól szólnak. Műve az isteni Caesarnak csillaggá való átváltozásával zárul. A szerelmi epizódokat ebben a művében is különös művészi gonddal dolgozta ki. Ezek a költemények különösen népszerűek voltak a római aranyifjúság körében, amelyet semmilyen törvény nem volt képes visszatéríteni a patriarchális, puritán erkölcsökhöz. Ovidius nimfáiban és más nőalakjaiban a római tivornyák „hősei" saját kortársaikat, a hetérákat, s a laza erkölcsű férjes asszonyokat ismerték fel. Augustus már régóta rossz szemmel nézte Ovidius költői működését. Amikor azonban a költő megírta „A szerelem művészete" című művét, s benne tanácsokat adott, hogyan kell közeledni egy asszonyhoz és hogyan kell megcsalni a férjet, és átlátszó gúnnyal emlegette Augustus házasságjogi törvényhozását, a Fekete-tenger melletti Tomiba száműzték. Hiába írta Rómába elkeseredett leveleit, hiába könyörgött bocsánatért, nem kapott kegyelmet, s a száműzetésben halt meg. A Pontus mellől írt levelei, melyeket a hazája és családja utáni mély fájdalom és vágyakozás hat át, a világirodalom legszebb alkotásai közé tartoznak.

A PRÓZA.
AZ ÚN. „ARANYKORI" KÖLTÉSZET

Augustus korának prózája nem oly széles körű, mint a költészet. A kor legnagyobb prózaírója Titus Livius, a történetíró. Nagy terjedelmű, 142 könyvből álló római történelmét ugyanabban a szellemben írta, mint Vergilius a maga Aeneisét. Áhítattal emlékezett azokra, akik „igaz római virtusukkal" a világ urává tették a kicsiny várost. Ezért Augustus még Pompeius iránti rokonszenvét is kész volt megbocsátani Liviusnak. Igaz, hogy nem mindenkivel szemben volt ennyire liberális. Labienus és Cassius Severus műveit elégettette, mert Brutust magasztalták.

A római irodalom Augustus alatt élte virágkorát, ezért principatusát a római irodalom aranykorának nevezik. A hellenisztikus költők sokoldalú témaválasztását és formai tökélyét az aranykori római irodalom egyesíteni tudta a római uralkodó körök ideológiájának megfelelő tartalommal. Ez az irodalom az utókorra is nagy hatást gyakorolt. De már ekkor hatni kezdtek azok a tényezők, melyek később hanyatlásba vitték a római irodalmat. Az írók a hivatalos ideológiától függtek, de még ennél is nyomasztóbb volt arisztokrata pártfogóikkal szembeni kiszolgáltatottságuk. Mivel társadalmi kérdéseket nem volt szabad tárgyalniuk, személyes, szerelmi motívumokat boncolgattak, a művészi formát, s a keresett fordulatokat a belső tartalom rovására előtérbe helyezték.

4. A RÓMAI BIRODALOM AZ I. SZ. I. SZÁZADBAN (A HETVENES ÉVEKIG)

A CSÁSZÁROK ÉS A SENATUS

Az a folyamat, amelynek során már Augustus idejében kezdett átalakulni az uralkodó osztály összetétele, a későbbiek során egyre inkább kibontakozott. Az első század közepén a senatoroknak már csak elenyésző töredéke, kb. egytized része volt a régi arisztokrácia leszármazottja. A többi senator már a császárkorban szerezte meg vagyonát és társadalmi pozícióját. Ezek jórészt az itáliai arisztokrácia vagy kiszolgált császári hivatalnokok, néha meg éppenséggel meggazdagodott felszabadítottak leszármazottai voltak. Még nem nagy számban, de már bejutottak a senatusba Gallia Narbonensis és Hispania szülöttei, azután pedig megjelentek a belső-galliai közösségek legelőkelőbb és leggazdagabb képviselői is.

Itália legnagyobb rabszolgatartói és földbirtokosai még mindig nem nyugodtak bele politikai hatalmuk elvesztésébe, és nem mondtak le kivételes jogállásukról és kiváltságaikról. Az ő körükben még mindig virágzott a köztársaság és az „utolsó republikánusok", Brutus és Cassius kultusza. Már nem gondoltak komolyan a köztársaság helyreállítására, de olyan princepsről ábrándoztak, akit a senatus választ, és ezért a senatustól is függ.

A senatorok e csoportjának tagjai az összes alattvalóknak — legyenek azok rabszolgák, plebejusok vagy a provinciák lakosai — nyílt erőszak útján való elnyomását kívánták. Nem tetszett nekik, hogy a provinciák arisztokráciája helyeslését vagy rosszallását fejezhette ki a provincia távozó helytartójával szemben, s hogy a császár azt ettől függően jutalmazta meg, vagy adta át a bíróságnak. Amikor elsőízben fogadtak be a senatusba gallokat, ez az ellenzék részéről elégedetlenséget és gúnyt váltott ki. Még elégedetlenebb volt ez a csoport a gazdag és befolyásos felszabadítottak miatt, s olyan törvény kiadását követelte, amely lehetőséget ad a patronusnak, hogy felszabadított rabszolgáját „hálátlanság" esetén visszataszítsa a rabszolgasorba.

A legkíméletlenebb kegyetlenséget ez a senatori csoport követelte a rabszolgákkal szemben. 61-ben Pedanius Secundus római praefectust megölte egyik rabszolgája. Az Augustus által új életre hívott törvény értelmében a praefectusnak a városban élő valamennyi házi rabszolgájára, összesen 400 emberre halálbüntetés várt. A köznépet felháborította ez a kegyetlenség és tüntetni kezdett. A kérdés felett a senatusnak kellett döntenie. Ekkor szólalt fel a „zsarnokölő" Cassius egyik leszármazottja, Gaius Cassius. Úgy vélte, hogy a törvényt végre kell hajtani, mert a sok törzsből kikerült rabszolgákat csak a szüntelen rettegés tarthatja kordában. Cassius beszéde meggyőzte a senatorokat, és Secundus rabszolgáit kivégezték.

Azok a senatorok, akik csak nemrégiben léptek e magas testület kötelékébe, fenntartás nélkül hajlandók voltak támogatni az erős császári hatalmat, és csak üdvözölni tudták a régi senatusi arisztokrácia ellen folyó harcot. Ehhez a csoporthoz csatlakoztak más társadalmi rétegek olyan képviselői is, akik a császári szolgálatban csináltak karriert: lovagok, s a császárok felszabadítottai. E csoporton belül a legkiemelkedőbb szerepet a praetorianusok praefectusa játszotta. Ez a tisztség először Augustus első utódja alatt vált döntő jelentőségűvé. A praetorianusok akkori parancsnoka, Seianus, az addig szétszórt praetorianus egységeket egy táborba gyűjtötte. A valóságban ez a katonai tábor döntötte el a császárok kikiáltását, bár forma szerint a senatus erősítette meg a választást.

A katonai parancsnokok többsége a lovagok közül került ki. Egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a procuratorok, akik a provinciákban az elítéltek vagyonának elkobzása révén felduzzadt császári földbirtok ügyeit intézték. Növekedett a császári felszabadítottak szerepe is. Forma szerint a császár személyi kancelláriájában töltöttek be különböző tisztségeket. Ezek közül azok a hivatalok voltak a legfontosabbak, amelyek a pénzügyi elszámolással, a császárhoz benyújtott kér-

vényekkel és a kérvényekre írandó válaszokkal foglalkoztak. A császári gazdaság és az állami adminisztráció közötti határok azonban mindinkább elmosódtak, a hivatalok vezetői gyakorlatilag az államügyek többségét is kezükbe ragadták. Nero császár már a senatusi provinciák ügyvitelének ellenőrzésére is saját felszabadítottait küldte ki, amikor pedig Görögországba utazott, Róma kormányzását Heliosra, saját felszabadított rabszolgájára bízta.

E csoportok között szüntelen harc folyt. A senatus ellenállása a császárok elleni névtelen röpiratoktól és gúnyos versektől az élete ellen szőtt merényletekig a legkülönbözőbb formákban mutatkozott meg. A császári hatalommal szemben álló senatusi ellenzék legtudatosabb képviselője Cornelius Tacitus (55—120), a nagy római történetíró volt. Néhány évtizeddel Róma első császári dinasztiája — a történetírásban Iulius — Claudius családnéven ismert dinasztia (Augustus utóda, Tiberius s az őt követő princepsek ugyanis születés vagy örökbefogadás révén tartoztak e két nemzetséghez) utolsó képviselőjének halála után írta meg történeti művét. Tacitus ismerte a hivatalos forrásokat, s a kor kulisszák mögötti intrikáit. Csodálatos írásművészetével mesteri módon rajzolta meg a római császárság trónját elfoglaló zsarnokok emberi arcképét. Ezek halálutáni kedvezőtlen emlékének kialakításában nem csekély szerepe volt Tacitus kortársának, Suetonius Tranquillusnak is (70—160 körül), aki Iulius Caesartól kezdve 12 császár életrajzát írta meg. Gondosan összegyűjtött minden hírt és pletykát, amely a senatorok között járta, s mindezeket belefoglalta művébe. Ennek eredményeként váltak a Iulius—Claudius-dinasztia császárai az utókor szemében a féktelen önkényuralom, a vérszomjas, esztelen kegyetlenség és a természetellenes züllöttség megszemélyesítőivé.

Tiberiust (14—37) gőgös, kétszínű és kegyetlen embernek mutatják be a források. Azt beszélték, hogy az ő titkos parancsára mérgezték meg unokaöccsét, Germanicust, aki a senatus köreiben igen népszerű volt. Rendkívüli gyűlöletet ébresztett maga iránt a praetorianusok mindenható, de később összeesküvés címén elítélt és kivégzett praefectusa, Seianus. Az ő befolyásának tulajdonították azokat a kegyetlen intézkedéseket, amelyekkel Tiberius a senatus ellenállását — amely már Augustus uralkodásának legvégén erősödni kezdett — megtorolta. Az ellenzék elleni harcában a császár szívesen vette a legkülönbözőbb feljelentéseket, még rabszolgáktól is, ami különösen felháborította az arisztokráciát. Félelmetes fegyverré lett „a római nép méltóságának megsértéséről szóló törvény" is, amelyet eredetileg a köztársaság ellenségei ellen hoztak, de Tiberius idejétől kezdve a császár valóságos vagy vélt ellenségeinek likvidálására használtak fel. Tiberiust életének 78. évében Capreae (Capri) szigetén levő palotájában a praetorianusok praefectusa, Macro gyilkolta meg.

Az új császár, Gaius Caesar (37—41), aki a Caligula melléknevet viselte (ez a *caliga* [= katonai csizma] szó kicsinyítő képzős alakja; így nevezték a katonák, akik között gyermekségét töltötte), nemcsak hogy nem szüntette meg az arisztokrácia elleni harcot, hanem még fokozta is. A senatus köréből való történetírók őrültnek ábrázolják, aki isteni tiszteletet követelt a maga számára, ártatlan embereket puszta vérszomjból halálra ítélt és sajnálta, hogy az egész népnek nem csupán egyetlen nyaka van, mert így egyetlen kardcsapással tudna velük végezni. Annyira szerette a lóversenyt — írták róla —, hogy kedvenc lovát consulnak akarta kinevezni. Amikor a praetorianusok egyik tribunusa, Cassius Chaerea meggyilkolta Caligulát, a senatus a köztársasági rend helyreállítására gondolt, de ezt a gyámoltalan kísérletet a praetorianusok egyhamar meghiúsították azzal, hogy császárrá kiáltották ki Caligula nagybátyját, Germanicus öccsét, Claudiust.

Nem sokkal Caligula meggyilkolása után a senatorok egy csoportjának felbujtására Scribonianus dalmatiai helytartó a köztársaság helyreállítása céljából felkelésre szólította fel katonáit. A köztársasági jelszó azonban nem volt népszerű a katonák között. A legionariusok rövid habozás után felkoncolták felkelésre bujtogató parancsnokaikat és hűségüket nyilvánították Claudius iránt.

Bár Claudiust — ugyanezeknek a senatuspárti forrásoknak a közlései szerint — még saját csa-

ládja sem tekintette egészen épelméjűnek, mégis elég világosan felismert egyet-mást az előtte álló feladatokból. Világosan látta, hogy a provinciák arisztokráciájához való viszony rendezésre szorul. Ez távolról sem növelte népszerűségét a senatusban. Hosszú ideig nem is jelent itt meg másként, mint fegyveres őrség kíséretében. Azzal is vádolták, hogy mindenben a saját felszabadítottjainak és feleségeinek szavát követi. Utolsó felesége, a hatalomra és dicsőségre vágyó Agrippina, Germanicus lánya, rábírta a császárt, hogy fogadja örökbe és jelölje ki utódjául előző házasságából született fiát, Nerót, majd megmérgezte férjét. A 17 éves Nerót anyja a praetorianusok táborába vitte és itt császárrá kiáltatta ki.

Nerót (54—68) a senatus gyűlölte, a keresztények pedig első üldözőjüket, valóságos Antikrisztust láttak benne. Alakját a kortárs és történelmi emlékezet a legsötétebb színekkel festette meg. Uralkodásának első öt évében, amikor nevelőjének, Senecának, a nagynevű filozófusnak befolyása alatt állt, a senatus még jó hajlandóságot mutatott iránta. Eltávolította az udvarból Claudius felszabadítottjait, rabszolgáktól nem fogadott el feljelentést, és nem avatkozott bele a senatusi provinciák kormányzásába. Később azonban ismét megbomlott az egyetértés. Senecát száműzte az udvarból. Tigellinusnak, a praetorianusok praefectusának vezetése alatt ismét megindult a senatorok üldözése és kivégzése, azok pedig újabb összeesküvéssel válaszoltak. Az összeesküvők most már szavakban sem a köztársaságért harcoltak, hanem Nero helyébe saját jelöltjüket, Pisót akarták ültetni. Ez igen előkelő nemzetségből származó, de egészen jelentéktelen ember volt, ami csak kapóra jött az őt támogató klikknek. A nagyszámú összeesküvő között találjuk Lucanust, a fiatal költőt, akit köztársasági érzelmű eposza, a „Pharsalia" tett nevezetessé. Valószínűleg részt vett az összeesküvésben Seneca is. A terveket az egyik összeesküvő rabszolgájának feljelentése fedte fel. Ez ürügyet adott a kormányzatnak arra, hogy teljesen leszámoljon az elégedetlenekkel.

Nero nagy pártfogója volt a görögöknek s a keleti provinciák szülötteinek. Ez méginkább felháborította a római arisztokráciát. Elégedetlenséget váltott ki Nero rajongása a költészet és a zene iránt. Ez nála odáig fajult, hogy nyilvánosan fellépett a színházban, és Görögországban részt vett a színészek és zenészek művészi versengésein. Amikor Rómában kitört az a nevezetes tűzvész, amely egy hétig pusztított a városban, az arisztokrácia azt a hírt terjesztette, hogy a város felgyújtására Nero adott parancsot, csupán azért, hogy a tűzvészben gyönyörködve megénekelhesse Trója pusztulását. Ezzel a tűzvésszel hozzák kapcsolatba az első keresztényüldözést. Nero a keresztényeket vádolta a gyújtogatással, hogy elterelje magáról a gyanút. Óriási összegeket költött az új császári palota, az ún. „aranyház" (Domus aurea) felépítésére, pompás ünnepségek és ajándék osztogatások rendezésére. A kincstár üres volt, a provinciák, különösen nyugaton, már alig bírták fizetni az adót. Nero uralmának Gallia és Hispania helytartóinak felkelése vetett véget. Amikor a praetorianusok is elhagyták és a senatus hivatalosan megfosztotta tisztétől, elmenekült Rómából, s e szavakkal vetett véget életének: „Mekkora művész vész el bennem!"

5. A BIRODALOM TÁRSADALMI VISZONYAI ÉS POLITIKAI ÉLETE

RABSZOLGASÁG ÉS A RABSZOLGÁK MOZGALMAI

Az I. században Itáliában a rabszolgák száma változatlanul igen nagy volt. A provinciák „romanizálásának" arányában itt is növekedett a rabszolgák száma. A rabszolgákat a legkülönbözőbb módon használták fel, ezért helyzetük sem volt egységes. Kiváltságos helyzetben voltak azok, akik gazdájuk bizalmas ügynökeiként, kincstárnoki, titkári vagy vagyonkezelői minőségben szolgáltak. Az ilyenek gyakran kegyetlenül elnyomták saját osztályukból való társaikat. Olyan rabszolgák is voltak, akik gazdájuk engedélyével önálló gazdálkodást folytattak: földet, műhelyt

vagy boltot béreltek tőle, és jövedelmük egy részét fizették ki gazdájuknak. Az ilyen rabszolgák jelentős pénzösszegekhez is juthattak, sőt nekik is lehettek rabszolgáik. Pénzükkel megválthatták szabadságukat, s ez esetben — azoktól a rabszolgáktól eltérően, akik a jogi kifejezés szerint „gazdájuk kegyelméből" szabadultak fel — egykori gazdájuk iránt semmilyen kötelezettség nem terhelte őket. A képzett rabszolgák közé tartoztak az orvosok, felolvasók, szavalóművészek, írnokok, színészek, zenészek, pedagógusok. Ilyeneket minden többé-kevésbé gazdag háztartás tartott, és helyzetük a rabszolgák zöménél természetesen kedvezőbb volt, bár nem kevésbé megalázó. Többségükben görög vagy kisázsiai származásúak voltak. Meglehetősen sokba kerültek, s gazdájuk ezért kímélte őket. Az ilyen rabszolgák azonban elenyésző kisebbséget alkottak.

A rabszolgák nagyobb részét a kézműiparban és a mezőgazdaságban foglalkoztatták. A birtokokon a gazdaság különböző ágazataiban dolgoztak. A pásztor-rabszolgák néha magányosan éltek a legelőterület közelében épült kicsiny kunyhókban, főként akkor, ha a legelőterület — amely gyakran több gazdálkodó közös tulajdona volt — távol feküdt a birtok központjától. A többiek magán a birtokon külön erre a célra épült rabszolga-szállásokon éltek. A földek megművelésére, a szőlők és olajfaligetek gondozására a rabszolgákat ötös csoportokban külön felügyelő ellenőrzése alatt — s nem ritkán bilincsbe verve — küldték.

A rabszolgák egész élete szüntelen és nehéz munkában telt el. Minden lépésüket szigorúan szabályozta a birtokos vagy annak megbízottja. Ekkor már ritka volt az olyan birtokos, aki pazarló módon tönkretette rabszolgái egészségét és életét. A rabszolga jelentékeny értéket képviselt (egy átlagos rabszolga ára 500 denarius volt, a szakképzett rabszolgáért pedig sokkal többet kellett fizetni). Kizsákmányolásuk mégis intenzívebb volt, mint a köztársaság idején, amikor viszonylag csekély volt a racionálisan gazdálkodó rabszolgatartó birtokok száma. Az engedetlen rabszolgákra kegyetlen büntetés várt: korbács, megbélyegzés (ez a büntetés a rabszolgát még szabadulás esetén is megfosztotta a római vagy latin polgárjog elnyerésétől), föld alatti börtönökbe, ún. ergastulumokba zárás (amelyek minden birtoknak szükségszerű tartozékai voltak), száműzetés a kőfejtőkbe, ahol a munkakörülmények oly elviselhetetlenek voltak, hogy a legegészségesebb rabszolga is nyomorékká lett vagy belepusztult, végül pedig halálbüntetés a cirkusz arénájában vagy a kereszten. Ezt a büntetést a rabszolgatartó kívánságára a magistratus vagy a provinciai helytartó szabta ki. Hasonló volt a kézműipari műhelyekben foglalkoztatott rabszolgák helyzete is.

A rabszolgatartó és a rabszolga között a patriarchális viszonyoknak a köztársasági időkben még fennálló csökevényei teljesen eltűntek. A rabszolgákat már nem tekintették a família tagjainak, akiket szoros személyes kapcsolat fűz a família urához. Ellenségeket láttak bennük, akiket el kell nyomni. „Ahány rabszolga — annyi ellenség!" — így hangzott a rabszolgatartók közt széleskörűen elterjedt közmondás. A nagy rabszolgatartók különböző országokból és törzsekből válogatták ki rabszolgáikat, hogy összefogásukat megnehezítsék. A rabszolgák nagy része syriai és kisázsiai származású volt. Ezeket értelmesnek és ügyességet kívánó minőségi munkákra különösen alkalmasnak, de engedetlennek és lázadásra hajlamosnak tekintették. Az illyr, thrák és germán törzsekből eredő rabszolgákat testi erejük és munkabírásuk miatt becsülték. Akadt a rabszolgák között itáliai származású is.

A rabszolga-utánpótlásnak sokfajta forrása volt. Rabszolgákká lettek mindenekelőtt a hadifoglyok, továbbá bizonyos vétségek miatt — pl. a katonai szolgálat megtagadásáért — elítélt bűnösök, vagy olyanok, akiket kalózok fogtak el és adtak el rabszolgának. A kormányzat sokszor szemet hunyt a kalózok eme tevékenysége felett. Gyakran előfordult, hogy a szegények, különösen keleten, önmagukat vagy gyermekeiket adták el rabszolgának, bár a törvény tiltotta ezt. A szomszédos területekről is kerültek rabszolgák a birodalomba. A rabszolgakereskedők a helyi arisztokráciától megvásárolták a törzsek olyan tagjait, akik valamilyen oknál fogva rabszolgaságba jutottak. A vásárolt rabszolgákon kívül voltak olyanok, akik már gazdájuk háztartásában születtek.

A törvény nem ismerte el a rabszolgák közötti házassági és rokoni kapcsolatokat, ők maguk azonban az egymás közti kapcsolatokat házasságként tartották tiszteletben, s a rabszolgatartók ezt nem akadályozták, mert ily módon is gazdaságukhoz kapcsolták őket, gyermekeik pedig az utánpótlást biztosították.

A rabszolgának rendszerint nem volt reménye sem a saját, sem gyermekei jövőjét illetően. Munkájában ezért nemcsak hogy nem volt érdekelve, de a munka egyenesen gyűlöletes volt számára. A rabszolgatartók alkalmilag felszabadították egy-egy rabszolgájukat, részben azért, hogy ily módon hatást gyakoroljanak a többi rabszolgára, részben pedig azért, mert a felszabadítottak kizsákmányolása sok esetben jelentős előnyökkel járt. A közönséges rabszolgák a szabadság elnyerése esetén munkaidejük egy részében a patronus részére voltak kötelesek dolgozni kézművesként vagy — ha nem volt kézműipari szakképzettségük — a mezőgazdasági munkákban. Vagyonuk egy részét végrendeletileg a patronusra kellett hagyniuk.

Időszámításunk I. századában több rabszolgalázadást jegyeztek fel. Nem sokkal Augustus halála után legfiatalabb unokájának, a száműzetésben élő Agrippa Postumusnak egyik rabszolgája felkelést akart kirobbantani gazdája hatalomra juttatása érdekében. Amikor Postumust Tiberius titkos parancsára meggyilkolták, a rabszolga saját egykori gazdájának adta ki magát, és számos párthívet szerzett. Mozgalmát csak árulás útján tudták leverni. I. sz. 24-ben Titus Curtisius lovag Dél-Itália hatalmas legelőterületeinek rabszolgapásztorait akarta felkelés céljából egyesíteni. Ezt a kísérletet csírájában elfojtották, a rabszolgatartókat azonban megdöbbentette a felkelésre kész rabszolgák hatalmas száma. Nem csekély riadalmat keltett közöttük az a szintén gyorsan levert lázadási kísérlet, amely Nero idején Praeneste város gladiatorainak köréből indult ki.

A rabszolgák gyakran az ellenállás más formáit választották. Megölték kegyetlen gazdáikat, szívesen tettek feljelentést gazdájuk ellen, tönkretették az állatállományt és a felszerelést. Csak korbács, az ergastulumba való zárás veszélye, bilincs és éber felügyelet volt képes őket munkára kényszeríteni. Bár a mezőgazdasági technikában új találmányok születtek — a vízimalom, az aratógép, a nehéz talaj megforgatására is alkalmas nagyobb súlyú eke, a szőlő- és olajprés tökéletesítése —, mindezeknek alkalmazását a rabszolgák ellenállása korlátozta.

Sok olyan rabszolgatartó volt, aki egyre gyakrabban gondolkozott el az így kialakult helyzeten. Egyesek úgy gondolták, hogy csökkenteni kell a rabszolgák számát és vissza kell állítani a fényűzés elleni ősi törvényeket. A kormányzat ebbe nem ment bele, de Nero idején például nagynénje, Lepida ellen olyan címen emeltek vádat, hogy nem eléggé ügyel fel dél-itáliai birtokain élő nagyszámú rabszolgájára, s ezzel veszélyezteti az ország nyugalmát. Akadtak olyan rabszolgatartók is, akik famíliájukat valóságos kis állam formájában próbálták megszervezni, s a rabszolgák irányában ugyanazokat a módszereket alkalmazták, amelyekkel a kormányzat a plebset próbálta elvonni a veszélyes gondolatoktól. A császári birtokokon és a legnagyobb magánbirtokokon a szabadok collegiumainak mintájára szervezett rabszolga-collegiumok jöttek létre. Ezeknek megvoltak a saját választott tisztviselőik, gyűléseik, ünnepeik, részt vettek a házi istenek s a családfő geniusa kultuszában. A kormányzat részéről az első bátortalan kísérlet a rabszolgatartó és rabszolgák egymás közötti viszonyába való beavatkozásra Claudius egy edictuma volt. A beteg rabszolgákat régi szokás szerint a Tiberis egyik szigetére vitték — amely a gyógyítás istenének, Aesculapiusnak volt szentelve —, és itt sorsukra bízták őket. Claudius rendelete értelmében azok a rabszolgák, akik mégis meggyógyultak, szabadok lettek.

Itália déli és középső területein még fennmaradt, sőt részben újra fejlődésnek indult a nagybirtok. A vilicusok irányítása alatt álló latifundiumokat azonban gyengén művelték meg, egy részüket pedig parkokká és gyönyörködtető szépségű ligetekké alakították át. Az állattenyésztés, a szőlőművelés, az olajfaültetvények, a zöldséges és virágos kertek, ha nem is szorították ki teljesen a gabonakultúrát, de annak területét nagymértékben csökkentették. Itália ellátása egyre inkább az importgabonától függött.

Jellemzők azok az ellentmondások, amelyekkel e korszak nagynevű mezőgazdasági szakírójának, Columellának műveiben találkozunk. Elődeihez hasonlóan ő is a nem túlságosan nagy kiterjedésű, viszont annál gondosabban megművelt birtokok szervezését javasolta, amelyekben fel lehetett volna használni az évszázados tapasztalatok alapján a kor mezőgazdasági szakemberei által előírt eljárásokat. Emellett azonban nem egy alkalommal panaszkodik a rabszolgamunka alkalmazásának nehézségeiről. Azt tanácsolja, hogy barátságosan le kell ereszkedni a rabszolgákhoz, mert ily módon lehet őket jobb munkára szorítani, s a szorgalmasakat meg kell jutalmazni, a lustákat pedig megbüntetni. Rendkívül fontos tény, hogy a kisbérlet, amely Augustus idején még csak alkalmilag fordult elő, az I. század közepére általános jelenséggé vált. Columella már ismert olyan bérlőket, ún. *colonus*-okat, akik nemzedékeken át laktak saját parcellájukon, és azt a tanácsot adja, hogy ezeknek kell bérbe adni azokat a földeket, amelyeknek rabszolgamunkával való megművelése nem előnyös. Az idősebb Plinius azt írta, hogy a latifundiumok tették tönkre Itáliát. Óvta a tulajdonosokat a rabszolgák, főleg pedig a bilincsbe vertek (lábbilincset hordozók) munkájának tömeges igénybe vételétől különösen, mert — mint mondja — nem lehet jó munkát várni elkeseredett emberektől. Véleménye szerint olyan kisbirtokok megművelésére kell áttérni, amelyekhez elegendő egy családnak és néhány tőle függő személynek (cliensnek, colonusnak vagy másoknak) a munkaereje. Plinius és sokan mások úgy vélték, hogy az a fajta racionális gazdálkodás, amilyenre Columella gondolt, rabszolgamunkával lehetetlen, legalábbis nem kifizetődő, és amennyiben rabszolgamunkát vesznek igénybe, természetszerűleg le kell mondani a föld gondos megmunkálásáról.

VÁROSI ÉLET RÓMÁBAN ÉS ITÁLIA VÁROSAIBAN

Bár már mutatkoztak Itáliában a rabszolgatartó gazdálkodás hanyatlásának első jelei — a decuriók rendje, melyet mindegyre feltöltöttek a veteránok, a meggazdagodott kereskedők és kézműiparosok, még mindig virágzott, a magistratusi tisztségek előnyösek és kívánatosak voltak, s Itália városai még élték a maguk mozgalmas életét. A Vezuv 79. évi kitörése idején elpusztult Pompei ásatásai s a többi városból előkerült nagyszámú felirat bizonyos mértékben képet ad erről az életről.

A városokban a vezető szerep, akárcsak eddig, a környékbeli villák néhány tucat rabszolgával rendelkező gazdáié volt. A villák tulajdonosai a régi itáliai földbirtokosokból, veteránokból és azok utódaiból, meggazdagodott kézműiparosok, kereskedők és uzsorások soraiból kerültek ki. A szabadok mellett felszabadított rabszolgák is akadtak köztük, akik vagyonukat földbirtokba fektették. Ezek az elemek alkották a városi felső réteget. A gazdag felszabadítottak fiai, mint már említettük, a decuriók rendjének tagjaivá válhattak.

Hogy milyen lelkiismeretlenül zsákmányolták ki néha a városi magistratusok a lakosságot, arról tanúskodik a magistratusok erőszakoskodása miatt kirobbant Puteoli-i lázadás, továbbá egy olyan népi felkelés, amely Ausugum városában a ránk maradt felirat tanúsága szerint azért tört ki, mert egy magistratus felesége szobrának felállítására túlságosan erőszakos módon gyűjtötték össze

A Vettiusok háza Pompeiben
I. sz. I. század

az „önkéntes felajánlásokat". A magistratusoknak és decurióknak ugyanazt az eljárást kellett alkalmazniuk saját városaikban, mint a császároknak a római plebsszel szemben. A városokban nem volt ugyan rendszeres osztogatás, de a decuriók gyakran rendeztek ingyenes vendéglátást a nép részére és osztogattak ajándékokat. Látványos játékok rendezését és középületek építését ugyancsak a magistratusok feladatának tekintették.

A városi élet fejlődése tehát, amely egyebek között a rabszolgaság növekedésének és a parasztság tönkremenetelének volt a következménye, egyre fokozta a szabad szegények eltartására fordított költségeket, ez viszont egyre súlyosabbá tette a rabszolgák kizsákmányolását, és fokozta az osztályellentéteket.

Rómában és Itália többi városában a collegiumoknak is nagy szerepük volt a tömegek megnyerésében. Egy-egy collegiumban azonos foglalkozású személyek tömörültek. Voltak kultikus jellegű temetkezési collegiumok is, amelyekben a szegények és a bennük részt vevő rabszolgák csekély hozzájárulás fejében jogot nyertek tisztességes temetésre, életükben pedig — rendszerint a császárok valamely jubileumának tiszteletére — szerény lakomákra gyűlhettek össze. Különleges helyet foglaltak el az augustalisok collegiumai. Ezek nagyrészt felszabadított rabszolgákból álltak, és Augustus, valamint a többi, haláluk után a senatus határozata alapján az istenek közé emelt

császár kultuszának szentelték tevékenységüket. Gazdag felszabadítottak, akik nem válhattak a decuriók rendjének tagjaivá, szívesen költöttek pénzt e kultusz szükségleteire, mert ezáltal is bizonyos szerepet játszhattak a társadalmi életben. Külön collegiumokat alkottak a veteránok, s az arisztokrata családok fiatalabb tagjai, akik fejének a mindenkori trónörököst tekintették. A collegiumok a helyi arisztokrácia köréből választották patronusaikat. Ezek ajándékokkal (pénzzel, épületek emelésével, néha földadományozással) kedveskedtek a collegiumnak, az pedig patronusait vagy azok jelöltjeit támogatta a municipális választásokon.

A római arisztokrácia, bármennyire magasztalta is „az ősök szigorú és egyszerű erkölcseit", nagy fényűzésben élt. A rabszolgamunka körülményei között a termelést jelentős mértékben amúgy sem lehetett befektetésekkel javítani. Így a rabszolgákból kisajtolt többletterméket nem az újratermelés bővítésére, hanem a gazdagok szeszélyeinek kielégítésére fordították. Sok milliót költöttek értékes lakásberendezésekre, drágakövekre, ékszerekre, költséges lakomákra. A római paloták, a városon kívüli villák, a Nápoly melletti Baiae, e divatos, előkelő fürdőhely nyaralói ámulatba ejtették a szemlélőt épületeik és berendezésük fényűző kivitelével. Itália municipális arisztokráciája sem akart elmaradni Róma mögött és szintén nem fukarkodott az anyagi eszközökkel, ha városi paloták, falusi villák építtetéséről, szobrok, képek, művészi edények beszerzéséről volt szó. Nem maradtak el mögöttük a gazdag felszabadítottak sem. Ügyesebbek és hozzáértőbbek lévén, gazdagságukkal gyakran vetettek árnyékot az arisztokrata családok tönkrement tagjaira — azok pedig megvetéssel és gyűlölettel válaszoltak. A gazdag, de műveletlen felszabadított típusa kedvelt alakja e kor szatirikus irodalmának.

A nép körében ugyanekkor nagy nyomor uralkodott. Róma szegényei sokemeletes házak szűk kamráiban húzódtak meg, állandó veszélyben a tűzvészek és házbeomlások miatt. Az itáliai városok szegénysége kicsiny kunyhókban élt, szatócskodással vagy a műhelyekben végzett bér-

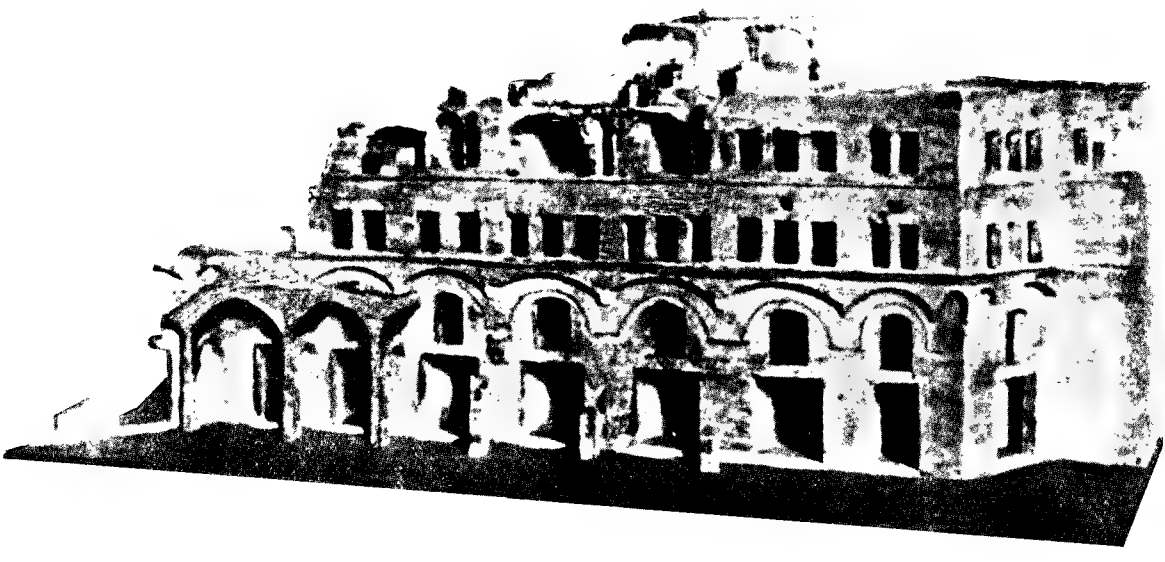

Insula (több emeletes római lakóház) az i. sz. II. századból
Rómában a Giulio Romano utcában feltárt maradványok alapján készített modell

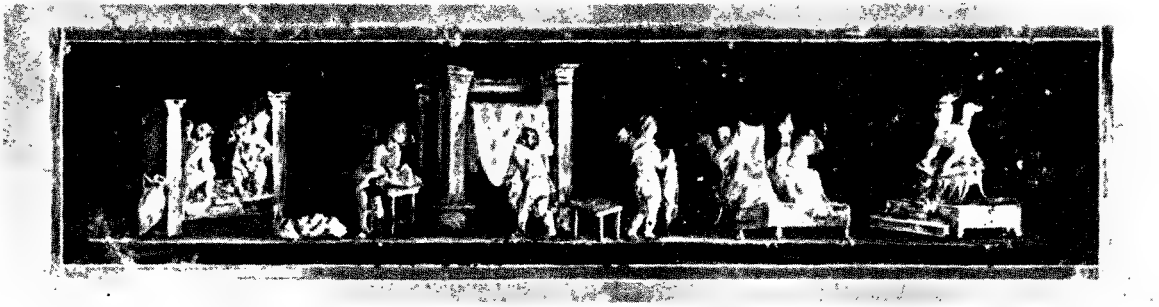

Posztókészítő Amorok
A Vettiusok pompei házának falfestményeiből. I. sz. I. század

munkával kereste kenyerét, de munkabérük a rabszolgamunka konkurrenciája miatt igen alacsony színvonalon állt. Nem csoda hát, hogy a császárok és a municipiumok decurói állandóan ajándékozáshoz folyamodtak az esetleges lázongások megelőzésére.

A lakosság minden rétege, de különösen a plebejus tömegek életében nagy szerepük volt a nyilvános rendezvényeknek. Minden városnak, de a nagyobb falvaknak is megvolt a maguk cirkusza és színháza. A kortársak tanúsága szerint a gladiatorok harcai, a vadállatok elejtése, a lóversenyek a rabszolgától a császárig mindenkit vonzottak. A rabszolgák közül kikerült gladiatorok, hajtók, színészek bátorságuk vagy művészetük révén hírnévhez jutottak, néha óriási vagyont gyűjtöttek, a császárok kegyencei és az arisztokrata ifjúság elkényeztetett mulattatói lettek. A rómaiak másik kedvelt találkozóhelye a fürdő *(thermae)* volt, amely egyúttal tornacsarnokként, könyvtárként és barátok találkozási helyeként is szolgált. Írók és költők sokszor a thermaekban olvasták fel műveiket. A vízvezetékek és fényűző thermaek építkezési költségeit gyakran gazdag polgárok fedezték, akik ily módon remélték kiérdemelni a város lakosságának háláját.

Nagy figyelmet fordítottak a városok főtereinek, a forumoknak kiépítésére is. Rendszerint a forumon helyezkedtek el Róma főisteneinek s az istenek közé emelt császároknak szentélyei, a decuriók tanácsának ülésterme, a kereskedelmi és pénzügyletek folytatására szolgáló basilica, itt ülésezett a bíróság is, és itt helyezték el a nép előtt fellépni óhajtó politikusok szószékét, továbbá a város patronusainak és jótevőinek szobrait. A forumhoz csatlakoztak a piacok és a fedett oszlopcsarnokok. Az ide vezető utcákat kőlapokkal gondosan kikövezték. A forumokon mindig mozgalmas élet folyt. Állandóan áramlottak a polgárok üzletkötésre és sétára, a városi újdonságok megismerésére, az állami és helyi önkormányzati hatóságok hirdetményeinek és közléseinek elolvasására — ezeket szintén a forumon függesztették ki —, helyi vagy idegenből érkezett szónokok és filozófusok meghallgatására.

A gazdag polgárok gyermekei, miután otthonukban megszerezték az elemi ismereteket, a görög és latin irodalom megismerésére grammatikai iskolákba iratkoztak, majd a rhetori iskolákba léptek. Itt az ifjak megtanultak megadott témákról latin és görög nyelven írni és szabadon beszélni, megismerkedtek a bírósági szónoklás elméletével és megszerezték a bíróságok előtti szerepléshez szükséges ismereteket. Azok a jómódú ifjak, akik filozófiai ismereteiket még tökéletesíteni óhajtották, Athénban fejezték be tanulmányaikat, ahol több, különböző irányzathoz tartozó filozófiai iskola működött. Az ilyen „felsőfokú oktatás" természetesen csak kevesek számára volt hozzáférhető.

A szegények és városi rabszolgák gyermekei valamelyik kézműipari műhely tulajdonosánál iparos-tanulói minőségben szereztek szakképzettséget. Csak kicsiny részük sajátíthatta el a betűvetést, egyes oktatók magániskoláiban. Bár forrásaink a néptömegek szellemi életéről nem sokat

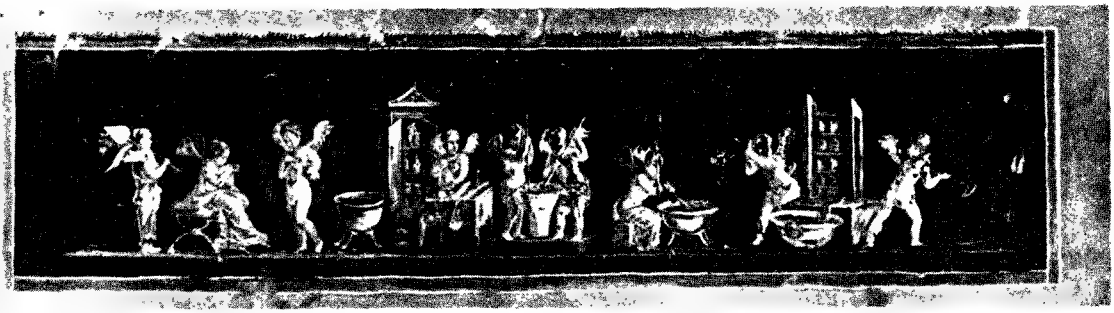

Illatszerkészítő Amorok
A Vettiusok pompei házának falfestményeiből. I. sz. I. század

közölnek, egyes vonásairól mégis vannak ismereteink. Iparosok és felszabadítottak sírkövein számos verses feliratot találunk, ezeket életükben ők maguk vagy hozzátartozóik készítették. Az ásatások révén napvilágra került házak falain a lakók által beléjük vésett Vergilius-idézetek maradtak fenn. Ismeretes, hogy a színészek és szónokok közönségének jelentékeny része a szegénység soraiból került ki.

6. A PROVINCIÁK HELYZETE. NÉPI MEGMOZDULÁSOK

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK ÉS A VÁROSI SZERVEZET FEJLŐDÉSE A PROVINCIÁKBAN

Az első század első felében a császári kormányzat előtt álló egyik legbonyolultabb kérdés a provinciák igazgatásának problémája volt. Augustus utódai — miként ő maga is — részint a népi felkelések megelőzésére, részint pénzügyi meggondolásokból is bizonyos fokig szabályozni igyekeztek a provinciák kizsákmányolását. E tekintetben a kormányzat programját Tiberius határozta meg e mondatával: „A juhot nyírni kell, nem pedig levágni." A császárok nemcsak saját provinciáikat, hanem a senatuséit is ellenőrzésük alatt tartották. A viszonylagos béke és az intenzív útépítés, amely stratégiai célokból folyt, de kereskedelmi érdekeket is szolgált, jelentősen hozzájárult a provinciák gazdaságának megélénküléséhez. A tárgyalt időszakban a mezőgazdaságban is strukturális változások mentek végbe. A nyugati provinciákban a nemzetségi arisztokrácia birtokait, a birodalom keleti felében pedig a királyi és templomi földeket részben elkobozták és ezeket a császárok, akiknek birtokába kerültek, kisebb parcellákban bérbeadták. A paraszti közösségek tagjai, akik korábban a földek tulajdonosaitól függtek, szerződéses bérlőkké lettek.

Különösen nagy jelentőségű volt az a folyamat, amelynek során a földeket a városi territóriumokhoz csatolták és számos hispaniai és belső-galliai városnak megadták a latin polgárjogot. Ennek értelmében a városi magistratusok automatikusan római polgárokká váltak. Fontos tény a városok egy részének colonia rangjára való emelése. Coloniák alapításánál a nagybirtokokat a birtokosok egy részétől elvették, s a colonia tagjai között osztották szét. Így tehát azok a kizsákmányolási formák, amelyek a nemzetségi arisztokrácia földjein még a nemzetségi rend bomlása idején alakultak ki, fejlett rabszolgatartásnak adták át helyüket, s ez nagymértékben elősegítette a városok fejlődését. A keleti provinciákban a római császárok, a hellenisztikus királyok politikájának folytatása és továbbfejlesztéseként, újabb földeket adtak a városoknak, új városokat alapítottak, a falusi, templomi és nemzetségi körzeteket pedig a polisok rangjára emelték. Ezek az intézkedések

szintén növelték a földek tulajdonosainak, illetve bérlőinek a számát, és meggyorsították a nemzetségi rend maradványainak felbomlását. Ugyanebben az irányban hatottak a pénzben kivetett adók is, amelyek a lakosság egyre nagyobb részét segítettek bevonni az áru- és pénzforgalomba. A nyugati provinciákban a városi élet fejlődése itáliai mintára indult meg, növekedett a rabszolgák száma, és ezek kezdték felváltani a nemzetségi arisztokrácia földjeire letelepült clienseket és adósokat. A társadalmi viszonyoknak ez a „romanizálása" az életmód, a nyelv s az uralkodó osztály kultúrája romanizálódásában is tükröződött. A császárság kialakulása idején Gallia Narbonensis és Hispania, ez utóbbinak különösen délnyugati területei, már meglehetősen romanizálódtak. A Iulius—Claudius-dinasztia idején ugyanez a folyamat ment végbe Belső-Galliában. A függetlenség korának magistratusait, a vergobretusokat már Tiberius alatt a római típusú duumvirek váltották fel, a legnagyobb városok római külsőt nyertek, fejlődött a kézműipar és a kereskedelem.

E látszólagos virágzásnak megvoltak azonban az árnyoldalai is. Sok paraszt, akinek földjét a coloniákba telepített veteránoknak adták át, föld és pénzjövedelem híján uzsorások karmai közé került és tönkrement. Az adók által okozott eladósodás nyomasztóan nehezedett a nemzetségi arisztokráciára is. A lakosság kedvetlenül fogadott minden censust, amely után adókivetés és újoncozás következett.

Az egyes provinciák, s a provinciák különböző részei egyenlőtlenül fejlődtek. Hispania északnyugati részén számos területen még ismeretlen volt a városi élet, és az itt élő törzsek megtartották korábbi szervezetüket. Galliában a déli és középső területek, amelyeken a társadalmi differenciálódás már a római hódítás időpontjában is erősebb volt, s ahol a nemzetségi arisztokrácia erősebben érezte Róma támogatásának szükségességét, a „romanizálódás" gyorsabban ment végbe. A nyugati és északi területeken azonban, amelyeken fejletlenebb törzsek éltek, a romanizálódás folyamata is lassúbb volt, bár itt is alapítottak két nagy coloniát — Augusta Treverorumot (Trier) és Colonia Agrippinát (Köln). Itt a nemzetségi viszonyok továbbélése szívósabb, s Rómával szemben az ellenállás erőteljesebb volt. Még lassabban fejlődött — néhány régi város kivételével — Africa, s a Duna menti területek. Africában a városok nagy része megőrizte régebbi szervezetét; ugyanúgy, mint a karthagói uralom idején, *suffes*-ek alatt állt. A nagyszámú berber törzset római praefectusok és a törzsfők közösen kormányozták. Itt még nagy jelentőségük volt a hatalmas kiterjedésű birtokoknak, melyeknek lakossága — cliensek, örökbérlők és adósok — kizárólag a birtokostól függött. A Duna menti provinciákban a városok főként a stratégiailag fontos pontokon, a római legiók állomáshelyein alakultak ki. Az itteni törzseket ugyancsak római praefectusok kormányozták.

A Iulius—Claudius-dinasztia idején további három provinciát csatoltak a birodalomhoz, Thraciát, Mauretaniát és Britanniát. Thracia már régebben római protektoratus alatt állt s tulajdonképpen Macedonia helytartója volt az országban az úr. A helyi királyok az ő segítségével verték le alattvalóik felkeléseit. I. sz. 44-ben az országot provinciává tették. Rómától függtek Mauretania királyai is, ahol már régi idők óta letelepültek a római kereskedők, s ahová több veteráncoloniát telepítettek. Caligula idején Mauretania utolsó királyát Rómába rendelték, ahol természetes halállal vagy mérgezés által elpusztult, Mauretania pedig provinciává lett.

Itália és Britannia között már Caesar ideje óta kezdtek megerősödni a kereskedelmi kapcsolatok. A sziget délkeleti részén ekkor már erős vagyoni egyenlőtlenség jött létre, az arisztokrácia körében Róma-barát párt alakult ki, amely a törzsek belső viszálykodásaiban és a közrendűek elleni harcában szívesen támaszkodott a rómaiakra. Így pl. az öt britannia „királyság" egyik uralkodójának elűzött fia Caligulához folyamodott segítségért. A rómaiak Cartimanduiát a brigantok törzsének fejedelemasszonyát is támogatták, amikor alattvalói el akarták űzni. A Róma-barát és Róma-ellenes — azaz: arisztokrata és népi — párt harca egyre élesedett. Britannia, amely ekkor a druidák jelentékeny központjává is lett, a római uralom galliai ellenségeinek menedékhelyévé és szövetségesévé is válhatott. Mindezen felül a sziget kincsei — gabona, szarvasmarha, ércek és

FÉRFI PORTRÉJA FAIYUMBÓL
I. sz. I. század második fele—II. század eleje. Enkausztika

igazgyöngy — szintén csábították Rómát. Mindez arra bátorította Claudiust, hogy i. sz. 43-ban megindítsa Britannia meghódítását. A sziget egy részét provinciává tették és székhelye, Verulamium, municipiumi jogot kapott. A provinciával szomszédos területeket Rómától függő királyok kezére adták, s ezek „a császár legatusai" címet viselték. A sziget északi és nyugati részei azonban, amelyeken az ott élő törzsek csak ekkor kezdték használni a vasat és nem rendelkeztek Rómabarát arisztokráciával, megtartották függetlenségüket.

FELKELÉSEK A NYUGATI PROVINCIÁKBAN

A nyugati provinciákban hol ellankadt, hol újjáéledt, de teljesen sohasem halt el a római uralom elleni harc. Az itt lezajlott felkelések egyben-másban mind hasonlítanak egymásra. A felkelések élén rendszerint a helyi nemzetségi arisztokrácia egyes tagjai álltak, de valódi erejüket a néptömegek szolgáltatták.

I. sz. 21-ben két római polgárjogot élvező gall arisztokrata Florus és Sacrovir vezetésével felkelés robbant ki Galliában. A cliensek, eladósodott szegények és parasztok tömegesen csatlakoztak hozzá. Rómában riadalom tört ki. A felkelést mégis elég gyorsan elnyomták, mert leverésében a gall arisztokrácia egyes tagjai is részt vettek. Caligula idején is voltak Galliában népi megmozdulások. Az elégedetleneket különböző megtorlásokkal sújtották és vagyonukat elkobozták. Claudius két módszert követett a gall arisztokrácia ellenállásának letörésére: egyfelől igyekezett megakadályozni, hogy Britannia részéről megkapja a remélt támogatást, másfelől pedig szorosabban a birodalomhoz fűzte, nevezetesen elérhetővé tette számára a senatori méltóságot.

I. sz. 17-ben Africában tört ki hatalmas felkelés, amely nyolc évig tartott. Vezetője a musulamiusok nagyszámú törzse és annak törzsfője, Tacfarinas volt, aki annak idején a római seregben szolgált, de később megszökött, és az összes elégedetleneket harcra szólította Róma ellen. Más törzsfők is csatlakoztak hozzá, de különösen nagy számban a helyi szegénység, amely a római és pun földbirtokosok elnyomásától igyekezett szabadulni. A felkelők kiválóan ismerték a partizánháború taktikáját, s a rómaiak csak nagy erőfeszítéssel tudták leverni a mozgalmat.

Mauretaniában is fellángolt a mozgalom, mégpedig akkor, amikor ezt az országot a birodalomhoz csatolták. Élén az utolsó mauretaniai király felszabadított rabszolgája, Aedemo állt. Itt is, akárcsak Galliában, a helyi arisztokrácia egy része segített leverni a felkelést. A segítség fejében Claudius municipiumi jogot és több kiváltságot adományozott Volubilis városnak.

Nero alatt elkeseredett harcot kellett folytatnia Rómának a britanniai felkelőkkel. Itt szüntelenül folyt a harc a római uralom ellen. Kezdetben Caratacus volt a vezetője, aki a még meg nem hódított Walesbe menekült és ennek a területnek a törzseit tüzelte fel harcra. Az ellenállás egy időre elcsitult, amikor Caratacust a rómaiaknak régi szövetségesük, Cartimanduia kiszolgáltatta. De az adók és újoncozás kimerítették az ország erejét. A római üzletemberek és uzsorások csak súlyos kamatra adtak kölcsönt a britannoknak, s az adósság fejében vagyonuk utolsó maradványait is elszedték.

Amikor új colonia, Camulodunum alapítására került sor, a földet elvették a trinovantok törzsétől. A colonia tagjai, veteránok és római üzletemberek, akik addig jórészt Londinium városban éltek, büntetlenül önkényeskedhettek a helyi lakossággal. 61-ben meghalt Prasutagus, az icenusok törzsfője, s erre egész királyságát, beleértve az arisztokrácia földbirtokát is, elkobzottnak nyilvánították. A római hitelezők kívánságára sok lakost rabszolgának adtak el. Ekkor Prasutagus özvegye, Boudicca felkelésre szólította a népet. A felkelők lerombolták Verulamium, Camolodulum és Londinium városát, és számos római polgárt megöltek. A szétszórt seregek nem tudták megszervezni az ellenállást. A Britanniába küldött Suetonius Paulinus legatus fojtotta vérbe a felkelést. Felháborító kegyetlensége azonban újabb fegyveres megmozdulásra bírta a megmaradt briteket.

Bár a régi római arisztokrácia teljes mértékben helyeselte Paulinus módszereit, a kormányzat mégis szükségesnek látta visszahívását és új legatusként Turpilianust küldte a helyébe. Ő már azt az utasítást kapta, hogy találjon valamilyen kompromisszumot és enyhébben járjon el.

A KELETI PROVINCIÁK ÉS A FÜGGŐ KIRÁLYSÁGOK

Habár a római kormányzat adó- és agrárpolitikája a nyugati és keleti provinciákban sok tekintetben egységes volt és azonos eredményekre is vezetett, a keleti provinciák mégis jelentősen különböztek a nyugatiaktól. Az utóbbiakban csak a római hódítás után jelentek meg a rabszolgatartó viszonyok, keleten azonban a rabszolgatartó rend már évszázadok óta fennállt. Itt a római hódítók lényegében a hellenisztikus királyok politikáját folytatták. A régi polisok mellé újakat alapítottak, ezekhez az addigi szokás szerint függő területet *(chóra)* és függő falusi lakosságot csatoltak. A római korszakban (a hellenisztikus korhoz viszonyítva) jelentős fejlődésnek indult a magántulajdon. Ezzel együtt tovább fejlődött a rabszolgatartás is, mind a földbirtokokon, mind pedig különösen a városokban. A rabszolgamunkát széles körben alkalmazták a kézműiparban, s itt a szabadok munkájával párosult. A rabszolgaság Keletre jellemző formái, mint pl. a rabszolgának való öneladás és az adósrabszolgaság, a római uralom alatt is fennmaradtak. Róma uralma tehát nem érintette mélyen azokat a társadalmi-gazdasági viszonyokat, amelyek a keleti országok osztálytársadalmának és államának fejlődése során évszázadok alatt kialakultak.

A legnagyobb városok megőrizték régebbi szervezetüket, bár látszólagos függetlenségük már korán megszűnt, és szintén a helytartó ellenőrzésének voltak alávetve. Tiberius egyébként is több várost megfosztott asylum-jogától, amely addig a jelentékenyebb szentélyek kiváltsága volt. (Ezeknek joga volt a hatóságokkal szemben is menedéket nyújtani az elítélteknek, adósoknak, szökött rabszolgáknak, akik aztán a papok rendelkezése alá kerültek.) A városi népgyűlések minden jelentőségüket elvesztették, s a magistratusok is csupán hatáskör nélküli tiszteletbeli állásokká váltak. A városi tanácsok tagjai és a magistratusok az itáliai városokhoz hasonlóan itt is széles körben gyakorolták az ajándékosztogatást.

Az i. sz. I. században a keleti provinciákban megélénkült a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem. Különösen a tengeri és a karaván-kereskedés virágzott. Ez utóbbiból főként a syriai kereskedők húztak hasznot, akik Arábiából és Indiából illatszereket és drágaköveket hoztak be, s ezeket óriási haszonnal adták el a római és itáliai kereskedőknek. A kereskedelem révén hatalmas vagyonok keletkeztek. Egyes keleti nagyvárosok, pl. Ephesus, Pergamum, Antiochia és Alexandria híresek voltak gazdagságukról és fényűzésükről.

Ezekben a provinciákban a polis-szervezet nem töltött be olyan kizárólagos szerepet mint Itáliában vagy Görögországban. Kisázsiában jelentékeny területeken maradtak meg az őslakosság faluközösségei. Még több ilyen terület volt Syriában, ahol az ókori keleti formák túlélték a hellenizmust, s a császárság korában is fennálltak. Syria határai mellett továbbra is megmaradtak a függő királyságok, amelyeket a rómaiak hol alávetettek a provinciális igazgatásnak, hol pedig helyreállították a királyi hatalmat. A rómaiak által kijelölt királyok rendszerint a római császári udvarban nevelkedtek és minden tekintetben kiszolgálták Rómát. A római kormányzatnak több oka is volt arra, hogy ezeken a területeken inkább ilyen közvetett uralmi formákat válasszon: gyenge volt a polis-szervezet, amelyre a római uralom támaszkodhatott volna, a hatalmas templomi birtokokkal rendelkező papság erős befolyást élvezett, a faluközösség szilárd volt, s a hellenizálódás alacsony fokon állott.

A provinciákká alakított területeken a nép súlyosan szenvedett az adóktól és a sokféle egyéb, közlekedési, útépítési stb. szolgáltatástól. Az adószedőket osztatlanul gyűlölte mindenki. Az evangéliumok a „vámosokat" a legkivetettebb bűnösök között sorolják fel. A lakosság Róma-ellenes

érzülete továbbra is a Róma bukását, az isteni megváltó eljövetelét és az igazak győzelmét hirdető prófeciák alakját öltötte. Az ilyen nézetek ékes példája a „János jelenései" címen ismert korai keresztény alkotás, amely Asia provincia területén keletkezett. Alkalmilag tettekben is kifejezésre jutott a tiltakozás. Így Tiberius alatt Cyzicus város római polgárait lemészárolták. De nagyobb felkelésre Keleten a Iulius—Claudius-dinasztia uralmának egész ideje alatt nem került sor. Nyugaton is a rómaiak oldalán állt az arisztokrácia jelentékeny része, de a keleti provinciák hellenisztikus arisztokráciája körében még erősebb volt a Róma-barát beállítottság. A néptömegeknek itt tehát különösen nehéz feladatuk volt a római és a velük szövetséges helyi elnyomók elleni küzdelemben.

Egyiptomban (Aegyptus) a római politika közvetlenül felhasználhatta azt a bürokratikus apparátust, amelyet jórészt még a Ptolemaiosok hoztak létre. A római kormányzat Róma legfontosabb éléstárát látta Egyiptomban s a parasztokat agyonterhelte adókkal és szolgáltatásokkal. A ránk maradt feljegyzések alapján 50 fajta természetbeni és több mint 450 fajta pénzbeli adót ismerünk. A provinciák szokásos szolgáltatásain, az útépítésen, szállításon, a provinciákban utazó hivatalnokok ellátásán kívül az egyiptomi parasztok már az I. században kötelesek kényszerbérletbe venni a gyengén termő földeket. E földek megműveléséért és az adók beszolgáltatásáért az egész faluközösség felelős volt, éppen ezért a közösségi rendszer Egyiptomban különösen sokáig állt fenn. Az adó meg nem fizetése esetén a bűnösöket rokonaikkal és faluközösségük többi tagjaival együtt mindenféle kínzásnak vetették alá. Erre a rendszerre, amely sokban hasonlított a Ptolemaiosok elnyomásához, a parasztok a megszokott módon válaszoltak: elhagyták földjeiket, és elmenekültek. Így tehát a Rómához való csatlakozásból csak a nagybirtokosoknak volt hasznuk — akik nagyobb szabadságot nyertek vagyonuk kezelése terén —, valamint az Indiával folytatott nagykereskedelemből meggazdagodó alexandriai kereskedőknek. Ekkortájt vált Alexandria a birodalom legnagyobb kikötőjévé.

7. A HADSEREG ÉS A KÜLPOLITIKA

A különböző törzsek és népek engedelmességre szorításához a Római Birodalomnak jól szervezett és fegyelmezett hadseregre volt szüksége. Ám egyre nehezebb volt összetoborozni azt a 150 000 embert, akikkel a római hadsereg 25 legióját feltöltötték. A legionariusok nagy része italikusokból állt, az itáliai latifundiumok terjedése azonban egyre szűkebb térre szorította össze azt a földművelő lakosságot, amelyet a katonai szolgálatra a legalkalmasabbnak tartottak. Csak Észak-Itália, a maga még mindig fennálló kisbirtokos földművelésével adott jó katonaanyagot. A legiókba lassanként a provinciai származású római polgárokat is kezdték befogadni, de ezek száma sem volt kielégítő. A segédcsapatok toborzása is nehezen ment. Csak Claudius intézkedéseinek sikerült a katonai szolgálatot némileg vonzóvá tenni, Claudius ugyanis meghonosította azt a szokást, hogy római polgárjogot adományozott *cohors*-okban, vagy *ala*-kban 25 éven át szolgált provincia-lakosoknak, a maguk és leszármazottaik számára. E rendelkezés következményei azonban csak a későbbi időkben mutatkoztak meg.

A GERMANIAI ÉS PANNONIAI LEGIÓK FELKELÉSE

A Rajna és a Duna mentén állomásozó katonák szolgálata különösen terhes volt. A katonák nem ismertek mást, mint táboruk szűk és kényelmetlen körleteit, a nehéz gyakorlatozást, az út- és erődítményépítés munkáját, a szigorú és gyakran haszonleső vezetők szüntelen felügyelete alatt. Az elbocsátást, a zsold kifizetését és a szolgálat végén járó földjuttatást gyakran halogatták. Akadtak katonák, akik 30 évig vagy még tovább szolgáltak.

Augustus halála után három pannoniai és négy germaniai legio fellázadt. A szolgálatnak 16

évre való csökkentését s a zsoldnak napi 1 denariusra való felemelését követelték. A felkelők felkoncolták a leggyűlöltebb centuriókat, a pannoniai legionariusok pedig feltörték a szomszédos város börtöneit is, hogy az oda bezárt bűnözők és szökött rabszolgák is hozzájuk csatlakozhassanak. Tiberius saját fiát, Drusust küldte Pannoniába, Seianus és két praetorianus cohors kíséretében. Drususnak sikerült egyenetlenséget támasztania a felkelők között, s ezzel megbontani soraikat. A kezdeményezőket kivégezték, s a mozgalom lecsendesült.

Súlyosabban alakult a helyzet a Rajna mentén, ahova a Galliában népszámlálást végző Germanicus is betoppant. A katonák megtagadták a hűségeskü letételét Tiberiustól, s Germanicusnak ajánlották fel a fő hatalmat, de ő elutasította az ajánlatot. A felkelők kirablással fenyegették Galliát. A katonák megnyugtatására Germanicus saját pénzéből fizette ki őket, a kiszolgált katonákat elbocsátotta és ígéretet tett arra, hogy a jövőben senki sem szolgál 20 évnél hosszabb ideig. A centurióknak a legionariusokból alakult bíróság előtt kellett megjelenniük, s azokat, akik különös kegyetlenségükről vagy kapzsiságukról voltak hírhedtek, azonnali hatállyal eltávolították a seregből. A katonák az engedmények fejében kiszolgáltatták a főkolomposokat, és maguk végeztek velük. Ezután minden maradt a régiben. Tiberius kijelentette, hogy a katonai utánpótlás és a pénzügyek helyzete nem teszi lehetővé sem a szolgálati idő leszállítását, sem a zsold felemelését.

Előfordult azonban olyan eset is, hogy egyes legatusok a katonák között népszerűséget hajhászva megengedték a fegyelem nagyfokú ellazulását. Így járt el Piso syriai helytartó Germanicus elleni intrikáinak sikere érdekében, s így járt el Gaetulicus germániai helytartó, aki összesküvést szervezett Caligula ellen. Mindez csökkentette a legiók harci értékét. Még kevésbé lehetett támaszkodni a segédcsapatokra.

A IULIUS—CLAUDIUS-DINASZTIA KÜLPOLITIKÁJA

A hadsereg állapota s a provinciákban kitört felkelések arra késztették a Iulius—Claudius-dinasztia császárait, hogy egészében véve Augustus külpolitikáját folytassák. Augustus ugyanis végakaratában meghagyta, hogy ne növeljék tovább a birodalom határait. A további hódításokhoz egyébként sem lett volna elegendő pusztán Róma katonai ereje, hanem a terjeszkedés célpontjait jelentő területeken is megfelelő körülményeknek kellett volna fennállniuk. A római hódítások egész története azt tanúsítja, hogy a terjeszkedés általában csak akkor volt eredményes, ha a rómaiak olyan helyi arisztokráciára támaszkodhattak, amely a saját népe elleni harcában Róma segítségét kívánta. A hódításnak kedvező másik feltétel a rabszolgatartás és a városi élet bizonyos fokú fejlettsége volt, mert ez megkönnyítette a római kormányzati rendszer bevezetését. Ebben az időszakban azonban még sem a Rajna, sem a Duna túlsó partján élő törzsek nem érték el a társadalmi differenciálódásnak azt a fokát, amely a római beavatkozás számára kedvező talajt biztosított volna. Ezért ezeken a területeken Róma terjeszkedési kísérletei egyelőre kudarcra voltak kárhoztatva.

Ilyen kísérletet tett Tiberius uralkodásának kezdetén Germanicus a birodalom határainak az Elbáig való kiterjesztésére. Tiberius azonban felismerte e tervek megvalósíthatatlan voltát. A római agresszió még inkább egybekovácsolta volna a germán törzseket, holott éppen belső ellentéteik fokozása lett volna előnyösebb. Ezért Tiberius visszahívta Germanicust Germaniából, miután az néhány olyan győzelmet aratott Arminius cheruscus törzsei felett, amelyeket a saltus Teutoburgiensisben szenvedett vereség méltó megtorlásának lehetett feltüntetni. Caligula, majd később Claudius egyik hadvezére, Corbulo is hadjáratokat vezetett Germania területére, de jelentősebb eredményeket nem értek el. Egészében véve, a római kormányzat előnyösebbnek tartotta e területeken az Augustus óta kialakult függő királyságok rendszerének fenntartását.

Bonyolultabban alakultak a parthus birodalommal való kapcsolatok. A vita tárgya, mint korábban, most is Armenia volt. Tiberius Augustushoz hasonlóan diplomáciai úton óhajtott eljárni. Meg-

bízásából Germanicus a pontusi király fiát, Zenót, ültette Armenia trónjára. Piso syriai legatus azonban Tiberius utasításainak értelmében nem engedte, hogy a római seregek bevonuljanak Armeniába s ezzel nyugtalanságot keltsenek Parthiában. Bár a senatusi ellenzék mindenféle rágalmat szórt Pisóra, és Germanicus megmérgezésének vádjával el is ítéltette, az óvatos külpolitika egészében véve mégis megfelelt óhajainak. Ezzel szemben a hadsereg parancsnokai, a gazdag felszabadítottak és a kereskedők — mindazok, akiknek a háború emelkedést és gazdagodást ígért — egy keleti hódító háborúra iparkodtak rábírni a kormányzatot. Ezenkívül valahányszor a császári hatalom megerősödött a senatusszal szemben, ugyancsak aktívabb lett a külpolitika.

Különös világossággal mutatkozott ez meg Nero uralkodásának második felében. Claudius halála előtt a parthusok elfoglalták Armeniát. Armenia trónjára az Arsakida-dinasztiából származó Tiridatest ültették. Uralkodása elején Nero a senatusi körök befolyására az arisztokrácia körében népszerű Domitius Corbulót küldte helytartónak Keletre. Corbulo megelégedett annyival, hogy Tiridatest kiűzte Armeniából és helyébe a rómaiak jelöltjét, Tigranest ültette. Ugyanekkor Róma egy a parthus birodalomtól függő állammal, Hyrcaniával is szövetséget kötött, hogy ezzel meggyengítse ellensége hátországának védelmét. Amikor Nero szakított a senatusszal, új környezete azon volt, hogy Armenia teljes leigázása érdekében tevékenyebb külpolitikát folytasson.

Tigranes — nyilván Nero biztatására — benyomult a Parthiától függő Adiabene területére, s ezzel háborút robbantott ki a parthus birodalommal. A parancsnokságot az udvari körök jelöltjére, Paetusra bízták. Corbulónak mint Syria legatusának támogatást kellett volna nyújtania, mivel azonban nem helyeselte a hódító politikát, meglehetősen kevés eréllyel cselekedett. Amikor Paetus összeütközött a parthusok fő erőivel, súlyos vereséget szenvedett, és Rómának hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy Tiridates visszatérjen Armeniába.

Egyetlen engedményként a rómaiak annyit értek el, hogy — mint már említettük — Tiridates Rómába utazott és itt Nero kezéből vette át a királyi diadémot. A szertartást nagy ünnepélyességgel ülték meg. Ezzel sikerült formálisan megmenteni Róma presztizsét, a valóságban azonban Armenia elveszett.

Tevékenyebbé vált a római politika a Fekete-tenger vidékén is. Pontust provinciává alakították át. Moesia helytartója, Plautius Silvanus a skythák által ostromolt Chersonesus segítségére sietett, s ez végül is Chersonesus római megszállására és a Krím-félsziget déli részén római helyőrségek létesítésére vezetett. A rómaiak további előrenyomulását a Krím-félsziget belseje felé azonban már megállította a helyi törzsek ellenállása. Ugyanez a Plautius Silvanus a Dunán átkelve hadjáratot kezdett az itt élő sarmata törzsek ellen, amelyek a Volga vidékéről vándoroltak ide. A rómaiak a Duna túlsó partjáról 100 000 lakost telepítettek át Moesiába. Tyras görög várost (a mai Dnyeszter parti Belgorod) római fennhatóság alá helyezték, később pedig Moesiához csatolták. Nero a Kaukázus vidékén élő nomád alánok ellen is hadjáratot készített elő azzal a céllal, hogy kijusson a Kaszpitóhoz. Úgy látszik, az itt levő görög telepeket akarta összefogni és megerősíteni. Ezek a települések mintegy az antik rabszolgatartó társadalom periferikus előőrsei voltak azokkal a helyi törzsekkel szemben, amelyek a földjükre benyomult rabszolgatartók ellen szüntelen harcot folytattak.

RÓMA KAPCSOLATAI ARÁBIA ÁLLAMAIVAL ÉS TÖRZSEIVEL

A Fekete-tenger partvidéki államaitól és az Arsakidák birodalmától délre, az Arab-félszigeten és Afrika északkeleti részein több önálló állam állt fenn, s ezek időszámításunk első évszázadaiban már eléggé jelentős szerepet játszottak. Jelentőségük különösen attól fogva fokozódott, hogy Aegyptus és Syria Róma uralma alá került.

Az Arab-félsziget északi részén időszámításunk első századában továbbra is fennállt a nabataeus királyság, de ez a rómaiak syriai uralmának megerősödése óta függő helyzetbe került. Jelentő-

A Petra környéki Al-Khazi'a sziklasír
I. sz. I. század

sége továbbra is a közvetítő kereskedelmen alapult, amelynek legfontosabb központja Petra volt, az ország fővárosa, valamint az egyiptomi Berenice kikötővel szemben fekvő Leuce come kikötő. Később, 106-ban Róma ama törekvésének megfelelően, hogy provinciákká alakítsák át a függő királyságokat, a nabataeus királyságot is Arabia provincia néven a birodalomhoz csatolták. A félsziget déli részei felé való előrenyomulást azonban már nem koronázta siker.

Dél-Arábiában időszámításunk kezdete körül a himyarita királyság volt különösen virágzó és gazdag. Felemelkedésének alapja a kereskedelem volt. Részben átmenő kereskedelmet folytattak Syria városain és az egyiptomi kikötőkön keresztül India és a Római Birodalom között, de helyi terményeikkel is kereskedtek: illatszerrel, amit a Római Birodalomba szállítottak, borral, melyet Indiában vásároltak szívesen, s a helyi ipar termékeivel, amelyeket a kelet-afrikai törzseknek adtak el. A királyság legfontosabb központja Adana kikötője volt (a mai Aden) és Muza, a népes kereskedő és kézműves város. Az árukat tengeri és karavánúton szállították. A karavánkereskedelem központja Mariaba (vagy Marʿib) városa volt. Hasznát nemcsak a kereskedők, hanem a karavánoktól a törzsi területen való áthaladás fejében vámot szedő törzsfők is élvezték. A himyariták szinte semmit sem hoztak be külföldről, s így országukban nagy mennyiségű nemesfém halmozódott fel. Pompás palotáik maradványai ma is tanúskodnak királyaik és arisztokráciájuk fényűző életéről.

A himyariták társadalmának szerkezetéről nagyon keveset tudunk. A nemesség a jelek szerint jelentős földekkel rendelkezett, s ezeket függő helyzetben levő parasztokkal műveltette meg. A függő lakosság a nemzetségek közrendű tagjaiból és a közösségek elszegényedett rétegéből került ki. A himyariták a szomszédos nomád törzseket is hatalmuk alá hajtották.

Augustus idején Aelius Gallus, Aegyptus praefectusa expedíciót indított Dél-Arábiába, részben a Vörös-tengeren garázdálkodó kalózok elleni harc, részben pedig zsákmányszerzés céljából. Lehet, hogy szerepet játszott ebben az egyiptomi kereskedőknek az az óhajtása is, hogy közvetlen kereskedelmi összeköttetést teremtsenek Indiával. A hadjárat nehéz körülmények között folyt le, és bár a rómaiak eljutottak Marʿibig, tartós eredményeket nem hozott.

Időszámításunk I. századában a rómaiak feltehetően elpusztították Adanát, de ez sem csökkentette a himyarita állam jelentőségét. Az ún. „Vörös-tenger körülhajózása" (Periplus Maris Erythraei) című munka névtelen szerzőjének közlése szerint az I. század második felében Charibaél, a himyariták és sabaeusok királya, hatalmas uralkodó volt, állandó kapcsolatot tartott fenn Rómával, s oda követségeket s ajándékokat küldött.

A Vörös-tengeren élénk kereskedelem folyt, s ebben Alexandria, Palmyra, India és Arábia kereskedői egyaránt részt vettek. Indiával rendszeres tengeri kapcsolatot tartottak fenn. Ez idő tájt azonban már megjelent a himyarita állam vetélytársa, a mai Etiópia területén kialakult Aksūm

királyság. Aksūm királyai jelentős sereggel és hajóhaddal rendelkeztek, s a himyariták ellen Dél-Arábia törzsei között is szövetségeseket kerestek. Támogatták a raydān törzset, amely csak nemrég szerezte meg függetlenségét és foglalta el Saba' városát. Aksūm valószínűleg Róma támogatására is számíthatott.

Aksūm felemelkedése és Indiával való tengeri kereskedelme végzetes hatással volt a himyarita állam gazdasági életére, úgy hogy az hamarosan megindult a hanyatlás útján. Marʿib, karavánkereskedelmének központja elhagyott, jelentéktelen városkává zsugorodott. Aksūm kikötője, Adulis azonban az India felé vezető kereskedelem egyik legfőbb állomása lett. Nagy számban éltek itt a Római Birodalomból származó kereskedők, s a görög nyelv uralkodóvá vált. Ám az idegen, elsősorban görög elemek befolyása az aksūmi királyságban nem terjedt túl Adulis kikötőjén. Az életmód egyébként meglehetősen kezdetleges maradt. Az államnak az i. sz. I—II. században még nem volt saját pénze, a bennszülöttek ehelyett rézdarabokat használtak. Adulis kikötőjén és az ország fővárosán Aksūmon kívül nem volt egyetlen nagy városa sem. A főváros azonban meglehetősen nagy és szép várossá fejlődött. Épületeit sajátos helyi stílus jellemezte. A legnagyobb ránk maradt palota területe 80×120 méter, s az asszír palotákhoz hasonlóan bástyákból, teraszokból, védőfalakból s a középen elhelyezett többemeletes erődből állt. Ugyanilyen kis erődök voltak az ország többi részében is. Az aksūmi királyok sírjait jellegzetes díszítésű hatalmas stélék díszítik, rajtuk a holdat jelképező sarlóval, s az esthajnalcsillag istennőjének, Astartének korongjával. Aksūm főistenének, az ég urának s az állam védelmezőjének a királyok arany szobrokkal és hálaadó feliratokkal ellátott kőtrónokkal hódoltak. A ránk maradt emlékek arab stílusban készültek és a hellenisztikus hatásnak semmi nyomát nem mutatják.

Aksūm megerősödésével párhuzamosan haladt Meroe hanyatlása. Meroe királysága már időszámításunk I. századában meggyengült. Királyainak építőtevékenysége megszakadt, városai elnéptelenedtek, még a két legnagyobb város, Napata és Meroe is hanyatlásnak indultak. Forrásanyag híján még nem sikerült megállapítani a hanyatlás okait. Kétségtelen azonban, hogy jelentős szerepe volt ebben a környező sztyepp-vidéken, s a Nílus két oldalán elterülő sivatagban élő törzsek benyomulásának. Az idők során azután Aksūm meg is hódította Meroe királyságát. Nero alatt valószínűleg olyan tervek merültek fel, hogy a római terjeszkedést ebben az irányban is folytassák. A rómaiak előzetes felderítés céljából expedíciót küldtek Meroeba. Ezek a csapatok oly mélyen hatoltak be Afrika belsejébe, mint senki addig a rómaiak közül.

8. A 66—69-ES ÉVEK ESEMÉNYEI S A IULIUS—CLAUDIUS-DINASZTIA BUKÁSA

A JUDEAI FELKELÉS

Nero messzire tekintő hódító tervei a judeai eseményeken szenvedtek hajótörést. Ebben az országban egyre több híve akadt a zeloták Róma-ellenes népi pártjának, melynek tagjai a hegyek közé menekülve harci osztagokat alakítottak a hódítók ellen. A legszegényebb parasztok és rabszolgák még szélsőségesebb, engesztelhetetlen szervezetet alakítottak: a sicariusok (a késelők) titkos társaságát. Ennek tagjai egyenként támadták meg a rómaiakat és a helyi lakosság gazdag urait. A római procuratorok kegyetlenül leszámoltak az elfogott zelotákkal és sicariusokkal. A Róma-ellenes gyűlölet csak fokozta a vallásos fanatizmust, az isteni megváltó várását.

66-ban kirobbant a felkelés. A nép megtagadta az adófizetést, felkoncolta a jeruzsálemi római helyőrséget, s a Róma-barát arisztokrácia egy részét. A felkelés az egész országot magával ragadta. Cestius Gallus syriai helytartó büntető expedícióját megsemmisítették. A felkelők erejét azonban

belső ellentéteik bénították. A lakosság jobbmódú részét elriasztották a sicariusok és a szélsőséges zeloták radikális reformtervei. A nagybirtokosok s a papság hajlandónak mutatkozott a Rómával való megegyezésre. A népnek nemcsak a rómaiak, hanem a saját kizsákmányolói ellen is harcba kellett szállni. Nero a felkelés elleni háború irányítására pedig egyik tapasztalt hadvezérét, Flavius Vespasianust nevezte ki.

A POLGÁRHÁBORÚ

A judeai felkelés félbeszakította Nero hódító terveit, de közvetlenül még nem fenyegette hatalmát. Közvetlen veszély csak akkor támadt ellene, amikor 68-ban a pótadóktól sújtott Gallia is fellázadt, s hamarosan megszerezte Hispania támogatását is.

Galbát, Hispania Tarraconensis idős helytartóját katonai császárnak kiáltották ki. A senatus letette Nerót és szíves-örömest erősítette meg Galba uralmát. Galba helyre akarta állítani a senatus jogait, s ugyanakkor az őt támogató provinciai arisztokrácia reményeit is teljesíteni óhajtotta. Bőven osztogatta a római polgárjogot Hispania és Gallia lakóinak, s a hozzá csatlakozott városok adóját negyedrészével leszállította. Ezek főként olyan városok voltak, melyekben a helyi arisztokráciának döntő szava volt. Ezzel szemben a veteránok coloniái mindvégig hűségesek maradtak Neróhoz. Galba mindenféle bírsággal, vagyonelkobzással, területük megcsonkításával büntette őket. E városok felháborodott lakossága a Rajna mellett állomásozó legiókkal kötött szövetséget és Vitelliust, Alsó-Germania helytartóját kiáltotta ki császárnak, akit a senatus gyűlölt, mert Nero talpnyalójának és bűntársának tartotta.

Titus római diadalíve
I. sz. I. század második fele

Ugyanekkor egy bizonyos Mariccus vezetése alatt az aeduus területen élő bójok törzsén belül is felkelést robbantottak ki a parasztok és a városi

szegények. A felkelők, akiknek száma gyorsan nőtt, megtámadták a helyi arisztokrácia birtokait. A mozgalmat főleg az aeduusok támogatásával sikerült leverni, a gall arisztokrácia azonban saját szemével győződhetett meg arról, mi várna rá a római hatalom meggyöngülése esetén.

Galba senatuspárti politikája időközben elégedetlenséget keltett a római plebs és a praetorianusok körében. Ezek fellázadtak, Galbát megölték és Othót, Nero egyik legbizalmasabb barátját kiáltották ki császárrá. De az ő uralma is rövid életű volt. Vitellius csapatai közben benyomultak Itáliába és szétverték Otho seregét, a császár pedig önkezével vetett véget életének. Vitellius hadserege tiszteletére, amelyben jelentős szerepet játszottak a germán segédcsapatok, felvette a Germanicus nevet. Vitellius katonáihoz itáliai és római szegények, sőt részben rabszolgák is csatlakoztak, és leszámoltak a gazdag földbirtokosokkal és rabszolgatartókkal. Vitellius serege egy részét visszaküldte Galliába. Ez meggyengítette helyzetét, anélkül, hogy ezzel sikerült volna megnyernie magának a senatust.

Ekkor egy új trónkövetelő lépett a porondra: Vespasianus személyében. A judeai háború ekkorrára már befejezés előtt állt, csupán Jeruzsálem elfoglalása volt hátra. Csak a legszegényebbek maradtak hűségesek a Róma elleni harc zászlajához. A földbirtokosok, papok és kereskedők Vespasianus oldalára álltak. Köztük volt az a Iosephus nevű író, aki később a Flavius római nevet is felvette, és a judeai háborúról írt művével örökítette meg nevét. Vespasianust szívesen támogatta serege is, mert attól tartott, hogy Vitellius a legjobb földeket a saját katonái között fogja szétosztani. A senatus is szívesebben látta őt, mint Vitelliust. Vespasianus ügynökei a nyugati provinciákban is eredményes agitációt folytattak. Vespasianus sikerét azonban az döntötte el, hogy az erős és érintetlen Duna menti hadsereg is az ő oldalára állt. A Cremona városa melletti csatában, 69-ben Vitellius vereséget szenvedett, és hamarosan gyilkosság áldozata lett. Vespasianus maradt a birodalom egyedüli ura.

ANICETUS ÉS CIVILIS FELKELÉSE. A JUDEAI FELKELÉS LEVERÉSE

A béke azonban még messzi volt. Pontusban az utolsó pontusi király egykori felszabadított rabszolgája, Anicetus robbantott ki felkelést, s az ott élő törzsek, akiket elkeseríteti Pontus provinciává tétele, és ezzel a görög városok rabszolgatartóinak megerősödése, tömegesen csatlakoztak hozzá. Két-három hónap alatt mégis sikerült a felkelést leverni.

Annál fenyegetőbb méreteket öltött a galliai megmozdulás, amelynek élén Civilis, egy a batavus törzsből származó arisztokrata állott. A mozgalom a batavus törzsből toborzott segédcsapatok felkelésével kezdődött, de rövid idő alatt a Rajna-vidék egész területére átcsapott. Civilis létrehozta a germán törzsek szövetségét és háborúra készülődött Róma ellen. A gall lingonok és treverek törzsei is csatlakoztak hozzá, élükön Sabinusszal, Classicusszal és Tutorral. Ezek a bennszülött arisztokrácia képviselői voltak, akik római polgárjoggal is rendelkeztek, de a függetlenségért való harc érdekében elhagyták szolgálatukat a római segédcsapatokban. Galliát önálló állammá kiáltották ki. A segédcsapatok, sőt a rajnai legiók is, melyeket Vitellius számos provincia-lakóval töltött fel, sorra csatlakoztak a felkelőkhöz. Hamarosan az egész Rajna-vidék hatalmuk alatt volt. A coloniák veteránjait legyilkolta a helyi parasztság, amelynek földjéből a coloniákat kialakították. Classicus és Tutor Gallia többi közösségét is csatlakozásra szólította fel.

A remusok törzsének fővárosában, Durocortorumban (a mai Reimsben) gyűltek össze a galliai városok képviselői. A treverek a háború mellett nyilatkoztak. A többi terület gall arisztokráciája azonban nem akart Rómával szakítani. Azt remélte, hogy a birodalomban még jelentős szerephez juthat majd. Különben is megrémítette őket Mariccus felkelése. A gyűlés többsége a Rómával való béke fenntartása mellett döntött, s ez megpecsételte a felkelés sorsát. A Galliába küldött Petilius

Cerealis hadvezér szétverte Civilis, Classicus és Tutor seregét. A gall felkelők s a fellázadt legiók bocsánatot nyertek. Cerealis beszédet mondott, amelyben azt bizonygatta, hogy a rómaiak nem hódító szándékkal jelentek meg egykor Gallia földjén, hanem azért, hogy az országot a békével ajándékozzák meg. Arról igyekezett meggyőzni a felkelőket, hogy nincs immár különbség az egykori legyőzöttek és győzők között, és hogy a birodalom ugyanúgy a galloké, mint a rómaiaké.

Ugyanebben az időben Vespasianus fia, Titus, hosszú ostrom után a felkelők elkeseredett ellenállását leküzdve elfoglalta Jeruzsálemet, a várost feldúlta és 70 000 embert eladott rabszolgának. Vespasianus és Titus fényes triumphust tarthattak.

A 68—69. ÉVI ESEMÉNYEK JELENTŐSÉGE

Tacitus megállapította, hogy a 68. és 69. esztendő eseményei feltárták a császári hatalom titkát. Kiderült, hogy nemcsak Rómában, hanem a provinciákban is lehet császárokat kikiáltani. Ezeknek az eseményeknek azonban mélyebb jelentőségük is van. Megmutatták, hogy a provinciák uralkodó körei már eléggé egybenőttek a birodalommal, és immár arra törnek, hogy annak kormányzásából is kivegyék az őket megillető részt. Megmutatták az események a provinciák leigázott lakossága ellenállóerejét is. Végül pedig elárulták azt, hogy a szoros értelemben vett Itália katonai erői már nem kielégítők, a provinciákból toborzott seregek pedig mindaddig nem fognak harcolni a birodalom érdekeiért, amíg maguk a provinciák nem érzik elég szorosnak a birodalommal való érdekközösségüket, amíg nem válnak a birodalom szerves részévé.

A római kormányzat okult a leckén. Vespasianusszal, a Flaviusok dinasztiája első tagjával új szakasz kezdődik Róma s a provinciák egymáshoz való viszonyában.

XXI. FEJEZET

A RÓMAI BIRODALOM HATALMA CSÚCSPONTJÁN

1. A RÓMAI BIRODALOM AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

A Vespasianus győzelmével kezdődő évszázadot általában úgy szokták jellemezni, mint a római rabszolgatartó társadalom fejlődésének csúcspontját — mint azt az időszakot, amelyben a Római Birodalom megerősödött és legnagyobb kiterjedését érte el. A rabszolgatartó rend valóban fejlődésének végső határáig jutott el, de éppen ezért a korszak vége felé már szemlátomást a hanyatlás jeleit mutatta.

A RÓMAI BIRODALOM MINT A FÖLDKÖZI-TENGERI RABSZOLGATARTÓK URALMI SZERVE

E korszak legjellegzetesebb jelenségei közé tartozik a provinciák további romanizálódása, gazdasági fejlődése, a provinciák lakosainak növekvő befolyása a birodalom életében, a provinciákból származó senatorok, lovagok és katonák térhódítása. A második század végén a senatoroknak már több mint 40 százaléka provinciákból származott, de a keleti provinciák arisztokráciájának tagjai már a század elején ugyanolyan helyet foglaltak el a senatusban, mint a nyugati provinciák arisztokráciája. Lassanként azután a kisázsiai, syriai, később pedig africai senatorok száma felül is múlta a Hispaniából vagy Gallia Narbonensisből származókat, a III. század elejére pedig a provinciákból származó senatorokon belül a döntő többséget ők alkották. Az egymást váltó császárok egyéni felfogásuk minden eltérése mellett is egy és ugyanazt a politikai irányzatot követték, mert ezt követelte a Római Birodalom történeti fejlődésének egész menete. Támogatták a provinciák városait és arisztokráciáját s ugyanakkor megkísérelték elejét venni Itália fokozódó hanyatlásának. Fokozni akarták a hadsereg harcképességét, kímélni igyekeztek a lakosság ama rétegeit, amelyek a legiók és a segédcsapatok katonáit szolgáltatták. Végül pedig mindent megtettek annak érdekében, hogy elkerüljék a provinciák lakosainak és a rabszolgáknak a felkeléseit.

E császárok jó része korának tipikus képviselője volt. Az első császár, Flavius Vespasianus (69—79), a Flaviusok új dinasztiájának megalapítója, Reate szabin város egyik közepes vagyonú polgárának fia volt. Végigjárta a katonai és polgári tisztségek szokásos létráját, s a senatori rend tagja lett. Emelkedése útján többször ütközött a régi arisztokrácia rosszakaratába, s Claudius felszabadítottjainak pártfogásához kellett folyamodnia. De ugyanezt az utat tették meg az itáliai városok többi szülöttei is, akik a senatusban a régi római arisztokráciát felváltották.

Az új arisztokrácia a saját emberét Vespasianusban látta, aki miután császárrá lett, Itália s a nyugati provinciák leggazdagabb és legelőkelőbb polgáraiból töltötte fel a lovagok és senatorok

Vespasianus márvány mellszobra
I. sz. I. század második fele

rendjét. Uralma alatt Hispania minden városa és a többi nyugati provincia számos városa is megkapta a latin polgárjogot. Most már innen kezdték toborozni a legionariusok nagy részét. A keleti provinciák ezzel szemben nem részesültek ilyen előnyökben Vespasianus alatt. Sőt e provinciák néhány városa elvesztette korábbi kiváltságait. Néhány függő királyságot (Commagenét és Cilicia egy részét) a birodalomhoz csatoltak. Keleten nem is csökkent a néma elégedetlenség. Akadtak trónbitorlók, akik Nerónak adták ki magukat, s e címen sok követőt találtak. Ez részben azoknak az adóknak volt a következménye, amelyekkel Vespasianus üres kincstárának feltöltésére a provinciákat megterhelte. Vespasianus a senatusban is ellenzékre talált. Itt az elégedetlenség fő oka — valószínűleg Vespasianusnak az a kívánsága volt, hogy hatalmát fiára, Titusra, az utóbbi gyermektelensége esetén pedig utána második fiára, Domitianusra ruházzák át. Ez utóbbi különösen népszerűtlen volt a senatus köreiben s ami a legfőbb, a senatorok egy része elvileg ellensége volt az örökletes monarchiának, mert azon az állásponton volt, hogy a princepset a senatusnak kell választania. Mégis Vespasianus kerekedett felül, s halála után Titus lett a császár (79—81), akinek korai halála után Domitianus került uralomra (81—96).

Domitianus uralma alatt, különösen a vége felé, a senatusi ellenzék újabb erőre kapott. Lázadási kísérlet is történt. Ennek vezetője, Antonius Saturninus felső-germániai helytartó, a katonákat is a saját oldalára akarta vonni. De Domitianus, aki egyharmadával felemelte a katonák zsoldját, s jelentős kiváltságokat nyújtott a veteránoknak, népszerű volt a hadseregben, így a lázadást könnyű volt elfojtani. Eredménye csak annyi volt, hogy újra megindult a senatorok üldözése, kivégzése és vagyonuk elkobzása. Domitianus felvette az „isten és úr" *(dominus et deus)* címet, a senatusból pedig kiűzte a neki meg nem felelő személyeket.

Dacia területén erős törzsszövetség jött létre Decebal vezetésével. Az ellene vívott háborúkban a rómaiak több vereséget szenvedtek, s Domitianusnak békét kellett kötnie a dákokkal. A békefeltételek értelmében gabonában és pénzben fizetendő segélyre kötelezte magát és római kézműveseket bocsátott rendelkezésükre. Ez csak fokozta az arisztokrácia elégedetlenségét. Különösen rossz szemmel nézték Domitianus uralmát a provincia-helytartók, akiknek tevékenységét szigorúan ellenőrizte. Újabb összeesküvéseket lepleztek le, amelyeket újabb megtorlás követett Az elégedetlenség egyre fokozódott. Domitianust végül is saját felszabadított rabszolgái ölték meg. A senatus a gyűlölt császárt halála után a római nép ellenségének nyilvánította, szobrait ledöntötték, emlékét átok alá helyezték.

A senatus Nervát, a régi senatusi arisztokrácia képviselőjét kiáltotta ki császárnak. Vele kezdődik az ún. Antoninus-dinasztia (amely egyik tagjáról, Antoninus Piusról kapta nevét). Ez a dinasztia

valósította meg a monarchiának a senatus számára legelfogadhatóbb formáját. Az uralmat nem a császár fia vagy legközelebbi rokona örökölte, hanem mindig olyan személy, akit a császár a senatus jóváhagyásával még életében fiává fogadott. Nerva és dinasztiájának minden császára a hatalom átvételekor esküt tett arra, hogy a senatus hozzájárulása nélkül nem végeztet ki és nem foszt meg vagyonától egyetlen senatort sem és felségsértés címén nem fogad el feljelentéseket. A senatus csupán e feltétel tiszteletben tartása esetén tartozott hűséggel a császárnak. Ennyi teljesen kielégítette Itália s a provinciák arisztokráciáját.

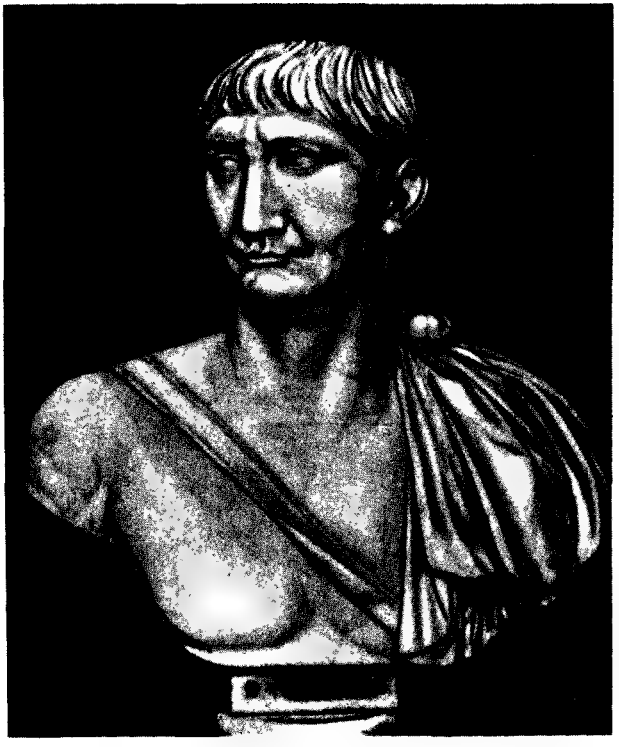

M. Ulpius Traianus márvány mellszobra
I. sz. II. század eleje

Traianus (98—117), Nerva fogadott fia hispaniai születésű volt. Ő az első császár, aki provinciából származott. Ez a tény szemléletesen mutatja a nyugati provinciák ekkori helyzetét a Római Birodalomban. Traianust erélyes szervezőnek és jó hadvezérnek tartották. Két háborúban megverte Decebalt és Daciából provinciát szervezett. 106-ban a nabateus királyságból megalakította Arabia provinciát. Kezdetben sikeres volt a parthus birodalom ellen vívott háborúja is. Meghódította Armeniát, s elfoglalta Seleucia és Ctesiphon városokat. De a hadjárat nehéz körülményei, Hatra város hosszú, sikertelen ostroma, mindenek fölött pedig a hadsereg hátában, a már meghódított területeken kitört általános felkelés, majd a zsidók cyrenaicai lázadása a hadjárat félbeszakítására késztették. Hazafelé vezető útján, Ciliciában halt meg. Utódja, a szintén hispaniai eredetű Hadrianus (117—138), aki Traianus halála idején Syria helytartója volt, trónralépésekor Arabia kivételével Traianus valamennyi keleti hódításáról lemondott, mert a birodalom ezeket nem tudta megtartani. Minden figyelmét a határok védelmezésére fordította. Ebben a korban élénk erődítmény-, sánc-, árok-, őrtorony-építkezés figyelhető meg, amely a birodalomnak csaknem minden határát körülövezte. Hadrianus idejének nagyrészét a provinciák végiglátogatása és a hadsereg ellenőrzése töltötte ki. Mindent megtett a városi élet fejlesztéséért, szépítette a régi városokat, s újakat alapított. Számos colonia és municipium választotta meg aedilisnek vagy duumvirnak, s ebben a minőségében jelentékeny összegeket áldozott a városi kincstárak részére, a szegény polgárok között pedig gabonát osztatott szét. A provinciák városi élete ő alatta érte el legvirágzóbb szakaszát. A város, az antik polis, bár most már csak névleges önkormányzattal rendelkezett, még mindig a legkedvezőbb szervezeti formát jelentette a rabszolgatartók szempontjából.

Fokozatosan eltűnt a római s a provinciális arisztokrácia közötti különbség. Jól szemlélteti az új viszonyokat Traianus egyik hírneves hadvezérének, Lusius Quietusnak a pályafutása. Ez az egyik mauretaniai törzsnek volt a feje és egy maurus lovasosztag parancsnokaként lépett római szolgálatba. A daciai háborúk idején kitüntette magát, senator, majd consul lett. Elég összehasonlítani ezt a pályafutást törzse egy másik sarjának, Tacfarinasnak az életével, aki megszökött a római hadseregből és Tiberius alatt felkelést szított. Ebből látható,

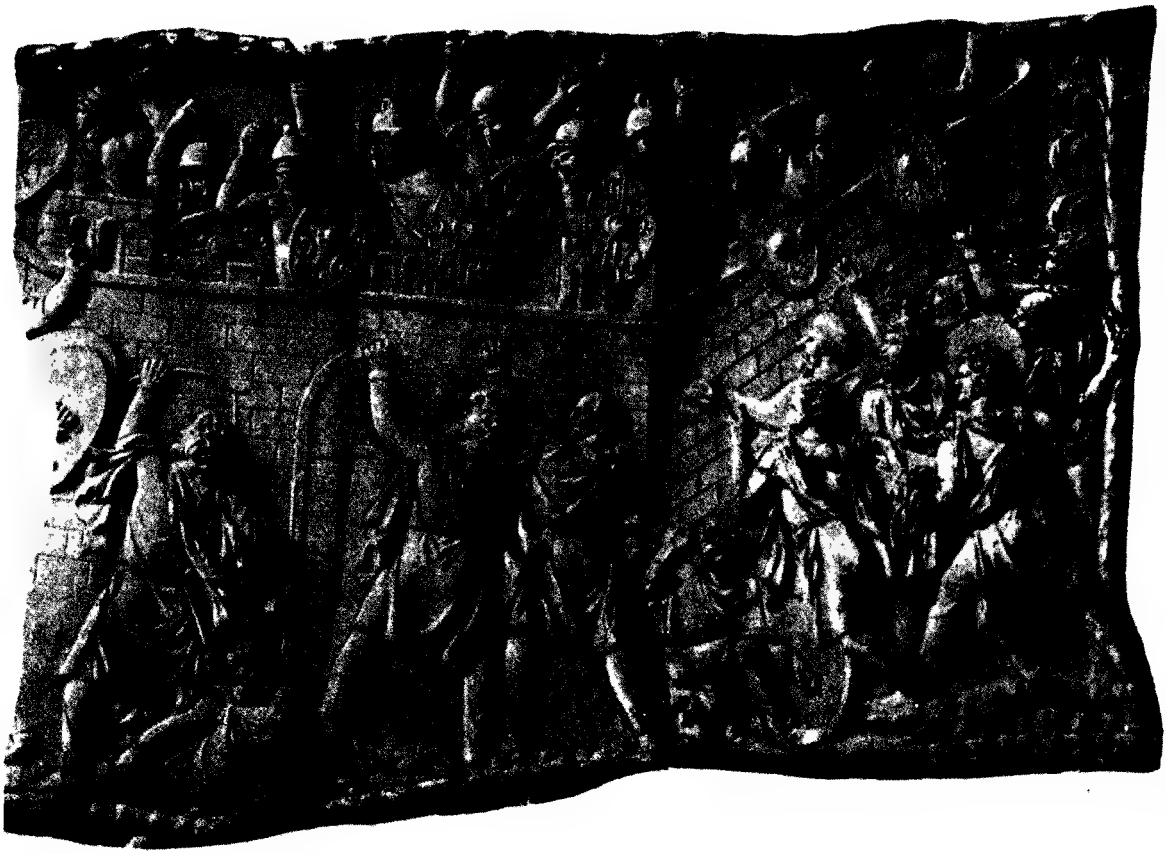

A dákok római erődöt ostromolnak (epizód az első dák hadjáratból)
A római Traianus-oszlop domborműve. II. század eleje

hogy mennyire megváltozott a provinciák helyzete a birodalomban és milyen új lehetőségek tárultak fel a provinciák arisztokráciája előtt.

Hadrianus utódát, Antoninus Piust (138—161) a senatuspárti történetírás eszményi, szelídlelkű császárnak ábrázolta, aki tisztelte a senatust, védelmezte a provinciákat és szerette a békét. Uralma azonban korántsem volt olyan szép és nyugodalmas, mint amilyennek feltüntették. Ekkor már megmutatkoztak annak a válságnak az előjelei, amely nem sokkal később az egész birodalmat megrendítette.

Még világosabban jelentkeztek a válság tünetei utódja, Marcus Aurelius (161—180) alatt. Ez a császár is jellegzetes képviselője korának. Nemcsak kivételesen művelt ember volt, de egyben a stoikus filozófiai irányzat utolsó nagy képviselője. Ránk maradt műve, az „Elmélkedések" (voltaképpeni címe „Önmagához") megdöbbenti az olvasót a munka minden fejezetét átható komor, reménytelen pesszimizmusával.

Az Antoninus-dinasztia utolsó császára Marcus Aurelius fia, Commodus volt (180—182). A kormányzását kísérő események már megmutatták, hogy az Antoninusok kora, amelyet a birodalom arisztokráciája aranykornak nevezett, véget ért.

Itália s a provinciák új arisztokráciája végképp lemondott a köztársasági eszményekről. Felismerte, hogy érdekeit csupán az erős császári hatalom tudja megvédeni. A köztársaság eszményképe helyébe a „jó császár" ideális alakja lépett. Ennek az új eszményképnek egyik legnevezetesebb propagátora a bithyniai Prusa városból származó „Chrysostomos" („aranyszájú") Dión szónok és kynikus filozófus volt. Domitianus száműzte, de Nerva ismét kegyeibe fogadta; Nerva és Traianus idején fejtette ki a monarchiára vonatkozó nézeteit. Elgondolásai igen népszerűek voltak a senatorok s Itália és a provinciák municipális arisztokráciája körében. Felfogása szerint a jó császár Zeus különleges védelme alatt áll, aki a zsarnokoknak ellensége és üldözője. A császár legyen könyörületes és igazságos, a polgárok atyja, a „legkülönb emberek" barátja, s a közösség szolgája. Jónak tekinthető az a princeps, aki engedelmességben tartja a rabszolgákat s a köznépet, nem terheli túl adókkal a provinciákat a hadsereg érdekében, fenntartja a fegyelmet a katonák között, s ami a legfőbb, biztosítja a jómódú polgárok részére a vagyonuk nyújtotta nyugodt életet. Az ifjabb Plinius abban a magasztaló beszédben, amelyet szokás szerint consuli kinevezése alkalmából mondott el, Traianus iránti hálája jeléül, különösen hangsúlyozta azt, hogy Traianus nem akar a birodalom minden földterületének birtokosa lenni, és hogy sok, elődjei által elfoglalt földet visszaadott magánszemélyeknek. Ilyen feltételek mellett az arisztokrácia még a politikai életben való tevékeny részvételről is hajlandó volt lemondani.

A császárok monarchikus hatalma mindinkább megerősödött. Vespasianus részére trónralépésekor a senatus megszavazta mindazokat a jogokat, melyeket elődei is élveztek. Jogot kapott a külpolitika önálló irányítására, bármilyen tisztségre jelölteket állíthatott, tetszése szerint hozhatott törvényerejű rendeleteket. A senatus rovására mind nagyobb befolyásra tett szert a princeps „barátainak tanácsa". Már Domitianus is római lovagokat nevezett ki a császári levelezést és a császárhoz beadott kérvényeket és egyéb ügyeket intéző hivatalokba. Hadrianus korától kezdve ez szabállyá vált, ami nagymértékben emelte a császári bürokrácia tekintélyét. Még inkább megerősítette ezt az, hogy az adóbehajtás ügye az adóbérlőktől a császári tisztviselők kezébe került át. Különösen fontos személy lett a praefectus annonae (a gabona ellátás legfőbb intézője), aki a hadsereg szükségleteire és a nép között szétosztásra szánt természetbeni szolgáltatások beszedését irányította. A császári kincstár (fiscus) és a praefectus annonae nagyszámú meghatalmazottja, valamint a császári birtokok adminisztrációjának személyzete alkotta az egyre terebélyesedő császári bürokrácia magvát. Ezek a tisztviselők általában a lovagok, a császári felszabadítottak vagy éppen a rabszolgák közül kerültek ki. Soraik között lassanként kialakult a tisztségek és a fizetések hierarchiája.

Nagy teljesítmény volt Hadrianus uralkodása alatt a jogi kodifikáció megindítása. Hadrianus rendeletére a jogászok a praetori edictumok kivonatait egységes gyűjteményben, az ún. „örök edictumban" (edictum perpetuum) foglalták egybe, amit azután a senatus is megerősített. Ettől kezdve a praetorok elvesztették önálló jogalkotásra való hatalmukat. A jogalkotás kizárólag a császár és a környezetében működő jogtudósok hatáskörébe tartozott. Fokozódott a császári tisztviselők és helytartók ellenőrző szerepe a városok, a provinciák és egyes polgárok felett. A II. század második felében külön törvényt hoztak azok ellen, akik „szóval vagy tettel zavart keltenek az egyszerű és babonás nép lelkében". A hivatalos ellenőrzést a nem hivatalos egészítette ki. Már Hadrianus széleskörűen igénybe vett titkos megbízottakat, úgynevezett frumentariusokat.

A császár magasztalása kötelező volt. A városok, a collegiumok, a katonai egységek szobrokkal és fellengző stílusban írt hódoló feliratokkal kedveskedtek neki. A „jó" császárokat haláluk után az istenek sorába emelték, tiszteletükre szentélyeket építettek. Nemcsak a császárok kaptak szobrokat és magasztaló feliratokat, hanem családtagjaik, helytartóik, parancsnokaik, tisztviselőik, sőt

végül már azok a gazdag magánemberek is, akiket egy-egy város vagy collegium patronusává választott. Mindenki, aki többé-kevésbé kiemelkedő helyet foglalt el, megkívánta az alatta állóktól a hízelgést és megalázkodást. Ilyen volt az a „szabadság", amely az Antoninusok kegyencei szerint kormányzatuk „aranykora" idején uralkodott.

A HADSEREG AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

Vespasianustól kezdve a római polgárjog kiterjesztése folytán a katonáknak még jelentősebb részét toborozták a provinciákból mint korábban. Az italikusok főként a praetorianus cohorsokban szolgáltak és miután itt kijárták a római katonáskodás iskoláját, centuriókként kerültek a provinciákban állomásozó seregekbe. Az a Claudius által bevezetett gyakorlat, hogy a segédcsapatok veteránjait is római polgárjoggal ruházták fel, elősegítette a provinciák további romanizálódását és biztosította a katonák hűségét Róma iránt. Civilis felkelésének tapasztalatai alapján a kormányzat a segédcsapatokat nem hagyta azokban a provinciákban, ahol toborozták őket, hanem ezeket a csapatokat különböző törzsekből származó katonákból állították össze. Fokozatosan elmosódott a legiók és a segédcsapatok közötti különbség.

Praetorianusok teljes fegyverzetben
Márványdombormű a II. század elejéről

A hadseregnek — azzal, hogy a provinciák lakosait is besorozták — megváltozott a társadalmi összetétele. Az I. század hadserege italikusokból állt, és jórészt olyan szegényeket foglalt magában, akik a katonai szolgálat útján akartak meggazdagodni. Most már a provinciáknak bizonyos fokig jómódú lakosai mentek katonának, a fényes pályafutás, a római polgárjog s a veteránoknak kijáró kiváltságok reményében. A földhöz és rabszolgákhoz jutott veteránok kiemelkedő szerepet töltöttek be azokban a városokban vagy falvakban, ahol nyugalomba vonulásuk után letelepedtek. Itt külön collegiumokat szerveztek, s ezek rendszerint olyan helyzetet vívtak ki, hogy őket illette a kez-

deményezés minden olyan demonstrációban, amely a Róma és a császár iránti odaadást fejezte ki. A veteránok gyakran legiójuk tábora közelében kaptak földet. Itt kereskedő és kézműves települések is létrejöttek, sőt, a katonák családtagjai is itt települtek le, bár ezek csak visszavonulásuk után törvényesíthették feleségüket. A tábor körüli települések így lassanként városokká fejlődtek. A hadsereg más tekintetben is fontos tényezője volt a provinciák életének. A katonák kutakat, csatornákat, vízvezetéket, középületeket építettek. Ugyanakkor azonban a nagy létszámú, mintegy 400 000 főből álló hadsereg ellátása súlyos teherként nehezedett a provinciák lakóira. Az adók és szolgáltatások nagy része a hadsereg céljait szolgálta. S a lakosság ezen felül is köteles volt különböző munkákat végezni és szállást adni a hadsereg céljaira. A katonák gyakran önkényeskedtek a lakossággal, elvették vagyontárgyaikat. A veteránok javára történő földosztások meggyorsították a paraszti közösségek felbomlását és tönkretették a földműves osztályt. Magában a hadseregben is megmaradt a közkatonák és parancsnokok ellentéte. Magasabb tisztségeket még most is csak lovagok és senatorok tölthettek be. A parancsnokok minden kormányzati ellenőrzést kijátszva ajándékokat fogadtak el a katonáktól, és más vonatkozásban is elnyomták őket. Így nem volt ritka a szökés, sőt az ellenséghez való átállás sem. A hadseregnek ez az állapota részben indokolja, miért kerülték a Flaviusok és Antoninusok a háborús vállalkozásokat. A külpolitikájukat meghatározó másik fontos tényező viszont a provinciákban kialakult helyzet volt.

2. A BIRODALOM TÁRSADALMI-GAZDASÁGI HELYZETE AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

GAZDASÁGI VÁLTOZÁSOK

A kortársak tanúsága, a provinciákból származó nagyszámú felirat s a régészet adatai alapján megjelölhetjük a mezőgazdaság, kézműipar és kereskedelem fejlődésének új vonásait az I. század második felében és a II. században.

Nagy méreteket ért el a kereskedelem mind a birodalmon belül, egyes provinciák között, mind pedig a keleti országokkal — Arábiával, Indiával és Kínával. A kortársak becslése szerint az évi 100 millió sestertiust is elérte az az összeg, amelyet különböző fényűzési cikkek — illatszerek, fűszerek, selyem és drágakövek fejében ezekbe az országokba kivittek. A keleti provinciák kereskedői ezen az árucserén nagy vagyonokat szereztek. De a nyugati provinciákban is megjelennek a nagy kereskedőtársaságok, amelyek hispaniai borral és olajjal, galliai lenvászonnal és fazekasáruval kereskedtek és fokozatosan ki is szorították az itáliai fazekasárut.

A birodalom lakosságának mind szélesebb köre kapcsolódott bele az árutermelésbe. Bizonyos specializálódás alakult ki egyrészt a provinciák között, másrészt az egyes termelési ágazatokon belül. A bőriparon belül pl. külön szakemberek foglalkoztak a különböző fajta lábbelik, a borostömlők, a lószerszám készítésével, a bőr cserzésével. Differenciálódtak a gyapjúszövés és festés különböző ágai is. Különösen erős volt a specializálódás a fényűzési cikkek készítése terén. Külön kézművesek foglalkoztak nyakláncok, gyűrűk, különböző fajta arany- és ezüstedények előállításával, aranyhímzéssel, paszománt készítéssel, sőt még szobrok számára való szemek készítésével is. A kézműipar technikája is jelentős mértékben tökéletesedett. Itália s a provinciák kézműves-mesterei nemcsak magas művészi színvonalat képviselő termékeket vittek piacra, hanem tudtak olyan bonyolult eszközöket is készíteni, mint pl. a sebészeti kellékek.

A mezőgazdaságban az egyes területek és gazdaságok különleges minőségű gabona, szőlő, olaj, len, zöldség és gyógynövények termesztésére specializálódtak. A specializálódási folyamat a piaci viszonyok fejlődését tükrözte. Az áru- és pénzviszonyok fejlődése különösen nagy hatással volt a

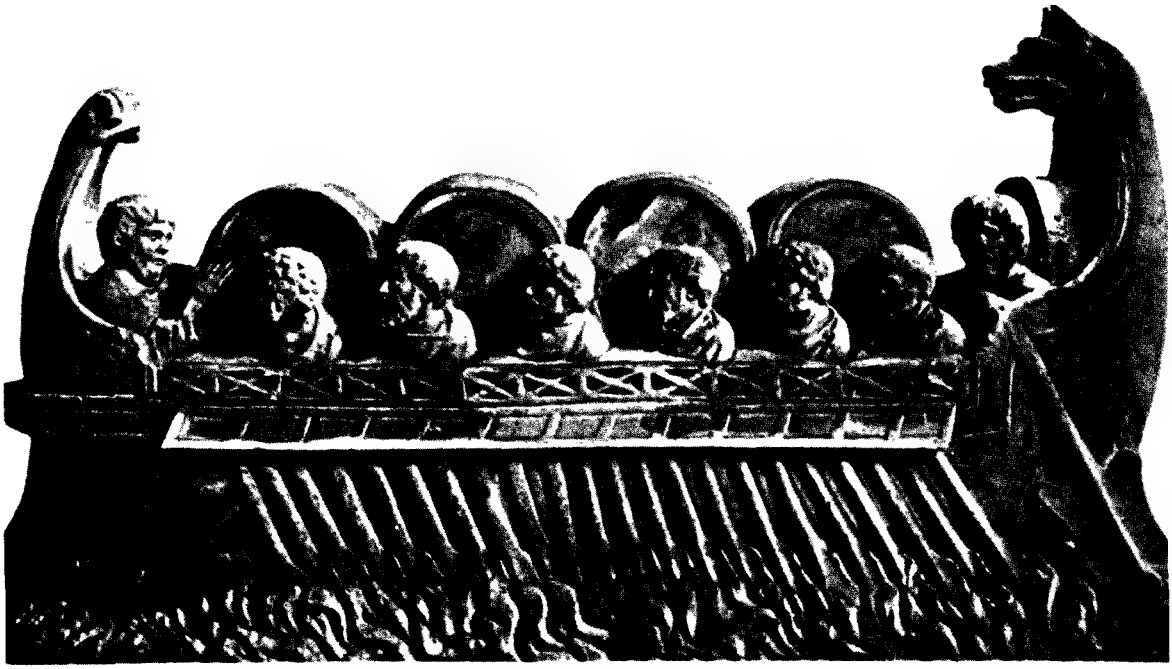

Borszállítás egy moseli bárkán
Egy nymageni (Trier mellett) síremlék domborműves ábrázolása a III. századból. Homokkő. Restaurálva

rabszolgatartó villák gazdasági tevékenységére. E villák tulajdonosai gyakran maguk is a kereskedők és kézművesek közül kerültek ki, akik meggazdagodva földeket vásároltak. De akadtak köztük az új viszonyokhoz alkalmazkodó régi arisztokraták is, meg olyan veteránok, akik a kapott föld megművelése mellett kereskedelmi és kézműipari vállalkozásokba fogtak.

Ezekből a társadalmi csoportokból tevődött össze minden városban a decuriók rendje, az a városi arisztokrácia, amely az Antoninusok hatalmának legfőbb támasza volt. A birodalom megadta számukra a rabszolgák kizsákmányolásának lehetőségét, s juttatott valamit a városi szegénységnek is, hogy távoltartsa a felkelésektől és védelmet nyújtott neki a nagybirtokosokkal szemben. A Iulius—Claudius-császárok, majd Domitianus uralma idején a nagybirtokosok hatalma erősen megingott. Az Antoninusok nem folyamodtak terrorisztikus módszerekhez, de más eszközökkel ugyanezt a célt követték. Idegen föld erőszakos elvételét szigorúan büntették, a korábban városi tulajdont képező és magánbirtokosok által elrabolt földeket visszaadták a köznek. A városok számának növekedése is hozzájárult a földek széttagolódásához és a városi territórium kategóriájába való átkerüléséhez.

Ám távolról sem lehet azt mondani, hogy a birodalom minden megművelt földje kizárólag a városok és a városi birtokosok tulajdonában volt. Sok provinciában a városi területből kihasított császári és nagyúri birtokok, az ún. *saltus*-ok a terület jelentékeny részét foglalták magukban. Végül a földek egy része, éspedig bizonyos területeken — pl. a Rajna menti és Duna menti provinciákban, Britanniában, Numidiában, Mauretaniában és másutt — igen jelentős arányban, a helyi parasztság birtokában maradt. Ezek gyakran még falusi törzsi közösségekben éltek, római praefectusok vagy a helyi nemzetségi arisztokrácia uralma alatt. Idővel egyes törzsek települései városi szervezetet kaptak, például a musulamiusok, Tacfarinas egykori harcostársai. Az Antoninusok idején a városi földbirtoknak vezető szerepe volt. Később azonban, a rabszolgatartó gazdálkodás és a vele szorosan összefüggő városi szervezet hanyatlásával egyre növekedett mind a nagybirtok, mind a paraszti közösségek földbirtokának szerepe.

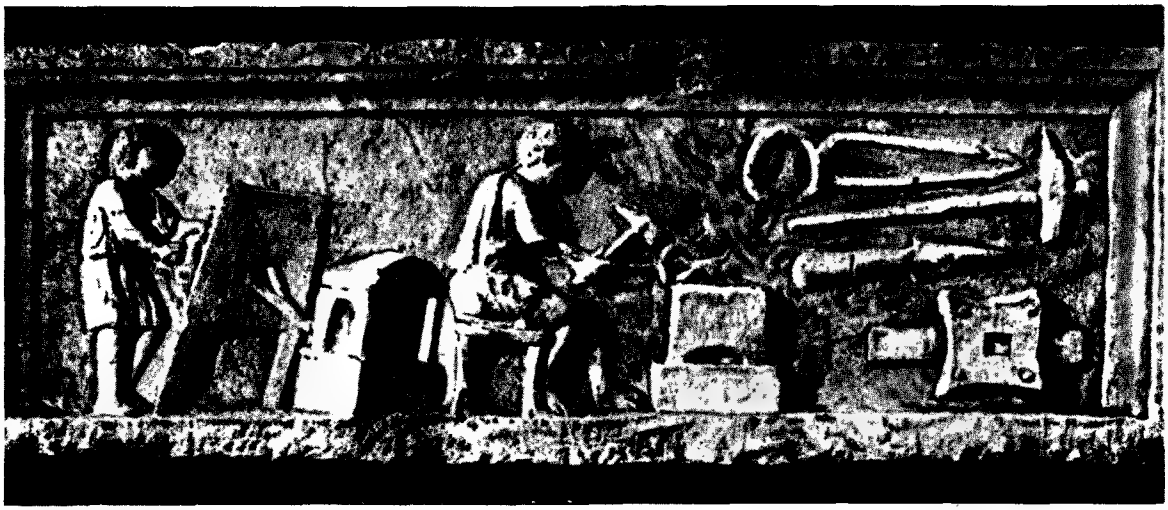

Kovácsműhely
Egy márvány sírsztélé domborműves ábrázolásaiból. II—III. század

A birodalom látszólagos virágzása nem volt tartós, és mély ellentmondásokat rejtett magában. A termelés színvonala alacsony volt. Mivel nagyszámú és bonyolult kényszerítő és felügyelő apparátust kellett volna a nagy ültetvényes gazdaságokban létrehozni, a rabszolgák nagy tömegben való alkalmazása nem volt kifizetődő. Ezért a termelés a földek jelentős koncentrációja mellett is viszonylag szűk keretek között folyt. A termelés alapegysége nagyobb földbirtokokon (latifundiumokon) is egy-egy kisméretű gazdaság volt a maga felszerelésével, s ez ugyanazon földbirtokos többi gazdaságától függetlenül folytatta a termelést.

Ugyanezt látjuk a gazdaság többi ágaiban is. A bányák és kőfejtők szinte kizárólag a császár tulajdonában voltak. A hispaniai bányákban alkalmazott személyek száma elérte a 40 000-ret, az érctermelés ennek ellenére sem volt nagyüzemi jellegű. Az egyes bányarészlegeket vállalkozóknak adták bérbe (ezek gyakran társaságokat alkottak) ugyanolyan elv alapján, amely szerint a császári földeket is nagybérlőknek (*conductor*-oknak) vagy kisbérlőknek (*colonus*-oknak) adták használatba.

Pénzváltók (vagy adószedők)
Nymageni (Trier mellett) síremlék domborműves ábrázolása a III. századból. Homokkő

A bányabérlők a császári procuratorok felügyelete alatt aknázták ki a lelőhelyet, rendszerint saját rabszolgáikkal, felszabadítottaikkal vagy bérmunkásaikkal. A kisbérlők, akiket szintén colonusoknak neveztek, saját aknájukat gyakran egymaguk tárták fel.

Nagyjából hasonló volt a helyzet az agyagművességben is. A második század közepéig Róma agyagműves műhelyei, amelyek a főváros nagyarányú építkezéseihez téglát és cserepet állítottak elő, már a császár kezében összpontosultak. Ez azonban nem vezetett nagy manufaktúrák kialakulására. Az egyes üzemeket ugyancsak császári felszabadítottaknak adták ki, s ezek a termelést néhány rabszolgával vagy bérmunkással folytatták.

A gazdagok vagy felhalmozták, vagy fényűzési cikkekre fordították pénzüket, de a termelés bővítésére nem használták fel. A termelés akkori színvonalán csak a rabszolgák számának növelésére lehetett volna pénzt fordítani, a nagy tömegű rabszolga foglalkoztatása és ellenőrzése viszont annyira nehézkes volt, hogy a költség elnyelte volna a hasznot. Az idősebb Plinius nem egy ilyen sikertelen kísérletről számol be.

Az egészében véve naturális jellegű rabszolgatartó gazdálkodáson belül az áru- és pénzviszonyok fejlődése megoldhatatlan gazdasági nehézségekre vezetett, s ezek a pénzben fizetendő adók növekedésével és a pénzbérlet terjedésével csak súlyosbodtak.

A városok fejlődése az antik lumpenproletariátus számát s az eltartásukat szolgáló improduktív kiadásokat növelte. A piaccal kapcsolatban álló municipális arisztokrácia jövedelmei csökkenni kezdtek. Egyre nehezebb volt előteremteni az adók fizetéséhez, a rabszolgák ruházatához és élelméhez, a termelési eszközökhöz, a római arisztokratákat utánzó municipális arisztokrácia mindennapi életéhez nélkülözhetetlenné vált fényűzési cikkekhez szükséges pénzt. A municipális arisztokrácia pénzszükségletét nem mindig tudta fedezni saját termékeinek eladásával. A termékek jelentékeny részét természetbeni szolgáltatások címén ugyanis az állam közvetlenül hajtotta be. A drágaság miatt fel-fellobbanó városi mozgalmaktól való félelmében a kormányzat megtiltotta az élelmiszereknek megszabott áron felüli eladását. Fokozatosan az állami tisztviselők által történő adóbehajtás váltotta fel a közvetett adók bérbeadását is, amely korábban a lovagok és a provinciákon élő vállalkozók hasznát növelte. A városi földeket mind gyakrabban egyes személyek ragadták kezükbe, s ez a földek használatából és bérbeadásából eredő városi jövedelmeket csökkentette.

Másfelől mind szűkebbre szorult azoknak a személyeknek a köre, akik a városi terhek viselésére voltak kötelezve. (Domitianus a veteránokat szabadította fel e kötelezettségek alól, Hadrianus az orvosok, szónokok és tanítók egy részét, a III. században pedig a császári földek bérlői is mentességet kaptak.) Annál súlyosabban nehezedett e kötelezettségek terhe a megmaradt adófizetőkre. Magánszemélyek, sőt egész városok is eladósodtak. A provinciákban Domitianus, Itáliában pedig Traianus idejétől kezdve megjelennek a városi *curator*-ok, a városi pénzügyek ellenőrzésével megbízott személyek. A császárok éveken át több ízben is kénytelenek voltak fizetési halasztást engedélyezni a kincstár adósainak és az egyes városoknak.

VÁLTOZÁSOK A RABSZOLGÁK HELYZETÉBEN

A középbirtokosok gazdaságaiban megkísérelték, hogy a rabszolgák kizsákmányolására előnyösebb módszereket találjanak. A rabszolgák egy részét felszabadították, s ezzel tulajdonosaik kettős hasznot reméltek elérni. Nem kellett többé eltartaniuk a rabszolgákat — ellenkezőleg: a felszabadítottak kötelesek voltak szükség esetén eltartani gazdájukat, vagyonuk felét pedig gazdájukra, illetve annak gyermekeire vagy unokáira kellett hagyniuk. Az elszegényedett patronusok érdekében a II. század császárai több olyan törvényt hoztak, amely megerősítette a patronusnak és gyermekeinek jogát a felszabadítottak munkájának és vagyonának igénybevételére.

A nagybirtokokon időnként földparcellákat adtak a felszabadítottaknak, s azokat maguknak kellett megművelniük. Munkaidejük egy részében egykori gazdájuk számára kellett dolgozniuk.

Egyre nagyobb méreteket öltött a rabszolgák bérbeadása is; a rabszolgák megkapták a munkabér egy részét. Mind gyakrabban alkalmazták az ún. *peculium* gyakorlatát. Peculiumnak nevezték a rabszolgatartó vagyonának azt a részét, amelyet az használatra a rabszolgának engedett át, azzal a kikötéssel, hogy a rabszolga e vagyonrész felhasználásából eredő jövedelmét részben a maga számára teszi félre, részben pedig gazdájának adja át. A peculium lehetett föld, műhely, szatócsbolt, rabszolgák. Mindez a rabszolgának munkájában való érdekeltségét volt hivatva fokozni. A peculium nagyságáról eleinte kizárólag a rabszolgatartók döntöttek: belátásuk szerint növelhették, csökkenthették, akár el is vehették. Mivel azonban a peculiummal felruházott rabszolga üzlettársainak szükségük volt érdekeik biztosítására, a peculium fokozatosan a rabszolga elidegeníthetetlen tulajdona lett. Mindez már a rabszolgatartás válságának a jele.

A gazdasági tényezőkhöz politikai jellegűek is járultak. Az I. század közepétől kezdve nem voltak többé nagy rabszolgafelkelések, de a rabszolgaszökések és rabszolgatartókkal szemben elkövetett gyilkosságok nem szűntek meg. A kormányzat egyfelől a megtorlások fokozásához folyamodott. Traianus alatt a meggyilkolt rabszolgatartónak nemcsak rabszolgáit, hanem felszabadítottjait is kínvallatásnak vetették alá. Aki rabszolgát szökésre beszélt rá, vagy „urának megvetésére" buzdította, vele együtt felelt tettéért. Minden hivatalos személynek részt kellett vennie szökött rabszolgák felkutatásában és elfogatásuk érdekében még a senatorok és a császár birtokain is házkutatást tarthattak.

Másfelől a rabszolga-felkelésektől való félelem részleges engedményekre késztette a kormányzatot. Hadrianus megszüntette a rabszolgák ergastulumait és megtiltotta, hogy a rabszolgatartók megölhessék rabszolgáikat. Ha a rabszolga olyan bűnt követett el, amelyért halálbüntetés vagy a kőbányákba való száműzetés járt, gazdájának a bírósághoz kellett fordulnia. A magistratusokat megbízta, hogy vizsgálják meg azoknak a rabszolgáknak a helyzetét, akik gazdájuk kegyetlensége miatt kényszerültek elmenekülni és védelmet keresni a császárok szentnek tartott szobrainál. Ha kiderült, hogy a rabszolgatartó éheztette, nem ruházta kellőképpen rabszolgáját, erején felüli munkára kényszerítette vagy kegyetlenül korbácsolta, a magistratus a rabszolgát más gazdának adta el „hogy a rabszolgák valaminő lázadó tettre ne vetemedjenek". Így fogalmazta meg a törvényt kibocsátó Antoninus Pius „emberiességének" indító okát.

A rabszolgatartók egy része felismerte ezeknek az intézkedéseknek a szükségességét. Írók és jogtudósok az emberek természetes egyenlőségéről beszéltek, azt javasolták, hogy a rabszolgákban ne ellenséget, hanem szerényebb sorsban levő barátot lássanak. Nagy számban írtak elbeszéléseket egyes rabszolgák önfeláldozásáról, erényeiről, tehetségéről. A gyakorlat emberei viszont a rabszolgatartás nehézségeire panaszkodtak, rámutattak arra, hogy milyen nehéz a felügyelet megvalósítása, hogy a rabszolgamunka nem kifizetődő, s hogy a föld, amely szabad munka nyomán bőséges termést hozott, a rabszolgák kezén tönkrement. De a középbirtok tulajdonosa számára a rabszolgák kizsákmányolását korlátozó törvények csak bosszúságot jelentettek. Ha rabszolgát vásároltak, bizonyságot követeltek arról, hogy a rabszolga „sohasem menekült a császárszobrokhoz". Nem szívesen vásároltak műveltebb és agilis rabszolgát, mert engedetlenségtől tartottak. A vásárolt rabszolgánál többre becsülték a saját háznál születettet.

A COLONATUS

A mezőgazdaságban a rabszolgamunka mellett mindinkább elterjedt a colonusok, azaz szabad bérlők munkája. E bérlők helyzete kezdettől fogva különböző volt. A colonusok két nagy csoportra oszlottak: szerződéses bérlőkre, akik között akadtak rabszolgákat és kisbérlőket kizsákmányoló

nagyvállalkozók is, és olyan kisbérlőkre, akik nemzedékeken át egy és ugyanazon tulajdonos nagybirtokán éltek. Ez utóbbiak kötelezettségeit nem annyira a gyakran feledésbe merült eredeti szerződések, mint inkább a helyi szokások határozták meg. Ez utóbbi csoporthoz tartozó colonusok száma az idők folyamán egyre nőtt. Az I. században még a pénzbérlet volt az uralkodó forma, ez azonban megrendítette a kisbirtokosok gazdaságát. Eladósodásuk fokozódott, a földbirtokosok adósság fejében nem egy esetben eladatták a colonusok felszerelését, ez pedig végképp megfosztotta őket a nyomorból való kiemelkedés lehetőségétől. Ezért sokan többre becsülték a természetbeni bért, ezen belül pedig a részesbérletet, amely rendszerint a termés egyharmad részét foglalta magában. A colonusok adósságai persze ilyen körülmények között is növekedtek. S ez a földbirtokostól való függésüket is fokozta. A földbirtokosok befolyásukkal és társadalmi helyzetükkel visszaélve gyakran erőszakosan kényszerítették a colonusokat a helybenmaradásra még akkor is, ha adósságaikat kifizették. A kormányzat szabályozta a földbirtokosok és a szerződéses bérlők viszonyát, de egyáltalán nem avatkozott bele a szokásjog alapján bérlő colonusok helyzetébe.

Az I. században a colonusok, legalábbis formálisan, teljesen egyenjogúak voltak a földbirtokosokkal. Egyesek közülük még bizonyos társadalmi szerepet is betöltöttek a közeli kis városokban, papi tisztséget viseltek, vagy beléptek a collegiumokba. Lassanként azonban egy sorba kerültek a földbirtokon élő família tagjaival, amely rabszolgákat, felszabadítottakat és clienseket foglalt magában. Részt vettek a família kultuszában, a birtok elidegeníthetetlen részévé váltak, és eladás vagy örökbehagyás esetén a birtokkal együtt kerültek az új gazda rendelkezése alá. A rabszolgatartó társadalomban kialakult felfogás a más hasznára dolgozó ember megvetettségéről hatással volt a colonusok helyzetére is. Így a II. század végének s a III. század elejének jogászai már úgy vélték, hogy a colonusi földhöz tartozó felszerelés is a földbirtokos tulajdona, ha annak nagyobb részét a földbirtokos szolgáltatta. A colonusok közötti nézeteltéréseket és viszályokat nem a bíróság, hanem a földbirtokos döntötte el. Egyre erősebbé vált a colonusok gazdasági és társadalmi függősége a földtulajdonossal szemben. A tönkrement parasztok és a földekre kihelyezett felszabadított rabszolgák és azok gyermekei a colonusok számát gyarapították. Különösen a császári földeken és a nagy magánbirtokokon fejlődött ki a colonatus.

A császári birtokok pedig földelkobzások és végrendelkezések révén szüntelenül terjeszkedtek. A szokás ugyanis megkívánta, hogy gazdagabb emberek vagyonuk egy részét a császárnak hagyják örökbe. Ezeket a birtokokat procuratorok irányították rabszolgákból és felszabadítottakból álló nagyszámú segédszemélyzetükkel. Egy-egy procurator egy egész provincia, vagy — ha ott nagy kiterjedésű volt a császári birtok — egy-egy körzet ügyeit intézte. A császári földek egy részét nagybérlőknek, conductoroknak adták ki, azok pedig kisebb, főként örökös jogú bérlőknek, colonusoknak adták tovább. A földek másik része a császári villicusok felügyelete alatt állt, akik azt szintén colonusoknak adták tovább, vagy rabszolgákkal műveltették meg. A colonusok a termés egyharmad részét fizették bér gyanánt, s évenként bizonyos számú (6—12) napon át kötelesek voltak a császári villicusok vagy conductorok közvetlen rendelkezése alá tartozó földön dolgozni. Hadrianus a császári földekre akarta édesgetni a colonusokat. Rendelkezése szerint mindenki, aki elhagyott vagy meg nem művelt földet fogadott el, azt örök birtokként kapta meg és néhány éven keresztül bért sem fizetett. A császári colonusok száma nagy volt. Falvakban éltek, magistratusaikat ők maguk választották, egyébként a procuratoroknak és conductoroknak voltak alárendelve. Ez utóbbiak gyakran önkényesen emelték a bért s a robotmunkát. A császárok azonban nem akarták, hogy a conductorokból újabb nagybirtokos réteg fejlődjön ki, emellett érdekük is volt a colonusok bizonyos fokú jólétének biztosítása — hiszen ők művelték a földet és szolgáltatták a katona-anyagot —, ezért korlátozták a conductorok önkényét.

A császári nagybirtokokhoz hasonló helyzetben voltak a magántulajdonban levő nagybirtokok, az úgynevezett felszabadított (azaz: a városi területiumból kivett) saltusok. Itt a földet szintén

colonusoknak adták ki, de ezek inkább saját földbirtokosuktól, mint a városi hatóságoktól függtek. Ezek a földbirtokok sokkal lazább kapcsolatban álltak a piaccal, mint a villák. Az itt nagy számban dolgozó rabszolgák és a szabad kézművesek helyileg állították elő az összes szükségleteket. A termékcsere magán a földbirtokon belül, külön piaci napokon ment végbe. A földbirtokosnak vásárok rendezésére külön senatusi jóváhagyásra volt szüksége.

ITÁLIA HELYZETE

Itália középbirtokosainak tönkrejutása a latifundiumok újabb térhódításának volt a következménye. A kormányzat segíteni akart a bajon. Domitianus kísérletet tett arra, hogy a provinciákon megtiltsa újabb szőlők telepítését. Ezzel akarta megszabadítani Itália szőlősgazdáit a konkurrenciától. Nerva Dio Cassius történetíró közlése szerint 15 millió drachmát osztott szét Itália szegény sorsú lakossága között földvásárlás céljára. Traianus megalapította az úgynevezett „alimentációs" alapot. Ebből alacsony kamatra földzálog fejében kölcsönt adtak a földbirtokosoknak, a kamatjövedelemből pedig a szegények gyermekeit támogatták. Egyes gazdagok pénzt és földet adományoztak saját városuk alimentációs alapja részére. De mindez vajmi keveset segített. A nagybirtokosok fölvásárolták vagy erőszakkal kisajátították gyengébb szomszédaik vagy a városok földjeit. A II. század közepén Itália földművelésének már tipikus alakjai a nagybirtokos és a colonus. A városok eladósodtak, s egyre kevesebb ember óhajtott városi tisztséget viselni. A városokkal együtt az itáliai kézműipar is hanyatlásnak indult. Csak Rómában maradt nagyszámú kézműves, részben az arisztokrácia fényűzési igényeinek kielégítésére, részben pedig az építkezés szükségleteire, amelynek révén a császárok fővárosukat szépíteni akarták, a lakosságnak pedig munkalehetőséget nyújtani.

3. A NYUGATI PROVINCIÁK AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

A PROVINCIÁK FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS VONÁSAI. BRITANNIA, GALLIA ÉS HISPANIA

Már szó volt arról, hogy időszámításunk első két századában a provinciák bizonyos fellendülés korát élték. A provinciák gazdasági fellendülése azonban, különösen nyugaton, nem volt hosszan tartó. Már korán megindult a középbirtok és a városok hanyatlása, a kézműipar és a kereskedelem gyengült, s növekedni kezdtek a latifundiumok. A provinciák mintegy megismételték Itália fejlődésének menetét. Emellett azonban mindegyiknek megvoltak a maga sajátos vonásai, amelyek meghatározták fejlődésüket és a birodalom egészében betöltött szerepüket.

Britannia egyike volt a legkevésbé romanizálódott nyugati tartományoknak. Itt is megjelentek ugyan a római típusú rabszolgatartó villák, de ezek főként a sziget délkeleti részére korlátozódtak. A többi területeken az ősközösségi fokon álló helyi törzsek faluközösségei maradtak túlsúlyban. A helyi kézműipar fejletlen volt, a kelta típusú tárgyakat készítő kis műhelyek voltak többségben. Árukat főként Galliából és Hispaniából vittek be. Boudicca felkelése után Britannia még hosszú ideig nem adta meg magát. A rómaiak a makacsul ellenálló helyi törzseket csak lépésről lépésre szorították vissza északi és nyugati irányban.

Tacitus megőrizte számunkra az egyik britanniai törzsfőnek, Calgacusnak a rómaiakkal vívott csata előtt tartott beszédét. A törzsfő szavaiból a hódítók elleni szenvedélyes gyűlölet árad. „Fosztogatni, öldökölni, rabolni — mondja a rómaiakról —, ezt nevezik ők hazug nyelven kormányzásnak, és ha mindent pusztasággá változtattak, azt »békének« hívják." Calgacust Agricola, Domitianus had-

Hadrianus védőfala Észak-Britanniában
II. század első fele

vezére megverte, de a brit törzsek nagyon nehezen hódoltak be Rómának. Britanniában egyre újabb lázongások törtek ki. Hadrianus és Antoninus Pius kénytelen volt a mai Skócia határain erődövezetet létesíteni a még független törzsek betöréseinek elhárítására. Britannia nagyszámú katonát adott a kisegítő alakulatoknak, amelyeket szétszórtak a birodalom minden részébe.

Két gall provincia volt: Gallia Narbonensis és Belső-Gallia. Utóbbi ismét három részre oszlott: Aquitaniára, Gallia Lugdunensisre és Belgicára. Ezekhez szorosan csatlakoztak Germania Rajna menti területei, amelyek két provinciát alkottak. A Flaviusok és Antoninusok idején e terület fellendülőben volt. A legerősebben a déli és keleti területek romanizálódtak. A nagyszámú nagyobb és kisebb város a körülötte fekvő villák övezetével római külszínt vett fel. A legkisebb városnak is megvolt a maga kézműves és kereskedő collegiuma, nagyobb városokban pedig, mint például Narbo, Arelate, Lugdunum, Nemausus, igen nagy lehetett a collegiumok száma. A kereskedők nagy kereskedelmi társaságokba tömörültek az itáliai és hispaniai bor és olaj bevitelére. Ugyanígy a hajótulajdonosok is, akiknek hajói a bel- és külkereskedelem szolgálatában állottak. Az itáliai, syriai és kisázsiai származású kereskedők ősi isteneik védelme alatt „szülőföldi csoportokba" tömörültek. A gall lenvászon, posztó és fémtermékek az egész birodalomban ismertek voltak. Híresek voltak a gall fazekas- és üvegkészítmények, amelyek még az itáliai árukat is háttérbe szorították. A galliai áru nemcsak a birodalom nyugati provinciáiban terjedt el, hanem túljutott a Rajnán és a Dunán is. A meggazdagodott kézműiparosok és kereskedők földet vásároltak és bejutottak a decuriók rendjébe. Treviri (Trier) környékéről pompás síremlék maradt ránk, amely egy ilyen család mindennapi életének jeleneteit ábrázolja. Bemutatja a posztós műhelyt és a kivitelre szánt posztóval megterhelt karaván, s azt a villát is, amelyben a családfő családja körében az ajándékokat hozó falusi colonusokat fogadja.

A belső területeken a helyi istenek kultusza egybeolvadt a római istenekével, a helyi arisztokrácia s a városok lakossága elsajátította a latin nyelvet és római neveket vett fel. Sok városban iskolákat alapítottak, amelyek hírnevet szereztek a latin és görög ékesszólás tanításában. A romanizálódás azonban itt is csak a lakosság felső rétegeire terjedt ki, a parasztságot már sokkal kevésbé érintette. A rabszolgatartás Galliában is jelentősen kifejlődött, ha nem is olyan mértékben, mint Rómában. Gallia északi és nyugati részei már kevésbé romanizálódtak. Nyugaton a helyi arisztokrácia nagybirtokai, északon, a Rajna vidékén pedig a közösségeket alkotó őslakos törzsek falvai voltak túlsúlyban. Itt még erőteljesen éltek a helyi szokások, az ősi vallás, nyelv és névadás. A nagybirtokokon még a földbirtokosok cliensei robotoltak. Nagyszámú volt a paraszti lakosság is.

Gallia gazdasági felemelkedése a II. század második felében is tartott. Ezután a központi területeken már a kézműipar bizonyos hanyatlása figyelhető meg és központjainak áthelyeződése a Rajna

Colonusok természetbeni járandóságokat szolgáltatnak b a földbirtokosnak
A Secundinius család igeli (Trier közelében) síremlékének domborműves ábrázolásából. III. század

irányában. A gall kereskedelem érdekterülete összeszűkült. A kis- és középbirtokosok rovására növekedett a nagybirtok. A latifundiumok által tönkretett parasztok körében forrt az elégedetlenség. A II. század közepén a Rhône és a Rajna között élő sequanusok törzse lázongani kezdett, s nem sokkal később nagyarányú mozgalom lángolt fel, amelyet egy római szökött katona, Maternus vezetett. Rabszolgák és parasztok tömegesen sereglettek zászlaja alá. Megölték a gazdag földbirtokosokat és vagyonukat elrabolták. Észak-Itália is lázongott. Maternus még azt is kitervelte, hogy egy római ünnepi felvonulás alkalmát felhasználva megöli a császárt, de elárulták őt és kivégezték.

Az I. század második felében Hispania a maga három tartományával: Hispania Tarraconensissel, Baeticával és Lusitaniával a birodalom városokban leggazdagabb, legerősebben romanizált és legfejlettebb rabszolgatartással rendelkező területei közé tartozott. A hispaniai bort, olajat, szárított halat és fémtermékeket az egész birodalomban vásárolták. A városi élet különösen Vespasianus reformjait követően nagyon megélénkült, bár a félsziget egyes részein, főleg Lusitaniában még fennmaradtak a törzsi területek. Számos senator, lovag, író és költő származott Hispaniából. De a hispaniai kereskedelem fejlődése már a II. század közepén megállt, egyre kevesebb hispaniai vett részt a birodalom politikai és szellemi életében, számuk egyre kisebb lett a hadseregben is. A városok hanyatlásnak indultak és tönkrementek, bár egyes gazdag tulajdonosok még mindig nagy összegeket költöttek a városok szükségleteire. Hadrianus alatt lázongások törtek ki a hispaniai városokban, Marcus Aurelius alatt pedig Lusitaniában robbant ki nagy felkelés.

A Secundinius család síremléke Igelben (Trier közelében) III. század

Afrika provinciái: Africa Caesariensis, Numidia és Mauretania a II. század elején indultak fejlődésnek. A provinciák viszonyai meglehetősen eltérőek voltak egymástól. A tengerparti vidékeken a túlnyomórészt közép- és kisbirtokokon főleg a gabonafélék termesztése virágzott, fejlett volt a rabszolgatartás, nagyszámú város és élénk városi élet alakult ki. Numidiában, amelynek Lambaesis nevű városában állomásozott a legio III Augusta, a városi életben is fontos szerepet játszottak a

Az algíri Thamugadi város romjai. A főutca
II. század

veteránok. Különösen élénk városi élet bontakozott ki itt a II. század közepétől kezdve. Ekkor vált Africa a birodalom legfőbb éléstárává. Commodus császár külön hajóhadat létesített az africai gabona szállítására. Az africai olajat az I. században még gyenge minőségűnek tartották, most pedig felvette a versenyt a legkiválóbb hispaniai olajjal. Africa déli területein viszont továbbra is fennmaradt a nagybirtok, a nagy kiterjedésű olajfa-ültetvények uralma. Itt kevés város épült, s a vezető szerep a nagyszámú colonussal rendelkező gazdag nagybirtokosoké volt. Az afrikai provinciák közül különösen Numidiában és Mauretaniában hatalmas területet foglaltak el részben a császári saltusok, részben pedig a helyi berber törzsek területei. Ez utóbbiak az idők folyamán kiszorultak a legjobb földekről, s a törzsek tagjai császári colonusok lettek. A II. században több ízben tört ki lázadás, rendszerint akkor, amikor a provincia határain túlról mauretaniai törzsek is betörtek. A császári földbirtokok nagybérlőinek, a conductoroknak kegyetlen elnyomása alatt élő africai colonusok Commodus uralkodása idején is mozgolódtak.

Africában viszonylag fejletlen volt a kézműipar. Itt szinte ismeretlenek voltak a Galliában oly gyakori kézműipari collegiumok. A kereskedelem főleg átmenő jellegű volt. Az afrikai provinciákon keresztül hozták be Belső-Afrikából a rabszolgákat, az amphitheatrumok számára szükséges vadállatokat, s az elefántcsontot. A lakosság legszegényebb része, amely nem tudott elhelyezkedni a kézműiparban és kereskedelemben, bérmunkásként a mezőgazdaságban keresett megélhetési lehetőséget. Kaszások és aratók csoportosan vándoroltak munkát keresve egyik helyről a másikra. A kiváló lovasok hírében álló maurusok nagy része a hadsereg segédcsapataiban szolgált. A városi

Afrikai nagybirtok élete
A Laberiusok uticai (Tunisz) villájának mozaikja az I. század végéről vagy a II. század elejéről

élet fejlődésével fokozatosan a latin nyelv s a római kultúra is elterjedt. A II. század második felében az afrikai származású senatorok, lovagok, szónokok és írók egyre nagyobb számban jelentek meg Rómában. Igen fejlettek voltak a jogi iskolák. A latin azonban nem szorította ki teljesen a pun és berber nyelvet: a lakosság nagyobb része, különösen a falvakban továbbra is ezeket használta.

A BALKÁNI ÉS DUNAI PROVINCIÁK

Bizonyos mértékben más volt a balkáni és dunai provinciák: Dalmatia, Raetia, Noricum, Pannonia, Moesia és Dacia jellege. A Duna vidékén nem fejlődött ki a nagybirtok és a rabszolgatartás. Itt a kis villák, főként pedig a kevéssé romanizált helyi lakosság faluközösségei voltak túlsúlyban. Emiatt a rabszolgaság sem fejlődött ki teljesen. A kézműiparosok is főként a szabadok közül kerültek ki. A dunai provinciák kézműiparosai között még felszabadított is kevés volt.

A dunai provinciák sorsát nagymértékben a Róma szempontjából veszélyes, harcias törzsek szomszédsága határozta meg. A II. században a rajnai határvonalat szinte teljesen békésnek tekintették s az itt állomásozó legiók számát fokozatosan csökkentették, a dunai határvonalnál azonban növelték a létszámot. Nero uralkodása alatt, 63 körül, a Rajna mellett hét, a Duna mellett öt legio állomásozott, Hadrianus utódja, Antoninus Pius viszont a Rajna menti legiók számát négyre csökkentette, a Duna mellékiekét ellenben 12-re emelte fel. Ennek következtében a dunai provinciákban rendkívül fontos tényező lett a katonaság. A városi magistratusok és földbirtokosok túlnyomó többsége itt a veteránok soraiból került ki. Ők alkották a falusi lakosság felső rétegét is. A városok jelentős része katonai coloniákból vagy a katonai táborok melletti településekből alakult ki. Ezért itt a katonák sokkal inkább támogatták és képviselték a római politikát, mint bárhol másutt. Gyakran katonákból kerültek ki a kereskedelmi és kézműipari vállalkozások tulajdonosai is. Daciában a katonáknak nagy szerepük volt a helyi aranybányák kiaknázásában.

A katonák mellett tekintélyes helyet foglaltak el a társadalomban az idegen származású vállalkozók. Egy Iulius nevű vámbérlő-család tagjai például magistratust viseltek a dunai provinciák több városában, emellett nagy vagyont és viszonylag sok rabszolgát szereztek. Dacia lakosságának jelentékeny része elpusztult Decebal Róma elleni háborúi idején, és Traianus számos telepest

Római erőd a Duna partján
Marcus Aurelius római oszlopának domborműves ábrázolása a II. századból. Márvány

költöztetett a provinciába, főleg a keleti területekről. Ez okozta azután a daciai városok kevert kultúráját. A dák arisztokrácia készséggel elismerte Traianus hatalmát és nem fejtett ki olyan ellenállást Rómával szemben, mint annak idején Gallia és Britannia törzsi arisztokráciája. A dákok hamarosan átvették a római névadást és római szokásokat. A néptömegek helyzete azonban rendkívül súlyos volt, és valószínűleg, földjük jelentős részét is elvesztették. A dák lakosság tömegei sohasem békéltek meg a római uralommal, és gyakran csatlakoztak a provincia területére betörő „barbár" törzsekhez. A Duna melletti területek a birodalom életében különösen a III. század folyamán váltak jelentőssé.

4. A KELETI PROVINCIÁK AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZADBAN

A KELETI PROVINCIÁK. KISÁZSIA ÉS ACHAIA

A II. században Keleten a városok fokozatosan elvesztették autonómiájukat s teljesen az egyre erősödő császári adminisztráció ellenőrzése alá kerültek. Traianus uralkodásától kezdve megjelentek a városok pénzügyeit ellenőrző curatorok. A helytartók a belső élet minden apró-cseprő ügyébe beleavatkoztak. Érdekesek ebből a szempontból az ifjabb Pliniusnak, Bithynia helytartójának Traianushoz írt levelei. Plinius olyan kérdéseket vet fel, hogy engedélyt lehet-e adni a városnak gymnasion vagy fürdő építésére. Megengedhető-e az, hogy a város gazdag polgárai meghívják a népet családi ünnepségekre. Engedélyezhető-e tűzoltó collegium szervezése stb. Figyelemre méltó, hogy ez utóbbi kérdésre Traianus nemleges választ adott, mert attól tartott, hogy az új collegiumok alkalmat adnak a népnek, hogy lázadást készítsen elő.

A kisázsiai provinciák — Asia, Lycia és Pamphylia, Pontus és Bithynia, Galatia, Cappadocia — városaiban rendszerint a leggazdagabb polgárok kis létszámú csoportja állt az önkormányzati szervek élén. Népgyűléseket szinte egyáltalán nem hívtak össze. De a magistratusoknak is csak megtisztelő címeik maradtak meg, valóságos hatalmuk igen csekély volt. A magistratusokat a városok közötti még mindig erős vetélkedés és a népi megmozdulásoktól való félelem arra késztette, hogy hatalmas összegeket áldozzanak a városi építkezésekre és ajándékosztásokra. Tudomásunk van kétmillió denarius értékű felajánlásokról is. A császárok támogatták ezt az eljárást, és készségesen megerősítették az „erény" elismeréséül megszavazott kitüntetéseket. Ilyenek voltak a szobrok, elismerő néphatározatok, külön hely adományozása a színházban, aranykoszorúk stb. De a II. század derekától kezdve már egyre nehezebb volt pályázókat találni a súlyos kiadásokkal járó városi magistratusokra. A városi tisztségek megtiszteltetésből lassanként kényszerű kötelezettséggé váltak. Néhány nagy központ, mint pl. Smyrna, Ephesus, Nicaea még mindig dicsekedhetett gazdagságával és pompájával, de Kisázsia városainak általános hanyatlása a II. század közepén már szemmelláthatóvolt. Kisázsia egyes területein a városi élet már eleve igen gyengén fejlődött ki. Sok területen megmaradt a törzsi szervezet. Még mindig nagy szava volt a régi arisztokráciának, különösen pedig a bennszülött királyok leszármazottainak, akik továbbra is hatalmas földbirtokot és nyájakat vallhattak magukénak.

De a nagyszámú várossal rendelkező területeken is népes paraszti lakosság élt, amely jórészt a városi, császári és magántulajdoni földek bérlőjévé vált. A rengeteg adó és kötelezettség tönkretette a parasztokat. Elszegényedésüket és közösségeik felbomlását előmozdította a föld-magántulajdon térhódítása. A helyi földbirtokosok többfelé megpróbálták az ellenállást az új földtulajdonosokkal szemben. Gyakoriak voltak az élelmiszerdrágító városi gazdagok elleni plebejus mozgalmak is. Titkos szövetségek alakultak a helyi oligarchia elleni küzdelemre. Ez megmagyarázza a kormányzat vonakodását újabb collegiumok engedélyezésétől, bár általában Kisázsia területén elég nagyszámú kézműves collegium működött. Tönkrement parasztok, szökött rabszolgák és városi szegények bandákba verődtek, s megtámadták a kereskedőket és földbirtokosokat. Az osztályharcnak ezt az akkoriban jellegzetes formáját a római jog „rablásnak" minősítette. Ezt a mozgalmat a rend fenntartására hivatott külön tisztviselők, az ún. *irenarches*-ek, és a rablók elleni harc céljából szervezett katonai alakulatok sem tudták elfojtani.

Különleges helyzetet foglalt el a birodalomban a mély hanyatlás korát élő Achaia provincia, azaz Görögország. A parasztság itt csaknem teljesen eltűnt — nagyrészt ennek az osztálynak a tönkrejutása árán valósulhatott meg más provinciák fejlődése — a rabszolgatartás pedig már a római birodalom kialakulása előtt kiélte minden fejlődési lehetőségét. Görögországban a teljes pangás

lett úrrá. A városok összezsugorodtak. Egy-egy városban rendszerint maroknyi gazdag család uralkodott, és zsákmányolta ki a tönkrement tömeget. Meggyőző példája ennek egy ismert szofista családja. Herodes Atticus, római császárok barátja, senator és dúsgazdag férfiú önkényesen uralkodott Athénben, s a polgárok nagy részének hitelezője volt. Drágaság, vagy kenyérhiány miatt időről időre zavargás tört ki a városokban.

Achaia jelentőségét kulturális hagyományai szabták meg. Az athéni iskolák még mindig messze földön híresek voltak, s a császárok bőkezű pártfogását élvezték. Hadrianus császársága alatt a görög arisztokrácia körében megindult a pánhellén mozgalom minden hellén egyesítésére. Hadrianus arra számított, hogy ez a mozgalom közelebb hozza a birodalomhoz a keleti provinciák hellenizált elemeit.

SYRIA ÉS AEGYPTUS

Syriában a hellenizálódás sokkal alacsonyabb fokú volt, mint Kisázsiában. A latin és a görög nyelv itt nem szorította ki az arameus nyelv használatát. A rómaiak előtti ősi jogrendszer, vallás és művészet hagyományai is erőteljesebbek voltak. Syria földjeinek nagy részét nem csatolták a városokhoz, hanem a faluközösségek fennhatósága alatt hagyták. Az adók és szolgáltatások igen magasak voltak. Súlyos terhet jelentett Syria lakosságára nézve a hadsereg, amely a II. század végén hat legióból és megfelelő létszámú segédcsapatból állott. A katonák elszállásolása, a hadsereg szükségleteit szolgáló szállítások és egyéb kötelezettségek tönkretették Syria lakóit. A syriai parasztok életszínvonala rendkívül alacsony volt. A lakosság jelentős része Itália s a provinciák nagy-

Palmyra (Syria). A főutca oszlopsora

birtokaira és gazdag háztartásaiba került rabszolgaként. De elég sok rabszolga volt magában Syriában is, főként a városokban. A városok jórészt a tengerparton s a karavánutak csomópontjain épültek ki. Syria városaiban a kézműipar megtartotta ugyan magas színvonalát — a syriai üveget és gyapjút mindenütt nagyrabecsülték —, a városok gazdasági életében a II. század folyamán mégis inkább a keletről származó áruk közvetítő kereskedelme volt a jelentős. Ezen gazdagodtak meg a syriai kereskedők, akiknek nemcsak Syria városaiban, hanem Ostiában, Rómában, Gallia, Dacia és Pannonia, valamint más provinciák városaiban is voltak testületeik. A karavánkereskedelem jóvoltából különleges jelentőségre tett szert ennek egyik syriai központja, Palmyra városa is.

Syria nagyvárosaiban a fényűzésben tobzódó gazdag kereskedők s a nincstelen tömegek közötti társadalmi ellentétek különösen élesek voltak. Hadrianus uralmának végén a zsidók nagyarányú felkelést robbantottak ki a magát „isteni megváltónak" feltüntető Bar-Kochba vezetésével. A felkelők partizánháborút folytattak, és három évig álltak ellent a rendes ütközetbe bocsátkozni nem merészkedő római seregeknek. A hosszú harc folyamán sok ezer ember pusztult el, míg végül leverték a felkelést. Valószínűleg Syria lakosságának egy része is csatlakozott Bar-Kochba felkeléséhez. Amikor a II. század végén Avidius Cassius syriai helytartó felkelt a római császár ellen, a syriaiak az ő oldalára álltak. A lakosság legszegényebb rétegeiben parthusbarát hangulat uralkodott, az arisztokrácia viszont a számára előnyös római uralmat támogatta.

Aegyptusban a rómaiak arra törekedtek, hogy a lehető legteljesebben kiszipolyozzák az országot. Ezért minden eszközzel igyekeztek fenntartani a régi viszonyokat. Meghagyták a lakosságnak többé-kevésbé kiváltságos csoportokra való felosztását. Az egyiptomiak továbbra is jogfosztottak maradtak. Katonai szolgálatot szinte kizárólag csak a flottában teljesíthettek. A föld megmunkálása, az adófizetés és a szolgáltatások egész súlya a tömegekre nehezedett. A parasztok tönkrementek, tömegesen hagyták el földjeiket. Ez viszont a kényszer-bérlet terjedését vonta maga után. A II. század derekától kezdve még a szolgáltatások alól mentesített személyek, például a veteránok is kötelesek voltak bérbevenni a nekik kijelölt földeket, s teljesíteni az utánuk járó szolgáltatásokat, az úgynevezett leiturgiákat.

Mindennek következtében tömeges jellegűvé vált a lakosok elmenekülése. Egész falvak elnéptelenedtek. Egyiptom praefectusai hiába igyekeztek egymást követő parancsaikkal visszarendelni a szökevényeket, ezek a kísérletek eredménytelennek bizonyultak. A parasztok Alexandriába, vagy pedig a Nílus deltájának nehezen megközelíthető mocsaras vidékére, az úgynevezett Bukoliába húzódtak. Itt indult meg 172-ben a bukolosok felkelése, amelynek vihara Alexandrián is csaknem végigsöpört. Egyiptomban különösen gyakoriak voltak a felkelések. Thébais területén mindig lázadás veszélye fenyegetett. Gyakran robbant ki az elégedetlenség Alexandriában is, amelyet a rómaiak a lázadók városának tartottak.

A BIRODALOM MEGGYENGÜLÉSE. A MARKOMANN HÁBORÚ

Az Antoninusok korának végére tehát a provinciák nagyrésze már túl volt a gazdasági virágzás korán s a hanyatlás felé közeledett. Egyre élesebbé váltak a társadalmi ellentétek, gyakoribbak a felkelések. Az Antoninusok „aranykorának" jóléte csalóka látszat volt, mert csak egy maroknyi arisztokrata és gazdag ember jómódját jelentette. A gazdasági és társadalmi alap ingatagsága és a hadsereg effektív gyengesége védekező politikára, a háborúskodás kerülésére késztette a császárokat.

Világosan megmutatta a birodalom gyengeségét az utolsó Antoninusok egyikének, Marcus Aureliusnak, a filozófus császárnak háborúja a germán, thrák és sarmata törzsek (a quadok, markomannok, jazygok, cotinusok, bastarnák, peucinusok) s a costobocusok talán szláv törzse ellen. Marcus Aurelius életrajzírója szerint Illyricum határaitól Galliáig minden nép fellázadt. Ezeket a törzseket felháborította, hogy Róma állandóan beavatkozott belső ügyeikbe, újoncokat követelt a

segédcsapatok részére, rabszolgát szedett közöttük, s végül is fegyvert ragadtak. A rómaiak által nyakukra ültetett kiskirályokat elűzték, helyükre olyan vezéreket választottak, akik hajlandók voltak harcolni a birodalom ellen.

A háború, amelynek során a véres összecsapások időszakos fegyvernyugvásokkal váltogatták egymást, 11 évig tartott, s a birodalomnak rengeteg áldozatába került. A szökevények és menekülők ezrével álltak át a „barbárok" oldalára. A Duna-menti provinciák, Thracia, Macedonia, Achaia, Gallia pusztasággá lettek. A veszély Itáliát is fenyegette. Sokan úgy érezték, hogy visszatért a pun háborúk kora. Dögvész, éhínség, ijesztő proféciák, „csodákról" és „jelenésekről" szállongó hírek fokozták a rémületet. Marcus Aurelius igyekezett megosztani az ellenséget, s ez bizonyos fokig sikerült is. De, bár kortársai szemében ő volt a győztes, több engedményt kellett tennie. Egyes törzseknek római polgárjogot adott, másokat felmentett az adófizetés alól, ismét másokkal szemben pénzben és terményben fizetendő segélyre kötelezte magát.

A háborúban szerzett hadifoglyokat colonusokként telepítették szét a határmenti provinciák és Észak-Itália állami földjein. Az a tény, hogy a hadifoglyokból akkor már nem rabszolgák, hanem colonusok lettek, a rabszolgatartó rend értelődő válságának egyik jellemző tünete. A hadifoglyok egy részét a római seregbe is befogadták, és távoli provinciákba küldték szolgálatra. Egy idő múlva azonban az Itáliába telepített „barbárok" felkelést robbantottak ki, s így később óvakodtak attól, hogy idegen törzsekből származókat Róma veszélyes közelségében telepítsenek le. Mindazonáltal a provinciákban továbbra is nagyszámú hadifogollyal egészítették ki a hadsereget.

Marcus Aurelius uralkodásával új szakasz kezdődik mind a birodalom belső életében — amelyben mind világosabban bontakozik ki a rabszolgatartó rend válsága —, mindpedig a szomszéd népek iránti kapcsolatok alakulásában. E népek és törzsek egyre erőteljesebb nyomást gyakoroltak a birodalom határaira. Másfelől pedig nagyon sok germán, sarmata és más „barbár" a birodalom területén lett katona és földműves. Ezek a birodalmi arisztokráciával és a rabszolgatartó állammal szembeszálló tömegekkel, rabszolgákkal, parasztokkal és colonusokkal — léptek szövetségre.

5. A RÓMAI TÁRSADALOM IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA IDŐSZÁMÍTÁSUNK ELSŐ KÉT ÉVSZÁZADÁBAN

AZ ANTIK KULTÚRA A KORAI CSÁSZÁRSÁG IDEJÉN

Az első két évszázad kultúrájában ugyanazokat a vonásokat figyelhetjük meg, amelyek e korszak gazdasági és politikai fejlődését meghatározták. Abban a mértékben, ahogyan a birodalom felső osztálya a római állam köré tömörül, létrejön az az egységes hellenisztikus — római kultúra, amely a provinciákban is elterjedt, s természetesen összefonódott az egyes provinciák hagyományos kultúrájával. E korszak írói, szónokai, filozófusai és tudósai most már a birodalom egész területéről kerültek ki. A II. század közepétől kezdve döntő többségük a keleti provinciákból származott. A görög nyelv egyenjogú lett a latinnal. A keleti provinciák szülöttei a római történelemről írnak műveket, Marcus Aurelius római császár viszont görögül írja meg filozófiai művét. A provinciákban a római jogrendszer, a római építészeti stílus, s a hivatalos római vallási kultusz válik uralkodóvá. Másfelől a keleti eredetű kultuszoknak tömegesen akadtak hívei Rómában, Itáliában és a nyugati területeken. A jogrendszer kidolgozásában a provinciákból származó jogászok is részt vettek.

A római építészet legnevezetesebb emlékeit — Traianus hídját a Dunán, Traianus forumát a győzelmi emlékoszloppal, melynek domborművei a dák háborúk egyes eseményeit örökítették meg — a damascusi származású Apollodorus alkotta. A városi élet fejlődése, s a császári hatalom

Traianus foruma
Jelenlegi állapot

megerősödése kedvezően hatott az építészet és szobrászat fejlődésére. A városokat nagy számban díszítették a császárokról, családtagjaikról s a városi előkelőkről készült szobrok. A császárok fényűző és monumentális épületeket emeltek Róma jelentőségének növelésére. Különösen nevezetes a Flaviusok alatt épült Colosseum, ez az 50 000 nézőt befogadó amphitheatrum, Titus diadalíve, Hadrianus mauzóleuma. Számos új épületet emeltek a provinciák városaiban is. Itt az építészet római és hellenisztikus stíluselemek keveredését mutatja. A keleti provinciákban, minél távolabb feküdtek a birodalom központjától, annál erősebben érződött a parthus művészet hatása is.

AZ ELSŐ KÉT ÉVSZÁZAD IRODALMÁNAK POLITIKAI TENDENCIÁI

A II. században Itália és a nyugati provinciák elvesztették vezető szerepüket a birodalom szellemi életében. Az I. században azonban még nem kevés italikus volt részese a kulturális alkotó munkának. Műveik a politikai harc problémáit is visszhangozzák. Tiberius idején halálbüntetéssel sújtották Cremutius Cordus történetírót, aki nem rejtette véka alá Brutus és Cassius iránti tiszteletét. Műveit a senatus parancsára elégették. Lucanus, a Piso-féle összeesküvés egyik résztvevője „Pharsalia" című hőskölteményében magasztalta a republikanusokat. Petronius, Nero egy másik áldozata „Satyricon" című regényében különböző sötét egyének botrányos üzelmeit leplezte le. A kortársak a regény hősei mögött felismerhették az élő alakokat. Így pl. Trimalchiónak, ennek a felkapaszkodott, hízelgő, ingyenélőktől körülvett dúsgazdag felszabadított rabszolgának az alakjában egyesek Claudiust, mások Nerót és udvari környezetét vélték felismerni.

A senatusi ellenzék szelleme hatja át Tacitus műveit is, bár két fő művét, „Historiae" és „Annales" című történeti munkáit már a II. század elején írta. Tacitus lelkileg közel állt ugyan a köztársaság híveihez, mégsem tudta magát kivonni a Nerva és Traianus alatt kialakult korhangulat befolyása alól. Gyilkos gúnnyal jellemzi Augustus utódait és Domitianust, visszasírja az ősi erkölcsöket, mégis úgy beszél, mintha Nerva és Traianus alatt sikerült volna megtalálni a „szabadság" és a monarchia kompromisszumát. Az örökre eltűnt „egyszerű erkölcsök" utáni vágyakozás tükröződik a germánokról szóló művében is. A „barbárokat" itt szembeállítja saját elfajzott kortársaival. A kor erkölcseinek bírálata egyébként is elterjedt tárgya az irodalomnak, a különböző társadalmi rétegek képviselői azonban ugyanezt a kérdést különböző szempontból ragadták meg. Tacitus azért gyűlöli a római arisztokrácia züllöttségét és kapzsiságát, mert ebben látja a köztársaság bukásának és a senatus lealjasodásának okát, amely az anyagi javakat fölébe helyezte a becsületnek és a szabadságnak. Annak a szegény itáliai polgárnak szemében viszont, aki szerencsét próbálni jött a világ fővárosába, a fukar és romlott erkölcsű gazdag a pénz ama romboló hatalmát személyesítette meg, amely őt is tönkretette és szabad gazdából, patronusának ezernyi sértését az alamizsna kedvéért eltűrni kényszerülő clienssé züllesztette.

E körök hangulatának éles hangú kifejezője volt a szatíraíró Iuvenalis (I—II. század) Domitianus és az Antoninusok kortársa. Haragos szatírái nem kímélik sem a császárt, sem annak barátait, sem a műveletlen és hiú gazdagokat, sem a romlott erkölcsű, kényeskedő asszonyokat, sem az ellustult római plebset, amely csak „kenyeret és cirkuszi játékokat" követel. Iuvenalis egyforma erővel ostorozza a meggazdagodott felszabadított rabszolgákat, a szélhámos keleti papokat, a gazdagok házaiban nyüzsgő elpuhult és a szegényekkel szemben arcátlan házi rabszolgákat, s a csavaroseszű görög filozófusokat, akiknek csak egy a gondjuk: hogy patronusuk asztalánál elcsípjék a legjobb falatokat. A korabeli római élettel szembeállítja az ősi időket és a kis itáliai városok idealizált erkölcseit, amelyek, mint írja, még ma is oly egyszerűek és szerények. Iuvenalishoz bizonyos fokig közel állt a hispaniai származású Martialis (40[?]—104), a nagy epigramma-költő, aki azonban nem oly éles tollú, mint Iuvenalis. Domitianusnak kegyeiben állt, s ezért fenntartás

nélkül hízelgett neki. Kortársai hibáin, amelyeket Iuvenalis szenvedélyesen leplezett le, ő csak gúnyosan mosolygott.

Az Antoninusok alatt lassanként elhalnak az irodalom ellenzéki hangjai. A leleplező jellegű irodalmat magasztaló jellegű alkotások követik, melyek a „jó" császárt és Róma jótevő uralmát dicsőítik. Már szó volt az ifjabb Pliniusnak Traianus tiszteletére tartott panegyricusáról. Másik példája az ilyen fajta irodalomnak Aelius Aristides ismert nevű rhetornak Antoninus Pius idején írt magasztaló beszéde Rómáról. Ennek alapgondolata: a birodalom virágzása és egysége Róma hatalma alatt, amely az egész lakott világot egyetlen polissá változtatta. Ugyanezek az eszmék tükröződnek a provinciákból származó történetírók műveiben is. A halikarnassosi Dionysios még az i. e. I. század végén megírta római történetét abból a célból, hogy kimutassa a római és görög intézmények és szokások rokonságát. A II. század első évtizedében a Chaióneiaból való Plutarchos (46—126 körül) megírta a leghíresebb görögök és rómaiak párhuzamos életrajzait. Valamivel később az alexandriai Appianos megírta a Római Birodalomban élő összes népek részletes történetét. A történészek felsorolásakor nem mellőzhetjük a bithyniai Nicomedia városából származó Arrianost, aki Makedón Alexandros hadjáratainak történetét — az erről szóló, és ránk maradt művek legkülönbikét — írta meg, „Alexandru anabasis" címen. Formája szerint ez a munkája Xenophón „Anabasis" című művét követi.

A politikai élet hanyatlása az Antoninusok idején fokozta az érdeklődést a magánélet, az egyes személyek iránt. Fejlődött tehát az életrajz műfaja, amely már a hellenizmus idején kialakult, s a latin irodalomban a köztársaság válsága idején honosodott meg Varro és Cornelius Nepos révén. A császárság korában fő képviselője Plutarchos mellett a már említett Suetonius (70—160 körül), Hadrianus titkára volt, aki megírta az első tizenkét császár, továbbá híres szónokok és költők életrajzát. Mindkét fentnevezett szerző hőseinek erkölcsi arculatára, az életükből vett jellemző anekdotákra, éles elméjű mondásaikra és hasonlókra fordította fő figyelmét.

A közélet hanyatlása maga után vonta a szónoki művészet teljes elkorcsosulását is. A szónokok az élettől távol eső, mesterkélt tárgyakat dolgoztak fel, zavaros és az életben elképzelhetetlen jogeseteket fejtegettek. A görög keleten ezt az irányzatot második szofisztikának nevezték. Ezek a szofisták tobzódtak a mitológiából és régi történetből vett példákban, régies, alig érthető kifejezésekben, egyesek megpróbálták mesterségesen feltámasztani az i. e. V—IV. század attikai prózáját. Városról városra jártak, nagy hallgatóságot gyűjtöttek maguk köré, sokan vagyont és tekintélyes társadalmi helyzetet szereztek, könyörgő és magasztaló beszédeikkel a császárok előtt is felléptek különböző városok képviseletében.

Ugyanez az archaizáló irányzat a szónoklaton kívül az irodalomban és tudományban is megmutatkozott. Kísérletet tettek az eposz feltámasztására, a történetírók Thukydidést vagy Xenophónt utánozták. Régi szerzőkből gyűjteményes munkákat állítottak össze a vallás, a szokások, a grammatika stb. egyes problémáiról. Idetartozik elsősorban az idősebb Plinius természettudományos műve („Naturalis historia"), amely korának tudományát foglalja össze a legkülönbözőbb kérdésekről, kezdve az istenek természetétől, egészen a mezőgazdaság, az orvostudomány és az ásványtan problémáiig. Emellett komolyabb tudományos alkotások is születtek, amelyeknek szerzői már kritikailag dolgozták fel a korábbi tekintélyes szerzők adatait. Ilyenek voltak a pontusi Strabón és az alexandriai Ptolemaios terjedelmes földrajzi munkái. Az utóbbi, aki kiváló matematikus volt, átdolgozta Hipparchos asztronómiai rendszerét, s ez később a ptolemaiosi világkép néven élt tovább, egészen Kopernikuszig. A földrajzban ő alkalmazta először a korszerű földrajzi hálózatot, több ezer földrajzi hely pontos helyzetét számította ki, és összeállította az általa ismert országok térképét a Skandináv-félszigettől a Nílus vízeséséig és Hispaniától Kínáig. Az építészeti technika eredményeit foglalta össze Augustus egy kortársa, Vitruvius, az orvostudományét pedig Galenus pergamoni orvos.

LUKIANOS

A II. század kulturális életének egyik legragyogóbb alakja a Samosata syriai városban született Lukianos. Szofistaként kezdte pályáját, de később áttért különböző tárgyakról szóló szatirikus dialógusok és rövid elbeszélések írására. Ezekben kora szellemi életének szinte minden jelenségét érintette. Engels Lukianost a legkülönbözőbb babonák ellen vívott leleplező küzdelméért a klasszikus ókor Voltaire-jének nevezte. Lukianos felvonultatja munkájában az olymposi isteneket, és úgy mutatja be őket, mint lakomázni szerető egyszerű lényeket, az emberek babonás hitére számító ügyes szélhámosokat, az „Agamemnón nyelvén" beszélő szofistákat, a tények elbeszélését hízelgéssel helyettesítő tudatlan történetírókat, meg a filozófusokat, akik a földi javak megvetését hirdetik, de a gazdag esküvői lakomán mohón vetik magukat a zsíros falatok után. Jeleneteket örökített meg a mindennapi életből, paródiákat írt a csodákban tobzódó, a mesebeli földeken, sőt néha a Holdon játszódó fantasztikus korabeli kalandregényekről. Élete vége felé állami szolgálatot vállalt. Ezt az életutat az értelmiség sok tagja többre becsülte az egyéni pártfogótól való megalázó függésnél.

FILOZÓFIA

A filozófia vezető irányzata a sztoicizmus volt. Három fő képviselője Seneca, Epiktétos — egy phrygiai származású felszabadított rabszolga, akinek beszélgetéseit Arrianos jegyezte fel — és Marcus Aurelius császár. A sztoikus irányzathoz tartozott a kynikus filozófia mérsékelt szárnya. E felé hajlott Epiktétos, s egy időben ezt tette magáévá a már említett Dión Chrysostomos is. A késői sztoikus filozófia főként etikai kérdésekkel foglalkozott. Etikai tanításait igyekezett maximálisan összeegyeztetni a világbirodalomban kialakult viszonyokkal, ugyanis ha a sztoikusok a Flaviusok idején még ellenzékben voltak, az Antoninusok idején már végképp megbékéltek a fennálló renddel.

A sztoikusok szüntelenül azt hangoztatták, hogy az egyes ember csak alkotórésze egy hatalmas szervezetnek, melynek java sokkal fontosabb egyes alkotórészeinek boldogságánál. Ezért min-

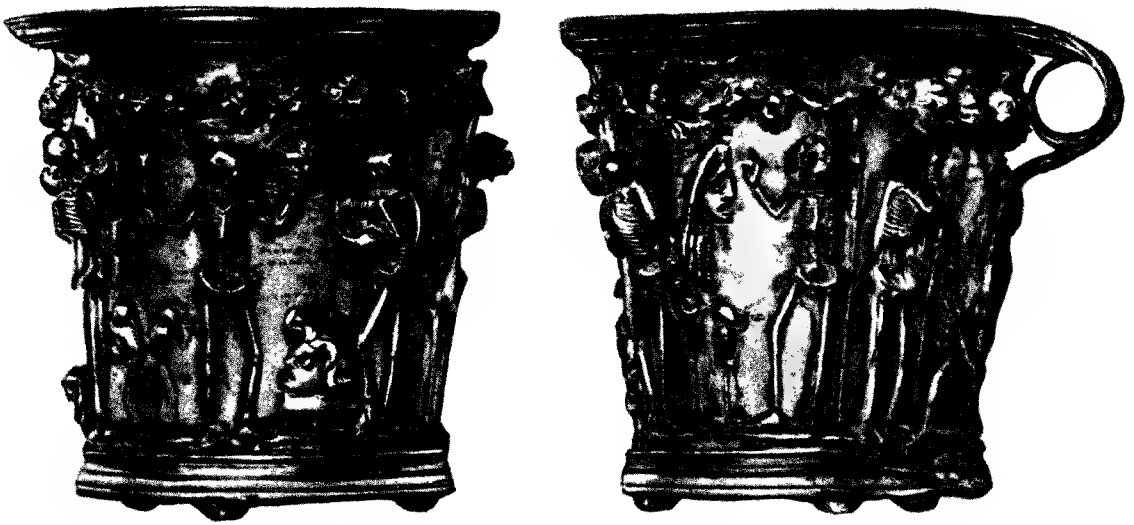

Ezüstserleg domborműves csontvázábrázolással
A boscorealei (Pompei közelében) villából I. század

denkinek ellenállás és tiltakozás nélkül kell elfogadnia végzete rendelését. Mivel a külső körülmények, gazdagság, társadalmi helyzet, egészség, szabadság, sőt maga az élet is függetlenek az ember akaratától, ezeket a maga szempontjából közömbösnek kell tartania és teljes egykedvűséggel kell fogadnia. Az ember egyetlen kötelessége: a bölcsességben és erényben való tökéletesedés, kötelességeinek teljesítése a társadalommal szemben és lelki nyugalmának megőrzése minden helyzetben. A sztoikus filozófia semmilyen más távlatot nem nyitott követői előtt. Minden történés zárt körforgást alkot, a világon semmi új nincs és nem is lehet. Lényegében tagadták a lélek halhatatlanságát. Tanításuk szerint a lélek a halál után a testhez hasonlóan szétoszlik, és elemei ismét bekapcsolódnak a természet végtelen körforgásába. A sztoikus erkölcstan vonzó lehetett az uralkodó osztály számára mindaddig, amíg a birodalom virágzó szervezetnek látszott és érdemes volt érte áldozatokat hozni. De a válság beköszöntével ez az ideológia már nem elégítette ki többé. A sztoikus irányzat utolsó nagy képviselőjének, Marcus Aureliusnak, az „Elmélkedések" („Önmagához") című jelentős filozófiai mű szerzőjének gondolatvilágában már a fénysugár nélküli pesszimizmus és reménytelenség, a „kötelesség a kötelességért" hirdetése uralkodik.

Pesszimista jelleget öltött lényegében az epicureus irányzat is, amelynek szintén számos híve akadt. „Előbb nem voltam, később voltam, most ismét nem vagyok", „Amíg éltem, élveztem, most porrá lettem". — Ilyen és ehhez hasonló epicureus szellemű sírfeliratokban fejezték ki a kortársak a lét hiúságát. Még a lakomákon használt serlegekre is rávésték olyan személyek csontvázának képét, mint Alexandros vagy Sókratés, hogy szórakozás közben se feledje az ember a dicsőség és bölcsesség gyors múlását, a mindenkit egyaránt elérő megsemmisülést. Emellett bizonyos új, lényegében a vallásos mozgalmakkal összefüggő irányzatok is terjedni kezdtek, amelyek a pythagoreizmus és a platónizmus talaján sarjadtak.

Már az i. e. I. században, a köztársaság válsága idején kialakult az az új-pythagoreus filozófiai iskola, amely Pythagoras, Platón és Aristotelés filozófiájának egyes elemeit egybefoglalva kidolgozta az üdvösséget jelentő isten és a rosszat megtestesítő anyagiság kettősségéről szóló misztikus tanítást. Az új-pythagoreusok rendszerében jelentős helyet foglalt el a démon-hit és a mágia. Plutarchos, aki sok írásában foglalkozott az etika és a vallás kérdéseivel, maga is platónikus volt. A Platón tanítására támaszkodó filozófusok között az I. század közepe táján elhunyt alexandriai Philón a legjelentősebb. Tekintélyes zsidó családból származott, amely a Palesztinán kívül élő többi jómódú zsidó családhoz hasonlóan erősen hellenizálódott. Philón a bibliai theológia és a görög filozófia szintézisére törekedett. Műveiben nagy helyet foglal el az „isteni ige", a Logos fogalma mint az istenségnek, az istenség teremtőerejének első emanációja, tulajdonképpen Platón ideáinak ideája. Philón elismeri a többi isteni erőt is, s ezeket az angyalokkal és arkangyalokkal, az isten és az emberek között közvetítő lényekkel azonosítja. A rosszról azt tartja, hogy az anyag tökéletlenségéből származik. Az anyagban azonban isteni lélek rejtőzik. Az ember feladata: legyőzni az anyag gyarlóságát, bűnbánatot gyakorolni és megközelíteni az istenséget. Philón azt igyekezett bizonyítani, hogy ezek az eszmények az általa allegorikusan értelmezett bibliai elbeszélésekben is benne foglaltatnak.

A NÉPTÖMEGEK IDEOLÓGIÁJA

Mindezek a tanítások csak kevéssé hatoltak be a néptömegek közé, amelyek részben még ragaszkodtak ősi isteneikhez. A birodalom kialakulása óta azonban a nemzetségi, törzsi és városi istenek fokozatosan elvesztették az emberek lelke feletti hatalmukat. A nép az uralkodó osztályok ideológiája elleni tiltakozás jegyében kialakította a saját ideológiáját. Ez részben a kynikusok szélsőséges szárnyához tartozó filozófusok prédikációiban, részben a kisemberek sírfeliratain, de leginkább a korai kereszténységben jutott kifejezésre. Ez az irányzat megvetette a gazdagságot, a fényűzést, a tétlenséget, a gazdagok tudományát és filozófiáját. A munkát lebecsülő rabszolgatar-

tókkal szemben a népben kialakult a munka, az egyszerű és tevékeny élet nagyrabecsülése, az a felfogás, hogy csak ez ad jogot tiszteletre az életben és üdvösségre a halál után.

A felső osztályok csak a királyoknak és herosoknak adóztak tisztelettel haláluk után. A néptömegeket az a meggyőződés hatotta át, hogy az egyszerű ember, még a rabszolga is, az istenekkel válhat egyenlővé halála után, ha hozzájuk méltó életet folytat. A nép hőse Hercules volt, akit fáradságot nem ismerő munkásnak, a zsarnokokkal és elnyomókkal szemben az egyszerű emberek védelmezőjének rajzoltak meg. Ennek fejében nyerte el véleményük szerint a halhatatlanságot. A parasztok és kézművesek elhunyt hozzátartozóikat munkaszeretetükért, szakértelmükért magasztalták sírfeliratain, a síremlékeken bemutatták az elhunyt munkaeszközeit, magát az elhunytat pedig az oroszlánbőrt hordó buzogányos Hercules képében ábrázolták, amint az istenek körében lakomázik. Az elhunyt tehát Hercules példáját követte életében, halálában pedig hozzá vált hasonlóvá.

Nagyon jellemzőek az eleinte rabszolgasorban élő, majd Tiberius császár által felszabadított Phaedrus állatmeséi. Állatmeséinek tárgyát részben az ugyancsak rabszolga görög meseírótól, Aesopustól vette át, másokat maga alkotott vagy pedig mese-formában dolgozta fel a nép körében elterjedt történeteket és szólásmondásokat. A meséi saját vallomása szerint azért keletkeztek, mert a megalázott rabszolgák szeretnék, de nem merik nyíltan kimondani az igazságot. Meséiben leleplezte az előkelőket és hatalmasokat, s ezért sokféle üldözésnek volt kitéve. Különösen érdekes az a története, amelyben megénekli a pulykát, amely ki akarta sajátítani a méhek kaptárát. A bíróként odahívott szamár annak ígérte a kaptárt, aki készítette. De, így fejezi be meséjét Phaedrus, ezt az igazságos ítéletet ma már megszegik. Ilyen formában fejezte ki azt a rabszolgatartó társadalomban idegennek és szokatlannak ható gondolatot, hogy csak a dolgozónak van joga saját munkája termékére.

6. VALLÁSOS IRÁNYZATOK ÉS A KORAI KERESZTÉNYSÉG

A KERESZTÉNYSÉG KIALAKULÁSA

A néptömegek és a válság által sújtott jobb módú rétegek helyzetének súlyosbodásával és a jobb jövőbe vetett remény szétfoszlásával, a II. században mindjobban elterjedtek a vallásos misztikus hangulatok, a messiásvárás, azaz az a remény, hogy eljő az isteni megváltó, a messiás. Az emberek gondolkodásában egyre inkább előtérbe nyomult a túlvilági élet. Mind nagyobb népszerűségre tettek szert a keleti, egyiptomi, syriai és phrygiai eredetű kultuszok. Közös vonásuk volt a meghaló és feltámadó istenről szóló tanítás. Az isten halálát és feltámadását jelképesen titkos misztériumokban ábrázolták. A legelterjedtebbek Mithras perzsa napisten misztériumai voltak, aki hívőinek elképzelése szerint vérét ontotta az emberiségért, hogy megmentse az Ahrimantól, a gonoszság istenétől, s eljuttassa őket a fény és halhatatlanság világába. Az egyes kultuszok hívei nem vetették el a többi istent sem, de saját istenüket a legfőbb lénynek tekintették, akinek egyes képességeit és tulajdonságait személyesíti meg a többi istenség. Ily módon a monoteisztikus elképzelések is terjedtek. A legfőbb istenséget rendszerint a Nappal azonosították. Terjedt az asztrológiába és a mágiába vetett hit, bármennyire tiltották is a hatóságok a varázslást és bűvészkedést.

Különösen erőteljesek voltak a vallásos mozgalmak a keleti provinciákban, ahol rendkívül élesek voltak a társadalmi ellentétek s a tömegek vadul gyűlölték Rómát. Hol itt, hol ott léptek fel próféták, akik a római uralom közeli végét, s az igazak uralmának bekövetkezését hirdették. Palaestina és Kisázsia zsidói között időszámításunk I. évszázadában, különösen pedig a judeai háborúval kapcsolatban új erőre kapott az „isteni megváltó", a messiás eljövetelébe vetett remény.

A Holt-tenger pusztaságában a közelmúltban előkerült kéziratok tanúsága szerint az időszámításunk előtti és utáni első században Judeában vallásos közösségek álltak fenn, amelyek elvetették a magántulajdont és hittek abban, hogy egy bizonyos „igaz tanító" már eljött, kivégeztetett, de feltámadt és újra eljő ítéletet mondani az élőknek. Ilyen közösségek voltak Palaestinán kívül is. Tagjaik saját felfogásuknak megfelelően értelmezték a bibliai szövegeket és proféciákat, s maguk is alkottak ilyen jellegű műveket. Ezekben többek között sok szó esik egy kegyetlen hódító népről, amelyen nyilván a rómaiakat kell érteni. Ilyen körülmények között alakult ki, fejlődött és terebélyesedett a kereszténység, amely a judaizmus egyik szektájaként jött létre, majd világvallássá fejlődött, magába olvasztva a görög—római, elsősorban a philóni filozófia népszerű gondolatait, a sztoikus, a kynikus etikát, a keleti teológiát a maga monoteisztikus elképzeléseivel és a megváltó áldozat eszméjével. Engels kimutatta, hogy a kereszténység az antik világ bomlási terméke, egy olyan világbirodalom eredménye, amely a közös jogtalanság állapotába szorította valamennyi népet, s a szegényeket és jogfosztottakat sorsuk e földön való megjavításának minden lehetőségétől megfosztotta.

A messianizmus a keresztény vallás hitvilágának egyik alapja. A „megváltó" közeli eljövetelének reménye Krisztus híveit, a munkával, elnyomatással, nyomorúsággal terhelteket érdekeik eltérő, sőt néha még ellentétes volta ellenére is egyetlen ellenzéki erővé egyesítette az uralkodó renddel, az elnyomás erőivel szemben.

A korai keresztény közösségek tagjait egybeforrasztotta a Róma elleni gyűlölet. Mindnyájan meg voltak győződve arról, hogy a „nagy kéjnő", Róma, hamarosan elpusztul. Hívei mind vereséget szenvednek, ezer esztendőre börtönbe záratnak, a földön pedig diadalmaskodik a „mennyek országa", élén Krisztussal. Ez a királyság váltja fel a gyűlölt Rómát. A „mennyek országát" a legragyogóbb színekben képzelték el, megvalósulásán tulajdonképpen a társadalmi rend gyökeres megváltozását is értették.

A kereszténység győzelmét az antik ideológia válsága készítette elő. A széles néptömegek helyzete igen súlyos volt. A filozófiában a pesszimisztikus áramlatok lettek úrrá, de ezek sem jutottak el a tömegekhez. E körülmények között a nép olyan vallásban keresett menedéket és vigasztalást, amely ha csak a halál után is, de jutalmat ígér. A pogány kultuszok azonban túlságosan szorosan kapcsolódtak az önállóságukat már elvesztett egyes népekhez vagy városokhoz, túlságosan meg voltak terhelve az embereket egymástól elválasztó szokásokkal és tilalmakkal. A kereszténység mindettől mentes volt. Elvetette a szertartások rendszerét és etnikai származásától, társadalmi helyzetétől függetlenül minden emberhez egyaránt fordult. Mindenki egyenlő volt mind a bűnben, mind a megváltásban. A kereszténység az elnyomott tömegek mozgalmaként alakult ki, „először a rabszolgák és a felszabadított rabszolgák, a szegények és a jognélküliek, a Róma által leigázott vagy szétszórt népek vallása volt".[1]

A KRISZTUSRÓL SZÓLÓ EVANGÉLIUMI MÍTOSZ. A KERESZTÉNY IRODALOM KIALAKULÁSA

Az új vallás megalapítását az ún. evangéliumi legendák Jézus Krisztusnak tulajdonítják. A legendák szerint Jézus csodás módon született Szűz Máriától Betlehem judeai városban. Születése után Keresztelő Jánostól kapta meg a keresztséget, majd isten fiának és megváltónak, messiásnak nyilvánította magát. Tanította a népet és különböző csodákat művelt. Tanítványok, apostolok követték őt. De Jézus hirdetése a judeai papok és írástudók gyűlöletét keltette fel. Üldözni kezdték, és Jézus egyik tanítványának árulása folytán a jeruzsálemi főpapok bírói tanácsának, a syn-

[1] Engels: Az őskereszténység történetéhez. *Marx—Engels:* A vallásról. Budapest, 1961. 250. old.

hedrionnak kezére került s az a királyi cím viselése és messiásként való fellépése miatt halálra ítélte. Pontius Pilatus római helytartó ítélete alapján megalázó halálbüntetéssel, keresztrefeszítéssel végezték ki, de a halála utáni harmadik napon feltámadt, megjelent tanítványai előtt, majd az égbe szállt.

Ez a foglalata Krisztus legendás életrajzának, melyet a tanítványainak tulajdonított négy ún. evangéliumban olvashatunk. A valóságban azonban az evangéliumok aránylag késői irodalmi alkotások, a II. század derekán keletkeztek, és tudományos szövegkritika eredménye szerint különböző elemekből jöttek létre, úgyhogy tele vannak szembetűnő ellentmondásokkal.

Az evangéliumokhoz csatlakoznak az „Apostolok cselekedetei" s a „Levelek". E művek központi alakja Pál apostol, akit az új vallás leglángolóbb lelkű hívének és hirdetőjének mutatnak be. A keresztény irodalom legkorábbi alkotásai közé tartozik az „Apokalipszis" („Jelenések könyve"), amely a 68 körüli években keletkezett. Ebben a munkában Krisztus alakja még híján van minden földi vonásnak.

Az ún. Sibylla-jóslatok és más proféciák mellett ez idő tájt nagy számban jelentek meg ilyen fajta apokaliptikus művek. Mindezek az alkotások élesen kifejezésre juttatják a Róma elleni gyűlöletet, s hangot adnak a közeli felszabadulásba, az isteni megváltó eljövetelébe vetett reménynek. Az első keresztények a messiás azonnali eljövetelét, a bűnösök megbüntetését, s az igazak és szenvedők megjutalmazását várták. Csak később helyezték át ennek bekövetkeztét a meghatározatlan jövőbe.

A korai keresztény irodalmi alkotások időrendjét mindeddig nem állapították meg teljes biztonsággal. Az egyház később jelentős részüket „eretnek" alkotásokként elvetette, s így nem jutottak be a véglegesen megszerkesztett keresztény kánonba, a szentnek tekintett művek csoportjába, és csupán töredékes és hiányos adatok alapján ismeretesek. De mindenesetre a történettudomány rendelkezésére álló forrásanyagból is azt a következtetést lehet levonni, hogy Krisztus és legközelebbi tanítványai, az apostolok, a mítosz világába tartoznak.

AZ ŐSKERESZTÉNYSÉG FEJLŐDÉSE

A kereszténység nem egyszerre alakult ki abban a formájában, amelyben későbbi történetének eredményeképp ismertté vált. Hosszú fejlődési folyamatnak, különböző szekták és irányzatok harcának s a keresztény közösségek szerkezetében és társadalmi összetételében végbement változásnak az eredményeként nyerte el ezt a formáját.

Az első keresztény közösségek szervezete minden jel szerint igen demokratikus volt. Szegény kézművesek, szabadosok és rabszolgák alkották a közösségeket. A többi népi jellegű irányzathoz hasonlóan a keresztények is tisztelték a szegénységet és a munkát. A közösség minden tagjának dolgoznia kellett. Elutasítottak mindennemű kiegyezést a birodalommal, a gazdagokkal és előkelőkkel. A keresztények nem vettek részt a hivatalos kultuszokban, a császár-kultuszban sem. Úgy vélték, hogy a gazdag csak akkor juthat be a mennyek országába, ha szétosztja vagyonát. Elvetették az uralkodó osztály filozófiáját és tudományát. Fokozatos fejlődés eredményeként szakítottak a zsidókkal is, mert azoknak egy része ragaszkodott zárt közösségéhez, mások pedig a birodalommal való megbékélés érdekében hellenizálódtak. A közösségekben „Krisztusban való egyenlőség" uralkodott. A legnagyobb tiszteletben az ún. próféták álltak, akik híveket szereztek, s azokat oktatták. Az imák és a közös étkezések ugyanolyan egyszerűek voltak, mint a kisemberek collegiumainak közös étkezései, akik egymást — éppúgy, mint a keresztények — „fivérnek" és „nővérnek" szólították.

Ez az egyszerűség és demokratikus jelleg azonban csak a korai keresztény gyülekezeteknek volt sajátja. A keresztényekhez lassanként a jobb módú és művelt körök tagjai is csatlakoztak.

AZ ÓKORI VILÁG AZ I. SZ. II. SZÁZAD ELEJÉN

HAN BIRODALOM — Államnevek

Államhatárok a II. század elején

COLA / AXOMIS — Olyan államok, amelyeknek határait nem lehet pontosan meghatározni

A „nagy selyemút" Kína és a Földközi-tenger vidékének országai között

A többi fontosabb kereskedelmi út

Sáncokkal és falakkal megerősített határvonal (limes)

Sivatag

ALB.=ALBANIA

400 0 400 800 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Velük együtt az ő társadalmi körükre jellemző eszmék is benyomultak. Philón filozófiájának hatására Krisztust a teremtő isteni ige, a Logos megtestesítőjének tekintették. A meghaló és feltámadó istenek keleti eredetű kultuszaiból táplálták a kereszténységben a Krisztusban hivők halhatatlanságáról szóló tanítást. A passzivitást és engedelmességet hirdető sztoikus erkölcsi tanítás olyan mértékben hatott a kereszténységre, hogy a keresztények közt az a legenda keletkezett, mely szerint az I. század derekának nagy nevű sztoikus filozófusa, Seneca, egyenesen Pál apostoltól vette át eszméit. Az elnyomókkal szembeni határozott ellenállást felváltotta az a felszólítás, hogy a szabadok engedelmeskedjenek az istentől rendelt hatalomnak, a rabszolgák pedig tiszteljék gazdájukat. A gazdagoknak már nem kellett lemondaniuk vagyonukról. Az üdvözüléshez elegendőnek tartották, ha bőségesen osztogatják az alamizsnát. A keresztények még mindig vonakodtak részt venni a császári kultuszban, és nem borultak le a „bálványok" előtt, de maguk imádkoztak a császár lelki üdvéért.

A KERESZTÉNY EGYHÁZ KIALAKULÁSA

A II. században az a törekvés, hogy a kereszténységet összeegyeztessék a filozófiával, nagyszámú ún. gnosztikus szekta kialakulására vezetett. Ezek tanítása igen különböző, de zavaros és homályos volt. Nagy hatást gyakorolt rájuk a platónikus és új-pythagoreus filozófia, a perzsa dualizmus, s a keleti misztika és az asztrológia. Mind e szektákban bizonyos közös elképzeléseket találunk a fényességes és tökéletes legfőbb istenről, a Logosról és az istenség számos más teremtő megnyilatkozásáról, arról, hogy az anyag a rossz és a bűn forrása, s hogy az anyagi világ az isteni erők egyikének bűnbeesése következtében jött létre. Az ember üdvözülésének feltételét az „igazi

A Callistus-katakombák a római Via Appia mentén
II. század

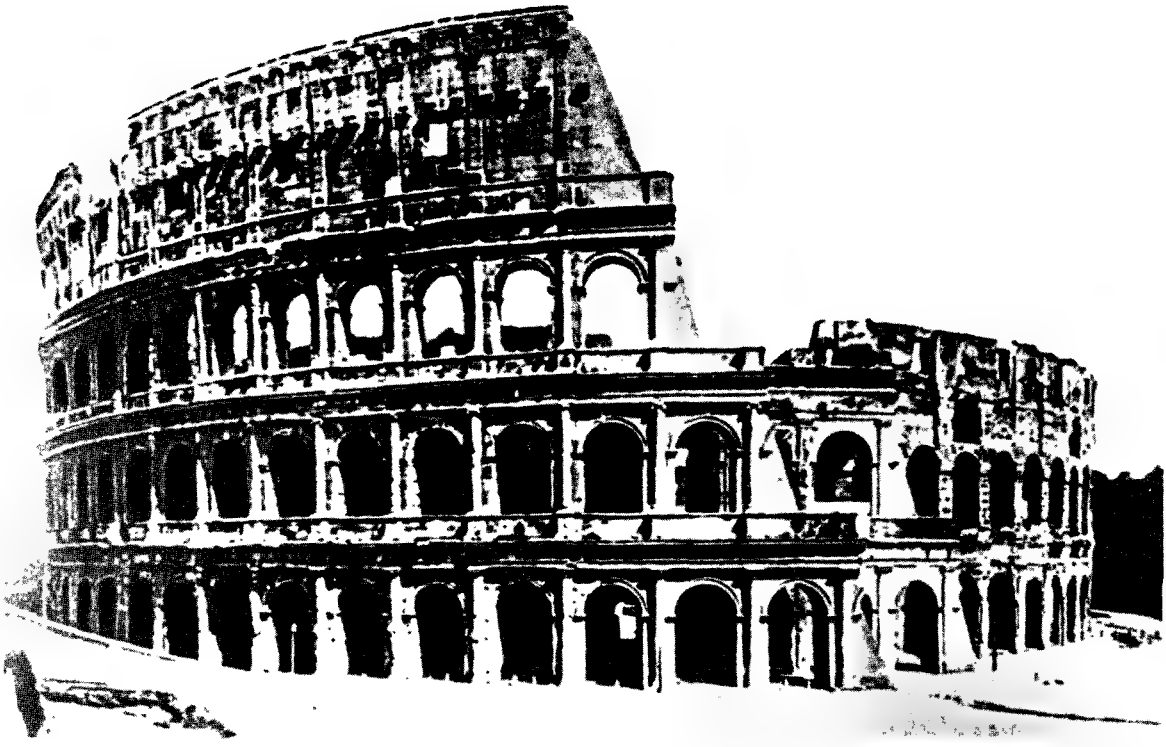

A Colosseum (Amphitheatrum Flavium) Rómában
Épült 75—80-ban. Jelenlegi állapot

tudás", a *gnosis* elérésében, s az anyag hatalmának leküzdésében látták. A gnoszticizmus arisztokratikus és individualista irányzat volt, amely nem vált népszerűvé a keresztény tömegek körében és eretneknek számított. Az ellene való küzdelem során azonban a kereszténység átvett belőle egyet-mást. E harc kihatott a keresztény dogmák kidolgozására és a keresztény irodalom fejlődésére.

A közösségek társadalmi összetételének megváltozása és számszerű növekedésük a szervezetük átalakulását is maga után vonta. A kultusszal járó egyre bonyolultabb teendők s a gyülekezetek részére felajánlott gazdag ajándékok növelték azoknak a személyeknek a befolyását, akik a közös vagyont kezelték és a kultuszt irányították. Így jutnak előtérbe a diakonusok, presbiterek és püspökök. Ezzel megindult a klérus különválása a laikus keresztényektől, más szóval: a keresztény egyház kialakulása. A klérikusok, a püspökökkel az élen, egyre nagyobb befolyásra tettek szert a gyülekezetekben, kiszorították az ún. prófétákat, a velük szemben állókat pedig eretneknek nyilvánították és kizárták a gyülekezetből. Az egyszerű keresztények tiltakoztak az egyházon belül kialakuló arisztokratikus rend ellen. Demokratikus szekták jöttek létre, ezek támadták a püspököket, s csupán saját prófétáikat ismerték el. Így léptek fel pl. a II. században a püspöki (episzkopális) szervezetű egyház ellen a montanisták, Montanus kisázsiai igehirdető hívei, de alulmaradtak a hivatalos egyházzal szemben.

A II. században a kereszténység főként Kisázsiában volt elterjedve. Erős keresztény gyülekezet volt magában Rómában és Afrika egyes városaiban is. A nyugati provinciákban azonban kevés híve volt a kereszténységnek, s ezek is főleg a nagyvárosok, pl. Lugdunum keleti származású polgáraiból kerültek ki. A falusi lakosság ragaszkodott a nemzetségi szervezet boldogabb korát megszemélyesítő régi isteneihez, s kevéssé volt fogékony a kereszténység iránt.

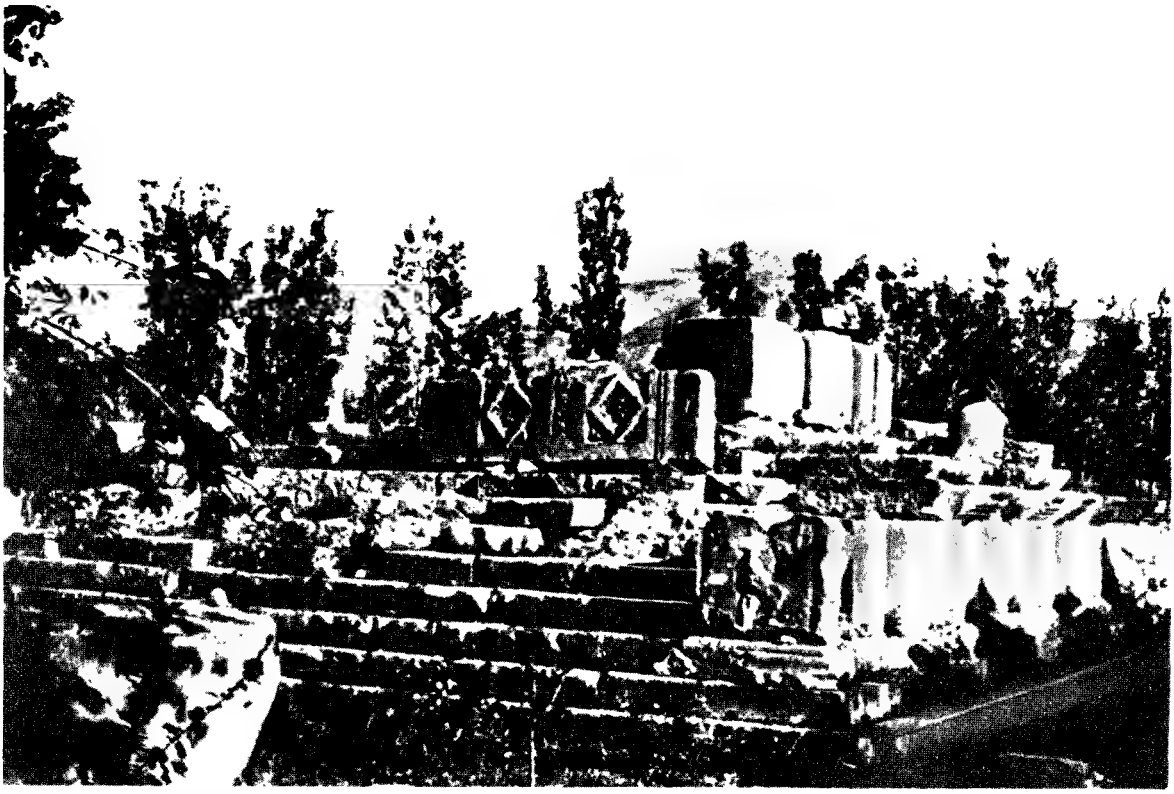

A garni-i templom romjai
I. e. I. század második—II. század első fele. Jelenlegi állapot

Lassanként azonban a kereszténység hatalmi tényezővé vált. A pogány írók, akik eleinte figyelembe sem vették, most már tanításait cáfolni, a keresztényeket pedig visszatéríteni igyekeztek az általánosan elfogadott kultuszok végzéséhez. A pogány papok veszélyes vetélytársakat láttak a keresztényekben, s ellenük uszították a népet. A keresztényekről azt mesélték, hogy megmérgezik a kutakat, szertartásaikhoz gyermekvért használnak, züllött életet élnek és szamárfejű istennek hódolnak. A kormányzat nem hozott egyértelmű törvényeket a keresztények ellen, a császári kultusztól való tartózkodásuk mindamellett gyanússá tette őket. Eleinte csupán feljelentés alapján tettek megtorló intézkedéseket a keresztények ellen, később azonban az üldözések szélesebb körűvé váltak. Tacitus elbeszélése szerint Nero nagyszámú keresztényt végeztetett ki Róma felgyújtásának vádjával. Marcus Aurelius alatt, amikor a súlyos általános helyzet különösen gyanakvóvá tette a kormányzatot minden hivatalosan el nem ismert tanítással szemben, Lugdunumban és más városokban sok keresztényt ítéltek halálra.

Az egyszerű keresztények igen nagy tisztelettel övezték ezeket a hitükért meghalt vagy megkínzott vértanúkat. A keresztény gyülekezetek vezetői azonban már kísérletet tettek a birodalommal való kiegyezésre. Ők írták a kereszténység „apológiáit", ezeket a császárhoz intézett védőiratokat, amelyek a keresztény tanítást és erkölcsöket védelmezték, s azt bizonygatták, hogy a keresztények a legmegbízhatóbb alattvalók.

Ily módon a kereszténység a II. század folyamán a rabszolgák és elnyomottak vallásából lassanként hatalmas egyházi szervezetté vált. Másfél évszázaddal később a birodalom már szövetségre kényszerült ezzel a szervezettel. A kereszténység a világbirodalmat kiegészítő és támogató világvallássá lett.

XXII. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ REND FEJLŐDÉSE ÉS BOMLÁSÁNAK KEZDETE BELSŐ- ÉS ELŐ-ÁZSIÁBAN, TRANSZKAUKÁZIÁBAN ÉS A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉN

1. A KUSÁN KIRÁLYSÁG

A kusánok állama időszámításunk kezdete körül alakult ki Belső-Ázsiában. Virágkora egybeesik a belső-ázsiai rabszolgatartó viszonyok fejlődésének csúcsponti szakaszával.

Mint már említettük, az i. e. I. században Belső-Ázsiában több független állam állt fenn: *Xwārizm*, a jüecsi fejedelemségek Baktria területén, Farγāna városállamai stb. Az i. e. I. század elején a belső-ázsiai területek jelentékeny része a nagy kiterjedésű kusán államban egyesült, amely az idők folyamán Észak-Indiára és Kelet-Turkesztánra (Szinkiang) is kiterjesztette hatalmát.

A KUSÁN ÁLLAM KIALAKULÁSA

A kusánok történetére vonatkozó forrásaink nagyon szűkszavúak. A kusán állam oly módon jött létre, hogy a Baktria és Sogdiané területén levő tokhar és saka fejedelemségek nyilván hódítás eredményeként egy kusán törzshöz (vagy nemzetséghez) tartozó fejedelem uralma alatt egyesültek. A kusánok fejedelemségének eredeti helyét nem ismerjük pontosan. A kusán állam kialakulását összefüggő elbeszélés keretében „A Késői Han-dinasztia története" mondja el, s a pénzleletek megerősítik és kiegészítik a kínai tudósításokat. Az első kusán királyok görög írású feliratokkal látták el pénzüket, mivel a greko-baktriai királyok utódainak tekintették magukat, s a pénzverésben is őket utánozták. A pénzérmék és a kínai források alapján ismerjük a kusán állam alapítójának nevét is: Kozulo Kadphisés, vagy I. Kadphisés (görög névalak: a kínai forrásokban K'iuciuk'üe; a pénzek prákrit feliratain Kujula Kapha) személyében. Hatalma alá vetette a Kabul völgyét, P'utát (Parapamisadai kínai neve) a Hindukustól délre, és talán *Xwārizmot* is. Ez utóbbi terület azonban a kusán uralom alatt is megőrzött bizonyos önállóságot. Továbbra is voltak saját uralkodói, akik önálló pénzt is vertek, és dinasztikus kapcsolatban álltak a kusánokkal. A kusán királyság egyébként sem volt központosított jellegű. Több általuk meghódított terület megtartotta helyi uralkodóit, akik a főkirálytól függtek.

A KUSÁN KIRÁLYSÁG II. KADPHISÉS ÉS KANIṢKA URALKODÁSA ALATT

I. Kadphisés utóda az i. sz. I. század közepe táján uralkodó II. Kadphisés volt. Ő hódította meg Indiát egészen Benaresig. Az utolsó greko-ind uralkodók, Euthydémos és Eukratidés utódai vagy elvesztették királyságukat, vagy elismerték Kadphisés fennhatóságát. Az indo-parthus fejedelmek az I. század végéig csaknem teljesen elvesztették hatalmukat az Indus alsó folyása men-

tén. II. Kadphisés uralmának végén a kusán királyság az Aral-tótól a Gangeszig terjedő hatalmas vidéket foglalta magában. A kusán állam kialakulásának idején központja továbbra is Belső-Ázsiában és Sogdianéban (a Zaravsan melleti Kušānīyában) maradt. A harmadik kusán király, Kaniṣka[1] alatt az állam politikai központja Indiába tevődött át.

Kaniṣka kiterjesztette India területén a kusán hatalmat, és sikeresen harcolt a parthus birodalom ellen. Uralkodása külső eseményei közül legfontosabb Kína ellen viselt több éves háborúja. E harcok során a kusán sereg behatolt Kelet-Turkesztánba, itt azonban a Nyugati Határvidék kínai helytartójától, Pan Cs'aótól vereséget szenvedett. Pan Cs'ao Farγānát és Xwārizmot is kínai fennhatóság alá hajtotta, sőt Kaniṣkát is arra kényszerítette, hogy (valószínűleg csak névlegesen) elismerje a kínai császár felsőbbségét.

Nem sokkal Pan Cs'ao halála után Kína egymás után veszítette el nyugati birtokait. Xwārizm ismét alávetette magát Kaniṣkának (a II. században itt megszakítás nélkül a kusán pénzveretek voltak érvényben). Farγāna is kusán uralom alá került. Kaniṣka megbízottai a kelet-turkesztáni városállamok királyait is felbujtották Kína ellen, s 105-ben megindult a Kína elleni fegyveres harc. A felkelők a Nyugati Határvidék kínai helytartóját saját fővárosában vették ostrom alá. Kaniška uralkodásának végén a kusán birodalom bekebelezte Kelet-Turkesztán legfontosabb városállamait, Kāšγart, Jarkendet és Khotant. Csupán Kelet-Turkesztán keleti határszélén — amely közelebb volt Kínához, mint a kusán államhoz — maradt egy csekély, 300 főnyi kínai helyőrség. Ezzel a kusánok állama elérte legnagyobb kiterjedését.

A KUSÁN KIRÁLYSÁG TÁRSADALMI, GAZDASÁGI RENDJE

A kusán királyság társadalmi, gazdasági rendjéről keveset tudunk. A kusánok állama e kor egyik legnagyobb birodalma volt. A birodalom nagyszámú, eltérő társadalmi berendezkedésű országot foglalt magában. Tartoztak hozzá fejlett rabszolgatartással rendelkező gazdag kereskedővárosok, termékeny földművelő területek, amelyeknek szabad falvaiban az ősközösségi rendnek számos maradványa élt tovább, és sztyepp-vidékek, amelyeken nomád törzsek legeltették nyájaikat. A kusán nagyhatalom kialakulása ezen az egész területen előmozdította a rabszolgatartó rend fejlődését. Maguk a kusánok egy évszázadon át (csaknem I. Kadphisésig) aránylag kis lélekszámú nomád törzsként éltek, és életmódjuk sok sajátos vonását a Baktriában való letelepülésük után is megőrizték. Most azonban, hogy hatalmas birodalom urai lettek, társadalmi rendjük is minden valószínűség szerint jelentős átalakuláson ment keresztül.

A kusán hódítás eredményeként szinte egész Belső-Ázsia egyetlen, egységes birodalomban egyesült, s ezt egy belső-ázsiai nép hozta létre. A kusán állam nagyban különbözött azoktól a kezdetleges fejedelemségektől, amelyek annak idején a jüecsi hódítás után keletkeztek Baktriában. A kusánok kibővítették az öntözőhálózatot. Xwārizmban, Sogdianéban, Baktriában és Farγānában a legnagyobb öntözőcsatornák maradványai ma is a kusán idők emlékét idézik. Az állandó háborúskodásban valószínűleg sok rabszolgát is szereztek. Új városokat építettek, főként India területén. E városok egyike, Kanispor, ma is Kaniṣka nevét viseli. Fejlődött a kereskedelem, megélénkült a pénzforgalom. Míg a greko-baktriai királyság korára főleg az ezüst tetradrachma használata jellemző, amelyet elsősorban a nagy külkereskedelmi forgalomban használtak, ennek helyébe most kisebb névértékű bronzveretek kerültek, ami annak a jele, hogy a pénz a kiskereskedelmi forgalomba is behatolt. Mindez szükségszerűen előmozdította a rabszolgatartó viszonyok kifejlődését. A rabszolgaság azonban a kusán birodalomban nem járt együtt a kistermelők intézményes tönkre-

[1] A kusán korszak kronológiája jórészt hipotetikus értékű. Például Kaniṣka uralkodásának idejét illetően is jelentősen eltérnek a vélemények. Egyesek i. sz. 78-ra, mások 128-ra, sőt 144-re teszik uralkodása kezdetét.

tételével. Továbbra is nagy tömegben maradt meg a saját földjén dolgozó parasztság, sőt fennmaradt a faluközösségi szervezet is. Valószínűleg ez a körülmény könnyítette meg később a feudalizmus elemeinek kialakulását Belső-Ázsia területén.

BELSŐ-ÁZSIA KÜLKERESKEDELMÉNEK FEJLŐDÉSE

A kusán korszak Belső-Ázsiában az országok közötti kereskedelem virágkora volt. Az Ázsián keresztülhaladó legfontosabb kereskedelmi utak a kusánok fennhatósági területein vezettek át. Még az i. e. II. században kialakult a már többször említett „nagy selyemút", amelyen a kínai selyem Belső-Ázsia sztyeppjein és sivatagjain és Kelet-Turkesztán oázisain át eljutott Nyugatra. A kusán korban Kína és a Nyugat kereskedelme megélénkült. Elő-Ázsia kereskedői a kínai kalmárokkal vállvetve törekedtek arra, hogy a Han-birodálom és a Földközi-tenger vidéke között kereskedelmi kapcsolatokat létesítsenek. Az egyik kereskedelmi út Syriából az Eufráteszen át Mezopotámiába, innen a médiai Ecbatanába, majd Hecatompylusba, a parthus birodalom ősi fővárosába, a Kaszpitótól délkeletre vezetett, majd Hecatompylusból Antiocheia Margianén, Baktrián, s a komédák hegyein át jutott el Lithinos pyrgosig („Kőtoronyig"). Az útnak Lithinos pyrgostól (a mai Tashkúrgān. — *Szerk.*) a *ser*-ek — így nevezték az antik szerzők a kínaiakat — földjéig vezető utolsó útszakaszt a klasszikus szerzők csak nagyjából ismerték. Ezen az úton kívül egy másik, Kínából kiinduló útvonal is húzódott a kusánok fennhatósági területén keresztül, mégpedig Kāšγaron át Farγānába és *X*wārizmba, innen pedig az alán föld és a Dél-Urál vidék irányába. Végül egy harmadik kereskedelmi út is indult ki Kínából, Kāšγaron át az Isszik-Köl vidékére, ahol a wuszunok nomadizáltak. Indiának a kusán birodalomhoz tartozó területeire Baktrián és a Kabul-vidéken keresztül lehetett eljutni. A kusán birodalom déli határán át nagyszámú kereskedelmi út vezetett a parthus birodalomba s azon keresztül a római császárság felé. Végül pedig *X*wārizmon és az alán földön keresztül Kelet-Európával is voltak kapcsolatai a kusán birodalomnak. Erről tanúskodnak a Káma-vidéken talált kusán pénzleletek.

Kínából selymet és nefritkövet, lakk- és bőrkészítményeket, vasat és nikkelt hoztak be, Indiából fűszert, illatszereket, finom gyapjúszövetet, a Római Birodalomból üveget, a távoli Káma-vidékről pedig prémeket. Természetes, hogy az ókori kereskedelem általános szokásának megfelelően főként fényűzési cikkekkel kereskedtek, és sokkal kevésbé a tömegek szükségleteit kielégítő árukkal. Valamivel mélyrehatóbb volt a nomád törzsek és a földművelő oázisok lakói közötti helyi kereskedelem befolyása. A nomádok a városi bazárokat hússal, gyapjúval és bőráruval látták el, és mezőgazdasági terményeket vásároltak.

Az országok közötti kereskedelem fejlődése az idegen népekkel való kapcsolatoknak is kedvezett. I. sz. 99-ben kusán követség kereste fel Rómát, és Traianus oszlopa ma is őriz egy domborműrészletet a kusánokról. Kusán — vagy ahogy az antik szerzők nevezik őket, baktriai — követségek később, Hadrianus, Antoninus Pius idején is többször jelentek meg Rómában.

A parthus kereskedők arra törekedtek, hogy megakadályozzák Róma és Kína között a közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat, a kusán birodalom kereskedői viszont versenytársai voltak a parthusoknak, s monopolisztikus helyzetre törekedtek a parthus birodalom és Kína közötti kereskedelem közvetítésében. Jelentős aktivitást fejtettek ki a Kínával való kereskedelemben a szogdok. Amióta Kelet-Turkesztán kusán befolyás alá került, a szogdok ezen a területen, de Kínában is, nagyszámú kereskedelmi települést hoztak létre.

Hatalmas területeknek egyetlen állam keretében való egyesülése a kulturális kölcsönhatást is elősegítette. A kulturális értékek cseréjét megkönnyítette az a tény is, hogy Belső-Ázsia népei egymáshoz nagyon közelálló iráni dialektusokat beszéltek. Persze a kusán birodalmat alkotó törzsek és népek önálló kultúrával rendelkeztek, s emiatt a kormányzat szükségletei megkívánták egy hivatalos állami nyelv és az ennek megfelelő, fejlett írásrendszer használatát. Ebben az időben Belső-Ázsia területén az arameus nyelvnek volt nemzetközi viszonylatban jelentősége. Az arameus írás volt a különböző iráni írásrendszerek, többek között a szogd és a χwārizmi írás közös alapja a II. század vége, illetve a III. század fordulója óta. Emellett nagy szerepet töltött be a görög nyelv és írás, amelyet az első kusán királyok használtak pénzérméiken. Később a görög betűírás alapján alakult ki az önálló kusán írás. Végül pedig az egyre fokozódó indiai hatás következtében megjelentek az indiai eredetű írások. A devanāgarī írás az érméken együtt található a kusán írással.

A szinkretizmus sehol sem jelentkezett oly szembetűnően, mint a vallás területén. Ezt főként a pénzérmékről láthatjuk. Belső-Ázsiában a legkülönbözőbb isteneket tisztelték; a helyi istenek (Mithras, Anāhita, Siyāvuš) mellett tisztelték a zarathustrizmus isteneit (Ahuramazda), a görög (Zeus, Hélios, Seléné) és az indiai isteneket (Šiva). A különböző népek isten-alakjai szinkretisztikus módon egybeolvadtak, s ennek következtében a helyi istenalakok is átváltoztak. Az iráni és belső-ázsiai Anāhita egybeolvadt a görög Aphroditével.

Kaniṣka idejétől kezdve különösen erőteljessé vált a buddhizmus hatása. Kaniṣka Sogdianéból Peshawarba (Puruṣapura) helyezte át fővárosát. Indiában a kusánok, akárcsak előttük a görögök és

Zenélő nők
Mészkőfríz az ajrtami (a türkménai Termez közelében) templomból. I. század

makedónok, kénytelenek voltak a buddhizmus oldalára állni. Számukra, a hódító „barbárok" számára nem volt hely a brahmanizmust követő India varṇái között. Ezzel szemben az a tanítás, amely minden emberhez származásától függetlenül egyaránt fordult, szükségszerűen híveket talált a kusánok között. A buddhizmus a kusán hódítás idején már távolról sem volt az, aminek eredetileg indult: az a tanítás, amely az indiai lakosság széles tömegeinek a rendi egyenlőtlenséggel és a brahmanák vallásával szembeni tiltakozásaként fogant. Ekkor már egybeolvadt az ősi kultuszokkal, ekkor

már e kor világvallásainak egyike volt, s ilyen minőségében megfelelt a soktörzsű, hatalmas kusán birodalom jellegének. A kusán pénzeken, akárcsak korábban a greko-baktriai királyok pénzein, buddhista szimbólumok, többek között magának Buddhának ábrázolásai jelennek meg görög feliratok kíséretében. Ez a szinkretisztikus, helyi hiedelmekkel áthatott buddhizmus az, amely később Tibetben, Mongóliában, Kínában és Japánban elterjedt. Az Indiával való kereskedelmi kapcsolatok, a kusán királyok pártfogó politikája a buddhizmus iránt, előmozdította ennek elterjedését Belső-Ázsiában. A legnagyobb hatást Baktria lakosságára gyakorolta a buddhizmus. Kaniṣka rendeletére a II. század elején nagy buddhista szentélyt emeltek Baktra városában. Általában véve a buddhizmus meglehetősen széles körben elterjedt Belső-Ázsiában, de sehol sem tudott mély gyökeret verni, mivel hatása — Indiától eltérően — lényegében csak az uralkodó rétegekre terjedt ki. Ez magyarázza a buddhizmus viszonylag csekély hatását a helyi vallási kultuszokra és későbbi teljes eltűnését Belső-Ázsia területéről.

A szinkretizmus a kusán kor művészetében is kifejezésre jutott. Emlékei Belső-Ázsiából, Kelet-Iránból és Észak-Indiából maradtak ránk. Ezt a művészetet általában gandhārai művészetnek nevezzük, mivel emlékeinek nagy része Gandhāra és Északnyugat-India területéről, Kaniṣka fővárosának környékéről maradt ránk. Másként greko-buddhista művészetnek is nevezik, mivel a buddhista tematika hellenisztikus formákban jelenik meg benne. Helyesebb lenne azonban kusán művészetnek nevezni, hiszen ez a kusán birodalom művészete volt, amely belső-ázsiai, iráni, indiai és hellenisztikus formák keveredéséből alakult ki.

Az emberi alakok ábrázolásában mutatkozó realizmus — a hellenisztikus művészet jellemző vonása —, a pompás korinthosi oszlopfők, az acanthus-levél, mint a legelterjedtebb díszítőelem: mindez itt buddhista témák formába öntésének áll a szolgálatában. Ugyanez a szinkretizmus jelentkezik azokban a χwārizmi eredetű Anāhita-szobrocskákban, amelyek ezt az istennőt a görög Aphrodité alakjában ábrázolják, továbbá a Buddhák és boddhisatvák ábrázolásaiban, melyekre a hellenizmus realisztikus stílusa nyomja rá a bélyegét stb. A kusán kor kezdeti szakaszából való az ajrtami fríz, amely egy épület — valószínűleg buddhista szentély — külső falait díszítette egykor ifjak és leányok, zenészek és girland-hordozók képeivel. Ez sok tekintetben emlékeztet a gandhārai építészeti emlékekre, s egyben annak tanújele, hogy Termez vidékén még elevenek voltak a művészet helyi hagyományai.

A KUSÁN BIRODALOM HANYATLÁSA

Ilyen volt a kusán birodalom sokrétű élete virágkorában, Kaniṣka uralkodása idején. Utóda alatt a birodalom már szűkebb területre szorult, és csupán Belső-Ázsia és Észak-Indiának egy része maradt a kusánok fennhatósága alatt. A következő király, Vāsudeva korát, mint ahogy már a király neve is jelzi, az indiai hatás fokozódása jellemzi. A kusán királyok mindinkább indiai jellegű uralkodókká lettek, s a kusánok kultúrája Indiában fokról fokra veszített belső-ázsiai jellegéből. Mindez gyengítette a kusán királyok kapcsolatait Belső-Ázsiával. A III. században megindult a hatalmas kiterjedésű kusán birodalom felbomlása.

2. BELSŐ-ÁZSIA A KUSÁN KIRÁLYSÁG VIRÁGKORA IDEJÉN

XWĀRIZM

Belső-Ázsia egyes területeinek helyzetéről az I. és II. században főként régészeti adatok alapján alkothatunk képet. *X*wārizm a kusán birodalom északnyugati szögletét foglalta magába. Ezt a területet régészetileg alaposabban tárták fel a többinél. *X*wārizm alighanem már I. Kadphisés alatt a

DÉMÉTÉR FEJE

A keresi Démétér-kripta mennyezetfreskójának központi medaillonja. I. század első fele. Jelenlegi állapot

kusánok fennhatósága alá került, majd Kaniška alatt még jobban megszilárdult a kusán birodalom keretébe való tartozása. A kusán kor legfontosabb χwārizmi emlékei (Ajaz-kala és Gjaur-kala települései stb.) a II. századból származnak. A városok ebben a korszakban megtartották régebbi külsejüket, viszont annál jelentősebb változások mentek végbe a falvakban.

Éppen ebből a szempontból tanulságos az ajaz-kalai építészeti komplexum. Itt megerősítetlen földművelő telepeket tártak fel, amelyek parasztmajorság-csoportokat alkotnak. Egy-egy majorhoz nagyméretű, alacsony réglafallal körülvett és feltehetően kertet és veteményest magában foglaló udvar tartozott. Ez az építkezési mód talán arról tanúskodik, hogy ekkor az ősi patriarchális nemzetségi

Az ajaz-kalai gorogyiscse (*Xwārizm*) látképe
II. század

közösség már egyes patriarchális családokra esett szét, s ezek faluközösségekben tömörültek. A megerősítetlen paraszti település ugyanis arra a faluközösségre jellemző, amelyben már nem a nemzetség, hanem az egyes család a gazdasági alapegység. A nemzetségi közösség szétesésének eredményeként megjelent az arisztokrácia. Az ajaz-kalai komplexum megerősítetlen majorjai közül három emelkedik ki a maga sokkal nagyobb méreteivel. Ezek hatalmas erődök, amelyeknek urai könnyen uralmuk alatt tarthatták a környező lakosságot. Ezzel egy időben megnövekedett az állam szerepe is. Míg régebben minden város, sőt minden falutelepülés a maga erejéből volt kénytelen védekezni a nomádok ellen, most a sztyepp-vidék szegélyén az állam által épített erődök egész sora húzódott, s ezekben állandó őrségek állomásoztak.

Kulturális tekintetben *Xwārizmot* az új áramlatok, amelyek a kusán korban egész Belső-Ázsia területén elterjedtek, aránylag kevésbé érintették. Igaz, hogy *Xwārizmban* is megtalálhatjuk a budd-

hizmus elterjedésének nyomait, a Buddha-stūpák odakerült kisméretű ábrázolásai formájában. Egészében véve azonban a zoroasztrizmus, vagy annak valamelyik változata maradt továbbra is az uralkodó vallás. Valamivel erősebb volt az idegen hatás a művészet terén. A kusán (greko-buddhista) művészet tükröződik a χwārizmi iparművészet több ránk maradt darabjában.

ČĀČ, FARγĀNA, SOGDIANÉ

Belső-Ázsia északkeleti földművelő területei, Čāč és Farγāna, a kusán korban nem mentek át lényeges változáson. Sogdiané területén több, a kusán korból származó tárgy került elő Afrasziab — a régi Samarkand gorodiscséjének területén. Az agyagkorsókban fennmaradt halotti maradványok arra vallanak, hogy itt is a zoroasztrizmus volt az uralkodó vallás. A helyi hagyományok fennmaradásáról tanúskodik az a számos kultikus agyagszobrocska, amely a Nauruz ősi újévi ünnepével kapcsolatos. Ezeket a szobrocskákat évenként újév napján széttörték és újakkal helyettesítették. Mindez arról tanúskodik, hogy Sogdianét, akárcsak *X*wārizmot, kevéssé érintette az indiai hatás.

BAKTRIA

Baktriában a régészeti adatok tanúsága szerint fennmaradt a falu és a város közötti jelentős különbség. A mezőgazdasági technika színvonala továbbra is egészen alacsony maradt, a gabonát gabonaőrlő kövekkel vagy kézimalmokban őrölték. Ugyanekkor a régi Termez városban folytatott ásatások a kusán kori Baktria városi életének viszonylag magas fejlettségéről tanúskodnak. A hisszari temető sírjainak feltárása is érdekes anyagot nyújtott: az itt előkerült kiváló minőségű, fazekaskorongon készült edények a kézművesség magas fokára vallanak.

*X*wārizmmal és Sogdianéval összehasonlítva Baktriát erősebben érintette az indiai kultúra hatása. Már volt szó a buddhizmus itteni jelentős elterjedéséről. Talaját feltehetően abban kell keresnünk, hogy a rabszolgatartó viszonyok itt erőteljesebben fejlődtek ki, mint Belső-Ázsia más területein.

A HUNOK AZ I. SZ. ELSŐ KÉT ÉVSZÁZADBAN

Időszámításunk kezdetén, kb. abban az időben, amikor Belső-Ázsiában a kusán birodalom kezdett kialakulni, a hunok, felhasználva a Han-birodalom hatalmának gyengülését, elfoglalták Kelet-Turkesztánt. A hunok azonban olyan súlyos adókkal és szolgáltatásokkal terhelték meg e terület oázisainak lakosságát, hogy 1. sz. 34-ben egyes városállamok uralkodói maguk tettek kísérletet arra, hogy Kína protektorátusa alá jussanak.

Az I. század második felét teljesen betölti a Kína s a hunok közötti háború, amelyben a szienpi törzsek, ezek a tunguz eredetű nomádok Kína oldalára álltak. 90-ben a hunok Hami mellett vereséget szenvedtek, a Hami körüli földeket a szienpi törzsek foglalták el. Az ezen a területen nomadizáló hunok egy része felvette a szienpi nevet, s a szienpi törzsek szövetségébe lépett be (mint ahogy korábban a hunok legyőzött ellenfelei a hun törzsszövetségnek lettek tagjai). A hunok másik része nyugat felé, a Balhas-tó irányában vonult tovább. Ez időtől kezdve indult meg a hunok asszimilálódása más közép-ázsiai törzsekhez, másfelől maguk a hunok is mindinkább hatalmuk alá vetették a Balhas-tó vidékén nomadizáló wuszunokat.

A hunok egyre nyugatabbra húzódtak, és birtokaik központi területe Kazahsztánba helyeződött át. A II. században a kusán királyság legnagyobb sikereinek idején, a hunok folytatták a harcot Kínával Kelet-Turkesztánnak azokért a területeiért, amelyek nem kerültek Kaniška fennhatósága alá. Belső-Ázsia nomád törzseinek nagy része hun fennhatóság alá került, s a kusán birodalom hanyatlása idején a hunok betörései még a letelepült lakosságú Sogdianét is érintették.

3. A PARTHUS BIRODALOM HARCA RÓMA ELLEN AZ I. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A PARTHUS BIRODALOM ÉS RÓMA AZ I. E. I. SZÁZAD KÖZEPÉN

Az Arsakida uralkodócsaládhoz tartozó II. Orodes uralkodása idején (az i. e. I. század második felében) a parthus birodalom hatalmának csúcspontján állt. Ekkor tevődtek át a királyság létfontosságú központjai nyugatra. A parthus birodalom fővárosa előbb Ekbatana, majd az i. sz. I. század közepétől kezdve Ktésiphón lett, amely a Tigris másik partján épült Seleukeiával, a hellenisztikus kereskedelem és kézművesség egyik legnagyobb központjával szemben feküdt. A parthus birodalom ettől kezdve beavatkozott mindazokba az eseményekbe, amelyek a Földközi-tenger keleti medencéjében lejátszódtak, és Róma legveszélyesebb vetélytársaként tevékeny részt vett a világpolitikában.

A Rómában meginduló polgárháború kedvezett a parthusok hatalmi helyzetének. A pharsalusi vereség után (i. e. 48) Pompeius tárgyalásokat folytatott Orodesszel katonai segítségről, sőt arra is gondolt, hogy nála keres menedéket. Orodes mégsem tudta teljes mértékben kihasználni helyzeti előnyét. Ennek oka talán a parthus birodalom keleti határán kialakult bonyolult politikai helyzet volt. Caesar többi háborús tervei között egy parthusok elleni hadjáratról is ábrándozott.

Caesar halála után a parthus csapatok a köztársaságiak oldalán részt vettek a philippi csatában. Ez annak tanúbizonysága, hogy a parthusok beavatkoztak a Római Birodalom ügyeibe és Róma belső harcait saját érdekükben akarták kihasználni.

PACORUS ÉS LABIENUS HADJÁRATA

Amikor megjelent keleten Marcus Antonius — aki Caesar örökösének és végre nem hajtott tervei megvalósítójának tekintette magát —, Róma és a parthusok viszonya kiéleződött. Pacorus parthus trónörökös ki akarta ragadni a kezdeményezést Antonius kezéből, és maga nyomult be Syriába a parthusok oldalára átállt Quintus Labienus köztársasági érzelmű hadvezér szövetségeseként. Decidius Saxa, Syria provincia római helytartója vereséget szenvedett és elesett. Erre Labienus, miután hozzá csatlakoztak azok a kisebb római helyőrségek is, amelyek egykor Brutus és Cassius alatt szolgáltak, Kisázsiába indult, s azt sikerült is majdnem teljesen meghódítania. Felvette a „parthus imperator" címet, s önálló uralkodóként kezdett viselkedni. Pacorus egyidejűleg meghódította Syriát és Tyrus kivételével a föníciai városokat is. A parthus seregek közeledésének hírére Palaestinában is Róma-ellenes mozgalom kezdődött. Így tehát Syria, Palaestina és csaknem egész Kisázsia a parthusok uralma vagy befolyása alá került (i. e. 40).

E nagy győzelmek következtében a parthusok közvetlenül veszélyeztették Róma uralmát a Földközi-tenger egész keleti medencéjében. Sikereik azonban nem voltak tartósak. A parthus birodalom, amely a társadalmi fejlődés különböző fokán álló, félig önálló területek meglehetősen laza egyesüléséből állt, nem tudott megbízható közigazgatást létrehozni az általa meghódított tartományokban, s nem tudta őket szilárd gazdasági és politikai szálakkal összefűzni a birodalom többi részével. Róma a súlyos polgárháborús megrázkódtatások ellenére végső soron erősebbnek bizonyult a parthus birodalomnál.

Ventidius Bassus, Antonius hadvezére már 39—38-ban több érzékeny csapást mért a parthusokra. I. e. 28-ban a gindarai csatában elesett maga Pacorus trónörökös, a Róma-ellenes parthus hadjárat vezére is. Ismét az Eufrátesz mentén húzódott a parthus és a Római Birodalom közötti határ.

Nem sokkal később IV. Phraatés (37—2), II. Orodes fia lépett trónra.

I. e. 36-ban Antonius döntőnek ígérkező hadjáratot indított a parthusok ellen. Ezt némileg már Ventidius Bassus sikerei is előkészítették, Antonius pedig döntő csapást akart mérni a parthusokra, s ezért a parthus főnemesség elégedetlen elemeit is a saját oldalára próbálta vonni. A római hadvezér jelentős sereggel rendelkezett. Az antik szerzők tanúsága szerint legióinak száma 13—18 között volt, nem számítva a lovasságot és a segédcsapatokat.

Ez alkalommal a rómaiak az északi kerülőutat választották, és Armenia felől Média Atropaténébe nyomultak be. Néhány balsiker és Atropaténé fővárosának, Phraaspának gyengén szervezett ostroma a rómaiakat az ostrom abbahagyására és visszavonulásra kényszerítette. Antonius e célra az Armenia hegyvidékén keresztül vezető utat választotta. Crassus sorsától rettegve nem szánta rá magát a nyílt sztyepp-vidéken való átvonulásra. A római sereg az óvatosság ellenére rengeteget szenvedett a súlyos éghajlati viszonyoktól, éhségtől, betegségtől és az ellenség szüntelen támadásaitól. Atropaténé lakosságának elszánt ellenállása jelentős mértékben közrejátszott Antonius hadjáratának kudarcában.

Parthus lovas
Hellenisztikus kori terrakotta szobrocska Szíriából

Antonius azonban Atropaténéből való visszavonulása után sem mondott le a parthus birodalomba való betörés szándékáról. Csel útján sikerült elfognia és Egyiptomba szállítania Artavasdes armeniai királyt. Phraatés és Artavasdes fia, Artaxias (Artašes) azonban elkeseredett ellenállást tanúsítottak, s a második hadjárat újra balul ütött ki a rómaiak számára. Azután fellobbant a polgárháború Antonius és Octavianus között, s ez véget vetett Antonius hódító terveinek.

Octavianus, amikor hatalomra jutott Rómában, óvatos politikát folytatott a parthusok irányában. A Közel-Keletért vívott harcában pihenőre volt szüksége, mert először is a Földközi-tenger medencéjében kellett helyreállítani Rómának a hosszú polgárháború miatt megrendült helyzetét. Ezért, mint már említettük, megelégedett a Crassustól elvesztett hadijelvények és hadifoglyok visszaszolgáltatásával (i. e. 20). A megbékélés e szimbolikus aktusának Rómában nagy jelentőséget tulajdonítottak. Ez kitűnik abból, hogy ennek az eseménynek a tiszteletére nagyszámú pénzérmét vertek, s a feliratokban és e kor irodalmi alkotásaiban gyakran említik.

Az i. e. I. század végén a parthus birodalom átmenetileg meggyengül, s ez a Róma ellen vívott harc sikertelenségeiben és Rómának a parthus belügyekbe való beavatkozásában is megmutatkozik. A kusán birodalom megalakulása következtében pedig Parthia keleti határain is romlott a helyzet.

4. A PARTHUS BIRODALOM AZ I. SZ. I. SZÁZADBAN

KELET-IRÁN ÉS BELSŐ-ÁZSIA UTOLSÓ GRECO-MAKEDÓN URALKODÓI

Bár a parthus birodalom keretébe tartozó törzsek és népek belső életére vonatkozólag a tudomány csak igen hiányos adatokkal rendelkezik, mégis észrevehető néhány lényeges változás, amely hozzávetőleg időszámításunk kezdetétől ment végbe e birodalom belső életében.

Kelet-Iránban, Belső-Ázsiában és India északnyugati területein a greko-makedón uralkodók hatalma az i. e. I. század derekára a helyi földműves lakosság és a szomszédságában nomadizáló törzsek nyomása alatt véglegesen összeomlott. A sakák, akik — mint erről már szó volt — az i. e. II. században nyomultak be Irán keleti területeire, Drangianéba és Arachósiába, ezután keleti irányban haladtak tovább, s elfoglalták Gandhārát. Ezeknek az eseményeknek időrendjét még nem sikerült megfelelő pontossággal megállapítani. Moga (görög nevén Maués) saka király, Gandhāra meghódítója az i. e. II. és I. század fordulóján uralkodott. Ekkor a görög dinasztiák kezében már csak jelentéktelen területek maradtak a Hydaspés- (mai nevén Jhelum-) folyótól keletre — itt Hippostratos uralkodott — és Gandhārától, a mai Afganisztán északi részétől nyugatra, ahol Hermeias maradt az úr. E két terület közé ékelődtek a sakák birtokai. Tudjuk, hogy Hermeias a kínaiakhoz fordult segítségért, ők ugyanis szívesen terjesztették ki befolyásukat Belső-Ázsiára. Sikerült is a kínaiaktól segítséget kapnia, de ezenkívül a kusánok törzsfőivel is szövetséget kötött, hogy eredményesen szállhasson szembe a sakákkal.

ÚJ ÁLLAMOK KELET-IRÁNBAN. A PARTHUS BIRODALOM BOMLÁSÁNAK KEZDETE

Ugyanebben az időben Irán keleti részén új, félig önálló fejedelemség jött létre. Uralkodói parthus neveket viseltek. Feltételezhető, hogy ez az uralkodócsalád kapcsolatban állt az előkelő parthus Surēn-nemzetséggel, sőt lehet, hogy ennek a családnak egyik mellékága volt. Az i. sz. I. század elején Arachósiában és attól keletre ugyancsak parthus neveket viselő és a kelet-iráni dinasztiákkal rokoni kapcsolatban álló királyok uralkodtak.

Időszámításunk I. századában alakult ki végképp — ahogyan ezt már említettük — a kusán királyság. A saka fejedelemségek s a kusán királyság kialakulása, s ezzel egyidejűleg az utolsó önálló ázsiai hellenisztikus államok bukása — mindezek az események egy-egy szakaszát jelentik annak a harcnak, amelyet Irán és Belső-Ázsia népei az idegenek ellen folytattak.

Hasonló jelenségek figyelhetők meg a parthus birodalomban is, időszámításunk első két évszázadában. Egy sajátos hellenizmusellenes reakciónak, a helyi elemek kulturális téren való megerősödésének és alighanem a társadalmi élet ekkor kisarjadó új formáinak első jele a pénzérmék görög feliratainak fokozatos „barbarizálódása". Hasonlóképpen nagy jelentőségük van a zarathustrizmus szent könyveinek kodifikációjára irányuló első kísérleteknek: arra vallanak, hogy ez a vallás már szilárd formát kezdett ölteni.

Ekkor már egyre észrevehetőbbé vált a még hatalmának csúcspontján sem teljesen egységes parthus birodalom szétesésének folyamata.

PARTHUS—RÓMAI KAPCSOLATOK

A parthus birodalom Rómával Augustus principatusa idején formálisan békés viszonyt tartott fenn. Róma azonban nem hagyott fel intrikáival keleti befolyásának erősítése céljából. A római politika sikereként értékelhetjük azt a tényt, hogy IV. Phraatés négy fiát családjukkal együtt Rómába küldte, ő maga pedig az Augustustól ajándékba kapott Musa nevű római rabszolganővel

lépett házasságra. Bár néhány római szerző beszámol Augustusnak arról a tervéről, hogy nagy hadjáratot indít a parthusok ellen, több éven át nem került sor összetűzésre. A helyzet akkor változott, amikor a rómaiak bábját, Vononest az arisztokrácia megfosztotta hatalmától, s utóda, III. Artabanos, a hellenizmus- és Róma-ellenes irányzat képviselője jutott hatalomra.

III. Artabanos (i. sz. 12—38 körül), úgy látszik, a központi hatalom megerősítésére törekedett, azonban súlyos nehézségekbe ütközött. A parthus birodalom bomlása egyre szembetűnőbbé vált. Az Armenia birtokáért Rómával kirobbant új összeütközés bonyolult háborúba sodorta Artabanost Transzkaukáziában. Magában a parthus birodalomban pedig a rómaiak előbb egy, majd még egy trónkövetelőt felléptettek Artabanusszal szemben a Rómában nevelkedett parthus királyfiak közül. A helyzetet tovább bonyolította egy nagy felkelés, amely Mezopotámia legfontosabb hellenisztikus városi központjában, a Tigris parti Seleukeiában tört ki. Ez a város, Mezopotámia többi hellenisztikus polisával együtt, III. Tiridatest, a rómaiak jelöltjét támogatta.

III. Artabanos a keleti területek törzseire, a sakákra és dahákra támaszkodva több balsiker után végül is kiszorította Tiridatest Mezopotámiából. Seleukeia azonban továbbra is ellenállt. A város hét éven át (35—42) tartotta magát, őrizte függetlenségét és nem volt hajlandó királyi pénzt verni.

Róma hagyományos politikáját követte a parthus birodalommal szemben. Előbb Armeniát, majd később Mezopotámiát is magának akarta biztosítani. Mivel azonban nagyarányú hadjáratra már nem volt ereje, magában a parthus birodalomban keresett olyan elemeket, amelyek hajlandók voltak támogatni a római politikát. Elsősorban a Közel-Kelet hellenisztikus városainak lakosságára, másodsorban pedig az önállóságra törekvő arisztokrácia képviselőire számított. Ezenkívül igyekezett felhasználni a maga céljaira a parthusok hatalma által veszélyeztetett Kaukázus vidéki népek, elsősorban az ibérek elégedetlenségét.

III. Artabanos tartós uralma arra vall, hogy a nehézségek ellenére sikerült elérnie bizonyos fokú stabilizálódást. Halála után azonban az arisztokráciának az Arsakida uralkodócsaládon kívül álló tagjai harcot kezdtek a hatalom megszerzéséért. Az Arsakidák csak 51-ben szerezték vissza hatalmukat. I. Vologaeses (a Valarš parthus név római formája; uralkodott 51—80 körül) alatt több, Elő-Ázsia sorsa szempontjából fontos esemény történt. Újra fellángolt Róma harca a parthusok ellen. Ez a háború is az Armeniáért folytatott intrikákkal és politikai harccal kezdődött, majd 54-ben — mint már említettük — Nero keletre küldte hadvezérét, Domitius Corbulót, hogy megkezdje a hadműveleteket.

Corbulo 60-ra egész Armeniát saját ellenőrzése alá vonta, s előzte az Arsakida családból származó Tiridatest, a parthusok jelöltjét. A parthusok azonban a kezdeti kudarcok után több erélyes lépést tettek, s az armeniaiak is oly nyílt ellenségeskedést tanúsítottak a rómaiakkal szemben, hogy Corbulo jobbnak látta a fegyverszüneti tárgyalások megindítását.

Vologaeses két Rómába menesztett küldöttsége nem érte el a kívánt eredményt. Végül azonban 63-ban sikerült megtalálni a kompromisszumos megoldást. Tiridates megtartotta az armeniai trónt, de a hatalmat jelentő diadémot Rómában, a császár kezéből kellett átvennie. A harc ilyen kimenetele kétségtelen siker jelentett a parthus birodalomra nézve, amely azáltal hogy az Arsakida-dinasztia tagját juttatta az armeniai trónra, fenntartotta befolyását ezen a területen.

Ezután viszonylag békés korszak köszöntött be. I. Vologaeses támogatta Vespasianust a császári hatalomért vívott harcában, sőt lovasalakulatot is küldött a segítségére. Judea leigázása után üdvözölte Titust győzelme alkalmából. 72 és 74 között az Azovi-tenger és Kaszpi-tó között elterülő hatalmas sztyepp-vidéket benépesítő alán törzsek nyomultak be Transzkaukázia és Média Atropaténé területére. Ekkor Vologaeses fordult segítségért Vespasianushoz, az azonban tagadólag válaszolt, bár több intézkedést tett a római befolyás alatt álló Iberia védelmére.

Róma és a parthus birodalom egy ideig még békében élt. Ez azonban a Közel-Keleten egyáltalán nem jelentette az igazi megbékélést. A két nagy ellenfél féltékenyen figyelte egymást és minden

alkalmat igyekezett felhasználni, hogy ártsanak egymásnak. Így pl. 80-ban IV. Artabanos és II. Pacorus, miközben a parthus birodalomban a hatalomért küzdöttek, támogatták a magukat Nerónak nevező római trónkövetelőket.

5. A PARTHUS BIRODALOM FELBOMLÁSA ÉS BUKÁSA

PARTHIA HANYATLÁSA

Az I. század végén és a II. század elején a parthus birodalomban immár krónikussá vált belső zavarok figyelhetők meg. A későbbi események bebizonyították, hogy a parthus birodalom felbomlása ekkor már messze előrehaladt.

A rómaiak jól kihasználták a parthusok meggyengülését. Traianus császár 114—116 között nagy győzelmeket aratott a parthusok fölött. Armeniát leigázta és provinciává tette, 116-ban pedig létrehozta Mesopotamia és Assyria provinciákat. Elfoglalta Babyloniát, Ktésiphónt, és hajóhadával behatolt a Perzsa-öbölbe. Traianus győzelmei azonban látszatsikerek voltak. Miközben hajóhadával dél felé indult, háta mögött a leigázott területeken felkelések törtek ki. Hosszú és kevéssé eredményes harc után Traianus kénytelen volt Mezopotámiából visszaindulni Róma felé, útközben azonban meghalt (117 augusztusában).

Traianus keleti hadjárata rendkívül tanulságos. A parthusok, akik két évszázadon át következetesen megvédték az Eufrátesz mentén húzódó határt, és eredményesen harcoltak Armenia birtokáért, sőt nem egy alkalommal a rómaiak syriai hatalmát is veszélyeztették, immár nem voltak képesek megvédeni létfontosságú kaukázusi és mezopotámiai birtokaikat. De a rómaiak, minden látszólagos sikerük ellenére sem tudták megtartani a meghódított területet, s már a következő császár, Hadrianus kénytelen volt lemondani az új provinciákról. Ezután a parthus birodalomban II. Vologaeses (105—147) és III. Vologaeses (148—192) hosszú uralma alatt egyetlen trónkövetelő sem lépett fel. Bizonyos fokú, bár korántsem tartós nyugalmi állapot következett be.

A II. század 60-as éveiben új háború lángja lobbant fel Róma és a parthus birodalom között. 161-ben III. Vologaeses átkelt az Eufráteszen és betört Syriába. Évtizedek óta nem fordult már elő, hogy parthus seregek hatoltak volna be a római provincia mélyébe. Bár a rómaiak Pompeius óta voltak e terület urai, Syria néptömegei nem tudtak belenyugodni a római uralomba, s a parthus seregek megjelenése általános Róma-ellenes felkelés veszélyével fenyegetett. A helyzet oly feszültté vált, hogy Marcus Aurelius társ-császára, Lucius Verus, s a nagy római hadvezér, később Syria helytartója, Avidius Cassius személyesen indult Syriába. A rómaiak, akárcsak Traianus idején, ismét nagy sikereket értek el. Visszaszerezték a röviddel azelőtt a parthusok által elhódított Armeniát, több győzelmet arattak Mezopotámiában és nagy sikert jelentett a parthusok fontos támaszpontjának, Dura-Európosnak az elfoglalása. Benyomultak Babyloniába is, és újra elfoglalták Seleukeiát és Ktésiphónt (164—165).

A rómaiak mégsem tudtak döntő győzelmet aratni; a már meghódított hatalmas területek megtartására nem volt elegendő erejük. Ráadásul a hadseregben súlyos járvány ütötte fel a fejét. Az elfoglalt területek teljesen fel voltak dúlva. A parthusok súlyos veszteségeket szenvedtek, de a két fél közül egyik sem jutott döntő túlsúlyra. Ugyanilyen pusztító és végső soron eredménytelen volt a rómaiak ezt követő további három hadjárata is Septimius Severus, Caracalla és Macrinus császárok alatt.

A parthus birodalmat a kimerítő háborúk teljesen elgyengítették, de még súlyosabbak voltak a romlását közvetlenül előidéző belső folyamatok. A rabszolgatartó termelési mód hanyatlásának folyamata a parthus birodalomban főként abban jutott kifejezésre, hogy a rabszolgákat a földekre

helyezték ki, a szabad faluközösségi parasztokat pedig függő helyzetbe juttatták. E gazdasági folyamatok eredménye a parthus királyság hanyatlása, a központi hatalom erőtlenné válása, és új, szinte teljesen önálló „barbár" fejedelemségek kialakulása az Arsakida-birodalom területén. A szüntelen dinasztikus viszályok méginkább meggyengítették a központi hatalmat. A III. század elején az Arsakida-uralkodóház két tagja, V. Vologaeses és V. Artabanos között elkeseredett harc indult meg. Az utóbbi valószínűleg inkább Médiára, V. Vologaeses pedig Mezopotámia lakosságára támaszkodott. Ez a harc az egykor hatalmas állam agóniája volt. A III. század húszas éveiben a parthus birodalom elbukott, azoknak az új erőknek a csapásai alatt, amelyek a Persisből, az Achaimenida-birodalom egykori bölcsőjéből származó Szaszanida-dinasztia körül tömörültek. Az új, Szaszanida-dinasztia uralomra jutása tehát nem csupán dinasztiaváltozást jelentett, hanem a II. és III. század folyamán bekövetkezett társadalmi átalakulásoknak volt a következménye.

IDEOLÓGIA ÉS KULTÚRA

A kultúra területén már III. Artabanos alatt meginduló hellenizmusellenes reakció az idők folyamán mind nagyobb erőre kapott. I. Vologaeses alatt az érmék görög feliratait egyre gyakrabban cserélik fel arameussal. Új életre keltek a városok régi, helyi elnevezései, más, eredetileg görög városok pedig parthus nevet kaptak. Ez kitűnik a parthus birodalom földrajzi elnevezéseinek kínai átírásaiból. Az Indo-parthus birodalom területén fekvő Alexandreia Arachósia a kínai krónikákban a „P'aics'it'ie" (a Panǰvāy helyi elnevezésből, amely az arab hódításig fennállt), Antiocheia Margiané pedig a „Mulu" (Mouru, Marv, jelenleg Mari) nevet viseli.

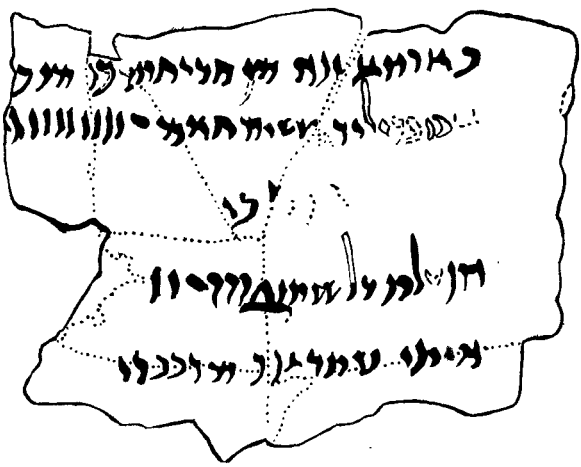

I—II. századi parthus dokumentum az ónysai levéltárból
Átrajzolva

I. Vologaeses alatt megkezdődött a zoroasztrizmus reformja. Megkezdték a Zarathustrára vonatkozó szövegek összegyűjtését, s e munka eredményeként alakult ki az Aveszta egyik legrégibb változata. A parthus birodalom lett a zoroasztrizmus elterjedésének súlyponti területe, bár ez a vallás csak a Szaszanidák alatt vált államvallássá. A buddhizmus a parthus birodalomban nem játszott lényeges szerepet. A parthus korszakban széleskörűen elterjedt Iránban az ún. pahlavīyi írásbeliség, amelyben arameus írásjegyeket, sőt szójeleket (ún. heterogrammákat vagy logogrammákat) használtak az iráni nyelvű szöveg visszaadására. Elég nagyszámú parthus gazdasági jellegű feljegyzés maradt ránk ebben az írásban.

Kifejlődött a parthus irodalom is. A Szaszanida-kor egész sor irodalmi alkotása parthus mintaképekre megy vissza. A parthus kori epikus-költészet hatással volt Firdousinak a X. század végén írt Šāhnámájára. Egyes parthus krónikák a későbbi perzsa történetírás forrásai lettek. A parthusok a képzőművészetben, különösen az ötvösművészetben, szobrászatban és építészetben is jelentékeny kulturális örökséget hagytak az utókorra.

Mivel a Szaszanidák következetesen törekedtek a parthus hagyományok kiirtására, a parthus kultúra számos emléke eltűnt, és ennek következtében a tudomány sem értékelte eléggé a parthusok kultúrtörténeti jelentőségét. Csupán az utóbbi éveknek részben szovjet, részben külföldi tudósok által vezetett ásatásai mutatták meg, milyen jelentékeny volt a parthus kor Irán, Mezopotámia és

Belső-Ázsia délkeleti területeinek történetében. A parthus kor első felére jellemző a rabszolgatartó viszonyoknak széles körű elterjedése Iránban és Belső-Ázsiában, második felében pedig végbement a rabszolgatartó rend felbomlása. A parthus kultúra hatással volt a Szaszanida-uralom alatt álló Irán, Armenia és Belső-Ázsia kultúrájára. Végül, a parthusoknak mint etnikai csoportnak valószínűleg részük volt a türkmén nép etnogenezisében is.

6. ARMENIA AZ I. E. I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS AZ I. SZ. I. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

HARC RÓMÁVAL. AZ ARTAXIAS-DINASZTIA BUKÁSA

A parthusoknak Carrhaenál a rómaiak felett aratott győzelme visszaadta a függetlenséget Armeniának. Az örmény állam helyzete azonban az i. e. I. század második felében nagyon ingatagnak bizonyult. A harmincas években rövid időre ismét Róma befolyása alá került. Marcus Antonius ugyanis a parthusok elleni háborúinak kudarca után büntetőexpedíciót indított Armenia ellen, az országot elpusztította és kirabolta. A triumvirek harca idején Armenia kis időre ismét függetlenné vált. Octavianus Antonius legyőzése után nem szánta rá magát, hogy azonnal háborút indítson a parthusok és örmények ellen, s egy időre elismerte a fennálló helyzetet.

Pénzérme II. Artavasdes ábrázolásával
Nagyítva

Az i. e I. század húszas éveinek végére Octavianus Augustus helyzete eléggé megszilárdult ahhoz, hogy tevékenyebb politikát kezdhessen Keleten. A római sereg ismét benyomult Armeniába. Az örmény nemesség Rómabarát csoportja is akcióba kezdett. Armenia elfoglalása után azonban a rómaiak nem merték az országot provinciává tenni. Az armeniai trónra III. Tigranest emelték 20 6., II. Artavasdes egyik fiát. Mivel Rómában nevelkedett, a római kormányzat arra számított, hogy országában a római befolyás képviselője lesz.

Armenia így Rómától függő királysággá lett. Állami önállósága megmaradt, a rómaiak nem avatkoztak az ország belső kormányzásába, külpolitikájában azonban Róma érdekeit kellett követnie. Az i. e. I. század végén Armenia már vajmi kevéssé emlékeztetett II. Tigranes egykori nagyhatalmára. Az ország trónjára hol Róma nevezte ki jelöltjét, hol pedig a nemesség egyik vagy másik csoportja választott királyt. Időszámításunk kezdetén végleg megszűnt Artaxias dinasztiájának uralma.

TÁRSADALMI ÁTALAKULÁSOK: A RABSZOLGATARTÓ REND FELBOMLÁSÁNAK KEZDETE

Az i. e. I. század második felében és az i. sz. I. század első felében Armenia társadalmában jelentős változások mentek végbe, ezekről azonban csupán közvetett adatok alapján alkothatunk képet. A külső megrázkódtatások, idegen támadások és belső harcok nyomán lehanyatlott a királyi hatalom és megnőtt a nemesség befolyása. A királyi földtulajdon, amely egykor Tigranes despotikus uralmának egyik legfontosabb támasza volt, észrevehetően csökkent, s a nagy létszámú királyi család egyes tagjai között forgácsolódott szét. Mindinkább növekedett a földekre telepített rabszolgák és

leigázott faluközösségi parasztok munkáját kizsákmányoló nemesség hatalma. A nemesség legbefolyásosabb tagjai, akiket a görög—római irodalom *megistanes*-nek nevez, a hegyek ormain megközelíthetetlen várakat emeltek. Ezeket a magánvárakat az Armenia birtokáért harcoló római seregeknek rendszeres ostrommal kellett elfoglalniuk.

Az anyagi javak termelőinek helyzetében időszámításunk kezdete körül ugyancsak jelentős változások mentek végbe. A szomszédos Iránban, amelynek társadalmi felépítése ekkor nagyjából megfelelt az armeniai társadalom szerkezetének, ebben az időben alakult ki az a gyakorlat, hogy a földekre kihelyezett rabszolgákat ($^1/_{10}$ vagy $^1/_4$) részben felszabadították, ami gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a rabszolgáknak meghagyták az általuk megművelt földről betakarított termés megfelelő részét (az ilyen rabszolgákat *anšahrıγ*-oknak nevezték). Feltehető, hogy hasonló folyamat ment végbe Armeniában is, annál is inkább, mert a megfelelő kifejezés itt is megvolt *(anašxarhik)*.

Másfelől az olyan szabad termelő helyzete, aki adósságai fejében „rabszolgai szolgálatot" volt kénytelen teljesíteni, észrevehetően romlott. A korábbi éles különbség a szabad faluközösségi tag és a rabszolga között kezdett elmosódni az előbbi fokozatos leigázása s az utóbbi egyre növekvő önállósága következtében. Ez a folyamat Armeniában és Elő-Ázsia más területein korábban ment végbe, mint pl. Itáliában, mivel először is az armeniai rabszolgákat már régebben kitelepítették a földekre, másodszor pedig itt megmaradt a földjéről el nem űzött parasztság. Ezenfelül Armeniában még ekkor sem avultak el teljesen az ősközösségi viszonyok. Az országban még félnomád törzsek is éltek, pl. a mardok.

ARMENIA KÜLSŐ HELYZETE. AZ ARISZTOKRÁCIA MEGERŐSÖDÉSE

Armenia külső helyzetének adottságai kedveztek a nemesség megerősödésének. Az armeniai király hivatalosan „a római nép barátjának és szövetségesének" számított, a valóságban azonban Armenia Rómától függött. Időszámításunk I. századának első felében többször állomásoztak római helyőrségek Armenia területén. Az országnak Róma szempontjából elsősorban stratégiai jelentősége volt, hiszen elvesztése a Római Birodalom egész keleti határvonalát veszélyeztette volna.

De nem Róma volt az egyetlen hatalom, amely Armeniában befolyásra törekedett. Már szó volt arról, hogy az i. e. I. század vége óta vetélytársa támadt a parthus birodalomban. II. Tigranes alatt a parthus király Armenia királyának javára még kénytelen volt lemondani a „királyok királyának" címéről, most azonban a helyzet megváltozott. A parthus uralkodók kezdtek beavatkozni Armenia belső ügyeibe, hol az egyik, hol a másik királyt támogatták, s az országot a parthus birodalom egyik függő területévé akarták tenni.

Dél-Armenia nemessége gazdaságilag fejlettebb volt s erősebben állt a hellenizmus hatása alatt, ezért Róma felé húzott. Ez a Róma-barát csoport azonban kisebbségben volt az örmény nemesség nagyobb részét kitevő közép-, észak- és kelet-armeniai arisztokráciával szemben, amely a parthusok oldalára állt. Armenia és a parthus birodalom társadalmi felépítésének hasonlósága, s a parthus államhatalom és állami központosítás gyengesége Rómához képest, az arisztokrácián belüli vegyesházasságok, és a közös kultúra — fentebb már utaltunk a kulturális hatásra Armeniában —, mindez rendkívül erőssé tette a parthusbarát irányzatot. A Róma-barát párt Tigranocerta városban csoportosult, míg a parthusbarát arisztokrácia középpontja Artašat volt. Ez a szembenállás még arra is kihatott, hogy egyik vagy másik uralkodó melyik várost választotta székhelyéül. Az Artaxias-dinasztia bukása óta kivétel nélkül mindegyik király idegen származású volt, s a nemesség egyik vagy másik csoportjától függött. Az i. sz. I. század armeniai története nem más, mint a szüntelen zavargások, a gyakori trónváltozások, bitorlások, polgárháborúk és idegen támadások szomorú krónikája.

52—53-ban parthus segítséggel Tiridates, a parthus Arsakida uralkodócsalád tagja lett Armenia

királya. Súlyos harcban kellett Rómával szemben megszilárdítania helyzetét. Az I. század ötvenes-hatvanas éveire esik Róma legsúlyosabb összeütközése a parthusokkal az Armenia feletti uralomért vívott harcban. 54 óta az elhunyt Claudius helyett Nero volt Róma császára. Sophenébe, amely még a római fennhatóság szférájához tartozott, külön királyt nevezett ki, az armeniai trónra pedig római jelöltet ültetett. Ez utóbbi azonban csak rövid ideig tarthatta magát Armeniában. A parthus birodalom nyíltan szembeszállt Rómával s az ezt követő háború, mint már tudjuk, kompromisszummal végződött. Róma Tiridatest ismerte el Armenia királyának, ő azonban kénytelen volt névlegesen elismerni Róma fennhatóságát. 66-ban Tiridates Rómába utazott, és ünnepélyesen Nero kezéből vette át királyi hatalmának jelképeit.

7. ARMENIA AZ ARSAKIDÁK ALATT

ARMENIA AZ I. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A II. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

66. óta Armenia kettős függőségben volt — Rómától és a parthus birodalomtól. Rómától való függése névleges, a parthus birodalomtól való függése azonban valóságos volt. Míg Róma viszonylatában az armeniai király „a római nép barátja és szövetségese" címet viselte, addig az

Garni erődfalainak egy részlete
I. század második—II. század első fele

Arsakidák birodalmi rendszerében Armenia egyike volt azoknak a félig önálló államoknak, amelyeket az Arsakida-uralkodóház tagjai kormányoztak. De ezen a hierarchikus rendszeren belül is csupán másod- vagy harmadrendű államnak számított. Gyakorlatilag a parthus király nevezte ki családjának egyik vagy másik tagját Armenia királyává, Róma pedig megerősítette a kinevezést.

I. Tiridates uralmáról 66 után igen keveset tudunk. Fővárosát a Róma-barát Tigranocertából áthelyezte a parthusbarát Artašatba. Ezt a várost a Nero által rendelkezésére bocsátott kézművesek segítségével építette újjá, és rövid időre a Neronia nevet adta neki. A hetvenes évek elején, még Tiridates uralma alatt, az alánok hatalmas arányú támadást indítottak Armenia ellen. Tiridates alánok elleni harcának emléke még felcsendül abban az örmény eposzban, amelynek egyes töredékeit Mōses Xorenaçi (Chorénéi Mózes) őrizte meg számunkra. A hagyományban azonban Tiridates alakja már egybeolvad I. Artaxias személyével. I. Tiridates idején Armenia 120 stratégiára (közigazgatási körzetre) oszlott, ezeket örmény nyelven *gavar*-oknak („körzet"-eknek) nevezték. Az egyes körzetek kormányzói alkották az örmény nemességet (*megistanes* a görög, *nobiles* a latin forrásokban, örmény nyelven pedig *naharar*-ok, a parthus *naχvaðār* szóból).

Armenia Tiridates utódai alatti történetét szintén kevéssé ismerjük. Közvetlen utóda, úgy látszik, Sanatruk volt, aki az I. század végén s a II. század elején uralkodott. Sanatruk halála után új összeütközés támadt Róma s a parthus birodalom között. 114-ben megindult Traianus parthus hadjárata. A római hadsereg benyomult Armeniába, s azt még ugyanabban az évben római provinciává tette. Róma többi keleti provinciájához hasonlóan itt is létrehozták a városok helyi szövetségét, az ún. *koinon*-t. Armeniának ez a helyzete azonban nem tartott sokáig. Traianus seregei 115—116-ban mélyen benyomultak ugyan parthus területre, sikereik azonban nem bizonyultak tartósnak. A római seregek hátában felkelések törtek ki, éspedig nem csupán az újonnan meghódított területeken, hanem Róma régi provinciáiban, még Cyprusban és Cyrenaicában is. Armeniában is kirobbant a felkelés.

Traianus háborúja tehát lényegében sikertelen volt. Utóda, Hadrianus, kivonta a római helyőrségeket a meghódított területekről és visszatért az i. e. 63. évi egyezményen alapuló hagyományos keleti politikájához. A II. század 60-as éveiben újabb konfliktus kezdődött Róma és a parthus birodalom között. Ez végső kimenetelében Róma győzelmére vezetett (Lucius Verus ún. parthus hadjárata eredményeként). Ezeknek az eseményeknek során került az örmény trónra Sohaemus, a rómaiak jelöltje.

ARMENIA ÉS A PARTHUS ARSAKIDÁK HATALMÁNAK HANYATLÁSA

A II. század második felében a parthus birodalmat alkotó királyságok között Armenia önállósága is egyre inkább érvényesül. A rómaiak mezopotámiai birtokainak kiterjesztése és Adiabene meghódítása — amely Septimius Severus császár győzelmének eredményeként az Assyria provincia nevet kapta — római uralom alatt álló területet ékelt Armenia és az Arsakidák parthus birodalma közé. Másfelől pedig az armeniai királyok, akiket Róma már nem fenyegetett oly mértékben, mint azelőtt, szabadulni akartak a parthus Arsakidák ellenőrzése alól. II. Valarš (Vologaeses) armeniai királynak fontos eredményt sikerült elérnie Rómához való viszonyában: országából kivonták az itt állomásozó római csapatokat, ennek fejében viszont a nemesség tagjaiból álló örmény lovasság köteles volt részt venni — a császár által kapott subsidium, segélypénzek ellenében — Róma hadjárataiban.

A helyzet némiképpen megváltozott Caracalla római császár idején, aki az addigi cliens-államot, Osrhoenét provinciává tette, s ugyanilyen terveket szőtt Armeniával kapcsolatban is. Csel útján elfogta II. Valarš királyt egész családjával, és bilincsbe verve Rómába szállította. Az országban azonban Valarš fiának, II. Tiridatesnek vezetésével felkelés tört ki. Caracalla eközben háborúba indult

a parthus birodalom ellen, de egy katonája megölte. Utóda, Macrinus, azonnal békét kötött, és Tiridatest ismerte el Armenia királyának. A Macrinus által kötött béke volt a parthus birodalom utolsó sikere. A parthus Arsakidák hatalma csupán 226-ig állt fenn. Ettől fogva az Irán feletti uralom átment a perzsa származású Szaszanida uralkodócsalád kezébe. Ez a változás Armenia szempontjából is nagy jelentőségű volt.

ARMENIA KULTURÁLIS KAPCSOLATAI AZ ARSAKIDÁK IDEJÉBEN

A parthus birodalom és Armenia egyre szorosabbá váló kapcsolatai kedveztek az iráni kulturális hatásnak is, főként a vallás és a nyelv területén. Emellett azonban az Arsakida-Armeniában legalább ilyen nagy volt a hellenisztikus kultúra hatása is. Az e korból származó armeniai feliratok mind görög nyelvűek. Sohaemus római bábkirály udvarában élt a syriai származású görög író, Iamblichos, a későhellenisztikus regény műfajának egyik legkiválóbb képviselője. Armenia a szomszédos arameus területekkel, Syriával és Mezopotámiával is szoros szellemi kapcsolatokat ápolt. Hellenisztikus befolyás érvényesült a korszak örmény művészetében is. Az egész ókori építészetnek egyik legpompásabb alkotása az a templom, amelynek romjai Garni erődjének maradványai között — kb. 30 km-re Jerevántól — napjainkig fennmaradtak. A templom az I. század második felében vagy a II. század első felében épült. A garni-i templom nemrégiben megtalált és ugyancsak az I—II. századból származó mozaik-padlózata is a görög—római kultúrával való szoros kapcsolatokról tanúskodik.

Tengeri istenek
A garni-i palota fürdőépületéből: a vetkőzőhelyiség mozaikpadlójának részlete. II. század

8. COLCHIS, IBERIA ÉS ALBANIA AZ ELSŐ KÉT ÉVSZÁZADBAN

COLCHIS RÓMA URALMA ALATT

A római uralom létrejötte Elő-Ázsia nyugati területein Transzkaukázia történetére is nagy hatást gyakorolt. A transzkaukáziai területek közül Róma hatalma csupán Colchisban tudott többé-kevésbé szilárdan gyökeret verni. Ez a terület régebben a pontusi királyság alkotórésze volt, de VI. Mithridates veresége után helyi uralkodók kormányzása alatt Rómától függő állammá lett. Névleg a római provincia-rendszerbe tartozott, eleinte a Pontus Polemoniacus, később pedig Cappadocia részeként. A görög—római polis-szervezet Colchisban csak gyengén fejlődött ki. Az ország sok vonatkozásban változatlanul régi, önálló életét élte. A külvilággal való kapcsolatai jelentéktelenek voltak. Felületes

hellenizálódás csupán az uralkodó osztályt érintette. Római helyőrségek csak a tengerparti városokban állomásoztak.

Hadrianus uralkodása alatt Cappadocia helytartója, Flavius Arrianus bejárta a Pontus déli és keleti partvidékét, egészen Dioscurias városáig, és útjáról leírást készített. Ezt a Fekete-tenger többi partvidékéről szóló adatokkal egészítette ki. Trapezus és Dioscurias között az egész tengerpart mentén függő helyzetben levő királyokról számol be, akik mind a római császártól kapják hatalmukat. Colchis területén Rómának a függő helyzetben levő királyok feletti uralma a római helyőrséggel ellátott, megerősített tengerparti városokra támaszkodott. Ez utóbbiak közé tartozott Phasis és Dioscurias, amelyet később — miután a környező törzsek feldúlták, majd a rómaiak ismét helyreállították — Sebastopolisnak neveztek el.

COLCHIS HANYATLÁSA; ÚJ ETNIKAI ELNEVEZÉSEK

A római fennhatóság Colchis szempontjából egészében véve hanyatlást jelentett. A római uralom nyomása súlyos helyzetbe juttatta az ország lakosságát. A görög városok hanyatlásnak indultak. A hellenisztikus kor elején még meglevő, felszínes politikai egység végképp eltűnt. Az ország egyes törzsi jellegű fejedelemségekre bomlott, és ezeken belül sok olyan, viszonylag elmaradott törzs került előtérbe, amelyeknek még neve sem fordul elő a régebbi forrásokban. E folyamatokkal áll kapcsolatban az a tény, hogy az első két évszázadban Colchis területén új népek neveivel találkozunk, amelyek ettől fogva egészen a korai középkorig, sőt még későbbi időkig is szerepet játszottak Nyugat-Grúzia történetében. A *„Colchi"* törzsnév csak a Trapezus-környéki lakosság megjelöléseként maradt meg. Tőlük keletre és északra az ókori szerzők több különböző törzset említenek meg, köztük a lazokat *(Lazi)*, akiknek neve első ízben az idősebb Pliniusnál fordul elő, majd később Colchis összes törzseire vonatkozott, és ugyanolyan gyűjtőnévvé lett, mint korábban a colchusoknak és az abasgoknak vagy abaskoknak, a mai abházoknak a neve. A Dioscurias közelében lakó abasgok már nem tartoztak a kartveli törzsek csoportjához.

IBERIA VIRÁGKORA ÉS RÓMÁVAL VALÓ KAPCSOLATAI

Colchisszal összehasonlítva Iberia Rómától való függése sokkal lazább volt. Az I. és II. században Iberia területe megnövekedett. Az ország ekkor élte virágkorát. Iberia királya „a római nép barátja és szövetségese" és „a császár barátja" címeket viselte; a valóságban egyenjogú szövetséges volt. Rómának a Kaukázus-vidéken elsősorban katonai-stratégiai érdekei voltak. Az iber és alban királyság — Albania királya ugyancsak a rómaiak „barátjának és szövetségesének" számított — Róma számára azért volt fontos, mert egyfelől segítettek sakkban tartani Armeniát, másfelől pedig ezek az államok ellenőrizték a Kaukázus északi peremétől a Transzkaukáziába vezető hegyi hágókat.

A iberek és albanok több esetben valóban segítették Rómát a parthusok elleni küzdelmében. A háborúkban való részvétel előnyös volt az iber nemesség számára. A Róma oldalán viselt háborúk megerősítették Iberia helyzetét szomszédaival szemben, kiterjesztették befolyását a szomszédos területekre is, a katonáknak pedig gazdag zsákmányt és rabszolgákat juttattak. A Kaukázus hágóinak védelmében Iberia és Róma érdekei még inkább egybeestek. A Kaukázustól északra nomadizáló állattenyésztő törzsek időnként betörtek Transzkaukáziába és Elő-Ázsia környező területeire. Ezek a támadások egyaránt fenyegették Róma keleti provinciáit és Iberiát. Ezért Róma számára is előnyös volt, ha az iberek megvédik a hegyeken át vezető utakat, s igyekezett is támogatást nyújtani nekik ebben.

A Rómától való függés eleinte nyomasztó volt az iber lakosság számára, s a Caesar halála utáni

polgárháborúkat felhasználva az albanokkal együtt fel is keltek a római uralom ellen. A rómaiak azonban legyőzték Pharnabazus iber királyt (i. e. 36), s arra bírták, hogy most már velük együtt kényszerítse meghódolásra Albaniát. A későbbi időkben, miután Róma keleti határai megszilárdultak, katonai ereje pedig bizonyos mértékben meggyengült, Róma és Iberia szövetsége az önkéntesség elvén s a római kormányzat és az iber királyok és nemesség érdekközösségén alapult. Iberia királyai a Rómával kötött szövetségre támaszkodva időszámításunk első két évszázadában nagymértékben megszilárdították királyságukat. Az i. sz. I. században a parthusok elleni harc során Albania és Armenia egyes határmenti területei is Iberia fennhatósága alá kerültek.

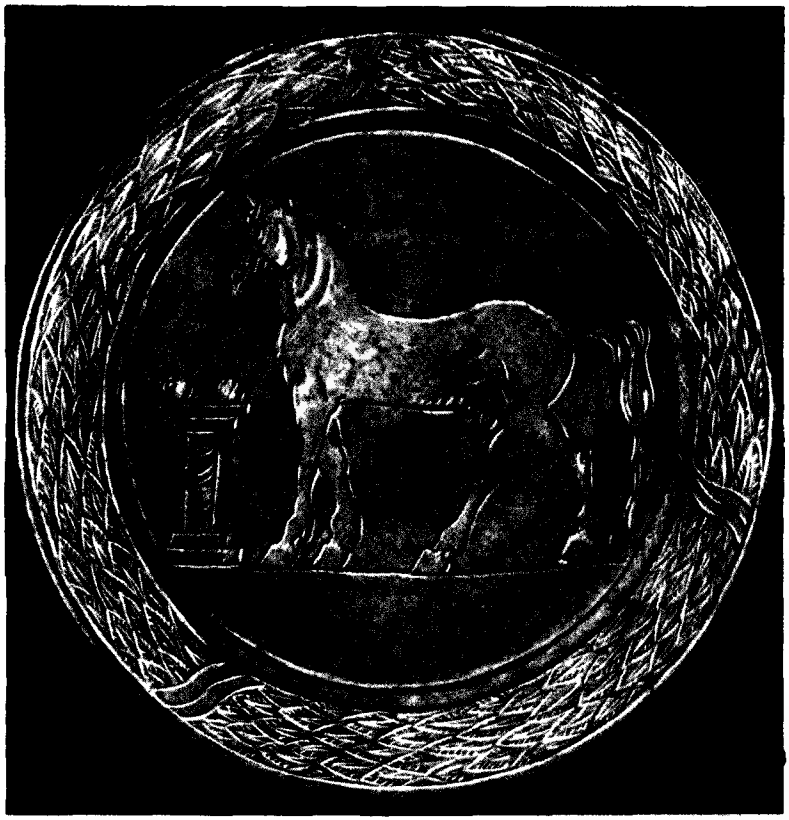

Ezüsttál egy oltár előtt álló men ábrázolásával
A grúziai Boriból. II. század

IBERIA AZ I. SZ. II. SZÁZADBAN. VÁLTOZÁSOK A TÁRSADALOM SZERKEZETEBEN

A II. században Iberia külső helyzete még jobban megerősödött. Amióta Hadrianus római császár lemondott a keleti hódítás politikájáról, Iberia még önállóbb lett. II. Pharasmanes iber király Hadrianus uralkodásának végén nagyarányú támadást indított az Albaniát és Médiát pusztító, Arméniát és Cappadociát fenyegető alánok ellen. Hadrianus talán éppen ekkor hívta meg Pharasmanest római látogatásra, amelyet azonban az lemondott. A római kormányzat a szövetség megszilárdítása érdekében ajándékokkal halmozta el az iber királyt és a nemességet. Pharasmanes egy elefántot és egy 500 főből álló katonai osztagot kapott ajándékba Hadrianustól. Az iber nemesség családi sírboltjaiban sok olyan tárgy maradt fenn, amelyeket a római császárok ajándékoztak egyes nemeseknek. Ilyenek pl. a Hadrianus, Antoninus Pius és más császárok domborművű képeivel ellátott ezüsttálak. Antoninus Pius alatt Róma iberiai befolyása még inkább megerősödött. II. Pharasmanes feleségével és fiával együtt végül mégis ellátogatott Rómába. Ez alkalomból a császár megnövelte Pharasmanes birtokait, ő maga pedig engedélyt kapott a Capitoliumon való áldozásra — olyan megtiszteltetés ez, melyet ritkán adtak külföldieknek —, a római Mars-mezőn pedig felállították lovasszobrát.

Iberia külső megerősödése a társadalom szerkezetének mélyreható átalakulásával járt együtt. Az i. e. I. század derekán Iberiában, mint már rámutattunk, kezdetleges rabszolgatartó jellegű társadalom és állam állt fenn. A közrendűek közül már kiemelkedett az uralkodócsalád tagjaiból és a papságból álló rabszolgatartó arisztokrácia, a parasztság egy része pedig függésbe került az uralkodó-

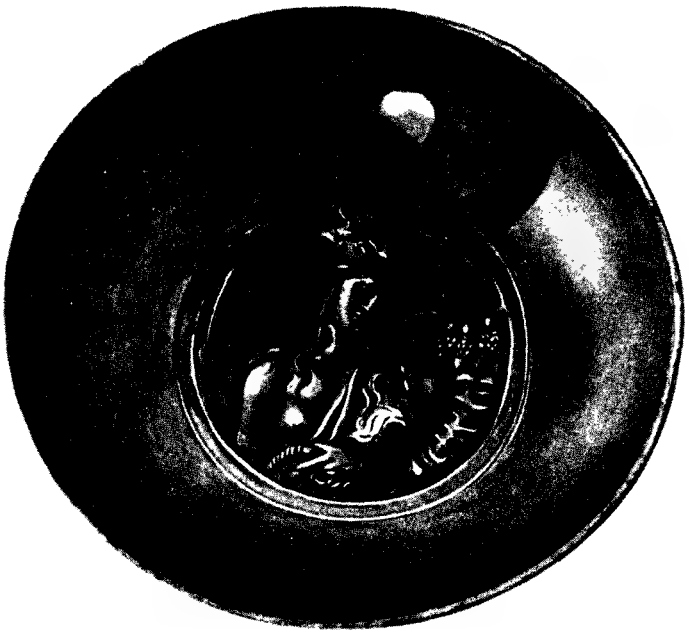

Ezüsttál
A Mcheta melletti Armazischevi egyik sírjából. II. század

házzal szemben és munkájával biztosította az arisztokrácia ellátását. Az országban elterjedt a parthus ezüstpénz. Egészében véve azonban még viszonylag fejletlenek voltak az osztályellentétek. Iberia lakosságának nagy része szabad parasztokból, a katonaköteles hadnépből *(eri)* állt. Időszámításunk első századaiban elmélyültek az osztályellentétek. A szamtavrói ásatások az arisztokrácia rendkívül gazdag temetkezési helyeit tárták fel. Ugyanitt a középrétegek temetkezései már szerényebbek, a legszegényebbek pedig kőládákban temetkeztek.

A legmagasabb rangú tisztviselők a *pitiaχši*, al-*pitiaχši* és udvarnok címeket viselték. Egy feliratban az „iberek nagy királyának hadvezére" cím is előfordul. A nemesség egyfelől a régi törzsi arisztokrácia tagjaiból (a törzsi különbségek ugyanis nem szűntek meg az egész rabszolgatartó korszak folyamán), részben pedig az eri vagyoni differenciálódásának eredményeként alakult ki. Az eri köréből ugyanis kiemelkedtek egyes családok, amelyek a hódító hadjáratok, zsákmány és rabszolgaszerzés következtében meggazdagodtak.

A háborúkban és betörésekben való állandó részvétel a földművesek egy része számára lehetővé tette, hogy a rabszolgákra hárítsa a mezőgazdasági munka terhét. Ezeket, akárcsak Armeniában, a földbirtokokra telepítették. A rabszolgamunka kizsákmányolása minden jel szerint leginkább a mezőgazdaságban, különösképpen annak belterjes formájában (a szőlőtermelésben) folyt. Elsősorban azokon a közös földekből kihasított parcellákon alkalmaztak rabszolgamunkát, amelyek az idők folyamán mindinkább az egyes családok magántulajdonába kerültek. A rabszolgamunka alkalmazása azután elősegítette e családok meggazdagodását s kiemelkedését a lakosságból. A vagyoni egyenlőtlenség elmélyítésében közrejátszott az is, hogy az országon fontos kereskedelmi útvonalak vezettek át. Különösen a már többször említett hágóknak volt nagy kereskedelmi jelentőségük. Az országban főleg római és parthus pénzt használtak. Különösen kedveltek voltak Augustus denariusai és még inkább II. Gótarzés parthus király tetradrachmái. Ezeket helyileg is gyakran utánozták. A helyi pénzverés ténye is az áru-pénzviszonyok fejlettségének jele.

A nemesség és a köznép közötti különbség a fegyverzet jellegében is megmutatkozott. A nemesség lovon, nehéz páncélban harcolt, a parasztság alkotta a gyalogságot. Nehézfegyverzethez csak a gazdagok juthattak. Egyesek gazdagodásának és mások elszegényedésének eredményeként Iberia szabad lakossága fokozatosan két rétegre szakadt, a nemességre *(carcinebulni)* és a „kisemberekre" *(cvrili eri)*, s a két réteg mindinkább elkülönült egymástól. A nemesség gazdagodásával párhuzamosan ment tönkre és került függő helyzetbe a parasztság. A tönkrement parasztok azonban nem váltak lumpenproletárokká, mint ahogy ez az antik államokban történt. A falvakban maradtak, és

TRANSZKAUKÁZIA AZ I. SZ. I–IV. SZÁZADBAN

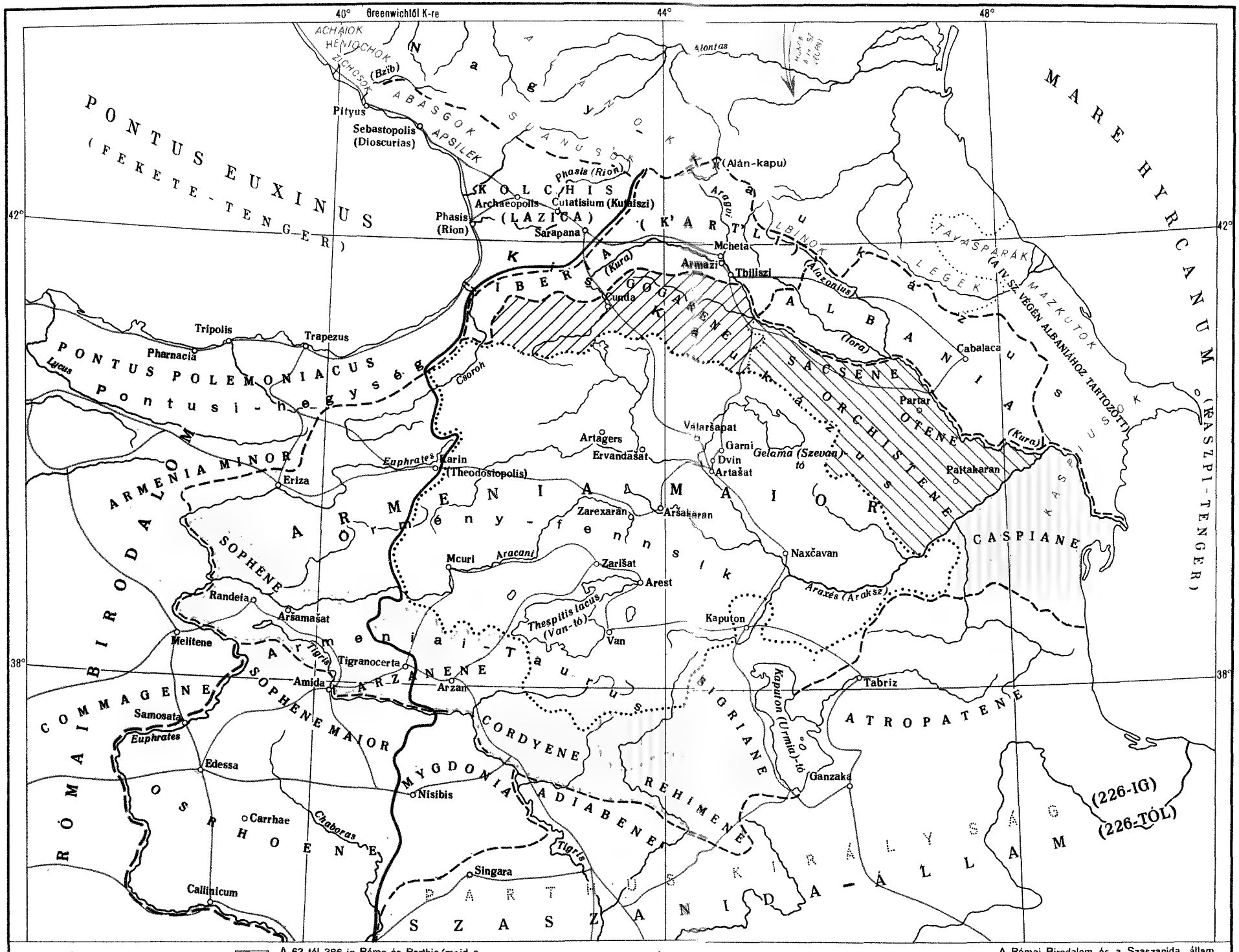

---- Államhatárok az i. sz. I. században

A Római Birodalom és a tőle függő területek az i. sz. I. században

A Római Birodalom és a parthus királyság közötti határ az i. sz. 62-ben (Randeiában) kötött szerződés alapján

A 63-tól 386-ig Róma és Parthia (majd a Szaszanida állam) közötti vitás területek

Armenia az i. sz. I–III. században (37 után), eredetileg névleges függőségben Rómától

A rómaiak által 298-338 között elfoglalt területek

Armenia az i. sz. IV. század végén

a Római Birodalomhoz

a Szaszanida-államhoz

Iberiához (Kartlihoz)

Albániához

került területek.

Armenia területe az i. sz. IV. század végén

A Római Birodalom és a Szaszanida állam közötti hatalmi körzetfelosztás vonala a 387. évi szerződés alapján

Kereskedelmi utak

50 0 50 100 km

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

függő helyzetbe jutottak nemesi szomszédaikkal szemben. Az aránylag gyengén fejlett áru- és pénzviszonyok között a függő helyzetbe juttatott földművelők nem szakadtak el a termelési eszközöktől. Továbbra is saját parcelláikon éltek, és terményeik esetenként megállapított részét, illetve a termés meghatározott hányadát adták át gazdáiknak. Így tehát nem rabszolgákká, hanem függő helyzetben levő parasztokká lettek. A nemességtől függő parasztság, a királyi földek lakossága („basilikoi laoi") és a földekre telepített rabszolgák hasonló helyzetük következtében mindinkább a függő parasztok egységes társadalmi rétegévé olvadtak össze.

KULTÚRA

Az I—III. századi temetkezésekben talált művészi tárgyak a helyi kézműipar és a kultúra magas fokáról tanúskodnak. A nemesség sírboltjaiban arany és ezüst tárgyak, művészi kidolgozású fegyverek, különböző féldrágakövekkel (karneol, almandin, türkiz stb.) díszített gyűrűk, amelyek közül legérdekesebbek az ún. pitiaxsiportrés gemmák. A helyi kézművesek által készített tárgyak mellett nagy mennyiségben találkozunk behozott árucikkekkel is: a Római Birodalom területéről származó iparművészeti tárgyakkal, római és parthus pénzérmékkel stb.

Az arameus ábécé alapján időszámításunk első évszázadaiban kialakult az iber nyelv szükségleteinek megfelelő, ún. armazi írás. Edényekre stb. rótt rövid feljegyzéseken kívül két, armazi írású felirat is maradt ránk. Az egyik görög fordítással volt ellátva, a másik, amely csupán armazi írásban készült, még most sincs teljesen megfejtve. Az előbbi feliraton jól olvasható II. Pharasmanes király (i. sz. II. század), a másodikon pedig I. Pharasmanes fiának, Mithridatésnek (i. sz. I. század neve.

Arany medalion, rákasztott illatszeres üvegcsével
A Mcheta melletti Armazischevi egyik sírjából. II. század

Az iber arisztokrácia erős iráni befolyás alatt állt. A legtöbb iber király neve, pl. Pharnabazos, Mithridatés, Pharasmanes stb., iráni eredetű. Elterjedt az iráni napisten, Mithras kultusza is.

ALBANIA AZ I—II. SZÁZADBAN

Albania belső életéről időszámításunk első két évszázadára vonatkozóan csak keveset tudunk. Feltehető, hogy ekkor ment végbe a rabszolgatartó állam megszilárdulása. A kézművesség és kereskedelem fejlődése megerősített városok kialakulására vezetett. Ptolemaios földrajzi műve mintegy két tucat albaniai várost és települést sorol fel. Legnagyobb városuk Kabalaka (Ptolemaiosnál: Chabala) volt a Sirvan-sztyepp vidékén. A városokban — akárcsak Armeniában — jelentős létszámú idegen (görög, örmény, szír és zsidó) lakosság élt. Albania fejlődése egészében véve meglehetősen elmaradt nyugati szomszédaitól: Iberiától és Armeniától.

Albania külső történetét valamivel jobban ismerjük. Pompeius hadjárata után Orhozes alban király (nevét az ókori szerzők különféleképpen írják) kénytelen volt meghódolni Rómának. Ám az ország hamarosan felszabadult Róma uralma alól, és Marcus Antonius hadvezérének, P. Canidius Crassusnak újra meg kellett hódítania. Augustus a „Res gestae divi Augusti"-ban az albanokat is felsorolja azok között a népek között, amelyek Róma barátságát keresték, Tacitus pedig Tiberius koráról írva, Iberia és Albania királyait Róma hatalmának védelme alatt álló uralkodókként említi. 35-ben az albanok és iberek Róma oldalán harcoltak a parthusok és Armenia ellen. Feltehető, hogy Albania ekkor Iberiától függő helyzetben volt. Ezután azonban változás következett be. Az albanok nem Róma, hanem a parthus birodalom, s a tőle függő Média felé kezdtek orientálódni.

Az I. század végéről származik egy latin nyelvű felirat, amely nemrégiben került elő Azerbajdzsánban, a Bakutól 70 km-re fekvő Böjük-Tas-hegy közelében. A felirat az ekkor Cappadociában állomásozó legio XII. Fulminata egyik centuriójától ered. A felirat alapján feltételezték római csapatok tartózkodását Albaniában. Valószínűbb azonban, hogy a feliratot állító centurio valamilyen diplomáciai megbízatást teljesített ott. A római hadvezérek rendszerint centuriók útján intézték a keleti királyokkal és népekkel való tárgyalásokat. Lehet, hogy e küldetés eredményeként időlegesen megerősödött Róma albaniai befolyása, bizonyos azonban, hogy a II. század második felében Albania már felszabadult Róma fennhatósága alól.

9. A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKE AZ I—II. SZÁZADBAN

TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI BERENDEZKEDÉS

A tárgyalt időszakban a Fekete-tenger északi partvidékén tovább fejlődött a rabszolgatartó termelési mód. Ez a folyamat itt némileg bonyolultabb, mert a szóban forgó terület egyik csomópontja annak a harcnak, amelyet a kelet-európai törzsek a rabszolgatartó mediterrán civilizáció ellen vívtak.

Időszámításunk első századaiban a Fekete-tenger északi partvidéke történetének egyik legfontosabb jelensége a sarmata törzsek egyre fokozódó térhódítása. A sarmaták térhódítása több fontos következménnyel járt. Először is, Rómának érdeke volt, hogy a Fekete-tenger vidékéről akadály nélkül jussanak el hozzá a mezőgazdasági termények, s ezért most erőteljesebben avatkozott bele e terület ügyeibe. Továbbá, a görög városok lakosságának felső rétege a helyi törzsek egyre erősödő nyomásának hatására maga kezdett támogatást keresni a birodalomnál, s ennek fejében hajlandó volt elismerni a római protektorátust. Az uralkodó osztálynak a római imperiummal való szövetsége azonban a helyi lakosság erős ellenállásába ütközött. Ez a harc egyfelől a nemesség konszolidálódását, a monarchikus elemek megerősödését vonta maga után, másfelől pedig a görög városok demokráciájának utolsó nyomait is eltüntette. Chersonesus arisztokratikus köztársasággá lett, amelyben az első archónnak volt döntő szerepe. Az önkormányzatukat vesztett városok a bosporusi királyok alattvalóivá váltak. Ezek az uralkodók keleti uralkodó-társaik példájára „a királyok nagy királyának" kezdték nevezni magukat, fényes udvartartással és nagy létszámú udvari személyzettel vették magukat körül.

A földtulajdon nagy része és az ország többi kincse néhány olyan család kezében összpontosult, amelyek már több nemzedék óta töltöttek be magas tisztségeket. Földbirtokaikon, éspedig Chersonesusban és a bosporusi királyságban egyaránt, újra fejlődésnek indult a mithridatési háborúk idején tönkretett gabona- és bortermelés. Fellendült és nagyarányúvá vált a halászat és a halfeldolgozás. A régészek a bosporusi királyság területén számos termelési eszközt, malomköveket, szőlő-

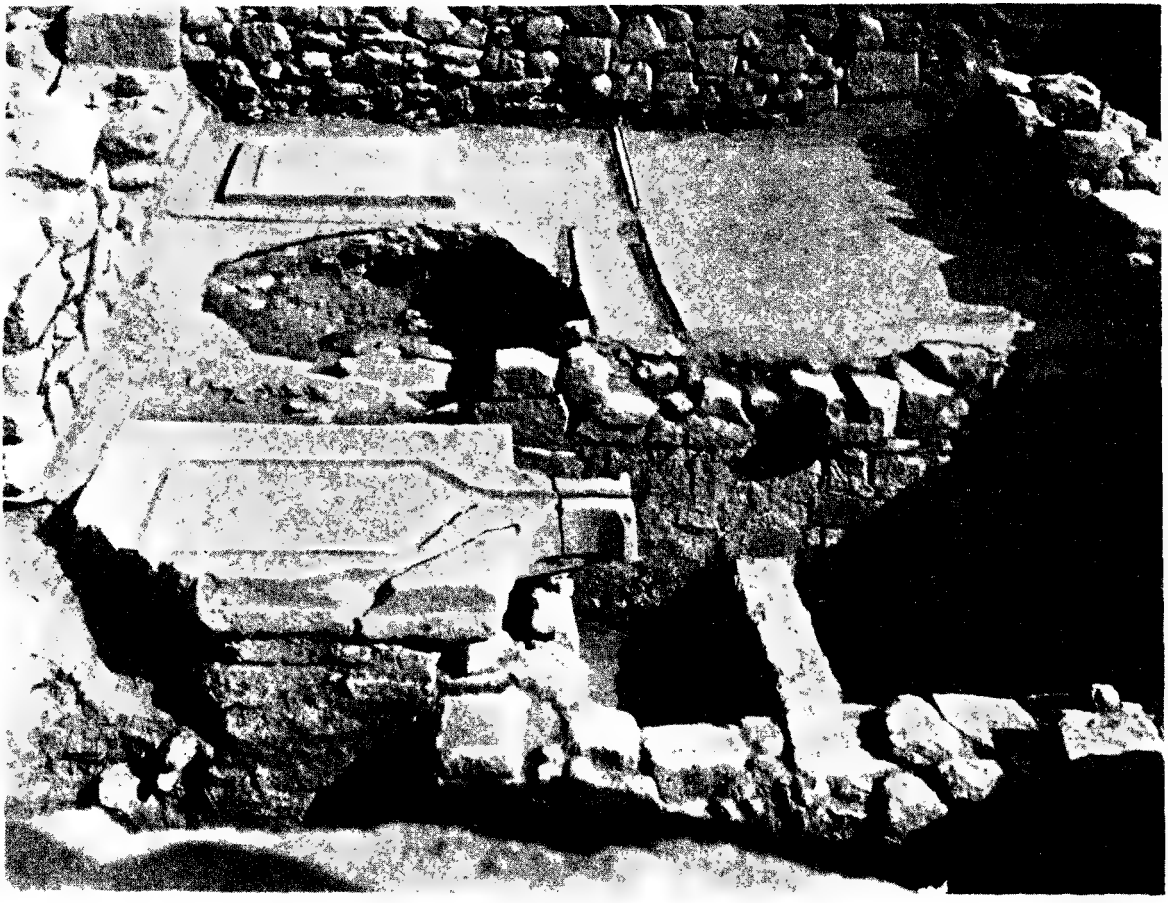

Szőlőprés maradványai Myrmékionban (Kercs közelében)
I. e. III. század; átalakították az i. sz. I—II. században

préseket, hatalmas, kb. 1600 q befogadó képességű halsózó medencéket stb. találtak. A mezőgazdaság és halászat terményeit a Fekete-tenger déli partvidékének városaiba szállították, s itt főleg a római helyőrségek eltartására fordították. A Fekete-tenger északi partvidékére pedig főként fényűzési cikkeket, művészi kerámikát, üvegárut, bort és szöveteket vittek be. Fejlődött a Fekete-tenger-melléki városok cserekereskedelme a szomszéd törzsekkel is. Új lendületet vett a fazekas-, ékszer-, fém- és fegyveripar.

A kézműiparban továbbra is nagy szerepet játszottak a rabszolgák, de már itt is megfigyelhetők a rabszolgatartó rend bomlásának első jelei. Akárcsak a Római Birodalomban, itt is szokásossá vált a rabszolgák felszabadítása. A mezőgazdaságban a rabszolgamunkát kiszorította a függő helyzetben levő földműves lakosságnak, az ún. *pelatés*-eknek a munkája. A pelatések kötelesek voltak megművelni a földbirtokosok földjeit, s a termény egy részét beszolgáltatták. A rabszolgák és pelatések kizsákmányolása és a kereskedelemből eredő jövedelem tette lehetővé a Fekete-tenger vidéki arisztokrácia fényűző életét.

A városokban monumentális épületeket emeltek, az uralkodó osztály tagjainak gazdag sírboltjait pompás falfestményekkel díszítették, fényűző berendezésekkel és drágaságokkal rakták tele. Megváltozott a Fekete-tenger vidéki uralkodó osztályok összetétele is. A sarmaták törzsi arisztokráciája mindinkább behatolt a görög városokba, itt elkeveredett a felső réteggel, s arra nagy ha-

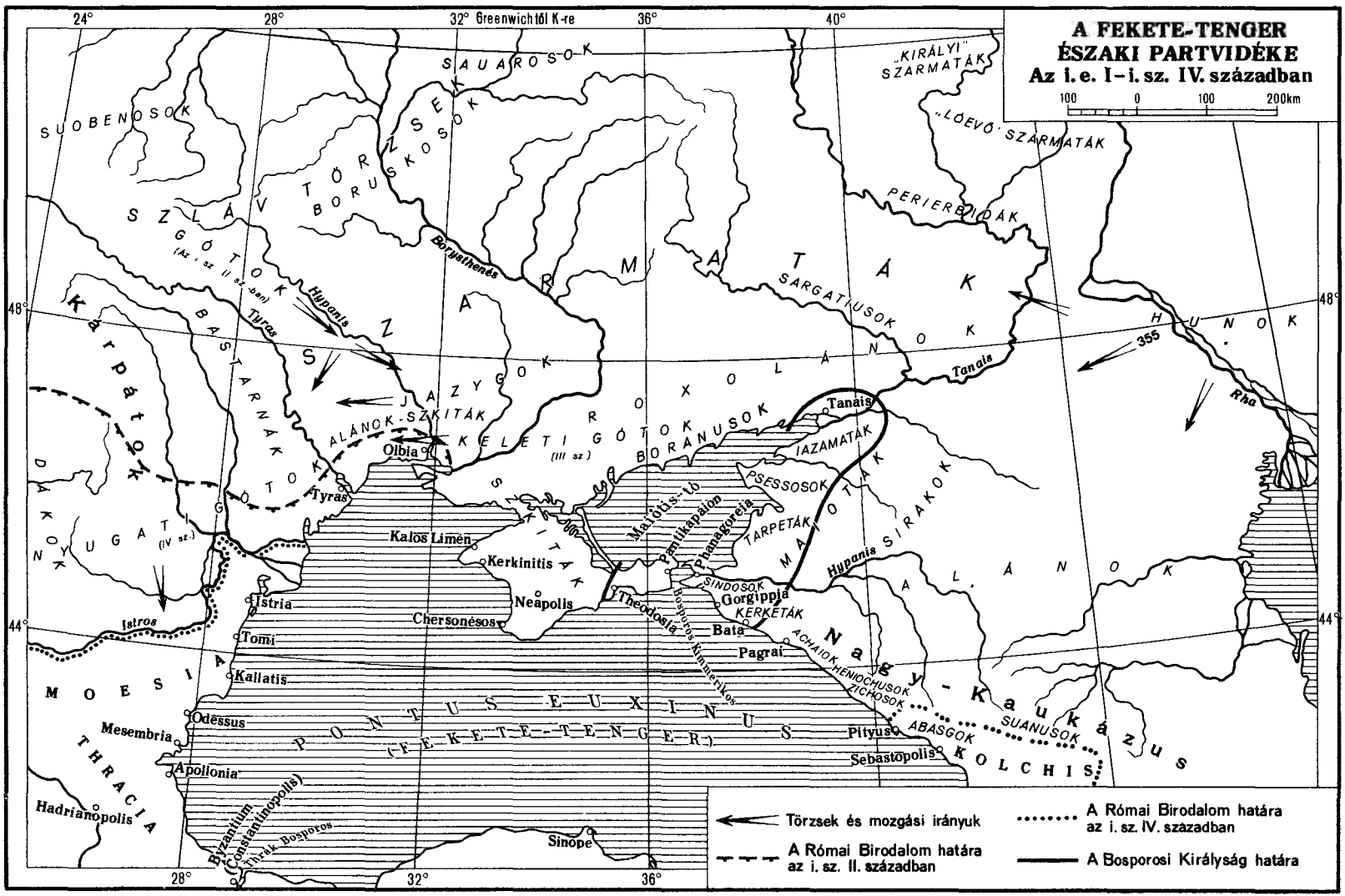
A FEKETE-TENGER
ÉSZAKI PARTVIDÉKE
Az i. e. I–i. sz. IV. században
100 0 100 200km
24°
28°
32° Greenwichtől K-re
36°
40°
48°
44°
SUOBENOSOK
SAUAROSOK
„KIRÁLYI" SZARMATÁK
„LÓEVŐ" SZARMATÁK
PERIERBIDÁK
SZLÁV TÖRZSEK
BORUSKOSOK
GÓTOK
(Az i. sz. II. sz.-ban)
Borysthenés
SZARMATÁK
SARGATIUSOK
HUNOK
355
Rha
Tanais
Hypanis
Tyras
Kárpátok
BASTARNÁK
JAZYGOK
ROXOLÁNOK
ALÁNOK-SZKITÁK
KELETI GÓTOK
(III sz.)
BORANUSOK
IAZAMATÁK
PSESSOSOK
TARPETÁK
MAIOTÁK
SIRAKOK
Olbia
Tyras
DÁKOK
NYUGATI GÓTOK
(IV sz.)
SZKITÁK
Maiotis-tó
Pantikapaion
Phanagoreia
Kalos Limén
Kerkinitis
Neapolis
Chersonésos
Theodosia
Bosporos Kimmerikos
SINDOSOK
Gorgippia
KERKETÁK
Bata
Pagrai
ACHAIOK
HENIOCHUSOK
ZICHOSOK
ABASGOK
SUANUSOK
Nagy-Kaukázus
KOLCHIS
Pityus
Sebastopolis
Istria
Tomi
Kallatis
Istros
MOESIA
Odessus
Mesembria
Apollonia
THRACIA
Hadrianopolis
PONTUS EUXINUS
(FEKETE-TENGER)
Byzantium
(Constantinopolis)
Thrák Bosporos
Sinope
Törzsek és mozgási irányuk
A Római Birodalom határa az i. sz. II. században
A Római Birodalom határa az i. sz. IV. században
A Bosporosi Királyság határa

Halsózó kádak Tyritakéban
I. század

tást gyakorolt. De ha a bennszülött sarmata törzsi arisztoktácia egy része összeolvadt a görög városok arisztokráciájával, a helyi lakosság egészében véve ellenséges maradt ez utóbbival szemben, s egyre gyakoribbá váltak közöttük az összeütközések.

A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉNEK KAPCSOLATAI RÓMÁVAL AZ I. SZ. I. SZÁZADBAN

A Fekete-tenger északi partvidékének politikai története e korszakban alapjában véve Rómával való kapcsolatainak függvénye. Így Chersonesus a bosporusi királyság hatalmi törekvéseitől tartva Rómához fordult segítségért. Augustus i. e. 25-ben „szabadságot" adományozott Chersonesusnak. Augustus kezdetben a bosporusi királyságot is ellenőrzése alá akarta vonni. Itt i. e. 47 óta Asandros volt a király, aki annak idején Mithridatés Eupatór fia, Pharnakés elleni felkelésének köszönhette hatalmát, Pharnakés ugyanis rábízta királysága kormányzását Caesar elleni hadjárata idején. Asandros Pharnakés lányát, Dynamist vette feleségül, Augustus pedig elismerte királyi hatalmát. I. e. 18-ban bekövetkezett halála után három éven át Dynamis uralkodott. I. e. 15-ben Scribonius, aki Mithridatés unokájának mondta magát, feleségül vette Dynamist, és királlyá kiáltotta ki magát. VI. Mithridatés neve még nagyon népszerű volt a helyi lakosság körében, és Augustus attól tartott, hogy az új király koholt származására támaszkodva, aktív

Róma-ellenes tevékenységbe fog. Harcra biztatta ellene Polemónt, Pontus királyát, s az győzelmet is aratott Scribonius felett, majd feleségül vette Dynamist és elfoglalta a bosporusi trónt. Polemón azonban csak Rómától függő királyként uralkodhatott. A nemesség hajlandó is volt ezzel a helyzettel kiegyezni, a helyi törzsek azonban nem ismerték el királyuknak Polemónt. A Maeotis-tó (Azovi-tenger) vidékének törzseivel vívott több éves háború után i. e. 8-ban az ún. aspurgianusok megölték. Egyes kutatók valamilyen helyi törzset keresnek e név mögött, mások pedig a Polemón halála után trónra került Aspurgus király híveit látják bennük.

Ki volt Aspurgus, nem tudjuk pontosan. Egyesek Mithridatés dinasztiájának egyik tagját látják benne, mások valamelyik helyi törzs főnökét. Tény azonban, hogy a rómaiak bábjával, Polemónnal szemben ellenséges érzületű helyi lakosság támogatását élvezte. Augustus elismerte Aspurgus királyi hatalmát, de királyságáról leválasztotta Chersonesust. Egy Rómának megfelelőbb király kinevezésére Caligula alatt történt újabb kísérlet, aki Polemónnak a római császári udvarban nevelkedett unokáját látta volna szívesen a bosporusi trónon. De ez a kísérlet is kudarcot vallott a helyi törzsek ellenállásán. A törzsek élére Aspurgus fia, VII. Mithridatés állt. Claudius már-már elismerte volna királynak, de Mithridatés bátyjának, Cotysnek bejelentése alapján gyanút fogott ellene, titkos Róma-ellenes tevékenységgel vádolta, s egy Bosporusba küldött római sereggel Cotyst ültette a trónra.

Cotys alatt a bosporusi királyság szorosabb kapcsolatba került Rómával. Ez jutott kifejezésre többek között abban, hogy a bosporusi királyságban is bevezették a római császárok kultuszát, s a főpapi tisztséget maga a király viselte. Pénzeikre a római császárok képét verették. Róma befolyása a Fekete-tenger partvidékén Nero alatt még inkább megerősödött. Ez időben a városukat ostromló skythák ellen a chersonesusiak Moesia Inferior római helytartóját, Plautius Silvanust hívták segítségül, s ezzel a városban és a Krím-félsziget déli partján első ízben jelent meg római helyőrség. Lehet, hogy egyidejűleg római katonaságot vezényeltek a bosporusi királyság területére is. A római kormányzat a Fekete-tenger népeinek és a Kaszpi-tó vidékének leigázására irányuló nagyszabású terveiben nem nélkülözhette a Fekete-tenger vidéki városokat, mert ezek a birodalom távoli határait védő megerősített támaszpontokat jelentettek.

Jellemző tény, hogy amióta Chersonesusban római katonaság állomásozott, ott teljes győzelmet aratott az arisztokrácia, s a demokratikus városszervezet utolsó nyomai is eltűntek. Ettől kezdve a római uralom támaszát jelentő legelőkelőbb családok sorra elnyerik a római polgárjogot. Nero egy időben arra is gondolt, hogy a Fekete-tenger egész északi partvidékét provinciális igazgatás alá helyezi.

Nero halála és hódító terveinek összeomlása után ezt a tervet is elejtették, hiszen megvalósítása nyilván csak hosszú és nehéz harc árán lett volna lehetséges. Ezután már a Fekete-tenger északi partvidékének Rómával való kapcsolatai nem voltak állandó jellegűek, hanem a mindenkori külső és belső tényezőktől függtek. Így pl. Decebal daciai hatalmának megerősödése idején, amikor e törzsszövetség elleni harc nagymértékben igénybe vette a birodalom erőforrásait, a római seregeket Chersonesusból kivonták, és ez a terület ismét a bosporusi királysághoz került.

BOSPORUS MEGERŐSÖDÉSE AZ I. SZ. II. SZÁZADBAN

A II. században Bosporus királyai egyre önállóbb és szabadabb uralkodókként viselkedtek. A római császároknak katonákra volt szükségük, s ennek fejében pénzbeli ellenszolgáltatást, ún. *subsidium*-ot fizettek Bosporusnak. A római seregeket kivonták Bosporus területéről. A bosporusi sereg a sarmata fegyverzet és hadi taktika átvétele révén egyre jelentősebb erőt képviselt. A II. század óta a bosporusi királyság már önálló háborúkat viselt a sarmata és tauro-skytha törzsek ellen. Ez utóbbiak a század utolsó éveiben kénytelen-kelletlen el is ismerték a bosporusi királyok

fennhatóságát. A III. század elején a bosporusi királyok a sarmata törzsek felett aratott győzelmeik jóvoltából még ki is terjeszthették államuk területét. II. Cotys és II. Sauromates feliratai a II. század utolsó és a III. század első éveiből beszámolnak a skythák és sirakok felett aratott győzelmeikről és Tauriké királyságukhoz való annexiójáról. III. Rhescuporis (210—227) az „egész Bosporus és a tauro-skythák királya" címet vette fel. De Chersonesust, amely mindig küzdött a Bosporustól való függés ellen, Róma a II. század derekán ismét „felszabadította". Ez annyit jelentett, hogy a római seregek visszatértek az országba, s egyidejűleg visszahelyezték a római helyőrséget Olbiába is. E város jelentősége azonban sokat csökkent a korábbi évszázadokhoz viszonyítva; soha nem tudott teljesen magához térni azóta, hogy az i. e. I. század végén a geták elpusztították. Földjeinek egy részét is elvesztette, s kénytelen volt meghódolni a Krím-félszigeti skytha királyság uralkodóinak. A Chersonesusnak nyújtott „szabadság" ugyancsak nagyon viszonylagos volt. Az állam ügyeit a gyakorlatban Moesia Inferior helytartója intézte, de még a városban állomásozó római helyőrség parancsnokának is több hatalma volt, mint a városi magistratusoknak.

IDEOLÓGIA; A SARMATA ÉS THRÁK HATÁS A BOSPORUSI TÁRSADALOMRA

A Fekete-tenger északi partvidékére jellemző jelenség volt a vallási egyesületek, az ún. *thiasos*-ok elterjedése. Ezeknek egy része a Bosporus-vidék ősi isteneinek kultuszát ápolta, nagyobb része azonban egy új isten híveiből került ki, akit a „legfőbb", „mindenható", „könyörületes" stb. jelzőkkel láttak el. Ez az istenség tehát, úgy látszik, egyesítette magában a görög Zeus s a zsidó Jahve, sőt lehet, hogy még más istenek egyes vonásait is. Kultuszának elterjedése a monoteisztikus képzetek fejlődéséről tanúskodik. A thiasosokba főként az arisztokrácia képviselői léptek be, akik mindinkább elkülönültek a lakosság többi részétől.

Habár a hivatalos nyelv továbbra is a görög volt, s ezen nagyszámú felirat maradt ránk, azonban egyre gyakrabban jelennek meg a nem görög, bennszülött nevek. Maguk a bosporusi királyok gyakran viselik most a Sauromates nevet, amely a sarmaták korábbi nevéből *(Sauromatés)* származik. A városi nemesség átvette a sarmata fegyverzetet: sisakot, páncélt, hosszú kardot, íjat és sarmata harci ruházatot. A pénzeken és kőbe vésett feliratokon helyenként tamgaszerű sarmata jelekkel találkozunk, ezek közül egyesek mintegy a bosporusi királyok címereivé váltak. Ezekben a jelekben, amelyek néhány esetben egész sorokat alkotnak, egyes tudósok egy mindeddig meg nem fejtett helyi írásbeliség nyomait látják.

A sarmata törzsfőkhöz hasonlóan Bosporus királyai és előkelő polgárai fegyvereikkel és lovaikkal kezdtek temetkezni. A síremlékek lovon ülő harcosokként ábrázolják őket. A nemesség sírboltjait díszítő falfestmények gyakorta ábrázolnak lovas harci jeleneteket. E kor bosporusi művészetének legfontosabb emlékei a domborművekkel ellátott síremlékek, a szarkofágok képes ábrázolásai, s a sírboltok falfestményei. A helyi művészek — akik közül az egyiknek műhelyét is ismerjük egy Kercsben talált szarkofág falának ábrázolásából — részben a hellenisztikus művészet hagyományait őrizték, de ezeket a bosporusi ízléshez igyekeztek alkalmazni. Ez a törekvés nyilvánul meg a képek élénk és tarka színeiben, s a részletek realisztikus kidolgozása mellett is megnyilvánuló sematikus és hagyományszerű, sztereotip kidolgozási módban. A harci jelenetek olyan képekkel váltakoznak, amelyek az elhunytat családja és barátai körében, a túlvilági lakomán ábrázolják. Találkozunk mitológiai tárgyakkal is. Ez utóbbi típushoz tartozó képek közül legismertebb az egyik sírboltban előkerült festmény, amely Démétért és leányának, Persephonénak, az alvilág királya, Hadés által történt elrablását ábrázolja. A bosporusi mindennapi életre és művészetre bizonyos hatást gyakorolt a parthus birodalom és Kisázsia is. Így pl. a parthusoktól vették át azt a szokást, hogy az elhunyt királyok arcát aranymaszkkal fedjék be. A festőművészetben különösen szembetűnő a kisázsiai és syriai festészettel való rokonság.

A Fekete-tenger vidékének városaiban jelentős thrák lakosság is élt. A bosporusi királyok rokoni kapcsolatban álltak a régi thrák uralkodócsaláddal, és gyakran viselték egykori thrák uralkodóknak, Cotysnek, Rhoimétalkésnek, Rhescuporisnak és másoknak nevét, és úgy látszik, védelmükbe is vették a thrák lakosságot.

A SKYTHA KIRÁLYSÁG AZ I. SZ. ELSŐ KÉT ÉVSZÁZADBAN

A skytha királyságban, a bosporusihoz hasonlóan, az I. század derekától kezdve az egész II. századon át ismét némi fellendülést látunk. A fővárosát, Neapolist (a Krím-félszigeten, a mai Szimferopol közelében) feltáró ásatások az építkező-tevékenység, a kézműipar és a művészet felélénküléséről tanúskodnak. A helyi lakosság sírboltjait és kőpalotáit falfestmények borították. Jelentős mértékben fejlődött a kereskedelem, amelyet a skythától függő Olbián és a Fekete-tenger más megerősített pontjain keresztül bonyolítottak le. Neapolis lakossága földbirtokosokból és a városban letelepült állattenyésztőkből, nagy ménesek gazdáiból, a király környezetének tagjaiból és kereskedőkből állt. A városi lakosságon belüli vagyoni egyenlőtlenséget jelzi az ellentét a nemesség gazdagon berendezett palotái és sírboltjai, s a városi szegénység szánalmas, földbevájt kunyhói, jurtái és sírjai között. A rabszolgaság a skythák körében valószínűleg nem fejlődött ki széleskörűen. A királyok természetben szedték be az adót, s az e címen tulajdonukba került gabona — kukorica, árpa és tönköly — tárolására gabonatároló vermeket ástak a város falai mentén. A legnagyobb vermek 4 tonna gabona befogadására voltak alkalmasak. A városban talált szőlőprések a bortermelés, a fazekas-kemencék pedig a piacra termelő kézműipar fejlettségére vallanak. A kereskedelem azonban nem vezetett széles körű pénzforgalomra. Főleg római pénzek voltak használatban. Csupán Olbiában vertek az I. század derekán uralkodó Pharzoios és Ininsimaios király nevével ellátott érméket. A skytha királyság ekkor élte virágkorát. A skythák eljutottak Chersonesusig s a bosporusi városokat is fenyegették. Hatalmuk csak a II. században kezdett hanyatlani a sarmaták, a bosporusi királyság és a velük szövetséges Róma nyomása alatt. A II. század második felében s a III. század elején a bosporusi királyok több győzelmet arattak a skythák felett. A III. században a skytha királyság hanyatlásnak indult. Kulturális élete egyre több sarmata vonást vett fel.

Végül a sarmaták Neapolist, a fővárost is elfoglalták.

XXIII. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA EURÓPA ÉS SZIBÉRIA TÖRZSEINÉL (I. SZ. I—III. SZÁZAD)

Az i. sz. I—II. században az európai törzsek nagy részének fejlődése gyorsan haladt előre. Ebben a korszakban jöttek létre a nagy törzsszövetségeknek és azoknak a népeknek a kialakulásához szükséges gazdasági és társadalmi előfeltételek, amelyek később a középkori Európa történetében vezető szerepet játszottak. Ebben az időben indult meg e törzsek hosszú, szívós harca a rabszolgatartó Róma ellen. Egyelőre a Római Birodalom bizonyult erősebbnek. A Rómával harcba szálló törzsek és népek még nem készültek fel eléggé erre a küzdelemre. Róma első ellenfelei a birodalom határmenti törzsei voltak, s ezeknek gazdasági és társadalmi fejlődése Róma erős hatása alatt ment végbe. E törzsek arisztokráciája rendszerint eladta saját törzse szabadságát, s a római kormányzatban kereste és találta meg szövetségesét.

A helyzet csak a III. századtól változott meg. A birodalom tekintélye és valóságos ereje ekkor már hanyatlásnak indult, és legfőbb ellenfelei már azok a germán, sarmata és szláv törzsek voltak, amelyek önálló, a római gazdasági élet közvetlen hatásától nem érintett fejlődésen mentek át. A továbbiakban szó lesz erről az új történelmi időszakról. Ám nem szabad szem elől téveszteni, hogy az ősközösségi rend felbomlásának állapotában élő törzsek s a hanyatlóban levő rabszolgatartó társadalom világméretű harca nem előzmények nélkül, nem többé-kevésbé véletlen okok következtében indult meg a III. században. Ez a harc közvetlen folytatása a szakadatlanul folyó küzdelemnek, és elkerülhetetlen következménye az agresszív rabszolgatartó állam s az általa szüntelenül fenyegetett népek szembenállásának.

1. KELTÁK ÉS GERMÁNOK

KELTÁK

A kelta törzsek, mint már erről szó volt, főként Közép- és Nyugat-Európa hatalmas területeit népesítették be. Az I. század közepe táján a kelta törzsek közül már csupán Írország — az antik szerzők által Hibernia néven emlegetett sziget — törzsei őrizték meg teljes függetlenségüket. Ezeknek a törzseknek egészen a III. századig szinte semmi kapcsolatuk nem volt a birodalommal. Időszámításunk első századaiban Írország kelta törzsei kisebb közösségekre, az ún. *túath*-okra oszlottak. A közösségnek a szabad parasztokból, a druidákból és a kézművesek bizonyos csoportjaiból álló teljes szabad lakossága alkotta a népgyűlést, háborúban pedig a sereget. A népgyűlése-

ket a nemzetségek vénei vezették. Közülük kerültek ki a legfőbb bírák és a hadvezérek. Mellettük a nemzetségi arisztokrácia tagjaiból álló tanács működött. A túathok szövetségeinek élén a törzsfők álltak. Az i. sz. I—II. században öt ilyen szövetség állt fenn.

Az elszegényedett lakosság egy része a nemesség cliensévé lett. A cliensek megtartották parcelláikat, de patronusaiktól állatállományt kaptak, s azt a szaporulattal együtt kellett visszaszolgáltatniuk, patronusukat el kellett kísérniük a háborúba és a népgyűlésre. A cliensek egy része szinte rabszolga helyzetbe jutott; patronusaiktól bizonyos anyagi juttatásokat kaptak, viszont nem számítottak többé teljes jogúnak, s a termésnek és a nyáj szaporulatának egy részét is át kellett adniuk gazdáiknak. Az alacsonyabb sorú kézművesek egy része is clienssé lett.

A II. század végén és a III. században Nyugat-Írország törzsfői, akik közül Cormacus volt a legismertebb és a megbízható forrásokból leginkább történetinek tekinthető személy, meghódították a szomszédos területeket, s erős törzsszövetséget hoztak létre. Ekkor jelennek meg a római vallumok mintájára épült erődítmények, kialakulnak a törzsfők fegyveres kíséretei, s ezek már a római fennhatóság alatt álló Britanniába is be-betörnek. Az antik források ezeket a törzseket *Scotti* és *Atecotti* néven ismerik. Róma britanniai hatalmának meggyöngülésével e törzsek a provincia területén is kezdtek letelepülni.

GERMÁNOK. TÁRSADALMI-GAZDASÁGI SZERVEZET

A legbőségesebb adatok az ekkori germán törzsekről állnak rendelkezésünkre. Ezekről Tacitus az I. század végén külön munkát írt, s adatait Engels klasszikus értékű elemzésben értékesítette „A család, a magántulajdon és az állam eredete" és „A régi germánok történetéhez" című műveiben.

Az I. század végére a germánok gazdasági és társadalmi életében jelentős változások következtek be a Caesar-kori állapotokhoz képest. Immár véglegesen áttértek a helyhez kötött földművelésre, bár még az állattenyésztésé volt a döntő szerep. Kövekből durván összerótt és cseréppel fedett házak váltották fel a korábbi, csak időleges használatra szánt kunyhókat. Megélhetésükben egyre kisebb lett a vadászat jelentősége. A Caesar idejében még közösen dolgozó nemzetségi közösség helyébe az önálló településeket alkotó nagycsaládi közösségek léptek. Egy-egy ilyen közösség évenként új földdarabot szántott fel, s a régit parlagon hagyta. A legelők, hegyi-legelők és egyéb földterületek több település közös birtokában voltak.

A germánok életmódja még mindig meglehetősen kezdetleges volt. Római pénzeket csak a birodalommal határos területeken használtak, a távolabbi törzsek ellenben nem ismerték a pénzt, és közvetlen termékcserét folytattak. A kézművesség, különösen a fémművesség fejletlen volt, a fegyverzet pedig meglehetősen tökéletlen. Az írásbeliséget csak csökevényes formában ismerték, s ezt is csupán a papok használták mágikus szertartásaik és jövendöléseik során. Az anyajogot már felváltotta a patriarchális rend, de az előbbi maradványai még mindig erősek voltak. A nők például mind a családon belül, mind a kultuszban igen tekintélyes helyet foglaltak el. Civilis felkelése idején a bructerek törzsének egyik pap- és prófétanője, Veleda, nagy szerepet játszott a felkelők megszervezésében és harcra buzdításában.

Már volt rabszolgaság, de csupán a patriarchális fokot érte el. A rabszolgák állatállományt és egy-egy földparcellát kaptak, s a termés egy részét beszolgáltatták gazdáiknak. A rabszolgák gyermekei együtt nevelkedtek a szabadokéval, s bár a rabszolgák nem vettek részt a közügyekben, köztük és a szabadok között távolról sem volt olyan éles különbség, mint Rómában. A törzsi arisztokrácia s a törzsfők, akik fegyveres ifjakból álló kísérettel vették körül magukat, már jelentős szerepet játszottak, azonban fontos kérdésekben a legfelsőbb döntés, akárcsak korábban, még mindig a népgyűlés kezében volt.

A II. században és a III. század elején a római kereskedők a birodalomtól egyre távolabb eső területekre hatoltak be. A germán törzsi arisztokrácia szívesen vásárolta a behozott használati cikkeket, bort és ékszereket. Mivel megnövekedett igényeinek kielégítésére pénzre volt szüksége, szarvasmarhát, prémet és rabszolgát adott el a római kereskedőknek. A germán törzsek területén az idők folyamán az élénk átmenő kereskedelem is kifejlődött. A római árukat egészen Skandináviáig és a Baltikumig szállították. Skandináviában Tacitus tudósításai szerint erős germán törzsszövetség állott fenn. A kereskedelem növekedése nyomán fejlődésnek indult a tengeri hajózás, és tökéletesedett a hajóépítés technikája. Lassanként más iparágak is fejlődésnek indultak — így a fazekasság, a szövés, az ékszer- és a fémipar. A germán mesterek maguk készítették a fegyverzetet, és többek között olyan bonyolult felszerelést is tudtak előállítani, mint a gyűrűpáncél. A germán kereskedők ekkor már nemcsak a római árukat vitték észak és kelet felé, hanem a helyi kézműipar készítményeit is. Egyidejűleg a földművelés is fejlődött, jobb minőségű állatfajtákat, elsősorban lovakat tenyésztettek ki. Ez utóbbi körülmény nagymértékben növelte a germán lovasság jelentőségét. Mindez egyre inkább megváltoztatta a germánok és a Római Birodalom között korábban létrejött kapcsolatok jellegét.

A GERMÁNOK KAPCSOLATAI A BIRODALOMMAL. A RAJNA ÉS A DUNA MENTI HATÁR

Az I. században, mint már említettük, a Rajna és az Elba között és a Duna mentén élő germán törzsek nagy része cliens helyzetben volt Rómával szemben. A függőség formái és végső eredményei az egyes törzseknél különbözőképpen alakultak. Így pl. a Rajna jobb partján élő batavok, canninefatok és mattiacusok törzsei nem fizettek adót, de a segédcsapatok számára kötelesek voltak katonákat adni. Civilis felkelése nemcsak nem szerezte vissza függetlenségüket, hanem, ellenkezőleg, az I. század végén a birodalomhoz csatolták őket, s a földjükön emelt erődítmények voltak hivatva biztosítani alávetettségüket. A batavusok szomszédságában, a Rajna torkolata mellett élő frisiusok törzse nem adott katonát, viszont adóként bőrt volt köteles szállítani a hadsereg részére, és római praefectusok felügyelete alatt állt. 28-ban a frisiusok felkeltek, és rövid időre visszaszerezték szabadságukat, de Corbulo 47-ben ismét leigázta őket. 57-ben két törzsfőjük mint Róma cliense polgárjogot nyert.

Sokáig harcoltak függetlenségükért a cheruscusok is, Arminiusnak, Varus legyőzőjének vezetésével. Harcuk azonban egy erős Róma-barát párt tevékenysége miatt bonyolult körülmények között folyt. Tiberius, miután visszahívta a Rajna mellől Germanicust, mindenképpen azon volt, hogy belső viszályokat szítson közöttük. Végül sikerült is a cheruscusokat ismét alávetett helyzetbe juttatnia.

Különleges helyzetben volt a hermundurok törzse. Ezeket a cheruscusok elűzték régebbi, Elba menti lakóhelyükről, majd a rómaiak a Duna bal partján telepítették le őket azzal a kötelezettséggel, hogy ellátják a Claudius óta római helyőrség nélkül maradt tartomány katonai védelmét. A hermundurok Róma iránti hűségük fejében, egyedül az ún. germán barbár törzsek közül, a provincia belterületére is utazhattak, s ott Raetia tartomány fővárosában kereskedést folytathattak.

A germánok legjelentősebb törzsszövetségét az I. században a markomannok törzsfője, Maroboduus teremtette meg. A markomannok a Majna partján éltek, a rómaiak elől azonban időszámításunk első éveiben Bohaemiába (a mai Csehszlovákia) költöztek, amelyet régebbi kelta lakosai, a a bójok törzsei elhagytak. Maroboduus Rómában töltötte ifjúságát, s ott szerzett ismereteit használta fel serege megszervezésére. Hozzá csatlakozott a Kelet-Germaniában lakó suevusok egy része, a longobardok, lugiusok és több más törzs. Így mintegy 70 000 főnyi gyalogságból és 4000 főnyi lovasságból álló sereget tudott szervezni. Rómába küldött követei már egyenjogú hatalom

Germán foglyok ábrázolása egy római márványszarkofágon
III. század

képviselőiként léptek fel. Bár nem indított harcot a birodalom ellen, Tiberius császár szavai szerint mégis veszélyesebb volt Rómára nézve, mint annak idején Pyrrhos és Hannibal.

E hatalmas törzsszövetség fennállása önmagában is aktivizálta a Róma-ellenes erőket. Maroboduus szövetségre lépett a Rómától elszakadt törzsekkel, s menedéket nyújtott a birodalomból szökött elemeknek. Valószínű, hogy a hozzá menekülők között szökött katonák, rabszolgák és a római elnyomásba belenyugodni nem tudó provincialakók is voltak. Később a gall lázadók és a britanniai törzsek közötti szövetség veszélye késztette Claudius császárt Britannia meghódítására. Feltehető, hogy hasonló elgondolások alapján küldte Augustus is Tiberiust Maroboduus ellen.

Az ekkor meginduló pannón—dalmata felkelés miatt mégsem tört ki a háború, Maroboduus pedig nem avatkozott bele Tiberiusnak a felkelők elleni harcába. Ez esetleges szövetségesektől fosztotta meg, s gyengítette helyzetét. Néhány év múlva még súlyosabb hibát követett el Arminius cheruscus törzsfő, amikor harcba bocsátkozott Maroboduussal ahelyett, hogy vele egyesülvén, az összes Róma-ellenes erőket tömörítette volna. Ekkor azonban még nem jöttek létre a tartós és szilárd törzsszövetségek kialakulásának feltételei, és Róma tapasztalt politikusai is mindent megtettek a törzsi viszályok felszítására. Arminius 17-ben szétverte Maroboduus seregét, mire az Tiberiushoz fordult segítségért. A császár azonban nemcsak hogy megtagadta a segítséget, hanem a germán törzsfő gyengeségét hatalma megsemmisítésére használta fel. Maroboduust Ravennába telepítette le, a markomannok királyává pedig Vanniust nevezte ki, egy kvád törzsbeli római clienset. Vannius a kvádok és markomannok törzseinek egyesítése után 30 évig uralkodott, erőszakos akciók segítségével jelentősen kiterjesztette birtokait a szomszéd törzsek rovására. Végül saját törzsbeliei űzték el, a rómaiak pedig Pannoniában telepítették le.

Az I. század derekán új sarmata törzsek, a iazygok és rhoxolanusok jelentek meg a Duna mentén. A birodalommal többszöri összecsapás után mégis szövetségre léptek. Az I. század végén azonban a sarmaták egyesültek a markomannokkal, a kvádokkal s a suevusok egy részével is, hogy

lerázzák a cliensi függőséget. Megtagadták Rómának a katonaszolgáltatást, majd súlyos vereséget mértek Domitianus császárra, benyomultak Pannoniába, s a birodalom csak hatalmas erőfeszítés árán volt képes helyreállítani a korábbi helyzetet. A kvádok és markomannok ismét Róma clienseivé lettek, és újra a császár választása alapján kaptak királyokat. A II. század hatvanas éveiben azonban a közrendűek felkeltek a római gyámkodás s a rájuk kényszerített királyok ellen. Ez volt a kiindulópontja azoknak a birodalomra nézve súlyos markomann háborúknak, amelyek fordulópontot jelentenek Róma és a körülötte élő európai népek viszonyában.

2. A DUNA MENTI TÖRZSEK ÉS DECEBAL KIRÁLYSÁGA

A DUNA MENTI TÖRZSEK, DÁKOK

A Duna menti területeken a germánok csupán jelentéktelen kisebbséget alkottak, a lakosság zöme főként thrák, kisebb részben pedig kelta törzsekből állt. A thrák törzsek között különösen jelentősek voltak a geták. Földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, s a Fekete-tenger nyugati partvidékének görög városaival kereskedtek. Földjük közösségi tulajdonban volt, s évenként újra felosztották a közösség tagjai között. A törzsek élén törzsfők álltak, a vagyoni egyenlőtlenség és társadalmi differenciálódás azonban még jelentéktelen volt. A geták fontos megélhetési forrását jelentették a rablóháborúk. Harciasságuk az antik íróknál szinte szállóigévé lett.

A Duna menti törzsek között a dákok voltak a legjelentősebbek. Boirebistas halála után törzsszövetségük szétesett, a rómaiak pedig mindent elkövettek azért, hogy a törzsfők összeveszítésével megakadályozzák a dákok újabb egyesülését. Maroboduus, Vannius, a iazygok és rhoxalanusok kötelessége volt többek között a dákok elleni blokád fenntartása és előrenyomulásuk megakadályozása. De Maroboduus, majd Vannius bukása után új lehetőségek nyíltak a dákok előtt. Társadalmi differenciálódásuk ekkor már elég magas fokot ért el. A görögökkel régóta fennálló, majd az italikusokkal kialakuló kereskedelmi kapcsolataik még inkább előmozdították a vagyoni egyenlőtlenség növekedését. Az ország természeti kincsei, különösen az arany- és ezüstbányák, elősegítették a kézművesség fejlődését, és jelentékeny mennyiségű vagyon felhalmozódását a nemesség kezében. A törzsfők magas hegyek tetején, nagyméretű kőtömbökből és napon szárított téglákból épült,

Dák fogoly
II. század eleje. Márvány

sánccal, hatalmas falakkal és bástyákkal megerősített pompás várakban éltek. Ezekben a várakban őrizték a behozott és helyi eredetű nemesfém-készítményeiket, fegyvereiket, értékes görög és itáliai felszerelésüket és gazdag pénzkészleteiket.

Ezek az építmények, amelyekhez a szükséges anyagot távoli kőbányákból szállították, azt bizonyítják, hogy lakóik nagyszámú munkáskézzel rendelkeztek. Legvalószínűbb, hogy a függő helyzetbe került törzsi tagok munkáját zsákmányolták ki. Dacia meglehetősen nagyarányú rabszolga-kivitele szintén a nemességnek a közrendű törzsi tagok feletti hatalmáról tanúskodik. Az utóbbiak életkörülményei éles ellentétben álltak a nemesség fényűzésével. A földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó dákok tömegei kicsiny faluközösségekben éltek, és településeik néhány tucat szegényes szalmafödeles kunyhóból álltak.

DECEBAL URALKODÁSA

Mindez arról tanúskodik, hogy a dákok ősközösségi rendjének felbomlása ekkor már eléggé előrehaladt. Akárcsak Galliában a római hódítás előestéjén, itt is kialakult a Róma-barát arisztokrácia és a Róma-ellenes néptömegek pártja. Galliához hasonlóan a népi párt itt is a dákokat tömöríteni, a nemesség belső harcait megszüntetni és uralmát korlátozni hivatott királyi hatalmat támogatta. Az I. század végén ilyen egyesítő tényezőként lépett fel Daciában Decebal, ez a tehetséges és erélyes király. Ekkor jött létre a dákok első államszervezete, amely Maroboduus törzsszövetségéhez hasonlóan szükségszerűen Róma-ellenes jelleget öltött.

Újra megjelent tehát egy olyan erő, amelynél védelmet kereshettek a római elnyomással elégedetlen elemek. Decebal szívesen nyújtott nekik menedéket. Különösen az olyan kézművesek megnyerésére törekedett, akiket felhasználhatott várak és római mintájú hadigépek készítésére. A szökevények kérdése éles ellentétet támasztott a birodalommal való kapcsolatában. Decebal nagyralátó terveket szőtt. Nem csupán a szomszédos törzseket igyekezett egyesíteni, hanem a parthus birodalommal való szövetségre is gondolt. Tevékenységében azonban állandóan akadályozta a királyi hatalom megerősödésétől félő és Decebal egyesítő törekvéseit ellenző nemesség makacs ellenállása. A Római Birodalom ellen folytatott, változó sikerű és időnkénti szövetségkötések által megszakított valamennyi háborúja alatt ott voltak a római táborban a dák nemezsüvegben (az arisztokraták megkülönböztető fejviseletében) pompázó dák előkelők, hogy kinyilvánítsák hódolatukat a római császár iránt, és kifejezzék szolgálatkészségüket. Decebal Róma elleni utolsó háborújában (106), amely végül is bukására s Daciának a birodalomhoz való csatolására vezetett, a nemesség árulása különösen nagy arányokat öltött. A köznép ezzel szemben bámulatos hősiességgel küzdött, földjének minden rögét makacsul védelmezte, s elviselte a legsúlyosabb veszteségeket is. Amikor az utolsó harcosokat is kiűzték végső menedékvárukból, s a nemesség által elárult Decebal önkezével vetett véget életének, a dákok tömegesen hagyták el falvaikat, és a Kárpátoknak a római seregek számára hozzáférhetetlen hegyláncai közé menekültek. Ez az ún. „szabad Dacia" a későbbiek során is állandó veszélyt jelentett a Római Birodalom számára.

3. AZ ÓSZLÁV TÖRZSEK

Mai ismereteink alapján még nem lehet teljes és részletes képet alkotni a szláv törzsek időszámításunk első négy századbeli történetéről. A görög és latin írók csak nagyon futólagos tudósításokat közölnek az ókori szlávokról, akiket a római határoktól a germán, kelta, thrák, sarmata és egyéb törzsek által lakott földek széles sávja választott el. Közvetlen érintkezés híján az antik világ viszonylag keveset tudott a szlávokról.

Mindemellett az antik írók megjelölik azokat a területeket, amelyeken a szlávok e távoli múltban laktak. Adataik alapján számos, időszámításunk első évezredének elejéről származó régészetileg megfogható kultúrák egész sorát lehet kapcsolatba hozni a szlávokkal, és ennek alapján tanulmányozni e törzsek termelésének, életmódjának és kultúrájának fejlődését.

Az ókori szlávokra vonatkozó első adatokat az idősebb Pliniusnak, az I. században élt római tudósnak műve szolgáltatja. Plinius felhasználta Agrippa hadvezér katonai térképének adatait és maga is szolgált Germaniában. Tudott arról, hogy e földön túl nem germán törzsek által lakott területek húzódnak. Amikor Plinius ezeket Scythiának nevezte, nyilván az ókori történetírásnak azt a szokását követte, hogy a legtávolibb és alig ismert törzseket szkítáknak *(Skythai, Scythae)* nevezték. Az *Oceanus Scythicus*-ról (a Balti-tengerről) beszélve Plinius elmondja (IV. 97), hogy ennek délkeleti partján sarmaták, germánok, venedák *(Venedae)*, scirrusok és hirrusok élnek. Az itt felsorolt törzsek egyike, éspedig a venedák, szlávok voltak. Erről tanúskodik az a tény, hogy a venedák, venetek, vindek törzsneve viszonylag késő időkig fennmaradt a nyugati szlávok egyes csoportjainak jelölésére. A VI. században élt Iordanes gót történetíró is megírja, hogy a vinidák törzsei igen nagy létszámúak, és különböző neveken ismeretesek, „leginkább azonban sclavinusoknak és antoknak nevezik őket". Plinius tanúságát megerősítik az Elbától északkeletre élő törzsekre vonatkozó régészeti adatok. Ezek szerint itt éltek a legészakibb germán törzsek, mögöttük a szlávok, és még távolabbra, északi és északkeleti irányban, a finn törzsek.

Igen fontosak Tacitus adatai is, bár ő csupán Germania leírását adta, s ezért a germán törzsek szomszédaira viszonylag kisebb figyelmet fordított. Már megfigyelte a venetek és germánok közötti etnikai különbséget, de azt is elmondja, hogy a venetek életmódja közelebb áll a germánokéhoz, mint a nomád sarmatákéhoz. Tacitusnak ezt az adatát, teljes mértékben megerősítik a szláv törzsek ekkori kultúrájára vonatkozó ismereteink. Tacitus a veneteknek elég nagy lakóterületet tulajdonít, s elmondja, hogy a peucinusok (bastarnák) — ezeket a Kárpátok vidékére helyezi — és a fennus (finn) törzsek között élnek, ez utóbbiak lakóhelye pedig a mai Rigai-öböltől keletre és északkeletre fekszik.

Azonban még ezek az ókori szlávokra vonatkozó hiányos adatok is aránylag kevés római szerző előtt voltak ismeretesek. A római szerzők nagyobb része mindvégig *Sarmatia* fogalma alá vonta a szlávok lakta területeket. Ez a tendencia jut kifejezésre Ptolemaios ókori földrajzi író 160 és 180 között írt nagy művében. Ő a Visztulától s a Kárpátoktól keletre fekvő területeket „Európai Sarmatiá"-nak, *(Sarmatia hé en Európéi)*, a Balti-tengert pedig *Sarmatikos ókeanos*-nak nevezte (III. 5,1).

Ptolemaios az uenedákat az „Európai Sarmatia" törzsei között nevezi meg (III. 5,7), s lakóhelyükként az *Uenedikos kolpos* (Ueneda-öböl, a Balti-tenger délkeleti része) egész partvidékét s az amögött Európába mélyen benyúló területeket nevezi meg. Ptolemaios adatai alapján elég nehéz feladat lenne pontosan megállapítani az uenedák lakta terület keleti határát. Az a körülmény azonban, hogy az ókori geográfus az „Ueneda hegyek"-et *(Uenedika oré*, III. 5,5) a Balti-tenger partjától messzire helyezi, arra enged következtetni, hogy szerinte az uenedák jelentős területen éltek. Ptolemaios adatai azt is megmutatják, hogy az ő idejében az uenedák elnevezése már összefoglaló neve volt számos törzsnek, és további földrajzi elnevezések alapjává lett, mint pl. Ueneda-öböl, Ueneda-hegyek stb. Ptolemaios térképének földrajzi elnevezései között más szláv elnevezésekkel is találkozunk, pl. Calisia város nevével, amely ma is él Kalisz formájában (Lengyelország. — *Szerk.*), vagy a Bódinon-hegységgel és néhány más szláv névvel. Ptolemaios az uenedák, összefoglaló elnevezése mellett az uenedák egyik törzseként is ismeri a szlávokat, *Stauanoi* (III. 5, 9) vagy *Suobénoi* néven.

Némileg eltérően mutatja meg a venedák lakóterületét az a IV. századi római úti térkép, amelyet Tabula Peutingeriana (Peutinger-féle tábla) néven ismer a tudomány, s amely a venedák lakóhelyeként a Kárpátok nyugati lejtőit és a Dnyeszter alsó folyását jelöli meg. Ez a római úti térkép, úgy látszik, már számol a szláv törzseknek a Duna felé irányuló vándorlásával.

Az ókori írók fenti adatai a szlávok i. sz. I—IV. századbeli elterjedéséről, arra engednek következtetni, hogy ezek a törzsek a Balti-tenger és a Kárpátok északi lejtői közötti területet foglalták el, s nyugaton a germánokkal és keltákkal, déli és délkeleti irányban pedig a sarmata törzsekkel érintkeztek; a szláv törzsek lakta terület keleti határát mindeddig nem lehetett meghatározni.

AZ ÓSZLÁV NYELV

A szláv nyelvek elemzése ugyancsak jelentős történeti adatokra vet fényt. Valamennyi szláv nyelv, tehát: az orosz, lengyel, poláb, szorb, cseh, szlovák, bolgár, szerb-horvát és szlovén, egyaránt az ószláv nyelvből származik. Ez a nyelv, mint az összes szláv törzsek közös nyelve, valószínűleg még fennállt az első évezred első felében. Még a IX. században is, amikor az orosz krónikák már említést tesznek különálló szláv népekről, bolgárokról, csehekről, ljachokról stb., a krónikaírók megjegyezték, hogy mindezek közös szláv nyelvet beszélnek. Az ószláv nyelv kutatói megállapították, hogy az ebből a nyelvből szerteágazó szláv nyelvek csak akkor alakultak ki, amikor a szlávok már hosszú ideje használták a vasat, és fejlett kézművességgel rendelkeztek.

Valóban, a szláv népeknél nem csupán az összes, általánosan használt fémeknek: vasnak, aranynak, ezüstnek, réznek és ónnak, hanem számos vasból készült tárgynak is közös neve van. Ilyenek pl. a kasza, a véső, harapófogó, a szekerce, sarló, kapa, fűrész, kengyel, szigony és több más szerszám. Igen fontos körülmény, hogy a mezőgazdasági szerszámok elnevezése: eke, ekevas, csoroszlya közös a szlávoknál. Jellemző tény, hogy a kézműipari terminológia is közös szláv alapra nyúlik vissza, mint maga a „kézművesség" (remeszlo) szó és számos foglalkozás: kovács, asztalos, posztószövő, takács stb. elnevezése. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a közös ószláv alapnyelv elég hosszú időn keresztül fennmaradt. A nyelvészek lehetségesnek tartják, hogy a szláv nyelvek különválása csak az első évezred közepe táján ment végbe.

RÉGÉSZETI FORRÁSOK

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az első évezred első felének szláv törzseire vonatkozó régészeti adatok kérdése igen bonyolult. Az ősi, szlávok lakta területek régészeti emlékeit még a XIX. század végén is csupán hiányosan ismerték, és jelenleg is számos, régészetileg még feltáratlan terület van. A sírok viszonylag kevéssé gazdag leletanyagát nehezen lehet etnikailag és időbelileg meghatározni, ez viszont nehéz feladattá teszi a gorodiscsék régészeti leletanyagának etnikai meghatározását is. Az i. e. első évezred végének és az i. sz. első évezred első felének legjellegzetesebb régészeti emlékei a nagy, kurgán nélküli temetők, amelyekben különböző temetkezési módok figyelhetők meg: az elföldelés és a hamvasztás. A hamvasztás után a maradványokat urnákba helyezték, az elföldelésnél pedig a holttesteket urnák nélkül temették a földbe. Így jöttek létre azok a temetők, amelyeket — mint fentebb már említettük — a régészek „urnasírmezőknek" vagy „sírmezőknek" szoktak nevezni. A XIX. század kutatói sokat vitatkoztak azon, milyen népektől származnak a Közép-Európában feltárt „sírmezők" — szlávoktól-e, avagy germánoktól, thrákoktól vagy keltáktól? A kérdés ilyen felvetése már önmagában sem helyes, ugyanis az urnamezőkben való temetés szokása nem csupán egy-egy törzsre volt jellemző, hanem valamennyi, fent felsorolt törzscsoportnál előfordult. L. Niederle, a nagynevű cseh régész és történetíró támogatta P. Šafařiknak és más cseh és lengyel régészeknek azt a nézetét, hogy csak azoknak a „sírmezőknek"

EURÓPA ETHNIKAI TÉRKÉPE AZ I. SZ. I–II. SZÁZADBAN

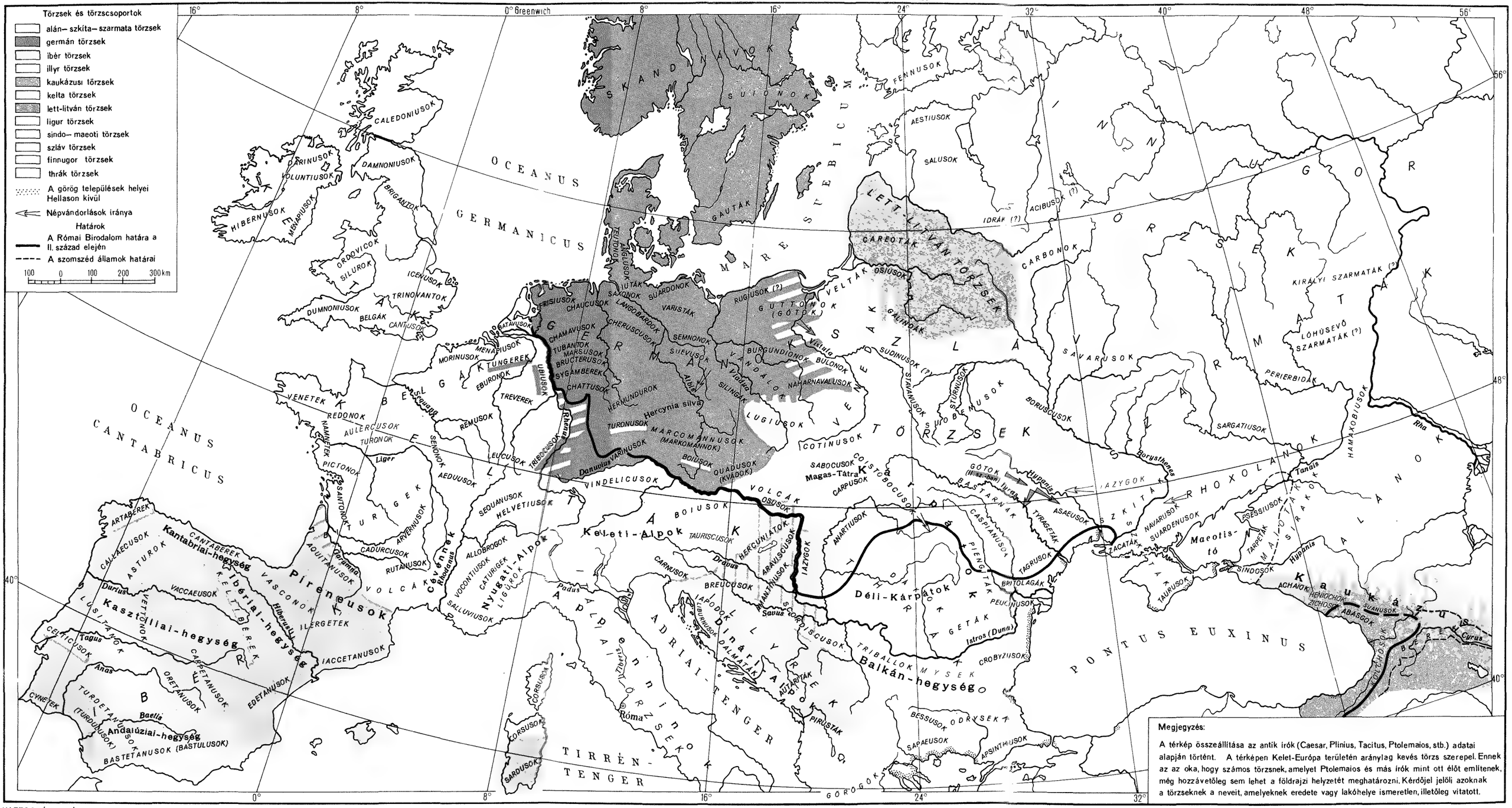

Megjegyzés:

A térkép összeállítása az antik írók (Caesar, Plinius, Tacitus, Ptolemaios, stb.) adatai alapján történt. A térképen Kelet-Európa területén aránylag kevés törzs szerepel. Ennek az az oka, hogy számos törzsnek, amelyet Ptolemaios és más írók mint ott élőt említenek, még hozzávetőleg sem lehet a földrajzi helyzetét meghatározni. Kérdőjel jelöli azoknak a törzseknek a neveit, amelyeknek eredete vagy lakóhelye ismeretlen, illetőleg vitatott.

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

az anyagát lehet a szlávokkal kapcsolatba hozni, amelyek az ószláv törzseknek az írásos források alapján feltehető települési területén belül találhatók.

L. Niederlének ezt az álláspontját a közép-európai „sírmezők" népességének etnikai hovatartozásáról a későbbi régészeti kutatások is megerősítették. A Lengyelország területén fekvő „sírmezők" kultúráját tanulmányozó lengyel tudósok arra az eredményre jutottak, hogy ennek a régészeti kultúrának az etnikuma a venedák voltak, mivel területe nagyjából egybeesik azzal a területtel, amelyen Plinius, Tacitus és Ptolemaios szerint e törzsek nyugati csoportja élt.

A Dnyeszter felső folyásától keletre fekvő „sírmezőket" csak a XIX. század utolsó éveiben tárta fel V. V. Hvojko, a nagynevű orosz régész, aki ezeket a középső Dnyeper medencéjében kutatta. Hvojko már e kultúra első emlékeinek tanulmányozása alapján megállapíthatónak vélte, hogy ezek ókori szlávoktól származnak. Hvojko munkásságát a szovjet régészek folytatták. A „sírmezők" kultúrájának sok új települését és temetőjét tárták fel és tanulmányozták. Jelenleg már több mint 400-at ismernek. Az ásatások bebizonyították, hogy a Dnyepernek nemcsak a középső, hanem felső folyása mentén is szláv törzsek laktak az első évezred első felében. „Sírmezőkben" temették el halottaikat, de életmódjuk sokban különbözött a szomszéd kelta, thrák és más olyan törzsektől, amelyeknek temetkezési módja hasonló volt. Egyúttal ismertté vált az is, hogy a Dnyeper-vidék szláv törzsei igen közel álltak a Visztula-vidék szláv törzseihez. A szláv törzseknek ezen az egységes tömbjén belül bizonyos helyi jellegű különbségek figyelhetők meg, s ezen az alapon a régészek több régészeti kultúrát különböztetnek meg. Ilyenek a Visztula alsó folyása melletti oksywi, a Visztula középső és felső medencéjében a przeworski kultúra. Ez utóbbi közel áll a Középső- és Felső-Dnyeper-vidék szláv törzseinek zarubinci kultúrájához. E kor valamennyi szláv törzsének életmódja és termelési színvonala annyira közel áll egymáshoz, hogy csupán jelentéktelen különbséget lehet észrevenni a szláv törzsek keleti és nyugati csoportjának történeti fejlődése között.

A NYUGATI SZLÁVOK AZ ELSŐ NÉGY ÉVSZÁZADBAN

A Dnyeszter felső folyásától nyugatra, az Odera és Visztula közén és Visztula medencéjében élő törzsek a régi „Venedae" elnevezés mellett a IV—VI. században a *Sclavini*, azaz „szláv" nevet kezdik használni.

Életmódjukról néhány adat maradt ránk Tacitus leírásában, aki a veneteket összehasonlítja a nomád sarmatákkal, s ezzel kapcsolatban elmondja, hogy a venetek állandó házakat építenek. Másik jellegzetes vonásukat abban a képességükben látja, hogy az egész életüket lovon eltöltő sarmatáktól eltérően gyalog is gyorsan tudnak mozogni. Tacitus rövid elbeszélése jellemző módon foglalja össze az erdőövezetben élő, s a lovat főleg mezőgazdasági munkákra felhasználó földművesek életmódjának sajátos vonásait. A venedák földművelők voltak, kézműiparuk viszonylag fejletlen volt, és hosszú időn át megőrizte háziipari jellegét. A fazekaskorong használata pl. csak az első évezred közepe táján terjedt el náluk; igaz viszont, hogy a Visztula-vidék lakóinak kézzel készített, fekete színű, fényezett edényeit gondos kivitel, gazdag formakincs és bőséges ornamentika jellemzi. Említésre méltó az is, hogy a venedák már korán elsajátították a fémkohászatot. Az általuk lakott területen már az I—V. századokból több fémművességi központot fedeztek fel fémolvasztó kemencékkel. A lakosság mindennapi életében is széleskörűen elterjedtek a fémtárgyak.

A déli területeken, ahol a venedák szoros kapcsolatba kerültek és el is keveredtek a keltákkal és thrákokkal, a kézműipari termelés még magasabb fejlettséget ért el. Ezt a jelenséget meggyőzően illusztrálja az a tény, hogy a vegyes, a veneda—kelta lakosságú területeken olyan jelentős kézműipari központok alakultak ki, mint Igolomnia (Krakkótól délre), ahol több tucat agyagégető kemence került elő (IV. század). Még fejlettebb volt azoknak a veneda törzseknek az ipara, amelyek a thrákok szomszédságában éltek. Egészében véve azonban a venedák termelési színvonala még nem érte el

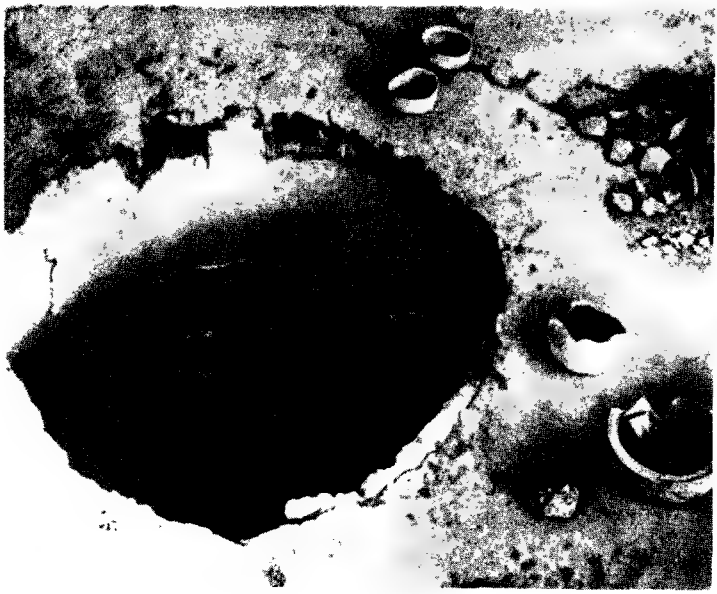

Fazekaskemence
IV. század. A Krakkó melletti (1946. évi) ásatásokból

azt a fokot, amelyen a kézművesség önálló termelési ággá válik. Ez közrejátszott ősközösségi rendjük fennmaradásában is.

A vizsgált időszakban mégis felismerhetők a nyugati szlávoknál a nemzetségi-törzsi rend felbomlásának első jelei. A III—V. században a lakosság körében már jelentős gazdasági egyenlőtlenség figyelhető meg. A társadalmi különbségek nemcsak a szegényebb és gazdagabb sírok mellékletanyagának eltérő voltában jutnak kifejezésre, hanem abban is, hogy a gazdagabb sírok a közösségek közrendű tagjainak temetkezési helyétől elkülönítve nyertek elhelyezést (pl. a Poznan melletti wymyslowói temetőben).

A venedák nemzetségi arisztokráciája nagy gazdagságot halmozott fel, s ez lehetővé tette számára, hogy a szomszédos római provinciákból behozott értékes árukat is megszerezze. A lakosság meggazdagodott része nagy mennyiségben használt importált ékszereket, értékes bronz-, ezüst- és üvegedényeket, fegyvereket stb. A venedák területére behozott áru nagy része Galliából, Pannoniából és a többi nyugati római provinciából származott, egy részüket pedig a Fekete-tenger-melléki központokon keresztül szerezték be. Említésre méltó, hogy a venedák részben a Balti-tenger és a belé ömlő folyók révén, részben pedig szárazföldi úton bonyolították le kereskedelmüket a római világgal. Összevetve a keleti szlávoknak és a venedáknak a Római Birodalomból származó importját, szembetűnik, hogy az utóbbiak kereskedelme élénkebb volt. Még az is lehetséges, hogy az élénk árucsere a határmenti déli törzsek körében meghonosította a római pénzérmék használatát, míg a venedák központi területein a kereskedelem megőrizte csere jellegét.

A nyugati szlávok története a tárgyalt időszakban még rendkívül homályos. Tacitus elmondja, hogy a venedák „rablóhadjárataik során eljutottak a peucinusok és fennusok határai közé". Az I—IV. században a venedák már valószínűleg létrehozták rokontörzseik szövetségét, amely meg tudta védeni saját területét, és gyakran tört rá szomszédaira. Ezt a feltevést megerősíti az is, hogy — mint temetkezéseik mellékleteiből megállapítható — a harc nagy szerepet játszott a venedák életében, s hogy még a rómaiak is ismerték fegyverzetüket, mint ez Tacitusnak a pajzsot viselő venedákról szóló elbeszéléséből kitűnik.

A II. század végén a venedák földjén keresztül délkeleti irányban átvonultak a gót törzsek. Ennek a vándorlásnak közelebbi körülményeit mindeddig nem ismerjük. A venedák egy része valószínűleg a gótokhoz csatlakozott, és azokkal együtt részt vett a III. század Duna menti harcaiban. A veneda törzsek egy része feltehetőleg elismerte Hermanarich gót törzsfő fennhatóságát, mint erről Iordanes történetíró tudósít.

A III. században indult meg a nyugati szlávok terjeszkedése a szomszédos területekre. Csehország északkeleti vidékeiről lépésről lépésre előrehaladva elfoglalták az egész Cseh-medence területét. Ezt igazolja az ún. prágai típusú szláv kerámika széles körű elterjedése a következő évszázadokban. Ez a folyamat a cseh területek korábbi kelta lakosságának elszlávosodására vezetett. Lehet,

Agyagedények a Dnyeper alsó folyása mellett feltárt egyik sírból

hogy ugyancsak a III. és az V. század között vándoroltak be a szlávok az Elba és az Odera közötti délnyugati területekre.

Valószínűleg a IV. század folyamán a szláv törzsek déli csoportját a hunok támadása érte. A venedák zömét azonban ez nem érintette, és az általuk lakott földeken, akárcsak az északi Dnyeper-vidéken, törés nélkül folytatódott a szlávok gazdasági-társadalmi és politikai fejlődése.

A KELETI SZLÁVOK

A középső és felső Dnyeper-vidék erdőségeit lakó törzsek életmódját a termelési és társadalmi viszonyok lassúbb ütemű fejlődése jellemzi. E szláv törzsekre vonatkozó adatainkat a zarubinci régészeti kultúra leletanyaga alapján rekonstruálhatjuk (i. e. II. század—i. sz. II. század). E kultúra helyi változatai csak jelentéktelen eltéréseket mutatnak. A csernyahovi kultúra (II—IV. század) régészeti leletanyagának egy része is feltehetőleg a szlávoktól származik.

A földművelés lassú fejlődésének tulajdonítható az itt élő szláv törzsek ősközösségi rendjének fennmaradása egészen időszámításunk első évezredének kezdetéig. Megerősített gorodiscséik rendszerint néhány kisebb, szomszédos telepből álltak, s ennek alapján arra lehet gondolni, hogy egy-egy nemzetséghez tartoztak. A nemzetséget alkotó patriarchális családok, már különálló házakban éltek. Egyes helyeken ezek föld feletti, agyaggal tapasztott, vesszőből font falakkal épített lakóépületek voltak.

A szlávok egyes csoportjai időszámításunk első századaiban a Dnyeper középső folyása mellől a Donyec északi szakasza és a Szejm felső folyása mellé költöztek. Keleti irányú terjeszkedésükkel kezdődött a szláv törzseknek a következő századokban lezajlott vándorlása.

A sarmata törzsek földjére érkezett szlávok az itt talált lakosságot részben magukba olvasztották, részben déli és keleti irányban kiszorították A szlávokkal való érintkezés kétségbevonhatatlan nyoma az a tény, hogy a sarmaták körében olyan személynevek jelennek meg, mint *Antas*

és *Choroathos*. A II—IV. században ezek a nevek a messzi délen, Tanaisban és Pantikapaionban élő sarmaták körében is használatban voltak.

A lakosság fő foglalkozása továbbra is a földművelés maradt, amely mellett jelentős szerepet játszott a vadászat és állattenyésztés. Időszámításunk első századaiban a földművelés a termelési eszközök tökéletesedése következtében magasabb színvonalat ért el. A korábbi fából készült földművelő eszközök helyett a szlávok között elterjedt a vasverettel ellátott faeke, s ezzel nyilván emelkedett a mezőgazdasági munka termelékenysége.

A földműveléssel és állattenyésztéssel egyidejűleg a társadalmi termelés más ágai is fejlődtek. Már időszámításunk első századaiban megfigyelhető a kohászat és kovácsművesség különválása. A felső Dnyeper-vidék igen elterjedt vaskészítményei arra vallanak, hogy a kohászat itt fejlettebb volt, mint a Dnyeper középső folyása mellett. A kézműipari tevékenység egyéb ágai azonban még a háziipar fokán álltak. A fazekasipar sem vált még önálló kézműveséggá, az edényeket kézzel formálták. A kézműipari termelés egészében véve korlátozott jellegű maradt, mert a termelt javakat még meglehetősen szűk körben fogyasztották.

A keleti szlávok időszámításunk első századaiban folytatott kereskedelmét még nem tanulmányozták eléggé. A törzsek közötti belső kereskedelemről szinte semmi adatunk nincs, a Földközi-tenger medencéjének népeivel való gazdasági kapcsolat pedig viszonylag gyenge volt. Ezt megerősíti az is, hogy a római szerzőknek — mint fentebb láttuk — csak homályos ismereteik voltak a szlávokra vonatkozólag. A települések régészeti leletanyaga azonban a csere- és kulturális kapcsolatok egy másik lehetséges irányára hívja fel a figyelmet, éspedig nyugat felé, a mai Csehszlovákiát akkor benépesítő kelta törzsek és — ami teljesen érthető — a Visztula-vidéken élő nyugati szláv törzsek irányában. A nyugati kapcsolatokra vonatkozó ismereteinket azonban még nem tekinthetjük véglegeseknek, hiszen a keleti szláv törzsek több tucat településéből eddig csak keveset tártak fel.

A keleti szlávok társadalmi szerkezetéről csak annyit tudunk, amennyit a régészeti adatokból meg lehet állapítani. A termelőerők fejlődése a tárgyalt időszakban már elérte azt a fokot, amelyben a nemzetségi közösség fokozatosan kezdi átadni helyét a kialakuló faluközösségnek, a patriarchális nagycsaládok területi szervezetének. Az i. sz. első századokból származó, viszonylag kisméretű lakóházak s a bennük előkerült leletek arra vallanak, hogy az egyes családok már saját termelési eszközökkel és készletekkel rendelkeztek.

A keleti szlávok ősközösségi rendjének kezdődő felbomlását mutatja a rabszolgaság megléte, amiről a későbbi bizánci írók tudósítanak. Habár ezek a tudósítások, amelyek már a VI. századra vonatkoznak, azt bizonyítják, hogy a rabszolgaság intézménye a szlávoknál még ekkor is csak kevéssé terjedt el és patriarchális jellegű volt, mégis feltehető, hogy a rabszolgaság kialakulása még a megelőző századokra esik. Erre vall a VI. századi szlávoknál annak a szokásjognak a megléte, amely a nemzetségi tagok rabságba taszítását megtiltja. Az azonban kétségtelen, hogy a rabszolgaság a tárgyalt időszakban nem játszott jelentős szerepet a termelésben.

A keleti szlávok törzsi szervezetét is kevéssé ismerjük. Valószínűleg mindegyik törzset törzsfők irányították, emellett azonban megvolt még a vének tanácsa s a törzsi népgyűlés. A VI. században már oly erős szláv törzsszövetségek kialakulása valószínűleg már az általunk tárgyalt korszak végén megkezdődött.

A keleti szláv törzsek történetét időszámításunk első századaiban tehát alig ismerjük. A II. század végén a Duna alsó folyása, s a Fekete-tenger északnyugati partvidéke mentén megjelentek a Baltikum délkeleti partvidéke mellől érkező gót törzsek. A gótok vándorlása s megjelenésük a Fekete-tenger északi partvidékén nem gyakorolt észrevehető hatást a szlávokra. A Baltikum partjai felől érkező gót törzsek nyilván nem voltak nagy létszámúak, és elég gyorsan eljutottak a Duna partjáig, a thrák törzsek települési területeire. A szláv törzsek csupán a IV. században kerültek összeütközésbe a gótokkal, főleg az ostrogót törzsekkel.

A II. századtól a IV. századig a középső Dnyeper-vidéktől a Bug, Dnyeszter és Prut torkolatvidékéig terjedő területen az ún. csernyahovi „sírmező"-kultúra terjedt el. Nevét az Ukrán SZSZK kijevi körzetében fekvő Csernyahov faluról kapta, ahol egy több száz, részben csontvázas, részben hamvasztásos sírt, illetve urnát magában foglaló hatalmas temetőt tártak fel.

A csernyahovi kultúrát számos azóta feltárt település és temető képviseli. A települések — nagy megerősítetlen falvak (jelenleg már több száz ismeretes) — a folyók és patakok partján feküdtek, a déli vagy keleti partoldal mentén. A településekhez tartozó lakóházak részben a talaj szintjén, részben a földbe mélyesztve épültek, és mindkét esetben fából és vert agyagból. A települések közelében helyezkednek el a rendszerint elég nagy méretű temetők, részben hamvasztásos, részben csontvázas sírokkal. A sírokban edényeket s a szóban forgó kultúrára jellemző apró ékszereket és használati tárgyakat helyeztek el. Mind a sírokba helyezett, mind pedig a telepeken talált agyagedények szürkék vagy feketék, kivitelük igen gondos, különböző alakúak, nem ritkán ornamentikával is el vannak látva, és nagy többségükben fazekaskorongon készültek. Az importedény, főleg a településeken, elég nagyszámú, különösen az amphorák, amelyekben a Fekete-tenger északi partjának városaiból a növényi olajat és bort szállították ide. Előfordulnak üvegedények is, de még gyakoribbak az üveggyöngyök, a bronz- és néha ezüstfibulák, a csatok, a függők, csontfésűk stb. Teljesen hiányzik azonban a fegyverzet.

A csernyahovi kultúrát az északi szomszédaiknál valamivel fejlettebb fokon élő földművelő törzsek alakították ki. Kézműiparukra jellemző a fazekaskorong megjelenése, amelyet a Római Birodalom lakóitól vehettek át.

A csernyahovi kultúra törzseinek társadalmi rendjét a nemzetségi tagok között kialakuló vagyoni egyenlőtlenség jellemzi. A sírmellékletek és a kincsleletek anyaga azt mutatja, hogy egyes személyek értékes tárgyakból és római ezüstpénzekből álló kincseket halmoztak fel. Figyelemre méltó az is, hogy a római pénzek közül csak az ezüstpénzt gyűjtötték, a hozzájuk került rézpénzt azonban nem őrizték meg. Ismerünk olyan kincsleleteket, amelyek több száz császárkori ezüstpénzt tartalmaznak, összsúlyuk eléri a 4—20 kilogrammot.

A csernyahovi kultúra törzsei szoros kapcsolatban álltak a Fekete-

Római készítésű, görög felirattal ellátott üvegpohár a IV. század végéről vagy az V. század elejéről
A nyugat-moldvai Maloeşti mellett 1955-ben feltárt temető anyagából. G. B. Fjodorov ásatása

tenger északi partvidékével és a dunai provinciákkal. Erre vallanak az érmeleleteken kívül a nagy számban előkerült amphorák, s a Fekete-tenger vidékének városaiból származó, berakással készült fémékszerek, a vöröslakkos edények, üvegkészítmények stb. Az ún. „provinciális római kultúrából" származó pénzek és használati tárgyak beáramlása azonban a III. század derekától kezdve némileg csökkent. Ennek oka nyilván az európai törzsek ekkor meginduló vándorlása és a Római Birodalom határaira zúduló támadásuk.

Ismereteink jelenlegi szintjén nehéz lenne pontosabban megállapítani a csernyahovi kultúra törzseinek etnikai összetételét. E törzsek különböző vidékeken nyilván különféle etnikai csoportok voltak, amelyek egymás szomszédságában éltek. Így a Dnyeszter-vidéki településeken, úgy látszik, thrák törzsek s az itt letelepült gótok éltek. A középső Dnyeper-vidéken azonban a csernyahovi kultúra helyi változatának létrehozásában részt vehetett az itt élő és a sarmatákkal korábban elkeveredett szláv etnikum is.

4. ÉSZAKKELET-EURÓPA TÖRZSEI

A BALTIKUMI TÖRZSEK

Jelentős változások történtek a tárgyalt időszakban a Balti-tenger partvidékének törzsei, a mai litván, lett és észt nép ősei életében. Ezek a törzsek már időszámításunk kezdete előtt ismerték a bronz és a vas használatát. A fémek azonban nem játszottak nagy szerepet életükben. Bár az ásatások során egyes bronz- és vastárgyak és bronzöntéshez szükséges formák is előkerültek, szerszámaik túlnyomó részét még mindig kőből, csontból és fából készítették. A kezdetleges fémtárgyak főként a Dnyeper középső medencéjében és attól délnyugatra élő törzsektől jutottak el hozzájuk. Ilyenek a bronz- és vasfejszék, bronzlándzsahegyek, sarló alakú vaskések. Földművelésük még fejletlen volt. Megélhetésük fő forrásának az állattenyésztés tekinthető, amely már háttérbe szorította a vadászatot, halászatot és méhészetet. Mivel elsősorban jó legelőkre volt szükségük nyájaik részére, az i. e. I. évezred végén csupán a folyóvölgyeket népesítették be. A régészek ilyen helyeken találják meg a több rétegben egymás fölé helyezett temetkezési urnák vagy a talajra helyezett kőládák fölé kőből és földből emelt kurgánjaikat. A kurgánokban egy-egy nemzetség tagjai temetkeztek. Az egész nemzetség együtt élt a földsánccal és cölöpkerítésekkel megerősített településeken. A sánccal körülvett területen helyezkedtek el a lakóházak. Ezek vesszőből font és agyaggal betapasztott falú, kör alakú kunyhók voltak, kúp alakú, cölöpökön nyugvó tetővel. A települést körülvevő sánc nyújtott védelmet akkor, ha a nyájak és legelőterületek birtokáért harc tört ki az egyes nemzetségek és törzsek között.

Ez a kép időszámításunk kezdetén teljesen megváltozik. Különösen gyors fejlődésnek indultak a Lettország déli részén és Litvániában élő törzsek, miután bekapcsolódtak a Római Birodalommal s a Dnyeper és Visztula partján élő szlávokkal folytatott kereskedelembe. Területükön húzódott végig az az út, amelyen a római kereskedők az Itáliában és a provinciákban nagyon kedvelt borostyánt szállították baltikumi lelőhelyeiről. A Daugava (Düna) a Baltikumot a Dnyeper-vidék szláv törzseivel kötötte össze. A folyó medencéjében római fémtárgyak, ékszerek és pénzek, továbbá a Dnyeper-vidékről származó zománcozott dísztárgyak kerültek elő. Fokozódott a vastárgyak behozatala, de feldolgozták a helyileg talált limonit vasércet is. A vastárgyak lassanként kiszorították a csont- és kőtárgyakat. Önálló kézműiparággá fejlődött a kovácsmesterség. Az egyik kovács sírjában előkerültek szerszámai is: harapófogó, pöröly és hidegvágó. A fa feldolgozására már használták a vas vonókést.

A termelési eszközök tökéletesedése a földművelés fejlődését is lehetővé tette, s hovatovább ez lett a vezető termelési ág. Az időszámításunk első századaiból származó temetkezésekben sarlók, kapák, kések, később kaszák is felszínre kerültek. Időszámításunk kezdetén vezették be a kezdet-

Latgal kurgánsír a II—V. századból
A Litván Szovjetköztársaság akniszti körzete. A helyszín ásatás utáni képe

leges faeke használatát. A földművelésben az eke meghonosításával egyidejűleg kezdték alkalmazni az igásállatokat. Az erdőket kiirtották szántóföldeknek. Meghonosodott a rozs, zab, árpa, len, répa és borsó termelése. A megerősített nemzetségi településeket a nagycsaládi, majd később a „családi" települések váltották fel, s a földművelés fejlődése a lakosságnak egyre nagyobb területeken való szétszóródását tette lehetővé.

Így tehát felbomlott a nemzetségi szervezet, s a cserekereskedelem fejlődése következtében egyes családok — főként a nemzetségfők családjai — bizonyos mennyiségű vagyont halmoztak fel. A Daugavától délre élő törzsek a mai Lettország, Litvánia és a Szovjetunió kalinyingrádi körzete területén különálló anyagi kultúrát hoztak létre. Ekkor alakultak ki a lett és litván törzsek, a mai lett, illetve litván nép ősei.

A Daugavától északra alakultak ki az észt és liv törzsek, amelyek fejlődésükben valamivel elmaradtak déli szomszédaiktól. A behozott és helyileg készült bronz- és vastárgyak száma időszámításunk kezdetétől fogva ugyan itt is növekedett, a feldolgozás technikája azonban jóval alacsonyabb fokon állott. Itt is a földművelés vált a megélhetés alapjává, de nem az ekés, hanem az irtásos rendszer volt általános. A kapán kívül csupán a kezdetleges, könnyű faekét használták, amely elé az emberek magukat fogták be. Az erdőirtásos földművelés a maga nagy munkaerő-szükségletével gátolta a nemzetség felbomlását. Az egyes nemzetségekből patriarchális nagycsaládok váltak ki, a „kis"- (két nemzedékből álló) családok különválása azonban még nem indult meg. Még sokáig fennmaradtak a közös temetők és a megerősített települések. Ezek a termelőerők fejlődésével és a lakosság növekedésével párhuzamosan egyre nagyobb területeket foglaltak el.

Az első évezred első felében az Oka és Káma folyók medencéjében élő finnugor törzsek is meghatározott fejlődésen mentek keresztül. Az antik írók a finnugor törzseket *Fenni* (Tacitus) vagy *Phinnoi* (Ptolemaios) és talán *Aestii* néven is (Tacitus) emlegetik, bár az utóbbi elnevezés a baltikumi törzsekre is vonatkozhat. Egyes kelet-európai finnugor törzsekről első ízben a gótok történetírója, Iordanes tesz említést, aki Hermanarich „gót királyról" megírja, hogy legyőzte a mordvákat *(Mordens)* a marikat *(Merens)* és más törzseket.

Régészeti leletek alapján a finnugor törzsek történetét a fejlődés korábbi szakaszaira visszanyúlva is nyomon kísérhetjük. E leletek arról tanúskodnak, hogy időszámításunk első évezredének első felében a finnugor törzseknél a vas már végképpen kiszorította a bronz használatát. Ez utóbbiból már csak ékszereket: csatokat, mell-boglárokat, fibulákat, karpereceket, függőket, nyakláncokat, a nők jellegzetes, pártával és harang alakú függőkkel ellátott fejékeit és spirálisan végződő fülbevalóit készítették. Leginkább használt fegyvereik: a kopják, a dárdák, szekercék s a rómaihoz hasonló kardjaik vasból készültek, vagy legalábbis vas alkatrészekkel, pl. vasheggyel voltak ellátva. Emellett számos tárgyukat, főleg nyilaikat, továbbra is csontból készítették. Megélhetésükben még mindig nagy szerepet játszott a prémes állatokra való vadászat, amelyeknek bőrét idegenbe adták el.

Az első évezred első felének vége felé a Káma-vidéki törzsek szorosabb kereskedelmi kapcsolatokat létesítettek Irán, s a Keletrómai Birodalom népeivel. A Káma-vidéken, különösen Szolikamszk és Kungur vidékén a régészeti feltárások számos, művészi ábrázolásokkal díszített késő-antik és Szaszanida-típusú ezüsttálat hoztak felszínre. Ezek nyilván a prémkereskedelem útján kerülhettek ide, és alighanem a kultuszban használták őket. Az Oka medencéjében tovább növekedett a lótenyésztés jelentősége. Férfiak, sőt nők sírjaiból is lószerszámok kerültek elő, s ebből arra következtethetünk, hogy a lovakat most már lovaglásra is felhasználták. A sírokban fennmaradt gyapjúszövet-maradványok viszont a juhtenyésztés fejlődéséről beszélnek, a lenanyag maradványok, sarlók és kapák pedig azt bizonyítják, hogy a finnugor törzsek ismerték a földművelést is.

A vagyoni egyenlőtlenség már eléggé jelentős volt. Míg a szegények sírjaiból legfeljebb kések kerültek elő, de gyakran semmi mellékletet nem tartalmaznak, addig vannak gazdag temetkezések, amelyekben nagy mennyiségű ékszert, fegyvereket stb. találnak. Különösen sok ékszerkészítmény kerül elő a női sírokból. A vagyoni különbség azonban ekkor még nyilván nem vezetett el a nemzetségi szervezet felbomlásához, hiszen az egyes jobb módúak csupán személyes használati tárgyakat halmoztak fel. A korábbi életforma tartós fennmaradásáról tanúskodik, hogy időszámításunk első évszázadainak finnugor gorodiscséi nem sokban térnek el a korábbiaktól. Így pl. a Káma-vidéki Pjanij Bori-i kultúra, amely az ananyinói kultúra helyébe lépett, csupán bronztárgyainak újszerű stílusában és a vas bőségesebb felhasználásában különbözik az előbbitől.

Rendkívül érdekesek a kultikus emlékek és művészeti alkotások. E művészetre jellemzők a domborműves bronz függők, amelyek szarvast, mellén emberi arcot hordozó sast, pikkelyes állatokat, hétfejű jávorszarvasokat, embereket ábrázolnak, továbbá a kisméretű madár, állat és ember alakú bronz- és ólomidolok. Mintegy kétezer ilyen apró szobrocska került napvilágra Perm várostól 20 km-re, lefelé a Káma mentén, ahol valószínűleg valamilyen isten szentélye állott, s ennek hozták ezeket áldozatul. Ugyanitt különböző áldozati állatok nagymennyiségű csontját, mintegy kétezer csontból és vasból készült nyílhegyet és kb. 15 ezer aranyozott üveggyöngyöt is találtak. Másik ilyen kultúrhely volt a Csuszovája-folyó partjának egyik barlangja, amelyben több ezer csont- és vasnyílhegyet találtak. A régészek feltételezése szerint bizonyos vallásos szertartásokkal kapcsolatban itt egykor rendszeresen tartottak íjászversenyeket.

A SARMATÁK

A dél-orosz sztyeppeken, a Don, a Volga alsó folyása és a Kubán mentén az i. sz. I—II. században nagy szerepet játszottak a sarmaták nomád törzsei. Terjeszkedésük során kiszorították erről a területről a szkítákat, akik már csak a Krím-félszigeten tartották meg uralkodó helyzetüket. A Maeotistól (Azóvi-tenger) a Dnyeper-vidékig a rhoxolanusok éltek, akikben a kutatók egy része a nomád sarmaták és a Dnyeper-vidéken élő földműves *rhós* vagy *rokos* törzsek szövetségét látják. A régészek azt a feltevést is megkockáztatták, hogy a Dnyeper bal partján a „sírmezők" kultúrájának egyes sajátságai a sarmaták ide történt benyomulásával magyarázhatók. Az I. század derekán a iazygok sarmata törzse és a rhoxolanusok egy része a Dunáig hatolt előre, a sarmata törzsek egy másik csoportja pedig a Fekete-tenger északi partvidékének közvetlen szomszédságába jutott el.

Az egyes sarmata törzsek kulturális fejlettsége különböző fokon állt. A Fekete-tenger vidékének városaival közvetlenül érintkező és kereskedelmet folytató törzsek gyorsabban fejlődtek, s a maguk részéről is erős hatást gyakoroltak ezekre a városokra. A sarmata arisztokrácia egy része letelepült bennük, s itt elkeveredett a helyi arisztokráciával. A Volga menti sztyeppeken élő sarmata törzsek viszont időszámításunk első két évszázadában még sokkal alacsonyabb fejlettségi fokon álltak. Ezek körében még erősek voltak a matriarchátus csökevényei, s a rabszolgatartó társadalmakkal alig folytattak kereskedelmet. Kiváló harcosok voltak, és az íjász-szkítákkal ellentétben, nehéz fegy-

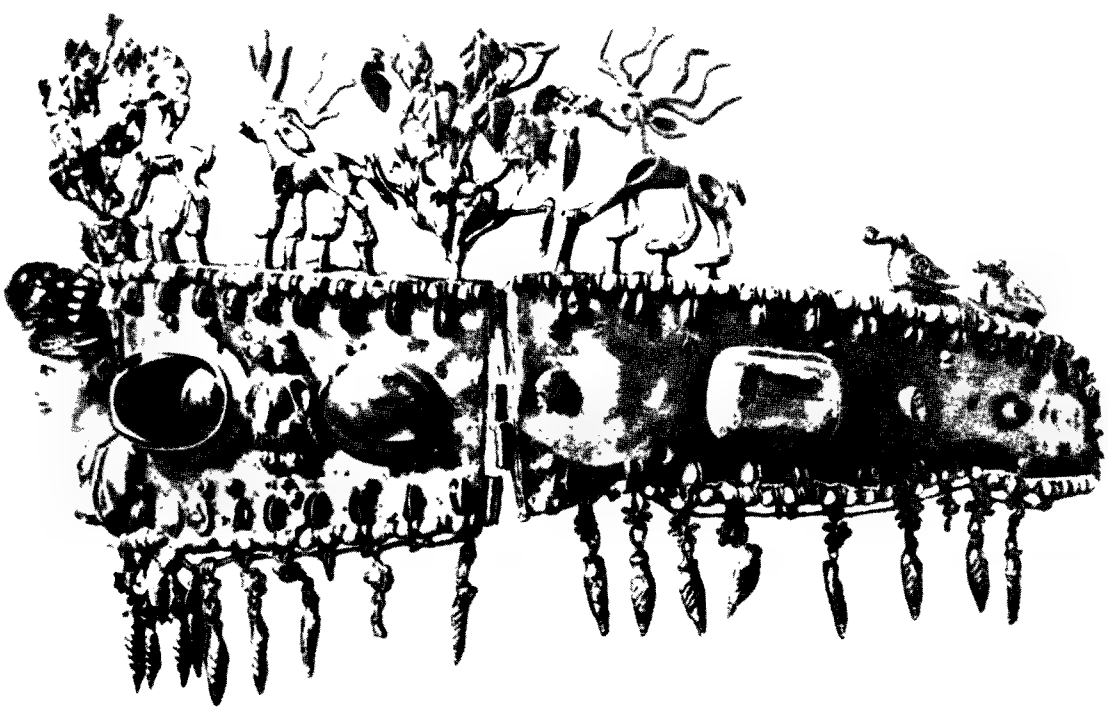

Aranydiadém egy sarmata királynő kurgántemetkezéséből
(„Novocserkaszki kincs") II. századi helyi munka. A diadémba (elölről, középen) egy i. e. III. századi görög mestertől való metszett (kalcedonból) fejet illesztettek

Sarmata fegyverek az i. sz. első századokból: kard és lándzsahegyek
A Kubán medencéjében feltárt kurgánokból

verzetű lovasságot hoztak létre, amely hosszú kardokkal és kopjákkal harcolt. Egyes kutatók véleménye szerint ezeknek a sarmata törzseknek már voltak rabszolgáik, de rabszolgatartásuk ebben az esetben is csak egészen kezdetleges lehetett, és csupán a déli területeken alakulhatott ki, ahol a Fekete-tenger vidékének városaival való érintkezés meggyorsította a társadalmi differenciálódást. A Volga-vidéken folytatott ásatások azt bizonyítják, hogy időszámításunk első két századában a vagyoni differenciálódás és következésképpen a társadalmi rétegeződés itt még kevéssé fejlődött ki.

ÉSZAK-KAUKÁZUS TÖRZSEI. GAZDASÁGUK ÉS TÁRSADALMI SZERVEZETÜK

A sarmaták település-területe Kelet-Európa sztyepp-vidékén kívül magában foglalta a Kaukázustól északra fekvő sztyeppeket is. A Maeotis-tó (Azóvi-tenger) és az ókori Hypanis-folyó (a mai Kubán) vidékén együtt éltek velük a maeoták, a Kaukázus gerincének hegyes területein pedig helyi eredetű törzsek, akik etnikai tekintetben Transzkaukázia lakosságával, az albanokkal, iberekkel és suanosokkal álltak rokonságban. A sztepp-vidék sarmata törzsei nomád pásztorkodást folytattak, a lakosság egy része azonban már áttért a letelepült életmódra. A Kaukázus hegylakóinak gazdasági életében vezető szerepe volt a hegyi legelős állattartásnak. Ezt csak egyes helyeken egészítette ki kezdetleges földművelés és vadászat.

Az antik írók adatai alapján bizonyos képet alkothatunk a Kaukázustól északra élő sarmaták és a többi törzsek társadalmi viszonyairól. Az i. sz. I. század negyvenes éveiben VII. Mithridates bosporusi király, amikor sikertelenül végződött az a kísérlete, hogy a rómaiak uralma alól felszabaduljon, a Kaukázustól északra fekvő sztyeppekre menekült. A sarmata törzsek között bolyongva megkísérelte, hogy testvére, a bosporusi trónt bitorló Cotys s az őt támogató rómaiak ellen létrehozza e törzsek koalícióját. Tacitus írta meg az ekkor kirobbant háború történetét, s ezzel kapcsolatban figyelemre méltó adatokat közöl Észak-Kaukázus helyzetéről az i. sz. I. század közepén. A Hypanis völgyében a nomádok mellett részben letelepült lakosság is élt. A dandaridák maeota törzsének s a sarmata sirakoknak megerősített városaik (Soza, Uspe) is voltak. Ezeknek falai még nem kőből, hanem vesszőfonatok közé döngölt földből készültek; e városok tehát minden valószínűség szerint már olyan megerősített menedékhelyek voltak, ahol a környező lakosság háború idején meghúzódhatott. Lehetséges az is, hogy a lakosság egy része nyáron a sztyeppeken nomadizált, télen pedig a városokba húzódott. Ennek ellenére e városok létezése már magában is arra vall, hogy a Kaukázus északi vidékének törzsei kezdtek áttérni a letelepült életmódra, bár megélhetésükben még a nomád gazdaság játszott döntő szerepet.

Nehéz lenne megmondani, vajon a Tacitus által említett dandaridák, sirakok és aorsusok szorosabb értelemben vett törzsek vagy nomád törzsek szövetségei voltak-e. A jelek szerint államszervezetük még nem alakult ki. Az egyes törzsi alakulatok élén hadvezérek álltak, akiket a rómaiak barbár uralkodókként kezeltek.

Az ősközösségi rend bomlásának folyamata a Kubán-völgy lakosságának körében meglehetősen előrehaladott volt. Egy alkalommal a rómaiak ostromolták az egyik várost, s annak lakossága tízezer rabszolgát ajánlott fel városa megkímélése fejében. Ez a szám nyilván túlzott, hiszen a város lakossága aligha érte el ezt a számot, de maga a tény arról tanúskodik, hogy a társadalmi egyenlőtlenség már kialakult. Az arisztokrácia képviselői az adott esetben nemcsak valóságos rabszolgák kiszolgáltatására gondolhattak, hanem arra is, hogy saját nemzetségeik szabad, de elszegényedett és kizsákmányolt tagjait szolgáltatják ki a rómaiaknak.

ÉSZAK-KAUKÁZUS TÖRZSEINEK NYOMÁSA TRANSZKAUKÁZIÁRA ÉS ELŐ-ÁZSIÁRA

A vagyoni különbségek és a rabszolgatartás kialakulása, a nemzetségi arisztokrácia kiemelkedése, s ami mindettől elválaszthatatlan, a rabszolgák szerzésére és rablásra irányuló törekvés, arra vezetett, hogy Észak-Kaukázus törzsei egyre erősebb nyomást gyakoroltak Transzkaukáziára. Észak-Kaukázus nomádjai a hegység középső vonulatának gerincén, s az ún. Kaszpi-kapun (Porta Caspia), a mai Derbent közelében áthaladva (Kaszpi-kapunak a Kaukázus több más, Iránba vezető hágóját is nevezték) rablótámadásokat indítottak a transzkaukáziai területek ellen, vagy az ottani királyok zsoldosaivá lettek. I. e. 35-ben az Armenia elleni háború idején, amelyben a rómaiakon és parthusokon kívül iberek is részt vettek, a sarmaták mindkét félnek segíteni készültek. Az iberek azonban a velük szövetséges sarmatákat gyorsan átengedték a Kaszpi-tó felé vezető úton (valószínűleg a mai ún. grúz hadiúton), s az örmények ellen irányították őket. A parthusokkal szövetkezett sarmaták azonban nem tudtak segítséget nyújtani szövetségeseiknek, ugyanis az iberek és az ő oldalukon álló albanok valamennyi többi utat lezárták.

Az antik irodalomban Seneca és Lucanus révén az első század derekán találkozunk első ízben az alánok nevével. Ez a nép feltehetően genetikai kapcsolatban volt a korábbi forrásokból ismert aorsusokkal. Az alánok a III. és IV. században különösen nagy hatalomra tettek szert, de már időszámításunk első két századában is több támadást vezettek Transzkaukáziába és az azzal szomszédos országokba. Az alánok terjeszkedésének súlyponti területe a Kaukázus északi részén fekvő Darial-hágótól északra eső sztyepp-vidék volt — a hágó neve a perzsa *Dar-i-alan* = „Alánok kapuja" elnevezésből származik —, ahol utódaik, az osszétek ma is élnek.

6. ÉSZAK-KAZAHSZTÁN ÉS SZIBÉRIA TÖRZSEI

Kazahsztán északi részén és Szibériában az időszámításunk előtti s az azt követő első századokban jelentős változások történtek. Mindinkább elterjedt a vas használata, s egyes területeken véglegesen ki is szorította a bronzot. A legfejlettebb törzsek körében rohamos ütemben bomlott fel az ősközösségi rend. Kelet-Ázsia mongoloid törzsei behatoltak Nyugat-Szibériába és Kazahsztánba, s az itt élő europoid őslakosságot részben kiszorították, részben elkeveredtek vele, s ily módon zárt csoportokat hoztak létre. Szibéria etnográfiai térképe kezdte felvenni mai arculatát.

Szibéria két legfejlettebb területe továbbra is az Altaj-vidék s a Minuszinszki-medence volt. Dél-Szibéria történetének ún. „tagari" korszakát felváltotta immár a hun—sarmata korszak. Erre a korra jellemző az új törzseknek, nevezetesen: keleten a hunoknak, nyugaton a sarmatáknak az előrenyomulása és Kazahsztán, valamint Dél-Szibéria nomád lakosságán belül a társadalmi ellentétek további elmélyülése. Az Altaj-vidék régészeti emlékei a hun hatásnak szemmel látható nyomait mutatják. E kor Altaj-vidéki kurgánjai sok vonatkozásban emlékeztetnek a Noin-Ulában és másutt feltárt hun temetkezésekre.

Ezeket a kurgánokat három fő csoportra oszthatjuk: a közrendű szabadok szegényes kurgánjai, a lánc alakban rendezett gazdagabb kurgánok és végül egyes hatalmas méretű, kőből épült és nyilván a legelőkelőbb személyek sírjait magukban foglaló kurgánok (Sibe, Katanda stb.). Bár ezek a kurgánok túlnyomó többségükben kirablott állapotban maradtak csak ránk, a csekély számú maradvány is arról tanúskodik, hogy legnagyobb részük gazdagabb volt az 1. sz. paziriki kurgánnál. Erre vall az elföldelt lovak nagy száma (Sibében 14, a többi kurgánban egészen 16-ig), s a nagy tömegben talált aranytárgyak. Egyes olyan kurgánokban, amelyeket az ókorban nem raboltak ki s a XVIII. század elején rabló ásatásokban tártak fel, egy pud súlyig terjedő aranymennyiséget találtak. Katandában érdekes cobolyruhák kerültek napvilágra. Az egyik, egy férfi díszruhája, suba alakú volt, vörös és zöld színűre festett hermelin prémdarabkákból készült pikkelyszerű dísszel borítva, s ezen felül több mint ötezer vékony aranyfóliával bevont fa- és bőrlemezke díszítette. Egy másik díszruha nyilván asszonyé volt. Ez frakkra emlékeztető hosszú hátrésszel készült, olívzöld selyemmel, és szegélye, valamint varratai mentén arany lemezkékkel és aranyszövésű sávokkal volt díszítve. E tárgyak fennmaradásukat a katandai és általában az Altaj-vidéki fagyott talaj konzerváló erejének köszönhetik.

Metszett falemez (phalera) két fantasztikus állatalak ábrázolásával
A katandai (Altaj) „Nagy kurgánból". I. e. II.—i. sz. I. század

Az e korszakból származó kurgánokba tehát már magas társadalmi helyzetet elfoglaló személyeket temettek. Csaknem valamennyi temetkezésben a halottak mellé megölt paripáikat s egyes, velük együtt megölt személyeket is elhelyeztek. A sibei kurgán nagy aknájában egy idős ember s egy hétéves gyermek mesterségesen mumifikált holtteste nyugodott, Karakolban egy férfi s egy nő holtteste, Katandában pedig minden bizonnyal szintén egy-egy férfi és nő nyugodott. Úgy látszik, a közfelfogás szerint a feleségnek vagy ágyasnak nemesi urát a túlvilágra is el kellett kísérnie.

A vagyonnak a nemesség kezében való felhalmozódása az árucsere kiszélesedésére vezetett. Az első paziriki kurgán építésének idején az altáji törzsek külső kapcsolatai nyugatra irányultak, a most tárgyalt időszakban azonban már egyre erőteljesebben érvényesült a hunok közvetítésével idáig hatoló kínai befolyás. Számos kurgánban találunk kínai eredetű tárgyakat, főként selymet és

lakk-készítményeket. De fennálltak a nyugati kapcsolatok is. Korszakunk gazdag temetkezéseiben gyakran fordulnak elő az ún. sarmata típusú, préselt apró aranylemezkék. Ezek szinte teljesen azonos típust képviselnek az Altajtól a Volgáig húzódó hatalmas sztyeppék leleteivel. Ez a törzsek közötti élénk árucserének s az európai és ázsiai sztyeppvidék nomád lakossága egységes anyagi kultúrájának a bizonyítéka.

A helyi lakosság életmódja és gazdasági élete lényegében ugyanaz maradt, mint korábban, bár a vas használata már itt is kiszorította a bronzot. Nyilván a megtelepült lakosság szomszédságában élő nomádok harci tevékenységének erősödésével függött össze, hogy erődítményeket emeltek. Ezek gyakran kiemelkedő hegyfokokon épültek és három oldalról meredek szakadék, a negyedik oldalról pedig sánc és árok védelmezi őket. A letelepült lakosság sírjaiban is megjelennek a lótemetkezések. Olyan jelenség ez, mellyel eddig nem találkoztunk. A nomádok lovassága elleni harcban nyilván a letelepült lakosságnak is el kellett sajátítania a lovas harcmodort.

Fából faragott lóalakok és egy ragadozó madár feje
A katandai (Altaj) „Nagy kurgánból". I. e. II—i. sz. I. század

Kazahsztán és Nyugat-Szibéria többi területének történetét részleteiben alig ismerjük. Az Altajtól nyugatra fekvő sztyeppeken feltárt régészeti emlékek nagyjából időszámításunk kezdetéről származnak. A Baraba-sztyeppén, az Irtis jobb partján és Omszk környékén feltárt kurgánok leletanyaga sok vonásban hasonló az Altaj vidékének kurgánjaihoz, de emellett lényeges eltérések is megfigyelhetők, pl. nem tartalmaznak lómaradványokat. Ennek ellenére feltehető, hogy az itteni törzsek társadalmi és gazdasági élete közel állt az Altaj-vidék törzseinek életéhez, legfeljebb egy fokkal kezdetlegesebb volt. A vagyoni egyenlőtlenség első jelei itt is megfigyelhetők. Egyes nagyobb kurgánok arany- és ezüsttárgyakat tartalmaznak. A művészetre itt is az ún. állat-stílus jellemző.

Az Altaj-vidékhez hasonlóan az Irtis és Ob vidékén is fennmaradtak a letelepült lakosság gorodiscséi. Félig földbe vájt kunyhókban éltek és állattenyésztéssel, földműveléssel, vadászattal foglalkoztak. Az i. e. II. század temetőiben megjelennek az első bronz- és aranyékszerek. Messzebb nyugatra, Kazahsztán északi részén, az Urál déli vonulata mentén és Nyugat-Szibériában a Toboltól az Urálig feltárt sírleletanyag jellegében a Volga- és Urál-vidék sarmata temetőivel mutat rokonságot.

E kor Altaj-vidéki és észak-kazahsztáni törzseire vonatkozólag írásos adatokat csaknem kizárólag a kínai irodalomból meríthetünk. Az Ili és az Irtis közötti sztyeppeken kínai források szerint az északi cs'esi törzsek éltek. Az Altajtól északkeletre egészen a Jenyiszejig helyezkedtek el a tingling törzsek. Nyugat-Szibéria ősi europoid lakossága. Ezek az időszámításunkat megelőző századok során a kelet felől benyomuló mongoloid lakossággal keveredtek el, s éppen a vegyes lakosság hozta létre Sibe, Katanda s az időszámításunk kezdetéből származó többi hatalmas kurgán építményeit.

A minuszinszki-medence története az időszámításunk kezdetét megelőző századokban és az i. sz. első századokban sok közös vonást mutat az Altaj-vidék történetével. Az i. e. I. évezred végén itt is kiszorította a vas használata a bronzot. Az i. e. II. században s az I. század elején épültek a

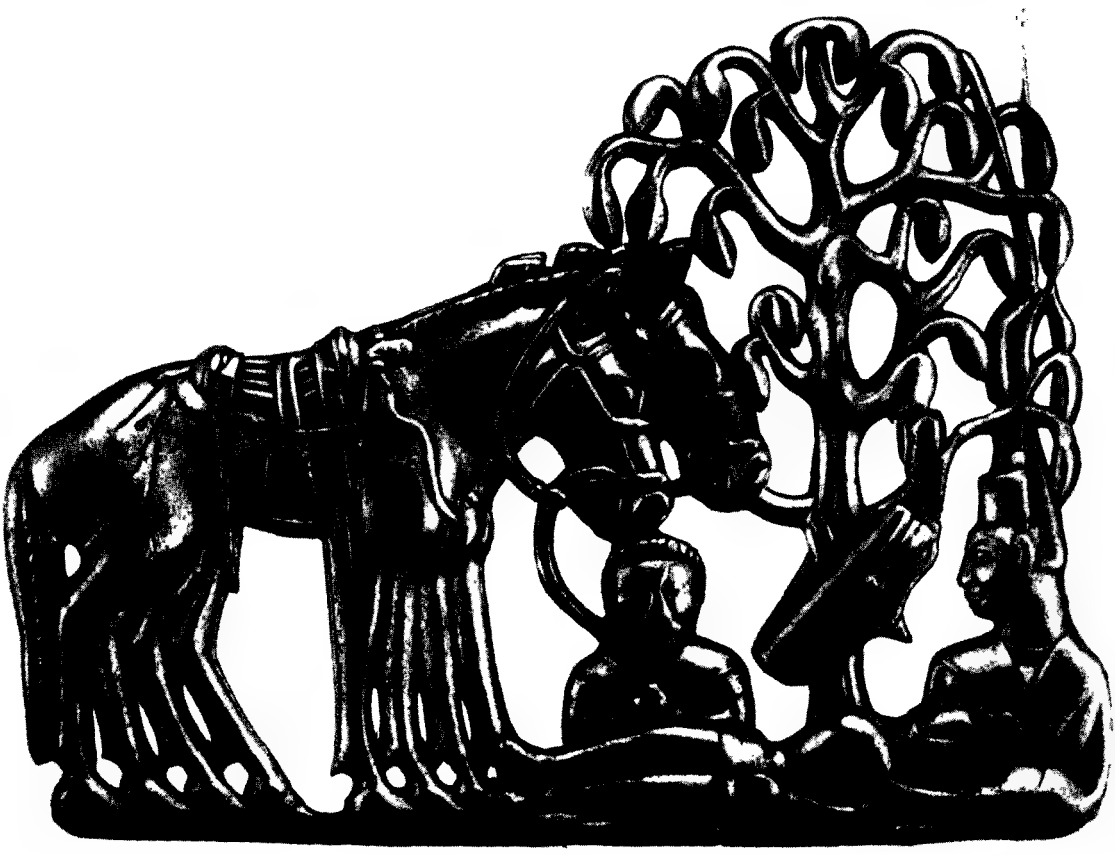

Aranylemez I. Péter úgynevezett „Szibériai gyűjteményéből"; találták a XVIII. század elején
I. e. I. évezred vége

késő tagari kurgánok. Ezek a különálló, egymástól sokszor nagy távolságra épült kurgánok egyes esetekben hatalmas méretűek, és magas kőlapokból álló kerítés veszi őket körül. Tágas, vastag nyírfakéregből álló réteggel befedett gerendakamrákat és nagyszámú (100-on felül) eltemetettet foglalnak magukban. Gyakran fordul elő hamvasztásos temetés. A kurgánok leletanyagára jellemzőek a vastárgyak, gipszből készült halotti álarcok, üreges lábakon álló agyagedények, amelyek az i. e. I. évezredből származó transzbajkáliai kőlapos sírokban talált edényekre emlékeztetnek. Előfordul arany is. Az ehhez a típushoz tartozó temetők időszámításunk kezdetén Minuszinszktól északi és északnyugati irányban is megtalálhatók, egészen Krasznojarszk, Acsinszk és Mariinszk környékéig. Ezek a kurgánok minden valószínűség szerint egy-egy teljes nagycsalád temetkezési helyei voltak.

Az i. e. II. és I. században a tagari kultúrát a Jenyiszej mentén fokozatosan felváltotta a Minuszinszk melletti Tastik-folyóról elnevezett „Tastik"-kultúra. Ez a kultúra időben az európai és ázsiai sztyepp-vidék hun—sarmata periódusának felel meg, és egészen időszámításunk IV. századáig állt fenn. A Tastik-kultúra népe, akárcsak a tagari, kapás földműveléssel és letelepült állattenyésztéssel foglalkozott. A sírokban bőven találtak kölesmagvakat. Fegyverzetük és munkaszerszámaik már teljes egészükben vasból készültek. A Tastik-kultúra sírmaradványaiban mumifikált holttestek, gipsz-álarcok kerültek elő — ez utóbbiak esetenként igen pontosan ábrázolják az elhunyt arcvonásait —, továbbá fából készült íjak maradványai, fa- és agyagedények. A Kínával való kapcsolatra mutatnak a selyemruhába öltöztetett bábuk, nyírfából készült és a Han-korszak jellegzetes selymével bevont edények. A tastiki típusú sírok mellett továbbra is fennmaradtak a

halottégetéses, gerendakamrás kollektív temetkezéses (egészen 60 személyig), állatstílusban készült tárgyakat tartalmazó kőkurgánok. Ezeket a kurgánokat félnomád ló-, juh- és szarvasmarha-tenyésztők építették, akik a tastiki sírokat hátrahagyó lakosság mellett éltek.

Az Altaj-vidékhez hasonlóan, az europoid lakosság a Jenyiszej vidékén is visszaszorult a mongoloidokkal szemben, s a két etnikum az idők folyamán elkeveredett. Az europoid tinglingek helyébe a mongoloid kirgizek léptek. A kínai szerzők ezeket hiakiaszi néven említik; innen ered a Minuszinszk környékén ma is élő hakasz lakosság neve. A hakaszokat első ízben i. e. 100 körül említi Szima C'ien s lakóhelyüket a Jenyiszej mellett, a tinglingek szomszédságában állapítja meg. A továbbiak során a hakaszok részben észak és északnyugat felé szorították ki a tinglingeket, részben pedig elkeveredtek velük. Ez utóbbi jelenségre utalnak mindenekelőtt a ránk maradt halotti maszkok, amelyek az eltemetett személyek antropológiai típusának megfelelően europoid, mongoloid, vagy vegyes vonásokat mutatnak, erre vall a halotti szertartások továbbélése is.

Férfi temetkezési álarc a Minuszinszk melletti tastiki kurgánokból
I. e. III—i. sz. II. század

A hakaszok a tinglingek leigázása után a Jenyiszej felső folyása mentén és Tuva területén törzsszövetséget hoztak létre. Ősközösségi rendjük gyors ütemben indult bomlásnak, s kialakultak a hakasz állam létrejöttének feltételei, amelynek végleges kialakulása a VI. századra esik.

Transzbajkáliában az i. e. III—II. században az ún. kőlapos sírok kultúrája fokozatosan átment a hun kultúrába, amely itt időszámításunk első évszázadaiban is fennállt, s amellyel már Belső-Ázsia történetének tárgyalása során megismerkedtünk.

A Japán-tenger partvidékét Koreától északra azok a törzsek lakták, amelyeknek életmódját az ún. kagyló-halmazokból ismerjük meg. Időszámításunk kezdete körül forrásaink ezeket *ilou* néven emlegetik (az elnevezés a mandzsu, *eru* = nyílás, barlang szóból ered, és jelentése: barlanglakók, illetve földbe vájt kunyhók lakói). Gazdasági életük alapja a földművelés és állattenyésztés volt, bár továbbra is nagy szerepet játszott a vadászat és halászat. Mind az öt gabonafajtát termesztették, szarvasmarhát, lovat, főként pedig sertést tenyésztettek. Az ilou törzsek országukban jáspiskövet bányásztak, és cobolyra vadásztak. Kínában különösen nagyra tartották az „ilou cobolyt". Az ilou törzsek a hegyvidékeken és erdőkben fákra épített fészekszerű kunyhókban laktak, amelyekről létrán ereszkedtek le, nyáron szinte teljesen ruhátlanok voltak, télen állatbőrökbe burkolóztak, testüket pedig a szél és hideg ellen disznózsírral kenték be. (Hasonló szokást figyeltek meg az evenkiknél.) Fő fegyverük az íj és a kőhegyben végződő mérgezett hegyű nyíl volt. A kínai forrásokból ismert ilou törzsekben kereshetjük az Amur-vidék őslakosságának maradványait.

Az Amur völgyének ősi lakosaitól származnak a későbbi kínai forrásokból ismert moho törzsek. A moho törzsszövetség 7 törzsből állt. Ismerték a földművelést és az állattenyésztést, rizst, kukoricát és búzát termeltek, lovat és sertést tenyésztettek, sót termeltek ki, a rizsből pálinkát főztek, és ismerték a fémeket. A moho törzsek a koreaiakkal és kínaiakkal folytattak kereskedelmet, folyami gyöngyöt, cobolyt és vadász-sólymot adtak el, és fémtárgyakat, edényt, sokféle nyersanyagot vásároltak. Az idők folyamán a moho törzsek földjén megjelentek a kínai gyarmatosok is. Az V. században a moho törzsek alkalmilag követeket küldtek Kínába, s egy részük később elismerte Kína fennhatóságát. A moho törzsi arisztokrácia támogatta a kínai uralmat. Az egyes törzsek fejei bevezették az adózást és adókörzeteket hoztak létre. A lakosságot kötelezettségeinek teljesítésére jelképesen azzal figyelmeztették, hogy három rovással ellátott nyilat adtak át nekik. Ez a tény világosan mutatja azt is, hogy a moho törzsek még nem ismerték az írást. Lassanként mégis kialakultak az állam megteremtésének feltételei. Az Usszuri medencéjében s az Amur alsó folyásánál még elmaradottabb moho törzsek éltek.

Még távolabb olyan területek kezdődtek, amelyeket már a kínaiak sem ismertek. Szahalinban, a Kurili-szigeteken, s a Japán-szigetcsoport északi részén (főként Hokkaido szigetén) éltek az ainuk, akik mindmáig e terület lakosságának egy részét alkotják. Az ainuk az aprótermetű kurili fajtának legtisztábban megmaradt képviselői. Ez az emberfajta a helyi mongoloid lakosságnak a délkelet-ázsiai szigetvilág felől bevándorolt ausztraloid lakossággal való keveredéséből alakult ki.

Időszámításunk első századaiban az ainuk a fejlett neolitikum fokán álltak. Csiszolt kőből készült fejszét, palából készült kapát és kézzel, durván formált agyagedényeket használtak. Fő foglalkozásuk a vadászat és a halászat volt, de termesztettek már kölest is. A házi állatok közül csak a kutyát ismerték. Nyáron kerek kalyibákban, télen földbevájt kunyhókban laktak. Összezsúfolt házakból álló lakótelepeiket sáncokkal erősítették meg. Ez arra vall, hogy fegyveres összeütközésekre is számítottak. Az ainukkal együtt, velük elkeveredve laktak a nivhek (giljákok). Életmódjuk hasonló az ainukéhoz, de az előbbiektől megkülönbözteti őket mongoloid antropológiai típushoz való tartozásuk és önálló nyelvük.

Kamcsatka lakossága szintén neolitikus viszonyok között élt. Későbbi adatok szerint Kamcsatka déli felén az itelmen („kamcsadál") törzsek éltek, északon pedig a nïmïlanok (korjákok). Szerszámaikat kőből, többek között obszidiánból készítették, csiszolták és retussal látták el. Kőből készítették a hálónehezékeket és a félig földbevájt kunyhóikat megvilágító zsírlámpákat. Számtalan apró tárgyat, nyílhegyet, szigonyt, a kutyák felszerszámozásához szükséges felszerelést stb. csontból állították elő. Edényeik agyagból és fából készültek. Az élelmet faedényekben főzték, amelyekbe megtüzesített köveket tettek. Anyagi kultúrájuk több vonásában rokon az ainukéval. Néha bronz-

és vastárgyak is eljutottak hozzájuk, főként az ainuk közvetítésével. Akinek vastárgya volt, az e tárgyat háza előtt a bejáratnál helyezte el gazdagságának szembetűnő jeleként. Társadalmuk ősközösségi fokon állt, és szomszédaikkal csak alkalmilag folytattak cserét.

Kamcsatka északi részének ókori településeit zárt gyűrűt alkotó, kör alakú sáncok vették körül. Földkunyhóik is kör alakúak voltak, akárcsak a későbbi nimilanoknál. A lakosság a kései neolitikum fokán állt. Igen nagy jelentőségű volt a csontfeldolgozás. Csontból nyílhegyet, halászhorgot, kést, kanalat, lapátot, kapát, szántalpakat és egyéb, a mindennapi élethez szükséges használati tárgyat készítettek. Kerámikájuk a Bajkál-vidék s az Amur-völgy kerámikájával mutat rokon vonásokat. A lakosság letelepülten élt, vadászattal és halászattal foglalkozott, s alkalmilag tengeri állatokra is vadászott.

A késő-neolitikus emlékek a neolitikumból az ún. punuki fejlődési szakaszba való átmenetet képviselik. E fejlődési fok anyagi kultúrájának sok közös vonása van Kamcsatka és Szahalin törzseinek kultúrájával (a földbevájt lakóépítmények, az ezekkel összefüggő zsírlámpák, a durva kerámika, s a kutyafogattal való utazás). A tárgyalt korszakban azonban a lakosság általános anyagi jóléte már némileg emelkedett. Gyakrabban vadásztak cethalra, s a lakóépületek méretei is nagyobbak lettek. Később megjelentek bizonyos vastárgyak, s a településeket kezdték megerősíteni. A mai csukcsok legendái ezeket az ősi erődítéseket saját őseiknek tulajdonítják.

A Csukcs-félszigettől s a Kolima torkolatától nyugatra a fentebb leírthoz hasonló kultúra állott fenn.

Az első évezredből származnak a Jamal-félszigeten megtelepült vadász-lakosság emlékei, amely kő- és csontszerszámokat használt, de ismerte már a fémeket is.

Szalehard város környékén elmaradottabb vadász és gyűjtögető törzsek telephelyeit tárták fel, e törzsek azonban letelepült életmódot folytattak és ismerték a fazekasságot.

Az Ob felső folyása mentén, Szurgut közelében feltárt temetők arról tanúskodnak, hogy ennek a területnek lakossága már ismerte a fémeket, és már kifejlődtek körében a vagyoni különbségek csírái. Művészeti tárgyaik a sztyepp-vidék nomádjainak kultúrájával való kapcsolatra mutatnak („szkíta" típusú tárgyak).

A római világbirodalom kialakulása jelentős változásokra vezetett a Földközi-tenger rabszolgatartó országainak életében. A hellenisztikus államok évszázadokon át elkeseredett, véres, de végső soron eldöntetlen harcot folytattak a vezető szerepért, míg végül Róma megteremtette a maga osztatlan és rabszolgatartáson alapuló uralmát, a „római békét" (pax Romana).

A „római béke" nem jelentette az elnyomók és elnyomottak, urak és rabszolgák, gazdagok és szegények közötti megbékélést. Nem hozott békét Róma és az általa leigázott népek között sem. Csupán a római hódítók s az általuk kormányzott birodalomban élő felső, uralkodó rétegek között sikerült békét teremteni: Róma ugyanis nem tarthatta fenn hódításait a leigázott államok jómódú osztályainak támogatása nélkül, mint ahogyan ezek az osztályok sem tudták — különösen az ősi, rabszolgatartó, és rendkívül súlyos társadalmi ellentétektől marcangolt társadalmakban — fenntartani uralkodó helyzetüket a hatalmas birodalom katonai ereje nélkül. Így jött létre a Földközi-tenger mellékén élő rabszolgatartók szövetsége, akik összefogtak a népek kizsákmányolására és elnyomására, a birodalom határain kívül folytatott rablóháborúkra, a határokon belül pedig minden tiltakozás és ellenállás leverésére.

Ezen a szövetségen belül azonban a Római Birodalom fennállásának évszázadai alatt nem maradtak változatlanok az erőviszonyok. Eleinte Itália rabszolgatartóinak volt uralkodó szerepük; ámde amilyen mértékben a provinciák gazdasági súlya Itália hanyatló rabszolgatartó gazdaságának rovására növekedett, olyan mértékben vett egyre nagyobb részt a birodalom kormányzásában is a provinciák arisztokráciája. Az erőknek ezt a korántsem szilárd és szüntelenül veszélyeztetett egyensúlyát az uralkodó osztály egyes csoportjai között vívott véres, kegyetlen háborúkban sikerült csak megvalósítani. De mindezért a népi tömegeknek kellett megfizetniük, amelyeknek elégedetlenségét nemegyszer használták fel a rabszolgatartóknak egymás ellen harcoló klikkjei. Ebbe a harcba belekapcsoló-

dott a nyugati provinciák (Galliának, Hispaniának és Africának) nemzetségi arisztokráciája, amelynek egy része hosszú időn át ellenséges magatartást tanúsított a római fennhatósággal szemben, és nem egy alkalommal állt a Róma-ellenes népi megmozdulások élére.

Róma világuralmának megteremtésével együtt a rabszolgatartó viszonyok addig nem tapasztalt mértékben elterjedtek. A nyugati provinciákban, amelyekben a rómaiak megakasztották az osztálytársadalom kialakulásának kezdeti szakaszát, a római hódítás meggyorsította az ősközösség felbomlásának folyamatát. Egyes területeken a nemzetségi rend teljes megsemmisítésére, a parasztok kisajátítására, s a rabszolgatartó gazdaságok — s az azokkal szoros kapcsolatban álló városok — széles körű elterjedésére vezetett. A keleti provinciákban, az egykori hellenisztikus államok területén, némileg eltérő kép tárult elénk. Itt a római hódítás nem hozott lényeges változásokat a társadalmi-gazdasági rendben, csupán megszilárdította és kibővítette a föld-magántulajdon elemeit, s ezzel együtt kiszélesítette a rabszolgamunka alkalmazásának lehetőségét is.

Miközben azonban a Római Birodalom hatalmának és virágzásának csúcspontjára jutott, kiütköztek a felszín alatt már régóta érlelődő hanyatlás első jelei. A rabszolgák nem voltak érdekeltek munkájukban, s ez a körülmény már eleve szűkre szabta a termelőerők fejlődésének lehetőségét. A szabadoknak egyre nagyobb tömegei szorultak ki a termelésből, váltak lumpenproletár, teljesen vagy részben a rabszolgamunkán élősködő elemekké. A rabszolgák kizsákmányolása egyre erőteljesebbé vált, s ezzel együtt a rabszolgák és rabszolgatartók közötti ellentétek is elmélyültek, s a rabszolgamunka tömeges igénybevételének rendszere, különösen a nagy latifundium-gazdaságokon, egyre kevésbé fizetődött ki, s egyre veszélyesebbé lett. Lassanként megindult a nagybirtokok széttagolódása kisebb parcellákra és bérbeadása részben szabad embereknek, részben rabszolgáknak. Így tehát a Római Birodalmon belül kialakult és egyre nagyobb fejlődést ért el a colonusi függés rendszere — a rabszolgatartó termelési rend válságának legfontosabb tünete.

Ugyanekkor új, Rómára nézve fenyegető erők is jelentkeztek: a rabszolgatartó birodalom határán túl élő szabad törzsek szövetségei. A Római Birodalom határaira gyakorolt nyomásuk egyre erősebbé vált. Ezekkel az erőkkel szemben Róma védekezésre szorult. Megkezdődött a Földközi-tenger világa fölötti római fennhatóság történetének utolsó szakasza.

V. RÉSZ

A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM. A RABSZOLGATARTÓ REND BUKÁSA

XXIV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ REND VÁLSÁGA A RÓMAI BIRODALOMBAN

1. A RÓMAI BIRODALOM TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI RENDJE A III. SZÁZADBAN

Azok a súlyos háborúk és megrázkódtatások, amelyeket a birodalom a II. század második felétől kezdve átélt, egybeestek a rabszolgatartó társadalom mélyreható válságával, sőt jórészt annak voltak a következményei.

A RABSZOLGATARTÓ REND VÁLSÁGÁNAK ELMÉLYÜLÉSE

Ez a válság elsősorban abban nyilvánult meg, hogy megkezdődött az alapvető osztályok — a rabszolgák és rabszolgatartók — felbomlásának folyamata. Rengeteg rabszolgát felszabadítottak, más rabszolgák peculiumhoz jutottak, vagy colonusok lettek. Ugyanakkor igen sok közép- és kisbirtokos és rabszolgatartó, a városi lakosság többsége tönkrement. Birtokaikat — adósságaik fejében — lefoglalta a császári fiscus vagy a hitelező gazdag szomszéd, aki a volt földbirtokost colonus sorba süllyesztette. Ráadásul az ilyen colonus a törvény védelmét sem élvezte, mivel az volt az általános felfogás, hogy az új tulajdonos, aki a colonusnak megengedte volt földjének a megművelését, jótéteményt gyakorol, amibe a törvény nem avatkozhat bele. A decuriók, csak azért, hogy mentesüljenek a városok javára tőlük követelt szolgáltatások terhétől, gyakran elkótyavetyélték földjeik nagy részét, felszabadították rabszolgáikat és így kisbirtokosokká lettek, megmaradt csekély földjüket maguk művelték meg; mások önként átadták birtokukat valamelyik nagybirtokosnak és vállalták a colonusi sorsot. A jelek szerint legtöbben a császári nagybirtokokra szegődtek el colonusnak, mivel ezek a colonusok a III. században mentesültek a municipiumi kötelezettségektől.

Ily módon a város — mint a szabad földbirtokosok és rabszolgatartók közössége — nem volt többé a birodalom legfőbb támasza, mintegy alapsejtje. Ugyanígy — miután a rabszolgák ellenállásának veszélyétől megrettent császárok a II. században egyre inkább korlátozták a családfői hatalmat — a család is megszűnt a gazdasági és társadalmi élet alapja lenni. Az antik város felbomlását még az is siettette, hogy a városi közföldek — a kormányzat tiltakozása ellenére is — magánkezekbe vándoroltak át. Ezeket a birtokokat részben eladták, részben úgynevezett „örök" — vagyis örökölhető — bérletbe adták ki; ezáltal a bérlők a városi földek tényleges tulajdonosai lettek. A III. század elején a városok már csak Afrikában fejlődtek tovább, a többi nyugati tartományban a városi társadalom hanyatlásnak indult. A keleti nagyvárosok életképesebbeknek bizonyultak, mivel ott fejlettebb volt a kereskedelem, a kézműipar, egészben véve kevésbé terjedt el a rabszolgatartás, s a gazdasági élet egész területén inkább a colonusok kizsákmányolásának rendszere dominált. Ezekben a városokban viszont a római uralommal szembeni ellenállás és a számos társadalmi ellentmondás

Nagybirtok tulajdonosa
Karthagói mozaik az i. sz. IV. századból

még szembetűnőbb volt, mint nyugaton. Itt egyre gyakrabban került sor a városi szegénység megmozdulásaira, mind izzóbbá vált a szegények Róma-ellenes hangulata. Ennek folytán a keleti városok is mind kevésbé lehettek a rabszolgatartó állam bázisai.

A városok hanyatlásával egyidejűleg meggyorsult a latifundiumok térhódítása. A nagybirtokosok részben a városok, részben elszegényedett szomszédaik rovására gyarapították földjeiket: összevásárolták, adósság fejében lefoglalták vagy egyszerűen elorozták azok birtokait. Így volt ez nyugaton és keleten egyaránt. A latifundiumokon összpontosult a földekre kitelepített rabszolgákból, felszabadítottakból, colonusokból, cliensekből álló földművelő lakosság jelentős hányada. A lakosság e kategóriái közti különbségek lassanként teljesen elmosódtak. Mindegyiknek megvolt a maga földparcellája, amelyet többnyire a tulajdonostól kapott felszereléssel művelt meg, köteles volt a termés egy részét beszolgáltatni és számára bizonyos munkát elvégezni.

Az ilyen birtok lassanként zárt egésszé alakult, amelynek megvolt a maga piaca, a szükségleteinek ellátását biztosító kézműves-rabszolga állománya. A colonusok ha jogilag nem is, ténylegesen egyre nagyobb mértékben függtek a földbirtokostól, aki az állam előtt képviselte őket. A császároknak érdekük volt a földet megművelő és a hadseregben szolgálatot teljesítő szabad falusi lakosság fennmaradása, és nem óhajtották a nagybirtokos mágnások túlságos megerősödését sem, ezért gyakran megtiltották, hogy a colonusoktól többet követeljenek, mint amennyit a szerződés vagy a szokás megszabott, de ez nem sokat segített. Bár sokféle rendelet hangsúlyozta a különbséget a szabad colonus és a rabszolga helyzete között, az emberek tudatában ez a különbség egyre inkább elhomályosodott. A hitelezők például azt tartották, hogy a colonus ugyanúgy felel gazdája adósságáért, mint a rabszolga, és hogy a colonus jogilag ugyanúgy nem rendelkezhetik semmivel, mint a rabszolga stb. Amint a termelésben csökkent a rabszolgák szerepe, illetőleg más termelői kategóriák fokozatosan kiszorították őket, az utóbbiakra is kiterjesztették a rabszolgatartó társadalomban uralkodó normák hatályát, vagyis minden dolgozót, aki nem rendelkezett termelési eszközökkel, egy szintre süllyesztettek a rabszolgákkal. A szabad lakosságnak mind nagyobb tömegei kerültek ilyen helyzetbe. A colonusokon — tehát földbérlőkön — kívül a tulajdonosoktól függtek a helyiségek bérlői, az inquilinusok is, akik nemegyszer munkájukkal fizettek a tulajdonosoknak. A bérmunkást a família tagjának tekintették, akárcsak a rabszolgát; az ilyen munkást sem lehetett kihallgatni a gazdája ellen indított perben, ugyanígy nem fordulhatott a törvényszékhez sem felfogadója ellen, s mint a rabszolgát, a bérmunkást sem vették be a hadseregbe. Mindezeknek a függő helyzetbe kényszerített embereknek, akárcsak a rabszolgáknak, vajmi kevés érdekük fűződött munkájuk eredményességéhez.

A technikai tökéletesítések, az antik agronómiai tudomány vívmányai ekkorra már olyan szintre emelkedtek, amely előírta a növények és állatok gondos ápolását, rendszeres ellátását és bizonyos ismereteket követelt meg a földművelőtől. Ezeknek a vívmányoknak az alkalmazásához

és továbbfejlesztéséhez azonban arra volt szükség, hogy a dolgozó érdekelve legyen munkájában. Ám sem a rabszolgáknak, sem a helyzetüket tekintve a rabszolgákhoz igen közelálló szabadoknak nem fűződhetett érdekük a munkájukhoz: a rabszolgatartóknak és földbirtokosoknak minden erre irányuló kísérlete kudarccal végződött. A termelési viszonyok idővel gátjaivá váltak a termelőerők fejlődésének, maga a rabszolgatartó termelési mód került válságba. A munka termelékenysége katasztrofálisan mélyre zuhant, a földek parlagon maradtak. Sokan az erdőkbe, pusztákba vonultak, a birodalom határain túlra, vagy a rablókhoz menekültek, akik sokszor a kizsákmányoló osztályok és a rabszolgatartó birodalom ellen elemi erővel kitörő tiltakozás szószólói és képviselői voltak. Most a munkaerőért folyt a harc, ugyanolyan elkeseredetten, mint a köztársaság és a korai császárság korában a földért. Az óriási császári dominiumok, amelyeken a rabszolgák és a colonusok bizonyos kedvezményekhez juthattak, veszélyes konkurrenciát jelentettek a latifundiumok birtokosai számára. Másrészt a császári colonusok, mivel úgy gondolták, hogy a befolyásos nagyuraknál védelemre találnak a császári jószágkormányzók és tisztviselők erőszakoskodásaival szemben, olykor a nagybirtokosok földjeire menekültek. Hogy munkaerőhöz jussanak, a nagybirtokosok mindenféle ravasz eljáráshoz folyamodtak: foglyokat váltottak ki azzal, hogy dolgozzanak nekik, amíg a váltságdíj összegét le nem törlesztik, adósaiktól gyermekeiket vették el zálogul, szabad szegényeket vásároltak, akik az éhhalál helyett inkább a rabszolgaságot választották. Ezek az ügyletek merőben idegenek a római jog alapelveitől, hiszen azok nem engedték meg, hogy szabad embert rabszolgának adjanak el, s a császárok hiába bocsátottak ki több ízben tiltó rendelkezéseket, ezt az állapotot mégsem sikerült megszüntetniük.

A TÁRSADALMI ELLENTÉTEK KIÉLEZŐDÉSE

Ilyen körülmények között a társadalmi ellentétek ismét a végsőkig kiéleződtek. A kizsákmányolt tömegek, amelyekhez most már nemcsak a rabszolgák tartoztak, hanem a colonusok, a városi szegények és a tönkrement parasztok is, készek voltak a felkelésre. A municipiumi földbirtokosok azt követelték, hogy a kormányzat védelmezze meg őket a nagybirtokos arisztokráciával szemben, segítsen a városoknak és tartsa tiszteletben a városi autonómiát. A nagybirtokos arisztokrácia arra törekedett, hogy magának szerezze meg a császári saltusokat. A császár személyében elsősorban hadvezért akart látni, még pedig olyat, aki erős hadsereggel rendelkezik, a fogoly „barbárok" rovására gondoskodik az arisztokrácia munkaerőszükségletéről és féken tartja a gyűlöletes „csőcseléket".

Az utóbbi követeléssel különösen a keleti tartományok arisztokráciája lépett fel, amelyet nyugtalanítottak a városi megmozdulások. „A csőcselék szabadsága — a legjobbak halála" — írta Cassius Dio III. századi történetíró, bithyniai nagybirtokos, senator és volt consul. Római történetében kifejtette osztályának programját. Eszerint maradéktalanul fel kell számolni a városi autonómiát, el kell fojtani minden önálló gondolatot (ennek biztosítékát az egyöntetű és kötelező állami oktatásban, valamint a filozófusok és vallási prédikátorok kiűzésében látta); kíméletlenül el kell bánni minden rendbontó elemmel; meg kell teremteni a „legjobbakra", vagyis a leggazdagabb személyekre támaszkodó, erős császári hatalmat. A nyugati arisztokrácia viszont, amely a III. század elején még nem ismerte a tömegek ellenállásának az erejét, szembeszállt a központosított hatalom gondolatával, inkább bizonyos önállóságra tartott igényt. Adott körülmények között még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy elszakadjon Rómától és független államot alakítson.

Ezekhez az ellentétekhez járult még az is, hogy a birodalom egyes részei között meglazultak a kapcsolatok. Időszámításunk első két százada folyamán több provinciában felvirágzott a mezőgazdaság, kialakult a helyi kézműipar, amely az illető tartományokat mentesítette a beviteltől. A piactól független latifundiumok — itt a tulajdonosok és colonusaik szükségleteit számos kéz-

műves látta el — térhódítása szintén a kereskedelem hanyatlására vezetett. Mindez a helyi elemek megerősödését segítette elő. Újból feléledtek a bennszülött nyelvek; újból életre keltek a bennszülött kultuszok, a helyi hagyományok. Galliában az arretiumit utánzó luxus-kerámika helyett régi, kelta mintájú edényeket kezdtek gyártani. Daciában a római neveket viselő szülők gyermekeiket — a hajdani dák uralkodók tiszteletére — Regebalnak és Decebalnak nevezték el; Syriában és Egyiptomban újjászületett a hazai nyelvű irodalom. A keleti tartományokban egyre határozottabb formákban jutott kifejezésre a Perzsia iránti rokonszenv. A perzsákkal való összefogásban a provinciák társadalmának alsó rétegei menedéket kerestek a római elnyomással szemben, a gazdag kereskedők pedig üzleti hasznot láttak benne.

A POLITIKAI HARC. A HADSEREG SZEREPE

A különféle társadalmi csoportok mindegyike olyan császárt szeretett volna látni a trónon, aki az ő programját valósítja meg. Ezért jellemző a III. századra, hogy az uralkodók rendkívül gyorsan váltották egymást, s majdnem mindegyikük erőszakos halállal halt meg. Azok, akik a Flaviusok és Antoninusok politikáját folytatták, vagyis a földbirtokosokból és rabszolgatartókból álló városi középrétegekre akartak támaszkodni, a városok hanyatlása folytán új utak keresésére kényszerültek. A városok gazdasági életének fellendítésére irányuló kísérleteik hiábavalóknak bizonyultak, és — pénzszűkében — ők maguk is ellentmondásosan jártak el, amikor a decuriókat egyre újabb és újabb adókkal és beszolgáltatásokkal terhelték meg, oly módon kényszerítették őket kötelezettségeik teljesítésének folytatására, hogy — erőszakkal is — visszatelepítették szülőhelyükre azokat, akik át akartak menni a colonusok közé, katonának álltak, vagy egyszerűen megszöktek. A császári hatalom egyetlen megbízható támasza a III. században a hadsereg lett.

A hadsereg ebben az időben nemcsak fegyveres, hanem társadalmi erő is volt. A veteránok és részben a katonák is — jobbára a veteránok fiai — társadalmi szempontból a középbirtokosokhoz álltak legközelebb: a kiszolgált katonát rendszerint akkora földdel látták el, amekkora egy közepes decuriói birtoknak megfelelt. Ezek a rabszolgákkal megművelt parcellák birtokjogilag ugyanúgy teljes tulajdont képeztek, mint a decuriók birtokai, míg a közösségi parasztok földjei állami tulajdonnak számítottak. A zsold és a szolgálati idejük alatt kapott rendkívüli ajándékok meglehetősen szép összegre rúgtak; ez lehetővé tette számukra, hogy rabszolgákat tartsanak és a piaccal való összeköttetés alapján gazdálkodjanak — vagyis úgy, ahogy a városi földbirtokosok gazdálkodtak. Jogilag a kiszolgált katonák a decuriókkal egy szinten álltak. A városokban és falvakban egyaránt kiváltságos helyzetük, továbbá az a feltétlen hűség Róma iránt, amelyet a húsz esztendei szolgálat során beléjük neveltek, a birodalom szilárd támaszaivá tette őket. A veteránbirtokok megerősödése révén tehát ideiglenesen újjászülethetett a közepes rabszolgatartóknak az a társadalmi rétege, amely az I—II. század folyamán uralkodott a birodalomban.

Azokban a provinciákban, amelyekben a latifundiumok kiszorították a kis- és középbirtokosokat, a katonai szolgálatra alkalmas férfilakosság nem volt számottevő. Viszont a rajnai és a dunai tartományokban, ahol a latifundiumok hiánya folytán a kisbirtok csaknem érintetlen maradt, lehetőség nyílt a hadsereg jelentős kiegészítésére. A III. századtól kezdve tehát innen került ki a katona-anyag jó része, és a katonák itt kaptak földet leszerelésük után. A közösségek felbomlásának rovására, amit még az is gyorsított, hogy a földek egy része a kiszolgált katonák kezébe ment át, kialakult a magánbirtokosok rétege, egyre-másra épültek ki a villák, felvirágzott a kézműipar, amely e gazdaságok szükségleteit elégítette ki. Ezek a tartományok voltak a rabszolgatartó viszonyok utolsó mentsvárai, a birodalom utolsó támaszai. De az a körülmény, hogy ezeknek a tartományoknak a fejlődése a rabszolgatartó rend általános hanyatlásának és válságának periódusában indult meg, rányomta e fejlődésre sajátos bélyegét.

Itt már vajmi kevéssel szaporodott az új városok száma; még olyan jelentős központ is, mint amilyen a Rajna melletti Moguntiacum (Mainz) volt, egészen a késői császárság koráig falu maradt. A rabszolgatartás alig fejlődött, és a kizsákmányoltak legfőbb tömegei a tönkremenő közösségi tagok voltak. Jóllehet a katona odaadó híve volt a császárnak és a római isteneknek, a tartományi szeparatizmus térhódítása folytán elsősorban mégiscsak szülőfalujának maradt a fia és a falusi bennszülött kultusz isteneit tisztelte. A pannoniai vagy moesiai születésű katona a vele egy alakulatban szolgáló honfitársaival együtt még akkor is hazai istenének állított oltárt, ha történetesen Rómában szolgált. Míg a II. században még minden katona Rómát tekintette hazájának, családjának pedig fegyvertársait, a III. században már nagyon is jól emlékezett arra, hogy „születését tekintve" thrák vagy pannón, és nem szakította meg a kapcsolatokat földijeivel. A hadseregnek mint fegyveres erőnek a III. században ebben rejlett a gyengesége, mint társadalmi tényezőnek viszont ebben állott az ereje. A katonák — akiknek kapcsolataik a közép- és kisbirtokosokhoz fűződtek — velük együtt gyűlölték a nagybirtokos arisztokráciát és ugyanúgy támogatták az erős központi hatalmat, amelytől azt várták, hogy féken tartsa a nagybirtokosokat.

Ez az ellentmondás külsőleg a „senatus" és a „hadsereg", illetőleg a „senatori" és a „katonacsászárok" harcában jutott kifejezésre. Az előbbiek iparkodtak csökkenteni a hadsereg befolyását: katonáikat a birodalom határain túl toborozták és kifejlesztették a határmenti katonai telepítések rendszerét, ahol a földhöz juttatott katona nem zavarta a latifundiumok tulajdonosait. Támadó jellegű külpolitikát folytattak, hogy a foglyok tömegéből gondoskodhassanak a határmenti földekre telepítendő katonákról és colonusokról, és nem gátolták a nagybirtokosokat abban, hogy birtokaikat „kikerekítsék" és a földműveseket kizsákmányolják. A „katonacsászárok" viszont erejüktől telhetőleg támogatták a városokat, a tömegesen elkobzott latifundiumokból növelték mind a maguk, mind katonáik földjeit; felemelték az adókat, hogy emelhessék a katonák zsoldját; sokszor, ha a katonák és a városi polgárok beérték a meglevő rabszolgamennyiséggel, és nem fűződött különösebb érdekük colonusok szerzéséhez, inkább hadisarccal vásárolták meg a békét a külső ellenségtől. A „katonacsászárok" azon a címen, hogy megvédik a „kis embereket" az erősektől, voltaképpen arra törekedtek, hogy megőrizzék a szabad lakosságot attól, hogy ténylegesen a nagybirtokosok alattvalóivá süllyedjenek.

Ez a harc csak akkor hagyott alább, amikor a néptömegek fegyvert fogtak. A tömegek ugyanis egyformán szenvedtek a földbirtokos arisztokrácia kizsákmányolásától, a középbirtokosoktól, akik az ő vállukra hárították át az adók és a különféle beszolgáltatások terhét; a császári tisztviselőktől, procuratoroktól, conductoroktól, a katonák erőszakoskodásaitól és fosztogatásaitól, a magán-latifundiumok jószágkormányzóitól, akik — jóllehet maguk is rabszolgasorból vergődtek fel — irgalmatlanul nyomorgatták volt osztálybeli társaikat.

2. A 193—197. ÉVI POLGÁRHÁBORÚ. SEPTIMIUS SEVERUS ÉS UTÓDAI

A RÓMAI BIRODALOM AZ I. SZ. II. SZÁZAD VÉGÉN

A különféle társadalmi csoportok közti harc már Marcus Aurelius fia és utódja: Commodus alatt (180—192) rendkívül éles formákat öltött. Commodus, amikor súlyos pénzekért vásárolt békét azoktól a törzsektől, amelyeket atyja még nem győzött le, egyszerre maga ellen fordította a senatust. Az járta róla, hogy el akarta koboztatni a senatorok földjét és szétosztani katonái között. Ismét egymást érték a senatori összeesküvések, amelyeket megfelelő megtorló intézkedések követtek. Britannia legiói fellázadtak, annyira felháborította őket a császári kegyekkel elhalmozott praetorianusok kizárólagos szerepe, amelyet Commodus biztosított nekik. Gallia a szűnni nem

akaró parasztlázongások színhelye volt. Az egyiptomi bukolosok felkelése Róma gabonaellátását veszélyeztette; ez viszont a római plebs körében idézett elő forrongást. Lázongások ütötték fel a fejüket Hispaniában és Daciában is. A conductorok által sanyargatott afrikai colonusok zavargásai Pertinaxnak, Africa proconsulának majdnem az életébe kerültek.

Commodus, mivel szüksége volt az afrikai gabonára (külön hajóhadat építtetett, hogy a szállítás folyamatosságát biztosítsa), megpróbálta lecsendesíteni az afrikai földművelőket. Megtiltotta a conductoroknak, hogy a colonusok beszolgáltatási és fizetési kötelezettségeit fokozzák. Általában igyekezett a parasztság védelmezőjének szerepében feltűnni, ezért Herculesnek, a földművesmunka pártfogójának nyilváníttatta magát. A senatusszal viszont nem törődött, mondván, hogy a hatalmat születése jogán nyerte el, nem pedig a senatus kegyéből. Mindez a végletekig kiélezte az arisztokráciával való kapcsolatait.

Végül is Commodust meggyilkolták és helyébe Pertinaxot kiáltották ki császárrá. Pertinax, bár egy felszabadított és meggazdagodott rabszolgának volt a fia, aki csak apja patronusának pártfogása révén csinált ragyogó karriert, mint a legnagyobb birtokok ura mégis elfogadható volt a senatus számára. Rengeteg földjét annak idején azokból a pénzekből vásárolta meg elszegényedett szomszédaitól, amelyeket több provinciában viselt tisztségei során harácsolt össze. Most azután visszaadta a senatoroknak előzőleg elkobzott birtokaikat, sőt az arra igényt tartóknak még azt is megengedte, hogy a császári földek egy részét elfoglalják. Megszüntette Traianus alimentarius-rendszerét, és az volt a szándéka, hogy újból megkezdi a háborút a Dunánál.

Pertinaxot azonban fél év múlva megölték a praetorianusok, akik ez alkalommal sajátságos árverést rendeztek: annak kínálták a császári méltóságot, aki többet fizet nekik. A győztes Didius Iulianus senator lett, aki — Cassius Dio közlése szerint — fejenként 6350 drachmát ígért a praetorianusoknak. De Iulianusszal egyidejűleg három trónkövetelő is bejelentette igényét a császári hatalomra: Pescennius Niger syriai, Clodius Albinus britanniai és Septimius Severus pannoniai legatus. Hármuk közül az afrikai származású Septimius Severus volt a legkörültekintőbb és legerélyesebb. Esélyét az is növelte, hogy az ő serege volt a legharcképesebb és Itáliához legközelebb. Ígéretet tett, hogy bosszút áll Pertinaxért s ezzel biztosította magának a senatus támogatását is. Anélkül, hogy különösebb ellenállásra talált volna, bevonult Rómába, ahol a katonák — közeledtének hírére — meggyilkolták Didius Iulianust. Septimius Severus először is lefegyverezte és feloszlatta a praetorianus gárdát, majd szövetséget kötött Clodius Albinusszal, akit a Caesar címmel ruházott fel, és Pescennius Niger ellen vonult. Ez közben a birodalom keleti felén kívül megkaparintotta Görögországot és Macedoniát is. Fő támaszai a keleti városok lakosai voltak, akik tömegesen siettek zászlai alá. Különösen népszerű volt Niger Antiochiában. Parthia is felajánlotta neki támogatását. A földbirtokos arisztokrácia viszont többnyire ellenségesen fogadta. Gyengítette őt az ázsiai városok elpártolása is, melyek egy része Severushoz csatlakozott.

Niger seregei két nagy csatában vereséget szenvedtek, ő maga pedig elesett. Katonái és a városi kézművesek közül ekkor sokan Parthiába menekültek és a továbbiak folyamán aktív résztvevői lettek a Róma elleni háborúknak. Septimius Severus súlyos hadisarcot rótt ki azokra a városokra, amelyek Nigert támogatták. Byzantiont, amelyet csak három esztendeig tartó ostrom után foglalt el, megfosztotta városi jogaitól. Ugyanez a büntetés érte Antiochiát is. Niger leverése után Septimius Severus Parthia és vazallusai ellen vonult. Ekkor Albinus támadt ellene, akit a hispaniai és galliai arisztokraták támogattak. A rajnai tartományok és seregek viszont Septimius Severus mellé álltak. A Lugdunum melletti csatában Albinus elesett. Kivégzett párthíveinek elkobzott birtokai jelentős mértékben gyarapították a császári birtokokat. Albinus halála után Septimius Severus folytatta a háborút Parthia ellen. Elfoglalta és provinciává tette Mezopotámiát; e miatt bonyolódott Róma öly hosszas háborúkba az Arsakidákkal, majd a helyükbe lépő Szaszanidákkal.

Albinus leverésével Septimius Severus politikája fordulópontjához érkezett el. Az arisztokrácia akarata ellenére istenné nyilváníttatta Commodust, magát pedig testvérének nevezte, hogy ilyen módon az Antoninusok dinasztiájával fennálló örökösödési viszony látszatát keltse. Utódainak fiait: Bassianust (aki az Antoninus nevet vette fel) és Getát nevezte ki. Ez megfelelt azon körök érdekeinek, amelyek azt akarták, hogy a császárok függetlenítsék magukat a senatustól. Severus uralkodása alatt a keleti tartományokból és Afrikából származó elemek a senatusban nemcsak a nyugati provinciákból származó, hanem még az itáliai születésű senatorokkal szemben is túlsúlyba kerültek. Különösképpen pártolta Severus az afrikai és a dunai városokat, amelyek közül igen sok az ő uralkodása alatt emelkedett colonia, illetőleg municipium rangjára. Elsőnek Alexandria kapott városi tanácsot, az egyiptomi nomosok jelentősebb városai pedig municipiumi szervezetet. Severus azon volt, hogy a várost megtartsa a földbirtokosok közösségének, ezért úgy rendelkezett, hogy az elidegenített városi földeket — vásárlóik halála után — adják vissza a városoknak.

Septimius Severus a család intézményének megszilárdítása érdekében felújította az erkölcsvédelmi törvényeket, újra életre hívta a családi kultuszokat, ugyanakkor pártfogolta a „kis embereknek" azokat a collegiumait, amelyek szervezetük és kultuszaik tekintetében közelállottak a családhoz. Ugyancsak határozott intézkedéseket hozott a szökevény rabszolgák felkutatására és fokozta a „rablók" elleni harcot. A rabszolgatartókat rá akarta kényszeríteni arra, hogy gondosan ügyeljenek rabszolgáikra, ezért felelősségre vonta mindazokat, akiknek rabszolgáit bármiféle vétségért elítélték. A közép- és kisbirtokosok, valamint a kézművesek védelmében megtiltotta, hogy a városi magistratusok önhatalmúlag adókat vezessenek be, vagy hogy kiskorú tulajdonosok birtokait adósságok fejében eladják. Megerősítette a patronusoknak azt a jogát, hogy igényt tartsanak felszabadított rabszolgáik munkájára, a kézműves collegiumok tagjait mentesítette a municipiumi kötelezettségek alól.

De legfontosabb intézkedései a hadsereggel voltak kapcsolatosak. Septimius Severus szakított azzal a gyakorlattal, hogy praetorianusait italikusokból toborozza, centurióit pedig a praetorianusok közül nevezze ki. Praetorianusok most a legkiválóbb legionariusok lettek, azok közül is elsősorban a dunai hadsereg tagjai. A centuriókat is a közkatonák közül nevezte ki, úgy, hogy később akár a legmagasabb tisztségekig is eljuthattak. Ezzel az intézkedésével nagy lehetőségeket nyitott meg a hadseregbe lépő provinciális közemberek előtt. A katonáknak megengedte, hogy törvényes házasságot kössenek és a táborokon kívül családjukkal együtt élhessenek. A praetorianusok zsoldját évi 1000 denariusról 1250-re, a legionariusokét 300-ról 500-ra emelte. Háború esetén ennek az összegnek a kétszeresét kapták. Az alacsonyabb rangú tiszteknek megengedte, hogy collegiumokba tömörüljenek; ezek a testületek középhelyet foglaltak el a kölcsönös segélyezési társaságok, klubok, valamint a császár geniusának, a római isteneknek és a katonai kultusz tárgyainak (a legiosasoknak és a zászlóknak) a tiszteletére alakult vallásos egyesületek között. Aki ilyen collegiumba belépett, 750-től 2000 denariusig terjedő összeget kellett befizetnie, ami önmagában is mutatja, milyen nagy összegekkel rendelkeztek a hadsereg tagjai.

A senatus a kormányzásból valójában ki volt rekesztve. Fontos szerep jutott viszont a praefectus praetorióknak, akiket gyakran tapasztalt jogászok közül neveztek ki. Severus és utódai alatt a római jogtudománynak olyan kiválóságai voltak praefectus praetoriak, mint Papinianus, Paulus vagy Ulpianus. Itália, ahol Severus az újonnan szervezett három legio egyikét egy lovagrendű praefectus parancsnoksága alá rendelte, helyzetét tekintve közelállott a provinciákhoz. A senatorokat csak az békítette ki Severusszal, hogy igyekezett kíméletlenül letörni a népi megmozdulásokat. Ám az ennek érdekében tett megtorló intézkedések vajmi keveset segítettek, mert a „rablók" száma szüntelenül nőtt. Különösen félelmetes volt Claudius nevű vezérük, aki Palesztinában mű-

ködött, valamint Bulla Felix, aki az itáliai gazdagokat tartotta rettegésben. Bulla bátorságáról, ügyességéről és nemességéről legendák jártak közszájon. A császári és magánbirtokok éhező rabszolgái tömegesen özönlöttek hozzá. Elfogni is csak kedvese árulása folytán tudták.

Septimius Severus 211-ben, a Britannia szabad törzsei elleni háborúban meghalt. Fiainak utolsó tanácsként állítólag ezt mondta: „Éljetek egyetértésben, tartsátok jól a katonákat és ne törődjetek a többiekkel!" Septimius Severus közvetlen utódai fiai voltak: Antoninus, ismertebb nevén: Caracalla (211—217) és Macrinus (217—218), aki az összeesküvés áldozatául esett Caracalla helyébe lépett. Őket Septimius Severus távolabbi rokonai: Elagabal (218—222) és Alexander Severus (222—235) követték a trónon. Ezek általában — némi ingadozással a „katonai" és a „senatori" vonal között — Septimius Severus politikáját folytatták. Fontos szerepet játszottak Severus utódai alatt a császári család nőtagjai, a császári feleségek és anyacsászárnők, akiket a „senatus és a táborok anyjainak" neveztek s nemegyszer istennőkként tiszteltek. A feliratokon ebben az időben az egész császári ház „isteni házként" szerepelt, ami a monarchikus, sőt theokratikus irányzatoknak a senatus rovására történő megerősödésére utal.

Caracalla a „katonai" irányzat híve volt: megkettőzte a katonák zsoldját és elrendelte, hogy katonák fölött csakis a császári igazságszolgáltatás ítélkezhet. Üldözte a földbirtokos arisztokráciát, kiváltképpen a nyugati tartományokban, ahol uralkodása alatt mindvégig folytak a vagyonelkobzások. Alexandriában tömegmészárlást rendezett, mivel a város polgárait lázadóknak tartotta. Hogy a katonaságot fizetni tudja, fokozta az adókat és a különféle rendkívüli szolgáltatásokat, felajánlásokat.

Legfontosabb intézkedése a 212. évi edictum volt, amely a *dediticius*-ok kivételével a birodalom minden szabad lakosának polgárjogot biztosított. A kutatásnak egyelőre nem sikerült tisztáznia, hogy az adott esetben kiket is kell értenünk dediticiusokon. Ezzel a fogalommal eredetileg azokat a legyőzött népeket jelölték, amelyek mindennemű szerződés nélkül adták meg magukat a győztes rómaiak kényére-kedvére, tehát semmiféle joggal nem rendelkeztek. Lehetséges, hogy dediticiusoknak minősültek egyes, a városi területeken nyilvántartásba nem vett törzsek is. A dediticiusok kategóriájába tartoztak továbbá azok a felszabadított rabszolgák is, akiket gazdáik megbélyegeztek és ezzel megfosztottak a római vagy latin polgárjog megszerzésének lehetőségétől. Bármilyen különösnek látszik is, a 212. évi edictumot, ezt a szemmel láthatólag fontos reformot a kortársak alig méltatták figyelemre. Cassius Dio is csak mellesleg említi. Szerinte Caracalla csak az adófizető polgárok számát akarta növelni, mivel bizonyos adókat — például az örökösödési adót stb. — csak római polgárok fizettek. Az edictum iránti közömbösségnek az a magyarázata, hogy a római polgárjog idővel egészen mindennapivá vált, és már régóta nem biztosította a hajdan vele járó kiváltságokat. A szabad ember jogait most nem annyira polgári, mint inkább társadalmi hovatartozása szabta meg. A senatorokat, lovagokat, decuriókat, veteránokat, majd később a katonákat is annyiban tartották „tiszteletreméltó" embereknek, amennyiben egy sor, törvény szentesítette kiváltságot élveztek. A többiek „kis emberek" voltak, akiket testi fenyítésben lehetett részesíteni, bányákba lehetett küldeni, a vadállatok elé lehetett taszítani — mind olyan büntetés, amelyektől valakit azelőtt a római polgárjog elnyerése, most pedig a „tiszteletreméltók" rendjéhez való tartozás mentesített.

Caracalla kitért a nyugati háborúk elől, viszont véglegesen a birodalomhoz csatolta Osrhoenét, ami háborúra vezetett a parthusokkal. Ennek a háborúnak a során Caracalla összeesküvés áldozata lett. Utódjának Macrinus praefectus praetoriót kiáltották ki császárrá, akit a senatus készséggel támogatott. Macrinust azonban, miután súlyos vereséget szenvedett a parthusoktól, majd zsoldleszállítási kísérletével a katonákat szembefordította magával, szintén csakhamar meggyilkolták. Mindenfelé zendülés ütötte fel a fejét, új trónigénylők jelentkeztek. A Syriában állomásozó katonák végül is Elagabalt, az emesai napisten főpapját kiáltották ki császárrá, aki Caracalla törvény-

Caracalla császár római fürdőjének romjai
III. század

telen fiának tartotta magát. Hivatalos uralkodói neve Aurelius Antoninus volt ugyan, de inkább Elagabal néven emlegették. Az új császár az idegen kultuszhoz való rendkívüli ragaszkodásával — az emesai napistent a birodalom főistenévé nyilváníttatta — nemcsak a senatust, hanem rövidesen a hadsereget is elidegenítette magától. Az Elagabalnak szentelt fekete követ Rómába szállították és ott egy pompás templomban helyezték el, amelynek a császár szándéka szerint valamennyi római kultuszt egyesítenie kellett volna.

Már korábban is történtek kísérletek „a világbirodalomnak világvallással való megerősítésére". Septimius Severus is, Caracalla is a keleti napkultuszoknak hódoltak; számos „teoretikus" fáradozott annak kimutatásán, hogy a nap a legfőbb, sőt egyetlen isten. De a keleti kultuszok terjesztése ellenére a nép és a hadsereg szívósan ragaszkodott a bennszülött törzsi istenekhez, a népi Herculeshez, az otthon Larjaihoz és Iuppiterhez, Róma hatalmának megszemélyesítőjéhez. Mindezeket az isteneket nem lehetett a kevéssé ismert és sajátosan syriai Elagaballal helyettesíteni. A syriai szertartásokat, amelyeket maga a császár is betartott, és másokat is kényszerített a végrehajtásukra, a rómaiak természetellenes perverzitásnak, esztelenségnek tekintették, a császárnak egy Vesta-szűzzel kötött házasságában pedig felháborító istenkáromlást láttak. A császár pazarló fényűzése végképp kimerítette az anélkül is üres államkincstárat.

Elagabalt hamarosan meggyilkolták és a 14 éves Alexander Severust ültették a trónra. Az állami életben és a hadseregnél visszaállították az ősi római szertartásokat, a fekete követ vissza-

küldték Emesába. Praefectus praetoriónak Ulpianust, a hírneves jogászt nevezték ki; így tulajdonképpen ő lett a kormányfő. A senatusnak nagy engedményeket tettek. Képviselőit meghívták a princeps tanácsába, az udvartartás költségeit csökkentették, az adókat mérsékelték. Az elszegényedett senatoroknak és „lelkiismeretes" helytartóknak jószággal és felszereléssel ellátott földeket osztogattak. Egy valószínűleg ugyanekkor hozott törvény szentesítette a gazda jogát a colonus felszerelésére és a hadifogságból kiváltottak munkájára; 20 évnél idősebb szabad emberek önként rabszolgának adhatták el magukat.

A senatus programjába foglalta a katonai telepesek szerepének a fokozását is. Ezeknek a határmenti vidékeken azzal a feltétellel adtak földet, jószágot és rabszolgákat, hogy mind ők, mind utódaik a határvédelmi alakulatokban teljesítenek szolgálatot. A veteránok collegiumait betiltották; a kötelezettségek alól most már nem mentették fel a veteránok gyermekeit is. Ezzel egyidejűleg a városi tanácsoktól megvonták azt a jogot, hogy a princeps hozzájárulása nélkül rendelkezzenek a közpénzekkel, és hogy bármit is tegyenek, ami a városok versengésére vezetne, vagy „a lázongás hangulatát" szítaná. A népi mozgalmak ellen határozott intézkedéseket foganatosítottak. Az engedély nélküli collegium-alakítást középületek fegyveres elfoglalásának minősítették; fegyvert csak vadászat céljára volt szabad viselni. Az elfogott „rablókat" a tett színhelyén keresztrefeszítették; az új vallások hirdetőit, prófétákat, mágusokat halállal büntették, könyveiket elégették.

Rendkívül fontos az, hogy a törvény ettől az időtől kezdve ténylegesen elismeri a rabszolgák osztályának már korábban kialakult rétegeződését. Így Ulpianus azt írta, hogy míg a rabszolgán esett sérelmet addig úgy tekintették, mintha gazdájával szemben követték volna el, mostantól fogva a rabszolga sérelme miatt csak akkor kaphatott elégtételt, ha vagyonnal és rabszolgákkal rendelkezik; ezzel szemben ha valaki durva munkát végző rabszolgát részesített testi fenyítésben, azt nem lehetett felelősségre vonni, hiszen a „jó erkölcsről" gondoskodott. Törvénybe iktatták a tehetősebb rabszolgák peculium-birtoklási jogát. Másrészt a „kis embereket" most még élesebben elválasztották a „tiszteletreméltó emberektől". A „kis emberek" mentesültek a vagyoni kötelezettségektől, ellenben munkával és „tiszteletadással" tartoztak feletteseiknek. Tehát az egyes kategóriákhoz és csoportokhoz tartozó dolgozók — jóllehet különböző volt a helyzetük — valamennyien jogfosztottak voltak.

3. A BIRODALOM POLITIKAI VÁLSÁGA

A BIRODALOM HELYZETÉNEK ROSSZABBODÁSA

Alexander Severus uralkodásának vége felé a birodalom helyzete súlyossá vált. A kormányzat, mivel pénzhiányban szenvedett, a rendszeres pénzrontás eszközéhez folyamodott, ami végképp elértéktelenítette a pénzt és fokozta a gazdálkodás szükségleti jellegét. A helytartók, tisztviselők, katonai parancsnokok ettől az időtől fogva egyre inkább főleg természetben kapták meg járandóságaikat. Rang szerint pontosan volt szabályozva, hogy ki hány öltözet ruhát, mennyi ékszert, fogatot, edényt, kenyeret, húst, tojást, lovat, öszvért, rabszolga-cselédet, ágyas rabnőt kap. Ezzel kapcsolatban több kézműves collegiumra azt a kötelezettséget rótták ki, hogy kész áruikat az államnak szállítsák. Ez a továbbiak során arra vezetett, hogy a kézműveseket collegiumaikhoz kötötték. Nehezítette a helyzetet a Szaszanidák megerősödött államával folytatott háború, valamint a Rajnán és a Dunán túli népek tömeges megmozdulása. Nemegyszer a katonaság is fellázadt. Az egyik zendülés alkalmával meggyilkolták Ulpianust is. Végül a katonák magát a császárt is megölték, amikor a rajnai hadszíntérre utazott.

Ekkor Maximinust kiáltották ki császárrá (235—238), aki nemrég még egyszerű thrakiai pásztor volt. Septimius Severus rendkívüli ereje, bátorsága és a katonai gyakorlatok során tanúsí-

tott ügyessége miatt fogadta be hadseregébe. Alexander idején már egy legio rangidős tribunusa volt: az újoncokat oktatta. A dunai hadsereg katonáinak körében nagy népszerűségnek örvendett; uralkodására a senatussal való éles szembefordulás volt a jellemző. A senatorok Spartacushoz hasonlították. A modern polgári történetírás egyes képviselői Maximinust ugyancsak a lakosság kizsákmányolt rétegei képviselőjének próbálják feltüntetni. Ez azonban egyáltalán nem felel meg a valóságnak. Ellenkezőleg: éppen uralkodása idején hozták azt a rendelkezést, hogy a rabszolgákat és a „kis embereket" különösen súlyos esetekben máglyahalálra lehet ítélni. Az arisztokratáktól tömegesen elkobzott földeket és az egyre nagyobb adókat a hadsereg fenntartására és a veteránok földigényeinek kielégítésére fordították. Esetleg Maximinus uralkodásának idejére tehetjük azt a fontos újítást is, amely szerint — a régi eljárással szemben — a városon kívül élő földbirtokos nem számított az illető város lakosának és nem tartozott irányában semmiféle kötelezettséggel. Ez az intézkedés szöges ellentétben állott az I—II. századi császárok politikájával, akik azon voltak, hogy minél több föld és lakos szerepeljen a városi nyilvántartásokban. Az új rendelkezés viszont előnyös volt a földhöz juttatott katonákra és a veteránokra nézve; ennek is az volt a célja, hogy a szabad falusi lakosságot mint tartalékot a hadsereg céljaira megóvják.

Maximinus uralkodása idején mindvégig Román kívül, a rajnai és dunai hadszíntéren tartózkodott, ahol szép sikereket ért el. De politikája rendkívüli mértékben gyűlöltté tette őt az arisztokrácia szemében. A római Africa déli vidékein „előkelő ifjak" fegyvert adtak a latifundiumaikon dolgozó rabszolgák és colonusok kezébe, megöltek egy adószedőt, felkelést szerveztek és Africa előkelő és gazdag helytartóját, az idős Gordianust és fiát kiáltották ki császárokká. A senatus, amikor tudomást szerzett a történtekről, örömmel erősítette meg a császárválasztást, Maximinust pedig detronizáltnak nyilvánította.

Megkezdődött a polgárháború. A Numidiában állomásozó legio III. Augusta és a karthagói lakosok leverték a két Gordianust; mindkét trónigénylő elesett. Maximinus a dunai határ mellől Róma ellen indult. A senatus Itália egész területén mozgósítást rendelt el és germán zsoldosokat is felfogadott. Rómában a praetorianusok táborában zendülés tört ki, a fővárosi lakosság is lázongott. Maximinust, miközben Aquileia észak-itáliai várost ostromolta, katonái meggyilkolták. A különféle csoportok harca, a senatus agitációja és cselszövése végül is egy bizonyos kompromisszumra vezetett: az idősebb Gordianus 13 éves unokáját, III. Gordianust kiáltották ki császárrá (238—242). Uralkodása alatt az afrikai nagybirtokosok kíméletlenül leszámoltak ellenfeleikkel: a legio III. Augustát átszervezték, veteránjainak és katonáinak a földjeit elvették, a karthagóiak mozgalmát elfojtották.

Ebben az időben az afrikai városok a latifundiumok egyre erőszakosabb térhódítása miatt hanyatlásnak indultak. Az afrikai municipiumi körök elégedetlensége jutott kifejezésre abban, hogy a kereszténység gyorsan elterjedt közöttük. A III. század közepe táján az afrikai egyház lett az egyik legvirágzóbb, legerősebb keresztény szervezet. Ezzel egyidejűleg nyugtalankodni kezdtek a colonusok is, akiket a magánbirtokosok és a császári bérlők szemérmetlenül kizsákmányoltak. A parlagon hagyott földek mennyisége katasztrofálisan megnőtt.

A BIRODALOM VÁLSÁGA. A KERESZTÉNYEK ÜLDÖZÉSE ÉS AZ EGYHÁZ MEGERŐSÖDÉSE

Gordianus senatus-barát kormányzata csak úgy, mint annak idején Alexander Severusé, nem a reguláris hadseregre, hanem az irreguláris bennszülött milíciára próbált támaszkodni. Emiatt azután a katonák a Perzsia elleni háború során meggyilkolták Gordianust. Rövid ideig uralkodó utódai alatt a népi mozgalmakban egyre nagyobb tömegek vettek részt; a „barbárok" rendkívüli erejű támadásai során a rómaiak súlyos vereségeket szenvedtek. A rabszolgák és colonusok össze-

fogtak a frankokkal, gótokkal és maurusokkal. Commodianus keresztény költő az elnyomottak vágyakozásainak adott hangot, amikor örömmel üdvözölte a gótok sikereit, akik majd megtörik Róma sátáni hatalmát. Harcba száll az „igazak" serege — írta Commodianus —, és győzelme után az eddigi vezérek és gazdagok rabszolgáiknak lesznek szolgáivá.

A III. század 50-es éveinek elején Valerianus, a senatus jelöltje lett a császár (253—260), s fiát, Gallienust vette maga mellé társuralkodónak. Az ellenzéki körökkel folytatott harc során Valerianus mindenfelé üldözni kezdte a keresztényeket. Edictuma tulajdonképpen a keresztény szervezetek irányítását kézbe vevő klérus és a „tiszteletreméltó emberek" rendjéből való keresztények ellen irányult. Ezt a politikát voltaképpen még elődje, az ugyancsak „senatus-párti" Decius császár kezdeményezte, aki — a keresztények megnevezése nélkül — úgy rendelkezett, hogy a birodalom minden lakosa a hivatalos istenek előtt bemutatandó áldozattal tanúsítsa loyalitását; a keresztényeket, mivel ezt megtagadták, renitens magatartásuk miatt üldözték.

Valerianus üldözései elsősorban a keleti és az afrikai tartományokat érintették, s itt a társadalmi ellentétek további kiéleződéséhez vezettek. A gazdag keresztények, mivel vagyonuk elkobzásától, számkivetésétől, vagy éppen kivégzésüktől tartottak, siettek felkeresni a pogány oltárokat, vagy megvesztegetett tanúkkal bizonyították, hogy az előírt áldozatot bemutatták. A szegények, akik isten országának közeli eljövetelében reménykedtek, és akik gyűlölték a kormányzatot, sokkal inkább kitartottak vallásuk mellett. Új, demokratikus szekták, ellenzéki irányzatok jelentkeztek az egyházon belül. Másrészt viszont a püspökök, akik között ezekben az években a karthagói Cyprianus volt a leghatározottabb egyéniség, szoros egységbe forrasztották az egyházi szerve-

Az I. Šāhpuhr által legyőzött Valerianus császár
Szaszanida szikladombormű Naqš-i Redzsebben (Persepolis közelében). III. század

RÓMAI ZÁSZLÓ (VEXILLUM) A FÖLDGÖMBÖN ÁLLÓ VICTORIA (GYŐZELEM) ISTENNŐ ÁBRÁZOLÁSÁVAL

Vászonra festett arany az i. sz. III. századból

zetet, hogy így mind a demokratikus ellenzékkel, mind a kormányzat üldözésével szemben meg tudjanak állni. A püspöki hatalom abszolúttá emelkedett, a keresztény egyház erős és életképes szervezetté fejlődött. Az egyházak rendszeres jótékonykodást fejtettek ki, hogy így minden tagjukat egyetlen közösséggé tömörítsék. Az üldözések végeredményben nem gyengítették, hanem erősebbé tették a keresztény egyházat.

Valerianus császár, aki a keleti tartományok kormányzásának gondját vállalta, 260-ban a perzsák ellen folytatott háborúban súlyos vereséget szenvedett. Most esett először római császár az ellenség fogságába; a hagyomány szerint neki kellett tartania a kengyelt, valahányszor győztes ellenfele, Šāhpuhr perzsa király nyeregbe akart szállni. Ott is halt meg, fogságban.

GALLIENUS ÉS A „HARMINC ZSARNOK" KORA

Valerianus fia, Gallienus (253—268), most már a birodalom egyedüli ura, korának egyik legérdekesebb egyénisége volt. Augustust tekintette eszményképének, célja pedig az volt, hogy a birodalmat a régi alapon, de az új helyzet figyelembevételével szervezze újjá. A katonák előtt és municipiumi körökben rendkívül népszerű volt. Uralkodása alatt ismét megjelennek az elődei korából hiányzó municipiumi feliratok; számos város új kiváltságokat kap; a collegiumokban is megindul az élet. Gallienus készséggel vállalta az athéni archónságot; mint a „philhellén" Hadrianus, beavattatta magát az eleusisi misztériumokba, és nagy pártfogója volt Plótinos újplatonikus filozófusnak. A régi római vallás újjáformálásán fáradozott ugyan, de nem üldözte a kereszténységet, amely már meglehetősen elterjedt a Gallienust támogató körökben is. Az arisztokrácia elleni harcában Gallienus megtiltotta a colonusok kötelezettségeinek növelését és a senatoroknak nem engedte meg, hogy belépjenek a hadseregbe. Ettől kezdve a senatorok nemcsak legio-parancsnokok nem lehettek, hanem még olyan provinciák helytartói sem, amelyekben legiók állomásoztak. Ily módon a katonák előtt megnyílt az út a legmagasabb parancsnoki állások felé. Gallienus a hadsereg megreformálása során közös parancsnokság alá rendelte a lovasalakulatokat. Ez az intézkedés, amelyet a germán, sarmata és perzsa lovasság szerepének fokozódása tett szükségessé, jelentős mértékben növelte a római hadsereg harcképességét éppen az említett népekkel szemben.

Az arisztokrácia következetes gyűlölettel fizetett Gallienusnak. Minden intézkedését gúnynyal fogadták és bírálattal illették. A provinciákban lázongások ütötték fel a fejüket, melyeknek arisztokrata irányítói vagy a maguk emberét akarták Gallienus helyére ültetni, vagy a provinciáknak független államokká való alakításával teljesen el akartak szakadni a birodalomtól. Syriában Quietust, Valerianus legbizalmasabb tanácsadójának a fiát, a birodalom leggazdagabb emberét kiáltották ki császárrá, aki azt ígérte, hogy a hadsereget a maga vagyonából fogja eltartani. A Gallienushoz hű katonák azonban hamarosan végeztek vele. Gallienus mellett és Quietus ellen küzdöttek többek között a keresztények is.

Trónkövetelők jelentkeztek még számos más tartományban is, úgyhogy ezt a periódust a történetírás a „harminc zsarnok kora" néven tartja számon. Ezek a „zsarnokok" a legtöbb esetben nem sokáig tudták tartani magukat. Egyesekkel a katonák számoltak le, míg másokat tulajdon jelölőik, az arisztokraták hagytak cserben. Többek kísérleteztek a trónrajutással és az elszakadással például Afrikában, de itt éppen ebben az időben zajlott le a mauretaniai Bavarii és Bacuatae törzsével szövetkező Faraxen vezette nagyarányú colonus-felkelés. Ekkoriban a mauretaniai törzsek életében mélyreható változások mentek végbe. Ekkor kezdtek el tevéket tenyészteni, ami nagymértékben megnövelte a haderejüket: a tevehátról nyilazó mauretaniai íjászok félelmetes erőt képviseltek. A termelőerők és a hadügy fejlődése révén egymás után alakultak meg a törzsszövetségek, melyeknek fejei felvették a királyi címet. A maurusok, akiket a rómaiak addig mindannyiszor visszaszorítottak a sivatagba, most támadásba lendültek át. Számos mauretaniai és numidiai várost fel-

dúltak, a gazdagokra adót vetettek ki. A helyi arisztokrácia önvédelmi célokra katonai alakulatokat szervezett az ifjúsági collegiumokból. Ilyen körülmények között ez az arisztokrácia nem szánta el magát arra, hogy szakítson Rómával. Feltehetőleg hasonló ok folytán vallottak kudarcot a trónigénylők Kisázsiában és Görögországban is, ahol a gótok betöréseit a szegénység felkelései kísérték.

A GALLIAI CSÁSZÁRSÁG ÉS A PALMYRAI KIRÁLYSÁG

Gallia, Hispania és Britannia azonban elszakadt a birodalomtól. Ezek a tartományok, amelyek Postumust kiáltották ki császárukká, 15 esztendeig önálló életet éltek és csak Gallienus halála után öt esztendővel egyesültek ismét a birodalommal. A nyugati nagybirtokosok kiváltképpen gyűlölték Gallienust, viszont a rajnai tartományok és az ottani csapatok — akárcsak Clodius Albinus idejében — sokáig kitartottak a központi kormányzat mellett. Postumus és utódai kénytelenek voltak germán zsoldos lovasságot igénybe venni. Gallienust a frankok, alamannok és a gót szövetség elleni háborúk annyira lekötötték, hogy Postumusszal nem tudta felvenni a harcot és beletörődött a „galliai császárság" létezésébe.

Gallienusnak el kellett ismernie a Keleten létrejött palmyrai királyságot is. Ezt a királyságot az előkelő származású Odaenathus hozta létre, aki arab és syriai parasztokból szervezett hadseregével kiűzte a perzsákat, mikor azok Valerianus foglyulejtése után Syriát pusztították. Az arab törzsek a III. század második felétől kezdve egyre nagyobb szerepet játszottak. Aksūm ekkor érte el virágzása tetőpontját. Az arabok ugyanekkor nyomultak elő Mezopotámia és Syria határai felé; itt részint letelepedett, részint félnomád lakosságú, tulajdonképpen független arab királyságok alakultak ki. Az arab harcosok, akiket a római történetírók „Saraceni" néven emlegettek, idővel nagy veszélyt jelentettek a birodalom számára. Támogatásukkal nagyban elősegítették Odaenathus győzelmét. Gallienus, mivel ahhoz nem volt ereje, hogy többfrontos háborút viseljen, Odaenathusnak „a rómaiak keleti imperatora és vezére" címet adományozta. Odaenathus a Róma-ellenes elemek nyomására állandóan ingadozott Gallienus és Šāhpuhr között. Amikor perzsabarát irányzata kerekedett felül, egyik rokona — nyilván Róma ösztönzésére — meggyilkolta. Özvegye, Zénobia, aki Odaenathus kiskorú fiai helyett uralkodott, Gallienus halála után végleg szakított a birodalommal, és a syriai és arábiai provinciákon kívül, amelyeket valójában már Odaenathus is birtokba vett, fennhatósága alá kényszerítette Kisázsia és Egyiptom jelentős részét is, ahol erős Róma-ellenes pártra támaszkodhatott.

A BAGAUDA MOZGALOM KEZDETEI

Már úgy látszott, hogy a birodalom részekre szakad. Rettenetes pestisjárvány és éhínség pusztított. Szicíliában olyan nagyarányú felkelés tört ki, hogy a kortársak a köztársaság korabeli rabszolgafelkelésekkel hasonlították össze. Valamivel később mint Afrikában, valószínűleg Gallienus uralkodásának vége felé a galliai császárság parasztjai és colonusai is felkeltek. A felkelőkhöz csatlakozott Augustodunum városa is, amelynek császári fegyverkészítő műhelyeiben és azokon kívül sok kézműiparos dolgozott. Ezeket a galliai felkelőket „bagaudáknak" nevezték, ami kelta nyelven „harcost" jelent. A bagaudák elfoglalták a nagybirtokokat, legyilkolták vagy elűzték a birtokosokat. Gyakran csatlakoztak hozzájuk a katonák is. Az arisztokrácia rémületében elmenekült. Képviselői még később is iszonyodva beszéltek erről a rájuk nézve rettenetes időről, amikor „a földművelőkből gyalogoskatonák, a pásztorokból pedig lovasok lettek". A földművelő lakosságnak egyre nagyobb tömegei csatlakoztak a felkeléshez.

A bagaudák mozgalma a galliai nagybirtokosokra ugyanolyan hatással volt, mint az afrikai arisztokratákra a mauretaniai mozgalom: egyszerre összefogtak Rómával. Tetricus, az utolsó gal-

liai császár, maga is Aquitania leggazdagabb nagybirtokosa, titokban az akkor uralkodó Aurelianus császárhoz fordult; kérte, hogy „hódítsa meg" a galliai császárságot; megígérte, hogy csak a látszat kedvéért száll vele szembe, de kiszolgáltatja neki a seregét. Aurelianus meghallgatta a kérést és a galliai császárságot újból egyesítette Rómával; Tetricus busás ajándékokat kapott és Dél-Itália helytartója lett.

AZ „ILLYR" CSÁSZÁROK

A Gallienus korabeli események azt mutatták, hogy a birodalom újjászületése a régi alapon lehetetlen, és hogy a kormányzatnak az addiginál nagyobb mértékben kell számolnia a tartományok földbirtokos arisztokráciájával. Az események során bebizonyosodott, hogy ez az arisztokrácia elég erős volt ahhoz, hogy érdekeit — akár a birodalomtól való elszakadás megkísérlése árán is — megvédelmezze, ahhoz viszont már gyenge volt, hogy a népi tömegek nyomásának a végsőkig kiéleződött társadalmi ellentmondások közepette Róma támogatása nélkül ellent álljon. Végül az is nyilvánvalóvá vált, hogy a keleti és a nyugati provinciák közti kapcsolatok ugyancsak meglazultak. Ezzel magyarázhatók azok a változások, amelyekre a birodalomban a III. század vége felé került sor.

Bizonyos változások már Gallienus közvetlen utódainak uralkodása alatt megfigyelhetők. (Gallienus a fellázadt lovassági parancsnok, Aureolus elleni harcban esett el.) Ezek az utódok majdnem mind a dunai tartományok nem arisztokrata és nem gazdag fiai voltak, akik fényes katonai karriert futottak be. Származásuk miatt szokták őket „illyr" császároknak nevezni.

Az „illyr" császárok igyekeztek megszilárdítani a monarchikus hatalmat, elfojtani a népi megmozdulásokat és megvédeni a birodalom határait. Már II. Claudius (Gallienus utóda, melléknevén: „Goticus"; 268—270) súlyos csapást mért a gót törzsszövetségre. A nagyszámú hadifogolyból colonusok, katonai telepesek és római katonák lettek. Ez a politika, melyet a későbbi császárok következetesen folytattak, és amelyet a senatus is jóváhagyott, a hadsereget a földbirtokos arisztokráciára nézve kedvező irányban változtatta meg. Annak ellenére, hogy a római földekre telepített frankok csakhamar fellázadtak és sokáig pusztították a provinciákat, az arisztokrácia mégis megbízhatóbbaknak tartotta a „barbár" colonusokat, mint a helybelieket.

Aurelianus uralkodása alatt (270—275) nemcsak Galliát, hanem Zénobia királyságát is újból a birodalomhoz csatolták. A keleti arisztokrácia egy része készséggel elismerte Aurelianus hatalmát, de a városi alsó rétegek és a kereskedők sokáig nem nyugodtak bele, inkább Perzsiától vártak támogatást. Egyiptomban valóságos háború folyt a római és a Róma-ellenes párt között. Zénobia csapatait már rég leverték, maga Zénobia is már fogoly volt, de Syriában és Egyiptomban a felkelések még mindig nem akartak végetérni. Egyiptomban egy Firmus nevű dúsgazdag kereskedő szövetséget kötött az országtól délre élő félig nomád blemmys törzzsel. A volt galliai császárságban az arisztokrácia egy része továbbra is tétovázott a bagaudák jelentette veszély és a Rómával szembeni ellenállás vállalása között. Lugdunum egy Proculus nevű nagybirtokost kiáltott ki császárrá, aki egyedül rabszolgáiból 2000 főnyi sereget tudott kiállítani. Bonus, a másik „trónbitorló", pedig a frankokkal próbált szövetséget kötni, akik Gallia nagy részét elfoglalták.

NÉPI FELKELÉSEK. A III. SZÁZADI VÁLSÁG LEZÁRULÁSA

A népi felkelések az „illyr" császárok uralkodása alatt érték el tetőpontjukat. Isaurus törzsek, melyeket a rómaiak „rablóknak" *(latrones)* neveztek, végigdúlták a kisázsiai tartományokat; az afrikai felkelők egészen Karthagóig hatoltak; Mauretaniában és Numidiában több várost elfoglaltak és lerombóltak. A római helytartók bátorsága csupán addig terjedt, hogy egyes kirohanásokat intéztek ellenük és maurus szövetségeseik ellen. A bagaudák Aelianust és Amandust válasz-

tották meg császáraiknak, majd egy szigeten — a Seine és a Marne találkozásánál — levő régi erősségben vertek tanyát, s rettegésben tartották a galliai és hispaniai földbirtokosokat. Aurelianus alatt Rómában az állami pénzverő munkásai robbantottak ki nagyszabású felkelést. Az állandóan lázongó római plebs is újabb ajándékosztogatásokat követelt, aminek következtében a kézműves collegiumokat még inkább elnyomták.

Rosszra fordult a decuriók helyzete is, mivel Aurelianus a földek parlagon hagyása elleni küzdelem során a kényszerbérlet egyiptomi rendszerét a többi provinciára is kiterjesztette és mindenért a decuriókat tette felelőssé. Ami a katonákat illeti, az „illyr" császárok bár továbbra is magas zsoldot fizettek nekik, ugyanakkor szigorúbb ellenőrzésnek vetették alá és munkára kényszerítették őket. Például Probus (276—282) megkövetelte, hogy a katonák Galliában, Pannoniában és Moesiában mocsarakat csapoljanak le, erdőket irtsanak és szőlőt telepítsenek. Valószínűleg termővé tett szűzfölddel akarta őket kielégíteni, nem úgy, mint elődei tették, akik a földeket egyszerűen elvették régi tulajdonosaiktól.

A III. század második felében a népi mozgalmak ellen folytatott harcban a császári hatalom egyre leplezetlenebbül monarchikus jelleget öltött. Már Aurelianus hivatalosan „úrnak és istennek" neveztette magát és a perzsa uralkodók fényűző díszruhájához hasonló öltözetben jelent meg a nyilvánosság előtt. Ugyanő ismét megpróbálkozott egységes állami kultusz bevezetésével: a napot nyilvánította főistennek, a császárt pedig mintegy a legfőbb istenség társuralkodójának; de Aurelianus — Elagabaltól eltérőleg — a napkultuszt nem keleti formájában szervezte újjá, hanem a római Iuppiter-kultusz mintájára.

A III. század 80-as évei felé a politikai válságot sikerült leküzdeni, a kívülről jövő támadásokat megállítani, a széthullóban levő birodalmat újra egyesíteni. A császári és magánbirtokokra rengeteg hadifoglyot telepítettek colonusnak. A törzsek egy részével szerződéseket kötöttek, melyek értelmében a határmenti körzetekben helyet kaptak a letelepedésre, viszont szolgálatot kellett vállalniuk a határvédelem alakulataiban. Ez lehetővé tette a birodalom katonai hatalmának ideiglenes újjáteremtését és némileg megszilárdította gazdasági helyzetét is. A kíméletlen nyomás eredményeképpen az uralkodó osztálynak sikerült egy időre feltartóztatnia a rabszolgatartó termelési mód válságát, fenntartania a birodalmat, amelyre oly nagy szüksége volt ahhoz, hogy elfojthassa a kizsákmányoltak ellenállását.

A birodalom újjáéledése a társadalmi és politikai berendezés jelentős változásaival járt együtt. A III. század eseményei súlyos csapást jelentettek azokra a rabszolgatartó rétegekre, amelyek a principatus legfőbb támaszai voltak: a municipiumi arisztokráciára és a városi földbirtokosokra. A különféle tényekből világosan kitűnik, hogy a III. század végétől a rabszolgatartó villákat és városokat a legtöbb provinciában egyre inkább kiszorították a főleg colonusok és kitelepített rabszolgák kizsákmányolásán alapuló óriásbirtokok. Ezek a birtokok, valamint a szabad parasztoknak még számos provinciában fennmaradt falusi települései fontos szerepet játszottak a birodalom gazdasági életében. Itt fejlődött ki most a kézműipar, amely a latifundiumokon rabszolgákat, faluhelyen pedig szabad dolgozókat foglalkoztatott, itt alakultak ki a piacok.

A lakosság számottevő része a városokból falusi településekre költözött. A tönkrement városi földbirtokosok nem egy esetben colonusnak szegődtek el a nagybirtokosok földjeire. A legtöbb város területe — különösen nyugaton — a régebbinek csekély hányadára zsugorodott.

A császári hatalomnak azok az ismételt próbálkozásai, hogy a városok hanyatlásának elkerülhetetlen folyamatát megállítsák, a városokat mint a rabszolgatartó osztály szervezetét fenntartsák, nem jártak eredménnyel. Mindez megváltoztatta az erőviszonyokat a birodalmon belül, amely addig a földközi-tengeri rabszolgatartók hatalmas, tarka összetételű tömörülésének uralmi szerve volt, és most egyre inkább kizárólag a rabszolgatartók felső rétegének — a nagybirtokosoknak és a városi gazdagok viszonylag vékony, főleg a keleti tartományokban fennmaradt réte-

gének — uralmi szerve lett. A birodalom, mint az említett felső réteg érdekeinek a képviselője, most már nemcsak a rabszolgákkal szemben működött az elnyomás gépezeteként, hanem a colonusokkal, függő helyzetbe kényszerített parasztokkal, „barbár" telepesekkel és a városi adófizetőkkel szemben is.

4. A DOMINATUS KIALAKULÁSA

DIOCLETIANUS. A NÉPI MOZGALMAK ELFOJTÁSA

Azt, amit ebben az irányban mintegy tapogatózva és esetről esetre már az „illyr" császárok is terveztek, jelentős részében megvalósította Diocletianus (284–305). Mint egy felszabadított dalmát rabszolga fia, elődeihez hasonlóan szintén katonai karriert futott be. Uralkodása elején elfojtotta a bagaudák és az afrikai lázongók felkeléseit, és ezzel megnyerte a tartományi arisztokrácia rokonszenvét.

Az afrikai és galliai felkelők elleni hadműveleteket Diocletianus uralkodótársa, Maximianus, a bennszülött arisztokrácia aktív támogatásával irányította. Egyes római történetírók adatai szerint Diocletianust éppen a népi felkelések lendülete kényszerítette arra, hogy hatalmát Maximianusszal megossza. A bagaudák eltiprásához Maximianus kénytelen volt keleti legiókat is igénybe venni, mivel az ottani csapatokat nem tartotta megbízhatóknak. De az újonnan odavezényelt csapatok sem voltak hajlandók harcolni a felkelők ellen. Maximianus csak sorozatos kivégzésekkel tudta rábírni katonáit, hogy harcba szálljanak a bagaudákkal. Maximianus megtorló hadjáratai nyomán pusztasággá váltak a galliai falvak. Igen sok paraszt és colonus keresett menedéket a Marne melletti erődben, ahol Aelianus és Amandus védelemre rendezkedett be. Maximianus csak a falusi lakosság jelentős részének kiirtása után vállalkozott ennek az erődnek a megostromlására és bevételére. Hasonló taktikát alkalmazott az afrikai felkelőkkel szemben is, akik kitartó bátorsággal védekeztek. A bagaudák erődjének és az Atlasz-hegység megközelíthetetlen sziklavárainak a bevétele – az afrikai colonusok itt találtak menedéket — mindkét féltől roppant áldozatokat követelt. A felkelők közül sokat kivégeztek; emlékük a nép később még hosszú ideig ápolta. Sokat elfogtak és rabszolgának adtak el, a felszabadulás joga nélkül.

Diocletianus császár spalatói palotájának előcsarnoka
I. sz. 305.
Jelenlegi állapot

Az arisztokrácia áradozó hangú dicsőítő beszédekben magasztalta az új Iuppiter és Hercules győzelmeit az új gigászok, „a föld lázadó fiai" fölött. (Diocletianus és Maximianus e két isten leszármazottjaként tiszteltette magát.) Az érde-

keltek most kitörő örömmel fogadták a hatalom megszilárdulását. A császárt végképp isteni lénynek ismerték el. Akit a császárok színe elé bocsátottak, köteles volt térdre borulni előttük. Az udvari etikett a perzsiaihoz igazodott. A császár most már nem princepsnek, hanem dominusnak (úrnak) szólíttatta magát. Ezért nevezik Diocletianus egész rendszerét is most már nem principatusnak, hanem dominatusnak.

A KÖZIGAZGATÁS ÉS A HADSEREG REFORMJA

Diocletianus számos reformot hajtott végre a császári hatalom, az állami és katonai apparátus megszilárdítása érdekében. A birodalomnak a III. századi válság során nyilvánvalóvá vált kettészakadását olyan formában rendezték, hogy az egészet négy részre osztották; ezek külsőleg az egység látszatát keltették ugyan, de négy uralkodó fennhatósága alá voltak rendelve. A két „Augustus" közül Diocletianus az ázsiai provinciákat, Aegyptust és Cyrenaicát, Thraciát és Alsó-Moesiát választotta, Maximianus pedig Itáliát, Africát, Raetiát és Noricumot; míg a két „Caesar" közül Galerius kapta a többi balkáni és dunai tartományt, Constantius Chlorus pedig Britanniát, Galliát, Hispaniát és Mauretaniát. Diocletianus valamennyi uralkodótársát dunavidéki származású tábornokai közül választotta. A régi provinciák helyébe most kisebb területekből több mint 100 provinciát létesítettek. Itáliát végképp a birodalom egyéb területeinek a rangjára szorították vissza és ugyanúgy provinciákra tagolták. 10—12 provincia alkotott egy dioecesist, melynek élén a vicarius állott; a katonai hatalmat különválasztották a polgáritól. Ennek az új felosztásnak a rendeltetése az volt, hogy megkönnyítse a provinciák védelmét, ellenőrzését, és ugyanakkor gyengítse a trónra törő provinciális helytartók hatalmát.

Megreformálták a hadsereget is. A legiók számát 72-re emelték (meg kell azonban jegyeznünk, hogy ezek már nem a régi, 6000 — sőt a segédcsapatokkal együtt 10 000 — főnyi, hanem új, sokkal kisebb létszámú legiók voltak); az összes fegyvernemhez tartozó csapatok teljes létszáma együttesen mintegy 600 000 főt tett ki. A hadsereg a katonai telepesek határvédelmi egységeire és a mozgékony belső alakulatokra tagolódott. Mind a kettőben egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a birodalmon kívüli elemek. Megváltozott a hadsereg társadalmi összetétele is, amennyiben a szabad földművelőkön kívül most már colonusokat is besoroztak katonának. A hadsereg reformja révén Diocletianusnak sikerült komoly győzelmeket aratnia a perzsák és egyéb külső ellenségei fölött. A temérdek hadifogolyból colonusok és rabszolgák lettek.

SZOCIÁLIS ÉS GAZDASÁGI INTÉZKEDÉSEK. AZ ÁRRENDELET

Diocletianus és uralkodótársai — mint a Severusoktól kezdve minden elődjük — megkövetelték, hogy uralkodásukat alattvalóik „aranykornak" nevezzék. A valóságban azonban a tömegek helyzete még súlyosabbra fordult. A felduzzasztott létszámú hadsereg, a rengeteg udvari és állami tisztviselő, a sok építkezés az új császári székhelyeken óriási összegeket emésztett fel zsoldra, ajándékokra stb. A pénz értékének növelésére először pénzreformmal próbálkoztak, de mikor ez nem vezetett a kívánt eredményre, Diocletianus kormányzata végképp áttért a legfontosabb adók természetben való behajtására. Az adót csak a kézművesek és a kereskedők fizették pénzben. A földművelő lakosságra kivetett természetbeni adót *(annona)* egy olyan kombinált egységgel tetézték, amely egy felnőtt (akár szabad, akár rabszolga) férfi munkaerejéből és egy 5-től 60 iugerumig terjedő földarabból tevődött össze. (A földterület nagyságát a föld termékenységétől és a rajta termesztett kultúrától tették függővé.) Az adók behajtásáért a városi decuriók vagy városi fennhatóság alól mentesített latifundiumok tulajdonosai feleltek; ez rendkívüli módon megnövelte hatalmukat a tőlük függő emberek fölött. Az emberek és a föld

számbavétele, valamint az adó összegének megállapítása végett öt évenként egyszer tartott censusok során felháborító visszaéléseket követtek el. Gyermekeket felnőtteknek, halottakat élőknek tüntettek fel a jegyzékben. A rossz fizetőket — akár parasztokat, akár decuriókat — irgalmatlanul megfenyítették.

A népi mozgalmak erőszakos elfojtásának módszerein kívül Diocletianus politikájában folytatta elődei szociális demagógiáját is.

Mint annak idején Septimius Severus, most Diocletianus is védelmébe vette a „kis embereket", megtiltotta, hogy a bírósági ügyeket már előre az arisztokraták javára döntsék el, és hogy a falusi lakosságot bármilyen utólag megállapított kötelezettségekkel terheljék; kategorikusan megtiltotta, hogy szabad embereket és szabad emberek gyermekeit apjuk adósságai miatt rabszolgának adjanak el, és „a becstelenség bélyegét süttette" azokra, akik „szégyentelen kamatokat" szedtek.

Diocletianus szociális és gazdasági intézkedései közé tartozik híres ármaximáló rendelete is. Az árakat — hogy megszüntessék az üzérkedést és elejét vegyék az éhség miatti zavargásoknak — már korábban is törvény szabályozta, de akkor elsősorban a liszt-, néha a húsárakat korlátozták. Diocletianus edictuma minden mezőgazdasági terméknek és iparcikknek megállapította az árát, sőt a fuvar és munkadíjakat is megszabta. A rögzített árak felemeléséért vagy az áruk elrejtéséért halálbüntetés járt. A rendelet kibocsátását azzal indokolták, hogy a rossz termésen nyerészkedő spekulánsok tönkreteszik a népet és a katonákat. Az árak felsorolása minden részletre kiterjed: a jegyzékben például 30 fajta gabona, 50 féle hús, 116 féle lenkészítmény stb. szerepel. Meghatározta a rendelet a bérmunkásoknak fizetendő napszámot; a munkáltató köteles volt gondoskodni a dolgozók ellátásáról is. Egy pásztor napibére 20, napszámosé 25, péké, kőművesé, asztalosé, kovácsé 50, festőé 75, művészé 150 denarius volt. Ezek a tarifák meglehetősen magasak, ha az élelmiszerárakkal hasonlítjuk össze (például egy font marhahús 8 denariusba került), annál alacsonyabbak viszont az iparcikkek árához képest (egy pár lábbeli 100—120, egy katonaköpeny 1000, egy rövid nyúlprémbunda 6000 denariusba került). Az önkényesen megállapított árak senkit sem elégítettek ki. Az edictum nem jelentett semmiféle könnyítést a szegénységre nézve, az elégedetlenkedő gazdagok pedig minden eszközzel megpróbálták kijátszani.

A MANICHEUSOK ÉS KERESZTÉNYEK ÜLDÖZÉSE. DIOCLETIANUS LEMONDÁSA

A bagaudák és egyéb felkelők leverése után a népi ellenállás erői megfogyatkoztak. A lakosság egy része éppen ezért a hivatalos kultusz ellen tiltakozó vallásokban keresett menedéket. A keleti tartományokban és Afrikában rendkívül elterjedt a manicheizmus, amely Iránból szivárgott át a birodalom területére. Diocletianus a manicheusokat az ellenséges Perzsia fegyveres csapatának nyilvánította és úgy rendelkezett, hogy végezzék ki prédikátoraikat és égessék el könyveiket.

De sokkal nagyobb jelentőségű volt a kereszténység, amely most már nemcsak a keleti, hanem a nyugati tartományokban is, a társadalom valamennyi rétegében hódított. Még Diocletianus felesége is keresztény volt. A keresztény felső réteg hovatovább megbékélt az állammal, sőt valamelyes bűnbánat fejében még azt is megengedte hitsorsosainak, hogy municipiumi papi tisztségeket töltsön be. De a keresztény tömegek ellenséges szemmel néztek a császárságra. A keresztények rendszerint megtagadták a katonai szolgálatot vagy a katonai fegyelmet, s nem voltak hajlandók elismerni a császár isteni mivoltát és áldozatot bemutatni neki.

A keresztény írók védekezésből most már támadásba mentek át; gúny tárgyává tették és leleplezték a „hamis isteneket". Ehhez többek között a pogány filozófusok műveiből vett idé-

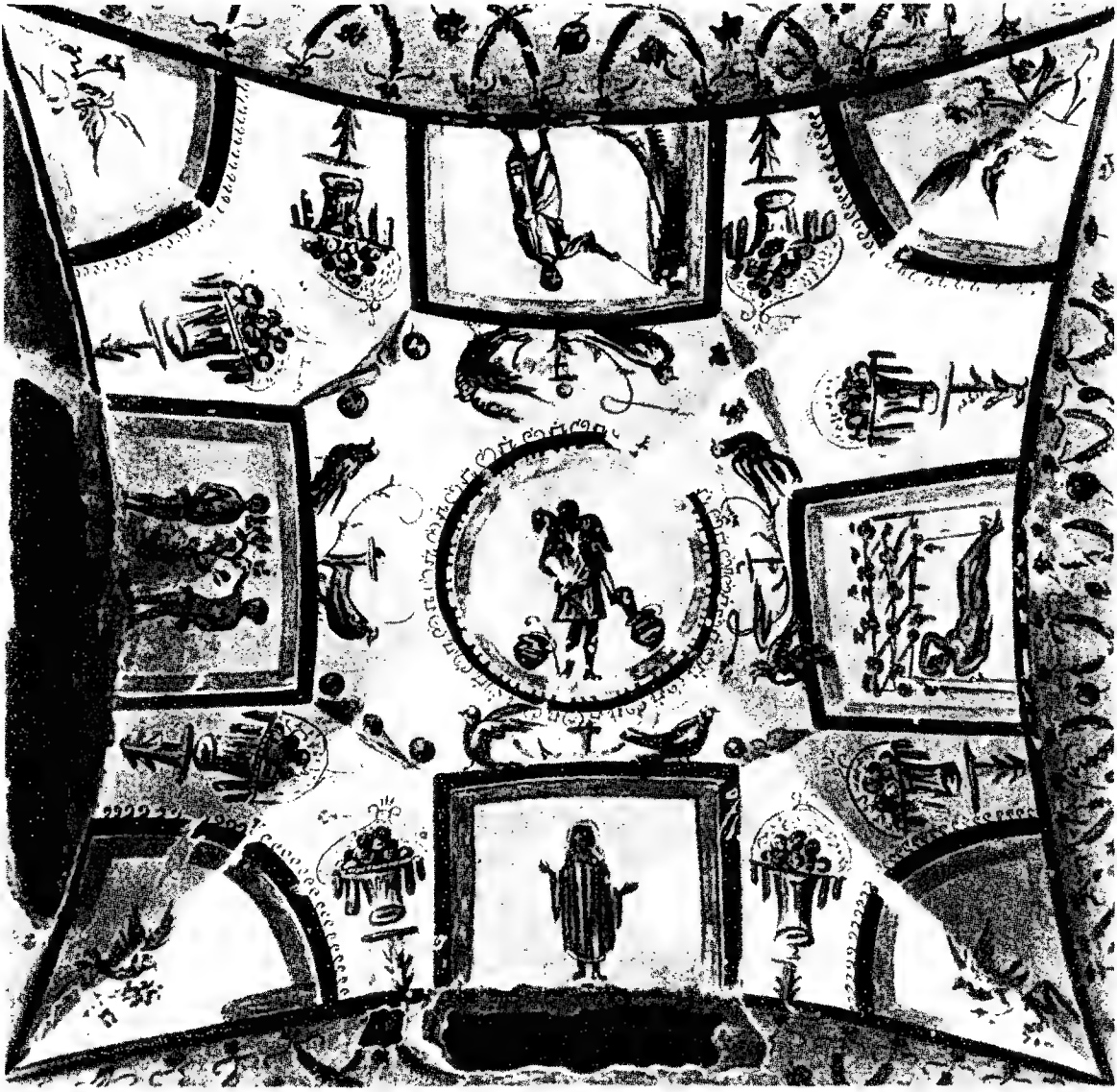

A római St. Pietro e Marcellino-katakombák mennyezetfestménye
IV. század első fele

zeteket is felhasználták, és ebben az esetben még a materialista Lucretius gondolatait sem vették el. Rámutattak a világ elkerülhetetlen végére és Róma hatalmának leáldozására: Rómának ugyanúgy el kell buknia, mint ahogy elbukott az asszírok, a perzsák és makedónok birodalma. Diocletianus „aranykorát" tisztátalan századnak nevezték, az istenként tisztelt római császárokat pedig rablóknak. Mindez természetesen éles ellentétben volt az isteni és örökké tartó monarchia eszméjével. A régi vallás sok híve, köztük Galerius Caesar, kijelentette, hogy a keresztények elfordítják a birodalomtól a megbántott istenek kegyét.

Diocletianus — valószínűleg elsősorban Galerius ösztönzésére — újból üldözni kezdte a keresztényeket. Eleinte beérte a mindenkire kötelező áldozat bemutatásának megkövetelésével, de mikor itt is, ott is lázongás ütötte fel a fejét, Nikomédeiában pedig felgyújtották a palotát, és Galerius a keresztényeket vádolta meg a gyújtogatással, mindenfelé megkezdődtek az elfoga-

tások, kínvallatások, kivégzések. A keresztény templomokat lerombolták, vagyonukat elkobozták, könyveiket elégették. A nyugati tartományokban nem üldözték ennyire a keresztényeket. Míg a gazdag és előkelő keresztények közül — mint az előző üldözések során — sokan könnyű szívvel váltak meg hitüktől, addig az egyszerű népből származó keresztények minden felgyülemlett gyűlöletüket a kormányzatra zúdították, megtagadták az áldozat bemutatását, leleplezték a bírákat és a helytartókat. Általában véve ezek az újabb keresztényüldözések sem érték el céljukat.

Diocletianus 21 esztendei uralkodás után lemondott a trónról és élete utolsó éveit magánszemélyként töltötte szülőföldjén, Dalmatiában. Kívánságára leköszönt uralkodótársa, Maximianus is. Diocletianus lemondása után fellángolt a harc a számos császári trónkövetelő — a most Augustusokká előlépett volt Caesarok, ezek fiai és az általuk újonnan kinevezett Caesarok — között. Ebből a harcból Constantinus, a 306-ban meghalt Constantius Chlorus fia került ki győztesen. Constantinust a nyugati tartományok arisztokráciája támogatta, és győzelme a principatus hagyományaival való végleges szakítást jelentette.

5. A RÓMAI BIRODALOM IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA A III. SZÁZADBAN

A III. SZÁZADI KULTÚRA. A RÓMAI JOG

A III. századi válság tükröződött a kor ideológiájában is. A régi eszmék és elképzelések megrendültek, újak törtek maguknak utat. Ezt a korszakot általában a kulturális hanyatlás korának szokták tekinteni. Valóban: a tudomány, az irodalom és művészet terén a III. században semmi jelentős teljesítmény nem jött létre. Az egyetlen kivétel a jog, amelyet a praefectus praetoriók — Papinianus, Ulpianus — és más jogászok sokban tovább fejlesztettek. A világbirodalom szükségleteivel kapcsolatban éppen ebben az időben foglalták rendszerbe a római jogot, „amely utolérhetetlenül élesen kidolgozta az egyszerű árutulajdonosok minden jogviszonyát (vevő és eladó, hitelező és adós, szerződés és kötelezettség stb.)"[1]. A római jog erre az időre magába foglalta a tartományokban hatályos jogi normák elemeit is; eredménye és egyben hathatós eszköze volt a birodalom minden részében a fennálló viszonyok kiegyenlítésének és az e viszonyokra gyakorolható hatásnak.

A VALLÁS ÉS A FILOZÓFIA

A III. században heves küzdelem folyt a vallás és a filozófia terén. A kettő ebben az időben jórészt egybeolvadt. E harc kiéleződésének a lakosság nagy részének helyzetében bekövetkezett hirtelen rosszabbodás, a legközelebbi jövőt illető teljes bizonytalanság, a szűnni nem akaró külső és belső háborúk és a társadalmi ellentétek elmélyülése a magyarázata. Ilyen körülmények között elsősorban ezek a kérdések foglalkoztatták az elméket: Miféle okok szülték mindezeket a bajokat? Honnan van a rossz a világon? Hogy lehetne a rossz hatalmától szabadulni? Hogyan éljenek, miben reménykedjenek az emberek? A teljes kilátástalanságban mindezekre a felmerült kérdésekre valamiféle, bár csak látszólagos választ egyedül a vallás és a hozzá közelálló filozófia adhatott. Mivel pedig a kor művelt emberei közül igen sokan szoros kapcsolatban állottak a deklasszálódott, a múltba süllyedt municipiumi arisztokráciával, a kialakult vallási és filozófiai rendszerek is pesszimista, dekadens jelleget öltöttek.

[1] Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 392. old.

A materializmust mindenütt háttérbe szorította az idealizmus, a földi világ iránti érdeklődést a túlvilág iránti; a valóságos társadalmi és politikai problémák helyébe a világ sorsát irányító erőkről, istenről, démonokról, eleve elrendelésről és szabad akaratról, bűnről és megigazulásról stb. szóló tanítások léptek. A tudományos ismeretekre való törekvést szkepticizmus váltotta fel; az emberek beletörődtek, hogy a világ az ember számára úgysem ismerhető meg, vagy egyáltalán nem is létezik az emberi képzetek körén túl, mint ahogy ezt próbálták bizonyítani például Sextus Empiricus és a szkeptikus iskola egyéb képviselői. A kormányzat annak tudatában, hogy az efféle irányzatok veszélyesek a társadalmi életre nézve, felvette ellenük a harcot, szembeszegezte velük a maga parancsolt és kötelező optimizmusát.

Akárcsak Augustus korában, most is fontos szerep jutott az új „aranykor" eszméjének, amelyet az uralkodó volt hivatva elhozni alattvalóinak. Ennek az eszmének a terjesztése érdekében Septimius Severus ünnepélyes százados játékokat rendeztetett, az Augustus majd Claudius által rendezett ünnepségek mintájára. Minél nehezebb volt az élet, és minél rövidebb életű volt egy-egy császár hatalma, az uralkodó annál makacsabbul követelte alattvalóitól, hogy az ő uralkodását ismerjék el „aranykornak". „Aranykort látunk" — ez volt a katonák közt osztogatott érmek felirata, és Menandros III. századi rhétor, aki vezérfonalat szerkesztett a császárok előtt elhangzó beszédek szónokai számára, utasításai közé azt is bevette, hogy méltatni kell az illető uralkodó érdemeként beköszöntött „aranykort". Még a colonusok is mindig annak bizonygatásával kezdték a császárokhoz benyújtott panaszaikat, amelyekben a procuratorok erőszakoskodásai miatt keseregnek, hogy a címzett császár uralkodása alatt mindenki elnyerte a boldogságot, csak éppen ők kivételek, merő véletlenségből.

Ezek a bizonykodások persze senkit sem tévesztettek meg és nem jelentették a vallásban való vigaszkeresés megszűnését. Még az egyetlen irodalmi műfaj, amely a III. században tovább fejlődött — a regény is —, vallásos-filozófikus színezetet kapott. Az afrikai Madaura városából származó platonikus, Apuleius (élt a II. század második felében és a III. század elején), egy szórakoztató regényt írt a görög Lucius kalandjairól, aki ki akarta tapasztalni a mágikus ismereteikről híres thesszáliai asszonyok varázstudományát, de egy tévedés folytán szamárrá változott, és ilyen állapotban kellett mindenféle megpróbáltatásokat átélnie. Apuleius művében felvonultatja az antik regény szinte valamennyi kellékét: rablókat, akik elhurcolják a világszép leányt, rettenetes veszedelmeket, csodás szabadulásokat, szerelmi történeteket és véres bűntényeket. A cselekmény fonalát közbeiktatott elbeszélésekkel szakítja meg, melyek közül különösen híres az Amorról és Psychéről szóló; ezeket később mind Nyugaton, mind Oroszországban számtalanszor feldolgozták. A regény befejezése vallásos: Luciust az álmában megjelenő Isis istenasszony szabadítja meg a varázslattól, mire beavattatja magát az istennő misztériumaiba. Az emesai Héliodóros regényében, az „Aithiopika"-ban, az antik regény jellemző tárgya — két szerelmes kalandjai, akik csak hihetetlen veszedelmek és megpróbáltatások átélése után egyesülhetnek — egybeolvad a szerelmesek védelmezőjének, a napistennek a dicsőítésével. Ezt a napistent a szerző Apollónnak mondja ugyan, de nyilván az emesai Elagabalt érti rajta.

A legérdekesebb ebből a szempontból az a vallásos-filozófikus regény, amelyet Philostratos, az ismert szofista a III. század elején Apollóniosról, Tyana kappadokiai város i. sz. I. századi bölcséről és „csodatevőjéről" írt. Philostratos közeli kapcsolatban állott Septimius Severus feleségével, Iulia Domnával, aki az akkori tudományos világ legkiválóbb képviselőit gyűjtötte maga köré. Itt mindazokat a kérdéseket, amelyek e kör tagjait foglalkoztatták, bizonyos mértékben szabadon tárgyalták; ezt Iulia Domna tette lehetővé számukra, aki némileg szembenállt először férjével, majd később fiával is.

Philostratos a császárné jóváhagyásával, vagy éppen egyenes utasítására új eszményt próbált kortársai elé tűzni. Az ő Apollóniosa, akit — mellesleg — a kereszténység egyes ellenfelei később

szembeszegeztek Krisztussal, az antik bölcsesség és erény tökéletes eszményképe. Ezekre a tulajdonságokra úgy tett szert, hogy megszívlelte Pythagoras tanácsait, sokat forgott etiópiai és indiai bölcsek társaságában, s ezektől megtanulta az igaz életet. Apollónios a társadalom szolgálatának szentelte bölcsességét. Tanította polgártársait, megreformálta és új életre támasztotta a vallásos szertartásokat, lecsendesítette a lázongásokat, leleplezte a becsvágyó embereket, kiűzte a démonokat, Vespasianusnak tanácsokat adott a birodalom jobb berendezésére vonatkozólag, közben megfogalmazta a városi autonómiára, a gondolkodás szabadságára és a békepolitikára alapozott monarchia programját és tettekkel harcolt a „zsarnok" Domitianus ellen.

A társadalomnak ez a szolgálata Apollóniost a sztoikus és kynikus tanítások bölcs eszménye mellé állítja. Ezek rokonának mutatja az egyetemes és harmonikus világegység gondolata is, de ezt valami mással indokolja. A sztoikusok számára a legfőbb principium az értelem volt; az értelem írta elő a megmásíthatatlan természeti törvényeknek való engedelmeskedést, a kötelességteljesítést stb. Apollónios az újpythagoreusok és újplatonikusok szellemében azt tanítja, hogy még az értelem fölött is van valamiféle egyetemes eszményi elv, amely mindent egybefog. Ezt értelmünkkel fel nem foghatjuk, mégis feléje kell törekednünk, mivel az élet értelmét csakis a vele való egyesülésben kereshetjük.

A társadalmi harccal párhuzamos ideológiai harc egyre élesebb lett. A nyugati tartományok arisztokratái között megszilárdult az Antoninusok — de nem a valóságos, történeti Antoninusok, hanem az eszményi uralkodók — kultusza, akik még meg fognak jelenni és katonaság, „barbárok" és „zsarnokok" nélkül fognak békét teremteni, és a teljes hatalmat át fogják adni a senatusnak. Egyre-másra látnak napvilágot ennek a senatus-párti „Messiásnak" közeli eljöveteléről szóló tanítások. Rokon jelenség Hercules is, de nem a népi hős, a megpróbáltatások tűrője, hanem az arisztokratikus Hercules, a „jó király", a zsarnokok réme, a „csőcselék" megregulázója. Ezt a Herculest kiváltképpen a galliai császárság uralkodói tisztelték: például Probus, aki a nyugati arisztokráciával akart összefogni, vagy Maximianus, a bagaudák hóhéra.

A keleti arisztokrácia körében — politikai törekvéseinek megfelelően — rendkívüli módon elterjedtek a napkultuszok. A napot itt egyedüli, vagy legalábbis legfőbb istennek, s ugyanakkor az uralkodó különleges védelmezőjének képzelték, aki ugyanolyan nagy és sérthetetlen a földön, mint a nap az égen. Ezt a napot választotta istenségének Aurelianus is, amikor Zénobia legyőzése után rendezni akarta Kelettel való kapcsolatait.

A hadseregben és a vele kapcsolatos körökben továbbra is Iuppiternek, a római hatalom és dicsőség istenének a kultusza dívott. A bonyolult vallási és filozófiai rendszerek a nép és a hadsereg körében kevésbé terjedtek el, vagy a kezdetleges mágia és démonhit formáiban jelentkeztek. A „megváltó" Mithras kultusza volt az egyetlen, amely világos választ adott a rossz eredetének és a tőle való szabadulásnak a kérdésére; ezért talált — a kereszténységgel együtt — egyre több hivőre.

Az ideológiai válság jelei a municipiumi rabszolgatartók és a velük kapcsolatban álló városi értelmiség köreiben voltak a legszembetűnőbbek. Mély gyökeret vertek itt a főleg szírek és egyiptomiak által kidolgozott — keresztény és nem keresztény — gnosztikus rendszerek; Egyiptomban, különösen Alexandriában új, a platonizmushoz közelálló vallási-filozófiai iskolák alakultak ki. A gnosztikusokra erősen hatottak az egyiptomi, szír és perzsa misztériumok is. Tanításaikat titkos kinyilatkoztatások formájában adták elő.

Ezeket a rendszereket minden különbözőségük ellenére is egybefogta a világról és az emberiségről kialakított, rendkívül pesszimista szemléletük. Ez természetes is egy túlhaladott osztály képviselői részéről. A társadalomtól való elvonulás, szigorú aszketizmus egyre népszerűbbé vált ezekben a körökben. A „csőcselék" lenézése a gnosztikusokat arra késztette, hogy az emberiséget ketté válasszák: a kevés kiválasztottra, akik lelki életet élnek, és a pusztulásra ren-

delt, kizárólag anyagi érdekeiknek élő emberek tömegeire. A valósággal való általános elégedetlenség arra a következtetésre vezetett, hogy a rossz a bűnös és romlott anyagi világ elkerülhetetlen velejárója. Ezt sem megjavítani, sem átformálni nem lehet: pusztulásra van kárhoztatva. Éppen ezért a bölcs ember nem szolgálhatja, ne is szolgálja az emberiség, az állam, a város javát. A bölcs dolga az, hogy a maga megváltásával törődjék, tanulmányozza a szellemi világ magasabb rendű rejtelmeit; így küzdheti le a világban uralkodó végzetszerű kényszert és juthat el a magasabb rendű szabadság birodalmába.

Ez a vigasztalan pesszimizmus e környezet egyes keresztény íróira is hatott. Az a körülmény, hogy az elméket foglalkoztató kérdésekre válaszolniuk kellett, arra ösztönözte a keresztényeket, hogy saját filozófiai rendszert építsenek ki. A keresztények közül az alexandriai Clemens és különösen Origenes volt az, aki a kor igényeire ilyen értelemben reflektált. Origenes eleinte a platonikus Ammóniosnál tanult, sokat át is vett a platonikusoktól és a gnosztikusoktól, mégis — velük ellentétben — nem az általános pusztulás, hanem az egyetemes megváltás eszméjét igyekezett megalapozni. Az egyház később nem is ismerte el műveit orthodox írásoknak, de a maga korában Origenes igen nagy tekintélynek számított.

PLÓTINOS ÉS AZ ÚJPLATONIZMUS

Ugyancsak Ammónios iskolájából került ki Plótinos is, az utolsó jelentős pogány filozófiai rendszer — az újplatonizmus — megalkotója. Ennek a rendszernek a kialakulása nem véletlenül esett egybe Gallienus uralkodásával: azok a társadalmi rétegek, amelyek Augustus és az Antoninusok birodalmának restaurációjáról álmodoztak, most utoljára összeszedték erőiket és támadásba lendültek mind a politika, mind az ideológia terén. A Rómába ellátogató Plótinos előadásait nemcsak a művelt körök képviselői és egyes senatorok látogatták, hanem maga Gallienus is, aki — egyes adatok szerint — azzal a gondolattal foglalkozott, hogy Platón államának mintájára megalapítja Platónopolist, a filozófusok városát.

Plótinos rendszere elvont, bonyolult és látszólag teljességgel elszakadt a reális élettől, de — mint minden filozófiai rendszer — mégis csak a környező valóság terméke. Plótinos és kortársai szemében legfontosabb kérdés: a jó és a rossz, isten és a világ, az ember helye és feladatai. Plótinos, mint következetes idealista, összefüggést állapított meg a rossz és az anyag között, lenézte az embereket, annál fontosabb volt számára a misztika, az asztrológia és a mágia. Ebből a szempontból Plótinos rendszere mély hanyatlás jegyeit viseli, de ennek ellenére megkísérelte menteni a menthetőt, s ehhez az antikvitásra jellemző aktív, optimista világnézetet hívta segítségül.

Plótinos szerint a világmindenség ősoka, kezdete az értelmünkkel meg nem ragadható legfőbb jó, amelyet Plótinos gyakran hasonlít a fényhez. Ez a jó az ősforrása minden létezőnek, ez van mindenben, és éppen ez teszi a világot egységessé, minden részében harmonikussá, összefüggő egésszé. A legfőbb jó alatt foglal helyet a világértelem és a világlélek; ezeknek része az istenek, égitestek, emberek és állatok szelleme és lelke. A legfőbb fény, amely mintegy áttör az értelmen és a lelken, fokozatosan halványul, majd az anyagban végképp kialszik. Az ember feladata az, hogy lelkének tökéletesítésével és a benne rejlő fény kiemelésével eggyéolvadjon a legfőbb jóval.

Plótinos, mint a túlzó aszketizmus ellenfele, megegyezett a sztoikusokkal annyiban, hogy szerinte a bölcsnek társaságban kell élnie, teljesítenie kell a társadalommal szemben fennálló kötelességeit; nem szabad megfeledkeznie arról, hogy csak kicsinyke része a szépséges és tökéletes egésznek, melynek boldogulása fölötte áll a rész boldogulásának. Az ember feladatainak meghatározásához Plótinos szívesen folyamodott a sztoikusok hasonlataihoz: az ember — a világ-

dráma szereplője, a világ hadseregének katonája. Csak mosolyog azokon, akik kezüket összetéve az istenekre vagy az isteni megváltó eljövetelére hagyatkoznak, s panaszkodnak az élet miatt. Érthető, mondja, hogy ha az emberek olyanok, mint a félénk báránykák, elnyelik őket az erős farkasok, vagyis a gazdagok és a zsarnokok. Ez a felhívás a harcra nagyon figyelemre méltó, ha Gallienus korának eseményeire gondolunk.

Plótinos sokat merített a sztoikusok erkölcstanából, amelyet korának individualizmusára alkalmazott. Szerinte — a sztoikusoktól eltérőleg — az erény nem öncél, hanem csak a legfőbb jóval való egyesüléshez vezető út. Nem ismeri el Plótinos a végső világkatasztrófát sem, amelyről a sztoikusok annyit beszéltek, és nem egyszer szembeszáll a gnosztikusokkal, akik számára éppen ez a katasztrófa volt pesszimizmusuk egyik indoka. Plótinos meggyőződése szerint a világ örökké tartó és szép, mint ahogyan örökké tartó és szép a világ ősoka is. Változhatatlan törvények szerint halad, amelyeket nem módosíthat sem a „megváltó" eljövetele, sem a démonok felidézése, sem az istenekhez való könyörgés. Mindazonáltal nem tagadja a vallást, sőt hirdeti, hogy az istenekhez meghatározott, szigorúan megszabott formulákkal kell folyamodni, mint ahogyan az a régi római vallást jellemezte; ezt a vallást igyekezett feltámasztani Gallienus, amely akkor az őt támogató hadseregben még csakugyan erős is volt.

A Gallienus-féle restaurációs kísérletek kudarca végzetes hatással volt Plótinos iskolájára. Gallienus halála után Plótinos és legtöbb tanítványa elhagyta Rómát. A környezetéhez tartozó Longinus filozófus Zénobiához menekült; Aurelianus később kivégeztette. De megváltozott maga az újplatonizmus is. Már Plótinos legközelebbi tanítványánál, a szír Porphyriosnál eltűnnek az optimista világnézetnek mesterére oly jellemző elemei és az aktív társadalmi életre való felhívások. Porphyrios szerint a bölcs meneküljön a tömeg elől a pusztába. Aszketizmus, mágia, asztrológia, démonológia játszik egyre nagyobb szerepet az újplatonizmusban, s így lassan összeolvad azokkal a rendszerekkel, amelyek ellen Plótinos annyit hadakozott.

A KERESZTÉNYSÉG MEGERŐSÖDÉSE

Mindezek között a dekadens, pesszimista, arisztokratikus rendszerek között a kereszténység volt a legéletképesebb és legerősebb. Ez bizonyult a legegyszerűbb, legszívhezszólóbb tömegtanításnak. Széles körökben való elterjedésének okát ebben kell látnunk. Lactantius keresztény író a III. század végén — a filozófusokkal vitázva — azt írta, hogy a jó nem korlátozódhatik a tudásra, mivel közösnek kell lennie mindenki: rabszolgák és parasztok, asszonyok és „barbárok" számára, akiknek nincs lehetőségük arra, hogy tudománnyal foglalkozzanak, vagy nem is képesek rá. Ezenkívül a kereszténység elegendő helyet hagyott az egyéni aktivitásnak és ugyanakkor bizonyos perspektívát tárt fel hívei előtt: egyéni perspektívát — a sírontúli boldogságban, és közösségit — az „igazak országának" másodszori eljövetelében és felvirradásában. Igaz, hogy ezt az „igazak országát" a gazdagok és a szegények különbözőképpen értelmezték, de annál nagyobb lehetőség nyílt a lakosság különféle rétegeinek megnyerésére.

Ezzel egyidejűleg a keresztény vallás a III. században fokozatosan elvesztette hajdani kormány- és gazdagellenességét: egyre hangosabban kezdték prédikálni benne a megbékélést és az alázatosságot. Kialakult az egész birodalomra nézve közös egyházi szervezet; az egyházi hierarchia egyre monarchikusabb vonásokat öltött. Mindez előkészítette az egyház és a császárság szövetkezését, és a keresztény vallást végleg az uralkodó osztályok szolgálatába állította.

XXV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM FELBOMLÁSA ÉS BUKÁSA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN, IRÁNBAN, A KAUKÁZUS VIDÉKÉN ÉS A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉN

1. KÖZÉP-ÁZSIA AZ I. SZ. III—IV. SZÁZADBAN

Az i. sz. III—IV. század Közép-Ázsia történetének kevéssé tanulmányozott korszaka. Különösen a társadalmi és gazdasági viszonyokat ismerjük hiányosan. A helyi hagyomány rendkívül szűkszavú, de még ez a kevés is főleg a későbbi arab nyelvű írók elbeszéléseiben maradt ránk. Az irodalmi forrásanyag főleg arra a korszakra vonatkozik, amely közvetlenül megelőzi az arab hódítást (V—VIII. század). Ezért a III—IV. századi Közép-Ázsia jellemzéséhez e későbbi kor forrásanyagát kell felhasználnunk. E kor ideológiájának és művelődésének története szempontjából különösen nagy jelentőségűek a kelet-turkesztáni (VII—IX. századi), valamint a tádzsikisztáni Mug hegyéről való (VIII. századi) szogd kéziratok.

A KUSÁN BIRODALOM SZÉTHULLÁSA. KÖZÉP-ÁZSIA POLITIKAI SZÉTTAGOLTSÁGA

A III. században megkezdődött a kusán birodalom széthullása. Közép-Ázsia délnyugati tartományait a Szaszanida-Irán foglalta el. A kusán uralkodók jelentős területeket vesztettek Indiában is. Hindosztáni uralmuk mindössze a Kabul-völgy kicsiny területén maradt meg. Sogdiané kusán sahjai, a Zaravsan melletti Kušānīya város fejedelmei valószínűleg semmiféle politikai kapcsolatot nem tartottak fent velük.

A IV. században Kabul kusán sahjai abbahagyták a Szaszanidák elleni harcot és szövetséget kötöttek velük, amelyet házassági kötelékekkel is megerősítettek. A felbomló kusán birodalom végleges bukása a IV. és az V. század fordulóján ment végbe, amikor új nomád hullámok borították el Közép-Ázsiát.

A kusán birodalom felbomlási folyamata során Közép-Ázsia ismét számtalan városállamra hullott szét. A puszták, sivatagok és nehezen járható hegyek által elválasztott egyes oázisok és völgyek önálló államalakulatokká váltak. A politikai széttagoltság eredményeként néha egyetlen oázis területén több állam jött létre. Máskor viszont több kis város-királyság az erősebbek fennhatósága alatt sajátos városállam-szövetséggé alakult.

Közép-Ázsia egész térképe megváltozott. A hajdani Baktrián most már végleg rajtamaradt a Toχāristān név. Toχāristānt délen a kabuli királyságtól a Hindukus, északon pedig Sogdianétől a Hisszari-hegylánc választotta el. Keleten Toχāristānt a független nomádok lakta Pamír-hegység határolta, nyugaton pedig a Murgab és a Herirud oázisai. A jelenlegi Hegyi-Badahsani területen több hegyi fejedelemség helyezkedett el.

Suγdot (az antik szerzők Sogdianéját) a teljes politikai széttagoltság jellemezte. A tulajdonképpeni Suγd a Zaravsan medencéjét foglalta magába Pendzsikenttől Kerminig. A Zaravsan völgyének nyugati része — Buhara vezetése alatt — város-királyságok külön szövetsége volt. Suγdban igen jelentős számú fejedelemség állott fenn; legerősebb a majmurgi volt, Rivdad körül, 8—9 km-re Samarkandtól délre (valószínűleg a Tali-Barzu gorodiscse). Majmurg annak köszönhette jelentőségét, hogy itt voltak annak a csatornarendszernek a központi berendezései, amely a Zaravsantól délre elterülő földeket öntözte.

Samarkand, az ókori Marakanda, a III—IV. században valószínűleg jelentéktelen kisváros volt. A baktriai görög királyság bukása után forrásainkban (a kínai forrásokban) először az V. században történik róla említés. Samarkandnak mint kereskedelmi és kulturális központnak a fejlődése ekkor indult meg. Samarkand alatt, a Zaravsan mentén terült el a kis Ištēχan állam és Kušānīya, Suγd kusánkori fővárosa, a hatalmas birodalom egyik utolsó maradványa. A Zaravsan forrásai mellett terült el Usrūšana, az Amu-Darja bal partján pedig a kicsiny Amul (Csardzsou).

Farγāna — Hodzsent (az ókori Alexandreia Eschaté; a jelenlegi Leninabad) kivételével — szintén városállamok föderációjából állott, amelynek központja Kāsānban volt. A Szir-Darja folyása mentén lejjebb, a Csircsik völgyében — Bīnkat (a jelenlegi Taskent) körül — terült el a Šāš (Cāč). Šāš alatt a Szir-Darja mentén szintén virágzó, művelt földek húzódtak. Az Arisz medencéjében — Ispēčāb (a mai Csimkent) körül — az ispēčābi királyság terült el, majd még lejjebb Fārāb vagy Oṭrār tartománya, amely az arab hódítást megelőzően önálló királyok birtoka volt.

XWARIZM

Xwārizm III—IV. századi történetét az itt folytatott ásatások révén jobban ismerjük, mint Közép-Ázsia egyéb területét. Xwārizm kultúrövezete az i. sz. I. évezredben sokkal szélesebben húzódott, mint később bármikor: az Amu-Darjától messze nyugatra és keletre. Xwārizmot a politikai központosítás jellemezte. A kusán birodalom bukása az i. sz. III. században azzal járt, hogy Xwārizm felszabadult a kusán függőség alól. Az első Szaszanidák igényt tartottak a Xwārizm

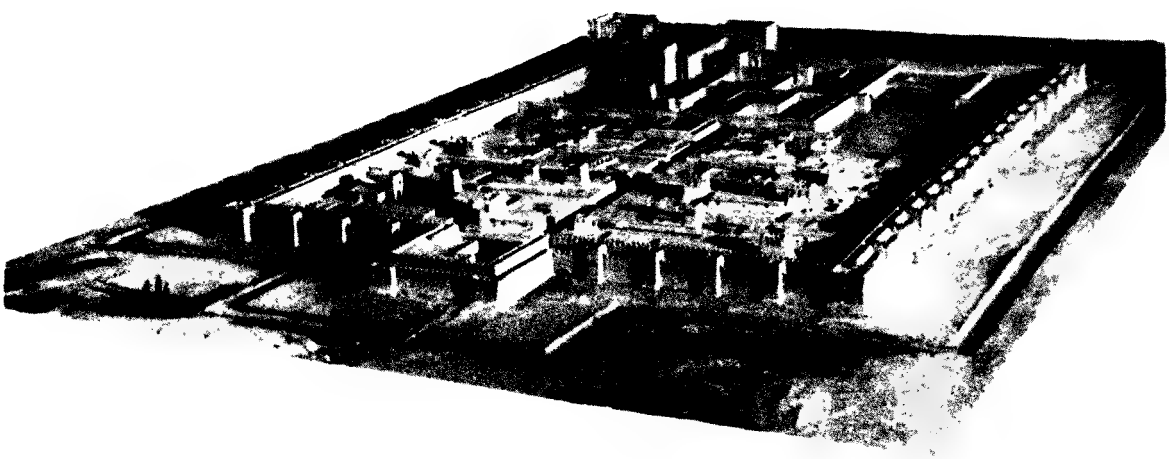

Toprak-kala
Xwārizm. III. század. Modell

fölötti uralomra, de az valójában független maradt. Xwārizm hatalmának rövid ideig tartó felemelkedése, utolsó virágzási periódusa a rabszolgatartás korában a III. századra esik.

Xwārizm I—VI. századi kultúrájának kimagasló emléke a Toprak-kala gorodiscse. A III. században itt volt a χwārizmi főváros, alaprajza szerint egy szabályos négyszög. Ennek északnyugati sarkában helyezkedett el az uralkodói palota, egy hatalmas háromtornyos vár. Ettől a vártól délkeletre volt a tűzszentély. Innen indult ki dél felé egy hosszú utca, amely a várost ketté osztotta. Az ebből kiágazó keresztutcák választották el egymástól a késői rabszolgatartó Xwārizm fővárosának hatalmas háztömbjeit. Toprak-kalában temérdek műemléket (építészeti, szobrászati és festészeti maradványokat), pénzeket és — ami a legfontosabb — Xwārizmi írásos emlékeket tártak fel. Itt került felszínre egy 116 (fára és bőrre írott) dokumentumból álló levéltár.

305-ben a fővárost áttették az Amu-Darja jobb partján épült Kāδ városába, ahol Bīrūnī, a híres X—XI. századi χwārizmi tudós közlése szerint Afrīγ Xwārizmšāh (nevét numizmatikai adatokból is ismerjük) a Fīr nevű pompás várat építette. Afrīγ alapította az Afrīγidák dinasztiáját, amely Xwārizmban több évszázadon át uralkodott. Ennek a dinasztiának a nevéről az e korbeli Xwārizmi kultúrát is Afrīγida-kultúrának szokták nevezni.

Közép-Ázsia délnyugati része a III. század első felétől kezdve a Szaszanida-Irán birtokaihoz tartozott.

KÖZÉP-ÁZSIA GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI RENDJE A III—IV. SZÁZADBAN

Közép-Ázsia gazdasági életének alapja az öntözéses földművelés volt. Az öntözőcsatornák hálózata a kusán korszakban érte el fejlődésének csúcspontját. Közép-Ázsia öntözőrendszerei és hatalmas csatornái, amelyeken nagy folyami hajók hosszú szakaszon keresztül közlekedtek egészen az ország szívéig, ebben az időben keletkeztek. A tárgyalt korban sok ma is termesztett mezőgazdasági kultúra volt itt ismeretes: búza, köles, árpa, lucerna, kender, szőlő, kerti növények és dinnyeféleségek, elsősorban sárgadinnye, gyümölcsfák, eperfa stb. Jelentős volt az állattenyésztés (ló, szarvas- és aprómarha). A kevésbé termékeny hegyi vidékeken az állattenyésztés volt túlsúlyban a földműveléssel szemben.

Igen fejlett volt a kézműipar is: a fazekasság, fém- és üvegművesség, kovácsmesterség, szövés-fonás (különösen Buhara környékén) stb. Ezt az adott periódusban a régészeti leletek, a későbbi időkre vonatkozólag pedig az arab írók feljegyzései is bizonyítják. A fejlettség magas fokát érte el a bányászat, különösen Közép-Ázsia keleti hegyeiben, ahol igen régi hagyományai voltak. A kínai források közlései szerint Faryāna és Suyd hegyeiben vasat, aranyat, ezüstöt és nefritet bányásztak. Īlāqban ezüst, Karamazarban réz-, Badahsanban rubin-, Baktriában lazurit-lelőhelyek voltak stb.

Közép-Ázsia III—IV. századi társadalmi berendezésének felvázolásához részben a következő korszakból kell anyagunkat merítenünk. A közép-ázsiai város a tárgyalt korban rendszerint hatalmas területet foglalt el, amelyet erős vályogfalak gyűrűje vett körül. Ezt a területet csatornák szelték át. Itt voltak a *dihqān*-ok kertekkel és ültetvényekkel körülvett, megerősített majorsági épületei. Nélkülözhetetlen tartozéka volt a városnak a — rendszerint a kapukon kívül elhelyezkedő — piac, valamint a különféle vallások templomai és monostorai: zoroasztriánusoké („a tűz házai", ahova a város lakosai ünnepnapokon közös lakomára gyűltek össze), buddhistáké, manicheusoké és kereszténységé.

A város körül terült el a *rustāq*, vagyis a város befolyása alá tartozó falusi helység, melynek határait az öntözőrendszer méretei szabták meg. A rustāqon ugyanolyan megerősített majorságok voltak, mint a város területén. A különbség mindössze annyi volt, hogy itt kevesebb volt az

épület, és a földművelés me
lett a kézművesség háttérb
szorult. Megerősítetlen tele
pülések csak az elmaradot
hegyes vidékeken akadtak
Még azok a lakott helységel
is, amelyeket későbbi arat
forrásaink falvaknak minősí-
tenek, rendszerint fallal vol-
tak megerősítve, s kormány-
zói citadella, piac és templo-
mok jelezték a városhoz való
közelségüket. Az ilyen hely-
ségek félig önálló kormányzói
gyakran ugyanolyan hangzatos
címeket viseltek, mint a nagy
városok elöljárói. A paraszti
családközösségek viszonylag
szerény „várai" mellett emel-
kedtek a földművelő aris-
tokrácia hatalmas erődjei.

Fácán
Toprak-kalai falfestmény. III. század

A megerősített települések rendszere — közép-ázsiai sajátosság. Nem véletlen, hogy idegen forrásaink állandóan annyi közép-ázsiai „várost" emlegetnek. Ezt Közép-Ázsia sajátos viszonyaival magyarázhatjuk. Az oázisok közelében itt nomádok éltek. A velük folytatott élénk csereforgalom révén kereskedelmi és kézműipari gócpontok alakultak ki, állandó rajtaütéseik viszont nem tették lehetővé, hogy a megtelepedett lakosság megerősített falakon kívül éljen.

Közép-Ázsiában a rabszolgatartás hanyatlása az élet számos területén megfigyelhető. Az államhatalom meggyengülése folytán és a parasztság fokozódó elnyomásának eredményeképpen az öntözési rendszer tönkrement. A gazdasági élet súlypontja a városokból a falura helyeződött át. Rövid idő alatt a nagybirtokokon kifejlődött zárt gazdaság került túlsúlyba. A külső gazdasági kapcsolatok meglazultak. A kereskedelem fejlődésének csúcspontját a kusán korszakban érte el. A nomádokkal való cserekereskedelem, az Irán, India, Kína és Kelet-Európa közti közvetítő kereskedelem — melynek útvonalai éppen Közép-Ázsiában kereszteződtek — egyelőre megmaradt a kusán korszakból, de már sokkal szerényebb méretekben. Egyelőre még sok a kereskedő, befolyásuk is nagy (forrásainkban Paikanddal, Buharával és Xwārizmmal kapcsolatban olvashatunk róluk), de helyzetüket tekintve egyre közelebb kerülnek a földművelő arisztokráciához: már nekik is földjeik, várkastélyaik, clienseik és rabszolgáik vannak. Éppen kereskedők és földművelő arisztokraták kézműves rabszolgái készítették azokat a — a régészek által is feltárt — tárgyakat, amelyekről irodalmi forrásaink tesznek említést. A rabszolgatartó Közép-Ázsiában kevés szabad kézműves dolgozott; csak néhány városban, például Antiocheia Margianéban (a parthus korban) voltak kézműiparos-negyedek.

A POLITIKAI REND

A közép-ázsiai államok politikai berendezése és élete ebben a korban még igen sok régies vonást őrzött. A király hatalmát korlátozta az öregek tanácsa. A király mint főpap vett részt a vallási szertartásokon. A király személyét szentnek és sérthetetlennek tartották, mágikus elképzelések fűződtek hozzá: egyes városok királyai nem mutathatták meg a népnek a hajukat, nehogy ebből baj származzék. A kínai és arab források fényűző udvartartásról számolnak be. Számos város és állam uralkodója veretett pénzt. Ismerjük Buhara, Xwārizm és Suyd pénzeit. Xwārizmra a kisbronzok jellemzők. Egyes szogd pénzeket kínai minták szerint vertek: közepükön négyszögletes lyuk volt. Igen sok pénzérme eredetét eddig még nem sikerült megállapítani.

A városállamok gyakran a legerősebb vezetése alatt konföderációkba tömörültek. E szövetségek élén a királyok és az arisztokrácia gyűlése állott. A hadsereg zömét az arisztokrata lovasság alkotta. Ezenkívül a városi arisztokrácia felfegyverzett rabszolgákból *(čākar*-okból) is szervezett katonai egységeket. Ezekről a kínai források is megemlékeznek.

A KULTÚRA

Közép-Ázsia kultúrája az ókor és középkor fordulóján magas szinten állott. Igen fejlett volt az írásbeliség és az irodalom (vallásos, történeti, csillagászati stb. irodalom). Többféle írásbeliség volt használatban egyidejűleg.

A jelek szerint a szogd írás legkésőbb az i. sz. IV. században alakult ki, az arameus ábécé alapján. Azt az ismeretes levélváltást, amely egy Samarkandban élő anya és egy tunhuangi szogd településen (Kelet-Turkesztán keleti részén) élő leánya közt folyt, a IV. század elejére tehetjük. E levelezésből hű képet kapunk a szogdok családi életéről, azon belül a nők írástudásáról és önállóságáról, arról nem is szólva, hogy a különben sem sok szogd nyelvemlék közül ez egyike a legrégebbieknek. Xwārizmben a χwārizmi írás fejlődött ki, amely az V. századtól kezdve egyre inkább kurzív jellegűvé vált. A III—IV. századra tehetjük az ókori χwārizmi írásbeliség legrégibb emlékeit: a toprak-kalai levéltárat és az Afrīγidák érmeit. Toχāristānban a jelek szerint több indiai eredetű ábécé volt használatban. Az arameus ábécére visszavezethető, sajátos írásrendszerük (mint a szogd és a χwārizmi írás) volt a nomádoknak is. Sajnos, ebből a korból igen kevés írásos emlék maradt ránk. Bīrūnīnál olvasunk azokról a χwārizmi évkönyvekről és vallásos értekezésekről, amelyeket az arabok semmisítettek meg.

Belső-Ázsia művészete az ókor és a középkor határán szintén magas színvonalat ért el. Példaként említhetjük Afrasziab terrakotta szobrocskáit, a temetkezési ládák szobrászati díszeit, a realisztikus király-, lovag- és istenábrázolásos ezüsttálakat, amelyek valószínűleg Xwārizmból származnak. Az építészet számára nagy ösztönzést jelentett a várak építése. Xwārizm polgári építészetét ebben a korszakban a szigorú és egyszerű építkezési formák, a felül félkörívekkel összefoglalt féloszlopokkal tagolt falfelületek, a középső, magasan kiemelkedő tornyok masszív alapzatai jellemzik.

Vallási tekintetben Belső-Ázsia éppen olyan változatosságot mutat, mint politikailag. Ez annak volt a következménye, hogy a történeti fejlődés folyamán itt több egymást követő vallásrendszer fonódott össze. A vallásos ideológia legősibb formái a helyi kultuszok voltak, amelyek egyelőre továbbra is jelentős szerepet vittek, bár már csak csökevényes formában, továbbá a Kelet-Irán és Belső-Ázsia területén kialakult zoroasztrizmus. A kusán korszakban elterjedt a buddhizmus. A kusán birodalom széthullása idején tört magának utat Belső-Ázsiába a judaizmus, a manicheizmus és a kereszténység. Kelet-Turkesztánból (Szinkiangból) számos manicheus szöveg maradt ránk (szogd és türk nyelven). V. századi türk változatban ismeretes a manicheus hitvallás legfontosabb terméke, a „Xvāstvānīft" („Gyónás". — *Ford.*).

PĀRS

A III. század húszas éveiben a parthus birodalom, amelyet a Róma elleni harc is elgyengített, főleg azonban belső ellentmondások emésztettek, megsemmisült annak az új politikai erőnek a csapásai alatt, amely Pārsból, e törzsökös perzsa területről indult ki.

Pārs (iráni névalak) vagy Persis (görög névalak), az iráni fennsík délnyugati részén elterülő tartomány volt annak idején az a mag, amely körül az Achaimenidák birodalma kialakult. Az Achaimenida-állam gazdasági és kulturális központjai azonban a nyugatibb tartományok (Elám, Nyugat-Média és Mezopotámia) lettek. Alexandros hadjáratai óta Pārs politikai jelentősége teljesen megszűnt. Több évszázadon keresztül — az Achaimenida-birodalom megsemmisülésétől a parthus királyság bukásáig — Pārs önálló gazdasági és kulturális életet élt.

A parthus állam nem volt homogén és tartós jellegű egyesülés. Egyes kisebb tartományokból tevődött össze, amelyeknek a helyzete sokszor különbözőképpen alakult. Más területeken a lakosság egyetlen népből vagy egymáshoz közelálló, közös nyelvvel, közös anyagi és szellemi kultúrával összekapcsolt törzsekből került ki. Ilyen terület volt Pārs is. Több olyan pénzsorozatot ismerünk, amelyeket Pārs uralkodói az i. e. III. századtól az i. sz. II. századig verettek. Az uralkodók nevei az Achaimenidákhoz fűződő kapcsolatukra utalnak. Ezek a pénzek, amelyek Pārs területén voltak forgalomban, azt bizonyítják, hogy itt az árutermelés és a pénzforgalom a rabszolgatartó korban meglehetősen fejlett volt.

A SZASZANIDA-ÁLLAM KIALAKULÁSA. A TÁRSADALMI REND

A III. század elején az előkelő Szaszanida nemzetség, amely Pārs területét egyesítette, nagy katonai sikereket ért el. Ardašīr, a nemzetség képviselője, egész Pārsot fennhatósága alá vonta, majd egymás után hódította meg Közép-Irán területeit, Gayt (a későbbi Isfahant) és Kermant, valamint a Pārstól nyugatra elterülő Xūzistānt (az ókori Susianét). V. Artabanos (Ardavān) parthus király, akit nyugtalanítottak Ardašīr sikerei, háborút indított ellene, de a médiai Hōrmizdaγān melletti csatában (224 áprilisában) megsemmisítő vereséget szenvedett és maga is életét vesztette. Ardašīr 226-ban ünnepélyesen királlyá koronáztatta magát; így ő lett a feje a nagy kiterjedésű, de akkoriban már teljes hanyatlásnak és bomlásnak indult parthus birodalomnak.

A III—IV. századi iráni társadalom szerkezetének igen bonyolult kérdését mindeddig nem sikerült véglegesen tisztázni. Kétségtelen, hogy a rabszolgatartó rendszer továbbra is fennállott és számos tartományban még jelentős szerepet játszott. Különféle forrásainkban állandóan találkozhatunk a rabszolgák említéseivel, de legtöbb értesülésünket a „Maδīγān-i hazār dāδastān" című Szaszanida-jogesetgyűjtemény ránk maradt részéből meríthetjük. Itt azt találjuk, hogy eredetileg azt tekintették rabszolgának, aki rabszolga apától, később viszont, aki rabszolga anyától született. A rabszolgákat adták és vették. Tudomásunk van a rabszolga átlagos áráról is (500 drachma). A rabszolgákat elajándékozták, templomoknak szentelték, zálogba adták. Bizonyos bűncselekmények elkövetőit is rabszolgaságra ítélték. A rabszolgák felszabadításának bonyolult rendszere alakult ki. A rabszolgák bizonyos esetekben tulajdonnal rendelkezhettek, ügyleteket bonyolíthattak le. A tárgyalt korszak végén már — valószínűleg — megvolt az úgynevezett „részleges rabszolgafelszabadítás" rendszere, amely valójában annyi jogot engedélyezett a rabszolgának, hogy az általa termelt árunak egy részével rendelkezhessen.

Tudunk olyan esetekről, amikor az elfoglalt városok és területek lakosságát tömegesen süllyesztették rabszolgasorba. Ez azt bizonyítja, hogy a rabszolgatartás intézménye még szilárdan tartotta

magát. Arról is van tudomásunk, hogy a rabszolgák nemcsak a ház körül vagy kézműves műhelyekben dolgoztak, hanem kint a földeken is. Tudjuk, hogy a birtokot *(dastkird)* rabszolgákkal együtt lehetett eladni és elajándékozni. A rabszolgamunkát legtovább — valószínűleg — az öntözési és talajjavítási munkálatoknál vették igénybe.

Tekintetbe kell vennünk azonban azt is, hogy a Szaszanida-birodalom egyes területei társadalmi berendezésüket illetően sok vonatkozásban különböztek egymástól. Míg Mezopotámia, amely az államnak változatlanul legjelentősebb gazdasági központja volt, továbbra is kitartott a rabszolgatartás intézménye mellett, addig Irán belső — különösen hegyvidéki — tartományainak a társadalmi élete igen régies vonásokat őrzött: itt még mindig az ősközösségi viszonyok domináltak.

A rabszolgák mellett, akiknek gazdasági jelentősége korántsem volt minden téren egyforma, volt egy sokkal népesebb termelői kategória is: a városokban a szabad kézművesek és a falvakban a szabad közösségi parasztok.

Iránban a házi (nagycsaládi) közösség ekkor még fontos szerepet töltött be. A fentebb említett jogesetgyűjteményben olyan szakkifejezésekkel találkozunk, mint pl. *dūδaγ* (tulajdonképpen füst, azután: közösség), *hamdūδaγān* (egy füst alattiak, vagyis a nagycsalád közösségének tagjai), *nīrmaδ* (közös birtoklás). A tárgyalt korszak vége felé azonban a nagycsaládi közösség széthullása már igen előrehaladt, sőt végleg szomszédi közösségre bomlott fel, amelynek létezésére vonatkozóan Iránban már az i. e. I. századból vannak adataink. Ezzel kapcsolatban ment végbe az a jelentős fejlődés is, melynek eredményeképpen az eredetileg „a nagycsaládi közösség feje" jelentésű *kaδaγ-χvatāy* (újperzsa *kād-χoda*) kifejezés a korszak vége felé már falusi elöljárót jelentett, aki a falubeliek közül kiemelkedve bizonyos közigazgatási és pénzügyi funkciókat töltött be. A Szaszanida-jogesetgyűjtemény még több helyütt utal a kollektív közösségi tulajdon bizonyos formáinak maradványaira. Például olyan pásztort említ, aki a közösség állatain kívül az egyes tagok jószágait is legelteti.

Némileg más képet mutat a Szaszanida-birodalomhoz tartozó Mezopotámia. A mezopotámiai parasztságon belül különbséget kell tennünk a *„gaβrā"* kifejezéssel jelölt szabad földművelő (szószerint: férfi) és a függő helyzetben levő colonus *(palḫā)* között. Mezopotámiában ebben a korban nyomon követhetjük azt a folyamatot, melynek eredményeképpen a rabszolgákat a földhöz láncolták és colonusokká tették, és ezzel párhuzamosan a szabad parasztok szolgasorba kényszerítésének folyamatát, úgyhogy a köztük és a colonusok közti határ végül teljesen elmosódott.

Az uralkodó osztály rabszolgatartókból és földbirtokosokból (kis- és nagybirtokosokból) állott. A földbirtokos arisztokrácia hatalmas nemzetségei — élükön a Szaszanidák uralkodóházával — óriási földekkel rendelkeztek az ország különféle területein, de egy nemzetség földjeinek nagy része rendszerint egy tömbben terült el. Ilyen szálak fűzték például a Surēn-nemzetséget Saγistānhoz, a Spandiyāδ-nemzetséget Rayhoz, a Karēn-nemzetséget Médiához. Mihr-Narsē, a Spandiyāδ-nemzetségbeli híres államférfi óriásbirtokai Pārsban, Ardašīr-Xwarrah és Šāhpuhr környékén terültek el. Itteni falvaiban tűz-szentélyeket építtetett, parkokat telepített. Hatalmas földbirtokokkal rendelkeztek a szentélyek és a papok is.

Az ilyen óriásbirtokok tulajdonosai mellett voltak kisebb földbirtokosok is. Az uralkodó osztály alsó, legnépesebb rétegét az *āzaδ*-ok (szószerint: szabadok) alkották. Ebbe a fogalomba a földbirtokos arisztokrácia alsó rétegein kívül feltehetőleg beletartoztak a *dēhkān*-ok és a kād-χodak is — tehát az a felső réteg, amely a falusi közösség elszegényedése és lesüllyedése révén kiemelkedett. Az ilyen dēhkānok (az arab forrásokban dihqānok) többnyire valószínűleg maguk művelték meg földjeiket házuk népével és rabszolgáikkal.

Mindeddig tisztázatlanok a földbirtokos és a földjét megművelő parasztok közti kapcsolatok konkrét formái, még inkább a földbirtokos és a továbbra is fennálló szabad paraszti közösségek közti kapcsolatok a Szaszanida-Iránban. A parasztságnak csupán állami kötelezettségeiről van tudomásunk. A legfontosabb két adónem a föld- és a fejadó volt.

A KÖZÖSSÉGI TAGOK ELNYOMÁSA. A KÉZMŰVESEK HELYZETE

A szabad közösségi tagok függő helyzetbe való kényszerítése Nyugat-Ázsia történetének egyik legfontosabb kérdése az időszámításunk szerinti első századokban. Egy szőlőskert eladásáról (az i. e. I. századból) ránk maradt dokumentumon megfigyelhető a parthus államhatalomnak az a törekvése, hogy a kincstári érdekek biztosítása végett bevezesse a föld kényszer-megmunkálását és intézményesítse a közösség együttes felelősségét az adók megfizetéséért. Kétségtelenül ez volt az első lépés azon az úton, amelynek során a nagybirtokosok a közösségi tagokat, az állami szervek pedig a nagybirtokosokat megfosztották függetlenségüktől. A Szaszanida-állam, tehát a főleg perzsa, azonkívül parthus rabszolgatartó és földbirtokos arisztokrácia állama, még tovább ment ezen az úton. A szabad közösségi tagok elnyomása, függő parasztokká való süllyesztése az egyik legfőbb ismérve annak, hogy Iránban és a szomszédos tartományokban a III—V. század folyamán kialakult a feudalizmus.

A földadó súlyos teherként nehezedett a lakosságra. A IV. századig az adók összegéről nincsenek pontos adataink, de súlyos voltukra következtethetünk forrásainknak azokból az utalásaiból, amelyek szerint V. Bahrām (Varhrān) király trónraléptekor a behajtatlan földadó összege 70 millió drachmára rúgott. Az V. század második felében az iráni polgárháborúk, rossz termések, valamint parasztfelkelések következtében Pērōz király kénytelen volt „írásban kinyilvánítani egész népének, hogy mindenkit mentesít a föld- és a fejadótól, a közmunkáktól és a földesúri kötelezettségektől". A közölt idézetből a paraszti lakosság kötelezettségeinek sokfélesége is kitűnik. Az adók beszolgáltatása nagyrészt természetben történt. Az államnak külön erre a célra létesített raktáraiban hatalmas gabonakészletei voltak.

A Szaszanida-állam kézműveseinek a helyzetét eddig még nem sikerült kielégítően tisztázni. A ránk maradt különféle készítmények nagy mesterségbeli tudásra és a munkamegosztás kétségtelen fejlettségére vallanak; a kézműipar már régen különvált a mezőgazdaságtól. Forrásainkban félreérthetetlen utalásokat találunk különféle kézművesmesterekre, sőt bizonyos kézműves területekre, ezeknek a jellegét azonban még nem látjuk világosan.

A RENDI SZERVEZET, AZ ÁLLAMREND

A Szaszanida-birodalom tipikusan kasztok szerint tagolódó, rendi állam volt. Az egész lakosság eleinte három, majd később négy rendre tagolódott. Az első három rend (a katonaság, a papság és a tisztviselői kar) az uralkodó osztályhoz tartozott. A negyedik rend adózott; ebbe tartoztak a parasztok, a kézművesek, valamint a kereskedők. Az adózó rendből a felsőkbe való átjutás rendkívüli nehézségekbe ütközött, sőt gyakorlatilag szinte lehetetlen volt.

A kiváltságos rendek rang szerint tagolódtak, úgy, hogy egyik rangosztályból a másikba szintén rendkívül nehéz volt az átmenet. A hadsereg élén a főparancsnok állt, a papság feje az uralkodó zoroasztriánus vallás főpapja, a hivatalnoki karé — a „főírnok" volt. A negyedik — adózó — rend vezető tisztviselője, akit a király nevezett ki és igen fontos szerepet töltött be a közigazgatási apparátusban, a *vāstryōšānsālār* címet viselte.

A királynak feltétlenül a Szaszanida-házból kellett származnia, de ezen túlmenőleg szigorú örökösödési rend nem volt. A király rendszerint még életében igyekezett az általa kijelölt királyfi számára biztosítani az uralmat. A világi és egyházi arisztokrácia szerepe a királyválasztásban az egyes korokban változó, hol kisebb, hol nagyobb volt. Mindenesetre a királyt nem egy esetben az arisztokrácia valamelyik csoportjának a nyomására választották. Az egyetlen szabály, amelyhez szigorúan ragaszkodtak, az volt, hogy a királynak ne legyen testi fogyatkozása. A királyi hatalmat elméletileg semmi sem korlátozta.

A közigazgatási apparátus élén a „nagy parancsadónak" nevezett főméltóság állt. A központi kormányzat elsősorban a pénzügyeket és a hadsereget irányította. Az ország pénzügyeinek legfőbb intézője a negyedik rend feje, a *vāstryōšānsālār* volt. Ő gondoskodott az adók behajtásáról és ellenőrizte a *hamārgar*-okat, vagyis az egyes tartományok adószedőit.

A tartományi igazgatás vagy a helyi fejedelmeknek és királyoknak volt a gondja, akik meghódoltak ugyan a Szaszanidáknak, de bizonyos önállóságot mégis élveztek, vagy a helytartóké, akiket a perzsa és a parthus arisztokrácia képviselőinek sorából neveztek ki. A legfontosabb (főleg a Közép-Ázsiával határos) tartományok élére gyakran a Szaszanida-ház tagjait állították.

A hadsereg a polgári haderőből és a szövetséges „barbár" törzsek segédcsapataiból állott. Magva az *āzāδ*-ok nehézlovassága volt. A gyalogság csak kisegítő szerepet játszott. Az egyes harci egységek sokkal inkább ragaszkodtak a bennszülött arisztokrácia köréből kijelölt vezetőjükhöz, mint a hadsereg főparancsnokához *(erānspāhbaδ)*, akit a központi hatalom nevezett ki. Ez a sereg állandó veszedelmet jelentett a királyra nézve, rendszerint nem csekély erőfeszítésébe került, hogy fegyelmet tartson és a saját érdekeit szolgáló parancsok végrehajtására bírja a hadsereget.

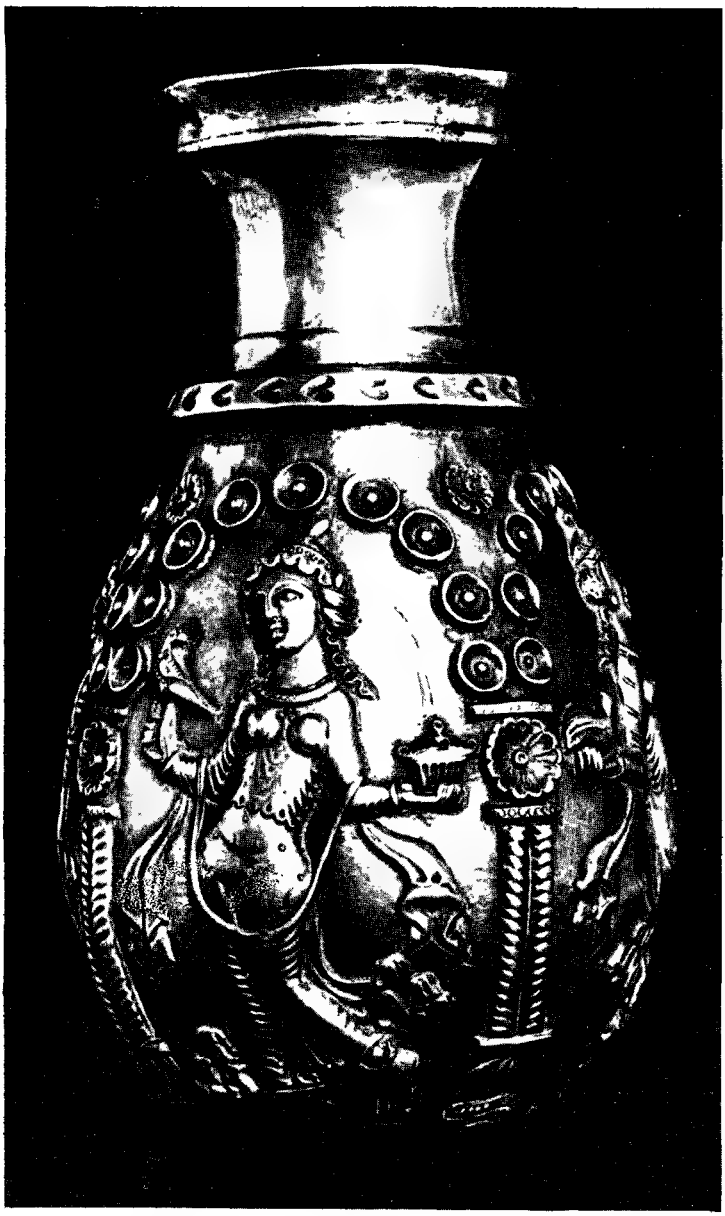

Szaszanida-ezüstserleg egy papnő ábrázolásával

A ZOROASZTRIZMUS

A Szaszanida-birodalomban óriási szerepe volt az államvallásnak, a zoroasztrizmusnak, amely nagy segítséget nyújtott a perzsa földbirtokos arisztokráciának hatalma megszilárdításához és a parasztság leigázásához.

A zoroasztrizmus csak a Szaszanidák korában formálódott végleg írásban rögzített hittételeken, részletesen kidolgozott szertartásokon és szigorúan szabályozott kultuszon alapuló, harcos vallássá. A zoroasztrizmus gyökerei az ősi iráni földműlvelő kultuszokig nyúlnak vissza, amelyeknek egységes vallássá érlelődése már az Achaimenidák korában megkezdődött, de a hellenizmus korabeli szinkretisztikus tanítások mellett háttérbe szorultak, hogy azután a késői parthus időkben (az i. e. I. századtól az i. sz. II. századig) új életre támadjanak.

A Szaszanidák korabeli zoroasztrizmus messze eltávolodott Zarathustrának, a legendás prófétának eredeti tanításaitól, amelyeket a zoroasztriánusok szent könyvének, az „Aveszta"-nak a legrégibb részei tartalmaznak. Ennek a zoroasztrizmusnak az alapja dualisztikus szemlélet, a fény és a sötétség principiumának világméretekben folyó harca volt. Az ember kötelessége az, hogy egész életével támogassa a fény principiumát (Ōrmazd) a sötétséggel (Ahriman) való harcában. Ez az elképzelés feltételezte minden földi létezőnek, még az elemeknek is két csoportra osztását: Ōrmazd, illetőleg Ahriman teremtményeire. Mindezt azután rengeteg aprólékos szertartással és előírással hozták összefüggésbe, amelyeknek végrehajtásától azt várták, hogy a híveket megőrizze a tisztátalanságtól, és a sötét erőkkel való szándékos vagy akaratlan érintkezéstől.

A különféle istenek (Ōrmazd, Mihr, Anāhita, Zurvān), elemek és természeti erők (nap, tűz, csillagok) bonyolult és aprólékosan szabályozott kultuszát a papok (*moγbaδ*-ok: tulajdonképpen „a mágusok fejei", és *herbaδ*-ok) sokasága intézte. Az istentisztelet nagyszámú templomban folyt le, ahol az örök tűz égett, és ahol az énekkel és szent szövegek felolvasásával kísért szertartásokat bemutatták.

A hatalmas birtokkal rendelkező templomokat gazdag ajándékokkal halmozták el. A főpapság az uralkodó osztály egyik leghatalmasabb rétege volt. A papság ezenkívül a lakosságtól is nagy jövedelmet húzott, amiért a hívek helyett elvégezte az avatatlanok számára megközelíthetetlen bonyolult szertartásokat. Ravasz módon a büntetések egész rendszerét dolgozták ki olyan esetekre, ha valaki elhanyagolta a vallási szabályokat és szertartásokat, akarva vagy akaratlanul beszennyezte az elemeket, vagy tisztátalan teremtmények vagy tárgyak érintésével bemocskolta magát. A dolgozó lakosság egész életét a papok éber ellenőrzése kísérte, akik ebből is anyagi hasznot húztak, azonkívül az ellenőrzés az állam érdekeit is szolgálta. Emellett a papság kezében volt a nevelés és a bíráskodás is, ami azt mutatja, hogy milyen óriási szerepe volt a zoroasztrizmusnak a Szaszanidák államában.

A VALLÁSI HARC. A MANICHEIZMUS

Ilyen körülmények között a társadalmi tiltakozás csakis a vallás köntösében jelentkezhetett. A Szaszanidák államában dúló elkeseredett osztályharc különféle vallási mozgalmakban jutott kifejezésre, amelyek közül a legnagyobb hatású a manicheizmus volt.

Mānī, a manicheizmus megalapítója, 215 körül Babiloniában, előkelő családból született. Eszméinek hirdetését I. Ardašīr (a Szaszanida-dinasztia megalapítója) uralkodása alatt kezdte, de működése főleg Ardašīr fiának és utódának, I. Šāhpuhrnak az idejére esett. Mānī tanítását egyetemes vallásnak szánta, amely pótolni hivatott minden más vallást és kultuszt. Ezért tanainak külső formáit szabadon merítette az előtte ismeretes vallásokból: a zoroasztrizmusból és a kereszténységből.

Mānī bonyolult vallási rendszere a helytől és kortól függően lényeges változásokon ment keresztül. Nyugatra, a Római Birodalomba is elkerült és ott a sok keresztény eretnekséggel keveredett. Keleti elterjedése során sok buddhista vonással gyarapodott. De a manicheizmus alapja, akárcsak a zoroasztrizmusé, dualisztikus eszme volt. Eszerint a világ két principium, a fény és a sötétség harcának színtere. A földi világon a fény és a sötétség elemei összevegyültek, a világfejlődés folyamatának célja éppen a fényes részecskék kiszabadítása. Az ember rendeltetése az, hogy egész magatartásával, egész életével segítse lénye és a környező világ fényrészecskéinek kiszabadulását, és ezzel támogassa a fény principiumát a rossz elleni harcában. Ezért az embernek nem is szabad megölnie a magához hasonló lelkes teremtményeket, tartózkodnia kell a húsevéstől, erkölcsösen kell élnie. Még szigorúbbak a „kiválasztottakkal" szemben támasztott követelmények: ezek a világiaktól abban különböznek, hogy nem köthetnek házasságot, sőt a húsfogyasztás tilalmán túl még az ehető növényeket sem szabad letépniük. A „kiválasztottak" továbbá kötelesek népszerűsíteni, világszerte terjeszteni a manicheus tanításokat.

Az elnyomás és az állam ellen irányuló manicheus tanok csakhamar széles körökben elterjedtek, mégpedig a jelek szerint leginkább a városi lakosság körében. A manicheus hatás nagyságának beszédes tanúja az ellene irányuló terjedelmes keresztény vitairodalom, de maga a tulajdonképpeni (kopt, parthus és egyéb nyelveken fennmaradt) manicheus irodalom is. Ugyanezt bizonyítja a manicheizmus életképessége: visszhangját még a középkori antiklerikális szekták megnyilatkozásaiban is nyomon követhetjük.

A Szaszanidák eleinte nem akadályozták a manicheizmus terjedését, sőt időnként még támogatták is Mānīt. De mikor kiderült a manicheus prédikáció állam- és egyházellenes jellege, a manicheusokat kíméletlenül üldözni kezdték. Magát Mānīt kivégezték, híveit bujdosásra kényszerítették. Nyugaton, a Római Birodalomban, ahova Mānī tanítása gyorsan átterjedt, a manicheusokkal éppen olyan kegyetlenül elbántak. Tanításaik Belső-Ázsiában — különösen a szogd városokban — is elterjedtek; innen vitték tovább a kereskedők a kelet-turkesztáni szogd telepekre, sőt még Kínába is.

A SZASZANIDA-ÁLLAM HARCA RÓMÁVAL

A fiatal Szaszanida-állam, amely a parthus birodalom romjain épült fel, sokban folytatta annak politikáját. I. Ardaχšīr (226—241) az egykor parthus uralom alatt álló területek csaknem mindegyikét elfoglalta, de már Média Atropaténében és Armeniában kudarcot vallott. Ezután Keletnek fordult, a hatalmas kusán birodalom ellen, amely ebben az időben már gyengülni kezdett. A hagyomány úgy tartja számon, hogy Ardaχšīr északkeleten Xwārizmig és keleten a Kabul völgyéig minden földet meghódított. A hódítás hagyomány szerinti méretei túlzottak ugyan, annyi azonban valószínű, hogy a Szaszanidáknak egyszerre sikerült megvetniük a lábukat Xvarāsānban és a mervi oázisban, amely ezután több évszázadon át szolgált hatalmuk keleti támaszául.

Ardaχšīr fia és utódja, I. Šāhpuhr (242—272) folytatta a Róma elleni, nehéz háborúk sorát, amelyet annak idején még Parthia kezdett. A harc továbbra is a Mezopotámia és Armenia feletti uralomért, az elő-ázsiai hegemóniáért folyt. A hosszú háború, amelyben a fölény többnyire a perzsák oldalán volt, 260-ban — mint már mondottuk — a rómaiak teljes vereségével és Valerianus császár foglyulejtésével végződött.

I. Šāhpuhr azonban nemcsak Rómát győzte le és nemcsak Transzkaukáziában szilárdította meg a perzsák helyzetét, hanem keleten is nagy sikereket ért el. Egy nemrégiben talált felirat arról számol be, hogy Šāhpuhr belső-ázsiai hadjárata során egészen Čāč vidékéig (a mai Taskent környékéig) hatolt előre. De Šāhpuhrnak nem sikerült szilárdan megvetni a lábát Belső-Ázsiában. Az utóbbi évek ásatásai nem erősítik meg azt az elterjedt nézetet, amely szerint a Szaszanidák hatalma messze keletre, majdnem egészen az Indusig kiterjedt volna. A Szaszanidák birodalmának keleti határa a III. században valószínűleg a mervi oázis, a Heráttól keletre húzódó hegyvidék és Sa*y*istān volt.

Šāhpuhr halála után Iránban húsz év leforgása alatt négy király váltotta egymást a trónon. Ez arra vall, hogy az ország politikai helyzete nem volt szilárd. Ugyanerre az időre esik Carus római császár mezopotámiai hadjárata, amely a 283. évi békekötéssel ért véget. Eszerint a perzsák kénytelenek voltak lemondani az Armenia fölötti ellenőrzésről. E kudarcokat súlyosbította az a nagyarányú keleti felkelés is, amelyet az egyik királyfi a belső-ázsiai törzsek támogatásával robbantott ki. A III. század legvégén a rómaiak a Szaszanida Narsaht (görög névalakja Narsés) (293—302) több ízben megverték és a Rómára nézve előnyös nisibisi béke megkötésére kényszerítették (298-ban).

A Szaszanida-állam bizonyos fokú megerősödése II. Šāhpuhr hosszú uralkodásának idejére (309—379) esik. II. Šāhpuhr alatt a Róma elleni harc új szakaszába lépett: új politikai tényező — a kereszténység lépett a színre. II. Šāhpuhr uralkodásának a kezdetén a kereszténység a római császárság uralkodó vallásává emelkedett. Ennek nyomán a Szaszanida-államban is megváltozott a keresztényekkel való bánásmód. Annak idején a Római Birodalomban üldözött keresztényeknek

IRÁN ÉS KÖZÉP-ÁZSIA AZ I. SZ. III–IV. SZÁZADBAN

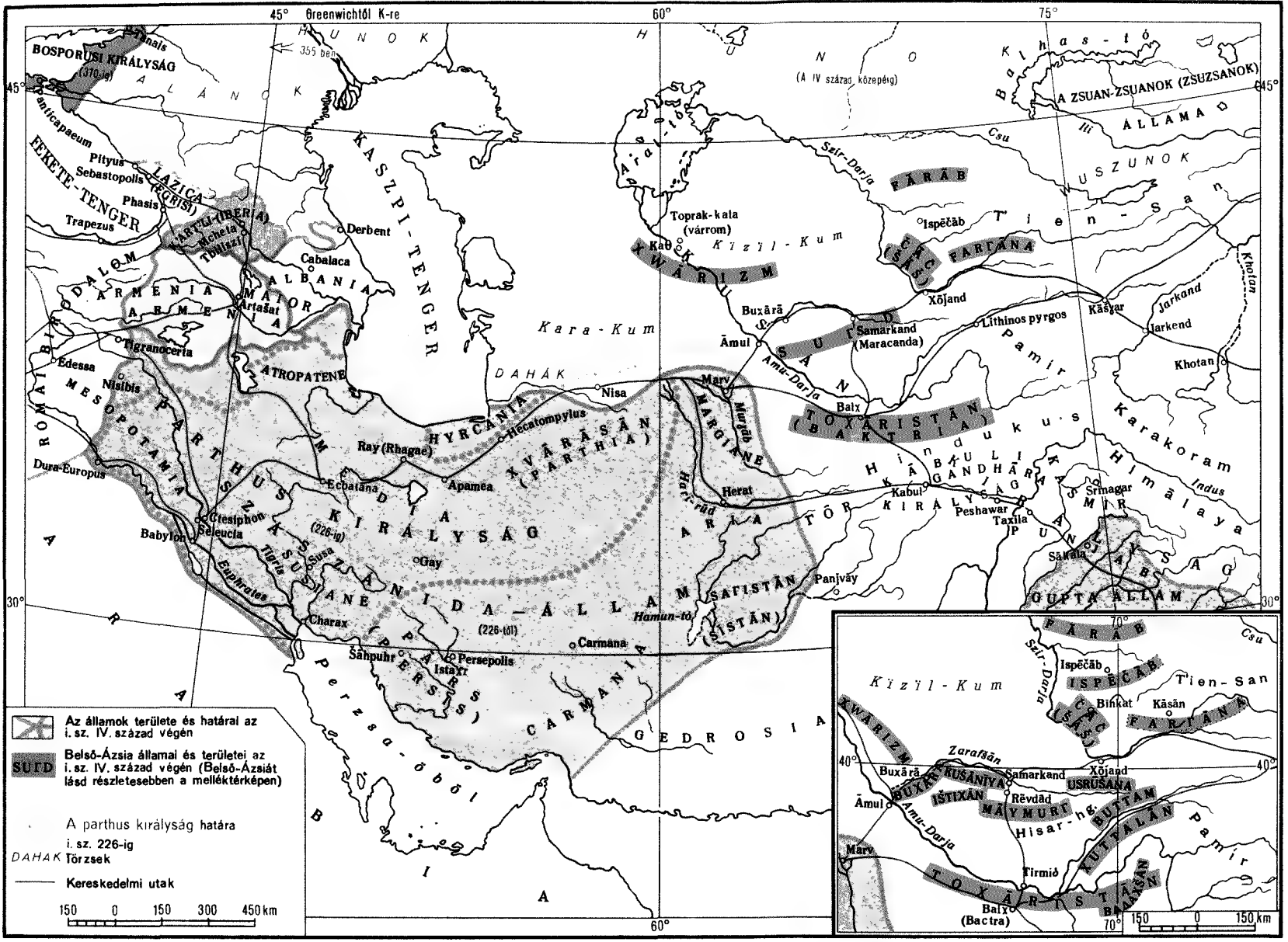

KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

Perzsia királyai szívesen adtak menedéket országukban, mivel arra számítottak, hogy szövetségesre találnak bennük a római hátországban. Most viszont, amikor a kereszténység az ellenséges Róma uralkodó vallásává lépett elő, a keresztényeket, mint a hivatalos egyház híveit, Iránban üldözni kezdték, ugyanakkor támogatták a különféle eretnek irányzatok képviselőit, akik szembehelyezkedtek a Római Birodalommal és az uralkodó egyházzal.

Szaszanida-ezüsttál, rajta II. Šāhpuhr, oroszlánvadászat közben

Az újabb összecsapás Rómával Armenia miatt robbant ki, ahol az érdekek bonyolult módon kereszteződtek. Mindkét fél megpróbálta a maga oldalára állítani az armeniai arisztokráciát. Az ellenséges hatalmak 359-ben a diplomáciai cselszövések helyett nyílt katonai akciókhoz folyamodtak, amelyeknek színtere elsősorban Észak-Mezopotámia és Kisázsia keleti vidékei voltak. A háború a perzsákra nézve kedvezően alakult. II. Šāhpuhr több fontos várat elfoglalt, amelyek a római védelem támpillérei voltak. 361-ben azonban fordulat következett be. Iulianus római császár nagy sikereket ért el, de halála után a rómaiak kénytelenek voltak visszavonulni. Újból a perzsák kerekedtek felül. Armenia ettől függetlenül továbbra is — még elég sokáig — Eris almája volt a Római Birodalom és a Szaszanida-királyság között. A két hatalom végül is Armenia kettéosztása révén jutott megegyezésre.

A NOMÁD TÁMADÁSOK (V. SZÁZAD). A SZASZANIDA-BIRODALOM VÁLSÁGA ÉS A NÉPI MOZGALMAK

Az V. század elejétől kezdve elkeseredett küzdelem bontakozott ki egyfelől a király és környezete, másfelől a központosító törekvésű földbirtokos arisztokrácia nagy hatalmú nemzetségei között.

Az V. század középső harmada az elnyomott népi tömegek fokozódó elégedetlenségének, az uralkodó osztályhoz tartozó csoportok egymás közti harcának és az Irán ellen — hol a Kaukázus, hol Belső-Ázsia felől — egyre sűrűbben megismétlődő nomád betöréseknek a jegyében telt el.

Így hozta létre az ephthaliták vezetése alatt álló törzsszövetség Belső-Ázsiában azt az erős nomád birodalmat, amely minden fontosabb földművelő oázist és várost fennhatósága alá kényszerített. Az ephthaliták egyre inkább veszélyeztették a Szaszanidák birodalmát is. Pērōz király két hadjáratban is vereséget szenvedett. Először kénytelen volt súlyos hadisarcot fizetni és a kirótt összeg teljes megfizetéséig fiát az ephthalitáknál hagyni kezesnek, majd serege megsemmisült, és ő maga

is elesett a csatatéren. A háború eredményeképpen az ephthaliták a perzsa birodalom több keleti tartományát elfoglalták és súlyos adót vetettek ki a Szaszanidákra, amelyet hosszú éveken át kellett fizetniük.

A katonai vereségek és az országban pusztító éhínség következtében népi felkelések lángoltak fel. A transzkaukáziai felkelést 483—484-ben a perzsa arisztokráciának csak óriási erőfeszítéssel sikerült elfojtania. De az uralkodó osztályra nézve sokkal veszedelmesebbnek bizonyult az a nagyszabású parasztfelkelés, amely Iránban és a szomszédos tartományokban az V. század végén robbant ki az egyre fokozódó kizsákmányolás és a szabad közösségi tagok szolgasorba süllyesztése miatt. Ez a felkelés, amelyet a történelem a mazdakiták mozgalma néven tart számon, a legfontosabb történelmi esemény Nyugat-Ázsia életében a rabszolgatartó és a feudális korszak határán.

3. ARMENIA A III—IV. SZÁZADBAN

A tárgyalt kor folyamán Transzkaukázia és főleg Armenia társadalmi és gazdasági fejlődésében mélyreható változások mentek végbe. A rabszolgatartó társadalom, amely itt különben sem fejlődött ki teljesen, felbomlott és lassanként helyet adott a feudális típusú társadalomnak; ez utóbbi viszont jórészt a még szilárd nemzetségi-törzsi és közösségi rend alapján alakult ki.

Armenia ebben a korban fontos szerepet játszott a Róma és a parthus birodalom helyét elfoglaló Szaszanida-Irán közti harcban.

Armenia III. századi történetét kevéssé ismerjük, leginkább még a görög—római írók töredékes tudósításai adnak képet róla. A helyi örmény történetírás csak az V. században indult meg. P'anstos Biwzandaçi, Lazar P'arpeçi és Mōses Xorenaçi örmény történetírók műveiben, valamint Agat'angelos szövegében a IV. századi történelem részletes ismertetését találjuk, míg az előző korszakokra vonatkozólag ugyanezek az írók csak fölöttébb szűkszavú és nem is mindenben hiteles tudósításokkal szolgálnak.

A SZASZANIDA-IRÁN TÁMADÁSA ARMENIA ELLEN

Armenia helyzete a III. század húszas éveiben — a Szaszanidák iráni birodalmának kialakulása nyomán — hirtelen megváltozott. Armenia addig az Arsakida-dinasztia egyik részfejedelemsége volt és éppen ennek következtében Parthia felé orientálódott. Parthiától való függősége azonban a III. század elején már szinte csak névleges volt. A Parthiával való szövetség Armeniát biztosította a római támadások ellen, Parthia viszont túl gyenge volt ahhoz, hogy Armeniát valóságos fennhatósága alá kényszerítse. Parthia bukása után az armeniai Arsakidák szükségképpen ellenfelei voltak az iráni Arsakidák uralmát megdöntő Szaszanidáknak. Armenia, hogy a Szaszanidákkal megküzdhessen, újból közelebb került Rómához, amely most már nem is volt ránézve olyan veszélyes, mint azelőtt, mivel az elgyengült birodalom a III. században hosszan tartó válságperiódusba került. Az iráni agresszió elleni harc során az örmények Román kívül az iberekhez és albanokhoz is közeledtek, aminek eredményeként szövetség jött létre a függetlenségüket védelmező transzkaukáziai népek között.

A Szaszanidák, mihelyt hatalomra jutottak, súlyos háborúba bonyolódtak Rómával a Mezopotámia feletti uralomért; e háború során a rómaiak egyik kudarcot a másik után szenvedték el. De Armenia is tárgya volt a Szaszanidák és Róma közt dúló háborúnak. I. Šāhpuhr perzsa király elsősorban I. Xosrov (görög névalakja Chosroés) armeniai királyt szerette volna eltávolítani, mivel ez a rómaiakkal szövetkezve erőteljesen harcolt a perzsák ellen, és a háborút még akkor sem hagyta abba, amikor a Római Birodalom és Irán 244-ben békét kötött. Chosroést egy vadászat alkalmával a perzsák egy felbérelt embere megölte, fiának Trdatnak (latin névalakja Tiridates) pedig nem sokkal ezután menekülnie kellett; Šāhpuhr V. Artavazdot (latin névalakja Artavasdes) ültette Armenia

trónjára (253—273), feltehetőleg az Arsakida-dinasztia hozzápártolt képviselői közül. Ez komoly sikere volt a perzsáknak: Armenia, amely addig mindig veszélyeztette a jobb szárnyukat, most az ő politikájuk vágányán haladt.

Egy idő múlva Diocletianus római császár közreműködésével III. Tiridates foglalhatta el Armenia trónját (287—330). 296-ban Narsah perzsa király háborút indított a Római Birodalom és Armenia ellen, de néhány kezdeti siker után súlyos vereséget szenvedett. A mezopotámiai Nisibis városában negyven évre szóló békét kötöttek: a perzsák átengedték a rómaiaknak Mesopotamiát és a Felső-Tigris medencéjében öt kisebb tartományt (ezek közül egyik-másik valamikor Armeniához tartozott), továbbá elismerték a római védnökséget Armenia és Iberia fölött. Armeniának lényegében sikerült megvédelmeznie önállóságát.

A KERESZTÉNYSÉG TÉRHÓDÍTÁSA

A negyven esztendeig tartó béke hozzájárult az armeniai királyság megszilárdulásához és az ország gazdasági fellendüléséhez. Armeniában a IV. században új arisztokrácia alakult ki, amely a királytól független nagybirtokokra támaszkodott, és amelynek képviselőit forrásaink *naharar*-oknak nevezik. (Régebben csak a tartományi vezetőket nevezték így.) Ez az arisztokrácia — különösen a perzsa uralom korszakában — egyre inkább függetlenítette magát a királyi hatalomtól. Már Tiridatesnek gondot okozott hatalmának megszilárdítása és a naharárok önkényének megfékezése. De hamarosan szövetségesre talált — ez a szövetséges a keresztény egyház volt.

A kereszténység Armenia délnyugati tartományaiban már a II. században megjelent, majd a III. században széles körökben elterjedt.

III. Tiridates uralmának kezdetén üldözte a kereszténységet. A IV. század elején azonban egyszerre a kereszténység buzgó védelmezője lett. Erre a fordulatra politikai meggondolások késztették. A régi armeniai vallást szoros szálak fűzték az iráni valláshoz. Tiridates, hogy a Szaszanida-Irán elleni háborúban hadállásait megszilárdítsa, kénytelen volt szakítani a régi vallással és befogadni a kereszténységet.

Armenia volt az egyik legelső ország, amelyben a kereszténység államvallás lett. Most az ősi szentélyek földjeit az armeniai egyház javára elkobozták. Megszervezték a püspökségeket; a püspöki méltóságok apáról fiúra öröklődtek. Az egyház feje az archiepiskopos („érsek", későbbi nevén: katholikos) lett; III. Tiridates és utóda, II. Chosroés uralkodása alatt ez a méltóság a Grigoridák családján belül öröklődött.

A kereszténységet az első időben mind a nép, mind az arisztokrácia ellenségesen fogadta. A népi tömegek ragaszkodtak az ősi hiedelmekhez és semmiben sem bíztak, ami az államtól indult ki; az arisztokrácia viszont az egyházban a király szövetségesét látta, akinek a hatalmától igyekezett függetleníteni magát. Tiridates egész uralkodása alatt elkeseredett harcot folytatott a naharárok és a pogány papság maradványai ellen; végül is a Szaszanidák által felbujtott ellenfelei vetettek véget életének.

A TÁRSADALMI TAGOLÓDÁS ÉS A RENDI SZERVEZET

Az arisztokrácia már az első Arsakidák uralkodása alatt harcot indított a paraszti közösségek földjeiért, majd a királyi birtokokért. A IV. században a királyi földek tekintélyes része a naharárok és a papság, majd később az egyház kezére jutott. Armenia nagy része örökös fejedelemségekre (naharár birtokokra) hullott szét. Az egyes naharár nemzetségek (például a Siuni, Mamikonian, Kamsarakan, Amatuni és még sok más nemzetség) egész tartományok lakosságát kényszerítették hatalmuk alá.

A naharár nemzetségek feje *(tanuter)* mint a király szolgája birtokolta a tartományt. A tanuter — tartományának határain belül — a királyhoz hasonló uralkodónak számított, ő volt a közigazgatás

és az igazságszolgáltatás feje; akárcsak a királynak, neki is voltak adószedő tisztviselői *(gorjakal)*, külön hadserege és zászlója. Minden nahararnak volt külön vára, ahol kincseit őrizték. Háború idején a naharar nemzetség minden tagja és a tőlük föggő lakosság ide húzódott. A vár körül terültek el a birtokok *(dastakert*-ek és *agarak*-ok).

A nahararok vazallusai voltak a kisebb birtokosok *(azat*-ok), akik egyben a lovasság magvát alkották. Az azat-birtokokat rendszerint a közösségi földekből hasították ki, de voltak olyan azatok is, akik a fegyverükön és lovukon kívül valójában semmit sem mondhattak a magukénak.

A nahararok úgyszólván semmiféle adót nem fizettek. Kivétel volt az az arany, amit „önként" ajánlottak fel a királynak. („Koronázási arany" néven ez öröklődött később a bizánci Armeniában.) A birtokkal ellátott azatok kötelezve voltak földadó fizetésére, de ugyanakkor szolgálatuk fejében zsoldra is igényt tarthattak, s az adót, mivel zsold címén számolták el, valójában nem hajtották be rajtuk.

Bár a királyi birtokok jelentős része a nahararoké lett, továbbra is a király volt a legnagyobb földbirtokos. A királyi uradalom *(vostan)* az ajrarati tartományt (Artašattal és Valaršapattal), Tigranokerta környékét és egyéb területeket foglalt magába. A vostan földjeit részben feltételes birtoklásra adták ki a *vostanik*-oknak (kisbirtokosoknak), akik ennek fejében katonai szolgálattal tartoztak a királynak, viszont rendkívüli kiváltságokat élveztek. A vostan és a kiváltságos városok lakossága volt a királyi hatalom támasza a nahararok elleni harcban.

A források adatainak ismeretében a IV—V. századi Armeniában kialakult földbirtoklási viszonyokat a korai feudális korszakra jellemző tulajdonformának tekinthetjük. A nahararok tulajdonában levő földeket *hayrenik*-nek (szó szerint „családi nagybirtoknak") nevezték. Ezek a birtokok nagyrészt a törzsvezérek földjeiből alakultak ki és éppen ezért főleg Armenia határvidékein helyezkedtek el. Ezenkívül voltak a feltételes földbirtoklásnak egyéb formái is. A szolgálat jogcímén adományozott föld valójában az azat birtoka volt, de a naharar vagy a király tulajdonának számított. A földeken kizsákmányolt parasztok és rabszolgák dolgoztak.

A nagybirtokosok arra törekedtek, hogy birtokaikat tulajdonukba vegyék és mentesítsék magukat a királyi hatalom alól; a királyok viszont, hogy a naharar-birtokok feltételes jellegére való hivatkozással igyekeztek engedelmességre kényszeríteni a birtokosokat. Az Arsakidák, mivel hatalmuk megszilárdítása érdekében állandóan növelték a hadsereget, kénytelenek voltak földjeik jelentős részét feltételes birtoklásra szétosztogatni. De mivel lassanként ezekre a földekre is kiterjedt az örökölhetőség joga, a szolgálati adomány föld intézménye a kívánttal homlokegyenest ellenkező eredményre, a királyi hatalom meggyengülésére vezetett.

Az armeniai társadalom három rendre tagolódott: azatokra, papságra és *anazat*-okra (szó szerint: „nem azat"). Azat és anazat — régi iráni társadalmi megjelölések, amelyek viszonylag korán meghonosodtak Armeniában is. Jelentésük: „szabad", illetőleg „nem szabad". Ezeket a megjelöléseket elsősorban a rabszolgatartókra és a rabszolgákra alkalmazták, de jelentésük már a rabszolgatartás viszonyai között is valószínűleg tágabb volt; anazatoknak nevezték a függő helyzetben élő lakosság egyéb kategóriáit is. A feudalizmus kialakulása után azatoknak nevezték — szűkebb értelemben — a kisbirtokosokat, a nahararok vazallusait, tágabb értelemben pedig egyáltalán minden feudálist. Anazatoknak pedig nemcsak a rabszolgákat és a függő helyzetben élő személyeket tekintették, hanem a szabad parasztokat és az egész városi lakosságot, beleértve a leggazdagabb kereskedőket is. Az anazatok úgy állottak szemben az azatokkal, mint az egész nép az arisztokráciával. Az egyszerű népet másképpen *ṙamik*-nak („tömeg") nevezték.

Az azatok és a papok kiváltságos rendeknek számítottak. Hatalmas földbirtokaik voltak, és általában nem fizettek adót. Az azatok kötelessége volt a katonai szolgálat, a papság pedig az egyházi ügyeket, a bíráskodást és az iskolaügyet intézte. Az anazatok voltak az adózó rend; de az adófizetésen kívül kényszerszolgáltatásokkal is tartoztak. Vétségek elkövetése esetén az azatokat és a papokat

csak bírsággal sújtották, míg az anazatokat testi fenyítésben is részesíthették, különösen súlyos cseleményekért pedig több évi kényszermunkára ítélték őket. Az arisztokrácia és a főpapság nem tartozott a közönséges bíróságok illetékessége alá; fölöttük a király vagy a katholikos bíráskodott.

Az uralkodó osztályon belül szigorú hierarchia uralkodott. Legfelül a király foglalt helyet. Utána következett a négy *bdeašχ*, a határvidékek (Nor-Širakan, Ałdznik^{c}, Copk^{c} és Gugark^{c}) kormányzói. Alattuk álltak a nahararok, mint a király vagy a bdeašχok vazallusai; fontos szerepet játszottak az udvarban és ők töltötték be a legelőkelőbb, apáról fiúra öröklődő állami méltóságokat. Az udvarban a nahararok szigorúan hierarchikus rendben, külön „besoroló jegyzékek" szerint foglaltak helyet. A ruházat, fejék, lábbeli — minden pontosan megfelelt az örökölt és a hivatali rangnak. A királynak például piros csizmája volt, a bdeašχoknak: egyik piros, a másik zöld, a nahararoknak: mind a kettő zöld. A nahararok sem voltak egyformák: közöttük is megkülönböztették azokat, akik több mint 10 000, illetve 1000 vagy ennél kevesebb lovast tudtak kiállítani. Az egyes naharar nemzetségeken belül is kiemelkedtek a tanuterek (nemzetségfők) és a *sepuh*-ok (a nemzetség köztagjai). A ranglétra még alacsonyabb fokán álltak az azatok.

Fontos helyet foglalt el Armenia társadalmi szerkezetében az egyház. Armenia első keresztény királyai, különösen III. Tiridates és utódja, II. Chosroés, támogatták az egyházat, bőkezű földadományokkal halmozták el mind a maguk vostanjából, mind pedig a zendülő nahararoktól elkobzott földekből. Ezenkívül azonban maguk a nahararok is ajándékoztak földeket és egyéb vagyontárgyakat az egyháznak lelkiüdvükért és egyéb címeken. Ennek eredményeképpen az egyház a IV. század folyamán óriási, majdnem a királyi hatalomtól is független társadalmi erővé fejlődött.

Az egyházon belül is szigorú hierarchia uralkodott. Feje — az archiepiskopos, később: katholikos — hatalmasabb volt bármely nahararnál. Ő volt a vostan püspöke. A katholikosnak alárendelt püspökök ugyanolyan helyzetben voltak vele szemben, mint a nahararok a királlyal szemben. A püspökök hatalmas földbirtokoknak voltak az urai. Lassanként minden naharar birtokon külön püspökséget létesítettek. Legalul voltak a falusi papok, akiknek a helyzetét a kis azatokéhoz hasonlíthatjuk.

A PARASZTOK ÉS A RABSZOLGÁK

Armenia lakosságának zömét a *šinakan*-ok, parasztok (vagyis a *šen*-ekben, falvakban élők) alkották, akik a földbirtokosoktól különféle módon és mértékben függtek. Életükre vonatkozólag forrásainkban csak igen szűkszavú utalásokat találunk. Földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak; főleg árpát, búzát, kölest és rizst termesztettek. A földeket vaséllel ellátott faekével szántották fel. Fejlett volt a kertművelés, szőlőtermelés és a borászat. A legelmaradottabb területeket félnomád állattenyésztő törzsek lakták.

A parasztok közösségekben éltek. Egy hosszú kötél segítségével időről időre újra felosztották, majd kisorsolták a földeket. A paraszti parcella *(vičak)* — az egy családhoz tartozó személyek számától függően — változó nagyságú volt. A parcellán kívül a parasztnak saját háza, állatai és felszerelési tárgyai voltak. A legelők és erdők közösségi tulajdonban voltak.

Šinakanoknak kezdetben a szabad parasztokat nevezték, akik a királyi földet művelték és annak idején a vostanhoz tartozókkal együtt bizonyos mértékig a királyi hatalom támaszául szolgáltak a nahararok ellen. De a királyi földek szétosztogatása fokozatosan az arisztokrácia kizárólagos uralmára vezetett. Az arisztokrácia a maga birtokait örök tulajdonává tette, a paraszti közösségek földjeit kisajátította és az ott dolgozó šinakanokat függő helyzetbe és földhöz kötött bérlőkké süllyesztette. A szabad földművelők száma megcsappant; a šinakan kifejezés is hovatovább „függő parasztot" jelentett.

A jobbágysorba juttatás korántsem egyformán, hanem mindenütt a helyi körülményektől függően ment végbe. Ezért alakult ki oly sokféle paraszti kategória. Például külön kategóriába tartoztak

a *karčazat*-ok (fél-azatok); nem tudjuk biztosan, hogy miben különbözhettek a „nem-azatoktól"; feltehetően azok a šinakanok lettek karčazatok, akik a lovas polgári haderőben teljesített szolgálatuk fejében bizonyos kiváltságok birtokába jutottak. Faluhelyen külön falusi arisztokrácia alakult ki, amelyhez a falusi elöljárók, akik a paraszti kötelezettségek teljesítésére ügyeltek, azután családtagjaik, a plébánosok (az elöljárói és a plébánosi tisztség örökölhető volt), végül a falu gazdagjai tartoztak. Ugyanakkor voltak olyan šinakanok is, akik tönkremenetelük után felesben dolgoztak az urasági földön; helyzetük alig különbözött a földekre kitelepített rabszolgákétól.

A mezőgazdasági munkán kívül a nagybirtokosok a tőlük függő šinakanokat várak, városok, paloták és kolostorok építésére is befogták. A természetbeni járadék a termés egy részéből és a jószág szaporulatának bizonyos hányadából állott. Az egyház kapta a tizedet (a termés tizedrészét) és az „önkéntes felajánlásokat". Ezenkívül azonban néha évekig tartott, míg a šinakanok az egyházi gazdaságokban ledolgozták a rájuk kirótt egyházi büntetéseket.

A šinakanokat az állam is kötelezte bizonyos adók fizetésére és különféle szolgáltatások teljesítésére. Természetben kellett például fizetni a földadót, melyet aratáskor hajtottak be, és a fej- (vagy füst-) adót, amelyet jószágban és gyapjúban róttak ki. A közérdekű munkák — erődök és hidak építése, útépítés és csatornaásás, erdőültetés — teljes súlyukkal a šinakanok vállára nehezedtek. A parasztok látták el élelmiszerrel a tisztviselőket és a helyőrségeket. Háború idején ők alkották a gyalogos alakulatokat és segédkeztek a harci szekereknél. Ugyanakkor a šinakanok ingatlanvagyont is szerezhettek, és külön vásárolt földjeik is lehettek.

Armeniában a IV. században is fennmaradt a rabszolgatartás. Rabszolgái voltak az uralkodó osztály minden rétegének — a nahararoknak, azatoknak, a papságnak, de még az államnak is. A rabszolgák helyzetében lényeges változások mentek végbe. Kitelepítették őket a földekre, kunyhót, némi felszerelést és talán jószágot is adtak nekik. Az uraság engedélyével a rabszolga megvásárolhatta a szükséges holmikat. Az ilyen módon földhöz juttatott rabszolgák lassanként egybeolvadtak a függő parasztság alsó kategóriáival. Az állami rabszolgákat az építkezéseknél és bányákban dolgoztatták.

A VÁROSOK. A KÉZMŰIPAR ÉS A KERESKEDELEM

Armeniában a III—IV. században viszonylag kevés város volt. A legjelentősebbek — Artašat, Tigranokerta (Tigranocerta), Valaršapat — a királyi vostanhoz tartoztak. Ugyancsak ott épült fel a tárgyalt korszakban Dvin városa, amely később Armenia fővárosa lett. II. Chosroés király az Artašat melletti erdőben, a Dvin nevű emelkedésen palotát építtetett magának, amely köré az arisztokrácia is odatelepedett. Amikor az Araksz új medret vájt magának, és Artašat környéke elmocsarasodott, a régi főváros lakosságát tömegesen áttelepítették Dvinbe.

A többi város legnagyobbrészt megerősített település volt: középütt helyezkedett el a naharar vára, annak tövében pedig a mezőváros. A városokban élő tősgyökeres örmény lakosság — foglalkozását tekintve — alig különbözött a šinakanoktól: gabonát termesztett és kertet művelt; a falak körül a városlakók kertjei és vetőföldjei terültek el. A földművelésen kívül a városi lakosok kézműiparral is foglalkoztak. A kézművesek elsősorban a belső piacra dolgoztak, de egyes fémtárgyakat, valamint szöveteket az ország határain kívülre is exportáltak.

A városok voltak a kereskedelem gócpontjai. Artašatba a Római Birodalomból és Iránból egyaránt érkeztek karavánok. Armenia kapcsolatokat tartott fenn Iránnal, Mezopotámiával, Kisázsiával, a fekete-tengeri kikötőkkel, Kartlival és fővárosával, Mchetával stb. Az állam támogatta a kereskedelmet; a vámok jól jövedelmeztek. A várfalak tövében piacok alakultak ki. Itt a kereskedőket nem fenyegette erőszak, fosztogatás. A kereskedelem azonban nem érintette a lakosság nagy tömegeit, a falu pedig úgyszólván alig vett részt benne.

A városi lakosság etnikai és vallási szempontból igen tarka volt. A városok életében továbbra

is igen nagy szerepet játszottak az idegenek. A szírek és zsidók főleg kereskedtek és uzsoraügyletekkel foglalkoztak, az irániak pedig kézműves mesterségeket folytattak. Az idegenek — mint Keleten mindenütt — etnikai-vallási közösségekbe tömörültek, külön negyedekben éltek; elöljáróik a királyi városkormányzóknak voltak alárendelve. A IV. század második felétől kezdve a városi élet és a kereskedelem hanyatlásnak indult. A belső villongások és a külső támadások következtében csökkent a kereskedelmi utak forgalma; az egyes tartományok kapcsolatai meglazultak.

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE. ERETNEKMOZGALMAK

A parasztság elnyomása az osztályharc kiéleződésére vezetett. A parasztok — a közösségi szervezetre támaszkodva — elszántan védekeztek minden olyan kísérlettel szemben, amely függő helyzetbe való taszításukat célozta. Az osztályharc megnyilatkozásának jellegzetes formája az volt, hogy tömegesen elszökdöstek a földekről, „örökös kötelezettségeik" teljesítése elől. Sokan a királyi kiváltságokat élvező városokban, mások a szerzetesi közösségekben és vallásos szektákban kerestek menedéket. A szektások keményen bírálták az egyházat, és saját szervezetüket állították vele szembe. Az eretnekmozgalmakban is a jobbágysorba kényszerített parasztságnak a kialakuló feudális rend elleni harca tükröződött.

A IV. század folyamán Armenia Minorban (Kis-Armeniában), ahol a kereszténység régebben elterjedt, a messalianusok és borboriták szektája tűnt fel. Ezek elvetették az egyházat, az emberek egyenlőségét vallották, rábeszélték a rabszolgákat és a parasztokat, hogy hagyják ott uraikat és tömörüljenek közösségekbe, amint az első keresztények tették. Ezekben a közösségekben mindenki egyenlő volt, a magántulajdont halálos bűnnek tekintették; a gazdagoknak, ha ilyen közösségbe akartak belépni, előbb szét kellett osztogatniuk vagyonukat. A messalianusok és borboriták tanításai a IV—V. században Armenia Maiorban (Nagy-Armeniában) is elterjedtek.

Az egyre erősödő parasztmozgalom veszélyessé vált az arisztokráciára nézve, amely most a papságban kereste szövetségesét. II. Aršak uralkodása alatt Nersēs archiepiskopos kezdeményezésére zsinatot hívtak egybe Aštišatba. Az aštišati határozatok felszólították az urakat és a szolgákat, hogy éljenek egymással békében. Az urakat arra intették, hogy ne terheljék túl szolgáikat túlzott kötelezettségekkel, a szolgákat pedig arra, hogy feltétlenül engedelmeskedjenek uraiknak.

VÁLTOZÁSOK A POLITIKAI RENDBEN

Armenia társadalmi és gazdasági életében bekövetkezett változások a politikai rendben is tükröződtek. A legfőbb hatalom elméletileg továbbra is a király kezében összpontosult. A király fogadta és küldte ki a követeket, ő üzent hadat és ő kötött békét. A legfőbb kormányzati szervek mind a királyi udvarban székeltek. A hivatali apparátus meglehetősen bonyolult volt. Az országot közfelfogás szerint — tisztviselői segítségével — a király kormányozta. De a legfontosabb kérdéseket, köztük a külpolitikai kérdéseket is előzőleg a nahararok tanácsa tárgyalta. Ez a testület, amelynek formailag csak tanácsadói hatásköre volt, valójában mindig rá tudta kényszeríteni akaratát a királyra. Egyetlen fontos ügyben sem döntöttek a nahararok beleegyezése nélkül. A király meg sem próbálta kiváltságaikat megnyirbálni, mert kísérlete fegyveres ellenállásba ütközött volna. A legfőbb állami hatóságok élén a nahararok álltak, az előkelőbb méltóságok az ő kiváltságaik voltak, mintegy örökségképpen hagyományozódtak a leghatalmasabb naharar nemzetségeken belül. Az egyik ilyen legfontosabb méltóság a *sparapet* (főparancsnoki) tisztség volt, amely a Mamikonianok nemzetségén belül szállott apáról fiúra.

Az állandó hadseregen kívül, amely felett a király rendelkezett, a fegyveres erők zömét a nahararok állították ki. A hadsereg létszáma háborús időkben 100—120 000-re rúgott. A nahararok

beosztása rang szerint történt, és attól függött, hogy ki hány katonát tudott kiállítani. A királyok után a legerősebbek Siunikʿ fejedelmei voltak. Külön hadparancs szabta meg, hogy az egyes nahararoknak hány katonát kell kiállítaniuk. A legfontosabb fegyvernem az azat lovasság volt. A gyalogságnak, amelyben a šinakanok szolgáltak, csak másodrendű jelentőséget tulajdonítottak. Az armeniai lovasság egész Elő-Ázsiában nagy hírnévre tett szert.

ÚJABB HÁBORÚ IRÁN ELLEN. A NAHARARAK ZENDÜLÉSEI

III. Tiridates utódjának — II. Chosroésnek — uralkodása alatt Armenia újból hadszíntérré vált. A perzsákkal negyven esztendőre kötött béke 338-ban járt le. Róma és Perzsia között változó sikerrel, de szüntelenül folyt a harc. A kereszténység elterjedése és államvallássá tétele Armeniában az Arsakidákat közelebb hozta Rómához, annál is inkább, mivel Armeniára nézve a Rómával való szövetség a perzsa veszélyhez képest kisebb kockázattal járt. Az armeniai királyok a perzsa veszélyre és a nahararok egyre fokozódó tényleges függetlenségére való tekintettel igyekeztek kiszélesíteni hatalmuk társadalmi bázisát. II. Chosroés apja politikáját folytatta abban is, hogy kitartóan küzdött a nahararok ellen. A nahararok nagyobb része úgy látta, hogy a királyi hatalom az ő hatalmukat veszélyezteti, és ezért — az ország érdekeit elárulva — inkább Šāhpuhrral fogott össze, mivel arra számított, hogy iráni fennhatóság alatt biztosíthatja magának a szolgasorba taszított népi tömegek fölötti osztatlan uralmat.

Amikor a perzsák még a nisibisi szerződés lejárta előtti évben benyomultak Armeniába, az áruló nahararok Ałdznikʿ bdeašχja vezetése alatt csatlakoztak hozzájuk. A római csapatok segítségével azonban sikerült a perzsákat kiszorítani Armenia területéről. Ám a perzsák nemsokára újból betörtek Armeniába és ez alkalommal döntő győzelmet arattak; az ország trónjára Šāhpuhr fiát ültették, akit azonban hamarosan elűztek. Ezután másodízben is elfoglalta ugyan Armenia trónját, de második uralkodása sem tartott sokáig. Az országban elkeseredett harc lángolt fel a perzsák és az áruló nahararok ellen, amely a perzsák vereségével és az Arsakida nemzetségbeli II. Aršak trónjának a megszilárdulásával végződött.

A legélesebb összecsapásokra a király és a nahararok között II. Aršak uralkodásának az idején (a IV. század 60—70-es éveiben) került sor. Aršak a nahararok elleni harcában megpróbált a városi lakosságra is támaszkodni. Ezért az Ararat déli lejtőjénél, a Kisázsiából Iránba és a transzkaukáziai vidékekről Mezopotámiába vezető utak kereszteződésénél megalapította Aršakavan városát (a mai Sztarij Bajazetet), ahol menedéket nyújtott a gazdáiktól megszökött „szolgáknak", vagyis rabszolgáknak és szolgasorba kényszerített parasztoknak, továbbá a fizetésképtelen adósoknak. Aršakavan városi lakossága számára mindenféle kedvezményt biztosított. Ennek az lett az eredménye, hogy a környező nagybirtokokról tömegével érkeztek a szökevények a városba.

A nahararok, elsősorban a Kamsarakan-nemzetség tagjai, akiknek földjei az új város szomszédságában terültek el, továbbá I. Nersēs archiepiskopos fellázadtak. Időnként még az egyház is a nahararokkal összefogva lépett fel a királyi hatalom ellen.

A nahararok, miután biztosították maguknak I. Nersēs archiepiskopos támogatását, a Kamsarakan-nemzetségbeli Nersēs vezetése alatt Aršakavan ellen vonultak, földig rombolták és egész lakosságát kiirtották. Aršak kénytelen volt külső szövetségesek után nézni, hogy folytathassa a harcot. Miriannak, Kartli (Iberia) királyának segítségével háborút indított az engedetlen nahararok ellen, amelynek csak I. Nersēs közbelépése vetett véget.

A király és a nahararok közti ellenségeskedés azonban hamarosan újból fellángolt. Ezúttal Aršak ütött rajta a Kamsarakan birtokokon, elfoglalta Artagers erődjét és valamennyi nemzetségét kiirtotta. Erre a leszámolásra a nahararok általános felkelése volt a válasz. Most már nemcsak az Irán-pártiak, hanem a római orientáció hívei is, akik addig bizonyos mértékben támogatták a

királyokat, szembefordultak Aršakkal. A nahararok vezetője I. Nersēs a tiltakozás jeléül méltóságáról lemondott archiepiskopos, és a Mamikonian-nemzetségbeli Vasak sparapet volt.

Ekkor történt, hogy Iovianus római császár békét kötött a perzsákkal, átengedte nekik Mezopotámiát és kötelezte magát, hogy nem avatkozik az armeniai ügyekbe. Armenia magára maradt az ellenséggel szemben. A perzsa invázió fenyegető árnyékában a Róma-barát párt és vezére, a Mamikonian-nemzetségbeli Vasak békét kötött a királlyal. A perzsák betörtek az országba, lerombolták Tigranokertát és több nagyobb várost, elfoglalták a nyugati tartományokat, de az ajrarati síkságon lefolyt csatában súlyos vereséget szenvedtek Vasak Mamikoniantól. Az ezután következő betörések sem jártak több sikerrel, az armeniai lovasság minden alkalommal győzelmet aratott.

II. Šāhpuhr 367-ben békekötés ürügyével Ctesiphonba hívta II. Aršakot és Vasak Mamikoniant, és ott elfogatta őket. Vasakot később kivégezték, II. Aršak pedig Xūzistānban a „Feledés várában" pusztult el. Armeniát elfoglalták a perzsák. A hadászatilag fontos pontokat helyőrségek szállták meg. Az idegen hódoltság járma alatt még sok perzsabarát naharar is átpártolt a római orientáció híveinek táborába.

Népi háború kezdődött. A legnagyobb kitartással Artagers helyőrsége szállt szembe az ellenséggel: a perzsáknak csak egy évig tartó ostrom után sikerült benyomulniuk a várba. Az ország felmérhetetlen károkat szenvedett. A városi lakosságot Perzsiába hajtották. Az ellenszegülőket lemészárolták, a gyermekeket harci elefántok elé vetették. A városok pusztulása nyomán visszaesett a kézműipar és a kereskedelem.

369-ben, mikor a perzsák javában dúlták, fosztogatták az országot, római csapatok kíséretében megjelent Armeniában Pap, II. Aršak utódja, aki a perzsák elől annak idején elmenekült. A perzsákat elkeseredett küzdelem után kiűzték. Pap és a Mamikonian-nemzetségbeli Mušeł sparapet győztesen vonult be Artašatba. 371 tavaszán Šāhpuhr ismét Armenia és Grúzia ellen vonult, de a rómaiak által küldött csapatoktól vereséget szenvedett és kénytelen volt Papot elismerni Armenia királyának. A perzsa támadások ezután egy ideig szüneteltek.

PAP KIRÁLY BELPOLITIKÁJA, ARMENIA FELOSZTÁSA

Pap apja politikáját folytatta. Mint annak idején II. Aršak, most ő is a királyi hatalom megszilárdításán fáradozott. A király rendelkezésére álló lovasság létszámát 10 000-ről 90 000-re emelte. Igyekezett emelni az ország életszínvonalát, gondoskodása kiterjedt az építkezésekre is. Mušeł Mamikonian és az újonnan szervezett hadsereg segítségével elfojtotta a nahararok zendülését és újból fennhatósága alá rendelte a határvidékeket.

Még határozottabbak voltak Pap intézkedései az egyházzal szemben. Miközben szünet nélkül dúlt a háborúskodás a királyi hatalom és a nahararok között, az armeniai egyház hatalmas független erővé fejlődött. Ezt nem csekély mértékben a püspöki méltóságok örökletes volta segítette elő. Az egyház kezében óriási kiterjedésű földbirtokok összpontosultak; ebben a tekintetben egyetlen naharar sem vehette fel a versenyt az archiepiskoposszal. Az örmény egyház ezenkívül a Római Birodalom keresztény egyházához és rajta keresztül a császári udvarhoz fűződő szoros kapcsolataira is támaszkodhatott.

Pap, hogy az archiepiskopos hatalmát megtörje, a Grigoridákat megfosztotta az érseki méltóságra formált örökös joguktól, amelyet már több mint 70 esztendeje szinte megszakítás nélkül élveztek. Pap az örmény egyháznak a Római Birodalomhoz fűződő kapcsolatait igyekezett megszakítani. Ezzel az örmény egyház önállóvá vált; az egyház fejét ettől kezdve nevezték katholikosnak.

Az egyházi földek 5/7-ét elkobozták. A parasztokra súlyos teherként nehezedő adókat és beszolgáltatásokat eltörölték. A tized megszüntetésével az egyház jelentős anyagi forrástól esett el.

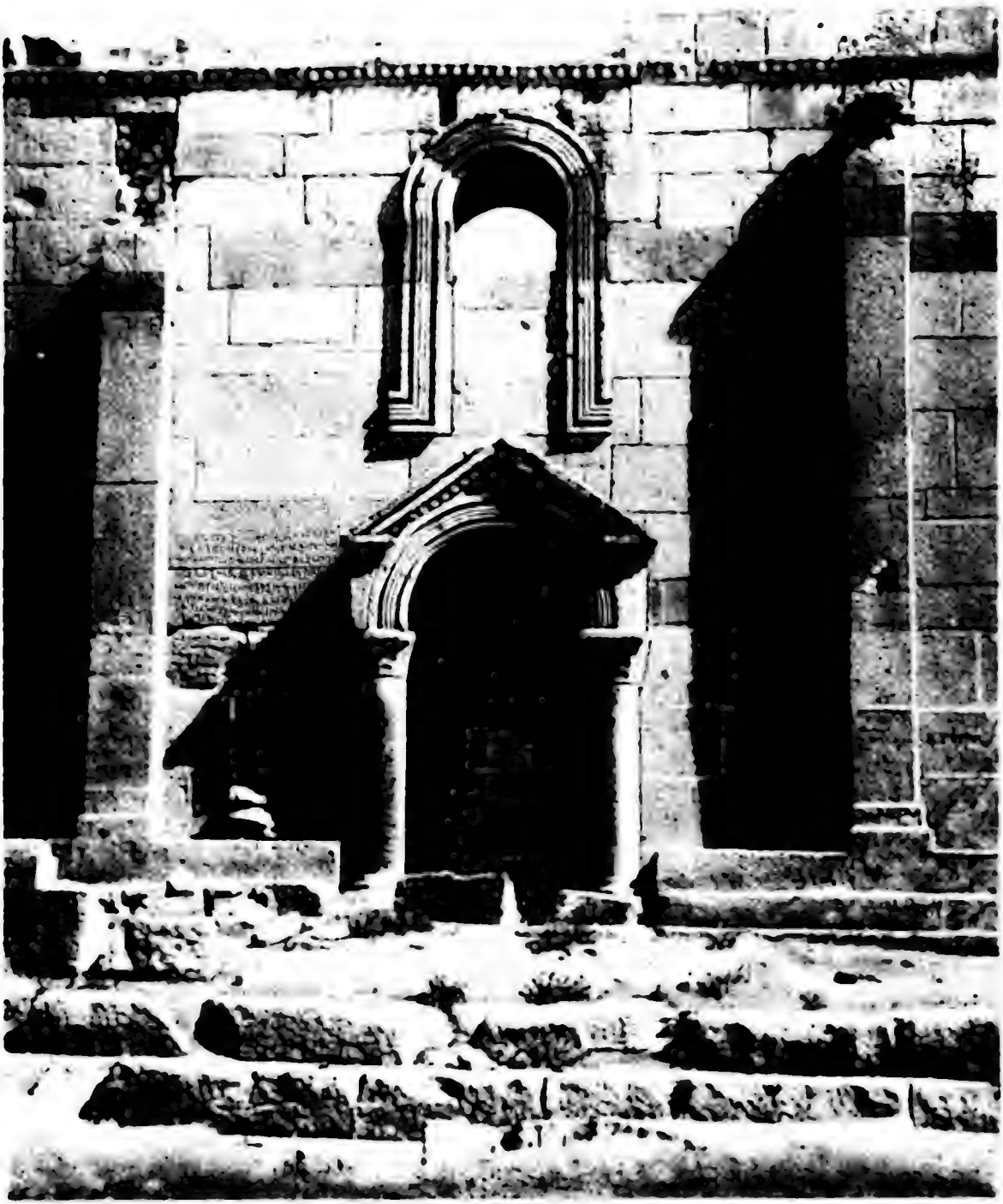

A jererujki (Armenia) templom
V. század

Pap kíméletlen harcot indított a szerzetesség ellen is: a legtöbb kolostort bezáratta, a szerzeteseket munkára kényszerítette, a papság létszámát csökkentette. Pap tényked̈ése folytán Armeniában a királyi hatalom átmenetileg megszilárdult.

Pap római segítséggel jutott ugyan uralomra, de II. Šāhpuhrral is felvette a kapcsolatot, mivel célja az volt, hogy kétirányú politikájával megszilárdítsa Armenia függetlenségét.

Pap politikája heves ellenállást váltott ki a nahararok részéről, közreműködésükkel a rómaiak 374-ben meggyilkoltatták a királyt.

Pap halála után Róma és Perzsia közt újból megindult a harc Armenia birtoklásáért. Ebben a harcban a nahararok is tevékenyen részt vettek. Végül (a 387-ben kötött szerződés értelmében) az országot felosztották Róma és Perzsia között. Armenia határvidékeit a versengő nagyhatalmak birtokaihoz csatolták. A megmaradó „középső országot" szintén felosztották, de mindkét részben továbbra is vazallus királyok uralkodtak, akik a Római Birodalomtól, illetőleg Perzsiától függtek: $^4/_5$ rész jutott Perzsiának, $^1/_5$ rész Rómának. A vazallus királyi hatalom a római Armeniában 391-ig, a perzsa részben pedig 428-ig maradt fenn; ezután az ország fölötti hatalom végképp az idegen uralomra támaszkodó nahararok kezébe ment át.

ARMENIA KULTÚRÁJA A III—IV. SZÁZADBAN

A III—IV. század — átmeneti kor az örmény kultúra történetében. A társadalmi változások — bár némi késéssel — a kulturális fejlődésben is tükröződtek. Az armeniai ideológia és kultúra kialakulásában jelentős szerepet játszott ebben az időben a kereszténység elterjedése. Az új kultúra fejlődésében igen fontos állomás az örmény írásbeliség kialakulása.

Az örmény ábécét a IV. és V. század fordulóján találták fel. Megalkotója Mesrovb Maštoç (361—440), egy taroni szabad paraszt fia volt. Maštoc ábécéjét a görög alapján alkotta meg, de 24 helyett 36 betűvel. Létrehozásához az örmény nyelv fonetikájának alapos ismeretére volt szükség. Maštoç ábécéjét szinte változtatások nélkül használják mind a mai napig.

Így jutott Armenia saját írásrendszerhez, amely nemcsak eltért az iránitól, hanem sokkal hozzáférhetőbb is volt a nép számára, mint az iráni; az utóbbit — bonyolultsága miatt — csak a hivatásos írnokok tudták elsajátítani. Részben ezzel magyarázható az örmény irodalom gazdagsága is a közép-perzsához viszonyítva. Az örmény írásbeliség alapján alakult ki a klasszikus örmény irodalmi nyelv (grabar), amely egészen a XIX. század elejéig az örmény irodalmi nyelv alapjául szolgált.

Armeniában már a IV. században iskolákat szerveztek, amelyekben a görög és a szír nyelvet tanították. Az örmények közül sokan Antiochiába és Edessába mentek tanulni. Az V. századtól kezdve az iskolákban az anyanyelven oktattak. Az iskolákat elsősorban a papság nevelésére alakították, de a művelődés útja az egyszerű nép fiai elől sem volt teljesen elzárva, mint ugyancsak Mesrovb Maštoç példája mutatja.

A kereszténység elterjedésével egyidejűleg az építészetben is új stílus kialakulása figyelhető meg. A keresztény egyházak nem hasonlítottak a régi szentélyekre. Az első időkben lapos fatetővel, majd később boltíves kőmennyezettel ellátott, hosszúkás épületek voltak. Később alaprajzuk bonyolultabbá vált, hatalmas helyiségek jelentek meg, amelyeknek boltozatát kettős oszlopsorok hordozták, de sokszor külső falaikon is boltíves galériák sorakoztak. A keresztény templomok arra voltak hivatva, hogy megszentelt helyiségeiben az egész helybeli vallási közösség összegyűlhessen istentiszteletre. A nagy befogadóképesség követelménye az egész építészeti elrendezést megváltoztatta.

A kerekszobrászat eltűnt, ami az örmény egyház befolyása volt, ez ugyanis az ilyesmit a bálványimádással hozta összefüggésbe. Tovább fejlődött viszont a dombormű. A kőfaragók minden

kőfelületet rendkívül finoman kidolgozott díszítményekkel — növényi, geometriai stb. mintákkal — láttak el. Ezenkívül az egyházi épületek falain gyakran szerepelnek vallásos, de néha világi tartalmú képek is, amelyek az arisztokrácia életéből vett mozzanatokat — ünnepélyes felvonulásaikat, vadászatukat stb. — örökítettek meg.

Az örmény nép tehát minden belső megrázkódtatás és állami önállóságának elvesztése ellenére tovább fejlesztette sajátos kultúráját. Ennek a kultúrának a virágkora azonban a következő (V—VII.) századokra esik.

4. KARTLI A III—IV. SZÁZADBAN

A IV. századból már nemcsak töredékes, külföldi értesülések állnak rendelkezésünkre Grúzia történetére vonatkozólag, hanem a korábbihoz képest sokkal hitelesebb, helyi hagyomány is. Ebben a hagyományban Iberia már mint Kartli szerepel.

Kartli III. századi helyzetéről úgyszólván semmit sem tudunk. A Szaszanidák hatalomra jutása és Róma elleni háborúskodása Kartlira kisebb hatással volt, mint Armeniára, mivel Kartli északabbra terült el. Kartli névleg valószínűleg továbbra is Rómától függött. Így például a nisibisi békében a perzsák elismerték a római császároknak azt a jogát, hogy az iberiai királyoknak ők adják a hatalom külső jelvényeit.

KARTLI POLITIKÁJA A IV. SZÁZADBAN. A KERESZTÉNYSÉG FELVÉTELE

Kartli uralkodóinak politikáját a IV. században egyrészt az arisztokrácia egyre növekvő szerepe, másrészt a perzsa támadás veszélye határozta meg. A királyok, hogy közelebb kerülhessenek Rómához és megszilárdíthassák hatalmukat, áttértek a kereszténységre. Keresztény közösségek valószínűleg már korábban is voltak Iberiában; de a kereszténység csak a IV. század 30—40-es éveiben lett államvallás. A király után megkeresztelkedtek Mcheta lakosai is.

A kereszténység felvétele fontos következményekkel járt Kartli királyaira nézve. Elsősorban megszilárdította a Római Birodalommal — itt szintén a kereszténység kerekedett felül — való szövetségüket a perzsák ellenében, másodsorban szabad kezet biztosított a királynak a papsággal szemben. A papok Kartliban rendkívül nagy hatalommal rendelkeztek; kezükben óriási földbirtokok és anyagi értékek összpontosultak. Strabón például beszámol Leukotheának Iberia déli vidékén fényűző pompával épített szentélyéről. Ugyanakkor a királyi birtokok ebben az időben erősen megcsappantak, részben amiatt, hogy felaprózódtak a királyi nemzetség tagjai között, másrészt, mert szétosztogatták az arisztokrácia képviselői között katonai szolgálataik fejében. Ezért a papi földek elkobzása, ami részben a királyt, részben az egyházat gazdagította, nagy jelentőségű volt a királyokra nézve, sokban hozzájárult hatalmuk megszilárdításához.

A kereszténységet a lakosság egyes rétegei különféleképpen fogadták. Az arisztokrácia örömmel üdvözölte, mivel — az armeniaitól eltérőleg — megőrizte katonai jellegét, szorosabb kapcsolatban volt a királyi hatalommal, és a királyokhoz hasonlóan érdeke fűződött a papság hatalmának leküzdéséhez. A népi tömegek viszont ellenségesen fogadták az új vallást. Különösen makacs ellenállást tanúsítottak a hegyilakók, akiknek ősi vallása szorosan összefüggött a társadalmukra még jellemző ősközösségi viszonyokkal. A keresztény prédikátorokat *erit'av*-ok (katonai parancsnokok) kísérték és fegyveres támogatásban részesítették, lerombolták az ősi istenek képmásait és erőszakkal kényszerítették a népet a megkeresztelkedésre.

KARTLI FELDARABOLÁSA, A PERZSA HÓDOLTSÁG. TBILISZI FELEMELKEDÉSE

A kereszténység felvétele után a Rómával kötött szövetség megszilárdult, ez azonban Kartlit nem védhette meg a perzsáktól. 368-ban II. Šāhpuhr benyomult Kartliba, megdöntötte Saurmag (Sauromaces) királyt, és rokonát, Varaz-Bakurt (Aspakurt) kiáltatta ki királlyá, fiát pedig kezeskéntmagával vitte. Saurmag a Római Birodalomba menekült és római csapatokkal tért vissza. Varaz-Bakur kénytelen volt kiegyezni vele: Kartlit felosztották, a Kura bal és az Aragva jobb partján elterülő földeket a Róma-barát Saurmag kapta, míg Kartli többi része fölött továbbra is Irán képviselője uralkodott. Mind a két király valószínűleg a helyi arisztokrácia bizonyos csoportjaira támaszkodott. Különben a kettős királyság Kartliban — Armeniától eltérőleg — nem tartott sokáig, mivel az V. századtól fogva az egész ország perzsa fennhatóság alá került.

A IV. és V. század fordulóján a kartlii királyok még próbáltak lavírozni Róma és Irán között. A „barbár" támadásoktól Európában elgyengült Római Birodalom azonban nem tudta megvédelmezni Kartlit a perzsák ellen. Az V. század második felétől kezdve a kartlii király a Szaszanidák vazallusa lett. Kartliban a király mellé perzsa helytartót neveztek ki — a „kartlii *pitiaχši*"-t. Ez a méltóság nemsokára apáról fiúra kezdett öröklődni az egyik dél-kartlii arisztokrata nemzetségben. A pitiaχšik kezében volt Alsó-Kartli majdnem egész területe: a trialeti hegygerinctől és Tbiliszitől délre, és ez a terület szinte külön államot alkotott az államban.

Kartli királyai továbbra is Mchetában éltek, ahova feltehetőleg az i. sz. III. században költöztek át Armaziból; a pitiaχšik viszont Tbiliszit választották székhelyül. Itt találkoztak a legfontosabb utak: a Perzsiába vezető, valamint a Kurát átszelő országút. Tbiliszi a legrégibb időktől fogva lakott hely volt; a IV. században már fontos gócponttá fejlődött, de erőteljes fellendülése akkor kezdődött, amikor a pitiaχšik oda helyezték át székhelyüket. Kartli királyai az V. század második felétől Tbiliszit választották második fővárosuknak, később Mcheta végképp háttérbe szorult.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK KARTLIBAN A III—IV. SZÁZADBAN

A feudalizmus elemeinek kialakulása Kartliban hasonlóképpen, de lassúbb ütemben ment végbe, mint Armeniában. Ennek oka az volt, hogy Kartli rabszolgatartó társadalmában több volt az ősközösségi társadalom maradványa. Éppen ezért a III—IV. századi kartlii társadalom átmeneti jellegű volt.

A régi Iberiában a lakosság kiváltságos csoportja — mint már ismertettük — a királyi és a papi „nemzetségből" állott, míg a lakosság zöme az *eri*-ből, a fegyverforgató népből került ki, amelyen belül viszonylagos egyenlőség volt. A helyzet most megváltozott. Míg korábban a királyi „nemzetség" zsákmányolta ki általában az egész függő parasztságot *(laoi)*, a királyi birtokok most egyre inkább felaprózódtak „a király gyermekei" között, akikből az arisztokrácia felső rétege kialakult.

Ugyanakkor a királyi „nemzetségen" kívül új arisztokrácia jelent meg. A szabadok közül kiemelkedtek azok a gazdag családok, amelyek elfoglalták a legjobb földeket és több rabszolgával rendelkeztek, mint a többiek. Amint ez a fejlődés korai fokain más rabszolgatartó államokban is történt, Kartliban mindenki saját erőből látta el magát fegyverrel. Amikor azonban a szabad lakosság nagy része tönkrement és nem mindenki tudta megszerezni a teljes fém- (rendszerint vas-) fegyverzetet és lovat (Iberia elsősorban lovasságáról volt híres), a gazdagok kiszorították a szegényeket a királyi szolgálatból is. Így a vagyoni rétegeződés eredményeképpen a régi arisztokrácia és a papság mellett új, szolgálati arisztokrácia alakult ki.

Az arisztokrácia teljesen a maga kezébe kerítette a hadügyet, ugyanakkor viszont a termelőmunkát a tőle függő személyekre hárította át. Az arisztokrácia képviselői fiatal koruktól kezdve katonai kiképzésben részesültek. Az arisztokraták közül nevezték ki a tartományi kormányzókat (*mtavar*-okat) és katonai parancsnokokat (*eristʿavo*-kat). A király, hogy magához láncolja ezt a katonai-szolgálati arisztokráciát, földeket adományozott neki, az ezekre a földekre telepített földművelőkkel együtt.

Másrészt kialakult a függő parasztok osztálya. Ennek az volt az előzménye, hogy a királyi birtokokon már régóta függő helyzetben élő parasztok (grúz nyelven: *gleχ*-ek) lassanként jobbágyok lettek, akiket a királyi birtokok parcelláival együtt adományoztak a régi és az új arisztokrácia tagjainak. Jobbágyokká váltak valószínűleg a földekre kitelepített rabszolgák is, valamint az adósságaik miatt függő helyzetbe kényszerült szabadok. Az eri-réteg eltűnt. Az arisztokráciával szemben most már a *„cvrili eri"* („kis nép") állott.

A korai feudalizmus viszonyai Kartliban az V. században alakultak ki. Az uralkodó osztály képviselőit ekkor *aznauri*-nak nevezték, ami nem egyéb, mint az iráni *āznāvar* szónak (az azad szó szinonimájának) grúz formája, de sajátos jelentéssel. Az aznauri ellentéte az *uazno* (nem aznauri), ami pedig az *anāzād* felelt meg; ezek közé elsősorban a gleχek tartoztak.

Az aznauri nem volt egységes osztály; voltak közöttük „nagyok" és „kicsinyek". A „nagyok" közé tartoztak a mtavarok és az eristʿavok, akik a politikai hatalom birtokában egyes helyeken hovatovább félig-meddig önálló nagyurakká emelkedtek (mint Armeniában a nahararok). A többi aznauri helyzete a kisebb azatokénak felelt meg. Az aznauri és a cvrili eri között állottak a *msaχur*-ok (szolgák) — vagyis a király és a nagy aznaurik szolgálatában álló szabadok. Legalul voltak a rabszolgák.

Az országot tartományokra *(saχli)* osztották; minden egyes tartomány élén valamelyik arisztokrata nemzetség állott. A tartományok lakosságának többsége még nem süllyedt ugyan jobbágyi sorba és még tartotta közösségi és magánföldjeit, de az előkelő családok hatalma mégis egyre súlyosabban nehezedett a többiekre. A közösségi méltóságok most már apáról fiúra szálltak az arisztokrata nemzetségeken belül. Viselőik rátették a kezüket a közösségi birtokra, „önkéntes" felajánlásokat követeltek, a közösségi tagokat arra kényszerítették, hogy közhasznú munkákat (erődök építését, csatornák ásását) végezzenek, s hogy elkísérjék őket a háborúba.

A feudális társadalom kiformálódásában fontos szerepet játszott a kartlii egyház, amely hatalmas szervezetté fejlődött. Az egyház élén a mchetai érsek állott, aki a királyi rezidenciában lakott. A püspöki eparchiákat a közigazgatási kerületeknek megfelelően állították fel. Az egyház hatalmas birtokokkal rendelkezett, amelyeket vagy a királyoktól és az arisztokratáktól kapott, vagy vásárolt. Az egyházi földeket függő helyzetben élő parasztok művelték meg. A fontosabb egyházi méltóságokat az V. századtól kezdve az arisztokrácia tagjai sajátították ki. Kartli érseke (akárcsak az armeniai) az V. század végén felvette a katholikos címet, ami bizonyos függetlenséget biztosított a kartlii egyháznak.

A feudalizmus kialakulása során a királyi birtokok egyre inkább szétfolytak, felaprózódtak a nemzetségi és katonai-szolgálati arisztokrácia birtokai között. A királyi hatalom ezzel egyidejűleg gyengült. A földeknek az arisztokrácia képviselői közt feltételes birtoklásra történt szétosztása, ami az első időkben szilárdította a király hatalmát, amennyiben biztosította számára az arisztokraták támogatását, most éppen ellenkező eredményhez vezetett. A papi földek elkobzása késleltette ugyan, de nem tudta feltartóztatni ezt a folyamatot. Az arisztokrácia, amely a IV. században még támogatta a királyt a papság ellen — amint ez a kereszténységgel szemben elfoglalt álláspontjából is kitűnik —, az V. századtól fogva nyíltan szembeszállt a királyi hatalommal.

Kartli kulturális életében a legfontosabb esemény a grúz írás kialakítása volt. A legrégibb keltezhető felirat 492—493-ból származik. A grúz ábécé eredetének kérdése rendkívül bonyolult, mivel forrásaink adatai nem egybehangzóak. Egyes óörmény írók a grúz, valamint az alban ábécé megteremtését Mesrovb Maštocnak, az örmény ábécé feltalálójának tulajdonítják. Ez azonban

Ógrúz felirat Bolnisziből
V. század

nem felel meg a valóságnak. A grúz ábécé eredetét illetően nem függ össze az örménnyel. A grúz írás valószínűleg az armazival rokon és vele együtt az arameusra vezethető vissza.

A kereszténység felvételével kialakul a grúz keresztény irodalom is. Eleinte a fordítások voltak túlsúlyban, de már az V. századtól kezdve egy-egy eredeti alkotás is napvilágot látott. Sajnos, a legrégibb grúz irodalom termékeinek legnagyobb része a későbbi századok, az eretnekségek elleni harc folyamán megsemmisült.

Kialakult az egyházi építészet is, amelynek legrégibb emlékei a bazilikák.

5. LAZICA A III—IV. SZÁZADBAN

Nyugat-Grúziát a III—IV. századtól az ott élő laz-ok törzséről Lazicának kezdték nevezni. A régebbi „Colchis" elnevezés már nem volt használatos. Az országot főleg a görög—római irodalomban nevezték Lazicának; a bennszülött lakosság Egriszinek mondta. Ezt az utóbbi elnevezést vette át több szomszédos nyelv, valamint a régi grúz irodalom; a „megreli" törzsnév is innen származik („m-egr-eli").

Mint fentebb már utaltunk rá, Colchis területén az I—II. században különféle bennszülött fejedelemségek álltak fenn. Ezek közül a II—III. század folyamán különösen a laz fejedelemség emelkedett ki. Ennek központja a termékeny — szőlőben és gyümölcsökben gazdag — rioni alföld, Colchis leggazdagabb tartománya volt. (A laz fejedelemség kiemelkedése is ezzel magyarázható.) A sok város közül említhetjük Vard-Cihét (Rodopol), Kutaiszit stb. A főváros (Cihe-Godzsi, görög névalakja: Archaiopolis) a Tehura-folyó mellett terült el; romjai még ma is nagy területet borítanak el. Az ország gazdasági életében jelentős szerepet játszott a tengeri kereskedelem, melynek központja Phasis kikötője volt. A tengeri kereskedelem elősegítette Colchis kulturális kapcsolatainak fejlődését is a Római Birodalom keleti tartományaival.

A IV. században a lazok fejedelme fennhatósága alá kényszerítette a környékbeli törzseket. A század második felében elismerték hatalmát a mai Abházia területén élő apszilok és abasgok, majd a század vége felé a suanosok is. E törzsek élén a hagyománynak megfelelően továbbra is a fejedelem állt, akinek hatalma apáról fiúra öröklődött. Így jött létre a lazicai királyság, amely egész Nyugat-Grúziát magába foglalta: északon (Abháziában) a Bzib torkolatától le egészen Adzsarisztánig. Lazica keleti szomszédja Kartli volt.

Colchisban a római uralom a helyi lakosság ellenállása folytán a birodalom III. századi válságának idején megingott. A III. század közepén Colchis is, mint a birodalom kisázsiai és balkáni tartományai, áldozatul esett a Fekete-tenger északi partvidékén lakó törzsek támadásainak; e törzsek között a vezető szerepet a gótok játszották.

Amikor a Római Birodalom hatalma helyreállt, Lazica a III. század végétől függő királyság lett. Ez a függőség időnként a katonai szövetségre korlátozódott (a birodalom szempontjából különösen fontos volt az, hogy a lazok királya védte a kaukázusi átjárókat), máskor viszont súlyosabb formákat öltött: Lazica adót fizetett, és városaiban római helyőrség állomásozott. A lazok királyai, hogy megszabaduljanak Róma fennhatóságától, az északi „barbárok" és a Szaszanida-Irán felé orientálódtak, onnan vártak segítséget.

Lazica III—IV. századi társadalmi fejlődését a jelek szerint a korai feudális viszonyok kialakulása jellemezte. Agathias VI. századi bizánci történetíró úgy emlékezik meg a lazokról, mint akik már nem „barbárok"; és megállapítja, hogy fejlett államiságuk és jogrendjük van. A korai Lazica társadalmi berendezését források híján csak fogyatékosan ismerjük. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy Lazica messze elmaradt Kartli mögött.

Lazicába igen korán behatolt a kereszténység. Eleinte főleg a tengerparti városok görög és elgörögösödött lakossága között terjedt el. A IV. század elején már jelentős keresztény közösségek voltak itt a püspökök vezetése alatt. Stratophilos pityusi püspök a nicaeai zsinaton is részt vett. Később (a IV—VI. században) a kereszténység Kartliból eljutott Lazicába, de a lazok között lassan terjedt, mivel ott még az ősközösségi rend jelentős csökevényei éltek. Államvallássá Lazicában csak jóval később (a VI. században) emelkedett.

Ebben az időben a megreli, a laz nyelv és a grúz nyelv több más dialektusa, valamint az abház nyelv még nem rendelkezett ugyan írásbeliséggel, de azért az ország — főként tengerparti — városai már eleven kulturális életet éltek. A IV. században Lazicában olyan rhétor-iskola működött, mint amilyenekről a Római Birodalomból tudunk; ebben a grammatikát, szónoklattant és filozófiát görög nyelven adták elő. Ez az iskola olyan hírnévnek örvendett, hogy a bennszülött lakossággal együtt még a Római Birodalom keleti tartományainak ifjúsága is itt tanult. Amint erősödtek a kapcsolatok Kartlival, Lazicában is elterjedt a grúz ábécé és a grúz irodalmi nyelv, amely az egyik keleti grúz dialektus (a kartlii) alapján alakult ki.

6. ALBANIA A III—IV. SZÁZADBAN

Albania III—IV. századi társadalmi berendezését hiányosan ismerjük, mivel az alban irodalom megsemmisült, és az erre vonatkozó anyagot idegen — főleg armeniai — forrásokból kell merítenünk.

Albania az ókorban — társadalmi fejlődésének általános színvonalát tekintve — messze elmaradt Armenia, Iberia és Colchis mögött. A korai feudális viszonyok itt még az ősközösségi társadalomnak igen jelentős elemeit találták. A lakosság főleg állattenyésztéssel foglalkozott: a nyári hegyi legelőkről minden évben levándorolt a síkságokon és a folyóvölgyekben levő téli szálláshelyekre. E területen több helyütt, a viszonyoknak megfelelően, még nomádok is éltek. A Kura

és Araksz partjain halászattal is foglalkoztak. A gazdasági elmaradottságon kívül Albania fejlődését lassította az a körülmény is, hogy az országot Transzkaukázia egyéb vidékeihez képest kevesebb szál fűzte a külső világhoz. Albania egyes részei nem tömörültek egységbe; uralkodóik állandóan háborúskodtak egymással.

Albania fejlődésére hatással voltak a szomszédos országok, elsősorban Armenia és a Szaszanida-Irán. Különösen az armeniai hatás volt erős, mivel Albania délnyugati területei meglehetősen hosszú ideig Nagy-Armeniához tartoztak mint naharari birtokok. Armeniától függött Kaspiané is (központja: P'aitakaran), amelynek kormányzói Arsakidáknak tekintették magukat.

Ezek a tartományok a IV. század folyamán elszakadtak Armeniától. III. Tiridates halála után egy bizonyos Sanatruk ragadta kezébe a hatalmat, elfoglalta P'aitakarant, tervbe vette Armenia meghódítását is. P'aitakaran kormányzói a Szaszanidák segítségére támaszkodtak és később II. Šāhpuhrt is támogatták Armenia elleni háborújában. A IV. század 60-as éveiben elszakadt Armeniától és szintén perzsa befolyás alá került a többi albaniai tartomány is.

E területeknek Armeniához fűződő kapcsolatai azonban továbbra is megmaradtak. Az albaniai arisztokrácia szövetségre lépett az armeniaival, Nyugat-Albaniába — a hegyek védelme alá — sok örmény települt át, elterjedt az örmény nyelv, az armeniai és az albaniai egyház között élénk kapcsolatok alakultak ki; Armenia kulturális szempontból igen nagy hatással volt az albanokra.

Jelentős mértékben befolyásolta Albania sorsát az a tény, hogy Irán terjeszkedni kezdett a transzkaukáziai országok felé. A Szaszanidáknak fontos érdekük fűződött Albania meghódításhoz, mivel e nélkül nem lehetett ellenőrizni a Kaukázus hegyi átjáróit, nem lehetett visszaverni az észak-kaukázusi nomádok (alánok, hunok) betöréseit, akik a Szaszanidákra nézve különösen azért voltak veszélyesek, mert bármikor összefoghattak a Római Birodalommal. A perzsa uralkodók nem is elégedtek meg támadásaik feltartóztatásával, hanem igyekeztek seregeikbe minél több nomádot toborozni.

Amíg Armenia független volt Iránt ól, sőt még az albaniai befolyásra is igényt tartott, Irán előtt el volt zárva az Albaniába vezető út. De mihelyt Armenia meggyengült, az albaniai tartományok is elszakadtak tőle és Irán fennhatósága alá húzódtak. Irán különösen akkor ért el nagy sikereket, amikor a transzkaukáziai vidékeken megosztozott a Római Birodalommal. A Szaszanida uralkodók P'aitakarant használták fel támaszpontul, amikor a derbenti átjáró védelme érdekében erélyes intézkedéseket hoztak: várakat, katonai településeket építettek. A Szaszanida királyok az észak-kaukázusi törzsek között szövetségeseket kerestek maguknak.

Az iráni uralom megszilárdulásával az arisztokrácia befolyása erősödött, a királyi hatalom viszont még inkább meggyengült, majd az V. század derekán végleg elenyészett, és az ország kormányzását a perzsa helytartók vették át.

A rabszolgatartó társadalom felbomlásával egyidejűleg megsemmisült az albanok régi vallása is. Helyébe a kereszténység és a zoroasztrizmus lépett. Az első keresztény hirdetőket III. Tiridates örmény király kezdeményezésére küldték Albaniába. P'aitakaran elszakadása után azonban a kereszténységet itt üldözni kezdték, de később újból megerősödött egész Albaniában. A kereszténységet itt is, mint Kartliban, elsősorban az arisztokrácia vette fel. Kialakult az armeniai befolyás alatt álló albaniai egyház.

Az albaniai kereszténységnek erős vetélytársa támadt a zoroasztrizmusban. A zoroasztrizmus térhódítása Albaniában — akárcsak a többi transzkaukáziai országban — már a parthus időkben megkezdődött. A III—IV. század folyamán Albaniában erősebb volt, mint bárhol másutt Transzkaukáziában. Ennek okát Iránhoz való földrajzi közelségében kell látnunk. Miután a kereszténység a Római Birodalomban államvallás lett, a két nagyhatalom harca a transzkaukáziai hegemóniáért állandóan a kereszténység és a zoroasztrizmus vetélkedésének jegyében folyt. A zoro-

asztrizmus helyzete különösen akkor szilárdult meg, amikor Albania iráni fennhatóság alá került. Irán uralma Albania fölött erősebb volt, mint Armenia és Kartli fölött: a Szaszanidák itt összpontosították haderejüket az északi nomádok elleni harcra. Ennek megfelelően itt Irán ideológiai és kulturális befolyása is erősebb volt.

Albaniában eléggé gazdag írásbeliség fejlődött ki a nép nyelvén. Az alban ábécé valószínűleg csak az V. században alakult ki. Az irodalmi nyelv alapjául a gargarai síkság (a mai Karabah-sztyepp) nyelvjárása szolgált; itt volt Partav városa, és itt élt az utius törzs.

Az alban írásbeliség megteremtése nagy lépés volt a kulturális fejlődés terén. Egymásután jelentek meg a görögből, szírből, örményből és egyéb nyelvekből fordított művek. Sajnos az alban irodalomból egyetlen szöveg sem maradt ránk. A valaršapati kéziratgyűjteményben csak nemrégiben fedezték fel az alban ábécét, a megfelelő örmény hangértékekkel. Ismerünk továbbá néhány olyan tárgyi emléket, melyeknek feliratait albannak vélhetjük.

7. A RABSZOLGATARTÓ REND FELBOMLÁSA A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉN

A GAZDASÁGI ÉS KULTURÁLIS HANYATLÁS

A Fekete-tenger északi partvidékének valamennyi városát a III. század 30-as éveitől a gazdasági hanyatlás, a kereskedelmi kapcsolatok elsorvadása, a kézművesség technikájának és a művészetnek a visszaesése jellemezte.

A Fekete-tenger északi vidékének politikai, de még inkább társadalom- és gazdaságtörténetére vonatkozólag ebből az időből igen kevés adattal rendelkezünk. Valószínűleg itt is ugyanazok a folyamatok zajlottak le, mint amelyek annyi más rabszolgatartó állam felbomlását és pusztulását előidézték. Nyilvánvaló, hogy a rabszolgatartásra alapozott középbirtokokat itt is kiszorította a földhöz kötött falusi lakosságot kizsákmányoló nagybirtok; a városi lakosság nagy része itt is tönkrement és lesüllyedt. A háborúk, amelyek a III. században a rabszolgatartó államok és a törzsszövetségek között úgyszólván egy percre sem szüneteltek, pusztító hatással voltak a kereskedelemre; tudjuk, hogy a kereskedelem a Fekete-tenger északi városai gazdasági életének igen fontos tényezője volt. Az ásatások szemléletesen mutatják, mint csökkent még a görög—sarmata rabszolgatartó arisztokrácia életszínvonala is. Az előző korszakra oly jellemző fényűző temetkezések most szinte eltűntek. Számos kisebb város (mint például Nymphaion, Myrmékeion) elnéptelenedik. A kézműipari termékek durvább megmunkálásúak, a fazekaskorongon készített agyagáru mellett ren-

Simított sarmata edények
III—IV. század a phanagoriai ásatások anyagából

geteg durva, kézzel formált (sarmata típusú) edény jelenik meg, amelyek valószínűleg az egyes gazdaságokban saját használatra készültek.

Hanyatlás jeleit mutatja a valaha oly virágzó művészet is. A bonyolult ornamentikával és domborműves ábrázolásokkal díszített gyönyörű márványszarkofágokat egyszerű koporsók, a sok színben pompázó, realisztikus festészetet pedig, amely egységbe olvasztotta a görög és a helyi hagyományokat — konvencionális, sematikus ember- és állatábrázolások vagy geometriai díszítések váltották fel, amelyeket azonban szinte kizárólag vörössel festettek.

Egyes gazdasági ágak, például a halszárítás (mint a tyritakéi ásatások mutatják) továbbra is megmaradtak, de méreteik — a külkereskedelem majdnem teljes megszűnésének következtében — csökkentek. Érdekes, hogy a Fekete-tenger északi vidékének lakosai, amikor nem jutottak a világításra használt (importált) növényi olajhoz, erre a célra a gödrökből és kutakból kimert helyi kőolajat kezdték használni.

A gazdasági hanyatlás ékes bizonysága a pénzverés visszaesése. Tyrasban és Olbiában 235 táján megszűnt a pénzverés. A bosporusi királyság pénzeinek aranytartalma ugyanettől az időponttól kezdve egyre inkább csökkent; a III. század 60-as éveiben az aranytartalom már mindössze $^1/_2$ százalékra zsugorodott, majd 275-től az „arany" pénzeket már csak rézből készítették. A IV. század 30-as éveiben a bosporusi pénzek kibocsátása is megszűnt.

A GÓTOK TÁMADÁSA

A III. század első évtizedeiben a Fekete-tengerrel szomszédos tartományokba kezdtek benyomulni a gótok. Ez a germán nép kezdetben Gotland szigetén élt, majd a Balti-tenger déli partjaira települt át, onnan pedig lassanként egyre délebbre húzódott. A gótok fokozatosan betelepedtek a bennszülött lakosság közé, elsajátították kultúráját, majd egy erős törzsszövetség élére állottak, amely többféle etnikai elemet foglalt magába. Egyes kutatók véleménye szerint az utóbbiak közé tartoztak a szlávok is. Annyi mindenesetre biztos, hogy a szlávok a III. századtól kezdtek behatolni a Fekete-tenger északi partvidékére: ezt bizonyítják az e korabeli síremlékeken megjelenő szláv nevek.

A gót szövetség törzsei lassan előre hatoltak az Azovi- és a Fekete-tenger partjaihoz. Olbiában római helyőrség állomásozott ugyan, de a város környékét már a 30-as években a gótok pusztították. Valószínűleg ugyanebben az időben foglalták el és rombolták le a Don torkolatánál épült Tanaist. Egy 237-ből való felirat a város védelmi készülődéseiről számol be, de ezek az erőfeszítések nyilván nem jártak eredménnyel, mivel ettől az időtől kezdve nem maradtak ránk feliratok Tanais területéről.

A BOSPORUSI KIRÁLYSÁG A III—IV. SZÁZADBAN

Az általános hanyatlás nyomán kétségtelenül csökkent a Fekete-tenger vidéki rabszolgatartó városok csapatainak harcképessége is. A kizsákmányolt lakosság feltehetőleg itt ugyanúgy, mint a Római Birodalomban, gyakran rokonszenvezett a benyomuló törzsekkel, sőt, esetleg aktívan segített is nekik. A birodalom, amikor már minden oldalról ellenségek vették körül, és miközben polgárháborúk emésztették, már nem tudta támogatni a Fekete-tenger északi partvidékének uralkodó osztályát. A III., sőt még a IV. században is egyedül Chersonesust segítette annyira-amennyire fegyverrel, hajóhadával, felszereléssel: ezt a várost nem fenyegette a gótok közvetlen támadásának veszélye, hanem — későbbi és nem teljesen hiteles források szerint — még harcolt is ellenük Róma oldalán. A bosporusi királyságból a római helyőrségeket a III. század 40-es éveiben vonták ki. A bosporusi királyok ezután már nem is tudtak ellenállni a gótoknak. A történetíró

Zosimos szerint a régi bosporusi dinasztiát, amely a Rómával való barátságot ápolta, ebben az időben váltották fel bizonyos „méltatlan és megvetendő személyek", akik „a szkíták előtt (az ókori történetírók gyakran nevezték így a gót szövetség törzseit) a Bosporuson keresztül megnyitották az Ázsia felé vezető utat és saját hajóikon szállították át őket".

Nyilván a gótok bosporusi benyomulása idézte elő a belharcok kiéleződését is, aminek eredményeképpen a lakosság Róma-ellenes körei időnként a maguk embereit ültették a trónra. Ezt bizonyítja például az, hogy 253—254-ben V. Rhescuporis — a „törvényes" király — pénzei mellett feltűnnek egy bizonyos Pharsanzos király pénzei is. Uralkodása nyilván nem lehetett hosszú életű, mivel pénzei mindössze két esztendeig voltak forgalomban. 267-ben a pénzverés teljesen megszűnt és csak 275-ben kezdődött el újra.

Talán éppen erre az időszakra keltezhetjük Chedosbios király pantikapaioni feliratát. A két „barbár" név — Pharsanzos és Chedosbios — azt a feltevést látszik igazolni, hogy mindketten a helyi lakosság képviselői voltak. Ezek a királyok valószínűleg szövetséget kötöttek a gótokkal és rendelkezésükre bocsátották a bosporusi hajóhadat, melynek segítségével azután a gótok pusztító rajtaütéseket intézhettek a kaukázusi, kisázsiai és görögországi partok ellen. De ezt a szerződést kénytelenek voltak tiszteletben tartani a régi dinasztiához tartozó királyok is: V. Rhescuporis, aki valószínűleg 254-ben távolította el Pharsanzost és egészen 267-ig veretett pénzeket, majd IV. Sauromates, aki 275-ben került a trónra. A gót szövetség az ő uralkodásuk alatt is igénybe vette vállalkozásaihoz a bosporusi hajókat.

A III. század 70-es éveitől kezdve a római csapatok által visszavert gótok hosszú ideig tartózkodtak a birodalom megtámadásától, de nem hagyták el a Fekete-tenger északi vidékének pusztaságait. A régészeti adatok szerint azonban nem voltak hatással a vidék kultúrájára, amely egyre inkább sajátosan sarmata jellegűvé vált. A gót betörések nem vezettek a bosporusi királyság területének jelentősebb csökkenésére sem. A III. század végén továbbra is a Bosporushoz tartozott Theodosia, valamint az ázsiai oldalon élő aspurgianusok területe. Theodosia — amint egy 306-ból származó feliratból kitűnik — a IV. század elején is határmenti város maradt.

A gót támadások megszűntével újból megszilárdult a régi dinasztia: a királyok továbbra is hangot adnak a birodalom iránti hűségüknek, továbbra is viselik „a Caesar és a rómaiak barátja" címet. A viszonylagos béke helyreállítása folytán — igaz, nem hosszú időre — a Kisázsiával folytatott kereskedelem is fellendült, bár távolról sem érte el a régi színvonalat. Ugyanekkor (a III. század végén és a IV. század elején) feltűnik néhány gazdag temetkezés is, amelyek azonban sokkal szegényesebbek az I—II. századiaknál. IV. századi sírokból előkerült például egy II. Constantinus császár ábrázolásával díszített ezüsttál, amelyet nyilván a császár küldött a bennszülött arisztokrácia valamelyik előkelő képviselőjének; egy aranykoszorú I. Valentinianus pénzének a lenyomatával, sok díszes fegyver és lószerszám, helyi aranytárgyak és importált üvegedények.

A birodalommal való kapcsolatok megszilárdultak. Feltehető, hogy a bosporusi uralkodó körök a függőség szorosabb szálaival akarták országukat Rómához kapcsolni. Ugyanebben az időben terjedt el itt a kereszténység is, amely a bosporusi királyságban a III. század végén, Chersonesusban valamivel később jelentkezett. Az első egyetemes zsinaton, amely 325-ben Nicaeában zajlott le, a bosporusi keresztény közösséget Cadmus püspök képviselte.

A BOSPORUSI KIRÁLYSÁG VÉGLEGES HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA

A bosporusi királyság gazdasági életének ez az újabb fellendülése nem tartott sokáig. Lassanként megszakadtak a birodalommal való rendszeres kapcsolatok. Amikor a történetíró Ammianus Marcellinus közli, hogy a bosporusiak 362-ben Iulianus császárhoz fordultak segítségért, már a távoli, alig ismert népek sorában említi őket.

A bosporusi királyság gyengeségére jellemző, hogy a IV. század 70-es éveiben benyomuló hunok könnyű szerrel győzelmet arattak fölötte. A hunok egy része az alánok lakta sztyepp-vidék felől jött, másik része pedig a kimmer Bosporuson való átkelés után a Taman-félszigeten keresztül. A hunoknak ez a hulláma rettenetes pusztítást végzett a bosporusi királyságban. A lakosság nagyrészét kardélre hányták, a városokat kifosztották és földig rombolták. Az ásatások bizonysága szerint a megrémült, menekülő lakosságnak még arra sem volt ideje, hogy értéktárgyait összeszedje és magával vigye. Nagy károkat szenvedett Panticapaeum is. A hun invázió után a bosporusi királyság nem tudott talpra állni többé. Sokat szenvedett Chersonesus is, de azért fennmaradt, bár a Római Birodalomtól való függése egyre erősödött.

XXVI. FEJEZET

A TÖRZSSZÖVETSÉGEK ÉS TÖRTÉNETI SZEREPÜK A RABSZOLGATARTÓ REND MEGDÖNTÉSÉBEN

1. AZ ÁZSIAI PUSZTASÁGOK NOMÁDJAI

A rabszolgatartó társadalom bukását jórészt belső válsága idézte elő. Az elsődleges belső okok mellett azonban fontos szerepet játszottak a „barbár" törzseknek azok a külső támadásai is, amelyek a rabszolgatartó társadalom felbomlásával mindenütt együtt jártak. Ezt a jelenséget egyáltalán nem tekinthetjük véletlennek; ellenkezőleg: szükségképpen következett a rabszolgatartó társadalom alapvető fejlődési sajátosságaiból.

A „BARBÁR" TÁMADÁSOK JELENTŐSÉGE

A rabszolgatartó világ — közvetlenül bukása előtt — hosszú övként húzódott végig a keleti kontinensen, nagyjából az északi félteke szubtropikus zónája mentén. Ettől az övezettől északra és délre Európa, Ázsia és Afrika óriási területei továbbra is majdnem vagy teljesen kívül maradtak a rabszolgatartó renden. A rabszolgatartó államok persze hatással voltak a szomszédságukban élő törzsekre. Ezek a törzsek bekapcsolódtak a rabszolgatartásra alapozott gazdasági élet körébe, és ez a körülmény siettette náluk az ősközösségi rend felbomlását. Az osztályviszonyok kialakulása viszont szomszédaik megtámadására késztette ezeket a törzseket.

A határmenti törzsek, miközben zsákmányt és újabb földeket kerestek, egyre sűrűbben hatoltak be a rabszolgatartó birodalmak területére, melyeknek a hatalmát a rabszolgatartó rend felbomlása már aláásta, és pusztító támadásaikkal bukásukat is betetőzték. Az ilyen támadások magukban véve még nem dönthették volna meg a rabszolgatartó rendet, de bukását mindenesetre siettették. A „barbároknál" éppen azért, mivel olyan társadalommal léptek érintkezésbe, amely már nagyjából túlhaladta a rabszolgatartó viszonyokat, az ősközösségi rend felbomlása a fejlődésnek nem rabszolgatartó, hanem feudális útjára vezetett. Ennélfogva a „barbár" inváziók igen fontos szerepet játszottak a rabszolgatartó társadalom végleges felbomlásának és bukásának történetében.

A NOMÁDOK VÁNDORLÁSAI A III. SZÁZADBAN. A CIN-DINASZTIA ÉS A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM

A II. század közepe táján Mongólia területén a hunokat a mandzsu—tunguz eredetű szienpi nomádok váltották fel, akik a Liaotung-félszigettől egészen a Góbi-sivatagig óriási területeket egyesítettek fennhatóságuk alatt. A hunok egy része csatlakozott a szienpi törzsszövetséghez, más részük pedig azokat a hunokat követte, akik már az i. e. I. században megindultak nyugat felé.

A III. század a szüntelen vándorlások kora volt a nomád világban. Keleten a hunok és a szienpik benyomultak Kínába. Középütt a belső ellentmondások és a „barbár" inváziók következtében széthullott a kusán birodalom. Nyugaton a nomád sarmaták, továbbá a germán és szláv törzsek pusztították a Római Birodalom tartományait. Ez a nyomás csak a III. század utolsó harmadában enyhült. 265-ben Szïma Jen kínai hadvezér ragadta magához a hatalmat Wei-államban és megalapította a Cin-dinasztiát. Nyugaton körülbelül ugyanebben az időben ismét megszilárdult a Római Birodalom.

Ezek az államok ideig-óráig fel tudták tartóztatni a nomádok szüntelen támadásait. A szienpi hódítástól veszélyeztetett kelet-turkesztáni városállamok Kína védelme alá helyezték magukat. A Római Birodalom a IV. század 70-es éveiig általában sikerrel verte vissza határaitól a „barbár" támadásokat. A Fekete-tenger északi partvidékén újból megerősödött a bosporusi királyság. Ismét felvette a kapcsolatot egymással a keleti félteke két legtávolabbi végén elterülő két birodalom is: 284-ben a Tarim-medencén keresztül Kínába érkezett egy követség Ta-C'inből (a kínaiak így nevezték a Római Birodalmat), és bár valószínűleg csak kereskedőkről volt szó, akik önkényesen követeknek tüntették fel magukat, maga a tény rendkívül jelentős volt.

A látszólagos nyugalom ellenére a nomádok nyomása tovább folytatódott. A kínai császárság, hogy a nomádokat távol tarthassa, ugyancsak nomádokhoz fordult segítségért. A szienpi nyomás következtében visszahúzódó hunok betelepedtek Kína területére, sőt a Kínai Nagy Faltól még délre is, ahol mint a római „szövetségeseknek" — a kínai határok védelme volt a feladatuk. A III. század folyamán sok hun vezér látott el magas tisztséget a kínai hadseregben és kapott előkelő kínai címeket. Valamivel később (a IV—V. században) ugyanaz történt a Római Birodalomban is.

304-ben Liu Jüan, Kína egyik hun vezére, valamennyi hun „szövetséges" fővezérévé, 308-ban pedig kínai császárrá kiáltatta ki magát. 311-ben fia, Liu C'ung megtámadta a Cin-birodalmat, néhány év leforgása alatt elfoglalta fővárosát, Lojangot, és foglyul ejtette az utolsó Cin-uralkodót. Ez volt mintegy a jel a többi „barbár" számára: a pusztai nomád törzsek, elsősorban a hunok és a szienpik, a meggyengült birodalomra vetették magukat, kifosztották és egymás közt felosztották a kínai tartományokat. Észak-Kína gazdag területeit — a mai Csili, Sanszi, Senszi, Santung és Honan tartományokat — nomádok özönlötték el. Ennek eredményeképpen a nomád törzsek nyomása nyugaton enyhült.

A ZSUAN-ZSUANOK

Az i. sz. IV. század második felében Közép-Ázsiában, Kína határai mentén létrejött a nomád zsuan-zsuanok (másképpen: zsuzsan) birodalma. Ennek a birodalomnak a kialakulása idézte elő azokat az óriási arányú változásokat, amelyek Közép-Ázsiában a III—IV. század folyamán mentek végbe. A zsuan-zsuan birodalomhoz a Kelet-Mongólia és Nyugat-Mandzsúria területén élt nomád mongol törzsek tartoztak. A birodalom kialakulásának előzménye a Mo-ti kínai császár (345—361) elleni rabszolgafelkelés volt. A rabszolgák összefogtak a környező „barbár" törzsekkel; e körül a mag körül alakult ki a zsuan-zsuan birodalom.

A zsuan-zsuan birodalom a többi nomád egyesüléshez hasonlóan gyorsan növekedett és rövidesen Kínát veszélyeztette. A kínaiak azonban a IV. század végén több ízben legyőzték a zsuan-zsuanokat, bár azok szövetséget kötöttek a tangutokkal (Északkelet-Tibet és Kanszu kínai tartomány tibeti lakosságával). A zsuan-zsuanok így kénytelenek voltak észak felé visszahúzódni; itt leigázták az uyγur törzseket, majd benyomultak a Hét-folyó vidékére és az ottani síkságról a wuszunokat a Tien-San és a Pamír hegyei közé szorították fel, továbbá fennhatóságuk alá kényszerítették az ephthalitákat. Így a Hét-folyó vidékétől Koreáig, a Bajkál-tótól a Góbi-sivatagig terjedő föld mind a zsuan-zsuanok hatalma alatt egyesült. Az V. század elején azokat a törzseket hódították meg, amelyek az Altaj és a Szajan vidékén éltek. A meghódított altaji türkök bányász-

ták a zsuan-zsuanok számára a vasat. A zsuan-zsuan birodalom mintegy két évszázadig, a VI. század közepéig állott fenn.

A zsuan-zsuanok nomádok voltak, a földművelést valószínűleg nem ismerték. Az állattenyésztésen kívül vadászattal is foglalkoztak. Szoros gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn Kínával; mint a többi nomádnak, nekik is szükségük volt a mezőgazdaság, valamint a város kézműipari termékeire; Kínából rizst, kölest, szöveteket, ruhaneműeket, lakktárgyakat, fegyvert stb. szállítottak nekik.

A zsuan-zsuan szövetség politikai szerkezete sokban hasonlított a többi közép-ázsiai nomád szövetségre. Akárcsak a hunok, ők is két részre oszlottak: keleti és nyugati részre. A nyugatiak voltak az erősebbek. A zsuan-zsuan uralkodók, hogy hangsúlyozzák a hun uralkodókkal szembeni fölényüket, nem a hun „sanjü" címet viselték, hanem *qaγan*-oknak nevezték magukat. A qaγan címet a türk és mongol népek ekkor kezdték általánosan használni.

A zsuan-zsuanok társadalmi életében fontos szerepet játszott az arisztokrácia. A qaγan szálláshelye a Hingan vidékén volt. A zsuan-zsuan törzsszövetség nem az egyenrangúság elvén épült fel: a meghódított törzseket kizsákmányolták és súlyos adó fizetésére kényszerítették. Ezért a zsuan-zsuanok történetének jó része a meghódított törzsek függetlenségi harcaiból áll. Különösen szívós ellenállást fejtettek ki az uyγurok. A zsuan-zsuan birodalom belülről éppen ezért nem is lehetett erős. Később az altaji türkök felkelése folytán bukott el: a zsuan-zsuanok hatalmát a türk kaganátus váltotta fel.

AZ EPHTHALITÁK

A Közép-Ázsiától északra elterülő pusztaságokon a IV. század folyamán több törzsszövetség alakult ki, amelyek azután az ephthaliták neve alatt egyesültek.

Az ephthaliták említésével az írott forrásokban elég gyakran találkozunk: megemlékeznek róluk a latin, görög, szír, örmény, kínai, arab, közép- és újperzsa források, az „Aveszta" késői részei, de mindezek a tudósítások legnagyobbrészt már az ephthaliták közép-ázsiai uralmának korára, az V—VI. századra vonatkoznak.

Az ephthaliták eredetének kérdése fölöttébb bonyolult. Forrásainkban több olyan megnevezést találunk, amelyek Közép-Ázsia akkori nomád törzseire vonatkoznak. Ezek közül a legfontosabbak: az ephthaliták, a chioniták, kidariták és a fehér hunok. Ezeknek a törzseknek vagy népeknek egymás közti, valamint a kusánokkal fennálló kapcsolatait egyelőre nem látjuk tisztán.

Az ephthaliták eredetileg Közép-Ázsia bennszülött nomád lakosságával voltak rokonságban. A kínai források adatai szerint a „jeta" (ephthalita) uralkodóház ugyanabból a nemzetségből származott, mint a jüecsï. Az ephthaliták eredeti lakóhelyeit a kínai források az Altajtól délre és Khotantól keletre, vagyis a jüecsï lakta területek legkeletibb vidékére lokalizálták. Igaz, hogy a kínai források egy másik változatot is említenek az ephthaliták származására vonatkozólag: eszerint a kaokü (vagyis uyγur) törzsnek voltak az egyik ága, de megjegyzik, hogy nyelvük sem a kaokü, sem a türk nyelvre (vagyis sem a mongol, sem a türk nyelvekre) nem hasonlít. Ebből arra következtethetünk, hogy az ephthaliták a legelmaradottabb keleti massageta törzsek egy csoportját képviselték és keleti iráni nyelvjárásokat beszéltek.

Az ephthalita törzsszövetség azonban valószínűleg nemcsak iráni törzsekből állott. Már a jüecsïk között is voltak nem iráni (tibeti, türk) elemek. Az ephthaliták között ezeknek az elemeknek a szerepe még jelentősebb lehetett. Később (az V. század közepén) az ephthalita törzsszövetség egyesült a chioniták vagy fehér hunok törzsszövetségével, amely a bennszülött massageta törzsek és a hunok összeolvadásából keletkezett. Ebben a szövetségben — az ephthalita törzsszövetségtől eltérően — a hunok voltak fölényben, a szövetségnek is ők adtak nevet. Az egyesülés után a két elnevezést (az „ephthalitákat" és a „fehér hunokat") mind a kettőre alkalmazták.

A másik törzsszövetséget a szintén hun és massageta keveredésből származó kidariták alkották. A kidariták elfoglalták Toχāristānt és eredetileg függetlenek voltak az ephthalitáktól. Amikor a Szaszanida-seregektől vereséget szenvedtek, részben Gandhārába, majd onnan Indiába vonultak, részben pedig csatlakoztak az ephthalita törzsszövetséghez.

Az ephthaliták társadalmi és gazdasági rendjéről viszonylag keveset tudunk. A kínai források határozottan nomádokként emlegetik őket. Nem voltak városaik, fűben gazdag térségeken, nemezsátrakban éltek. Közép-ázsiai benyomulásuk előtt még az ősközösségi rend uralkodott náluk. Házassági szokásaik igen régies vonásokat őriztek. A szabad lakosság széles rétegei között általános volt a polyandria (többférjűség). A kínai források szerint több fivérnek volt egy felesége. Azt, hogy hány férje volt egy asszonynak, arról lehetett megállapítani, hogy hány szögletű sapkát hordott.

De az ephthaliták ősközösségi társadalma ekkor már bomlásnak indult. Kiemelkedett közülük az arisztokrácia, amely az addigi polyandria helyett polygamiára (többnejűségre) tért át. Az uralkodó feleségei a kínai források szerint 200—300 li távolságra éltek egymástól; férjük sorra látogatta őket, mindegyiknél egy-egy hónapot töltött. Az osztálytagolódás észrevehető a temetkezési szertartásokban is: a gazdagokat kősírboltokba temették, a szegényeket pedig egyszerűen elföldelték. Az ősközösségi társadalom felbomlásának korszakára jellemző az „együtt meghalók" sajátos intézménye is, amelyről Prokopios bizánci történetíró emlékezik meg. Az előkelő ephthaliták húsz vagy még több főből álló kísérettel jártak; a kíséret tagjai együtt étkeztek a vezérrel, vele együtt küzdöttek az ütközetekben, mindegyiküket ugyanakkora rész illette a zsákmányból; ha a vezér meghalt, kísérőit is vele együtt temették el.

Az osztálytársadalom kialakulásának folyamata, melynek elemeit már a nomád ephthaliták társadalmában megtalálhatjuk, Közép-Ázsia meghódítása után jelentős mértékben meggyorsult. Az ephthalitáknál az osztálytársadalom fejlődése a feudalizálódás útján haladt, nem úgy, mint a tokhároknál, akik néhány évszázaddal előbb hódították meg Közép-Ázsiát. Az ephthalita birodalom volt Közép-Ázsia első korai feudális egyesülése.

2. AZ ALÁNOK. HARCUK A HUNOKKAL

Az i. sz. III—IV. században mélyreható változások mentek végbe a nomád világban, amelyekről azonban csak a szomszédos rabszolgatartó birodalmak sorsával való kapcsolatuk alapján van tudomásunk. Többé-kevésbé világosan látjuk azokat az eseményeket, amelyek a Duna és a Huangho partjain zajlottak le, de már az ázsiai pusztaságok és fennsíkok belsejében bekövetkezett változások körülményei meglehetősen tisztázatlanok. Márpedig éppen ez a terület a bölcsője azoknak az óriási horderejű eseményeknek, amelyek teljesen megváltoztatták Európa arculatát, s amelyeket közkeletű néven „nagy népvándorlásnak" szoktak nevezni. Mielőtt azonban a hunok európai benyomulásáról szólunk, amely a népvándorlás legfontosabb indítéka volt, ismertetnünk kell azokat a törzseket, amelyekkel a hunok Európa és Ázsia határán összeütköztek.

AZ ALÁN TÖRZSSZÖVETSÉG KIALAKULÁSA

A Dontól az Aral-tóig, a Kaukázustól az Urál nyúlványaiig elterülő végtelen pusztaságokat az i. sz. III—IV. században az alánok tartották megszállva. Mint már mondottuk, az alánok első említései az ókori íróknál az i. sz. I. század közepéről vannak. Részletesebben ír az alánokról az I. század 70-es éveiben Iosephus Flavius, aki szerint a Tanais és a Maeotis partjain éltek. „A Késői Han-dinasztia története", amely az V. században keletkezett, de forrásait tekintve ebben az eset-

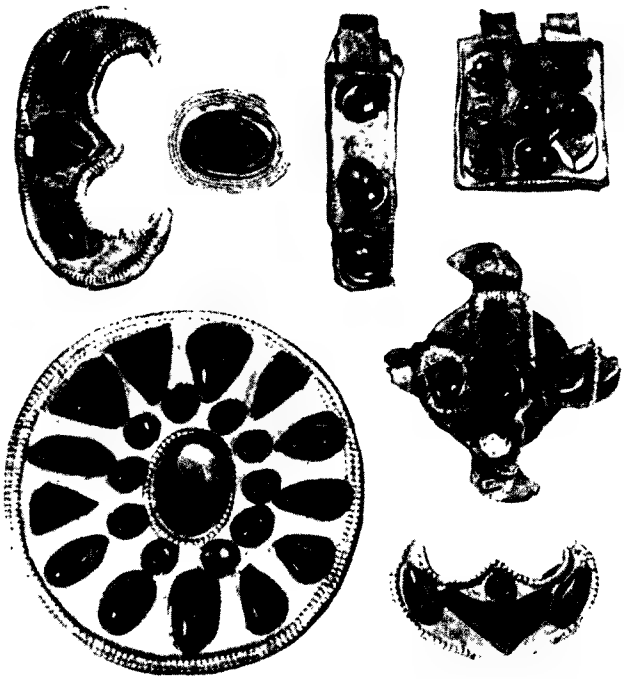

Szardonix-berakásos aranyékszerek az észak-oszétiai Rutha temetőjéből
IV—V. század

ben a II. század elejére vezethető vissza, arról tudósít, hogy a Jenc'ai birodalmat (amely Szima C'ien szerint a menedékes partú nagy tenger — vagyis a Kaszpi-tó — körül terült el) Alaniának nevezték.

Ezek szerint az „alán" elnevezés egyszerre merült fel az i. sz. I. században és kezdettől fogva hatalmas területen élő lakosságot jelölt. Az antik források azoknak a területeknek a régebbi lakosságával hozták őket kapcsolatba, amelyeken később éltek, vagyis a sarmatákkal és a massagetákkal (Cassius Dio és Ammianus Marcellinus); Ptolemaiosnál, a híres földrajztudósnál az „Alanoskythai" népnévvel találkozunk. Az alánok nyilván olyan, főleg nomád törzsek szövetségének voltak a képviselői, amelyeket azelőtt a sarmatákhoz vagy a massagetákhoz soroltak. Már Ammianus Marcellinus megjegyezte, hogy az alánok több törzsből tevődtek össze, és hogy az illető törzsek csak később, lassanként vették fel az „alán" nevet. Éppen ezért helyes nyomon jártak azok a kutatók, akik rámutattak arra, hogy az észak-kaukázusi pusztaságokon sokkal korábban jelentek meg alán elemek, mint írásos forrásainkban az „alán" név: valóban, azok a törzsek, amelyek az alánsághoz tartoztak, már régtől fogva itt éltek.

Ezek szerint a hatalmas alán törzsszövetség kialakulása a fentebb körvonalazott területen az i. sz. I. században ment végbe. Ammianus Marcellinus szemléletesen mutatja be olvasóinak, hogyan kényszerítették a győztes alánok a szomszédos törzseket a törzsszövetségbe való belépésre. Az alán törzsszövetség etnikai összetétele meglehetősen heterogén volt. Lukianos (vagy egy másik II. századi szerző, akinek írását Lukianosnak tulajdonították) a Kubán völgyében az alánokkal együtt említi a sindeket, sarmatákat, machlyseket és a szkítákat. Lehetséges, hogy ezek az etnikai megjelölések — legalábbis részben — az alán törzsszövetség tagjaira vonatkoznak. Ezek közül a törzsek közül a legtöbb az iráni csoport dialektusait beszélte, de az alán szövetség tagjai között lehettek kaukázusi nyelveket beszélő törzsek is (például a sindek). Ami azt a kérdést illeti, hogy melyik törzset nevezték el „alánoknak", amely maga köré gyűjtötte a környező vidékek nomádjait, valószínűleg az aorsusokra kell gondolnunk, akiket az i. sz. I. század második felétől többé nem említenek.

Ammianus Marcellinus leírása szerint az alánok magas termetű, szőke hajú, rideg és mozgékony, életmódjukban a hunokra emlékeztető, de náluk civilizáltabb harcosok voltak. Ha az alán szövetség törzseinek heterogén voltára gondolunk, nehezen dönthetjük el, hogy ez a leírás az egész alánságra, vagy csak egy bizonyos részére vonatkozik-e.

Az alánok gazdasági életét illetően a források nem adnak egyértelmű felvilágosítást. Ammianus Marcellinus tipikus nomádoknak jellemezte és a hunokhoz hasonlította őket, míg a kínai források azt állítják, hogy az alánok letelepedve éltek. Ezt — legalábbis részben — valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy az alán törzsszövetségen belül voltak letelepedett és nomád törzsek is. Másrészt

az Észak-Kaukázus számos törzse félig nomád életet élt, vagyis az állattenyésztésen kívül primitív földműveléssel is foglalkozott. Ezt megerősítik a régészeti adatok is. A Kubán, Terek és Szunzsa partjai mentén feltárt, kerámikában gazdag gorodiscsék, a bennük talált őrlőkövek és gabonavermek, olykor kölesmaradványokkal, kétségtelenül megtelepedett életre és földművelésre vallanak. Fölöttébb tanulságos ez az archaikus jellegű köleskultúra, amely egyrészt a nomádokra általában, másrészt a Kaukázus hegyi népeire jellemző.

Az alánok társadalmi berendezését az ősközösségi viszonyok felbomlása határozta meg, bár maradványai még elevenen éltek. Ammianus Marcellinus szerint az alánok nem ismerték a rabszolgaságot maguk között. Az ősközösségi társadalom azonban már kétségtelenül felbomlott. Ez elsősorban a patriarchátus végleges győzelmében jutott kifejezésre. Míg valamikor Délkelet-Európa és az Észak-Kaukázus sarmata törzseire a matriarchátus eleven csökevényei voltak jellemzők, addig a sarmaták utódainál, az alánoknál, a nők már teljesen jogfosztottak lettek. Az asszonyt férje sírján megölték és vele együtt eltemették. Ugyanakkor megkezdődött a szabadok közti rétegeződés is. A temetkezések tömegéből kiemelkednek a gazdagabbak, amelyekben féldrágakövekkel kirakott aranyékszerek és egyéb fényűzési tárgyak is előfordulnak. A korai alán arisztokrácia hasonló jellegű temetkezései, amelyeket még annak idején, az ókorban kiraboltak, nagy számban találhatók a Kaukázus északi vidékein.

AZ ALÁNOK TRANSZKAUKÁZIAI ÉS ELŐ-ÁZSIAI BETÖRÉSEI, NYUGATI VÁNDORLÁSUK

A rabló és hódító hadjáratok meglehetősen fontos helyet foglaltak el az alánok életében. A lovon és gyalogharcban egyaránt ügyesen küzdő alánok fegyverzetére jellemzők voltak a hosszú vaskardok, amelyek nem sokban különböznek a sarmata kardoktól. Az alán lovasegységekről az antik forrásokon kívül az örmény és grúz évkönyvek is említést tesznek. Az alán betörések legfőbb célpontjai Transzkaukázián kívül a szomszédos iráni és elő-ázsiai tartományok voltak. Transzkaukáziai rajtaütéseik ereje különösen a III. századtól kezdve fokozódott. Ebben az időben kezdődött a Szaszanida-Irán támadása a transzkaukáziai vidékek ellen, és az armeniai és iberiai királyok gyakran fogadtak fel zsoldosokat. Azt a Terek és Aragva völgye közti szűk szorost, amelyet korábban hol „Kaukázusi-", hol „Kaszpi-", vagy „Sarmata-kapunak" neveztek, most „Alán kapunak" nevezték el.

Az alánok messze nyugatra is vezettek hadjáratokat. Már az egyik I. századi szerző az Istrosszal (Dunával) kapcsolatban említi őket. Antoninus Pius uralkodása alatt a Római Birodalomnak már harcolnia kellett az alánokkal. Marcus Aurelius alatt az alánok részt vettek a közép- és kelet-európai törzsek nagy Róma-ellenes szövetségében, amellyel a rómaiak hosszú éveken át háborúskodtak. (Ez volt a germán és sarmata, másképpen első markomann háború, 167—175 között, amely később, 178—180 között újra fellángolt.) 242-ben az alánok (a thrákiai Philippopolisnál) szétverték III. Gordianus seregeit. Eleinte csak egyes vezérek harcos kíséretei nyomultak előre nyugatra; ezek azonban ha megfelelő zsákmányra tettek szert, visszatértek. Később azonban egész törzsek kerekedtek fel és hosszabb ideig is a Duna menti síkságon tanyáztak. A IV. században az európai (vagyis a Tanaistól nyugatra élő) alánok már számottevő elemei voltak a Fekete-tenger északi partvidékén élő lakosságnak, bár voltaképpeni otthonuk továbbra is a Tanaistól keletre elterülő pusztaság maradt. Az alán törzsszövetség kialakulása hozzájárult ahhoz, hogy a kereskedelmi utak viszonylag biztonságossá váltak: ugyanakkor megkönnyítette a kereskedelmi kapcsolatokat egyrészről Kelet-Európa, másrészről Közép-Ázsia és Kína között.

Ilyen volt az alán társadalom az i. sz. IV. század közepén, amikor az alánok területének keleti határain új, félelmes ellenség tűnt fel: a hunok.

A hunok nyugati vándorlása már az i. e. I. században megkezdődött. Az i. e. I. század derekán a hunok egy része elismerte Kínától való függőségét, más részük pedig nyugatra, Dél-Kazahsztán felé vándorolt. Időszámításunk kezdete táján hun elemek tűntek fel az Aral-tó partjain, ahol össze is keveredtek a bennszülött nomád lakossággal. A hunok tehát már az i. sz. I. században az alánok keleti szomszédai lettek.

Új nomád invázió indult meg a Nyugat ellen a III. században, amikor a mandzsu—tunguz nomádok (szienpik) a hunokat egyrészt Kína megerősített határai, másrészt nyugatra, a kazahsztáni sztyepp felé szorították. A nomádok benyomulása Kínába és a kínai birodalom gazdag tartományain való osztozkodás némileg enyhítette a keleti roham erejét, de nemsokára újból erőteljes támadásokra került sor.

A hunok szétverték a Kaszpi-tótól keletre lakó alánokat, átkeltek az Urálon, a Volgán, és benyomultak a nyugati (úgynevezett tanaisi) alánok területére, akik a Tanais (a mai Don) partjai mentén éltek. A hunok, amerre elhaladtak, mindent felgyújtottak, s aki szembeszegült velük, irgalmatlanul kardélre hányták. A Terek, Kubán és főleg a Don alsó folyása menti sok gorodiscse ekkor pusztult el. A megtelepedett alán lakosság nagy részét legyilkolták, a nomád törzseket pedig a hun törzsszövetségbe való belépésre kényszerítették. Független alán lakosság csak a Tereken túl és a kaukázusi hegyvidéken elterülő pusztaságokban maradt.

A hunok az alánok legyőzése, illetőleg egy részüknek csatlakozásra kényszerítése után a greutungokra (ostrogótokra) támadtak. A hunok és alánok gótok elleni harca már elválaszthatatlanul összefügg a Római Birodalom és az ellene irányuló „barbár" betörések történetével.

3. AZ EURÓPAI TÖRZSEK

A III. század első évtizedeitől kezdve az európai, valamint arábiai és afrikai törzsek egyre erőteljesebb támadásokat intéztek a Római Birodalom ellen.

A többi rabszolgatartó állammal együtt, a Római Birodalom is súlyos válságba sodródott, s így könnyű zsákmánya lett a kívülről benyomuló törzseknek. Ebben a korszakban új, addig nem ismert törzsek bukkantak fel; ezek azokról a területekről vándoroltak ide, amelyekre a római befolyás csak közvetve terjedt ki. Létrejöttek azok a törzsszövetségek, amelyeknek alapján kialakultak a középkori államokat megteremtő népek.

A GERMÁNOK

Marcus Aurelius markomann hadjárataival a háborúknak hosszú sorát indította meg. A III. század egész folyamán úgyszólván szünet nélkül dúltak a harcok a birodalom és az észak-, közép- és kelet-európai törzsek között. Ezeket a háborúkat nem annyira a birodalom belső helyzete, mint inkább a szóban forgó törzseken belül végbement változások idézték elő. Fentebb már vázoltuk azt a fejlődési utat, amelyet a császárság fennállásának első két századában e törzsek megtettek. A Tacitus korabeli és a III. századi germánok összehasonlítása jól mutatja e változásokat. A III. században a germán társadalomnak már erős és gazdag törzsi arisztokráciája volt, amely igényt tartott a finom szövetekre, ízléses tárgyakra, drága ékszerekre, aranyra és ezüstre.

A helyi kézműipar a fejlődésnek olyan fokára emelkedett, hogy ezeket a szükségleteket ki is tudta elégíteni. A schleswigi mocsarakban talált tárgyak, amelyek a III. századra tehetők, és mivel tőzegrétegek alá kerültek, jó állapotban maradtak ránk. Ezek a leletek megmutatják, hogy milyen

magas szinten mozgott a helyi szövés-fonás, bőrfeldolgozás, fazekasság, üveggyártás, fémművesség — és mindez a római technika alapján, amelyet a bennszülött kézművesek elsajátítottak és tovább fejlesztettek. Különösen magas volt a fémfeldolgozás színvonala; a fémekből fegyverek és ékszerek készültek. A baltikumi és skandináviai törzsekkel folytatott kereskedelem a középeurópai germánokat jó hajóépítőkké és tengeri hajósokká is tette. Az említett mocsarakban 14 evezőpáros tölgyfacsónakokat találtak. A germánok hajóikat nemcsak kereskedelemre, hanem kalózkodásra is felhasználták, amelynek révén nagy értékekhez és eladható rabszolgákhoz jutottak. A földművelés és állattenyésztés tökéletesítése lehetővé tette kitűnő lófajták kitenyésztését és olyan lovasság megteremtését, amely a germánok haderejének az alapja lett.

A gazdasági fejlődés meggyorsította az ősközösségi társadalom felbomlását. Ez a folyamat elérte azt a fokot, amikor különös jelentőségre tesznek szert a zsákmány- és földszerző hadi vállalkozások, amikor az emberek — mivel hazájukban nem tudnak mit kezdeni erejükkel — tömegével mennek idegenbe szerencsét próbálni. Egyre több germán szegődött római szolgálatba. A római császárok és trónbitorlók a III. századi szüntelen polgárháborúk közepette szívesen vették igénybe a germán harcosok és főleg a germán lovasság szolgálatait. Ez — amellett, hogy a germánok kiváló harcosok hírében álltak — azért is előnyös volt, mert a jövevényeket — a római katonáktól eltérően — semmiféle kapcsolat nem fűzte a birodalom lakosságához. A római szolgálatba szegődött germánok egy része földet is kapott a birodalom határmenti tartományaiban azzal a kikötéssel, hogy földjüket műveljék és védelmezzék meg. Parancsnokaik a hadseregben teljesített szolgálat fejében római polgárjogot kaptak, földjeiket, ha fiaik is katonának állottak, rájuk hagyhatták. A kormány gyakran vetőmaggal, jószágokkal, felszereléssel, sőt még rabszolgákkal is ellátta őket, hogy gazdaságukat kerékvágásba segítse.

Mosel vidéki csuklyás paraszt
Bronzfigura

Ez a rendszer annyira fejlődött, hogy hovatovább pótolta a „cliens-királyságok" korábbi rendszerét, amely a III. században már végleg túlélte önmagát. A markomann háborúk tapasztalata azt mutatta, hogy a római kizsákmányolástól szenvedő népek elsőknek fogtak fegyvert a birodalom ellen. Sokkal erősebbek lettek, semhogy továbbra is zokszó nélkül tűrték volna függőségüket. Most a császároknak a béke ára fejében gyakran hatalmas összegeket kellett fizetniük a szomszédos törzseknek, és ha ennek a „támogatásnak" a kifizetése bármi oknál fogva késett, a törzsek vezérei fegyveresen jelentek meg a birodalomban, hogy a fizetést sürgessék.

A III. században a germánságon belül tartós törzsszövetségek alakultak, amelyek közül különösen Germania belső területeinek törzsei játszottak fontos szerepet.

Az egyik legkorábbi és legerősebb germán törzsszövetség Skandináviában alakult ki. Tacitus szerint Dél-Skandináviát ügyes tengeri hajósok, a suionok lakták, akik sokra becsülték a gazdagságot, és akik között a „királyi hatalom" (vagyis a törzs vezérének a hatalma) erősebb volt, mint a többi germánoknál. Ezeket a megállapításokat bizonyos mértékig a régészeti adatok is meg-

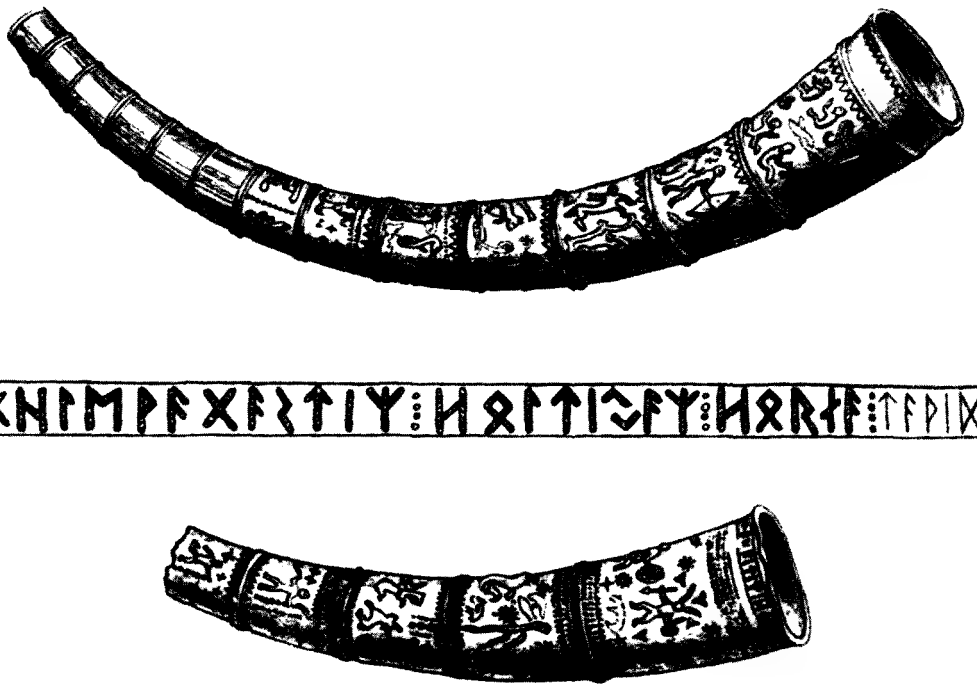

Észak-schleswigi (Gallehus, Dánia) rituális aranykürtök domborműves ábrázolásokkal
Az alsó kürtön a következő runa-felirat olvasható: *ek hlewagastiz holtijaz horna tawidæ* „én, Holta fia, Hlewagastiz készítettem a kürtöt". I. sz. 400 tájáról

erősítik, amennyiben azt mutatják, hogy suionoknál az időszámításunk szerinti első századokban a birodalom és a szomszédos törzsek közt folytatott kereskedelem eredményeképpen gazdag törzsi arisztokrácia alakult ki. Különösen gazdag sírokat találtak a Jütland-félszigeten, ahol a Balti- és az Északi-tenger kereskedelmi útvonalai metszették egymást. Ezekben a sírokban értékes importált ötvöskészítményeket, fém-, agyag-, majd később üvegedényeket találtak.

A Római Birodalomból importált tárgyak és római pénzek nagy mennyiségben kerültek elő Skandinávia egyéb részein is. A birodalommal folytatott kereskedelem jelentőségére mutat például az is, hogy a régi norvég súlymértékek azonosak a rómaiakkal. Fejlett volt a helyi kézművesség. Római minták alapján kitűnő fegyvereket — széles, kétélű kardokat, lándzsákat, pajzsokat stb. —, valamint fémeszközöket — baltákat, késeket, ollókat — készítettek. A III. század elejétől kezdve kevesebb római árut és pénzt vittek be: a helyi kézműipar felszabadult a provinciális római kultúra befolyása alól és önállóbban fejlődött; mindenesetre továbbra is nagy volt annak a stílusnak a hatása, amely a Fekete-tenger északi partvidékén alakult ki, és amely

a III—IV. század folyamán Európa-szerte gyorsan elterjedt. Skandináviában ebben az időben a színes emaillal, féldrágakövekkel, filigránnal díszített készítmények voltak túlsúlyban. Egyes kutatók véleménye szerint ezt a stílust a III. században oda benyomult délgermán törzsektől vették át.

A III—IV. századi régészeti leletek bizonysága szerint a törzsi arisztokrácia vagyona ebben az időben a birodalommal folytatott kereskedelem visszafejlődése ellenére is tovább gyarapodott. Az addig ritka aranytárgyak mennyisége és súlya egyre nagyobb. Különösképpen érdekes két arany ivókürt — az egyik 53, a másik 84 cm hosszú —, amelyeken az ember- és állatalakos díszítmények között ott láthatjuk a készítő mester runajegyekkel feltüntetett nevét is. Egyáltalán a runaírás, amelynek addig merőben mágikus szerepe volt, most egyre inkább elterjedt, ami a skandináviai törzsek fejlettségének magas fokát bizonyítja. Lehetséges, hogy a suionok a III—IV. század folyamán részt vettek a birodalom elleni hadi vállalkozásokban is, és hogy a törzsek fejedelmeinek és a kíséretek vezetőinek gazdagsága éppen az így szerzett zsákmány révén gyarapodott.

A KÖZÉP-EURÓPAI GERMÁN TÖRZSSZÖVETSÉGEK

Közép-Európában különösképpen megélénkültek a katonailag erősebb északkelet-germaniai törzsek. Itt az ősközösségi társadalom felbomlását elősegítette a szóban forgó törzseknek a Római Birodalommal, Skandináviával és Kelet-Európa legközelebbi területeivel folytatott igen fejlett kereskedelme. Germania keleti felében, a Balti-tenger partjai mentén megerősödtek vagy újból létrejöttek a vandál törzsszövetségek, amelyek Marcus Aurelius háborúi alatt kezdtek dél felé nyomulni, és amelyeket a császár Daciában telepített le; továbbá a burgundok szövetsége, akik a III. század elején nyomultak előre a Majna-folyó vidékére. Nyugatabbra, az Odera és az Elba között, erős alamann szövetség alakult; az Elba torkolatvidékén éltek a longobardok, Jütland déli részén pedig az anglusok (angolok), saxonok (szászok) és iuták (jütök), ezek a vakmerő tengeri hajósok és kalózok, akik állandóan támadták Britanniát és Gallia nyugati partjait. A Rajna mentén élő batavusok, chattusok stb. alkották a frank törzsszövetséget. Mindezek a törzsszövetségek a III. század folyamán egyik támadást a másik után intézték a birodalom ellen.

A DUNAI ÉS KELET-EURÓPAI TÖRZSEK. A GÓTOK A FEKETE-TENGER VIDÉKÉN

A III. században nem a germánság volt Róma egyetlen európai ellenfele. A Kárpát-medence dunai tartományaiban, a Fekete-tenger északi partjain, a Dnyeper és a Volga vidékén élő törzsek gazdasági és társadalmi szerkezetében ugyanolyan változások mentek végbe, mint a germánok között. Ezek a törzsek is kereskedtek a római tartományokkal és a Fekete-tenger északi partvidékének városaival, és ezek a kapcsolatok elősegítették a helyi kézműipar és mezőgazdaság fejlődését, a törzsi arisztokrácia meggazdagodását, a vagyoni egyenlőtlenség fokozódását, valamint a harcászat tökéletesedését. Itt is új, erősebb törzsszövetségek alakultak ki a szabad dákok, a római íróknál néha getákként szereplő carpok, alánok között, és végül létrejött azoknak a fekete-tengeri törzseknek a hatalmas szövetsége is, amelyeket az antik szerzők közös névvel gótoknak neveztek.

A IV—V. század folyamán a gótoknak nem kis részük volt a birodalom megdöntésében. A későbbi római írók szerint a gótokat illette az elsőség abban a törzsszövetségben is, amely a III. század derekán támadt Rómára. A későbbi gót királyok udvarában élő történetírók (Cassiodorus és Iordanes) igyekeztek uralkodójuk kedvében járni és ezért dicsőítették a — szerintük — réges-régóta fennálló gót birodalmat. Valójában a III. században még a gótság is csak egyik alkotó-

eleme volt annak a törzsszövetségnek, amely a gótokon kívül még geta, dák, sarmata és szláv törzseket is magában foglalt.

A III. századi írók — a klasszikus kori görög szerzők nyomán — gyakran említik őket a „szkíta" gyűjtőnéven. A gótok a III. század közepén indították meg pusztító támadásaikat a birodalom ellen. Eleinte főleg Daciát és Alsó-Moesiát rohamozták, de a hadszíntér egyre bővült. 251-ben a gótok elfoglalták és kirabolták a thrakiai Philippopolis városát, és a lakosság nagy részét hadifogságba hurcolták. Decius római császár hadseregét járhatatlan mocsarak közé csalták és ott szinte teljesen megsemmisítették: a csatában majdnem az egész sereg és maga a császár is elesett. Gallus, az új császár, nem tudta megakadályozni a gótok fosztogatását és a foglyok elhurcolását; még külön „subsidium" („támogatás") fizetésére is kötelezte magát. De már három év múlva újból betörtek Thrakia területére és egészen Thessalonikéig hatoltak. 258-ban kezdődtek és tíz esztendőn át tartottak a gótok pusztító tengeri támadásai. Ez alatt az idő alatt számos görög és kisázsiai várost dúltak fel, köztük Ephesust, Nicaeát, Nicomediát. Az antik szerzők tudósítása szerint a gótok legnagyobb méretű hadjáratában (267-ben) 500 hajó és több százezer harcos vett részt. 269-ben II. Claudius császár Naissus városa mellett szétverte a gótok seregét, ugyanakkor megsemmisült a görögországi partok előtt működő hajóhaduk is. Ettől kezdve fokozatosan enyhült a birodalomra nehezedő gót nyomás. A gótok a Fekete-tenger körüli pusztaságokon megtelepedtek; itt két részre (keleti és nyugati, ostro- és visigótokra) szakadtak; a két csoport közti határ a Dnyeszter-folyó volt.

A SZLÁVOK

Fentebb már említettük azokat az adatokat, amelyek az i. sz. III—IV. századi keleti és nyugati szlávok termelőerőinek fejlettségéről tanúskodnak. Ugyanebben az időben a Római Birodalommal és a birodalom dunai tartományaival kiépített kereskedelmi kapcsolataik hirtelen meglazultak. Csökkent a szláv területekre bevitt római áruk mennyisége, római pénzleletek csak szórványosan fordulnak elő. Viszont megszilárdulnak a kapcsolatok a Fekete-tenger északi vidékével, melynek legfontosabb központjai (Olbia, Tyras stb.) most „barbár" kézre kerülnek. Erősödnek a kapcsolatok az egyes szláv törzsek és szomszédaik, elsősorban a sok sarmata törzs között.

Közép- és Kelet-Európa többi népéhez hasonlóan, a szlávok is bekapcsolódtak a rabszolgatartó Római Birodalom elleni harcba. A szláv törzsek részt vettek az i. sz. II. század második felében lezajlott markomann háborúkban, valamint a III—IV. század úgynevezett „szkíta" (vagy gót) hadjárataiban is. Ugyanakkor azonban harcoltak a gótok és a hunok ellen is. Ezekről a harcokról Iordanes gót történetírónál (a VI. század közepén) olvashatunk. Iordanes szerint a venedák megpróbáltak ellenállni a harcias gót *„reiks"*-nek, Ermanaricusnak, akiről az a hír járta, hogy legyőzhetetlen és csak a hunoktól szenvedett vereséget. Később, a IV. század végén vagy az V. század elején az antok megverték Vinithariust Ermanaricus egyik utódját, amikor fennhatósága alá akarta őket kényszeríteni. Vinitharius, mikor legközelebb betört az antok országába, keresztre feszíttette Boz nevű vezérüket, fiait és hetven főemberét.

Bár a szlávok nagy hadjáratai a birodalom ellen csak az V. század legvégén és a VI. században indultak meg, mégis joggal feltehetjük, hogy már régebben bekapcsolódtak abba a harcba, amely véget vetett a rabszolgatartó Róma hatalmának az elnyomott népek fölött.

A IV. század végén vagy az V. század elején az ószláv törzseket is elérte a hun invázió sodra. Erre vallanak a szemmel láthatólag vészes sietséggel elhagyott szláv telepek, mint például a már fentebb is említett, a Visztula felső folyása melletti Igolomnia közelében feltárt fazekastelep, valamint azok az elásott kincsleletek, amelyek gyakorta kerülnek napfényre a Visztula vidékén

és Volhiniában. A hun támadás arra kényszerítette a szláv lakosság egy részét, hogy hagyja el megszokott településeit és az Erdővidék őserdői és mocsarai közt keressen menedéket. Ez indította meg azokat a vándorlásokat is, amelyekre főleg az ezt követő korszakban került sor.

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI TÖRZSEK HARCA A RÓMAI BIRODALOM ELLEN

Az a harc, amelyet a közép- és kelet-európai törzsek a Római Birodalommal vívtak, egyelőre még nem új településterületek meghódítására irányult; ilyen jelleget csak majd a III. század második felétől kezdve öltött. A 267. évi hadjáratnak, amelyre a gótok családjukkal, minden vagyonukkal együtt indultak, már nem zsákmányszerzés volt a célja, mint addig, hanem területek meghódítása. A IV. században a „barbárok" már mindenütt meg is telepedtek azokon a földeken, amelyeket sikerült meghódítaniuk.

A „barbárok" győzelmei ellenére a III. században haditechnika és szervezettség szempontjából még a birodalom maradt felül; seregei a szabályszerű ütközetekben rendszerint győzelmet arattak. A „barbárok" nem értettek megerősített városok megostromlásához, ostromtechnikájuk még csak ekkor indult fejlődésnek. Ezért hadműveletek idején a környékbeli lakosság általában a városfalak védelme alá húzódott, amelyek huzamosabb ostromot is kibírtak. De — és ezt itt nem ok nélkül hangsúlyozzuk — a támadó fél most már nem a rabszolgatartó Róma, nem is olyan előőrsei, mint amilyenek a Fekete-tenger északi partjának görög városai voltak, hanem azok a törzsek, amelyeket addig századokon át a rabszolgatartó államok fosztogattak és kizsákmányoltak. Most ezek mérik egyik súlyos csapást a másik után a birodalomra és szövetségeseire, és ezzel tovább mélyítik a rabszolgatartó rend válságát.

Megváltozott az osztályerők megoszlása is. A támadások korszakában a rómaiak a rabszolgasorba kényszerített törzsek arisztokráciájára támaszkodtak. Most a szabad törzsek megerősödött arisztokráciája már nem kereste a hanyatlásnak indult rabszolgatartó birodalom támogatását. Épp ellenkezőleg: Róma ellenfelei, mikor benyomultak a birodalom területére, rokonszenvvel, sőt egyenes segítőkészséggel találkoztak a széles népi tömegek, rabszolgák és colonusok részéről, akik könnyen hajlottak arra, hogy a „barbárokban" lássák felszabadítóikat. Tudunk olyan esetekről, amikor rabszolgák vagy colonusok kalauzolták a birodalom területére benyomult seregeket, vagy amikor külön alakulatokba tömörülve csatlakoztak ezekhez a seregekhez, és amikor a „barbárokkal" összefogva álltak bosszút a nagy rabszolgatartókon és földbirtokosokon. És ez a szövetség, amely végső soron a rabszolgatartó rend bukását idézte elő, egyre szilárdabb lett. Az osztályharc kiéleződése, amely a birodalom kizsákmányolt lakosságát az ellenség szövetségesévé tette, volt a birodalom ellen támadó törzsek sikereinek egyik legfontosabb feltétele. Ezeket a sikereket mozdította elő az is, hogy a gyorsan váltakozó császárok és ellencsászárok több ízben maguk is a „barbárokhoz" folyamodtak segítségért, megnyitották előttük a határokat és városokat adtak a kezükre. A birodalom elleni támadás legfontosabb támaszpontjai a III. században a Duna, Rajna és Elba között, valamint a Fekete-tengertől északra elterülő vidékek voltak.

XXVII. FEJEZET

A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM. A RABSZOLGATARTÓ REND BUKÁSA

A Római Birodalom rabszolgatartó rendjének válságát, amelynek jelei a III. század folyamán elemi erővel törtek felszínre, a dominatus politikája csak ideig-óráig tudta elodázni. A birodalom hivatali és katonai apparátusának megszilárdulása, uralkodási módszereinek változása nyomán a széles tömegek ellenállásának formái is megváltoztak. A rabszolgák és colonusok felfedezett mozgalmát kíméletlenül elnyomták. A birodalmi politika, bár megpróbált alkalmazkodni a kialakulóban levő új termelési mód viszonyaihoz, végeredményben mégis a túlhaladott rabszolgatartó rendszert volt hivatva fenntartani. A gazdasági ellentmondások még inkább elmélyültek; előbb-utóbb újult erővel kellett jelentkezniük.

1. A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM TÁRSADALMI, GAZDASÁGI ÉS POLITIKAI RENDJE

A DOLGOZÓ TÖMEGEK HELYZETE

A dolgozó tömegek elleni támadás egyik legfontosabb következménye a rabszolgák helyzetének szembetűnő rosszabbodása volt. Constantinus egyik kétszer is megújított törvényével valójában a rabszolgatartóknak azt a jogát elevenítette fel, amely szerint büntetlenül megölhették rabszolgáikat. E szerint a törvény szerint a rabszolgatartónak nem kellett félnie törvényszéki eljárástól, ha rabszolgáját halálra verte, mivel csak törvényadta jogával élt: „megrendszabályozta" hitvány rabszolgáját. A szökésre való bujtogatást most nem bírsággal fenyítették, mint a III. században, hanem megvesszőzéssel és kínzással. Azokat a rabszolgákat, akiket a „barbárokhoz" való átszökés megkísérlése közben fogtak el, nem irányították vissza gazdáikhoz, mint azelőtt, hanem bányákba küldték őket, vagy — egyes esetekben — levágták a lábukat. Ha egy szabad nő rabszolgával állt össze, máglyára került; és ha maga az illető rabszolga jelentette fel, jutalmul felszabadult. Constantinus hivatalosan is törvényesítette azt a gyakorlatot, hogy a szegény gyermekeket szüleik eladhatták rabszolgának. Ugyancsak Constantinus idején hozták azt a törvényt, amely lehetővé tette, hogy a „vakmerő" szabadonbocsátottat gyermekeivel együtt újból rabszolgasorba süllyesszék.

Ezekkel a rabszolgák ellen irányuló drákói törvényekkel a dolgozók egyéb kategóriáinak, elsősorban a colonusoknak az ellenállását is meg akarták törni, akiknek jelentősége a késői csá-

szárság mezőgazdaságában megnövekedett. Hogy a késői császárság mezőgazdaságában a colonus mennyivel jellegzetesebb alak lett, mint a rabszolga (a megjelölés klasszikus értelmében), érdekesen szemlélteti például a következő tény: a III. századi törvények értelmében minden csavargó koldus, akinek a származása tisztázatlan volt, szökevény rabszolgának számított, a IV. századi törvények szerint viszont szökevény colonusnak. Most a hadifoglyokból is tulajdonképpen colonusok, nem rabszolgák lettek; a törvényhozók figyelme is elsősorban a colonusok, nem pedig a rabszolgák felé irányult. A IV. században a colonus — függetlenül attól, hogy mi volt eredetileg: birtokra kitelepített rabszolga, hadifogoly, fizetésképtelen adós, vagy örökös bérlő — a földbirtokosnak természetbeni járadékkal és a földjén végzendő munkával tartozott.

De a colonatus nem fejlődhetett a feudális viszonyok rendszerévé, amíg a rabszolgatartó állam és jog uralkodott. A rabszolgatartó társadalom normái nyomták rá bélyegüket a colonus helyzetére is, amennyiben egyre inkább elmosták a különbséget colonus és rabszolga között. Már Constantinus súlyos bírsággal büntette azt, aki más colonusát rejtegette, és úgy rendelkezett, hogy a szökevény colonust megbilincselve kell visszajuttatni illetőségi helyére. Ezt a törvényt a továbbiak során több ízben megerősítették, érvénykörét bővítették. A colonusok helyhezkötésére vonatkozó törvények nemcsak rájuk, hanem leszármazottaikra is vonatkoztak: a fiú nem hagyhatta el azt a földparcellát, amely apjáról rászállott, a lány pedig nem köthetett házasságot más birtokán dolgozó colonusszal. A colonusok és szabadok közti házasodást megtiltották. A colonus nem fordulhatott gazdája ellen panasszal a törvényszékhez, ura engedélye nélkül nem állhatott katonának, gazdasági felszereléséből vagy termésrészesedéséből semmit sem adhatott el, mivel a törvény szerint a colonus nem rendelkezhetett semmiféle tulajdonnal. A IV. század végén uralkodó császárok rendelkezései szerint „az évi munkákra és fizetségekre kötelezett colonusokat majdnem rabszolgáknak tekinthetjük... Személyük is, minden szerzeményük is uraiké..., és miféle jogokkal rendelkezhetnének, ha a törvény semmit sem ismer el tulajdonukul?" Ezek szerint a colonusok nem teljes jogú, földhöz kötött renddé süllyedtek.

A IV. századi törvények szerint sem a colonusokat, sem a falusi rabszolgákat nem lehetett eladni a nélkül a föld nélkül, amelyhez a földnyilvántartás *(census)* szerint tartoztak. A colonusok és a falusi rabszolgák földhöz kötését az állam jövedelmeinek biztosítása érdekében rendelte el, amennyiben a földbirtokosok adóit és kötelezettségeit a birtokukban levő földek mennyisége és az ahhoz tartozó lakosság száma alapján állapították meg. A császárok több edictummal próbálták meggátolni a törvény megkerülésére irányuló kísérleteket: a fiktív eladásokat, ál-colonusok bejelentését, sok munkással rendelkező kis földdarabok vásárlását stb. Még az is, aki elhagyott birtokról szétszéledt rabszolgákat fogadott fel, köteles volt megfizetni az adókat az után a föld után, amelyen az illető rabszolgák azelőtt éltek.

A munkaerő-szükséglet és az állam pénzügyi érdekei határozták meg a lakosság egyéb kategóriáinak a helyzetét is. A kézműves collegiumokat zárt testületekké formálták, melyeknek tagjai (és utódaik) sem collegiumukat nem hagyhatták el, de még házasságot sem köthettek azon kívül. A collegium közössége együttesen felelt a tagjaira kivetett szolgáltatásokért és kötelezettségekért. Egyes collegiumok a császári műhelyekhez (az ún. *„fabricae"*-hez) voltak kötve, amelyekben a hadsereg, az udvar és a tisztviselői kar számára fegyvereket, szöveteket, ruhákat stb. készítettek. Ezeknek a „gyáraknak" a dolgozóit, akár collegiumokhoz tartoztak, akár nem, megbélyegezték, hogy minden szökési kísérletnek elejét vegyék. Az illetők vagy a műhelyben dolgoztak, vagy — még gyakrabban — hazavitték a munkát. A kézműveseknek és a kereskedőknek — az adójukat természetben fizető földművesektől eltérően — az adót pénzben kellett fizetniük. Az adófizetés négy évenként történt; a kortársak bizonysága szerint ez az év a gyász és a nélkülözések éve volt. De a kézművesek mentesítve voltak a municipiumi kötelezettségek alól.

Az egyre növekvő municipiumi kötelezettségek, amelyekhez még államiak is járultak, súlyos teherként nehezedtek a városi lakosság nagy részére. A korabeli jogtudósok szerint a kötelezettségek kétfélék voltak: vagyoniak, amelyek költséggel, és személyiek, amelyek viszont munkával jártak. Az előbbiek közé tartozott például az adó behajtása a többi polgártól, továbbá látványosságok és osztogatások rendezése a városi plebs számára, szállító eszközök és takarmány beszerzése a hadsereg és a tisztviselői kar számára stb. A személyi kötelezettségek közé tartozott az utak, középületek, vízvezetékek karbantartása, a természetben kirótt városi és állami szolgáltatások beadásának ellenőrzése, a census elkészítése, újonctoborzás stb.

Ezenkívül még igen sok rendkívüli kötelezettség volt (a hadivállalkozásokkal, állami postával, az uralkodókhoz küldött követségekkel stb. kapcsolatosan). A kötelezettségek elől való kitérésért vagy az adók összegében észlelt hiányokért a városi tanácsok tagjait (az úgynevezett *curialis*-okat) börtönbe zárták, kíméletlenül bántalmazták, sőt a későbbi idők folyamán ki is végezték.

A curialisok listájára való felvételt a IV. században majdnem olyan szerencsétlenségnek tartották, mintha az illetőt bányába száműzték volna. A curialisok minden módon igyekeztek megszabadulni „tisztségüktől": hivatalnoknak vagy katonának mentek, nagybirtokokra menekültek, és ott colonusok (vagy ha rabnőt vettek el feleségül, rabszolgák) lettek, de hiába, mert mindenünnen visszaparancsolták őket születési helyükre. A curiák azonban így is katasztrofális módon elnéptelenedtek. A IV. század folyamán a curialisok száma a tizedére, sőt annál is kevesebbre csökkent, bár a század derekától fogva mindenkit a curialisok közé soroztak, akinek 25 iugerumnál nagyobb földje vagy bérlete volt.

Az így előállt helyzetből csak a leggazdagabb curialisok kicsiny csoportja húzott hasznot, akik kapcsolataik kihasználása és a hivatalnokok megvesztegetése révén a kötelezettségek minden terhét ügyesen kevésbé tehetős társaikra hárították, majd potom áron összevásárolták vagyonukat, vagy mint fizetésképtelen adósaikat kizsákmányolták őket. A városi földbirtokosokra nehezedő állami nyomás oda vezetett, hogy a birtokaikon minden addigi mértéknél kegyetlenebbül kizsákmányolt rabszolgák és colonusok a nagybirtokosokhoz szökdöstek, védelmet *(patrocinium)* kértek az erősebbektől (polgári és katonai méltóságoktól), akik ezzel patronusaikká váltak, és megfelelő, pénzben vagy természetben fizetett ellenszolgáltatás fejében megvédték őket volt uraikkal szemben. Ez még inkább siettette a közepes gazdaságok felbomlását, fokozta a föld és a munkaerő felhalmozódását kisszámú birtokos kezében.

A HADSEREG „BARBARIZÁLÓDÁSA"

A curialisok tönkretétele hatással volt a katonák és veteránok helyzetére is, akikből azelőtt a decuriók sorai feltöltődtek. Igaz, hogy Constantinus és utódai megerősítették, sőt még ki is szélesítették a veteránok kiváltságait: birtokokat adományoztak nekik a gazdátlan földeken, számos kötelezettségtől mentesítették őket; adtak nekik vetőmagot, felszerelést, pénzt vagy rabszolgákat az elhagyott birtokokról. Ilyen feltételek rendkívül előnyösek lettek volna azokban az időkben, amikor egy 10—20 rabszolgát foglalkoztató birtok még elegendő jövedelmet és megbecsült helyet biztosított tulajdonosának a városban. De a rabszolgatartó gazdálkodás hanyatlásának korában a veteránok kevés jövedelmet élvezhettek birtokaikból. Már Constantinus korában kevés veterán tudott a hadseregbe lépő fiának kettő vagy egy lovat és egy rabszolgát adni, ami feltétlenül szükséges volt ahhoz, hogy kiváltságosabb alakulatban szolgálhasson. Constantinus utódja, Constantius pedig már azt írta, hogy sok veterán felhagyott a gazdálkodással és

rablók közé állt. Ráadásul ha a veteránok fiai nem mentek katonának, akkor a curialisok közé kerültek, és így minden örökölt kiváltságukat elvesztették.

Ilyenformán a katonai szolgálat elvesztette vonzó erejét; az újoncok körében mind gyakoribbá vált az öncsonkítás vagy szökés. Az önkéntesek toborzása megszűnt, ehelyett a földbirtokosokat kötelezték arra, hogy colonusaik közül állítsanak újoncokat. A földbirtokosok gyakran megpróbálták a leghitványabb, munkára legkevésbé alkalmas embereiket „rásózni" a toborzókra; sokan pedig inkább pénzzel váltották meg újoncállítási kötelezettségüket. A lenézett colonusok közül sorozott katona most már nem számíthatott arra, hogy felküzdi magát magasabb tiszti beosztásokba; a tiszt és közlegény közti különbség, amely a III. században némiképpen elmosódott, most megint igen nagy lett. A parancsnokok sajátjukként kezelték a katonák zsoldját, gyakran eladták a hadseregnek juttatott élelmiszert és felszerelést; a katonákat a maguk egyéni céljaira használták fel. Mindez nagyban csökkentette a római hadsereg harcképességét.

A császárok mindinkább a germán és sarmata törzsekből fogadtak fel zsoldos katonákat. A parancsnokokat is a törzsek vezérei közül jelölték ki; ezek most egyre fontosabb szerepet játszottak a birodalom életében, amennyiben közülük kerültek ki a legfőbb katonai méltóságok, hadvezérek, consulok. Egész törzsek telepedtek be a birodalom földjére azzal a feltétellel, hogy szolgálnak a hadseregben. Ezek voltak az úgynevezett *laetus*-ok és *foederatus*-ok. A kutatók számításai szerint a IV. század vége felé a hadseregnek egy negyedét sem tették ki a birodalmi születésűek. Ez aggodalommal töltötte el a késői császárság egyes politikusait. Ezek felhívták a kormányzat figyelmét arra, hogy milyen veszélyes olyan hadsereget tartani, amely a rómaiak ellenségeinek és rabszolgáinak törzstestvéreiből, vagyis „barbárokból" áll; hogy az állam legmagasabb méltóságait elfoglaló „barbárok" előbb-utóbb hathatós támogatásra lelnek az uraikat gyűlölő rabszolgákban, akiknek segítségével meg fogják hódítani a birodalmat; hogy minden áron újjá kell teremteni a valóban római hadsereget: a birodalom területén toborzott katonákból. De ezeket a tanácsokat a császárok nem fogadták meg, mivel a kiéleződött osztályharc viszonyai közepette jobban megbíztak az idegen zsoldosokban, ugyanakkor pedig a katonai szolgálatra alkalmas lakosság nagyon megfogyatkozott.

A NAGYBIRTOK TÉRHÓDÍTÁSA

Igaz, hogy a kormányzat megkísérelte a hadsereg számára tartalékként megőrizni a szabad parasztságot, főleg a dunai tartományok parasztságát. Számos rendelet előírta, hogy a parasztokat nem lehet rendkívüli szolgáltatásokra kényszeríteni, adósságaik fejében nem vehetik el szántó-vető rabszolgáikat és ökreiket, szabad parasztokkal nem lehet az „erősek" földjein kényszermunkát végeztetni. A IV. század derekán külön intézményt létesítettek: a „városi defensorok" (vagyis „védnökök") intézményét, amely a törvények tiszteletben tartására és az igazságos bíráskodásra volt hivatva ügyelni. A dunai tartományok városainak defensorai külön utasítást kaptak a parasztok védelmezésére. De mindez nem sokat segített. Az adók, kötelezettségek és adósságok tönkre juttatták a parasztokat. Terménykölcsön esetében még a törvényes kamatláb is az adósság egyharmada volt, a valóságban pedig még több. A dunai tartományokban, ahol a III. század közepétől kezdve szintén növekedett a nagybirtok (a hadseregben vagy az udvarban magasabb tisztségekbe emelkedő helyi birtokosokat földdel jutalmazták), a gazdag birtokosok megfosztották függetlenségüktől a parasztokat és arra kényszerítették őket, hogy adósságaikat dolgozzák le a birtokaikon. Itt is kialakult a colonusi rendszer, amelyet a császárok a IV. század végén törvényekkel rögzítettek. Azok a parasztok, akiknek mindeddig sikerült függetlenségüket megtartaniuk, hogy az adóvégrehajtóktól megmeneküljenek, a birodalom minden tartományában

egész falujukkal egyes nagybirtokosok patrociniuma alá húzódtak, bár azok a „védelem" fejében elvették földjeiket és colonus sorba kényszerítették őket.

A patrocinium intézménye a IV. század vége felé birodalomszerte annyira elterjedt, hogy a császárok kíméletlen harcot kezdtek ellene: minden befogadott paraszt után 25—40 font arany bírságot szabtak ki a patronusokra. A szabad lakosság ennek ellenére is hamarosan eltűnt. A nagy magánbirtokok tulajdonosainál nemcsak parasztok kerestek menedéket, hanem a császári saltusok rabszolgái és colonusai is, annak ellenére, hogy ezeket az uralkodók bizonyos kedvezményekben részesítették. Például törvényes házasságot köthettek szabadokkal, és az utóbbiak sem vesztették el ilyenkor szabadságukat, de a császári jószágigazgatók (*rationalis*-ok) bíráskodása alá tartoztak, vagy a bíróság tagjai közt helyet kellett foglalniuk a rationalisoknak is; továbbá mentesítve voltak a rendkívüli szolgáltatások és kereskedelmi adók alól. Ugyanakkor a bírság egy szökevény császári colonus befogadásáért egy font arany volt, vagyis több mint kétszerese annak, amennyit egy magánbirtokos colonusának befogadásáért kellett fizetni. Ám az állásukat vagyonszerzésre felhasználó rationalisok ellenőrzés nélküli kegyetlen igazgatása mégis elviselhetetlenné tette a császári colonusok helyzetét; éppen ezért igyekeztek átkerülni az arisztokraták patrociniuma alá.

Ez a földbirtokos arisztokrácia volt az egyedüli rend, amely a dominatus alatt virágzott. Most minden nagybirtokos, a magasabb tisztviselői és tisztikar a senatorok örökölhető, kiváltságokat élvező rendjéhez tartozott, de a senatorok közé való tartozás — a korai császárság korától eltérően — nem jelentette szükségképpen a senatus ügyintézésében és ülésein való részvételt. Constantinus a senatorok közé iktatta a leggazdagabb curialisokat is, amivel súlyos csapást mért a curiák fizetőképességére. A senatorok mentesek voltak minden kötelezettségtől és teljesen függetlenek a városoktól. Közvetlenül a kincstárba fizették be földadójukat, amelyet — vagyonuktól függően — évi 2—8 font aranyban állapítottak meg. A császári jubileumok alkalmával kötelesek voltak az uralkodónak gazdag ajándékokkal kedveskedni, és végül őket terhelték azok a jelentős (néha 4000 font ezüstöt is kitevő) kiadások, amelyeket praetori minőségükben látványosságokra, építkezésekre stb. kellett fordítaniuk.

Persze ezek a kiadások valójában nem voltak olyan nagyok, ha számításba vesszük, hogy egyik-másik senator évi jövedelme több ezer font aranyra rúgott. Különféle provinciákban elterülő, óriási birtokaikon, amelyek nem egy esetben messze felülmúlták a városi földeket, ezernyi földhöz juttatott rabszolga és colonus dolgozott. Az erődszerűen kiépített villákat a rabszolgák és colonusok falusi és tanya-települései vették körül; saját embereikből szerveztek fegyveres alakulatokat is a „rablók" és a „barbárok" ellen. Mindent, amire szükségük volt, egészen a vízvezetékcsövekig, a birtokon belül állítottak elő és cseréltek ki, mégpedig belső, a kereskedelmi ügyletekre kivetett adóktól mentesített piacaikon. Az ilyen birtok zárt egész volt, amelyre a császári hivatalnokok nem tehették be a lábukat. Még a provinciák helytartói sem óhajtották ingerelni a nagybirtokost, nem szívesen zaklattak senkit, aki az illető nagyúr védelme alá húzódott. Rendszerint az ilyen előkelő senatori nemzetségek tagjai foglalták el a legfőbb állami méltóságokat, ami teljes büntetlenséget biztosított mind maguknak, mind környezetüknek. A senatori birtokoknak ez az autonómiája — mint a patrocinium példáján már láthattuk — bizonyos mértékig ellentétben állott a császári hatalommal.

A NYUGATI ÉS A KELETI PROVINCIÁK FEJLŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI

A válság kibontakozásának az egész birodalomra nézve közös folyamata az egyes tartományokban sajátos vonásokat mutatott. A provinciák közti különbségek, amelyek a rabszolgatartó rend és a vele kapcsolatos municipiumi szervezet virágkorában némiképpen kiegyenlítődtek,

most megint felszínre kerültek. Különösen nagy volt a különbség a nyugati és a keleti tartományok között, de a birodalom egyes részei még ezen belül sem voltak egyöntetűek.

A nyugati területeken, ahol a rabszolgatartás fejletlenebb volt — Britanniában, a dunai tartományokban, Gallia északkeleti vidékein, Numidiában és Mauretaniában — fontos szerepet játszott a szabad parasztság, amely több helyütt még mindig megőrizte közösségi szervezetét. A rabszolgatartó termelési mód válságának elmélyülése, a közösség felbomlása már nem a rabszolgatartás fejlődésére, hanem arra vezetett, hogy a nagybirtokosok függő helyzetbe kényszerítették parasztjaikat. A feudalizmus elemeinek kialakulása itt közvetlenebb úton ment végbe; a szabad falusi lakosság helyzetének nagyfokú rosszabbodását idézte elő, ami a parasztságot mindenütt ellenállásra késztette. Itt gyorsabban fejlődtek ki a városoktól független nagybirtokok, melyeknek urai maguk teremtették meg a kizsákmányoltak elnyomását biztosító erőszakszervezetet és egyre kevésbé szorultak az elgyengült birodalom segítségére. Magát a birodalmat a nagybirtokosok egyébként is úgy tekintették, mint fölösleges terhet, amely az ő colonusaik és rabszolgáik által előállított terméktöbblet jelentős részét felemészti. A birodalomszerte fellángoló forradalmi tömegmozgalom és a földbirtokos arisztokráciának a római kormányzattal szemben tanúsított ellenállása, amely a IV. század közepétől kezdve egyre gyakoribb zendülésekben jutott kifejezésre, a birodalom helyzetét az említett tartományokban különösen ingataggá tette.

Azok a vidékek, ahol a rabszolgatartás fejlett volt — tehát Gallia délkeleti részei, Hispania Africa proconsularis és végül Itália —, a válság következtében sokkal mélyebbre süllyedtek. A még megmaradt városok nyomorúságosan tengődtek, a curiák rövid idő alatt elnéptelenedtek. A császári hatalom megpróbált a tehetősebb curialisokra támaszkodni, még bizonyos kiváltságokhoz is juttatta őket, mivel mindenáron a pénzügyi érdekeit szolgáló városok megtartására törekedett, de egykori jelentőségüket képtelen volt visszaállítani. Az olyan nyugati városok, mint például Medionalum (Milano), Augusta Treverorum (Trier), vagy Arelate (Arles) virágzásukat csakis annak köszönhették, hogy császári székváros vagy kereskedelmi központ voltak. Tudnunk kell, hogy a kereskedelem az arisztokrácia importált luxuscikk-igényeit elégítette ki. Ezekben a tartományokban a colonusok jelentős részét a földekre kitelepített rabszolgák alkották. A rabszolgatartó társadalom intézményei, valamint maga a császárság itt továbbra is erős támaszra találtak, de a fokozódó gazdasági hanyatlás folytán ezek sem biztosíthattak számára sokáig szilárd alapot.

Bonyolultabb volt a helyzet a keleti tartományokban. Egyes provinciáknak, mint például Achaiának és Kisázsia nyugati partszegélyének a fejlődése zsákutcába jutott. Itt ugyanis az antik rabszolgatartó polis volt az uralkodó, és a rabszolgatartás még a római hódítást megelőző időkben vált egyeduralkodóvá. Kisázsia, Syria, Egyiptom számos beljebb eső vidékén, Thrakia legtöbb helyén, és részben Makedoniában a városi szervezet és a rabszolgatartás sohasem játszott lényeges szerepet. A colonusi viszonyok itt a falusi közösség felbomlásának és a kizsákmányolás régi, hellenizmus előtti formáinak az alapján fejlődtek ki.

Különleges helyet foglaltak el azok a kisázsiai, syriai és egyiptomi területek, ahol a rabszolgatartás meglehetősen magas fokú fejlettségével egyidejűleg fontos tényező volt a termelésben a szabad lakosság: a földbérlők és kézművesek is. Azok a városok, amelyeknek földjeit colonusok művelték, szilárdabbaknak bizonyultak; jelentős szerepet játszott az is, hogy a keleti provinciák igen sok városa fontos kézműipari és kereskedelmi — bel- és külkereskedelmi — központ volt. Emellett, míg a nyugati városok lakosságának a Rajnán és a Dunán túli népekkel kialakult kereskedelmi kapcsolatai majdnem teljesen megszakadtak, addig a keleti provinciáknak Perzsiával, Arábiával és a többi szomszédos állammal kiépített kereskedelmi kapcsolatai a dominatus első időszakában újból megélénkültek. Ezt a fellendülést elősegítette a keleti határok mentén beállott átmeneti nyugalom, valamint a Constantinus-féle pénzreform is, amely

sikeresebbnek bizonyult, mint az előző császárok ilyen irányú kísérletei. Az olyan városokban, mint például Antiochia, Nicaea, Nicomedia, Alexandria — a kisebbeket nem is számítva — eleven élet zajlott, ami nagy hatást gyakorolt a provincia egész szervezetére. És mivel az antik kultúra elsősorban városi kultúra volt, keleten nem is hanyatlott olyan mélyre, mint nyugaton, bár a válság itt is súlyos csapást jelentett, és nagy változásokat idézett elő. Ily módon a birodalom gazdasági és kulturális központja egyre inkább Keletre helyeződött át.

Ezenkívül a keleti tartományokban a társadalmi ellentmondások is bonyolultabbak voltak. Itt nemcsak a kizsákmányolt falusi lakosság és a nagybirtokosok közt dúlt a harc, hanem rendkívül heves összecsapásokra került sor a városi lakosság különféle társadalmi csoportjai — a gazdagabb és a kevésbé tehetős curialisok, a városban lakó földbirtokosok és az ő földjeiket, valamint a városi földeket megművelő környékbeli colonusok között, továbbá a drágaságon nyerészkedő kereskedők és az olcsó gabonát követelő plebs, végül a műhelytulajdonosok és a műhelyekben dolgozó szabadok és rabszolgák között. Emellett a városok is szembeszálltak a földbirtokos arisztokratákkal, akik azon voltak, hogy megkaparintsák a városi földeket és fennhatóságuk alá kényszerítsék az ott élő colonusokat. A császári kormányzat ezek között a csoportok között lavírozott, hol egyikre, hol a másikra támaszkodva, gyakran a szociális demagógia segítségével. Itt mégis szilárdabban tartotta magát, mint nyugaton, ahol társadalmi alapja egyre szűkült.

Mindez arra vezetett, hogy a birodalom fővárosát Keletre helyezték át. Már Diocletianus is Nicomediában élt; Constantinus 330-ban Byzantiumot, ezt a Bosporus mellett fekvő régi

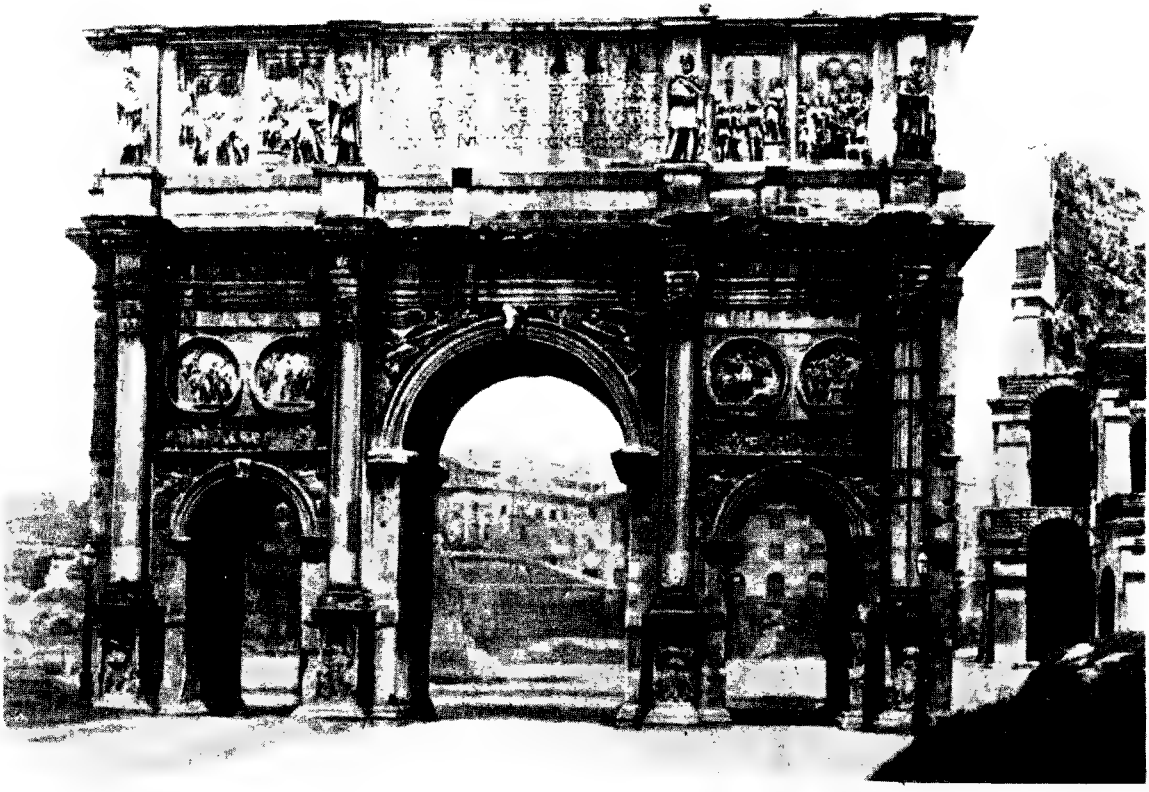

Constantinus császár római diadalíve
IV. század

KOPT SZŐTTES NÍLUS FOLYAMISTEN ÁBRÁZOLÁSÁVAL
Gobelin-technikával (vászonra gyapjúfonállal) készült az i. sz. IV. században

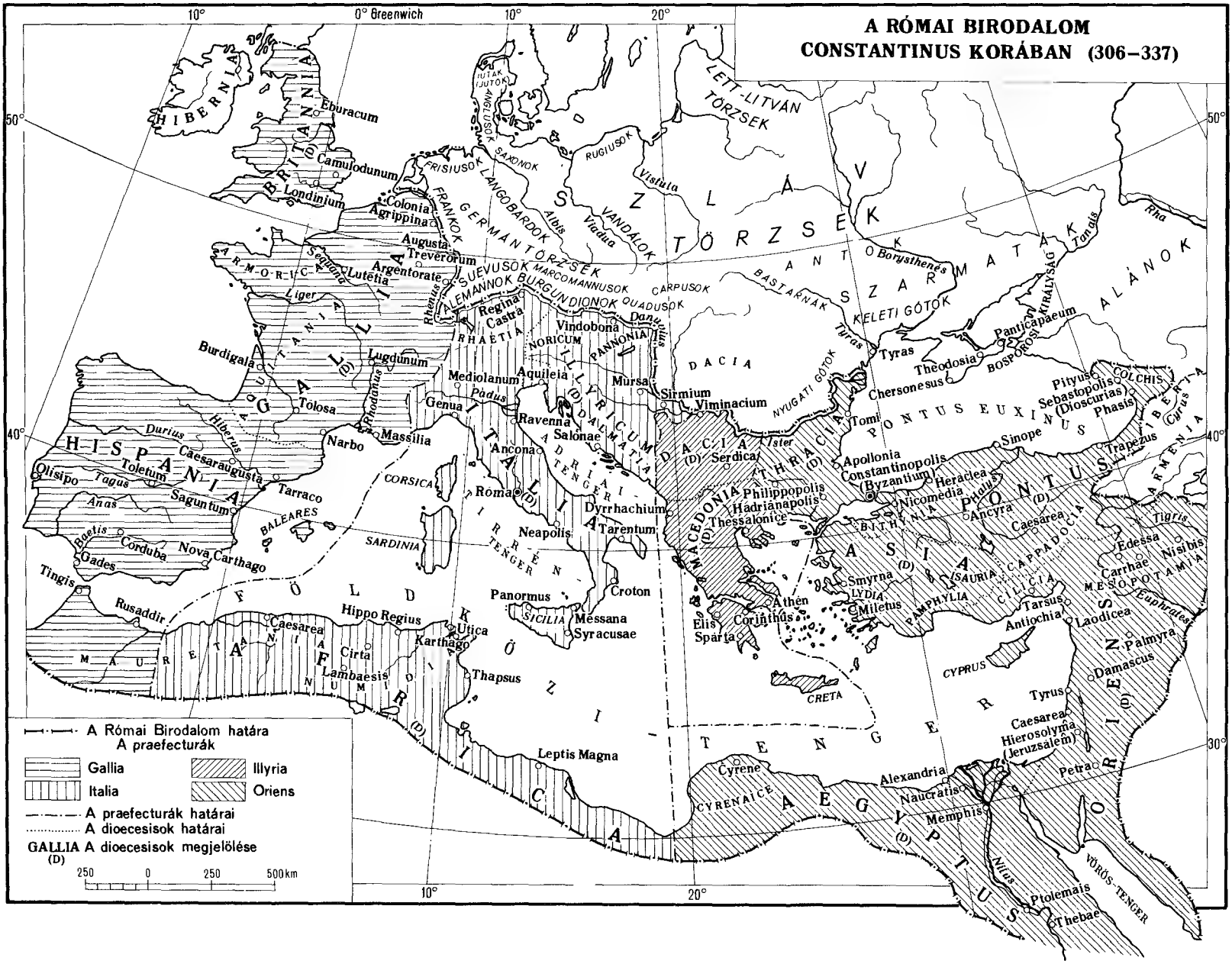
A RÓMAI BIRODALOM
CONSTANTINUS KORÁBAN (306–337)
A Római Birodalom határa
A praefecturák
Gallia
Illyria
Italia
Oriens
A praefecturák határai
A dioecesisok határai
GALLIA A dioecesisok megjelölése
(D)
250 0 250 500 km
0° Greenwich
10°
20°
50°
40°
30°
HIBERNIA
BRITANNIA
Eburacum
Camulodunum
Londinium
Colonia Agrippina
Augusta Treverorum
Argentorate
Lutetia
Sequana
Liger
ARMORICA
AQUITANIA
GALLIA
Burdigala
Lugdunum
Tolosa
Rhodanus
Narbo
Massilia
Durius
Hiberus
HISPANIA
Caesaraugusta
Toletum
Olisipo
Tagus
Saguntum
Tarraco
Anas
Baetis
Corduba
Nova Carthago
Gades
Tingis
Rusaddir
BALEARES
CORSICA
SARDINIA
FÖLDKÖZI-TENGER
MAURETANIA
Caesarea
Cirta
Lambaesis
NUMIDIA
Hippo Regius
Utica
Karthago
Thapsus
AFRICA
Leptis Magna
FRISIUSOK
FRANKOK
LANGOBARDOK
SAXONOK
ANGLUSOK
IUTAK (JUTOK)
GERMÁN TÖRZSEK
SUEVUSOK
ALEMANNOK
MARCOMANNUSOK
BURGUNDIONOK
Rhenus
Regina Castra
RHAETIA
NORICUM
Vindobona
PANNONIA
Danubius
Mediolanum
Aquileia
Padus
Genua
ITALIA
Ravenna
Salonae
ADRIAI-TENGER
Ancona
Roma
Neapolis
TIRRÉN-TENGER
Dyrrhachium
Tarentum
Croton
Panormus
SICILIA
Messana
Syracusae
ILLYRICUM
DALMATIA
Mursa
Sirmium
Viminacium
DACIA
Serdica
MACEDONIA
Philippopolis
Hadrianapolis
Thessalonice
Athen
Corinthus
Elis
Sparta
CRETA
CYPRUS
Cyrene
CYRENAICE
AEGYPTUS
Alexandria
Naucratis
Memphis
Nilus
Ptolemais
Thebae
VÖRÖS-TENGER
ORIENS
Tyrus
Caesarea
Hierosolyma (Jeruzsalem)
Petra
Damascus
Palmyra
Laodicea
Antiochia
Tarsus
Edessa
Carrhae
Nisibis
MESOPOTAMIA
Euphrates
Tigris
ARMENIA
Cyrus
IBERIA
Trapezus
Sinope
Pityus
Sebastopolis (Dioscurias)
Phasis
COLCHIS
Panticapaeum
BOSPOROSI KIRÁLYSÁG
Theodosia
Chersonesus
Tyras
Tomi
Apollonia
Constantinopolis (Byzantium)
Heraclea
Nicomedia
Ancyra
Caesarea
PONTUS EUXINUS
PONTUS
Halys
BITHYNIA
ASIA
CAPPADOCIA
CILICIA
ISAURIA
PAMPHYLIA
LYDIA
Smyrna
Miletus
Ister
THRACIA
NYUGATI GÓTOK
DACIA
BASTARNÁK
KELETI GÓTOK
ANTOK
SZARMATÁK
ALÁNOK
Borysthenes
Tanais
Rha
SZLÁV TÖRZSEK
RUGIUSOK
VANDÁLOK
Vistula
Viadua
Albis
LETT-LITVÁN TÖRZSEK
CARPUSOK
QUADUSOK

kereskedővárost tette meg fővárosává, és a saját nevéről Constantinopolisnak nevezte el. A rendkívül kedvező földrajzi helyzetű várost természetes erősségei szinte bevehetetlenné tették. Az új fővárosban is megalakult a senatus (amely egyidejűleg működött a rómaival). Az egyiptomi gabonából a constantinopolisi plebs ugyanolyan juttatásokban részesült, mint a római. A Constantinopolisba átköltöző senatorok földeket és kiváltságokat kaptak; az ide özönlő kereskedők és kézművesek hamarosan a Kelet legnagyobb gazdasági központjává tették a várost. Az új fővárosnak — palotáinak, cirkuszának, hippodromosának díszítésére az egész birodalomból odaszállították a legkülönb műremekeket. Constantinopolis, mint császári székhely, nemsokára maga mögött hagyta a régi Rómát.

Constantinopolis felemelkedése annak a ténynek volt külső kifejezése, hogy a birodalom már nem volt egységes egész. A válság kibontakozásának az egyes tartományokban megfigyelhető különböző útjai — gazdasági és társadalmi szerkezetük különbségének eredményei — arra vezettek, hogy a birodalom valóban szétszakadt: először keleti és nyugati félre, majd több kisebb részre.

A KÉSŐI BIRODALOM POLITIKAI RENDJE

A késői birodalom államapparátusa, amely Diocletianus uralkodása alatt kezdett kialakulni, és végleges formáját Constantinus alatt nyerte el, annak a társadalmi rendnek felelt meg, amelynek szolgálatában állt. A római állam, amely ebben a korban elsősorban azt a funkciót látta el, hogy elnyomta a lakosság óriási többségét, Engels szavai szerint „óriási, bonyolult gépezetté vált, amelynek egyetlen rendeltetése, hogy az alattvalókat kiszipolyozza", tökéletes bürokratikus monarchiává vált. A hivatalnokok megszámlálhatatlan serege, amelyet külön „rangtáblázat" „kiválókra", „legnemesebbekre", „fényességesekre" stb. osztott, súlyos teherként nehezedett a lakosság vállára. Az állam legfőbb tisztségviselői egyben legfőbb udvari méltóságok is voltak, a birodalom mintegy összeolvadt a császári udvartartással. Például „a szent palota questora", a császári tanácsnak (a „szent consistoriumnak") volt az elnöke; „a tisztségek magistere" volt a feje a császár személyi kancelláriájának, valamint „barbár" egységekből álló testőrségének, de ugyanakkor ő állt végső soron az egész közigazgatás élén is, mivel az ő irányítása alatt működött a titkos rendőrügynökök, az ún. „kíváncsiak" egész hada. A pénzügyek irányítását két „comes": a császár „magánvagyonának" és a „szent osztogatásoknak" a felügyelője látta el. Fontos szerepet játszott egy másik udvari főméltóság, az úgynevezett „szent hálószoba főnöke" is. Az udvari alkalmazottak száma, akik között különösen nagy szerep jutott az eunuchoknak, elképesztően nagy volt. Csak borotválásra mintegy 1000 borbélyt tartottak, akik mind természetben és pénzben folyósított, nem is csekély javadalmat élveztek.

A birodalom négy praefecturára oszlott (Gallia, Italia, Illyria és Oriens, azaz Kelet). A polgári közigazgatás élén négy *praefectus praetorio* állott; nekik voltak alárendelve az egyes dioecesisek vicariusai és a provinciák helytartói, titkárjaikkal, kincstárnokaikkal, írnokaikkal, bíráikkal stb. egyetemben. Nem tartozott az általános polgári közigazgatás alá Róma és Konstantinápoly, melyek élén külön praefectusok állottak. A hadsereg felett a négy gyalogsági és a négy lovassági parancsnok *(magister)* rendelkezett; ezek alá voltak rendelve az egyes katonai körzetek parancsnokai (a *dux*-ok) és a legio-parancsnokok. Ezt az óriási szervezetet a spicli-rendszer, az intrika, a nyílt megvesztegetés és sikkasztás rothasztotta. Mindenki arra törekedett, hogy minél többet harácsoljon össze, s mások félreállítása árán minél gyorsabban haladjon előre. A császárok a spiclik számára kedvező légkör teremtésével ösztönöztek a feljelentésekre, mivel úgy gondolták, hogy ezzel is megszilárdítják hatalmukat. Constantius (Constantinus utóda) alatt az egyik hírhedt udvari besúgó mulatságos címet kapott („az álomlátások comese") mivel a császárra nézve kedvezőtlen álmok jelentgetésére specializálta magát, amelyeket állítólag egyes magas

állású személyek láttak. Leggyakrabban azzal a váddal igyekeztek kölcsönösen befeketíteni egymást, hogy egyik vagy másik valamiképpen az uralkodó ellen irányuló varázsszertartásokat folytat és az uralkodó sorsát illetően kedvezőtlen jósolgatásokba bocsátkozik.

2. A MEDIOLANUMI EDICTUM ÉS A KERESZTÉNYSÉG ÁLLAMVALLÁSSÁ TÉTELE

A MEDIOLANUMI EDICTUM ÉS AZ EGYHÁZ TÁMOGATÁSA

Constantinus uralkodásának (306—337) egyik fontos eseménye volt az úgynevezett mediolanumi (milanói) edictum (313), amely a keresztényeknek megengedte a szabad vallásgyakorlást, és visszaadta az elkobzott egyházi épületeket és vagyont. Constantinus a továbbiak során különös pártfogásban részesítette a keresztényeket. A kereszténység az üldözött tanításból államvallás, a „harcoló egyházból" pedig „diadalmaskodó egyház" lett.

Constantinus a keresztény egyházat sok jelentős kiváltsággal halmozta el; megengedte, hogy az egyház örökségeket és ajándékokat fogadhasson el, úgyhogy a gyorsan terjedő kereszténység egy századnál is rövidebb idő alatt a birodalom egész területének $^{1}/_{10}$-ét a magáénak mondhatta. Maga Constantinus és utódai nem fukarkodtak az adományokkal. A klerikusokat felmentették a municipiumi kötelezettségek alól; a püspöki döntőbíróság egyenrangú lett az állami igazságszolgáltatással; a püspökök szentesíthették a rabszolgák szabadonbocsátását, azzal az egyetlen megszorítással, hogy ellenőrizzék, „méltó" személyek nyerik-e el a szabadságot. Maga az uralkodó, noha még nem volt keresztény, buzgón kivette részét az egyház dolgaiból és a „külső ügyek episcopusának" neveztette magát. Életének vége felé pedig meg is keresztelkedett.

Constantinust elsősorban politikai meggondolások késztették a kereszténység elismerésére. Bár a IV. század elején a birodalom lakosságának legfeljebb egytizede vallotta a kereszténységet, a hívek mégis rendkívül erős szervezetet tudtak létrehozni, amely nagy hatással volt a tömegekre. A széles körökre kiterjedő jótékonykodás és a sírontúli üdvözülés reménysége tömegesen vonzotta a kétségbeesett szegénységet; a megbékélés és az alázatosság prédikálása megszelídítette az ellenállását. A pogány vallás, mivel csak külsőleges szertartások végrehajtását követelte meg, bizonyos teret hagyott a gondolkodás szabadsága számára. A kereszténység ezzel szemben feltétlen alárendeltséget, az előírt dogmák ellenvetés nélküli elfogadását követelte meg. Ez a vallás volt a legmegfelelőbb ideológiai bázis a monarchia számára, melynek élén a „legszentebb" császár állott, és amelynek az volt a rendeltetése, hogy alátámassza a kiváltságos személyek maroknyi csoportjának uralmát a dolgozók jogfosztott, megalázott, kilátástalan jövő előtt álló tömegei fölött.

AZ ARIANIZMUS

A mediolanumi edictum akkor sorakoztatta Constantinus mögé a keleti keresztényeket, amikor a császár a többi trónigénylő ellen harcolt. Constantinus annál is könnyebben szövetkezhetett az egyházzal, mivel a kereszténység nyugaton később terjedt el, mint keleten, és elsősorban az arisztokrácia köreiben, amelyeknek ő maga volt a legfőbb képviselője. A nyugati keresztények hangulatára érdekes következtetéseket engednek a két nyugati (306-ban és 314-ben tartott) püspöki „összejövetel" (zsinat) határozatai (úgynevezett „kanonjai"). Ezekből a kanonokból kiderül, hogy a keresztény uraságok rabszolgái és colonusai még akkor is pogányok maradtak és erőteljesen védelmezték isteneiket; a püspökök megengedték híveiknek, hogy közhivatalt — tehát papi hivatalt is — vállaljanak, és életfogytiglani kiközösítéssel sújtották azokat a keresz-

Constantinus császár római szobra

tényeket, akik megtagadták a katonai szolgálatot; ugyanakkor az a nő, aki halálra ütlegeltette rabnőjét, öt esztendei bűnbánat ellenében feloldozást kapott. Amint látjuk, az arisztokrácia soraiból kikerülő keresztények ekkor már készek voltak az állammal való összefogásra, és Constantinus, aki megtiltotta a rabszolgáját megkorbácsoló úr üldözését, megfelelő szövetségesnek kínálkozott számukra. Ezért Constantinus valláspolitikája a nyugati provinciák arisztokráciájának körében nem ütközött ellenállásba. A régi istenekhez csak azok a római senatorok maradtak hívek, akik továbbra is ragaszkodtak a köztársasági és korai császárkori Róma évezredes hagyományaihoz, és nem nézték jó szemmel Constantinus helyzetének megszilárdulását. Ezek azután tüntető célzattal egymás után állították helyre a régi templomokat.

Keleten egyelőre a curialisoknak és a tisztviselőknek az a része tartott ki a régi kultuszok mellett, amely elégedetlen volt Constantinus általános politikájával, és amelynek köreiben az újplatonizmus volt az uralkodó tanítás. De a keleti keresztények tábora sem volt egységes. A társadalmi ellentétek most vallásos színezetet öltöttek és a különböző irányzatok elkeseredett harcában jutottak kifejezésre. A legbefolyásosabb irányzat az arianizmus volt, melynek megalapítója, Arius (Areios) alexandriai presbiter szerint Krisztus nem öröktől fogva való, mivel őt az atyaisten teremtette, tehát alacsonyabb rendű az atyánál és nem egylényegű vele, csak hasonló hozzá. Ez ellen a tanítás ellen szálltak harcba az „igazhitű" (orthodox) keresztények Athanasius (Athanasios) vezetése alatt, aki hamarosan elfoglalta Alexandria püspöki székét. Az ellenpárt szerint Krisztus öröktől való, az atyaistennel egylényegű és vele egyenlő; az ebből a tételből adódó ellentmondások pedig az értelem számára felfog-

hatatlan isteni titkok. A fellángoló vita az egyházat szakadással fenyegette, amit Constantinus nem engedhetett meg, mivel csak az egységes egyház lehetett megbízható szövetségese. Kívánságára 325-ben Nicaeába összehívták az első — úgynevezett „egyetemes" *(oikumenikus)* — püspöki zsinatot. A nicaeai zsinat kidolgozta a minden kereszténynyre kötelező érvényű hitvallást, amely megerősítette Krisztusnak és az atyaistennek egylényegűségét, és elítélte Arius hittételeit.

Ez azonban még nem jelentette az arianizmus végét. Ellenkezőleg: a harc most újult erővel lángolt fel. A IV. század azzal telt el, hogy az ariánusok és a nicaeaiak (vagy „igazhitűek") hol kompromisszumot kerestek, és a sok zsinaton új hitformulákat dolgoztak ki, hol olyan dühödtséggel vetették magukat egymásra, amely — Ammianus Marcellinus szavai szerint — még a vadállatok szenvedélyét is felülmúlta. Az ellenséges irányzatokhoz tartozó püspökök megvádolták egymást az egyházi javak eltékozlásával, erkölcstelen élettel, hamisítással, hazaárulással; ellenfeleiket száműzették, megfosztották hivataluktól, kiközösítették az egyházból. Arius pártja, amely felé életének végén maga Constantinus is hajlott, és amelyet utódai is támogattak, a keleti tartományokban egyelőre felülkerekedett. Csatlakoztak hozzá az udvari körök, a tisztviselők, a városi felső rétegek, vagyis azok az elemek, amelyek túlságosan hellenizálódtak ahhoz, hogy lemondjanak a megszokott filozófiai kategóriákról, még ha felvették is a kereszténységet, és ugyanakkor támogatták a szilárd császári hatalmat, míg az egyházat szerették volna teljességgel maguk alá rendelni. „Az, amit én parancsolok, számotokra kánon" — jelentette ki egy ízben Constantius, Constantinus fia, a zsinatra összegyűlt ariánus püspökök előtt, akik ezt a kijelentést minden ellenvetés nélkül tudomásul is vették.

Ezzel szemben minden ellenzéki elem a nicaeai orthodoxia zászlaja alatt tömörült. Vezetőjük, Athanasius, nem egyszer száműzetésbe is kényszerült, de ez csak növelte népszerűségét. Ebből a táborból indult ki az egyház függetlenségének követelése és Constantiusnak mint „Antikrisztusnak" dühödt vádolása. A nicaeai párt erős támogatást kapott az egyre nagyobb számú szerzetesség és remeték részéről. A szerzetesség megalapítójának az egyiptomi Antoniust tekintik. Az ő példáját követve Egyiptom és Ázsia falusi és városi lakosai közül sokan kivonultak a pusztákba. Itt eleinte szigorú önmegtartóztatásban éltek, és a hívek ajándékaiból, valamint saját földművelő és kézműves munkájuk termékeiből tartották fenn magukat. Elszánt ellenségei voltak a görög műveltségű arisztokráciának, kultúrájának és filozófiájának. Ez volt a passzív tiltakozás egyik sajátos formája a római állam kíméletlen elnyomásával szemben.

A DONATISTÁK ÉS AZ AGONISZTIKUSOK

A tiltakozásnak sokkal aktívabb formája volt az úgynevezett donatizmus, amely Afrikában keletkezett, és egy évszázadnál is tovább fennmaradt. Nevét az irányzat egyik vezéregyéniségétől, Donatustól, Casa Nigra numidiai város püspökétől kapta. A donatizmus részben azokat a III. századi demokratikus irányzatokat folytatta, amelyek az üldözések során hitüket megtagadó keresztények szigorú elmarasztalását követelték, és közvetlenül az üldözések felfüggesztése után, Constantinus uralkodása alatt alakult ki. A hivatalos egyház részéről elítélt mozgalom Afrikában — különösen Numidiában és Mauretaniában — igen sok hívet számlált. Főképpen olyan elemek csatlakoztak hozzá, amelyek ellenséges szemmel néztek a központi kormányzatra, és Afrika önállóságára törekedtek.

A donatizmussal összefüggött az úgynevezett *„agonisztikusok"* (vagyis „harcolók") mozgalma is. Ezek a parasztok, földekre kitelepített rabszolgák és colonusok ugyanúgy a nagybirtokosok és az uzsorások ellen küzdöttek, mint elődeik, a III. századi felkelők. Soraik között igen sokan voltak a római elnyomástól szenvedő maurusok. A népes csoportokba verődött és husángokkal felfegyverzett agonisztikusok elfoglalták a nagybirtokokat, elégették az adóskötelezvényeket, amelyek szolgasorba kényszerítették őket, és megsemmisítették a rabszolga-nyilvántartásokat. A donatizmus egyik

ellenfele azt írta, hogy az agonisztikusok miatt egyetlen földbirtokos sem érezheti magát biztonságban tulajdon birtokán, adósaitól nem meri behajtani a járandóságokat; a birtokosok megalázkodva könyörögtek kegyelemért az agonisztikusokhoz és hajlandók voltak bármilyen anyagi áldozatokra, csakhogy puszta életüket menthessék. Az illető író elmondja, hogy az agonisztikusok, ha az országúton egy gazdag hintóval találkoztak, kiszállították belőle az uraságot és rabszolgákat ültettek a helyére, mivel az volt a véleményük, hogy az uraságok és a rabszolgák helyzetét meg kell fordítani. Thamugadi város donatista püspöke arra kényszerítette a kereskedőket, hogy nyereségüket osszák meg a szegényekkel, és újra felosztatta a földeket. Különösen nagy méreteket öltött a mozgalom a IV. század 30—40-es éveiben, amikor két maurus: Ascido és Fasir irányította. Mindkettőt harc közben ölték meg, de ekkor Donatus püspök állott az agonisztikusok élére. A kormányzat büntető expedíciót küldött ellenük, amely azzal végződött, hogy az agonisztikusok egy véres csatában (Bagai városa mellett) vereséget szenvedtek. Ez azonban nem vetett véget az elnyomottak mozgalmának. Az agonisztikusok újból összegyűjtötték szétszórt csaptaikat, az elesett vezérek helyébe újakat választottak és tovább folytatták a harcot.

3. A RÓMAI BIRODALOM A IV. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

CONSTANTINUS UTÓDAINAK KÜZDELME

Az agonisztikusok mozgalma, valamint a Keleten folyó vallási villongások azt mutatták, hogy a birodalom — Diocletianus és Constantinus hatalmas erőfeszítésével elért — látszólagos megszilárdulása nem lehetett tartós. Ez már Constantinus utódai alatt nyilvánvaló volt. Constantinus a birodalmat három fiára — Constantinusra, Constansra és Constantiusra — és két unokaöccsére hagyta. Az utóbbiakat a többi rokonnal együtt közvetlenül Constantinus halála után meggyilkolták annak a Constantinapolisban kirobbant katonai zendülésnek a során, amelyet Constantius készített elő, hogy megszabaduljon minden számba jöhető vetélytársától. Constans, aki bátyjától, Constantinustól elvette a dunai tartományokat, 13 esztendeig uralkodott nyugaton. Végül is Magnentius nevű hadvezére elleni harcban esett el, aki császárrá kiáltatta ki magát. Constantiusnak azonban sikerült levernie Magnentiust, újból egyesítenie a birodalmat.

CONSTANTIUS ÉS IULIANUS. A „BARBÁROK" ELLENI HARCOK

Constantius uralkodása alatt a „barbárok" nyomása újból erősödött. A frankok és alamannok, akik még nem értettek a városok megostromlásához, elfoglalták Gallia falusi helységeit és itt családjaikkal együtt megtelepedtek. Az elviselhetetlen adóktól kimerült lakosság nagy része szétfutott az erdőkbe és mocsarakba; a lerongyolódott és éhező katonaság szinte egyáltalán nem fejtett ki ellenállást. A dunai határ mentén a sarmaták támadtak. Az egyik sarmata törzs, amelyet egy másik leigázott, felkelt elnyomói ellen. Az utóbbiak Constantiushoz folyamodtak segítségért, aki — híven ahhoz a római elvhez, hogy az uraságokat támogatni kell rabszolgáik ellenében — nem tagadta meg a segítséget, és így egy kudarcra ítélt háborúba bonyolódott bele. Ugyanekkor keleten Armenia és a mezopotámiai tartományok birtokáért Perzsiával is ellenségeskedések kezdődtek. Ilyen bonyolult körülmények között tette meg Constantius Kelet „Caesarjává" Gallust, a konstantinápolyi vérengzés idején életben maradt egyik unokatestvérét, akit azonban nemsokára kivégeztetett. Ezután Gallus testvérét, Iulianust nevezte ki Caesarrá és Galliába küldte, hogy a tartományt védje meg a „barbárok" ellen.

A gyanakvó természetű és hatalmára féltékeny Constantius sokak szerint azért küldte Galliába

a fiatal Caesart, Constantius Chlorus nemzetségének utolsó tagját, hogy onnan ne térhessen vissza; ezt látszik alátámasztani az is, hogy rendkívül kisszámú sereget adott melléje és olyan éberen ellenőriztette minden intézkedését.

Az új Caesar Galliában ennek ellenére komoly sikereket ért el. Nagy népszerűségre tett szert a katonák között, mivel gondoskodott róluk; így egyik győzelmet a másik után aratta a frankok és az alamannok fölött. Különösen emlékezetes az Argentorate (Strasbourg) melletti győzelme, amikor Chnodomarius frank vezért is fogságba ejtette. Iulianus háromszor kelt át a Rajnán. Annak ellenére, hogy hatásköre erősen korlátozott volt, a provinciákban igyekezett a kis- és középbirtokosok helyzetén javítani: részben leszállította, részben egyenletesebben osztotta el az adókat, újjáépítette a lerombolt városokat. Mindez természetesen népszerűvé tette a keleti curialisok köreiben is.

A keleti pogány párt bármely tagja, aki valamikor Athénben és Ephesusban találkozott a tanulmányait ott végző Iulianusszal, tudta, hogy a keresztény vallásban nevelt Caesar titokban a neoplatonizmus híve és a Napisten tisztelője. Így lett az új Caesar a császári trón hőn óhajtott városományosa a keleti lakosság meglehetősen nagy részének a szemében. Constantius uralkodása alatt a pogányok voltak üldözéseknek kitéve. Sok templomukat bezárták, vagyonukat az államkincstár javára elkobozták. A cappadociai és commagenei templomok óriási birtokai — amelyekből külön kerületet létesítettek — a közigazgatást irányító udvari méltóságokat gazdagították. A gazdag városi szentélyek vagyonának elkobzása (amely fölött azelőtt a curiák rendelkeztek) még inkább aláásta a curialisok fizetőképességét. A curialisok a dominatus egész rendszerével szemben táplált gyűlöletüket a kereszténység ellen összpontosították, és miközben a régi rend, az ősi vallás visszatéréséről álmodoztak, bizakodással tekintettek Iulianus felé.

Közben Constantius vereséget szenvedett a perzsáktól és parancsot adott Iulianusnak, hogy küldje hozzá seregének egy részét. A legnagyobbrészt helybeli születésű vagy „barbár" származású katonák nem voltak hajlandók elhagyni hazájukat, családjukat, hanem zendülést szítottak, és Iulianust kiáltották ki Augustusszá. A nyugati tartományok minden ellenkezés nélkül elismerték. Iulianus, miközben a Constantiusszal való elkerülhetetlen háborúra készülődött, leveleket küldözött a városi curiáknak, a városok küldöttségeit fogadta, és támogatását ígérte, vagy kéréseiket ki is elégítette. Az összecsapás azonban elmaradt, mivel Constantius meghalt, így Iulianus lett az egész birodalom ura (361—363).

IULIANUS POLITIKÁJA

Iulianus, mihelyt Keletre érkezett, nyíltan kijelentette, hogy szakít a kereszténységgel; a klérust megfosztotta valamennyi kiváltságától és úgy rendelkezett, hogy állítsák helyre a pogány szentélyeket, a pogány szertartásokat. Mivel meg akarta nyerni a szegénységet, kórházakat és otthonokat rendeztetett be a nélkülözőknek, nagy osztogatásokat rendezett, igyekezett szoros egységbe tömöríteni a pogány papságot. Abból a meggondolásból, hogy a belső meghasonlás gyengíti a kereszténye-ket, visszahívatta a száműzetésből a legkülönfélébb irányzathoz tartozó „eretnekeket"; és az összes szekta képviselőiből összehívott zsinaton már elégedetten hallgatta kölcsönös marakodásukat. Uralkodása alatt a keresztények nem voltak kitéve közvetlen üldözésnek, csak éppen a legfőbb méltóságokból kellett távozniuk, és az iskolákban nem taníthattak. Iulianus kitűnően ismerte és szakszerűen bírálta a szentírást. Keresztényellenes politikája összhangban volt a városi curiák újjászervezésére irányuló kísérleteivel. Elrendelte, hogy fel kell kutatni és a curiákba vissza kell téríteni a törvénytelen kiváltságokat élvező vagy rejtőzködő curialisokat; visszaadatta a városok földjeit, bőkezű támogatásban részesítette őket, csökkentette az udvari személyzet számát, hogy az eltartására fordított adókat mérsékelhesse.

Iulianus intézkedései azonban nem találtak széles körű támogatásra, mivel nemcsak a keresztények, a főtisztviselők és az udvari méltóságok, de még a gazdag curialisok sem voltak vele meg-

elégedve. Antiocheia gazdagjai között nagy felháborodást keltett a liszt árát maximáló törvény. Iulianus, hogy törvényének érvényt szerezzen, saját költségére olcsó egyiptomi gabonát hozatott be, de a gazdag kereskedők ezt is felvásárolták és elrejtették, úgyhogy az éhező tömeg lázongani kezdett. Nem sikerült újjáélesztenie a reális bázissal már nem rendelkező pogány kultuszt sem hajdani pompájában. Iulianus rövid ideig tartó uralkodásának vége felé nagy hadjáratot indított Perzsia ellen. A hadműveletek eleinte meglehetős sikerekkel folytak; mivel Iulianus — a tisztikar visszaélései ellen hozott rendszabályai miatt — igen népszerű volt a katonák között. De a háború során, miután hadseregét messze az ellenséges országba sivatagos vidékeire vezette, elesett.

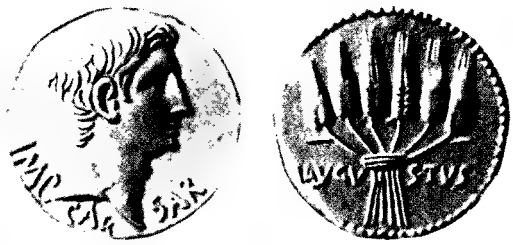

Iulianus Apostata rézpénze

Iulianus utódja, Iovianus öt mezopotámiai tartományt volt kénytelen átadni a perzsáknak, hogy a forróságtól, éhezéstől és a szomjúságtól szenvedő sereg maradványaival visszatérhessen. A keresztények persze ujjongtak az „apostata" császár pusztulása miatt. Iulianus kudarca azt mutatta, hogy a curialisok rendje és a pogányság felett már végképp elhaladt az idő. Ugyanakkor nyilvánvalóvá vált, hogy a római katonai erőt már lehetetlen újjáéleszteni, pedig Iulianus erre törekedett. Halála után egyre inkább bebizonyosodott, hogy a birodalom sem külső, sem belső háborúiban nem nélkülözheti a „barbárok" támogatását.

4. ÚJABB „BARBÁR" TÁMADÁS ÉS A NÉPI MOZGALMAK. A NYUGATRÓMAI BIRODALOM BUKÁSA

TÖRZSSZÖVETSÉGEK

A germán, szláv, sarmata, maurus törzsszövetségek egyre erősödtek, növekedtek. Kereteik között fokozódott a társadalmi differenciálódás, egyre inkább megszilárdult a törzsfők hatalma. Egyes „barbár" vezérek, akik római szolgálatba léptek, magas méltóságok és óriási vagyonok birtokába jutottak, míg mások a birodalom ellen vezették csapataikat, hogy újabb földeket szerezzenek és ott megtelepedjenek. Azok az egyszerű „barbárok", akik mint hadifoglyok, laetusok vagy foederatusok éltek a birodalom területén, sokat szenvedtek a földbirtokosok, az állam és tulajdon vezéreik kizsákmányolásától: az utóbbiak potom áron adták el őket a rabszolgakereskedőknek, akiknek a közvetítésével azután a provinciákba kerültek. A kormányzat, mivel el akarta szigetelni az ilyen új telepeseket, megtiltotta a birodalmi alattvalóknak, hogy velük összeházasodjanak, vagy kereskedjenek; a „barbárok" rokoni kapcsolatait a római törvény nem is ismerte el. Érthető tehát, hogy ezek a „barbárok" szívesen mentek át azokhoz a törzstestvéreikhez, akik a birodalom területére benyomultak.

A Duna túlsó oldalán ebben az időben alakultak ki az erős gót törzsszövetségek, amelyek harcban állottak a sarmata és szláv törzsekkel. A gótok között, akik szoros kapcsolatokat tartottak fenn a birodalommal, a IV. század folyamán mindinkább elterjedt a kereszténység, még pedig az arianizmus formájában; ennek hirdetője, Vulfila (Ulfilas) a gótok első püspöke a Bibliát is lefordította gót nyelvre. A gótok idővel két ágra szakadtak: az ostrogótok és a visigótok közt a Dnyeszter volt a határ. A hetvenes években súlyos vereséget szenvedtek a Fekete-tenger melletti pusztákig előnyomuló hunoktól. Az ostrogótok meghódoltak és csatlakoztak a hun törzsszövetséghez.

A hunok több sarmata és szláv törzzsel összefogva folytatták támadásaikat a visigótok ellen; vissza is szorították őket egészen a Duna vonaláig. Ekkor a visigótok azzal a kéréssel fordultak a birodalom kormányzatához, hogy nyújtson nekik területén menedéket.

NÉPI MOZGALMAK

A helyzet a birodalomban is rendkívül feszült volt. A korán elhunyt Iovianus helyére a legfőbb katonai és polgári méltóságok Valentinianust választották császárrá (364—375), aki újból megosztotta a birodalmat és Kelet Augustusává testvérét, Valenst nevezte ki (364—378). A IV. századi írók bizonysága szerint a hivatalnokok erőszakoskodásai és visszaélései Valentinianus és Valens uralkodása alatt aggasztó méreteikkel minden addigit felülmúltak. Már nem érték be a fizetésképtelen adózók megkorbácsoltatásával, hanem kivégeztették őket; a börtönök zsúfolásig voltak curialisokkal, kézművesekkel, parasztokkal. A lakosság és a katonák tömegével szökdöstek el; sokan a nagyvárosokban próbáltak meghúzódni, mások az erdőkbe és pusztaságokba vonultak, vagy a „barbárokhoz" menekültek. A colonusok és rabszolgák készségesen rejtegették a szökevényeket és „rablókat" a birtokokon, bár a hatóságok ismételten úgy rendelkeztek, hogy a rejtegetőket bírói ítélet nélkül ki kell végezni. Syriában egész községek alakultak ilyen „rablókká" lett szökevény parasztokból, rabszolgákból és colonusokból, akik rajtaütéseket intéztek a gazdagok birtokai, sőt még a városok ellen is. Kisázsiában újból fellázadtak az isaurusok és több ízben támadtak a szomszédos tartományok ellen. A városok erejét az orthodoxok és ariánusok közti vallási meghasonlás emésztette; maga Valens is az ariánusokhoz hajlott. A püspökválasztások alkalmával véres összetűzésekre került sor a különféle jelöltek párthívei között, mivel a püspöki méltóság most már tekintélyes jövedelemmel, hatalommal és befolyással járt. Például Makedónios konstantinápolyi püspök megválasztásakor több mint 3000 ember vesztette életét.

A nyugati tartományokban egyre világosabb körvonalakban rajzolódott ki a néptömegeknek és a birodalom külső ellenségeinek az arisztokráciát fenyegető összefogása. A kortársak kénytelenek voltak elismerni, hogy a nép szabadítóként várta a „barbárokat". Britanniában a bennszülött lakosság felkelése egybeesett a Caledonia területén élő piktek, scotusok és a vakmerő tengeri hajósok és kalózok hírében álló germán saxonok betörésével. Galliában ismét felütötte fejét a bagauda mozgalom. Csapataik egyesültek az alemannokkal, burgundokkal, frankokkal, elfoglalták a földeket, a gazdag földbirtokosokat pedig megölték. Valentinianus büntető alakulatai útjukon mindent felégettek és elpusztítottak, de a mozgalmat nem tudták elfojtani.

FIRMUS FELKELÉSE

Afrikában az agonisztikusok időnként alulmaradtak ugyan, de a bennszülött parasztok, rabszolgák és colonusok mozgalma nem szűnt meg. Valentinianus uralkodása alatt a mozgalom vezetője, a maurus Stachao, az egész provinciát felkelésre szólította fel, de elfogták és kivégezték. Ez a bennszülött lakosság nagy tömegeit mozgatta meg. A felkelés tovább terjedt, egyre újabb és újabb mauretaniai törzsek csatlakoztak hozzá. A felkelők élére most egy Firmus nevű mauretaniai törzsfőnök állott, akihez a római katonaság egy része is átpártolt. A felkelők elfoglalták és felgyújtották Caesareát, Mauretania legnagyobb városát, és számos latifundiumot is birtokba vettek.

A felkelés alapvető fogyatékossága az egység hiánya volt. A törzsfők egyben nagybirtokosok is voltak, akiket a mozgalom lendülete rémülettel töltött el. Voltak közöttük olyanok is (például Firmus testvére, Gildo), akik továbbra is hűek maradtak a kormányzathoz. Maga Firmus is hol egyezkedni próbált Theodosiusszal, a felkelés elfojtására kiküldött lovassági főparancsnokkal, hol újabb hadműveletekbe kezdett. Theodosius, aki csekély erőkkel rendelkezett, egyes törzsekkel hadakozott,

más törzsek vezéreivel viszont titokban tárgyalásokat folytatott. Firmus néhány véres összeütközés után kénytelen volt az egyik törzsfőtől menedékjogot kérni, de amikor megtudta, hogy az ki akarja szolgáltatni Theodosiusnak, öngyilkos lett. Theodosius kegyetlen bosszút állt a felkelők maradványain, de ő sem tudta véglegesen felszámolni a mozgalmat, amely hol alábbhagyott, hol ismét fellángolt, de egészen addig tartott, míg Afrikát az V. században a vandálok el nem foglalták.

A DUNAI GÓT FELKELÉS

Ebben az időben a legjelentősebb megmozdulás a Duna mellett élő gótok felkelése volt. A dunai provinciák, ahol ekkor különösen gyors ütemben haladt a parasztság tönkrejutása és függő helyzetbe kényszerítése, rendkívül nehéz helyzetbe sodródtak. Ammianus Marcellinus bizonysága szerint ezek az egykor virágzó tartományok elszegényedtek és elnéptelenedtek, lakosaik vagy a börtönökben senyvedtek, vagy bujkáltak, esetleg öngyilkossággal vetettek véget életüknek. A bennszülött lakosság ugyanúgy szenvedett, mint a sok új betelepedett (carpok, sarmaták, gótok), akiknek a száma a III. század közepétől fogva állandóan nőtt.

Nem sokkal Valens trónralépése után Iulianus egyik rokona, Procopius felkelést szervezett ellene. Procopius Iulianus halála után sokáig rejtőzködött, majd kihasználta Valens távollétét, benyomult a fővárosba és császárrá kiáltatta ki magát. Azután Thrakiába tette át főhadiszállását, ahol a katonaság és a lakosság készségesen támogatta. Tömegesen csatlakoztak hozzá a rabszolgák, colonusok és a „barbár" betelepülők is. A Duna túlsó partján élő gótok is küldtek neki 3000 katonát. A mozgalom átcsapott Kisázsiába is: a felkelők elfoglalták Kyzikost, ezt a jelentős várost. Procopius kivégeztette Valens arisztokrata párthíveit. Ezzel — talán akarata ellenére — az arisztokrácia szemében ő is „rabló" és „a csőcselék fellázítója" lett. Valensnek csak nagy üggyel-bajjal, Procopius több vezérének árulása révén sikerült a mozgalmat elfojtania. A kiküldött alakulatok kínzással, kivégzésekkel álltak bosszút Procopius hívein.

Valens és Valentinianus a Duna túlsó partján erődöket kezdtek építtetni. Ez összecsapásokra vezetett a quadokkal és sarmatákkal, akik betörtek Moesiába. Valentinianus az ellenük folytatott háború során halt meg. A birodalom nyugati felének kormányzását fiai vették át: Gratianus (367—383), aki már régóta apjának uralkodótársa volt és a kiskorú II. Valentinianus (375—392). Ebben a feszült helyzetben jelentek meg a Duna vonalán a visigótok és kérték római területre való befogadásukat. A kormány úgy döntött, hogy ad nekik földet és támogatását is felajánlotta azzal a feltétellel, hogy a gótok katonai szolgálatot vállalnak. Az újonnan betelepültek helyzete azonban rövidesen ugyanolyan súlyosra fordult, mint amilyen elődeiké volt. A megígért élelmiszereket nem kapták meg, úgyhogy az éhségtől hajtva tulajdon gyermekeiket árusították egy font kenyérért. A katonai parancsnokok és a hivatalnokok összefogdosták a védtelen gótokat, birtokaikon munkára kényszerítették vagy rabszolgakereskedőknek adták el őket. Ez végül is arra vezetett, hogy a gót tömegek fellázadtak. A felkeléshez a különféle törzsekhez tartozó rabszolgák, colonusok és parasztok is csatlakoztak. A felkelők lemészárolták vagy a Duna túlsó oldalára űzték az előkelőségeket, elfoglalták és maguk kezdték művelni földjeiket. A városokat, amelyek nem fejtettek ki velük szemben ellenállást, békén hagyták, és semmiféle adóval nem terhelték meg. Mivel pedig igen sok katona is csatlakozott hozzájuk, a kormányzat nem tudta felszámolni a mozgalmat.

Az elemi erővel kitört felkelés, melynek vezetője Fritigernus gót vezér volt, hovatovább tervszerű háborúvá hatalmasodott Róma ellen. Két évvel a felkelés kirobbanása után (378-ban) Fritigernus serege Hadrianopolis mellett megütközött Valens seregével. A csata a felkelők teljes győzelmével végződött. 40 000 római katona maradt a csatatéren, és maga Valens is elesett. A mozgalom tovább terjedt. Egyre újabb és újabb gót, sarmata és szláv csapatok keltek át a Dunán és csatlakoztak Fritigernushoz, akinek seregei nyugaton egészen az Alpokig, keleten pedig Konstantinápolyig hatol-

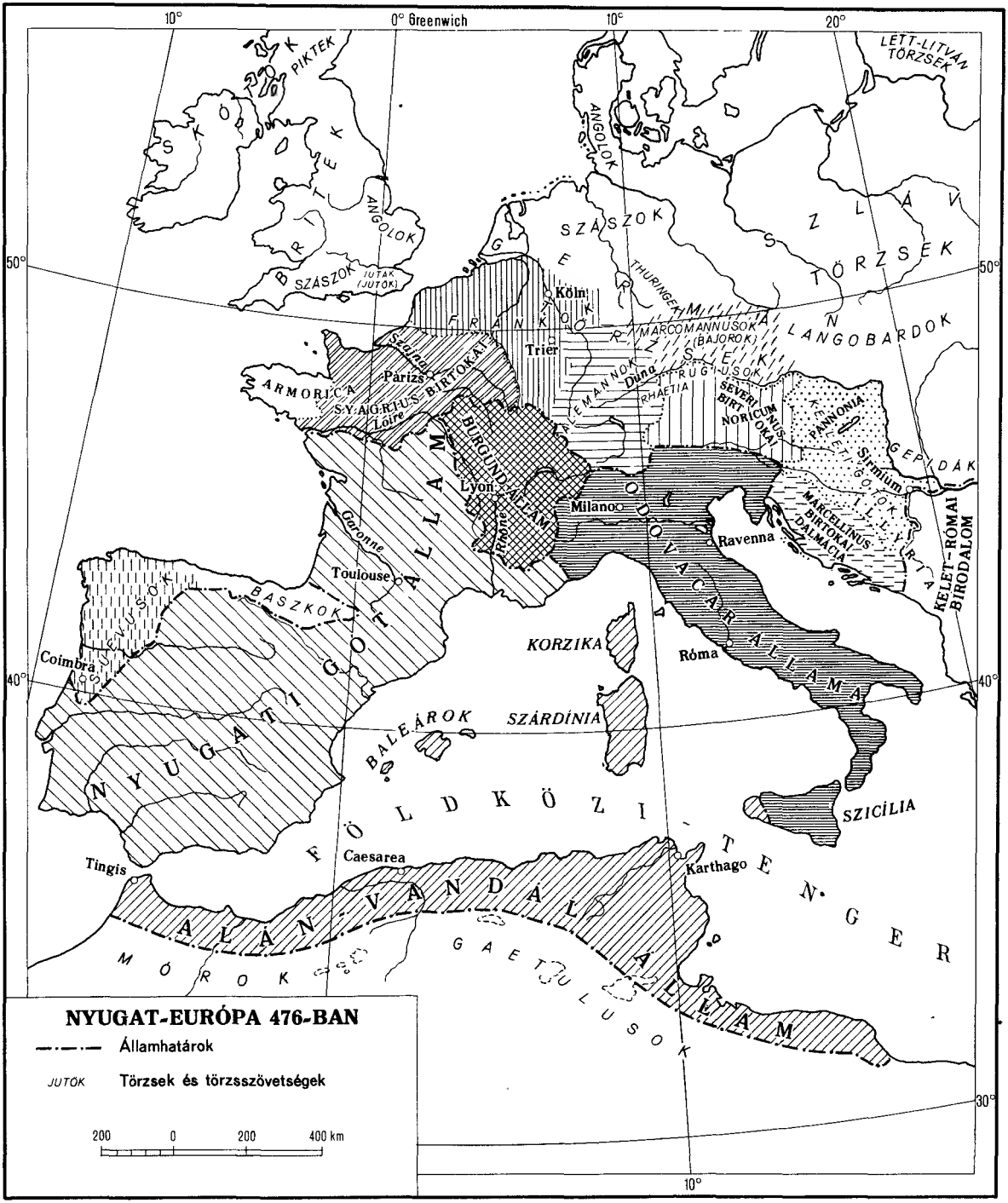

NYUGAT-EURÓPA 476-BAN
Államhatárok
JUTÓK Törzsek és törzsszövetségek
200 0 200 400 km
0° Greenwich
10°
20°
30°
40°
50°
SKÓTOK
PIKTEK
BRITEK
ANGOLOK
SZÁSZOK
JUTÁK (JUTÓK)
LETT-LITVÁN TÖRZSEK
SZLÁV TÖRZSEK
GERMÁN TÖRZSEK
THURINGEK
MARCOMANNUSOK (BAJOROK)
LANGOBARDOK
FRANKOK
Köln
Trier
Szajna
Párizs
ARMORICA
SYAGRIUS BIRTOKAI
Loire
ALEMANNOK
Duna
RHAETIA
RUGIUSOK
SEVERINUS BIRTOKAI
NORICUM
PANNONIA
KELET-GÓTOK
Sirmium
GEPIDÁK
BURGUND ÁLLAM
Lyon
Rhône
Milano
ODOVACAR ÁLLAMA
Ravenna
MARCELLINUS BIRTOKAI
DALMÁCIA
ILLYRIA
KELET-RÓMAI BIRODALOM
Garonne
Toulouse
BASZKOK
SUEVUSOK
Coimbra
NYUGATI GÓT ÁLLAM
KORZIKA
Róma
BALEÁROK
SZÁRDÍNIA
SZICÍLIA
FÖLDKÖZI-TENGER
Tingis
Caesarea
Karthago
ALÁN-VANDÁL ÁLLAM
MÓROK
GAETULUSOK

tak előre, de magát a fővárost nem tudták elfoglalni. Ez volt az egyesült „barbár" erők és az elnyomott tömegek első diadala. Az arisztokraták között pánik tört ki. Gratianus visszahívta Hispaniából Theodosiust, Firmus legyőzőjének a fiát, őt nevezte ki a Kelet Augustusává és megbízta a gót felkelés felszámolásával.

Theodosius nem szánta el magát újabb ütközetre, hanem öt esztendőn át alkalmi csatározások taktikáját folytatta: hajtóvadászatokat rendezett az egyes felkelő egységek ellen, büntető expedíciókat küldött ki ellenük, megvesztegette az egyes törzsek vezetőit, akik között Fritigernus halála után meghasonlás ütötte fel a fejét. Többen átpártoltak Theodosiushoz, aki ügyesen le tudta őket venni a lábukról: káprázatos fogadásokat rendezett tiszteletükre a konstantinápolyi palotában, és magas katonai rangra emelte őket a hadseregben.

Theodosiusnak végül is sikerült megállapodást kötnie a gótokkal, amely szerint a gótok vetőmagot, jószágot és földet kaptak Thrakiában, Phrygiában és Lydiában, megtarthatták törzsi szervezetüket és vezéreiket. Így azután kegyetlenül bosszút állhatott az egyszerű felkelőkön, akiknek elszórt egységei még sokáig folytatták a harcot.

THEODOSIUS URALKODÁSA. A RÓMAI BIRODALOM VÉGLEGES KETTÉOSZTÁSA

Theodosius (379—395) utoljára egyesítette a birodalmat, de voltaképpen már ez is csak ideiglenes egység volt. Ő maga is jelentős mértékben gót csapataitól és azok parancsnokaitól függött. A nyugati birodalom kormánya még inkább függő viszonyban állott a „barbár" hadvezérekkel szemben. A trónbitorló Maximus által megdöntött és meggyilkolt Gratianus helyét — Theodosius segítségével — II. Valentinianus foglalta el. Valójában azonban a frank Arbogastus, a galliai hadsereg főparancsnoka volt az uralkodó, aki végül is Valentinianus helyett Eugeniust ültette a trónra. Eugeniust a „barbár" csapatokon kívül a római pogány párt maradványai is támogatták, és zászlaján a Krisztus-monogramot Hercules ábrázolása helyettesítette. Theodosius gót—sarmata hadserege, amelyben többek között Alarich gót vezér — Róma későbbi meghódítója — is szolgált, és amelynek parancsnoka a vandál Stilicho volt, szétverte Arbogastus frankjait; Theodosius életének utolsó három esztendejében a birodalom egyedüli uralkodója volt. Halála (395) után a birodalom keleti és nyugati része végleg különvált egymástól.

Theodosius uralkodása alatt a nicaeai orthodoxia teljes győzelmet aratott az arianizmus, a különféle „eretnekségek" és a pogányság fölött. Az arianizmus, mint a gótok és a dunai felkelők vallása, elvesztette hitelét az arisztokrácia szemében. Mindenféle „eretnekség" vagy a pogányság ugyancsak ideológia fegyver volt az arisztokrácia és a kormányzat ellenségeinek a kezében. Ezért Theodosius az orthodoxián kívül minden egyéb vallást és hittételt eltiltott. Tisztában volt azzal, hogy az egyház milyen erős szövetségese lehet, ezért a maga abszolút tekintélye érdekében minden támogatást és tiszteletet megadott neki.

Így lett az egyház a leghatalmasabb és leggazdagabb intézmény. Az emberek tízezreit tartotta el; a főpapság olyan fényűzően élt, hogy még az udvari méltóságok is csodálták. Antiochia, Alexandria és Konstantinápoly püspökei, mint a fennhatóságuk alá tartozó területek klérusának a fejei, óriási hatalommal és befolyással rendelkeztek. Kiváltképpen nagy igényekkel léptek fel a római püspökök, akik azt hirdették, hogy ők Krisztus egyik — a hagyomány szerint — legközelebbi tanítványának, Péter apostolnak az utódai.

A főpapság megbotránkoztató fényűzése tiltakozást váltott ki sok egyszerű kereszténybőL is. Minden tilalom ellenére újabb és újabb szekták keletkeztek, amelyek az önmegtartóztató, egyszerű, dolgos életet, a vagyonközösséget eszményítették. Egyre nőtt a szerzetesek és a monostorok száma. De hovatovább ez a mozgalom is elvesztette eredeti jellegét: nem tiltakozott tovább a fennálló rend

ellen. A monostorok és elöljáróik a bőkezű adományokból meggazdagodtak. A túlzó aszketizmus egyre inkább enyhült. Ugyanakkor az egyszerű szerzetesek kötelesek voltak engedelmeskedni elöljárójuknak és dolgozni a kolostori földeken.

A NYUGATRÓMAI BIRODALOM BUKÁSA

A keleti és a nyugati birodalom történeti fejlődésének útjai (a birodalom 395. évi végleges kettészakadása után) lényegesen eltértek egymástól. A keleti — később „bizáncinak" nevezett — birodalom bonyolult folyamatok eredményeképpen feudális állammá fejlődött és egészen a XV. század derekáig (1453-ig) fennállott.

Másképp alakult a Nyugatrómai Birodalom történeti sorsa. Itt a rabszolgatartó rend bukása viharos gyorsasággal: véres háborúk, forradalmak, népi felkelések közepette ment végbe, amelyek teljesen aláásták az egykor legerősebb földközi-tengeri birodalom hatalmát.

Az egyik legfontosabb esemény az volt, hogy Alarich visigót vezér seregei 410. augusztus 24-én elfoglalták Rómát. Meg kell jegyeznünk, hogy amikor a gótok elfoglalták és három álló napon keresztül fosztogatták az „örök várost", a rabszolgák és colonusok felkeltek uraik ellen, és sokan csatlakoztak Alarich seregéhez.

Róma fennmaradt a nyugati gótok inváziója után is, világra szóló jelentőségét azonban elvesztette. A nyugati birodalom fővárosát is Észak-Itáliába, Ravennába tették át. Az „örök város" elnéptelenedett, a római Forumon, ahol valamikor népek sorsa fölött döntöttek, most kinőtt a fű, és disznókat legeltettek. A nyugati birodalom formálisan azonban még néhány évtizedig fennállott. A hanyatlást Attila hunjainak pusztító támadása, számos államcsíny és egyéb megrázkódtatás tetézte, miközben a birodalomba benyomult törzsek Róma elleni harcukban nem egy alkalommal összefogtak a rabszolgákkal és colonusokkal. A birodalom területe egyre szűkebbre zsugorodott. Az V. század közepe táján a római császárok hatalma már csak Itáliára és Galliának csekély részére terjedt ki.

A nyugati birodalom trónja játékszer lett a „barbár" csapatok vezéreinek a kezében. 476-ban Odovacar germán zsoldosvezér megfosztotta hatalmától az utolsó római császárt is, aki — a sors iróniájából — ugyanazt a nevet viselte, mint az „örök város" legendás alapítója, Romulus. A 476. év, amikor megdöntötték Romulus Augustulus trónját, és megalakították Itália területén az első „barbár" királyságot, a Nyugatrómai Birodalom végleges bukásának a dátuma.

5. A KÉSŐI CSÁSZÁRSÁG IDEOLÓGIÁJA ÉS KULTÚRÁJA

A POGÁNYSÁG ÉS KERESZTÉNYSÉG. A TÖRTÉNETÍRÁS

A IV. század kultúrája, amikor a kereszténység győzedelmeskedett a pogányság fölött, a rabszolgatartó társadalom bukását tükrözi. A Keleten működő utolsó pogány filozófusok főképp újplatonikusok voltak; legnevesebb képviselőik: Porphyrios, Iamblichos és Iulianus császár. Ez a filozófia — a teljes dekadencia filozófiája — szoros egységbe forrott a démonologiával, mágiával, asztrológiával. Az ősi mítoszokat az újplatonikusok szimbolikusan magyarázták, mintha mind a lélek megtisztulásáról és az isteni jóval való egyesülésről szóló elbeszélés volna.

Nyugaton a pogányságot egyelőre lelkesítették Róma hajdani nagyságának az emlékei. Amikor Gratianus császár rendeletére a senatusból eltávolították a Győzelem istennőjének, Victoriának ősi oltárát, Symmachus senator, a híres szónok beszédet szerkesztett, amelyben a császári határozat visszavonását kérte. Szónoklatában arról a dicsőségről, azokról a győzelmekről beszélt, amelyekkel

az istenek ajándékozták meg Rómát, és rámutatott az isteni harag várható szomorú következményeire. Ambrosius mediolanumi (milanói) püspök, az udvarban igen befolyásos, neves egyházfő, nem engedte meg, hogy Symmachus elmondja beszédét Gratianus előtt, hanem írásban válaszolt neki. Válaszában azt hangoztatta, hogy nem szabad kitartani az elavult és idejüket múlt szokások mellett csak azért, mivel azokat az „ősök" tekintélye szentesítette. Ha mindenki így fogadná az újat, mondotta, akkor semmiféle előrehaladás nem volna lehetséges.

A keresztény írók be akarták bizonyítani, hogy a kereszténység győzelme az egész birodalomra nézve áldásos következményekkel járt, nekiláttak hát és átdolgozták a történelmet. Például Lactantius „Az üldözők haláláról" szóló művében azt bizonygatta, hogy mindazok az uralkodók, akik ellenségei voltak a keresztényeknek, kínos és gyalázatos halállal pusztultak el, míg a kereszténységet pártoló császárok nemcsak személyükben voltak boldogok, hanem boldogságot árasztottak a birodalomra is. „Az isteni rendelkezésekről" című nagy művében kitért a birodalom bukásának elkerülhetetlenségére is és azt hangsúlyozta, hogy minden addigi nagyhatalom is előbb-utóbb elpusztult. A birodalom bukását azonban „az igazak országának" és az „aranykornak" az eljövetele fogja követni. Ily módon már a IV. században lerakták a keresztény történetírás alapjait, míg a keresztény történetfilozófia csak később, az V. században alakult ki.

A pogány történetírás a IV. században még olyan kiváló képviselőt mutathatott fel, mint a görög születésű, de latin nyelven író Ammianus Marcellinus, aki parancsnoki beosztásban vett részt Iulianus perzsiai hadjáratában. Nerva uralkodásának megörökítésével kezdődő történeti művének csak utolsó könyvei maradtak ránk, amelyek az eseményeket Gallus caesari kinevezésétől kezdve a hadrianopolisi csatáig tárgyalják. Ammianus Marcellinus őszinte tisztelője volt a régi Róma nagyságának és élesen bírálta Constantinust és utódait, csak éppen Iulianust nem. A korabeli római arisztokráciával, az udvari méltóságokkal és tisztviselőkkel szemben teljesen elutasító álláspontra helyezkedett és leleplezte erkölcseiket. Ezek közé tartozott a történetíró Aurelius Victor is, aki Iulianus bizalmát és jóindulatát élvezte. Valószínűleg a IV. század első felében szerkesztették azt az életrajzgyűjteményt is, amely a császárok életét Hadrianustól Carusig és fiaiig tárgyalja. Ez a gyűjtemény, melynek szerzői a könnyű olvasmányt kedvelő arisztokrácia ízléséhez alkalmazkodtak, tele van az egyes császárok életéből vett anekdotikus és erotikus részletekkel, de egyik-másik életrajz, például Alexander Severusé, kísérletet tesz a nyugati arisztokrácia szemléletének megfelelő eszményi uralkodó képmásának megrajzolására is.

A KERESZTÉNY IRODALOM ÉS A KERESZTÉNY HITVALLÁS KIDOLGOZÁSA

A IV. század első felében jelent meg az első „Egyháztörténet", Eusebiusnak, Caesarea püspökének az összeállításában, aki egy Constantinust magasztaló panegyrikost is írt, és aki — már a császár halála után — Constantinus életét is dicsőítő hangnemben örökítette meg. Nyugaton a IV. század második felében élő és író „egyházatyák" közül a legismertebbek: a mediolanumi Ambrosius, „Szent" Hieronymus (Jeromos); Keleten pedig az alexandriai Athanasius, a caesareai Basilius (Vazul), Ioannes Chrysostomus („Aranyszájú János") stb. Ezek a maguk módján igyekeztek választ adni azokra a kérdésekre, amelyek a kor társadalmát foglalkoztatták; Biblia-magyarázatokat, prédikációkat, hittani műveket, leveleket írtak. Az „eretnekségek" elleni harcban fogant írásaik kibővítették, bonyolultabbá tették a keresztény hittételeket, és megvetették a középkori skolasztika és teológia alapjait.

A keresztény egyház győzelme nagy pusztítással járt együtt: a keresztények az antik kultúra számtalan emlékét semmisítették meg. Viszont a pogányság elleni harc során az egyház kénytelen volt sok mindent át is venni tőle, hogy a kereszténységet népszerűbbé tegye. Így tették például Karácsony ünnepét Mithrasnak, a napistennek a hagyomány szerinti születésnapjára. A „szentek"

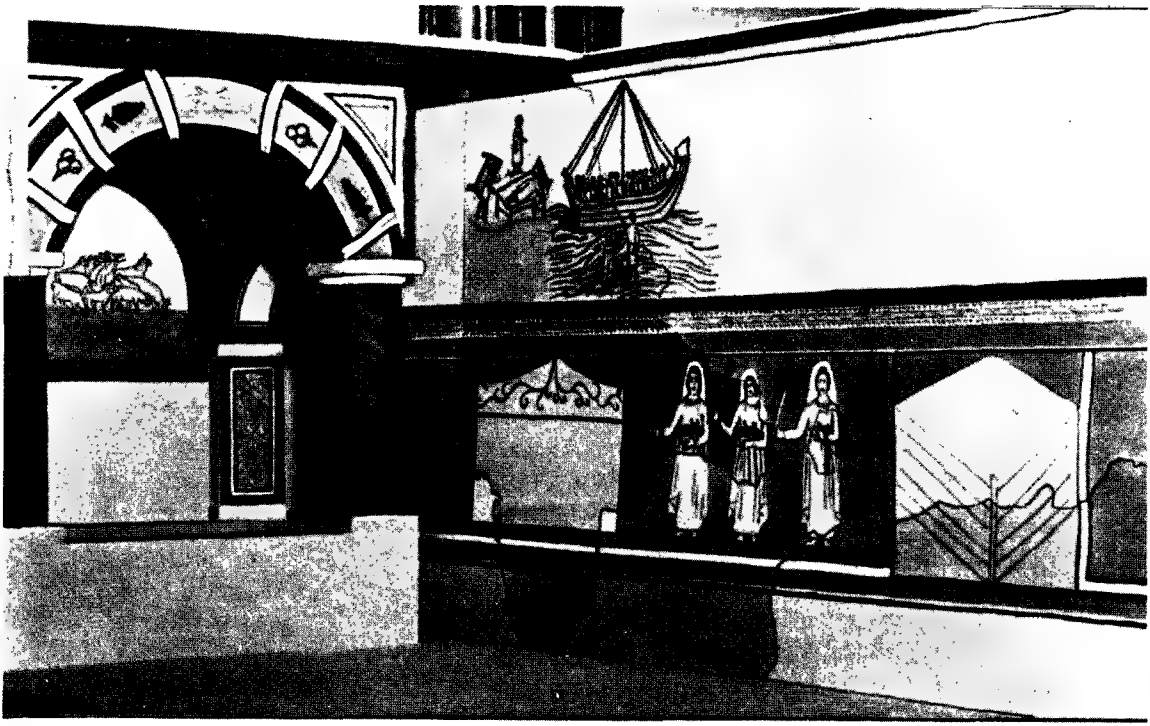

A dura-európosi keresztény bazilika
V. század. Rekonstrukció

száma is egyre gyarapodott; sokukra egyes pogány istenségek vonásait ruházták át. Keleten, ahol különösen erős volt a termékenység istennőjének — Isisnek, Astartének, Kybelének — a kultusza, egyre inkább kifejlődött az istenanya tisztelete.

A kultúra általános színvonala hanyatlott; megfogyatkozott az írni-olvasni tudók száma, már csak azért is, mivel a lakosság többsége nem tudta gyermekeinek a kellő iskoláztatást biztosítani. A tudományt, a gondolkodás ébrentartóját, az egyház nem nézte jó szemmel, és hosszú századokra háttérbe is szorította a teológia révén.

A SZÉPIRODALOM ÉS ÉKESSZÓLÁS

Az udvari és arisztokratikus ízlés hatással volt a szépirodalomra is, különösen a nyugatira, amely szinte teljesen az udvar és az arisztokrácia igényeihez volt igazítva. Véget nem érő panegyrikosok zengték mesterkélt hangnemben, erőltetett nyelven az „örökkévaló" Augustusok dicsőségét. Divatba jöttek az olyan költemények, amelyeket összevissza — jobbról balra, alulról fölfelé — lehetett olvasni. Ezek közé a költői bűvészmutatványok közé tartoznak azok is, amelyeket régi költők — elsősorban Vergilius — egyes soraiból szerkesztettek össze.

Mindez még a IV. század legtehetségesebb költőjére: a galliai előkelő származású Ausoniusra, Gratianus császár nevelőjére is hatással volt. Ausonius költői munkássága igen sokrétű volt: lírai verseket, egy leíró költeményt szülőföldjének a Mosella (Mosel) mentén elterülő vidékeiről, valamint leveleket írt. Az utóbbi műfaj igen kedvelt volt, például Symmachusnak különféle témákról írott, választékos stílusú leveleit rendkívül nagy becsben tartották. Érdekes, hogy a kutatók mind a mai napig nem tudtak megegyezni abban a kérdésben, hogy Ausonius keresztény vagy pogány

volt-e. Nyugaton a vallási harc nem éleződött ki annyira, és a keresztény írók szívesen folyamodtak mitológiai képekhez, s a pogány istenek jól ismert és soha meg nem unt történeteivel szórakoztatták olvasóikat. Viszont a keleti városokban folyó vallási villongások közepette az antiochiai Libaniusnak, az egyik utolsó jelentős pogány szónoknak a beszédeiből félreérthetetlenül kiérződik a pogány szemlélet. Iulianusnak ez a barátja, a szorongatott curialisok pártfogója, színes képet rajzol beszédeiben a városi földbirtokosok, kézművesek, parasztok, katonák nyomorúságos helyzetéről, valamint a hivatalnokok, az udvari emberek és a katonai parancsnokok fékevesztett önkényeskedéséről.

6. A NYUGATRÓMAI BIRODALOM BUKÁSÁNAK TÖRTÉNETI JELENTŐSÉGE

A Nyugatrómai Birodalom bukásának világtörténeti jelentőségét nem magában a bukás tényében kell keresnünk, hiszen a birodalom már régen elvesztette világtörténeti szerepét, inkább abban, hogy a nyugati birodalom zátonyra jutása a rabszolgatartó társadalom, a rabszolgatartásra alapozott termelési mód bukását jelentette. A rabszolgatartó viszonyoknak Keleten — legkorábban Kínában — bekövetkezett felbomlása után most összeomlott a nyugati rabszolgatartás legfőbb fellegvára is, aminek eredményeképpen megindulhatott az új, történetileg haladóbb jellegű termelési mód nagy távlatokat nyitó fejlődése.

Amikor a Nyugatrómai Birodalom rabszolgatartó társadalmának bukásáról beszélünk, elsősorban a mélyreható belső okokat kell szemügyre vennünk. A rabszolgatartó termelési mód túlélte önmagát, kimerítette fejlődési lehetőségeit, a rabszolgatartás és a rabszolgatartó társadalom zsákutcába jutott. A rabszolgaság most már gátolta a termelés további fejlődését. Engels így írt erről: „A rabszolgaság... már nem fizetődött ki. De a haldokló rabszolgarendszer mérges töviskent hagyta örökül a szabadoknak azt a meggyőződést, hogy a termelő munka szégyenletes. Ezért jutott a római világ reménytelenül zsákutcába: a rabszolgaság gazdaságilag lehetetlenné vált, a szabadok munkája erkölcsileg megvetett volt. Az első már nem lehetett, a második még nem lehetett a társadalmi termelés alapformája. Már csak a teljes forradalom segíthetett."[1]

A rabszolgatartó termelési mód felbomlásának eredményeképpen a késői császárkori római társadalomban a régi rabszolgatartó rendszer bonyolult, ellentmondásos módon ötvöződött az új, már a feudalizmusra utaló, de még a rabszolgatartó társadalom méhében vajúdó rendszer elemeivel. Ezek az új viszonyok és formák helyenként és időnként egészen különös módon fonódnak össze a régiekkel: egymás mellett léteznek, de ugyanakkor állandó harcban vannak egymással. De az új, haladóbb viszonyok fejlődése és győzelme a későrómai birodalom viszonyai közepette lehetetlen volt forradalmi változás nélkül, „teljes forradalom" nélkül, mivel a régi tartópillérek még eléggé teherbírók és életképesek voltak, a megszületőben levő új formákat pedig ugyanezek a régi viszonyok és csökevények sűrű hálóként fonták körül.

Például teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a rabszolgatartó tulajdonforma felbomlott. Mint fentebb már utaltunk rá, a városokkal összefüggő és a régmúlt idők rabszolgatartó gazdálkodásának vonásait a legnagyobb mértékben őrző kis- és középbirtok a késői császárság korában lehanyatlott. Ugyanakkor tovább fejlődtek azok a nagybirtokok (saltusok), amelyek már függetlenítették magukat a városoktól. Ezek a birtokok, minél jobban kifejlődtek, annál inkább zárt egésszé formálódtak (mind gazdasági, mind politikai szempontból), és valójában függetlenné váltak a központi hatalomtól. Az ilyen birtokok már lényegükben különböztek a „klasszikus" rabszolgatartó latifundiumtól

[1] Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 296. old.

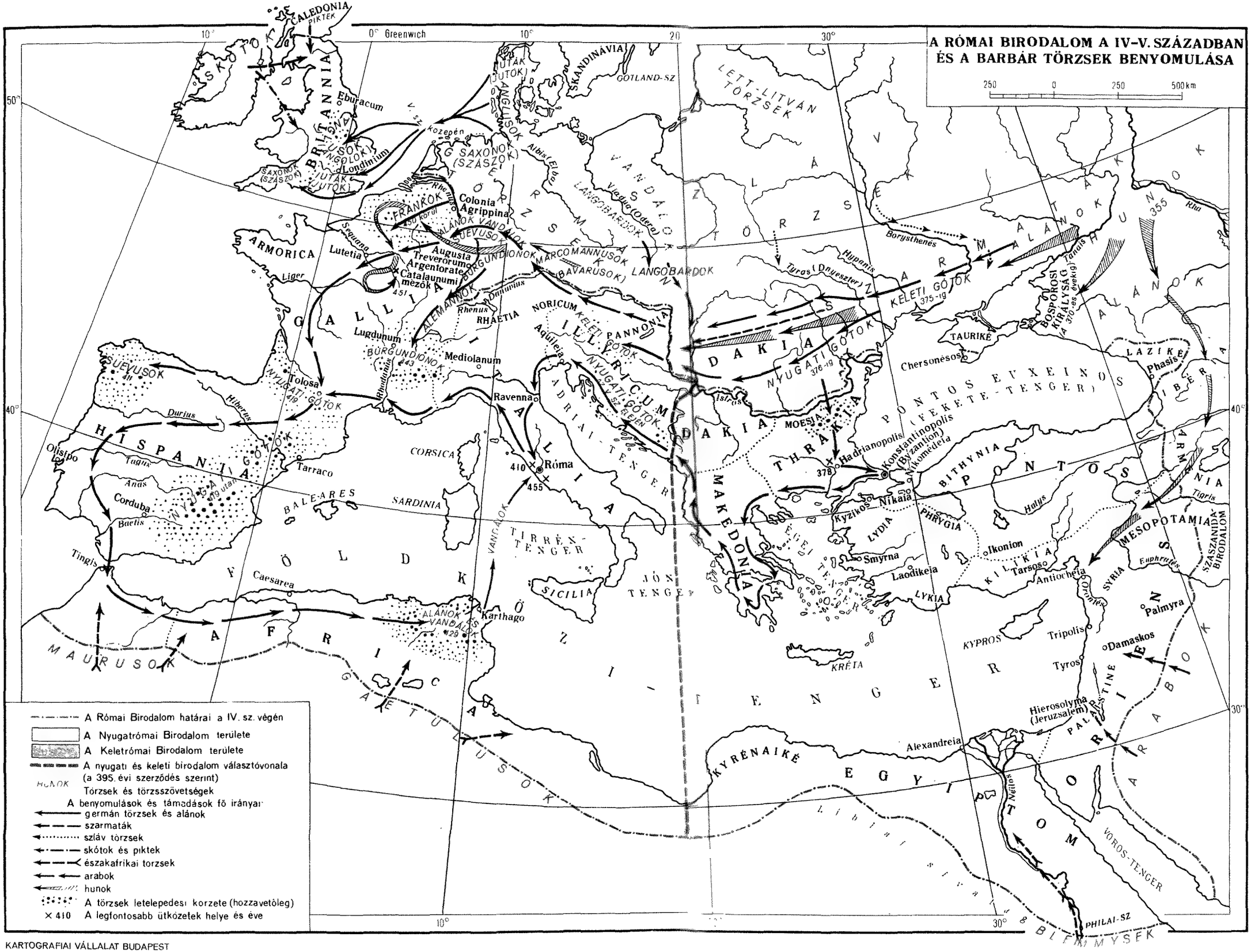

KARTOGRAFIAI VÁLLALAT BUDAPEST

és szerkezetüket tekintve már a feudális birtok bizonyos vonásait mutatták. De a későrómai császárság viszonyai között ez az új tulajdonforma nem fejlődhetett akadálytalanul, nem fejlődhetett ki teljesen, úgyhogy a IV—V. századi római arisztokrácia birtokait legfeljebb az új tulajdonforma embrióinak minősíthetjük.

Azonkívül nem szabad lebecsülnünk a kis- és középbirtok súlyát sem a *késői* császárság gazdasági életében. A nagybirtokok nem nyelték el teljesen a kisbirtokosok és a curialisok birtokait. A legtöbb jogi forrás (elsősorban a Codex Theodosianus) és irodalmi adat (Sidonius Apollinaris, Salvianus) félreérthetetlenül bizonyítja, hogy a curiák és a velük kapcsolatos földtulajdonformák egészen a Nyugatrómai Birodalom bukásáig fennállottak. Ennek annál nagyobb a jelentősége, mivel a városok hanyatlását sem képzelhetjük egy időben és mindenütt végbemenő folyamatnak. A keleti vagy az afrikai városok szerepének fontosságáról nem is szólva, meg kell jegyeznünk, hogy a nyugati provinciák városai mint helyi gazdasági és politikai központok — egyes esetekben (például a rajnai és a dunai tartományokban) — továbbra is megőrizték jelentőségüket.

Az új tulajdonforma kibontakozásának komoly akadálya volt az a körülmény, hogy ezt az új formát a későrómai saltusokon sűrű hálóként fonták körül a még korántsem életképtelen rabszolgatartó viszonyok. A colonusok (valamint a földekre kitelepített rabszolgák) munkájának kizsákmányolása még nem olyan jellegű volt, mint amilyen a feudális kizsákmányolásé lett. Elvileg a colonus ebben különbözik a feudalizmus korabeli jobbágyparaszttól, ugyanígy a későrómai saltus a feudális birtoktól.

Bár a rabszolgák nagy tömegei megmaradtak, és munkájukat mind a nagy-, mind a középbirtokokon igénybe vették, a késői császárkor mezőgazdasági termelésének vezető alakja mégis vitathatatlanul a colonus lett. Különösképpen áll ez a nyugati birodalom fennállásának utolsó két évszázadára, amikor a függő lakosság valamennyi kategóriájának helyzetében bizonyos kiegyenlítődési folyamat ment végbe. Ennek a nivellálódásnak sajátos jellege az, hogy így mintegy összetalálkozott két egymással ellentétes folyamat: a szabadság általános korlátozásával és a különféle kategóriákba tartozó függő lakosság elnyomásával egyidejűleg történt annak a jogi helyzetnek a kiterjesztése mindezekre a kategóriákra (köztük a colonusokra is), amelynek az alapja a rabszolgatartó társadalom gazdasági rendje volt.

A colonusnak a rabszolgatartó rendszer egészéhez való szembetűnő közelségét, helyzetének a „klasszikus" rabszolga és a középkori jobbágyparaszt közti közbeeső, átmeneti jellegét főképpen az határozza meg, hogy a termelési eszközök tulajdonjogával sem a colonus, sem a függő lakosság többi kategóriája nem rendelkezett. A forrásokból tudjuk, hogy a föld tulajdonosa már a korai császárság idején használatra adta a colonusoknak a szükséges munkaeszközöket. A császárság fennállásának utolsó századaiban a földbirtokosoknak a colonusok által használt felszerelésre és egyáltalán: a colonusok egész vagyonára vonatkozó jogait törvényileg szentesítették. Például az Arcadius és Honorius korabeli (IV. század végi) törvények kifejezetten azt mondják, hogy a colonus egész vagyona a földbirtokosé, a Codex Theodosianusban pedig azt olvassuk, hogy a colonusnak nincsen joga a földjét vagy vagyonából bármit is elidegeníteni ura beleegyezése nélkül. A VI. század elején (a Codex Iustinianeusban) a törvényhozás úgy rendelkezett, hogy a colonus egész vagyona az urát illeti. Ezek szerint a colonus önállóan gazdálkodhatott ugyan, de semmiféle vagyoni jogképességgel nem rendelkezett, és tulajdonjoga nem terjedt ki a termelési eszközökre. Ez is lényeges vonás, amely a colonust a feudális paraszttól megkülönböztette. A termelési eszközökhöz való viszonyt és azokat a termékelosztási formákat (a colonusoknak természetben és munkában megszabott kötelezettségeit) illetően, amelyek a későrómai császárság korában domináltak, a colonus igen közel állt a rabszolgához, amennyiben egyiküknek sem fűződött sok érdekük munkájuk eredményességéhez. Ilyenformán a rabszolgatartó termelési mód egyik legjellegzetesebb ellentmondása ezzel az új kizsákmányolási formával és a közvetlen termelők új kategóriájának munkájával kapcsolatban is megmaradt.

A colonust tehát nem illette meg a termelési eszközök tulajdonjoga; ez a sajátosság különbözteti meg ugyanakkor a későrómai saltust is a feudális birtoktól. Az utóbbi legjellemzőbb és legfontosabb vonása az, hogy ott a feudális földtulajdon mellett ott van a parasztnak a termelési eszközökre és saját magángazdaságára kiterjedő egyéni tulajdona is, amely a saját munkáján alapul. A colonus vagyoni jogképtelensége, amely ebből a szempontból szinte egyenlővé tette a rabszolgával, kizárt minden ilyen lehetőséget. Vagyis a haladóbb társadalmi rendszernek mindezekre az új formáira (a földtulajdon új formájára, a függőség új formáira) ránehezedtek a rabszolgatartó társadalom viszonyai, amelyek fékezték a feudális termelési mód elemeinek a kibontakozását.

A későrómai császárság uralkodó osztálya szintén a felbomlás állapotában volt. Kiemelkedett a nagybirtokokhoz kapcsolódó arisztokrácia felső rétege (a saltus-birtokosok). Némi jelentősége továbbra is volt a pénz- és kereskedő arisztokrácia meglehetősen vékony rétegének. A rabszolgatartó curialisok helyzete a római császárság fennállásának utolsó századaiban aggasztóra fordult, de azért a curiák — mint már mondottuk — megmaradtak, vagyis a curialisok még mindig képviseltek bizonyos társadalmi és politikai erőt.

A római társadalom uralkodó osztálya a korai császárság korában, de a köztársaság korában sem volt soha egységes egész. Itt az újat az jelenti, hogy a későrómai arisztokraták másféle jogalapon rendelkeztek óriási birtokaikkal, mint a köztársaság vagy a korai császárkori nagybirtokosok, vagyis nem azon a jogon, hogy tagjai a szabad rabszolgatartók és földbirtokosok közösségének. Annak idején ehhez a közösséghez való tartozás — mint tudjuk — nélkülözhetetlen feltétele volt a földtulajdon birtoklásának. Ezzel szemben a későrómai földbirtokosok függetlenítették magukat ezektől a közösségektől, a városoktól, sőt sok esetben a központi hatalomtól is, és így óriási birtokaikon nem egyszer teljesen a maguk urának, független kiskirályoknak érezték magukat. De ez az uralkodó felsőréteg nem fejlődött át feudális osztállyá, és nem is fejlődhetett át, mivel gazdasági és politikai hatalmának alapja még nem a feudális tulajdonforma volt.

Ugyancsak ki kell emelnünk a későrómai társadalom felépítményének, elsősorban politikai felépítményének konzervatív jellegét. A római állam idővel óriási gépezetté fejlődött, amelynek rendeltetése az volt, hogy az alattvalókból kiszipolyozza az adókat és beszolgáltatásokat. Ebből nyilvánvalóan következik ennek az államnak fékező szerepe is, az, hogy komoly akadály volt az új, haladóbb viszonyok fejlődésének útjában. Tehát az állam, miután törvény szerint elrendelte például azt, hogy a colonus nem rendelkezhet termelési eszközökkel, minden erejével igyekezett meggátolni, hogy a colonusok olyan jellegű termelőkké váljanak, mint amilyenek a középkori parasztok voltak.

A császári hatalom a IV—V. századi Rómában megpróbált lavírozni az új földbirtokos-arisztokrácia és a régi rabszolgatartó curialisok között. Míg Constantinus — mint a fentiekből kitűnik — nyíltan a nagybirtokos arisztokráciát támogatta, addig később, főleg Iulianus uralkodása alatt a császári kormányzat ellenkező tendenciájú erőfeszítéseivel, például a városi curiák újjászervezésére irányuló próbálkozásokkal találkozunk. Ebben a lavírozásban is a római állam ismeretes konzervativizmusa nyilvánult meg. Ez az állam elvesztette társadalmi támaszát. A curialisok, akiknek talán még szükségük lett volna rá, meggyengültek, olyannyira, hogy már ők sem lehettek eléggé szilárd támaszai, ugyanakkor a nagybirtokos arisztokraták számára, akik egyre inkább függetlenítették magukat a központi hatalomtól, az állam egy bizonyos idő után (körülbelül a IV. század derekától) egyszerűen akadály volt. Igaz, hogy olyan esetekben, amikor a népi mozgalmak elfojtása került napirendre, a nagybirtokos arisztokrácia is egyszerre érdekelve volt az állam fenntartásában és segítésében. A római állam még fennállásának utolsó évtizedeiben is — alapjában véve — rabszolgatartó állam volt, hiszen a rabszolgatartó rendszer fejlődésének volt a terméke, védelmét és fennmaradását is a sajátosan rabszolgatartó jognak (annak, hogy a colonusoktól törvény szerint elvitatta a termelési eszközök tulajdonjogát) és a merőben rabszolgatartó ideológiának (annak, hogy a szabad polgárokba belenevelte a dolgozó emberek megvetését, lenézését) köszönhette.

De az ideológia terén is lényeges változások történtek. A legnagyobb változás a kereszténység győzelme volt. A keresztény tanítás, amely eredetileg a tömegek társadalmi tiltakozásaként jött létre, később a rabszolgatartó birodalom államvallásává fejlődött. De ez már a rabszolgatartó rendszer felbomlásának a korában, a polis-ideológia — az antik filozófia, erkölcs és jog — válságának az időszakában ment végbe. A kereszténységet később éppen azért lehetett annak a társadalmi rendszernek a szükségleteihez is alkalmazni, amely a rabszolgatartó rendszert felváltotta, mivel ennek a válságnak a legszemléltetőbb megnyilvánulása volt.

Egészben véve az újnak azok az elemei, azok a feudális intézmények, amelyek csírájukban a római társadalomban keletkeztek, nem rendelkeztek a szabad fejlődés távlataival: mindezeket akadályozták a még életképes és életerős rabszolgatartó viszonyok. Ez a helyzet törvényszerű és érthető, mivel mindezek az intézmények a Római Birodalom hanyatló civilizációjának, a zsákutcába jutott rabszolgatartó társadalomnak a viszonyai közepette alakultak ki.

Az egyetlen, ami az új erők előtt a szabad fejlődés útját megnyithatta volna, a forradalmi átalakulás, a „teljes forradalom" volt, amely végleg elsöpörhette volna a rabszolgatartó társadalmat, viszonylag még erős politikai felépítményével egyetemben. Ezt a „teljes forradalmat" azonban csak a római társadalom belső erői hajthatták végre. A III—V. századi nagyarányú népi megmozdulások, mint amilyenek a bagaudák vagy az agonisztikusok mozgalmai voltak, kétségtelenül megingatták a Római Birodalmat, de nem tudták véglegesen megsemmisíteni.

Ehhez az kellett, hogy a társadalmon belüli osztályharc olyan külső tényezővel találkozzon össze, mint a „barbár" törzseknek a Római Birodalom területe ellen intézett betörései. Valóban: e két történeti tényező közös hatásának eredményeképpen következett be a Nyugatrómai Birodalom és az egész rabszolgatartó rendszer szükségszerű bukása.

Az i. sz. I. évezred derekán mélyreható változás ment végbe az ókori világ társadalmi és gazdasági életében. A rabszolgatartó rendszer, amely időszámításunk első századaiban terjesztette ki legmesszebbre határait Európában, Ázsiában és Afrikában, majdnem mindenütt hanyatlásnak indult.

Ez a folyamat az egyes országokban különféle konkrét történeti formákban jelentkezett, de lényege, tartalma mindenütt ugyanaz volt. A rabszolgatartó tulajdonforma túlélte önmagát: fokozatosan kialakult az a fajta nagybirtok, amely a földekre kitelepített rabszolgák és az erőszakkal földhöz kötött bérlők, közösségi földművelők stb. kis földhasználatára épült. A termelés központi alakjai a dolgozó lakosságnak olyan kategóriái lettek, mint a Római Birodalom colonusai, az armeniai anazatok, a kínai k'o-k és pin-k'o-k stb. Az új termelési viszonyok létrejöttét heves osztályharc kísérte. Felkelések és népi megmozdulások rázkódtatták meg az ókori világ különböző részeit — Afrika északi partjaitól egészen a Sárga-tenger partvidékéig.

Különösen éles formákat öltött az osztályharc ott, ahol a rabszolgatartó viszonyok leginkább kifejlődtek, ahol az uralkodó osztály kezében hathatós elnyomó eszközök voltak, mint például a Római Birodalomban. Azokban az országokban, ahol a rabszolgatartás kevésbé volt fejlett, ahol az egész addigi történelem folyamán jelentős szerepet játszott a szabad lakosság (a közösségi tagok) kizsákmányolása — mint például a Szaszanida-Iránban, a Keletrómai Birodalomban stb. —, a rabszolgatartó rendszer felbomlásának folyamata lassúbb ütemben ment végbe.

A zsákutcába jutott rabszolgatartó rend összeomlását nem követte nyomban a haladóbb feudális rend, amely új lehetőségeket nyitott meg a termelőerők fejlődése előtt. A feudális tulajdon és a feudális termelési viszonyok, valamint az ezeknek megfelelő politikai és jogi intézmények, ideológia és kultúra csak hosszas fejlődés eredményeképpen alakultak ki. A későrómai birodalom colonusa és a feudális Európa jobbágyparasztja között — Engels szavai szerint — ott állott a szabad frank paraszt.

A „barbárok" felbomlóban levő közösségi-nemzetségi rendjének és a rabszolgatartó államoktól örökségül hagyott társadalmi rendszernek kölcsönhatása bonyolult folyamat volt. Innen indult ki annak a társadalmi és gazdasági rendszernek a kialakulása és fejlődése, amely a világ történetének új korszakát, a feudalizmust jellemzi.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT.

A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE.

NÉVMUTATÓK.

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE.

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE.

IDŐRENDI TÁBLÁZAT

I. e. VI. század	— Az etruszkok latiumi uralma
	— Servius Tullius reformjai Rómában (hagyományos dátum)
	— Rabszolgamozgalom a tansu elégetése miatt a Cseng-királyságban
	— Tao Csö felkelése a Cin-királyságban
	— A vert pénz megjelenése a kínai Cin-királyságban
VI—V. század	— Indiában kialakul a buddhizmus, dzsainizmus és a „cārvāka" materialista tanítása
594	— Solón reformjai Athénben
560—527	— Peisistratos tyranniája Athénben
560 körül—480	— Šākyamuni (Buddha) élete (hagyományos dátum)
551—479	— Kung-cï (Konfucius) élete (hagyományos dátum)
550	— Kyros (558—529)* meghódítja Médiát
546	— Kyros meghódítja Lydiát
538	— Kyros meghódítja Babiloniát
529	— Kyros belső-ázsiai hadjárata a sakák és massageták ellen
525	— Egyiptom perzsa fennhatóság alá kerül
522	— Gaumāta mágus államcsínye az Achaimenida-államban. Dareios elfojtja a mozgalmat (522—486)
519—518	— Dareios indiai hódításai
514 vagy 513**	— Dareios hadjárata a Fekete-tenger északi vidéke ellen
510—509	— Az athéni tyrannia bukása. Kleisthenés reformjai
509	— A római köztársaság kikiáltása (hagyományos dátum)
VI. század végén	— Felkelés a latiumi etruszkok ellen
VI. század vége—V. század első fele	— Hérakleitos (530—470 körül) filozófus és Aischylos (525—456) tragédiaíró működése Görögországban
V. század	— A thrakiai odrys királyság kialakulása
	— Anaxagoras (500—428 körül) filozófus, Pheidias (490 körül—431) szobrász, Sophoklés (496 körül—406) és Euripidés (485—408 vagy 407) tragédiaíró, Polygnótos (születésének és halálának éve ismeretlen) festő munkássága Görögországban
V—IV. század	— A taoizmus, konfucianizmus, „fakia", moizmus és egyéb ideológiai irányzatok kialakulása Kínában
V. század első fele	— Ajātašatru uralkodása alatt (491—459) Magadha meghódítja Košalát és Vṛjit (Indiában)
500—493	— A kisázsiai görögök felkelése a perzsák ellen

* Uralkodók esetében a zárójelek közti számok az uralkodás éveit, tudósok, írók és művészek esetében születésük és haláluk évét jelzik.

** Számos kutató véleménye szerint 512.

500—449	— A görög—perzsa háborúk
490	— A perzsák betörése Attikába. A görögök marathóni győzelme
490—480-as évek	— Perzsaellenes felkelések Egyiptomban és Babilóniában
480-as évek	— A bosporusi állam megalakulása
481 (vagy 403)—221	— A Csankuo („Háborúskodó királyságok") kora. Az ókori kínai királyságok harca a hegemóniáért
480	— A himerai csata: a szicíliai görögök legyőzik a karthagóiakat
	— Xerxés (486—465) hadjárata Görögország ellen, a thermopylai csata. A görögök győzelme a Salamis-sziget melletti tengeri csatában
479	— A görögök támadásba mennek át a perzsák ellen. A plataiai és mykaléi csata
478	— A délosi szövetség (első athéni tengeri szövetség) megalakítása
464	— A spártai heilóták felkelése (III. messéniai háború)
462	— Ephialtés törvényei. Az athéni állam berendezésének demokratizálása
460—440	— A sikelek felkelése Duketios vezetése alatt
451—450	— A római XII táblás törvények szerkesztése (hagyományos dátum)
V. század közepén	— A délosi szövetség átszervezése athéni tengeri nagyhatalommá. Az athéni rabszolgatartó demokrácia virágkora
	— A ceyloni ind bevándorlás kezdete
V. század második fele—IV. század első fele	— Sókratés (469—399) filozófus és Thukydidés (460—395 körül) történetíró munkássága
	— Hippokratés (460 körül—377) orvos, Démokritos (460 körül—370) filozófus, Lysias (459 körül—378) szónok, Aristophanés (446 körül—385) vígjátékíró munkássága Görögországban
	— Mo Ti (479—381) filozófus munkássága Kínában
449	— A görögök legyőzik a perzsákat a kyprosi Salamis előtti tengeri csatában. A Kalliasféle béke
445	— A Canuleius-féle törvény Rómában
443—429	— Periklés uralkodása Athénben
438—437—i. e. II. század	— A Spartokidák dinasztiájának uralkodása a bosporusi királyságban
431—404	— A peloponnésosi háború
415—413	— Az athéniek szicíliai hadjárata
411	— Oligarchikus államcsíny Athénben
410—409	— Demokratikus alkotmány bevezetése Syrakusaiban
405 körül	— Egyiptom felszabadulása a perzsák fennhatósága alól
405—367	— Dionysios tyrannisa Syrakusaiban
404	— Sparta győzelme Athén fölött. Az athéni tengeri szövetség feloszlatása. A „harminc zsarnok"
403—402	— A demokratikus alkotmány helyreállítása Athénben
403	— A kínai Cin-birodalom széthullása Wei, Csao és Han királyságokra
401—400	— Dinasztikus harc Perzsiában III. Artaxerxés és az ifj. Kyros között. A kunaxai csata. A „tízezer görög" hadjárata
V. század vége—IV. század közepe	— Isokratés (436—338) szónok, Platón (430 körül—353) filozófus, Eukleidés (születésének és halálának éve ismeretlen) matematikus munkássága Görögországban
IV. század	— Aristotelés (384—322) filozófus, Praxitelés (400 körül—340) és Lysippos szobrász (a század második felében) munkássága Görögországban
	— Démosthenés (384—322) politikus és szónok működése
	— A Fekete-tenger északi partvidéki városainak virágkora. A bosporusi királyság megerősödése
	— Az illyr királyság kialakulása
	— A dél-koreai törzsi egyesülések (Mahan, Csinhan, Pjonhan)
IV. század eleje	— A kelták benyomulása Észak-Itáliába
399	— Kinadón összeesküvése Spártában
395—386	— A korinthosi háború. Az antalkidasi („királyi") béke
390 vagy 387	— A rómaiak vereséget szenvednek a galloktól az Allia mellett. A gallok elfoglalják Rómát

379	— Demokratikus államcsíny Thébaiban
378	— A második athéni tengeri szövetség megalakítása
371	— A thébai sereg Leuktránál legyőzi Spártát. Spárta görögországi hegemóniájának vége
370	— Messénia felszabadul Spárta fennhatósága alól
367	— A Licinius- és Sextius-féle törvények Rómában
365—359	— Az Achaimenida-birodalom satrapáinak nagyszabású felkelése
364 körül—324 körül	— A magadhai Nanda-dinasztia Indiában
362	— A mantineiai csata. Thébai politikai befolyása csökkenni kezd
357—355	— A szövetséges háború. A második athéni tengeri szövetség felbomlása
355—346	— A görögök és makedónok „szent háborúja" a phókisiak ellen. Makedonia behatolása Közép-Görögországba
IV. század közepe	— A rézpénz verésének kezdete Rómában
	— A thrakiai odrys királyság hanyatlása
	— Sang Jang reformjai a kínai C'in-királyságban
IV. század közepe—III. század eleje	— Theophrastos természettudós munkássága
	— Meng-cï (372—289) és Csuang-cï (369—286) filozófusok munkássága Kínában
IV. század második fele	— A szkíta törzsszövetség kialakulása a Fekete-tenger nyugati partvidékén
	— A sarmaták előnyomulása nyugat felé
346	— Polgárháború Syrakusaiban. A szicíliai birodalom felbomlása
345	— A föníciaiak felkelése a perzsák ellen
343—290	— A samnis háborúk: Róma meghódítja Közép-Itáliát
343	— A perzsák újból meghódítják Egyiptomot
340—338	— A latin háború: Róma végleg fennhatósága alá kényszeríti Latiumot
339—338	— Az Athén vezette görög városkoalíció harca Makedonia ellen. A görögök Chairóneia mellett vereséget szenvednek (338)
337	— A korinthosi kongresszus: a Görögország feletti makedón hegemónia kezdete
334—324	— Makedón Alexandros hódításai keleten (336—323)
334	— A granikosi csata — a makedónok meghódítják Kisázsiát
333	— Az issosi csata — a makedónok meghódítják Syriát és Föníciát
332	— A makedónok meghódítják Egyiptomot; Alexandreia megalapítása
331—330	— Olbia ostroma és Zópyrión (Alexandros hadvezére) hadjárata a szkíta sztyeppeken
331	— A makedónok és perzsák csatája Gaugamélánál. Az Achaimenida-birodalom bukása
330—327	— A makedónok meghódítják Belső-Ázsiát
327—325	— A görög—makedón seregek indiai hadjárata
326	— A Poetilius-féle törvény Rómában
324	— Candragupta (324 körül—298) meghódítja Magadhát. A Maurya-dinasztia megalapítása Indiában
323	— Makedón Alexandros halála. A satrapiák első felosztása
323—283	— I. Ptolemaios uralkodása Egyiptomban; a Ptolemaiosok birodalmának kialakulása
321—276	— A diadochosok harca. A hellenisztikus államok kialakulása
316—289	— Agathoklés tyrannisa Syrakusaiban; a szicíliai birodalom létrehozása
312—280	— I. Seleukos uralkodása; a Seleukida-birodalom kialakulása
305	— I. Seleukos indiai hadjárata
IV. század vége	— A kisázsiai államok (Pergamon, Bithynia, Pontos, Kappadokia) kialakulása
	— Az armeniai államok kialakulása
	— Etiópia királyi székhelyének áthelyezése Napatából Meroéba
IV. század vége—III. század eleje	— A ceyloni Pihiti és Ruhuna állam. A buddhizmus térhódítása
V. század vége—III. század első fele	— Menandros (343—291) vígjátékíró, Epikuros (341—270 körül) és Zénón (336 körül—264) filozófus, Theokritos (305 körül—253) költő működése
	— Bérószos babiloni csillagász és történetíró működése (születésének és halálának éve ismeretlen)
	— C'ü Jüan kínai költő (340—278) működése
III. század eleje	— Mcheta körül kialakul az iberiai királyság

287	— A Hortensius-féle törvény Rómában
280—275	— Pyrrhos itáliai és szicíliai hadjáratai. Róma meghódítja Dél-Itáliát
279	— A dunai kelták (galaták) görögországi inváziója
276	— II. Antigonos Gonatost Makedonia királyává választják. Az Antigonidák dinasztiájának alapítása
273 körül—236	— Aśoka uralkodása. A Maurya-birodalom fénykora
267—261	— A chremónidési háború; Makedonia görögországi hegemóniájának megszilárdulása
264—241	— Az első pun háború. Róma meghódítja Szicíliát
253	— A pāṭaliputrai buddhista zsinat
III. század közepe	— A galaták elfoglalják Nyugat-Kappadokiát
	— Az indokínai Au Lac állam kialakulása
	— A parthiai Seleukida-ellenes felkelés. A parthus királyság megalakulása
	— Diodotos baktriai helytartó elszakad a Seleukidáktól. A greko-baktriai királyság megalakulása
III. század második fele	— A krími szkíta állam megalakulása
	— A bosporusi királyság hanyatlásának kezdete
III. század második—II. század első fele	— A matematika és a természettudományok felvirágzása: Archimédés (285 körül—212), Eratosthenés (276—193)
	— Gnaeus Naevius (274 körül—204) költő, Plautus (254 körül—184) vígjátékíró és Ennius (239—169) költő munkássága. Növekvő görög kulturális befolyás Rómában
240-es évek	— Az első tömegmozgalmak Egyiptomban a Ptolemaiosok ellen
245—241	— III. Agis spártai király reformjai
241—238	— A karthagói zsoldosok zendülése
238	— Róma birtokba veszi Szardíniát
237—228	— Karthago hispaniai hódításai
235—221	— Kleomenés spártai király reformjai
232	— C. Flaminius földtörvényei Rómában
230—221	— C'in-királyság meghódítja a Han, Csao, Wei, Cs'u, Jang és C'i királyságokat Kínában
229	— A rómaiak betörnek Illyriába. A rómaiak balkáni terjeszkedésének kezdete
221	— A C'in-birodalom megalakulása. Jing Csenget (246—210) a „C'in-birodalom első császárává" (C'in Sï huangti) kiáltják ki
	— A mértékek egységesítése a C'in-birodalomban. Az egységes írás bevezetése
220—217	— A görögországi szövetséges háború
218—201	— A második pun háború
217	— A raphiai csata. Az egyiptomi sereg győzelme III. Antiochos (223—187) fölött
216	— A rómaiak veresége Cannae mellett
215—205—204	— Róma első háborúja Makedonia ellen
214 körül	— A Kínai Nagy Fal építésének befejezése
210—204	— III. Antiochos keleti hadjárata
209—208	— Cs'en Seng és Wu Kuang felkelése. A C'in-birodalomban polgárháború tör ki
207—192	— Nabis tyranniája Spártában
207	— A dél-kínai Csien-dinasztia meghódítja az Au Lac (Namviet) államot
206—186	— Felkelés Thébais körzetében a Ptolemaiosok ellen
206	— Liu Pang (202—195) megalapítja a Korai Han-dinasztiát
205	— Aitóliában megkísérlik az adósságok eltörlését
	— Liu Pang rendelete, amely megengedi, hogy szabadokat rabszolgaként adjanak el magánszemélyeknek
202	— A rómaiak Zama mellett legyőzik a karthagóiakat
200	— A panionioni csata. Egyiptom elveszíti Koilésyriát, valamint kisázsiai és égei birtokait
III. század vége	— Megalakul a hun törzsszövetség
	— India déli felében létrejön Andhra állama
III. század vége—II. század eleje	— A pergamoni királyság fénykora
I. e. II. század	— A krími szkíta királyság fénykora Skiluros uralkodása alatt

I. e. II. sz.	— Cia Ji (200—168) és Mei Seng (meghalt 140), Szïma Hiang-zsu (meghalt 118) kínai költők munkássága
	— Polybios (201 körül—120) történetíró, Panaitios (180—110) filozófus és C. Lucilius (180—102) költő munkássága
II—I. század	— Az indokínai Pegu állam kialakulása
II. század első fele	— A „hun birodalom" fénykora
200—197	— A II. makedóniai háború. Makedonia elveszíti politikai befolyását Kisázsiában és Görögországban
198	— A latiumi rabszolgák összeesküvése
196	— Az etruriai rabszolgák felkelése
	— A rómaiak kikiáltják Görögország „szabadságát"
195—190	— Róma háborúja III. Antiochos ellen. A Seleukida-birodalom hanyatlásának kezdete
187 körül—73	— A magadhai Šunga-dinasztia
177	— A hunok elfoglalják Ordoszt
175 körül	— Baktriában Eukratidas ragadja kezébe a hatalmat. A greko-baktriai királyság felbomlásának kezdete
171—167	— A III. makedóniai háború. Makedonia Róma fennhatósága alá kerül
170—168	— IV. Antiochos egyiptomi hadjáratai. Róma beavatkozása a hellenisztikus államok viszonyaiba
167—160	— Iudaeában a Makkabeusok vezérlete alatt felkelés tör ki a Seleukidák ellen
165	— Dionysios Petosarapis felkelése Egyiptomban
154—139	— A lusitanok, keltibérek és egyéb hispaniai törzsek felkelése Viriathus vezérlete alatt a római uralom ellen
154	— A „hét wang zendülése" Kínában
II. század közepe	— A sakák benyomulása Arachósiába és Drangianéba
	— Parthia megerősödése. I. Mithridatés (171—138—137) meghódítja Médiát és Mezopotámiát
149—148	— Andriskos felkelése. Makedonia római provinciává alakul
149—146	— A harmadik pun háború. Karthago lerombolása
146	— Az achaiai szövetség szembeszáll Rómával. Korinthos lerombolása; Görögország római fennhatóság alá kerül
II. század második fele	— A pontosi királyság megerősödése
II. század második fele—I. század eleje	— Szïma C'ien (145—86) kínai történetíró munkássága
143—133	— A Numantia körül csoportosuló hispaniai törzsek felkelése a római uralom ellen („numantiai háború")
140—130-as évek	— A greko-baktriai királyság felbomlása; a tokhárok betelepülése
140—120-as évek	— A dinasztikus harc kiéleződése és polgárháborúk Egyiptomban
140—87	— Liu Cs'ö (Wu-ti) császár uralkodása. A Korai Han-dinasztia virágkora
138—125	— Csang K'ien belső-ázsiai utazása
138	— A Han-birodalom dél-kínai területeket hódít meg
137—132	— Az első szicíliai rabszolgafelkelés
130-as évek	— Rabszolgafelkelések Délos-szigetén és az attikai laurioni bányákban
133—123	— A római plebs agrármozgalma. A Gracchusok reformjai
133—129	— Aristonikos kisázsiai felkelése. Pergamon „Asia" néven római provincia lesz
130—129 körül	— A Seleukidák kísérlete mezopotámiai hatalmuk visszaszerzésére. VII. Antiochos Sidétés hadjárata és halála
120-as évek	— A „nagy selyemút" kialakulása
112—109	— A Han-birodalom meghódítja Nanjüe és Minjüe államot, valamint a Kína délnyugati részén élő törzseket
111—105	— A Iugurtha elleni háború. Marius katonai reformja Rómában
110—109	— A szkíták támadása Chersonésus ellen; Chersonésus a pontosi királyság fennhatósága alá kerül
108—107 körül	— A bosporusi Saumakos felkelése
108	— Kína meghódítja Cs'aoszient (Csoszont)
105—101	— A kimberek és teutonok betörése Itáliába
104—100	— A második szicíliai rabszolgafelkelés

104—102	— Kína hadjáratai Faryāna ellen
I. e. II. század vége	— VI. Mithridatés pontosi király (111—63) meghódítja a bosporusi királyságot, Kolchist és a Fekete-tenger nyugati partvidékét
	— A hunok súlyos vereséget szenvednek a kínaiaktól. A „hun birodalom" hanyatlásának kezdete
	— Kínában állami monopóliumot vezetnek be a sóra és a vasra
I. e. II. század vége—i. sz. I. század eleje	— A konfucianizmus a Han-birodalom uralkodó osztályának hivatalos ideológiája lesz
I. e. II. század vége—i. e. I. század közepe	— Poseidónios (135—50) tudós és filozófus munkássága
I. e. I. század	— Lucretius (98—55) filozófus, Catullus (87—54 körül) költő és Sallustius (86—35) történetíró munkássága Rómában
	— Cicero (106—43) politikus és szónok működése Rómában
	— Aksūm állam kialakulása a Vörös-tenger mellett
	— Az albaniai állam kialakulása Transzkaukáziában
	— A hunok nyugati vándorlásának kezdete
I. e. 100	— A falusi plebs és az italikusok mozgalma (Saturninus törvényjavaslata)
I. e. 99	— Felkelések Honanban, Anhojban, Santungban és Hopeiben
I. e. 90—88	— Az itáliai szövetséges háború. A római polgárjog rendezése
I. e. 80-as évek	— Felkelések Thébaisban Ptolemaios ellen
I. e. 89—85	— VI. Mithridatés pontosi király első háborúja Rómával
I. e. 88	— A Sulla-féle államcsíny Rómában
	— VI. Mithridatés elfoglalja Görögországot, Kisázsiát, a Fekete-tenger partvidékét. A Kisázsiában élő római polgárok tömeges lemészárlása
I. e. 88—85	— Háború Armenia és Parthia között. Armenia megerősödése II. Tigranes uralkodása alatt (95—94—56)
I. e. 83 körül	— II. Tigranes armeniai király elfoglalja a Seleukidák birtokait
I. e. 82—79	— Sulla diktatúrája Rómában
I. e. 80—72	— Róma-ellenes mozgalom Hispaniában. A Sertorius elleni háború
I. e. 78	— Lepidus felkelése Rómában
I. e. 70—60-as évek	— A wuszun törzsszövetség megerősödése
I. e. 73—71*	— Nagy rabszolgafelkelés Itáliában Spartacus vezetése alatt
I. e. 73—64	— VI. Mithridatés pontosi király harmadik háborúja Róma ellen. A rómaiak meghódítják a pontosi királyságot
I. e. 73	— Indiában Vāsudeva megdönti a Śunga-dinasztiát; a Kāṇva-dinasztia megalapítása
I. e. 65	— Pompeius transzkaukáziai hadjárata
I. e. 64—63	— Syriát Rómához csatolják. A Seleukidák birodalmának végleges felbomlása
I. e. 63	— A Catilina-féle összeesküvés
	— Pompeius elfoglalja Jeruzsálemet; Iudaea római provincia lesz
I. e. 60	— I. triumviratus (Pompeius, Crassus, Caesar)
I. e. 50-es évek	— Boirebistas vezetése alatt megalakul az észak-thrakiai törzsszövetség
I. e. 58—51	— Iulius Caesar meghódítja Galliát
I. e. 54—53	— Crassus mezopotámiai hadjárata; a parthusok győzelme Carrhae mellett
I. e. 54—51	— Nagy felkelés Galliában
I. e. I. század közepe	— A geták lerombolják Olbiát
I. e. I. század második fele	— Törzsszövetségek (Szilla, Kogurjo és Pekcse) alakulása Észak-Koreában
	— Vergilius (70—19) és Horatius (65—8) költők munkássága Rómában
I. e. I. század második—i. sz. I. század első fele	— Livius (i. e. 59—i. sz. 17) történetíró, Ovidius (i. e. 43—i. sz. 17) és az alexandriai Philón (i. e. 25—i. sz. 45) filozófus munkássága a Római Birodalomban
I. e. 49—45	— Polgárháború Rómában. Caesar diktatúrája
I. e. 45—44	— Boirebistas „királyságának" bukása
I. e. 44	— Caesar meggyilkolása

* Számos kutató véleménye szerint: 74—71

I. e. 43—31	— A II. triumviratus (Antonius, Octavianus, Lepidus). A polgárháború fellángolása Rómában
I. e. 40 körül	— Népi felkelés a ceyloni Anurādhapurában
I. e. 40	— A parthusok elfoglalják Syriát, Palaestinát és Kisázsiát
I. e. 39—38	— A rómaiak legyőzik a parthusokat. A parthusok az Eufrátesz mögé szorulnak vissza
I. e. 38—36	— Octavianus és Sextus Pompeius háborúskodása
I. e. 36	— Cs'en T'ang kínai hadvezér sogdianéi hadjárata Csïcsï hun sanjü ellen
I. e. 31—30	— Az actiumi csata; Egyiptom római fennhatóság alá kerül
I. e. 28	— Magadhát elfoglalják az andhrák
	— A kínai csillagászok megfigyelései a napfoltokról
I. e. 27	— Augustus principatusának létrehozása (i. e. 30—i. sz. 14)
I. e. 21—19	— Az asturok és cantaberek felkelése Hispaniában a római uralom ellen
I. e. 22—13	— A rabszolgák és szegények felkelései Honanban, Szïcs'uanban és Santungban
I. e. 12—i. sz. 5	— A rómaiak elfoglalják a Rajnától az Elbáig terjedő földeket; Germania provincia létrehozása
I. e. 6	— Ai-ti kínai császár rendelete a magánszemélyek földbirtokának és rabszolgatartásának korlátozásáról
I. e. 2—i. sz. 4	— Augustus korlátozza a rabszolgák felszabadítását
I. e. I. század vége	— Armenia Róma függése alá kerül
I. sz. I. század	— Az alán törzsszövetség megalakulása
	— A kereszténység kialakulása a Római Birodalom keleti tartományaiban
	— Seneca (4—65) filozófus munkássága
I. sz. I—II. század	— Az iberiai királyság fénykora
	— Az indokínai Campa (Tyampa) és Funan állam kialakulása
	— Aśvaghoṣa költő munkássága Indiában
	— A buddhizmus új irányzatának *(mahāyāna)* kialakulása
	— A buddhizmus kínai elterjedésének kezdetei
I. sz. I—III. század	— A malakkai Suvarṇadvīpa és a szumátrai Yāvadvīpa állam kialakulása
I. sz. I. század eleje	— Maroboduus vezetése alatt megalakul a markomann törzsszövetség
	— A kusán birodalom megalakulása (I. Kadphisés: 15—45 vagy 51)
	— A dél-indiai államok (Cola, Pāṇḍya, Kerala) virágkora
I. sz. 6—9	— Róma-ellenes felkelés Pannoniában és Dalmatiában
I. sz. 8	— Wang Mang palotaforradalma Kínában
I. sz. 9	— A saltus Teutoburgiensisben vívott ütközet. Három római legio megsemmisülése Germaniában
I sz. 9—10	— Wang Mang kínai császár (9—23) reformjai, a földre és a rabszolgákra vonatkozó rendeletei, árszabályozása stb.
I. sz. 12	— Wang Mang módosítja a földekre és a rabszolgákra vonatkozó rendeleteit
I. sz. 14—68	— A Iulius—Claudius-dinasztia uralkodása Rómában
I. sz. 15	— A határőrség zendülése Kína északnyugati határain
I. sz. 17	— Wang Mang adót vet ki a magántulajdonban levő rabszolgákra Kínában
I. sz. 17—24	— Tacfarinas felkelése Észak-Afrikában a római uralom ellen
I. sz. 18—28	— A „vörös szemöldökűek" felkelése Kínában
I. sz. 21	— Róma-ellenes felkelés Galliában
I. sz. 24	— Rabszolgaösszeesküvés Dél-Itáliában
I. sz. 25—220	— A Késői Han-dinasztia uralkodása (hagyományos dátum)
I. sz. 26—39	— Kuang Wu-ti (25—57) rendeletei a rabszolgatartás korlátozásáról Kínában
I. sz. 28	— A frisiusok felkelése a római uralom ellen
I. sz. 35—42	— Felkelés Seleukeiában a parthus uralom ellen
I. sz. 40—43	— A „két Ching-nővér" felkelése a kínai helytartók ellen Namvietben
I. sz. 41—42	— Róma-ellenes felkelés Mauretaniában
I. sz. 43	— Britannia római fennhatóság alá kerül
I. sz. 44	— Thracia római provincia lesz
I. sz. I. század közepe	— A szkíta királyság megerősödése Pharzoios és Ininsimaios uralkodása alatt
	— A Duna vidékén megjelennek a sarmata iazygok és rhoxolanusok törzsei

I. sz. I. század második fele	— Az idős Plinius (23—79) tudós pályafutása; Lucanus (39—65) és Petronius (meghalt 66-ban) író, Phaedrus meseíró munkássága Rómában
	— Kusán hadjáratok India ellen
	— Wang C'sung (27—97) filozófus és Pan Ku (32—92) történetíró munkássága Kínában
I. sz. I. század második—II. század első fele	— Dión Chrysostomos (30 körül—116 körül) rhétor, Iosephus Flavius (37—100) történetíró, Martialis (40 körül—104) költő, Plutarchos (46 körül—126) és Tacitus (55 körül—120) történetíró munkássága a Római Birodalomban
	— Az ifjú Plinius (61—113) munkássága Rómában
I. sz. 50—60-as évek	— Róma és Parthia harca az Armenia feletti uralomért. Armenia az Arsakidák parthus dinasztiájának birtoka lesz
I. sz. 61	— Boudicca Róma-ellenes felkelése Britanniában
	— Pedanius Secundus 400 rabszolgájának kivégzése; zavargások Rómában
I. sz. 66—70	— A iudaeai háború
I. sz. 68—69	— Polgárháború a Római Birodalomban
I. sz. 68—70	— Civilis galliai felkelése
I. sz. 69	— Anicetus pontosi felkelése
I. sz. 69—96	— A Flavius-dinasztia uralkodása Rómában
I. sz. 70	— Jeruzsálem elfoglalása és lerombolása
I. sz. 75—99	— Pan Cs'ao tevékenysége a Nyugati Határvidéken. Kelet-Turkesztán Kína fennhatósága alá kerül
I. sz. 78	— A saka-éra kezdete a kusán birodalomban
I. sz. 78—12—3	— Kaniška császár uralkodása. A kusán birodalom politikai szerepének megnövekedése
I. sz. 79	— A Vesuvius kitörése; Pompei, Herculaneum és Stabiae pusztulása
I. sz. 96—192	— Az Antoninus-dinasztia uralkodása Rómában
I. sz. 90-es évek	— A kusánok benyomulása Kelet-Turkesztán területére. Pan Cs'ao kínai hadvezér győzelme Kaniška seregei felett
I. sz. I. század végén	— A markomannok, quadok, suevek és sarmaták benyomulása Pannonia területére
	— Decebal vezetése alatt több dák törzs egyesül
I. sz. I. század vége—II. század eleje	— Prome állam kialakulása a mai Burma területén
I. sz. I. század vége—II. század közepe	— A római rabszolgatartó birodalom hatalmának tetőpontján
I. sz. II. század	— A kereszténység elterjedése a Római Birodalomban
	— Iberia megerősödése Pharasmanes uralkodása alatt
	— Az „erős házak" jelentőségének megnövekedése Kínában
	— A függő földművesek új kategóriáinak (pin-k'o, pu-c'ü stb.) megjelenése
	— A buddhizmus elterjedése Belső-Ázsiában
	— Suetonius (70 körül—160) és Appianos (I. század vége—170-es évek körül) történetíró Klaudios Ptolemaios (101—179) csillagász és földrajzíró, Apuleius (124—170) és Lukianos (125 körül—180) író, Galénos (129—199) orvos működése a Római Birodalomban
II. század eleje	— A kusán birodalom súlypontja Indiába tevődik át
	— A kínai Csang Heng (78—139) felfedezi a szeizmográfot és a planetáriumot
II. század első fele	— A hunok harca a kínaiakkal a Kelet-Turkesztán feletti uralomért
	— Az andhrák Gautamīputra király uralkodása alatt elfoglalják Közép-India tartományait
101—106	— A dák háborúk. Dacia római fennhatóság alá kerül
106	— Róma meghódítja a nabataeus királyságot. Arabia provincia létrehozása
114—117	— A parthusok hadjárata. A rómaiak átmenetileg birodalmukhoz csatolják Mesopotamiát és Assyriát
132—135	— Bar Kochba felkelése Iudeaában a rómaiak ellen
II. század közepe	— Megindul a gótok és más germán törzsek vándorlása a Balti-tengertől a Fekete-tengerig
	— A tao-vallás kialakulása Kínában

II. század második fele — Albania felszabadulása a római függőség alól
161—165 — III. Vologaeses Syriába nyomul. Róma és Parthia harca
166 — Az első római „követség" Kínában
160—180-as évek — A markomannok, quadok és sarmaták benyomulása a dunai tartományokba. Markomann háborúk
172 — A bukolosok felkelése Egyiptomban
184 — A „sárga turbánosok" felkelésének kezdete Kínában. Felkelések Kuangtungban és Szïcs'uanban. A kínai fennhatóság alatt élő törzsek felkelései Kanszuban és Sensziben
185 — Kína középső tartományaiban leverik a „sárga turbánosok" felkelését
193—197 — Polgárháború a kínai birodalomban
194—199 — Róma és Parthia harca. Mesopotamia provincia létrehozása
II. század vége—III. század eleje — A szkíta királyság hanyatlása. Tauricát a bosporusi királysághoz csatolják
II. század vége—III. század első fele — A római jog kidolgozása: Papinianus (150 körül—212) és Ulpianus (170—228)
III. század — A Római Birodalom társadalmi és politikai válsága. A colonatus kialakulása. A közép- és kelet-európai törzsek támadásai a birodalom ellen
— Plótinos (204—270) filozófus működése
— A hunok és szienpik benyomulása Kína területére
— Az andhrák államának felbomlása Indiában
204 — Kínában elrendelik az adók természetben történő fizetését
205—208 — A kínai „sárga turbánosok" utolsó harcai
212 — Caracalla császár (211—217) edictuma a római polgárjogról
215—276 — Mānī élete (hagyományos dátum). A manicheizmus keletkezése
220 — A Késői Han-dinasztia bukása. A Wei, Su és Wu államok kialakulása Kínában
226 — A parthus Arsakida-dinasztia bukása. Iránban a hatalom a Szaszanidákra száll át
230-as évek — A kusán birodalom meggyengülése és felbomlásának kezdete
240 — Az alánok Philippopolis mellett legyőzik a rómaiakat
248 — Róma 1000 éves fennállásának megünneplése
III. század közepe — Róma és a Szaszanidák küzdelme az armeniai és transzkaukáziai befolyásért; a rómaiak 260-ban veréséget szenvednek; Mesopotamia elvesztése
— Keresztényüldözések a Római Birodalomban
III. század második fele — A Szaszanida I. Šāhpuhr (242—272) belső-ázsiai hadjárata
259—273 — Gallia elszakad Rómától: galliai császárság (Postumus, Victorinus, Tetricus)
260-as évek — Odaenathus megalapítja a palmyrai királyságot
260—290 — Az afrikai parasztok és colonusok felkelései
270—280-as évek — A galliai bagauda-felkelések
293 — Diocletianus császár (284—305) közigazgatási reformjai, a római dominatus megszervezése
296—298 — Róma és Perzsia harca. A nisibisi béke
III. század vége — A kisázsiai falusi lakosság Róma-ellenes felkelése
IV. század — A galliai bagauda mozgalom újabb fellángolása
— Ausonius (310—395) költő és Ammianus Marcellinus (330—400 körül) történetíró munkássága
— Belső-Ázsia északi tartományaiban nomád törzsszövetségek alakulnak ki
— Jáva szigetén államok alakulnak ki
— Indokínában kialakul a Dvāravatī állam
— Kínát nomádok hódítják meg
IV—V. század — A buddhizmus behatolása Koreába
IV. század első fele — A donatizmus kialakulása Afrikában
— A dél-indiai Pallavák államának megerősödése
301 — Diocletianus árrendelete
305 — Χwārizm fővárosának áthelyezése Kāṯba
313 — Constantinus császár (306—337) milanói rendelete
320 — I. Candragupta (320—330) megalapítja Indiában a Gupta-államot

325	— Az első egyetemes zsinat Nicaeában. Az arianizmus elítélése
330	— A birodalom székhelyét Rómából Byzantionba (Constatinopolis) helyezik át
330—340-es évek	— Az afrikai agonisztikusok mozgalmának megerősödése
IV. század közepe	— Samudragupta (330—380) hódításai a Gangesz völgyében és Közép-Indiában; hadjáratai Dél-India ellen
IV. század második fele	— A belső-ázsiai zsuan-zsuan birodalom kialakulása
IV. század második fele—V. század első fele	— Az armeniai Mesrovb Maštoç (361—440) munkássága
355 körül	— A hunok betörése az alánok területére
361—363	— A pogányság visszaállítása és keresztényüldözések Iulianus császár uralkodása alatt
370-es évek	— A hunok legyőzik a gótokat és betörnek Európába
378	— A gótok Hadrianopolis mellett legyőzik a rómaiakat
387	— Róma és Perzsia szerződése, Armenia kettéosztása
395	— A Római Birodalom végleges szétválása keleti és nyugati birodalomra Theodosius császár (379—395) halála után
IV. század vége—V. század eleje	— A Gupta-állam virágkora II. Candragupta (380—414) uralkodása alatt; a nyugat-indiai tartományok és Punjab meghódítása
	— Kalidasa (353—420) költő munkássága Indiában
V. század	— Kartli a Szaszanida-birodalom vazallus állama lesz
	— A zsuan-zsuanok altaji és szajani törzseket hódítanak meg
410	— Alarich nyugati gót vezér elfoglalja Rómát
450—455	— Az ephthalita hunok betörése Indiába
451	— A hunok a Nyugatrómai Birodalom területére nyomulnak és a catalaunumi síkságon veresége szenvednek
455	— A vandálok kifosztják Rómát
476	— Odovacar megfosztja trónjától Romulus Augustulust, az utolsó császárt. A Nyugatrómai Birodalom bukása
483—484	— Felkelés Transzkaukáziában a perzsák ellen
488	— A mazdakiták felkelésének kezdete Iránban és a szomszédos tartományokban
V. század vége	— Az indiai Gupta-állam felbomlása

A MARXIZMUS—LENINIZMUS KLASSZIKUSAI

Marx: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Szikra 1951.
Marx: A tőke. I—III. köt. Budapest 1961.
Marx: L. H. Morgan „Az ősi társadalom" című könyvének áttekintése. Archiv Marksza i Engelsza IX. köt. M. 1941.
Marx: Válasz V. Zaszulicsnak. Első fogalmazvány. 1881. Arhiv Marksza i Engelsza I. köt. M. 1924.
Marx—Engels: Briefe über „Das Kapital" Dietz Verlag Berlin 1954. 262—264. old. *Marx:* Zaszulicshoz. Lásd *Marx—Engels:* Levelek „A tőké"-ről. Szikra 1956. 238—239. old.
Marx: Értéktöbblet-elméletek. (A Tőke IV. könyve.) I—III. köt. Budapest 1958—1961.
Marx: A tőkés termelés előtti tulajdonformák. Szikra 1953.
Engels: „Anti-Dühring". Szikra 1950.
Engels: A természet dialektikája. Szikra 1952.
Engels: A kommunizmus alapelvei. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 348. old.
Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 166—323. old.
Marx—Engels: Válogatott levelek. Szikra 1950.
Marx—Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa. Lásd *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959.
Engels: A német ideológia. Lásd *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960.
Lenin: Marx Károly. Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 31—82. old.
Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Lásd *Lenin* Művei. 14. köt. Szikra 1954. 5—375. old.
Lenin: Az államról. Lásd *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 481—501. old.
Lenin: A proletárforradalom és a renegát Kautsky. Lásd *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 96—105. old.
Lenin Művei. 38. köt. Budapest 1961.

I. IRODALOM ÉS FORRÁSOK A KÖTET EGÉSZÉHEZ

Általános jellegű irodalom

В. И. Авдиев: История Древнего Востока. Изд. 2. М. 1953.
Magyarul: Az ókori kelet története. Budapest 1951.
В. П. Бузескул: Открытия XIX и начало XX века в области истории древнего мира. Ч. I—II Пг. 1923—1924.
Всеобщая история государства и права. Ч. I. Древний мир. Вып. 1—3. М. 1944—1945.
Magyarul: Állam- és jogtörténet. Budapest 1951.
История дипломатии. Т. 1. Под ред. В. П. Потёмкина. М. 1941.
История древнего мира. Т. 1—3. М. 1936—1937 (Гос. Акад. истории материальной культуры).
История древнего мира. Под ред. В. Н. Дьякова и Н. М. Никольского. М. 1952.
Magyarul: Az ókori világ története. Budapest 1954.
С. И. Ковалёв: История античного общества. Ч. 1 (изд. 2)—2. Л. 1936—1937.
А. В. Мишулин: О воспроизводстве в античной общественной формации. — «Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры». Л. 1932. Т. XIII. Вып. 8.
В. В. Струве: История древнего Востока. Изд. 2. М. 1941.
В. В. Струве: Проблема происхождения нации и во

просы древней истории. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
Б. А. Тураев: История Древнего Востока. Под ред. В. В. Струве и И. Л. Снегирёва. Изд. 2. Т. I—II. Л. 1936.
А. И. Тюменев: История античных рабовладельческих обществ. М.—Л. 1935.
С. Л. Утченко: О классах и классовой структуре античного рабовладельческого общества. — «Вестник древней истории». 1951. № 4.
Fr. Dannemann: Die Naturwissenschaften in ihrer Entwicklung und in ihrem Zusammenhange. I—II. Leipzig 1911.
A. Wallon: Histoire de l'esclavage dans l'antiquité. 2. kiadás. Paris 1879.
M. Weber: Die römische Agrargeschichte in ihrer Bedeutung für das Staats- und Privatrecht. Stuttgart 1891.
E. Meyer: Die Sklaverei im Altertum. (*E. Meyer:* Kleine Schriften. Halle/Saale 1910.)
E. Meyer: Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums. (*E. Meyer:* Kleine Schriften. Halle/Saale 1910.)
R. Pöhlmann: Geschichte des antiken Kommunismus und Sozialismus. I—II. köt. 1893—1901. 3. kiadás („Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus im Altertum" címmel, 1925.).
N. D. Fustel de Coulanges: La cité antique. Paris 1864. Magyarul: Az ókori község. Ford. Bartal A. Budapest 1883.
The Cambridge Ancient History. I—XII. köt. Cambridge 1928—1939.
Histoire générale, publ. sous la direction de *G. Glotz*. Paris 1926—1949. I. köt.: Histoire ancienne 1—3. köt. II.: Histoire de Moyen Age. 10. köt. 1946.
Histoire générale des civilisations. I. köt. L'Orient et la Grèce antique, II. köt. Rome et son empire. Par *A. Aymard* et *S. Auboyer*. Paris 1953—1954.
Historia mundi. Begründet von *F. Kern*. I—IV. köt. Bern 1952—1956.
E. Meyer: Geschichte des Altertums. I—IV. köt. Stuttgart 1953—1954 (befejezetlen új kiadás); V. köt. 3. kiadás 1921.
Peuples et civilisations. Histoire générale fondée par *L. Halphen* et *Ph. Sagnac* V. köt. Paris 1936—1953.
W. L. Westermann: The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955.
T. Walek-Czernecki: Historia gospodarcza świata starożytnego. Grecja—Rzym. Warszawa 1948.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

М. В. Алпатов: Всеобщая история искусств. Т. 1. М. 1948.
Всеобщая история архитектуры. Под общей ред. Д. Е. Аркина, Н. И. Брунова и др. Т. I—II. М. 1944—1949.
М. Я. Выгодский: Арифметика и алгебра в древнем мире. М.—Л. 1941.
История философии. Т. I. Философия античного и феодального общества. М. 1940.
И. М. Тронский: История античной литературы. Изд. 2. Л. 1951.
Magyarul: Az antik irodalom története. Budapest 1953.
Музыкальная культура древнего мира. Сб. статей под ред. Р. И. Губера. Л. 1937.
H. Diels: Antike Technik. Leipzig 1924.
S. Reinach: Orpheus Histoire générale des Religions. 2. kiadás. Paris 1909.

Források

Античный способ производства в источниках. Под ред. С. А. Жебелева и С. И. Ковалёва. Л. 1933.
Древний мир в памятниках его письменности. Сост. Д. А. Жаринов, Н. М. Никольский и др. Ч. I—II. М. 1915—1921.
А. Н. Зограф: Античные монеты. М.—Л. 1951.
Хрестоматия по истории древнего мира. Под ред. В. В. Струве. Т. 1—3. М. 1950—1953.

Kézikönyvek

Большая Советская Энциклопедия (Изд. 2).
Ch. Daremberg—E. Saglio: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments. I—V. köt. Paris 1877—1919.
Pauly's Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung begonnen von G. Wissowa... I—II. Reihe (és 7 pótkötet; mindeddig befejezetlen). Stuttgart 1894—1955—
Reallexikon der Vorgeschichte. Hrsg. von M. Ebert I—XV. köt. Berlin 1924—1932.
The Oxford Classical Dictionary. Oxford 1949.

II. A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJÉNEK I. E. VI—I. SZÁZADI TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Az I. rész I—V., a II. rész VII—IX., valamint a X. fejezet 3—5. pontjához

1. AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM TÖRTÉNETE

Az I. rész I., és a II. rész VII. fejezetéhez

Történeti irodalom

B. B. Бартольд: Иран. Исторический обзор. Ташкент 1926.

M. M. Дьяконов: История древнего Ирана. (Автореферат докторской диссертации) — «Вопросы истории». 1946. № 1.

B. B. Струве: Аренда податей в государстве Ахеменидов (V в. до н. э.). III. Международный конгресс по иранскому искусству и археологии. Доклады. М.—Л. 1939.

B. B. Струве: Восстание в Маргиане при Дарии I. — «Вестник древней истории». 1949. № 2.

B. B. Струве: Датировка Бехистунской надписи. — «Вестник древней истории». 1952. № 1.

B. B. Струве: Надпись Ксеркса о «дэвах» и религия персов. — «Изв. АН СССР». Серия истории и философии. 1944. Т. 1. № 3.

B. B. Струве: Поход Дария I на саковмассагетов. — «Изв. АН СССР». Серия истории и философии. 1946. № 3.

B. B. Струве: Хронология VI в. до н. э. в труде Геродота. — «Вестник древней истории». 1952. № 2.

B. O. Тюрин: Социальное положение Kur-taš по документам из «сокровищницы» Персеполя. — «Вестник древней истории». 1951. № 3.

G. G. Cameron: History of early Iran. Chicago 1936.

O. Dalton: The Treasure of the Oxus, with other Objects from Ancient Persia and India. 2. kiadás. London 1926.

R. Ghirshman: L'Iran des origines à l'Islam. Paris 1951.

E. Herzfeld: Archaeological History of Iran. London 1935.

E. Herzfeld: Iran in the Ancient East. London 1941.

C. Huart—L. Delaporte: L'Iran antique. Paris 1952.

A. T. E. Olmstead: History of Persian Empire. (Achaemenid Period.) Chicago 1948.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

B. B. Струве: Родина зороастризма. — «Советское востоковедение». 1948. V.

E. Benveniste: The Persian Religion according to the Chief Greek Texts. Paris 1929.

W. B. Henning: Zoroaster, Politician or Witch-doctor? London—Oxford 1951.

H. S. Nyberg: Die Religionen des alten Iran, Leipzig 1938. (Mitteilungen der Vorderasiatisch-aegyptischen Gesellschaft. Bd. 43.)

A survey of Persian Art, from Prehistoric Times to the Present. LIV. köt. kiadta *A. U. Pope*. London—New York 1938.

E. F. Schmidt: The Treasury of Persepolis and other discoveries in the Homeland of the Achaemenians. Chicago 1939.

Források

Ktesias: The Fragments of the Persica. Ed. by J. Gilmore. London 1888.

И. M. Волков: Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине V в. до Р. Х. М. 1915.

Avesta, die heiligen Bücher der Persen. Übers... von *F. Wolf*. Strassburg 1910.

The Brooklyn Museum Aramaic Papyri. New Documents of the Fifth Century B. C. Ed. with a historical introd. by *E. G. Kraeling*. New Haven 1953.

G. G. Cameron: Persepolis Treasury Tablets. Chicago 1948.

G. R. Driver: Aramaic Documents of the 5-th Century B. C. Oxford 1954.

R. G. Kent: Old-Persian Grammar. Texts. Lexicon. New Haven 1950.

G. Posener: La première domination perse en Égypte. Le Caire 1936.

E. Sachau: Aramäische Papyrus und Ostraka aus einer jüdischen Militärkolonie zu Elephantine. Leipzig 1911.

F. Sarre—E. Herzfeld: Iranische Felsreliefs. I—II. köt. Berlin 1910.

S. Smith: Babylonian Historical Texts relating to the Capture and Downfall of Babylon. London 1924.

D. T. Wiseman: Chronicles of Chaldaean Kings (626—556 B. C.) in the British Museum. London 1956.

G. Cardascia: Les archives des Murašû. Paris 1951.

Lásd még Hérodotos, Diodóros és Xenophón műveit (a II. rész 2. pontjában), valamint Arrianost (a II. rész 3. pontjában).

2. AZ ÓKORI GÖRÖGORSZÁG TÖRTÉNETE

Az I. rész II—IV. fejezetéhez

Általános jellegű irodalom

B. П. Бузескул: Введение в историю Греции. Пг. 1915.

P. Ю. Виппер: История Греции в классическую эпоху. М. 1916.

Древняя Греция. Под ред. В. В. Струве и Д. П. Каллистова. М. 1956.
С. Я. Лурье: История Греции. Ч. 1. Л. 1940.
Н. И. Новосадский: Греческая эпиграфика. Ч. 1. Изд. 2. М. 1915.
В. С. Сергеев: История древней Греции. Изд. 2. М. 1948.
Magyarul: Az ókori Görögország története. Budapest 1951.
А. Й. Тюменев: Очерки экономической и социальной истории древней Греции. Т. I—III. Пг. 1920—1922.
М. М. Хвостов: История Греции М. 1924.
K. J. Beloch: Griechische Geschichte I—IV. köt. 3. kiadás. Berlin 1912—1927.
G. De Sanctis: Storia dei Greci delle origini alla fine del secolo V. I—II. köt. 4. kiadás. Firenze 1954.

Források

Aristotelés: Az athéni állam. Ford Ritoók Zsigmond—Sarkady János. Budapest 1953.
Kategóriák.
Metafizika. Ford. Halasy-Nagy József. Budapest 1936.
A lélekről. Ford. Förster Aurél. Budapest 1955.
Politika. Ford. Szabó Miklós. Budapest 1923.
Poétika. Ford. Geréb József. 2. kiadás. Budapest 1916.
Fizika.
Nikomachosi Éthika. Ford. Szabó Miklós. Budapest 1942.
Aristophanés: Összes vígjátékai. Ford. Arany János. Budapest 1946.
Hérodotos történeti könyvei. Ford. Geréb József I—III. köt. Budapest 1892—1893.
Démosthenés beszédei. Ford. Télfy Iván. 2. kiadás. Budapest 1902.
A szicíliai *Diodóros* Történeti könyvtárának (Bibliothéké) csak egyes részleteit fordították magyarra. Görög Történeti Chrestomathia. Budapest 1960. 193—214. old. Ford. Ritoók Zsigmond.
Isokratés: A „Panégyrikos"-ból. Ford. Hahn István. Görög Történeti Chrestomathia. Budapest 1960. 177—179. old.
Négy beszéd. Ford. Szabó István. 1846.
Xenophón: Kyrupaideira. Ford. Télfy Iván. 4. kiadás. Budapest 1910. Aponnémoneumata Soleratus. Ford. Kemenes (Kempf) József. Budapest 1900.
Szemelvények. Ford. Jánosy István. Világirodalmi Antológia. I. Ókor. Budapest 1952.
Lysias: A gabonakereskedők ellen. Ford. Sarkady János. Görög Történeti Chrestomathia. Budapest 1960. 173—176. old.
Platón Összes Művei. Budapest 1943.
Plutarchos: Párhuzamos életrajzok. Ford. Kacskovics Kálmán. Budapest 1894—1900.
Sophoklés Összes drámái. Budapest 1950.
Thukydidés Művei. Ford. Zsoldos Benő. I—III. köt. Budapest 1887—1888.
Euripidés tragédiái. Ford. Csengery János. I—III. köt. Budapest 1911—1919.
Világirodalmi Antológia. I. Ókor. Szerk. Szilágyi János György—Trencsényi Waldapfel Imre. Budapest 1952.
Aischylos tragédiái. Ford. Csengery János. 2. kiadás. Budapest 1841.
Aischinés: Ktésiphón elleni beszéde. Ford. Sebestyén Károly. Budapest 1950.
G. E. Daniel: A Hundred Years of Archaeology. London 1950.
W. Dittenberger: Sylloge inscriptionum Graecarum. 3. kiad. I—IV. köt. Leipzig 1915—1924.
B. D. Merritt: Athenian Tribute Lists. I—III. köt. Cambridge Princeton. 1939—1950.
M. N. Tod: A Selection of Greek Historical Inscriptions. I—II. köt. Oxford 1946—1948.
Lásd még Cornelius Nepos és Iustinus műveit (a III. részben, ill. a II. rész 3. pontjában).

A II. fejezethez

A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK. A GÖRÖG RABSZOLGATARTÓ DEMOKRÁCIA VIRÁGKORA

A III. fejezethez

A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ. ATHÉN HANYATLÁSA ÉS MAKEDONIA FELEMELKEDÉSE

Б. Л. Богаевский: Очерк земледелия Афин. Пг. 1915.
В. П. Бузескул: Афинская демократия. Харьков 1920.
Л. М. Глускина: Дельфы в период первой Священной войны. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
С. А. Жебелев: О «Тирании тридцати» в Афинах. — «Вестник древней истории». 1940. № 1.
Л. Н. Казаманова: Рабовладение на Крите в VI—IV в. до н. э. — «Вестник древней истории». 1952. № 3.
И. М. Кулишер: Очерк экономической истории древней Греции. Л. 1925.
М. С. Куторга: Собрание сочинений. Т. I—II. СПб. 1894—1895.
В. В. Латышев: Очерк греческих древностей. Ч. 1. СПб. 1897.
Я. А. Ленцман: О древнегреческих терминах, обозначающих рабов. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
Я. А. Ленцман: О возникновении товарного производства в древней Греции. — «Вестник древней истории». 1953. № 3.
С. Я. Лурье: Эксплуатация афинских союзников. — «Вестник древней истории». 1947. № 2.
Ф. Ф. Соколов: Труды. СПб. 1910.
B. J. Bonner—G. Smith: The Administration of Justice from Homer to Aristotle. I—II. köt. Chicago 1930—1938.
G. Busolt—C. Swoboda: Griechische Staatskunde. I—II. köt. München 1920—1926.

M. Clerc: Les Métèques athéniens. Paris 1893.
P. Cloché: La démocratie athénienne. Paris 1951.
X. M. Данов: Борбить на старить Гърци за Черно море и протоцить. В кн.: Годишникъ на Софийския университетъ. Ист.-филол. фак-т. Т. 39 (1942—1943). София 1943.
M. I. Finley: Studies on Land and Credit in Ancient Athens, 500—200 B. C. The Horos—Inscriptions. New Brunswick 1951.
G. Glotz: La cité grecque. Paris 1953.
G. Glotz: Le travail dans la Grece ancienne. Paris 1920.
G. B. Grundy: The Great Persian War and its Preliminaries. London 1901.
G. B. Grundy: Thuchydides and the History of his Age. I—II. köt. Oxford 1948.
P. Guillon: La Béotie antique. Paris 1948.
P. Guiraud: La propriété foncière en Grèce jusqu'à la conquête romaine. Paris 1893.
J. Hasenbroek: Staat und Handel im alten Griechenland. Tübingen 1928.
Г. И. Кацаров: Цар Филипп II Македонски. История на Македония до 336 год пр. Христа. София 1922.
K. Kumaniecki: Epoka Peryklesa. Warszawa 1949.
H. Michel: The Economic of Ancient Greece. Cambridge 1940.
H. Michel: Sparta. Cambridge 1952.
R. Paribeni: La Macedonia sino al Alessandro Magno. Milano 1947.
H. W. Parke: Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Time to the Battle of Ipsus. Oxford 1933.
L. Robert: Études de numismatique grecque. Paris 1951.
R. L. Sargent: The Size of the Slave Population at Athens during the Fifth and Fourth Centuries B. C. Urbana 1925. (University of Illinois studies in the social sciences. XII/3. köt.)
F. Sokołowski: Propaganda polityczna w Grecji w okresie upadku niepodlegtości. Warszawa 1947.
P. N. Ure: The Origin of Tyranny. Cambridge 1922.

A IV. fejezethez

A GÖRÖG KULTÚRA AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN

Filozófia és tudomány

M. А. Дынник: Очерк истории философии классической Греции. М. 1936.
С. Я. Лурье: Очерки по истории античной науки М.—Л. 1947.
С. Я. Лурье: Геродот. М.—Л. 1947.
С. Я. Лурье: История античной общественной мысли. М.—Л. 1929.
А. О. Маковельский: Греческие атомисты. Баку 1946.
E. Barker: Greek Political Theory; Plato and his Predecessors. London 1947.
J. B. Bury: Ancient Greek Historians. Cambridge 1919.
B. Farrington: Science and Politics in the Ancient World. New York 1940.
Magyarul: Tudomány az ókorban. Budapest 1949. Tudomány és haladás. 28. szám.

Irodalom és művészet

В. Д. Блаватский: Греческая скульптура. М.—Л. 1939.
В. Д. Блаватский: История античной расписной керамики. М. 1953.
История греческой литературы. Под ред. С. И. Соболевского и др. Т. I—II. М.—Л. 1946—1956.
С. И. Соболевский: Рабы в комедиях Аристофана как литературный тип. — «Вестник древней истории». 1954. № 4.
Б. В. Фармаковский: Аттическая вазовая живопись. СПб. 1902.
В. Н. Ярхо: Аристофан. М. 1954.

Vallás

Б. Л. Богаевский: Земледельческая религия Афин. Т. 1. Пг. 1916.
Ф. Ф. Зелинский: Древнегреческая религия. Пг. 1918.
M. P. Nilsson: Geschichte der griechischen Religion. I. köt. München 1941.

3. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK TÖRTÉNETE

A II. rész VIII—IX. fejezetéhez, valamint a X. fejezet 3—4. pontjához

Általános jellegű irodalom

К. К. Зельин: Основные черты эллинизма. — «Вестник древней истории». 1953. № 4.
А. Б. Ранович: Эллинизм и его историческая роль. М.—Л. 1950.
Ф. Ф. Соколов: Третье столетие до Р. Х. В кн.: Труды Ф. Ф. Соколова. СПб. 1910.
L. Bieżuńska—Małowist: Z zagadnień niewolnictwa w okrisie hellenistycznym. Wrocław 1949.
T. G. Droysen: Geschichte des Hellenismus. I—III. 2. kiad. Gotha 1877.
F. Heichelheim: Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. Jena 1930.
M. Holleaux: Rome, la Grèce et les monarchies hellenistiques au III-e siècle avant J. C. (273—205). Paris 1921.

A. H. Jones: The Greek City from Alexander to Justinien. Oxford 1940.
J. Kaerst: Geschichte des Hellenismus. 3. kiadás. I—II. köt. Leipzig 1927.
M. Launey: Recherches sur les armées hellénistiques. I—II. köt. Paris 1949—1950.
Ed. Meyer: Blüte und Niedergang des Hellenismus in Asien. Berlin 1925.
M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. I—III. köt. Oxford 1941.
W. W. Tarn: Hellenistic civilisation. 3. kiad. London 1941.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

Ф. Ф. Зелинский: Религия эллинизма. Пг. 1922.
Н. А. Кун: Предшественники христианства. М. 1922.
С. Я. Лурье: Архимед. М.—Л. 1945.
Эллинистическая техника. Сб. статей под ред. акад. И. И. Толстого. М.—Л. 1948.
E. R. Bevan: Stoics and Sceptics. Oxford 1913.
E. Bréhier: Chrysippe et l'ancien stoicisme. Paris 1951.
Aug. Couat: Alexandrian Poetry under the First Three Ptolemies 324—222 B. C. Angolra ford. J. Loeb. London 1931.
G. Dickins: Hellenistic sculpture. Oxford 1920.
D. R. Dudley: A History of Cynicism. London 1937.
H. Gressmann: Die orientalischen Religionen im hellenistisch—römischen Zeitalter. Berlin—Leipzig 1930.
A. Körte: Die hellenistische Dichtung. Leipzig 1925.
G. Lefebvre: Le tombeau de Pétosiris. I—III. köt. Le Caire 1923—1924.
W. Nestle: Die Nachsokratiker. I—II. köt. Jena 1923.
R. Reitzenstein: Die hellenistischen Mysterienreligionen. Leipzig 1920.

Források

Arrianos: „Anabasis" Ford. Szepessy Tibor—Borzsák István—Ritoók Zsigmond. Görög Történeti Chrestomathia. Budapest 1960. 274—287. old.
Polybios 40 könyvre terjedő világtörténetéből. Ford. Hahn István. Görög Történeti Chrestomathia. Budapest 1960. 186—170. old.
Szemelvények *Strabón* 17 könyvre terjedő földrajzi művéből. Ford. Földy József. Antik Tanulmányok. 1957. 335—362. old.
Theokritos idilljei: A görög bukolikusok (Theokritos, Moschos, Bion) költeményei. Ford. Vértessy Dezső. magy. Módi Mihály. I—II. köt. Budapest 1939—1940.
Epikuros legfontosabb tanításai. Ford. Kövendi Dénes—Sárosi Gyula. Budapest 1946.
Iustinus: Kivonat Pompeius Trogus világtörténetéből.
Menandros: Ítéletkérők. Ford. Devecseri Gábor. Világirodalmi Antológia I. köt. Ókor. Budapest 1952. 368—371. old.
Az embergyűlölő. Ford. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1960.
Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire: Zenon Papyri. Publ. par C. C. Edgar. I—IV. köt. Caire 1925—1931.
Geographi Graeci minores. I—II. köt. Paris 1855—1861.
F. Jacoby: Die Fragmente der griechischen Historiker. I—II. köt. Berlin 1923—1930. (Köztük a hellenizmus korabeli történetírók műveinek töredékei is.)
W. Dittenberger: Orientis Graeci inscriptiones selectae. I—II. köt. Leipzig 1903—1905.
A. S. Hunt—C. C. Edgar: Select Papyri. I—II. köt. London 1932—1934.
L. Mitteis—U. Wilcken: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. I—II. köt. Leipzig 1912.
Papiri greci e latini. Ed. G. Vitelli, M. Norsa etc. Firenze 1912—1943. I—III. köt. (Publicazioni della Societa Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto.)
Papyri in the University of Michigan Collection. Ed. by C. C. Edgar, A. E. R. Boak, J. G. Winter etc. I—VII. köt. Ann Arbor 1931—1947.
Papyri russischer und georgischer Sammlungen, Hrsg. G. Zereteli, V. Krüger, P. Gernstedt. I—V. köt. Tiflis 1925—1935.
Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus. Ed. by B. P. Grenfell. Oxford 1896. (Új kiadás J. Bingen gondozásában: Göttingen 1952.)
The Tebtunis Papyri. Ed. by B. P. Grenfell, A. S. Hunt, J. G. Smyly etc. I—III. köt. London 1902—1938.
C. Welles: Royal Correspondence in the Hellenistic Period. New Haven 1934.
U. Wilcken: Griechische Ostraca aus Aegypten und Nubien. I—II. köt. Berlin—Leipzig 1899.

Lásd még Diodóros, Pausanias és Plutarchos műveit, valamint W. Dittenberger görög feliratgyűjteményét (Sylloge inscr. Greac. II. rész 2. pont).

A VIII. fejezethez

MAKEDÓN ALEXANDROS BIRODALMÁNAK KIALAKULÁSA ÉS SZÉTHULLÁSA

С. И. Ковалёв: Монархия Александра Македонского. — «Вестник древней истории». 1949. № 4.
С. И. Ковалёв: Переговоры Дария с Александром и македонская оппозиция. — «Вестник древней истории». 1946. № 4.
К. Тревер: Александр Македонский в Согде. — «Вопросы истории». 1947. № 5.
W. Tarn: Alexander the Great. I—II. köt. Cambridge 1948—1950.

A IX. fejezethez, valamint a X. fejezet 3—4. pontjához

A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK AZ I. E. IV—I. SZÁZADBAN

А. К. Бергер: Социальные движения в древней Спарте. М.—Л. 1936.

В. Г. Васильевский: Политическая реформа и социальное движение в древней Греции в период ее упадка. СПб. 1869.

С. А. Жебелев: Из истории Афин 229—31 гг. до Р. Х. СПб. 1898.

С. А. Жебелев: Манифест Птолемея Киренского. — «Изв. АН СССР». 1933. № 5. VII серия. Отделение обществ. наук.

С. А. Жебелев: Союз островитян. — «Журнал Минва народн. просвещения». 1905. Май.

К. К. Зельин: Земля клерухов в Керкеосирисе по данным Тебтюнисских папирусов. — «Вестник древней истории». 1948. № 3.

Я. А. Ленцман: О хлебной торговле Делоса в III—II в. до н. э. — «Вестник древней истории». 1946. № 2.

Ф. Г. Мищенко: Федеративная Эллада и Полибий. В кн.: *Полибий.* Т. 1. 1890.

А. И. Павловская: Формы землевладения и организация земледелия на царских землях Египта в середине III в. до н. э. — «Вестник древней истории». 1953. № 1.

Н. В. Пигулевская: Угасающий Вавилон. — «Учёные записки Ленингр. гос. ун-та». Серия историч. наук. IX. 1941.

Н. Н. Пикус: Переломный период в истории эллинистического Египта. — «Вестник древней истории». 1951. № 1.

Г. Х. Саркисян: Самоуправляющийся город селевкидской Вавилонии. — «Вестник древней истории». 1952. № 1.

К. Б. Старкова: Рукописи из окрестностей Мёртвого моря. — «Вестник древней истории». 1956. № 1.

В. В. Струве: Значение некоторых из демотических папирусов Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина для истории и культуры птолемеевского Египта. М. 1955. (Доклады советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме.)

В. В. Струве: Три демотических папируса Гос. музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина, связанные с документами фиванской жреческой семьи от конца IV в. по начало III в. до н. э. М. 1954. (Доклады советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов. Серия египтологии.)

М. М. Хвостов: История восточной торговли в греко-римском Египте. Казань 1907.

М. М. Хвостов: Текстильная промышленность в греко-римском Египте. Казань 1914.

Х. Данов: Полибий и сведенията му за източнята половина на Балканския полуостров. София 1942.

E. Bikermann: Institutions des Séleucides. Paris 1938.

E. R. Bevan: A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty. London 1927.

A. Bouché—Leclercq: Histoire des Séleucides. I—II. köt. Paris 1913—1914.

W. S. Ferguson: The Hellenistic Athens. London 1911.

M. Hansen: Attalides of Pergamon. New York 1947.

J. Manteuffel: Ze swiata papyrusow. Warszawa 1956.

F. Oertel: Die Liturgie. Leipzig 1917.

Cl. Préaux: L'économie royale des Lagides. Bruxelles 1939.

M. Schnebel: Die Landwirtschaft im hellenistischen Aegypten. München 1925.

R. Taubenschlag: The Law of Greek-Roman Egypt in the Light of the Papyri 332 B. C.—640 A. D. 2. kiadás. Warszawa 1955.

T. Zawadzki: Z zagadnień struktury agrarnospołecznej krajów małoazjatyckich w epoce hellenizmu. Poznań 1952.

4. ARÁBIA ÉS ÉSZAKKELET-AFRIKA TÖRTÉNETE

A X. fejezet 5. pontjához és a XX. fejezet 6. pontjához

В. А. Крачковская: Историческое значение памятников южноарабской архитектуры. — «Советское востоковедение». 1947. IV.

В. А. Крачковская: Новые археологические открытия в Заиорданье. — «Вестник древней истории». 1946. № 4.

И. Ю. Крачковский: Новые материалы из Йемена. В кн.: Библиография Востока. Вып. 2—4. (1933). Л. 1934 (Ин-т востоковедения АН СССР).

Д. Нильсен: О древнеарабской культуре и религии. — «Вестник древней истории». 1938. № 3.

A. Berthélot: L'Afrique Saharienne et Soudanaise, ce qu'en ont connu les anciens. Paris 1927.

Handbuch der altarabischen Altertumskunde, hrsg. von D. Nielsen. I. köt. Kopenhagen 1927.

P. K. Hitti: History of the Arabs. 3. kiadás. London 1946.

A. Kammerer: Essai sur l'histoire antique d'Abyssinie. Paris 1926.

U. Monneret de Villard: La Nubia Romana. Roma 1941.

N. Glueck: The other Side of the Jordan. New Haven 1940.

III. A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI VIDÉKE ÉS A RÓMAI BIRODALOM TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM ÉS FORRÁSOK

Az I. rész V., a II. rész X—XII., a IV. rész XX—XXI. és az V. rész XXIV. és XXVII. fejezetéhez

Általános jellegű irodalom

P. Ю. Виппер: Очерки истории Римской империи. Изд. 2. Берлин 1923.

С. И. Ковалёв: История Рима. Л. 1948.

Н. А. Машкин: История древнего Рима. М. 1956.

И. В. Нетушил: Обзор римской истории. Изд. 2. Харьков 1916.

И. В. Нетушил: Очерк римских государственных древностей. Вып. I—III. Харьков 1894—1902.

И. А. Покровский: История римского права. Изд. 4. СПб. 1918.

Римское частное право. М. 1948.

В. С. Сергеев: Очерки по истории древнего Рима. Ч. 1—2. М. 1938.

Th. Mommsenn: Römischen Geschicte I—III, V. 12. kiad. 1916—1920.

B. Niese: Grundriss der römischen Geschichte. A 4. kiadás alapján készített orosz ford. (szerk. M. I. Rosztovcev) 3. kiadása Szentpétervárott 1910-ben jelent meg.

G. Ferrero: Grandezza e decadenza di Roma. I—V. köt. Milano 1902—1907.
Magyarul: Róma nagysága és hanyatlása. Ford. Lakatos László—Lendvai István. Budapest 1913—1916.

B. Biliński: Problem pracy w starożytnym Rzymie. „Archeologia" III. Warszawa—Wrocław 1952.

G. De Sanctis: Storia dei Romani. 1—4. köt. Torino 1907—1954.

H. Dessau: Geschichte der römischen Kaiserzeit. I—II. köt. Berlin 1924—1930.

T. Frank: An Economic Survey of Ancient Rome. 1—5. köt. Baltimore 1933—1940.

St. Gsell: Histoire ancienne de l'Afrique du Nord. I—VIII. köt. Paris 1913—1928.

J. Kromayer—G. Veith: Heerwesen und Kriegsführung der Griechen und Römer. München 1928.

M. Rostovtzeff: Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich. 1—2. köt. Leipzig 1930.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

В. Д. Благатский: Архитектура древнего Рима. М. 1938.

Р. Ю. Виппер: Возникновение христианской литературы. М. 1946.

Р. Ю. Виппер: Рим и ранее христианство. М. 1954.
Magyarul: Róma és a korai kereszténység. Ford. Gellért György. Budapest 1956.

И. М. Гревс: Тацит. М.—Л. 1946.

История римской литературы. Под общей ред. Н. Ф. Дератани. М. 1954.

М. М. Кобылина: Искусство древнего Рима. М.—Л. 1939.

Н. А. Машкин: Эсхатология и мессианизм в последний период Римской республики. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии». 1946. Т. III. № 5.
Magyarul: Eschatológia és messianizmus a római köztársaság utolsó szakaszában. Szovjet ókori tört. I. Budapest 1952.

М. М. Покровский: История римской литературы. М.—Л. 1942.

А. Рановић: Очерк истории раннехристианской церкви. М. 1941.

A. Harnack: Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten. 4. kiadás. I—II. köt. Leipzig 1924.

M. Schanz: Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. I—III. köt. München 1922—1935.

G. Wissowa: Religion und Kultus der Römer. München 1912.

Források

Ammianus Marcellinus Történeti Könyvei. Ford. Pirchala Imre. I—II. köt. Budapest 1916—1917.

Appianos: Polgárháborúk.

Lucius Apuleius: „Védőirata"; „Az aranyszamár". Ford. Révay József. 3. kiadás. Budapest 1949.

Vergilius eklogái: Pásztori Magyar Vergilius. Szerk. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest. 1938.

P. Vergilius Mars Georgicá-ja. Ford. Vietorik József. Budapest 1936.

Aeneis. Ford. Csengery János. Budapest 1931.

M. Vitruvius Pollio „Az építészetről".

Horatius költeményeinek teljes fordítása (Borzsák István gondozásában). Budapest 1962.

Eusebios „Egyháztörténete"

Iosephus Flavius: „A zsidó háború". Ford. Révay József. Budapest 1957.

Катон, Варрон, Колумелла, Плиний о сельском хозяйстве. Под ред. М. И. Бурского. М.—Л. 1937.

Valerius Catullus összes költeményei. Ford. Devecseri Gábor. 3. kiadás. Budapest 1944.

Libanios: Beszédek.

Liviusnak „A város alapításáról" megírt római történetéből szemelvények. Ford. Borzsák István. Világirodalmi Antológia I. Ókor. Budapest 1952. 882—896. old.

Lucanus: Pharsalia. Szemelvények. Ford. Kerényi Grácia és Melles Péter. Világirodalmi Antológia I. Ókor. Budapest 716—719. old.
Lukianos: Szemelvények. Ford. Sebestyén Károly és Marticskó József. Világirodalmi Antológia I. Ókor. Budapest 1952. 411—422. old.
Titus Lucretius Carus: A természetről. Ford. Tóth Béla. Debrecen 1957.
Marcus Aurelius: Elmélkedések. Ford. Huszti József. Budapest 1943.
Martialis. Ford. Balogh Károly. Budapest 1937.
Cornelius Nepos: „Híres emberek életrajzai"
Ovidius „Tristia". Ford. Erdődy János. Budapest 1947.
„Metamorphoses". Szemelvény. Ford. Kerényi Grácia. Világirodalmi Antológia I. Ókor. Budapest 1952. 664—669. old.
Petronius: „Trimalchio lakomája". Ford. Révay József. 3. kiadás. Budapest 1943.
Plautus vígjátékai. Ford. Csíky Gergely. Budapest 1885.
„A hetvenkedő katona", „Három ezüst". Ford. Devecseri Gábor. Budapest 1942.
„A foglyok". Ford. Benkő István. Szeged 1928.
Az ifj. *Plinius* leveleiből szemelvény. Ford. Maróti Egon. Világirodalmi Antológia I. Ókor. Budapest 1952. 750—755. old.
Caius Sallustius Crispus: Összes munkái. Ford. Cserép József. Budapest 1910.
C. Suetonius Tranquillus: Császárok életrajzai. Ford. Székely István. Budapest 1896.
Cornelius Tacitus: Tiberius és kora. Ford. Péter Gyula. Budapest 1943.
Agricola, Germania. Ford. Szabó Árpád. Budapest 1943.
Terentius vígjátékai. Ford. Kis Sándor. Budapest 1895
Phormio. Ford. Maróti Egon. Budapest 1961.
Frontinus: „Stratégémái"
Caesar „Commentarii" Ford. Szencsy Imre. I—II. köt. 1839—1840 és Sárváry Béla. I—II. köt. 1856.
M. Tullius Cicero: Levelek. Ford. Fábián Gábor. Budapest 1861—1865. Válogatott művei. Szerk. Trencsényi-Waldapfel Imre. Budapest 1958.
Ailios Aristeidés Róma-panégyrikosa.
Juvenalis: Szatírák. Ford. Barna Ignác. Budapest 1868.
Szemelvények. Ford. Muraközy Gyula. Világirodalmi Antológia. I. Ókor Budapest 1952. 756—759. old.
Aurelius Victor: Liber de Caesaribus. Lipsiae 1911.
Cassius Dion: Historiarum Romanarum quae supersunt ed. P. Boissevain. I—V. köt. Berolini 1895—1931.
Panégyriques latins. Textes établis et trad. par E. Galletier. I—III. köt. Paris 1949—1955.
Plinius: Naturalis historia. Ed. Mayhoff. I—II. köt. Lipsiae 1906—1909.
Scriptores historiae Augustae. Ed. H. Peter. I—II. köt. Lipsiae 1884.
Zosimus: Historia nova. Ed. L. Mendelsohn. Lipsiae 1887.
А. Б. Рановић: Первоисточники по истории раннего христианства. М. 1933.
А. Б. Рановић: Античные критики христианства. М. 1935.
Е. М. Штаерман: Избранные латинские надписи по социально-экономической истории ранней Римской империи. — «Вестник древней истории». 1955. № 2—4; 1956. № 1—4.
M. Bernhardt: Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. I—II. köt. Halle 1926.
R. Cagnat—V. Chapot: Manuel d'archéologie romaine. I—II. köt. Paris 1916—1920.
R. Cagnat: Inscriptiones Graecae ad res Romanes pertinentes. I—IV. köt. Paris 1911—1927.
Corpus inscriptionum Latinarum. I—XVI. köt. Berolini 1863—1946.
Corpus iuris civilis. I—II. köt. Berlin 1915—1922.
Iurisprudentiae anteiustinianae quae supersunt comp., recens. adnot. Ph. E. Huschke. Lipsiae 1886.
Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. I—XII. köt. Bucarest 1927—1948.
Die Schriften der römischen Feldmesser, hrsg. und erläutert von F. Blume, K. Lachmann und A. Rudorf. I—II. köt. Berlin 1948.
Lásd még Diodóros, Plutarchos, Polybios, Strabón, Iustinus, L. Mitteis és U. Wilcken munkáit (II. rész. 3. pont).

Az V. fejezethez

A RABSZOLGATARTÁS KIFEJLŐDÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJÉBEN

A X. fejezethez

A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJE AZ I. E. III. SZÁZADBAN. ITÁLIA RÓMA FENNHATÓSÁGA ALATT. RÓMA ÉS KARTHAGO HARCA A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJÉNEK HEGEMÓNIÁJÁÉRT

Н. Н. Залесский: К вопросу о происхождении плебса.— «Учёные записки Гос. пед. ин-та им. Герцена». Л. 1948. Т. 68.
Е. Г. Кагаров: О царской власти в древнем Риме. «Филологические записки». Воронеж 1910. Кн. 1—2.
С. И. Ковалёв: Проблемы происхождения патрициев и плебеев. — Труды юбилейной научн. сессии Ленигр. ун-та. Секция ист. наук. 1948.
И. Т. Кругликова: Археологические открытия в Италии за последние годы. — «Вестник древней истории». 1947. № 2.
С. Я. Лурье: Афины и Карфаген в 409—406 гг. — «Вестник древней истории». 1947. № 3.
Н. А. Машкин: Карфагенская держава до пунических войн. — «Вестник древней истории». 1948. № 4.

H. A. Машкин: Последний век пунического Карфагена. — «Вестник древней истории». 1949. № 2.
A. B. Мишулин: Античная Испания до установления римской провинциальной системы в 197 г. до н. э. M. 1952.
B. И. Модестов: Введение в римскую историю. Вопросы доисторической этнологии и культурных влияний в доримскую эпоху в Италии и начало Рима. Ч. 1—2. СПб. 1902—1904.
B. B. Струве: Плебеи и илоты. В кн.: Из истории докапиталистических формаций. Сб. статей. М.—Л. 1933. (Известия ГАИМК, № 100).
K. W. Nitzsch: Geschichte der römischen Republik. I—II. köt. Leipzig 1884—1886.
P. Ducati: Come nacque Roma. Roma 1939.
T. J. Dunbabin: The Western Greeks. Oxford 1948.
L. Homo: L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain. Paris 1953.
G. Lapeyre—A. Pellegrin: Carthago punique 814—146 avant J. C. Paris 1942.
B. Nogara: Les étrusques et leur civilisation. Paris 1936.
E. Pais: Storia di Roma durante le guerre Puniche. V. 1—2. köt. 2. kiadás. Torino 1935.
M. Pallottino: L'origine degli Etruschi. Roma 1946.
C. Picard: Carthago. Paris 1951.

A XI. fejezethez

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN. A RABSZOLGÁK FELKELÉSEI

A XII. fejezethez

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA

A. Г. Бокщанин: Битва при Каррах. — «Вестник древней истории». 1949. № 4.
M. И. Гендерсон: Юлий Цезарь и латинское право в Испании. — «Вестник древней истории». 1946. № 3.
C. A. Жебелев и *C. И. Ковалёв:* Великие восстания рабов II—I вв. до н. э. — «Изв. Гос. Акад. истории материальной культуры». 1939. № 101.
H. A. Машкин: Римские политические партии в конце II и начале I в. до н. э. — «Вестник древней истории». 1947. № 3.
A. B. Мишулин: Спартаковское восстание. M. 1936.
C. И. Протасова: Борьба общественных идеалов в Риме в эпоху Гракхов. В кн.: Из далёкого и близкого прошлого. Сборник . . . Пг.—M. 1923.
M. E. Сергеенко: Катоновская шкала доходности разных земельных угодий. — «Вестник древней истории». 1949. № 1.
M. E. Сергеенко: Характерные черты сельскохозяйственной жизни Средней Италии во II в. до н. э. — «Вестник древней истории». 1952. № 4.
C. Л. Утченко: Идейно-политическая борьба в Риме накануне падения республики. M. 1952.
C. Л. Утченко: Кризис полиса и политические воззрения римских стоиков. M. 1955. (Доклады советской делегации на X Международном конгрессе историков в Риме.)
Г. A. Цветаева: Народные волнения в Риме после убийства Юлия Цезаря. — «Вестник древней истории». 1947. № 1.
J. Carcopino: Sylla ou la monarchie manquée. Paris 1931.
J. Göhler: Rom und Italien. Breslau 1939.
F. B. Marsh: A History of Roman world from 146 to 30 B. C. 3. kiad. London 1954.
E. Meyer: Caesars Monarchie und das Principat des Pompeius. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr. Stuttgart 1919.
R. Paribeni: L'età di Cesare e di Augusto. Bologna 1950.
M. Popławski: Polityczna publicystika w dobie Cezara i Augusta. Lublin 1935.
R. Syme: Roman Revolution. Oxford 1939.
L. R. Taylor: Party Politics in the Age of Caesar. Berkeley 1949.

A XX. fejezethez

A KORAI RÓMAI CSÁSZÁRSÁG

A XXI. fejezethez

A RÓMAI BIRODALOM HATALMÁNAK TETŐPONTJÁN

H. H. Белова: Социальные движения в Галлии в I—II вв. — «Вестник древней истории». 1952. № 4.
A. Г. Бокщанин: Социальный кризис в Римской империи в I в. до н. э. M. 1954.
A. И. Болтунова: Восстание Аникета. — «Вестник древней истории». 1939. № 2.
И. M. Гревс: Очерки по истории римского землевладения преимущественно в эпоху империи. Ч. 1. СПб. 1899.
Э. Д. Гримм: Исследования по истории развития римской императорской власти. Т. I—II. СПб. 1900—1902.
T. Д. Златковская: Мёзия в I и II вв. до н. э. M. 1951.
Ю. K. Колосовская: К истории падения римского господства в Дакии. — «Вестник древней истории». 1955. № 3.
И. T. Кругликова: Дакия в эпоху римской оккупации. M. 1955.
O. B. Кудрявцев: Эллинские провинции Балканского полуострова во II в. н. э. M. 1954.
H. A. Машкин: Принципат Августа. M.—Л. 1949.
A. B. Мишулин: О возникновении римского провинциального управления в Испании. — «Вестник древней истории». 1949. № 1.
Г. M. Пригоровский: Развитие колонатных отношений в римской Африке. — «Учёные записки Моск. ун-та». 1909. Кн. 39.

A. Б. Ранович: Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н. э. М. 1949.
B. C. Сергеев: Принципат Тиберия. (К вопросу о социальной природе императорской власти в Риме.) — «Вестник древней истории». 1940. № 2.
B. C. Сергеев: Разложение рабовладельческой системы и начало колоната в Римской империи. — «Вестник древней истории». 1938. № 3.
M. E. Сергеенко: Два типа сельского хозяйства в Италии I века н. э. — «Изв. АН СССР». Отд.-ние обществ. наук. 1935. № 6. VII серия.
M. E. Сергеенко: Помпеи. М.—Л. 1949.
H. Льюис: Из истории римского гнёта в Египте. — «Вестник древней истории». 1939. № 1.
F. F. Abbott—A. A. Johnson: Municipal Administration in the Roman Empire. Princeton 1926.
R. H. Barrow: Slavery in the Roman Empire. London 1928.
R. G. Collingwood—S. N. L. Myres: Roman Britain and the English Settlements... 2. kiadás. Oxford 1937.
A. M. Duff: Freedmen in the Early Roman Empire. Oxford 1928.
H. Gummerus: Der römische Gutsbetrieb als wirtschaftlicher Organismus nach den Werken des Cato, Varro und Columella. Leipzig 1906.
Histria. Monografie archeologice. I. köt. Bucuresti 1954.
A. H. M. Jones: The cities of the eastern Roman provinces. Oxford 1937.
C. Jullian: Histoire de la Gaule. I—VIII. köt. Paris 1920—1926.
Ch. Julien: Histoire de l'Afrique du Nord. Tunisie, Algérie, Maroc. Paris 1951.
U. Kahrstedt: Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit. Kleinstadt, Villa und Domäne. Bern 1954.
D. Magie: Roman rule in Asia Minor to the end of the third century after Christ. I—II. köt. Princeton 1950.
V. Pârvan: Dacia. Cambridge 1928.
R. Thouvenot: Essai sur la province romaine de Bétique. Paris 1940.
R. Vulpe: Histoire ancienne de la Dobroudja. A „La Dobroudja" cimű tanulmánykötetben. Bucarest 1938.
M. Wheeler: Rome beyond the Imperial Frontiers. London 1954.

A XXIV. fejezethez

A RÓMAI RABSZOLGATARTÓ RENDSZER VÁLSÁGA

A XXVII. fejezethez

A KÉSŐRÓMAI CSÁSZÁRSÁG. A RABSZOLGATARTÓ RENDSZER BUKÁSA

C. И. Архангельский: Указ Диоклетиана о таксах. Нижний Новгород 1928.
M. Белоруссов: Колонат. Варшава 1903.
A. Г. Гемп: Трибутарии и инквилины Поздней Римской империи. — «Вестник древней истории». 1954.
A. Д. Дмитрев: Буколы. (Из истории аграрного движения в римском Египте.) — «Вестник древней истории». 1946. № 4.
A. Д. Дмитрев: Движение багаудов. — «Вестник древней истории». 1940. № 3—4.
A. Д. Дмитрев: Движение latrones как особая форма классовой борьбы в Римской империи. — «Вестник древней истории». 1951. № 4.
A. Д. Дмитрев: К вопросу об агонистиках и циркумцеллионах. — «Вестник древней истории». 1948. № 3.
A. П. Каждан: О некоторых спорных вопросах истории становления феодальных отношений в Римской империи. — «Вестник древней истории». 1953. № 3.
C. И. Ковалёв: К вопросу о характере социального переворота III—V вв. в Западной Римской империи. — «Вестник древней истории». 1954. № 3.
A. Р. Корсунский: О положении рабов, вольноотпущенников и колонов в западных провинциях Римской империи в IV—V вв. — «Вестник древней истории». 1954. № 2.
H. A. Машкин: Движение агонистиков. — «Историк-марксист». 1935. № 1.
H. A. Машкин: Городской строй Римской Африки. — «Вестник древней истории». 1951. № 1.
H. A. Машкин: Из истории африканских городов во II—III вв. н. э. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
H. A. Машкин: К вопросу о революционном движении рабов и колонов в Римской Африке. — «Вестник древней истории». 1949. № 4.
И. C. Перетерский: Дигесты Юстиниана. М. 1956.
A. Ранович: Колонат в римском законодательстве II—V вв. — «Вестник древней истории». 1951. № 1.
A. Ранович: Эдикт Каракаллы о даровании римского гражданства населению империи. — «Вестник древней истории». 1946. № 2.
H. H. Розенталь: Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. — «Изв. АН СССР. Серия истории и философии». Т. II. 1945. № 5.
M. E. Сергеенко: Скрофа и апология крупного землевладения. — «Вестник древней истории». 1947. № 4.
E. M. Штаерман: Рабство III—IV вв. н. э. в западных провинциях Римской империи. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
E. M. Штаерман: К вопросу о крестьянстве в западных провинциях Римской империи. — «Вестник древней истории». 1951. № 2.
E. M. Штаерман: Проблема падения рабовладельческого строя. — «Вестник древней истории». 1953. № 2.
Fustel de Coulonges: Recherches sur quelques problèmes d'histoire. Paris 1889.
J. Burckhardt: Die Zeit Constantins des Grossen. Bern 1950.
B. Bury: History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I. I—II. köt. London 1951.

A. Calderini: I. Severi. Bologna 1949.
R. His: Die Domänen der römischen Kaiserzeit. Leipzig 1895.
M. Rostowzew: Studien zur Geschichte des römischen Kolonates. Leipzig 1910.
M. H. Serejski: Upadek cesarstva rzymskiego i poczatki feodalizmu na zachodzie i w Bizancjum. Warszawa 1954.
E. Stein: Geschichte des spätrömischen Reiches. I. köt. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284—476 n. Chr.). Wien 1928.

IV. A FEKETE-TENGER MELLÉKI, KAUKÁZUSI, BELSŐ- ÉS NYUGAT-ÁZSIAI NÉPEK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM ÉS FORRÁSOK (I. E. V. SZÁZAD—I. SZ. V. SZÁZAD)

Az I. rész III. fejezetének 2. pontjához; a II. rész XIII. fejezetének 1—6. pontjához; a *IV. rész XXII. és az V. rész XXV. fejezetéhez*

Általános jellegű irodalom és források

Очерки истории СССР. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. Под ред. П. Н. Третьякова и А. Л. Монгайта. М. 1956.
В. В. Латышев: Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. I—II. СПб. 1893—1906. (Полное собрание всех известий.) — «Вестник древней истории». 1947. № 1—4; 1948. № 1—4; 1949. № 1—4; 1952. № 2.
А. Л. Монгайт: Археология в СССР. М. 1955.
Н. В. Пигулевская: Сирийские источники по истории народов СССР. — «Труды Ин-та востоковедения АН СССР». М.—Л. 1941. Вып. XLI.
Lásd még Hérodotos, Xenophón. Plutarchos (II. rész, 2. pont), Polybios, Strabón, Justinus (II. rész, 3. pont), Ammianus Marcellinus, Appianos munkáit (III. rész).

1. A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉNEK TÖRTÉNETE

Az I. rész III. fejezetének 2. pontjához; a II. rész XIII. fejezetének 1—3. pontjához; a IV. rész XX. fejezetének 9. pontjához; az V. rész XXV. fejezetének 9—10. pontjához.

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

Г. Д. Белов: Херсонес Таврический. Л. 1948.
В. Д. Блаватский: Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. М. 1953.
В. Д. Блаватский: Искусство Северного Причерноморья античной эпохи. М. 1947.
В. Д. Блаватский: Очерки военного дела в античных государствах Северного причерноморья. М. 1954.
Вопросы скифо-сарматской археологии. (По материалам конференции ИИМК АН СССР. 1952 г.) Сб. статей. М.—Л. 1954.
В. Ф. Гайдукевич: Боспорское царство. М.—Л. 1949.
В. Н. Дьяков: Таврика в эпоху римской оккупации. — «Учёные записки Моск. гос. пед. ин-та». 1942. Т. 28. Вып. 1.
С. А. Жебелев: Северное Причерноморье. М.—Л. 1953.
Д. П. Каллистов: Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. Л. 1949.
Т. Н. Книпович: Танаис. М.—Л. 1949.
К. М. Колобова: Политическое положение городов в Боспорском государстве. — «Вестник древней истории». 1953. № 4.
В. В. Латышев: Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. СПб. 1887.
В. В. Латышев: ΠΟΝΤΙΚΑ. СПб. 1909.
М. И. Максимова: Античные города юго-восточного Причерноморья. М.—Л. 1956.
М. И. Ростовцев: Скифия и Боспор. Л. 1925.
М. И. Ростовцев: Эллинство и иранство на юге России. Пг. 1918.
С. Ф. Стржелецкий: Клер Херсонеса Таврического. — «Вестник древней истории». 1951. № 3.
А. И. Тюменев: Херсонесские этюды. — «Вестник древней истории». 1938. № 2; 1949. № 4; 1950. № 2. и № 4; 1955. № 3.
Б. В. Фармаковский: Ольвия. М. 1915.
M. Ebert: Südrussland im Altertum. Bonn—Leipzig 1921.
E. Minns: Scythians and Greeks. Cambridge 1913.
E. Stern: Die griechische Kolonisation am Nordgestade des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschungen Klio. Leipzig 1909. IX. évf.
L. Zgusta: Die Personennamen griechischer Städte der nordischen Schwarzmeerküste. Praha 1955.

Források

П. О. Бурачков: Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Чёрного моря. Одесса. 1884. См. также. *А. Л. Бертье—Делагард.* Поправки общего каталога монет П. О. Бурачкова. М. 1907.
Б. Н. Граков: Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М. 1928.

Древности Босфора Киммерийского. Т. I—III. СПб. 1854.
А. Н. Карасёв: Оборонительные сооружения Ольвии. — «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1948. Вып. XXII.
В. В. Латышев: Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Т. 1. II. IV. СПб. 1890—1916.
П. Н. Шульц: Мавзолей Неаполя скифского. М. 1953.

2. TRANSZKAUKÁZIA TÖRTÉNETE

A II. rész XIII. fejezetének 3—4. pontjához; a IV. rész XXII. fejezetének 6—8. pontjához; az V. rész XXV. fejezetének 5—8. pontjához

Általános jellegű irodalom és források

И. В. Помяловский: Сборник греческих и латинских надписей Кавказа. СПб. 1881.
И. А. Джавахишвили: Основные историко-этнологические проблемы Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи. — «Вестник древней истории». 1939. № 4.
И. А. Джавахов (Джавахишвили): Государственный строй древней Грузии и древней Армении. Т. 1. СПб. 1906.
С. Т. Еремян: Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов. — «Вестник древней истории». 1939. № 1.
А. Н. Зограф: Распространение находок античных монет на Кавказе. — «Труды Отдела нумизматики Гос. Эрмитажа». Л. 1945. Т. 1.
Я. А. Манандян: Круговой путь Помпея в Закавказье. — «Вестник древней истории». 1939. № 4.
Я. А. Манандян: Маршруты понтийского похода Помпея и путь отступления Митридата в Колхиду (66—64 гг. до н. э.). — «Вестник древней истории». 1940. № 3—4.
Е. А. Пахомов: Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Т. I—V. Баку 1928—1954.

KOLCHIS ÉS IBÉRIA

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

А. И. Амиранашвили: Иберия и римская экспансия в Азии. (К истории древней Грузии.) — «Вестник древней истории». 1938. № 4.
Ш. Я. Амиранашвили: История грузинского искусства. Т. 1. М. 1950.
Ф. Бегиашвили: История древнегрузинской литературы. Ч. 1. Тбилиси 1949.
А. И. Болтунова (Амиранашвили): Описание Иберии в «Географии» Страбона (XI, 3, 1—6). — «Вестник древней истории». 1947. № 4.
А. И. Болтунова: Возникновение классового общества и государственной власти в Иберии. — «Вестник древней истории». 1956. № 2.
И. А. Джавахишвили: История грузинского народа. Изд. 4. Т. 1. Тбилиси 1951.
Г. А. Меликишвили: Возникновение классового общества и первых государственных образований в Грузии. — «Вестник древней истории». 1955. № 3.
Г. А. Меликишвили: О происхождении грузинского народа. Тбилиси 1952.

Források

„Kartlisz Chovreba" („Grúzia története") Anna királynő feljegyzései. Szerkesztette *Sz. G. Kaukcsisvili.* Tbiliszi 1942.
«Обращение Грузии» («Мокцевай Картлисай») (на русск. яз.). В кн.: *Е. Такайшвили:* Источники грузинских летописей. Сб. материалов для описания местностей и племён Кавказа. Тифлис 1900. Вып. XXVIII.
Д. Г. Капанадзе: Грузинская нумизматика. М. 1955.
Т. С. Каухчишвили: Греческие надписи Грузии. Тбилиси 1951 (на груз. яз.).
Б. А. Куфтин: Материалы к археологии Колхиды. Т. I—II. Тбилиси 1949—1950.
Г. А. Ломтатидзе: Археологические раскопки в древнегрузинской столице Мцхета. Тбилиси 1955.
Г. В. Церетели: Эпиграфические находки в Мцхета — древней столице Грузии. — «Вестник древней истории». 1948. № 2.

ALBANIA

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

И. М. Дьяконов: К вопросу об общественном строе Мидийской державы VI в. до н. э. Труды Ин-та истории и философии АН АзССР. Баку 1955. Т. 6.
С. М. Казиев: Родовой строй в древнем Азербайджане. В кн.: Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку 1949.
И. И. Мещанинов: История Азербайджана по археологическим памятникам. — «Изв. АН АзССР». Баку 1944. № 7.
Н. В. Минкович: Разложение родового общества в древнем Азербайджане. В кн.: Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1. Баку 1949.
Очерки по древней истории Азербайджана. Под ред. А. Н. Гулиева. Баку 1956.
Т. И. Тер—Григорьян: К истории Азербайджана. — «Изв. АН АзССР». Баку 1945. № 1.

Források

И. М. Джафарзаде: Развитие археологических работ в Азербайджане. — «Изв. АН АзССР». Баку 1945. № 6.

С. М. Казиев: Археологические памятники Мингечаура, как исторический источник для изучения истории Азербайджана. — Изв. АН АзССР. Баку 1949. № 9.

Материальная культура Азербайджана. Т. 1. Баку 1949.

З. И. Ямпольский: Вновь открытая латинская надпись у горы Беюк—Даш (Азербайджанская ССР). — «Вестник древней истории». 1950. № 1.

ARMENIA

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

М. Абегян: История древнеармянской литературы. Т. 1. Ереван 1948.

Б. Н. Аракелян: Значение раскопок в Гарни для изучения культуры древней Армении. — «Вестник древней истории». 1953. № 3.

Б. Н. Аракелян: Мозаика из Гарни. — «Вестник древней истории». 1956. № 1.

С. Т. Еремян: Основные черты общественного строя Армении в эллинистическую эпоху. — «Изв. АН АрмССР». Ереван 1948. № 1.

С. Т. Еремян: Рабовладельческое общество древней Армении. М. 1953.

С. Т. Еремян: Развитие городов и городской жизни в древней Армении. — «Вестник древней истории». 1953. № 3.

История армянского народа. Ч. 1. Под ред. Б. Н. Аракеляна и А. Р. Иоаннисяна. Ереван 1951.

О. В. Кудрявцев: Рим, Армения и Парфия во второй половине правления Нерона. — «Вестник древней истории». 1949. № 3.

О. В. Кудрявцев: Римская политика в Армении и Парфии в первой половине правления Нерона. — «Вестник древней истории». 1948. № 3.

Я. А. Манандян: Армавирские греческие надписи в новом освещении. Ереван 1946.

Я. А. Манандян: Краткий обзор истории древней Армении. М.—Л. 1943.

Я. А. Манандян: О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времён (V в. до н. э. — XV в. н. э.). Изд. 2. Ереван 1954.

Я. А. Манандян: Проблема общественного строя доаршакидской Армении. — «Исторические записки». М. 1945. Т. XV.

Я. А. Манандян: Тигран Второй и Рим в новом освещении по первоисточникам. Ереван 1943.

Б. Б. Пиотровский: К вопросу о происхождении армянского народа. — «Изв. АН АрмССР». Ереван 1945. № 5 (Обществ. науки) (на арм. яз.; резюме на русск. яз.).

Г. Х. Саркисян: Градостроительство в Армении при Тигране II и вопрос о переселении чужестранцев. — «Изв. АН АрмССР» 1955. № 2.

Г. Х. Саркисян: Из истории городской общины в Армении. — «Вестник древней истории». 1955. № 3.

К. В. Тревер: Очерки по истории культуры древней Армении (II в. до н. э. — IV в. н. э.). М.—Л. 1953.

Г. Халатьянц: Армянские Аршакиды в «Истории Армении» Моисея Хоренского. М. 1903. «Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков». Ч. 1—2. Вып. XIV.

C. F. Lehmann—Haupt: Armenien einst und jetzt. 1—2. köt. Berlin 1910—1931.

Források

Eznik: A szekták ellen. Ford. G. Jezov. Zsurnal Min. narod. proszv. 4 (1858) évf.

Ełišē: Vardapet története. Ford. P. Sansijev. Tiflisz 1853.

Sebeos püspök története. Ford. Sz. Sz. Malhaszjanc. Jerevan 1939.

Movsēs Xorenaçi: Armenia története.

P'awstos Biwzandaçi: Armenia története. Ford. M. A. Gevorgjan. Jerevan 1953.

V. Langlois: Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. I—II. köt. Paris 1867—1869.

Б. Н. Аракелян: Археологические открытия в Армении. — «Вестник древней истории». 1951. № 1.

Б. Н. Аракелян: Гарни. Результаты раскопок 1949—1950. Т. 1. Ереван 1951.

А. И. Болтунова: Греческие надписи Армавира (Предварительное сообщение). — «Изв. АН АрмССР». Ереван 1942. № 1—2.

И. М. Дьяконов, К. Б. Старкова: Надписи Артаксия, царя Армении. — «Вестник древней истории». 1955. № 2.

3. BELSŐ-ÁZSIA TÖRTÉNETE

A II. rész XIII. fejezetének 5. pontjához; a IV. rész XXII. fejezetének 1—2. pontjához; az V. rész XXV. fejezetének 1—3. pontjához

Általános jellegű irodalom

Л. В. Баженов: Народы Средней Азии в древний период (VI—II вв. до н. э.). — «Исторический журнал». М. 1938. № 6.

С. П. Толстов: Основные вопросы древней истории Средней Азии. — «Вестник древней истории». 1938. № 1.

Az egyes belső-ázsiai vidékek történetére és művelődéstörténetére vonatkozó irodalom

В. В. Бартольд: Греко-бактрийское государство и его распространение на северо-восток. — «Изв. имп. Акад. Наук». Пг. 1916. Серия 6. Т. X.

А. Н. Бернштам: Древняя Фергана. «Вестник древней истории» 1949. № 1.

А. Н. Бернштам: Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь—Шаня. — «Советская археология». М. 1949. XI.

А. Н. Бернштам: Проблемы истории Восточного Туркестана. — «Вестник древней истории». 1947. № 2

А. Н. Бернштам: К вопросу об усунь, кушанах и тохарах. — «Советская этнография». М. 1947. 3.

П. С. Василев: Бань Чао в западном крае (1. в. н. э.) «Вестник древней истории». 1955. № 1.

В. Л. Вяткин: Афрасиаб — городище былого Самарканда. Ташкент 1927.

В. Ф. Гайдукевич: К истории древнего земледелия в Средней Азии. — «Вестник древней истории». 1948. № 3.

Б. Г. Гафуров: История таджикского народа в кратком изложении. Изд. 3. Т. 1. М. 1955.

В. М. Массон: Денежное хозяйство древней Средней Азии по нумизматическим данным. — «Вестник древней истории». 1955. № 2.

Г. А. Пугаченкова: Архитектура среднеазиатской античности. — «Вестник древней истории». 1951. № 4. «Согдийский сборник». Л. 1934. АН СССР.

А. Тереножкин: Вопросы историко-археологической периодизации древнего Самарканда. — «Вестник древней истории». 1947. № 4.

С. П. Толстов: Древний Хорезм. М. 1948.

С. П. Толстов: Древняя культура Узбекистана. Ташкент 1943.

С. П. Толстов: По следам древнехорезмийской цивилизации. М.—Л. 1948.

К. В. Тревер: Памятники греко-бактрийского искусства. М.—Л. 1940.

К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец: История народов Узбекистана. Под ред. С. П. Толстова. Т. 1. Ташкент 1950.

И. Умняков: Тохары и тохарский вопрос. — «Труды Узбек. гос. ун-та». Самарканд 1946. Новая серия. № 31. Серия ист.-филол. наук. Вып. 1.

А. Якубовский: Культура и искусство Средней Азии. Л. 1940.

R. Ghirshman: Bégram. Recherches archéologiques et historiques sur les Kouchans. Le Caire 1946.

O. Maenchen-Helfen: The Jüeh-chih Problem re-examined. Journal of the American Oriental Society. Baltimore 1945 LXV. évf. 4—6. szám.

B. I. Rowland: Gandhara and Late Antique Art. American Journal of Archaeology. Cambridge Mass. 1942. 46. évf. 2. szám.

W. Tarn: The Greeks in Bactria and India 2. kiadás. Cambridge 1951.

A. K. Narain: The Indo-Greeks. Oxford 1957.

Források

Л. В. Баженов: Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э. — III в. н. э.). Ташкент 1940.

Н. Я. Бичурин (Иакинф): Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I—III. М.—Л. 1950—1953.

Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945—1948 гг. Под ред. С. П. Толстова и Т. А. Жданко. М. 1952.

Г. Григорьев: Городище Тали-Барзу. — «Труды Отдела истории культуры и искусства Востока (Гос. Эрмитаж)». Л. 1940. Т. II.

Г. В. Григорьев: Поселения древнего Согда. — «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». М.—Л. 1940. Вып. VI.

А. Н. Зограф: Монеты Герая. Ташкент 1937.

А. А. Марущенко: Хосров-Кала. Отчёт о раскопках 1953 г. — «Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН ТССР». Ашхабад 1956. II.

А. А. Марущенко: Старый Серахс (там же).

М. Е. Массон: Новые археологические данные по истории рабовладельческого общества на территории Южного Туркменистана. (Из работ Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции 1951 г.). — «Вестник древней истории». 1953. № 1.

М. Е. Массон: Новые данные по древней истории Мерва. — «Вестник древней истории». 1951. № 4.

М. Е. Массон: Термезская археологическая комплексная экспедиция. — «Труды Узбек. филиала АН СССР». Серия 1. Вып. 2. Ташкент 1940.

Материалы Археологической экспедиции на строительстве Большого Ферганского канала имени И. В. Сталина. — «Труды Ин-та истории и археологии АН УзбССР». Ташкент 1951. IV.

А. А. Потапов: Рельефы древней Согдианы как исторический источник. — «Вестник древней истории». 1938. № 2.

Труды Согдийского-таджикской (Таджикской) археологической экспедиции Ин-та истории материальной культуры АН СССР, Таджикского филиала АН СССР и Гос. Эрмитажа. Под ред. А. Ю. Якубовского. Т. I—II. М.—Л. 1950—1953.

Труды Южнотуркменистанской археологической комплексной экспедиции. Под ред. *М. Е. Массона.* Т. I—V. Ашхабад 1949—1955.

А. А. Фрейман: Датированные согдийские документы с горы Муг в Таджикистане. — «Труды Ин-та востоковедения АН СССР». М.—Л. 1936. XVII.

А. А. Фрейман: Два согдийских рукописных доку-

мента на коже с горы Муг в Таджикистане. — «Вестник древней истории». 1952. № 1.
A. A. Фрейман: Древнейшая согдиская надпись. — «Вестник древней истории». 1939. № 3.
A. A. Фрейман: Согдийский рукописный документ астрологического содержания (календарь). — «Вестник древней истории». 1938. № 2.
A. A. Фрейман: Согдийский рукописный документ на коже 6B5 из собрания документов с горы Муг. — «Вестник древней истории». 1940. № 1.
J. Hasckin—J. Carl: Recherches archéologiques au col de Khair Khaneh pres de Caboul. Paris 1936.
Tibetian Literary Texts and Documents concerning Chinese Turkestan. Selected and transl. by F. W. Thomas. I—II. köt. London 1935—1951.

4. PARTHIA ÉS A SZASZANIDA-IRÁN TÖRTÉNETE

A II. rész XIII. fejezetének 5. pontjához; a IV. rész XXII. fejezetének 3—5. pontjához; V. rész XXV. fejezetének 2. pontjához.

PARTHIA

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

H. A. Винберг: Указатель литературы по истории и археологии Парфии. В кн.: Материалы Южно-туркменистанской археологической комплексной экспедиции. Вып. 1. Ашхабад 1949; окончание см. «Труды ЮТАКЭ». Т. V. 1955.
И. Н. Винников: О языке письменных памятников из Нисы (Южный Туркменистан). — «Вестник древней истории». 1954. № 2.
И. М. Дьяконов, М. М. Дьяконов, В. А. Лившиц: Парфянский архив из древний Нисы. — «Вестник древней истории». 1953. № 4.
M. E. Массон: Некоторые новые данные по истории Парфии. — «Вестник древней истории». 1950. № 3.
A. Г. Периханян: К вопросу о землевладении и рабовладении в Иране парфянского времени. — «Вестник древней истории». 1952. № 4.
Г. A. Пугаченкова: Парфянские крепости Южного Туркменистана. (Из истории архитектуры.) — «Вестник древней истории». 1952. № 2.
W. Andrae: Hatra. I—II. köt. Leipzig 1908—1912.
N. G. Debevoise: A Political History of Parthia. Chicago 1938.
H. Ingholt: Parthian Sculptures from Hatra. Orient and Hellas in Art and Religion. „Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences." New Haven 1954. XII. évf. 7. szám
M. I. Rostovtzeff: Dura and the Problem of the Parthian Art. „Yale Classical Studies." New Haven 1935. V. évf.
J. Wołsjki: L'effondrement de la domination des Séleucides en Iran au III-e siècle av. J. C. „Bulletin international de l'Académie Polonaise." Classe de philologie, d'histoire et de philosophie. Suppl. 5. Cracovie 1947.
Lásd az iráni történetre és művelődéstörténetre vonatkozó általános műveket is (a II. részben).

Források

M. M. Дьяконов: Надписи на парфянских печатях из древней Нисы. — «Вестник древней истории». 1954. № 4.
Г. A. Пугаченкова: Храм и некрополь в Парфянской Нисе. — «Вестник древней истории». 1953. № 3
W. B. Henning: A new Parthian Inscription. „Journal of the Royal Asiatic Society". London 1953. 3—4. szám.
W. B. Henning: The Monuments and Inscriptions of Tangi Sarvak. „Asia Maior." London 1952. II. évf. 2. szám.
Isidorus Characenus: Mansiones Parthicae. A „Geographi Graeci minores" (ed. C. Müller) II/2. kötetében, Parisiis 1855.
E. H. Minns: Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan. „Journal of Hellenic Studiens". London 1915. XXXV. évf.
H. S. Nyberg: The Pahlavi Document from Avroman. „Le monde oriental". Uppsala 1923. XVII. évf.
M. I. Rostovtzeff—C. B. Welles: Parchment Contract of Loan from Dura-Europos on the Euphrates. „Yale Classical Studies". New Haven 1931. II. évf.
Supplementum Epigraphicum Graecum, VII. köt. Lugduni 1931.
W. Wroth: Catalogue of the Coins of Parthia. London 1903.
Lásd még a „труды ЮТАКЭ" V. kötetét is a IV. rész XXII. fej. 3—5. pontjához.
Harmatta János: A durai parthus ostrakonok. Antik Tudományok. Budapest 1946. 3. szám.

A SZASZANIDA-IRÁN A III—IV. SZÁZADBAN

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

Б. Н. Заходер: Иран при Сасанидах. — «Исторический журнал». 1938. № 12.
И. A. Орбели: Сасанидское искусство. — «Восток». М.—Л. (1924). Кн. IV.
И. A. Орбели, К. В. Тревер: Сасанидский металл. М.—Л. 1935.
Н. В. Пигулевская: Византия и Иран на рубеже VI—VII веков. М.—Л. 1946.
Н. В. Пигулевская: К вопросу об общественных отношениях на Ближнем Востоке перед арабским завоеванием. — «Вестник Ленингр. гос. ун-та». 1948. № 4.
Я. И. Смирнов: Восточное серебро. СПб. 1909.

F. Andreas—W. Henning: Mitteliranische Manichaeica aus Chinesisch-Turkestan. Sitzungsberichte Preuss. Akademie der Wissenschaften. Berlin 1932—1934.
A. Christensen: L'Iran sous les Sasanides. 2. kiadás. Copenhague 1944.
J. Marquart: Erānšahr... Berlin 1901.
M. Sprengling: Third Century Iran, Sapor and Kartir. Chicago 1953.
Lásd még az Irán történetére és művelődéstörténetére vonatkozó általános műveket is a II. részben.

Források

Az athéni Dexippos, a sardeisi Eunapios, Theophanés stb. műveit lásd Historici Graeci Minores. I—II. Ed. L. Dindorfius Lipsiae 1870—1871.
Девксипп Афинский, Эвнапий Сардский, Феофан...: В кн.: Византийские историки. Пер. С. Дестуниса. Вып. 5. СПб. 1860.
Н. В. Пигулевская: Анонимная сирийская хроника времени Сасанидов. Записки Ин-та востоковедения АН СССР. Л. 1939. Т. VII.
Н. В. Пигулевская: Месопотамия на рубеже V и VI вв. Сирийская хроника Иешу Стилита. — «Труды Ин-та востоковедения». М.—Л. 1940. Т. 31.
Procopii Caesariensis Opera omnia. Rec. J. Haury. I—III. Lipsiae 1905—1906.
Agathias: Historiarum libri quinque Rec. B. Niebuhr. Bonnae 1828.
Chronique syriaque de Denya de Tell-Mahré. Publ. et trad. par J. B. Chabot. I—II. köt. Paris 1895.
Kārnāmak i Artašēr i Pāpakān. Übersetzt von Th. Nöldeke. Göttingen 1878. „Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen". IV. köt.
M. Minovi: Tansar's Epistle to Gosnasp. Teheran 1932.
Th. Nöldecke: Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der arabischen Chronik des Tabari übers. und mit ausführlichen Erlaut. und Ergänz. versehen. Leiden 1879.
R. Payne—Smith: The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus. Oxford 1860.
Theophylactus Symocatta: Historiarum libri octo. Rec. I. Bekkerus. Bonnae 1834.
Thomas, bishop of Marga. The Book of Governors. Ed. E. A. Wallis—Budge. I. köt. London 1893.
J. M. Unvala: The Pahlavi Text „King Husrav and his Boy". Paris 1921.
Zosimus: Historia nova. Ed. L. Mendelsohn. Lipsiae 1887.
S. J. Bulsara: Laws of the Ancient Persians. Bombay 1937.
R. Ghirshman: Inscription du monument de Chapor I. a Chapour. Revue des arts asiatiques. Paris 1936. X. évf.
E. Herzfeld: Kushano-Sasanian Coins. Calcutta 1930. Memoirs of the Archaeological Survey of India. 38. szám.
E. Herzfeld: Paikuli. Berlin 1924. I—II. köt.
J. A. Markwart: Catalogue of the Provincial Capitals of Eransahr. Roma 1931. Az „Acalecta Orientalia" 3. kötetében.
F. Paruck: Sasanian Coins. Bombay 1924.
Lásd még Ełišē, Eznik, a Movsēs Xorenaçi, Sebeos és P'awtos Biwzandaçi műveit a IV. részben.

V. KELET- ÉS DÉL-ÁZSIAI NÉPEK TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ IRODALOM ÉS FORRÁSOK

A III. rész XIV—XIX. fejezetéhez

1. KÍNA TÖRTÉNETE AZ I. E. V. SZÁZADTÓL AZ I. SZ. III. SZÁZADIG

A III. rész XIV—XVI. fejezetéhez

Történeti irodalom

Л. С. Васильев: Бань Чао в Западном крае. — «Вестник древней истории». 1955. № 1.
С. М. Георгиевский: Первый период китайской истории (до императора Цинь-ши Хуанди). СПб. (1885).
Л. И. Думан: Реформы Ван Мана. — «Вестник древней истории». 1940. № 1.
Н. И. Конрад: «Средние века» в исторической науке. В кн.: «Из истории общественно-политических идей». М. 1955.
Н. В. Кюнер: Лекции по истории главнейших основ китайской материальной и духовной культуры. Владивосток 1901.
В. А. Рубин: Дискуссия о периодизации древней истории Китая в журнале «Вэньшичжэ». — «Вестник древней истории». 1955. № 4.
Л. В. Симоновская: Вопросы периодизации древней истории Китая. — «Вестник древней истории». 1950. № 1.
Л. В. Симоновская: Возникновение и развитие государства в древнем Китае (III тысячелетие — III в. до н. э.). — «Исторический журнал». М. 1940. № 7.
Л. В. Симоновская, Г. Б. Эренбург, М. Ф. Юрьев: Очерки истории Китая. М. 1956.
Т. В. Степугина: О способах порабощения в древнем Китае во времена империй Цинь и Старшей Хань. В кн.: Сборник статей по истории стран Дальнего Востока. М. 1952.

Kuo Mo-zso: Tíz kritikai tanulmány. Peking 1954 (kínaiul).
Kuo Mo-zso: A rabszolgatartó társadalom kora. Sanghaj 1952. (kínaiul).
Kuo Mo-zso: Az ókori kínai társadalom kutatása. 4. kiadás. Sanghaj 1951. (kínaiul).
Lü Csen-jü: Kína rövid története. Peking 1955. (kínaiul).
Fan Wen-lan: Kína általános története. I. köt. Peking 1953. (kínaiul).
Hou Wai-lu: Az ókori kínai társadalom története. Sanghaj 1950. (kínaiul).
Csien Po-can: Kína történetének vázlata. I—II. köt. Csunking 1946. (kínaiul).
Sang Jüe: Kína története. Áttekintés. Peking 1954. (kínaiul).
Jang Kuan: A Csankuo korszak története. Sanghaj 1955. (kínaiul).
Г. Дебс Гомер: Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время. Пер. с англ. — «Вестник древней истории». 1946. № 2.
E. Balázs: La crise sociale et la philosophie politique à la fin de Han. „T'oung Pao". Leiden 1949. 39. évf. 1—3. szám.
H. Bielenstein: The Restoration of the Han Dynasty with prolegomena of the Historiography of the „Hou Han Shu". Göteborg 1953.
H. Bielenstein: The Census of China during the Period 2—742. A. D. „Bulletin Mus. of Far Eastern Antiquities" XIX. évf. 1947.
D. Bodde: China's First Unifier. A Study of the Ch'in Dynasty as seen in the Life of Zi Ssu (280?—208 B. C.) Leiden 1938.
Chang Chun-Ming: The Genesis and Meaning of Huan K'uan's „Discourses on Salt and Iron". The Chinese Social and Political Science Review, Peiping (Peking) XVIII. évf. 1934. 1. szám.
Chi Ch'ao-ting: Key Economic Areas in Chinese History, as revealed in the Development of Public Works for Water-control. London 1936.
H. Cordier: Histoire générale de la Chine et de ses relations avec des pays étrangers depuis les temps les plus anciens, jusqu'a la chute de la dynastie Mandchoue. I—IV. köt. Paris 1920—1922.
H. H. Dubs: Wang Mang and his Economic Reform. „T'oung Pao". Leiden 1940. XXXV. évf.
W. Eberhard: Zur Landwirtschaft der Han-Zeit. Berlin 1932. (Mitteilungen d. Seminars f. Oriental. Sprachen an d. Univ. zu Berlin. „Ostasiatische Studien. XXXV.)
W. Eberhard: A History of Chine. Berkeley 1950.
O. Franke: Geschichte des chinesischen Reiches. Eine Darstellung seiner Entstehung, seines Wesens und seiner Entwicklung bis zur neuesten Zeit. I—III. köt. Berlin 1930—1937.
C. S. Gardner: Chinese Traditional Historiography. Cambridge 1938.
M. Granet: La civilisation chinoise. La vie publique et la vie privée. Paris 1948.
E. Haenisch: Der Aufstand von Ch'en She im Jahre 209 v. Chr. (Shiki 48.) „Asia Maior". New Series. London 1951. II. szám.
G. Haloun: The Liang Chou Rebellion 184—221 A. D. „Asia Maior". London 1949. New Series. I. évf. 1. szám.
A. Hermann: Historical and Commercial Atlas of China. Cambridge 1935.
K. Laturette: The Chinese, their History and Culture. I—II. köt. New York 1945.
Lee Mabel Ping-hua: The Economic History of China, with Special Reference to Agriculture. New York 1921.
H. Maspero: La Chine antique. Paris 1927.
H. Maspero: Contribution a l'étude de la société Chinoise à la fin de Chang et au début de Tcheou. Bull. de l'École française d'Extrême Orient. 46. köt. Paris 1954.
H. Maspero—J. Escarra: Les institutions de la Chine. Essai historique. Paris 1952.
Tchepe: Histoire du royaume de Ou (1122—443 av. J. C.). „Variétés sinologiques". Changhai 10. évf. 1896.
Tchepe: Histoire du royaume de Tch'ou (1122—223 av. J. C.) Uo. 1903. 22. évf.
Tchepe: Histoire du royaume de Ts'in (777—207 av. J. C.) Uo. 1909. 27. évf.
Tchepe: Histoire de trois royaumes de Han, Wei et Tchao. Uo. 1910. 31. évf.
F. Teggart: Rome and China. A Study of Correlations in Historical Events. Berkeley 1939.
Wang Yü-Ch'uan Early Chinese Coinage. New York 1951.
M. Wilbur: Slavery in China during the former Han Sydasty. 206 B. C.—25. A. D. Chicago 1943.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

В. П. Васильев: Очерк истории китайской литературы. СПб. 1880.
В. П. Васильев: Религии Востока. Конфуцианство, буддизм, даосизм. СПб. 1873.
В. П. Васильев: Материалы по истории китайской литературы. Лекции, читанные заслуж. профессором С.-Петербургского имп. университета В. П. Васильевым. СПб. 1888.
О. Н. Глухарева и Б. П. Денике: Краткая история искусства Китая. М.—Л. 1948.
А. А. Петров: Бан Чун. Древнекитайский материалист и просветитель. М. 1954.
А. А. Петров: Из истории материалистических идей в древнем Китае (Ван Чун, I в. н. э.). — «Вестник древней истории». 1939. № 3.
А. А. Петров: Ян Чжу — вольнодумец древнего Китая. — «Советское востоковедение». 1940. № 1.
Ян Хин-шун: О борьбе материализма с идеализмом в древнем Китае. — «Вопросы философии». 1953. № 2.
W. Eberhard: Localkulturen im Alten China. „T'oung Pao". Leiden XXXVII. pótkötet. 1942.

Fêng Yu-lan: A History of Chinese Philisophy. Transl. by D. Bodde. Princeton 1953. I—II. köt.
O. Fischer: Chinesische Plastik. München 1948.
G. P. Fitzgerald: China, a short cultural history. London 1950.
H. A. Giles: A History of Chinese Literature. New York—London 1924.
H. A. Giles: Religion of ancient China. London 1905.
M. Granet: Danses et légendes de la Chine Ancienne. Paris 1926. I—II. köt.
The Great Heritage of Chinese Art. Szerk. Csen Cseng-to. I—II. köt. Sanghaj 1951—1952.
G. Margouliès: Histoire de la littérature Chinoise (Prose). Paris 1949.
G. Margouliès: Histoire de la littérature Chinoise (Poésie). Paris 1951.
O. Münsterberg: Chinesische Kunstgeschichte. I—II. köt. 1912.
J. Needham: Science and Civilisation in China. I. köt. Cambridge 1954.
R. C. Rudolph: Han Tomb Art of West China. A Collection of First and Seconde Century Reliefs. Berkeley—Los Angeles 1951.
O. Siren: A History of Early Chinese Art. I—IV. köt. London 1929—1930.

Források

Wang Jü-c'üan: A Cs'ou-királyság régészeti emlékei. — „Népi Kína", Peking 1954. 2. sz. (kínaiul).
А. Иванов: Материалы по китайской философии. Введение. Школа Фа. Хань Фэйцзы. СПб. 1912.
Н. И. Конрад: Сунь-цзы. Трактат о военном искусстве. М.—Л. 1950.
П. С. Попов: Китайский философ Мэн-цзы. Пер. с кит. С. примеч. СПб. 1904.
Сыма Цянь: Избранное. Пер. с кит. В. Панасюка. М. 1956.
Ян Хин-шун: Древнекитайский философ Лао-цзы и его учение. М.—Л. 1950.
Pan Ku: C'ien Han su („A Korai Han-dinasztia története"). A „Huszonöt dinasztia története" c. kiadvány I. kötetében. Sanghaj. 1935. (kínaiul).
Szïma C'ien: Sï ki. („Történeti feljegyzések".) Uo.
Fan Je: Hou Han su („A Késői Han-dinasztia története"). Uo.
Weng Ju: A Szïcs'uan-tartomány Han-kori művészeti emlékei. Sanghaj. 1955. (kínaiul).
D. Bodde: Statesman, Patriot and General in Ancient China. Three Shin Chi Biographies of the Ch'in Dynasty (255—206 B. C.). Transl. and discussed by Derk Bodde. New Haven, Connecticut 1940.
E. Chavannes: Les Mémoires Historiques de Se-ma Ts'ien. I—IV. köt. Paris 1895—1905.
E. Chavannes: Trois généraux Chinois de la Dynastie des Han Orientaux-Pan Tch'ao (32—102); son fils Pan Jong; Leang K'in. Ch. 77 du Heou Han chou. „T'oung Pao". Leiden 1906. 7. évf. (Série II.)
E. Chavannes: Mission archéologique dans la Chine septentrionale. „Bulletin de l'école Française de l'Extrême Orient". Hanoi—Paris 1909—1915. XIII. I—II. fasc.
H. H. Dubs: The Work of Hsüntze. London 1928.
J. J. L. Duyvendak: Shang Chün shu: The Book of Lord Shang. A Classic of the Chinese School of Law. London 1928.
A. Forke: Lun Hêng. I—II. rész. Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, Berlin 1906—1908—1911. I. rész: Philosophical Essays of Wang Ch'ung. II. rész: Miscellaneous Essays of Wang Ch'ung.
E. M. Gale: Discourses on Salt and Iron (Yen T'ieh Lun). A Debate on Salt Control of Commerce and Industry in Ancient China (by) Huan K'uang. I—XIX. fej. „Sinica Leidensia". Leiden 1931. 2. évf. — A XX—XXVIII. fej. „Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society." 1934. LXV. évf.
A. F. P. Hulsewé: Remnants of Han Law. I. köt. Introd. Studies and annot. transl. of. ch 22 and 23 of the History of the Former Han Dynasty. Leiden 1955.
W. Jabłoński: Czuang-tzu. Warszawa 1953.
J. Legge: The Sacred Book of the East. XXXIX—XL. Számos újabb kiadás; a legújabb: 1936.
J. Legge: The Chinese Classics, with a Translation, Critical and Exegatical Notes, Prolegomena and Copious Indexes. I—V. köt. Hongkong 1861—1872; 2. javított kiadás. Oxford—London 1893—1895.
Liao Wen Kuei: Han Fei Tzu (megh. i. e. 233). Complete Works. I. köt. London 1939.
J. A. M. Mailla—Moyriac de: Histoire générale de la Chine ou Annales de cet empire. Trad. du Tong-Kien-Kang-Mou. 1—12. köt. Paris 1772—1785.
Pan-Ku: The History of the Former Han Dynasty. Ch'ien Han Shu. First division. The Imperial Annals, ch. I—X. A Critical Translation with Annotations by Homer H. Dubs. I—II. köt. Baltimore 1938—1944.
V. Segalen: Mission archéologique en Chine (1914 et 1917). Atlas. I—II. köt. Paris 1923—1924. Az I. kötet: L'art funéraire a l'époque des Han. Paris 1935.
H. H. Stange: Die Monographie über Wang Mang (Ts'ien-Han-shu, Kap. 99), kritisch bearbeitet, übers. und erklärt. Leipzig 1939. „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes". XXIII. 3. köt.
Sun Tzu Wu: The Art of War. The Oldest Military Treatise in the World. Transl. from the Chinese by L. Giles. Harrisburg, Penns. 1944.
N. K. Swann: Food and Money in Ancient China. The Earliest Economic History of China to A. D. 25. Han Shu 24. With related texts Han Shu 91 and Shin-chi 129. Princeton 1950.
A. Wylie: Notes on the Western Region. Transl. from the

„Tsëën Han Shoo", Book 94. „Journal of the Royal Anthropological Institute. 1880—1881. III—V. köt.
L. Wieger: Textes historiques. Histoire politique de la Chine depuis l'origine jusqu'en 1912. 3. kiadás. I. köt. Paris 1929.
Hisa Nai: New Archaeological Discoveries. „China reconstructs". Shanghai 1952. 4. szám.
Lásd még a V. V. Sztruve-féle ókori történeti olvasókönyv I. kötetét (I. rész), továbbá N. J. Bicsurinnak a IV. részhez idézett forrásgyűjteményét.

2. INDIA TÖRTÉNETE AZ I. E. VI. SZÁZADTÓL AZ I. SZ. IV. SZÁZADIG

A III. rész XVII—XVIII. fejezetéhez

Történeti irodalom

Античные писатели о древней Индии. (Предисловие). — «Вестник древней истории». 1940. № 2.
Г. Ф. Ильин: Особенности рабства в древней Индии. — «Вестник древней истории». 1951. № 1.
Г. Ф. Ильин: Шудры и рабы в древнеиндийских сборниках законов. — «Вестник древней истории». 1950. № 2.
А. М. Осипов: Краткий очерк истории Индии до X в. М. 1948.
J. Nehru: The Discovery of India. London 1951.
N. K. Sinha—A. Ch. Banerjee: History of India. Calcutta 1952.
Age of the Nandas and Mauryas. Ed. by *K. A. Sastri.* Benares 1952.
A. Bose: Social and Rural Economy of Northern India cca. 600 B. C.—200 A. D. I—II. köt. Calcutta 1942—45.
The Cambridge History of India. I. köt. E. Rapson. Ancient India. Cambridge 1922.
A. Foucher: La vieille route de l'Inde de Bactra à Taxila. I—II. köt. Paris 1942—1947.
N. Ghosh: Early History of India. 2. kiadás. Allahabad 1948.
The History and Culture of Indian People. Ed. by B. C. Majumdar. II—IV. köt. London 1952—1954.
R. K. Mookerji: The Gupta Empire. 2. kiadás. Bombay 1952.
H. Raychaudhury: Political History of Ancient India. From Accession of Parikshit to the Extinction of the Gupta Dynasty. 6. kiadás. Calcutta 1953.
L. Renou—S. Fillozat: L'India classique. I—II. köt. Paris 1947—1953.
R. N. Saletore: Life in the Gupta Age. Bombay 1943.
K. A. Sastri: History of India. I. rész: Ancient India. Madras 1950.
V. A. Smith: The Early History of India. From 600 B. C. to the Muhammedan Conquest including the Invasion of Alexander the Great. Oxford 1925.

Művelődés- és vallástörténeti irodalom

И. П. Минаев: Буддизм. Исследования и материалы. Т. 1. Вып. 1. СПб. 1897.
И. П. Минаев: Очерк важнейших памятников санскритской литературы. В кн.: Всеобщая история литературы. Под ред. В. Ф. Корша. Т. 1. Ч. 1. СПб. 1880.
Ф. И. Щербатской: Научные достижения древней Индии. Пг. 1924.
S. Chatterjee—Dh. Datta: An Introduction to Indian Philosophy.
A. L. Basham: The Wonder that was India. London 1954.
K. Ch. Chakravarti: Ancient India Culture and Civilization. Bombay 1952.
J. A. Dowson: A Classical Dictionary of Hindu Mythology and Religion, Geography, History and Literature. London 1891.
B. Rowland: The Art and Architecture of India. Buddhist, Hindu and Jain. 2. kiadás. London 1953.
W. S. Sukthankar: Memorial edition. I—II. köt. Poona 1955—1956.
M. Winternitz: Geschichte der indischen Litteratur. II—III. köt. Leipzig 1908—1922.

Források

Арриан: Индия. — «Вестник древней истории». 1940. № 2.
Arrianos: Indiké Geographi Graeci Minores I. Ed. C. Müller Parisiis. 1882.
Aśvaghoṣa: Buddhacarita
Mânuava Dharmõśástra. Ed. by J. Jolly. London 1887.
Kálidásza: Válogatott művei. Budapest 1961.
Pancsatantra. Válogatott elbeszélések. Ford. Schmidt József. Budapest 1960.
Pseudo-Arrianos: Periplus tés Erythras thalassés. Geographi Graeci Minores. I. Ed. C. Müller. Parisiis 1882.
Arthaçastra of Kauṭilya. I—III. 1922—1924. (Trivandrum sanscrit series LXXIX.)
Jataka, or Stories of the Buddha's Former Births. I—VI. köt. Cambridge 1895—1907.
J. Marshall: Taxila. An Illustrated Account of Archaeologica Excavations 1913—1934. 1—3. köt. Cambridge 1951.
J. Muir: Original Sanscrit Texts on the Origin and History of the People of India. I—V. köt. London 1858—1870.
Ptolemaeus: Geographia. Ed. C. Müller—C. T. Fischer. I—II. köt. Parisiis 1883—1901.
Yajñavalkyas Gesetzbuch. Hrsg. von A. Stenzler. Berlin 1850.
Select Inscriptions bearing on Indian History and Civilization Ed. by D. C. Sirear I. köt.: From the VI. century B. C. to the VI. century A. D. Calcutta 1942.
Lásd még Hérodotos, Diodóros, Xenophón (II. rész 2. pont.), Strabón, Iustinus (II. rész. 3. pont.), valamint az id. Plinius (III. rész.) munkáit.

3. KOREA, JAPÁN, INDOKÍNA, INDONÉZIA ÉS CEYLON TÖRTÉNETE

A III. rész XIX. fejezetéhez

KOREA ÉS JAPÁN

Történeti irodalom

M. B. Воробьёв: Каменный век стран Японского моря. Л. 1953.

Е. М. Жуков: История Японии. М. 1939.

В. Т. Зайчиков: Корея. М. 1951.

Н. И. Конрад: Лекции по истории Японии. Ч. 1. Древняя история. М. 1937.

В. П. Нихамин, Г. Д. Тягай, Ф. И. Шабшина: Исторический очерк Кореи с древних времен. В кн.: Корейская Народно-Демократическая Республика. Сб. статей. М. 1954. (Ин-т востоковедения АН СССР).

K. Akiyama: The History of Nippon. Tokyo 1941.

K. Hara: An Introduction to the History of Japan. New York—London 1920.

Y. Isobe: The Story of Ancient Japan or Tales from the Kojiki. Tokyo 1929.

N. G. Munro: Prehistorie Japan. Yokohama 1908.

INDOKÍNA, INDONÉZIA ÉS CEYLON

Történeti és művelődéstörténeti irodalom

L. Briggs: The Ancient Khmer Empire. Philadelphia 1951.

H. W. Codrington: A Short History of Ceylon. London 1939.

Dao Züi An: Vietnam ókori története. Hanoi 1955. (Vietnami nyelven.)

Min Csan: Vietnam történetének rövid vázlata. Hanoi 1954. (Vietnami nyelven.)

H. Dê Graff: Geschiedenis van Indonesië. Bandung 1949.

Đo Đinh Nghiâm: Coup d'oeil sur l'histoire d'Annam. Hanoi 1926.

I. Evans: Papers on the Ethnology and Archaeology of the Malay Peninsula. Cambridge 1928.

G. E. Harvey: History of Burma. London—New York 1925.

E. Loeb: Sumatra, Its History and People. Wienna 1935.

G. Maspero: Le royaume de Champa. Paris—Bruxelles 1928.

P. Pelliot: Le Fou-nan. „Bulletin de l'École Francaise d'Extreme Orient" 3. köt. Paris 1903.

A. Phayre: History of Burma. London 1884.

Thruong Vinh Ky: Cours d'histoire annamite. I—II. köt. Saigon 1877—1879.

W. Wood: A History of Siam from the Earliest Times. 2. kiadás. Bangkok 1933.

Források

V. Goloubew: L'âge du bronze au Tonkin et dans le Nord-Annam. „Bulletin de l'École Française d'extrême Orient". Hanoi 1929. XXXIX. évf. Kham dinh Viêt sü thông giam cüóng mục ou Texte et commentaire du miroir complet d'histoire du Viêt. Traduit par M. Durand. Hanoi 1950.

R. C. Majumdar: Ancient Indian Colonies in the Far East. I. köt.: Champa. Lahore 1927. (The Punjab Oriental [Sanscrit] Series, 16. szám.)

L. Malleret: Récentes découvertes concernant l'archéologie du Fou-Nan. Paris 1949.

E. Patte: L'Indochine préhistorique. „Revue anthropologique". 1936. 10—12. szám.

С. А. Семёнов: Ранние археологические памятники Вьетнама. — «Вестник древней истории». 1950. № 4.

VI. AZ EURÓPAI ÉS ÁZSIAI TÖRZSEK TÖRTÉNETÉNEK IRODALMA ÉS FORRÁSAI

Az I. rész VI. fejezetéhez; a II. rész XIII. fejezetének 6. pontjához; a IV. rész XXIII. és az V. rész XXVI. fejezetéhez

Általános jellegű irodalom

А. В. Арциховский: Основы археологии. Изд. 2. М. 1955.

А. Я. Брюсов: Очерки по истории племён европейской части СССР в неолитическую эпоху. М. 1952.

Ю. В. Готье: Железный век в Восточной Европе. М.—Л. 1930.

L. Niederle: Lidstvo v době předhistorické. Praha 1893.

Források

Н. Я. Бичурин (Иакинф): Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. I—III. М.—Л. 1950—1953.

В. В. Кропоткин: Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР. — «Вестник древней истории». 1954. № 3.

В. В. Латышев: Известия древних писателей, грече-

ских и латинских, о Скифии и Кавказе. Т. I—II. СПб. 1893—1906. — «Вестник древней истории». 1947. № 1—4; 1948. № 1—4; 1949. № 1—4; 1952. № 2.

Lásd még Hérodotos, Xenophón és Thukydidés műveit (II. rész 2. fej.) Polybiost, Strabónt (II. rész 3. pont) Appianost, az id. Pliniust, Tacitust (III. rész), valamint Ptolemaiost (V. rész 2. pont).

A VI. fejezet 1. pontjához; a XXIII. fejezet 1. pontjához; és a XXVI. fejezet 3. pontjához

IBÉREK, KELTÁK, GERMÁNOK

Történeti irodalom és források

Древние германцы. Сборник документов. Под ред и со вступит. статьёй А. Д. Удальцова. М. 1937.

Прокопий Кесарийский: Война с готами. Пер. С. П. Кондратьева. М. 1950.

Д. Петерс: Проблема этногенеза населения Иберии (древней Испании). — «Вестник древней истории». 1940. № 2 и 3—4.

Г. Кацаров: Келтите в стара Тракия и Македония. «Списание на Българската академия на науките». София 1919. Кн. 18. (Клон историко-филологически).

J. Déchélette: Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine. V. köt. 1—3. rész. Paris 1910—1913.

J. Filip: Keltové ve střední Europě. Praha 1956.

Germanische Altertumskunde. Hrsg. von H. Schneider. München 1951.

A. Greiner: Les Gaulois. Paris 1945.

C. Jullien: Histoire de la Gaule. I—III. köt. Paris 1907—1909.

I. Klose: Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau. Breslau 1934.

L. Schmidt: Geschichte der germanischen Frühzeit. Bonn 1925.

A VI. fejezet 4. pontjához; a XXIII. fejezet 2. pontjához és a XXVI. fejezet 3. pontjához

A SZLÁVOK

Történeti irodalom és források

А. Ф. Гильфердинг: Древнейший период истории славян. М. 1868.

Ю. В. Кухаренко: К вопросу о славяноскифских и славяносарматских отношениях. — «Советская археология». М. 1954. XIX.

А. М. Ременников: Борьба племён Северного Причерноморья с Римом в III в. н. э. М. 1954.

Б. А. Рыбаков: Ремесло древней Руси. М. 1948.

А. А. Спицын: Поля погребальных урн. — «Советская археология». Л. 1948. X.

П. Н. Третьяков: Восточнославянские племена. М. 1953.

В. В. Хвойко: Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в досторические времена. Киев. 1913.

Z. Nejedlý: Dějini národa českého I. Praha 1953.

P. J. Šafařik: Slovanské starožitnosti I—II. köt. Praha 1862—1863.

L. Niederle: Rukovet slovanských starožitnosti. Praha 1953.

L. Niederle: Slovanské starožitnosti. II. rész: Život starých slovanů. Praha 1916.

A VI. fejezet 1. pontjához és a XXII. fejezet 3. pontjához

THRÁKOK ÉS ILLYREK

Történeti irodalom és források

Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Сборник. Избраха и преведеха Г. И. Кацаров, Д. Дечев и др. Изд. 2. София 1949.

Т. В. Блаватская: Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. М. 1952.

Т. Д. Златковская: Племенной союз гетов под руководством Биребисты. — «Вестник древней истории». 1955. № 2.

В. Георгиев: За происхода на древното население на североизточната част на Балканския полуостров. — «Сборник Гаврил Кацаров. П.». София 1955. (Известия на Археологическия институт, т. XIX).

Д. П. Димитров: Един нов паметник за античното робство в римска Тракия. София. 1950.

C. Daicoviciu: Le problème de l'état et de la culture des Daces à la lumière des nouvelles recherches. Nouvelles Études d'Histoire, présentées au Xe Congrès des Sciences Historiques. Bucarest 1955.

Хр. М. Данов: Западният бряг на Черно море в древността. София 1947.

Хр. М. Данов: Към историята на Тракия и западното Черноморье от второй половины III. до средины I. в. п. н. е. В кн.: Годишник на Софийския университет. Ист.-филол. фак-т Т. XLVII. Кн. 2. София 1952.

История на България. Т. 1. София 1954.

Исторія народа Iугославіе. Београд 1953. Гл. I—II.

Г. Кацаров: България в древността. Историко-археологический очерк. София 1926.

В. Миков: Античната гробница близ Казанлыка. София 1954.

Г. Михайлов: Към историята на Тракия през IV—III в. пр. н. е. — В кн.: Сборник Гаврил Кацаров. Ч. 2. София 1955.

A VI. fejezet 4. pontjához és a XXIII. fejezet 4. pontjához

LETT-LITVÁN ÉS FINNUGOR TÖRZSEK

А. Я. Брюсов: История древней Карелии. М. 1940. (Труды Гос. Исторического музея. Вып. IX.).

Э. А. Моора: Возникновение классового общества в Прибалтике. — «Советская археология». М. 1953. XVII.

Э. А. Моора: Некоторые вопросы этногенеза эстонского народа в свете археологических данных. — «Советская археология». М. 1954. XXI.

Harmatta János: Мифические северные племена у Геланика. „Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae". Budapest 1951. 1—2. füz. (oroszul).

A VI. fejezet 2. és 3. pontjához; a XXIII. fejezet 5. pontjához és a XXVI. fejezet 2. pontjához

SZKÍTA, SARMATA ÉS ALÁN TÖRZSEK

Történeti irodalom és források

Б. Н. Граков: Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии. — «Вестник древней истории». 1939. № 3.

Н. В. Анфимов: Древние поселения Прикубанья. Краснодар 1953.

Н. В. Анфимов: Земледелие у меото-сарматских племён Прикубанья. — «Материалы и исследования по археологии СССР». М. 1951. № 23.

М. И. Артамонов: Этнический состав населения Скифии. В кн.: Доклады VI научной конференции Ин-та археологии АН УССР. Киев 1953.

В. Д. Блаватский: О стратегии и тактике скифов. — «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1950. Вып. XXXIV.

Б. Н. Граков: ΓΥΝΑΙΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΙ. (Пережитки матриархата у сарматов). — «Вестник древней истории». 1947. № 3.

Б. Н. Граков: Каменское городище на Днепре. — «Материалы и исследования по археологии СССР». М. 1954. Вып. 36.

Б. Н. Граков: Скифский Геракл. — «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1950. Вып. XXXIV.

Б. Н. Граков и А. И. Мелюкова: Два археологические культуры в Скифии Геродота. — «Советская археология». М. 1953. XVIII.

С. Н. Замятнин: Скифский могильник «Частые курганы» под Воронежем. — «Советская археология». 1946. Т. VIII.

В. А. Ильинская: К вопросу о развитии общественных отношений в Скифии. — «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР». Киев 1953. Вып. 2.

И. Т. Кругликова: Поселения эпохи поздней бронзы и раннего железа в восточном Крыму. — «Советская археология». М. 1955. XXIV.

Е. И. Крупнов: К вопросу о поселениях скифского времени на Северном Кавказе. — «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1949. Вып. XXIV.

А. И. Мелюкова: К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы. — «Советская археология». М. 1955. XXII.

Е. Ф. Покровская: Мелитопольский скифский курган. — «Вестник древней истории». 1955. № 2.

К. Ф. Смирнов: Итоги и очередные задачи изучения сарматских племён и их культуры. — «Советская археология». 1953. XVII.

В. В. Струве: Дарий I и скифы Причерноморья. — «Вестник древней истории». 1949. № 4.

А. И. Тереножкин: К вопросу об этнической принадлежности лесостепных племён Северного Причерноморья в скифское время. — «Советская археология». М. 1955. XXIV.

N. Fettich: Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen. „Acta Archaeologica". Budapest 1953.

А. Мочи: К вопросу о периодизации раннесарматской эпохи. „Acta archaeologica". Budapest, 1954. T. IV. Fasc. 1—4.

Harmatta János: Studies in the History of the Sarmatians. Budapest 1950.

Párducz M.: Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns. I—III. köt. Budapest 1941—1950.

A VI. fejezet 5. pontjához; a XIII. fejezet 6. pontjához; XXIII. fejezet 6. pontjához és a XXVI. fejezet 1. pontjához

SAKÁK, MASSZAGETÁK, HUNOK

Történeti irodalom és források

А. Н. Бернштам: Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе 1941.

А. Н. Бернштам: Гуннский могильник Ноин-Ула и его историко-археологическое значение. — «Изв. АН СССР». Отд-ние обществ. наук. 1937. № 4.

А. Н. Бернштам: Памятники старины Таласской долины. Алма-Ата 1941.

М. В. Воеводский и *М. П. Грязнов:* У-суньские могильники на территории Киргизской ССР. — «Вестник древней истории». 1938. № 3.

А. В. Давыдова и *В. П. Шилов:* К вопросу о земледелии у гуннов. — «Вестник древней истории». 1953. № 2.

Е. М. Залкинд: Древние народы китайских хроник и звенки, Хун-ну, Дун-ху, Сянь-би, Ши-вэй. — «Советская этнография». М.—Л. 1937. № 1.

История Казахской ССР. Под ред. А. М. Панкратовой. Изд. 3. Алма-Ата 1952.

С. В. Киселёв: Монголия в древности. — «Изв. АН СССР». Серия истории и философии. М. 1947. Т. IV. № 4.

С. С. Сорокин: К вопросу о гуннах в Средней Азии. — «Вестник Ленингр. гос. ун-та». 1948. № 11.

Г. П. Сосновский: Раскопки Ильмовой Пади. — «Советская археология». 1946. VIII.

А. И. Тереножкин: К историко-археологическому изучению Казахстана и Киргизии. — «Вестник древней истории». 1938. № 1.

R. Grousset: L'empire des Steppes. Paris 1939.

Harmatta János: The Dissolution of the Hun Empire. I. rész: Hun Society of the Age of Attila. „Acta Archaeologica". 2. évf. 1952. 4. fasc.

J. Junge: Saka-Studien. Der ferne Nordosten im Weltbild der Antike. „Klio" Beiheft 41. Leipzig 1939.

W. M. McGovern: The Early Empires of Central Asia. Oxford 1939.

K. Trever: Excavation in the Northern Mongolia. Leningrad 1932.

A. Wylie: History of the Heung-Noo in their Relation with China. (Translated from the Tseen Han Shoo. Book 94 etc.) „Journal of the Royal Anthropological Institute" London 1873—1875. III—V. évf.

A VI. fejezet 5. pontjához és a XXIII. fejezet 6. pontjához

SZIBÉRIAI ÉS TÁVOL-KELETI TÖRZSEK

Történeti irodalom és források

Л. А. Евтюхова: Археологические памятники енисейских кыргызов (хакасов). Абакан 1948.

С. В. Киселёв: Древняя история Южной Сибири. М. 1951.

А. П. Окладников: Древние культуры северо-востока Азии по данным археологических исследований 1946 г. в Колымском крае. — «Вестник древней истории». 1947. № 1.

А. П. Окладников: История Якутии. Т. 1. М. 1955.

А. П. Окладников: Неолит и бронзовый век Прибайкалья. Ч. II—III. — «Материалы и исследования по археологии СССР». М. 1950. № 18; 1955. № 43.

Л. П. Потапов: Очерки по истории алтайцев. М.—Л. 1953.

С. И. Руденко: Культура населения Горного Алтая в скифское время. М.—Л. 1953.

NÉVMUTATÓ

Abgar — 452
Abisarés — 225
Achaimenidák — 24, 25, 32, 33, 160, 176, 193, 197—199, 203, 205, 206, 209, 210, 213, 214, 428, 437, 450, 556, 771, 774
Achaios — 316
Achaiós (rabszolgavezér) — 362
Achóris — 203, 204
Adonis — 285
Aedemo — 641
Aelianus — 755, 757
Aelius Aristides — 675
Aelius Gallus — 646
Aelius Seianus, Lucius — 630, 631, 644
Aemilius Lepidus, Marcus (consul) — 377, 378
Aemilius Lepidus, Marcus (triumvir) — 399—402, 616
Aemilius Paullus, Lucius — 308
Aemilius Paullus, Lucius (az előbbinek fia) — 328, 354, 359
Aeneas — 620, 628
Aesculapius — 634
Aesopus — 10, 678
Afrīγ Xwārizmšāh — 768
Afriγidák — 768, 770
Agamemnón — 94, 676
Agat'angelos — 778
Agatharchos — 93
Agathias — 792
Agathoklés (hadvezér) — 235
Agathoklés (V. Ptolemaios gyámja) — 322
Agathoklés (tyrannos) — 272, 290, 291, 301
Agésandros — 347
Agésilaos — 270
Agésilaos (spártai király) — 67, 74
II. Agis — 222
III. Agis — 7, 269, 270, 283, 315
Agricola lásd Iulius Agricola
Agrippa lásd Vipsanius Agrippa
Agrippa Postumus — 634
Agrippina — 632
Agrón — 146
Ahriman — 451, 678, 775
Ahuramazda — 202, 210, 211, 437, 687
Aigisthos — 94
Aischinés — 79
Aischylos — 10, 93—98, 112
Ai-ti (Liu Jing) — 526, 527
Ajātašatru — 554, 566
Akés — 427
Alarich — 828, 829
Alchaudonios — 452
Alexander Severus — 748—751, 830
Alexandros Iannas — 336
Alexandros, Makedón — 8, 88, 108, 140, 149, 161, 203, 210, 213, 216, 218—231, 236, 240, 241, 250, 253, 255, 258, 268, 275, 279, 291, 292, 319, 339, 346, 383, 413, 427, 430—432, 438, 465, 556, 557, 675, 677, 771
Alexandros (Makedón Alexandros fia) — 230
I. Alexandros, „Philhellén" — 77
Alkibiadés — 60, 62
Amandus — 755, 757

II. Amasis — 22, 23, 201
Amatuni-nemzetség — 779
Ambrosius — 830
Amirani — 161
Amitraghāta lásd Bindusāra
Ammianus Marcellinus — 796, 802, 803, 821, 826, 830
Ammónios — 764
Amon — 172, 220, 224, 227
Amor — 638, 639, 762
Amorgés — 175
Amphikratés — 438
Amphión — 100
II. Amyntas — 88
Amyrtaios (fáraó) — 203
Amyrtaios (felkelővezér) — 202, 203
Anāhita (Anaitis) — 210, 264, 285, 436, 437, 443, 464, 687, 688, 775
Anaitis lásd Anāhita
Anaxagoras — 52, 82, 84, 85, 97
Anchises — 627, 628
Andriskos — 328, 329
Anicetus — 649
Antalkidas — 75
An-ti — 549
Antigonos Dósón — 271, 316
Antigonos Gonatos — 235, 253, 264, 268, 272, 274
Antigonos Monophthalmos — 230—233, 253, 255
Antiochos lásd Eunus
Antiochos (askaloni) — 343
I. Antiochos Sótér — 253, 261, 263, 274
II. Antiochos — 257, 274
III. Antiochos — 313, 316—326, 329, 331, 359, 432, 439, 442, 444
IV. Antiochos, Epiphanés — 314, 333—336
VII. Antiochos Sidétés — 335, 445
Antipatros — 219, 222, 229, 230, 231
Antiphón (filozófus) — 87
Antiphón (oligarcha) — 61
Antisthenés — 284
Antomachos — 442
Antonius — 821
Antonius, Lucius — 402
Antonius, Marcus — 394, 398—400, 402, 403, 405, 610, 623, 691, 692, 697, 706
Antonius Saturninus — 652
Antoninus lásd Caracalla
Antoninusok, Antoninus-dinasztia — 652, 654, 656—658, 664, 671, 674—676, 744, 747, 763, 764
Antoninus Pius — 537, 652, 654, 661, 664, 668, 675, 686, 703, 803
Aphrodité — 349, 350, 426, 438, 687, 688
Apis — 204
Apollodóros (athéni festő) — 104
Apollodóros (tyrannos) — 235
Apollodorus (építész) — 672
Apollón — 94, 101, 121, 285, 330, 405, 426, 762
Apollónios — 243, 247, 251, 312
Apollónios (pergéi) — 278
Apollónios (rhodosi) — 288
Apollónios (tyanai) — 762, 763
Appianos — 356, 364, 380, 381, 675
Appius lásd Claudius Appius
Appius lásd Claudius Appius (censor)
Apuleius — 762
Appuleius Saturninus, Lucius — 370, 371
Aquilius, Manius — 370
Ara — 162, 438
Aramazd — 437, 438
Aratos — 267, 271
Arbogastus — 828
Arcadius — 833
Archeanaktidák — 72
Archelaos — 77
Archidamos — 49, 58
Archimédés — 278
Ardašīr — 771, 775, 776
Ardavān lásd V. Artabanos
Ardvisūra — 464
III. Ariarathés — 263
IV. Ariarathés — 331
Ariobarzanés — 213
Ariobarzanés (király) — 375, 451
Ariovistus — 146, 391, 393, 409
Aristarchos — 279, 345
Aristeidés — 38, 47, 49
Aristodémos (hadvezér) — 232
Aristodémos (tyrannos) — 126
Aristonikus — 7, 281, 331, 362, 365
Aristophanés — 10, 95, 99, 100
Aristotelés — 10, 43, 65, 66, 82, 83, 88, 89, 94, 101, 159, 218, 280, 285, 343, 344, 677
Aristoxenos — 101
Arius (Areios) — 820, 821

Arkesilaos — 284
Armaz — 161
Arminius — 623, 644, 715, 716
Arrhidaios lásd III. Philippos
Arrianos — 219, 675, 676
II. Aršak — 783—785
Arsakés — 439, 451
Arsakidák, Arsakida-dinasztia — 439, 449, 463, 645, 691, 694, 696, 700, 701, 746, 778—780, 784, 793
Aršāma — 200
Arsinoé (I. Ptolemaios felesége) — 250
Arsinoé (II. Ptolemaios felesége) — 241
Arta — 202
I. Artabanos — 439
III. Artabanos — 448, 694, 696
IV. Artabanos — 695
V. Artabanos (Ardavān) — 696, 771
Artabazos — 198
Artages — 430
Artašes (Artaxias) — 692
I. Artašes — 432, 433, 700
Artašesidák (Artaxias-dinasztia) — 436, 697, 698
II. Artavasdes — 438, 452, 453, 692, 697
V. Artavazd (Artavasdes) — 778
I. Artaxerxés (Artaxsaça) — 202, 203
II. Artaxerxés — 74, 210, 212, 213
III. Artaxerxés Óchos — 205, 213
IV. Artaxerxés lásd Béssos
Artaxias lásd Artašes
Artemis — 250, 285, 426
Āryabhaṭa — 582
Asandros — 425, 709
Ascanius (Iulus) — 627
Ascido — 822
Aśoka — 557, 560, 564, 567, 568, 570, 572, 583, 603
Aspakur lásd Varaz-Bakur
Aspasia — 53
Aspurgus — 710
Astarté — 647, 831
Astlik — 162, 437, 438
Astyagés — 21, 163
Aśvaghoṣa — 584
Ateas — 154
Athanasius (Athanasios) — 820, 821, 830
Athéné — 94, 104, 105, 107, 108, 121, 227, 285
Athénión — 369, 370
Athénodóros — 347
Athranius, Lucius — 452
Atilius Regulus, Marcus — 302, 354
Atropatés — 230, 430
Attalidák — 261, 262
Attalos — 218
I. Attalos — 261, 321
III. Attalos — 331
Attila — 829
Attis — 285
Augustus (Gaius Iulius Caesar Octavianus) — 348, 400—406, 430, 466, 610—631, 634—636, 639, 643, 644, 646, 674, 675, 692—694, 697, 704, 706, 709, 711, 716, 753, 762, 764
Aurelianus — 755, 756, 763, 765
Aurelius Antoninus lásd Elagabal
Aurelius Victor — 830
Aureolus — 755
Ausonius — 831
Avidius Cassius — 671, 695

Bagabuχša (Megabizés) — 202, 203
Bagadāta — 30
Bagoas — 213
V. Bahrām (Varhrān) — 773
Bardiya — 24
Bardiya (ál) — 24
Bar-Kochba — 671
Basilius (Vazul) — 830
Bassianus lásd Caracalla
Batiatus — 378, 379
Bato (dalmata) — 622
Bato (pannón) — 622
Bêl — 162, 325
Bêlšaruṣur (Baltazár) — 22
Béróssos — 22, 278, 280
Béssos (IV. Artaxerxés) — 221—223
Bhāsa — 584
Bimbisāra — 554
Bindusāra (Amitraghāta) — 557
Bīrūnī — 768, 770
Blossius — 363, 365
Bocchus — 368
Boéthos — 349
Boirebistas — 150, 717
Bonus — 755
Boudicca — 641, 663
Boz — 808

Brasidas — 59
Bṛhadratha — 568
Brutus lásd Iunius Brutus
Buddha (Siddhārtha, Śākyamuni) — 565, 567, 572, 575, 578, 585, 587, 604, 688, 690
Bulla Felix — 748

Cadmus — 796
C'ai Lun — 541
Calcagus — 663
Caligula (Gaius Caesar) — 631, 640, 641, 644, 710
Cāṇakya lásd Kautilya
Candragupta (Maurya) — 253, 556—559, 564
I. Candragupta — 574
II. Candragupta Vikramāditya — 574
Canidius Crassus, Publius — 706
Canuleius — 125
C'ao C'ao — 552, 553
Caracalla (Bassianus, Antoninus) — 695, 700, 748, 749
Caratacus — 641
Cartimanduia — 640, 641
Carus — 776, 830
Cassiodorus — 807
Cassius Chaerea — 631
Cassius, Gaius — 630
Cassius Longinus, Gaius — 397—402, 453, 630, 674, 691
Cassius Longinus, Lucius — 380
Cassius Severus — 629
Castor — 354, 409
Castus — 381
Catilina lásd Sergius Catilina
Cato, Marcus Porcius — 130, 353, 356—358, 406
Catullus lásd Valerius Catullus
Celsus — 408
Ceres — 121
Cesennius Paetus, Lucius — 645
Cestius Gallus — 647
Cethegus lásd Cornelius Cethegus
Chabrias — 204
Champollion — 332
Charibaél — 646
Chedosbios — 796
Chien-dinasztia — 596
Ching nővérek — 596
Chnodomarius — 823
Chorénéi Mózes lásd Mōses Xorenaçi
I. Chosroés (Xosrov) — 778
II. Chosroés — 779, 781, 782, 784
Chrémónidés — 274
Chrysippos — 283
Cicero lásd Tullius Cicero
Cincinnatus lásd Quinctius Cincinnatus
Cin-dinasztia — 798, 799
C'in-dinasztia — 499, 500, 502, 513, 520, 596
Cing-ti lásd Liu C'i
Cinna lásd Cornelius Cinna
C'in Sï huangti (Jing Cseng) — 493, 494, 496—500, 502, 515, 520, 527, 596
Civilis — 649, 650, 656, 714, 715
Classicus — 649, 650
Claudius (császár) — 631, 632, 634, 641, 643—645, 651, 656, 674, 699, 710, 715, 716, 762
Claudius (lázadóvezér) — 747
Claudius Appius — 364
Claudius Appius (censor) — 128, 129, 131
Claudius Drusus — 622
Claudius Gaius — 304
II. Claudius „Goticus" — 755, 808
Claudius Nero — 404
Clemens — 764
Clio — 627
Clodia (Lesbia) — 410
Clodius Albinus — 746, 747, 754
Clodius, Gaius — 379
Clodius, Publius — 391—394, 398, 403
Columella — 635
Commodianus — 752
Commodus — 654, 666, 745—747
Constans — 822
Constantinus — 761, 810—812, 814—816, 818—822, 830, 834
II. Constantinus — 796, 822
Constantius — 812, 818, 821—823
Constantius Chlorus — 758, 761, 823
Corbulo, lásd Domitius Corbulo
Corinna — 629
Coriolanus lásd Martius Coriolanus
Cormacus — 714
Cornelius Cethegus — 390
Cornelius Cinna — 373, 374, 378, 385, 390
Cornelius Lentulus, Publius — 390
Cornelius Nepos — 675
Cornelius Scipio (id. Africanus), Publius — 309, 310, 354, 363

Cornelius Scipio (ifj. Africanus), Publius — 346, 354, 363, 365, 406, 407, 410
Cornelius Scipio, Lucius — 325
Cornelius Sulla, Lucius — 338, 368, 372, 373, 376, 377, 385, 387—390, 394, 397, 409, 434, 451, 609
I. Cotys (bosporusi király) — 710, 730
I. Cotys (thrakiai király) — 149
II. Cotys — 711
Covinar lásd Narini
Crassus lásd Licinius Crassus
Cremutius Cordus — 674
Crixus — 379
Curio lásd Saribonius Curio
Curtisius, Titus — 634
C'ü Jüan — 10, 492
Cyprianus — 752
Csang An-sï — 508
Csang Cio — 550—552
„Csang, a Fecske" (felkelővezér) — 552
„Csang a fehér lovon" — 552
Csang Heng — 538
Csang K'ien — 443, 459, 461, 517—520
Csang Liang — 551, 552
Csang Ling — 547
Csang Pao — 551, 552
Cs'ao C'o — 503, 504, 513
Cs'eng Cseng — 478
Cseng Kuo — 471
Cs'en Seng — 500, 501
Cs'en T'ang — 523
Csïcsï — 523
Cso-sï — 478
Cso Wang-szun — 478
Csuang-cï — 479, 489, 491, 492

Dādaršiš — 162
Damophilos — 361
I. Dareios (Dārayavauš) — 24—27, 30—33, 36—38, 56, 148, 154, 162, 174, 176, 194, 195, 201—203, 206, 207—209, 211, 556
II. Dareios (Ôchos, Vahuka) — 62, 74, 203, 212
III. Dareios (Kodomannos) — 161, 213, 220, 221
Datamés — 213
Decebal — 652, 653, 668, 710, 717, 718
Decidius Saxa — 691
Decius — 752, 808
Deinokratés — 252
Démétér — 121, 711
Démétrios — 442—444, 568
II. Démétrios — 445
Démétrios (phaléroni) — 231
Démétrios Poliorkétés — 232—235, 268, 272, 423
Démokritos — 10, 82, 84, 85, 89, 282, 285
Démosthenés — 65, 79, 80, 92, 230
Devabhūti — 571
Dhana Nanda — 556, 557
Diana — 120, 121
Didius Iulianus — 746
Dido — 627
Dikaiarchos — 280
Dio Cassius — 663, 743, 746, 748, 802
Diocletianus — 757—761, 779, 816, 818, 822
Diodóros — 112, 114, 122, 149, 314, 361, 427
Diodotos — 439
II. Diodotos — 439
Diogenés — 284
Dioklés — 113
Dión — 115
Dión Chrysostomos — 655, 676
I. Dionysios — 114, 115, 140, 291, 301
Dionysios (halikarnassosi) — 120, 122, 675
II. Dionysios — 115
Dionysios Petosarapis — 336
Dionysos — 92, 93, 99, 105, 109, 352
Diophanés — 363
Diophantos — 420, 425
Domitianus — 652, 655, 658, 660, 663, 674, 717, 763
Domitius — 383
Domitius Ahenobarbus, Gnaeus — 402, 620
Domitius Corbulo, Gnaeus — 644, 645, 694, 715
Donatus — 821, 822
Doung Shon — 594, 595
Droysen, G. — 12, 236
Drusus — 644
Drusus lásd Claudius Drusus
Duketios — 112
Duris — 100
Dutugamunu — 603
Dynamis — 709, 710

Egibi-nemzetség — 31, 197
Egnatius Rufus — 611
Elagabal — 749, 762
Elagabal (Aurelius Antoninus) — 748, 749, 756

Elara — 603
Empedoklés — 84, 112
Engels, F. — 11, 13, 55, 84, 94, 108, 118, 119, 123, 129, 154, 189, 266, 282, 300, 342, 381, 609, 676, 679, 714, 761, 818, 832, 835
Ennius — 410
Epameinóndas — 76
Ephialtés — 49, 51
Ephoros — 112, 156
Epicharmos — 85, 99
Epikratés — 65
Epiktétos — 676
Epikuros — 10, 282, 283, 289, 343, 407, 465
Epitadeus — 67
Eratosthenés — 278
Erechtheus — 104
Ergamenés (Irk-Amon) — 340, 342
Erinnysek — 94, 97
Ermanaricus (Hermanarich) — 722, 728, 808
Ervand — 163
Euagoras — 213
Eudoxos (knidosi) — 82, 83, 211
Eudoxos (kyzikosi) — 345
Eugenius — 828
Euhémeros — 280
Eukleidés — 82, 278
Eukratidés — 442—445, 463, 684
Eumélos — 423
Eumenés — 230, 231
I. Eumenés — 261
II. Eumenés — 330, 331
Eumenisek — 97
Eunus (Antiochos) — 361, 362
Euripidés — 10, 77, 86, 94, 95, 97, 98, 218, 453
Eusebius — 830
Euthydémos — 317, 318, 439, 442—445, 684
Eutropius — 329
Eutychidés — 281
Ezsdrás — 211

Fabius Maximus, Quintus „Cunctator" — 308, 309, 354
Fabius Pictor, Quintus — 116
Fan Csung — 535, 536
Fan Cs'ung — 530
Fan Je — 533
Fan Sen-csï — 538
Faraxen — 753
Fasir — 822
Feuerbach — 761
Firdousi — 696
Firmus (felkelővezér) — 825, 826, 828
Firmus (kereskedő) — 755
Flaccus — 365, 372
Flaminius, Gaius — 304, 306
Flavius Arrianus — 702
Flaviusok — 650, 651, 657, 664, 674, 744
Florus — 641
Fritigernus — 826, 828
Fulvia — 402

Gabinius, Aulus — 338, 385
Gadatas — 32
Gaetulicus lásd Lentulus Gaetulicus
Gaius Cassius — 630
Galba — 648, 649
Galénos (Galenus) — 675
Galerius Caesar — 758, 760
Gallienus — 752—755, 764, 765
Gallus (császár) — 808
Gallus (Kelet királya) — 822, 830
Gaṅgārāja — 599
Gannicus — 381
Gatalos — 414
Gaumāta — 24—27, 198, 206
Gautama-nemzetség — 565
Gautamīputra — 571
Gellius Lucius — 379
Gelón — 112
Germanicus lásd Vitellius
Germanicus Caesar — 631, 632, 644, 645, 715
Geta — 747
Gibbon, E. — 12
Gildo — 825
Glaucia lásd Servilius Glaucia
Glaukón — 274
Gordianus, id. — 751
III. Gordianus — 751, 803
Gorgias — 86, 112
Gorgippos — 158
Gótarzés — 451
II. Gótarzés — 704
Grabos — 146
Gracchus, Gaius lásd Sempronius Gracchus, Gaius
Gracchusok lásd Sempronius Gracchusok

Gracchus, Tiberius lásd Sempronius Gracchus, Tiberius
Gratianus — 826, 828—831
Grigoridák — 779, 785
Grote — 12
Gupta-dinasztia — 571, 574, 576, 578, 584, 605

Ḫababaš — 205
Hadés — 711
Hadrianus — 537, 653—655, 660—662, 664, 665, 668, 670, 671, 674, 675, 686, 695, 700, 702, 703, 753, 830
Haimón — 97
Hamilkar Barkas — 302, 304, 305
Han-dinasztia, Korai vagy Nyugati és Késői vagy Keleti Han-dinasztia — 472, 501, 504, 512, 513, 516, 517, 529, 531, 535—537, 541, 549, 550, 553, 589, 596
Han Fei — 477, 480, 492
Hannibal — 292, 305, 306, 308—310, 320, 325, 363, 381, 716
Harpalos — 219, 227
Hasdrubal (hadvezér) — 305
Hasdrubal (Hannibal fivére) — 310
Hasmoneusok — 335, 336
Haung-vïong-dinasztia — 595
Hayk — 162
Hekataios (abdérai) — 280
Hekataios (milétosi) — 137, 140
Hekaté — 250
Héliodóros — 762
Hélios — 687
Helios — 631
Helius Florus — 358
Héphaistión — 219, 224, 226, 227
Héra — 121, 280
Hérakleidés Pontikos — 83
Hérakleitos — 10
Héraklés (Hercules) — 137, 678, 746, 749, 757, 763, 828
Hercules lásd Héraklés
Hermanarich lásd Ermanaricus
Hermeias — 693
Hermés — 96, 105, 109, 121, 345
Hermolaos — 224
Herodes — 623, 624
Herodes Atticus — 670
Hérodotos — 22—24, 26, 27, 31, 32, 37, 52, 70, 71, 90, 91, 127, 140, 150—156, 163, 164, 169—172, 174, 176, 193, 200, 201, 203, 212
Hiang Jü — 501
Hiao Ho — 502
Hiao kung — 483, 485, 486
I. Hierón — 112
II. Hierón — 301, 302
Hieronymos — 280
Hieronymus (Jeromos, „Szent") — 830
Hippalos — 345
Hipparchos — 345, 675
Hippodamos — 87, 108
Hippokratés (orvos) — 83, 84, 153, 156
Hippokratés (chiosi matematikus) — 82, 83
Hippostratos — 693
Hlewagastiz — 806
Ho K'ü-ping — 517, 518, 539
Holta — 806
Homéros — 96, 218
Honorius — 833
Horatius (consul) — 125, 128
Horatius (költő) — 618, 626, 628
Hóros (Horus) — 249, 285, 315
Hortensius, Quintus — 128, 296
Huai Nan-ci — 547
Huangfu Szung — 551, 552
Huan T'an — 545
Hü Sen — 542
Hvojko, V. V. — 721
Hypereidés — 230
Hystaspés (Vištāspa) — 24
I. Xosrov lásd Chosroés
II. Xosrov lásd II. Chosroés

Iamblichos (filozófus) — 829
Iamblichos (író) — 701
Iambulos — 281, 362
Ianus lásd Janus
Iasón — 453
Icilius — 124
Iktinos — 104, 108
Inaros — 202, 203
Ininsimaios — 712
Ioannes Chrysostomus (Aranyszájú János) — 830
Iokasté — 95
Iordanes — 719, 722, 728, 807, 808
Iosephus Flavius — 649, 801

Iovianus — 785, 824, 825
Iphigeneia — 94
Iphikratés — 64
„Írnok" (felkelővezér) — 552
Isis — 211, 249, 285, 352, 762, 831
Isokratés — 79, 80, 92, 217, 279
Ištar — 285
Iuba — 395, 397
Iugurtha — 367, 368, 409, 410
Iulia Domna — 762
Iulianus — 777, 796, 822—824, 826, 829, 830, 832, 834
Iulius Agricola — 663
Iulius Caesar (Julius Caesar), Gaius — 144, 146, 385, 388—402, 406, 408, 409, 411, 412, 609, 610, 616, 619, 629, 631, 640, 691, 702, 709, 714
Iulius Caesar, Lucius — 372
Iulius—Claudius-dinasztia — 631, 640, 643, 644, 647, 658
Iuliusok (római nemzetség) — 627
Iuliusok (vámbérlő család) — 668
Iulius Tutor — 649, 650
Iulus lásd Ascanius
Iunius Brutus, Marcus — 398—402, 409, 629, 630, 674, 691
Iunius Sabinus lásd Sabinus
Iuno lásd Juno
Iuppiter lásd Juppiter
Iuvenalis — 674, 675

Jahve — 199, 211, 334, 351, 352, 711
Jang Csu — 10, 489—491, 605
Jang Hiung — 542
János lásd Keresztelő János
Janus (Ianus) — 121
Jeromos, „Szent" lásd Hieronymus
Jervand lásd Orontés
Jervandidák lásd Orontidák
Jézus Krisztus — 679—681, 763, 820, 821, 828
Jin-dinasztia — 185
Jing Cseng lásd C'in Sï huangti
II. Jīvitagupta — 574
Judás, „Makkabeus" — 335
Julia (Augustus unokája) — 624
Julius Caesar lásd Iulius Caesar
Juno (Iuno) — 121
Juppiter (Iuppiter) — 121, 397, 400, 627, 628, 749, 756, 757, 763
Jüan Tan — 552
Jüan-ti lásd Liu Sï

I. Kadphisés, Kozulo Kadphisés (K'iuciuk'üe) — 684, 685, 688
II. Kadphisés — 571, 572, 684, 685
Kālāšoka — 556
Kalidasa — 10, 584
Kallias — 65
Kalliklés — 87
Kallikratés — 104, 108
Kallimachos — 278, 287
Kallisthenés — 224
Kambysés (Kambujiya) — 22—26, 32, 162, 201, 210
Kamsarakan-nemzetség — 779, 784
Kandaké — 342
Kaniṣka — 533, 572, 574, 578, 684, 685, 687—689
Kānva-din — 571
Karēnek — 447, 449, 772
Karneadés — 343
Kassandros — 231—233, 268
Kauṇḍinya — 598
Kauravák — 559
Kauṭilya (Cāṇakya) — 557, 558
Keng-sï — 530, 531
Keresztelő János — 679
Khāravela — 570
Kia Ji — 509, 542
K'i Cï lásd Kidza
Kidinnu (Kidenos) — 278
Kidza (K'i Cï) — 589
K'ilimi kunmo — 459
Kimón — 48, 49
Kinadón — 67
K'iuciuk'üe lásd I. Kadphisés
Klaudios Ptolemaios lásd Ptolemaios geográfus
Kleanthés — 283
Klearchos — 212
Kleisthenés — 35, 52, 53
Kleitos — 224
Kleomenés — 7, 269—271, 280, 283, 315, 316, 348, 427
Kleón (athéni) — 59, 99
Kleón (Kilikia kormányzója) — 402
Kleón (rabszolgavezér) — 362
VII. Kleopatra — 338, 395, 402, 405
Kleophón — 63
Klytaimnéstra — 94
Kodomannos lásd III. Dareios

Konfucius (Kung-cï) — 480, 490, 515
Konón — 74
Kopernikusz — 675
Kozulo lásd I. Kadphisés
„Kőszívű Liu" (felkelővezér) — 552
Krateros — 226
Kreón — 97
Krésilas — 52
Krisztus lásd Jézus Krisztus
Kritias — 63, 87
Kronos — 121
Ktésias — 175
Kuang Wu-ti (Liu Hiu) — 531, 532, 537
Kung-cï lásd Konfucius
K'ung Cin — 516
Kung Jü — 524, 525
Kuo Mo-zso — 488
Kuruš lásd II. Kyros
Kybelé — 263, 371, 418, 831
Kypselos — 115
II. Kyros (Kuruš) — 21, 24, 26, 174
Kyros, id. — 163, 176, 199, 205—206, 210, 211
Kyros, ifj. — 62, 74, 91, 212

Labienus, Quintus — 691
Labienus, Titus — 629
Laberiusok — 667
Lacharés — 233
Lactantius — 765, 830
Lagós — 219, 230, 241
Laios — 95
Lamachos — 60
Lao-cï — 479, 480, 488—490, 547
Laodiké — 257
Laokoón — 349
Latinus — 628
Lavinia — 628
Łazar P'arpeçi — 778
Lenin, V. I. — 85, 89, 381, 408
Lentulus lásd Cornelius Lentulus
Lentulus Gaetulicus, Gnaeus — 644
I. Leónidas — 38
II. Leónidas — 270
Leósthenés — 230
Leótychidas — 39
Lepida — 634
Lepidus lásd Aemilius Lepidus
Leptinés — 244
Lesbia lásd Clodia
Leukippos — 82, 84
I. Leukón — 72
Leukothea — 788
„Li, a Nagyszemű" (felkelővezér) — 552
Libanius — 832
Licchavi-nemzetség — 554, 574
Licinius Crassus, Marcus — 376, 381, 383, 385—389, 391—393, 452, 453, 692
Licinius Crassus Mucianus, Publius — 331
Licinius Crassus, Publius — 453
Licinius, Gaius — 127, 128, 363
Licinius Lucullus, Lucius (praetor) — 370
Licinius Lucullus, Lucius (consul) — 386—388, 436, 437
Licinius Lucullus, Marcus — 381
Licinius Nerva — 369
Lie-cï — 491
Li Kuang-li — 519
Li K'ui — 475, 479
Li Ling — 517
Ling-ti — 549
Li Szi — 498, 541
Liu C'i (Cing-ti) — 503
Liu C'ung — 799
Liu Cs'ö lásd Wu-ti
Liu Heng lásd Wen-ti
Liu Hiang — 542, 546
Liu Hiu lásd Kuang Wu-ti
Liu Jing lásd Ai-ti
Liu Jüan — 799
Liu-nemzetség — 529, 530
Liu Pang — 501—503, 509, 510, 513—516, 531, 544
Liu Pei — 553
Liu P'i — 503, 504
Liu Si (Jüan-ti) — 525
Livia — 404, 624
Livius Andronicus — 410
Livius Drusus (id.) — 366
Livius Drusus (ifj.) — 371, 372
Livius Drusus (Livia atyja) — 404
Livius, Titus — 122, 124, 131, 140, 325, 361, 629
Longinus — 765
Luan Ta — 511
Lucanus — 632, 674, 731
Lucilius, Gaius — 410
Lucius — 762

Lucius Mummius — 328
Lucius Verus — 695, 700
Lucretius — 357
Lucretius Carus — 10, 343, 407, 408, 760
Lucullus lásd Licinius Lucullus
Lu Kia — 542
Lukianos — 676, 802
Lusius Quietus — 653
Lü Pu-wei — 474, 478, 493
Lykophrón — 87
Lykurgos — 36, 269
Lydandros — 62—64, 67, 227
Lysias — 65, 66, 91
Lysimachos — 230, 232—235, 253, 260, 263, 272, 413, 423, 427
Lysippos — 82, 87, 108, 110, 218

Ma — 264
Ma Jüan — 533, 596
Ma Jüan-ji — 551
Machanidés — 315
Macharés — 386, 387.
Macrinus — 695, 701, 748
Macro lásd Sertorius Macro
Maecenas — 626, 628
Magnentius — 822
Mago — 299
Mahāpadma Nanda — 556
Mahendra — 603
Makedón Alexandros lásd Alexandros, Makedón
Makedónios — 825
Makkabeusok — 335, 336
Mamikonian-nemzetség — 779, 783, 785
Mancinus — 354
Manethón — 204, 280
Mānī — 775, 776
Manilius — 386
Manlius — 390
Manu — 558
Marcius Philippus — 367
Marcus Aurelius — 654, 665, 668, 671, 672, 676, 677, 683, 695, 745, 803, 804, 807
Marcus Furius Camillus — 125, 126, 133
Mardonios — 36—39
Marduk — 32, 202
Mariccus — 648, 649
Marius, Gaius — 368—374, 377, 378, 385, 388, 410
Maroboduus — 622, 715—718
Mars — 121, 612
Martialis — 674
Martius Coriolanus, Gnaeus — 126
Marx — 6, 12, 13, 20, 55, 84, 88, 108, 119, 123, 283, 300, 342, 381, 408, 609, 679, 761
Massinissa — 310, 353
Maternus — 665
Maurya-dinasztia — 566, 568, 576, 605
Maués lásd Moga
Maximianus — 757, 758, 761, 763
Maximinus — 750—751
Maximus — 828
Médeia — 349, 351
Megabazos — 32
Megasthenés — 253, 560, 561
Mei Seng — 542
Meleagros — 352
Melpomene — 627
Menandros (Baktria királya) — 569
Menandros (drámaíró) — 269, 286, 287
Menandros (rhétor) — 762
Meng-cï — 470, 489—492
Meng T'ien — 494, 541
Ménodóros — 403, 613
Mercurius — 121
Mesrovb Maštoç — 787, 791
Messala lásd Valerius Messala
Metón — 83
Métrodóros — 284
Métrodóros (skepsisi) — 438
Meyer, Eduard — 12
Miao Tu — 478
Mihr — 775
Mihr-Narsē — 772
Milo — 392, 393, 403
Miltiadés — 37, 48
Minerva — 121
Mirian — 784
Mithras — 210, 285, 352, 443, 678, 687, 705, 763, 830
II. Mithridatés (Pontos királya) — 264
IV. Mithridatés — 332
VI. Mithridatés Eupatór — 330, 373—376, 378—379, 384, 386, 387, 395, 420, 424, 425, 428, 432, 434, 436, 437, 451, 452, 701, 705, 709
VII. Mithridatés — 710, 730
I. Mithridatés (Parthia királya) — 444—446

II. Mithridatés (Parthia királya) — 446, 447, 451
Moga (Maués) — 693
Moirák — 96
Mo-ti (császár) — 799
Mo Ti (filozófus) — 469, 472, 491
Molón — 316
Mommsen, T. — 12
Montanus — 682
Montesquieu — 12
Mōses Xorenaçi (Chorénéi Mózes) — 433, 700, 778
Motö — 458
Mucius Scaevola, Publius — 131
Munatius Plancus — 616
Murašû-nemzetség — 30, 31, 197
Musa — 693
Mušeł, Mamikonian — 785
Myrón — 102, 103

Nabis — 315, 323
II. Nabûkudurriusur (Nabukodonozor) — 22, 198, 348
Nabûna'id — 22
Naevius, Gnaeus — 410
„Nagybajuszú Co" (felkelővezér) — 552
Nana — 285
Nā'īzami — 228
Nanda-dinasztia — 556, 557, 566
Narini (Covinar) — 162
Narsah (Narsés) — 776, 779
Nastasen — 340
Navā'ī — 228
Nearchos — 219, 226, 228
Nehémiás — 211
Nekós fáraó — 31, 201
I. Nektanebós (Neḫtnebef) — 204
II. Nektanebós (Neḫtherehbêt) — 204, 205
Nero — 631, 632, 634, 641, 645, 647—649, 652, 668, 674, 683, 695, 699, 711
Nersēs — 783—785
Nerses Kamsarakan — 784
Nerva — 652, 653, 655, 663, 674, 830
Niebuhr, B. — 12
Niederle, L. — 720, 721
Niké (Apteros) — 104, 105, 227, 234
Nikias — 42, 58—61
I. Nikomédés — 263
II. Nikomédés — 369, 375
III. Nikomédés — 375
Nílus — 404
Ning Cseng — 536
Numa Pompilius — 121

Oarsés — 213
Octavia (Octavianus nővére) — 402, 405
Octavianus, Octavius lásd Augustus
Octavius, Marcus — 364
Octavius Valerianus, Annius — 356
Odaenathus — 754
Odovacar — 829
Oenomaus — 379
Oidipus — 94, 95, 97
Olympias — 231
Orestés — 94
Orhozes — 706
Origenes — 764
Ōrmazd — 451, 775
Orobazés — 451
II. Orodes — 452, 691
Orontés — 213
Orontés (Jervand) — 432
Orontidák (Jervandidák) — 432
Orosius — 314
Orpheus — 100, 352
Osiris — 211, 288, 351, 352
Otho — 649
Ovidius — 10, 626, 628, 629
Oxyartés — 223, 230

Pacorus — 691
II. Pacorus — 695
Padiis — 212
Paetus, lásd Cesennius Paetus
Pai Kui — 474
I. Pairisadés — 421, 423
II. Pairisadés — 423
V. Pairisadés — 424
Palakos — 415, 420, 421
Pál apostol — 680, 681
Panaitios — 343, 344, 407
Pan Cs'ao (hadvezér) — 533, 534, 548, 572, 685
Pan Csao (költőnő) — 542, 544
Pandavák — 559
Pangco Jü — 542
Pan Jüng — 548
Pāṇini — 583, 584

Pan Ku — 497, 499, 508, 520, 529, 542, 544
Pan Piao — 544
P'anstos Biwzandaçi — 778
Pap — 785, 787
Papinianus — 747, 761
Papirius — 372
Parmenión — 218, 224
Parrhasios — 104
Parysatis — 203
Pasión — 64
Patañjali — 584
Paulus — 747
Pausanias (hadvezér) — 39
Pausanias (Spárta királya) — 63
Pedanius Secundus — 630
Pei Kung — 552
Peisandros — 61
Peisistratos — 37, 115
Pelopidas — 75
Penates — 627
Pentheus — 453
Perdikkas (hadvezér) — 229—231, 264, 438
Perdikkas (makedón király) — 58
Periklés — 43, 44, 49, 51—55, 57, 58, 60, 62, 84, 86, 90, 95, 104, 108
Pērōz — 773, 777
Perperna — 331
Persephoné — 711
Perseus — 327—330, 346
Pertinax — 746
Pescennius Niger — 746
I. Péter — 734
Péter apostol — 828
Petilius Cerealis — 649, 650
Petilius, Gaius — 128
Petosiris — 244, 288
Petronius — 675
Petronius Gaius — 342
Phaedrus — 10, 678
Phaidra — 94
Phanés — 23
I. Pharasmanes — 224, 705
II. Pharasmanes — 703, 705
Pharnabazos — 429
Pharnabazus (ibér király) — 703
I. Pharnakés — 332, 414, 420
II. Pharnakés — 387, 395, 425, 709
Pharsanzos — 796
Pharzoios — 712
Pheidias — 52, 102, 105, 107
Pheidón — 43
Philémón — 286, 287
Philetairos — 260, 261
Philippos — 328
II. Philippos — 77—81, 88, 92, 146, 149, 154, 216, 218, 219, 224, 229, 233, 264, 265
II. Philippos (ál) — 329
III. Philippos (Arrhidaios) — 230, 231
V. Philippos — 265, 309, 314, 320—323, 325, 327
Philokratés — 80
Philolaos — 43
Philón (alexandriai) — 677, 681
Philón (larissai) — 343
Philostratos — 762
Philótas — 224
II. Phraatés — 445
III. Phraatés — 437, 452
IV. Phraatés — 691, 693
Phrataphernés — 230
Phrynichos (drámaíró) — 33, 94
Phrynichos (politikus) — 61, 62
Phylarchos — 280, 348
Pindaros — 112
Pinna — 622
Piso (Gaius) — 632, 674
Piso, Gnaeus — 644, 645
Platón — 49, 65, 67, 85, 87, 88, 89, 159, 211, 284, 343, 344, 677, 764
Plautius, Marcus — 372
Plautius Silvanus — 645, 710
Plautus, Titus Maccius — 10, 410
Pleuratos — 147
Plinius, id. — 121, 137, 163, 438, 507, 610, 635, 660, 675, 702, 719, 721
Plinius, ifj. — 665, 669, 675
Plótinos — 753, 764, 765
Plutarchos — 44, 52, 121, 122, 226, 270, 359, 379, 438, 448, 675, 677
Po Jüe — 552
Pólemon — 710
Pollux — 409
Polybios — 134, 297, 322, 344—346, 348, 407, 432
Polybos — 95
Polydóros — 347

Polyeuktos — 79
Polygnótos — 101, 102, 104
Polykleitos — 102, 106
Polykratés — 23
Polyperchón — 231
Pompeius, Gnaeus — 376, 378, 381, 383, 385—395, 397, 402, 403, 412, 431, 437, 452, 629, 691, 695, 706
Pompeius, Gnaeus (az előbbi fia) — 397
Pompeius Trogus — 348
Pomponius Atticus, Titus — 384
Pontius Pilatus — 680
Popilius, Gaius — 334
Póros — 225, 556
Porphyrios — 765, 829
Porsenna — 121, 126
Poseidón — 105, 113
Poseidónios — 344, 348
Postumus — 754
Pöhlmann, R. — 12
Prasutagus — 641
Praxitelés — 105, 108, 109
Probus — 756, 763
Procopius — 826
Proculus — 755
Prokopios — 801
Prométheus — 94—96, 161
Propertius — 626, 629
Prótagoras — 52, 85, 97
Prusias — 320
III. Psammétichos — 23
Pseudartabas — 100
Psyche — 762
Ptolemaiosok — 241—246, 248—250, 252, 254, 261, 271, 273, 277, 288, 312, 315—317, 325, 336, 337, 339, 340, 405, 621, 643
Ptolemaios geográfus — 83, 163, 601, 602, 675, 705, 719, 721, 728, 802
Ptolemaios Keraunos — 235
I. Ptolemaios (Sótér) — 219, 230—235, 241, 243, 249, 252, 278, 337
II. Ptolemaios (Philadelphos) — 241, 243, 244, 251, 263, 274, 288, 312, 337, 427
III. Ptolemaios — 267, 274, 288
IV. Ptolemaios (Philopatór) — 311, 316, 317, 321, 333, 342
V. Ptolemaios (Epiphanés) — 315, 317, 321, 332, 333
VI. Ptolemaios (Philométór) — 333, 337
VII. Ptolemaios (Physkón) — 333, 337, 339
VIII. Ptolemaios (Sótér) — 337
X. Ptolemaios (II. Alexandros) — 337, 338
XI. Ptolemaios (Aulétés) — 338, 384
XII. Ptolemaios — 338, 395
XIII. Ptolemaios — 337
Pūrṇavarman — 602
Puṣyamitra — 568
Pyrrhón — 284
Pyrrhos — 233, 234, 272, 274, 292—294, 299, 716
Pythagoras — 83, 101, 677, 763
Pytheas — 145
Pythón — 231

Quietus — 753
Quinctius Cincinnatus, Lucius — 126
Quinctius Flaminius, Titus — 323, 406
Quinctilius Varus — 623, 715
Quintus Hortensius — 128
Quirinus — 121

Rabirius Postumus, Gaius — 338, 384
„Rabszolgavezér" (felkelővezér) — 552
Rāma — 602
Rāvaṇa — 602
Rē^{c} — 220
Regulus lásd Atilius Regulus
Rhampsinitos — 212
III. Rhescuporis — 711
V. Rhescuporis — 796
Rhoimétalkés — 712
Rhóxane — 223, 230, 232
Romulus — 117, 120, 123, 627, 829
Romulus Augustulus — 829
Rosztovcev, M. — 12
Rupilius — 362

Sabinus — 649
Sacrovir — 641
Šafařik, P. — 720
I. Šāhpuhr — 752—754, 775, 776, 778
II. Šāhpuhr — 776, 784, 785, 787, 789, 793
Saisi-dinasztia — 241
Śaiśunāga — 554
Śākyamuni lásd Buddha
Sallustius Crispus, Gaius — 409, 410
Salvianus — 833

Salvius lásd Tryphón
Šamiram — 162
Samudragupta — 574, 575
Sanatruk (Armenia királya) — 700
Sanatruk (kaspianéi kormányzó) — 793
Sang Jang — 480, 484—486, 496, 498, 499
Sarapis — 249, 285
Šātavāhana-dinasztia — 571
Satibarzanés — 222
Saturninus lásd Appuleius Saturninus, Lucius
Saturnus — 121, 409
I. Satyros — 72
Saumakos — 7, 425
Saurmag (Sauromaces) — 789
II. Sauromates — 711
IV. Sauromates — 796
Scipio lásd Cornelius Scipio
Scipiók — 131
Scribonianus — 631
Scribonius — 709, 710
Scribonius Curio, Gaius — 394
Secundiniusok — 665
Seianus lásd Aelius Seianus
Seléné — 687
Seleucus — 620
Seleukida-dinasztia — 236, 243, 253, 255, 257, 258, 260, 262, 264, 271, 272, 314—316, 319, 320, 330, 331, 335, 336, 339, 348, 432, 433, 438, 439, 442, 443, 445, 447, 449
I. Seleukos (Nikatór) — 230—235, 253, 256, 260, 557, 560
II. Seleukos — 257, 264, 274, 439
III. Seleukos — 316
Semproniusok (Gracchusok) — 7, 357, 363, 366, 370, 371, 377, 388, 609
Sempronius Gracchus, Gaius — 364—366, 371, 397
Sempronius Gracchus, Tiberius — 363—365, 372
Seneca, Lucius Amaeus — 632, 676, 681, 731
Septimius Severus — 409, 695, 700, 745—750, 759, 762
Sergius Catilina — 388—390, 392, 394, 408
Sertorius Macro — 631
Sertorius, Quintus — 374, 378, 379, 395
Servilius, Gaius — 370
Servilius Glaucia, Gaius — 370, 371
Servilius Rullus — 389
Servius Tullius — 118—120, 128, 133, 302
Sesóstris — 200
Sestius, Publius — 392
Severus-dinasztia — 747, 758
Sextius Lateranus, Lucius — 127, 128, 364
Sextus Empiricus — 762
Sextus Pompeius — 397, 402—404, 613
Sibylla — 627
Siddhārtha (Šākyamuni) lásd Buddha
Sidonius Apollinaris — 833
Simonidés — 112
Si Seng — 488
Sitā — 602
Sitalkés — 148, 149
Siuni-nemzetség — 779
Šiva — 599, 687
Siyāvuš — 464, 687
Skandagupta — 574
Skiluros — 415, 418, 420
Skopas — 105, 108
Skunxa — 174
Skylax — 31
Skylés — 71
Sohaemus — 700, 701
Sókratés — 87, 88, 99, 677
Solón — 35, 43, 52, 128
Sophoklés — 10, 52, 94—98
Sóphroniskos — 87
Sósibios — 316
Sósigenés — 408
Sóstratos — 252
Spandiyāð-nemzetség — 772
Sparethré — 175
Spartacus — 7, 361, 376, 378—381, 609, 751
Spartokidák — 72, 73, 422—424, 427
III. Spartokos — 423
Spasinés — 340
Sphairos — 269, 426, 427
Spitamenés — 223
Spurius Cassius — 124, 126
Šrī Māra-dinasztia — 599
Stachao — 825
Statiliusok — 610
Strabón — 146, 157, 159, 252, 254, 330, 345, 427, 429, 430, 443, 675, 788
Stratón — 279, 285, 343
Stratophilos — 792
Stilicho — 828
Suetonius Paulinus — 641, 642
Suetonius Tranquillus — 397, 631, 675

Sulla lásd Cornelius Sulla
Sulpicius, Rufus — 373, 374
Sunga-dinasztia — 568, 571
Sun-ti — 547
Surenas (Surēn) — 452, 453
Surēnek — 447, 449, 693, 772
Symmachus — 829—831
Syrus — 411

Szaszanida-dinasztia — 451, 696, 701, 746, 750, 766, 767, 773—776, 778, 788, 789, 793, 794
„Szegény Féreg" (felkelővezér) — 552
Szïma C'ien — 470, 471, 474, 477, 478, 501, 503, 504, 510—512, 520, 542—544, 735, 802
Szïma Hiang-zsu — 542
Szïma Jen — 799
Szïma T'an — 543
Szin-dinasztia — 527
Sziü-dinasztia — 470
Szun Kien — 553
Szün-cï (tudós) — 470, 490, 492
Szün-cï (hadvezér) — 476
Szűz Mária — 679

Tacfarinas — 641, 653, 658
Tachós — 201, 204, 205, 213
Tacitus, Cornelius — 163, 170, 171, 430, 631, 650, 663, 674, 683, 706, 714, 715, 719, 721, 722, 728, 730, 731, 804, 806
T'ang Meng — 520
Tanit — 300
Tao Csö — 479
Tarquiniusok — 118
Tarquinius Priscus — 118, 140
Tarquinius Superbus — 120, 126
Taxilés — 225, 556
Terentius Afer, Publius — 410
Terentius Varro, Gaius — 308
Terentius Varro, Marcus — 293, 408, 675
Térés — 148
Tetricus — 754, 755
Themistoklés — 38, 39, 47—49, 55, 94
Theodosius — 825, 826
I. Theodosius — 828
Theodotos — 316
Theokritos — 288, 627
Theophrastos — 279, 285
Théramenés — 62, 63
Thérón — 112
Thespis — 94
Thóth — 345
Thrasybulos — 63
Thuc-dinasztia — 595
Thukydidés (politikus) — 54
Thukydidés (történetíró) — 38, 56, 57, 61, 90, 91, 147, 149, 279, 675
Tiao Kien — 478
Tiberius — 622, 624, 631, 634, 639, 640, 642—645, 653, 674, 678, 706, 716
Tibullus — 626, 629
T'ien — 474
Tigellinus — 632
I. Tigranes — 163
II. Tigranes — 336, 375, 386, 387, 431, 434—438, 447, 451, 452, 697, 698
III. Tigranes — 645, 697
Tigranes ifj. — 437, 452
Timaios — 279
Timoleón — 115, 227
Timomachos — 351
Timosthenés — 427
Timotheos — 64
I. Tiridates (Armenia királya) — 645, 694, 698—700
II. Tiridates — 700, 701
III. Tiridates (Trdat) — 778, 779, 781, 784, 793
I. Tiridates (Parthia királya) — 439, 442
III. Tiridates (Parthia királya) — 694
Tiruvalluvar — 586
Tissaphernés — 74, 212
Titius, Publius — 401
Titus — 648, 650, 652, 674, 694
Tlépolemos — 322
Tomyris — 174
Tork Angel — 162
Tou Ku — 533
Traianus M. Ulpius — 653—655, 660, 661, 668, 669, 672, 673, 686, 695, 700, 746
Trimalchio — 674
Tryphón (Salvius) — 369, 370
Tullius Cicero, Marcus — 131, 297, 383, 384, 388—390, 392—394, 397, 399—401, 407—409
T'uman — 458
Tung Csung-su — 498, 512, 514, 515, 524, 546
Tung Fang-suo — 542

Tungkuo Hien-jang — 516
Turpilianus — 642
Tutor lásd Iulius Tutor
Tyché — 281

Udaḥorresent — 23, 32
Ulpianus — 747, 750, 761

Vahuka (Ôchos) lásd II. Dareios
I. Valarš lásd Vologaeses
II. Valarš — 700
Valens — 825, 826
I. Valentinianus — 796, 825, 826
II. Valentinianus — 826, 828
Valerianus — 752—754, 776
Valerius Catullus, Gaius — 410, 628
Valerius, Lucius — 125, 128
Valerius Messala — 626
Valmiki — 10
Vannius — 716, 717
Varāhamihira — 582
Vararuci — 584
Varaz-Bakur (Aspakur) — 789
Vardhamāna Mahāvīra — 567
Varinius Publius — 379
Varro, lásd Terentius Varro
Varus lásd Quinctilius Varus
Vasak, Mamikonian — 785
Vāsudeva (kusán király) — 571, 688
Vāsudeva (Magadha királya) — 574
Vedius Pollio — 614
Veleda — 714
Venus — 349, 627
Ventidius Bassus, Antonius — 691, 692
Vercingetorix — 393
Vergilius Maro — 626—628, 629, 639, 831
Verres, Gaius — 384
Vespasianus, Flavius — 409, 648—652, 655, 656, 665, 694, 763
Vesta — 121, 411
Vettiusok — 636, 638, 639
Vico, G. — 12
Victoria — 829
Vijaya — 603
Vinitharius — 808
Vipsanius Agrippa, Marcus — 403, 621, 622, 624, 719
Viriathus — 354
Vištāspa — 202
Vitellius Germanicus — 648, 649
Vitruvius — 675
I. Vologaeses (Valarš) — 694, 696
II. Vologaeses — 695
III. Vologaeses — 695
V. Vologaeses — 696
Voltaire — 676
Volusiusok — 610
Vonones — 694
Vulfila (Ulfilas) — 824
Wang — 511
Wang Cs'ung — 10, 545, 546, 605
Wang K'uang — 529, 530
Wang Mang — 7, 498, 526—532, 536, 544, 546, 596
Wang Sang — 511
Wei C'ing — 517
Wei Man lásd Wi Mang
Wen-ti (Liu Heng) — 526, 546
Wi Mang (Wei Man) — 589
Wu-jen Sī — 509
Wu Kuang — 500, 501
Wu-nemzetség — 532, 539
Wunkuimi kunmo — 460
Wu-ti (Liu Cs'ö) — 458, 504, 510, 511, 514—517, 519—521, 523, 524, 535, 542, 543, 546
Xanthippos — 39, 52
Xenophón — 30, 65, 67, 70, 74, 87, 91, 162, 212, 217, 675
I. Xerxés — 38, 39, 57, 111, 175, 176, 202, 208, 210, 211, 221

Zarathustra — 210, 451, 696, 775
Zariadrés (Zareh) — 432
Zarina — 175
Zénikétés — 311
Zeno — 645
Zénobia — 754, 755, 763, 765
Zénón (filozófus) — 269, 283
Zénón (tisztviselő) — 243, 247
Zeus — 96, 97, 105, 264, 280, 284, 438, 655, 687, 711
Zeuxis — 77, 104
Ziaélas — 263
Zipoités — 263
Zópyrión — 413, 417
Zópyros — 203
Zosimos — 796
Zurvān — 775

FÖLDRAJZI ÉS ETNIKAI NEVEK MUTATÓJA

Abalus-sziget (Helgoland) — 145
Abasgok (abházok) — 702, 792
Abdéra, Abdera (hispaniai) — 139
Abdéra (thrakiai) — 84, 86
Abházia — 792
Abházok lásd Abasgok
Abiradus — 194
Achaia — 266, 274, 320, 321, 330
Achaia (római provincia) — 370, 386, 669, 670, 672, 815
Achaimenida-birodalom — 8, 17, 19, 21, 26, 27, 30, 38, 56, 160—162, 188, 193, 194, 196, 197, 202, 208, 210, 212—215, 221, 222, 229, 438, 696, 771
Achaiok (achaiaiak) — 268, 270, 315, 320, 328
Acharnai — 43
Actium lásd Aktion
Acsinszk — 734
Adana (Aden) — 646
Adiabéné (Adiabene) — 645, 700
Adriai-tenger — 57, 114, 146, 265, 306, 320
Adulis — 647
Adzsarisztán — 792
Aeduusok — 144—146, 391, 649
Aegates-szigetek — 302
Aequusok — 126, 131
Aestii lásd Finnugorok
Afganisztán — 195, 225, 557, 693
Afrasziab — 690, 770
Africa (római provincia) — 354, 360, 367, 370, 392, 395, 402, 610, 640, 641, 667, 746, 751, 758, 815
Africa Caesariensis — 666
Afrika — 5, 8, 31, 45, 273, 291, 293, 301, 305, 310, 338, 353, 357, 366, 368, 371, 373, 397, 645, 647, 666, 682, 747, 753, 754, 759, 798, 821, 825, 826, 835
Agai-sztyepp — 186
Agrigentum (Akragas) — 112, 114, 291, 299, 301, 354, 362
Ahal-Gori — 161
Aigai — 77, 265
Aigina — 50, 51
Aigina-sziget — 36, 51, 321
Aigion (Aigeion) — 267
Aigospotamoi-folyó — 62
Aigyptos (Aegyptus) lásd Egyiptom
Ainuk — 592, 736, 737
Aitólia (Aitolia) — 230, 238, 266, 315, 320, 325, 395
Aitólok (aitóliaiak) — 235, 266, 310, 316, 320, 321, 323, 325
Ajaz-kala — 689
Ajrarat — 432, 435
Ajrarat-fennsík — 785
Ajrarati királyság — 432
Akarnania — 74, 320
Akesinés-folyó — 226
Akragas lásd Agrigentum
Aksūm (királyság) — 339, 646, 647, 754
Aksūm (város) — 647
Akszu — 519
Aktion (Actium) — 405
Alaj — 174
Alalia — 139
Alamannok (alemannok) — 754, 822, 823, 825
Alania lásd Jenc'ai

Alánok — 460, 645, 694, 700, 703, 731, 793, 797, 801—804, 807
Alarod — 432
Alaszka — 188
Alazónok — 152
Alba Longa — 627
Albania — 161, 427, 430, 436, 702, 703, 705, 706, 792—794
Albánok (albanok) — 161, 430, 702, 703, 706, 730, 731, 778, 793
Albis lásd Elba
Ałdznik^{c} — 781, 784
Alesia — 144, 393
Alexandreia (Alexandria) — 7, 220, 228, 239, 242, 243, 245, 246 251, 252, 268, 277—279, 281, 300, 312, 322, 333, 334, 337, 343—345, 349, 405, 621, 642, 643, 646, 671, 747, 763, 816, 820, 828
Alexandreia Arachósia (Kandahitar; P'aics'it'ie) — 228, 696
Alexandreia Areiané — 228
Alexandreia Eschaté — 223, 228, 767
Alexandreia Margiané (Antiocheia Margiané) — 228, 255, 438
Allia — 127
Allobroxok (allobrogok) — 390
Alonai — 139
Alpok (Alpesek) — 126, 306, 379, 380, 826
Altaj — 173, 177—184, 732, 733, 735, 799, 800
Altintag — 461
Amerika — 188
Amisos (Amisus) — 264, 332, 345, 386
Amon-oázis — 23
Amphipolis — 78
Amphissa — 80
Amu-Darja (Óxos) — 174, 195, 196, 222, 439, 444, 446, 767, 768
Āmul (Csardzsou) — 767
Amur — 187, 736, 737
Anambas-sziget — 602
Ananyino — 171
Ancyra lásd Ankyra
Andaman-tenger — 602
Andhra — 570
Andhrák — 570
Androphagosok — 163
Andros-sziget — 374
Aṅga — 554
Angara — 186
Angkor Borei — 598
Anglia — 139
Anglusok (angolok) — 807
Anhoj — 500, 506, 522, 529
Anjang — 185
Ankyra (Ancyra) — 263
Annam (Chungbo) — 599
Anszi (Parthia) — 443, 518
Antiocheia (Antiochia) (az Orontés mellett) — 254, 255, 268, 278, 281, 404, 432, 434, 642, 746, 787, 816, 824, 828
Antiocheia Charax — 255
Antiocheia Margiané (Alexandreia Margiané, Marv) — 255, 448, 686, 696, 769
Antiocheia (Tarsos) — 255
Antium — 294
Antok lásd Venedák
Anurādhapura — 603, 604
Aorsusok (aorsok) — 731, 802
Apameia (Apamea) — 255, 330, 404
Apameia Kibótos (Kelainai) — 232, 255
Apasiakák (Apasiakai) — 439, 446
Appolónia — 374
Appenini-félsziget — 111, 120, 291
Apszilok — 792
Apulia — 132, 292, 381
Aquae Sextiae (Aix) — 368
Aquileia — 751
Aquitania — 664, 755
Arab-félsziget — 339, 645
Arab-öböl — 339
Arábiai-sivatag — 339
Arab-tenger — 574, 576
Arábia (Arabia) — 228, 243, 254, 312, 317, 318, 330, 338—340, 345, 465, 642, 646, 647, 653, 657, 815
Arabok — 12, 240, 256, 311, 335, 339, 340, 345, 430, 582, 754, 770
Arachósia — 226, 253, 442, 446, 693
Arados (Aradu, Arwāϑ, Aradus) — 20, 199, 311
Aradu lásd Arados
Aradus lásd Arados
Aragva — 789, 803
Aral-tó — 8, 22, 32, 176, 180, 439, 460, 685, 801, 804
Arameusok — 162
Ararát — 784
Arausio — 368

Araxes- (Araksz) folyó — 161, 174, 430, 432, 433, 437, 782, 793
Arbéla — 434
Archaiopolis lásd Cihe-Godzsi
Ardašīr-χwarrah — 772
Areia — 195, 222, 317, 439, 442
Arelate (Arles) — 664, 815
Arevacusok — 354
Argentorate (Strassbourg) — 823
Arginussai-szigetcsoport — 62
Argištiḫinili — 432
Argos — 47, 49, 51, 68, 74, 232, 264, 268, 270, 293, 315, 322, 323
Argyré — 601
Ariane lásd Irán
Arimasposok — 163, 181
Ariminum — 294, 394
Arisz-medence — 767
Arkadia — 76, 270
Armavir — 432, 433
Armazi — 429, 431, 789
Armazischevi — 704, 705
Armenia — 5, 11, 162, 196, 240, 254, 325, 335, 336, 374, 386, 405, 430—438, 447, 452, 623, 644, 645, 653, 692, 694, 695, 697—706, 731, 776—788, 792—794, 822
Armenia Maior — 432, 447, 783, 793
Armenia Minor — 332, 374, 387, 431, 432, 437, 783
Arme törzs — 162
Arno- (Arnus-) folyó — 306
Arpinum — 368
Arretium (Arezzo) — 306, 618
Aršakavan (Sztarij Bajazet) — 784
Arsakidák állama — 447, 453, 540, 645, 696
Artagers — 784, 785
Artašat (Neronia) — 433, 434, 437, 453, 698, 700, 780, 782, 785
Artemision-fok — 39
Arvernusok — 144, 146, 391, 393
Arwāϑ lásd Arados
Asculum — 365, 372
Ashabad — 448
Asia (római provincia) — 331, 336, 354, 360, 364, 365, 375, 383—387, 643, 669
Asioi, Asianoi törzs — 444
Askalon — 336
Aspurgianusok — 710, 796
Aššur — 20
Astakos — 263
Aštišat — 783
Asturok — 137, 613, 621
Asszíria (Assyria) — 19, 21, 27, 31, 90, 163, 221, 434, 695, 700
Asszírok — 196, 760
Atecottusok (Atecotti) — 714
Athén — 6, 7, 33, 35—45, 47, 48—66, 68, 69, 73—81, 86—88, 90, 92, 93, 97, 99, 113, 115, 128, 146, 149, 188, 189, 202, 212, 219, 227, 230—233, 268, 274, 282, 283, 322, 330, 343, 366, 376, 417, 423, 438, 638, 670, 823
Athós-hegyfok — 36
Atlasz-hegység — 757
Atropaténé (Atropatene) — 405, 431, 434—436, 692
Attika (Attiké) — 37, 39, 40, 43, 44, 51, 54, 58, 59, 63, 66—68, 99, 105, 240, 266, 329
Augusta Treverorum (Trier) — 640, 815
Augustodunum — 754
Au Lac — 595—597
Auruncusok — 132
Ausculum — 292
Ausugum — 635
Autariták (Autaritae) — 146
Avantī — 554
Avaricum — 144
Aventinus-domb — 120, 124, 128, 366
Ayodhyā — 599, 602
Azerbajdzsán — 161, 208, 430, 706
Azovi-tenger (Maiótis) — 8, 151—153, 156, 413, 421, 427, 694, 710, 729, 730, 795
Ázsia — 5, 8, 39, 90, 188, 206, 214, 215, 219, 226, 231, 236, 237, 239, 271, 273, 331, 446, 448, 450, 453, 454, 465, 556, 559, 596, 601, 605, 623, 773, 778, 796, 798, 801, 821, 835

Babilon (Babylón) — 20, 22, 31, 32, 74, 90, 194, 195, 197, 198, 202, 228, 232, 254, 255, 257, 288, 340, 448
Babilonia (Babylónia) — 19—22, 25, 27, 30, 37, 194, 196—198, 202, 206, 210, 214, 221, 230, 231, 253, 254, 274, 316, 335, 445, 447, 695, 775
Babiloniaiak — 162
Bacbo — 533, 595, 596
Bacuate — 753
Badahsan — 768

Baetica — 665
Bagai — 822
Bagaudák — 757
Bahrein-szigetek — 318
Baiae — 637
Bajkál-tó — 186, 458, 737, 799
Baktra (Bactra, Balχ) — 318, 688
Baktria (Tahia) — 22, 180, 195, 197, 202, 222—225, 253, 254, 274, 275, 313, 317, 319, 438, 439, 442—445, 463, 517, 519—521, 534, 684—686, 688, 690, 766, 768
Baku — 706
Baleárok — 299, 300
Balhas-tó — 459, 690
Balχ lásd Baktria
Bali-sziget — 601, 602
Balkán-félsziget — 31, 35, 36, 56, 59, 76, 77, 149, 229, 231, 232, 238, 259, 272, 275, 316, 320, 322, 323, 330, 375, 406, 622
Baltikum — 164, 169, 170, 715, 724, 726
Balti-tenger (Oceanus Scythicus) — 145, 163, 165, 169, 170, 719, 720, 722, 726, 795, 806, 807
Bangka-szoros — 602
Baraba-sztyepp — 733
Barka (Barké) — 204
Basadar — 178
Bastarnák — 671, 719
Batavusok (batavok) — 649, 715, 807
Bavarii — 753
Bazar-kala — 462
Beas- (Hyphasis-) folyó — 225, 556
Belgák — 144, 145, 393
Belgica — 664
Belgorod lásd Tyras
Belső-Ázsia — 5, 22, 174, 176, 180, 183, 185, 193, 195, 197, 202, 210, 214, 225, 254, 255, 319, 438, 443—445, 448, 451, 453, 454, 460—463, 465, 520, 534, 544, 602, 605, 684—690, 693, 697, 735, 770, 776, 777
Belső-Gallia (Gallia comata) — 621, 640, 664
Beludzsisztán — 557
Benares lásd Vārāṇasī
Beneventum — 293
Bengália — 574, 578
Bengál-öböl — 574
Berberek — 666
Berelj — 178
Bereniké (Berenice) — 243, 646
Bering-tenger — 188
Beroun — 169
Bessusok — 622
Betlehem — 679
Bhṛgukaccha (Broach) — 559
Bibracte — 144
Bicsvinta lásd Pityus
Bihar — 554, 567
Bilbilis — 139
Bīnkat (Taskent) — 767
Biskupin — 167
Biskupini-tó — 166
Bithynia — 236, 260, 263, 264, 311, 321, 325, 330—332, 374, 375, 384, 386, 387, 414, 421, 669
Bizánc — 12
Blemmysek — 755
Bódinon-hegység — 719
Bohaemia — 715
Boiótia — 68, 69, 76, 323
Bójok (Boii) — 169, 304, 648, 715
Bolniszi — 791
Bolsaja Recska — 181
Bononia — 401
Bori — 703
Borneo — 602
Borsippa — 20
Boscoreale — 358
Bosporos (Bosporus, bosporusi királyság) — 72, 73, 157, 158, 271, 374, 386, 387, 418, 421—427, 706, 709—711, 795—797, 799
Bosporos, Bosporus (kimmer) — 72, 151, 797
Bosporos, Bosporus (Thrakiában) — 320, 816
Bovianum — 132
Böjük-Tas — 706
Brigantok — 640
Britannia — 141, 145, 393, 640, 641, 658, 663, 664, 668, 711, 716, 745, 748, 754, 758, 807, 815, 825
Britek — 641
Bructerek (bructerusok) — 714
Brundisium — 376, 402
Bruttium — 309
Budinok (budinosok) — 163, 169, 170
Bug — 152, 169, 414, 725
Buχārā (Buhara) — 767—770
Bukephalia (Bukephaleia) — 225
Bukolia — 671

Bukolosok — 671, 746
Bulgária — 148
Burgundionok (burgundok) — 807, 825
Burma — 568, 576, 584, 597
Byblos (Byblus) — 336
Byrsa — 354
Byzantion (Byzantium, Konstantinopolis, Constantinopolis) — 41, 62, 69, 70, 80, 231, 260, 263, 320, 423, 746, 816, 818, 822
Bzʿib (Bzīb) — 792

Čāč (Šāš) — 463, 690, 767, 776
Caelius-domb — 117
Caere — 114, 118
Caesarea — 623, 825, 830
Caledonia — 825
Calisia (Kalisz) — 719
Campa (Linji) lásd Tyampa
Campania — 132, 309, 373, 377
Čam törzsek lásd Tyam
Camulodunum — 641
Cannae — 308, 309, 320
Canninefatok — 715
Cantaberek — 137, 613, 621
Cappadocia lásd Kappadokia
Capreae (Capri) — 631
Capua — 128, 131, 292, 309, 310, 321, 358, 381, 618
Carnutusok (carnusok) — 144
Carpetanusok — 137
Carpok (carpusok) — 807, 826
Carrhae lásd Karrhai
Cartagena (Új-Karthago, Carthago Nova) — 305, 309
Casa Nigra — 821
Caudiumi-szoros — 132
Celebesz — 601, 602
Cera lásd Kerala
Ceylon (Laṅka) — 8, 559, 568, 575, 576, 584, 588, 602—605
Chairóneia — 80, 218, 376, 675
Chalkédón — 62, 263
Chalkidiké-félsziget — 36, 57, 59, 78
Chalkis — 81, 274, 323
Chalybek (Chalybes) — 159, 332
Charakéné — 340, 445
Chattusok — 807
Chenla (Szárazföldi, Vízi) — 598
Chersonésos (Chersonesus) — 34, 70—72, 374, 387, 417, 418, 420, 645, 706, 709—712, 795, 797
Chersonésos Chrysé (Malakka) — 601
Chersonésos, Chersonesus (Thrákiai) — 37, 62, 235, 274, 325
Cheruscusok (cheruskok) — 622, 644, 715
Chioniták — 800
Chios-sziget — 41, 50, 61, 73
Chórasmié lásd Horezm
Chota-Nagpur — 593
Chungbo lásd Annam
Ci (Jen) — 475, 483, 508
C'i-állam — 469, 471, 472, 474—476, 478, 480, 481, 483, 487, 493
Cihe-Godzsi (Archaiopolis) — 791
Cilicia lásd Kilikia
C'in-birodalom — 7, 8, 271, 469—472, 474, 475, 477, 479—484, 486, 487, 492, 493, 494, 497—500, 502, 512, 589
Cin-birodalom — 475, 481, 482, 799
Cincs'eng (Lancsou) — 518, 552
C'ing — 525
Cing-folyó — 504
Cingho-folyó — 470, 483
Ciprus (Cyprus) lásd Kypros
Cirta — 367
Ciszbajkália — 186, 187
Clusium — 121, 126, 127
Coelesyria lásd Koilésyria
Cola — 575, 603
Colák — 570
Colchis (Kolchis, Kulha Lazica, Egriszi) — 158—160, 374, 387, 427, 431, 437, 701, 702, 791, 792
Colchusok (kolchosok) — 702
Colonia Agrippina (Köln) — 640
Commagene lásd Kommagéné
Constantinopolis lásd Byzantion
Contrebia — 139
Copkᶜ — 432, 781
Corfinium — 373
Corsica lásd Korzika
Costobocusok — 671
Cotinusok — 671
Cremona — 649
Ctesiphon lásd Ktésiphón
Cukur-öböl — 426
Cumae lásd Kymé
Cyrenaica lásd Kyrénaiké
Cyzicus lásd Kyzikos

Cs'angan — 501, 506, 508—511, 516, 517, 519, 528, 530, 532, 552
Cs'angsa — 470—474, 481, 487, 491
Csao — 469, 471, 472, 474, 475, 480, 481, 486, 487, 493, 494
Cs'aoszien (Csoszon) — 521, 589
Cseh-medence — 722
Csehszlovákia — 139, 140, 164, 169, 622, 715, 722, 724
Csendes-óceán — 187, 600
Csengcsou — 530
Cseng-királyság — 479, 483
Cs'engtu — 470, 506—508, 511, 535, 540
Cseremiszek — 171
Csernyahov — 725
Csertomlik — 426
Cs'esï törzsek — 733
Csili — 799
Csinhan — 589, 590
Csircsik — 767
Csita — 186
Csoroh-folyó — 159
Csoszon lásd Cs'aoszien
Csou-királyság — 483, 589
Csökiang — 493, 503
Csudok — 171
Csu-folyó — 174
Csukcs-félsziget — 188, 593, 737
Csukcsok — 737
Cs'u-királyság — 469—472, 474, 475, 480—483, 487, 492—494
Csuszovája-folyó — 172, 728

Daák (dahák) lásd Parnok
Dabla-Gomi — 160
Dacia (Dakia) — 652, 653, 667, 668, 671, 718, 744, 746, 807, 808
Dákok — 150, 652, 654, 668, 717, 718, 807, 808
Dalmácia (Dalmatia) — 395, 622, 667, 761
Dalmaták (dalmátok, Dalmatae) — 146, 147, 622
Dánia — 806
Dandaridák (dandariosok) — 730, 731
Danuvius lásd Duna
Daphné — 201
Dardanok — 275
Darial-hágó (Dar-i-alan) — 731
Daskyleion — 213
Dasteira — 387
Daugava — 726, 727
Dedan (Hedzsasz) — 339
Dekeleia — 61
Dekkan — 575
Delhi — 559, 583
Délion — 59
Dél-Khmer (Kambodzsa) — 598
Délkínai-tenger — 469
Délos-sziget — 48, 50, 240, 262, 274, 311, 326, 330, 339, 354, 358, 363, 423
Delphoi — 95, 235, 262, 266, 327
Démétrias — 265, 268, 322
Derbent — 731
Dionysopolis — 150
Dioskurias, Dioscurias (Sebastopolis) — 34, 159, 387, 427, 702
Dnyeper — 152, 155, 164, 168, 169, 414, 418, 426, 721, 723—726, 729, 807
Dnyeszter lásd Tyras
Dódekaschoinos — 342
Don (Tanais) — 73, 152, 156, 157, 414, 426, 729, 795, 801, 803, 804
Donyec — 723
Drangiané (Drangiane) — 226, 442, 446, 693
Duna (Istros, Ister, Danuvius) — 33, 139, 140, 149, 150, 152, 163—165, 176, 219, 235, 413, 453, 621—623, 640, 643—645, 649, 658, 664, 667, 668, 672, 715—717, 722, 724, 729, 746, 750, 801, 803, 809, 815, 824, 826
Dura-Európos (Dura-Europus) — 255, 256, 448, 451, 695
Durocortorum (Reims) — 649
Dvāravatī — 598
Dvin — 782
Dvin (város) — 782
Dvina (Nyugati) — 170
Dyrrhachion (Dyrrhachium) — 395
Dzsafarhon — 430
Dzsanbasz-kala — 462
Dzsezkazgan — 174

Ebro lásd Ibér
Ecbatana lásd Ekbatana
Edessa — 255, 787
Égei-tenger — 5, 32, 33, 37, 57, 114, 203, 229, 232, 241, 254, 260, 265, 266, 271, 273, 274, 316, 322, 329, 375, 386, 417, 425
Egriszi lásd Colchis

Egyiptom (Aigyptos, Aegyptus) — 7, 19—23, 25, 27, 30, 32, 37, 44, 45, 84, 90, 95, 172, 193, 195, 196, 200—206, 210—212, 214, 220, 221, 231—233, 236, 239—249, 251, 252, 257, 259, 261, 267, 271—273, 275, 279, 280, 288, 311, 316, 317, 321—322, 327, 329, 332—334, 337, 339, 340, 342, 351, 375, 384, 395, 404, 405, 417, 423, 426, 435, 439, 450, 452, 559, 568, 579, 610, 615, 617, 621, 643, 645, 670, 671, 692, 744, 754, 755, 758, 763, 815, 821
Ekbatana, Ecbatana (Epiphaneia) — 32, 195, 221, 223, 255, 686, 691
Eknomos-fok — 291, 354
Elaia — 261
Elám — 25, 31, 196, 206, 208, 253, 771
Elba (Albis) — 622, 644, 715, 719, 723, 807, 809
Elea (Velia) — 290
Elephantiné-sziget — 23, 30, 201, 246
Eleusis — 63
Eleutherai — 102
Élis (Elis) — 36, 47, 264, 266, 274, 320, 321
Elő-Ázsia — 5, 17, 19, 21, 31, 154, 189, 193, 195, 196, 199, 201, 206, 214, 228, 229, 273, 314, 316, 340, 427, 431, 435, 446, 447, 450, 460, 475, 486, 605, 686, 698, 701, 702, 731, 784, 803
Elymais — 313, 445
Emesa — 336, 750
Emporion (Emporiae) — 139
Enna — 361, 362
Épeiros (Epirus) — 146, 147, 238, 268, 272, 275, 292, 327, 328, 394, 395, 568
Ephesos (Ephesus) — 31, 34, 69, 193, 198, 235, 254, 269, 274, 325, 331, 642, 669, 808, 823
Ephthalita hunok (ephthaliták) — 574, 777, 778, 799—801
Epidamnos — 57
Epidauros — 267
Epiphaneia lásd Ekbatana
Erdély — 139
Erdővidék — 809
Eretria (euboiai) — 33, 37
Ersī — 462, 519
Erythrai — 61
Erzindzsand — 211
Esquilinus-domb — 117, 132
Északi-tenger — 145, 163, 806
Észtek — 163, 726, 727
Észtország — 170
Etiópia (Nubia) — 23, 37, 243, 338, 340, 342, 646
Etruria — 45, 127, 132, 304, 306, 363, 371, 377, 381, 390
Etruszkok — 111, 112, 114, 117, 121, 126, 131—133, 294, 372, 373, 628
Euboia (Euboea) — 39, 264
Eufrátesz (Euphratés, Euphrates) — 5, 161, 198, 221, 226, 228, 254, 255, 258, 340, 431, 434, 445, 447, 448, 452, 453, 686, 691, 695
Európa — 5, 8, 11, 90, 126, 136, 137, 140, 154, 155, 163—165, 169, 173, 226, 228, 240, 314, 443, 453, 460, 464, 582, 584, 604, 605, 686, 713, 719, 720, 730, 769, 789, 798, 801, 803, 804, 807, 808, 835
Európos — 230
Európos (Karkemīš) — 255
Eurymedón-folyó — 40, 41
Evenki törzsek — 736

Faiyumi-oázis — 242, 246—248
Fanjü (Kanton) — 520
Fārāb (Otrar) — 767
Faryāna (Fergana, Tawan) — 174, 443, 461—463, 517, 519, 520, 684—686, 690, 767, 768
Farsz (Pārs, Persis) — 21, 253, 254, 445, 696, 771, 772
Fehér hunok — 800
Fekete-tenger (Pontos Euxeinos, Pontus Euxinus) — 8, 32—34, 44, 47, 48, 55, 69—71, 74, 90, 136, 150—152, 154—156, 158, 159, 167—169, 174, 185, 189, 195, 235, 237, 252, 260, 263, 264, 320, 332, 374, 376, 386, 387, 413, 415, 417, 418, 421—423, 425, 431, 434, 435, 452, 629, 645, 702, 706, 707, 709—712, 717, 722, 724—726, 729, 730, 766, 792, 794—796, 799, 803, 806, 807, 809, 824
Fennusok lásd Finnek
Fergana lásd Faryāna
Finnek (Fennusok) — 719, 722
Finnugorok (Fenni, Phinnoi, Aestii) — 163, 164, 170—172, 728
Flores-sziget — 602
Földközi-tenger — 5, 6, 8, 17, 21, 34, 35, 55, 111—113, 115, 135, 137, 139, 149, 189, 193, 199—201, 220, 229, 236—239, 241, 243, 245, 254, 261, 272, 273, 290, 291, 293, 299, 301, 302, 310, 320, 322, 326, 327, 329, 330, 335, 338—340, 346, 353, 359, 376, 383, 386, 422, 427, 434, 438, 446, 448, 452, 461, 462, 465, 486, 576, 600, 614, 686, 691, 692, 724, 737, 738

Fönícia — 22, 194, 196, 199, 204, 220, 221, 231, 243, 274, 312, 322, 330, 335, 405, 434
Franciaország — 140
Frankok — 752, 754, 755, 807, 822, 823, 825
Fregellae — 294, 365
Frisiusok — 715
Fukien — 493
Funan — 598

Gades — 139, 395
Gaetulusok — 368, 397
Galaták — 139, 253, 260, 263, 264, 330
Galatia — 260, 263, 332, 375, 623, 669
Galícia — 137
Galilaea (Galilaia) — 336
Gallaecusok — 137
Gallehus — 806
Gallia — 137, 139, 144—145, 306, 368, 370, 371, 391—394, 400, 406, 409, 615, 622, 632, 640, 641, 644, 648, 649, 663, 664, 667, 668, 671, 672, 722, 738, 744, 745, 754—756, 758, 807, 815, 817, 822, 823, 829
Gallia Cisalpina — 293, 304, 306, 360, 368, 371, 380, 391, 400, 619
Gallia Lugdunensis — 664
Gallia Narbonensis — 144, 366, 368, 391, 398, 400, 610, 630, 640
Gallok (kelták) — 126, 132, 133, 136, 139—141, 144, 145, 149, 168, 169, 235, 253, 304, 305, 308, 368, 372, 379, 619, 650, 713, 715—718, 720, 721, 724
Gandhāra (Gandāra) — 194, 572, 574, 688, 693, 801
Gaṅga — 575
Gangesz — 5, 271, 554, 556, 559, 565, 569, 571, 574, 578, 685
Gargara-síkság lásd Karabah-sztyepp
Garni — 699, 701
Garumna (Garonne) — 391
Gaugaméla — 161, 221
Gay (Isfahan) — 771
Gaza — 220, 223, 322, 336
Gedrósia (Gedrosia) — 226, 253
Gela — 114, 291
Gergovia — 393
Germania — 144, 145, 622, 644, 648, 664, 715, 719, 805, 807
Germánok — 11, 126, 136, 141, 145, 146, 169, 368, 379, 633, 649, 671, 672, 713—715, 717—720, 799, 804, 805, 807, 813, 824
Gerra (Arábia) — 318, 319
Gerra (Szíria) — 316
Geta királyság — 150
Geták — 150, 240, 413, 421, 711, 717, 807, 808
Giao (C'iao-csi) — 596, 597
Giljákok lásd Nivhek
Gimirrai lásd Kimmerek
Gindaros (Gindarus) — 311
Gjaur-kala — 448, 689
Góbi-sivatag — 184, 185, 469, 798, 799
Gordion — 263
Gotland-sziget — 795
Gótok — 722, 724, 726, 728, 752, 754, 792, 795, 796, 807—809, 824, 826, 828, 829
Görögország (Hellas) — 7, 12, 31, 33—40, 42, 44—47, 49—51, 56—57, 64—66, 68, 70, 74—82, 86, 90—92, 94, 99—101, 112, 113, 115, 139, 141, 148, 150, 153, 188, 189, 193, 200, 202, 211—214, 216, 217, 219—221, 227—234, 260, 264—266, 268, 269, 271, 273, 274, 276, 277, 280, 282, 290, 314—316, 320, 321, 322, 323, 325, 327—329, 342, 343, 346, 353, 356, 358, 361, 363, 373, 375, 376, 406, 408, 434, 466, 475, 631, 632, 642, 669, 746, 754
Granikos-folyó — 219
Greko-baktriai királyság — 8, 273, 439, 442—446, 461, 463, 569, 685
Greutungok lásd Ostrogótok
Grúzia — 159—161, 427, 702, 785, 788, 791, 792
Grúzok lásd még Kartok
Gugark^{c} — 781
Gupta-állam — 574
Görögök — 33, 34, 36, 37, 40, 41, 46, 56, 81, 100, 101, 111, 113, 121, 137, 139, 145, 147, 150, 151, 153, 155, 158, 163, 172, 189, 200, 211—214, 216, 217, 223, 226, 228, 274, 293, 230—234, 236, 237, 240, 252, 256, 261, 286, 291, 292, 299, 379, 395, 406, 408, 435, 448, 556, 569, 632, 687, 705, 717
Gytheion (Gythium) — 271
Gyeszna-folyó — 168

Habarovszk — 187
Hadranon — 115
Hadrianopolis — 826
Hadrumetum — 291
Haiaša — 161, 162, 431

Hakasz Autonóm Tartomány — 177
Hakasz állam — 735
Hakaszok — 735
Halikarnassos (Halicarnassus) — 34, 90, 220, 274
Halys-folyó — 21, 162, 198, 264
Hamgen — 588
Hami — 690
Hamun-tó — 446
Han-birodalom — 8, 469, 471, 474, 475, 480, 481, 483, 487, 493, 502, 503, 505—510, 512—516, 518—524, 533, 534, 548, 553, 589, 596, 605, 686, 690
Hangcsou — 470
Hantan — 474, 487
Harima tartomány — 591
Ḥarrânu — 20
Hastināpura — 559
Hatra — 653
Hayatok lásd Kumasok
Hayok — 162
Hegyi-Badahsani terület — 766
Hekatompylos (Hecatompylus) — 255, 317, 448, 686
Helgoland lásd Abalus-sziget
Héliupolis — 211
Hellas lásd Görögország
Helléspontos — 33, 38, 47, 48, 62, 69, 80, 219
Helvetiusok (helvétek) — 391
Hérakleia (Heraclea) — 230, 260, 263, 292, 369
Hérakleia (pontosi) — 71, 72, 375, 386, 417, 420
Hérakleuspolis — 242, 251, 337
Herat — 228, 776
Herirud- (Tedzsen-) folyó — 439, 766
Hermioné — 270
Hermonassa — 421
Hermundurok — 715
Hermupolis — 246, 248, 251, 337
Hernicusok — 126, 131
Hét-folyó — 459, 461, 799
Hibernia lásd Írország
Hideg-hegyek — 601
Hienjang — 497, 500, 508
Hierasykaminos — 342
Hieropolis — 288
Hierosolyma lásd Jeruzsálem
Himālaya (Himálaja) — 554, 574
Himera — 111, 112, 114
Ḥimyariták (Homeritae) — 339, 646, 647
Himyarita királyság — 647
Hindosztán — 605
Hindukus — 222, 684, 766
Hingan — 800
Hirpinusok — 384
Hirrusok — 719
Hispania — 137, 139, 145, 159, 299, 305, 306, 309, 310, 354, 360, 368, 372, 377, 381, 390, 392, 395, 397, 398, 406, 613, 615, 630, 632, 640, 648, 651, 652, 663, 665, 675, 738, 746, 754, 758, 815, 828
Hispania Tarraconensis — 648, 665
Hisszari-hegylánc — 766
Hodzsent (Alexandreia Eschaté, ma Leninabad) — 767
Hofei — 474, 475
Hokkaidō — 736
Holt-tenger — 336, 679
Honan (Jingcs'uan) — 469, 470, 493, 505, 506, 508, 522, 525, 529—532, 539, 540, 551, 799
Honshū-sziget — 592, 593
Hopei — 506, 512, 513, 522, 530, 532, 551, 552
Horezm (Uvārazmīy, Chorasmié, *X*wārizm) — 196, 444, 462—464, 684—686, 688—690, 767—770, 776
Hōrmizdaγān — 771
Huaiho-folyó — 470
Huangho-folyó — 5, 176, 453, 458, 469—471, 481, 483, 486, 487, 494, 503, 506, 517, 530, 534, 552, 801
Huangho-medence — 184, 187
Hunan — 470—474, 481, 487, 491, 508
Hun birodalom — 457, 458, 460
Hunok — 8, 446, 454, 457, 459, 460, 464, 477, 494, 503, 510, 516—520, 523, 528, 529, 533, 544, 548, 690, 723, 732, 793, 797—801, 803, 804, 808, 824, 825
Hupei — 529, 530, 551
Hvanhe-félsziget — 588
Hydaspés-folyó lásd Jhelum
Hyderabad (Telingana) — 570, 585, 586
Hypanis-folyó lásd Kubán
Hyperboreusok — 181
Hyphasis-folyó lásd Beas
Hyrkania (Hyrcania) — 195, 221, 222, 439, 445, 645
Hyrkanié thalassa lásd Kaszpi-tó
*X*ūzistān lásd Susiané
*X*wārizm lásd Horezm

Iapodes — 146
Iapygia — 112

Iasos — 65
Iaxartés lásd Szir-Darja
Iazygok lásd Jazygok
Ibér- (Ebro-) folyó — 305, 378
Ibérek, iberek (a Kaukázusban) — 159, 161, 364, 430, 431, 432, 694, 702, 706, 730, 731, 778
Ibérek, iberek (Hispaniában) — 137—139, 159, 305, 378
Ibéria, Iberia, ibér királyság (a Kaukázusban) — 161, 427—431, 436, 694, 702—706, 779, 784, 788, 789, 792
Ibéria, Iberia (Hispaniában) — 137, 139
Ibériai-félsziget lásd Ibéria (Hispaniában)
Icenusok — 641
Ida-hegy — 273
Idumaea (Idumaia) — 336
Idzumo — 592
Igel — 665
Igolomnia — 721, 808
Īlāq — 768
Ilergetek — 137
Ili — 174, 733
Ilion (Troia) lásd Trója
Illyrek — 146, 219, 265, 275, 320, 323, 633
Illyria — 146, 147, 219, 236, 238, 268, 272, 275, 320, 322, 327, 328, 360, 381, 818
Illyricum — 395, 399, 671
Ilmovaja szakadék — 454, 458
Ilou törzsek — 736
Indek — 556—558, 560, 561, 568, 575, 582, 583, 586, 601
India — 5, 8, 11, 12, 27, 31, 32, 193, 225, 228, 229, 239, 243, 253, 254, 275, 318, 319, 338—340, 345, 435, 442—445, 465, 484, 506, 519—521, 534, 554, 556—563, 566—572, 574—579, 581—583, 586, 588, 596—599, 601—605, 628, 642, 643, 646, 647, 657, 684, 685, 687, 688, 693, 766, 769, 801
Indiai-óceán — 31, 185, 600
Indokína — 8, 493, 506, 587, 588, 593—595, 597, 598, 602, 605
Indonézek — 599—602
Indonézia — 568, 588, 599, 601, 602, 605
Indraprastha — 559
Indus-folyó — 5, 31, 225, 226, 228, 572, 684, 776
Insuberek (Insubres) — 304
Iónia — 39, 92, 230, 260
Ioppe (Jaffa) — 311
Ipsos — 233
Irán (Ariane) — 14, 21, 22, 24, 180, 195, 202, 208, 210, 214, 221, 222, 224—226, 335, 432, 435, 438, 439, 443—448, 451, 556, 559, 586, 598, 693, 696—698, 701, 728, 731, 759, 766, 768—772, 777, 778, 782, 784, 789, 792—794, 835
Iráni-fennsík — 193
Írország (Hibernia) — 713, 714
Irrawaddy — 594, 597, 598
Irtis — 174, 733
Isauria — 384
Isaurus törzsek — 755, 825
Isfahan lásd Gay
Ispēčāb (Csimkent) — 767
Issédonok — 181
Issos (Issus) — 220
Ister lásd Duna
Ištēχan, Ištiχān — 767
Isthmos — 39, 51
Istria — 374
Istros lásd Duna
Isszik-Köl-tó — 459, 686
Itália, Italia — 6, 35, 56, 57, 112, 114, 116, 127, 131, 134, 140, 141, 145, 146, 252, 291—294, 297, 301, 302, 306, 308, 346, 356—359, 364, 367—369, 371, 373, 377, 379—381, 383, 384, 390, 394, 398, 402, 406, 412, 466, 609—614, 617—619, 624—628, 630, 632, 634—637, 642, 643, 649—651, 653, 655, 657, 660, 663, 665, 671, 672, 674, 698, 726, 737, 746, 747, 751, 755, 758, 815, 818, 829
Itelmen (kamcsadál) törzs — 736
Ithómé-hegy — 49
Ituraia (Ituraea) — 336
Ituraiosok — 311
Iudaea lásd Judea
Iuták (jütök) — 807
Iyrkák — 170

Jaffa lásd Ioppe
Jakutia — 187
Jalojlu-Tapa — 430
Jamal-félsziget — 737
Jangcikiang — 470, 481, 494, 506, 535
Japán — 534, 588, 591—593, 605, 688
Japán-tenger — 187, 736
Jarkend — 519, 685
Jáva — 587, 599—602
Jazygok (iazygok) — 671, 716, 717, 729

Jeges-tenger — 164, 187
Jelabuga — 171, 172
Jen (Peking) lásd Ci
Jen-királyság — 469, 472, 475, 480, 483, 487, 493, 494, 508, 589
Jenc'ai (Alania) — 802
Jenyiszej — 181, 186, 733—735
Jereván — 701
Jeruzsálem (Hierosolyma) — 22, 199, 211, 215, 334, 387, 649, 650
Jevpatorija — 72
Jhelum-(Hydaspés-) folyó — 225, 226, 556, 693
Jijang — 531
Jing — 475, 487
Jingcs'uan lásd Honan
Jinjang — 508
Jin-királyság — 589
Jordán — 434
Judea (Iudaea) — 22, 23, 313, 314, 334—336, 351, 623, 679, 694
Jumna-folyó — 554
Jüe — 493, 494, 510, 520
Jüecsïk — 444, 458, 517, 533, 552, 569, 571, 800
Jüe Tunghaj — 493, 520
Jünnan — 478, 493
Jütland-félsziget — 145, 806, 807
Jütök lásd Iuták

Kabalaka (Chabala) — 431, 705
Kabul-folyó — 568, 572, 684, 686, 766, 776
Kabul (királyság) — 766
Kāō — 768
Kadamba — 575
Kahetija — 430
K'aifeng — 493
Kaïkos-folyó — 260, 261
Kaliṅga (Orissa) — 557
Kaliṅgák — 570
Kallatis — 374, 423
Kallippidák — 70, 152
Kalos limén — 72, 420
Káma — 164, 170—172, 686, 728
Kamcsadálok lásd Itelmenek
Kamcsatka — 736, 737
Kamenszkoje — 150—152, 418
Kanton lásd Fanjü
Kāñcī — 575
K'angkü — 462, 517, 519
Kanispor — 685
Kanszu — 459, 494, 505, 506, 518, 519, 530, 538, 799
Kaokü lásd Uyyurok
Kappadokia (Cappadocia) — 230, 231, 236, 260, 263, 264, 273, 311, 331, 332, 375, 378, 414, 421, 424, 434, 437, 452, 623, 669, 701, 702, 706
Karabah — 161
Karabah-sztyepp — 794
Kara-Kum — 439
Kara-Kurgen — 184
Kara-Tau — 174
Karaganda — 173
Karah (Mimana) — 591
Karakol — 732
Karamazar — 768
Karantyinnaja-öböl — 418
Karaszuk-folyó — 173, 181
Karélia — 173
Karγamīš (Karkemīš) — lásd Európos
Karia — 228, 260, 329—331
Karkemīš lásd Európos
Karmania — 226, 318
Kárpátok — 165, 719, 720, 807
Karrhai (Carrhae) — 393, 453, 697
Karthago — 7, 23, 111—114, 272, 290, 291, 299—305, 310, 320, 325, 327, 346, 353, 354, 363, 366, 367, 465, 627, 755
Kartli — 159, 161, 429, 782, 784, 788—794
Kartok — 159
Kartveli törzsek — 159—161, 702
Kāsān — 767
Kāšγar — 461, 519, 685, 686
Kāši — 554
Kasmir — 225
Kaspiané — 793
Kassandreia — 235
Kaszpi-kapu (Porta Caspia) — 731, 803
Kaszpi-tó — 174, 176, 180, 195, 221, 228, 430, 434, 439, 447, 460, 628, 645, 686, 694, 710, 731, 802, 804
Ḳatabān (ḳatabāni királyság) — 339
Katanda — 178, 732, 733
Katané — 113, 362
Kaukázus — 136, 154, 158, 159, 172, 413, 422, 431, 645, 694, 702, 730, 731, 766, 777, 793, 801, 803
Kauthāra — 599
Kaveripaddinam — 575

Kazahsztán — 173—176, 180, 181, 188, 460, 690, 731—733, 804
Kazanlik — 149
Kelainai lásd Apameia Kibótos
Kelet-Turkesztán (Szinkiang) — 458—461, 533, 586, 684—686, 690, 770
Kelták lásd Gallok
Kelta királyság — 149
Keltibérek (keltiberek) — 137, 139, 354, 378
Keltiké — 137
Kerala (Cera) — 575
Keralák — 570
Kercs — 72, 151, 387, 455, 618, 707, 711
Kerkeosiris — 312
Kerkinitis — 72, 420
Kerkyra-sziget — 55, 57, 59
Kerman — 771
Kermansah-völgy — 25
Kermin — 767
Khmer állam — 587
Khmerek — 598, 599
Khotan — 519, 685, 800
Kiangszu — 501, 503, 529
K'iang törzsek — 548
Kidariták — 800, 801
Kilikia (Cilicia) — 213, 260, 332, 335, 361, 384, 386, 402, 405, 434, 436, 437, 652, 653
Kimberek — 145, 368, 369
Kimmerek — 151
Kimmerikon — 151
Kína — 5, 7, 8, 11, 12, 185, 186, 240, 443, 446, 454, 457—461, 464, 465, 469, 471, 474, 477, 478, 480, 481, 483, 485—489, 492, 493, 496, 497, 499, 504, 505, 508, 510, 512, 516—520, 530, 533—538, 540—542, 544, 547, 548, 550, 552, 553, 576, 588—591, 593, 595—599, 602, 605, 657, 675, 685, 686, 688, 690, 734, 736, 769, 776, 799, 800, 803, 804
Kirgizia — 174—176
Kirgizek — 735
Kis-Armenia lásd Armenia Minor
Kisázsia — 20, 22, 30—32, 34, 39, 41, 47, 69, 115, 139, 154, 159, 161, 193—196, 198, 199, 210, 212, 214, 218, 220, 232—234, 238, 241, 243, 253—255, 260, 261, 263, 273, 274, 311, 314, 316, 321, 322, 325, 327, 329—332, 342, 351, 362, 371, 375, 376, 384, 386, 405, 406, 408, 432, 434, 435, 437, 447, 452, 453, 618, 621, 669, 670, 678, 691, 711, 754, 777, 782, 784, 796, 815, 825, 826
Kition — 283
Klazomenia — 61
Kleónai — 270
Knidos — 69, 74, 274
Kogurjo — 590
Koilésyria (Coelesyria) — 274, 312, 316, 317, 322, 332, 333, 335, 336
Kokin-Kína lásd Nyugat-Nambo
Kolchis (Kulha) lásd Colchis
Kolchisiak — 41, 159, 160, 428, 702
Kolima — 737
Ko Loa — 595
Komana — 264
Komédák — 686
Kommagéné (Commagene) — 336, 434, 437, 452, 623, 652
Konstantinápoly — 826, 828
Konstantinopolis lásd Byzantion
Kopet-Dag — 439
Kóptos — 201, 242
Kordyné — 452
Korea — 186, 187, 483, 508, 510, 521, 539—541, 544, 588—591, 593, 605, 736, 799
Korinthos (Corinthus) — 7, 36, 43, 47—49, 56—59, 63, 68, 73—75, 80, 81, 232, 233, 267, 268, 274, 322, 323, 328, 346
Korinthosi-öböl — 56, 57
Korkay — 575
Korjákok lásd Nimilanok
Koromandel-part — 601
Korzika (Corsica) — 299, 302, 360, 403
Kośala — 554
Kós-sziget — 73, 274
Kosztromszkaja — 157
Közép-Ázsia — 136, 193, 222—224, 228, 582, 586, 766—770, 799—801, 803
Krakko — 721, 722
Krannón — 230
Krasznojarszk — 734
Kratié — 598
Kréta — 42, 266, 268, 325
Krím-félsziget —72, 73, 151, 153, 154, 414, 425, 645, 710—712, 729
Krishna-folyó 575
Krokodeilopolis — 242

Kroton — 35, 140, 293
Kszani-folyó — 161
Ktésiphón (Ctesiphon) — 448, 653, 691, 695, 785
Kuanghan — 508, 525, 540
Kuangszi — 493
Kuangtung — 493, 552
Kubán (Hypanis) — 72, 73, 156—158, 421, 427, 729—731, 802—804
Kucsa — 461, 519
Kuku-Nor (Szihai) — 552
Kulha lásd Colchis
Kul-Oba — 155, 426
Kumasok (hayatok) — 592
Kungur — 728
Kunlun —461
Kura-folyó lásd Kyros
Kurdisztán — 208, 447, 450
Kurili-szigetek — 736
Kuru — 554
Kurupedion — 235
Kušānīya — 685, 766, 767
Kusán birodalom — 8, 533, 572, 574, 586, 684—690, 692, 693, 766, 767, 770, 776, 799
Kusánok — 445, 533, 571, 572, 576, 578, 686—689, 693, 800
Kutaiszi — 791
Kûtu — 20
Kvádok (quadok, quadusok) — 145, 671, 716, 717, 826
Kymé (Cumae) — 112, 120, 290
Kynaitha — 315
Kynoskephalai — 322
Kynuria — 36
Kypros (Ciprus) — 23, 40, 45, 204, 213, 241, 334, 337, 700
Kyrénaiké (Cyrenaice) — 241, 337, 700, 758
Kyréné (Cyrene) — 23, 271, 299, 568, 620
Kyreschata — 223
Kyros- (Kura-) folyó — 159, 429, 430, 434, 789, 792
Kyūshū lásd Tsukushi
Kyzikos (Cyzicus) — 263, 386, 643, 826

Lacviet törzsek — 595, 596, 599
Lada-sziget (Ladé) — 33
Lakedaimón (Spárta) — 67, 315
Lakónia — 42, 268, 270, 310
Lambaesis — 666
Lamia — 230
Lancsou lásd Cincs'eng
Lanka (Ceylon) — 602
Lao — 597
Lao törzsek — 597
Laodikeia (Laodicea) — 255
Laos (Laus) — 290
Laosz — 597
La Tène — 140, 141
Latinok — 117, 132, 628
Latium — 117, 123, 126, 127, 131, 297, 377
Laurion-hegy — 42
Laziké (Lazica) lásd Colchis
Lazok — 702, 791, 792
Léna — 186
Lengyelország — 164, 719, 721
Leninabad — 223, 767
Leontinoi — 55
Lesbos — 50, 59, 61, 274
Lettek — 726, 727
Lettország — 726, 727
Leuce come — 646
Leukai — 331
Leukas — 74
Leuktra — 76
Liang — 552
Liaotung — 521, 539, 540
Liaotung-félsziget — 469, 494, 530, 798
Liburni — 146
Líbya (Libyé) — 90, 405
Líbyai-sivatag — 23
Líbyai törzsek — 23, 240, 301
Licchavi törzs — 554
Ligurok — 140, 619
Lihyān állam — 339
Lilybaion (Lilybaeum) — 293, 369
Lincī — 472, 474, 475, 508
Lingonok — 649
Linji (Tyampa) — 599
Link'iung — 474, 478, 508
Lipari-szigetek — 302
Lithinos pyrgos (Tashkurgan) — 686
Litvánia — 726, 727
Litván SzSzK — 727
Litvánok — 726, 727
Livek — 727
Loho-folyó — 470, 483
Loire-folyó — 139

Lojang — 508, 531, 532, 534, 548, 551, 799
Lokris — 74
Lokroi (Locri) — 140, 293
Lolang — 494, 521, 589
Londinium (London) — 641
Longobardok — 715, 807
Lop-Nor — 519
Lu-királyság — 476, 479, 480, 483, 488
Lucania — 133, 292, 309, 371, 373
Lucca — 392
Luceria — 294
Lugdunum (Lyon) — 621, 664, 682, 683, 746, 755
Lugiusok — 715
Lusitania — 665
Lusitanok — 137, 354, 378
Lydia — 21, 195, 196, 203, 228, 828
Lykeion — 89
Lykia (Lycia) — 213, 230, 260, 329, 330, 669
Lyon lásd Lugdunum
Lysimacheia — 235, 325

Maas-folyó — 145
Machlysek — 802
Madagaszkár — 602
Madaura — 762
Madras — 570
Madura — 575
Magadha — 253, 254, 271, 554, 556, 557, 559, 560, 563, 564, 566—568, 570, 571, 574
Magama — 603
Magnésia (Magnesia) — 325
Magyarország — 139, 164, 169
Mahan — 589, 590
Mainaké — 139
Mainz (Moguntiacum) — 745
Maióták (maeoták) — 72, 156, 157, 387, 413, 422, 730
Maiótis (Maeotis) lásd Azovi-tenger
Majemir — 177
Majmurg — 767
Majna — 145, 391, 715, 807
Makedonia (Macedonia) — 45, 56, 58, 76—81, 97, 108, 139, 148, 149, 189, 216—219, 227—231, 233—236, 238, 254, 264, 265, 267, 271—275, 282, 314, 316, 321, 322, 325, 327—330, 346, 353, 360, 370, 381, 394, 395, 640, 672, 746, 815
Makedónok — 76, 217, 219—227, 230, 234, 236, 237, 252, 256, 264, 266, 273, 274, 286, 317, 320, 323, 328, 383, 413, 442, 465, 556, 557, 687, 760
Malájok — 592, 602
Malaka (Malaca) — 139
Malakka (Malacca) — 598, 600, 601
Malakka-szoros — 602
Malayālák — 575
Malea — 269
Maloesti — 725
Malva-fennsík — 554
Mamertinusok — 301
Mandzsúria — 186, 483, 508, 539, 590, 799
Mandzsu-tunguzok — 458, 804
Mangislak-félsziget — 174
Mangit — 174
Mantineia — 76, 268, 270, 311
Marakanda (Maracanda) lásd Samarkand
Marathón — 36, 37
Marcomannusok (markomannok) — 145, 622, 671, 715—717
Mareai- (Mareótis-) tó — 220
Margiané (Margiane) — 24, 25, 195, 439, 444, 447, 453
Mariaba (Marʿib) — 646, 647
Mariinszk — 734
Marik (Merens) — 728
Marne — 140, 756, 757
Márvány-tenger (Propontis) — 263
Massalia (Massilia) — 139, 140
Masszageták (massageták) — 8, 22, 32, 174—176, 181, 196, 223, 439, 444, 446, 462, 569, 800, 802
Mattiacusok — 715
Mauretania — 368, 623, 640, 641, 658, 666, 755, 758, 815, 821, 825
Maurusok lásd Mórok
Mautya-birodalom — 8, 554, 557—559, 563, 564, 567, 568, 570, 571, 576
Mazaka — 434
Mcheta — 159, 429, 704, 705, 782, 788, 789
Médek — 21, 24, 30, 162, 175, 203, 206, 430, 432
Média (Media) — 19, 21, 24, 25, 195, 221, 231, 253—255, 258, 316, 335, 434, 436, 445, 447, 450, 696, 703, 706, 771, 772
Média Atropaténé — 430, 445, 692, 694, 776
Medina — 339
Mediolanum (Milano) — 815
Megalopolis — 264, 270
Megara — 36, 41, 49, 56—58, 60, 80, 264, 267

Megreli törzs — 791
Mekong-folyó — 594, 598
Melanchlainok — 163
Mélos — 65
Memphis — 23, 172, 201, 205, 242, 247, 248, 251, 281, 333
Menam-folyó — 594, 598
Merja — 171
Meroé (Meroe, meroéi királyság) — 340, 342, 617
Meschek lásd Moschosok
Mesopotamia lásd Mezopotámia
Messana — 35, 291, 301, 362, 370
Messapusok — 290
Messéné (Messene) — 36, 112
Messénia — 42, 76, 266, 320, 321
Mezopotámia (Mesopotamia) — 3, 195, 196, 205, 209, 212, 214, 215, 221, 229, 231—233, 238, 253—255, 260, 274, 313, 339, 340, 432, 436, 445—448, 450—452, 559, 686, 694—696, 746, 754, 771, 772, 776, 777, 779, 782, 784, 785
Milano lásd Mediolanum
Milétos (Miletus) — 33, 34, 44, 61, 71, 94, 193, 220, 273, 274
Milszkaja-sztyepp — 161, 430
Minangkabauk lásd Pinangkabuk
Mingecsauri-sztyepp — 430
Miniaioi törzs — 339
Minjüe — 493, 520
Minkiang-folyó — 470
Minturnae — 294, 358, 363
Minuszinszk — 173, 181, 184, 734, 735
Minuszinszki-medence — 177, 181—184, 732, 733
Mithridat-hegy — 387, 427
Modjokerto — 599
Moesia — 622, 645, 667, 756, 758, 808, 826
Moesia Inferior — 710, 711
Moguntiacum lásd Mainz
Mohok — 736
Molukka-sziget — 602
Mongólia — 185, 186, 454, 457, 508, 688, 798, 799
Mon—khmer törzsek — 597
Mon törzsek — 597
Mordvák (Mordens) — 728
Mordvinok — 171
Mórok (maurusok) — 372, 667, 752, 753, 821, 824
Moschosok (muški, meschek) — 159
Mosel (Mosella) — 805, 831
Mossynoikosok (Mosynoikoi) — 159
Muganszkaja-sztyepp — 430
Mug-hegy — 766
Munda — 397
Munychia — 230, 232
Murgab-folyó — 195, 766
Muroma — 171
Muški lásd Moschosok
Musulamiusok (musulamusok) — 641, 658
Mutina — 400
Muza — 646
Mygdónia (Mygdonia) — 436
Mykaléi-hegyfok — 39
Myonnésos — 325
Myos hormos — 243
Myrina — 259
Myrmékeion (Myrmékion) — 421, 707, 794
Mytiléné — 59

Nabataeus (nabataios) állam — 645, 653
Nabataeus törzsek — 339
Nagy Armenia lásd Armenia Maior
Nagy Kínai Alföld — 506, 532
Nagy Sós-sivatag — 439
Naissus — 808
Nakran (Lolang) — 589
Namviet — 493, 520, 596
Nanjang — 474, 508, 516, 536
Nanjüe — 596
Napata (napatai királyság) — 340, 342, 647
Naqš-i Redzseb — 752
Naqš-i Rusztem — 206, 208, 209
Narbada-folyó — 559, 572
Narbo — 366, 664
Nāsik — 570
Naukratis (Naucratis) — 200, 204, 252, 621
Naupaktos (Naupactus) — 51, 320
Naxos (sziget) — 37, 76
Naxos (város) — 50, 113
Neapolis (Nápoly) — 35, 132, 292, 637
Neapolis — 415, 418, 712
Neckar-folyó — 145
Nemausus — 664
Németország — 139
Nerviusok — 393
Neronia lásd Artašat
Neuchateli-tó — 140

Neurosok — 163, 169
Ngandong — 599
Nikaia, Nicaea (Kisázsiában) — 669, 796, 808, 816, 821
Nikaia (a Hydaspés mentén) — 225
Nikomédeia (Nicomedia) — 263, 675, 760, 808, 816
Nílus (Neilos) — 5, 8, 22—24, 31, 195, 201, 220, 229, 231, 242, 245, 273, 340, 671, 675
Nīmīlanok (korjákok) — 736, 737
Ningszia — 505
Ninive — 434
Nippur — 20, 197
Nisibis — 779
Nivhek (giljákok) — 736
Noin-Ula — 454, 456, 732
Nola — 358, 373
Nor-Širakan — 781
Noricum — 622, 667, 758
Norvégia — 145
Novorosszijszk — 72, 158, 421
Nubia lásd Etiópia
Nuha — 430
Numantia — 139, 354
Numidia — 367, 371, 397, 658, 666, 751, 755, 815, 821
Numidák — 372
Nusantara birodalom — 600
Nyeman-folyó — 164
Nyikopol — 150—152
Nymphaion — 421, 794
Nympheios-folyó — 434
Nysa — 447, 448
Nyugat-Bengál — 559
Nyugati Határvidék lásd Tarim-medence
Nyugat-Nambo (Kokin-Kína) — 598, 599

Ob — 177, 181, 733, 737
Oceanus Scythicus lásd Balti-tenger
Odera (Viadua) — 145, 164, 169, 170, 721, 723, 807
Odéssos (Odessus) — 149
Odrysek — 148, 149, 622
Odrys királyság — 148, 149
Oinophyta — 51
Oka — 164, 170—172, 728
Olaszország — 139
Olbia — 34, 70—73, 152, 374, 413, 417, 418, 421, 422, 711, 712, 795, 808
Olympos — 311
Olynthos — 78, 79
Omszk — 733
Onon — 186
Ópis — 227
Orchomenos (Orchomenus) — 376
Ordosz — 185, 458, 494, 503, 517, 552
Oriens — 818, 822—825, 828
Orissa — 557, 570
Oroszország — 171, 762
Orvieto — 104
Osrhoéné (Osrhoene) — 700, 748
Ostia — 671
Ostrogótok (greutungok) — 724, 804, 808, 824
Osszétek — 731
Óxos lásd Amu-Darja

Örmények — 162, 435, 705, 731, 778, 787, 793
Örmény-fennsík — 161, 162, 432

Pa — 478, 484
Padus- lásd Po-folyó
Paestum lásd Poseidónia
Paikand — 769
Paionia — 146
Pʿaitakaran — 793
Palatinus-domb — 117
Palembang — 602
Palesztina (Palaistiné, Palaestina) — 22, 23, 194, 196, 199, 210, 211, 220, 221, 241, 244, 247, 257, 273, 312, 322, 330, 348, 351, 448, 453, 677—679, 691, 747
Palestrino — 385
Pallavák állama — 575
Palmyra — 646, 670, 671, 754
Pamír — 174, 469, 766, 799
Pamphylia — 230, 384, 669
Pañcāla-állam — 554
Panchaia — 280
Pāṇḍuraṅga — 599
Pāṇḍya — 575, 603
Pāṇḍyák — 570
Paneion-hegy — 322
Pangaion-hegy — 78
Pannonia — 622, 644, 667, 671, 716, 717, 722, 756
Pannón törzs — 622
Panópolis — 242, 336, 337
Panormos (Panormus) — 112, 302
Pantikapaion (Panticapaeum) — 34, 70, 72, 387, 421—423, 425—427, 724, 797

Paphlagonia — 230, 264, 331, 332, 375
Papremis — 202
Parapamisadai, Parapamisos (P'uta) — 253, 442, 684
Parapotamia — 447
Parnok (daák, dahák) — 176, 196, 223, 439, 447, 694
Pārs lásd Farsz
Partav — 794
Parthia (parthus birodalom, parthus királyság) — 8, 11, 14, 25, 180, 195, 222, 240, 253, 255, 258, 273, 274, 313, 319, 335, 336, 374, 405, 431, 433, 434, 437, 439, 445—452, 460, 461, 463, 519, 520, 534, 569, 624, 644, 645, 653, 685, 686, 691—696, 698—701, 706, 711, 718, 746, 771, 776, 778
Parthusok — 317, 339, 392, 393, 398, 402, 405, 434, 439, 445, 446, 449, 451, 452, 645, 691, 692, 694, 695, 697, 699, 702, 703, 706, 711, 731, 748
Pasargadai — 195, 205, 206, 226
Pasemah-plato — 600
Pāṭaliputra lásd Patna
Patna (Pāṭaliputra) — 253, 554, 559, 560, 567, 569, 572, 574
Pattala — 226
Pazirik — 178
Pegu (Rāmanyadeša) — 597, 598
Peiraieus — 44, 45, 50, 62, 63, 66, 232, 376
Pekcse — 590, 591
Peking — 470, 483, 496, 530
Pella — 77, 265
Pelléné — 269
Peloponnésos — 39, 47, 49, 51, 57, 58, 60, 76, 266—268, 320, 322, 323, 403
Pélusion (Pelusium) — 23, 246, 334
Pendzsab lásd Punjab
Pendzsikent — 767
Pergamon, Pergamum (város) — 260, 261, 262, 395, 642
Pergamon (királyság) — 236, 238, 240, 260—263, 273, 274, 278, 321, 322, 325, 326, 330—332, 349, 362, 414, 417, 421, 466
Perinthos (Perinthus) — 80
Perm — 728
Persepolis — 32, 195, 202, 206, 208, 209, 221, 226, 752
Persis lásd Farsz
Perusia — 402, 403
Perzsák — 21, 24, 27, 33, 37, 38, 40, 46—48, 50, 51, 61, 74, 148, 202, 205, 435, 744, 753, 754, 760, 776, 777, 779, 784, 785, 788, 789, 823
Perzsa-öböl — 226, 228, 318, 319, 339, 340, 534, 695
Perzsia — 5, 19, 21, 22, 24—27, 30—34, 39, 40, 62, 64, 74, 75, 79, 81, 90, 92, 112, 160, 188, 193, 195, 198, 199, 202, 204, 206, 210, 211, 213—215, 217, 218, 226, 229, 236, 335, 346, 429, 431, 556, 744, 751, 755, 759, 777, 778, 784, 785, 787, 789, 815, 822, 824
Peshawar (Puruṣapura) — 572, 687
Pessinus — 269
Petra — 339, 646
Peucinusok — 671, 719, 722
Phanagoreia (Phanagoria) — 387, 421, 426
Pharos-sziget — 252
Pharsalos (Pharsalus) — 395
Phasis (Poti) — 34, 159, 161, 427, 702, 791
Phasis- (Rion-) folyó — 159, 437
Phenjan — 494, 521, 540, 588, 589
Philadelpheia — 247
Philippoi (Philippi) — 78, 402
Philippopolis — 265, 803, 808
Phleius (Phlius) — 270
Phókis — 80, 230
Phókisiak — 78
Phraaspa — 692
Phtygia — 62, 230, 231, 260, 263, 316, 332, 375, 386, 828
Picenum — 308, 372, 377
Pictonok (piktek) — 825
Pihiti — 603
Pinangkabuk (minangkabauk) — 601
Pinna — 290
Pireneusi-félsziget — 7, 137, 139
Pireneusok — 306
Pisidia — 204, 213, 260
Pistoria — 390
Pityus (Bicsvinta) — 159
Pityussa (Pityussae) — 299
Pjonhan — 589, 590
Platónopolis — 764
Plataiai — 37, 39, 58, 65
Pnyx-domb — 54
Po- (Padus-) folyó — 126, 127, 133, 306
Pohaj-öböl — 481
Pompei — 358, 361, 635, 636, 676
Pontos (Pontus) — 236, 263, 264, 273, 311, 331, 332, 375, 386, 387, 420, 421, 427, 428, 432, 434, 629, 645, 649, 669, 701, 702, 710
Pontus Polemoniacus — 701

Populonia — 358
Poseidónia (Paestum) — 290
Poteidaia — 57, 58, 78
Poznań — 166, 722
Praeneste — 384, 634
Prága — 169
Priéné — 108
Pripjaty — 168
Prome állam — 597
Propontis lásd Márvány-tenger
Propylaea — 102, 104
Prusa — 655
Prut — 725
Ptolemais — 252, 434, 621
Punjab (Pendzsab) — 556, 557, 559, 568, 574
Pura — 226
Puruṣapura lásd Peshawar
Puszan — 588
P'uta lásd Parapamisadai
Puteoli — 635
Pydna — 78, 328
Pylos — 59, 60

Quadok lásd Kvádok
Quirinalis-domb — 117

Racsa — 159
Raetia — 622, 667, 715, 758
Rājagṛha (Rajgir) — 559
Rajna — 8, 139—141, 144—146, 391, 393, 622, 623, 643, 644, 648, 649, 658, 664, 665, 668, 715, 745, 750, 807, 809, 815
Rāmanyadeśa lásd Pegu
Rapheia (Raphia) — 317
Ravenna — 716, 829
Ray (Rhagae) — 772
Raydān — 339
Raydān törzs — 647
Reate — 651
Remusok — 649
Rhégion (Rhegium) — 55, 112, 114, 290
Rhodé (Rhodae) — 139
Rhodos (Rhodus) — 7, 69, 72, 233, 243, 260, 320, 322, 325, 326, 329, 330, 343, 349, 375, 417, 422, 423
Rhodos (város) — 233
Rhône- (Rhodanus-) folyó — 140, 145, 306, 665
Rhos v. rokos — 729
Rhosus — 620
Rigai-öböl — 719
Rivdad — 767
Róma — 6, 7, 12, 116—128, 130—133, 135, 139, 140, 145, 147, 149, 240, 261, 275, 278, 290—295, 297—299, 301—311, 313, 315, 320—332, 336—338, 342, 343, 346, 348, 352, 353, 356, 358—367, 369—381, 383, 384, 385—395, 399, 401, 404—408, 411—413, 425, 431, 434, 436, 437, 451—453, 466, 508, 557, 598, 609—614, 616—619, 621—629, 631, 632, 635—638, 640—650, 656, 657, 660, 663, 664, 667, 668, 671—675, 679, 680, 682, 683, 686, 691—695, 697—700, 702, 703, 706, 709—718, 737, 738, 743, 744, 746, 749, 751, 752, 754—756, 760, 764, 765, 771, 776—778, 784, 787—789, 795, 796, 807, 809, 818, 820, 826, 828—830, 834
Római Birodalom (Ta-C'in) — 8, 10, 11, 342, 346, 354, 360, 361, 383, 384, 387, 394, 397, 406, 407, 464, 465, 520, 534, 609, 611, 617, 622, 624, 630, 643, 646, 647, 651, 653, 657, 686, 691, 698, 705, 707, 713, 715, 718, 725, 726, 728, 737, 738, 741, 745, 761, 775—779, 782, 785, 787—789, 791—793, 795, 797, 798, 803, 804, 806—810, 824, 828, 829, 832, 833, 835
Roti — 601
Roxolánok (rhoxolanusok) — 420, 716, 717, 729
Rubico — 293, 394
Ruhuna — 603

Saba' — 338, 339, 647
Sabaiosok (sabaeusok) — 646
Saguntum — 305
Sa̯istān (Seistān, Sīstān) — 446, 772, 776
Šāhpuhr — 772
Śakák (sakák) — lásd Szakák
Śākala (Sialkot) — 569
Śākya — 565
Salamis-sziget — 39, 63, 97, 111
Salamis (város) — 40, 232, 409
Samarkand (Marakanda, Maracanda) — 197, 224, 690, 767, 770
Samgiran — 599
Samnisok — 131, 132, 292, 293
Samnium — 132, 293, 309, 371, 373
Samos (sziget) — 23, 50, 62, 69, 274, 282
Samos (város) — 193, 274

Samosata — 676
Samudra — 601
Sangala — 225
Sangarios — 198
Sanszi — 505, 516, 518, 530, 799
Santung — 481, 505, 506, 508, 522, 525, 529, 530, 532, 533, 539, 551, 552, 799
Saône-folyó — 140
Sardeis — 21, 33, 74, 195, 198, 255, 261, 325
Sardinia lásd Szardínia
Sárga-tenger — 7, 481, 530, 835
Sarmaták lásd Szarmaták
Sarmatia — 163, 719
Saróni-öböl — 39, 56
Saspeirek — 159, 160
Sauromaták lásd Szarmaták
Saxonok lásd Szászok
Scirrusok — 719
Sclavinusok lásd Venedák
Scordiscusok — 145
Scotusok (Scotti) lásd Skótok
Scythia lásd Skythia
Scythák lásd Szkíták
Sebastopolis lásd Dioskurias
Segesta — 55, 60
Segontia — 139
Seine (Szajna) — 139, 756
Seistān, Sīstān lásd Sayistān
Seleukeia (erythrai) — 255
Seleukeia (pieriai) — 254, 255, 317
Seleukeia (Seleucia) — 653
Seleukeia, Seleucia (a Tigris mentén) — 239, 254, 255, 316, 340, 432, 445, 448, 653, 691, 694, 695
Seleukida-birodalom — 7, 241, 253, 254, 256, 258, 261, 273—275, 313, 316, 317, 325, 326, 334—336, 346, 432, 434, 445, 463
Selinus — 112, 114
Sellasia — 269
Senonok — 127
Senszi — 497, 501, 504—506, 508, 518, 530, 799
Sentinum — 132
Sentu (India) — 518
Sequanok (sequanusok) — 146, 391, 665
Serek (kínaiak) — 686
Sexi — 139
Shan — 597
Shan törzsek — 597
Sialkot lásd Śākala
Sibe — 178, 180, 732, 733
Sicilia lásd Szicília
Sidón (Sidon) — 20, 199, 288, 336
Sikanosok lásd Szikanok
Sikelek (siculusok) lásd Szikulok
Sikyón — 267, 270
Siṃhala — 603
Siṃhalák — 603
Sind — 556
Sindek (sindosok) — 158, 413, 422, 426, 802
Sindiké — 158
Sinópé (Sinope) — 34, 151, 264, 332, 375, 386, 417, 423, 425
Sinuessa — 132, 294, 363
Sippar — 20
Sirakok — 711, 730, 731
Sirvan — 431
Sirvan-sztyepp — 705
Siunik[c] — 784
Skandináv-félsziget — 675
Skandinávia — 145, 170, 715, 806, 807
Skócia — 664
Skodra — 275
Skótok (scotusok, Scotti) — 714, 825
Skythia (Scythia) — 90, 149, 153, 154, 172, 414, 712, 719
Skythák lásd Szkíták
Smyrna — 257, 669
Sogdiané lásd Suyd
Solus — 112
Song-Koy lásd Vörös-folyó
Sóphéné (Sophene), Copk[c] — 325, 432, 434, 435, 437, 699
Sós-tavak — 243
Sóteira — 255
Soza — 730
Spárta — 7, 35—38, 43, 47—49, 51, 57—63, 67—69, 73—76, 81, 98, 101, 115, 222, 268—271, 274, 280, 283, 315, 316, 320, 321, 323, 346
Spasinu Charax — 340
Sphaktéria-sziget — 59
Srok—Khmer állam — 598
Stageira — 88
Stradonitz — 144, 169
Stratonikeia — 331
Strymón-folyó — 76, 78
Su — 474, 478, 484, 553

Suanosok — 429, 730, 792
Suevusok (suevek) — 145, 146, 391, 715, 716
Suyd (Sogdiané) — 195, 223, 254, 439, 442, 444, 463, 517, 520, 523, 684, 685, 687, 690, 766—768, 770
Suionok — 806, 807
Sunion-fok — 329
Susa — 31, 32, 195, 198, 208, 221, 226, 257, 448
Susiané (Susiane, Xūzistān) — 221, 226, 253, 771, 785
Suvarṇadvīpa („Arany-sziget") — 601, 602
Svájc — 391
Sybaris — 35
Sybota-sziget — 57
Syéné (Syene) — 342
Syrakusai (Syrakusae) — 6, 35, 60, 61, 112—115, 272, 279, 290, 291, 293, 299, 309, 321

Szabinok — 117
Szabirabad — 430
Szahalin — 736, 737
Szajan — 184, 799
Szajna lásd Seine
Szakák (sakák) — 8, 22, 32, 174—176, 181, 196, 223, 446, 459, 461, 569, 571, 693, 694
Szakaraukák — 446
Szalehard — 737
Szalgir-folyó — 415
Szardínia (Sardinia) — 299, 302, 356, 360, 377, 403
Szarkineti — 159
Szarmaták (sarmaták, sauromaták) — 156, 157, 163, 169, 172, 173, 413—415, 418, 420, 422, 424, 431, 645, 671, 672, 706, 707, 709—711, 713, 716, 718—721, 723, 724, 726, 728, 730—732, 799, 802, 803, 808, 813, 822, 824—826
Szaszanida-birodalom — 574, 772—774, 776, 777
Szászok (saxonok) — 807, 825
Szejm — 723
Szelenga-folyó — 186
Szevszamora — 429
Sziám — 568
Szibéria — 136, 154, 155, 163, 172, 173, 176, 179, 183, 185, 188, 458, 713, 731—733
Szicília — 35, 44, 56, 57, 60, 61, 66, 99, 111, 112, 114, 115, 140, 278, 290, 291, 293, 299, 301, 302, 304, 305, 309, 346, 357, 360—362, 369, 381, 398, 401, 403, 404, 610, 627, 754
Szics'uan — 470, 474, 487, 501, 506, 508, 510, 511, 520—522, 530, 535, 540, 541, 547, 551, 552
Szienpik — 548, 690, 798, 799, 804
Szihai lásd Kuku-Nor
Szikanok (sikanosok) — 115
Szikiang-folyó — 520
Szikulok (siculusok, sikelek) — 112, 115
Szilla — 590, 591
Szimferopol — 415, 712
Szingalézek — 603
Szinkiang lásd Kelet-Turkesztán
Szir-Darja (Iaxartés) — 174, 176, 195, 223, 460, 767
Szírek — 41, 252, 435, 705, 783
Szíria (Syria) — 22, 194, 196, 204, 213, 214, 220, 232, 233, 238, 241, 243, 244, 253, 255, 257, 273, 313, 316, 318, 321, 325, 330, 335, 339, 342, 351, 361, 375, 387, 404—406, 434, 435, 437, 439, 447, 448, 452, 453, 568, 615, 621, 642, 645, 646, 653, 670, 671, 686, 691, 692, 695, 744, 748, 753—755, 815, 825
Szkíták (skythák, scythák) — 33, 41, 72, 90, 149, 152, 156, 163, 168, 169, 172, 173, 240, 413, 414, 417, 421, 422, 424, 426, 431, 540, 645, 710—712, 719, 729, 796, 802
Szlávok — 11, 136, 164, 165, 168, 169, 713, 719—724, 726, 799, 808, 824, 825
Szogdok (soydok) — 223, 686, 770
Szolikamszk — 728
Szoloha — 155, 426
Szovjetunió — 154
Szöul — 588
Sztyepnyak — 174
Szudán — 243
Szuhumi — 159
Szuijüan — 505
Szumátra — 600—602
Szunda-szigetek (Kis) — 602
Szunda-szigetek (Nagy) — 602
Szungari — 187
Szung királyság — 483
Szunzsa — 803
Szurgut — 737
Szusen (Szisen) — 187

Ta-C'in lásd Római Birodalom
Tádzsik SzSzK — 195, 571
Tagar-sziget — 181
Tagar-tó — 181, 184
Tahia lásd Baktria

T'aijüan — 516
Takṣaśilā (Taxila) — 225, 559, 569
Talasz-folyó — 174, 523
Talasz-völgy — 459
Tali-Barzu — 767
Taman-félsziget — 72, 151, 156—158, 427, 797
Tāmilok — 570, 575, 603
Tāmilnād — 570
Tamluk lásd Tāmraliptī
Tāmraliptī (Tamluk) — 559
Tanagra — 51
Tanais város — 157, 414, 724, 795
Tanais lásd Don
Tangutok — 799
Taras (Tarentum) — 35, 112, 290, 292, 293, 354
Tarentum lásd Taras
Tarentumi-öböl — 35
Tarim-folyó — 461
Tarim-medence (Nyugati Határvidék) — 510, 519, 523, 533, 534, 548, 685, 799
Tarquinii — 358
Tarracina — 294
Tarraco — 395
Tarsos (Tarsus) — 402
Tartéssos — 139
Taruma — 602
Taskent — 767, 776
Tastik-folyó — 734
Tauriké (Taurica) — 711
Tauromenion — 362
Tauros- (Taurus-) hegység — 162, 263, 274, 311, 325, 330
Taurosok (taurusok) — 72, 420, 422
Tawan lásd Faryāna
Taxila lásd Takṣaśila
Taygetos — 269
Tbiliszi — 789
Tehura-folyó — 791
Tektosages — 263
Tencterek — 393
Teós — 61
Terek — 803, 804
Termez — 687, 688, 690
Teutonok — 145, 368, 369
Teutoburgieni erdő (saltus Teutoburgiensis) — 623, 644
Thai — 597
Thai törzsek — 594, 597
Thaiföld — 584
Thamugadi — 666, 822
Thapsus — 395
Thasos — 59, 72, 73, 417
Thébai (Boiótiában) — 43, 47, 51, 63, 68, 75, 76, 78, 80, 81, 95, 100, 219
Thébai, Thebae (Egyiptomban) — 242, 251, 317, 337
Thébai (Thessaliában) — 320
Thébais — 249, 314, 342, 621, 671
Theodosia (Fedoszija) — 34, 72, 421, 425, 796
Thermon (Therma) — 266, 320
Thermopylai-szoros — 38, 39, 51, 78, 80, 325
Thesszália (Thessalia) — 39, 42, 49, 78, 323, 395
Thessaloniké (Thessalonice) — 265, 808
Thrakia (Thracia) — 32, 33, 45, 47, 59, 76, 78, 146—149, 154, 164, 219, 230, 234—236, 322, 325, 381, 640, 672, 758, 808, 815, 826, 828
Thrákok — 11, 32, 147, 150, 163, 168, 169, 173, 219, 252, 330, 374, 379, 622, 633, 671, 712, 717, 718, 721, 724
Thulé — 145
Thurioi (Thurii) — 55, 291, 292, 381
Thyssageták — 170
Tiberis — 126, 127, 308, 365, 634
Tibet — 458, 597, 688
Ticinus-folyó — 306
T'iencin — 530
Tien-San — 174, 461, 799
Tigranokerta (Tigranocerta) — 434, 436, 698, 700, 780, 782, 785
Tigris-folyó — 5, 196, 221, 226, 228, 254, 340, 432, 434, 445, 691, 779
Tilangiusok lásd Tulingi
Tinglingek — 184, 735
Tirukarur — 575
Tobol — 733
Tocharok (tokhárok) — 444, 445, 571, 801
Toχāristān — 444, 445, 461, 463, 766, 801
Tola — 186
Tolistoboiusok (Tolistobógioi) — 263
Tomoi (Tomi) — 629
Tonlé-Sap-tó — 594, 598
Toprak-kala — 767, 768
Törökök — 458
Transzbajkália — 185, 186, 454, 457
Transzkaukázia — 159, 161, 208, 427, 431, 447, 465, 694, 701, 702, 730, 731, 776, 793, 803

Trapezus — 34, 159, 332, 702
Trasumenus-tó — 306, 320
Travancore-Cochin — 570
Trebia-folyó — 306
Treverek (treverusok) — 649
Treviri (Trier) — 658, 659, 664, 665
Triballosok — 149
Trier lásd Treviri
Trifanum — 132
Trinil — 599
Trinovantok — 641
Triokala (Triocala) — 370
Triparadeisos — 231
Trocmusok (Trokmoi) — 263
Troizén — 267, 270
Trója (Troia, Ilion) — 94, 627, 632
Tsukushi (Kyūshū) — 592, 593
Tulingi (tilangiusok) — 145
Tumangan-folyó — 588
Tungerek — 145
Tunghaj — 493
Tunhuang — 518, 519
Tunisz — 667
Turfan — 461, 519
Tuva — 735
Türkménia — 195
Türkmén SzSzK — 195, 439
Türkök — 799, 800
Tyam (čam) törzsek — 599
Tyampa (Čampa) — 599
Tyana — 762
Tyndaris — 115
Tyras (Belgorod) — 795, 808
Tyras (Dnyeszter) — 151, 645, 720, 721, 725, 726, 808, 824
Tyritaké — 421, 609
Tyros (Tyrus) — 20, 199, 220, 300, 336, 404, 645, 691

Udahorresent — 23, 32
Uenedák lásd Venedák
Ueneda-hegyek — 719
Ueneda-öböl — 719
Új-Guinea — 601
Új-Karthago lásd Cartagena
Ujbat-folyó — 184
Ukrán SzSzK — 90, 725
Umberek — 132, 372
Umbria — 132, 308, 371
Ungi (Juki) — 588
Urál — 156, 173, 686, 733, 801, 804
Urál-folyó — 173
Urartu — 21, 162, 163, 432
Urmia-tó — 435
Uruk — 20, 197, 255, 288
Uspe — 730
Usrūšana — 767
Usszuri — 186, 187, 736
Utica — 291
Utiusok — 794
Uvārazmīy lásd Horezm
Uyγurok (kaokü) — 799, 800
Uzum-Oba — 184

Vaccaeusok — 137
Vākāṭaka — 575
Valaršapat — 780, 782
Vandálok — 807, 826
Van-tó — 432
Vani — 160
Vārāṇasī (Benares) — 559, 572, 684
Vard-Cihe (Rodopol) — 791
Vatsa — 554
Vedda törzsek — 603
Veii — 126, 127, 295
Venedák (ventek, venedek, venetek, vindek, vinidák, uenedák, sclavinusok, antok) — 163, 165, 719—722, 808
Venedek (venedi) lásd Venedák
Venetek lásd Venedák
Ventek lásd Venedák
Vercellae — 368
Verulamium — 641
Vesuvius (Vezuv) — 379, 635
Vettonok — 137
Vezuv lásd Vesuvius
Viadua lásd Odera
Videha lásd Vṛji
Vietnam — 494, 533, 534, 595, 596
Vindek lásd Venedák
Vindhya-hegy — 571
Vinh — 596
Vinidák lásd Venedák
Visigótok — 808, 825, 826

Vistula- (Visztula-) folyó — 164—166, 169, 170, 719, 723, 724, 808
Vlagyivosztok — 187
Volga-folyó — 164, 170—172, 645, 729, 730, 733, 804, 807
Volhinia — 165, 169, 809
Volscusok — 126, 131, 132
Volubilis — 641
Vörös-folyó (Song-Koy) — 594—596
Vörös-tenger — 31, 195, 201, 243, 339, 340, 576, 646
Vṛji (Videha) — 554
Vyāddhapura — 598

Wales — 641
Wan — 508
Wei-királyság — 469, 471, 474—476, 479—481, 486, 487, 489, 493, 553, 799
Weser — 145
Weiho-folyó — 483, 498, 505, 518, 532, 552
Wu-állam — 494, 553
Wuhuan törzsek — 534
Wuszunok — 444, 458—460, 463, 519, 686, 690, 799

Yamato — 592, 593
Yāvadvīpa — 601
Yāvaka (Szumátra) — 600—602

Zama — 310
Zaravsan — 685, 766, 767
Zeugma — 452

Zsidók — 22, 252, 335, 336, 435, 653, 705, 783
Zsuan-zsuan birodalom — 799, 800
Zsuan-zsuanok (zsuzsanok) — 799, 800
Zsung törzsek — 482

SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

1. Görög—perzsa háborúk (az i. e. 500—478 évek hadműveletei) ..... 40—41
2. Az ókori Görögország (i. e. V—IV. sz.) ..... 48—49
3. A peloponnésosi háború (i. e. 431—404) ..... 64—65
4. Az ókori Itália az i. e. VII. századtól a III. század elejéig ..... 112—113
5. a) Az ókori világ az i. e. IV. sz. közepén
   b) Makedón Alexandros hódításai ..... 216—217
6. A hellenisztikus államok az i. e. III. sz. első negyedében ..... 288—289
7. Népi mozgalmak a római köztársaságban és a Földközi-tenger vidékének más országaiban az i. e. II. században ..... 368—369
8. A Han-birodalom ..... 512—513
9. Korea a legrégibb időktől az i. sz. V. századig ..... 584—585
10. Japán a legrégibb időktől az i. sz. V. századig ..... 592—593
11. Indokína a legrégibb időktől az i. sz. V. századig ..... 592—593
12. Indonézia időszámításunk elején ..... 600—601
13. A Római Birodalom az i. sz. I—II. században ..... 656—657
14. Az ókori világ az i. sz. II. század elején ..... 680—681
15. Transzkaukázia az i. sz. I—IV. században ..... 704—705
16. Európa etnikai térképe az i. sz. I—II. században ..... 720—721
17. Irán és Közép-Ázsia az i. sz. III—IV. században ..... 776—777
18. A Római Birodalom a IV—V. században és a barbár törzsek benyomulása ..... 832—833

SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE

1. Lovas a trónon ülő istenség előtt ..... 176—177
Szőnyegtöredék a paziriki kurgánokból.
2. A perzsa testőrség íjászai ..... 208—209
II. Artaxerxés susai palotájának frizéről.
I. e. IV. század eleje.
3. Alexandros és Dareios harca Issosnál ..... 224—225
A pompei „Casa del Fauno" mozaikábrázolása.
I. e. II. század vége vagy I. század eleje.
4. Lakkfestménnyel díszített tál ..... 464—465
I. e. V—III. század
5. Kikocsizás ..... 544—545
Festmény. Liaotung Han-kori síremlékének falán.
I. sz. I—II. század
6. Ió, Argos és Hermés ..... 624—625
Livia házának falfestményeiből (Róma, Palatinus)
I. e. I. század vége
7. Férfi portréja Faiyumból ..... 640—641
I. sz. I. század második fele—II. század eleje
8. Démétér feje ..... 688—689
A kercsi Démétér-kripta mennyezetfreskójának központi medaillonja. I. század első fele.
9. Római zászló (vexillum) a földgömbön álló Victoria (Győzelem) istennő ábrázolásával ..... 752—753
10. Kopt szőttes Nílus folyamisten ábrázolásával ..... 816—817
Gobelin-technikával (vászonra gyapjúfonállal) készült az i. sz. IV. században

TARTALOM

Bevezetés 5

I. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE ELŐ-ÁZSIÁBAN ÉS A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉN. AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMA. A GÖRÖG VÁROSÁLLAMOK. AZ EURÓPAI ÉS AZ ÁZSIAI TÖRZSEK (I. E. I. ÉVEZRED.)

I. FEJEZET

AZ ACHAIMENIDÁK BIRODALMA ..... 19—33

1. Az elő-ázsiai rabszolgatartó társadalmak fejlődésének sajátosságai az i. e. I. évezred derekán 19

2. Az Achaimenida-birodalom kialakulása 21

Kyros első hódító hadjáratai — 21. Babilon elfoglalása — 22. Kyros belső-ázsiai hadjárata — 22. Kambysés meghódítja Egyiptomot — 22. Kambysés további hódító hadjáratai — 23. Gaumata felkelése és az iráni polgárháború — 24.

3. Az Achaimenidák birodalma I. Dareios alatt 26

Az államapparátus szervezete — 26. A satrapiák — 27. A hadsereg szervezete — 30. Az utak és a kereskedelem — 31. A királyi hatalom társadalmi támasza a meghódított országokban — 32. I. Dareios külpolitikája — 32.

II. FEJEZET

A GÖRÖG—PERZSA HÁBORÚK. A HELLÉN RABSZOLGATARTÓ DEMOKRÁCIA FELVIRÁGZÁSA ..... 34—55

1. A görög—perzsa háborúk 34

Görögország a görög—perzsa háborúk előtt — 34. A görög—perzsa háborúk megindulása. I. Dareios hadjáratai a Balkán-félszigeti Görögország ellen — 36. A háború befejezése és történelmi jelentősége — 39.

2. A rabszolgatartó Görögország gazdasági élete az i. e. V. században 40

A rabszolgaság — 40. A szabadok munkája — 43. A görög gazdasági élet. Az árutermelés — 44.

3. Az athéni tengeri szövetség és a demokrácia győzelme Athénben 46

Harc a görög polisok demokratikus és oligarchikus csoportjai között — 46. Összeütközések a görög városszövetségek között — 47. A délosi szövetség megalakulása — 48. A spártai heilóta-felkelés. Az athéni államrend demokratizálódása — 49. A délosi szövetség mint az athéni tengeri hatalom eszköze — 50. Athén és Spárta összecsapása — 51.

4. Az athéni rabszolgatartó demokrácia virágkora 51

Demokratikus reformok Athénben. Periklés — 51. Az athéni államrend — 53. Az athéni demokrácia történeti korlátozottsága — 54. Athén külpolitikája — 55.

III. FEJEZET

A PELOPONNÉSOSI HÁBORÚ. ATHÉN HANYATLÁSA ÉS MAKEDONIA FELEMELKEDÉSE 56—81

1. A peloponnésosi háború (i. e. 431—404) 56

A háború okai — 56. A háború első szakasza — 58. A háború kirobbanása. A szicíliai hadjárat — 60. Az i. e. 411. évi oligarcha államcsíny — 61. A háború utolsó évei — 62. Athén fegyverletétele — 63. A „harminc zsarnok" uralma. A demokrácia visszaállítása — 63. Athén vereségének okai — 64.

2. A görög városállamok gazdasági és társadalmi fejlődése az i. e. IV. században 64

A polis válsága — 64. A rabszolgatartás fejlődése. A rabszolgák helyzete az i. e. IV. században — 65. Athén az i. e. IV. század első felében — 66. Sparta — 67. Korinthos, Argos, a boiótiai szövetség — 68. A kisázsiai városok, Byzantion és Rhodos — 69. A Fekete-tenger északi partvidékének városai — 70. A bosporosi királyság — 72.

3. Harc a görögországi hegemóniáért a peloponnésosi háború után 73

Sparta hegemóniája — 73. A „tízezer görög" hadjárata — 74. A korinthosi háború és az Antalkidas-féle béke — 74. Thébai felemelkedése. A második athéni tengeri szövetség — 75.

4. Makedonia és Görögország 76

Makedonia természeti viszonyai és lakossága — 76. A makedón állam kialakulása — 77. II. Philippos reformjai — 77. A chalkidikéi és thrakiai hadműveletek. A „szent" háború — 78. A makedón és makedónellenes párt harca Athénben — 79. A chairóneiai csata és a korinthosi kongresszus — 80.

IV. FEJEZET

A GÖRÖG KULTÚRA AZ I. E. V—IV. SZÁZADBAN ..... 81—110

A görög tudomány felvirágzása az V—IV. században — 82. Az i. e. V. századi materialista filozófusok — 84. A szofisták — 86. Sókratés — 87. Platón — 88. Aristotelés — 88. A történetírás. Hérodotos. Thukydidés — 90. Az ékesszólás művészete — 91. Az V—IV. századi görög irodalom. A színház — 92. Aischylos — 94. Sophoklés — 95. Euripidés — 97. Aristophanés — 99. A zene — 100. Képzőművészet és építészet — 101.

V. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER NYUGATI MEDENCÉJÉBEN ..... 111—135

1. A nyugati görögség és a szicíliai állam kialakulása 111

A szicíliai állam az i. e. V. században — 111. Dionysios tyranniája — 114.

2. Róma történetének legrégibb korszaka 116

Róma korai történetére vonatkozó források — 116. A királyok kora — 117. Servius Tullius reformjai — 118. A korai római kultúra — 120.

3. A római köztársaság az i. e. V—IV. században 121

A római társadalom a korai köztársaság korában — 121. Plebejusok és patríciusok — 123. A plebejusok kivonulásai és a XII táblás törvények — 124. Harc az etruszkokkal — 126. A gall betörés — 126. Licinius és Sextius törvényei — 127. Appius Claudius censorsága — 128. A plebejusok és patríciusok harcának lezárulása — 128. A római kultúra és ideológia a korai köztársaság korában — 130. Közép-Itália meghódítása — 131. A római hadsereg — 133.

VI. FEJEZET

EURÓPA ÉS ÁZSIA TÖRZSEI AZ I. E. I. ÉVEZREDBEN ..... 136—189

1. Nyugat- és Délkelet-Európa törzsei (i. e. VI—I. század) 137

Az ibérek — 137. A kelták — 139. A germánok — 145. Az illyr törzsek — 146. A thrák törzsek az állam kialakulása előtt — 147. Az állam kialakulása a déli thrákoknál — 148. Az északi thrák törzsek — 150.

2. A Fekete-tenger északi vidékének törzsei (i. e. VI—IV. század) 150

A kimmerek — 151. A szkíták — 152. A sauromaták és maióták — 156.

3. A kaukázusi törzsek és népek (i. e. VI—IV. század) 158

A Kaukázus nyugati vidéke — 159. Kelet-Transzkaukázia — 161. Armenia az Achaimenida-birodalom keretében — 161.

4. Közép- és Északkelet-Európa törzsei (i. e. VI—I. század) 163

A szláv törzsek — 164. A kelet-balti törzsek — 169. A finnugor törzsek — 170. Északkelet-Európa törzsei — 172.

5. Kazahsztán és Szibéria törzsei (i. e. VI—I. század) 173

A szakák és masszageták — 174. Az észak-kazahsztáni és dél-szibériai törzsek — 176. A minuszinszki medence törzsei — 181. A tuvai medence törzsei — 184. Transzbajkália és Észak-Mongólia törzsei — 185. Ciszbajkália és Jakutia törzsei — 186. A távol-keleti törzsek — 187. A sarkvidéki törzsek — 188.

II. RÉSZ

AZ ACHAIMENIDA-BIRODALOM BUKÁSA. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK. A RÓMAI BIRODALOM KIALAKULÁSA ÉS KITERJEDÉSE A FÖLDKÖZI-TENGER VIDÉKÉIG

VII. FEJEZET

NYUGAT-ÁZSIA ÉS EGYIPTOM AZ ACHAIMENIDÁK URALMA ALATT ..... 193—215

1. Az Achaimenida-állam társadalmi-gazdasági rendje az i. e. V—IV. században 193

Az Achaimenida-birodalom gazdasági élete — 193. Az Achaimenida-birodalom társadalmi szerkezete az i. e. V—IV. században — 195. Belső-Ázsia az Achaimenida-birodalom rendszerében — 197. Babilonia helyzete az Achaimenidák alatt — 197. Kisázsia az Achaimenidák idején — 198. Fönícia és Palesztina helyzete — 199. Az egyiptomi társadalom az i. e. V—IV. században — 200.

2. A satrapiák függetlenségi harca 202

Az Achaimenidák görögországi vereségének következményei — 202. A politikai harc kiéleződése az Achaimenida-birodalomban — 203. Egyiptom függetlenségének visszaállítása — 203.

3. Kultúra és vallás az Achaimenidák birodalmában 205

Írás és nyelvek — 205. Építészet — 206. A képzőművészet és műipar — 208. A vallás — 209. Az Achaimenida-birodalom egyes népeinek kultúrája és vallása — 210.

4. Az Achaimenidák birodalma bukásának előestéjén 212

A központi hatalom meggyengülése — 212. Az Achaimenida-birodalom bukásának okai — 214.

VIII. FEJEZET

MAKEDÓN ALEXANDROS BIRODALMÁNAK KIALAKULÁSA ÉS FELBOMLÁSA ..... 216—235

1. Görögország és Makedonia a perzsa hadjárat előtt 216

A görög—makedón hódítások előfeltételei — 216. A Perzsia elleni háború előkészületei — 218.

2. Alexandros hadjáratai 219

Az ázsiai és egyiptomi hadjárat — 219. A gaugamélai csata. Mezopotámia és Kelet-Irán meghódítása — 221. Közép-Ázsia lakosságának harca a makedón hódítás ellen — 222. A makedón seregben folyó harc. A hadsereg reformja — 224. Az indiai hadjárat — 225. Alexandros politikájának fő vonásai — 226. Alexandros birodalmának történelmi jelentősége — 228.

3. Alexandros birodalmának széthullása 229

A makedón állam helyzete Alexandros halála után. A satrapiák szétosztása — 229. A lamiai háború — 230. A diadochosok harca i. e. 321—311-ben — 231. A diadochosok harcának felújulása — 232. Az ipsosi csata és következményei — 233. A diadochosok harcának befejeződése — 234.

IX. FEJEZET

A FÖLDKÖZI-TENGER KELETI MEDENCÉJE AZ I. E. IV—III. SZÁZADBAN. A HELLENIZMUS 236—289

1. A rabszolgatartó társadalmak fejlődésének fő vonásai a Földközi-tenger keleti medencéjében az i. e. IV—III. században 236

A hellenizmus kezdetei — 236. Monarchia és polis. A görög—makedón hódítók és a bennszülött arisztokrácia szövetsége — 237. A társadalmi rend. A kizsákmányolás formái — 238. A hellenizmus történeti helye — 239.

2. A Ptolemaiosok állama 240

Egyiptom az i. e. IV. század végén és a III. század elején — 241. A mezőgazdaság és a kézművesség fejlődése — 242. Az árucsere és a pénzforgalom fellendülése — 243. A rabszolgatartás — 243. A földtulajdon formái. A királyi földművelők — 144. Az államgazdaság — 245. Az arisztokrácia nagybirtokai — 247. A kléruchosok — 247. A papság szerepe — 248. Az államrendszer — 250. A polisok. Alexandreia — 251.

3. A Seleukidák birodalma 253

A Seleukidák birodalma az i. e. III. század elején — 253. A mezőgazdaság. A kézműipar és a kereskedelem fejlődése — 254. A városok és a katoikiák — 255. A földtulajdon-viszonyok — 256. A „népek" (laoi) és a rabszolgák — 257. A Seleukidák államgazdasága — 257. A Seleukidák hatalmának társadalmi alapja — 258. A közigazgatási szervezet — 258. A társadalmi ellentétek kiéleződése — 259.

4. Kisázsia az i. e. III. században 260

Kisázsia gazdasági és politikai helyzete az i. e. III. században — 260. Pergamon — 260. Bithynia — 263. Galatia — 263. Kappadokia és Pontos — 263.

5. Makedonia és Görögország 264

Makedonia az i. e. III. században — 264. Makedonia társadalmi, gazdasági és politikai rendjének fő vonásai — 265. Görögország az i. e. III. században. Az aitóliai és az achaiai liga — 265. Görögország gazdasági hanyatlása — 268. Agis és Kleomenés reformjai — 269.

6. A Földközi-tenger keleti medencéjének nemzetközi viszonyai az i. e. III. században 271

A nemzetközi kapcsolatok kibővítése — 271. A háborús összecsapások jellege az i. e. III. században — 272. Egyiptom háborúi a Seleukida-birodalommal és Makedoniával az i. e. III. század derekán — 273. Az erőviszonyok a Balkán-félszigeten és a Földközi-tenger keleti medencéjében az i. e. III. század végén — 275.

7. A hellenisztikus ideológia és kultúra az i. e. III. században 275

A hellenisztikus kultúra fejlődésének általános jellege — 275. A nevelés. A tudomány és a művészet fejlődése — 277. Matematika és természettudományok. Filológia — 278. A történettudomány — 279. Hellenisztikus utópiák — 280. Filozófia — 281. Epikuros — 282. A sztoicizmus — 283. A kynikusok — 284. Egyéb filozófiai iskolák — 284. A vallás — 285. A szépirodalom — 286. A képzőművészetek — 288.

X. *FEJEZET*

RÓMA HARCA A FÖLDKÖZI-TENGERI HEGEMÓNIÁÉRT. A HELLENISZTIKUS ÁLLAMOK BUKÁSA ..... 290—352

1. A Földközi-tenger nyugati medencéje az i. e. III. században. Itália meghódítása 290

Nagy-Görögország itáliai városai. Agathoklés állama — 290. Róma háborúja Pyrrhos ellen — 291. Róma — Itália meghódítása után. A gazdasági helyzet — 293. A római társadalom osztályszerkezete — 295. Az államszervezet — 295. A meghódított Itália kormányzása — 297.

2. Róma és Karthagó harca a Földközi-tenger nyugati medencéje fölötti hegemóniáért 299

Karthagó az i. e. III. század derekán — 299. Az első pun háború — 301. Az első pun háború következményei Rómára nézve — 302. Karthagó az első pun háború után — 304. A második pun háború. Hannibal betörése Itáliába — 305. A cannaei csata. Fordulat a háború menetében — 308. A rómaiak sikerei. Hannibal veresége — 309.

3. A hellenisztikus államok társadalmi és politikai válsága 310

Egyiptom helyzete a II—I. században — 311. A Seleukidák birodalma a II—I. században — 313. Makedonia és a görög polisok helyzete — 314. Az osztályharc az i. e. II—I. századi hellenisztikus államokban — 314. A politikai helyzet Elő-Ázsiában az i. e. III. század végén — 316. A balkáni helyzet. Makedonia és Róma első összecsapása — 320. Egyiptom külső birtokainak elvesztése — 321. A második makedón háború — 322. Görögország „felszabadulása" — 323. III. Antiochos és Róma harca. A háború következményei — 325.

4 Róma támadásba lendülése a Földközi-tenger keleti medencéjében. Az i. e. II—I. századi népi mozgalmak 326

A hellenisztikus államok válságának kiéleződése — 326. A makedón állam bukása — 326. A görögországi és makedóniai néptömegek harca a római uralom ellen — 328. Rhodos és kapcsolatai Rómával. Délos felvirágzása — 329. Pergamon az i. e. II. században. Aristonikos felkelése — 330. Kappadokia és Pontos — 331. Egyiptom politikai helyzete. IV. Antiochos egyiptomi hadjárata — 322. Judea harca a Seleukidák uralma ellen — 334. A Seleukida-birodalom politikai válsága — 335. A Seleukida-birodalom széthullása — 336. A társadalmi és dinasztikus harc kiéleződése Egyiptomban — 336. Róma beavatkozása. A Ptolemaiosok birodalmának bukása — 338.

5. Arábia és Etiópia 335

Arábia az i. e. III—I. században — 338. A meroéi királyság — 340.

6. A hellenisztikus ideológia és kultúra az i. e. II—I. században 342

A filozófia — 343. A természettudományok — 344. A történetírás. Polybios — 345. A szépirodalom és a képzőművészet — 349. A vallási szinkretizmus és a messianizmus — 351.

XI. FEJEZET

AZ OSZTÁLYHARC KIÉLEZŐDÉSE A RÓMAI BIRODALOMBAN. RABSZOLGAFELKELÉSEK 353—382

1. A rabszolgatartó termelési mód virágkora Rómában 353

A harmadik pun háború. Hispania meghódítása — 353. A rabszolgatartás fejlődése Rómában. A földek koncentrálódása és a latifundiumok kialakulása — 354. A kereskedelem, a pénz- és uzsoratőke fejlődése — 358. Róma és a provinciák — 359. Az osztályharc a római társadalomban az i. e. II. században — 360.

2. A rabszolgafelkelések az i. e. II. század derekán. A római plebs agrármozgalma 361

Az első szicíliai rabszolgafelkelés — 361. Rabszolgamozgalmak a Földközi-tenger vidékének egyéb területein — 362. A Gracchusok mozgalmának előzményei — 363. Tiberius Gracchus — 363. Gaius Gracchus tribunatusa — 365. A Gracchusok mozgalmának eredményei — 366. Az optimaták és a popularisok harca. A Iugurtha-féle háború — 367. Marius katonai reformja — 368.

3. A népi mozgalom fellángolása Szicíliában és Itáliában. A Földközi-tenger keleti vidékén élő népek harca a római terjeszkedés ellen 369

A második szicíliai rabszolgafelkelés — 369. Saturnius mozgalma — 370. A szövetséges háború — 371. Sulla és Marius pártjának küzdelme — 373. A keleti helyzet megváltozása. A pontosi királyság megerősödése — 374. Mithridatés első háborúja Róma ellen — 375.

4. A köztársaság válsága. A Spartacus vezette nagy rabszolgafelkelés 376

Sulla diktatúrája — 376. Lepidus felkelése. A Sertorius-féle háború — 377. Spartacus felkelése — 378.

XII. FEJEZET

A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSA ..... 383—412

1. A római állam az i. e. I. században 383

2. Az első triumviratus 384

Crassus és Pompeius consulsága. A Gabinius-féle törvény — 385. A harmadik mithridatési háború — 386. Pompeius Keleten — 386. Servilius Rullus törvényjavaslata. Catilina összeesküvése — 389. Az első triumviratus — 390. A kelta törzsek az i. e. I. században. Caesar galliai hadműveleteinek kezdetei — 391. Caesar és Pompeius híveinek harca Rómában — 392. Gallia meghódítása — 392. A triumviratus felbomlása. A nagy galliai felkelés — 393.

3. Caesar diktatúrája 394

Pompeius és Caesar harca a hatalomért — 394. Caesar politikája — 397.

4. Polgárháborúk az i. e. I. század 40—30-as éveiben 399

Az optimaták és a caesarianusok — 399. A második triumviratus — 400. Brutus és Cassius Keleten. A philippi csata — 402. A perusiai háború és Sextus Pompeius — 402. Antonius és Octavianus. A polgárháború befejezése — 404. A köztársaság bukásának okai — 405.

5. A római kultúra a köztársaság korában 406

A filozófia és a tudomány — 407. A jogtudomány és a szónoki művészet — 408. A publicisztika és a történetírás — 409. Az epikus költészet. A vígjáték. A líra — 410. A cirkusz és a színház. — 411. Az építészet és a képzőművészetek — 412.

XIII. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ VISZONYOK FEJLŐDÉSE A FEKETE-TENGER VIDÉKI, KAUKÁZUSI ÉS BELSŐ-ÁZSIAI NÉPEKNÉL, VALAMINT A KÖZÉP-ÁZSIAI TÖRZSEKNÉL ..... 413—466

1. A krími szkíta királyság 413

Szkíták és szarmaták — 413. A krími szkíta királyság — 414. Olbia az i. e. IV—II. században — 417. Chersonésos harca a szkítákkal — 418.

2. A bosporosi királyság az i. e. III—I. században 421

Bosporos az i. e. IV. század végén — 421. A kézművesség és a kereskedelem fejlődése — 421. Bosporos belső és külső helyzete az i. e. III. század első felében — 423. A bosporosi királyság hanyatlása. Saumakos felkelése — 424. A Fekete-tenger északi partvidéke Mithridatés fennhatósága alatt — 425. A bosporosi királyság kultúrája — 426.

3. Kolchis, Ibéria és Albania az i. e. III—I. században 427

Kolchis az i. e. III—I. században — 427. Ibéria az i. e. III—I. században — 429. Atropaténé és Albania az i. e. III—I. században — 430. A kaukázusi népek harca a római terjeszkedés ellen — 431.

4. Armenia az i. e. III—I. században 431

Armenia Alexandros és a Seleukidák birodalmának rendszerében — 431. Az önálló örmény államok kialakulása — 432. II. Tigranes birodalma — 434. Armenia társadalmi és politikai rendje az i. e. I. században — 435. Armenia harca Róma ellen. Lucullus hadjárata — 436. Az armeniai ellentétek kiéleződése; a római hódítás — 437. Armenia kultúrája és vallása — 437.

5. Baktria és Parthia az i. e. III—I. században 438

Belső-Ázsia Alexandros és a Seleukidák államrendszerében — 438. A greko-baktriai és a parthus királyság kialakulása — 439. Baktria az i. e. III. század második felében és a II. században — 439. A greko-baktriai királyság összeomlása — 444. Parthia megerősödése az i. e. II. században — 445. Parthia harca a belső-ázsiai nomádokkal és nyugati birtokainak kiterjesztése — 446. A parthus királyság társadalmi rendje — 447. A városok szerepe — 448. Az államszervezet — 449. Parthia kultúrája és vallása — 450. Parthia nemzetközi helyzete az i. e. I. században. Az első összecsapások Rómával — 451. Crassus hadjárata — 452.

6. A közép-ázsiai törzsek és népek 453

A közép-ázsiai nomádok — 453. A hunok — 454. A „hun birodalom" kialakulása — 458. A wuszunok — 459. A „hun birodalom" felbomlása — 460. Kelet-Turkesztán — 461. Fergana — 461. Xwārizm — 462. A belső-ázsiai államok és kínai kapcsolataik — 464.

III. RÉSZ

KELET- ÉS DÉL-ÁZSIA NÉPEI ÉS ÁLLAMAI (I. E. V. SZ.—I. SZ. IV. SZ.)

XIV. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. V—III. SZÁZADBAN ..... 469—492

1. A társadalmi és gazdasági viszonyok fejlődése 469

A mezőgazdaság fejlődése — 469. A kézművesség és a bányák fejlődése — 471. A kereskedelem fejlődése. A városok növekedése — 474. A földművelő lakosság kizsákmányolásának fokozódása. A földközösségek felbomlása — 475. A rabszolgatartás fejlődése — 477. A magánrabszolgatartás fejlődése. A rabszolgamunka felhasználása — 478. Az osztályellentétek kiéleződése — 479. A taoizmus, a konfucianizmus és a fakia ideológiai áramlatainak kialakulása — 479.

2. Harc a politikai vezető szerepért. A C'in-királyság megerősödése 480

Kína politikai helyzete az i. e. V—IV. században — 480. A belharcok fokozódása az ókínai birodalom megteremtéséért — 483. A C'in-állam megerősödése. Sang Jang reformjai — 483. Sang Jang reformjainak értékelése és a korszak általános jellemzése — 485. A C'in-királyság hódításai — 486.

3. Kína ideológiája és kultúrája az i. e. V—III. században 487

A természettudományok és a filozófia fejlődése — 487. Jang Csu materialista filozófiája — 489. A materialista és az idealista irányzatok harca — 490. Az irodalom. C'ü Jüan munkássága — 492.

XV. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. III. SZÁZAD VÉGÉTŐL AZ I. E. I. SZÁZAD ELEJÉIG ..... 493—522

1. A C'in-birodalom kialakulása 493

A kínai óbirodalom kialakulása. C'in Sï huangti hódításai — 493. A Kínai Nagy Fal felépítése — 494. A birodalom megerősítése és központosítása — 496. C'in Sï huangti építő tevékenysége — 497. Az uralkodó osztályon belüli csoportok harca — 498. A szabad termelők tönkremenése, a rabszolgaság fejlődése — 498. A C'in-birodalom történelmi jelentősége — 499.

2. A C'in-dinasztia bukása. Az uralkodó osztály harca a birodalom helyreállításáért 500

Cs'en Seng és Wu Kuang felkelése. A C'in-dinasztia megdöntése — 500. Harc a császári trónért — 501. Liu Pang belpolitikája — 501. A wangok felkelésének leverése és a birodalom egységének megteremtése — 503.

3. A Han-birodalom társadalmi és gazdasági viszonyai az i. e. II. és I. században 504

A Han-birodalom egyes területeinek fejlődési szintkülönbsége — 506. A kézműipari termelés és munkamegosztás fejlődése — 507. A kereskedelem, az áru- és pénzviszonyok fejlődése — 508. A rabszolgatartás fejlődése. A rabszolgaság forrásai — 510. A rabszolgamunka felhasználása — 511. A faluközösségi földművelők helyzete — 513.

4. A Korai Han-birodalom megerősödése és kiterjedése 514

A Han-birodalom központosítása — 514. A konfucianizmus mint hivatalos ideológia — 515. A kereskedő és uzsorás arisztokrácia befolyásának növekedése — 516. A hun háborúk kezdete — 516. Csang K'ien követsége. Harc a „nagy selyemútért" — 517. Hadjáratok Faryānába. Kína kereskedelmi és kulturális kapcsolatai Belső-Ázsia népeivel — 519. Wu-ti déli és északkeleti hadjáratai — 520. Az adóterhek növekedése Wu-ti uralkodása alatt. Népi felkelések — 521.

XVI. FEJEZET

KÍNA AZ I. E. I. SZÁZAD KÖZEPÉTŐL AZ I. SZ. II. SZÁZADIG ..... 523—553

1. Az osztályellentétek kiéleződése Kínában az i. e. I. század második felében, a Korai Han-dinasztia utolsó császárai alatt 523

A Han-birodalom külpolitikai helyzete az i. e. I. században — 523. A nagybirtok és a rabszolgatartás térhódítása. A társadalmi ellentétek kiéleződése — 524. A szegény szabadok és a rabszolgák felkelései az i. e. I. század végén — 525. Rendelet a nagybirtokosok földjének és rabszolgáik számának korlátozásáról — 526.

2. Wang Mang reformjai és a „vörös szemöldökűek" felkelése 527

Wang Mang államcsínyje és reformpolitikája — 527. Népi mozgalmak. A „vörös szemöldökűek" — 529. A népi felkelések leverése és vereségük okai — 531.

3. Kína társadalmi viszonyai a Késői Han-dinasztia idején 531

Kuang Wu-ti belpolitikája — 531. A Han-birodalom külpolitikai befolyásának megszilárdítása — 533. Külkereskedelem — 534. Változások Kína gazdasági rendjében az I. és II. században — 534.

4. Kína ideológiája és kultúrája a Han-dinasztia korában 537

A természettudományok és az egzakt tudományok fejlődése — 537. Képzőművészet és építészet — 539. Iparművészet — 540. Az írásbeliség és az irodalom fejlődése — 541. Szima C'ien — 543. Pan Ku — 544. A materialista filozófia fejlődése. Wang Cs'ung — 545. A konfucianizmus — 546. A taoizmus filozófiája és a tao vallás — 547. A buddhizmus elterjedése — 546.

5. A „sárga turbánosok" felkelése és a Han-birodalom bukása 548

A Han-birodalom katonai erejének meggyengülése — 548. A gazdasági hanyatlás. A naturális gazdálkodás térhódítása — 548. Az osztályharc kiéleződése. Ellentmondások az uralkodó osztályon belül — 549. A „sárga turbánosok" felkelése és a II. század végének más felkelései — 551. A Késői Han-birodalom bukása. Kína három királyságra szakadása — 553. A II. század végén kirobbant felkelések általános jellege és történeti jelentősége — 553.

XVII. FEJEZET

INDIA AZ I. E. VI—II. SZÁZADBAN ..... 554—570

1. A Maurya-birodalom kialakulása 554

Észak-India az i. e. VI—IV. században — 554. Makedón Alexandros hadjárata India ellen — 556. A Maurya-birodalom létrejötte — 557.

2. A Maurya-birodalom társadalmi és gazdasági rendje 558

A földművelés, a kézműipar és a kereskedelem fejlődése — 558. Az óind város — 559. A rabszolgaság — 560. Az indiai faluközösség — 562. Az államszervezet — 563. Vallás. A buddhizmus és a dzsainizmus — 565.

3. A Maurya-birodalom az i. e. III—II. században 567

A Maurya-birodalom Ašoka uralkodása idején — 567. A Maurya-birodalom felbomlása — 568. A délindiai államok — 569.

XVIII. FEJEZET

INDIA AZ I. E. I. SZÁZADTÓL AZ I. SZ. V. SZÁZADIG ..... 571—587

1. India a kusánok és a Gupta-dinasztia korában 571

A kusánok Indiában — 571. A kusán birodalom felbomlása — 572. A Gupták állama — 574. Dél-India államai — 575.

2. India gazdasági és társadalmi élete 575

A gazdasági fejlődés színvonala — 575. A társadalmi viszonyok — 576. A buddhizmus hanyatlásának kezdete — 578. A kasztrendszer kialakulása — 579.

3. A filozófia, a tudomány és kultúra az ókori Indiában 581

Az idealizmus és a materializmus közötti harc az óind filozófiában — 581. Matematika. Természettudományok — 582. Az óind nyelv és írás — 583. Irodalom és képzőművészet — 584. Az ind kultúra hatása a szomszéd országokra — 586.

XIX. FEJEZET

AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM ÉS AZ ÁLLAM KIALAKULÁSA KOREA, JAPÁN, INDOKÍNA, INDONÉZIA ÉS CEYLON NÉPEINÉL ..... 588—605

1. Korea 588

Korea legősibb története — 588. Törzsszövetségek és az első államok kialakulása — 589. A koreai államok időszámításunk első századaiban — 590.

2. Japán 591

A neolitkor és a fémek megjelenése — 591. A nemzetségi szervezet és felbomlása — 592.

3. Indokína 593

Rabszolgatartó államok kialakulása Indokína északkeleti részén — 595. Namviet behódolása Kínának — 596. Shan, Thai és Lao — 597. A burmaiak Indokína nyugati részén — 597. Dél-Indokína mon-khmer államai — 597. Funan — 598. Tympa (Campa) — 599.

4. Indonézia 599

Indonézia legrégibb lakossága — 599. Az indonézek gazdasági és társadalmi rendje — 600. Az ind bevándorlás és az indonéz államok kialakulása — 601.

5. Ceylon 602

Tudósítások Ceylon legrégibb történetéről — 602. Az ind bevándorlás. A legrégibb államok — 603. A buddhizmus elterjedése Ceylonban — 603. Ceylon az i. e. II. századtól az i. sz. IV. századig — 603.

IV. RÉSZ

A RABSZOLGATARTÓ BIRODALMAK; EURÓPA, ELŐ- ÉS BELSŐ-ÁZSIA NÉPEI ÉS TÖRZSEI IDŐSZÁMÍTÁSUNK ELSŐ HÁROM SZÁZADÁBAN

XX. FEJEZET

A KORAI RÓMAI CSÁSZÁRSÁG ..... 609—650

1. A korai császárság osztályjellege és államszervezete 609

A principatus társadalmi alapja. A senatori rend — 610. A lovagok — 610. A plebs — 611. Rabszolgák és felszabadítottak — 612. Családjogi törvények — 614. A hadsereg — 614. A principatus mint államforma — 615.

2. Itália és a provinciák a principatus kialakulásának idején 617

A mezőgazdaság és Itália municipális élete — 617. Provinciák, coloniák és municipiumok — 619. A provinciák helyzete. Népi megmozdulások — 620. A cheruscusok felkelése és a saltus Teutoburgiensisben vívott csata — 622. Külpolitika. Függő törzsek és királyságok — 623. Augustus uralkodásának eredményei — 624.

3. A római társadalom ideológiája a principatus megteremtése idején. A római irodalom ... 625

A principatus ideológiája — 625. A római költők. Vergilius — 626. Horatius — 628. A költészet népszerűsége Rómában. Elégiaköltészet. Ovidius — 628. A próza. Az ún. „aranykori" költészet — 629.

4. A Római Birodalom az i. sz. I. században (a hetvenes évekig) 630

A császárok és a senatus — 630.

5. A birodalom társadalmi viszonyai és politikai élete 632

Rabszolgaság és a rabszolgák mozgalmai — 632. A latifundiumok hanyatlása — 635. Városi élet Rómában és Itália városaiban — 635.

6. A provinciák helyzete. Népi megmozdulások 639

A rabszolgatartó viszonyok és a városi szervezet fejlődése a provinciákban — 639. Felkelések a nyugati provinciákban — 641. A keleti provinciák és a függő királyságok — 642.

7. A hadsereg és a külpolitika 643

A germaniai és pannoniai legiók felkelése — 643. A Iulius—Claudius-dinasztia külpolitikája — 644. Róma kapcsolatai Arábia államaival és törzseivel — 645.

8. A 66—69-es évek eseményei s a Iulius—Claudius-dinasztia bukása 647

A judeai felkelés — 647. A polgárháború — 648. Anicetus és Civilis felkelése. A judeai felkelés leverése — 649. A 68—69. évi események jelentősége — 650.

XXI. FEJEZET

A RÓMAI BIRODALOM HATALMA CSÚCSPONTJÁN ..... 651—683

1. A Római Birodalom az I. század második felében és a II. században 651

A Római Birodalom mint a földközi-tengeri rabszolgatartók uralmi szerve — 651. Az új arisztokrácia és a császári hatalom megerősödése — 653. A hadsereg az I. század második felében és a II. században — 656.

2. A birodalom társadalmi-gazdasági helyzete az I. század második felében és a II. században 657

Gazdasági változások — 657. Változások a rabszolgák helyzetében — 660. A colonatus — 661. Itália helyzete — 663.

3. A nyugati provinciák az I. század második felében és a II. században 663

A provinciák fejlődésének általános vonásai. Britannia, Gallia és Hispania — 663. Az afrikai provinciák — 666. A balkáni és dunai provinciák — 667.

4. A keleti provinciák az I. század második felében és a II. században 669

A keleti provinciák. Kisázsia és Achaia — 669. Syria és Aegyptus — 670. A birodalom meggyengülése. A markomann háború — 671.

5. A római társadalom ideológiája és kultúrája időszámításunk első két évszázadában 672

Az antik kultúra a korai császárság idején — 672. Az első két évszázad irodalmának politikai tendenciái — 674. Lukianos — 676. Filozófia — 676. A néptömegek ideológiája — 677.

6. Vallásos irányzatok és a korai kereszténység 678

A kereszténység kialakulása — 678. A Krisztusról szóló evangéliumi mítosz. A keresztény irodalom kialakulása — 679. Az őskereszténység fejlődése — 680. A keresztény egyház kialakulása — 681.

A RABSZOLGATARTÓ REND FEJLŐDÉSE ÉS BOMLÁSÁNAK KEZDETE BELSŐ- ÉS ELŐ-ÁZSIÁBAN, TRANSZKAUKÁZIÁBAN ÉS A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉN ..... 684—712

1. A kusán királyság 684

A kusán állam kialakulása — 684. A kusán királyság II. Kadphisés és Kaniška uralkodása alatt — 684. A kusán királyság társadalmi, gazdasági rendje — 685. Belső-Ázsia külkereskedelmének fejlődése — 686. A kulturális és vallási szinkretizmus. A buddhizmus szerepe — 687. A kusán birodalom hanyatlása — 688.

2. Belső-Ázsia a kusán királyság virágkora idején 688

Xwārizm — 688. Čāč, Farγāna, Sogdiané — 690. Baktria — 690. A hunok az i. sz. első két évszázadban — 690.

3. A parthus birodalom harca Róma ellen az i. e. I. század második felében 691

A parthus birodalom és Róma az i. e. I. század közepén — 691. Pacorus és Labienus hadjárata — 691, Antonius hadjáratai — 692.

4. A parthus birodalom az i. sz. I. században 693

Kelet-Irán és Belső-Ázsia utolsó greko-makedón uralkodói — 693. Új államok Kelet Iránban. A parthus birodalom bomlásának kezdete — 693. Parthus—római kapcsolatok — 693.

5. A parthus birodalom felbomlása és bukása 695

Parthia hanyatlása — 695. Ideológia és kultúra — 696.

6. Armenia az i. e. I. század második felében s az i. sz. I. század első felében 697

Harc Rómával. Az Artaxias-dinasztia bukása — 697. Társadalmi átalakulások: a rabszolgatartó rend felbomlásának kezdete — 697. Armenia külső helyzete. Az arisztokrácia megerősödése — 698.

7. Armenia az Arsakidák alatt 699

Armenia az I. század második felében és a II. század első felében — 699. Armenia és a parthus Arsakidák hatalmának hanyatlása — 700. Armenia kulturális kapcsolatai az Arsakidák idejében — 701.

8. Colchis, Iberia és Albania az első két évszázadban 701

Colchis Róma uralma alatt — 701. Colchis hanyatlása; új etnikai elnevezések — 702. Iberia virágkora és Rómával való kapcsolatai — 702. Iberia az i. sz. II. században. Változások a társadalom szerkezetében — 703. Kultúra — 705. Albania az I—II. században — 705.

9. A Fekete-tenger északi partvidéke az I—II. században 706

Társadalmi, gazdasági és politikai berendezkedés — 706. A Fekete-tenger északi partvidékének kapcsolatai Rómával az i. sz. I. században — 709. Bosporus megerősödése az i. sz. II. században — 710. Ideológia; a sarmata és thrák hatás a bosporusi társadalomra — 711. A skytha királyság az i. sz. első két évszázadban — 712.

XXIII. FEJEZET

AZ ŐSKÖZÖSSÉGI REND FELBOMLÁSA EURÓPA ÉS SZIBÉRIA TÖRZSEINÉL (IDŐSZÁMÍTÁSUNK SZERINTI I—III. SZÁZAD) ..... 713—738

1. Kelták és germánok 713

Kelták — 713. Germánok. Társadalmi-gazdasági szervezet — 714. A germánok kapcsolatai a birodalommal. A Rajna és a Duna menti határ — 715.

2. A Duna menti törzsek és Decebal királysága 717

A Duna menti törzsek, dákok — 717. Decebal uralkodása — 718.

3. Az ószláv törzsek 718

Az ókori szlávok történetének írott forrásai — 719. Az ószláv nyelv — 720. Régészeti források — 720. A nyugati szlávok az első négy évszázadban — 721. A keleti szlávok — 723. A csernyahovi kultúra — 725.

4. Északkelet-Európa törzsei 726

A baltikumi törzsek — 726. Finnugor törzsek — 728.

5. A sarmaták és Észak-Kaukázus törzsei 729

A sarmaták — 729. Észak-Kaukázus törzsei. Gazdaságuk és társadalmi szervezetük — 730. Észak-Kaukázus törzseinek nyomása Transzkaukáziára és Elő-Ázsiára — 731.

6. Észak-Kazahsztán és Szibéria törzsei 731

Az Altaj-vidék és a Minuszinszki-medence törzsei — 732. A Távol-Kelet törzsei — 736.

V. RÉSZ

A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM. A RABSZOLGATARTÓ REND BUKÁSA

XXIV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ REND VÁLSÁGA A RÓMAI BIRODALOMBAN ..... 741—765

1. A Római Birodalom társadalmi és gazdasági rendje a III. században 741

A rabszolgatartó rend válságának elmélyülése — 741. A társadalmi ellentétek kiéleződése — 743. A politikai harc. A hadsereg szerepe — 744.

2. A 193—197. évi polgárháború. Septimius Severus és utódai 745

A Római Birodalom az i. sz. II. század végén — 745. A Severus-dinasztia — 747.

3. A birodalom politikai válsága 750

A birodalom helyzetének rosszabbodása — 750. A birodalom válsága. A keresztények üldözése és az egyház

megerősödése — 751. Gallienus és a „harminc zsarnok" kora — 753. A galliai császárság és a palmyrai királyság — 754. A bagauda mozgalom kezdetei — 754. Az „illyr" császárok — 755. Népi felkelések. A III. századi válság lezárulása — 755.

4. A dominatus kialakulása 757

Diocletianus. A népi mozgalmak elfojtása — 757. A közigazgatás és a hadsereg reformja — 758. Szociális és gazdasági intézkedések. Az árrendelet — 758. A manicheusok és keresztények üldözése. Diocletianus lemondása — 759.

5. A Római Birodalom ideológiája és kultúrája a III. században 761

A III. századi kultúra. A római jog — 761. A vallás és a filozófia — 761. Plótinos és az újplatonizmus — 764. A kereszténység megerősödése — 765.

XXV. FEJEZET

A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM FELBOMLÁSA ÉS BUKÁSA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN, IRÁNBAN, A KAUKÁZUS VIDÉKÉN ÉS A FEKETE-TENGER ÉSZAKI PARTVIDÉKÉN ..... 766—797

1. Közép-Ázsia az i. sz. III—IV. században 766

A kusán birodalom széthullása. Közép-Ázsia politikai széttagoltsága—766. Xwārizm — 767. Közép-Ázsia gazdasági és társadalmi rendje a III—IV. században — 768. A politikai rend — 770. A kultúra — 770.

2. A Szaszanida-Irán az i. sz. III—IV. században 771

Pārs — 771. A Szaszanida-állam kialakulása. A társadalmi rend — 771. A közösségi tagok elnyomása. A kézművesek helyzete — 773. A rendi szervezet, az államrend — 773. A zoroaszterizmus — 774. A vallási harc. A manicheizmus — 775. A Szaszanida-állam harca Rómával — 776. A nomád támadások (V. század). A Szaszanida-birodalom válsága és a népi mozgalmak — 777.

3. Armenia a III—IV. században 778

A Szaszanida-Irán támadása Armenia ellen — 778. A kereszténység térhódítása — 779. A társadalmi tagolódás és a rendi szervezet — 779. A parasztok és a rabszolgák — 781. A városok. A kézműipar és a kereskedelem — 782. Az osztályharc kiéleződése. Eretnekmozgalmak — 783. Változások a politikai rendben — 783. Újabb háború Irán ellen. A nahararok zendülései — 784. Pap király belpolitikája, Armenia felosztása — 785. Armenia kultúrája a III—IV. században — 787.

4. Kartli a III—IV. században 788

Kartli politikája a IV. században. A kereszténység felvétele — 788. Kartli feldarabolása, a perzsa hódoltság. Tbiliszi felemelkedése — 789. Társadalmi változások Kartliban a III—IV. században — 789. A grúz írás, irodalom és művészet — 791.

5. Lazica a III—IV. században 791

6. Albania a III—IV. században 792

7. A rabszolgatartó rend felbomlása a Fekete-tenger északi partvidékén 794

A gazdasági és kulturális hanyatlás — 794. A gótok támadása — 795. A bosporusi királyság a III—IV. században — 795. A bosporusi királyság végleges hanyatlása és bukása — 796.

XXVI. FEJEZET

A TÖRZSSZÖVETSÉGEK ÉS TÖRTÉNETI SZEREPÜK A RABSZOLGATARTÓ REND MEGDÖNTÉSÉBEN ..... 798—809

1. Az ázsiai pusztaságok nomádjai 798

A „barbár" támadások jelentősége — 798. A nomádok vándorlásai a III. században. A Cin-dinasztia és a Későrómai Birodalom — 798. A zsuan-zsuanok — 799. Az ephthaliták — 800.

2. Az alánok. Harcuk a hunokkal 801

Az alán törzsszövetség kialakulása — 801. Az alánok transzkaukáziai és elő-ázsiai betörései, nyugati vándorlásuk — 803. A hunok betörése Európába — 804.

3. Az európai törzsek 804

A germánok — 804. A skandináviai törzsek — 806. A közép-európai germán törzsszövetségek — 807. A dunai és kelet-európai törzsek. A gótok a Fekete-tenger vidékén — 807. A szlávok — 808. A közép- és kelet-európai törzsek harca a Római Birodalom ellen — 809.

XXVII. FEJEZET

A KÉSŐRÓMAI BIRODALOM. A RABSZOLGATARTÓ REND BUKÁSA ..... 810—835

1. A Későrómai Birodalom társadalmi, gazdasági és politikai rendje 810

A dolgozó tömegek helyzete — 810. A városok hanyatlása — 812. A hadsereg „barbarizálódása" — 812. A nagybirtok térhódítása — 813. A nyugati és keleti provinciák fejlődési sajátosságai — 814. A késői birodalom politikai rendje — 818.

2. A mediolanumi edictum és a kereszténység államvallássá tétele 819

A mediolanumi edictum és az egyház támogatása — 819. Az arianizmus — 819. A donatisták és az agonisztikusok — 821.

3. A Római Birodalom a IV. század második felében 822

Constantinus utódainak küzdelme — 822. Constantinus és Iulianus. A „barbárok" elleni harcok — 822. Iulianus politikája — 823.

4. Újabb „barbár" támadás és a népi mozgalmak. A Nyugatrómai Birodalom bukása 824

Törzsszövetségek — 824. Népi mozgalmak — 825. Firmus felkelése — 825. A dunai gót felkelés — 826. Theodosius uralkodása. A Római Birodalom végleges kettéosztása — 828. A Nyugatrómai Birodalom bukása — 829.

5. A késői császárság ideológiája és kultúrája 829

A pogányság és kereszténység. A történetírás — 829. A keresztény irodalom és a keresztény hitvallás kidolgozása — 830. A szépirodalom és ékesszólás — 831.

6. A Nyugatrómai Birodalom bukásának történeti jelentősége 832

IDŐRENDI TÁBLÁZAT 839
A LEGFONTOSABB MŰVEK ÉS FORRÁSOK JEGYZÉKE 849
NÉVMUTATÓK 873
SZÍNES TÉRKÉPEK JEGYZÉKE 913
SZÍNES KÉPMELLÉKLETEK JEGYZÉKE 914

FORDÍTOTTA:

DR. BORZSÁK ISTVÁN ÉS DR. HAHN ISTVÁN

A FORDÍTÁST SZAKMAILAG ELLENŐRIZTE,
AZ IDEGEN NEVEK ÁTÍRÁSÁÉRT FELELŐS:

DR. HARMATTA JÁNOS

EGYETEMI TANÁR

SZERKESZTETTE: TOMORI LAJOS. A SZERKESZTÉSBEN KÖZREMŰKÖDÖTT RATHMANN JÁNOS. A KÖTÉSTERV ÉS A BURKOLÓ LENGYEL LAJOS MUNKÁJA. A SZÍNES TÉRKÉPEKET A KARTOGRÁFIAI VÁLLALAT KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. 67.0909 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST, V. ALKOTMÁNY U. 3. — FELELŐS VEZETŐ: LENGYEL LAJOS IGAZGATÓ. UTÁNNYOMÁS 33 000—35 800 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 117 (A/5) ÍV